GLINA 1941.

TRAGEDIJE I TRAUME U PAMĆENJU I ZABORAVU

GLAVNI UREDNIK
DRAGO ROKSANDIĆ

GLINA 1941.
TRAGEDIJE I TRAUME U PAMĆENJU I ZABORAVU
GLAVNI UREDNIK DRAGO ROKSANDIĆ

HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV
SNV CHB

GLINA 1941.
TRAGEDIJE I TRAUME U PAMĆENJU I ZABORAVU
ZBORNIK ZNANSTVENIH RADOVA S MEĐUNARODNIM SUDJELOVANJEM

GLINA 1941.
TRAGEDIJE I TRAUME U PAMĆENJU I ZABORAVU
ZBORNIK ZNANSTVENIH RADOVA S MEĐUNARODNIM SUDJELOVANJEM

Izdavači
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest
Hrvatski državni arhiv u Zagrebu
Srpsko narodno vijeće u Zagrebu

Za izdavače
dr. sc. Domagoj Tončinić, red. prof.
dr. sc. Dinko Čutura
dr. sc. Milorad Pupovac, izv. prof.

Strukovna urednica u FF pressu
dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević

Uređivački odbor
dr. sc. Silvija Babić, dr. sc. Branimir Brgles, Boris Bui, dr. sc. Matko Globačnik, Milan Radanović, Ilija Ranić, dr. sc. Drago Roksandić, prof. emeritus, dr. sc. Zvjezdana Sikirić Assouline, doc., Boris Suljagić, dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević, red. prof., Aneta Vladimirov

Recenzenti
dr. sc. Aleksandar Jakir, red. prof.
dr. sc. Stjepan Matković, znan. savjetnik
dr. Milan Ristović, red. prof.

© Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Srpsko narodno vijeće u Zagrebu

ISBN 978-953-175-944-1 (FFZg)
978-953-379-297-2 (PDF)
978-953-7659-96-7 (HDA)
978-953-744-260-6 (SNV)

https://doi.org/10.17234/9789533792972

Izdavanje zbornika financijski i materijalno su potpomogli Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske, Sveučilište u Zagrebu, Savjet za nacionalne manjine, Ured Vlade Republike Hrvatske za ljudska prava i prava nacionalnih manjina, Hrvatski državni arhiv i Sisačko-moslavačka županija.

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

GLINA 1941.

TRAGEDIJE I TRAUME U PAMĆENJU I ZABORAVU

ZBORNIK ZNANSTVENIH RADOVA S MEĐUNARODNIM SUDJELOVANJEM

Urednici
Matko Globačnik
Milan Radanović
Ilija Ranić
Drago Roksandić

Glavni urednik
Drago Roksandić

Zagreb, 2022.

Radovi u ovom zborniku priređeni su za znanstveni kolokovij
ŠTO SE UISTINU DOGODILO U GLINSKOJ SRPSKOPRAVOSLAVNOJ CRKVI IZMEĐU 29/30. SRPNJA I 4/5. KOLOVOZA 1941.: SVJEDOČANSTVA I KULTURA SJEĆANJA, održan na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 28. i 29. lipnja 2012. godine, ili su nastali u suradnji s Uredništvom zbornika nakon kolokvija.

Crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Glini 1938. (Zbirka starih razglednica Gline ing. Branka Vujasinovića)

S A D R Ž A J

POZDRAVNE RIJEČI S OTVARANJA ZNANSTVENOG SKUPA – DESET GODINA KASNIJE

1. Dr. sc. Damir Boras, red. prof., dekan Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 11
2. Dr. sc. Stjepan Ćosić, red. prof., ravnatelj Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu 13
3. Dr. sc. Milorad Pupovac, izv. prof., predsjednik Srpskog narodnog vijeća u Zagrebu 14

PREDGOVOR

1. Drago Roksandić, GLINA 1941. TRAGEDIJE I TRAUME U PAMĆENJU I ZABORAVU 17

I. GLINA – MJESTO PAMĆENJA

1. Predrag Matvejević, MJESTO MEMORIJE. GLINA 1941., CRKVA PRESVETE BOGORODICE . . 25
2. Nada Kisić Kolanović, ZLOČIN U GLINI 1941. GODINE: PRILOG PROMIŠLJANJU TAMNE STRANE PROŠLOSTI 31
3. Slavko Goldstein, „VAŠ POTPIS MOŽE ISPRAVITI SRAMOTU IZ GLINE“ 39

II. UOČI RATNE KATAKLIZME

1. Stipica Grgić, GLINSKI KOTAR U PREDVEČERJE DRUGOG SVJETSKOG RATA 45
2. Krešimir Regan, SRPSKA POLITIKA U GLINSKOM KRAJU ZA BANOVINE HRVATSKE (1939. – 1941.) 73
3. Gordana Krivokapić Jović, RASLOJAVANJA U SAMOSTALNOJ DEMOKRATSKOJ STRANCI U SENCI SVETSKOGA RATA: „SELJAČKO KOLO“ 1939–1941. 97
4. Željko Karaula, DJELOVANJE HRVATSKE SELJAČKE ZAŠTITE U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST U DRUGOJ POLOVINI 1930-IH GODINA I POČETKOM 1940-IH TE U DANIMA SLOMA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE 111
5. Drago Roksandić, GLINSKI KOMUNISTI 1935. – 1941./1942. 121
6. Margareta Matijević, KATOLIČKA CRKVA NA BANIJI/BANOVINI I KORDUNU OD 1939. DO 1941. GODINE 153
7. Dragan Damjanović, SAKRALNA ARHITEKTURA NA PODRUČJU PRVE I DRUGE BANSKE PUKOVNIJE OD KRAJA 17. STOLJEĆA DO 1918. GODINE 163
8. Marko Miljanović, BOGORODIČINA CRKVA U GLINI 177

III. 1941. – OKUPACIJA I KOLABORACIJA: NASILJE I MASOVNI ZLOČINI

1. Ivo Goldstein, LEGALIZACIJA USPOSTAVE SUSTAVA TERORA U NDH: KONTEKST GLINSKIH ZLOČINA 1941. GODINE 191
2. Milan Koljanin, GLINA 1941: PARADIGMA POLITIKE UNIŠTENJA SRBA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ 201
3. Drago Roksandić, NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST (TRAVANJ 1941. – SIJEČANJ 1942.): PROSTORNE I VREMENSKE LOGIKE NASILJA 247
4. Drago Roksandić, „…PROSTORNE I VREMENSKE LOGIKE…“, PET GODINA KASNIJE. 277
5. Dragan Cvetković, CIVILNI GUBICI NA PODRUČJU KOTARA GLINE I BANIJE 1941. PREMA REVIDIRANOM POPISU „ŽRTVE RATA 1941–1945“ IZ 1964. GODINE 295
6. Boris Suljagić, ARHIVSKO GRADIVO ZA POVIJEST KOTARA GLINA I VRGINMOST OD 1939. DO 1941. 309

IV. 1941. – OKUPACIJA I KOLABORACIJA: AKTERI, ISELJAVANJA I PRESELJAVANJA, PROMJENE VJEROISPOVIJESTI, „ČIŠĆENJA TERENA“

1. Igor Mrkalj, ŽIVOT PRIJE GENOCIDA: DR. MIRKO PUK, ODVJETNIK I ORGANIZATOR USTAŠKOG POKRETA U GLINI I GLINSKOM KOTARU 325
2. Filip Škiljan, ORGANIZIRANA PRISILNA ISELJAVANJA SRBA S BANIJE 1941. GODINE 345
3. Marica Karakaš Obradov, PRISILNO PRESELJAVANJE SLOVENACA U NDH S POSEBNIM OSVRTOM NA PODRUČJE KORDUNA I BANOVINE. 361
4. Filip Škiljan, MASOVNI VJERSKI PRIJELAZI S PRAVOSLAVNE NA RIMOKATOLIČKU VJEROISPOVIJEST NA PODRUČJU DUBIČKOG I GORSKOG ARHIĐAKONATA I POKUPSKOG DEKANATA IZMEĐU 1941. I 1945. 371
5. Vedran Muić, ORGANIZACIJA I BORBENO DJELOVANJE SNAGA NDH NA PODRUČJU KOTARA GLINA I VRGINMOST TIJEKOM 1941. GODINE. 393
6. Drago Roksandić, TOMISLAV ROLF U ARHIVSKIM VRELIMA 411
7. Drago Roksandić, DRUGA SMRT BOŽE TARBUKA 423
8. Milan Radanović, STRADANJE SRPSKOG STANOVNIŠTVA OPĆINE LETOVANIĆ U GLINI POČETKOM KOLOVOZA 1941. 439
9. Danijel Vojak, ROMI NA PODRUČJU KOTARA GLINA I VRGINMOST UOČI I POČETKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA 445

V. NJEMAČKI I TALIJANSKI OKUPATORI U KOTARIMA GLINA I VRGIMOST

1. Sanela Schmid, NIJEMCI I TALIJANI KAO ČIMBENICI AGRESIJE U NJIHOVIM INTERESNIM ZONAMA S POSEBNIM OSVRTOM NA PODRUČJA GLINE I VRGINMOSTA 465
2. Alexander Korb, *WEHRMACHT* I USTAŠKI POKOLJI. NEUSPJEH NJEMAČKIH INTERVENCIJA PROTIV LOKALNIH NASILNIKA 479
3. Eric Gobetti, IZMEĐU USTAŠA I SRPSKIH POBUNJENIKA. TALIJANI U NDH 1941. GODINE . . . 493

VI. POVIJESNO PAMĆENJE I KULTURA SJEĆANJA PREMA ZLOČINIMA NA PODRUČJU GLINE I VRGINMOSTA 1941.

1. Matko Globačnik, KULTURA SJEĆANJA NA USTAŠKE ZLOČINE POČINJENE 1941. U GLINSKOME KRAJU ZA VRIJEME JUGOSLAVIJE DO TITOVE SMRTI. 507
2. Radmila Radić, IZGRADNJA PRAVOSLAVNE CRKVE U GLINI POČETKOM 60-IH GODINA 20. VEKA 543
3. Vladimir Filipović, SJEĆANJE NA GLINSKE ŽRTVE IZ 1941. U RAZDOBLJU 1980. – 1989. . . . 551
4. Jakša Raguž, SPOMEN-DOM ŽRTVAMA FAŠISTIČKOG TERORA U GLINI, 1990. – 1995. 561
5. Vladimir Filipović, KULTURA SJEĆANJA NA DOGAĐAJE U GLINI 1941. NAKON 1995. 583

VII. SVJEDOČENJA LJUBANA JEDNAKA

1. Drago Roksandić, LJUBAN JEDNAK (1916. – 1997.): „TAKO SAM JA JEDINI PREŽIVIO GROZNI POKOLJ U PRAVOSLAVNOJ CRKVI.“ 597
2. IZJAVE I SVJEDOČENJA LJUBANA JEDNAKA 1944. – 2005. (prikupili, transkribirali i kolacionirali Drago Roksandić, Ilija Ranić i Milorad Kondić) 606
3. JOVAN LONČAR O 1941. I O LJUBANU JEDNAKU, LJUBAN JEDNAK O JOVANU LONČARU (prir. Drago Roksandić) 651

4. N. N. O LJUBANU JEDNAKU I NJEGOVOJ OBITELJI (prir. Drago Roksandić i Ilija Ranić) 655
5. NIKOLA MILJEVIĆ O LJUBANU JEDNAKU 657

VIII. SJEĆANJA I KAZIVANJA

1. KOMUNISTI O KOMUNISTIMA U RATU – USPOREDNI NARATIVI (prir. Drago Roksandić) . . 661
2. Jovan Lončar, „BIO SAM GIMNAZIJALAC U GLINI 1941.“ 679
3. USPOMENE PERINA MEANDŽIJE NA PRVE DANE NARODNOG USTANKA 1941. GODINE (prir. Drago Roksandić) 683
4. JASMINKA KLANJŠČEK O ŽIVOTU U TOPUSKOM UOČI DRUGOGA SVJETSKOG RATA I O SVOJOJ TETI, UČITELJICI DARINKI MILJEVIĆ, JEDNOJ OD GLINSKIH ŽRTVAVA 30. SRPNJA 1941. (prir. Drago Roksandić i Tihana Rubić) 691
5. Zeev Milo, SJEĆANJA NA GLINU 1944. – 1945. 707
6. Vjekoslav Marić, SJEĆANJE NA RAZGOVORE S GLINSKIM ŽUPNIKOM FRANJOM ŽUŽEKOM O ZBIVANJIMA U GLINI 1941. 709

IX. KARTOGRAFSKI PRILOZI (prir. Branimir Brgles, Nenad B. Kunštek, Drago Roksandić, Matko Globačnik) 711

X. DOKUMENTI (prir. Drago Roksandić) 721

XI. KRONOLOGIJA ZBIVANJA NA PODRUČJU GLINSKOG I VRGINMOŠĆANSKOG KOTARA 1939. – 1941./1942. GODINE (prir. Ilija Ranić i Matko Globačnik) 875

XII. POPIS ŽRTAVA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST (prir. Matko Globačnik i drugi) 897

XIII. IZVORI I LITERATURA (prir. Samanta Paronić i Ilija Ranić) 967

KAZALO OSOBNIH IMENA (prir. Ilija Ranić i Milorad Kondić) 991

ZEMLJOPISNO KAZALO (prir. Ilija Ranić i Milorad Kondić) 1003

SURADNICI/SURADNICE 1011

POZDRAVNE RIJEČI S OTVARANJA ZNANSTVENOG SKUPA – DESET GODINA KASNIJE

Dr. sc. DAMIR BORAS, red. prof.

Dekan Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (2012.)

Zbornik znanstvenih radova s međunarodnim sudjelovanjem „TRAGEDIJE I TRAUME U PAMĆENJU I ZABORAVU. GLINA 1941." izlazi iz tiska deset godina nakon što sam u Multimedijskoj dvorani Knjižnice Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu kao tadašnji dekan 28. lipnja 2012. godine zaželio dobrodošlicu sudionicama skupa i prigodnim riječima izrazio nadu da će skup biti uspješan i doprinijeti boljem razumijevanju i objašnjenju ne samo glinskih tragedija i trauma iz 1941. godine nego i ovladavanju pa i prevladavanju odnosa prema ljudskim potonućima u kraju koji je toliko propatio i u Prvomu i u Drugomu svjetskomu ratu, a, na veliku žalost – siguran sam – i svih nazočnih, i u Domovinskomu ratu. Otvarajući skup pred punom dvoranom, uočio sam – uz meni poznate starije i mlađe kolegice i kolege– niz ljudi vrlo različitih dobi, očito i svjedoka vremena tragičnih zbivanja, a vjerojatno isto tako različitih zanimanja i životnih iskustava. Uočio sam i više studentica i studenata nego što je bilo uobičajeno na fakultetskim znanstvenim skupovima. Imao sam jak osjećaj da će svi oni, svatko na svoj način, doprinijeti da znanstveni kolokvij „Glinska crkva Presvete Bogorodice, 29./30. srpnja – 4./5. kolovoza 1941. Svjedočanstva i kultura sjećanja" uspije u otvorenoj, dijaloški tolerantnoj, znanstveno argumentiranoj i kritički odmjerenoj raspravi o pitanjima koja su ovim skupom bila otvorena. Bilo mi je vrlo drago čuti da je to tada u potpunosti uspjelo i da su svi aktivni sudionici izrazili spremnost da svoja priopćenja pripreme za objavljivanje u obliku znanstvenih priloga.

Međutim, sinergijski učinak iskustava kumuliranih na ovom skupu potaknuo je prof. dr. sc. Dragu Roksandića, koji je od početka do kraja bio i ostao *spiritus movens* toga projekta, da poslove na pripremi zbornika radova poveže sa svojom izbornom poslijediplomskom doktorskom nastavom u programu Odsjeka za povijest „Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu" te da u nekoliko kolegija posvećenih povijesti nasilja u 20. stoljeću, kulturi pamćenja, prevladavanju prošlosti itd. stvori ozračje u kojemu je cijela jedna skupina doktoranada, među kojima svakako treba spomenuti kolegu dr. sc. Matka Globačnika, radila digitalnu bazu podataka s ciljem da se prema raspoloživim izvorima individualno identificiraju sve osobe, od najmlađih, poneki puta tek rođenih beba, do najstarijih koje su od 1. siječnja 1940. do 31. siječnja 1942. godine nasilno izgubile život na području predratnih kotara Glina i Vrginmost. Neke procjene govore da je takvih bilo oko 7.700, a da su 7000 među njima bile civilne žrtve rata, poglavito obični ljudi obaju naroda, svih uzrasta i daleko najvećim dijelom srpskoga roda. Svaki je život među 7.700 izgubljenih života tragedija. Međutim, toliki broj civilnih žrtava rata, koje su najvećim dijelom izgubile život u masovnim zločinima – što se u Zborniku dokumentirano dokazuje –nerijetko na okrutan način, zahtijeva ne samo moralnu osudu vlasti Nezavisne Države Hrvatske koje su za njih sigurno izravno ili neizravno odgovorne nego i obvezuje sve nas danas da se sve takve tragedije i traume ne potiskuju u zaborav jer je to ne samo neprihvatljivo zbog vrijednosti na kojima se temelji moderna europska civilizacija nego i nemoguće u globaliziranom svijetu. Bez obzira na sve stare i nove političke gospodarske i mentalne granice, naš je svijet sve više „globalno selo", a sve brojniji ljudi na tehnološki sve razvijenijem planetu u ekološkom smislu svi zajedno sve ugroženiji. Marginaliziranje tragedija i trauma prošlosti u takvu su svijetu uvijek, svuda i iznova, situacijski, dakle, u različitim okolnostima, mogući izgovori za nove tragedije i traume. Tome smo i danas svjedoci širom svijeta, ali – na žalost – katkad i u našoj Republici Hrvatskoj, da ne govorimo o susjednim zemljama.

Humanistička je inteligencija, a posebno povjesničari, najodgovornija da se, kada je riječ o imperativu znanstvenoga, kritički utemeljenoga i etički odgovornoga

istraživanja „mračnih strana“ suvremene povijesti vlastitog naroda, kao i naroda s kojima se dijeli društvena, gospodarska, i kulturna zbilja u dugome povijesnom trajanju, s njima suoči. Pri tome je bitno da suočavanje koje zagovaramo ne bude selektivno i reduktivno, nezavisno o tome tko su, kada i na koji način bili akteri, počinitelji ili žrtve zločina i svakovrsnog nasilja u ratu i miru općenito. Svi smo se mi, kojima je doista stalo da ova naša hrvatska domovina uistinu bude dom za sve svoje žitelje, nezavisno od toga jesu li oni pripadnici većinskoga hrvatskoga naroda ili bilo koje druge manjinske narodne zajednice – srpske, židovske, romske itd., itd. – dužni založiti za takvu civilnu kulturu u hrvatskomu društvu koja će u ozračju međusobnog uvažavanja ljudi i građana, etničke ili konfesionalne većine, odnosno manjine svakome zajamčiti mogućnost da glasno razmišlja, otvoreno raspravlja i samozatajno radi da bi mu kao i svima drugima u Hrvatskoj bilo bolje i da se u njoj osjeća shvaćenim i zaštićenim. Odnos prema „mračnim stranama“ prošlosti nerijetko je jedan od najpouzdanijih pokazatelja koliko se u tome uspijeva, odnosno ne uspijeva. Ovaj je zbornik dokaz, sadržajem impresivni, a porukom potresni, da se stvaranju takve Republike Hrvatske znanstveno i etički odgovornim pristupom itekako može doprinijeti.

Dvadeseto stoljeće mnogi, a ne samo povjesničari često nazivaju – nezavisno od vlastitih etičkih vrijednosti i ideologijskih opredjeljenja – „dobom krajnosti“ (*the age of extremes*) odnosno „vremenom netrpeljivih“. Ipak mi se važnijom čini činjenica da je usuprot nebrojenim ljudskim nesrećama Dvadeseto stoljeće iznjedrilo, alternativno, povijesno nepoznate humanističke vrijednosti i kvalitete ljudskoga života. Osim straha od budućnosti neograničene su i ljudske nade u sretniju budućnost.

Glina, za mnoge simbol nacionalnih isključivosti, mnogima je i simbol onoga kutka „lijepe naše“ između Zrinske i Petrove gore u kojoj su himnički stihovi Antuna Mihanovića uglazbljeni nadahnutim umijećem Josipa Runjanina. Takva Glina doista zavrjeđuje, i u ratu i u miru, odati dostojnu počast svojim nevinim žrtvama nasilja ne samo Drugoga svjetskoga rata nego i ostalih.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.01

Dr. sc. STJEPAN ĆOSIĆ, red. prof.

Ravnatelj Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu (2012.)

Prošlo je već deset godina otkako sam, kao tadašnji ravnatelj Hrvatskoga državnoga arhiva, održao pozdravnu riječ na početku Znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem „Glinska crkva Presvete Bogorodice, 29/30. srpnja – 4/5. kolovoza 1941.: Svjedočanstva i kultura sjećanja", kojemu je Arhiv bio jedan od suorganizatora. Zbornik radova, koji je vrijedilo čekati, konačno je pred nama. U međuvremenu je obogaćen dodatnim sadržajem, člancima i sjećanjima, usmenom poviješću i kronologijom. Koncepcija Skupa i suptilni urednički pristup u oblikovanju strukture i sadržaja Zbornika dokazuju nam da je i o traumatičoj temi ustaškoga zločina nad Srbima u Glini u ljeto 1941. moguće pisati i govoriti izvan arene politiziranih „ratova sjećanja", znanstveno i etički vjerodostojno. Pristup u Zborniku dobar je primjer za rasvjetljavanje brojnih drugih tamnih mjesta naše povijesti 20. stoljeća, mjesta, događaja i ljudi koji su zbog zaborava ili prešućivanja ostali izvan okvira službene historiografije koja nam manje ili više propisuje režim pamćenja. Upravo su ta zasjenjena mjesta onaj „višak povijesti" koji najčešće generira ahistorijsku kolektivnu memoriju, a s njom i ponavljanje tragičnih obrazaca koji eskaliraju novim sukobima, zločinima i traumama. Multidisciplinarni sadržaj ovoga Zbornika, široka kontekstualizacija teme i dokumentirana interpretacija potvrđuju zrelost naše struke u preispitivanju, ne samo „arhivske" činjenične povijesti, nego i one upamćene, pojedinačne i kolektivne u ovom slučaju u obliku negativnog sjećanja. Uz nove spoznaje i detalje o zločinima NDH na području Gline i Vrginmosta 1941., koje su širokom krugu istraživača omogućene i potpunim otvaranjem hrvatskih arhiva, naglasak na analizi kulture pamćenja i na valorizaciji mjesta sjećanja (glinska crkva) poseban je i osobito važan novum u ovom Zborniku. U odnosu na šturu pozitivističku metodu, vjerujem da bi upravo dijalog i upoznavanje različitih kolektivnih memorija (prije svega onih negativnog predznaka) bio dobar put prema boljem kritičkom razumijevanju i osvješćivanju isprepletenih trauma i masovnih zločina u novijoj povijesti Hrvata i Srba. Objavljivanje ovog Zbornik značajan je korak na tom putu.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.02

Dr. sc. MILORAD PUPOVAC, izv. prof.

Predsjednik Srpskoga narodnog vijeća u Zagrebu

PROŠLOST HRVATSKO-SRPSKE GLINE

U Glinu sam prvi put došao 1989/1990. godine. Bilo je to zbog demokratskih promjena. Tako se u to vrijeme nazivala tranzicija od jednopartijskog socijalističkog prema višestranačkom liberalno-demokratskom poretku. To je imenovanje bilo toliko snažno da je aktiviralo mnoge, pa i mene. I ja poput mnogih vjerovao sam u to da ono stvara novu, buduću društvenu realnost na osnovi postojeće.

Drugi put sam došao u Glinu 1990/1991. Taj put sam došao zbog prijetnji miru. I opasnosti od rata. U Glini, Hrvatskoj, Jugoslaviji. Ta je prijetnja bila toliko snažna a opasnost tako velika da je udvostručila moj i aktivizam mojih suradnika. Vidjeli smo da se višestranački sistem ubrzano transformira u etničku mobilizaciju i međuetnički sukob. Strah od rata mnoge je sve više usmjeravao prema ratu. Tim su usmjeravanjem upravljali stranački i nestranački govori. Govori u kojima su obnovljena najgora iskustva hrvatsko-srpske prošlosti. Kako iskustva stradavanja tako i politička iskustva koja su do njih dovodila. Buduća društvena realnost ne samo da se nije gradila na osnovi postojeće, već se ona (postojeća realnost) temeljito razarala u svojoj političkoj, ekonomskoj, kulturnoj i demografskoj sferi. A umjesto budućnosti obnavljala se prošlost.

O prošlosti Gline znao sam malo. I to malo bilo je više poznavanje simboličkih mjesta njezine prošlosti kao što su ban Jelačić i njegovi seležani, Josif Runjanin i „Lijepa naša domovino", Pribićević i Supilo, glinska Crkva i svećenik Žužek. Tokom prvog dolaska saznao sam za Spomen dom i za Kasinu sa spomen pločom podignutom u znak osnivanja SKD „Prosvjeta".

Ne znam koliko bi mi tih godina koristilo veće i potpunije znanje o prošlosti Gline. Jer prošlost je sa dna kace historije progovorila jednako ustima povjesničara kao i političara, članova stranaka kao i njihovih glasača, onih koji su znali historiju i onih koji o njoj nisu ništa znali. Svi su znali što je bila povijesna zabluda i nepravda kao i povijesno stradanje. Svoje, naravno. Svi su znali tko je za to kriv. Drugi, naravno. Rijetki su se zapitali čini li se ono što je već bilo učinjeno, a što se nije smjelo učiniti? Ide li se putem kojim se ne bi smjelo ići? Ponavlja li se prošlost koja se nije smjela ponoviti? I ponovila se. Kao budućnost.

Tako je u Glini i njezinoj okolici s krajiške srpske strane nakon što je uspostavljena tamošnja vlast otpočeo teror nad civilnim hrvatskim stanovništvom. Tako su u Novom Selu Glinskom u oktobru 1991. ubijena 33 njegova mještana hvatske nacionalnosti (da spomenem najmasovniji zločin), dok su u razdoblju 1991/1992. spaljena 33 hrvatska sela. U istom razdoblju nakon nekoliko miniranja srušena je župna katolička crkva sv. Ivana Nepomuka. Tako je na osnovi ovih primjera izgledalo ispravljanje zabluda i nepravdi, te naplata krivde s krajiške srpske strane. Sve to je opravdavala prošlost koju su sami ovim primjerima obnavljali.

Ispravljanje zabluda i nepravdi te naplata krivde s hrvatske je strane u Glini krenulo za vrijeme i nakon „Oluje", u ljeto 1995. Ubijeni su brojni iz izbjegličke kolone na cesti Glina - Dvor. Na više mjesta. Onima koji su se iz izbjeglištva htjeli vratiti to je onemogućavano ili otežavano. Odlukom Gradskog vijeća preimenovane su mnoge ulice. Glavna glinska ulica koja je nosila naziv Ulica žrtava fašizma preimenovana je u Ulicu Stjepana i Antuna Radića. Spomen dom na žrtve pogroma nad glinskim Srbima i Srbima s područja Topuskog i kotara Vrginmost 1941. u Glini i njezinoj pravoslavnoj crkvi preimenovan je u Hrvatski dom. Sve odlukom Gradskog vijeća Gline. Jedna od rijetkih preostalih historijskih drvenih pravoslavnih crkava, ona sv. Ilije u Buzeti (podignuta 1720.) spaljena je do temelja. Sve ovo također je opravdavala prošlost koju su sami ovakvim primjerima obnavljali.

Treći put sam došao u Glinu 1997. Rat je bio gotov, ali se ratovanje nastavilo: protiv popravljanja njegovih posljedica i za prošlost koja ga je kovala i koja se u njemu prekalila. I jedno i drugo grubo me podučavalo prošlosti. Jedanput kao sadašnjost preplavljena prošlošću a

drugi put kao meni nedovoljno poznata prošlost. Tadašnji gradonačelnik Marko Sremić već je ispred zgrade gradske uprave podigao spomenik banu Jelačiću. Kuća Peleševa, u kojoj je Runjanin praizveo nacionalnu i državnu himnu, urušavala se. To što je spaljena crkva u Buzeti smetalo je samo vremešnom, ali čilom Vasiliju Muždeki, predsjedniku tamošnjeg crkvenog odbora. Kao što sam već rekao, mnogi povratnici Srbi nisu mogli u svoje kuće. Sjećam se jednog koji mi je prišao na glavnoj glinskoj ulici i zamolio me da učinim nešto jer mu upravo iz kuće odnose lamperiju. Kako je u blizini stajala policija prišao sam i jednom od policajaca rekao što sam čuo. Odgovorio mi je ovako: „Gospodine, mi smo pravna država, a ne policijska. Neka se tuži sudu." Tako je u to vrijeme policajac govorio saborskom zastupniku.

Od tada ne prestajem odlaziti u Glinu. Niti se baviti Glinom. Ona je za mene postala jedno od simboličkih mjesta hrvatsko-srpskih odnosa i Hrvatske. Teško simboličko mjesto. Teško kao što je i Vukovar teško simboličko mjesto. Tu težinu povećavaju u slučaju Gline zaboravljanje a u slučaju Vukovara sjećanje. Zato je o njoj trebalo znati više od simboličkih mjesta njezine prošlosti. Trebalo je znati više kad se pokretalo inicijativu za obnovu Pelešove kuće i njezino imenovanje u Muzej himne. Treba znati još i više da bi se uredio muzejski postav i osmislio program njegova rada. Koliko je tek potrebno znanja da bi se oskrnavljeno mjesto sjećanja na pogrom glinskih Srba, Srba iz Topuskog i kotara Vrginmost tretiralo s dužnim pijetetom i pod svojim imenom – Spomen dom!

Zato ovaj zbornik vidim kao izvorište za sve to potrebnog znanja. Onog koje je manjkalo i onog kojeg ne manjka ali je potisnuto. I ne samo to, vidim ga kao naučno djelo koje bi moglo značajno doprinijeti da se prošlost hrvatsko-srpske Gline vratiti u njezino historijsko korito. U korito naučne rasprave o njezinoj prošlosti kao nužnoj pretpostavci za oslobađanje prostora za raspravu o njezinoj budućnosti. Ne samo u samoj Glini.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.03

GLINA 1941.
TRAGEDIJE I TRAUME U PAMĆENJU I ZABORAVU

PREDGOVOR

U historiografskom „ovladavanju prošlošću“ kako u hrvatskoj tako i u srpskoj povijesti 20. stoljeća te povijesti Jugoslavije (1918. – 1991.) mnoštvo je „mjesta sjećanja“ koja nisu znanstveno propitana koliko bi to neupitno bilo moguće. Među njima izdvajaju se ona koja simboliziraju tragedije i traume masovnih razmjera, ali i duboko podvojene kulture sjećanja koje i danas, desetljećima poslije samih zbivanja, generiraju ne samo nova nesuglasja nego i duboka međuljudska nerazumijevanja različitih naravi u suvremenosti.

Među takvim tragedijama distinktivno mjesto imaju i masovni zločini koji su se zbili u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi između 29./30. srpnja i 4./5. kolovoza 1941. Mnogo toga s njima u vezi nikada nije bilo istraženo koliko je moglo i moralo biti, a kulture sjećanja, „službene“ i „neslužbene“, koegzistirale su i koegzistiraju jedne pored drugih ili jedne protiv drugih, javno i tajno. One su radikalno degradirane u najnovije vrijeme, usporedno s masovnim, iznova tragičnim urušavanjem hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa 1990-ih, koje su prouzročile nove traume i na hrvatskoj i na srpskoj strani, odnosno u mnogim ljudskim životima, neovisno o narodnosti pojedinaca.

S ovim mislima radilo se, različitim intenzitetom i u vrlo promjenljivim uvjetima rada, punih deset godina pa je potrebno na prvome mjestu izraziti zadovoljstvo što je objavljivanjem ovog izdanja inicijalni projekt realiziran. Objavljivanje ovog zbornika, ponavljamo, dijeli puno desetljeće od održavanja znanstvenog kolokvija posvećena istoj temi na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Njegov je izvorni naziv bio: „Što se uistinu dogodilo u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi između 29/30. srpnja – 4/5. kolovoza 1941.: svjedočanstva i kultura sjećanja“. Održan je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 28. i 29. lipnja 2012. Inače, realizirali su ga Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, *Documenta*: centar za suočavanje s prošlošću u Zagrebu i Srpsko narodno vijeće u Zagrebu.[1]

Pojam „projekt“ u ovom slučaju nije najprimjereniji, ako imamo na umu što to u posljednje vrijeme hrvatskoj akademskoj zajednici formalno znači, jer kao takav nikada nije bio konstituiran. Valja ga razumjeti u širem smislu. Suradnice/suradnike zbornika od početka do kraja povezivala je prije svega znanstveno, ali i etički, humanistički utemeljena svijest da se o nizu masovnih zločina počinjenih uime kvislinške Nezavisne Države Hrvatske u kotarima Glina i Vrginmost – u predjelima između Zrinske i Petrove gore te između Pokuplja, Poglinja, Pounja i hrvatsko-bosanskokrajiške Suhe međe – od travnja 1941. do siječnja 1942. ne smije šutjeti, da se o njima ne smije lagati i obmanjivati javnost, ali da ih se ne smije ni zloupotrebljavati – doslovno – kao sredstvo u trajnom kontaminiranju hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa. Povezivala ih je neupitno i svijest o tome da je kritičkim propitivanjem historiografske i kulturne baštine s njima u vezi potrebno pridonijeti utemeljenju takve kulture pamćenja koja će osamdeset godina nakon tih tragedija i trauma djelovati humanizirajuće na odnose među ljudima, prije svega u spomenutim predjelima. Nakon tragedija i trauma u Drugome svjetskom ratu, ali i poraću – nasuprot svemu što se u civilizacijskom smislu bilo promijenilo nabolje – ratni raspad SFR Jugoslavije 1991. – 1995. imao je u tom kraju za Hrvate i Srbe, odnosno za sve njegove žitelje katastrofalne učinke. Sve što je u međuvremenu bilo poduzeto nakon Domovinskog rata u Republici Hrvatskoj da se te posljedice prevlada – a neovisno o svemu poduzetom, učinjeno je premalo – teško je pogodio subregionalni, banovinski/banijski potres 29. prosinca 2020. magnitude 6,2 po Richteru. Taj je potres izazvao – usudio bih se reći – širom Hrvatske, pa i u brojnim drugim zemljama rijetko viđen val svakovrsne podrške i pomoći, neovisno o nacionalnosti stradalih. Osobno sam ga doživio kao jamstvo nade da će i ti krajevi, točnije, njegovi žitelji dobiti šansu krenuti prema boljoj budućnosti, ali i postati spremniji nositi se s teretima prošlosti jer se od njih ne može pobjeći, ali ih se može

humanistički reflektirati, konkretnohistorijski limitirati te otvarati i s te strane šanse za drugačiju budućnost.[2]

Suradnici/suradnice projekta u znanstvenom pogledu češće nisu nego što jesu profesionalno korespondentnih formacija, afiniteta, interesa, ali i istraživačkih iskustava, pa i onoga što je u ovom slučaju najvažnije, a to su pristup zborničkoj temi te objašnjenje i razumijevanje problema koji su s njom u vezi. Dakle, naglašavamo, ovo nije zbornik istomislećih ljudi, ali je zbornik profesionalnih istraživača povezanih u želji i nastojanju da odgovorno pridonesu kritičkom propitivanju i interpretaciji primarnih i sekundarnih izvora i literature o ključnim zborničkim temama, a na prvome mjestu onoj koja je kao pitanje formulirana u spomenutom naslovu kolokvija.

Bila je to intencija priređivača kolokvija i članova uredništva zbornika koja je, uostalom, izrijekom bila izrečena već u pozivnom pismu za skup: „Dakako, prije svega nam je stalo da to bude dijaloški i tolerantno, ali i svojom egzaktnošću, radni skup, realiziran u ozračju punog međusobnog povjerenja, neovisno o razlikama u mišljenjima te da svojim ishodom doprinese i stvaranju jedne nove kulture sjećanja, otvorene i prema prošlosti, ali, još više, prema zajedničkoj budućnosti ljudi tog kraja.“[3]

Prije deset godina skup je otvorio prof. dr. sc. Damir Agičić, tadašnji pročelnik Odsjeka za povijest, a potom su na svečanom otvaranju govorili prof. dr. sc. Damir Boras, dekan Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, prof. dr. sc. Stjepan Ćosić, ravnatelj Hrvatskoga državnog arhiva, Vesna Teršelič, voditeljica *Documente*: centra za suočavanje s prošlošću, prof. dr. sc. Milorad Pupovac, predsjednik Srpskoga narodnog vijeća, Wolfgang Klotz uime Heinrich-Böll-Stiftung Berlin – Beograd, Slavko Goldstein i autor ovog predgovora kao predsjednik Pripremnog odbora Kolokvija.

Kolokvij je u radnom i organizacijskom smislu bio uspješan, zahvaljujući prije svega brojnim sudionicima i sudionicama, u pravilu vrlo dobroj pripremljenosti pojedinih priopćenja te povremeno vrlo živim, pa i pasioniranim, ali tolerantnim raspravama. U njima su sudjelovali, što je posebno važno, i svjedoci vremena koji su se prijavili da kao promatrači pridonesu uspješnom radu skupa. Na sličan je način skup pratila i u njegovu radu sudjelovala skupina prijavljenih diplomskih i poslijediplomskih studentica/studenata povijesti. Bila je došla i nekolicina osoba koje su smatrale važnim obratiti se nazočnima. Ne podcjenjujući nikoga od njih pojedinačno, spomenut ćemo prof. Jovana Lončara, rođenjem Majskopoljančanina, koji je u svojoj kući mjesecima skrivao i njegovao Ljubana Jednaka, preživjelog svjedoka masovnog pokolja u glinskoj pravoslavnoj crkvi 30. srpnja 1941.

Na skupu bio je i sisački rimokatolički biskup Vlado Košić, koji se na vlastitu inicijativu iznošenjem svojeg mišljenja pridružio sudionicama/sudionicima. Nazočili su i Adam Dupalo i Živko Juzbašić, banijski prvoborci, Zeev Milo iz Izraela, zagrebački Židov koji se pridružio partizanima i boravio u ratnoj Glini itd. Svi su oni, svatko na svoj način, također pridonijeli uspješnom radu skupa.

Neupitno uspješan Kolokvij bio je dokaz da se i o najtežim tragedijama i traumama Drugoga svjetskog rata na tlu Hrvatske može razložno i trpeljivo raspravljati pa ni za koju ustanovu koja je sudjelovala u pripremi skupa nije bilo sporno da treba objaviti zbornik znanstvenih radova i izbor dosad neobjavljenih dokumenata i sjećanja. Kako zbornici znanstvenih radova u pravilu nastaju složenom preradom, rjeđe tek izmjenama i dopunama podnesenih priopćenja, Uređivački je odbor od početka svojeg djelovanja – u stalnoj komunikaciji s autoricama/autorima – nastojao osigurati što je moguće višu razinu istraženosti arhivskog materijala i literature u odnosu na svaku od dogovorenih tema. Dogovarao je na temelju spoznaja o problemski neraspravljenim, a nezaobilaznim temama, autorice/autore koji nisu bili na skupu, a bili su voljni pripremiti svoje radove o takvim temama za ovaj zbornik.

Rasprave na kolokviju pokazale su također da se u kontroverzama glede tragedija i trauma kojima je skup bio posvećen ni izdaleka ne koriste brojni inače dostupni arhivski fondovi u Hrvatskom državnom arhivu, Državnom arhivu Sisak, Državnom arhivu Karlovac te – izvan Hrvatske – u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Navedeni su hrvatski arhivi u punoj mjeri izašli ususret molbama za korištenje i kopiranje gradiva. Hrvatski državni arhiv je u tome prednjačio stručnim savjetima. Posebno se zahvaljujemo arhivskoj savjetnici dr. sc. Silviji Babić, pomoćnici ravnatelja za digitalne usluge i razvoj, arhivskom savjetniku Hrvoju Gržini, pročelniku Središnjeg fotolaboratorija, višoj arhivistici Diani Mikšić, načelnici Odsjeka za arhivsko gradivo 1868. – 1945. i, napose, arhivistu specijalistu Borisu Suljagiću, članu Uređivačkog odbora, jednom od autora i suradniku većine autora u ovom zborniku. Kada je o prikupljanju i fotokopiranju potrebnoga arhivskoga gradiva riječ, naj-

veći je doprinos, pored Hrvatskoga državnog arhiva, dao Arhiv Srba u Hrvatskoj. Jedno vrijeme, do prelaska na drugo radno mjesto, dr. sc. Filip Škiljan, koji je i jedan od zborničkih sudionika, autora i recenzenata, a svih proteklih godina i kolegica Sofija Pejnović omogućili su istraživačke uvide bez kojih ovaj zbornik ne bi bio ono što jednim svojim supstancijalnim dijelom nedvojbeno jest.

Rasprave na kolokviju, vrednovane u kontekstu istraživanja „zločina protiv čovječnosti" u Hrvatskoj, susjednim zemljama i svijetu u Drugome svjetskom ratu, zaoštrile su nadasve u konceptualnom smislu pitanja kako definirati „počinitelja", „žrtvu" i „promatrača" (*bystander*). Prvo, kako god definirali bilo koji od ovih pojmova, danas je istraživački nemoguće izbjeći imperativ historiziranja, pored ostalog, u smislu „režima historičnosti" (*régime d'historicité*). Drugo, nitko nije rođen kao zločinac, žrtva zločina ili promatrač zločina, a u konačnici svatko u nekoj hipotetičkoj situaciji može biti i jedno i drugo i treće. Treće, budući da je svaki zločin nasilje, ali u modernoj epohi svako nasilje nije zločin (npr. kontroverzno pitanje legitimne primjene nasilja), postavilo se i šire pitanje kako sve shvaćati nasilje u glinsko-vrginmošćanskim tragedijama i traumama 1941., ali i prije pa isto tako i poslije te godine. Koliko je nasilje bilo intrizično u upravo endemski pauperiziranim seoskim i malograđanskim zajednicama između Petrove i Zrinske gore, između Donjeg Pokuplja i Donjeg Pounja? S druge strane, nije li Kraljevina Jugoslavija svojim stalno upitnim državnim ustrojstvom i represivnim politikama sama stvorila više svojih komunističkih, ustaških ili bilo kojih drugih protivnika nego što bi ih bilo da su to postajali genuinim logikama u tradicijama s kojima su se identificirale u drugačijem, tj. demokratskijem, nacionalno ravnopravnijem, društveno-gospodarski pravednijem i kulturno naprednijem ozračju? Postavljanjem posljednjeg pitanja uopće se ne ekskulpira ustašku Nezavisnu Državu Hrvatsku – jedinstveni slučaj njemačko-talijanskog okupacijskog protektorata – prije svega za izdaju vlastitog naroda, a potom nadasve za masovne zločine počinjene u njegovo ime nad trećinom vlastitih državljana s javno obznanjenim rasističkim i etnokonfesionalnim aktima pravne naravi u slučaju Srba, Židova i Roma.

Sve su to bili razlozi koji su potpisnika ovog predgovora, kao osobu odgovornu za cjelinu projekta, svojevremeno naveli na utemeljenje izbornog poslijediplomskog doktorskog kolegija o povijesti nasilja na Poslijediplomskom doktorskom studiju Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu, koji je tijekom više akademskih godina djelovanja bilo upisalo nekoliko desetaka studenata.[4] Iskustva koja su stečena na tom kolegiju na različite su načine, izravno ili neizravno, koristila u oblikovanju i uređivanju ovog zbornika kao cjeline.

Ovaj kolegij bio je legalan okvir za još jednu inicijativu potencijalno dalekosežnog dosega. Riječ je o projektu digitalne individualne identifikacije svih žrtava nasilja u kotarima Glina i Vrginmost od 1. siječnja 1941. do 31. siječnja 1942. prema dostupnim objavljenim izvorima. Modificiranu digitalnu bazu podataka dobili smo od *Documente*. Kolege Slaven Raković i Nikola Mokrović, informatičari *Documente*, davali su, svatko u svoje vrijeme, kada je to bilo nužno, neophodnu stručnu pomoć. Raspoložive obavijesti o žrtvama unosili su u bazu poslijediplomski doktorski studenti upisani u spomenuti kolegij, što im je bila praktična vježba iz digitalne historije. Dr. sc. Matko Globačnik – autor i jedan od urednika zbornika – osoba je koja je od početka do kraja posla na ovome izdanju bdjela kao jedan od najvrednijih suradnika i nadasve kao „administrator" ovoga vrlo zahtjevnog posla. U određenom razdoblju bio je važan i radni doprinos doktoranda Igora Mrkalja.

Ova je baza tek prvi, ali neizbježan korak prema dugoročnoj kritičkoj provjeri prije svega primarnih izvora u vezi sa svakom osobom koja je u njega uvrštena. Rezultati tih provjera također će se unositi u bazu, kao i daljnje obavijesti iz sekundarnih izvora te sva ona vrela kojima je zajednički nazivnik kultura sjećanja, odnosno kultura pamćenja.

Ovakav pristup digitalnoj identifikaciji žrtava nasilja nerazlučiv je od onoga što se u širem smislu naziva digitalnom historijom. Tragedije i traume Drugoga svjetskog rata ne smiju se potiskivati na margine kulture pamćenja, a još manje svjesno politički instrumentalizirati, neovisno o intencijama. One se moraju humanizirati. Da bi ih se moglo humanizirati, nužan je povratak žrtvama kao pojedincima, kao i svim akterima tragedije, ali ne samo situacijski, sinkronijski, tj. u trenutku tragedije, nego i dijakronijski, propitujući što prethodi tragediji i što joj slijedi. Danas se to više ne može raditi bez digitalne humanistike. Dakle, koliko god ova baza mogla biti, kao što i jest, prvi korak u slučaju glinsko-vrginmošćanskog područja 1941. i u siječnju 1942., bez nje ne bi moglo biti ni drugoga.

Struktura zbornika u osnovi je definirana programom rada spomenutoga znanstvenog kolokvija. Bitno je naglasiti da manji dio sudionica/sudionika nije predao obećane članke, tri prispjela članka nisu prihvaćena u recenzentskom postupku, više ih je trebalo djelomično izmijeniti ili dopuniti na temelju recenzentskih primjedaba itd. Ipak bih još jednom naglasio kako je kvaliteta skupa i razina rasprave sama po sebi pokazala smjernice za potrebne popune „bijelih mrlja". Radom na pripremi rukopisa za tisak nametnula se potreba za naručivanjem više novih priloga o temama bez kojih bi ovaj zbornik bio osjetno slabiji. U tome se najvećim dijelom uspjelo.

Za razliku od brojnih drugih pristupa fenomenima masovnih zločina na tlu Nezavisne Države Hrvatske, neovisno o počiniteljima koji je najčešće svode na aktere s hrvatskim i srpskim atribucijama, ova studija dužnu pozornost posvećuje okupacijskom i kolaboracijskom aspektu koji je i u ovom slučaju u konačnici presudan. Područje ovih dvaju kotara sjekla je njemačko-talijanska demarkacijska linija, a logika masovnih zločina neraskidivo je vezana s logikama njemačko-talijanskih okupacijskih odnosa na toj liniji. Glinsko-vrginmošćanske tragedije 1941., sa središnjim mjestom bestijaliziranih masovnih zločina u crkvi Rođenja Presvete Bogorodice, tek u tome širem okupacijskom kontekstu sagledavaju se kao dio „konačnog rješenja srpskog pitanja" u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Različite njemačke i talijanske okupacijske strategije u ovom području reflektirale su i različita okupacijska shvaćanja „mjesta" i „uloge" Hrvata i Hrvatske u nacifašističkom „novom poretku", što je subregionalno u srpskom, židovskom i romskom slučaju podrazumijevalo vrlo širok raspon oblika i praksi nasilja (javna kolektivna dijabolizacija i obznanjivanje „konačnog rješenja", zakonsko izopćavanje i uskraćivanje temeljnih ljudskih i građanskih prava, otuđivanje i uništavanje imovine, prisilna iseljavanja, iznuđeni prelasci s pravoslavlja na rimokatoličanstvo, uhićenja, zatočenja u logore, pojedinačna i skupna umorstva itd.).

Otvoreno treba reći na ovome mjestu da je primijenjenim znanstvenim pristupima i realiziranim prilozima otvoreno mnogo više pitanja nego što ih je bilo moguće istraživački apsolvirati. Da bi se olakšalo daljnja istraživanja, Uređivački odbor odlučio je uvrstiti u sastav zbornika oveću skupinu dosad najvećim dijelom neobjavljenih izvora, sređenih u nekoliko tematskih podskupina. Riječ je o izvorima, dakle, a ne o interpretacijama pa svaki od njih podliježe imperativima višestranih i višestrukih provjera koje je tek dijelom bilo moguće realizirati u ovom izdanju.

Nesumnjivo važnu, a u hrvatskoj historiografiji u usporedivim slučajevima nesumnjivo inovativnu zadaću ima glinsko-vrginmošćanski povijesni atlas 1941. Iako su povod skupu bili zločini počinjeni u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi koncem srpnja i početkom kolovoza 1941., dakle na konkretnom, fizičkome mjestu, proživljavaju ih ljudi čitava tog prostora od travnja 1941. do siječnja 1942. Različiti njihovi aspekti kartografski su interpretirani na istoj geomorfološkoj podlozi koju je priredio dr. sc. Branimir Brgles. Dr. sc. Brgles i Nenad Kunštek autori su pojedinačnih karata, a njihova idejna rješenja napravili su dr. sc. Matko Globačnik i dr. sc. Drago Roksandić, prof. emeritus.

Integrativnu funkciju ima i opširna kronologija dr. sc. Matka Globačnika i Ilije Ranića. Ona se prije svega odnosi na sinkronijske složene kronologije zbivanja istih dana od 1. siječnja 1941. do 31. siječnja 1942. na različitim lokalitetima obaju ovih kotara. U pripremi koristili su se raspoloživi arhivski i literarni izvori te članci priređeni za ovaj zbornik.

Integrativne je naravi i spomenuta digitalna baza podataka o žrtvama nasilja, koju se ovdje objavljuje u obliku popisu ljudskih gubitaka u navedenom razdoblju i na navedenom području. Ona tek površinski reflektira cjelinu u međuvremenu obavljenog posla jer su za brojne osobe upisani i brojni drugi podaci. Cilj joj je olakšati razumijevanje zborničkih sadržaja, ali i biti poticaj za izradu mnogo složenije, historijskoantropološki utemeljene, baze podataka o žrtvama nasilja te, šire, ljudskim gubicima na području ovih dvaju kotara od 1941. do 1945., ali i od 1945. do 1948.

Integrativne je naravi i kumulativni popis svih citiranih arhivskih dokumenata, odnosno fondova i zbirki te literature, koji su napravili Samanta Paronić i Ilija Ranić, kao i selektivna kazala osobnih imena i naziva mjesta.

Mnogo je godina rada kondenzirano u ovom izdanju pa je nužno ispričati se prije svega onima koji su čitavo desetljeće kao suradnice/suradnici – udovoljivši svojim preuzetim obvezama – strpljivo čekali da njihov rad, odnosno ovo izdanje izađe na svjetlo dana. Takvih je među onima čiji znanstveni prinosi čine ovaj zbornik najviše. Isprika je nužna i svima onima koji su duže ili kraće vrijeme, više ili manje učinkovito, sudjelovali u ovom poslu, ali su zbog različitih razloga bili spriječeni ustrajati do kraja (smrt suradnika, trajni odlasci u ino-

zemstvo, prezaposlenost na profesionalno važnijim poslovima, prelasci na druge dužnosti itd.). Dužna je isprika nužna i onima čiji radovi nisu prihvaćeni za objavljivanje, i to u mjeri u kojoj nije bilo izvedivo osigurati dodatne pretpostavke da se suradnja uspješnije privede kraju. Osjećamo potrebu izraziti žaljenje i zbog nekolicine onih koji su se bilo zbog izrečenih ili neizrečenih razloga odlučili distancirati od realizacije ovog projekta.

Ovo je izdanje, nadamo se, prvo, doprinos onim pristupima povijesti ustaštva od 1929. nadalje koji ustašku baštinu problematiziraju prije svega – endogeno – kao terorističku reakciju na državni teror u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno na sustavno državno prakticiranje represije i nasilja u kriznim situacijama u društvu.

Drugo, dijelimo mišljenje da se ustaštvo – egzogeno – kontinuirano inozemno podržavalo i upotrebljavalo kao instrument pritiska na tu istu Kraljevinu u zemljama koje su bile nezadovoljne versajskim poretkom stvorenim u Europi nakon 1918. Bile su to susjedne zemlje koje su se potom prije ili kasnije fašizirale (Italija), nacificirale (Njemačka), austrofašizirale, a potom nacificirale (Austrija), autoritarno konzervatizirale (Mađarska) itd.

Treće, ustaštvo samo, koliko se god moglo referirati na frankovačke tradicije, složenim se procesima sinkretiziralo ponajprije iz fašističko-nacističkih ideologija. Nijedna druga usporediva država u europskome „novom poretku" u to vrijeme nije odmah, nakon preuzimanja vlasti pod faktičnim fašističko-nacističkog protektoratom, izopćila najmanje trećinu svojeg stanovništva i otvoreno mu najavila „konačno rješenje" u različitim oblicima (Hrvati-protivnici ustaške Hrvatske, a Srbi, Židovi i Romi – svi *in corpore*), kao što je to učinila Nezavisna Država Hrvatska.

Četvrto, stanovništvo kotara Glina i Vrginmost već od travnja 1941. bilo je izloženo aktima kapilarnoga, pojedinačnog ili skupnog nasilja, a od svibnja i. g. skupnog ubojstva glinskih građana muškaraca starijih od 16 godina te 12./13. svibnja 1941. masovnih zločina, među kojima se izdvajaju zločini u Banskom Grabovcu 24. – 27. srpnja 1941.) te u glinskoj pravoslavnoj crkvi 29./30. srpnja i 4./5. kolovoza 1941.

Peto, svjedočenja Ljubana Jednaka, preživjelog u masovnom zločinu 2./30. srpnja 1941., koliko god u detaljima mogla biti proturječna, kao ovdje objavljena cjelina nastalih od 1944. do 1997., jedinstveno su svjedočanstvo o ljudskoj tragediji i traumama.

Objavljivanje ovog izdanja bit će opravdano ako ono bude, prvo, poticaj za kritička vrednovanja njegova sadržaja – *sine ira et studio* (bez srdžbe i pristranosti) (Tacit), drugo, referentno uporište za stručne i javne dijaloge o svemu onome što u njegovu sadržaju iziskuje daljnja istraživanja, treće, razlog da svi odgovorni razmisle i dogovore se o tome kakva treba biti svima prihvatljiva, univerzalistički utemeljena kultura sjećanja na mnogobrojne žrtve koje su od travnja 1941. do siječnja 1942. na području kotara Glina i Vrginmost tragično i traumatizirajuće izgubile život. Komemorirajući sva ona mjesta gdje se to dogodilo, neovisno o tome jesu li danas označena ili nisu te kako jesu, odnosno nisu označena, ne smiju se devalvirati sve druge – nažalost – brojne tragedije i traume te masovna stratišta na ovom području u 20. stoljeću koja još uvijek nisu predmet istraživačke pozornosti kakva je ukazana onima koja su u središtu pozornosti u ovom izdanju. Mnoge od nas koji smo suradnici/suradnice u ovom zborniku, one isto tako obvezuju. Humanizirajući svoj odnos prema svima njima, najbolje ćemo pridonijeti boljem životu ljudi u ovom kraju, usmjerenom prije svega prema stvaranju prosperitetnije budućnosti.

Uređivački odbor umrežavao je članove koji su u različitim razdobljima trajanja desetljetnog rada na ovom izdanju bili u različitim statusima u ustanovama-suizdavačima, što je ponekad usložnjavalo izvođenje dogovorenih poslova. Međutim, u svim je situacijama ipak bilo moguće dogovoriti izvodljiva rješenja. Tome su uvijek pridonosili nakladnik Plejada iz Zagreba, napose kolega Ilija Ranić, glavni urednik i član ovog uredništva, te – prvenstveno u završnoj fazi rada – FF press, također prije svega njegov urednik kolega Boris Bui, isto tako član uredništva.

Srpsko narodno vijeće u Zagrebu ovo je zahtjevno izdanje itekako zadužilo i financijski pa mu Uređivački odbor iskazuje zahvalnost, kao i Ministarstvu znanosti i obrazovanja, koje je na temelju odličnih recenzija prof. dr. Aleksandra Jakira s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, dr. sc. Stjepana Matkovića iz Hrvatskog instituta za povijest te prof. dr. Milana Ristovića s Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu odobrilo značajna financijska sredstva.

Grafička urednica Ana Pojatina, odnosno studio RAM obrt za dizajn, grafičke usluge i izdavaštvo zaslužni su za oblikovanje knjižnog bloka, a Dejan Dragosavac za grafičko rješenje korica. Sveučilišna tiskara d. o. o. Zagreb i napose direktorica Ana Nikolić Baće učinili su

sve što je bilo potrebno da se izdanje realizira što kvalitetnije u uistinu kratkom vremenskom periodu. Vrijedan doprinos ovome izdanju dale su i lektorice dr. sc. Samanta Paronić, koja je napravila i korekturu dijela tekstova i Neda Rudež.

Sveučilište u Zagrebu posljednjih je godina davalo dragocjenu podršku i potporu za finalizaciju ovog izdanja, a njegov rektor, prof. dr. sc. Damir Boras – koji je 2012., kao dekan Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, otvorio rad kolokvija – svojim je razumijevanjem složenosti i važnosti izdanja značajno olakšao njegovu realizaciju.

Zagreb, 16. svibnja 2021.

glavni urednik
dr. sc. Drago Roksandić, prof. emeritus

[1] Vidjeti integralnu verziju programske knjižice skupa: http://ckhis.ffzg.unizg.hr/files/file/pdf/biblioteka/colloquia/Colloquia-4.pdf.

[2] Vidjeti: Drago ROKSANDIĆ, „Može li se Banija obnovom osloboditi statusa 'područja posebne državne skrbi'"?, *Globus* (Zagreb), br. 1519, 13. I. 2021., 14–15; ISTI, „Svi smo srcem uz Banovinu! – Vjera u bolji život", *Meridijani* (Samobor), br. 215, ožujak 2021., 64.

[3] Prvo pozivno pismo upućeno je s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu 12. travnja 2012.

[4] Baveći se nešto ranije poviješću nasilja u ranome novom vijeku u svojim istraživanjima i u nastavi na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te na Odjelu za povijest Srednjoeuropskog sveučilišta u Budimpešti, koristio sam se kao referentnim izdanjem djelom Juliusa R. RUFFA, *Violence in Early Modern Europe 1500–1800* (Cambridge University Press, 2001.). Nakon 2012., na svojim poslijediplomskim kolegijima koji su na različite načine bili u vezi s ovim projektom koristio sam se djelima Siniše MALEŠEVIĆA, *Sociologija rata i nasilja* (Zagreb 2011.), tj. hrvatskim prijevodom izvornoga engelskog izdanja *The Sociology of War and Violence* (Cambridge University Press, 2010.) te, imajući na umu epohalnu, modernu problematiku nasilja i rata u eurocentričnom svijetu, referirao sam se u svojim refleksijama, pored ostalih, na djela Maxa HORKHEIMERA i Theodora ADORNA, *Dijalektika prosvjetiteljstva. Filozofijski fragmenti* (Sarajevo 1989.); Ericha FROMMA, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, sv. 1–2 (Zagreb – Beograd 1989.); Georgesa BENSOUSSANA, *Europska strast za genocidom. Povijest genocidnih ideja i djela* (Zagreb 2010.) te kada je o kulturi pamćenja i javnoj povijesti riječ, na knjigu Erne PARIS, *Duge sjene. Istina, laži i povijest* (Zagreb 2003.). Razumije se da je čitateljski repertoar mnogo većeg opsega, što se može provjeriti u bilješkama i popisima literature.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.04

I.

GLINA

MJESTO PAMĆENJA

1.

MJESTO MEMORIJE. GLINA 1941., CRKVA PRESVETE BOGORODICE[1]

Predrag Matvejević

UDK: 725.94(497.5 Glina):341.34-058.65
Kategorizacija: Esej

Sažetak ▶ Autor navodi da je pojam „mjesta memorije“ ušao u historiografiju i u praksu raznih zemalja svijeta. Predlaže da takav status dobije i crkva Presvete Bogorodice u Glini, s obzirom na svoju tragediju i značenje te tragedije „u svijesti i u povijesti“. Glinska crkva Presvete Bogorodice zaslužuje da bude zajedničkim srpskim i hrvatskim, katoličkim i pravoslavnim, slavenskim i evropskim mjestom sjećanja i pamćenja. Zločinački karakter događanja u crkvi krajem srpnja 1941. ne smije se pritom zanijekati ni umanjiti. „Hrvatski dom“ treba preimenovati u „Spomen-dom“ što bi bio najprikladniji naziv za obnovljeno svjetovno svetište. Autor pledira da se to što prije dogodi i da time Hrvatska pokaže Europi i svijetu da doista posjeduje kulturu koja je za to neophodna.

Summary ▶ In the article, it is explained that the “site of memory” (*lieu de mémoire*) as a concept entered into historiography and practice of various countries around the world. It is recommended that the Orthodox Church of the Nativity of the Most Holy Mother of God in Glina, considering its tragic history and the meaning of this tragedy “in the consciousness and history”, also receives such a status. The church deserves to be both Serbian and Croatian, Catholic and Orthodox, Slavic and European site of memory. However, criminal character of events in the church at the end of July 1941 should be neither denied nor diminished. “Croatian Home” should be renamed into “Memorial House”, which should be the most appropriate name for the renovated secular sanctuary. The author pleads for this to happen as soon as possible, so that Croatia could show to Europe and the world that it truly possesses the necessary culture

Ključne riječi ▶ mjesto memorije; crkva Presvete Bogorodice; zločin u crkvi; Hrvatski dom; Spomen dom
Key words ▶ “site of memory” (*lieu de mémoire*); the Nativity of the Most Holy Mother of God; criminal character of events in the church; Croatian Home; Memorial House

https://doi.org/10.17234/9789533792972.05

Nova historija uvela je i potvrdila naziv „mjesto memorije“ – *lieu de mémoire*. Takvih mjesta ima na istoku i zapadu Evrope, na raznim stranama svijeta. Obilježena su nesrećom koja ih je snašla, tragedijom koju su proživjela, sjećanjem koje ih muči. U francuskoj povjesnici čitamo:

> ORADOUR-SUR-GLANE – na tom su mjestu 10. lipnja 1944. godine njemački nacisti masakrirali 643 osobe, među kojima je bilo pet stotina žena i djece. Svi su spaljeni u seoskoj crkvi. Crkvene ruševine su sačuvane a selo ponovo podignuto. Ime Oradoura postalo je simbolom nacističkog barbarstva.

I u Italiji su zabilježene slične tragedije:

> U gradiću koji nosi ime S'Anna di Stazzema (u pokrajini Lucca) nacisti su pobili 560 osoba, među kojima je bilo mnogo staraca i djece. Bacali su na njih bombe a zatim ih spaljivali... U gradiću Marzabotto (pokrajina Bologna) mnogi su se sklonili u crkvu kako bi čuli riječi utjehe koje je izgovarao paroh Ubaldo Marchioni. Upali su nacisti, njihovi su rafali nadglasali krikove žrtava; i sam paroh pade pred oltar, smrtno ranjen. Među 147 mrtvih bijaše šezdesetoro djece.

Sl. 1. *Oradour-sur-Glane – mjesto nacističkog masakra*

Mjesto memorije naziv je skorašnjega datuma. Termin *memorijal* blizak mu je po smislu, ali više ističe zaslugu, spomen, priznanje. *Sveta mjesta* povezana su s obilježjima vjere, zavjeta, hodočašća. Valjalo bi da crkva Presvete Bogorodice u Glini dobije značenje koje zaslužuje – u svijesti i u povijesti.

Prije i poslije zločina koji se dogodio u toj crkvi i njezinu okružju, od svibnja do kraja kolovoza 1941., stradali su diljem Banije i Korduna mnogobrojni građani srpske nacionalnosti i pravoslavne vjere – u mjestima Veljun i Blagaj, u selu Prekopa na predjelu zvanom Čukljin Ank, u šikari Latinovo, u šumi Kobiljača kod Bučice, u Gornjim i Donjim Jamama, u Doljnjacima, u Gori i Župi, u Ravnom Rašću i Maji, Viduševcu i Topuskom te, avaj, još ponegdje.

Hrvatski književnik Joža Horvat, koji se danas, iznimno lucidan, približava stotoj godini života, zapisao je svoje dojmove i osjećaje pred jednim od takvih mjesta, u svjedočanstvu što nosi naslov „Lucija katolička svetica“:

> Vidio sam tolike zbjegove, tolike neiskazive patnje naše braće Srba, da ih nikad zaboraviti neću... Dok živim, svi oni požari, sva ona klanja gorjet će u meni kao živa i nikad zacjeljiva rana.... Dođoše ustaše iz Zrinja, popališe selo i zapališe sve živo u njemu. Stotinu i osamdeset sedam leševa, raskrvavljenih od ustaških noževa, ležalo je smrznuto na snijegu, dvadeset i sedmero nejake djece... Svetice draga, jesi li ikada čula za selo Šegestin? *Pisac preporučuje u svom zapisu:* neka svatko gleda prvo svoj rod i svoje ime, to je najbolje.[2]

Slovenski pjesnik Edvard Kocbek prošao je tim istim krajem više od dvije godine nakon prvih pokolja, nastojeći stići do Jajca, na zasjedanje AVNOJ-a. Angažirani kršćanin, katolik i personalist po vjeri i uvjerenju, bio je užasnut prizorom s kojim se suočio. Zapisao je u knjizi kojoj je naslov „Slovensko poslanstvo“:

> Kakva strašna atmosfera! Na sve strane mirišu oganj i krv. Posvuda, bez kraja i konca… Zlo nećemo uništiti ako uništimo samo krivca, uništit ćemo ga istom kada ograničimo zlo u sebi samima… Tu se ne kolju samo Srbi i Hrvati, nego i katolici i pravoslavci, kršćani jedni i drugi. Od kršćanstva smo još uvijek daleko.

Tako svjedoči jedan od najznačajnijih kršćanskih pjesnika tadašnje Evrope, koji se opredijelio za Otpor fašizmu.

A narodna pjesma, koja je u našim nesretnim prilikama nosila u sebi i historiju i memoriju, oglasila se poznatom tužbalicom, koju slovenski bard, po svom

kršćanskom nadahnuću usporediv s našim Nikolom Šopom, zapisuje u spomenutoj knjizi:

Na Kordunu grob do groba,
traži majka sina svoga…

Vratimo se crkvi Svete Bogorodice, u kojoj i pokraj koje je izvršen nezamisliv zločin. Njegovi su razmjeri ponekad umanjivani, ponekad uveličavani, datumi su se pomicali u raznim prilikama nakon Drugoga svjetskog rata, samo mjesto se osporavalo – ali zločinački karakter događaja ne može se pritom zanijekati ni umanjiti. Svjedočenje Hilmije Berberovića, muslimana koji je dezertirao iz ustaške vojske i prešao na stranu partizana, spominje tri tisuće žrtava dovođenih u kratkom razdoblju ne samo iz Gline nego i iz susjednih mjesta, poklanih: *klanje je počinjalo navečer u 22 sata i trajalo do 2 sata ujutro, i tako 6 dana*.[3] U samoj crkvi Presvete Bogorodice preživio je mladić po imenu Ljuban Jednak. Nađen je, kako sam tvrdi: *sav krvav, ranjen, glave razbijene, zguljene*. Nije više mogao sebi predočiti koliko je trajala glinska „Bartolomejska noć" – za njega cijeli život. U takvim okolnostima jučer i danas lako se pretvore jedno u drugo te poistovjete. Razlike u navođenju datuma i mjestu nesreće ne mogu umanjiti niti pogotovo izbrisati nesreću samu.

Nema dvojbe da su se u Glini dogodili zločini i da su povezani s crkvom Presvete Bogorodice: tu je ubijeno *više od 300, manje od 400* Srba, tvrdi Slavko Goldstein, autor knjige „1941, godina koja se vraća",[4] koji je 1941. tragično izgubio oca, Židova, u jamama velebitskog Jadovna. Neki istraživači tvrde da je glinska crkva služila prije svega kao zatvor – da su u njoj zatvarane buduće žrtve i iz nje izvođene na okolna stratišta, gdje su ubijane kamama i kuršumima. Na vrhu zvonika, kraj samoga križa, ustrijeljena su metcima trojica zatvorenika koji su se propinjali uvis tražeći spas. Oni koji su ostali u crkvi prilazili su oltaru…

U svjedočenju o tragičnim događajima valja ponekad što bolje razlikovati *sjećanje* i *pamćenje*. Sjećanje je razlomljenije i rasutije, isprepliće se s osobnim iskustvima, pozitivnim i negativnim. Pamćenje je u pravilu homogenije i određenije. Uz sjećanje se javlja i *pri-sjećanje*, na različitim individualnim razinama. Pamćenje, pogotovo kad je teško i neizdrživo, sklono je ponekad i *zlo-pamćenju*. Ne želimo se sjećati svega što pamtimo. Sjećanje nas „izdaje", pamćenje „gubimo". Preinake koje se stječu ili razilaze u nama samima mogu utjecati na stvarne slike i izravne dokaze. Za mnogobrojna zlodjela koja su počinili ustaški zločinci, među ostalim ona strahotna u Glini, ne može se optuživati sav hrvatski narod.

Od samoga početka ustaška su izvješća i izvori govorili o *židovskim boljševicima koji djeluju na hrvatskom teritoriju*, od kojih se treba braniti i koje je, prema tome, valjalo bez milosti uništiti. Monstruozne jame u Jadovnom bili su pune dva mjeseca prije početka partizanskoga ustanka. U knjizi *Tito*, koju je ustaška emigracija objavila u Americi nakon više od dvadeset godina poslije rata, osuđuju se još jednom *Židovi i Srbi koji nastavljaju širiti laž* o djelovanju ustaške vlasti. Savjest i povijest ustanovile su granicu koja dijeli zlo od dobra. Antifašistička kultura ju je potvrdila i obznanila. Hrvatski pjesnici, stari Vladimir Nazor i poletni Ivan Goran Kovačić, prešli su rijeku Kupu, simboličnu vododijelnicu, prilazeći ustanicima. Starac je zapisao stihove nalik na molitvu:

Maleni trošni čamče
na mutnoj Kupi…
Prenesi cijelu Hrvatsku
na onu stranu vode,
na teške al svete puteve,
poštenja i slobode.

Ti stihovi više se ne uče po svim našim srednjim školama. Vrlo često se izostavljaju, zaboravljaju…

Očitovanja i izjave koje su poslije Drugoga svjetskog rata prikupili razni svjedoci i istraživači ne daju se u svim pojedinostima uskladiti. Katolički župnik u Glini, Franc Žužek, Slovenac porijeklom, pokušao je zaštititi neke od žrtava. Takvi su pokušaji, na žalost, bili rijetki i opasni, onemogućavani ili kažnjavani. Ne bi se smjelo zaboraviti one hrvatske obitelji koje su udomile i zbrinule srpsku siročad, djecu koja su preživjela gubitak vlastitih roditelja. Ne zaboravimo pritom ni stanovit broj časnih sestara milosrdnica, potaknutih primjerom austrijske katolkinje Diane Budisavljević, ali i čistoćom svoje vjere, koje su pružale nesretnoj djeci uvjete da opstanu i budu usvojeni. Miroslav Krleža i njegova supruga Bela, premda i sami ugroženi, primili su i zadržali koliko su mogli pravoslavnog dječaka, dovedena u Zagreb s Korduna. Sreli smo ga prilikom Krležina pogreba. Zvao se Milutin.

U raspravama i sporovima često se postavljalo pitanje odgovornosti nadbiskupa Alojzija Stepinca, sa stajališta

nacionalnog i vjerskog. U ustaškom krugu lako je otklonjena činjenica da je mladi Stepinac bio dobrovoljcem u srpskoj vojsci na solunskoj fronti, da je dobio na kraju Prvoga svjetskog rata unapređenje u čin poručnika te stekao stanovito povjerenje kralja Aleksandra. Katolički nadbiskup izrazio je svoju podršku osnivanju Nezavisne Države Hrvatske, ali se – saznavši za zločine koji su počinjeni na početku njezine vlasti – obratio pismom ustaškom poglavniku:

> Ovaj čas primio sam vijest da su ustaše u Glini postrijeljali bez suda i istrage 260 Srba. Ja znam da su Srbi počinili teških zločina u našoj domovini u ovih dvadeset godina vladanja. Ali smatram ipak svojom biskupskom dužnošću, da podignem svoj glas i kažem, da ovo po katoličkom moralu nije dozvoljeno, pa Vas molim da poduzmete najhitnije mjere, na cijelom području Nezavisne Države Hrvatske, da se ne ubije nijedan Srbin, ako mu se ne dokaže krivnja radi koje je zaslužio smrt. Inače mi ne možemo računati na blagoslov neba, bez kojega moramo propasti.

Te riječi navodi hrvatski povjesničar Jure Krišto, u studiji naslovljenoj „Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska".

Mogli smo, nedavno, pročitati u riječkom *Novom listu* (26. V. 2002.) mišljenje bosansko-hrvatskog stručnjaka za međunarodno pravo, dr. Đure Degana: *Takvoga groznog zločina* (kao što je bio onaj u Glini) *nije bilo od turskih ratova*. Međutim, prema feljtonu koji je objavio u nastavcima *Glas koncila* (od 10. IX. do 27. VIII. 2006.)[5] sporovi oko pokolja u Glini mogli bi se svesti na *zatiranje misli o hrvatskoj samostalnosti*. Vrijeme je da se takve razlike i sporovi napokon prevladaju – da ih dostojanstvo istine svrsta tamo gdje im je mjesto.

Moj osobni sud agnostika i sljedbenika *socijalizma s ljudskim licem* mogao bi se u ovom slučaju učiniti pristranim. Navest ću stoga Zvonimira Berkovića, jednog od angažiranih sudionika *Hrvatskog proljeća*, urednika *Hrvatskoga tjednika*, vjernika. U svojim imaginarnim susretima, naslovljenim *Vladko Maček – tri razgovora*, zamislio je i predočio dijalog između hrvatskog političara i crkvenog poglavara:

> Ja bih Vam savjetovao molitvu, *kaže Maček Stepincu,* da kleknete. Ali ne u svojoj palači, nego na groblju. Na groblju u Glini. Da budete tamo kada je sahrana nekih s popisa ubijenih. I bilo bi dobro da, po mogućnosti, uz ožalošćene, tamo bude i Hrvata. Po mogućnosti više naših živih nego njihovih mrtvih. A bilo bi divno da se kraj vas nađe i pravoslavni vladika. Zamislite da je tu još katedralni zbor koji pjeva neki od glasovitih Requiema. A pravoslavci da pjevaju Vječnaja pamjat. *Stepinac na to odgovara, prema zamisli pokojnoga Berkovića:* To je lijepo! Kršćanski! Duboko kršćanski.

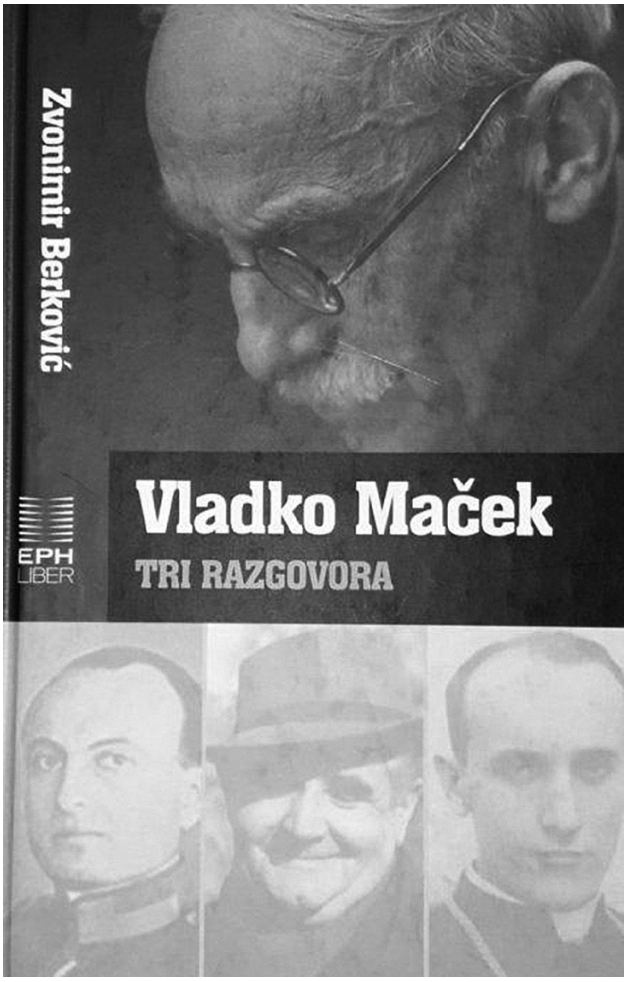

Sl. 2. Zvonimir BERKOVIĆ, *Vladko Maček – Tri razgovora,* Zagreb 2009. (naslovnica)

Priključio bih se rado takvu zboru. Tom velebnom opijelu u kojemu bi bili istodobno osuda i pokajanje u isto vrijeme, svojevrsna pričest. Ma koliko bila marginalizirana u našoj epohi, književnost bi mogla naći i predložiti jedan bolji i duhovniji govor, diskurs prikladan za takve prigode. Berković je poslao knjigu *Vladko Maček*, posljednju koju je napisao, prijateljima koji su je predstavili u predvorju Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu. Već je bio teško bolestan, na samrti. Zajedno s

knjigom uputio nam je i pismo u kojem je, s gorkim sarkazmom kakvim se umio služiti kao angažirani i neovisni intelektualac, naveo svoju posljednju, bolničku adresu:

Avenija Gojka Šuška.

To je doista adresa bolnice u kojoj je poznati pisac i sineast proveo posljednje sate svoga života. A njegovu ironiju, povezanu s imenom i prezimenom Gojka Šuška nije teško objasniti. Autor knjige *Vladko Maček – tri razgovora*, u kojoj se nalazi navedeni zapis, vidio je sigurno u dnevnicima naše televizije kako ministar Šušak pozdravlja dignutom rukom, ustaškim pozdravom „Za dom spremni": jednom je to učinio na svečanoj proslavi Sinjske alke, drugi put na političkom skupu u Posušju, a vjerojatno i još negdje. To nije smetalo tadanjem predsjedniku države da ga javno proglasi svojim „najboljim ministrom". Po prilici u to isto vrijeme čula se predsjednikova izjava da mu „žena nije ni Srpkinja ni Židovka". U te dane mogli smo sresti mjestimice na zagrebačkim ulicama osobe odjevene u crne uniforme, s posebnim oznakama na kapama, ramenima, grudima. U kioscima se moglo kupiti sliku poglavnika Pavelića kao i novine koje su izdavali u inozemstvu njegovi sljedbenici. Nacionalni moneta postala je opet *kuna*, kako se zvala u NDH. Čulo se provincijalnog pjevača kako izazovno poje onu ustašku – *Jasenovac i Gradiška stara*. Pozvana je elita od „200 obitelji" da bude predvodnica nacije, a pritom odbačena *stoka sitnoga zuba*. Nastupala je nemilosrdna privatizacija (*prihvatizacija*), grabež, korupcija, nepotizam. U Karađorđevu su vođeni pregovori o podjeli Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske – više od trideset puta našli su se oči u oči predsjednici i njihovi pomoćnici…

Berković je, unatoč svojim zaslugama za stvaranje samostalne Hrvatske, odbacio ideje i simbole koji mu bili i ostali strani. Da su vođe raznih nacionalnosti imale dovoljno političke kulture i znale procijeniti značenje i utjecaj *memorije* u sličnim povijesnim situacijama, moglo se ipak izbjeći krvoproliće – izabrati na demokratski način ono što pojedini narodi hoće i za što se opredjeljuju, državnu zajednicu ili odvojenu nacionalnu državu. U tom slučaju najvjerojatnije ne bi bilo ni *balvan revolucije* ni izgona, nakon *Oluje*, desetina tisuća Srba koji su stoljećima s nama branili Evropu na ovome tlu.

Na mjestu srušene crkve Rođenja Presvete Bogorodice podignut je za vrijeme Jugoslavije, po odluci Hrvatskog sabora, Spomen dom s nakanom da mu se pridoda i odgovarajući Spomen-muzej. Na kamenim pločama otisnuta su brojna imena stradalih, ne sva. Na kraju crne „staze tuge" trebala je stajati bronzana skulptura, nazvana – ne slučajno – „Sjećanje". Ne znamo gdje je danas.[6] Je li oskvrnjena ili srušena zajedno s više od dvije tisuće spomenika s antifašističkim porukama?

„Spomen-dom" je preimenovan u „Hrvatski dom". Sreo sam velik broj hrvatskih intelektualaca koji se toga stide. Glinska crkva Presvete Bogorodice zaslužuje da bude zajedničkim MJESTOM MEMORIJE, srpskim i hrvatskim, katoličkim i pravoslavnim, slavenskim i evropskim. Ekumenskim.

„Spomen-dom" bio bi, vjerujem, najprikladniji naziv za obnovljeno svjetovno svetište. Učinimo sve što možemo da se to što prije dogodi. Pokažimo Evropi i svijetu da doista posjedujemo kulturu koja je za to neophodna.

---

[1] Ovo priopćenje, pročitano na otvaranju znanstvenog skupa, autor je sam ubrzo objavio. (Vidjeti: *Jutarnji list* od 28. srpnja 2012., u prilogu Magazin). Objavljujemo isti taj tekst *post mortem* s nužnim uredničkim napomenama..

[2] "U sklopu zimske ofanzive na Baniju snage ustaškog pukovnika Narcisa Jaszenskog nastupaju sa osnovice: selo Struga – selo Divuša, iz Pounja, u pravcu Zrinja, sa ciljem da najprije odbaci partizanske snage, a zatim da izvrši odmazdu nad stanovništvom koje je pomagalo partizanske jedinice… Narod koji je bježao iz Donje i Gornje Oraovice i Draškovca ustaše su zatekli u Šegestinu, gdje su na njima iskalili svoj zločinački bijes. Iza sebe su ostavili groznu sliku. Zapalili su kuće u Donjem i Gornjem Šegestinu, te u Gornjoj Oraovici. Pobili su i zaklali oko 273 stanovnika. Od toga iz sela Šegestina 23 muškarca, 26 žena i 38 djece. Ostali ubijeni su izbjeglice iz Oraovice i Draškovca. … Zrinjske ustaše odvele su 50 žitelja sa sobom u Zrinj. Muškarce su pobili, a žene i djecu sutradan pustili." (Ljuban Đurić, *Partizanski odredi Banije 1941–1945*, str. 104. [cit. ur.])

[3] Ovdje je prof. Matvejević nekritički citirao nepouzdan izvor: iskaz Hilmije Berberovića. Nema potvrde da je Berberović „prešao na stranu partizana". (nap. ur.)

[4] U knjizi *1941. – godina koja se vraća*, Zagreb 2007., S. Goldstein na str. 111 iznosi navedeni podatak, ali on se odnosi na hapšenje glinskih Srba i njihovu likvidaciju u Prekopi kod Gline 12/13. svibnja 1941. (nap. ur.)

[5] Autor misli na feljton novinara i publicista Tomislava Vukovića u *Glasu Koncila* koji negira da se pokolj dogodio

u glinskoj crkvi. Feljton je objavljen u knjizi: *Drugačija povijest (o Srbu, Jasenovcu, Glini...),* Glas Koncila, Zagreb 2012., 159–243. (nap. ur.)

[6] Spomen dom je podignut 1969. na inicijativu glinskog SUBNOR-a, kao gradski multifunkcionalni dom kulture. Prema odluci Skupštine općine Glina dan je na upravljanje Narodnom sveučilištu. Na inicijativu SUBNOR-a, uz potporu OK SKH Gline prihvaćen je 1984. projekt izgradnje Spomen muzeja kao obilježja „žrtvama ustaškog terora u glinskoj crkvi i žrtvama grada Gline". Projekt je prihvatio Odbor Sabora SR Hrvatske za spomen-obilježja povijesnih događaja i osoba te Republički SIZ za kulturu. Spomen muzej je osnovan 1985. i trebao je sadržavati skulpturu Dveri, kao asocijaciju na ulaz u srušenu crkvu, granitnu Stazu tuge i Zidove narikača s 80 brončanih ploča s imenima žrtava. Kamene ploče s imenima ubijenih, staza tuge i skulptura koja je bila replika ulaza u staru glinsku pravoslavnu crkvu postavljene su za vrijeme Republike Srpske Krajine. Sve je to uništeno nakon „Oluje". (nap. ur.)

2.

ZLOČIN U GLINI 1941. GODINE: PRILOG PROMIŠLJANJU TAMNE STRANE PROŠLOSTI

Nada Kisić Kolanović

UDK: 316.64:94(497.5)-022.212
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ U radu se analizira proces rememoriranja ustaškog zločina nad Srbima u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi Presvete Bogorodice, koncem srpnja i početkom kolovoza 1941. godine kao i društveno značenje sjećanja na taj povijesni događaj. Shodno tome razmatra se fenomen prorade tamne strane prošlosti 20. stoljeća i njezino upisivanje u nacionalno pamćenje. Povjesničari su danas bez sumnje nadahnuti novom vrstom etičke svijesti koja nalaže da se iznosi negativno sjećanje kako bi se izbjegao mehanizam ponavljanja i svakovrsne manipulacije sjećanjem, osobito naknadno i retroaktivno opravdanje povijesnih zločina. Golem rad na sjećanju unatrag dvadesetak godina na polju sociologije, antropologije, filozofije, teorije književnosti i psihologije, dao je svestraniji odgovor na protuslovlja i anomalije koje prate prijelaz živog komuniciranog sjećanja na komemorativno i institucionalno sjećanje. Pažnja je usmjerena na autore koji su pojam pamćenja analizirali u značenju društvene obveze sjećanja na nevine povijesne žrtve.

Summary ▶ This paper analyses the process of commemorating the Ustasha crime against the Serbs in the Orthodox Church of the Most Holy Mother of God in Glina at the end of July and beginning of August in 1941 and the social significance of remembering that historic event. It also considers the phenomenon of the darker side of 20th century history and its inscription into national (ethnic) memory. Historians today are undoubtedly inspired by a new form of ethical consciousness that enjoins us to express negative remembrance/commemoration in order to evade the mechanism of recurrence and the various forms of the manipulation of memory, particularly the post-factum or retrospective justification of historical crimes. The immense work done on memory and remembrance over the past 20 years in the fields of sociology, anthropology, philosophy, literary theory, and psychology has provided an increasingly multifaceted response to the contradictions and anomalies that go along with transition from the living communication of memory to commemorative and institutionalised remembrance. Special attention is given to authors who have analysed the concept of memory/remembrance and its meaning for our societal obligation to remember innocent historical victims.

Ključne riječi ▶ Glina, pamćenje, povijest, identitet, kultura sjećanja
Key words ▶ Glina, memory, history, identity, memorial culture/culture of remembrance

https://doi.org/10.17234/9789533792972.06

Traumatični događaji koji su obilježili 20. stoljeće i njihovo pohranjivanje u pamćenje skrenuli su pozornost povjesničara s eksplikativne na ontološku razinu prošlosti. Spoznajni potencijal kojim raspolaže historiografija u proradi tamne strane prošlosti dade se očitati kroz raspravu o kriminalnoj prošlosti njemačkog nacizma i njegovoga upisa u nacionalno i transnacionalno pamćenje čovječanstva. U sjeni holokausta uspostavljena je snažnija veza između povijesti i pamćenja, koja je historiografiju nadahnula novom vrstom etičke svijesti.[1]

Sjećanja na tamnu prošlost u hrvatskoj je historiografiji jasnije zacrtano 1990-ih, nakon kolapsa realnog socijalizma koji se preklopio s Domovinskim ratom i agresijom na Hrvatsku, što je prouzročilo nove patnje i stradanja. Pionirske inicijative u preusmjeravanju traumatskih iskustava preživjelih ka rehabilitaciji i reintegriranju u zajednicu, tada su preuzeli aktivisti nevladinih

udruga za ljudska prava. Njihova aktivnost, osobito prikupljanje podataka o žrtvama različitih nacionalnosti, neutralizirala je difuzni strah zajednica jednih od drugih. [2]

Ustaški zločin počinjen nad Srbima u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi Presvete Bogorodice, koncem srpnja i početkom kolovoza 1941. godine, traumatski je povijesni događaj koji pred povjesničare ne postavlja tek izazov pronalaženja dokumentacije za objektivnu prosudbu događaja već uključuje aktivan napor u recepciji negativnih sjećanja i promišljanju vlastite kulture sjećanja. Taj događaj među svim svojim pripadajućim posljedicama uključuje i pitanje kako se suočiti s tamnom stranom vlastite prošlosti, kako proraditi sjećanja na žrtve i patnju koju smo nanijeli drugima.

Povjesničari profesionalno vezani za istraživanje Drugoga svjetskog rata često su kritizirani zbog nedosljednosti kada je u pitanju „viktimizacija", tj. zahtijevanje drugih da im se prizna status žrtve.[3] Adekvatan način na koji su povijesne žrtve drugih smještene u vlastitu kulturu pamćenja ne pridonosi samo našem razumijevanju zašto se dogodio zločin u prošlosti, već istodobno osvještava princip prema kojemu negiranje zločina u prošlosti podupire mehanizam ponavljanja zločina u budućnosti. Francuska spisateljica i povjesničarka, Louise Lambrichs, na tu je temu već upozorila kako odbijanje nekog kolektivnog identiteta da prihvati odgovornost iz prošlosti lako može potaknuti njegovu agresivnost u sadašnjosti. Stoga treba što više osvijestiti da je nijekanje zločina konstitutivni uvjet njegova ponavljanja.[4] Os čitanja negativne prošlosti po liniji preuzimanja odgovornosti vodi, dakle, k emancipaciji nacionalne zajednice.

Moj prilog generalno se nadahnjuje novijim stručnim uvidima o tome kako se suočavamo s prošlošću. Sam koncept legitimirao se u europskoj historiografiji polovicom 80-ih godina 20. stoljeća kroz kontroverznu raspravu o upisu nacističkih zločina u nacionalno pamćenje Nijemaca. Rasprava o holokaustu naglasila je etičku funkciju historiografije čime je ojačana veza između povijesti i pamćenja.

Postavlja se pitanje jesmo li se unutar domaćeg strukovnog terena jasno i nedvosmisleno očitovali oko koncepta suočavanja s prošlošću? Koliko smo kao zajednica spremni na sjećanje i koje nejasnoće pogoduju tome da se u postjugoslavenskom prostoru koncept suočavanja s prošlošću često označava kao slijepa mrlja historiografije te se inzistira na pozitivističkom historizmu kao jamstvu stručne i znanstvene objektivnosti.[5] Danas mnogo bolje razumijemo zašto se povijesno zlo nastoji izručiti drugima i zašto moramo preuzeti odgovornosti za tamnu stranu prošlosti.

Na razini artikulacije traumatičnog sjećanja europskoga 20. stoljeća, osobito problemskih čvorišta sjećanja vezanih za Drugi svjetski rat i holokaust, danas postoji niz nezaobilaznih teorijskih doprinosa s polja sociologije, antropologije, filozofije, teorije književnosti i psihologije koji daju dublji uvid u različita protuslovlja i anomalije koje prate prijelaz živoga komuniciranog sjećanja na komemorativno i institucionalno sjećanje. Premda je u jednom relativno sažetom iskazu nemoguće obuhvatiti spektar teorijskih istraživanja, vrijedi iznijeti neke novije pravce razmišljanja.

Mjesto na kojemu je danas moguće stvarati dijalog historiografije i drugih disciplina jest teorijsko polje sjećanja pokrenuto golemom analitičkom snagom socio-kulturnog modela povijesnog pamćenja. Model „kolektivnog pamćenja" kao pamćenja povezanog sa samopercepcijom grupe, među prvima je razradio donedavna gotovo zaboravljeni francuski socijalni psiholog Maurice Halbwachs (1877–1945) četrdesetih godina prošlog stoljeća.[6] Njegove pionirske analize poslužile su kao osnova teoretičarima koji su povijesno pamćenje usmjerili k teoriji kulture. Pojam pamćenja u značenju društvene obveze u odnosu na grupu, tj. sjećanja usmjerenog na stvaranje zajednice i onoga što ne smijemo zaboraviti, razvija Jan Assmann, profesor egiptologije na Sveučilištu u Heidelbergu, koji se posvetio kulturnom pamćenju ranih visokih kultura. Oslanjajući se na Halbwachsovu „socijalno-konstruktivističku" koncepciju prošlosti, njegova je namjera bila upozoriti kako se smisao prošlosti nadaje iz relacijskih okvira svake pojedine sadašnjosti, stoga „prošlost ne čeka u netaknutom prirodnom stanju ona je kulturna tvorevina". Globalne memorijske prakse društva J. Assmann iščitava kroz povezanost između „kolektivnog sjećanja, pismene kulture i etnogeneze" uz krajnji zaključak da „društva imaginiraju slike o sebi i kontinuiraju kroz generacije vlastiti identitet, tako što izgrađuju kulturu sjećanja".[7]

Trebaju li povjesničarima 20. st. smjernice i upute kako se nositi s tamnom stranom vlastite prošlosti, onda je to jasniji uvid u društvenu uvjetovanost sjećanja i u strukturu i dinamiku kolektivnog pamćenja. Na tom polju izdvaja se Aleida Assmann, profesorica anglistike na njemačkom Sveučilištu Konstanz, koja se bavi kulturnim pamćenjem novovjekovlja.[8] A. Assmann uvijek

govori o „konstelacijama, spletovima i konfrontacijama“ različitih sjećanja, pa iz te dinamičke perspektive zaključuje da sjećanja ne postoje kao „zatvoreni“ sustavi već se u društvenoj zbilji uvijek dotiču, pojačavaju, ukrštaju, mijenjaju, polariziraju s drugim sjećanjima i impulsima zaborava. Do toga dolazi jer nositelji pamćenja nisu samo pojedinci, već i socijalne grupe, politički kolektivi (nacije) i kulture. Na tim razinama nastaju i identiteti koji se međusobno ne isključuju ili pod određenim okolnostima razvijaju visoku međusobnu tenziju. Stoga povijesno pamćenje u sebe ne prima proizvoljnu građu već se uvijek oslanja na manje ili više rigidan izbor.[9]

Osvrnut ću se na tri važne postavke koje A. Assmann smatra bitnim za razumijevanje protuslovlja koja prate prijelaz živoga komuniciranog sjećanja na komemorativno i institucionalno sjećanje:

1. Kako bismo razumjeli zašto neki povijesni događaji padaju u zaborav, a drugi urastaju u zajedničko sjećanje, nužno je diferencirati osnovne oblike pamćenja koji se razlikuju po prostornom i vremenskom radijusu, veličini grupe i nepostojanosti, odnosno stabilnosti. Nosioci pamćenja, prema A. Assmann, su pojedinci, socijalne grupe, politički kolektivi (nacije) i kulture. Na tim razinama nastaju i identiteti koji se međusobno ne isključuju, ali pod određenim okolnostima razvijaju visoku međusobnu tenziju. Kompleksnost ljudskog pamćenja može se pojmiti tek analizom interakcije različitih ravni i ustrojstva pamćenja – biološke, socijalne i kulturalne. Biološko pamćenje kao medij subjektivne obrade iskustva, nakon proteka jedne generacije prirodno iščezava. Pođemo li od socijalne ravni, pamćenje se oblikuje kao koordinacija individualnih pamćenja nastala zajedničkim životom socijalne grupe, ali i socijalno pamćenje koje se stabilizira zajedničkim fundusom sjećanja, jest „kratkoročno“ pamćenje te iščezava prekidom žive komunikacije između tri ili četiri generacije. Tek ravan „kulturalnog pamćenja“ ustrojen na iskustvu i znanju koje se odvojilo od svojih „živih nosilaca i prešao na materijalne nosioce podataka“ ima trajnost i čvrstinu koju mu omogućuju institucije. „Kulturalno pamćenje“ vremenski je neograničeno i potiče „kasnije generacije da urastu u zajedničko sećanje bez vlastitog generacijskog učešća“. Ono se oslanja na „tradicijom prenosive kulturalne objektivizacije kakve su simboli, artefakti, mediji i prakse, kao i njihove institucije, koje ih odvajaju od ljudi kao smrtnih individua i obezbeđuju im dugoročno važenje zasnovano na njihovoj prenosivosti“. Vremenski doseg „kulturnog pamćenja“ nije vijek smrtnog čovjeka, njegovo se širenje i trajanje proteže kroz vjekove, a to mu omogućuju simbolički mediji koju mu nude neograničen i trajan oslonac. Kada je posrijedi razumijevanje „nadvremene“ djelotvornosti kolektivnih simbola i njihove historijske „konstruiranosti“, eksplikativna snaga „kulturnog pamćenja“ je neupitna, jer upravo kulturno pamćenje stavlja sebi u zadatak da „opiše i objasni način djelovanja slika i simbola“ te da ih „kritički vrednuje i ispitivanju podvrgne njihove destruktivne potencijale“.[10]

2. Suočavanje s negativnim povijesnim sjećanjem uvijek je povezano s genezom identiteta, tj. etnogeneza je bitna u odrednici povijesnog sjećanja. To je dodatni razlog da se pozabavimo pojmom „kolektivnog pamćenja“ koji A. Assmann u užem smislu upotrebljava za onaj oblik pamćenja koje zajedno sa snažnim vezama lojalnosti stvara i snažan jedinstven mi-identitet. Pojam „kolektivnog pamćenja“ danas je zamijenjen pojmom „nacionalnog pamćenja“ koje se još označava i kao oblik „službenog“ ili „političkog pamćenja“. Za taj je oblik karakteristično da se zasniva na strogom selektivnom izboru, a „zaborav“ je njegov konstitutivni dio.[11] Povijest koju pišemo u studijama duboko je usađena u kolektivni identitet, preciznije, u sliku koju neka zajednica izgrađuje i čuva u svijesti i s kojom se njezini članovi identificiraju. Stoga je svako istraživanje etničkog identiteta, zapravo, istraživanje kulturnog pamćenja, a isto tako promjene u organizaciji kulturnih pamćenja mogu dovesti do dubinskih promjena kolektivnih identiteta. U povijesnom sjećanju, etnogenezi i genezi identiteta pripada osobita uloga. Drugim riječima, sjećanje u odlučujućoj mjeri oblikuje naš identitet, a on je „stvar svijesti odnosno dovođenja jedne nesvjesne slike o sebi na razinu refleksivnog“. Dok individualni identitet označava sliku koju se izgrađuje i čuva u svijesti pojedinca, a ta ga slika „razlikuje od signifikantnih drugih“, kolektivni identitet podrazumijeva „sliku koju neka grupa gradi o sebi i s kojom se njezini članovi identificiraju“. Izvjesno je da su i osobni ja-identitet i kolektivni mi-identitet kulturno determinirani fenomeni. Stoga je svako istraživanje etničkog identiteta, zapravo, istraživanje kulturnog pamćenja, a isto tako promjene u organizaciji kulturnih pamćenja mogu dovesti do dubinskih promjena kolektivnih identiteta.[12] Sukladno tome suočavanje s negativnim sjećanjem uvijek je povezano s genezom identiteta, tj. etnogeneza je bitna u odrednici povijesnog sjećanja.

U užem smislu pojam „kolektivno pamćenje“ upotrebljava se samo za onu formaciju pamćenja koja zajedno sa snažnim vezama lojalnosti proizvodi i snažan jedinstven mi-identitet. A to osobito važi za „nacionalno pamćenje koje je oblik zvaničnog ili političkog pamćenja“.[13] Za njega je karakteristično da se zasniva na strogom selektivnom izboru pa je „zaborav“ također njegov konstitutivni dio kao i afektivno usvajanje vlastite povijesti ili krivotvorenje, što označavamo pojmom mita. Zbog tog spleta danas je vjerojatno adekvatnije pojam „kolektivnog pamćenja“ zamijeniti pojmovima „političkog“ i „socijalnog pamćenja“.

Kada govorimo o tami prošlosti ili njezinim sjenkama, mi dakle, naglašavamo „aspekt nedobrovoljnosti i nemogućnosti da se bira način na koji se neposredne žrtve i njihovi potomci ophode sa traumatičnom prošlošću“. Razumijevanje povijesnog pamćenja zasnovano je, dakle, na pristupu da ona „ne postoje kao zatvoreni sistemi, nego se u društvenoj realnosti uvijek dotiču, pojačavaju, ukrštaju, modifikuju, polarizuju s drugim sećanjima i impulsima zaborava“. Povijesno pamćenja u sebe ne prima proizvoljnu građu već se uvijek oslanja na manje ili više „rigidan izbor“, a „zaborav“ je njegov konstitutivni dio. [14]

3. Najzad, postavlja se pitanje kako povijesna sjećanja proizvode sukobe, ili tim sukobima stoje na putu i učvršćuju pomirenje. Poslužimo li se riječima A. Assmann, u tim je saznanjima „veliki potencijal“ i „uključuju šansu da se suočimo sa historijom i sa samim sobom“. Želimo li prevenirati zločine, nedopustivo je aktivirati zloćudni potencijal sjećanja u obliku osvete, mržnje, resantimana. Parafrazirajući A. Asmann, mogli bismo kazati da nisu štetna sjećanja nego argumenti koji se s njima povezuju. Stoga moramo praviti jasnu razliku između „doživljenoga“ i onoga što slijedi iza toga kao tumačenje, vrednovanje, zahtjev ili konsekvenca. U toj perspektivi A. Assmann formulira nekoliko jasnih načela u proradi sjećanja na tamnu stranu prošlosti. Kada se od povjesničara zahtijeva da budu svjesni negativnog sjećanja od njih se nipošto ne traži da imaju „negativnu sliku o sebi“, kaže A. Assmann. Misleći prije svega na njemački nacionalsocijalizam i holokaust, ona predlaže da „poništavanje ljudske solidarnosti, izvedeno u najbrutalnijoj formi“ treba biti prevedeno u „pozitivnu vrednost priznavanja drugoga“.[15]

Stoga ona formulira opća pravila u cilju „prihvatljivog ophođenja s kolektivnim sjećanjima“. Ta pravila koja se kreću između „strateških“ i „terapeutskih“ razmišljanja tumače da je nedopustivo izjednačavati krivice, da je nedopustiva konkurencija među žrtvama. Nadalje, da se ne smijemo fokusirati na jedan zločin, i gubiti iz vida druge zločine i da suosjećajno preuzimamo tuđa iskustva žrtve. Nadasve je neprihvatljivo kontekstualizirati zločine i na taj način „neutralizirati zloćudnu energiju sjećanja“. Assmann ne dvoji da put ka europskoj zajednici sjećanja „vodi preko sećanja na vlastitu krivicu i priznavanja patnji drugih. Uskraćivanje saosećanja omogućilo je rat i holokaust. Sećanje je onaj činilac koji može da unekoliko razbije tu paralizu“.[16] Revizionistička pozicija historiografije smjera zamijeniti te pozicije, što posljedično rađa nedostatak empatije za žrtve i korištenje neadekvatne argumentacije koje u svakom trenutku mogu pokrenuti spiralu mržnje.

S virulentnošću negativnog sjećanja iznova smo suočeni nakon kolapsa realnog socijalizma koji se preklopio s raspadom jugoslavenske države i novim etničkim sukobima te koji je unio stanovitu mjeru političke i moralne pomutnje među povjesničare. Javni diskurs 1990-ih naglašavao je homogenost nacionalnih identiteta koji su upravo stekli samostalnost pa se pojavljuje više paralelnih i konkurentskih povijesnih pamćenja. Neki analitičari smatraju da se višak nacionalizma pokazao kontraproduktivnim i u historiografskom diskursu u svim zemljama nastalim raspadom Jugoslavije, te da je zaustavio povijesnu svijest na granicama vlastite zajednice i viđenju sebe kao žrtve.[17]

Urušen je mit komunističkog antifašizma, poljuljano je jugoslavensko pobjedničko pamćenje koje je herojski veličalo sliku komunista i u sjećanje su vraćene žrtve komunističke diktature.[18] Istodobno, čitanja povijesti Nezavisne Države Hrvatske po osi zločina i genocida palo je u drugi plan, u čemu se pronalazi i stanovita težnja za amalgamiranjem krivnje za tamnu stranu nacionalne prošlosti. [19]

Tako stižemo do pitanja kako su danas postavljene skretnice sjećanja na ustaški zločin u Glini 1941. godine. Razlog zbog kojeg treba žaliti jest da u hrvatskoj kulturi sjećanja glinske žrtve danas stoje u slijepoj ulici. Pogledajmo neke događaje i analize koje pogoduju tome da se sjećanje na glinske žrtve lomi na formaciji pamćenja koje nosi nacija kao politički kolektiv.

Na prvom mjestu jest odbijanje da se traumatsko mjesto sjećanja kodira kao spomenička poruka. Spomen-dom izgrađen u Glini 1969. kao memorijalno

mjesto zločina izazvao je hrvatske iritacije, kamene ploče s ubilježenih 1 564 žrtve uklonjene su nakon operacije Oluja, u kolovozu 1995., a memorijalno mjesto preimenovano je u Hrvatski dom. Glinske žrtve danas nemaju oblik regulirane službene komemoracije.

Istodobno, kroz malobrojna povijesna istraživanja ustaškog zločina počinjenog nad Srbima između 24. srpnja i 8. kolovoza 1941., reflektira se snažan zazor prema maksimiranju broja žrtava. Očito je da te žrtve danas ne prati suosjećanje nego nezadovoljstvo i ljutnja zbog političke manipulacije brojem žrtvama u jugoslavenskoj historiografiji do 1991. godine.

Slijed toga procesa možemo pratiti kroz tekst pod naslovom „Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini – Povijesni događaj ili mit?" koji je objavljen u dvanaest nastavka u *Glasu Koncila,* između 27. kolovoza i 24. prosinca 2006. Autor Tomislav Vuković iznosi mišljenje da su glinske žrtve višestruko uvećane sa svrhom da se nacionalna prava Hrvata drže pod kontrolom odozgo. On odbacuje dosadašnja svjedočanstva jer su događaj naknadno opisivali pod političkim pritiscima kao i službenu dokumentaciju nakon 1945. (Državna komisija za utvrđenje zločina okupatora i njegovih pomagača). Kriterije koji nam se nude za sjećanje na glinske žrtve mogli bismo iščitati i kroz podnaslove Vukovićeva teksta: Zatiranje misli o hrvatskoj samobitnosti; Perverzna matematička progresija; Enigma 11 datuma; Unaprijed pripremljena svjedočenja; Sramotne manipulatorske stranice; Krivotvorenje fotografije u službi mita i sl. [20]

Dva spomenuta aspekta markiraju sjećanje na glinske žrtve danas. One ostaju zarobljene okvirom klasičnog objektivističkog historizma i čekaju u predvorju društvenog priznanja dok se događaji ne raščiste s aspekta činjeničnog i arhivskog materijala. Nitko ne dvoji da zločin u glinskoj crkvi treba raščistiti sa stanovišta arhiva i dokumenata, ipak, treba li sjećanje na glinske žrtve odgađati do tog momenta. Možemo li njihov broj smatrati važnijim od njihove postulirane nevinosti? Ono što želim naglasiti jest da statistika nije isključiv narativ sjećanja na žrtve. U slučaju glinskih žrtava ona nam očito služi da sjećanje na patnje koje su nanesene drugima skrivamo iza vlastite nacije kao žrtve. Odemo li korak dalje, mogli bismo zaključiti da pošto su i nama drugi učinili nepravdu, ona se smije činiti drugima.

Ovdje se naprosto radi o „lošoj" upotrebi sjećanja, o čemu je pisao Tzvetan Todorov, francuski filozof i književni teoretičar. On pri tom misli na usmjerenost nacionalnih kolektiva na pozitivnu projekciju mi-grupe, a manje na otkrivanje mogućnosti zla unutar nje. Nalazeći se pred žrtvama Gline iz 1941. mogli bismo parafrazirati Todorova: „Sjećanje je plodnije, uporaba sjećanja stručnija ako se ne projiciramo na pozitivne uloge, i ako otkrivamo u sebi, ili skupini s kojom se poistovjećujemo, mogućnost zla (...) Treba jednostavno shvatiti da, ako želimo djelovati na svijet, ne smijemo početi s tim da sebi osiguramo čistu savjest, nego s otkrivanjem vlastitih nedostataka, uviđajući da i sami možemo biti zaraženi zlom".[21]

Tu vrstu testamentalnog svjedočanstva neočekivano pronalazimo i u redovima počinitelja ustaških zločina. Ona sadrže memorijalni potencijal i za transgeneracijski okvir sjećanja na negativnu prošlost. Ovdje izdvajam svjedočanstvo Slavka Kvaternika, ministra domobranstva u NDH, koji je početkom rujna 1946. bio izručen jugoslavenskoj vlasti. Protiv Kvaternika je pokrenut kazneni progon za počinjenje ratnog zločina te je završio izricanjem smrtne kazne i pogubljenjem Kvaternika u lipnju 1947. godine. Kvaternik je tijekom zatočenja napisao svoje uspomene u kojima je oblikovao svoje shvaćanja o realnosti uništenja drugih (Srba) u NDH 1941. – 1945. godine. [22] Kvaternik nam otkriva kako su Pavelić i njegova emigrantska skupna ustaša mirne savjesti nanosili nepravdu Srbima 1941. – 1945. jer su se sami osjećali kriminalizirani u jugoslavenskom režimu 1918. – 1941. godine.[23] Toj ucjeni vlada NDH lako je podlegla.[24] Prizovemo li Kvaternikova svjedočanstva iz sudskog procesa, on je u završnoj riječi poentirao osjećaj osobne odgovornosti te je prihvatio moralne i etičke konzekvence svog djelovanja: „Iskreno priznajem svoju odgovornost i duboko žalim što sam učestvovao u jednom režimu koji je bio zločinački i donio hrvatskom i srpskom narodu najveću nesreću".[25] Svjedočanstvo poput Kvaternikova, jasno promiče pojam krivnje i patnje stoga danas može imati testamentalnu kvalitetu za suvremeni hrvatski naraštaj koji ima vrlo malo veze s ustaškim zločinima koji su se dogodili 1941–1945. godine.[26]

Nacionalni kolektivi u pravilu nisu spremni preuzeti odgovornost za počinjene zločine te se koriste „negacionizmom", tj. poricanjem da je počinjen zločin. Nije li „etnicizam" koji se širio jugoslavenskim prostorom 1990-ih, bio stari „rasizam" koji se Europom širio za vrijeme Drugoga svjetskoga rata 1941. – 1945., pita se L. Lambrichs. Njezinim riječima: „Ako historiziramo Shoah, zaboravit ćemo je, i opet će se dogoditi", drugim riječima, prešućivanje povijesnog zla omogućuje njegovo ponavljanje u budućnosti.

Sjećanje na glinske žrtve u posttranzicijskoj Srbiji danas je također oslonjeno na etničku bipolarnost što pogoduje raspirivanju antihrvatskih osjećaja. Zločin nad Srbima u Glini veže se uz konstrukciju hrvatske nacionalne ideologija kao iznimne ubilačke mašinerije koja svakom članu svoje zajednice već od rođenja ugrađuje mržnju prema Srbima. Taj diskurs možemo, primjerice, pronaći u knjizi Đure Aralice, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*.[27] Autor smatra da je glinski zločin kao i drugi ustaški zločin „mariginaliziran" kako bi se stvorio utisak da su „svi narodi podjednako žrtve i zločinci". Stoga on monumentalizira glinske žrtve i uzdiže ih na nivo genocida. Genocid nad Srbima počinjen u NDH 1941. – 1945. po njemu je jednak genocidu koji je nad Židovima počinjen u Njemačkoj između 1939. i 1945. godine. Genocid kao što je poznato *stricto sensu* ne mogu provesti u djelo pojedinci ili skupine pojedinaca već ga u djelo provodi određena država, tj. njezine institucije i politika. Komemorirajući glinske žrtve, Aralica se pretvara u advokata hrvatske krivice a od te krivice nisu pošteđeni čak ni hrvatski komunisti i antifašisti koji su po njemu, „na teritoriju Hrvatske smenjivali i čak fizički likvidirali neke vodeće Srbe, koji su pokušavali da ukažu na nepravdu prema srpskom narodu".[28]

Što reći za ovakav način prorade sjećanja osim da se glinski zločin usađuje u čvrst nekrofilski savez historiografije i etniciteta i prenosi krivicu na suvremeni naraštaj Hrvata da uništava tragove svojih zločina nad Srbima, umanjuje broj žrtava i zatire sjećanja.

Najzad, postavlja se pitanje može li traumatsko povijesno sjećanje pridonijeti toleranciji na pojedinačnoj i kolektivnoj razini. Kao primjer ovakve strategije sjećanja izdvajam tumačenja Miroslava Volfa, profesora političke teologije na Sveučilištu Yale, koji smatra da je pomirenje na postjugoslavenskom prostoru nakon rata nezamislivo bez empatijskog iskustva za žrtve drugih. Volf odvraća povjesničare od empirijske zadrtosti i hrabri ih da se odupru „zovu mimetičnog realizma – uvjerenja da naše izjave mogu točno odgovarati stvarnosti". On tvrdi da pred prošlost ne možemo postaviti zrcalo u kojemu ćemo „vidjeti čiste činjenice". „Ono što ćemo vidjeti u zrcalu svojih rekonstrukcija je prošlost izmiješana s nešto sadašnjosti, vidjet ćemo drugoga kojemu smo nejasno nametnuli sebe". Volf odbija biti uhvaćen u „automatizam osvete", stoga tvrdi: „Mi ne oblikujemo samo kroz sjećanje, već i samo oblikujemo sjećanja koja nas oblikuju". U tom slučaju naš identitet ne sastoji se samo od sjećanja jer „sposobnost da reagiramo na sjećanje čini nas snažnijim od njih". Ukratko, mi nismo „robovi prošlosti", već smo po pitanju prošlosti, sadašnjosti i budućnosti „mnogo više od naših sjećanja, a kako će ona oblikovati naš identitet ne ovisi samo o sjećanjima, već i tome što činimo s njim". Stoga se po Volfu sjećanje može shvatiti kao sredstvo koje vodi do spasenja i to kroz najmanje četiri različita načina: kroz tumačenje sjećanja od strane pojedinca i njegovo uvrštavanje u širi smisao, kroz priznanje pravednih sjećanja, kroz izgradnju solidarnosti sa žrtvama i kroz zaštitu žrtava od daljnjeg nasilja. [29]

Mogućnost, a možda i zadaća nacionalne historiografije jest da pored kritičkog izoštravanja prihvati i etičko usmjerenje pamćenja. Kako nas podsjećaju A. Assmann i M. Volf, kritička samospoznaja vlastite negativne prošlosti može djelovati oslobađajuće. Stigma se može pretočiti u pozitivnu vrijednost okrenutu budućnosti, brutalno poništavanje ljudskih prava u prošlosti može se prevesti u priznavanje prava drugoga u budućnosti. U tome obratu otkriva se odlučujuća snaga sjećanja.

Pretpostavljam da će sakupljeni materijali i saznanja ovog kolokvija biti stavljeni upravo u funkciju općeg i obveznog sjećanja na glinske žrtve koje nisu ništa učinile da bi bile žrtve.

Francuski filozof Alain Finkielkraut podsjeća da je ugaoni kamen sjećanja na žrtve masovnog zločina pravda koju dugujemo žrtvama. Jer mrtvi se „ne mogu braniti i ovise o našoj dobroj volji" a sjećanje se pretvara u „nalog" i „dužnost" sjećanja.[30]

ZAKLJUČAK

Općenito govoreći. koncept suočavanja s prošlošću otvara pitanje „negativnog sjećanja" i njime se hoće ukazati na to da „prešućivanje" povijesnog zla omogućuje njegovo ponavljanje u budućnosti. Suočavanje s tamnom stranom prošlosti u nacionalnoj je historiografiji koncept stabilizirajućeg značenja. Povjesničari /povjesničarke danas nemaju monopol na tumačenje prošlosti što otvara vrata dijalogu između historiografije i drugih disciplina. Golem rad na sjećanju unatrag dvadesetak godina na polju sociologije, antropologije, filozofije, teorije književnosti i psihologije, dao je svestraniji odgovor na protuslovlja i anomalije koje prate prijelaz živog komuniciranog sjećanja na komemorativno i institucionalno sjećanje. Iz te perspektine u nacionalnom pamće-

nju svoje mjesto moraju pronaći i glinske žrtve iz 1941. godine. Nacionalni kolektivi moraju pokazati više spremnosti za preuzimanje odgovornosti za zločine koje su nanijeli „drugima". Kako nas podsjećaju brojni analitičari diskursa, sjećanje na nepravdu koju smo nanijeli „drugima", potrebno je i zbog žrtava i zbog počinitelja, drugim riječima, prešućivanje povijesnog zla omogućuje njegovo ponavljanje u budućnosti.

[1] Za nadopunu teme v. *History and Memory*, Vol. 9, No. 1–2, 1997. *Passing into History: Nazism and the Holocaust beyond Memory - In Honor of Saul Friedlander on His Sixty- Fifth Birthday,* Indiana University Press; Dominic LACAPRA, *History and Memory after Auschwitz*, Cornell University Press 1998.; Volkard KNIGGE i Norbert FREI, (prir.), *Podsećanje na zločine, Rasprava o genocidu i ubistvu naroda,* Novi Sad ; Beograd 2011.; G. BENSUSSAN, *Europska strast za genocidom. Povijest genocidnih ideja i djela*, Zagreb 2010.

[2] Svakako treba spomenuti da je 1992. u Osijeku osnovan *Centar za mir, nenasilje i ljudska prava* te da je angažman Centra bio snažno prožet suočavanjem s prošlošću pod kojim su aktivisti podrazumijevali „različite procese i mehanizme za uklanjanje onih posljedica oružanog sukoba, rata ili masovnih povreda ljudskih prava u ovim prostorima počinjenih u okviru običajne smjene autoritarnih, diktatorskih i totalitarnih poredaka koji su prepreka harmonizaciji odnosa i oslobađanju kreativnih razvojnih kapaciteta u novonastaloj društvenoj/političkoj zajednici i koji mogu biti uzrokom novih nepravdi i eskalaciji nasilnih sukoba u budućnosti". http://www.centar-za-mir.hr./index.php?page=article-svi&article-id=284&lang=hr.

Centar je osnivač časopisa *Kultura mira* u kojemu se između ostaloga raspravljalo i o negativnom pamćenju, v. *Kultura mira, Suočavanje s prošlosti,* Osijek 2005.

U Zagrebu od 1997. djeluju *Centar za mirovne studije* kao i *Građanski odbor za ljudska prava*, osnovan 1993. godine. Ove institucije obavljaju važnu ulogu u poticanju individualnih i društvenih procesa suočavanja s povijesnim nasljeđem, od poticanja javnog dijaloga, prikupljanja dokumentacije, preko zakonodavnih inicijativa do praćenja sudske prakse u kaznenom procesuiranju ratnih zločina. Na regionalnom nivou osnovana je 2004. zajednička *Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću.* Kao glavni motiv njegova osnivanja navodi se iskustvo prešućivanja i falsificiranja ratnih zločina i ostalih ratnih zbivanja od 1941. do 2000. što je utjecalo na percipiranja prošlih zločina kako u povijesti Jugoslavije tako i post-jugoslavenskih društava. *Documenta* surađuje s *Fondom za humanitarno pravo* iz Beograda i *Istraživačkim dokumentacijskim centrom* iz Sarajeva na razvijanju baze podataka o ratnim zbivanjima, sudionicima rata i ratnim žrtvama.

[3] Termin *viktimizacije* u tom smislu koristi A. LAIGNEL-LAVASTIN, „Druga Europa i mi. Od osamdesetih do post-komunističkih godina", *Europski glasnik* br. 5. Zagreb 2000., 60.

[4] Louise LAMBRICHS, „Genocid, poricanje i ponavljanje u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni. Međunarodna pravda pred svojim odgovornostima", *Europski glasnik*, godište XIII., br. 13., Zagreb 2008., 7–19.

[5] O tome piše Vladimir PETROVIĆ, „Koncept suočavanja sa prošlošću kao slepa mrlja savremene istoriografije – ka prevazilaženju raskoraka", u: *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti,* Beograd 2006., 253–265.

[6] Maurice HALBWACHS, *On Collective Memory*, Chicago ; London 1992.

[7] Jan ASSMANN, *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica 2005., Biblioteka Tekst, knj. 4, 20–21.

[8] O konceptima Aleada ASSMANN vezanima uz ovladavanje prošlošću v.: Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, „Trijumf, trauma i ovladavanje prošlošću u radu Aleide Assmann", *Časopis za suvremenu povijest,* 2 (45), Zagreb 2013., 345–369.

[9] Aleada ASMAN, *Duga senka prošlost. Kultura sećanja i politika povesti,* Beograd 2011., 15–16.

[10] A. ASMAN, *Duga senka prošlost,* 58–68.

[11] *Isto,* 68–71.

[12] J. ASSMANN, *Kulturno pamćenje*, 153-155. Autor određuje identitet kao „stvar svijesti odnosno dovođenja jedne nesvjesne slike o sebi na razinu refleksivnog". Individualni identitet označava sliku koju se izgrađuje i čuva u svijesti pojedinca, ta ga slika „razlikuje od signifikantnih drugih", dočim, kolektivni identitet podrazumijeva „sliku koju neka grupa gradi o sebi i s kojom se njezini članovi identificiraju".

[13] J. ASSMANN, *Kulturno pamćenje*, 38–39

[14] *Isto,* 15.

[15] A. ASMAN, *Duga senka prošlost,* 345–352.

[16] *Isto,* 347-352.

[17] O tome v. studije: Holm SUNDAUSSEN, „Jugoslavija i njezine države slijednice. Konstrukcija, dekonstrukcija i nova konstrukcija, sjećanje i mitovi", u: *Kultura pamćenja i historija,* pr. Maja BRKLJAČIĆ i Sanja PRLENDA, Zagreb 2006., 241–284; Nebojša PETROVIĆ „Kolektivna sećanja i perspektive poslekonfliktne modernizacije. Sociopsihološko gledište", u: *Kultura sjećanja: 1918. Povijesni lomovi i*

svladavanje prošlosti, ur. Tihomir CIPEK I Olivera MILOSAVLJEVIĆ, Zagreb 2007., 93–107.

Za komparativnu razinu problema usp. R. BRUAKER, *Nationalism Reformed: Nationhood and the National Question in the New Europe,* Cambridge University Press 1996.

[18] Za više vidi: Renata KIRIN JAMBREŠIĆ „Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture", u: *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, ur.: Lada Čale Feldman i Ines Prica, Zagreb 2006., 149–177.

[19] Slavko GOLDSTEIN i Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb 2011.

[20] Vuković također odbacuje službeni nalaz „Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača" kao „nestručan", „neobjektivan" i „tendenciozam", pa se na kraju zapituje hoće li „hrvatske vlasti i dalje nezainteresirano promatrati instrumentaliziranje glinskog slučaja za generalizirajuće protuhrvatske optužbe (naroda i države)". Tomislav VUKOVIĆ „Iskonstruirana i nametnuta priča", *Glas Koncila* 24. prosinca 2006., str. 52–53.

[21] Usp. Alain Finkielkraut, Tzvetan TODOROV i Rishard MARIENSTRAS, „ O dobroj uporabi sjećanja – razgovor", *Europski glasnik*, br. 5., Zagreb 2010., 177–189; A. FINKIELKRAUT, „Postoji li dužnost sjećanja?" u: *Dolazi glas s druge obale*, Zagreb 2003., 7–25. P. Ricoeur govori o „dužnosti stvaranja sjećanja", Paul RICOUER, „Pamćenje, povijest, zaborav", Predavanje na Central European University u Budimpešti održano 8. ožujka 2003., *Europski glasnik* 11., Zagreb 2006.,799–807.

[22] Slavko KVATERNIK, „Nezavisna Država Hrvatska i Pavelić", u: *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika,* pr. Nada Kisić Kolanović, Zagreb 1997., 72–244.

[23] Kvaternik u svojim sjećanjima u prvi plan stavlja psihopatološki portret Pavelića i ustaških rasova: „Uzroci za progon Srba su jasni. Pavelić, rasovi i sve ustaše emigranti povratnici, kipjeli su od osvete i mržnje prema Srbima. Dvanaestogodišnja emigracija, u kojoj su samo živjeli u čežnji za osvetom, napravila je od njih psihopate, ljude duševno bolesne od želje za krvnom osvetom. To sam se osvjedočio na svakom koraku, a tko nije bio kao oni, taj je žigosan kao izdajnik Hrvata". Nadalje, on smatra da je „Srbe Pavelić smatrao najopasnijim za svoju vladavinu i svoju osobu, zato ih je progonio s ciljem biološkog uništenja pučanstva". S. KVATERNIK, „Nezavisna Država Hrvatska i Pavelić", 72–244, 219.

[24] Prema Kvaterniku slaba vlada ovisna o poglavniku nije ni bila u poziciji da spriječi progon Srba: „Temeljna pogreška članova vlade bila je da su u početku vjerovali Paveličevim lažnim izvještajima da su izgrede skrivili četnici, a u gradovima oni elementi koje je unesrećila i mučila policija i redarstvo, pa su se digli iz osvete protiv Srba. Tako je izgubljeno ono dragocieno vrijeme kad je vlada bila još dostatno jaka da obuzda Pavelića i rasove, što je kasnije bilo nemoguće, jer su se nemiri i izgredi proširili kao vatra diljem cijele zemlje". S. KVATERNIK, „Nezavisna Država Hrvatska i Pavelić", 219.

[25] Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Hrvatske, dosje Slavko Kvaternik 301886, Zapisnik s glavne rasprave pred Vrhovnim sudom Narodne Republike Hrvatske u Zagrebu, 4. lipnja 1947., str. 403.

[26] Za svjedočanstva o zločinu u Glini iz redova počinitelja usp. također, Juraj REBOK, „Sjećanje na neke ljude i događaje iz NDH", priredila i bilješkama popratila Benedikta ZELIĆ-BUČAN, *Marulić, hrvatska književna revija*, br. 2, Zagreb 2000., 289–294; *Marulić, hrvatska književna revija*, br. 3. Zagreb 2000., 525–537.

[27] Đuro ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi,* Beograd 2010.

[28] *Isto*, 261-262.

[29] Miroslav VOLF, *Isključenje i zagrljaj – teološko promišljanje identiteta, drugosti i pomirenja,* Zagreb 1998.; Miroslav VOLF, „Sjećanje, spasenje i prokletstvo", u: *Kultura mira posebno izdanje – suočavanje s prošlošću*, Osijek 2005., 44–49.

[30] A. FINKIELKRAUT, „Postoji li dužnost sjećanja?", 7–25. Taj moralni imperativ sjećanja P. RICOEUR označava kao „dužnost stvaranja sjećanja". P. RICOEUR, „Pamćenje, povijest, zaborav", 799–807.

3.

„VAŠ POTPIS MOŽE ISPRAVITI SRAMOTU IZ GLINE“

Slavko Goldstein

UDK: 354(497.5)“1995/2011“:341.34-058.65(497.5 Glina=163.41)“1941“

Sažetak ▶ U prilogu se poziva na promjenu politike sjećanja na žrtve Drugoga svjetskog rata u Glini. Autor navodi pojedinosti u vezi ustaških zločina u kotarima Glina i Vrginmost počinjenih tijekom srpnja i kolovoza 1941. godine, koje smješta u kontekst tadašnjih događaja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U zaključnom dijelu izneseni su razlozi za preimenovanje i prenamjenu današnjeg Hrvatskog doma u Spomen-dom.

Summary ▶ This paper calls for a change in the politics of remembrance for victims of the Second World War at Glina. The author draws attention to certain details of the Ustasha crimes carried out in the counties of Glina and Vrginmost in July and August 1941, placing them in the context of contemporary events in the ISC. In his conclusion, he presents the reasons for renaming and re-purposing the *Croat House* as a *Memorial House*.

Ključne riječi ▶ Glina, ustaški zločini, Hrvatski dom, Spomen-dom, politika sjećanja

Key words ▶ Glina, Ustasha crimes, Croat House, Memorial House, politics of remembrance.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.07

OTVORENO PISMO SLAVKA GOLDSTEINA JADRANKI KOSOR[1]

ZAGREB - Poštovana gospođo Kosor, prije svega, pridružujem se brojnim čestitkama koje su Vam ovih dana upućene u povodu uspješnog okončanja pristupnih pregovora naše zemlje s Europskom Unijom, koje ste u finalnoj fazi predvodili sa smjelim inicijativama i s mnogo upornosti.

Ohrabruju me i Vaše riječi da nam tek sad predstoji mnogo posla. Suština tih poslova, po mojem mišljenju, afirmacija je naših vlastitih vrijednosti u europskom društvu i preuzimanje izgrađenih europskih vrijednosti za njihovu primjenu i razvoj u Hrvatskoj. Dužni smo pri tome uključiti i uklanjanje nekih mrlja koje već predugo tavore na licu i na savjesti hrvatskog društva. One nam u vlastitoj kući neprekidno stvaraju razdore, a u europskom društvu s takvim ćemo mrljama biti neželjeni uljez.

Najružnija od tih mrlja nalazi se u Glini. Mnogo je masovnih pogubljenja počinjeno u ovoj našoj zemljici i u njenom susjedstvu, bezbroj ih je bilo po Europi i po cijelome svijetu, ali ne vjerujem da igdje postoji poprište masovnog zločina, koje bi bilo tako bezdušno obilježeno dvostrukim cinizmom, kakav je onaj u Glini. Poprište cinički počinjenog zločina nadsvođeno je ciničkim vrijeđanjem žrtava, njihovih obitelji, sunarodnjaka i cijelog hrvatskog društva.

Od početaka tih događanja ovih se dana upravo navršava punih 70 godina. Potkraj mjeseca srpnja 1941. godine krenuo je drugi val masovnih ustaških ubijanja srpskog stanovništva po selima Banije i Korduna. Počelo je u Banskome Grabovcu, strijeljanjem više stotina srpskih seljaka u znak odmazde za prvu partizansku akciju na tom području (napad na željezničku stanicu i oružničku stražu pod vodstvom Vasilja Gaćeše 23. srpnja 1941.), a nastavilo se pohodima ustaških kolona iz Gline, Karlovca i Slunja, sve do Primišlja, Rakovice i Cetingrada, u kojima je prema zapisu slunjskog župnika i ustaškog tabornika Ivana Nikšića ubijeno “po iskazima samih razbojnika… tri do četiri tisuće pravoslavaca”.

Ta velika ustaška “akcija čišćenja” trajala je od 24. srpnja do 8. kolovoza 1941. U tom razdoblju počinjena su i dva masovna zločina nad Srbima u glinskoj pravoslavnoj crkvi Rođenja Bogorodice. U noći od 29. do 30. srpnja u crkvi je ubijeno nešto manje od 200 muškaraca pravoslavne vjere, prisilno dovedenih iz okolice Topuskog. Prije jutra leševi ubijenih otpremljeni su u pripremljeno grobište nedaleko od sela Prekopa i tragovi

zločina su se pokušali prikriti, ali među leševima se prikrilo i nekoliko živih ljudi.

Jedan od njih, Ljuban Jednak, uspio se izvući prije nego što su jame zatrpane i svjedočio je o zločinu već za vrijeme rata i na poslijeratnim suđenjima. Gotovo istovremeno, pravoslavci u kotaru Vrginmost (danas Gvozd) bili su pozvani da se u nedjelju 3. kolovoza prijave u Vrginmostu radi prijelaza na katoličku vjeru. Obećavalo im se da time postaju sigurni od svakog progona. Priličan broj ljudi iz obližnjih sela povjerovao je u ta obećanja i 3. kolovoza ujutro dobrovoljno se prijavio lokalnoj upravi u Vrginmostu.

Iz Čemernice skupno je došlo oko 600 ljudi, uredno poredanih u velikoj povorci s hrvatskim trobojnicama na čelu. Njih je predvodila lokalna učiteljica Ljubica Borojević, Srpkinja, koja je prethodnih dana, uz suradnju nekoliko Čemerničana, zdušno agitirala da se masovno krene na “pokrst”.

Čini se da je o tome imala neke dogovore s lokalnim ustašama u Vrginmostu koji su joj obećali da će sve biti u redu, a ona je djelovala u dobroj vjeri, misleći da će tako spasiti ljude svoga kraja. Pozivani su i seljaci iz šire okolice – iz Kirina, Sjeničaka, Bovića - ali oni su bili nepovjerljiviji prema ustašama i nisu se odazvali. Ali pored Čemerničana, dobrovoljno su stigli iz Pješčanice, Crevarske Strane, Batinove Kose, Bukovice i nekoliko njih iz Trepče.

U Vrginmostu su ustaše odvojili žene i djecu, s obrazloženjem da je dovoljno što glava porodice svojim “pokrstom” jamči za cijelu obitelj.

Zatim su muškarci poimenično popisani i kamionima otpremljeni u Glinu. Tek kad su se pod jakom ustaškom stražom našli u opustošenoj pravoslavnoj crkvi Rođenja Bogorodice i u njoj bili zaključani, shvatili su prevaru. Iste noći bili su poubijani hladnim oružjem, njih blizu sedam stotina (prema poimeničnom popisu iz svih sela kotara Vrginmost). Prije jutra leševi su kamionima otpremljeni do pripremljenih grobišta nedaleko od sela Prekopa, gdje su i pokopani. Ujutro su Glinjani mogli vidjeti krv koja je procurila ispod vrata crkve, u kojoj se dvije noći potajno ubijalo.

O zločinima u glinskoj crkvi ima mnogo različitih tekstova, pa su opisi događaja prilično nepodudarni, kao i procjene o broju žrtava. Međutim, upravo tijekom posljednjih pola godine objavljene su tri knjige, dvije u izdanju zagrebačke Prosvjete i jedna u izdanju beogradskog Muzeja žrtava genocida, s poimeničnim popisima žrtava i prilično podudarnim opisima događaja. Pomno sam analizirao te popise i njihove argumentacije, pa prilično pouzdano procjenjujem da je u dva masovna zločina u glinskoj crkvi Rođenja Bogorodice ubijeno blizu tisuću, a svakako više od 800 muškaraca pravoslavne vjere, od kojih je blizu 200 dopremljeno prisilno, a oko 700 je bilo obmanutih da idu “na pokrst”.

Poprište ciničkog “pokrsta” pretvorenog u masovni zločin, crkva Rođenja Bogorodice, do temelja je srušeno već nepunih mjesec dana poslije počinjenog zločina. Godine 1969. na tom je mjestu podignut Spomen-dom s izloženom muzejskom i arhivskom građom o srušenoj crkvi i počinjenim zločinima u njoj i u glinskome kraju. Godine 1982. započeta je a 1988. završena izgradnja umjetničkog spomen-obilježja pred Spomen-domom s poimeničnim popisom 1564 postradale žrtve iz Gline i njezinog šireg područja u proljeće i ljeto 1941. Za vrijeme socijalističkih vlasti tu su održavane godišnje komemoracije, za vrijeme krajiških vlasti 1991. – 1995. crkveni obredi u počast postradalih.

U kolovozu 1995. godine, pošto je s akcijom Oluja Glina vraćena Republici Hrvatskoj, umjetničko spomen-obilježje na mjestu nestale crkve demolirano je i zatim uklonjeno, a Spomen-dom preimenovan je u Hrvatski dom. I tako natpis Hrvatski dom već 16 godina cinički stoji nad stratištem mnogo stotina Srba, podmuklom prevarom dovučenih u smrt. Zar kroz to vrijeme baš nikome u lokalnoj vlasti, u županijskim nadleštvima, pa ni u hrvatskoj vladi, još nije sinulo kakve sve asocijacije takav cinizam priziva, neugodno kompromitantne za hrvatsko društvo i nadležnu vlast? I kakve osjećaje budi kod lokalnih Srba, i Srba općenito, od kojih mnogi iz svojih obitelji imaju ponekog koji je skončao u glinskoj crkvi?

Nedugo poslije Oluje bio sam u Glini i zapanjen stajao pred natpisom Hrvatski dom, koji kao ime sugerira intimu obitelji i domoljublje naroda, a postavljeno je da natkrili zločin kojem po cinizmu nema ravna u civiliziranom svijetu. U gornjem dijelu doma je knjižnica i čitaonica, a u donjem dijelu veća prostorija za razne prigode i sastajanja. Čuo sam da ponekad ima i okupljanja koja su po svojem karakteru i sadržaju uvredljiva za žrtve toga mjesta kojem pripada pijetet.

Čuo sam, također, i objašnjenja da je preimenovanje Spomen-doma u Hrvatski dom razumljiv inat i osveta zbog uklanjanja Hrvatskog doma, koji je u Glini postojao od 1913. do 1945. godine, kada je bio preimenovan u Radnički dom. Nalazio se stotinjak metara udaljen od

pravoslavne crkve koja je 1941. pretvorena u mjesto zločina. Danas je na tom mjestu bivšeg Hrvatskog i bivšeg Radničkog doma masivna stambena zgrada, sagrađena po urbanističkom planu 1976. godine, jer su dotrajale prizemnice, uključujući i Radnički dom, bile nepodobne za takvo mjesto u glavnoj ulici u centru grada.

Držim da Glina na takav način nije smjela ostati bez svog Hrvatskog doma, ali to ni u kojem slučaju ne može biti opravdanje da se taj dom smjesti na poprište ustaškog zločina i da se Srbima oduzme njihov Spomen-dom.

Poštovana gospođo Kosor,

dana 14. lipnja ove godine ili koji dan kasnije primili ste pismo Centra za suočavanje s prošlošću *Documenta* i Građanskog odbora za ljudska prava iz Zagreba. Pismo je upućeno i drugim najodgovornijim dužnosnicima Republike i lokalnih vlasti u Glini. Potpisnici pisma, gospođa Vesna Teršelič i gospodin Zoran Pusić, predlažu Vam da u povodu 70-godišnjice tragičnih događaja u nekadašnjoj crkvi Rođenja Bogorodice objekt, koji se sada nalazi na tom mjestu i zove se Hrvatski dom, bude vraćen svojoj prvobitnoj namjeni i ponovno postane Spomen-dom.

Pridružujem se njihovom prijedlogu, osobito zbog toga što do četvrtka 7. srpnja nisu dobili nikakav odgovor, izuzev telefonske obavijesti Tajništva Ministarstva kulture, kojom je predlagačima priopćeno da to ministarstvo nije nadležno da rješava takav prijedlog. Obraćam se Vama jer, s obzirom na Vaše funkcije u Vladi i u Vašoj stranci, imate najviše mogućnosti da reagirate brzo i efikasno.

Predlažem Vam da jedan dan između 29. srpnja i 3. kolovoza dođete u Glinu i da na prostoru nekadašnje crkve Rođenja Bogorodice potpišete ili s lokalnim vlastima supotpišete odluku da se sadašnji Hrvatski dom vraća njegovoj prvobitnoj namjeni Spomen-doma posvećenog prije svega stradalnicima na tome mjestu od prije 70 godina, a da se istovremeno pokrene inicijativa za podizanje novog Hrvatskog doma ili za preadaptaciju nekog od postojećih objekata u Glini u Hrvatski dom. Uvjeren sam da bi takav Vaš nastup u Glini i potpis ili supotpis na takvoj odluci za moralno zdravlje hrvatskog društva po svom dalekosežnom učinku bio ravan Vašem potpisu ili supotpisu na dokumentu o pristupanju Hrvatske Europskoj Uniji.

U Zagrebu, 6. srpnja 2011.
S poštovanjem Vas pozdravlja Slavko Goldstein

[1] Pismo je objavljeno u *Jutarnjem listu*, 9. srpnja 2011., pod naslovom „Odlučite. Vaš potpis može ispraviti sramotu iz Gline, a nije manje važan od potpisa na ugovor o ulazu u EU“. Pismo sadrži osnovne teze koje je S. Goldstein izložio na Znanstvenom kolokviju.

II.

UOČI RATNE KATAKLIZME

1.
GLINSKI KOTAR U PREDVEČERJE DRUGOG SVJETSKOG RATA

Stipica Grgić

UDK: 321.02(497.5 Glina)"193"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Rad prikazuje prilike u Glini i okolici, tj. tadašnjem kotaru Glina, u godinama koje su neposredno prethodile Drugom svjetskom ratu. Autor analizira važnija gospodarska, demografska i šira društvena kretanja. Nakon toga prelazi na pitanje stranačkih odnosa, ističe glavne ideje i osobe, uočavajući kompleksnost političke i društvene svakodnevice glinskog kraja.U etnički miješanoj sredini, u kojoj je srpsko pučanstvo bilo u većini, ali su Hrvati činili većinu u nekim dijelovima kotara, stvaranjem Banovine Hrvatske došlo je do novih trvenja. Uz tajno djelovanje frankovaca te sve aktivnije komuniste, situacija je postajala zamršenija kako se približio travanj 1941. i raspad Kraljevine Jugoslavije.

Summary ▶ This paper describes conditions in and around Glina, viz. in the then district of Glina, in the years immediately before the Second World War. The author analyses major economic, demographic, and more broadly social trends. He then looks at the question of relations between the parties, focusing on leading ideas and individuals, to clarify the complex political and social day-to-day reality of life in the Glina region. In this ethnically mixed environment, with an overall Serb majority but Croat majorities in some parts of the county, the creation of the Banovina of Croatia was a destabilising factor. Underground activities on the part of the Frankists and the increasingly active communists further complicated an already complex situation in the run-up to April 1941 and the collapse of the Kingdom of Yugoslavia.

Ključne riječi ▶ Glina, međuratno razdoblje, lokalni politički odnosi, društvene i gospodarske prilike
Key words ▶ Glina, interwar period, local political relations, social and economic conditions.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.08

1. UVOD

Ovaj rad pokušaj je jedne kraće rekonstrukcije ključnih događaja na području tadašnjeg kotara Glina u godinama koje su neposredno prethodile Drugom svjetskom ratu, u kojem je došlo do velikih stradanja stanovnika toga područja. Preciznosti rada pomogla je mnogobrojna objavljena literatura, potom razni novinski, statistički, ali i memoarski te mnogi drugi izvori. Uz njih je dobrim dijelom upotrebljavana i neobjavljena izvorna arhivska građa, koja se najvećim dijelom danas čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Makar je ona fragmentarno sačuvana, važno je napomenuti kako je najveći dio spomenutih dokumenata koji svjedoče o Glini nastao djelovanjem različitih razina vlasti (npr. banskih uprava, kotarskih poglavarstava, općinskih vlasti, žandarmerije, itd.) te doista pridonosi boljoj spoznaji prostora u kontekstu vremena.

Rad ćemo započeti iznošenjem općih podataka o kotaru i općinama koje su ga sačinjavale te nastaviti prikazujući stanje u sferama gospodarstva, školstva, društvenog života. Najveći njegov dio ipak ćemo posvetiti opisu kompleksne političke situacije u glinskom kotaru, koji možemo smatrati omeđenom i zaokruženom upravno-geografskom cjelinom, koja se dobrim dijelom poklapa i s današnjim prostorom općine Glina. U tom smislu on je samo jedna od skica za cjelokupni portret glinskog kraja. Unatoč ovakvom skromnom doprinosu, on i dalje može poslužiti kao isječak ili primjer za slična istraživanja drugih hrvatskih krajeva u isto doba. Osim

toga, on će nastojati pomoći čitatelju da shvati složenost prostora i ljudi te, nadam se, posluži kao uvod za ostale radove koji se nalaze u ovom zborniku.

2. SKICA DEMOGRAFSKE STRUKTURE KOTARA GLINA

Kotar Glina u međuratnom razdoblju obuhvaćao je preko 70 raznih naselja, primarno sela i zaselaka, okupljenih u izduženom prostoru koji se prostirao od Kupe na sjeveru pa do granica kotara Dvor na jugu. Time se teritorij kotara u dobroj mjeri poklapao s područjem općine Glina iz doba socijalističke Jugoslavije.[1] U posljednjih nekoliko godina prije Drugog svjetskog rata teritorij kotara je obuhvaćao gotovo 589 km² raspoređenih na devet općina. Središnja općina, naravno, bila je sama Glina. Ipak, od nje su i brojem stanovnika i teritorijem bile veće susjedne joj seoske općine, kao što se može vidjeti iz tablica koje slijede.

Tabl. 1. *Spolna i vjerska struktura stanovništva općina glinskog kotara*[2]

Sjedište općine	Ukupan broj stanovnika (1931.)	Muškarci	Žene	Pravoslavni	Rimokatolici	Ostali
Banski Grabovac	5 628	2 667	2 961	5 492	110	26
Bučica	3 584	1 668	1 916	336	3 248	-
Glina	2 315	1 228	1 087	1 106	1 114	65
Jukinac	8 830	4 144	4 686	4 494	4 325	11
Klasnić	3 329	1 156	1 783	3 299	14	16
Kraljevčani	2 601	1 265	1 336	1 686	906	9
Maja	8 830	4 200	4 630	7 447	1 379	4
Mali Gradac	6 553	3 089	3 464	6 526	25	2
Stankovac	4 072	1 868	2 204	220	3 852	-
Kotar Glina ukupno:	**45 742**	**21 675**	**24 067**	**30 606**	**15 003**	**133**

Tabl. 2. *Općine kotara Glina; njihova površina, broj domaćinstava i kućanstava te iznosi proračuna*[3]

Sjedište općine	Površina (u km²)	Broj domaćinstava	Broj kućanstava	Proračun općine za 1930. (u dinarima)	Proračun općine za 1934/1935.
Banski Grabovac	49,36	930	886	* *Općina osnovana tek 1936. godine kada je odvojena od o. Kraljevčani*	
Bučica	51,56	705	685	148 262	126 470
Glina	2,50	473	293	802 605	1 020 824
Jukinac	108,55	1 611	1 488	580 035	499 249
Klasnić	54,93	536	536	226 124	197 213
Kraljevčani	18,67	430	385	523 282	447 234
Maja	131,23	1 414	1 401	611 542	353 122
Mali Gradac	95,76	1 066	1 057	340 099	231 890
Stankovac	76,22	844	828	229 224	230 881
Kotar Glina ukupno:	**588,78 km²**	**8 009 domaćinstava**	**7 559 kućanstava**	-	

Tabl. 3. *Naselja i pučke škole u sastavu općina glinskog kotara*[4]

Općina	Naselja u sastavu općine	Pučke škole (1937.)	Postotak nepismenih (iznad 7 god.)
Banski Grabovac	Bačuga, Banski Drenovac, Banski Grabovac, Dolčani, Luščani, Vlahović	3 (Bačuga, Luščani, Vlahović)	60,58 %
Bučica	Bučica, Bučička Slatina, Bučičko Taborište, Desni Degoj, Donja Trstenica, Ilovačak	2 (Bučica, Buč. Taborište)	46,50 %
Glina	Glina	1 (Glina)	11,31 %
Jukinac	Brnjeuška, Donje Selište, Dvorišće, Glinski Trtnik, Glinsko Novo Selo, Gornje Selište, Joševica, Jukinac, Kihalac, Majske Poljane, Prekopa, Ravno Rašće, Roviška, Skela, Šatornja, Viduševac	4 (Glinsko N. Selo, Majske Poljane, Šatornja, Viduševac)	52,60 %
Klasnić	Brezovo Polje, Brubno, Klasnić	2 (Brez. Polje, Klasnić)	58,38 %
Kraljevčani	Čuntićki Prnjavor, Dodoši, Dragotinci, Kraljevčani, Veliki Šušnjar	3 (Dodoši, Kraljevčani, V. Šušnjar)	50,58 %
Maja	Balinac, Bojna, Borovita, Buzeta, Dabrina, Dolnjaki, Hajtić, Maja, Majski Trtnik, Obljaj, Prijeka, Svračica, Šašava, Šibine	5 (Bojna, Buzeta, Maja, Obljaj, Šibine)	59,52 %
Mali Gradac	Bijele Vode, Brestik, Dragotina, Glinski Trnovac, Kozaperovica, Mali Gradac, Momčilovića Kosa, Martinovići, Veliki Gradac	5 (Bijele Vode, Brestik, Dragotina, M. i V. Gradac)	52,57 %
Stankovac	Bišćanovo, Donji Selkovac, Gornji Selkovac, Hađer, Jame, Mala Solina, Stankovac, Šašnica, Šišinečka Gračanica, Turčenica, Vel. Solina, Zaloj	2 (M. Solina, Stankovac)	63,08 %
Kotar Glina ukupno:	**72 naseljenih mjesta** (većinom sela i zaselaka; 68 katastarskih općina)	**27 pučkih škola**	53,33 %

Iako je u glinskom kraju, prema podacima popisa stanovništva iz 1931., prevladavalo pravoslavno stanovništvo, koje je činilo 67 % ukupne populacije kotara, po naseljima, pa čak i općinama u sastavu istoga kotara situacija je bila raznolikija. Osobito se to odnosi na općine Bučicu i Stankovac, gdje je u velikoj mjeri prevladavalo rimokatoličko stanovništvo. Osim rimokatolika i pravoslavnih, druge su religije bile tek ponešto zastupljene među stanovništvom. Od toga bilo je najviše Židova (37 u samoj Glini te 2 u Kraljevčanima), uz nešto evangelika (7 u Glini, 2 u općini Jukinac) te muslimana (12 u Glini, 7 u općini Kraljevčani, 3 u općini Maja te 1 u općini Jukinac).[5]

Uspoređujući broj domaćinstava i kuća, vidljivih iz tablice 2, zaključujemo da su stanovnici kotara Glina u međuraću predominantno živjeli u nuklearnim obiteljima (otac, majka i njihova djeca), a ne obiteljskim zadrugama. Što se tiče sklopljenih brakova, njihov broj u kotaru Glina od 1936. do 1939. također je bio stabilan. U tom razdoblju, za koji imamo podatke, bilo je sklopljeno ukupno 1 358 brakova.[6] Ako usporedimo broj sklopljenih brakova s brojem živorođene djece, ispada da su obitelji u prosjeku imale troje djece.[7] Kada prijeđemo na broj rođene djece, dolazimo do svojevrsnog kurioziteta. U cijeloj tadašnjoj Savskoj banovini, ako izuzmemo gradove, uz područja kotara Pakrac i Podravska Slatina, kotar Glina imao je najveći broj vanbračne djece. U razdoblju od 1934. do 1937. na 1000 zakonite djece u kotaru Glina je dolazilo ukupno 174,89 nezakonite djece.[8]

Dijagram 1. *Porast broja stanovnika kotara Glina 1921. i 1931. godine*[9]

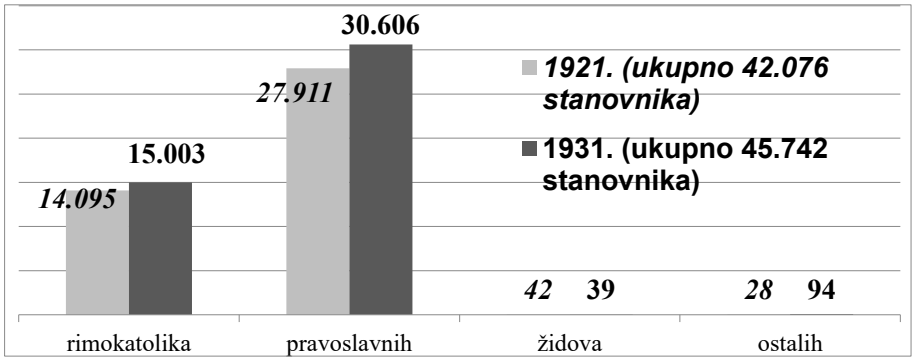

Dijagram 2. *Broj stanovnika općina kotara Glina prema popisima iz 1921. i 1931. godine*[10]

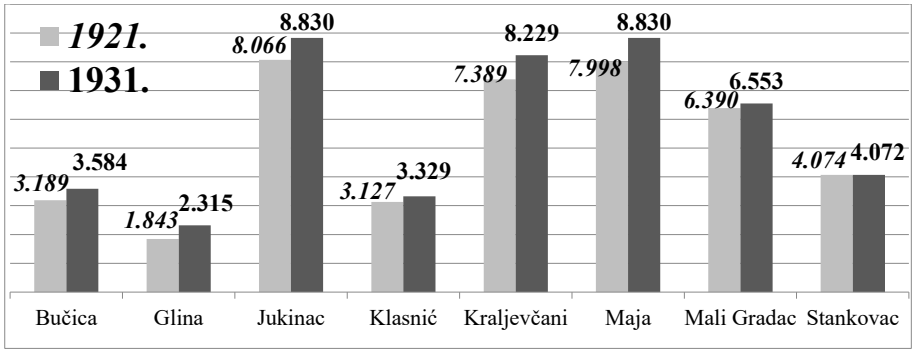

Što se tiče općenite demografske slike, ovo je razdoblje pozitivnih trendova. Broj rođenih svake je godine uvelike premašivao broj umrlih. Ukupno su sume rođenih i umrlih, uzevši prosječne trendove u razdoblju prije rata, bile u opadanju, makar je tu bilo manjih fluktuacija od godine do godine. Ipak, što se tiče dolaska na svijet novog stanovništva, situacija je doista bila povoljna. U kotaru Glina u 1938. i 1939. godini umrlo je samo 120 muške i 84 ženske djece, tj. 9,9 % dojenčadi. Iako se danas to čini kao velika brojka, ona je svrstavala Glinu među zdravstveno naprednije kotare tadašnje Savske banovine, što je, barem djelomično, rezultat prisutnosti banovinske bolnice u samoj Glini.[11]

Dijagram 3. *Broj rođenih i umrlih stanovnika kotara Glina (1934-1939.)*[12]

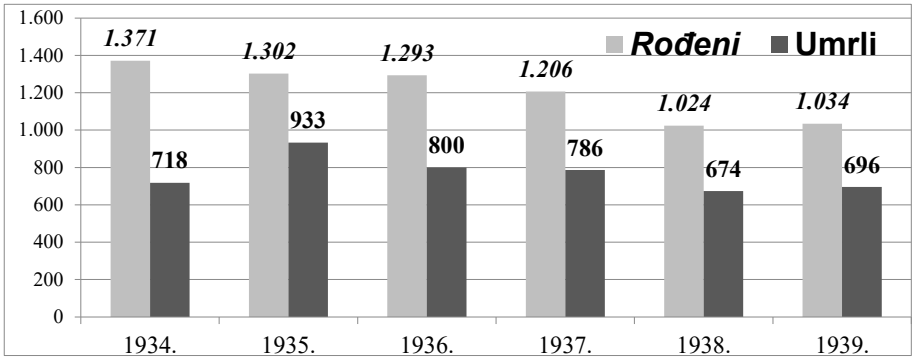

Dijagram 4. *Broj živorođene i umrle djece u kotaru Glina prema spolu (1934-1937.)*[13]

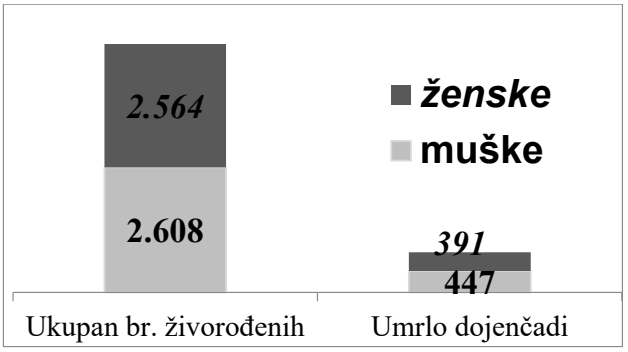

Što se tiče spolne strukture, najviše zbog negativnih posljedica Prvog svjetskog rata te „trbuhom za kruhom" iseljavanja muške radne snage u inozemstvo, ukupno je u kotaru Glina bilo 53 % žena i 47 % muškaraca, odnosno gotovo 2 400 više žena nego muškaraca. Unatoč ovome, u samom mjestu Glina situacija je bila obrnuta (53 % muškaraca, 47 % žena), vjerojatno zbog toga što su u predmodernom međuratnom jugoslavenskom društvu privatne i javne poslove obavljali gotovo isključivo muškarci (npr. liječnici, trgovci, obrtnici, itd.).[14] Koncentracija ovakvih poslova i ovakvi pokazatelji prisutnosti stanovništva prema spolu posredno mogu govoriti o razvijenosti mjesta Gline.

Doista, ova je tvrdnja vidljiva i kada gledamo raspored stanovništva prema zanimanju. U gotovo svim općinama glinskog kotara prevladavalo je stanovništvo koje je bilo zaposleno prvenstveno u primarnom sektoru te se bavilo većinom obradom zemlje. Zbog nerazvijene industrije i drugih službi te predmodernog karaktera socio-ekonomskog razvoja, u kotaru Glina gotovo je svo seosko stanovništvo radilo u poljoprivredi. Na razini kotara poljoprivredom se bavilo 92.3 % svog stanovništva, pri čemu je u većini općina u kotaru ono premašivalo i 97 %. Kako su prevladavali mali posjedi, od kojih se stanovništvo moglo tek prehraniti, gospodarske prilike generalno su bile nepovoljne i ovisne o vremenskim (ne)pogodama na godišnjoj razini.[15] Dio seoskog stanovništva zato je odlazio na rad u inozemstvo, dok je drugi dio nastojao unutar države u procesu kolonizacije dobiti veće dijelove zemljišta za obradu.[16]

Od ovakve generalne slike odudarala je jedino sama Glina, koja je i po tipologiji svog stanovništva odgovarala urbanom centru kraja. Općina Glina, koju je činilo samo naselje Glina, rasla je u modernizacijskim naporima u 19. i 20. stoljeću te je dobivala sve jasnije arhitektonske obrise grada. Istodobno ju je okruživao vijenac više mjesta seoskog karaktera okupljenih u općinu Jukinac.[17] U samoj Glini su, uz bolnicu, postojale škole i druge javne službe. Tu je bila razvijena trgovina, obrt i slobodna zanimanja (npr. odvjetnici). Kad smo već kod obrta, od 1 631 obrtnika (s obiteljima) u cijelom kotaru 963 ih je bilo fokusirano u samoj Glini. U ukupnoj sumi obrtnici su 1930-ih činili više od 41.5 % stanovništva Gline, dok je broj poljoprivrednika i trgovaca u istom mjestu bio otprilike izjednačen na 14%.[18] Što se tiče tipa obrta, u glinskom kotaru on je bio primarno vezan uz odjeću i obuću (npr. krojači, postolari, opančari), zatim kovine (npr. kovači) te hranu i piće (npr. mesari, slastičari).[19] U konačnici, i ovako „mršave" brojke, uspoređujući s podacima o proračunima općina, svjedoče o razvijenosti same Gline te gospodarskom gravitiraju kotara prema njegovom centru.[20]

Tabl. 4. *Stanovništvo glinskih općina prema zanimanju (1931.)*[21]

Sjedište općine	Poljoprivreda, stočarstvo, šumarstvo	Industrija i obrt	Trgovina	Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	Ostali i bez zanimanja
Banski Grabovac	5 316	155	39	35	83
Bučica	3 518	27	11	19	9
Glina	326	963	323	297	418
Jukinac	8 411	146	24	96	153
Klasnić	3 245	32	14	35	3
Kraljevčani	2 457	71	18	17	38
Maja	8 597	105	27	66	35
Mali Gradac	6 356	87	19	50	41
Stankovac	3 995	45	-	18	14
Kotar Glina ukupno:	42 221	1 631	475	633	782

3. GOSPODARSTVO GLINSKOGA KRAJA

Najveći dio glinskog kraja činile su obradive površine. Prema dostupnim statistikama, 1934. godine čak 65.6 % sveukupnih površina kotara Glina, koji se rasprostirao na gotovo 589 km², činilo je poljoprivredno zemljište. Ovo je razumljivo s obzirom da je, kao što smo naglasili, velika većina stanovnika i dalje primarno živjela od zemljoradnje i s njom povezanih djelatnosti.[22] Prema poljoprivrednoj statistici iz 1939. vidljiva je razdioba poljoprivrednog zemljišta, kako slijedi u tablici.

Tabl. 5. *Razdioba poljoprivrednih površina kotara Glina 1939. godine prema tipu zemljišta*[23]

Kotar Glina	Oranice	Vrtovi	Livade	Pašnjaci	Vinogradi	Voćnjaci	Ukupno:
Površina u ha	26 584 ha	1 014 ha	4 340 ha	6 493 ha	246 ha	1 310 ha	39 987 ha
Postotak	*66.5 %*	*2.5 %*	*10.9 %*	*16.2 %*	*0.6 %*	*3.3 %*	*100 %*

U korpusu obradive zemlje prevladavale su oranice, zatim pašnjaci i livade, dok je relativno malo bilo vrtova, voćnjaka i vinograda. Što se tiče zasijanih oranica, prema istoj statistici za 1939. vidimo kako su na njima u velikoj mjeri prevladavale razne žitarice, prvenstveno kukuruz i pšenica. Nešto je bilo zasijanog i povrća te stočno-krmnog bilja. Površina zasijana industrijskim biljem (npr. šećernom repicom) bila je doista zanemariva, kao što se vidi i iz priložene tablice o poljoprivrednim površinama u kotaru Glina. Sumarno su kukuruz i pšenica, zbog toga što su bili zasijani na najvećem dijelu površina, davali i glavninu svih prinosa poljoprivrednog zemljišta.[24]

Tabl. 6. *Razdioba zasijanih oranica kotara Glina 1939. godine prema kulturi*[25]

Kotar Glina	Povrtlarske kulture	Krmno bilje	Industrijsko bilje	Žitarice ukupno	Od žitarica: Kukuruz	Od žitarica: Pšenica
Površina u ha	2 398 ha	1 494 ha	302 ha	22 390 ha	12 121 ha	8 659 ha
Postotak	9.0 %	5.6 %	1.2 %	84. 2%	-	-

Što se tiče drugih vidova proizvodnje vezane uz primarni sektor, u glinskom je kraju ponešto bilo razvijeno stočarstvo. Uzgajale su se prvenstveno svinje, goveda, ali i konji te ovce. Iako su pritom postojali problemi sa stočnim zaraznim bolestima (slinavka, šap, šuštavac, bjesnoća), zbog kojih su na više mjeseci zatvarani i lokalni sajmovi, nešto se i izvozilo. Kotarski je poglavar zapisao kako je unatoč haranju mnogi stočnih bolesti tokom 1938. „1 vagon konja [prodan] za Italiju i 1 vagon volova za St. Marx/Njemačka/".[26]

Što se tiče šuma, one su svojom površinom pokrivale 17 355 ha, što je također bio dobar dio površine kotara Glina. Od te brojke na državne je šume otpadalo 5 826 ha, a šume I. banske imovne općine 6 831 ha, dok su ostale bile većinom u privatnim rukama.[27] Doista, razvoj kraja ovisio je o šumskom potencijalu, ali se s njime neracionalno gospodarilo te je u samo predvečerje Drugog svjetskog rata bilo više problema. Najvećim dijelom tome su bili krivi lokalni stanovnici koji su često, mimo znanja komandnog poduzeća koje je skrbilo o dobrom dijelu šuma, Ravnateljstva šuma I. banske imovne općine u Glini, išli u ilegalnu sječu. Kako se loše materijalno stanje građana glinskog kraja samo pogoršalo nakon poremećaja na svjetskim tržištima nastalih Velikom gospodarskom krizom u 1930-ima, a zatim i zatvaranjem tržišta uslijed Drugog svjetskog rata u Europi, ilegalna je sječa poprimila velike i štetne razmjere. S druge strane, isto je lokalno stanovništvo ponekad baš radilo u cilju zaštite šumskog potencijala svoga kraja. Tako je, uz potporu lokalnih HSS-ovaca, krajem rujna 1939., oko 200 stanovnika Velike Soline i Viduševca prepriječilo radnicima tvrtke Gora k.d. da počnu sa sječom drvne građe u šumi zvanoj Pokule. Iako je kasnije ustanovljeno da je tvrtka na legalnom natječaju još početkom iste godine kupila drva od imovne općine u Glini, stanovnici su i dalje bili nezadovoljni.[28]

Krađa drva iz bivših vojnokrajiških šuma u okolici Gline nastavila se i u doba Banovine Hrvatske. Vlasti su bile svjesne ove rabote, pa su u nekoliko navrata većim akcijama nastojale spriječiti krađu drva, pogotovo u šumi Biljeg. Unatoč višestrukim zapljenama ilegalno posječenih drva, početkom 1940. kotarski je poglavar ocijenio situaciju lošom, tim više što „ni jedno selo nije htjelo da ga drugo pretekne u [ilegalnoj] sječi". Nadalje,

iako se zaplijenjena drva pokušalo prodati, kirijaši, iz solidarnosti s lokalnim žiteljima ili straha da im isti nešto ne naprave nažao, nisu htjeli transferirati drva, koja su se trebala ponuditi na dražbi. Kada su sami seljaci došli s idejom da se posječena drva koja su pronađena kod njih popišu i obilježe te da ih oni legalno plate, i kotarski poglavar i šef šumske uprave pristali su na ovakav dogovor. Time je kriza oko nabavka ogrijeva za sela glinskog kraja, bar privremeno, bila okončana.[29]

Ipak, Direkcija šuma I. banske imovne općine nastavila se žaliti na stanovnike pojedinih sela, posebice Šišinačke Gračanice, navodeći da su „poznati kao veliki šumoštetnici" i da „nastupaju grupimično, te ne dozvoljavaju uredovanje, zapljenu drveta i orudja, dapače napadaju i odupiru se orudjem i vatrenim oružjem takovim pokušajima".[30] Naspram ovih tvrdnji, žitelji sela Šišinačka Gračanica, Slatina i Zaloj, predvođeni Jankom Bjelajcem kao predsjednikom kotarske organizacije HSS-a, žalili su se na lokalnog lugara Savu Mraovića. Po njihovim procjenama lugar nije obavljao svoj posao, zbog čega je dolazilo do haračenja šuma i njihova propadanja. Spomenuti su otišli tako daleko da su se na samom početku 1940. odlučili suprotstaviti Mraoviću te su ga, po njihovom opisu, našavši ga pijana, razoružali, doduše, uz njegovu privolu, a njegovo oružje, odjeću, lugarske knjige, torbu i čekić odnijeli su u kotarsko poglavarstvo u Glinu, tražeći da se komisijski ispita nastala šteta, a lugara Mraovića premjesti, s čime se složio i sam kotarski poglavar.[31] Ilegalna sječa drva se nastavila i nakon toga tokom 1940., usporedno s nezadovoljstvom stanovnika glinskog kraja lugarima koji nisu obavljali svoj posao. U središtu svega opet je bio lugar Mraović, koji je par mjeseci kasnije privremeno vraćen u kraj, vršeći zapljenu ilegalno posječenog drva. Izazvalo je ovo novu oštru reakciju građana prema istom lugaru, zbog čega je intervenirao podšumar imovne općine, koji je na licu mjesta sam oduzeo Mraoviću materijal za rad.[32] Ipak, u isto vrijeme vladao je kronični manjak kadra, najviše zbog poziva na vojne vježbe, pa je ovim potezom imovna općina s mnoštvom šuma ostala na samo jednom lugaru i to pripravniku. Kako se haračenje šuma i nakon toga nastavilo, posebno u šumama Pokule i Pećine, gdje su mnogi žitelji Stankovaca i Jama ilegalno rušili hrastovinu, prerađivali je u pružne pragove te preprodavali, Direkcija šuma konačno je u travnju 1940. zatražila i dobila asistenciju žandarmerijskih postrojbi u pokušaju da uhapsi krivce te zaustavi sječu.[33] Ipak, rezultati ove akcije ostaju nepoznati. Što se tiče petorice napadača na lugara Mraovića iz redova HSS-a, oni su ispitani te nisu sudski gonjeni, već su kažnjeni „radi izgreda" svaki sa 150 dinara globe.[34]

Osim primarnog sektora, u koji spadaju spomenuta poljoprivreda i šumarstvo, druge djelatnosti nisu bile toliko razvijene. Zanata, trgovine i industrije u ukupnom postotku bilo je relativno malo u glinskom kraju. U izvještaju za 1938. kotarski je poglavar opisao jaz između niskih cijena poljoprivredne robe te visokih cijena trgovačkih predmeta. Mali obrt, koji je u 19. stoljeću bio razvijen u Glini, zbog konkurencije jeftinije industrijske robe, bio je također u opadanju.[35] Osim toga, lokalni glinski zanatlije dugo su se žalili kako njihovoj robi konkurira i ona koju su u okvirima radnih obveza izrađivali šegrti tamošnje škole u lokalnom popravnom domu.[36]

Što se tiče industrije, nje gotovo da i nije bilo u cijelom glinskom kotaru. Nekoliko ciglana, pilana i motornih mlinova jedva da je opstajalo, a za jedinu modernu pilanu u kraju je 1938. zaključeno kako „dosta slabo radi".[37] Tek je u samoj Glini radila tzv. Tvornica štapova i pilana braće Despot,[38] kao i tvrtka Carbofag d.d. koja se bavila preradom i prodajom drva. Sredinom 1937. tridesetak radnika Carbofaga stupilo je u štrajk. Osnaženi potporom Saveza drvodjelskih radnika u koji su se učlanili, radnici su tražili povećanje cijena određenih dijelova rada po satu (piljenja raznih tipova drveta, izrade pružnih pragova, utovara u vagone, itd.) i sklapanje kolektivnog ugovora. S druge strane, predstavnici poslodavaca bili su spremni ponešto povećati primanja po satu, ali su odbijali potpisati kolektivni ugovor. Tvrdili su, s čime su se složili i sami zaposlenici, da isti nisu „kvalifikovani profesionalni radnici, nego obični težaci, koji su inače poljodjelci iz okoline Gline, i koji ne rade stalno nego od vremena do vremena, prema tome koliko posla imade i kada oni imadu vremena".[39] Predstavnici radnika-sezonaca i poslodavaca nikako se nisu uspjeli dogovoriti oko povećanja nadnica i potpisivanja ugovora. Uz pritisak poziva na zakonske propise vezane uz daljnje ometanje nastavka rada, radništvo Carbofaga je, uz manje nezadovoljstvo, ipak prekinulo štrajk i vratilo se poslu.[40] S druge strane, kolektivni štrajk krojača glinskog kraja 1938. uspio je te su oni u konačnici potpisali kolektivni ugovor s poslodavcima.[41]

4. PROSVJETNE I ZDRAVSTVENE PRILIKE U KOTARU GLINA

Za veći iskorak ka modernizaciji i daljnjem razvoju glinskog kraja bilo je potrebno, između ostalog, i razvi-

jeno školstvo. U godini 1938. u kotaru Glina djelovalo je 27 osnovnih (pučkih) škola.[42] Iako su potrebe popravaka starih i izgradnje novih školskih zgrada bile realnost, kao i problemi oko njihove opreme, u navedenim pučkim školama radila su čak 74 učitelja, koji su predavali u 76 odjeljenja. U školskim je klupama tako 1938. bilo 4 884 djece, tj. točno 66 djece po jednom nastavniku. Nemarnih roditelja, tj. onih koji nisu dopuštali djeci polaženje obvezne pučke škole, bilo je, prema izvještajima kotarskog poglavara, navodno malo.[43] Ipak, uvidom u brojke, barem s današnjeg stajališta, broj nepolaznika bio je relativno velik. Naime, u školskoj godini 1939./40. u kotaru Glina od 5 892 školskih obveznika u školskim ih je klupama bilo samo 4 572, iz čega slijedi da 22.4 % djece uopće nije polazilo pučku školu. U takvim okvirima razumljivo je što podaci o razini pismenosti nisu ništa bolji. Naime, osim same Gline, gdje je nepismenih bilo samo 11 %, stanje u drugim općinama bilo je loše. Dok je u Savskoj banovini 1931. već bilo 72.3 % pismenih, a na razini Kraljevine Jugoslavije 55.4 %, u kotaru Glina bilo je 46.66 % pismenih iznad sedme godina života. Pritom je u nekim općinama, poput Stankovca ili Banskog Grabovca, broj nepismenih čak prelazio 60 %.[44] Državne, banovinske i lokalne vlasti problemima nepismenosti i nepolaženja pučkih škola nastojale su doskočiti, pa su tokom 1938. i 1939. otvorile dvije nove pučke škole, čime se njihov broj popeo na 29 u kotaru Glina.[45]

Uz pučke škole, u samoj je Glini djelovala i niža (četverogodišnja) realna gimnazija. U nju je 1938. godine bilo upisano 333 učenika, kojima je predavalo jedanaest profesora.[46] U Glini je djelovala i Državna ženska zanatska škola, zatim šegrtska škola u okviru „muškog popravilišta" (popravnog doma) te stručna produžna škola s pet predavača i 85 šegrta-slušača.[47]

U opširnom izvještaju o stanju kotara Glina u 1938. godini, kotarski je poglavar opisao i zdravstvene (ne) prilike glinskoga kraja. S jedne strane isticao je kako nema puno trahoma i spolnih bolesti, ali usporedno je istaknuo da ima dosta tuberkuloze uzrokovane lošim higijenskim uvjetima i neurednim životom pojedinaca. Kao kuriozitet spomenuo je kako se, zbog loše godine u šljivarstvu tokom 1938. peklo dosta rakije od kukuruza „nepodesna za zdravlje". Usput je zaključio kako je dobra stvar što u Glini djeluje banovinska bolnica sa 70 kreveta, u kojoj su stalno zaposlena trojica liječnika.[48] Ipak je naglasio kako državne vlasti bolnicu zanemaruju, te je stala izgradnja njenog kirurškog paviljona, dok infektivno odjeljenje i mrtvačnica nisu još ni u planovima. Na kraju je zaključio i kako treba uložiti više truda u izgradnju higijenskih bunara, posebno u općinama Maja, Banski Grabovac i Stankovac, u kojima više sela nije imalo izravan pristup pitkoj vodi.[49]

5. RAD ZA OPĆE DOBRO – UDRUGE KOTARA GLINA 1933. – 1941.

Unatoč svim navedenim problemima jedne sredine koja je težila modernizaciji, ali još uvijek dobrim dijelom nije uspijevala ostvariti iskorak prema njoj, postojao je bogat društveni život, osobito vidljiv kroz djelovanja raznih udruga i nepolitičkih društava. U njima bi se okupljali pojedinci koji su smatrali da zajedničkim radom mogu ostvariti razne kulturne, prosvjetne, gospodarske, humane, altruističke i druge ciljeve. Nažalost, podaci o osnivanju, djelovanju (i gašenju) udruga fragmentarno su sačuvani kroz arhivske i druge izvore. Tako ne saznajemo puno o osnutku i djelovanju mnogih udruženja, poput Glinskog športskog kluba. Osim toga, nakon uvođenja šestosiječanjske diktature 1929. ugašena su mnoge udruge koje nisu bile u skladu s novom državnom politikom i ideologijom. Iznenađujuće je koliko je, unatoč još 1929. donesenoj formalnoj zabrani rada svih društava s „plemenskim", tj. hrvatskim, srpskim i sl. imenom, u kotaru Glina još 1933. djelovalo takvih udruga.

Iz siječnja 1933. imamo jedan od najkompletnijih popisa svih društava i udruga koje su tada legalno djelovale na području kotara Glina. U njemu je kotarsko poglavarstvo pobrojalo čak 40 društava. Već iz njihova imena može se razaznati koji su im bili ciljevi. Popis društava može se vidjeti u tablici koja slijedi. Valja istaknuti da je u glinskom kotaru postojao velik broj manjih društava čije je djelovanje bilo usmjereno na praktično poboljšanje poljoprivrede i stočarstva u kraju te osiguranju kredita da se napredak u agrarnom i stočarskom sektoru doista i ostvari. Osim toga, razgranatu djelatnost imao je i Sokol Kraljevine Jugoslavije, koji je zabranom drugih tjelovježbenih društava s etničkim predznakom trebao preuzeti ulogu jednog od glavnih odgojitelja mladih u integralnom jugoslavenskom duhu. Ipak, sva režimska udruženja kratko su djelovala. Jedan dokument iz 1936. šturo navodi kako u glinskom kotaru „nepolitička udruženja ne pokazuju naročite aktivnosti, većina ih tek životare, a nešto su aktivniji Sokol, Jadranska straža i glinski Sportski klub".[50] Zbog širenja utjecaja

HSS-a te slabljenja režimske ideologije, do početka 1941. od svih jugoslavenskih „nacionalnih udruženja“ u kotaru Glina djelovao je samo Sokol Kraljevine Jugoslavije te Kolo srpskih sestara.[51]

Tabl. 7. *Popis društava koja su djelovala na području kotara Glina 1933.*[52]

Sjedište društva	**Naziv društva (s godinom osnutka)**
Glina	Dobrovoljno vatrogasno društvo (1889.)
Glina	Hrvatska seljačka zadruga (1903.)
Glina	Zanatlijsko i pomoćničko društvo (1906.)
Glina	Srpsko prosvjetno društvo (1923.)
Glina	Hrvatsko prosvjetno društvo (1922.)
Glina	Pjevačko društvo „Hrvatska vila“ (1913.)
Glina	Sokolsko društvo (1930.)
Glina	Sreski odbor udruženja općinskih namještenika Savske banovine (1930.)
Glina	Pčelarska zadruga (1930.)
Bučička Slatina	Hrvatska seljačka zadruga (1930.)
Donje Selište	Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit (1929.)
Klasnić	Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit (1929.)
Kraljevčani	Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit (1928.)
Bačuga	Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit (1929.)
Prnjavor Čuntički	Hrvatska seljačka zadruga (1909.)
Kraljevčani	Hrvatska seljačka zadruga (1928.)
Gornja Bačuga	Srpska zemljoradnička zadruga (1920.)
Luščani	Srpska zemljoradnička zadruga (1923.)
Bačuga	Srpska zemljoradnička zadruga (1907.)
Buzeta	Srpska zemljoradnička zadruga (1905.)
Svračica	Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit (1928.)
Bjele Vode	Srpska zemljoradnička zadruga (1920.)
Mali Gradac	Srpska zemljoradnička zadruga (1905.)
Mali Gradac	Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit (1928.)
Bijele Vode	Voćarska zadruga (1930.)
Stankovac	Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit (1929.)
Donje Selište	Četa sokolskog društva (1931.)
Brezovo Polje-Brubanj	Četa sokolskog društva (1931.)
Mali Gradac	Četa sokolskog društva (1931.)
Vlahović	Četa sokolskog društva (1931.)
Luščani-Pecki	Četa sokolskog društva (1931.)
Banski Grabovac	Četa sokolskog društva (1931.)
Klasnić	Četa sokolskog društva (1931.)
Majske Poljane	Četa sokolskog društva (1931.)
Šušnjar	Četa sokolskog društva (1931.)
Glina	Lovačko društvo „Pogledić“ (1929.)
Prnjavor	Zadruga za uzgoj djetelinskog sjemena (1931.)
Glina	Pčelarska zadruga (1931.)
Dvorište	Lovačko društvo „Orao“ (1932.)
Glinsko Novo Selo	Pučka knjižnica Glinsko Novo Selo (1932.)

Osnutak novih udruga nastavio se i u nadolazećem razdoblju. Unatoč ograničenim mogućnostima uvida u izvorno gradivo, dostupni dokumenti svjedoče o nastanku novih društava, kao i o tome što je motiviralo ljude koji su ih težili stvoriti. Jedan od reprezentativnijih primjera je onaj iz sredine 1932., kada su se studenti raznih struka, rodom iz Gline, okupili i osnovali Glinski akademski klub. Iz nepoznatih razloga on se ne spominje u gornjem popisu udruga. Prvi predsjednik ove udruge bio je student šumarstva Stjepan Vidaković.[53] Kotarski je poglavar preporučio višim vlastima da se odobri djelovanje Glinskog akademskog kluba jer se društvo „ne će baviti politikom ili nemoralnim poslovima s razlogom što su u njemu mladi ljudi (Srbi i Hrvati), kojima je svrha da priredjivanjem raznih zabava nabave materijalna sredstva za pripomaganje njihovih siromašnih drugova".[54]

Sličnu su ulogu pomagatelja obrazovanja i kulture imala i neka druga društva. Krajem prosinca 1937., u prostorijama pučke škole u Bijelim Vodama, održana je konstituirajuća sjednica Jugoslovenske čitaonice. Ovo društvo je osnovano da unaprjeđuje „narodne i kulturne interese i njeguje društvenost i medjusobno zbliženje članova čitaonice", a zapravo će nabavljati „dobre knjige, držati političke i druge časopise, priredjivati zabave i predavanja".[55] Za predsjednika društva je izabran Mićo Griva, a za tajnika Simo Kukoleča.[56]

Početkom veljače 1938., u prostorijama hotela Kasine u Glini, održana je osnivačka skupština Pučkog kazališta. Nakon što su prisutni, koji su predstavljali određenu elitu ili barem srednji sloj stanovnika Gline, prihvatili pravila rada, odmah je izabrano i prvo rukovodstvo društva. Predsjednik je postao Svetozar Davidović (tada načelnik općine), tajnik Mato Kačkov (krojački obrtnik i predsjednik udruženja zanatlija), blagajnik Emil Paulić (mehaničar i kinooperater), dramaturg Veljko Drakulić (učitelj u domu maloljetnika), scenograf Vladimir Njegovan (student prava), a knjižničar Nikola Sunajko (završeni gimnazijalac, sin Koste Sunajka, pekarskog obrtnika i općinskog odbornika).[57] Što se tiče stranačke pripadnosti, kod nekih se članova nije moglo razaznati koga simpatiziraju, drugi su bili pristaše HSS-a, treći JRZ. Iako je zaključeno kako ovo društvo u ovakvom sastavu neće raditi protiv postojećih državnih zakona, napomenuto je kako je učitelj Veljko Drakulić „bio u godini 1936. uhapšen i optužen radi komunizma no radi nedostatka dokaza riešen je […] svake krivnje".[58]

U lipnju 1940. u prostorijama Hrvatskog doma sastalo se 19 uglednih građana Gline, koji su osnovali još jednu sličnu udrugu – Hrvatsko pjevačko društvo „Svačić". Za predsjednika tog pjevačkog društva izabran je učitelj Josip Pinotić, a na osnivačkoj skupštini predstavljena su i pravila udruge.[59]

Kako je u okolici Gline, uz poljoprivredu bilo razvijeno i stočarstvo, ne iznenađuje ni broj raznih stočarskih udruga i zadruga. Tako je, osim navedenih u gornjoj tablici, 1935. osnovana Udruga za uzgoj goveda pincgavske pasmine u Malom Gradcu.[60] Godine 1936. osnovana je i Udruga za uzgoj goveda pincgavske pasmine u Glini. Na osnivačkoj skupštini određena je i privremena uprava, na čelu s Ivanom Klobučarom, ratarom iz Donjeg Selišta.[61] Nakon toga je tokom 1938. u samo nekoliko mjeseci osnovano više ovčarskih zadruga. Prvo u Bačugi,[62] a zatim u Kraljevčanima[63] i Klasniću.[64] Iz tipski sastavljenih pravila saznajemo da su sve navedene udruge bile dio Saveza stočarskih udruga sa sjedištem u Zagrebu. Državne i banovinske vlasti nastojale su, kako novčanim dotacijama, tako i nabavkom rasplodne stoke doista pomoći napore stočarskih udruga u kraju.[65]

Kuriozitet vremena bilo je i osnivanje lovačkih udruga. Tako je već 1935. osnovano Lovačko društvo u Klasniću, čiji je prvi predsjednik postao Ostoja Jović.[66] Nakon toga 1936. osnovano je Lovačko društvo „Soko" u Bučici,[67] iz čijeg se naziva može razaznati da je možda bilo u protuteži prema 1932. osnovanom, prije spomenutom Lovačkom društvu „Orao" iz Dvorišta u susjednoj općini Jukinac.[68] Konačno, u Dragotini je 1938. osnovano Lovačko društvo „Vuković" za cijelu općinu Mali Gradac, čiji je predsjednik postao Jovan Badrić.[69]

Osim toga, osnovana su i nova sportska društva. Kugljački sportski klub „Jastreb" ipak nije bio među njima. Naime, osnutak tog društva sa sjedištem u Glini, zajedno s pripadajućim pravilima, predložen je na odobravanje državnim vlastima 1935. godine. Prije toga održana je i osnivačka skupština, na kojoj je bilo prisutno šesnaestak osoba, a koje su odabrale za prvog predsjednika kluba Emila Paulića.[70] Već ranije, tokom 1934. bilo je prvih pokušaja da se djelovanje kluba ozakoni, a 1935. osnivači su mislili da će lakše dobiti priznanje za djelovanje ako u društvena pravilima obećaju da će njihova udruga raditi u okvirima Jugoslavenskog kugljačkog saveza sa sjedištem u Zagrebu. Ipak, kao i kod pokušaja prve registracije, više razine vlasti odbile su dati odobrenje, interno to obrazlažući činjenicom što su „svi predlagači osim Zimonja Adama i općinskog blagajnika Žinić Nikole poznati kao plemenski [tj. hrvatski] nastrojeni i ekskluzivni".[71]

Ipak, djelovanje nekih drugih udruga koje su promicale geslo „u zdravom tijelu zdrav duh“ nije bilo zabranjivano. Tako je 1936. dopušteno osnivanje sekcije Hrvatskog planinarskog društva u Glini. Ova glinska podružnica kao dodatak imenu matice društva dodat će sintagmu „Petrova Gora“. Tako će u prijavi za odobrenje osnutka koju je u ime društva podnio Cvjetko Burić stajati Hrvatsko planinarsko društvo, podružnica „Petrova Gora“ u Glini.[72]

Među drugim društvima osnovanima u godinama prije Drugog svjetskog rata trebalo bi istaknuti i osnutak Hrvatske žene u Glini. Radi se o podružnici istoimenog društva. Osnivanje ove udruge može nam govoriti o pokušajima uključivanja žena u društvo, pogotovo u jednoj urbanijoj sredini poput tadašnje Gline. Akcija za osnivanjem podružnice bila je dobro organizirana. Uz ključne osobe krovne organizacije iz Zagreba, predvođene potpredsjednicom Marijom Kumičić, napore su podržale i predstavnice podružnica iz Petrinje i Siska. Sve je rezultiralo velikim okupljanjem žena glinskog kotara u listopadu 1937., na kojem je odmah izabrana Marija Jurjević za predsjednicu podružnice. I sam izaslanik vlasti, koji je prisustvovao osnivačkoj skupštini u Glini bio je vjerojatno zatečen njenim uspjehom, jer je svoj izvještaj zaključio izjavom: „Na ovoj skupštini začlanilo se je u novo osnovano društvo ‘Hrvatska Žena’ 45 (četrdeset i pet) članica“.[73]

6. POLITIČKA PREVIRANJA U GLINSKOM KOTARU U PREDVEČERJE RATA

U glinskom kotaru djelovale su, što javno, što tajno, mnoge političke stranke. Sredinom1930-ih možda je najbolje bila organizirana režimska Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS). Na izborima za narodnu skupštinu, održanima 1935., izlaznost u glinskom kotaru je bila dobra te je glasalo točno 10 200 birača. Ipak, zahvaljujući prvenstveno nepoštenom izbornom zakonu, na istim je izborima poslanikom kotara Glina postao Bogdan Ercegovac s liste JNS,[74] makar je dvostruko više glasova od njega dobio Srđan Budisavljević[75] u ime Udružene opozicije (UO).[76] Bogdan Ercegovac, sin poznatog glinskog prote Nikole Ercegovca, ubrzo nakon dolaska u beogradsku Skupštinu, okrenuo se ka podupiranju nove režimske opcije, Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ) i njenog vođe, Milana Stojadinovića. S druge strane, u to doba počeo se i u kotaru Glina sve više osjećati utjecaj Hrvatske seljačke stranke (HSS), gotovo isključivo među Hrvatima.

Nakon petosvibanjskih izbora 1935., došlo je do većeg političkog razdjeljivanja u glinskom kotaru. „Samostalna demokratska stranka (SDS) na Kordunu i Baniji nije imala takve političke snage i utjecaja na srpski dio stanovništva kao HSS na hrvatski, jer su Srbi na Kordunu i Baniji bili podijeljeni i svrstani u nekoliko stranaka“.[77] Doista, dosta je pravoslavnog stanovništva podupiralo režimske grupacije – do 1935. JNS, a nakon toga JRZ, radije nego Samostalnu demokratsku stranku, koja je tada djelovala u okvirima Seljačko-demokratske koalicije (SDK) s HSS-om.[78]

HSS je u doba djelomične demokratizacije države, koja je uslijedila nakon atentata na kralja Aleksandra, nastojala izgraditi svoj položaj u političkoj, ali i drugim sferama utjecaja nad društvom. Obnovljen je rad Seljačke sloge, kao kulturno-prosvjetnog krila te stranke. Uz to, osnovane su i mnoge druge organizacije, poput Gospodarske sloge, koja je pod patronatom stranke radila na međusobnom povezivanju seljaka te podizanju kvalitete i cijene njihovih proizvoda.[79] Poslije potpisivanja sporazuma Cvetković-Maček Gospodarska sloga se pokazala kao jedno od najagilnijih udruženja u Banovini Hrvatskoj, pri čemu je uočeno kako se njeni članovi krajem 1940. okupljaju „u hrvatskim selima [glinskog kraja] i to zbog aktuelnih pitanja prehrane i sl“.[80]

Ipak, do 1939., ponekad se iza rada Gospodarske sloge skrivala prava politička akcija stranke koja je formalno od početka diktature još uvijek bila zabranjena. Sredinom veljače 1938., u gostionici Mile Butorca održan je sastanak oko četrdeset članova Gospodarske sloge, koji je zapravo bio sastanak simpatizera HSS-a s ciljem stvaranja mjesne stranačke organizacije u Glini. Sastanku je prisustvovao Đuro Kemfelja, član vodstva stranke. On je održao duži govor o političkom položaju stranke te zatražio da se izabere vodstvo mjesnog odbora stranke. Iako se odmah krenulo u taj posao, prisutni su se ubrzo međusobno posvađali, „što je dalo povoda Kemfelji da raspusti sastanak sa izjavom, da će se izbori provesti onda kada članovi budu složniji“.[81] Problemi oko izgradnje organizacija HSS-a u kotaru Glina nastavili su se u idućim mjesecima. Tek je koncem listopada 1938., samo četrdesetak dana prije novih izbora za Narodnu skupštinu, održan novi sastanak pristaša HSS-a u Glini. Ovaj put on se odvio u Hrvatskom domu, u prisustvu šezdesetak osoba. Na istome je u ime vodstva stranke opet morao netko uredovati, ovaj puta stranački prvak Tomo Baburić. On je u svom govoru „kritikovao neslogu Hrvata u Glini i napomenuo da će se frankovcima morati narod osvetiti za njihovu razornu politiku“,

da bi nakon toga pozvao prisutne „da se slože i da ne teraju klasnu i stalešku politiku". Nakon toga doista je izabran „akcioni odbor" HSS-a Gline na čelu s umirovljenim učiteljem Franjom Bosiljevcem, ali nakon dužih rasprava i odlaska trećine dotad prisutnih, očito nezadovoljnih ovim izborom.[82]

6.1. SITUACIJA U VRIJEME IZBORA ZA NARODNU SKUPŠTINU 1938. GODINE

Politički se život u glinskom kraju doista intenzivirao tokom 1938. godine, najvećim dijelom jer se na razini države očekivalo političko sučeljavanje vladajuće JRZ, koja nije provela obećanu demokratizaciju Jugoslavije nakon smrti kralja Aleksandra, s UO, čiju su politiku u hrvatskim krajevima zastupale HSS i SDS. Sredinom 1938., kotarski poglavar Miloš Uzelac, kao predstavnik državne vlasti u kotaru Glina, sastavio je povjerljiv izvještaj o osobama koje bi se mogle naći kao nositelji raznih stranačkih politika na nadolazećim parlamentarnim izborima, koji su doista održani u prosincu iste godine. Kandidat ranije režimske stranke, JNS, na izborima za Narodnu skupštinu trebao je biti Jovan Košutić, stolar i gostioničar iz Gline, koji je donekle uspio obnoviti djelovanje te propale političke opcije tokom 1938. i osnovati njenih 17 mjesnih organizacija u kotaru.[83] Što se tiče drugih stranaka, kotarski je poglavar smatrao kako bi kandidat tzv. *borbaša* (Jugoslavenske nacionalne stranke) na izborima mogao biti Milan Metikoš, koji je prije kao odvjetnik radio u Glini. Uz to, ispravno je predviđao kako bi SDK, odnosno UO, ponovno mogla kandidirati zagrebačkog odvjetnika Srđana Budisavljevića.[84]

Iako je u konačnici došlo do ponovnog ujedinjenja mnogih političkih opcija pod listom Udružene opozicije, pod kojom su se u glinskom kraju paralelno kandidirali pristaše HSS-a, SDS-a i JNS-a, ništa nije bilo bolje ni u taboru formalno jedinstvene režimske JRZ-a. Unutar obje opcije postojale su paralelne liste raznih kandidata, a osim njih na izborima održanima 11. prosinca 1938. u kotaru Glina još se jedino samostalno kandidirala lista Jugoslavenskog narodnog pokreta „Zbor". Ipak, u glinskom kotaru samo je šačica ljudi podržavala *Zbor*, pri čemu je vidljivo kako godinama nisu uspijevali izgraditi nikakvu stranačku bazu ni čvršću organizaciju.[85]

U samoj Glini formiran je ogranak režimske JRZ tek u studenom 1937., dakle tek dvije i pol godine nakon što je ta vladajuća stranačka kombinacija stvorena na državnoj razini.[86] Kako se izabrani zastupnik formalni lokalni širitelj politike te stranke Bogdan Ercegovac nalazio u Beogradu, za predsjednika mjesne organizacije JRZ tada je izabran kotarski liječnik Đuro Sužnjević, potpredsjednika Stevan Branković, a za tajnika Slavko Peleš.[87] Tek na rođendan kralja Petra II., 6. rujna 1938., održana je veća sjednica kotarskog odbora JRZ, na kojoj su se najviše pretresale teme vezane uz predstojeće parlamentarne izbore.[88] U međuvremenu su tokom prosinca 1937. te cijele 1938. godine osnivane i druge organizacije JRZ po raznim naseljima glinskoga kotara.[89]

U isto je doba dolazilo do stvaranja mjesnih organizacija i drugih spomenutih stranaka. Primjera radi, akciju za osnivanje ogranaka tzv. „neovisne SDS" po raznim je mjestima glinskog kotara početkom 1938. poveo Stevan Badrić, krojač iz Gline. Ipak, takvi se napori nisu sviđali samoj JRZ, a među građanima su stvorili dosta pomutnje, pa je npr. u Gornjem Klasniću „došlo do toga da je jedno lice u tom selu ušlo u upravu mjesne organizacije S.D.S., iako je pre toga izabrano u upravu mesne organizacije J.R.Z. u istom selu".[90]

U jeku ovih napora izbio je sukob na višoj razini. Iako je izabrani narodni poslanik glinskoga kotara Bogdan Ercegovac podupirao politiku JRZ-a, tokom 1937. postalo je očito da je protivan sklapanju konkordata koji je forsirala matica stranke.[91] Kako su se u 1938. bližili parlamentarni izbori „šuškalo se" kako vodstvo JRZ neće dopustiti njegovu ponovnu kandidaturu za zastupnika glinskog kotara. Iz ovoga je na terenu proizišla određena dihotomija, budući da je za vrijeme dok je Ercegovac bio u Beogradu organiziranje ogranaka te stranke po mjestima glinskog kraja proveo Đuro Sužnjević, time učvrstivši svoj položaj. On je uspio u stranku učlaniti navodno oko 3.000 pristaša JRZ-a u kotaru Glina[92] te zatražio da se umjesto Ercegovca kandidira Dušan Letica, tadašnji ministar financija u Stojadinovićevoj vladi, ekonomski stručnjak rodom iz Majskih Poljana.[93] Stranačko vodstvo je odbilo ovaj plan te je četrdesetak dana prije održavanja izbora odlučilo da se Letica kandidira u kotaru Korenica. Nakon što je ovo objavljeno, održan je veliki sastanak svih mjesnih organizacija JRZ-a, kojih je bilo 32 na području kotara Glina. Na sastanku je zaključeno da se na listi JRZ-a u kotaru Glina kandidira Đuru Sužnjevića. Za njegovog je zamjenika, ne bez trvenja, izabran Kosta Polimac, ratar iz Banskog Grabovca.[94] Ipak, stranačka središnjica opet je intervenirala te je odlučila na budućim izborima dati potporu i Sužnjeviću, kao i Ercegovcu, koji se pomirio s vodstvom, ali i primiti tzv. „borbaše" pod okrilje svoje liste.

U nekoliko mjeseci prije održavanja izbora za Narodnu skupštinu politički je život u glinskom kraju živnuo.

Sve su političke opcije počele održavati razne konferencije te zvati istaknute političare svojih opcija da biračima rastumače kako, zašto i za koga glasati.[95] U svrhu jačanja JRZ, nakon ministra školstva Dimitrija Magaraševića, Glinu su 18. i 19. rujna 1938. posjetili ministrar financija Dušan Letica te ministar fizičkog vaspitanja Mirko Buić, kasniji ban Primorske banovine. Formalno, svrha njihova puta bila je da sudjeluju na posvećenju sokolskih zastava i polože kamen temeljac za izgradnju sokolskog doma, ali su ujedno govorili na velikom skupu JRZ u Glini.[96] Slično ministrima je tih dana nastupao i „borbaš" Milan Metikoš, agitirajući za JRZ.[97]

Deset dana potom, uz manju pompu, kraj je pohodio i Srđan Budisavljević. On je u pratnji Jove Ćorkovića, stranačkog sudruga iz glinskog kraja, u više sela održao niz manjih sastanaka s pristašama SDS-a, isključivo po privatnim kućama.[98] Dana 30. listopada 1938. održan je ipak veći skup SDK-a na sportskom igralištu u samoj Glini, na kojem se okupilo navodno „oko 6.000 Srba i Hrvata", a na kojem su govorili Srđan Budisavljević (SDS), Ivan Pernar (HSS), Ljudevit Tomašić (HSS), Rade Pribićević (SDS), Tomo Baburić (HSS) i drugi.[99] Nakon toga agitaciju za SDS, tj. UO, u dane prije izbora na sebe je preuzeo Čedo Rajačić, ali isto održavanjem manjih sastanaka po privatnim kućama sa šačicama pristaša, na kojima su govorili pretežito SDS-ovci te nekoliko HSS-ovaca.[100] Predizbornu promidžbu su pratili i pozivi da se osnuju mjesne organizacije SDS-a.[101] Ipak, u mnogim je sredinama primijećeno „da su seljaci ostali indiferentni i da ih ti govori [SDS-ovaca] nisu nimalo oduševili".[102] Slične je sastanke po domovima održavao paralelno i Jovan Košutić u ime JNS-a.[103] UO očito nije imala ni sredstava, ni kadra, ali ni dopuštenja vlasti za održavanje drugih većih skupova.

U konačnici, na izborima za Narodnu skupštinu 1938., u kotaru Glina glasalo je ukupno 10 173 birača. Rezultat izbora 1938. bila je formalna tješnja pobjeda Srđana Budisavljevića na listi Udružene opozicije, mada su u ukupnom broju više glasova od UO-a dobili razjedinjeni kandidati na listama JRZ-a. Konačni rezultati izbora za Narodnu skupštinu u glinskom kotaru 1938. (i 1935.) mogu se vidjeti u tablicama koje slijede. Na kraju je 1938., opet zbog nepoštenog izbornog zakona koji je dopuštao stranci koja dobije najveći broj glasova da automatski uzme 3/5 svih mjesta u Skupštini i sudjeluje u raspodjeli svih preostalih mandata, narodnim poslanikom glinskog kotara ponovno postao Bogdan Ercegovac.[104] Stranke okupljene u Udruženu opoziciju okrenule su se kolektivnoj kritici izbornog zakona i načina provođenja izbora, zbog kojih nisu primjereno zastupljene u parlamentu.[105]

Tabl. 8. *Rezultati izbora za Narodnu skupštinu održanih 5. svibnja 1935. u kotaru Glina*[106]

Ime i prezime kandidata	Lista na kojoj se kandidira (nositelj)	Broj osvojenih glasova
Bogdan Ercegovac (JNS)	JNS (B. Jevtić)	3 155
Đorđe Gavrilović (JNS)	JNS (B. Jevtić)	514
JNS ukupno: 3 669		
Srđan Budisavljević (SDS)	Udružena opozicija (V. Maček)	6 528
Udružena opozicija ukupno: 6 528		
Miladin Nenadović	JNP „Zbor" (D. Ljotić)	0
Jugoslavenski nacionalni pokret „Zbor" ukupno: 0		
Dragomir Tomić	„Staroradikali" (B. Maksimović)	3
„Staroradikali" („pašićevci") ukupno: 3		

Tabl. 9. *Rezultati izbora za Narodne poslanike održanih 11. prosinca 1938. u kotaru Glina*[107]

Ime i prezime kandidata	Lista na kojoj se kandidira (nositelj)	Broj osvojenih glasova
Bogdan Ercegovac (JRZ)	JRZ (M. Stojadinović)	3 931
Đuro Sužnjević (JRZ)	JRZ (M. Stojadinović)	853
Milan Metikoš („borbaši")	JRZ (M. Stojadinović)	339
JRZ ukupno: 5 123		
Srđan Budisavljević (SDS)	Udružena opozicija (V. Maček)	4 874
Jovan Košutić (JNS)	Udružena opozicija (V. Maček)	140
Udružena opozicija ukupno: 5 014		
Miloš Bunčić	JNP „Zbor" (D. Ljotić)	36
Jugoslavenski nacionalni pokret „Zbor" ukupno: 36		

6.2. STANJE U DOBA BANOVINE HRVATSKE

Neposredno nakon formalne pobjede JRZ-a na izborima za Narodnu skupštinu 1938., knez Pavle odlučio je konačno riješiti unutarnju državnu krizu. U veljači 1939. smijenio je Stojadinovića te na premijersko mjesto doveo Dragišu Cvetkovića. On je uz pomoć krune u kolovozu iste godine sklopio sporazum s HSS-om. Sporazum Cvetković-Maček trebao je riješiti unutarnju državnu krizu i to primarno putem stvaranja autonomne hrvatske jedinice unutar još uvijek formalno unitarne Jugoslavije – Banovine Hrvatske. Paralelno uz to dogodio se ulazak HSS-a u vladu s JRZ na državnoj razini, što je opet trebalo davati legitimitet novoj politici srpsko-hrvatskoga pomirenja, a Kraljevini Jugoslaviji, kao i samoj Banovini Hrvatskoj – stabilnost.[108]

SDS je od svog stvaranja imao određenu potporu među stanovništvom u Glini i okolici, makar ostaje nejasno koliku. Nakon stvaranja Banovine Hrvatske, HSS, preko sada benevolentnijih organa vlasti, pružao je potporu radu svog koalicijskog partnera. Pogotovo se to odnosilo na politiku koja je išla za time da SDS u miješanim ili većinskim pravoslavnim krajevima okupi oko sebe što više Srba odanih „politici sporazuma". Usput je dolazilo do proširenja postojećih i stvaranja novih stranačkih kapaciteta HSS-a i SDS-a.

U razdoblju nakon potpisivanja sporazuma obje stranke SDK, HSS i SDS, su se u kotaru Glina reformirale na najnižim razinama. Sredinom listopada 1939. u Glini je održan „sastanak HSS-a, radi reorganizacije".[109] Radi toga čak je zatražen povratak s vojne vježbe za Janka Bjelajca, predsjednika kotarske organizacije HSS-a.[110] U siječnju 1940. reformirao se i SDS, pri čemu je za novog predsjednika radnog odbora kotarske organizacije aklamacijom izabran dr. Stevo Gajić, za potpredsjednika krojač iz Gline Stevo Badrić, a za tajnika lokalni učitelj Veljko Drakulić. Pritom je Gajić, koji je sam zvao sudionike na ovaj skup iz svih sela kotara Glina zahtijevao da prisutni po povratku u svoje sredine stvore mjesne, općinske i kotarske odbore stranke. Uz to je naglasio potrebu „da se seljaci Srbi u ovome srezu [tj. kotaru – op.a.] grupišu u S.D.S. i tako kompaktni dobiju za svoja sela sve što im je potrebno".[111] Reorganizacija SDS-a u glinskom kraju, kako je objasnio kotarski poglavar Sarkanjac, koji je istu navodno i potakao, bila je potrebna kako bi se „postavio čvrsti temelj, a na osnovu kojeg bi se dalje moglo raditi na jačanju i širenju stranke" te utvrđivanju njena utjecaja.[112] Ipak, i nakon toga SDS neće uspjeti uhvatiti korijena u glinskom kraju te će još srpski seljaci, čije je interese ta stranka trebala braniti, zamjerati sluganski odnos prema HSS-u te nasilno nametanje stranačkih pristaša na čelo samouprava u svojim sredinama.[113]

SDS nije djelovala samo kao stranka u glinskom kraju. Ona je imala i svoja društva. Jedno od njih bilo je i tzv. Seljačko kolo, slično kao HSS-ovske organizacije (Seljačku i Gospodarsku slogu) radilo na „gospodarskom i kulturnom podizanju sela".[114]U rujnu 1938. održana je velika skupština Seljačkog kola za cijelu Baniju u Glini, na kojoj se skupilo više organizacija iz šire okolice. Konferenciju je otvorio predsjednik organizacije, ujedno i tadašnji predsjednik SDS-a Adam Pribićević.[115]U ožujku 1940. ogranak Seljačkog kola Glina održao je veliku godišnju sjednicu. Tom prilikom predsjednik lokalne podružnice Mile Dulikrava, seljak iz Donjeg Selišta, izrekao je generalizirajući, prilično pesimističan govor o ekonomskom stanju seljaštva.[116]

Ipak, nisu se svi mirili sa stanjem u državi nakon sklapanja sporazuma Cvetković-Maček. Iako je HSS u okvirima Seljačko-demokratske koalicije, a preko podupiranja jače aktivnosti SDS-a, nastojala djelovati na srpsko pučanstvo da prihvati i Banovinu Hrvatsku i politiku sporazuma općenito, tim naporima opirali su se pristaše drugih srpskih stranaka. Unutar samog JRZ-a, koji je formalno bio na vlasti, došlo je do rascjepa na one koji podržavaju i koji ne podržavaju ovaj dogovor. Uz djelovanje drugih srpskih kulturnih i političkih društava na terenu, poput pokreta „Srbi na okup" ili „Krajina", situacija je postajala alarmantnija, a nacionalne i vjerske tenzije su rasle.[117]

Na samom kraju 1939. pristaše JRZ-a, vjerne smijenjenom Milanu Stojadinoviću, predvođene glinskim javnim bilježnikom Stevanom Brankovićem, odlučile su u Glini na sportskom igralištu održati veliki skup na koji su pozvale svo, prvenstveno srpsko stanovništvo čitave Banije. Makar su vlasti zabranile održavanje sastanka, pristaše su se 31. prosinca 1939. pod nacionalnim zastavama ipak zaputile prema Glini. Obaviještena o ovom kretanju, žandarmerija je odlučno spriječila ulazak u grad skupinama iz okolnih mjesta (Obljaja, Bojne, itd.) koje su u kolonama s barjaktarima, pjevajući išle prema Glini. Tek su nakon razgovora s organima reda i predaje zastava u manjim grupama pojedinci puštani u grad kako bi se ugrijali i okrijepili. Do sredine dana vlakom je iz smjera Petrinje i Karlovca, većinom iz Gline i okolnih mjesta, došlo još nekoliko stotina pristaša JRZ-a. Oni su

pokušali održati skup pred zgradom općine u Glini, ali opet su bili rastjerani od kotarskog poglavara i žandarmerije.

Iako ovaj sukob pristaša „srpskog pokreta" s organima vlasti nije završio nikakvim fizičkim sukobom, kotarskom se poglavaru neposredno nakon ovih događaja došlo požaliti više pravoslavnih svećenika iz šire okolice Gline.[118] Svi su iznijeli mišljenje kako je zabrana skupa bila kontraproduktivna, jer pravoslavni svećenici ne vode „nedozvoljenu akciju među narodom", već nastoje kanalizirati ono što su okarakterizirali kao „srpski pokret" koji je „nastao odozdo iz naroda, a ne po akciji sveštenstva. Sveštenstvo da je samo preuzelo zadatak da tom pokretu dade zakonit pravac, da se ne bi izrodilo u bezakonje. Zato da je i bio sazvan ovaj zbor, da se narod stvarnim obrazloženjem smiri".[119] Glinski kotarski poglavar Jovan Sarkanjac zaključio je kako su isti svećenici doista „nakon ozbiljnih opomena sa strane vlasti na narod pomirljivo djelovali, te žandarmerija nije imala prilike da igdje aktivno istupi". Zaključio je kako su „vlakom u 16.18 iz Gline otišli i posljednji učesnici [najavljenog skupa]".[120] Time je situacija, bar privremeno, bila riješena.[121]

Naspram njih, u glinskom je kraju nastavilo djelovati krilo JRZ-a sklono politici sporazuma te odano vladi Cvetković-Maček. Već početkom studenog 1939. održana je konferencija JRZ, na kojoj su govorili bivši ministar Dimitrije Magarašević, sada kao predsjednik odbora te stranke za čitavu Banovinu Hrvatsku te već spomenuti Đuro Sužnjević. Obojica su pred tridesetak okupljenih razlagali potrebu prihvaćanja sporazuma Cvetković-Maček, makar su se kritički osvrnuli na politiku suparničke SDS. Negativan stav prema SDS-u bio je posljedica činjenice što su pristaše te stranke postavljeni kao komesari na čelo nekih općina gdje su na prošlim općinskim izborima uvjerljivo pobijedile liste JRZ-a.[122] Osim toga, SDS-ovci su navodno radili na tome da dođe do premještanja nekih državnih službenika – tvrdolinijaških pristaša JRZ-a iz Gline, posebno vrlo poštovanog šefa porezne uprave te sokolskog organizatora Sime Potkonjaka.[123] Uz sve navedeno, pristaše JRZ-a su tokom 1939. jasno uočile sve veću i javnu prisutnost Hrvatske seljačke zaštite (HSZ) u kotaru.

Stvaranje i poslanje Seljačke zaštite, zajedno s Građanskom zaštitom, potaknula je u drugoj polovini 1930-ih HSS, proklamativno kako bi zaštitila građane od zlostavljanja represivnih vlasti.[124] Ipak, ne može se reći da je djelovanje HSZ, *de iure* ilegalne organizacije polu-vojničkog tipa, vodilo smirivanju nacionalne netrpeljivosti. Na terenu se često događalo da nedisciplinirani članovi HSZ, bez pravog nadzora nad svojim djelovanjem, a osnaženi patronatom HSS-a i svojom brojnošću, sami djeluju represivno. Prve čete HSZ u hrvatskim selima u kotara Glina uočene su već 1937. godine.[125] Ipak, nakon potpisivanja sporazuma Cvetković-Maček njihova je prisutnost postala očitija, a akcije češće. To se nije sviđalo službenim organima vlasti koji su držali da je njihova zadaća da održavaju red i mir, a ne „zaštitari", makar su izbjegavali otvorene sukobe s njima. Prve jače manifestacije moći HSZ u glinskom kotaru možemo vezati uz početak rujna 1939. godine. Naime, već 3. rujna, ni deset dana nakon potpisivanja Sporazuma, HSZ je obavila javnu vježbu i smotru na gmajni zemljišne zajednice Jukinac. Na vježbi se našlo oko 450 članova, podijeljenih u pet vodova. Nakon nje, „zaštitari" su „promarširali u koloni dvojnih redova kroz ulice Gline, nakon čega su se u miru razišli".[126] Nakon toga će zaštitari praznicima održavati u hrvatskim selima oko Gline vježbe vojnog karaktera. „Te su situacije korištene za političke manifestacije pa se u Glinu dolazilo s transparentima i hrvatskim trobojkama, što je odudaralo od dotadašnjeg načina proslave ovakvih praznika".[127]

Osim toga, „zaštitari" su bili odgovorni za nekoliko incidenata u okolici Gline. Početkom rujna 1939., u Maloj Solini najprije su verbalno, a zatim i fizički spriječili državne financijske organe koji su došli uništiti ilegalno zasijani duhan.[128] Sredinom istog mjeseca, četrdesetak članova HSZ iz Viduševca napalo je u svom mjestu Roma Stevu Paropatića. Njega su optužili za krađu usjeva te su ga pretukli, a zatim i obavili pretres njegova imanja. Iste večeri zapaljene su mu štala i kuća. Članovi HSZ priznali su da su ga istukli i napravili ilegalni pretres, ali su odbijali priznati podmetanje požara.[129] Sredinom prosinca 1939. nestale su dvije svinje jednom seljaku iz Glinske Poljane. Nakon nekoliko dana u potragu uključila su se četvorica članova HSZ, tražeći ih po susjedstvu. Nakon što su se pretresu svojih dvorišta oduprla dvojica stanovnika istoga mjesta, Petar Gruborović i Janko Janjić, zaštitari su ih, zajedno s njihovim ženama, istukli te poveli prema selu Graberju, kao kaznu što su se protivili njihovom uredovanju. Pustili su ih tek nakon par sati. Žandarmerija je dočula za ovaj događaj te je nakon ispitivanja sve četvorice „zaštitara" protiv njih podignuta optužnica za počinjenje kaznenih djela, mada se iz spisa ne vidi što je bio rezultat sudskog progona.[130]

Radi ovakvih postupaka članova HSZ, ali i širenja alarmantnih vijesti o postupcima HSZ-a prema Srbima u drugim dijelovima Banovine Hrvatske, u glinskom je kraju krajem 1939. došlo do pokušaja stvaranja neke slične organizacije, koja je trebala štititi Srbe od represije lokalnih „zaštitara".[131] Tako je neformalno nastala tzv. *Željezna garda*, čiji su se članovi raznim akcijama suprotstavljali „zaštitarima", ali i drugim pristašama politike Sporazuma. Kako je Željezna garda počela paliti sjena lokalnim Srbima – pristašama SDS-a i suradnje s HSS-om, a bila je bliska srpskom pokretu *Krajina*, koji je osuđivao Sporazum, njeno je djelovanje 1940. zabranjeno.[132]

Čini se da se situacija poslije ovih ispada ipak ponešto smirila. Početkom 1941. kotarsko je poglavarstvo navelo da HSZ djeluje u granicama svojih pravilnika i taktično „te nema incidenata kao prije godinu dana". Nadalje, naglasili su kako je preporučeno „vodstvu HSS da pročisti redove seljačke zaštite u pojedinim selima, čime će se ugled iste još pojačati".[133]

6.3. KOMUNISTI I DRUGI PROTIVNICI REŽIMA U DOBA BANOVINE HRVATSKE

Državne vlasti, kako one prije sklapanja sporazuma Cvetković-Maček, tako i one poslije toga, zabrinjavao je utjecaj komunista na društvo. Od 1920. zabranjena KPJ bila u ilegali te se prvenstveno preko letaka obraćala građanima, pozivajući ih na pobunu. Vlasti su posvećivale puno pažnje da pronađu komuniste, koji su se zbog dugogodišnje zabrane djelovanja usavršili u konspirativnim metodama rada i otpora režimu. Iako su državni organi imali puno sumnji, dokaza da je netko simpatizer ili član KPJ bilo je relativno malo.[134]

Akcije komunista u glinskom kotaru, od 1938. pa do raspada Kraljevine Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu 1941., bile su sporadične i prilično neorganizirane. Vidljivo je to iz više šturo opisanih slučajeva. Oni su većinom vezani uz doba Banovine Hrvatske, dok ih je manje bilo u ranijim godinama, možda zbog velike istrage i osude glinskih komunista iz sredine 1930-ih.[135] Ipak, vidi se kako je približavanjem ratne prijetnje utjecaj komunista porastao.

Primjera radi, već za 1. svibanj (tj. 1. maj) 1940. komunisti su organizirali ispisivanje raznih antiratnih i drugih parola po samoj Glini.[136] Ovakve akcije su se nastavile. U listopadu 1940. „zapaženo je rasturanje letka pod nadpisom 'Radnicima i seljacima sreza glinskog' s potpisom 'Glinski sreski komitet KPH'. Letak je [bio] lokalnog karaktera. Umnožen je na geštetneru".[137] Drugi, možda i zanimljiviji primjer blo je javno objavljivanje raznih parola. U noći s 1. na 2. listopada 1940., na zgradi općinske uprave u Malom Gradcu, osvanuo je papir s porukom napisanom rukom: „Dolje rat. Smrt špekulantima i narodnim gulikožama. Dolje vlada Cvjetković-Maček, tražimo savez SSSR vlast radnom narodu, Živio Staljin. Živio savez radnog naroda".[138] Slične su se parole pojavile i na zgradi škole te lokalnoj pravoslavnoj crkvi. Iako je kotarsko poglavarstvo naredilo „najsvestraniju istragu i provjeru u cilju eruiranja krivaca", rezultati potrage za počiniteljima ostaju nam nepoznati.[139] Sličan se događaj ponovio 1941., samo nešto više od mjesec dana prije napada Trećeg Reicha na Kraljevinu Jugoslaviju. Naime, žandarmerijska stanica u Obljaju izvijestila je „da je na više mjesta u selima Balinac, Šibina, Šašava i Hajtić, na ogradama i kućama, od 28. februara na 1. marta ispisano sa farbom kom[unističke] parole 'Živio drug Staljin', 'Oćemo kruha', 'Živila Crvena nepobjediva armija', 'Živio SSSR' i 'Nećemo rat', 'Dolje vlada gladi' i 'Dolje sporazum Cvetković Maček'".[140] Za ispisivanje ovih parola sumnjičilo se Slobodana Galogažu, učitelja iz Šašave, koji je bio dobar prijatelj s Čedom Rajačićem, glinskim odvjetnikom, formalno članom SDS-a, ali navodno i glavnim komunističkim organizatorom u kotaru.[141]

Doista, čini se da je Rajačić bio umješan u slučaj, barem indirektno. Naime, samo nekoliko dana ranije, u noći s 25. na 26. veljače, osvanule su slične parole napisane po mnogim građevinama u samoj Glini. Jedna od „pošaranih" kuća bila je i ona draguljara Karla Jeseneka, koji je posvjedočio da je oko 22 sata vidio kako iste piše Đuro Crvenko, rodom iz Petrinje, koji je bio zaposlen kao pisar u Rajačićevom odvjetničkom uredu. Odmah je provedena i premetačina u kojoj „nije ništa sumnjivog od komunističkog materijala pronadjeno".[142]

Ionako paranoičnim organima vlasti nije trebalo dugo da uz ispisivanje ovih parola povežu i druge stvari. U jednu ruku oni su dobro uočili okretanje građana, pa čak i običnih seljaka u glinskom kotaru prema idejama komunizma, dobro povezujući taj fenomen kako s teškim ekonomskim stanjem u državi, ali i nezadovoljstvom politikom sporazuma Cvetković-Maček. Naspram toga, čini se kako su ipak pretjerivali u opisima prisutnosti pristaša komunizma. Prema poslijeratnim svjedočanstvima Ljubana i Ranka Mitića, potkraj Kraljevine Jugoslavije na teritoriju kotara Glina djelovalo je

30 partijskih ćelija, s 271 članom. Od toga je bilo 215 Srba i 56 Hrvata. Više od 73 % članova (198) činili su seljaci, dok su među ostalima prednjačili radnici te đaci i studenti.[143]

U opširnom izvještaju podnesenom 24. ožujka 1941., dakle neposredno prije izbijanja ratnih sukoba, vršitelj dužnosti glinskog kotarskog poglavara, Milenko Milić, opisao je kako se ispisivanje parola nastavilo krajem veljače i po drugim selima. Osim toga, „iskorištene su pravoslavne poklade 2. o[vog] mj[eseca] naročito u općini Mali Gradac, gdje su maskirani mladići u pojedinim zaseocima obilazili kuće sa crvenim krpama i pijani uzvikivali kom[unističke] povike".[144] Izvještaj spominje i druge metode otpora. „Ljevičari" su po procjeni zamjenika kotarskog poglavara sve otvorenije ulazili u sukobe i s crkvenim vlastima, i to obje vodeće vjeroispovijesti u kotaru. Tako je rimokatolički župnik iz Male Soline „uskratio zvonjenje jednom umrlom licu [navodnom komunistu], a tužbu nadbiskupskom ordinarijatu protiv ovoga župnika nije pravio nitko drugi već Srbin-pravoslavac, inače otvoreni komunistički simpatizer dr. Čedo Rajačić". S druge strane „komunistički inspiratori" navodno su još veću pomutnju stvarali u srpskim selima. Tu se „pokušalo djelovati i na srpsko rodoljublje, koje je u navodnoj opasnosti od hrvatstva, na djedovsko pravoslavlje koje da je u opasnosti od katoličanstva i Rima; prema siromašnom se je nastupalo prikazivanjem današnjih predstavnika naše Banovine [Hrvatske] kao protežera velikog kapitala a prema bogatijim seljacima se htjelo djelovati predstavljanjem straha da će biti svi Srbi bez obzira, da li su posjednici ili ne, proterani na Kosovo, kad Hrvati dodju do svojih narodnih prava".[145]

Što se tiče progona sumnjivih komunista, zamjenik kotarskog poglavara požalio se da nema ni sposobnošću ni brojnošću dobar kadar u žandarmeriji, kao i da pojedinci ne žele svjedočiti ili bi rado namjerno krivo svjedočili. On je stoga nastojao uvesti stroži red te početi sustavnije i strože kažnjavati razne izgrednike u glinskom kotaru, od običnih pijanaca pa do „destruktivnih elemenata", tj. svih onih za koje je smatrao da su prijetnja poretku. U polupoetskom stilu, inače stranom tadašnjem birokratskom diskursu, Milić se posebno obrušio na odvjetnika Čedu Rajačića, kojeg je stavljao u vezu s disidentom SDS-a iz Petrinje Radom Pribićevićem. „Svi tragovi i ako ne potpuno za sudski postupak dokazani vode iz svih ovdašnjih sela i zaselaka od poslednjeg naučnika, kočijaša i pastira koji sanja o Sovjetskoj Rusiji do bogatog gazde kordunaškog koji se je poslije rata svjetskoga vratio iz Amerike zadojen «Socijal-demokracijom» – do kancelarije Dr. Čede Rajačića u Glini i njegovih nekolicine prijatelja, koji na najdiskretniji način iskorišćavaju sve što mogu da seljaka ozlovolje, načine ga apatičnijim i privuku u svoje kolo".[146]

Osim komunista, državne vlasti iznimno su oštro postupale i na svaku naznaku subverzivne, osobito ustaško-domovinske aktivnosti u kotaru. Tako su početkom 1937. u Glini uhitile studenta prava Ivana Krina „radi pokušaja širenja zabranjenih letaka i sumnje da ima veze sa hrvatskim ustašama". Isti izvještaj navodi kako je nekoliko tjedana poslije uhićen i seljak iz Bačuge Jovo Ćorković, kod kojeg je nađen letak nepoznatog autora usmjeren protiv JRZ-a, naslovljen „Novi Jude".[147] Nakon sklapanja sporazuma Cvetković-Maček vlasti su nastavile djelovati raznim represivnim metodama prema svim znakovima nezadovoljstva, pa tako i onih s protusporazumske strane. Tako je krajem svibnja 1940. žandarmerijska patrola uhitila Stevana Jekića, kolara iz Banskog Grabovca, jer je na sajmu u istom mjestu započeo tuču s prisutnim stanovnicima te je uz psovke vrijeđao „Hrvate, Hrvatsku banovinu, sve Srbe izdajice, koji su glasali za sporazum, da to sve treba potući i uništiti". Nije ostao dužan ni nekolicini žandara, koji su se tamo našli da ga umire. Oni su ga sproveli u žandarmerijsku stanicu iz koje je izišao kad se smirio, naravno, uz kaznenu prijavu.[148]

Hrvatska pravaška opcija u glinskom kotaru bila je jaka zbog prisutnosti Mirka Puka, kasnijeg ministra pravde u vladi NDH. Ta opcija, barem na papiru, nije zabrinjavala državne vlasti. Procjenjivali su kako je utjecaj Mirka Puka malen i ograničen na „građanske slojeve" u samoj Glini, tim više što „se isti javno ne ističe, te ne održava nikakove zborove i tom slično".[149] Od njihova javnog djelovanja ostala je jedna štura vijest kako je „28. V. 1939. održao u Glini predavanje Budak dr. Mile, advokat i hrvatski književnik iz Zagreba".[150] Ipak, frankovaca nije bilo dovoljno u kotaru da započnu neke prave subverzivne akcije.

6.4. OPĆINE GLINSKOGA KRAJA 1938–1941.: IZMEĐU POLITIKE I GOSPODARSTVA

Gotovo sve općine u kotaru Glina, u razdoblju od 1938. pa do raspada Kraljevine Jugoslavije 1941., susrele su se s dva glavna problema. Prvi je bio loše financijsko stanje općinskih uprava, koje zbog ekonomske krize i neimaštine stanovnika-poreznih obveznika nisu mogle

adekvatno funkcionirati.[151] S druge strane, osobito nakon stvaranja Banovine Hrvatske postavilo se pitanje održivosti na vlasti nekih općinskih uprava, pogotovo onih za koje se smatralo da ne podupiru politiku Sporazuma. Doista, HSS-ove vlasti, koje su preuzele upravu nad Banovinom Hrvatskom osjećale su se prilično nesigurno u svoj položaj na terenu, posebice u etnički miješanim sredinama, poput područja kotara Glina. Ovdje ih je zabrinjavala činjenica što su na posljednjim općinskim izborima, održanima 1936., u većini općina pobijedile pristaše JRZ među kojima je bilo onih koji su do 1939., ali i nakon stvaranja Banovine Hrvatske, javno ili tajno istupali protiv politike Sporazuma Cvetković-Maček.

Početkom listopada 1939., dakle neposredno nakon sklapanja sporazuma Cvetković-Maček, mjesna organizacija HSS za Glinu uputila je središnjici stranke dopis u kojem je pobrojala sve svoje sumnje u nepotizam, korupciju i nerazborit utrošak novca glinske općinske uprave. Pritom su se spominjali veliki iznosi za nabavku novih motora za lokalnu električnu centralu u Glini,[152] namještanje poslova rodbini, itd. Uz to, tražili su premještaj čelnih ljudi državnih institucija u mjestu, koje se optuživalo ponajviše zbog „neprijateljstva napram Hrvatima".[153] Glinskog kotarskog poglavara čini se da je iznenadio dopis s kojim je suočen. Sam je obrazlagao, stavku po stavku, kako činjenično stanje ne odgovara prijavi mjesne organizacije HSS-a. Dapače, rekao je da se radi o etnički i vjerski miješanom kotaru, pa je oko pitanja državnih službenika u razgovoru s vodstvom više razine, kotarske organizacije HSS-a, došao do zaključka da se „ne postavlja pitanje da li je pojedinac [tj. službenik] Hrvat ili Srbin", dok je kotarska organizacija SDS-a čak tražila „da isti budu po mogućnosti Srbi i to pristalice SDS, pošto je u ovom srezu većina srpskog življa".[154] Zbog toga do većih smjena ipak nije došlo.

Tabl. 10. *Popis načelnika općina kotara Glina iz 1938. godine*[155]

Općina	Ime i prezime načelnika	zanimanje	Stranačka pripadnost
Banski Grabovac	Đuro Jekić	ratar	JRZ
Bučica	Tomo Dobrenić	ratar	HSS
Glina	Svetozar Davidović	posjednik	JRZ
Jukinac	Stjepan Raf	ratar	HSS
Klasnić	Ilija Petrović	ratar	JRZ
Kraljevčani	Stanko Letić	ratar	JRZ
Maja	Dušan Lazić	ratar	JRZ
Mali Gradac	Kuzman Trivanović	ratar	JRZ
Stankovac	Petar Cestarić	ratar	HSS

Što se tiče problema ekonomskog tipa, uz teško gospodarsko stanje doista su se često „lijepile" i razne afere, korupcija i pronevjere u općinama. O velikim poslovnim zaostacima i još većim dugovima upravnih općina u sastavu kotara Glina posvjedočio je nekoliko puta tijekom svojih kontrola kotarski poglavar Jovan Sarkanjac. Iako je on vrlo marljivo bilježio sva dugovanja dotičnih općina, često ih je opravdavao „lošim financijskim stanjem općine", siromaštvom stanovnika, velikom zimom, a dijelom i „nemarom dužnika".[156] I u samoj Glini, čija je općinska uprava pregledana neposredno nakon sklapanja sporazuma Cvetković-Maček, prigodom čega je načelnika iz redova JRZ Svetozara Davidovića zamijenio HSS-ov komesar Franjo Brkić, bilo je problema. Ranije te godine otpušteni su iz službe općinski pisari Mika Naglić i Stjepan Kreštelica zbog počinjenja pronevjera koje su iznosile oko 33 000 dinara.[157]

U konačnici, čak i kad su se pronevjere ustanovile, očekivani rezultat znao je izostati. Možda je najbolji primjer za to presuda protiv općinskog bilježnika i v.d. blagajnika općine Kraljevčani Steve Lelića, iz studenog 1938. godine. Lelić je osuđen zbog raznih službenih propusta, ali i pravih bezakonja te pronevjera, iako prilično blago – prvostupanjski samo na zaustavljanje napredovanja u službi i povrat otuđenog novca.[158] Sredinom iste 1938. uhapšen je i bivši načelnik općine Jukinac Jovan Paić, za kojeg se pokazalo da je mozak koji stoji iza manje bande koja je u glinskom kraju krala stoku.[159]

Ranije, u ožujku 1938., kotarski je poglavar, kao državni nadzorni organ nad radom samouprava, izvršio iznenadni pregled poslovanja općine Banski Grabovac. Pritom je ustanovljen manjak u općinskoj blagajni te razne sumnjive priznanice troškova. Za pronevjere je od-

mah optužen općinski blagajnik Vasilije Badrić, koji je priznao da je njegovom krivnjom nastao manjak od gotovo 15 000 dinara pa je suspendiran.[160] Zbog ovih pronevjera uskoro je došlo do krize u općini, jer je u idućih nekoliko tjedana 24 od 30 općinskih vijećnika dalo ostavke, držeći tadašnjeg načelnika Đuru Jekića, barem zbog slabog nadzora nad radom povjerenih mu službenika, suodgovornim za nastali manjak. Kotarski poglavar nije se baš pohvalno izrazio o članovima općinskog vijeća, koji su dotad mahom izbjegavali dolaziti na sjednice i preuzeti odgovornost za stanje u općini, kao ni o 1936. izabranom općinskom načelniku Jekiću, kod kojeg je ustanovio manjak „moralnih kvalifikacija", tj. odanost piću i potpuno zanemarivanje dužnosti načelnika.[161] Unatoč ovom neskladu, kriza nije lako prebrođena pa je Jekić sve do 1940. ostao na čelu općine.

Nesavjestan rad izabranih općinskih dužnosnika i profesionalnog činovničkog kadra (općinskih bilježnika i blagajnika), kao i sveprisutna korupcija, samovolja i česti stranački, ali i osobni sukobi dodatno su kočili rad za opće dobro. Uzmimo primjer općine Mali Gradac. U njoj je na općinskim izborima 1936. uvjerljivo pobijedila JRZ te je njen kandidat Tomo Samardžija postao načelnik. Ipak, već dogodine općinsko mu je vijeće izglasalo nepovjerenje te je na njegovo mjesto došao Kuzman Trivanović, seljak iz istog mjesta. Ipak, već krajem 1938. postala je očita i njegova samovolja te protupravan rad, pogotovo onaj vezan uz prikupljanje poreza i prireza za funkcioniranje općine, pa je općinsko vijeće zatražilo i njegovu smjenu te postavljenje Nikole Uglješe novim načelnikom. Iako je Trivanović priznao da je nemoguća njegova daljnja suradnja s vijećem koje je tražilo njegovu glavu, još tokom 1939. odbijao je podnijeti ostavku.[162] Kotarski poglavar, koji je u studenom 1939. još jednom došao u kontrolu općine Mali Gradac zaključio je da su načelnik općine i drugi članovi općinske uprave, kao i cijelo općinsko vijeće zbog međusobnih sukoba potpuno zanemarili svoje obveze. Zbog toga te godine uopće nije donesen proračun, niti je uspostavljen ikakav unutarnji nadzor nad prihodima i rashodima općine te radom podređenih službenika. Stoga je podnio zahtjev da se razriješe svi članovi općinskog vijeća, uključujući i načelnika, te da se postavi nova uprava.[163]

Ipak, pitanje je koliko je loše vršenje dužnosti načelnika, općinske uprave i vijeća bilo samo kamuflaža novome režimu Banovine Hrvatske, koji je inzistirao da postavi sebi odanije ljude na ključne pozicije, čak i u ovako male općine. Pogotovo kada znamo da je kotarski poglavar već u listopadu 1938. smatrao da je stanje u svim općinama kotara Glina nezadovoljavajuće te da i partikularni problemi pojedinih općinskih uprava, poput one u Malom Gradcu nisu bili od jučer, nego akutni.[164] Tako je opet zbog navodne neurednosti u službi, lošeg nadzora nad radom službenika te nesustavnog trošenja proračunskih sredstava, u listopadu 1939., smijenjeno općinsko vijeće i uprava u Maji, na čelu s načelnikom Dušanom Lazićem, ratarom iz Hajtića.[165] Uskoro je postavljena i nova šesteročlana privremena uprava općine Maja, kojoj je na čelu bio ratar iz Šibina Stojan Solar.[166] Ništa nije bilo bolje ni u Kraljevčanima. I ovdje se vidjela neurednost općinske uprave u nadzoru podređenih službenika, zbog kojih je nastao manjak u blagajni. Svi izabrani članovi uprave, zajedno s općinskim vijećnicima, navodno, isto tako nisu obavljali dužnosti za koje su izabrani. Stoga je Banska vlast Banovine Hrvatske, u listopadu 1939., donijela odluku o smjeni načelnika općine Kraljevčani Stanka Lelića, ratara iz Dragotinaca, kao i cijelog općinskog vijeća.[167]

Odluke o postavljanju privremenih načelnika općina i članova uprava u pet općina u kojima je pobijedila JRZ, po nalogu banske uprave Banovine Hrvatske donio je kotarski poglavar, ali imenujući na te funkcije osobe „kako sam to primio od funkcionera SDS u Zagrebu i Glini".[168] Od svih općina glinskog kotara, jedino je u Malom Gradcu ostalo vijeće i načelnik iz redova JRZ-a. Ovaj kuriozitet kotarskom poglavaru bio je nužnost, jer je u Malom Gradcu između dvojice „vidjenijih pristalica SDS" kao konkurenata na mjesto općinskog načelnika vladalo „naročito rivalstvo" koje je moglo podijeliti pristaše SDS-a, a antagonizirati ostale stanovnike općine.[169]

U konačnici, sam kotarski poglavar Jovan Sarkanjac priznao je da su se načelnici i općinske uprave u kotaru Glina nakon stvaranja Banovine Hrvatske mijenjali isključivo po stranačkom ključu – uz navođenje nemarnosti kao razloga zašto izabrana općinska vijeća i načelnike na listi JRZ mijenjaju privremene uprave u kojima sjede SDS-u skloni pojedinci.[170] Na kraju valja naglasiti kako općinska vijeća i načelnici u sredinama u kojima su na općinskim izborima 1936. pobijedile pristaše HSS-a (Bučica i Stankovac), odnosno zajedničke liste SDK (Jukinac) nisu uopće micani s položaja.[171]

Uz sve navedeno, u doba dok su se pokušavale izvršiti promjene općinskih uprava, tinjao je neki nedefinirani osobni sukob između Steve Gajića i Čede Rajačića, dva glavna čovjeka SDS-a u kotaru. To je izazivalo neza-

dovoljstvo kod građana koji su ionako loše gledali što su u nekim njihovim općinama na vlast došli SDS-ovci koji su imali samo nekoliko desetaka pristaša, dok je velika većina stanovnika ostala na strani JRZ-a i uprave koju je trebalo smijeniti. Zato ne čudi što su pokušaje smjena legalno izabranih općinskih uprava u Banskom Grabovcu, Klasniću i Kraljevčanima pratili nemiri.[172] U Banskom Grabovcu otpor je bio tolikog intenziteta, da su još mjesecima kotarski poglavar i istaknuti članovi SDS-a razmatrali opcije kako da provedu smjenu uprave, a da pritom ne dođe od fizičkog sukoba s mještanima.[173] U konačnici, tek je 19. ožujka 1940. kotarski poglavar uspio, uz svoj osobni angažman, uvesti u službu novu, SDS-u bližu upravu u općini Banski Grabovac, na čelu s Petrom Vladićem.[174]

Doista, krajem 1939. i u prvoj polovini 1940., voljom banovinskih vlasti, a ne samih građana, postavljene su privremene komesarske općinske uprave, koje nisu uživale neku potporu građana. Posebno je to bilo vidljivo u općini Kraljevčani. Već u prosincu 1939. trojica uglednih mještana su od kotarskog podnačelnika Stjepana Stubičana, koji se tamo našao radi uvođenja u službu dotad suspendiranog općinskog bilježnika Steve Lelića, zatražili da se u službeni zapisnik unese njihova izjava. Stanovnici su tražili „da se u mjesto privremenog predsednika [općine] Bunčić Janka kbr. [kućni broj, *op. a.]* 122 iz V[elikog] Šušnjara postavi za predsjednika Bunčić Miloš kbr. 80 iz V. Šušnjara, te da se smjeni [privremena] uprava".[175] Već ranije, prilikom proslave Dana ujedinjenja (1. prosinca) kao državnog blagdana došlo je prvo do verbalnog, a zatim i fizičkog sukoba između seljaka srpske i hrvatske narodnosti u samim Kraljevčanima, kad su navodno jedni počeli uzvikivati parole protiv, a drugi za Banovinu Hrvatsku i bana Šubašića. U istoj noći je s općinske zgrade netko ukrao hrvatsku zastavu, koja je tamo bila izvješena samo dan ranije. U danima koji su uslijedili nastavile su se demonstracije i verbalni okršaji u Kraljevčanima. Sukob oko kontrole nad općinom sve je više rastao te poprimao obilježja nacionalnog spora, pri čemu su pristaše HSS-a optuživale lokalne žandare da potpiruju netrpeljivost.[176] Budući da su kroz nadolazeće dane prosinca neki ljudi i dalje radili na rušenju privremene općinske uprave u Kraljevčanima, Stubičan je naglašavao kako je odbijao njihove zahtjeve, a pojedince upozoravao „da će se najenergičnije postupati proti njih ako pokušaju sami izvršiti smjenjivanje".[177] Nepopularnost Janka Bunčića bila je očita do te mjere da je doživljavao i verbalne prijetnje u zgradi općine.[178] Ipak, na kraju su stanovnici općine došli na svoje, što je potvrđeno nakon izbora za općinska vijeća seoskih općina održanih sredinom 1940. u Banovini Hrvatskoj. Tada je, uz općinsko vijeće od 18 članova, za načelnika općine Kraljevčani izabran Miloš Bunčić.[179]

Na istim je općinskim izborima došlo do novih komplikacija – i to opet u općini Mali Gradac. Zoran je ovo primjer apsurdnosti. Naime, za vodstvo nad općinom borile su se čak četiri liste (dvije SDS-a, jedna JRZ te jedna nezavisna). Prije izbora držalo se kako je najjača lista Kuzmana Trivanovića, koji je očito bio čovjek za sve režime. Podsjetimo, on se 1936. kandidirao na listi JRZ te postao općinskim načelnikom. Potom se odmah po sporazumu Cvetković-Maček deklarirao kao pristalica SDS, pa je (privremeno) ostao na čelu općine sve do općinskih izbora 1940. godine. Njegov glavni protukandidat bio je Stevan Vrga, službeno u ime JRZ-a. Iza Vrgine kandidature stao je nekadašnji glavni čovjek JRZ u kotaru Bogdan Ercegovac, ali i glavni čovjek SDS-a u kotaru Stevan Gajić. Zamršenu situaciju, u kojoj glasači nisu znali za koga glasati, a razlike po broju glasova bile su male, dodatno je zakomplicirala činjenica što je nakon pobjede Vrgine liste netko iz Trivanovićeva kruga uložio žalbu, navodeći razne sitne nepravilnosti koje su se događale za vrijeme izbora.[180] S druge strane, Stevan Vrga je neposredno nakon izbora preko tajništva SDS-a dao izjavu za *Jutarnji list* u kojoj je ustvrdio kako je „član SDS, a ne JRZ, te da je prema tome i izabran". Zajedno s njime sličnu je izjavu, opet preko tajništva SDS-a, dao i Damjan Bijelić, čija je lista odnijela pobjedu u susjednoj općini Klasnić. On je „najodlučnije porekao" da se kandidirao u ime JRZ, „jer nisam bio pristaša JRZ ni prije izbora ni poslije".[181] To je obojici osiguralo da ostanu na tim izabranim mjestima. Ubrzo nakon toga, zajedno s ostalim vijećnicima, Vrga je doista 14. lipnja 1940. uveden u dužnost.[182]

U konačnici su na općinskim izborima održanima sredinom 1940. i u kotaru Glina pobjedu ostvarivali kandidati koji su bili bliži tada oficijelnoj politici vlade Cvetković-Maček. Po njihovom šturom popisu iz veljače 1941. samo razaznajemo da su državne i banovinske vlasti bile zadovoljne, jer se navodi da niti jedna uprava nije zamijenjena nakon izbora. Ipak, ni nove općinske uprave, koje su sada u glinskom kraju mahom popunjavali članovi HSS-a i SDS-a nisu se pokazale nimalo bolje od svojih prethodnica u upravljanju javnim poslovima.[183] U pogledu odgovornog, ekonomičnog i svrsishodnog financijskog poslovanja općinskih uprava situacija se nije

popravila nabolje do kraja Banovine Hrvatske. U siječnju 1941. kotarski je poglavar zaključio kako su općine „prezadužene, imadu velike preizdatke […], budžeti se sastavljaju a poslije i realiziraju fiktivno".[184] U konačnici, općinski izbori 1940. nisu pomogli ni smirivanju etničkih tenzija u glinskom kotaru. Iz pozicije moći, na samom početku 1941. novi je kotarski poglavar Milenko Milić zaključio kako „gro Srba sreza glinskog nažalost do sada nije našao načina da otvoreno i jasno izrazi svoju punu lojalnost Banovini Hrvatskoj".[185]

I unutar općina koje su u svojim rukama čvrsto držali pristaše HSS-a i SDS-a često nije bilo sloge. Tako je novoizabrani načelnik općine Bučica, HSS-ovac Tomo Dobrenić, samo nekoliko tjedana po preuzimanju dužnosti uputio 1940. tužbu protiv Tome Mravinca, njegovog protukandidata na izborima, također iz redova HSS-a. Kotarski je poglavar zaključio kako su optužbe za mito i pronevjere kod raspodjele kukuruza zapravo izmišljene te kako se radi o „ličnoj mržnji između predmetnog i Mravinca Tome, obaju iz Bučice".[186] Sukob se nastavio pa je samo desetak dana prije dolaska Drugog svjetskog rata na tlo Kraljevine Jugoslavije kotarski poglavar višim vlastima poslao prijedlog za razrješenje načelnika općine Bučica Dobrenića i čitavog općinskog vijeća. Razloge je našao u nagomilanim problemima te nezadovoljavajućem i protupravnom radu općinske uprave. Uz to stavio je opasku kako do kraja ožujka općina još nije donijela proračun za 1941. te kako su „pojedini elementi iz Gline tzv. frankovačke grupe počeli iskorišćavati lične zavade i nesuglasice pojedinaca u Bučici u svoje političke ciljeve".[187]

Tabl. 11. *Popis načelnika općina kotara Glina iz 1941. godine*[188]

Sjedište općine	Načelnik izabran 1940.	Zamjenik načelnika
Banski Grabovac	Teodor Grubješić	Mile Drakulić
Bučica	Tomo Dobrenić	Stjepan Božurić
Glina	Franjo Brkić	Stevo Gajić
Jukinac	Stjepan Gajdek	Mijo Bernardić
Klasnić	Damjan Bijelić	Stanko Demić
Kraljevčani	Miloš Bunčić	Petar Bunčić
Maja	Đuro Todorović	Petar Roksandić
Mali Gradac	Stevan Vrga	Marko Keleuva
Stankovac	Petar Cestarić	Ivan Belajac

7. ZAKLJUČAK

Ovaj rad pokazuje kompleksnost društvene, gospodarske te političke slike kotara Glina u godinama koje su neposredno prethodile Drugom svjetskom ratu. Tadašnja uzlazna demografska struktura kotara Glina, koji je od sredine 1930-ih imao 9 općina s više od 45 000 stanovnika na 588 km², ipak nije bila praćena modernizacijom na više razina, pa je stanovništvo i dalje većim dijelom bilo nepismeno i ovisno većim dijelom o tradicionalnoj agrarnoj proizvodnji koja je služila za najnužniju prehranu, a ne proizvodnju za tržište. Industrije gotovo da i nije bilo u glinskom kotaru. Nešto malo zanatske proizvodnje, stacionirane većinom u samoj Glini kao školskom, zdravstvenom i upravnom centru kotara, ionako je bilo ugroženo zbog jeftinije uvozne industrijske robe. Unatoč tome, postojao je razvijen socijalni život, u kojem se vidi kako se stanovništvo rado udruživalo u raznorodne udruge kako bi riješili neka pitanja od zajedničkog interesa – od proširenja postojećih agrarnih kapaciteta pa do raznih sportskih, planinarskih, pjevačkih i drugih društava.

Stanje samouprava u glinskom kraju bilo je loše. S jedne strane zbog ekonomske krize koja je poljuljala temelje ionako loše postavljenog gospodarskog sustava Jugoslavije tijekom 1930-ih, a s druge strane zbog neodgovornosti izabranih članova općinskih uprava, kao i činovnika. U konačnici, u etnički miješanom glinskom kraju, u kojem je srpsko pučanstvo bilo u većini, ali s Hrvatima koji su činili većinu u nekim dijelovima kotara, stvaranjem Banovine Hrvatske došlo je do novih trvenja. HSS-ovo forsiranje SDS-a nije išlo na ruku smirivanju ovih tenzija. Uz tajno djelovanje frankovaca te sve aktivnije komuniste, situacija je postajala zamršenija kako se približio travanj 1941. i raspad Kraljevine Jugoslavije.

[1] Reformom administrativnog sustava u socijalističkom razdoblju su pri transformaciji kotara Glina u općinu Glina izdvojena naselja Šušnjar, Luščani, Bačuga i Grabovac, koja su ušla u sastav općine Petrinja (Milan MRKALJ, „Društvenoekonomski razvoj općine Glina u poslijeratnom razdoblju", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988., ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), 453.

[2] Usp.: *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine*, Zagreb 1937., 8–9, 55.

[3] Usp.: *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine*, 8; *Pregled sumarnih podataka o budžetima gradskih i ostalih općina Savske banovine za petogodište 1930–1934.*, Zagreb 1936., 38–39.

[4] *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine*, 55–56.

[5] Usporedi: *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine*, 9; *Godišnjak banske vlasti banovine Hrvatske*, Zagreb 1940., 304–305.

[6] Godine 1936. u kotaru Glina bilo je sklopljeno 305 brakova, 1937. 341, 1938. i 1939. po 356 brakova. *Kraljevina Jugoslavija: Statistički godišnjak 1940.*, Beograd 1941., 117.

[7] Uzevši u obzir broj sklopljenih brakova i svu rođenu djecu, ispada da bi na jednu nuklearnu obitelj u kotaru Glina dolazilo 3,36 djece. Ipak, ako u izračun uključimo samo zakonitu djecu (3 931 rođenih od 1936. do 1939.), a izuzmemo nezakonitu (626 rođenih u isto doba), ispada da bi na jednu obitelj došlo 2,89 djece. *Kraljevina Jugoslavija: Statistički godišnjak 1940.*, 117, 125.

[8] *Kraljevina Jugoslavija: Statistički godišnjak 1938.–1939.*, 150.

[9] Usp.: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. I 1921. godine*, Sarajevo 1932., 264; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, vol. II, Beograd 1937., 86–87.

[10] Usp.: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. I 1921. godine*, 264; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, vol. II, 86–87.

[11] Prosječna smrtnost dojenčadi u Savskoj banovini iznosila je 15,04 %, pri čemu su, zanimljivo, prednjačili slavonski kotari Đakovo, Osijek,Valpovo i Vukovar s preko 22,5 % umrlih. *Kraljevina Jugoslavija: Statistički godišnjak 1940.*, 133–134.

[12] Usp.: *Kraljevina Jugoslavija: Statistički godišnjak 1938.–1939.*, 142; *Kraljevina Jugoslavija: Statistički godišnjak 1940.*, 109.

[13] *Kraljevina Jugoslavija: Statistički godišnjak 1938.–1939.*, 134.

[14] Za više o položaju žena u doba Kraljevine SHS/Jugoslavije, vidi: Ida OGRAJŠEK GORENJAK, Rodni stereotipi i politika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine Jugoslavije) [doktorski rad u rukopisu, Sveučilište u Zagrebu], Zagreb 2011.

[15] Ljuban ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ u kotaru Glina do aprila 1941. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 153–154.

[16] Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Ekonomsko-socijalni razvoj glinskog kraja od 1918. do 1941. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 134–135.

[17] Dragan ŠTEFANČIĆ i Drago KLOBUČAR, „Društveno-političke prilike u Glini u godinama prije rata", u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i revoluciji 1941.*, Sisak 1974., 416.

[18] *Godišnjak banske vlasti banovine Hrvatske*, Zagreb 1940., 304–305.

[19] Isto.

[20] Za točne podatke o iznosima općinskih proračuna vidi tablicu 2. na početku ovoga rada. Iz nje je vidljivo kako je općina Glina sredinom 1930-ih imala dvostruko veći proračun od Jukinca kao druge najbogatije općine u kotaru, makar je ova imala gotovo četiri puta više stanovnika. U isto doba proračun općina Bučica, makar je ista imala 35 % više stanovnika od same Gline, u svojem ukupnom iznosu nije dosezao ni 13 % proračuna općine Glina.

[21] *Godišnjak banske vlasti banovine Hrvatske*, 304–305.

[22] *Poljoprivredna godišnja statistika (proizvodnja-izvoz-uvoz) 1934.*, Beograd 1935., 11.

[23] *Poljoprivredna godišnja statistika (proizvodnja-izvoz-uvoz) 1939.*, 9.

[24] Izvještaj o općem stanju kotara Glina u 1938. godini od 23. siječnja 1939. HDA, Politička situacija (PS), inv. br. 5664.

[25] *Poljoprivredna godišnja statistika (proizvodnja-izvoz-uvoz) 1939.*, 14, 42-43.

[26] Izvještaj o općem stanju kotara Glina u 1938. godini od 23. siječnja 1939. HDA, PS, inv. br. 5664.

[27] Isto.

[28] Izvještaj kotarskog poglavarstva u Glini Banskoj vlasti banovine Hrvatske (BVBH) od 3. listopada 1939. HDA, PS, inv. br. 5970.

[29] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 1. veljače 1940. HDA, BH-ODZ, kutija 43, 6165/1940.

[30] Dopis Direkcije šuma I. banske imovne općine BVBH od 13. studenog 1939. HDA, Banovina Hrvatska – Odjel za unutarnje poslove (BH-OUP), kutija 60, 2898/40.

[31] Zapisnik napravljan kod kotarskog poglavarstva u Glini od 5. siječnja 1940. HDA, BH-OUP, kutija 60, 2898/40.

[32] Dopis podšumara Damjana Mraovića Ravnateljstvu šuma I. imovne općine od 1. travnja 1940. HDA, Građanske stranke i društva (GSD), inv. br. 2100.

[33] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 5. travnja 1940. HDA, GSD, inv. br. 2100.

[34] Isto.

[35] Navode kotarskog poglavara o opadanju obrta uslijed konkurencije industrijske roba potvrđuju i neka novija istraživanja. Vidi: Branko VUJASINOVIĆ, „Obrtnici Petrinje i Gline krajem XIX. stoljeća", u: *Petrinjski zbornik za povijest i obnovu zavičaja*, god. V-VI (2003), 66.

[36] Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Ekonomsko-socijalni razvoj glinskog kraja", 138.

[37] Usp. Z. ŠIMONČIČ-BOBETKO, „Ekonomsko-socijalni razvoj glinskog kraja", 137; Izvještaj o općem stanju kotara Glina u 1938. godini od 23. siječnja 1939. HDA, PS, inv. br. 5664.

[38] D. ŠTEFANČIĆ i D. KLOBUČAR, „Društveno-političke prilike", 418.

[39] Zapisnik kotarskog poglavarstva Glina upućen Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine (KBUSB) od 10. lipnja 1937. HDA, Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka, inv. br. 105.

[40] Isto.

[41] Lj. ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj", 155.

[42] Za popis škola i njihov raspored po općinama u kotaru Glina, uz podatke o nepismenima, vidi tablicu 3. na početku ovoga rada.

[43] Izvještaj o općem stanju kotara Glina u 1938. godini od 23. siječnja 1939. HDA, PS, inv. br. 5664.

[44] *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine*, 9.

[45] *Godišnjak banske vlasti banovine Hrvatske*, 44–45.

[46] Izvještaj o općem stanju kotara Glina u 1938. godini od 23. siječnja 1939. HDA, PS, inv. br. 5664. Već školske godine 1939./40. u glinsku gimnaziju bilo je upisano 364 školaraca. Mijo DUKIĆ, *Glina i okolica*, Glina 1980., 103.

[47] Usp. Izvještaj o općem stanju kotara Glina u 1938. godini od 23. siječnja 1939. HDA, PS, inv. br. 5664. te *Godišnjak banske vlasti banovine Hrvatske*, 331.

[48] Izvještaj o općem stanju kotara Glina u 1938. godini od 23. siječnja 1939. HDA, PS, inv. br. 5664. Banovinska bolnica u Glini bila je u jako lošem stanju te je broj kreveta bio premali, pa se ponekad događalo da po dva bolesnika leže na jednom krevetu, a u sobama koje su bile predviđene za deset ljudi leži njih trideset. „Glinska bolnica prepuna bolesnika", *Banovac* (Petrinja), god. III, br. 38, 25. rujan 1938., 4.

[49] Izvještaj o općem stanju kotara Glina u 1938. godini od 23. siječnja 1939. HDA, PS, inv. br. 5664.

[50] Mjesečni izvještaj o političkim prilikama u kotaru Glina u lipnju 1936. od 3. srpnja 1936. HDA, PS, inv. br. 4720. Teško je odrediti od kada u Glini djeluje ogranak Jadranske straže, kao još jednog u nizu društava koja su uz potporu režima trebala djelovala u integralnom jugoslavenskom duhu. Za više o Jadranskoj straži vidi: N. Machiedo Mladinić, *Jadranska straža*, Zagreb, 2005.

[51] Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina u zadnjem tromjesečju 1940. od 3. siječnja 1941. HDA, PS, inv. br. 6431.

[52] „Izvadak iz očevidnika društava djelujućih na području sreza Glinskog" od 27. siječnja 1933. HDA, Ogulinski okružni inspektorat, kutija 10, 1797/1933.

[53] Zapisnik konstituirajuće sjednice Pučkog kazališta u Glini od 9. veljače 1938. HDA, Savska banovina – Upravno odjeljenje (SB-UO), kutija 214, 4236/1933.

[54] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 30. rujna 1932. HDA, SB-UO, kutija 214, 4236/1933.

[55] Pravila Jugoslovenske čitaonice u Bijelim Vodama. HDA, SB-UO, kutija 349, 3429/1938.

[56] Zapisnik osnivačke skupštine Jugoslovenske čitaonice u Bijelim Vodama od 26. prosinca 1937. HDA, SB-UO, kutija 349, 3429/1938.

[57] Zapisnik konstituirajuće sjednice Pučkog kazališta u Glini od 9. veljače 1938. HDA, SB-UO, kutija 342, 1537/1938.

[58] Dopis općinske uprave u Glini kotarskom poglavarstvu u Glini od 25. veljače 1938. HDA, SB-UO, kutija 342, 1537/1938.

[59] Zapisnik osnivačke skupštine Hrvatskog pjevačkog društva *Svačić* u Glini od 21. lipnja 1940. HDA, BH-OUP, kutija 141, 56404/1940.

[60] Pravila stočarske zadruge u Malom Gradcu. HDA, SB-UO, kutija 261, 2689/1935.

[61] Zapisnik osnivačke skupštine stočarske zadruge u Glini od 24. ožujka 1935. HDA, SB-UO, kutija 279, 689/1936.

[62] Pravila ovčarske zadruge u Bačugi. HDA, SB-UO, kutija 346, 2694/38.

[63] Pravila ovčarske zadruge u Kraljevčanima. HDA, SB-UO, kutija 346, 2695/38.

[64] Pravila ovčarske zadruge u Klasniću. HDA, SB-UO, kutija 346, 2696/38.

[65] Državna je vlast samo tokom 1938. dala 30.000 dinara stočarskim zadrugama u Jukincu i Bačugi za nabavku krava pincgavske pasmine. Izvještaj o općem stanju kotara Glina u 1938. godini od 23. siječnja 1939. HDA, PS, inv. br. 5664.

[66] Zapisnik konstituirajuće sjednice Lovačkog društva u Klasniću od 24. ožujka 1935. HDA, SB-UO, kutija 264, 3793/1935.

[67] O djelovanju Lovačkog društva „Soko" u Bučici imamo samo pravila društva, koja su poslana na odobrenje 3. prosinca 1935. HDA, SB-UO, kutija 272, 70/1936.

[68] Za više o pravilima Lovačkog društva „Orao" iz Dvorišta vidi: . HDA, SB-UO, kutija 179, 849/1932.

[69] Zapisnik sa osnivačke sjednice Lovačkog društva „Vuković" u Dragotini od 18. studenog 1937. HDA, SB-UO, kutija 349, 3431/38.

[70] Zapisnik konstituirajuće sjednice Kuglačkog sportskog društva „Jastreb" od 14. srpnja 1935. HDA, SB-UO, kutija 264, 3861/1935.

[71] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 1. rujna 1935. HDA, SB-UO, kutija 264, 3861/1935.

[72] Zapisnik o sastanku održanom radi osnivanja podružnice Hrvatskog planinarskog društva u Glini od 12. ožujka 1936. HDA, SB-UO, kutija 284, 2060/1936.

[73] Zapisnik osnivačke skupštine društva Hrvatska žena u Glini od 24. listopada 1937. HDA, SB-UO, kutija 328, 7058/1937.

[74] Milutin GROZDANIĆ, „Revolucionarno-demokratski pokret prije rata i ustanak u Baniji i na Kordunu u jednom dijelu suvremene historiografije", u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i revoluciji 1941*., 202. Za više o Bogdanu Ercegovcu i njegovu ocu, glinskom proti Nikoli Ercegovcu, usp.: „Ercegovac Bogdan", *Biografski leksikon Narodno predstavništvo: Senat, Narodna skupština* (ur. Č. M. Mitrinović), Beograd 1935., 143. te Gordana JOVIĆ, „Prota Nikola Ercegovac (ili o mestima sećanja u Glini i na Baniji)", u: *Ljetopis SKD Prosvjeta*, god. XV (2010), 209–217.

[75] Srđan Budisavljević bio je jedan od istaknutih članova SDS-a, koji je nakon ostavke Adama Pribićevića 1938. preuzeo vodstvo stranke te postao ministar socijalne politike u vladi Cvetković-Maček. Za više o tadašnjim gibanjima unutar vodstva SDS-a vidi: Hinko KRIZMAN, *Dnevnik (1937. – 1941.)*: *život u politici* (ur. Željko KARAULA), Bjelovar : Varaždin 2014.

[76] *Statistika izbora Narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije izvršenih 5 maja 1935. godine*, Beograd 1938., 32. Za više o UO vidi: Mira RADOJEVIĆ, *Udružena opozicija 1935–1939.,* Beograd 1994.

[77] M. GROZDANIĆ, „Revolucionarno-demokratski pokret", 202.

[78] Seljačko-demokratska koalicija bila je labavo koncipiran savez Hrvatske seljačke stranke (HSS) i Samostalne demokratske stranke (SDS), kojeg su 1927. dogovorili Stjepan Radić i Svetozar Pribićević. Ona će nadživiti svoje idejne tvorce te će postati najdugovječnija koalicija u povijesti Kraljevine SHS/Jugoslavije, koju će razbiti tek Drugi svjetski rat. Za više o SDK vidi: Hrvoje MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972.

[79] Za više o Gospodarskoj slozi vidi: Ivica ŠUTE, *Slogom slobodi! Gospodarska sloga 1935.–1941*., Zagreb 2010. Zbog različitih koncepcija oko organizacije političkog života, gospodarskih, itd. povremeno je dolazilo i do otvorenih sukoba između pristaša Gospodarske sloge, odnosno HSS-a s organima režima. Krajem lipnja 1936. u Donjoj Trstenici navodno se više stotina seljaka-simpatizera HSS-a sukobilo sa žandarima koji su nastojali zaštititi lokalnog lugara Damjana Gledića u uživanju livade u posjedu imovne općine. Tu i druge slične livade koristili su ranije seljaci hrvatskih sela s lijeve obale Gline za ispašu zajedničke stoke, ali im je prava uskraćivala imovna općina, koja je iste livade radije davala u zakup. U spomenutom sukobu smrtno su stradala dvojica seljaka iz istog mjesta, Ivan Medved i Janko Bumbaš. Vlasti su kao idejne pokretače ove pobune „pod vidom Gospodarske Sloge" optužile „komunistički orjentisane seljake" Josipa Marjanovića i Josipa Borića iz Velike Soline. Usp. Mjesečni izvještaj o političkim prilikama u kotaru Glina u lipnju 1938. od 3. srpnja 1936. HDA, PS, inv. br. 4720 te D. ŠTEFANČIĆ i D. KLOBUČAR, „Društveno-političke prilike", 432.

[80] Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina u zadnjem tromjesečju 1940. od 3. siječnja 1941. HDA, PS, inv. br. 6431.

[81] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 14. veljače 1938. HDA, GSD, inv. br. 701.

[82] Usp. Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 1. studenog 1938. HDA, GSD, inv. br. 893 te „Mjesna organizacija HSS u Glini", *Banovac* (Petrinja), god. III, br. 44, 6. studeni 1938., 3.

[83] O istom Košutiću kotarski poglavar, koji je sredinom 1938. sastavljao izvještaj, nije imao najpovoljnije mišljenje. Izvještaj kotarskog poglavarstva u Glini KBUSB od 8. srpnja 1938. HDA, SB-UO, kutija 32, bez broja dokumenta (16). Za više o aktivnostima Jovana Košutića i osnivanju mjesnih organizacija JNS tokom 1938. vidi: Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 8. ožujka 1938. HDA, GSD, inv. br. 1726.

[84] Kao prilog gore navedenog izvještaja kotarski poglavar je sastavio i posebnu tablicu, u kojoj je istakao za svaku općinu u kotaru Glina broj upisanih birača te je pokušao dati procjenu kako će oni glasati na nadolazećim izborima. Iz ovih je podataka vidljivo profiliranje glasača prema etničkoj osnovi. Dok je SDK trebala ostvariti premoćnu pobjedu u općinama Bučica i Stankovac, a nešto tjesniju u općini Jukinac, u drugim se sredinama, naseljenim pretežito Srbima, predviđala pobjeda JRZ. Kotarski je poglavar predviđao da će na razini kotara SDK ipak dobiti ukupno 5 974 glasova, JRZ 5 227, a JNS i „borbaši" zajedno tek 1 144. Izvještaj kotarskog poglavarstva u Glini KBUSB od 8. srpnja 1938. HDA, SB-UO, kutija 32, bez broja dokumenta (16).

[85] Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina u zadnjem tromjesečju 1940. od 3. siječnja 1941. HDA, PS, inv. br. 6431.

[86] Mjesečni izvještaj o političkim prilikama u kotaru Glina u studenom 1937. od 1. prosinca 1937. HDA, PS, inv. br. 4888.

[87] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 21. studenog 1938. HDA, GSD, inv. br. 1631.

[88] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 7. rujna 1938. HDA, GSD, inv. br. 1726.

[89] Početkom 1938. kotarski je poglavar zaključio: „U toku tromjesečja osnovano je na području ovoga sreza 11 mesnih i 2 opštinske organizacije J.R.Z., zatim 3 mesne organizacije neodvisnog dela S.D.S. i 12 mesnih organizacija J.N.S. Iz ovoga se vidi velika aktivnost političkih stranaka u ovome srezu". Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina u prvom tromjesečju 1938. od 3. travnja 1938. HDA, SB-UO, kutija 344, 2331/1938. Za više o osnivanju pojedinih mjesnih organizacija JRZ u kotaru Glina vidi: Mjesečni izvještaj o političkim prilikama u kotaru Glina u siječnju 1938. od 2. veljače 1938. HDA, PS, inv. br. 5173; Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 6. prosinca 1937. HDA, GSD, inv. br. 1631; Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 27. prosinca 1937. HDA, GSD, inv. br. 1631; Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 17. siječnja 1938. HDA, GSD, inv. br. 1726; Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 8. ožujka 1938. HDA, GSD, inv. br. 1726.

[90] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 12. veljače 1938. HDA, GSD, inv. br. 1726.

[91] Za više o samom pitanju sklapanja konkordata, s posebno vrijednim opisom glasanja pojedinih narodnih poslanika vidi: Ivan MUŽIĆ, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji*, Split 1978., 162–164.

[92] Izvještaj kotarskog poglavarstva u Glini KBUSB od 8. srpnja 1938. HDA, SB-UO, kutija 32, bez broja dokumenta (16).

[93] Za više o Dušanu Letici vidi: *Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije 1918–1938.*, Beograd 1939., XXXI. Letica je u godinama prije izbijanja rata u nekoliko navrata posjetio rodni kraj. Mjesečni izvještaj o političkim prilikama u kotaru Glina u svibnju 1938. od 3. lipnja 1938. HDA, PS, inv. br. 5173.

[94] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 29. listopada 1938. HDA, GSD, inv. br. 1726.

[95] Usp.: Mjesečni izvještaj o političkim prilikama u kotaru Glina u listopadu 1938. od 3. studenog 1938. HDA, PS, inv. br. 5173 te Mjesečni izvještaj o političkim prilikama u kotaru Glina u studenom 1938. od 1. prosinca 1938. HDA, PS, inv. br. 5173.

[96] Usp. Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina u trećem tromjesečju 1938. od 1. listopada 1938., HDA, PS, inv. br. 5174 te „Sokolsko slavlje u Glini", *Banovac* (Petrinja), god. III, br. 38, 25. rujan 1938., 4.

[97] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 28. studenog 1938. HDA, GSD, inv. br. 1583.

[98] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 28. studenog 1938. HDA, PS, inv. br. 5360.

[99] Usp. Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 25. listopada 1938. HDA, GSD, inv. br. 1343 te „Velika skupština SDK i UO u Glini", *Banovac* (Petrinja), god. III, br. 44, 6. studeni 1938., 2.

[100] Za više o ovim predizbornim sastancima SDS, odnosno Udružene opozicije u kotaru Glina usp. Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 9. prosinca 1938. HDA, GSD, inv. br. 1260; Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 10. prosinca 1938. HDA, GSD, inv. br. 1260 te Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 2. prosinca 1938. HDA, GSD, inv. br. 1283.

[101] Neke od njih su pritom doista i stvorene, npr. u Majskim Poljanama (predsjednik Stanko Bila), Gornjem Selištu (Pero Čučković), Šašavi (Mićo Momić), Boroviti (Rade Baždar), Balincu (Lazo Roksandić), itd. Usp. Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 11. studenog 1938. HDA, GSD, inv. br. 1305; Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 6. studenog 1938. HDA, GSD, inv. br. 1333 te Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 9. studenog 1938. HDA, GSD, inv. br. 1333.

[102] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 23. studenog 1938. HDA, GSD, inv. br. 1353.

[103] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 2. prosinca 1938. HDA, GSD, inv. br. 1286.

[104] Izvještaj o općem stanju kotara Glina u 1938. godini od 23. siječnja 1939. HDA, PS, inv. br. 5664.

[105] Za više o izborima za Narodnu skupštinu 1938., stavu oporbe, ali i JRZ prema istima vidi: Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941.*, vol. I, Zagreb 1974., 362–377.

[106] *Statistika izbora Narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije izvršenih 5. maja 1935. godine*, 31-32.

[107] „Konačni rezultati izbora 11. decembra 1938.", *Banovac* (Petrinja), god. III, br. 50, 18. prosinca 1938., 1.

[108] Za više o odnosima JRZ s HSS te raznim prigovorima oko banovine Hrvatske u ovo doba vidi: Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941.*, vol. II, Zagreb 1974.

[109] Mjesečni izvještaj o političkim prilikama u kotaru Glina u listopadu 1939. od 31. listopada 1939. HDA, PS, inv. br. 5506.

[110] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 9. prosinca 1939. HDA, PS, inv. br. 5722.

[111] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 31. siječnja 1940. HDA, BH-ODZ, kutija 43,6176/1940.

[112] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 9. prosinca 1939. HDA, PS, inv. br. 5722.

[113] Za više o pitanju izmjena općinskih uprava u kotaru Glina tokom 1939. i 1940 vidi poglavlje 6.4 ovoga rada.

[114] Za više o djelovanju Seljačkog kola u kotaru Glina vidi: Mira SUŽNJEVIĆ MITIĆ, „Seljačko kolo u glinskom kotaru uoči II svjetskog rata", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 171–173.

[115] „Sreska konferencija Seljačkog kola u Glini", *Banovac* (Petrinja), god. III, br. 36, 11. rujan 1938., 1

[116] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 13. ožujka 1940. HDA, BH-ODZ, kutija 52, 13113/1940.

[117] Za više o srpskoj politici u glinskom kraju u doba Banovine Hrvatske vidi članak Krešimira Regana u ovome zborniku (73-95).

[118] Paroh iz Bačuge Gligorije Živković, Stanko Kangrga iz Obljaja, Jovan Obrenović iz Šušnjara, Dušan Klipa iz Starog Sela, Bogdan Opačić iz Gline, Mile Navala iz Blinje i Dušan Dejanović iz Vrginmosta.

[119] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 31. prosinca 1939. HDA, BH-ODZ, kutija 12, 27/1940.

[120] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 31. prosinca 1939. HDA

[121] Ipak, nisu svi bili sretni s ovakvim, mirnim rješavanjem situacije. Tajnik kotarske organizacije SDS-a Stevo Gajić je istoga dana, 31. prosinca 1939., zatražio da se kotarskog poglavara Jovana Sarkanjca, inače pravoslavca rodom iz Osijeka, premjesti iz Gline. Pravdao je to njegovim navodnim privatnim sastancima sa istim osobama koje su stajale iza neuspješnog skupa – dr. Stevanom Brankovićem i protom Nikolom Ercegovcem. Sarkanjac je s indignacijom odbijao ovakve napade. U pomirljivom tonu odgovorio i na ove optužbe, tvrdeći da je „potpuno svijestan svojih dužnosti" te „učtivo moli, da se tim i takovim stvarima koje servira isti Gajić, ne posvećuje uopšte nikakova pažnja". Rezultat svega bila je Gajićeva isprika Sarkanjcu. Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 31. prosinca 1939. HDA, BH-ODZ, kutija 12, 27/1940.

[122] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 6. studenog 1939. HDA, PS, inv. br. 5723.

[123] Vijesti o premještaju omiljenog Sime Potkonjaka iz Gline u Novi Sad dovela je sredinom studenog 1939. do prave male pobune, u kojoj se kotarskom poglavaru prijetilo demonstracijama u kojima je trebalo sudjelovati 5.000 stanovnika glinskog kraja. Na kraju od svega nije bilo ništa. Zapisnik kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 14. studenog 1939. HDA, PS, inv. br. 5723.

[124] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 6. studenog 1939. HDA, PS, inv. br. 5723. Za više o HSZ vidi: Sabina P. RAMET, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji", *Časopis za suvremenu povijest*, god. XLIII (2011), br. 1, 137–154.

[125] M. GROZDANIĆ, „Revolucionarno-demokratski pokret", 200.; Lj. ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj", 155 te Željko KARAULA, *Mačekova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*, Zagreb 2015.

[126] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 4. rujna 1939. HDA, GSD, inv. br. 2043.

[127] Čedomir VIŠNJIĆ, Branko VUJASINOVIĆ i Đuro ROKSANDIĆ, *Glina 13. maja 1941.: u povodu 70. godišnjice ustaškog zločina*, Zagreb 2011., 20.

[128] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 4. rujna 1939. HDA, GSD, inv. br. 1008.

[129] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 14. rujna 1939. HDA, GSD, inv. br. 1014.

[130] Izvještaj Savskog žandarmerijskog puka BVBH od 23. prosinca 1939. HDA, BH-ODZ, kutija 19, 380/1940.

[131] Ž. KARAULA, *Mačekova vojska*, 296.

[132] Ž. KARAULA, *Mačekova vojska*, 296.

[133] Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina u zadnjem tromjesečju 1940. od 3. siječnja 1941. HDA, PS, inv. br. 6431.

[134] Poslije rata kao glavne organizatore komunističkih akcija u selima okolice Gline spominjalo se Josu Marjanovića iz Velike Soline, Andriju Šanteka iz Viduševca, Milu Dulikravu iz Selišta, Janka Koraka iz Joševice te Radu Opačića iz Selišta. Usp. Milan DESPOT, „Glina 1941. godine", *Zbornik 3: Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac 1971., 599 te Lj. ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj", 152.

[135] Usp. D. ŠTEFANČIĆ i D. KLOBUČAR, „Društveno-političke prilike", 433-438 te Bosiljka JANJATOVIĆ, „Sudski proces komunistima i njihovim simpatizerima iz Gline i okolice 1936. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 159–165.

[136] Lj. ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj", 156.

[137] Dopis kotarskog poglavarstva Koprivnica područnim općinama od 13. listopada 1940. HDA, Cenzura i zabrana tiska, inv. br. 3151.

[138] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 2. listopada 1940. HDA, Teror vladajućeg režima (TVR), inv. br. 1363.

[139] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 2. listopada 1940. HDA

[140] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 5. ožujka 1941. HDA, TVR, inv. br. 1504.

[141] Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina u drugom tromjesečju 1939. od 4. srpnja 1939., HDA, PS, inv. br. 5507.

[142] Izvještaj Savskog žandarmerijskog puka BVBH od 1. ožujka 1941. HDA, TVR, inv. br. 1509.

[143] M. GROZDANIĆ, „Revolucionarno-demokratski pokret", 208.

[144] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 24. ožujka 1941. HDA, TVR, inv. br. 1504.

[145] Isto.

[146] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 24. ožujka 1941. HDA, TVR, inv. br. 1504.

[147] Mjesečni izvještaj o političkim prilikama u kotaru Glina u siječnju 1938. od 2. veljače 1938. HDA, PS, inv. br. 5173.

[148] „Krivična prijava" žandarmerijske stanice Kraljevčani protiv Stevana Jekića od 26. svibnja 1940. HDA, PS, inv. br. 6147.

[149] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 9. prosinca 1939. HDA, PS, inv. br. 5722.

[150] Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina u drugom tromjesečju 1939. od 4. srpnja 1939., HDA, PS, inv. br. 5507.

[151] Uz navedene probleme ispada da su se općinske uprave zamarale i možda nevažnim stvarima. U kolovozu 1938. općinsko vijeće općine Jukinac donijelo je zaključak, kojeg je ponovno potvrđivao kroz nadolazeće godine, u kojem je od ministra unutrašnjih poslova tražilo „da se ime općine Jukinačke promjeni u Glina II. sa sjedištem u Jukincu", što je navodno bio stari naziv općine. Državne vlasti su razmatrale ovaj zahtjev, pa su zaključile da je općina primijenila ime u Jukinac još 1906., „prem je u narodu ostalo staro ime Glina II.", a na ponovljene zahtjeve odgovorile su da ne vide stvarnih razloga za promjenu. Sjedište općine nalazilo se ionako u Jukincu, a ne Glini. Držale su kako bi izmjenom „nastale komplikacije u samoj administraciji, jer bi onda bile dvije opštine Glina I i Glina II". Usp. Dopis općine Jukinac kotarskom poglavarstvu Glina od 22. listopada 1938. HDA, BH-OUP, kutija 102, 23426/1940 te Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH-u od 31. kolovoza 1940. HDA, BH-OUP, kutija 102, 23426/1940.

[152] „Munjara", tj. električna centrala u Glini puštena je u promet 1924. godine. M. DUKIĆ, *Glina i okolica*, 114.

[153] Dapače, tražili su po etničkoj liniji odlazak „krvopija"; šefa porezne uprave Sime Potkonjaka, nadzornika banovinskih puteva Sime Gledića, šefa pošte u Glini Petra Kralja i kotarskog školskog nadzornika Đorđa Nikoliša kako bi „bijedni i potlačeni Hrvat nakon teške svoje kalvarije osjeti[o], da je počelo sunce da sviće i pred njegovim vratima". Pismo mjesne organizacije HSS Glina vodstvu HSS u Zagrebu od 2. listopada 1939. HDA, Banovina Hrvatska – Kabinet bana (BH-KB), kutija 7, 3380/1939.

[154] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 13. ožujka 1940. HDA, BH-KB, kutija 7, 3380/1939.

[155] Popis načelnika gradskih i seoskih općina u Savskoj banovini s početka 1938. HDA, SB-UO, kutija 336., 313/1938.

[156] Usp. podatke o pregledima blagajničkog poslovanja (redom) općina Mali Gradac, Klasnić, Banski Grabovac, Kraljevčani i Maja. Dopis kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 12. travnja 1940. HDA, BH-OUP, kutija 25, 183/39.; Dopis kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 27. svibnja 1940. HDA, BH-OUP, kutija 90, 14370/40; Dopis kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 27. svibnja 1940. HDA, BH-OUP, kutija 90, 14371/40; Dopis kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 27. svibnja 1940. HDA, BH-OUP, kutija 90, 14443/40; Izvještaj kotarskog poglavarstva u Glini o pregledu poslovanja općine Maja od 16. ožujka 1940. HDA, BH-OUP, kutija 121, 37876/40; Kontrolni nalaz pregleda poslovanja općine Klasnić od 17. prosinca 1940. HDA, BH OUP, kutija 244, 13420/41.

[157] Izvještaj o pregledu poslovanja općine Glina (kontrolni nalaz) od 15. studenog 1939. HDA, BH-OUP, kutija 8, 72045/1939.

[158] Presuda prostupanjskog disciplinskog suda u Glini od 29. rujna 1938. HDA, SB-UO, kutija 349, 3405/38.

[159] „Kako je nadmudren bivši predsjednik jukinačke općine Jovan Paić", *Banovac* (Petrinja), god. III, br. 38, 5. lipanj 1938., 4.

[160] Usp: Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 13. ožujka 1938. HDA, SB-UO, kutija 342, 1567/1938 te Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina u prvom tromjesečju 1938. od 3. travnja 1938. HDA, SB-UO, kutija 344, 2331/1938. Prema drugom dopisu pronevjereni iznos je čak bio i veći (19.915 dinara).

[161] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 8. travnja 1938. HDA, SB-UO, kutija 342, 1567/1938.

[162] Usp. Zapisnik o preslušanju članova općinskog odbora općine Mali Gradac od 16. siječnja 1939. HDA, SB-UO, kutija 359, 931/39 te Dopis kotarskog poglavarstva Glina KBUSB od 18. ožujka 1939. HDA, SB-UO, kutija 359, 931/39.

[163] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH-u od 18. listopada 1939. HDA, BH-OUP, kutija 10, 79343/1939.

[164] Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina u trećem tromjesečju 1938. od 1. listopada 1938., HDA, PS, inv. br. 5174.

[165] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH-u od 18. listopada 1939. HDA, BH-OUP, kutija 10, 79347/1939.

[166] Pregled poslovanja općine Maja od 16. ožujka 1940. HDA, BH-OUP, kutija 121, 378876/1940.

[167] Odluka BVBH od 24. listopada 1939. HDA, BH-OUP, kutija 10, 79344/1939.

[168] Dopis kotarskog poglavarstva u Glini banu banovine Hrvatske od 16. studenog 1939. HDA, PS, inv. br. 6043.

[169] Isto.

[170] Isto

[171] Isto

[172] Isto.

[173] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH-u od 31. siječnja 1940. HDA, PS, inv. br. 6275.

[174] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH-u od 21. ožujka 1940. HDA, PS, inv. br. 6276.

[175] Izjava nezadovoljnih stanovnika općine Kraljevčani (potpisana od Tanasija Fičura, Ignjatija Ivanića te Dragana Grmuše) od 11. prosinca 1939. HDA, BH-OUP, kutija 10, 79344/1939.

[176] Za više o ovom sukobu u Kraljevčanima te držanju žandarmerije u istom usp.: Dopis općinske organizacije HSS-a Kraljevčani kotarskoj organizaciji HSS za kotar Glinu od 13. prosinca 1939. HDA, PS, inv. br. 6043 te Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH-u od 5. veljače 1940. HDA, PS, inv. br. 6043.

[177] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH-u od 14. prosinca 1939. HDA, BH-OUP, kutija 10, 79344/1939.

[178] Sredinom 1940., neposredno prije općinskih izbora, napao ga je lokalni pismonoša iz Velikog Šušnjara Đuro Maričić, govoreći otvoreno protiv Banovine Hrvatske te nametanja SDS-a u kraju gdje ta stranka nije imala korijene. Usput je izjavio „da će on i čisto krvni Srbi rado vidjeti onoga Srbina koji će glasati za zajedničku listu Srba i Hrvata na kojoj listi se ja nalazim, i da će mi se jednog dana smrknuti". Zbog ovakvih izjava Maričić je razriješen poštarske službe te je kazneno prijavljen. Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH-u od 5. lipnja 1940. HDA, PS, inv. br. 6146.

[179] „Kontrolni nalaz" od 27. studenog 1940. HDA, BH-OUP, kutija 90, 14443/1940.

[180] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH-u od 4. lipnja 1940. HDA, BH-OUP, kutija 145, 61074/1940.

[181] „Nosioci liste gg. Bijelić i Vrga", *Jutarnji list*, god. XXIX, br. 10.174, 23. svibnja 1940., 10.

[182] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH-u od 15. lipnja 1940. HDA, BH-OUP, kutija 145, 61074/1940.

[183] Za točna imena načelnika i njihovih zamjenika izabranih ovom prilikom vidi tablicu 11, ovdje (str. 65).

[184] Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina u zadnjem tromjesečju 1940. od 3. siječnja 1941. HDA, PS, inv. br. 6431.

[185] Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina u zadnjem tromjesečju 1940. od 3. siječnja 1941. HDA, PS, inv. br. 6431. Dok se s jedne strane isticalo pozitivno zanimanje Milenka Milića, postavljenog krajem 1940. na čelo kotara Glina, za radnička pitanja, najviše preko pojačanog nadzora radnih uvjeta u glinskom kotaru, s druge se isticalo njegovo sluganstvo ustašama u trenucima njihovog preuzimanja vlasti nad samom Glinom, ali i cijelim kotarom u travnju 1941. godine. Iako je istina da se stavio u službu novih vlasti NDH, one nisu blagonaklono gledale na istoga. Usp. Simo TODOROVIĆ, „Grabovačka akcija i prvi NOO-i na području općine Glina", u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i revoluciji 1941.*, Sisak 1974., 725; D. ŠTEFANČIĆ i D. KLOBUČAR, „Društveno-političke prilike", 449-450, te HDA, Personalije MUP-a NDH, inv. Br. 2096 (Milić Milenko).

[186] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 10. studenog 1940. HDA, GSD, inv. br. 1136.

[187] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH od 24. ožujka 1941. HDA, BH-KB, kutija 93, 24846/1941.

[188] Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina BVBH-u od 5. veljače 1941. HDA, BH-OUP, kutija 249, 16985/1941.

2.

SRPSKA POLITIKA U GLINSKOM KRAJU ZA BANOVINE HRVATSKE (1939. – 1941.)

Krešimir Regan

UDK: 32(=163.41)(497.429.1)"1939/41"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Sporazum Cvetković-Maček i Uredba o Banovini Hrvatskoj, od 26. VIII. 1939. godine, doveli su do podjele Srba glinskog kraja na pobornike i protivnike unutarnjopolitičke reforme Kraljevine Jugoslavije. Protivnici reforme djeluju pod geslom "Srbi na okup" i traže izdvajanje glinskoga i drugih "srpskih" kotara iz sastava Banovine Hrvatske i njihovo priključenje najprije Vrbaskoj banovini, a potom srpskoj jedinici čije je stvaranje u to vrijeme bilo već najavljivano. U tim nastojanjima imaju podršku dijela Srba s područja Dalmacije, Like, Zapadne i Istočne Slavonije, dok im iz Srbije bezrezervnu podršku pruža Srpski kulturni klub. Istodobno, pobornici uspostave Banovine Hrvatske i unutarnjopolitičke reforme zemlje, predvođeni SDS-om i JRZ-om, na terenu uspješno suzbijaju nositelje velikosrpske politike te dobivaju izbore. Pobjeda JRZ-a u 4 općine i SDS-a u 2 općine glinskog kotara u izborima 1940. jasna su potvrda opredijeljenosti većeg broja srpskoga stanovništva za politiku transformacije Jugoslavije iz unitarne u složenu državu, odnosno za njezinu federalizaciju.

Summary ▶ The *Cvetković-Maček Agreement* and the *Decree on the Banovina of Croatia* of 26 August, 1939, split the Serbs of the Glina region into supporters and opponents of internal political reform of the Kingdom of Yugoslavia. Opponents of the reforms rallied under the motto "Serbs Together" and called for the separation of Glina and other "Serb" districts from the Banovina of Croatia and their accession to the Vrbas Banovina and so ultimately to the Serb unit whose creation had already been announced. They were supported in their efforts by Serbs from the areas of Dalmatia, Lika, and western and eastern Slavonia, as well as enjoying the unreserved support of the Serbian Cultural Club in Serbia. On the other hand, supporters of the establishment of the Banovina of Croatia and of the internal reforms, led by the SDS and the JRZ, beat the standard-bearers of greater Serbian politics in the field to carry the 1940 elections. The JRZ victory in four and SDS victory in two municipalities of Glina district in the elections made clear the preference of a large part of the Serb population for a policy of transforming Yugoslavia from a unitary to a more complex state and so ultimately of federalisation

Ključne riječi ▶ Glina, Banovina Hrvatska, Kraljevina Jugoslavija, srpska politika
Keywords ▶ Glina, Banovina of Croatia, Kingdom of Yugoslavia, Serb politics.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.09

UVOD

U pregovorima o međusobnom razgraničenju hrvatskoga i srpskoga naroda u Kraljevini Jugoslaviji, koje su vodili Vladko Maček u ime Seljačko-demokratske koalicije (SDK) i Dragiša Cvetković u ime Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ), središnje vlade i vladarske kuće Karađorđevića, tijekom 1939., jedan je od glavnih problema bilo pitanje veličine teritorija i političke autonomije nove političko-teritorijalne jedinice unutar Kraljevine Jugoslavije. Sporazumom Cvetković-Maček od 26. kolovoza 1939. uspostavljena je Banovina Hrvatska kao političko-teritorijalna jedinica hrvatskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji koja je, za razliku od ostalih banovina, stekla vrlo visoki stupanj političke autonomije prema središnjoj vladi (Ministarskom savjetu).

Iako se glavnina novije hrvatske i srpske historiografije u osnovi slaže – premda s razlikama u tumačenju dotičnog procesa[1] – da je uspostavom Banovine Hrvatske započeo proces federalizacije Kraljevine Jugoslavije, odnosno njezine transformacije iz unitarne u složenu državu, među srpskim političkim strankama, institucijama i udrugama građana koje su djelovale na području novoutemeljene Banovine Hrvatske, ali i u cijeloj Jugoslaviji, došlo je do razilaženja u stajalištima oko toga državnoga čina. Jedni su podupirali sporazum i aktivno se uključili u rad nove jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice, a drugi su nastupili s pozicije otvorenoga negiranja i organiziranja protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta pod krilaticom "Srbi na okup".

Budući da su suprotna mišljenja i otvorena neslaganja među pojedinim strankama, institucijama i udrugama građana oko državne reforme, koja je nastupila 26. kolovoza 1939., obilježila cijelu povijest Banovine Hrvatske i Kraljevine Jugoslavije krajem 1930-ih i početkom 1940-ih, u ovome će se radu pokušati upozoriti na sve važne sudionike političkih procesa na srpskoj strani u glinskome kraju, počevši od lojalističke politike Samostalne demokratske stranke (dalje SDS) prema Banovini Hrvatskoj i prema koalicijskome partneru, Hrvatskoj seljačkoj stranci (dalje HSS), preko politike kompromisa koju je zastupala Jugoslavenska radikalne zajednica (dalje JRZ), pa sve do protubanovinskih i protusporazumskih politika pojedinih udruga građana i institucija, poput društva Krajine, Srpskog kulturnog kluba (SKK) i dijela svećenstva Srpske pravoslavne crkve, koji su se zalagali za ukidanje Banovine Hrvatske kao političko-teritorijalne jedinice hrvatskoga naroda u Kraljevini Jugoslaviji.[2]

Stoga ćemo u obradi aktera srpske politike u glinskom kraju nastojati odgovoriti na sljedeća pitanja: (1) s kakvih su programskih i ideoloških stajališa nastupali? (2) kakav je bio njihov politički odnos s drugim političkim strankama i društvima sa srpskom većinom u članstvu i u političkom vodstvu? (3) kakav su politički uspjeh ostvarili među Srbima u glinskom kraju i Banovini Hrvatskoj?

GLINSKI KRAJ I POLITIČKE PRILIKE U MONARHISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Glinski kraj nalazi se u zapadnom dijelu hrvatske povijesno-geografske regije Banovine ili Banije, Banske krajine i Banske zemlje[3]. U doba uspostave Banovine Hrvatske nalazio se u sklopu glinskog kotara (588,78 km^2) sa sjedištem u istoimenom gradu. Prema popisu stanovništva od 31. ožujka 1931., na tome je prostoru živjelo 45 742 stanovnika, od čega 30 606 pravoslavaca (66,91 %), 15 003 katolika (32,79 %) te 133 ostalih (0,29 %).[4] Dijelio se na devet općina, od čega su dvije imale apsolutnu katoličku većinu (Bučica i Stankovac), četiri apsolutnu pravoslavnu većinu (Banski Grabovac, Klasnić, Maja i Mali Gradac), jedna relativnu katoličku većinu (Glina) i dvije relativnu pravoslavnu većinu (Jukinac i Kraljevčani).[5]

Glinski kraj ušao je u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje Kraljevina SHS) 1. prosinca 1918. kao dio Trojedne kraljevine[6] u sklopu Države Slovenaca, Hrvata i Srba. U njezinome sastavu bio je do 26. travnja 1922, kada je na temelju članka 95 Vidovdanskog ustava donesena uredba na temelju koje je Kraljevina SHS bila podijeljena na 33. oblasti.[7] Tim zakonskim aktom glinski kraj, odnosno kotar, našao se u sklopu Karlovačke oblasti zajedno s Kordunom, Karlovačkim Pokupljem, Gorskim kotarom, Kvarnerom i Likom, dok su ostali dijelovi Trojedne kraljevine i Dalmacije bili uklopljeni u sastav Zagrebačke, Srijemske, Osječke, Primorsko-krajiške, Splitske i Dubrovačke oblasti. Podjelom dviju hrvatskih povijesnih pokrajina na šest okruga bilo je otvoreno hrvatsko pitanje u monarhističkoj Jugoslaviji, budući da je novo upravno-teritorijalno uređenje Kraljevine SHS negiralo hrvatsku državnu individualnost.[8]

Nakon što je kralj Aleksandar I. za Šestosiječanjske diktature proglasio 3. listopada 1929. *Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja,* temeljem kojeg je izvršena nova upravno-teritorijalna podjela Kraljevine Jugoslavije na devet banovina, na hrvatskome prostoru došlo je do novog vala nezadovoljstva jer se hrvatski povijesni i etnički prostor našao podijeljen između čak pet banovina, od kojih su samo dvije – Savska i Primorska – imale apsolutnu hrvatsku većinu, te da je izvan granica "hrvatskih" banovina ostala čitava istočna Slavonija, Srijem te Dubrovačko primorje. Mada je kralj Aleksandar hrvatsko nezadovoljstvo pokušao ublažiti novim teritorijalnim preustrojem Kraljevine Jugoslavije 3. rujna 1931., odnosno revizijom granica Savske i Primorske banovine nauštrb njima susjednih banovina, izvan sastava dvije "hrvatske" banovine još uvijek je, među ostalim, ostalo područje Dubrovačkog primorja, što je, s obzirom na gotovo jednonacionalni karakter tog područja, kulturni razvitak kroz prošlost te povijesne veze s Hrvatskom, izazivalo trajno političko nezadovolj-

stvo velikog dijela Hrvata, uključujući i onih glinskoga kotara.

Sukladno tome, tijekom 1930-ih se hrvatsko pitanje nametnulo kao jedno od najtežih unutrašnjopolitičkih problema Kraljevine Jugoslavije. Mada je tijekom mandata Milana Stojadinovića bilo razgovora o načinu rješavanja toga problema,[9] njegova "tvrda" provedba jugoslavenske unitarističke politike, ignoriranje i obezvrjeđivanje demokratskih vrijednosti građanskoga društva te nametanje hegemonije beogradskih vlastodržaca na cijelome području države ne samo da je onemogućavalo postizanje dogovora, već je 1937. dovelo i do ujedinjenja najvećih hrvatskih i srpskih oporbenih stranaka u Blok narodnog sporazuma s ciljem ukidanja Oktroiranoga ustava iz 1931. te postojećeg unutrašnjeg uređenja Kraljevine Jugoslavije.[10] Kada je na izborima 11. prosinca 1938. Mačekova oporbena lista postigla veliki uspjeh, tu činjenicu iskoristio je 5. veljače knez Pavle za smjenu Milana Stojadinovića s mjesta jugoslavenskoga predsjednika vlade, a poslije i predsjednika Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ).[11] Nakon što je novim predsjednikom vlade postao Dragiša Cvetković, prvi je i jedini njegov zadatak bio da s Vladkom Mačekom, glavnim političkim predstavnikom hrvatskoga naroda i neformalnim vođom opozicije, riješi hrvatsko pitanje.[12] Ta Pavlova odlučnost nije bila samo uvjetovana spoznajom o neodrživosti postojećega jugoslavenskog političkog sustava, već i kompliciranom vanjskopolitičkom situacijom s obzirom da se Kraljevina Jugoslavija u to doba našla gotovo u potpunome okruženju budućih članica Trojnog pakta, od kojih je jedna od njih – Italija – nudila Mačeku svoje rješenje hrvatskoga pitanja.[13]

Pregovori oko uspostave hrvatske banovine između Mačeka i Cvetkovića vodili su se 2–4. travnja 1939. u Zagrebu, a nastavljeni su već 15. i 22. travnja 1939.[14] Mada je tada dogovoreno ujedinjenje Savske i Primorske banovine s Dubrovačkim primorjem (Dubrovački kotar i Grad Dubrovnik) te održavanje izbora, ti su pregovori propali zbog odluke o održanju plebiscita u Bosni, Dalmaciji, Srijemu i u Vojvodini na temelju kojeg bi pojedini dijelovi tih teritorija ostali u sastavu postojećih banovina ili bi se priključili hrvatskoj banovini,[15] a potom su na inicijativu SDS pokrenuti pregovori između stranaka Bloka narodnog sporazuma. Mada su se obje strane još 1937. usuglasile oko zajedničkoga političkog djelovanja – uspostava zasebne hrvatske političko-teritorijalne jedinice i demokratizacija društva – među koalicijskim je partnerima došlo do razmimoilaženja oko

Sl. 1. *Vladko Maček (lijevo) i Dragiša Cvetković (desno) nakon zaključenja Sporazuma u razgovoru s novinarima* (Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928 – 1941*, sv. 2, Zagreb 1974.)

redoslijeda njihova rješavanja. Dok su stranke Udružene opozicije željele da se prvo provedu izbori za Narodnu skupštinu koja bi promijenila ustav i redovnim putem u parlamentu pokrenula reformu zemlje (donošenje novoga ustava, demokratizacija, federalizacija i dr.), Maček je želio Hrvatskoj najprije osigurati političku autonomiju, a potom pristupiti reformi cijeloga društveno-političkoga sustava. Da bi se smanjile napetosti, vodstvo SDS-a aktivno se uključilo u pregovore te predložilo stvaranje hrvatske banovine ujedinjenjem Savske, Primorske i Vrbaske banovine te unutar nje posebne autonomne oblasti na prostoru Dalmacije i Bosanske krajine sa srpskom apsolutnom ili relativnom većinom[16], no stranke Udružene opozicije na sastancima održanima 23. i 24. lipnja 1939. odbacile su taj prijedlog iz straha od gubitka potpore srpskih birača.[17]

Premda Maček nije ni očekivao da će srpska opozicija prihvatiti prijedlog SDS-a, ta mu je inicijativa poslužila s jedne strane kao politički alibi za nastavak pregovora s Dvorom, a s druge strane kao sredstvo dodatnog vršenja pritiska na kneza Pavla i Cvetkovića za obnovu pregovora.[18] Da je bio u pravu, ponajbolje svjedoči činjenica da su kontakti sa Cvetkovićem bili obnovljeni 27. lipnja 1939., a da je dogovor (Sporazum Cvetković-Maček) bio postignut već 20. kolovoza, odnosno 24. kolovoza 1939. kada ga je i službeno prihvatio knez Pavle.[19] Sporazum Cvetković-Maček bio je politička podloga za izradu *Uredbe o Banovini Hrvatskoj* na temelju koje je 26. kolovoza 1939. došlo do njezine uspostave kao nove jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice.

Banovina Hrvatska bila je uspostavljena na području ujedinjene Savske i Primorske banovine s kotarima Šid i

Ilok (Dunavska banovina), Derventa i Gradačac (Vrbaska banovina), Brčko, Travnik i Fojnica (Zetska banovina) te Dubrovnik (Zetska banovina). Njezina ukupna površina iznosila je 65 455 99 km^2 ili 26,44 % državnog teritorija Kraljevine Jugoslavije. Središte joj je bilo u Zagrebu, a službena zastava trobojnica s vodoravnom crvenom, bijelom i plavom trakom. U sredini bijele trake bio je povijesni hrvatski grb od dvadeset pet crvenih i bijelih polja, od kojih je prvo lijevo gornje polje bilo crveno.

Organizacija vlasti u Banovini Hrvatskoj predviđala je da zakonodavnu vlast u ovlastima Banovine zajednički obavljaju kralj i Sabor, koji je zamišljen kao vrhovno zakonodavno i predstavničko tijelo u poslovima iz ovlasti Banovine.[20] Upravnu vlast imao je ban, koji je morao supotpisati svaki pisani čin kraljevske vlasti u Banovini. Bana je imenovao kralj, a odgovarao je Saboru i kralju. Banska se vlast ostvarivala preko 11 odjela Banske Vlasti Banovine Hrvatske (svojevrsna vlada Banovine Hrvatske), kojima su na čelu bili odjelni predstojnici što ih je postavljao ban. Administrativno je Banovina Hrvatska bila podijeljena na 25 gradova, 99 kotara (srezova) sa 9 ispostava te 693 općine[21], a brojala je 4 024 601 stanovnika (28,88% od ukupnog stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji).[22]

Unutar njezinih granica našlo se okupljeno približno 87 posto svih Hrvata Kraljevine Jugoslavije te su oni činili apsolutnu većinu u sedamdeset pet kotara, a relativnu u kotarima Bugojno, Travnik, Stolac, Brčko i Gradačac.[23] Bosanskohercegovački muslimani imali su apsolutnu većinu samo u kotaru Konjic, dok su banovinski Srbi imali apsolutnu većinu u trinaest kotareva, koji su se pretežito nalazili uz današnju granicu Republike Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom te uz današnju granicu sa Srbijom. Povijesno gledano, srpska je manjina u Banovini Hrvatskoj dominirala u onim kotarima koji su se nalazili u negdašnjoj Vojnoj krajini i na mletačkom posjedu uz granicu s Osmanskim Carstvom ili na osmanskome posjedu uz njegovu granicu s Habsburškom Monarhijom i Mletačkom Republikom.[24]

*

Da bi se mogla razumjeti, ali i objasniti srpska politika u glinskome kraju potkraj 1930-ih i početkom 1940-ih, nužno je osvrnuti se na nekoliko akata, odnosno propisa i političkih platformi, koji su bili njezina pokretačka snaga.

Prvi i najvažniji bio je Oktroirani ustav, proglašen 3. rujna 1931.,[25] čiji je čl. 116. omogućio knezu Pavlu Karađorđeviću, osam godina poslije, „da" dopusti uspostavu hrvatske upravno-teritorijalne jedinice.[26] Iako se na temelju toga članka planirala uspostaviti još i srpska te slovenska upravno-teritorijalna jedinica, svi ondašnji jugoslavenski politički akteri bili su svjesni činjenice da se taj isti članak mogao iskoristiti i kao legalan pravni okvir za ukidanje Banovine Hrvatske i zaustavljanje državne reforme.

Sama Uredba o Banovini Hrvatskoj, na temelju koje se glinski kraj našao u okviru ove nove jugoslavenske banovine, bila je po sadržaju istovjetna Sporazumu Cvetković-Maček. Razlika je bila u tome što je Sporazum bio isključivo politički dogovor SDK-a, JRZ-a i kneza Pavla Karađorđevića, dok je Uredba dobila status ustavnog zakona, a time i pravni legitimitet. Stoga su sve odluke Sporazuma Cvetković-Maček bile pretočene u istovjetne odluke u Uredbi o banovini Hrvatskoj.[27] Posebna je zanimljivost tih dokumenata što njima granice Banovine Hrvatske nisu bile određene kao konačne, jer je drugom točkom Sporazuma bila ostavljena mogućnost da se Banovini Hrvatskoj nakon provedena plebiscita priključe još neki kotari, što se ponajprije odnosilo na kotareve i općine u kojima su Hrvati činili većinu, a nalazili su se u Dunavskoj, Vrbaskoj i Drinskoj banovini. Istodobno je srpskoj političko-teritorijalnoj jedinici u osnivanju ostavljena mogućnost da iz pet bivših kotareva Vrbaske i Drinske banovine, a koji su Sporazumom i Uredbom ušli u sastav Banovine Hrvatske izdvoje one općine u kojima su Srbi činili većinu. [28]

Istoga dana kada je donesena Uredba o Banovini Hrvatskoj, knez Pavle je također na temelju čl. 116 proglasio Uredbu o proširenju propisa uredbe o Banovini Hrvatskoj na ostale banovine. Time je knez Pavle omogućio legalan pravni okvir za stvaranje slovenske i srpske jedinice po uzoru na Banovinu Hrvatsku.[29] Stoga ne čudi da je ubrzo na inicijativu Dragiše Cvetkovića u Srbiji pokrenut projekt stvaranja nove upravno-teritorijalne jedinice srpskoga naroda, nazvane Srpske zemlje. Po sadržaju taj je Nacrt bio gotovo istovjetan Sporazumu Cvetković-Maček, odnosno Uredbi o Banovini Hrvatskoj. Nova je jedinica trebala obuhvatiti prostor koji je ostao izvan granica Banovine Hrvatske, dakle cijelu Vrbasku, Drinsku, Zetsku, Moravsku i Vardarsku banovinu koje bi se ujedinjenjem pretvorile u oblasti Srpske zemlje.[30] Središte je nove jedinice trebalo biti Skoplje, a Beograd bi ostao glavnim gradom cijele države. Nacrt

Uredbe o organizaciji jedinice Srpske zemlje izradili su Đorđe Tasić, Mihailo Kostantinović i Mihailo Ilić,[31] a bio je dovršen u ljeto 1940. Ipak, provedba je bila odgođena zbog agresije Italije na Grčku, u listopadu 1940., i širenja II. svjetskoga rata na Balkanski poluotok. Nacrt je imao četiri cjeline. U prvoj su bile određeni ime i teritoriji. U drugoj se nabrajaju ovlasti koje bi bile sa središnje vlasti prebačene na Srpske zemlje.[32] U trećoj se određuje da zakonodavnu i izvršnu vlast u njoj provode "kralj i zajednički Sabor« preko "Zemaljskog saveta", svojevrsne vlade nove jedinice,[33] dok bi sudovi bili u nadležnosti te vlade. U četvrtoj se cjelini govori o njezinome unutarnjem uređenju – podjeli na "upravne i samoupravne jedinice", odnosno oblasti s punom novčanom samoupravom. Oblastima bi upravljali "veliki župani", koji bi bili podložni "Zemaljskom savetu", a imenovani kraljevim ukazom.

SPORAZUM ILI NESPORAZUM?[34]

Uspostavom Banovine Hrvatske i najavom stvaranja još dviju jedinica – slovenske i srpske – započeo je preustroj Kraljevine Jugoslavije iz unitarne u složenu državu. Premda su politički krugovi oko kneza Pavla u Beogradu i Mačeka u Zagrebu držali da će uspješna provedba ovog preustroja okončati hrvatsko pitanje kao najvažniji unutrašnjopolitički problem Kraljevine Jugoslavije, dogodilo se upravo suprotno, jer je Sporazum otvorio pitanje veličine teritorija srpske jedinice.

S obzirom da je Sporazum granice Banovine Hrvatske definirao kao privremene, njime nitko nije bio do kraja zadovoljan. Slovenci čabarskog kotara Banovine Hrvatske tražili su priključenje Dravskoj banovini. Hrvati kotara Štrigove u Međimurju tražili su odvajanje od Dravske banovine i priključenje Banovini Hrvatskoj, kao i Hrvati kotara Dvor te općina Zavalje i Ličko Petrovo Selo, koji su se još od 1929. nalazili u sklopu Vrbavske banovine. Ulaskom u sastav Banovine Hrvatske nije bio zadovoljan niti dio Srba koji su tražili izdvajanje kotareva s apsolutnom ili relativnom većinom iz sastava Banovine Hrvatske i njihovo priključenje Vrbavskoj, Drinskoj i Dunavskoj banovini te u konačnici srpskoj jedinici, dok se dio bosanskohercegovačkih muslimana zalagao za uspostavu Bosne i Hercegovine kao četvrte jedinice u granicama iz Austro-Ugarske.[35]

Samim time, Sporazum je bio još jedan u nizu paradoksa u povijesti Jugoslavije. Premda izvorno zamišljen kao temelj za unutrašnjopolitičko stabiliziranje zemlje, njime je u stvari započet proces njezine dezintegracije, pri čemu je bilo osnovno pitanje hrvatsko-srpskoga razgraničenja. Taj proces ponajviše se osjećao u pograničnim krajevima Banovine Hrvatske, a jedan od njih upravo je bio glinski kraj.

"SRBI NA POSAO"[36] ILI "SRBI NA OKUP"[37]

Kao što je to bio slučaj u svim dijelovima Banovine Hrvatske, u kojima je srpsko stanovništvo imalo apsolutnu ili relativnu većinu, i u glinskome je kraju došlo među Srbima do podjele na pobornike i protivnike unutarnjopolitičke reforme Kraljevine Jugoslavije, odnosno njezina pretvaranja iz unitarne u složenu državu.

POBORNICI REFORME

Pobornici reforme okupljali su se oko SDS-a, koalicijskoga partnera HSS-a još od 1927. Glavni je cilj SDS-a krajem 1930-ih i početkom 1940-ih bio postati vodeća politička stranka među Srbima zapadno od Drine, odnosno među "prečanskim Srbima", po uzoru na HSS među Hrvatima. Uspostava Banovine Hrvatske prijelomni je događaj u političkom životu stranke jer joj je omogućila da bez izbora i provjere stranačke snage na terenu, u suradnji s koalicijskim partnerom HSS-om krene u potpuno ostvarenje toga cilja.

Jačanje političkog utjecaja SDS-a započelo je još u prvim danima života Banovine Hrvatske, kada su u suradnji s HSS-om iskoristili unutarstranački sukob u JRZ-u, između Stojadinovićevih i Cvetkovićevih pristaša, za smjenjivanje političkih neistomišljenika iz banovinskih službi pod izgovorom preustroja nižih upravnih tijela. Prvi korak na tome putu bio je poduzet već prigodom sjedinjenja poslova Savske i Primorske banovine, kada je ban Ivan Šubašić 31. kolovoza 1939. raspustio sva gradska vijeća u sastavu Banovine Hrvatske te na njihovo čelo imenovao privremene upravitelje.[38] Potom su potkraj rujna 1939. počela premještanja i otpuštanja činovnika unutar odjela Banske Vlasti i njezine Ispostave u Splitu.[39] Ona su isprva bila uglavnom pojedinačna,[40] da bi donošenjem *Uredbe o službenim odnosima banovinskih službenika* 12. listopada 1939. ona dobila na masovnosti, jer su njome bili suspendirani svi službenici naslijeđeni iz Dunavske, Vrbaske, Dunavske i Zetske banovine, pod izlikom da će se njihov zaposlenički status rješavati naknadno i s provjerom.[41] Usporedno su raspustili i sva općinska vijeća u tim kotarima.[42] Zakon-

ski temelji za konačni administrativni obračun SDK-a s političkim neistomišljenicima bili su osigurani donošenjem *Uredbe o izmjenama i dopunama Zakona o općinama od 14. III. 1933. u pogledu općinskih službenika općina banovine Hrvatske od 12. III. 1940.* te *Naredbe o službenim odnosima općinskih bilježnika i blagajnika bana I. Šubašića od 12. III. 1940.* kojima su svi općinski bilježnici i blagajnici bili konačno podređeni Banskoj Vlasti Banovine Hrvatske, koja je u roku od tri mjeseca bila dužna preispitati njihove kvalifikacije i spremnost za obnašanje pojedinih dužnosti.[43] Također se ne smije zaboraviti niti *Uredba o premještanju školskih ravnatelja i kotarskih nadzornika*.[44]

Iako masovnu čistku nepodobnih službenika potvrđuju i izvješća stranih diplomata, među kojima je posebno zanimljiva njemačka analiza unutarnje političke situacije u Kraljevini Jugoslaviji, u kojoj stoji da je "u Hrvatskoj banovini napustilo svoja mjesta 1 500 upravnih službenika, šumarskih inženjera, trgovačkih i industrijskih službenika i 800 nastavnika, svi srpske plemenske pripadnosti"[45], nisu svi službenici uključeni u tu brojku bili smijenjeni, već je bilo i onih koji su dragovoljno napustili svoje dotadašnje službe[46] ili su na osobni zahtjev bili premješteni u uprave drugih banovina, što im je kroz tisak bilo zamijerano.[47] Također valja uzeti u obzir i činjenicu da, unatoč tome što se Banska uprava hvalila kako je "ubrzan i rigorozno proveden postupak u disciplinskim krivicama općinskih službenika, kako bi što prije bili udaljeni iz službe oni, koji svojim radom oštećuju općinu, taj postupak često nije bio ni brz ni rigorozan."[48]

Da bi opravdala čistku političkih suparnika, banska se vlast koristila raznim opravdanjima. S jedne su strane otpuštanja opravdavana željom za uspostavljanjem manjega, jeftinijega i učinkovitijega činovničkog aparata,[49] a s druge smjenom korumpiranih službenika. Tako je Banska Vlast tijekom 1939. i 1940. slala na teren brojne komisije koje su provjeravale dotadašnje općinske proračune i financijsko poslovanje. Rezultati su bili poražavajući za nositelje vlasti, ali i za ugled bivših vladajućih stranaka Jugoslavenske nacionalne stranke (dalje JNS) i JRZ-a, kojima je najviše službenika stranački pripadalo. Gotovo su u svim općinama koje su komisije posjetile bile pronađene financijske zlouporabe i nemar u vođenju poslova.[50]

Takav slučaj zabilježen je i u glinskom kraju.[51] Iako je kotarski načelnik predložio smjenu u 6 od 9 općina glinskog kotara zbog financijskih zlouporaba ili nemara u vođenju općinskih uprava, od čega je njih 5 bilo od 1936. u rukama JRZ-a (Glina, Maja, Banski Grabovac, Mali Gradac i Klasnić), a tek jedna pod vlašću SDK-a (Jukinac), 25. listopada 1939. iz Zagreba mu je naloženo da raspusti sve predložene općine izuzev općine Mali Gradac, što je načelnik istoga dana izvršio. Iako je imenovanje privremenih općinskih uprava za općinu Glinu bilo planirano za 31. listopada., za općine Banski Grabovac i Kraljevčani 3. studenoga, a za općine Maja i Klasnić za 4. studenoga, te su odluke provedene tek za općine Glinu, Klasnić, Maja i Jukinac.[52] S obzirom da je glinska općina imala relativnu hrvatsku većinu, na njezino čelo postavljen je 1. studenoga 1939. HSS-ovac Franjo Brkić, dok su na čela općina Maja, Mali Gradac, Jukinac i Klasnić kao privremeni upravitelji postavljeni SDS-ovci jer su ove općine imale apsolutnu ili relativnu srpsku većinu.[53] Sva imenovanja u tim općinama bila su izvršena prema popisu sastavljenom "od funkcionera SDS-a u Zagrebu i Glini".[54]

Prema izvještaju kotarskog načelnika, do smjene stare općinske uprave u općini Mali Gradac nije došlo jer se "vidjeniji pristalice SDS" Jovan Krnjaić i Mile Komljenović nisu mogli dogovoriti tko će od njih dvojice preuzeti privremenu vlast u toj općini.[55] S obzirom na taj sukob, ne čudi da se središnjica SDS-a odlučila u toj općini ne riskirati raskol imenovanjem jednoga od njih. No, u općini Banski Grabovac situacija je bila potpuno drugačija, i prema Srkanjcu, vrlo opasna za opću sigurnost glinskoga kraja.[56]

Nakon vijesti o smjeni Đure Jekića, štićenika dr. Sužnjevića (predsjednik kotarske organizacije JRZ-a i član užeg glavnog odobora JRZ-a), oko 80 ljudi spriječilo je uvođenje u dužnost Stevana Ćorkovića, brata potpredsjednika glavnog odbora SDS-a Jovana Ćorkovića. Iako je kotarska organizacija SDS-a razmatrala opciju nasilnog uvođenja nove privremene uprave, dakle uz pomoć žandara, ili nametanje odluke autoritetom vlasti, od toga se odustalo jer je kotarski načelnik Sarkanjac smatrao da bi to "dovelo do težih posljedica, a možda i do vrlo teških, jer bi došlo do toga da bi se i krv prolila, bilo odmah bilo nešto kasnije". Razlog njihova otpora leži u činjenici da "ni pod koju cjenu ne mogu dozvoliti, da na upravu dodje Ćorković Stevan niti jedan od njegovih pristalica, jer da su samostalci u velikoj manjini" te "da se vodi računa o željama Srba nesamostalaca u toj opštini, koji su u velikoj većini."[57] S obzirom na razvoj događaja, kotarski načelnik Jovan Sarkanjac predložio je da se "vodi računa o željama Srba nesamostalaca u toj op-

štini, koji su u velikoj većini" te da se postojeća općinska vlast ne smjenjuje, već da se pričekaju već u to vrijeme najavljeni općinski izbori, što je bilo i učinjeno.

Problema je bilo i prilikom uvođenja privremene općinske uprave u općini Klasnić, gdje je prilikom primopredaje dužnosti u prostorije općine upalo na nagovor smijenjenog predsjednika općine Ilije Krkovića oko 80 ljudi te protestiralo zbog smjene starih općinskih dužnosnika i prigovaralo "da je novi privremeni pretsjednik Petrović Mile iz Brezova Polja kao i dvojica privremenih članova Miljević Dmitar i Radanović Djuro a privremeni član Resanović Aleksa da je iz Brubna pa da nije pravo da selo Klasnić, koje imade 492 birača dobije samo 2 člana privremene uprave a dva mala sela Brezovo Polje i Brubno da dobiju privremenog pretsjednika opštine i još tri privremena člana premda ova dva sela broje samo 311 birača".[58] Problema je bilo i s kandidatima za novu općinsku upravu. Nakon što Nikoli Krkoviću nije bilo ponuđeno mjesto predsjednika privremene općinske već samo člana općinskoga vijeća, on je zajedno sa Stevom Milakarom odbio položiti zakletvu. Unatoč svim problemima, postavljanje nove općinske uprave bilo je izvršeno. Preostala dva mjesta bila su popunjena tek 17. siječnja 1940., kada su dužnost preuzeli Milan Pavić, član JRZ-a, te Petar Prusac, član JNS-a.[59]

Dok su otpuštanja, premještanja i umirovljenja političkih protivnika SDS-a imale za svrhu razbiti logističku bazu njihovih političkih suparnika, donošenje odluke o zabrani održavanja zborova i manifestacija na području Banovine Hrvatske od 21. rujna do 10. studenoga 1939,[60] imalo je cilj, s jedne strane, spriječiti politički rad onim suparničkim političkim aktivistima i simpatizerima čija egzistencija nije ovisila o Banskoj Vlasti, nego o središnjim institucijama Kraljevine Jugoslavije, posebice iz onih poslova koji su pri uspostavljanju Banovine Hrvatske bili ostavljeni središnjoj vladi,[61] a, s druge strane, u kombinaciji s politikom otpuštanja, premještaja i umirovljenja, zastrašiti potencijalne simpatizere tih političkih ili društvenih organizacija da im se pridruže i na bilo kakav način uključe u politički život Banovine Hrvatske u doba, kada je ona doslovno postojala samo na papiru Sporazuma. Iako nemamo dokumente, koji bi svjedočili o učinku ove odluke na političku situaciju u glinskome kraju, na temelju iskustva s područja nekadašnje Primorske banovine možemo pretpostaviti da je ona i u glinskome kotaru išla na ruku smanjenja međunacionalnih i političkih tenzija nastalih uspostavom Banovine Hrvatske.[62]

Unatoč problemima u Klasniću i pretrpljenom porazu u Banskom Grabovcu, koji je svakako morao odjeknuti među stanovnicima glinskog kraja i šire, SDS je bez provedenih izbora ipak uspio privremeno osigurati vlast u 5 od ukupno 9 općina glinskoga kotara. Kako su se u rukama HSS u to vrijeme bile općine Bučica i Stankovac, u rukama SDK-a našao se gotovo čitavi glinski kotar.

Iako su SDS i HSS za opozicijskih dana imali česte prigovore na postojeći izborni zakon, poglavito na odredbu da je glasovanje javno (samim time nedemokratsko), oni su ga stupanjem na vlast u Banovini Hrvatskoj i Kraljevini Jugoslaviji zadržali i prema njemu odlučili provesti općinske izbore, zbog čega su došli pod udar kritike tiskovina njihovih političkih protivnika iz redova simpatizera protubanovinskog i protusporazumskog pokreta. Tako je *Nova srpska riječ* posebno zamjerila SDS-u što je dopustio zadržavanje javnoga glasovanja i zabranu glasovanja svim muškarcima mlađima od 24 godine, dok je najviše prigovora imala na način biranja glasačkih odbora, za čija su imenovanja bili zaduženi kotarski načelnici, o čijoj je preporuci ovisilo hoće li njima podređeni kotarski i općinski službenici, stavljeni odlukom bana Banovine Hrvatske na raspolaganje Banskoj Vlasti, zadržati svoju službu u tome kraju.[63] Čini se da je dužnosnike SDS-a optužba za antidemokratsko ponašanje i za lažiranje izbornih rezultata putem banovinskih službenika uznemirila jer su ubrzo krenula opravdanja da je taj izborni zakon, a posebno odredba o javnom glasovanju, bila donesena bez njih, kao i brojna imenovanja privremenih upravitelja, koje su, prema Krizmanovim riječima na sastanku delegata SDS-a s područja Ispostave Banske Vlasti u Splitu 5. svibnja 1940., također bila donesena bez njihova znanja.[64]

Naravno da su takva opravdanja odmah iskoristili njihovi politički suparnici u dokazivanju svoje teze, da je ta stranka zapravo srpska organizacija HSS-a, koja je izdala srpski narod i njegove političke interese.[65] Uredništvo *Nove srpske riječi* ide i dalje u svojim optužbama, te izravno optužuje SDS da je provedbom svoje "protusrpske" politike postao političko opterećenje i samomu HSS-u, jer svojom politikom tjeraju banovinske Srbe u borbu protiv Banovine Hrvatske.[66] Slični stavovi o članovima SDS-a kao o "izdajnicima srpstva" bili su ponavljani i kada je dr. Svetozar Ivković bio postavljen za podbana banovine Hrvatske, uz obrazloženje da "pripadat kao Srbin od 1929. god. SDS znači prilagoditi se lično i načelno politici Hrvatske seljačke stranke".[67]

Iako su se SDS-ovci opravdavali da je odredba o javnome glasovanju bila donesena bez njihove suglasnosti, ona je nedvojbeno išla u njihovu korist, jer je SDS na taj način mogao izravno nadzirati tijek samoga glasovanja na općinskim izborima u svibnju i lipnju 1940. preko svojih stranačkih aktivista, koje je SDS preko Banske Vlasti postavio kao privremene upravitelje.[68]

Veliku ulogu u afirmaciji SDS-a i politike Sporazuma u glinskom kraju imali su i pojedini svećenici Srpske pravoslavne crkve. Nasuprot djelovanju svojih kolega iz srijemsko-karlovačke, tuzlanske, mostarske ili zadarske eparhije, koji su bili simpatizeri ili nositelji pokreta pod krilaticom "Srbi na okup", njihove kolege iz gornjokarlovačke, banjalučke i pakračke eparhije bili su mnogo skloniji prihvaćanju procesa pretvorbe Kraljevine Jugoslavije iz unitarne u složenu državu, što se vidi i iz njihova političkoga djelovanja jer su oni, najčešće kao simpatizeri ili čak članovi SDS-a, sudjelovali u promociji nove politike Sporazuma među Banovinskim Srbima, o čemu jasno svjedoče brojni izvještaji kotarskih načelnika s područja Banovine, Korduna, Like i zapadne Slavonije, kao i novinski članci banovinskog tiska sklonog politici koju je zastupao i provodio SDK. Oni ne samo da su sudjelovali u tome poslu nego su neki od njih čak zauzimali vrlo visoke položaje u banovinskim tijelima, poput pravoslavnog svećenika Rajka Kokanovića, koji je kao hrvatski narodni zastupnik sudjelovao na prvoj sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva, 29. kolovoza 1939. u Zagrebu, nakon uspostave Banovine Hrvatske.[69] Osim što je bio zastupnik, također je izabran za člana banskoga odbora za gospodarstvo, a s pravoslavnim svećenikom Dušanom Kecmanovićem iz Banje Luke za člana prosvjetnoga odbora.[70] Kokanović je još prije uspostave Banovine Hrvatske bio vrlo aktivan u promociji političke ideje o postizanju dogovora Hrvata i Srba, na što jasno upućuje izvještaj okučanskoga kotarskog načelnika o njegovu skupu u Okučanima.[71] O potrebi jedinstva hrvatskih i srpskih seljaka te svih Hrvata i Srba Dušan Kecmanović ponovno je govorio 27. kolovoza 1939. prigodom kulturne priredbe, koju je na plemićkome gradu Zrinu u Banovini organizirao ogranak "Seljačkog kola".[72] Da je Dušan Kecmanović bio jedan od najaktivnijih pravoslavnih svećenika u razvoju političke aktivnosti njegove stranke SDS-a, vidi se iz činjenice da je u Banjoj Luci osnovao Akcioni odbor SDS-a u Vrbaskoj banovini te bio izabran za njegova prvog predsjednika.[73] Na osnivačkoj skupštini je najavio da će među njegovim prvim ciljevima biti osnivanje SDS-ove organizacije. Svoje riječi s osnivačke skupštine Kecmanović je brzo pretvorio u djela jer *Nova riječ* brojnim člancima izvješćuje o SDS-ovskim političkim konferencijama u bihaćkom, prnjavorskom i dvorskome kotaru, koje vode, poput one u Kukovima u prnjavorskom kotaru, pravoslavni svećenici.[74] Njegov su primjer slijedili i drugi svećenici gornjokarlovačke i pakračke eparhije. Jedan od najaktivnijih u promociji politike Sporazuma bio je pravoslavni svećenik Danilo Podunavac koji je tijekom kolovoza i rujna 1939. održao niz sastanaka s banovinskim Srbima kao predstavnik SDS-a.[75]

Zahvaljujući svim gore navedenim mjerama i radnjama, SDS je uz pomoć HSS-a osvojio na općinskim izborima u svibnju 1940. općine Glinu i Klasnić.[76] Iako je ova pobjeda udvostručila broj općina pod vlašću ovih stranaka u odnosu na općinske izbore iz 1936., SDS je zbog međusobne netrpeljivosti između lokalnih stranačkih prvaka, dr. iur. Čede Rajačića i Steve Gajića,[77] propustio priliku postati vodećom strankom među glinskim Srbima.

Kotarski načelnik pri tome je stavu ostao i nakon što je SDS na općinskim izborima uspio uz pomoć HSS-a potvrditi vlast u općinama Glina i Jukinac, a koje su od 1936. do listopada 1939. bile u rukama JRZ-a. Iako je položaj SDS-a u tome kotaru ocijenio zadovoljavajućim, on je smatrao "da je od kapitalne važnosti za SDS u ovom srezu, da SDS treba reorganizrati, uvesti red i čvrstu disciplinu. [...] Kada se SDS u ovom srezu bude postavila po reorganizaciji, uvedenoj čvrstoj disiplini na čvrste temelje [...], onda će se situacija za SDS u ovom srezu promijeniti u veliku korist SDS-a. "[78]

*

Među srpskim stanovništvom glinskoga kotara u pobornike Sporazuma ubrajaju se još članovi i pristaše JRZ-a, koji su od općinskih izbora 1936. pa sve do listopada 1939. obnašali vlast u čak sedam od devet općina. Premda je ova stranka u svojim redovima okupljala pripadnike svih naroda Kraljevine Jugoslavije, posebno Slovence i bosanskohercegovačke muslimane, u Banovini Hrvatskoj njezino su članstvo uglavnom činili pripadnici srpskoga naroda, pa je, uz SDS, bila najveća i najjača politička stranka među Srbima u Banovini Hrvatskoj.

Njihova čvrsta pozicija u glinskom kraju našla se po prvi put ozbiljno ugrožena nakon smjene Milana Stoja-

dinovića s mjesta predsjednika središnje vlade. Iako se u početku činilo da Stojadinović, kao predsjednik JRZ-a i najutjecajnija osoba u toj stranci, neće raditi probleme novoj JRZ-ovoj vladi, nakon objave vladine deklaracije 16. ožujka 1939., u kojoj je jasno naglašeno da je rješavanje hrvatskoga pitanja jedan od prioriteta Cvetkovićeve vlade, započela je podjela JRZ-a na Stojadinovićevu i Cvetkovićevu frakciju.[79] Nakon što je Cvetković u svojoj izjavi od 10. ožujka 1939. ponovio spremnost svoje vlade da u što kraćem vremenu postigne dogovor s Mačekom i SDK-om, on je već 14. ožujka 1939. prvi put bio napadnut od Stojadinovićeve frakcije JRZ-a, koja ga je putem govora JRZ-ova zastupnika Momčila Jankovića optužila za kršenje programskih zasada JRZ-a, koje su se temeljile na jugoslavenskom narodnom unitarizmu.[80] No unatoč pojedinim kritikama JRZ-ovih zastupnika, Stojadinović sa svojim pristašama nije radio većih problema Cvetkovićevoj vladi sve do 8. svibnja 1939., kada su oni prvi put saznali za sadržaj propalih pregovora između Cvetkovića i Mačeka.[81] Nakon što je Stojadinovićeva grupa spoznala da se pod politikom "priznavanja hrvatske individualnosti" zapravo mislilo na osnivanje zasebne političko-teritorijalne jedinice unutar Kraljevine Jugoslavije, pokrenuta je politička akcija skupljanja potpisa za interpelaciju Cvetkovićevoj vladi, koja je i službeno bila predana s potpisima 20 senatora i 85 zastupnika 12. lipnja 1939.[82] Nakon što je Milan Stojadinović s 19 zastupnika i najlojalnijih suradnika bio na sjednici predsjedništva stranke i vodstva stranačkog odbora u parlamentu isti dan isključen iz kluba zastupnika JRZ-a, njegova je frakcija samo dva tjedna poslije, 26. lipnja, javno predstavila osnivački odbor Nezavisnoga kluba narodnih poslanika JRZ-a, zbog čega ih je Glavni odbor JRZ-a na svojoj sjednici 9. srpnja 1939. izbacio iz JRZ-a, a za novoga predsjednika stranke izabrao Dragišu Cvetkovića.[83]

Ovaj raskol imao je odjeka i u glinskomne ogranku JRZ-a, koji se također podijelio na dvije frakcije. Prvu od njih predvodio je dr. Đuro Sužnjević, član Glavnoga odbora.[84] Premda su njegove pristaše priznavale Sporazum, oni nisu bili zadovoljni jer središnjica stranke "o njima ne vodi računa kod raznih političkih poteza".[85] Drugu frakciju predvodio je Bogdan Ercegovac, narodni zastupnik. Iako je i ova frakcija podržavala Sporazum, odnosno nije se javno izjašnjavala protiv njega, već u prosincu 1939. ona se raspala na dva krila, od kojih je jedno bilo izrazito protusporazumski raspoloženo, o čemu ćemo nekoliko riječi kazati nešto kasnije.[86]

Da bi spriječio daljnje cijepanje stranke, Cvetković je poduzeo niz koraka ne bi li među simpatizerima JRZ-a sačuvao utjecaj svoje frakcije. Prvi i najvažniji korak na tome putu bio je uspostavljanje svoje vlasti nad područnim ograncima JRZ-a na način da su neposlušni ili nevjerni dužnosnici kotarskih ili općinskih organizacija JRZ-a bili smijenjeni, a na njihovo su mjesto imenovani podobni dužnosnici.[87] No, dok je na prostorima Kraljevine Jugoslavije koji se nisu nalazili u sastavu Banovine Hrvatske Cvetković taj problem mogao riješiti vrlo jednostavno jer je za sva otpuštanja, premještanja ili umirovljenja državnih službenika bio izravno ovlašten kao predsjednik središnje vlade, takvu politiku nije mogao provoditi na prostorima Banovine Hrvatske jer je ona Sporazumom imala potpunu autonomiju u brojnim poslovima. Umjesto njega, čišćenje simpatizera Stojadinovićeve frakcije JRZ-a iz banskih službi Banovine Hrvatske obavili su SDS i HSS, koji su, prema srpskoj promidžbi i diplomatskim izvješćima, od uspostave Banovine Hrvatske 26. kolovoza 1939. do održavanja općinskih izbora 18. svibnja 1940., otpustile, premjestile ili umirovile veliki broj službenika.[88] Da su to čišćenje Cvetkovićevi koalicijski partneri provodili uz prešutnu potporu samoga Cvetkovića, svjedoči činjenica da središnja vlada i JRZ nisu kod Mačeka ili Banske Vlasti sve do kraja 1939. ozbiljnije prosvjedovali. Tek je polovicom prosinca 1939. Cvetković uputio Mačeku pismo u kojem ga je obavijestio da je "posljednjih dana dobio veći broj pisama od mojih političkih prijatelja – Srba iz banovine Hrvatske. Svi se oni podjednako žale na jednu istu stvar, da je vlast banovine Hrvatske prema njima jako indiferentna pa čak i neraspoložena i da forsira Samostalnu demokratsku stranku."[89]

Kao drugi korak u stabiliziranju pozicije JRZ-a na terenu, pa tako i u glinskom kotaru, Cvetković je najavio uspostavu srpske jedinice u Kraljevini Jugoslaviji, koja bi u svojim granicama okupila sve krajeve, koji su se nalazili istočno od Banovine Hrvatske.[90] Možemo pretpostaviti da je najavom uspostave srpske jedinice Cvetković s jedne strane želio riješiti stigme "izdajice srpstva", a s druge strane izbjeći konflikt sa svojim koalicijskim partnerima iz redova SDK-a, s obzirom da provedba ovog projekta ne bi povrijedila ni jednu točku postignutoga sporazuma sa SDK-om.

Treći korak u očuvanju političke snage JRZ-a na terenu bile su promjene granica i teritorija jedinica lokalne uprave na području Savske i Primorske banovine, u razdoblju od travnja do kolovoza 1939., upravo u vrijeme

kada su trajali intenzivni pregovori s Mačekom oko uspostavljanja hrvatske jedinice. Iako nema sumnje da je Cvetković ovim potezima želio na području buduće hrvatske banovine osigurati što više jedinica lokalne uprave sa srpskom relativnom ili apsolutnom većinom, ne bi li tako povećao izglede svoje stranke na budućim izborima,[91] većinu tih odluka Banska je Vlast Banovine Hrvatske anulirala novim promjenama granica jedinica lokalne uprave, kojima je pokušala osigurati hrvatsku (apsolutnu ili relativnu) većinu te u što većoj mjeri smanjiti potencijalne gubitke teritorija Banovine Hrvatske, s obzirom da je Sporazumom bila predviđena mogućnost izdvajanja pojedinih općina iz sastava Banovine Hrvatske s područja kotara Šid, Ilok, Derventa, Gradačac, Brčko, Travnik, Fojnica i Dubrovnik.

Četvrti korak bio je pokušaj okupljanja oko JRZ-a svih disidentskih frakcija na koje se raspala ta stranka nakon raskola u prvoj polovini 1939. Već samo financiranje tjednika *Srpske riječi* i *Nove srpske riječi* pod vodstvom Vladimira Varićaka, jednog od osnivača udruženja Krajine, kao i izbor Radivoja Vorkapića, jednog od istaknutijih nositelja protubanovinske i protusporazumske velikosrpske politike pod krilaticom "Srbi na okup", za predsjednika kotarske organizacije JRZ-a u kotaru Vrginmost, potvrđuje da je Cvetković ozbiljno pristupio rješavanju toga problema.[92] Stoga ne čudi da je tijekom predizborne kampanje za općinske izbore u Banovini Hrvatskoj osnovao Akcioni odbor za općinske izbore u Banovini Hrvatskoj, čiji je glavni cilj bio stvoriti koordinaciju predizbornih aktivnosti svih onih srpskih stranaka ili udruga koje su djelovale među banovinskim Srbima, a čiji je glavni politički protivnik bio SDS. Ta je kampanja svoj politički zenit doživjela uoči samih izbora, kada je hrvatski tisak optužio JRZ za otvorenu suradnju s najvatrenijim nositeljima protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta pod krilaticom "Srbi na okup", što je, razumljivo, opasno zaprijetilo raskidu političkoga saveza JRZ-a sa SDK-a.[93] Da su postojale snažnije političke veze između članova i simpatizera društva Krajine i JRZ-a, svjedoči i izvještaj glinskoga kotarskog načelstva od 16. ožujka 1940., u kojemu se nositelje pokreta "Srbi na okup" u tome kotaru opisuje ne samo kao članove društva Krajine, već i kao JRZ-ovce.[94]

Unatoč suradnji s protusporazumskim grupama za općinske izbore, JRZ je na njima u odnosu na 1936. doživio izborni fijasko. Iako je Cvetković izborni poraz nastojao prikriti zbrajanjem rezultata svoje stranke i različitih "srpskih nezavisnih lista",[95] ostaje činjenica da je na općinskim izborima u Banovini Hrvatskoj JRZ samostalno osvojio tek 21 općinu od nekadašnjih 108 općina u kojima je do uspostave Banovine Hrvatske obnašao vlast.[96] No, na primjeru glinskoga kraja vidljivo je da se njegovo koketiranje sa sporazumskom politikom na jednoj i velikosrpskom ideologijom na drugoj strani dijelom doista isplatilo jer je njegova stranka uspjela sačuvati čak četiri općine glinskoga kotara (Klasnić, Maja, Mali Gradac i Banski Grabovac) od nekadašnjih sedam u kojima su obnašali vlast, a samim time uspješno anulirati promidžbu svojih bivših stranačkih kolega, koji su sa Srpskom nezavisnom listom osvojili tek općinu Kraljevčani.

PROTIVNICI REFORME

Političku prazninu nastalu raspadom JRZ-a te unutarstranački sukob unutar glinskoga ogranka SDS-a, koji je paralizirao rad ove stranke na terenu, kao i incidente pripadnika Hrvatske seljačke zaštite,[97] iskoristili su protivnici politike federalizacije Kraljevine, koji su, uz podršku dijela pravoslavnog svećenstva, promovirali među glinskim Srbima protusporazumsku politiku pod krilaticom "Srbi na okup".[98]

Jedan od najaktivnijih nositelja takve politike bili su članovi i simpatizeri zagrebačkog društva "Krajina – udruženje za kulturno i privredno podizanje naroda" (dalje: Krajina). Ovo društvo osnovali su 10. veljače 1939. u Zagrebu u restauraciji *Varoška pivnica* Stevan S. Kalember (predsjednik društva), Stevo Stojanović, dr. Vladimir Varićak, dr. Petar N. Gjurić, Lazar Jakšić, Dušan Žestić, inž. Stanko Kliska, Bogdan B. Miletić, dr. Luka Marić, Jovan Milojević, ing. Dragomir Subotić i Mihajlo Sadžak.[99]

Iako je društvo u svojim pravilima kao osnovnu zadaću odredilo rad "na zaštiti i unaprjeđenju kulturno-prosvjetnih, moralnih i privrednih interesa naroda " koji će se provoditi osnivanjem ili pomaganjem kulturno-prosvjetnih, sportskih, gospodarskih i viteških udruženja", što će nastojati "ostvariti popularnim javnim predavanjima i raspravama o svim kulturno-prosvjetnim, socijalnim i gospodarskim pitanjima", kao i pomaganjem svake inicijative i akcije "koja bi se poklapala sa zadatkom udruženja",[100] njihov stvarni cilj bilo je osnivanje nove političko-teritorijalne jedinice Kraljevine Jugoslavije pod nazivom Krajina, koja bi u svojim granicama obuhvaćala 25 kotareva iz Savske, Primorske i Vrbaske banovine sa srpskom većinom.[101]

Nakon osnutka Krajine, kao najvažniji zadatak toga društva postavilo se organiziranje mreže njezinih kotarskih ogranaka. Iako je ono imalo podršku vladajućeg JRZ-a, čini se da društvo nije u početku svojega djelovanja imalo snažnije političko uporište među Srbima s područja Savske, Primorske i Vrbaske banovine jer je do uspostave Banovine Hrvatske ono uspjelo osnovati svoje ogranke tek u tri kotara.[102] Iako nema dvojbe da su ogranke željeli osnovati u svim kotarima koji su, prema njihovu programu, trebali ući u sastav Krajine, čini se da ih je brzo postizanje dogovora između Dragiše Cvetkovića i Vladka Mačeka te brza uspostava Banovine Hrvatske iznenadila, a otpuštanje njihovih članova i simpatizera iz službe Banske Vlasti privremeno usporilo u daljnjem razvoju njihove političke djelatnosti među banovinskim Srbima. No, nakon početnoga šoka izazvanog tim političkim događajima i nakon što je sama Banska Vlast u prvih nekoliko mjeseci jasno pokazala kako će se ophoditi sa svojim političkim neistomišljenicima, početkom studenoga 1939. bili su stvoreni svi preduvjeti za pokretanje nove političke akcije *Krajine* među banovinskim Srbima. Budući da više nisu imali vremena za osnivanje kotarskih ogranaka, krajišnici su pristupili osnivanju regionalnih ogranaka (akcijski odbori) na području Like, Korduna, Banovine, zapadne Slavonije i sjeverne Dalmacije.[103]

Iako ne postoji niti jedan dokument, koji bi čvrsto svjedočio da su svi politički nositelji politike odvajanja srpskih kotara iz Banovine Hrvatske i njihova pripajanja Vrbaskoj, Drinskoj ili Dunavskoj banovini bili članovi društva *Krajina*, njihov identični politički cilj, potom potpuno istovjetan obrazac organiziranja regionalnih akcijskih odbora, uzak vremenski okvir u kojem su osnovani akcijski odbori te istovjetnost sadržaja rezolucija koje su s osnivačkih skupština akcijskih odbora bile upućivane srpskoj javnosti u Banovini Hrvatskoj i u Jugoslaviji, ide u prilog tome te se ne može u potpunosti isključiti. Toga su bili svjesni i njihovi suvremenici, koji su redom nositelje ovih akcija dovodili u vezu s društvom Krajina.[104]

*

Prvi akcijski odbor na području Banovine (Banije) osnovali su u Glini 2. ili 3. prosinca 1939. pod radnim nazivom "Sastanak Srba Krajišnika" članovi i simpatizeri društva Krajina s područja glinskoga i petrinjskoga kotara.[105] Na skupu održanom pod predsjedavanjem dr. Stevana Brankovića, javnoga bilježnika, zatraženo je ujedinjenje "srpskih" kotareva Banovine Hrvatske s Vrbaskom banovinom i najavljeno je održavanje novog sastanka u Glini na kojemu bi trebali sudjelovati predstavnici svih kotareva s područja Banovine, odnosno delegati kotareva Vojnić, Vrginmost, Glina, Petrinja i Kostajnica.[106] Uz Brankovića se u izvještaju kao vođe ove akcije spominju još i "Gligorije Živković, srpski pravoslavni prota iz Bačuge, staro radikal" te "Jovan Obrenović, pravoslavni svećenik u Velikim Šušnjarima".[107] Prema izvještaju kotarskoga načelnika, "ova je akcija u samom narodu naišla na priličan prijem, ali svakako ne na takav i u takvom opsegu kako su to pokretači želili i očekivali."[108] Drugi akcijski odbor na području Banovine (Banije) osnovan je u Vrginmostu 10. prosinca 1939. pod predsjedanjem Marka Samardžije i Marka Crevara, pod radnim nazivom "Konferencija Srba iz srezova Vrginmost-Vojnić, Petrinja, Glina i Kostajnica".[109]

Iako su članovi i simpatizeri obaju akcijskih odbora u stranačkom smislu većim brojem pripadali Stojadinovićevoj frakciji JRZ-a,[110] jedina razlika između njih bila je ta da su pokretači akcije u kotaru Vrginmost prije ulaska u JRZ bili članovi JNS-a.[111] No, to nije bila jedina razlika između tih odbora. Za razliku od rezolucije Akcijskog odbora "Srba Krajišnika" iz Gline koji su se u njoj otvoreno založili za odvajanje srpskih kotara iz Banovine Hrvatske i njihovo pripojenje Vrbaskoj banovini, osnivači Akcijskog odbora "Srba iz srezova Vrginmost-Vojnić, Petrinja, Glina i Kostajnica" izbjegli su spominjanje toga cilja, već su u svojoj rezoluciji isključivo iznijeli kritiku Sporazuma zbog načina na koji je on proveden, kao i svoje glavne zamjerke prema politici koju su provodile stranke SDK-a od dolaska na vlast u Banovini Hrvatskoj. Razloge takvoga političkog djelovanju tog akcijskog odbora treba tražiti u činjenici da njegovo vodstvo nije željelo svojim političkim stajalištima dati Banskoj Vlasti bilo kakvu izliku kojom bi se ova mogla poslužiti kao povodom za kazneno gonjenje izdavača te rezolucije. No, ono što je posebno zanimljivo jest činjenica da je ta rezolucija sadržajem gotovo istovjetna sadržaju rezolucije Akcijskog odbora Like i Korduna.[112]

Možemo pretpostaviti da je postojanje dvaju akcijskih odbora na području Banovine i njihovo rivalstvo u stjecanju političke potpore na osnovi gotovo istovjetnih političkih planova moglo među Srbima s toga područja stvoriti zbrku. Da je takva pretpostavka vrlo vjerojatna, svjedoči sastanak tih dviju skupina već 31. prosinca 1939. u Glini[113], na kojemu je stvoren zajednički "Akcio-

ni odbor Banije".[114] Značajni angažman u organiziranju ovoga akcijskog odbora imali su Nine Navala, paroh iz Gline, te Dušan Klipa, paroh iz Starog Sela, koji su od strane petrinjskoga kotarskog načelnika bili prokazani kao članovi JRZ-a te kao nositelji protubanovinskog pokreta u Petrinji.[115] Iako je glinski kotarski načelnik izvijestio Bansku Vlast da je on taj sastanak bio zabranio te da se zbog toga on nije održao, potvrdu da je do njega ipak došlo te da je glinski kotarski načelnik bio previše siguran u vlastiti politički autoritet i snagu u tome kotaru, nalazimo u izvješću petrinjskoga kotarskog načelstva, koje ne samo da potvrđuje održavanje toga sastanka i osnutak zajedničkoga "Akcionog odbora Banije" nego i dokazuje da su njezini sudionici svoje političke stavove u novoj rezoluciji donesenoj na tome sastanku ujednačili sa stajalištima rezolucije "Akcionog odbora Like i Korduna". Ujednačavanje sadržaja rezolucije "Akcionog odbora Banije" prema rezoluciji "Akcionog odbora Like i Korduna" nedvosmisleno potvrđuje politički autoritet senatora dr. Petra Zeca[116] u oblikovanju politike u ime društva Krajina, kao i činjenicu da je glavni nositelj protubanovinske i protusporazumske aktivnosti među banovinskim Srbima toga kraja upravo društvo Krajina.[117]

Gotovo istodobno osnivanje akcijskih odbora na području Like, Korduna, Banovine, zapadne Slavonije i sjeverne Dalmacije te istovjetnost sadržaja njihovih rezolucija nedvojbeno govore u prilog tezi da je Krajina potkraj prosinca 1939. otpočela proces ujedinjavanja svojih članova i pristaša u jedinstvenu organizaciju, odnosno u jedinstveni akcijski odbor.[118] Ujednačavanje političkoga stava "Akcionog odbora Banije" s političkim stavom "Akcionog odbora Like i Korduna" bio je samo prvi korak na putu njihova ujedinjenja, koje je bilo po svojoj prilici izvršeno na skupu u Ogulinu između 1. siječnja 1940. i 14. ožujka 1940.[119] Pretpostavku da je na skupu u Ogulinu bilo izvršeno ujedinjenje krajiških akcijskih odbora temeljimo tek na izvještajima načelnika petrinjskog i okučanskog kotara, koji potvrđuju da su na tom sastanku, uz predstavnike ličkih, kordunskih i banovinskih akcijskih odbora, odnosno kotara s tih područja, sudjelovali i predstavnici Srba zapadne Slavonije, odnosno okučanskog kotara. Ono što je zanimljivo u vezi s tim sastankom jest činjenica da kotarski načelnici Petrinje i Okučana donose vijesti o održavanju toga zbora, dok ogulinski kotarski načelnik javlja da na području njegova kotara nisu bile zapažene nikakve aktivnosti nositelja pokreta među Srbima pod parolom "Srbi na okup".[120] O velikim očekivanjima od toga skupa posebno svjedoči izvještaj načelnika kotara Otočac u kojem se jasno kaže da su članovi JRZ-a iz redova srpskog naroda očekivali "…oživljavanje akcije nakon zbora u Ogulinu, što je do sada otpalo".[121]

O istodobnom ujedinjenje svih akcijskih odbora društva Krajine svjedoči niz istih akcija, koje na različitim područjima Banovine Hrvatske teku gotovo istovjetno, poput akcije skupljanja potpisa protusporazumski raspoloženih Srba za odvajanje kninskoga i benkovačkoga kotara iz sastava Banovine Hrvatske pod vodstvom bivšega ministra Nike Novakovića-Longa[122] i njegova brata Vlade Novakovića,[123] te akcije skupljanja potpisa protusporazumski raspoloženih Srba za odvajanje gospićkog kotara iz sastava Banovine Hrvatske, koju su u tome kotaru provodili simpatizeri dr. Petra Zeca.[124] Ono što je zanimljivo jest činjenica da su tu krajišku akciju novinari *Hrvatskoga dnevnika* izravno povezali s akcijom koju je na području kninskoga i benkovačkoga dijela Dalmacije provodio dr. Niko Novaković-Longo. Štoviše, Novaković je već u članku Save Kosanovića, koji je ovaj objavio u povodu osnutka toga društva još u veljači 1939, bio označen kao njezin član.[125] Da je Novakovićeva grupa djelovala pod vodstvom senatora Petra Zeca i društva Krajina, neposredno nam govori i izvještaj Odjela za unutrašnje poslove Banske Vlasti od 13. IV. 1940., u kojem se kaže da je politička aktivnost protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta pod parolom "Srbi na okup" opažena u Lici i u sjevernoj Dalmaciji pod vodstvom dr. Petra Zeca.[126]

Osim vijesti o koordiniranosti akcija nositelja protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta pod parolom "Srbi na okup", koja se provodila na području Like i sjeverne Dalmacije pod vodstvom senatora dr. Petra Zeca i društva Krajina, dokaz da je to društvo politički "pokrilo" gotovo čitavu Banovinu Hrvatsku pruža nam i istodobni pronalazak knjižice *Srbima banovine Hrvatske* na području kotara Knin i Vrginmost,[127] kao i istodobna pojava letka *Srpski seljački narode* na području kotara Orahovica i Vrginmost uoči općinskih izbora u Banovini Hrvatskoj.[128] Da je te letke i knjižicu proizvelo društvo Krajina, potvrđuje nam njihov sadržaj, koji se u programskom smislu gotovo savršeno poklapa s programom toga društva iz 1939., ali i s političkim tezama koje je društvo Krajina objavljivalo preko rezolucije "Akcionog odbora Like i Korduna" i "Akcionog odbora Banovine", kao i preko pisanja političkih tjednika *Srpske riječi* i *Nove srpske riječi.*

Unatoč snažnoj promidžbi i zabrinutosti Banske Vlasti Banovine Hrvatske širenjem ovog pokreta među banovinskim Srbina, o čemu svjedoči veliki izvještaj o njegovoj aktivnosti te znatan broj prijavljenih tzv. srpskih nezavisnih lista pod kojima su se nalazili nositelji pokreta „Srbi na okup“, oni su na općinskim izborima doživjeli poraz.[129] O tome ponajbolje svjedoči njihov rezultat u glinskom kotaru, u kojem su uspjeli osvojiti tek općinu Kraljevčani.

ZAKLJUČAK

Sporazumska politika u glinskom kraju gotovo da i nije podijelila srpsko biračko tijelo, što nam jasno pokazuju izborni rezultati za općinske izbore u svibnju 1940. Na njima je SDK osvojio tek 2 općine (miješane općine Glina i Jukinac), JRZ je potvrdio vlast u četiri općine (Klasnić, Maja, Mali Gradac i Banski Grabovac), "Srpska nezavisna lista" osvojila je jednu općinu (Kraljevčani), dok se u hrvatskim općinama glinskoga kotara (Bučica i Stankovac), koje su se još od 1936. nalazile u rukama HSS-a, izbori nisu proveli. S obzirom da su u općinama Glina i Jukinac, koje je osvojila SDK-a, Srbi i Hrvati imali podjednake udjele u ukupnom broju, možemo pretpostaviti da je pobjeda SDK-a u njima bila dobrim dijelom ostvarena zahvaljujući glasačima HSS-a, a ne zaslugama SDS-a.

Na temelju rezultata ovih izbora možemo zaključiti da je većina Srba glinskoga kotara podržavala oportunističku politiku Cvetkovićeva JRZ-a. S jedne strane nju je obilježavala podrška opstojnosti Banovine Hrvatske i Kraljevine Jugoslavije, a s druge strane zagovaranje stvaranja tzv. male velike Srbije. Za razliku od njih, tek je manji dio srpskoga stanovništva glinskoga kotara, što uključuje i dio pravoslavnog svećenstva toga kraja, nastupao s pozicije otvorenog negiranja pripadnosti glinskoga prostora Banovini Hrvatskoj.

Premda su većinsko povjerenje glinskih Srba na općinskim izborima dobile SDS i JRZ, dakle stranke koje su podržavale politiku federalizacije Kraljevine Jugoslavije uspostavom hrvatske, srpske i slovenske jedinice, pobjeda nositelja protusporazumske i protubanovinske politike pod krilaticom „Srbi na okup“ u općini Klasnić te različiti ekscesi pripadnika Hrvatske seljačke zaštite ili srpskih civila u suradnji sa žandarima, jasno nam svjedoče o urušavanju hrvatsko-srpskih odnosa u glinskom kraju za Banovine Hrvatske, što je za II. svjetskoga rata kulminiralo tragičnim i masovnim zločinima ustaša nad srpskim stanovništvom.

Prilog 1.[130]

REZOLUCIJA

Srbi sreza Glinskoga i Petrinjskog, Banovine Hrvatske, ostaju vjerni podanici Njegova Veličanstva Kralja Petra II, sina Mučenika kralja Ujedinitelja i unuka Velikog Kralja Oslobodioca, davno u Kordunu i Baniji poznatog Petra Mrkonjića.

Pet vjekova se je Srpski narod borio za današnju moćnu i veliku Kraljevinu Jugoslaviju, te je milione najboljih svojih sinova žrtvovao, dok nije mačem i oružjem u ruci izvojevao Ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca. Za ovu veliku, moćnu i nedjeljivu Kraljevinu Jugoslaviju je svoj život položio i naš najveći ratnik, vodja mučenik Kralj Ujedinitelj. čije su poslednje riječi bile: „ČUVAJTE MI JUGOSLAVIJU".

Poštujemo principe slobode, bratstva, sloge i jedinstva, ali tražimo, da su prava i dužnosti za sve gradjane Jugoslavije jednaka i ne dozvoljavamo, da se Srbi zapostavljaju Hrvatima, a još manje, da su Srbi narod II. reda u Jugoslaviji, već tražimo da su u svakom pogledu ravnopravni sa braćom Hrvatima.

Tražimo, da nam se nanesene nepravde uklone i da se Srbi činovnici vrate na predjašnja svoja mjesta i položaje, da nam se vrate natrag pretsjednici i odbornici srp. opština, koji su voljom naroda zadnjih izbora izabrani, a sada su bez razloga smenjeni, jer imadu ostati na svojim dužnostima sve do novih izbora, kad će volja naroda imati i opet da odluči.

Sporazum sklopljen izmedju g.g. Cvetkovića i Dr. Mačeka i ako treba da dobije privolu slobodno izabrane narodne skupštine, medju srpskim narodom svih krajeva, pobudilo je veliko negodovanje, jer je pripojio Banovini Hrvatskoj čisto Srpske krajeve, a budući po stanovištvu Dr. Mačeka mi nismo jedan narod, kao što su ispovijedali najveći umovi medju Srbima i medju Hrvatima, nego smo dva naroda i prema tome i pravda i interes Srba iz ovih krajeva zahtjevaju, da se srezovi od Jasenovca do Knina sa apsolutnom srpskom većinom pripoje srpskoj jedinici.

Srbi sreza Glinskog i Petrinjskog su uvjereni, da ovom svojom rezolucijom tumače osjećaje i želje svih Srba, banovaca i Kordunaša, koji su uvijek dokazivali, da svoje poštuju, a tudje ne diraju, pa su i sada spremni, da se svim silama bore za održavanje Srpske nacije i očuvanje jedinstva i krvlju stečene Kraljevine Jugoslavije.

Prilog 2.[131]

KONFERENCIJA SRBA IZ SREZOVA VRGINMOST-VOJNIĆ, PETRINJA, GLINA I KOSTAJNICA

održane u Vrginmostu 10 decembra ov. g. posle saslušanih izvještaja o unutrašnjoj političkoj situaciji donosi sledeću:

REZOLUCIJU

I. Uredbom o ustrojstvu banovine Hrvatske stavljeno je pod upravu Banske vlasti u Zagrebu 15 srezova sa apsolutnom Srpskom većinom i oko jedan milion Srbskog stanovništva. Prenosom kompetencija sa centralne vlade u Beogradu na Bansku vlast u Zagrebu Srbi ovih krajeva isključeni su iz učešća u upravljanju javnim i narodnim poslovima.

II. Način na koji se zaključeni sporazum sprovodi u Srpskim krajevima banovine Hrvatske pokazuje da se ide za odvajanjem Srba proklamovanjem poznatog pravila podeli pa vladaj, a da se istovremeno raznim izjavama pokušava u javnosti stvoriti uvjerenje da su Srbi u banovini Hrvatskoj zadovoljni sa postojećim političkim stanjem.

III. Ističući potrebe grupisanja svih Srba u jedan srpski narodni pokret najenergičnije protestujemo.

1. Protiv nezakonitog raspuštanja slobodno izabranih Srpskih opštinskih veća i tražimo da se odmah raspišu

opštinski izbori ili da se raspušteni odbori uvedu u svoje ranije dužnosti, u koliko ovo ne bi bilo moguće tražimo da se nova opštinska veća imenuju iz većine, a ne iz manjine, koja ne predstavlja raspoloženje naroda.

2. Protestujemo protiv progona Srba činovnika i tražimo da se odmah isprave sve učinjene nepravde. Naročito osudjujemo postupanje sa nižim činovnicima, koji nemaju dovoljno zaštite i koji su najmanje odgovorni za pogreške ranijih režima u našoj državi.

3. Protestujemo protiv zloupotrebe koje se vrše sa podelom hrane namjenjene ishrani siromašnih krajeva i naglašavamo, da se uverenje i savest slobodnog ne može kupiti za vagon kukuruza pa makar najljuća glad vladala u Srpskim krajevima banovine Hrvatske.

4. Tražimo raspuštanje gradjanske i seljačke zaštite koja vrši nasilje nad Srpskim stanovništvom i čije je postojanje pored žandarmerije i vojske štetno i nepotrebno.

S obzirom na gore iznesene nepravde i na politiku koju Banska Vlast vodi prema Srpskom narodu izjavljujemo da ćemo se protiv ovakove politike složno svim svojim snagama boriti, ostajući verni državnom i narodnom jedinstvu i dinastiji Karadjordjevića i velikoj i moćnoj Kraljevini Jugoslaviji.

Prilog 3.[132]

PREGLED IZBORNIH REZULTATA OPĆINSKIH IZBORA IZ SVIBNJA 1940. PO OPĆINAMA BANOVINE HRVATSKE (IZVOD ZA GLINU I VRGINMOST)

Kotar	Općina	SDK	SDS	JRZ	DS	Zemljoradnici	"srpske nezavisne liste"
Glina	Glina	•					
	Jukinac	•					
	Klasnić			•			
	Kraljevčani						•
	Maja			•			
	Mali Gradac			•			
	B. Grabovac			•			
Vrginmost	Bović						•[133]
	Čemernica Topusko	•		•			
	Vrginmost			•			
	Lasinja						•[134]

[1] Budući da bi rasprava o razlikama u tumačenju procesa uspostave Banovine Hrvatske između suvremene hrvatske i srpske historiografije prešla okvire zacrtane u ovome radu, o tome vidi opširnije: Vasilije Đ. KRESTIĆ, Slobodan Jovanović o Hrvatima u srpsko-hrvatskim odnosima, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 1997., br. 56, 125-136.; Branka ŠIMUNOVIĆ, "Nacionalna misija Matice srpske u stvaranju Banovine Hrvatske", *Zbornik Matice srpske za istorju,* Novi Sad 1999., 59-60, 125–137; Mira RADOJEVIĆ, "Srpsko-hrvatski spor oko Bosne i Hercegovine i Vojvodine u periodu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Jugoslavije", u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, Zagreb 1999., 2, 325–339; Veljko Đ. ĐURIĆ, "Prilozi za istoriju Srba u Banovini Hrvatskoj 1939.–1941. godine", u: *Dijalog povjesničara – istoričara,* Zagreb 2002., 7, 229–246; Sonja DUJMOVIĆ, Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine pre-

ma Sporazumu Cvetković-Maček, *Tokovi istorije,* 2005., br. 1/2, 54-69.; Suzana LEČEK, „Slavonski Brod i uspostava Banovine Hrvatske 1939.", *Scrinia slavonica*, Slavonski Brod 2005., 5, 229–253; Krešimir REGAN, "Političko djelovanje Krajine 2007b u Banovini Hrvatskoj", *Historijski zbornik*, Zagreb 2007., 60, 179–213; Krešimir REGAN, „Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice u doba Banovine Hrvatske (1939.–1941.) ", *Studia lexicographica*, Zagreb 2007., 1, 217–254; Krešimir REGAN, "Djelovanje Jugoslavenske nacionalne stranke u Banovini Hrvatskoj". *Kolo, časopis Matice hrvatske*, Zagreb 2007., 4,108-125; Krešimir REGAN, "Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska", *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 2008., 40, 2, 397–424; Suzana LEČEK, "Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke i njegov kotar - primjer osječkog odvjetnika Stjepana Hefera", *Scrinia sclavonica*, Slavonski Brod 2008., br. 8., 999–1032; Krešimir REGAN "Djelovanje Srpske pravoslavne crkve na području Banovine Hrvatske", u: *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva*, zbornik radova, Zagreb 2009., 249–278; Vasilije Đ. KRESTIĆ, Velikohrvatske pretenzije na delove Vojvodine, *Istraživanja*, 2009., br. 20, 127-143.; Krešimir REGAN, "Politička situacija u Dubrovačkom primorju uoči i nakon razgraničenja Banovine Hrvatske sa Zetskom banovinom", u: *Hrvatsko–crnogorski dodiri/crnogorsko–hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja.* Zbornik radova, Zagreb 2009., 531–556; Saša MARKOVIĆ i Snežana BESERMENJI, „Odnos Srpskog kulturnog kluba prema strukturi stanovništva Vojvodine". *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 131, 2010., 329–337; Krešimir REGAN, "The Serbina Orthodox Church and Croatian independence – Activity in the Banate of Croatia", *Review of Croatian History*, 6 (2010) 1, 2010., 85–104; Sofija BOŽIĆ, "Hrvatsko pitanje i jugoslovenstvo na stranicama časopisa *Vidici* (1938–1940)". *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor,* vol. 7, 2010., 17–29; Krešimir REGAN, "Ocjena sporazuma Cvetković–Maček i oficirskog puča 27. ožujka 1941.", u: *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije*, ur. Zagreb 2011., 211–236; Franko MIROŠEVIĆ, "Političko opredjeljivanje birača kotara Dubrovnik 1931.–1940.", *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 1, 2011., 137–154.

[2] Iako su u glinskome kraju postojali članovi i simpatizeri drugih stranaka i udruga, koje su u svom članstvu također okupljale velik broj Srba, poput Jadranske straže ili Narodne odbrane, u ovoj raspravi nisu razmatrane jer nisu bitno utjecale na političke događaje. Također nije posebno razmatran ni HSS jer su njegova politička stajališta i djelatnost obrađene zajedno sa SDS-om kao dio politike Seljačko-demokratske koalicije, kao ni četnička udruženja. Zanimanje je gotovo isključivo usmjereno prema istraživanju političkoga djelovanja SDS-a i JRZ-a, koje su od 1939. do 1941. bile dvije najjače stranke sa srpskom većinom u članstvu i vodstvu u glinskome kraju, te na političku djelatnost društva Krajine i dijela svećenstva Srpske pravoslavne crkve koje su djelovale pod krilaticom "Srbi na okup", ali i na politički rad stranaka UO-a (Glavni odbor Narodne radikalne stranke, Demokratska stranka i Zemljoradnička stranka) i JNS-a.

[3] BANOVINA, *Hrvatska enciklopedija* 1, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1999., 600–601.

[4] *Prethodni rezultat popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd 1931., Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije; *Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske 1939 - 26. VIII. - 1940*, br. I, Zagreb 1940., Tisak Zakladne tiskare Narodnih novina (Zagreb), 304-305; Stjepan SRKULJ i Josip LUČIĆ, *Hrvatska povijest u dvadeset pet karata, prošireno i dopunjeno izdanje*, Zagreb 1966., 101; Franjo MARIĆ, *Pregled pučanstva Bosne i Hercegovine između 1879. i 1995. godine*, Zagreb 1996., Katehezijski salezijanski centar, 115.

[5] *Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske 1939 - 26. VIII. - 1940*, br. I., 304.

[6] Političko-pravni naziv za Kraljevinu Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju kao jedinstveno državno i političko tijelo, koji se u svakodnevnom životu uvriježio od XIX. st.

[7] Ferdo ČULINOVIĆ, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka* 2, Zagreb 1959., 272–273.

[8] Vidovdanski ustav i podjela Kraljevine SHS na oblasti nije samo negirala hrvatsku državnost, već je jednako tako negirala i srpsku te crnogorsku državnost.

[9] Vladko MAČEK, *Memoari*, Zagreb 1992, 122; Bogdan KRIZMAN, "Osvrt na biografiju Vlatka Mačeka", *Jugoslavenski istorijski časopis,* vol. 2, 1964., 62–70; Ljubo BOBAN, "Sastanak Vlatka Mačeka s knezom Pavlom (u studenome 1936.) i Milanom Stojadinovićem (u siječnju 1937.)", *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 2, 1970., 187–200.

[10] Blok narodnog sporazuma sklopili su 8. X. 1937. u ime SDK-a Vladko Maček (HSS) i Adam Pribićević (SDS), a u ime UO Jovan Jovanović (ZS), Ljubo Davidović (DS) i Aca Stanojević (Glavni odbor RS-a). O tome vidi opširnije: Ljubo BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965., štamparsko poduzeće Kultura, 185–186; Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928–1941.,* Zagreb 1974., (Liber), 291; Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka,* Zagreb 1983., 20; Drago ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, Zagreb 1991., 132; Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije/Hrvatski pogled*, Zagreb 1998., 189.

[11] Lista Bloka narodnog sporazuma s nositeljem Vladkom Mačekom osvojila je 1 364 524 glasova (44,90 %), a lista Jugoslavenske radikalne zajednice s nositeljem Milanom Stojadinovićem 1 643 783 glasova (54,09 %).

[12] Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*., sv. 2, 9–11; Franjo TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji,* sv. 2, Zagreb 1993., 243–245; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije/Hrvatski pogled*, 202.

[13] Talijanski ministar vanjskih poslova Galeazzo Ciano nudio je Mačeku uspostavu neovisnog hrvatskog kraljevstva koje bi personalnom unijom stupilo u državni savez s Kraljevinom Italijom s kojom bi imalo zajedničke vanjske poslove te obranu. Tu je ponudu Mačeku u Zagreb prenio hrvatski arhitekt Amadeo Carnelutti, Cianov osobni izaslanik, koji se s Mačekom sastao 29. listopada 1938. i 18. svibnja 1939. O tome vidi opširnije: Jacob HOPTNER, *Jugoslavija u krizi 1943–1941*., Rijeka 1972., 159–160; Ivanka REBERSKI, "Carnelutti Amadeo", *Hrvatski biografski leksikon*, 2., Zagreb 1898., Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 594–595; Vladko MAČEK, *Memoari*, 128–129; Krešimir REGAN, "Kraljevina Hrvatska i Tomislav II.", *Državnost*, vol. 3, 63–79; K. REGAN, isto, 64; Tomislav JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika 1939. – 1942.,* Zagreb 2000., 38–40.

[14] F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji,* sv. 2, 252–257.

[15] Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond br. 37, fasc. br. 2, jedinica opisa br. 11, Predmet: Geografska karta Jugoslavije s označenim teritorijama na kojima treba provesti plebiscit po zahtevima Vlatka Mačeka i Dragiše Cvetkovića; *Knez Pavle Karađorđević kraljevski namesnik 1934 – 1941* (katalog izložbe), Beograd 2007, Arhiv Srbije i Crne Gore, 32.

[16] LJ. BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, 185–186

[17] LJ. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, sv. 2, 61.

[18] LJ. BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, 187.

[19] LJ. BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, 160; LJ. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, sv. 2, 62; Stjepan ŠLABEK, *Banovina Hrvatska/povijesno-pravni pristup, Kutina 1985.,* 19–20; V. MAČEK, *Memoari*, 13–133; F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 2, 262–265; Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.* Zagreb 1996., 13.

[20] U ovlasti Banovine Hrvatske bili su preneseni poslovi poljoprivrede, trgovine, industrije, šuma, rudnika, građevina, socijalne politike i narodnog zdravlja, tjelesnog odgoja, pravde, prosvjete i unutarnje uprave, a za financiranje tih poslova Banovini Hrvatskoj dana je potrebna financijska samostalnost iz autonomnih prihoda. Na središnjoj vladi ostali su vanjski, vojni i sigurnosni poslovi te oni poslovi, koji su osiguravali jedinstveni gospodarski i novčarski sustav. *Godišnjak* 1940: 297.

[21] *Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske 1939 – 26. VIII. – 1940*, 297.

[22] "Banovina Hrvatska u brojkama", *Hrvatski dnevnik*, 29. VIII. 1939., 2–3. (*Hrvatski dnevnik*, 29. VIII. 1939., 2–3; Vladimir PAVLIKOVIĆ, *Banovina Hrvatska: politička, administrativna i ekonomska struktura,* Zagreb 1939., 77–78.

[23] V. PAVLIKOVIĆ, isto, 76–77.

[24] Istočna Slavonija, zapadni Srijem, Bosanska Posavina, zapadna Slavonija i virovitička Podravina, Banovina, Kordun, Lika i kontinentalni dio sjeverne i srednje Dalmacije (Ravni kotari, Bukovica, Kninska krajina te zapadni dijelovi Cetinske krajine).

[25] F. ČULINOVIĆ, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, sv. 2. Zagreb 1959., 293–300.

[26] "U slučaju rata, mobilizacije, nereda i pobune, koje bi doveli u pitanje javni poredak i sigurnost države ili kada su do te mere uopšte ugroženi javni interesi, Kralj može, u tom izuzetnom slučaju, ukazom narediti da se privremeno preduzmu sve izvanredne neophodno potrebne mere u celoj Kraljevini ili u jednom njenom delu nezavisno od ustavnih i zakonskih propisa. Sve izuzetno preduzete mere podneće se naknadno narodnom predstavništvu na suglasnost. " Zbirka zakona 1939: 3.

[27] Zbirka zakona, uredba i naredba Banovine Hrvatske objavljenih do prosinca 1939. Zagreb 1939., Tisak Zakladne tiskare Narodnih novina u Zagrebu, 14-17.

[28] *Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske 1939 – 26. VIII. – 1940*, 657–658.

[29] Zbirka zakona, uredba i naredba Banovine Hrvatske objavljenih do prosinca 1939., 701, *Službene novine*, 18. IX. 1939, vol. 212:1

[30] LJ. BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček,* 412–418; Branko PETRANOVIĆ i Momčilo ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, I, 1914–1943., Beograd 1984., Prosveta; F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 2, 287.

[31] S Ivom Krbekom, prvim podbanom Banovine Hrvatske, oni su bili autori Uredbe o Banovini Hrvatskoj. O tome opširnije: Branko PETRANOVIĆ i Momčilo ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918/1988, tematska zbirka dokumenta,* 2. izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd 1988. Izdavačka radna organizacija „Rad", 299; F. TUĐMAN, isto.

[32] Poslovi poljoprivrede, trgovine, industrije, šuma, rudnika, građevina, socijalne politike i narodnog zdravlja, tjelesnog odgoja, pravde te školstva i unutrašnje uprave.

[33] Najvjerojatnije bi to tijelo funkcioniralo istovjetno Banskoj Vlasti Banovine Hrvatske.

[34] "Sporazum ili nesporazum", *Srpski glas,* 1. II. 1940., br. 12, 1.

[35] Adnan JAHIĆ, *Islamska zajednica u Bosni I Hercegovini za vrijeme Monarhističke Jugoslavije (1918–1941).* Zagreb 2010., Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju : Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice; Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.–1941.*, Zagreb 2012., Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Islamske zajednice.

[36] "Srbi na posao!". *Srpska štampa*, 10. II. 1940, br. 4, 4.

[37] Krilatica koju je u javnosti pustio Srpski kulturni klub u "momentu kada je ideja centralizma sporazumom između Cvetkovića i Mačeka bila sasvim ugrožena... " i kada se "strah za budućnost i potpuno nezadovoljstvo uvuklo među centraliste, gotovo samo Srbe, koji su ovu promjenu u državi vrlo teško podnijeli. " (S. DUJMOVIĆ, Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine prema Sporazumu Cvetković-Maček, 2, 54-69.); Krešimir REGAN, "Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska", *Časopis za suvremenu povijest*, 40 (2008) 2, 397–424.

[38] HDA, Banovina Hrvatska. Predsjednički ured Bana. Inv. br. 23 282/1939. Predmet: Raspust gradskih vijeća.

[39] "Imenovanja povjerenika u općinama". *Hrvatski dnevnik*, 29. IX. 1939., 5; "Razmještaj upravno-političkih činovnika na području banske Vlasti u Splitu". *Ibid*; "Derventa i Gradačac očišćeni od glavnih eksponenata Stojadinovićeve vlade". *Hrvatski dnevnik*, 28. IX. 1939., 3.

[40] "Raspuštena gradska vijeća". *Hrvatski dnevnik*, 1. IX. 1939., 5.

[41] "Uredba o službenim odnošajima banovinskih službenika", *Narodne novine,* 19. X. 1939., br. 247, 1.

[42] HDA, Banovina Hrvatska. Odjel za unutrašnje poslove. Inv. br.: 16 089/1939. Predmet: Gradačac srez - prijedlog raspusta općinskih odbora.

[43] "Uredba o izmjenama i dopunama Zakona o općinama od 14. III. 1933. u pogledu općinskih službenika općina banovine Hrvatske od 12. III. 1940". *Narodne novine*, 16. III. 1940., br. 63, 1.; "Naredba o službenim odnosima općinskih bilježnika i blagajnika bana I. Šubašića od 14. V. 1940. ", *Narodne novine*, 15. V. 1940, br. 108,: 2.

[44] "Uredba o premještanju školskih ravnatelja i kotarskih nadzornika". *Hrvatski dnevnik*, 28. V. 1940., 5.

[45] B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918/1988, tematska zbirka dokumenta* 430–432; LJ. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, 2, 151.

[46] "Ostavke u Gradskoj štedionici zagrebačkoj. Čitavi upravni i nadzorni odbor Gradske štedionice općine grada Zagreba dao je kolektivnu ostavku". *Hrvatski dnevnik*, 29. IX. 1939., 5.

[47] "Osnivanjem Banovine Hrvatske epidemično se među činovnicima Srbima pojavila želja za premještajima izvan ove banovine. Ne samo oni koji su premiješteni po potrebi službe ili su stavljeni centralnoj vladi na raspoloženje nego ostali, makar ovi bili rođeni u ovim krajevima, žele premještaj naročito u Dunavsku banovinu. Ovakva pojava ne može se drugačije okategorisati već kao intelektualni kukavičluk". "Intelektualna slabost". *Slavonija,* 25. X. 1939, br. 32, 1.

[48] Suzana LEČEK, "Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu 1936. – 1939.", *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 3, 2008., 229.

[49] S. LEČEK, „Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu 1936. – 1939.", 999 – 1032.

[50] HDA. Banovina Hrvatska. Predsjednički ured bana. Inv. br.: 78 830/II-4-939. Predmet: Gračac - razrješenje predsjednika općine i članova općinske uprave; Ibid. Inv. br.: 80 394-I-3-1939. Predmet: Šidski Banovci-općina - razrješenje predsjednika općine i članova općinske uprave; Ibid. Inv. br.: 80 393-I-3-1939. Predmet: Batrovci općina - razrješenje predsjednika općina i članova općinske uprave; Ibid. Inv. br.: 25 046/1939. Predmet: Sresko načelništvo u Slavonskome Brodu-postavljanje činovnika; Ibid. Inv. br.: 31 176/1939. Predmet: Sušac-postavljanje povjerenika. IBID. Inv. br.: 3 903/1939. Predmet: Slavonska Požega-raspust gradskog vijeća. Ibid. Inv. br.: 3 879/1939. Predmet: Kostajnica-Crnojević Ljuban, predsjednik općine - tužba; HDA. Banovina Hrvatska. Odjel za unutrašnje poslove. Inv. br.: 16 089/1939.Predmet: Gradačac srez-prijedlog raspusta općinskih odbora; "Raspuštena općinska vijeća", *Srijemski Hrvat,* 24. II. 1940., br. 9, 2.

[51] HDA, fond: Grupa XXIII. Izbori u Kraljevini Jugoslaviji. Općinski izbori Glina, Inv. br. 222. Predmet: Opština Klasnić, predsjednik opštine i članovi opštinske uprave ne vrše uredno svoje dužnosti, razrješenje.

[52] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br.: 6275. Predmet: Sresko načelstvo u Glini izvještava Bansku Vlast o razrješenju dužnosti predsjednika općinske uprave u općinama Banski Grabovac, Kraljevčani, Maja, Klasnić i Glina; HDA. Fond: Grupa XXIII. Izbori u Kraljevini Jugoslaviji. Općinski izbori Glina, Inv. br. 222. Predmet: Klasnić općina, razrješenje predsjednika općine i članove općinske uprave; ISTO, Predmet: Opština privremena uprava u Maji i Klasniću, uvodjenje u dužnost, izvještaj.

[53] HDA, fond: Grupa XXIII. Izbori u Kraljevini Jugoslaviji. Općinski izbori Glina. Inv. br. 222. Predmet: Opštinska privremena uprava u Maji i Klasniću, uvodjenje u dužnost – izvještaj.

[54] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6043. Predmet: Sresko načelstvo u Glini šalje banskoj vlasti izvještaj o političkoj situaciji u Kraljevčanima.

[55] Isto.

[56] Isto.

[57] Isto.

[58] HDA, fond: Grupa XXIII. Izbori u Kraljevini Jugoslaviji. Općinski izbori Glina. Inv. br. 222., Predmet: Izvještaj Steve T. Rakića, pomoć. perovodje v.r. o uvođenju u dužnost privremenih općinskih uprava u Maji i Klasniću.

[59] HDA, fond: Grupa XXIII. Izbori u Kraljevini Jugoslaviji. Općinski izbori Glina. Inv. br. 222. Predmet: Opština Klasnić, postavljanje dvojice članova privremene opštinske uprave.

[60] "Dozvoljeno održavanje javnih skupština". *Srijemski Hrvat,* 18. XI. 1939., br. 1, 3.

[61] Tu se ponajprije misli na vojne i redarstvene snage te na narodne zastupnike s područja Banovine Hrvatske, čiji mandat nije mogao biti poništen samim činom uspostave te nove jugoslavenske upravno-teritorijalne jedinice.

[62] Prema izvještaju o političkoj situaciji i raspoloženju naroda Ispostave Banske Vlasti u Splitu 16. listopada 1939., "stišavanju političkih strasti doprinijela je mnogo i zabrana održavanja zborova i manifestacija a i držanje prvaka svih političkih stranaka, koji su uočili potrebu reda i mira, ne samo u interesu državne zajednice, obzirom ne samo na političku situaciju u zemlji, nego i uopće medjunarodnu situaciju u svijetu. " HDA. Fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Predmet: Izvještaj o političkoj situaciji i raspoloženju naroda. Izvještaj Ispostave Banske Vlasti u Splitu od 16. studenoga 1939.

[63] "Opštinski izbori i Srbi u Hrvatskoj", *Nova srpska riječ,* 25. IV. 1940, br. 3, 3.

[64] "Zar i dr. Krizman huška". *Nova srpska riječ,* 9. V. 1940., br. 5, 3.

[65] "Gdje su bili samostalci kad se stvarala uredba o javnom glasanju na opštinskim izborima". *Nova srpska riječ,* 2. V. 1940., br. 4, 2.

[66] "Samostalci, narodno jedinstvo, ujedinjenje i sporazum. "*Nova srpska riječ,* 25. IV. 1940., br. 3, 4.

[67] Citat iz novinskoga članka Ljube Jurkovića „Postavljanje g. dr. Svetozara Ivkovića za podbana banovine Hrvatske" u *Srpskom ognjištu* 1. III. 1941.; Čedomir VIŠNJIĆ, *Srbi u Hrvatskoj/anotirana bibliografija.* Zagreb 2000., Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 269.

[68] "Opštinski izbori i Srbi u Hrvatskoj". *Nova srpska riječ,* 25. IV. 1940., br. 3, 3.

[69] "Sjednica Hrvatskog narodnog zastupstva", *Nova riječ,* 31. VIII. 1939., br. 142, 5.

[70] "Izbor banskih odbora", *Nova riječ,* br. 142, 31. VIII. 1939., 6.

[71] HDA, fond: HR-HDA-1353 (Grupa VI). Građanske stranke. Inv. br. 1388. Br. 20294. Predmet: Politički sastanak / dogovor / pristaša b.S.D.S. u Okučanima dana 23. IV. 1939.

[72] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 5539. Predmet: Kostajnica sresko načelništvo, politička situacija za mesec august- Izvještaj kotarskog načelstva Kostajnice od 5. IX. 1939.

[73] "Kretanje SDS u Vrbaskoj Banovini", *Nova riječ*, 2. XI. 1939., br. 151, 6.

[74] "Kretanje SDS", *Nova riječ*, 14. XII. 1939., br. 157: 6; „Sastanci i skupštine", *Nova riječ*, 21. XII. 1939., br. 158, 11.

[75] HDA, fond: HR-HDA-1353 (Grupa VI). Građanske stranke. Inv. br. 1389. Br. 42559. Predmet: Podunavac Danilo prota i predsjednik SDS-a iz Pakraca prijavljuje konferenciju S.D.S. u Bučju 3. IX. 1939. – Izvještaj kotarskog načelstva u Pakracu od 31. VIII. 1939.; IBID. Inv. br. 1389. Br. 43129. Predmet: Podunavac Danilo prota i predsjednik SDS-a iz Pakraca održao konferenciju u Bučju 3. IX. 1939. – Izvještaj kotarskog načelstva u Pakracu od 4. IX. 1939; HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 5464. Predmet: Pakrac, srez, izvještaj o političkoj situaciji u mesecu augustu 1939. – Izvještaj kotarskog načelstva u Pakracu od 1. IX. 1939; IBID. Inv. br. 5464. Predmet: Tromjesečni izvještaj o radu opšte uprave – Izvještaj kotarskog načelstva u Pakracu od 2. X.1939.

[76] HDA, fond: Grupa XXIII. Izbori u Kraljevini Jugoslaviji. Iv. br. 222. Predmet: Općinski izbori Glina 1936.

[77] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 5728. Predmet: Politička situacija u srezu glinskom (9. XII. 1939).

[78] HDA, fond: Grupa XXIII. Izbori u Kraljevini Jugoslaviji. Inv. br. 222., Predmet: Općinski izbori – izvještaj.

[79] Milan STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt,* Rijeka 1970., Otokar Keršovani, 524–525 i 598.

[80] LJ. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*., 2, 10-19.

[81] Isto, 50.

[82] LJ. BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, 245–246; LJ. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*., 2, 57–59.

[83] Izbačeni zastupnici JRZ-a tek su 22. I. 1940. osnovali novu stranku pod nazivom Srpska radikalna stranka. Kako je Milan Stojadinović i dalje bio glavna smetnja Dragiši Cvetkoviću u potpunome stjecanju političkoga povjerenja članova i pristaša JRZ-a, on ga se je u travnju 1940. odlučio zauvijek riješiti. Dana 19. IV. 1940. dao ga je uhititi i staviti u kućni pritvor izvan Beograda, u kojemu je ostao sve do 18. III. 1941. O tome opširnije: Isto, 247; M. STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt*, 587; LJ. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*., 259–260; F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji, sv 2*, 298.

[84] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6043, Predmet: Sresko načelstvo u Glini šalje banskoj vlasti izvještaj o političkoj situaciji u Kraljevčanima.

[85] Isto.

[86] Isto; B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918/1988, tematska zbirka dokumenta,* 2. izmenjeno i dopunjeno izdanje, 430–432; LJ. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*., 2, 151.

[87] "Odluke mesnog odbora naše stranke u Karlovcu". *Samouprava*, 17. VII. 1939., br. 1023, 2; "Odluke mesnog od-

bora naše stranke u Osijeku". *Samouprava*, 20. VII. 1939., br. 1026, 3; "Reorganizacije stranke u Đevđeliji." *Samouprava*, 25. VII. 1939., br. 1030, 2; Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 5539. Predmet: Kostajnica, sresko načelstvo, politička situacija za mesec august 1939. – Izvještaj kotarskog načelstva Kostajnice od 5. X. 1939. Održavanje izborne skupštine JRZ-a kostajničkog kotara 5. VIII. 1939); HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 5637. Predmet: Mjesečni izvještaj kotarskog načelstva Vrginmosta o političkoj situaciji za mjesec listopad 1939. (Održavanje izborne skupštine JRZ-a vrginmostskog kotara 28. X. 1939.); HDA, fond: HR-HDA-155 Banovina Hrvatska. Kabinet Bana. Opći spisi kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Inv. br. 22 076. Predmet: Gornji Vakuf, prijava održanja konferencije JRZ.

[88] "Zašto kriti istinu", *Srpska riječ*, 29. II. 1940., br. 5, 2.

[89] LJ. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*., 2, 198.

[90] B. PETRANOVIĆ i M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, I, 569–570.

[91] Cvetković je prilikom pregrupiranja jedinica lokalne uprave svoju pažnju usmjerio na one općine i kotare u kojima su Srbi činili znatni udio u ukupnome broju stanovništva, nadajući se da će tim administrativnim promjenama granica i teritorija uspjeti zadržati JRZ-ovu političku većinu. Među prvim takvim poslovima bilo je osnivanje okučanskog kotara nastalog izdvajanjem istočnih dijelova novskog kotara, južnih dijelova pakračkog kotara te zapadnih dijelova novogradiškoga kotara. Zahvaljujući spajanjem općina Dragalić, Medari, Okučani, Rajić i Stara Gradiška, taj je novi kotar imao apsolutnu srpsku većinu. Taj je posao nastavio i tijekom srpnja 1939., kada je iz sastava vukovarskog kotara izdvojio općinu Stari Jankovci i pripojio je vinkovačkom kotaru, potom kada je iz kotara Vrginmost izdvojio lasinjsku općinu i pripojio je pisarovinskomu kotaru te kada je iz sastava vojnićkog kotara izdvojio općinu Barilović i pripojio je karlovačkome kotaru, pa su, prema Pavlakoviću, "u kotaru Vojnić ostali gotovo sami pravoslavni žitelji". O tome vidi: HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 5575. Br. 4120/1939. Predmet: Tromjesečni izvještaj o radu općе uprave za mjesec jul, august i septembar 1939. sreskog načelstva u Okučanima; V. PAVLIKOVIĆ, *Banovina Hrvatska: politička, administrativna i ekonomska struktura,76*; KRAJINA, *Krajina – Srbi u našim sjevero-zapadnim pokrajinama*, Zagreb 1939., 12.;

[V]. Pavlaković, isto; "Uredba o promeni područja Sreza Vojnić i Karlovac" i "Uredba o promeni područja Sreza vukovarskog i vinkovačkog"; *Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske 1939 - 26. VIII. – 1940*., 698.

[92] O vezama između JRZ-a i Krajine biti će više govora u idućem poglavlju.

[93] "JRZ je riješila, da će ona još raspiriti nezadovoljstvo sa sporazumom, samo da zadrži svoje pozicije, zauzete po diktaturi. U Beogradu u vladi sporazuma, u Zagrebu u opoziciji protiv sporazuma. Zato je i osnovala svoj organ (Nova srpska riječ), koji je odmah počeo s najvećim huškanjem. JRZ je htjela, da mjerodavnim faktorima pokaže da parola "na okup Srbi" pali samo pod zastavom JRZ, a da zato ne treba nikakve koncentracije, ne treba ni drugih skupštinskih izbora, jer ova zastupa većinu Srba"."*Nova riječ* o koncentraciji i općinskim izborima", *Obzor*, 24. V. 1940, br. 118, 3.

[94] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Br. 14123. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Glini od 16. III. 1940.

[95] "Poslije opštinskih izbora u banovini Hrvatskoj. *Samouprava* o opštinskim izborima". *Nova srpska riječ,* 30. V. 1940, br. 8, 4.

[96] "Rezultati općinskih izbora u Hrvatskoj". *Hrvatski dnevnik*, 22. V. 1940., 5–6; "Naknadni ispravci rezultata opš. izbora", *Nova srpska riječ,* 6. VI. 1940, br. 9, 5; "*Politika* o općinskim izborima". *Hrvatski dnevnik*, 25. V. 1940., 5; "Rezultati naknadnih općinskih izbora u Hrvatskoj". *Hrvatski dnevnik*, 28. V. 1940., 5; "Rezultati općinskih izbora u mješovitim općinama banovine Hrvatske". *Hrvatski dnevnik*, 29. V. 1940., 5; "Rezultati općinskih izbora od nedjelje". *Hrvatski dnevnik*, 4. VI. 1940., 1; "Značajni rezultati općinskih izbora u derventskom kotaru". *Hrvatski dnevnik*, 5. VI. 1940., 5; Dušan PLENČA, *Kninska ratna vremena 1850-1946/Knin-Drniš-Bukovica-Ravni kotari,* Zagreb 1986., Globus, 135.

[97] Najveći incident HSZ-a, koji je prijetio da se pretvori u ozbiljan obračun između dijela Hrvata i Srba glinskog kraja dogodio se 9. XI. 1939., kada je oko tristotinjak pripadnika ove organizacije na inicijativu svojih članova iz sela Male Soline spremalo na napad na srpsko selo Jamu jer je "neko od članova HSZ navodno proneo vest medju narodom, da su ovi seljaci otišli u Glinu po oružje, koje će dobiti kod sreskog načelstva". HDA, fond: HR-HDA-1353 (Grupa VI). Građanske stranke. Inv. br. 2064. Predmet: Nezakoniti rad članova HSZ u selu Maloj Solni izveštava (glinski kotar). Izvještaj Savskog žandarmerijskoga puka od 15. XI. 1939. Odjeljak za državnu zaštitu Banske Vlasti Banovine Hrvatske.

[98] Krilaticom „Srbi na okup" se u hrvatskoj historiografiji već pomalo kolokvijalno označava protusporazumski i protubanovinski pokret osobito raširen među pripadnicima srpskog naroda s područja Banovine Hrvatske te Vrbaske, Drinske i Dunavske banovine krajem 1930-ih i početkom 1940-ih.

[99] HDA, fond: HR-HDA-1353 (Grupa VI). Građanske stranke. Inv. br.: 2970. Predmet: Krajina udruženje za kul-

turno-prosvjetno unapređenje naroda. S obzirom da osnivači Krajine nisu bili poznati široj javnosti, u zagrebačkoj *Novoj riječi* objavljeno je nekoliko informacija o njima. "Ljudi su se pitali ko to vodi, a pokretači su se krili. Da ne bi bilo zabune, ipak treba objaviti imena onih koji su potpisali pravila. Ovo su oni: Stevo Stojanović, rodom Ličanin, po zanimanju upravitelj Agrarnih zajednica u Zagrebu, kandidat na svim izborima diktature; Stevo Kalember, porijeklom Ličanin; Dr. V. Đurić, porijeklom Kordunaš, po zanimanju profesor univerziteta. To je znameniti "gospodin iz automobila" u kalendaru "Seljačkog kola" ove godine; biv. radikal; M. Sadžak, porijeklom Banovac, zanimanje policijski činovnik; Dr. Luka Marić, porijeklom Banovac, zanimanjem profesor univerziteta (kad je vidio u što je zapeo, povukao je svoj potpis i nije više "Krajišnik"); Ing. Dragomir Subotić, porijeklom Srijemac, činovnik Saveza srp. zemlj. zadruga; presađen Krajišnik itd. Biv. radikal; Bogdan Miletić, porijeklom Srijemac, činovnik Saveza srp. zemlj. zadruga i on presađen. Biv. radikal; L. Jakšić, porijeklom Ličanin, inače sveštenik u Zagrebu; Dr. Vladimir Varićak, porijeklom Ličanin, inače advokat. Biv. radikal; Jovo Milojević, porijeklom Slavonac, zanimanje učitelj u Zagrebu, znameniti Jugoslaven iz šestog januara. Presađeni Krajišnik; Žestić, porijeklom Slavonac, zanimanjem brijač iz Zagreba, poznati jugoslavenski soko, i presađeni Krajišnik." "Oko Krajine/ Perjanice Krajine", *Nova riječ,* 30. III. 1939, br. 120., 9.

[100] Taj članak *Pravila* bio je doslovno primijenjen u slučaju glinskog kotara, kada je 3. XII. 1939. u Glini održana konferencija članova i simpatizera društva Krajina koji su pod predsjedanjem dr. Stevana Brankovića donijeli rezoluciju u kojoj su zatražili da se svi kotari od Jasenovca do Knina s apsolutnom srpskom većinom odvoje od Banovine Hrvatske. Vidi: HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Br. 14123. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Glini od 16. III. 1940.

[101] Prema osnivačima društva, Krajina je trebala u svojim granicama obuhvatiti s obje strane bivše bosansko-hrvatske granice kostajnički, petrinjski, glinski, vrgomoski, vojnićki, slunjski, korenički, udbinski, donjolapački, gračački, otočački, dubički, bosanskonovski, dvorski, bosanskokrupski, cazinski, bihaćki, bosanskopetrovački, ključki, sanski, kninski i benkovački kotar te znatan dio ogulinskog kotara.

[102] Ono je prvu podružnicu osnovalo 1. V. 1939. u Korenici, drugu podružnicu 28. VI. 1939. u Petrinji, a treću podružnicu u Glini 8. VII. 1939. U Hrvatskome državnome arhivu to su dosada jedino dokumentima potvrđeni ogranci toga društva na području Savske banovine, odnosno na području kasnije Banovine Hrvatske. HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 5531. Predmet: Političke prilike i dogadjaji u mjesecu aprilu 1939. god. – Izvještaj kotarskog načelstva u Korenici od 1. V. 1939.; HDA, fond: HR-HDA-1353 (Grupa VI). Građanske stranke.Inv. br. 2881. Br. 3314. Predmet: Krajina udruženje za kulturno i privredno podizanje sela, osnutak mjesne organizacije u Petrinji; HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 5507. Predmet: Tromjesečni izvještaj o radu opšte uprave za tromjesečje srpanj, kolovoz i rujan 1939.

[103] U radu se rabi termin akcijski odbor za sve krizne stožere koje su protubanovinski i protusporazumski politički raspoloženi Srbi osnivali na cijelome teritoriju Banovine Hrvatske. Iako su se na nekim područjima Banovine Hrvatske upravo tako zvali (dakako u obliku "akcioni odbor"), kao što je to bio slučaj s Likom, Kordunom ili bosanskom Posavinom, potpuno iste organizacije protusporazumski i protubanovinski raspoloženih Srba na drugim prostorima Banovine Hrvatske zvale su se sasvim drugačije, o čemu najbolje svjedoči primjer sjeverne Dalmacije, gdje se je krizni stožer sjevernodalmatinskih Srba zvao "Komisija spasa Srba sjeverne Dalmacije". KRAJINA, *Krajina – Srbi u našim sjevero-zapadnim pokrajinama*, 3–6.

[104] "Osnivanje društva Krajina", *Nova riječ,* 2. III. 1939., br. 116: 2; "Pozadina akcije samozvanih "krajišnika", *Hrvatski dnevnik*, 17. I. 1940., 5; Krešimir REGAN, "Političko djelovanje Krajine u Banovini Hrvatskoj", *Historijski zbornik*, vol. 60, 2007., 179–213.

[105] "Prva njihova konferencija u Glini 3. XII. 1939. bila je formalno pod firmom JRZ, ali je to stvarno bilo društvo Krajina". HDA.Fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 5728. Predmet: Politička situacija u srezu glinskom. Izvještaj kotarskog načelstva u Glini od 9. XII. 1939; IBID. Inv. br. 5921. Predmet: Izvještaj o sastanku Srba glinskog i petrinjskog kotara i rezolucije s tog zbora; IBID. Inv. br. 6129. Predmet: Ocjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup".

[106] Isto.

[107] Jedna od prvih akcija Jovana Obrenovića bilo je organiziranje rušenja privremene općinske uprave općine Kraljevčani, koja je preuzela vlast u općini 11. XII. 1939. kada je Stevo Lelić preuzeo dužnost privremenog upravitelja. HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6043. Predmet: sresko načelništvo u Glini šalje Banskoj Vlasti izvještaj o političkoj situaciji u Kraljevčanima.

[108] Isto.

[109] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Vrginmostu od 13. III. 1940.

[110] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Vrginmostu od 15. III. 1940.

[111] Vođe SNO u kotaru Vrginmost su: Radivoj Verkapić, dr., odvjetnik iz Beograda; bivši zastupnik kotara Vrginmost, pristaša JRZ, a ranije SDS-a; Marko Samardžija, umirovljeni općinski bilježnik općine Vrginmost, pristaša Radikalne stranke, potom JNS-a i konačno JRZ-a; Marko Crevar, trgovac iz Vrginmosta, pristaša Radikalne stranke, potom JNS-a i konačno JRZ-a; Dušan Crevar, trgovac iz Vrginmosta, pristaša JNS, potom JRZ-a. Isto.

[112] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Inv. br. 17867. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih srezova sa područja Banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Otočcu od 7. IV. 1940.

[113] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Br. 14123. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Glini od 16. III. 1940.

[114] "Akcijski odbor Banije" autorski je radni naslov koji će u nastavku teksta biti korišten u opisivanju političkih aktivnosti društva Krajina na tome području.

[115] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6129. Predmet: Ocjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup"

[116] Senator dr. Petar Zec iz Gospića bio je vođa tzv. Savske grupe JNS-a, koja se protivila politici središnjice stranke iz Beograda te se isticala protusporazumskom i protubanovinskom politikom pod krilaticom „Srbi na okup".

[117] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Inv. br. 13719. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih srezova sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Petrinji od 13. III. 1940.; LJ.BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, 1, 213.

[118] O tome svjedoči izvještaj Odjela za unutrašnje poslove Banske Vlasti od 13. IV. 1940., u kojemu se posebno ističe činjenica da je akcija za odcjepljenje i odvajanje pojedinih kotara od Banovine Hrvatske bila jaka "neposredno nakon sklapanja sporazuma, ali je konkretan oblik dobila tijekom studenog i prosinca 1939. ". HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Predmet: Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup"– izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. IV. 1940.

[119] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Okučanima od 15. III. 1940.; IBID. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih srezova sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Petrinji od 13. III. 1940.

[120] S obzirom na to da kotarski načelnici Petrinje i Okučana znaju za održavanje toga skupa, a ogulinski načelnik ne, daje nam pretpostaviti da je i on sam bio uključen u političku aktivnost društva Krajina. Slična se je situacija dogodila i u otočačkome kotaru, čiji je načelnik u svojemu prvom izvještaju o djelatnosti nositelja pokreta pod parolom "Srbi na okup" u tome kotaru od 14. III. 1940. javio Banskoj Vlasti "da na području ovog sreza nije primijećen niti opažen pokret sa parolom "Srbi na okup" te da se ne vodi kakova akcija za odvajanjem i odcjepljenjem srezova sa srpskim pučanstvom iz područja banovine Hrvatske", kao i da nisu "na području ovog sreza (…) zapažena nikakova propaganda ili politička akcija medju srpskim dijelom žiteljstva, te opće nisu držani zborovi ili političke konferencije", da bi u svojemu novom izvještaju od 7. IV. 1940. dostavio temeljiti izvještaj o sastanku u Vrhovinama. Budući da su za taj sastanak znali ne samo kotarski načelnik Slunja nego i uredništvo i čitateljstvo SDS-ovske *Nove riječi*, također nam daje za pravo da pretpostavimo da je i otočački kotarski načelnik bio uključen u političke aktivnosti društva Krajina. Da je i samim primateljima toga izvještaja u Banskoj Vlasti otočački kotarski načelnik bio "politički sumnjiv", svjedoči rukom dopisana rečenica na tome izvješću, u kojemu primatelj izvještaja javlja da "zamje. načel. u Otočcu moli da izvještaj upotpuni s obzirom na konferenciju senatora Zeca u Vrhovinama". HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Ogulinu od 14. III. 1940; IBID. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Otočcu od 14. III. 1940; IBID. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Otočcu od 7. IV. 1940; IBID. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Slunju od 17. III. 1940; "Sastanak dr. Zeca i drugova", *Nova riječ,* 7. XII. 1939, br. 156, 6.

[121] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Br. 14132. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Okučanima od 15. III. 1940.

[122] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Predmet: Izvještaj o političkoj situaciji i raspolo-

ženju naroda. – Izvještaj Ispostave Banske Vlasti u Splitu od 16. XI. 1939.

[123] HDA, fond: HR-HDA-155 Banovina Hrvatska. Kabinet Bana. Opći spisi kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Inv. br. 22050. Predmet: Novaković Vlade održanje sastanja u selu Strmici bez odobrenja vlasti – izvještaj sreskog načelstva u Kninu od 27. IV. 1940.

[124] "Pozadina akcije samozvanih *krajišnika*", *Hrvatski dnevnik*, 17. I. 1940, 5; "Dopis iz Like", *Srpski glas*, 1. II. 1940, br. 12, 10.

[125] "Osnivanje društva Krajina", *Nova riječ* , 2. III. 1939, br. 116, 12.

[126] HDA, fond: HR-HDA-1363 (Grupa XXI). Politička situacija. Predmet: Ocjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup" – izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. IV. 1940.

[127] HDA. XXI. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Vrginmostu od 15. III. 1940. (Jelić-Butić 1990, XVIII: 27)

[128] HDA, fond: HR-HDA-155 Banovina Hrvatska. Kabinet Bana. Opći spisi kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Inv. br. 27871/1940. Predmet: Letak "Srpski seljački narode" - rasturanje; IBID. Inv. br. 30782/1940. Predmet: Političkog sastanka održavanje po g. Ministru ing. Bešliću. Izvještaj poglavarstva općine trgovišta Orahovica od 24. V. 1940.

[129] Vidi prilog: Pregled izbornih rezultata srpskih stranaka i "srpskih nezavisnih lista" po općinama Banovine Hrvatske (izvod za Glinu i Vrginmost), str. 87.

[130] HDA. Grupa XXI. Inv. br. 5921. Predmet: Izvještaj o sastanku Srba glinskog i petrinjskog kotara i rezolucije s tog zbora.

[131] HDA. Grupa XXI. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Br. 14123. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Glini od 16. III. 1940.

[132] Preuzeto iz: K. REGAN, *Političko djelovanje Krajine u Banovini Hrvatskoj*, 207–212.

[133] Prema prvim neslužbenim rezultatima izbora, tu je općinu osvojio SDS.

[134] Prema prvim neslužbenim rezultatima izbora, tu je općinu osvojio SDS.

3.

RASLOJAVANJA U SAMOSTALNOJ DEMOKRATSKOJ STRANCI U SENCI SVETSKOGA RATA: „SELJAČKO KOLO“ 1939–1941.

Gordana Krivokapić Jović

UDK: 329SDS“1939/41“
Kategorizacija: Pregledni rad

Sažetak ► Autorica problematizira položaj Srba u Hrvatskoj uoči Drugog svetskog rata kroz analizu sadržaja lista „Seljačko kolo“ u razdoblju 1939–1941. Naglasak stavlja na delovanje Samostalne demokratske stranke i Društva „Seljačko kolo“ u godinama koje obeležava obnova demokratije u Kraljevini Jugoslaviji i snažno jačanje levih i desnih političkih pokreta. To se događa i u Glini i glinskom kraju u perioda1938–1941. godine. U Glini, i gravitirajućem pojasu, događalo se ono što su Adam Pribićević i Antonije Dergenc beležili kao uočljive pojave u srpskim zajednicama uopšte, a to je pre svega prodor novih ideja koje se suprotstavljaju onima koje oni zastupaju U vremenu kad za umerene nema mesta, stranka se raslojava prema navedenom obrascu unatoč nastojanja njenog vodstva, osobito Adama Pribićevića.

Summary ► The author uses an analysis of the contents of the *Seljačko kolo* newspaper from 1939 to 1941 to examine the situation of the Serbs in Croatia on the eve of the Second World War. She focuses on the activities of the Independent Democratic Party and the *Seljačko kolo* Association over years that saw democracy restored in the Kingdom of Yugoslavia and a considerable revitalisation of both left and right-wing political movements. The key years in Glina and the Glina region were 1938 to 1941, when Glina and its hinterland underwent what Adam Pribićević and Antonije Dergenc saw as phenomena common to Serb communities more generally, viz. the penetration of new ideas opposed to the ideas represented by their parties. At a time that left no room for the moderate, the parties factionalised in line with this pattern, despite the efforts of its leadership, particularly Pribićević.

Ključne riječi ► „Seljačko kolo“, Samostalna demokratska stranka, Srbi u Hrvatskoj, hrvatsko-srpski odnosi, predratno razdoblje, seljačko pitanje, Adam Pribićević
Key words ► „Seljačko kolo“, the Independent Democratic Party, Serbs in Croatia, Croat-Serb relations, the prewar period, the peasant question, Adam Pribićević.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.10

ŠTA JE „SELJAČKO KOLO“ U VREME OBNOVE DEMOKRATIJE U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1935–1941.

Društvo „Seljačko kolo“ bilo je deo sistema organizacija i institucija srpskog naroda u istorijskoj Hrvatskoj, sa trajanjem i ugledom, sa tradicijom, i kao takvo je imalo svoje mesto i značaj. Za sam časopis pod tim imenom, period od 1935. do 1941. godine bio je njegov do tada treći ciklus izlaženja i to pod novim imenom.[1] Vlasnik mu je bio Valerijan Pribićević, urednik Antonije Srnić, dok je Adam Pribićević bio predsednik samog društva, i „duša i telo“ organizacije i časopisa. Bio je i neka vrsta počasnog predsednika Samostalne demokratske stranke (SDS), kao nastavljač tradicija Pribićevića u njoj. Na taj položaj dao je ostavku kada je sklopljen sporazum Cvetković-Maček, avgusta 1939, za koji je rekao da ništa o njemu i nije znao.[2] List i samo društvo su se izdržavali od pretplata i priloga, kao i sve sirotinjske radnje, a najveći deo posla je obavljao sam Adam Pribićević.[3]

Za Adama Pribićevića je „Seljačko kolo“, nekadašnje „Srpsko kolo“, bilo „moje dete i moja velika ljubav“.[4] Mimo ovakvog ličnog osećaja, Adam Pribićević se uvek nalazio u žiži svih poslova oko lista i organizacije „Srpskog kola“/„Seljačkog kola“. Bio je samo povremeno od-

sutan. Jednom zbog psihofizičke iscpljenosti, tokom 1911. i 1912., kada se oporavljao na češkom selu godinu dana.[5] Vratio se kući uoči početka Balkanskih ratova, u koje je otišao kao ratni izveštač „Srbobrana". „Seljačko kolo" je zabranjeno 1914. uoči rata, kao što su u krešendu zabranjivane mnoge radnje koje su nosile srpsko obeležje tokom 1912, 1913. i 1914. Pošto je obnovio izlaženje lista u Zagrebu 1919, bio je jedno vreme odsutan, radeći na seoskom imanju svog prijatelja u Sremu, a posle, pokušavajući da kupi i organizuje rad na svom imanju na Kosovu, koje je konačno i kupio sa bratom Milanom (tokom 1920, 1921. i 1922.). Od 1925/6. godine on je živeo na svom imanju u blizini Vučitrna na Kosovu, kada je i redakcija „Srpskog kola" prešla u Beograd. I pored njegovih ličnih uspona i padova, odsustvovanja, njegov rad u „Seljačkom kolu" i oko njega bio je kontinuiran, stamen, kreativan, požrtvovan. On je u taj časopis i organizaciju ugradio svoj veliki stručni angažman na selu i među seljacima, izatkan na podlozi njegovog doživljaja moderne evropske demokratije kao ipak (duboko) humanog društva, i na podlozi njegove lične emocionalne vezanosti za zemlju i selo.[6]

Njegov projekat fizički i materijalno sređenog i obezbeđenog sela, prosperitetnih agrarnih zajednica (zato što su usklađene sa opštim trendovima razvoja kapitalizma), uokvirenog humanijim oblikom moderne evropske demokratije, gde su te zajednice bile u ravnoteži sa gradskim i građanskim zajednicama, bio je oštra suprotnost desničarski i diktatorski nastrojenim onovremenim evropskim demokratijama, u njegovoj zemlji i u okruženju. (Nije li to bio jedan oblik zaštite „Slovenskog Juga od kapitalizma koji melje sve pred sobom"?)[7] Više njegov život i delanje na selu svedoče o tome, nego njegovo pisanije. Neki autori misle (Čedo Višnjić) kako su „njegove tvrdnje, kako selo i seljaci, ako treba mogu i bez gospode, teorijski (su) potpuno promašene, ali su s njegove strane mišljene ozbiljno i iskreno." Višnjić dalje veli da se „izvjesni životni i socijalni minimalizam javljao (se) stalno kod njega kao program relativne autarhičnosti, iako je dobro znao stanje sela i seljaka." „Njegova koncepcija nacionalizma potlačene nacije 'volimo svoje, najviše što se može' a ne mrzimo tuđe, osim lagane dvoličnosti ima i svoju granicu, i ona tendira ka nekoj vrsti idealne samoizolacije, ka zatvorenoj seljačkoj državi."[8]

Politički prijatelji Adama Pribićevića rešili su da u jesen 1935. godine ponovo pokrenu nekadašnje „Srpsko kolo", pod novim dozvoljenim nazivom „Seljačko kolo". Nove okolnosti su dovele do toga, ukinuta je diktatura i obnavljale su se demokratske institucije u Kraljevini Jugoslaviji. U maju 1935. sprovedeni su izbori. Otvorio se srpsko-hrvatski sukob i na lokalnom, i na opštem planu.[9] To je trenutak kada je Adama brat Valerijan pozvao da dođe u Beograd, gde je trebalo da bude 1. septembra, i ponovo organizuje izlaženje sada „Seljačkog kola". A on je on stigao tek krajem novembra te godine.

Kada je u septembru 1936. umro njegov brat Svetozar Pribićević, njemu je „natureno", kako on to kaže, i predsedništvo stranke. Simbolika je bila jasna: kontinuitet stranke i prisustva Pribićevića na čelu stranke, vaskrsavanje ideja i politike Svetozara Pribićevića, organizacioni kontinuitet stranke, trajanje istih ljudi u rukovodstvu stranke, negovanje tradicije kroz trajanje i ugled. Od tog položaja Adam je „jedva pobegao" posle 26. avgusta 1939. godine, posle sklapanja sporazuma Cvetković-Maček.[10]

Malo se društvo okupljalo u rukovodstvu „Seljačkog kola", i prelivalo se sa rukovodstvom Samostalne demokratske stranke. Uvek je cela izdavačka, propagandna delatnost nekadašnje Srpske narodne samostalne stranke (SNSS) u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno u Kraljevini Ugarskoj Habzburške Monarhije, izgledala kao proširena porodična radnja i kao jezgra te stranke, koja je umnogome organizaciono, društveno i ekonomski preživela Prvi svetski rat. Jedan od četvorice braće Pribićević, Valerijan, bio je vlasnik obnovljenog časopisa „Seljačko kolo", urednik je bio Antonije Srnić, a stalno prisutan u redakciji od vođstva Samostalne demokratske stranke bio je njen generalni sekretar Milan Durman. Uz njih, stalni saradnici bili su Adam Pribićević, Sava P. Selenić, Većeslav Vilder, Antonije Dergenc.[11] Časopis je izlazio od 1. novembra 1935. do 3. aprila 1941. godine. Izašlo je ukupno 149 brojeva. Do aprila 1938. Uredništvo je sedelo u Beogradu, a onda je prešlo u Zagreb. Uz predsedništvo stranke, Adam Pribićević je bio i predsednik Društva „Seljačko kolo", Milan Durman bio je glavni sekretar Društva, a potpredsednici su bili dr Srđan Budisavljević i Sava N. Kosanović. Porodično-prijateljska povezanost ovog društva je očevidna i poznata, kao i organizaciono prelivanje stranke i njenih institucija.

Samu organizaciju Društva „Seljačko kolo" činila je Središnica Društva (sedište je bilo u Zagrebu, Ilica 7/II), zatim mreža sreskih organizacija Društva, koje su bile predstavljene u središnici po poverenicima, i u okviru sreskih mreža seoskih organizacija „Seljačkog kola". Au-

tori se slažu da je uloga Adama Pribićevića bila dominantna i u stvaranju mreže društava „Seljačkog kola". Tako Sobolevski u svom tekstu[12] (o organizacijama Seljačkog kola u Vrbovskom i Ogulinskom kotaru) kaže da je više činilaca uticalo na osnivanje i kasnije delovanje „Seljačkih kola". Adama Pribićevića, koga apostrofira kao političara i pravnika, vidi kao odlučujuću ličnost u tome, zajedno sa grupom političkih istomišljenika. Kaže da su njegove namere u tom pravcu bile intenzivirane pošto je postao predsednik SDS-a nakon što je njegov brat Svetozar Pribićević umro, u Pragu, 15. septembra 1936. Misli da je osnovni motiv za pokretanje ove široke radnje bilo teško gospodarsko, kulturno i prosvetno stanje srpskih zajednica, kao i ugledanje na organizaciju i delovanje HSS-a i „Seljačke sloge" kod Hrvata. Da se zaključiti da je i objavljivanje knjige *Seljak* i pisanje „Seljačkog kola" bilo u svrhu političke promocije Adama Pribićevića i njegovog kruga. Za pravila „Seljačkog kola", koja je napisao Adam Pribićević, kaže da su očevidno urađena po uzoru na pravila „Seljačke sloge" i „Gospodarske sloge". Ta pravila upućuju na zaključak da su mreže tih organizacija viđene kao dopuna zadružnom pokretu, kao širem i značajnijem društveno-ekonomskom pokretu.

Sobolevski ne upućuje uopšte na tradiciju društva i lista koje je organizovano i trajalo i u prethodnim decenijama pod imenom „Srpsko kolo".

Ono što na opštem planu karakteriše organizaciju ovog društva, u vreme njenog revitalizovanja od 1935. godine, je oslabljena veza između grada i sela, posebno u poređenju sa decenijama uoči Prvog svetskog rata, i smena takozvanog srednjeg sloja Samostalne demokratske stranke i Društva „Seljačko kolo" na seoskom/mesnom, i sreskom/kotarskom nivou.[13] Smena stare, tradicionalne narodne inteligencije (popova, učitelja, lokalnih trgovaca i „veleposednika", lugara/šumara, i sl.) novom, mlađom generacijom, omladinom koja se sa raznih strana vraćala sa školovanja u svoj rodni kraj, događala se tada. To je ispitano u nekoliko mikroistraživanja.[14] No autor M. Sobolevski, čije istraživanje se odnosi na kotareve Ogulin i Vrbovsko u periodu 1937–1941, upozorava „da ogranci Seljačkog kola nisu bili masovni članstvom, te se taj broj kretao od dvadesetak do osamdesetak članova. S tim u vezi nije moguće utvrditi dobnu i spolnu strukturu članova, cjelovite uprave pojedinih ogranaka za većinu ogranaka i u kojoj su mjeri članove seljake podržali pripadnici seoske inteligencije (učitelji, svećenici, liječnici i sl.), osim u pojedinim primjerima."[15]

Stari srednji sloj cele društvene strukture srpske zajednice, a i hrvatske s kojom je delio društveni milje provincijskih gradića/varoši i varošica, ali i većih gradova u Hrvatskoj, se promenio: njegova starija generacija je odlazila iz života (rat, posledice rata), pripadnici srednje i mlađe generacije u njoj su se raselili u veće centre zbog karijere i zarade, u lokalnoj sredini njihova mesta su zauzeli novi ljudi. Oni su sa manje iskustva, manje takta, više frustracija i više gramzivosti, vodili malu lokalnu politiku. U okolnostima u kojima su mnoge lokalne hrvatske i srpske firme ispropadale tokom rata, a srpske se obnovile brže i ojačale na račun ovih drugih, lokalni društveni „ekvilibrijum" je bio bitno narušen. Nove generacije koje su se trunile od agrarnih zajednica nisu se više kretale utabanim stazama predaka i birale tradicionalne profesije lokalnog profila. Novi državni kontekst aktivirao je mlade ljude, naročito one iz agrarnih sredina, u jugoslovenskom pravcu otvarajući im put za susret sa novim idejama. U ovom procesu su nestale mnoge porodice koje su utkale sebe i svoju sudbinu npr. u glinski i banijski društveni milje u prvim decenijama 20. veka, kao što su Ercegovci, Majstorovići, Peleši, Pribićevići.

PITANJE RASLOJAVANJA, RASKOLA, ODVAJANJA U SDS-U 1939–1941.

Da je došlo do raslojavanja, „raskola", u Samostalnoj demokratskoj stranci u teškim i dramatičnim vremenima izbijanja Drugog svetskog rata 1939, pa dok taj rat nije stigao do južnoslovenskih prostora početkom aprila 1941, postalo je istorijski izvesno pre svega naknadnim svedočenjima, *sećanjem*, pošto se rat već dogodio. Srbi sa istorijskih prostora Hrvatske već doživeli tragediju uništenja, i odigrali svoju veliku istorijsku ulogu u antifašističkom, oslobodilačkom i takođe revolucionarnom ratu. „Sećanje" je nastajalo u krilu pobedničkog, partizanskog i levičarskog i komunističkog pokreta, i tek posle istoriografije, koja se uostalom naslanjala na ta *sećanja*.

U nekoliko navrata, kada je to bilo aktuelno, srpska i hrvatska istoriografija je napravila analizu skupštinskih izbora s proleća 1935. i od 11. decembra 1938, kao i opštinskih izbora iz 1936. i 1940. godine, npr. u Glinskoj općini, koji su jasno upućivali na dubinske promene u političkom opredeljivanju srpskih zajednica sa prostora Hrvatske. To su baš one zajednice gde je nastala i trajala organizacija Srpske narodne samostalne stranke, odno-

sno potonji SDS.[16] Da li je time bio razbijen bedem jednog od najznačajnijih sektarijanskih pokreta na južnoslovenskim prostorima, koji je svedočio da je dinamika demokratskog razvoja ipak davala rezultate?

Malo se tog „raskola" može videti na stranicama „Seljačkog kola", tek u tragovima. Poneki antistaljinistički, antikomunistički komentar, iskaz Adama Pribićevića, nešto malo Milana Durmana, ali posredno, nešto malo od Save P. Selenića. S druge strane, nekog odjeka tog raskola ima na stranicama onovremenog „Vjesnika" i nešto malo u „Proleteru".[17]

Pored arhivske građe (mnogo manje), i onovremene štampe (nešto više), sećanje pojedinaca nam omogućava da donekle sagledamo procep koji je nastao između srpske i hrvatske zajednice u Glini i kotaru, zapravo gravitirajućem agrarnom pojasu, ali daje sasvim malo uvida o procepu unutar srpske zajednice. Ni ovi poslednji pokušaji da se „sruši" antifašizam srpskih zajednica tzv. Gornje Krajine nisu dali nikakvog rezultata, sem nešto pokušaja objašnjenja.

List „Seljačko kolo" oskudno beleži raslojavanja u organizacijama SDS-a i Društvu „Seljačko kolo", sve do pred sam dolazak rata na nekadašnje jugoslovenske granice. Tada se sa pouzdanošću beleži prodor „drugih ideja" u društva „Seljačkog kola", koja su inače smatrana nepolitičkim organizacijama. U septembru 1939. Antonije Dergenc je napravio jednu široku analizu prodora novih ideja u ta društva, i onih s levice, i onih s desnice. Smatrao je da „ ... istina, to je malo zapažljivo, ali ga imade ...", i da je država ravnodušna prema svemu tome, i da „nema nikakve pomoći i podrške od strane ustanova i vlasti ... (koje) ometaju nas" u odbrani demokratije protiv nedemokratskih ideja, ciljeva i metoda.[18]

U martu 1941. godine „Seljačko kolo" donosi tekst na 10. i 11. strani o „Konferenciji sreskih povjerenika Seljačkog kola u Zagrebu" (ovde se ne kaže kad ali se misli na niz sastanaka i konferencija koje je SDS i društvo Seljačko kolo održalo 22, 23, 25. februara 1941) na kojoj je doneta Rezolucija od pet tačaka: o prosvetnim prilikama na srpskom selu koje su ocenjene kao rđave, o tome „da knjiga dođe na selo" što je uspelo vrlo ograničeno i pored svih akcija koje su se sprovodile, o tome da „Seljačko kolo" nema podršku inteligencije (mislilo se demokratske, koja nije ni nacionalistička desnica ni komunistička levica), o tome da su prilike u kojima živi i radi omladina (na selu) loše, i o kulturnoj i ekonomskoj obnovi sela.[19]

Potonji profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu Čedo Rajačić, rodom od Kostajnice, bio je pred Drugi svetski rat advokat u Glini.[20] U razgovoru sa njim o političkim prilikama u Glini uoči rata, moglo se čuti da je kao advokat bio član lokalnog SDS-a, da nije „bežao" od komunista, da je imao „neke odnose" sa njima. Kod njega su dolazili Srbi, a kod Mirka Puka[21], tada advokata u Glini, Hrvati. Za Mirka Puka se znalo da je bio vojnik u austrougarskoj vojsci na ruskom frontu za vreme Prvog svetskog rata, da je tu zarobljen, i da nije hteo da ide na solunski front.[22] Adam Pribićević je, pošto je zarobljen na samom početku Prvog svetskog rata, takođe „svršio" u austrougarskoj vojsci, sa drugim idealima i željama, o čemu je ostavio nezaboravne stranice u svojim autobiografskim spisima.[23] Da nije ispisao te autobiografske spise, ostao bi zapravo kao i Čedo Rajačić i Mirko Puk, skoro potpuni anonimus u lokalnoj i široj, srpskoj i hrvatskoj istoriji. Da li se o njima i njihovoj delatnosti uoči rata može suditi na osnovu njihove potonje karijere i sudbine tokom Drugog svetskog rata i posle?

Kada se govori o „raslojavanju", „raskolu" u SDS-u u onih nekoliko godina od početka rata u Evropi pa dok on nije došao na jugoslovenske prostore, misli se na „odvajanje" tzv. levog krila od „desnog". Ljuban Đurić u svom članku „Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ u kotaru Glina do aprila 1941. godine"[24], gde inače prati opstojanje, organizovanje i dinamiku aktivnosti Komunističke partije Jugoslavije/Hrvatske u kotaru Glina, vidi raslojavanje/raskol u SDS-u kao posledicu sporazuma Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. Takođe govori o političkom raslojavanju u HSS-u između levog i desnog krila, kao posledici tog sporazuma, „pod utjecajem KPJ i mnogih rodoljuba." Članovi Glavnog odbora SDS-a, dr Rade Pribićević, dr Čedo Rajačić, dr Srđan Budisavljević i drugi, veli on, odvajaju levo od desnog krila stranke. Odvajanje navedenih, kako on to kaže, iz Glavnog odbora SDS-a u jesen 1939, propagiranje zajedničke borbe Srba i Hrvata protiv „nenarodnog režima, velikosrpske i velikohrvatske buržoazije, ... fašizma" odvojilo ih je od njihovih prirodnih saveznika i približilo komunistima. Tako je došlo do sastanka Josipa Broza Tita i dr Rade Pribićevića u Zagrebu. Isticanje ovih događaja, i ovakvo njihovo povezivanje, kao izraz sveukupne pobede antifašističke levice na jugoslovenskim prostorima, u lokalnim sredinama koje su nekada bile baza opstojanja SDS-a bilo je dominantno. Malo je bilo onih koji su se pitali šta se tu zapravo događalo, te se dogodila 1941.

O raslojavanju/raskolu se malo može naći na stranicama „Seljačkog kola", naprotiv, sve je prikriveno, ili da kažemo sve se prikriva. Ako bi na osnovu opšteg sadržaja 148 brojeva u tom periodu pozicionirali glavne aktere časopisa, onda bi za Adama Pribićevića rekli da je antifašista, demokrata, pacifista, antikomunista, antistaljinista, da je jugoslovenski raspoložen. Savo P. Selenić (profesor) koji je živeo u Beogradu, bio je „seljački sin", stalno je učestvovao na zborovima SDS-a po Sremu, bio je „radikalan", Milan Durman[25] je bio umeren, Većeslav Vilder je bio bliže Adamu, a Antonije Dergenc između Adama i Save P. Selenića. Iz tzv. levičarske perspektive, ondašnjih i potonjih komunista, ono što se odvojilo kao „levo krilo SDS-a" (dr Srđan Budisavljević[26], dr Čedomir Čedo Rajačić, dr Rade Pribićević, poslednja dvojica lično bliski), ostavilo je za sobom ono što je preostalo kao „desno krilo". Da li je jezgro oko Adama Pribićevića, koje smo gore skicirali, i pored svih međusobnih razlika, predstavljalo tzv. desno krilo? I gde je tu bilo mesto Save N. Kosanovića? Iz ukupne analize „Seljačkog kola", pre bi se moglo govoriti o centru, i odvajanju „levog centra", jer su oni svi bili izrazito umereni u svim pravcima, po svim političkim pitanjima.

KONTINUITET POLITIKE SRPSKE NARODNE SAMOSTALNE STRANKE I SRPSKO-HRVATSKE KOALICIJE: DA LI JE BILO MOGUĆE USPOSTAVITI ?

Od proleća 1935. godine, sva aktivnost oko „Seljačkog kola" je ličila na vaskrsavanje politike SNSS-a i Hrvatsko-srpske koalicije. U tom pokušaju „vaskrsavanja" pojavio se čak i Danilo Dimović.[27] Međutim, ono što je bilo moguće na prelomu 19. u 20. vek i u prvim decenijama 20. veka, pokazalo se kao nemoguće u 1930-im godinama, u hladnoj senci Drugog svetskog rata koji je već počeo. Okolnosti su naoko inspirisale aktiviranje: diktaturu je smenila obnova demokratije, ali je Adam Pribićević sve vreme govorio o rđavim posledicama diktature. Na šta je sve mislio? Dogodilo se da je dinamika demokratskog aktiviranja, aktivirala i levicu (KPH-KPJ) i desnicu, i to ne samo nacionalističku nego i fašističku. SDS je i dalje u centar svog posmatranja i analize stavljala položaj Srba na istorijskim prostorima Hrvatske, ali i šire, kako su opšte geostrateške okolnosti uticale na taj položaj, i naravno kako su posledične unutrašnje sveukupne prilike kreirale taj položaj, takođe kakve su sve bile lokalne prilike. Ono što je bilo očevidno je da su se lokalne prilike izmenile i da je tu bilo nemoguće ostvariti na starim pretpostavkama savez sa hrvatskim zajednicama, i da je SDS, bar ona oko „Seljačkog kola", praktično bila isključena iz pregovora na opštedržavnom nivou koji su vodili ka sporazumu Cvetković-Maček, 26. avgusta 1939.[28] Kakvo je značenje to imalo?

Kao što je u decenijama pred Prvi svetski rat 1914–1918, kako su se menjale geostrateške okolnosti na Balkanu, od aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine do Balkanskih ratova 1912–1913, ispitivao sve mogućnosti trajanja i opstojanja svog naroda, svoje zajednice u južnoslovenskom okruženju, Svetozar Pribićević je to radio i u političkoj praksi jugoslovenske države. U vreme aneksione krize 1908–1909, on je video kao povoljnije rešenje za Srbe u ondašnjoj Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, realizovanje ideje Velike Hrvatske, u kojoj bi Srbi brojčano ojačani bili društveno, ekonomski i politički ravnopravniji. Mogućnost realizovanja ideje Velike Srbije je u njemu izazivala zebnju jer je ostavljala kao realnu mogućnost da srpske zajednice koje je predstavljala SNSS ostanu izvan nje, „opet kao neka krajina" kako je on to govorio. O Bosni i Hercegovini je razmišljao kao o teritoriji koja odlučuje gde će pasti težište jugoslovenskog ujedinjenja.[29]

Na političkoj pozornici nove jugoslovenske države on je takođe ispitivao mogućnosti pozicioniranja svoje stranke i zajednice koju je predstavljala, u rasponu od tzv. Pašić-Pribićević koalicije („PP", SDS i NRS), preko integrisanja u Demokratsku stranku, do sklapanja Seljačko demokratske koalicije (SDK) 1927. godine (SDS i HSS). Blok narodnog sporazuma iz 1937. (8. oktobar) bio je neka varijanta toga. Posle „obnove demokratije" kroz izbore u proleće (5. maj) 1935, on je vodio ka pobedi na izborima u decembru 1938. U međuvremenu, krajem septembra 1936. godine, Pribićević je otišao i iz života, ne samo iz politike. Cela 1939. godina je prošla u građenju sporazuma Cvetković-Maček, do koga je i došlo 26. avgusta te godine. Međunacionalni sukobi i sveukupno nacionalno pitanje u Kraljevini Jugoslaviji su dobili obeležje rešavanja tzv. hrvatskog nacionalnog pitanja. Još jednom je hrvatska nacionalna ideja spojena sa hrvatskom državnom idejom (ideja Trojednice) poslužila kao poluga za reorganizaciju celine južnoslovenskog prostora. SDS okupljen oko „Seljačkog kola", na čelu sa Adamom Pribićevićem, bio je isključen iz tih radnji.[30]

Autor Tonko Barčot u svojoj studiji o „Ispostavi banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu 1939–1941", i Kra-

ljevskoj banskoj vlasti u Primorskoj banovini 1929–1939. koja je prethodila, analizira ono što zove „stvarnost samouprave" i „put do sporazuma".[31] On veli da je početkom juna 1939. godine, a posle odcepljenja Slovačke od Češke u nacističkoj režiji, kada se pripremao novi susret između Cvetkovića i Mačeka, Srđan Budisavljević izradio jedan kompromisni nacrt za državno preuređenje.[32] Samostalne demokrate su nastojale da se postigne sporazum između Mačeka – HSS-a, Ujedinjene opozicije i Jugoslovenske nacionalne stranke – JNS-e. Prema tom nacrtu jedna od tri jedince, ili banovine kako o tome govori Dejan Đokić (u svojoj knjizi *Nedostižni sporazum, srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*) bi bila Hrvatska, koja bi obuhvatala Savsku, Primorsku i Vrbasku banovinu, bez Dubrovnika, bez delova Srema, i bez delova same Vrbaske banovine. U tom bi se okviru prema Budisavljevićevom nacrtu, osigurala izvesna samouprava za Dalmaciju i za Vrbasku banovinu, a da bi se ublažio „ultraplemenski karakter vlasti u centru – Zagrebu", kako veli Barčot. On dalje kaže da je Maček izjavio da prima ovaj predlog na znanje, više da ne zakoči inicijativu nekih ljudi iz SDS-a, nego što je verovao u njen uspeh. Iz ovog nacrta se jasno videlo, kako se dalje kaže, da su „samostalci priželjkivali što veći broj Srba u hrvatskoj jedinici, da bi imali što veći oslonac u političkom delovanju". U tom nacrtu je više nego upadljiv predlog o samoupravi Dalmacije, a samostalci su bili jedina politička snaga koja je pre, tokom i posle sporazuma spominjala mogućnost autonomnog položaja Dalmacije u novoj državnoj reorganizaciji. SDS je jedina politička stranka koja je u Banovini Hrvatskoj teritorijalno i organizaciono uređenje prilagodila novoj situaciji, pa je za područje „Ispostave banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu" imala poseban Okružni odbor SDS-a. Da li se iza predloga o samoupravi Dalmacije (Primorske banovine) i Vrbaske banovine krila neka šira ideja decentralizacije Banovine Hrvatske, kao još jedan zov iz prošlosti, još jedan od oprobanih načina da se artikuliše položaj Srba na ovim prostorima.[33]

U okolnostima posle sklapanja sporazuma Cvetković-Maček tzv. levo krilo SDS-a se aktiviralo u pravcu saveza sa narastajućom antifašističkom, narodnofrontovskom levicom na prostoru gde je istorijski organizovan i trajao SDS. Ko se kome, kako i kada, približavao u lokalnim sredinama, i većim središtima, teško je rekonstruisati. Kretanja u starim političkim organizacijama, kao što je bio i SDS, i već oprobani politički manevri sa hrvatskim političkim strankama, su se poklapali sa glavnim kretanjima u Komunističkoj partiji Jugoslavije (KPJ), gde se obavljala njena federalizacija stvaranjem KP Hrvatske i KP Slovenije 1935. (Ostaje samo pitanje da to nije imalo neko drugo značenje.) Opšta linija razdvajanja je bila fašizam i desnica i antifašizam i levica. Tu za umerene nije bilo mesta, a krug okupljen oko „Seljačkog kola" i Adama Pribićevića je inače bio mali, a bivao je sve usamljenji, otuđeniji i izolovaniji, i bili su umerenjaci.

Pomeranja na evropskoj političkoj sceni tokom 1938. i 1939. godine, koja su nepogrešivo proizvodila pomeranja i na jugoslovenskoj političkoj sceni, sve do sklapanja sporazuma Cvetković-Maček u avgustu 1939. i izbijanja rata u Evropi u septembru, učinili su da srpske zajednice sa hrvatskih istorijskih prostora upadljivo izgube svoj društveni i politički značaj i snagu. Taj gubitak je dramatično otvarao prostor za izmenu njihovog položaja.

Skoro svaki projekat preuređenja Kraljevine Jugoslavije krio je za njih neku zamku, čak i oni nastali u njihovim redovima. Zato se mala grupa umerenjaka okupljena u „Seljačkom kolu" čelično drži opšteg državnog, društvenog i ekonomskog plana, sagledava pitanja i probleme iz perspektive celine prostora i ljudi na njemu, ima u vidu evropske i svetske trendove, i u određivanju prema spolja i prema iznutra. Naslućuje, ili zna, da je suština u nekim drugim tokovima a ne u iscrtavanju granica. Preko svog lista „Nova riječ", čiji je urednik Većeslav Vilder, antifašizam propagira kao svoju novu ideologiju, a narodnofrontovske ideje kao novu politiku.[34]

„SELJAČKO KOLO" 1939–1941. : SADRŽAJ

Raspon tema o kojima se piše u „Seljačkom kolu" nije bio mali. Zapravo iznenađuje raznovrsnost sadržaja, ali i konsistentnost mišljenja glavnih saradnika i uređivačke politike. Pitanje/razmatranje ideje „slobode iznutra", „slobode spolja" i „nedeljivosti slobode" su bile teme na kojima su iznošena različita mišljenja, ali ne i suprotstavljena. Moguće je uspostaviti i neku hijerarhiju vrednosti, kada je u pitanju ideja slobode, koju je uspostavio autorski krug oko časopisa: najvažnijim se smatrao „narodni opstanak" o čemu je dosta pisao Adam Pribićević, zatim demokratske slobode odnosno političke i građanske slobode, pa socijalne i ekonomske slobode i na kraju nacionalna sloboda. O ovim temama je dosta pisao Antonije Dergenc čija je najopštija fraza glasila „demokratija je najveće jemstvo i osigurač slobode". Moguća je

analiza ideja cele grupe: A. Pribićevića, A. Durmana, S. Selenića, A. Dergenca i V. Vildera. Može se govoriti i o „vaskrsu" ideja Svetozara Pribićevića, prosto zato što je njegova misao uvek prepoznatljiva i na stranicama „Seljačkog kola".

U 1. broju obnovljenog „Seljačkog kola" (1. novembar 1935) A. Pribićević piše programski uvodni članak pod naslovom „Naš put". Kao osnovne trendove svetske politike vidi: one antidemokratske, fašizam, odbranu interesa velikog kapitala, imperijalnu politiku, rat a ne mir. Trendovi u unutrašnjoj politici su bili: srpsko-hrvatski spor nastao posle ubistva Stjepana Radića, pooštren posle toga, i kao odgovor politiku sporazuma Srba i Hrvata kao staru politiku Svetozara Pribićevića. Treći element sagledavanja opštih i posebnih prilika bila je sveprisutna privredna kriza čije se prevladavanje vidi u tzv. podizanju sela, u „savezi sela i cveta naše inteligencije". Nije li to anticipacija onoga što će se dogoditi, ali ne sa idejama Svetozara i Adama Pribićevića?

Sava P. Selenić u istom broju piše, a o tome piše i inače, o socijalnoj suštini hrvatskog pitanja. „Hrvatsko pitanje je seljačko pitanje, veli on. Jer dokle god se na tom pitanju može izazvati svađa dotle će se od te svađe koristiti treći, a štetu će plaćati hrvatski i srpski seljak."[35] On se generalno zalagao da se sa hrvatskog pitanja pređe na „sva pitanja", kako je on to govorio, što je značilo da je u osnovi njegovog razmišljanja jugoslovenska celina. A ne nacionalna ili nekakva druga posebnost.

Milan Durman je u svojim razmišljanjima opšte društvene i političke pozicije Srba sa prostora Hrvatske, bio više okrenut ka Beogradu. Da li je predstavljao neku desnicu u tom malom društvu? Njegove uobičajene sintagme su bile „zar opet da budemo Krajina", mi nećemo da budemo moneta za potkusurivanje tuđih računa i kamen smutnje u ovoj državi", „mi nećemo da budemo ni austrijska Krajina ni irski Ulster". Nisu li ih ovakvi stavovi vodili u samom startu u neki oblik izolacije ?

Jer ako su u suštini bili poklonici ideje sporazuma Srba i Hrvata, čiji je osnovni politički cilj bio njihov savez na lokalnom planu i u istorijskim okvirima Hrvatske, oni nisu mogli da izbegnu svoju širu ulogu na opštem, tadašnjem jugoslovenskom planu. Ta uloga nije proisticala iz njihove društvene ili političke snage, a ponajmanje iz njihove ekonomske snage. Ona je proisticala prosto iz mesta gde su se nalazili na jugoslovenskoj mapi, i istorijske uloge koju su igrali na prostorima Hrvatske. Jedno od istorijskih rešenja za njih je svakako bilo da u savezu sa Hrvatima izađu iz „krajiškog položaja". Međutim, oni su se u projektu Banovine Hrvatske, kako se došlo do njega avgusta 1939. našli u priličnoj izolaciji, i najšire društveno i politički. Vrhunac te situacije je bio, ako je verovati Savi N. Kosanoviću, da je Svetozar Ivković od V. Mačeka iskamčio svoj položaj podbana.[36]

U ovom krugu okupljenom oko „Seljačkog kola" Pero Manojlović neprekidno piše o problemima imovnih općina.[37]

Da li se u godinama koje su prethodile izbijanju rata (1935–1939) smanjivao prostor udaljenosti tzv. visoke politike, politike koja je dolazila iz državnih centara, i lokalnih događanja ? To je prostor koji je „Seljačko kolo" svojim pisanjem htelo da prevaziđe, zalažući se za umerenije stavove, umerenjiju politiku i ponašanje. Lokalna percepcija državne i nacionalne politike takođe je bila udaljena od one prve, tzv. visoke politike. Lokalna politika je zaprvo bila u raskoraku i sa drugim nivoima vlasti, ukoliko su ti drugi nivoi uopšte funkcionisali. [38]

GLINA: IZLOMLJENI MOZAIK

Mogućnosti rekonstrukcije lokalnih prilika i događanja, pa i onih u Glini i glinskom kraju, bitno je ograničena nerazvijenošću lokalnih istoriografija uopšte, odsustvom pisanih sećanja, dnevnika, zabeleški lokalnog sadržaja, i prirodom odnosa dve postojeće zajednice gde međuetnička komunikacija nije uspevala da nadvlada sektašku logiku.

Dosadašanja istoriografija je zabeležila nešto od hronologije društvenih i političkih lomova u srpskim zajednicama Gline i glinskog kraja u deceniji uoči rata. Posebno oko skupštinskih izbora u proleće 1935. i u decembru 1938, opštinskih izbora. 19. maja 1940. Za ove poslednje postoje dragoceni podaci o „rascepkanosti" unutar SDS-a i „otkrivanju" više od 50 aktivista frankovaca tokom predizborne borbe, „usponu" komunista.[39]

Bedem Samostalne demokratske stranke je u Glini i glinskom kraju bio načet u događanjima tokom perioda1938–1941. godine. U Glini, i gravitirajućem pojasu, događalo se ono što su Adam Pribićević i Antonije Dergenc beležili kao uočljive pojave u srpskim zajednicama uopšte, a to je pre svega prodor novih ideja koje se suprotstavljaju onima koje oni zastupaju. U sklopu toga Adam kritikuje „moderni herojski kult" kod naroda koji se još nije izlečio od „nacionalnog herojskog kulta". Antonije Dergenc sa više otvorenosti beleži prodor levih, komunističkih ideja u organizacije društva „Seljačko

kolo", kao onih koje postaju konkurentne idejama građanske demokratije, ali i onima koje svojom agresivnošću ruše narodnofrontovski ekvilibrijum.[40]

U svom broju od 6. marta 1941. godine „Seljačko kolo" beleži da je u nedelju, 23. februara, održana Sreska konferencija SDS-a u Glini, i da su bili prisutni izaslanici svih sela glinskog sreza. Od vođstva stranke bio je prisutan njen generalni sekretar Milan Durman, koji je govorio o političkoj situaciji. Šta je govorio nije zabeleženo. Konferenciju je otvorio Stevo Gajić, gostioničar, dugogodišnji funkcioner SDS-a u Glini i srezu. Ne zna se koje je sve funkcije u stranci obavljao i kada, ali se zna da je bio i predsednik Društva „Seljačko kolo" i da ga je na tom položaju zamenio jedan od glavnih glinskih komunista Stojan Vujaklija.[41] Toj sreskoj konferenciji je predsedavao Jovan Ćorković iz Bačuge, a o lokalnim pitanjima su govorili Simo Jednak i Damjan Samardžić, ali takođe nije zabeleženo šta.[42] Ćorković je u septembru 1939, zajedno sa dr Radom Pribićevićem (koji je još uvek bio advokat u Petrinji) govorio u ime SDS-a na sahrani Milana Matijevića, čuvenog „glinskog trgovca i posednika, starog prijatelja i saradnika SDS-a, Hrvata samostalca ...". [43]

„SELJAČKO KOLO" 1939–1941.: OSNOVNE TENDENCIJE VREMENA I POGLEDI NA PROŠLOST

Istorijski trenutak je učinio da se na stranicama „Seljačkog kola" mnogo razmišlja o osnovnim tendencijama vremena, geostrategiji Balkana i položaju Južnih Slovena na njemu, o položaju i sudbini malih naroda, o istoriji, njenim porukama, onim značajnim, korisnim i pozitivnim, u hladnoj senci svetskoga rata.

Ideje i stavovi koji se iznose jasno govore koja je idejna pozicija društva koje se okupljalo oko časopisa, a posredno se može rekonstruisati i njihova pozicija u stranci i drugim institucijama srpsko-hrvatskih zajednica na tim prostorima, kao i šira društvena pozicija.

Ogranak „Seljačkog kola" u Banja Luci je krajem 1940. i početkom 1941. organizovao predavanja o najvažnijim pitanjima epohe i trenutka. Tom prilikom gost je bio tada senator i predsednik Izvršnog odbora SDS-a Većeslav Vilder. On je u nedelju 29. decembra 1940. pre podne održao konferenciju pristaša SDS-a Banja Luka, kojoj je prisustvovao i predsednik HSS-a Banja Luka Drago Ćosić. Za sada nema zapisnika sa te konferencije. Njegovo predavanje pod naslovom „Borba svetova i naš položaj u toj borbi" je kroz jedan autorski tekst (pisac „R.K.") predstavljeno u „Seljačkom kolu". Tu je istaknut njegov stav da stranački programi u onom trenutku nisu aktuelni, da je odbrana interesa „naše zemlje" najbitnija, i da se treba boriti protiv svih pokušaja unutrašnjeg defetizma. Ako su Prvi i Drugi balkanski i Prvi svetski rat bili „ideološki" kako to kaže Vilder, posle Drugog svetskog rata nastupiće „novi poredak" u kome će pitanje socijalnih reformi biti središnje. Uostalom, veli on, to su smernice engleske Radničke partije. Liberalna demokratija je dotrajala, poentirao je, a na pozornicu stupa „demokracija socijalna". Poruka za okupljene je bila da je „naša zadaća da se čuvamo i stvaramo bolji život u svojoj slobodnoj državi i da ne kopiramo nikoga."[44]

Adam Pribićević, koji gotovo da nije komentarisao sporazum Cvetković-Maček s kraja avgusta 1939, govori u tom istom trenutku o blagodetima „unutrašnje sloge" i „sloge sa svojim susedima". Na putu smo, veli on, da unutrašnju slogu nadopunimo slogom sa svojim susedima, a unutrašnja i spoljašnja sloga treba da obezbedi malim narodima slobodu i sigurnost. A onda sledi iskaz koji je suština njegovog jugoslovenstva

> Ovo je drugi Božić što ga slavimo iznutra smireni i složni, iza deset godina strašnog unutrašnjeg razdora, koji je bio naš opstanak stavio pod znak pitanja. A kako je unutrašnja sloga prvo jemstvo narodnog održanja, mi u njoj dobismo jaku naknadu za to što nas je svetski nemir doveo u opasan položaj. Složni iznutra, mi ćemo lakše odoleti i svetskom vihoru, koji zavija oko nas.

Guslanje o imućnom, prosvećenom i naprednom selu i njegovom značaju za državu i društvo, pogotovo u teškim trenutcima, je bila druga strana medalje kod njega. Poslednje misli sa njim deli i Sava N. Kosanović.[45] Uz ovakve sadržaje su diskretno provučene informacije o upravi u Banovini Hrvatskoj i gonjenju Srba u njoj.[46]

Antifašistički i antikomunistički stavovi se jasno iznose u „Seljačkom kolu" uvek kada se govori o odnosima SSSR-a i Nemačke, njihovom paktu i novim sporazumima. Analiza situacije u okupiranoj i tzv. slobodnoj Francuskoj pokazuje da je uočeno da je i desnica i levica u Francuskoj agitovala da se ne treba boriti, što se naziva propagandom, izdajom, kukavštinom. Dakle, ostajalo je još samo to šta je radila Engleska, odnosno Velika Britanija, i provejava mišljenje da se treba boriti kao Englezi i Škoti, ujedinjeno, složno i organizovano, u odbrani otadžbine, slobode i demokratije. Analiza međusobnih

odnosa ovih država, sem V. Britanije, pokazuje u čemu se one slažu. Najupadljivije je da sav izvoz, sve ide prema Nemačkoj, iz SSSR-a, Poljske, Francuske, Češke, Rumunije koje su pod nemačkom upravom, kao i iz Mađarske, Jugoslavije i Bugarske, koje nisu. SSSR se uskladio sa Nemačkom, veli se tu, jer je slab da se bori sa njom, gleda da iz nemačkih neprilika izvuče što više, vlada je kod njih diktatorska i mrzi demokratiju (kao i u Nemačkoj), i gaji nadu da će rat osiromašiti oba protivnika, misli se na Nemačku i zapadne demokratije, te će to dovesti do revolucije.[47]

Povodom izbora dr Svetozara Ivkovića za podbana u Banovini Hrvatskoj (ban dr Ivan Šubašić) razmišlja se o politici koju su vodili najistaknutiji Srbi u Monarhiji tokom 19. i 20. stoleća. O onima koji su u najtežim časovima stajali „uz bok" Hrvata, što je bio istorijski zadatak najboljih Srba u Hrvatskoj, što je bila njihova politika, o Svetozaru Miletiću, Politu Desančiću, Svetozaru Pribićeviću. Oni su bili dobri, hrabri i dalekovidi, i pripada im zasluga što se kroz istoriju sačuvala srpsko-hrvatska zajednica.[48]

Dr Svetozaru Ivkoviću se na istom mestu u „Seljačkom kolu" pripisuju lepe osobine skromnog, povučenog čoveka, besplatnog branioca u svim političkim procesima, koji je posle studija prava (Debrecin, Kluž, Beč, Berlin, Zagreb) otvorio advokaturu u Zagrebu i stekao lep ugled. Bio je podpredsednik Advokatske komore u Zagrebu, prvak SDS-a, predsednik MO SDS – Zagreb, član GO i IO SDS-a, kandidat liste SDS-a na listi dr Mačeka na izborima od 11. decembra 1938.[49]

Kao najveća ratna opasnost za Balkan u tom trenutku, viđen je Italijansko-grčki rat i eventualne bugarske ratne operacije. Ističe se da je list oduvek bio protiv svakog rata, i da se ljudi u njemu nisu ponašali kao „bivši pacifisti sa dvostrukim standardima": kad jedan osvaja onda je to imperijalizam, a kad to drugi čini onda je to oslobađanje; kada jedan davi male narode onda je neprijatelj malih naroda, a drugi kad ih davi on je spasitelj i prijatelj. Sudbina malih naroda se analizira najšire (pravo na život i odbranu rodne grude), pa se kaže da se „poraz u ratu za male države pretvara (se) danas odmah i u smrt naroda čije su to države bile. Danas se poraženim malim narodima otima njihova zemlja, i njihovi svi drugi poslovi, ... poraženi narodi (se) raseljavaju tamo, gde će u tuđini izgubiti svoju narodnost, ..., danas se poraženim narodima zatvaraju sva vrata nauke, škole, da ostanu večite sluge ..." Kao jedini izuzetak među poraženima se vide „moderni Turci" koji su visoko nadmašili „stare Turke".[50]

Modernim imperijalizmima se suprotstavljaju stari, istorijski imperijalizmi, u kojima su se potčinjeni, pokoreni narodi, kao i danas, borili na suprotstavljenim stranama „verno i junački" (Srbi u Habzburškom i Osmanlijskom Carstvu).

Dramatičnost trenutka, i poruke istorije, se mere i na pitanju vlasništva nad zemljom. Adam Pribićević je tu imao razvijeno i zaokruženo mišljenje, koje ide do duboko u prošlost. On kaže da je pod turskim udarcem prsla „naša država" u paramparčad, i da su nestali ne samo plemići već i građani. Ostao je jedino seljak na dedovskoj zemlji, veli on, pa je napunio gradove kada je došao čas. Ali gde je nestalo Srba seljaka u okolini „naših starih gradova", nastavlja, tu su ti gradovi i danas, posle trideset godina „naše vladavine", ostali velikom većinom tuđi (Prizren, Peć, Đakovica, Priština, Vučitrn). Ističe kako Nemci danas rade drugačije nego u prošlosti, kada su poljske i češke krajeve naseljavali svoje stanovništvo u gradove, pa su se ti Nemci zajedno sa tim gradovima vremenom slavizirali pod pritiskom slovenskog stanovništva koje je ulazilo izokola. Danas Nemci, veli on, u okolice slovenskih gradova, koje su odlučili učiniti nacionalno nemačkim, preseljavaju nemačke seljake.[51]

U februaru 1941. variraju se iste teme koje su bile aktuelne u avgustu 1939. godine, uoči izbijanja drugog svetskog rata u Evropi, kada je bilo neophodno „ukloniti s puta srpsko-hrvatsku zađevicu, odnosno ostvariti sporazum."[52] Tada Adam Pribićević analizira geostrategiju Balkana i Južnih Slovena: Balkan je tako važno mesto u Evropi, a Jugoslavija na Balkanu, da se nijednoj velikoj državi neće dopustiti da zauzme Balkan, bile one u savezu sa balkanskim državama ili ne. Ko bi osvojio Balkan, taj bi zavladao celim Sredozemnim morem, mišljenje je Adama Pribićevića. Time bi zatvorio Engleskoj put u Indiju, Rusiji južni put u Sredozemno more i u svet, a Francuskoj doveo u opasnost njene velike i vredne posede u Severnoj Africi, nastavlja A. Pribićević dalju analizu.[53]

Posle sklapanja sporazuma Cvetković-Maček krajem avgusta 1939. i izbijanja rata u Evropi početkom septembra, ni Adam Pribićević, ni društvo oko njega, nemaju šta bitno da dodaju svojim idejama i stavovima, kao ni idejama Svetozara Pribićevića, koje i dalje koriste. Država se vidi kao sredstvo za osiguranje slobode iznutra pre svega, i naravno slobode spolja, i to na istorijskim primerima iz 19. veka, naročito onima kada borba za te dve slobode nije bila komplementarna. Citira se

veliki i slavni italijanski rodoljub Đuzepe Garibaldi koji je rekao „ja volim slobodu, i možda je volim više nego domovinu ... (jer) bez slobode domovina je tamnica." Za tzv. hrvatsko pitanje se uvek mislilo da ga treba tako rešiti da se u okviru državne zajednice osigura i hrvatska državnost, jer je veća državna zajednica potrebna za očuvanje slobode i samostalnosti Južnih Slovena, i naročito Jugoslovena.[54]

Kada Adam u tim dramatičnim danima 1939. razmišlja o podeli vlasti između Srba i Hrvata u Jugoslaviji, ni on nema šta da doda svojim starim mislima da su Hrvati u centralizmu „izgubili veru" da bi mogli dobiti onaj deo vlasti koji im pripada, i „da u slučaju te podele vlasti u državi" (on očito ne zna u trenutku dok piše tekst da je do sporazuma došlo, i još manje njegov sadržaj), veliki deo Srba koji živi izmešan sa Hrvatima mora ostati u hrvatskom delu države. „Mi smo tako izmešani da nas niko ne može podeliti", veli on. On razmišlja gde bi dalje vodila svest o tome da se Zagreb i Beograd nagode, pa kaže da ako bi došlo do sporazuma sa Hrvatima na ideji hrvatske državnosti, onda tu ideju ravnopravnosti sa Srbima koju traže Hrvati na širem jugoslovenskom nivou, treba sprovesti i na užem prostoru hrvatske državnosti tako da na njemu i Srbi budu ravnopravni sa Hrvatima. U tom istom broju on objavljuje tekst pod naslovom „Srbin seljak i država" o državnim osećajima Srba seljaka i sporazumu sa Hrvatima, gde se vidi da je u međuvremenu saznao za sporazum. On kaže da su jedni „razumeli" da se jedva sastavljena država ponovo cepa, a seljaci koji su bili za preuređenje države „shvatili su" da to preuređenje države ne znači njeno slabljene ili čak i propast.[55]

Narednih dana on piše „o svetlim stranama naše prošlosti", i ne misli samo na srpsku, već i na hrvatsku. Daje nam svoju jasno iscrtanu sliku prošlosti od Revolucije 1848. Koju vidi kao junačku borbu „našeg naroda" za „opstanak narodni". Kaže da je u istoriografiji i politici bilo jasno nastojanje da se ta borba prikaže kao „služba Beču". Preporučuje knjigu Bude Budisavljevića koji je veličao Jelačića i tu borbu protiv Mađara. U nekim „prijateljskim krugovima" to se zameralo, jer se borba Mađara protiv Beča videla kao borba za slobodu i napredak, a „naša borba" protiv Mađara kao borba protiv slobode i napretka. Ovo mišljenje protivi se istorijskoj istini i opštem mišljenju i osećanju „našeg naroda", veli Adam. Dalje nastavlja da je Košutova buna bila za Mađare slobodnjački pokret, i da su je tako mogli oceniti i svi liberalni građanski političari u Evropi. „Ali za nas Srbe i Hrvate ona je bila pokušaj Mađara da unište i pomađare „naš narod", zaključuje on. Ovde se vidi i kod Adama šire rasprostranjeno razumevanje jugoslovenstva kao sloge, sporazuma, iznutra Srba i Hrvata, i ujedinjenog, zajedničkog fronta prema spolja. Nastavlja dalju analizu mađarske politike prema Južnim Slovenima u tim velikim prelomnim trenutcima istorije 19. veka (kada se definisala linija južnoslovensko-mađarskog razdvajanja), sa puno ironije govori o mađarskoj „jezičkoj politici" koja nije davala da u Hrvatskoj službeni jezik bude hrvatski, i koja nije htela ni da čuje ni za Vojvodinu, ni za državnu autonomiju Hrvatske. Naglašava da je 10.000 boraca iz Srbije došlo da se bori protiv takvog „slobodnjaštva" Mađara, da Beč jeste bio opasan, ali je bio više udaljen i njegov pritisak u smislu germanizacije se manje osećao od mađarizacije.

Evolucija njegove misli, kada povezuje 1848. i 1939, ide u logičnom pravcu pa kaže da su „lepe političke slobode, ali je pretežnije održanje narodnosti". Da iznad svega stoji interes države i naroda, očuvanje njihovog opstanka, potvrđuju i veliki savezi iz prošlosti koji se ponavljaju u velikim lomovima i sukobima (Francuska, Engleska, Carska Rusija; Francuska, Engleska, SSSR).[56]

Dalja interpretacija Revolucije 1848. Adama Pribićevića kaže da je taj otpor 1848–9. osnažio narodni duh i moral, i Mađarima pokazao da neće slomiti „naš narod", te su oni postali skromniji i umereniji. Da nije bilo 1848–9. ne bi Hrvatska 1868. dobila državnu autonomiju, niti bi Srbi bili sačuvali narodno-crkvenu autonomiju. Taj otpor je, veli on, usporio mađarizaciju i „dao nam oduška i vremena te smo dočekali oslobođenje s manje gubitaka." Dalje kaže da se nije moglo drugačije, da su posle isplivavali reakcionari i prijatelji Beča na površinu u političkom životu, jer je to bilo rešenje za odbranu od Mađara. Napredni slojevi su bili u začetku, i da se tako nastavilo, veli Adam, došlo bi do stvaranja „Podunavske velike Švajcarske" (misli na ideje neke podunavske federacije), ili do onoga što je želeo vladika Rade, do potpunog odvajanja Jugoslovena od Austrije.[57]

U poslednjem broju koji su objavili 3. aprila 1941. godine, nekoliko dana uoči prvih bombi koje su pale na Beograd, okupljeni u „Seljačkom kolu", pre svih naravno Adam Pribićević, razmišljaju o pitanjima mira i neutralnosti posle preokreta od 27. marta, koji podržavaju. Adam doslovce kaže, a događaji su ga surovo opovrgli, „da je prošla vladavina oborena da mi sačuvamo svoju slobodu u miru, svoju neutralnost. A u rat bi pošli tek onda, pa ma s kim, ko bi nasrnuo na našu slobodu ili

taknuo u naše životne interese ...“ Mislilo se da je sporazum Cvetković-Maček na kome je počivala unutrašnja politika Kraljevine Jugoslavije očuvan, a da je oboren sporazum na kome je počivala spoljna politika pristupanja Trojnom paktu. Kako je general Simović postao predsednik vlade, potvrđen je stav Jugoslavije u međunarodnoj politici o „miru spolja i prijateljstvu sa susedima.“ Adam Pribićević je isticao da je preokretom od 27. marta 1941. otvoren prostor za realizovanje projekta „velike federativne Jugoslavije“ u kojoj bi bili ujedinjeni svi balkanski Sloveni. Podsećao je da HSS svojim poslednjim javnim izjavama stoji iza srpsko-hrvatskog sporazuma, a da je dr Srđan Budisavljević, ministar socjalne politike u vladi Cvetković-Maček bio protiv pristupanja „naše zemlje“ Trojnom paktu, i da je dao ostavku (takođe i dr Čubrilović i dr Konstantinović).[58]

Da li su HSS i komunisti bili, i koliko, jedini saveznici, razjedinjenih srpskih zajednica sa ovih prostora, i među njima ozbiljno uzdrmanih onih njenih delova koji su bili tradicionalno organizovani u SDS-u i razvijenoj mreži pridruženih organizacija? Šta se krilo iza dubokog, vakumskog muka o bitno izmenjenom položaju Srba sa ovih prostora? Nije bilo nagoveštaja tragedije koja je otpočela posle nekoliko dana. Da li je antifašizam „Nove riječi“ mogao da nadomesti ovaj muk, ili je to prosto bila podela uloga?

LIČNOSTI I HRONOLOGIJA UMIRANJA

Ličnosti koje prolaze stranicama „Seljačkog kola“ u ovim godinama njegovog izlaženja, 1938, 1939, 1940. i 1941, su brojne, a njihova dominantna intelektualna i životna matica je u epohi koja se završila Prvim svetskim ratom. Oni su razumevali sve što je pojavno bila neka replika, varijetet te epohe, ali je u nekom trenutku prestajala njihova moć razumevanja nastupajuće epohe fašizma. Bar to tako izgleda na stranicama njihovog časopisa. Njihovo jezgro i širi krug su poznati imenom, a sem pojedinaca malo čime drugim. Taj krug se može proširiti imenima samostalaca iz same Hrvatske, Sloveniji i naravno Bosne i Hercegovine, od kojih su većina potpuni anonimusi u našoj istoriografiji, koji su prošli kroz nju kao imena u nekoj prigodi, (kao npr. dr Rajko Đermanović, dr Đuro Kopač, dr Simeon Krunić, dr Nikola Tusun, dr Dimitrije Vurdelja, dr Danilo Medaković, dr Ljubo Leontić, dr Vladimir Šuklje, Staša Lubijenski, dr Juraj Sluga, dr Makso Šnuderl, dr France Kovič(č), dr Ivo Potokar, sve advokati, od Ljubljane, Maribora, Ptuja i Kamnika pa do Zagreba, Karlovca, Splita.[59]

Hronologija umiranja koju u ovim godinama beleži „Seljačko kolo“, kao i način na koji to radi, je takođe odraz iste svesti. Značajna je jer daje još malo podataka za mnogobrojne značajne lokalne ljude koje je progutao mrak istorije.

Tako se u mesecima pred dolazak svetskoga rata i kod nas, beleži smrt: bivšeg profesora „na srpskoj gimnaziji u Novom Sadu“, književnika i urednika Jovana Grčića (1855, Vukovar – 1941, Novi Sad); pakračkog episkopa Mirona Nikolića (1846, Kapelna – 1941, Pakrac), koji je 71 godinu bio sveštenik a 51 godinu episkop, a postao poznat kada je u vreme bana Rauha, na izborima 1908. javno glasao za Srpsko-hrvatsku koaliciju; znamenitog samostalca iz „varaždinskog kruga“ advokata Josipa Mrzljaka (kao student u sukobu sa Rauhovim režimom, a za vreme diktature ganjan i tri puta zatvaran), člana GO SDS-a i MO SDS-a u Varaždinu; zagrebačkog trgovca Steve Radovanovića koji je 1908–9. Bio zatvoren kao veleizdajnik. Za 1940. zabeleženi su odlasci iz života glinskog trgovca i posednika Milana Matijevića i profesora Save Mamule (1901–1939). [60] Kome li je pripadao profesor Mamula, „izgubljenoj generaciji“?

[1] Pokrenuto 1903, izlazilo je u Zagrebu do objave rata 1914. pod imenom „Srpsko kolo“, kada je zabranjeno; obnovljeno posle Prvog svetskog rata i ujedinjenja 1919. godine pod istim imenom i izlazilo je u Zagrebu do 1925, kada je preseljeno u Beograd, gde je i ugašeno 6. januara 1929. Ponovo je pokrenuto u Beogradu 1. novembra 1935, a od 21. aprila 1938. ponovo je izlazilo u Zagrebu, i po vlastitoj tvrdnji bio je to jedini časopis koji je tu izlazio na ćirilici. Adam Pribićević svedoči da Anton Korošec, koji je januara 1929. zabranio „Srpsko kolo“, nije pristao da se ono obnovi pod imenom koje je on zabranio. Mada, očito je da je trebalo ukloniti plemensko, odnosno nacionalno ime. Tako je počelo da izlazi u jesen 1935. pod imenom „Seljačko kolo“ u okolnostima popuštanja diktature. (Адам ПРИБИЋЕВИЋ, *Мој живот*, СКД Просвјета, Загреб 1996., str. 98.)

[2] А. ПРИБИЋЕВИЋ, *Мој живот*, 103-106.

[3] Isto, 99. „Prenos lista u Zagreb rešio me je brige. Sam sam ga ispunjavao. Pred rat smo „Seljačko kolo“ povećali. Izlazio je na 16 strana. Osim 3 do 4 strane sve sam pisao ja.“

[4] Isto, str. 77.

[5] Софија БОЖИЋ, „Адам Прибићевић (скица за психолошки портрет личности)“, у: *Зборник о Србима у Хрватској 5* (ур. В. Крестић), Београд 2004., 81–100.

[6] А. ПРИБИЋЕВИЋ, *Од господина до сељака*, прир. Ч. Вишњић, Загреб 1996.

[7] Никола ПАШИЋ, *Моја политичка исповест*, Београд 1989. (Сепарат из књиге *Сербиа и коментари*).

[8] Ч. ВИШЊИЋ, „Гајева 4 – Биљешке и размишљања“, у: *Србобран 1901–1914. Српско коло 1903–1914*, Београд 2013, 7-46, 26.

[9] Тодор СТОЈКОВ, *Влада Милана Стојадиновића*, Београд 1975; М. ЛИНТА, „Влада Милана Стојадиновића 1935–1936. и Срби у Хрватској“, у: *Љетопис* СКД „Просвјета“ 1997/2, Загреб 1997, 168–193.

[10] А. ПРИБИЋЕВИЋ, *Од господина до сељака*, 207–208.

[11] Ako se izuzme život i sudbina Adama Pribićevića, njegove braće i porodice, koja je u osnovnom poznata zahvaljujući autobiografskim spisima njega i Svetozara, o životu i sudbini ostalih pojedinaca koji su bili aktivni u i oko „Seljačkog kola“ se malo zna. Nešto se o njihovoj potonjoj sudbini može naći u knjizi Save N. KOSANOVIĆA, *Jugoslavija, bila je osuđena na smrt*, Zagreb 1984. Po iskazu Kosanovića, njegov brat Milutin N. Kosanović je poginuo zajedno sa Milanom Durmanom na Ilidži prilikom italijanskog bombardovanja u Aprilskom ratu 1941. godine.

[12] Mihael SOBOLEVSKI, „Organizacija i djelovanje ogranaka ‘Seljačkog kola’ u kotarevima Ogulin i Vrbovsko od 1937. do 1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 2006, god. 38., br.3., 967–982.

[13] Гордана КРИВОКАПИЋ ЈОВИЋ, *Српска народна самостална странка 1903–1914*, Загреб 2000; С. БОЖИЋ, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008.

[14] M. SOBOLEVSKI, „Organizacija i djelovanje ogranaka ‘Seljačkog kola’ u kotarevima Ogulin i Vrbovsko“, 967–982.; Mira SUŽNJEVIĆ-MITIĆ, „Seljačko kolo u glinskom kotaru uoči II svjetskog rata“, u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Zagreb 1988., 171–174.

[15] M. SOBOLEVSKI, „Organizacija i djelovanje ogranaka ‘Seljačkog kola’ u kotarevima Ogulin i Vrbovsko“, 977.

[16] Od čuvenog zbornika *Glina/Глина. Glinski kraj kroz stoljeća* (1988), i onoga što nam je on ponudio po tom pitanju, do teksta М. ЛИНТЕ „Влада Милана Стојадиновића 1935–1936. и Срби у Хрватској“, 168-192, nije se mnogo šta promenilo u analizama tih izbora. Vjeran PAVLAKOVIĆ u svom tekstu „The Independent Democratic Party and Antifascism, 1936–1939“, https://www.academia.edu/855530/The_Independent_Democratic_Party_and_Antifascism_1936-1939 (last visit 17.9.2014.), ne pridaje značaj tom diferenciranju, da kažemo lomu, i više stavlja naglasak na izvorno antifašističkom opredeljenje SDS-a,naspram neutralnosti i profašističkog opredeljenja HSS-a, i naspram antifašizma KPJ-a.

[17] Čedomir VIŠNJIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918.–1941., anotirana bibliografija*, Zagreb 2000., 25–271, i druga poglavlja.

[18] „Seljačko kolo“, God. V, četvrtak 14. decembar, broj 107, članak „Društvo Seljačko kolo i politička strujanja“.

[19] „Seljačko kolo“, God. VII, Zagreb, četvrtak 27. mart 1941., broj 148.

[20] Čedo Rajačić (1904–1985), je bio profesor građanskog prava na Sveučilištu u Zagrebu, specijalista za vlasničko pravo. Rodom od Kostajnice, uoči rata je bio advokat u Glini (došao 1938.), član Samostalne demokratske stranke. Postoje ozbiljni nagoveštaju da je njegova uloga u dramatičnim okolnostima, dok rat nije došao i na te prostore, bila veća nego što se vidi. Vidi : http://grad-glina.hr/docs/Matica%2012.pdf (posećen 9. juni 2014) i http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=8&ved=0CGcQFjAH&url=http%3A%2F%2Fhrcak.srce.hr%2Ffile%2F146137&ei=abqVU--oM8G7ygPCrIF4&usg=AFQjCNGDmaP8s2LqVeFieYF_5K2M1P6v3g&sig2=BnUQN6pHWiafwr7uYy74UA&bvm=bv.68445247,d.bGQ (posećen 9. juni 2014.), Ovde je moguće steći uvid u bibliografiju radova profesora Rajačića.

[21] Istorijski lik i karijera Mirka Puka lebde u magli istorije, i prilična su nepoznanica. On nema u hrvatskoj i srpskoj istoriografiji ni skicu za biografiju. Neuobičajeno za jednu tako značajnu društvenu i političku karijeru lokalnog, ali i šireg značaja, koja se završila jednom od ključnih uloga u ustaškom režimu NDH uspostavljenom u proleće 1941. godine. Za njegovo ime se vezuju skoro svi masovni zločini nad Srbima izvršeni na području Gline i Glinske opštine, a i šire. Ta „neuobičajenost“ se može proširiti i na neke druge (značajne) ličnosti NDH.

[22] Prema razgovoru sa Radovanom Jovićem (rođen 1951. u Glini), koji se susretao i razgovarao sa profesorom Rajačićem tokom svojih studija na Pravnom fakultetu u Zagrebu početkom 70-ih godina 20. veka. (Razgovor vođen i zabeležen 27. aprila 2012.)

[23] А. ПРИБИЋЕВИЋ, *Мој живот*; Исти, *Од господина до сељака*.

[24] Ljuban ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ u kotaru Glina do aprila 1941. godine“, u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988, 149-158, 155.

[25] S. N. KOSANOVIĆ, *Jugoslavija, bila je osuđena na propast*, 102. (Uvodne napomene: Bogdan Krizman o Savi N. Kosanoviću).

[26] Чедомир ВИШЊИЋ, *Србобран 1901–1914, Српско коло 1903–1915*, Београд 2013, Уводна студија „Гајева 4. Белешке и размишљања“, 7–46.

[27] O Danilu Dimoviću vidi kod Milorad ЕКМЕЧИЋ, *Стварање Југославије 1790–1918, 1-2*, Београд 1989, као и у другим његовим радовима; Ч. Вишњић, *Србобран 1901–1914., Српско коло 1903–1915*, 7–46.

[28] Dejan ĐOKIĆ, *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Beograd 2010.

[29] Г. КРИВОКАПИЋ ЈОВИЋ, *Српска народна самостална странка у Краљевини Хрватској и Славонији*, 117. i nap. 131.

[30] D. ĐOKIĆ, *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji* (5. Sporazum iz 1939. godine, str. 207–264; posebno Srpska opozicija i pregovori Cvetković-Maček, str. 249–252, i napomena 153.)

[31] Tonko BARČOT, „Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu 1939–1941.“, *Radovi* Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru, sv. 48/2006., 667–702, 680.

[32] Nacrt državnog preuređenja Srđana Budisavljevića s proleća 1939. je naravno poznat u istoriografiji, i Lj. Boban i D. Đokić, i drugi, ga u svojim poznatim knjigama analiziraju, ali Barčot analizi toga nacrta i njegovoj široj i užoj političkoj funkciji, daje neke finije i značajnije note, koje korespondiraju sa našim viđenjima. (Ljubo BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965; D. Đokić, *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međurtnoj Jugoslaviji*, Beograd 2010.)

[33] Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ, „Srbi u Hrvatskoj prema hrvatskoj državnoj ideji na prelomu 19. i 20. stoleća“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara 5*, Zagreb 2002, 173–191.

[34] V. PAVLAKOVIĆ, „The Independent Democratic Party and Antifascism 1936–1939“, sajt https://www.academia.edu/855530/The_Independent_Democratic_Party_and_Antifascism_1936-1939 (15. 9. 2014.)

[35] „*Seljačko kolo*“, br.1, 1. novembar 1935.

[36] S. N. KOSANOVIĆ, *Jugoslavija, bila je osuđena na smrt*, 19.

[37] O Peri Manojloviću ne može ništa da se nađe.

[38] T. BARČOT, „Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu 1939.–1941.“, 667–702. Autor analizira i prethodni period od 1929. do 1939, i odnos ban(ovi)ske uprave (Primorska banovina) prema nižim nivoima vlasti, i prema državnom centru. Ima i drugih primera.

[39] Lj. ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ u kotaru Glina do aprila 1941. godine“, 149–158.

[40] „Seljačko kolo“, God. V, Zagreb, 14. septembar 1939., broj 107 (Društvo „Selačko kolo“ i politička strujanja od A. Dergenca); isto, God. VII, nedelja 23. januar 1941, broj 144, str.13, (Gigantomanija od A. Pribićevića).

[41] Isto kao nap. 37.

[42] „Seljačko kolo“, 6. mart 1941, broj 147, str.14. (Glina).

[43] „Seljačko kolo“, 14. septembar 1939, broj 107.

[44] „Seljačko kolo“, God. VII, Zagreb, nedelja 5. januar 1941, broj 143. (Članak nosi naslov Vilderovog predavanja „Borba svetova i naš položaj u njoj“ od R. K.).

[45] Isto, uvodnik „Božić, drugi po redu, usled svetskog rata i uzavrelog besa mržnje“ od A. Pribićevića, i „Pouke iz tuđih nevolja“ od S. N. Kosanovića.

[46] Isto, 9, bez posebnog naslova.

[47] Isto, nedelja 23. januar 1941, br. 144, članci „Novi sporazum sovjetsko-nemački“, „Nemačke čete u Italiji“.

[48] Isto, četvrtak 20. februar 1941, br. 146, uvodnik „Srbin podban u banovini Hrvatskoj“.

[49] Isto, br.146. Ovaj odmereni portret Sv. Ivkovića je u suprotnosti sa tvrdnjama da je „iskamčio“ položaj podbana. Vidi napomenu 34. i tekst na koji se odnosi.

[50] Isto, članak „U odlučnom času“, 2.

[51] Isto, br. 146, str.10–11, članak „Srpski seljak i naša narodna gruda“ od A. Pribićevića. U ogranku Društva „Seljačko kolo“ u Batajnici Adam je 9. februara 1941. održao predavanje pod ovim naslovom. Nije prisustvovao konferenciji SDS-a svih sreskih poverenika, zakazanoj za 22. i 23. februar 1941. u Ilici/II. Bili su prisutni i slovenački delegati, a istovremeno je održana i konferencija tzv. Središnice „Seljačkog kola“. Tu se videlo još jednom prelivanje između svih tih struktura, u kojima su se kretali jedni te isti ljudi, koji su bili funkcioneri i GO i IO SDS-a, i Društva „Seljačko kolo“, i lista takođe. Na toj konferenciji SDS-a 24. februara, Danilo Medaković je postao predsednik MO SDS-a Zagreb, umesto Sv. Ivkovića, koji je dao ostavku zbog položaja podbana. U isto to vreme, 23. februara, održavana je sreska konferencija SDS-a u Glini.

[52] Vidi npr. „Seljačko kolo“, God. V, četvrtak 17. avgust 1939, broj 105, uvodnik „Srbin seljak i država“ od A. Pribićevića.

[53] Isto, br.105, 2-3, članak „Radimo i ne bojimo se“.

[54] „Seljačko kolo“, godina V, 14. septembar 1939, broj 107. Tekst Svetozara Pribićevića „Pismo Srbima“ s kraja 1933.

[55] Isto, broj 107, članci A. Pribićevića su „Srbi u Hrvatskoj“, „Naš položaj u svetskom vrtlogu“ i „Srbin seljak i država“,

[56] „Seljačko kolo“, God. V, 28. septembar 1939., broj 108, članak „O svetlim stranama naše prošlosti“.

[57] Isto.

[58] „Seljačko kolo“, God. VII, četvrtak 3. april 1941, broj 149, članci „Ne nasedajte“, „Kovanje Jugoslavije“, „SDS u događajima“. Vidi o tome u D. ĐOKIĆA, n. d., 265-339.

[59] U poslednje vreme neki su malo više osvetljeni u bivšim jugoslovenskim istoriografijama. Vidi npr. Stjepan MATKOVIĆ, „Ljubo Leontić i njegovi politički pogledi“, u: *Intelektualci i rat 1939–1947*, („Desničini susreti 2011.“).

[60] „Seljačko kolo“, brojevi 107, 146, 147, 148. Hronika umiranja je duža ali smo propustili da obnovimo rekonstrukciju za 1940. godinu.

4.

DJELOVANJE HRVATSKE SELJAČKE ZAŠTITE U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST U DRUGOJ POLOVINI 1930-IH GODINA I POČETKOM 1940-IH TE U DANIMA SLOMA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Željko Karaula

UDK: 329HSS:355.425"1937/41"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Autor se u članku bavi djelovanjem Hrvatske seljačke zaštite (HSZ), paravojne organizacije Hrvatske seljačke stranke (HSS), u kotarima Glina i Vrginmost od početka 1937. do travnja 1941. godine. U prvome dijelu članka njezini se korijeni stavljaju u kontekst europskih paravojnih stranačkih organizacija i prati se njezin početni razvitak i djelovanje. Središnji i najveći dio istražuje djelovanje HSZ-a u kontekstu hrvatsko-srpskih odnosa u kotarima Glina i Vrginmost. Završni dio članka donosi razmatranja o ulozi glinskog i vrginmošćanskog HSZ-a u ustaškom preuzimanju vlasti u posljednjim danima Banovine Hrvatske, odnosno, za vrijeme stvaranja Nezavisne Države Hrvatske.

Summary ▶ In this article, the author looks at the activities of the Croat Peasant Defence Force (the HSZ), the paramilitary branch of the Croat Peasants' Party (HSS), in Glina and Vrginmost districts, from early 1937 to April 1941. The first part of the article looks at its early activities within the context of European paramilitary party organisations and outlines those initial developments and activities. The central and larger part of the essay investigates the HSZ' activities within the context of Croat-Serb relations in the counties of Glina and Vrginmost. The final part offers considerations on the role of the Glina and Vrginmost HSZ in the Ustasha seizure of power during the final days of the Banovina of Croatia and as the Independent State of Croatia was being established.

Ključne riječi ▶ Hrvatska seljačka stranka, Hrvatska seljačka zaštita, Glina, Vrginmost, Kraljevina Jugoslavija, Banovina Hrvatska, Nezavisna Država Hrvatska
Key words ▶ Croat Peasants' Party, Croat Peasant Defence Force, Glina, Vrginmost, the Kingdom of Yugoslavia, the Banovina of Croatia, the Independent State of Croatia.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.11

1. UVOD

Fenomen osnivanja paravojnih formacija unutar stranačkih organizacija posljedica je razdoblja nakon Prvog svjetskog rata. Naime, politička nasilja koja su dominirala Europom nakon „Velikoga rata" proizvod su socijalnih i nacionalnih revolucija, kako u pobijeđenim (više) tako i u pobjedničkim državama (manje). Gerwarth navodi da je u razdoblju od 1917. do 1923. u različitim socijalno-nacionalnim previranjima došlo do radikalnih težnji za preraspodjelom „vlasti, zemlje i bogatstva", kao npr. u Rusiji, Mađarskoj, Bugarskoj ili Njemačkoj, dok su na prostorima raspadnutih europskih i azijskih carstava „nove ili obnovljene nacije" tražile nacionalno samoodređenje i stvaranje vlastitih država.[1] Tako je npr. talijanski radikalni politički vođa Benito Mussolini u ožujku 1919. u okviru stranke Partito Nazionale Fascista (PNF) osnovao *Fasci di combattimento* (Borbene skupine) kao odgovor na prijetnju boljševičke revolucije. Slične borbene odnosno paravojne skupine u Italiji osnivala je i socijalistička stranka pod imenom Crvena garda. Gerwarth procjenjuje da je u sukobima fašističkih *squadrista*, Crvene garde i različitih drugih komu-

nističkih skupina između 1919. i 1922. poginulo u okršajima oko 3 000 ljudi.[2]

I u novoj jugoslavenskoj državi koja je od početka zapala u nacionalne probleme, pri čemu je posebno dominiralo „hrvatsko pitanje", stranačke su organizacije radi suzbijanja svojih političkih protivnika počele s osnivanjem paravojnih, uglavnom omladinskih organizacija, koje su „ognjem i mačem" djelovale protiv političkih protivnika, a sve zajedno protiv komunističke opasnosti. Kershaw navodi da je novoj državi najviše prijetilo „hrvatsko nezadovoljstvo srpskom dominacijom, (…) ali su hrvatske separatističke težnje držane u šahu, premda s teškoćama."[3] Vladajuća je Demokratska stranka, zbog pojave „separatističkih" nacionalnih ideologija, a s ciljem zaštite centralizma i učvršćenja jedinstva države i jugoslavenstva, osnovala 23. ožujka 1921. u Splitu organizaciju jugoslavenske nacionalne omladine, kasnije nazvanu ORJUNA.[4] Kao protutežu ORJUNI koalicija hrvatskih stranaka koju je predvodila Radićeva Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) u Vukovaru je 15. kolovoza 1922. osnovala paravojnu organizaciju Hrvatske nacionalne omladine (HANAO).[5] Također, u okviru Pašićeve Narodne radikalne stranke pojavljuje se Srpska nacionalna omladina (SRNAO). U okvirima stranačkih (nacionalnih) ideologija u kojima su se te organizacije sukobljavale po kavanama i na ulicama i naseljima Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije (posebno Vojvodine) dolazilo je do žestokih obračuna od kojih su mnogi završavali sa smrtnim ishodima. Stanje stalnih sukoba između th omladinskih paravojnih skupina bilo je relativno snažno prisutno do 1925. da bi se do početka šestosiječanjske diktature primirilo. Jugoslavenska je država u prvih deset godina svoga postojanja izrazito patila zbog strukturalne slabosti parlamentarnog sustava te su se u samo osam godine izredale dvadeset četiri vlade „što je u konačnici jačalo položaj Dvora, njegove korumpirane klijentele, vojske (i paravojnih organizacija)" te će ta „lažna demokracija", kao navodi Kershaw, potrajati neko vrijeme.[6]

Nakon razdoblja monarhističke diktature i atentata na kralja Aleksandra 1934. od „ustaške ruke" u uvjetima „olabavljene diktature" pod vladom Milana Stojadinovića vodstvo HSS-a na čelu s Vladkom Mačekom pokreće veliki zamah hrvatskog seljačkog agrarističkog pokreta. Agraristički pokret kao sistem i ideologija nastao je krajem 19. stoljeća među teoretičarima seljačkog pokreta koji su se zalagali za osmišljanje takve gospodarske i socijalne politike i stvaranje države koja bi odgovarala interesima i potrebama seljaštva, koji su činili većinu stanovništva na području zemalja istočne i jugoistočne Europe.[7] U skladu s vrijednostima agrarističkog pokreta i učenjima braće Radić,[8] u ideologiji HSS-a gospodarska i društvena organizacija „seljačke države", koju je većinom koncipirao ideolog HSS-a Rudolf Bićanić, zamišljena je ovako: seljački dom, gospodarska općina i „spojevi seljačkih gospodara", pri čemu se misli na sustav razmjene dobara između sela i grada, odnosno seljaštva i kapitalističkog načina proizvodnje. Tridesetih su godina već postojali takvi oblici „seljačke države" – poput gospodarskih povjerenstava *Gospodarske sloge* kao znakova gospodarskih općina, „sudovi dobrih ljudi" kao zametaka sudske vlasti i postrojbi Hrvatske seljačke zaštite (poluvojne organizacije HSS-a) kao sustav kontrole i represije koja bi čuvala tako stvorenu „seljačku državu", a s vremenom po zamisli vodstva HSS-a zamijenila policiju (žandarmeriju) pa i vojsku u hrvatskoj državi unutar Kraljevine Jugoslavije.[9]

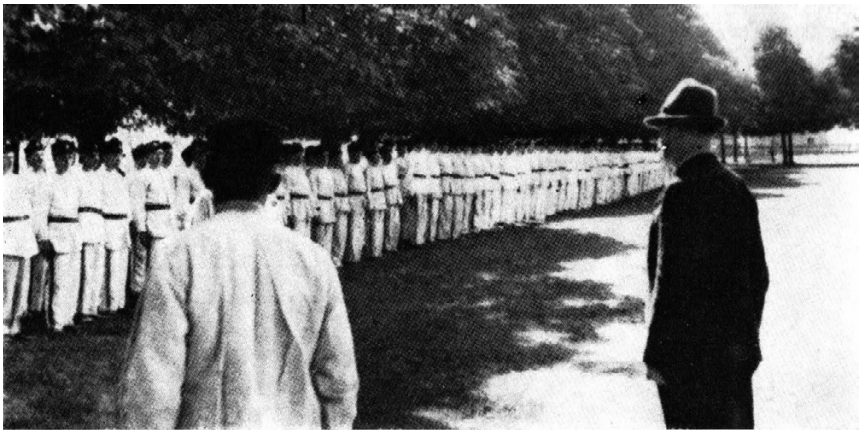

Sl. 1. *Zbor Hrvatske seljačke zaštite* (Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928 – 1941*, sv. 2, Zagreb 1974.)

Stvaranje Hrvatske seljačke zaštite (HSZ), zajedno s Hrvatskom građanskom zaštitom (HGZ) koja bi djelovala u gradovima, potaknuo je predsjednik HSS-a Vladko Maček u tajnoj okružnici uglednijim prvacima HSS-a 22. travnja 1936. s ciljem da te postrojbe služe u zaštiti hrvatskih seljaka i građana od zlostavljanja represivnih organa vlasti, posebno žandarmerije, iako se u javnosti isticalo da su te postrojbe prvenstveno osnovane radi obrane hrvatskog seljaštva od četnika i komunista.[10] Djelovanje HSZ-a spriječilo je vlast da zlorabi moć represivnog aparata i žandarmerije, no generalno nije vodilo smirivanju nacionalne netrpeljivosti između hrvatskog i srpskog stanovništva. Dapače, kao što pokazuju povijesni izvori, na terenu se često događalo da nedisciplinirani članovi HSZ-a uzimaju u pojedinim selima, pa i manjim regijama širom Savske i Primorske banovine, odnosno kasnije Banovine Hrvatske, potpunu vlast u svoje ruke, pa posebno osnaženi vlastitom brojnošću i patronatom HSS-a i sami djeluju represivno prema svojim suseljanima te političkim protivnicima.[11]

2. HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST – OSNIVANJE I DJELOVANJE

Prema popisu stanovništva iz 1931. Glina i Vrginmost bili su kotari u kojima je većinski živjelo srpsko stanovništvo. Tako je u glinskom kotaru živjelo ukupno 45 472 stanovnika, od toga 30 606 pravoslavnih (Srba) te 15 003 katolika (Hrvata). U samom mjestu Glina živjelo je 2 315 stanovnika, od čega je nešto više od polovice bilo Hrvata katolika.[12] Što se tiče kotara Vrginmost, tu je prevladavala srpska većina. Od 37 802 stanovnika njih 30 237 bili su pravoslavci Srbi, dok je katolika Hrvata bilo 7 571.[13] Srpsko i očito hrvatsko stanovništvo tih krajeva (kotar Glina i Vrginmost) na parlamentarnim izborima 1935. glasovalo je većinski za kandidate Ujedinjene opozicije (Mačekova lista), no po važećem izbornom zakonu u parlament su, umjesto kandidata koji su dobili većinu glasova u tim kotarima, ulazili kandidati s vladine liste (za glinski kotar Bogdan Ercegovac (JNS), a za kotar Vrginmost paroh Petar Galogaža (JNS).[14] Slično je bilo i na parlamentarnim izborima 1938. gdje je opet pobijedila Ujedinjena opozicija u spomenutim kotarima, no na nepošteni način u parlament su opet ušli kandidati koji su dobili manje glasova: za glinski kotar ušao je opet Bogdan Ercegovac (JRZ), a za kotar Vrginmost Dimitrije Magarašević (JRZ).[15]

U obližnjim većim gradovima nedaleko od Gline i Vrginmosta, poput Karlovca i Siska, postrojbe HSZ-a već su krajem 1936. bile relativno dobro razvijene i brojne. Prema izvješću IV. armijske oblasti od 4. studenog 1937., u Karlovcu je održana velika skupština HSS-a („na tribini su se nalazile brojne hrvatske zastave pri čemu je na jednoj strani stajao natpis 'Živeo Maček' a na drugoj strani 'Živela Slobodna Hrvatska'") na kojoj je bilo i oko 600 članova HSZ-a „u vojničkim formacijama" od kojih je njih 260 bilo uniformirano „crvena kapa, bela bluza i plave pantalone."[16] I u nedalekoj Kostajnici već je početkom 1937. pokret razvoja i osnivanja HSZ-a bio u zamahu u hrvatskim selima kostajničkog kotara. Prema izvješću Druge armijske oblasti od sredine veljače 1937., HSZ je bio najrazvijeniji u općini Mečenčani gdje njegovi starješine nose na obrazima „Bankerbrat" (bradu na obrazima). Stvorena su „odeljenja" koja imaju trubače i ugovorene znakove i gdje takve čete na poziv trubom vježbaju u selima Majuru, Stubljanima i Graboštanima. Njihovi su vođe dr. Stipančić, liječnik i trgovac Cvetnić iz Kostajnice, inače vođe HSS-a na tom području.[17] Također, prema vojnim izvješćima krajem 1937. stvari se zaoštravaju kada Maček zapovijeda 10. studenog 1937. svim zastupnicima HSS-a i vođama HSZ-a da se od sada „na silu odgovara silom" i da svi zborovi HSS-a i SDK-a moraju biti osigurani formacijama HSZ-a „koja ima biti u prvim redovima da bi zaštitila narod od žandarmerije."[18]

Što se tiče glinskog kotara, upravo negdje u to vrijeme krajem 1936. i početkom 1937., u njemu se javljaju prve postrojbe HSZ-a. Prema izvješću Petrinjske žandarmerijske čete iz veljače 1937., prva jedinica HSZ-a osnovana je u selu Skela i imala je 30 članova. Zatim je formirana postrojba HSZ-a u Glini i pokret se konstantno od tada širio u većini hrvatskih sela toga kotara, s time da je počeo prodirati i u sela s mješovitim hrvatsko-srpskim stanovništvom.[19] Krajem 1937. glinska žandarmerija donosi i neke konkretnije podatke. U općini Jukinac HSZ je osnovan u selima Joševica (vođa Janko Mihaljević, rojnik, 22 člana), Skela (Mato Gonjer, 36 članova), Dvorište (Juraj Pavušek, 23 člana), Prekopa (Josip Lipak, 8 članova), Viduševac (Mato Crnković, oko 80 članova), Jukinac (Mijo Crnković, 15 članova). U općini Maja, selo Svračica (organizator nepoznat, 30 članova), Maja (Ivan Lončarić, 48 članova), Doljnjaci (Adam Franjić, 45 članova). U općini Stankovac, selo Gračanica (Janko Bjelajac, 28 članova), Jame (organizator nepoznat, 38 članova). Ukupno je dakle, prema tom

popisu, negdje krajem 1937. na području kotara Glina djelovalo, odnosno bilo je aktivno 328 zaštitara.[20]

Slično je bilo i u kotaru Vrginmost, samo su brojevi članova HSZ-a bilo znatno manji. No, navedimo najprije jedno izvješće kotarskog načelstva u Vrginmostu od srpnja 1935. o hrvatskom stanovništvu u tom kotaru gdje se pokazuje veliko nepovjerenje prema tom dijelu stanovništva: „Hrvatski dio pučanstva sa teritorija ovog sreza pristaše su Dr. Mačeka pošto smatraju da Dr. Maček i njegova politika vode ocjepljenju od Srba i stvaranju posebne Hrvatske države. Teško je danas reći kuda bi i za kim hrvatske mase krenule kada bi Dr. Maček otišao u Beograd. Vjerojatno je to da bi ga dobar dio ostavio i pošao za onima koji neće da žive u zajednici sa Srbima, bolje rečeno sa Srbijancima i teže za potpunim ostvarenjem totalne Hrvatske države."[21] Što se tiče odreda HSZ-a, najprije je u listopadu 1936. kotarsko načelstvo Vrginmost obavijestilo vlasti da na području kotara nisu primijećene postrojbe HSZ-a, da bi samo dva mjeseca kasnije krajem 1936. javljeno da je otkriveno osnivanje odreda HSZ-a u selu Crna Draga (općina Lasinja) čije organiziranje provode seljaci Jura Mihalić i Mihalj Julček „agilne pristaše dr. Mačeka." Tada je u redove HSZ-a ušlo 23 seljaka, a spomenuti agitatori HSS-a tvrdili su da se u HSZ mora upisati svatko tko je napunio 20 godina života, pri čemu je seljak Franja Špičko „iz vojske ima čin kaplara" određen da izvodi vojničke vježbe.

Na pitanje nadležnih organa, točnije komandira žandarmerijske stanice Lasinja, zašto se to radi, spomenuti Mihalić odgovorio je da se upisivanje u HSZ radi po nalogu jer se Hrvati moraju organizirati u svakom slučaju i „braniti od komunista i četnika."[22] Prema jednom drugom kasnijem izvješću kotarskog načelstva Vrginmost od 4. ožujka 1938., također se spominje da je prva postrojba HSZ-a na području kotara osnovana u općini Lasinja i u njoj je bio ukupno 91 zaštitar. Delegacija toga odreda HSZ-a bila je i u Kupincu 21. prosinca 1936. na čestitanju Nove godine kod predsjednika HSS-a Vladka Mačeka. Također, prema tom izvješću, u selu Gređani u općini Topusko pokušalo se sredinom lipnja 1937. osnovati lokalni odred HSZ-a, ali je to osnivanje osujetio kotarski načelnik svojim „taktičkim postupkom", kako sam napominje, pri čemu je upozorio hrvatske seljake da je to „ilegalni rad" te se prema njemu rad HSZ-a do kraja 1938. slabo zapažao.[23] Vlasti su tražile da se svaki pokušaj osnivanja HSZ-a kazni novčano i zatvorom, no to se rijetko događalo. Tako početkom rujna 1937. kotarsko načelstvo u Glini javlja Banskoj upravi Savske banovine da u vezi s radom ovdašnjeg HSZ-a nitko do sada nije kažnjen.[24]

3. HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST U BANOVINI HRVATSKOJ (1939. – 1941.)

Nakon sklapanja sporazuma Cvetković – Maček (26. kolovoza 1939.) i osnivanja Banovine Hrvatske svijest o snazi unutar redova HSZ-a još je više porasla te je njihova prisutnost postala očitija, a akcije češće. Tako početkom rujna 1939. HSZ u selu Maloj Solini sprečava državne financijske organe koji su došli provjeriti nalazi li se u selu ilegalno zasijani duhan. Zanimljivo je to što je, čim su se približili selu, na jednom okolnom brijegu opalila „kubura" za znak uzbune. Kada su došli do kuće stanovitog Petra Pavušeka on im nije dozvolio da se približe ilegalno posađenom duhanu „jer sada će doći naša seljačka zaštita." Uskoro je stvarno došla gomila ljudi sa sjekirama „te žene i djeca" pri čemu su svi naglašavali i „vikali da nema države, da su oni sada vlast", pa su se članovi financijske skupine povukli te kasnije u izvješću napisali da je u tamošnjim selima „osnovana seljačka zaštita sa istim programom i ciljem", očito misleći na onemogućavanje državnih organa da provode zakon.[25]

No u svijesti HSZ-a oni su sada bili ti koji su provodili zakon. Istog mjeseca članovi HSZ-a iz Viduševca (općina Jukinac) grubo su napali i pretukli Stevu Paropatića, po nacionalnosti Roma, optužujući ga za krađu usjeva. On je zajedno s obitelji uspio pobjeći i sakriti se nedaleko od svoje kuće odakle je, prema izvješću žandara, promatrao kako mu članovi HSZ-a pale kuću i štalu. U istrazi je Paropatić tvrdio da mu je ukradena i znatna količina novca, dok su članovi HSZ-a samo priznavali da su ga pretukli, a negirali krađu i paljevinu.[26] Također, u prosincu 1939. četiri zaštitara uključila su se u potragu za nestalim svinjama (dvije svinje) koje su otuđene jednom seljaku iz Glinske Poljane. U svom postupku potrage postupali su dosta surovo u pretresu dvorišta i kuća suseljana te nakon što su im se neki seljaci suprotstavili, oni su ih zajedno s njihovim suprugama pretukli. Iako je žandarmerija povela postupak protiv četvorice zaštitara i podigla optužnicu, nije poznato kako je taj slučaj završio.[27] Očito se takvo djelovanje HSZ-a nije dopadalo organima vlasti koji su smatrali da su oni zaduženi za to da održavaju red i mir, ali su ipak prihvaćali „paralelnu vlast" HSZ-a te izbjegavali otvorene sukobe s njima.

Osim pokušaja da se predstavljaju kao organi reda, što su ponekad uspješno, a ponekad neuspješno činili, odredi HSZ-a uglavnom su osnovani radi zaštite svojih sela. Koliko je napetosti i nepovjerenja između hrvatskih i srpskih sela u glinskom kotaru bilo, posebno nakon osnivanja Banovine Hrvatske na što je srpsko stanovništvo s neprijateljstvom i nevoljkošću gledalo, govori incident od 9. studenog 1939. kada se pronio glas u hrvatskom selu Mala Solina da srpski seljaci iz susjednog sela Jame odlaze u Glinu po oružje koje im dijeli kotarsko načelstvo i kotarski liječnik Đuro Sužnjević te da se sprema napad na njihovo selo. Odmah je trubama proglašena uzbuna pri čemu se skupilo oko 300 članova HSZ-a od kojih je nekolicina bila naoružana lovačkim puškama, a većina hladnim oružjem. Oni su pošli u selo Hađer da dočekaju srpske seljake iz spomenutog sela Jame. Nakon što su vidjeli da se ti seljaci vraćaju iz Gline „goloruki", pretražili su ih nekolicinu te kada su ustanovili da su nenaoružani „razišli su se svojim kućama bez ikakvog incidenta."[28] Uviđajući takvo stanje napetosti lokalni „šerifi" HSZ-a na glinskom području preuzimali su na sebe sve više ovlasti. Tako je npr. stanoviti Josip Žugaj iz sela Taborište, lokalni šef seoske Zaštite, tražio da svaki seljak u selu mora biti članom HSZ-a, a kada se seljak Stevo Drvodelić tomu suprotstavio (iako ga je Žugaj gurao i udarao u grudi), on je tada pucao na Žugaja kuburom prema njegovoj kući pri čemu ga je ozlijedio lakše sačmom. Žugaj ga je nakon toga sutradan zajedno s još 56 zaštitara zarobio i zavezao i tako svezanog „tjerao kroz selo da narod vidi kakvu vlast ima Zaštita." Na kraju je Žugaj organizirao i sud od sedam zaštitnika koji su presudili Drvodeliću visoku novčanu kaznu, zato što je pucao na Žugaja i zato što ne želi biti članom Zaštite. Drvodelić je kaznu od 1 000 dinara morao odmah platiti. Nakon što su to žandari saznali, protiv Žugaja i ostalih zaštitnika podnesene su kaznene prijave.[29]

Ivan Jelić navodi da je „HSS preko *Seljačke zaštite* nastojala što više suzbiti pokušaje komunista da istaknu svoje liste. Osobito veliki teror *Seljačke zaštite*, nad onima koji su htjeli postaviti radničko-*seljačke* liste, bio je u kotarevima Slunj, Vojnić i *Vrginmost.*"[30] *No, negdje su komunisti bili uspješniji.* U nemogućnosti da legalno djeluju glinski komunisti su se infiltrirali u organizacije HSS-a. U literaturi se spominje da su bili uspješni u tome u lokalnom glinskom Hrvatskom radničkom savezu (HRS) i Hrvatskoj seljačkoj zaštiti. Prema tim podacima, komunist Ante Šešerin (inače električar) izabran je za predsjednika glinskog HRS-a, dok su u odboru uglavnom sjedili ljevičari povezani s komunistima. Taj utjecaj se nekako proširio i na glinski HSZ jer komunisti nisu željeli da seljački odredi i formacije glinskog HSZ-a budu uniformirane i naoružane, pri čemu su dobivali razne prijetnje od vodstva HSZ-a, posebno vođe HSZ-a Đuke Kemfelje, koji je vikao na Šešerina kada je on bio u Zagrebu zašto se ne dolazi po oružje i uniforme, da bi dometnuo: „Doći ću ja u Glinu i rastjerati tu komunističku bandu." Navodno se i kotarska organizacija HSS-a u Glini slagala s takvim stavovima oko nenaoružavanja HSZ-a jer nije željela zbog „specijalnih prilika u kotaru (…) uzbuđivati tek smirenu političku situaciju" te je temu naoružavanja i uniformiranja glinskih jedinica HSZ-a s područja kotara skinula s dnevnog reda.[31] Ipak, prema Imeniku polaznika časničkog tečaja HSZ-a u Zagrebu (Fijanova ulica 6, primljeni do 26. I. 1940. do 12 sati), glinski HSZ odredio je za obuku vodnika Peru Kugara iz Gline.[32]

Nekažnjena HSZ-ova pojedinačna ubojstva Srba u Zagrebu i njihov teror nad jugoslavenski orijentiranim građanima Hrvatima i Srbima te općenito stvaranje Banovine Hrvatske, koristili su članovi društva *Krajina* na glinskom području za propagiranje velikosrpskog programa, odnosno odvajanje kotareva sa srpskom većinom od Banovine Hrvatske u sklopu protubanovinskog i protusporazumaškog pokreta. Tako je u prosincu 1939. donesena rezolucija „Srba sreza glinskog i petrinjskog" koju predvodi pop iz sela Bačuge Gligorije Živković u kojoj se prosvjeduje nad otpuštanjima činovnika Srba u Glini i okolnim selima te se zahtijeva da se srpski „srezovi od Jasenovca do Knina sa apsolutnom srpskom većinom pripoje Srpskoj jedinici."[33] Na toj politici radili su i drugi lokalni glinski srpski popovi i intelektualci. U toj akciji izdvajao se posebno paroh iz Velikog Šušnjara Jovo Obrenović koji „istupa i radi protiv politike sporazuma, ali svojim dosadanjim nastupanjem nije donio ništa radi česa bi ga se moglo kažnjavati." Prema izvješću kotarskog načelstva u Glini u siječnju 1940.[34] postoji „izuzetna napetost i nervoza" na području kotara između hrvatskog i srpskog stanovništva, ali „otvorenih sukoba nema." Također, u izvješću stoji da su problem razne alarmantne glasine koje se šire u kotaru, a koje dovode do incidenata. Naime, pripadnici društva *Krajina* u Glini šire glasine i govore da je u „Zagrebu ubijeno 400 Srba i da je Zaštita za to dobila 80 000 dinara" te zbog tih vijesti dolazi do incidentnih situacija Srba s Hrvatima i pristašama SDS-a. Tako se naprimjer u noći 1. na 2. prosinca 1939. proširila glasina među srpskim sta-

novništvom da će postrojbe HSZ-a iz susjednih hrvatskih sela napasti srpsko selo Kraljevčane i tamošnju žandarmerijsku stanicu. Veliki broj tamošnjeg srpskog stanovništva naoružao se, zauzeo položaje u selu, dok je lokalni žandarmerijski zapovjednik sklonio svoju obitelj u žandarmerijsku stanicu. U trenutcima panike izbila je i pucnjava, ali glasina je bila posve izmišljena – do napada nije došlo niti je bio planiran. Zbog sudjelovanja u izazivanju panike kod srpskog stanovništva i širenja glasina, žandarmerijski narednik Kosić premješten je s područja Banovine Hrvatske.[35] U svjetlu tih događaja sljedećeg dana, 3. prosinca 1939., održana je u Glini konferencija JRZ-a s koje su upućene poruke Kraljevskom namjesništvu i banu Banovine Hrvatske da se narod toga kraja želi pripojiti Vrbaskoj banovini „odnosno Srbiji" te želja da se „raspusti Hrvatska seljačka zaštita."[36]

Istog dana, što vjerojatno nije slučajno, HSZ se odlučio na snažnu manifestaciju svoje snage. Naime, izvršio je veliku javnu vježbu na gmajni zemljišne zajednice Jukinac na kojoj je sudjelovalo 450 članova HSZ-a u pet vodova. Nakon vježbe i smotre, kako se naglašava u izvješću kotarskog načelstva Gline, jedinice HSZ-a su u koloni dvojnih redova promarširale ulicama Gline, pri čemu nije bilo „ni najmanjeg poklika, već je vladala potpuna tišina."[37] O situaciji u Glini tih dana piše banu Šubašiću 11. prosinca 1939. i kotarski predsjednik HSS-a Gline i zamjenik narodnog zastupnika Janko Bjelajac.[38] Prema pismu, srpsko stanovništvo, s obzirom na to da je četničko udruženje u Glini raspušteno, organizira tzv. željeznu gardu koju vode velikosrpski elementi, odnosno lokalni državni činovnici i službenici srpske nacionalnosti. Zbog toga kod Janka Bjelajca dolazi Đuka Kemfelja, zapovjednik HSZ-a te mu on daje popis članova glinske željezne garde. Na udaru velikosrpskih elemenata našli su se i članovi SDS-a koje članovi društva *Krajina* maltretiraju i „pale njihova sijena" te stoga službenici srpske nacionalnosti surađuju s HSZ-om pri čemu daju informacije o članovima željezne garde. Osvrnuo se i na incident u Kraljevčanima kada je spomenuto da su Srbi ispalili „stotinu metaka prema Hrvatima, [no] nije bilo žrtava." Ističe paroha Obrenovića kao vođu glinskih Srba koji huška narod „te dolazi na više mjesta do sukoba s Hrvatima" te traži da se državni činovnici u Glini koji su osnovali željeznu gardu „odstrane sa položaja." Kako se napominje u pismu, situacija u Glini i kotaru napeta je i stanovništvo nervozno iščekuje događaje te Bjelajac traži od bana Šubašića da on umiri narod ili da intervenira kod vojske u Sisku da ga puste s rezerve da ode u Glinu „jer će se dogoditi mnogo žrtava."[39] Željezna garda, kao što je spomenuto, počela je paliti sijena lokalnim Srbima – pristašama SDS-a i onima koji su prihvaćali sporazum Cvetković – Maček, a bila je i bliska stavovima društva *Krajina* te je zbog toga njezino djelovanje 1940. zabranjeno.[40]

Nakon toga izgleda da se stanje smirilo. Izvješće Petrinjske žandarmerijske čete od 14. ožujka 1940. spominje da u kotaru Vrginmost postoje stalna previranja, ali i da se sve veći broj tamošnjih Srba opredjeljuje za SDS. Iako postoji jedna grupacija srpskih intelektualaca u tom kotaru koja u okviru Srpskog kulturnog kluba (SKK) radi na odvajanju tog kotara od Banovine Hrvatske, to nije uhvatilo „neki dublji korijen" te su za sada odnosi Hrvata i Srba u tom kotaru dobri. Nadalje se u izvješću napominje da odredi HSZ-a stalno čine „razna nasilja", najviše u kotaru Sisak, a manje i u kotaru Glina te da svi pokušaji da ih se „urazumi" nisu uspjeli. Pritisak HSZ-a i HSS-a na žandarmeriju osjeća se zbog stalnih premještaja raznih žandara „koji su se zamjerili", pri čemu se na kraju zaključuje da se postepeno uspostavlja neka ravnoteža između žandarmerije i HSZ-a te se stoga djelovanje HSZ-a na području Petrinjske žandarmerijske čete sve manje osjeća.[41]

Od početka 1940. postrojbe HSZ-a na petrinjskom i glinskom području djeluju kao legalna straža za zaštitu od krađe drva na području Prve i Druge banske imovne općine Glina i Petrinja. Tako je 2. veljače 1940. devet zaštitnika iz sela Hrastovice (kotar Petrinja) zateklo u krađi na mjestu Vučjak Stanka Oblakovića i Lazu Prečanicu iz sela Gornja Bačuga (inače pravoužitnika Prve banske imovne općine Glina, ali ne i Druge ban. imovne općine Petrinja) te su im pokušali uzeti sjekire. Kada su se oduprli, zaštitar Tomo Stojanović teško je ranio Oblakovića metkom iz pištolja „Štajer" u grudi te je on prebačen u bolnicu u Glini.[42] No, bilo je i drugačijih intervencija. Niz slučajeva haračenja šume u glinskom kotaru na prostoru Prve banske imovne općine događao su kada su seljaci rušili hrastovo drveće i prerađivali ga u željezničke pragove i prodavali. Sada je intervenciju lugarske službe spriječio odred HSZ-a pri čemu je napadnut lugar Sava Mraović.[43]

Krajem travnja 1940. seljak i član HSZ-a Stjepan Belošević iz Desnog Degoja (kotar Glina) pokušao je „rasturati frankovačke letke" pod naslovom „Je li to slobodna i seljačka Hrvatska?" Pritom ga je žandarmerija uhitila i predan je kotarskom načelstvu u Pisarovini.[44] U noći s 10. na 11. svibnja 1940. u pijanom stanju seljaci

iz Vrginmosta Pero Vrga, Simo Arbutina, Vladimir Bulat, Đuro Vrga i Ljuban Korkut pjevali su i vikali „kroz navedeno mjesto" razne uzvike, među kojima i: „Dolje Maček, dolje Hrvatska, živio Dušan Crevar." Nakon toga su opomenuti i prijavljeni nadležnima.[45]

Krajem srpnja 1940. odlukom bana Banovine Hrvatske Ivana Šubašića donesena je odluka da članovi HSZ-HGZ-a imaju pravo dobiti oružane listove i nositi oružje pri čemu je odgovornost prenijeta na lokalnog kotarskog zapovjednika HSZ-a koji će lokalnom kotarskom načelstvu predati popis onih zaštitara koji „će nositi oružje samo u odredjene svrhe." Ako se to oružje zlorabi podrazumijeva se, kako stoji u odluci, da se mora oduzeti i obavijestiti o tome kotarskog zapovjednika HSZ-a i Kabinet bana.[46] Unatoč toj odluci i poslije tih događaja izgleda da se situacija ponešto smirila. Naime, u izvješću kotarskog načelstva Glina početkom 1941. stoji da HSZ djeluje prema pravilima, a u mješovitim krajevima njihovo je djelovanje „taktično, te nema incidenata." Dalje stoji da je došla očito preporučena odluka da HSZ „pročisti redove" čime će pojačati ugled u narodu.[47]

4. HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA U TRAVANJSKIM DANIMA SLOMA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I STVARANJA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE 1941.

Nije baš dovoljno jasno u povijesnim izvorima u kojem obimu je glinski i vrginmošćanski HSZ sudjelovao u koordinaciji s ustaškim pokretom u razoružavanju pripadnika jugoslavenske vojske te u raspadanju i stvaranju nove vlasti nakon vojničkog sloma Kraljevine Jugoslavije pred napadom nacističke Njemačke i njezinih saveznika tijekom travnja 1941. U literaturi, partizanski prvoborac Rade Bulat (1920. – 2013.) u svojim sjećanjima navodi da su se, kada je prolazio kroz Glinu kao mobilizirani pripadnik jugoslavenske vojske, u gradu i okolici širile glasine da je „vojska položila oružje" i da se vojnici vraćaju kućama. Prema njemu, najviše su takve vijesti širili pripadnici Zaštite i glinske ustaše okupljene oko svoga vođe glinskog odvjetnika dr. Mirka Puka, da bi također naveo u sjećanjima da su u nekim selima „oko Gline već počeli [misli na zaštitare i ustaše op.a.] razoružavati jugoslavenske vojnike", a takvo djelovanje HSZ-a osjetilo se i u selima Jukinac, Marinbrod i Gora gdje su uz podršku „općeg kaosa koji su ustaški elementi uz podršku Mačekove zaštite izazivali, radujući se dolasku Nijemaca."[48] Slično piše i Ljuban Đurić kada spominje naoružane postrojbe Seljačke i Građanske zaštite i ustaše koji preuzimaju vlast u kotarima i općinama Banije.[49] Isto spominje i Đuro Zatezalo kada navodi: „da su odredi HSZ na Kordunu i Baniji kod razoružavanja grupica vojnika i slanja istih u sabirne logore u Karlovac, *Glinu*, Petrinju i Sisak" bili znatno angažirani.[50] Po istom obrascu povratnike raspale jugoslavenske vojske u kotaru Vrginmost također je razoružavala Hrvatska seljačka zaštita te je samo manji dio njih „uspio da oružje donese do svojih kuća."[51]

Kada je riječ o Glini tih dana u travnju 1941., mnogo je precizniji Ranko Mitić, kojega u svom djelu o povijesti Hrvatske seljačke stranke u Drugom svjetskom ratu navodi i povjesničarka Fikreta Jelić-Butić te piše da je „prema raspoloživim podacima" glinska Zaštita zajedno sa „ustaškim elementima" razoružala vojnu posadu u Glini, sastavljenu od rezervista, i to prije 10. travnja 1941.[52] I u elaboratu Službe državne sigurnosti (SDS RSUP SRH) nastalom nakon rata spominju se vođe glinskog HSZ-a koje su sudjelovale u razoružavanju jugoslavenskih vojnika, poput majora Antuna Milošića iz Glinske Poljane ili majora Petra Bonete iz „bivše općine Glina."[53] U svom radu Mitić piše da je kotarski načelnik u Glini Milenko Milić surađivao s ustaškim prevratnicima. Ustaški simpatizeri su naime preko zvučnika na glinske ulice prenosili Pavelićeve govore i pozive „da se Hrvati dižu na ustanak", a tamošnji rezervni major jugoslavenske vojske Božidar Jurišić i načelnik Milić ništa nisu poduzimali. Na kraju kada se major Jurišić suprotstavio kotarskom načelniku Miliću zbog njegovog nedjelovanja (prema Mitiću na nagovor glinskih komunista), nije dobio podršku od ostalih časnika jugoslavenske vojske u Glini te je ta posada „bila razoružana od ustaških bandita i Hrvatske seljačke zaštite."[54]

Osim spomenutih izvora postoje i dva nepublicirana izvora koja načelno podupiru navedeno. Prvi je izvješće kotarskog načelstva u Glini od 6. svibnja 1941. u kojem stoji da je preuzimanje vlasti u Glini 10. travnja 1941. prošlo bez ijednog incidenta kada su se predale i razoružale trupe jugoslavenske vojske u Glini (ukupno 520 vojnika, od toga 400 Srba s Korduna). Pregovore o predaji jugoslavenskih trupa u mjestu po nalogu ustaša vodio je načelnik Milić uz sudjelovanje ustaše Josipa Misona i „ustaškog prvaka" Mate Vidakovića dok su istovremeno manje grupice glinskih ustaša zauzimale položaje kod pošte, željezničke stanice, mostova i slično. Nakon predaje, preuzeti su svi vojni magazini, streljivo i vojna oprema. Zanimljivo da su po preuzimanju mjesta ustaše

pozvale viđenije Srbe iz Gline i obavijestile ih da se o tome što se dogodilo u Glini ne smije znati u okolnim srpskim selima, jer su se očito malobrojne ustaše bojale napada na Glinu. Na kraju izvješća stoji da je ustaška organizacija u kotarima Sisak, Petrinja i Glina te Kostajnica i Dvor imala veliku pomoć od pripadnika „Mačekove zaštite" koji su zajedno s ustašama razoružavali pripadnike jugoslavenske vojske i „davali ispomoć ustašama u preuzimanju vlasti (…) držali straže (…) kontrolisali teren, a negdje i vršili hapšenje istaknutijih Srba i oficira bivše jugoslavenske vojske" pri čemu je jedan dio zaštitara i položio ustašku zakletvu i ostao u ustaškim jedinicama.[55] U tom se izvješću konkretno ne spominje kakvu je ulogu HSZ odigrao u zauzimanju vlasti u Glini te se ne spominje ni kako je HSZ reagirao u pojedinim općinama odnosno selima glinskog kotara u danima prevrata, iako je vjerojatno točno, kako stoji na kraju izvješća, da je u nekim mjestima glinskog kotara HSZ privremeno preuzeo vlast zajedno s ustašama i pomogao učvršćenju ustaškog režima. Taj dokument ipak govori da ustaške pristaše sve do travnja 1941. nisu imale gotovo nikakvo uporište u glinskoj organizaciji HSZ-a u mjestu, pa i na području glinskog kotara, no nesumnjivo je da su određeni pojedinci ili grupe unutar glinskog HSZ-a simpatizirali s idejama ustaškog pokreta.[56]

Drugi izvor koji navodi Igor Mrkalj, svjedočanstvo je pravoslavnog paroha iz Velikog Šušnjara Jovana Obrenovića, već spomenutog predvodnika pokreta srpskog kulturnog kluba „Srbi na okup" u glinskom kotaru, koji se 10. travnja 1941. zatekao kod kotarskog načelnika u Glini Milenka Milića te su njih dvojica pozvali katoličkog svećenika u Glini Franca Žužeka, inače po nacionalnosti Slovenca, da čuju njegovo razmišljanje o trenutnoj situaciji, a koji je po dolasku rekao: „Treba se pokazati u ovim časovima Evropejac, i evropejski. Kulturno postupati prema svakome."[57] To svjedočanstvo nešto drugačije pokazuje ulogu kotarskog načelnika Milenka Milića,[58] jer zašto bi se on, ako se „povezao s ustaškim elementima u Glini" kako navode spomenuti kroničari, istodobno konzultirao s pravoslavnim parohom i katoličkim svećenikom, znači predstavnicima izrazito prosrpske (paroh Obrenović) i projugoslavenske linije (župnik Žužek), o tome što treba činiti, odnosno kako reagirati u danima prevrata. Očito je Milić bio svjestan da se više ništa ne može učiniti za Jugoslaviju koja je bila pred očitim rasulom te je prisilno prihvatio suradnju s glinskim ustašama pa i ulogu pregovarača s trupama jugoslavenske vojske u Glini, da ne dođe do sukoba i eventualne pogibelji stanovništva Gline.

Što se tiče Vrginmosta, od 10. travnja nije bilo klasičnog ustaškog prevrata te nekoliko dana ni ustaške vlasti (njemačke kolone su već prošle kroz mjesto), već je stara uprava radila redovito svoje dužnosti, sve dok u mjesto nije došao dr. Mirko Puk i uspostavio ustašku vlast, a kao povjerenika za kotar Vrginmost imenovao Josipa Plemenčića, rodom iz Gređana kod Topuskog.[59]

---

1 Robert, GERWARTH, *Pobijeđeni. Zašto nije završio Prvi svjetski rat 1917. – 1923.*, Vuković&Runjić, Zagreb, 2018., 10.

2 R. GERWARTH, *Pobijeđeni. Zašto nije završio Prvi svjetski rat 1917. – 1923.*, 151.

3 Ian, KERSHAW, *Od pakla i natrag. Europa 1914. – 1949.*, Fraktura, Zagreb, 2017., 136.

4 Ivan. J. BOŠKOVIĆ, *ORJUNA – Ideologija i književnost*, Hrvatska Sveučilišna naklada, Zagreb, 2006., 84.

5 Željko, KARAULA, *HANAO – Hrvatska nacionalna omladina*, Naklada Breza, Zagreb, 2011., 49.

6 I. KERSHAW, *Od pakla i natrag. Europa 1914. – 1949.*, 136. O raznim državnim paravojnim udruženjima i njihovom djelovanju u Kraljevini SHS odnosno Kraljevini Jugoslaviji vidi u: Džon, P. NJUMEN, *Jugoslavija u senci rata. Ratni veterani i stvaranje nove države 1903–1945.,* Službeni glasnik, Beograd, 2018. Ovdje posebno vidi o udruženjima četnika, solunskim dobrovoljcima i udruženju ratnih rezervnih vojnih oficira.

7 O seljačkim strankama i njihovim ideologijama u Europi vidi zbornik: *Europaische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*, Gustav Fischer Verlag: Stuttgart – New York, 1977.

8 O učenju braće Radić o osnovama seljačke ideologije: Branka, BOBAN, Shvaćanja Antuna i Stjepana Radića o mjestu i ulozi seljaštva u gospodarskom, društvenom i političkom životu, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest,* br. 12., 1979., 265–304.

9 O ideologiji hrvatske seljačke države i njenom stvaranju vidi: Željko, KARAULA, *Rudolf Bićanić – intelektualac, ideolog, antifašist, ekonomist – Prilozi za biografiju,* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Zagreb – Bjelovar, 2018. S tim u vezi konzultirati i: Željko, KARAULA, Naš Vođa – stvaranje kulta Vlatka Mačeka, Zbornik *110 godina Hrvatske seljačke stranke* (ur. Hrvoje Petrić), Matica hrvatska Zagreb - Povijesno društvo Križevci, Zagreb – Križevci, 2015., 149–165. O stvaranju HSZ kao „hrvatske vojske" u Kraljevini Jugoslaviji vidi: Željko, KARAULA, *Mačekova vojska*, Despot infinitus, Zagreb, 2015., 383–406.

[10] Ž. KARAULA, *Mačekova vojska*, 94.

[11] Malo je radova napisano o djelovanju Hrvatske seljačke zaštite na lokalnim razinama. Poznat mi je samo rad Danijela Vojaka. Danijel VOJAK, Djelovanje Hrvatske seljačke zaštite na samoborskom području za vrijeme Banovine Hrvatske, 1939. – 1941., *Kaj*, LI, br. 1–2., 2018., 131–146.

[12] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine,* knjiga II., Državna Štamparija, Beograd, 1938., 86.

[13] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga II., 94.

[14] *Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije izvršenih 5. maja 1935.,* Štampa Državne Štamparije Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938., 32; 34.

[15] Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), fond 1353., Građanske stranke i društva, inv. br. 5293., Izvještaj kotarskog načelstva u Vrginmostu. Predmet: Mjesečni izvještaj o političkoj situaciji, 2. XII. 1938.

[16] Vojni arhiv Srbije (VAS), Popisnik – 17, Dosje hrvatsko pitanje, 6/11/1–28, IV. Armijska oblast, Pov. br. 14215., 4. XI. 1937.

[17] VAS, Popisnik – 17, Dosje hrvatsko pitanje, 6/11/1–43, II. Armijska oblast, Pov. br. 1977., 13. II. 1937. U jednom drugom vojnom izvješću Druge armijske oblasti iz 1937. spominje se da u Kostajnici ima 60 članova, a u kostajničkom kotaru oko 1 000 članova HSZ-a.

[18] VAS, Popisnik – 17, Dosje hrvatsko pitanje, 6/11/1–45, II. Armijska oblast, Pov. br. 15036., 24. XI. 1937.

[19] Ljuban, ĐURIĆ, Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ u kotaru Glina do aprila 1941. godine, u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Skupština općine Glina, Glina, 1988., 155.

[20] HR-HDA, fond 145., Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu Savske banovine, kut. 22., spis – Pov. br. 1/59., 1447/1937. – Podaci o HSZ-u na području sreza glinskog. Ispod svakog zapovjednika lokalnog odreda HSZ-a u tablici navedeni su i njegovi zamjenici te adrese zapovjednika i zamjenika.

[21] HR-HDA, fond 145., Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu Savske banovine, kut. 22., Pov. br. 1317/1935., Kotarsko načelstvo Vrginmost Kr. Banskoj upravi – ODZ, 14. VII. 1935.

[22] HR-HDA, fond 145., Odjeljak upravnog odjeljenje za državnu zaštitu Savske banovine, kut. 20., br. 467 –1932., Sresko načelstvo Vrginmost, 17. X. 1936. Predmet: Hrvatska seljačka zaštita – podaci, HR-HDA, fond 145., Odjeljak upravnog odjeljenje za državnu zaštitu Savske banovine, kut. 20., br. 467/36., Sresko načelstvo Vrginmost, 14. XII. 1936. Predmet: Hrvatska seljačka zaštita – rad u Crnoj Dragi.

[23] HR-HDA, fond 145., Odjeljak upravnog odjeljenje za državnu zaštitu Savske banovine, kut. 25., spis br. 277/38., Sresko načelstvo Vrginmost, 4. III. 1938. Predmet: Hrvatska seljačka zaštita – brojno stanje.

[24] HR-HDA, fond 1353., Građanske stranke i društva, inv. br. 2001. Kotarsko načelstvo u Glini. Predmet: HSZ – djelovanje i rad, 4. IX. 1937.

[25] HR-HDA, fond 1353., Građanske stranke i društva, inv. br. 1008. Izvještaj kotarskog načelstva u Glini. Predmet: Seljačka zaštita iz Male Soline – sprečavanje pretrage i poništavanja bespravno posađenog duvana, 4. IX. 1939.

[26] HR-HDA, fond 1353., Građanske stranke i društva, inv. br. 1014. Izvještaj kotarskog načelstva u Glini. Predmet: Stevo Paropatić ciganin iz D. Viduševca – tjelesno povređen, 14. IX. 1939.

[27] HR-HDA, fond 158., Banovina Hrvatska – ODZ, kut. 19., br. 380., Izvještaj Savskog žandarmerijskog puka, 23. XII. 1939.

[28] HR-HDA, fond 1353., Građanske stranke i društva, inv. br. 2064. Savski žandarmerijski puk Banskoj vlasti Banovine Hrvatske. Predmet: Nezakoniti rad članova HSZ u Maloj Solni – izvještava, 15. IX. 1939.

[29] HR-HDA, fond 1353., Građanske stranke i društva, inv. br. 2064. Savski žandarmerijski puk Banskoj vlasti Banovine Hrvatske. Predmet: Nezakoniti rad članova HSZ – izvještava, 19. IX. 1939

[30] Ivan JELIĆ, *Komunistička Partija Hrvatske 1937–1941*., I., Globus, Zagreb, 1981., 357.

[31] Dragan, ŠTEFANČIĆ, Stevo, KLOBUČAR, Društveno-političke prilike u Glini u godinama prije rata, u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Ivan Jelić i Jozo Kovačević), Sisak, 1974., 449–450.

[32] HR-HDA, fond. 155., Banovina Hrvatska, Kabinet bana, kut. 1., br. 92/1940., Spisak polaznika časničkog kursa HSZ u Zagrebu, 6. II. 1940.

[33] HR-HDA, fond 1363., Politička situacija, inv. br. 5921., Izvještaj o sastanku Srba glinskog i petrinjskog kotara i rezolucije s tog zbora, 4. XII. 1939. Iako su ove namjere bile stvarne mora se napomenuti da prema sporazumu Cvetković – Maček teritorijalno pitanje Banovine Hrvatske nije bilo do kraja riješeno te postoje mnogi zahtjevi hrvatskog stanovništva s područja koja nisu pripala Banovini Hrvatskoj za njihovim pripojenjem hrvatskoj teritorijalnoj jedinici. To je u suštini bila politička borba HSS-a i JRZ-a (koji su činili zajedničku vladu) za što bolje pozicije u raspodjeli državne moći i sredstvo pritiska na drugoga, ali i različitih ekstremističkih političkih opcija. Tako se npr. „Od sredine 1939. godine, tj. od stvaranja Banovine Hrvatske, vodeće političke i kulturne elite bunjevačko-šokačke zajednice zalažu se da baranjski i sjevernobački kotarevi s većinskim hrvatskim stanovništvom odmah uđu u sastav Banovine Hrvatske." Krešimir, BUŠIĆ, Odjeci uspostave Banovine Hrvatske u hrvatsko-bunjevačkoj javnosti, *Društvena istraživanja*, br. 4–5, (78–79), 2005., 727.

[34] Kotarski načelnik bio je Jovan Sarkanjac.

[35] HR-HDA, fond 155., Banovina Hrvatska – Kabinet bana, kut. 1., Pov. br. 72/1940., Kotarsko načelstvo u Glini Banskoj vlasti Banovine Hrvatske – Kabinet bana, 22. I. 1940. „Točno je da ekstremni elementi na srpskoj strani eksploatišu netačne glasine o pogibiji Srba iz Zagreba, ali ta se fama širi od usta do usta, i nije joj moguće pronaći sam izvor."

[36] HR-HDA, fond 1363., Politička situacija, inv. br. 5722., Izvještaj Banskoj vlasti o političkoj situaciji u kotaru Glina, 9. XII. 1939.

[37] HR-HDA, fond 1353., Građanske stranke i društva, inv. br. 2043. Kotarsko načelstvo u Glini. Predmet: HSZ – javno vježbanje, 4. IX. 1939.

[38] HR-HDA, fond 1561., Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), šif. 01., red. br. 39., Bivše građanske stranke za kotar Sisak (elaborat), 64., HR-HDA, fond 155., Banovina Hrvatska – Kabinet bana, kut. 1, Pismo kotarskog predsjednika HSS u Glini i zamjenika narodnog zastupnika za kotar Glina Janka Belajca banu Šubašiću, 11. XII. 1939.

[39] HR-HDA, fond 155., Banovina Hrvatska – Kabinet bana, kut. 1, Pismo kotarskog predsjednika HSS u Glini i zamjenika narodnog zastupnika za kotar Glina Janka Bjelajca banu Šubašiću, 11. XII. 1939.

[40] KARAULA, *Mačekova vojska*, 296.

[41] HR-HDA, fond 155., Banovina Hrvatska – Kabinet bana, kut. 1, Štab Žandarmerijske brigade Banovine hrvatske, 14. III. 1940. Predmet: Izvještaj o radu Savskog žandarmerijskog puka.

[42] VAS, Popisnik – 17, Dosje hrvatsko pitanje, 32/14/1–47, Savski žandarmerijski puk IV Armijskoj oblasti, Izvještaj za mjesec februar 1940., Pov. br. 213., 24. II. 1940. O visokim globama za „šumsku štetu" u glinskom kotaru pisao je i komunistički „Vjesnik radnog naroda" krajem siječnja 1941. godine gdje je istaknuo da se tim globama i sankcijama uglavnom kažnjava „seoska sirotinja" jer je zima ove godine vrlo oštra „pa su seljaci morali sebi bar kako tako [da] pribave ogrijevno drvo." *Politički vjesnik – Vjesnik radnog naroda 1940–1941.,* Institut za Historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1965., 399.

[43] HR-HDA, fond 1353., Građanske stranke i društva, Inv. br. 2100., Ravnateljstvo šuma I. banske imovne općine kotarskom načelstvu Glina, 1. IV. 1940. Predmet: HSZ napadaj na lugara.

[44] VAS, Popisnik – 17, Dosje hrvatsko pitanje, 32/26/1–49, Savski žandarmerijski puk IV Armijskoj oblasti, Izvještaj za mjesec maj 1940., Pov. br. 767., 24. V. 1940.

[45] VAS, Popisnik – 17, Dosje hrvatsko pitanje, 32/26/1–49, Savski žandarmerijski puk IV Armijskoj oblasti, Izvještaj za mjesec maj 1940., Pov. br. 767., 24. V. 1940.

[46] HR-HDA, fond 1353., Građanske stranke i društva, inv. br. 2117. Kabinet bana Banovine Hrvatske, Predmet: HSZ-HGZ – oružani listovi, 3. VIII. 1940. Kotarsko načelstvo Glina obavještava 30. VII. 1940. (br. 1856/1940) da je odluka primljena.

[47] HR-HDA, fond 1363., Politička situacija, inv. br. 6431., Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina za tromjesečje listopad, studeni i prosinac 1940., 3. I. 1941.

[48] Rade, BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove gore*, Globus, Zagreb, 1980., 31, 32.

[49] Ljuban, ĐURIĆ, Djelomični pregled aktivnosti omladine Banije u NOR-u od 1941. do 1945. u: *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941–1948.*, Naklada Centa za kulturnu djelatnost omladine, Zagreb, 1972., 158.

[50] Đuro, ZATEZALO, *Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici 1941–1945.*, Historijski arhiv, Karlovac, 1978., 24.

[51] Dušan, BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NOB 1941–1945.*, Općinski odbor SUBNOR-a Vrginmost, Beograd, 1980., 35.

[52] Fikreta, JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Globus, Zagreb, 1983., 47.

[53] HR-HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 01., red. br. 39., Bivše građanske stranke za kotar Sisak (elaborat), 89; 91. Iako nije izričito navedeno vjerojatno se misli na činove u bivšoj austrougarskoj vojsci.

[54] Ranko, MITIĆ, Političke prilike, razvitak i stvaranje organizacija KPH na području kotara Glina do aprila 1941. godine, *Zbornik 1.: Djelatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja,* Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1969., 332.

[55] HR-HDA, fond 1561., SDS RSUP SRH, šif. 013. 0.36. Rekonstrukcija ustaškog pokreta i aparata na području Siska, Dvora na Uni, u Glini, Kostajnici i Sunji (elaborat), 5–10. Prema elaboratu na području glinskog kotara u 16 sela bilo je do 10. travnja 1941. samo 86 organiziranih ustaša: u Glini 19, Maji 14, Bučici 11, Prekopi 8, Slatini 7, Jukincu 5, Viduševcu 4, Joševici 4, Kihalcu 3, Taborištu 3, D. Degoju 2, Glinskom Novom Selu 2, Šatornji 1, Dvorištu 1, Svratištu 1 i Selištu jedan član.

[56] Dragan, ŠTEFANČIĆ, Stevo, KLOBUČAR, Ustaški teror u Glini 1941. godine, u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Ivan Jelić i Jozo Kovačević), Sisak, 1974., 856–857.

[57] Igor, MRKALJ, Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927. – 1955., *Tragovi*, br. 1., 134–135.

[58] Igor Mrkalj spominje da je Milić ostao na toj funkciji i nakon proglašenja NDH do 6. svibnja 1941. kada ga zamjenjuje Dragutin Imper. Prilozi za biografiju Dr Čede Rajačića. http://casopis.skd-prosvjeta.hr/od-logora-do-oslobodenja/ (pristup 20. IV. 2021.

[59] BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove gore,* 37–39.

5.
GLINSKI KOMUNISTI 1935. – 1941./1942.

Drago Roksandić

UDK: 329.15-051(497.5 Glina)"1935/42"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Među Glinjanima, u gradu i po selima, uvijek je nakon 1919. bilo pojedinaca, pa i manjih skupina ljudi koji su se opredjeljivali i djelovali komunistički. Akcijski, postajali su prepoznatljiviji nakon 1931., a organizacijski takvima ne postaju – s napomenom, u ilegalnim uvjetima – prije 1935. Međutim, na valu prepletenih lokalnih, nacionalnih, državnih i svjetskih kriza i konflikata, obrtničko-trgovačka Glina – sama jedva na početku industrijalizacije svoje ekonomike – i agrarno prenaseljeni kotar u kroničnoj krizi seoskoga gospodarstva – politički su sve uzavreliji i polariziraniji, uglavnom u uzlaznoj putanji sve do travnja 1941. U Jugoslaviji, u komunističkom slučaju, narodnofrontovska orijentacija VII. kongresa Komunističke internacionale (1935.), koliko god bila nedosljedna, pa i proturječna u svojem staljiniziranome sovjetocentrizmu (njemačko-sovjetski pakt 1939.!), s mnogobrojnim velikim promjenama u poimanjima komunističke „strategije i taktike", omogućila je dubinske promjene u biću Komunističke partije Jugoslavije. Od 1937. do 1941. utjelovljavao ih je njezin novi čelni čovjek, hrvatski komunist Josip Broz (već tada sve češće „Tito"). Ubrzano umnožavanje broja članova Komunističke partije Jugoslavije ljudima koji nisu imali iskustva s „purgatorijem" vremena duboke ilegalnosti, otvaranje prema širem sociopolitičkom spektru i istovremeni otpor partijskom „prirepaštvu" spram oporbenih stranaka, traganje za legalnim oblicima djelovanja, ali i dubinsko revolucioniranje „masa" – sve su to teme koje se ni u suvremenoj historiografiji ne prestaje istraživati na sve složenije, ali i polemičnije načine. Međutim, malobrojna su lokalna, mikrohistorijski orijentirana istraživanja, što je to konkretnohistorijski značilo u krajevima poput glinskog. Ljeti 1940. Kotarski komitet Komunističke partije Hrvatske Glina imao je ćelijski organiziranih 88 članova, a u travnju 1941. 266 članova u 30 ćelija. Najmanje ih je četvrtina ubijena od travnja do konca srpnja, odnosno do početka kolovoza 1941., nešto ih se ratom pasiviziralo, nekolicina ih je otišla u Srbiju, pridruživši se tamošnjim partizanima, a nekolicina ih je postala ustašama. U lipnju 1942. u kotaru Glina bio je 101 član Komunističke partije Hrvatske, s napomenom da je među njima bilo dosta onih koji u travnju 1941. nisu bili komunisti. Što se sve događalo u biću glinskih komunista od 1939. do 1942., kada je – pored ostalog – stvorena VII. banijska udarna divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pitanje je na koje se ne može odgovoriti dok se istraživački ne krene od ljudi, pojedinačno, njihovim imenom i prezimenom.

Summary ▶ The Glina Communists 1935 – 1941/1942. After 1919, there were always individuals or smaller groups in Glina who sympathised with or were themselves active as communists, both in the town and the surrounding country. Some activity can be discerned from 1931 on, but an organised presence dates from no earlier than 1935. Both the largely trade- and craft-based town of Glina, which was barely at the starting-gate of economic industrialisation, and the predominantly agrarian district, which was suffering a chronic crisis of the rural economy, nonetheless, found themselves increasingly subject to political ferment and polarisation, on a wave of interwoven local, national, governmental, and global crisis and conflict. However inconsistent and contradictory its Stalinist sovieto-centrism, with its changeable understanding of Communist "strategy and tactics", the VIIth Congress of the Communist International (1935) and its Popular Front orientation helped bring about profound changes in the nature of the Communist Party of Yugoslavia, definitively incarnated after 1937 in its leader, the Croat communist Josip Broz (already then commonly known as Tito). "Bolshevisation

of the Party", the accelerated extension of Communist Party of Yugoslavia membership to people with no experience of the "purgatory" of deep illegality, the subsequent opening up of the party to a broader political spectrum, the simultaneous resistance to party "subordination" (*prirepaštvo*) to opposition parties, the search for legal forms of activity, and the profound revolutionisation of the "masses", etc, have never ceased to be the subjects of increasingly complex but also increasingly contradictory research. There have, however, been only a few local, micro-historical studies with a focus on historical anthropology into what this meant for regions like Glina. During the summer of 1940, the Glina District Committee of the Communist Party of Croatia had 88 members, organised in cells, while there were 266 members in 30 cells in April 1941. No fewer than one quarter of them were killed between April and late July/early August 1941, while others went quiet, some left for Serbia to join the partisans there, and a few joined the Ustasha. In June 1942, there were 101 Communist Party of Croatia members in the Glina District, though this number included a fair number who had not been Communists in April 1941.

Ključne riječi ▶ Glina, kotar Glina, komunisti, ustanak, 1935. – 1941./1942.
Key words ▶ Glina, County Glina, Communists, uprising, 1935 – 1941/1942

https://doi.org/10.17234/9789533792972.12

Pripremajući ovaj zbornički prilog, pronašao sam u osobnoj ostavštini svojega pokojnog oca Đure Roksandića opsežan rad Dragana Mitića „Razvitak i djelovanje Komunističke partije na području bivšeg kotara Gline do ustanka 1941. godine". Bio je pripremljen u Muzeju Sisak kao jedan od referata za znanstveni skup *Sisak i Banija 1941. U povodu 30-godišnjice ustanka*, koji je održan u Sisku od 17. do 19. lipnja 1971.[1] Budući da mi je bilo vrlo dobro poznato izdanje koje sadržava članke, „referate" i „sjećanja", nastale na tom skupu ili povodom njega – *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo i Jozo Kovačević), Muzej Sisak, Sisak 1974. – iznenadio sam se shvativši da ovoga Mitićeva rada nema objavljenog u *Zborniku*.[2] Iznenađenje je bilo tim veće što sam u radu pronašao poimenični popis glinskih 266 članova Komunističke partije Hrvatske/Jugoslavije, organiziranih u 30 ćelija, u travnju 1941. Prema *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije* (1963.), „(b)roj članova KPJ do aprila 1941. porastao je na oko 8.000".[3] Mnogo je veći bio porast broja mladih komunista: „Od 17.800 septembra 1940. broj članova SKOJ-a je do kraja te godine porastao na oko 30.000."[4] Povijest *Saveza komunista Jugoslavije* (1985.) suzdržanija je spram izjašnjavanja o broju članova, ali je jasna u ocjenama o stalnom jačanju utjecaja Partije u zemlji.[5] Imajući, k tome, na umu da je u glinskom slučaju riječ o premoćno seoskom, odnosno poljoprivrednom području, ovoliki broj članova i ćelija već je sâm po sebi jedan od rjeđih, iznimnih slučajeva „agrarnog komunizma", pa i razlog da se s njima u vezi posebno raspravlja.[6] Tim je intrigantnije zašto je Mitić, koji je 1971. bio zamjenik javnog tužioca SR Hrvatske, odustao od objavljivanja svojeg rada u izdanju prepunu priloga njegovih ratnih drugova, starijih i mlađih od njega.[7]

Ovaj popis omogućuje kritičko propitivanje komunističke, odnosno ljevičarske tradicije glinskog kraja između dvaju svjetskih ratova.[8] O njoj se inače dosta pisalo u prevladavajućim publicističkim i historiografskim manirama u Hrvatskoj i Jugoslaviji do 1989., redovito u prepoznatljivim promjenjivim političkim kontekstima, što je danas, s jedne strane, prednost, a s druge nedostatak, pa i prepreka kada treba riješiti bilo koje konkretnohistorijsko pitanje, osobito individualne naravi.[9]

Izvorna je autorova namjera bila napraviti što sadržajniju skicu za prozopografsku studiju, dakle za kolektivnu biografiju svih 266 glinskih komunista u travnju 1941. Iako ih ima odlično dokumentiranih, velika je većina „zasjenjena" u literaturi, ponekad i zbog toga što nisu rijetki slučajevi osoba s istim imenom i prezimenom u istoj ćeliji, odnosno u istoj partizanskoj jedinici, a koje su izgubile život pa su danas toliko anonimizirane da se njihove tragove mora arhivistički istraživati. Životne putanje velikog dijela poduzetnijih, napose mobilnijih glinskih komunista, nikada neće biti jednostavno slijediti jer su češće mijenjali mjesto boravka i poslove kojima su se bavili, a da ne govorimo o sindikalnom i političkom djelovanju u ilegalnim uvjetima, odnosno političkom i vojnom u ratnim uvjetima. Kada je riječ o ratnom razdoblju, ništa manji problem nije bio taj da se

izdanja koja su bila posvećena Narodnooslobodilačkoj vojsci, odnosno pojedinačnim partizanskim jedinicama – posebno kada je autorima bilo stalo utvrditi datum ulaska neke osobe u Narodnooslobodilačku vojsku, obično prema dokumentaciji Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) – rijetko kvalificiranije bave organizacijama i organima Narodnooslobodilačke fronte (NOF). Time se iskusni „politički radnici" iz 1941. u jedinicama javljaju tek kao borački novaci 1942. ili 1943. Nikada se nije prestalo stidljivo i suzdržano govoriti o izdajnicima, denuncijantima i dezerterima među komunistima 1941./1942. Ozbiljniji su problem bile svjesno podržavane „bijele mrlje" u vezi s osobama koje su nakon 1945. bile dovoljno utjecajne da sprečavaju objavljivanje detalja iz svoje predratne i ratne prošlosti koji bi ih na bilo koji način statusno ili karijerno dovodili u pitanje itd. Drugim riječima, nakon nekoliko godina istraživanja raspoloživih izvora različite naravi, skupljena je dokumentacija monografijskog opsega, ali ne i monografijske kvalitete.[10] Stoga će ovom prilikom u ovom prilogu, imajući prije svega na umu temeljnu problematiku ovog zbornika, u fokusu biti kritičko „dekodiranje" popisa Dragana Mitića iz 1971. prema sljedećim matricama, kako u kvantitativnom tako i u kvalitativnom smislu. Na prvi pogled, stanje je dvostruko šokantno. Prvo, ljeti 1940., Kotarski komitet Komunističke partije Hrvatske Glina imao je ćelijski organiziranih 88 članova, a u travnju 1941. 266 članova u 30 ćelija. Najmanje ih je četvrtina ubijena od travnja do konca srpnja, odnosno do početka kolovoza 1941., nešto ih se ratom pasiviziralo, nekolicina ih je otišla u Srbiju, pridruživši se tamošnjim partizanima, a nekolicina ih je postala ustašama. U lipnju 1942. u kotaru Glina bio je 101 član Komunističke partije Hrvatske, s napomenom da je među njima bilo dosta onih koji u travnju 1941. nisu bili komunisti.[11] Što se sve događalo u biću glinskih komunista od 1939. do 1942., kada je – pored ostalog – stvorena VII. banijska udarna divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, dakle jedna od prvih deset u jugoslavenskim razmjerima, pitanje je na koje se ne može odgovoriti dok se istraživački ne krene od ljudi, pojedinačno, njihovim imenom i prezimenom.

Razumijevanje konkretnog historijskog konteksta ovako postavljenog problema iziskuje vremenski pomak unatrag. Većina kroničara glinske komunističke baštine između dvaju svjetskih ratova – inače, treba to naglasiti, marginalne u glinskom političkom krajoliku sve do 1935./1936. – suglasna je da je za njezino razumijevanje ključna razdjelnica 1931.[12] Difuzne ilegalne komunističke orijentacije, inicijative i akcije pojedinaca te manje ili više povezanih skupina kristaliziraju se do 1934., kada se u Glini stvara prva komunistička ćelija, koju vode proletarizirani obrtnik, obućar Luka Duran, Glinjanin, zatim poslovođa postolarske radionice u Domu za preodgoj maloljetnika Marko Horvat, koji je došao u Glinu 1928., te učitelj u istom Domu Veljko Drakulić, koji je došao u Glinu 1931.[13]

U isto vrijeme vratio se iz Urugvaja kao formirani komunist Joso Marjanović, seljak-radnik iz Velike Soline, koji je vlastitim organizacijskim umijećem, inicijalno bez formalnoga partijskog „povezivanja", umrežio skupinu seljaka hrvatske narodnosti, dijelom s radničkim iskustvom, iz sela banijskog Pokuplja. Iste se godine iz Sjedinjenih Američkih Država vratio u svoje selo Balinac Đuro Opačić, također kao formirani komunist, koji je u suradnji s glinskim komunistima srpske narodnosti u široj glinskoj okolici također inicirao različite djelatnosti, od agitacijskih nadalje itd. Adam Korak iz Jošavice vratio se u svoje selo sa 17 godina partijskog staža u SAD-u, odlučan nastaviti djelovati kao komunist itd. Naime, svjetska ekonomska kriza posvuda je prouzročila silnu nezaposlenost, ali – što je bilo još gore za seljake-radnike, općenito proletarizirane slojeve – protekcionistički im je zatvorila tržišta rada i prisilila obično na povratak u njihove obiteljske zajednice ako se nisu opredijelili za ustaštvo, VMRO itd. Mnogo su brojniji bili takvi seljaci-radnici koji su 1920-ih odlazili raditi u razne zemlje Europe i obje Amerike te se vraćali 1930-ih kao ljevičari u najširem značenju tog pojma. Budući da su u prethodnom razdoblju napuštali svoje zavičaje, pretežno s namjerom da se u njih više ne vraćaju, sve brojniji bivali su oni koji su se politički ili na neki drugi način radikalizirali.[14]

Mentalno, oni su oživljavali tradiciju koja je u mnoštvu individualiziranih inačica stvorena prije i poslije završetka Prvoga svjetskog rata. U glinskom je kraju, kao i u većini drugih hrvatskih krajeva, bilo među povratnicima iz Rusije nakon 1917., točnije, 1919. pojedinaca s boljševičkim, odnosno komunističkim afinitetima, koji su osobno ostali revolucionarno opredijeljeni i nakon povratka svojim kućama, ali nisu mogli ili htjeli partijski se „povezivati". Ranko Mitić, sekretar Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Glina, bilježi u svojim sjećanjima slučaj seljaka Petra Vidnića iz Novog Sela Glinskog, koji se nije ustezao javno reći na nekom skupu kod Steve Gajića, glinskog čelnika Samostalne demo-

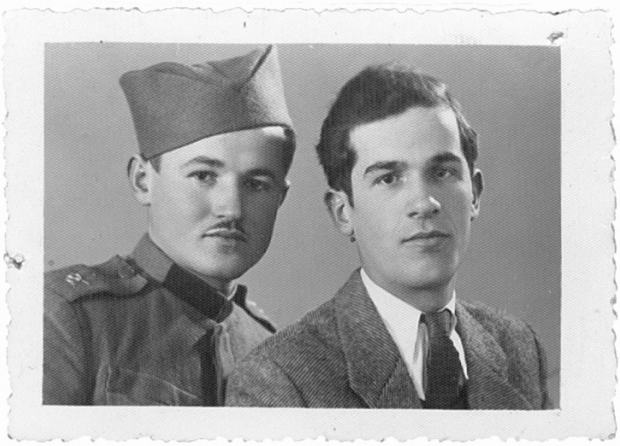

Sl. 1. *Ilegalci i prijatelji: Ranko Mitić (Gornje Selište) (lijevo) i Mile Ivatović (Roviška) (desno)* (Poklon Mire Mitić-Sužnjević)

kratske stranke, vjerojatno 1937./1938.: „Nisam ja za ovakovu politiku već za Lenjinovu – ja sam se za to konačno i borio u Oktobarskoj socijalističkoj revoluciji.“[15] Kada je u njegovu selu stvorena partijska ćelija, prihvatio je dužnost njezina sekretara.[16]

Međutim, slom međusobno sukobljenih njemačke socijaldemokratske i komunističke ljevice u srazu s nacionalsocijalističkom desnicom, neuspjeh kratkotrajne Vlade Narodnog fronta u Francuskoj i nadasve građanski rat u Španjolskoj – u sjeni niza agresivnih pothvata fašističke Italije i nacističke Njemačke – posvuda u Europi izazvali su kapilarnu politizaciju masa, ali i prouzročili brojne društveno-političke polarizacije u svakoj zemlji („vrijeme netrpeljivih“ /A. Mitrović/, „doba ekstrema“ /E. Hobsbawm/).[17]

U Kraljevini Jugoslaviji već nakon ubojstva kralja Aleksandra I. 1934. ništa više nije moglo biti isto, a potpuno je neizvjesno bilo što bi se sve moglo promijeniti.[18] Kvaziparlamentarizam u uvjetima dikature bio je posvuda delegitimiran, skupštinski izbori 1935. i 1938. pokazali su u obama slučajevima da se čak ni u takvim uvjetima ne može osigurati izborni legitimitet vlasti, ali i da je moć regentskog Dvora sve više reducirana, međunarodno dezorijentirana i *de facto* sve ovisnija o manje ili više koordiniranim kapricima fašističke Italije i nacističke Njemačke. Sporazum Cvetković–Maček, koliko god postignut prekasno, uoči samog početka Drugoga svjetskog rata, bio je previše nedorečen, poticao je proturječne aspiracije s različitim nacionalnim atribucijama i, definitivno, nije stvorio toliko priželjkivani potencijal za međunarodnu neutralizaciju Kraljevine Jugoslavije.[19] Kritične mase onih koji u bliskoj budućno-

PROČITAJ I DAJ DRUGOME DA PROČITA. PROLETERI SVIJU ZEMALJA UJEDINITE SE!

PROLETER

Cijena: Jugoslavija 1 din. — Francuska i Belgija fr. 0.75. — Ostale zemlje 5 centi.

God./XII. Novembar Broj 8.

BIBLIOTEKA ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA

Devetnaesta Godišnjica Oktobarske Revolucije

Narodi Sovjetskog Saveza slave XIX. godišnjicu Oktobra u miru, slobodi i blagostanju.

Na ruševinama carske tamnice naroda, industrijski zaostale, razparčanog siromašnog seoskog gospodarstva stvoren je moćni Savez Socijalističkih Sovjetskih Republika — najmodernija i moćna industrija, udružena seoska privreda sa modernim mašinama, dosada nevidjeni kulturni polet najširih narodnih slojeva, potpuna nacionalna sloboda i ravnopravnost.

Sovjetski Savez ne traži ništa osim mira, da digne još na viši stepen blagostanje naroda. Sovjetski Savez je jedini, iskreni, dosljedni pobornik mira, ali upravo zato on je cilj napadaja fašističkih razbojnika, koji pripremaju novi svjetski rat za pljačkanje i porobljavanje slabijih naroda. Na granicama Sovjetskog Saveza stoji nepobjediva crvena armija, koja čuva tekovine Oktobra i osigurava mir narodima. Sve je to postignuto zahvaljujući vodji i organizatoru Oktobarske Revolucije i socijalističke izgradnje, velikoj Boljševičkoj partiji, partiji Lenjina i Staljina.

U kapitalističkim zemljama, Njemačkoj, Italiji i nekim drugim zavladao je fašizam.

Fašizam znači bespravnje i nacionalno ugnjetavanje, pojačanu eksploataciju radnog naroda fašizam znači rat. Jučer je fašizam uništio slobodu Abesinije, danas zvjerski jarila na slobodu i prava Španjolskog naroda.

Borba protiv fašizma je prva i najvetija zadaća svakog komuniste, svakog naprednog i naradnog čovjeka.

Ujedinimo sve narodne snage u borbi protivu fašizma — Živio Narodni Front Slobode!

Živjela proleterska Oktobarska Revolucija!

Živjela Komunistička Internacionala, glavni štab avangarda proletarata i organizator svetskog Oktobra!

Živjela Komunistička Stranka Španjolske, organizator Narodnog Fronta i pobjede nad fašizmom!

Živjela Komunistička Stranka Jugoslavije, vodj u borbi za oslobodjenje radnog naroda i za ravnopravnost medju narodima!

ČEMU NAS UČI ŠPANIJA

Jugoslavija nije Španija ali izmegju Jugoslavije i Španije ima izvjesnih sličnosti. U obim zemljama nije završena buržoasko-demokratska revolucija i pred proletarijatom Španje i Jugoslavije postavlja je historija zadaće, koje buržoazija nije bila u stanju da izvrši. U obim zemljama postoje još jaki polufeudalni ostaci u poljoprivredi. U obim zemljama, seljaci trpe od nestašice zemlje, koje ima ali koja nije sva u njihovim rukama. Obe su zemlje mnogonacionalne i u njima vladajuća nacija ugnjetava cijele narode (Katalonci, Baski, riffska plemena i Arapi u Španiji a Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci itd. u Jugoslaviji). U političkom životu i jedne i druge zemlje vojno-oficirske klike, dvorska kamarila i oficirski stalež igraju krupnu ulogu. Jugoslavija je isto kao i Španija imala priliku da na svojoj vlastitoj koži osjeti sve e blagodati s reakcionarnih vojno-fašističkih režima: Pera Živković, Uzunović, i Jefić u Jugoslaviji a Primo de Rivera, Berenger u Španiji. Španija je dugo trpjela teror jedne nazadnjačke monarhije (svrgnuti Alfonzo a u Jugoslaviji je monarhija (ubijeni Aleksandar) središte mračnjačke reakcije. I u jednoj i u drugoj zemlji vogje katoličkih stranaka (Hil Robles u Španiji a Korošec u Jugoslaviji) idu uvijek rame uz rame sa najcrnjom reakcijom ili su stajali na čelu fašističkih režima. I u jednoj i drugoj zemlji sdruja reakcije i fašizma podiže glavu. U Španiji su fašisti, monarhisti i reakcionari zapalili vatru grazjanskog rata i digli ustanak protiv španjolskog naroda. U Jugoslaviji se vrši, pod vodstvom zloglasnog Pere Živkovića, koncetracija fašističkih snaga i pripremaju se za rat protiv vlastitog naroda. I u jednoj i u drugoj zemlji neprijatelji naroda djuruju s Hitlerovom Njemačkom i Musolinijevom Italijom, guraju svoje narode u ralje svjetskih potpaljivača rata i pomoć, koju od Hitlera dobivaju plaćaju izdajstvom svoje domovine.

Posljedjuji događaji u Španiji moraju poluditi ne samo proletarijat nego i najšire slojeve naroda i cijele potlačene narode u Jugoslaviji, da iz borbe španjolskog naroda, španjolske demokratije i španjolske zakonite vlade protiv fašističkih buntovnika i potpaljivača rata. izvuku važne pouke za svoju vlastitu borbu.

Borba u Španiji nije ni iz daleka svršena. Izvjesni uspjesi buntovnika na jednoj ili drugoj fronti grazjanskog rata ni u kojem slučaju ne znači, da je konačna pobjeda na njihovoj strani; jer snage naroda su neizcrpive. Konačne i sve pouke iz španjolskog iskustva, a osobito pouke vojno-strateškog karaktera, moći će se dati tek poslije završetka borbe. Sada se može izvući ejeli niz prethodnih ali prvostepeno važnih pouka i zaključaka, kojima treba da se koriste svi protufašisti i prijatelji naroda u Jugoslaviji. U čemu se te pouke sastoje?

Prije svega u tome, da se ne smiju potcjenjivati fašisti i

463

Sl. 2. „Čemu nas uči Španija“, *Proleter,* god. VII, broj. 8, novembar 1936. (naslovnica)

sti nisu vidjeli nikakvu Jugoslaviju ili onih koji su je vidjeli radikalno drugačiju zdesna nalijevo, u različitim nacionalnim i sociopolitičkim konstelacijama, bile su sve veće, a unutrašnji konfliktni potencijal sve tenzičniji. „27. mart“ bio je samo simbolički „okidač“ u procesu koji je bio odavno otvoren.[20]

Koliko god Komunistička partija Jugoslavije bila u uvjetima primjene mnogobrojnih represivnih odredaba Zakona o zaštiti države izložena svakovrsnoj represiji, a njezino članstvo prepušteno arbitrarnom, državno sponzoriranom teroru, višegodišnjem utamničavanju, javnom prokazivanju, s druge strane, koliko god Partija bila paralizirana frakcijskim konfliktima u ilegalnim uvjetima rada, kapilarno prožeta doušničkim mrežama, ovisna o centrima odlučivanja daleko preko državnih granica (Beč, Pariz, nadasve Moskva itd.), potencijal komunističke utopije nikada nije bio presahnuo. U agrarnom komunističkom imaginariju glinskog seljaštva, kako hrvatske tako i srpske narodnosti, bilo je to prije svega pitanje borbe za svijet bez žandara, pandura, financa itd.[21] Jugoslavensko komunističko opredjeljenje za svijet bez „povratka na staro“ imalo je već od 1941.

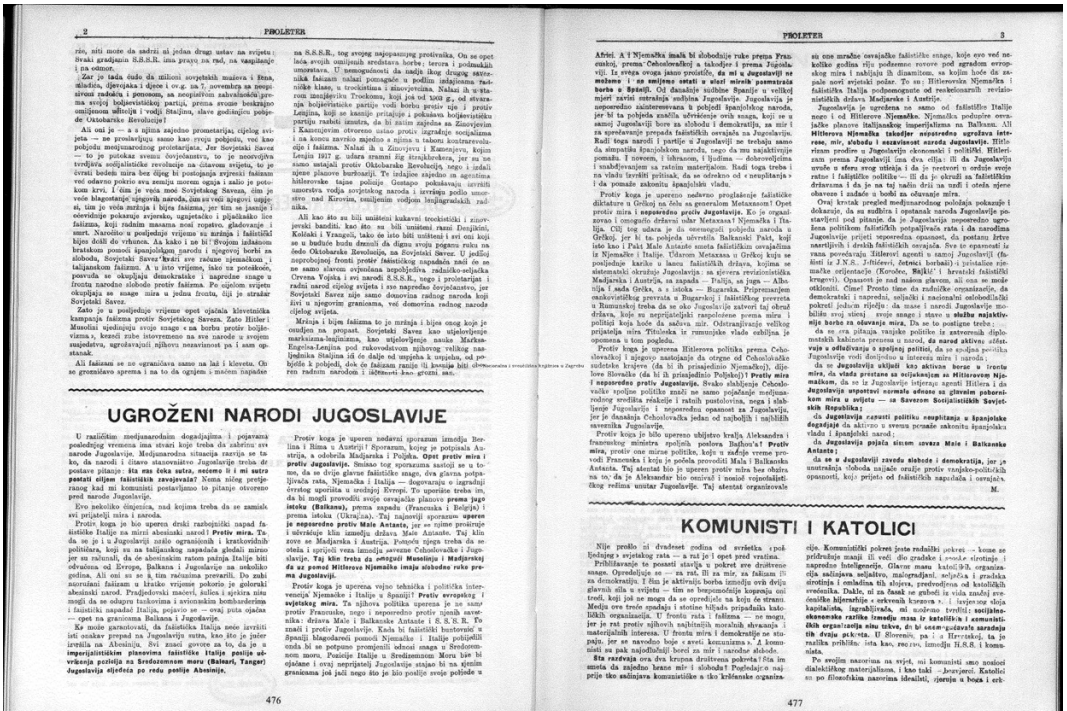

2 PROLETER

rio, niti može da nadvisi ni jedna drugu ustav na svijetu; Svaki građanin S.S.S.R. ima pravo na rad, na vanjskoje i na odmor.

Žar je lasa čuda da milioni sovjetskih majova i žena, mladića, djevojaka i djece i ov.g. za 7. novembra za neopisivom radošću i ponosom, sa neopisivom zahvalnošću primaju svojoj boljševističkoj partiji, prema zvuke boskanjem omiljenom uličnje i vodji Staljinu, slave godišnjicu pobjede Oktobarske Revolucije!

Ali oni je — a s njima zajedno prometarijat cijelog svijeta — ne proslavljuju samo kao svoju pobjedu, već kao pobjedu međunarodnog proletarijata. Jer Sovjetski Savez — to je potekaz svemu čovječanstvu, to je neosvojiva tvrđjava socijalističke revolucije na čitavom svijetu, to je čvrsti bedem mira bez čijeg bi postojanja svjetski fašizam već odavno pokrio sva zemlja morem ognja i sašo je potekom krvi. I čim je veća moć Sovjetskog Saveza, čim je veće blagostanje sjevernih naroda, čim je veći njegovi uspjesi, tim je veća mržnja i bijes fašizma, jer tim se jasnije i očevidnije pokazuje svjetskoj, ugnjetačkoj i pljačkaškoj lice fašizma, koji radnim masama nosi ropstvo, gladovanje i smrt. Naročito u posljednje vrijeme su narinja i fašistički bijes došli do vrhunca. Ak kako i ne bi! Svojom isključivom bratskom pomoći španjolskom narodu i njegovoj borbi za slobodu, Sovjetski Savez hvati sve račune ujemačkom, i talijanskom fašizmu. A u isto vrijeme, kako su potekoše, posvuda se okupljaju demokratske i napredne snage u frontu narodne slobode protiv fašizma. Pe njegovu snagu okupljaju se snage mira u jedinu frontu, čiji je stražar Sovjetski Savez.

Zato je u posljednje vrijeme opet ojačala hlevetnička kampanja fašizma protiv Sovjetskog Saveza. Zato Hitler i Musolini ujedinjuju svoje snage u na borbu protiv boljševizma s, kreeći zube istovremeno na sve narode u svojem susjedstvu, ugrožavajući njihovu nezavisnost pa i sam opstanak.

Ali fašizam se ne ograničava samo na laž i klevetu. On se gromadnom spremu i na to da ognjem i mačem napadne na S.S.S.R., tog svojeg najopasnijeg protivnika. On se opet lača svojih omiljenih sredstava borbe; terora i podmuklih umorstava. U nemogućnosti da nađe ikog drugog saviznika fašizam nalazi pomagače u podlim izdajicama radničke klase, u trockistima i zinovjevcima. Nalazi ih u stanom izvježbanim Trockomu, koji još od 1903 g., od stvaranja boljševističke partije vodi borbu protiv nje i protiv Lenjina, koji se kasnije pridajuje i pokušava boljševističku partiju raditi iznutra, da bi zatim zajedno sa Zinovjevim i Kamenjevim otvoreno ustao protiv izgradnje socijalizma i na koncu zavrsio mjesto u njima u taboru kontrarevolucije i fašizma. Nalazi ih u Zinovjevu i Kamenjevu, kojim Lenjin 1917 g. izbora zvanje šig strukovkova, jer su tu samo ustajali protiv Oktobarske Revolucije, nego i ondali njene glavove borbe. To društvo nejedno je agentima hitlerovske tajne policije. Gestapo pokazivanja izvrsili saosnivača vodja sovjetskog naroda i izvršnju podio umorstvo rad Kirovim, omiljenim vodjem lenjingradskih radnika.

Ali kao što su bili uništeni takavni trockistički i zinovjevski banditi, kao što su bili uništeni razni Desjatki, Kolaski i Vrangeli, tako će isto biti uništeni i svi oni koji se u bučne bude denuli do dana svoje pogane ruke na čelo Oktobarske Revolucije, na Sovjetski Savez. U jedinoj neprobojnoj fronti protiv fašističkog napadnih naći će se ne samo slavom ovjenčana nepobjediva radnička klasa Crvena Vojska i svi narodi S.S.S.R., nego i proletarijat i radni narod cijelog svijeta i svu naprednu čovječanstvo, jer Sovjetski Savez nije samo domovina radnog naroda koji živi u njegovim granicama, već domovina radnog naroda cijelog svijeta.

Mržnja i bijes fašizma to je mržnja i bijes onog koje je osuđen na propast. Sovjetski Savez kao ujedinjenje marksizma-lenjinizma, kao utjelovljenje nauke Marksa-Engelsa-Lenjina pod rukovodstvom njihovog velikog nasljednika Staljina će dalje od ognja mačem, od pobjede k pobjedi, dok će fašizam ranije ili kasnije biti [illegible] ranom radnom narodom i čitavom čovječanstvu.

UGROŽENI NARODI JUGOSLAVIJE

U različitim međunarodnim događajima i pojavama posljednjeg vremena ima stvari koje treba da zabrinu sve narode Jugoslavije. Međunarodna situacija razvija se tako, da narodi i čitavo stanovništvo Jugoslavije treba da postave pitanje: **šta sta čeka sutra, nećemo li i mi sutra postati oljem fašističkih zavojevača?** Kema niđeg pretjeranog kad mi komuniti postavljamo to pitanje otvoreno pred narode Jugoslavije.

Evo nekoliko činjenica, nad kojima treba da se zamisli svi prijatelji mira i naroda.

Protiv koga je bio uperen drski razbojnički napad fašističke Italije na mirni abesinski narod? **Protiv mira.** Tada se je i u Jugoslaviji naišlo ogranicenih i kratkovidnih političara, koji su na talijanskog napadala gledali mirno jer su računali, da će abesinskim ratom patnja Italije biti otkačena od Evrope, Balkana i Jugoslavije na određeno godina. Ali oni se s tim računima prevarili. Do zubi naoružani fašizam u kratke vrijeme pokorio je golorukl abesinski narod. Pradjedovski mačevi, koplja i sjekira nisu mogli da se odupru tankovima i avionskim bombarderima i fašistički napadaol Italija, pojavio se — ovaj puta ojačan — opet na granicama Balkana i Jugoslavije.

Ke može garantovati, da fašistička Italija neće izvršiti isti onakav prepad na Jugoslaviju sutra, kao što je jaer izvršila na Abesiniju. Svi znaci govore za to, da je u **imperijalističkim planovima fašističke Italije položaj odvrkanja pozicija na Sredozemnom moru (Baleari, Tanger) Jugoslavija stjedeća po redu postije Abesinije.**

Africi. A i Njemačka imala bi slobodnije ruke prema Francuskoj, prema Čehoslovačkoj a također i prema Jugoslaviji. Iz svega ovoga jasno proizlazi, **da mi u Jugoslaviji ne možemo i ne smijemo ostati u stanu mirnih posmatrača borbe u Španjolj.** Od pobjede ili sušteine Španjije u velikoj mjeri zavisi ostvarenje sudbina Jugoslavije. Jugoslavija je neposredno zainteresovana u pobjedi španjolskog naroda, jer bi ta pobjeda značila učvršćenje cvih snaga, koji se u samoj Jugoslaviji bore za slobodu i demokratiju, za mir i za sprečavanje prevoda fašističkih osvajača na Jugoslaviju. Radi toga narodi i partije u Jugoslaviji ne trebaju samo da simpatiše španjolskom narodu, nego da mu najaktivnije pomažu. I zaista, u Španjolskoj, i ljudima — dobrovoljcima i snabdjevanjem sa raznim materijalom. Radi toga treba i na vlasti čvrsti politiak, da se odvekno od c neupitanja » i da pomaže zakonitu španjolsku vladu.

Protiv koga je uperen nedavno proglašenje fašističke diktature u Grčkoj na čelu sa generalom Metaxasom? Opet protiv mira i **neposredno protiv Jugoslavije.** Ko je organizovao i omogućio državni udar Metaxasa? Njemačka i Italija. Cij tog udara je da osvojeni položaj zarcda u Grčkoj, jer bi ta pobjeda ulvrstila Balkanski Pakt, koji isto kao i Pakt Male Antante smeta fašističkim osvajačima iz Njemačke i Italije. Udarom Metaxasa u Grčkoj koji se posljednje kariko u lancu fašističkih država, kojima se sistematski okružuje Jugoslavija na sjeveru revizionistička Madjarska i Austrija, za zapada — Italija, na jugu — Albanija i sada Grčka, a u istoka — Bugarska. Pripremajrem onakvirtiškog prevrata u Bugarskoj i fašističkog preverata u Rumunskoj treba da se oko Jugoslavije zatvori taj obruč država, koje su neprijateljski raspoložene prema miru i politici koja hoće da sačuva mir. Odstranjivanje velikog prijatelja mira Titulesku ir rumunjske vlade ohrabrilo je opomena u tom pogledu.

Protiv koga je uperena Hitlerova politika prema Čehoslovačkoj i njegovo zastojanje da otrgne od Čehoslovačke sudetske krajeve (da bi ih pripojio Njemačkoj), dijelove Slovačke (da bi ih prisajedinio Poljskoj)? **Protiv mira i neposredno protiv Jugoslavije.** Svako slabljenje Čehoslovačke spoljne politike znači ne samo pojačanje međunarodnog sredšta reakcije i ratnih pustolovina, nego i slabljenje Jugoslavije i neposrednu opasnost za Jugoslaviju, jer je današnja Čehoslovačka jedan od najboljih i najbližih saveznika Jugoslavije.

Protiv koga je bilo uperano ubijstvo kralja Aleksandra i francuskog ministra spoljnih poslova Bađou'a? **Protiv mira,** protiv one mirne politike, koju u zadnje vreme provodi Francuska i koju je počela provoditi Mala i Balkanska Antanta. Taj atentat bio je uperen protiv mira bez obzira na to, da je Aleksander bio neprijatelj i neslo rojevoljubivog režima unutar Jugoslavije. Taj atentat organizovala su ona mračne ovrajačke fašističke snage, koje evo već nekoliko godina rlju podnemne rovove pod agradom evropskog mira i nabijaju ih dinamitom, sa kojim hoće da nespale novi svjetski požar. To su : Hitlerovska Njemačka i fašistička Italija nedosmogurne od reakcionarnih revizionističkih država Madjarske i Austrije.

Jugoslavija je ugrožena ne samo od fašističke Italije nego i od Hitlerove Njemačke. Njemačka podnijev ovajačke planove italijanskog imperijalizma na Balkanu. Ali **Hitlerova Njemačka također nejzvorsko ugrožava interese, mir, slobodu i nezavisnost naroda Jugoslavije.** Hitlerizam prodire u Jugoslaviju okonomski i politički. Hitlerizam prema Jugoslaviji ima dva cilja: ili da Jugoslaviju uvuče u sferu svog uticaja i da je prctvori u orđnje svoje ratne i fašističke politike — ili da je okruži sa fašističkim državama i da je na taj način dri na uzđi i ostela ojeve obaveze i zadaće u borbi za očuvanje mira.

Ovaj kratak pregled međunarodnog položaja pokazuje i dokazuje, da su sudbina i opstanak naroda Jugoslavije postavljeni pod pitanje. da je Jugoslavija neposredno ugrožena političkom fašističkih potajačkaa rata i da zarodima Jugoslavije prijeti neposredna opasnost, da postanu žrtve nasrtljivih i drskih fašističkih osvajača. Sve to opanosti iz vana povelavaju. Zitlevci agenti u samoj Jugoslaviji (fašisti iz J.N.S., Ji-ičevci, četnici borbadi) i pristalice njemačke orijentacije (Korošec, Maček i hrvatski fašistički krugovi). Opasnost je rad našom glavom, ali ona se može otkloniti. Cime? Prosto time da radničke organizacije, da demokratski i napredni, seljački i nacionalni oslobodilački pokreti jedinom stjeđju: da mase i narodi Jugoslavije mobiliše svoj silcej , svoje snage i stave u **službu najaktivnije borbe za očuvanje mira.** Da se to postigne treba :

da se ova pitanja ranjske politike iz zatvorenih diplomatskih kabineta prenese u narod, **da narod aktivno učestvuje u odlučivanju o spoljnoj politici,** da se spoljna politika Jugoslavije vodi doslovno u interesu mira i naroda ;

da se **Jugoslavija uključi kao aktivna borac u frontu mira, da vlada prestane sa voljakinjem sa Hitlerovom Njemačkom,** da se iz Jugoslavije istjeraju agenti Hitlera i da **Jugoslavija uspostovi normalu odnose su glavnim pobornicom mira u svijetu — sa Savezom Sotijalističkih Sovjetskih Republika ;**

da **Jugoslavija zapusti politiku neupitanja u španjolske događaje** da aktivno u svema pravcima zakonita španjolska vlada i španjolski narod ;

da **Jugoslavija pojača sinsum saveza Male i Balkanske Antante ;**

da **se u Jugoslaviji zavedu slobode i demokratija,** jer je unutrašnja sloboda snjače snage protiv ranjsko-političkih opasnosti, koji prijeti od fašističkih napadača i osvajača.

M.

KOMUNISTI I KATOLICI

Nije prošlo ni dvadeset godina od svršetka »posljednjeg« svjetskog rata — a rat je i opet pred vratima.

Pribiljavanje te postati stanja u pokret ove društvene snage. Opredeljuje se — za rat, ili za mir, za fašizam ili za demokratiju. I ima je aktivnije borba između ovih dvija glavnih sila u svijetu — tim se bezuzmučnije koncenja oni treći, koji još ne mogu da se opredijele za koju će stranu. Među ove treće spadaju i stotine hiljada pripadnika katoličkih organizacija. U frontu rata i fašizma — ne mogu, jer je rat protiv njihovih najhitnijih moralnih shvatanja i najosnovnijih interesa. U frontu mira i demokratije ne stupaju, jer se navodno boje » sveti komunizma ». A komunisti su pak najodlučniji borci za mir i narodne slobode.

Šta razdvaja ova dva krupna društvena pokreta? Šta im smeta da zajedno krenu mir i slobodu? Pogledajmo najprije tko sadinjava komunističke a tko kršćanske ogranizacije. Komunistički pokret jeste radnički pokret — kome se pridružuje manji ili veći dio gradske i seoske sirotinje i napredne inteligencije. Glavne mase katoličkih organizacija sačinjava seljaštvo, malogradjani, seljačka i gradska sirotinja i omladina tih slojeva, predvođena od katoličkih svećenika. Dalle, ni na čemu se grbodi ja vida zasnivaju svećenike hijerarhije a crkvenih krugova », i javjeno sloja kapitalista, ingrabljivača, mi nedemo tvrditi: socijalno-ekonomska razlika između mase iz katoličkih i komunističkih organizacija nisu takve, da bi socm-gudavate naradnja tih dvaju pokreta. U Sloveniji, pa i u Hrvatskoj, ta je razlika prilično ista kao, recimo, između N.S.S. i komunista.

Po svojim nazorima na svjet, mi komunisti smo nosioci dialektičkog materijalizma, i kao taki – »bezvjerci. Katolici su po filozofskim nazorima idealisti, ujeruju u boga i crk-

Sl. 3. „Ugroženi narodi Jugoslavije" *i* „Komunisti i katolici", *Proleter,* god. VII, broj. 7, oktobar 1936.

dalekosežni narodnooslobodilački učinak. U glinskom slučaju, deziluzioniranje iskustvom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije išlo je različitim putevima u glinskih seljaka Hrvata i Srba. U iskustvu glinskih seljaka Hrvata iluzija nije moglo biti već 1918., ali je Hrvatska (republikanska) seljačka stranka i prije i poslije skupštinskog ubojstva Stjepana Radića i drugova 1928. moderirala konfliktni potencijal na načine koji su perspektivno trebali omogućiti sporazumno ostvarenje dugoročnih političkih ciljeva, koji su varirali u promjenjivim konstelacijama, a u čemu je trajno uživala povjerenje većine svojih sljedbenika.[22] U slučaju srpskih seljaka stanje je bilo bitno drugačije jer je državno sponzoriranog iluzionizma bilo u izobilju pa je time i deziluzioniranje bilo dalekosežnije u socijalnom smislu. U nacionalnom je smislu tradicija brojnih i raznovrsnih koalicija Srba i Hrvata u 19. i 20. stoljeću, koliko god bila kontroverzna, uključujući i onu Seljačke demokratske koalicije, utjecala tako da je jugoslavensko federalističko opredjeljenje jugoslavenskih komunista nakon 1935. također olakšalo kapilarni prodor komunista među glinskim seljacima, tim više što ih je Banovina Hrvatska svojim restriktivnim konzervativnim liberalizmom i antikomunizmom zasigurno otuđivala.[23]

Komunistički zanos među dijelom glinskog seljaštva, posebno onoga srpske narodnosti, od jeseni 1939. do proljeća 1941. bio je mnogo bliži utopijskim nego praktičnopolitičkim sferama. Tome je najbolji dokaz šok koji su proizročili brza kapitulacija Vojske Kraljevine Jugoslavije i raspad Kraljevine Jugoslavije čak i prije kapitulacije u režiji okupacijskih sila, prije svega Trećeg Reicha i Kraljevine Italije. Upravo je nevjerojatno koliko je čak i među komunistima općenito bilo onih koji su bili razočarani strelovitošću raspada Vojske Kraljevine Jugoslavije i urušavanjem poretka koji ih je od 1920. držao izvan zakona, proskribirao i izlagao svakovrsnoj represiji. Kako su komunističke afilijacije glinskih komunista većinom bile recentne provenijencije, njihov se osjećaj poraza proglašenjem kolaboracionističke Nezavisne Države Hrvatske pretvorio, barem u dijelu njih, u osjećaj beznađa, kao i dezorijentiranosti barem u dijelu glinskih komunista hrvatske narodnosti. Brzina kojom su neki od najutjecajnijih završili u koprivničkoj Danici već u travnju te izostanak bilo kakva pokušaja da se komunisti u gradu Glini, naročito oni srpske narodnosti, povuku iz grada i prijeđu u ilegalnost prije masovnog zločina nad svim glinskim građanima srpske narodnosti 12./13. svibnja 1941., dakako, nisu bili samo lokalno kondicionirani.[24]

Koliko je glinskih komunista izgubilo život od travnja do srpnja/kolovoza 1941. zbog dezorijentiranosti nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske i previ-

đanja eksplicitne verbalizacije njezinih zločinačkih nakana?

Provjeravajući popis Dragana Mitića, utvrdio sam da imenima onih koje je on identicirao kao ustaške žrtve do početka ustanka treba dodati još nekoliko imena pa bi to, uvjetno, bili:

Jovo Badrić (Dragotina) (106), Marko Marka Babić (Velika Solna (162), Mojsije Badrić (Dabrna) (126), Milan Begović (Klasnić) (209), Ćiro Branković (Bijele Vode), (015), Lazo Čučković – Klarić (Obljaj i Bojna) (138), Nikola Dabić (Dragotina) (115), Đuro Dražić (Šušnjar) (229), Mile Gvojić (Glina) (240), Miloš Jaredić (Dragotina (105), Mitar Jaredić (Dragotina) (117), Stevo Jelić (Bijele Vode) (017), Adam Korak (Jošavica) (264), Jovo Krnjajić (Dragotina) (047), Stanko Kurepa (Dragotina) (113), Mile Muždeka (Buzeta) (010), Dako Ognjenović (Klasnić) (205), Dako Ognjenović (Klasnić) (205), Ilija Ognjenović (Dragotina) (094), Stevo Ognjenović (Klasnić) (210), Branko Petrović (Klasnić) (204), Dragan Petrović (Klasnić) (194), Milan Podunavac (Klasnić) (207), Đuro Relić (Klasnić) (196), Jelena Relić (Klasnić) (195), Dušan Slijepčević (Klasnić) (193), Samoilo Slijepčević (197), Nina Sunajko (Glina) (254), Jandre Šantek (Viduševac) (182), Pero Šaša (Glina) (244), Miladin Šurbat (Glina) (237), Janko Todorović (Dragotina) (109), Stojan Vujaklija – Ćokan (Glina) (236). Riječ je o 33 ubijene osobe.

Iako u popisu Dragana Mitića ima imena onih za koje je danas još uvijek nemoguće reći što se s njima dogodilo u navedenom razdoblju, bilo koji literarni izvor koji se bavi kadrovskim gubicima Partije u to vrijeme iskazuje veći broj ubjenih.[25]

Miladin Šurbat, sekretar Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Glina, odazvao se mobilizacijskom pozivu u Vojsku Kraljevine Jugoslavije u ožujku 1941. Uspio je izbjeći sve prepreke na putu, napose njemačko zarobljavanje, i vratiti se kući u Glinu. Međutim, ustaše su odmah uočile i već sljedeći dan, 20. travnja, uhapsile zajedno s više drugih glinskih komunista (Adam Korak, Josip Marjanović, Simo Sužnjević, Jandrija Šantek i Drago Štefančić) pojedince koji su zbog različitih razloga bili „nepodobni" ustaškim vlastima (gruntovničar Stevo Jelovica, penzioner Stanko Rebrača, liječnik dr. Đuro Sužnjević, kovač Miloš Živković). Upućeni su u Zagreb, a potom u Koprivnicu, u logor Danica.[26] Nitko od uhapšenih komunista, počevši od sekretara Kotarskog komiteta, očito nije imao instrukcije o prelasku u ilegalni status, a glinske su se ustaše redom obračunavale s komunistima. Očito su imale takve upute, tim više što su prve uhapšene bile slale u Zagreb. Nije poznato kada su uhapšena dvojica komunista iz sela Maja, Nikola Rebrović i Anton Šeperac. Oni su odvedeni u logor Jasenovac, gdje im se izgubio trag.[27]

U travnju su ustaše pozvale Obljajčane Dmitra Baljka, Lazu Čučkovića i Vasilja Ljubičića da dođu u Općinu Maja. (Čučković i Ljubičić bili su komunisti.) Oni su se odazvali pozivu, ali su bili uhapšeni i upućeni u glinski zatvor, a potom u koprivnički logor, gdje su bili ubijeni zajedno s Miladinom Šurbatom, sekretarom Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Glina.[28] Na isti se način u istom selu postupilo s Petrom Pajićem, nekadašnjim načelnikom Općine Maja i dobrovoljcem u Prvom svjetskom ratu, te s komunistima Milanom Lončarem i Milom Rakasom.[29]

Iste noći kada su uhapšeni Glinjani Srbi, u Dragotini bio je sazvan sastanak komunista i njima pouzdanijih seljaka iz Dragotine i Bijelih Voda koji je organizirao Simo Todorović. Bili su izdani pa su se u selu pojavile ustaše, a sudionici sastanka razbježali su se. Ustaše su uspjele uhvatiti Jovu Krnjajića iz Dragotine, koji je bio komunist, a potom i još jednog komunista Iliju Ognjenovića. Krnjajić je bio toliko mučen da mu je od udaraca bilo ispalo jedno oko. Ustaše su njegovo mrtvo tijelo dovezle do Vinčića mlina i naredile njegovu vlasniku da ga zakopa, ali bez ikoga od članova njegove porodice. Ranjen je bio Simo Todorović.[30]

U noći kada su bili hapšeni svi Glinjani srpske narodnosti, muškarci stariji od 12 godina, zatvorena je i nekolicina Glinjana Hrvata, bilo zato što su ustašama bili poznati kao ljevičari (električar Ante Šešerin i Miroslav Štimac /„Fric"/) ili zato što su prosvjedovali protiv hapšenja Srba (sudac Stjepan Detoni zbog hapšenja dr. Ljube Gajića).[31] Otvoreno je pitanje je li sudac Detoni znao da je i dr. Ljubo Gajić, poput svoje već uhapšene supruge, također liječnice, dr. Milice Gajić, bio komunist.[32]

Komuniste srpske narodnosti hapsilo se i ubijalo, bilo u selima iz kojih su bili, bilo na nekim drugim lokacijama. Prvi tako uhapšeni u Klasniću na pravoslavni Đurđevdan, 6. svibnja, bili su pretežno komunisti: Vasilj Milakara, Nikola Milićević, Dragan Petrović, Damjan Ognjenović, Stevo Ognjenović, Milan Podunavac, Dušan Slijepčević i Samojilo Slijepčević.[33]

Iz Buzete je u srpnju, a prije početka ustanka, bio iseljen u Srbiju pravoslavni paroh Vlado Bubalo.[34] Kuću su opljačkale ustaše nakon što su je Bubale napustile, a tek nakon toga je iz Maje došao općinski stražar /?/ Brdarić

pregledati stan, ali su ga Buzećani iz nejasnih razloga uhapsili i jednu noć zadržali u selu, u kući Damjana Samardžije. Sljedeći je dan iz Maje došao drugi stražar koji je, saznavši što se dogodilo, o tome obavijestio ustaške vlasti u Maji. Dan kasnije u Buzetu došla je skupina ustaša i žandara koja je uhapsila sedmoricu seljaka i odvela ih u klasnićku žandarmerijsku stanicu, a potom u Maju, Glinu i na koncu u Banski Grabovac, gdje su ubijeni u masovnom pokolju nakon početka ustanka. Ova je skupina, došavši u Buzetu, tražila skojevca Jovana Simića, koji se bio sakrio, ali se i predao kada je bila uhapšena njegova majka Milka Simić. Kao talac bio je uhapšen i mladi Stojan Kuka zato što se nije htio predati komunist Aleksa Kuka. Međutim, Aleksa se nije predao.[35] Jedan i drugi slučaj upućuju na pretpostavku da je hapšenje Brdarića bila odluka komunista u selu.

Ustaše su imale svoje doušnike i u Buzeti. Bili su to Petar Muždeka „Stankelin" i Dušan Zec „Dunjac". Dobili su zadatak sami ubiti Milu Muždeku, inače građevinskog inženjera, koji je tada bio sekretar seoske partijske ćelije. Zecu su obećali dati mlin u susjednom selu Hajtiću, koji je bio vlasništvo Sime Košutića, a drugome kuću u Glini, vlasništvo obitelji Damjana Gnjatovića. Budući da Mile Muždeka u njih nije sumnjao, nije im bilo teško jedne noći pozvati ga da izađe iz kuće, kako bi ga zaskočili u ubili u obližnjem vinogradu. Petar Muždeka je odmah pobjegao u Njemačku, a Dušana Zeca su nakon nekog vremena uhvatili partizani i ubili.[36] Ovo su tek neki slučajevi koji upućuju na potrebu daljnjih, istraživački rigoroznijih provjera.

Isto se mora naglasiti kada je riječ o komunistima koji su otišli u okupiranu Srbiju. Prema popisu Dragana Mitića, riječ je o sljedećima:

Nikola Baltić (Ravno Rašće) (045), Luka Duran (Glina) (243), Pero Fratrović (Donje Selište I.) (031), Nikola Popović (Glina) (238), Mihajlo Pađen – Mišan (Ravno Rašće) (046), Lazo Kralj (Ravno Rašće) (048), Đuro Tintor (Mali Gradac) (053), Živko Vinčić (Dragotina) (090), Marko Brkić (Glina) (246). Ukupno 9 osoba.

Međutim, isti Dragan Mitić u svojem prilogu „Moj rad u partijskoj organizaciji na području Beograda od maja do novembra 1941. godine", objavljenom 1988., iznosi da je odmah nakon napada Trećeg Reicha na Sovjetski Savez i objavljivanja proglasa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije „Radnicima, seljacima i građanima Jugoslavije", u Beogradu, istoga tog dana, tj. 22. lipnja, u Beogradu održan jedan od partijskih sastanaka na kojemu je i on bio radi dogovora o

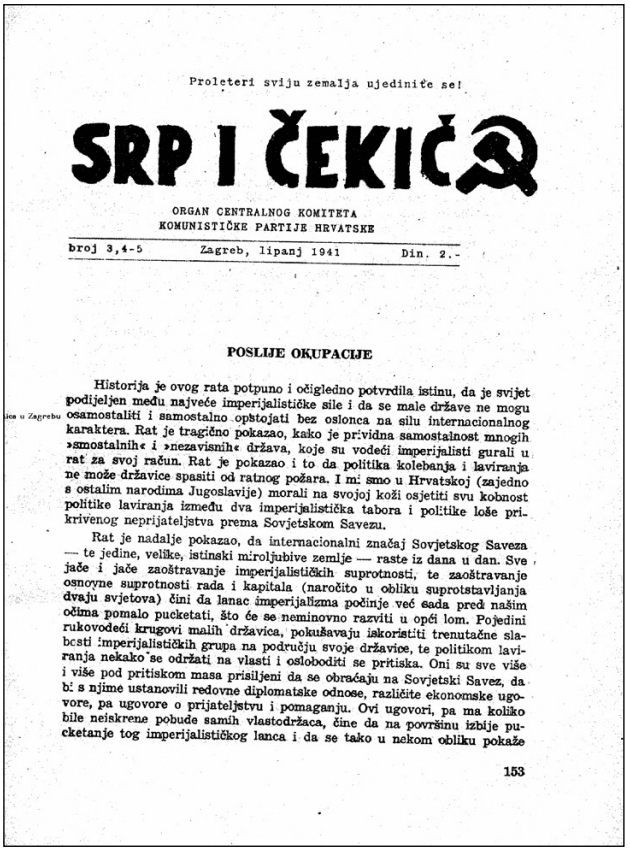

Proleteri sviju zemalja ujedinite se!

SRP I ČEKIĆ

ORGAN CENTRALNOG KOMITETA
KOMUNISTIČKE PARTIJE HRVATSKE

broj 3,4-5 Zagreb, lipanj 1941 Din. 2.-

POSLIJE OKUPACIJE

Historija je ovog rata potpuno i očigledno potvrdila istinu, da je svijet podijeljen među najveće imperijalističke sile i da se male države ne mogu osamostaliti i samostalno opstojati bez oslonca na silu internacionalnog karaktera. Rat je tragično pokazao, kako je prividna samostalnost mnogih »smostalnih« i »nezavisnih« država, koje su vodeći imperijalisti gurali u rat za svoj račun. Rat je pokazao i to da politika kolebanja i laviranja ne može državice spasiti od ratnog požara. I mi smo u Hrvatskoj (zajedno s ostalim narodima Jugoslavije) morali na svojoj koži osjetiti svu kobnost politike laviranja između dva imperijalistička tabora i politike lošeprikrivenog neprijateljstva prema Sovjetskom Savezu.

Rat je nadalje pokazao, da internacionalni značaj Sovjetskog Saveza — te jedine, velike, istinski miroljubive zemlje — raste iz dana u dan. Sve jače i jače zaoštravanje imperijalističkih suprotnosti, te zaoštravanje osnovne suprotnosti rada i kapitala (naročito u obliku suprotstavljanja dvaju svjetova) čini da lanac imperijalizma počinje već sada pred našim očima pomalo pucketati, što će se neminovno razviti u opći lom. Pojedini rukovodeći krugovi malih državica, pokušavaju iskoristiti trenutačne slabosti imperijalističkih grupa na području svoje državice, te politikom laviranja nekako se održati na vlasti i osloboditi se pritiska. Oni su sve više i više pod pritiskom masa prisiljeni da se obraćaju na Sovjetski Savez, da bi s njime ustanovili redovne diplomatske odnose, različite ekonomske ugovore, pa ugovore o prijateljstvu i pomaganju. Ovi ugovori, pa ma koliko bile neiskrene pobude samih vlastodržaca, čine da na površinu izbije pucketanje tog imperijalističkog lanca i da se tako u nekom obliku pokaže

153

Sl. 4. „Poslije okupacije", *Srp i čekić. Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske* (Zagreb) br. 3, 4–5, lipanj 1941. (naslovnica)

početku oružane borbe u skladu s partijskim instrukcijama. U Beogradu se tada bilo susteklo dosta ljudi iz Hrvatske, posebno s Banije i iz glinskog kraja, koji su se našli u Srbiji u vrijeme mobilizacije Vojske Kraljevine Jugoslavije, kao što je to i on bio. Bilo je već dosta izbjeglih iz Nezavisne Države Hrvatske. Među jednima i drugima bilo je dosta članova i simpatizera Komunističke partije Jugoslavije pa je Mitić dobio zadatak da ih organizira u čak 15 udarnih grupa od 5 do 10 članova za urbanu gerilu. Od osamdesetak organiziranih, Mitić se 1980-ih sjećao 37 imena ljudi – bar po uobičajenim imenima i prezimenima – vjerojatno iz glinskog kraja: Nikola Arbutina, Živko Bijelić, Veljko Brkić, Braco Brleković, Branko Bulat, Milan Čučković, Milan Davidović, Pavao Fratrović, Pero Fratrović, Mira Gavrilović, Seka Gavrilović, Milena Gojić [ili: Gajić – *op. a.*], Mićo Griva, Mile Ivatović, Andrija Kokotović, Jovo Krković, Miloš Krnjaić, Milorad Lazić, Dane Malešević, Milan Malešević, Dragan Mitić, Mira Mitić-Sužnjević, Branko Mraović, Stanko Ostrojić, Stojan Ostrojić, Rada Perić, Nikola Popović, Dušan Roksandić, Ljuban Stambolija, dvije sestre Stojić, Dušan Sužnjević, Milan Sužnjević,

Petar Sužnjević i Pero Vukičević.[37] Dragan Mitić ostaje u Beogradu do studenoga 1941., kada su se uz dopuštenje beogradske partijske organizacije vratili u Hrvatsku, na Baniju, on, Dušan Sužnjević – Čiko, Pero Sužnjević, Mira Mitić-Sužnjević i braća Stambolija.[38]

Ako je ime Milene Gojić pogrešno napisano – ako je to Milena Gajić – mogla bi biti riječ o liječnici iz glinske bolnice, komunistkinji, koju se i danas obično navodi kao jednu od glinskih svibanjskih žrtava, iako na raznim stranama ima tragova koji upućuju na zaključak da je preživjela. Seka Gavrilović (Dabrna) (123) vodi se u Mitićevu popisu glinskih komunista kao sudionica Narodnooslobodilačke borbe bez naznake da je mogla otići u Beograd itd.

Međutim, nikakvih dvojbi nema da su Luka Duran i Petar Fratrović, glinski komunisti hrvatske nacionalnosti, svaki na svoj način partijski veterani, otišli u Beograd 1941. Obojica su poginula, ali u glinskome ljevičarskom kolektivnom pamćenju zasad nema traga što su radila i što se s njima dogodilo u Srbiji. Činjenica da su na beogradskom Mitićevu popisu dvojica Fratrovića, Petar i Pavao, vjerojatno braća, dodatno potiče istraživački interes.

Petar Fratrović, rodom iz Donjeg Selišta, komunist je iz 1920-ih, dugogodišnji robijaš. Najiscrpnije o njemu piše Ranko Mitić u svojim sjećanjima u vezi s obnovom sastava Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Glina u svibnju 1941.: „Mislio sam bio da primimo u K[otarski] K[omitet] i Peru Fratrovića koji je došao na naš teren. On je stari komunista još iz 'bombaške afere' iz 1928. g[odine] u Zagrebu. Uoči rata radio je u Šibeniku, gdje je – mislim – bio instruktor C[entralnog] K[omiteta] K[omunističke] P[artije] H[rvatske]. Kada sam se sreo s Radom Končarom u Karlovcu i to mu rekao, on mi je izričito dao do znanja da Pero Fratrović ne može vršiti nikakove funkcije u Partiji, pa čak da ne može biti ni sekretar jedne partijske ćelije. Bilo mi je neugodno, ali sam ipak morao to saopćiti Fratroviću. Ja za razlog toga nisam znao, ali vjerujem da je postojao kada je Končar na tome tako energično insistirao."[39] Drugi Mitićev zapis u vezi s Fratrovićem odnosi se na alarmantno stanje stvoreno dubinskim prodorom njemačke vojske u Sovjetski Savez, nasuprot uvjerenju velike većine komunista da ona neće niti prijeći sovjetsku granicu: „U općem revoltu naroda protiv ustaškog divljanja, morali smo na momente intervenirati umirujući i objašnjavajući da se sačeka momenat za zajedničko otpočinjanje ustanka u cijeloj zemlji. Jednoga dana skupila se je tako masa ljudi, seljaka u Balincu, u kući nekih Đakovića. Među njima bio je i Pero Fratrović (…). Kada sam ja tamo došao, seljaci su bili toliko naoštreni, da su htjeli ići napasti Glinu. Tu je moglo biti okupljeno nekoliko stotina ljudi. Ja sam ovdje došao u situaciju da se sukobim sa Perom Fratrovićem. Govorio sam – ljudi, nije vrijeme da se ide na Glinu. Ja ovdje pred svima moram stupiti u diskusiju sa Fratrovićem. Ja njemu, pa Pero što ti je. Ako mi ne možeš pomoći, nemoj mi odmagati, što ti je i jesi li poludio, kažem ja Peri. On: 'Mi više nećemo odstupati, ovo je zadnja linija do koje smo odstupili – više ni koraka natrag'. I stvarno, to je u onoj situaciji seljacima imponiralo. Ja u onoj situaciji dok objašnjavam, da ustanak još nije počeo, ispadam kao oportunista, a drugi kao revolucionari. S druge strane, ovdje je bilo ljudi izbjeglica iz Gline. Oni su u Glini ostavili imovinu, a neki i porodicu. Svi su oni ogorčeni i predlažu da se juriša, pa je tako bilo opće raspoloženje, da se ide odmah u napad na Glinu. Ubi se diskutujući i dokazujući da nije momenat i da bi to bilo zločin i prema tome narodu i prema ustanku. Na kraju ipak smo uspjeli da to onemogućimo."[40]

Nakon toga Petar Fratrović odlazi iz Gline u Beograd – izgleda, zajedno sa svojim bratom Pavlom – i ulazi u jednu od spomenutih udarnih grupa za gradsku gerilu koje je formirao Dragan Mitić. Što je bilo dalje, istražio je Milan Koljanin: „Već pomenuti Petar Fratrović iz Klobučara učestovao je u ustanku u Srbiji i poginuo pri povlačenju iz Užica. U Tamnavskom bataljonu Valjevskog partizanskog odreda bili su i Petar Krasulja, učenik iz Majskih Poljana, te Đuro Krasulja, trgovački pomoćnik iz istog mesta. Obojica su zarobljeni kao partizani i internirani u logor na Banjici, odakle su u trasnportima zarobljenih partizana 24. aprila i 7. maja 1942. upućeni u nemačke logore u Norveškoj."[41]

Kada je konačno bila donesena odluka Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske o koordiniranom početku narodnog ustanka – u karlovačkome okružnom slučaju 19. srpnja 1941. partijskim savjetovanjem u šumi Abez kod Vrginmosta – jedina uspješna od pet planiranih akcija za 23./24. srpnja bila je u Banskom Grabovcu, jedina u kojoj je zapovijedao Vasilj Gaćeša, čovjek koji nije bio komunist. Njegovu ustaničku skupinu činilo je 42 boraca iz Banskog Grabovca, Drenovca, Luščana, Šušnjara i Vlahovića. (Partijske ćelije postojale su u Drenovcu s 18 članova u travnju i u Šušnjaru s 10 članova u travnju 1941.) Petnaestorica boraca bili su komunisti iz Drenovca, Šušnjara i Vlahovića: Adam Babić (Drenovac), Dušan Babić (Drenovac), Adam Mraković (Glina – Vlahović), komesar, Đuro Babić (Drenovac), Nikola Babić (Drenovac), Dušan Brkić (Šušnjar), Đuro

Bunčić „Bracan“ (Šušnjar), Dušan Dražić (Šušnjar), Đuro Dražić (Šušnjar), Kuzman Jovičić (Drenovac), Luka Jovičić (Drenovac), Mile Jovičić (Drenovac), Petar Jovičić (Drenovac), Nikola Kovarbašić (Drenovac) i Dušan Milobratović (Šušnjar).[42]

Na kraju, od 233 borca Šamaričkog, Kalinskog i Sisačkog partizanskog odreda koji su 28. rujna i sljedećih dana 1941. položili partizansku zakletvu, svega četrnaestorica bila su glinski komunisti iz travnja 1941.: Adam Babić (Gornji Drenovac), Dušan Babić (Gornji Drenovac), Đuro Babić (Gornji Drenovac), Dušan Brkić (Šušnjar), Đuro Bunčić „Bracan“ (Šušnjar), Dušan Dražić (Šušnjar), Đuro Dražić (Šušnjar), Kuzman Jovičić (Drenovac), Luka Jovičić (Drenovac), Mile Jovičić (Drenovac), Petar Jovičić (Drenovac), Nikola Kovarbašić (Drenovac), Dušan Milobratović (Šušnjar) i Adam Mraković (Glina – Vlahović).[43] U međuvremenu su u Šamaričkom odredu novim komunistima postali borci koji su se našli u žiži razvojnih potreba narodnog ustanka.

Međutim, kada se ustavе podaci o preživjelim glinskim komunistima iz travnja 1941. koji su dobili „Partizansku spomenicu 1941. godine“, odnosno kojima je priznat prvoborački status, percepcija se mijenja. Fascinantan je među njima broj prvoboraca, poginulih u Narodnooslobodilačkom ratu, kao i preživjelih nosilaca „Partizanske spomenice 1941. godine“. Disperzirani i kapilarni razvitak Narodnooslobodilačke borbe u svim njezinim dimenzijama, napose vojnim i političkim, omogućio je kvalitativni uspon u 1942. Međutim, prva polovina 1943. bila je za banijske borce, a među njima i za brojne komuniste iz travnja 1941., vrijeme najvećeg iskušenja i najtežih ljudskih patnji u – prema partizanskom računanju – IV. i V. neprijateljskoj ofenzivi, u golemim razdaljinama od Banije do Crne Gore, od zapadnih do istočnih granica Bosne i Hercegovine. U leksikonski uzornoj obradi Viktora Kučana, *Borci Sutjeske*, sadržavaju pojedinačne obavijesti o svakome borcu koji je V. ofenzivu (Operacija „Schwarz“) preživio, odnosno nije preživio. Najvećim dijelom u Sedmoj banijskoj udarnoj diviziji, Glinjani su s 886 boraca prema mjestu rođenja bili četvrti u jugoslavenskim razmjerima nakon Šibenčana 1316, Splićana 1091 i Bosanskih Petrovčana 959, a prema gubicima treći (Šibenik 785, Split 688 i Glina 599). U postocima, Glinjani su izgubili 67,60 %, Splićani 63,06 % i Šibenčani 59,65 % boračkog sastava, dakle najviše u jugoslavenskim razmjerima. Malo ih je doživjelo što je to ustvari značilo „nikad više povratka na staro“ iz banijskog parizanskog imaginarija iz 1941. Među Banijcima bio je 31 predratni član Komunističke partije Jugoslavije.[44]

Sl. 5. *Ivo Marinković Slavko (Sutivan na Braču, 13. prosinca 1905. – Zagreb, 21. travnja 1943.), narodni heroj Jugoslavije od 26. srpnja 1945. godine.* Diplomirani student Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gimnazijski profesor u Senju, Požarevcu, Valjevu i Koprivnici, dugogodišnji je predratni član Komunističke partije Jugoslavije, od 1935. do 1938. godine na robiji u Lepoglavi, Mariboru i Srijemskoj Mitrovici, bio je od 1939. do 1942. godine sekretar Okružnog komiteta KPH Karlovac. Kotarski komitet KPH Glina bio je u sastavu karlovačke partijske organizacije sve do stvaranja Okružnog komiteta KPH Banije 4. prosinca 1941. godine, a Ivo Marinković je s Josipom Krašem (Vuglovec kraj Ivanca, 26. ožujka 1900. – Karlovac, 18. listopada 1941.), također narodnim herojem od 26. srpnja 1945. godine, bio ključna osoba u realizaciji politike CK KPH i CK KPJ na području Karlovca, Korduna i glinskog dijela Banije. (*Dokumenti Druge konferencije KPH za okrug Karlovac 1942. godine* (pr. Đuro Zatezalo), Karlovac 1972.)

Umjesto zaključka nužno je vratiti se na početne premise da bi se ovaj prilog moglo shvatiti kao okvir za istraživanje koje će mikrohistorijskim pristupom u granicama neizbježnih makrohistorijskih perspektiva omogućiti rekonstrukciju onih ljudskih vrijednosti u glinskom puku koje su njegove imaginarije izvele iz tradicijskih okvira i usmjerile oslobođene ljudske i zajedničke energije prema ciljevima jezivo visokih ljudskih cijena u ratu za koji se vjerovalo da neće biti tek puki rat za „goli život“.

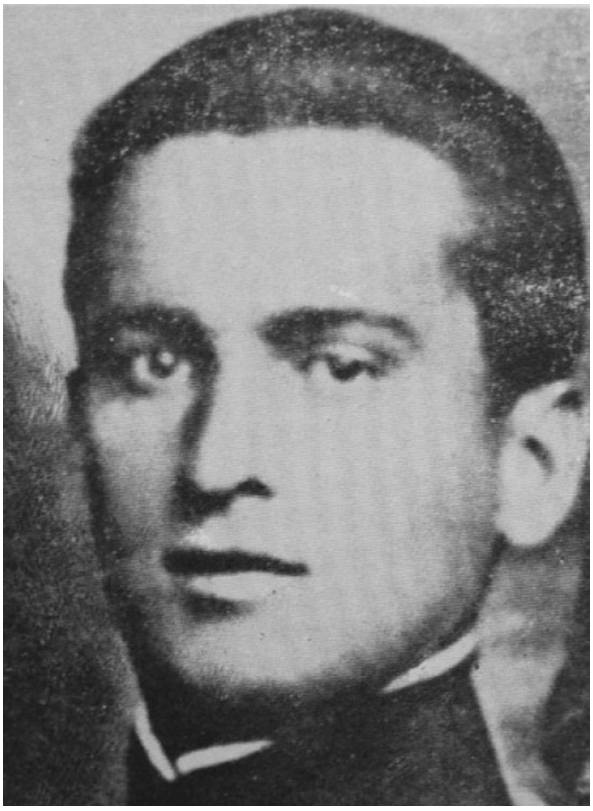

Sl. 6. *Vasilj Gaćeša i Josip Marjanović Joso, pučani i narodni heroji. Lijevo: Vasilj Gaćeša (Vlahović, Glina, 1. studenoga 1906. – Brubno, Glina, 29. travnja 1942.), narodni heroj Jugoslavije od 6. prosinca 1944. godine* (Gradski muzej u Sisku, II-1002: Vasilj Gaćeša 1927. i 1928. u Beogradu, u artiljerijskom puku Kraljeve garde - reprodukcija). *Desno: Josip Marjanović Joso (Velika Solna, Glina, 30. travnja 1905. – šuma Prolom kod Obljaja, Glina, 10. listopad 1941.), narodni heroj Jugoslavije od 20. listopada 1951. godine* (Narodni heroji Jugoslavije, Beograd – Titograd 1982., 495)

Sl. 7. *Delegati Druge konferencije OK KPH Karlovac u Velikoj Kladuši, u Cazinskoj krajini, 12. ožujka 1942. godine* (snimio Vladimir Bakarić). U radu skupa su sudjelovali i glinski komunisti jer je izvještajno razdoblje o kojem je referirao sekretar OK KPH Karlovac, Ivo Marinković Slavko, obuhvaćalo period u kojem je Kotarski komitet KPH Glina bio u karlovačkoj jurisdikciji. (*Dokumenti Druge konferencije KPH za okrug Karlovac 1942. godine* (pr. Đuro Zatezalo), Karlovac 1972.)

Prilog I.

RAZVITAK I DJELOVANJE KOMUNISTIČKE PARTIJE NA PODRUČJU BIVŠEG KOTARA GLINE DO USTANKA 1941. GODINE

Dragan Mitić

RAZVITAK I DJELOVANJE KOMUNISTIČKE PARTIJE NA PODRUČJU BIVŠEG KOTARA GLINE DO USTANKA 1941. GODINE

Područje između Korduna, Posavine, sliva rijeke Kupe i Une naziva se Banija. Ona je formirana od nekadašnje Goričke, Gorske i Dubičke župe. Koncem XVI. stoljeća zbog stalnog nadiranja Turaka iz Bosne tu je postala Pokupska krajina sa zadatkom da štiti ove krajeve od upada Turaka prema Turopolju. Njihovo uređenje regulirali su hrvatski ban i austrougarski staleži. Vojna vlast je bila glavna i jedina. Svaki odrasli Banijac bio je ratnik koji je na granici prema Turcima provodio po nekoliko godina.

Od 1704. godine Banija je bila pod banskom vlašću te joj otuda i potječe ime. 1873. godine Banija je ukinuta, a 1881. ujedinjuje se s Hrvatskom. Administrativno te godine je podijeljena na kotare: Glina, Petrinja, Dvor na Uni, Kostajnica i jedan dio kotara Sisak.

Glina zbog položaja zauzima dominantan položaj na Baniji naročito u ekonomskom pogledu.

Na razvitak naselja utjecali su pored ekonomsko-geografskog faktora u prvome redu vojno-strateški razlozi. Turska opasnost je bila stalna. Turci su vršili svakodnevno upade preko tzv. „suhe međe" – granice iz pravca Cazina, Krupe i Kladuše. Žitelji ovih krajeva u to doba su prvenstveno ratnici koji brane granicu od Turaka. Braneći granicu svaki je njih od njih istovremeno i branio ognjište porodice, svoje selo, svoje mile i drage. Zato je taj rat za njega bio oslobodilački i svaki koji je u njemu učestvovao bio je cijenjen. Tako se stvarala tradicija da onaj tko nije bio vojnik da je manje vrijedan.

Ta konstantna opasnost od Turaka odlučno je utjecala na ekonomiju društva. Seljak je orijentiran na uzgoj stoke koju je mogao u slučaju turskog napada tjerati sa sobom u zbjegove. Pored stočarstva razvijeno je voćarstvo, najviše šljive. Turci su u tim svojim prodiranjima žarili i palili sve do čega su došli. (str. 1)

Glina se po svom geografsko-ekonomskom položaju razvijala u centar koji je djelovao na širem području ne samo Banije, već i prema Bosni, Kordunu i Lici. Razvojačenjem Vojne krajine uglavnom se razvija zanatstvo i trgovina. Zanatlije, trgovci kupuju zemlju u neposrednoj blizini Gline te na taj način postaju i zemljovlasnici. Oni ulažu u tu zemlju sredstva kao u gospodarske objekte tako da ta zemlja dobiva u bonitetu.

Širenjem posjeda pojavljuje se potreba za najamnom radnom snagom. Ta radna snaga dolazi iz okolice samog mjesta. Nadnice su bile vrlo niske i isplaćivane su uglavnom u naturi. Naime, trgovci su najamnim radnicima davali robu, živežne namirnice i nešto tekstila tako da su oni bili vječiti dužnici glinskim gazdama.

Do puštanja u promet pruge Sisak – Karlovac 1902. godine na Baniji se razvilo, a u Glini posebno kirijašenje kao jedan od vidova privredne djelatnosti. Kirijaši su uglavnom vozili žito za Liku i Primorje i dovozili vino i robu za trgovce.

Razvojačenjem Vojne krajine prestao je krajišnik da živi kao ratnik. Siromašni dio stanovništva dolazi u Glinu u najamnu službu a naročito u doba poljoprivredno-sezonskih radova. Glina nema mogućnosti da zaposli sve koji dolaze sa sela, jer je veća ponuda radne snage od potražnje, što je utjecalo na sniženje i onako niske nadnice onih koji su bili zaposleni. Zbog tih socijalnih uvjeta života mnogi odlaze za zaradom u daleke krajeve.

Pred I. svjetski rat osjetan je odljev stanovništva u ekonomsku emigraciju: u Austro-Ugarsku, SAD, Kanadu i druge. Za unapređenje pojedinih domaćinstava ovog kraja ekonomski emigranti odigrali su važnu ulogu. No boreavak u ovim zemljama ima za posljedicu i upoznavanje s modernim radničkim pokretom. Vraćajući se kući agitiraju za socijalizam te su oni bili prvi vjesnici radničkog pokreta. Bez sumnje ostavljaju izvjesne tragove novih ideja i novih shvaćanja. No otpor je bio nevjerojatno žestok od strane glinskih gazda koji su ih na jedan podrugljiv (2) način znali ismijavati i svakog od njih prikazati kao propalicu koji nije uspio, a sada

hoće da otima njihovu imovinu. Ove gazde zaista su davali ton političkom životu te su bili vrlo osjetljivi, ako bi se netko iz radničkih redova uplitao u politiku.

I pored takvog otpora prema radničkim idejama istina socijalizma se probijala.

Šarić, prvi socijalista koji se vratio iz Beča gdje je bio zatvaran i gdje je dobio tuberkulozu bio je prezren od glinskih gazda i uskoro je umro.

U to vrijeme pripadati i radničkom pjevačkom društvu značilo je mnogo za popularizaciju radničkog pokreta. U Beču je Stevo Despot još 1910. godine bio član ovakvog društva i do svoje smrti ostao vjeran radničkom pokretu.

Naši ljudi koji su se zapošljavali u Americi i većim gradovima Austro-Ugarske dolazeći u kontakt sa socijalistima počinju čitati socijalističku literaturu i štampu. Oni šalju svojim rođacima i prijateljima razne brošure socijalističkog sadržaja, kao i socijalističku štampu. Na taj način širi se krug agitatora i simpatizera socijalističkog pokreta.

Prva vidna manifestacija radničke svijesti jest proslava Prvog maja 1903. godine u Poglediću u šumi, u neposrednoj blizini Gline i izletištu Glinjana. Grupa radnika iz Gline organizirala je tu proslavu. To je u tadašnjoj palanci odjeknulo na sve strane i učesnici proslave bili su proganjani od vlasti. Da bi izbjegli progone i hapšenja, glavni organizatori bježe u Ameriku, a tada se u Ameriku moglo putovati na bilo kakav dokumenat.

Nakon toga, proslave Prvog maja organizira Hrvatska socijal-demokratska stranka i to na dan Zrinskog i Frankopana 30. aprila i njeni članovi toga dana vežu crvenu mašnu. Početkom 1. svjetskog rata 1914. godine prestaju proslave Prvog maja. (3)

Austro-Ugarska je cijelo vrijeme provodila politiku razbijanja bratstva i jedinstva Srba i Hrvata u ovim krajevima. Načelo „divide et impera" je dosljedno sprovedeno, a vlastodršci su već prema političkoj potrebi gurali Srbe protiv Hrvata ili obrnuto.

Mladi socijalistički pokret imao je zadatak da raskrinkava namjere vlastodržaca i da otkriva narodu pravu istinu da širenje šovinizma odgovara vlastodršcima koji svoje teškoće pokušavaju riješiti na račun Srba i Hrvata.

FORMIRANJE SOCIJAL-DEMOKRATSKE STRANKE

1919. godine formira se u Glini socijal-demokratska stranka u koju je učlanjeno 19 radnika.

Predsjednik organizacije bio je Fransoa Juraj, knjigoveža u Odgojno-popravnom domu Glina, tajnik je bio Stojan Grujić, krojač iz Gline i blagajnik Slavko Mrgan, mesar iz Gline. Ostali članovi bili su Mate Mareković, kolar, Pajo Kvakić, trgovački pomoćnik, Nikola Kokić, remenarski pomoćnik, Edo Jugović, postolar, Stojan Šušnjar, ugostitelj i drugi.

Najaktivniji u ovoj organizaciji bio je Fransoa. Prvog maja 1919. godine, trinaestorica socijalista promarširalo je crvenom zastavom od Viduševačkog mosta kroz Glinu. To je bilo prvi put da se slobodno i javno manifestiralo sa crvenom zastavom. Poslije održavanja Vukovarskog kongresa ova se grupa raspala sama od sebe. Nedovoljno ideološki izgrađeni povlače se u pasivnost jer njihovo tadašnje gledanje bilo je „još nismo došli na vlast, a svađamo se između sebe". Jedan dio prelazi na stranu građanskih partija, a jedan dio se potpuno pasivizira.

Stvaranjem Jugoslavije osjeća se privredni polet. Zanatske radnje se proširuju i zapošljavaju 7 – 10 radnika, a proširuje se i trgovina. Jedan dio trgovaca povezuje se s Rijekom, koja je (4) bila okupirana od Talijana i švercerskim vezama dobiva robu po nižim cijenama. U to vrijeme i Rijeka je bila grad *porto franco*. Na taj način nekoliko vodećih trgovaca postaju vrlo imućni ljudi. Zanatlije su međusobno vodile konkurentsku borbu snižavanjem cijena, a to je sve išlo na štetu radnika, čije je radno vrijeme bilo 10 sati pa i više. Nadnice su padale što je radnika dovelo u veoma težak položaj.

Glina u to vrijeme ima ciglanu koju su držali Furlani. Nju preuzima Hrvatska štedionica, renovira je i uvodi nove strojeve. Isto tako i pilana Despot kapitalom Srpske štedionice nabavlja lokomobil i uvodi dva vertikalna gatera. Broj radnika stalno raste, ali raste i eksploatacija.

Najsvestraniji radnici uviđaju svoj težak položaj, pristupaju organiziranju sindikata. Prvi su se organizirali postolarski radnici. Najaktivniji među njima bio je Ljuban Korkut, koji je dolazio u vezu sa delegatima URS-a iz Siska preko Đure Čavića 1925. godine. Već iduće godine dolazi do štrajka postolarskih radnika u kome je učestvovalo 27 radnika. Odbor za organizaciju štrajka sačinjavali su Ljuban Korkut, Franjo Koželj, Jovo Komljenović, Stevo Ličina i Ivan Škrinjar.

PRVI VJESNICI KOMUNISTIČKIH IDEJA

Za stvaranje političkih preduvjeta za formiranje Partije veliku ulogu su odigrali naši ljudi koji su vraćali iz SSSR-a ili kao aktivni borci revolucije ili kao ratni zaro-

bljenici pa i oni vojnici koji su se na Istočnom bojištu bratili s ruskim vojnicima.

Oktobarska revolucija je bio epohalan događaj koji je uzdrmao kapitalizam u njegovim temeljima. Naročiti ugled uživali su ljudi koji su se aktivno borili protiv kontrarevolucije. Mi imamo nekoliko ljudi s našeg terena koji su dobili i spomenice za 50-godišnjicu Oktobarske revolucije. To su Mile Popara, zvani Potočar iz Malog Graca, Nikola Vučenić i Mile Tadić iz Velikog Graca, iz Martinovića i Petar Vidnić iz Glinskog Novog Sela. Sjeme koje su oni sijali padalo je na plodno tlo i postepeno dozrijevalo.

EKONOMSKO-POLITIČKE PRILIKE 1929. – 1933. GODINE

Zavođenjem Šestojanuarske diktature ukinute su sve građanske partije. Vođe tih partija ili su se potpuno pasivizirale ili su prešle na stranu diktature.

Ekonomska kriza koja je nastala 1929. godine osjetila se u jakoj mjeri i u našem kotaru. Seljački proizvodi davani su u bescjenje. Državni porezi i razni nameti bili su povećani tako da u svim selima seljaci, izuzev nekoliko bogatijih, nisu imali čime plaćati porez. Tada su nastupali poreski egzekutori u pratnji žandara i pandura. Pri njihovoj pojavi gotovo cijelo selo stavilo bi se u pokret tjerajući stoku, sakrivajući odijela i posteljinu. Seljaci su to činili jer su dobro znali da su vlasti bezobzirne pri kupljenju poreza. Za porez su uzimali sve do čega su dolazili, počev od poljoprivrednog alata, čak i sjekire te blago, rublje, posteljinu, odijela pa čak i meso i mast. U svrhu prikupljanja poreza na taj način oni su imali uza se specijalne ljude koji su nosili tu zaplijenjenu robu i odgonili stoku. Narod ih je zvao „goniči“ ili „trajbari“.

Pri kupljenju poreza dolazilo je do otvorenih sukoba seljaka s vlastima. Ti sukobi bili su više individualnog karaktera, a ogledali su se u tome što su pojedinci reagirali na tu pljačku, uzimajući sjekire u ruke i tjerajući poreznike. Takovoga su kasnije hapsili i u zatvoru prebijali te novčano kažnjavali.

Seljak nikada nije znao je li platio sav porez ili nije. Korumpirani članovi u općinama i poreskim upravama su stalno tražili (6) novi namet. Ako je seljak platio sve za jednu godinu, svejedno su mu ponovo tražili da plati neki navodni namet i to su redovno zadržavali za sebe, ne bilježeći u poreske knjige. Na taj način su ovi korumpirani tipovi iskorištavali neukost seljaka i njegovu zastrašenost pred vlašću.

Seljaci su bili pritisnuti dugovima. U doba krize mnogima su imanja otišla na doboš, tj. na prodaju putem licitacije. Banka je prodavala imanja seljaka, koji su bili zaduženi tako da se sve više vršila klasna diferencijacija. Zemlju su kupovali bogati seljaci, razni seoski špekulanti.

Seoski bogataši su na sve moguće načine izrabljivali siromašne i srednje seljake. Oni su u jesen kada se obere ljetina i ispeče rakija kupovali za nevjerojatno niske cijene pšenicu, kukuruz, rakiju itd. i čuvali do proljeća, a zatim prodavali onima koji su bili prisiljeni da kupuju po dvostrukoj, trostrukoj cijeni. Bilo je slučajeva da su seljaci dovodili blago na tržnicu, a da ga nitko nije htio kupovati. Tako su 1931. i 1932. godine mnogi seljaci bili prisiljeni dovoditi konje na prodaju jer nisu imali stočne hrane. Kako nitko nije htio da ih kupi, oni su ih jednostavno ostavljali na tržnici.

U tome vremenu se izazvana krizom raspadaju patrijarhalna domaćinstva. Otac se dijelio sa sinom, brat s bratom i svaki je mislio da mu je za težak život kriv brat ili otac i da će on bolje živjeti kada se odvoji sa svojom užom familijom, tj. sa ženom i djecom i počne živjeti samostalno. Na taj način srednji seljaci su se pretvarali u sitne i siromašne poljoprivrednike.

Karakteristično je spomenuti veliku usitnjenost posjeda u selima, što je kriza još više pogoršala. Na primjer, od 6.211 domaćinstava e selima Gline bilo je do 0,5 ha ukupno 53 domaćinstva, od 0.5 do 1 hektara 335 domaćinstava, od 1 do (7) 2 ha 938 domaćinstava, od 2 do 3 ha 1.468 domaćinstava, od 3 do 5 ha 1.795 domaćinstava, od 5 do 8 ha 1.129 domaćinstava, od 8 do 10 ha 371 domaćinstvo, od 10 do 15 ha 218 domaćinstava te od 15 do 20 ha 47 domaćinstava. Više od 20 ha imalo je 7 domaćinstava. Iz gornjeg pregleda se vidi da je prevladavao sitni i srednji posjed čija se naturalna proizvodnja nije mogla odhrvati udarcima krize.

Za ovaj period važno je napomenuti diobu općinskih zajednica. Dioba općinskih zajednica je jedan od vidova prodiranja kapitalizma u selo. Prilikom te diobe bogatiji seljaci kupovali su prava na zajednicu od seljaka, koji su bili pritješnjeni dugovima i porezom. Prilikom ovakvih dioba dolazilo je do sukoba između seljaka, gdje je bilo i mrtvih. Te sukobe izazivali su seoski bogataši jer su za njih zajednice bile rentabilne i praktično su njima i služile jer je njihova stoka imala ogromni prostor za dobru pašu.

FORMIRANJE PRVE KOMUNSITIČKE GRUPE

U mjestu Glina bio je namješten napredni učitelj Veljko Drakulić u Domu za maloljetnike. Još kao srednjoškolac u Karlovcu bio je pod utjecajem komunista i još tačnije pod utjecajem svoga starijeg brata dr Dragomira Drakulića, člana KPJ. Dolaskom u Glinu, 1931. godine, odmah se povezuje sa pojedinim komunistima. Prvi s kojim je stupio u vezu bio je Luka Duran, obućar iz Gline. Oni su se povezali s Markom Horvatom, također obućarom iz Gline. Ta grupa bila je međusobno povezana i počela je da djeluje u selima preko naprednijih seljaka. Ona se bavila propagiranjem marksizma i čitanjem marksističke i napredne literature. Godine 1934. vratio se iz Amerike Joso Marjanović, koji je tamo radio vrlo aktivno u Komunističkoj partiji. On je sa sobom donio dosta naučne marksističke literature na našem jeziku. Po svom dolasku odmah se povezuje s drugovima iz komuni-(8)stičke grupe i razvija agitacioni rad u hrvatskim selima. Isto tako u to vrijeme došao je iz Amerike Janko Crevar, rodom iz Čemernice, koji je teoretski bio izgrađen. On je išao po selima i povezivao se s naprednim seljacima neumorno agitirajući. Đuro Opačić iz Balinca otišao je mlad u Ameriku, gdje je brzo stupio u radnički pokret, a kasnije i u Komunističku partiju. On je u komunističkoj grupi igrao veliku ulogu. Bio je jedan od najboljih naših masovika. Nije bilo zbora, gdje on nije istupao. U svojim vatrenim govorima neumorno je raskrinkavao vlastodršce, korupcionaše i veličao SSSR. Godine 1934. Anka Butorac povezala se iz Zagreba s tom komunističkom grupom u Glini. Sav ilegalni materijal koji je tiskan u zemlji dobiven je od Anke Butorac. Ona je češće dolazila u Glinu, održavala je sastanke s tom grupom. Ova grupa učinila je prve korake u popularizaciji naše Partije. Ona se povezala s naprednim seljacima u selima. Naročitu ulogu u tome odigrao je Joso Marjanović. On je u hrvatskim selima prvi počeo da okuplja napredne hrvatske seljake na klasnoj osnovi.

IZBORI 1931. I 1935. GODINE

Režim diktature raspisao je izbore 1931. godine s jednom vladinom listom. Kandidati za narodne poslanike bili su advokat Dr Milan Metikoš i glinski prota Nikola Ercegovac. Na te izbore izašao je vrlo mali broj glasača i to uglavnom činovnici i učitelji – režimski ljudi. Na sam dan glasanja općinski pisari i seoski učitelji koji su bili u tom izbornom aparatu imali su zadatak da upišu sve kao da su glasali bez obzira što nisu došli na izbore. Za poslanika bio je izabran Dr Milan Metikoš koji je u tom parlamentu izigravao neku opoziciju. S Hodjerom je oformio grupu od 10 poslanika Jugoslavenske narodne stranke „borbaša". Oni su izdavali svoj centralni organi *Borbu*, a u Petrinji su izdavali *Jedinstvo*. (9)

U srpskom dijelu kotara Glina „borbaši" su počeli na široko organizirati svoju stranku. Pošto je to bila jedina legalna opoziciona stranka imali su u početku izvjesnog uspjeha. Oblik njihove organizacije bio je fašistički. Organizirani su bili u desetine. Nastupali su s demagoškim fašističkim parolama kako će bankare kapitaliste napraviti za glavu kraće.

Izbori 5. maja 1935. godine pokazali su da je u narodu napravljena velika prekretnica. Komunistička grupa u to vrijeme razvila je ogromnu aktivnost u masama. Kandidat Udružene opozicije Srđan Budisavljević odnio je ogromnu pobjedu nad Jeftićevim poslanikom Bogdanom Ercegovcem. Komunistička grupa zauzela je stav pomaganja Udružene opozicije na tim izborima.

DEMONSTRACIJE PROTIV STEPINCA I PROTIV HODJERE U GLINI 1935. GODINE

U ljeto 1935. godine nadbiskup Stepinac došao je u Glinu. Bio mu je priređen svečani doček koji su organizirali katolički svećenici s popom Žužekom uz podršku vlasti i HSS-a.

Komunistička grupa u Glini na čelu s Veljkom Drakulićem izdala je letak koji je napisao Veljko Drakulić, a tiskan je u Karlovcu. U tom letku raskrinkavan je Stepinac kao solunski dobrovoljac i njegovo putovanje prikazano je na liniji obmanjivanja hrvatskog naroda. Taj letak su dijelili i aktivisti sami i neki simpatizeri.

Na jednoj strani Gline odvijao se svečan doček Stepincu, a na drugoj formirala se druga povorka u kojoj su bili komunisti s nekoliko stotina demonstranata koji su prihvatili njihove parole: „Dolje Stepinac", „Živio Narodni front", Dolje fašizam". To su bile prve demonstracije u Glini koje su (10) imale odraz u cijelom kotaru, a i dalje.

U to vrijeme bio je već stigao materijal sa VII kongresa Komunističke internacionale. Taj materijal donijeli su iz Zagreba đaci Srednje tehničke škole, koji su tamo bili partijski povezani. Taj materijal stigao je i Veljku Drakuliću.

Poslije demonstracija protiv Stepinca Hodjera je pokušao održati zbor u Glini. Tada su „borbaši" nosili pla-

ve košulje. Pri pojavi Hodjere u plavoj košulji komunisti iz komunističke grupe – đaci, skojevci i partijci – počeli su s demonstracijama. Njihove parole prihvatile su mase i Hodjeri je bio onemogućen zbor. Parole su bile: „Dolje Hodjera", „Dolje plave košulje", „Nećemo da nas vodiš u Abesiniju", Dolje fašizam – Živio Narodni front". Poslije tih demonstracija koje su povoljno odjeknule u narodu „borbaši" nisu više predstavljali nikakvu ozbiljnu organizaciju /u Glini/. To su po redu bile druge demonstracije u Glini.

DVIJE VELIKE DEMONSTRACIJE U GLINI 1936. GODINE

Aktivnost drugova iz komunističke grupe u to vrijeme bila je na visini. Oni su sve više proširivali svoj djelokrug rada individualno obrađujući pojedine napredne seljake i vezujući ih za radnički pokret i Komunističku partiju.

Ljeti 1936. godine organiziran je masovni štrajk seljaka s ciljem da ne dogone stoku ni namirnice u Glinu na tržnicu. U toj pripremi štrajka učestvovali su drugovi iz komunističke grupe vrlo aktivno. Na sve ulaze u Glinu bile su postavljene štrajkaške straže i u svakoj od njih bio je netko iz komunističke grupe. Tako su na ulazu kod glinske bolnice stajali Đuro Opačić i Mile Dulikrava. Oni su dijelili letke koji su bili potpisani od štrajaškog odbora i usmeno objašnjavali seljacima zbog čega je potrebno da se vodi štrajk. Zahtjevi štrakaša bili su: smanjiti pijacovinu od 10 na 5, a ono od 5 na 2, a (11) što je bilo 2 dinara ne plaćati.

Vlast se uznemirila, pozvala je sve žandare i stražare na sve ulaze da razgone štrajkaške straže. Zbog toga su štrajkaške straže vrlo brzo dolazile u sukob sa žandarima, pa je bilo i uhapšenih, a među njima Đuro Opačić i Mile Dulikrava. Glas se brzo pronio kroz narod da su ova dvojica uhapšeni i narod je pojurio sa svih strana prema općinskom zatvoru. Masa je tražila odmah puštanje na slobodu uhapšenih drugova. Nalet mase bio je silan i žandari su se morali povući prebacivši puške na gotovs. Masa nije uzmicala, nego se još više raspalila. Vlast je kapitulirala i iz zatvora su odmah pušteni uhapšeni drugovi koji su istovremeno održali govore da ne odstupaju od postavljenih zahtjeva.

Općinska uprava odmah je izdala proglas da se pijacovina smanjuje. No štrajkaši nisu dozvolili da stražar koji je to objavljivao narodu dovrši do kraja govoreći „nisu oni nama ništa dali dobrovoljno, nego smo mi to silom oteli". Tada se formirala povorka od 6.000 demonstranata koja je prihvatila parole: „Živio Narodni front", Dolje fašizam", „Dolje gulikože". Najviše se demonstriralo protiv Svetozara Davidovića, predsjednika Općine Glina. On je u mladosti bio glumac u Zagrebu, pa su na račun toga padale duhovite parole koje su seljaci lako prihvaćali: „Dolje glumac, dolje junac".

Povorka se formirala pred Općinom i krenula prema kući predsjednika Davidovića koji se sakrio na tavanu Općine. Po dolasku do njegove kuće masa je tražila da izađe Davidović i žestoko demonstrirala. Povorka je dalje krenula pred stan kotarskog načelnika Pajića, koji se pomolio na prozoru svog stana i pokušao da održi neki demagoški govor: „Braćo, sve će se urediti, umirite se, bolestan sam". Međutim, od galame nije mogao da govori. Seljaci su mu duhovito odgovarali: Kad si bolestan, hajde bogu, lopove, što čekaš u ovom zemaljskom blatu". Poslije (12) toga povorka je krenula pred kotarsko načelstvo. Tu su pojedini drugovi održali govore koji su naravno bili političke prirode. U njima su raskrinkavani korumpirani činovnici i lažni narodni poslanici. Demonstracije su trajale nekoliko sati. Uspjeh je bio zadovoljavajući. Demonstranti su se mirno razišli svojim kućama.

Značaj demonstracija protiv pijacovine bio je u slijedećem: iako je glavni zahtjev seljaka bio slobodna trgovina, dakle zahtjev buržoaski ipak i taj zahtjev komunisti su pravilno mogli iskoristiti i na tom zahtjevu organizirati masu seljaka protiv buržoazije jer buržoazija to nije mogla niti je htjela riješiti. Njeni interesi su joj diktirali da zauzme stav slobodne trgovine. Te buržoaske parole u rukama radnih masa postajale su revolucionarne jer su u tadašnjoj situaciji bile uperene protiv buržoazije.

Seljaci su se uvjerili da svojim vlastitim snagama mogu izvojevati pobjedu samo kada jedinstveno i organizovano istupaju.

Glina je trgovački centar gdje svakog sajmenog dana, svake srijede, dolazi mnogo naroda iz drugih kotara: Cazina, Petrinje, Kostajnice, Vrginmosta, Slunja i Vojnića. Taj je narod prvi put imao prilike da vidi ovako masovne demonstracije.

Ogromno oduševljenje zavladalo je kod naroda. Pri susretu su razgovarali samo o tome. U ovim demonstracijama učestvovali su jednako Srbi, Hrvati i Muslimani. Na djelu se stvarao narodni front i borbeno jedinstvo i bratstvo naših naroda.

Značaj demonstracija protiv pijacovine bio je u tome što se cijeli državni aparat veoma uplašio. Seljaci, kada

su dolazili službeno ili privatno u kancelariju, tada su nailazili na dobar prijem; odmah au im rješavali stvari bez birokratskog odugovlačenja, bez vikanja na stranku. Seljaci su osjetili da su svojom borbom izvojevali jednu pobjedu.

Velike demonstracije u Glini protiv pijacovine dale su novi podstrek masama i drugovi iz komunističke grupe izvodili su niz akcija koje su mase oduševljeno prihvaćale.

Da bi frankovci razbili bratstvo-jedinstvo naroda organizirali su u to vrijeme ubojstvo katoličkog svećenika Janka Vedrine u selu Bučici. Ubojstvo je izvršio Stipe Vidaković, a po nagovoru advokata dr Mirka Puka. Poslije ubojstva popa Janka Vedrine frankovci su izvršili napad na katoličkog svećenika u Viduševcu. Frankovci su ove napade tumačili kako to vrše Srbi, seljaci Majskopoljančani i Selištani i da je to sve upereno protiv katoličkih svećenika i Hrvata.

U „Proleteru" od 1934. ili 1935. godine bilo je sugerirano da iz sela treba goniti finance i žandare. Financi su dolazili u selo da sijeku duhan, koji su sadili seljaci. Zaista, naši aktivisti u selima, a naročito Joso Marjanović uspjeli su da povežu devet sela sve do Kupe te je bilo dogovoreno da se pri ulasku žandara ili financa u selo dade znak zvonom za uzbunu. I zaista na dati znak dizali su se seljaci sa svih strana i progonili žandare i finance. U nizu tih akcija najznačajnija je ona koju je organizirao i predvodio Joso Marjanović u Šumsko-imovnoj općini Pokule. Naime, u toj šumi postojale su livade za košnju i za ispašu stoke. Jednog dana bilo je dogovoreno da seljaci iz svih devet sela dotjeraju blago na ispašu u te livade. Kada su oni došli sa stokom, lugar Gledić iz Tabrišta pozvao ih je da se raziđu. Međutim seljaci su mu odgovorili da je to njihova zemlja i da su oni jedini gospodari na njoj te su ga potjerali. Lugar je otišao u žandarmerijsku stanicu Bović i tražio pomoć žandara. Ovi su odmah došli na lice mjesta i pokušali da rastjeraju seljake sa stokom. Seljaci su se odupirali i nisu odstupili od svog zahtjeva. Među tim seljacima bilo je i nekoliko frankovaca, koji su nagovorili jednog čovjeka da se privuče do žandara i da ga udari motikom po glavi. I zaista taj čovjek je to učinio. Drugi žandari su otvorili (14) vatru i na mjestu ubili Janka Bubaša i Ivana Medveda. To je bila smišljena provokacije frankovaca. Masa se strahovito raspalila i pojurila na žandare koji su uspjeli pobjeći.

Održan je sastanak na kome je riješeno da se odmah krene u Glinu i da se pita kotarskog načelnika tko je izdao naređenje da se puca u naše ljude. Revoltirana masa je krenula prema Glini i usput privukla masu ostalih seljaka. Joso Marjanović je iskoristio ovaj momenat i okupljenoj masi održao revolucionarni govor. Skupilo se oko 4.500 ljudi naoružani vilama, sjekirama, motikama i drugim. Marijanović je još pri polasku poslao jednu grupu najprovjerenijih ljudi da idu poprijeko prema Prekopi da razvale Prekopski most kako žandari iz Petrinje ne bi mogli kamionima stići u Glinu.

Glinski trgovci, advokati i sva malograđanština se strašno uplašila. Počeli su zatvarati dućane, gostionice, navlačiti rolete na prozore, povlačiti se u kuće. Ni načelnik nije oklijevao. Čim je čuo da seljaci idu u kotar, odmah je telefonski tražio pomoć iz Petrinje. Kada su demonstranti stigli ispred kotarskog načelstva Marijanović ga je pozvao da pred narodom kaže tko je izdao naređenja da se ubijaju naši ljudi. Marijanović je vidio da kotarski načelnik izvrdava i dao mu je rok od pet minuta da odgovori na to pitanje. Još je trebalo nekoliko trenutaka pa da prođe tih pet minuta, kad se pojaviše kamioni puni žandara iz Petrinje. Žandarmerijski kapetan, postavivši žandare u borbeni položaj, pozvao je masu da se raziđe, ali masa se nije htjela razilaziti. Vidjevši to, kapetan je komandirao „pali", a plotun je ispaljen preko seljaka. Seljaci su se tada razbježali, a ostao je samo Marijanović koji je raširio košulju na prsima i rekao: „pucajte u mene". Tada su ga uhapsili. (15)

Grupa koja je išla da razvali most kod sela Prekope nije stigla na vrijeme. Tu je grupu predvodio Borić Jožo najbliži suradnik Jose Marijanovića. Ovi seljaci su bili naoružani kao vojska Matije Gupca vilama, sjekirama i roguljama. Kasnije su režimlije pravili viceve kada se masa razbježala: „De pričekaj, sakrij mi taj nadjačak."

PROVALA I HAPŠENJE DRUGOVA IZ KOMUNISTIČKE GRUPE

Provala grupe desila se preko Kostajnice. Naime, tamo su uhapšeni Nina Maraković, Josip Zmazek i drugi, te je provala došla i do Gline. Tada su u Glini uhapšeni Luka Duran, obućar, Ljuba Smoljanović, trgovački putnik, Marko Horvat, obućar, Veljko Drakulić, učitelj, Joso Marjanović, seljak, Joso Borić, seljak, Ivan Kavurić, seljak, Marko Babić, seljak iz Solne. Još mnogi uhapšeni kao Jandro Šantek, seljak iz Viduševca, ali su odmah preslušani i pušteni kući. Ovo je bio period kada je reakcija nastupala sa svom žestinom, period kada se pribrala poslije masovnog pokreta narodnih masa. Istragu nad uhapšenima vodio je u Petrinji poznati agent iz Zagreba

Šoprek. Pri tom su strahovito mučili i tukli naše drugove.

Poslije hapšenja reakcija ponovno nastupa. Ukidaju se cijene pijacovine, što su bile borbom izvojevane i proglašene cijene od prije demonstracija. Režim pooštrava kurs prema svim naprednijim ljudima.

PERIOD SELJAČKE SLOGE I SELJAČKOG KOLA 1937 – 1939. GODINE

Od prvog dana formiranja Seljačke sloge i Seljačkog kola komunisti iz komunističke grupe bili su birani u rukovodstvo organizacije. Narod ih je birao kao najborbenije i najaktivnije (16) političke ljude. Ne samo da su organizacije Seljačke sloge i Seljačkog kola u mnogim selima kotara Gline bile u rukama komunista, već i općinske i kotarske organizacije Seljačkog kola. Moram ovdje istaći da su ove društvene organizacije mnogo doprinijele na širenju marksističke misli na našem području. U organizaciji Seljačkog kola i Seljačke sloge veliku ulogu odigrali su studenti iz Zagreba, Grujica Žarković, Ivanka Muačević, Milka Lasić i zaga kojeg prezimena se više ne sjećam.

Komunisti su preko Seljačkog kola izvodili niz akcija.

Kao primjer navest ćemo samo neke. U Selištu na masovnom sastanku cijeloga sela donesena je rezolucija koju su potpisali svi seljaci, a bila je uperena protiv davanja popu za svetenje vodice komada suhog mesa od svakog domaćinstva i zvonaru 10 kg kukuruza. Ta akcija je potpuno uspjela ako izuzmemo nekoliko crkvenih odbornika i seljaci nisu više davali. Iste 1937. godine došao je u Selište da održi sastanak kandidat Jugoslavenske nacionalne stranke Jovo Košutić iz Gline. No nije mogao da kaže ni jedne riječi, jer su seljaci predvođeni komunistima galamom onemogućili sastanak. Poslije toga, seljaci su izašli na cestu i kroz selo nekoliko puta prodefilirali s parolama: „Dolje fašizam", „Dolje vlada Stojadinovića", „Živio SSSR, živio Narodni front". Poslije toga Košutić je otišao kotarskom načelniku i tužio cijelo selo da su svi komunisti. Od tog vremena ni jedan od buržoaskih političara nije održao sastanak u tom selu. Jedino su komunisti održavali sastanke.

Seljačka sloga u hrvatskim selima u krajevima gdje smo mi imali utjecaja bila je u rukama komunista i naših simpatizera naročito u kraju Marijanovića, a u drugim selima bila je u rukama seoskih bogataša i frankovaca. Kasnije vodstvo Seljačke sloge raspušta organizacije kojima su rukovodili naši ljudi. (17)

Sporazum Cvetković-Maček 1939. godine, stav jugoslavenske vlade u pitanju II. svjetskog rata, kao i u ratu u Finskoj utjecali su na vrlo oštru diferencijaciju u redovima Seljačkog kola i Seljačke sloge. Vodstvo Seljačkog kola na čelu sa Adamom Pribićevićem počelo je da piše u listu „Seljačko kolo" protiv Sovjetskog saveza. Objavljivanjem prvog takvog članka masovno je vraćen list zbog napada na Sovjetski savez i napominjalo da nam takav list više nije potreban.

Seljačko kolo i Seljačka sloga odigrali su svoju ulogu u podizanju kadrova. Komunisti su legalno istupali pred masama i tu su stjecali prva znanja u rukovođenju s njom.

I na kulturnom polju radilo se dosta. Prvi put priređuju se priredbe u selima s horskim pjesmama i raznim kazališnim komadima. Veljko Drakulić osobno je pridonio mnogo na tom polju odgajajući svakodnevno pojedine diletantske grupe u Selištu, Solini i drugim selima.

Sl. 8. *Osnivačka skupština ogranka Seljačkog kola u Obljaju, srez glinski* (*Kalendar Seljačko kolo,* Zagreb 1939., 79)

Kolika je žeđ seljaka bila za kulturnim uzdizanjem vidi se najbolje iz slijedećih primjera: seljaci i seljanke predvođeni Josom Marijanovićem dolazili su gotovo svakodnevno iz Soline do Gline, gdje ih je poučavao Veljko Drakulić. Svaki put pješačili su zbog toga po 24 kilometra. Isto tako diletantska grupa iz Selišta davala je u Narodnom kazalištu i u Domu sindikata u Zagrebu kazališni komad s odličnim uspjehom.

1937. godine dolazi u Glinu Čedo Rajačić, advokat. Ubrzo Čedina kancelarija postaje pravo političko sastajalište svih naprednih ljudi. Svake srijede Čedo je držao informacije i prisutne upoznavao s političkom situacijom u svijetu i kod nas. Tu se prodavala naša legalna štampa i skupljala od simpatizera crvena pomoć. Tu je politički pripremljen dobar dio drugova za prijem u KP. Čedo je bio odličan masovik koji je osvajao slušaoce. Svi koji su redovno dolazili u kancelariju smatrali su to svojom obavezom i tako nisu imali posla iako nisu imali poslije toga sajmenoga dana, u Glinu su dolazili radi Čede. Tako su ti ljudi postali i postajali agitatori koji (18) su bili informirani o događajima.

Zamjenik Čedin bio je Nikica Pavlić rodom Banjalučanin stari komunista, koji je djelovao među glinskim intelektualcima.

Čedo je dobivao partijski materijal preko Zagreba i to od Otokara Keršovanija i Ognjena Price. Uvijek ga je prije proučio nego partijska organizacija, jer smo mi dobivali redovnim putem preko OK KPH Karlovac. Mnogi posjetioci Čedine kancelarije smatrali su se komunistima iako nisu bili članovi KP. Čedo Rajačić odigrao je značajnu ulogu u popularizaciji Partije i njene linije. On je omogućavao Kotarskom komitetu KPH Glina da sve direktive legalno može prenositi preko tih masovnih sastanaka. Tu su se mnogi učili da govore pred masom. To je za nas komuniste bila prava škola govorništva, jer je Čedo znao da podstakne i one najzatvorenije, da i oni javno istupaju.

Ovdje moram napomenuti da su počele aktivno raditi grupe SKOJ-a u školama i to u Gimnaziji u Sisku, Zagrebu, Srednjoj tehničkoj školi i u Beogradu. U gotovo svim tim školama bilo je đaka iz našeg kotara koji su u ogromnoj većini bili skojevci. Dolaskom na praznike u svoja sela donosili su marksističke knjige, brošure i naprednu beletristiku i davali omladini i naprednim seljacima da čitaju. Isto tako su sami širili marksističke ideje.

Njihov utjecaj bio je prilično velik u masama i oni su pridonijeli popularizaciji Sovjetskog saveza i ideja marksizma-lenjinizma.

Sl. 9. *Kalendar Seljačko kolo 1939,* Društvo „Seljačko kolo“, Zagreb 1941.

FORMIRANJE PARTIJSKIH ORGANIZACIJA I KOTARSKOG KOMITETA

Iz izloženog se vidi da su postojali svi uvjeti kako subjektivni, tako i objektivni da se oforme partijske organizacije na području kotara Gline. Ovdje moram istaknuti da se počelo (19) aktivnije i organizovanije stvarati partijske organizacije po selima dolaskom Miladina Šurbata, geometra na naš teren i Ranka Mitića.

Kada je 1939. godine izdan letak povodom izbijanja II. svjetskog rata mi smo ga dobili u Glini. Letak je došao preko Karlovca, a išao je od ruke do ruke. Kratko vrijeme poslije toga Miladin Šurbat, geometar iz Gline, stupio je preko Nenada Drakulića „Brace“ u Karlovcu u vezu s Ivom Marinkovićem, koji je tada bio sekretar MK KPH Karlovac. Uskoro i Ivo dolazi u Glinu i formira se privremeni Kotarski komitet KPH u Glini. To je bilo oktobra 1939. godine.

Sastanak je održan u stanu Miladina Šurbata. Na sastanku su bili Miladin Šurbat, Ranko Mitić, Veljko Drakulić i Ilija Opačić „Ićo". Na tom sastanku je zaključeno da treba početi sa formiranjem partijskih organizacija na principu ćelija u svim selima kotara Glina. Kako su postojali svi uvjeti, a postojali su i provjereni kadrovi, organizaciju treba što više omasoviti.

Za sekretara privremenog Kotarskog komiteta KPH Glina izabran je Miladin Šurbat. Za nekoliko dana taj komitet je oformio partijske organizacije u Glini, Gornjem Selištu, Donjem Selištu, Donjem Selištu II., u Klasniću, Dragotini, Malom Gracu i Joševici.

Nakon povratka Jose Marijanovića s robije privremeni Kotarski komitet odmah ga je uključio u svoj sastav. Poslije toga je Joso Marijanović u hrvatskim selima formirao ćelije i to u Viduševcu, Maloj i Velikoj Solini, Gračenici i Selkovcu.

Okružni komitet postavio je zadatak Glinskom komitetu da osniva partijske organizacije i u kotaru Vrginmost. Tako su u tom kotaru formirane četiri ćelije i to Staro Selo, Perna, Malička i Bović. (20)

PRVOMAJSKA AKCIJA 1940. GODINE

Za prvomajsku proslavu bilo je angažirano cjelokupno partijsko članstvo, uključujući i naše simpatizere. Kotarski komitet KPH Glina primio je od Kotarskog komiteta KPH Petrinja proglase CK KPJ povodom 1. maja 1940. godine. Kotarski komitet je napravio plan da akcija počne 30. aprila naveče od 22 sata. Partijski aparat je funkcionirao tačno i po planu. Svako selo bilo je oblijepljeno letcima i crvenim zastavama bez obzira ima li partijaca ili nema. Dužnost je bila svake ćelije u čijem susjednom selu nije bilo organizacije da i to selo dobije letke i parole. U Glini nije bilo ulice gdje nije bilo parola i proglasa CK PKJ, a bilo je izvješeno i šest crvenih zastava. Svako selo u kotaru, kuće, škole i crkve koje su bile pogodne za pisanje parola bile su ispisane prvomajskim parolama, letcima, a gotovo u svakom selu izvješena je crvena zastava.

Prvog maja 1940. godine bila je srijeda, kada je sajam u Glini. Sa svih strana narod je išao i čitao parole i proglase CK KPJ, a neki su prvi put vidjeli crvene zastave. Uspjeh akcije bio je vanredan. Na veliko se pričalo i komentiralo. Ni u Glini ni u cijelom kotaru tada nitko nije pao u ruke policije.

PRVA KONFERENCIJA KPH ZA GLINU

Prva kotarska konferencija za kotar Glinu održana je koncem maja 1940. godine u Donjem Selištu u kući Ilije Klobičara „Ićana". Za Partijsku konferenciju su birani delegati svih ćelija. Bilo je prisutno 23 delegata. Od Mjesnog komiteta KPH Kalrovac bio je prisutan Rašo Stanisavljević.

Konferencija je imala slijedeći dnevni red: (21)

1 Politička situacija – referent Rašo Stanislavljević
2 Politička situacija u kotaru i organizaciona pitanja – referent Ranko Mitić
3 Biranje Kotarskog komiteta i delegata za Okružnu konferenciju KPH Karlovac

Konferencija je konstatirala da je u vrlo kratkom vremenu partijska organizacija uspjela organizirati ćelije u prilično velikom broju sela, te da su izvršavane direktive disciplinirano i s mnogo volje i inicijative, a posebno je naglašeno da je prvomajska akcija uspjela u potpunosti. U referatu kao i u diskusiji ocijenjeno je da je znatno porastao utjecaj KPJ na mase, pa je konferencija konstatirala da je naša partijska organizacija postala ozbiljan politički faktor u kotaru. Tada je partijska organizacija brojila 88 članova KPJ.

Na konferenciji je izabran Kotarski komitet KPH za Glinu slijedećeg sastava: sekretar Ranko Mitić, članovi: Veljko Drakulić, Dragan Petrović, Joso Marijanović i Stojan Vujaklija Ćokan. Glasanje je bilo tajno. Kandidati su dobili 100% glasova. Za delegate za Prvu konferenciju OK KPH Karlovac izabrani su Ranko Mitić, Dragan Petrović i Simo Todorović.

DJELOVANJE KOMUNISTA U MASAMA (22)

Naša Partijska organizacija posvećivala je mnogo pažnje radu na organizaciji Crvene pomoći. Taj rad uzimao je masovne oblike naročito u općini Stankovac, gdje je Crvenom pomoći rekovodio Joso Marijanović. Oni su skupljali kiriju od po 30 kola tanina, prodavali ga i sve davali za Crvenu pomoć, za žrtve bijelog terora, za naše španske borce. Slali smo naše obućarske radnike u Karlovac gdje je napravljeno 290 pari cipela i poslano našim španskim borcima u logorima u Francuskoj. (22)

Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ ocijenjena je kao najbolja partijska organizacija koja je najviše skupila crvene pomoći Okružna partijska organizacija Karlovac.

U svim selima glinskog kotara stalno su izvođene akcije. Partijske organizacije su samoinicijativno ispisivale

protivratne parole i parole protiv Vlade, a za oslon na SSSR. Novembarski leci CK KPJ 1940. godine bili su podijeljeni u mjestu Glina i u svim selima.

U početku vlasti su brisale parole, ali kasnije su od toga odustale jer što su više brisali, komunisti su ih još više pisali.

Kotarski komitet KPH Glina objedinjavao je rad pet općinskih komiteta i to: Općinski komitet Klasnić – sekretar Dragan Petrović, Općinski komitet Mali Gradac – sekretar Đuro Trivanović, Općinski komitet Solna – sekretar Joso Marijanović, Općinski komitet Maja – sekretar Ćiro Mađarac i Općinski komitet Jabukovac – sekretar Mirko Šteković. U Jukinačkoj općini kao i u mjestu Glina nije bilo posebnog općinskog komiteta jer je na tom području živio veći broj članova Kotarskog komiteta.

Već u to vrijeme na području kotara Glina postojalo je 30 partijskih ćelija sa oko 284 članka KPH i 150 članova SKOJ-a.

Partijske organizacije su u to vrijeme organizirale štrajkove protiv trgovaca drvom koji su se udružili u kartel i tako smanjivali cijenu. Ti trgovci Adam Pejić, Ivica Starčević, Stevo Gajić napravili su međusoban kartel i smanjili otkupnu cijenu drvetu. Kotarski komitet preuzeo je niz organizacijskih priprema i formirao štrajkaški odbor. U tom štrajku izdano je nekoliko letaka s potpisima štrajkašnog odbora. Štrajk je s uspjehom završen. (23)

Štrajk transportnih radnika na željezničkoj stanici Glina isto tako se završio s uspjehom.

Učestale su demonstracije u selima protiv rata, protiv skupoće i za oslon na SSSR. U nizu sela održane su demonstracije protiv vlade Cvetković – Maček i protiv rata. Najznačajnija demonstracija protiv rata održana je u selu Dragotina pod rukovodstvom Sime Todorovića. Parole koje su demonstranti uzvikivali bile su „Dolje Vlada, Dolje rat, Živio SSSR, Živjela Komunistička partija". Posljednjih nekoliko mjeseci uoči Aprilskog rata 1941. godine Partijska organizacija u glinskom kotaru koncentrirala je sve svoje snage na agitaciju u masama radi nužnosti stvaranja čvrste obrane zemlje od nastupajuće agresije fašističkih sila Njemačke i Italije. Da bi se postigli što povoljniji međunarodni uvjeti za obranu zemlje, a eventualno i za onemogućavanje napada Partijska organizacija u glinskom kotaru dala je punu i beskompromisnu podršku stavu CK KPJ da se od jugoslavenske vlade zathijeva da se Jugoslavija osloni i čvrsto veže sa SSSR-om. U toj orijentaciji partijske organizacije su pristupile održavanju masovnih sastanaka s narodom na kojima su komunisti objašnjavali masama da je jedini izlaz iz situacije stvaranje pakta o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om. Ti su se sastanci održavali u kućama i u selima polulegalno, a posljednja 2-3 mjeseca pred rat i javno.

Svaka ćelija bila je zadužena da rasporedi rad tako da obuhvati cijelo selo i da članovima Partije idući od kuće do kuće ili skupljajući žitelje iz nekoliko kuća objašnjava stav KPJ u pitanjima vanjske i unutarnje politike. Ovo je bio novi vid agitacije koju smo tada prvi put upotrijebili masovno. Iz saznanja do tada i ovih objašnjenja komunista masama je bilo jasno da ako ne sklopimo pakt o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om nećemo moći očuvati nezavisnost zemlje. (24) Pristupanjem jugoslavenske vlade Trojnom paktu marta 1941. godine mase su dočekale s najvećim negodovanjem. Povodom toga Kotarski komitet KPH za Glinu donio je odluku da se odmah u svim selima organiziraju masovni sastanci, da se narodu ukaže na izdaju jugoslavenske vlade i posljedice pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Nije bilo sela gdje nisu bili održani takvi sastanci. U selima Selištu, Dragotini i Klasniću u neposrednoj blizini žandarmerijske kasarne održan je sastanak na kome su govorili Ranko Mitić i Milutin Baltić. Sa svih tih masovnih sastanaka upućivane su rezolucije i pisma koje je potpisalo na hiljade ljudi, žena i omladine i to rezoucije i pisma s potpisima upućivani su pojedinim ministrima i Vladi u Beograd. Nakon 27. marta, kada je srušena Vlada Cvetković – Maček, narod kotara Gline tim događajem bio je oduševljen. Raslo je povjerenje da će narodi Jugoslavije smoći dovoljno snage da prisile novu Vladu da se veže čvrsto sa SSSR-om i učini sve za demokratizaciju zemlje i njenu obranu od fašističke agresije. Svaki učesnik na prethodnim masovnim sastancima i potpisnik protestne rezolucije prethodnoj Vladi osjećao je sebe i svoj udio u obaranju Vlade Cvetković-Maček. S tim osjećajem, s još većim žarom prišli su pripremama za obranu zemlje, spremajući se na to da prisile i novu Vladu. No događaji su bili brži i razvijali su se mimo htijenja i želja ogromne većine naroda glinskog kraja.

APRILSKI RAT 1941. GODINE

Kotarski komitet primio je direktive Partije i CK KPJ na partijske organizacije da treba ići u prve redove borbe za obranu nezavisnosti zemlje. Komunisti su pomagali mobilizaciju i tako pokazivali primjerom dajući konje, kola i sve ostalo. Međutim, državni vojni aparat bio je sav u rukama V. kolone. Ustaše su razvile živu aktivnost. Kotarski načelnik u Glini Milić nije poduzimao

uopšte nikakve mjere protiv V. kolone, već naprotiv surađivao je zajedno s njima. Ustaški banditi u Glini otvorili su prozore i pomoću zvučnika prenosili Pavelićev govor da se Hrvati dižu na ustanak. Kotarski komitet, uvidjevši situaciju, poslao je delegaciju komandantu mjesta Gline, rezervnom majoru, koja mu je obrazložila situaciju. To je bio pošten oficir i čovjek. Prihvativši obrazloženje Kotarskog komiteta, on se suprotstavio kotarskom načelniku, ali nije dobio podršku od ostalih oficira pa je sva posada bila razoružana od ustaških bandita i Hrvatske seljačke zaštite.

Desetog aprila proglašena je tzv NDH. Kotarski načelnik Milić odmah je naredio da se uhapse istaknuti komunisti i to: Joso Marijanović, Miladin Šurbat, Jandro Šantek i Adam Korak. Sve su to bili istaknuti članovi KPJ i svi su kasnije nastradali u koncentracionim logorima tzv. NDH izuzev što je Marijanović uspio da pobjegne i da odmah stupi u partizane.

Od Kotarskog komiteta ostali su živi samo sekretar Ranko Mitić i Veljko Drakulić, koji je bio u robstvu u Italiji kao jugoslavenski rezervni oficir.

SPISAK ČLANOVA I KANDIDATA ZA ČLANOVE KOMUNISTIČKE PARTIJE HRVATSKE NA PODRUČJU KOTARA GLINA DO APRILA 1941. GODINE

1.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU HAJTIĆ

001 Ćiro Madžarac – prvoborac
002 Mile Dodoš – prvoborac, poginuo u NOV-i na Sutjesci 1943. godine
003 Stojan Cico – prvoborac, nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
004 Petar Lazić – učesnik NOR-a
005 Ilija Slijepčević – učesnik NOR-a
006 Milovan Ćosić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
007 Mile Velebit – učitelj, poginuo u Vrnograču 1941. godine
008 Janko Ćosić – prvoborac, poginuo u NOV-i u Crnoj Gori
009 Petar Slijepčević – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine

2.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU BUZETA

010 Mile Muždeka – ubijen od ustaša 1941. godine
011 Aleksa Kuka – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
012 Jovo Krnjaja – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
013 Nikola Samardžija – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine

3.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU BIJELE VODE

014 Jovica Branković – seljak, nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
015 Ćiro Branković – seljak, ubijen od ustaša 1941. godine
016 Živko Jelić – učesnik NOR-a
017 Stevo Jelić – seljak, ubijen od ustaša 1941. godine
018 Pero Branković – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
019 Nikica Metikoš – seljak, nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
020 Simo Kukuleča – seljak, učenisnik NOR-a
021 Luka Šesto – učesnik NOR-a
022 Dragan Rula – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine

4.
PARTIJSKA ĆELIJA I. U SELU DONJE SELIŠTE

023 Stevo Klobučar – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
024 Ivan Medved – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
025 Marko Medved – prvoborac, poginuo u NOR-u
026 Josip Medved – prvoborac, poginuo u Crnoj Gori
027 Luka Čučković – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
028 Đuro Sarapa – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
029 Milka Tarabić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
030 Ilija Klobučar – učesnik NOR-a
031 Pero Fratrović – bio na robiji 9 godina, poginuo u NOR-u u Srbiji
032 Pero Sladović – poginuo u NOR-u
033 Ilija Tarabić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
034 Ilija Čučković – učesnik NOR-a
035 Mirko Baltić – krojač, prvoborac, poginuo kao delegat voda u NOV-u

5.
PARTIJSKA ĆELIJA II. U SELU DONJE SELIŠTE

036 Mirko Baltić – prvoborac, poginuo u NOV kao politički komesar brigade
037 Živko Baltić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
038 Branko Baltić – učesnik NOR-a
039 Jovan Baltić – učesnik NOR-a
040 Mile Dulikrava – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
041 Mirko Sužnjević – đak, nosilac Partizanske spomenice 1941. godine

6.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU RAVNO RAŠĆE

042 Stojan Pađen – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
043 Ljuban Resanović – poginuo u NOR-u 1941. godine
044 Stojan Ostojić – učesnik NOR-a
045 Nikola Baltić – izbjegao od ustaša u Beograd 1941. godine
046 Mihajlo Pađen Mišan – izbjegao od ustaša u Beograd 1941. godine
047 Janko Novaković Milan – nosilac Partizanske spomenica 1941. godine
048 Lazo Kralj – učesnik NOR-a (izbjegao u Beograd – Đ. R.)

7.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU MALI GRADAC

049 Đuro Trivanović – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
050 Gligo Jakšić – sekretar ćelije, prvoborac, umro od tifusa 1943. godine
051 Đuro Koljaja – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
052 Stevo Komljenović Kosić – prvoborac, poginuo u NOV, u Crnoj Gori, 1943.
053 Đuro Tintor – izbjegao od ustaša u Beograd 1941. godine
054 Stanko Kreća – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine

8.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU DRENOVAC

055 Petar Vladić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
056 Nikola Kovarbašić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine

057 Mile Jovičić – prvoborac, poginuo u Crnoj Gori, 1943. godine
058 Petar Jovičić – prvoborac, poginuo u Crnoj Gori, 1943. godine
059 Đuro Jovičić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
060 Kuzman Jovičić – prvoborac
061 Adam Babić – prvoborac, poginuo u Crnoj Gori
062 Simo Petrović Šima – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
063 Mile Tarabić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
064 Mile Babić – u njemačkom zarobljeništvu
065 Đuro Babić – prvoborac
066 Nikola Babić – prvoborac
067 Dušan Babić – prvoborac, poginuo u Crnoj Gori
068 Luka Jovičić – prvoborac, poginuo u Crnoj Gori
069 Ranko Baždar – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
070 Mile Vladić – prvoborac, poginuo u Crnoj Gori
071 Milan Pavlica – bio kandidat za člana KPJ, poginuo u NOB 1941. godine
072 Đuro Babić – bio kandidat za člana KPJ, poginuo u NOB 1941. godine

9.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU GORNJE SELIŠTE

073 Ranko Mitić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
074 Dragan Mitić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
075 Ljuban Mitić – bio kandidat za člana KPJ, nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
076 Milutin Baltić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
077 Miloš Kotaranin – prvoborac, poginuo u NOB-u
078 Dušan Mitić – bio kandidat za člana KPJ, – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
079 Slavko Solar – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
080 Đuro Relić – prvoborac, poginuo u NOR-u
081 Ljuban Relić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
082 Mitar Jednak – prvoborac, poginuo u Crnoj Gori kao komandant bataljona

10.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU DRAGOTINA

083 Dušanka Božić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
084 Stojan Kladar– nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
085 Petar Vinčić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
086 Simo Todorović– nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
087 Jovo Krnjajić
088 Milić Krnjajić
089 Pero Vukičević
090 Živko Vinčić
091 Jovan Dabić
092 Simo Todorović /2/ - – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
093 Ranko Todorović – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
094 Ilija Ognjenović
095 Nada Vinčić
096 Adam Todorović
097 Mile Todorović
098 Milka Todorović
099 Ilka Todorović

100 Stevo Todorović – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
101 Milka Todorović /2/
102 Stoja Dabić
103 Ljuban Gajen
104 Milan Vukičević
105 Miloš Jaredić
106 Jovo Badrić
107 Ilija Bajić
108 Nikola Todorović
109 Janko Todorović
110 Simo Todorović
111 Mojsije Bulat
112 Dušan Dabić
113 Stanko Kurepa
114 Nikola Krnjajić
115 Nikola Dabić
116 Janko Jaredić
117 Mitar (ili Miloš – Đ. R.) Jaredić
118 Đuro Karapandža

11.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU DABRINA

119 Stojan Todorović – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
120 Dušan Todorović – prvoborac, poginuo u NOV-i
121 Mile Todorović – prvoborac, poginuo u NOV-i
122 Stojan Gavrilović – učesnik NOR-a
123 Seka Gavrilović – učesnik NOR-a
124 Mile Gavrilović – učesnik NOR-a
125 Pero Gavrilović – ubijen od ustaša
126 Mojsije Badrić – ubijen od ustaša 1941. godine
127 Milan Bulat – učesnik NOR-a (nosilac Partizanske spomenice 1941. godine /Đ. R./)

12.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU ŠAŠAVA

128 Mićo Momić– učesnik NOR-a
129 Pero Roksandić – učesnik NOR-a
130 Slobodan Galogaža – učesnik NOR-a
131 Milan Roksandić – učesnik NOR-a
132 Dušan Roksandić – prvoborac, poginuo kao politički komesar bataljona
133 Stevo Stojanov Momić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
134 ? Galogaža – učiteljica, neutvrđenog imena i prezimena, učesnica NOR-a
135 Dušan Stojanov Mamić – prvoborac, poginuo u Crnoj Gori
136 Mile Macakanja – prvoborac, poginuo u NOV-i

13.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELIMA OBLJAJ I BOJNA

137 Ranko Eremija – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
138 Lazo Čučković „Klarić“ – kandidat za člana KPJ, ubijen od ustaša 1941. godine

139 Rade Grmuša – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
140 Rade Dabić – prvoborac, poginuo u NOV-u u Crnoj Gori
141 Mile Rakas – ubijen od ustaša 1941. godine

14.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU BALINAC

142 Ilija Opačić „Ićo" - prvoborac
143 Petar Vranješ – učesnik NOR-a
144 Eva Vranješ – učesnik NOR-a
145 Mika Opačić – učesnik NOR-a
146 Dušan Roksandić – učesnik NOR-a
147 Stevan Vranješ – prvoborac, poginuo u NOB-i
148 Simo Čučković – prvoborac, poginuo u NOB-u
149 Damjan Čučković – učesnik NOR-a
150 Dmitar Roksandić – prvoborac, poginuo u NOB-u
151 Petar Stankov Čučković – učesnik NOR-a
152 Kuzma Roksandić – ubijen od ustaša 1943. godine
153 Dušan Momić – poginuo u NOR-u
154 Mile Vranješ – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine

15.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU ŠIBINE

155 Ljuban Đaković – prvoborac, poginuo u NOR-u 1942. godine
156 Vlado Đaković – učesnik NOR-a
157 Petar Vranješ – učesnik NOR-a
158 Jovo Baždar – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine

16.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU VELIKA SOLNA

159 Joso Marijanović – prvoborac, poginuo u NOR-u
160 Ivan Petra Kavurić – učesnik NOR-a
161 Marko Ivana Babić – učesnik NOR-a
162 Marko Marka Babić – ubijen od ustaša
163 Ivan Martina Kavurić – učesnik NOR-a
164 Blaž Đure Dobrenić – učesnik NOR-a
165 Luka Đure Dobrenić – kandidat za člana KPJ, učesnik NOR-a
166 Luka Šime Krzmarević – prvoborac, poginuo u NOR-u
167 Marko Josipa Kavurić – kandidat za člana KPJ, učesnik NOR-a
168 Pajo Tome Kavurić – učesnik NOR-a
169 Imbro Antolović – učesnik NOR-a

17.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU MALA SOLNA

170. Josip Ivana Borić – prvoborac
171. Tomo Rožić – učesnik NOR-a
172. Nikola Tome Radenić – napustio članstvo u Partiji, stupio u ustaše, strijeljan od partizana

18.

PARTIJSKA ĆELIJA U SELU DONJI SELKOVAC

173. Josip Tome Strgar - prvoborac
174. Ivan Josipa Strgar – učesnik NOR-a
175. Marko Janka Šašo – učesnik NOR-a
176. Ivan Marka Sučec – učesnik NOR-a
177. Mato Tome Pereković – učesnik NOR-a
178. Tomo Pereković – prvoborac, poginuo u NOR-a
179. Ivan Marka Crnolatac – napustio članstvo u Partiji, stupio u ustaše, strijeljan od partizana
180. Stanko Pereković – bio kandidat za člana KPJ, stupio u domobrane i poginuo kao domobran
181. Ivan Josipa Sučec – učesnik NOR-a

19.

PARTIJSKA ĆELIJA U SELU DONJI VIDUŠEVAC

182. Jandre Martina Šantek – ubijen od ustaša 1941. godine
183. Ivan Jakova Šantek – učesnik NOR-a
184. Ivan Ivana Grbeša – učesnik NOR-a
185. Marko Školneković – učesnik NOR-a
186. Mato Hrkovac – učesnik NOR-a

20.

PARTIJSKA ĆELIJA U SELIMA BRUBANJ I BREZOVO POLJE

187. Đuro Radanović – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
188. Mile Petrović – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
189. Janko Ostojić – kandidat za člana KPJ
190. Vasilj Ostrojić – knadidat za člana KPJ, prvoborac, poginuo u Crnoj Gori
191. Dragan Radanović – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine

21.

PARTIJSKA ĆELIJA U SELU DONJI I GORNJI KLASNIĆ

192. Adam Ognjenović – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
193. Dušan Slijepčević – ubijen od ustaša 1941. godine
194. Dragan Petrović – ubijen od ustaša 1941. godine
195. Jelena Relić – mučena poslije hapšenja od ustaša
196. Đuro Relić – ubijen od ustaša
197. Samoilo Slijepčević – ubijen od ustaša
198. Živko Petrović – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
199. Dušan Sarapa – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
200. Danica Šikanja – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
201. Evica Petrović – kandidat za člana KPJ, – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
202. Simo Prusac – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
203. Stevan Brkić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
204. Branko Petrović – ubijen od ustaša 1941. godine
205. Dako Ognjenović – ubijen od ustaša 1941. godine
206. Petar Zorović – u njemačkom zarobljeništvu od aprila 1941. godine
207. Milan Podunavac – ubijen od ustaša 1941. godine
208. Ilija Bijelić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine

209. Milan Bogović – učesnik NOR-a
210. Stevo Ognjenović – ubijen od ustaša 1941. godine
211. Stevo Vučković – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
212. Lazo Slijepčević – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine

22.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU ŠUŠNJAR

213. Dušan Milobratović – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
214. Dušan Dražić – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
215. Đuro Bunčić „Bracan“ – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
216. Milkan Bunčić – isključen iz KPJ
217. Dušan Brkić – prvoborac, poginuo u Crnoj Gori
218. Adam Bakrač – učesnik NOR-a
219. Joco Marčetić – prvoborac, poginuo u Crnoj Gori
220. Milan Dražić – napustio KPJ 1941. godine
221. Đuro Dražić – ubijen od ustaša
222. Janko Dražić – napustio KPJ 1941. godine

23.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU GRAČENICA

223. Đuro Rohak – učesnik NOR-a
224. Ivo Rohak – ubijen od ustaša 1943. godine
225. Slavko Rohak – učesnik NOR-a
226. Josip Rohak – učesnik NOR-a
227. Ivan Krovinović – učesnik NOR-a
228. Ivan Janka Banović – učesnik NOR-a

24.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU GLINSKO NOVO SELO

229. Petar Vidnić – učesnik Oktobarske revolucije, učesnik NOR-a
230. Anton Vidnić – učesnik NOR-a
231. Pajo Škrinjarić – učesnik NOR-a
232. Stjepan Brodarić – učesnik NOR-a

25.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU SKELA

233. Đuro Štajduhar – učesnik NOR-a
234. Mato Laze Štajduhar
235. Mato Lisac – napustio KPJ 1941. godine, stupio u ustaše i strijeljan od partizana

26.
PARTIJSKA ĆELIJA U GLINI

236. Stojan Vujaklija „Ćokan“ – ubijen od ustaša 1941. godine
237. Miladin Šurbat – ubijen od ustaša 1941. godine
238. Nikola Popović – ubijen u Beogradu, na Banjici, 1941. godine
239. Spasoje Šarac – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
240. Mile Gvojić – ubijen od ustaša 1941. godine

241. Mijo Žabčić – ?
242. Marko Horvat – učesnik NOR-a
243. Luka Duran – poginuo u NOR-u u Srbiji
244. Pero Šaša – ubijen od ustaša 1941. godine
245. Nada Drakulić – prvoborac
246. Marko Brkić – ubijen od Nijemaca u Beogradu (?)
247. Milan Despot – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
248. Nikola Pavlić – prvoborac, poginuo u NOR-u
249. Adam Mraković – prvoborac, poginuo kao komandir čete
250. Nada Despot – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
251. Ljuban Smoljanović – učesnik NOR-a
252. Tošo Metikoš – učesnik NOR-a
253. Mika Stovrag – učesnik NOR-a
254. Nina Sunajko – ubijen od ustaša 1941. godine
255. Ante Šešerin – učesnik NOR-a

U Domu maloljetnika radili su članovi KPJ Veljko Drakulić, učitelj, koji se do kapitulacije Italije nalazio u zarobljeništvu, a poslije se pridružio NOV-i – nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine te Marko Horvat, postolar, koji je ratne godine proveo kao ilegalac u Zagrebu, tj. kao aktivni učesnik NOR-a.

27.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU BRNJEUŠKA

256. Vaso Crevar – prvoborac, poginuo u NOR-u
257. Dušan Crevar – prvoborac, poginuo u NOR-u
258. Stojan Šakić – učesnik NOR-a
259. Đuro Haler „Zobo“ – (?)

28.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU GLINSKI TRTNIK

260. Adam Bakić – prvoborac, poginuo u NOV-i u Bosni
261. Simo Ćorić – poginuo u NOV-i u Crnoj Gori

29.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU JABUKOVAC

262. Stevo Aluga – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
263. Mirko Šteković – prvoborac, poginuo u NOV-i kao komesar bataljona

30.
PARTIJSKA ĆELIJA U SELU JOŠEVICA

264. Adam Korak – ubijen od ustaša 1941. godine
265. Ilija Šubara – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine
266. Petar Šubara – nosilac Partizanske spomenice 1941. godine

Kako se vidi iz gornjeg pregleda mi smo izvršili rekonstrukciju svih partijskih ćelija na bivšem području kotara Gline. To smo učinili zbog toga, jer su nam pojedini rukovodeći drugovi osporavali, odnosno dovodili u sumnju brojno stanje članstva i partijskih ćelija na našem području. Ne znam zbog čega, ali ti isti drugovi nisu iznašali nikakove argumente pri tome, već su ostajali samo kod svoje gole tvrdnje.

USTANAK 1941. GODINE

Rat i okupacija naše zemlje komunisti sa područja Gline organizovano su dočekali. Okupator s ustašama počinje sa pljačkom i ubijanjem nevinog stanovništva. U toj najtežoj situaciji po naš narod jedina je ostala u narodu partijska organizacija koja je živjela sa narodom i narod upućivala kako je neminovna borba protiv okupatora i domaćih izdajnika ustaša. (40)

Kotarski komitet Glina nije postojao u navedenom sastavu jer su neki drugovi poubijani, a neki su ostali u robstvu tako što su u Kotarski komitet kooptirani Milutin Baltić, Stanko Bjelajac i Milan Despot.

Kotarski komitet donosi odluku o formiranju i organizovanju seoskih straža. Seoske straže imale su zadatak da čuvaju sela i da vode borbu protiv ustaša. Još prije ustanka u Glini je došlo do ustaškog pokolja u glinskoj crkvi, a takav slučaj i takav zločin nije zabilježen nigdje na području okupirane i rasparčane Jugoslavije.

U Gornjem Selištu naoružana grupa još prije ustanka brojala je oko 23 boraca.

U vrijeme hapšenja i klanja Glinjana u noći 11./12. maja 1941. godine u Gornjem Selištu održano je Kotarsko partijsko savjetovanja. Na ovom savjetovanju bio je prisutan Ivo Marinković, sekretar Okružnog komiteta KPH Karlovac. Jedan od glavnih zadataka bio je postavljen na tom savjetovanju da se narod intenzivno priprema za naoružani otpor. Prije oružanog ustanka na glinskom području po direktivi Partije prišlo se formiranju četa i to na principu jedna četa jedno selo. Čete su formirane na vojničkom principu. Svaka četa ima svog komandira, vodnike i desetare. U četi još tada nismo imali poltičkog komesara. Uporedo sa formiranjem četa vrši se akcija za pronalaženje oružja i municije. Formiranju četa pristupilo se još prije napada na Sovjetski Savez, tako da u to vrijeme imamo na našem području formirane čete u Selištu, Balincu, Šibinama, Hajtiću, Dabrini, Malom Gracu, Majskim Poljanama i još negdje.

U Majskim Poljanama komandir čete bio je Ćane Bjelajac. U selu Luščanima na Petrov-dan 1941. godine protiv ustaša i njihovog terora digli su se masovno seljaci predvođeni braćom Bakračima Tanasijom, Đurom i Dušanom. U toj akciji razoružano je nekoliko ustaša. Ta uspjela akcija sela Luš-(41)čana i Brnjeuške širila se munjevitom brzinom po čitavom području Gline i ulijevala povjerenje kod naroda.

Dana 22. VI. 1941. godine održan je sastanak Kotarskog komiteta KPH Glina u Bešlincu. Na taj dan fašistička Njemačka napala je Sovjetski savez i drug Milan Despot donio je tu vijest iz Gline.

19. VII. 1941. godine održan je sastanak rukovodećeg partijskog aktiva Okružnog komiteta Karlovac na kojem je donesena odluka da se počne sa oružanim ustankom 23/24. srpnja 1941. godine. Taj sastanak je održan u Jurinim brdima u šumi Abes pokraj Vrginmosta. Sastanku su prisustvovali Rade Končar, Josip Kraš, Ranko Mitić, Milutin Baltić, Branko Nikoliš, Mile Manojlović, Rade Bulat, Stanko Maslek i Žarko Ćujić. Činjenica je da su komunisti Gline jedini od prisutnih i počeli sa oružanim akcijama 23/24. srpnja 1941. godine. Sastanak Kotarskog komiteta Glina održan je [……] 1941. godine i donesena je odluka o dizanju ustanka. Već 23. srpnja 1941. godine izvršena je akcija na Banski Grabovac i niz drugih akcija na području glinskog kotara. Grupu koja je napala Grabovac predvodio je Vasilj Gaćeša. Ta grupa na čelu sa Vasiljem Gaćešom uspješno je izvršila akciju i likvidirala ustašku posadu. Nakon te akcije na Grabovcu grupa se povlači u Šamaricu i formira se poznati Gaćešin logor u Šamarici. Ćane Bjelajac došao je u logor Šamaricu organizovano sa svojih 14 Majskopoljančana. Svi oni su bili naoružani kao pravi vojnici i stigli su u logor. Uporedo s ovim logorom koji je ušao u historiju kao Gaćešin logor i to je bio naš glavni logor, imali smo i logor u Prolomu. Komandant toga logora bio je Ljuban Reljić, a komesar logora bio je Joso Marijanović. Taj logor u Prolomu postojao je sve do pogibije Jose Marijanovića. (42)

U Kalinama također su komunisti sa petrinjskog kotara formirali svoj logor. U Kalinski logor stigao je odred Sisčana, koji su došli svi naoružani i obučeni i svi su bili članovi Komunističke partije, radnici, studenti predvođeni starim Vladom Janjićem zvanim Capom. Dolazak Sisčana, Hrvata u Kaline među srpski narod i među srpske borce to je bio veliki podstrek i nada srpskom narodu da će i hrvatski narod zajedno sa srpskim narodom boriti se protiv okupatora i ustaša.

Dana 28. IX. 1941. položena je prva partizanska zakletva na Šamaričkom putu. Partizani Gaćešinog logora i partizani sa Kalina odlazili su zajedno u akcije i značajnije akcije partizana u to vrijeme kao što su napad na žandarmerijske stanice Mali Gradac i Klasnić.

Dana 30. XI. 1941. godine u selu Tremušnjaku formiran je Okružni komitet KPH za Baniju. Za sekretara Okružnog komiteta izabran je Vlado Janjić Capo, za organizacionog sekretara Artur Turkulin, a članovi su bili Đuro Kladarin, Ćane Bjelajac, Tone Štajcar, Ranko Mitić

i Ivo Brodarac. Okružni komitet Banije objedinjavao je rad kotarskih komiteta Glina, Petrinja, Kostajnica, Dvor na Uni i Sisak. Formiranjem Okružnog komiteta postavilo se kao aktuelno pitanje formiranja jedinstvene komande za čitavu Baniju. Tako je formiran Partizanski odred Banije, čiji je prvi komandant bio Vasilj Gaćeša, a komesar Đuro Kladarin. Formirani odred se brzo jačao vojnički i naoružavao tako da smo imali već veliki dio naše Banije oslobođen. Već tada smo imali na području Dvora II. bataljon Banije, na Glini I. bataljon, a na Petrinji III. bataljon, zatim je formiran Iv. bataljon pa i V. bataljon Banije.

Na oslobođenoj teritoriji formiraju se narodnooslobodilački odbori tako da već imamo formirane općinske i kotarske NOO-a na čitavom području Banije, a kasnije je formiran i Okružni narodnooslobodilački odbor za Baniju.

MITIĆ DRAGAN
ZAMJENIK JAVNOG TUŽIOCA HRVATSKE ZAGREB
Proleterskih brigada b. b. (43)

---

[1] Osobni arhiv Đure Roksandića, kut. 2 (u posjedu autora).

[2] Pokušaj da preko Muzeja Sisak osigura kontakt sa živim, umirovljenim urednicima nije bio uspješan („zaštita osobnih podataka").

[3] *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije* (ur. Rodoljub Čolaković, Dragoljub Janković, Pero Morača), Beograd 1963., 281.

[4] Isto, 280.

[5] *Povijest Saveza komunista Jugoslavije* (ur. Pero Morača, Stanislav Stojanović), Beograd 1985., 164–172.

[6] O Seljačkoj internacionali vidjeti: George D. Jr. JACKSON, *Comintern and Peasant in East Europe (1919-1930)*, Columbia University Press, 1966.; Gordana VLAJČIĆ, *Nacionalno i seljačko pitanje u dokumentima Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke internacionale, 1919. – 1945.*, Zagreb 1974.; Katarina SPEHNJAK, „Neki problemi povijesnog razvitka Narodnog fronta/Socijalističkog saveza u Jugoslaviji 1935-1978.", *Časopis za suvremenu povijest* 15/1983., br. 1, 27–54, napose 32–38. U političkoantropološkom smislu, nezaobilaznim ostaje sljedeći rad: Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Prepiska Stjepana Radića i Seljačke internacionale u Moskvi 1924. godine. Prilog građi za povijest Hrvatske republikanske seljačke stranke", *Časopis za suvremenu povijest* 1/1972., 148–164.

[7] Mogući je razlog Mitićeva odbijanja da pripremi svoj prilog za objavljivanje u spomenutom zborniku taj da je uredništvo uvrstilo isto tako opsežne priloge Dragana Štefančića i Steve Klobučara, „Društveno-političke prilike u Glini u godinama prije rata" (416–455) te Janka Mikšića „Pod vodstvom Komunističke partije Hrvatske Hrvati i Srbi glinskog kraja počinju 1941. godine zajedničku borbu za slobodu" (605–647). Naime, za razliku od Steve Klobučara iz Donjeg Selišta, kojeg i Dragan i Ranko Mitić uvažavaju kao jednoga od najstarijih i najpouzdanijih komunista u glinskom kraju, njih dvojica uopće ne registriraju Dragana Štefančića i Janka Mikšića kao komuniste. (Vidjeti: Ranko MITIĆ, *Kazivanje na zbivanja i događaje iz našeg revolucionarnog radničkog pokreta* (HR-HDA-1372: Memoarsko gradivo – Ranko Mitić). Kada se, s druge strane, analizira što u člancima D. Štefančića i S. Klobučara – potonji se javlja kao koautor, ali u ovom radu ima mjesta na kojima se D. Štefančić izražava u „Ich-Form" – te J. Mikšića, inače dragocjenima po silnome mnoštvu individualiziranih i situacijskih detalja, (ne) piše o Ranku i Draganu Mitiću, postaju jasniji razlozi međusobnih nesporazuma. Ranije Partijske instrukcije o kapilarnoj infiltraciji komunista u Hrvatsku seljačku stranku i Samostalnu demokratsku stranku, koje su ponegdje vodile u kasnije proskribirano „prirepaštvo", funkcionirale su na vrlo različite načine u glinskom kraju u jednoj i u drugoj stranci, doduše, s uočljivim nijansama od općine do općine u kotaru, pa i od sela do sela, ovisno o pojedincima i mjesnim prilikama. Kada su nakon jeseni 1939. počeli partijsko „konsolidiranje" i člansko omasovljenje – u smislu politike Josipa Broza Tita – dakako, u uvjetima primjene sporazuma Cvetković–Maček u Kraljevini Jugoslaviji te u sjeni radikalne promjene u sovjetsko-njemačkim odnosima i početka Drugoga svjetskog rata, radikalno se promijenio i status komunističkih „krtica" u spomenutim strankama Seljačko-demokratske koalicije. Nitko od spomenutih autora ne piše što je to sve lokalno značilo, ali se, primjerice, iz priloga Ljiljane Cingulin „Sindikalna aktivnost u glinskom kraju od 1918. do 1941. godine", objavljenom u zborniku *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić, Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 166–170, lako dade zaključiti da je vrhunac sindikalne djelatnosti u Glini u strukovnim sindikatima Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ) bio 1937. i 1937. i da su komunisti Hrvati i Srbi redovito inicirali i vodili te djelatnosti. Podružnica Hrvatskoga radničkog saveza (HRS) u Glini utemeljena je u studenome 1937., a koncem 1940. već je imala monopolni položaj. Komunisti nesumnjivo djeluju i u glinskom HRS-u, ali je nejasno kada je i kako nestao URSSJ. Očito, ne bez konflikata. Ostaje istražiti, kao i mnogo toga drugog, u glinskom slučaju.

[8] Vidjeti: Prilog I.: Dragan Mitić, „Razvitak i djelovanje Komunističke partije na području bivšeg kotara Gline do ustanka 1941. godine" (Sisak 1971.), koji sadržava kako ne-

objavljen rad Dragana Mitića iz 1971. tako i njegov popis glinskih komunista iz travnja 1941.

[9] Popis objavljenih izvora i literature bio bi suviše opsežan pa se ovaj rad ograničava na one naslove koji su, prema autorovu mišljenju, nezaobilazni za zborničku obradu teme.

[10] Mikrohistorijski intonirana studija o glinskim komunistima od 1931. do 1941./1942. ulazi u jedan od desetak knjižnih projekata na autorovu popisu u njegovoj starijoj životnoj dobi.

[11] Đuro ZATEZALO, „Razvoj i rad organizacija KPJ I organa narodne vlasti u kotaru Glina 1941–1945. godine", u: *Glina*, 197–213.

[12] Pored referata Dragana Mitića (vidjeti bilj. 1), pri pisanju ovog rada koristili su se, prije svega, integralni tekst sjećanja R. MITIĆA, *Kazivanje na zbivanja i događaje iz našeg revolucionarnog radničkog pokreta* (HR-HDA-1372: Memoarsko gradivo – Ranko Mitić), zbirka „Periodička izvješća o kretanju komunizma (Grupa II.)" (HR-HDA-1349), zbirka „Istaknute osobe radničkog i komunističkog pokreta dvadesetog stoljeća 1900 – 1975" (HR-HDA-1371), fond „Politička sitacija 1910. – 1940." (HR-HDA-1363) itd. Što se literature tiče, koristilo se više priloga objavljenih u zborniku *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo, Ivan Jelić, Jozo Kovačević), Sisak 1974., napose: Milutin Grozdanić, „Revolucionarno-demokratski pokret prije rata i ustanak u Baniji i na Kordunu u jednom dijelu suvremene historiografije" (197–228), Dragan Štefančić i Stevo Klobučar, „Društveno-političke prilike u Glini u godinama prije rata" (416–455), Janko Mikšić, „Pod vodstvom Komunističke partije Hrvatske Hrvati i Srbi glinskog kraja počinju 1941. godine zajedničku borbu za slobodu" (605–647), Rade Grmuša, „Razvitak revolucionarnog pokreta i ustanka u selima južno od Gline" (648–664) itd. Koristili su se petnaestak godina recentniji radovi, napose: Ljuban ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj organizacije KPH/KPJ u kotaru Glina do aprila 1941. godine", u: *Glina*, 149–158; Bosiljka JANJATOVIĆ, „Sudski proces komunistima i njihovim simpatizerima iz Gline i okolice 1936. godine", u: Isto, 159–165; Milutin BALTIĆ, „Razvoj Komunističke partije i oružanog ustanka u glinskom kraju", u: Isto, 189–196 itd.

[13] Prema Štefančiću i Klobučaru (1974., 429), Anka Butorac je svoj trojici pojedinačno priopćila 25. studenoga 1935. da su primljena kao članovi u Komunističku partiju Jugoslavije. „Kandidatski staž" je u to doba očito dugo trajao. Česti su bili slučajevi da se pojedincima više godina i ne kaže kada su postali članovi Partije: „Tako Veljko Drakulić u jednom razgovoru sa Simom Todorovićem o akcijama iz 1934. godine smatra Simu Todorovića ondašnjim članom Partije, a sam Simo misli, prema izjavi autoru, da je u članstvo KPH primljen 1938. godine, kako je to i napisao u svojim partijskim dokumentima" (LJ. ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj organizacije KPH/KPJ", 157). Članskim omasovljenjem od 1939. do 1941. Komunistička partija Hrvatske u Glini bitno je promijenila prakse ulaska u Partiju i izlaska iz nje. To će nesumnjivo imati i svoje tragične posljedice nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941. jer su i Partija i članstvo velikim dijelom bili poznati novouspostavljenim vlastima koje su upravo u antikomunizmu nalazile jedan od svojih *raison d'être*.

[14] Iako je broj radova o svakovrsnim emigracijama iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije danas gotovo nepregledan, nedostaje komparativnohistorijska monografija koja bi sažela sve znanstveno važne fenomene i procese te, pored ostalih, njihovu komunističku dimenziju.

[15] R. MITIĆ, *Kazivanje na zbivanja i događaje iz našeg revolucionarnog radničkog pokreta* (HR-HDA-1372: Memoarsko gradivo – Ranko Mitić), 50–51.

[16] „Povodom proslave 50-godišnjice oktobarske revolucije u Rusiji Spomenice su dodijeljene i ljudima s područja Gline, tvrdi Ranko Mitić, i to: Mili Popari Potočaru, Nikoli Vučiniću, Mići Mariću iz Velikog Graca i Petru Vidniću iz Glinskog Novog Sela." Ivan Očak je u svojem članku „Problem regionalnog u historiografiji o jugoslavenskim oktobarcima (na primjeru općine Glina)" identificirao osmoricu: Jakov S. Cvejić i Mile Popara iz mjesta Glina, Janko Gruborović, Mile Gruborović, Jovan Jović, Mićo Marić i Đuro Martinović iz Malog Graca te Nikola Vukić iz Velikog Graca. (…,174–176).

„U mađarskoj revoluciji borio se i jugoslavenski odred. S područja Gline sudjelovali su: Nikola Lukić, Ilija Letić, Jovan Mraković i dr." Lj. ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ", 158. Godine 1941. od njih je samo Petar Vidnić organizirani član Partije.

U Španjolskome građanskom ratu, na republikanskoj strani, sudjeluju: Luka Baltić, Simo Čučković, Đorđe Dević i Miloš Rajšić (Đuro GAJDEK, „Stanovnici Gline i okolice – sudionici španjolskog građanskog rata" (…, 177–182).

[17] Vidjeti: Gojko NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb 1981. Vrativši se kao internirani španjolski borac u svoj Sjeničak na Kordunu, autor se na više mjesta referira na dubinske promjene političke kulture svojih suseljana pod utjecajem iskustva višegodišnjeg građanskog rata u Španjolskoj i posebno učinaka talijanskog i njemačkog angažiranja u tom ratu na frankističkoj strani te francuskog i velikobritanskog „dezangažiranja" (neutralnosti!).

[18] Vidjeti dokument I, ovdje str. 723.

[19] Mnogobrojni su glinski refleksi svih spomenutih procesa. Fond HR-HDA-1363: Politička situacija 1910. – 1940. omogućuje sadržajno praćenje tih procesa u optici kotarskih vlasti, vrlo poticajno za razumijevanje drugačijih optika i, znanstveno, različitih pristupa. Glinski kotarski načelnici u ovo doba, obojica obrazovani i iskusni državni činovnici – Jovan Sarkanjac i Milenko Milić – ostavili su mnoštvo istraživački poticajnih tragova.

[20] Mira Mitić-Sužnjević je u svojim brojnim tematski kratkim, ali detaljima bogatim memoarskim zapisima registrirala masovnost prosvjeda protiv pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, naročito u selima Općine Klasnić, kojima su se brojni članovi Partije *de facto* legalizirali i u mnoštvu slučajeva postali prve ustaške žrtve u režiji lokalnih žandara koji su odmah bili postali endehaški redarstvenici.

[21] Vidjeti zapis Ranka Mitića o mržnji Vasilja Gaćeše prema žandarima: „Vasilj Gaćeša rodom je iz sela Vlahović. Kao dječak od 10–12 godina ostao je bez oca. U kući i ako je brat Đuro bio stariji od Vasilija, on je vodio kućno gospodarstvo. Prije rata bio je otresit i moglo bi se reći rabijatan momak. Znao je imati često sukobe sa žandarima zbog sitnih prestupa, pa je žandare nevjerojatno mrzio. Samo na riječ žandar on je znao i od te mržnje prema njima da problijedi i dobije temperaturu. Kada svi žandari budu likvidirani, govorio je Gaćeša, tada će tek biti prava ljudska sloboda." (HR-HDA-1372: Memoarsko gradivo – Ranko Mitić, 143)

[22] Nezaobilaznima ostaju i dalje prije svega istraživanja Ljube BOBANA, npr. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928 – 1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, sv. 1–2, Zagreb : Rijeka 1974.

[23] Ovu formulaciju treba shvatiti hipotetički jer dosadašnja istraživanja nisu dovoljno istražila fenomene i procese urušavanja građanske političke kulture među seljaštvom u nekadašnjoj Hrvatskoj krajini od 1881. do 1941.

[24] Što se sve događalo u Komunističkoj partiji Hrvatske od travnja do srpnja 1941., desetljećima je već predmet nerijetko krajnje neznanstvenih rasprava. Kakav je bio ustaški udar na komuniste u Zagrebu u to doba, svjedoči u ovom zborniku dokument br. X, ovdje str. 764.

[25] Ivo Marinković, sekretar Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske Karlovac, iznio je u raspravi na 2. karlovačkoj okružnoj partijskoj konferenciji (Velika Kladuša, 12. – 14. ožujka 1942.) podatak da je „[u] Glini […] palo 48 članova…" (Đ. ZATEZALO (ur.), *Dokumenti Druge konferencije KPH za okrug Karlovac 1942. godine*, Karlovac 1972., 150.

[26] Đ. ROKSANDIĆ, *Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine* (rukopis), 19–20, 82. Svi tom prilikom uhapšeni glinski Srbi upisani su u „Popis Srba Gline i okoline ubijenih u proljeće 1941. godine" (Branko VUJASINOVIĆ i Čedomir VIŠNJIĆ, *Glina 13. maja 1941.: u povodu 70. godišnjice ustaškog zločina* / Đ. ROKSANDIĆ, *Spisak žrtava fašističkog terora godine 1941. kotara Glina*, Zagreb 2011., 69–82), iako se u njihovu slučaju pretežno ne zna gdje su, kada i kako izgubili život, što je jedino neupitno. Prema D. Štefančiću i S. Klobučaru, prvi uhapšenici bili su:

„…20. IV uhapšena je prva grupa: Miladin Šurbat, sekretar KK KPH Glina, Dragan Štefančić, Stevo Jelovac, Mile Pjevač, Simo Sužnjević i dr Milica Gajić. … međusobno povezani u lance, otpremljeni su uz pratnju dvojice ustaša u zagrebačku policiju, u Petrinjskoj ulici." (845) I dalje: „Na početku maja počinju sistematska hapšenja Srba komunista u selima. (…) Među prvima im pada u ruke Dragan Petrović, član KK KPH Glina. Većinu uhapšenih otpremaju u zagrebačku policiju, iako ih je mnoštvo usput pobijeno" (845), odnosno „Oko 7. ili 8. svibnja uhapšeni su dr Đuro Sužnjević, kotarski liječnik, Stanko Rebrača 'Šlik', penzionirani kotarski kancelist, i kovač Živković za koga se tvrdilo da je četnički kapetan." (846) Vidjeti: Dragan ŠTEFANČIĆ i Stevo KLOBUČAR, „Ustaški teror u Glini 1941. godine", u: *Sisak i Banija*, 843–867.

[27] Đ. ROKSANDIĆ, *Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine* (rukopis), 92. Nikola Mijin Rebrović (Maja, 1914. – Jasenovac, 1942.) i Antun Josin Šeparac (Maja, 1911. – Jasenovac, 1941.). Vidjeti: *Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac* (http://www.jusp-jasenovac.hr/)

[28] Đ. ROKSANDIĆ, *Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine* (rukopis), 93.

[29] Na istome mjestu.

[30] Isto, 98.

[31] Isto, 34.

[32] Dragan ŠTEFANČIĆ i Stevo KLOBUČAR, „Ustaški teror u Glini 1941. godine", 843.

[33] Đ. ROKSANDIĆ, *Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine* (rukopis), 83.

[34] Vidjeti: Filip ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2014., 165.

[35] Đ. ROKSANDIĆ, *Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine* (rukopis), 89–90.

[36] Isto, 90. Ovi se podaci ne slažu s onima iz poimeničnog popisa žrtava. U njemu je jedan Mile Muždeka, „seoski pandur, otišao ustašama", kojeg su ustaše i ubile u istom selu 1941. („Popis…", 42, br. 1550).

[37] Dragan MITIĆ, „Moj rad u partijskoj organizaciji na području Beograda od maja do novembra 1941. godine", u: *Glina*, 362–364, citat na 363. Vidjeti također: Milan KOLJANIN, „Izbjeglice iz Gline u Srbiji 1941–1945.", u: Isto, 365–368.

[38] Mira MITIĆ-SUŽNJEVIĆ, *Biografija Dragana Mitića* (2 str., strojopis, latinica), rukopis u posjedu autora.

[39] R. MITIĆ, *Kazivanje na zbivanja i događaje iz našeg revolucionarnog radničkog pokreta* (HR-HDA-1372: Memoarsko gradivo – Ranko Mitić), 100.

[40] Isto, 126–127.

[41] Milan KOLJANIN, „Izbjeglice iz Gline u Srbiji 1941–1945.", u: *Glina*, 365–368, citat na 367.

[42] Đuro BAKRAČ i Joco MRAKOVIĆ, „Prve oružane akcije na Baniji i organizovanje Gaćešinog logora 1941.", u: Isto, 231–238, citat na 238.

[43] Adam DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u 1941. Događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014., 223–228.

[44] Viktor KUČAN, *Borci Sutjeske*, Beograd 1996.

6.
KATOLIČKA CRKVA NA BANIJI/BANOVINI I KORDUNU OD 1939. DO 1941. GODINE

Margareta Matijević

UDK: 272(497.529.1)"1939/41"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Katolička crkva bila je tridesetih godina vodeća vjerska organizacija u Kraljevini Jugoslaviji, značajne materijalne snage, obrazovanog klera, s velikim brojem vjernika, jakim tiskom i masovnim, pa i politički aktivnim, katoličkim društvima. Ustaše, odmah po osnutku Nezavisne Države Hrvatske, započinju politiku progona: Srba, Židova, Roma, pa svojih protivnika i neistomišljenika. Glina, veći dio Banije i skoro pa cijeli Kordun, ubrzo su bili izloženi brutalnom i dotad neviđenom teroru. Budući da su nove vlasti bile pozdravljene i podržane od najviše hijerarhije Katoličke crkve u zemlji, autorica je postavila istraživačko pitanje, kako su glinska stradanja doživljena od predstavnika Katoličke crkve na terenu.

Summary ▶ The Catholic Church has thirty years of leading a religious organization in the Kingdom of Yugoslavia, significant financial strength, educated clergy, with a large number of the faithful, strong print and mass, as well as politically active, Catholic groups. The Ustasha, immediately after the draft Independent Croatian State, beginning a policy of persecution: Serbs, Jews, Roma, and their opponents. Glina, most of the Banija and almost the entire Kordun, soon they were exposed to brutal and unprecedented terror. Since the new regime was welcomed and supported by the top hierarchy of the Catholic Church in the country, the author has investigated what were perceptions and attitudes taken by the local Catholic priests towards the crimes committed in this part of the ISC.

Ključne riječi ▶ Glina, Katolička crkva, Banija, Kordun, Franc Žužek
Key words ▶ Glina, The Catholic Church, Banija, Kordun, Franc Žužek

https://doi.org/10.17234/9789533792972.13

U ustroju Katoličke crkve prostor Glinskog dekanata pripadao je Gorskom arhiđakonatu Zagrebačke nadbiskupije. Obuhvaćao je župe: Hrvatski Čuntić, Glinu, Goru, Maju, Malu Solinu, Topusko i Viduševac.[1] Od 1936. župu Čuntić pastorizirali su franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja iz Zagreba, a sve ostale dijecezanski svećenici Zagrebačke nadbiskupije. Iz objavljenih *Spomenica župa: Maja, Glina, Viduševac i Mala Solina*, razvidno je kako su najveći problemi katolika bili pastoralne prirode. Župnici na više mjesta svjedoče u to doba o slabom odazivu vjernika, masovnom pijanstvu, „nemoralu". Rađa se manje djece, abortusi su čest, neposluh svuda prisutan, mladih u crkvi jedva ili nikako, ministrante nemaju generacijama, vjernici ne zovu svećenike dijeliti sakramente umirućima, sve manje djece na vjeronaučnoj poduci, poražavajuće mali broj ispovijedi, podijeljenih pričesti i života u vjeri. Đaci kradu novce iz škrabica, crkvenih vjenčanja malo. Župnik je prisiljen sve držati zaključano. Razbojništvo još nije iskorijenjeno. Slab utjecaj vjere na svakodnevni život glinskih katolika potvrđen je i u ranijem razdoblju.[2] Ni pravoslavni nisu neki „bogomoljci".[3] Alkoholizam je bio vrlo prisutan; prema procjenama, najmasovniji u državi.[4] Petrinjski *Banovac* zajedljivo hvali glinski „kafanski" život, 1939. grad ima 41 legalnu gostionicu, na Baniji[5] se često spominju tučnjave, krivotvorenja, krađe sijena, šverc mesa, drva i slične pojave sitnijeg kriminala.[6] Iako Glina nije bila velik grad, svega 3 000 stanovnika, na nju je bilo upućeno oko 150-200 000 ljudi iz bliže i dalje okolice. Gradić je ojačao nakon Prvog svjetskoga rata, kad je u potpunosti mogao zadovoljiti gospodarske, društvene i kulturne potrebe svog stanovništva.[7] I politika je bila vrlo živa.[8]

Iako je Katolička crkva u Kraljevini SHS/Jugoslaviji predstavljala stvarno najjaču vjersku zajednicu, nije uživala isti status kao Srpska pravoslavna crkva. Dodjeljivana su joj manja sredstva, otežavana katehizacija i javni

rad. Iako načelno liberalna država, Kraljevina je u mnogočemu pogodovala pravoslavlju. Katolička crkva se javno više put žalila na pravoslavni prozelitizam, posebno među državnim službenicima, no pitanje je višeznačno i traži detaljniju studiju.[9] Statistički lako dokaziva prevlast Srba na vodećim mjestima nije mogla pridonijeti smirivanju napetih političkih prilika. Nakon iskustva života u Austro-Ugarskoj, državi s golemim brojem katolika, Crkva se teško prilagođavala novim okolnostima, u kojima je manjinska i nevažna; istodobno bio je to i sukob s laičkom državom. Katolički kler je, pretjerano je reći jednodušno, ali ipak masovno, pozdravio stvaranje prve Jugoslavije, da bi ni dvadesetak godina kasnije gotovo potpuno odbacio istu, kao svoju domovinu.[10] No, unatoč represiji sustava, ustaše i njihovi apologeti u svojim radovima, skloni su preuveličavanju zločina žandara i drugih dijelova represivnog aparata u prvoj Jugoslaviji.[11] U odnosu na kasnije vrijeme, na fašistički teror i komunistički režim, Aleksandrova diktatura[12] bila je „benigna" stvar, ali je „radikalizirala postojeće identitete",[13] stvorivši dodatnu pukotinu u državi u kojoj su divergentni elementi ionako bili višebrojni.

Početak 1920-ih obilježio je sukob Crkve s tzv. „žutim pokretom". Iako je dio katolika osnutak, širenje i državno subvencioniranje starokatoličke crkve gledao samo kao političko pitanje, ono je u mnogočemu bilo i odraz starijih sukoba i podjela. No 1930-ih, Crkva se nedvojbeno svrstava uz rastuću nacionalnu ideologizaciju. Stalno se promiče hrvatska prošlost, javno istupa: protiv Sokola, protiv prava žena, protiv modernih pravaca u umjetnosti, protiv laicizacije škola i nastavnih programa, posebno protiv komunizma, i nešto tiše, protiv nacizma. Išlo se čak tako daleko da je u poslanici *Hrvatski biskupi svom hrvatskom narodu* hrvatsko ime spomenuto preko 130 puta dok je potpuno izostao spomen zajedničke, jugoslavenske države[14]! Katolički svećenik Janko Vedrina ubijen je u Bučici, nedaleko Gline, u kolovozu 1935. možda zbog „hrvatstva", a možda i ne.[15] Politički pritisak „odozdo" je svakako razlog što je svećenik Fran Eugen Petreković u Pušći nedaleko Zaprešića, bio ne samo spriječen glasovati po slobodnom opredjeljenju na izborima 1938., a to je bilo za Milana Stojadinovića, nego skoro i linčovan.[16]

Nezavisnu Državu Hrvatsku (dalje NDH) stvorili su ljudi koji su došli iz ilegale i međunarodnog terorizma i koji su prihvatili nacističko savezništvo, rasne zakone i ideologiju. Bila ja najdosljedniji nacistički saveznik, s najkrvavijim režimom, ali i jedini koji je imao krvav građanski rat.[17] Nakon proglašenja NDH, grad Glina priključen je teritoriju Velike župe Gore, čije sjedište je bilo u nedalekoj Petrinji.[18] Mnoge odredbe koje su ustaške vlasti provodile, naišle su na odobravanje Crkve. Oštro su kažnjavani pobačaj,[19] prostitucija, psovanje, nedjeljni rad i slično. Koliko uspješno, svjedoči odredba Velike župe Gora 28. srpnja 1941. da se provedu kaznene mjere koje bi dale učinka protiv nedjeljnog rada, zbog sablazni, komentirajući kako „svijet u ovoj velikoj župi postaje bezbožan i divlji, pa će za kratko vrijeme, ako se tako nastavi, u ovim krajevima zavladati poganstvo, a naše crkve ako se ne sruše biti nijemi svjedoci nekadanje vjere."[20]

Sl. 1. *Katolička crkva u Bučici*

Čak je i ustaški *Propisnik* u jednoj od svojih točaka iznio katolički nauk, primjeren više redovništvu nego vojsci.[21] Osnutak NDH Crkva je toplo pozdravila, postupak *Katoličkog lista*, s glorificiranjem nove države, bio je jedinstven u njegovoj gotovo stoljetnoj prošlosti.[22] Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac pozvao je sve na rad „oko čuvanja i unapređenja NDH." Njegova Okružnica svećenstvu zagrebačke dijeceze čitana je više puta dnevno putem radija te javno, u svim crkvama. Govorimo o vremenu s vrlo rijetkim radio-prijemnicima, bez televizije i među masovno nepismenim stanovništvom. „Nitko ništa nije znao osim slušača radija", posvjedočit će brzo uhićeni pravoslavni svećenik Jovan Obrenović.[23] „U kotaru Vrginmost je samo Topusko elektrificirano, a radio-aparati na baterije bili su rijetkost, tako da se zapravo i nije znalo što se sve događa" – kazat će i Rade Bulat.[24] Ta masovna isključenost i neinformiranost, uz strah i nepovjerenje tipični su za prve mjesece nove dr-

žave. Iako su seoski glavari pozivali na poštivanje vlasti, samo Srbi morali su obvezatno predati privatno oružje. U kraju s višestoljetnom vojničkom tradicijom očekivalo se da i za njih ima mjesta u vojsci, ali nije bilo[25]. Nespokoj su dodatno unosile glasine o dodjeli njihove zemlje Hrvatima, planirani izgon i brzo pokrenuta iseljavanja. Zakoni i odredbe doneseni već tijekom travnja i svibnja, isključili su ih iz širokog spektra javnog i profesionalnog života; vlasti su odmah stavile do znanja da će, ako žele sačuvati i njegovati svoj srpski identitet, biti ljudi drugog reda, bez ikakve pravne zaštite.

Na području Glinskog dekanata često se rotiraju isti ljudi, odnosno pojedini svećenici odlaze na ne tako daleke nove dužnosti, pa se kratkotrajni župnik Maje, Mato Kolundžić (1937. – 1938.) premješta u Gore do 1940., kad odlazi u Dugu Resu gdje su ga u Mrežnici 1944. ubili ustaše. Maju od 1940. preuzimaju oci franjevci iz Čuntića, inače zakleti ustaše, Honorije Herman[26] i Benko Čiga[27]. Njihov prethodni ustaški rad bio je javno pohvaljen. (*Hrvatski narod* 26. VIII. 1941) Iako je nakon prvotnog oduševljenja i ushićenja državom Herman u *Ljetopisu* župe, zapisao i teškoće koje su činjene „pravoslavnima", kudikamo veći prostor posvetio je ustaškoj procesiji iz Petrinje u Čuntić, kojoj su prisustvovala dva biskupa, provincijal i tisuće ustaša.[28] Osim njih djelovali su i svećenici: Ivan Franković, Bruno Berški i Albert Antoš. Od Duhova 1942. župom Maja upravlja glinski župnik Franjo (Franc) Žužek. Vrlo su fragmentarno sačuvani podaci iz razdoblja Drugog svjetskog rata. Materijalno, najteže je pratiti stradanje župe Maja jer su joj uništene sve matične knjige i spisi. *Spomenica* se nalazila u Glini pa je sačuvana, ali događaje iz 1937. nastavlja 1950. godinom. Slično je i sa župom Ranjenog Isusa iz Male Soline – nakon 1937. slijedi 1955. Podaci iz rata su, ili uklonjeni, propušteni ili namjerno prešućeni. Uglavnom su crkvene naravi. U župi Mala Solina 1939. zabilježena je velika suša, u lipnju poplave, jedva da se ima što žeti i pokositi. Zima 1939/40 još gora, duga i hladna. Po selima je propalo mnogo blaga, smrzla se stoka. Župnik Žužek je obolio na oči, pa Solina dobiva novog upravitelja Božu Pavlova, iz Dalmacije.[29] Godine 1939. obnovljena je i kapelica u Glinskom Novom Selu, uz svečanu proslavu.[30]

U Viduševcu i Maloj Solini bili su za vrijeme rata prognani slovenski svećenici, a crkva u Viduševcu je i oštećena. Glinski župnik moli Nadbiskupski duhovni stol (NDS) 12. lipnja 1941. da se u Hrastovici namjesti Ivan Verbanjšek, kateheta iz Donje Lendave. Toplo ga preporučuje: „Naš hrvatski narod ne gaji nigdje nikakve averzije prema slovenskom svećenstvu".[31] Ima svjedočanstava kako ti svećenici, čak ni među klerom, nisu bili posebno obljubljeni.[32] Primjedba je uvijek ista, nedostajalo im je „hrvatstva". Slovenac Franc Žužek bio je dugi niz godina glinski župnik.[33] Humanist, obrazovan, znalac jezika, umjeren čovjek, no ustašama: Jugoslaven, nimalo sklon NDH.[34] Jedva mjesec dana od osnutka nove države, već su zatražili njegovu smjenu, tuže ga jer nije Hrvat i previše je dobar prema Srbima. Nadbiskup Stepinac mu je ponudio premještaj, ostavljajući slobodu da postupi po svojoj volji, hvaleći pri tom njegov prethodni pastoralni rad. Žužek je odbio otići. U *Spomenici* župe zabilježio je trajno svjedočanstvo dotada najstrašnije noći glinske povijesti: „12. svibnja u noći pokupljeni svi glinski Srbi od 16 god. dalje zatvarani preko noći a drugi dan pištolama streljani u Prekopi."[35]

Župnik nije mogao ravnodušno promatrati takvu strahotu, pa je o svemu obavijestio svog ordinarija, koji je tim povodom uputio prvi poznati pismeni protest Anti Paveliću osobno.[36] Među ubijenima bio je i pravoslavni paroh Bogdan Opačić.[37], koji nije napustio svoje vjernike. Vjerski prijelazi postoje oduvijek, ali u stvarno sekularnim državama su toliko rijetki da su periferno političko pitanje. No, na našim prostorima, „vododelnici" (Justin Popović) uzroci su uglavnom politički vrlo opterećeni, gotovo do razine mita.[38] Razlozi su obično pragmatični: rastava braka, želja da se ne bude izoliran, stigmatiziran, da se dobije preporuka ili napredovanje u službi. I za vrijeme trajanja Austro-Ugarske Monarhije bio je veći broj župa u kojima nije bilo ni jednog godišnje.[39] Tako i u Gori 1912.[40] Kasnije se taj broj tijekom trajanja monarhističke Jugoslavije nešto povećao, no do danas nije pouzdano utvrđeno točno i komu u prilog, stoga ne možemo bez arhivskih uvida i znanstvenih istraživanja prihvatiti kao referentan broj od 200 000 katolika koji bi otpali od vjere za vrijeme trajanja Kraljevine SHS/ Jugoslavije, a koji broj je iznosio Alojzije Stepinac na sudu. Kako prenosi Svetozar Rittig, to je bio broj s kojim se očito operiralo na Kaptolu.[41] No, za vrijeme NDH pripadnost katoličtvu je poticana s vrha, kao društveno poželjno i preporučeno uvjerenje. Brojevi prijelaznika su groteskni: 1021 „grčkoistočnjak" iz Gline, u drugoj prigodi 525 njih, 270 iz Topuskog, pa za koji dan opet 234 iz Topuskog, te cijela sela poput Malog Gradca, Nebojana, Bovića ili Male Vranovine.

Vlasti o tomu nisu ni šutjele. „Upozorava se kotarski predstojnik i ustaški logornik da se vjerozakonski prelazi

svakako promiču. Sve pak prelaznike imade se zaštititi kao i naše ostale gradjane.“[42] Mnoštvo sela se obraćalo vlastima i molilo prijelaz. Tako seljaci, 89 odraslih, muškaraca, kućegospodara, iz sela Drežnik na Kordunu, 15. kolovoza 1941. mole poglavnika Pavelića prijelaz na rimokatoličku vjeru i priznavanje Hrvatima, te obećavaju ljubav i vjernost Hrvatskoj. Razlog je vjerojatno spomenut u prvoj rečenici: „da nas uzmete u zaštitu i poštedite naše živote“.[43] Da se nije išlo za tim da se stanovništvo prevede u katoličku vjeru nego u Hrvate, svjedoči i kasniji osnutak Hrvatske pravoslavne crkve. Tomu u prilog išla su sva zakonska zatiranja srpske povijesti, kulture i identiteta. Ima pokušaja u historiografiji da se vjerski prijelazi u NDH prikažu kao djelotvorna politička mjera u interesu države.[44] U pismu Paveliću svećenik Dionzije Juričev svim silama moli sprječavanje prijelaza pravoslavnih, u njima pravno i liturgijski blizak grkokatolički obred, jer bi se time umanjila asimilacija Srba.[45] Priprave za veći broj prijelaznika u Glini potvrđuje pismo župnika Žužeka upućeno Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagreb, 14. studenoga 1941., u kojem spominje kako „tečaj za obučavanje u vjeronauku postoji ovđe već ½ godine“, što bi značilo da je započeo već u svibnju. Osigurao im je molitvenike i katekizme. Nadbiskupskom duhovnom stolu piše i župnik iz Gora, Božo Pavlov, 13. lipnja 1941. Svjedoči kako mu već više puta dolaze pravoslavci i mole primitak u Katoličku crkvu. Puno otkriva njegova rečenica: „Uvijek sam im tumačio neka se ustrpe, jer se mogu prilike preokrenuti i oni se predomisliti“.[46] Na takve stvari NDS odgovarao je uvijek slično: kako treba primati samo one koje su u namjeri iskreni, paziti na disciplinu i običaje, na brakove, i svaki put zatražiti odobrenje s Kaptola. Iako je točno da su biskupi više put oko pitanja vjerskih prijelaza dolazili u sukob s ustaškim vlastima,[47] konzultirana građa nedvosmisleno potvrđuje da su Crkvu masovni prijelazi obradovali. „U principu katolički kler je pozdravljao hiljade prekrštenih“.[48]

Žužek 30. kolovoza 1941. šalje pismo na Kaptol. Zbunjen je, ne djeluje smireno, umjesto poštom pismo šalje po pouzdanom mladiću, osobnim kanalima, neka on osobno sve ispripovijeda. Za pravoslavne kaže sažalno: „Jadnici izgubiše sve, i kuće i kućišta. Ja više ne znam, kako i što bi.“ Dalje opisuje pastoralne prilike, vjerski život, odjednom punu crkvu, župa narasla na 11 000 duša, svi donose molitvenike, uče katekizam, „jedva čekaju“ preplatiti se na kakvo pobožno štivo. Pismo završava opetovanom molbom da saslušaju dečka.[49] Novi vjernici donijeli su i neke pastoralne poteškoće, posebno oni koji nisu bili valjano vjenčani ili su živjeli u tzv. konkubinatu. O tomu svjedoči osobno i nadbiskup Stepinac u jednom prenesenom razgovoru, u kojem kaže kako ih je „mogao prevesti 400 000, a nije nego 100 000“, jer su toliko vjerski neupućeni“.[50] Već 1. srpnja 1941. župnik Žužek potvrđuje da je na katolicizam prešla „sva sila naroda“.[51]

Sl. 2. *Katolička crkva u Glini*

U Majskim Poljanama javljaju Kaptolu kako bi se s vremenom gradila nova crkva, a ima i izgleda za povećom crkvenom imovinom. Kaptol raduju „revni" majsko-poljski katolici, koji su *sami od sebe* sagradili malenu kapelicu, ali prva briga im je osigurati podvoz i upis u gruntovnice da imovina „postane i ostane vlasništvo rimokatolika".[52]

U Topuskom je kao župnik djelovao Vladoje Lončarek (1904. – 1955.). On je molio Kotarsku oblast u Vrginmostu da što prije osnuje dvije nove župe, jer je ljudima nepraktično, daleko i skupo dolaziti u Topusko. Predlagao je Vrginmost i Bović, a kao prostore Sokolski dom i parohijalnu crkvu. No u Boviću se trebalo brinuti i za svećenikovu osobnu sigurnost.[53] NDS na svojoj sjednici 10. listopada 1941. ponavlja župnikove navode i preporuke, pa u nastavku donosi: „Najvažnije pitanje je prijelaz na katolicizam oko 30 000 nepodučenih i zapuštenih u vjerskom pogledu, a kako se vidi pogibeljnih elemenata." Župniku preporučuju veliku misijsku akciju i masovne prijelaze.[54] Slično s Kaptola javljaju i u Glinu, gdje je puno neofita.[55]

Što su morali priložiti dojučerašnji pravoslavni kršćani da bi postali valjani katolici? Molbu s navedenim osobnim podacima, uz obvezatne dvije rečenice: „Želim da sa svojom obitelji nađem u rimokatoličkoj crkvi utjehu duši i mir života. Moliteljima su poznate temeljne istine svete vjere." Uz to je trebalo platiti taksu, imati svjedodžbu čestitosti i župnikovu potvrdu da su upućeni u osnove vjere. Svećenici su često dopisivali rukom: sirotinja, da ih poštede bar plaćanja takse. Potvrde o siromaštvu izdavala su i općinska poglavarstva, tako je ono u Jukincu 5. srpnja 1941. potvrdilo teško materijalno stanje obitelji Jovana, te uz njega Miljke, Steve i Zorke Roksandić iz Majskih Poljana, čime su bili izuzeti od plaćanja.[56]

Žužek, Lončarek i Pavlov su naslućivali veličinu prijetnje i olako potpisivali potvrde o moralnoj ispravnosti i vjerskoj upućenosti, samo da spase ljude. Lončarek moli i za brojne žene čiji su muževi „odvedeni", posebno iz Čemernice i Batinove Kose. Desetine molbi imaju naveden isti datum, 28. kolovoza, jasno da je u pitanju hitnoća i pragmatičnost.[57] Prijelaznika ima iz Kraljevčana, Luščana, Majskih Poljana, Brnjeuške, Katinovca, Male Vranovine, Nebojana, Roviške, Dodoša, Balinca, Batinove Kose, Čemernice i brojnih drugih sela. Nadbiskupskom duhovnom stolu obratio se 13. kolovoza i ravnatelj Zavoda za odgoj mlađih maloljetnika iz Gline, izričući želju „da se privedu pitomci grčko-istočne vjere na katolicizam".[58] Moglo se raditi o osamdesetak mladih.[59]

Teško je reći kakva su trebala biti očekivanja Crkve na terenu. Načelno je rečeno kako nema nasilnih prijelaza, ljudi su potpisivali da nisu ni od kog nagovoreni niti prisiljeni, tobož, dobrovoljno, sami predstavnici srpskog Crvenog križa savjetovali su: „Neka svi pređu samo da spase živote!"[60]

Paralelno s ovim valjalo bi istaknuti i spašavanje 150 Srpkinja koje su uhićene 30. srpnja 1941. u Glini i okolici, po naredbi ustaškog pukovnika Tomislava Rolfa, a Stepinčevu intervenciju izmolio je Žužek.[61] Ljeti 1941. ustanički odredi prave neprilike, kidaju telegrafske stupove podmeću bombe, prekidaju brzojavno-telefonske veze, prekida je bilo i kasnije.[62] Česti su napadi na oružnike i oružničke postaje.[63] Do jeseni 1941. ustaše nisu mogle nadzirati velik dio banijskih i kordunaških prostora.[64] Iako su zaletavanja u srpska sela, krađe, premlaćivanja i pojedinačna ubojstva cijelo vrijeme prisutni, drugo masovnije stradanje Srba u Glini, bilo je ono s kraja srpnja 1941. Povod treba tražiti u počecima oružanog ustanka nakon savjetovanja Okružnog komiteta KPH za Kordun i Baniju, u šumi Abez, nedaleko Vrginmosta, 19. srpnja 1941. Komunisti, predvođeni Radom Končarom i Josipom Krašom, odredili su početak ustanka za 24. srpnja.[65] Zakazali su dogovori, izjalovili se preostali planovi, ali ipak je izveden napad na Banski Grabovac, zaplijenjeno nešto oružja, ubijeno troje ljudi.[66] Posljedice su bile strašne. Prijeki ustaški sud osudio je na smrt više stotina nevinih Srba.[67] Ovako brutalna politika masovnih egzekucija otjerala je mnoštvo ljudi, u nekim krajevima kolektivno srpsko pučanstvo u zbjegove, među partizane. Nema sumnje da krivicu za takve postupke treba pripisati vlastima NDH.[68]

Istodobno pojačava se i agitiranje oko vjerskih prijelaza, posebno u selima uz prugu Sisak- Karlovac, čija je sigurnost vlastima bila vrlo značajna, a koja sela su bila manje pod utjecajem komunista. Blatuša, Podgorje, Crevarska Strana, Slavsko Polje, Brnjavac, Pješčanica, Čemernica, Bukovica i Batinova Kosa. Upućen je i proglas svim muškarcima od 16 do 60 godina da dođu u Vrginmost promijeniti vjeroispovijest, u nedjelju 3. kolovoza. Mnoštvo ljudi je došlo, na povjerenje i lijepu riječ, u neočekivano velikom broju. Najveći dio njih su žrtve trećeg masovnog glinskog masakra, počinjenog noću 4. na 5. kolovoza 1941. dijelom u crkvi, a dijelom na samom stratištu u šikari Latinovo.[69]

Više dokumenata sačuvane građe iz NDH svjedoči o ambivalentnom odnosu Talijana prema ustaškim vlastima. Iako su nakon dvomjesečnog boravka napustili

Kordun, tako da ih u presudno vrijeme nije bilo, odmah po svom ponovnom dolasku u Vrginmost, tijekom rujna 1941., zatražili su od Kotarske oblasti popis svih raseljenih i „ životom stradalih". Iz kotara se obraćaju Ravnateljstvu za javni red i sigurnost Velike župe Gora u Petrinji koje preporuča da im se takav popis nikako ne dozvoli.[70]

Pokolj ili točnije „pokolji" u glinskoj pravoslavnoj crkvi doveden je u pitanje u nizu novinskih članaka, kasnije jedinstvenog priloga u knjizi *Drugačija povijest*, Tomislava Vukovića, novinara *Glasa Koncila*.[71] On se priklonio svjedočanstvu Karla Lipaka, Glinjanina koji je svoja zabilježena sjećanja, novinske članke i historiografske pokušaje pisanja povijesti Gline ostavio Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu. Iako na više mjesta odbija vjerovati „rekla-kazala" srpskim svjedočanstvima, Vuković jednom takvom hrvatskom prilično vjeruje. Slično postupa i Kožul.[72] U čemu je posebnost Lipakovog iskaza? Strah, prisutan među Hrvatima zbog izgradnje opkopa vojske Kraljevine, prema njima; te povremene noćne straže u hrvatskim selima. Velik značaj daje ulozi četnika u Glini, okupljenih oko rano ubijenog Rade Ratkovića. Naglašava strah glinskih ustaša od masovne srpske pobune. Glina je i ranije bila predviđena kao središte srpske teritorijalne jedinice u Hrvatskoj.[73] Dvojben je točan nadnevak(i) stradanja, broj žrtava i način egzekucija. Čak je i suvremenik, liječnik Juraj Rebok, čiju je odgovornost teško procijeniti, a koji jednostavno nije mogao ništa ne znati jer je pripadao ustaškom vodstvu u Glini, prisutan na svim vjerskim manifestacijama, pa i govornik na Euharistijskom kongresu u Petrinji 1938., uvjereni katolik, Stepinčev osobni prijatelj, otac dvaju svećenika, pisao kako se nakon pokolja u svibnju „valjda da se opravda krvoproliće" proširilo glasinu kako dolaze četnici, što je, kako sam potvrđuje, bilo lažno.[74]

Prema tvrdnji Đure Aralice, iako se s njegovim interpretacijma u mnogočemu ne možemo složiti, u glinskoj crkvi bila su dva masovna, odvojena zločina. Prvi, kad su žrtve dovezene vlakom iz Topuskog i likvidirane noću 29.-30. srpnja – tu se radilo o, možda, dvije stotine ljudi. Taj pokolj preživio je Ljuban Jednak. Drugi zločin je pokolj Kordunaša izvršen noću 4/5. kolovoza 1941.; radilo se o žrtvama već spomenute prijevare, tzv. pokrsta.[75] Poštena profesionalna historiografija neće zaobići, ali niti prenaglašavati ulogu četnika.[76] Na ovom prostoru djelovali su od 1935. kad se inače omasovljuju četnička udruženja diljem Jugoslavije, u Jukincu, Malom Gracu i Klasniću, bilo ih je nešto oko Topuskog, te Starog Sela, manje od stotinu ljudi. Kotarski predstojnik je ocjenjivao da su od trojice vodećih, dvojica alkoholičari, da im članstvo ne radi ništa korisno, osim što se opija i paradira s oružjem.[77] Bilo je to vrijeme kad je i u Europi popularizirana masovna militarizacija dijela stanovništva. Zbog svog šovinizma, svakodnevno im je padao utjecaj i kod Srba. Na razini Savske banovine zabranjen im je rad 1936., ali je nekoliko skupina preostalo.[78]

Brzi poraz Francuske bio je šokantan, teško primljen. Jugoslavenska kraljevska vlast ni vojsku nije adekvatno spremala za rat, pa na četnike i gerilski način ratovanja nitko nije ni računao.[79] Teško je očekivati da bi stoga njima pripala uloga organizatora i vođa pobune na Baniji i Kordunu. Uostalom, iza komunista je stajala organizirana i povezana Partija, sa svojim programom, odlučnim, mladim ljudima, s dosljednim rukovodstvom, a četnici su „počeli kao jedan čovek na jednoj planini u Srbiji".[80] Pa i politika spremnosti na brojne revolucionarne žrtve tipična je za komuniste, nikako za četnike. Komunizam je bio masovna, popularna ideja koja je mogla privući dobronamjerne ljude svih nacija, koji put i obrazovane, često i građane, žene i mlade; četništvo je ekskluzivno srpsko, patrijarhalno, seosko i neintelektualno.[81] Partizani pod vodstvom komunista radije su htjeli u svoje redove privući Hrvate nego kontaktirati s četnicima. Tako pismo bivšeg zastupnika, Bogdana Ercegovca, u kojem poziva pobunjeni narod da se klone Hrvata i slijede Dražu Mihailovića i majora Jezdimira Dangića, nije naišlo na velik interes.[82]

Jedan od vođa ustanka Rade Bulat, nedovoljnu povezanost s hrvatskim selima ističe kao najveći problem; nešto je pri tomu promijenio kasniji dolazak Sisačkog partizanskog odreda na Baniju. Od brze likvidacije četničkog utjecaja ovisila je i popularnost partizana među Hrvatima,[83] pa se, osim Plaškog, na prostoru Banije i Korduna četništvo kao vojni čimbenik spustilo do „apsolutne nule". (Čedomir Višnjić). Istu zabunu unosi i pismo župnika iz Topuskog, Vladoja Lončareka, koji u studenom 1941. u poznatom partizanskom napadu na Bović također vidi četnike, koji prave neprilike i ljute se na prijelaznike.[84] I vlasti NDH su u svojim izvješćima miješali obje vojske. No kod njih je tu bilo i namjere, prikazati pobunu kao čisto srpsku.[85]

Sve do 1943. vodeći ustaški zapovjednici nisu doživljavali partizane kao masovni, antifašistički pokret prisutan i među znatnim dijelom Hrvata, nego kao srpsku, gotovo pa velikosrpsku stvar. Pavelić se s tim rugao čak i 1944.[86] No, najuvjerljiviji dokaz kako Banija tradicio-

nalno nije bila četnički kraj je činjenica da od svih četničkih žrtava tijekom Drugog svjetskog rata na području Hrvatske na prostor cijele Banije otpada svega 1 %. Ništa više ni na Kordun.[87] Navodni ustaški strah od četničke pobune očito je kasnije izmišljen, u svrhu opravdavanja zločina i za potrebe ustaške propagande. Takav pristup radu i istraživanju Slavko Goldstein okarakterizirao je s „malo istine, puno pretjerivanja i laži."[88] Ocjena je to s kojom se u ovom slučaju moramo složiti. Također treba reći, kao što je jedno vjerovati „u hrvatsku nezavisnost ...a drugo pripadati ustašama",[89] tako je jedno ne prihvaćati hrvatsku državu, a drugo biti četnik.

Lipak svjedoči i o tomu kako je Žužek samo formalno vršio prijelaze, kako je izdao mnoštvo potvrda, o čemu postoje i druga svjedočanstva, a da ljudi uopće nisu ni bili u crkvi ni prošli obvezatnu katehizaciju. Iako on stalno (pre)naglašava strah od srpske pobune, pa tako piše: „Nemajući nikakov rezultat ispitivanja streljano je mnogo ljudi oko Grabovca i okolnih sela. jer je Glini pretila velika opasnost od Vrginmošćana. Kordunski Abez opasan je za Glinu, pa se sprema akcija čišćenja." [90] Pri tomu se broj ubijenih na hrvatskoj strani broji na rukama, a broj ubijenih Vrginmošćana, te goleme prijetnje iz Lipakovog dječaštva, kako god se ne voljeli upuštati u to „jezovito računovodstvo" (Paul Garde) premašuje tisuću.

Samoživost, pravni voluntarizam i nemogućnost države da uvede reda, možda najbolje zrcali priznanje svećenika Jovana Obrenovića da mu je preporuku neka se kloni ustaša i kako god može dokopa Srbije, savjetovao pravno najveća vlast na cijelom području, veliki župan Mirko Jerec osobno.[91] Drugi odličan primjer nemoći i protivljenju radikalnom držanju ustaša, svjedočanstvo je nekih oružničkih postaja kako ne mogu nikako smiriti civilno stanovništvo, vratiti povjerenje u državu, spriječiti pljačku, ubijanje i otimačinu.[92] I Žužek osobno je bio upozoren da prestane sa spašavanjem Srba, jer bi mogao proći kao oni.[93]

Na kraju vrijedi spomenuti jedno toplo Žužekovo pismo, gdje moli da se poštedi osmero srpskih staraca koji su trebali biti ubijeni 8. kolovoza 1941.[94] Nema potvrde kako se stvar svršila. Žužek je dobio i priznanje gornjokarlovačkog vladike Simeona Zlokovića, koji mu je 24. kolovoza 1953. uputio iskreno i pismo zahvale i poštovanja.[95]

ZAKLJUČAK

Katolička crkva na području glinskog dekanata u razdobolju 1939.–1941., što je naslijedila iz bivših, tradicionalno vojničkih vremena, imala je značajnih pastoralnih poteškoća, u masovnom otpadu od vjere. Glinski dekanat nije bio kraj uvjerenih vjernika ni dosljednih katolika. Većinom su prevladavali indiferentni i kolebljivci. Tradicionalizam u vjeri bio je vrlo prisutan, što svakako vrijedi i za većinu pravoslavnih, a bilo je potpunih ateista, mlađih, koji su u početku potiho, a kasnije sve eksplicitnije zazivali komunizam. Sve župe bile su popunjene, neke od njih tijekom rata i prognanim slovenskim svećenicima. U Glini je također dugi niz godina djelovao Slovenac Franc Žužek. Pokušavao je u okviru svojih snaga umanjiti zlo, drugima pomoći, no ničim nije mogao utjecati na već unaprijed donesene odluke i namjere. Zabilježio je svibanjska stradanja glinskih Srba, intervenirao kod svog ordinarija da se poštede žene muškaraca ubijenih u svibnju 1941., više put se zauzeo za progonjene. Lokalni svećenici su znali da su vjerski prijelazi osjetljivo političko pitanje koje se ne može trajno zadržati kao samo crkvena stvar. Žužek vrlo rano organizira i širi rad na katehizaciji, pače se u rekordnom roku od svega nekoliko mjeseci hvali tisućama prijelaznika i obećava lijepe izglede za katoličtvo u Glini. I on i oni su znali da je to privremeno, dok rat ne okonča i mirovne konferencije iscrtaju granice. Nikako ne treba umanjivati ljudsku tjeskobu, strah i neupućenost. Ponašanja pojedinih župnika na terenu svjedoče kako su oni vrlo dobro znali da je popuštanje u pitanju vjerskih prijelaza spašavanje golih života ugroženih. Postupak prema Srbima bio je pravni voluntarizam, bez zakonitosti i običaja postupanja, čak i u ratu. Brojni dokumenti i zabilježena svjedočanstva opovrgavaju jači četnički utjecaj na glinskom prostoru, te možemo zaključiti kako su prozivke i pokušaji opravdavanja masakra navodnom, možebitnom četničkom pobunom, jedna smišljeno ponavljana laž.

[1] Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji,* Sarajevo 1939., 35–36.

[2] Alexander BUCZYNSKI, „Rimokatolička i Pravoslavna i crkva u Vojnoj krajini (1740. – 1868.)", *Povijesni prilozi*, vol. 12, 1993., 39–96; Juraj JERNEIĆ, *Spomenica župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, Glina 1998., 76–78; 532–534; Ivica GOLEC, „Banska krajina u djelima svećenika Josipa Marića (1807. – 1883.) i Pavla Lebera (1844 .– 1919.)", *Croatica Christiana periodica* vol. 30/57 2006., 171 sl.

[3] Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NO borbi: 1941–1945,* Vrginmost 1980., 59.

[4] Sofija BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1929*., Beograd 2008., 180.

[5] Iako u Hrvatskoj u posljednje vrijeme prevladava *odium* uporabi riječi Banija, ona je potpuno u duhu hrvatskog jezika, poput riječi biskupija, pukovnija i županija.

[6] *Banovac* 9. 4. 1939.

[7] S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1929*., 97–98.

[8] Branko VUJASINOVIĆ, Čedomir VIŠNJIĆ i Đuro ROKSANDIĆ, *Glina 13. maja 1941.: u povodu 70. godišnjice ustaškog zločina,* Zagreb 2011.,15–19.

[9] Radmila RADIĆ, *Život u vremenima: patrijarh Gavrilo (Dožić) 1881. – 1950.* Beograd 2011., 149; Ivan MUŽIĆ, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, Split 2003., 316–326.

[10] Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945. okupacija i kolaboracija*, Zagre 2010., 598.

[11] Eugen Dido KVATERNIK *Sjećanja i zapažanja 1925. – 1945. : prilozi za hrvatsku povijest,* Zagreb 1995., 110, 243.

[12] Ivana DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*., Beograd 2006.

[13] Ivo BANAC, *Hrvati i Crkva*, Zagreb : Sarajevo 2013., 65.

[14] Viktor NOVAK, *Magnum crimen – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948., 513.

[15] Stjepan KOŽUL,. 1997. „Prvi svećenici žrtve u Zagrebačkoj nadbiskupiji godine 1935.". *Tkalčić. Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije,* vol. 1, 299–318.

Do danas pouzdano nije utvrđeno tko ga je i zašto ubio. Ne priklanjam se ni jednom mišljenju.

[16] Mira RADOJEVIĆ i Ljubodrag DIMIĆ, *Priče iz XX veka*, Novi Sad 2002.,126.

[17] Stanley G. PAYNE, „Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi", u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945*., ur. Sabrina P. RAMET, Zagreb 2009., 26.

[18] Rafael LANDIKUŠIĆ, *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli NDH,* Zagreb 1942., 252–253.

[19] Nikolina SRPAK, „Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941. – 1945.)", *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* vol. 13/2, Zagreb 2006., 1126–1127.

[20] Nadbiskupijski arhiv Zagreb (dalje NAZ), Spisi Nadbiskupskog duhovnog stola (dalje NDS), 11251/1941.

[21] Petar POŽAR, *Ustaša dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb 1995., 279.

[22] V. NOVAK, *Magnum crimen – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, 545

[23] Đuro ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, Zagreb 2005., 38–41.

[24] Rade BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove gore,* Zagreb1980., 29.

[25] Ljubomir VUČKOVIĆ, *Glinski Trnovac i banijska ognjišta,* Beograd 1996., 244–245; Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945,* Zagreb 2003., 174.

[26] Anđelko MIJATOVIĆ, „Čuntićki župnik i gvardijan fra Honorije (Častimir) Marijan HERMAN (1914. – 1990.), osuđenik na smrt i dugogodišnji politički zatvorenik u jugoslavenskome komunističkom sustavu", u: *Osam stoljeća Čuntića,* ur. Jakša RAGUŽ, Hrvoje KEKEZ i Vladimir KRPAN, Zagreb ; Petrinja 2012., 297–351.

[27] Stjepan KOŽUL, *Martirologij Crkve zagrebačke,* Zagreb 1998., 201–202.

[28] A. MIJATOVIĆ, „Čuntićki župnik i gvardijan fra Honorije (Častimir) Marijan Herman (1914. – 1990.)", 307.

[29] J. JERNEIĆ, *Spomenica župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*.,537–538.

[30] *Banovac*: 14. 05. 1939.

[31] NAZ, NDS, 6699/1941.

[32] S. KOŽUL, *Martirologij Crkve zagrebačke,* 673.

[33] Mijo DUKIĆ, *Glina i okolica*, Glina 1980., 159-161.; Ćiril PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941 .– 1945.* Zagreb 1982., 89–94.

[34] Juraj REBOK, „Sjećanje na neke ljude i događaje iz NDH", *Marulić*, vol. 33/2 2002., 294.

[35] J. JERNEIĆ, *Spomenica župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, 538.

[36] Richard PATTEE, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac,* Milwaukee 1953., 404–407, 410-411; Franjo ŠANJEK , „Stav Crkve u Hrvata prema totalitarizmima XX. stoljeća", *Obnovljeni život*, vol. 51/1-2 1996., 141.

[37] Dimitrije PLEĆEVIĆ, *Novi svedoci vaskrslog Hrista*, Beograd; Karlovac 2010., 33; Đ. ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, 40.

[38] Bojan ALEKSOV, „Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti", u: *Oltar i kruna*, Beograd 2003.

[39] Statistički godišnjak 1906. – 1910., Zagreb 21917., 495.

[40] NAZ, NDS, 7637/1912.

[41] NAZ, Ostavština Svetozara Ritiga, kutija 1, notes 7, str. 69.

[42] HDA, MUP NDH, Opći spisi, kutija 32, 667.

[43] HDA, MUP NDH, Opći spisi, kutija 32, 878

[44] Jure KRIŠTO, „Vjerski prijelazi u NDH – primjer Šibenske biskupije", *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 29/2 1997., 237; Benedikta ZELIĆ, *Nezavisna Država Hrvatska (1941. – 1945.) u mom sjećanju*, Split 2007., 65.

[45] Mark BIONDICH, „Kontroverze u vezi s Katoličkom crkvom u Hrvatskoj u vrijeme rata 1941. – 1945.", u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, ur. Sabrina P. RAMET, Zagreb 2009., 155.

[46] NAZ, NDS, 6712/1941.

[47] J. KRIŠTO, „Vjerski prijelazi u NDH – primjer Šibenske biskupije"; Jure KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska: 1941. – 1945.*, Zagreb 1998, II: 33–36; 40–41; 73; 75–78; 113–119.

[48] Radmila RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945–1970, I.*, Beograd 2002., 97.

[49] NAZ; NDS, 12847 /1941.

[50] Dragoljub ŽIVOJINOVIĆ i Dejan LUČIĆ, *Varvarstvo u ime Hristovo – prilozi za Magnum Crimen,* Beograd 1988., 759.

[51] NAZ, NDS 12991/1941.

[52] NAZ, NDS, 12992 /1941.

[53] NAZ, NDS, 15891/1941.

[54] NAZ, NDS, 15891/1941.

[55] NAZ, NDS, 18364/1941.

[56] NAZ, NDS, 16193/1941.

[57] NAZ, NDS, 16031/1941.

[58] NAZ, NDS, 18364/1941.

[59] Davor KOVAČIĆ, „Kazneno zakonodavstvo i sustav kaznionica i odgojnih zavoda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", 280-300.

[60] J. KOLARIĆ, „Alojzije Stepinac i pravoslavlje", *Croatica Christina periodica*, 41, 1998., 172.

[61] NAZ, NDS, 1685/1998, 2, Uložen preslik Žužekovog pisma nadbiskupu Stepincu.

[62] HDA, MUP NDH, kutija 34, 2732.

[63] Davor KOVAČIĆ, *Oružništvo NDH,* Zagreb 2014., 109.

[64] HDA; MUP NDH, kutija 145, 51598.

[65] R. BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove gore,* 19.

[66] Državni arhiv Sisak, Sabirni arhivski centar Petrinja, ŽRO, kutija 3, 30240, 2.

[67] D. KOVAČIĆ, *Oružništvo NDH,* 240.

[68] Edmund GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi iz NDH*, Zagreb 2013., 433; Jere JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike,* Zagreb 1995., 89.

[69] Đuro ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, Beograd 2010., 119–124.

[70] HDA, MUP NDH, kutija 34, 2314

[71] Tomislav VUKOVIĆ, *Drugačija povijest (o Srbu, Jasenovcu, Glini…),* Zagreb 2012., 159–243.

[72] S. KOŽUL, *Martirologij Crkve zagrebačke,* 670–682.

[73] S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1929,* 21.

[74] J. REBOK „ Sjećanje na neke ljude i događaje iz NDH", 294.

[75] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi,* 102–131.

[76] Zdravko DIZDAR, „Stradanje župe Hrvatski Čuntić tijekom Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća", u: *Osam stoljeća Čuntića*, ur. J. RAGUŽ, H. KEKEZ i V. KRPAN, Petrinja : Zagreb 2012.

[77] Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, „Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata. Prilog građi o četničkim udruženjima u Savskoj banovini 1934–1936.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 21, 1988., 212–213, 220.

[78] Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941. – 1945.*, Zagreb 1986., 15–16.

[79] Jozo TOMASEVICH, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941. – 1945.*, Zagreb 1979., 117.

[80] Stevan PAVLOVIĆ, *Hitlerov novi antiporedak Drugi sjetski rat u Jugoslaviji*, Beograd 2008., 72.

[81] J. TOMASEVICH, *Četnici u Drugom svjetskom ratu,* 177.

[82] Ranko MITIĆ, „Neka sjećanja s Banije", u: *Prva godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca Kordu-na, Gline, Like, Gorskoga kotara, Pokuplja i Žumberka*, ur. Đ. ZATEZALO, Karlovac 1971., 572.

[83] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj,* 142.

[84] NAZ, NDS 15891/1941.

[85] R. BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove gore,* 174.

[86] Igor GRAOVAC, *Stradali od četnika u Hrvatskoj 1941.–1945. godine – prilog istraživanju strukture stradalih*, Zagreb 2011.; *Hrvatski narod*, 9. I. 1944.

[87] I. GRAOVAC, *Stradali od četnika u Hrvatskoj 1941. – 1945. godine,* 60, 68–69.

[88] Slavko GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća*, Zagreb 2007., 64.

[89] I. BANAC, *Hrvati i Crkva*, 91.

[90] NAZ, NDS, 1685/1998, 3, 29

[91] Đ. ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, 41.

[92] D. KOVAČIĆ, *Oružmištvo,* 262; S. GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća*, 316.

[93] Milan ČUBRIĆ, *Između noža i križa*, Beograd 1990., 104.

[94] NAZ, NDS, 1685/1998, 2.

[95] J. JERNEIĆ, *Spomenica župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, 556.

7.

SAKRALNA ARHITEKTURA NA PODRUČJU PRVE I DRUGE BANSKE PUKOVNIJE OD KRAJA 17. STOLJEĆA DO 1918. GODINE

Dragan Damjanović

UDK: 726(497.529.1)"16/1918"
Kategorizacija: Pregledni rad

Sažetak ▶ Članak daje sažet stilsko-kronološki pregled sakralne arhitekture Banije/Banovine u razdoblju od kraja 17. stoljeća do 1918. Govori se o baroknoj arhitekturi ovoga područja, potom o barokno- klasicističkoj, a na kraju o romantizmu te visokom i kasnom historicizmu. Daje se usporedni prikaz vremena izgradnje, višekratnih ratnih stradanja i kasnijih obnova katoličkih i pravoslavnih crkvenih objekata s osvrtom na njihovo današnje stanje.

Summary ▶ This article provides an overview of the stylistic development of the sacred architecture of Banija/Banovina from the end of the 17th century to 1918. It deals first with the Baroque architecture of the region, followed by the Baroque to Classical transitional style, ending with Romanticism and high and then late Historicism. This is followed by a comparative presentation of when the various Catholic and Orthodox church buildings were built, suffered war damage, and were restored or rebuilt, and a review of their current condition.

Ključne riječi ▶ Banija, sakralna arhitektura, ratna razaranja, katoličke crkve, pravoslavne crkve, obnova sakralnih objekata, potres 2020.
Key words ▶ Banija, sacred architecture, war damage, Catholic churches, Orthodox churches, the reconstruction of sacred buildings, the 2020 earthquake.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.14

UVOD

U ovome tekstu nastojat će se dati sažeti uvid u povijest sakralne arhitekture Banije, odnosno prostora nekadašnje Prve i Druge banske pukovnije, od prestanka osmanske vlasti krajem 17. stoljeća do raspada Austro-Ugarske Monarhije.

Prva i Druga banska pukovnija, osnovane sredinom 18. stoljeća, sa sjedištima u Glini i Petrinji, uzete su kao geografski okvir kako zbog povijesnih razloga, tako i činjenice da one okvirno pokrivaju cijeli teritorij današnje Banije, te stoga što sakralna arhitektura na tome području doista pokazuje brojne zajedničke odlike. To je velikim dijelom rezultat okolnosti da su većinu građevina projektirali inženjeri zaposleni ili pri građevinskim uredima pukovnija ili pri zagrebačkoj Ujedinjenoj generalkomandi za Hrvatsku i Slavonsku krajinu, odnosno u kasnijoj Centralnoj upravi Vojne krajine i lokalnim organima hrvatske Zemaljske vlade.

Katoličke župe na ovome su području u 18. i 19. te najvećim dijelom u 20. stoljeću u cijelosti pripadale Gorsko-dubičkom arhiđakonatu Zagrebačke (nad)biskupije. Pravoslavne parohije bile su najprije (1695. – 1713.) u sastavu tada novouspostavljene Karlovačke eparhije, potom (1713. – 1771.) Kostajničkog (prvotno zvanoga Zrinopoljskim) vladičanstva,[1] do njegova ukidanja i pripojenja Gornjokarlovačkoj eparhiji sa sjedištem u Plaškom, kojemu cijelo ovo područje pripada i danas. Bile su podijeljene na dva protoprezviterijata: Kirinsko – glinski i Kostajnički (zvan i Kostajničko-petrinjski).[2]

U promatranome periodu nekoliko je razdoblja intenzivne izgradnje sakralnih građevina: sredina 18. stoljeća, zatim 1780., 1820. i 1830. godine, potom kraj 1850-ih i početak 1860-ih, te zadnja desetljeća 19. i početak 20. stoljeća. Sukladno tomu, članak je strukturiran prema stilsko-kronološkom načelu. Prvo se govori o baroknoj arhitekturi ovoga područja, potom o baroknoklasicističkoj, a na kraju o romantizmu te visokom i kasnom historicizmu u sakralnoj arhitekturi Banije.

SAKRALNA ARHITEKTURA U 18. STOLJEĆU

Nakon uspostave habsburške vlasti na području Banije, krajem 17. stoljeća, moralo se pristupiti izgradnji gotovo u cijelosti nove crkvene infrastrukture, budući da je najveći broj srednjovjekovnih sakralnih građevina tijekom osmanske vlasti bio ili porušen ili do te mjere oštećen da je bio neupotrebljiv. Od važnijih sačuvanih srednjovjekovnih crkava na prvome mjestu treba spomenuti kapelu svete Marije Magdalene u Zrinu[3] jako oštećenu u Drugom svjetskom ratu, te ranogotičku, kasnije barokiziranu, župnu crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori kod Petrinje, koja se vezuje uz djelovanje viteškog reda templara. Nakon paljenja i miniranja u Domovinskom ratu,[4] crkva je obnovljena i posvećena je 8. prosinca 2015. godine. Očuvali su se i posljednji ostaci cistercitske crkve u Topuskom čija se građa nažalost nastavila raznositi kroz 18. stoljeće i upotrebljavati za nove gradnje.

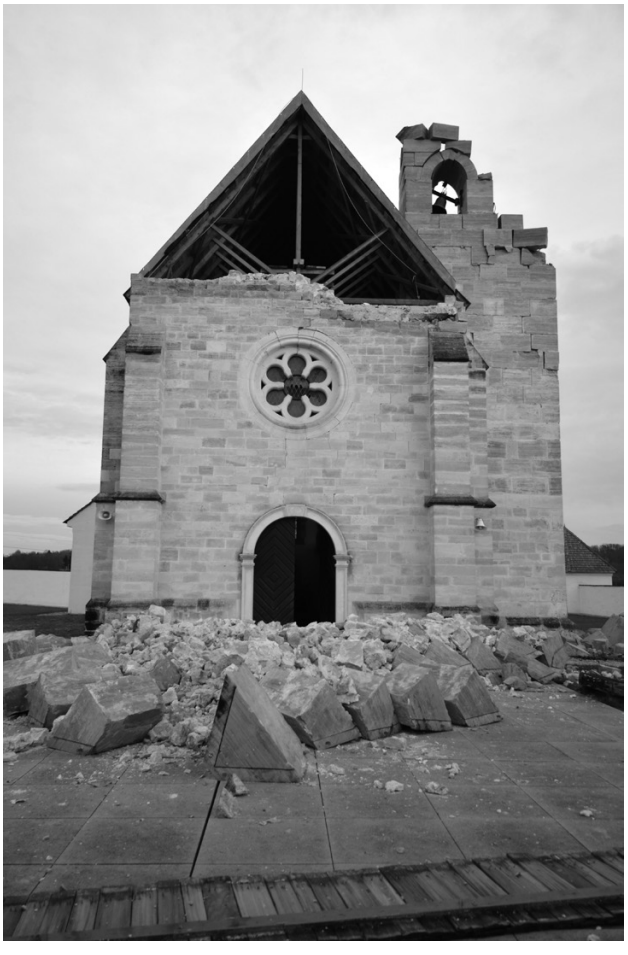

Sl. 1. *Župna crkva u Gori kod Petrinje nakon potresa od 29. XII. 2020.* (foto: D. Damjanović, 4. II. 2021.)

Odmah nakon uspostave katoličke i pravoslavne hijerarhije na području Banije već krajem 17. stoljeća započinje izgradnja novih sakralnih građevina, u to vrijeme najčešće drvenih.

Svoju djelatnost obnavljaju i crkveni redovi koji podižu prve samostane, odnosno manastire. Od katoličkih redova, od prestanka osmanske vlasti na području Banije, bili su aktivni samo franjevci, koji su dijelom s narodom prebjegli iz Bosne u ratovima krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Franjevci su osnovali, odnosno ponovno otvorili tri samostana: u Hrastovici i Čuntiću nedaleko Petrinje te Hrvatskoj Kostajnici. Jedino je kostajnički samostan bio dužega vijeka. Hrastovički i čuntićki ukinuti su reformama Josipa II. 1780-ih, a njihove su crkve pretvorene u mjesne župne crkve, od kojih je čuntićka (podignuta 1729. – 1746.) bila dobro očuvana sve do Domovinskog rata u kojemu je jako oštećena. Čuntićki samostan obnovljen je 1936., te ponovno nakon Drugog svjetskog rata 1967. i u njemu i danas djeluju franjevci.[5]

Monumentalna franjevačka crkva u Kostajnici, s oslikanim pročeljem, pripada skupini najvažnijih baroknih spomenika toga prostora uopće. Podignuta je vrlo rano za ovo područje, u još uvijek nesigurnim vremenima kada se malo gradilo, između 1729. i 1746. godine. Riječ je o građevini pravokutnog tlocrta s jednako tako pravokutnim svetištem, s unutrašnjošću nadsvođenom križnim svodovima. Glavno pročelje, obnovljeno krajem 19. stoljeća, uz koje stoji zvonik iz 1799., dekorativno je oslikano. Njezina bogata barokna oprema, koja se pripisivala majstorima proisteklima iz zagrebačkog kruga umjetnika (što se dovodilo u vezu s okolnosti da je samostan pripadao hrvatskoj franjevačkoj provinciji Svetog Ladislava),[6] nestala je u Domovinskom ratu kada je građevina, zajedno sa samostanom, bila jako oštećena. Samostanske zgrade podignute su između 1754. i 1761.[7]

Pravoslavna je crkva na banijskom području utemeljila samo jedan manastir – u Komogovini, nedaleko tadašnjega episkopskog sjedište Kostajnice. Osnovali su ga dabrobosanski mitropolit Atanasije Ljubojević, koji je u njemu postavio egzarha za pravoslavne na Baniji, te monasi prebjegli iz manastira Moštanice u sjevernoj Bosni krajem 17. stoljeća. U Komogovini se između 1713. i 1748. nalazilo i sjedište Kostajničkog (odnosno Zrinjopoljskog) vladičanstva. Kao i brojni drugi manji manastiri, ukinut je 1777. godine, a imovina mu je podijeljena između manastira Gomirja i banatskih manastira. Današnja komogovinska crkva sagrađena je gotovo sigurno nakon ukinuća manastira, početkom 19. stoljeća, i

Sl. 2. *Crkva Preobraženja Gospodnjeg u Komogovini nakon potresa od 29. XII. 2020.* (foto: D. Damjanović, 4. II. 2021.)

služila je isključivo kao parohijska crkva. Stradala je u Drugom svjetskom ratu, kada je uništena kupola tornja i dio inventara. Riječ je o jednotoranjskoj jednobrodnoj građevini tlocrta latinskog križa s manjim kracima koji su služili kao pijevnice.[8]

Kvalitetom arhitekture, a prije ratnih razaranja dijelom i opreme isticao se i niz župnih i parohijskih crkava iz 18. stoljeća, osobito onih koje su bile građene u većim mjestima, sjedištima pukovnija i vojnim komunitetima (Kostajnici, Petrinji i Glini).

U Kostajnici će tako nedugo nakon franjevačke, 1771. godine, biti podignuta i župna crkva svetog Nikole, jednobrodna jednotoranjska kasnobarokna građevina s dubokim svetištem, koja je gotovo u potpunosti uništena miniranjem u Domovinskom ratu.[9]

Od važnijih baroknih građevina treba istaknuti i župnu crkvu u Divuši, podignutu zalaganjima kostajničkog komandanta baruna Stjepana Patačića 1748. – 1750. Svojim izvorno oktogonalnim središnjim prostorom proširenim trima polukružnim istacima bila je jedinstveni primjer ambicioznijega prostornog rješenja među crkvama u Pounju. U prvoj polovini 19. stoljeća dograđeno joj je novo baroknoklasicističko glavno pročelje sa zvonikom. Crkva je jako stradala u Domovinskom ratu nakon kojega je faksimilno rekonstruirana.[10]

Župna crkva u Hrvatskoj Dubici, iako građena kroz gotovo cijelu drugu polovinu 18. stoljeća (prvo je podignut zvonik 1753. – 1756., potom sama crkva 1768. – 1771., kojoj je tek 1799. dozidan svod) još uvijek se može ubrojiti u istina skromnije primjere kasnobarokne arhitekture. Nakon što je stradala u posljednjem ratu, uklonjeni su joj nažalost zanimljivi historicistički kontrafori dograđeni 1880-ih nakon tzv. zagrebačkog potresa.[11]

Osim novosagrađenih baroknih crkava treba istaknuti i starije, srednjovjekovne, koje su u to vrijeme bile barokizirane. Najvažniji je primjer predstavljala već spomenuta župna crkva u Gori, koja je temeljito obnovljena između 1736. i 1761. godine kada je dobila potpuno novi izgled, reprezentativnu baroknu opremu i kada je obzidana cinktorom.[12] U dva navrata, 1710. i 1729. – 1740. barokizirana je i kapela svetog Petra podignuta na groblju u Donjem Taborištu, inače građevina iz 16. stoljeća, koju je podigao u spomen pobjede nad Turcima general Auersperg. Obnovu je u prvoj polovini 18. stoljeća financirao zagrebački biskup Juraj Branjug pa je kapela imala vrlo reprezentativnu opremu koja je zbog zapuštenosti građevine devastirana nakon Drugog svjetskog rata.[13]

Od pravoslavnih baroknih crkava iz 18. stoljeća kvalitetom svoje arhitekture i unutrašnje opreme isticala se osobito saborna, odnosno kasnije parohijalna crkva u Kostajnici podignuta 1730-ih godina. Arhitektonska kompozicija ove crkve ujedinjavala je u sebi, pod utjecajem arhitekture fruškogorskih manastira, elemente baroka (longitudinalni tlocrt, oktogonalni zvonik s kupolom na pročelju) i tradicionalnog bizantskog gradi-

teljstva (kupola).[14] I njezina unutrašnjost, pokrivena drvenim svodom, bila je izuzetno reprezentativna s raskošnim ikonostasom, radom majstora ukrajinskog porijekla, Vasilija Romanoviča (1759.), jednoga od prvih baroknih ikonopisaca u srpskom slikarstvu na području Habsburške Monarhije.[15] Nakon što je više od dva stoljeća vizurom dominirala Kostajnicom, uništena je u Drugom svjetskom ratu i na njezinome mjestu danas stoji neobizantska skromna građevina podignuta u drugoj polovini 20. stoljeća. Dio sačuvanih ikona iz crkve čuvao se u ukinutom Muzeju Srba u Hrvatskoj (danas je navodno u depozitu u Karlovcu).[16] U Kostajnici stoji očuvana druga, daleko skromnija barokna pravoslavna crkvica, nazvana po lokaciji na kojoj je podignuta sredinom 18. stoljeća – Tirol.[17]

Kako je već spomenuto, u 18. stoljeću banijskom sakralnom arhitekturom u potpunosti su dominirale drvene crkve, osobito u graditeljstvu za Pravoslavnu crkvu. Gotovo sve su uništene u Drugom svjetskom ili u posljednjem ratu. Najmonumentalnija, do posljednjeg rata sačuvana drvena pravoslavna crkva, nalazila se u Buzeti nedaleko Gline. Prenesena je bila u spomenuto mjesto 1777. godine. Kasnije je u nekoliko navrata obnavljana, a zapis na tornju potvrđivao je kako je ovaj dio crkve izgrađen ili preoblikovan 1849. Isticala se i djelomično drvena crkva u Javnici kod Dvora koja je također uništena u posljednjem ratu,[18] te crkve u Hajtiću, Velikom Šušnjaru, Stipanu, Čemernici i Glavičanima, koje su sve spaljene u Drugom svjetskom ratu. Crkvu u Hajtiću karakterizirao je osobito kvalitetan barokni interijer s oslikanim drvenim panelima i brojnim ikonama.[19] Njezin izgled poznat nam je zahvaljujući Arturu Schneideru koji je uoči Drugog svjetskog rata organizirao terenska snimanja baštine banijskog kraja prilikom kojih je izradio sedam snimaka crkve u Hajtiću, a fotografirao je i drvene crkve u Buzeti, Gornjem Selištu, Stipanu i Trepči.[20] Jedna od posljednjih sačuvanih drvenih crkava, u Ljeskovcu, propadala je desetljećima, da bi se urušila 1980-ih zbog nebrige mještana i organa vlasti, no njezini posljednji ostaci (donji dijelovi zidova) i danas stoje. Jedina do danas sačuvana drvena pravoslavna crkva iz 18. stoljeća na tome području nalazi se u Donjem Selištu.[21] Od drvenih katoličkih crkava do posljednjega rata, u kojemu su u potpunosti uništene, isticale su se crkve u Banskom Kovačevcu i Donjoj Budičini.

BAROKNO-KLASICISTIČKE CRKVE

Od baroknih mnogo su brojnije i katoličke i pravoslavne barokno-klasicističke crkve, sagrađene na samom kraju 18. i u prvim desetljećima 19. stoljeća, okvirno od razdoblja vladavine Josipa II. do revolucije 1848.–1849. godine, pa i kasnije.

Prostorna organizacija barokno-klasicističkih crkava uglavnom je vrlo slična i ne odstupa previše od prostorne organizacije baroknih crkava na ovome području. Radilo se isključivo o longitudinalnim jednobrodnim građevinama pravokutnog tlocrta s obično polukružnom, katkada kvadratičnom apsidom te zvonikom iznad glavnog pročelja. Samo su rijetke crkve podignute u cijelom poslijeosmanskom razdoblju na području Banije imale zvonik podignut ispred pročelja, poput župne crkve svetog Nikole i pravoslavne katedrale u Kostajnici iz 18. stoljeća, odnosno crkve u Komogovini i Meminskoj iz 19. stoljeća.

Većina crkava bila je nadsvođena kupolastim svodovima te raščlanjena iznutra, a katkad i izvana, s plitkim pilastrima. Veličina crkve pa i bogatstvo dekoracije na pročeljima bili su uvjetovani veličinom mjesta u kojemu se gradi, odnosno novčanim mogućnostima naručitelja/investitora. Veće varijacije uočavaju se tek u oblikovanju prozora na glavnom i bočnim pročeljima – nekada je riječ o polukružno zaključenima, nekad o polukružnim, takozvanim termalnim prozorima, a nekada o prozorskim otvorima zaključenim segmentnim lukom.

Pravoslavne su crkve često građene na rubovima naselja ili između sela, na prostranim proplancima, ledinama, katkad i na ponešto uzvišenome terenu. Od katoličkih se primarno razlikuju u prostornom ustrojstvu po tome što nemaju sakristiju.

Među pravoslavnim barokno-klasicističkim crkvama treba na prvome mjestu spomenuti najreprezentativniji primjer, iako nije na teritoriju Banije, karlovačku (kon) katedralnu crkvu svetog Nikole. Sagrađena je 1785., u vrijeme vladanja Josipa II., po projektu graditelja Josipa Stillera, a nakon što je minirana u Domovinskom ratu nedavno je faksimilno rekonstruirana.[22] Njezin će izgled zasigurno snažno utjecati na graditelje brojnih crkava cijele Gornjokarlovačke eparhije, pa tako i Banije.

Na samome početku ovoga razdoblja podignuta je i katolička župna crkva svetog Lovre, u pukovnijskom središtu Petrinji, koja se do uništenja u posljednjem ratu ubrajala u najbolje primjere barokno-klasicističkih *Gesamtkunstwerka* u Hrvatskoj uopće. Podignuta je 1780.–

Sl. 3. *Župna crkva svetog Lovre u Petrinji, izvorno podignuta 1780. – 1781., minirana u Domovinskom ratu, potom rekonstruirana. Stanje nakon potresa od 29. XII. 2020.* (foto: D. Damjanović, 4. II. 2021.)

Sl. 4. *Unutrašnjost župne crkve svetog Lovre u Petrinji prije potresa* (foto: D. Damjanović, 9. VI. 2017.)

Sl. 5. *Parohijska crkva Svetog Spiridona u Petrinji prije rušenja 1941. (razglednica)*

1781., u prvim godinama samostalnog vladanja Josipa II. i uz spomenutu crkvu svetog Nikole u Karlovcu bila je glavni vjesnik novih stilskih smjernica u arhitekturi. U potpunosti je uništena u Domovinskom ratu a nakon rata je rekonstruirana.[23]

Razdoblju vladavine Josipa II. pripadala je i pravoslavna crkva svetog Spiridona u istome mjestu (1785.), sagrađena nedugo nakon crkve sv. Lovre. Isticala se po bogatoj opremi te brodu koji je bio kvadratičnog tlocrta.[24] U potpunosti je uništena u Drugom svjetskom ratu, a i nova crkva podignuta 1976. porušena je 1991. godine.[25] Sačuvana je, međutim, grobljanska kapela svetog Nikole, podignuta vjerojatno krajem 18. stoljeća.

Sl. 6. *Petrinjsko pravoslavno groblje s kapelom svetog Nikole s kraja 18. stoljeća nakon potresa od 29. XII. 2020.* (foto: D. Damjanović, 22. II. 2021.)

Gradnju crkava strogo je kontrolirala vojna uprava kako bi spriječila poduzimanje građevinskih poduhvata koji prelaze mogućnosti crkvenih općina. Gotovo svi su projekti i za katoličke i za pravoslavne crkve bili izrađeni u građevinskim uredima Generalkomande u Zagrebu ili Dvorskog ratnog vijeća u Beču. Izrađeni su i posebni normirani projekti koji su se samo djelomično modificirali pri izvedbi građevina, zbog kojih su mnoge crkve vrlo slične,[26] iako se mora naglasiti da nema, koliko se za sada uspjelo ustanoviti, identičnih građevina.

Kako je spomenuto u uvodu teksta, kraj 18. i početak 19. stoljeća obilježen je s nekoliko razdoblja intenzivne izgradnje sakralnih građevina na ovome području. Prvo razdoblje vezano je za vrijeme vladanja Josipa II. i odraz je implementacije njegovih reformi. Gradnja velikoga broja novih katoličkih crkvi može se tako povezati uz utemeljivanje novih župa koje će na području Zagrebačke nadbiskupije provoditi biskup Maksimilijan Vrhovac. Graditeljski val nastavit će se donekle i za njegovih nasljednika Aleksandra Alagovića i Jurja Haulika.[27]

Sl. 7. *Parohijska crkva u Blinji, podignuta 1803. – 1809.* (foto: D. Damjanović, 4. II. 2021.)

Sam početak 19. stoljeća, zbog neimaštine i političkih okolnosti (napoleonskih ratova) obilježen je zastojem gradnje, osim u Kostajnici, koja se za francuske uprave pretvorila u jedan od najvažnijih trgovačkih centara. Sakralne građevine koje su u to vrijeme podignute obično su vrlo malene i gotovo bez raščlambe pročelja, poput vrlo skladne parohijske crkve u Blinji (podignuta okvirno između 1803. i 1809.).[28] Parohijska crkva Svete Trojice u Dubici, podignuta vjerojatno 1805., a uništena u potpunosti u Drugom svjetskom ratu[29] svjedoči kako se i u tim vremenima znalo dogoditi da se podigne pokoji reprezentativniji sakralni objekt.

Nakon završenih napoleonskih ratova te nerodnih godina sredine drugoga desetljeća 19. stoljeća, izgradnja sakralnih građevina ponovno se intenzivira 1820-ih, 1830-ih i 1840-ih. Pobrojati sve primjere nije moguće zbog brojnosti, no spomenut će se ipak najvažnije crkve. Središte Prve banske pukovnije, Glina, dobiva u tom vremenu dvije reprezentativne sakralne građevine – župnu katoličku crkvu svetog Ivana Nepomuka (1824. – 1827.) i parohijsku pravoslavnu crkvu Roždestva Presvete Bogorodice (1824. – 1827.).[30] Obje je sagradio najvažniji zagrebački klasicistički graditelj Bartol Felbinger, no ne može se isključiti mogućnost da njemu ne pripada autorstvo projekta budući da se u izvorima spominje da su projekti napravljeni u Varaždinsko-banskoj građevinskoj direkciji u Zagrebu. Pravoslavna je crkva uništena u Drugom svjetskom, a župna u ratu 1991. – 1995. godine.

Osim u samoj Glini, i na okolnom glinskom području u to se vrijeme podiže čitav niz katoličkih crkava i kapela: Sv. Ilija u Maji iz 1826.–1827., Sveti Franjo Ksaverski u Viduševcu iz 1827., Ranjeni Isus u Maloj Solini iz 1829.–1830. (djelo važnoga klasicističkog karlovačkog graditelja Antuna Stiedla koji je bio neka vrta službenog arhitekta biskupa Aleksandra Alagovića),[31] Blažena Djevica Marija u Topuskom (1830.) te Sveti Antun u Bučici (1836.). Sve su odreda jako stradale, a pojedine su i potpuno uništene u Domovinskom ratu. Među korpusom crkava podignutih 1820-ih sačuvana je, iako oštećena, tek župna crkva svete Marije Magdalene u Sunji iz 1824.[32] Crkvi svete Katarine u Komarevu (1844–1846) poznajemo i graditelja – Đuru Cetulu iz Petrinje.[33]

Iz toga su razdoblja i pravoslavne crkve: u Meminskoj (završena vjerojatno oko 1820.), Sveti Petar i Pavao u Žirovcu (1822.),[34] Rođenja svetog Jovana Krstitelja u Topuskom (1826., potpuno uništena u Drugom svjetskom

Sl. 8. *Župna crkva sv. Ivana Nepomuka u Glini, 1824. – 1827., minirana u Domovinskom ratu od 1991. do 1994.* (NSK, Grafička zbirka)

ratu, na njenome je mjestu danas nova građevina),[35] Sveta Paraskeva u Slabinji (1828.), Sveti Jovan u Svinici (1830.) i Sveti Nikola u Malom Gradcu (1830.).[36]

Pravoslavna crkva svetog Stefana u Donjoj Bačugi, podignuta 1846., čiji nepokriveni zidovi su stajali usred sela od njezina stradavanja u Drugom svjetskom ratu do potresa 2020., bila je primjer s jedne strane dugoga života barokno-klasicističkih oblika, a s druge bogata raščlanjenost ove građevine svjedočila je kako se i u manjim mjestima, a ne samo pukovnijskim sjedištima i trgovački jakim gradovima znalo dogoditi da se podignu raskošniji objekti, pa je za žaljenje što je njezina oprema potpuno uništena te što se najveći dio njezinih preostalih zidova urušio 2020. godine.

Iako ne postoje potpuno istovjetna rješenja, izrazita sličnost pojedinih crkvi jasno se može uočiti. Tako su župne crkve u Topuskom, Viduševcu i Maji i pravoslavna crkva u Malom Gradcu imale izuzetno slična glavna pročelja pa se doista može govoriti o nekoj vrsti tipske arhitekture s varijacijama u veličini. Vrlo su slične i župna crkva u Skakavcu iz 1862.[37] i nešto starija pravoslavna crkva u vrlo bliskom selu Trebinji (1843.). Spomenuta župna crkva u Skakavcu, s početka 1860-ih, te katolička crkva u Dvoru iz 1848.[38] među posljednjim su primjerima dugoživućega baroknog klasicizma u arhitekturi ovoga područja.

U to su se vrijeme gradile i dalje bar djelomično drvene sakralne građevine od kojih je da potresa bila najsačuvanija skladna crkvica Hristova Vaskrsenja u Majskim Poljanama kod Gline (oko 1820.) s još uvijek baroknom kupolicom zvonika na ulazu, a u unutrašnjosti sačuvanim kasetiranim stropom oslikanim sa stiliziranim vegetabilnim motivima.[39]

ROMANTIČNI HISTORICIZAM

Razdoblje koje je na području Banije, uz barokni klasicizam, ostavilo svakako najdubljeg traga u arhitekturi i umjetnosti uopće je historicizam, odnosno druga polovina 19. i početak 20. stoljeća. Sredstvima Vojne krajine, odnosno kasnije Krajiške imovne zaklade, te, osobito u većim naseljima, dobročinstvom pojedinih istaknutih trgovaca, obrtnika ili vojnih lica, podignute su brojne nove crkve, kako na mjestima gdje su do tada stajale drvene građevine, tako i na mjestima u kojima crkava ranije uopće nije bilo. Historicizam počinje prodirati u sakralno graditeljstvo cijele Hrvatske, pa i ovoga područja, uglavnom 1850-ih. Riječ je o ranom, takozvanom romantičarskom historicizmu, koji će obilježiti arhitekturu posljednja tri desetljeća postojanja Vojne krajine, kada se već počeo probijati i na ovo područje takozvani visoki historicizam.[40]

Među najranijim primjerima novog romantičarskog pristupa arhitekturi ističe se pravoslavna crkva svetog Ilije u Vlahoviću (1860.), sagrađena po projektu istaknutog zagrebačkog arhitekta Franje Kleina, koji je projektirao i pravoslavnu crkvu u Zagrebu, te preoblikovao toranj parohijske crkve u Petrinji (1859.).[41] Sličnih je

Sl. 9. *Parohijska crkva svetog Ilije u Vlahoviću, 1860., djelo zagrebačkog arhitekta Franje Kleina* (foto: D. Damjanović, 4. II. 2021.)

Sl. 10. *Parohijska crkva Pokrova Presvete Bogorodice u Mečenčanima, 1876. – 1877., stanje nakon potresa od 29. XII. 2021.* (foto: D. Damjanović, 4. II. 2021.)

karakteristika i crkva u Dvoru iz 1880., koja se ističe po svojoj sačuvanosti u korpusu građevina iz ovoga razdoblja. U njoj je sačuvan historicistički oslik te cjeloviti ikonostas, djelo karlovačkog slikara Jakova Šašela, pa svojom unutrašnjošću svjedoči kako su ranije izgledale reprezentativnije pravoslavne crkve banijskog područja.[42] Skromniji su primjeri, još uvijek s primjesama baroknog klasicizma na pročelju, parohijske crkve svete Paraskeve u Mačkovom Selu (1867.), Pokrova Presvete Bogorodice u Mečenčanima (1876–1877), i Sošestvija svetog Duha u Donjem Klasniću (1879.).[43]

Sl. 11. *Crkva Sošestvija svetog Duha u Donjem Klasniću, 1879., stanje nakon potresa od 29. XII. 2021.* (foto: D. Damjanović, 4. II. 2021.)

Spomenuta crkva u Donjem Klasniću, kao i crkva svetog Đurđa u Jošavici, koja je vjerojatno sagrađena u zadnjim godinama postojanja Vojne krajine, ističu se osobitom skromnošću arhitektonske raščlambe. Vjerojatno je i crkva u Brđanima Zrinjskim iz 1885., danas u ruševinama, projektirana još za vrijeme krajinske uprave, budući da ima stanovite sličnosti s crkvom u Dvoru.

Od katoličkih crkava podignutih u tom razdoblju osobito treba istaknuti kapelu svete Katarine u Petrinji. Podignuta 1880.,[44] gotovo u isto vrijeme kada i pravoslavna crkva u Dvoru, bila je do uništenja u Domovinskom ratu jedan od najboljih primjera sada već zakašnjelog *Rundbogenstila*, stila oblog luka. Asocira snažno na Kleinove spomenute građevine (pravoslavne crkve u Zagrebu i Vlahoviću) pa se ne može isključiti mogućnost da je podignuta prema projektu ovoga arhitekta ili možda nekog pukovnijskoga graditelja koji je naslijedio Kleina. To je tim vjerojatnije jer su prvi projekti za kapelu izrađeni 1864., nakon rušenja starije gra-

đevine,[45] dakle u doba kada je Klein bio vrlo ugledan i često angažiran arhitekt pri projektiranju sakralnih građevina.

VISOKI I KASNI HISTORICIZAM

Vrijeme od ukidanja Vojne krajine do početka Prvog svjetskog rata obilježeno je gradnjom daleko većega broja novih i prilično monumentalnih pravoslavnih crkvi u odnosu na katoličke kao i donekle novim stilskim pristupom koji zovemo visokim historicizmom, a kojega obilježava težnja za jedinstvom i čistoćom stila. Iz zadnjih je godina 19. stoljeća od većih katoličkih crkvi vjerojatno tek kapela Svetog Ivana Glavosijeka u Mračaju,[46] te pojedine manje što grobljanske obiteljske što manje seoske kapele. Od važnijih intervencija treba spomenuti obnovu franjevačke crkve u Kostajnici (tornja i dijelom glavnog pročelja) prema projektu Hermana Bolléa (1892. – 1894.),[47] te grobljanske kapele obitelji Miškić u istom ovome gradu, koja je podignuta prema projektu zagrebačkog arhitekta Martina Pilara, nastalom 1889. godine.[48]

O položaju siromašnih župa na ovome području svjedoči i okolnost da su čak dva oltara iz zagrebačke katedrale završila na Baniji: u Maji, drveni oltar svete Marije Magdalene iz 1758. i samoj Glini, daleko reprezentativniji mramorni oltar svetog Ivana Nepomuka iz 1776. – 1777.[49]

Zanimljivo je kako se nešto ranije naručuje nova oprema i za glinsku pravoslavnu crkvu i to od prilično skupog slikara Pavla Simića iz Novoga Sada. Ikone ikonostasa glinske crkve Simić je izveo uz pomoć slikara Jovana Kljajića između 1866. i 1872. Do uništenja u Drugom svjetskom ratu, njemu zahvaljujući, unutrašnjost ove građevine podsjećala je na interijere reprezentativnih vojvođanskih gradskih crkava.[50] Arhitektonski okvir glinske crkve bio je djelo novosadskog majstora Josefa Kistnera i predstavljao je vrsni primjer već prilično zakašnjeloga baroknog klasicizma.[51] Glinski ikonostas je za 19. stoljeće isto što i kostajnički za 18. stoljeće – pokazatelj čvrstih veza unutar Karlovačke mitropolije/patrijaršije usprkos i geografskoj udaljenosti pa i drukčijemu kulturološkom kontekstu. Za žaljenje je što su obje ove vrijedne cjeline uništene.

Za pravoslavnu crkvu gradi se u zadnjim desetljećima 19. stoljeća, kako je i spomenuto, daleko više, toliko da je teško sve važnije radove i pobrojati, što je ponajprije posljedica povoljnijih političkih prilika. Nedugo nakon pripojenja Vojne krajine Hrvatskoj, pred izbore 1884., želeći privući uz sebe srpsku inteligenciju, ban Dragutin Károly Khuen-Héderváry u Saboru izglasava ključan zakon za buduće investicije Zemaljske vlade u bogoštovne i školske objekte Srba u Hrvatskoj, Zakonsku osnovu o crkvenoškolskoj autonomiji kojom je utvrđeno između ostalih i "pomaganje pravoslavnih ustanova iz budžeta"[52], a koja tek 1887. postaje pravovaljanom. U vremenu koje slijedi, osobito nakon postavljanja Ise Kršnjavoga na mjesto predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu (1891.), te dolaska na čelo Gornjokarlovačke eparhije vladike Mihaila Grujića (1892. – 1914.), izuzetno bliskoga vlastima u Zagrebu, započinje doba intenzivnoga obnavljanja i izgradnji srpskih pravoslavnih crkvi u cijeloj Hrvatskoj, pa tako i na Baniji.[53] Osim dobrih odnosa s vladom i postojanje izdašnih krajiških imovnih zaklada omogućilo je Grujiću da sagradi ili opremi brojne crkve po eparhiji.

Osobito su reprezentativne i prostrane parohijske crkve Svete Paraskeve u Javornju i Preobraženja Gospodnjeg u Rujevcu, gotovo identične građevine, vjerojatno izvedene po istom ili tek djelomično modificiranome projektu. Rujevačka je podignuta krajem osamdesetih godina 19. stoljeća,[54] a javoranjska nešto kasnije, vjerojatno 1906. godine.[55] U stilskom smislu primjeri su ispreplitanja romantičarskih elemenata u neobizantskom graditeljstvu kraja 19. i početka 20. stoljeća. Elementi romantičarskog *Rundbogenstila* još uvijek su jasno prisutni i miješaju se s neobizantskim elementima, onako kako ih je definirao arhitekt Herman Bollé.

Projektant ovih crkava još uvijek nije poznat, no zasigurno se radi o nekom od arhitekata/inženjera zaposlenih pri Građevnom odjelu Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlada ili pri tijelima vlasti Zagrebačke županije. Rujevačka crkva u odnosu na javoranjsku ima nešto reprezentativnije glavno pročelje, sa slobodnostojećim stupovima sa strana prozorskih otvora i glavnog portala, a imala je i vrlo reprezentativnu opremu. Naime, 1895. godine opremljena je ikonostasom izvedenim u zagrebačkoj Obrtnoj školi, prema projektu Hermana Bolléa na koji su bile postavljene kvalitetne akademski slikane ikone profesora ove škole Itala Hochetlingera završene vjerojatno 1896.[56] Nakon oštećenja u Drugom svjetskom ratu ikonostas je ostao samo djelomično sačuvan.

Osim u Rujevcu te Kostajnici čuveni zagrebački arhitekt Herman Bollé je krajem 19. stoljeća na Baniji podigao u cijelosti i jednu manju parohijsku crkvu – u Šegestinu, koja je uništena u Drugom svjetskom ratu.[57]

Slučaj sa crkvom u Šegestinu je više iznimka nego pravilo – projektante većine novih crkava toga vremena na Baniji za sada ne znamo. Tim je više zanimljiv podatak, koji dodatno zorno ocrtava političku situaciju u tome vremenu, da je crkvu Vaskresenja Hristova u Boviću (1886. – 1888.) od koje danas stoje samo ruševni ostaci, temeljito obnovio i dogradio nakon stradavanja u požaru 1886., prema svojim projektima, brat tadašnjega bana Antun grof Khuen-Belassi.[58]

Od značajnijih novopodignutih sakralnih građevina mogu se navesti crkve svetih Petra i Pavla u Kirinu (1892.) i svetih Petra i Pavla u Velikom Gradcu (1905.)[59] koje su nažalost uništene u Drugom svjetskom ratu pa se danas više ništa ne može reći o njihovim arhitektonskim rješenjima.

I mnoge starije crkve dobivaju u to vrijeme novu kvalitetnu historicističku opremu, uglavnom proisteklu iz radionica zagrebačke Obrtne škole ili slabijih putujućih slikara (Živaja, 1895.; Trebinja, 1897.; Dvor na Uni, 1904.).[60] Zanimljiv je podatak da je slavni slikar i karikaturist Pjer Križanić, Glinjanin porijeklom, u selu Mečenčanima kod Kostajnice izveo ikonostas vjerojatno u sklopu jedne od brojnih narudžbi od Obrtne škole.[61]

DVADESETO I DVADESET I PRVO STOLJEĆE

U razdoblju nakon završetka Prvog svjetskog rata najvećim dijelom dolazi do velikoga pada građevinske aktivnosti na polju sakralne arhitekture na Baniji. Vrijedna baština, osobito u to vrijeme dobro sačuvana tradicijska drvena arhitektura počela je, međutim, privlačiti istraživače. Uoči Drugog svjetskog rata u sklopu inventariziranja graditeljske baštine Hrvatske područje Banije obilazi, kako je spomenuto, profesor Artur Schneider čije fotografije predstavljaju rijetka svjedočanstva o postojanjima brojnih drvenih crkava ovoga područja te o njihovoj zanimljivoj opremi.[62]

Sakralna baština Banije, osobito njezin pravoslavni segment, izuzetno je, naime, stradala tokom Drugog svjetskog rata zbog ustaškog terora i činjenice da je njezino područje bilo jedno od središta Narodnooslobodilačkog pokreta. Kako nove vlasti nakon Drugog svjetskog rata nisu pogodovale obnovi sakralnih gradnji, crkve koje su bile oštećene sve su više propadale. Od značajnih crkava koje su uništene u Drugom svjetskom ratu osobito treba spomenuti glinsku, topusku i petrinjsku parohijsku crkvu, nekadašnju sabornu crkvu u Kostajnici, brojne već spomenute drvene crkve, zatim zrinjsku srednjovjekovnu katoličku crkvu i nekadašnju samostansku crkvu u Čuntiću. Mnoge uništene crkve iznova su sagrađene nakon Drugog svjetskog rata (Glina, Kostajnica, Topusko, Petrinja), često uz pomoć sredstava skupljenih među emigrantima.[63] Modernim arhitektonskim rješenjem isticala se osobito parohijska crkva u Petrinji.

Novi val uništavanja dogodio se u prvoj polovini 1990-ih, kada su u Domovinskom ratu gotovo sve katoličke crkve banijskog područja koje su se nalazile pod krajinskom vlašću uništene ili oštećene. Pojedine, kao župne crkve u Glini i Petrinji sravnjene su sa zemljom, dok su viduševačka, majska, kostajničke (franjevačka i župna), divuška, čuntićka, crkva u Gornjoj Bučici, uništene djelomično – godinama su stajale spaljene i bez krova. U Petrinji se nije sačuvala u cijelosti niti jedna od brojnih katoličkih sakralnih građevina.[64]

Dio pravoslavnih crkava također je uništen, ili 1991. (nova crkva u Petrinji) ili u tijeku i nakon Oluje 1995. Među najveće gubitke svakako se mora ubrojiti uništenje vrijedne drvene crkve u Buzeti. Iz većine crkava koje su sačuvane ukradena je ili uništena unutrašnja oprema.[65]

Najveći dio katoličkih crkava nakon Oluje rekonstruiran je prema izvornom izgledu (Viduševac, Topusko, Maja, franjevačka crkva u Kostajnici). Rekonstrukciji vrijedne Felbingerove glinske crkve nije se nažalost pri-

Sl. 12. *Drvena crkva svetog Ilije u Buzeti kod Gline iz 18. stoljeća, spaljena 1995.* (foto: David Buxton, 1974. Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Zagrebu)

stupilo čime je vizura ovoga gradića nepovratno promijenjena.

Što nije uništeno ljudskom rukom velikim je dijelom oštetio ili uništio jaki potres s epicentrom nedaleko Petrinje koji je pogodio ovo područje 29. 12. 2020. godine. Brojne osobito pravoslavne, od ranije zapuštene crkve, pojedine nepokrivene još od Drugog svjetskog rata, sada su dodatno oštećene ili u potpunosti sravnjene sa zemljom. Najveći gubitak predstavlja nesumnjivo uništenje slikovite poludrvene crkve u Majskim Poljana. Njezin donji, zidani dio urušio se u potresu i izazvao prevrtanje drvenog zvonika i ostatka konstrukcije. U potpunosti su uništeni ostaci za banijsko područje iznimno raskošno raščlanjene crkve u Donjoj Bačugi, kojoj su stajali zidovi do pune visine sve do kraja 2020. godine. Teški armiranobetonski dodaci crkvi s vrlo tankom armaturom, izvedeni pri nikada dovršenoj obnovi građevine nakon Drugog svjetskog rata vjerojatno su prouzrokovali njezino potpuno urušavanje.

Sl. 13. *Crkva svetog Đorđa u Jošavici nakon urušavanja u potresu od 29. 12. 2021.* (foto: D. Damjanović, 4. II. 2021.)

Sl. 14. *Crkva svetog Stefana u Donjoj Bačugi nakon urušavanja u potresu od 29. 12. 2021.* (foto: D. Damjanović, 4. II. 2021.)

Urušio se i zvonik i zidovi crkve u Jošavici koja se do prije dva desetljeća ubraja u bolje očuvane crkve banijskog područja, no čija je zapuštenost nesumnjivo pridonijela njezinom urušavanju u potresu. Ogroman gubitak predstavlja i urušavanje dijela zvonika kapele svetog Nikole na petrinjskom pravoslavnom groblju, jednog od posljednjih izvorno sačuvanih sakralnih baroknih spomenika ovoga doba čijoj sanaciji, kako dalje ne bi propadala, hitno treba pristupiti. Oštećene su i crkve u Mečenčanima, Kukuruzarima, na Tirolu kod Kostajnice, Donjemu Klasniću, kao i Kleinova crkva u Vlahoviću te dobro održavane crkve u Blinji i Dragotini.

Za banijsko područje monumentalna crkva u Komogovini, nedavno na prilično neuobičajen način obnovljena skidanjem žbuke s tornja i pročelja, također je jako oštećena – velike pukotine i pomaci vidljivi su osobito na zvoniku čije učvršćivanje željeznim zategama svjedoči kako su graditelji u prošlosti bili itekako svjesni da je ovo područje trusno. O tome nam uostalom svjedoče i riječi Adama Borojevića, autora spomenice mečenčanske parohije s kraja 19. stoljeća o gradnji tamošnje crkve koje, obzirom na događaje iz 2020. nije naodmet citirati: „Da se zid (crkve, op. a.) po naputku Paliera gdje god trebalo bude sa gvozdenima šinami utegne, da potlje pucao i rastavljao se nebi, osobito kod potresa zemlje, dade na riječ Načelnika Karavidića gvoždjara gospodina Ivice Miličića u Petrinji sve za Crkvu potrebno gvoždje koje je obćina sa 280 fr. i platila [naručiti]…“.[66] U slučaju mečenčanske crkve ugradnja *gvozdenih* utega očito se bar donekle isplatila, no niti one nisu pomogle brojnim drugim građevinama da ostanu neoštećene u potresu.

Dio katoličkih crkava podignutih ili rekonstruiranih nakon rata nije jako oštećen u potresu – poput petrinjske župne crkve svetog Lovre ili nove župne crkve u Glini, što pokazuje da su kvalitetno izvedene, no dio je pretrpio iznimno velika oštećenja, osobito rekonstruirana neosrednjovjekovna župna crkva u Gori kod Petrinje, te neoromanička crkva svetog Ive u Mračaju nedaleko Sunje.

Sve ove građevine treba obnavljati sa sviješću da će se potresi neminovno ponavljati u budućnosti i s ciljem da im se osigura veća trajnost i sigurnost. Na prvom bi mjestu trebalo hitno natkriti urušene ostatke crkve u Majskim Poljanama kako bi se oni mogli iskoristiti pri rekonstrukciji građevine, s obzirom na njezinu vrijednost pa i unikatnost te spriječiti devastaciju oštećenih, no popravljivih crkava (poput crkve u Blinji, koja sadr-

Sl. 15. *Crkva Vaskrsenja Gospodnjeg u Majskim Poljanama nakon urušavanja u potresu od 29. XII. 2021.;* (foto: D. Damjanović, 4. II. 2021.)

žava i dio izvorne opreme s ikonostasom koji je djelo slikara Anastasa Bocarića).

Za kraj mora se naglasiti da usprkos ratnim zbivanjima i uništenjima te recentnom potresu, banijska sakralna baština i dalje sadrži brojne zanimljive i vrijedne objekte o čijem značaju treba osvijestiti kako struku tako i lokalno stanovništvo s ciljem njezina čuvanja i prikladne interpretacije.[67]

[1] Manojlo GRBIĆ, *Karlovačko vladičanstvo,* sv. 1, Karlovac 1891., 275.

[2] Đurđica CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, Zagreb 1985., 363; Mita KOSOVAC, *Mitropolija Karlovačka prema podacima iz 1905. godine*, Sremski Karlovci 1910., 928–951, 979–1007.

[3] Fili ŠKILJAN, *Kulturno-historijski spomenici Banije s pregledom povijesti Banije od prapovijesti do 1881.*, Zagreb 2008., 15–154.

[4] Drago MILETIĆ, „Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 22–23, (1996–1997), 127–151.

[5] Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 6-58; Katarina HORVAT LEVAJ, „Barokna franjevačka arhitektura provincija Sv. Ladislava i Sv. Ivana Kapistranskog", u: *Mir i dobro. Umjetničko i kulturno nasljeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda o proslavi stote obljetnice utemeljenja*, Zagreb 2000., 205–218, 212; Đ. CVITANOVIĆ, „Franjevački samostani stradali u Domovinskom ratu", u: *Mir i dobro. Umjetničko i kulturno nasljeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda o proslavi stote obljetnice utemeljenja*, Zagreb 2000., 327–328.

Novoobnovljena crkva sv. Antuna Padovanskog u Čuntiću posvećena je 10. listopada 2010. godine.

[6] Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 4; K. HORVAT LEVAJ, „Barokna franjevačka arhitektura provincija Sv. Ladislava i Sv. Ivana Kapistranskog", 212.

[7] Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 39; Đ. CVITANOVIĆ, „Franjevački samostani stradali u Domovinskom ratu", 327.

[8] O Komogovini više u: Milan RADEKA, *Gornja Krajina – Karlovačko vladičanstvo. Lika, Krbava, Gacka, Kapelsko, Kordun i Banija,* Zagreb 1975., 238-241; Dušan KAŠIĆ, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji,* Beograd 1996., 291-315; Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 200.

[9] Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 302.

[10] Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 298; Marko MILJANOVIĆ, „Crkveni spomenici", u: *Dvor na Uni. Od prijeslavenskog doba do naših dana*, Zbornik naučnih i publicističkih radova, knjiga 1, Dvor na Uni 1991., 606; F. ŠKILJAN, *Kulturno-historijski spomenici Banije,* 153.

[11] O crkvi više u: Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*; F. ŠKILJAN, *Kulturno-historijski spomenici Banije*, 104. Obnovljena crkva sv. Antuna u Hrvatskoj Kostajnici posvećena je 12. rujna 2010. godine.

[12] Anđela HORVAT, „Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj", u: *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb 1982., 66; Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 277-278. Barokizacija je izvedena 1726–1736. Prema: Drago MILETIĆ, „Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 22-23 (1996–1997), 146-147.

[13] Đurđica CVITANOVIĆ, „Sakralna arhitektura – riznica umjetničke baštine glinskog kraja", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Zagreb 1988., 500.

[14] A. HORVAT, „Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj", 46.

[15] Dejan MEDAKOVIĆ, *Srpska umetnost u XVIII veku*, kolo LXXIII, knjiga 486, Beograd 1980., 37; A. HORVAT „Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj", 176.

[16] Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 198-200.; F. ŠKILJAN, *Kulturno-historijski spomenici Banije,* 104.

[17] *Isto*.

[18] M. MILJANOVIĆ, „Crkveni spomenici", 605.

[19] Đ. CVITANOVIĆ, „Sakralna arhitektura – riznica umjetničke baštine glinskog kraja", 499.

[20] A. SCHNEIDER, „Popisivanje i fotografsko snimanje umjetničkih spomenika godine 1939.", *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1938./1939.*, 52, (1940), 175–177, 182–183.

[21] F. ŠKILJAN, *Kulturno-historijski spomenici Banije*, 47.

[22] Đurđica CVITANOVIĆ, „Parohijska crkva Svetoga Nikole u Karlovcu i njezin graditelj Josip Stiller", *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 10, Novi Sad 1974., 141–184.

[23] Đurđica CVITANOVIĆ, „Sveti Lovro – spomenik niknuo iz pepela", *Petrinjski zbornik*, 2, Petrinja 1999., 171–176.

[24] Marko MILJANOVIĆ, „Crkva sv. Spiridona u Petrinji", *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske*, Novi Sad 1984., 237–255. Kratko o obje petrinjske crkve i u: Ivica GOLEC, *Vojni komunitet Petrinja kao gospodarsko i prosvjetno kulturno središte Banske Krajine* (1777–1781), Sisak 2003., 28.

[25] Radmila PAŠIĆ, *Pred banijskim oltarima*, Beograd 2010., 77.

[26] Đurđica CVITANOVIĆ, „Idejni nacrti za gradnju tipiziranih crkava u Vojnoj Krajini", u: *Vojna Krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave*, Zagreb 1984., 411–429.

[27] O reformama Josipa II. i osnivanju novih župa u Zagrebačkog biskupiji više u: Andrija LUKINOVIĆ, *Zagreb – devetstoljetna biskupija*, Zagreb 1995., 266–275; O osnivanju župa za Vrhovca: Juraj KOLARIĆ, „Maksimilijan Vrhovac (1787–1827)", u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb 1995., 435.

[28] Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 205.

[29] F. ŠKILJAN, *Kulturno-historijski spomenici Banije,* 8.

[30] Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 276-277; Marko MILJANOVIĆ, „Bogorodičina crkva u Glini", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Zagreb 1988., 504–505.

[31] Đ. CVITANOVIĆ, „Sakralna arhitektura – riznica umjetničke baštine glinskog kraja", 503.

[32] Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 219–230. O stradanju crkava na Baniji 1990-ih više u: I. Živković, [ur.], *Ranjena crkva u Hrvatskoj: uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj (1991. – 1995.)*, 1996.

[33] F. ŠKILJAN, *Kulturno-historijski spomenici Banije*, 124.

[34] Postoje razne datacije crkve, no vjerojatno jest podignuta 1820-ih. M. MILJANOVIĆ, „Crkveni spomenici", 603–604.

[35] Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 205.

[36] F. ŠKILJAN, *Kulturno-historijski spomenici Banije*, 99–100, 79, 62.

[37] Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 227. Na strani 272. ista autorica navodi da je crkva sagrađena 1826., no 1862. godina čini se vjerojatnijom. Na stranici 228. ista autorica navodi pak podatak kako je crkva sagrađena 1852. Navodi iz *Katoličkog lista*, koje citira, pokazuju kako je ipak kapelica sagrađena tek početkom 1860-ih godina.

[38] M. MILJANOVIĆ, „Crkveni spomenici", 605.

[39] Đ. CVITANOVIĆ, „Sakralna arhitektura – riznica umjetničke baštine glinskog kraja", 499.

[40] Vojna krajina je razvojačena 1873. godine, a konačno prisajedinjena 1881. godine. (bilj. ur.)

[41] M. MILJANOVIĆ, „Crkva sv. Spiridona u Petrinji", 249; Ljiljana NIKOLAJEVIĆ, „Nacrti sakralnih objekata u Vojnoj Krajini", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Zagreb 1987., 209–230; D. DAMJANOVIĆ, *Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije i sakralna baština župe Molve*, Zagreb 2010., 45.

[42] Igor ČULIG, „Jakov Šašel kao projektant i graditelj crkvenog namještaja", *Jakov Šašel (1832–1903)*, Gradski muzej Karlovac, Katalozi i monografije 3, Karlovac 2008., 40–43, 52–55.

[43] F. ŠKILJAN, *Kulturno-historijski spomenici Banije*, 28, 119, 48. O gradnji crkve u Mečenčanima više u: Drago ROKSANDIĆ, „Adam Borojević (1825. – 1900.), nepoznati spisatelj", *Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, XII, (2007), 185–220 (204–208.).

[44] Isto, 31.

[45] S. V., „U Petrinji, 5. travnja 1880. (Nova kapela)", *Katolički list*, 15, 8. 4. 1880., 119.

[46] F. ŠKILJAN, *Kulturno-historijski spomenici Banije*, 79.

[47] Dragan DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb 2013., 326-327.

[48] Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Zbirka građevnih nacrta Dijecezanskog muzeja, sign. II-24, Kostajnica.

[49] Đ. CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, 280, 276–277; Đ. CVITANOVIĆ, „Sakralna arhitektura – riznica umjetničke baštine glinskog kraja", 501–522; Ljelja DOBRONIĆ *Biskupski i kaptolski Zagreb,* Zagreb 1991., 58, 60.

[50] Ikonostas gotovo istovjetan glinskom Simić je naslikao za crkvu svetog Georgija u Somboru. M. MILJANOVIĆ, „Bogorodičina crkva u Glini", 508.

[51] Leposava ŠELMIĆ, „Crkveno slikarstvo", *Pavle Simić*, Novi Sad 1979., 40–41; M. MILJANOVIĆ, „Bogorodičina crkva u Glini", 510.

[52] Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g.* 1860–1914, Zagreb 1968., 133.

[53] Nesumnjivo, to je vrijeme i kada se brojni katolički i grkokatolički objekti restauriraju, i u njih vlada ulaže jednako mnogo novca. Dragan DAMJANOVIĆ, *Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom; Povijest episkopalnog kompleksa*, Zagreb 2005., 87–91.

[54] M. MILJANOVIĆ, „Crkveni spomenici", 604

[55] HDA, fond br. 79., UOZV-GO, knjiga br. 655., Kazalo A-L 1906., natuknica Javoranj.

[56] M. MILJANOVIĆ, „Crkveni spomenici", 611–614.; D. DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 264.

[57] D. DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 477.

[58] *** „†Antun grof Khuen-Belassi", *Narodne novine*, 27, 3. 2. 1890., 2.

[59] M. KOSOVAC, *Mitropolija Karlovačka,* 41, 935.

[60] Podaci o izgradnji novih i obnovi starih sakralnih objekata preuzeti su iz: M. KOSOVAC, *Mitropolija Karlovačka,* 986, 904, 984.

[61] *** „Nov ikonostas u Mečečanskoj crkvi", *Srbobran*, 23, 30. 1. (12. 2.) 1913., 2. Križanić je u to vrijeme radio i ikonostas korske kapele Manastira Grgetega, nažalost u potpunosti uništen u Drugom svjetskom ratu. D. DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 274

[62] Đuro VANĐURA, Borivoj POPOVČAK i Sanja CVETNIĆ, *Schneiderov fotografijski arhiv. Hrvatski spomenici kulture i umjetnosti*, Zagreb 1999.

[63] O stradanju pravoslavnih crkava u Drugom svjetskom ratu više u: M. RADEKA, *Gornja Krajina – Karlovačko vladičanstvo,* 284–286. O izgradnji novih pravoslavnih crkava nakon rata više u: Čedomir VIŠNJIĆ, *Vreme sporta i razonode: Titina Hrvatska i njezini Srbi: 1951. – 1971.*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 1971., 93–156.

[64] Zorislav HORVAT, „Stanje katoličkih sakralnih građevina – spomenika kulture na Banovini nakon 'Oluje' – kratak pregled", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 24–25, 1998. – 1999., 57–75.

[65] O uništavanju pravoslavnih crkava 1990-ih više u: Slobodan MILEUSNIĆ, *Duhovni genocid. Pregled porušenih, oštećenih i obesvećenih crkava, manastira i drugih crkvenih objekata 1991–1995 (1997)*, Muzej Srpske pravoslavne crkve, Beograd 1997., 41–66.

[66] D. ROKSANDIĆ, "Adam Borojević", 204–205.

[67] Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2018-01-9364 Umjetnost i država u Hrvatskoj od prosvjetiteljstva do danas.

8.
BOGORODIČINA CRKVA U GLINI*

Marko Miljanović

UDK: 726:271.22(497.5 Glina)
Kategorizacija: Pretisak izvornog stručnog rada

Sažetak ▶ U članku se istražuje povijest pravoslavne crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Glini. Navode se ključne ličnosti i događaji povezani s gradnjom crkve u prvoj polovini 19. stoljeća, kao i njezine karakteristike u odnosu prema tadašnjoj sakralnoj arhitekturi Vojne krajine i urbanističkom razvoju Gline. U zaključnom dijelu članka pažnja se posvećuje nastanku i umjetničkim karakteristikama ikonostasa koji je na temelju izvora detaljno opisan.

Summary ▶ This article presents research into the history of the Orthodox Church of the Birth of the Most Holy Mother of God in Glina. It presents the key individuals and events associated with construction of the church in the first half of the 19th century and how its features relate to the forms of sacral architecture current in the military borderlands and to the urban development of Glina itself. The conclusion focuses on the creation and artistic features of the *iconostasis*, which is described in detail on the basis of the relevant sources.

Ključne riječi ▶ Glina, Srpskopravoslavna crkva, Vojna krajina, barokni klasicizam, 19. stoljeće
Key words ▶ Glina, Serbian Orthodox Church, Military Frontier, Baroque classicism, 19th century.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.15

Pravoslavna crkva Rođenja Bogorodice u Glini spada u red onih spomenika kulture u Hrvatskoj koji su porušeni u drugom svjetskom ratu i od kojih nema sačuvanih materijalnih ostataka. Otuda istraživanje ove teme predstavlja izuzetno složen i otežan zadatak. Sačuvanih i drugih podataka relativno je malo. Do sada prikupljeni dokumenti i svjedočenja dragocjeni su podaci za pisanje ove studije, kojom se želi dati što cjelovitija slika toga pravoslavnog hrama.

Ratna stradanja naroda Banije i Korduna bila su posebno velika. U uništenju svega što je pripadalo srpskom narodu ustaška se vlast posebno okomila na kulturne spomenike Srba u Hrvatskoj. Paljene su i uništavane crkve, knjige pisane ćirilicom, dokumenti i ostali predmeti materijalne i duhovne kulture. Među porušenim crkvama posebno tragičnu sudbinu imala je Bogorodičina crkva u Glini. U njenom okrilju odigrao se nečuveni, stravični pokolj nedužnog srpskog naroda.

O pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi postoji nekoliko izvora, dokumenata i svjedočenja, ali se međusobno razlikuju u osnovnoj informaciji, tako da se pominje da se pokolj dogodio između 29. i 30. jula, između 30. i 31. jula, te 2. avgusta 1941. godine.[1] Piscu ovoga rada pokolj u glinskoj crkvi nije predmet istraživanja, pa tu problematiku ostavljamo onima koji se njome bave. Taj nam je događaj značajan toliko koliko stoji u vezi s događajima koji su slijedili kao posljedica toga čina, a doveli su do uništenja hrama.

Nakon užasnog zločina u Bogorodičinoj crkvi postavilo se pitanje njene daljnje sudbine. Bilo je pokušaja i prijedloga da se pretvori u katoličku crkvu[2] ili nekakvu javnu ustanovu,[3] no kako su ustaše željele uništiti svaki trag svog nedjela, odlučili su da je poruše. Rušenje je započelo 12. avgusta 1941. godine.[4] Posao rušenja povjeren je graditelju Antunu Greguriću iz Jukinca[5] i Stjepanu Fajferu iz Prekope.[6] Zvona sa crkve, kao svoj dar radi pokajanja grijeha zbog ubistva župnika Janka Vedrine iz Bučice, što ga je izvršio 1936. godine, poklonio je Nikica Vidaković katoličkoj crkvi u Viduševcu.[7] Bakar sa zvonika i sve metalne predmete odnijela je župa glinska, a crkvene dragocjenosti pokupile su ustaše.[8] Od svega što je ova crkva posjedovala sačuvana su samo dva mjedena svijećnjaka, koja se danas nalaze u pravoslavnoj crkvi u Majskim Poljanama. Na mjestu gdje se nalazila Bogorodičina crkva, a čije su ruševine stajale i poslije rata, sagrađen je 1969. godine Spomen-dom.

Početak istorije Bogorodičine crkve vezan je za treću deceniju 19. stoljeća i Lukijana Mušickog, dvanaestog gornjokarlovačkog episkopa. Po dolasku Mušickog za administratora ove eparhije, 1824. godine, počinje nje-

govo značajno angažovanje na podizanju crkvenog života, a posebno prosvjete i školstva. Nastojanjem Mušickog, stara glinska pravoslavna crkva, građena od drveta, pretvorena je u školu, a škola uzeta za učiteljev stan.[9] Ostaje nepoznato da li je pretvaranje stare crkve u školu u direktnoj vezi sa podizanjem nove, zidane crkve, ali se zna da je to učinjeno u vrijeme njegovog službovanja u ovoj eparhiji.[10]

Na poslovima vezanim za podizanjem Bogorodične crkve bio je od strane episkopa Mušickog angažovan Josif Rajačić, arhimandrit manastira Gomirje i potonji patrijarh srpski. Zahvaljujući njegovom angažovanju, Bogorodična crkva je veoma brzo sagrađena, a na veliko zadovoljstvo glinskih Srba. O Rajačićevim nastojanjima i tokovima gradnje crkve sačuvano je nekoliko dragocjenih arhivskih dokumenata.

Prikupljanje sredstava za podizanje crkve započelo je oko 1822. godine. Iz ove godine imamo sačuvan popis priložnika za gradnju crkve i iskaz o novčanim sredstvima koje je imala tadašnja crkva Rođenja Bogorodice i sv. Đorđa u Glini, kapela sv. Mihaila u Selištu i kasa crkvene opštine u Selištu.[11]

Po iskazu o pomenutim sredstvima, ukupna novčana sredstva iznosila su 3277,5 forinti, od čega je sama crkva Rođenja Bogorodičina posjedovala 2621 forintu. Posebnu zanimljivost čini popis priložnika za gradnju Bogorodičine crkve. Popisom su vrlo precizno određene obaveze i način davanja priloga, data su imena priložnika, numeracija njihovih kuća, zanimanje i iznos priloga. Najveći broj priložnika činili su trgovci, zanatlije (opančari, sapundžije, kovači), zemljoposjednici, tu je i zatvorski službenik Kuzman Klajić i dr. Od priložnika je sakupljeno 2260 forinti, što je sa gotovinom crkvene opštine iznosilo znatno manje od predračunske vrijednosti, koju su glinski Srbi dobili od graditelja crkve, zagrebačkog arhitekte Bartola Felbingera. Kako je crkva podignuta u predviđenom roku od dvije godine, očito da nije bilo većih problema u prikupljanju materijalnih sredstava. No njih je bilo u vezi sa lokacijom na kojoj se trebala podići Bogorodičina crkva. Iscrpni izvještaji Josifa Rajačića Konzistoriji u Plaškom vrlo lijepo osvjetljavaju ovu problematiku.

U pismu Rajačiću, upućenom od strane Konzistorije u Plaškom 13. jula 1824. godine, daju se uputstva što valja činiti u kontaktu sa crkvenim odborom i vlastima Prve banske regimente u Glini. Od njega se traži da istraje u zahtjevima da se dobije povoljna lokacija u smislu dogovora Konzistorije sa arhitektom Felbingerom, da se u razgovoru sa glinskim protoprezviterom i vlastima nađe zajednički jezik. Nalaže mu se da od »slavne Regimente« zatraži pomoć i da ona uz crkvenu opštinu bude pokrovitelj izgradnje crkve, a da na glinskog protoprezvitera utiče da na ovom poslu bude što revnosniji, kako bi se crkva do zime 1824. godine stavila pod krov.[12] Da sve to što Konzistorija traži neće biti lako ostvariti, svjedoči Rajačićev odgovor istoj, upućen 25. jula 1824. godine.[13] U vrlo iscrpnom izvještaju Rajačić obavještava što je preduzeto i kako teku poslovi u vezi sa podizanjem crkve. Njegovi razgovori sa zapovjedništvom Prve banske regimente nisu imali onakav tok kakav su željeli Konzistorija u Plaškom i pravoslavna crkvena opština u Glini. O tome svjedoči zapisnik razgovora što ga je Rajačić poslao kao prilog svom izvještaju. I pored svih nastojanja nije dobijena najpovoljnija lokacija, pošto ni jedno ponuđeno mjesto nije odgovaralo glinskim Srbima. U izvještaju Rajačić pominje da je od materijala pribavljen jedino pijesak. Što se dalje zbivalo u pripremnom periodu za podizanje crkve, saznajemo iz prepiske Konzistorije i glinskih vlasti. Pišući 1. oktobra 1824. godine Konzistoriji u Plaški, zapovjedništvo Prve banske regimente saopštava da prihvata obavezu da u pripremnom razdoblju pomogne u nabavci materijala, kako i stoji u ugovoru potpisanom od strane Josifa Rajačića i zapovjednika Ćujića, a čija je kopija dostavljena i Konzistoriji. Moli se da ona izda punomoć glinskom protoprezviteru, kako bi ovaj mogao sam konačno utvrditi mjesto gradnje pravoslavne crkve.[14] Ovoj tražnji glinskih vlasti biće udovoljeno od strane Konzistorije, kojoj 6. oktobra 1824. godine episkop Mušicki nalaže da potvrdno odgovori na sve zahtjeve, posebno u vezi sa planom crkve.[15] Time je problem lokacije bio skinut sa dnevnog reda i moglo se pristupiti samoj gradnji. Nema preciznih podataka kada je počela gradnja, kako su tekli poslovi, koliko je utrošeno sredstava i kada je crkva završena. Iako svi šematizmi gornjokarlovačke eparhije pominju da je Bogorodičina crkva sagrađena 1827. godine,[16] mi smo mišljenja da je ona završena 1826. godine, a da je eventualno osvećena 1827. godine. Na ovakav zaključak navodi nas pismo protoprezvitera Marka Slavnića, pisanog 6. maja 1866. godine episkopu Nikolajeviću u vezi sa slikanjem ikonostasa, stoji na početku pisma slijedeći tekst: »Evo je punih 40 ljeta kako je ovdašnja crkva naša sazidana[17]...« To bi značilo da je crkva podignuta u zaista kratkom roku, onom koji je predvidio i arhitekta Felbinger.

Kao što je već pomenuto, graditelj Bogorodičine crkve u Glini bio je Bartol Felbinger. Sačuvana je kopija ugovora između njega i pravoslavne crkvene opštine u Glini.[18] Ugovor je izuzetno zanimljiv iz više razloga, pa ga valja iscrpnije protumačiti. Sačinjen je u devet tačaka, sa obavezama jedne i druge strane i pod slijedećim uslovima: »Bartol Felbinger se obavezuje da će crkvu izgraditi tačno po planu i bez ikakvih odstupanja, a kojega je izradila Varaždinsko-banska građevna direkcija, te da će taj posao završiti u roku od dvije godine. Obavezuje se da će sve eventualne štete na crkvi, nastale u periodu od tri godine po izgradnji crkve, na vlastiti trošak otkloniti. Kao garanciju za kvalitet radova stavlja kod Generalkomande u Zagrebu u zalog svoju kuću, procijenjenu na 10.000 forinti. Troškovnik za gradnju crkve izrađen je u Zagrebu, marta mjeseca 1824. godine. Za radnu snagu je predviđeno 16.825, a za prevozne troškove 18.056 forinti. Crkvena opština u Glini obavezuje se da će osigurati radnu snagu, građevinski alat i prevoz materijala. Ugovoreni iznos plaćaće se po propisima građevinskog zakona iz 1811. godine, a u četiri rate. Posljednju ratu treba isplatiti po dovršenju crkve i Felbingerovom dokazu da je crkvu sagradio po planu, solidno i dobro«. Sve što je do sada izneseno svjedoči da je Felbinger svoju obavezu prema crkvenoj opštini u potpunosti ispunio, kao i ona prema njemu, te da je na obostrano zadovoljstvo crkva sagrađena u predviđenom roku.

Podizanje pravoslavne, Bogorodičine crkve pada u isto vrijeme kada se podiže i katolička crkva sv. Ivana Nepomuka u Glini, a koju je takođe gradio Bartol Felbinger od 1824. do 1827. godine.[19] U trećoj deceniji 19. stoljeća na Baniji je sagrađen velik broj crkava pod patronatstvom vojnih vlasti, a jedan dio pripisuje se Felbingeru i graditeljima pod njegovim uticajem.[20] Pronalaženje ugovora pravoslavne crkvene opštine u Glini sa Bartolom Felbingerom i njegovo angažovanje na podizanju crkve predstavlja dragocjeno otkriće. Ovakva njegova djelatnost potvrđuje tezu o njegovom uticaju na razvoj postbarokne sakralne arhitekture na Baniji.[21] Njegovo mjesto i uloga u razvoju postbarokne sakralne arhitekture na Baniji dobijaju najnovijim istraživačkim rezultatima sasvim drugačije značenje, a fenomen postbarokne sakralne arhitekture Banije javlja se u novom svjetlu. Baveći se ovim fenomenom, Đurđica Cvitanović utvrđuje da sve banijske crkve građene približno tridesetih godina 19. stoljeća tipološki pripadaju skupini baroknog klasicizma na Baniji, vijek kojega će biti produžen sve do polovine 19. stoljeća u djelima lokalnih graditelja Petrinje. Bartol Felbinger može se smatrati začetnikom i interpretatorom sakralne arhitekture stilskog razdoblja baroknog klasicizma na Baniji.[22] Naša istraživanja Bogorodičine crkve u Glini to i potvrđuju. Istražujući ovu problematiku, uspjeli smo pored graditelja Đure Cetola doći do još jednog lokalnog petrinjskog graditelja – Bonifacija Cetola.[23]

Projekat sa troškovnikom za podizanje glinske pravoslavne crkve uradila je, kako rekosmo, Varaždinsko-banska građevinska direkcija u Zagrebu. Iako se smatra da autora plana glinske katoličke crkve treba tražiti među stranim graditeljima,[24] čini se mogućim da su planovi i katoličke i pravoslavne crkve u Glini djelo nekog domaćeg, vojnog inženjera ili graditelja, a da ih je ovaj uradio na osnovu idejnih rješenja nekog sposobnijeg, austrijskog graditelja.

Po arhitektonskoj koncepciji, Bogorodičina crkva je jednobrodna građevina pravougaone osnove, sa visokim zvonikom na zapadnoj i užim oltarskim prostorom na istočnoj strani, završena polukružnom apsidom. Naos je bio zasvođen poluobličastim svodom i razdijeljen na tri traveja. Zvonik se svojom masom oslanjao na dva slobodna stuba i dva prislonjena uz zidnu površinu zapadne fasade. Kompoziciono-arhitektonska zamisao Bogorodičine crkve u projektu oslikava se i u Felbingerovom graditeljskom zahvatu. Građena opekom i potom omalterisana, precizno izvedenih arhitektonskih i dekorativnih elemenata, crkva se doživljava kao veoma skladno arhitektonsko ostvarenje. U jednostavnoj koncepciji čistih površina zidnih ploha, oživljenih otvorima prozora i vrata, te skromnoj dekoraciji pilastrima i krovnim vijencem, sadržana je stilska oznaka klasicističke građevine, u kojoj je još uvijek prisutno nešto od duha barokne estetike. To se posebno vidi u oblikovanju zapadnog pročelja sa visokim zvonikom. Mirne, tvrde i ravne linije, sa tek nešto više zakrivljenih u oblikovanju otvora i završne kape zvonika, plastično pokazuju racionalističko poimanje stvaralačkog. U oblikovnoj slici ravnopravno egzistiraju racionalno-funkcionalistički način oblikovanja, dosljedno sprovedeni zahtjevi naručilaca i likovni jezik epohe. Graditelj Bogorodičine crkve odlično je uskladio odnose horizontale i vertikale, površine i volumene, a prednost je data arhitektonskim elementima. Dekorativnih elemenata nešto je više na zapadnoj fasadi i zvoniku, što cjelokupnoj građevini daje reprezentativnost, koja je ovdje prisutna i zbog opštih načela da se tako oblikuju one zidne površine koje su izložene čestim pogledi-

ma posmatrača. Za razliku od katoličke crkve, čija je unutrašnjost vrednije ostvarena u odnosu na neinventivno oblikovanu spoljašnost, kod pravoslavne je graditelj ostvario potpuno oblikovno jedinstvo unutrašnjeg i spoljašnjeg. Felbinger je to mogao učiniti samo odgovornim i kreativnim pristupom u nadgradnji projektantove zamisli. Bogorodičina crkva predstavlja Felbingera kao veoma sposobnog graditelja i urbanistu velikog formata. Zahvaljujući njemu Glina je dobila značajna arhitektonska ostvarenja. Instinktom pravog urbaniste, Felbinger je spoznao značaj Bogorodičine crkve za urbanističku sliku Gline, stoga je njenoj izgradnji posvetio puno pažnje. Stečena iskustva u gradnji glinske katoličke crkve pomogla su mu da izbjegne promašaje koje je do tada učinio neinventivnim oblikovanjem njene spoljašnjosti. Shvatajući svu važnost pravoslavne crkve kao volumena u prostornom oblikovanju grada, trudi se da je harmonično poveže sa već postojećim objektima, čime bi ostvario što veće umjetničke vrijednosti prostornog oblikovanja. Upravo stoga zapadnoj fasadi crkve posvećuje najviše pažnje, težeći da ostvari onoliko monumentalnosti koliko su mu to dozvoljavale osnovna koncepcija crkve i urbanistička slika grada. Veliko umijeće pokazao je u oblikovanju i ostalih zidnih površina crkve. Znajući da te površine neće biti izložene pogledima, jer su zaklonjene okolnim zgradama, on ih mudro izvodi krajnje racionalistički jednostavno. Veličinom i oblikom prozora uspijeva da čistim zidnim površinama ostvari plemenitu jednostavnost i da ih ovakvom obradom dovede u skladno jedinstvo sa plastičnije zamišljenom zapadnom fasadom. Felbingerovom sposobnošću Bogorodičina je crkva postala zaokružena cjelina, sa svim umjetničkim vrijednostima i specifičnim klasicističkim stilskim oznakama.

Na primjeru Bogorodičine crkve možemo vidjeti kako je izgledala građevinska djelatnost u oblasti sakralne arhitekture u Vojnoj krajini i gotovo cijelom području kontinentalne Hrvatske tokom treće decenije 19. stoljeća. U kontinuitetu razvoja kasnobarokne sakralne arhitekture u Hrvatskoj, a u smislu opšteg toka razvoja na širem području Austrije, došlo je do zakašnjele pojave kasnobaroknog tipa crkava, što epohi klasicizma u Hrvatskoj daje specifična obilježja. Razloge valja tražiti u jakoj baroknoj tradiciji. To nije ništa drugo do logičan nastavak ukorijenjenog, tradicionalnog stila, čiju pojavu vidimo u čitavom austrijskom političkom sklopu.[25] Postavlja se pitanje direktnog uzora glinske pravoslavne crkve i njenog longitudinalnog tipa kakav je poznat u baroknom graditeljstvu Habsburške monarhije. Koliko god nas opšta arhitektonska zamisao podsjeća na jedan od ustaljenih tipova kasnobaroknih crkava austrijskog državnog područja, toliko nas pažljivije promatranje upućuje na idejnu i oblikovnu zavisnost od pravoslavne crkve sv. Nikole u Karlovcu. Poznata kao jedna od najistaknutijih pravoslavnih crkava u Hrvatskoj,[26] ona će biti uzorom u podizanju mnogih pravoslavnih crkava, za što je najbolji primjer crkva sv. Nikole u Rijeci.[27] Jednostavni, dvoranski tip karlovačke crkve, racionalistički interpretiran u duhu baroknog klasicizma, naći će odjeka u profinjenoj eleganciji čistih ploha i jednostavnih ritmova, te posebno ostvarenog sklada horizontale i vertikale glinske pravoslavne crkve. Sažeta dekoracija i umjerena plastika karlovačkog uzora reducirana je kod

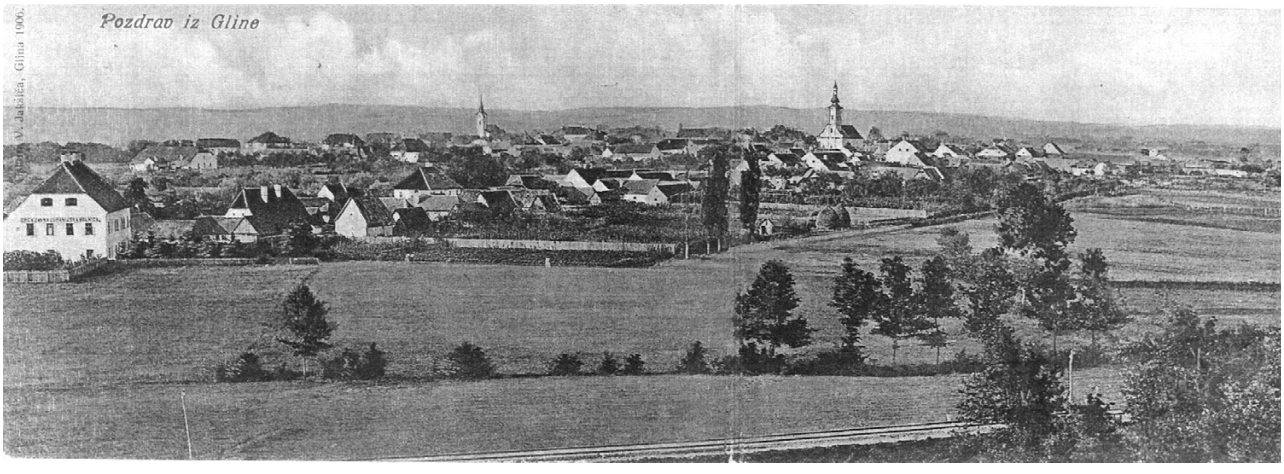

Sl. 1. *Pogled na Glinu koncem 19. stoljeća. Desno je pravoslavna crkva, u sredini katolička crkva, a lijevo, u prednjem planu, bolnica* (Zbirka ing. Branka Vujasinovića).

glinske crkve kao plod zahtjeva estetskih načela epohe i skromnosti projekta. I sama arhitektonska problematika kod glinske crkve također je pojednostavnjena. U oblikovanju zapadne fasade sasvim su nepobitne reminiscencije na karlovačku crkvu sv. Nikole. Kod glinske crkve jedino nedostaju trougaoni timpanon i dekorativne akroterije u obliku vaza. Njihovo odsustvo odjek su racionalističkih težnji u graditeljstvu toga doba. Ovakav pristup proistekao je i iz opšteg kulturnog miljea, kojemu je racionalistička filozofija bitno odredila način života i djelovanja. U ovo doba, a i nešto ranije, kulturna djelatnost Srba ulazi u opšte tokove kulturne misli na širokom području habsburških zemalja. Primjer glinske katoličke i pravoslavne crkve odlično pokazuje kako je izgledala kulturna integracija srpskog sa hrvatskim i ostalim narodima Monarhije. Međutim, kada u šestoj deceniji 19. stoljeća budu tražili majstora za oslikavanje ikonostasa Bogorodičine crkve, glinski Srbi će ga tražiti u krugu najboljih srpskih slikara toga doba i time pokazati da integracioni tokovi imaju sasvim drugačiji karakter. Sada se više insistira na ideji učvršćivanja nacionalne ideologije, proistekle iz snažnog romantičarskog zanosa.

O unutrašnjem prostoru Bogorodičine crkve postoje svjedočanstva,[28] a nešto oskudnih podataka dobijamo i sa sačuvane fotografije ikonostasa. Crkva je iznutra bila veoma prostrana i bogato opremljena crkvenim mobilijarom, te ukrašena slikama i ikonama. Naos je od priprate bio odijeljen niskom drvenom pregradom. Na galeriju crkve dolazilo se stepeništem koje je vodilo južno (desno) od glavnih ulaznih vrata. Postojala su i pomoćna, sjeverna vrata za ulazak u naos crkve. Pretpostavlja se da su unutrašnje zidne plohe zadržale jednostavnost i čistoću spoljašnjih, a da su u duhu opšteg načela bogato oblikovanog unutrašnjeg prostora bile nešto plastičnije obrađene pomoću pilastara. Pod crkve bio je popločen manjim, pravougaonim kamenim pločama.

Već smo spomenuli da je Bogorodičina crkva imala značajno mjesto u urbanističkom razvoju Gline, dajući svojom vertikalom bitan kvalitet u prostornom oblikovanju volumena grada. Da bismo ovaj značaj bolje objasnili, neophodno je da se osvrnemo i na urbanistički razvoj Gline.

Svako naselje, bilo ono planski organizovano ili ne, ima svoje oblikovne osobenosti i izgled mu ovisi o mnogim faktorima. Na izgled Gline presudno su uticali karakter naselja i konfiguracija tla na kojem je ono prostorno organizovano. Glina je osnovana i podignuta

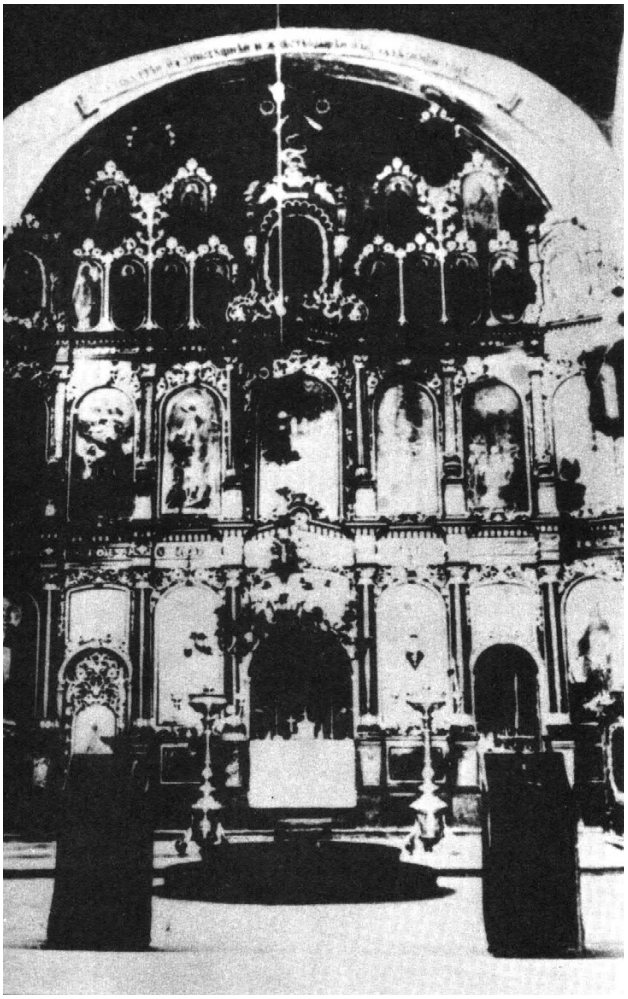

Sl. 2. *Ikonostas crkve Rođenja Bogorodice u Glini (1827.). Rad Pavla Simića (1866. – 1872.)*

kao naselje koje će služiti u vojne, obrambene svrhe graničnog područja Austrije sa Turskom. Da bi onemogućila česte turske napade na njenu teritoriju, Austrija je u Vojnoj krajini stvorila sistem jakih utvrđenja i graničnih čardaka. Više pažnje utvrđenjima Banske krajine posvećeno je pred austrijsko-turski rat 1737–39. godine. Uvidjevši da je rat neizbježan, Hrvatski sabor odlučuje 1733. godine da obnovi banske utvrde, te od austrijskog cara Karla VI dobija, dvije godine kasnije, majstora za njihovo uređenje i podizanje novih. Bio je to Du Portal de Monteau, porijeklom Francuz, a u službi carskog dvora. Izgradnja nove, najmlađe utvrde Banske krajine, na samom utoku potoka Maje u rijeku Glinu, započinje 1736. godine. Grozničavim naporom utvrđenje je završeno 1737. godine i u njega se uselila vojska. Veći graditeljski radovi na fortifikacijskom uređenju obrambenih zidova naselja sa kulama završeni su 1745. godine. Tada je utvrđenje u Glini dobilo svoj konačan izgled i onovre-

mene sadržaje.[29] Ovakav, vojnički karakter Gline uslovi-će i njenu kasniju urbanističku djelatnost.

Kako je izgledala glinska utvrda, možemo saznati na osnovu sačuvanih mapa Gline. Na mapi Gline iz 1783. godine[30] vidi se kako su izgledali tvrđava i naselje unutar cjelokupnog fortifikacijskog sistema. Tražeći strateški povoljan teren za glinsku tvrđavu, odabran je ne baš povoljan močvarni teren na utoku potoka Maje u rijeku Glinu. Zbog močvarnog tla ostavljen je veći prazan prostor između tvrđave i naselja, formiranog nešto podalje od nje. Naselje je oblikovano pomoću pravougaonog rastera ulica, u vojnički, strogo zamišljenom ortogonalnom sistemu. Ovakvim prostornim planom naselje nije dobilo neku posebnu oblikovnu vrijednost. Tek kasnije izgradnja i dijagonalno postavljanje magistralnog puta za Karlovac takvo će stanje izmijeniti. Unutar obrambenog zida glinskog utvrđenja podiže se od 1740. godine sve više zidanih objekata, a življe podizanje objekata izvan utvrđenog bedema sa sistemom kanala započinje na kraju 18. i na početku 19. stoljeća.[31] Na pomenutoj mapi Gline iz 1783. godine ucrtane su i katolička i pravoslavna crkva. Riječ je o starim, drvenim crkvama. Katolička je bila podignuta na slobodnom prostoru između tvrđave i naselja, a pravoslavna u samom naselju. Ostaje nepoznato kada je podignuta ova drvena crkva Rođenja Bogorodice. Doseljavanje srpskog naroda na područje današnje Gline započinje poslije 1703. godine, kada zbog predaje Novog i Zrinjskog polja Turcima dolazi do raseljavanja stanovništva sa ovog područja. Hrvati su naseljavani uz samu granicu na Uni, a Srbi iz Zrinjskog polja ojačaše srpska naselja na glinskom području.[32] Možda je ta crkva podignuta odmah po doseljenju srpskog naroda u glinsku oblast, mada se čini vjerojatnije da je njena izgradnja povezana sa stvaranjem obrambenog sistema glinske utvrde, odnosno da ona potiče iz četvrte decenije 18. stoljeća. Spominje se da 1748. godine pravoslavni Srbi u Glini imaju malu drvenu kapelu unutar obrambenog zida.[33] Kapela se nalazila na uglu današnjih (1988.!, nap. ur.) ulica Ličke i Šurbatove. Kao što rekosmo, za episkopa Mušickog pretvorena je u školu. Pretpostavlja se da je njena izgradnja mogla biti u vrijeme kada se u Buzeti 1740. godine podiže drvena crkva sv. Ilije. Vjerojatno je bila jednostavna građevina pravougaone osnove i poligonalnog oltarskog prostora, sa zvonikom na zapadnoj strani. Oblikom bi mogla biti slična crkvi u Buzeti, koja također svojim oblikom pripada posebnoj grupi crkava toga doba, građenih u tradicionalnim oblicima, u kojima ima veoma malo baroknih elemenata, mada su rađene u doba baroka.[34]

Osnovna urbanistička zamisao, kakvu čitamo sa mape Gline iz 1783. godine, sačuvana je do danas. Naselje se širi prema jugu, jer meandar rijeke Gline i močvarno tlo nisu to omogućavali prema sjeveru i zapadu i djelomično prema istoku, uz glavnu magistralnu saobraćajnicu prema Petrinji. Življa urbanistička djelatnost u prvoj, a posebno u drugoj polovini 19. stoljeća, te razgrađivanje tvrđave i obrambenih zidova, dovešće do slobodnijeg razvoja naselja, posebno poslije razvojačenja Vojne krajine 1873. godine. Glinsko utvrđenje nestaje, dijelom zbog slabog obrambenog karaktera, dijelom zbog loše izabranog terena i slabe fortifikacije, a najvećim dijelom zbog novih tokova života.

Oblikovna ideja prostornog uređenja naselja zaključena je podizanjem katoličke i pravoslavne crkve. Svojim volumenima te su građevine dale nove urbanističke i arhitektonske vrijednosti, a njihove vertikale biće orijentacione tačke u urbanističkom tkivu ulica i trgova. Njihovim se podizanjem unosi u mirnu i statičnu kompoziciju naselja nov, dinamičan momenat. Posebnu će ulogu u tome imati Bogorodičina crkva, koja će svojom arhitekturom determinisati i bitno naglasiti smisao stare urbane jezgre Gline. Njenim rušenjem ta se bitna odlika urbanističke strukture grada izgubila. Vidi se da je upravo Felbinger donio moderniji pristup urbanizacije i da je ta modernizacija započela podizanjem katoličke i pravoslavne crkve. Sasvim su razumljive težnje glinskih Srba da dobiju upravo onakvu lokaciju kakva je proistekla iz ugovora sa graditeljem Felbingerom. Kakvi su urbanistički zahvati planirani podizanjem sakralnih objekata, možemo vidjeti ako pogledamo situacioni plan Gline iz 1821. godine.[35] Na toj sačuvanoj mapi prikazan je plan glavnog gradskog prostora sa ucrtanim već sagrađenim zgradama i onima koje se predviđaju podići planom. Prikazan je uži prostor oko tvrđave sa najbližim dijelom naselja. Dio tvrđavskog zida više ne postoji, a lokacija pravoslavne crkve mapom nije obuhvaćena. Planira se podići pet objekata: katolička crkva, župni stan, kuća za crkvenjaka, kancelarijska zgrada regimente i vatrogasno spremište. Na mapi je ucrtana linija između tvrđave i naselja, u pravcu jug-jugoistok, kojom se označava zemljište određeno za podizanje stanova državnih, vojnih vlasti. Za katoličku crkvu, sa župnim stanom i kućom za crkvenjaka, predviđena je lokacija na samom početku naselja, na mjestu na kojem

se danas nalazi hotel »Kasina«. Kao što je poznato, ta je lokacija katoličke crkve napuštena i zamijenjena drugom, današnjom.[36]

Izgled središnjeg dijela grada, sa pravoslavnom crkvom kao prostornim akcentom, upoznaćemo sa mape Gline iz 1863. godine.[37] Crkva se nalazila u samom centru naselja, okrenuta širokom bulevaru – glavnoj gradskoj ulici – svojom zapadnom, čeonom fasadom. Široki bulevar nalazio se na poziciji nekadašnjeg obrambenog tvrđavskog kanala i oko njega se s vremenom kondenzovala arhitektonska djelatnost. Za urbanistički razvoj Gline značajno je i trasiranje saobraćajnice za Karlovac i Dvor na Uni. Oko njih su formirani sklopovi zgrada koji nedvosmisleno svjedoče u kolikoj su mjeri zakonitosti saobraćajnih tokova uticale na zakonitosti urbanističkog razvoja. Da nije bilo pravoslavne crkve na mjestu na kojem je postojala, glavni organizator prostora i glavna prostorna koncepcija naselja bio bi pravilan raster izukrštanih ulica, sa objektima čije su vertikale imale isti, gotovo pravolinijski, nivo. Ovakva, statički organizovana kompozicija naselja proistekla je iz prakticizma i tradicionalnog pristupa u prostornom planiranju vojnih mjesta. Kada budu podignute katolička i pravoslavna crkva, u takvu će se kompozicionu šemu unijeti novi elementi koji će bitno odrediti dalji urbanistički razvoj ovog malog banijskog grada.

Najveća dragocjenost Bogorodičine crkve u Glini bio je njen ikonostas, rad akademskog slikara Pavla Simića. Ikonostas je stradao prilikom rušenja crkve, a jedina svjedočanstva o njemu jesu dvije sačuvane fotografije i nekoliko arhivskih dokumenata. Ispitivači Simićevog crkvenog slikarstva bavili su se i ovim njegovim ostvarenjem.[38] U svjetlu novih podataka možemo vidjeti kako je izgledao Simićev angažman na izradi ikonostasa i zidnih slika u Bogorodičinoj crkvi.

Većih mogućnosti za reprezentativno ukrašavanje crkvene unutrašnjosti glinski Srbi nisu imali, ali su se na taj korak ipak odlučili 1866. godine. Želje crkvene opštine da postavi ikonostas i da za njegovo oslikavanje angažuje najboljeg srpskog slikara saznajemo iz pisma glinskog protoprezvitera Marka Slavnića, upućenog 6. maja 1866. godine episkopu gornjokarlovačkom, Lukijanu Nikolajeviću.[39] Slavnić moli episkopa Nikolajevića da kao poznavalac »naših donjih hudožnika Srba« preporuči im nekog sposobnijeg i poznatijeg slikara. Slavnić pominje pomoć cara Franje Josifa I u iznosu od 2000 forinti, te da za predviđene poslove imaju sveukupno 5000 forinti. Episkop Nikolajević u svome odgovoru pokazuje koliko izuzetno dobro poznaje srpsko slikarstvo svoga doba. Kako je episkopovo pismo za nas veoma interesantno, ovdje ćemo ga i detaljnije rastumačiti.[40] Visokoobrazovani episkop Nikolajević savjetuje i hrabri glinske Srbe da ne odustanu od zamisli da podignu „velelepni“ ikonostas. Govori da ovdašnjih crkava nije mnogo vidio (tek je pola godine administrirao ovom eparhijom), pa ni jedan ikonostas ne može preporučiti za obrazac glinskoj crkvi, ali da je čuo da je kostajnički ikonostas »vrlo krasan i po pravom vizantijskom stilu izrađen«. Ovaj ikonostas je jedno od najboljih djela baroknog doba srpske umjetnosti u Hrvatskoj i pripisuje se slikaru Vasiliju Romanoviču. Od njega je danas sačuvano tek nekoliko ikona. Episkop savjetuje Glinjanima da sami dobro razmisle i odluče da li će za uzor uzeti kostajnički ili karlovački ikonostas, rad Arsenija Teodorovića. Nada se da će njihov ikonostas biti sretno urađen u »stilu istočno-pravoslavnom« i da će ostalim, susjednim crkvenim opštinama biti za primjer kada budu ukrašavale svoje hramove. Vidimo, dakle, koliko su kostajnički i karlovački ikonostas bili cijenjeni i važni za duhovni i kulturni život Srba gornjokarlovačke eparhije. U romantičarskoj ideji stvaranja vlastitog likovnog izraza Srbi se okreću najsvjetlijim vrijednostima svoje prošlosti, bilo da se radi o djelima visoke umjetničke vrijednosti, ili o vremenski glorifikovanima. U takvim nastojanjima i glinskim Srbima se preporučuju slavni uzori. Od srpskih slikara koje će preporučiti crkvenoj opštini, episkop Nikolajević se odlučuje za one koje lično poznaje: za novosadske slikare Pavla Simića, Novaka Radonića, Jovana Klajića i Petra Čortanovića. Vrlo je zanimljiva episkopova opaska da su Simić, Radonić i Klajić vrsni, akademski obrazovani, ali skupi slikari, a da je Čortanović jeftiniji i od sve trojice ovih slikara nevještiji, a i da je dosta star čovjek. Ni sam episkop nije smatrao da bi ga trebalo angažovati.

Konkurs za slikanje ikonostasa i zidnih slika u Bogorodičinoj crkvi raspisuje pravoslavna crkvena opština u Glini 1866. godine, i na njega se javljaju Nikola Dimšić i Pavle Simić. Između ove dvojice slikara nastaje spor ko će izvesti konkursom predviđene slikarske radove, pa je crkvena opština zatražila od novosadskog magistrata mišljenje o njima, te se na kraju odlučila da angažuje Simića.[41] Predračun između crkvene opštine i Pavla Simića sklopljen je 5. avgusta 1866. godine, a predviđeno je oslikavanje svoda, ikonostasa i ostalog crkvenog mobilijara. Po dogovoru, Simić je ikone slikao u Novom Sadu, a odatle ih sa drvenom konstrukcijom ikonostasa,

Sl. 3. *Pogled na glavnu, Filipovićevu ulicu i pravoslavnu crkvu u Glini iz 1903. godine.* (Zbirka ing. Branka Vujasinovića)

koju je radio novosadski drvorezbar Josif Kistner, slao u Glinu brodom. Simić i Kistner su se obavezali da će sav posao završiti u roku od dvije godine i za to primiti naknadu od 7400 forinti, od čega su 3000 forinti predviđene za slikanje ikonostasa. Simiću je pri izradi glinskih ikona pomagao i njegov vjerni saradnik, slikar Jovan Klajić. Iz Klajićevog pisma, pisanog 1872. godine, saznajemo da je i on učestvovao u Simićevim poslovima, te da glinski ikonostas do ove godine još nije bio završen.[42] Razloge svakako treba tražiti u specifičnim uslovima pod kojima Simić djeluje i njegovoj prezauzetosti, kao i činjenici da je glinska crkvena opština imala i drugih materijalnih izdataka u vrijeme slikanja ikonostasa. U velikom požaru koji je zahvatio Glinu 1869. godine stradao je parohijski dom. Tražeći 1870. godine materijalnu pomoć od crkvene opštine u Petrinji, crkveni odbor u Glini napominje da će se pomoć upotrijebiti za popravku izgorjelog parohijskog doma i izradu (dovršavanje) ikonostasa, za koji se kaže da je naručen kod jednog »kiporesca i slikara« u Novom Sadu, za 8500 forinti (bez pozlate).[43] Iz navedenih razloga može se pretpostaviti da je slikanje glinskog ikonostasa privedeno kraju oko 1872. godine ili nešto kasnije. Pozlata ikonostasa radila se 1877. godine, a osvećivanje tek 1888. godine, od strane episkopa Teofana Živkovića.[44]

Pomenuti tekst predračuna vrlo precizno govori šta je Simić trebao naslikati za glinsku pravoslavnu crkvu. Pored slikanja ikonostasa i ikona na pjevnicama i propovjedaonici, imao je da naslika i 12 cjelivajućih ikona, kompoziciju sv. Trojice u prirodnoj veličini na prvom svodu ispred ikonostasa te kompoziciju sv. Duha u oltarskom prostoru.[45] Mada se predračunom tačno utvrđuje ikonografska šema, šema ikonostasa i broj ikona, na osnovu sačuvane fotografije ikonostasa može se utvrditi da takva zamisao nije do kraja poštovana. Broj ikona je isti, ali im je raspored drugačiji. U soklu ikonostasa, a ispod prestonih ikona, smještene su kompozicije Čudo sv. Nikole, Put u Egipat, Hristos i Samarijanka i Usjekovanje glave sv. Jovana. U zoni prestonih ikona prikazani su sv. Nikola, Bogorodica, Hristos i sv. Jovan Preteča. Na carskim dverima su Blagovijesti, iznad njih Tajna večera, a na sjevernim i južnim dverima su sv. Georgije Pješak i sv. Stefan Arhiđakon. Iznad ovih dveri su Uspenje i Vavedenje. Predračunom je bilo predviđeno da se iznad prestonih ikona postave Rođenje sv. Jovana Preteče i Podizanje Časnog Krsta, ali su te kompozicije postavljene u najvišu zonu ikonostasa, pored ikona apostola, u vertikalnoj liniji iznad prestonih ikona sv. Nikole i sv. Jovana Preteče. U smještanju ostalih ikona neće biti odstupanja od predviđenog plana. Centralna ikona ikonostasa bila je hramovna ikona Rođenja Bogorodice, a lijevo i desno od nje postavljene su kompozicije Rođenja Hristovog, Krštenja, Vaskrsenja, Vaznesenja, Silaska sv. Duha i Preobraženja. U najvišoj zoni ikonostasa nalazilo se Raspeće, ispod njega Molitva u Getsemanskom vrtu, oko Raspeća ikone Bogorodice i Jovana Bogoslova, 12 apostola, te pomenute ikone Rođenja sv. Jovana Preteče i Podizanje Časnog Krsta. Kompoziciona struktura

glinskog ikonostasa najbliža je Simićevom rješenju na ikonostasu crkve sv. Georgija u Somboru, oslikanog 1873. godine. Moglo bi se reći da su čak i identični, pod uslovom da se zanemare spoljašni, vertikalno postavljeni pojasevi somborskog ikonostasa. Do izostavljanja ovih pojaseva na glinskom ikonostasu došlo je zbog smanjenog prostora za oltarsku pregradu. Pored velike kompozicione sličnosti ovih dvaju ikonostasa, njih bitno razlikuje tematska sadržina. Dok je glinski ikonostas teološki dobro osmišljen raznovrsnim izborom iz idejnog teološkog repertoara, somborski predstavlja idejnu suprotnost i zgusnutu romantičarsku misao. Velik broj slovenskih i srpskih svetitelja u organizmu oltarske pregrade u Somboru jasno svjedoči da se Simić na kraju svoje slikarske karijere konačno ideološki opredijelio za romantizam, kojemu se inače i stilski opirao.

Nije ni malo lako, i pored svih napora, govoriti o ikonografskim i stilskim osobinama, te likovnim vrijednostima glinskog ikonostasa, jer od njega nema sačuvanih materijalnih ostataka. Na sačuvanoj i tehnički nedovoljno uspjeloj crno-bijeloj fotografiji ikonostasa[46] vidi se njegova kompoziciona struktura i pojedine kompozicije. Primjećuje se da su površine oltarske pregrade ostvarene sa osjećajem za proporcije i određeni teološki sistem, a dekorativna plastika obrađena je znalački i nosi klasicističke stilske oznake. Repertoar plastike gotovo da je sveden na trake i motiv ruže. Plastičnost je naglašena kaneliranim stubovima, završenih kompozitnim kapitelima. Ikonografski, glinski ikonostas ne predstavlja neko izuzetno Simićevo rješenje. I ovdje se on drži svojih ustaljenih pravila. Voli da slika ikone izduženih oblika sa figurama klasičnih proporcija. I u najboljim svojim ikonostasima služio se oprobanim likovnim rješenjima. Stvorio ih je na osnovu sistematskog ugledanja i kopiranja nazarenskih slikara. Vješto prenosi poznonazarenska slikarska shvatanja u srpsko slikarstvo, čineći da potpuno zadovolji naručioce svojih djela.[47] Pokazao je velike sposobnosti u ikonopisu, pa je i pored svih nedostataka njegovo crkveno slikarstvo bolje od ostale produkcije srpskog slikarstva u epohi romantizma. Prihvatajući ideje nazarenskog slikarstva, trudi se da u svojim ikonama ostvari određeni efekat, muzikalnost i uzvišeno raspoloženje likova. U ime tražene ljupkosti postiže snažne dramske efekte, sa težnjom da uzbudi čula vjernika. Na pitanje što je Simić u likovnom pogledu mogao ostvariti u Glini, mogao bi se dati uopšten i nedovoljno precizan odgovor. Zasigurno se radi o djelu ostvarenom u klasicističkom stilu i duhu nazarenskog slikarstva, bez osobenijih ikonografskih rješenja, čije stilske odlike i umjetničke vrijednosti ostaju pod znakom pitanja. Može se tek pretpostaviti da se radi o zrelom ostvarenju ovog sposobnog, obrazovanog i cijenjenog srpskog slikara, mada je u vrijeme slikanja glinskog ikonostasa Simić naslikao i jedno od svojih najslabijih djela, ikonostas u crkvi manastira Orahovice. Zbog velike potražnje i drugih okolnosti Simić slika velik broj ikonostasa i pojedinačnih ikona, sa promjenljivim uspjehom i rezultatima, te oblikovnim metamorfozama. Bez obzira na to što ne možemo preciznije definisati likovne vrijednosti glinskog ikonostasa, možemo na osnovu dosadašnjih istraživanja reći da je Bogorodičina crkva u Glini posjedovala reprezentativan ikonostas, koji je svojim umjetničkim vrijednostima oplemenio i kodirao unutrašnji prostor crkve. Imajući na umu da je malen broj sposobnih i priznatih srpskih slikara stvarao za potrebe gornjokarlovačke eparhije, Simićevo angažovanje u Glini od posebnog je značaja. Njegovo prisustvo u Glini predstavlja odraz kulturnih i umjetničkih nastojanja glinskih Srba, a dovršavanje ikonostasa i zidnih slika Bogorodičine crkve prvorazredan je kulturni događaj za ovu sredinu.

---

[*] Članak Marka Miljanovića pretiskan je iz zbornika GLINA. Glinski kraj kroz stoljeća (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar Dimitrijević), Glina – Zagreb 1988., str. 504-511).

[1] Po zvaničnom saopštenju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, a na osnovu svjedočenja svjedoka, pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi dogodio se u noći između 29. i 30. jula 1941. godine (*Vjesnik,* br. 39, Zagreb, 4. 6. 1945; *Vjesnik* br. 40. Zagreb. 6. 6. 1945, 4). *Đuro Roksandić* navodi da se to dogodilo u noći između 30. i 31. jula 1941. godine (*Đuro Roksandić*, Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine. Zbornik Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941, Sisak, 1974, 833), a Dušan Baić iznosi podatak da se stravičan zločin ustaša odigrao na pravoslavni crkveni praznik sv. Ilije, 2. avgusta 1941. godine *(Dušan Baić*, Kotar Vrginmost u Narodnoslobodilačkoj borbi 1941–1945, Vrginmost, 1980, 9 i 58).

[2] *Đuro Roksandić,* n. dj., 856.

[3] *Vjesnik,* br. 40, Zagreb, 6. 6. 1945, 4.

[4] Isto.

[5] Isto.

[6] *Đuro Roksandić,* n. dj., 856.

[7] Isto.

[8] Vidi napomenu 3.

[9] *Milan Radeka,* Gornja krajina-karlovačko vladičanstvo, Zagreb, 1975, 314 (ćir.).

[10] Isto.

[11] Arhiv Hrvatske u Zagrebu, fond eparhije gornjokarlovačke u Plaškom, kut. 1824, K. 145.

[12] Arhiv Hrvatske u Zagrebu, fond eparhije gornjokarlovačke u Plaškom, kut. 1824, K. 81.

[13] Arhiv Hrvatske u Plaškom, fond eparhije gornjokarlovačke u Plaškom, kut. 1824, K. 145.

[14] Arhiv Hrvatske u Zagrebu, fond eparhije gornjokarlovačke u Plaškom, kut. 1824, 59.

[15] Isto.

[16] Šematizam pravoslavne srpske eparhije gornjokarlovačke koncem godine 1892, Karlovac, 1893, 66, i ostali šematizmi ove eparhije (ćir.).

[17] Arhiv Hrvatske u Zagrebu, fond eparhije gornjokarlovačke u Plaškom, kut. 1866, K. 390.

[18] Arhiv Hrvatske u Zagrebu, fond eparhije gornjokarlovačke u Plaškom, kut. 1824, K. 145.

[19] *Đurđica Cvitanović,* Bartol Felbinger i mogućnost njegova utjecaja na postbaroknu sakralnu arhitekturu Banije, Radovi Arhiva JAZU, svezak II, Zagreb, 1973, 149.

[20] Isto, 150.

[21] Isto, 155.

[22] Isto, 156.

[23] U arhivalijama pravoslavne crkvene opštine u Petrinji čuva se velik broj izvornih dokumenata iz kojih se može saznati o graditeljima Petrinje. Najčešće ime koje se u tim dokumentima pominje jeste upravo ime Bonifacija Cetole. Njega je po pravilu pravoslavna crkvena opština u Petrinji angažovala za svoje poslove gradnje i popravke objekata. Vidjeti svežnjeve za godinu 1883, 1884, 1885. i dalje.

[24] *Đ. Cvitanović,* B. Felbinger, n. dj. 152.

[25] Isto, 144.

[26] *Đ. Cvitanović,* Parohijska crkva sv. Nikole u Karlovcu i njezin graditelj Josip Štiler, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 10, Novi Sad, 1974, 176 (ćir).

[27] *Radmila Matejčić,* Barok u Istri i Hrvatskom primorju, u knjizi: Barok u Hrvatskoj, Zagreb, 1982, 480.

[28] Ovdje se sa velikim zadovoljstvom zahvaljujemo Biserki Ercegovac i Ranki Živković iz Beograda, kćerkama pok. glinskog prote Nikole Ercegovca. koje su nam dale dragocjena svjedočenja o Bogorodičinoj crkvi i dvije fotografije ikonostasa.

[29] *Milan Kruhek*, Stari feudalni gradovi i utvrde na području općine Glina, rukopis pripremljen za ovaj Zbornik. Najtoplije se zahvaljujemo kolegi Kruheku na dozvoli za korištenje njegova rada.

[30] Arhiv Hrvatske u Zagrebu, zbirka planova, inv. broj B–V-165–0.

[31] *Mijo Dukić,* Glina i okolica. Glina, 1980, 85.

[32] *Vojin S. Dabić,* Banska krajina 1688–1751, Beograd–Zagreb, 1984, 68 (ćir).

[33] *Mijo Dukić,* n. dj. 96.

[34] *Anđela Horvat,* Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj, u knjizi: Barok u Hrvatskoj, Zagreb, 1982, 73.

[35] Arhiv Hrvatske u Zagrebu, zbirka planova, inv. broj 55.

[36] Čini se da je ova lokacija katoličke crkve napuštena iz praktičnih razloga. Pored mjesta predviđenog za podizanje katoličke crkve, župnog stana i kuće za crkvenjaka protezao se kanal sa vodom, kao sastavni dio obrambenog sistema utvrde. Po predviđenom planu crkva i kuća za crkvenjaka trebale su biti na jednoj, a župni stan na drugoj strani kanala. To se, izgleda, nije dopalo crkvenim vlastima, pa su za podizanje katoličke crkve potražili drugo mjesto. Zanimljivo je napomenuti da se župni stan i danas nalazi na istom mjestu na kojem je po mapi Gline iz 1821. godine bilo predviđeno njegovo podizanje.

[37] Republička geodetska uprava Zagreb, arhiv mapa i dokumenata, katastarska mapa Gline iz 1863. godine, inv. oznaka mape 3-0-0 581 Glina 1863, Zagreb 136.

[38] Katalog »Delo Pavla Simića«, Novi Sad, 1979, poglavlje Crkveno slikarstvo (napisala *Leposava Šelmić*), (ćir.).

[39] Arhiv Hrvatske u Zagrebu, fond eparhije gornjokarlovačke u Plaškom, K. 1866, 390.

[40] Isto.

[41] *Leposava Šelmić,* Crkveno slikarstvo, u katalogu „Delo" Pavla Simića«, Novi Sad, 1979, 41.

[42] Isto.

[43] Arhivalije crkvene opštine u Petrinji, svežanj sa dokumentima iz 1870. godine. U vrlo zanimljivom pismu crkvenog odbora u Glini, upućenom crkvenom odboru u Petrinji, u kojem se traži materijalna pomoć za obnavljanje parohijskog doma i slikanje ikonostasa, kaže se između ostalog da su (glinski Srbi) zbog ratova Austrije sa Turskom zakasnili sa gradnjom crkve, da su napokon podigli crkvu, parohijski dom i srpsku školu. U pismu, pisanom 23. februara 1870. godine, navode da im je prijeko potreban ikonostas, da su i od ranije sakupljali novac, ali im ga je nedostajalo, pa su ga sakupljali i dalje. Izrada ikonostasa došla je u pitanje poslije strašnog požara u Glini, kada je od 30. jula do 11. avgusta 1869. godine izgorjela 51 kuća i pa-

rohijski dom. Da bi ga popravili, glinski su Srbi od Vojnog ministarstva dobili dozvolu za prikupljanje priloga u cijeloj tadašnjoj Hrvatskoj, a molba za pomoć upućena je i samom caru Franji Josifu I. Poznato je da su od njega dobili pomoć od 2000 forinti, a i sa strane pomoć je morala biti znatna, jer su poslovi na slikanju ikonostasa nastavljeni, a i parohijski dom je popravljen.

[44] *Milan Radeka,* n. dj., 292.

[45] *L. Šelmić,* n. dj., 41; pored ikonostasa i zidnih slika, Simić je za glinsku crkvu slikao i 12 cjelivajućih ikona, te likove cara Davida i Jovana Damaskina na pjevnicama. Na episkopskom prijestolju bio je naslikao sv. Savu, a na propovjedaonici Tri jerarha.

[46] Fotografija je vlasništvo Ranke Živković iz Beograda.

[47] *Miodrag Jovanović,* Srpsko slikarstvo u doba romantizma, Novi Sad, 1976, 72 (ćir).

Sl. 4. *Temelji srušene pravoslavne crkve u Glini*

III.

1941.

OKUPACIJA I KOLABORACIJA: NASILJE I MASOVNI ZLOČINI

1.

LEGALIZACIJA USPOSTAVE SUSTAVA TERORA U NDH: KONTEKST GLINSKIH ZLOČINA 1941. GODINE

Ivo Goldstein

UDK: 321.64(497.5)"1941"(094.1)
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Tema rada je uspostava sustava državnog terora u NDH tijekom 1941. godine. Autor daje pregled donošenja zakona i zakonskih odredbi koje su legalizirale zločine nad civilima, posebno Srbima i Židovima. Pored donošenja rasnih zakona temeljito je izmijenjeno kazneno zakonodavstvo, propisano ustrojavanje prijekih sudova i pokretnih prijekih sudova te imenovanje podobnih sudaca. Iako su likvidacije započele i prije ovih propisa, njihovim donošenjem stvoren je svojevrstan pravni okvir za sustavni državni teror koji je za posljedicu imao masovne likvidacije, deportacije u logore i progon stanovništva.

Summary ▶ This paper deals with the establishment of systemic government-backed terror in the ISC during 1941. The author presents an overview of legislation and regulations passed to legalise crimes against civilians, particularly Serbs and Jews. As well as passing new racial laws, the government fundamentally altered the penal code and provided for the establishment of courts martial, including circuit courts, and the appointment of sympathetic judges. Liquidation had already begun before the introduction of these new regulations but their passage helped reinforce a *sui generis* legal framework for systemic state-backed terror that resulted in mass liquidation, deportation to death camps, and large-scale expulsions of the population.

Ključne riječi ▶ Nezavisna Država Hrvatska, državni teror, kazneno zkonodavstvo NDH, prijeki sudovi, žrtve prijekih sudova, masovni zločini, Mirko Puk
Keywords ▶ Independent State of Croatia, state terror, the penal code of the ISC, courts-martial and their victims, mass crimes, Mirko Puk.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.16

Ovaj tekst ne bavi se direktno dvama zločinima u Glini, prvim počinjenim u svibnju, a drugim potkraj srpnja, odnosno prvih dana kolovoza 1941. godine, ali ih pokušava staviti u povijesno-politički kontekst: prvenstveno, radi se o uspostavi sustava terora u kojem su glinski zločini bili važan dio mozaika.

Teror je bio u samoj biti funkcioniranja države koja je bila ciljno zločinačka. Uspostavljao se postupno, tijekom prvih tjedana i mjeseci postojanja NDH te se zbivao u raznim domenama: donošeni su zakoni i zakonske odredbe, antikomunistička, antisrpska i antižidovska propaganda postajale su sve žešće i agresivnije, u međuvremenu su se događala prva pojedinačna ubojstva koja su ubrzo prerasla u masovne likvidacije.[1] U lipnju su počele deportacije u logore, a početkom srpnja, uz dramatičan porast masovnih zločina, pokrenuta su i iseljavanja više desetaka tisuća Srba u Srbiju.[2]

Mnogo se pisalo o raznim aspektima izgradnje sustava terora, o nekim segmentima toga procesa literatura je narasla gotovo do nepreglednosti. No, o tome kakve su zakonske odredbe donošene, kako su se ustrojavali prijeki sudovi, kako je to utjecalo na cjelokupan proces, nije se pisalo – i baš se tim pitanjem bavi ovaj tekst. Radi se o kaznenom pravu, „koje je velikim dijelom imalo karakter ratnog prava, a osobito načelu zakonitosti".[3]

I, valja naglašavati: osim ove zakonske linije, postojala je i ona arbitrarna, paralelna, koja je uglavnom išla od Ante Pavelića, preko Eugena Dide Kvaternika prema Maksu Luburiću i onda prema njegovim izvršiteljima na terenu.

U obje ove linije zapovijedanja važna je karika bio dr. Mirko Puk, predratni glinski odvjetnik i ministar pravosuđa u vladi NDH od travnja 1941. godine, jer je on, ako ne neposredni poticatelj ili naredbodavac glinskih zločina, onda svakako posredno za njih odgovoran. U osobi Mirka Puka ocrtava se i dualizam terora u NDH: on, s jedne strane, kao pravni stručnjak, pažljivo gradi sustav

terora utemeljen na zakonskim odredbama i prijekim sudovima, a s druge, u najmanju ruku zna kakvi se zločini spremaju ili događaju u Glini – mimo njegovih zakonskih odredbi i prijekih sudova – i ništa ne čini da se to ne dogodi.

Već od 10. travnja mogli su se iščitavati znakovi da će novi režim vrlo brzo posegnuti za mjerama žestoke represije. Tih prvih dana bile su to još samo prijetnje, ali do njihova je ostvarivanja trebalo prijeći kratak put. Predstojnik Odjela za željeznički promet u Ministarstvu Hrvatskog domobranstva Josip Marković je već toga dana, 10. travnja, uputio proglas željezničarima u kojem je priprijetio da će se za „malu sabotažu" odmah upućivati „na prisilan rad na 5 do 20 godina", a u „težim slučajevima kaznu smrti".[4] Karakterističan je slučaj Šibenika: u njemu je potpukovnik Oton Elblinger, inače dotadašnji načelnik štaba Komande grada, preuzevši vlast tih travanjskih dana uime novoga režima, naredio „da se svi građani moraju pokoravati zapovjedništvu grada i čuvati red i mir". Marijan Nikšić kao „ustaški zapovjednik" ovu je naredbu nadopunio, istaknuvši da će svi oni koji „ne predaju oružje biti strijeljani".[5]

Eugen Dido Kvaternik je kao šef javne sigurnosti za grad Zagreb 16. travnja proglasom pozvao sve one koji se u gradu neovlašteno zadržavaju, tj. sve one koji u njemu nemaju stalnog prebivališta, a napose „sve bivše srpske vojnike, četnike i pripadnike drugih neprijateljskih redovitih ili neredovitih postrojbi kao i sve ostale nepoćudne i nepoželjne elemente", da se u roku od šest sati udalje s područja Zagreba i okolice. U proglasu se nadalje kaže da tko god se od navedenih poslije toga roka tu zateče, bilo s oružjem, bilo bez oružja bit će odmah na licu mjesta u smislu posebnih odredaba strijeljan.[6]

Osnova za ustrojavanje čitavog pravnog sustava kojim se ozakonjuju teror i određuju državne institucije koje će teror provoditi bila je *Zakonska odredba za obranu naroda i države*, donesena 17. travnja: potpisao ju je Ante Pavelić. Time je ustaški režim započeo posao u kojem se ugledao na nacistički režim: kad je riječ o nepolitičkim kaznenim djelima, veći dio pravosudnog sustava i zakona Weimarske Republike ostao je na snazi i za vrijeme i nakon propasti Trećega Reicha, ali su sudovi za vrijeme nacističke vlasti izricali daleko više smrtnih kazni. Osim toga, osobe koje su bile osuđene tri ili više puta – čak i za lakša kaznena djela – mogle su biti proglašene teškim kriminalcima i poslane na duge robije, čak i doživotne. Prostitutke i džepari proglašavani su za okorjele kriminalce i kao takvi opasnošću za "narodnu zajednicu" (*Volksgemeinschaft*).[7] Naposljetku, tisuće su bile uhapšene i dugotrajno zadržavane u zatvorima i logorima, a bez sudskog postupka. Iako su, dakle, i redovni sudovi u Reichu sudili za politička kaznena djela, čak su u tim procesima izricali i smrtne kazne, godine 1934. osnovana je nova vrsta suda – *Volksgerichtshof,* u prijevodu Narodni sudbeni stol ili samo Narodni sud, koji se bavio "politički važnim kaznenim djelima". Na tim je sudovima, do njihova ukidanja u svibnju 1945., bilo izrečeno preko 5 000 smrtnih kazni. One su se izricale zbog članstva u Komunističkoj partiji, tiskanja i raspačavanja "nepoćudnih" letaka, kao i zbog viceva na račun Hitlera i drugih visokih nacističkih dužnosnika: vidjet ćemo da su "izvanredni narodni sudovi" odnosno "prijeki sudovi" u NDH formirani i da su djelovali po nacističkom obrascu.[8]

POŠTARINA U GOTOVOM PLAĆENA — CIJENA 2 DINARA

HRVATSKI NAROD

GLASILO HRVATSKOG USTAŠKOG POKRETA

GOD. III. – BROJ 78. — ZAGREB, ČETVRTAK 3. SVIBNJA 1941. — IZLAZI DNEVNO

KRV I ČAST HRVATSKOG NARODA

zaštićeni posebnim odredbama

POGLAVNIK JE PROPISAO I PROGLASIO ZAKONSKU ODREDBU O RASNOJ PRIPADNOSTI I ZAKONSKU ODREDBU O ZAŠTITI ARIJSKE KRVI I ČASTI HRVATSKOG NARODA

Sl. 1. „Krv i čast hrvatskog naroda zaštićeni posebnim odredbama", *Hrvatski narod (Zagreb), god. III., br. 78, 3. V. 1941., 1.*

Spomenutom *Zakonskom odredbom za obranu naroda i države* utvrđeno je da svatko "tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje" i nadalje "tko se učini krivcem zločina u točki 1. ima ga stići kazna smrti". U sljedećoj točki utvrđeno je da „za sudovanje po ovoj zakonskoj odredbi postavlja ministar za pravosuđe izvanredne narodne sudove". Nema sumnje da je termin "izvanredni narodni sudovi" prijevod s njemačkog, odnosno da je prijevodu riječi *Volksgerichtshof* ministar pravosuđa Mirko Puk ili netko od njegovih suradnika samo pridodao epitet „izvanredni", kako bi se naglasilo da je stanje izvanredno.[9] Dvadesetak dana kasnije *Zakonska odredba za obranu naroda i države* je dopunjena odredbom po kojoj se kazna „ima izvršiti strijeljanjem", a potom je pojašnjeno da je „krivac za zločinstvo veleizdaje" onaj koji „na bilo koji način povrijedi samo čast",

kao i onaj koji „na bilo koji način povrijedi samo životne interese hrvatskog naroda".[10] Nikada nije objašnjeno što su to „čast", a što „životni interesi hrvatskog naroda", ali su po toj zakonskoj odredbi bile u sljedećim mjesecima i godinama osuđene stotine i tisuće ljudi.

Kada su 30. travnja doneseni rasni zakoni, zapravo tri ključne protužidovske zakonske odredbe kojima su Židovi pretvoreni u izvandruštvenu kategoriju ljudi izloženih svakoj mogućoj diskriminaciji i lišenih bilo kakve zakonske ili društvene zaštite (*Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*, *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda* i *Zakonska odredba o državljanstvu),* bio je to samo nastavak procesa u kojem je NDH u vrlo kratko vrijeme spremno prihvatila nacističko zakonodavstvo, u nekim segmentima i u znatno oštrijoj verziji.[11] Istovremeno se pooštravaju i odredbe o prijekim sudovima, o čemu će kasnije biti više riječi. Moguće da je u njihovoj doradi ili barem u nekim općim pravcima donošenje ovih odredbi koordinirao predsjednik Zakonodavnog povjerenstva Milovan Žanić, predratni odvjetnik u Novoj Gradiški, ali je njihov glavni autor i „duša" bio ministar Puk, koji je percipiran kao pripadnik radikalne struje u ustaškom pokretu. Puk se zajedno s Pavelićem potpisao pod sve uredbe o prijekim sudovima, a na uredbu o pokretnim prijekim sudovima od 24. lipnja potpis je pridodao i Žanić.

Dakle, 3. svibnja je uz Pukov i Pavelićev potpis proglašena „Zakonska odredba o promjenama u kaznenom zakoniku od 27. siječnja 1929. i zakona o izmjenama i dopunama kaznenog zakonika od 9. listopada 1931. godine". Iako vlasti NDH nisu donijele zakon o preuzimanju kaznenog zakona iz 1929., uz odgovarajuće izmjene i dopune koje su donesene u narednim tjednima i mjesecima nastavljena je njegova primjena *via facti*.[12]

Taj zakon iz 1929. godine sam po sebi, kao i njegove izmjene i dopune iz 1931, već su bili iznimno represivni – bio je to stvarno i simbolično jedan od stupova jugoslavenske monarhističke diktature. No, valja dodati da je i taj zakon bio samo postrožena verzija Zakona o zaštiti države iz 1921., koji je i sam, te 1921., kad je donesen, predstavljao snažan udar monarhističkog represivnog aparata na slabašnu demokraciju u novoj jugoslavenskoj državi.[13] Paradoksalno je da se radikalizam pravnih regula NDH izgrađivao uglavnom na temelju zakona Kraljevine Jugoslavije, države prema kojoj je ustaški režim javno iznosio najgore ocjene, zapravo, nije krio mržnju.

Kako su oba režima bila represivna (iako je NDH bila totalitarna, a monarhistička Jugoslavija autoritarna i nedemokratska, svojevrsni *ancien régime*), oba su zakonodavstva i posljedična sudska praksa morali biti vrlo slični, uz jedan dodatak: upravo pooštravanje kazni koje je proveo ustaški režim 1941. u odnosu na predratnu zakonsku regulativu jedan je od dobrih pokazatelja kako je teror 1941. bio žešći i sveobuhvatniji.

Zakonska odredba od 3. svibnja 1941. je, dakle, u dvadesetak slučajeva blaže ili neodređene sankcije iz zakonskoga teksta ispisanog 1931. godine (kažnjavanje „zatvorom ili novčano") pooštravala – tako je za „neovlašćenu upotrebu znaka državne ili vladalačke vlasti ili njegovo uklanjanje, uništavanje, oštećivanje, prljanje ili izvršavanje prema njemu kakve grube nepristojnosti" (čl. 99) godine 1929. predviđena kazna „zatvorom ili novčano", dok je odredba od 3. svibnja određivala „zatvor najmanje tri godine". Ili, za „javno iznošenje lažnih tvrdnji u nameri da izloži poruzi ili prezrenju državne ustanove ili zakone" bila je 1929. godine predviđena kazna „zatvora do dve godine ili novčano do 20.000 dinara", a odredbom od 3. svibnja 1941. „zatvorom najmanje tri godine".[14]

Članak 98. zakona iz 1929. je za „udruživanje da bi se nasilno uništio državni poredak" predviđao kaznu „robije do 10 godina ili strogog zatvora i gubitka častnih prava", dok se temeljem odredbe od 3. svibnja 1941. za ta djela išlo na prijeki sud i dobivala smrtna kazna. Osim toga, odredba od 3. svibnja proširila je popis djela za koja se moglo osuditi na smrt: „za pisanje, izdavanje, tiskanje, raspačavanje knjiga, novina, proglasa i letaka ... kojim se poticalo na nasilje i ugrožavanje javnog mira... za pismenu ili usmenu propagandu ili uvjeravanje drugih, da treba promijeniti politički ili društveni poredak... organiziranje, potpomaganje ili postajanje članom kakova društva, koje bi imalo za svrhu širenje komunizma, anarhizma, terorizma". Čak se trebalo kazniti smrću i „izdavanje u zakup ili na ma koji način ustupanje zgrada ili prostorija za skupljanje osoba" koje bi imale za cilj kvalifikacije koje su sankcionirane.[15]

Zakonska odredba za obranu naroda i države od 17. travnja 1941. samo se u trećoj točki bavila "izvanrednim narodnim sudovima", odnosno – samo je određeno da ih „ministar pravosuđa (dakle, Mirko Puk) po potrebi osniva". Zakonskom odredbom o prijekim sudovima koju je 17. svibnja potpisao poglavnik Pavelić „izvanredni narodni sudovi" su zapravo prerasli u „prijeke sudove" (iako je formalno ta odluka donesena 23. svibnja). *Zakonska odredba o prijekim sudovima* predviđala je samo jednu kaznu – smrtnu: "Ako optuženik bude pro-

glašen krivim, prijeki sud ima izreći kaznu smrti strijeljanjem." Na presudu "nije dopušten nikakav pravni lijek, a molba za pomilovanje nema odgodne moći". Kazna se imala izvršiti "nakon tri sata od časa proglašenja presude".[16]

Jasnoća kojom su 17. svibnja proglašene odredbe o prijekim sudovima dijelom su rezultat nezadovoljstva ustaškog vrha neodlučnošću koje su u nekim situacijama proteklih dana pokazali njihovi ljudi „na terenu": u Hrvatskom Blagaju, u kanjonu Korane, u noći 5. na 6. svibnja 1941, nepoznati su počinitelji ubili pet članova obitelji Mravunac. Istražni sudac iz Slunja Nikola Lasić i kotarski predstojnik Eduard Lenčerić s uviđaja 6. svibnja ujutro izvijestili su o "grabežnom umorstvu nepoznatih počinitelja", ali su slunjski ustaški dužnosnici dr. Nikola Zdunić i Gerdhard-Đeranda Jelečanin izrazili sumnju da se radi o "političkom zločinu, kojeg su vjerojatni počinitelji četnici iz Veljuna i okolice". Iako počinitelj ni tada, a ni kasnije nije pronađen, šef svih ustaških policijskih službi Eugen Dido Kvaternik, jedan od glavnih kotača u uspostavi državnog terora tih mjeseci, u Zagrebu je već "znao" da se radi "o đurđevdanskoj pobuni" kordunskih Srba protiv NDH. Odmah je iz Zagreba u Hrvatski Blagaj uputio svoga najbližeg pouzdanika Ivicu Šarića i zajedno s njim Vjekoslava Maksa Luburića s desetinom ustaških povratnika. Pod njihovim nadzorom lokalni su blagajski ustaše i oružnici iz Veljuna i Primišlja do navečer 6. svibnja pohapsili oko 520 Srba iz okolnih sela. U međuvremenu, Eugen Dido Kvaternik je iz Zagreba vukao konce. Jako mu se žurilo i nastojao je stvoriti "legalitet".

U kasnim večernjim satima 6. svibnja, ministar Puk u telefonskom je razgovoru naredio tajniku karlovačkog Ustaškog stana, dr. Vladimiru Židovcu, da među karlovačkim pravnicima, provjereno "dobrim Hrvatima", izabere pogodne osobe za sastav Izvanrednog narodnog suda, koji će na osnovi Zakonske odredbe o obrani naroda i države od 17. travnja hitno suditi osumnjičenim Srbima za teški politički zločin u Hrvatskom Blagaju. Sutradan ujutro petorica karlovačkih pravnika otišla je u Blagaj gdje su našli mnoštvo uhapšenih i navodno osumnjičenih ljudi, koji su već bili "u žalosnom stanju, prebijeni i očigledno mučeni". Istražni sudac Nikola Lasić ponovio je pred Sudom mišljenje da nema nikakvih dokaza o počiniteljima ni o politički motiviranom zločinu i ostao je kod svojeg izvještaja o "grabežnom umorstvu nepoznatih počinitelja". Predstavnik Ravnateljstva za javni red i sigurnost Ivica Šarić zahtijevao je od Suda da odmah utvrdi politički motiviranu pobunu Srba, a njegova će služba naknadno izraditi elaborat s dokaznim materijalom. Iako su svi članovi Suda bili već provjereni suradnici ili simpatizeri nove ustaške vlasti, nakon kraćeg su vijećanja odlučili odgoditi raspravu dok se ne prikupe dokazi i već u 10 sati prije podne bili su na putu za Karlovac.

Međutim, Dido Kvaternik nije trpio nikakve odgode. Već istog dana, 7. svibnja navečer, njegov prijatelj iz emigracije Vlado Singer, u svojstvu predstojnika osobnog odjela Glavnog ustaškog stana, sastavlja novi Izvanredni narodni sud, koji u Hrvatskom Blagaju neće odgađati raspravu, već "suditi ustaški". Ujutro, 8. svibnja, ministar Puk potpisao je odluku o novom sastavu Suda te su se njegovi članovi istoga dana našli u blagajskoj školi. Preslušali su više desetaka ljudi za koje je bilo podataka da su politički aktivni ili bilo na koji drugi način istaknuti: jedan svećenik, bivši predsjednik općine, aktivisti prorežimske stranke, navodni članovi četničkog udruženja, prononsirani komunisti. Napokon su 9. svibnja poslije podne 32 osumnjičenika osudili na smrt strijeljanjem "zbog pokušaja četničkog ustanka protiv NDH i ubojstva hrvatske obitelji Mravunac". Za preostalih blizu 500 uhićenih sud je konstatirao da nema dokaza za presudu.

Šarić i Luburić bili su krajnje nezadovoljni odlukama Suda koje su, prema njihovu mišljenju, bile manjkave. Kad je predvečer 9. svibnja ispraćao suce, Luburić je pred svjedocima izjavio da "nisu sudili ustaški", da bi i njima (tj. sucima) trebalo "ustaški suditi" i da će sad on sam morati "obaviti posao", što su njegovi ljudi ubrzo i učinili.[17]

Dakle, kako bi se izbjegle bilo kakve nejasnoće u postupanju prijekih sudova, kako bi oni odsada „sudili ustaški", uredba od 17. svibnja utvrđuje taksativno za koja će se djela na prijekim sudovima suditi, odnosno što će se i na koji način preuzeti odredba Krivičnog zakonika proglašenog 27. siječnja 1929. godine.[18] Dakle, odredbom od 17. svibnja preuzimaju se formulacije iz 12 godina starog jugoslavenskog zakona i to: kažnjava se osoba „u gomili koja učini nasilje prema licima ili stvari ošteti ili opljačka" (čl. 154), za ubojstvo s predumišljajem ili svirepo ubojstvo (čl. 167, odredba 1 i 2), zbog paljevine (188 i 189), zbog detoniranja „rasprskavajuće naprave" (191), zbog činjenja „opšte opasne radnje" (201), zbog dovođenja „u opasnost saobraćaja" ili njegova „ometanja" ili „sprečavanja" (206, 207-1 i 209), za razbojništvo ili iznudu (326-328). Međutim, dok se

1929. ta djela kažnjavaju vrlo različitim kaznama, od općeg naputka da se „kažnjava robijom“ do preciznijeg propisivanja kazne od „najmanje tri godine“, pa sve do „večite robije“ i, najrjeđe, smrtne kazne, odredbama od 17. svibnja 1941. za sva se ta djela bez razlike propisuje smrtna kazna te je, osim toga, propisano da se postupci provode pred prijekim sudovima. Nasuprot tome, sudski su se postupci 1929. i kasnijih godina provodili po sudskom postupku koji je sadržavao barem neke od elemenata legitimnosti. Vrlo je karakteristično da su vlasti NDH spremno preuzimale članke 167, 201. i 207. zakona iz 1929. godine, ali su iz njih ispuštane odredbe o djelu „na mah“ ili „iz nehata“, očigledno kako bi suce na prijekim sudovima lišile mogućnosti ili potrebe da se detaljnije bave kvalifikacijom djela za koja su sudili i da eventualno trebaju razmišljati o ublažavanju kazne.

Nova faza u radikalizaciji zakonske regulative događa se potkraj lipnja, u danima po napadu Reicha na SSSR (22. lipnja), prvih masovnih hapšenja i deportacija Židova i priprema za masovno iseljavanje Srba (u Zagrebu 5. srpnja, u drugim dijelovima NDH 10. i 11. srpnja): u zakonskoj odredbi o dopuni odredbi o Pokretnom prijekom sudu od 24. lipnja 1941.[19] odredbe po kojima se na prijekom sudu moglo suditi proširene za ona djela koja su se u zakonu iz 1929. nazivala „djelima protiv kralja i države“ (čl. od 91. do 98a. Krivičnog zakona iz 1929). Preuzete su i neke druge odredbe iz 1929. godine: onoga „ko javno izlaže poruzi ili prezrenju Vladaoca, njegova prava, zakoniti red nasleđa ili postojeći oblik vladavine“ (čl. 100) „vređa Kralja“, njegovu obitelj i najbliže suradnike (čl. 307) po zakonu iz 1929. bila je predviđena kazna „do tri godine zatvora“ ili „najmanje dva meseca“, a po odredbama iz lipnja 1941. za sve je te prijestupe bila predviđena smrtna kazna. Iako odredba iz 1941. detaljnije ne obrazlaže, očigledno su se odredbe o sankcioniranju „poruge ili prezrenja Vladaoca“, „vređanju Kralja“ i njegove okoline, itd., sada odnosile na Poglavnika i vrh ustaškog režima.

Odredbom od 24. lipnja NDH je preuzela i drugu alineju čl. 307. po kojoj se sudilo i onoga „ko javno izlaže poruzi ili prezrenju zakonom priznate pravne ustanove: porodicu, brak i svojinu“, ali, ustaški je režim i za ta djela odredio kaznu smrti. Na prijekom je sudu trebalo suditi i zbog „nanošenja povrede tela i zdravlja ili zlostavljanja državnog službenika“ (čl. 128 iz 1929. godine).

Kako su se sve te odredbe mogle vrlo arbitrarno tumačiti (jer što to znači „javno izlagati poruzi ili prezrenju porodicu, brak i svojinu“?), a kasnija iskustva govore da se i jesu arbitrarno tumačile, to znači da je i po zakonskoj osnovi nakon 24. lipnja 1941. praktički svatko mogao doći pred prijeki sud i biti osuđen.

Pedantni Mirko Puk i njegovi suradnici su 17. svibnja predvidjeli da se na prijekim sudovima sudi i za neka djela iz čl. 209 zakona iz 1929. godine. Kako su ti 12 godina stari zakonski članci predviđali i nehatni oblik krivnje, zakonskom odredbom od 24. lipnja Puk i suradnici utvrdili su da se nehat na prijekim sudovima ne uvažava. Da li se radilo o previdu koji je učinjen 17. svibnja, pa ga se to 24. lipnja željelo (moralo) ispraviti, ili se planirano pooštravalo zakonske odredbe, ostaje nejasno.

Sljedećih dana Puk u vehementnom ritmu nastavlja nadopunjavati odredbe o prijekim sudovima – tekstom objavljenim 26. lipnja utvrđeno je da se na prijekim sudovima može suditi i za falsificiranje taksenih, poštanskih ili trošarinskih maraka ili „za njihovo preinačivanje da mu da izgled veće vrednosti“ (čl. 225 zakona iz 1929. godine),[20] a samo dan kasnije i za pravljenje drugih falsifikata, uključujući dokumente te za falsificiranje novca. Dakle, i za ova djela sada se predviđa smrtna kazna, što je najveće pooštrenje u odnosu na zakon iz 1929. godine, koji je za neka od ovih djela predvidio tromjesečni zatvor ili samo novčanu kaznu (čl. 225-241).[21] To je značilo da je za bilo koje kazneno djelo iz Kaznenog zakona iz 1929. bilo od lipnja 1941. moguće izricanje smrtne kazne.[22]

Ministar Puk tih dana potpisuje i odredbu o sucima u kojoj strogo legalistički normira proceduru njihova izbora te predviđa da svi izabrani moraju imati sudačko iskustvo.[23] Dakle, kako imati nužno sudačko iskustvo, a istovremeno ne „surađivati“ s dotadašnjim jugoslavenskim režimom (ma što izraz „suradnja“ značila), kada se sudačko iskustvo moglo u prethodne 23 godine steći samo u jugoslavenskom monarhističkom pravosuđu? Bilo je vjerojatno vrlo malo onih koji su izašli iz državne službe 1918. te i 1941. bili u snazi da u nju, kao apsolutno podobni, opet uđu (jedan od rijetkih primjera tome je vojskovođa Slavko Kvaternik). Pod kakvim su pritiskom bili neki od tih ljudi svjedoči i slučaj istaknutog odvjetnika, jugoslavenskog ministra trgovine i predsjednika Senata Želimira-Željka Mažuranića (1882. – 1941.), koji se ubio 6. srpnja, u jeku deportacija Židova i Srba. Prema riječima španjolskoga konzula Álvara Silvele de la Viesca y Casadó odlučio se na taj čin jer „Pavelić i suradnici ne primaju sve one koji su, premda

oduvijek istaknuti Hrvati, u prošlosti bili na važnim položajima i vezani uz jugoslavensku zajednicu".[24] Puk je bio inteligentan i vješt pravnik te je znao da situacije u kojima režim može arbitrarno odlučivati o nečijoj sudbini stvara i idealnu situaciju u kojoj će dotični postati poslušnik bez ostatka.

Vlasti su rado upošljavale ljude iz bivšeg režima – za ravnatelja Redarstvenog ravnateljstva za grad Zagreb već je potkraj travnja postavljen Marijan Nikšić, koji je od 1928. radio u policijskom aparatu Kraljevine Jugoslavije, ali se od 1938. već izjašnjavao za hrvatsku opoziciju te je nakon uspostave Banovine Hrvatske 1939. postao šef policije u Šibeniku i potajno iskazivao simpatije za ustaški pokret.[25] Nikšić je 8. svibnja potpisao odredbe o iseljavanju Židova i Srba iz sjevernih dijelova grada i o ograničenju njihova kretanja po gradu.[26] U zagrebačkom Redarstvenom ravnateljstvu za židovska je pitanja bio nadležan viši redarstveni savjetnik dr. Ivan Britvić, također dugogodišnji policijski službenik u Kraljevini Jugoslaviji, koji je, baš kao i Nikšić, od 1938. počeo iskazivati sklonosti prema nacionalno orijentiranoj hrvatskoj opoziciji. Odmah je u travnju 1941. postao viši savjetnik, zatim i predstojnik Političkog odsjeka u Redarstvenom ravnateljstvu za grad Zagreb,[27] pa je s tog položaja pokrenuo prikupljanje kontribucije.[28] Po svemu sudeći, međutim, Eugen Dido Kvaternik nije imao dovoljno povjerenja u ljude iz starog policijskog aparata, pa je vrlo brzo počeo stvarati paralelnu policiju – Ustaško redarstvo.[29]

Da se vratimo stvaranju zakonske regulative: dakle, početkom srpnja, kada su učestali masovni ustaški zločini, a stanje u državi postajalo sve nestabilnije, ministru Puku više nisu bile dovoljne odredbe šestojanuarskog zakona iz 1929. godine. Prvo je 5. srpnja proširio moguće stavljanje pred prijeki sud i na one „koji pisanjem, tiskanjem, izdavanjem ili širenjem knjiga, novina, proglasa, letaka ili slika ili na bilo koji drugi način vrše promičbu ili ide za tim, da stvori uvjerenje ili raspoloženje kod drugih, da se neki dio NDH odcijepi iz cjeline, ili kao samostalna država, ili da se spoji s kojom drugom državom, ili da se promijeni današnje državno uređenje, ili da se promijeni politički ili društveni poredak u državi, ili da se uguši ustaški pokret". Nije jasno što to znači „promičba da se neki dio NDH odcijepi iz cjeline" i slične, osim što se pod te odredbe mogao podvesti defetizam Dalmatinaca i Primoraca kada su shvatili što su donijeli Rimski ugovori. Osim toga, trebalo je suditi i onome koji „pisanjem, tiskanjem ili širenjem letaka, slika, proglasa ili novina, ili inače iznosi ili pronosi lažne tvrdnje s namjerom, da izvrgne ruglu ili preziru državne ustanove ili društveni poredak u državi ili ustaški pokret ili postrojbe..." kao i onima „koji drže kod sebe letak, knjigu ili novine, koje svojim sadržajem vrše promičbu komunizma ili koje sadržavaju kakvo drugo kažnjivo djelo proti obstanku države ili njezinu uređenju... proti Poglavniku ili ustaškom pokretu".[30]

MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH POSLOVA

OGLAS

Uslijed učestalih komunističkih agitacija i djela sabotaže u Karlovcu i okolici povedenom redarstvenom istragom ustanovljeni su počinitelji.

Pokretni prijeki sud nakon provedene rasprave ustanovivši krivnju optuženih osudio je danas na kazan smrti strijeljanjem:

Milana Vidovića, pravoslavne vjere, 21 god. star
Berta Turza, protestantske vjere, 22 god. stara
Solidara Pišković, rimokatoličke vjere, 22 god. star
Josipa Milašinčića, rimokatoličke vjere, 26 god. star
Josipa Bukvića, rimokatoličke vjere, 28 god. star
Ristu Konstantinovića, pravoslavne vjere, 35 god. star
Matu Jakšića, pravoslavne vjere, 41 god. star

Smrtna kazna izvršena je u zakonski odredjenom roku nakon proglašenja.

Ministarstvo Unutrašnjih Poslova.

Karlovac, 7. kolovoza 1941. Broj 17239-41.

Sl. 2. *Oglas o izvršenoj smrtnoj kazni nad skupinom karlovačkih komunista 7. kolovoza 1941.*

U međuvremenu je, 4. srpnja ili nekoliko dana kasnije, preko radio-stanice koju su izradili braća Josip i Stjepan Engel u Tuškanovoj ulici u Zagrebu navodno objavljen proglas CK KPJ "narodima Jugoslavije na oružani ustanak". Bez obzira što je čujnost te radiostanice bila vrlo mala i što ju je vjerojatno vrlo malo ljudi moglo čuti, nema sumnje da su ustaške policijske i obavještajne službe čule poziv, ali barem prvih dana nisu znale otkuda je on odaslan, niti tko ga je poslao. Po svemu sudeći, dugo vremena nisu uopće sumnjičile Engelove za komunističku djelatnost i rad na radio-stanici, ako su uopće ikada saznali što su Engelovi radili. Naime, braća Engel su ubrzo pohapšeni i deportirani u Jasenovac te su tako podijeli sudbinu mnogih zagrebačkih Židova, koji su tih tjedana masovno hapšeni i deportirani.[31] Pa ipak, čini se da su upravo zbog poziva koji su odaslani s radio-stanice Engelovih (jer podataka o emitiranju drugih

radio-stanica nema) 10. srpnja Puk i Pavelić potpisali novo proširenje uredbe – naime, prijekim sudom prijetilo se onima koji „slušaju vijesti krugovalnih postaja“ iz neprijateljskih država ili su „neprijateljske nastrojene prema postojećem poretku u NDH“, onima koji „izrađuju krugovalne postaje“.[32]

Puku je stalno bilo na pameti da svom poslu da legitimitet, drugim riječima, i da naglasi pravni kontinuitet. Tako je 12. srpnja zajedno s Pavelićem potpisao novu "zakonsku odredbu o promjenama u kaznenom zakonu iz 1929. godine" kojom je odredio da za špijuniranje vojnih postrojenja, ekonomsku špijunažu, davanje informacija strancima (zakonski članci 109, 110, 114), umjesto "strogog zatvora", "zatvora od najmanje godinu dana" ili dužih kazni, svugdje dolazi riječ "smrću".[33] Potom su 1. kolovoza zakonskom odredbom pojašnjene okolnosti pod kojima se može doći na prijeki sud zbog "uvrede i klevete".[34]

Kako se do polovice rujna opskrba živežnim namirnicama dramatično pogoršala, tako su 22. rujna Pavelić, Puk i Žanić potpisali novu "Zakonsku odredbu o proširenju nadležnosti priekog suda i pokretnog priekog suda“ koja izrijekom određuje da će se pred taj sud staviti „proizvoditelj... koji na propisani način ne preda viškove pšenice... mlinar... pekar... trgovac“, potom „mesar, kobasičar i suvičar koji prodaje meso, mast, slaninu ili mesne proizvode uz višu cienu, nego li je određena“ te time "oteščava svojim poslovanjem redovitu ili urednu opskrbu pučanstva“. Popis potencijalnih zločinaca time se ne iscrpljuje, jer su se na prijekom sudu po raznim osnovama mogli naći i razni državni službenici i mnogi drugi. U završnim člancima odredbe od 22. rujna zaključuje se da će „pred prieki sud odnosno pred pokretni prieki sud biti stavljen svatko tko na bilo koji način povriedi ili ugrozi gospodarske životne probitke hrvatskoga naroda ili družtvovnoga poredka, pa makar djelo ostalo u pokušaju“ te i onaj „koji potiče, navodi ili pomaže izvršenje kojeg kažnjivog djela, predviđenog u ovoj zakonskoj odredbi“.[35] Upadljiva je sličnost ovog članka s dijelom „Zakonske odredbe za obranu naroda i države“ koju je Pavelić potpisao 17. travnja („tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskoga naroda ili na bilo koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo u pokušaju...“), samo je tekst ispisan korijenskim pravopisom te je internacionalizam „interes“ zamijenjen riječju „probitak“. Naposljetku, zaključuje se kako „za sva kažnjiva djela, navedena u ovoj odredbi, određuje ... kazna smrti strijeljanjem“. Bilo je to već izričito naglašeno i u Pavelićevu proglasu od 17. travnja, kao i u drugim odredbama u kasnijim mjesecima, ali je režim očigledno želio iskazati svoju odlučnost da sve eventualne prekršitelje zakona primjerno kazni, pa je tekst ove zakonske odredbe ponavljao.

Sve u svemu, kako je vješti pravnik Mirko Puk neki puta nejasno formulirao kaznena djela zbog kojih se moglo ići pred prijeki sud, broj onih koji su se na njemu mogli naći bio je iznimno velik – očigledno je to mogao biti svatko zbog neke kritičke riječi, zbog toga što je slučajno ili namjerno zadržao neku nepodobnu tiskovinu, zbog držanja neke robe.

Prijeki sudovi i pokretni prijeki sudovi bili su osnivani onim redom kako je to nalagala situacija – za područje sudbenog stola u Zagrebu i Gospiću 27. svibnja, jer su i Zagreb, a i Lika, bili u centru pažnje (masovne deportacije i zločini počeli su upravo u Zagrebu i Lici). U Petrinji je prijeki sud osnovan 3. lipnja, u Tuzli 7. lipnja, u Bihaću 17. lipnja, u Osijeku 26. lipnja, itd.[36] Za područje srednje Bosne, dakle za prostor „od Bihaća preko Dervente sve do Sarajeva“ prijeki je sud osnovan 14. srpnja.[37] Za područje Sanskog zdruga osnovan je 4. kolovoza, baš u danima kada se na širem prostoru rasplamsao ustanak.[38]

Potvrda da su prijeki sudovi osnivani u skladu s procjenom koliko bi potencijalnih ili stvarnih neprijatelja moglo doći pred njih, jest i dopis Bahrije Kadića, velikog župana Velike župe Pliva i Rama koji 4. rujna traži uspostavu prijekoga suda na području svoje velike župe.[39] Kako je to doba kada se na tom području ustanak razmahao, očigledno je izvođenje pred prijeki sud bila procedura po kojoj se on želio obračunati s uhvaćenim ustanicima.

Potkraj kolovoza je izmijenjena odredba kaznenog zakona iz 1929. po kojoj se smrtna kazna trebala izvršavati strijeljanjem, a ne kao u kraljevskoj Jugoslaviji, vješanjem.[40] Iako su i ustaše izvršavale kaznu smrti vješanjem, uobičajenije je bilo strijeljanje koje je, uostalom, i određeno kao način izvršenja kazne već odredbom o osnivanju izvanrednih narodnih sudova od 17. travnja. Opet je perfekcionistički organizirani pravnik Mirko Puk želio imati pokriće za notornu činjenicu: strijeljanje je bilo lakše izvesti – na bilo kojem mjestu, dok je za vješanje trebalo izgraditi vješala, što se nije moglo učiniti ni brzo ni jednostavno.

U prosincu je ipak donesena zakonska odredba kojom "u lakšim slučajevima može prieki sud umjesto

smrtne kazne izreći kaznu tamnice najmanje od tri godine". Na prvi pogled, čini se da se radi o ublažavanju sustava terora, ali su i takvi "trogodišnjaci" bili su deportirani u logore i tamo mnogi bili ubijani.[41] Štoviše, izgleda da su neki od njih bili prvi koji su likvidirani, kako ne bi mogli doživjeti dan oslobađanja – primjerice, navodno je u lipnju 1942. godine stigao u Jasenovac transport od oko 300 "trogodišnjaka" koji su odmah otpremljeni na Gradinu, "gdje su ih Cigani pobili".[42] Dana 22. i 23. kolovoza iste godine u Staru Gradišku stigle su "trogodišnjakinje", između njih i Zagrepčanke Margareta i Stela Berger, te su, po svemu sudeći, ubijene isti dan.[43]

U početku je najviše žrtava prijekih sudova bilo baš među Židovima i Srbima kako bi se zaštitili "čast i interes hrvatskog naroda", ali su pred prijeke sudove ubrzo, a naročito od početka srpnja (pošto su 5. i 7. srpnja objavljene nove zakonske odredbe) počeli dolaziti i svi oni koji su izražavali nezadovoljstvo ustaškim režimom ili su bili osumnjičeni da su pripadnici komunističkih grupa. Dokumentacija sačuvana pri Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja odnosi se samo na slučajeve koji nisu odmah "rješavani", ili na one koji su na različite načine dospjeli u postupak pomilovanja. Takvih ima više od stotinu, ali su uglavnom iz kasnijih godina, a ne iz 1941. godine.[44]

Donošenje zakonskih odredbi koje su *de facto* legalizirale uspostavu sustava terora bilo je samo jedan od procesa koji su direktno pridonijeli razbuktavanju ratne tragedije na hrvatskom i širem jugoslavenskom prostoru, kao i društvenom i ekonomskom slomu koji se dogodio u sljedećim mjesecima. Bez poznavanja tog elementa u kompliciranim zbivanjima 1941. godine, bilo bi ta vremena teško shvatiti u njihovoj cjelovitosti.

[1] U Grubišnom Polju i okolici uhapšeno je 26/27. travnja 1941. godine 530 Srba i odvedeno u logor Danica kod Koprivnice, potom u gospićki sustav logora, pa do Stare Gradiške i Jasenovca, odakle se malo tko vratio. Takav slijed događaja, uključujući i broj uhićenih i deportiranih, potvrđuju narednih tjedana i mjeseci brojni dokumenti koje izdaju državna tijela NDH – npr., iz Porezne uprave Grubišno Polje u Zagreb javlja se da je "27. travnja Dušan Čupović odveden u nepoznatom pravcu zajedno s još 500 uhapšenih pravoslavaca iz Grubišnog Polja" (HDA, fond 215, MDR, Opći odjel, 21366/1941). Početkom svibnja, u samo dvije noći, na mnogim mjestima u Hrvatskoj i BiH ubijene su prve grupe Srba. U Banjoj Luci 4. i 5. svibnja uhapšena su petnaestorica bogatijih odnosno „uglednijih" Srba, među njima i banjolučki episkop Platon Jovanović koji je potom ubijen i bačen u Vrbas. U Glini je iste noći uhapšena skupina učitelja, pravoslavnih svećenika i bivših podoficira te su otpremljeni u nepoznatom pravcu i zauvijek nestali, kao žrtve prvoga grupnog ubojstva u tome kraju. U Lici je glasovita Macolina jama progutala prvih 26 žrtava, prve srpske uhićenike iz Gračaca i okolice. Tih su dana dvije ustaške kolone iz Petrinje haračile po srpskim selima Banije i izvršile prva javna smaknuća nekoliko viđenijih seljaka. Tog istog, 5. svibnja, dogodila su se i prva ubojstva u Zagrebu. U noći od 5. na 6. svibnja u Karlovcu ubijena su tri Srbina, od kojih je jedan bio ugledni odvjetnik Milan Vujičić, istaknuti član SDK-a i promotor suradnje s Hrvatima, po supruzi Hrvatici rodbinski povezan s osobama u vrhu vlasti.

Sinkroniziranost nasilja, očigledno dirigiranog iz jednoga centra, objašnjava datum: prema pravoslavnom kalendaru, 6. svibnja je Đurđevdan, a prema poznatoj je uzrečici iz srpske tradicije "Đurđev danak – hajdučki sastanak", tradicionalno su, već stoljećima, oko toga dana, kako je postajalo toplije, hajduci kretali u šumu, a četnici odlazili u četovanje (to je, istovremeno, bila u doba monarhističke Jugoslavije državna manifestacija). Dido Kvaternik i Pavelić nisu se bojali da bi se neki Srbi na Đurđevdan zaista negdje mogli hajdučki sastajati, već je datum prvih ubijanja odabran kao simbolički, najpogodniji za demonstraciju sile i utjerivanje straha u lokalne srpske zajednice koje pogibijom svojih vodećih ljudi ostaju zbunjene i obezglavljene. Dio razloga zbog kojih nakon likvidacija u svibnju i kasnije ne izbija pobuna, pa čak nema ni šireg nezadovoljstva leži vjerojatno dijelom i u činjenici da se o ubojstvima u udaljenim krajevima saznavalo vrlo sporo, a da je jedan dio onih koji su odvođeni pojedinačno ili u malim grupama često „narodu bio ne simpatičan".

Tog istoga dana, 6. svibnja, u Hrvatskom Blagaju (nedaleko Slunja) nepoznate su osobe ubile jednog mlinara hrvatske nacionalnosti i četiri člana njegove obitelji. Tri dana kasnije uslijedio je masovni pokolj oko 400 srpskih seljaka iz obližnjeg sela Veljuna i okolice te 13. svibnja ubojstvo najmanje 260 Srba u Glini za koje već nije bilo ni nekog neposrednog povoda. Taj je zločin bio povod nadbiskupu Stepincu da u pismu Paveliću prvi put izrazi negodovanje zbog takvih ustaških nedjela; vidi, opširno, Slavko GOLDSTEIN, *1941. godina koja se vraća*, Zagreb 2007., 85–113; Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918–2008.*, Zagreb 2008., 264–265; Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac,* Zagreb 2018., 43–60.

[2] I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918–2008.*, 253. i d.; vidi i Ivo GOLDSTEIN, „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine", u: *Vojetov zbornik*, Ljubljana 2006., 595–605.

[3] Nikolina SRPAK, Kazneno pravo u doba NDH 1941.-1945., *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* (Zagreb), vol. 13, br. 2006., 1117–1144, 1118.

[4] Siniša LAJNERT, „Ustroj Hrvatskih državnih željeznica (1941. – 1945.)“, *Arhivski vjesnik* 46, Zagreb 2003., 103–104.

[5] Nikica BARIĆ, "Šibenik pod upravom NDH", u: *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića*, Zagreb 2005., 73–102.

[6] Narodne novine, Zagreb, 16. IV. 1941.

[7] O značenju termina *Volksgemeinschaft*, koji svoj ustaški pandan nalazi u terminu *narodna zajednica*, vidi, Ivo GOLDSTEIN i Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001., 5.

[8] Richard J. EVANS, *The Third Reich in Power,* New York 2005., 68–80; Richard J. EVANS,, *The Third Reich at War,* New York 2008., 514.

[9] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, god. I, ur. J. Junašević i M. Šantek, Zagreb 1942., 15; *Hrvatski narod,* Zagreb, 18. IV. 1941.; *Ustaša, Dokumenti o ustaškom pokretu*, prir. P. Požar, Zagreb 1995., 149; Mirko PERŠEN, *Ustaški logori*, Zagreb 1990., 28.

[10] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 62, 69; Narodne novine, Zagreb, 8. V. i 10. V. 1941.

[11] *Narodne novine,* Zagreb, 30. IV. 1941.; I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, na raznim mj.

[12] N. SRPAK, *Kazneno pravo u doba NDH,* 1118.

[13] I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918–2008*., 8.

[14] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 53–55; Narodne novine, Zagreb, 3. V. 1941.; Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 9. II. 1929., 165.

[15] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 54; Narodne novine, Zagreb, 3. V. 1941.

[16] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 104, 114; Narodne novine, Zagreb, 20. i 24. V. 1941.; *Ustaša, Dokumenti*, 182-183; Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 1, Beograd –Jasenovac 1986., 50–51; Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH 1941–1945*, Zagreb 1977., 159–160; Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest NDH, kratak pregled*, Zagreb 1994., 155–157.

[17] Vidi, opširno, Slavko GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća*, 97–104.

[18] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 104; Narodne novine, Zagreb, 17. V. 1941.; Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 9. II. 1929., 157–186.

[19] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 196–197; Narodne novine, Zagreb, 24. VI. 1941.

[20] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 213–214; Narodne novine, Zagreb, 26. VI. 1941.

[21] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 217; Narodne novine, Zagreb, 27. VI. 1941.

[22] N. SRPAK, *Kazneno pravo u doba NDH,* 1132.

[23] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 117–119; Narodne novine, Zagreb, 26. V. 1941.

[24] Karlo BUDOR, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska,* zbornik dokumenata, Zagreb 2013., 62.

[25] *Tko je tko u NDH*, 296–297.

[26] *Hrvatski narod,* Zagreb, 9. V. 1941; vidi i I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 198.

[27] HDA, Obrađena i mikrosnimljena dokumentacija 301990, 1-2.

[28] I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 162–172.

[29] Leopold KOBSA, „O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora u tzv. NDH“, u *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji,* zbornik radova, sv. II, Zagreb 1971., 247.

[30] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 247; Narodne novine, Zagreb, 5. VII. 1941.; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH,* 161–162; Mirko PERŠEN, *Ustaški logori,* 29–30.

[31] Priča nije sasvim uvjerljiva i očigledno ju je poslijeratna komunistička historiografija predimenzionirala. Naime, sastanak užeg sastava Politbiroa CK KPJ na kojem je donesen zaključak o pokretanju ustanka završio je 4. srpnja u 6 sati navečer u Beogradu, a proglas je napisan tek poslije toga (V. Dedijer, *Dnevnik*, prvi deo, Beograd 1945., 22). Stoga je sasvim nemoguće da su taj "poziv na ustanak" Engelovi mogli čitati već 4. srpnja. Vjerojatno su čitali neki raniji proglas CK ili su "poziv na ustanak" čitali tek koji dan kasnije. Vidi i Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 252, RUR, Ž. odsj., 27754; Jevrejski historijski muzej u Beogradu (JIM), fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/1-67; Đ. Pavlović, „Narodni heroj Josip Engl, tvorac prve tajne radiostanice za NOB“, u: *Jevrejski almanah* 1957/8., Beograd 1958., 122–128; cjelovito; I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 517.

[32] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 255–256; Narodne novine, Zagreb, 10. VII. 1941.

[33] Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 9. II. 1929., 165–166; Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 259; Narodne novine, Zagreb, 12. VII. 1941.

[34] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 338; Narodne novine, Zagreb, 1. VIII. 1941.; vidi i Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 9. II. 1929., 179–180.

[35] Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941., svezak I, 640-642; Narodne novine, Zagreb, 23. IX. 1941.

[36] Zakoni, zakonske odredbe, naredbe NDH, II, Zagreb 1941., 3, 4, 60, 171, 199, 297-298; Narodne novine, Zagreb, 27. V., 4. VI. 1941.

[37] Zakoni, zakonske odredbe, naredbe NDH, III, Zagreb 1941., 171–172; Narodne novine, Zagreb, 15. VII. 1941.

[38] Arhiv Historijskog muzeja BiH (AHMBiH), NDH, GU, 762.

[39] HDA, fond MUP NDH, br. 223, kut. 27, Predsjednički ured, br. 29302, god. 1941.

[40] Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 9. II. 1929., 159; Zbornik zakona i naredaba NDH, god. 1941,, svezak I, 482; Zakoni, zakonske odredbe, naredbe NDH, V, Zagreb 1941., 77; Narodne novine, Zagreb, 26. VIII. 1941; vidi i N. SRPAK, *Kazneno pravo u doba NDH,* 1120..

[41] Narodne novine, Zagreb, 13. XII. 1941.; Zakoni, zakonske odredbe, naredbe NDH, I, Zagreb 1941., 1038.

[42] HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 11, 774; vidi i svjedočenje Gabrijela Wintera, u: A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 3, Beograd *;* Jasenovac, 1987., 227.

[43] Svjedočenje dr. Teodora Grünera (1913–2016), vidi i I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 321; I. GOLDSTEIN, *Jasenovac*, 229–231.

[44] HDA, fond 218, MPB NDH, Odjel za pravosuđe, kut. 417–419.

2.

GLINA 1941: PARADIGMA POLITIKE UNIŠTENJA SRBA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Milan Koljanin

UDK: 323.12(497.5=163.41):341.34-058.65(497.5 Glina)"1941"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► U radu su predstavljene osnove politike i prakse Nezavisne Države Hrvatske na stvaranju etnički homogene države na tradiciji ekstremnog hrvatskog nacionalizma i ideoloških principa „novog evropskog poretka". Na osnovu izvora različite provenijencije i istoriografske literature prikazano je ostvarivanje politike uništenja Srba pre svega na području Gline i Vrginmosta gde je ta politika već sredinom 1941. u velikoj meri sprovedena. U središtu analize su masovni pokolji u Glini, napose u glinskoj pravoslavnoj crkvi Rođenja Presvete Bogorodice i propitivanje ključnih činjenica vezanih za ove događaje. *Modus operandi* u sprovođenju politike uništenja je bila i nasilna konverzija pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru. Analizovana je i recepcija ovih pokolja i njihov uticaj na političke događaje, na ustanički pokret, na javnost i na memorijalizaciju.

Summary ► The article presents basic policies and practices of the Independent State of Croatia which had the goal of creating ethnically homogeneous state based on the tradition of extreme Croatian nationalism and ideological principles of the New European Order. On the basis of sources of various provenance and literature in historiography, the article shows realization of the policy of destruction of Serbs, primarily in the area of Glina and Vrginmost, where that policy was mostly carried out already in mid-1941. Massacres in Glina, in particular in the Orthodox Church of the Nativity of the Most Holy Mother of God, and questioning of crucial facts related to those events, are at the centre of this analysis. Forcible conversion of the Orthodox Serbs to Roman Catholicism had also been the *modus operandi* in the implementation of the politics of destruction. Reception of these massacres and their influence on political events, insurrectionary movement, on the public, and on memorialization, are also analysed.

Ključne riječi ► ekstremni hrvatski nacionalizam, ustaše, Nezavisna Država Hrvatska, Srbi, uništenje, Rimokatolička crkva, Glina, pravoslavna crkva, ustanak, memorijalizacija.
Key words ► extreme Croatian nationalism, Ustasha, Independent State of Croatia, Serbs, extermination, Roman Catholic Church, Glina, Orthodox Church, insurgency/uprising, memorialisation.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.17

Agresijom osovinskih sila Nemačke i Italije, kojima su se pridružile Mađarska i Bugarska, aprila 1941. uništena je jugoslovenska država, ali ne i njen međunarodno-pravni subjektivitet. Delovi njene teritorije su pripojeni susednim državama, a u umanjenoj Srbiji je uspostavljena nemačka vojna uprava. Brzi prodor nemačkih trupa, angažovanje predstavnika nemačke vlade i delovanje ustaške organizacije u zemlji su omogućili da 10. aprila 1941. bude proglašena Nezavisna Država Hrvatska. Time su stvoreni preduslovi za ostvarenje političkog programa ekstremnog hrvatskog nacionalizma, koji je artikulisala ustaška organizacija. U različitoj formi delovi jugoslovenske države, kao i novostvorena velika ustaška hrvatska država, su uključeni u „novi evropski poredak". To je bio politički i ideološki koncept zasnovan na idejama nemačke tradicionalne nacionalističke desnice o dominaciji Velike Nemačke u Evropi. Međutim, nacionalsocijalistički "novi evropski poredak" nije bio samo klasična imperijalistička hegemonija i uspostavljanje nemačkog "velikog privrednog

prostora". Iznad svega se radilo o potpunom preuređenje evropskog kontinenta na ideološkoj, rasističkoj hijerarhiji "rasa" i naroda sa nemačkim narodom kao vladajućim.[1] U tom političkom okviru i na toj ideološkoj osnovi je delovala ustaška hrvatska država, usklađujući ih sa sopstvenim prioritetima.

USTAŠKA DRŽAVA I NJENO DELOVANJE

Odmah pošto je 10. aprila 1941. na zagrebačkoj radio-stanici Slavko Kvaternik pročitao proglas o uspostavljanju NDH, pročitana je izjava vođe Hrvatske seljačke stranke i potpredsednika jugoslovenske vlade Vladka Mačeka. U njoj je naveo da je vođa nacionalističkog pokreta u zemlji Slavko Kvaternik proglasio „slobodnu i nezavisnu državu na cjelokupnom historijskom i geografskom području Hrvatske, te preuzeo vlast." Zatim je pozvao „sav hrvatski narod" da se pokorava novoj vlasti i da pristalice HSS na upravnim položajima „iskreno surađuju s novom narodnom vladom".[2] Mačekov poziv je omogućio da novi režim odmah počne da deluje bez dana bezvlašća, ali ne i na područjima koja nisu bila obuhvaćena Banovinom Hrvatskom [3]. Nova vlast se u potpunosti oslonila na jedinice Hrvatske seljačke i Građanske zaštite, koje su u Zagrebu brojale 4.000 ljudi. Ove jedinice su se posle proglašenja NDH pojavile kao njena oružana snaga što se ispoljilo najviše u razoružavanju pripadnika jugoslovenske vojske, zauzimanja administrativnih ustanova i vojnih komandi.[4] U razoružavanju pripadnika jugoslovenske vojske su učesvovali i pripadnici lokalnih ustaških organizacija.[5] „Vrhovni zapovednik cjelokupne Hrvatske oružane sile" Slavko Kvaternik je naredbom od 19. aprila 1941. izrazio zahvalnost Hrvatskoj seljačkoj i Građanskoj zaštiti i u znak priznanja ih preimenovao u Hrvatske zaštitne lovce.[6] Posle proglašenja NDH, vlast su preuzimali ustaški poverenici, među kojima su bili i rimokatolički sveštenici. U slunjskom kotaru (srezu) ustaški poverenik je bio župnik Ivan Nikšić, u kotaru Novi Vinodolski Aleksandar Zoričić.[7] Ustaški poverenik u opštini Jabukovac je bio fra Častimir Herman, gvardijan franjevačkog samostana u Čuntiću, koji je i do rata bio jedan od centara ustaškog pokreta na Baniji.[8]

Po svom ideološkom profilu i političkoj praksi NDH je bila bliža nemačkom nacionalsocijalističkom, nego italijanskom fašističkom modelu. To se pre svega odnosilo na uspostavljanje sistema masovnog progona i uništenja. Međutim, ubilačka akcija nacističke države je bila usmerena pre svega na druge narode i države, dok je ustaška država svoju politiku uništenja usmerila na veliki deo stanovnika sopstvene države. Ideološke i političke osnove ustaške terorističke organizacije, pre svega njena antisrpska/antipravoslavna i antijevrejska komponenta su postale osnova politike nove vlasti. I pored određenih modifikacija, ta politika je sprovođena sve vreme postojanja ustaške hrvatske države. Represivno zakonodavstvo je davalo pseudopravnu formu[9] za sprovođenje politike čija suština je bila stvaranje homogene, velike katoličke države Hrvata, pri čemu su u hrvatski nacionalni korpus uključeni i muslimani. Ovaj strateški državni cilj je sprovođen uništenjem (eliminacijom) srpskog, jevrejskog, nešto kasnije i romskog naroda što je, prema odredbi međunarodnog prava kodifikovanoj posle Drugog svetskog rata, imalo sve odlike zločina genocida.[10]

Na udaru politike uništenja su naročito i u prvom redu bili Srbi jer je antistrpstvo bilo u središtu ustaške ideologije, njena kvintesencija.[11] Ustaški vrh je smatrao da su ratne okolnosti jedinstvena prilika da se Srbi raznim sredstvima (ubijanjem, prisilnim pokatoličavanjem i proterivanjem) potpuno unište.[12] Uporedo sa uništenjem nepoželjnih nacionalnih i „rasnih" grupa, vršeno je „čišćenje" na ideološkoj osnovi. Stoga su stvarnost nove države obeležavali i progoni političkih protivnika među Hrvatima, pre svega pripadnika komunističke partije, zatim Jugoslovena i drugih politički nepoželjnih građana.[13]

U predominantno agrarnom hrvatskom društvu je bio snažan uticaj Rimokatoličke crkve. Njena podrška je davala moralno pokriće politici ustaške države, što je bio jedan od ključnih elemenata za prihvatanje i sprovođenje politike uništenja nepoželjnih grupa stanovništva. Vatikan nije priznavao ustašku državu, ali ju je podržavao od samog proglašenja. Poseta vođe (poglavnika) NDH Ante Pavelića papi sredinom maja 1941. i dolazak papinog vizitatora (legata) opata Đuzepea Ramira Markonea (Giuseppe Ramiro Marcone) u Zagreb početkom avgusta 1941. hrvatska katolička štampa je, ne bez razloga, okvalifikovala kao priznanje ustaške Hrvatske od Svete Stolice.[14] Iako Sveta Stolica nije priznavala NDH *de iure,* ona je to učinila *de facto.*[15] Markone je delovao kao redovno akreditovani diplomatski predstavnik Vatikana kod vlade NDH, koja ga je tretirala kao službenog predstavnika Svete Stolice. Ona je poistovetila ustaški režim sa Hrvatima, a NDH prihvatila kao državu hrvatskog naroda potpuno zanemarujući srpski narod i zločine nad njim. To je doprinelo jačanju, izgrađivanju i, kasnije, spasavanju

ustaškog režima.[16] Sveta Stolica i papa Pije XII su podržavali „svoju katoličku državu-model" do samog njenog pada i pored saznanja o njenim zločinima.[17] NDH je od najviših crkvenih velikodostojnika uzdignuta na pijedestal tvorevine Svevišnjeg. U njenom stvaranju nadbiskup Stepinac je video „ruku Božju na djelu", kako se izrazio u svojoj poslanici (okružnici) 28. aprila 1941. kojom je pozvao sveštenstvo zagrebačke dijeceze „na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH".[18]

Odmah posle proglašenja NDH javni govor je postao ekstremno nacionalistički i rasistički. Antisrpski/antijugoslovenski i antisemitski diskurs su postali opšte mesto javnog govora, od štampe, do istupa najviših državnih predstavnika.[19] Postojale su izvesne razlike u politikama uništenja kojima su bili izloženi Srbi, Jevreji, kasnije i Romi (ne i oni muslimanske veroispovesti). U rešavanju „srpskog pitanja" ustaška država je bila suočena sa činjenicom da su oni sačinjavali bezmalo trećinu stanovnika države. Stoga je bila neophodna što veća društvena mobilizacija i maksimalno angažovanje resursa države. Uz postojeće, na tome su angažovane i novostvorene državne ustanove čiji je to bio glavni zadatak. Angažovali su se kako organi ustaškog pokreta, tako i upravni organi, od vlade i ministarstava do nižih administrativnih jedinica (velikih župa, kotara, općina). Iako su vodeće mesto u sprovođenju programa uništenja imale policijske i vojne ustanove ustaškog pokreta (pre svega Ustaška nadzorna služba i Ustaška vojnica) svoje mesto u mehanizmu terora su imali i žandarmerija (oružništvo) i hrvatska vojska (domobranstvo).[20]

Protivsrpski diskurs u javnosti je u osnovi bio protivrečan. S jedne strane se negiralo i samo postojanje srpskog naroda kao takvog[21]. Istovremeno, najviši državni predstavnici javno su pozivali na eliminisanje Srba, nazivanih raznim pogrdnim imenima, najavljujući korišćenje najradikalnijih sredstava. Ustaška retorika je karakterisala Srbe skoro sasvim rasističkim terminima.[22] Dehumanizacija Srba kao kolektiva se zasnivala i na navodnim nepremostivim civilizacijskim razlikama između Hrvata, eminentno zapadnog naroda, i Srba za koje se tvrdilo da pripadaju inferiornom i omraženom „Bizantu"[23]. Otvoreno ili zamagljeno, ovaj diskurs je bio opšte mesto u hrvatskoj javnosti već u periodu između dva svetska rata. On se dopunjavao sa novim diskursom o eksploataciji, ugnjetavanju, pa i ugroženosti same egzistencije hrvatskog naroda od „velikosrpske" Jugoslavije i srpskog naroda u čemu je verska komponenta imala značajnu ulogu. Ustaška socijalna revolucija je shvaćena kao nacionalna revolucija.[24] Prisvajanje, odnosno pljačka srpske i jevrejske imovine je bila jak motiv za učešće u procesu uništenja, mada je distribuciju te imovine formalno vršila država. Ustaška država je produbljivanje jaza prema Srbima i vezivanje za vodeću državu „Nove Evrope" sprovodila i na „rasnom" nivou, odricanjem od slovenskog i vezivanjem za germansko poreklo.[25] To nisu činile dve druge slovenske države koje su dobile mesto u „novom evropskom poretku", Slovačka i Bugarska (nedosledno).

Proces uništenja Srba je sprovođen sistematski i različitim metodama, dinamikom i sredstvima, od fizičkog uništenja do nasilne kroatizacije (asimilacije), pre svega prinudnom konverzijom na rimokatolučku veru, kao i proterivanjem iz države. U novim okolnostima obnovljena je politika po kojoj u Hrvatskoj može da postoji samo jedan, hrvatski (politički) narod. Izuzetak je bila nemačka narodna grupa koja je uživala poseban status. Nizom zakona ukinuta su sva srpska nacionalna obeležja (ćirilično pismo, srpsko ime, Julijanski kalendar) i institucije, čemu je sledila pljačka ili uništenje privatne ili javne srpske imovine. Već prvih dana po osnivanju ustaške države su počela pojedinačna, ubrzo i masovna ubistva, prvo muškaraca, a zatim i svih stanovnika pojedinih naselja ili područja.[26] Kako je srpski nacionalni identitet usko povezan sa pravoslavnim hrišćanstvom, posebno se na udaru našla Srpska pravoslavna crkva. Ona nije bila među priznatim veroispovestima čime je stavljena van zakona. Bogosluženje je zabranjeno, crkve i manastiri su zatvoreni, sveštenstvo i monaštvo je izloženo mučenjima, ubistvima i proterivanju, imovina opljačkana, a hramovi su rušeni ili pretvarani u rimokatoličke.[27]

Od jula 1941. na tokove procesa uništenja sve veći uticaj je imao oružani ustanak, koji je relativno brzo dobio masovne razmere. To je dovelo do širenja prostora van kontrole hrvatskih ustaških vlasti, pre svega na srpskim etničkim teritorijama. Nastojanja ustaške države da povrati kontrolu nad ustaničkim područjima praćena su novim masovnim zločinima nad srpskim stanovništvom što će do kraja rata biti osnovni generator ustaničkog pokreta. I pored izvesne modifikacije politike uništenja od proleća 1942, ona je i dalje sprovođena, ali uglavnom u logorima i tokom sve opsežnijih vojnih operacija protiv Narodnooslobodilačkog pokreta. Do samog kraja rata su povremeno vršeni masovni pokolji i sasvim lojalnog srpskog stanovništva, bez obzira na prelazak na rimokatoličku veru, i pored negodovanja visokih nemačkih predstavnika u Zagrebu.[28]

Program uništenja Srba u NDH je imao i svoju spoljnopolitičku dimenziju. Ustaška država je nastojala da svoje rešenje „srpskog pitanja" uklopi u nacističku „etničku reorganizaciju" Evrope. To je bila politika nacionalne homogenizacije Velikonemačkog rajha i germanizacije anektiranih delova drugih država, među njima i dela jugoslovenske teritorije (dela Slovenije). U okviru te politike nemačka vlada je donela odluku o preseljavanju Slovenaca na nemačko okupaciono područje u Srbiji. Saznavši za te planove, ustaška vlada je predložila da se, umesto u Srbiju, Slovenci prebace u NDH i da se isto toliko Srba iz ustaške države protera u Srbiju. Smatralo se da će Slovenci kao rimokatolici u hrvatskom okruženju posle izvesnog vremena biti pohrvaćeni. Inicijativu za ovakvo rešenje je dao zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac.[29] Nemačka vlada je prihvatila ovaj predlog, a sam Hitler se sredinom maja 1941. povoljno izrazio o nastojanjima na „smanjenju izvanredno jake srpske manjine u Hrvatskoj". Prethodno mu je ministar inostranih poslova Ribentrop (Ribbentrop) izneo mogućnost da se „u zamenu" deportuje u Hrvatsku 200.000 Slovenaca iz Donje (Južne) Štajerske i Južne Koruške.[30] Na konferenciji hrvatskih ustaških i nemačkih predstavnika u Zagrebu 4. juna 1941. operacionalizovani su dogovori o preseljavanju Slovenaca u NDH i na nemačko okupaciono područje u Srbiji, kao i Srba iz NDH u Srbiju. Tokom posete Pavelića 6. juna 1941, Hitler se ponovo izjasnio za takav plan „kombinovanog preseljavanja", koje je „bolno", ali je bolje od „dugotrajnih šteta". Usto je preporučio poglavniku da, ako Hrvatska hoće da bude zaista postojana, ona mora tokom 50 godina da sprovodi „nacionalno netolerantnu politiku".[31] Zbog izbijanja i širenja ustanka u Srbiji prekinuto je „organizovano" proterivanje, ali je nastavljeno ilegalno masovno izbegavanje Srba iz ustaške države na nemačku okupacionu teritoriju.[32]

U gradaciji neprijatelja hrvatskog naroda Srbi su imali prvo mesto. Oni su, bili komunisti ili ne, hapšeni i ubijani i pre sistematskog hapšenja komunista posle 22. juna 1941. Tada je počeo „krstaški rat" Nemačke protiv Sovjetskog Saveza i otpočelo je masovno interniranje i ubijanje evropskih Jevreja, identifikovanih sa boljševizmom.[33] U taj rat se ubrzo uključila ustaška država, koja je već bila uvela svoje rasističko zakonodavstvo i počela progone Jevreja. Krajem juna 1941. ustaška država je ozakonila interniranje Jevreja čime je Holokaust u NDH postepeno ulazio u svoje dve poslednje faze, koncentraciju i eksterminaciju. Pavelićevom „Izvanrednom zakonskom odredbom i zapovjedi" od 26. juna 1941, Jevreji su kolektivno okrivljeni za razna zla i određeno je da budu upućivani u „zatočenička zbirališta pod vedrim nebom".[34] U vreme donošenja ovog zakona već je uveliko trajalo masovno hapšenje i interniranje Srba i Jevreja. Iz brojnih zatvora i sabirnih logora oni su odvođeni u logor smrti Gospić, kasnije u Jasenovac. Osobenost Holokausta u NDH, po čemu se on razlikuje od „konačnog rešenja" u drugim evropskim zemljama, je u tome što je većina Jevreja ubijena u ustaškim logorima, dok su preostali avgusta 1942. i maja 1943. deportovani u nacistički logor smrti Aušvic-Birkenau.[35]

Proces uništenja Srba u ustaškoj državi je tokom leta 1941. dostizao pun zamah. Taj proces može da se prati kako na planu cele države, tako i na lokalnom i regionalnom nivou. Ova dva nivoa su bila međusobno usko povezana i nužno ih je sagledavati u celini i u interakciji. Istovremeno, posmatranje fenomena procesa uništenja na lokalnom ili regionalnom nivou omogućava da se stekne mnogo jasnija slika o celini njegovog odvijanja, o akterima, motivaciji počinilaca i posmatrača, načinu sprovođenja, o žrtvama, kao i o recepciji zločina.

Na udaru procesa uništenja već od kraja aprila, a naročito od maja i juna 1941, bili su pre svega kompaktni srpski etnički prostori u NDH, područje nekadašnje austrijske Vojne granice (Lika, Kordun, Banija, nešto kasnije i Zapadna Slavonija) i sa njim povezano područje Bihaća, Cazinske i Bosanske Krajine. Istovremeno, uništenju je bilo izloženo i srpsko stanovništvo u Hercegovini i istočnoj Bosni, odnosno u graničnim područjima prema centralnim srpskim etničkim prostorima. Na udaru je prvenstveno bilo odraslo muško stanovništvo i pripadnici društvene elite, odnosno najvitalniji i najimućniji društveni slojevi. Relativno brzo fizičko uništenje je obuhvatilo celokupno srpsko stanovništvo pojedinih naselja ili celih krajeva.[36] Fizičko uništavanje je počelo u samim srpskim naseljima ili u njihovoj blizini, a ubrzo je nastavljeno u novostvorenoj mreži logora. Centar te mreže je bio prvi logor smrti ustaške države u Gospiću sa mrežom pomoćnih logora i stratišta na Velebitu (Jadovno, Stupačinovo) i na ostrvu Pagu (Slana i Metajna). Zbog ustanka i dolaska italijanskih trupa u drugoj polovini avgusta 1941. logor u Gospiću je raspušten.[37] Krajem istog meseca novi logor smrti je organizovan u Jasenovcu i njegovoj okolini gde su prebačeni preostali zatočenici iz logora u Gospiću. Sistem logora sa centrom u Jasenovcu je bio prvenstveno logor smrti, ali je imao i funkciju koncentracionog logora i postojao je do kraja aprila 1945. Treba naglasiti da su i logor u Gospiću i logor u Jasenovcu, bili u blizini centralnih

srpskih etničkih teritorija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, pri čemu je Jasenovac bio na strateški dobro odabranom mestu.

Uporedo sa sve masovnijim ubijanjem i proterivanjem, otpočeo je i proces nasilne konverzije Srba na rimokatoličku veru, što je trebalo da označi i njihovu kroatizaciju zbog poistovećivanja vernika Rimokatoličke crkve sa hrvatskom nacijom. Taj proces je sankcionisan „Zakonskom odredbom o prelazu s jedne vjere na drugu" od 3. maja 1941.[38] I država i Rimokatolička crkva su delile stav da se konverzijom ne obuhvati srpska društvena elita, koja je prva došla pod udar politike uništenja. U okružnicama nadbiskupa Stepinca iz maja i jula 1941. sveštenstvo je upozoravano da "a limine odbija one koji bi u Crkvu htjeli ući bez ispravnih motiva, tražeći u njoj samo zaštitu svojih materijalnih interesa i egoističnih ciljeva".[39]

O procesu nasilnog pokatoličavanja svedoče i uputstva vlasti o njegovom organizovanju. Jedan od ključnih dokumenata je bila okružnica Ministarstva unutrašnjih poslova od 30. jula 1941. kojom je propisano da se potvrde o prelasku pravoslavaca na rimokatoličku veru ne izdaju pripadnicima inteligencije, sem izuzetno, dok je postupak konverzije seljaka pojednostavljen. U okružnici je izričito navedeno da se ona neće primenjivati na velike župe Goru i Krbavu i Psat. U njima su veliki župani, u dogovoru sa ustaškim logorima i taborima, mogli da izdaju uputstva „prema mjesnim prilikama".[40] Ove dve velike župe su obuhvatale tadašnje kotareve (srezove) Bosanski Novi, Dvor, Glinu, Kostajnicu, Petrinju, Sisak, Bihać, Bosansku Krupu, Bosanski Petrovac, Cazin i Korenicu. To je bio „srpski koridor", prostor većinski naseljen srpskim stanovništvom u samom središtu ustaške države. Upravo na ovom području ustaška država je tokom proleća i leta 1941. godine nastojala na što potpunijem fizičkom uništenju Srba. Stoga se nije ni pomišljalo da se na njemu „srpsko pitanje" rešava prevođenjem na rimokatoličku veru.[41] Masovni pokolji Srba na ovom području su pokazali da ni „dobrovoljno" prihvatanje rimokatoličke veroispovesti nije bila nikakva garancija za očuvanje života i da su mnogi „prielaznici", pre ili kasnije, bili ubijeni.[42] Pri tome je poziv na preveravanje korišćen radi okupljanja i fizičkog uništenja Srba.

Glavni kriterijum za sprovođenje represije je bila pripadnost pravoslavnoj veri, bez obzira da li je u međuvremenu došlo do promene veroispovesti. Prema naređenju uprave ustaške policije (Ravnateljstva ustaškog redarstva) upućenom svim velikim župama 23. jula 1941, trebalo je izvršiti ne samo registrovanje svih Srba u roku od 15 dana, nego i svih onih koji su ikada bili pravoslavne vere.[43] Time je u proces identifikacije i uništenja Srba uveden versko-rasni princip, jer je srpsko poreklo determinisano pripadnošću pravoslavnoj veri, bez obzira na eventualnu kasniju promenu konfesije. To je bio isti princip koji je važio i za Jevreje, jer ni njih promena konfesije nije mogla da spasi od uništenja. Ni prelazak na muslimansku veru (prostor Cazinske krajine) nije spasavao Srbe od uništenja, već ga je samo odlagao na kraće vreme.[44] Proces uništenja Srba je dobijao na intenzitetu tokom jula i avgusta 1941. kako u gospićkom sistemu logora, tako i na srpskim etničkim prostorima u velikim župama Gora i Krbava i Psat. U trouglu Banije, Korduna, Like i Cazinske krajine sa Bihaćem je stvoreno nekoliko velikih stratišta na koja su žrtve dovođene i sa udaljenijih teritorija.

Politika uništenja Srba u ustaškoj državi se sprovodila najvećim delom u nemačkoj interesnoj zoni. Pokolji su vršeni bez obzira na prisustvo nemačkih vojnih i policijskih snaga i ustanova, koje su smatrale „da se radi o pitanju unutarnje politike".[45] Zločini nad Srbima su zahvatili i teritorije interesnog područja Italije u NDH odmah po povlačenju italijanskih okupacionih snaga iz Treće i Druge okupacione zone krajem jula 1941. Istovremeno, masovni zločini su se dešavali i pred očima italijanskih trupa i komandi koje su smatrale da se radi „o veoma delikatnom pitanju samih odnosa stacioniranih trupa i vlade ove zemlje[...]."[46] Italijanska vojna komanda je postojala i u Gospiću gde je organizovan prvi logor smrti ustaške države, kao i na ostrvu Pagu, gde su bile filijale gospićkog logora. Ove komande su imale precizne podatke o ovim logorima i o masovnom ubijanju Srba i Jevreja i u njima i na drugim lokacijama, ali nisu ništa preduzimale protiv počinilaca.[47] Međutim, kada je izbio masovni srpski ustanak, to je dalo povod Italiji da od sredine avgusta 1941. obnovi svoje vojno prisustvo u Drugoj okupacionoj zoni što je dovelo do raspuštanja ustaških logora i prestanka pokolja Srba.[48]

Prvi veliki zločin oružanih formacija ustaške države se dogodio u Gudovcu u okolini Bjelovara 28/29. aprila 1941. Pod ustaškom komandom, pripadnici doskorašnje Hrvatske seljačke zaštite su streljali i masakrirali 201 viđenijeg Srbina iz tog i okolnih sela. Pokolj je izvršen u prisustvu i po naređenju, Eugena Kvaternika, glavnog policajca ustaške države i jednog od glavnih organizatora politike uništenja.[49] Prema prvim informacijama koje su prikupljene od Srpske pravoslavne crkve u okupiranoj Srbiji, u selu Gudovcu kod Bjelovara „pobijeno je oko 80 ljudi puškama, noževima i koljem[...]." Prema

kasnijim svedočenjima sa više detalja, na svirep način su ubijena 243 Srbina iz Gudovca i još četiri sela, kao i da je to „ustanovila i fotografisala nemačka komisija i ustupila vojnika [verovatno: vojničkim; *prim. autora*] vlastima na postupak".[50] Ovaj slučaj je pokazao značaj lokalnog angažovanja i organizacije, ali i odlučujuću ulogu centra u sprovođenju politike uništenja Srba. Masakr u Gudovcu i događaji koji su mu usledili su imali i širi značaj za sprovođenje te politike. Komanda nemačke vojske u Bjelovaru je obaveštena o zločinu, organizovala je istragu, ekshumaciju i fotografisanje žrtava. Glavni počinioci zločina su pohapšeni, ali su već sutradan pušteni. To je bio jasan znak organima ustaške države da je hapšenje njenih pripadnika od strane nemačkih predstavnika zbog masakra nad Srbima samo izolovani incident. Oslobađanje uhapšenika je verovatno usledilo na intervenciju nekog od glavnih nemačkih faktora u ustaškoj državi. To je mogao da bude neko ko je bez rezerve podržavao ustaški režim, kao što su bili nemački poslanik Zigfrid Kaše (Siegfrid Kasche) ili šef Operativne komande Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (EK Sipo-SD) Vilhelm Bajzner (Wilhelm Beisner). Ubrzo posle zločina u Gudovcu sledili su još masovniji zločini nad Srbima, ne samo u udaljenim selima kao što je bio Hrvatski Blagaj, nego i mnogo bliže prestonici ustaške države o čemu su nemački predstavnici imali pouzdana obaveštenja.[51] Ipak, hapšenje počinilaca novih i mnogo većih zločina nad Srbima se nije ponovio do velikih pokolja u istočnoj Bosni marta i aprila 1942. Blagonaklon stav nemačkih predstavnika u NDH prema politici uništenja Srba se zasnivao na Hitlerovoj doslednoj podršci ustaškoj državi što je jasno predočeno ustaškom vođi Paveliću već prilikom njegove prve posete Hitleru 6. juna 1941.[52]

MAJSKI POKOLJ GLINSKIH SRBA

Pokolje u malom banijskom gradu Glini i u okolini počinjeni tokom proleća i leta 1941. godine treba posmatrati kao paradigmu procesa uništenja Srba. Na primeru Gline mogu da se uoče neke opšte karakteristike sprovođenja politike uništenja, kao i njene lokalne osobenosti. Pri tome treba razmotriti pitanje uloge i lokalnog faktora i centra ustaške države, kao i njihovog međusobnog odnosa. Celi tok procesa uništenja Srba u Glini i okolini tokom 1941. pokazuje da je za njegov uspeh bila neophodna usklađenost oba ova faktora. U centru države su donošene strateške odluke, delimično su obezbeđivana sredstva i ljudstvo i stvarano je opšte raspoloženje za uništenje. Samo sprovođenje je umnogome zavisilo od lokalne inicijative, broja i strukture stanovništva, političke tradicije i kulture pri čemu je pitanje ličnog i/ili grupnog prestiža imalo svoju ulogu. Zločini nad Srbima u Glini u proleće i leto 1941, pre svega pokolji u srpskoj pravoslavnoj crkvi Rođenja Presvete Bogorodice, postali su politička činjenica prvog reda i dobili su snažnu simboličku ulogu.

U Glini je postojala relativno snažna ustaška organizacija na čelu sa advokatom dr Mirkom Pukom. Njen rad se intenzivirao od 1935. godine šireći se na okolna hrvatska sela. U Glini je ustaška organizacija obuhvatila gotovo sve zanatlije, veći deo hrvatske inteligencije, pre svega advokate i lekare. I funkcioneri Hrvatske seljačke stranke u većem broju sela su bili uključeni u rad ustaške organizacije. Pripadnici Hrvatske seljačke zaštite su održavali praznicima vojne vežbe bez oružja.[53] Deo rimokatoličkog sveštenstva i pripadnika franjevačkog monaškog reda je podržavao ciljeve ustaške organizacije, a neki su joj i formalno pripadali.

Franc (Franjo) Žužek, dugogodišnji glinski župnik, Slovenac proteran iz Istre od italijanskih fašističkih vlasti, bio je dobar poznavalac lokalnih prilika. Smatrao je da je Mirko Puk bio intelektualni vođa lokalne (ustaške) organizacije i da joj je davao smernice.[54] U Glini je bilo poznato da je Puk prikupljao novac od ustaških pristalica i dva puta ga nosio Paveliću u Italiju. Pokazalo se da su Puk i neki drugi predstavnici lokalne hrvatske elite i malograđansko-zanatlijskog sloja svojim delovanjem davali dinamiku procesu uništenja u Glini. Puk je svakako bio jedna od najistaknutijih figura ustaške organizacije u zemlji tako da je ubrzo po proglašenju NDH dobio značajne funkcije u novom režimu. On je bio član privremenog Hrvatskog državnog vođstva formiranog 13. aprila, da bi 16. aprila 1941. bio imenovan je za ministra pravosuđa u prvoj vladi NDH[55]. Nekoliko dana kasnije, Puk je na trgu u Glini održao govor protiv Srba naglasivši da će se on pobrinuti da oni ne žanju ono što su posejali.[56] Drugim rečima, ministar pravosuđa je najavio da će Srbi nestati pre žetve što je bio jasan znak za početak progona. Iza simboličkog govora prilagođenog auditorijumu je stajala najava konkretnog ubilačkog delovanja.

Već prvih dana po uspostavljanju vlasti ustaške države, Srbi su i u Glini i okolini bili izloženi raznim ponižnjima i uvredama. Otpušteni su iz javnih službi, njihova deca su šikanirana i u školama i od druge dece. Kada bi

došle u Glinu, srpskim ženama su javno skidali pregače i bacali ih jer se znalo da je to za njih velika sramota. Odmah je počela i potpuno javna pljačka srpske imovine, kako u gradu, tako i po selima. Štaviše, srpski seljaci su morali svojim prevozom da nose opljačkanu robu u ustaške stanove.[57] Od sredine maja 1941. počelo je regrutovanje Hrvata u hrvatsku vojsku (domobranstvo) u koju Srbi nisu primani. Hrvatska omladina je učlanjivana u Ustašku mladež i obučavana u rukovanju oružjem. Srbi su morali da predaju ne samo vatreno oružje, nego i bilo kakvo oružje koje su imali, pa i noževe duže od 10 cm. Srpska omladina je mobilisana na prisilne radove, uglavnom na popravke puteva.[58]

Prva hapšenja srpskih građana i pojedinačna ubistva srpskih seljaka u okolini Gline su počela u drugoj polovini aprila i početkom maja 1941.[59] Već 20. aprila počelo je hapšenje istaknutih članova Komunističke partije u Glini i okolnim selima, i Hrvata i Srba. Oni su posle saslušanja u Zagrebu upućeni u logor „Danica" kraj Koprivnice, a odatle velikim delom u logor smrti u Gospiću. Pohapšeni su i istaknuti Srbi, pripadnici građanskih partija, koji su pre ili kasnije ubijeni.[60] Na području glinskog kotara 6. maja 1941.uhapšeno je oko 50 uglednih Srba, među njima i desetak komunista, zatim učitelja, sveštenika, solunskih dobrovoljaca, podoficira jugoslovenske vojske, koji su skoro svi ubijeni u svojim selima.[61] Očigledna je bila namera da se ubijanjem pripadnika srpske društvene elite osujeti pokušaj organizovanja otpora i ubrza proces njihovog uništenja. Hapšenja hrvatskih komunista i nekih članova Hrvatske seljačke stranke imala su takođe za cilj da se spreči svako organizovanje i otpor režimu što je trebalo da vodi ka što potpunijoj političkoj homogenizaciji Hrvata.

Pripreme za ubijanje glinskih Srba su zahtevale angažovanje relativno velikog broja ljudi, kako iz samog grada, tako i iz okolnih sela. U okviru priprema, iz Zagreba je stigla grupa od pedesetak ustaša-emigranata pod vođstvom ustaškog poručnike Ivana Šarića. Oni su bili u sastavu grupe od oko 250 ustaša, koja se sa Pavelićem vratila u zemlju 15. aprila 1941.[62] Sveobuhvatnoj akciji hapšenja i ubijanja je prethodio dogovor ustaša iz Gline i okoline, a zatim i zajednička molitva izvršilaca.[63] Tokom noći 11/12. maja 1941. i narednog dana do popodnevnih časova, naoružani hrvatski civili, sa njima i lokalni vatrogasci[64], stražarili su po ulicama ili su i sami učestvovali u hapšenjima i zatvaranju Srba. Hapšenje je pratila pljačka srpskih domova. Većinu su uhapsili pripadnici glinske ustaške satnije uz pomoć ustaša-emigranata. Pod vidom odvođenja na saslušanje, pohapšeni su bezmalo svi muški glinski Srbi stariji od 16 godina i neki Srbi iz okoline. Hapšenje je vršeno planski i sistematski, od periferije ka centru, svakako da bi se sprečila eventualna bekstva. Naknadno su uhapšeni i oni koji se slučajno nisu zatekli u kućama. Uhapšeno je i nekoliko desetina (možda 80) srpskih pitomaca iz popravnog Doma maloletnika.[65]

Tokom kratkog zatočeništva glinskih Srba, nekoliko desetina hrvatskih seljaka iz Prekope i susednih sela je bilo mobilisano da iskopa velike jame za buduće žrtve. Tokom noći 12/13.maja 1941. iz Gline su kamionima dovožene žrtve, koje su ubijane vatrenim i hladnim oružjem nad jamama kraj sela Prekope. Deo seljaka koji je kopao jame je posle ubijanja skidao obuću i odeću sa žrtava, koje su potom slagali u jame i zatrpavali.[66] Broj i identitet velikog broja ubijenih nikada nije utvrđen. Procene o broju ubijenih se kreću od 437 do 850. Po jednoj proceni bilo je oko 500 građana Gline i oko 350 Srba koji su se zatekli u njoj. Ukupno je identifikovana 391 žrtva.[67]

Prema izveštaju majora Knea (Knee) iz obaveštajnog odeljenja Feldkomandanture Zagreb upućenog 26. jula 1941 nemačkom generalu u Hrvatskoj Glajzeu fon Horstenauu, iz Gline je u noći 11/12. maja odvedeno 380 pravoslavaca za koje se još uvek ne zna da li su u životu. Porodice Nemaca iz Rajha su se raspitivale za svoje pravoslavne rođake, a Feldkomandantura je nastojala da utvrdi da li su još u životu. Major Kne je u Glini i sam pokušao da sazna šta se dogodilo, ali su mu odgovorni ljudi izjavljivali da im nije ništa poznato o nestalim osobama. On je zapazio da je posledica nestanka Srba stagniranje poslovnog života, da je većina radnji zatvorena i da će to dovesti do velikog pada poreskih prihoda. Njegova generalna ocena o progonima Srba je bila da to ne nailazi na odobravanje ni kod većine hrvatskog stanovništva i da ono pokušava da im pomogne.[68] U svom detaljnijem izveštaju o „incidentima u Glini i okolini" od 30. januara 1942, major Kne je naveo detaljnije podatke o pokoljima u Glini. Tu je naveo da je iz Gline 11. maja (1941) odvedeno prvo 400, a zatim još 200 lica, „uglavnom inteligencija i zanatlije, svi oni ljudi koji su posedovali novac", o kojima se ne zna da li su živi ili mrtvi. Naveo je i imena nekoliko lica iz Gline koja su sprovela progon Srba, među njima i ime sreskog načelnika (kotarskog predstojnika) Dragutina Impera.[69]

O prilikama u Glini tokom leta 1941. i o ustaškim zločinima svedoči još jedan nemački izvor. Reč je o izvodu iz izveštaja Službe bezbednosti (Sicheheitsdienst)

od maja 1943. o političkom razvoju na prostoru Petrinja-Sisak-Kostajnica-Glina.[70] Izveštaj je napisan na osnovu uvida u tadašnju situaciju, ali svakako i na osnovu izveštaja iz 1941. i 1942. godine. Neke bitne elemente izveštaja ne potvrđuju drugi verodostojni izvori, ali to je svakako značajan izvor za događaje u Glini od maja do avgusta 1941. Usto, u njemu se nalaze i neki podaci kojih nema u drugim izvorima ili se u njima daju samo posredno.

U uvodnom delu dokumenta izneta je ocena da deo stanovništva i danas (maj 1943) ima simpatije za bivšeg vođu Seljačke partije dr Mačeka (u dokumentu: Marček) i da mnogi u njemu vide pogodnog vođu. U izveštaju je navedeno da su svojevremeno nemačke trupe prilikom ulaska u Petrinju svečano pozdravljene od velikog dela stanovništva. Hrvatska (seljačka i gradska) zaštita je tokom nemačke invazije i uspostavljanja ustaške vlasti, po naređenju Mačeka, održavala mir i poredak. Navedeni su precizni podaci o broju jugoslovenskih generala, oficira, podoficira i vojnika i količini ratnog materijala koje je Zaštita zarobila i zaplenila pre dolaska nemačkih trupa u Petrinju. Kada se dr Pavelić vratio iz Italije i preuzeo vlast on je Zaštitu raspustio i razoružao, deo ljudstva se pridružio ustašama dok se deo pasivizirao. U prvo vreme ustaše su se na teritorijama koje su zaposele nemačke trupe ponašale valjano i postepeno su zadobijali poverenje stanovništva. Međutim, po odlasku većeg dela nemačkih trupa, u junu (1941) su ustaše preko noći postale aktivne i započeli su teror "koji je izazvao užasavanje ne samo Srba koji su njime posebno bili pogođeni, nego takođe i većine Hrvata". Među stanovništvom su, kao postupci koji su posebno bili za osudu, istaknuta određena teroristička dela, „što je delom preko pouzdanih stanovnika verodostojno potvrđeno".[71]

Teroristička dela ustaša su opisana u posebno delu izveštaja pod naslovom: „Grad Glina, oko 20 km jugoistočno od Petrinje". Sledio je opis majskog pokolja Srba u Glini, koji se u izveštaju vezuje za jun ili jul 1941. Pod vođstvom ustaša-emigranata, koji su zbog toga stigli iz Zagreba, ustaše su jednog subotnjeg popodneva pohapsile i zatvorile sve pravoslavce, među njima i žene i decu. Iste noći je održan sastanak vođa ustaša iz Gline, „na kojem je, kako se kaže, učestvovao i sadašnji ministar dr Puk". Tada je zaključeno da se ubiju zatvoreni pravoslavci, njih „oko 560".[72] Za streljanje su se posebno zalagali Vidaković, koji još živi u Glini, i „Tiliak", koji sada živi u Zagrebu. Naredne noći su zatvoreni pravoslavci ubijeni i sahranjeni u šumi Kihalci kraj Gline. Posle tri dana dvojica ustaša-emigranata i dva detektiva iz Zagreba su uhapsili 56 trgovaca stokom koji su takođe ubijeni i zakopani u šumi Kihalci. Pričalo se da su ubijeni samo da bi im oteli veću sumu novca. U izveštaju se pozivalo na očevica, koji je poverljiva osoba „kućevlasnika Jurjevića iz Gline". U nastavku izveštaja su opisane prilike posle ovih pokolja i ubijanje u glinskoj crkvi o čemu će biti reči u kasnijem izlaganju.

Ubijanje „u šumi Kihalci" se sigurno odnosilo na neku lokaciju kraj sela Kihalac kraj Gline za koju su postojale informacije da je mesto egzekucija. Pomenuti Vidaković je verovatno Mato Vidaković, jedan od rukovodećih ustaša, predsednik opštine i logora u Glini.[73] Osoba sa imenom Tiliak iz izveštaja je svakako Mato Tiljak, trgovac, jedan od osnivača ustaške organizacije u Glini, kasnije i ustaški logornik.[74] Nijedan drugi izvor ne potvrđuje da su u majskom pokolju glinskih Srba ubijani i žene i deca. Prema ovom izvoru, ubijanju je prethodio sastanak glinskih ustaških vođa kojem bi trebalo da je prisustvovao i ministar Puk. Iako se u izveštaju poziva na to da su izvor informacija bili i pouzdani glinski stanovnici, vest o Pukovom učešću na sastanku je data s izvesnom rezervom. Prema svedočenju Slavka Mrgana pred Okružnom komisijom za ratne zločine Banije, u Glini se znalo da je majski pokolj izvršen prema zaključku jedne sednice, ali da se nikada nije saznalo ko joj je prisustvovao.[75]

Majski i junski pokolji Srba, među njima i pokolj onih iz Gline i okoline, bili su poznati i italijanskim vojnim vlastima u NDH. U opširnom referatu o ustašama upućenom komandi italijanske Druge armije 11. juna 1941,[76] general Ambrozio je terorističke aktivnosti ustaša prema Srbima uporedio sa „najtamnijim periodom Srednjeg veka". Naveo je da su često predvodnici i podstrekači na zločine protiv Srba bili rimokatolički sveštenici i mađu njima franjevci. Nabrojan je niz zločina na području Like i severne Dalmacije, a zatim i ono što se desilo sa druge strane italijansko-nemačke demarkacione linije. Jedan stanovnik Gline je došao kod komandanta vojnih karabinjera italijanske armije

> [...] tražeći da se u to mesto uputi naša jedinica kako bi se zaustavila ustaška teroristička aktivnost. Naš doušnik, osoba naoko dostojna poverenja, ispričao nam je da su ustaše tamo uhapsile oko 650 osoba sa kojima, ni na preklinjanja i svakojake molbe, nikome od prijatelja i rodbine nisu dozvolili da uhapšene vidi niti da sa njima komunicira. Brojni pucnjevi što su se tokom više noći

> čuli u tim zonama, potvrđuju pretpostavku da su mnogi uhapšeni po kratkom postupku pobijeni, poznatim sistemima. Ista osoba izjavljuje i da je vođa ustaša u zoni izvesni MISON Giuseppe, italijanski državljanin [...]

On je opisan kao lukava i okrutna osoba kojoj su lokalni stanovnici pripisivali odgovornost za sve zakulisne radnje posle odlaska nemačkih trupa.[77]

Giuseppe Mison koji se pominje u italijanskom izvoru je Josip Mison (Misson), predratni član ustaške organizacije, član ustaškog logora u Glini i jedan od organizatora i počinilaca najsurovijih zločina nad Srbima, uz ostale, i u glinskoj pravoslavnoj crkvi.[78] Iz ovog izvora se vidi da je zbog ustaških zločina bilo zahteva za intervenciju italijanske vojske i preko italijansko-nemačke demarkacione linije u NDH, koja nije bila daleko od same Gline. To, naravno, nije dolazilo u obzir, ali pokazuje da nije postojalo poverenje u eventualnu nemačku intervenciju ili su se zahtevi za njom već pokazali bezuspešnim.

Doslovno preko noći potpuno je izmenjena nacionalna i socijalna struktura Gline. To je bio prvi grad u ustaškoj državi u kojem je program uništenja bio tako dosledno sproveden.[79] Uništeno je celokupno muško srpsko građanstvo, kao i omladina, od pripadnika intelektualne elite (ubijen je i prota Bogdan Opačić)[80] do zanatlija i učenika. Odmah posle pokolja sve srpske radnje su dobile svoje poverenike uglavnom iz reda glinskih ustaša. Isto se desilo i sa imovinom glinskih Jevreja. Iako je sa pripremama za ubijanje, a zatim i sa samim ubijanjem i zakopavanjem tako velikog broja osoba bio upoznat relativno širok krug ljudi iz Gline i okoline, samo pojedini Srbi su upozoreni na to šta se sprema. Deo egzekutora i njihovih pomagača se poznavao sa svojim žrtvama, koje nisu mogle ni da pretpostave da će njihovi poznanici ili susedi postati njihove ubice ili saučesnici ubica. U hapšenju Nikole Samardžije, poznatog fudbalera Glinskog športskog kluba (GŠK) i jedinog preživelog sa stratišta, je učestvovao i njegov prijatelj i sugrađanin Božo Matijević.[81] Preživeli su samo oni koji su se zadesili van Gline, bar četvoro se spasilo posle upozorenja poznanika Hrvata, a jednoga je spasio hrvatski zanatlija sakrivši ga u svojoj kući.[82]

Vlasti su nastojale na sakrivanju zločina o čemu svedoče izjave preostalih glinskih Srba, kao i nemačkih predstavnika. U zagrebačkoj feldkomandanturi se ni krajem januara 1942.nije pouzdano znalo šta se dogodilo sa srpskim muškarcima i dečacima iz Gline. Ustaške vlasti su na razne načine obmanjivale porodice ubijenih o tome šta se sa njima dogodilo.[83] U Glini je zavladala svojevrsna zavera ćutanja, bar za porodice ubijenih. One su znale samo to da su njihovi najbliži odvedeni u nepoznatom pravcu i da se ne zna šta se sa njima dogodilo. Da bi to doznale, žene nekih odvedenih Glinjana su nudile novac ustašama, a neke ustaše su i same tražile od žena mnogo novca da bi im rekle šta se dogodilo. I pored toga se ništa nije saznalo o odvedenima.[84] U svakom slučaju, uništenje srpskih muškaraca i starijih dečaka u Glini, sa stanovišta organizatora i egzekutora je potpuno uspelo.

Neko ko je dobro znao šta se zaista dogodilo sa glinskim Srbima u noći 13. maja 1941, o tome je ubrzo obavestio zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca. Reagujući na obaveštenje, već dan posle pokolja nadbiskup Stepinac je uputio protestno pismo vladi.[85] Može da se pretpostavi da je obaveštenje poticalo od glinskog župnika Franca Žužeka, jednog od najvažnijih svedoka događaja u Glini 1941. godine. On je bio jedan od onih rimokatoličkih sveštenika, koji nisu odobravali ustašku politiku uništenja i koji su nastojali da pomognu progonjenima. Nadbiskupov protest je bio indikator određenih neslaganja i rezervi prema pojedinim postupcima ustaških vlasti, što je od jeseni 1943. ponekad i javno izražavano. Od tada je njemu bilo jasno da ustaška politika ne doprinosi dobrom zdravlju NDH, a time i Rimokatoličke crkve na njenom prostoru.[86] On se ponekad zalagao za spašavanje Srba i Jevreja, pa i većih grupa.[87] Međutim, nasuprot tome je stajala državna politika uništenja Srba i Jevreja koju on nikada suštinski nije dovodio u pitanje. Nadbiskup je na razne načine ostvarivao kontakte sa zapadnim saveznicima i jugoslovenskom vladom u izbeglištvu,[88] ali to nije dovelo do neke političke akcije. Saradnja Stepinca i ustaške države se zasnivala na zajedničkom cilju pri čemu su postojale razlike u metodima kojima taj cilj treba postići. Posle stvaranja velike hrvatske države ona je trebalo da postane što je moguće više katolička na čemu je ostvarena saradnja crkvene i državne organizacije.[89] Nadbiskup je do kraja ostao lojalan ustaškoj državi i njenom vođi i učestvovao je u pokušaju da se ona početkom maja 1945. očuva uz pomoć zapadnih saveznika.[90]

Već tri dana po odvođenju glinskih Srba, vest o tome da su oni odvedeni „u nepoznatom pravcu“ stigla je u Beograd. Komesar za Ministarstvo finansija Dušan Letica, predratni ministar, rodom iz Majskih Poljana, o tome je obavestio Milana Aćimovića, komesara za Ministarstvo unutrašnjih poslova, prvog čoveka srpske

kvislinške uprave. Letica se pri tome pozivao na saopštenje bivšeg narodnog poslanika Bogdana Ercegovca navodeći da „izbeglice ponovo pristižu". Letica je molio Aćimovića „da se ovo hitno saopšti i zamoli za energičnu intervenciju na nadležnom mestu".[91] Letica je time molio Aćimovića za intervenciju kod nemačkog Vojnog zapovednika u Srbiji Helmuta Ferstera (Förster). Njemu je Aćimović već 4. maja 1941. uputio izveštaj o merama za proterivanje srpskog stanovništva, koje su preduzeli Mađari u Bačkoj, Bugari u južnoj Srbiji, kao i o posebno krvavim progonima Srba od Albanaca. U izveštaju su iscrpno opisani i progoni i ubistva Srba u ustaškoj državi, posebno pripadnika društvene elite, među njima i pravoslavnih crkvenih velikodostojnika.[92] O masovnim zločinima u Glini i u Gospiću je obaveštena i jugoslovenska izbeglička vlada preko poslanstva u Lisabonu u kojem je zagrebački advokat, jevrejski izbeglica, Lujo Vajsman, 30. jula 1941. dao izjavu.[93]

Razni oblici nasilja i masovno ubijanje uzrokovali su izbegličtvo Srba iz Gline i okoline na nemačko okupaciono područje u Srbiji. Obezglavljene porodice su „dobrovoljno" poklanjale svoju imovinu da bi obezbedile dokumente za odlazak.[94] U skladu sa zagrebačkim sporazumom nemačkih i ustaških hrvatskih vlasti od 4. juna 1941, Srbi su „legalno" proterivani preko Državnog ravnateljstva za ponovu dok su na njihovim imanjima naseljavani Hrvati preko Zavoda za kolonizaciju.[95] Masovni pokolji tokom leta doveli su do pojačanog priliva izbeglica iz glinskog kraja u Srbiju, tako da je većina, njih 80, izbegla u julu 1941.[96] U drugoj polovini maja i tokom juna 1941. nastavljena su pojedinačna i grupna hapšenja i ubijanja Srba iz sela oko Gline, kao i onih koji su prolazili ili su se našli u njoj. Sredinom juna zatvorena je i grupa od sedam hrvatskih levičara, među njima i jedan Srbin, ali su posle mesec dana pušteni. I kasnije su povremeno hapšeni Hrvati antifašisti u Glini i okolnim selima, a krug protivnika režima se postepeno širio.[97]

Pokolj glinskih Srba maja 1941. se zasnivao na ideološkim načelima ustaške organizacije i na državnoj politici uništenja. Tada nije bilo ni pomena o nekom otporu koji će kasnije redovno služiti kao motivacija i razlog za nastavak procesa uništenja. Sve agresivnija propagandna akcija državnih vlasti (u štampi, na javnim zborovima) nije ostavljala dilemu o tome šta će se Srbima desiti. Svojevrsna potvrda onoga šta se 13. maja dogodio glinskim Srbima je bio govor ministra Puka na manifestacionoj skupštini u Glini 1. juna 1941. Pominjući povelju austrijskog cara Leopolda[98], Puk je naglasio da je došlo vreme da tada naseljeni „elementi" odu iz Hrvatske ili su već „otišli".[99] Glinske ustaše i sam Puk su dobile javnu pohvalu za svoj rad u centralnom državnom dnevniku, *Hrvatskom narodu* od 3. juna 1941.

Nasilja, hapšenja, deportovanja u logore i sve masovnija ubistva izazvali su spontani, zatim i organizovani otpor Srba.[100] Početak organizovane ustaničke borbe na Baniji je označen napadom partizanske grupe Vasilja Gaćeše na železničku stanicu i zgradu opštine u Banskom Grabovcu u noći 23/24. jula 1941.Tada je na strani napadnutih poginulo ili ubijeno šest lica.[101] Već sledećeg dana u Banski Grabovac je stigao ravnatelj Ustaškog redarstva (zapovednik ustaške policije) Božidar Cerovski sa 13. jurišnom sveučilišnom satnijom iz Zagreba i sa vodom oružnika (žandarma). Potera za ustanicima nije dala rezultata, ali je napad bio povod za organizovanje velikog krvoprolića. Odmah je otpočelo ubijanje „sumnjivih" i masovno hapšenje srpskih seljaka po okolnim selima. Drugi dan po napadu stigao je zapovednik policijskih službi NDH Eugen Kvaternik i formiran je pokretni preki sud, koji je odmah počeo da osuđuje pohvatane Srbe na smrt. Od 24. do 27. jula postreljano je ili hladnim oružjem ubijeno nešto više od 1.285 srpskih muškaraca, od starijih dečaka do staraca, a deo pohapšenih je deportovan u logor Gospić.[102] Od 27. jula do prvih dana avgusta 1941. u okolini Gline je nastavljeno hapšenje srpskih seljaka, koji su ubijani na stratištima u selu Prekopi, šikari Latinovo i šumi Kobiljači.[103]

O pokoljima Srba u Banskom Grabovcu i na širem području Gline bili su obavešteni i nemački predstavnici, koji su navodili različite procene o broju žrtava. U svom izveštaju s kraja januara 1942, major Kne je naveo da su jula i avgusta 1941. pravoslavci izvlačeni iz vozova, osuđivani na smrt od prekog suda i odmah streljani ispred železničke stanice Banski Grabovac, kao i da su tome često prisustvovali Božidar Cerovski i Eugen Kvaternik. Naveo je i da su na ovu železničku stanicu dovoženi i ljudi iz Gline i streljani. Po njegovoj proceni, u okolini železničke stanice Banski Grabovac je sahranjeno oko 5.000 do 6.000 lica.[104] Prema podacima nemačkog poslanstva u Zagrebu tada je u dva odvojena masovna ubistva u okolini Gline ubijeno 650 Srba.[105]

Posle napada nacističke Nemačke i njenih saveznika na Sovjetski Savez 22. juna 1941, javni diskurs je postao ne samo antisrpski i antijevrejski, nego i antikomunistički. To je iskorišćeno u propagandne svrhe u Banskom Grabovcu gde je iscenirano spajanje negativnih simbola, srpskih i komunističkih. Po naređenju kotar-

skog predstojnika u Glini Dragutina Impera, iz glinskog zatvora je dovedena grupa Srba, oni su odeveni u „četničke uniforme", a zatim su sa crvenom zastavom upućeni u Banski Grabovac. Tamo su fotografisani i odmah zatim ubijeni.[106] O tome je putem novina obaveštena i najširа javnost. *Hrvatski narod* je 27. jula 1941. izvestio o hvatanju „većeg broja četnika" u Glini i na Kordunu. Sve to je imalo jasnu funkciju širenja osećanja ugroženosti od Srba-četnika, identifikovanih sa komunistima radi što veće mobilizacije za borbu protiv ovog zla. Inscenirani ili stvarni akti otpora Srba, uz agresivnu propagandu, pretvarali su celokupnu srpsku mušku populaciju u smrtnog neprijatelja sa kojim se mora konačno obračunati.[107]

Akcija uništenja Srba je nastavljena na području susednih kotara Vrginmost i Vojnić odmah pošto se 27. jula 1941. odatle povukla italijanska vojska. Prema podacima ustaških vlasti tada je ubijeno oko 400 srpskih muškaraca i žena, a njihova imovina je opljačkana ili uništena.[108] U Glini je ubrzo uspostavljena komanda veće grupacije ustaških oružanih formacija (Ustaške vojnice) sastavljene od 10 ili 12 satnija (četa), koje su zatim bile raspoređene u raznim mestima Korduna, Banije i Cazinske krajine. Ove jedinice su stavljene pod komandu ustaškog pukovnika Tomislava Rolfa.[109] Njegovo sedište je bilo u Glini gde je bilo sedište tri ustaške satnije iz ove grupacije.[110]

Dolaskom novih ustaških jedinica stvoreni su uslovi za nastavak akcije masovnog uništenja srpskog stanovništva. Pokolji na području Banije, Korduna, Bihaća, Cazinske krajine, Bosanske Krupe i Bosanskog Novog tada su dostigli izuzetno velike razmere. Na brojnim manjim i većim stratištima ubijani su ne samo muškarci, nego i celokupno srpsko stanovništvo pojedinih sela ili grupe sela, dok je njihova imovina opljačkana ili uništavana. Pored niza manjih stratišta, po broju žrtava kao mesta masovnog ubijanja se izdvajaju Garavice i Ceravica kod Bihaća, Mehino stanje kod Velike Kladuše, Baića jame kraj Hrvatske Kostajnice.[111] Više hiljada žrtava ubijenih na području Bihaća i Velike Kladuše je poticalo sa susednih područja Korduna i Like. Prema proceni u izveštaju Operativnog štaba partizanskih odreda Bosanske krajine, tada je samo na prostoru Bihaća ubijeno između 12.000 i 15.000 Srba.[112] Obaveštajno odeljenje Feldkomandanture Zagreb je 30. januara 1942. izvestilo da je broj ubijenih (streljanjem i klanjem) u srezu Bihać procenjen na 10.000 do 12.000 ljudi. Navedeno je i da su u Velikoj Kladuši ljudi saterani u crkvu, tamo zaklani, a crkva je zatim spaljena. Na mostu u blizini istog mesta je streljano 16 dece uzrasta od 6 do 14 godina, a članovima porodica je bilo zabranjeno da ih odmah sahrane.[113] Broj žrtava je na nekim od stratišta je bio toliki da su se lokalne vlasti plašile za zdravlje okolnog stanovništva. U okolini Bihaća i Velike Kladuše ogroman broj leševa je bio plitko zakopan zbog čega su se vlasti plašile širenja zaraze zbog zagađenja vode.[114] Sistematsko i masovno ubijanje Srba su vršile pre svega redovne ustaške jedinice (Ustaška vojnica), a zajedno sa njima ili samostalno, često i naoružani civili („divlje ustaše" ili ustaška milicija) pod vođstvom lokalnih ustaških vođa.[115]

POKOLJI U GLINSKOJ PRAVOSLAVNOJ CRKVI I NJIHOV ODJEK

Ustaške i druge oružane formacije NDH su kao mesta za torturu i za egzekicije Srba koristile i pravoslavne sakralne objekte. To je sigurno imalo snažan simbolički značaj i za egzekutore i za njihove žrtve. Tokom leta 1941. masovne egzekucije su vršene u crkvama u Širokoj Kuli, Velikoj Kladuši i Bosanskoj Krupi.[116] Prognani Slovenci, koji su preko iseljeničko-useljeničkog logora u Slavonskoj Požegi stigli na Kordun jula i avgusta 1941, bili su svedoci masovnih zločina nad Srbima, među njima i u crkvi u Širokoj Rijeci u opštini Krstinja. Ustaše su dovele srpske žene i decu u crkvu, pod izgovorom da će doći katolički sveštenik i prevesti ih u katoličku veru čime će spasiti život. „Kada su svi već bili u crkvi, ustaše su je zaključale, oko nje nabacali slamu koju su kasnija zalili benzinom."[117] I kasnije su pravoslavne crkve korišćene kao mesta masovnih egzekucija Srba, uglavnom žena i dece, posle čega bi sledilo uništavanje i crkava i žrtava u njima (crkve u Švici, Kolariću, Sadilovcu, Kusonjama, Zborištu)[118].

Ubijanje Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi Rođenja Presvete Bogorodice izdvaja se od ubijanja na drugim lokacijama iz nekoliko razloga. Radilo se o ubijanju izuzetno velikog broja ljudi na najsuroviji način u sakralnom objektu u samom centru jednog manjeg grada, koji nije bio daleko od prestonice ustaške države. Pri tome egzekutori nisu krili da vrše masovno ubijanje, štaviše, oni su o tome javno govorili i ponosili su se svojim zločinima. Kako je ubrzo posle ubijanja crkva do temelja srušena, zločin je dobio još snažniju simboliku, kako za žrtve i kolektivitet kojem su pripadale, tako i za egzekutore i državu čiju politiku su sprovodili. Masovno ubijanje u crkvi je simbolizovalo fizičko uništenje srpskog naroda,

dok je rušenje crkve bilo simboličko uništenje njihovog verskog i kulturnog identiteta. Time su ispunjeni ciljevi javno proklamovane politike da se u potpunosti ukloni srpsko „strano telo" sa hrvatskog životnog prostora.

Zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi je relativno brzo postao poznat ne samo u Glini i okolini, nego i mnogo šire. Izvori obaveštenja o zločinu su bili različite provenijencije i stepena verodostojnosti tako da su i neke osnovne činjenice o njemu bile u mnogo čemu različite. To se pre svega odnosilo na hronologiju događaja, pitanje koliko pokolja je bilo u crkvi, ko su bili egzekutori, koliki je bio broj žrtava, pa i kakva je bila njihova struktura. U izvorima i usmenoj tradiciji zločin je najčešće vezivan za ubijanje Srba sakupljenih u Vrginmostu početkom avgusta 1941. Oni su okupljeni radi preobraćenja u rimokatoličku veru („pokrst") što je trebalo da im osigura život i imanje. Umesto toga, ustaše su ih uhapsile, odvezli u Glinu i u tamošnjoj pravoslavnoj crkvi poklali. Sa određenim varijetetima, pre svega u broju ubijenih, taj narativ je decenijama bio prihvaćen i u javnosti i u istoriografiji.

Prema sećanju Milana Crevara, kojeg opširno citira partizanski prvoborac sa Korduna Rade Bulat, drugog dana po odvođenju Srba iz Vrginmosta, njihove supruge su otišle u Glinu i saznale da su oni poklani u crkvi.[119] Vesti o pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi su se brzo proširile i u centru ustaške države. Vladimir Velebit, istakniti član Komunističke partije Jugoslavije, koji je poluilegalno živeo u Zagrebu, se sećao da su u grad stizale vesti o masovnim ustaškim pokoljima Srba na Kordunu, u Slavoniji, Lici, Hercegovini. Do njega i ostalih je stigla i vest o pokolju u glinskoj crkvi.[120]

Širenju vesti o pokolju je doprinela i partizanska propaganda, kako u samoj Hrvatskoj, tako i na širem jugoslovenskom prostoru. Već u drugoj polovini avgusta 1941. vest je preneo *Bilten Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.* Članak je potpisan sa T.T. što su bili inicijali kojima se Josip Broz Tito potpisivao u partizanskoj štampi. On je članke za list pisao na osnovu izveštaja koje je dobijao iz raznih delova okupirane Jugoslavije. Izveštaji su svake nedelje, ali neredovno, stizali i od komunističkog rukovodstva iz Hrvatske.[121] Vest o zločinu u Glini je doneta u drugom broju lista pod datumom 19. avgust 1941. u okviru članka sa naslovom „Teror besni po čitavoj zemlji" u odeljku gde je reč o zločinima u Hrvatskoj.

„U Hrvatskoj Pavelićeve krvničke horde nastavljaju svoje zločine po srpskim selima ubijajući mirne žitelje. Tako su pohvatali u selima Vlahović, Grabovac, Ravno Rašće i Drenovac 500 staraca, žena i dece i odveli ih u Gospić gde su ih masakrirali. U toj istoj okolini, ustaše Pavelića poklali su 16 žena i 10 staraca. U okolini Gline opet je pohvatano zadnjih dana 300 žitelja koje su ustaše dovele u Glinu i u jednoj crkvi jednostavno poklali. Neke narodne izdajice između Srba-kulaka i popova pozvali su narod da se vrati iz šuma kućama. Kad se narod vratio, bilo je odmah uhvaćeno oko 700 ljudi. Ustaška zver, major Vidaković, dao ih je sve poklati i to na ovaj način: prvu grupu poklao je u odelima, a posle toga su ustaše svukli mrtvima odela i ista dali na pranje da bi ih mogli prodati. Drugu grupu dao je taj zločinac najpre svući, pa tek onda poklati. Sva ta odela prodana su za stare krpe. U Vrgin Mostu je isto tako uspelo kulacima da obmanu 50 ljudi, koji su se vratili svojim kućama, ali je od njih odmah bilo 39 uhvaćeno i streljano, a ostalim je uspelo da se spasu bekstvom u šumu". U članku je navedeno i da je u selima Taborištu i Ružinama ubijeno po 60 lica, kod Vojnića 400 žitelja i oko Cetin Grada oko 2.000 srpskih žena i dece, kao i da je to „samo nekoliko slučajeva zverskih zločina nad srpskim življem koje vrše Pavelićeve ustaše[...]" [122]

Brozov članak je zasnovan na izveštaju Vladimira Popovića, delegata Centralnog komiteta KP Jugoslavije,[123] koji je tada rukovodio Centralnim komitetom KP Hrvatske. U Brozovom članku u *Biltenu* gotovo doslovno su preuzeti podaci iz Popovićevog izveštaja o klanju preko 300 ljudi u glinskoj crkvi, o ulozi „popova i kulaka", kao i o klanju grupe od 700 ljudi koje je organizovao „ustaški major Vidaković".[124]

O zločinima u glinskoj crkvi širene su vesti i na područjima zahvaćenim ustaškim pokoljima i na šiim područjima tog dela ustaške države preko partizanskih letaka. U letku „Obavještenje broj 2.- Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Karlovcu kolovoza mjeseca 1941. godine"[125] nabrojani su zločini ustaša na Baniji, Kordunu i u Cazinskoj krajini. Navedeno je da je do sredine avgusta na zverski način ubijeno 6.460 srpskih muškaraca, žena i dece, od toga u kotaru Glina njih oko 2.600, ne računajući na „cele vozove ljudi, žena i dece" upućenih u logor Gospić. Kao izvršioci zločina su okrivljeni Pavelić i „frankovačka gospoda", ali su kao najveći krivci i nalogodavci ubijanja i interniranja Srba označeni Hitler i Musolini.[126] U letku se pozivalo na borbu „protiv talijanskih i njemačkih fašista i domaćih izdajnika ustaša" i stvaranje jedinstvenog antifašističkog fronta Hrvata, Srba i Muslimana. Isticalo se da sa zločin-

cima „nema sporazuma". Poziv na zajedničku borbu je svakako odražavao bojazan partizanskog rukovodstva da dolazak italijanske vojske u Drugu zonu NDH ne izazove rascep među ustanicima i sporazum o nenapadanju sa Italijanima. Dolazak italijanskih trupa od sredine avgusta 1941. je značio prekid pokolja Srba i njihovo vraćanje kakvom-takvom redovnom životu.[127] Pitanje odnosa prema Italijanima, uz suštinske ideološke i političke razlike, ubrzo je dovelo do rascepa, kasnije i do nepomirljivog sukoba među ustanicima u delu Like i severne Dalmacije, kao i na širem jugoslovenskom prostoru.

U letku karlovačkih komunista, kao najstrašniji primer ustaških zločina naveden je pokolj u glinskoj (pravoslavnoj) crkvi. Nije jasno da li su kao izvor poslužila obaveštenja iz prve ruke ili glasine, ali u letku su i navodi koji se mogu naći samo u još jednom posrednom izvoru. Kao organizator pokolja i u ovom letku je označen „ustaški major Vidaković" iz Gline što se svakako odnosilo na ustaškog tabornika iz Gline Nikolu Vidakovića[128]. U letku je navedeno da je on uputio pohvatane muškarce, žene i decu u crkvu gde su oni zverski mučeni: rezanjem vratova, polaganim ubadanjem u grudi, klanjem dece pred očima majki, koje su zatim i same ubijane. Klanje je vršeno po grupama, žrtve su morale da se svuku, a žene žrtava bi morale da operu odeću svojih ubijenih muževa. Navedeno je i da je deo ljudi poklan u šumi Koviljači (verovatno: Kobiljači, *prim. autora*). U letku je navedeno i da je narod u mnogim mestima poverovao u pozive da će im prekrštavanje obezbediti miran život. Međutim, svi koji su u to poverovali „bili su zarobljeni i poklani"[129] Ovo je bilo jasno upozorenje da su pozivi na pokatoličavanje prevara da bi se Srbi prikupili u što većem broju i ubili. To je verovatno bila aluzija na pokolj Srba iz Vrginmosta, što je bio najočitiji primer korišćenja „pokrštavanja" za njihovo masovno uništenje. Detaljni opisi ustaških zverstava svakako su bili u funkciji opšte mobilizacije za borbu protiv ustaša.

Sličnosti Saopštenja Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Karlovcu sa opisom događaja u Glini iz *Biltena* dozvoljavaju pretpostavku da su oba zasnivana na istom ili sličnom izvoru. Međutim, treba uočiti značajne razlike između sadržaja letka karlovačkih komunista, sa jedne strane, i Popovićevog izveštaja i Brozovog članka, s druge strane. Optužba da su ne samo srpski „kulaci" (prema boljševičkoj terminologiji to su bili bogati seljaci), nego i (pravoslavni) „popovi", pozivali narod da se vrati svojim kućama, nije mogla da se nađe u letku karlovačkih komunista. Oni su mnogo bolje znali šta se zaista događalo i takvi navodi bi delovali u najmanju ruku neubedljivo. I pored izveštaja Vladimira Popovića, Brozu je moralo biti poznato da su srpski pravoslavni sveštenici ili ubijeni ili proterani u okupiranu Srbiju, zajedno sa desetinama hiljada drugih Srba iz ustaške države. O tome je mogao i lično da se uveri jer je jedan od njegovih ilegalnih stanova u Beogradu bio u blizini izbegličkog logora u Topovskim šupama na Autokomandi. U ovim izveštajima i člancima je na sceni bilo doktrinarno komunističko revolucionarno rezonovanje koje nije mnogo marilo za realne prilike i činjenice.

O ubijanju u glinskoj pravoslavnoj crkvi kratku vest je doneo još jedan ilegalni partizanski list, *Vjesnik radnog naroda* u broju 3 od 29. avgusta 1941. U rubrici „Vijesti iz Hrvatske" navedeno je sledeće: „U Glini su neki ljudi povjerovali 'ustaškoj riječi' i vratili se iz šume kući. Odmah su bili zatvoreni i istoga ih je dana strijeljano u crkvi 120".[130] Ako imamo u vidu letak karlovačkih komunista i izveštaj koji je upućen rukovodstvu jugoslovenskih komunista u Beograd, malo je verovatno da urednici lista nisu znali više podataka o zločinu. Vest je tako stilizovana da pre svega bude upozorenje svima onima koji su se sklonili od ustaša u šumu da im ne veruju. Osnovna poruka ove vesti je bila da se treba pridružiti partizanima jer su oni, koji su poverovali ustašama, ubijeni u glinskoj crkvi i da se to može ponoviti na drugim mestima.

Vesti o pokoljima u Glini, od maja do avgusta 1941, su relativno brzo dospele do međunarodnih faktora. Jugoslovenski poslanik pri Svetoj Stolici Niko Mirošević Sorgo je u nekoliko navrata obaveštavao vatikanski Državni sekretarijat o ustaškim pokoljima Srba. U dve promemorije, 19. avgusta i 1. septembra 1941.[131] poslanik je obavestio Svetu Stolicu o pokoljima u Glini i okolini, napose o pokolju u glinskoj crkvi. U to vreme su se odnosi Svete Stolice i jugoslovenske vlade u izbeglištvu već bili pogoršali zbog blagonaklonog stava Vatikana prema ustaškoj državi.[132] Izvor obe promemorije su bila dva svedočenja napisana na slovenačkom jeziku čiji autor se ne može identifikovati, kao ni put kojim su svedočenja dospela do jugoslovenskog poslanika.

U promemoriji od 19. avgusta 1941. poslanstvo je navelo da se radi o informacijama koje potiču od inteligentne osobe, koja je katolik, a nije ni Srbin ni Hrvat.[133] Osnova promemorije je bio dokument pod naslovom „Promemorija o pokolju Srba u Hrvatskoj i Mađar-

skoj".[134] Na osnovu sadržaja dokumenta i promemorije može se zaključiti da je autor informacije Slovenac, koji je bio dobro obavešten iz više izvora, i da je to osoba koja se kretala u raznim krugovima i u Srbiji i u NDH, kako katoličkim, tako i pravoslavnim. Uz ostale slučajeve masovnih i pojedinačnih ubistava, pomenuto je i ubistvo 450 do 470 srpskih muškaraca u Glini što se svakako odnosilo na majski pokolj.

Jugoslovenski poslanik je 1. septembra 1941. uputio vatikanskom Državnom sekretarijatu novu promemoriju. Kao i ona od 19. avgusta, nova promemorija se odnosila na akciju uništenja Srba u Hrvatskoj („l'action d'extermination des Serbes en Croatie"), ali sa nekim dodatnim detaljima koji se odnose na pomenute događaje. Mirošević Sorgo je naveo da se radi o svedočenju ugledne osobe koja se našla na tom mestu u vreme kada su se odvijali navedeni događaji, a zatim je citirao dobijenu informaciju. Tokom noći 31. jula/1. avgusta u Glinu je dovedeno mnogo ljudi iz okoline grada. Najmanje njih 150 je zatvoreno u pravoslavnoj crkvi u noći 1/2.avgusta poklano. I dan kasnije se videlo crveno od krvi na putu pred tom crkvom. Trojica su još bila živa u vrhu zvonika, koji su ili ubijeni, ili su skočili i ubili se. Narednih dana su više puta kamionima dovozili Srbe, sakupljali ih u crkvi i na drugim mestima, a sledećeg dana su ih navodno postreljali u glavu na raznim mestima u okolini grada. Videlo se da su ih vozili na kamionima naslagane u redovima jedne preko drugih i da su ih u tom položaju više puta streljali. Streljane su zakopavali u jame i polivali krečom. Na kraju informacije je navedeno da su sve žrtve pravoslavci i da su masakrirani bez razlike i bez izuzetka. Broj žrtava nije poznat, „ali se govori 10.000."[135]

U svom odgovoru na dve promemorije jugoslovenskog poslanstva, koji je upućen 27. septembra 1941, Državni sekretarijat je izrazio veliko žaljenje Svete Stolice zbog svih nasilja, „a osobito ako to čine katolici". Navedeno je i da su izaslaniku Svete Stolice u Hrvatskoj, opatu Markoneu, data potrebna uputstva.[136] Ta uputstva su sadržana u pismu državnog sekretara kardinala Maljonea (Maglione) apostolskom vizitatoru u NDH opatu Markoneu od 3. septembra 1941.[137] Ovaj hladan i rutinski odgovor jugoslovenskom poslanstvu na nove vesti o masovnim pokoljima Srba, uz ostalo i u pravoslavnoj crkvi u Glini, dobro ilustruje generalni stav Svete Stolice prema ustaškoj državi i njenoj politici prema pravoslavnim Srbima. Vesti o pokoljima, nasilnoj konverziji pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru i o učešću klera u tome u Vatikanu su generalno odbacivane kao „srpsko-pravoslavna propaganda". Sveta Stolica je nastojala da zbivanja u ustaškoj državi prekrije velom ćutanja što je trajalo do kraja rata.[138]

Jedan izvor o zločinu u glinskoj pravoslavnioj crkvi, nastao nešto više od mesec dana posle događaja, postao je poznat u okupiranoj Srbiji, a zatim i u javnosti zapadnih zemalja. Srpska željeznička policija je 9. septembra 1941. uhapsila izvesnog Hilmiju Berberovića, koji je stigao u Beograd zagrebačkim putničkim vozom. On je zatim upućen u Odeljenje specijalne policije Uprave grada Beograda gde je narednog dana dao izjavu.[139] U njoj je naveo da je posle kapitulacije jugoslovenske vojske regrutovan u hrvatsku vojsku i sa svojom četom upućen u glinski srez. Opisao je zločine koje je njegova jedinica počinila nad Srbima, uz ostalo i pokolje u srpskoj pravoslavnoj crkvi u Glini u kojima je i sam učestvovao. Naveo je i da je u Glini ostao do početka septembra 1941. kada je otpušten iz vojske. Posle četiri dana policija je pustila Berberovića iz zatvora i proterala ga iz Srbije.[140]

U okupiranoj Srbiji, pod strogom nemačkom kontrolom, bilo je isključeno da se podaci o pokoljima Srba u ustaškoj državi javno publikuju. Međutim, desetine hiljada izbeglica su neprekidno donosile vesti o užasima masovnog uništenja o čemu su sistematski prikupljani podaci. Kvislinška vlada generala Nedića je posrednim putem dostavljala jugoslovenskoj vladi u izbeglištvu dokumente o zločinima u zemlji, uz ostale i o zločinima ustaške države. Na osnovu tih podataka jugoslovenska ambasada u Turskoj je 11. novembra 1941. izvestila vladu u Londonu da je u NDH ubijeno 350.000 Srba. Izveštaju je pridodato saslušanje Hilmije Berberovića o pokolju u glinskoj crkvi.[141] Prema sećanjima Adama Pribićevića, on je poslao jedan primerak izjave o pokolju u crkvi u Glini preko Turske. To je kasnije Većeslav Vilder pročitao na londonskom radiju, mada Pribićević nije bio siguran da je to primerak izveštaja koji je on sastavio.[142] Izjava Berberovića o pokolju u glinskoj crkvi je u celini objavljena 1943. u publikaciji o progonima Srpske pravoslavne crkve i masakru srpskog naroda, koju je priredila Dijeceza Srpske pravoslavne crkve za Sjedinjene Američke Države i Kanadu.[143]

O ustaškim zločinima u Glini i okolini, kao i o zločinu u glinskoj pravoslavnoj crkvi su bile obaveštene i nemačke vojne vlasti, kako u NDH, tako i u okupiranoj Srbiji. Prema izveštaju zagrebačke feldkomandanture od kraja januara 1942,[144] pravoslavci iz Čemernice su pozvani u Vrginmost da bi prešli na rimokatoličku veru

Sl. 1. *Unutrašnjost pravoslavne crkve u Čemernici* (Škola narodnog zdravlja „Andrija Štampar")

posle čega bi mirno živeli. U svečanom raspoloženju Srbi su se 30. jula 1941. okupili u Vrginmostu, ali su muškarci pohapšeni i tokom noći prebačeni u Glinu. Jedan deo je ubijen u blizini železničke stanice Grabovac, „a drugih oko 300 lica su čak uterani u crkvu u Glini i u ovoj crkvi su zaklani". Odatle su ubijeni kamionima prebačeni u šumu kraj Banskog Grabovca. Utvrđeno je da postoje osobe koje su to videle svojim očima, ali se ne usuđuju da svedoče i potpišu jer bi izgubile život. U izveštaju je relativno precizno navedeno nekoliko lokacija masovnih grobnica ubijenih Srba u okolini Gline. Opisani su i masovni pokolji u selima u okolini Gline gde su žrtve bili muškarci, žene i deca čije su kuće zatim spaljene. Nemački predstavnici su već avgusta i septembra 1941. „o ovim incidentima" detaljno izveštavali ministra unutrašnjih poslova NDH Andriju Artukovića, koji je obećao pomoć. Međutim, i posle toga je „redovno i dalje dolazilo do streljanja pravoslavaca, iako ne više u tako velikom obimu".[145]

Ubijanje Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi jula 1941. je opisano je i u izveštaju nemačke Službe bezbednosti iz maja 1943[146] Navedeno da su posle „ovih zverstava", odnosno posle ubijanja glinskih muškaraca, žena i dece, kao i ubijanju i pljačkanju trgovaca stokom, gotovo svi seljaci iz okolnih sela izbegli u šume. Zatim su ustaše uputile poziv tim seljacima obećavajući im punu slobodu ako pređu na rimokatoličku veru. „Veliki deo seljaka je to prihvatio, napustio je šumu i vratio se u svoja sela. Ubrzo potom je pripremljen čin prekrštavanja i seljaci su, zbijeni u grupi, marširali ka Glini da bili prekršteni u srpskoj crkvi. Za prekrštavanje se prijavilo oko 250 osoba, koje su u crkvi primila šestorica pripadnika ustaša. Posle uzlaska seljaka, crkva je zaključana. Potom su seljaci morali da legnu sa licem prema tlu posle čega su šestorica pripadnika ustaša probadali seljake koji su ležali ranije pripremljenim batinama zašiljenim kao koplja. Sa pripadnicima ustaša koji su se zatim pojavili oni su ubili seljake jednog za drugim. Ubijeni su kamionima prebačeni u šumu Kihalci i tamo zakopani".[147] Ta lokacija se inače pominjala kao mesto zakopavanja žrtava i u prethodna dva pomenuta zločina.

Izveštaj nemačke Službe bezbednosti o ubijanju u glinskoj crkvi iz maja 1943. pruža manje podataka nego izveštaj zagrebačke feldkomandanture iz januara 1942. Ipak, na osnovu oba izveštaja vidi se da su pokolji Srba, napose pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi, imali veliki uticaj na zbivanja i na stanovništvo, i na teško pogođene Srbe, i na Hrvate. Prema izveštaju feldkomande, žrtve su bile Srbi iz Čemernice, koji su posle prevare sa prekrštavanjem u Vrginmostu, dovedeni u Glinu, gde je njih 300 poklano u crkvi, dok su ostali streljani kod Banskog Grabovca. U ovom izveštaju došlo je do spajanja dva događaja: masovnog streljanja posle ustaničke akcije na Banski Grabovac i ubijanja Srba iz okoline Vrgimnosta u glinskoj pravoslavnoj crkvi. U izveštaju Službe bezbednosti iz maja 1943. je navedeno da se radi o Srbima iz okoline Gline, koji su pozvani da pređu na rimokatoličku veru u samu Glinu. Njih oko 250 je organizovano

došlo, ali je umesto toga uvedeno u crkvu, a zatim surovo ubijeno od ustaša. Po svom sadržaju ovaj izveštaj se više odnosi na ubijanje Srba skupljenih u Vrginmostu, s tim što je po njemu čin prekrštavanja trebalo da se održi u samoj Glini. U ovom izveštaju su kao žrtve pokolja u crkvi predstavljeni Srbi iz okoline Gline. Razlika između brojeva žrtava navedenih u oba izveštaja, 300, odnosno 250, nije velika što ukazuje na mogućnost da su izvor informacija za oba izveštaja bili ljudi iz istih krugova.

Jedini poznati službeni izvor hrvatske ustaške provenijencije sa opisom zločina u glinskoj crkvi je mesečni izveštaj Velike župe Pokupje za oktobar 1942.o stanju u Velikoj župi.[148] Iz izveštaja se vidi da su vlasti „sredinom ljeta" 1941. registrovale jedan zločin u glinskoj crkvi, ali su ti izvori do danas nepoznati. U izveštaju su opisani događaji iz 1941. godine, za koje je procenjeno da su doveli do toga da partizani gospodare celim područjem kotara Vojnić i Topusko (izuzev Vukmanića i Topuskog). Kao glavni uzroci takvog stanja su navedena dva događaja za koje su okrivljene ustaše iz Gline. Pozivajući se na podatke Velike župe Pokupje, u izveštaju je navedeno da je posle dve diverzije, krajem jula 1941. u kotar Vojnić došla kaznena ekspedicija ustaša iz Gline koja je primenila „malo previše drastične mjere". Oko 400 žena i ljudi je ubijeno, a imovina im je uništena ili opljačkana. Tome je sledilo odmetanje „pravoslavnog pučanstva" u šume i sve veći broj napada na žandarmerijske i domobranske patrole i posade. U susednom kotaru Vrginmost se sredinom leta desio „također nezgodan ispad tih istih Glinskih ustaša". U Vrginmostu je okupljeno oko 2.000 Srba da bi prešli u rimokatoličku veru. Međutim, oni su odatle kamionima odveženi u Glinu gde „su ih po grupama uvodili u crkvu tobože radi prielaza, a u stvari ti su ljudi bili u samoj crkvi svi poklani."[149]

Ovaj izvor je važan iz nekoliko razloga. Napisan je na osnovu službenih izvora, u njemu je naveden jedan od najvećih brojeva žrtava (2.000) koji se pominje u izvorima o zločinu, navedeno je da su žrtve u grupama dovođene u crkvu radi „prielaza" i da su tamo svi poklani. To bi značilo da su žrtve negde bile zatvorene i da su odatle po grupama dovođene u crkvu i tamo ubijane. Ovo je jedini izvor u kojem je pokolj opisan na takav način, ali se na osnovu navedenog broja žrtava i ubijanja u više navrata posredno može zaključiti da se radilo o (barem) dve grupe žrtava koje su ubijene u glinskoj pravoslavnoj crkvi i da su svih 2.000 dovedenih ubijeni u njoj.

Vesti o zločinu ustaša u glinskoj pravoslavnoj crkvi su se brzo proširile, kako usmenim putem, tako i partizanskom propagandom. Brzo širenje vesti o pokolju Kordunaša u glinskoj crkvi je bilo snažan podsticaj za organizovanje partizanskih odreda na Kordunu[150], kao i na širem području Banije i Korduna. Identitet nekih od počinilaca je bio dobro poznat jer su se i sami hvalili svojim zločinima. Partizani su nastojali da uhvate i kazne zločince, a jedan od njih je kažnjen već mesec dana posle pokolja. Prema izveštaju Okružnog komiteta KP Hrvatske za Karlovac Centralnom komitetu KP Hrvatske, „5. IX likvidiran ustaški krvnik Žinić iz Gline. Sudjelovao je u klanju ljudi u glinskoj crkvi".[151] Prema izveštaju sa konferencije delegata NOP-a Korduna i Banije održane 19. i 20. septembra 1941. na Petrovoj Gori, sa Žinićem je uhapšen još jedan „ustaški krvolok iz Gline, Mazalović i zajedno sa njim ubijen. [152]

Zločin u glinskoj crkvi je dobio ulogu simbola stradanja Srba u ustaškoj državi time i važnog sredstva mobilizacije za borbu protiv nje. Za banijske partizane Glina je bila simbol masovnih ustaških zločina i zla upravo zbog pokolja u crkvi. Ivan Šibl je sa grupom zagrebačkih ilegalaca stupio u Banijski partizanski odred januara 1942. Posle dve godine on se našao u oslobođenoj Glini o čemu je ostavio sledeće svedočenje: „Dobro pamtim kako je nekadanji banijski partizanski odred obilazio oko Gline, tog zloglasnog gnijezda, i kako smo je svi proklinjali. Iz Gline je dolazilo uvijek samo zlo!...U njoj je i ona crkva u kojoj su ustaše poubijali sedam stotina Srba. Očevici kažu da je krv tekla kroz crkvena vrata."[153]

U kolikoj meri je Glina identifikovana sa stradanjima vidi se i po „Partizanskom bukvaru" objavljenom avgusta 1944. latiničnim pismom. Za slovo „g/G" simbol je bio crtež groba, za šta su se vezivale reči: grob, glina, GLAVNI ŠTAB i garancija.[154] O snazi simbolike crkve-stratišta govori i činjenica da su temelji srušene crkve poslužili kao podijum za partizanske govornike na velikom zboru koji je organizovan odmah posle zauzimanja (oslobođenja) Gline 11. januara 1944.[155] Isto mesto je iste godine dobilo naglašeniji nacionalni značaj za srpski narod Banije, Korduna i cele Hrvatske. Posle izvesne promene politike hrvatskog komunističkog rukovodstva prema Srbima i većeg uvažavanja njihove nacionalne individualnosti, u Glini je 20. oktobra 1944. osnovano Srpsko pjevačko društvo Obilić. Dva dana kasnije, na temelju porušene crkve-stratišta izvršeno je svečano osvećenje društvenog barjaka. To je bila tradicionalna srpska trobojka sa crvenom zvezdom i nazivom hora ispisanim ćiriličnim pismom.[156] Na istom mestu je posle okončanja rata održan barem jedan parastos žrtvama pokolja na kojima je, sudeći po fotografiji, učestvovao i hor SPD Obilić.[157]

Sl. 2. *Glavna ulica u Glini 1940. godine. Desno od crkve je kuća pekara Ilije Letića, prve žrtve noćnog hapšenja glinskih građana srpske narodnosti u noći 11./12. svibnja 1941. godine:* „Odmah pred kućom ubijen je Ilija Letić, sin Dušan bio je tada ranjen, a dva su njegova šegrta Rade i Slavko bili od ustaša ranjeni, i ustaša emigrant ih je dokrajčio odmah bajonetom." (VUJASINOVIĆ et al., *Glina 13. maja 1941.*, str. 33)

Etablirana simbolika mesta masovnog zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi je trebala da posluži ne samo za mobilizaciju za borbu protiv onih koji su takve zločine počinili, nego i za kažnjavanje krivaca. Te poruke su bile upućene i Srbima i Hrvatima, ali njihova recepcija svakako nije bila ista. Srbi su bili nosioci borbe protiv ustaške države od eskalacije politike uništenja u leto 1941, dok je partizanski pokret među Hrvatima zadugo imao malo pristalica. Drugačija situacija je bila na italijanskim okupacionim područjima gde su Hrvati masovno učestvovali u oslobodilačkom pokretu. O pitanju stava hrvatskog stanovništva u Glini i u glinskim selima prema ustaškoj državi i o zločinima nad Srbima postoji više istorijskih izvora različite provenijencije i stepena verodostojnosti. I pored toga, izgleda neosporno da su Glina i veći deo hrvatskih sela oko nje bili snažno ustaško uporište što su dokazali masovnom mobilizacijom u oružane formacije NDH i učešćem u zločinima nad Srbima.

Bogdan Sužnjević, finansijski službenik iz Donjeg Selišta, odakle je izbegao krajem oktobra 1942, izjavio je u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu da su Hrvati iz Gline, Jukinca, Prekope, Kihalca, Viduševca, Šatornje i Novog Sela Glinskog skoro svi bili ustaše i da su učestvovali u pokoljima i pljački Srba. Istakao je da su među najopasnijim bili oni iz Prekope i Kihalca i iz sela opštine Bučica, koji su „bili strašno krvoločni i kiptili su od mržnje na Srbe". Ustvrdio je da većina Hrvata iz Joševice, Velike i Male Solne nisu bili ustaše i „dobro su se držali", kao i manji deo Hrvata iz sela Stankovac.[158] Glinski komunista Ante Šešerin je dobro poznavao lokalne prilike i smatrao je da su glinski građani uglavnom ustaške pristalice.[159] U to se uverio i mladi jevrejski partizan Vladimir Miler (Zeev Milo) koji je nekoliko meseci 1944. proveo u Glini. On je od glinskih građana saznao da su u leto 1941. ustaše sakupile nekoliko stotina muškaraca iz okolnih sela i odveli ih u Glinu. Tu su ih zatvorili u pravoslavnu crkvu i tamo ih poklali do poslednjega. Crkva je zatim porušena, a sve se to odigravalo pred očima glinskih građana.[160] Dr Gojko Nikoliš, šef sanitetske službe Vrhovnog štaba Narodonoslobodilačke vojske Jugoslavije, stigao je februara 1944. u Glinu radi učešća na Kongresu liječnika Antifašističke fronte Hrvatske. Smešten je u udobnoj građanskoj kući, a njegova domaćica ni malo nije krila svoje antipartizansko raspoloženje.[161] Tom prilikom Nikoliš je razgledao ruševine glinske crkve „u kojoj su ustaše, avgusta 1941, poklali hiljadu i dvije stotine duša. Tu je ubijena i moja sestrična Dara Miljević iz Topuskog. Dara je bila učiteljica, vedra i nježna. Sa politikom nije imala savršeno nikakve veze , čak ni svoje srpstvo nije nikad isticala"[162]

O raspoloženju glinskih građana i o prilikama u okolnim hrvatskim selima može da se sudi i na osnovu izve-

štaja o kratkotrajnom zauzimanju Gline od strane jedinica nemačke divizije Hiršfeld (Hirschfeld) krajem februara 1944. Prema izveštaju podžupana Velike župe Gora Ivice Simeona upućenom Ministarstvu unutrašnjih poslova 28. februara 1944,[163] jedinice pomenute divizije su 26. februara 1944. ušle u Glinu. „Narod oduševljeno dočekao je istu diviziju sa zastavama, jer je vjerovao, da se podpuno oslobodio od partizana. Međutim, ista ta divizija povukla se je iz Gline već drugog dana u jutro u 6 sati i to u pravcu Petrinje.[...] Nije potrebno isticati patnje ponovne našeg naroda u Glini, jer su se partizani po povlačenju istih jedinica ponovno u Glinu vratili.[...] Jedinice koje su bile u Glini na svome povratku opljačkale su usputna hrvatska sela i to [...]".[164]

Savremenik događaja u Glini tokom Drugog svetskog rata, Janko Mikšić, sećao se prvog perioda uspostavljanja ustaške vlasti u Glini i okolini. Zapamtio je da formiranje ustaške satnije (čete) u Glini nije bilo bez teškoća. Kako je u Glini bilo oko 30 ustaša, radi popune satnije angažovani su ljudi iz okolnih hrvatskih sela. Od dela stanovnika hrvatskih sela osnovane su manje ustaške formacije „koje bi se u akcijama pridružile glinskoj ustaškoj satniji".[165] U selu Maji ustašku satniju je osnovao lokalni učitelj, koji je vodio i lokalnu ustašku organizaciju. U satniju je ušla i grupa pripadnika nekadašnje Hrvatske seljačke zaštite. Mikšić je smatrao da je glavni motiv za pristupanje ustaškom pokretu bila mogućnost lakog i brzog bogaćenja „pomoću terora nad Srbima i napredno orijentiranim Hrvatima"[166]. On je naveo i više slučajeva spašavanja Srba od hrvatskih komšija i prijatelja u čemu je i sam učestvovao.[167] I drugi savremenici i učesnici događaja su smatrali da su za pristupanje ustašama odlučivali materijalni motivi.[168] Prema sećanju Nikole Mrakovića, „hrvatskim selima, koja graniče sa srpskim, obećana je srpska zemlja i sva imovina. Mnogi su nasjeli toj političkoj propagandi, odazvali se ustaškoj vlasti i stupili u ustaške formacije".[169]

Predstavnici nemačkih bezbednosnih službi u NDH, i vojnih i policijskih, imali su obaveštenja da stanovništvo ima negativan stav prema ustaškim pokoljima Srba. Ocena majora Knea iz Feldkomandanture Zagreb, zasnovana i na ličnom uvidu o stanju u Glini u leto 1941, je bila da progoni Srba ne nailaze na odobravanje ni kod većine hrvatskog stanovništva i da ono pokušava da pomogne progonjenima.[170] Prema obaveštenjima Službe bezbednosti, ustaški teror je izazivao užasavanje ne samo Srba koji su njime pogođeni, nego i većine Hrvata. Stanovnici su, kao posebne primere koji su izazivali osudu, naveli pokolj glinskih Srba juna (treba: maja; *prim. autora*) i pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi jula 1941.[171]

UTVRĐIVANJE ČINJENICA O ZLOČINU I NJIHOVA RECEPCIJA

Iako je masovno ubijanje u glinskoj crkvi bilo dobro poznato, a njegova simbolika jasno određena, nikada nije izvršeno zvanično utvrđivanje svih bitnih činjenica o ovom događaju. Uslovi za istragu o zločinu su se ukazali tek posle partizanskog zauzimanja Gline 11. januara 1944. U svojim memoarima Gojko Nikoliš je zabeležio da je u vreme boravka u Glini februara 1944. prisustvovao javnom suđenju sedmorici ustaških egzekutora (koljača), organizovanom u prostorijama „Kasine". „Četvorica, sa Klobučarom, ustaškim predsjednikom opštine u Selištu,[172] osuđeni su na smrt, a trojica na prisilni rad. Sud je vodio raspravu prilično nerutinirano i mlako, više formalno, a trebalo je da bude impresivan politički spektakl."[173] Na to suđenje se odnosi navod iz izjave župnika Žužeka pred Okružnom komisijom za ratne zločine na Baniji (OKRZ) date 18. oktobra 1944. On je naveo da je "zimus" (prvih meseci 1944; *prim. autora*), „u procesu protiv Klobučara i drugova", predočio veću vojnog suda pismo nadbiskupa Stepinca, koje se u međuvremenu zametnulo. Prema pismu, ministar unutrašnjih poslova Andrija Artuković je garantovao nadbiskupu „da će biti pošteđeni život i osigurana imovina Srba, prelaznika na rimokatoličku vjeru".[174]

Kotarski narodni sud u Glini je osnovan 5. februara 1944, a njegov sekretar je bio pravnik dr Aleksandar Goldštajn (Goldstein), koji je obavljao veoma odgovorne dužnosti u partizanskom pravosuđu u Hrvatskoj i vlasti na Baniji.[175] U literaturi o radu ovog suda se ne pominju suđenja za ratne zločine.[176] Međutim, prema Žužekovoj izjavi i Nikoliševim sećanjima, vidi se da je bilo bar jedno suđenje ustašama za ratne zločine. Bliži podaci o tom suđenju su nepoznati pa se ne zna ni da li je na njemu bilo pomena o zločinu u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Istraga o tom zločinu je sigurno vođena jer je 1. maja 1944. pred Kotarskim narodnim sudom dao izjavu Ljuban Jednak, seljak iz Gređana,[177] jedini preživeli iz pokolja u crkvi.

U svojoj izjavi pred Kotarskim narodnim sudom, Ljuban Jednak je naveo da je sa brojnim drugim Srbima iz okoline Topuskog uhapšen krajem jula 1941. ili „pred Ilinje 1941" (uoči Svetog Ilije, 2. avgusta; *prim.autora*). On je sa drugima zatvoren u zgradi opštine Topusko, dok su drugi zatvoreni u mesnoj pravoslavnoj crkvi. Tu

su mučeni i opljačkani, a zatim su noću stočnim vagonima otpremljeni u Glinu. Sećao se da je u svakom vagonu bilo njih po 150-160 ne navodeći ukupan broj vagona. U Glini su zatvoreni u do tada zaključanoj pravoslavnoj crkvi i popisani. Zatim je u crkvu došao „jedan domobran sa dvije zvjezde na ovratniku" i rekao im da su Srbi već 1919. osuđeni na smrt i da će sada svi biti pobijeni. Dodao je da su oni svi četnici i njihovi krvni neprijatelji. Pred veče su im ustaše izmamile novac pod izgovorom da će ići na rad u Liku. Isto veče je stigla grupa ustaša u crkvu, naredili su da se upale sveće i da se svi svuku do košulje i gaća. Sledilo je sistematsko klanje zatvorenih Srba, čije leševe su egzekutori odvozili kamionom prema iskopanoj jami blizu sela Jukinac. Žrtve su naslagane u jami, a zatim je stigao kamion pun ljudi koji su ubijeni čekićima. Tu je silovana i ubijena učiteljica iz Bovića. Jednak je uspeo da se pritaji tokom ubijanja u crkvi i transporta, a zatim da ranjen izađe iz jame i spasi se. Iz jame se spasio i Božo Tarbuk iz Perne, ali je posle nekoliko dana sakrivanja predat ustašama i ubijen.[178]

U svojoj najpotpunijoj izjavi datoj 15. juna 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, Jednak je dao drugačiju hronologiju događaja u odnosu na izjavu od 1. maja 1944. datu pred Kotarskim sudom. Naveo je da je uhapšen oko 27. avgusta 1941, da su u dva vagona njih oko 160 prebačeni u Glinu i zatvoreni u pravoslavnoj crkvi. Kada je došao poručnik[179] hrvatske vojske, prvo je pitao da li je neko pokršten. Javili su se beležnik iz Topuskog Pajo Vorkapić i Adam Korać[180] iz Čemernice, koji su pušteni. Zatim je poručnik rekao zatvorenima da su četnici i osuđeni na smrt što će danas biti izvršeno. Uveče su stigle ustaše i tražile da zatvoreni Srbi manifestuju Paveliću i NDH. Sledilo je klanje i odvoženje žrtava na dva kamiona do iskopanih jama. Preživeli su samo Jednak i još jedan koji su se pritajili. Trojica su se sakrila u oltaru za koje je kasnije čuo da su se popeli u zvonik crkve gde su ubijeni. Pobijeni su u dva kamiona odvoženi u selo Marin Brod gde su bacani u veliku iskopanu jamu. Kasnije je stigao kamion sa 40 vezanih ljudi koji su čekićima i sekirama ubijeni i pobacani u istu jamu. Ljuban Jednak i Božo Tarbuk su preživeli pokolj, izvukli se iz jame i pobegli, ali je Tarbuk kasnije ubijen.

U svojoj trećoj izjavi, datoj na suđenju Stepincu i drugima, Jednak je izneo najviše detalja, ali ima i karakterističnih razlika u odnosu na prethodne dve izjave. Može da se pretpostavi da je izjava pre objavljivanja redigovana ili da je sam Jednak izneo nešto drugačije sećanje. O vremenu hapšenja je naveo samo da je to bilo 1941.u vreme kada se kupilo seno. Naglasio je da je u glinskoj crkvi sve bilo „namešteno kao da će se služiti služba". Naveo je da su im ustaše govorile da će biti ubijeni, psujući kralja Petra. Nije pomenuo natporučnika hrvatske vojske i njegovo obraćanje zatvorenim Srbima. U ovoj izjavi je naveo da su četiri kamiona pet puta odvozila ubijene iz glinske crkve u okolinu Novog Sela Glinskog gde su iskopane tri jame nad kojima su dovedeni Srbi ubijani sekirom ili čekićem.

Razlike između izjava Ljubana Jednaka nisu male, ali su s obzirom na okolnosti i razumljive.[181] Teško je za očekivati da tri izjave o tako užasnim događajima i sa takvim mestom svedoka u njima, date u razmacima od više od godinu dana budu u svemu podudarne. Razlike u izjavama i sećanjima svedoka datim u različito vreme o istim događajima nisu ništa neobično, pogotovo ako su ti događaji izuzetno traumatični. Neosporno je da su u svojim bitnim elementima izjave Ljubana Jednaka međusobno saglasne, tako da su one prvorazredan i verodostojan istorijski izvor za prvi masovni zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi.

Jednakovo svedočenje velikim delom potvrđuje jedan drugi izvor koji iz nekog razloga nije korišćen u istoriografiji, pa ni u najnovijoj. Reč je o izjavi Paje Vorkapića, blagajnika u opštini Topusko. On je, kao i Jednak, upućen sa grupom iz Topuskog u Glinu i zatvoren u pravoslavnoj crkvi.[182] Vorkapić je opisao prilike u Topuskom, insceniranje incidenta kao povoda za ubijanje i masovno hapšenje Srba u kojem su učestvovale i ustaše iz Gline. Deo zatvorenika je 28. jula 1941. vozom upućen u logor u Gospić, a ostali su zatvoreni u zgradi opštine i u srpskoj crkvi gde je skupljeno 300-400 ljudi. Tu su ih popisale mlade ustaše iz Zagreba, a zatim su mučeni na razne načine. Uveče su ih pod udarcima odveli na železničku stanicu Topusko gde je njih 400 ukrcano u 4 vagona i upućeno u Glinu. Po dolasku oni su pod stražom ustaša, hrvatskih vojnika i gradskih policajaca (redara) dovedeni do pravoslavne crkve u Glini i zatvoreni. Unutrašnjost crkve i sve stvari u njoj su bili potpuno očuvani. Sledilo je zlostavljanje i popisivanje. Popis je dugo trajao a narednog jutra je opštinski redar prozvao Adama Koraća iz Čemernice i samog Vorkapića i sproveo ih u zgradu glinske opštine. Kao razlog puštanja Vorkapić je naveo intervenciju iz ustaškog tabora u Topuskom, a ne to što je on (kao i Korać), prešao na rimokatoličku veru, o čemu je svedočio Jednak. Za razliku od Jednaka, on je izjavio da su prenoćili u crkvi i da je pušten narednog jutra. Datumi u njegovoj izjavi su na nekoliko mesta olovkom ispravljani, verovatno od nekog

člana Okružne komisije za ratne zločine, da bi se uskladili sa hronologijom koja se oslanja na Žužekovo datovanje. Narednih mesec dana Vorkapić je bio u nekoj vrsti zatočeništva u zgradi opštine i pod zaštitom beležnika iz Gline Žinića. Ta zgrada je bila oko 200 metara od pravoslavne crkve i on je tvrdio da ju je dobro video iz svoje sobe. Sutradan je video neke ljude kako čiste u porti i na vratima crkve i polivaju ih vodom. U tornju crkve je video četvoricu ljudi koji su pokušavali ustima da uhvate kapi kiše. Na pitanje vojnika da kažu ko su, čuo je dva imena: Slavko Divić i Stevo Miščević iz Ponikvara.[183] Ustaše su im predložili da se predaju, ali su oni odbili, a zatim su ustaše pucale na njih. Oni su jedan za drugim skočili sa tornja i izvršili samoubistvo.[184] Odmah zatim Vorkapić je čuo pričanje da su svi koji su iza njega ostali u crkvi te noći 29/30. jula 1941. poklani od ustaša. Posle 1. avgusta 1941. gledao je tokom dva ili tri dana kako se kamionima i autobusima pristiglim iz Zagreba dovozi veliki broj Srba iz okoline Vrginmosta i Čemernice. Svaki autobus ili kamion bi stao pred pravoslavnom crkvom u koju bi svi zatvorenici morali da uđu. Bez mnogo zadržavanja, oni su zatim izlazili, ustaše su im nešto oduzimale i odmah ih ponovo tovarili u autobus ili kamion. Odlazili su put sela Jukinac da bi se ubrzo vratili prazni. Vorkapić je smatrao da su oni svi tamo sigurno ubijani.

Ne zna se da li je Kotarski narodni sud prikupio još neku izjavu o pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi i da li je Jednakova izjava od 1. maja 1944. iskorišćena u izveštaju koji je sud naredenog dana uputio Zemaljskom Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). U tom izveštaju je konstatovano da nije mogao biti ustanovljen tačan broj zaklanih u glinskoj crkvi, ali da je „ustanovljeno da je klanje vršeno dva puta".[185]

U oktobru 1944. je formirana Okružna komisija za ratne zločine Narodnooslobodilačkog odbora Banije (OKRZ). Koliki značaj je dat komisiji vidi se po tome što je za njenog sekretara i pročelnika određen dr Aleksandar Goldštajn (Goldstein), dok su članovi bili Jovan Borojević, predsednik Okružnog narodnog suda Banije i Mile Petrović. Komisija je od 10. oktobra do 2. novembra 1944. po predmetu „Pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini" ispitala ukupno 28 svedoka, glinskih građana. Osim Hrvata i Hrvatica, svedočilo je i pet srpskih starijih devojčica i devojaka koje su početkom avgusta 1941.uhapšene sa ostalim Srpkinjama iz Gline i okolnih sela. Prema saznanju župnika Franca Žužeka, sve one su trebale da budu ubijene iako su većinom prešle na rimokatoličku veru. Na Žužekovo zauzimanje kod nadbiskupa Stepinca, uhapšene Srpkinje su puštene.[186] Neke od puštenih Srpkinja su ostale u Glini, a neke su se nešto kasnije vratile u nju, među njima i pomenutih pet starijih devojčica i devojaka, dok su ostale izbegle u Srbiju.[187]

Posle saslušavanja svedoka, Okružna komisija za ratne zločine je 3. novembra 1944. organizovala ekshumaciju žrtava. Zbog nepogodnog i podvodnog terena, ekshumacija je odložena, a sama komisija je nikada nije obavila.[188] Ekshumacija žrtava je izvršena tek 1947. i 1949. na više lokacija, uz dosta teškoća i bez odgovarajuće sudsko-medicinske ekspertize. Nije ustanovljen tačan broj žrtava, a procenjeno je da se radi o ukupno oko 3.000 žrtava, uključujući ubijene u glinskoj crkvi. Posmrtni ostaci žrtava su sahranjeni u zajedničkoj grobnici na glinskom groblju, ali je ostala sumnja da postoji još neotkrivenih masovnih grobnica.[189]

U periodu od 13. decembra 1944. do 17. januara 1945. OKRZ je ispitala i 13 svedoka iz Novog Sela Glinskog. Većinom su to bili seljaci koji su kopali jame na više lokacija u blizini sela oko Gline gde su ubijani Srbi. Neki od svedoka su navodili da su bili u ustaškim jedinicama, da su prisustvovali ubijanju ili stražarili tokom ubijanja, da su zakopavali ubijene i dobijali delove njihove odeće. Oni su dali podatke o ustaškoj organizaciji, o egzekutorima, samom procesu ubijanja Srba, polnoj i starosnoj strukturi žrtava i njihovom broju navodeći i da su one krajem jula 1941. kamionima dovožene iz Gline ili Petrinje.[190]

Glavni izvori za utvrđivanje činjenica o zločinu u glinskoj crkvi su bile izjave svedoka pred OKRZ date u periodu od 10. oktobra do 2. novembra 1944, kao i izjava Ljubana Jednaka. Iako su izjave uzimali iskusni pravnik A. Goldštajn i J. Borojević, mogu se uputiti ozbiljni prigovori načinu na koji je to rađeno. Izjave su davane ne samo pojedinačno, nego i grupno, a neki svedoci su se pozivali na ono što su njihovi prethodnici rekli.[191] U izjavama ima navoda koje je sigurno trebalo bolje ispitati. Osobe koje su davale izjave o zločinu u glinskoj crkvi su tretirane kao svedoci iako je među njima bilo i onih koji bi u nekim drugim okolnostima verovatno bili inkriminisani kao saučesnici ili počinioci krivičnog dela. To se odnosi i na neke seljake iz Novog Sela Glinskog. Iako se radilo o ratnim okolnostima, očigledno je da su tada standardi inkriminacije bili vrlo niski i da su se na udaru partizanskog prava nalazili samo direktni krivci, odnosno egzekutori. Iz sećanja Gojka Nikoliša se vidi da ni svi egzekutori nisu osuđivani na smrt. Pred komisi-

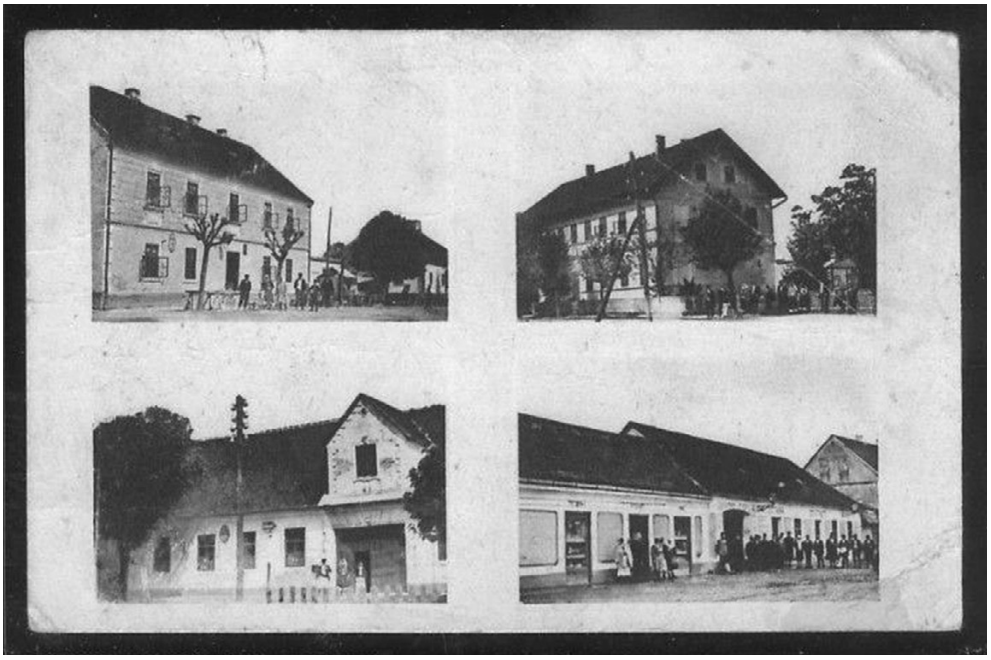

Sl. 3. *Razglednice Vrginmosta između dva rata*

jom je svedočio i Antun Gregurić, graditelj iz Jukinca, član tehničkog odeljenja Okružnog NOO Banije. On je svedočio da je posle pokolja u crkvi njemu povereno da vodi nadzor nad njenim rušenjem. Komisiji je dao i svoje pribeleške iz kojih se vidi da je rušenje započeto 12. avgusta 1941. On je organizovao i prodaju građevinskog materijala od rušenja crkve. Kako taj novac nije bio dovoljan za isplatu radnika, Velika Župa Gora im je isplatila veliku sumu za tu svrhu.[192] Za partizanske vlasti organizovanje rušenja pravoslavne crkve očigledno nije bilo razlog za inkriminaciju niti prepreka za angažovanje u novoj upravi.

Prema izjavi Ante Šešerina, glinskim građanima je ustaška straža dozvoljavala da ulaze u pravoslavnu crkvu i gledaju zatvorene Srbe iz Čemernice i Vrginmosta što su neki i činili.[193] Dve Glinjanke, Mara Klaić i Josipa Šarić su u noći 29/30. jula 1941. ušle u crkvu i prisustvovale pokolju.[194] Svedočenje Josipe Šarić je važno i zbog toga što ukazuje na to da je pogibija ustaše Janka Budaka bila jedan od motiva ustašama za klanje Srba zatočenih u glinskoj crkvi.[195] Policijsku (redarstvenu) službu u Glini su vršili građani po pozivu opštine, ali samo oni koji su uživali poverenje vlasti.[196] Među svedocima o pokolju u crkvi je bio i Marko Modronja, koji je kao policijski (redarstveni) stražar bio na službi u noći pokolja Srba iz Vrginmosta u pravoslavnoj crkvi.[197]

Svi svedoci su pred OKRZ izjavljivali da je bio samo jedan pokolj u pravoslavnoj crkvi. Pri tome su kao datum pokolja najčešće navodili kraj jula ili noć 29/30 jula 1941. Međutim, uglavnom su navodili da su žrtve Srbi dovedeni na „pokrst" (prisilno pokatoličavanje) iz Vrginmosta i okolnih sela. U nekim izjavama kao žrtve se pominju i Srbi iz Topuskog i okoline.[198] Kada je reč o Srbima dovedenim iz Topuskog, svedočenja Ljubana Jednaka i Paje Vorkapića daju jasnu sliku o celom postupku i sledu događaja, uz značajnu razliku oko broja dovedenih i ubijenih.

Pokolj Srba iz Topuskog je najčešće identifikovan sa pokoljem mnogo veće grupe Srba iz Vrginmosta. Hronologija i tok događaja vezanih za stradanje Srba iz Vrginmosta u glinskoj crkvi su poznati iz više izvora. Ipak, i za ovaj zločin postoje značajne razlike u izvorima o tome gde su oni ubijeni i u kolikom broju. U najvećem broju izvora njihovo stradanje je prikazano na sledeći način. Srpski seljaci iz opština Vrginmost i Čemernica, u manjem broju iz opštine Topusko, bili su zastrašeni vestima o masovnim ubistvima. Posle javnog poziva vlasti da se, pod pretnjom smrti, prikupe stariji od 16 godina radi prelaza na rimokatoličku veru da bi osigurali miran život, oni su se u nedelju 3. avgusta 1941. okupili u centru Vrginmosta. U (silom prilika) svečanom raspoloženju tu se okupilo skoro 2.000 srpskih muškaraca. Ispostavilo se da nema katoličkih sveštenika, koji su trebali da izvrše „pokrst". Ubrzo je u Vrginmost stigla velika grupa ustaša iz Gline, koji su sa lokalnim ustašama opkolili okupljene Srbe. Nekolicina Srba je uspela da se izvuče iz obruča, dok su ostali zatvoreni u Sokolskom domu. Sutradan, 4. avgusta u Vr-

Sl. 4. *Stara pravoslavna crkva u Topuskom, srušena u kolovozu 1941.*

ginmost su stigli kamioni i autobusi zagrebačkih prevoznika i počelo je prevoženje zatočenih Srba u Glinu, što je trajalo skoro celi dan. Tokom noći 4/5.avgusta oni su poklani u glinskoj pravoslavnoj crkvi ili su ubijeni u okolini Gline.

Nejasnoće o hronologiji pokolja Srba dovedenih iz Topuskog i iz Vrginmosta u glinskoj pravoslavnoj crkvi poticale su pre svega iz nejasnoća u izjavama svedoka. To se pre svega odnosi na svedočanja glinskog župnika Franca Žužeka. U svojoj izjavi pred OKRZ 18. oktobra 1944. on je poistovetio grupu iz Topuskog sa grupom iz Vrginmosta, ali hronološka odrednica je najverovatnije tačna. Približno isto je i datovanje većine drugih svedoka, koji takođe poistovećuju ove dve grupe Srba. Žužek je naveo da je pod datumom 29. jul 1941. u crkvenim knjigama zabeležio smrt ustaše Janka Budaka, kao i da je tog dana bio pokolj Srba iz okoline Vrginmosta. Oni su autobusima i kamionima dovoženi u pravoslavnu crkvu "iz koje su ih dalje vodili u Hađer i Prekopu, gde su ih pobili". Istog dana jedan od zatvorenih Srba ga je pozvao u crkvu. Žužek je zatekao dupkom punu crkvu u kojoj su ljudi vršili nuždu, a mnogi su već klonuli od lošeg vazduha. Crkveni nameštaj je bio razoren, mnoge stvari su nedostajale, a prestrašeni Srbi su ga pitali šta će biti sa njima. Žužek je procenjivao da je u crkvi moglo biti oko 700 ljudi jer je bila velika kao i rimokatolička crkva.[199] U ovoj svojoj izjavi Žužek nije pomenuo da je bio pokolj u crkvi, nije naveo kako je zatočeni Srbin uspeo da ga pozove u crkvu niti šta je odgovorio na pitanje prestrašenih Srba šta će se desiti sa njima.

Župnik Žužek je svakako znao da se dogodio pokolj u crkvi što se može zaključiti iz dva njegova svedočenja. U svom zapisu za 1941. godinu u *Spomenici župe Glina,* posle navoda o ubijanju Srba u Glini 12. maja 1941, zabeležio je sledeće: „Strahote klanja opetovaše se u Glini–ja pomagao koliko sam mogao progonjenim pravoslavcima. Za mnoge sam intervenirao. Narod bio zahvalan. Sve je to delovalo na moje živce, da ne mogu nastaviti sa pisanjem"[200] Nedvosmisleno svedočenje o ubijanju u pravoslavnoj crkvi Žužek je ostavio u svom pismu nadbiskupu Stepincu po okončanju rata, verovatno 1945. godine. U pismu je naveo da je ustaški dopukovnik Rolf 30. jula 1941. zatvorio sve Srpkinje iz Gline, udovice muževa ubijenih 12. maja iste godine. Rolf je „noć prije dao strijeljati u pravoslavnoj crkvi do 300 ljudi".[201] Drugim rečima, Žužek je znao da je u glinskoj crkvi ubijeno „do 300 ljudi".

Žužekovo svedočene pred OKRZ iz oktobra 1944. moglo je da se odnosi samo na grupu od oko 700 Srba iz Vrginmosta koja je bila zatočena u pravoslavnoj crkvi. On je za njih naveo da su odatle odvedeni na egze-

kuciju u Hađer i Prekopu. Kao i Žužek, i Pajo Vorkapić je svedočio da su Srbi dovedeni iz Vrginmosta privremeno bili zatvoreni u pravoslavnoj crkvi odakle su odvođeni na stratišta u okolini Gline, s tim što je on pomenuo selo Jukinac, a Žužek Hađer i Prekopu. Ipak, u vezi sa grupama dovođenim iz Vrginmosta Vorkapić nije najpouzdaniji svedok. O ubijanju Srba iz Topuskog u kojoj je i sam bio, Vorkapić je saznao sutradan po pokolju dok je bio zatvoren u zgradi opštine, možda od svog zaštitnika Žinića. Taj pokolj se odigrao noću, kao što su i Srbi iz Vrginmosta ubijeni noću, prema izjavama o kojima će biti reči. Realno je pretpostaviti da Vorkapiću o ubijanju grupe iz Vrginmosta niko nije ništa rekao tokom boravka u zgradi opštine. Osim toga, on nije pomenuo ni jedan tako važan događaj kao što je rušenje crkve, za koju je tvrdio da ju je dobro video iz sobe u opštini u kojoj se nalazio. On bi to morao videti jer je njegovo zatočenje u glinskoj opštini trajalo do kraja avgusta, a rušenje crkve je, prema A. Greguriću, otpočelo 12. avgusta iste godine.

Na razlike u Žužekovim izjavama i zabeleškama svakako je veliki uticaj imao psihološki činilac, odnosno užas zbog masovnog ubijanja. On je u svojoj zabelešci za 1941. godinu u *Spomenici župe Glina* naveo da su „strahote klanja" tako delovale na njega da je prestao sa pisanjem. U istrazi oktobra 1944. on nije ništa naveo o ubijanju u crkvi i tek posle rata je svedočio da je u crkvi ubijeno „do 300 ljudi". Štaviše, njegov zapis s kraja 1941. „Strahote klanja opetovaše se u Glini [...]" dozvoljava mogućnost da je on znao da je u Glini ubijena još jedna grupa Srba.

Prema poreklu zatvorenika i opisu demolirane crkve, Žužekovo svedočenje se sigurno odnosi na Srbe iz Vrginmosta. To nije mogla biti grupa iz Topuskog koja je bila manja i uvedena je u potpuno očuvanu crkvu, kako su svedočili i Jednak i Vorkapić. Navodi iz Žužekove izjave oktobra 1944. mogli su da se odnose samo na veliku grupu od oko 700 Srba iz Vrginmosta koja je već duže vremena tokom dana bila zatvorena u crkvi. Oni su zbog gužve i zagušljivog vazduha već gubili snagu i zabrinuto su pitali Žužeka šta će se sa njima dogoditi. Žužekova izjava se u tome podudara sa drugim svedočenjima u kojima je navedeno da su Srbi iz Vrginmosta, posle kraćeg zadržavanja u crkvi i oduzimanja ličnih stvari i dokumenata, odvoženi na stratišta u okolini Gline, a da je u samoj crkvi zadržana velika grupa koja je te noći ubijena.

Marko Modronja, seljak iz Svračice, bio je redarstveni (policijski) stražar u Glini od osnivanja NDH tokom narednih 14 meseci. On je izjavio da je te noći kada je izvršen pokolj u glinskoj crkvi bio na službi. Tada je čuo „da će ljudi, koji su dovedeni kamionima iz okoline Vrginmosta i zatvoreni u crkvi, biti ubijeni". Sutradan ujutro je prolazio pored crkve i video je „kako pred crkvom tovare zaklane ljude u kamione [...] Prostor je pred crkvom bio sav krvav, a ustaše su hvatale čovjeka po čovjeka i bacale kao stoku zaklane u kamione".[202] Andrija Školneković, predsednik Gradskog narodooslobodilačkog odbora Gline je u svojoj izjavi dao procenu prema broju kamiona, navodeći da je u Glinu doveženo oko 1.000 Srba iz Vrginmosta i Topuskog radi „pokrsta". Zapazio je da je ustaša Mison pred crkvom prebrojavao dovedene Srbe. Jedan deo tih ljudi je prevežen u okolinu Novog Sela Glinskog i ubijen, a „poslednja grupa je ostala u crkvi. Koliko ih je bilo meni nije poznato, ali se govorilo u gradu da ih je bilo nekoliko stotina, jer je crkva bila dupkom puna".[203] Veljko Rukavina je izjavio da je gledao kako su jula 1941. celi dan iz Vrginmosta kamionima i autobusima dovozili Srbe u Glinu do pravoslavne crkve gde su ih Josip Mison i Nikica Vidaković pregledavali i oduzimali im novac i vrednosti. U Glini se tada govorilo da je tom prilikom „doveženo i poubijano oko 2.000 Srba. Jedan je dio od tih ljudi zaklan u glinskoj crkvi."[204] I prema svedočenju Antuna Gregurića, Srbe iz Vrginmosta su kamionima dovozili u crkvu, a odatle u Novo Selo Glinsko gde su ih ubijali, dok je deo Srba poklan u samoj crkvi.[205]

O ubijanju Srba početkom avgusta 1941. u blizini Novog Sela Glinskog, svedočio je i Blaž Šoštarić iz Kihalca. On je video kako autobusima i kamionima odvoze ljude prema Novom Selu Glinskom. Ljudi iz njegovog sela su, kako je naveo, otišli da vide šta se događa, a zatim im se i sam Šoštarić pridružio. Svi oni su, bez sumnje, znali o čemu je reč, pri čemu ih niko nije primoravao da idu i gledaju taj užasan prizor. Oni su prilazili jamama i videli naslagane leševe, a zatim su gledali ubijanje preostalih srpskih muškaraca. Da se radilo o Srbima iz Vrginmosta može se zaključiti po tome što je svedok video složena odela i hranu koju su ljudi poneli „misleći da idu na pokrštenje". Smatrao je da je broj žrtava bio veliki jer su u Novo Selo Glinsko odvežena jedna kola cipela i dvoje ili troje kola odeće. Roba je podeljena seljacima, a jedan od egzekutora, ustaški rojnik iz tog sela Ivan Horvatić je najbolju robu zadržao za sebe.[206] Svedoci iz Novog Sela Glinskog su u svojim izjavama navodili da je bilo više od hiljadu Srba koji su dovoženi iz Gline i Petrinje i ubijani nad jama koje su oni iskopali.[207] Sve to potvrđuje da se najverovatnije radilo o velikom broju Srba iz Vrginmo-

sta koji su posle oduzimanja ličnih stvari i prebrojavanja pred crkvom u Glini dovoženi na gubilišta između Novog Sela Glinskog i Marin Broda, dok je veći deo doveženih ostao u crkvi i surovo ubijen.

Nekoliko svedoka je pred OKRZ izjavilo da su gledali kako ustaše peru crkvu od krvi, da je krv mogla da se vidi oko crkve i u kanalu pred njom.[208] Žužek je svedočio da je bio u crkvi kada je tamo bilo zatočeno, po njegovoj proceni, oko 700 Srba iz Srba iz Vrginmosta. Zapazio je da je crkveni nameštaj demoliran i da su mnoge stvari nedostajale, ali nije primetio da su zidovi ili pod crkve bili krvavi. To bi značilo da su ustaše oprale crkveni pod od krvi ubijenih Srba iz Topuskog pre dovođenja grupe iz Vrginmosta. Pre rušenja crkve započetog 12. avgusta 1941, nju je obišao Antun Gregurić kome je poveren taj posao. On je izjavio da je video „po stubištu u lađi na stubištu ulaza u toranj velike mlazove krvi, i ako je crkva bila prana drugo jutro po klanju, te sam tom zgodom vidio kako ustaše lijevaju vodu na sva četvora vrata. Zidovi su bili poprskani krvlju, a u crkvi bili su razbacani odjevni predmeti žrtava i crkveni uređaj".[209] To može da znači samo da se unutrašnjost crkve gotovo kupala u krvi i pored toga što su je ustaše vredno prale i posle pokolja Srba iz Vrginmosta. Tako očigledni tragovi masovnog klanja ljudi su verovatno bili razlog da vlasti ne prihvate predlog da se crkva pretvori u bioskop ili u neku drugu javnu ustanovu. Umesto toga, odlučeno je da se crkva–stratište sruši do temelja.[210]

Kako objasniti činjenicu da su svi svedoci iz Gline i Pajo Vorkapić u svojim izjavama pred komisijama za ratne zločine pominjali samo jedan pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi? Kada su opisivali način na koji su Srbi stigli u Glinu, svedoci su pominjali da su oni dovoženi kamionima i autobusima po danu što se moglo odnositi samo na Srbe iz Vrginmosta. Grupa Srba iz Topuskog je stigla u Glinu a zatim je sa železničke stanice pod jakom stražom dovedena u glinsku crkvu što niko od svedoka ne pominje. To se može objasniti činjenicom da su oni, prema svedočenju Paje Vorkapića, sprovedeni u crkvu u rano jutro, gotovo po mraku. Prema Jednakovom svedočenju oni su stigli u Glinu tokom noći. Srbi iz grupe dovedene iz Topuskog su ušli u crkvu čija unutrašnjost je bila potpuno očuvana. Za razliku od njih, Srbi iz Vrginmosta su dovoženi danju pred očima stanovnika Gline i bilo ih je mnogo više nego Srba iz Topuskog. Oni su uvedeni u crkvu čiji nameštaj je bio demoliran, a mnoge su stvari nedostajale, o čemu je svedočio župnik Franc Žužek. Na osnovu ovakvog postupanja egzekutora, može se zaključiti da je pokolj grupe Srba iz Topuskog bio neka vrsta generalne probe za organizovanje ubijanja još veće grupe Srba.

Vremenska bliskost i masovnost dva užasavajuća događaja, istovetan načina ubijanja, poreklo žrtava sa Korduna i veća vremenska distanca od događaja su verovatno među glavnim razlozima za to što su u izjavama građana Gline spojena dva jasno vremenski i po broju žrtava različita događaja, jedan s kraja jula i drugi s početka avgusta 1941. To se odnosi kako na glinske građane koje možemo svrstati u grupu posmatrača, tako i one koji su u grupi žrtava. U toj grupi je bilo pet srpskih starijih devojčica i devojaka iz Gline, kao i Pajo Vorkapić. Treba napomenuti da su izjave ovih Srpkinja iz Gline date u oktobru 1944, dakle tri godine i skoro tri meseca posle događaja na koje se odnose. Vorkapić je izjavu dao još kasnije, juna 1945, gotovo četiri godine posle događaja u Glini. Njihova svedočenja su posredna, s tim što je Vorkapić bio u prilici da sazna i vidi više nego pomenute Srpkinje.[211] O verodostojnosti njegove izjave već je bilo reči. Na stepen verodostojnosti izjava uticao je i način na koji su one uzimane od svedoka, kao i mesto i uloga svedoka u događajima koje su opisivali.

I neki drugi izvori pominju samo Srbe dovedene iz Vrginmosta kao žrtve pokolja u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Prema izveštaju zagrebačke feldkomandanture od 30. januara 1942, iz Vrginmosta je krajem jula 1941. u Glinu upućen veliki broj pohapšenih Srba prethodno zavaranih da će preći na rimokatoličku veru. Deo Srba je 31. jula 1941. streljan u blizini železničke stanice Banski Grabovac, dok je njih oko 300 uterano u crkvu i tamo zaklano.[212] Velika župa Pokupje je sredinom novembra 1942. imala podatke da je oko 2.000 Srba iz Vrginmosta sredinom leta prethodne godine odveženo iz Vrginmosta u Glinu radi „pokrsta" i da su svi poklani u tamošnjoj pravoslavnoj crkvi.[213] U izveštaju nemačke Službe bezbednosti iz maja 1943. je pomenuto samo da su žrtve pokolja u crkvi iz okoline Gline, u koju su došli na poziv radi preobraćanja na rimokatoličku veru, a zatim je njih oko 250 surovo ubijeno u „srpskoj crkvi".[214]

O pokoljima u Glini i u okolini krajem jula i početkom avgusta 1941. postoji i pismeno svedočenje očevica koje je vremenski najbliže događajima. Na tom svedočenju se zasnivala promemorija jugoslovenskog poslanika Nika Miroševića Sorga Svetoj Stolici od 1. septembra 1941.[215] Autor pisma bi mogao biti neko od slovenačkih izbeglica u NDH ili neko iz kruga glinskog župnika Franca Žužeka. U pismu je navedeno da se u Glini krajem jula pričalo „da su nedavno ustaše postreljale sve pravoslavne iz tog grada, oko 500 muškaraca". Sledio je

opis događaja za koje je autor naveo da ih je lično doživeo. „U noći između 31. jula i 1. avgusta dovedeno je u pravoslavnu crkvu mnogo muškaraca iz okoline grada. Među raznim brojevima koji su se nabrajali, najniži je bio 150, toliko da ih je bilo. U noći od 1. na 2. avgust oni su u crkvi postreljani, odnosno poklani. Već dan posle toga se videlo crveno od krvi čak na putu pred tom crkvom. Trećeg avgusta su trojica još bili živi sakriveni u vrhu zvonika i lovili su rukama kapi kiše. Kada su ih videli, neke su postreljali, a neki su sami poskakali sa tornja i ubili se. Sledećih dana su više puta teretnim automobilima prevozili pravoslavce, skupljali ih u crkvi i drugde pa su ih navodno sledećeg dana postreljali, navodno u glavu, na raznim mestima u okolini grada. Bilo je takođe vidljivo da su ih prevozili ležeće u automobilu, složene jedan red po dužini, drugi popreko, tako do vrha. U nekoliko slučajeva-moguće i više puta, bili su baš u tom položaju od vrha kroz sve redove streljani. Streljani su bili stavljeni u jame i poliveni krečom. Zatvoreni u crkvi su morali u njoj da obavljaju telesne potrebe, tako da je bio nesnosan smrad čak izvan crkve u blizini vrata. Streljani su svi uhapšeni pravoslavci bez izuzetka i bez saslušanja. Broj ubijenih nije poznat; govori se uopšte o 10 hiljada."[216]

Navod da su „nedavno" ustaše postreljale sve pravoslavne muškarce iz Gline, njih oko 500, svakako se odnosio na majski pokolj. Svedočenje o grupi od najmanje 150 Srba iz okoline Gline zaklanih u pravoslavnoj crkvi, po svemu sudeći, se odnosilo na grupu iz Topuskog. Opis dopremanja brojnih Srba kamionima, njihovog zatvaranja, uz ostalo i u crkvi, kao i streljanja u okolini Gline najverovatnije se odnosio na Srbe iz Vrginmosta, s tim što je svedok zapamtio da je to trajalo nekoliko dana i da su oni ubijeni u okolini Gline. Podatak o broju žrtava verovatno se nije odnosio samo na zločine u Glini i oko nje, nego na širi prostor tog dela NDH.

Da se radilo o dovođenju i ubijanju dve odvojene grupa Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi, jedne iz Topuskog, druge iz Vrginmosta, svedoče i izjave Srba sa Korduna i Banije izbeglih u okupiranu Srbiju date od jeseni 1941. pred Komesarijatom za izbeglice i preseljenike u Beogradu. Izjave izbeglih Srba iz Topuskog su prvorazredan izvor za prilike u tom banijskom banjskom gradiću kao i za hapšenje i odvođenje velike grupe muškaraca u Glinu krajem jula 1941.[217] Izjave izbeglica iz Vrginmosta i okoline nedvosmisleno svedoče da su Srbi, koji su uhapšeni u Vrginmostu i prebačeni u Glinu ubijeni u pravoslavnoj crkvi. Oni su broj odvedenih i zaklanih procenjivali od 1700 (Marko Linta), 1.714 (Stanko Šapić) do 1.800 (Bakić Dragan i Bakić Dragan mlađi).[218] Iako dragocena, ova svedočenja nisu rezultat neposrednih saznanja da su Srbi iz te dve grupe ubijeni u glinskoj crkvi.

Među posrednim svedočenjima je i izjava Jove Muždekića, izbeglog paroha iz Hajtića, koju je 16. januara 1942. dao Arhijerejskom namesništvu u Negotinu. Posle opisa majskog ubijanja glinskih Srba, naveo je da su u glinskoj crkvi septembra meseca 1941. ustaše u tri maha počinile užasan pokolj. Naveo je da su ustaše „najpre ljude, žene i decu poredali onako kako se slažu sardine u kutiji, zatim su redom zašli koga zaklali, kome vrat presekli, kome zarili nož u srce, koga boli gde stigoše. Prethodno su ustaše dobro opili ljutim rakijama. Krv je lila na crkvena vrata gde je stajala straža. Sva Glina i okolina većinom bi pokatoličena, glinsku crkvu srušiše, porušiše crkve u Perni, Blatuši, Topuskom Majskim Poljanama."[219] Iako posredno i hronološki neprecizno, ovo svedočenje je važno zbog navoda da je ubijanje u crkvi vršeno u tri navrata. Svedočenje da su tada u crkvi ubijani ne samo muškarci, nego i žene i deca sigurno nije tačno i može se naći samo još u letku Okružnog komiteta KP Hrvatske u Karlovcu iz avgusta 1941. Činjenica da dva ovako različita istorijska izvora na isti način svedoče o pokolju u glinskoj crkvi, govori o tome da je ta verzija događaja bila prilično raširena.

O događajima u Glini postoje još neka svedočenja zasnovana na neposrednom uvidu u zbivanja. Ona daju drugačiju sliku od one koju je izneo slovenački posmatrač i informatori nemačkih predstavnika. Reč je o grupi svedoka iz kategorije žrtava koje su bile na korak do smrti. Okolnosti njihovog spašavanja i njegovi akteri imaju svoj značaj iz nekoliko razloga. U Glini je krajem jula 1941. uspostavljena komanda jake ustaške grupacije (Ustaške vojnice) od 10 ili 12 četa (satnija) koje su bile raspoređene u raznim mestima Korduna, Banije i Cazinske krajine. Te jedinice su 3. avgusta 1941. stavljene pod komandu ustaškog pukovnika Tomislava Rolfa čije sedište je bilo u Glini. Time su stvoreni uslovi za nastavak akcije masovnog uništenja srpskog stanovništva na širem području Banije, Korduna i zapadne Bosne.[220] Jedna od prvih akcija pukovnika Rolfa je bilo zatvaranje svih Srpkinja iz Gline i okolnih sela u sudskom zatvoru. Istog dana uhapšeni su i svi glinski Jevreji, njih oko 20. Spasila se jedino porodica Kon, koja je uspela da pobegne na italijansku teritoriju u Split. Jevreji su upućeni u logor u Gospić odakle su ubrzo muškarci upućeni u logor Jasenovac, a žene u Loborgrad. Niko od njih nije preživeo.[221]

Hapšenjem preostalih Srba u Glini i okolnim selima,

žena i dece, sa njima i svih glinskih Jevreja, potpuno je ostvaren cilj politike ustaške države na jednom manjem prostoru. Može da se postavi pitanje da li su pohapšene Srpkinje, kao i Jevreji, trebale da budu deportovane u logor Gospić? U poslednjoj fazi postojanja ovog logora, do raspuštanja 19. avgusta 1941, u njega su posle srpskih i jevrejskih muškaraca, upućivani i njihovi žene i deca. Ipak, iz Gline su u Gospić upućivani samo muškarci.[222] Pohapšene Srpkinje su, po svemu sudeći, trebale da budu ubijene na stratištima oko Gline kao i muški članovi njihovih porodica. Takvo saznanje je imao i glinski župnik Žužek koji se uspešno angažovao na njihovom spašavanju. Tome je prethodila prepiska između Žužeka i nadbiskupa Stepinca koju je Žužek opisao u svojoj izjavi od 18. oktobra 1944.[223]

Tokom leta 1941. na zamahu je dobijala akcija preveravanja pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru, ali se pokazalo da „prelaznici" time ne spašavaju svoj život i imanje. Žužeku je to svakako bilo poznato i on je jula 1941. poslao pismo nadbiskupu Stepincu sa pitanjem „da li će biti zajamčen život prelaznicima". Nadbiskup je odgovorio pismom koje je svojeručno potpisao u kojem je naveo „da je razgovarao sa ministrom unutarnjih poslova Artukovićem, koji mu je saopćio, da će biti pošteđeni životi i osigurana imovina Srba, prelaznika na rimokatoličku vjeru". Ovo pismo Žužek je predočio vojnom sudu u Glini „zimus" (prvih meseci 1944; *prim. autora*) tokom sudskog procesa ustaši Klobučaru i drugima, ali se pismo u međuvremenu zametnulo. U svojoj izjavi on je naveo da je 29. jula 1941. u pravoslavnoj crkvi u Glini zatvoreno oko 700 Srba iz okoline Vrginmosta, koji su zatim odvedeni u Hađer i Prekopu i ubijeni. Tada je vlast u Glini preuzeo ustaški pukovnik Rolf, koji je 30. jula naredio da se pohapse sve Srpkinje iz Gline, njih oko 120. Župnik Žužek je otišao kod Rolfa i intervenisao da se one puste na slobodu jer su one prešle na rimokatoličku veru, „a prema odluci ministra unutrašnjih poslova Artukovića, da kao takovi uživaju zaštitu. Kada mi je Rolf odgovorio da ih neće pustiti, ja sam telefonski pozvao nadbiskupiju, tražeći da intervenira za ove žene, pa su potražili nadbiskupa Dr. Stepinca, te mi je rečeno, da je isti otišao poglavniku da intervenira a posle izvjesnog vremena mi je javljeno da će biti pušteni na slobodu. Doista pukovnik Rolf došao je k meni i saopćio mi da je dobio naređenje da ih pusti, te su tako ove žene spašene."[224]

Izjava župnika Žužeka je važna i zbog navoda da su ustaške vlasti i posle pokolja u glinskoj pravoslavnoj crkvi nastavile da koriste pozive za „pokrst" u istoj crkvi da bi prikupile Srbe radi ubijanja ili deportovanja u logor smrti u Gospiću. „15. kolovoza 1941 počelo je masovno hapšenje naroda iz okolnih sela kao na pr. Dragotinja i Graca, gdje je bilo proglašeno, da će biti krštenje u Glini, pa kada su ih tako na prevarni način doveli u Glinu, zatvorili su ih u sud, odakle su odveženi vlakom navodno za Liku, gdje su pobijeni. Kada sam ja tim povodom protestovao kod Nikice Vidakovića zbog zloupotreba crkve, on mi je odgovorio na moje pitanje, što žele od Srba: 'Muški će morat kidnuti sa životom svi".[225] Treba napomenuti, da je nekoliko dana ranije, 12. avgusta, otpočelo rušenje crkve-stratišta u Glini i da to nije moglo još dugo biti nepoznato ni Srbima u okolnim selima. I za pokolje u glinskoj crkvi se ubrzo saznalo, tako da se može pretpostaviti da ovde Žužekova hronologija pouzdana.

Neke od spašenih Srpkinja su ostale u Glini, ili su se nešto kasnije vratile u nju, dok su ostale izbegle u Srbiju avgusta 1941. Među njima je bilo i pet sredovečnih Srpkinja, udovica uglednih Glinjana ubijenih u majskom pokolju ili deportovanih u logor Gospić. Neke od njih su izbegle u julu i avgustu 1941, a neke nešto kasnije. One su dale zajedničku izjavu u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu krajem februara 1942.[226] Svedočenje ovih dobro obaveštenih žena, sedam meseci posle opisanih događaja ima visok stepen verodostojnosti. U izjavi su detaljno opisani događaji u Glini, uz ostalo i pokolj maja 1941, a zatim i ono što je sledilo. „Između 26. juna i 2. avgusta 1941 godine ustaše su u kamionima dovodile Srbe iz sela sreza Glina u [treba: i; nap. autora] Vrginmost. Dovozili su ih u Glinu tobož na pokrštavanje.[227] Sve su ove ustaše zatvarali u srpsku pravoslavnu crkvu u Glini i tamo su ih klali. Leševe zaklanih Srba izvlačili su iz crkve, tovarili ih u kamione i odvozili u nepoznatom pravcu. Koliko je tada zaklano od ustaša u srpsko-pravoslavnoj crkvi u Glini, mi ne znamo, ali se je video kravi trag koji je išao iz crkve na ulicu, a koji je nastao curenjem krvi iz leševa zaklanih Srba, kada su ove leševe ustaše izvlačile iz crkve i tovarili ih na kamione. I kamioni su bili krvavi od leševa." Navele su i da su trojica Srba pobegla u toranj crkve, ali su ih ustaše ubile. Od 1. do 3. avgusta pohapšeni su preostali Srbi u Glini, oko 250 žena i dece i zatvoreni su u Sreskom sudu. Obećano im je puštanje ako upute molbu za prelaz na rimokatoličku veru. Ubrzo su puštene, među njima i one koje nisu uputile molbu. Naređeno im je da u roku od dva dana moraju da napuste Glinu.[228] U svojoj izjavi Srpkinje iz Gline nisu pominjale ulogu župnika Žužeka, a možda nisu ni znali za njegovo angažovanje.

Iako su u izjavi pet Glinjanki hronologija i raspored događaja donekle neprecizni, ona sadrži neke podatke kojih nema u drugim izjavama. Kad je reč o datumu 26. jun, to je sigurno greška zapisničara i odnosi se na 26. jul. U ovoj izjavi se izričito navodi da su ustaše nekoliko dana, između kraja jula i početka avgusta, u više navrata dovozile Srbe iz srezova Glina i Vrginmost, da su ih sve zatvarali u pravoslavnoj crkvi i tamo ih klali. Pri tome one su videle krvave tragove koji su vodili iz crkve na ulicu gde su leševi tovareni u kamione, koji su takođe bili krvavi od leševa. I u ovoj izjavi se dovoženje Srba povezuje sa prevarom o „pokrstu", ali ne u Vrginmostu, nego u Glini. Navodi u izjavi su nedvosmisleni u tome da su Srbi dovoženi u Glinu u više navrata, da su među njima bili Srbi i iz sreza Glina i iz sreza Vrginmost, da su oni poklani u pravoslavnoj crkvi barem u dva navrata i da su njihovi leševi odveženi kamionima.

I u nekim drugim svedočenjima se navodi da je pravoslavna crkva u Glini bila mesto višestrukih zločina. Finansijski službenik Bogdan Sužnjević iz Donjeg Selišta u blizini Gline je u svojoj izjavi u Komesarijatu za izbeglice 13.maja 1943. detaljno opisao zločine ustaša u svom i susednim selima. Uz ostalo je naveo šta se desilo sa crkvenim objektima. „Srpsko pravoslavna crkva u Donjem Selištu je odmah u početku po ustašama opljačkana i zatvorena pa je tako zatvorena ostala i iza mene. Srpsko-pravoslavne crkve u Glini i Hajtiću ustaše su u prvo vreme opljačkali, a zatim porušili. Osim toga, srpsko-pravoslavna crkva u Glini služila je jedno vreme kao klaonica, u koju su dovodili Srbe iz okolnih mesta i tamo ih mučili a potom klali."[229]

Jedini poznati izvor, koji potiče od učesnika u pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi je pomenuta izjava Hilmije Berberovića. Okolnosti njegovog hapšenja i njegova izjava omogućavaju da se upotpuni slika o pokoljima u Glini i okolini, napose o pokoljima u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Službenici srpskog Komesarijata železničke policije su uhapsili Berberovića 9. septembra 1941. na beogradskoj železničkoj stanici jer je imao „neredovne putne isprave". Komesar železničke policije ga je uputio u Odeljenje specijalne policije Uprave grada Beograda s napomenom da se radi o bivšem hrvatskom vojniku.[230] Prilikom pretresa njemu je oduzet novac (100 kuna i 80 dinara), radnička knjižica izdata od sreza Bosanski Novi, razne fotografije, nikleni ručni sat sa lancem i dve železničke legitimacije: na ime Lončar Jelice i na ime Crevar Jovana.[231]

U svojoj izjavi datoj drugog dana po hapšenju, Berberović je naveo da je rođen 1915. u Bosanskom Novom i da je od 1938. ili 1939. radio u Beogradu kao kancelarijski podvornik. Posle kapitulacije jugoslovenske vojske on se vratio u Bosanski Novi, a početkom maja 1941. je pozvan u vojni okrug u Petrinji. Posle obuke od mesec dana njegova satnija (četa) je dobila naređenje da u Glini i glinskom srezu uspostavi red i pokupi oružje. Komandir njegove satnije je bio satnik Josip Dorbić iz Splita, po zanimanju učitelj. Posle pretresa po selima koji su trajali 15 dana, stigle su ustaše iz Zagreba i Petrinje. Tada su dobili naređenje da hapse po selima sve muškarce pravoslavne vere od 20 do 45 godina starosti i da ih zatvaraju u sudskom zatvoru u Glini, sa dozvolom da pucaju na one koji se odupiru. Kasnije su hapsili i žene od 16 do 50 godina starosti i zatvarali u sudski zatvor i privatne kuće. Neke od njih su hrvatski vojnici, ustaše i njihovi oficiri silovali. Kada bi se zatvor napunio, Srbi su ubijani klanjem u glinskoj pravoslavnoj crkvi, streljanjem kraj reke Gline ili u blizini grada gde su i zakopavani. U crkvu je moglo stati oko 1.000 ljudi i kada bi se napunila, komandir satnije bi odredio 15 vojnika da ubijaju. Oni su prvo pili žestoka alkoholna pića i zatim su sa noževima upućivani u crkvu da vrše klanje. Njihovi oficiri, Josip Dorbić i Mihailo Cvitković, zajedno sa ustaškim oficirima, uvek bi sa vrata crkve posmatrali klanje. U crkvi nije bilo svetla nego su egzekutorima drugi vojnici osvetljavali prostor. „U više mahova desilo se, da je neki Srbin naleteo sa pesnicama na nas, ili pak nekoga udario nogom u stomak, ali je taj odmah bio iskasapljen". Klanje bi počinjalo oko 22 časa i završavalo bi se u 2 časa ujutro. Sve vreme Srbi su glasno manifestovali kralju, Jugoslaviji, Srbiji, vičući protiv Pavelića, ustaša i hrvatske države. Klanje se deševalo 7 do 8 puta, a sam Berberović je učestvovao tri puta. Posle svakog klanja crkva je prana. Neki Srbi su bežali na crkveni toranj gde su ih ubijali. Njegova satnija je prikupljala Srbe iz glinskog sreza, a bilo je naređeno da se pohapse svi Srbi iz srezova Topusko, Vrginmost i Glina, da se prikupe u Glini i tu ubiju. Berberović je čuo od svojih drugova da je ubijeno oko 120.000 Srba iz navedenih srezova. Većina Srba je izbegla u šumu sa oružjem i nalaze se u Petrovoj Gori i bore se protiv ustaša. Oko 20. avgusta Srbi su proglasom pozvani da se vrate kućama. Na kraju, Berberović je izjavio da je ostao u Glini do 3. septembra kada je otpušten iz vojske jer su drugi vojnici pozvani na vežbu. Doputovao je iz Gline u Beograd sa namerom da se zaposli na svom starom radnom mestu.[232] Berberović je posle četiri dana pušten, vraćene su mu oduzete lične stvari i naloženo mu je da u roku od 6 časova napusti Beograd.[233]

U proceni verodostojnosti iskaza Hilmije Berberovića treba zapaziti da je on dao tačne podatke o svojoj vojnoj jednici, 1. četi 2. bataljona Sisačke pešadijske pukovnije.[234] Jedna od ličnih stvari koje su mu oduzete u policiji na pretresu ima direktnu vezu sa žrtvom iz glinske crkve. Kod njega je nađena železnička legitimacija na ime Crevar Jovana, jednog od Srba iz Čemernice koji su doveženi u Glinu iz Vrginmosta.[235] Nikleni ručni sat sa lancem i novac mogu da potiču od pljačke Srba koji su dovođeni u crkvu. Izaziva sumnju njegov navod da je otpušten iz vojske 3. septembra, a da se već posle 6 dana obreo u Beogradu. Železničku legitimaciju jedne od žrtava iz Vrginmosta nije mogao da uzme sam nego mu je verovatno dao neko ko je Srbima oduzimao lične stvari. Može se pretpostaviti da je Berberović upućen u Beograd sa određenim zadatkom, a ako jeste, to je urađeno dosta nevešto. U to je posumnjalo i Odeljenje specijalne policije, pa je njegov predmet obrađivan u Drugom odseku čiji delokrug su bili unutrašnja politika i suzbijanje sabotaže. Ipak, kao hrvatski vojnik, odnosno pripadnik vojske države koja je bila nemački saveznik, Berberović je samo proteran iz Beograda i nije snosio druge posledice i pored priznanja o učešću u masovnom zločinu nad Srbima.

Iako se u slučaju Hilmije Berberovića radilo o izjavi počinioca masovnog zločina koji je i samog sebe teško teretio, neki od najvažnijih podataka koje je naveo moraju da izazovu veliku sumnju. Pre svega je reč o tome da je u crkvu moglo stati 1.000 ljudi, da je bilo 7-8 klanja, kao i da je u Glini ubijeno ukupno 120.000 Srba iz srezova Topusko, Vrginmost i Glina. Prema drugim svedočenjima u crkvu nije moglo stati više od 700 ljudi, a sedam ili osam kontinuiranih pokolja tolikog broja ljudi bi morali ostaviti traga i u drugim izvorima. Broj od ukupno 120.000 ubijenih Srba u pomenuta tri sreza (kotara) je verovatno udesetostručen. Ostaje pitanje zašto bi Berberović toliko uvećavao razmere pokolja, time i svoje učešće u njima? Iako je bio jedva pismeni manuelni radnik (u rubrici o školskoj spremi u policijskom dosijeu nije ništa navedeno), on je, ipak, morao biti svestan težine mogućih posledica svoje izjave koja mu je pročitana i koju je potpisao. Za sada ne postoji uverljiv odgovor na ovo pitanje.

Ako izuzmemo teško objašnjiva preterivanja u brojevima, većina ostalih podataka iz izjave Hilmije Berberovića se može kontrolisati drugim izvorima. Pre svega se to odnosi na činjenicu da je on pripadao jedinici hrvatske vojske i da je ona vršila pokolje u glinskoj crkvi. Gotovo svi izvori pominju samo ustaše kao egzekutore u crkvi, Međutim, prisustvo domobrana potvrđuju i Jednak i Vorkapić. Štaviše, prema Jednaku, upravo je hrvatski oficir (verovatno natporučnik, odnosno satnik Josip Dorbić, kako ga je imenovao Berberović), otvoreno rekao Srbima zatočenim u crkvi da će biti ubijeni jer su svi oni četnici i najveći neprijatelji. On je sa drugim oficirom povremeno nadgledao klanje u crkvi i sasvim je verovatno da su počinioci, osim ustaša, bili i vojnici pod njegovom komandom. Prema Vorkapiću, hrvatski vojnici su učestvovali u sprovođenju njegove grupe u crkvu. Berberović potvrđuje navode iz drugih izvora da su ubijani Srbi iz srezova Vrginmost, Topusko i Glina i da je to rađeno u više navrata. Deo njih je zaista bio zatočen u sreskom zatvoru i odatle su vođeni na egzekucije. I Berberović je naveo da je crkva posle klanja prana. U ovim elementima Berberovićeva izjava potvrđuje podatke iz drugih izvora i daje im dodatnu uverljivost, jer se radi o jednom od počinilaca zločina koji je o tome svedočio u kratkom roku posle počinjenih zlodela, tereteći pri tome i samog sebe.

BILANS ZLOČINA

Svi navedeni izvori omogućavaju da se iznese realan sud o brojevima ubijenih u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Pri tome kao osnova moraju biti uzeta dva popisa žrtava objavljena u knjigama Đure Aralice, odnosno Dragana Čubrića i Momčila Krkovića.

Vlasti u Glini su sigurno vodile popise i statistike dovedenih i ubijenih Srba, koje su bile poznate lokalnim ustaškim vođama i ne samo njima. I Ljuban Jednak i Pajo Vorkapić su izjavili da su Srbi iz Topuskog po dolasku u Glinu popisani u crkvi. Prema nekoliko drugih izjava, Srbi dovoženi iz Vrginmosta su pred crkvom prebrojavani i oduzimani su im lični predmeti. Jedno od standardnih pitanja Okružne komisije za ratne zločine svedocima je bilo o broju žrtava. Andrija Školneković je izjavio da je poslednja grupa Srba dovedenih iz Vrginmosta i Topuskog ostala u crkvi gde su ubijeni „Koliko ih je bilo meni nije poznato, ali se govorilo u gradu da ih je bilo nekoliko stotina, jer je crkva bila dupkom puna".[236] Dr Albin Blašić, upravnik bolnice u Glini u koju je došao januara 1942, je „čuo pripovjedati da je u crkvi zaklano 857 ljudi".[237] Ivo Burić, apotekar u Glini, je naveo da se među građanima „pripovjedalo da je u glinskoj crkvi poklano oko hiljadu ljudi".[238] Dragica Čučković, jedna iz grupe od pet srpskih devojaka, u svojoj izjavi je

navela da se „svojevremeno govorilo da je ubijeno u crkvi oko 800-900 ljudi, dok je u Hađeru i Prekopi ubijeno oko 700 ljudi.“[239] Veljko Rukavina je izjavio da je gledao kako je iz Vrginmosta stiglo oko 2.000 Srba i da je deo njih zaklan u glinskoj crkvi.[240] Prema mesečnom izveštaju Velike župe Pokupje za oktobar 1942. o stanju u Velikoj župi,[241] napisanom na osnovu službenih izvora, sredinom leta prethodne godine je u glinskoj crkvi poklano ukupno 2.000 pravoslavaca iz Vrginmosta dovedenih radi „pokrsta“.

Navođenje ovako velikih brojeva ubijenih u glinskoj pravoslavnoj crkvi posredno potvrđuje da nije moglo da se radi o jednom, nego o dva pokolja. Ali, koliki je bio broj Srba u grupi iz Topuskog, a koliki u grupi iz Vrginmosta? Koliko je od doveženih ubijeno u glinskoj pravoslavnoj crkvi, a koliko van nje? Prema Jednakovoj izjavi od 15. juna 1945, u crkvi je bilo zatvoreno oko 160 Srba i svi su (četvorica nešto kasnije) ubijeni osim njega. Vorkapić je u izjavi 10. maja 1945. naveo da je u Glinu iz Topuskog stiglo oko 400 Srba i da su svi, osim dvojice, ubijeni. Možda je objašnjenje za različite brojeve u ovim izjavama u tome da je deo grupe iz Topuskog odveden u zatvore u Glini.[242] To izgleda sasvim verovatno jer je Jednak, dok se pritajio u jami sa ostalim žrtvama, čuo kako dovoze u jednom kamionu (prema izjavi na suđenju Stepincu: u četiri kamiona) muškarce i ubijaju ih čekićima i sekirama kraj jame. To bi mogli biti ostali Srbi iz grupe dopremljene iz Topuskog. U svakom slučaju, broj Srba doveženih iz Topuskog u Glinu i ubijen u pravoslavnoj crkvi ili na stratištu kraj Jukinca ili Marin Broda je negde između 160 i 400. Do sada je utvrđen identitet 207 Srba ubijenih u noći 29/30. jula 1941. u glinskoj pravoslavnoj crkvi[243], ali je taj broj sigurno veći. Možda je najtačniji broj koji je u svom posleratnom pismu nadbiskupu Stepincu naveo župnik Žužek. On je naveo da je „dopukovnik Rolf“ dan pre hapšenja glinskih Srpkinja (30. jula 1941) „dao strijeljati u pravoslavnoj crkvi do 300 ljudi“.[244] To je moglo da se odnosi samo na grupu iz Topuskog. Može da se zaključi da je od ukupno oko 400 Srba doveženih iz Topuskog u Glinu 29. jula 1941.u noći 29/30. jula 1941.u glinskoj pravoslavnoj crkvi ubijeno njih do 300, dok je preostalih oko 100 ubijeno na stratištima kraj sela Jukinca ili Marin Broda.

Za broj Srba iz Vrginmosta ubijenih u pravoslavnoj crkvi 4/5. avgusta 1941. možemo da se oslonimo na izjavu župnika Žužeka od 18. oktobra 1944, koji je pretpostavio da bi u crkvi moglo biti „oko 700 ljudi“. Na osnovu drugih izjava nedvosmisleno se može zaključili da je njegov navod mogao da se odnosi samo na grupu iz Vrginmosta. Radilo se o delu Srba iz Vrginmosta koji su zadržani i ubijeni u crkvi dok su ostali ubijenu na stratištima između Novog Sela Glinskog i Marin Broda. Broj od oko 700 ljudi se može smatrati maksimalnom gornjom granicom broja žrtava pokolja u crkvi od 4/5. avgusta 1941. U crkvu nije moglo stati više ljudi, a i samo ubijanje bi fizički bilo teško izvodljivo na takav način (klanjem) da je u njoj bilo više ljudi. O čudovišnim razmerama krvoprolića svedoče i zidovi crkve poprskani krvlju sa tragovima mlazeva krvi, iako su ustaše već bile oprale crkvu. Tako je unutrašnjost crkve opisao Antun Gregurić koji je organizovao njeno rušenje počevši od 12. avgusta 1941.

Koliki je broj Srba prevežen iz Vrginmosta u Glinu i koliko ih je od tog broja ubijeno u pravoslavnoj crkvi? Đ.Aralica je ustvrdio da je iz Vrginmosta u Glinu 4. avgusta 1941. doveženo 1.038 Srba čija imena je naveo u spisku u prilogu svoje knjige.[245] Iako je prihvatio Žužekovu procenu da je „oko 700“ ljudi moglo stati u sve crkvene prostore, Đ. Aralica je ustvrdio da je u noći 4/5. avgusta 1941. u crkvi ubijeno 857 Srba, a da je ostalih 181 ubijeno u šikari Latinovo između Novog Sela Glinskog i Marin Broda.[246] Uz realnu pretpostavku da je u glinskoj crkvi od 1.038 Srba doveženih iz Vrginmosta ubijeno njih do 700, to bi značilo da je na stratištu u šikari Latinovo ubijeno 338 Srba iz Vrginmosta. Na osnovu spiskova objavljenih u knjizi Đ. Aralice, možemo zaključiti da je u prvom pokolju u crkvi ubijeno (najmanje) 203 Srba kojima treba pridodati još četvoro, što čini ukupno 207 žrtava prvog pokolja. U drugom pokolju je ubijeno 1.038 Srba, od toga u crkvi 700, a u šikari Latinovo 338. U tom slučaju ukupan broj Srba doveženih u Glinu iz Topuskog i Vrginmosta bi bio 1.245. Ukupan broj Srba ubijenih u pravoslavnoj crkvi bio bi 907, a broj ubijenih između Novog Sela Glinskog i Marin Broda (šikara Latinovo) 338.

Prema spisku žrtava objavljenom u knjizi D. Čubrića i M. Krkovića, broj ubijenih u Glini je znatno veći.[247] Pod naslovom „Spisak poklanih Srba u glinskoj crkvi 2/3.avgusta 1941“, tu je objavljen spisak od 1.567 žrtava. Naše prebrojavanje osoba sa tog spiska daje broj od 1.565. Ovo je do sada verovatno najpotpuniji spisak Srba doveženih u Glinu krajem jula i početkom avgusta 1941. Međutim, autori nisu naveli ko je sa spiska upućen u Glinu iz Topuskog, a ko iz Vrginmosta. Prema autorima, i prema navedenom spisku, svih 1.567 (treba: 1.565) Srba upućenih u Glinu je poklano u pravoslavnoj crkvi

2/3. avgusta 1941.[248] Međutim, ne odgovara činjenicama ni da su svi koji su doveženi u Glinu ubijeni u pravoslavnoj crkvi, ni da se to desilo 2/3. avgusta 1941. Obzirom da smo ustanovili da je u grupi Srba doveženih iz Topuskog bilo njih oko 400, to znači da je iz Vrginmosta u Glinu prevezeno 1.165 Srba. Ako je od tog broja njih oko 700 ubijeno u glinskoj pravoslavnoj crkvi, to znači da je preostalih 465 ubijeno na stratištima između Novog Sela Glinskog i Marin Broda. O velikom broju ubijenih na ovim statištima svedoče i seljaci iz Novog Sela Glinskog, koji su kopali jame i slagali leševe, kao i svedok iz Kihalca koji je sa ostalima iz svog sela posmatrao egzekucije.

Na osnovu do sada najpotpunijeg spiska od 1.567 (tačnije 1.565) stradalih i naše analize, moguće je izneti realne zaključke o brojevima i mestima stradanja Srba doveženih u Glinu i ubijenih u pravoslavnoj crkvi i na stratištima u okolnim selima. Od ukupno oko 400 Srba doveženih iz Topuskog u Glinu 29. jula 1941, u glinskoj pravoslavnoj crkvi je u noći 29/30. jula 1941. ubijeno njih do 300. Preostalih oko 100 Srba iz ove grupe je ubijeno na stratištima kraj sela Jukinca ili Marin Broda.

Ako od ukupnog broja identifikovanih 1.565 oduzmemo njih 400, koji su doveženi iz Topuskog, to bi značilo da je iz Vrginmosta doveženo u Glinu 1.165 Srba. Ako je njih oko 700 u noći 4/5. avgusta 1941. ubijeno u glinskoj pravoslavnoj crkvi, to bi značilo da je 465 Srba doveženih iz Vrginmosta ubijeno na stratištima između Novog Sela Glinskog i Marin Broda. Na osnovu ovakvog proračuna, može se zaključiti da je od ukupno 1.565 Srba doveženih u Glinu iz Topuskog i Vrginmosta, njih oko 1.000 ubijeno u glinskoj pravoslavnoj crkvi u dva odvojena pokolja. Na stratištima između Novog Sela Glinskog i Marin Broda, takođe u dva odvojena pokolja, ubijeno je ukupno 565 Srba doveženih iz Topuskog i Vrginmosta.

FORMIRANJE NARATIVA I MEMORIJALIZACIJA

Prikupljanjem izjava svedoka iz Gline od 10. oktobra do 2. novembra 1944, kao i svedoka iz Novog Sela Glinskog od 13. decembra 1944. do 17. januara 1945. praktično je okončan rad Okružne komisije za ratne zločine Narodnooslobodilačkog odbora Banije na predmetu „Pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini". Izjave svedoka iz Gline su 16. novembra 1944. dostavljene Odjelu pravosuđa ZAVNOH-a, koji ga je prosledio Zemaljskoj komisiji Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Nije poznato da li je ta komisija vršila neka dodatna ispitivanja ovog slučaja, osim da je pred njom Ljuban Jednak dao svoju drugu izjavu 15. juna 1945. U svakom slučaju, ono što je prikupila Okružna komisija za ratne zločine Banije je dostavljeno Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu, koja je o ovom zločinu 2. marta 1945. sastavila i objavila svoje *Saopštenje br. 33.*[249] Sledeća dva dana saopštenje je objavljivano u centralnom glasilu Komunističke partije Jugoslavije *Борби* pod naslovom „Pokolj Srba u glinskoj crkvi". Posle tri meseca *Saopštenje br. 33* je objavljeno i u Zagrebu u *Vjesniku.*[250]

Državna komisija je u svom *Saopštenju br. 33* istakla ono što je karakterisalo zločin u glinskoj crkvi, zatim je ukratko naveden tok događaja čemu su sledile izjave svedoka koje to potvrđuju: „Među svim zločinima izvršenim od strane ustaša nad srpskim narodom u Hrvatskoj izdvaja se, kao jedan od najsvirepijih i najjezivijih, kako po načinu, tako i po mestu izvršenja, onaj masovni pokolj Srba muškaraca u pravoslavnoj crkvi u Glini". Navedeno je da je krajem jula 1941. pohvatano na hiljade Srba iz opština Glina i Vrginmost, nešto manje i iz opština Bović i Topusko. Sve Srbe koje nisu mogli da smeste u prepune zatvore, ustaše su zatvorile u pravoslavnu crkvu. Sledili su navodi ili parafraze delova izjava svedoka, uglavnom glinskih građana, kao i opširan navod iz izjave Ljubana Jednaka. Komisija je zaključila da se iz navedenog dobija "jasna slika groznoga zločina koji su ustaški zlikovci izvršili nad srpskim narodom u Glini krajem jula 1941". To znači da je Komisija zaključila da je u crkvi bio jedan pokolj iako se iz izjava jasno videlo da se radilo o dve odvojene grupe koje su dovedene u Glinu i ubijene, jedne iz Topuskog krajem jula, i druge iz Vrginmosta početkom avgusta 1941.

Osim materijala dobijenog od Zemaljske komisije za zločine Hrvatske, Državna komisija je u svom saopštenju koristila i neke druge izjave, među njima i izjavu Dragana Bakića iz Čemernice datu pred Komesarijatom za izbeglice i preseljenike u Beogradu.[251] Treba naglasiti da je Državna komisija imala izrazito negativan stav prema dokumentaciji „takozvanog Komesarijata za izbeglice", koja je inače važan istorijski izvor. Zemaljska komisija za zločine Hrvatske se interesovala za dokumentaciju Komesarijata, posebno za pitanje „kartoteke koja sadrži preko 20.000 ustaških imena". Odgovor Državne komisije je bio umirujući jer je njen stav bio da je „taj materijal prikupljen po izdajnicima, kao što su i

ustaše".[252] Državna komisija je u arhivi Komesarijata za izbeglice i arhivi Nedićeve vlade imala na raspolaganju i izjavu jednog od egzekutora u glinskoj crkvi Hilmije Berberovića, ali je nije koristila pri sastavljanju ovog saopštenja.

Treba naglasiti da je u *Saopštenju br. 33* Državna komisija na određenim mestima menjala izjave koje su citirane, neki delovi izjava su izostavljani ili su u njima izvršene interpolacije. Pri tome su i neka imena pogrešno navedena (Šolneković umesto Školneković, Budar umesto Budak, Klajić umesto Klaić). U pomenutoj izjavi Dragana Bakića, deo rečenice koji glasi „odvezli ih u Glinu i poklali u pravoslavnoj crkvi" je izmenjen u: „odvezli ih u Glinu i odveli u pravoslavnu crkvu", čime se navod iz izjave završava.[253] U sledećoj rečenici izjave Josipe Šarić, „Te noći, kad je pokolj izvršen, ja sam bila kod Budaka Janka, ustaše, odnosno sjedili smo kod njegovog lješa[...]", interpolirano je sledeće: „(Budar je tog dana umro prirodnom smrću)". U nastavku rečenice iza imena Draga Likar, izostavljeno je: „(sada u Beogradu)".[254] Za izostavljanje mesta gde se tada nalazila Draga Likar teško je naći objašnjenje. Međutim, treba zapaziti da je interpolacijom naglašeno da je ustaša Janko Budak umro prirodnom smrću. Time je nastavak izjave gde se navodi zaklinjanje ustaša u okrvavljenoj odeći i sa krvavim noževima nad mrtvim Budakom izgubio smisao jer nije bilo razloga da ustaše osvećuju njegovu „Hrvatsku krv" ukoliko je on umro prirodnom smrću. Redaktoru ove izjave je očigledno bilo važno da se pomene da je ustaša J. Budak „umro prirodnom smrću".

I u drugim slučajevima u *Saopštenju br. 33* Državna komisija se ogrešila o izvor koji je koristila. U izlaganju o rušenju crkve parafraziran je deo izjave Antuna Gregurića, ali je njen nastavak izmenjen. Prema ovoj izjavi, ubrzo posle pokolja u crkvi, u Glinu su došli veliki župan dr Mirko Jerec i šef tehničkog odeljenja iz Siska Openhajm (Openheim). Oni su sa kotarskim predstojnikom Imperom doneli odluku da sruše crkvu "odnosno Openheim je predlagao, da se pretvori u kino ili kakovu drugu javnu ustanovu, ali je navodno protiv toga bio župnik Franc Žužek, pa je odlučeno da se crkva sruši[...]"[255]. Prema interpretaciji Gregurićeve izjave u *Saopštenju br. 33,* njih trojica su održali sednicu kojoj je prisustvovao i rimokatolički župnik Franc Žužek. „Tada je Openhajm predlagao da se crkva pretvori u kino ili neku drugu javnu ustanovu ali je župnik Žužek bio mišljenja da crkva nije više za upotrebu i da je treba srušiti". I izjava Ante Šešerina o postupku sa materijalom porušene crkve je na karakterističnom mestu izmenjena. Šešerin je naveo da su organizatori rušenja „zvona i lim sa krova predali državi". Državna komisija je navela sledeće: „Bakar sa tornja i sve metalne stvari odnela je župa. Crkvene vrednosti odnele su ustaše". Poslednja rečenica je najverovatnije tačna i potiče iz drugog izvora. Međutim, navodi da je župnik Žužek na sastanku izneo mišljenje da se crkva sruši, kao i da je bakar sa tornja i sve metalne stvari odnela njegova župa, nemaju uporište u izvorima. To je verovatno rezultat tadašnjeg odnosa države prema verskim zajednicama, napose prema Rimokatoličkoj crkvi. Međutim, time je učinjena i velika nepravda prema Francu Žužeku, koji je činio ono što je bilo u njegovoj moći da se bar deo glinskih Srba spasi od ubijanja.[256]

U *Saopštenju br. 33* opširno je citirana izjava Ljubana Jednaka data 1. maja 1944. pred Kotarskim narodnim sudom u Glini, ali su i u njoj izvršene određene izmene. Iz govora domobranskog oficira sa dve zvezdice na okovratniku Srbima u crkvi da će svi biti ubijeni izostavljena je sledeća rečenica: "Vi ste svi četnici i naši krvni neprijatelji". Ova rečenica u izjavi, doduše, nije bila obuhvaćena znacima navoda, ali je očigledno bila deo obraćanja domobranskog oficira zatvorenim Srbima. U narednom tekstu reč „četnici" je dosledno zamenjivana rečju „šumnjaci". To je bilo u skladu sa utvrđenim diskursom i izrazito negativnim značenjem reči „četnik" obzirom da su u partizanskom propagandnom govoru i rangiranju neprijatelja četnici stajali uporedo sa ustašama ili čak i ispred njih.

Nijedna komisija za ratne zločine, od banijske okružne, preko hrvatske zemaljske do jugoslovenske državne nije dala pouzdane odgovore na neka od ključnih pitanja vezanih za zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi. To se pre svega odnosi na pitanja: kada i koliko je bilo egzekucija i koliki je bio broj ubijenih? Objavljivanjem posebnog saopštenja Državne komisije o zločinu u glinskoj crkvi taj događaj je dobio mnogo širi publicitet od dotadašnjeg. Dobio je status jednog od velikih zločina Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Zločin je pomenut i u dokumentu sa Nirnberškog procesa. Istovremeno zločini u glinskoj crkvi su dobili značaj jednog od najvažnijih simbola stradanja Srba u ustaškoj državi. I pored toga, nije učinjen neophodan napor da se najvažnije činjenice o ovom događaju nedvosmisleno utvrde čime je ostavljen prostor za različita tumačenja i nedoumice, što će ostaviti trag ne samo u istoriografiji, nego i u javnosti. Doduše, slučaj zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi nije

bio usamljen jer ni bitne činjenice o brojnim drugim mestima masovnih stradanja tokom Drugog svetskog rata u Jugoslaviji dugo nisu bile ili još uvek nisu utvrđene na zadovoljavajući način.

Obzirom da ni zvanični državni organi nisu izneli nedvosmislene podatke ni o broju ubijenih u glinskoj pravoslavnoj crkvi, ni o svim okolnostima zločina, o tome su u posleratnoj javnosti i u istoriografiji iznošeni različiti podaci. Do kraja osamdesetih godina prošlog veka gotovo uvek je pominjan samo jedan pokolj. Prvi i zadugo jedini koji se (nekritički) oslonio na izjavu Hilmije Berberovića je bio Viktor Novak. Ne navodeći da se poziva na ovu izjavu, on je ustvrdio da je klanje u crkvi vršeno kroz osam punih dana, kao i da je na najstrašniji način ubijeno više hiljada ljudi. Usto, Novak je neopravdano okrivio župnika Žužeka da snosi deo odgovornosti za pokolj u Glini.[257] Na velikom zboru u Glini za Dan ustanka naroda Hrvatske 27. jula 1952, govorio je predsednik Jugoslavije Josip Broz Tito. U govoru je naveo da su mu „drugovi pokazali ruševine jedne zgrade crkve u kojoj je poklano 900 ljudi za jedan dan. Pozvali su ih da ih prekrste u katoličku vjeru, a zlikovci su ih poklali". Obećao je da grobovi palih neće zarasti u travu i da će ih se sećati.[258] Zločin u glinskoj crkvi je tematizovan i u literaturi pri čemu se pesnik odlučio za jedan od najčešće pominjanih brojeva.[259]

U istoriografiji su navođeni različiti podaci o datumu pokolja Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i o broju ubijenih. Pri tome su uvek kao počinioci označavane ustaše i nije pominjano učešće hrvatskih vojnika u pokolju. Ferdo Čulinović je ustvrdio da su ustaše iz Gline noću 27. jula 1941. u srpsko-pravoslavnoj crkvi poklale oko osam stotina Srba.[260] U još uvek referentnoj knjizi o NDH, Fikreta Jelić-Butić je navela da je u crkvi (nije navedeno kojoj) u Glini krajem jula 1941.ubijeno nekoliko stotina Srba, a da je prema nekim podacima krajem istog meseca u Glini ubijeno oko 2.000 Srba.[261] U zborniku *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* uz fotografiju ruševine crkve – stratišta u Glini navedeno je da su u njoj ustaše jula 1941. „ubili oko 1250 Srba."[262] Đuro Zatezalo je ustvrdio da je od 29. jula do 4. avgusta 1941. odvedeno u Glinu i ubijeno u tamošnjoj pravoslavnoj crkvi 1.260 muškaraca sa područja kotara Vrginmost i Glina.[263] Prema Dušanu Koraću, 3-4. avgusta 1941. u pravoslavnoj crkvi u Glini je ubijeno 1.260 muškaraca s područja kotara Glina i Vrginmost.[264] U memoarskoj i memoarsko-publicističkoj literaturi partizanskih prvoboraca sa Korduna i Banije su kao žrtve pokolja uglavnom označavani Srbi iz Vrginmosta koji su početkom avgusta 1941. preveženi u Glinu na „pokrst". Rade Bulat je ustvrdio da je 3. i 4. avgusta u glinskoj pravoslavnoj crkvi poklano 1.220 Srba, Gojko Nikoliš 1.200, Slavko Borojević preko 1.000, dok je prema Pavlu Jakšiću tada ubijeno 1.200 Srba.[265]

Krajem osamdesetih godina prošlog veka iscrpnije je istraživan zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi i proširen je krug korišćenih izvora. U do tada najpotpunijoj rekonstrukciji događaja, Đuro Roksandić je identifikovao dve grupe žrtava. On je ustvrdio da su u glinsku pravoslavnu crkvu 29. jula 1941. vozom doveženi Srbi iz Topuskog, a da je 3. avgusta 1941. u Glinu kamionima dovežena većina od 2.000 Srba okupljenih u Vrginmostu radi „pokrsta". Navođenjem širih izvoda iz izvora, među njima i iz izjave Hilmije Berberovića, autor je sugerisao da je klanje Srba u crkvi vršeno u nekoliko navrata. Ustvrdio je da veliki broj srpskih muškaraca pohapšenih tih dana nije ubijen u glinskoj pravoslavnoj crkvi već kraj prethodno iskopanih jama u selima oko Gline. Prema autorovim istraživanjima, u tri velike jame na području Novog Sela Glinskog i Marin Broda je zakopano preko 2.000 žrtava. Većina, njih 1.291, je bila iz sreza (kotara) Vrginmost, 45 je bilo sa područja Gline, a ostali su bili iz petrinjskog kotara. Zajedno sa žrtvama majskog pokolja zakopanih u Prekopi, oni su 1947. sahranjeni u zajedničkoj grobnici.[266] Ljuban Đurić je, pozivajući se na neke navode iz izjave Hilmije Berberovića, za koga je odnekud znao da je „kasnije zarobljeni ustaša", pokušao da rekonstruiše celi tok događaja. Prihvatajući tvrđenje Berberovića da je u crkvu moglo stati više od 1.000 ljudi, on je ustvrdio da je u njoj zaklano „više od 1.250 Srba". To su bili Srbi iz Topuskog i okoline, kao i Srbi iz Vrginmosta i okoline, prevareni da idu u Glinu na „pokrst". Oni su od 29. jula do 2. avgusta 1941. doveženi u glinsku pravoslavnu crkvu, pri čemu je deo grupe iz Topuskog zatvoren u kotarskom zatvoru. Svi oni su tokom noći 2/3. avgusta i dana i noći 3/4. avgusta 1941. poklani. Sledilo je klanje žena i devojaka od kojih su mnoge prethodno mučene i silovane. Svi su zatim zakopani u zajedničke jame, a preživeo je samo Ljuban Jednak, koji je ranjen pobegao iz jame.[267]

U istoriografiji je krajem osamdesetih godina sasvim jasno iznet zaključak da su u gliniskoj pravoslavnoj crkvi bila dva pokolja, ali su i dalje navođeni preveliki brojevi ubijenih u samoj crkvi. Oslanjajući se na izjavu Ljubana Jednaka, Milan Bulajić je ustvrdio da je 29/30. jula 1941. bio pokolj u crkvi Srba iz Topuskog, a da je deo ljudi ubijen u Novom Selu Glinskom. U drugom pokolju 4/5. avgusta 1941. u istoj crkvi je ubijeno 1.280

muškaraca iz sreza Vrginmost.[268] U knjizi Đure Aralice, jedinoj koja za temu ima zločine u glinskoj pravoslavnoj crkvi, navedeno je da su bila dva pokolja. Njegovo istraživanje je zasnovano na obimnoj izvornoj osnovi, ali je metodološki manjakava pri čemu pojedini sudovi i zaključci nisu ubedljivi.

EPILOG

Masovne egzekucije srpskih muškaraca iz Gline i okoline, kao i pokolji u u glinskoj pravoslavnoj crkvi su imali snažan simbolički značaj i za žrtve i za počinioce, kao i za kolektivitete kojima su pripadali. Pojedini egzekutori su upražnjavali i neke ritualne radnje.[269] Kada je reč o mehanizmu uništenja, treba imati u vidu ne samo neposredne egzekutore, nego i sve ostale učesnike koji su takođe pokazali veliku rutinu u vršenju svog dela posla. Prilikom masovnih pokolja od maja 1941. do onih krajem jula i početkom avgusta 1941, u mehanizam uništenja je uključen veliki broj ljudi, pre svega iz susednih hrvatskih sela. Od 26. do 29. jula svakodnevno je 60-70 seljaka kopalo jame ispred kojih su zatim ubijani Srbi iz opština Topusko, Bović, Čemernica i iz nekoliko banijskih sela. Narednog dana, 30. jula, seljaci su te žrtve zakopali i odmah su otpočeli kopanje novih jama u kojima će ubrzo biti zakopani kordunaški Srbi doveženi iz Vrginmosta u Glinu. Osim u kopanju jama, slaganju leševa ubijenih i njihovom zatrpavanju, seljaci su, bili formalno ustaše ili ne, obezbeđivali stratišta, osvetljavali mesta pogubljenja noću i pljačkali žrtve. Dovoženje Srba iz Vrginmosta u Glinu se odvijalo tokom dana pred očima celog grada. Očevici su ostavili svedočenje da su žrtve, osim autobusima zagrebačkog prevoznika, dovožene i u pretrpanim kamionima uz pesmu ustaških sprovodnika koja je jasno nagoveštavala pokolj.[270] Ubijanje kraj jama u Latinovu je preživeo jedan čovek, koji se sakrio u susednom hrvatskom selu, ali je ubrzo potkazan i ubijen.[271]

Masovno ubijanje Srba iz Gline i okoline, a zatim i Srba sa Korduna, kao i stacioniranje komande jake ustaške grupacije, pokazalo je da je tokom leta 1941. Glina postala važan regionalni centar uništenja. Posle delovanja u Banskom Grabovcu, pokretni preki sud je nastavio da deluje u Glini gde je zasedao dva ili tri puta tokom jeseni 1941. Pod predsedništvom zloglasnog sudije Ivana Vidnjevića[272] na smrt je osuđeno oko 40 osoba iz raznih krajeva NDH: iz okoline Slunja, Banja Luke, Bijeljine, Vukovara i Hercegovine. Osim srpskih muškaraca, među ubijenima su bile i tri sestre Jevrejke, koje su pre pogubljenja mučene.[273] Zatvaranje i ubijanje Srba na glinskim stratištima nastavljeno je sve do oslobođenja Gline januara 1944.[274]

Primer Gline pokazuje da su u infrastrukturi uništenja Srba najvažniju ulogu imale ustaške jedinice, kako one formirane od lokalnog stanovništva, tako i one pristigle iz Zagreba. Gotovo isti značaj su imale ostale oružane formacije i organi prinude: pre svega hrvatska vojska (domobranstvo), zatim oružnici (žandarmi) i lokalni redari (policajci), ponekad i naoružani civili. Obezbeđeno je relativno masovno učešće hrvatskog stanovništva, pre svega iz redova inteligencije, malograđanskog sloja i, što je bilo posebno važno, seoskog stanovništva. Pokazali su se rezultati masovne nacionalističke mobilizacije ostvarene naročito tokom tridesetih godina i od stvaranja Banovine Hrvatske avgusta 1939. Na to se nadovezala izuzetno snažna propaganda programa uništenja Srba posle stvaranja ustaške države. Akti javnog protivljenja ili protesta nisu zabeleženi. Otpor pojedinaca je suzbijan represijom, a vremenom je jačao i artikulisan je učešćem u partizanskom Narodnooslobodilačkom pokretu. Dok je pokolj glinskih Srba maja 1941. držan u tajnosti, tokom leta 1941. to više nije bio slučaj. Pokolji Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi su pokazali da je uništenje Srba postalo javna stvar, a učešće u masovnom ubijanju i mučenju žrtava je bilo predmet hvalisanja i ponosa u socijalnom okruženju. Korišćenje materijalnih dobara žrtava za sopstvenu društvenu promociju je postalo ne samo društveno prihvatljivo, nego i poželjno ponašanje.

Sa ubijanjem u glinskoj pravoslavnoj crkvi krajem jula i početkom avgusta 1941. došlo je do potpuno javne „normalizacije zločina". Mase izmučenih ljudi su dovođene u sakralni objekat, odjeci samih egzekucija, gomile unakaženih leševa i doslovno potoci krvi su bili deo svakodnevice glinskih građana. Stratišta nisu više bile samo jame u okolnim hrvatskim selima, nego i sam centar grada. Rušenje crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Glini se uklapalo i u državni program uništenja srpskog naroda i uništenja organizacije, sveštenstva i objekata Srpske pravoslavne crkve. Istovremeno, takva politika je bila glavni generator organizovanja Narodnooslobodilačkog pokreta i njegovih oružanih jedinica. Zahvaljujući organizovanju i borbi partizanskih snaga ustaška politika uništenja Srba je relativno brzo počela da se dovodi u pitanje. Ipak, tek je kraj rata označio poraz te politike uz ogromne žrtve boraca, a iznad svega srpskog civilnog stanovništva.

Narativ o zločinima u glinskoj pravoslavnoj crkvi je morao da se osloni na ono što su bile osnovne činjenice: žrtve su ubijene zato što su pravoslavni Srbi, ubijene su u sopstvenom verskom objektu, koji je zatim uništen u okviru sveobuhvatnog plana i politike uništenja. Ostaci temelja srušene crkve–stratišta su bili jedno od traumatskih mesta Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, posebno u Hrvatskoj. Traumatska mesta su višeslojna, višeznačna, ispunjena različitim sećanjima i tumačenjima. Takva mesta izazivaju zbunjenost, konflikte i iritacije.[275] Iako se navedeno razmatranje izvorno odnosi na Nemačku i užas Trećeg Rajha, ono se svakako, bar jednim delom odnosi na Jugoslaviju i Hrvatsku, napose na Glinu. Socijalistička Jugoslavija je iznad svega negovala herojski narativ oslobodilačkog rata i revolucije na kojoj je i zasnivala svoj legitimitet. Stoga je i memorijalizacija zločina u glinskoj crkvi sekularizovana. Obnavljanje crkve je neformalno zabranjeno, a nova pravoslavna crkva u Glini je sagrađena na drugoj lokaciji. Na mestu srušene crkve-stratišta je 1969. sagrađen Spomen-dom, koji je, osim memorijalne, imao i neprimerenu kulturno-zabavnu funkciju. U drugoj polovini osamdesetih godina prošlog veka vlasti su prihvatile koncept nove memorijalizacije i počela je izgradnja spomen obeležja koje je prostorno pratilo tlocrt nekadašnje crkve. U radikalno promenjenim političkim okolnostima, 29. jula 1995. patrijarh Srpske pravoslavne crkve Pavle je osveštao novoizgrađeno Spomen-obeležje u sklopu Spomen-doma. Odmah posle vojne akcije na područje pod zaštitom Ujedinjenih nacija u Hrvatskoj (područje Republike Srpske Krajine) na kojem se nalazila i Glina, avgusta 1995, hrvatske vlasti su potpuno uništile novo Spomen-obeležje. Time je nastavljena praksa sistematskog uništavanja i devastirana spomenika vezanih za partizansku borbu u Hrvatskoj, kao i za stradanje stanovništva, napose srpskog.[276] Time je otpočelo uspostavljanje dijametralno suprotnog narativa vezanog za glinsku pravoslavnu crkvu i njenu simboliku. Spomen-dom je preimenovan u Hrvatski dom, koji se inače nalazio na drugom mestu u Glini. Oktobra 2014. lokalne vlasti su zabranile komemorisanje na mestu crkve-stratišta.[277] Potpuno negiranje zločina nad Srbima u glinskoj pravoslavnoj crkvi otpočelo je u centralnom listu Rimokatoličke crkve u Hrvatskoj *Glasu Koncila* 2006, a zatim u posebnoj knjizi istog izdavača 2012. godine. Simbolično, ta opskurna knjiga je promovisana u zgradi nekadašnjeg Spomen-doma u Glini u prisustvu visokih predstavnika vlasti 12. februara 2015.[278]

---

1 Milan RISTOVIĆ, *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa,* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991), 22–34, 47–51; Mark MAZOVER, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku,* prevod s engleskog Aleksandra Dragosavljević, (Beograd: Arhipelag, 2011), 162–173.

2 Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske,* Drugo dopunjeno izdanje, (Zagreb: Naklada Pavičić, 2002), 60–61.

3 Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945,* (Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2003), 96-98; Davor KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945.godine,* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009), 39–55.

4 D. KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav,* 40-41, 47-47. Videti i: 47–48; Franjo SMOLČIĆ, „Utjecaj KP Siska na razvoj i povezivanje sela s naprednim radničkim pokretom od 1934. do 1941. godine, *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941, Zbornik,* (Sisak: Muzej Sisak, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1974), 529.

5 D. KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav,* 47–48; Franjo SMOLČIĆ, „Utjecaj KP Siska na razvoj i povezivanje sela s naprednim radničkim pokretom od 1934. do 1941. godine", 529.

6 *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, izdaje Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, godina 1941, godište I,* Zagreb, s.a, 15 (dalje: *Zbornik zakona i naredaba*). Videti i: Срђа ТРИФКОВИЋ, *Усташе. Балканско срце таме,* проширено и допуњено друго издање (Београд: Catena mundi, 2016), 146–153, 170; Mato JAKŠIĆ, *Dubrovnik 1941. Sjećanja,* (Beograd: Prosveta, 1966), 19, 42, 50; *Zvonko Brkić. Život i rad*, Mile Konjović (prir.), (Slavonski Brod: Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 1983), 145–150 (preštampan članak Zvonka Brkića iz lista *Glas Slavonije,* od 3. VII 1945).

7 Чедомир ВИШЊИЋ, „Споменица на жупу Слуњ", *Љетопис Српског културног друштва „Просвјета"*, 12, 2007, 262–263; Đuro ZATEZALO, *'Radio sam svoj seljački i kovački posao'. Svjedočanstva genocida u NDH 1941.–1945. Kordun Banija, Gorski Kotar, Lika,* drugo prošireno izdanje (Karlovac: MARTIRIA, Izdavačka ustanova Eparhije gornjokarlovačke; Banja Luka: Udruženje Jaseno-

vac-Donja Gradina, 2017), 153–155; Viktor NOVAK, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj,* (Zagreb 1948, reprint Beograd: Nova knjiga, 1986), 760, 870.769; D. KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav,* 48.

[8] Prema članku u *Hrvatskom narodu* od 26. avgusta 1941, gvardijan otac Herman i brat Benko su bili vatreni pripadnici ustaškog pokreta. „Oni su ne samo širili ustašku ideju izvan crkve, po ovdašnjim selima nego su i omogućili hrvatskim ustaškim borcima, da se u čuntićkom samostanu u najteže doba borbe, mogu tajno sastajati, pod vodstvom današnjeg vojskovođe Slavka Kvaternika i ministra dr. Puka"; citat prema: V. NOVAK, *Magnum crimen*, 655–656; Đ. ZATEZALO, *'Radio sam svoj seljački i kovački posao'* 313-318. U opširnom prikazu prilika u svojoj jabukovačkoj parohiji, Branko Jakšić je naveo da su njegovi parohijani morali da obrađuju samostansku zemlju i da ih je gvardijan Herman stalno pritiskao da pređu na rimokatoličku veru. Uporno je pokušavao i njega da privoli da se pokatoliči navodeći da bi to želeo sam nadbiskup Stepinac sa kojim je razgovarao o njemu; Institut za savremenu istorij, Beograd (ISI), Dokumentarna građa, Izveštaj o stradanju srpskog naroda u Hrvatskoj, parohija jabukovačka, srez petrinjski, u Kolinu, 27.maja 1942.

[9] Милош ЗДРАВКОВИЋ, "Правност' поретка Независне државе Хрватске", Борис БЕГОВИЋ, Зоран С. МИРКОВИЋ (ур.), *Правни поредак Независне Државе Хрватске,* (Београд: Универзитет у Београду, Правни факултет, 2017), 30–36.

[10] *Zločini protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu,* Ljubomir PRLJETA (prir.), (Beograd: Službeni list SRJ, 1992), 253–257; *The Historiography of Genocide,* Dan Stone (ed.), (New York: Palgrave Macmilan, 2008), passim.

[11] Bogdan KRIZMAN, *NDH između Pavelića i Mussolinija,* (Zagreb: Globus, 1983[2]), 119; Mark BIONDICH, „Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflectiones on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 83, No. 1 (Jan., 2005), p.72.

[12] Slavko GOLDSTEIN, *1941. godina koja se vraća,* (Beograd: JP Službeni glasnik; Sarajevo: Synopsis, 2012), 90–92, 112–113, 299–300.

[13] Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.,* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, 1978[2], 158–184; Bogdan KRIZMAN, *NDH između Pavelića i Mussolinija,*, 117–137; Richard J. EVANS, *The Third Reich at War 1939–1945,* (London: Allen Lane, 2008), 158–160, 234–235; Rory YEOMANS, *Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and Cultural Politics of Fascism, 1941–1945,* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2013), 1–18;

[14] Edmond PARIS, *Genocide in Satellite Croatia, 1941–1945. A Record of Racial and Religious Persecutions and Massacres,* Translated from the French by Lois Perkins, (Chicago: American Institute for Balkan Affairs, 1961), 76.

[15] H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske,* 71.

[16] Драгољуб Р. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ватикан Католичка црква и југословенска власт 1941–1958,* (Београд: Просвета, Терсит, 1994), 36–39.

[17] Ani LAKROA Riz, *Vatikan, Evropa i Rajh od Prvog svetskog rata do hladnog rata,* s francuskog preveo Slobodan Damnjanović, (Beograd: Službeni glasnik, 2006), 465–468.

[18] *Katolički list,* Zagreb, br.17, 197–198. V. NOVAK, *Magnum crimen*, 549–552. Nadbiskupova okružnica je nekoliko dana čitana preko radija u celosti ili u izvodima tako da su njene poruke stigle do mnogo šireg kruga ljudi nego u svom štampanom obliku.

[19] *Poglavnik u Saboru i narodu. Govor na završnoj saborskoj sjednici 28.veljače 1942,* Zagreb, Izdao D.I.P.U. b.g, 50; *Poglavnik govori,* svezak 2, Zagreb, 1941, 51.

[20] U novijim radovima hrvatske istoriografije o ustaškoj vojsci potpuno se ignoriše ova njena uloga; Amir OBHOĐAŠ, Mario WERHAS, Bojan DIMITRIJEVIĆ, Zvonimir DESPOT, *Ustaška vojnica. Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945,* knj. I-II, (Zagreb, Despot Infinitus, 2013). Ni u radovima o hrvatskoj vojsci (domobranstvu) gotovo nema ni reči o njenom učešću u uništenju Srba, dok se za zločine nad njima okrivljuju samo „divlje ustaše"; N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva,* 84, 455–459.

[21] To je bio stav oficijelne hrvatske politike, koji je Pavelić izložio Hitleru prilikom svoje prve posete 6.juna 1941; Andreas HILLGRUBER (Hrgb.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslands 1931–1941,* (Frankfurt am Main: Bernard und Gräfe Verlag, 1967), 577; B. KRIZMAN, *NDH između Hitlera i Mussolinija,* 48–49.

[22] M. BIONDICH, „Religion and Nation in Wartime Croatia", 87.

[23] Zabeleška o razgovoru Hitlera i vojskovođe Slavka Kvaternika u firerovom Glavnom stanu 21. jula 1941; *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, II, Frankfurt am Main 1970, 614.

[24] R. YEOMANS, *Visions of Annihilation,* 193-196: Милан КОЉАНИН, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941,* (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 299.

[25] Prema izveštaju nemačkog predstavnika u Zagrebu Edmunda Fezenmajera (Veesenmayer) ministru spoljnih poslova Ribentropu (Ribbentrop), prilikom susreta sa Pavelićem u Karlovcu 14. aprila 1941, designirani poglavnik ustaške države je izjavio da će dokazati „da Hrvati ne potiču od slovenske, već od germanske loze. I najzad, daje ga-

rancije da se Hitler neće u njega razočarati"; citat prema: Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1943,* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1991), 47. Prilikom razgovora sa Hitlerom 21. jula 1941. glavnokomandujući hrvatske vojske Slavko Kvaternik je takođe istakao da Hrvati nisu slovenskog porekla; *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, II, 612.

[26] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 158–178.

[27] *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Zbornik radova,* Milan Radanović (ur.), (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019); Јован МИРКОВИЋ, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској, Фотомонографија,* (Београд: Свет књиге, 2016).

[28] Edmund GLEZ FON HORSTENAU, *Između Hitlera i Pavelića (memoari kontroverznog generala),* preveo s nemačkog Nikola Živković, (Beograd: Nolit 2007), 149–163. Septembra 1944. general Glajze je smenjen, a novembra i decembra 1944. sledio je novi veliki talas interniranja i ubijanja u koncentracionom logoru Jasenovac; Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (oznaka fonda: 110), 691-25, Zapisnik Anketne komisije u Vukovaru pri Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, Izjava Žigante Metoda, Vukovar, 8.VI 1945.

[29] Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (oznaka fonda: 110), 617, inv. br. 16.857, Saslušanje Kasche Siegfrida, rađeno u zatvoru u Klagenfurtu na dan 20 augusta 1946 (dalje: AJ). U svojoj izjavi o predistoriji konferencije u Zagrebu, poslanik Kaše je naveo i sledeće: „Inicijativu za taj sastanak dao sam ja. Pre same konferencije nije bilo preseljavanja, no bilo je već izbeglica iz Slovenije u Hrvatskoj. Pučanstvu je bilo poznato da do preseljenja treba da dođe i tako je Hrv. Nadbiskup Stepinac znao za to preseljenje po kojemu je to pučanstvo iz Slovenije trebalo biti preseljeno u Srbiju, kako je to pučanstvo koje je trebalo da se preseli katoličko i kako se među tim licima nalazi i oko 300 sveštenika katoličkih, to je Stepinac preko Hrv. vlade izrazio želju da se to pučanstvo preseli u katoličke krajeve Hrvatske, a da se isti broj Pravoslavnog življa preseli u Srbiju. Kako je taj predlog bio prihvatljiv, to je došlo do gornje konferencije". Na sudskom procesu u Zagrebu 1946. nadbiskup Stepinac nije negirao verodostojnost ove izjave. Ona se ne negira ni u hrvatskoj istoriografiji; Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, „Siegfrid Kasche : Njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 2011, 773–799.

[30] Ladislaus HORY, Martin BROSZAT, *Die kroatische Ustascha-Staat 1941-1945,* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1964), 97.

[31] Ibidem.

[32] Tone FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945,* (Ljubljana-Beograd: Partizanska knjiga, 1979), passim; Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945.godine,* (Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1981), 31–34; Filip ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH,* (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014), 26–57.

[33] Saul Friedländer, *The Years of Extermination: Nazy Germany and the Jews, 1939–1945,* (New York: HarperCollins Publishers 2007), 337–339.

[34] „Izvanredna zakonska odredba i zapovjed", *Narodne novine,* br. 60, 26. lipnja 1941, *Zbornik zakona i naredaba, 1941,* 212-213.

[35] Holm SUNDHAUSSEN, "Der 'Unabhängige Staat Kroatien' (einschließlich Dalmatiens)", Wolfgang BENZ (Hrgb), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus,* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1991), 321–326; Ivo GOLDSTEIN, Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, (Zagreb: Novi Liber, Židovska općina Zagreb, 2001) 424–434, 465–476.

[36] Milan KOLJANIN, „From Annihilation of the Elites to Total Annihilation: Srbs in the Independent State of Croatia1941–1942", *Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem XX/ Totalitarian and 20th Century Studies,* Institut Pileckiego, Tom 2/Vol 2, Warszawa, 2018, 188–189. Prvo potpuno uništenje Srba u jednom ili nekoliko naselja desilo se 1. i 2. jula 1941. u Donjoj Suvaji u Lici. Izvršila ga je jedinica sastavljena od 250 hrvatskih vojnika 22. pohodne bojne i 150 ustaša pod komandom ustaškog natporučnika Vjekoslava Maksa Luburića. Jedinica je 1. jula 1941. opkolila Donju Suvaju i na najsuroviji način ubila sve stanovnike spalivši njihove kuće. Popisano je 266 žrtava. Prema izveštaju italijanskih vojnih karabinjera, tada je ubijeno oko 300 lica. Naredenog dana pripadnici Luburićeve jedinice su u zaseoku Donjeg Srba Kruškovači i u Osredcima ubili 39 osobe, a 3. jula u selu Bubanj Doljanski još 152 osobe, od kojih su polovina bili deca do 15 godina starosti; Илија СЛАДАКОВИЋ, „Седамдесет година од усташког злочина у селу Доња Суваја у Лици", *Грађански рат у Хрватској (1991–1995), Зборник радова,* XI-XII, Милојко БУДИМИР (прир.), (Београд: Удружење Срба из Хрватске, 2015–2016), 243–249.

[37] Ђуро ЗАТЕЗАЛО, *Јадовно. Комплекс усташких логора 1941,* књиге 1-2, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2007), passim. Identifikovano je 10.502 žrtava ovog logora, od čega 92% Srba, 7,25% Jevreja i 0,74% ostalih. Njihova polna i starosna struktura svedoči o nameri potpunog uništenja Srba i Jevreja. Autor je naveo da je u ukupan broj žrtava 40.132; isto, knj.1, 383.

[38] *Zbornik zakona i naredaba, 1941*, 56; *Narodne novine*, br. 19, 5 V 1941; „Uputa prilikom prelaza s jedne vjere na

drugu", *Zbornik zakona i naredaba, 1941,* 122, *Narodne novine*, br.37, 27. V 1941.

[39] Citat prema: Milan KOLJANIN, „Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", u *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj,* 28–29.

[40] *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom rastu, Zbornik dokumenata,* tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945,* Beograd 1993, 412–413 (dalje: *Zločini NDH*). Pravilo da se ne prihvata prelaz pripadnika srpske društvene elite sa „grkoistočne" vere na priznate vere u NDH ostalo je i posle osnivanja verskog odseka pri Državnom ravnateljstvu za ponovu septembra 1941; AJ, 372-19.

[41] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska,*164; M. BIONDICH, „Religion and Nation in Wartime Croatia", 83.

[42] Zapovjedništvo I. domobranskog zbora, Glavnom stožeru Hrvatskog domobranstva, Sisak, 21. XI 1941, *Zločini NDH,* 844-846.; Милан КОЉАНИН, „Акција 'Диана Будисављевић'", *Токови историје*, 3, Београд 2007, 193–194.

[43] Vojni arhiv, Beograd (dalje: VA), fond NDH, k.179, reg. br.13/2-1; *Zločini NDH,* 364.

[44] Dušan D. MILJKOVIĆ, *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941–1945),* (Beograd: Dušan Miljković, 2011, 31–86.

[45] Prema telegramu italijanskog konzulata u Banjaluci upućenom italijanskom poslanstvu u Zagrebu 12. jula 1941, mnogi pravoslavci su se obratili nemačkoj komandi za pomoć, ali je ona izjavila da ne može intervenisati „jer se radi o pitanju unutarnje politike"; VA, NDH, k. 153a, br. reg. 13/5-135. U Banjaluci je bilo sedište komande nemačke 718. pešadijske divizije na čelu sa generalom Johanom Fortnerom. Banjaluka je trebalo da postane nova prestonica ustaške države pod imenom Antingrad u spomen na „Oca domovine" Antu Starčevića i Poglavnika Antu Pavelića; VA, NDH, k. 153a, br.reg.13/5-148, Vicekonzul Oberto Fabiani, Italijanskom kraljevskom poslanstvu Zagreb, Banja Luka, 8.VII 1941. To je svakako bio razlog zašto je uništenje Srba Bosanske Krajine bio jedan od glavnih ciljeva ustaške politike, koja je svoj puni zamah dobila u leto 1942. tokom velike vojne operacije NDH i nemačkih snaga na Kozaru.

[46] General Ambrozio, Komandi 2. armije, 11. Jun 1941, Mila MIHAILOVIĆ, *Jugoslavija: april 1941 – septembar 1943. Italijanski izvori: dokumenti o masakru Srba u Dalmaciji, Lici i Kninskoj Krajini,* (Beograd: Udruženje srpskih izdavača, 2013), 56–61.

[47] M. MIHAILOVIĆ, isto, 91–137.

[48] Dragan NENEZIĆ, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943,* (Beograd: Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, 1999), 98–101.

[49] S. GOLDSTEIN, *1941. godina koja se vraća,* 92–96; Милан РАДАНОВИЋ, „Масакр у Гудовцу", у *Гудовац 1941. Пут злочина,* Небојша Кузмановић (прир.), (Нови Сад: Архив Војводине; Загреб: Српско народно вијеће, 2019), 13–18; Милан КОЉАНИН, „Фотографија-сведок злочина и страдања", *Усташка зверства. Зборник докумената (1941–1942),* Милан Кољанин (прир.), (Нови Сад: Архив Војводине, Издавачка установа Епархије бачке Беседа; Бањалука: Архив Републике Српске, 2020), 505–507 (dalje: *Усташка зверства*). Zbornik se sastoji iz dokumenata koje je nemačka policija u okupiranoj Srbiji prikupljala o ustaškim zločinima do polovine 1942. godine.

[50] Taj podatak je unet u prvi memorandum Sinoda SPC upućen Vojnoupravnom komandantu u Srbiji generalu Šrederu (Schröder); AJ, Fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj (oznaka fonda: 370), 17-160, Generalni konzul, Kraljevskoj ambasadi Ankara, Carigrad, 13. novembra 1941, Podaci o nedelima hrvatskih vlasti prema sveštenstvu i narodu na teritoriji Hrvatske države, prema podacima dobivenim do 20. jula 1941 godine. Drugi podatak je unet u drugi memoradndum Sinoda SPC sačinjen prema informacijama dobijenim do 8.avgusta 1941; *Zločini NDH,* 599–600.

[51] Obaveštajni oficir major Vilhelm Kne iz Feldkomandanture Zagreb, Nemačkom generalu u Zagrebu E. Glajzeu fon Horstenauu, 26. jul 1941; *Усташка зверства,* 63–66; S. GOLDSTEIN, *1941. godina koja se vraća,* 95–96.

[52] L. HORY, M. BROSZAT, *Die kroatische Ustascha-Staat 1941–1945,* 97; B. KRIZMAN, *NDH između Hitlera i Mussolinija*), 48–49.

[53] Đuro ROKSANDIĆ, "Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine", u Katarina Babić i dr. (ur.), *Sisak i Banija,* 814.

[54] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava župnika Franca Žužeka pred Okružnom komisijom za ratne zločine Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Banije (dalje: OKRZ), Glina, 18. X 1944.

[55] H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske,* 68.

[56] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Franje Koželja, Glina, 26.X 1944. Celoviti istoriografski rad o delovanju Puka videti u: Igor MRKALJ, „Tko je bio Mirko Puk, odvjetnik i organizator ustaškog pokreta u Glini? (1). Bolje da ti u kuću uđe vuk, nego Puk", *Prosvjeta,* Zagreb, novembar 2016, 35–42; isti, „Tko je bio Mirko Puk, odvjetnik i organizator ustaškog pokreta u Glini? (2) Organizator istrebljenja", *Prosvjeta,* Zagreb, mart 2017, 42–48; videti i: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska,*164.

[57] Ibidem.

[58] Arhiv Srbije (dalje: AS), fond Komesarijat za izbeglice i preseljenike (oznaka fonda: G-2), f-11, Zapisnik sa izjavom

Zečević Pavla iz Slovinaca, opština Staza sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu 1. februara 1943. Janko MIKŠIĆ, "Pod vodstvom Komunističke Partije Hrvatske Hrvati i Srbi glinskog područja počinju 1941. zajedničku borbu za slobodu", *Sisak i Banija,* 611; Rade GRMUŠA, "Razvitak revolucionarnog pokreta i ustanka u selima južno od Gline", *Sisak i Banija*, 651.

[59] AJ, 110, inv.br.249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe i Eremić Eve u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike, Beograd, 27. februar 1942; isto u: *Усташка зверства,* 297–302.

[60] Đ. ROKSANDIĆ, "Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine", *Sisak i Banija*, 817–820.

[61] Đ. ROKSANDIĆ, isto, 819–820.

[62] Prema podacima Feldkomandanture Zagreb, domaće ustaše su pozvale iz Zagreba ustaše pod komandom Ivana Sarića; *Усташка зверства,* 68. Po svemu sudeći, na čelu ustaša pristiglih iz Zagreba je bio Ivan Šarić, jedan od organizatora masovnih pokolja Srba na Kordunu tokom maja 1941. Da se radi o ustaškom poručniku Šariću posvedočio je u svojoj izjavi i apotekar iz Gline Ivo Burić; AJ, 110-304, dos.br. 2933. O ustašama-emigrantima videti: H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske,* 57, 62–66.

[63] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Ignaca Haluze iz Gline pred Okružnom komisijom za ratne zločine, Glina, 18.X 1944; Ђуро АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба у глинској цркви,* (Београд: Muzej žrtava genocida, 2010), 165; Mladen COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941,* (Beograd: Delta pres, 1973), 354-356; *Саопштење бр.33 Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њиховох помагача,* у: *Саопштења бр.7-33 о злочинима окупатора и њихових помагача,* Демократска федеративна Југославија, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Београд 1945, 377 (dalje: *Саопштење бр.33*).

[64] AJ, 110, dos.br. 4628, Izjava Darinke Bljajić (u potpisu: Blajić) pred Centralnom gradskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 12. I 1946. Ona je svedočila o hapšenju svog oca Jove Meandžije iz Gline.

[65] Prema izjavi pet Glinjanki (AJ, 110, inv.br.249), odvedeno je 582 Srba, među njima 80 dečaka i zanatlija; *Усташка зверства,* 300. Videti i: Бранко ВУЈАСИНОВИЋ, Чедомир ВИШЊИЋ, Ђуро РОКСАНД ИЋ, *Глина 13. маја 1941. У поводу 70. годишњице усташког злочина,* (Загреб: Српско културно друштво „Просвјета", 2011), 32–41, 45, 65, 84.

[66] AJ, 110, dos.br. 3748, Izjava Erent Petra pred Općinskom komisijom za ratne zločine Općinskog NOO Jukinac, Kihalac, 10. XII 1944. Prema ovoj izjavi, svi muškarci iz Prekope su, pod pretnjom smrti, iskopali jame, neki od njih su prisustvovali ubijanju, slagali leševe i zakopavali ih. Pred rat u selu je bilo 8 članova ilegalne ustaške organizacije; I. MRKALJ, „Tko je bio Mirko Puk, odvjetnik i organizator ustaškog pokreta u Glini? (2)", 48. Po proglašenju NDH broj ustaša je svakako porastao.

[67] Б. ВУЈАСИНОВИЋ, Ч. ВИШЊИЋ, Ђ. РОКСАНДИЋ *Глина 13. маја 1941,* 45, 65, 84; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 164–168. Prema memorandumu Sinoda SPC upućenom Vojnom zapovedniku u Srbiji generalu Šrederu, u Glini je na najsvirepiji način ubijeno 450 Srba; AJ, 370-17-159; prema drugom memorandumu sinoda, na osnovu podataka prikupljenih od izbeglica do 8. avgusta 1941, na samom početku u Glini i okolini je ubijeno oko 450 Srba, a zatim je sam grad sa okolinom potpuno očišćen od Srba; *Zločini NDH*, 604. Prema izveštaju jabukovačkog paroha Branka Jakšića, tada je u Glini ubijeno 487 Srba; ISI, Dokumentarna građa, Izveštaj o stradanju srpskog naroda u Hrvatskoj, parohija jabukovačka, srez petrinjski, u Kolinu, 27. maja 1942. U svojoj izjavi od 18. X 1944. župnik Žužek je naveo da je tada uhapšen i izvestan broj Srba iz okoline Gline i da se tada govorilo, „ da je te noći pokupljeno oko 850 ljudi"; AJ, 110-304, dos.br. 2933. Videti i: S. GOLDSTEIN, *1941. godina koja se vraća,* 104–110.

[68] *Усташка зверства,* 64–65.

[69] *Усташка зверства,* 67-68. Kneovo saznanje da je posle 400 uhapšeno još 200 Glinjana, potvrđuje u svojoj izjavi pred Komesarijatom za izbeglice pet Glinjanki (AJ, 110, inv.br.249). One su navele da je 15 dana posle hapšenja od 11/12. maja 1941. usledilo novo hapšenje ne samo srpskih muškaraca, nego i njihovih supruga, i da su kamionima odveženi u nepoznatom pravcu; *Усташка зверства,* 300-301.

[70] Staatsarchiv Nürnberg, Nürnberger Dokumente NOKW 1071, Anlage 2 zu Feindnachrichtenblatt Nr.7 Bu.B.Nr.1917/.43 geh. Auszug aus dem SD-Bericht Mai 1943 zur Information über die politische Entwicklung im Raum Petrinja-Sisak-Kostajnica-Glina. Veliki izvod iz ovog dokumenta je objavljen u knjizi L. HORY, M. BROSZAT, *Die kroatische Ustascha-Staat 1941–1945,* 101-102.

[71] Isto.

[72] Isto. U knjizi Horija i Brošata (st.101) pogrešno je preneto da je taj broj „oko 500";

[73] Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 141.

[74] Isto, 140

[75] AJ, 110-304, dos. br. 2933.

[76] M. MIHAILOVIĆ, *Jugoslavija: april 1941 – septembar 1943. Italijanski izvori,* 56–61.

[77] Isto, 59.

[78] Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 139–140. Ovde je navedeno da je Mison rođen 1906, dok je prema navedenom italijanskom izvoru rođen 1907.godine.

[79] U knjizi Stjepana KOŽULA *Martirologij crkve Zagrebačke. Spomenica žrtve ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*

(Zagreb: Prometej, Zagrebačka nadbiskupija, drugo i dopunjeno izdanje, 1998), 672, napomena 37, pokolj glinskih Srba 12/13. maja 1941. je predstavljen kao „ustaška odmazda za četnička klanja na području B i H", kao i da je odmazda počinjena od ustaša emigranata. Za to nije naveden nikakav izvor, a nije jasno o kakvim četničkim klanjima je reč, kao ni zašto su upravo glinski Srbi ubijeni za odmazdu. Ovo je odraz narativa koji je formiran ubrzo po stvaranju ustaške države, po kojem je ona od početka bili ugrožena od „četnika" zbog čega je, kao svaka druga država, imala legitimno pravo da se brani svim sredstvima.

[80] Za Opačića je u oba memoranduma Sinoda SPC navedeno da je njegovo telo izbacila reka Sava; *Zločini NDH,* 597.

[81] On je posle rata živeo u Glini kao penzioner sa statusom borca NOR-a; Ђ.АРАЛИЦА, *Усташки покољи,* 169–170.

[82] Б. ВУЈАСИНОВИЋ, Ч. ВИШЊИЋ, Ђ. РОКСАНДИЋ, *Глина 13.маја 1941,* 48–55.

[83] Isto, 45.

[84] ISI, Dokumentarna građa, Protojerej Kangrga Stanko, Arhijerejskom namesništvu u Vladimircima, u Krniću, 13. I 1942. U izjavi je navedeno i sledeće: „Narod misli da su ti Srbi poubijani u hrvatskom selu Prekopi kod Gline i bačeni u već pripravljenu opštu raku, odnosno rovove..." Protojerej Kangrga je izbegao u okupiranu Srbiju u junu 1941. O tome šta se desilo njihovim muževima ništa nije znalo ni pet Glinjanki koje su jula i avgusta 1941. izbegle u Beograd; AJ, 110, inv.br.249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe i Eremić Eve, Beograd, 27.februar 1942.

[85] *Fontes, Izvori za hrvatsku povijest, 2* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 1996), 264, 287.

[86] Д. Р. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ватикан Католичка црква и југословенска власт 1941–1958,* 66–67.

[87] *Fontes,* 264-268.

[88] Ljubo BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj,* (Zagreb: Globus, 1985), passim.

[89] A. LAKROA RIZ, *Vatikan, Evropa i Rajh,* 465–468; M. KOLJANIN, „Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", 25–30, 42–46.

[90] Milan KOLJANIN, Dragica KOLJANIN, „Archbishop Stepinac, the Independent State of Croatia and Western Allies", *Istraživanja-Journal of Historical Researches,* 30, 2019, 290–293.

[91] AS, G-2, f-11.

[92] L. HORY, M. BROSZAT, *Die kroatische Ustascha-Staat 1941–1945,* 96–97.

[93] Милан РИСТОВИЋ, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста,* (Београд: Службени лист СРЈ, 1998), 299–300.

[94] AJ, 110, inv.br.249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe i Eremić Eve, Beograd, 27. februar 1942.

[95] Prema tabelarnom pregledu Državnog ravnateljstva za ponovu, sa područja glinskog kotara je iseljeno ukupno 426 domaćinstava sa 3.703 člana; Милан КОЉАНИН, „Избјеглице из Глине у Србији 1941–1945", Drago Roksandić, Mira Kolar-Dimitrijević (ur.), *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, (Glina: Skupština općine Glina, 1988), 366.

[96] М. КОЉАНИН, „Избјеглице из Глине", 366–367.

[97] Б. ВУЈАСИНОВИЋ, Ч. ВИШЊИЋ, Ђ. РОКСАНДИЋ, *Глина 13. маја 1941,* 58–62.

[98] Radi se o povelji cara Leopolda izdatoj 1690. u vreme Velikog bečkog rata kojom je Srbima naseljavanim na prostoru Austrijske carevine garantovana sloboda veroispovesti.

[99] *Novi list,* 3. lipanj 1941, str. 5, prema: *Саопштење бр. 33,* 377.

[100] Seljaci iz Brnjeuške i Luščana su 12. jula 1941. uspeli da razoružaju nekoliko ustaša; Zapovjedništvo I. hrvatske oružničke pukovnije, Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu, Zagreb, 30. srpnja 1941, *Zločini NDH*, 383; Ljuban ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi 1941–1945,* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988), 27. U knjizi A. OBHOĐAŠ, M. WERHAS, B. DIMITRIJEVIĆ, Z. DESPOT, *Ustaška vojnica* (knj. I, 192–193), ustaški zločini se ne pominju kao uzrok ustanka. Navodi se samo da je zbog oružane pobune srpskog stanovništva početkom jula 1941. doneta odluka da 12 ustaških satnija (četa) bude upućeno na područje Petrove Gore i okoline radi njihove pacifikacije.

[101] *Zločini NDH* 380–383; Lj. ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi,* 37–40*;* Ljubomir VUČKOVIĆ, *Zašto ste ćutali? Banski Grabovac 24. do 27.juna 1941,* (Beograd: Muzej žrtava genocida, 2011), 46–51. Iako je napad na stanicu u Banskom Grabovcu pripremila i izvela komunistička organizacija, 24. jul nije određen za Dan ustanka naroda Hrvatske.

[102] Isto; Ђуро РОКСАНДИЋ, „Усташки злочини у глинском котару од 1941. до 1945. године", *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća,* 289–290; Lj. ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi,* 40. Izjave Budimira Popovića iz Tremušnjaka, koji je pobegao sa streljanja 25. jula 1941. i Branka Tadića iz Mačkovog Sela u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu; *Усташка зверства,* 340–343. Prema Popoviću, za tri dana, od 24. do 27. jula, ubijeno je 2.000 Srba iz Banskog Grabovca, Vlahovića, Luščana i Dodoša.

[103] Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 52–55.

[104] *Усташка зверства,* 68.

[105] Zabeleška političkog odeljenja nemačkog poslanstva u Zagrebu, od maja 1941. do 4. maja 1942, *Zločini NDH*, 974–975.

[106] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Pavla Lončara iz Majskih Poljana, Glina, 2. XI 1944.

[107] Prema svedočenju Ljubana Jednaka, pred pokolj u glinskoj crkvi domobranski oficir je rekao Srbima da će svi biti ubijeni jer su četnici i njihovi krvni neprijatelji; AJ, 110-304, dos.br. 2933. Jedan od egzekutora u glinskoj pravoslavnoj crkvi, ovako je u noći pokolja objasnio Mati Bakšiću i njegovoj supruzi motiv za ubijanje: "Koljemo Srbe, jer dok ih ne pokoljemo do jednoga, za nas Hrvate nema spasa"; AJ, 110-304, dos.br. 2933. Na sastanku ustaških prvaka pred organizovanje pokolja u Kostajnici početkom avgusta 1941, usmeno je preneseno naređenje, za koje se verovalo da je od samog Poglavnika, da se ubiju svi "Vlasi" iznad 14 godina; Muzej žrtava genocida, Beograd, zaostavština Pere Drakulića."Zašto je došlo do zločina u Baić jamama 1941", 61–63.

[108] *Zločini NDH*, 505.

[109] *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941. – 1945,* Darko STUPARIĆ (gl.ur.), (Zagreb: Minerva, 1997), 349–350 (Mato Rupić i Redakcija). Ovde nema ni reči o masovnim zločinima koje su počinile ustaške jedinice pod njegovom komandom.

[110] To su bile 1. satnija sa sedištem u Slunju, 2. satnija u Vojniću, 3. satnija u Vrginmostu, 4. satnija u Topuskom, 5. 6. i 7. satnija u Glini, 8. satnija po delovima u Cazinu, Kladuši, Vrnograču i Bužimu, 9. pripremna satnija u formiranju u Petrinji i 10. pripremna satnija u Bosanskoj Kostajnici; M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska,* 274. U knjizi A. OBHOĐAŠ, M. WERHAS, B. DIMITRIJEVIĆ, Z. DESPOT, *Ustaška vojnica,* knj. I, 192–193, 195–196, je navedeno da su u ovoj grupaciji bile još dve satnije, 11. pripremna sa sedištem u Bosanskoj Kostajnici i 12. satnija sa sedištem u Dubici.

[111] D. D. MILJKOVIĆ, *Stradanja u Cazinskoj krajini,* 82; Pero DRAKULIĆ, *Korak do smrti,* (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014), 18–54; *Усташка зверства,* 327–331.

[112] Бранко БОКАН, „Кулминација усташког геноцида над Србима у Босанској Крајини у љето 1941. године", *Геноцид над Србима у II светском рату,* Зборник радова, (Београд: Музеј жртава геноцида, Српска књижевна задруга, 1995), 232.

[113] *Усташка зверства*, 71.

[114] VA, NDH, k. 312, br.reg. 56/1; *Zločini NDH,* 467–468; Sanitarno stanje grobova u Velikoj Kladuši, Pećigrad, 20. 8. 1941, *Усташка зверства*, 72–73; isto, 74.

[115] AJ, 110, inv.br.249, Izjava Bursać Kristine i Dražić Janje iz Otoke. Kao i u drugim izjavama u Komesarijatu za izbeglice, svedoci su navodili ne samo osobe koje su progonile i ubijale Srbe, nego i one koji su im pomagali. U navedenoj izjavi pominju se imena Hrvata iz Otoke koji su pomagali Srbima i ističe se da su u pljački i ubijanju Srba učestvovali samo muslimani. Videti izjave izbeglica iz Sanskog Mosta, Bosanske Krupe, Stabandže i drugih sela oko Velike Kladuše u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu; *Усташка зверства,* 317–326. Videti i: D. D. MILJKOVIĆ, *Stradanja u Cazinskoj krajini,* 31-86; Б. БОКАН, „Кулминација усташког геноцида", 232.

[116] AJ, 110, dos.br. 3748, Izjava Ivke Bronzović iz Perušića pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina Hrvatske, 1. XI 1944; D. D. MILJKOVIĆ, *Stradanja u Cazinskoj krajini,* 31–86; Б. БОКАН, „Кулминација усташког геноцида", 232; *Усташка зверства*, 71.

[117] T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, 402.

[118] Душан Љ. КАШИЋ, „Српска црква у тзв. Независној Држави Хрватској", *Српска православна црква 1920–1970. Споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије,* (Београд, 1970), 200–201.

[119] Rade BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove Gore,* (Zagreb: Globus, 1980), 134–138.

[120] Vladimir VELEBIT, *Svjedok historije,* Mira Šuvar (prir.), (Zagreb: Razlog, 2015), 69, 71, 414.

[121] Милан МАТИЋ, *Партизанска штампа у Србији 1941–1944,* (Београд: Институт за савремену историју, 1993), 23–25.

[122] *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа,* Том II, *Билтен Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије1941–1945,* (Београд: Војноисторијски институт Југословенске армије, 1949), 22–23 (dalje: *Zbornik NOR*)

[123] *Zbornik NOR,* tom II, knj. 2, Beograd 1954, 46-49.

[124] *Isto.*

[125] Jedan primerak letka je našao ustaški tabornik na putu između Karlovca i Duge Rese; VA, NDH, k.85, reg. br.44/11-2, objavljeno u: *Zločini NDH,* 625–629.

[126] *Zločini NDH,* 627.

[127] Dragan NENEZIĆ, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943,* 98–101.

[128] Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 141.

[129] *Zločini NDH,* 628.

[130] *Zbornik NOR,* V, knj. 1, 50-51.

[131] AJ, fond Poslanstva Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici (oznaka fonda 372),16. Promemorije br. 289 и br. 300. Na ove promemorije je prvi ukazao Milan Bulajić u knjizi *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: 'politika Stepinac' razbijanja jugoslovenske države i pokatoličavanja pravoslavnih Srba po cijenu genocida; stvaranje Civitas Dei-Antemurale Christianitatis,* knj. I, (Beograd: Politika, 1992), 549–552. Međutim, nije najjasnije kada je autor navodio prevod note br. 289, a kada note br. 300, kada prevod teksta njihovih izvora, a kada sam izvor.

[132] Д. Р. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941–1958,* 36–37.

[133] AJ, 372-16, Pro memoria, No. 289, Rome, 19 aout 1941.

[134] AJ, 372-16, Promemoria o pokolju Srbov v Hrvatski in Madjarski.

[135] AJ, 372-16, prilog Pro memoriji, No. 300, Rome, le 1. Septembre 1941.

[136] AJ, 372-16. Segretario di stato di Sua Santita, Pro-Memoria, N. 6916/41, Du Vatican, le 27 Septembre 1941, objavljeno u: *Actes et documents du Saint Siége relatifs à la Seconde Guerre Mondiale,* Vol. VIII, *Le Saint Siége et les victimes de la guerre, janvier 1941-decembre 1942,* Pierre Blet, Burkhart Schneider, Angelo Martin (ur.), (Roma: Citá dell Vaticano, 1974), 293, dok.br.162 (dalje: *ADSS*); Д. Р. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941–1958,* 37.

[137] *ADSS,* Vol.8, 261-262, dok.br.139. Papski izaslanik Đuzepe Ramiro Markone (Giuseppe Ramiro Marcone) je stigao u Zagreb 3. avgusta 1941.

[138] Д. Р. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941–1958,* 18.

[139] Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond Uprava grada Beograda (UGB), SP, IV-146/32, predmet II Br.1372/41, Berberović Hilmija.

[140] Isto.

[141] Veselin ĐURETIĆ, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti na političkoj pozornici Drugog svjetskog rata,* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga), 1982, 166–167.

[142] Адам ПРИБИЋЕВИЋ, *Мој живот,* (Загреб: СКД „Просвјета", 1999), 138–139.

[143] *Martyrdom of the Serbs. Persecutions of the Serbian Orthodox Church and the Massacre of the Serbian People. Documents and reports of the trustworthy United Nations and of eyewitnesses,* (Chicago 1943), 284–288. Ovde je kao datum uzimanja Berberovićeve izjave pogrešno naveden 20. oktobar 1942. Pozivajući se na Arhiv Sv. Sinoda Srpske pravoslavne crkve (br.1660/237/1947, Prilog 1, 46-47), ovo pogrešno datovanje je prihvatio i Milan BULAJIĆ u knjizi *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine,* knjiga II, (Beograd: Rad, 1988), 526. Prepis izjave je prvi put u celini objavljen u zborniku *Zločini NDH,* 763–766, prema: VA, Arhiva vlade Milana Nedića, k.43a, reg.br.32/1-II. Jedan od prepisa izjave nalazi se i u AJ, 110, dos.br. 2933. U svim ovim prepisima postoje neke greške, na primer, u navođenju prezimena satnika Josipa Dorbića koje se u svim prepisima navodi kao Dobrić.

[144] *Ustaška zverstva,* 69. U ovom izveštaju o „incidentima u Glini i okolini", navedeni su podaci o zločinima ustaša nad Srbima od majskog pokolja do kraja 1941.

[145] Isto.

[146] SAN, Nirnberški dokumenti NOKW-1071.

[147] Isto.

[148] Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH je 16. novembra 1942.ovaj izveštaj uputilo Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva; *Zbornik NOR,* tom V, knjiga 32, (Beograd, Vojnoistorijski institut, 1964), 507–512. Izveštaj je objavljen i u: *Zločini NDH,* 505–507, napomena 2.

[149] *Zbornik NOR*, tom V, knjiga 32, 509.

[150] Miljkan MASLIĆ, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna,* (Zagreb: SKD Prosvjeta, 2010), 133.

[151] Izveštaj je upućen 18. septembra 1941, *Zbornik NOR,* V, knj. 1, 87. To je bio Josip-Jocika Žinić, mesar iz Gline; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 150.

[152] *Zbornik NOR,* V, knj. 1, 112. Prema izveštaju Prve oružničke pukovnije, u napadu „četnika" u selu Begovići ubijen je jedan ustaša, a drugi ranjen. Redakcija Zbornika je utvrdila da je ubijeni poznati ustaški zlikovac Luka Mazalović; Isto, 386.

[153] Ivan ŠIBL, *Ratni dnevnik,* (Zagreb: Naprijed, 1966), 358.

[154] Jevrejski istorijski muzej, Beograd, (JIM), reg.br.52/2, k.19-2-2/15, „Partizanski bukvar", Izdala tehnika VII.ud. [arne] divizije, avgusta 1944. Vlastite imenice su pisane malim početnim slovom, među njima i reč Glina.

[155] Fotografija zbora u Glini na kojem je govorio predsednik Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Banije Simo Todorović objavljena je u radu Đure ZATEZALA, „Razvoj i rad organizacije KPJ i narodne vlasti u kotaru Glina 1941–1945. godine," *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća,* 209.

[156] Hor je raspušten 1948.godine; Igor MRKALJ, „Obilić je pjevao za slobodu", *Novosti*, br. 793, Zagreb, 27. II 2015, 6-7. Videti i: Čedomir VIŠNJIĆ, *Kordunaški proces. Fragment iz historije nestajanja,* (Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2004), 274–277.

[157] Fotografija parastosa na ruševinama pravoslavne crkve u Glini objavljena je u: Драган ЧУБРИЋ, Момчило КРКОВИЋ, *Страдање Срба у православној цкрви у Глини и рушење споменика,* (Београд: Удружење Срба из Хрватске, Српско културно друштво „Зора", 2004), 24–25. Ovde je navedeno da je parastos održan 30. jula 1944, ali je najverovatnije on održan tek posle okončanja rata.

[158] AS, G-2, f-11, Zapisnik od 12. maja 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu. Sužnjević je detaljno opisao pokolj i pljačku Srba u selima Donje i Gornje Selište, Balinac i Šibine, koji su 29. jula 1941. počinile ustaše iz Gline i okolnih sela. Pre ubijanja žene i devojke su silovane. Ubijanja Srba su nastavljena i posle njihovog prelaska na rimokatoličku veru.

[159] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Ante Šešerina, Glina, 10. X 1944.

[160] Zeev MILO, *Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941-1945) s opširnim historijskim pregledom toga razdoblja,* (Beograd: Ivica Eškenazi, 2002), 188–190.

[161] Gojko NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari,* (Zagreb: SN Liber, Prosvjeta, 1981[3]), 581.

[162] Isto, 582.

[163] Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), fond Ministarstvo unutarnjih poslova, M 10 778 II 1944 (N.G. inv. br.1264).

[164] Isto.

[165] J. MIKŠIĆ, "Pod vodstvom Komunističke Partije Hrvatske", 609.

[166] Ibidem.

[167] J. MIKŠIĆ, "Pod vodstvom Komunističke Partije Hrvatske", 616–618. U ovom sećanju detaljno je prikazano učešće Hrvata iz Gline i sela glinskog kotara (sreza) u Narodnooslobodilačkom pokretu (n.č, 628–643). U priloženom spisku pripadnika i simpatizera NOP-a sa ovog područja, iz Gline je bilo 56 osoba, među njima i župnik Franc Žužek. U selima najviše pripadnika ili simpatizera bilo je u Joševici (19), Prijeki (14), Donjem Selištu (12) i Velikoj Solini (11) (n.č, 644–645).

[168] Đ. ROKSANDIĆ, "Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine", 816–817.

[169] Nikola MRAKOVIĆ, „Grabovačka akcija i početak ustanka na Baniji", *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941, Zbornik,* (Sisak: Muzej Sisak, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1974), 717.

[170] *Усташка зверства,* 64-65.

[171] SAN, Nirnberški dokumenti, NOKW-1071.

[172] Nije jasno o kom licu sa prezimenom Klobučar se radilo. U knjizi Đ. ARALICE (*Усташки покољи Срба,* 145) su navedeni Ivo Klobučar, ozloglašeni glinski ustaša i Klobučar Milan, ustaški stražar u Glini koji je zlostavljao zatvorene Srbe. O njima nisu navedeni drugi podaci. U izjavi pet Glinjanki (AJ, 110, inv.br. 249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe i Eremić Eve, 27. februar 1942), student Mirko Klobučar je pomenut kao jedan od učesnika u progonu i ubijanju Srba u Glini i okolini.

[173] G. NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina,* 580–582. Na javnim suđenjima pripadnicima oružanih formacija NDH ustaše su osuđivane na smrt, a egzekucije su vršene odmah posle donošenja presude, takođe javno. Opis javnog suđnja u Krnjaku 25. oktobra 1942. videti u: Владимир ДЕДИЈЕР, *Дневник,* друго издање, (Београд: Југословенска књига, 1951), 238–239.

[174] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X 1944.

[175] Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR,* (Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980), 376. A. Goldštajn je je bio i potpredsednik Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Banije i načelnik Povjereništva za pravosuđe pri ZAVNOH-u.

[176] Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, „Nova pravna misao izložena na Kongresu pravnika antifašista Hrvatske u Glini 1944. godine", u *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća,* 381, napomena 1. Autorka je ustvrdila da se Kotarski sud u oblasti krivičnog prava najviše bavio suđenjima za delikte krađe i odlaska na neoslobođenu teritoriju.

[177] AJ, 110-304, dos. br. 2933, Iskaz Ljubana Jednaka o pokolju izvršenom u pravoslavnoj crkvi u Glini 30. srpnja 1941. Ljuban Jednak je i kasnije davao izjave o pokolju, koje su se u ponečemu međusobno razlikovale. Najpotpunija je Jednakova izjava data pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu 15. juna 1945. Prepis te izjave videtu u: AJ, 110-264. Gotovo identična sa njom je Jednakova izjava koju je dao na suđenju nadbiskupu Alojziju Stepincu i drugima početkom oktobra 1946; *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šalićui družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima,* urednik i izdavač Milan Stanić, (Zagreb, 1946), 391–397. Jednak je svedočio i na suđenju Andriji Artukoviću 24. aprila 1986, Kraći izvodi ove izjave objavljeni su u knjizi Milana BULAJIĆA *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine,* knjiga II, (Beograd: IRO Rad, 1988), 327. Jednak je živeo u Glini u blizini mesta zločina i sa porodicom je izbegao u Srbiju u velikom egzodusu Srba sa Zaštićenog područja Ujedinjenih nacija (UNPA) u Hrvatskoj početkom avgusta 1995. Umro je u Beogradu 1997.godine.

[178] B. Tarbuk se krio u selu Šatornji, ali su ga dvojica Srba predala ustaškom rojniku, čiji brat ga je na putu ka Glini ubio. Krivci za predaju su posle rata osuđeni, ali ne i sam egzekutor; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 71.

[179] U izjavi od 1. maja 1944. Jednak je naveo da je domobran na ovratniku imao dve zvezdice, što bi tada odgovaralo činu natporučnika.

[180] Prema sećanju J. Mikšića (J. MIKŠIĆ, "Pod vodstvom Komunističke Partije Hrvatske", 626), Adam Korać je uživao poverenje ustaše Stipe Vidakovića sa kojim je pre rata falsifikovao novčanice. Naveo je da je na Koraćev nagovor grupa od 20 Srba iz Čemernice otišla na prekrštavanje i ubijena od ustaša. Na osnovu ovog sećanja moglo bi da se zaključi da se Korać posle puštanja vratio u Čemernicu i bio jedan od onih koji su nagovarali Srbe da odu u Vrginmost na „pokrst".

[181] Među žrtvama su bili i Ljubanov otac Vasilj, stric Jovan i njegova dva sina Petar i Bogdan. Ljuban to nije pomenuo ni u jednoj od svojih izjava; AS, G-2, f-11, izjava Bogdana Sužnjevića; ISI, Dokumentarna građa, izjava Macakanja Petra u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, 5. februar 1943.

[182] AJ, 110-304, dos.br. 2933. Izjava je primljena u Zemaljskoj komisiji za zločine Hrvatske 15. juna 1945. U svojoj izjavi Vorkapić je naveo da je posle spasavanja iz Gline bio na prisilnom radu u Uredu za kolonizaciju u Petrinji, a zatim u Sisku. Oslanjajući se na izjavu blagajnika glinske opštine za vreme rata Nikole Starčevića (AJ, 110-304, dos. br. 2933), Đ. Aralica je ustvrdio da je Vorkapić bio saradnik ustaškog režima i da je radio u Uredu za kolonizaciju u Petrinji; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 71.

[183] Njihova imena su na spisku žrtava pokolja u crkvi 29/30. jula 1941; Đ. ARALICA, *Усташки покољи Срба,* 244, 245.

[184] Pozivajući se na ostale svedoke, Ivan Pacienti je izjavio da je takođe video trojicu u tornju crkve, da je ustaša jednog pogodio iz puške, a da su ostali izvršili samoubistvo skočivši sa tornja; AJ; 110-304, dos.br. 2933. Svi svedoci su izjavili da su u tornju crkve bila trojica Srba, a jedini Vokrapić je pomernuo četvoricu.

[185] Citat prema: Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 208.

[186] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava župnika Franca Žuže-ka , Glina, 18. X 1944. Testimony of Father Žužek of Glina Regarding the Efforts of the Archibishop to Save Lives, Glina, November 10, 1945. u: Richard Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac* (Milwaukee: The Bruce Publishing Company, 1953), 404-407. Izvod iz pisma župnika Žužeka nadbiskupu Stepincu bez oznake datuma, prema: S. KOŽUL, *Martirologij crkve Zagrebačke,* 674. Pismo je pisano sigurno posle kraja rata jer je Žužek vlasti NDH nazvao „tadašnjim terorističkim oblastima". U izjavi od 18. X 1944 Žužek je naveo da je uhapšeno 120 Srpkinja, u pismu Stepincu posle rata je naveo da je bilo 150 Srpkinja iz Gline i najmanje 200 pohapšenih Srpkinja seljanki, dok je u svedočenju od 10. XI 1945. naveo da je ukupno bilo oko 150 uhapšenih Srpkinja. U svojoj izjavi u Komesarijatu za izbeglice, pet Srpkinja iz Gline je izjavilo da su tada ustaše uhapsile oko 250 preostalih srpskih žena i dece iz Gline. AJ, 110, inv.br.249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe i Eremić Eve, Beograd, 27. februar 1942.

[187] AJ, 110-304, inv.br.2933, Zapisnička izjava Dragice Čučković, Mire Muždeka, Dare Dmitrović, Dušanke Breka i Zore Baltić, Glina, 18. oktobar 1944; AJ, 110, inv.br.249, Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe i Eremić Eve, Beograd, 27.februar 1942. O delovanju župnika Žužeka i njegovoj pomoći Srbima videti i: J. MIKŠIĆ, "Pod vodstvom Komunističke Partije Hrvatske", 620–624.

[188] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Zapisnik Okružne komisije za ratne zločine, 3. novembar 1944.

[189] Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 175–185.

[190] AJ, 110-264, dos.br. 1268, Izjave Vidnić Josipa, Škrinjarić Paje, Šimanović Pavla, Vidnić Petra, Vidnić Antuna, Norković Josipa, Vidnić Nikole, Roksandić Ivana, Olija Pavla, Šimanović Mate, Škrinjarić Ivana, Škrinjarić Ivana (starijeg) i Horvatić Josipa, svi iz Novog Sela Glinskog. Na spisku 36 ustaša koji su sastavili pomenuti svedoci, bili su i Pavao Horvatić, tada predsednik narodnooslobodilačkog odbora u Novom Selu Glinskom i Ivan Škrinjarić, član tog odbora.

[191] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjave Andrije Školnekovića i Ivana Pacientia, Glina, 10.X 1944; isto, Izjava Dragice Čučković, Mire Muždeka, Dare Dmitrović, Dušanke Breka i Zore Baltić, Glina, 18. X 1944.

[192] AJ, 110-304, dos.br. 2933. Izjava Antuna Gregurića. Više detalja o rušenju crkve i u izjavi Ante Šešerina, Glina, 10. X 1944; isto.

[193] AJ, 110-304, dos.br. 2933. Izjava Ante Šešerina , Glina, 10. X 1944.

[194] AJ, 110-304, dos.br. 2933. Izjava Josipe Šarić, Glina, 14. X 1944. Josipa Šarić i Mara Klaić su, zajedno sa Dragom Likar, bdele uz odar mrtvog ustaše Janka Budaka. U jedan sat iza ponoći došla su trojica ustaša u krvavim uniformama koji su iznad mrtvaca digla svoje krvave noževe "govoreći: 'Mi osvećujemo tvoju hrvatsku krv". Na pitanje zašto su krvavi, ustaše su im predložile da pođu s njima. Njih dve su došle do praga crkve, videle gomile zaklanih ljudi i čule glasove egzekutora i žrtava. J. Šarić je izjavila da je posle toga otišla kući, a da je Mara Klaić ušla u crkvu. Iz nastavka izjave je očigledno da je i Josipa Šarić ušla u crkvu u vreme ubijanja. To potvrđuje i izjava Mate Bakšića po kojoj su Mara Klaić i Pepa (Josipa) Šarić bile u crkvi za vreme klanja; AJ, 110-304, dos.br. 2933.

[195] O sukobu u Majskim Poljanama i pogibiji ustaše Janka Budaka postoje dva verzije; Slobodan Bjelajac, „Šamarički partizanski logor", *Sisak i Banija,* 694; Dragan Štefančić i Stevo Klobučar, „Ustaški teror u Glini 1941.godine", *Sisak i Banija,* 853-854. Prema drugoj verziji, ustaše su dovezli mrtvog Janka Budaka u Glinu kao palog heroja kojeg su ubili četnici. U međuvremenu su kamionima doveženi Srbi iz okoline Gline da bi vozom bili upućeni u Liku, ali nije bilo vagona. Pijane ustaše su odlučile da ih zatvore u pravoslavnu crkvu, a zatim su Srbi poklani što su uglavnom izvršili ustaše iz Petrinje i Siska, po zanatu mesari. Glinske ustaše su leševe utovarivali u kamion i bacali ih u iskopane jame. D. Štefančić i S. Klobučar su zaključili da se nikada nije saznalo ko je naredio pokolj, ali ga je neko morao unapred isplanirati, „jer kad je pokolj počeo, jame su već bile iskopane". Ova verzija pokolja Srba u bitnim elementima je različita od one koja se može ustanoviti na osnovu najvećeg broja ostalih izvora.

[196] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Ivana Pacientia, Glina, 14.oktobar 1944.

[197] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Marka Modronje, Glina, 18.oktobar 1944.

[198] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjave Ante Šešerina, Antuna Gregurića, Mate Bakšića, Franca Žužeka, Marka Modronje i Veljka Rukavine.

[199] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X 1944.

[200] *Spomenice župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, (Glina: Župa Sv. Ivana Nepomuka, Ogranak Matice hrvatske Glina, 1998), 538; zapis nosi datum 31. XII 1941.

[201] S. KOŽUL, *Martirologij crkve Zagrebačke,* 676.

[202] AJ, 110-304, dos.br. 2933. Izjava Marka Modronje, Glina, 18. X 1944.

[203] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Andrije Školnekovića, Glina, 10. X 1944.

[204] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Veljka Rukavine, Glina, 28. X 1944.

[205] AJ, 110-304, dos.br.2933, Izjava Antuna Gregurića, Glina, 11. X 1944. Đuro Aralica se u svojoj knjizi (*Усташки покољи Срба*, 119-120) oslanjao na izjave iz istrage OK RZ oktobra-decembra 1944. I pored toga, on je ustvrdio da su župnik Žužek i većina svedoka lažno svedočili. To je svakako neopravdana kvalifikacija ovih prvorazrednih izvora, koji, kao i svi drugi izvori podležu istorijskoj kritici.

[206] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Blaža Šoštarića, 2. XI 1944, mesto egzekucije.

[207] AJ, 110-264, dos.br.1268, Izjave Vidnić Josipa, Škrinjarić Paje, Šimanović Pavla, Vidnić Petra, Vidnić Antuna, Norković Josipa, Vidnić Nikole, Roksandić Ivana, Olija Pavla, Šimanović Mate, Škrinjarić Ivana, Škrinjarić Ivana (stariji), pred OK RZ za Baniju, 13. XII 1944.

[208] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjave Ante Šešerina, Antuna Gregurića i Mate Bakšića.

[209] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Antuna Gregurića, Glina, 11. X 1944.

[210] Isto.

[211] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Dragice Čučković, Mire Muždeka, Dare Dmitrović, Dušanke Breka i Zore Baltić, Glina, 18. X 1944; isto, Izjava Paje Vorkapića, Zagreb, 10. maja 1945.

[212] *Усташка зверства,* 69.

[213] *Zbornik NOR,* tom V, knjiga 32, 509; *Zločini NDH,* 505, napomena 2.

[214] SAN, Nirnberški dokumenti NOKW 1071.

[215] AJ, 372-16, Pro memorija No. 300 i prilog Pro memoriji, Rome, le 1. Septembre 1941.

[216] AJ, 372-16, Pro memorija No. 300 i prilog Pro memoriji, Rome, le 1. Septembre 1941.

[217] AJ, 110, inv.br. 249, Saslušanje srpskih izbeglica na razmišljanje članovima Savetodavnog odbora; Izjava Škara Julke iz Topuskog, 5. januara 1942: Izjava Miljević Vasilije iz Topuskog, 17. januara 1942; Izjava Mišćević Anke, Mišćević Mare i Lončar Ljubice iz Topuskog i Lončar Matije iz Čemernice, 28. april 1942, isto.

[218] AJ, 110, inv.br. 249, Izjava Linta Marka iz Vrgin Mosta, 22. oktobar 1941; Izjava Šapić Stanka iz Blatuše, 4. oktobar 1942; Izjava Galogaža Vukosave iz Vrginmosta, 16. februar 1942; Izjava Bakić Dragana i Bakić Dragana (mlađeg), iz Čemernice.

[219] AS, G-2, f-11.

[220] M. Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska,* 274; A. Obhođaš, M. Werhas, B. Dimitrijević, Z. Despot, *Ustaška vojnica,* knj. I, 192–193, 195–196.

[221] Dve deportovane Jevrejke, Karolina Schlossberg i Margita Langraf, pisale su Mari Muždeki iz logora, verovatno iz Loborgrada; AJ, 110-304, inv.br.2933, Zapisnička izjava Dragice Čučković, Mire Muždeka, Dare Dmitrović, Dušanke Breka i Zore Baltić, Glina, 18. oktobar 1944. Hapšenje glinskih Jevreja istog dana kada su uhapšene i Srpkinje opisao je i župnik Žužek, koji je naveo da su Jevreji zatim odvedeni u nepoznatom pravcu; AJ, 110-304, dos.br. 2933.

[222] Ђуро Затезало, *Јадовно. Комплекс усташких логора 1941,* knj. 1, 377–384. Prema spisku žrtava, u ovom logoru je iz glinske opštine ubijeno 438 Srba i svi su bili muškarci; isto, 456–467.

[223] AJ, 110-304, dos.br. 2933.

[224] Isto. Videti i napomenu 186.

[225] AJ, 110-304, dos.br. 2933.

[226] AJ, 110, inv.br. 249,Izjava Radojčević Zorke, Sužnjević Danice, Babić Katice, Radovanović Anđe I Eremić Eve, Beograd, 27. februar 1942; *Усташка зверства,* 297–302.

[227] Ova rečenica nedostaje u nemačkom prevodu ove izjave; *Усташка зверства,* 301.

[228] *Isto.*

[229] AS, G-2, f-11.

[230] Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond Uprava grada Beograda (UGB), SP, IV-146/32, predmet II Br. 1372/41, Berberović Hilmija.

[231] Isto, Protokol ličnog pretresa.

[232] Isto, Zapisnik o saslušanju Berberović Hilmije, rađeno 10. septembra 1941.u Odeljenju specijalne policije UGB.

[233] U literaturi se navodi da je Berberović posle rata osuđen na smrt; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 142. Međutim, prema istrazi Uprave državne bezbednosti 1959. ostalo je nejasno šta se sa njim dogodilo. Utvrđeno je da je krajem 1941. došao u Bosanski Novi odakle je ubrzo otišao u Beograd. Posle toga se ništa više o njemu nije čulo i veruje se „da je likvidiran od Beogradske policije"; IAB, SP, IV-146/32, str.10.

[234] N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH,* 74.

[235] Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 259, Spisak žrtava, br. 291. Crevar Petra Jovan. Policijska zabeleška da je Berberović uhapšen zbog „neredovnih putnih isprava" se verovatno odnosi na to što njegov izgled (rođen je 1915) nije odgovarao izgledu Crevara (rođen 1883), čiju železničku legitimaciju je imao.

[236] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Andrije Školnekovića, Glina, 10. X 1944.

[237] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava dr Albina Blašića. On je to mogao saznati u glinskoj bolnici gde su radile i istaknute ustaše dr Juraj Rebok i dr Katarina Vojvoda. Tu pretpostavku je izneo i Đ. Aralica, (Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*,, 123).

[238] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava mr. Ive Burića.

[239] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Dragice Čučković, Mire Muždeka, Dare Dmitrović, Dušanke Breka i Zore Baltić, Glina, 18. X 1944.

[240] AJ, 110, dos.br. 2933, Izjava Veljka Rukavine, Glina, 28. X 1944.

[241] *Zbornik NOR,* tom V, knjiga 32, 509.

[242] Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 66. To je objašnjenje koje je Lj. Jednak dao Đ. Aralici 1985. godine. Za svoje izlaganje o grupi Srba koja je iz Topuskog vozom upućena u Glinu, Aralica se pozivao na podatak, za koji nije naveo izvor, da je u crkvi bilo „preko 700" Srba koji su dovezeni u Glinu. I u narednom izlaganju Aralica je naveo da se procenjuje da je moglo biti „oko 700" Srba jer je toliko moglo stati u crkvu (Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 65, 73). Navedeni 'podatak' je mogao biti samo iz Žužekove izjave, koji je naveo da je u crkvi bilo „oko 700 ljudi". Mi smo ustvrdili da se Žužekova procena da je bilo „oko 700 ljudi" mogla odnositi samo na grupu Srba iz Vrginmosta.

[243] Prema popisu žrtava u knjizi Đ. Aralice tada je ubijeno 203 Srba, pri čemu on smatra da je taj broj verovatno veći (Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 243–246, 66, 73). Naše istraživanje pokazuje da ovom spisku treba dodati imena još četiri žrtve: Jednak Sime Vasilja, Jednak Sime Jovan, Jednak Jovana Petar i Jednak Jovana Bogdan; AS, G-2, f-11, Zapisnik od 13. maja 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, izjava Sužnjević Bogdana. Spisku treba dodati i ime Zlokas Marka kojeg u svojoj izjavi pominje Pajo Vorkapić. Prema iskazu Vase Jednaka, Ljubanova sinovca, spomenute četiri žrtve iz Ljubanove obitelji nisu ubijene u crkvi već nad jamom u Prekopi (nap. ur.).

[244] S. KOŽUL, *Martirologij crkve Zagrebačke,* 676.

[245] Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 247-260.

[246] Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 73, 123. Aralica je pogrešno interpretirao izjavu dr Albina Blašića navodeći da je on izjavio da je noću 4/5. avgusta 1941."zaklano 857 Srba u pravoslavnoj crkvi". (Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба*, 123). Međutim, dr Blašić je izjavio jedino to da je po dolasku u Glinu januara 1942, „čuo pripovijedati da je u crkvi zaklano 857 ljudi". Time je dr Blašić preneo ukupan broj žrtava pokolja u crkvi, koji se prepričavao među Glinjanima, a ne broj onih koji su ubijeni u noći 4/5. avgusta 1941.

[247] Д. Чубрић, М. Крковић, *Страдање Срба у православној цркви у Глини,* 55-76.

[248] Isto, 16-23, 55-76.

[249] Ovaj dokument je objavljen u publikaciji *Саопштења бр.7-33,* Београд, Демократска Федеративна Југославија, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 1945, 376–390. Saopštenje su potpisali predsednik Državne komisije prof. dr Dušan Nedeljković i njen sekretar dr Ivan Grgić, advokat.

[250] *Борба,* бр. 55, 3. март 1945; исто, бр. 56, 4. март 1945; *Vjesnik,* br. 39, 4. VI 1945; isto, br. 40, 6. VI 1945.

[251] AJ, 110, inv.br. 249, str.25-27. Citiran je i deo izjave Dušanke Breka iz Gline, koja je navela da je saznala da su pokolj izvršile glinske ustaše sa ustašama iz takozvane „13 satnije smrti"; *Саопштење бр. 33,* 382.

[252] AJ, 110, 2-168. Šire u: Milan KOLJANIN, „Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Problem utvrđivanja", *Istorija 20. veka,* 2, 1998, 101.

[253] *Саопштење бр. 33,* 378–379.

[254] Isto, 382.

[255] AJ, 110-304.

[256] O tome koliko su Srbi cenili Žužekove napore na njihovom spasavanju svedoči i pismo koje mu je uputio episkop Gornjokarlovački Simeon (Zloković) 24. avgusta 1953; *Spomenice župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, 556. U svom zapisu u *Spomenici* za 1941. godinu Žužek je naveo da su ga ustaše ignorisale i da su njihovi prvaci tražili njegov premeštaj jer je Glini potreban Hrvat za sveštenika. Nadbiskup Stepinac im je odgovorio da je župnik Žužek „neporočnog svećeničkog života" i nije ga premestio; isto, 538–539, 559. Prilikom osvećenja nove pravoslavne crkve u Glini 21. IX 1963. Žužeku je dodeljeno počasno mesto među zvanicama; S. KOŽUL, *Martirologij crkve Zagrebačke,* 675.

[257] Viktor NOVAK, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj,* (Zagreb, 1948, reprint Beograd: Nova knjiga, 1986), 775.

[258] Branko DREZGA, „Tito u Glini 1952. i 1967. godine", *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća,* 487–488. U svom govoru jugoslovenski predsednik je istakao da su Srbi i Hrvati braća koju su delila samo različita religijska ubeđenja i da su bratoubilački rat i mržnja počeli sa stvaranjem zajedničke države (1918. godine). To je bilo deo narativa po kojem su ustaški pokolji Srba tumačeni kao reakcija i osveta

za tlačenje Hrvata u velikosrpskoj jugoslovenskoj kraljevini.

[259] Ivan V. Lalić, „Opelo za sedam stotina iz crkve u Glini", *Bivši dečak, Pesme*, Zagreb, 1955.

[260] Ferdo ČULINOVIĆ, *Okupatorska podjela Jugoslavije,* (Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1970), 327–330. Tu je priložen i opširan navod iz izjave Ljubana Jednaka na suđenju Stepincu i drugima.

[261] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska,* 167.

[262] *Sisak i Banija,* fotografije između strana 608. i 609.

[263] Đuro ZATEZALO, *Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici 1941–1945,* (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1978), 33.

[264] Dušan KORAĆ, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji,* (Zagreb: Školska knjiga, 1986), 118.

[265] R. BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove Gore,* 123, 130; G. NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina,* 580–582; Slavko BOROJEVIĆ, *Po selima i šumama Jugoslavije,* (Zagreb: Spektar, 1986), 13–15; Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenama,* knjiga I, (Beograd: Rad, 1990) 46.

[266] Ђ. РОКСАНДИЋ, „Усташки злочини у глинском котару", *Sisak i Banija,* 292–294.

[267] Lj. ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi,* 41-43. Autor nije naveo gde je pohranjena Berberovićeva izjava. U napomeni 88. autor je naveo da su žrtve 14. maja 1944. iskopane i sahranjene u zajedničku grobnicu na glinskom groblju. Ne vidi se izvor za taj podatak, dok su svi drugi autori navodili da je ekshumacija izvršena posle rata.

[268] M. BULAJIĆ, *Ustaški zločin genocida,* knj. II, 534–543.

[269] AJ, 110/304, dos.br. 2933. Izjava Josipe Šarić, Glina, 14. X 1944.

[270] AJ, 110-264, dos.br. 1268, Izjave Olija Pavla 1. i 13.januara 1945, Ivana Roksandića 9. januara 1945.i Ivana Vidnića 18. decembra 1944;

[271] On se sakrio u štali Josipa Jurakovića u Marinbrodu, koji ga je sa svojom ženom prijavio vlastima. Ustaša Ivan Šantek iz Kihalca ga je odveo i ubio kraj mlina u vrbaku u Marinbrodu gde ga je i zakopao; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 125, prema izjavi Blaža Šoštarića 2. novembra 1944. Isti opis videti i u: Ђ. РОКСАНДИЋ, „Усташки злочини у глинском котару", 294. Autor se poziva na izjavu Josipa Jurakovića, koji nije pomenuo svoju ulogu u hvatanju preživelog sa stratišta Latinovo. Nije navedeno da li je Juraković odgovarao zbog svog nedela.

[272] Septembra 1943. Ivan Vidnjević je sa prijateljima u Zagrebu proslavio svoju dvehiljaditu smrtnu presudu; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, 314, napomena 301.

[273] AJ, 110-304, dos. br.2933, Izjava Marka Krnića 26.oktobra 1944; isto, Izjava Nikole Starčevića 18. oktobra 1944; isto, Izjava Pavla Lončara, radnika kotarskog predstojništva Glina; Ђ. АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба,* 182–183.

[274] AJ, 110-304, dos.br. 2933, Izjava Franca Žužeka 18. oktobra 1944.

[275] Alaida ASMAN, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti,* Prevela s nemačkog Drinka Gojković, (Beograd: Biblioteka XX vek: Knjžara Krug, 2011), 287.

[276] Д. ЧУБРИЋ, М. КРКОВИЋ, *Страдање Срба,* 38–47; *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990–2000,* II izdanje s dodatkom, Juraj HRŽENJAK (gl.ur.), (Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002). U ovoj publikaciji je navedeno za Glinu da je na mestu pravoslavne crkve u kojoj su „ustaše izvršile tragičan pokolj 1.200 pripadnika srpskog naroda" podignut spomen dom, koji je „uništen, a ploča sa imenima žrtava razbijena"; n.d, 193.

[277] Nenad Jovanović, "Nasilje nad uspomenama i poviješću", *Novosti,* Zagreb, 22. X 2014.

[278] Reč je o feljtonu publiciste Tomislava Vukovića objavljivanom u *Glasu Koncila* od 27.VIII do 24.XII 2006, a zatim u knjizi pod naslovom *Drukčija povijest (O Srbu, Jasenovcu, Glini…),* (Zagreb: Glas Koncila, 2012)

3.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST (TRAVANJ 1941. – SIJEČANJ 1942.): PROSTORNE I VREMENSKE LOGIKE NASILJA[1]

Drago Roksandić

UDK 341.34-058.65(497.5 Glina, Vrginmost)"1941/42"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ U ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (dalje: NDH) – proglašenoj 10. travnja 1941. u nacističkoj režiji te potom priznatoj kao međunarodnopravni subjekt u nacističko-fašističkom „novom poretku" – u nepunih mjesec dana trećini stanovništva (Srbima, Židovima i Romima) bila su uskraćena temeljna ljudska i građanska prava prema kombiniranim rasnim, etničkim i vjeroispovijednim kriterijima. Za razliku od Židova i Roma – koji se uopće nisu mogli nadati da će preživjeti u ustaškoj Hrvatskoj – daleko najbrojniji pravoslavni Srbi bili su ipak u bitno drugačijem položaju. Koliko god nakon 10. travnja 1941. iz dana u dan bili kolektivno dijabolizirani i proskribirani, toliko su kao pojedinci i kao obitelji danomice bili izbezumljivani neizvjesnostima ustaških nakana s njima u vezi. Stalno je bilo otvoreno pitanje tko će kada i kako biti ubijen, protjeran, opljačkan ili, uglavnom do proljeća 1942., prisiljen konvertirati na rimokatoličanstvo i time se kroatizirati da bi eventualno mogao opstati u NDH. Ustaška opsjednutost „konačnim rješenjem srpskog pitanja u Hrvatskoj" 1941. i početkom 1942. – koliko god bila predmetom stalne istraživačke pozornosti, s različitim motivacijama i intencijama – i dalje je neiscrpno vrelo pitanja i odgovora. U istraživačkom su epicentru ovog rada prostorne i vremenske logike ustaškog nasilja u kotarima Glina i Vrginmost, područje šire zagrebačke periferije s dugom tradicijom hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske suradnje, ali i političkih radikalizacija u razdoblju uoči 1941.

Summary ▶ **The Independent State of Croatia in the Glina and Vrginmost District (April 1941 to January 1942): the Spatial and Temporal Logic of Violence.** It took less than a month for a third of the population (Serbs, Jews, and Roma) to be deprived of their fundamental human and civil rights on a combination of racial, ethnic, and confessional criteria within the Ustashas' Independent State of Croatia (henceforth: NDH), declared on 10 April, 1941, under Nazi auspices and then recognised as an international and legal subject under the Nazi and Fascist "New Order". The considerably more numerous orthodox Serbs found themselves in a very different position from the Jews and Roma, however, as the latter had no reason at all to hope they would survive in Ustasha Croatia. Just as they found themselves collectively demonised and proscribed on a day-to-day basis after 10 April that year, so Serbs also found themselves mentally exhausted, as individuals and families, by uncertainty over the Ustashas' real intentions regarding them. Who would be killed and how or expelled or just robbed or, at least until the spring of 1942, forced to convert to Roman Catholicism and so potentially be allowed to assimilate as Croats and remain in the NDH remained open questions. For all the ongoing research attention, prompted by different motivations and intentions, it has received, the Ustasha obsession "with a final solution to the Serb question in Croatia" during 1941 and early 1942 remains an inexhaustible well of questions and responses. Questions of the temporal and spatial logic of Ustasha violence in the districts of Glina and Vrginmost, areas in the broader Zagreb hinterland that had a long tradition of Croat-Serb/Serb-Croat cooperation but also experienced political radicalisation in the run up to 1941, lie at the investigative epicentre of this paper.

Ključne riječi ▶ Glina, Vrginmost, ustaše, Nezavisna Država Hrvatska, 1941., masovni zločini, Srbi, Židovi, Romi, komunisti, partizani
Key words ▶ Glina, Vrginmost, Ustasha, Independent State of Croatia (NDH), 1941, mass crimes, Serbs, Jews, Roma, Communists, Partisans

https://doi.org/10.17234/9789533792972.18

U ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (dalje: NDH) – proglašenoj 10. travnja 1941. u nacističkoj režiji te potom priznatoj kao međunarodnopravnim subjekt u nacističko-fašističkom „novom poretku" – u nepunih mjesec dana trećini stanovništva (Srbima, Židovima i Romima) bila su uskraćena temeljna ljudska i građanska prava prema kombiniranim rasnim, etničkim i vjeroispovijednim kriterijima.[2] Za razliku od Židova i Roma – koji se uopće nisu mogli nadati da će preživjeti u ustaškoj Hrvatskoj – daleko najbrojniji pravoslavni Srbi bili su ipak u bitno drugačijem položaju. Koliko god nakon 10. travnja 1941. iz dana u dan bili kolektivno dijabolizirani i proskribirani, toliko su kao pojedinci i kao obitelji danomice bili izbezumljivani neizvjesnostima ustaških nakana s njima u vezi. Stalno je bilo otvoreno pitanje tko će kada i kako biti ubijen, protjeran, opljačkan ili, uglavnom do proljeća 1942., prisiljen konvertirati na rimokatoličanstvo i time se kroatizirati da bi eventualno mogao opstati u NDH.[3] Ustaška opsjednutost „konačnim rješenjem srpskog pitanja u Hrvatskoj" 1941. i početkom 1942. – koliko god bila predmetom stalne istraživačke pozornosti, s različitim motivacijama i intencijama – i dalje je neiscrpno vrelo pitanja i odgovora.

Ovaj prilog fokusiran je s time u vezi na prostorne i vremenske logike nasilja počinjenih uime NDH u dvjema susjednim lokalnim zajednicama od travnja 1941. do siječnja 1942., tj. na kotareve Glinu i Vrginmost. Bili su to Zagrebu najbliži od svih kotareva sa srpskim većinama stanovništva (udaljenost cca 60–100 km).[4] Nalazili su se u peripanonskim predjelima Banije i Korduna, između šumskih masiva Zrinske gore i Petrove gore te između rijeka Kupe i Une. Zajedno s više drugih takvih, inače razvojno zaostalijih kotareva s lijeve i desne obale Une u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, bili su zasigurno jedan od najvećih izazova sigurnosti i stabilnosti deklariranog kolaboracijskog, ali i okupacijskog poretka. Sa stajališta ustaške opsjednutosti „konačnim rješenjem srpskog pitanja u Hrvatskoj", bili su najveći izazov.[5]

Pored toga, preko Banije išle su željezničke pruge Zagreb – Sisak – Sunja – Novska itd. u smjeru Zemuna i Beograda, Zagreb – Sisak – Dobrljin – Bihać („Unska pruga"), Zagreb – Sisak – Dobrljin – Banja Luka te pruga Sisak – Petrinja – Glina – Vrginmost – Vojnić – Karlovac.[6] Cestovne su veze također još od vojnokrajiških vremena povezivale sva veća naselja. Stoga je kontrola Banije i Korduna bila vitalno važna i za NDH i za okupacijski poredak, kako njemački tako i talijanski.

Kako su Hrvati i Srbi s hrvatske, a bosanski muslimani, Hrvati i Srbi s bosanske strane – svi potomci habsburških i osmanskih krajišnika – u ovim predjelima bili i etnokonfesionalno izmiješani kao rijetko gdje drugdje u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini, integracija ovih predjela u okupacijsko-kolaboracijski poredak bila je tim složeniji problem. U okružnici državnog Ravnateljstva za ponovu od 30. srpnja 1941. o prelascima s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest izrijekom je stajalo „da spomenute upute vrijede za sve župe osim Gore i Krbave i Psata, gdje su župani u sporazumu sa ustaškim logornicima i tabornicima, mogli postupati 'prema mjesnim prilikama'. Radilo se o području tadašnjih kotara: Bos[anski] Novi, Dvor, Glina, Kostajnica, Petrinja, Sisak, Bihać, Bos[anska] Krupa, Bos[anski] Petrovac, Cazin, Korenica. Bilo je vidljivo da se u tom području nije ni pomišljalo pitanje Srba rješavati prekrštavanjem. To je područje na granici Hrvatske i Bosne, u kojem su se zbili veliki pokolji stanovništva i iseljavanja, u cilju uklanjanja 'srpskog kordona'."[7]

Nijansiranost političkih kultura i političkih orijentacija stanovništva bila je od 1929. do 1939. na svim trima nacionalnim stranama obrnuto razmjerna općenito niskoj razini razvijenosti premoćno agrarne ekonomike, preopterećene agrarnom prenaseljenošću.[8] Posjedovno raslojavanje, neovisno o nacionalnosti, uvelike je hijerarhiziralo odnose ovisnosti između manje i više imućnih: „Siromašni seljak zavisio je od bogatijeg. Već 'poslije Božića' ili 'svetog Save' (27. siječnja) pozajmljivao je kukuruz ili pšenicu od njega da bi pri narednoj žetvi ili berbi dug vratio u količini većoj od posuđene ili pak odradio na poslovima koje je obavljao onaj bogatiji. Ako je siromašni seljak plaćao porez ili podmirivao potrebe za industrijskim proizvodima, budući da je bio pretežno nerobni proizvođač pa kao takav bez novca, bio je prisiljen da se zadužuje kod bogatijeg seljaka ili trgovca…"[9]

Tanki gornji slojevi stanovništva i među Hrvatima i među Srbima monopolizirali su stranačke politike u čitavu razdoblju između 1918. i 1941. U razdoblju nakon proglašenja Banovine Hrvatske (26. kolovoza 1939.) razine dosegnutih i mogućih konfliktnosti osjetno su rasle, kako unutar nacionalnih zajednica tako i među njima. Ako je među Hrvatima, za razliku od Srba, u to doba i postojao privid političke hegemonije Hrvatske seljačke stranke (dalje: HSS), unutarstranačko je raslojavanje također išlo sve više u prilog desnim i lijevim radikalizmima ustaške i komunističke orijentacije.[10]

Ilegalna Komunistička partija Hrvatske/Jugoslavije (dalje: KPH/KPJ) bila je i u ovim dvama kotarima jedina transnacionalna stranka, što će u okupacijskim i kolaboracijskim uvjetima biti presudno za u osnovi postojan razvitak partizanskog pokreta već od 1941.[11] Budući da su ustaše (sa)znale tko su komunisti – što iz vlastitog iskustva, što uvidima u povjerljive arhive nakon preuzimanja vlasti 10. travnja 1941. – brojni članovi KPH/KPJ stradali su vrlo brzo, ako ne kao komunisti, onda kao Srbi. Politička kultura koju su stvarali nakon 1935. u ustanku je imala mnogo veće značenje nego njihova praktična politička iskustva. Još je važnije to što je kotarom Vrginmost funkcionirao jedan od najsigurnijih ilegalnih putova za održavanje veza s višim partijskim rukovodstvima u Karlovcu i Zagrebu. Njime su na Kordun, pored ostalih, stigli i komunisti-španjolski dobrovoljci hrvatske nacionalnosti koji su od kolovoza 1941. bili vojna i politička jezgra narodnooslobodilačkog pokreta na Kordunu. Uostalom, odluka o podizanju partizanskog ustanka na Kordunu i Baniji donesena je na okružnom partijskom savjetovanju u šumi Abez, nedaleko od Vrginmosta, 19. srpnja 1941. Ključni sudionici bili su: Rade Končar (Končarev kraj kod Korenice, 6. kolovoza 1911. – Šibenik, 22. svibnja 1942.), sekretar Centralnog komiteta KPH, inače komunist srpske nacionalnosti, i Josip Kraš (Vuglovec kraj Ivanca, 26. ožujka 1900. – Karlovac, 18. listopada 1941.), delegat Centralnog komiteta KPH za Karlovačko okružje, točnije, za Pokuplje, Baniju, Kordun, Gorski kotar i Hrvatsko primorje.[12]

Ovaj članak polazi od hipoteze da je naumljeno ustaško „konačno rješenje srpskog pitanja u Hrvatskoj" pretpostavljalo ustašizaciju i aktivnu mobilizaciju kvazitotaliteta hrvatskog naroda. Kada se ima na umu da su ustaše do 10. travnja 1941. bile marginalni fenomen hrvatske politike i kulture, da su velikim svojim dijelom kao politički emigranti u više zemalja bili strogo nadzirani instrument revizionističkih politika u Europi, spomenuto „konačno rješenje" lokalno je ovisilo o mnoštvu parametara. „Konačno rješenje srpskog pitanja" u NDH podrazumijevalo je vrlo širok raspon oblika i praksi nasilja (javna kolektivna dijabolizacija i obznanjivanje „konačnog rješenja", zakonsko izopćavanje i uskraćivanje temeljnih ljudskih i građanskih prava, otuđivanje i uništavanje imovine, prisilna iseljavanja, iznuđene prelaske s pravoslavlja na rimokatoličanstvo, uhićenja, zatočenja u logore, pojedinačna i skupna umorstva itd.). Ponavljamo, u ovom će radu težište biti na prostornim i vremenskim logikama nasilja u funkciji spomenutog „konačnog rješenja".

„SKORO SVI ZA PAVELIĆA"

Drugi svjetski rat započeo je u Kraljevini Jugoslaviji 6. travnja 1941. godine kao *Blitzkrieg*. Vojska Kraljevine Jugoslavije kapitulirala je vrlo brzo, 17. travnja, a kralj Petar II. Karađorđević napustio je zemlju čak i ranije, 14. travnja. Ipak, *Blitzkrieg* u Jugoslaviji razlikovao se od sličnih operacija u drugim zemljama, prije svega time što je već 10. travnja 1941. Slavko Kvaternik – s ovlastima koje mu je dao Hitlerov izaslanik Edmund Veesenmayer – proglasio ustašku Nezavisnu Državu Hrvatsku. Iako je Vladko Maček, predsjednik HSS-a, prethodno odlučno odbio njemačke, a možda i Kvaternikove ponude za simbolično preuzimanje vlasti, prihvatio je njihov zahtjev da nakon Kvaternikova proglasa svojim autoritetom javno podrži uspostavu kolaboracionističke vlasti.[13] Učinio je to, ne referirajući se nijednom riječju na uvjete pod kojima je stvorena:

> Hrvatski narode! Pukovnik Slavko Kvaternik, vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, proglasio je danas slobodnu i nezavisnu hrvatsku državu na cjelokupnom historiskom i geografskom području Hrvatske, te preuzeo vlast. Pozivam sav hrvatski narod, da se novoj vlasti pokorava, pozivam sve pristaše HSS-a, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike i odbornike itd. da iskreno surađuju s novom narodnom vladom.[14]

Imajući na umu da su ustaše („nacionalistički pokret") do tada bile marginalni akter hrvatske politike, upravo su ovom izjavom – potpuno neovisno o Mačekovim intencijama – one stekle legitimitet u hrvatskoj javnosti bez kojeg bi u suštini bile samo hrvatska inačica Zbora Dimitrija Ljotića u Srbiji.[15] Budući da se svojom izjavom Maček obratio isključivo hrvatskom narodu – ignorirajući kao supredsjednik Seljačke-demokratske koalicije (dalje: SDK), koju su činile Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka (dalje: SDS), činjenicu da su hrvatskim granicama na „cjelokupnom historiskom i geografskom području" obuhvaćeni mnogobrojni žitelji koji nisu bili hrvatske narodnosti – implicitno je legalizirao, ponavljamo, neovisno o osobnim uvjerenjima, i ustašku viziju Hrvatske bez već ranije deklarirano „nepoželjnih" Srba, Židova i Roma.[16]

Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac također je izrazio svoju podršku stvaranju NDH nizom javnih postupaka od 11. do 16. travnja 1941., kada ga je u audijenciju primio poglavnik NDH Ante Pavelić, te do 28. travnja, kada je objavljena njegova poslanica područnom svećenstvu: „Odazovite se stoga spremno ovom mom pozivu na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH".[17] Uvažavajući mnogobrojne Nadbiskupove intervencije u prilog ugroženih, kao i njegove s vremenom sve učestalije javno očitovane stavove glede temeljenih ljudskih prava i ljudskog dostojanstva, Jozo Tomasevich jedan je od povjesničara Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji koji ipak ističe da „Stepinčeve izjave i postupci prema ustaškom režimu i genocidnim mjerama protiv Srba i SPC-a [Srpske pravoslavne crkve – *op. a.*], imaju i ozbiljnih nedostataka. (…)."[18] Razmjeri mnogovrsnih zločina protiv čovječnosti u NDH bili su toliki da su pojedinačne intervencije crkvenih velikodostojnika i svećenika općenito, koliko god respektabilne, bile daleko od onog što su moralni imperativi pretpostavljali. Većeslav Vilder, jedan od vođa SDS-a, rekao je s time u vezi, kao politički emigrant u Velikoj Britaniji u emisiji BBC-a, 17. veljače 1942.: „Bog i narod daju visoka dostojanstva pojedincima da budu vođe, apostoli, branioci naroda, baš u teškim vremenima kad obični smrtnici gube glave za koju nevinu reč. Kardinali, biskupi i u najgoroj tiraniji uzimaju stanoviti imunitet koji ih štiti od progona, jer su oni pretstavnici jedne duhovne sile. Ni stotinu Pavelića ne bi moglo da ugase slobodnu reč jednom biskupu Stepincu. Ni vlas mu zato ne bi spala s glave, a zadužio bi upravo hrvatski narod za stoleća."[19] Drugo, odnos Rimokatoličke crkve prema NDH bio je upravo zbog toga od 10. travnja 1941. do 15. svibnja 1945. krajnje ambivalentan.[20]

Učinci načina njezina proglašenja bili su veliki, ali i kontradiktorni: „U času proglašenja NDH vodstvo je imalo čarobnu ideju vodilju – suverenu nacionalnu državu. Pučanstvo je NDH doživljavalo više kao emocionalnu nego kao političku činjenicu."[21] U proljeće 1942., kada stanovništvo više nije moglo imati iluzija o tome što ona jest, a što nije, u prepisci između političkih emigranata, integralnih Jugoslavena, Milan Marjanović je iz Rima obavještavao Jovana Banjanina i Grgu Angjelinovića u Londonu, 14. travnja 1942., o „prilikama i shvatanjima u Zagrebu":

> 2. Prije sloma i prvo vreme NDH može se reći – kaže informator – skoro svi za Pavelića. Ali se brzo svet počeo povlačiti. Pokolji; teror; prolevanje krvi uplašilo je ljude. Razbojstva i otimačine ustaša izazvale su reakciju i neprijatnost. Sada je sve, može se reći, defetistički, onako kako je bilo pred kraj Austro-Ugarske. Svet, pa i činovnički, već i otvorenije kritikuje, izražava skepsu, pravi rugalice. U uredima činovnici prave konvetikle, sabotiraju posao, izrugivaju pojedine ustašama odane kreature. 3. Pravih ustaša, uniformiranih, može biti oko 20.000, ali neuniformiranih, ima znatno više, mada nisu svi ni izdaleka ni sigurni niti su se upisali od vlastite inicijative. Ustaštvo ima međutim jaku podršku u omladini, naročito u znatnom delu univerzitetske omladine, iz čijih su redova dolazili mnogo puta najsvirepiji i najkrvoločniji ubice i mučitelji i trebitelji Srba i Jevreja. Redovna vojska, domobranstvo, regrutuje se prinudno i dosta je uredna, ali nema nikakvog duha mada je disciplina održavana. (…)[22]

Proglašenje NDH eksplicitno i beskompromisno osudila je ilegalna Komunistička partija Hrvatske, odnosno Komunistička partija Jugoslavije.[23] Hrvatski i jugoslavenski komunisti, dakle, nisu čekali izbijanje rata između Trećeg Reicha i SSSR-a da bi osudili okupaciju i mnogostruku segmentaciju teritorija Kraljevine Jugoslavije, a naročito proglašenje NDH kao instrumentalizaciju težnje hrvatskog naroda k slobodi i nezavisnosti. Učinili su to nasuprot masovnim očitovanjima javne potpore politici „hrvatske gospode", najuočljivijima u Zagrebu: „Događaji u Zagrebu prilikom dolaska osvajača bit će najtamnija ljaga u tvojoj povijesti, hrvatski narode."[24] Ovaj proglas važan je i zato što su njime komunisti jasnije nego obično napravili distinkciju između „srpske gospode" i njezine odgovornosti za hegemonističku politiku u Kraljevini Jugoslaviji i srpskog naroda, istovremeno podsjećajući da su i „hrvatska gospoda" umjela naći svojih interesa u hegemonističkoj politici „srpske gospode".[25] Proglas je bio nedvosmislen i u vezi s neizbježnom odgovornošću sviju koji kolaboriraju s okupatorima kao akteri poretka za zločine koje čine ili koje se spremaju učiniti.[26] Oni su već tada jasno dali do znanja da će borba protiv okupacije i kolaboracije biti i borba za drugačiju Jugoslaviju.[27] Dakle, Jugoslaviju su na kraju najodlučnije branili njezini komunisti koji su, inače, ubrzo nakon svojeg konstituiranja 1919. postali najveće žrtve poretka. U to vrijeme na čelu KPJ bio je faktično već od 1937. autoritativni dugogodišnji komunist, Hrvat Josip Broz Tito.

„RUSI“ U SJENIČAKU NA KORDUNU 1. SVIBNJA 1941.

Komunist i španjolski republikanski dobrovoljac, liječnik dr. Gojko Nikoliš (Sjeničak Lasinjski kod Vrginmosta, 11. kolovoza 1911. – Le Mans /Francuska/, 11. srpnja 1995.), legalno se vratio u Kraljevinu Jugoslaviju iz internacije u koncentracijskom logoru Vernet (Ariège, Francuska) u listopadu 1940., s policijskim nalogom da se nastani u svojem rodnom selu, Sjeničaku Lasinjskom, oko 60 kilometara udaljenom od Zagreba.[28] Zatekla ga je velika promjena u političkoj kulturi seljaka u njegovu i susjednim selima: „Španski rat, uopšte, ostavio je duboke tragove u političkom raspoloženju sela. Selo je bez poteškoća shvatilo revolucionarni, narodni karakter tog rata i istovjetnost interesa španskog naroda i naroda Jugoslavije u otporu protiv fašizma. (…) Bio sam iznenađen velikim brojem pojedinaca koji su se izdigli iznad svoje zaostale sredine i postali kadri da procjenjuju političke događaje u svijetu.“[29] Komunisti su kasnih 1930-ih često ilegalno djelovali u Gospodarskoj i Seljačkoj slozi, organizacijama HSS-a i Seljačkom kolu, organizaciji SDS-a. Inače, prema provjerenim podacima, u travnju 1941. u Zagrebu je bilo 480 članova KPH, u gradu Karlovcu i okolici 140, u gradu Sisku i okolici 180, a u kotarima o kojima je ovdje riječ – Vojniću 100, Slunju 80, Vrginmostu 40 i Glini 90.[30]

Vlast Kraljevine Jugoslavije i Banovine Hrvatske, inače, jedva da se tada osjećala u svakodnevici Sjeničaka i susjednih sela: „U odluci zagrebačkog redarstvenog ravnateljstva stajaše da u Sjeničaku imam stanovati ‘pod nadzorom vlasti’. Kakva vražja vlast u ondašnjem Sjeničaku?! Ništa osim vlasti slobode. Najbliža žandarmerijska stanica je preko šume, u Lasinji, a najbliže kotarsko načelstvo u Vrginmostu. Vlast nije u Sjeničaku imala čak ni svojih uhoda, barem ne takvih čije bi se djelovanje moglo osjetiti. Tako je uostalom, bilo u većini sela Banije i Korduna.“[31]

Takav je vakuum potrajao i nakon proglašenja NDH 10. travnja 1941. Do konca travnja u selu se nije pojavio nitko uime ustaške vlasti.[32] Mukla tišina pojačavala je među seljacima osjećaj straha pa su sjeničarski komunisti odlučili da se „na neki način oglase da su oni ta snaga koja ne čeka, koja nešto smišlja i djeluje“, iako nikakvih konkretnih instrukcija s time u vezi nisu bili dobili: „Prva prilika za akciju ukazala se uoči Prvog maja. Sastanemo se i odlučimo da na vrhu Rudanjskog brda, na vidiku sa svih strana, istaknemo crvenu zastavu, a da na mlinovima ispišemo aktuelne parole.“[33] Zastava se i zavijorila, netko joj se obradovao, netko i prestrašio, ali je učinak bio postignut. Vijorila se do podneva, kada je seoski gazda Dmitar Rudan naredio jednom mladiću da je skine, „ali je to bilo već kasno: razgovori o njoj širili su se brzinom požara. Stariji ljudi su tumačili da su to ‘Rusi’ došli da je istaknu. Nismo željeli da se suprotstavljamo takvim fantazijama.“ Ustaše se nisu oglasile ni tada, ali su vijesti o masovnim zločinima u Gudovcu 28. travnja 1941. i u nedalekom Veljunu 5./6. svibnja 1941. dopirale i do Sjeničaka, a s njima i strah većine pred neposrednom budućnošću.[34]

Utjecaj komunista bio je dovoljno jak u sprečavanju Sjeničarca da krenu na „pokrst“, na prisilni prelazak s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest, ali ne toliko jak da ih u prvom valu otpora digne na ustanak. Sjeničarski partizanski odred stvoren je koncem srpnja i početkom kolovoza 1941. Iz mjeseca u mjesec bivao je sve brojniji i sve sposobniji utjecati na ljudske svakodnevnice u sjeničarskom kraju. Dio Sjeničaraca otišao je u isto vrijeme u susjedni partizanski odred „Katić kosa“. Ipak se oklijevalo s napadima zbog blizine sve jačih vojnih efektiva NDH i talijanske vojske, ali i zbog toga što je najbližom oružničkom postajom u Lasinji zapovijedao narednik Petar Nikolić, koji je u granicama svojih mogućnosti sprečavao ustaške pohode protiv Sjeničaraca.

SMRTNI STRAH SVIMA, SMRT I IZGON NEKIMA: BAČUGA NA BANIJI U PROLJEĆE 1941.

Pajo J. Štrkalj bio je do 10. travnja 1941. učitelj u seoskoj narodnoj školi u Bačugi, selu na željezničkoj pruzi između Siska i Karlovca, nedaleko i od Gline i od Petrinje. Službovao je u selu koje je 1931. imalo 1356 stanovnika, pretežno srpske nacionalnosti.[35] Budući da su spomenuta kotarska središta Glina i Petrinja imala 2315, odnosno 5536 stanovnika, Bačuga je bila jedno od onih većih sela do kojih su brzo stizale brojne obznane novih, ustaških vlasti i u kratkim vremenskim rokovima imale izravne učinke u životima njegovih žitelja.[36]

S obzirom na to da je i Pajo J. Štrkalj bio srpske narodnosti, nije mogao ostati učitelj u „novom poretku“, ali ni ostati živjeti u Bačugi pa su u jednom danu, 12. lipnja 1941., uhapšeni on i njegova supruga te šestero njihove djece, a uime NDH oduzeta im je praktički i sva imovina. Poslije kraćeg zadržavanja u zatvoru petrinj-

skoga ustaškog stana, prebačeni su u sabirni logor Caprag pored Siska i, razmjerno vrlo brzo, iseljeni u Srbiju, kamo su stigli 15. srpnja 1941.[37] Prešavši u Srbiju, Štrkalj je, prema uobičajenoj proceduri, dao opširnu izjavu vlastima o svemu što je smatrao važnim registrirati o zbivanjima u NDH, bilo da je bila riječ o njemu samom ili o drugima, dakako, u slučajevima o kojima je mogao pouzdano svjedočiti. Prema Štrkalju, prvi val ustaškog terora zahvatio je Bačugu, kao i brojna druga mjesta u NDH u vrijeme Đurđevdana, 6. svibnja, srpskog pravoslavnog praznika koji je zajedno s Mitrovdanom, 8. studenoga, inače markirao godišnje cikluse u tradicionalnim zajednicama pastoralnog podrijetla, kao i u drugih naroda sa sličnim tradicijama u Jugoistočnoj Europi, uključivši i Hrvate:

> Na 4 maja osvanu u mjestu Bačugi 64 naoružanih ustaša iz mjesta Petrinja, Čuntića i Prnjavora pod izlikom, da se imade obaviti pretres radi oružja i ako su vrlo dobro znali, da su svi žitelji Srbi do toga dana, koji su posjedovali oružje predali ga vlastima.
> Prvo pretresa ustaše su se dobro napili samo da mogu što krvoločnije vršiti nasilja nad golorukim Srbima, te su i staro i mlado i muško i žensko, koga su god stigli izudarali kundacima tako da su više nedjelja bili nesposobni za svaki fizički rad.[38]

Tom su prilikom ubijena, „bez ikakvih razloga", trojica muškaraca (Teodor Grubješić, Jovan Grubješić i Đuro Vujaklija): „Jednostavno su ih uhapsili i odveli par metara više njihovih kuća i streljali na jednoj njivi."[39] Međutim, bestijalno su umorili Simu Metikoša iz Petrinje, trgovačkog agenta tvornice šivaćih strojeva „Singer", koji se tada bio zatekao u Bačugi, a kojeg su ustaše poznavale kao imućnog čovjeka: „On je toga dana bio u Grabovcu sakupljajući uplate za prodane strojeve. (…) u jednoj kući ubijali (su ga) sjekirama, glavu su mu rasjekli i mozak mu postavili na stol, a krv hvatali u jednu posudu u kojoj se voda nosi i nakon toga sve pare pokupili koje je prikupio prilikom naplate."[40] Ustaše su se tog dana, 4. svibnja, ponajviše i htjele domoći novca i dragocjenosti. Protojereju Gligoriju Živkoviću oduzele su 1800 din., dva zlatna sata i još neke vrednije predmete. Sedmog svibnja odveden je u Glinu i ubijen trgovac Stevan Turopoljac, kojem su 4. svibnja u Bačugi oduzete 22 000 din. On se zbog toga žalio istim tim ustaškim vlastima, koje su odmah potom došle po njega.[41] Štrkalj zaključuje izvještaj o ovome prvom ustaškom nasilju: „Nakon ovog zlostavljanja, ubijanja i zvjerstva narod je bio toliko uplašen da su od toga dana svaku noć noćili po šumama, s tim što su ustaše poslije vršili pretrese, pljačke, ubistva i ostale zločine samo noću."[42]

Među pojedinačnim ubojstvima u Bačugi, kao i drugdje na Baniji, u prvim valovima nasilja žrtve su redovito bili imućniji i javno utjecajniji pojedinci, naročito osobe koje se među ustašama, prema predratnim iskustvima, doživljavalo kao izravne političke protivnike. Među takvima bio je mjesni pravoslavni svećenik: „Početkom lipnja odveden je iz Bačuge u Petrinju kao talac protojerej Gligorije Živković, 70 godina star, odakle je 21. lipnja kamionom prebačen, zajedno s više drugih talaca Srba, u okolicu Siska, gdje su strijeljani u nekoj šumi. Pretpostavljalo se da je protojerejevo hapšenje naredio gvardijan čuntićkog franjevačkog samostana, koji je bio i lokalni ustaški funkcioner."[43]

Gligorije Živković nije imao sreće – poput Paje J. Štrkalja – prijeći iz jednog okupacijskog poretka u drugi, iz NDH u Srbiju. Inače, u okupiranoj Srbiji od Štrkalja se tražilo, kao i od svih prognanika i/ili iseljenika iz NDH, da u granicama mogućnosti dokaže svoje iskaze. Kako on nije imao nikakvih fotografija, plakata ili oglasa kojima bi mogao dokumentirati svoje navode, jednostavno je zaključio: „(…) najbolji su oglasi i dokazi izjave na javnim zborovima vođa, poglavnika i doglavnika".[44]

VOJSKOVOĐIN *POST SCRIPTUM*: „HRVATSKI SE NAROD ZGRAŽAO..."

Doista, „(u) NDH, kao državi jedne nacije Srbi, zajedno sa Židovima i Romima, bili su stavljeni van zakona. Isključivanje je započelo prvoga dana postojanja nove države, kad je Slavko Kvaternik Srbe, Židove i Rome isključio iz službe u oružanim snagama NDH."[45] Osmogodišnja Glinjanka Dušanka Đukić izbačena je tako zajedno s drugom djecom srpske narodnosti iz pučke škole u Glini početkom svibnja 1941.:

> Sećam se da je to bilo negde početkom maja, oko 5., kada sam došla u školu samo što je počeo čas, iz (…) knjiga su nam cepali gde je bila od kralja [Petra II. Karađorđevića – *op. a.*] slika i taj dan nije dugo bilo u učionicu su ušle ustaše i nešto sa njom razgovarali i po izlasku strogo su joj nešto naredili da odma[h] postupi po naredbi njihovoj. Ostao je jedan ustaša u učionici, učiteljica je odma[h] počela da čita sve srpsku decu i rekla nam da uzmemo svoje sve stvari i možemo ići kući i da više ne-

> mamo prava dolaziti u školu. Ustaša kad je izlazio iz učionice podigao je ruku uvis i rekao je za Pavelića i hrvatski dom spremni i posle pozdrava je odma[h] izišao napolje. Učiteljica je tako morala i da uradi kako su joj naredili ustaški čelnici u Glini. Kada smo mi srpska deca pošla, ona je zaplakala i rekla nam da ona nije ništa kriva nego je naredba od Vidakovića, Puka, i stoga momenta smo morali izaći napolje.[46]

Od travnja do 27. prosinca 1941., „kada je vlada naredila nacionalizaciju bez odštete imovine svih osoba, bez obzira jesu li uhvaćeni, je li im suđeno ili su još na slobodi", obznanjena je jedva pregledna masa zakonskih i podzakonskih akata koji su bili pravni okvir za „konačna rješenja" srpskog, židovskog i romskog „pitanja" u NDH. Pritom je suštinski važno imati na umu aspekt koji se redovito previđa, a koji je bitan u pristupu istraživanjima ustaškog nasilja: „Kako bi provodili genocidne mjere protiv Srba i Židova ustaše su uveli drakonske mjere tako široke primjene, da su i sami Hrvati bili njihove žrtve. Hrvati zapravo nikad u svojoj povijesti nisu bili izloženi takvoj legaliziranoj administrativnoj, policijskoj i sudskoj brutalnosti i zlostavljanju kao za vrijeme ustaškog režima. Uz to, svi opći zakoni preuzeti od stare Jugoslavije promijenjeni su i postali neizmjerno strožima nego što su prije bili."[47] Drugim riječima, ako su Srbi, Židovi i Romi u NDH već od travnja 1941. zakonski bili osuđeni na nestanak, Hrvati u NDH bili su zakonski osuđeni najmanje na strah od drastičnih posljedica u slučaju bilo kakva očitovanja nesuglasja s ustaškim, odnosno endehaškim intencijama i praksom. Još nešto. Dekretom od 29. travnja 1941. praktički je ozakonjeno skrbništvo Ustaškog pokreta nad NDH: „U područjima u kojima je državna vlast već bila formirana, stranačke organizacije trebale su imati pravo nadzirati (i očito kontrolirati) državnu vlast, a u područjima u kojima ona još nije bila formirana, trebale su je organizirati. Gdje su okolnosti to opravdavale – (…) – područne ili lokalne ustaške organizacije imale su ovlasti samostalno poduzeti korake u skladu s ustaškim načelima, bez prethodnog informiranja središnje vlasti."[48] Ovim dekretom bilo je legalizirano ono što se nakon 10. travnja 1941. posvuda u NDH inače radilo kako bi se ustrojile ustaška vlast i moć u funkciji strateških ciljeva ustaške politike, bilo u globalnom nacističko-fašističkom kontekstu, bilo u smislu ustaških programskih intencija. Njihova je zadaća bila raditi upravo to što su radili od dana proglašenja NDH, iako su se i oni sami i njihovi nadređeni učestalo trudili dokazati suprotno.

Žrtve takvih svjesno konstruiranih fikcija bili su i brojni Hrvati koji su se zgražali nad zločinima „divljih ustaša" u uvjerenju da ih treba razlikovati od onih koji inkarniraju smisao ustaške Hrvatske. Nikola Adžija, lokalni funkcioner HSS-a iz Drniša, bio je u kolovozu 1941. u selu Hrastovica, nedaleko od Bačuge, te 3. rujna zapisao razgovor s dvojicom seoskih ustaša koji su pijani došli njegovu šogoru, koji je inače pravio i prodavao vino i rakiju:

> U takvu razgovoru potla trećeg ćokana i oni su razvezali jezik, te se počeli hvaliti kako su oni zakon i da pred njima ni vel[iki] župan nije ništa. Oni da su Sud, Kotar i Županija.
> „Da ne odgovaramo nikome, možemo ubiti koga hoćemo!"
> Na to sam ih upozorio da oni krivo shvaćaju svoju dužnost i tim neshvaćanjem štetuju stvari. Jedan od njih stade se hvaliti kako je preko 100 zaklao i da je to sasvim jednostavno. Ti vragovi [Srbi – *op. a.*] se drže junački, mirno stoje i gledaju, bez straha da će doći na njih red.
> U ovom razgovoru čuo sam mnogo stvari koje ne mogu staviti u dnevnik, od kojih ti se koža ježi.[49]

Htijući ili ne htijući, ovakve su situacije ljude činile suodgovornima za zločine o kojima su bili obaviješteni ili kojima su nazočili, praktički bez šanse da se zločinima suprotstave a da i sami ne postanu žrtve zločina, osim da se opredijele za otpor ustaškoj Hrvatskoj, što su prije ili kasnije mnogi i učinili sa sviješću da se time i na njih protežu represivni dekreti, kao i mnoštvo drugih ustaških represivnih mjera, propisanih ili nepropisanih.

Međutim, javno dostupnih dokumenata, koji su najavljivali što će se dogoditi kada ustaše dođu na vlast, bilo je dosta i prije nacističko-fašističke okupacije Kraljevine Jugoslavije i proglašenja NDH. Objavljivao ih je i dr. Mladen Lorković (Zagreb, 1. ožujka 1909. – Lepoglava, kraj travnja 1945.), jedan od najobrazovanijih utemeljitelja ustaškog pokreta. Kao pravaški omladinac emigrirao je iz zemlje nakon proglašenja Šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra I. Karađorđevića, a vratio se legalno 1939. kao amnestirani pripadnik ustaškog pokreta. Politički se ubrzo aktivirao kao žestoki protivnik sporazuma između Dragiše Cvetkovića i Vladka Mačeka od 26. kolovoza 1939., kojim je u unitarnoj Kraljevini Jugoslaviji – utemeljenoj na Oktroiranom ustavu od 1. rujna 1931. – proglašena autonomna Banovina Hrvatska.[50] Njegova

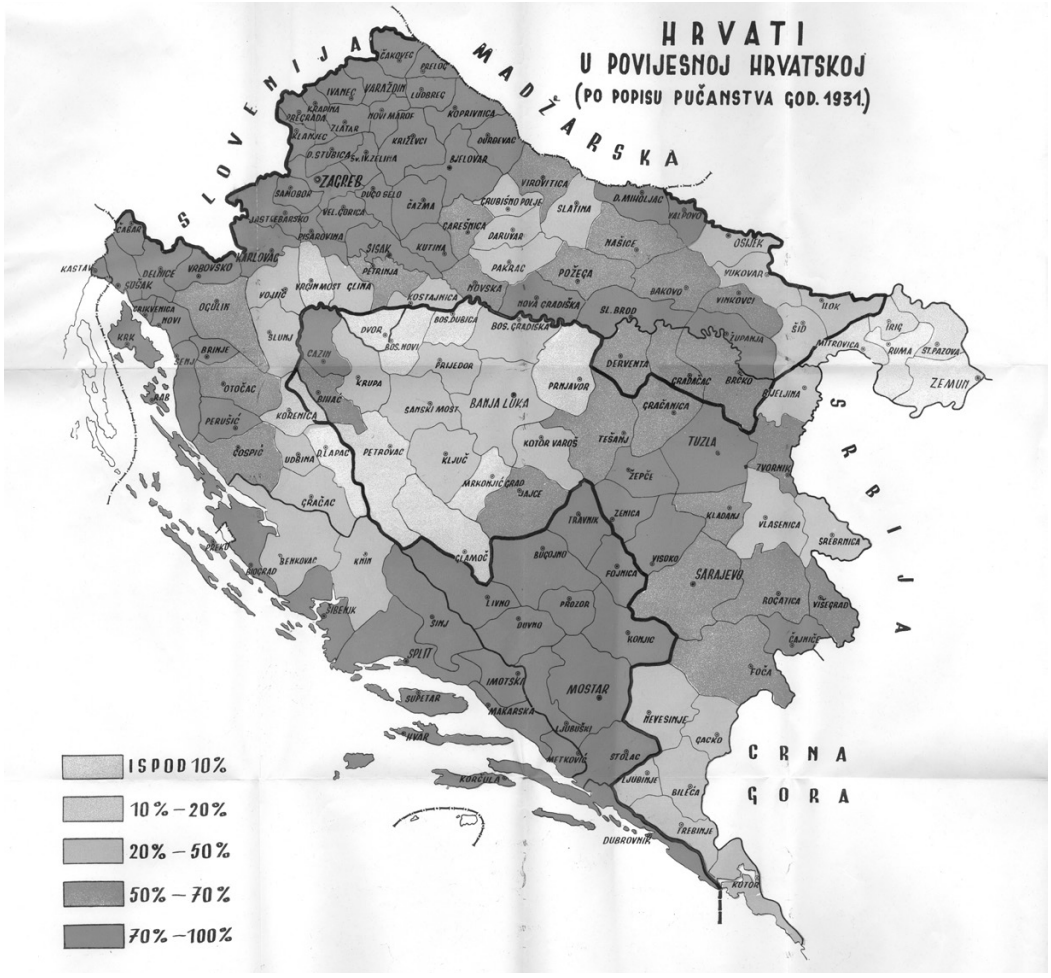

Karta 1.: „Hrvati u povijesnoj Hrvatskoj (po popisu pučanstva god[ine] 1931."
(Mladen Lorković, Narod i zemlja Hrvata, Zagreb 1939.)

knjiga *Narod i zemlja Hrvata*, objavljena u izdanju zagrebačke Matice hrvatske 1939., dobila je odmah nakon izlaska iz tiska programski status na hrvatskoj krajnjoj desnici kao kapitalni argument protiv stvaranja Banovine Hrvatske, ali i kao kapitalni argument za Hrvatsku od rijeka Sutle i Kupe na hrvatsko-slovenskoj granici do rijeke Drine na bosansko-srpskoj granici te do Zemuna naspram Beograda i do Boke kotorske, odnosno Crnogorskog primorja. Crveno obojen kartografski prilog u knjizi *Hrvati u povijesnoj Hrvatskoj*, međutim, bio je važan i zato što je zorno predočavao da Lorkovićeva „povijesna Hrvatska" ima „srpsko srce". Lorkovićeva „zemlja Hrvata" reducirana je talijanskim i mađarskim aneksijama duž hrvatske obale Jadranskog mora i u Podravini 1941. na NDH pa je srpski udio u njezinu stanovništvu postao još veći. Njezino su stanovništvo 1941. prema vjeroispovijesti činili: rimokatolici 2 993 335 (52,93 %), pravoslavni 1 809 613 (31,99 %), muslimani 772 794 (12,78 %), evangelici 59 281 (1,05 %), Židovi 32 372 (0,57 %), odnosno ukupno 5 655 750.[51]

Mnoštvo kotareva usred takve Hrvatske, koju su, prema autoru, većinski činili Hrvati katolici i muslimani (koji su ustaškim dekretom kolektivno proglašeni Hrvatima), imalo je postotno različite većine stanovništva srpske narodnosti.[52] Među njima najbliži Zagrebu bili su kotari Banije i Korduna, predjeli koji su do 1881. bili u sastavu Hrvatske vojne krajine, a na prvome mjestu Glina i Vrginmost, koji su u Vojnoj krajini činili Prvu bansku pukovniju.[53]

Godinu i pol nakon objavljivanja knjige *Narod i zemlja Hrvata*, 9. lipnja 1941., Lorković je postao ministar vanjskih poslova NDH, a jedna od prvih njegovih izjava – objavljena u dnevniku *Hrvatski narod* na srpski praznik Vidovdan, 28. lipnja – bila je: „Hrvatski se narod mora očistiti od svih elemenata, koji su za taj narod nesreća, koji su tome narodu tuđi i strani, koji u tom naro-

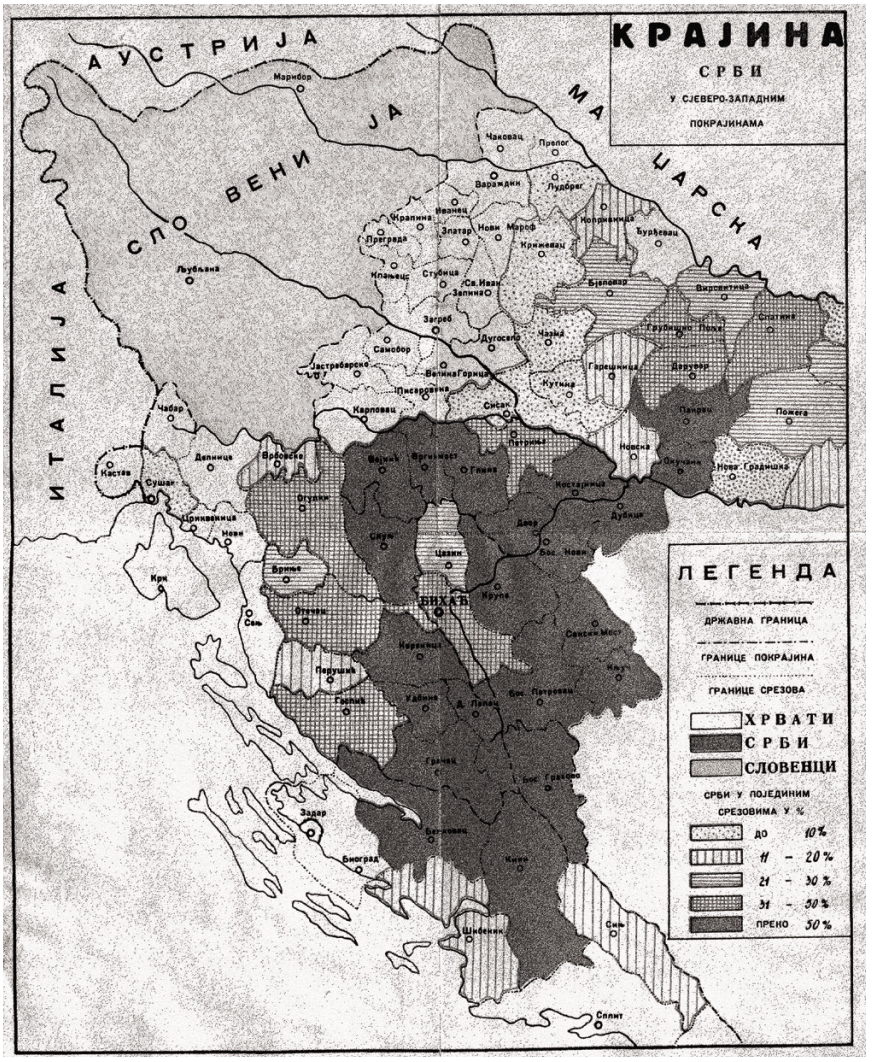

Karta 2.: „Krajina. Srbi u sjevero-zapadnim pokrajinama“
(Krajina. Srbi u našim sjevero-zapadnim pokrajinama, Zagreb 1939.)

du rastvaraju njegove zdrave snage, koji su taj narod kroz desetljeća i stoljeća gurali iz jednog zla u drugo. To su naši Srbi i naši Židovi.“[54]

Tri godine kasnije, ljeti 1944., Mladen Lorković, ustaški ministar vanjskih poslova od 9. lipnja 1941. do 23. travnja 1943. te od 29. travnja 1944. do 5. svibnja 1944. i ministar unutarnjih poslova od 11. listopada 1943. do 30. kolovoza 1944., završio je svoju karijeru kao urotnik protiv Poglavnika i akter politike koja je htjela sačuvati NDH nakon kraja rata, rasterećenu posljedica „radikalnog ustaštva“: „(…) Lorković je bio sit totalnog rata, grubog fanatizma i izvanrednih mjera kojima se ne nazire kraj. (…) Ali, uza sve to, Lorković je bio opčinjen snagom ustaške utopije o samostalnoj hrvatskoj državi.“[55] Ubijen je kao ustaški uznik, vjerojatno u noći 30. travnja 1945. u Lepoglavi: „Nakon sloma NDH mjesne su vlasti izvršile uviđaj. (…) U jednoj ćeliji također su pronađena dva iznakažena tijela, prema indicijama to su bili Lorković i Vokić.“[56]

„Drugi čovjek“ u NDH do 5. listopada 1942., Slavko Kvaternik (Komorske Moravice, 25. kolovoza 1878. – Zagreb, 13. lipnja 1947.), napisao je u svojim zatvorskim sjećanjima 1946./1947. u Zagrebu, iščekujući podizanje optužnice: „Progoni Srba uslijedili su protiv volje cijeloga hrvatskog naroda, oni su djelo psihopata, (…) Hrvatski se narod zgražao, bio je do skrajnosti ogrčen tim progonima. On u svojoj prirodjenoj dobroćudnosti i s vječnom težnjom za pravicom, nije razumio, a ni shvatio, što se to događa u njegovoj domovini. Baš su progoni Srba bili uzrok da je hrvatski narod u svojoj golemoj većini okrenuo ledja Paveliću i pasivnom rezistencijom primao i provadjao odluke i zakone vlasti.“[57]

Kako god bilo, „konačno rješenje srpskog pitanja u Hrvatskoj" traumatiziralo je i preživjele žrtve, one u čije je ime ono trebalo biti riješeno, ali i njihove krvnike, kao što su to bili i Slavko Kvaternik i Mladen Lorković.

GLINSKI INFERNO 12./13. SVIBNJA 1941.: DAVNA OPSESIJA MIRKA PUKA

Mjesto Glina bilo je daleko najjači urbani nukleus u čitavu glinsko-vrginmošćanskom kraju. Hrvati i Srbi bili su u njoj u to doba statistički gotovo izjednačeni. Od dvije tisuće i tristo petnaest Glinjana, 1144 bili su rimokatolici, a 1106 pravoslavni; u njoj su živjeli i evangelici (7), muslimani (12), židovi (37) i ostali (9). Usporedbe radi, u obližnjoj Petrinji, od pet tisuća petsto trideset i šest Petrinjaca, 4462 bili su rimokatolici, 962 pravoslavni, 8 evangelici, 21 muslimani, 14 židovi i 69 ostali.[58] Politička polarizacija bila je također velika, kako među samim Hrvatima tako i među samim Srbima, ali i između Hrvata i Srba kao kolektiviteta, kada je riječ o desnom političkom spektru.[59] Iznimku su donekle činili lokalni građanski akteri HSS-a i SDS-a, tim više što su HSS i SDS od 1927. na lokalnoj, hrvatskoj i jugoslavenskoj razini bili u SDK-u. Kada je o hrvatsko-srpskim odnosima riječ, bezrezervnu iznimku činili su članovi KPH/KPJ, koji su i u glinskom kraju bili pripadnici obiju nacionalnosti.

Rojalistički su četnici u Glini nakon 1936., kada je inače bio zabranjen rad većine četničkih udruženja u Savskoj banovini, bili marginalan fenomen, ali su nakon 1935. počeli jačati i ustaše i komunisti, a nakon 1939. različiti srpski protivnici proglašenja Banovine Hrvatske.[60] Iako su vlasti Banovine Hrvatske nastojale potiskivati utjecaj i jednih i drugih u glinskom kotaru, nisu u tome mogle imati većeg uspjeha jer su se i ustaše i komunisti, djelujući ilegalno i kapilarno, prilagođavali vrlo različitim uvjetima.

Jezgru glinskih ustaša činili su odvjetnici, liječnici i mjesni obrtnici, a ostali su većim dijelom bili „deklasirani" pripadnici svih slojeva stanovništva, uključujući seljaštvo. Dvije su ključne osobe bile među njima, istovremeno najbliži i najpovjerljiviji suradnici, a bile su to osobe koje su nakon 10. travnja 1941. inkarnirale i/ili držale otvorenom komunikaciju od najviših razina ustaške vlasti do lokalnih razina na Baniji i Kordunu, odnosno u novoutemeljenoj Velikoj župi Gora. Prva je bio dugogodišnji glinski odvjetnik dr. Mirko Puk (Valpovo, 24. lipnja 1884. – ?, 1945.), jedini pripadnik inicijalne ustaške jezgre koji nije emigrirao iz Kraljevine Jugoslavije te koji je u prvoj ustaškoj Vladi bio ministar pravosuđa i bogoštovlja (16. travnja 1941. – 10. listopada 1942.).[61] Namjestivši se u Zagrebu nakon 16. travnja 1941., pojačao je intenzitet svojeg djelovanja na Baniji i Kordunu, naročito u kotarima Glina i Vrginmost. Druga je osoba bio sudac Kotarskog suda u Glini do 1935., kada je nečasno otpušten iz službe, dr. Mirko Jerec (Zagreb, 8. rujna 1897. – Švicarska /sanatorij/, ? ožujka 1943.): „Jedna je od glavnih veza ustaškoga domovinskog vodstva (M. Budaka i S. Kvaternika) s hrvatskim krajevima; kao izaslanik ustaškog vodstva prenosi poruke i propagandni materijal, osniva organizacije i prima prisegu mnogih ustaša. Uoči propasti Kraljevine Jugoslavije izabran je u Hrvatski ustaški nadzor, a nakon proglašenja NDH postavljen je 11. V. 1941. za pročelnika Hrvatskog ustaškog nadzornog stožera u Zagrebu. Radi na organiziranju ustaškog stožera u Zagrebu te na uspostavi ustaške i civilne vlasti u glinskom kraju. U srpnju 1941. imenovan je velikim županom Velike župe Gora sa sjedištem u Petrinji, te je bio svečano ustoličen kao prvi veliki župan u NDH. (…)"[62] Zakleti ustaša bio je dr. Juraj Rebok, ravnatelj glinske bolnice itd.:

> (…), ustaški pokret u Glini bio je gotovo dvostruko jači nego što se dosad smatralo, pritom mnogo jači od petrinjske i sisačke organizacije, i drugo, zahvaljujući dr. Puku i njegovim vezama sa emigracijom u inozemstvu, pripadnici ustaškog pokreta na glinskom području bili su naoružani i prije napada Hitlerove Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju. Danas znamo da je oružje za ustaške organizacije u Glini, Petrinji i Sisku najvećim dijelom stizalo iz Podravine, otkud je navodno ilegalnim putem ubačeno preko mađarske granice, dok je jedan manji dio nabavljen iz Italije, preko Zadra. (…) Jedno takvo sklonište [oružja – *op. a.*] bilo je smješteno u glinskoj bolnici kod dr. Reboka, koji je bio ravnatelj bolnice i zakleti ustaša. (…) Sve do proglašenja NDH 10. travnja 1941., ustaški pokret na području kotara Glina imao je svoje organizacije u 16 sela: u Glini sa 19 članova, Maji sa 14 članova, Bučici sa 11, Prekopi 8, Slatini sa 7, Jukincu sa 5, Vidušev-cu sa 4, Joševici sa 4, Kihalcu sa 3, Taborištu sa 3, Donjem Degoju sa 2, Glinskom Novom Selu sa 2, Šatornji sa 1, Svračici sa 1 i Selištu sa jednim članom ustaške organizacije. Prema podacima iz originalnog spiska ustaškog logora za kotar Glinu, potpisanog po logorniku Tiljak Mati, ustaška organizacija na kotaru Glina brojila je 84 člana, koji su položili zakletvu prije 10. travnja 1941.[63]

Jezgra glinskih komunista bila je mnogo manje socijalno homogena. Činili su je nerijetko ljudi koji su u Glini bili manje ili više u prolazu, krećući se za poslom ili radnim mjestom. Međutim, među njima bili su razmjerno brojni politički osviješteni ljudi seljačkog podrijetla, koji su u međuvremenu dijelom bili otišli studirati ili dobili posao kao namještenici. U Travanjskom su ratu nerijetko bili mobilizirani, što nije bio slučaj s ustašama koje su spremno preuzele vlast u Glini praktički isti dan kada je u Zagrebu proglašena NDH.[64]

Iako je više glinskih ustaša odmah imenovano na utjecajna mjesta izvan Gline, većina ih je i dalje aktivno djelovala u Glini, opsjednuta potrebom za obračunima sa svojim političkim protivnicima. Među prvima na popisu bili su i glinski komunisti obiju narodnosti, koji su uhapšeni na pravoslavni Uskrs, 20. travnja 1941., i upućeni u tek otvoren koprivnički koncentracijski logor Danica.[65] Nisu bili jedini koji su otpremljeni u Danicu. Neki su završili život u tom logoru, neki u nekom drugom, a neki su pušteni te su kasnije izgubili život ili su, pak, preživjeli rat. Od pravoslavnog Uskrsa do pravoslavnog Đurđevdana, 6. svibnja, zatočeni su i/ili ubijeni brojni pojedinci kojima su ustaše vjerojatno najčešće bile presudile već prije 10. travnja 1941.[66]

Koji su sve ljudi s područja kotareva Glina i Vrginmost okončali svoj život u Jadovnom, kompleksu ustaških stratišta na Velebitu, u osnovi je istražio dr. Đuro Zatezalo, ali je potrebna verifikacija njegovih podataka.[67] Isto se može reći za jasenovačke žrtve, kao i za brojne druge Glinjane koji su život izgubili u mjestima gdje su živjeli ili u blizini tih mjesta, odnosno negdje na području kotareva Glina i Vrginmost. Mnogi su ljudi stradali kao pojedinci, u situacijama koje je i danas teško tipologizirati, ali ih je većina stradala u masovnim zločinima na području kotareva Glina i Vrginmost.

Žrtve prvog masovnog zločina bili su svi muški stanovnici Gline stariji od 15 godina. U jednoj noći ubijeno je na različite načine 388 ljudi, prema popisu koji se nikada neće moći zaključiti jer su među pogubljenima bili i ljudi koji su se manje ili više slučajno zatekli u Glini.[68] Obitelji stradalih, koje su i materijalno bile uništene, dijelom su odmah saznale ili shvatile što se s njihovima dogodilo, ali ih je bilo i takvih koje su ustaše uspjele obmanuti pa su sve do 1944. živjeli u uvjerenju da su njihovi živi, negdje na radu u Njemačkoj i sl.[69] Glina je jedini grad u NDH u kojem su jedva mjesec dana nakon njezina proglašenja kolektivno umoreni svi odrasli muški stanovnici srpske nacionalnosti.

Masovnom zločinu prethodio je jedan pojedinačan koji je bio posebno svirep i koji je uzbudio cijeli grad. Devetog svibnja bio je uhapšen Rade Ratković, općinski bilježnik. Uhitile su ga glinske ustaše, Šime Naglić i Nikola Lipak Čuklje, cijelu noć strahovito mučile te sljedećeg jutra ubile, ostavivši ga mrtvog u kaljuži, razderane odjeće.[70] Obitelj ga je prenijela kući i sahranila 11. svibnja na glinskom pravoslavnom groblju. Mnogi su Glinjani došli na sahranu, pod dojmom smrti koja ih je prestravila, ali je postolar Jašo Jakšić, opraštajući se od Ratkovića, izustio potpuno neočekivane riječi u kataklizmičkom raspoloženju među glinskim Srbima: „Rade brate, mi ćemo tvoju smrt osvetiti."[71] Kata i njezina kći Dušanka Đukić (rođ. 1933.) bile su na Ratkovićevoj sahrani sa suprugom/ocem Stankom te četvrt stoljeća kasnije zapisale verziju koja nameće potrebu pomne rekonstrukcije svih detalja u vezi s Ratkovićevim sprovodom:

> Kada smo mi stigli, na groblju je već bilo puno naroda, a bilo je dosta i ustaša i sve su bile pod oružjem. Kada su zakopali Ratkovića iz te gomile naroda neko je zovnuo jednog čoveka i rekao: „Ajde, Šuco, sada je tvoj red da ti nešto kažeš." I zaista, iz te gomile naroda iziđe jedan čovek. Stao je pored groba, izvadio iz nedara jedan mali barjak, on je bio jako crven i stavio [ga] na grob Ratkovića i počeo je nešto žustro i jako govoriti kod groba i na kraju je rekao: „Rade, veliki naš prijatelju, ti sada u miru večnom počivaj, a nas takvi kao što si ti bio ima još, tako da ćemo te mi osvetiti. Ne samo tebe nego i sve ostale koji su svoj život dali za ovo naše što nam je ostalo. Rade, ako ja ne uspem u toj osveti, možda će ostali, koji sve ovo prežive, ovaj nezaboravni dan tvoga stradanja i ubistva. A možda će se nastaviti ovako nešto i na ostale Srbe kao što su s tobom radili." Posle njegovih reči završnih njih nekoliko je zapevalo jednu pesmu, i to ovu: „Na grobu rekla jeste kuma Dora, da je crven lajbek moj." Posle pesme ustaše su odmah tu grupu počele opkoljavati i poveli [su] ih sa njima. Iz te uhvaćene grupe jedan čovek se okrete prema narodu i jako je viknuo da bi ga svi dobro čuli: „Ne bojte se, Srbi, neće moći sve da nas unište i pobiju ili pokolju. Svi Srbi znajte da ćemo mi crveni pobediti i sve takve uništiti. Ja mislim da nećemo dugo čekati. Svi koji budete ostali u životu, setite se ovih reči kod groba Ratkovića, koje sam vam rekao".[72]

Hapšenja glinskih Srba počela su iste noći, oko 1 sat nakon ponoći.[73] Dušankina oca Stanka uhapsio je susjed, inače ustaša, Prpić, u pratnji više drugih nepoznatih ustaša, od kojih je jedan upozorio: „Stanko, nemoj

slučajno da nešto pokušavaš da bi bežao jer imamo naredbu [Nikice] Vidakovića i [Mirka] Puka da odmah pucamo na licu mesta i ubijemo svakog ko bi nešto pokušao."[74] Iako su glinske ustaše dva dana kasnije, nakon 13. svibnja, uvjeravale izbezumljene obitelji da su njihovi muškarci odvedeni „na neko veće saslušanje i važnije od ovoga saslušanja u Glini", Dušankina majka Kata vrlo je brzo nakon njihova odvođenja saznala istinu od svoje prijateljice Bare, Hrvatice iz susjedstva: „Kato, danas kad sam čistila i spremala Ustaški dom, čula sam gde njih dvojica razgovaraju i pitaju jedan drugoga gde je noćas koji bio (…) on mu odgovori da su noćas od 1 sat po ponoći odvozili sve naše Glinjane u Prekopu, kod Ađera [Hadžera – *op. a.*] i tamo ih, onako vezane, sve poubijali i bacali jednog preko drugog i bacili su po njima na kraju kreča (…) i da je jedan uspeo iz glinske grupe još u vožnji da im pobegne (…)"[75] Kata se nije ustručavala izravno pitati glinskog ustaškog tabornika, kojeg je, dakako, godinama odlično poznavala kao rođena Glinjanka i, što je važnije, susjeda u istoj Karlovačkoj ulici u Glini: „Nikice, kad misliš da nam ti i Puk vratite sa tog vašeg saslušanja naše ljude svojim kućama i njihov[im] obiteljim[a]? Valjda ste već završili to vaše saslušanje." Vidaković se samo nasmijao i odgovorio je majki: „Đukićka, kad bude došao vaš crni petak, onda će vaši ljudi doći po vas da budete sa decom svi skupa. (…)"[76] Ovo jedinstveno svjedočanstvo otkriva svu dubinu tragedije u malom gradu u kojem su se svi međusobno poznavali te koji su se, neovisno o tome u kakvim su međusobnim odnosima mogli biti prije 10. travnja 1941., preko noći pretvorili u žrtve i krvnike.

Masovni zločin kojemu su žrtve bili glinski građani muškarci srpske narodnosti planirao se na relaciji Glina – Petrinja – Zagreb, a poznati su detalji u vezi s operativnim pripremama zločina u Glini 9., 10. i 11. svibnja 1941.[77]

Nikola (Nikica) Samardžija (Glina, 16. lipnja 1908. – Beograd, 19. rujna 1969.), glinski postolar i nogometaš, bio je taj jedini koji je uspio pobjeći sa stratišta: „U pucnjavi i potjeri koja je ubrzo uslijedila pogođen je u ruku i nogu, no ipak se skrivao i još dugo bježao, iscrpljen i ranjen, a narednih dana domogao se Majskih Poljana, gdje su mu Marica Tovarloža i Đuka Zlonoga pružili pomoć i utočište. Ustaše su mu bile na tragu, pa je prijetila opasnost da bude otkriven, zbog čega bježi na Kordun i odlazi svome tastu Janku Crevaru, kotar Vrginmost, gdje se skrivao naredna dva mjeseca. Ali kad su Janka, kao i mnoge druge Kordunaše, ustaše obmanule pozivom da prijeđe na katoličku vjeru i odvele na tobožnji 'pokrst' u Glinu iz koje se nije vratio, Nikica je došao do uvjerenja da se više neće moći skrivati. Uz pomoć svog šogora, glinskog stolara Miroslava 'Frica' Štimca, nabavio je propusnicu za Beograd, koja je glasila na ime izvjesnog Nikole Somera, rodom iz Zemuna. Prilikom putovanja bio je u stalnoj opasnosti da bude otkriven i prepoznat od glinskih ustaša, ali ipak je sretno prošao."[78] U svojoj ovjerenoj izjavi, danoj u Glini 15. lipnja 1945., Samardžija ništa nije rekao o tome kako je uspio prijeći iz Majskih Poljana kod Gline u Čemernicu kod Vrginmosta i kako je iz Čemernice uspio dogovoriti u Glini, uz pomoć glinskih Hrvata spomenutog Štimca, koji je bio oženjen Nikičinom sestrom Milenom, i Miće Kovačevića, propusnicu za Beograd.[79] Velika je hrabrost bila putovati vlakom u Beograd jer je to bilo najmanje do Siska krajnje opasno, tim opasnije što je kao popularni nogometaš bio poznat i izvan Gline. Što god sve bila istina, ne bi se bio mogao spasiti bez pomoći glinskih Hrvata.

Samardžijin iskaz važan je i zato što svjedoči da ni on ni njegovo glinsko društvo uoči zločina nisu imali osjećaj za to što bi se moglo dogoditi: „10. V. 1941. god. ja sam se na večer nalazio kod Štule u gostioni i kada se je ista zatvorila ja sam se razišao sa svima ostalima i otišao kući. Putem sam kao patrolu sreo Zibar Nikolu i Milana Novaka koji su me ustavili a imali su puške u rukama. Kako su me ustavili upitali tko ide i kada sam se javio pustili su me da idem kući i o ničemu nismo razgovarali. Oko pola jedan u noći zalupao je netko na vrata i ja sam ništa ne sluteći otvorio vrata. (…)"[80]

Uhapšeni su bili zatvoreni u glinski sudski zatvor – samo u Samardžijinoj ćeliji bila su zatočena stotinu i četvorica – i ubrzo nakon toga počela je „identifikacija": „(…) počeli su da zovu da izlazimo, jedan po jedan van. Ne sjećam se koji je od nas prvi izašao van ali znam kako je god koji izašao van postavili su mu ustaše pitanje, što je, tj. po zanimanju. Kako je koji odgovarao tako su ustaše prema vlastitom nahođenju tukli nekoga više nekoga manje. To sam ja sve slušao iza vrata pred kojima se to odigravalo. (…) do krvi i najviše tučeni su Vujatović Mića i Macakanja, čije ime ne znam ali znam da su bili lugari iz Gline."[81]

Zatočeni su u noći, 12./13. svibnja, prevezeni kamionima, koji su bili prekriveni ceradama, iz zatvora u Glini do lokacije u blizu Gline, nedaleko od Prekopskog mosta preko istoimene rijeke Gline: „(…) načinio sam od male jamice na ceradi malo veću i vidjeo sam da idemo prema Prekopi (…)"[82] Grobnicu na spomenutoj lokaciji, veličine 40 x 12 m, te osiguranje ceste, kao i čitav niz drugih poslova koje je trebalo obaviti da bi se počinio

takav zločin, obavljali su najvećim dijelom domaći ljudi, koji su tek manjim dijelom bili ustaše. Ovim masovnim zločinom, izvedenim bez ikakva povoda koji bi mu mogao biti javno opravdanje, i to na način koji je mnoštvo Glinjana hrvatske narodnosti, koji ništa nisu imali s ustašama, pretvorio u svojevrsne suučesnike zločina kao stražare, sprovodnike uhićenih i sl., Glina je za jednu noć stubokom promijenila svoju urbanu fizionomiju. Nestanak glinskih građana srpske narodnosti produbio je političku polarizaciju među sljedbenicima i protivnicima NDH.

Međutim, ustašama nije bilo dovoljno etnički „očistiti" grad i prisvojiti njihovu imovinu. Iskoristivši očajničke napore glinskog katoličkog župnika Franca Žužeka – Slovenca, čovjeka koji je kao politički emigrant prešao iz Kraljevine Italije u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca te dobio namještenje u Glini 1927. – da pomogne koliko može životno ugroženim Srbima Gline i okolice, postao je u istome mjesecu ključni lokalni akter konverzija pravoslavnih na rimokatoličanstvo, počevši s udovicama i djecom glinskih građana. Nada da se konverzijom, „pokrstom", kako su to ustaše podrugljivo nazivale, može spasiti živote i osigurati budućnost u NDH, dobila je u glinskom kraju baš zbog svoje ucjenjivačke naravi – „pokrst" ili smrt – epidemijske razmjere. Osobni integritet župnika Žužeka tome je dao i minimalnu dimenziju humanosti.[83] Budući da ustašama uopće nije odgovaralo da konverzije imaju razmjere koje će Srbima omogućiti opstanak u tom predjelu između Zrinske i Petrove gore, odlučile su ih upotrijebiti kao varku za masovno sabiranje ljudi koje će potom sabrane pobiti.

Kapilarno ustaško nasilje, koje je započelo desetak dana nakon proglašenja NDH u Zagrebu i koje je bilo individualno i rjeđe skupno usmjereno prije svega prema svima koji su simbolizirali vlast i moć u Kraljevini Jugoslaviji, ali i općenito prema imućnijim građanima srpske narodnosti, kulminiralo je u vrijeme pravoslavnog Đurđevdana, 6. svibnja, na raznim stranama obaju kotareva, u slučaju kotara Vrginmost s težištem na njegovu južnom dijelu, oko termalnog lječilišta Topusko. Iako u ovom članku nije podrobnije bilo riječi o uhićenjima, zatvaranjima u zatvore i koncentracijske logore raznih tipova, transferima i egzekucijama (Glina, Petrinja, Danica u Koprivnici, Sisak Caprag, Gospić i Jadovno, Jasenovac itd.), oni su bili manjeg ili većeg opsega i nisu prestali u čitavu razdoblju o kojem je ovdje riječ. Seljačke mase na području obaju kotareva bile su nejednako pogođene praktičnim učincima ustaške politike, ali se može ustvrditi da su izloženija nasilju bila sela duž željezničke pruge Sisak – Petrinja – Glina – Vrginmost – Vojnić – Karlovac, koja inače većim dijelom svoje trase dijeli pokupski dio Banije i Korduna od gorskog, Zrinske gore, odnosno Šamarice na glinskoj strani i Petrove gore na vrginmošćanskoj, zatim etnički miješana sela između Kupe i spomenute željezničke pruge te duž državne ceste od Gline preko Zrinske gore prema Dvoru na Uni, odnosno Pounju itd.

PARTIZANSKI USTANAK I USTAŠKI *VERNICHTUNGSKRIEG*

U tome ih je preduhitrio početak partizanskog ustanka 23./24. srpnja 1941. u Banskom Grabovcu, selu na željezničkoj pruzi Glina – Petrinja.[84] Uspješno izvedena, ali nedovoljno planirana akcija, koja je previdjela moguće razmjere ustaške odmazde, razbjesnila je ustaše pa je istog dana počela osveta masovnih razmjera. Od 24. do 27. srpnja u Banskom Grabovcu i nizu okolnih sela, javno, u orgijastičkim ludilima, ubijeno je u blizini mjesta gdje je izvedena partizanska akcija i na mnoštvu drugih lokacija nekoliko stotina ljudi. Pouzdan popis koji bi obuhvatio sve civilne žrtve, ponovno isključivo muškarce, još uvijek nije objavljen, a podaci se kreću u velikom rasponu od nešto više od 500 do 1285 osoba. Pitanje ostaje istraživački otvoreno.[85] Nesporno je da je odmazda naređena iz Zagreba, a vodili su je neki od najviših ustaških dužnosnika (npr. ravnatelj Ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH Eugen Dido Kvaternik, ravnatelj Ravnateljstva ustaškog redarstva Božidar Cerovski, veliki župan Velike župe Gora dr. Mirko Jerec itd.). U egzekucijama sudjelovao je isto tako velik broj ljudi, a dijelom, prema naređenju, i oni koji nisu bili u Oružanim snagama NDH.[86]

Ustaška reakcija na početak partizanskog ustanka u Banskom Grabovcu i susjednim selima na granici kotareva Glina i Petrinja, na obroncima Šamarice, odnosno Zrinske gore bila je javna, bestijalna u ritualnim klanjima pohvatanog civilnog stanovništva, orgijastička u pijanstvu zločinaca. Istovremeno, u vrginmošćanskim selima na granici kotareva Vrginmost i Glina, na obroncima Petrove gore – usporedno s vojno-redarstvenom operacijom kojoj je neposredan cilj bio uništiti ustaničke skupine – nakon što su u prvom valu ustaške vlasti pohvatale nekoliko stotina ljudi iz sela u široj okolici Topuskog, na granici s Bosnom, i sadistički ih pobile u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi 29./30. srpnja 1941., odlučile su poslužiti se varkom s „pokrstom", prelaskom s pravoslavlja na rimokatoličanstvo. Dakle, težište varke

s „pokrstom“ bilo je na kotaru Vrginmost, a naročito u selima u kojima je utjecaj komunista – koji su se „pokrstu“ inače odlučno protivili – bio slabiji.

Godinama već traju minuciozne kontroverze u vezi sa svime što se zbivalo ili se, pak, pretpostavlja da se zbivalo između 29./30. srpnja i 4./5. kolovoza 1941., kada je preko dvije tisuće ljudi, najvećim dijelom muškaraca, odvedeno u smrt, najčešće klanjem ili u srpskoj pravoslavnoj crkvi Presvete Bogorodice usred Gline ili u šikari Latinovo u arealu Novog Sela Glinskog. Psihološki vrlo spretnom kombinacijom obećanja i prijetnji, očito smišljenih u ustaškim središnjicama u Zagrebu, mase ljudi iz niza kordunskih sela kretale su na „pokrst“ u insceniranim slavljeničkim raspoloženjima, s hrvatskim zastavama i pjesmama itd. Inscenacije su trajale dok se ne bi našli opkoljeni u zatvorenim prostorima i transportirani u Glinu. Zločini koji su se tada zbili konsternirali su i neke dužnosnike NDH:

> U susjednom kotaru Vrginmost desilo se sredinom ljeta [1941. – *op. a.*] također nezgodan izpad baš istih Glinskih ustaša. Učitelj iz Vojišnice Nikica Generalović, koji je inače svršio preparandiju u Karlovcu, oženio katolkinju, od koje nije tražio niti prigodom vjenčanja da pređe u pravoslavnu vjeru, koji se nikada politikom bavio nije i uobće bio poznat kao vrlo dobar čovjek, sakupio je u svome mjestu službovanja i okolnim selima oko 2.000 Srba i poveo ih je pod hrvatskom zastavom u Vrginmost u namjeri, da pređu na katoličku vjeru.
>
> Došavši u Vrginmost bili su ti ljudi tovareni u kamion i odvedeni u Glinu. U Glini su ih po grupama uvodili u crkvu tobože radi prielaza, a u stvari su ti ljudi bili u samoj crkvi svi poklani. Razumije se, da je i kotar Vrginmost time na svaki dolazak vojske, a naročito Ustaša bježao u šume.[87]

Inače, mnogo je bolje poznata uloge učiteljice Ljubice Borojević u uvjeravanju naroda u prelazak s pravoslavlja na rimokatoličanstvo.[88] Trauma koja je tada prouzročena trajno opterećuje Glinu.[89]

Koncem srpnja i početkom kolovoza 1941. započeo je masovni ustanak protiv okupacijskog i kolaboracijskog poretka na velikom području s obiju strana hrvatsko-bosanske granice u Pounju. Iako su ga poveli komunisti na eksplicitnoj antifašističkoj i narodnooslobodilačkoj platformi, nisu ga svugdje vodili, pa ni kontrolirali. Budući da do tog vremena nije bilo kotara na cijelom tom području gdje Oružane snage NDH, ponajprije ustaše, nisu počinile masovne zločine, komunistima je najveći problem bio kako veliku ustaničku energiju usmjeriti u narodnooslobodilačkom pravcu i spriječiti prije svega – kako su komunisti govorili – „bratoubilački rat“. To nije bilo jednostavno jer su rat protiv ustanika vodile ponajviše Oružane snage NDH, koje su se vojnim operacijama posvuda koristile kao pokrićem za dotad najmasovnije, a redovito i dotad najokrutnije zločine protiv srpskog civilnog stanovništva.[90]

Upravo su razmjeri zločina protiv civilnog stanovništva, koji se s više strana uopće više nisu ograničavali na odrasle muškarce, već su arbitrarno pogađali i žene i muškarce, i mlade i stare, i zdrave i bolesne itd., najpouzdaniji dokaz da su represalije bile sastavni dio genocidnog projekta.[91] Ustaške represalije bile su i fantastično disproporcionirane jer su se faktično svodile na kažnjavanje više od 100 osoba srpske narodnosti smrću po jednom poginulom pripadniku Oružanih snaga NDH, a prakticirale su se prema tom razmjeru prije nego što je isti takav razmjer bio uveden u okupiranoj Srbiji u rujnu 1941.: „Velika ustaška ‘akcija čišćenja’ počela je 29. srpnja ujutro i trajala je do 8. kolovoza uvečer. Obuhvatila je široko područje od petanestak tadašnjih kotareva, blizu 100 općina. Brojem ubijenih bila je to najveća ustaška akcija toga tipa u cjelokupnoj povijesti NDH, izuzev kozaračkog ‘čišćenja’ u proljeće 1942. koje je bilo još surovije i zamašnije.“[92] S. Goldstein s pravom zaključuje: „Nema sumnje – genocid nad Srbima u NDH bio je planiran i počeo se provoditi prije ustanka i bez obzira na ustanak. Pitanje je samo da li je taj plan bio bar donekle obuzdan ustankom ili mu je tek ustanak dao poticaj s kojim se razmahalo do katastrofalnih razmjera.“[93] Srbi u tim krajevima bili su definitivno antagonizirani NDH, a većina se aktivno ili pasivno opredijelila za podršku u partizanskom Narodnooslobodilačkom pokretu, iako je u Lici, Sjevernoj Dalmaciji i Bosni bilo i četničkih opredjeljenja. Međutim, ovi zločini izazvali su šok i među mnogim Hrvatima, uključujući i utjecajne aktere u domobranstvu i oružništvu. Zapovjedništvo Prve hrvatske oružničke pukovnije napravilo je 16. kolovoza 1941. dragocjen izvještaj o počinjenim masovnim zločinima na Kordunu i njihovim učincima i među Srbima i među Hrvatima (vidjeti Prilog). Zločini u kotarima Glina i Vrginmost, koliko god svjedočili o logikama nasilja kojih drugdje u spomenutim predjelima nije bilo, izjednačavali su se po opsesivnom fanatizmu zločinaca s onime što se događalo u petnaest kotareva i stotinjak općina. U sljedećih mjesec dana, negdje prije, a negdje kasnije, partizanske su akcije obnovljene, a osnovani su i brojni novi partizanski odredi, posebno nakon savjetovanja

partizanskog vodstva za Baniju i Kordun 19./20. rujna 1941. na Petrovoj gori.[94]

Prvi partizanski napad u pokupskim selima kotara Vrginmost izveden je noći 24./25. rujna na oružničku i domobransku ophodnju koja je prenoćila u mjesnom spremištu u Lasinjskom Sjeničaku. Akcija nije uspjela, a jedan sjeničarski partizan, Vaso Romčević, tom je prilikom poginuo. Manjih akcija s promjenjivim učincima bilo je i kasnije, ali su se tek u prosincu 1941. i siječnju 1942. na Kordunu vodili veliki okršaji koje su inicirali partizani serijom napada na neprijateljske posade duž željezničke pruge Karlovac – Vrginmost, dakle u smjeru Gline. Pritom su se rušili i pruga i telefonsko-telegrafski uređaji gdje god je to bilo moguće, a 8. prosinca sjeničarski partizani prešli su Kupu i napali oružničku postaju u Pisarovini, dvadesetak kilometara udaljenoj od Zagreba!

U prosincu 1941. i siječnju 1942., u vrijeme katoličkog i pravoslavnog Božića i Nove godine prema gregorijanskom i julijanskom kalendaru, počinjeno je mnoštvo zločina u velikom broju sela, uglavnom u sjevernim predjelima obaju kotareva, tj. između linija koje zatvaraju, sa sjeverne strane, vodotok rijeke Kupe od Karlovca do Siska, a s južne strane željeznička pruga od Karlovca do Siska. To su bili predjeli sela s većinama stanovništva hrvatske narodnosti, ali i s manjim ili većim udjelima onoga srpske narodnosti. Jedna od ustaških opsesija u tom kraju bila je „odbaciti" srpsko stanovništvo od Pokuplja preko željezničke pruge prema masivima Petrove i Zrinske gore. Ova nakana podudarila se s potrebom presijecanja svih mogućih partizanskih komunikacija s lijeve na desnu obalu Kupe, koje su bile vitalno važne i zbog održavanja ilegalnih kanala između Zagreba i Karlovca te predjela pod partizanskom vlašću. To je značilo uništavati cjelokupno stanovništvo srpske narodnosti, neovisno o rodu i životnoj dobi.

Povod su pružile velike, vrlo uspješno izvedene partizanske akcije duž željezničke pruge na Kordunu, prije svega na postajama Vojnić-kolodvor i Utinja Vrelo, što je također prouzročilo prosinačku ofenzivu na partizanske snage sjevernog Korduna. Vojnić-kolodvor branilo je stotinjak domobrana te nekolicina ustaša i domobrana, a napalo ih je tristotinjak ljudi, tj. šezdeset partizana naoružanih s dvama puškomitraljezima, 25 vojničkih pušaka i 30 lovačkih pušaka te mnoštvo „roguljaša", seljaka naoružanih raznim poljoprivrednim alatkama. Učinak dobro osmišljenog i brzog noćnog napada bio je potpun pa su ustanici bez ijednog gubitka zaplijenili 76 pušaka, 4 mitraljeza, velike količine municije, bombi i druge ratne opreme: „Svi zarobljeni domobrani prebačeni su u Gornji Sjeničak, gdje ih je Branko Nikoliš, komesar 4. bataljona, upoznao s ciljevima narodnooslobodilačke borbe, nakon čega su pušteni kućama."[95] Dva dana kasnije napadnuta je domobranska posada na željezničkoj postaji Utinja, koju je izvelo stotinjak sada već mnogo bolje naoružanih partizana i poslije dva i pol sata borbe prisililo na predaju posadu, zarobivši 63 vojnika te zaplijenivši 61 pušku, 2 puškomitraljeza, 12 mina za bacače i 60 000 puščanih metaka. Zarobljeni su domobrani odmah pušteni jer je već bila stigla vijest o početku neprijateljske ofenzive velikih razmjera.[96]

Žestoke borbe nisu prestajale do konca siječnja 1942., a kombinirane ustaško-domobransko-oružničke snage vodile su doslovno *Vernichtungskrieg*. Već prvog dana, nakon što su prešle Kupu – u nazočnosti Poglavnika dr. Ante Pavelića – ustaške su snage pobile, najčešće klanjem, u nekoliko navrata na raznim lokacijama sve zatečene žitelje sela Prkosa, njih 543 od 664 stanovnika, neovisno o dobi, rodu, stanju, te zapalile cijelo selo.[97] Istog dana nastavile su ubijati ljude i uništavati napadima iz više pravaca sva druga ustanička sela između rijeke Kupe i željezničke pruge od Gline prema Vrginmostu i Karlovcu, prouzročujući ezgodus stanovništva iz smjera Pokuplja prema Petrovoj gori: „Oko 15.000 ljudi, žena i djece, sve što se može kretati ili se nositi, napušta svoja sela i u dugim kolonama bježi po snijegu i jakoj zimi u pravcu Petrove gore."[98] Partizani su morali prihvatiti frontalnu borbu u kojoj nije moglo biti riječi o bilo kakvu ujednačenijem odnosu snaga i izdržali su do 31. prosinca, omogućivši izbjegavanje većine stanovništva iz napadnutih predjela. Zaostali nisu mogli izbjeći pakao: „Prvih dana januara neprijatelj je ovladao cijelim kirinsko-sjeničarskim područjem, popalivši po njemu preko 2000 kuća i gospodarskih zgrada. Oko 1630 ljudi, žena i djece i staraca je poklano, spaljeno i poubijano od čega 119 u Sjeničaku. Sva vrednija imovina je opljačkana."[99]

Prema Miljkanu Masliću, „[u] ovoj etapi Pavelićeva NDH dobiva izrazito genocidni karakter što se jasni vidi u broju žrtava fašističkog terora. Osim mrtvih spaljeno je oko 2000 domova. Uvlačenjem susjednih hrvatskih seljaka u pljačku i paljenje ustaše su htjele da poruše sve mostove koji bi povezivali Hrvate i Srbe."[100] Narodnooslobodilački pokret više ništa nije moglo zaustaviti. Prije su to shvatile njemačke i talijanske vlasti u NDH nego ustaške. Međutim, usklađivanje okupatorskih i kolaboracionističkih strategija u NDH potrajalo je cijelo proljeće 1942. Učinci su, dakako, bili privremeni, ali valovi masovnih zločina na Baniji i Kordunu nisu prestajali, kao ni umnožavanje borbeno sve uspješnijih partizanskih jedi-

nica te zgušnjavanje mreža narodnooslobodilačkih odbora i antifašističkih organizacija.[101]

LJUDSKA CIJENA NASILJA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST OD TRAVNJA 1941. DO SIJEČNJA 1942.

Nakon što je završen spomenuti znanstveni skup 2012., započeta su obimna istraživanja u arhivima i knjižnicama u Hrvatskoj i Srbiji koja su trebala osigurati kvalitativno pouzdanije uvide u zbivanja na područjima Gline i Vrginmosta od 1935. do 1941./1942.[102] Iz godine u godinu sve je više arhivskih fondova čije korištenje postaje moguće, a sve se više nameću i potrebe inovativnijih pristupa otvorenim problemima. Vjerojatno je najveći doprinos izrada digitalne baze podataka o individualno identificiranim ljudskim gubicima u kotarima Glina i Vrginmost od 1. siječnja 1941. do 31. siječnja 1942. Napravljena je na temelju svih dostupnih, pretežno objavljenih i kritički vrednovanih popisa ljudskih gubitaka u navedenom razdoblju.[103] Slijedi njezina arhivistička provjera, kao i unos narativnih obavijesti o žrtvama.

Budući da je kotar Glina 1931. imao 45 742 stanovnika (30 606 pravoslavnih, 15 003 rimokatolika, 39 Židova itd.), a kotar Vrginmost 28 989 stanovnika (24 906 pravoslavnih, 4071 rimokatolika itd.), tj. ukupno su imali 74 731 (55 512 pravoslavnih, 19 074 rimokatolika, 39 Židova itd.), ova dva kotara su prema mjestu prebivanja do 31. siječnja 1942. izgubili 8156 stanovnika. Civila je među njima 7793, a vojnika 124. Nepoznati su podaci za 239 osoba. Neovisno o posljednjem podatku, činjenica da se u 95 % slučajeva radi o civilnim žrtvama upućuje na potrebu detaljnijih istraživanja. Prema nacionalnosti su većinom Srbi (6972 ili 85,5 %), potom Romi (116 ili 1,4 %), pa Hrvati (24 ili 0,3 %). Podatak je nepoznat za 1044 osobe ili 12,8 %.

S područja kotara Vrginmost je 5155 žrtava (63,2 %), a s područja kotara Glina 2163 (26,5 %). Podatak je nepoznat za 838 osoba (10,3 %). Zemljoradnika je među njima 82,7 %, kada je riječ o osobama starijima od 14 godina. Pritom je potrebno naglasiti da u bazu nisu uneseni podaci o pripadnicima Oružanih snaga NDH (ustaše, domobrani, oružnici), koji su najvećim dijelom bili Hrvati, jer u dostupnim popisima nisu bili registrirani. Korištenjem raspoloživim izvorima moguće je pretpostaviti da ih je bilo stotinjak. Sedamdesetak je bilo ranjenih.

Muškog roda bilo je 5467 (67 %), a ženskog 2535 (31 %) te 154 nepoznatih (1,9 %). Prema životnoj dobi, 1358 (16,7 %) bila su djeca do 14 godina, u skupini od 14 do 65 godina bilo ih je 5976 (73,3 %), a u skupini od 65 i više 418 (5,1 %) te nepoznatih 404 (4,9 %).

Kako se mijenjaju logike ustaškog nasilja, vidi se prema preliminarnim uvidima za kotar Vrginmost. Sve do srpnja 1941. akti nasilja pretežno su pojedinačni i fokusirani na muške osobe. Broj žrtava naglo je porastao u srpnju, a povećao se i udio ženskih osoba, s nerazmjerno velikim udjelom ženske djece do 14 godina (20,5 % od ukupnog broja ženskih osoba). U kolovozu je broj žrtava utrostručen u odnosu na srpanj; udio ženskih osoba nešto se smanjio, ali je udio ženske djece ostao i dalje razmjerno visok (15,2 % od ukupnog broja ženskih osoba). U rujnu je niži nego u srpnju, ali bitno viši nego u lipnju, no ženske su osobe dvostruko brojnije žrtve nego muške. Vjerojatno ih se češće zatjecalo u kućnim domaćinstvima, ostajući u uvjerenju da su ustaše i dalje fokusirane na muškarce kao potencijalne žrtve.

U listopadu i studenome broj žrtava bio je manji nego u travnju i svibnju, ali je zato u prosincu dosegao kolovoške visine, s time što su ženske osobe bile gotovo dvostruko češće žrtve nego muške. Visok je bio i udio djece, kako muške tako i ženske. Iako je u siječnju taj broj prepolovljen, udio žena i dalje je mnogo veći nego udio muškaraca, ali je udio muške i ženske djece ostao na istim razinama kao i u prosincu.

Budući da je na području kotara Vrginmost bila riječ gotovo isključivo o seoskom stanovništvu srpske narodnosti, može se zaključiti da se ustaški zločini postupno umnožavaju od travnja do lipnja, silno rastu u srpnju, a još silnije u kolovozu, da bi postajali rjeđima u rujnu, ali još uvijek na mnogo višoj razini nego u proljetnim mjesecima. Jesenski mjeseci bili su svojevrsno zatišje, da bi u siječnju i veljači dosegli ljetne razmjere, s time što su žrtve – za razliku od ljeta – bili svi, muškarci i žene, djeca i starci.

Promjene ritmova zločina svjedoče prije svega o pomacima u ustaškim prioritetima, ali su i svjedočanstvo da su se bespomoćne žrtve u razdoblju od srpnja/kolovoza do prosinca/siječnja pretvorile u pripadnike partizanskog pokreta otpora, u kojem su na različite načine u osnovi svi sudjelovali, muškarci i žene, djeca, pa i starci.

ZAKLJUČAK

Imajući na umu uvodne pretpostavke u vezi s vremenskim i prostornim logikama nasilja u kotarima Glina i Vrginmost od travnja 1941. do siječnja 1942. u funkciji ustaške strategije „konačnog rješenja srpskog pitanja“ u

NDH, na temelju izloženog može se zaključiti da su blizina ovih kotareva Zagrebu, kao glavnom gradu NDH i istovremeno najjačem uporištu KPH 1941. i 1942., s jedne strane te snažna lokalna uporišta, kako ustaša tako i komunista (naročito kotar Glina), ali i ustaška imperativna potreba destruiranja tradicije hrvatsko-srpske građanske političke suradnje u SDK-u HSS-a i SDS-a, presudno utjecali na odluku da se 12./13. svibnja 1941. tajno kolektivno pobiju svi Glinjani srpske narodnosti stariji od 15 godina. Bio je to akt bez presedana u NDH. Odlučnu ulogu u donošenju te odluke imali su ustaški ministar, Glinjanin dr. Mirko Puk, i veliki župan Velike župe Gora, također Glinjanin, dr. Mirko Jerec, te glinski ustaški tabornik Nikica Vidaković. Kapilarno ustaško nasilje, koje je započelo desetak dana nakon proglašenja NDH u Zagrebu i koje je bilo individualno i rjeđe skupno usmjereno prije svega prema svima koji su simbolizirali vlast i moć u Kraljevini Jugoslaviji, ali i općenito prema imućnijim građanima srpske narodnosti, kulminiralo je u vrijeme pravoslavnog Đurđevdana, 6. svibnja, na raznim stranama obaju kotareva, u slučaju kotara Vrginmost s težištem na njegovu južnom dijelu, oko termalnog lječilišta Topusko. Iako u ovom članku nije podrobnije bilo riječi o uhićenjima, zatvaranjima u zatvore i koncentracijske logore raznih tipova, transferima i egzekucijama (Glina, Petrinja, Danica u Koprivnici, Sisak Caprag, Gospić i Jadovno, Jasenovac itd.), oni su bili manjeg ili većeg opsega i nisu prestali u čitavu razdoblju o kojem se ovdje radi. Seljačke mase na području obaju kotareva bile su nejednako pogođene praktičnim učincima ustaške politike, ali se može ustvrditi da su izloženija nasilju bila sela duž željezničke pruge Sisak – Petrinja – Glina – Vrginmost – Vojnić – Karlovac, koja inače većim dijelom svoje trase dijeli pokupski dio Banije i Korduna od gorskog, Zrinske gore, odnosno Šamarice na glinskoj strani i Petrove gore na vrginmošćanskoj, zatim etnički miješana sela između Kupe i spomenute željezničke pruge te duž državne ceste od Gline preko Zrinske gore prema Dvoru na Uni, odnosno Pounju itd. Kada je od svibnja 1941. počela ustaška ucjenjivačka kampanja u vezi s prijelazima s pravoslavlje na rimokatoličanstvo – u kojoj su s različitim motivacijama sudjelovali pojedini katolički svećenici – brojni su seljaci povjerovali da je to za njih put spasa pa su pojedinačno ili skupno mnogi prelazili s jedne vjeroispovijesti na drugu, obično neovisno o proceduri koju je sama NDH bila propisala i, dakako, vjerskoj pouci koju je Rimokatolička crkva kanonski zahtijevala.

Početak partizanskog ustanka koncem srpnja i početkom kolovoza na Baniji i Kordunu, kao i u mnoštvu drugih kotareva na bosansko-hrvatskoj granici od donjeg Pounja do Tromeđe kod Knina, izazvao je s jedne strane masovnu reakciju Oružanih snaga NDH, a s druge bio je pokriće za jezive zločine protiv civilnog srpskog stanovništva. Najmasovnije su bile javne egzekucije na željezničkoj postaji Banski Grabovac između Petrinje i Gline, koje su orgijastički trajale četiri dana, od 24. do 27. srpnja 1941. Nekoliko stotina ljudi s vrginmošćanske strane, pretežno iz južnog dijela, iz Topuskog i okolice – dakle, južno od željezničke pruge Sisak – Karlovac – pohvatano je i odvezeno u Glinu, zatvoreno u glinsku pravoslavnu crkvu i u njoj zaklano u noći 29./30. srpnja 1941. te prevezeno u kolektivnu grobnicu nedaleko od Gline i nedaleko od mjesta gdje su u kolektivnoj grobnici bili zakopani pobijeni glinski građani u svibnju. Stanovništvo većeg broja sela u kotaru Vrginmost sjeverno od željezničke pruge Sisak – Karlovac ucijenjeno je izborom „pokrst“ ili smrt pa je nakon kraćeg oklijevanja, a pod dojmom vijesti i glasina o strahotama koje se zbivaju na sve strane, u velikom broju, cca 2000 ljudi, odlučilo krenuti na „pokrst“. Izdvajali su se odrasli muškarci i transportirali u Glinu u nekoliko valova. Dijelom su isto tako zaklani u glinskoj pravoslavnoj crkvi, a dijelom ubijeni na stratištima. Svi skupa završili su svoje živote u spomenutim masovnim grobnicama u istom arealu nedaleko od Gline. Reprezentativna neoklasicistička srpska pravoslavna crkva u Glini nakon toga se odlukom ustaških vlasti rušila od sredine kolovoza nadalje.

Intenzitet zločinâ vidno je bio opao u kasno ljeto i jesen 1941., što ne znači da su oni prestali. Ustaškim je vlastima najvažnije bilo ubrati ljetinu gdje god je to bilo moguće pa su se fokusi nasilja pomaknuli prema drugim oblicima. Težište je na otuđivanju imovine iseljenih ili pobijenih, no nisu prestajale ni operacije protiv partizanskih odreda koji su bili u defenzivi, ali su brojčano i organizacijski jačali. Puni učinci vidjeli su se u prosincu 1941., naročito u napadima na željezničke postaje Vojnić-kolodvor i Utinja, koji su ustaše prisilili da u teškim zimskim uvjetima krenu preko Kupe u pohod dotad daleko najvećih razmjera, kojim je jedno vrijeme izravno zapovijedao Poglavnik dr. Ante Pavelić. U tom je pohodu, koji je vojno bio ograničenog učinka jer partizanski odredi nisu uništeni, stradalo civilno stanovništvo, muško i žensko, od najmlađih do najstarijih, a prvi put se sustavno pljačkom i paležima uništavala sva pokretna i nepokretna imovina. Stanovništvo se većim svojim dijelom pravim egzodusom spasilo povlačenjem na teško prohodnu Petrovu goru, a partizanski su odredi osjetno ojačali svoje efektive.

Prilog

IZVJEŠĆE O OPĆEM STANJU NA PODRUČJU VODA, OBZIROM NA KOMUNISTIČKO-ČETNIČKU AKCIJU / SRBI

Zapovjednik oružničkog voda u Slunju dopisom Taj. Broj 89 od 13. kolovoza 1041. javlja slijedeće:

„Do 27. VII. t.g. stanje je još bilo u glavnom zadovoljavajuće obzirom na udarac za srpsko stanovništvo, koji je dobilo osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske. Dobar dio ovog žiteljstva bio se je već pomirio sa sudbinom. Mnogi su već bili zatražili prijelaz u katoličku vjeru. Točno je, da ovo nije bilo kod mnogih sa uvjerenjem, ali kada bi se ostvarilo ono što pravi četnici misle – ovi Srbi što su prešli na katoličku vjeru bili bi izloženi većoj opasnosti nego sami katolici, jer bi se smatrali kao izdajnici ne samo narodni nego i vjerski, dakle opet bi se moglo uzeti, da su imali dobre namjere. Što je najvažnije, ne bi većina radila djelatno protiv države, dapače bi i u vlastitoj koristi radila na njenom očuvanju.

Nakon slučaja kvara b.b. linija-pruga na području kotara Vojnić dne 27. i 30. VII. t.g. što je bilo djelo komunista, a misao je potekla od komunista iz Karlovca, dočim je vršenje ovih djela bilo kod domaćih ljudi, ali naklonjenih komunizmu, srpsko stanovništvo se je uplašilo znajući, da će ljaga pasti na njih kao zajednicu i ako ogromna većina nije za ovo ništa znala, a ni želila da se to dogodi. Ovo možda ne iz ljubavi prema državi Hrvatskoj već u vlastitoj koristi, jer su svjesni bili, da će za ovo oni ispaštati.

Od 29. VII. počelo je 'čišćenje' od strane ustaša. Ovo je izazvalo paniku kod srpskog stanovništva tako, da je sve pobjeglo u šumu od straha pred čišćenjem. To je trajalo do 8. VIII. t.g. ali zadnjih dana nije uspijevalo, jer je narod znao pravo stanje i krio se po šumama. Nastao je opći strah. Psihološki promatrano s jedne strane, puzanja i kukavičluk, a s druge strane zvjersko ogorčenje.

Rad ustaša pored ostalog bio je netaktičan, jer su očišćeni manje opasni i manje krivi kao i mnogi starci, žene i djeca do najniže dobi, dočim su oni sa mračnom savješću, mladi i jači pobjegli u šume. Sa jednom rečenicom kazano: 'NEBORCI SU OČIŠĆENI – BORCI OSTALI U ŠUMI'. Naivniji i sa čistom savješću nisu ni bježali u prvi mah, jer su mislili, da se njima neće ništa dogoditi.

Čišćenje je podpuno izvršeno u gradu Slunju i uspješnije oko Slunja, dočim je u udaljenijim mjestima manje uspjeha u tome postignuto.

Sadanje stanje ne može se za sada navesti sa točnim podatcima jer je preostali narod u šumi, ali je svakako veliki broj obitelji ostalo bez člana.

Rad ustaša na čišćenju bio je skoro javan, što je baš jedan od glavnijih uzroka za bježanje naroda u šume. Čistilo se je u kući, dvorištu, na putu, u prisustvu roditelja, djece ili obratno. Pljačkale su se kuće i imovina ljudi tako, da su se jagmili ko će u bogatiju kuću moći i bogatijeg očistiti. Prilikom zadnjeg čišćenja, uzimala su se odijela, dolazilo je do svađe između ustaša zbog toga. Pijančevalo se je, bilo je divljačkih prizora kod 'čišćenja' djeteta u kolijevci, staraca, čitave obitelji zajedno, sadističko uživanje užasnih mučenja prije konačnog čišćenja. Ovakovi postupci izazivali su i kod čestitih i čeličnih Hrvata negodovanje čulo se je šaputanje: 'OVO JE SRAMOTA ZA NARODNOST HRVATSKU, KULTURU I KATOLIČKU VJERU'. Jame su se većinom ranije kopale. Bilo je slučajeva, da su 'čišćenici' sami nosili alat za kopanje jama i slično. Zakopavanje na pola živih, ostavljanje nezakopanih ili slabo zakopanih, tako da ih je rodbina, kao i oni što su pobjegli u šumu dolazila gledati.

Sve je ovo unijelo strah u narod a isto tako i ogorčenje da se na pomirenje ne može ni pomisliti. Kada bi postojali neki uvjeti još bi bilo mogućnosti, ali ovdje uvjeta nije bilo i do danas nisu poznate.

Ja – kao i uopće oružnici – bio sam potpuno nemoćan. Radilo se je sve bez našeg znanja sa velikim nepovjerenjem prema nama. Ako bi progovorio ma što i beznačajnog, ugrožavao mi je život prijetnjama, bilo posredno ili neposredno, dapače je bilo riječi: 'Sada dolaze žandarmi na red'.

Možda je bio glavni razlog nepovjerenja prema oružnicima što se ovi nisu isticali u čišćenju i ako su im išli na ruku. Ja sam objašnjavao istima, da smo mi organi vlasti i da moramo čuvati ugled državne vlasti.

Kod hrvatskog stanovništva (kod mnogo njih) je također primijećeno negodovanje protiv ovakvog načina čišćenja, jer su očišćeni mnogi, za koje se zna, da nisu ništa na žao učinili Hrvatima, dapače su bili prezirani od ranijih režima baš za to, što su zagovarali Hrvate. Ovi bi ljudi sada bili potrebni, jer bi se preko njih moglo uticati na one, koji su pobjegli.

Povodom naredbe da se prestane sa čišćenjem i da se narod pozove svojim kućama, od strane oružnika je narod pozivan i nastoji se to postići, ali je uspjeh u tome relativno slab. Izgubili su povjerenje a opet je strašan razlog zbog kojeg su pobjegli u šumu i svaki je svjestan, da jednom malom pogrješkom (vraćanjem) može da izgubi sve. Opet navodim da će potpuno vraćanje iz šume teško uspjeti.

Bilo je slučajeva da su oružnici pitali: 'Zašto bježiš?' Odgovorio je: 'Bježim gospodine, da pola sata više živim'. U nekim kućama su ostala samo djeca, pače i po samo jedno nemoćno, u drugoj samo starac. Ovakvih i sličnih prizora je mnogo. Plodovi su mnogo stradali stoka ispatila u koliko je ostala u kući. Mnogo je stoke odveženo i pokradeno. Neki bjegunci tvrde, da kako bi se i vratili, kada nemaju kome ni na što.

Narod je bio spreman na sve: iseljenje, sabiralište, prisilan rad, pokrštenje, samo da se ne čisti, a najradije bi bio pristao da ostane kod svoje kuće i postane ono što se od njega traži (ovo naravno ne svi, ali većina). Najbolje bi bio uspio prijelaz na katoličku vjeru pomoću misionera, jer bi se na taj način s uvjerenjem prešlo. (…)"[104]

---

[1] Ovaj rad sažima rezultate vlastitih arhivskih i knjižničnih istraživanja za potrebe projekta *Local Approaches to the Second World War in Southeastern Europe*, ali i mnoštvo spoznaja stečenih radom nakon znanstvenog kolokvija „Što se uistinu dogodilo u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi 29/30. srpnja i 4/5. kolovoza 1941.: svjedočanstva i kultura sjećanja", koji je održan na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 28. i 29. lipnja 2012. Vidjeti: Drago ROKSANDIĆ, „Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): prostorne i vremenske logike nasilja", u: ISTI, *Historiografija u tranziciji*, Zagreb 2018., 161–201; ISTI, „Spatial and temporal logics of violence. The Independent State of Croatia in the districts of Glina and Vrginmost (April 1941–January 1942)", u: *Mass Violence in Modern History: Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe* (ur. Xavier Bougarel, Hannes Grandits i Marija Vulesica), Abingdon, UK : New York 2019., 106–140.

[2] Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb 1977., 83–187. Ova je monografija još uvijek nezaobilazno referentno djelo za razumijevanje ustaške ideologije i politike nasilja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Recentna referentna djela, među ostalima, jesu: Tomislav DULIĆ, „Mass killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945: a case for comparative research", *Journal of Genocide Research* 8/2006., br. 3, 255–281; Stevan K. PAVLOWITCH, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, London 2008. /Stevan K. PAVLOVIĆ, *Hitlerov novi antiporedak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji*, Beograd 2009./; Alexander KORB, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941 – 1945*, Hamburg 2013.; Rory YEOMANS (ur.), *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, The University of Rochester Press, 2015. U hrvatskoj je historiografiji najuspjelije recentno djelo: Slavko GOLDSTEIN, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb 2007.

[3] Vidjeti: Bogoljub KOČOVIĆ, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985.; Vladimir ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.; ISTI, „Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću", *Časopis za suvremenu povijest* 27/1995., br. 3, 543–560.

[4] Od 1754. do 1881. područja ovih dvaju kotareva činila su vojnokrajišku Prvu bansku regimentu. Barun Josip Jelačić Bužimski (Petrovaradin, 16. listopada 1801. – Zagreb, 20. svibnja 1859.) bio je njezin pukovnik u proljeće 1848., kada je postao hrvatski ban.

[5] Linija njemačko-talijanskog vojnog razgraničenja 1941. išla je između Gline i Vrginmosta. Prostorna i vremenska logika nasilja bila je uvelike uvjetovana i (ne)nazočnošću, odnosno (ne)djelovanjem njemačkih i talijanskih vojnih, policijskih i civilnih agensa, što ne može biti predmet ovog članka zbog njegova ograničenog opsega.

[6] Često se gubi iz vida da je ovdje sagrađen jasenovački logor, tj. na raskrižju spomenutih željezničkih pruga i na kontaktnome mjestu predjela s velikim udjelima stanovništva srpske nacionalnosti (D. ROKSANDIĆ, „O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u jasenovačkom logoru, 1941. – 1945. godine", *Spomen područje / Memorial Site Jasenovac*, Jasenovac 2006., 85).

[7] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, 174.

[8] Godine 1931. u kotaru Glina 92,3 % od 42 221 stanovnika bavilo se poljoprivredom, stočarstvom i ribarstvom. Na tlu Hrvatske taj je udio bio 76,3 %. Svega 6,66 % gospodarstava imalo je više od 10 ha. Nepismenih je bilo 55,9 % (Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Ekonomsko-socijalni razvoj glinskog kraja od 1918. do 1941. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina : Zagreb 1988., 133–135).

Prema popisu stanovništva od 31. ožujka 1931., kotar Glina imao je 45 742 stanovnika, a od toga 30 606 pravoslavnih (66,91 %) i 15 003 rimokatolika (32,80 %). Općina Glina imala je 2315 stanovnika, i to 1144 rimokatolika i 1106 pravoslavnih te 37 Židova (*Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 – 26. kolovoza – 1940*, sv. I, Zagreb 1940., 304).

U kotaru Vrginmost živjelo je 1931. 28 989 stanovnika, i to u dvama mjestima, Vrginmostu i Topuskom, te u 48 sela. Pravoslavnih je bilo 24 906 (85,91%), a rimokatolika 4071

(14,04 %). Poljoprivredom se bavilo preko 90 % stanovništva, a prevladavali su sitni posjedi do 5 ha (*Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske 1939*, 326; Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941 – 1945*, Beograd 1980., 19, 21).

[9] Miljkan MASLIĆ, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, Zagreb 2010., 13.

[10] Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928 – 1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, knj. 2, Zagreb 1974., 143–284.

[11] Ljuban ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ u kotaru Glina do aprila 1941. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 149–158.

[12] Vidjeti: Ivan JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937. – 1941.*, Zagreb 1972.; „Abez zapalio Kordun i Baniju", u: Rade BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove gore*, Zagreb 1980., 83–98.

[13] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983., 52–65; „Stoga je na Kvaternikovu ponudu da bude poglavar države [Maček] odgovorio: 'Moja je politička koncepcija doživjela slom, pukovniče, vi proglasite Hrvatsku.'[45]". (Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ (ur.), *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb 1997., 28)

[14] Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, 409–415; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, 40–52.

[15] Vidjeti: Mladen STEFANOVIĆ, *Zbor Dimitrija Ljotića*, Beograd 1984.

[16] „On [Maček – *op. a.*] je ne samo pozvao pristaše HSS da se novoj vladi pokoravaju, nego i sve one koji su na raznim dužnostima da 'iskreno surađuju s novom narodnom vladom'. Takve instrukcije imale su izvanredno značenje i posljedice u ponašanju pojedinih pristaša HSS-a, organa vlasti i Zaštite, na koje se ustaška vlast mogla u prvim danima osloniti i eksploatirati njihovu ulogu." (Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, 413)

[17] Viktor NOVAK, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948.; Beograd 1986., 543–555, citat na 551; Ivan GABELICA, „Blaženi Alojzije Stepinac u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" (http://shp.bizhat.com/A.Stepinac1.html /pristup 19. 2. 2017./)

[18] Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010., 617; John LAMPE, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Cambridge University Press, 1996., 208–209; Marie-Janine CALIC, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, München 2010., 160. Istraživao se i ratni antifašizam katoličkog svećenstva u Hrvatskoj (Ćiril PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo u NOB-i 1941–1945*, Zagreb 1982.) Vidjeti i recentna izdanja, npr.: Jure KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska, 1941. – 1945.*, 2 sv., Zagreb 1998.; Ivan MAJNARIĆ, Mario KEVO i Tomislav ANIĆ (ur.), *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća*, Zagreb 2016.

[19] Lj. BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb 1985., 28.

[20] Koliko ambivalentan, mikro- i makrohistorijski, ostaje otvoreno pitanje, uz puno uvažavanje dosadašnjih, profesionalno utemeljenih istraživanja.

[21] N. KISIĆ-KOLANOVIĆ (ur.), *Vojskovođa i politika*, 31.

[22] Lj. BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943.*, 448.

[23] Centralni komitet KPJ je iz Zagreba 15. travnja 1941. uputio proglas „Narodima Jugoslavije", koji sadrži i odjeljak „Hrvatski narode!" (HR-HDA-1220: Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (dalje: CK SKH), kut. 1, br. 1).

[24] Isto.

[25] „Hrvatska gospoda te sile, da pružiš ruku tvom vjekovnom neprijatelju i porobljaču, a siju najodvratniju mržnju i hajku protiv srpskog naroda, koji se herojski bori i gine rađe nego da bude robom tuđinaca. Zar je srpski narod kriv što su te tlačila srpska gospoda? Zar nisu u svim režimima učestvovala i hrvatska gospoda? Zar nije srpski narod oduševljeno podupirao tvoju opravdanu borbu za slobodu i ravnopravnost, (…) Znaj hrvatski narode, da će historija sa prezrenjem osuditi one, koji svoju tobožnju nezavisnost grade sa Judinim talirima i na ropstvu svoje krvne braće srpskog, slovenskog i ostalih naroda." (Isto)

[26] „Hrvatska je okupirana po njemačkim i talijanskim četama, a nije slobodna i nezavisna država, kako je hoće prikazati današnji vlastodršci u Hrvatskoj. To je država šačice hrvatske gospode, koji neprekidno preko radi(j)a i štampe viču o pokolju i istrebljenju, o prijekim sudovima i td. Groze se smrću za svaku sitnicu, tako da svakog pametnog čovjeka crveni lice kad čuje sve te bjesomučne grožnje. Ali neka ta gospoda upamte da ništa nije trajno što je upereno protiv naroda, a najmanje vlast današnjih vlastodržaca. Neka se ta gospoda malo zamisle o tome što očekuje njih za prolijevanje nedužne narodne krvi." (Isto)

[27] Jože PIRJEVEC, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012., 95–99.

[28] Donji Sjeničak je 1931. imao 925, Gornji Sjeničak 1647, a Lasinjski Sjeničak 1696 stanovnika (Mile MRKALJ, *Sjeničak. Kronika kordunaškog sela*, Karlovac 1980., 323–324).

[29] Gojko NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb 1980., 273, 274; „Uloga sela u pomoći španskim borcima", u: M. MRKALJ, *Sjeničak*, 65–70.

[30] I. JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1941*, 164–165, 322–323. „Iz oskudnih dokumenata, a prema memoarskoj građi, do aprila 1941. godine (…) na području kotara Glina i dijela kotara Vrginmost i Petrinja djelovale su 34 ćelije KPH s više od 244 člana i 39 kandidata za članove KPH." (Lj. ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struk-

tura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ u kotaru Glina do aprila 1941. godine", 157)

[31] G. NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina*, 274.

[32] „(…) u Vrginmostu punih deset dana nije uspostavljena ustaška vlast." (D. BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941 – 1945*, 36)

[33] G. NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina*, 286.

[34] Isto, 287.

[35] *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine po stanju od 1 maja 1937*, Kraljevska banska uprava Savske banovine, Zagreb 1937., 55. Bačuga je pripadala općini Banski Grabovac i kotaru Glina. Udaljena je 55 km od Zagreba.

[36] *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine po stanju od 1 maja 1937*, 55, 99.

[37] HR-HDA-306: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (dalje: ZKRZ), kut. 690, Iskazi paroha (Glina): Pajo J. Štrkalj, učitelj (Bačuga), Kladovo, 10. siječnja 1942.

[38] HR-HDA-306: ZKRZ, kut. 690, Iskazi paroha (Glina): Pajo J. Štrkalj, učitelj.

[39] Isto.

[40] Isto.

[41] Isto.

[42] Isto.

[43] Isto. Prema istraživanjima Ljube Bobana, Gligorije Živković bio je koncem 1939., nakon stvaranja Banovine Hrvatske, u glinskom kotaru jedan od najistaknutijih aktera politike izdvajanja hrvatskih kotareva sa srpskom većinom stanovništva iz sastava Banovine Hrvatske (Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928 – 1941*, 213. Vidjeti također: Krešimir REGAN, „Srpska politika u glinskom kraju za Banovine Hrvatske (1939. – 1941.)", ovdje (73–95); Jakša RAGUŽ, Hrvoje KEKEZ i Vladimir KRPAN (ur.), *Osam stoljeća Čuntića 1211. – 2011. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 19. studenoga 2011. u Hrvatskom Čuntiću*, Petrinja : Zagreb 2012., 188–189. U istom zborniku stoji da je fra Honorije Herman, gvardijan franjevačkog samostana u susjednom Čuntiću i župnik čuntićke župe, bio predratni ustaša, kao i fra Benko Čiga (isto, 182–185). Kritički o zbivanjima u čuntićkoj župi od 31. srpnja do 2. listopada 1941. vidjeti u: Nikola ADŽIJA, *Dnevnik 1941. – 1950.*, Drniš 2005., 55–67.

[44] HR-HDA-306: ZKRZ, kut. 690, Iskazi paroha (Glina): Pajo J. Štrkalj, učitelj. Gornja i Donja Bačuga su 1941. ostale bez 101 muškarca i 7 žena, a 1942. bez 74 muškarca i 60 žena, sve civilnih žrtava. Do konca rata Bačuga je izgubila 44,05 % svojih stanovnika u odnosu na broj žitelja 1931. Vidjeti: Đuro ROKSANDIĆ, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 299.

[45] J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945.*, 365.

[46] Kata i Dušanka ĐUKIĆ, *Zapisi o porodici Đukić iz Gline, o pokolju Srba 1941. god. u glinskoj crkvi…*, Beograd 1965. (rukopis). Zahvaljujem kolegi Igoru Mrkalju, koji mi je dao na korištenje kopiju ovog rukopisa. Budući da je interpunkcija u *Zapisima* vrlo oskudna, uneseni su najnužniji pravopisni znaci. [*op. a.*]

[47] J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945.*, 432.

[48] Isto, 433.

[49] N. ADŽIJA, *Dnevnik 1941. – 1950.*, 62–63.

[50] Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković. Ministar urotnik*, Zagreb 1998.

[51] Vidjeti: Rafael LANDIKUŠIĆ, *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli NDH*, Zagreb 1942., 13; Filip ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2014., 40.

[52] „The task of tracing the precise ethnic-racial origins of the Croatian people was taken up by another Ustasha ideologist, the lawyer and political scientist Mladen Lorković, a leading member of the Ustasha émigré group in Germany. In 1939 *Matica hrvatska* published Lorković's book, *Narod i zemlja Hrvata* [The People and the Land of Croats],[34] the most ambitious intellectual undertaking by any interwar Ustasha member. (…) As Nada Kisić Kolanović remarks, Lorković's book was, 'by its expansive nationalism, to a large degree, a spiritual production of its time and also represented a political choreography for the creation of the Croatian state in 1941.'[35]" (Nevenko BARTULIN, *The Racial Idea in the Independant State of Croatia: Origins and Theory*, Leiden 2013., 133)

[53] D. ROKSANDIĆ, „Između imaginacije i realnosti. Prva banska regimenta u prvoj polovini 19. stoljeća", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 45–57.

[54] Bile su to riječi izgovorene na skupu u Donjem Miholjcu, kako ih je prenio *Hrvatski narod* 28. VI. 1941. (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 164. Vidjeti također: S. GOLDSTEIN, *1941. Godina koja se vraća*, 299–300).

[55] N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković ministar urotnik*, 72.

[56] Isto, 105.

[57] ISTA (ur.), *Vojskovođa i politika*, 219.

[58] *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske 1939*, 304, 316.

[59] Slavko Kvaternik zapisao je o osnutku Uzdanice 1939.: „(…)…dr. Budak nije bio među prvim osnivačima, a niti je dao inicijativu za osnivanje, tako da nema ni sjenke sumnje da je on prikriveno vršio nalog dr. Pavelića. On dakle, nema ni idejno, a ni realno, ni trunke zasluga ni krivnje za

osnivanje te organizacije. Njezini su osnivači, osim mene, dr. Puk,[44] dr. Jerec,[45] dr. Kaić,[46], dr. Dumandžić,[47], Jozo Dumandžić koji smo pune dvije godine prije osnivanja na tome radili, a na gotovo je došao dr. Budak, a kasnije dr. Lorković." (N. KISIĆ KOLANOVIĆ (ur.), *Vojskovođa i politika*, 108) Dakle, Glinjani Mirko Puk i Mirko Jerec, i prema Kvaternikovu svjedočenju, bili su u jezgri ustaškog pokreta u Hrvatskoj prije 1941. Detaljnije: „PUK, Mirko", u: *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941. – 1945*., Zagreb 1997., 333–334.

[60] F. JELIĆ-BUTIĆ, „Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata. Prilog građi o četničkim udruženjima u Savskoj banovini 1934–1936", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 21/1988., br. 1, 145–232.

[61] „PUK, Mirko", u: *Tko je tko u NDH*, 333–334.

[62] „JEREC, Mirko", u: isto, 171–172.

[63] Igor MRKALJ, „Život prije genocida: Dr. Mirko Puk, odvjetnik i organizator ustaškog pokreta u Glini i glinskom kotaru", ovdje str. 325–343.

[64] Isto.

[65] Branko VUJASINOVIĆ i Čedomir VIŠNJIĆ, *Glina 13. maja 1941.: u povodu 70. godišnjice ustaškog zločina* / Đuro ROKSANDIĆ, *Spisak žrtava fašističkog terora godine 1941. kotara Glina*, Zagreb 2011., 13–61; Vidjeti: Zdravko DIZDAR, *Logor Danica u Koprivnici 1941. – 1942. Knjiga 1.; Knjiga 2. – dokumenti; Knjiga 3. – poimenični popis logoraša*, Koprivnica 2017.

[66] Isto, 21–29.

[67] Đuro ZATEZALO, *Jadovno: kompleks ustaških logora*, 2 sv., Beograd 2007.

[68] B. VUJASINOVIĆ i Č. VIŠNJIĆ, *Glina 13. maja 1941.*, 69–82.

[69] Isto, 42.

[70] Rade Ratković je 1936. bio registriran kao četnik. Je li to bio i 1941., otvoreno je pitanje (vidjeti F. JELIĆ-BUTIĆ, „Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata", 145–232).

[71] Đ. ROKSANDIĆ, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945.", 285.

[72] K. i D. ĐUKIĆ, *Zapisi o porodici Đukić iz Gline*.

[73] Kata i Dušanka Đukić registriraju istraživački već provjeren slijed zbivanja, ali povremeno griješe u datumima.

[74] K. i D. ĐUKIĆ, *Zapisi o porodici Đukić iz Gline*.

[75] Isto.

[76] Isto.

[77] B. VUJASINOVIĆ i Č. VIŠNJIĆ, *Glina 13. maja 1941.*, 28–30.

[78] „Prema položajnoj skici poslijeratne Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, upravo tu, više Hađerske vodenice, nalazio se iskopani rov dug 40, a širok 12 metara (…)" (I. MRKALJ, „Sjećanje na pokolj u Glini", *Prosvjeta* (Zagreb), br. 134, novembar 2016., 52–53)

[79] O tome je detaljnije govorio u: „Hapšenje glinskih Srba", *Banovac* (Glina), br. 6, 20. VII. 1960., 2.

[80] I. MRKALJ, „Sjećanje na pokolj u Glini", 54.

[81] Isto, 55.

[82] Isto.

[83] Mark BIONDICH, „Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942", *The Slavonic and East European Review* 83/2005., br. 1, 71–116; Margareta MATIJEVIĆ, „Katolička crkva na Baniji/Banovini i Kordunu od 1939. do 1941. godine", 153–161.

[84] Đuro BAKRAČ i Joco MRAKOVIĆ, „Prve oružane akcije na Baniji i organizovanje Gaćešinog logora 1941", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, ovdje str. 231–238.

[85] „Stoga sam općenito suzdržljiv kad se govori o brojkama, iako se o Banskom Grabovcu s punim pouzdanjem usuđujem reći da je tamo u četiri dana ubijeno mnogo stotina pravoslavnih muškaraca, zasigurno više od 500, od kojih nijedan nije sudjelovao u ustaničkoj akciji zbog koje je ubijen." (S. GOLDSTEIN, *1941. Godina koja se vraća*, 297)

[86] Đuro ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, Beograd 2011., 52–53; Milan POJIĆ, „Što se zbilo u Banskom Grabovcu 1941.", *Vojna povijest* 4/2011., 26–27; Adam DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u 1941. Događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014., 66–71.

[87] „(…) Izvještaj Ministarstva unutarnjih poslova NDH od 16. novembra 1942. Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva NDH o stanju u Velikoj župi Pokupje", u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941 – 1942. god.*, tom V, knj. 2, Beograd 1952., br. 184, str. 509. Masovna ubojstva u glinskoj srpskoj pravoslavnoj crkvi bila su u to doba notorno poznata, kao što su bile poznate ustaše koje su u tim zločinima prednjačile pa su se njihova imena nalazila na svojevrsnim partizanskim potjernicama. Tako u „Izvještaju Okružnog komiteta KPH Karlovac od 18 rujna 1941 god. Centralnom kamitetu KPH o izvedenim akcijama u prvoj polovini rujna 1941 godine" stoji da je „5. IX likvidiran ustaški krvnik Žinić iz Gline. Sudjelovao u klanju ljudi u glinskoj crkvi." (*Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941 god.*, tom V, knj. 1, Beograd 1952., br. 30, 87–89)

[88] I. MRKALJ, „Mamac za smrt. Kako je učiteljica Kordunaše umjesto na pokrštavanje odvela na pokolj", *Prosvjeta* (Zagreb), br. 132–133, septembar 2016., 50–52.

[89] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*. Knjiga sadrži brojne, nezaobilazne nove uvide u istraživanja

ovog zločina, ali je i reprezentativan primjer srpskog historiografskog narativa nastalog u razdoblju nakon 1990-ih. Od 1990-ih sve su učestaliji negacionistički napori s ciljem dokazivanja da se u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi nisu dogodili nikakvi zločini. Vidjeti: Tomislav VUKOVIĆ, *Drugačija povijest (o Srbu, Jasenovcu, Glini…)*, Zagreb 2012., 159–243.

[90] Prvorazredni su izvor knjiga sjećanja istarskog komunista Slavka Zlatića. Vidjeti: Slavko ZLATIĆ, *Poslali su me na Kordun*, Zagreb 2005.

[91] Kapitalan je doprinos objavljivanje izjava iz fonda Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske. Vidjeti: I. MRKALJ, „Pred Zemaljskom komisijom", *Ljetopis SKD „Prosvjeta"* XXI/2017., 163–313.

[92] S. GOLDSTEIN, *1941. Godina koja se vraća*, 299.

[93] Isto, 300.

[94] A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u 1941.*, 253.

[95] M. MRKALJ, *Sjeničak*, 99–113; M. MASLIĆ, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, 133–157.

[96] M. MRKALJ, *Sjeničak*, 112–113.

[97] Deteljnije, vidjeti: „Prkos", u: D. BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941 – 1945*, 760–789.

[98] Isto, 112–119. Citat na 114.

[99] Isto, 112–119. Citat na 115, gdje je i svjedočanstvo Nikole Brezovića, komunista-ilegalca u Pokuplju: „Stegla zima, a i dalje pada snijeg (…) Pijane ustaše vuku se putevima Pokuplja. Na sve strane rasuti klipovi kukuruza, opljačkana hrana, stoka i odjeća. Peku se svinje, ubijaju goveda i razlijeva opljačkana rakija. Iz čitavog Pokuplja – od Pokupskog do Rečice – ustaše tjeraju domaće ljude, Hrvate, da voze opljačkanu imovinu Srba. Kupa je zamrznuta. Grupe ljudi razbijaju led i vuku skele ispod kojih čekaju kolone saonica. Svuda pravi pakao (…)"

[100] M. MASLIĆ, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, 105.

[101] Detaljnije u: Đ. ZATEZALO, *Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici, 1941–1945.*, Karlovac 1978.

[102] Vidjeti bilj. 1.

[103] Ova baza podataka nastala je radom poslijediplomskih doktorskih studenata koji su nakon 2012. sudjelovali na autorovu izbornom kolegiju „Povijest nasilja", koji se izvodi na Poslijediplomskom doktorskom studiju „Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu" na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Doktorand Matko Globačnik koordinirao je rad na bazi, a zajedno s doktorandom Igorom Mrkaljem unio veći dio podataka. Ovdje se prvi put objavljuju preliminarni rezultati analize, koju je za potrebe ovog rada pripremio Matko Globačnik.

[104] „Br. 132. Izvještaj Zapovjedništva Prve hrvatske oružničke pukovnije od 16 kolovoza 1941 god. o zločinima ustaša i akcijama partizana u Kordunu", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941 god.*, tom V, knj. 1, 339–345.

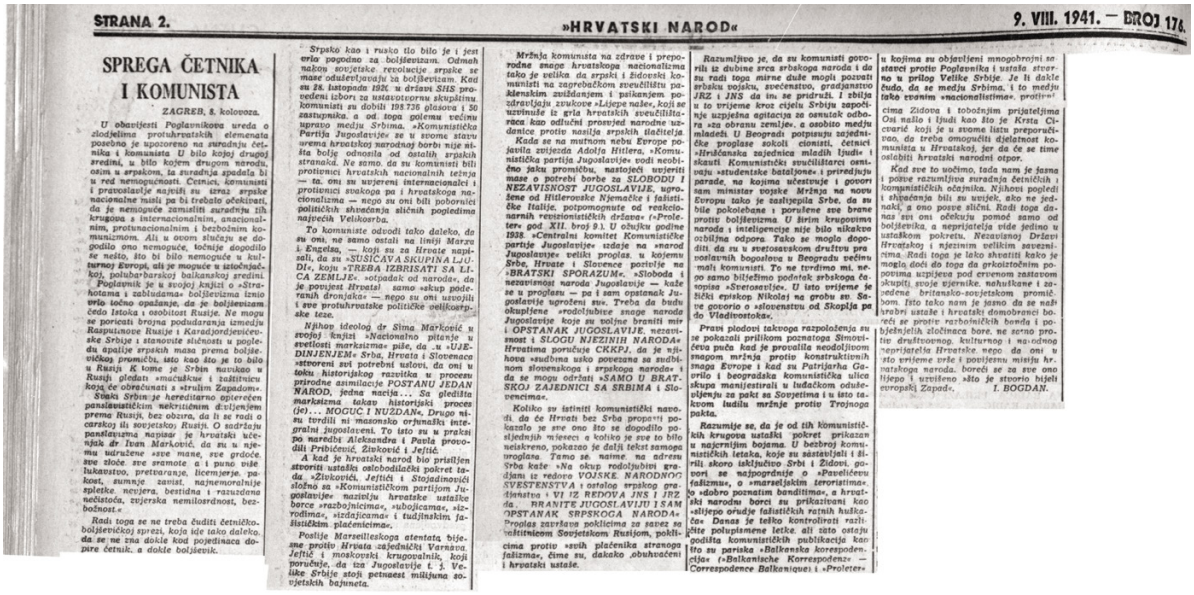

STRANA 2. »HRVATSKI NAROD« 9. VIII. 1941. — BROJ 174.

SPREGA ČETNIKA I KOMUNISTA

ZAGREB, 8. kolovoza.

U obavijesti Poglavnikova ureda o zlodjelima protuhrvatskih elemenata posebno je upozorena na suradnju četnika i komunista U bilo kojoj drugoj sredini, u bilo kojem drugom narodu, osim u srpskom, ta suradnja spadala bi u red nemogućnosti. Četnici, komunisti i pravoslavlje najviši su izraz srpske nacionalne misli pa bi trebalo očekivati, da je nemoguće zamisliti suradnju tih krugova s internacionalnim, anacionalnim, protunacionalnim i bezbožnim komunizmom. Ali u ovom slučaju se dogodilo ono nemoguće, točnije dogodilo se nešto, što bi bilo nemoguće u kulturnoj Evropi, ali je moguće u iztočnjačkoj, polubarbarskoj balkanskoj sredini.

Poglavnik je u svojoj knjizi o »Strahotama i zabludama« boljševizma iznio vrlo točno opažanje, da je boljševizam čedo Istoka i osobitost Rusije. Ne mogu se poricati brojna poduđaranja između Rasputinove Rusije i Karadjordjevićevske Srbije i stanovite sličnosti u pojedu apatije srpskih masa prema boljševičkoj promičbi, što kao što je to bilo u Rusiji K tome je Srbin naviknut u Rusiji gledati »mačuškue i zaštitnicu koj će obračunati s »trulim Zapadom«.

Stoga Srbin je hereditarno opterećen panslavističkim nekritičnim divljenjem prema Rusiji, bez obzira, da li se radi o carskoj ili sovjetskoj Rusiji. O nadrealnom panslavizmu napisao je hrvatski učenjak dr Ivan Marković, da su u njemu udružene »sve mane, sve grješke, sve zločе, sve sramote a i puno više lukavstvo, prettvaranje, licemjerje, pakost, zumnje zavist, najmemorelnije spletke, nevjera, bestidna i razuzdana nečistoća, zvjerska nemilosrdnost, bezbožnost.«

Radi toga se ne treba čuditi četničko-boljševičkoj sprezi, koja ide tako daleko, da se ne zna dokle kod pojedinaca dopire četnik, a dokle boljsevik.

Srpsko kao i rusko tlo bilo je i jest vrlo pogodno za boljševizam. Odmah nakon sovjetske revolucije srpske se mase oduševljavaju za boljševizam. Kad su 28. listopada 1920. u državi SHS provedeni izbori za ustavotvornu skupštinu, komunisti su dobili 198.736 glasova i 30 zastupnika, a od toga golemna većina upravo među Srbima. »Komunistička Partija Jugoslavije« se u svome stavu uvrema hrvatskog narodnog bića nije nikšta bolje odnosila od ostalih srpskih stranaka. Ne samo da su komunisti bili protivnici hrvatskih nacionalnih težnja — ta. oni su uvjereni internacionalci i protivnici svakoga pa i hrvatskoga nacionalizma — nego su oni bili pobornici političkih shvaćanja sličnih pogledima najvećih Velikosrba.

To komunističko odvodi tako daleko, da su oni, ne samo ostali na liniji Marxa i Engelsa, — koji su za Hrvate napisali, da su »SUSJEDNA SKUPINA LJUDI«, koju »TREBA IZBRISATI SA LICA ZEMLJE«, »otpadak od naroda«, da je ponajprej Hrvati samo »skup poderanih dronjaka« — nego su oni usvojili i sve protuhrvatske političke velikosrpske teze.

Njihov ideolog dr Sima Marković u svojoj knjizi »Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma« piše, da »UJEDINJENJEM« Srba, Hrvata i Slovenaca »stvoreni svi potrebni uslovi, da oni u toku historijskog razvitka u procesu prirodne asimilacije POSTANU JEDAN NAROD, jedna nacija... Sa gledišta marksizma takav historijski proces (JO)... MOGUĆ I NUŽDAN«. Drugo nitzu tvrdili ni masonsko orjunaško integralni jugoslaveni. To isto su u praksi po naredbi Aleksandra i Pavela provodili Pribićević, Živković i Jeftić.

A kad je hrvatski narod bio prisiljen stvoriti ustaško oslobodilački pokret tada »Živković, Jeftić i Stojadinović složno sa »Komunističkom partijom Jugoslavije« nazivlju hrvatske ustaške borce »razbojnicima«, »ubojicama«, »izrodima«, »izdajicama« i tuđinskim, fašističkim, plaćenicima«.

Poslije Marseillskoga atentata bješe mnogo protiv Hrvata »zajedničkih« Varnava Jeftić i moskovski krugovalnik, koji poručuje, da iza Jugoslavije t. j. Velike Srbije stoji petnaest milijuna sovjetskih bajoneta.

Mržnja komunista na zdrave i prepodne snage hrvatskoga nacionalizma tako je velika da srpski i židovski komunisti na zagrebačkom sveučilištu pakleniskim zvižducima i psikanjem spriječavaju izvršenje »Lijepe nade«, koji se uzvinuše iz grla hrvatskih sveučilištaraca kao odlučni prosvjed narodne uzdanice protiv nasilja srpskih tlačitelja.

Kada se na mutnom nebu Evrope pojavila zvijezda Adolfa Hitlera, »Komunistička partija Jugoslavije« vodi neobično jaku promišbu, nastojeći uvjeriti mase o potrebi borbe za SLOBODU I NEZAVISNOST JUGOSLAVIJE, uprotene od Hitlerovske Njemačke i fašističke Italije, potpomognute od reakcionarnih revizionističkih država« (»Proleter« god XII. broj 9.). U ožujku godine 1938. »Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije« zdaje na »narod Jugoslavije« veliki proglas u kojemu Srbe, Hrvate i Slovence poziva na »BRATSKI SPORAZUM«. »Sloboda i nezavisnost naroda Jugoslavije — kaže se u proglasu — pa i sam opstanak Jugoslavije ugroženi su. Treba da budu okupljene »radničke snage naroda Jugoslavije koje su voljne braniti mir i OPSTANAK JUGOSLAVIJE, nezavisnost i SLOGU NJEZINIH NARODA«. Hrvatima poručuje CKKPJ, da je njihova »sudbina usko povezana sa sudbinom slovenskoga i srpskoga naroda« i da se mogu održati »SAMO U BRATSKOJ ZAJEDNICI SA SRBIMA i Slovencima«.

Koliko su istiniti komunistički naviđi, da će Hrvati bez Srba propasti pokazalo je sve ono što se dogodilo posljednjih mjeseci a koliko je sve to bilo neiskreno, pokazao je dalji tekst samoga proglasa. Tamo se, naime, na adresu Srba kaže »Na okupu radoljubivi građani iz redova VOJSKE. NARODNOG SVESTENSTVA i ostalog srpskog građanstva i VI IZ REDOVA JNS I JRZ da... BRANITE JUGOSLAVIJU I SAM OPSTANAK SRPSKOGA NARODA«. Proglas završava poklicima za savez sa »saveznicima Sovjetskom Rusijom, poklicima protiv »svih plaćenika stranoga fašizma«, čime su, dakako »obuhvaćeni i hrvatski ustaše.

Razumljivo je, da su komunisti govorili iz dubine srca srbskoga naroda i da su radi toga mirne duše mogli pozvati srbsku vojsku, svećenstvo, građanstvo JRZ i JNS da im se pridruži. I zbilja u to vrijeme kroz cijelu Srbiju zapodjenje uzpješna agitacija za oružak odbora »za obranu zemlje«, a osobito među mladeži. U Beogradu potpisuju zajedničke proglase sokolska društva, četnici »Hrišćanska zajednica mladih ljudi« i skauti. Komunistički sveučilištarci osnivaju »studentske bataljone« i privatnjim parade, na kojima učestvuje i govori sam ministar vojske Mršnja na novu Evropu tako je zaslijepila Srbe, da su bile pokolebane i porušene sve brane protiv boljševizma. U širim krugovima naroda i inteligencije nije bilo nikakva ozbiljna odpora. Tako se moglo dogoditi, da su u svetosavskom društvu pravoslavnih bogoslova u Beogradu većina mali komunisti. To ne tvrdimo mi, nego samo bilježimo podatak srbskoga časopisa »Sveštenstvo. U isto vrijeme je biški episkop Nikolaj na grobu sv. Sa govorio o »slovenstvu od Skoplja pa do Vladivostoka«.

Prasi pladovi takvoga razpoloženja su se pokazali prilikom poznatoga Simovićeva puča kad je provalila neodoljivom snagom mržnja protiv komunističkih snaga Evrope i kad su Patrijarha Gavrila i beogradska komunistička ulica skupa manjestirali u ludačkom oduševljenju za pakt sa Sovjetima i u isto takvom ludilu mržnje protiv Trojnoga pakta.

Razumije se, da je od tih komunističkih krugova ustaški pokret prikazan u najcrnjim bojama. U bezbroj komunističkih letaka, koje su sastavljali i širili skoro isključivo Srbi i Židovi, govori se najpogrdnije o »Pavelićevu fašizmu«, o »maselskim terroristima«. To »dobro poznatim banditima«, a hrvatski narodni borci su prikazivani kao »slijepo oruđje fašističkih ratnih huškača«. Danas je teško kontrolirati različite polupismene letke, ali zato ostaju podaci komunističkih publikacija kao što su pariska »Balkanska korespondencija« (»Balkanische Korrespondenz« — Correspondence Balkanique) i »Proleter« u kojima su objavljeni mnogobrojni sastavci protiv Poglavnika i ustaša stvorenu u prilog Velike Srbije. Je li dakle čuda, da se među Srbima, i to među tako cvanim »nacionalistima«, protiv

cima Židova i tobožnjim prijateljima Osi nađu i ljudi kao što je Krsta Civarić koji je u svome listu preporučivao, da treba omogućiti djelatnost komunista u Hrvatskoj, jer da će se time oslabiti hrvatski narodni otpor.

Kad sve to uočimo, tada nam je jasna i pošve razumljiva suradnja četničkih i komunističkih odjnika. Njihovi pogledi i shvaćanja bili su uvijek, ako ne jednaki, a ono posve slični. Radi toga danas svi oni očekuju pomoć samo od boljševika, a neprijatelja vide jedino u ustaškom pokretu. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njezinim velikim zavezanima. Radi toga je lako shvatiti kako se mogla doći do toga da grkoistočnim popovima uzpijeva pod crvenom zastavom skupti, svoje sjemenke nakupane i zadnje britansko-sovjetskom promišbom. Isto tako nam je jasno da se naši hrabri ustaše i hrvatski domobranci boreći se protiv razbojničkih banda i pobjeđenjih zločinaca bore, ne samo protiv društvenog, kulturnog i nacionalnog neprijatelja Hrvatske nego da oni u isto vrijeme vrše i povijesnu misiju hrvatskoga naroda, boreći se za sve ono lijepo i uzvišeno »što je stvorio bijeli evropski Zapad«.

I. BOGDAN.

Sl. 1. *„Četnici, komunisti i pravoslavlje najviši su izraz srpske nacionalne misli pa bi trebalo očekivati, da je nemoguće zamisliti suradnju tih krugova s internacionalnim, anacionalnim, protunacionalnim i bezbožnim komunizmom. Ali u ovom slučaju se dogodilo ono nemoguće, točnije dogodilo se nešto, što bi bilo nemoguće u kulturnoj Evropi, ali je moguće u iztočnjačkoj, polubarbarskoj balkanskoj sredini."* (Ivo BOGDAN, „Sprega četnika i komunista", *Hrvatski narod,* god. III., br. 174., Zagreb, 9. VIII. 1941., str. 2)

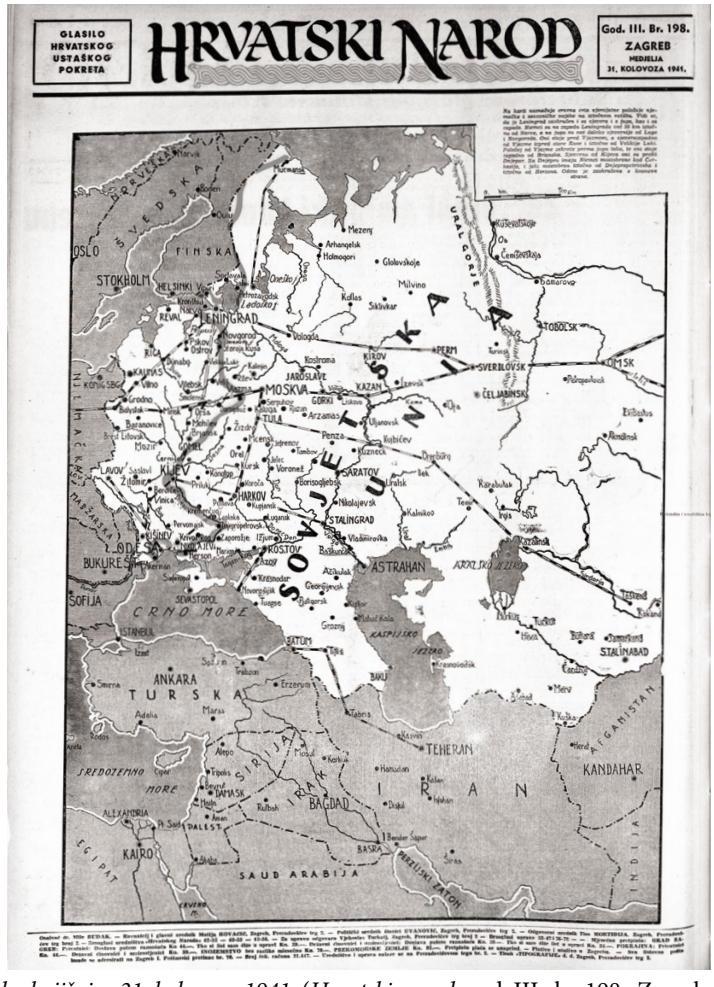

GLASILO HRVATSKOG USTAŠKOG POKRETA

HRVATSKI NAROD

God. III. Br. 198. ZAGREB NEDJELJA 31. KOLOVOZA 1941.

Sl. 2. *Njemačko-sovjetska bojišnica 31. kolovoza 1941.* (*Hrvatski narod,* god. III., br. 198., Zagreb, 31. VIII. 1941., str. 26)

STRA... »HRVATSKI NAROD« 31. VIII. 1941. — BROJ 198.

KROZ USTAŠKU HRVATSKU

25.000 JUTARA NAJBOLJE ZEMLJE

bit će po zamisli hrvatske ustaške vlade privedeno kulturi

ZAMAŠNI RADOVI NA ISUŠENJU: CRNAC, JELAS, LONJSKOG I MOKROG POLJA. — TAMO, GDJE JE NAROD DO SADA ČAMCIMA BRAO KUKURUZ, RODIT ĆE NAJBOLJA PŠENICA U HRVATSKOJ DRŽAVI

CRNAC-POLJE, kolovoza 1941.

Među prvim zakonskim odredbama, koje je izdao Poglavnik dr Ante Pavelić jest ona, kojom su određene goleme svote novca za izvedbu javnih radova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Od 800 milijuna Kuna, koliko je ustaška vlada Nezavisne Države Hrvatske odredila za izvedbu javnih radova, odpada zamašna svota na uređenje toka pojedinih rieka, pritoka i ponornica, a i na isušivanje velikih poplavnih područja, Lonjsko, Mokro polje, Jelas i Crnac polje, koja se nalaze na području Velike Župe: Livac i Zapolje.

Slovo ove zakonske odredbe pretvoreno je danom njena objavljivanja u život. Upravo rekordnim vremenom započeti su ovi golemi javni radovi koji će Hrvatskoj državi po svom svršetku donieti neprocjenjive koristi, a ujedno podignuti gospodarsku jakost nekada veoma siromašnih krajeva.

Već prvih dana izvršena su kolčenja, po izradjenim nacrtima, zabijeni su krampovi, zarezane su lopate u zemlju. Time je u tek vrieme velik broj radnika došao do zarade. Ovi se radovi vrše zaista ustaškom odlučnošću. Nema zapinjanja. Sva potrebna sredstva za te radove su osigurana.

U najvećem su pogonu radovi na isušenju Crnac polja nedaleko Nove Gradiške

Za isušenje Crnac polja, koje obuhvaća preko 25.000 jutara zemlje, odobrena je prva svota od 10 milijuna Kuna i to za izgradnju nasipa na potezu Orubica—Davor i za dovršenje nasipa od Mačkovca do Doline. Radovi na isušenju ovog velikog poplavnog područja već su započeti i u vremenu od 3, najduže 4 godine bit će završeni.

Imali smo prilike obići i pregledati velike radove oko podizanja nasipa, koji se obavljaju u dužini od 31 km srećne dužine, dok je zračna širina 9 km.

Ostavljamo Novu Gradišku. Naš zamovoz juri širokom dolinom prema **Relejarima.** Oko nas sve sami kukuruz i to najbolje kvalitete. Zitelji seta Relejari su sami Hrvati. Podite za liepi Hrvatski dom, koji je već pod krovom. Ne ide tako brzo s gradnjom. Skromnim sredstvima seljaci nastoje dovršiti dom još ove godine. Prelazimo dobrom cestom. Popravljena je prije kratkog vremena. Nedavno za bivše Jugoslavije ovdje su ceste bile prave jame i humski putevi. Nasipni je materijal na cesti, imade za dosta. Pred nama se pokazuje malo, ali posvetno selo **Zapolje.** Tu je i crkva Sv. Ivana Zapoljskog. Na cesti susrećemo radnike, blago je već na poljima.

Ovdje skrećemo prema Savi. Ostavljamo željezničku postaju Zapolje, koja je prva postaja od Nove Gradiške. Stalno se vozimo kroz aleje kukuruza. Razvrstali za javni red i sigurnost g. Šilić pokazuje nam most oko kojeg poplavi Sava čitavo područje. Cesta, kojom se vozimo, ove je više. Na mjestima dostiže visinu preko 3 metra. Polja su neobradjena. Zaustavljamo se kod **Pavinke,** na putu Adžamovci—Davor, gdje se izgrađuje propust za vodu kad Sava plavi. Radom je početo upravo danas, a bit će gotov kroz 3 nedjelje.

Razgovaramo s radnicima i zanimamo se za njihove plaće.

— **Bolje su bolje,** odgovaraju radnici — **nego li u bivšoj Jugoslaviji.**

Nastavljamo naš put. Cijelo područje oko nas same su bare, u kojima se leglu komarci i drugi uzročnici bolesti. Kad se sve ovo uredi, nestat će i ovih bara, a zemlja koja je odlične kvalitete, bit će obradjena. Potjednici ovih livada su seljaci iz sela **Orubičani.**

Mi se eve više približujemo Savi. Daleko pred nama a lijevo strane je **Motička gora.** Nekoliko zavoja i već smo na nasipu, kojim se vozimo uz Savu. Sada je Sava niskog vodostaja. Ovdje se zaustavljamo. Razgovaramo sa seljacima.

— **Prošle godine nismo imali ni sjena. Svakako smo se mučili. Nekako smo preveli zimu . . . Neki se bavi ribolovom, neki ovo ili ono i tako se mučimo . . .**

— **Kad vidimo da se evako radi, što se dosada samo pripovijedalo vidimo, da će biti ave dobro.**

— **Svake godine pokušavamo sijati . . . ali je to opasno i uvijek uzaludno . . . Bojimo se vječito poplave. Inače nam je zemlja dobra i lako se obradjuje.**

— **Vidimo da se Poglavnik brine za nas. Sada je očišćeno u tri mjeseca više nego li prije u tri godine.**

— **Zadovoljni smo . . .**

Ove i ovakove odgovore čujemo od seljaka, radnika, koje susrećemo i s kojima razgovaramo o njihovim prilikama i potrebama.

Na nasipima, kojima prolazimo, sada je počeo živjti rad jer se radi na čitavom području. Do sada je za gradnju nasipa osigurana svota od 10 milijuna kuna.

Na nasipima rade i muškarci i žene. Danas je na ovim radovima upošleno preko 300 radnika. Ovi prvi nasipi prolaze **Urijama** i zavijaju prema **Davoru.** Gotovog nasipa ima od **Velike Grede** do ispod **Davora** — izgrađenog u duljini od 25 km. Svi ovi radovi bit će gotovi još ove godine i to ako vrieme dozvoli.

Kod nasipa u **Orubiču** našli smo Vjekoslava **Makovca** studenta, koji radi na ekzproprijaciji. On nam pokazuje nasip i vodi nas čitavim područjem njegove dionice i tumači pojedine radove, odkopa i t. d. Iz razgovora doznajemo da će ovim nasipom voditi ljepa cesta, koja će spajati **Staru Gradišku** sve do **Lužana,** u duljini od 40 km. Bit će postavljene i autobusne linije.

Prosječno jedan radnik izveze 7 kubika zemlje, dok se taj posao kolima izvezene je to bilo prošle godine. Danas minimalna nadnica iznosi oko 12 Kuna za tačke, dok se »foringašima« računa nadnica po dulžini vožnje.

I ŽENE RADE NA IZGRADJIVANJU JEDNOG NASIPA KOD DAVORA, KOJEG JE SAVA UNIŠTILA

RADOVI NA IZGRADNJI NASIPA PRI ISUŠIVANJU CRNAC POLJA KOD ORUBICA, DAVORA I JASENOVCA

matske pumpe sisaljke, koje će crpiti vodu iz potoka i kanala i prebacivati ju u Savu.

Ovim nasipom bit će zaštićena sela **Mačkovac, Dolina, Vrblje, Orubica i Davor.** Student **Makovac** pokazuje nam velike rupe, koje se sada upravo izgrađuju. Ove će biti upotrebljene za eventualno velike katastrofalne poplave, a služit će za propust vode u polja.

Radnici su mnogo bolje plaćeni nego ti mnogo brže i to oko 10. Kod ovih radnja na nasipu vlasti su išle zemljoposjednicima na ruku te su kod nekih radova, gdje je predviđen proaz nasipa, morale biti uklonjene kuće, koje je država kupila. Isplata kuća je obavljena odmah.

Sve se radi ručnom snagom ili kolima. Kako je velikim djelom nasip gotov to su neki seljaci već ove godine počinjali sijanjem žita. Zemlja je vrlo dobra, pa uskoro ne će trebati čamaca kad bude berba kukuruza.

— **Spremam!** — pozdravlja nas uzdignute ruke radnik Ivan **Grutlić** i pripovieda kako su njegovi stari jedva čekali početak radova na nasipima.

— **Eve, vidite** — nastavlja Grutlić, **I naše žene rade. One nam pomažu i kepaju jarke samo da što više i brže obavimo posla. Nema više plandovanja. To je naša država. Tu se ne obećava, kako je Beograd radio . . .**

Pregledali smo radove u gornjem dijelu, pa se zgušćamo dalje, da pogledamo one oko Davora gdje je upošlen velik broj radne snage.

Naš samovoz juri nasipom. Putem nailazimo na radnike, koji mjestimično obavljaju svoj posao na nasipu, a malo podalje jedna veća grupa žena obavlja popravak jednog profila, kojeg je odnijela poplava. Vozimo se putem, koji je dosta tešak i mi jedva prolazimo. Približujemo se Davoru selu, koje je kuća ustaške Slavonije.

Poslietili smo nadzornog inžinira Filipa **Anđelića,** koji vodi nadzor i upravlja radovima oko podizanja nasipa ave od **Lužana** do **Mačkovaca.** Na tom dielu upošleno je oko 600 radnika i 40 žena.

Ing. Anđelić pokazuje nam nacrt nasipa, koji vode od **Lužana, Prčarca,** pa nizinom Crnac polja kroz šumu **Radinje,** dalje zahvaća Davor prolazi kraj Oribice, do **Krsta,** da bude završen kod **Bodovaljaca.**

Drugi nasip ide od Save kraj Krsta do Badovaljaca. To je lievi obrambeni nasip, koji vodi ave do rieke **Rešetarice**

Konačno treći nasip ide desnom obalom Save nizvodno. Uzvodno zatvara selo **Dolinc i Mačkovac,** ide do rieke **Tanave** i završava se na visokom terenu kod **Visoke Grede.**

Prema tome ciela dužina nasipa je 53,5 km. Od toga gotov je nasip od Velike Grede do sela Dolina. Bit će gotovo ave osim 18—20 km, koji će se posao obaviti idućе sezone. Tada će biti izgrađeni i obuhvatni kanali i to donji obuhvatni kanal za rieku Orljavu, dok će vode odozgo i gornji odvodni kanal ići u Rešetaricu kod sela Crnagovci u blizini Rešetarnice.

Za izvršenje čitavih nasipa bit će utrošeno s pumpnom postajom 30 milijuna Kuna. Jedna pumpna postaja bit će po-

KOPANJE ZEMLJIŠTA ZA PROPUSTNI KANAL U ORUBICI NA PUTU ADŽINOVCI—DAVOR

POJEDINOSTI RADOVA NA PODIZANJU NASIPA ZA OSIGURANJE OD POPLAVA NA PROSTORU OD LUŽANA NIZINOM CRNAC POLJA DO DAVORA, KOJI SVRŠAVA KOD BODOVALJACA, A DUG JE 53 KM.

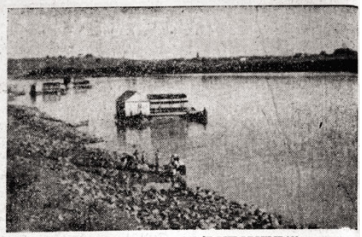

DANAŠNJI TOK SAVE KOJI ĆE BITI REGULIRAN

U slučaju velike vode, moći će se ova voda odvoditi, ona će otjecati Savom kanalom Struga i ne će moći doći do poplava. Na izušenju rade Židovi i ne oni, koji su određeni na prisilni rad.

Ova je zemlja odlična, te će njenim privadjanjem redovitoj sjetvi i žetvi, na rod ovog kraja doći u red prvih. Ello rodnih krajeva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Svi potoci, koji delaze s obronaka Psunja i Moslavačke gore, bit će uvedeni u tok ovog kanala, a ne će utjecati u Savu kao dosada, kad su se u većim slučajeva prelili preko polja prije nego li su došli do Save.

Stočarstvu je u ovom kraju dobro razvijeno, osobito svinjogojstvo. Osim toga ima liepi broj ciglana, pilana i ljočara koji zapošljuju znatan broj radnika.

Veliki župan **Branimir Šimunić** zadaje se na gradnji, na nekoliko mjesta zaustavljno se i razgovorao s narodom Seljaci, koje susrećemo iznose u razgovoru s nama bistro i uvjerljivo svoje duboko uvjerenje, da je nastupilo novo vrieme, kada će i hrvatski seljak i radnik moći raditi i biti zato poštenio nagrađen. Oni nam govore o tegobama, koje su mnogi u bivšoj Jugoslaviji podnašli i koje su ih dovele upravo na prosjački štap.

U **Gojlu,** udaljenoj 14 km. od Novske prostire se bogato nalazište nafte. Tu se sada nalazi u pogonu oko 90 bušilica koje daju toliko nafte, da se ona ne može dalje odvoditi, dok ne budu gotovi rezervoari, koji će biti sposobni primiti tolike gotove količine nafte. Sada će tvari dnevno dva vagona, koji se odprem mju u Cajzag i tamo dalje prerađuju. Kada budu riešena neka pitanja o izkorišćivanju ovog bogatog nalazišta nafte, doći će ono do svog potpunog izražaja i našem narodnom gospodarstvu.

Naš put po samom terenu, gdje se p zamašnoj zamisli Poglavnikove gospo darske i privredne politike izvršuju po nom parom ovi veliki radovi, koji će do nieti hrvatskom narodu neprocjenjive koristi, dao nam je najbolji, najrječitij dokaz, da se Nezavisna Država Hrvatska na svim područjima izgradnje s jednim velikim ciljem: sretnija budućnost blagostanje cjelokupnog hrvatskog na roda.

Sl. 3. *„25.000 jutara najbolje zemlje bit će po zamisli hrvatske ustaške vlade privedeno kulturi. Zamašni radovi na isušenju: Crnac, Jelas, Lonjskog i Mokrog Polja. – Tamo, gdje je narod do sada čamcima brao kukuruz, rodit će najbolja pšenica u Hrvatskoj Državi.“* (*Hrvatski narod*, god. III., br. 198., Zagreb, 31. VIII. 1941., str. 6)

U franjevačkom samostanu u Čuntiću

GDJE SU SE IZRADJIVALI PLANOVI O HRVATSKOM USTAŠKOM OSLOBODILAČKOM USTANKU

OD NAŠEG POSEBNO IZASLANOG IZVJESTITELJA

Petrinja, kolovoz 1941.

Drugi dan krenuli smo samovozom, u pratnji ustaškog poručnika Grgeca, iz Petrinje prema Čuntić gradu. Nismo mogli propustiti priliku, a da ne posjetimo Čuntić grad i tamošnji samostan, jer su toliko znameniti, ne samo u davnoj prošlosti, nego isto toliko i u vrlo svježih godina.

Dolazimo najprije do sela HRASTOVCA, koje je malo poznato, ali koje je dalo mnogo ličnosti. Selo se nalazi na obronku Klinac gore. Tu je postojala franjevačka crkva i samostan, koji je izgorio 1913. Spašena je samo slika sv. Duha. Po tome i nosi ime vrelo, koje se nalazi u samom mjestu. Vrelo je ograđeno (1905.) kamenom i željeznom ogradom. U mjestu postoji i Zadružna čitaonica, lijepi župni dvor, u kojem je službovao poznati ustaški svećenik Cecelja.

*

Poslije kraćeg zadržavanja, napustili smo ovo maleno mjesto, koje je obrubljeno bogatim i dobrim vinogradima, a koje posjećuje mnogo turista. Prolazimo dalje prekrasnim predjelom Klinac Gore, da zatim presiečemo prugu, koja vodi iz Petrinje u Karlovac. Kraj je šumovit. U selu Tješnjak nalazi se rudnik azbestne rudače i mi ga brzo ostavljamo. Pokraj nas, u brzoj vožnji, ostavljamo desno i lievo, šljivike, drvorede jabuka, a uzkoro dolazimo do mjesta, gdje se odvaja put za Bos. Novi. U neposrednoj blizini vidimo i Šumaricu, gdje izvire Petrinjčica.

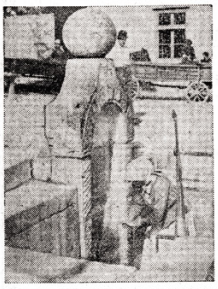

VRELO BARTOLOVAC U HRASTOVICI ODMARALIŠTE SVAKOG PUTNIKA

Dolazimo u KRALJEVČANE. To je najveće zavjetovalište ovog kraja, daleko poznato po nekada velikom samostanu u Čuntiću. Vijugava cesta vodi nas pokraj sela Kraljevčani. Već izdaleka, sa ceste, pokazuje nam se u daljini stara građevina nekadašnje znamenite kule Čuntić-grada. Ono što je ostalo od tog grada, vrlo je malo, tek se po zidovima može prosuditi, da je to bila velika građevina. Mjesto, na kojem stoji, predstavlja u strateškom pogledu najbolje mjesto u cielom kraju, jer se pogled pruža uokolo, do dalekih planina, koje tek naziremo.

S lieve strane, na susjednom brežuljku, smještila se zavjetna crkva sv. Antuna u Čuntiću, pokraj koje se nalazi i samostan. Stara spomenica još je i danas sačuvana; pisana na latinskom jeziku. Iz nje saznajemo, da je 1699. OTAC FRANJO iz Travnika, pristupio izgradnji samostana, a crkvu počeo graditi 1702. Kao utemeljitelj je

GORE: Ruševine nekoc poznatog Cuntic-grada.
LIEVO: Samostan u Čuntiću, gdje su se sastajali ustaški prvaci, koji su živjeli u domovini i tu izgradjivali plan za prevrat.
DESNO: Naš suradnik u razgovoru s časnim ocima franjevcima u Čuntičkom samostanu.

zabilježen otac Bernardin RADOSEVIĆ. Samostan je raspušten za Josipa II. i sve do 1936. upravljaju njime zavjetovani svećenici zagrebačke Nadbiskupije, a tada ga ponovno preuzimaju Franjevci. Pod župu spada oko 5000 duša i to je u dekanatu glinskom prva župa. Danas upravlja župom časni otac Častimir HERMAN. K župi pripada oko 25 jutara zemlje i šume.

Franjevci, koji su opet preuzeli samostan i crkvu, mnogo su djelovali u ovom kraju, osobito u duhu Ustaškog pokreta, a imali su mnogo uljeza i na pravoslavni žinalj. Crkva se danas nalazi u vrlo lošem stanju, ali državna vlast dat će sva sredstva, da se potpuno obnovi, jer to ne traže samo kulturne i vjerske potrebe ovog kraja, već su to Franjevci i te kako zaslužili, napose, jer su upravo oni, a osobito njihov sadašnji gvardijan, prečasni o. Herman i brat o. Benko, pripadali hrvatskom Ustaškom pokretu, kao najaktivniji i porljivi članovi. Oni su ne samo širili Ustašku ideju izvan crkve, po ovdašnjim selima, nego su omogućili hrvatskim ustaškim borcima, da se u Čuntićkom samostanu, u mnjeće doba borbe, mogu tajno sastajati, pod vodstvom današnjeg Vojskovođe Slavka KVATERNIKA, ministra dra Mirka PUKA i drugih.

To je također bio razlog, da nismo mogli propustiti priliku, da vidimo mjesto i prostorije, gdje su se sastajali prvaci ustaškog pokreta u domovini, gdje je izgrađivan veleban plan borbe, koja je morala donieti oslobođenje hrvatskom narodu. Na žalost, prečasnog gvardijana oca Hermana nismo našli kod kuće, on je bio na putu, ali su nam zato ostala braća, vrlo susretljivo dala sve podatke i pokazali nam sve, što smo željeli. Sastanci su se održavali noću i na njemu su, osim gore spomenutih, sudjelovali i drugi ustaški izaslanici iz Zagreba, a i iz emigracije. Zadnji sastanak je održan pred Božić 1940. Na njemu su donešeni konačni zaključci, koji su se odnosili na ustanak, o kojemu su ustaški prvaci imali već gotove planove, obzirom na primljene obavijesti od Poglavnika iz inozemstva i od veza s našim prijateljskim državama.

*

Braća Franjevci pokazali su nam poviesne znamenitosti nekadašnjeg samostana i crkve. U samostanu bila je i škola, koja je po protuhrvatskim režimima ukinuta.

Do same crkve izgrađena je cesta tako, da je omogućen pristup s obje strane, što će, obzirom na uređenje crkve i samostana, te prekrasnu okolicu, u kojoj bi trebalo izgraditi jedan lijepi planinarski dom, omogućiti pristup turistima i ljeti i zimi. Ovaj kraj je zaista prekrasan i teško je naći kraj, koji ima sve preduvjete, da se u kulturnom, gospodarskom i svakom drugom pogledu, razvije na korist ovdašnjeg življa.

*

Po tom smo posjetili logor pravoslavaca i njihovih žena, koji je smješten u bivšoj tvornici šiparca. Oni su nam svi, bez razlike, pričali, kako žele što prije kući i da osuđuju sve ono, što rade njihova braća po vjeri u Bosni i drugim krajevima, u društvu s komunistima, jer sada jasno vide, da se ti njihovi ljudi nalaze u velikoj zabludi.

*

Po dolasku u Petrinju pošli smo opet do Velikog župana dra Jereca, da se s njime opratimo na odlasku i da mu se zahvalimo na širokogrudnoj susretljivosti i razumievanju za naš rad i poziv.

»Ne zaboravite Hrvatski Crveni Križ u svakom žalosnom neraspoloženju, jer ono Vašim darom može razveseliti nevoljnike«.

Sl. 4. *„U franjevačkom samostanu u Čuntiću gdje su se izrađivali planovi o hrvatskom ustaškom oslobodilačkom ustanku“* (*Hrvatski narod,* god. III., br. 193., Zagreb, 26. VIII. 1941., str. 6)

HRVATSKI USTAŠKI POKRET

USTAŠKI POKRET U BANIJI

prije narodnog ustanka i danas

IZJAVA VELIKOG ŽUPANA Dra JERECA »HRVATSKOM NARODU«

PETRINJA, 23. kolovoza. Na svom kružnom putu kroz ustašku Hrvatsku suradnik »Hrvatskog Naroda« najprije je posjetio Veliku Župu Gora. Uz ostalo zamolio je **Velikog Župana, poznatog ustaškog borca dra Mirka Jereca, da nam kao najpozvaniji prikaže rad ustaškog pokreta u tom kraju.** Veliki župan dr Jerec — koji je suradjivao u »Hrvatskom Narodu«, dok je u potlačenoj domovini izlazio još kao tjednik — najpripravnije se odazvao našoj molbi, pa nam kazao:

— Što se tiče ustaškog pokreta, taj redovito djeluje u svim [illegible] na organiziranju ustaškog pokreta prije prevrata?

— Ja sam početkom veljače odputovao iz Gline i obišao gotovo sve hrvatske krajeve, sve organizacije, gdje su postojale, donio im viesti i upute glede organiziranja samog udara. Prošao sam čitavu Liku, Dalmaciju, Bosnu, Hercegovinu, Slavoniju, Podravinu, Posavinu, Hrvatsko Zagorje i Medjumurje. Na tom putu nisu stvoreni samo planovi, već je stvorena veza izmedju pojedinih organizacija, koje tu povezanost dosada nisu imale, jer se moralo najopreznije

USTAŠA Dr MIRKO JEREC, VELIKI ŽUPAN VELIKE ŽUPE GORA

revima, na čelu sa stožerom u Petrinji. Dosada je imao velike uspjehe, napose u seljačtvu, koje je gotovo sve prigrlilo ustaški pokret i to iskreno, što najbolje dokazuju činjenice, da iz pojedinih sela je na stotine ljudi, i to najboljih gospodara, upisano kao članovi pokreta i zapriseglnuti kao ustaše. Djelovanje unutar pokreta razvija se u smislu uputa Glavnog Ustaškog Stana. Zadnjih dana započela je djelovanje i Ženska grana ustaškog pokreta. Sada se osniva u Petrinji ustaška satnija. To će biti čitav bataljun. Odaziv je ogroman i dosada se prijavilo oko 400 ljudi, što je najboljim znakom, da je ustaški pokret jak i da je zahvatio dubok korien u narodu.

Moram napomenuti važnu i veliku ulogu, koju je odigrala Glina, koja je bila u domovini žarištem ustaške misli, gdje je ustaški pokret preko dra Puka, prvi počeo raditi i gdje je odgojena jedna cijela škola ustaške inteligencije i ustaških boraca, od kojih su mnogi odigrali važne uloge u samoj borbi, a danas zauzimaju i važne državne položaje.

Od suradnika dra Puka mora se spomenuti dr Šime Cvitanović, dr Devčić, dr Simunić, Frane Cvitovac, Josip Hanih, Galinović, Vidaković, sadašnji načelnik Gline ugledni građanin, te njegov sin Nikola i Stipe i drugi. Sela, koja su Glinu podupirala u borbi, jesu: Bukopa, Čečica, Jukinac, Prekopa, Joševica, Kihalec, Vidušević, i drugi.

Osim Gline žarište ustaške misli nalazilo se u Sisku.

— Zanimali bi nas vaši utisci, g. Veliki župane, o vašem radu

kriti sve, što se radilo pod zemljom u najvećoj tajnosti.

Ustanovio sam na tom putu, da je ustaški pokret jači, nego je to itko mogao predpostavljati. U našim organizacijama, u pojedinim mjestima bilo je zapriseglnutih članova od stotine pa preko tisuće. Vlasti o tome nisu ništa znale. Oni su hvatali samo one, čiji je rad to hvatanje omogućio, one koji su radili i raspačavali letke, list, ali pravu organizaciju, jezgru, tajnu ustaške organizacije s takozvanim rojevima, u kojima su rukovodili ustaški stanovi u kotarskim mjestima, a po selima rojevi, za njih nisu ni znali. Kad sam sve obišao, stvoren je plan, što će pojedini krajevi činiti. Prema uputama, koje sam dobio nakon toga, bilo je sve najbolje utvrđeno. Svaki pojedini kotar mogao se sam po sebi kretati a da ne dobije od nikuda nikakve upute. To je bila moja misija.

Svaku riec popratio je veliki župan pokretima ruku. U njegovim očima jasno se vidjela i osjećala velika radost i zadovoljstvo, što danas u slobodnoj Državi Hrvatskoj, može da javnost preko novina govori o onome, zašto se svim srdcem i dušom i neustrašivo godinama, izložen uvijek opasnostima, borio.

Koliko li ponosa i radosti sadrži svaka njegova riec, kada samo spomene ime Poglavnika, kad priča o njemu, o njegovoj borbi, o njegovom radu. Ono uvjerenje koje dobiva čovjek razgovarajući s Poglavnikovim suradnicima najbolje označuje onu nepokolebivu ljubav, odanost i vjeru, koju su u njega imali, s kojima su se borili i pobiedili.

Sl. 5. *„Ustaški pokret u Baniji prije narodnog ustanka i danas. Izjava Velikog Župana Dra Jereca* Hrvatskom narodu“ (*Hrvatski narod,* god. III., br. 191., Zagreb, 24. VIII. 1941., str. 5)

BROJ 190. — 23. VIII. 1941.

USTAŠKA PETRINJA I GLINA

PRIPRAVNO SU DOČEKALE ČAS NARODNOG USTANKA

PETRINJA, 22. kolovoza. Sjeme ustaške oslobodilačke misli, koju je Poglavnik preko svojih najbližih suradnika i boraca posijao diljem cijele Hrvatske, a osobito u ovom kraju, donielo je najplemenitiji, najuzvišeniji, najvredniji plod hrvatskom narodu — donielo je Nezavisnu Državu Hrvatsku. **Petrinja, kao i ostali gradovi, mjesta i sela Velike župe Gora dali su najviše što su mogli dati u toj borbi.**

Sastanci s kojih se u narod širila i prenosila ustaška misao održavani su po selima, **osobito u starom samostanu u Čuntiću, u čijoj su crkvi polagane i ustaške prisege i gdje je bilo sabiralište i sjedište rada ustaškog pokreta.** Nosioci ustaške misli radili su neumorno, obilazeći sva ta mjesta. U tom radu osobito se istakla Glina, koju posebno izaslani kotarski predstojnici nisu mogli utišati. U tim prilikama stradalo je mnogo naših ljudi.

Današnji ministar dr. Mirko Puk predveden je na sud, optužen po Zakonu o zaštiti službe, **dr. Mirko Jerec izgubio je službu. Uništavane su mnoge obitelji, a mnoga zlodjela u ovim krajevima učinio je zloglasni oružnički satnik Milan Vujičić.**

Uz gradove, u borbi protiv terora, koji je bio upravljen iz Beograda, osobito su se istakla sela: **Viduševac, Stankovac, Jukinac, Hrastovica, Gora, Lekenik, Dužica** i drugi. Ta ista mjesta stradala su za vrieme pašovanja Svetozara Pribićevića ali su izdržali kao i za vrieme diktature Aleksandra Karadjordjevića.

O radu ustaških prvaka u domovini i inozemstvu narod je bio upoznat putem letaka, brošura i ustmenih viesti **emigranata ovog kraja: Josipa Mrmića, Matije Mainara i drugih. Cielu ustašku borbu vodio je Vojskovodja Slavko Kvaternik, dr. Puk i dr. Jerec, organizirajući narod za svaki odpor i spremajući ga za odlučni čas, koji je imao doći.**

Stara Hrvatska Krajina pokazala se 10. travnja i narednih dana na dostojnoj visini. Jednako mladići kao i starci, osobito omladina, izvršili su svoju ustašku dužnost, razoružavajući ostatke i jedinice srbske vojske.

Petrinja je i tom zgodom prednjačila svim ostalim mjestima, koja nisu htjela u toj borbi biti zadnja, a čiji su gradjani s razmjerno malenim snagama razoružali stožer IV. armijske oblasti. Zarobljeno je oko 15 generala, veliki broj drugih častnika, veliki ratni plien., brojni samovozi, strielivo, hrana i dr. Ovaj kraj bio je odredjen kao druga linija odpora. Radi toga gradjeni su u Petrinji, okolnim mjestima te i selima, u vrtovima, vinogradima, neki »bunkeri«, koji danas još uvijek svjedoče o ludosti onih, koji su ih gradili.

Ustaški borci, osobito omladina, u svim mjestima župe Gora bili su spremni i u pravi čas razoružali su srbske čete. U samoj Petrinji bile su preko ulica postavljene barikade od kola i automobila tako, da se u ulicama razvila borba još prije dolaska njemačke vojske. U isto vrieme, dok se razoružavala vojska, organizirano je preuzimanje vlasti po ustaškim povjerenicima, nakon čega je u gradu kao i okolici započeo opet normalan život. **Organiziran je ustaški stan u koji su ušli Oton Slavik, Bonifacije Srnak, Juraj Cetolo, dr. Tusun, Ivan Turki, Marijan Korečić i drugi uz pomoć vojske, koju su organizirali tadašnji potpukovnik Perc i bojnik Stunić.** (rb)

Sl. 6. *„Ustaška Petrinja i Glina pripravno su dočekale čas narodnog ustanka“* (*Hrvatski narod,* god. III., br. 190., Zagreb, 23. VIII. 1941., str. 5)

BROJ 190. — 23. VIII. 1941. »HRVATSKI

Slom komunističke akcije u Sisku i okolici

Osamljeni zločinački pokušaji komunističkih agenata brzo su prestali odlučnim nastupom naroda i hrvatskih ustaških vlasti

[Od našeg posebnog izvjestitelja, koji se nalazi na kružnom putovanju po Hrvatskoj]

Sisak, sredinom kolovoza

Sisak starodrevni hrvatski grad, danas riečna luka i važno prometno raskršće, grad veleobrta i trgovine svake vrste, skoro na rubu Velike Župe Gora, vezan svim dielovima željezničkog, a dobrim dielom i riečnog prometa, nekadašnji neslomivi bedem protiv turske najezde, grad koji je uviek, i u najdavnijoj poviesti hrvatskog naroda sam, a i u uzkoj vezi sa susjednim gradovima izvršavao i najteže zadatke, koje mu je postavljala povjest.

Zadnjih dvadeset godina Sisak je u najodlučnijim časovima bio na svom mjestu unatoč često puta neizbježivim potečkoćama, uklještenjem kojekakvim stranim interesima, ne samo političkim, nego i gospodarskim, što je narod ovog kraja težko osjećao. Pravi Hrvati, koji nisu nikada izdali svoj narod, podnieli su sve tegobe i visoko su držali i održali barjak hrvatske narodne svjesti.

Njegov veleobrtnički, trgovinski i prometni značaj mnogo puta navio mu je više šteta nego li koristi. U danima kad su prvaci ustaškog pokreta udarali temelje budućoj slobodnoj i nezavisnoj Hrvatskoj, Sisak, njegovo svjestno hrvatsko gradjanstvo i okolno seljačtvo nije ostalo po strani, već je svom snagom i poletom sudjelovalo u toj borbi i pripremalo se, kao i ostali krajevi hrvatske domovine, za odlučan čas.

Težki dani, koji su predhodili 10. travnju, tražili su od njih svu snagu duha i srdca i postavili Sisku važan zadatak, koji je on i izpunio.

Pogled na NOVI SISAK na desnoj obali Kupe

Sisački kotar kao i grad Sisak, obzirom na razvijen veleobrt imao je tokom zadnjih petnaest godina težke društvovne probleme baš radi radništva, koje je tu bilo mnogobrojno, a među kojima je komunistička promičba bila prilično jaka, osobito među Srbima radnicima u Tesličevoj tvornici.

KADA JE POGLAVNIK POSLIJE 10. TRAVNJA POZVAO SVE NA SURADNJU U IZGRADJIVANJU DOMOVINE, TO JE BIO NAJBOLJI ZNAK, DA SE HRVATSKA DRŽAVA NE BOJI KOMUNISTA, ALI DA ĆE IH SVE KAZNITI, AKO POKUŠAJU BILO ŠTA URADITI PROTIV INTERESA HRVATSKOG NARODA. Od 10. travnja pa do početka srpnja bili su oni podpuno mirni. Tada su počeli izgredima. Pruga izmedju Topolovca, Lekenika i Peščenice bila je u nekoliko navrata oštećena i na tim su mjestima eksplodirali pakleni strojevi, a u zadnje vrieme i u samom gradu Sisku. Tako je jedne noći eksplodirao pakleni stroj na udaljenosti od 80 m od željezničke rampe u pravcu željezničkog mosta. Pruga je bila znatno oštećena.

Radi toga osigurale su ustaške postrojbe tabora Sela i Lekenik prugu od Siska do Peščenice i do Turopolja. Isto tako bili su osigurani i betonski mostovi na cesti Zagreb—Sisak i od Siska do granice veliko-goričkog kotara. U ostalim selima sisačkog kotara držali su ustaše stalno noćne službe.

Iz razgovora s logornikom grada Siska g. FAGETOM, koji nam je dao izcrpne obavjesti o svim događajima tog vremena, saznajemo, da je to osiguravanje bilo provedeno na najbolji način, pomoću oružničkih postaja i tabora. Oružje, koje je ustašama služilo za osiguravanje preko dana, bilo je spremano na sigurnim mjestima, dok su ga ustaše na večer dobivali. Nakon izvršene službe predavali su ga opet natrag.

Kad su komunisti vidjeli da na taj način ne će doći do željenog cilja, poslužili su se drugom taktikom. Pokušali su atentate na ustaške dužnosnike. Tako je tabornik Janko BALJAN iz Lekenika, vršeći svoju dužnost, obilazio jedne noći oko 3 sata ustaške straže na mostovima bio napadnut na cesti između Lekenika i Peščenice, na mjestu gdje se s obje strane ceste nalazi šuma. On je primietio dvojica sumnjivih ljudi i pošao prema njima, da ih legitimira. U tom času bacili su oni na njega bom-

Nada Dimić, četnikinja, u času uhićenja u muškom odijelu

ba. Zahvaljujući prisebnosti duha on je uspio sići u grabu kraj ceste u času kad je eksplodirala bomba. Imao je srećom dobar zaklon u jarku i ostao neozlijeđen. Ta dvojica sumnjivaca pobjegli su tada u šumu. Četiri dana poslije toga bačena je bomba na tabornika u Topolovcu, seljaka Miška SKORNJAĆA. Naše slike, koje donosimo o tom događaju, potvrđuju te navode.

Taj atentat izvršio je komunista Ivan SELANAC iz Budaševa, općine Topolovac. On je pred kućom tabornika Škornjača, pred njegovim prozorom zapalio bombu želeći je ubaciti u sobu, u kojoj je spavao Škornjač sa svojom ženom. To mu medjutim nije uspjelo, jer su se na prozoru nalazile dosta guste rešetke, te je bomba pala s prozora natrag i na mjestu ubila Selanca.

I. Mažar, jedan od glavnih vodja četnika-komunista, uhićen u šumi Golo Brdo nedaleko Siska

Na ta djela odgovoreno je energičnim mjerama, koje su doniele pučanstvu sigurnost života i rada, a provokatorima najteću kaznu. To je bio odgovor na njihove izazove, ali se na tome nije stalo.

Prije desetak dana u šumi Golo Brdo, 6 km udaljenoj od Siska uhvaćen je Ivan MAŽAR, jedan od glavnih vodja, koji je, prema priznanju osudjenih, postavljao na pruzi pakljene strojeve. Uhićen je za vrieme spavanja. Kod njega je pronadjeno dosta streljiva, revolver i jedna bomba.

Istih dana uhićena je 17-godišnja djevojka Nada DIMIĆ, pravoslavka, brijačka naučnica u Sisku. Ona je uhićena,

Sl. 7. *„Slom komunističke akcije u Sisku i okolici. Osamljeni zločinački pokušaji komunističkih agenata brzo su prestali odlučnim nastupom naroda i hrvatskih ustaških vlasti“* (*Hrvatski narod,* god. III., br. 190., Zagreb, 23. VIII. 1941., str. 3)

STRANA 6. »HRVATSKI NAROD« 22. VIII. 1941. — BRO

KROZ USTAŠKU HRVATSKU...

Život i stvaranje u Velikoj Župi Gora

NAŠ SURADNIK NA KRUŽNOM PUTU PO HRVATSKOJ

Petrinja, sredinom kolovoza.

Pošli smo u pokrajinu. Pošli smo, da na samom terenu vidimo sve ono, što se radi, što se događa nakon uzkrsnuća Nezavisne Države Hrvatske. Pošli smo tamo, gdje hrvatski narod živi, gdje po velebnoj zamisli svog Poglavnika, najvećeg sina, kojeg je rodila Hrvatska Zemlja i koji je dugom, mukotrpnom i neustrašivom borbom ostvario ono, što je u svojim dušama i srcima želio i za čim je čudio cieli hrvatski narod, koji je uzkrisio za sve vjekove i za sva vremena krvlju stečenu slobodu i nezavisnost hrvatskog naroda ide usustret boljim danima.

GRANICA VELIKE ŽUPE »GORA« SA SVIM KOTAREVIMA.

Naš put, naš prvi korak bio je pohod Velikoj Župi Gora.

PRIVREMENA ZGRADA VELIKE ŽUPE GORA U PETRINJI

Prije negoli iznesemo sve ono što smo vidjeli i doživjeli, izniet ćemo tek nekoliko podataka o samoj Velikoj Župi Gora. Ona zaprema, kako se to iz priloženog crteža najbolje vidi, ugiavnom područje medju donjim tokovima Kupe i Une, a središte joj je grad **Petrinja**, osnovan 1.592 u vrieme težkih borba sa Turcima. U župu Gora spadaju dalje: **Sisak**, starodrevni hrvatski grad s riečnom lukom i prometnim razkršćem, grad obrta i trgovine. U neposrednoj njegovoj blizini nalazi se **Caprag** s veoma razvijenim veleobrtom, a dalje trgovište **Glina** s poznatim popravilištem za djecu, **Topusko** sa spomenikom nekada davnih gospodara Cistercita, a podno same Petrove gore, **Vrgin Most**, zatim **Hrvatska i Bosanska Kostajnica**, koje dijeli Una, koja je po zamisli velikosrpske ideje morala biti jazom hrvatstva Bosne i Hrvatske, ali koja je baš zadnjih dana bila najbolja spona hrvatskog i bosanskog, bilo katoličkog, bilo muslimanskog življa.

Na utoku Sane u Unu leži **Bosanski Novi**, gdje se dijele pruge prema Biháću i preko Prijedora u Banju Luku. Ispod Zrinjske Gore, uz Unu ponosno i gordo diže se svietli spomenik naše slavne prošlosti gradina **Zrin**, po kojoj su knezovi Bribirski Šubići prozvani Zrinjski. S druge strane Une, nizvodno leži **Dobrlin**, sjedište mnogih velikih pilana.

To bi bili tek suhoparni podaci, koji su potrebni, da znamo, prema upravnoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske, granice Velike Župe Gora.

*

A što smo vidjeli?

Toliko toga, toliko poviesnih spomenika, toliko istinitih dokaza velike snage hrvatskog naroda, prekrasnih prirodnih ljepota, toliko svjerljivih činjenica, koje svakog Hrvata moraju okupiti svom dušom i srcem, koje moraju u svakom Hrvatu stvoriti spoznaju ponosa, gordosti, sviesti, jačine i pogleda u sretnu budućnost s konačnim nastojanjem: nositi ime Hrvat, biti član zajednice hrvatskog naroda, biti u kolu naroda s daleko većim brojem članova, koji danas u gigantskoj borbi sudjeluju za ostvarenje najvećih čovječanskih vrednota.

Naš prvi posjet bio je upravljen čovjeku, koji nosi častan, odgovoran i osobito težak naslov: Veliki Župan, Velike Župe Gora, **Dru Mirku Jerecu**. Što on u svojoj djelatnosti predstavlja, najbolje se vidi iz riečí ljudi, koji spadaju u ovu veliku župu. Dovoljno je spomenuti njegovo ime, da se na licima njegovih župljana vidno primjeti izraz zadovoljstva, simpatija, poštovanja, i da se čuju riečí: »Poglavnik je udovoljio želji svju nas, kad nam je za Velikog Župana postavio dra Jereca.

*

Primio nas je otvoreno, srdačno i na našu molbu, da nam dade nekoliko riečí odgovorio je:

— Velika Župa Gora je tlo hrvatske tragične poviesti sa svim težkim i sudbonosnim posljedicama. Na ovom poviesnom tlu, kod Gvozda, u Petrovoj Gori, vodjena je bitka u kojoj je poginuo posljedni hrvatski kralj od narodne krvi, Petar Svačić i kojom je zapečaćena sudbina punog hrvatskog vrhovništva.

Na ovom tlu vodjene su kroz stoljeća krvave borbe s Turcima, a poslijedice bile su: opustjela, popaljena i poharana hrvatska ognjišta, na koja se tada doselio tudjinski, vlaški elemenat, koji nije imao nikada drugog osjećaja prema Hrvatima, do mržnje, i prešnieg posla od spletkarenja, koje je bilo uviek svadjle i svagda upereno protiv hrvatske slobode.

Na ovom tlu, u daljnjem razvoju, i kao nova posljedica stare vojničke graničarske uprave, stvoren je konačno kod pučanstva posebni mentalitet s posebnim gledanjem na svjet, društvo i moral takozvanog i poznatog kordunaštva. Na takvom tlu i uz takve nastale prilike najteža je zadaća obnovnog rada jednog Velikog Župana, pa ćete stoga lako razumjeti s kakvim se teškoćama imadem boriti, ispravljajući krive puteve poviesti.

U tom vidu promatrajte sve, što ćete na vašem putu kroz Veliku Župu Gora čuti, vidjeti, ili zapaziti, pa ćete tada dobiti najpotpuniju i najvjerniju sliku pravog stanja u nekadašnjem Kordunu, završio je svoju izjavu našem uredniku, Veliki Župan dr Mirko Jerec.

*

Boljeg savjeta, bolje upute, a time i boljeg vodiča nismo mogli poželjeti, niti imati. Ove riečí, zujale su nam cielo vrieme, kad smo kroz nekoliko dana, dijelom u društvu samog Velikog Župana, a dijelom u društvu njegovih najbližih suradnika kojima je on svestrano prednjačio, putovali područjem Velike Župe Gora.

Obišli smo sve. Vidjeli smo sve. Ništa nije bilo unapried dogovoreno. Našli smo ljude za vrieme njihova svakidašnjeg rada.

VELIKI ŽUPAN DR. M. JEREC DAJE IZJAVU SURADNIKU »HRVATSKOG NARODA« G. RUDOLFU BALAŠU

Rad, svestrani rad, red, mir i zadovoljstvo, riječi hvale, Poglavniku i njegovu radu, pratile su nas kod najsiromašnije kućice, čuli smo ih kraj udara krampa, lopate, zamaha kose, zlaganja opeka i prijatelskog razgovora.

*

Odmah prvih dana nakon što je nastupio svoje mjesto dr. **Jerec** kao veliki župan, osjetilo je pučanstvo, da je na pravo mjesto došao pravi čovjek. Na svim područjima, osobito na onim, koji su u vezi s najpretim potrebama svakidašnjeg života, osjetilo se, da je nastupilo novo vrieme, novo doba, doba stvaranja, izgradjivanja svih vrednota, koje omogućuju jednom narodu: sredjen život i potpuno blagostanje.

O svom radu u ovo kratko vrieme rekao nam je Veliki Župan dr. Jerec u nevezanom govoru, prije polaska na put u njegovu društvu.

— Počeli smo raditi koncem mjeseca svibnja i to najprije s nekoliko ljudi, činovnika, što se kasnije nadopunilo, a potpuno će biti uredjeno kad se donese zakon o kompetencijama. Za sada radimo u iznajmljenoj kući, dok se ne izgradi zgrada nove Županije, čija izgradnja ima započeti već ovoga tjedna.

Nova, zapravo prva županijska zgrada, koja se gradi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u Petrinji, bit će podignuta u središtu grada, na mjestu gdje se nalazio Hrvatski Dom. Svi pripremni radovi već su gotovi.

Prilikom našeg boravka u Petrinji izvršilo je očevid gradjevinskog redarstva uz Velikog Župana dra Jereca odjelni savjetnik Velike Župe Gora gospodin **Josip Tučan**, od ministarstva prometa i javnih radova Ing. **Steiman**, izaslanik gradjevnog odjela u Sisku predstojnik Ing. Miroslav **Oppencheim**, gradski povjerenik Milan **Kodrić**, šef gradjevinskog redarstva Juraj **Cettolo**, šef za javni red i sigurnost u Velikoj Župi Gora, **Vragović**, fizik dr Julije **Roksandić**, tehnički gradski izvjestitelj Pero Cettolo, Edo Gener gradski viećnik te Ivan Štindl i Zvonimir Bratoljić kao članovi gradjevnog odbora.

Održana je u Zagrebu jeftimba za grube gradjevinske radnje pa je prihvaćena ponuda gradjevinskog poduzeća M. Popović iz Siska. Dostalna svota je 8.300.000.— Kuna. Zgrada je projektirana oko 80 soba. Tomu je razlog što se kroz posliednih 20 godina u Petrinji ništa nije gradilo, pa će u ovu županijsku palaču biti smješteni svi državni i županijski uredi, pa i muzeji.

Da je do ove gradnje došlo velika je zasluga sadašnjeg Velikog Župana dra Mirka Jereca, ministra Ing. Bešlagića i državnog tajnika Ing. Bulića, koji se je veoma mnogo zalagao za gradnju ove reprezentativne palače, koja će biti izgradjena u takozvanom graničarskom stilu da bi odgovarala svojoj okolini.

Županijska zgrada bit će dvokatnica s izgledom na četiri ulice, a gradjevna površina tog dvorišta iznosi 1.600 čkm. U zgradi će biti smještene dvorane za primanje, veće i velika dvorana za održavanje županijskih skupština, bit će izgradjena vrlo lepa moderna terasa, a tu će se smjestiti ujedno i auto garaže, i županijska tiskara.

Planove za izgradnju županije izradio je Ing. arhitekt Egon Steinman.

Istodobno početi će se gradnjom Hrvatskog Doma, koji će biti takodjer vrlo lepa zgrada, u kojem će biti smještena sva hrvatska društva.

*

Prilike u županiji su teške u prvom redu radi toga, što ima dosta pravoslavnog življa. U početku je bio mir i red, jer je srbski elemenat bio pokoran. Čim je medjutim došlo do rata protiv Sovjetske unije, počeli su komunistički agitatori oblaziti srbska sela i bunili ih. Tako je došlo do pobuna u kotaru Bosanski Novi, zatim Petrinji, Glini i Vrgin Mostu. Te pobune loše su djelovale na gospodarsko stanje, jer je došlo do smetnji u spremanju plodina i nanesene su time dostatne štete.

Ova pobuna izazvala je i novi problem: ponovu, o kojoj vodi brigu Zavod za ponovu, koji djeluje kao posaban ured unutar Županije. Medjutim ima poteškoća u rješenju tog pitanja.

Drugi problem — nastavio nam je govoriti Veliki Župan dr. Jerec **— jest uprava, radi toga, što je tu poznati Kordun kao stari graničarski kraj, na dosta niskom stupnju kulture i civilizacije. Narod je zaostao, a s druge strane, je nemoralan i te su uviek lakše bjajali i najveći zločini. Prilike se sada već i u tom pogledu sredjuju, te ima izgleda, da će u najskorije vrieme početi miran i konstruktivan rad, kao što je to bilo prije poznate četničke akcije.**

*

Poslije podne, zahvaljujući susretljivosti Velikog Župana Dra Jereca, krenuli smo u društvu s njim te podžupanom Nikolom Bonjakom po prekrasnom vremenu iz Petrinje prema Glini, pa dalje prema Topuskom, Vrginmostu i natrag u Petrinju.

MLADI USTAŠE BORCI SA HRVATSKOM ZASTAVOM, KOJI SU USPJEŠNO SUDJELOVALI U BORBI PROTIV ČETNIKA

Prvo što nam je uzalo u da se na svim cestama se popravci zapuštenih jednom mjestu nasipava kamen, na drugom čiste kanali uz ceste. Svi su su prije bili predviđeni vak cesta nisu nikada utrošeni, već su većim dijeli šeni za putovanja kojekakvih misija, od kojih nared imao koristi. Prolazimo kamenoloma u Župić selu je zaposlen veliki broj rad

(Nastavak slijedi)

Sl. 8. „*Kroz ustašku Hrvatsku…Život i stvaranje u Velikoj Župi Gora*“ (*Hrvatski narod,* god. III., br. 189., Zagreb, 22. VIII. 1941., str. 6)

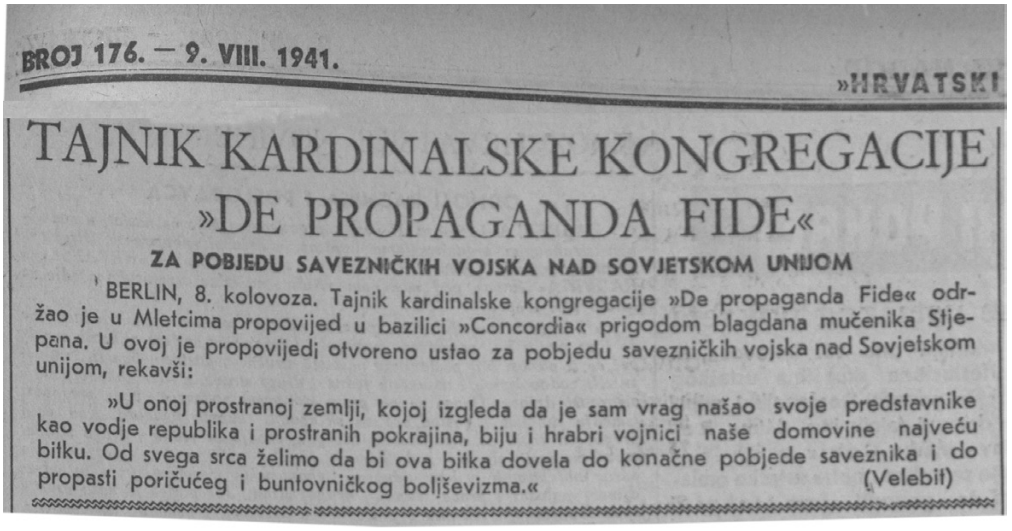

BROJ 176. — 9. VIII. 1941. »HRVATSKI

TAJNIK KARDINALSKE KONGREGACIJE »DE PROPAGANDA FIDE«

ZA POBJEDU SAVEZNIČKIH VOJSKA NAD SOVJETSKOM UNIJOM

BERLIN, 8. kolovoza. Tajnik kardinalske kongregacije »De propaganda Fide« održao je u Mletcima propovijed u bazilici »Concordia« prigodom blagdana mučenika Stjepana. U ovoj je propovijedi otvoreno ustao za pobjedu savezničkih vojska nad Sovjetskom unijom, rekavši:

»U onoj prostranoj zemlji, kojoj izgleda da je sam vrag našao svoje predstavnike kao vodje republika i prostranih pokrajina, biju i hrabri vojnici naše domovine najveću bitku. Od svega srca želimo da bi ova bitka dovela do konačne pobjede saveznika i do propasti poričućeg i buntovničkog boljševizma.« (Velebit)

Sl. 9. „*Tajnik Kardinalske kongregacije De Propaganda Fide za pobjedu savezničkih vojska nad Sovjetskom Unijom*“ (*Hrvatski narod,* god. III., br. 176., Zagreb, 9. VIII. 1941., str. 3)

BROJ 174. — 7. VIII. 1941. »HRVATSKI NAROD«

KOMUNISTIČKO-ČETNIČKI IZGREDI

Obavijest broj 1.

Oko 10. srpnja o. g. počele su neke engleske krugovalne postaje širiti glas, da će na dan 14. srpnja buknuti ustanak u svim zemljama, koje su su svojedobno bile upustile u rat protiv silama osovine, a koje su bile munjevitom brzinom pobjedjene ili pokorene. Nekoliko su dana te krugovalne postaje pozivale pučanstvo posebice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i u balkanskim zemljama, da se priredi i da dne 14. srpnja na po. tim krugovalima dani znak, podigne ustanak.

Neposredno prije 14. srpnja javljale su medjutim te krugovalne postaje, da se ustanak odgadja za dan 20. srpnja.

Vjerojatno ne znajući za tu odgodu pobunio se je u noći od 14. na 15. srpnja jedan dio zatočenika u zatočeničkom logoru u Kerestincu, i to oko 80 komunista, te je većem dijelu istih bilo uspjelo i pobjeći, nu slijedećih su dana po državnim organima i seljačtvu pohvatani i predani nadležnim sudovima dočim su neki od njih, davši oružjem otpor, prigodom hvatanja poginuli.

Izmedju 14. i 20. srpnja opaženo je na tako zvanom Kordunu, te na području Velikih Župa Sana i Vrbas, te Krbava i Psat izvjesno gibanje sumnjivih osoba po šumama.

Dne 20. srpnja začulo se je po šumama na tim područjima puškaranje, a oboružane osobe počele su u skupinama iz šuma napadati na mirna sela, zlostavljati i ubijati mirno pučanstvo, čak žene i djecu, napose muslimanske i katoličke vjeroispovjesti, te oštećivati željezničke, brzojavne i brzoglasne naprave.

Državna je vlast odredila smjesta potrebite mjere, da se taj zločinački pokušaj suzbije, te su na ugrožena područja poslane jedinice hrvatskog domobranstva i odjeli Ustaške vojnice, a mjesne su vlasti pozvane, da organiziraju u svom djelokrugu potrebnu zaštitu života i imovine pučanstva. Državna je vlast na taj način energično poduzela mjere, i uspješno, i sustavno guši taj zločinački pothvat.

Prigodom zaštitne protuakcije protiv tome pokušaju službeno je ustanovljeno slijedeće: Na gore navedenim područjima pojavili su se naoružani tako zvani četnici, koji su zaostali na tom području od časa sloma jugoslavenske vojske i koji su se do toga časa skrivali u šumama, a i u kućama jednog djela pučanstva. Oni su naoboružani oružjem bivše jugoslavenske vojske te predvodjeni nekolicinom časnika bivše jugoslavenske vojske, nekoliko svećenika i učitelja pravoslavne vjeroispovjesti i istaknutim prvacima bivše Komunističke stranke Jugoslavije. Oni su pozivali pučanstvo pravoslavne vjere, odvodili ga sobom u šume, tamo mu dijelili oružje, te ga predvodili napadima na sela i na oružničke postaje i na naprave javnoga prometa.

Svagdje gdje su tako nastupili, išli su pod crvenom zastavom, i proglašivali se »Crvenom armijom«. Raspačavali su letake komunističkoga sadržaja, pozivajući pučanstvo na ustanak i na borbu protiv silama osovine, navodeći lažno, da bi pučanstvo zaveli, da se crvena vojska Sovjetske Rusije već nalazi u Zagrebu, u Banjaluci i ostalim važnijim središtima Nezavisne Države Hrvatske.

Očito u vezi s tom neistinitom promičbom, a da bi se istu prikazalo vjerojatnom, nekoliko komunističkih grupica, koje su već pohvatane, i djelomično već osudjene i justificirane, počinile su nekoliko manjih atentata na željezničkim prugama u blizini Zagreba, te bacile nekoliko bomba u Zagrebu na jedan odjel Sveučilišne ustaške vojnice, kada je isti bio na putu, da nastupi svoju stražarsku dužnost.

Gore spomenute četnike-komuniste na spomenutim područjima vojničke i ustaške jedinice su opkolile, četnici se sakrivaju i bježe, a pučanstvo, koje su oni bili nahuckali povraća se kućama i predaje se vojničkim jedinicama i nadležnim upravnim vlastima.

Ustanovljeno je, da su židovi-komuniste u rečenim njihovim pothvatima podupirali novčano i pružanjem skrovišta.

Ovom prilikom ustanovljuje se, da su neprijateljski elementi rašrili glasove, kao da rečene komunističko-četničke bande podupiru napose naoružavanje i podstrekavanje službene vlasti i neslužbene osobe nama prijateljske i savezničke Kraljevine Italije, a to zato, da bi širenjem tih neistinitih glasina s jedne strane postreknuli židovsko-komunističke i četničke elemente na zločinačke akcije, a s druge strane da bi kod pučanstva Nezavisne Države Hrvatske izazvali negodovanje i time pomutili prijateljske i savezničke odnošaje izmedju Kraljevine Italije i Nezavisne Države Hrvatske.

Ovim se službeno ustanovljuje i izjavljuje, da su te neprijateljske glasine podpuno i zlonamjerno izmišljene i stoje podpuno u protimbi sa držanjem koli Kraljevine Italije toli njezinih organa i pučanstva prema našoj državi i hrvatskom narodu, koje je držanje savezničko i prijateljsko. Što više, hrvatska državna vlada može imati i ima svaku pomoć od Kraljevine Italije kao i od prijateljskog i savezničkog Velikog Njemačkog Reicha, u svakom slučaju, kada bi ustrebala u obrani državne nezavisnosti i novog poretka.

Upozoruje se stoga pučanstvo, da takovim i sličnim neprijateljskim lažnim glasinama ne nasjeda, a dužnost je svakoga, da širitelje takovih lažnih glasina smjesta prijavi nadležnim vlastima radi postupka protiv njima.

Dano u Zagrebu, 6. kolovoza 1941.

Iz Poglavnikova ureda
Krilni pobočnik, Glavnostožerni pukovnik
A. SABLJAK, v. r.

Sl. 10. „*Komunističko-četnički izgredi. Obavijest broj 1. (…) Dano u Zagrebu, 6. kolovoza 1941. Iz Poglavnikova ureda (…)*“ (*Hrvatski narod,* god. III., br. 174., Zagreb, 7. VIII. 1941., str. 3)

STRANA 12 »USTAŠA« GOD. XII. — BROJ 2.

IZ USTAŠKE VOJNICE

Poglavnik medju ustaškim odredima na Kordunu

Ustaška vojska — čuvar Nove Hrvatske

Na Staru godinu Poglavnik je obišao ustaške odrede i položaje na Kordunu, gdje je započelo čišćenje odmetničkih bandi i odlučna borba s onima čije će uništenje značiti učvršćenje naše snage i borbenosti. Posljednji dan godine 1941. Poglavnik je proveo medju svojim ustašama i medju oružanim snagama Nezavisne Države Hrvatske, i kao da je na taj način još jače istaknuta simbolika prošle godine 1941., godine ustaške revolucije i ustaške borbe, godine ustaških žrtava i slobode. Taj pohod medju one, koji devet mjeseci nakon revolucionarnoga pohoda osjećaju Hrvatsku, kao snagu i kao obnovu velikih povijesnih časova i kao uvjerenje, da ono, što je niklo iz krvi i što će isto tako biti branjeno i zajamčeno krvlju, ne će i ne može propasti, jer krv je ona vjekovna snaga, koja je jača od svih sudbinskih iskušenja, jača od svih nemogućnosti i zapreka, jaka kao odporna snaga čovjeka i zemlje, jaka kao Hrvatska!

Nakon devet mjeseci rada i izgradnje, Poglavnik se na svršetku jednog velikog razdoblja svraća medju svoje ustaške odrede, u redove ustaške vojnice, da zajedno s njima osjeti duljinu prevaljenog puta, kad se prije devet mjeseci vratio u domovinu okružen prvim ustaškim odredom, koji je postao ona jezgra, oko koje se okuplja sve ono što vjekovima leži u dušama hrvatskih sinova, kao vojnička snaga i ratnička slava naroda. I devet mjeseci prošlo je u radu i izgradnji revolucionarnih tekovina, kad je Hrvatska proživjela svoj snažni unutrašnji potres, i kad se jasno zacrtao naš put u novoj godini, naš put u budućnost, naš put u život!

Povučena je oštra granica izmedju dva svijeta u našoj sredini, izmedju starog i novog svijeta, izmedju onih, koji na sebi nose svu baštinu neuspjeha i grijeha, svu baštinu prokletstva i zla i znak neminovne propasti i izmedju novog naraštaja snage i revolucije, novog naraštaja, borbenosti i budućnosti. S novom godinom ta borba ulazi u konačno razdoblje, i poslije te borbe ostat će samo jedno: ostat će jaka ustaška Hrvatska, ostat će vjera u njezinu snagu i budućnost, a sve drugo mora nestati zauvijek. Borba je naš vjekovni program, krv je naša vjekovna žrtva i dok je završen prvi dio, stvaranje slobodne Hrvatske, sada dolazi drugi dio, borba za izgradnju, borba za čišćenje svega onoga što je medju nama ostalo kao ostatci tamne prošlosti. Ta borba započinje, i ona znači nastavak ustaške spremnosti i hrabrosti i očeličenje naših redova. Nijednog časa nijesmo posumnjali u našu snagu, nijednog časa nijesmo posumnjali u našu budućnost, svijesni, da je borba naš životni put, i da je krv žrtva iskupljenja i očišćenja.

Ustaška krv prolijevala se u danima tiranije, ustaška krv prolijevala se i u danima prevrata, kad je ta tiranija slomljena krvlju mučenika i boraca, ista se krv prolijeva i danas u bregovima Bosne i Korduna, ali možda nikada u povijesti nijesmo bili spremniji da ju prolijevamo, možda nikada nijesmo osjetili njezinu snagu i značenje, jer krv nas je oslobodila, krv nas je spasila i krv će nas očuvati. Borbena ustaška krv.

Progonili su nas — nijesmo se bojali krvi!

Borili smo se — krvarili smo!

I u toj krvi smo ojačali, i toj smo krvi vjerovali, u nju vjerujemo i znademo, da ustaška krv znači brisanje svega onoga što nije hrvatsko, i sve ono što nije s nama i što je protiv nas, mora nestati zauvijek.

Ta ustaška krv slomila je jednu balkansku državu i ta ista krv slomit će ostatke te balkanske države u bosanskim planinama, slomit će ih na putu do izgradnje slobodne velike i ustaške Hrvatske. Nikada nijesmo bili svijesniji nego sada, kad smo proživjeli devet mjeseci u slobodnoj Hrvatskoj, nikada nijesmo više vjerovali u vlastitu snagu, kad vidimo i osjećamo, da je naša oružana snaga veća iz dana u dan, i da ustaška vojnica iz jezgre pionira postaje falanga snage i borbenosti, falanga hrvatstva i budućnosti.

»Ustaška se vojska diže
Osvetnika silan broj . . .«

Diže se vojska ustaša, vojska osvetnika, vojska jednog naroda, koji je uvjeren, da završava zadnje poglavlje svoje povijesne Golgote, i da osigurava budućnost vječne, velike i ustaške Hrvatske.

Krvi se nijesmo bojali. Krv je bila naš put do oslobodjenja, krv je naš put do našeg političkog smirenja. To vjerujemo, to znademo i očekujemo mirnu budućnost.

I sam Poglavnik došao je medju svoje ustaške odrede, došao je medju svoju oružanu snagu, da zajedno s njima osjeti veličinu i sigurnost Hrvatske, koja leži u njezinoj oružanoj snazi i spremnosti ustaških odreda.

Poglavnik na položajima na Kordunu

Sl. 11. „*Poglavnik među ustaškim odredima na Kordunu*“ (*Ustaša,* god. XII., br. 2., Zagreb, 11. I. 1942., str. 12)

4.
„...PROSTORNE I VREMENSKE LOGIKE...“, PET GODINA KASNIJE

Drago Roksandić

UDK: 341.34-058.65(497.5 Glina, Vrginmost)“1941/42“
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Ovaj članak napisan je pet godina nakon što je završen i objavljen prethodni autorov prilog u ovom izdanju („Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): prostorne i vremenske logike nasilja“). U međuvremenu, obavivši brojna nova istraživanja, prije svega u arhivima, neposredno prije zaključenja rukopisa ovog zbornika, autor je napisao i ovaj prilog. Napominjemo da je napisan nakon što su prethodno zaključeni svi drugi zbornički prilozi. On ipak niukoliko nije polemičke naravi u odnosu na bilo koji drugi. Zadaća mu je dvojaka: prvo, pridonijeti cjelovitijem kritičkom razumijevanju i objašnjenju središnjeg, naslovnog problema ovog zbornika u mikrokontekstima i makrokontekstima 1941., rekonstruiranoga u sinkronijsko-dijakronijskoj dinamici, i, drugo, ukazati na vlastito razumijevanje problema koji iziskuju daljnja istraživanja.

***Summary*:** This article was written five years after the author's previous contribution in this edition was completed and published (“The Independent State of Croatia in the districts of Glina and Vrginmost (April 1941 – January 1942): spatial and temporal logics of violence”). In the meantime, having completed numerous new research, first of all in the archives, just before the conclusion of the manuscript of this anthology, the author also wrote this contribution. We note that it was written after all the other anthology contributions had previously been concluded. However, it is not polemical in nature compared to any other. His task is twofold: first, to contribute to a more comprehensive critical understanding and explanation of the central, title problem of this collection in the micro- and macro-contexts of 1941, reconstructed in synchronic-diachronic dynamics, and, secondly, to indicate his own understanding of the problem that requires further research.

Ključne riječi ▶ Nezavisna Država Hrvatska, kotar Glina, kotar Vrginmost, travanj 1941. – siječanj 1942., okupacija, kolaboracija, nasilje
Key words ▶ Indepenedant State of Croatia, county Glina, county Vrginmost, April 1941 – January 1942, occupation, collaboration, violence
https://doi.org/10.17234/9789533792972.19

Pažljiviji čitatelj cijeloga ovog izdanja uočit će razliku između teme znanstvenog kolokvija, održanoga na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 28. i 29. lipnja 2012., „Što se uistinu dogodilo u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi između 29/30. srpnja – 4/5. kolovoza 1941.: svjedočanstva i kultura sjećanja“ i naslova ovog izdanja, *Glina 1941. Tragedije i traume u pamćenju i zaboravu*, koji je nakon desetljetnoga radnog napora proistekao iz problematika inicijalnog skupa. Usporedbom popisa suradnika kolokvija i naslova tema te suradnika izdanja i naslova njihovih tema prepoznatljivi su autorski i problemski kontinuiteti i diskontinuiteti. Međutim, najuočljiviji su već na prvi pogled sadržaji izdanja o kojima je na kolokviju 2012. bilo manje riječi, a to su, prije svega:

prvo, sjećanja suvremenika iskazana u raznim oblicima, koja se ovdje najvećim dijelom prvi put objavljuju

drugo, fokusirana i pretežno kritička izdanja problemski umreženoga izvornog gradiva, koja se također većim dijelom prvi put objavljuju

treće, izvorno kreirana zbirka zemljovida o različitim temama ovog izdanja – dovedena do granice povijesnog atlasa, s mogućnostima daljnje kartografske razrade – i to svih karata na istoj geomorfološkoj

podlozi, uokvirenoj područjima kotareva Glina i Vrginmost u travnju 1941.

četvrto, trodimenzionalna kronologija zbivanja na istom području u mjesnim, hrvatskim i jugoslavenskim te svjetskim obzorjima

peto, poimenični popis ljudskih gubitaka na spomenutom području u navedenom razdoblju prema dosad objavljenim izvorima

šesto, kumulativni popis korištenih vrela, objavljenih i neobjavljenih

sedmo – uglavnom neuobičajeno u isključivo zborničkim izdanjima – kazalo imena i kazalo mjesta.

Ovako složeno strukturiranje problematike izdanja manjim je dijelom bilo planirano odmah nakon kolokvija. Tada je ponajprije bilo odlučeno da će biti objavljena priopćenja koja budu preoblikovana u recenzentski vrednovane članke prema uobičajenoj klasifikaciji. Mnogo većim dijelom proisteklo je iz rasprava na Uređivačkom odboru, napose u Uredničkom kolegiju, razmjenama mišljanja sa suradnicama i suradnicima, konzultacijama sa stručnjacima u arhivima (ponajviše u Hrvatskom državnom arhivu!) i knjižnicama itd. U izvedbenom smislu, proisteklo je iz velikog, u pravilu višegodišnjeg radnog napora potpisanih suradnika.

Dakle, ovdje se ne radi o historiografskom svrstavanju „za“ i „protiv“ u slučaju bilo kojeg otvorenog pitanja u vezi s poviješću glinskog i vrginmošćanskog kraja (u kotarskom smislu), nego o dijaloški i nadalje otvorenom projektu, kako stručno tako i u poimanju u ovom slučaju neizbježno traumatičnih kultura pamćenja i zaborava.

Svatko od ljudi koji su surađivali u nastajanju ovog izdanja vjerojatno bi mogao već sada početi pisati o nečemu što je proisteklo kao istraživačka potreba iz iskustva rada na prilogu koji je predao u tisak. Nadamo se da će isto tako biti dosta onih koji će nakon čitanja priloga u ovom izdanju sami odlučiti vlastitim prinosima obogatiti fond spoznaja o svim ovdje otvorenim pitanjima i pridonijeti prije svega usuglašavanju lokalne kulture pamćenja koja će približavati ljude u tome kraju, humanizirati – u izvornom europskom kulturnom značenju tog pojma – odnose kada god je u pitanju suočavanje s „logikama“ isključivosti.

Pristupom i metodama ovo izdanje nije moglo niti težiti bilo kakvu ujednačavanju. Prije svega, historiografski neistražene izvorne problematike dijelom su se morale otvarati metodama tradicionalne historiografije koje se temelje na postupcima vanjske i unutrašnje kritike izvora. Drugo, već ranije postavljena istraživačka pitanja usmjeravala su suradnice i suradnike prema različito shvaćenim inovativnijim pristupima. Treće, *grosso modo*, ako je u daljnjoj perspektivi riječ o „obratu“ ili „obratima“ koji bi trebali usmjeravati istraživanja, riječ je prije svega o antropocentrizaciji – nužnosti otkrivanja pojedinaca u zajednicama i među zajednicama glinskog i vrginmošćanskog kraja, pripadnika različitih etnokonfesionalnih, socijalnostatusnih, profesionalnih i drugih skupina te mikrohistorijskoj interpretaciji otvorenih pitanja sa sviješću o neizbježnosti uvažavanja makrohistorijskih perspektiva. Mogući su i drugačiji pristupi, ali nijedan ne bi smio iznevjeriti imperativ da su ljudi iz glinske i vrginmošćanske prošlosti u 1941., neovisno o tome što su tada mislili, htjeli i nadasve radili isto tako, svaki od njih pojedinačno, bili ljudi „od krvi i mesa“, bistri ili priglupi, radni ili ljenčine, bogatiji ili siromašniji, manje ili više obrazovani, dobroćudniji ili zavidniji spram drugih, racionalniji ili iracionalniji, samosvjesniji ili povodljiviji, lakovjerniji ili skeptičniji itd.

Bez kvantitativnih pristupa i metoda u ovakvim se slučajevima ne može daleko doprijeti, ali oni mogu biti samo „pomoćni“ za što dosljedniju primjenu kvalitativnih, tj. onih koji omogućuju „otkriće individuuma“ (van Dülmen). Ništa u kataklizmičnoj 1941. u glinskom i vrgimošćanskom kraju nije bilo baš samo „crno“ i samo „bijelo“. Zločinci time nisu manje zločinci, ali ostaju ljudi. Jedan su primjer dr. Mirko Puk i njegova supruga Ljubica rođ. Bižal.[1] Drugi je primjer već komentirani slučaj glinskoga ustaškog majora, najvećega mjesnog zločinca, Nikice Vidakovića, koji je koncem srpnja 1941. poštedio smrti Stanka Jednaka, bliskog rođaka Ljubana Jednaka.[2] Vjerojatno je bilo i drugih među vodećim glinskim ustašama koji su izravno ili neizravno, kalkulirajući ili ne kalkulirajući, zaštitili nekoga od žrtvovanih imperativima jedne genocidne paradigme.[3] Ograničujemo se na ova dva primjera, i to ne zato da bismo spomenute rehabilitirali, nego zato da bismo upozorili na nemoć povjesničara da se redukcionistički nose s izazovima „anatomije ljudske destruktivnosti“ (E. Fromm). Antropocentrički je obrat nužan i s tog stajališta.

Nastavivši se baviti glinskom poviješću nakon što je bio objavljen zbornik *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (1988.), sada već prije punih tridesetak godina, pronašao sam na svoje veliko iznenađenje u Metropolitanskoj knjižnici Zagrebačke nadbiskupije krasopisnu Župu Glinsku od godine 1800. do godine 1896. (s dodatkom) Paje Lebera, podarhiđakona i župnika – kako stoji na

tiskanoj unutrašnjoj naslovnici – s Leberovim rukopisnim dopisom na dnu naslovnice „Župa Majska od str. 97. – 173.“[4] Dva ulomka ostala su mi u posebnom sjećanju. Prvi je o glinskom stanovništvu u drugoj polovini 19. stoljeća:

> U Glini imade sada, … *katolika 994*, od tih stalno obitava 820, činovnika sa obitelju 114, a sluga i služkinja 60. Pribroji li se katoličkomu stanovničtvu u Glini *625 grčko iztočne vjere* i *30 izraelićana*, to je broj ukupnog stanovničtva u Glini *1851. Kućnih brojeva* imade u Glini ukupno 297, od tih je 38 brojeva samo kućišta, javnih zgrada imade 32, a kuća, u kojih stanuju grčko iztočnjaci 64, a izraelićani 3. *Mješovitih ženitaba* imade u Glini 30, od kojih je naime jedan od supruga katoličke vjeroizpovjedi, a drugi grčko iztočne. Odgoj djece većinom se ravna po vjeri otčevoj, te je župni ured u Glini na pitanje rimske inkvizicije od 18/7 1888 za sve župe kotara glinskoga dne 15/XI i. g. odgovorio putem prečastnog nadbisk[upskog] duhovnoga stola, da u onih mješovitih ženitbah, gdje je muž (suprug) katolik, djeca sva bez iznimke odhranjuju se u katoličkoj vjeri, a gdje je muž grčko iztočne vjere, ondje je odgoj većinom u grčko iztočnoj vjeri.[5]

Drugi je o Glinjanima u kotaru, općenito:

> U Glini govori se čisti štokavski jezik, a narodnih pjesama, koje se u kolu i drugom veselom zgodom pjevaju, imade prilično. Vjerske svađe i mržnje neima. Glinjani bave se većim dielom obrtom, a sajmovi, koji se svake sriede obdržavaju donose mjestu priličan prihod. Seljani u župi bave se izključivo poljodjelstvom i stočarstvom i u nošnji su čisti. Dok je narod u većih zadrugah živio, stajao je materijalno puno bolje, ali diobom je osiromašio.[6]

Nasuprot Leberu, njegov kasniji nasljednik Franc (Franjo) Žužek (Marolče kod Ljubljane, 21. studenoga 1885. – Novo Mesto, 18. veljače 1965.), koji je bio glinski župnik od 1927. do 1955., pisao je svoju spomenicu u stubokom drugačijem ozračju. Na isteku 1941. zgusnuo je svoje iskustvo na način koji se razlikovao od načina upisivanja prethodnih godina:

> Godina 1941. Na vel[iki] četvrtak 11. [*sic*!] travnja 1941. oglasio Slavko Kvaternik po radiju novu H[rvatsku] D[ržavu.] [N]akon par dana doputovao iz Italije advokat – emigrant dr. Pavelić Ante. Na Vel[iku] subotu malo prije procesije stigla u Glinu njem[ačka] vojska. 12. svibnja u noći pokupljeni svi glinski Srbi od 16. god[ine] dalje zatvarani preko noći – a drugi dan pištolama streljani u Prekopi, gdje su morali seljaci kopati rake. Strahote klanja opetovaše se u Glini – ja pomagao koliko sam mogao progonjenim pravoslavcima. Za mnoge sam intervenirao. Narod mi je bio zahvalan. Sve to je djelovalo na moje živce, da ne mogu nastaviti sa pisanjem. Mene su ustaše ignorirale – mnogi od ovih prvaka tražili su od mojih predpostavljenih, da me premjeste. Nikada me nijedan nije posjetio, nikada se s nijednim ne razgovarah. Svatko u Glini znade, da sam bio loše gledan od tog režima i poretka.
> U Glini, dne 31-XII-1941 / Fr[anjo]. Žužek, ž[u]p[ni]k
> P. S. 1. svibnja 1941. bi ovamo poslan za subsidijara od N[i]jemaca istjerani slov[enski] sveć[enik] Fr[anc] Bratušek, koji je ostao tu do 19. kolovoza 1941. Bio je vrlo čestit. Župnik u Svetinje kod Ptuja.[7]

„Strahote klanja opetovaše se u Glini“ sintagma je koja je imala svoj eho u glavama mnogih njegovih sumještana. Protjerani slovenski svećenik Bratušek, koji je stigao u Glinu neposredno prije masovnog zločina nad svim odraslim Glinjanima srpske narodnosti – možda i da bi pomogao Žužeku pri konverzijama pravoslavnih – napustio je Glinu u vrijeme kada je nakon ponovljenih „strahota klanja“ već bilo započelo rušenje mjesne pravoslavne crkve, točno, 12. kolovoza 1941.[8]

Što se to dogodilo među Hrvatima i Srbima u Glini, bilo gdje drugdje u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, u perspektivi kasnoga 19. stoljeća i prve polovine 20. stoljeća da su u razdoblju od 1941. do 1945. bili mogući zločini poput glinskih, neovisno o tome jesu li zločinci bili Hrvati ili Srbi, odnosno katolici, muslimani ili pravoslavni? Pitanje je smisleno ako uopćimo Leberovu tvrdnju da u njegovo doba „vjerske svađe i mržnje neima“, tj. ako pođemo od pretpostavke, uvelike prihvaćene u recentnoj historiografiji, da je tako bilo i drugdje u prostorima bošnjačko-hrvatsko-srpskih, odnosno muslimansko-katoličko-pravoslavnih prepletanja, a da su se tek nakon toga – definitivno u versajskoj Jugoslaviji (1918. – 1941.) – spomenuti etnokonfesionalni odnosi toliko pogoršali – zbog različitih razloga u različitim vizurama – da slom Kraljevine Jugoslavije u Travanjskom ratu 1941. nije mogao spriječiti masovne erupcije nasilja genocidnih razmjera. Njihove su žrtve bile, slijedeći iste logike, ponajprije etnokonfesionalno predodređene pa su to za jedne prije svega bili Srbi, za druge Hrvati, a za

treće Bošnjaci, odnosno 1941. novoproglašeni Hrvati-muslimani.[9]

Ipak, potrebne su neke suštinski važne napomene. Prva je da se ovakva erupcija nasilja, umnožavanje masovnih zločina, zbila pod različitim okupacijskim režimima (njemačkim, talijanskim, mađarskim i bugarskim) i da je bila u funkciji kratkoročno i dugoročno projiciranih ciljeva okupacijskih sila, prije svega fašističke Italije i nacističke Njemačke. Težište je na fašizmu i nacizmu. Umberto Eco kaže:

> Mussolini nije imao nikakvu filozofiju; imao je samo retoriku. (…) Talijanski fašizam bio je prva desničarska diktatura koja je zavladala jednom europskom zemljom, a svi kasniji slični pokreti pronalazili su neku vrstu arhetipa u Mussolinijevom režimu. Talijanski fašizam je prvi zasnovao vojnu liturgiju i folklor, pa čak i način odijevanja sa svojim crnim košuljama, daleko utjecajniji nego li će Armani, Benetton ili Versace ikada biti. Upravo u tridesetim godinama pojavili su se fašistički režimi, s Mosleyom u Velikoj Britanij, pa u Latviji, Estoniji, Litvi, Poljskoj, Mađarskoj, Rumunskoj, Bugarskoj, Grčkoj, Jugoslaviji, Španjolskoj, Portugalu, Norveškoj, pa čak i u Južnoj Americi. Upravo je talijanski fašizam uvjerio mnoge europske liberalne vođe da novi režim donosi zanimljivu socijalnu reformu i da osigurava ugodnu revolucionarnu alternativu komunističkoj prijetnji.[10]

Od njemačkog ujedinjenja u Bismarckovoj izvedbi nadalje, njemački su interesi strategijski i praktično projicirani u globalnim razmjerima prema obrascima koji se nisu bitno razlikovali od velikobritanskih ili francuskih. U Hitlerovoj političkoj imaginaciji ti su interesi dobili već poznate iracionalne konotacije („rasa“, „krv i tlo“, životni prostor“ itd.), koje su u „autobiografskom manifestu“ *Mein Kampf* (1925.) postale obrazac krajnjih dosega radikaliziranja ideologija nacionalnih isključivosti u Europi i svijetu pa su se imperijalne projekcije pretvorile u serije „konačnih rješenja“ i genocidne prakse. Ustašku i četničku ideologiju/ideologije nemoguće je razumjeti izvan spomenutih obzorja. Neovisno o tome tko je gdje i kada počeo „prvi“ počeo ideologiju konvertirati u masovno nasilje, logike nasilja u funkciji „konačnih rješenja“ bile su u biti iste.

Druga je u vezi s naravi nacističkih njemačkih i fašističkih talijanskih sučeljavanja u prostoru okupiranje Kraljevine Jugoslavije. Vladimir Velebit smatra da je ujedinjena Italija „od prošlog [19. – *op. a.*] stoljeća polagala pravo na čitavo Jadransko more, na njegovu istočnu obalu. (…) Pod Mussolinijevom upravom Italija se smatrala veledržavom. Porasla su joj krila otkad je, zbog popustljivosti zapadnih demokracija, uspjela prisvojiti Etiopiju i još jače se učvrstiti u Libiji. Htjela je postati moderno kolonijalno carstvo. U tu svrhu htjela je zagospodariti i Balkanom.“[11] Kada je riječ o dugogodišnjima fašističkim talijanskim „investicijama“ u ustaše i, napose, u Antu Pavelića, Velebit je eksplicitan:

> „Može se, dakle, bez teškoća ustanoviti neposredna veza između talijanske politike, njezina pokroviteljstva nad ustašama i masakra, zapravo prvog genocida nad Srbima. Talijani su bili uzročnici i krivci masovnog ubijanja Srba u NDH. Kad su se, radi obrane svojih golih života, Srbi na mnogim mjestima digli na oružje, talijanski imperijalistički interesi izmislili su novi manevar. Od idejnih ubojica i progonitelja postali su zaštitnici srpskog naroda u Hrvatskoj. Uklanjali su ustaše i hrvatsku domobransku vojsku iz srpskih krajeva. (…)“[12]

Slične „manevre“ talijanski su fašisti izvodili i među Crnogorcima, Albancima i Grcima, dakle ne samo među Hrvatima i Srbima. U slovenskom slučaju morali su se drugačije ponašati zbog izravnog sučeljavanja s njemačkim aneksionizmom.

Međutim, ne bismo se mogli suglasiti s tezom da nacistička Njemačka u početku nije imala interesa na Balkanu poput Italije. Europski je jugoistok već od projekta Bagdadske željeznice usijavao glave njemačkih imperijalnih stratega pa je nakon što su nacisti došli na vlast, bilo samo pitanje vremena kada će se njemačko-talijanska savezništva pretvoriti u otvorene sukobe. Uostalom, njemačko-talijanska nadmetanja već od proglašenja Nezavisne Države Hrvatske tome su dovoljno jak dokaz. Ako su njemački akteri u novoproglašenoj državi stalno naglašavali svoje uvažavanje njezine samostalnosti, ipak nikad ne treba izgubiti iz vida da su politički, obavještajno, vojno, gospodarski, kulturno itd. kapilarno bili integrirani u strukture vlasti i moći ustaške Hrvatske od samog početka. To je bilo bitno olakšano time što su brojni njemački „štićenici“ među ustašama bili na različitim „specijalizacijama“ u Njemačkoj, odnosno da ih nacisti nisu bestijalizirali na nekim Liparima, nego pripremali za vrhunski znalačko izvođenje ustaške politike u nacističkoj inspiraciji.[13]

Pitanje o naravi masovnih erupcija nasilja genocidnih razmjera doista nije retoričko, a nije ni ahistorijsko, iako Leberova tvrdnja nije lišena tada među hrvatskim svećenstvom raširenoga štrosmajerskovskoga jugoslavi-

stičkog patosa. Ovaj je autor sljedbenik one struje u suvremenoj historiografiji koja nacije promišlja prije svega kao fenomene europske moderne, čak i uže kao fenomene modernosti od kasnoga 18. stoljeća nadalje.[14] To je pristup kojim se, dakako, ne obesmišljava mnogobrojne probleme etničnosti u svim njihovim očitovanjima od prapovijesti do suvremenog doba, ali čvrsto drži da moderne nacije nema bez modernog društva.[15] Alternativnu struju obično se atribuira, podsjećamo, kao primordijalističku, iako smo mišljenja da takva „manihejska" razdjelnica ni teorijski, a još manje u profesionalnoj praksi ne postoji. Dakle, mnogi suvremeni povjesničari i u hrvatskoj i u srpskoj historiografiji vrlo teško mogu komunicirati ako se ne potrude pojasniti svoje teorijske i metodske pristupe i postupke. Čak i ako ih u načelu dijele, teško se mogu razumjeti ako previđaju ideologijska ili ideološkopolitička posredovanja koja ključni koncepti (npr. narod, nacija, jezik, teritorij, kultura, kolektivni mentalitet itd.) imaju u vremenu i prostoru koje se istražuje i vremenu i prostoru iz kojeg se istražuje te, intencionalno, radi čega se nešto istražuje.

Rudolf Bićanić, iznoseći svoje „Mišljenje o Memorandumu Srpske pravoslavne crkve generalu Danklmanu" (London, studeni 1941.), u poglavlju 5. „Izvrtanje Historije" kaže:

> Moramo se ograditi najodlučnije od ostalih političkih tvrdnja u Memorandumu, koje predstavljaju historičke neistine. Kao na pr[imjer] tvrdnja, da je „srpski narod stvorio Jugoslaviju svojom krvlju". Ta tvrdnja nije historički točna, kao što nije točna ni daljnja tvrdnja, da je „srpski narod od svoje braće Hrvata i Muslimana pretrpeo teže i bolnije udarce u vremenu od 1914-18. nego li od neprijatelja svojih". Takva tvrdnja znači negiranje čitave hrvatske politike. Govoriti o tome, da je Jugoslavija stvorena samo srpskom krvlju znači produženje megalomanskih /5/ shvaćanja izvjesnih srpskih političkih krugova koje je zatrovalo odnose između Srba i Hrvata u Jugoslaviji, i Hrvate odbilo od jugoslavenske ideje. Ono znači negiranje značaja pobjede velikih saveznika u Svjetskom ratu s jedne strane, a s druge strane negira čitavu politiku Jugoslavenskog odbora, dra Trumbića i Supila, jugoslavenske dobrovoljačke divizije, čitavu borbu Hrvata i Slovenaca za vrijeme Svjetskoga rata i još mnogo prije toga, kada se za jugoslavenstvo u Srbiji ni znalo nije niti htjelo se za njega znati. Negira se politika Hrvatsko-srpske koalicije i Narodnog v[i]jeća, te naročito zaključke Hrvatskog sabora od 28.10.1918. i djelovanje Stjepana Radića u Hrvatskom saboru. Ne vodi se računa o progonima Hrvata, sabotaži, prebjegavanju u stotinama hiljada Saveznicima (naročito u Rusiji), zelenom kadru i drugim pojavama hrvatske borbe protiv Austro-Ugarske, a za zajedničku državu sa Srbima i Hrvatima. /6/ Tvrdnja pak, da je „srpski narod pretrpeo od svoje braće Hrvata i muslimana teže i bolnije udarce nego li od neprijatelja svojih u vremenu 1914-1918.", predstavlja neistinu, koja se sada, koliko znamo, po prvi puta pojavljuje u jednom službenom dokumentu."[16]

U nastavku Bićanić kaže što su, nasuprot tome, Hrvati „doživjeli" u Jugoslaviji:

> Protiv onih tvrdnji Hrvati imaju da kažu, da su u Jugoslaviji doživjeli razočaranja. Pogažena su svečana obećanja i obaveze, koje su dane Hrvatima, kao na primjer Krfska deklaracija, Ženevski pakt, zaključak Hrvatskog sabora od 29. 10. 1918., akt od 1. decembra i Vidovdanski ustav. Godinama je plijenjena od 1924. dalje, od strane cenzure u novinama adresa Narodnoga vijeća i odgovor regenta Aleksandra od 1. 12. 1918. Zabranjeno je bilo hrvatsko ime i simboli, hrvatska samouprava razrušena, a Hrvati proganjani, zatvarani i mučeni. **Nikada Hrvati, po svom legitimnom narodnom vodstvu, pa ni u najtežim trenutcima nisu za sve to krivili srpski narod: niti za zlodjela, niti za pogaženu riječ, niti za progone.**[17]

To je – dakako, s klasnog stajališta – u osnovi bio i stav Komunističke partije Jugoslavije kada se ona nakon VII. kongresa Kominterne odlučila za očuvanje federalistički preobražene Jugoslavije. Dakle, zločini u uvjetima okupacije i kolaboracije jesu jedno, a ravnopravni odnosi među južnoslavenskim narodima u zajedničkoj ili susjednim državama drugo.

Nasuprot tome, u suvremenoj hrvatskoj historiografiji Jure Krišto vjerojatno najjasnije zastupa primordijalistički pristup hrvatskoj i srpskoj povijesti, odnosno katolicizmu i pravoslavlju u povijesti jednih i drugih:

> Dvadesetogodišnje razdoblje obilježeno posve negativnim iskustvom življenja sa Srbima za Hrvate nije bilo najbolja priprava za odnos prema njima u trenutku osnivanja vlastite države. Napose su ustaše – politički emigranti, koji su igrom povijesne sudbine postali nositelji vlasti u novostvorenoj hrvatskoj državi – bili nabrušeni na srpsko stanovništvo, može se slobodno reći do želje za osvetom. S druge strane, Srbi nisu promijenili svoje

> superiorno i potiračko držanje prema Hrvatima kad su se našli u njihovoj državi, državi koju su smatrali i za koju su im političke vođe govorili da je secesionistička, koja je, k tome, razdvojila srpski nacionalni korpus. Ako se tome doda činjenica da se u novostvorenoj državi našao znatan broj tog srpskog stanovništva te da je država stvorena u vihoru rata i da je dopala u ruke ljudima nesposobnima za organiziranje države, imamo sve bitne elemente ne samo za političke nesporazume i teškoće nego i za pokušaje međusobnog uništenja i činjenje zločina na obje strane.
>
> Stoga analitičaru tog razdoblja ostaje ne da utvrdi je li zločina uistinu bilo, nego nemila zadaća da ustanovi tko je kad komu zlo nanio.[18]

Međutim, isti autor u svojoj ranijoj knjizi, razmatrajući nesumnjivo brojne sukobe između Države – Nezavisne Države Hrvatske i Crkve – Rimokatoličke crkve glede „program[a] prevođenja pravoslavaca u katolicizam“, kaže da je taj program bio „plod političke zamisli da se pravoslavno stanovništvo na hrvatskim područjima odvikne od stoljetne protuhrvatske djelatnosti te da se tako riješi veliki politički problem za hrvatsku državu.“[19] Dakle, prema Krišti, nisu u pitanju toliko vjerske razlike koliko „stoljetne“ nacionalne protivnosti u eklezijalnim optikama.[20] Nije u pitanju „samo“ negativno iskustvo velikosrpske versajske Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije, nego, u konačnici, svako iskustvo srpsko-pravoslavnih/hrvatsko-katoličkih prepletanja. Time se postavlja pitanje „poslanja Hrvatske“, analogno – na čemu ćemo se također zadržati – „poslanju Srbije“.[21]

Posljedice takvog pristupa, htio to čovjek ili ne, nisu nimalo bezazlene. Jedan dan nakon prvoga masovnog zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi, 29./30. srpnja 1941., Budakov *Hrvatski narod* objavio je na prvoj stranici prvog izdanja dnevnika članak „Poslanje Hrvatske“.[22] Prema autorovu shvaćanju, to „poslanje“ nije nikakav *sacro egoismo per la Croazia*, nego ono ima mnogostoljetni međunarodni, točnije, kulturni i civilizacijski europski legitimitet: „Kraljica Elizabeta u pismu upravljenom na hrvatskoga bana Bubeka 1383. piše ove riječi, koje navodimo prema dru Anti Starčeviću iz njegova spisa ‘Pasmina slavoserbska po Hervatskoj’: (…) … da te Vlahe tverdokorne i buntovnike … *proterate* i *udaljite* …(…)“. Varirajući dalje Starčevića, autor transepohalno etnokarakterizira tu „pasminu“: „Zločinstva, urote, mržnja na starosjedilački hrvatski živalj uvijek je bila značajka te pasmine, koja je neprestano bila sklona stvarati saveze i pokorno služiti svima, koji bi ih podupro i krađi i mržnji na starosjedilački hrvatski narod.“ Odmah potom, previđajući što je isti Starčević pisao o Nijemcima pa i Talijanima u hrvatskoj povijesti, autor kaže: „Nikoga Srbi toliko ne mrze, koliko Hrvate i Nijemce, a isto tako i Talijane.“ Dakle, ono što bi im u Starčevićevim očima mogla biti najveća vrlina, kada je riječ o Nijemcima i Talijanima, 1941. postalo im je najveća mana. Da ne idemo u detalje ovoga iznimno instruktivnog članka, imajući prije svega u vidu trenutak u kojem je objavljen, poenta je u sljedećem: „U najnovije vrijeme, kad im je postalo jasno, da se Hrvati ne dadu zarobiti ni nasiljem, ni prevarom, ni novcem ni lukavstvom, počeli su [Srbi – *op. a.*] podupirati komunističku propagandu. (…) Pod crvenim zastavama pokušavaju činiti zločine protiv Hrvata i protiv njihovih saveznika.“ Dakako, riječ je o njemačkim nacistima i talijanskim fašistima te njihovu europskom „novom poretku“. O čemu je precizno riječ, bolje od člankopisca kaže u tekstu Slavko Kvaternik: „I zato nije nikako pretjerana nekidanja tvrdnja našega Vojskovođe Kvaternika, kad je za njih rekao: ‘Svi su boljševici, počevši od patrijarha pa do zadnjeg seljaka!’“[23]

Ovdje je ipak nužna digresija. Isti taj Budak bio je u *Hrvatskom narodu* euforičan u sasvim drugačijem stilu nakon njemačko-sovjetskog pakta u kolovozu 1939. Pod naslovom „Njemačko-sovjetski pakt najveća senzacija poslije svjetskog rata“ stoji: „Poslije pedeset godišnje stanke vraća se Njemačka političkoj koncepciji ‘željeznog kancelara’ Bismarcka, koji je uvijek zastupao mišljenje, da Reich može biti jak samo u najužoj suradnji s Rusijom i samo tako odoljiti imperijalističkim težnjama britanskog imperija.“[24] Nešto kasnije u rujnu Budak je objavio članak „Susret revolucija: boljševičke, fašističke i nacističke“, koji je očito trebao dati ideologijsko utemeljenje nove vanjske politike članica Antikominternskog pakta: „Bilo bi suvišno isticati goleme opreke u pojedinostima između tih revolucija. To je nevažno. Izumitelj je gilotine svršio pod gilotinom jer je naletio pred nju. Čovječanstvo ide revolucijama naprijed, a revolucije su međusobno različne kao pojedini ljudi među sobom, pa i onda, kada uspoređujemo dobre odnosno zle, svake napore; one su različne, no krajnji ciljevi su isti: sreća!“[25] Tko zna kako je Thomas Jefferson onostrano reagirao na Budakovo tumačenje njegove *pursuit for happiness*![26]

Međutim, u srpnju 1941. počeli su iz Velike Britanije pristizati radiopozivi na ustanak, upućeni „židovsko-ko-

munističkim i četničkim elementima", koji su javno osuđeni iz Poglavnikova ureda „Obaviješću br. 1.", s novinskim nadnaslovom „Komunističko-četnički izgredi".[27] Očito temeljena na hipotezi o velikobritansko-sovjetskom sporazumu o podršci pokretima otpora, odnosno ustancima u zemljama „novog poretka", obavijest je povezala kerestinečki slučaj, 14./15. srpnja 1941., s „izvjesnim gibanjem sumnjivih osoba po šumama" na području Korduna i velikih župa Sana i Vrbas te Krbava i Psat.[28] Drugim riječima, implicitno savezništvo Sovjetskog Saveza i Velike Britanije iziskivalo je drugačije vojno-političko i ideološko poimanje unutrašnjeg neprijatelja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pa su tako stvorene „srbo-komunističke bande" sa židovsko-masonskim „prelivom", što se *volens nolens* referiralo na predratnu frankovačku i ne samo frankovačku hijerarhiju zala u Hrvatskoj.

Koliko ovdje nije bila riječ tek o pretpostavkama, svjedoči činjenica da je Božidar Cerovski stigao na „Kordun" 19. srpnja 1941., tj. istog dana kada je u šumi Abez kod Vrginmosta održano karlovačko okružno savjetovanje Komunističke partije Hrvatske o dizanju oružanog ustanka u nazočnosti čelnih ljudi Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske Rade Končara i Josipa Kraša. U vijesti naslovljenoj „Uhićen veći broj četnika u Glini i na Kordunu" i podnaslovljenoj „Ravnatelj ustaškog redarstva Božidar Cerovski vraća se danas u Zagreb" stoji: „Zagreb, 26. srpnja. Sutra se vraća u Zagreb ravnatelj Ustaškog redarstva na području Nezavisne Države Hrvatske Božidar Cerovski. Ravnatelj Cerovski boravio je sedam dana u Kordunu, većinom u Glini, gdje je zajedno sa pitomcima oružničke škole uhitio veći broj četnika, koji su bili obučeni u odore sa šubarom i mrtvačkom glavom. Kod tih četnika je nađena komunistička zastava. Na taj način je očišćen čitav tamošnji kraj od četničkih družbi, te se ravnatelj Cerovski nakon izvršenja zadaće vraća u Zagreb."[29]

Prva oružana akcija banijskih partizana izvedena je noću 23./24. srpnja i. g. u Banskom Grabovcu. Ustaška odmazda zastrašujućih razmjera bila je trenutačna. Božidar Cerovski bio je u neposrednoj blizini! I ne samo on, kao što je odavno dobro poznato.[30]

Spomenuti uhićen „veći broj četnika koji su bili obučeni u odore sa šubarom i mrtvačkom glavom" te s „komunističkom zastavom" bili su ustaški zatočenici koji su 24. srpnja i. g., u 13 sati, dovezeni vlakom iz Gline u Banski Grabovac, da bi nakon fotografiranja u neposrednoj blizini željezničkog kolodvora bili postrijeljani.[31] Inscenaciju (odore, šubare, zastava) pripremile su glinske ustaše, možda i prema nalogu Cerovskog, a zastavu je nosio umirovljeni učitelj iz Buzete Petar Košutić (Hajtić, 1877. – Banski Grabovac, 1941.), koji je u Buzeti službovao od 1900. do 1926. Ne znajući što se dogodilo u Banskom Grabovcu, Košutić je 24. srpnja krenuo nekim poslom iz Buzete u Glinu. Uhapšen je čim je ušao u Glinu i uguran na čelo povorke koja je trebala glumiti „četničko-komunističku bandu": „…stavili mu šajkaču na glavu i crveni barjak u ruke. Petar Košutić, premda isprebijan, sa punim dostojanstvom držeći se uspravno i ne obaziruć se na zlostavljanja, nosio je visoko crveni barjak i hrabrio pohvatani narod."[32] Nigdje među ustanicima na Baniji i Kordunu tih dana još uvijek nije bilo crvene zastave pa su ustaške vlasti na morbidan način anticipirale fenomene koji će dobiti legitimitet (crvene zastave, ali sekundarno pored hrvatskih i srpskih sa zvijezdom petokrakom), ali i zazivale fenomene koji na Baniji u to vrijeme uopće nisu zaživjeli, a na Kordunu tek marginalno (četnici), za razliku od nekih drugih dijelova Hrvatske.

Ostaje otvoreno pitanje što je još Cerovski dogovorio u Glini i okolici prije svojeg povratka u Zagreb. Razumije se da Cerovski ni u jednom trenutku nije odlučivao sâm. Stalne su bile veze s Poglavnikom, Kvaternikom mlađim, a da ne spominjemo Puka, pa ni mnoštvo podređenih koji su se tih dana međusobno zasigurno utrkivali kako bi bili što imaginativniji u što bezobzirnijem preventivnom obračunu sa „stoljetnim" hrvatskim neprijateljima. Ipak, na području kotareva Glina i Vrginmost – na stranu franjevački samostan u Čuntiću – tih se dana u izvorima ne javlja – bar prema dosada poznatim izvorima – nijedan župnik kao akter ustaške politike.[33]

Kada su dan nakon masovnog zločina u glinskoj srpskoj pravoslavnoj crkvi bile zatvorene supruge Glinjana srpske narodnosti koji su stradali 12./13. svibnja 1941., da bi i same bile ubijene, zasluga je župnika Franje Žužeka i nadbiskupa Alojzija Stepinca što ih je intervencijom potonjeg, vjerojatno kod Poglavnika, spasio od sigurne smrti. Nadbiskup je bio vrlo osjetljiv na Glinu nakon što je svojim oštrim prosvjednim pismom Poglavniku od 14. svibnja 1941. reagirao saznavši za kolektivno umorstvo glinskih građana srpske narodnosti, ali i zbog (auto)-percepcije vlastitog autoriteta u međunarodnim razmjerima, prije svega u Vatikanu, gdje je glinski slučaj bio egzemplarno poznat već u svibnju zbog intervencija s raznih strana, uključujući jugoslavensku Vladu u izbje-

glištvu, ruzveltovski orijentiran dio američkoga katoličkog episkopata itd. (Iako su s ustaške strane u Glini Nadbiskupu stalno pristizale žalbe na župnika Žužeka, uočljivo je da je 1. svibnja 1941. za njegova supsidijara postavio drugog Slovenca, Franca Bratušeka, protjeranog iz anektirane južne Štajerske.)

Nakon što ustaške vlasti nisu uspjele osigurati Papino priznanje Nezavisne Države Hrvatske uz Nadbiskupovu pomoć, ohladjeli su međusobni odnosi, iako Stepinac nikada nije prestao raditi sve što je smatrao potrebnim i mogućim da se Nezavisna Država Hrvatska održi, neovisno o tome kako će biti završen Drugi svjetski rat.[34] Inače, Nezavisna Država Hrvatska i Rimokatolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bile su jedine u nacifašističkoj „novoj Europi“ koje su legalizirale i masovno prakticirale vjerske prijelaze, konkretno, pravoslavnih Srba na katoličku vjeru u uvjetima njihove ekstremne egzistencijalne ugroženosti.[35] Ustaše su do paroksizma iskoristile šansu da što radikalnije i u što kraćem vremenu riješe „srpsko pitanje“. Nasuprot sve zahtjevnijim propisima Rimokatoličke crkve u vjerskim prijelazima, ustaške su vlasti proklamiranjem metode „mrkve i batine“ nastojale što više omasoviti i ubrzati „pokrste“ te ih iskoristiti kao idealnu prigodu za masovne ezgekucije „pokrštenih“. Vrhunac perverzije bile su pritom egzekucije u pravoslavnim crkvama, dakle na mjestu obreda. Taj paganski čin, koji je potpuno oprečan katoličkom nauku, dakako, bio je prije svega usmjeren na neopozivo, „konačno rješenje srpskog pitanja“, ali je posredno trebao pridonijeti ustašizaciji Karoličke crkve, kao i Hrvata općenito. *Ragione di Stato*, prema ustaškim načelima, iznad je *Ragione di Chiesa*.[36]

U srpskoj historiografiji u poslijetitovskoj Jugoslaviji dvosveščanom knjigom Veselina Đuretića *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, objavljenom u Beogradu 1985. – a utemeljenom u mnoštvu arhivskih i literarnih referenci iz domaćih i stranih izvora, pisanom flamboajantnim stilom – osporeno je mnoštvo tabua i primarno rekonstruirano „srpsko nacionalno pitanje“ u optici tektonskih promjena u međunarodnim odnosima, ponajviše na savezničkoj strani.[37] Dakako, implicitna poruka bila je da su Srbi 1945. bili gubitnici! Uraci Vasilija Krestića „O genezi genocida nad Srbima u NDH u periodu do Prvog svetskog rata“ – ponajprije iz 1986., desetak dana prije objavljivanja „Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti“, a potom manje ili sve više „elaborirani“ do najnovijih vremena – za mene osobno bili su tek varijacija, k tome lice i naličje, ideologija nacionalne isključivosti sa srpske ili hrvatske strane, „do istrage vaše ili naše“, koje su se redovito javljale u kriznim situacijama bilo s jedne ili druge strane ili, pak, u svjetskom obzorju. Ono što me je šokiralo u vrijeme pojavljivanja spomenutog članka u *Književnim novinama* bilo je posezanje za pojmovima „genocid“, „genocidna ideja“ itd. u ranom novom vijeku i kasnije, u kontinuitetu do 20. stoljeća te, nadasve, implicitna konstrukcija pojma „genocidnosti“ u kolektivnom mentalitetu hrvatskog naroda. Povijest pojma (*Begriffsgeschichte*) za autora je inače jedna od najvažnijih disciplina u suvremenoj historijskoj znanosti, ali i jedna od najzahtjevnijih jer može imati razorne učinke arbitrarnim povezivanjem nepovezivih pojava i značenja, odnosno konstrukcijama ahistorijskih kontekstualizacija.[38] Primijenjenom metodom „kolaža“ izabranih primjera kojima je Krestić izvodio svoju „genezu“ mogao je isto tako dekontekstualizano, bez jasno postavljenog problema i definiranja metode, dokazati drugim izabranim primjerima da su se Hrvati i Srbi međusobno uvijek obožavali ili bilo što drugo što bi eventualno htio postići. Tako je i bilo. U slučaju „geneze“.[39]

Poslijetitovska Jugoslavija bila je očito u dubokoj krizi, sve udaljenija od *mainstream* promjena u svijetu, napose u Europi, pa je za mene svako u biti iracionalno otvaranje nacionalnih frontova zapaljivim retorikama i s referencama na prošle „nepravde“ – u srpskom slučaju mutiplicirano jer nisu valjali ni Hrvati, ni Albanci, ni Slovenci, ni Crnogorci, a o Muslimanima da ne govorimo – bilo krajnje neodgovorno, pa i suludo. Isto pravilo primjenjivao sam i na sve ostale jer sam polazio od uvjerenja da u toj složenoj zemlji bez kompasa ipak ima dosta pametnog svijeta koji treba što prije dobiti šansu da u pluralističkom ozračju, bez tabua, otvori prije svega pitanja koja su u vezi s bližom ili daljnjom budućnošću svih pojedinačno i, tada još uvijek, sviju zajedno.

Drugo, sâm sam smatrao da u historiografiji treba ukidati tabue, ali da ne treba romantizirati na primordijalistički način. Hrvatska ili srpska povijest bile su za mene uvijek shvatljive isključivo u različitim, međusobno preklapajućim, širim okvirima, od kulturnih do ekoloških, što je već tada bilo na dnevnom redu.

Treće, u Đuretića, Krestića i sviju ostalih sličnih također mi je smetala „bolećivost“ prema iluzijama u prošlosti jer sam takve pristupe – ponavljam, ne samo u srpskom slučaju – doživljavao kao mentalno samozarobljavanje, „mlinske kamene“ na ljudskom mozgu. Ukratko, znajući koliko treba znanja, umijeća i zrelosti

za „čvorove“ u hrvatsko-srpskim/srpsko-hrvatskim odnosima, bio sam uvjeren – kao da sam čitao Kosellecka, a u to vrijeme nisam – da su povijest i prošlost i sadašnjost i budućnost te da uz svako iskustvo prošlosti (*Erfahrungsraum*) ide obzorje očekivanja (*Erwartungshorizont*). Ono što prije svega profesionalno motivira povjesničara treba kritički istraživati u uvijek upitnoj, a neizbježnoj tradiciji humanizacije odnosa među ljudima. Držao sam i tada da je tako moguće suočiti se i s najizazovnijim pitanjima jedne ili druge povijesti, odnosno povijesti međuodnosa.[40]

Dakle, moj interes za glinske tragedije i traume bio je načelno obranjiv, neovisno o nesumnjivim zavičajnim motivima. Godinama mi je bilo u glavi otvoreno pitanje zašto je baš glinska srpska pravoslavna crkva izabrana biti mjesto „opetovanog“ masovnog zločina 1941. Ponuđena argumentacija u članku „Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): prostorne i vremenske logike nasilja“, držimo, ostaje validnom, ali ne i dovoljnom.[41] Budući da je glinski masovni zločin 12./13. svibnja bio povod za prvi izričiti, pisani iskaz Nadbiskupova nesuglasja s Poglavnikovom politikom masovnog, k tome pravno neodrživog nasilja, te budući da Nadbiskup ništa nije uspio učiniti da Nezavisna Država Hrvatska nakon poniženja s Rimskim ugovorima 18. svibnja 1941. dobije međunarodno priznanje Svete Stolice, Poglavnik nije vidio razloga da ne odobri toliko žuđeno bezobzirno ostvarenje „konačnog rješenja srpskog pitanja“ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, potpuno neovisno o tome kako će reagirati Katolička crkva, napose Nadbiskup, pa ni Papa. Da ne bi bilo dvojbe kako se upravo o tome radi, kao mjesto zločina izabrana je glinska pravoslavna crkva.[42] Riječ je o hipotezi, koju, dakako, treba provjeriti „odozdo“, iz Gline i „odozgo“, u širem značenju pojma. Obično se najodgovornijim čini Mirka Puka, zasad bez čvrstih dokaza. Previđa se da je dr. Šime Cvitanović već u to vrijeme njemački agent na više linija.[43]

„Scenarij“ je previđao dvije scene. Prva je bila pokolj skupine Srba pohvatanih na raznim stranama, pretežno u selima kotara Vrginmost, uglavnom 28. i 29. srpnja i. g., koja je prevezena vlakom, u stočnim vagonima (jednom ili dvama?), iz Topuskog u Glinu u noći 28./29. srpnja 1941.[44] Sprovedeni su pred pravoslavnu crkvu, gdje su morali pričekati da se od glinskog župnika donese ključ od crkve.[45] Neizvjesnost se prvi put pretvorila u beznađe u 13 sati:

> Oko jedan sat o podne došao je izgleda mi oficir hrvats[ke] vojske, poručnik, mlađi, nakon što je otključao crkvena vrata i pita nas „Tko je od Vas prekršćen“ na to se javio bilježnik Pajo Vorkapić iz Topuskog i Adam Korač iz Čemernice kraj Topuskoga, te su njih dvojic[a] puštena. Taj isti rekao nam je „Vi ostali ste četnici. 1918 ste presuđeni na smrt, danas se presuđuje“. Zaključao je vrata i otišao.[46]

Vijest da su „pokršćeni“ Pajo Vorkapić i Adam Korać pušteni iz crkve nije mogla ostati tajnom. Mišljenja smo da je ustašama bilo stalo da se to što dalje pročuje upravo zbog masovnog zločina nad onima koji su ostali u crkvi zato što su već 1918. bili osuđeni umrijeti, ali istovremeno i zato da budu mamac za sve one koji su odbijali ili oklijevali ići na „pokrst“.[47]

Masovna ustaška kampanja u kotaru Vrginmost, posebno u selima općina Čemernica i Vrginmost, s prijetnjom da će svi oni koji se ne „pokrste“ biti ubijeni započela je 1. kolovoza i. g., a rok za odaziv na zbornome mjestu za „pokrst“ u Vrginmostu bio je 3. kolovoza i. g. Nakon otvaranja arhivskih vrela povjesničari raspolažu vrlo velikim brojem arhivskih izvora koji odgovarajućim kritičkim postupkom omogućuju minucioznu rekonstrukciju zbivanja od mjesta do mjesta, pa čak i od jednog vremena do drugog. U Vrginmostu su iz velike mase pristiglog naroda izdvojeni žene i djeca, a zadržani su muškarci, koji su uskoro i opkoljeni vrlo jakim ustaškim stražama itd., da bi na koncu završili u Glini prvezeni u većem broju kamiona i autobusa te zatvoreni u pravoslavnu crkvu.

Svjedočenje glinskog župnika Franje Žužeka dragocjeno je za sve što se s vrginmošćanskom skupinom u pravoslavnoj crkvi zbivalo, osim nedoumica u vezi s datumom i mjestom smrti zatočenih:

> 29.7.1941 god. – datum znadem po crkvenim knjigama, jer je toga dana zabilježena smrt Budaka, ustaše, a istoga dana je bio pokolj kroz grad su voženi kamionima i autobusima Srbi iz okoline Vrginmosta, pa su dovedeni u pravoslavnu crkvu iz koje su ih dalje vodili u Hađer i Prekopu, gdje su ih pobili. Toga dana mene je jedan od zatvorenih Srba zvao u crkvu i ja sam došavši tamo, vidio dupkom punu crkvu ljudi, u kojoj je sve zaudaralo, jer su nuždu vršili u crkvi, pa su neki već bili i klonuli od lošega zraka. Crkveni je namještaj bio razoren, a mnoge stvari već falile, pa su me tom zgodom strahujuće pitali, što će se s njima dogoditi. Ne bi mogao reći, koliko je

ljudi bilo, ali kako je pravoslavna crkva bila iste veličine kao i rimokatolička a bila je puna, to mislim da je moglo biti oko 700 ljudi.
Sutra dan ja sam video, kako ustaše pucaju na preostale na tornju crkve a izvršeno je to po naređenju ustaškog potpukovnika Rolfa, koji je tada preuzeo vlast u Glini. Sutradan u jutro t.j. 30.7.41 bile su uhapšene sve Srpkinje, koje su se zatekle u gradu i zatvorene u sudu.
Tih je zatvorenica moglo biti oko 120. Ja sam otišao do ustaškog pukovnika Rolfa – imena mu ne znam – i intervenirao da ih se pusti na slobodu, jer su prešli na rimokatoličku vjeru a prema odluci ministra unutrašnjih poslova Artukovića, da kao takovi uživaju zaštitu. Kada mi je Rolf odgovorio da ih neće pustiti, ja sam telefonski pozvao nadbiskupiju, tražeći da intervenira za ove žene, pa su potražili nadbiskupa Dr. Stepinca, te mi je rečeno, da je isti otišao poglavniku da intervenira a posle izvjesnog vremena mi je javljeno da će biti pušteni na slobodu. Doista pukovnik Rolf došao je k meni i saopćio mi da je dobio naređenje da ih pusti, te su tako ove žene spašene.[48]

Jedan od onih koji su eksplicitno svjedočili o masovnom zločinu u crkvi 4./5. kolovoza 1941. bio je i dr. Albin Blašić, upravnik bolnice u Glini, koji je priopćio dragocjen podatak: „Ja sam došao u Glinu u siječnju 1942, pa mi ništa nije poznato o pokolju u glinskoj crkvi. I ja sam čuo pripovijedati da je u crkvi zaklano 857 ljudi. (…).“[49]

Imajući na umu što je župnik Žužek napisao o svojem psihičkom stanju u vrijeme „opetovanih“ masovnih zločina u Glini, ne može mu se prigovarati što je uistinu pomiješao datume ili događaje. Mnoštvo je dokaza o prevoženju ljudi iz Vrginmosta preko Topuskog u Glinu 4. kolovoza 1941. U slučaju prvog masovnog zločina, 29./30. srpnja i. g., župnik Žužek uopće nije dolazio u pravoslavnu crkvu. Od njega se samo bilo tražilo ključ od te iste crkve, koji su mu, *nota bene*, mogle dati jedino ustaše. U drugom slučaju, 4. kolovoza i. g., netko ga je pozvao u crkvu. (Nejasno je tko ga je iz crkve mogao zvati a da mu ustaše izađu ususret.) Još je nejasnije kako je mogao znati da u samoj crkvi nitko nije ubijen jer je zločin trajao dugo u noćnim satima, u jednom i drugom slučaju. Nejasno je također kada se ustvari bio susreo s ustaškim pukovnikom Rolfom. Naime, *Hrvatski narod* je 1. kolovoza 1941. objavio članak „Prisega ustaša sveučilištaraca“ s podnaslovom „Pred Doglavnikom Drom Milom Budakom u ‘Đačkom domu’ u Zagrebu“:

Zagreb, 31. srpnja. Jučer je u Đačkom domu u Runjaninovoj ulici došlo do značajne ustaške manifestacije hrvatskih sveučilištaraca.
Doglavnik ministar nastave dr Mile Budak došao je u Đački dom u pratnji ustaškog pukovnika Tomislava Rolfa, da prisegne 120 hrvatskih sveučilištaraca, članova ustaške satnije Sveučilišnog ustaškog stožera.
U dvorištu Doma Doglavnik je oduševljeno dočekan od postrojenih sveučilištaraca, onako srdačno, kako je u najtežim danima naše oslobodilačke borbe surađivao s tom mladeži i predvodio je.
Nakon obavljene prisege pristupili su sveučilištarci ustaše Doglavniku, koji se svakim pojedinim rukovao. Poslije toga Doglavnik je održao sakupljenoj intelektualnoj mladeži govor, u kojem je u prvom redu upozorio na teškoće i ozbiljnost ustaških dužnosti, te čestitao novim borcima Poglavnikove Nezavisne Države Hrvatske i ustaškog pokreta, kojega sada čekaju veliki zadatci.
Doglavnik je srdačno ispraćen iz „Đačkog Doma“, a mladi ustaše odmah su otišli na svoja mjesta i dužnosti.[50]

Otišli su na „Kordun“, a neki i u Glinu. Teško da je pukovnik Rolf, koji se nije kretao sâm, mogao stići u Glinu prije 1. kolovoza. Međutim, nakon tog datuma moguće je pratiti njegovo kretanje po Baniji i Kordunu iz dana u dan, i to prije svega prema njegovim dnevnim izvještajima Glavnom stožeru Ustaške vojnice u Zagrebu. U izvještaju od 4. kolovoza i. g., u 2 sata noću, stoji:

III. sat u Vrgin Mostu bio je tokom dana u nezgodnom položaju jer su u jutro stigle povorke vlaha iz okolice koji su izjavili da su došli pokrstiti se. To je bila po svoj prilici posljedica jučer izviještene ponude iz sela Bo[v]ić. Tokom dana sakupilo se je više tisuća naroda od kojih 972 muškaraca. Kotarski predstojnik zatražio je odluku Zagreba, koju je donio povjerenik /Hajduk/ koja je na licu mjesta izvršena. Taj razlog sprečio je ovaj sat u predviđenim operacijama protiv Perne.[51]

Iz formulacije moglo bi se zaključiti da Rolf ništa nije znao o ustaškoj kampanji za „pokrst“ na području općina Vrginmost i Topusko, koja je započela 1. kolovoza i. g. U to je teško povjerovati. Uostalom, njegova supruga, Dragica Rolf, rođ. Štigler, bila je učiteljica na području kotara Vrginmost, u školama u Kirinu i Lasinjskom Sjeničaku, od 26. listopada 1929. do 6. ožujka 1940., kada je osigurala premještaj za Zagreb.[52] Ona je sigurno vrlo do-

bro poznavala učiteljicu Ljubicu Borojević i učitelja Nikolu Generalovića, koji su u raznim interpretacijama imali veliku ulogu u poticanju više od 2000 ljudi da se odazovu ustaškom pozivu i pođu na „pokrst".[53]

Kada je o Generaloviću riječ, sačuvan je izvještaj Velike župe Pokupje za listopad 1941., upućen […], koji svjedoči koliko su u nekim slučajevima endehaške upravne vlasti bile krajnje nezadovoljne brahijalnošću sasvim određenih ustaških postrojbi u slučajevima kada je nužno [bilo] što obzirnije ponašanje. Nakon što je u listopadu, nenavedenog datuma, bila napadnuta pošta u Tušiloviću,

> [p]očinitelji se nisu mogli ustanoviti, pa je već dan dva nakon toga izašla na lice mjesta kaznena ekspedicija, koju je sačinjavala jedna veća formacija ustaša iz Gline. Prema podatcima koje imade ova Velika župa ovi su ustaše iz Gline primijenili zbog toga narušavanja mira i reda malo previše drastične mjere. Oko 400 žena i ljudi kotara vojnićkog bilo je pobito, a imovina oduzeta i uništena. (…) Izgleda po svemu da Glinjanima nije odgovaralo društvo Karlovčana, jer je karlovačka satnija stala na stanovište, da se imadu hvatati odmetnici, a ne mirno pučanstvo i žene.[54]

Prema odgovornima u Velikoj župi Pokupje, „iste glinske ustaše" bile su „sredinom ljeta" odgovorne za „nezgodan izpad":

> Učitelj iz Vojišnice Nikica Generalović, koji je inače svršio preparandiju u Karlovcu, oženio katolkinju, od koje nije tražio niti prigodom vjenčanja da pređe na pravoslavnu vjeru, koji se nikada politikom bavio nije i uobće bio poznat kao vrlo dobar čovjek, sakupio je u svome mjestu službovanja i okolnim selima oko 2.000 Srba i poveo ih je pod hrvatskom zastavom u Vrginmost u namjeri, da pređu na katoličku vjeru.
> Došavši u Vrginmost bili su ti ljudi tovareni u kamion i odvedeni u Glinu. U Glini su ih po grupama uvodili u crkvu tobože radi prielaza, a u stvari ti su ljudi bili u samoj crkvi svi poklani. Razumije se, da je i kotar Vrginmost time na svaki dolazak vojske, a naročito ustaša bježao u šume.[55]

Učinak, prema istim upravnim vlastima, poražavajući je za Nezavisnu Državu Hrvatsku:

> Izgleda po svemu, da je nakon odlaska [Vilima – *op. a.*] Galjera i njegove žene Nade u kotar Vojnić, Vrginmost i Slunj to vrienje zaprimilo određenije crte. Do tog vremena nije se primijetilo kod Srba t.j. tih odmetnika komunistički duh, ali nakon dolaska Galjera i njegove grupe, primjećuje se, da odmetnici ne nastupaju više kao Srbi nacionalisti, već kao partizani-komunisti. Dapače imade dokaza, da su oni započeli čišćenjem svojih redova od tih Srba nacionalista odnosno četnika i to na najradikalniji način. (…)…tako da se danas može reći, da je sav Kordun osim pojedinih mjesta u rukama partizana.[56]

Marijan Stilinović, komunist koji je od 1921. do 1941. više vremena bio u tamnicama nego izvan njih te jedan iz skupine onih koji je u kolovozu 1941. uspio pobjeći iz srijemskomitrovačke kaznionice i pridružiti se mačvanskim partizanima, vodio je svoj partizanski dnevnik sve dok ga teško ranjavanje 1943. nije onemogućilo da to i dalje radi. U dnevniku javlja se i Glina u zapisu s planine Cincar, u četvrtak, 30. srpnja 1942.:

> CINCAR – Snage ustaša koji su prodrli drumom Kupres – Duvno nisu bile velike, svega pet stotina. Ukotvili se na Borovoj glavi prema Livnu.
> Danas pregledavam našu štampu iz Dalmacije i Hrvatske. Imamo dosta listova – „Primorsko-goranski partizan", nekoliko listova u Dalmaciji itd. Letak koji su izdali glumci iz Zagreba dobar je. Čitao sam i jedan jeziv dokumenat o klanju Srba u Glini. To je zapisnik ustaše koji je sudjelovao u klanju koje se vršilo u crkvi. Ne smijemo ložiti vatre radi avijacije i tako danas nemamo ručka.[57]

Ivan Šibl (Virovitica, 28. listopada 1918. – Zagreb, 30. ožujka 1989.), pored ostalog, banijski partizan, kasnije proglašen narodnim herojem, koji je svoje ljevičarstvo uvijek umio povezati sa svojim internacionalno shvaćenim hrvatstvom, ostavio je sljedeći zapis o Glini u svojem *Ratnom dnevniku*:

> Dobro pamtim kako je nekadašnji Banijski partizanski odred obilazio oko Gline, toga zloglasnog gnijezda, i kako smo je svi proklinjali. Iz Gline je dolazilo uvijek samo zlo! U njoj je i ona crkva u kojoj su ustaše godine 1941. poubijali sedam stotina Srba. Očevici kažu da je krv tekla ispod crkvenih vrata. Sada je Glina slobodan partizanski grad. Velika većina stanovnika ove nekada zloglasne varošice nisu krivi za ustaške zločine i ja sam, naravno, toga svjestan. Pa ipak ne volim Glinu. Hodam prašnjavim ulicama i stalno imam neki loš predosjećaj.[58]

Crkve više nije bilo u vrijeme ovoga Šiblova zapisa, stajale su ruševine omeđene obrisima njezinih temelja, ostalo je mjesto skamenjenog užasa i neizrecive tjeskobe.

U jednom od kanonskih djela moderne hrvatske književnosti, u *Zastavama* Miroslava Krleže, jedno poglavlje, posvećeno slomu mladalačkih iluzija, naslovljeno je „Joja u Glinu, a Kamilo u Hungaricum“.[59]

Ovo izdanje, nastalo desetogodišnjim naporom suradnica i suradnika, *plaidoyer* je za drugačije odlaske u Glinu. Vrtložno, tragično i traumatično glinsko 20. stoljeće – koje se ne može ograničiti na razdoblje od 1941. do 1945. – ima u istom vremenu, u kontrapunktu, i svoje drugačije, obnoviteljske uspone, kojima ponekad nije nedostajalo ni kolektivnih zanosa.[60] Godine 1990. Općina Glina izlazila je iz kruga nedovoljno razvijenih općina u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Katastrofalnim, iznova tragičnim i traumatičnim učincima ratnih 1991. – 1995., Glina i glinski kraj ponovno su postali područje od posebne državne skrbi u Republici Hrvatskoj, a razornim učincima prirodnih katastrofa 2020. i 2021. zatvorio se još jedan krug nesreća. Upućeniji će reći da se otvorio i novi horizont nada, barem za najhrabrije i najsamopouzdanije. Kao što je rečeno u predgovoru, ovo izdanje nastalo je u uvjerenju da je svaki korak u neko novo ljudsko „sutra“ uvjetovan umijećem kako se humano i humanistički nositi s onim „jučer“, bilo kojim nekadašnjim „jučer“, uključivši i 1941. – 1945. ili 1991. – 1995.

Zagreb, 9. srpnja 2022.

---

[1] Prema njemačkim obavještajnim podacima iz Arhive Helm – uvrštenima nakon 1945. u „Personalni dossier dr. Mirko Puk“ – stoji da su Mile Budak i Mirko Puk bili obiteljski povezani bračnom vezom Pukova sina s Budakovom kćeri. Ipak, Budak je imao loše mišljenje o Puku kao političaru, a bio mu je i nepouzdan zato što „podleži uticaju lica, koja u političkom pogledu nisu bezprikorna, kao na pr[imjer] pod uticajem apotekarke Tomčić iz Gline, koja je usko sprijateljena sa njegovom ženom i koja je komunistkinja. Kao dokaz za ovo potonje pouzdanik je naveo, da je Tomčićevoj preko svog muža, bivšeg austro-ugarskog konjičkog kapetana, koji je tada bio zaposlen u Feldkommandanturi kod majora Krehe-a, uspelo proturiti za Srbiju poznatu komunistkinju Dru. [Milenu – *op. a.*] Gajić, zašto da je dobila kao nagradu luksusni auto. Dalje se u tom izvještaju navodi, da je upliv Tomčićeve na Dra. Puka tako velik, da ista uzima u zaštitu partizane, a sem toga daje lekove i drži u svojoj apoteci magistra, koji iste pomaže.“ (HR-HDA-1561: Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Služba državne sigurnosti (dalje: RSUP SRH SDS), 013.1/2, kut. 42, Vlada NDH, Personalni dossier dr. Mirko Puk, 9–10) Iako je dr. Milena Gajić registrirana u „Popisu Srba Gline i okoline ubijenih u proljeće 1941. godine“, više izvora svjedoči da nije ubijena u Prekopi 12./13. svibnja 1941. Ako nije u pitanju tipfeler, kao što smo već upozorili, ljeti 1941. bila je već članica jedne od udarnih grupa koje je Dragan Mitić formirao u Beogradu po zadatku Partije, i to odmah nakon početka rata između Trećeg Reicha i Sovjetskog Saveza (vidjeti: Branko VUJASINOVIĆ, Čedomir VIŠNJIĆ i Đuro ROKSANDIĆ, *Glina 13. maja 1941. U povodu 70. godišnjice ustaškog zločina*, Zagreb 2011., 72, br. 106; Dragan MITIĆ, „Moj rad u partijskoj organizaciji na području Beograda od maja do novembra 1941. godine“, u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina 1988., 363). Dr. Milica Gajić doživjela je kraj rata jer ju je Darinka Bljajić iz Zagreba navela kao svjedokinju u prijavi ubojica svojeg oca Jove Meandžije iz Gline Centralnoj gradskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, 21. siječnja 1945. (*sic*!). (Igor MRKALJ, „Pred Zemaljskom komisijom“, *Ljetopis SKD „Prosvjeta“* XXI/2017., 240–242) Budući da je u Zagrebu 21. siječnja 1945. još uvijek bila ustaška vlast, vjerojatno je riječ o prijavi iz 1946. [*op. a.*].

[2] „Njih dvojica su prije rata poneki put surađivali kao kovač i stolar na istim poslovima. Nekom prilikom, u sukobu s gazdom za koga su radili, Stanko je stao na stranu Nikice Vidakovića. U posljednji trenutak, pred odvođenje zatočenih iz zatvora i pogubljenje u Prekopi, Vidaković je rekao čuvarima da je Stanko za bolnicu. Međutim, bolnička liječnica je na njemačkom zahtijevala u nekom razgovoru da svu srpsku ‘gamad’ treba pobiti, što je Stanko mogao razumjeti pa je iskoristivši prvu priliku pobjegao iz bolnice.“ (Vidjeti prilog: „N. N. o Ljubanu Jednaku i njegovoj obitelji“, 655)

[3] Izraz je uvjetno upotrijebljen jer je ustaško „antisrpstvo“ u vremenu imalo različita težišta: „Eugen Dido Kvaternik je u emigraciji, govoreći o politici Ustaškoga pokreta prema Srbima, tumačio da je antisrpstvo bilo srž ustaške doktrine, što je bila posljedica dvadesetogodišnjeg vladanja Beograda u Hrvatskoj i spoznaje da je vladajući dio srpstva želio uništenje hrvatskog naroda. Kvaternik je smatrao da hrvatsko-srpski sukob za vrijeme Drugog svjetskog rata nikada ne bi dobio one dimenzije da nije bilo agresivne politike Italije. Prema Eugenu Didi Kvaterniku antisrpstvo je Paveliću bilo sredstvo kojim je kanalizirao borbenost hr-

vatske mladeži, koja bi se inače revoltirala protiv njegove italofilske politike i protiv njega samoga." (Davor KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945. godine*, Zagreb 2009., 90)

Trebalo bi istražiti brojne druge iskaze aktera Ustaškog pokreta prije rata, od 1941. do 1945. i nakon rata o poimanju „antisrpstva".

[4] Rukopis MP 300, koji sam odmah u cijelosti naručio kopirati, ima vjerojatno kasnije dodanu naslovnicu „P. LEBER, ŽUPA GLINSKA I ŽUPA MAJSKA". U spomenutom zborniku *Glina…* na njega se vrlo malo referiralo (Ivan Jurišić, Agneza Szabo i Branka Pribić) pa nam je svima pozvanima, uključivši i mene, promaknulo da je Pavao Leber (Glina, 28. prosinca 1844. – Zagreb, 13. studenoga 1919.) prvi pisao o prvom spomenu Gline u povijesnim vrelima: „Najstariji spomen, koji o *Glini* sbori, nalazi se u listini Bele IV., kralja ugarskoga, izdanoj godine 1242. u Seguždu. U toj listini nalaže kralj Bela hrvatskomu banu Dionižu, da načini novi razvod granica među opatijom Topuskom i Glinjani, koji su istoj opatiji njeke zemlje uzeli…" (Isto, 1). Vidjeti, također: *Spomenice župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina* (ur. Josip Jerneić), Glina 1998.

[5] Isto, 2.

[6] Isto, 7. Inače, u Zagrebu je 1914. Pavao Leber objavio *Pripovijesti*, poučno-ćudoredna štiva koja su vrijedan izvor za povijest mentaliteta ljudi glinskog kraja u 19. stoljeću.

[7] *Spomenice župa*, 538–539.

[8] O Bratušeku je također pisao slovenski svećenik Alojzij Žalar, koji se u kolovozu 1941. zatekao u Zagrebu: „Dobro se spominjam dekana Bratušeka iz Svetinj, ki je bil kaplan v Glini. Bil je živčno popolnoma izčrpan, ko nam je govoril o grozotah pokolov, ki jih je gledal na lastne oči. Tožil je, da že dolgo ne more spati, ker ga mučijo strašni prizori, ki jim je moral bit priča." (Alojzij ŽALAR, „Sejali smo v solzah. Spomini duhovnika izgnanca", *Nova pot: glasilo Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov SRS* XV/avgust 1963., št. 5–7, 314. (Vidjeti: I. MRKALJ, „Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927. – 1955.", *Tragovi* I/2018., br. 1, 124–165, citat na 146); ISTI, „Kako su rušili zajednicu", *Novosti* (Zagreb), 21. VIII. 2017. (https://www.portalnovosti.com/kako-su-rusili-zajednicu /pristup 7. 7. 2022./); ISTI, „1941. u Glini. Povijesni izvori o rušenju glinske Bogorodičine crkve", *Prosvjeta*, april 2019. (http://casopis.skd-prosvjeta.hr/1941-u-glini/ /pristup 7. 7. 2022./)

[9] Koliko god spomenute etnokonfesionalne „logike" interpretacijski isključivale jedna drugu, sve su bile i ostale suglasne da su najsporniji „remetilački" akter bili komunisti jer su inicirali građanski, točnije, klasni rat da bi u jugoslavenskim razmjerima osigurali premoć i vlast u trenutku završetka Drugoga svjetskog rata.

[10] „Umberto Eco: Vječni fašizam – četrnaest načina gledanja na crnokošuljaše", *Hrvatski povijesni portal* (https://povijest.net/2018/?p=632 /pristup 13. 7. 2022./)

[11] Vladimir VELEBIT, *Tajne i zamke drugog svjetskog rata*, Zagreb 2002., 28.

[12] Isto, 79.

[13] Iako je Bogdan Krizman svojim dugogodišnjim istraživačkim radom ušao u mnoge aspekte ove problematike, naročito kada je riječ o razdoblju od 1941. do 1945., mnogo toga ostaje učiniti za razdoblje do 1941.

[14] Vidjeti: Drago ROKSANDIĆ, „Jugoslavenstvo prije Jugoslavije", u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (ur. Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken i Florian Biber), Beograd 2017., 27–54; ISTI, „Zagrebački list Glas Slovenaca, Hrvata i Srba: agens stvaranja jugoslavenske države 1918. godine", u: *Prvi svetski rat i slovenske književnosti* (ur. Stanislava Barać, Biljana Andonovka i Boban Đurić), Beograd 2021., 189–204; ISTI, „Europa i njene višestruke jugoistočne granice. Problemi i pristupi 'Zapadnom Balkanu'", *Humanističke studije* 9/2021., 71–82.

[15] Na hrvatskom jeziku najbolji su pregledi problematike, prema subjektivnome autorovu mišljenju, sljedeći: Vjeran KATUNARIĆ, *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb 2003.; Srđan VRCAN, *Nacija, nacionalizam, moderna država: između etnonacionalizma, liberalnog i kulturnog nacionalizma ili građanske nacije i postnacionalnih konstelacija*, Zagreb 2006. Svjetska je literatura nepregledna, ali su inicijalno, orijentacijski i dalje nezaobilazni sljedeći kritički komentirani antologijski izbori radova: John HUTCHINSON, Anthony D. SMITH (ur.), *Ethnicity*, Oxford University Press, 1996.; ISTI, *Nationalism*, Oxford University Press, 1994.

[16] Vidjeti prilog: Rudolf Bićanić, „Mišljenje o Memorandumu Srpske pravoslavne crkve generalu Danklmanu" u zbirci „Dokumenti", str. …

[17] Isto.

[18] Jure KRIŠTO, *Sukob simbola, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2011., 117–118.

[19] ISTI, *Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska 1941. – 1945.*, knj. 1, Zagreb 1998., 187.

[20] Dakako, „stoljetne" može značiti jednostoljetne, a može i višestoljetne.

[21] Referirat ću se na kolegu Krištu, s kojim inače rado razgovaram, da bih egzemplificirao svoje shvaćanje problema. Nezaobilazan je niz drugih imena u profesiji povjesničara, ali je njegov opus već svojim razmjerima u suvremenoj hrvatskoj historiografiji zasigurno i jedan od nezaobilaznih.

[22] „Poslanje Hrvatske", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III., br. 168, 1. VIII. 1941., 1.

[23] Nastavak je članka u stilu „Srbi – boljševici svi i svuda": „Ovaj boljševički talas, koji je zahvatio maha u srpskim

masama nije slučajan. On je plod dugogodišnjeg odgoja. Devedeset posto sveučilištaraca u Beogradu bili su komunisti. Srpsko radništvo je odavna zaplivalo u komunizam. Seljaštvo također u priličnom broju. Čitave su se srpsko-pravoslavne teologije morale raspustiti zbog komunizma. Na beogradskom pravoslavnom bogoslovskom fakultetu komunisti dobijaju većinu u izborima za upravu Društva pravoslavnih teologa! Je li to moglo uroditi dobrim posljedicama? Nije!“ (Isto)

[24] *Hrvatski narod* (Zagreb), god. I., br. 30, 1. IX. 1939., 3. Članak sadržava i aktualnu poruku Poljacima: „Istočno more nije životni prostor Poljske!“ Ni traga od *antemurale Christianitatis*. U „Međunarodnom političkom pregledu“, u istom broju *Hrvatskog naroda*, na str. 4, prvi put referira se na „Sovjetsku Rusiju“ i objavljuje Staljinov portret s legendom „Staljin, predsjednik sveruskog SSSR-a“ (*sic*!).

[25] *Hrvatski narod* (Zagreb), god. I., br. 33, 22. IX. 1939., 1.

[26] Od kolovoza 1939. do lipnja 1941. nisu samo komunisti u Jugoslaviji imali grdnih muka kako uvijek iznova izumljivati „drveno željezo“ tumačeći mijene u sovjetsko-njemačkim odnosima i bijući svoje domaće svakodnevne antifašističke bitke. Uostalom, ni *Hrvatski narod* nije postao „nježniji“ prema hrvatskim, a da ne spominjemo jugoslavenske komuniste. Za kritičku percpeciju politike Komunističke partije Jugoslavije u to doba, vidjeti: Matko GLOBAČNIK, *Vrijeme ideoloških kolebanja. Komunistička partija Jugoslavije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od Travanjskog rata do napada nacističke Njemačke na Sovjetski Savez*, Zagreb 2019.

[27] *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III., br. 174, 7. VIII. 1941., 3.

[28] Isto.

[29] *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III., br. 163, 27. VII. 1941., 6.

[30] Đuro BAKRAČ, Joco MRAKOVIĆ, „Prve oružane akcije na Baniji i organizovanje Gaćešinog logora 1941“, u: *Glina*, 231–238; Đ. ROKSANDIĆ, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945. godine“, u: isto, 283–303, napose 280–290. Odmazda je trajala tri dana, od 24. do 27. srpnja 1941. Prema izračunu autora spomenutog članka, u Grabovcu, na stratištu pored željezničke pruge, odnosno željezničkog kolodvora Banski Grabovac, život je izgubilo 977 osoba iz sela glinskog kotara, bitno manji broj iz sela petrinjskog kotara te, što je bilo zastrašujuće, putnika skinutih s vlaka na pruzi Sisak – Karlovac, odnosno dovezenih vlakom iz Gline, ukupno oko 1200 osoba. Nitko od ubijenih – možda s jednom iznimkom – nije sudjelovao u ustaničkoj akciji.

[31] Đ. ROKSANDIĆ, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945. godine“, 289.

[32] „Petar Košutić (1877 – 1941)“, u: *Za slobodu. Učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske poginuli u Narodnooslobodilačkom ratu* (ur. Tomo Žalac), Zagreb 1955., 72–73.

[33] O franjevačkom samostanu u Čuntiću u to doba, vidjeti: „Čuntić“, u: Ivan ŠIBL, *Ratni dnevnik*, Zagreb 1966., 106–110. Vidjeti, također: Zdravko DIZDAR, „Stradanje župe Hrvatski Čuntić tijekom Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća“, u: *Osam stoljeća Čuntića (2011. – 2011.)* (ur. Jakša Raguž i dr.), Petrinja : Zagreb 2012., 179–296.

[34] Niko Sorgo-Mirošević javio je Ministarstvu vanskih poslova Vlade Kraljevine Jugoslavije (u izbjeglištu) iz Rima, 6. srpnja 1941.: „Odnosi sa Katoličkom crkvom [u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj] nisu dobri bez obzira na držanje pojedinih lica u kleru. (…) Za procenu situacije interesantno je da vlasti i vojska nisu sudelovale na svečanoj procesiji na Tjelovo 12 t. m., što se ne pamti od pamtiveka. Pavelić je razočaran i revoltiran što Sveta Stolica nije htela priznati novi režim u Hrvatskoj. Položaj nadbiskupa Stepinca, koji ne uživa simpatije ustaša verovatno (kao?) bivši dobrovoljac u Solunu a hoće očuvati svoju nezavisnost, nije lak.“ (Ljubo BOBAN, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941 – 1943.*, knj. 1, Zagreb 1988., 19)

Međutim, bilo je situacija u kojima se Nadbiskup izjasnio za obnovu Jugoslavije, ali kao federativno uređene države: „Biskup Stepinac čvrsto veruje u vaskrsnuće Jugoslavije. Kad sam bio poslednji put kod njega mi je rekao: ‘poručite vani, neka kod budućeg uređivanja država svakako vode računa o federaciji’ a u vezi s glasinama, koje kruže u zemlji, o planovima Saveznika da stvore jednu katoličku državu sa centrom u Beču a u koju bi bile uključene Bavarska, Austrija, Slovenija, Hrvatska a možda i Mađarska, biskup dr. Stepinac je odlučno izjavio: ‘neka znaju, to im slobodno kažite, da Hrvati i Slovenci (možda je biskup tu upotrebio i reč ‘katolici’ – ne sećam se dobro) nikad na ovakvo rešenje pristati neće!’.“ („Izvještaj Stanislava Rapotca, početkom VIII. mj[eseca] 1942.“, u: ISTI, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941 – 1943.*, knj. 2, Zagreb 1988., str. 67)

[35] Makar i zakašnjelo, Juraj Krnjević izjavio je u emisiji Radio Londona, 16. studenoga 1942.: „Pavelićev režim je morao naići na nepomirljivi otpor hrvatskog naroda i propasti, jer je utemeljen na sili, nasilju i proljevanju nevine krvi. Takove su metode odvratne čovječanskom osjećaju hrvatskog naroda. Nikada se nije dao njima slomiti, niti ih je prihvaćao. On ih sada još odlučnije osuđuje nego li ikada prije, jer ih Pavelić proglašujući se samodršcem vladarom Hrvatske čini tobože u interesu hrvatskog naroda i nabacuje se time blatom na neokaljano hrvatsko ime. Suze hiljada i hiljada unesrećenih matera, djece, žena i staraca vape do neba. Hrvatki narod ne može ovoga časa pozati krivce na odgovornost. Ali će doći čas, kada bude opet u Hrvatskoj narodna riječ jača od tuđinske sile, koja danas drži Pavelića. Onda će hrvatski narod suditi svima prema njihovoj zasluzi. Nitko tomu sudu izbjeći neće. Između ostalih zločina naglasiti ću jedan, za koji ćemo tražiti naročiti račun. A to je prisilno pokatoličavanje. Mačem primoravati neko-

ga, da mijenja vjeru, još je odvratnije od tjelesnoga umorstva. Ne obraćam se dr. Šariću, koji se ponašao kao oni, koji su izgubili dušu i savjest, nego vama ostalima poglavarima katoličke crkve u Hrvatskoj, da ispitate svoju savjest, jeste li sto po sto izvršili svoju dužnost? Nije dosta postaviti neke kompliciране sudove i stidljivo se ograditi od ustaških zločina poimence od ustaškog pokatoličavanja, nego je potrebna Vaša muška riječ osude, kako bi to bilo u skladu i s osjećajem hrvatskog naroda i s naukom katoličke crkve. A takove riječi do sada iz usta naših vjerskih poglavara nažalost nismo čuli." (ISTI, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941 – 1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb 1985., 30)

[36] „Liberalizam negira državu u interesu pojedinca, dok fašizam utvrđuje državu kao bitnost pojedinca. U istinu je za fašistu sve u državi, a ništa čovječanskog ili duševnog ne postoji izvan države. Fašistička država drži, razvija i gospodari čitavim životom naroda, ali se za njeg i brine. Fašizam je protiv pojedinih ljudi, političkih stranaka, društvenih klasa i t. d. kad su izvan ili iznad države. Zato je fašizam protiv socijalizma, koji koči povijest borbom klasa i ne priznaje jedinstvo države, koja pretaplja sve staleže u jednu gospodarsku i ćudorednu cjelinu. Fašizam priznaje u okviru uređene države pravedne zahtjeve svih staleža, on ih priznaje u korporativnom sistemu, te ih izjednačuje u jedinstvu države." (Božidar CEROVSKI, „Filozofija fašizma", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. I., br. 45, 15. XII. 1939., 2)

[37] Veselin ĐURETIĆ, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. 1: *Između nacionalnih i ideoloških izazova*, Beograd 1985.; ISTI, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. 2: *Prestrojavanja u znaku kompromisa*, Beograd 1985. Vidjeti, također: *„Saveznici i jugoslovenska ratna drama" dr Veselina Đuretića. Autorizovane stenografske beleške sa rasprave u Republičkoj zajednici nauke*, Beograd 1985.

[38] Vidjeti: *Književne novine* (Beograd), 15. IX. 1986. Instruktivan je izbor reakcija i polemika: Vasilije Đ. KRESTIĆ, *Dosije o genezi genocida nad Srbima u NDH*, Novi Sad 2009.

[39] Fantazmagorije Milana Bulajića o Jasenovcu vjerojatno ne bi bile moguće bez Krestićeve konceptualne podrške. Ista je u biti logika historijskog negacionizma u hrvatskoj historiografiji koja isključuje mogućnost korištenja pojmom „genocid", a ustaški logor „Jasenovac" svodi na uglavnom bezazlenu ustanovu u ratnim uvjetima: „Naime, važno je naglasiti da se revizionizam javlja u različitim oblicima. Ponekad se tu radi o jednostavnom nijekanju činjenica (da se nešto uopće nije ni dogodilo), ali puno češće imamo slučajeve 'reinterpretacije' u kojima se ne niječe događaj sam po sebi, već se on humanizira i predstavlja u pozitivnom ili barem prihvatljivijem svjetlu. U tom smislu, rijetko će tko negirati da su se u Jasenovcu uopće dogodili zločini. Međutim, ti zločini se u revizionističkoj matrici predstavljaju, primjerice, kao eksces u kojemu je stradalo tek nekoliko tisuća žrtava dok su ostali zatvorenici uživali privilegije društvenog i kulturnog života." (Stipe Odak povodom zbornika *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam* (ur. Andrijana Benčić, Stipe Odak i Danijela Lučić), Jasenovac 2018.

[40] S takvim sam nazorima već 1980-ih sudjelovao u raspravama o Glini, Jasenovcu, žrtvama rata i poraća itd. Zvonimir Šeparović pozvao me je da budem jedan od recenzenata studije Vladimira Žerjavića *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, koju je objavilo Jugoslavensko viktimološko društvo u Zagrebu 1989., što sam i prihvatio itd.

[41] Vidjeti u ovom izdanju: D. ROKSANDIĆ, „Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): prostorne i vremenske logike nasilja", 247–278.

[42] Ante Moškov inzistira da je Pavelić bio „alfa i omega" u planiranju i izvođenju „konačnog rješenja srpskog pitanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj": „…uskoro su počele s raznih strana u Zagreb stizati vijesti o četnicima, čišćenju Srba, otpremanju u logor, o likvidiranju i slično, o čemu su govorili i građani. Pavelić je, prema izjavi Dide Kvaternika, dnevno i detaljno bio o svemu izvještavan, te sve što se događalo odobravao dozvoljavajući da se i dalje sve nesmetano odvija. Ne samo da bi prema ovoj Didinoj izjavi bila isključena sumnja i priča da Pavelić za sve što se događalo nije znao, kako je on to pokušao, krijući se iza leđa Dide Kvaternika a kasnije Luburića, ubaciti i prikazati se pred drugima kao da mu to nije poznato, nego je posve sigurno da su mu glasovi o tome što se događa u Zagrebu javno prepričavalo, bili javljeni s više strana, a i ja sam jednom prilikom o tome govorio. Radilo se baš o glasovima ubijanja i mučenja u vezi s Jasenovcem, a Pavelić je odgovorio da zna za te glasove i da su to izmišljotine. Međutim, stvar stoji drugačije." (Ante MOŠKOV, *Pavelićevo doba* (prir. Petar Požar), Split 1999., 241)

[43] *Njemačka obavještajna služba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 1. dio (prir. Zvonimir Despot), Zagreb 2011., 156, 159, 190, 192, 248 i 336. Ustaški pukovnik dr. Šime Cvitanović imao je kodna imena „Dalan", „Chido" i „Adam".

[44] Đ. Aralica rekonstruirao je popis vjerojatne 174 žrtve prvog masovnog zločina u crkvi, koje su potjecale iz Gređana, Katinovca, Male Vranovine, Poljana, Ponikvara, Starog Sela i Topuska u Općini Topusko te Maličke i Čemernice u Općini Čemernica. Vidjeti: Đ. ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, 2. izd., Beograd 2011., 243–245. Kažemo „vjerojatne" jer je nejasno tko je na popisu Vasilj Sime Jednak iz Gređana. Naime, tako se zvao otac Ljubana Jednaka, a on nije uhapšen u Gređanima, nego kod svoje kuće u Gornjem Selištu i nije ubijen u crkvi, nego na stratištu, pred jamom itd. Nemoguće će biti reći tko je sve izgubio život u crkvi tom prilikom dok se ne pronađe popis koji je napravljen prije zločina.

[45] „…'trk tamo župniku po ključ da se ove mrcine zaključaju u crkvu'. Ode on tome hrvatskom popu i donese ključ, kako je doša do tog ključa hrvatski pop od te naše crkve, ne znam.“ (Vidjeti: Sjećanja Ljubana Jednaka prema transkriptu iz dokumentarnog filma snimljenog 1997., 640–642) Međutim, bitno je da interijer crkve do tada nije bio oštećen.

[46] Vidjeti: Iskaz Ljubana Jednaka pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz 1945., 612–613.

[47] Za razliku od Vorkapića, koji se nije vratio u Topusko, Korać se vratio u svoju gostionicu na željezničkom kolodvoru Topusko: „…Korać se pojavljuje u svojoj gostioni i nastavlja sa radom, kao da se ništa nije ni dogodilo, on mirno i nesmetano radi svoj ugostiteljski posao sve do druge polovice oktobra [1941.] kada ga ustaška vlast postavlja za svoga povjerenika u općini Čemerničkoj a na mjesto spomenutog Živčića kada je ovaj odveden i likvidiran na slobodnom teritoriju u Maličkoj.“ (Miljkan MASLIĆ, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, Zagreb 2010., 173–174) I dalje: „Nakon oslobođenja Beograda 1944. naši ga pronalaze i stavljaju u logor za ratne zločince. Prema pričanju nekih Čemerničana izbjeglica u Beogradu, a nakon oslobođenja Beograda obavljali dužnosti u spomenutom logoru, oni su svojim očima gledali kako nepoznati viši partizanski oficir izvodi iz logora njima dobro po zlu poznatog Koraća. Poslije toga više se nije vratio u logor nego je bio na slobodi u Beogradu sve do proljeća 1945. kada se rat svršio i Korać se vratio u Čemernicu. Desetak godina kasnije odlazi iz Čemernice u Glinu gdje kupuje kuću i u istoj otvara gostionicu najprije kao poslovođa društvenog pogona, a kasnije kaoprivatni vlasnik.“ (Isto, 175–176) Nije poznato da ga je ikad itko išta pitao o njegovoj ulozi u glinskoj tragediji.

[48] I. MRKALJ, „Pred Zemaljskom komisijom“, *Ljetopis SKD „Prosvjeta“* XXI/2017., 264–265. Izjava je dana u Glini, 18. X. 1944.

[49] Isto, 262. Izjava je dana u Glini, 17. X. 1944.

[50] *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III., br. 168, 1. VIII. 1941., 4.

[51] Vidjeti u ovom izdanju: D. ROKSANDIĆ, „Tomislav Rolf u arhivskim vrelima“, 411–422.

[52] HR-HDA-216: Ministarstvo narodne prosvjete Nezavisne Države Hrvatske (dalje: MNP NDH), kut. 698, dosje 14742 Rolf Dragica.

[53] HR-HDA-890: Zbirka personalnih spisa državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstava Nezavisne Države Hrvatske, kut. 34, dosje Ljubica Borojević. Lj. Borojević konvertirala je na grkokatoličku vjeroispovijest 5. srpnja 1941. Rođenjem i učiteljskom naobrazbom Petrinjčanka, bila je učiteljica u Topuskom od 23. rujna 1933. do 31. kolovoza 1940., kada je premještena u Čemernicu, stupivši na dužnost 3. rujna 1940. Prema tome, do kolovoza 1941. u Čemernici nije napunila ni godinu dana rada pa je krajnje upitno je li ona među ljudima imala ikakav ozbiljniji utjecaj. Ako ga je imala, mogao je potjecati – primjerice – od veze s pukovnikom Rolfom preko njegove supruge Dragice.

HR-HDA-890: Zbirka personalnih spisa državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstava Nezavisne Države Hrvatske, kut. 101, dosje Nikola M. Generalović. Zavičajan u Tušiloviću, završio je karlovačku Državnu učiteljsku školu „s vrlo dobrim uspehom i vrlo dobrim vladanjem“ 22. lipnja 1934. Bio je učitelj u Kirinu i Pješčanici do 12. prosinca 1941., kada je „odpušten“ iz službe, za razliku od Ljubice Borojević, koja je bila na endehaškom platnom popisu do konca rata.

[54] Izvještaj Velike župe Pokupje za mjesec listopad 1941. godine – Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva o stanju u Velikoj župi Pokuplje, Karlovac, 15. XI. 1941., u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941 – 1942. god.*, tom V, knj. 32, Beograd 1952., br. 184, 507. Masovna ubojstva u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi bila su u to doba notorno poznata, kao što su bile poznate ustaše koje su u tim zločinima prednjačile pa su se njihova imena nalazila na svojevrsnim partizanskim potjernicama. Tako u „Izvještaju Okružnog komiteta KPH Karlovac od 18 rujna 1941 god. Centralnom kamitetu KPH o izvedenim akcijama u prvoj polovini rujna 1941 godine“ stoji da je „5. IX likvidiran ustaški krvnik Žinić iz Gline. Sudjelovao u klanju ljudi u glinskoj crkvi.“ (*Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941 god.*, tom V, knj. 1, Beograd 1952., br. 30, 87–89)

[55] Isto. Izvještaj sugerira da u Glini 4./5. kolovoza nije bio jedan pokolj, nego ih je bilo više. Također sugerira autohtonost inicijative. Time je u proturječju sa svime drugime što se zna o razmjerima kampanje na raznim stranama i, na koncu konca, činjenicom da se velik broj kamiona i autobusa našao u Vrginmostu u rekordno kratkom vremenu.

[56] Isto. Ustaške vlasti ignoriraju činjenicu da su ustanak organizirali komunisti karlovačkog partijskog okruga, slijedeći isntrukcije iz hrvatskog i jugoslavenskog Centralnog komiteta Komunističke partije, da je komunista hrvatske narodnosti među ustanicima na terenu, na Kordunu i Baniji te da ih je s vremenom bilo sve više, što se u ovom slučaju povezuje s Galjerovima, koji su stigli nakon što su u Zagrebu izvršili ogromnu sabotažu na Glavnoj pošti u Jurišićevoj ulici 14. rujna 1941. i koji su bili samo jedni među brojnim drugim komunistima Hrvatima. Vidjeti, npr.: Savo ZLATIĆ, *Poslali su me na Kordun*, Zagreb 2005. Me-

đutim, svijest o narodnooslobodilačkoj borbi, kako su je komunisti shvaćali, doista se postupno razvijala i neizbježno suočavala s nacionalističkim isključivostima.

[57] Marijan STILINOVIĆ, *Bune i otpori*, Zagreb 1986., 189. Vjerojatno je riječ o Hilmiji Berberoviću (vidjeti dokument br. XII, 1., ovdje str. 766–768) Zapisnik je već u to doba cirkulirao iz raznih izvora po svijetu, ponajviše beogradskih i zagrebačkih.

[58] Ivan ŠIBL, *Ratni dnevnik*, Zagreb 1966., 214.

[59] Miroslav KRLEŽA, *Zastave*, knj. 1, Zagreb 1967., 111–181.

[60] Vidjeti, pored ostalog, u ovom izdanju češće spominjani zbornik *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*.

Post scriptum: Nakon zaključenja ovog članka saznao sam od kolege Milana Radanovića da je beogradski kolega Petar Dragišić u svome *Stella polare – Internet magazin posvećen istoriji, književnosti i filmu* (SSN (Online) 2738-1773) objavio prilog prijevoda izabranih bugarskih primarnih izvora o ustaškoj politici „konačnog rješenja srpskog pitanja u Hrvatskoj". Uvažavajući profesionalizam kolege Dragišića, donosim nekoliko citata:

Jordan Mečkarov – Ivanu Popovu, Zagreb, 23. VII. 1941.: „'Uništavanje srpstva', rekao mi je ministar unutrašnjih poslova doktor Artuković, 'sada je naš prvi zadatak. Nećemo ostaviti nikakvo srpsko jezgro u granicama naše države.'"

Jordan Mečkarov – Ivanu Popovu, Zagreb, 24. VII. 1941.: „Kod nas će srpstvo, direktno mi je rekao doktor Artuković, ministar unutrašnjih poslova (…) biti najradikalnije likvidirano. U Zagrebu neče ostati nijedan Srbin, a u celoj državi Srbi će biti svedeni na neznatnu manjinu. Svaki srpski pokušaj sabotaže ili otpora će biti nemilosrdno ugušen. U nekoliko navrata već su vršeni pokolji Srba. (…)"

Srijeda, 22. IV. 1942.: „Poglavnik je priznao da je, da bi se obračunalo sa Srbima u Hrvatskoj, moralo biti ubijeno 400.000 ljudi. Ostalo je još toliko, sa kojima će se verovatno obračunati na isti način." (Bogdan FILOV, *Dnevnik*, Sofija 1990.)

Petar DRAGIŠIĆ, „Ustaše u bugarskim dokumentima" (https://stellapolarebooks.com/2021/09/06/ /18. 7. 2022./)

Post scriptum 2: Kolegijalnošću dr. sc. Željka Karaule, dobio sam 26. kolovoza 2022. uvid u zapisnik o saslušanju Vlade Premerla, koji je 1941. godine bio vozač Ivice Šarića, šefa kabineta Eugena Kvaternika Dide, čelnog čovjeka Ustaške nadzorne službe (UNS). Prema tom zapisniku, Kvaternik ml., Šarić te drugi dužnosnici u vrhu UNS-a izravno su sudjelovali u pripremama i izvršenju masovnih zločina u Gudovcu, Slunju, Hrvatskom Blagaju i Veljnu, Glini i Donjem Lapcu u proljeće 1941. godine. Vidjeti: HR-HDA-1561: SDS RSUP SRH, šifra 013.2.8 – prilozi za biografiju Eugena Dide Kvaternika iz dijelova dosjea dužnosnika NDH.

Najljepše se zahvaljujem kolegama Radanoviću i Karauli na obavijestima."

„Zagreb, 18. srpnja i 27. kolovoza 2022.

Drago Roksandić

5.

CIVILNI GUBICI NA PODRUČJU KOTARA GLINE I BANIJE 1941. PREMA REVIDIRANOM POPISU „ŽRTVE RATA 1941–1945“ IZ 1964. GODINE

Dragan Cvetković

UDK: 314.116-026.24(497.5 Glina)“1941/45“
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Rad predstavlja pokušaj da se na osnovu delimično revidiranog popisa „Žrtve rata 1941–1945“, iz 1964. godine, kvantitativno odrede civilni gubici regiona Banije / Banovine u prvoj godini rata. Sagledana je nacionalna, polna, starosna i profesionalna struktura stradalih civila, prikazane su okolnosti njihovog stradanja, a sve to je smešteno u kontekst stradanja stanovništva NDH. Posebna pažnja posvećena je gubicima kotara Glina, koji su predstavljali polovinu stradalih civila Banije 1941. godine.

Summary ▶ This paper is an attempt to provide a quantitative assessment of civilian losses in the Banija/Banovina region during the first year of the 1941-1945 war, based on the partially revised list of victims compiled in 1964. It looks at the ethnic, gender, age, and professional/educational breakdowns of the civilian fatalities, as well as the circumstances of death, all placed within the context of overall population losses in the Independent State of Croatia. Special attention is given to losses in Glina district, as these represent half of all civilian fatalities in Banija during 1941.

Ključne riječi ▶ NDH, Banija, Glina, 1941. godina, gubici, stradanje, civili, nacionalnost, Srbi, Hrvati, pol, profesija.
Key words ▶ Independent State of Croatia, Banija, Glina, 1941, losses, deaths, civilians, nationality/ethnicity, Serbs, Croats, gender, profession.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.20

Region Banije ili Banovine spada u one delove Hrvatske koji su imali nesreću da u dvadesetom veku dva puta teško postradaju u ratnim dešavanjima. Prvi put sredinom veka[1] u ratu koji je zahvatio čitav svet, pa i zemlju u kojoj se nalazi, a drugi put prilikom raspada SFR Jugoslavije krajem veka, kada se opet gotovo cela država, ili bar njen veći deo, našao u ratu. Tema rada je stradanje civilnog stanovništva regiona Banije sa posebnim uvidom u stradanje njene opštine, tadašnjeg kotara, Gline, u prvoj godini Drugog svetskog rata. Kolektivno sećanje stanovnika na stradanje u tom ratu bitno je uticalo, pored ostalih razloga, na stradanje u potonjem ratu, pedeset godina kasnije.

Cilj je ovog rada da se istraže civilne žrtve rata 1941–1945. na teritoriju opštine Glina i cele Banije prema administrativnoj podeli iz 1964. godine, kada je napravljen popis „Žrtve rata 1941–1945.“[2] Istraživanje je ostvareno prema delimično revidiranim podacima iz pomenutog popisa. U analizi stradalih civila ove teritorije, sagledana je njihova nacionalna, polna, starosna i profesionalna struktura, prikazane su okolnosti njihovog stradanja, te je sve smešteno u kontekst stradanja stanovnistva NDH. U radu je prikazano stradanje tokom 1941. godine, a prikazivanje broja stradalih naredne godine, kao i ukupnog broja stradalih je dato u svrhu poređenja i isticanja gubitaka tokom posmatranog perioda. Popis je uzet kao osnova za istraživanje jer je i pored svih nedostataka najpotpuniji. Pored pitanja *koliko je stradalih,* podjednako je značajno i pitanje *šta pokazuju rezultati popisa, odnosno kakava je unutrašnja struktura stradalih.* Statistički metod, koji u radu preovlađuje, može dovesti do dehumanizacije žrtve njenim svođenjem na prost broj, ali je nephodan pošto otvara nove mogućnosti za potpunije sagledavanje stradanja civila Banije, kao i opštine Glina. Iza svakog iznetog broja, ma koliko on bio veliki, stoji pojedinačna žrtva sa imenom i ličnom istorijom, te svaki broj treba posmatrati kao zbir jedne i još jedne, pa još jedne ... osobe odnosno žrtve.

Geografski položaj i demografska struktura populacije Banije i opštine Glina bitno su uticali na ratna deša-

vanja na ovom prostoru, a samim tim i na problem stradanja njihovog stanovništva. Banija predstavlja jednu od manjih oblasti novoformirane države, u kojoj je živelo 3,20% stanovništva NDH. U pet kotara, kasnijih opština (prema administrativnoj podeli iz 1964. godine), koje je obuhvatala Banija, nalazilo se 34.955 domaćinstava u kojima je prosečno živelo 5 članova[3] raspoređenih u 337 naselja (Baza ZR). Sisak je bio jedini grad sa više od 10.000 i Petrinja jedino naselje sa više od 5.000 stanovnika. Glina je bila najveća opština Banije i u njoj je živela četvrtina (25,67%) njene populacije, doj je u Petrinji živelo 21,55%, Sisku 21,52%, Kostajnici 16,33% i Dvoru 14,92%.[4] Na Baniji je živelo 51,95% Srba, 46,79% Hrvata, 0,22% Jevreja, 0,13% Muslimana i 0,90% pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti i ona je bila najbliža oblast Zagrebu na kojoj su Srbi živeli u većem broju kompaktno nastanjeni. Srbi Banije su predstavljali 5,12% svih Srba iz NDH, dok su Hrvati činili 3,10% sunarodnika u novoproglašenoj državi. Iako su predstavljali polovinu stanovništva teritorije, Srbi nisu bili ravnomerno raspoređeni po njoj. Činili su 88,23% stanovništva opštine Dvor, 66,91% Gline, 65,83% Kostajnice, 45,08% Petrinje i svega 5,31% populacije opštine Sisak. Od Srba sa Banije 33,07% je živelo u opštini Glina, 25,34% u Dvoru, 20,70% u Kostajnici, 18,70% u Petrinji i 2,20% u Sisku.[5] U 72 naselja opštine Glina (Baza ZR) živelo je 8.009 domaćinstava (22,91% domaćinstava Banije), a prosečno ih je činilo 5,71 članova.[6] U Glini je živelo 66,91% Srba, 32,40% Hrvata[7] i 0,69% pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti.[8]

Masovni civilni gubici u NDH, naročito 1941. i 1942. godine, koji pre svega imaju etničko i konfesionalno obeležje, sastavni su deo konfliktnih strategija aktera okupacije i kolaboracije odnosno otpora okupaciji i kolaboraciji s vrlo različitim ideološkim, političkim i nacionalnim predznakom. Vođen na celoj teritoriji NDH, rat je pogodio civilno stanovništvo u svim njenim delovima, ali ne u jednakoj meri. Jedan od regiona NDH u kojem su civili stradali u većem omeru je bila Banija. Personalnom identifikacijiom stradalih do sada je utvrđeno da je sa teritorije Banije život izgubilo 17.623 osobe koje se svrstavaju u kategoriju civila, a koji su poticali iz 315 naseljenih mesta ovog regiona. Stradali civili Banije predstavljaju 5,41% svih civila NDH koji su izgubili život tokom rata, što je 1,69 puta više od njihovog učešća u populaciji. Civilno stanovništvo Banije je stradalo tokom čitavog rata, ali stradanje nije bilo ravnomerno, kako prema učešću u ukupnim gubicima NDH, tako ni po dinamici stradanja.

Tabl. 1. *Gubici civila regiona NDH prema godini stradanja*

NDH – civili	ukupno	1941	%	1942	%
Banija	17.623	4.119	23,37	6.049	34,32
%	5,41	4,78	//	4,76	//
ostatak NDH	307.807	82.073	26,66	121.122	39,35
%	94,59	95,22	//	95,24	//
ukupno	325.430	86.192	26,48	127.171	39,08

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

Učešće stradalih civila sa Banije u ukupnim gubicima civila NDH u prve dve godine rata bilo je konstantno 1,49 puta veće od zastupljenosti regiona u populaciji. Početak rata se pokazao kao najpogubniji po njeno stanovništvo Banije. U prvih 21 mesec trajanja rata život je izgubilo 57,69% njenih civila. Mesečna stopa smrtnosti civila pokazuje približnu ravnomernost u stradanju tokom prve dve godine rata (2,60% godine naspram 2,86%), tako da je realno stradanje u drugoj godini bilo 1,10 puta veće nego u 1941. godini. Stradanje civilnog stanovništva Banije nije bilo jednako u svim njenim delovima, niti je ono bilo ravnomerno tokom rata.

Tabl. 2. *Gubici civila Banije prema godini stradanja*

Banija – civili	ukupno	1941	%	1942	%
Dvor	1.923	237	12,32	894	46,49
%	10,91	5,75	//	14,78	//
Glina	4.496	2.061	45,84	795	17,68
%	25,51	50,04	//	13,14	//
Kostajnica	3.341	298	8,92	1.620	48,49
%	18,96	7,23	//	26,78	//
Petrinja	3.485	1.009	28,95	1.289	36,99
%	19,77	24,50	//	21,31	//
Sisak	4.378	514	11,74	1.451	33,14
%	24,84	12,48	//	23,99	//
ukupno	17.623	4.119	23,37	6.049	34,32

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

Kao najveći na Baniji, glinski kotar se našao prvi na udaru. Iz opštine (tadašnjeg kotara) Glina potiče 50,04% svih stradalih civila Banije 1941. godine, što je izuzetno veliko stradanje s obzirom da je tu živelo 25,67% njene populacije. Gubici koje je pretrpela opština Glina u 1941. godini su 2,89 puta veći od gubitaka svih ostalih opština Banije zajedno. Ostale opštine imaju daleko manje učešće među stradalim civilima Banije 1941. go-

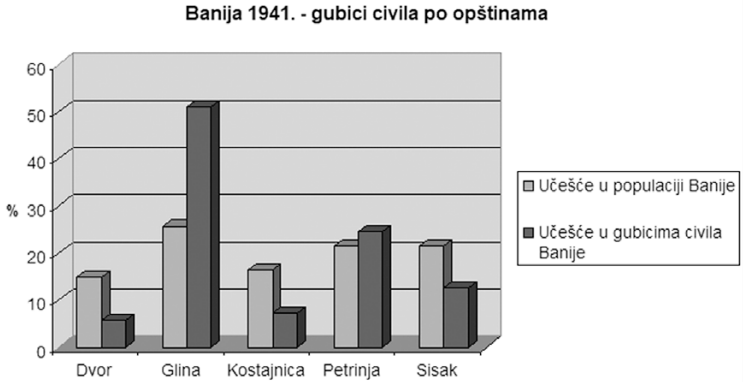

Grafikon 1.

dine, od 24,50% Petrinje, što je 1,14 puta veće stradanje od zastupljenosti u populaciji regiona, do 5,75% Dvora, što je 2,59 puta manje stradanje od zastupljenosti u populaciji regiona. Od svih stradalih civila Gline 45,84% je izgubilo život tokom prve godine rata. Poređenje civilnih žrtava opštine Glina u prve dve godine rata pokazuje prave razmere njihovog stradanja. Broj stradalih civila 1941. godine je 2,59 puta veći nego u narednoj godini, ali je zbog kraćeg perioda stradanja u 1941. godini (9 meseci), stvarni gubitak bio 3,44 puta veći.[9] Dinamika stradanja u ostalim opštinama regiona pokazuje realni rast stradanja u drugoj godini rata (u Kostajnici 4,09 puta, Dvoru 2,84 puta i Sisku 2,12 puta) ili njegovu stagnaciju (Petrinja).

Tokom rata na Baniji stradali su pripadnici svih nacionalnosti, ali njihovo stradanje nije bilo jednako. Na zamišljenoj liniji koja spaja Zagreb sa Sarajevom, Banija se nalazi kao prva teritorija na kojoj Srbi čine značajni deo populacije, te se kao takva našla na udaru režima koji je planirao da na različite načine smanji njihov udeo u stanovništvu države. Srbi čine 91,03% stradalih civila Banije, što je izuzetno veliko stradanje s obzirom da su u populaciji učestvovali sa 51,95%. Po broju stradalih ih slede Hrvati sa učešćem od 7,09%, dok je pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti (najviše Jevreja i Roma) među civilima bilo 1,88%. Stradanje različitih nacionalnosti nije bilo jednako niti ravnomerno tokom rata. U prve dve godine rata život je izgubilo 59,64% od svih stradalih Srba Banije, 25,86% Hrvata i čak 83,73% pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti. Stopa smrtnosti je kod civila srpske nacionalnosti u ovom periodu bila ujednačena, dok je kod Hrvata i pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti bila u opadanju.

Tabl. 3. *Nacionalna struktura stradalih civila Banije*

Banija – civili	ukupno	1941	%	1942	%
Srbi	16.042	3.823	23,83	5.744	35,81
%	91,03	92,81	//	94,96	//
Hrvati	1.249	150	12,01	173	13,85
%	7,09	3,64	//	2,86	//
ostali i nep.	332	146	43,97	132	39,76
%	1,88	3,54	//	2,18	//
ukupno	17.623	4.119	23,37	6.049	34,32

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

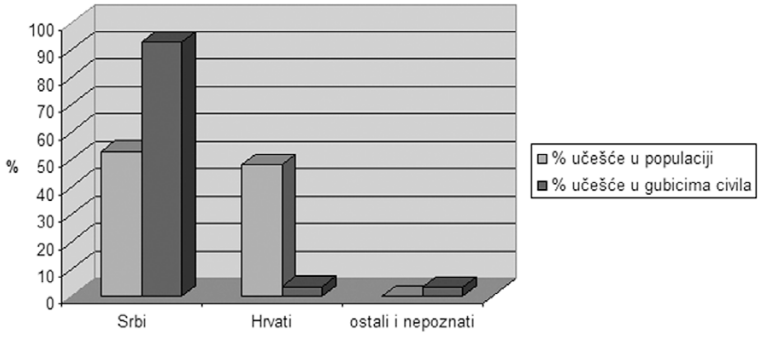

Grafikon 2.

Težnja režima NDH da se reši Srba, kao neprijateljskog elementa, Jevreja i Roma kao rasno inferiornih, doveli su izrazite disproporcije u stradanju stanovništva Banije u prvoj godini rata. Srbi čine 92,81% stradalih, Hrvati 3,64% i pripadnici ostalih i nepoznatih nacionalnosti 3,55%. Stradanje civila srpske nacionlnosti sa Banije u prvoj godini rata bilo je 1,79 puta veće od njihove zastupljenosti u populaciji regiona. Gubici pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti su u prvoj godini rata bili 2,83 puta veći od njihove zastupljenosti u populaciji Banije, dok je stradanje civila hrvatske nacionalnosti bilo 12,85 puta manje. Odnos u broju stradalih civila srpske i hrvatske nacionalnosti na Baniji 1941. godine bio je 25,50:1, ali s obzirom na učešće u populaciji regiona ova dva naroda, gubitak Srba bio je realno 22,97 puta veći. Srbi sa Banije predstavljaju 5,79% gubitaka civila njihovih sunarodnika iz NDH 1941. godine, što je 1,13 puta veći udeo u gubicima ove nacionalnosti od udela u nacionalnom korpusu dela srpskog naroda koji je živeo na Baniji. U gubicima sunarodnika iz NDH, civili hrvatske nacionalnosti sa Banije predstavljaju 4,93%, što je 1,59 puta veće učešće od njihovog učešća u hrvatskom nacionalnom korpusu.

Pored razlika koje su postojale među opštinama Banije u broju stradalih civila tokom 1941. godine, svima je zajedničko bilo izuzetno veliko učešće Srba u gubicima. U četiri od pet opština Banije učešće Srba u gubicima civila bilo je iznad 90%, maksimalno u Glini 97,48%. Gubitak Srba u Glini je bio 1,46 puta veći od njihovog učešća u stanovništvu opštine, u Kostajnici 1,48 puta, Petrinji 2 puta i Dvoru 1,08 puta. Najveće gubitke su pretrpeli Srbi iz Siska čije je učešće u stradanju civila bilo 14,12 puta veće od njihovog učešća u stanovništvu opštine. U Sisku su značajno učešće među stradalima od 15,56% imali pripadnici ostalih i nepoznatih nacionalnosti i njihovo stradanje je u svim opštinama bilo iznad njihove zastupljenosti u opštinskoj populaciji, dok su gubici civila hrvatske nacionalnosti u svim opštinama bili višestruko manji, u Glini 27,93 puta.

Talas nasilja nad srpskim civilnim stanovništvom je u prvoj godini više pogodio područja Banije bliža Zagrebu. Teror je sprovođen bez obzira na njihovu brojnost. Na udaru su se našle opštine Glina, u kojoj je živeo najveći deo srpske zajednice sa Banije (33,07%) i Sisak, u kome je živeo najmanji deo Srba (2,20%). Tako je gubitak Srba iz Siska 1941. bio 4,59 puta veći od udela srpskog nacionalnog korpusa sa Banije koji je živeo u toj opštini, gubitak Srba iz Gline i Petrinje je bio 1,59 odnosno 1,27 puta veći, dok je gubitak Srba iz Dvora i Kostajnice bio 4,26 odnosno 2,73 puta manji. U poređenju sa stradanjem sunarodnika iz ostalog dela Banije 1941. godine, a s obzirom na udeo u nacionalnom korpusu regiona koji su predstavljali, Srbi iz Siska su pretrpeli 4,99 puta veće stradanje od ostalih, dok su gubici Srba iz Gline bili 2,24 puta veći. U gubicima civila hrvatske nacionalnosti sa Banije, gubici Hrvata iz Gline su neznatno manji (1,11 puta) od udela koji su ostvarivali u nacionalnom korpusu regiona.

Tabl. 4. *Nacionalna struktura stradalih civila po opštinama Banije*

Banija–civili 1941.	ukupno	Dvor	%	Glina	%	Kostajnica	%	Petrinja	%	Sisak	%
Srbi	3.823	227	5,94	2.009	52,55	290	7,58	911	23,83	386	10,10
%	92,81	95,78	//	97,48	//	97,31	//	90,29	//	75,10	//
Hrvati	150	10	6,67	24	16,00	4	2,67	64	42,67	48	32,00
%	3,64	4,22	//	1,16	//	1,34	//	6,34	//	9,34	//
ostali i nep.	146	--	--	28	19,18	4	2,74	34	23,29	80	54,79
%	3,54	--	//	1,36	//	1,34	//	3,37	//	15,56	//
ukupno	4.119	237	5,75	2.061	50,04	298	7,23	1.009	24,50	514	12,49

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

Tabl. 5. *Nacionalna struktura stradalih civila Banije prema godinama stradanja*

Glina – civili	ukupno	1941	%	1942	%
Srbi	4.256	2.009	47,20	700	16,45
%	94,66	97,48	//	88,05	//
Hrvati	142	24	16,90	34	23,94
%	3,16	1,16	//	4,28	//
ostali i nep.	98	28	28,57	61	62,24
%	2,18	1,36	//	7,67	//
ukupno	4.496	2.061	45,84	795	17,68

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

Dinamika stradnja nacionalnosti u glinskoj opštini nije bila jednaka kod svih. Kao primarni neprijatelj režima NDH, Srbi Gline su se u 1941. našli na njegovom udaru više od ostalih naroda. Udeo civila srpske nacionalnosti stradalih u 1941. bio je 2,79 puta veći od udela stradalih Hrvata i 1,65 puta veći od udela pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti. U Glini je 63,65% Srba i 90,81% pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti izgubilo život u prve dve godine rata, dok je u istom periodu stradalo 40,84% Hrvata. Stopa smrtnosti u 1941. godini, u odnosu na narednu godinu, nije bila jednaka kod svih nacionalnosti. Stradnje Srba prve godine rata u odnosu na narednu bilo je 2,87 puta veće, ali s obzirom na kraći period, stradanje u njoj realno bilo je 4,30 puta veće. Realni gubici Hrvata su u drugoj godini bili za nijansu veći nego u prvoj, dok su kod pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti u 1942. godini bili 1,64 puta veći. Srbi iz Gline predstavljaju jedine žrtve među civilima opštine u prvoj godini rata, da bi se u narednoj godini, pored izrazite dominantnosti Srba u gubicima civila, povećalo učešće u gubicima civila pripadnika hrvatske i ostalih i nepoznatih nacionalnosti, 3,69 odnosno 5,64 puta u odnosu na 1941. godinu.

Totalni rat kakav se vodio na teritoriji NDH pogodio je civilno stanovništvo u svim njenim delovima i prouzrokovao je stradanje pripadnika oba pola, kao i pripadnike svih starosnih uzrasta. Polna i starosna struktura civilnih gubitaka stanovništva Banije nisu bile jedinake u svim opštinama, kao što nije bila jednaka kod svih nacionalnosti zastupljenih u gubicima civila regiona.

Tabl. 6. *Polna struktura stradalih civila Banije*

Banija – civili 1941.	ukupno	muški	%	ženski	%
Dvor	237	190	80,17	47	19,83
%	5,75	5,75	//	5,77	//
Glina	2.061	1.666	80,84	395	19,16
%	50,04	50,41	//	48,52	//
Kostajnica	298	262	87,92	36	12,08
%	7,23	7,93	//	4,42	//
Petrinja	1.009	767	76,02	242	23,98
%	24,50	23,21	//	29,73	//
Sisak	514	420	81,71	94	18,29
%	12,48	12,71	//	11,55	//
ukupno	4.119	3.305	80,24	814	19,76

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

Tabl. 7. *Polna struktura stradalih civila Banije po nacionalnostima*

Banija – civili 1941.	ukupno	muški	%	ženski	%
Srbi	3.823	3.109	81,32	714	18,68
%	92,81	94,07	//	87,71	//
Hrvati	150	107	71,33	43	28,67
%	3,64	3,24	//	5,28	//
ostali i nep.	146	89	60,96	57	39,04
%	1,43	2,69	//	7,02	//
ukupno	4.119	3.305	80,24	814	19,76

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

Tabl. 8. *Starosna struktura stradalih civila Banije*

Banija 1941.	ukupno	Glina	%	ostali deo B.	%
do 14	505	272	53,86	233	46,14
%	12,26	13,20	//	11,32	//
15 do 24	618	326	52,75	292	47,25
%	15,00	15,82	//	14,19	//
25 do 34	776	392	50,51	384	49,49
%	18,84	19,02	//	18,66	//
35 do 44	889	441	49,61	448	50,39
%	21,58	21,40	//	21,77	//
45 do 54	592	286	48,31	306	51,69
%	14,37	13,88	//	14,87	//
55 do 64	391	217	55,50	174	44,50
%	9,49	10,53	//	8,45	//
preko 65	209	91	43,54	118	46,46
%	5,07	4,41	//	5,73	//
nepozn.	139	36	25,90	103	74,10
%	3,37	1,75	//	5,00	//
ukupno	4.119	2.061	50,04	2.058	49,96

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

Od početka rata, na Baniji su stradali pripadnici oba pola. Žene čine petinu stradalih (19,76%) civila Banije, a u istom omeru su zastupljene u gubicima civila u Dvoru, Glini i Sisku, u Petrinji su činile blizu četvrtine stradalih, dok ih je u Kostajnici bilo za trećinu manje od proseka. Najveći deo stradalih žena poticao je iz Gline i Petrinje. Zastupljenost polova u gubicima civila različitih nacionalnosti sa teritorije Banije nije bila jednaka. Tretirajući Srbe kao primarnog neprijatelja u NDH, ustaški režim se u početku koncentrisao na uništavanje njihovog muškog dela stanovništva kao potencijalnih protivnika i ka-

snije ustanika, tako da su u prvoj godini rata žene među stradalim civilima srpske nacionalnosti predstavljale nešto manje od petine gubitaka, što je bilo dvostruko manje od ukupnog učešća žena u gubicima ove nacionalnosti.[10] Od svih stradalih muškaraca civila srpske nacionalnosti sa Banije, 1941. je izgubilo život 32,18%, dok je u istom periodu stradalo 11,19% njihovih sunarodnica. Za razliku od njih, žene su među stradalim civilima hrvatske nacionalnosti činile nešto više od četvrtine gubitaka, što je odgovaralo njihovom učešću u potonjem periodu.[11] Najveću zastupljenost žene su imale u gubicima ostalih i nepoznatih nacionalnosti kod kojih su činile gotovo dve petine stradalih.

Starosna struktura stradalih civila Banije 1941. godine pokazuje za nijansu veće učešće u gubicima uzrasta između 15 i 44 godina starosti, 55,42% nego što su ti uzrasti zastupljeni u populaciji Savske banovine.[12] Njihovo učešće u gubicima civila nije bilo jednako na čitavoj Baniji i izraženije je bilo među stradalima opštine Glina u kojoj su činili 56,24% gubitaka, dok su u ostalim delovima predstavljali 54,62% stradalih civila. Starosna struktura stradalih civila nije bila jednaka kod svih nacionalnosti. Kod stradalih Srba sa Banije, koji su uništavani u totalu, prisutni su u gubicima pripadnici svih starosnih grupa, ali sa najvećim delom stradalih iz uzrasta 25 do 44 godina (41,37%), dok su među stradalim Hrvatima najzastupljenije starosne grupe 15 do 34 godina koje čine polovinu gubitaka ove nacionalnosti (47,33%). Učešće stradalih uzrasta 15 do 24 godina u gubicima civila hrvatske nacionalnosti je bilo dvostruko veće (1,87 puta) od učešća njihovih vršnjaka srpske nacionalnosti.

Rat kakav je vođen na teritoriji NDH pogodio je pripadnike svih profesija koje su zastupljene u društvu, ali ne u jednakoj meri. Na socijalno-ekonomsku strukturu stradalih civila sa teritorije Banije prvenstveno je uticala profesionalna struktura predratnog stanovništva, koja nije bila jednaka u svim njenim delovima, ali je sve karakterisala visoka zastupljenost poljoprivrednika. Razlike su postojale između gradskih i ruralnih područja regiona, kao i među nacionalnostima koje su živele na Baniji. Gubici različitih profesionalnih grupa među civilima Banije nije bilo jednako po intenzitetu i dinamici stradanja, kako u regionu, tako i u okviru njegovih delova, odnosno opština. Takođe, ni različite nacionalnosti nisu imale istu profesionalnu strukturu stradalih.

Tabl. 9. *Profesionalna struktura stradalih civila Banije prema godini stradanja*

Banija	ukupno	1941	%
poljoprivrednici	7.578	2.363	31,18
%	43,00	57,37	//
privrednici	494	224	45,34
%	2,80	5,44	//
radnici	592	250	42,23
%	3,36	6,07	//
vojska, policija,	53	23	43,40
%	0,30	0,56	//
službenici, stručnjaci[13]	394	182	46,19
%	2,23	4,42	//
slobodne profesije	16	12	75,00
%	0,09	0,29	//
izdržavana lica	6.981	742	10,63
%	39,61	18,01	//
učenici i studenti[14]	947	156	16,47
%	5,37	3,79	//
ostala zanimanja	47	30	63,83
%	0,27	0,73	//
lični prihpdi	72	34	47,22
%	0,41	0,82	//
nezaposleni	14	4	28,57
%	0,08	0,10	//
nepoznatih zanim.	433	89	20,55
%	2,46	2,16	//
ukupno	17.623	4.119	23,37

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

Tabl. 10. *Profesionalna struktura stradalih civila Banije po opštinama*

Banija 1941.	ukupno	Glina	%	ostali deo Banije	%
poljoprivrednici	2.363	1.252	52,98	1.111	47,02
%	57,37	60,75	//	53,98	//
privrednici	224	130	58,03	94	41,97
%	5,44	6,31	//	4,57	//
radnici	250	103	41,20	147	58,80
%	6,07	5,00	//	7,14	//
vojska, policija,	23	9	39,13	14	60,87
%	0,56	0,44	//	0,68	//
službenici stručnjaci	182	82	45,05	100	54,95
%	4,42	3,98	//	4,86	//
slobodne profes.	12	8	66,67	4	33,33
%	0,29	0,39	//	0,19	//
izdržavana lica	742	352	47,44	390	52,56
%	18,01	17,08	//	18,95	//
učenici i studenti	156	86	55,13	70	44,87
%	3,79	4,17	//	3,40	//
ostala zanimanja	30	7	23,33	23	76,67
%	0,73	0,34	//	1,12	//
lični prihodi	34	17	50,00	17	50,00

%	0,82	0,82	//	0,83	//
nezaposleni	4	3	75,00	1	25,00
%	0,10	0,14	//	0,05	//
nepoznata zanim.	89	12	13,48	77	
%	2,16	0,58	//	3,74	//
ukupno	4.119	2.061	50,04	2.058	49,96

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

Poljoprivrednici su tokom čitavog rata predstavljali pojedinačno najbrojniju profesionalnu grupu u gubicima civila Banije. Ukupne gubitke civila regiona karakteriše velika zastupljenost izdržavanih lica koji su činili dve petine stradalih, što nije bio slučaj sa stradalima 1941. godine, među kojima ova profesionalna grupa ima 2,20 puta manje učešće i čini manje od petine stradalih. Sve ostale profesionalne grupe, izuzev učenika i studenata, imale su gotovo dvostruko veću zastupljenost u gubicima prve godine rata nego u ukupnim gubicima. Takođe ni dinamika stradanja profesionalnih grupa nije bila ista. U prvoj godini rata život je izgubila trećina poljoprivrednika, desetina izdržavanih lica, ali i tri četvrtine pripadnika slobodnih profesija, dve trećine pripadnika ostalih profesija (najvećim delom sveštenika), kao i između dve petine i polovine radnika, privrednika, službenika i stručnjaka.

Različita socijalno-ekonomska struktura stanovništva Banije u njenim delovima je uslovila i različitu profesionalnu strukturu stradalih civila u opštinama koje su sačinjavale region na početku rata. U svim delovima Banije poljoprivrednici su činili najveći deo stradalih, time što je njihovo učešće u opštini Glina bilo nešto izraženije nego u ostalom delu Banije, kao što je bilo i izraženije učešće u gubicima privrednika, učenika i studenata i pripadnika slobodnih profesija. Pojedine profesije su u gubicima civila glinske opštine 1941. godine bile daleko zastupljenije nego što su realno imale učešće u populaciji,[15] pa su tako službenici i stručnjaci sa pripadnicima vojske i policije, pretrpeli 8,65 puta veće gubitke, privrednici 3,36 puta, radnici 1,31 put, što je uz stradale pripadnike slobodnih profesija i učenika i studenata bio nenadoknadiv gubitak u slabo pismenoj sredini poput glinskog kotara.[16]

Profesionalna struktura stradalih civila Banije različitih nacionalnosti odraz je drugačijeg konteksta njihovog stradanja, uz uvažavanje razlika koje su među njima po-

Tabl. 11. *Profesionalna struktura stradalih civila Banije po nacionalnostima*

Banija 1941.	ukupno	Srbi	%	Hrvati	%	ostali i nepoznati	%
poljoprivrednici	2.363	2.322	98,26	38	1,61	3	0,13
%	57,37	60,74	//	25,33	//	2,05	//
privrednici	224	202	90,18	13	5,80	9	4,02
%	5,44	5,29	//	8,67	//	6,16	//
radnici	250	222	88,80	23	9,20	5	2,00
%	6,07	5,81	//	15,33	//	3,42	//
vojska, policija	23	23	100,0	--	--	--	--
%	0,56	0,60	//	--	//	--	//
službenici, stručnjaci	182	170	93,41	7	3,84	5	2,75
%	4,42	4,45	//	4,67	//	3,42	//
slobodne profesije	12	11	91,67	1	8,23	--	--
%	0,29	0,29	//	0,67	//	--	//
izdržavana lica	751	652	86,82	48	6,39	51	6,79
%	18,23	17,05	//	32,00	//	34,93	//
učenici i studenti	156	133	85,26	5	3,20	18	11,54
%	3,79	3,48	//	3,33	//	12,33	//
ostala zanimanja	30	20	66,67	3	10,00	7	23,33
%	0,73	0,52	//	2,00	//	4,79	//
lični prihodi	34	32	94,12	1	2,94	1	2,94
%	0,82	0,84	//	0,67	//	0,68	//
nezaposleni	4	3	75,00	1	25,00	--	--
%	0,10	0,08	//	0,67	//	--	//
nepoznata zanim.	89	32	35,95	10	11,23	47	52,81
%	2,16	0,84	//	6,70	//	32,19	//
ukupno	4.119	3.823	92,81	150	3,64	146	3,54

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

stojale u profesionalnoj strukturi predratnog društva. Označen kao neprijatelj novoformirane države, srpski narod je uništavan u totalu, s time što je u prvoj godini rata vidljiva tendencija ka eleminisanju intelektualnog vođstva, nacionalne elite u regionu i vojnosposobnih elemenata, dok su kod malobrojnijih stradalih civila hrvatske nacionalnosti u gubicima zastupljenije profesije za koje se smatralo da su bile naklonjenije partizanskom pokretu.

Tri petine gubitaka civila srpske nacionalnosti činili su poljoprivrednici, a značajan deo gubitaka 16,44% predstavljali su privrednici, radnici, službenici i stručnjaci, pripadnici slobodnih profesija, vojske i policije, što je daleko više od njihove zastupljenosti u društvu, dok su izdržavana lica činila tek šestinu gubitaka, daleko manje od realne zastupljenosti u društvu. Među stradalim civilima hrvatske nacionalnosti, najvećim delom, s razlogom ili ne, optuženih za pripadnost ili naklonjenost antifašističkom pokretu predvođenog komunistima, radnici su bili zastupljeniji 2,64 puta, slobodne profesije 2,31 puta, privrednici 1,64 puta nego iste profesionalne grupe među stradalim Srbima, dok su poljoprivrednici imali 2,40 puta manje učešće.

Kroz profesionalnu strukturu gubitaka Srba, kao daleko najbrojnije nacionalne grupe u gubicima Banije i Gline, kao njenog dela sa najvećim gubicima u 1941. godini, uočljiva je tendencija režima NDH da se izvrši „obezglavljivanje" naroda kroz uništenje lokalne nacionalne elite na početku rata, da bi se kasnije lakše obračunali sa preostalim delom srpskog naroda.[17]

Tabl. 12. *Profesionalna struktura stradalih civila Srba sa Banije prema godini stradanja*

Banija, Srbi	ukupno	1941	%
poljoprivrednici	7.070	2.322	32,84
%	44,07	60,74	//
privrednici	366	202	55,19
%	2,28	5,29	//
radnici	431	222	51,51
%	2,69	5,81	//
vojska, policija,	45	23	51,11
%	0,28	0,60	//
službenici, stručnjaci	286	170	59,44
%	1,78	4,45	//
slobodne profesije	13	11	84,61
%	0,08	0,29	//
izdržavana lica	6.548	652	9,96
%	40,82	17,05	//
učenici i studenti	850	133	15,65
%	5,30	3,48	//
ostala zanimanja	27	20	74,07
%	0,17	0,52	//
lični prihodi	67	32	47,76
%	0,42	0,84	//
nezaposleni	13	3	23,08
%	0,08	0,08	//
nepoznatih zanim.	324	32	9,88
%	2,02	0,84	//
ukupno	16.042	3.823	23,83

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945"

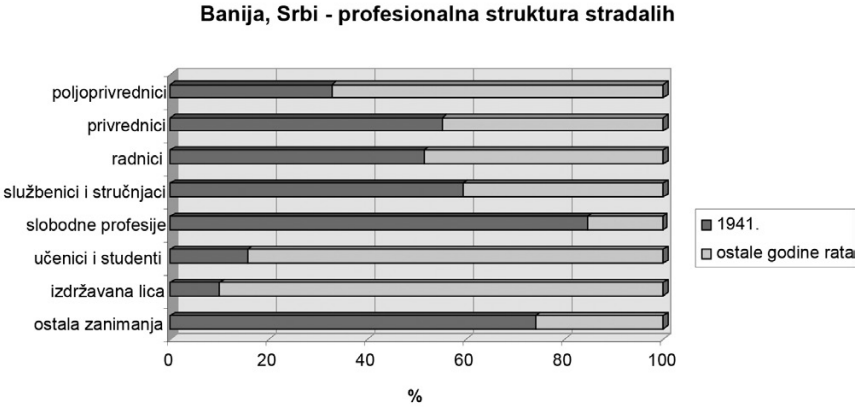

Grafikon 3.

Tabl. 13. *Profesionalna struktura stradalih civila Srba iz Gline prema godini stradanja*

Glina, Srbi	ukupno	1941	%
poljoprivred.	2.062	1.239	60,09
%	48,45	61,67	//
privrednici	142	124	87,32
%	3,34	6,17	//
radnici	133	101	75,94
%	3,12	5,03	//
vojska, policija,	13	9	69,23
%	0,30	0,45	//
službenici, struč.	93	81	86,58
%	1,93	3,53	//
slobodne profes.	8	8	100,0
%	0,19	0,40	//
izdržavana lica	1.545	336	21,75
%	36,30	16,72	//
učen. i studenti	204	80	39,21
%	4,79	3,98	//
ostala zanim.	10	7	70,00
%	0,23	0,35	//
lični prihodi	21	17	80,95
%	0,49	0,85	//
nezaposleni	3	3	100,0
%	0,07	0,15	//
nepoz. zanim.	21	4	19,05
%	0,49	0,20	//
ukupno	4.256	2.009	47,20

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

U prvoj godini rata na Baniji ubijeno je više od četiri petina stradalih pripadnika slobodnih profesija, tri četvrtine pripadnika ostalih zanimanja (uglavom sveštenika), tri petine službenika i stručnjaka, zatim više od polovine privrednika, pripadnika vojske i policije, radnika, te dve petine studenatasrpske nacionalnosti.[18] U istom periodu najbrojnija profesionalna grupa u okviru srpskog dela populacije Banije, a koju su činila izdržavana lica, izgubila je tek desetinu ukupnih gubitaka ove profesionalne grupe, a tada je život izgubila i trećina popljoprivrednika ove naconalnosti. Na teritoriji opštine Glina, a koja je pretrpela najveće civilne gubitke, ova tendencija uništavanja lokalne elite srpskog naroda je još očiglednija. U 1941. godini ubijeni su svi pripadnici slobodnih profesija, devet desetina službenika i stručnjaka, [19] te privrednika, tri čevrtina studenata[20], kao i radnika, više od dve trećine pripadnika vojske i policije, te ostalih zanimanja (većinom sveštenika), te četiri petine lica sa ličnim prihodima (uglavnom penzionisanih činovnika). U istom periodu je stradalo tri petine poljoprivrednika, čime je iskazana težnja režima NDH da pored uništenja elite srpskog naroda, uništi i vojnosposobni deo srpskog naroda i time eliminiše mogućnost njegove odbrane. Tek petina stradalih izdržavanih lica srpske nacionalnosti iz opštine Glina izgubilo je život u prvoj godini rata, dok je njihov veći deo ostavljen za potonji period kada će ih biti lakše eliminisati pošto ostanu bez zaštite.

Civili sa Banije su tokom rata stradali u različitim okolnostima. Više od polovine stradalih je izgubilo život u direktnom teroru, u pojedinačnim ili masovnim zloči-

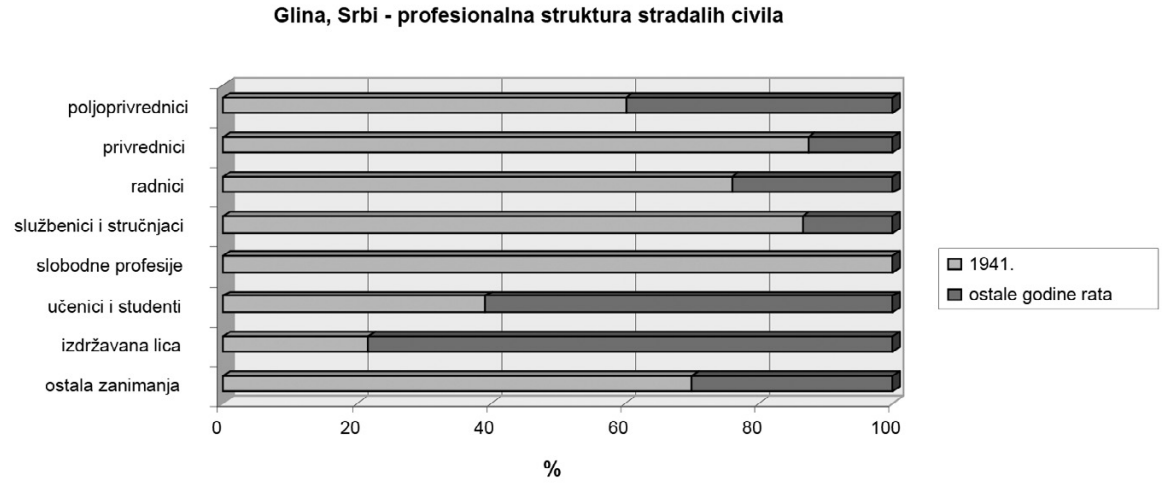

Grafikon 4.

nima, dok je dve petine civila izgubilo život u logorima i zatvorina u zemlji ili inostranstvu, uz mali segment civila koji je stradao u ostalim okolnostima. Stradalih civila Banije u direktnom teroru bilo je za trećinu više (1,31 puta) od onih koji su izgubili živote u logorima i zatvorima. Intenzitet i dinamika stradanja civila u različitim okolnostima nisu bili jednaki, kao što ni okolnosti stradanja nisu bile jednake u svim delovima Banije, kao ni za sve nacionalnosti regiona.

Tabl. 14. *Okolnosti stradanja civila Banije prema godini stradanja*

Banija	ukupno	1941	%
direktni teror	9.357	2.846	30,41
%	53,09	69,09	//
logori i zatvori	7.143	1.118	15,65
%	40,52	27,14	//
ostalo	1.123	155	13,80
%	6,37	3,76	//
ukupno	17.623	4.119	23,37

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

Tabl. 15. *Okolnosti stradanja civila Banije po opštinama*

Banija–civili 1941.	ukupno	Dvor	%	Glina	%	Kostajnica	%	Petrinja	%	Sisak	%
direkt. teror	2.846	156	5,48	1.454	51,09	235	8,26	766	26,91	235	8,26
%	69,09	65,82	//	70,55	//	78,86	//	75,92	//	45,72	//
logori/zatvori	1.118	67	5,99	525	46,96	61	5,46	209	18,69	256	22,90
%	27,14	28,27	//	25,47	//	20,47	//	20,71	//	49,80	//
ostalo	155	14	9,03	82	52,90	2	1,29	34	21,93	23	14,84
%	3,76	5,91	//	3,98	//	0,67	//	3,37	//	4,47	//
ukupno	4.119	237	5,75	2.061	50,04	298	7,23	1.009	24,50	514	12,49

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

Tabl. 16. *Okolnosti stradanja civila Banije po nacionalnostima*

Banija 1941.	ukupno	Srbi	%	Hrvati	%	ostali i nepoznati	%
direktni teror	2.846	2.764	97,12	50	1,76	32	1,12
%	69,09	72,30	//	33,33	//	21,92	//
logori i zatvori	1.118	913	81,66	93	8,32	112	10,02
%	27,14	23,88	//	62,00	//	76,71	//
ostalo i nepoz.	155	146	94,19	7	4,52	2	1,29
%	3,76	3,82	//	4,67	//	1,37	//
ukupno	4.119	3.823	92,81	150	3,64	146	3,54

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945“

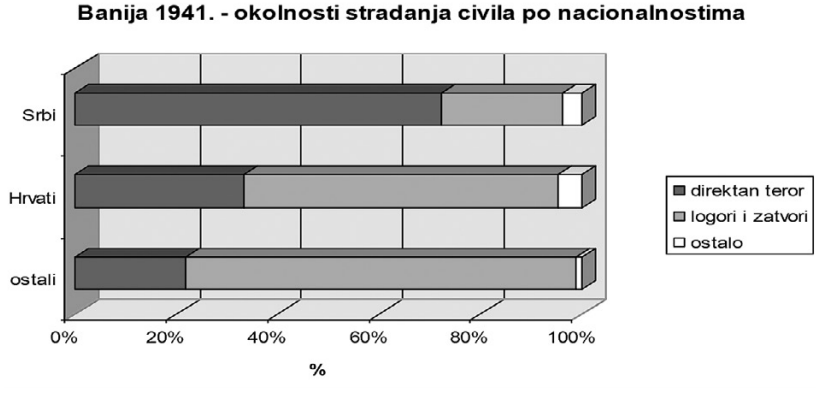

Grafikon 5.

Tabl. 17. *Okolnosti stradanja civila iz Gline po nacionalnostima*

Glina 1941.	ukupno	Srbi	%	Hrvati	%	ostali i nepoznati	%
direktni teror	1.454	1.435	98,69	11	0,76	8	0,55
%	70,55	71,43	//	45,83	//	28,57	//
logori i zatvori	525	493	93,90	12	2,28	20	3,81
%	25,47	24,54	//	50,00	//	71,23	//
ostalo i nepoz.	82	81	98,78	1	1,22	--	--
%	3,98	4,03	//	4,17	//	--	//
ukupno	2.061	2.009	97,48	24	1,16	28	1,36

AMŽG, Baza podataka „Žrtve rata 1941–1945"

Početak rata je sa sobom nosio izvesne specifičnosti u okolnostima stradanja. Gotovo trećina svih civila Banije stradalih u direktnom teroru izgubila je život u prvoj godini rata, tako da je njihov udeo dvostruko veći (1,94 puta) od udela stradalih u logorima i zatvorima u istom periodu. Učešće stradalih u direktnom teroru u gubicima civila sa Banije stradalih 1941. godine bilo je 2,54 puta veće od učešća stradalih u logorima i zatvorima. Takav odnos u učešću u gubicima grupa stradalih civila u tazličitim okolnostima nije bio jednak u svim delovima Banije. U četiri od pet opština stradali u direktnom teroru imaju višestruko veće učešće u gubicima od stradalih u logorima i zatvorima, koje se kretalo od četiri petine stradalih u Kostajnici do dve trećine gubitaka u Dvoru, dok je jedino u Sisku učešće stradalih u logorima i zatvorima veće od učešća stradalih u direktnom teroru.[21] Direktni teror je bio dominantna okolnost stradanja civila iz glinske opštine u prvoj godini rata, tako da je stradalih pod ovim okolnostima bilo 2,77 puta više od civila koji su izgubili živote u logorima i zatvorima.
Okolnosti stradnja civila nisu bile jednake kod svih nacionalnosti Banije. Srbi su 1941. godine najvećim delom stradali u direktnom teroru, dok su Hrvati i pripadnici ostalih i nepoznatih nacionalnosti većinom gubili živote u logorim i zatvorima. Potreba za brzom eliminacijom Srba kao protivnika, neorganizovanost logorskih sistema na početku rata, nemogućnost transporta velikog broja ljudi iz ruralnih predela u logore, početni strah režima od pobune srpskog stanovništva, a kasnije ograničenost sposobnosti delovanja državnog aparata NDH usled ustanka, prouzrokovali su da direktan teror postane dominantni način obračuna sa srpskim delom populacije u većem delu NDH, pa i na Baniji, gde je stradalih pod ovim okolnostima bilo trostruko više nego stradalih u logorima i zatvorima. Sa druge strane, pripadnici ostalih nacionalnosti (uglavnom Jevreji i Romi) i antirežimski opredeljeni Hrvati većim su delom stradali u logorima i zatvorima, tako da ih je stradalih pod ovim okolnostima bilo 3,50 odnosno 1,86 puta više nego stradalih u direktnom teroru. Apsolutna dominacija Srba u gubicima civila opštine Glina uslovila je gotovo identičnu strukturu stradalih u različitim okolnostima ove nacionalnosti i ukupnih gubitaka opštine, a razlika se jedino javlja kod civila hrvatske nacionalnosti kod kojih je isti omer stradalih u direktnom teroru i u logorima i zatvorima.

ZAKLJUČAK

Banija spada u one delove Hrvatske, ili tadašnje NDH, ili šire gledano Jugoslavije, koja je tokom Drugog svetskog rata pretrpela značajan gubitk civila. Učešće stradalih civila sa Banije u ukupnim gubicima civila NDH prve godine rata bilo je 1,49 puta veće od zastupljenosti regiona u populaciji. Početak rata se pokazao kao najpogubniji po njeno stanovništvo Banije. U prvih 21 mesec trajanja rata stradalo je 57,69% njenih civila, sa izjednačenim stradanjem u obe godine. U nejednakom stradanju civila iz opština Banije, iz Gline je poticala polovina stradalih 1941. godine, što je dvostruko više od njenog učešća u populaciji regiona. Srbi su činili 91,03% stradalih civila Banije, što je izuzetno veliko stradanje s obzirom da su predstavljali smo polovinu njene populacije, a slede ih stradali antifašisti hrvatske nacionalnosti sa učešćem u gubicima od 7,09%, dok je pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti (najviše Jevreja i Roma) među civilima bilo 1,88%. Stradanje civila različitih nacionalnosti nije bilo jednako niti ravnomerno tokom rata. U prve dve godine rata život je izgubilo tri petine svih stradalih Srba Banije, četvrtina Hrvata i više od četiri petine pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti. Pokušaj režima NDH da počet-

kom rata eliminiše ili smanji mogućnost potencijalne pobune dovela je do povećanog stradanja muškaraca srpske nacionalnosti, odnosno manjeg stradanja žena u odnosu na njihove ukupne gubitke u ratu, dok su kod malobrojnih stradalih pripadnika hrvatskog naroda, koji su izgubili živote kao protivnici režima i antifašisti, žene bile daleko zastupljenije, kao i kod pripadnika ostalih nacionalnosti koji su stradali na osnovu rasnih zakona. Profesionalna struktura stradalih Srba sa Banije pokazuje težnju ustaškog režima da na početku rata eliminiše vođstvo srpskog naroda ubijanjem njegove tamošnje intelektualne i finansijske elite, što je bilo posebno izraženo u opštini Glina. Najveći deo stradalih Srba sa Banije je izgubio živote u masovnim ili pojedinačnim zločinima, dok je većina Hrvata i pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti nastradala u logorima i zatvorima.

[1] Region je podneo izvesne gubitke i u I svetskom ratu, ali su oni daleko manji od gubitaka u potonja dva rata.

[2] Popis je sačinjem radi sprovođenja odštetnog zahteva prema Nemačkoj. (Igor GRAOVAC i Dragan CVETKOVIĆ, *Ljudski gubici Hrvatske 1941. – 1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati...,* Zagreb 2005.; Zoran JANJETOVIĆ, Od *Auschwitza do Brijuna: pitanje odštete žrtava nacizma u jugoslovensko-zapadnonjemačkim odnosima,* Zagreb 2007.) Popisna komisija je utvrdila da je učinjen čitav niz propusta pri izradi popisnika, tako da je njime obuhvaćeno 597.323 osoba što je 56-59% od onih koje je trebalo obuhvatiti popisom (između 1.016.000 i 1.056.000), a u koje nije uračunato „najmanje oko 50.000 kvislinaga " kao i oko 40.000 Jevreja i Roma za koje nije imao ko da da podatke. (*Žrtve rata 1941–1945 – Rezultati popisa*, Beograd 1966. – repint 1992., 7). Proizilazi da je popis obuhvatio između 51,7 i 54% stvarno stradalih, pa je na korišćenje popisa stavljen embargo koji je potrajao skoro 30 godina (do 1992). Koristeći se raznovrsnom građom, Savezni zavod za statistiku (SZS) je, uz pomoć Muzeju žrtava genocida (MŽG), 1995. otpočeo rad na reviziji popisa koji je trajao do 1999. godine. Od 2003. MŽG samostalno vrši reviziju popisa. Postavljeni cilj je da se obuhvate sva lica sa prostora SFRJ bez obzira na nacionalnu, versku, etničku, političku, vojnu pripadnost, čime bi se otklonio jedan od osnovnih nedostataka popisa, a to je nepopisivanje „kolaboracionista", kao i da se identifikuju Romi koji nisu posebno popisani. Nakon pojave rezultata novih demografskih istraživanja, kao i analize ovog popisa, kao polaznu tačku u istraživanjima treba uzeti procenu o broju stradalih koja se kreće između 1.070.000 i 1.120.000 osoba (procenjeni broj za teritoriju Kraljevine Jugoslavije iznosi između 1.042.000 i 1.092.000 stradalih), odakle sledi da je popisom obuhvaćeno od 53,3-55,8% stradalih. Revidiranim popisom je do sada obuhvaćeno 657.128 stradalih što je 58,67 do 61,41% od procenjenog broja stradalih. Rezultati popisa su složeni prema mestu boravka stradalih pre početka rata. Izvesno je da je deo stradalih osoba tokom rata promenio mesto boravka, što delimično utiče na preciznost iznetih podataka, ali ne u meri koja bi narušila njihovu verodostojnost. (Arhiv Jugoslavije, fond 179 – Popis Žrtve rata 1941–1945) iz 1964. godine; Arhiv Muzeja žrtava genocida, fond Žrtve rata 1941–1945, baza podataka Žrtve rata 1941–1945)

[3] Popis 1937: 86 – 88, 91, 92, 111

[4] Isto

[5] Popis 1937[2]: 86 – 88, 91, 92, 111; *Demografska statistika* 1945: 7–8, 12, 18, 21

[6] Popis 1937: 86–88

[7] Hrvati iz Gline su činili 17,78% sunarodnika sa Banije.

[8] Popis 1937[2]: 86–88; *Demografska statistika* 1945: 8

[9] Početak stradnja civila glinske opštine vezan je za maj mesec Čedomir VIŠNJIĆ, Branko VUJASINOVIĆ, Đuro ROKSANDIĆ, *Glina 13. maja 1941*., Zagreb 2011.), tako da su njihovi gubici u prvoj godini rata nastajali tokom 8 meseci, te su stoga realni gubici civila u prvoj godini rata 3,89 puta veći nego u narednoj.

[10] U ukupnim gubicima civila srpskog naroda sa Banije žene su činile dve petine (39.78%) stradalih.

[11] U ukupnim gubicima civila hrvatskog naroda sa Banije žene su činile 29.54% stradalih.

[12] Starosni uzrast između 15 i 44 godina je u Savskoj banovini (koja se većim delom našla u NDH) činio 53,98% populacije. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931. godine knjiga III. Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Beograd 1938., 8).

[13] Među službenicima i stručnjacima srpske nacionalnosti registrovano je 43 stradalih učitelja i profesora, od kojih je 21 (48,84%) izgubilo život tokom 1941. godine.

[14] Od ukupno 74 stradalih studenata, 29 je izgubilo život tokom prve godine rata (39,19%).

[15] U populaciji sreza Glina prema profesionalnoj opredeljenosti bilo je 3,82% radnika (zajedno sa nadničarima i slugama, te šegrtima), 0,78% činovnika i nameštenika (sa pripadnicima vojske i policije), 1,88% privrednika. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga IV. Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Sarajevo 1940., 216–217)

[16] U srezu Glina je bilo nepismeno 55,94% populacije starije od 10 godina. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva*

od 31. 3.1931.godine knjiga III. Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti, Beograd 1938., 80).

[17] Iz delimično sačuvanih dokumenata može se uočiti takva tendencija, poput telefonskog naloga ustaškog redarstva Zagreb od 19. jula 1941. godine Velikoj župi Hum da se upute u logor Gospić grupe „financijalno i intelektualno jačih" Srba. Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945,* knjiga I, Beograd 1986., 56.

[18] Od ukupno 74 studenata srpske nacionalnosti stradalih kao civili, 29 je izgubilo život tokom prve godine rata (39,19%).

[19] Među stradalim civilima srpske nacionalnosti ove profesionalne grupe identifikovano je 11 učitelja i profesora od kojih je 10 (90,91%) izgubilo život u prvoj godini rata.

[20] Od ukupno 25 studenata srpske nacionalnosti stradalih kao civili, 19 je ubijeno 1941. godine (76,00%).

[21] Udeo stradalih u logorima i zatvorima iz Siska među stradalima pod ovim okolnostima dvostruko je veći nego što je udeo stradalih civila iz Siska u ukupnim gubicima civila sa Banije u prvoj godini rata.

6.

ARHIVSKO GRADIVO ZA POVIJEST KOTARA GLINA I VRGINMOST OD 1939. DO 1941.

Boris Suljagić

UDK: 930.253(497.529.1)"1939/41"
Kategorizacija: Pregledni rad

Sažetak ▶ Gradivo koje bi eksplicitno govorilo o pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi u razdoblju između 29. srpnja i 5. kolovoza 1941. nije pronađeno u dokumentima tijela javne vlasti NDH. Među ustašama je postojala zavjera šutnje o tim tragičnim događajima. Posredno se, međutim, mogu pronaći podaci u dokumentima o prijetvornom ustaškom pozivanju pravoslavnih žitelja na prekrštavanje u Vrginmost i umjesto toga pokolj onih koji su prisilno odvezeni u Glinu na tobožnje prekrštavanje. Razmjere zločina, a zatim i otpora srpskog stanovništva, dokumenti vojnih postrojbi NDH ipak nisu mogli prikriti. Članak poziva na veće korištenje arhivskih fondova Hrvatskoga državnog arhiva koji u dosadašnjim istraživanjima, nisu korišteni u dovoljnoj mjeri.

Summary ▶ No materials have been found amongst the documents of the public government institutions of the ISC that explicitly mention the masacre that took place at the Orthodox Church in Glina between 29 July and 5 August, 1941. There appears to have been a conspiracy of silence amongst the Ustashe regarding these tragic events. One does find, however, indirect evidence in documents related to the menacing Ustasha call to local Orthodox to a mass baptism at Vrginmost and the massacre that took place instead of those relocated forcibly to Glina for so-called baptism. The dimensions of the crime and the consequent resistance of the local Serb population could not be entirely concealed in the documents of the ISC military formations. The article calls for greater use to be made of the hitherto underutilised archival resources at the Croatian National archives.

Ključne riječi ▶ Hrvatski državni arhiv, fondovi javne vlasti, Glina, Vrginmost, ustaški pokolji
Key words ▶ Croatian National archives, government records, Glina, Vrginmost, Ustasha massacres.
https://doi.org/10.17234/9789533792972.21

FONDOVI TIJELA JAVNE VLASTI 1929. – 1941.

Relevantni arhivski fondovi tijela javne vlasti koja su obuhvaćala znatna područja današnje Republike Hrvatske u Hrvatskom su državnom arhivu (HDA) za razdoblje 1929. – 1941. sljedeći:

HR-HDA-144 Savska Banovina Upravno odjeljenje (SBUO) i

HR-HDA-145 Savska BanovinaOdjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu (SBODZ)

te fondovi Banovine Hrvatske:

HR-HDA-155 Banovina Hrvatska Kabinet Bana (BHKB)

HR-HDA-156 Banovina Hrvatska Predsjednički ured Bana (BHPr.U)

HR-HDA-157 Banovina Hrvatska Odjel za unutarnje poslove (BHOUP) i

HR-HDA-158 Banovina Hrvatska Odjel državne zaštite (BHODZ).

HR-HDA-144 SBUO bavio se, između ostalog, nadzorom nad radom političkih stranaka i udruženja te je vodio brigu o čuvanju javne sigurnosti i poretka. Odjeljenje su činili: 1) opći upravni odsjek, 2) odsjek državne zaštite i 3) odsjek za samouprave. Pitanje državne zaštite bilo je toliko istaknuto da je u HDA-u odlučeno da se iz SBUO-a izdvoji posebni fond SBODZ. Taj je odjeljak posebno brinuo o državnoj sigurnosti što je podrazumijevalo suzbijanje antidržavne propagande te nadzor nad radom političkih stranaka i raznih društava.

U arhivskim fondovima tijela javne vlasti Banovine Hrvatske (1939. – 1941.) postoje dokumenti koji se odnose na kotareve Glinu i Vrginmost. U fondu HR-HDA-155 Banovina Hrvatska. Kabinet Bana (BHKB) nalazi se izvješće odbora mjesne organizacije Hrvatske seljačke stranke (HSS) u Glini o situaciji Hrvata na tom području.[1] Važno je napomenuti da je Vodič rađen u šezdesetim godinama 20. stoljeća, a spomenuti fondovi

Banovine Hrvatske (BH) u to su vrijeme obuhvaćali manju količinu arhivskoga gradiva. Zbog toga Vodič prikazuje manji broj kutija za pojedini fond i time netočne brojeve kutija u kojima se nalaze traženi predmeti. Za narudžbu gradiva zato se danas koriste ažurirani inventarni popisi pojedinih fondova. To omogućuje da se signature predmeta koji zanimaju istraživače sravne s ažuriranim brojevima kutija pa se tako traženi predmeti mogu pronaći u kutiji u kojoj se danas nalaze. U bilješkama na dnu stranice navode se ažurirani brojevi kutija. To omogućuje da se naručuju kutije i u njima pronađu traženi predmeti.

Nadalje, dokument o zabrani rasturanja letaka „Srpski seljački narode" na području Vrginmosta,[2] javlja o uhićenju Branka Mraovića i kolega studenata zbog pisanja komunističkih parola.[3] Za 1941. možemo pronaći prijedlog za razrješenje općinskoga odbora općine Bučica u glinskom kotaru zbog političke nepouzdanosti.[4] Navedeni dokumenti fonda HR-HDA-155 BHKB vjerojatno nisu jedini koji se odnose na kotareve Vrginmost i Glinu. Popis pojedinih dokumenata u Vodiču ukazuje na broj od samo 38 kutija spisa, iako se na početku tog istog Vodiča spominje broj od 87 kutija koje pripadaju fondu. Danas fond čini 121 kutija, od kojih se jedna kutija odnosi na povjerljive spise, 93 kutije na opće spise, 9 kutija na spise referade za štampu te 18 kutija koje sadrže dozvole boravka. Osim toga, za pretraživanje fonda stoje nam na raspolaganju dva urudžbena zapisnika, jedan za povjerljive i jedan za opće spise.

Ono što je u popisu pojedinih dokumenata u Vodiču označeno kao politički nebitno možda za našu temu jest politički bitno. To je još jedan razlog zašto treba pažljivo pregledavati spise fonda HR-HDA-155 BHKB.

Fond HR-HDA-Banovina Hrvatska. Predsjednički ured Bana (BHPr.U) ima samo 15 kutija i, što je još važnije, bavi se službeničkim odnosima u koje spadaju postavljenja, imenovanja, premještaji, stavljanje u mirovinu te postavljanje ispitnih povjerenstava i disciplinskih povjerenstava.

Sasvim je drugačija situacija s fondom HR-HDA-157 Banovina Hrvatska. Odjel za unutarnje poslove (BHOUP). Taj je odjel nastavljao djelatnost fonda HR-HDA-144 SBUO. Imao je nadzor nad radom društava, a bavio se i suzbijanjem kriminaliteta. BHOUP se dijelio na:

1) upravni odsjek
2) samoupravni odsjek
3) redarstveni odsjek
4) vjerski odsjek
5) odsjek za civilnu zaštitu i vojne poslove
6) računski odsjek.

Ti odsjeci su imali svoj nastavak u Ministarstvu unutarnjih poslova NDH.

U općim spisima fonda nalaze se izvješća o radu zadružnih povjerenika za Glinu, kao i zapisnik o diobama kućnih zadruga na području Gline.[5] Pregledi poslovanja općina među kojima se nalazi i onaj za Glinu nesumnjivo su važno gradivo.[6] Razrješenja dužnosti predsjednika općine i općinskih odbornika odnose se na općinu Mali Gradac.[7] Isto tako, dokumentirana su razrješenja za općinu Kraljevčani[8] i za općinu Maja – Glina.[9] O diobi zadruga, kao i o poslovnom izvješću radničkog povjerenika i o brojčanoj evidenciji rješavanih predmeta za Glinu imamo također gradiva.[10] O diobama zadruga je riječ i u dokumentu na stranici 84 Vodiča.[11] Za područje kotara Glina nalazimo podatke o pregledu poslovanja upravne općine Mali Gradac.[12] Na općinu Vrginmost odnosi se konverzija zajma u korist štedionice u Zagrebu.[13] Stanovnici Gračanice na području kotara Gline negoduju prilikom podjele drva.[14] O propisu i uplati javnih daća imamo također sačuvane podatke.[15] Jedan dokument nam govori o pregledu upravnog poslovanja općine Klasnić.[16]

Pregledi blagajničkog poslovanja dokumentirani su za općine Banski Grabovac[17] i Kraljevčani.[18] Pregled poslovanja upravne općine Vrginmost dobio je broj 16501.[19] Odjel odobrava pravila Srpske seljačke čitaonice u Vlaoviću,[20] općina Jukinac mijenja naziv u Glina II,[21] a javljaju se i pregledi poslovanja upravnih općina Mali Gradac[22] i Stankovac.[23] Kada je riječ o pregledima blagajničkog i sveukupnog poslovanja područnih banovinskih nadleštava za područje Gline, tu je dokument iz 1940.[24] Dokumentiran je i pregled poslovanja kotarskoga načelstva Klasnić – Glina.[25] Općina Maja predstavljena je pregledom poslovanja,[26] a općina Stankovac ponovo se javlja u pitanju pregleda poslovanja nadleštava.[27] Na spomenuta pravila Srpske seljačke čitaonice u Vlaoviću odnosi se još jedan dokument.[28]

Godina 1940. vrijeme je općinskih izbora. S tim u vezi kotarski načelnik iz Vrginmosta šalje predstavku u predmetu osiguranja reda i mira kod provedbe općinskih izbora.[29] Javlja se i dokument o pravilima pjevačkog društva „Svačić" koje je iz Gline.[30] Iz Malog Graca stiže izbor općinskog odbora,[31] a nalazimo i izmjene općinskog statuta o službeničkom statusu za Vrginmost.[32] Ista problematika, izmjene općinskog statuta o službeni-

kom statusu, javlja se i za Banski Grabovac.[33] O izmjenama statuta općine u vezi s nagradom predsjednika općine govori dokument za općinu Klasnić.[34] Zatim, tu su pregledi blagajničkog poslovanja za Vrginmost[35] te izvješća o stanju opće uprave i radu za Vrginmost,[36] kao i pregled blagajničkog poslovanja za Glinu.[37] Jedan dokument se bavi pregledom poslovanja područnih banovinskih nadleštava vezano uz Klasnić.[38] Podatke o osobama izabranim na izborima za općinske odbornike u Glini možemo pronaći u dokumentu 16985 iz 1941.[39] O Glini se radi i u slučaju pregleda poslovanja područnih banovinskih nadleštava.[40] Možemo pronaći podatke o napadu na radnike na području Vrginmosta.[41] Kako kotarska predstojništva pomažu siromašnim općinama vidi se za Vrginmost.[42]

Bitno je napomenuti da je prema tom Vodiču fond HR-HDA-157 BHOUP imao 221 kutiju. On danas ima 275 kutija. Dakle, postoji vjerojatnost da bi se o kotarima Glina i Vrginmost moglo pronaći još dokumenata. Situaciju dodatno usložnjava podatak da su za cijeli fond sačuvane samo dvije uredske knjige. Drugim riječima, preostaje nam pregledavanje desetaka arhivskih kutija fonda.

Fond HR-HDA-158 Banovina Hrvatska. Odjeljak za državnu zaštitu (BHODZ) pruža nam manje podataka o predratnoj situaciji s obzirom na to da sadrži sedam uredskih knjiga i 70 kutija. Odjeljak za državnu zaštitu bio je zadužen za sigurnosni i obavještajni nadzor nad političkim i drugim sumnjivim osobama i udruženjima što je obuhvaćalo izvješća povjerljive prirode o pojedinim osobama. Pratio je održavanje političkih zborova i sastanaka i vodio evidenciju tiska i letaka te radio na suzbijanju komunističke akcije i vodio evidencije o njoj. Tako nalazimo izvješće o održavanju proslave u povodu posvete škole u Glini.[43] Nalazimo i izvješće o napadu na šumu Pećine kod Majskih Poljana,[44] a javlja se i o organiziranju mjesnog odbora Jugoslavenskog narodnog pokreta „Zbor" u Banskom Grabovcu.[45] Zatim, u Glini je zabranjen zbor srpskog pokreta,[46] a BHODZ je pratio i održavanje glavne skupštine Sokolskog društva.[47] Nalazimo obavijest o haračenju šume Biljeg koje su počinili žitelji u Glini.[48] Pratio se isto tako i rad godišnje skupštine Seljačkog kola u Glini.[49]

ZBIRKE GRADIVA NASTALE RADOM NEKADAŠNJEG ARHIVA INSTITUTA ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA HRVATSKE

Zbirke gradiva nekadašnjeg Arhiva Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske nezaobilazni su izvor za lokalnu povijest, pa tako i povijest Gline i Vrginmosta uoči Drugoga svjetskog rata. Među njima svakako treba navesti:

HR-HDA-1352 Grupa V (Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka), 12 kutija.

HR-HDA-1353 Grupa VI (Građanske stranke i društva), 83 kutije.

HR-HDA-1354 Grupa VII (Režimske i reakcionarne organizacije), 22 kutije.

HR-HDA-1359 Grupa XVI (Teror vladajućeg režima), 46 kutija.

HR-HDA-1361 Grupa XVIII (Cenzura i zabrana tiska), 40 kutija.

HR-HDA-1363 Grupa XXI (Politička situacija), 142 kutije.

HR-HDA-1364 Grupa XXIII (Izbori u Kraljevini Jugoslaviji), 31 kutija.

Za sve navedene zbirke arhivskoga gradiva u HDA-u se mogu dobiti na korištenje analitički inventari što znači da se mogu pretraživati po nazivima naselja na koja se odnose pojedini dokumenti.

FONDOVI TIJELA JAVNE VLASTI NDH U HDA-U

Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (MUP NDH) naslijedilo je organizaciju Odjela za unutarnje poslove Banovine Hrvatske. Prema naredbi zamjenika Poglavnika sve upravne poslove do konstituiranja Vlade NDH trebali su obavljati odjeli Banovine Hrvatske.[50] Tako su upravni i vjerski odsjek postali Odsjek za unutarnju upravu. Odsjek za samouprave je nastavio raditi pod istim nazivom, a isto je vrijedilo i za Redarstveni odsjek. Odsjek za civilnu zaštitu i vojne poslove prešao je u sastav novoosnovanog Ministarstva domobranstva, kasnije Ministarstva oružanih snaga.[51] U nekadašnjem Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske za dio dokumenata MUP NDH napravljen je analitički inventar u sedam knjiga. Ipak, riječ je samo o dijelu dokumenata. Budući da uredske knjige koje bi mogle poslužiti kao registraturna pomagala za taj fond gotovo uopće

nisu sačuvane, preostaje da se osim korištenja analitičkog inventara redom pregledavaju kutije fonda. Karakteristika je analitičkih inventara da opisuju sadržaj pojedinih dokumenata, čime se može vidjeti koji se dokumenti odnose na Glinu i Vrginmost. Dio fonda za koji nije napravljen analitički inventar moguće je koristiti pregledavanjem 14 kutija Odsjeka za unutarnju upravu (II-A) za 1941. (kutije 96 – 109). Odsjek za samouprave (II-B) ima samo za 1941. 37 kutija (kutije 119 – 155). Redarstveni odsjek (II-C) za istu godinu sastoji se od 9 kutija (kutije 190 – 198). Za stvaranje slike o prvoj ratnoj godini imamo na raspolaganju još i kutije 1, 23 – 29 te 301, 303, 304 i 305. Dakle, čak 63 kutije je potrebno pregledati kako bi se ustanovilo što je sve sačuvano o našoj temi.

Fond koji dosada nije korišten u većoj mjeri za istraživanje jest fond HR-HDA-1076 Ministarstvo državne riznice. Odjel za novčarstvo, imovinu i dugove. Ured za podržavljeni imetak (PONOVA). Sadržava brojne dokumente o oduzimanju imovine Srba u NDH, uključujući kotareve Glina i Vrginmost. Fond je prije bio korišten u svrhu istraživanja iseljavanja Srba iz NDH u Srbiju, uglavnom 1941. Već na stranici 35 sumarnog inventara imamo podatke o seriji Srpski odjel (odsjek) koja ima ukupno 6 uredskih knjiga i 107 kutija. Pomoću urudžbenih zapisnika (knjige 66 – 69) i kazala (knjige 70 i 71) možemo pretraživati gradivo u kutijama 441 – 547.[52] Na stranici 49 sumarnog inventara nalazimo podatke o kotaru Glina koji se mogu naći na karticama pokretne imovine izdane na čuvanje izvan posjeda.[53] Te su kartice nastale pod nadležnošću Gospodarskog odsjeka. Među predmetnim spisima fonda možemo pronaći seriju N – napustili područje NDH.[54] Pomalo obeshrabrujuće izgleda podatak da ta serija ima 185 kutija. Međutim, za pretraživanje nam služe dvije knjige upisnika (knjiga 135 i 136) i dvije knjige kazala (knjige 137 i 138). Te knjige pokrivaju cijelo razdoblje od 1941. do 1945. Sljedeća serija I – iseljeni s područja NDH također ima znatniji broj kutija, ukupno 97. No, i tu seriju možemo pretraživati pomoću upisnika i kazala.[55] Riječ je o uredskim knjigama 139 – 142. Serija R – potraživanja od Srba sastoji se od samo dviju knjiga (knjige 143 i 144) i od dviju kutija (1537 i 1538).[56] Serija predmetnih spisa *Poduzeća* ima, između ostalog, kartice poduzeća prodanih na kredit gdje nalazimo i glinska poduzeća.[57] Postoje i kartice poduzeća kojima upravlja povjerenik, gdje isto tako imamo podatke o Glini.[58] Napokon, imamo i kartice povjerenika koje sadrže i Glinu.[59] Od knjiga tu su kazala poduzeća iz provincije (knjige 159 i 160) te imenik poduzeća i povjerenika u provinciji (knjiga 169).[60]

Kao izuzetno značajnu seriju naveo bih seriju predmetnih spisa *Nekretnine*. Među karticama nekretnina nalazimo i one za Glinu.[61] Od knjiga su zastupljene i knjiga kazala, prema mjestu, posjeda Srba predanih Zavodu za kolonizaciju (knjiga 198) te očevidnik podržavljenih nekretnina u pokrajini (knjiga 200).[62] Iako ta serija ima samo osam kutija spisa, u njoj možemo pronaći izvode iz zemljišnih knjiga složene abecedno. Tako kutija 1691 ima po abecedi poredane katastarske općine od k. o. Drenjski Slatnik do k. o. Križ. Među njima se nalazi i k. o. Glina.[63] Od vrijednosnih papira navode se u jednoj od podserija dionice. Kartice dioničara upoznaju nas s podatkom da su na udaru Državnog ravnateljstva za ponovu (PONOVA) bili i dioničari i dionička društva iz Gline i Vrginmosta.[64] U seriji predmetnih spisa *Imovina* imamo ukupno 17 knjiga i 14 kutija.[65] Riječ je o zapisnicima o oduzetoj imovini Srbima. Oni su u obliku dosjea, pa tako imamo dosje za Glinu u kutiji 1763, a u kutiji 1766 dosje za Vrginmost.[66] U kutiji 1771 su popisi opasnih, nepoćudnih, bogatih i uglednih Srba, između ostalog, i za Glinu i Vrginmost. Osim toga, imamo i razne popise i zapisnike imovine, od kojih su u kutiji 1772 popisi za Glinu, a u kutiji 1775 popisi za Vrginmost. Ta serija ima obrasce I, II i III. Obrasci I čine popise nekretnina, dok obrasci II obuhvaćaju živi i mrtvi kapital inventara iseljenika. Pod obrascima III imamo popise zaliha žitarica, krme i drugo. Na to se odnose knjige 264 – 268 i djelomično kutija 1769 te kutija 1770.[67] I na kraju, u seriji predmetnih spisa *Iseljavanje i useljavanje, logori*, dijele se kartice iseljenih, između ostaloga, i na kartice transportiranih Srba po kotarima. Među njima smještene su i kartice za Glinu i Vrginmost. Količinski veću skupinu čine kartice Srba koji su napustili područje NDH, koji su iseljeni, koji su se odmetnuli, umrli ili ubijeni. Riječ je o 0,82 d/m što je ekvivalent količini od 8,2 kutije. Navedene kartice složene su prema abecedi prezimena.[68] Svakako, vrijedno arhivsko gradivo koje može poslužiti za istraživanje o stradanjima Srba u NDH.

Mnogo veća količina gradiva odnosi se na kartice imovine iseljenih, po kotarima. Te su kartice u dužnim metrima količinski 7,18 d/m. U kutijama bilo bi to čak 71,8 kutija. Nije uopće čudno da među njima nalazimo i kartice o Glini. U cjelini druge kartoteke razrađena je cjelokupna vrijednost imovine iseljenih pa kartice za se-

ljake, posjednike i veleposjednike sadrže podatke o imanjima kao što su količina i vrsta zemljišta, gospodarske zgrade te broj i vrstu životinja i zalihe žitarica, krme i drugo. Među brojnim imanjima iskazana su i ona iz kotareva Glina i Vrginmost. U nešto manjoj skupini koja se sastoji od kartica za trgovce, industrijalce, trgovačke zastupnike, bankare, ljekarnike i obrtnike svoje mjesto zauzima i kotar Glina.[69] U kutiji 1776 radi se o iseljenim Srbima.[70] Djelatnošću nove vlasti nastali su novi popisi imovine i razni zapisnici. Naime, u lipnju 1945. PONOVU je preuzela vlast Narodne Republike Hrvatske. Tako su i nastali popisi u kutijama 1780 i 1781.[71] Među knjigovodstvenim karticama podfonda *Računovodstveni spisi* imamo kartice knjiženja podržavljene imovine za čitav niz mjesta u kotaru Glina (Jukinac, Maja, Kraljevčani).[72] Kartice skupina N (napustili), I (iseljeni) i S (narušavatelji reda) odnose se, između ostalog, i na Glinu i Vrginmost.[73] Od logora bi se mogao izdvojiti logor Sisak u Capragu čija knjiga 464 sadrži indeks Srba transportiranih u Srbiju, a kutije 1840 – 1847 sastoje se od dokumenata vezanih uz Srbe.

Donekle posebni, izdvojeni status ima HR-HDA-1549 Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i NOP-a (Narodnooslobodilačkog pokreta). Ona se sastoji od dokumenata razne provenijencije sređenih po skupinama: obavještajni materijali, policija, domobranstvo, politički zatvorenici i ustaški pokret. Poslije Drugoga svjetskog rata izrađena su kazala za osobe koje se navode u dokumentima zbirke pa se tako ona može pretraživati i iz nje naručivati. Za treću skupinu (domobranstvo) izrađen je, osim toga, i inventarni popis koji isto tako može poslužiti za naručivanje gradiva.

FONDOVI VOJNIH POSTROJBI I USTANOVA NDH I NOP-A U 1941.

U izlaganju Alexandera Korba na znanstvenom skupu o tome što se dogodilo u glinskoj pravoslavnoj crkvi od 29. srpnja do 5. kolovoza 1941. istaknuto je da je pokolj u Glini na kraju srpnja i početku kolovoza 1941. vrlo oskudno dokumentiran u njemačkim arhivima. Spomenuo je i da su Nijemci uglavnom prihvaćali objašnjenja o događajima i ekspertizu kakvu su im nudile ustaše.

Tu se otvaraju dva problema koji su vezani uz pokolj u glinskoj crkvi, kao i kontekst u kojem su se odvijali ti tragični događaji. Prvi je problem jesu li Nijemci više vjerovali ustašama ili domobranima. Drugi ulazi u srž problematike: zašto je tako malo dokumenata o ustaškom pokolju u glinskoj crkvi?

Na oba pitanja bismo prije dvadeset i više godina teže mogli naći odgovor. U međuvremenu su u Hrvatskom državnom arhivu (HDA) sređeni arhivski fondovi HR-HDA-223 Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (MUP NDH), HR-HDA-487 Ministarstvo oružanih snaga NDH (MINORS NDH), HR-HDA-488 Glavno zapovjedništvo oružništva NDH (GZO NDH), HR-HDA-1196 Oružničke pukovnije NDH te fond HR-HDA-1200 Oružničke postaje NDH. Važan je tu i još jedan faktor, a to je nepravedna zapostavljenost istraživanja zbirke mikrofilmova HR-HDA-1450. Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koji se odnose na Hrvatsku još nije cjelokupno istražena, a mogla bi možda ponuditi odgovor na navedena pitanja. Historiografija je u međuvremenu radila korake u smjeru iznijansiranijega prikaza odnosa domobranske vojske i ustaša.[74]

Za kontekst događaja u formativnom razdoblju NDH, od travnja do kolovoza 1941., izuzetno je važno upoznati se s politikom koju od samih početaka provodi vojska NDH. Jedan od vodećih ljudi u Ministarstvu domobranstva generalmajor Vladimir Laxa daje 30. travnja naredbu da se osnuju doglasne (obavještajne) službe pri svakom divizijskom području vojske NDH. Časnici zaduženi za obavještajni rad pri divizijskim područjima morali su stupati u kontakte s državnim i samoupravnim vlastima, oružništvom (žandarmerijom), glavarima željezničkih postaja, predstojnicima pošta i pouzdanim građanskim licima, dakle konfidentima kako bi prikupljali informacije i slali ih vojnom vrhu.[75] Područje NDH bilo je u vojnom pogledu podijeljeno po uzoru na podjelu iz Kraljevine Jugoslavije.[76] Na taj je način Savsko divizijsko područje sa sjedištem u Zagrebu bilo nadležno i za glinski kotar. Zapovjednik Savskog divizijskog područja Balley javlja već 2. svibnja kako je odredio pješačkog satnika Krešimira Polića za tu dužnost. Kao dobru referencu pripisuje se Poliću to što je već u vrijeme Kraljevine Jugoslavije završio tečajeve za obavještajce. U radno iskustvo ubrajao mu se i rad u obavještajnom centru Glavnog đeneralštaba kraljevske vojske u Splitu.[77]

Događaji u glinskom kotaru kao i na cijelom prostoru Banovine i Korduna već u svibnju imaju svoje tragove u arhivskom gradivu. Izvješća su se slala za svakih deset dana u mjesecu, dakle od 1. do 10., od 11. do 20. i od 20. do 31. u mjesecu. Tako je i prvi izvještaj, kako se izričito navodi, „sastavljen iz primljenih dopisa i štampe."[78] Dvi-

je nas činjenice upućuju na sumnju u vjerodostojnost i autentičnost toga dokumenta, kao i istinitost činjenica i podataka u njemu. Pregledavanjem rola D-2229 i D-2230 ustanovio sam da gradivo koje je na njima snimljeno, a koje je nazvano „Ustaško-domobranska arhiva", nije arhivistički sređeno. Takav dokument, bez adresata i adresanta, bez žiga i potpisa, potpuno izvan konteksta dokumenata koji mu na roli prethode odnosno slijede, sigurno izlazi izvan okvira načela prvobitnog reda, načela koje vrijedi u arhivističkom sređivanju fondova javne uprave, pravosuđa i zapovjedništava vojnih postrojbi. (U sređivanju obiteljskih i osobnih fondova te fondova gospodarskih subjekata i političkih stranaka, kao i svih nevladinih udruga primjenjuju se drugačija, njima primjerena, specifična pravila i metode sređivanja.) Moglo bi se posumnjati i da taj dokument izlazi izvan okvira načela provenijencije. Naime, zašto bi on po tom načelu pripadao arhivskom fondu Ministarstva oružanih snaga NDH?

Prijeđimo na unutarnju kritiku dokumenta. Ako se dokument radio iz dopisa i štampe onda valja duboko sumnjati u ono što se tvrdi u njemu. Novine su uvijek bile prilično nepouzdani izvor za točno utvrđivanje činjenica. Može se dodati i to da ratno vrijeme znači ne samo pojačanu cenzuru tiska nego i, što je još važnije, potpuno svjesno izvrtanje i iskrivljavanje činjenica radi ratnih napora i ratne propagande. Treća rubrika, pod nazivom *Četnička akcija*, izričito navodi da njemačka vojska čisti predjel glinskog kotara. Poimence se spominju sela Brkčevina i Zalaj u općini Stanković (tj. Stankovac – nap. B. S.). Ne samo da se sela pod tim nazivom ne mogu pronaći u imenicima naselja, pa ih treba preimenovati u sela Brkiševina i Zaloj, budući da ta sela postoje u tom kraju, nego izvještaj ide i dalje i određuje i treće selo, Pokupsko, u kotaru Pisarovina kao mjesto u kojem su se pojavili četnici. U četvrtoj rubrici *Akcija naših snaga* stoji: „Za čišćenje trokuta Glinskog bile su u pripremi naše satnije iz Karlovca i Siska, no nisu korištene; njemačke jedinice su završile čišćenje."

Ako uzmemo u obzir da su domobranska i oružnička izvješća olako koristila riječ „četnici" i da se to radilo po ideološkoj i političkoj matrici NDH koja je Srbe od samog početka kvalificirala kao nepodobne i sumnjive, to se izvješće ipak naizgled podudara s podacima iz historiografske literature.[79] Naime, Edmund Glaise von Horstenau, kao predstavnik njemačkih oružanih snaga u Zagrebu šalje telegram Keitelu i Hitleru 12. svibnja. Iz tog je telegrama važan sljedeći isječak:

> Dok su dosad mjerodavni hrvatski vojni krugovi bili više skloni da unutrašnjopolitičku konsolidaciju države prikazuju u ružičastim bojama, to se u posljednjih 48 sati donekle izmijenilo. Zapravo, množe se pojave formiranja „bandi" i sukoba pa su u jednom slučaju morale intervenirati njemačke trupe (pojačani bataljun). Još uvijek značajan dio muškoga srpskog stanovništva posjeduje oružje, koje drži na upotrebu prema starom balkanskom običaju. Stoga je pitanje razoružanja postalo upravo ključno vojno pitanje mlade države.[80]

Tko podrobnije i preciznije zahvaća povijesnu zbilju u ovom slučaju – svjedočanstva, literatura ili arhivsko gradivo? Dana 22. svibnja Vojni ured Zapovjedništva kopnene vojske NDH šalje izvješće Glavnom stožeru vojskovođe.[81] U četvrtoj rubrici *Četnička akcija i rezultat* suhoparno se navodi „-10/11. svibnja u Hrvatskom Blagaju streljani su uhvaćeni četnici i pobunjenici..." Ovdje je riječ o Srbima iz Veljuna i nekih drugih mjesta na Kordunu koji su optuženi zbog pokušaja četničkog ustanka protiv NDH i ubojstva obitelji Mravunac."[82] Dakle, na njih je primijenjena Zakonska odredba za obranu naroda i države koju je Pavelić proglasio već 17. travnja.[83] Za nas je izuzetno značajno da se u nastavku rubrike ponavlja tvrdnja iz već navedenog dokumenta o akciji njemačke vojske dana 13. i 14. svibnja u selima Brkiševina i Zaloj te Pokupsko. Zašto njemačka vojska vrši čišćenje? Peta rubrika V *Akcija naših snaga i rezultat* daje objašnjenje. „... Rezultat ovoga bio je negativan, i prikupljeno je samo nešto ratnog materijala i oružja. Samo čišćenje završile su njemačke jedinice." Jednu opću sliku možemo vidjeti na primjeru izvješća Savskog divizijskog područja od 22. svibnja koje je zaprimilo tajništvo Zapovjedništva kopnene vojske 23. svibnja.[84] Prema tom izvješću, razoružanje stanovništva na području zapovjedništva nastavlja se nesmetano i samouvjereno se tvrdi „ovaj rad bit će završen." No, nešto čudno izbija iz izvješća. U nastavku se kaže: „Zbog iznimnih mjera, obične pripravnosti kao i javne koja je usljedila od strane njemačkih vlasti, akcija oko prikupljanja ratnog materijala i razoružanje stanovništva momentalno je obustavljena. Poteškoće postoje utoliko što pučanstvo skriva pred vlastima oružje i ostali vojni materijal." Dovoljno je pritom dodati da se u izvješću izrijekom tretira problematika razoružanja stanovništva i Hrvatske seljačke zaštite.

Prikrivaju li vojni obavještajci namjerno i maliciozno ustaške pokolje u Blagaju i u Prekopi u noći s 12. na 13.

svibnja? Jesmo li o razoružanju stanovništva, a posebno srpskog stanovništva u formativnom razdoblju NDH propustili napraviti podrobna istraživanja u historiografiji? To bi bio doprinos jednom segmentu povijesti prve ratne godine.

Prije nego što zatvorimo pitanje njemačkog povjerenja u ustaške, odnosno domobranske izvore informiranja i pitanje oskudnosti dokumenata o pokolju u glinskoj crkvi, pozabavimo se pitanjem cezure u nasilju. Naime, je li ta cezura uopće postojala? Ustanove u nastajanju, kakve su bile MINORS NDH i MUP NDH, sigurno nisu mogle odgovoriti zadaćama kakve se postavljaju pred uhodana, sređena i ugledna državna ministarstva koja obiluju raznovrsnim stručnjacima i iskusnim službenicima. Urudžbeni zapisnik Vojnog ureda Zapovjedništva kopnene vojske MINORS-a za 1941. otvoren je 26. svibnja s brojem 1, a zaključen s brojem 537 od 3. kolovoza s obrazloženjem da je Obavještajni odjel čija se dokumentacija zaprimala, vodila i otpremala u tom urudžbenom zapisniku prestao postojati 4. kolovoza.[85] To zvuči logično. U službenom glasilu ministarstva objavljen je Propisnik Glavnog stožera Hrvatskog domobranstva od 30. srpnja 1941.[86] To znači da sam se za razdoblje do početka kolovoza 1941. u izradi sumarnog inventara za fond mogao poslužiti samo naknadnom rekonstrukcijom ustroja ministarstva. Rekonstrukcija je napravljena u sklopu djelatnosti Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.[87] Kao takva, lako je moguće da pati od iskrivljenog sjećanja zbog grešaka u pamćenju, odnosno naknadne pameti. Naravno da je otvoreno pitanje i jesu li pred istražnima organima OZN-e i UDB-e bivši istaknuti članovi aparata vlasti NDH iznosili uvijek točno ono što znaju, s obzirom na to da su im vlastiti interesi i vlastita koža u pitanju. Može li se uvijek vjerovati Glaise von Horstenauu?

Bilo kako bilo, nedostatak dokumenata MINORS-a NDH za lipanj i početak srpnja 1941., barem po dosadašnjim istraživanjima, ne omogućuje nam zaključak da je ustaško nasilje prestalo nakon masakra glinskih Srba u Prekopi i nastavilo se istom tek u glinskoj crkvi krajem srpnja. Sklon sam u osnovi vjerovati svjedočanstvima i sjećanjima o razdoblju od travnja do kolovoza 1941. koja su objavljena u *Glinskom zborniku* iz 1988. Ona daju sliku neprekidnih sukoba, nasilja i ubojstava, kao i organiziranja noćnih seoskih straža u različitim mjestima, a sve u cilju borbe za goli opstanak i život. Impresionističke skice Glaise von Horstenaua uklapaju se u tu sliku:

> Već nešto ranije (10. VII) Glaise je telegramom informirao Vrhovnu komandu da već duže vremena prima, i od vojnog zapovjednika u Beogradu i od njemačkih okupacionih jedinica u Hrvatskoj i njihovih nadređenih komandi, žestoke pritužbe na zabrinjavajuće prilike koje stvaraju na mnogim mjestima u zemlji protuzakoniti postupci legalnih i ilegalnih ustaša (ustaša i „nastaša"), postupci koji ne štede ni dobra ni živote.[88]

Za opću sliku raspoloženja u selima u glinskom kotaru možemo se poslužiti novim izvješćem obavještajne službe Savskog divizijskog područja od 18. srpnja koje je poslano zapovjedniku kopnene vojske NDH.[89] To izvješće o vanjskoj i unutarnjoj situaciji je, kako se navodi, sastavljeno iz primljenih dopisa za period od 10. do 20. srpnja 1941. Druga rubrika *Raspoloženje naroda* govori o Srbima. Oni su utučeni i preplašeni zbog seobe iz jednog kraja države u drugi i u Srbiju. Prelazi ih veliki broj u rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest.

Već uobičajena treća rubrika. *Četnička akcija* između ostalog kaže:

> Srbi se u okolici Petrinje prikupljaju i bjegaju u šume, kako bi se okupljeni mogli dignuti i napasti Petrinju. Uslijed akcija preseljavanja pravoslavnog življa u prostoru pravca željezničke pruge Petrinja-Glina i sjeverozapadno do Kupe razbjeglo se u šume. Oni se prikupljaju radi šire akcije. Poslata je jedna satnija u Petrinju za odbjeglim življem.

Zaključak u tome izvješću samo ponavlja već ustaljenu sliku o lošim odnosima domobranske vojske i ustaša. „Normalno stanje otežavaju nedorasli ustaški dužnosnici kao i samovoljni izgredi ustaša uopće." „Nedostatno organizirano iseljavanje Srba i Židova pogoršava raspoloženje..."

Drugo izvješće, za razdoblje od 10. do 20. srpnja 1941. navodi da je evakuiranje istaknutijih seljaka već počelo komešati srpska sela, jer se seljaci boje da će morati napustiti svoja ognjišta.

> Pri pojavi ustaša oni bježe iz sela u šume gdje provode noći. Zbog toga je već došlo do incidenta 13/14. 7. sa seljacima u selu Lužani (Luščani – nap. B. S.) kod Gore, kotara Petrinja. Seljaci su tom prilikom razoružali jednog seoskog redara i dva seoska ustaše, oboružani kosama i sjekirama povukli se u šume i presjekli telefonske

veze između Gline i Petrinje. Uz asistenciju odjeljenja vojske iz Petrinje, oružništvo i ustaše uspostavili su red, ali su pobili nekoliko ljudi, koje su zatekli u šumi. Veliki župan župe Gora izdao je proglas da se svi seljaci moraju nalaziti po selima, jer će u protivnom biti smatrani za bjegunce.[90]

Zanimljivo je da to izvješće nije objavljeno u Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda.

Naravno uvijek, a pogotovo u ratno doba, treba provjeravati dokumente različite provenijencije. U štabu Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda (NOPO) Korduna i Banije održana je konferencija delegata NOP-a Korduna i Banije mjeseca rujna 1941.[91] Zapisnikom je konstatirano da je masa u Lužičanima (tj. Luščanima) spontano razoružala ustaše i tvrdi se da je to imalo utjecaj na okolinu. Optužuje se imućnije Srbe da surađuju s ustašama. Kao pozitivan primjer navodi se „hrvatska općina Stankovac" koja ne napada Srbe. Kao objašnjenje za to nudi se tvrdnja da su članovi Komunističke partije (KP) i aktivisti i prije djelovali u toj općini. Sada slijedi ključna konstatacija: izvješćuje se o napadu na Banski Grabovac od 23. srpnja i navodi da je upravo, odnosno tek reakcija na taj napad natjerala narod u šume. Drugačijim očima gleda se na bijeg seljaka u šume iz obavještajne službe Savskog divizijskog područja, a drugačijim očima iz partizanskog štaba Korduna i Banije.

Stav KP-a ogleda se i u izvješću Vlade Popovića, delegata Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ) i Glavnog štaba NOPO-a Jugoslavije koje je u kolovozu 1941. upućeno CK KPJ-u, a govori o ustaškom teroru i partizanskim akcijama u Kordunu i Lici. Popović izričito navodi da su 24. srpnja u ustaškom teroru stradala najviše sela Vlahović, Grabovac, Ravno Rašće i Drenovac. Izravno optužuje pravoslavne popove i trgovce da su minirali akciju KP-a o postavljanju straža po selima. Možemo se upitati jesuli seljaci postavljali straže po selima na inicijativu Partije ili je to bio prirodni obrambeni refleks. Jer, teška je optužba da su stradali u odmazdi za napad u Banskom Grabovcu bili žrtve izdaje svojih svećenika i trgovaca. Naime, za akciju Vasilja Gaćeše u Banskom Grabovcu „pouzdano" se zna da je ubijeno „10 ustaša" i da su uništene telefonske i telegrafske veze oko Gline. No, s druge strane navodi brojku od više od 300 uhvaćenih ljudi koji su dovedeni u Glinu i poklani u crkvi, kao i 700 ljudi koji su se vratili u sela i također su poklani (vjerojatno u crkvi). Popović nalazi i neposrednog krivca i izvršitelja. Ustaški bojnik Vidaković prvu je grupu ljudi poklao u odijelima, a drugu je prvo svukao, jer je imao namjeru poslije prodavati ta odijela za stare krpe. Popović ne govori o ustaškoj odmazdi nakon napada u Banskom Grabovcu na način kao što se o tome govori u literaturi niti objašnjava da su nesretni seljaci dovedeni u Glinu lažnim obećanjima o prekrštavanju. Navodimo što je napisao Popović o situaciji i kotarima Glina i Vrginmost u izvještaju.

„Izveštaj o akcijama: **Kordun**[92]

Glina: Pojavilo se kolebanje kod jednog dijela partijaca, naročito prilikom žešćeg napada na okolna sela. 24-og VII postradala su najviše sela Vlahović, Grabovac, Ravno Rašće i Drenovac. Pohvatano je oko 600 ljudi, većinom staraca, žena i djece, 100 je pušteno a 500 otpremljeno za Gospić. Ostali dio seljaka se povukao u šumu Šamaricu i dao otpor. Kod povlačenja seljaci su na inicijativu part.[ije] ostavili straže po selima. Pravoslavni popovi i trgovčići su im se smijali. Naši su nasjeli, povukli straže, a tada su popovi i trgovci pozvali ustaše koji su poklali 16 žena i 10 staraca. U selu Grabovcu razoružano i ubijeno 10 ustaša, uništene telef.-teleg. veze oko Gline. u selu Ružine pohapšeno i strijeljano 60 ljudi. Hrvatska Bojna – 150 ljudi pošlo da razoruža obljajsku žand. stanicu. Bili su izdani i 20 ustaša iz zasjede otvorilo je paljbu. Naši su se povukli bez žrtava. Osim već poubijanih, pohvatano je po svim selima preko 300 ljudi, dovedeno u Glinu i u crkvi poklano. Nastala je demoralizacija. Popovi i kulaci pozvali narod na popuštanje. Povratilo se oko 700 ljudi. Ustaški major Vidaković iz Gline dao ih je sve poklati i to na ovaj način: Prvu turu je poklao u odijelima, poslije toga su svukli odijela i dali prati. Dugu turu je svukao (jer je šteta [trošiti] sapuna) i gole poklao. Ta odijela prodaje za stare krpe. Seljaci koji su se predali bili su iz 4 sela gdje nije bilo part.[iske] org.[anizacije]. Oko 300 seljaka spremno za svaku akciju. Oružja malo.
Vrginmost: I ovdje popovima i kulacima nasjelo oko 50 ljudi. 39 njih strijeljano. Ostali videći izdaju povukli se na pozicije i dali žestok otpor ustašama. Žrtava nije bilo. Ustaše se povukli. Oko 30 ustaša razoružano i dijelom poubijano. U selu Taborištu ubijeno na mjestu 60 ljudi, većinom staraca. Provodi se vojna org.[anizacija] i disciplina, [postavljaju] komandiri i komesari.

Dakle, u njegovom izvješću ne spominje se pokolj na otvorenom u okolici Grabovca, pa se teško može raza-

brati da je pokolj na otvorenom u okolici Grabovca bio jedan zločin, u ubojstva u glinskoj crkvi drugi.[93]

Ustaški je režim imao tada prednost u raspolaganju kakvim-takvim državnim aparatom. Ravnateljstvo za javni red i sigurnost kod velike župe Gora u Petrinji javlja istom 24. srpnja MUP-u NDH da je to jutro željeznička postaja u Banskom Grabovcu napadnuta, demolirana te da su šef postaje i općinski bilježnik iz Grabovca odvedeni u nepoznatom smjeru i da je telefonski promet s Glinom poremećen. Zato je jutarnji vlak iz Karlovca u Petrinju stigao sa zakašnjenjem od sat vremena, a pritom je dovezao ranjenike iz tog napada. Talijan Domenico Cimbaro, vlasnik ciglane u Banskom Grabovcu zaklan je. Svjedoci su tvrdili da je u napadu moglo sudjelovati oko 50 ljudi i da su napadači bili Srbi. Međutim, nikoga nisu mogli prepoznati.[94]

Pisani trag o represalijama u Banskom Grabovcu u znak odmazde za napad Vasilja Gaćeše i drugova može se pronaći u dokumentima MUP-a.[95] Zamjenik kotarskog predstojnika u Glini izvješćuje 7. kolovoza MUP NDH da poslije izvršenog napada na općinu i željezničku postaju u Banskom Grabovcu dana 24. srpnja i *nakon provedenih represalija* (kurziv nap. a.) u toj općini nije ostao ni jedan službenik. I izvješće Prve oružničke pukovnije od 30. srpnja poslano Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu (poslije Glavno zapovjedništvo oružništva NDH) bilježi napad na željezničku postaju Banski Grabovac i represalije ustaša nakon napada. Što je još značajnije, po tom izvješću od uhićenih i poslije strijeljanih seljaka saznalo se da je vođa akcije bio Vasilj Gaćeša, a doznala su se i imena ostalih sudionika.[96]

Dakle, s jedne strane gradivo Predsjedničkog ureda MUP-a NDH, koje je izuzetno dobro sačuvano za razdoblje od proglašenja NDH do jeseni 1941., svjedoči o napadima na ustanove i postrojbe NDH, a s druge strane se niti za jedan ustaški pokolj u pravoslavnim crkvama ne može pronaći ni retka. Pregledao sam gradivo Predsjedničkog ureda od kutije 23 do kutije 28. Isto tako, arhivsko gradivo Tajništva ministra MUP-a šuti o pokoljima u crkvama, barem u razdoblju do jeseni 1941. Na skupu o Glini 28. i 29. lipnja 2012. saznali smo da Nijemci nisu odobravali nasilje i ubojstva koja su uslijedila nakon prijetvornog poziva na pokrst. Ponavlja se obrazac: kao što je u njemačkim arhivima drugi pokolj u Glini, onaj s kraja srpnja i početka kolovoza, vrlo oskudno dokumentiran, tako je i u arhivskim fondovima ustanova NDH njegovo spominjanje gotovo potpuno izostalo.

Ipak, na posredan se način može saznati da je Glina postala strah i trepet za okolno pravoslavno stanovništvo. Vrhovno oružničko zapovjedništvo zaprimilo je 15. kolovoza izvješće Prve oružničke pukovnije i proslijedilo ga Ministarstvu domobranstva.[97] Zapovjednik oružničkog voda iz Karlovca pozivao je 7. kolovoza seljake na području Lasinje da se vrate kućama i da do idućeg dana dočekaju vojsku i oružništvo. Jamčio im je da im se ništa neće dogoditi. Pritom je dodao da su seljaci spremni predati se hrvatskoj vojsci i oružništvu, ali *nikako ne ustašama* (kurziv nap. a.). Izvješće daje ocjenu da su na području postaje Lasinja sela jako uznemirena i da se seljaci skrivaju po šumama, *jer se pronijela vijest da oni koji se dobrovoljno predaju bivaju voženi kamionima u Glinu gdje ih ustaše kolju* (kurziv nap. a.). Taj dokument je prijepis izvornika koji se čuvao u arhivu Vojnoistoriskog instituta u Beogradu. Prijepis je učinjen 1952.

Drugi dokument daje naslutiti zavjeru šutnje među ustašama o pokolju u glinskoj crkvi. Sekcija za opravku telefonskih linija iz Zagreba javlja Ministarstvu domobranstva 31. srpnja u 9:40 da je išla popraviti telefonsku liniju Zagreb – Bihać i pritom naišla na pobunjenike. Uz pomoć oružništva zarobila je 50 pobunjenika i otpratila ih u Glinu.[98] Izvadak o situaciji tijekom 2. kolovoza i noću s 2. na 3. kolovoza govori da je oko ponoći izvršen napad četnika na Topusko. Kao što vidimo, i dalje se u službenoj korespondenciji NDH četnici optužuju kao jedini koji oružjem napadaju tu državu. Taj napad je odbijen, prilikom čega se pucalo i u samom mjestu. Za nas je važna veza koju Topusko ima s Glinom, u kojoj je smješten stožer ustaškog pukovnika Rolfa.[99] Taj dan podmaršal August Marić je u 18:15 sugerirao Rolfu da bi morao svaki dan javljati Glavnom stožeru o svim akcijama ustaša koji ne rade po zapovijedima vojnih zapovjednika.[100] Preko Ustaškog stana u Sisku je u 1:30 dobivena veza s Glinom odakle je javljeno da se stanje u Topuskom smirilo. Vijest je zatim potvrđena iz Topuskog. Do 5. kolovoza Rolf nije izvijestio Marića o događajima u Glini. U gradivu MINORS-a u Hrvatskom državnom arhivu postoji nedostatak sačuvanih dnevnih doglasnih izvješća Glavnom stožeru poslije 5. kolovoza. Izvješća koja su svako jutro, sve do kraja NDH, stizala u Glavni stožer, nastavljaju se u fondu tek od kraja 1941. No, u svakom slučaju, pukovnik Rolf se oglušio na Marićev zahtjev da ga promptno izvještava o tome što rade ustaše u Glini. I nije to bio prvi put da se tadašnjeg glavara Glavnog stožera vojskovođe Marića nije puno uzi-

malo u obzir.[101] Nekoliko dana prije, 25. srpnja, Marić je uputio zahtjev MUP-u da se raspita kod upravnih i redarstvenih vlasti o količini samokresa (pištolja) koju bi mogli dostaviti vojsci, s obzirom na to da ih ona ne može dobiti od njemačkih vojnih vlasti iz ratnog plijena niti ih se može negdje drugdje nabaviti. Gradske, kotarske i župske upravne i redarstvene vlasti su odgovorile uglavnom da nemaju pištolje, odnosno da su ih podijelile ustašama. To je u MUP-u uzeto na znanje i stavljeno *ad acta* 29. kolovoza.[102]

Dakle, stožer ustaškog pukovnika Rolfa bio je oko 1. kolovoza smješten u Glini. Trebalo bi dodatno istražiti je li on bio *de facto* vlast tada u gradu. Mislim da je njegovo ime zanemareno u dosadašnjim istraživanjima i da snosi najveću odgovornost za pokolj u glinskoj crkvi. Tomislav Rolf, taj ražalovani zapovjednik voda koji je službovao u 33., 28. i 35. pješadijskom puku Kraljevine SHS, a zatim radio kao službenik u *Hrvatskom radiši* prijavio se i položio prisegu NDH odmah na početku, 10. travnja 1941.[103] Uslijedio je strelovit uspon u ustaškoj hijerarhiji. Već od 15. travnja do 28. svibnja zapovijedao je Ustaškom jurišnom bojnom Zagreb, a od 28. svibnja do 30. lipnja je zapovjednik Prve ustaške pukovnije. Cijelog srpnja Rolf je držan u Glavnom stožeru Ustaške vojnice. Od 1. kolovoza postavljen je za zapovjednika ustaškog zdruga na Kordunu. Već 5. rujna je zapovjednik ustaškog zdruga u Kulen Vakufu. Početkom sljedeće godine iz određenih je razloga napustio Ustašku vojnicu. Nalazimo ga ujesen u Staljingradu. Tijekom te bitke sudjeluje u 369. pojačanoj pješačkoj pukovniji. Njegov zapovjednik piše upravo porazno o njemu:

> Čovjek bez značaja. Alkoholičar. Nelojalan suradnik. Veliki demagog. Bolesne ambicije. Sposoban da ruši. Slab i loš primjer mlađima, jak negativan utjecaj na iste. Velika kukavica. Za vrijeme boravka u Staljingradu nije se usudio obići ni zapovjednike satova, a kamoli položaj". U rubrici „Promaknuće" ocjena u bilješci za sposobnik je isto porazna: „Ne zaslužuje ni ovo što ima. Izbačen iz ustaških redova i došao da „usreći" domobranstvo.[104]

Postoje vrlo jake indicije da je odsutnost dokumentiranosti pokolja u glinskoj crkvi proizišla iz nategnutih odnosa u trokutu njemačka vojska – domobrani – ustaše. Sumnjičavost i nepovjerenje koje su iskazale sile Osovine prema vojsci koja je, barem je tako zamišljeno, trebala biti regularna vojska NDH, ukazuje kroz dokumente i na vrlo licemjeran odnos prema domobranima. Jer, tko je naoružao, i što je još važnije, tko je naoružavao ustaše tijekom cijeloga rata? Stoga bi se pitanje o njemačkom povjerenju u ustaške, odnosno domobranske izvore informiranja moglo i preformulirati. Može se također reći da su, prihvaćajući objašnjenja i ekspertizu događaja koja su dolazila iz Ustaške vojnice i ustaških zdrugova, Nijemci zapravo igrali dvostruku igru, samo na drugačiji način i s drugačijim interesima nego Talijani. Puno se govorilo u literaturi o divljim ustašama. Naravno da se pritom može nazreti zaključak da i u ludilu ima sistema.

Dakako, da bi se te indicije pretvorile u nešto čvrsto i opipljivo, potrebno je obaviti složenija i sveobuhvatnija istraživanja. Mišljenja sam da će nas kontekst cjelokupnih zbivanja u 1941. odvesti u pravom smjeru.

FONDOVI TIJELA JAVNE VLASTI NR HRVATSKE

Zašto je nepravedno zapostavljen fond HR-HDA-306 Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NRH (1944. – 1947.) u istraživanju stradanja Srba u Drugom svjetskom ratu teško je reći. Može se samo naglasiti da sumarni inventar iz 1988., koji donosi izjavu o dobroj sačuvanosti gradiva tvorca fonda, pruža određeni orijentir u snalaženju u gradivu. On nam odmah upada u oči s 21 knjigom imenika žrtava fašizma. Koriste li se te knjige u istraživanjima? U pravilu, slabo. A vrijedilo bi se njima pozabaviti temeljitije.[105] Također, s kutijom 30 toga fonda počinju popisi žrtava po okruzima. Na kraju su kutije popisi žrtava za kotar Glinu.[106] Pod nadležnošću okruga Karlovac imamo i kotar Vrginmost predstavljen popisima žrtava i statističkim podacima o žrtvama.[107] Nadalje, u seriji Zh u kutijama 638 i 639 sačuvan je popis žrtava po mjestu zločina unutar Jugoslavije. Sljedeće tri kutije (640 – 642) imaju popis žrtava po mjestu podrijetla.[108] I konačno, kao pomoćni organi ZKRZ-a javljaju se Okružna komisija Banija u kutiji 690[109] i Okružna komisija Karlovac u kutiji 695.[110] To bi se gradivo svakako moglo više koristiti.

ZAKLJUČAK

Arhivsko gradivo za povijest kotara Glina i Vrginmost od 1939. do 1941. djelomično je sačuvano i predstavlja dobar prikaz političke i vojne situacije u kotarima u razdoblju Banovine Hrvatske (BH), od kasnoga ljeta 1939. do jeseni 1941. Sačuvani dokumenti u fondovima

tijela javne vlasti BH pružaju podatke o političkoj situaciji i služe kao prikaz konteksta u kojem su funkcionirale vlasti i ljudi na području Gline i Vrginmosta.

Fondovi i zbirke konzultirani u članku formirani su u Hrvatskom državnom arhivu, odnosno preuzeti iz nekadašnjega Arhiva Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske.

Ratno je razdoblje od početka bilo vrijeme borbe za goli opstanak i preživljavanje srpskoga naroda. Dokumenti tijela javne vlasti, odnosno vojnih ustanova i postrojbi NDH od svibnja 1941. pa nadalje govore o sukobima s „četnicima" i njihovom razoružavanju, više ili manje uspješnom. Važno je napomenuti da je po ideološkoj i političkoj matrici NDH, odnosno njezina tijela javne vlasti, smatrao da su Srbi nepodobni i sumnjivi samim tim što su Srbi. Na taj se način u dokumentima često izjednačavalo Srbe i četnike, ili se izjednačavalo četnike i partizane.

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) kao organizator partizanskog pokreta, s druge je strane predstavljala svoju ulogu u obrani Srba protiv ustaških zločina, njihovom bježanju u šume i organiziranju noćnih straža u selima kao svoju vlastitu ideju i svoj uspjeh. Gotovo je sigurno da je narod bježao u šume i branio se na druge načine u strahu za vlastite živote i u borbi za preživljavanje. Nagon za samoodržanjem ne treba nekakav izvanjski poticaj.

Gradivo koje bi eksplicitno govorilo o pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi u razdoblju između 29. srpnja i 5. kolovoza 1941. nije pronađeno u dokumentima tijela javne vlasti NDH. Među ustašama je postojala zavjera šutnje o tim tragičnim događajima. Posredno se, međutim, mogu pronaći podaci u dokumentima o prijetvornom ustaškom pozivanju pravoslavnih žitelja na prekrštavanje u Vrginmost i umjesto toga pokolj onih koji su prisilno odvezeni u Glinu na tobožnje prekrštavanje. Uzbuna u srpskom narodu bila je tolika da dokumenti vojnih postrojbi NDH nisu to mogli prikriti.

Vlado Popović, delegat Centralnoga komiteta KPJ-a izvijestio je u pismu CK KPJ-a da je oko 1000 ljudi poklano u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Njegov prikaz događaja u kotarima Glina i Vrginmost sigurno podliježe kritičnom propitkivanju i analizi, korištenjem između ostaloga i dokumenata različite provenijencije i uspoređivanjem sličnosti i razlika među njima.

Arhivski fondovi Hrvatskoga državnog arhiva već su bili korišteni za različita istraživanja, ali nisu za ovo istraživanje korišteni u dovoljnoj mjeri. Pijetet prema žrtvama i potreba njegovanja sjećanja zahtijevaju daljnja istraživanja.

---

[1] HDA, Vodič za fondove HR-HDA-155 Banovina Hrvatska. Kabinet Bana, HR-HDA-156 Banovina Hrvatska. Predsjednički ured Bana, HR-HDA-157 Banovina Hrvatska. Odjel za unutarnje poslove i HR-HDA-158 Banovina Hrvatska. Odjeljak za državnu zaštitu (u daljnjim bilješkama i tekstu Vodič). Navedeno izvješće se nalazi na stranici 1 Vodiča i ima signaturu HR-HDA-155 BHKB, kut. 7, Opći spisi, 3380/1939.

[2] HDA, Vodič, str. 6, HR-HDA-155 BHKB, kut. 28, Opći spisi, 27871/1940.

[3] HDA, Vodič, str. 54, HR-HDA-155 BHKB, kut. 89, Opći spisi, 16411/1941.

[4] HDA, Vodič, str. 59, HR-HDA-155 BHKB, kut. 93, Opći spisi, 24846/1941.

[5] HDA, Vodič, str.77, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 5, Opći spisi, 67739/1939; Vodič, str. 78, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 7, 71609/1939.

[6] HDA, Vodič, str. 79, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 8, Opći spisi, 72045/1939.

[7] HDA, Vodič, str. 80, HR-HDA-157 BHOUP, Opći spisi (i dalje Opći spisi) kut. 10, 79343/1939.

[8] HDA, Vodič, str. 80, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 10, 79344/1939.

[9] HDA, Vodič, str. 80, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 10, 79347/1939.

[10] HDA, Vodič, str. 82, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 13, 90232/1939.

[11] HDA, Vodič, str. 84, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 15, 97660/1939.

[12] HDA, Vodič, str. 86, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 25, 183/1940.

[13] HDA, Vodič, str. 89, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 52, 591/1940.

[14] HDA, Vodič, str. 92, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 60, 2898/1940.

[15] HDA, Vodič, str. 95, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 67, 5488/1940.

[16] HDA, Vodič, str. 105, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 90, 14370/1940.

[17] HDA, Vodič, str. 105, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 90, 14371/1940.

[18] HDA, Vodič, str. 105, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 90, 14443/1940.

[19] HDA, Vodič, str. 106, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 93, 16501/1940.

[20] HDA, Vodič, str. 112, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 102, 22969/1940.

[21] HDA, Vodič, str. 112, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 102, 23426/1940.

[22] HDA, Vodič, str. 121, HR-HDA-157 BHOUP, kut.120, 37375/1940.

[23] HDA, Vodič, str. 121, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 120, 37376/1940.

[24] HDA, Vodič, str. 122, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 121, 37876/1940.

[25] HDA, Vodič, str. 123, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 124, 40949/1940.

[26] HDA, Vodič, str. 125, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 127, 42927/1940.

[27] HDA, Vodič, str. 126, HR-HDA-157 BHOUP, kut.130, 45242/1940.

[28] HDA, Vodič, str. 127, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 132, 47671/1940.

[29] HDA, Vodič, str. 130, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 138, 52977/1940.

[30] HDA, Vodič, str. 132, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 141, 56404/1940.

[31] HDA, Vodič, str. 135, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 145, 61074/1940.

[32] HDA, Vodič, str. 144, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 164, 81706/1940.

[33] HDA, Vodič, str. 157, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 199, 127287/1940.

[34] HDA, Vodič, str. 163, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 223, 1138/1941.

[35] HDA, Vodič, str. 164, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 226, 2684/1941.

[36] HDA, Vodič, str. 164, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 226, 2874/1941.

[37] HDA, Vodič, str. 164, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 227, 3056/1941.

[38] HDA, Vodič, str. 174, HR-HDA-157 BHOUP, kut.244, 13420/1941.

[39] HDA, Vodič, str. 176, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 249, 16985/1941.

[40] HDA, Vodič, str. 178, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 254, 21222/1941.

[41] HDA, Vodič, str. 180, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 257, 24425/1941.

[42] HDA, Vodič, str. 183, HR-HDA-157 BHOUP, kut. 263, 30993/1941.

[43] HDA, Vodič, str. 189, HR-HDA-158 BHODZ, Povjerljivi spisi (i dalje serija Povjerljivi spisi), kut. 6, 42695/1939.

[44] HDA, Vodič, str. 190, HR-HDA-158 BHODZ, kut. 7, 46924/1939.

[45] HDA, Vodič, str. 197, HR-HDA-158 BHODZ, kut. 12, 27/1940.

[46] HDA, Vodič, str. 198, HR-HDA-158 BHODZ, kut. 12, 101/1940.

[47] HDA, Vodič, str. 207, HR-HDA-158 BHODZ, kut. 40, 4929/1940.

[48] HDA, Vodič, str. 210, HR-HDA-158 BHODZ, kut. 43, 6165/1940.

[49] HDA, Vodič, str. 213, HR-HDA-158 BHODZ, kut. 52, 13113/1940.

[50] HDA, Sumarni inventar fonda HR-HDA-223 MUP NDH, Milan Pojić, 1993. godine, str. 2.

[51] HDA, isto, str. 13.

[52] HDA, Sumarni inventar fonda HR-HDA-1076 PONOVA, Živana Heđbeli, 1999. godine, str. 35.

[53] HDA, isto, str. 49.

[54] HDA, isto, str. 90.

[55] HDA, isto, str. 93.

[56] HDA, isto, str. 95.

[57] HDA, isto, str. 104.

[58] HDA, isto, str. 104–105.

[59] HDA, isto, str. 105.

[60] HDA, isto, str. 106.

[61] HDA, isto, str. 116.

[62] HDA, isto, str. 117.

[63] HDA, isto, str. 115, 118.

[64] HDA, isto, str. 131.

[65] HDA, isto, str. 135.

[66] HDA, isto, str. 137.

[67] HDA, isto, str. 136–137.

[68] HDA, isto, str. 139.

[69] HDA, isto, str. 140–141.

[70] HDA, isto, str. 142.

[71] HDA, isto, str. 144–145.

[72] HDA, isto, str. 151–161.

[73] HDA, isto, str. 161–162.

[74] Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH, 1941. – 1945.*, Zagreb, 2003.

[75] HR-HDA-1450 Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koji se odnose na Hrvatsku (dalje D-mikrofilmovi), rola D-2230, MINORS NDH.

[76] Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*., Zagreb, 1977. g., str. 116.

[77] HR-HDA-1450 D-mikrofilmovi, D-2230, MINORS NDH, spis V. T. 1287.

[78] HR-HDA-1450 D-mikrofilmovi, D-2229.

[79] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Za odnos NDH prema Srbima posebno vidjeti poglavlje „Politika terora nad Srbima", str. 162–178.

[80] Bogdan KRIZMAN, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 2. izd., Zagreb, 1983., str. 34.

[81] HR-HDA-1450 D-mikrofilmovi, D-2230, MINORS NDH, Glavni stožer Vojskovođe V. T. 390, 26. svibanj, 6. lipanj stavljeno a.a.

[82] Slavko GOLDSTEIN,: *1941. – godina koja se vraća*, drugo izdanje, Zagreb, 2007., str. 99–100.

[83] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*., str. 158–162.

[84] HR-HDA-1450 D-mikrofilmovi, D-2229, MINORS NDH, Zapovjedništvo kopnene vojske, Tajništvo, T 433, 23. svibnja.

[85] HR-HDA-1450 D-mikrofilmovi, D-2230, MINORS NDH, Urudžbeni zapisnik Vojnog ureda Zapovjedništva vojske za 1941.

[86] HDA, Sumarni inventar (SI) za arhivski fond HR-HDA-487 MINORS NDH, Boris Suljagić, 1995. godine, str. 6.

[87] SI za fond HR-HDA-487 MINORS NDH, str. 4; HR-HDA-1561 RSUP SRH, SDS, Tematske cjeline..., šifra 013.3, redni broj 1, kut. 70.

[88] B. KRIZMAN, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, str. 64.

[89] HR-HDA-1450 D-mikrofilmovi, D-2229, MINORS NDH, Zapovjedništvo kopnene vojske, Vojni ured, Obavještajni odjel, O. br. 383/41; Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik), tom V, knj. 1, dokument 92, str. 263–278.

[90] HR-HDA-1450 D-mikrofilmovi, D-2229.

[91] HR-HDA Zbirka dokumenata Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (ZD NOV i POJ), Štab NOPO Korduna i Banije, kut. 3.

[92] Zbornik, tom II, knj. 2, Dokumenta Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije 1941–1942, Beograd, 1954. g., str. 46–47.

[93] Zbornik, tom II, knj. 2, Dokumenta Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije 1941–1942, Beograd, 1954. g., str. 46–47.

[94] HR-HDA-223 MUP NDH, Predsjednički ured, kut. 25, Pr. 19 938/41.

[95] HR-HDA-223 MUP NDH, Predsjednički ured, kut. 26, Pr. 23 809/41.

[96] Zbornik, tom V, knj. 32, dokument 3.

[97] HR-HDA-487 MINORS NDH, Predsjednički ured, kut. 1, O. 278.

[98] HR-HDA-487 MINORS NDH, Glavni stožer, Situacija i dnevna izvješća, Prijepisi iz V. I. I., 30. – 31. 7. 1941., kut. 7.

[99] HR-HDA-487 MINORS NDH, Glavni stožer, Doglasna izvješća, 2. 8. 1941., kut. 4.

[100] Isto.

[101] Nikica BARIĆ: „General August Marić: životopis jednoga hrvatskog časnika", *Časopis za suvremenu povijest* 33 (2001), 2, str. 355–385.

[102] HR-HDA-223 MUP NDH, Predsjednički ured, kut. 27, Pr. 26 910/41.

[103] HR-HDA-487 MINORS NDH, Osobni ured, Matični listovi, Tomislav Rolf.

[104] HR-HDA-487 MINORS NDH, Osobni ured, Matični listovi, Tomislav Rolf.

[105] HDA, Sumarni inventar za fond HR-HDA-306 ZKRZ, Slavica Pleše, 1988. godina, str. 8, 9, 11, 12.

[106] HDA, isto, str. 18.

[107] HDA, isto, str. 22.

[108] HDA, isto, str. 60.

[109] HDA, isto, str. 66.

[110] HDA, isto, str. 67.

IV.

1941.

OKUPACIJA I KOLABORACIJA: AKTERI, ISELJAVANJA I PRESELJAVANJA, PROMJENE VJEROISPOVIJESTI, „ČIŠĆENJA TERENA“

1.
ŽIVOT PRIJE GENOCIDA: DR. MIRKO PUK, ODVJETNIK I ORGANIZATOR USTAŠKOG POKRETA U GLINI I GLINSKOM KOTARU

Igor Mrkalj

UDK: 929Puk, M.:329.18(497.5 Glina)"191/194"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ O životu i radu dr. Mirka Puka (1884. – 1945.), predratnog odvjetnika i političara te organizatora ustaškog pokreta u Glini i glinskom kotaru do travnja 1941., a potom ministra pravosuđa u vladi Ante Pavelića, u hrvatskoj historiografiji nije dosad bilo djela koje bi ga u cjelini obuhvatilo. Zadaća je ovog članka da taj osjetljivi nedostatak pokuša ukloniti i uz to položiti dovoljno siguran temelj za daljnje proučavanje Pukove biografije, u pojedinostima i u cjelini. S obzirom da ovaj esej ima obilježje pionirskog rada – sa svim prednostima i nedostacima takva pothvata – autorova namjera bila je dati pregled najznačajnijih događaja koji su obilježili predratnu karijeru dr. Puka. U svojim istraživanjima autor se oslanja na relevantne arhivske izvore, postojeću literaturu i dostupnu novinsku građu te ističe da su raniji istraživači propustili da izdvoje i značajnije ispitaju Pukovu biografiju koja povezuje pravaške ideje i duh, formirane u habsburškim okvirima, radikalizirane uoči i tijekom Prvog svjetskog rata, a koje su nastavile da traju i u novoj jugoslavenskoj državi, da bi svoj vrhunac imale u dva genocidna masakra nad Srbima u Glini i glinskom kotaru u proljeće i ljeto 1941. godine. Članak donosi nove činjenice i daje novu interpretaciju jedne od najznačajnijih ličnosti iz samog vrha ustaškog pokreta.

Summary ▶ Croatian historiography lacks a comprehensive work on the life and career of Dr Mirko Puk (1884 – 1945), his pre-war activity as a lawyer and politician and his work as an organiser of the Ustasha movement in Glina and Glina district up until April 1941, after which he became Minister of Justice in the Pavelić government. The aim of this paper is to present an overview of the major events in Dr Puk's pre-war career and so lay a trustworthy foundation for further study. In his research, the author has drawn upon the relevant archival sources, existing studies, and available press materials. He points out that earlier research failed to separate out and seriously examine Puk's biography and the linking role played in it by the ideas and spirit of the State Right movement (*Pravaštvo*), which were initially formed within the Habsburg framework, radicalised in the run-up to and during the First World War, and survived under the new Yugoslav state, to culminate in two genocidal massacres of Serbs at Glina and in Glina district in the spring and summer of 1941. The paper presents new facts and offers a new interpretation of one of the most important personalities in the senior Ustasha leadership.

Ključne riječi ▶ Glina, Mirko Puk, ustaški pokret, Srbi, genocidni masakri.
Keywords ▶ Glina, Mirko Puk, Ustasha movement, Serbs, genocidal massacres.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.22

„Bolje da ti uđe u kuću vuk nego Puk", govorili su stari Glinjani,[1] misleći pritom na gramzivost dr. Mirka Puka, poznatog glinskog odvjetnika i jednog od najimućnijih građana one predratne Gline, koja će ubrzo po proglašenju NDH u travnju 1941. postati poprište dva genocidna masakra što traumatiziraju ovaj banijski gradić sve do današnjih dana.[2] Iako se gotovo svi relevantni izvori slažu da je ideja o masovnim, brutalnim i sadističkim ubojstvima Srba u Glini u proljeće i ljeto 1941. potekla od dr. Puka, u to vrijeme iznimno utjecajnog Pavelićevog ministra pravosuđa, kritička historiografija propustila je značajnije istražiti njegovu životnu biografiju.[3]

Punim imenom Mirko Gustav Puk rodio se 24. lipnja 1884. godine u Valpovu, od oca ing. Mirka Puka i majke Marije, rođene Bratanić.[4] Kako je otac bio vrstan šumar u državnoj službi, tako je i mladi Puk svoje školovanje otpočeo u Valpovu, nastavio u Osijeku i Gospiću, a završio u Zagrebu, gdje je po završetku gimnazije upisao sveučilište i Pravni fakultet na kojem je diplomirao 1906. godine.[5] Već naredne 1907. promoviran je na čast doktora prava.[6] Danas znamo da je na sveučilištu bio tajnik *Starčevićanske akademske mladosti*, a zadnje godine i njen predsjednik, zbog čega je nerijetko bio redarstveno i sudbeno kažnjavan.[7] Upravo iz redova sveučilišne mladeži, koja je djelovala pod plaštem Čiste stranke prava dr. Josipa Franka, stvarat će se narednih godina nova pokoljenja mladih političara koji su slijedili rast stranke i popunjavali važna mjesta u javnoj promociji stranačkog programa. Među njima sve više se počinje isticati ime dr. Mirka Puka, koji za razliku od nekih kratkotrajnih stranačkih prolaznika ne dovodi u sumnju pravovaljanost frankovačke ideologije.[8] U isto vrijeme, Puk je aktivan i u zagrebačkom Klubu Ćirilo-metodskih zidara dr. Rudolfa Horvata, gdje obavlja funkciju tajnika,[9] ali njegove ambicije su političke – 1911. kao član Čiste stranke prava kandidira se na izborima u Novigradu Podravskom, gdje gubi od Tome Jalžabetića, šezdesetogodišnjeg seljaka i kandidata Hrvatske pučke seljačke stranke, koji će u svom pismu Stjepanu Radiću ostaviti pronicljiv opis mladog i ambicioznog pravaša. U pismu navodi Pukove izjave da kako on ne priznaje Hrvatsko-Ugarsku nagodbu, kao i da će raditi za slobodu, nezavisnost i ujedinjenje hrvatskih zemalja, ali i da neće u politici surađivati sa Srbima. Stari Jalžabetić je iskritizirao ovakav Pukov stav i rekao da to neće ići, jer da to znači stvoriti kuću u kojoj će biti razdor, a gdje „je u kući razdor tu gospodarstvo propada. A kako je sa gospodarstvom, tako je i sa politikom", zaključuje Jalžabetić.[10]

Ipak, politički neuspjeh nije bio prepreka da se Puk posveti svom pravničkom pozivu i nastavi raditi kao odvjetnički perovođa, prvo u Zagrebu, potom u Kostajnici, a onda i u Glini, gdje 1912. postaje odvjetnikom.[11] Tu pobliže upoznaje Petra Bižala, lokalnog frankovca i jednog od važnih svjedoka optužbe na Veleizdajničkom procesu u Zagrebu,[12] ali prije svega bogatog trgovca i posjednika s čijom će se kćerkom Ljubicom zaručiti naredne 1913. godine.[13] Puk tako ulazi u društveni život Gline, banijskog gradića s nepunih 2.000 stanovnika, ali i važnog središta relativno velikog kotara s preko 40.000 žitelja, od čega gotovo dvije trećine pravoslavnog.[14] Na lokalnoj političkoj sceni tu je vladala Hrvatsko-srpska koalicija, još od 1906. godine kada je Frano Supilo, uz podršku Svetozara Pribićevića, biran za zastupnika u Hrvatskom saboru za glinski izborni kotar.[15] No istovremeno, tu je postojalo i čvrsto jezgro Frankove stranke

Sl. 1. *Vjenčanje Pere Barića i Štefice Vučak u Glini, 10. srpnja 1937; sjede, prvi slijeva glinski župnik Franc Žužek, treći dr. Mirko Puk, sedmi dr. Juraj Rebok* (Osobna arhiva autora)

„oko koje su se okupljali svi oni koji su svoje raznorodne protivničke interese, nezadovoljstva, nerazumevanja ljudi, prilika i događaja, prošlosti, transformisali u antisrpski stav i mržnju spram ovog naroda druge vere.“[16] Djelovanje frankovaca osjetilo se u svim institucijama glinskog društva, primjerice *Hrvatskoj štedionici*, koja je svoj frankovački karakter ispoljavala i tako što nije primala mjenice koje je potpisao ikoji Srbin. Pukov dolazak dao je dodatnu dinamiku toj politici, koja je neprestano harangirala protiv svakog oblika sloge i suradnje među Hrvatima i Srbima, uporno provocirajući suprotnosti među njima.

No, kad se činilo da će svoju daljnju karijeru vezati uz Glinu, Puk se u prosincu 1913. odlučio kandidirati na izborima u Kostajnici, gdje će u borbi za saborski mandat doživjeti težak i uvjerljiv poraz od tamošnjeg kandidata Hrvatsko-srpske koalicije, dr. Dušana Peleša.[17] Ovaj politički neuspjeh, već drugi u zadnje dvije godine, vjerojatno je bio povod da se Puk definitivno odluči na ostanak u Glini, što je pokazalo i vjenčanje s Ljubicom Bižal, 17. siječnja 1914. godine.[18] Unatoč neostvarenim ambicijama, njegovi politički stavovi ostali su nepromijenjeni, baš kao i njegova želja za socijalnim potvrđivanjem. Tako je početkom svibnja 1914. Puk prisustvovao izbornoj skupštini *Hrvatskog sokola* u Glini, kada je zabilježeno njegovo odlučno protivljenje da u zapisnik uđe riječ Slaven, što se nemilo dojmilo mnogih sokolova, obzirom da je Puk nijekao slavensko podrijetlo Čeha, samim tim i Hrvata.[19] Pa ipak, te iste godine dr. Puk je izabran za člana ravnateljstva *Hrvatske štedionice* u Glini, koja u to vrijeme bilježi poslovni uspon, a čije sjedište se nalazi u glavnoj gradskoj ulici, u neposrednoj blizini srpskopravoslavne crkve Rođenja Presvete Bogorodice.

Daljnje planove i odvjetničku karijeru dr. Puka uskoro su poremetile burne vijesti koje su počele stizati iz Sarajeva o ubojstvu nadvojvode i prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Već sutradan, 29. lipnja 1914., izbile su u Zagrebu demonstracije protiv Srba, praćene demoliranjem njihove imovine u središtu grada, koje će svoj vrhunac imati u razdražljivom govoru dr. Ivice Franka, novog čelnika Hrvatske stranke prava, koji je pred Jelačićevim spomenikom optužio Srbe kako su ubili najveću nadu hrvatskog naroda i pritom navijestio Srbima rat, prijeteći im s riječima: „Oko za oko i zub za zub“ te protjerivanjem „preko“ Save.[20] Ipak, od stradanja većih razmjera Srbe je spasila sretna okolnost da je u vrijeme izbijanja Prvog svjetskog rata i tijekom njegova trajanja na vlasti bila Hrvatsko-srpska koalicija, koja je nastojala da smiri strasti i onemogući ekstremiste u sprovođenju njihovih zamisli.[21] Međutim, dio ratne atmosfere i oduševljenja ratom, koji se sve više zahuktavao, ostao je zabilježen u tisku onog vremena: „U nas je živo i veselo“, javlja dopisnik iz Gline. „Vlakovi danomice prolaze s vojskom, a na kolodvoru ih dočekaju Hrvati i Hrvatice sa hrvatskom pjesmom. Glina je danas pomladjena. Ona je danas čisto hrvatsko mjesto. Dao Bog tako ostalo!“[22]

Rat koji je buknuo protiv Srbije ubrzo se proširio i zahvatio gotovo cijeli europski kontinent. Veliki rat nije mimoišao ni mladog glinskog odvjetnika, dr. Mirka Puka, kojeg će ratna zbivanja uskoro odvesti na ratište u daleku Galiciju gdje 1916. godine, kao natporučnik 25. domobranske pješačke pukovnije, pada u rusko zarobljeništvo, zajedno s brojnim drugim, pretežno južnoslavenskim zarobljenicima, među kojima uskoro dolazi do otvorenog raskola.[23] Suočen s podjelama, Puk će uporno isticati svoju bezuvjetnu vjernost habsburškoj kruni i u zarobljeništvu nametnuti se kao glavni stožer austro-ugarskog patriotizma, suprotstavljajući se ideji ujedinjenja Južnih Slavena u zajedničku državu.[24]

Početkom 1918. iz zarobljeništva se vraća kući,[25] da bi nakon sloma Austro-Ugarske monarhije sredinom studenog bio uhapšen po novim vojnim vlastima i zatvoren, prvo u domobranskom vojnom zatvoru, a potom i kod vojne policije u Zagrebu.[26] Povod je, vjerojatno, bio proglas Hrvatske stranke prava, čiji je dr. Puk već tada bio poznati član, a koja je 3. prosinca 1918. uputila javnosti proglas u kojem je izrazila svoje nezadovoljstvo činom uklapanja Hrvatske u Kraljevstvo SHS.[27] Tom prilikom stranka se izjasnila i „za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja u republikansku državu u savezu slobodnih nezavisnih država Slovenaca, Hrvata i Srba“, što je vladajući režim ocijenio opasnim i odmah započeo s progonom istaknutih članova te stranke, posebno njezinog vodstva. Iz vojnog zatvora Puk je izašao koncem 1918. godine da bi u travnju 1919., uoči samog Uskrsa, ponovno bio uhapšen, ovaj put kod kotarske oblasti i kotarskog suda u Glini.[28] Razloga je, po mišljenju žandarmerije, bilo više: „širenje republikanske, boljševičke i protusrpske, te uobće protunarodne revolucionarne propagande“, a zapravo zato što je među Hrvatima u Glini i prigradskoj općini Jukinac prikupljao potpise za memorandum HPSS-a, koji je sastavio Radić, u namjeri da na mirovnoj konferenciji u Parizu upozori svijet na neravnopravnost hrvatskog naroda u novoj državi. Nije

nevažno spomenuti da su istom prilikom također uhapšeni i u kotarskom zatvoru u Glini zadržani odvjetnik dr. Spasoje Fattori, trgovci Petar Bižal i Franjo Detoni te knjigovođa *Hrvatske štedionice* Lav Mayer.[29]

O svim tim događajima kotarska oblast u Glini opširno je izvještavala velikog župana zagrebačke županije u Zagrebu. U jednom od izvještaja skrenuta je pažnja velikom županu da se pod imenom republikanske ideje krije još jedna stvar karakteristična za ovdašnje prilike: činjenica da se radi o pojedincima, koji su se „prije rata i kroz vrijeme rata iskazali kao konfidenti prijašnje države i svjedoci u veleizdajničkim parnicama." Dalje se navodi kako su ove ličnosti razvile „u posljednje vrijeme veliku djelatnost, da izađu opet pomoću svojih pristalica na površinu i da vode glavnu riječ u Glini i Jukincu, gdje imadu većinu svojih pristalica", stoji u izvještaju.

> Uslijed toga su duhovi između jedne i druge struje silno razdraženi, pa se je bojati ozbiljnih nemira, ako tako dalje potraje. A spomenuta klika počela je svoju djelatnost neprestanim širenjem kojekakovih alarmantnih vijesti po Glini, nepovoljnih po sadašnje državno uređenje. Moli se stoga za što skoriju odredbu i za žurno posredovanje, da u Glinski kotar dođe jedan odred vojske na teret općine Glina i Jukinac.[30]

Veliki župan zagrebačke županije proslijedio je ovaj izvještaj Predsjedništvu Zemaljske vlade u Zagrebu, koje je spis dalje dostavilo ministru unutarnjih poslova Svetozaru Pribićeviću u Beogradu, koji zatim povratno javlja banu Palečeku u Zagreb da bi zbog HPSS-ovske agitacije na području Gline uhapšene osobe trebalo internirati, te stoga predlaže kaznionu u Mitrovici. Isto predlaže za Radića i još neke političare. No, interniranje iz nekog razloga nije provedeno, a razlozi za takvu odluku nisu poznati. Međutim, Puk i njegovi istomišljenici ipak su okrivljeni zbog protudržavne djelatnosti i ugrožavanja javnog reda i mira, širenja republikanskih ideja, te poticanja naroda na izvikivanje protudinastičkih parola, pa će naređenjem Predsjedništva Zemaljske vlade u Zagrebu do daljnjeg ostati u pritvoru.[31]

Nakon četiri mjeseca pritvora, Puk je pušten na slobodu i nastavlja sa radom u svom odvjetničkom uredu, no već u travnju 1920. ponovno je politički aktivan jer se u Glini održavaju lokalni izbori za Općinsko vijeće.[32] U oštroj borbi, kako javlja petrinjska *Ravnopravnost*, glasilo Hrvatske zajednice za cijelu Banovinu, izborna lista čiji je nosilac bio dr. Fattori dobila je 6 od ukupno 12 općinskih vijećnika. Među šest izabranih bio je i dr. Puk.[33] No, isti uspjeh ostvarila je i lista čiji je nosilac bio kotarski liječnik dr. Gjuro Sužnjević, za koju su glasali glinski Srbi, ali i neki glinski Hrvati, okupljeni oko Steve Despota, koji je također izabran u Općinsko vijeće. Izjednačen odnos snaga i uzburkane strasti među pojedincima imale su svoj odjek i na stranicama petrinjskog *Jedinstva*, glasila Jugoslavenske demokratske stranke za Baniju, koje neće kriti svoje ogorčenje novoizabranim općinskim vijećnicima:

> Glina se ponosi što je dala najveći broj Srba veleizdajnika, mučenika narodne svijesti i slobode, ali se stidi, što je u isto vrijeme dala i najveći broj veleizdajničkih svjedoka … Danas su oni u Glini najveći hrv. rodoljubi, jedini pravi Hrvati, a svi drugi su Posrbice i izdajice.[34]

Potaknut ovim rezultatima, dr. Puk će uskoro biti kandidat na listi Hrvatske stranke prava u Zagrebačkoj županiji na izborima za Ustavotvornu skupštinu Kraljevstva SHS, koji su održani 28. studenog 1920., kada je birano ukupno 419 zastupnika.[35] Iako je na izborima osvojila dva zastupnička mjesta, Hrvatska stranka prava bojkotirat će rad Ustavotvorne skupštine, koja 28. lipnja 1921. donosi Vidovdanski ustav. Pa ipak, unatoč učešću na parlamentarnim izborima, ne treba gubiti iz vida činjenicu da se Pukova stranka i dalje zalaže za posve neovisnu republiku i odbija povezivanje Hrvatske sa Srbijom, a pridružuje se Radiću i opozicionom Hrvatskom bloku samo zato što smatra da potpora u tom trenutku ne znači negaciju njezinog programa, već naprotiv, da pruža mogućnost jače afirmacije njezinih krajnjih ciljeva.[36]

Pravaška politika u provinciji slijedila je tako zacrtane ciljeve, a istaknuti pojedinci, poput dr. Puka, davali su joj potrebnu žestinu. Njegov stranački kolega i tajnik stranke, dr. Ante Pavelić, smatrao ga je „čeličnim rodoljubom i nepokolebivim pristašom Stranke prava",[37] dok je u isto vrijeme glinski odvjetnik svojim postupcima u lokalnoj sredini javno pokazivao što misli o novostvorenoj jugoslavenskoj državi. Tako je povodom smrti kralja Petra, 16. kolovoza 1921., Puk ponovno uhapšen jer nije htio izvjesiti crnu zastavu na svojoj kući u Glini, no nakon nekog vremena pušten je na slobodu.[38]

Pored bavljenja politikom, Puk je razvio i široku društvenu i kulturnu djelatnost na okupljanju glinskih Hrvata, pa svoj utjecaj širi kroz lokalne podružnice *Hrvatskog Sokola* i *Hrvatskog Radiše*, a od 1922. aktivan je

u novonastalom *Hrvatskom prosvjetnom i odgojnom društvu "Svačić"*, u kojem se najviše ističe.[39] Štoviše, Puk je njegov osnivač i stvarni pokretač, što potvrđuju i odobrena Pravila društva kojim upravlja devetočlani odbor.[40] Iako društvo daje razne priredbe i predstave, a usko surađuje i sa mjesnim *Pjevačkim tamburaškim društvom "Hrvatska vila"*, za bolje razumijevanje Pukove stvarne uloge i mjesta u društvenom životu Gline valja znati da u to vrijeme mnogo veći ugled i poštovanje među glinskim građanima uživa umirovljeni katolički župnik Janko Batušić, čijom je zaslugom uoči Prvog svjetskog rata izgrađen Hrvatski dom u Glini.[41] Premda obojica imaju značajnu ulogu na kulturnom, prosvjetnom i gospodarskom podizanju hrvatskog naroda u glinskom kraju, Puk i Batušić nisu bili u dobrim odnosima. Razloga je bilo više, a najvažniji taj što župnik nije podržavao ideju da skupina oko *"Svačića"* preuzme i vodi glavnu riječ u Hrvatskom domu, tim prije što su dom svojim novčanim prilozima podigli brojni članovi *Hrvatske seljačke zadruge*, čiji je Batušić bio osnivač i upravitelj od njenog samog postanka 1903. godine. Konačno, župnik je smatrao da dom – koji se nalazio u glavnoj gradskoj ulici, nedaleko od pravoslavne crkve – mora biti otvoren svim hrvatskim mjesnim društvima, kao i da mora služiti općim interesima, neovisno o tome da li je riječ o pravašima, pučkašima ili hrvatskim seljačkim republikancima, kojih je u Glini i okolici bilo ponajviše.[42] Ovi loši odnosi prerast će tijekom 1923. u otvoreno neprijateljstvo, a brojni, u suštini klevetnički napadi na Batušića, u kojima ga se optuživalo i za bliskost sa glinskim Srbima, dolazit će iz Pukovog najintimnijeg kruga.[43]

Unatoč propalim planovima, dr. Puk sredinom 1920-ih i dalje uspješno vodi svoj odvjetnički ured u Glini.[44] On najčešće zastupa interese hrvatskog građanstva i seljaštva, baš kao i njegove kolege odvjetnici dr. Spasoje Fattori, dr. Juraj Devčić i dr. Dragan Trbljanić, kojima s druge strane uspješno pariraju advokati iz redova ovdašnje srpske zajednice, u liku dr. Milana Metikoša i dr. Stevana Brankovića.[45] Međutim, Puk je već sada iskusan odvjetnik i vješt pravnik, koji uskoro preuzima i glavnu riječ u ravnateljstvu *Hrvatske štedionice*, koja uz *Srpsku štedionicu* predstavlja drugi najveći novčani zavod u Glini.[46] Premda je među ovim zavodima vladala otvorena konkurencija, bilo je to vrijeme poleta investiranja u gospodarstvo zbog čega se uprava *Hrvatske štedionice*, na čelu s Pukom kao njenim najvećim dioničarom, upušta u pravi industrijski poduhvat – kupnju i modernizaciju lokalne ciglane, koja će u nadolazećim vremenima, pa čak i u godinama Velike gospodarske krize (1929-1933), postati značajan izvor prihoda ne samo za isplatu visokih dividendi ravnateljstvu, već i za Pukove skrivene političke ciljeve.[47]

U međuvremenu, nesposobnost srpskih i hrvatskih političkih vođa da tijekom 1920-ih godina postignu kompromis i nađu rješenje za hrvatsko pitanje, doprinijela je propasti demokratskih institucija Kraljevine SHS.[48] Štoviše, ona je imala svoju tragičnu kulminaciju u ljeto 1928., kada je u Narodnoj skupštini, u atmosferi razmirica, svađa i teških riječi, srpski poslanik pucnjima iz pištolja smrtno ranio hrvatskog lidera Stjepana Radića, ubio dva druga člana Hrvatske seljačke stranke i ranio još dvojicu. Ozbiljna opasnost od građanskog rata i raspada države, samo deset godina poslije ujedinjenja, bila je povod da kralj Aleksandar – koji je već od ranije pokazivao autokratske tendencije i direktno se miješao u politiku postavljajući i rušeći vlade – dana 6. siječnja 1929. raspusti skupštinu, zabrani političke stranke i proglasi ličnu diktaturu. Nedugo nakon uvođenja Šestojanuarske diktature, jedan dio članova Hrvatske stranke prava odlazi u Italiju, gdje u emigraciji pod vodstvom Ante Pavelića osniva *Ustašu – Hrvatsku revolucionarnu organizaciju*.[49]

Sasvim sigurno da je dr. Puk bio upoznat s nastankom i počecima djelovanja ustaškog pokreta, a vjerojatno je takav razvoj događaja i priželjkivao. Međutim, ono što nije očekivao, a još manje priželjkivao, bio je razvoj događaja na lokalnoj političkoj sceni u Glini, gdje se nakon uvođenja državne politike integralnog jugoslavenstva formirala jedna deputacija, koja je posjetila kralja Aleksandra u Beogradu, 20. lipnja 1929. Prema izvještaju beogradske *Politike*,

> Nj. V. Kralj primio je jednu deputaciju seljaka i građana, Srba i Hrvata, iz kotara Gline i Otočca. Izaslanstvo naroda iz toga kraja došlo je u Beograd da se pokloni Nj. Veličanstvu, da Mu zahvali na režimu i na upravi zemljom i da ga Umoli da izvoli prisustvovati otkrivanju spomenika Kralju Petru, koji će se izvršiti avgusta meseca u Glini. … U deputaciji su bili: gg. Nikola Ivančević, predsednik opštine iz Gline; Slavko Stojanović-Peleš, trgovac iz Gline; Franc Žužek, župnik iz Gline",

te još šesnaest članova deputacije, piše u opširnom izvještaju.[50] Nakon primanja u Dvoru, deputacija je istog dana primljena i u Predsjedništvu Vlade, gdje ih je

primio general Petar Živković, predsjednik Vlade. Nakon toga, članovi deputacije posjetili su ministra pravde, ministra poljoprivrede, ministra građevina i ministra prosvjete, kojima su ukazali na „izvesne, socialne, prosvetne i ekonomske potrebe svoga kraja."

Nedugo zatim, 8. rujna 1929., na glavnom trgu u Glini, pred zgradom Općine, organizirana je proslava i svečano otkriven spomenik kralju Petru I. Karađorđeviću. O važnosti ovog događaja, kojem je prisustvovalo gotovo 10.000 ljudi, opširno su izvještavali najčitaniji dnevni listovi u zemlji, navodeći brojna izaslanstva i visoke goste koji su toga dana stigli u Glinu da uveličaju ovu proslavu.[51] Prije samog otkrića, predsjednik Odbora za podizanje spomenika, glinski ljekarnik Božidar Tompić, održao je prigodno slovo i predao spomenik na čuvanje načelniku općine Nikoli Ivančeviću, poslije čega je uslijedio crkveni obred posvećenja, kojeg je služio dugogodišnji glinski prota Nikola Ercegovac. Po završenom obredu, održao je prota svečani govor naglasivši velike i neprocjenjive zasluge kralja Petra, kao i značaj podizanja spomenika baš u Glini, odakle je budući kralj – pod imenom Petar Mrkonjić – razvijao svoje akcije u bosanskom ustanku 1875/76., i odakle su baš na ovom mjestu, pred općinskom zgradom, 1908. glinski „Veleizdajnici" u lancima odvedeni u tamnicu barona Raucha i njegovih bečkih gospodara.[52] Svečanost je završena polaganjem vijenaca na spomenik, počasnim plotunima i vojnim defileom odreda pješadije iz Siska, praćenog glinskim *Sokolskim društvom* te muzikom pitomaca Doma maloljetnika u Glini. Bio je to prvi podignuti spomenik u povijesti Gline i glinskog kraja, ujedno važan simbol državnosti tada vladajuće ideologije.[53]

Drugi dio svečanosti nastavljen je u susjednoj Frankopanskoj (prije Srpskoj) ulici, gdje je otkrivena spomen-ploča na kući Đorđa Urice u kojoj se kralj skrivao za vrijeme svog boravka u Glini.[54] Ploču je o svom trošku podiglo društvo *Knjeginja Ljubica* iz Zagreba, na čelu s predsjednicom Olgom Peleš, rođenom Glinjankom, poznatom humanitarkom i književnicom te sestrom političara dr. Dušana Peleša.[55] Potom je u hotelu Kasina priređen veliki banket s kojeg je Njegovom Veličanstvu Kralju Aleksandru upućen brzojavni pozdrav, da bi u popodnevnim satima bila priređena pučka svečanost na popularnoj Oberstariji, omiljenom šetalištu starih Glinjana. Svi ovi događaji bili su razlog zbog kojih će narednih dana novine pisati „da je Glina ovim gestom zahvalnosti prema Velikom Kralju Oslobodiocu osvjetlala sebi obraz i pokazala da zna štovati svoje velikane i biti im zahvalna".[56] U istom duhu, novine će naglašavati da u ovoj akciji nije bilo razlike između Srba i Hrvata, koji su jednakim oduševljenjem sudjelovali kod ove značajne i lijepe svečanosti, koja je pomogla da se zaborave sve razmirice i bratske svađe. Međutim, tadašnje novine koje su bile pod izravnom državnom cenzurom ipak ne otkrivaju stvarno raspoloženje većine glinskih Hrvata, niti govore u kojoj je mjeri spomenik kralju Petru među njima bio prihvaćen, svega godinu dana nakon ubojstva Stjepana Radića.[57] No sasvim sigurno da jedan čovjek nije dijelio oduševljenje mnogih Glinjana. Bio je to dr. Mirko Puk.

Pa ipak, svečani događaji iz 1929. predstavljali samo dio šire politike integralnog jugoslavenstva koja će početkom 1930-ih – konkretno, 7. lipnja 1931. – Glinu ponovno dovesti na naslovne stranice vodećih dnevnih listova u zemlji.[58] Naime, u sklopu svog boravka u Zagrebu i Savskoj banovini 1931. godine, kralj Aleksandar je također obišao Baniju i Kordun, a upravo toga dana posjetio je Sisak, Petrinju, Glinu, Topusko, Vrginmost, Vojnić i Karlovac. Ovaj posjet jugoslavenskog kralja i spektakularan doček koji mu je priređen u Glini, ostao je trajno zabilježen ne samo na naslovnim stranicama brojnih novina,[59] već i na filmskoj vrpci i kino žurnalima onog doba.[60]

Tog nedjeljnog jutra dvorski auto uputio se iz Petrinje za Glinu, a iako protokolom to nije bilo predviđeno, nakratko se zaustavio u hrvatskim selima Marin Brodu i Prekopi, gdje su izašli mnogobrojni seljaci, čije su kuće bile okićene zelenilom, narodnim vezivom i zastavicama. U prvom Kralj je izašao iz automobila i zadržao se u kraćem razgovoru s mještanima, koji su mu izrazili razne molbe i želje, dok se u drugom rukovao sa seljacima okupljenima oko slavoluka izrađenim posebno za tu priliku. Automobil je nastavio svoj put prema Glini, gdje je pored iskićenih kuća uz gruvanje prangija i zvonjavu zvona, stigao u 11.45 sati. U trenutku kada se automobil pojavio, zaorili su se poklici Kralju i Jugoslaviji. I zaista, doček u Glini pripremljen je upravo kraljevski. Kralja i pratnju uveli su u mjesto mnogobrojni konjanici, a glavni doček organiziran je u glavnoj gradskoj ulici.[61] Prema procjeni zagrebačkih *Novosti*, tu se „sleglo oko dvadeset hiljada naroda, srpskih i hrvatskih seljaka, koji su se međusobno natjecali u iskazima ljubavi i vjernosti prema Kralju". Duž čitave ulice bio je postavljen široki sag od trave i cvijeća, dok su iz okolnih kuća izvirivale jugoslavenske zastave. Iznad puta ispletene su girlande, a po-

Sl. 2. *Kralj Aleksandar u Marinbrodu kod Gline 1931.* (Narodna biblioteka Srbije, Uspomena na boravak kralja Aleksandra u Savskoj banovini god. 1931, AF 29)

stavljeno je i više slavoluka sa natpisima: „Zdravo sine kralja Petra Velikog Oslobodioca" – „Živio ljubljeni Kralju" – „Živio Kralj velike Jugoslavije".[62]

Izašavši iz automobila, Kralj je krenuo pješke sredinom ulice, praćen ogromnim mnoštvom ljudi. Krećući se kroz golemi špalir naroda, Kralj je prošao pored zgrade Hrvatskog doma, a potom i pored pravoslavne crkve, da bi konačno stigao do kraja ulice i glavnog gradskog trga. Sa svih strana trga bilo je poredano oko dvije hiljade Sokola iz mjesta i okolice, brojna glinska društva sa svojim zastavama, te velik broj dobrovoljaca. Opća slika bila je zaista živopisna s ogromnim i šarolikim mnoštvom okupljenog naroda, brojnim slavolucima i barjacima, a naročito vrlo efektnom pozadinom – uzdignutom tribinom na kojoj se smjestilo nekoliko stotina u bijelo obučene školske djece s prigodnim zastavicama. „Tu je kralj doživio takve ovacije kakve je retko gde sreo na Svome putu poslednjih dana", pisala je beogradska *Politika*.

Na trgu Kralja je dočekao i svečano pozdravio načelnik općine Stevo Despot, sljedećim govorom:

> „Vaše Veličanstvo! Narod našeg kraja, Zrinskih brda i Petrove gore, odavno je željno očekivao sretni čas, da se vidi i pozdravi sa svojim ljubljenim Kraljem. … Danas mi Hrvati i Srbi, ujedinjeni u bratskoj slozi, kao čuvari narodnog i državnog jedinstva, stojimo rame uz rame na braniku svoga naroda i naše domovine Jugoslavije, proti svima i svakome, a uz svoga junačkoga Kralja."

Nakon govora, Kralja je pozdravila djevojčica Nevenka Pokrajac prigodnom pjesmicom, a zatim su Kralju predstavljeni predstavnici svih lokalnih nadleštava, kulturnih, nacionalnih i humanih ustanova. Kralj sa svakim kratko razgovara, rukuje se i razgovara sa svećenicima obiju vjera: glinskim župnikom Francom Žužekom i glinskim protom Nikolom Ercegovcem. Zatim je Kralj pristupio starješini *Sokolskog društva* dr. Milanu Metikošu, koji izvještava o radu Sokola u Glini i okolici.[63] Kralj pozdravlja Sokole sa „Zdravo Sokoli", a trokratni gromki „Zdravo!" njihov je odgovor na njegov pozdrav. Kralj potom pristupa dobrovoljcima, rukuje se i razgovara s više njih. Pita, koliko ih ima. Odgovoriše mu, da ih ima u svemu sto i dvadeset.[64] Kralj zalazi među seljake i razgovara sa njima, interesirajući se za prilike. No kada je krenuo prema spomeniku kralja Petra, nastala je opća euforija i zanosno klicanje okupljenog naroda. Potom je dječji zbor otpjevao državnu himnu,[65] a Kralja je pozdravila djevojčica Ana Hrkovac. Bio je to ujedno i kraj svečanosti nakon čega se Kralj sa svojom pratnjom uputio prema autu do kojeg se probio teškom mukom, okružen masom ljudi koja mu je oduševljeno klicala. U dotad neviđenom slavlju, Kralj je prošao kroz prepunu Karlovačku ulicu i odvezao se dalje prema Topuskom i Vrginmostu.[66]

Kako je na ove događaje u Glini gledao dr. Mirko Puk? Čini se mirno, jer u drugoj polovici 1931. iz emigracije počinju stizati dobre vijesti: Pavelić je u Italiji

Sl. 3. *S lijeva na desno: Mirko Puk, Pukova supruga Ljubica Bižal i Jozo Dumandžić* (HR-HDA- 1561: Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske)

osnovao prvi ustaški logor, u planinskom mjestu Bovegno, pokrajina Brescia.[67] Broj pripadnika toga logora nije bio velik, u početku njih desetak-petnaest, da bi nešto kasnije njihov broj porastao na četrdesetak. Zapovjedništvo logora nalazilo se u središtu pokrajine (Brescia), a tu se nalazila i tiskara „Glavnog ustaškog stana" u kojoj se tiskao list *Ustaša*. Tu su nastale i prve organizacione odredbe *Ustaše – hrvatske revolucionarne organizacije (UHRO)*; tu su bili doneseni prvi vojnički propisi, a u samom se logoru odmah pristupilo vojnoj obuci. Sve se to događalo uz puno znanje i dopuštenje talijanske vlade, da bi u dogledno vrijeme posredstvom mađarske vlade i mađarskim novcem bio osnovan još jedan logor, i to uz samu jugoslavensku granicu u blizini Nagy Kanizse. Taj logor, poznat pod imenom Janka Pusta, ubrzo postaje jedan od glavnih ustaških centara za obučavanje diverzantskih grupa i atentatora. Zadaća im je bila u prvom redu da se prebacuju u Jugoslaviju i u njoj izvode razne terorističke diverzije, šire ustašku propagandu i poduzimaju druge manje akcije.[68]

Sasvim je izvjesno da je dr. Puk znao za ove aktivnosti, koje je zdušno podržavao, a vjerojatno i materijalno potpomagao. Nije ga omela ni činjenica da je krajem 1932. godine doživio težak gubitak – smrt oca, ing. Mirka Puka, koji je uz brojno učešće kolega i znanaca sahranjen na katoličkom groblju u Glini.[69] Čvrsto je računao s raspadom Jugoslavije i zagovarao potrebu „radikalnog zahvata", što je u emigrantskim krugovima tada značilo samo jedno: ubojstvo kralja Aleksandra. A upravo ta ideja sve više se razmatrala tijekom 1933., kada su pripadnici ustaškog pokreta pokušali ubiti kralja prilikom njegove posjete Zagrebu, i to 17. prosinca, na dan njegova rođendana. Zahvaljujući budnosti i energičnoj akciji jugoslavenskih policijskih organa, uspjelo se taj zločin spriječiti samo nekoliko sati prije njegova izvršenja pred Katedralom pri dolasku kralja na svečanu misu zahvalnicu.[70]

Poučeni zagrebačkim neuspjehom, ustaše u Italiji smišljaju novi plan, ali sada odabiru najsposobnije i najpouzdanije pojedince, koji će pokušati ubiti kralja prilikom državne posjete Francuskoj, u Marseilleu 9. listopada 1934. godine. Na ruku im ide i splet okolnosti jer toga dana gotovo u isto vrijeme kralj – izmoren putovanjem i rezigniran – ignorira najnovije informacije jugoslavenske obavještajne službe i svojih policijskih agenata, koji mu savjetuju da ostane na brodu, dok se ne poduzmu sve mjere opreza, uključujući i molbu da navuče zaštitnu potkošulju od čelika, koja mu je zasigurno mogla spasiti život.

Nakon atentata na kralja Aleksandra – što je čin kojeg je izveo pripadnik makedonske VMRO, ali u organizaciji ustaša – Puk je uhapšen pod sumnjom da održava veze s Pavelićem i marseljskim atentatorima, ali nakon što je prošao i zagrebačku policiju i sud i kotarsku oblast u Glini, pušten je na slobodu.[71] Puk je imao pravo da od zadovoljstva trlja ruke, međutim, smrt kralja ipak nije dovela do raspada Jugoslavije, niti do „ustanka", a još manje do povratka „ustaške vojne sile" u „oslobođenu Hrvatsku", kako je to uoči atentata najavljivala (i očekivala) ustaška štampa.

Prvi znakovi ustaštva u Glini pojavili su se poslije ubojstva kralja Aleksandra 1934. godine, kaže Franc Žužek, dugogodišnji glinski župnik i dobar poznavalac lokalnih prilika.[72] Ovaj Slovenac,[73] koga su talijanske fašističke vlasti početkom 1920-ih protjerale iz okupirane Istre, smatrao je da su najzapaženiji propagatori i rukovodioci ustaškog pokreta u Glini bili odvjetnici dr. Mirko Puk, dr. Mirko Jerec i dr. Juraj Devčić, zatim liječnici glinske bolnice dr. Šime Cvitanović i dr. Juraj Rebok, kao i braća Vidaković, Nikola i Stipe, te njihov otac Mato, poznati glinski stolar. Žužek je također smatrao da je dr. Puk bio intelektualni vođa lokalne ustaške organizacije, dajući joj smjernice. Međutim, svoje ustaško uvjerenje glinski odvjetnik je sada vješto krio.

Tako je naredne godine dr. Puk izabran za predsjednika svečanog odbora zaduženog za doček nadbiskupa-koadjutora dr. Alojzija Stepinca, koji je 3. kolovoza 1935. posjetio Glinu.[74] Tom prilikom okupilo se mnoš-

tvo građanstva i seljačkog naroda iz bliže okoline – prema novinskim izvještajima, preko 5.000 ljudi. Brojne zastave koje su se vijorile sa iskićenih kuća stvarale su poseban ugođaj, kao i nekoliko slavoluka na prilazu Glini, koji su bili ukrašeni zelenilom, trobojnicama i narodnim vezivom. Na samom ulazu u grad – na mostu između Jukinca i Gline – načelnik općine Svetozar Davidović visokom gostu zaželio je dobrodošlicu, a u ime svečanog odbora pozdravio ga je primarius glinske bolnice dr. Šime Cvitanović,[75] nakon čega je dr. Puk u ime svih okupljenih održao svečani govor.

> Preuzvišeni gospodine nadbiskupe! ... Hrvatski narod, došavši u ove naše krajeve, primio je kršćansku vjeru i pridružio se i priklopio zapadu i poprimio katoličku vjeru, te time stupio u redove kulturnih naroda. ... Sa tim svojim narodom živi i sarađuje i njegova sveta crkva katolička, kojoj ste Vi glavnim predstavnikom i predhodnikom, pa kako smo do sada s osobitom ljubavlju i pažnjom promatrali Vaš nesebični, patriotski, religiozni i karitativni rad za našu vjeru i narod, to Vas smjerno pozdravljamo, te Vam se zavjetujemo da ćemo u svako doba i na svaki poziv stajati, kako su to činili naši djedovi, stati na braniku naše svete vjere i naših nacionalnih prava. Neka živi preuzvišeni gospodin nadbiskup-koadjutor Alojzije Stepinac, neka živi hrvatski narod!

U tom trenutku prolomilo se oduševljenje okupljenog mnoštva i klicanje nadbiskupu, koji se dr. Puku zahvalio na pozdravu, nakon čega je praćen masom naroda krenuo da posjeti župnu crkvu, župni dvor i Hrvatski dom u Glini, gdje je svečani odbor priredio banket na kojem će dr. Rebok i župnik Žužek pozdraviti preuzvišenog gosta. Prema planu posjete, nadbiskup je u župnoj crkvi odslužio misu i održao kratku propovijed. Silna masa svijeta nije mogla stati u crkvu, u koju je zašlo tek dio ljudi od one brojne mase, koja se u hiljadama okupila pred samom crkvom, okolo crkve, u parku i pokrajnim ulicama i ondje čekala dok se završi obred u crkvi.[76] Nakon mise, nadbiskup je praćen masom ljudi otišao da se odmori u župni dvor. Narod iz udaljenijih sela pošao je svojim kućama, dok je narod iz bližih sela sa glinskim građanstvom pošao prema prostoru pored crkve, da se ondje grupira za svečani mimohod i bakljadu, koja je bila spremljena u počast nadbiskupa. U pola devet navečer, duga povorka s upaljenim bakljama i lampionima i na čelu sa križarskom glazbom iz Zagreba, krenula je ulicama Gline počevši od crkve, zatim Hrvatskom, Karlovačkom, a onda u povratku i Frankopanskom ulicom, da bi se zaustavila pred Hrvatskim domom, gdje je Hrvatsko pjevačko društvo *Slavulj* iz Petrinje otpjevalo pjesmu u čast nadbiskupa, a odvjetnik dr. Devčić održao prigodni govor. Nadbiskup, koji je stajao kod prozora, zahvalio se svima okupljenima i održao kratki govor, praćen odobravanjem i poklicima. Nakon toga povorka se uputila prema kući dr. Puka i njegove supruge Ljubice, kojoj je pripala čast da bude kuma barjaka *Djevojačkog društva Srca Isusova*, kojeg će sutradan u Bučici blagosloviti nadbiskup koadjutor. Iz tog razloga, gospođa Puk obratila se okupljenoj povorci i održala govor o dužnostima hrvatske žene, nakon čega se klicalo vrijednoj i rodoljubivoj obitelji Puk.

Bio je to kraj gotovo cjelodnevne narodne manifestacije, koja je prema pisanju *Hrvatske straže* „dala izražaja i punog oduška svojim dugo zatomljivanim i narodnim osjećajima i svojoj radosti, da u svojoj sredini vidi svoga natpastira". Iste novine još će javiti da je ova impozantna manifestacija „od prvoga časa pa sve do konca uzdržala i očuvala najveći red i dostojanstvo". Međutim, ponešto drukčije viđenje ovih istih događaja dalo je petrinjsko *Jedinstvo*, koje o svečanostima u Glini piše ovako: „Istina, kod dočeka je učestvovao i glinski prota Ercegovac i još neki pravoslavni svećenici, no opaženo je nepotrebno ulično izazivanje sa – obiju strana. Ili su crkvene svečanosti ili su političke svečanosti, ali jedno i drugo ne mogu biti istovremeno. Ako su crkvene svečanosti onda se zamjera politička manifestacija, a ako su političke svečanosti onda je bio nepotreban klerikalni plašt".[77]

U svakom slučaju, ove manifestacije podigle su ugled dr. Puka u Glini i okolici, no ne zadugo, jer svega nekoliko dana iza toga dogodio se nezapamćeni zločin – u noći 8. kolovoza 1935. sa šest revolverskih metaka ubijen je Janko Vedrina, mladi upravitelj župe Bučica.[78] Za ovo nedjelo bio je osumnjičen student Stipe Vidaković, zajedno sa još dvojicom pomagača, zbog je čega na dulje vrijeme završio u istražnom pritvoru u Petrinji. Radi manjkavosti dokaza, nakon pola godine pušten je na slobodu, što je u Glini izazvalo brojne i različite komentare. Ovakva sudska odluka zaintrigirala je glinskog župnika Žužeka, kojem je vijećnik Sudbenog stola u Petrinji Gabrijel Topljak pričao „da je sud bio mišljenja, da je Vidaković kriv, ali se ne sjećam više", kazao je, „radi čega nije sudjen". Međutim, Žužek je već tada znao da su dr. Puk i njegove pristalice svim sredstvima „nastojali da izvuku Vidakovića, jer je isti bio poznat kao frankovac, pa je time i ustaški pokret doveden u pitanje".[79] Premda će

ovaj slučaj ostati nerasvijetljen sve do današnjih dana, novija crkvena literatura zaključila je, bez ozbiljnijeg propitivanja i traženja eventualno drugih mišljenja, kako je Vedrina ubijen zbog „hrvatstva" i da je pao kao žrtva „velikosrpskog, žandarskog nasilja".[80] Kako bilo da bilo, Žužek nije propustio da te 1935. u spomenicu župe glinske upiše: „Vidaković je na zlu glasu. Bog je sve vidio – a jednog će dana nedjelo na vidjelo".[81]

Osim problema u vlastitim redovima, Puk se tada morao nositi s još jednim problemom – sudskom raspravom, koja je u studenom te iste godine zakazana pred Okružnim sudom u Petrinji. Naime, prilikom dolaska nadbiskupa Stepinca u Glinu, izišli su neki plakati, a radi tih plakata digli su tužbu dr. Mirko Puk, dr. Šime Cvitanović i Mato Vidaković protiv Steve Gajića i Mile Matijevića iz Gline, kako su javile tadašnje novine.[82] Zapravo, bila je riječ o komunističkim letcima, kojima su oblijepljene mnoge kuće u Glini u vrijeme dok se nadbiskup odmarao od puta.[83] Na letcima se optuživalo frankovce za štošta, a najviše za nastojanje da „pomoću vjerskog sjaja zasjene i zavedu radnike i seljake koji žive u bijedi". To je Puku očito pomutilo raspoloženje, zbog čega je po Zakonu o štampi podigao privatnu tužbu. Tužbu su zastupali dr. Devčić i dr. Jerec, a optužene je branio dr. Rade Pribićević, advokat iz Petrinje.[84] Rasprava je bila vrlo interesantna, a preslušano je i više svjedoka. Međutim, nakon saslušanih prijedloga tužbe i obrane, sud je odbacio tužbu. Novine su još javile da su sa parničnim strankama iz Gline došle na raspravu i dvije grupe građana. Poslije rasprave jedni su u Glinu otišli zadovoljni, a drugi nezadovoljni. Među njima i dr. Puk.

Ni naredne 1936. godine dr. Puk nije imao previše razloga za zadovoljstvo. Njegov najbliži politički suradnik, dr. Mirko Jerec, bio je optužen po Zakonu o zaštiti države (čl. 3, 4 i 5).[85] Rasprava je vođena pred Okružnim sudom u Petrinji, gdje su ga teško teretili svjedoci Jovo Meandžija, Sava Bešlić i Simo Potkonjak, sva trojica iz Gline. Bilo je to početkom kolovoza, a već krajem tog istog mjeseca novine su javile kako je „dr. Mirko Jerec, koncipijent kod advokata dr. Puka" osuđen na 3 mjeseca zatvora.[86]

Međutim, već tada je bilo poznato da je dr. Jerec ustvari otpušteni sudac Kotarskog suda u Glini, koji se u vršenju službe pokazao nedostojnim sudačkog zvanja. U jednom povjerljivom izvještaju Petrinjske žandarmerijske čete za Jereca se kaže da je „separatistički raspoložen i da je protivnik današnjeg političkog poretka u državi", pritom „notorni alkoholičar" i „poznati kockar".[87] „Učinio je u piću i kocki više političkih izgreda, pa je od strane mesne policije i prijavljen sreskom načelstvu radi izgreda", stoji u opširnom izvještaju. Tu se navode i neki drugi slučajevi, poput onoga kada je pijan prespavao cijelu noć na klupi u gradskom parku i ujutro mamuran dolazio na posao. „Da ovaj sudija neuživa osobitog poverenja i ugleda među građanstvom vidi se i po tome, što ga svi bolji građani izbegavaju", piše komandir žandarmerije, koji izvještaj zaključuje mišljenjem kako dr. Jerec „svojim obavezama nikako ili slabo udovoljava".

Unatoč svemu, dr. Puk je i dalje čvrsto stajao iza svojih istomišljenika i najbližih političkih suradnika. Štoviše, njemu i suradnicima uskoro se ukazala prilika da se ponovno istaknu, i to već u jesen, kada je 24. rujna 1936. Glinu i glinski kotar po drugi put pohodio nadbiskup-koadjutor, dr. Alojzije Stepinac.[88] Toga dana, došavši iz smjera Topuskog, nadbiskupa je na glinskom mostu dočekao i svečano pozdravio načelnik općine Svetozar Davidović, u pratnji župnika Žužeka i prote Ercegovca. Upravo tu, kod glinske bolnice ispred iskićenog slavoluka, preuzvišenog gosta dočekala su sva mjesna društva i škole, kao i brojno građanstvo i seljaštvo, koje je oduševljeno klicalo nadbiskupu. Nakon kratkih pozdrava, formirala se procesija koja je ispratila nadbiskupa-koadjutora kroz glavne gradske ulice sve do župne crkve, gdje je nadbiskup održao pred prepunom crkvom propovijed o značenju i potrebi svete vjere. Na večer istoga dana u župnom dvoru je priređen banket, kojem su prisustvovali šefovi svih državnih ureda i škola, te više građana katolika i pravoslavaca.[89] U počast nadbiskupa Stepinca također je priređena i svečana bakljada uz sudjelovanje Hrvatskog pjevačkog društva *Slavulj* iz Petrinje, kojem se priključio i ogranak *Seljačke sloge* iz Jukinca, otpjevavši pjesmu „Ljubimo Te, naša diko". Nadbiskup se zahvalio srdačnim riječima, osokolivši narod „da ustraje u borbi za krst časni i slobodu zlatnu, i da ne nasjeda intrigama i agitaciji komunističkih crvendača, a hrvatski narod da će ostati neslomiv kao i dosada vjekovima", kako izvještava *Hrvatska straža*.

Dijeljenje svete potvrde nastavljeno je sutradan, nakon čega je nadbiskup održao još jednu propovijed u crkvi. Potom je u župnom dvoru primio cjelokupno križarsko društvo Glina–Jukinac, da bi nakon toga posjetio bolnicu, gdje je obišao redom bolesničke sobe i tamo razgovarao sa pojedinim bolesnicima. Nešto kasnije posjetio je i Dom maloljetnih, da bi na kraju posjetio i ne-

koliko uglednih katoličkih glinskih obitelji u njihovim privatnim stanovima. U jutro, 26. rujna, pred velikim brojem naroda i pred okićenim slavolukom kod kapele u Jukincu, nadbiskup-koadjutor svečano se oprostio od Gline.

Usprkos burnim događajima, dr. Puk je i dalje čvrsto upravljao lokalnom ustaškom organizacijom u Glini, a brojni izvori govore da je svoj utjecaj širio i van granica Gline. U to vrijeme upoznaje Vilima Cecelju, novog upravitelja župe u Hrastovici kod Petrinje, s kojim se zbližio i kojeg će tih godina često posjećivati, obično u društvu svojih istomišljenika.[90] Sve veći utjecaj dr. Puka očitovao se u ljeto 1937. godine, kada je bio jedan od nekoliko branitelja na poznatom sudskom procesu protiv Franje Nevistića, Grge Ereša i još 10 studenata desne orijentacije, a povodom ubojstva Krste Ljubičića, ljevičara i studenta prava, koji je na smrt izboden nožem ispred Studentskog doma u Runjaninovoj ulici u Zagrebu.[91] Puk je dolazio iz Gline u Zagreb na proces koji je trajao desetak dana, a njegovo pojavljivanje zajedno s ostalim braniteljima imalo je prije svega demonstrativni politički karakter.[92]

O rastućem utjecaju dr. Puka svjedoči još jedan događaj iz ljeta 1937. godine, kada je na Oberstariji, omiljenom glinskom šetalištu, održana tradicionalna proslava rođendana dr. Vladka Mačeka, predsjednika HSS-a i vodećeg hrvatskog političara.[93] „Dok je prošle godine na proslavi sudjelovala većina ovdašnjeg hrvatskog življa", piše u izvještaju kotarskog poglavarstva u Glini, „ove godine bilo je svega oko 200 posetioca, tj. muškaraca, žena i djece, koji su odpjevali nekoliko hrvatskih pjesama. Od strane glinskih gradjana Hrvata bio je odziv veoma slab, jer su isti većim delom frankovci. Hrvatskih barjaka bilo je izvešenih svega oko deset, dok su prošle godine sve hrvatske kuće bile iskićene hrvatskim barjacima".[94]

Arhivski dokumenti otkrivaju da u to vrijeme dr. Puk postaje osoba s najvećim autoritetom među Pavelićevim pristašama.[95] Osobno je posjetio Poglavnika u Italiji 1937. godine.[96] Čini se da je upravo na Pukov poticaj Pavelić tada sastavio „direktive", upute iz kojih se jasnije vidjelo što je to ustaška organizacija i kakav joj je cilj.[97] Od tog trenutka, Puk održava veze s emigracijom, pogotovo s Ivanom Perčevićem, koji je vodio ustašku organizaciju u Austriji i nadgledao organizaciju u Mađarskoj.[98] Perčević, kao obavještajni centar u Beču, bio je stalna veza preko koje je Pavelić davao direktive za rad, a koje su ustaški emisari donosili Puku, „koji je bio centar u zemlji".[99]

Osim što izvještava Pavelića, dr. Puk najaktivnije sudjeluje u širenju i propagiranju načela ustaškog pokreta u zemlji i u tu svrhu financira izlaženje ilegalne literature sa potpisom UHRO, koju su izdavali Božidar Kavran, Dragutin Gregorić i Drago Jilek. Ove pojačane aktivnosti nisu promakle državnim vlastima, koje oštro postupaju i početkom 1938. hapse u Glini zagrebačkog studenta prava Icu Kirina „radi pokušaja širenja zabranjenih letaka i sumnje da ima veze sa hrvatskim ustašama".[100] Ipak, Puk je ostao neotkriven i nekako se izvukao iz te afere (u zadnji čas je uništio kompromitirajuće materijale), koja ga nije spriječila da i dalje financijski i materijalno potpomaže svoj pokret, između ostalog i kroz dva zagrebačka udruženja – *Kulturno akademsko društvo "August Šenoa"* i *Hrvatsku kulturno-prosvjetnu pripomoćnu zadrugu "Ante Starčević"*.[101] Također surađuje u tjedniku *Nezavisnost* dr. Stjepana Buća,[102] u kojem će početkom svibnja 1938. objaviti članak gdje čitateljima tumači rješavanje židovskog pitanja na način da se Židovi odstrane iz javnog života, kako je tobože želio Ante Starčević, upotrebljavajući pritom njegove izjave koje su istrgnute iz konteksta i dane u drugačijim okolnostima.[103] Pukova suradnja s dr. Bućem, hrvatskim nacionalsocijalistom, završit će njihovim političkim razlazom, ali će potrajati sve do povratka dr. Mile Budaka iz emigracije, koji od ljeta 1938. postaje novi i glavni nositelj ustaškog pokreta u zemlji.[104]

U to vrijeme, dr. Puk bavi se najviše advokaturom i politički je neaktivan, sve do parlamentarnih izbora za Narodnu skupštinu u prosincu 1938., kada je pokušao da se vrati na lokalnu političku scenu, nastojeći da iskoristi previranja u mjesnoj organizaciji HSS-a u Glini.[105] Kad mu to ne polazi za rukom, apstinira od izbora i priključuje se Budaku, koji u Zagrebu tih mjeseci priprema izdavanje legalnog nacionalističkog glasila, čiji je skriveni cilj da kroz brojne članke i političke komentare pospješi širenje ustaške ideje. Tako u veljači 1939. počinje izlaziti tjednik *Hrvatski narod*, čiji je dr. Mile Budak bio pokretač i glavni urednik, a Puk, kao zakleti ustaša, jedan od važnijih financijera. Zanimljivo da je već u prvom broju dr. Puk objavio svoj članak o bosanskohercegovačkim muslimanima, koje vidi kao sastavni dio hrvatskog naroda.[106] Nije nevažno spomenuti da je ovo novo glasilo Puk nastojao propagirati i u vlastitoj sredini, kada je 28. svibnja 1939. organizirao predavanje dr. Mile Budaka u Glini, kojeg je predstavio kao advokata i hrvatskog književnika iz Zagreba.[107]

Pukova novčana potpora značajno je pomogla i kod osnivanja *Uzdanice – Hrvatske štedne i pripomoćne zadruge*, koja postaje važna organizacija s lokalnim ograncima gdje nacionalističke i proustaške skupine sada mogu legalno djelovati. Oko *Uzdanice* i *Hrvatskog naroda* počinju se okupljati mnogi politički, kulturni, prosvjetni i drugi javni radnici, kao i pristaše i pripadnici ustaškog pokreta, koji izražavaju svoje nezadovoljstvo politikom dr. Vladka Mačeka i HSS-a, a svaku naznaku suradnje ili pregovora s bilo kojom srpskom političkom skupinom dosljedno odbijaju.[108] Ovi nacionalistički krugovi s negodovanjem će primiti i sklapanje Sporazuma Cvetković-Maček u kolovozu 1939. godine, kada je riješena unutrašnja državna kriza i formirana autonomna hrvatska jedinica unutar Kraljevine Jugoslavije – banovina Hrvatska.[109]

Kako je u tom trenutku glinski HSS gledao na dr. Puka i njegove aktivnosti u Glini i glinskom kotaru?[110] Već u listopadu 1939. predsjednik kotarskog HSS-a Janko Belajec žali se banu Šubašiću na lokalne frankovce, optužuje ih za brojne zločine, pa i ubojstvo župnika Vedrine u Bučici, ali moli za diskreciju „pošto mu pred tim moralno palim ljudima ionako prijeti opasnost".[111] Vodeće glinske frankovce, dr. Mirka Puka i dr. Mirka Jereca, također opisuje dr. Čedo Rajačić, advokat u Glini[112] i član Glavnog odbora Samostalne demokratske stranke, koji za njih dvojicu kaže da su „izraziti desničari" koji su „tada bili Pavelićevi ljudi i vodili oštru politiku protiv sporazumaške politike koju sam ja vodio u tim srezovima. Zbog toga je između nas nastala velika netrpeljivost, ne samo partijska nego i lična."[113] Istovremeno, razvoj događaja pažljivo prate i organi državne vlasti u Glini. Njihove političke procjene iz prosinca 1939. govore da ovdje i dalje stabilno vlada *Seljačko-demokratska koalicija*, koju čine Samostalna demokratska stranka i Hrvatska seljačka stranka. U istom izvještaju također se navodi da su Hrvati pristalice HSS-a u velikoj većini, naročito među seljaštvom. Pa ipak, vlastima nije promaklo da „ovdašnji odvjetnik dr. Mirko Puk ima isto pristalica, većinom među građanskim slojevima. Isti se javno ne ističe, te ne održava nikakove zborove i tom slično", pisao je banskoj vlasti kotarski načelnik u Glini.[114]

Možda je u to vrijeme Pukov utjecaj u Glini zaista bio malen, ali je među istomišljenicima i prijateljima u Zagrebu bio itekako velik – upravo je dr. Puk u travnju 1940. pred mrtvačnicom na Mirogoju držao posmrtni govor na sahrani Budakove supruge, što su zabilježile i tadašnje novine.[115] Međutim, ono što novine nisu bilježile bila je posjeta ustaških prvaka Budaka i Puka nadbiskupu Stepincu 30. kolovoza 1940. godine. Tom prilikom razgovaralo se o hrvatskim nacionalistima i razvoju političke situacije u Banovini Hrvatskoj, a posebno o zabrinjavajućem odnosu vladajućeg HSS-a prema komunizmu, o čemu je nadbiskup u svom dnevniku ostavio bilješku: „Moram duši priznati, da je Mile Budak jedna iskrena duša i sigurno misli lojalno dobro Crkvi katoličkoj, što nažalost ne mogu reći o destruktivnim elementima u HSS".[116] Potaknut najnovijim uspjesima nacističke Njemačke i fašističke Italije u ratom zahvaćenoj Europi, nadbiskup će u dnevniku zabilježiti i ovo: „Ne sumnjam ni najmanje kako će nacionalni hrvatski pokret vidno porasti nakon ovih zadnjih vijesti i vjerujem da će silno početi padati oduševljenje za HSS i dr. Mačka".[117] Jer, sluteći rat i raspad Kraljevine Jugoslavije, Stepinac je smatrao da su Pavelićevi „hrvatski nacionalisti" sigurnija garancija Crkvi nego li „bezbožnički" HSS.[118]

O sastanku nadbiskupa s vodećim ličnostima ustaškog pokreta u zemlji novine nisu pisale, kao što nisu pisale ni o ustaškoj propagandi koja se u prosincu 1940. širila glinskom nižom realnom gimnazijom, kada je vjeroučitelju i župniku Francu Žužeku prišao jedan od đaka i potužio sa kako je u svom udžbeniku vjeronauka pronašao malu brošuru, pod naslovom *Za što se bore Hrvatski Ustaše – Pavelićevci!*[119] Nakon što se Žužek počeo raspitivati, javilo se još troje učenika iz istog razreda. Bilo je to iznenađenje, ali prije svega, uspješno izvedena akcija lokalne ustaške organizacije u Glini, koja će masu proustaških letaka i raznovrsnih vjesnika početi tajno rasturati i po okolnim selima, i to po izričitom Pukovom naređenju, a sve u cilju daljnjeg razvijanja i jačanja ustaškog pokreta na glinskom kotaru.[120] Istovremeno, bolje upućeni Glinjani, poput Franje Koželja ili Slavka Mrgana, znali su i za polaganje ustaških zakletvi, kao i za povjerljive sastanke u glinskoj bolnici, kojima je prisustvovao i sam dr. Puk. Na njima se obično raspravljalo o radu ustaške emigracije, oslobođenju od srpskog ugnjetavanja i stvaranju slobodne hrvatske države. No, pričalo se i o nekim drugim temama. „Jednom su zgodom", kaže Mrgan, „razgovarali da su Hrvati gotskoga porijekla, a ne Slaveni".[121]

Osim povjerljivih razgovora u glinskoj bolnici, dr. Puk je u jesen 1940. više puta odlazio u Čuntić kod Petrinje i tamošnji franjevački samostan, gdje se tajno sastajao sa Slavkom Kvaternikom, u to vrijeme novim čelnim čovje-

kom domovinskog vodstva ustaškog pokreta.[122] Sasvim je izvjesno da je nakon ovih razgovora najbliži Pukov politički suradnik, dr. Mirko Jerec, postao Kvaternikov „pokretni izaslanik", čija je zadaća bila da po svim hrvatskim krajevima prenosi upute i propagandni materijal, osniva ustaške organizacije i prima zakletve mnogih ustaša.[123] Neki drugi Pukovi suradnici, poput dr. Juraja Reboka,[124] tadašnjeg ravnatelja glinske bolnice, više nisu ni krili svoje stavove i razmišljanja, pa ni pred župnikom Žužekom, koji navodi da mu je Rebok „u razgovorima više puta govorio, kako će Srbi morati iseliti iz Hrvatske u Srbiju a njihova imovina da će biti otkupljena i njima novac predan". Iz tih razgovora, župnik je zaključio da je dr. Rebok „frankovac idealista".[125]

Bilo je to još 1940. godine, da bi početkom naredne 1941. kotarski načelnik u Glini izvijestio bansku vlast u Zagrebu kako je glinski kotar „u pogledu političkih strujanja šarolik, jer s jedne strane ima izvjestan broj Hrvata, u glavnom, ne seljaka koji su pritajeni manje ili više simpatizeri tzv. frankovačke akcije. Ovi se okupljaju oko dr Puka, advokata, a s njim su i ekonomski vezani".[126] Drugim riječima, bile su to *Hrvatska štedionica* i Pukova odvjetnička kancelarija u Glini, obje na istoj adresi u ulici Kralja Petra Svačića, koje su predstavljale žarište ustaškog pokreta na glinskom kotaru, koji je neprestano dobivao na snazi, ponajviše zahvaljujući fanatičnoj upornosti i energičnosti svoga predvodnika, dr. Mirka Puka.[127]

U samoj Glini dr. Puk je bio na glasu „kao čovjek najtvrdokornije netolerancije", kaže postojeća literatura.[128] Na ulici je uskraćivao pozdrav srpskim susjedima, a i viđenijim Hrvatima za koje se znalo da prijateljuju ili poslovno surađuju sa Srbima. Sve do travnja 1941. njegova proustaška grupa „brojčano nije mnogo narasla, nikad više od pedesetak aktivnih pristaša". Međutim, nova istraživanja i novi arhivski dokumenti,[129] kako pokazuje ovaj članak, otkrivaju najmanje dvije nove činjenice – prvo, ustaška organizacija na glinskom kotaru bila je gotovo dvostruko jača nego što se dosad smatralo, pritom brojnija i od petrinjske i od sisačke organizacije; i drugo, zahvaljujući dr. Puku i njegovim vezama sa emigracijom u inozemstvu, pripadnici ustaškog pokreta na glinskom području bili su naoružani i prije vojnog puča u Beogradu 27. ožujka 1941., odnosno napada Hitlerove Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju, 6. travnja 1941. godine.[130]

Danas znamo da je oružje za ustaške organizacije u Glini, Petrinji i Sisku najvećim dijelom stizalo iz Podravine, otkud je ilegalnim putem ubačeno preko mađarske granice, dok je jedan manji dio nabavljen iz Italije, preko Zadra. Ovo oružje pripadnici ustaškog pokreta su pohranjivali u unaprijed pripremljena skladišta. Tako je na području glinskog kotara bilo nekoliko ovakvih skloništa oružja, koja su bila raspoređena i smještena po selima kod zakletih ustaša. Jedno takvo sklonište bilo je smješteno i u glinskoj bolnici kod dr. Reboka, koji je bio ravnatelj bolnice, također zakleti ustaša. Tu je bilo pohranjeno oko 300 pušaka i 4 sanduka puščane municije. Pohranjenog oružja bilo je i u selima: Jukincu, Kihalcu, Prekopi, Maji i Glinskom Novom Selu. U ovim selima bilo je pohranjeno oko 750 pušaka i 10.000 puščanih metaka. Dokumenti također otkrivaju da je ovo oružje bilo podijeljeno ustaškim organizacijama neposredno pred dolazak njemačkih jedinica na ovaj teren, a razdijeljeno je s ciljem da ga ustaše upotrebe za razoružavanje jugoslavenske kraljevske vojske. Sve do proglašenja NDH 10. travnja 1941., ustaški pokret na području kotara Glina imao je svoje ilegalne organizacije u 16 sela: u Glini sa 19 članova, Maji sa 14 članova, Bučici sa 11, Prekopi 8, Slatini sa 7, Jukincu sa 5, Viduševcu sa 4, Joševici sa 4, Kihalcu sa 3, Taborištu sa 3, Donjem Degoju sa 2, Glinskom Novom Selu sa 2, Dvorištu sa 1, Šatornji sa 1, Svračici sa 1 i Selištu sa jednim članom ustaške organizacije. Prema podacima iz originalnog spiska ustaškog logora za kotar Glinu, potpisanog po logorniku Tiljak Mati, ustaška organizacija na kotaru Glina brojila je 84 člana, koji su položili zakletvu prije 10. travnja 1941. godine.[131]

Sve je to bila zasluga dr. Mirka Puka, čije će dugogodišnje ekstremno antisrpstvo i antijugoslavenstvo uskoro postati i službena politika ustaškog režima,[132] a on sam – kao prvi ministar pravosuđa u Vladi Ante Pavelića[133] – jedan od tvoraca i glavnih organizatora ustaškog terora i genocida nad srpskim, židovskim i romskim narodom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.[134]

[1] "Frankovačke perjanice u Glini", *Vjesnik radnog naroda*, god. II, br. 8, početkom srpnja 1941.

[2] Prvog, koji je smjerao na uništenje građanskog sloja Srba u Glini (masakr u selu Prekopa u proljeće 1941.), i drugog, koji je smjerao na uništenje srpskog naroda na Baniji i Kordunu, u skladu s ciljevima Pavelićeve NDH (masakr u pravoslavnoj crkvi u Glini u ljeto 1941., koja je nakon masakra porušena). Milan DESPOT, "Glina 1941. godine", u: *Prva godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac 1969., str. 593–615; Ђуро РОКСАНДИЋ, "Усташки злочини у глинском котару од 1941. до 1945. године", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina-Zagreb 1988., str. 282–303; Branko VUJASINOVIĆ, Čedomir VIŠNJIĆ, Đuro ROKSANDIĆ, *Glina 13. maja 1941. U povodu 70. godišnjice ustaškog zločina*, Zagreb 2011., Ђуро АРАЛИЦА, *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, Београд 2010.

[3] Marijan MATICKA, "O istraživanju povijesti Nezavisne Države Hrvatske", *Radovi*, Zagreb, vol. 28, 1995., str. 254–257; Mario JAREB, "Problematika Nezavisne Države Hrvatske u povijesnoj literaturi od 1990. do 1995. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, god. 28, br. 1-2, 1996., str. 199–215; Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, "Povijest NDH kao predmet istraživanja", *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, god. 34, br. 3, 2002., str. 679–712; Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, "Hrvatska historiografija o Drugom svjetskom ratu: metodologija i prijepori", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zagreb 2006., str. 235–250. Ni jedno od ovih istraživanja ne navodi ime dr. Mirka Puka. Iznimka je tek kratka biografska natuknica koju je napisao Slaven Ravlić u leksikonu *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.-1945.*, Zagreb 1997., str. 333–334.

[4] HR-DAOS-500 Zbirka matičnih knjiga, Knjiga br. 1282, red. br. 131, str. 187, adresa roditelja: Valpovo, kbr. 432.

[5] HR-HDA-1561 Republički sekretarijat unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Sekretarijat državne sigurnosti, 1945.-1987. (dalje: RSUP SRH SDS)., 013.1/2, kutija 42, Vlada NDH, Dossier dr. Mirko Puk, str. 7. Smatra se da je Puk prihvatio starčevićanska načela u ranoj mladosti, još u II. razredu gimnazije 1895. godine.

[6] Spomenica *Pravni fakultet u Zagrebu 1776-1996*, Zagreb 1996., str. 588.

[7] Tihana LUETIĆ, "Studentska mladež u Narodnom pokretu 1903. godine", *Cris*, Križevci, god. XV., br. 1, 2013., str. 55.

[8] Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb 2001., str. 192–193. Za povijest pravaštva do raskola 1895. godine i nastanka Čiste stranke prava, vidi: Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb 2000.

[9] Na primjer, vidi oglas u pravaškom tjedniku *Hrvat*, Gospić, god. XIX, br. 28, 9. listopada 1911., str. 4.

[10] *Korespondencija Stjepana Radića 1885-1918.*, priredio Bogdan KRIZMAN, Zagreb 1972., str. 497–499; Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, "Trnoviti životni put đurđevačkoga političara Tome Jalžabetića (1852.-1937.)", *Đurđevečki zbornik*, Đurđevec 1996., str. 248–257.

[11] "Imenovanja", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, Zagreb, god. XXXIII, br. 10, 1907., str. 792; "Pravo odvjetovanja", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, god. XXXVIII, br. 2 i 3, 1912., str. 285; "Novi odvjetnici", *Jutarnji list*, Zagreb, god. I, br. 117, 19. srpnja 1912., str. 3.

[12] Veleizdajnički proces u Zagrebu 1909. godine, bio je montirani sudski proces protiv 53 srpska političara u Hrvatskoj, koji je pokrenut radi zastrašivanja javnosti i političara sklonih stvaranju južnoslavenske države. Optuženici su bili većinom članovi Srpske samostalne stranke, koja je djelovala unutar Hrvatsko-srpske koalicije, tada najjače stranke u Hrvatskom saboru. Osuđenici su već 1910. bili abolirani.

[13] "Dopisi", *Novi Banovac*, Petrinja, god. I, br. 9, 13. rujna 1913., str. 4.

[14] *Narodna statistika*, pribrao ju i obradio Josip Lakatoš, Osijek 1914., str. 14.

[15] Mirjana GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije : 1906-1907.*, Beograd 1960., str. 81 i 87–88.

[16] Гордана КРИВОКАПИЋ, "Глина и глински крај на почетку XX столећа (1903–1914)", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina-Zagreb 1988., str. 113.

[17] "Izborni pokret – Kandidati grupe oko 'Hrvatske'", *Jutarnji list*, Zagreb, god. II., br. 535, 7. prosinca 1913., str. 3; za objavljene rezultate, vidi: "Kostajnica", *Jutarnji list*, Zagreb, god. III, br. 578, 31. siječnja 1914., str. 4; "Peleš, Dušan, odvjetnik, političar", u: Ivica Golec, *Petrinjski biografski leksikon*, Petrinja 1999., str. 357–358.

[18] Matični ured Glina. Naredne godine par je dobio sina Krešimira, rođenog 20. siječnja 1915. u Glini.

[19] "Hrvatski sokol u Glini o načelniku Zlatnog Praga Jana Podlypniu", *Novosti*, Zagreb, god. VIII, br. 124, 7. svibnja 1914., str. 4.

[20] "Франковачке демонстрације", *Србобран*, Загреб, год. XXXI, бр. 131, 16. (29.) јуна 1914., str. 1.

[21] "Франковци и сарајевски атентат", *Србобран*, Загреб, год. XXXI, бр. 133, 18. јуна (1. јула) 1914., str. 1.

[22] "Ovacije u Glini", *Mali list*, Zagreb, god. I, br. 27, 14. kolovoza 1914., str. 3.

[23] Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989., str. 191.

[24] Pukovo djelovanje u ruskom zarobljeništvu opisao je Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj 1900-1941.*, Zagreb 1984., str. 88–95, 108–109, 116–121 i 132–133; za drukčiji pogled, vidi: George Grlica, "Odessa in 1917. from a Croatian Perspective", *Journal of Croatian Studies*, New York, Vol. XXXVIII, 1997., str. 3–114.

[25] "Povratio se sa ruskog zarobljeništva", *Banovac*, Petrinja, god. 29, br. 9, 2. ožujka 1918., str. 2.

[26] HR-HDA-1561 RSUP SRH SDS, Personalni dossier dr. Mirko Puk, broj 300772, str. 1.

[27] Bosiljka JANJATOVIĆ, "Progoni triju političkih grupacija u Hrvatskoj (1918-1921)", *Historijski zbornik*, Zagreb, god. XLV, br. 1, 1992., str. 89–104.

[28] Opširnije, vidi *Zbornik građe za povijest radničkog pokreta i KPJ 1919-1920 : Dvor, Glina, Ivanić-Grad, Kostajnica, Kutina, Novska, Petrinja, Sisak*, priredila Josipa PAVER, Sisak 1970., i tamo objavljene dokumente pod rednim brojevima 4, 6, 8, 11, 16, 34 i 60.

[29] "Mravinjak", *Ravnopravnost*, Petrinja, god. I, br. 9, 26. travnja 1919., str. 3.

[30] *Zbornik građe za povijest radničkog pokreta i KPJ 1919-1920.*, dokument br. 4, str. 53–54; o eskalaciji napetosti, nemirima i puškaranju na republikanskim manifestacijama u Glini i Jukincu, vidi dok. br. 8, str. 56–57.

[31] "Internirani Hrvati u Glini", *Hrvat*, Zagreb, god. I, br. 48, 16. srpanj 1919., str. 4; "Iz Glinske satrapije", *Ravnopravnost*, Petrinja, god. II, br. 8, 21. veljače 1920., str. 2.

[32] "Frankovluk diže glavu", *Riječ Srba-Hrvata-Slovenaca*, Zagreb, god. II, br. 20, 7. ožujka 1920., str. 2.

[33] "Glinski izbori", *Ravnopravnost*, Petrinja, god. II, br. 15, 10. travnja 1920., str. 3.

[34] "Sačuvaj nas Bože od takovih patriota", *Jedinstvo*, Petrinja, god. II, br. 41, 12. oktobra 1920., str. 2–3.

[35] Vidi Kandidatsku listu u *Narodnim novinama*, Zagreb, god. LXXXVI, br. 266, 22. studenog 1920., str. 2.

[36] Hrvoje MATKOVIĆ, "Stjepan Radić i Hrvatski blok", *Radovi*, Zagreb, Vol. 32-33 (1999.-2000.), str. 267–276, objašnjava nastanak i djelovanje Hrvatskog bloka, političkog saveza, kojeg čine zastupnici Hrvatske republikanske seljačke stranke, Hrvatske zajednice i Hrvatske stranke prava, u razdoblju od 1921-23. godine.

[37] Vidi sjećanja Ante Pavelića, pisana u Italiji 1947., a objavljena u Madridu 1968., pod naslovom *Doživljaji*, Djela I. (izdavač Višnja Pavelić), str. 473.

[38] HR-HDA-1561 RSUP SRH SDS, 013.1/2, kutija 42, Vlada NDH, Dossier dr. Mirko Puk, str. 7.

[39] "Hrvatski Radiša u Glini", *Hrvatska Banovina*, Petrinja, god. I, br. 26, 5. studenog 1921., str. 3; "Hrvatsko prosvj. društvo Petar Svačić u Glini", *Hrvatska Banovina*, Petrinja, god. II, br. 7, 18. veljače 1922., str. 3; za Pukovo djelovanje u Hrvatskom sokolu sredinom 1920-ih, vidi: Milivoj VOJNOVIĆ, "Razvoj tjelesnog vježbanja i sporta u Glini do 1945. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina-Zagreb 1988., str. 569.

[40] HR-HDA-79 Pokrajinska uprava, Upravno odjeljenje, VIII-10 48107/1922; Hrvatsko prosvjetno i odgojno društvo "Svačić", Glina.

[41] O dugogodišnjem i požrtvovnom radu župnika Janka Batušića (1842. – 1929.), vidi "Postavljanje spomen ploče zaslužnom svećeniku", *Banovac*, Petrinja, god. IV, br. 25, 18. lipnja 1939., str. 4, kao i prigodni tekst "Trideset godišnjica Hrvatskog doma u Glini", *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, god. V., br. 1675, 28. prosinca 1940., str. 15.

[42] B[atušić]., "Dopis iz Gline", *Hrvatska Banovina*, Petrinja, god. 1, br. 10, 16. srpnja 1921., str. 2; J. Batušić, "Hrvatstvo u Glini i okolici", *Nova Hrvatska Banovina*, Petrinja, god. 3, br. 11, 17. ožujka 1923., str. 3.

[43] Dr. J. S. Fattori, "Zloduh u časnoj odori", *Nova Hrvatska Banovina*, Petrinja, god. 3, br. 16, 21. travnja 1923., str. 2 i "Zloduh u časnoj odori (Nastavak.)", *Nova Hrvatska Banovina*, Petrinja, god. 3, br. 18, 5. svibnja 1923., str. 2–3.

[44] "Imenik odvjetnika u Hrvatskoj, Slavoniji i Međumurju ... Glina: Dr. Puk Mirko", *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca : Almanah*, svezak 2., dio IV. i V., sastavio i uredio Viktor Manakin, Zagreb 1924-1925., str. 37.

[45] "Imenik odvjetnika u Hrvatskoj, Slavoniji i Međumurju ... Glina: Dr. Branković Stevan ... Dr Metikoš Milan", *ibidem*, str. 37. Obojica su aktivni u društvenom životu Gline. Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918-1929*, Београд 2008., str. 143–144, 179 i 538 (o dr. Metikošu); Igor Mrkalj, "Čuvari Jadrana u Glini", *Prosvjeta*, Zagreb, br. 143, juni 2018., str. 29–37 (o dr. Brankoviću).

[46] HR-DASK-SACPE-661 Hrvatska štedionica dd Glina. Njeno poslovanje istražili su Ivica GOLEC, *Razvoj novčanih zavoda na području današnje Sisačko-moslavačke županije 1860.-1945.*, Sisak 2014., str. 214–217 i Ivica ŠUSTIĆ, *Banka-novac-moć*, Sisak 2014., str. 39–41. Za opću sliku tog vremena, vidi: Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, "Ekonomsko-socijalni razvoj glinskog kraja od 1918. do 1941. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina-Zagreb 1988., str. 133–141.

[47] Od 1927. godine *Hrvatska štedionica* više nije u glavnoj gradskoj ulici, u kući bivšeg ravnatelja Franje Detonija, već ima sjedište u ulici Kralja Petra Svačića, prvo kod Petra Bižala, a nešto kasnije u kući dr. Mirka Puka, kbr. 21, gdje se nalazi i njegov odvjetnički ured.

[48] S različitih pozicija o tome pišu Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988., i Dejan ĐOKIĆ, *Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Beograd 2010.

[49] Bogdan KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978., str. 24–68, James J. SADKOVICH, *Italian Support for Croatian Separatism, 1927–1937*, New York 1987., Mario JAREB, "Hrvatska politička emigracija od 1928. do 1990. godine", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zagreb 2006., str. 307–336.

[50] "Једна депутација из Глине код Њ. В. Краља и Министара", *Време*, Београд, год. IX, бр. 2690, 21. јуна 1929., str. 1; "Депутација из Лике и Баније код Њ. В.

Краља", *Политика*, Београд, год. XXVI, бр. 7591, 21. јун 1929., str. 4.

[51] "У Глини се сутра открива спомен плоча Краљу Петру", *Политика*, Београд, год. XXVI, бр. 7667, 7. септембра 1929., str. 3–4; "Svečano otkriće spomenika kralju Petru Oslobodiocu u Glini", *Novosti*, Zagreb, god. XXIII, br. 252, 10. rujna 1929., str. 6.

[52] Među "Veleizdajnicima" bio je i glinski prota. Гордана ЈОВИЋ, "Прота Никола Ерцеговац (или о местима сећања у Глини и на Банији)", *Љетопис Српског културног друштва „Просвјета"*, Загреб, свезак XV, 2010., str. 209–217.

[53] Spomenik kralju Petru I. u Glini izradio je zagrebački kipar i slikar Rudolf Freis; vidi prilog Višnje Flego u *Hrvatskom biografskom leksikonu*, svezak 4, Zagreb 1998., str. 348.

[54] Rudolf HORVAT, "Kako je spašen Petar Karagjorgjević u Glini 1876.", *Država*, Split, god. IV, br. 337, 2. novembra 1927., str. 4; "Petar Mrkonjić u Glini godine 1875/1876.", *Jedinstvo*, Petrinja, god. XI, br. 36, 1. septembra 1929., str. 1; "Кућа – успомена на Краља Петра Ослободиоца", *Политика*, Београд, год. XXXVI, бр. 11007, 20. јануар 1939., str. 11, gdje se nalazi fotografija kuće. Posthumno su objavljeni njegovi *Дневни записци једног усташа о босанско-херцеговачком устанку 1875–1876. године*, Београд 1983.

[55] "Iz Društva Knjeginje Ljubice", *Novosti*, Zagreb, god. XXIII, br. 248, 6. rujan 1929., str. 4; Олга Пелеш-Керниц, "У спомен Краљу Ослободиоцу Краљу Петру I. Великоме. На дан открића споменика у Глини", *Жена и Свет*, Београд, бр. 10, октобар 1929., str. 1–2, gdje se nalazi fotografija spomen-ploče na kući. Za nacionalno i društveno djelovanje predsjednice društva, vidi: Борис ВРГА, "Олга Пелеш-Крниц", *Љетопис Српског културног друштва „Просвјета"*, Загреб, свезак XX, 2015., str. 318–328. Ipak, u njenoj biografiji autor ne spominje ove značajne događaje u Glini.

[56] "Otkrivanje spomenika i spomen ploče kralju Petru u Glini", *Primorsko-krajiške novine*, Karlovac, god. III, br. 37, 12. septembra 1929., str. 1; "Otkrivanje i osvećenje spomenika Velikom kralju Petru Oslobodiocu u Glini", *Jedinstvo*, Petrinja, god. XI, br. 38, 15. septembra 1929., str. 1.

[57] U razdoblju Kraljevine SHS/Jugoslavije nastalo je blizu dvije stotine vladarskih spomenika, posvećenih kraljevima Petru I. i Aleksandru I. Karađorđeviću, koji su podizani u svim krajevima tadašnje države, pa tako i Sisku, 21. rujna 1930. "Свечано откривање споменика Краљу Петру у Сиску", *Политика*, Београд, год. XXVII, бр. 8038, 22. септембра 1930., str. 3; Угљеша РАЈЧЕВИЋ, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени српски споменици на тлу предходне Југославије*, Нови Сад 2001., str. 155–156.

[58] Premda nigdje ne navodi primjer Gline, politiku izgradnje državnog i nacionalnog jedinstva u multietničkoj državnoj zajednici za vrijeme Šestojanuarske diktature istražio je Christian Axboe NIELSEN, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*, Toronto 2014.

[59] "Банија одушевљено дочекује Њ. В. Краља", *Политика*, Београд, год. XVIII, бр. 8288, 8. јун 1931., str. 1–2; "Њ. В. Краљ у народу. У Глини и Петрињи", *Време*, Београд, год. 8, бр. 3387, 8. juna 1931., str. 3; "Nj. Vel. Kralj u Glini", *Novosti*, Zagreb, god. XXV, br. 156, 8. juna 1931., str. 3–4.

[60] Vidi film *Poseta kralja Aleksandra Hrvatskoj 1931 godine*, kao i antologiju *Legenda Oplenca* (1935.), u produkciji Jugoslovenskog prosvetnog filma, gdje su umontirani i dijelovi iz posjete Glini 1931. godine.

[61] U to vrijeme, glavna ulica nosila je naziv Trg Kralja Aleksandra. Za imena glinskih ulica tog vremena, vidi: HR-HDA-1421 Arhiv mapa za Hrvatsku i Slavoniju, k.o. Glina-ZG-136, Katastarska mapa porezne općine Glina oblasti Primorsko-krajiške, 1924., na kojoj je primjetna hrvatsko-srpska uravnoteženost uličnog nazivlja.

[62] Boravak u Glini zabilježen je u prigodnom albumu, *Uspomena na boravak Njihovih Veličanstava Kralja Aleksandra i Kraljice Marije u Savskoj banovini god. 1931.*, [s. l.] 1931., te prigodnoj publikaciji: *Kralj i narod. Trijumfalna putovanja Njegova Veličanstva Kralja po Savskoj banovini 1. VI. – 18. VI. 1931.*, Zagreb 1931; također vidi: Igor MRKALJ, "Kralj Aleksandar u Glini 1931. : slikovni izvori za povijest banijskog gradića", *Prosvjeta*, Zagreb, br. 148, februar 2019, str. 32–34.

[63] Zakonom o Viteškoj organizaciji Sokola Kraljevine Jugoslavije od 5. prosinca 1929. dokinute su sve tjelovježbene organizacije koje nisu pristupile novoosnovanom i jedinstvenom državnom Sokolskom savezu.

[64] "Nj. Vel. Kralj je prošao kroz narod – U Glini: Kralj pristupa dobrovoljcima, rukuje se i razgovara sa njima. Prizor koji je sad vidio u Glini, ostat će zapamćen za sva vremena", *Novosti*, Zagreb, god. XXV, br. 157, 9. juna 1931., str. 1–2.

[65] Igor MRKALJ, "Josif Runjanin i 'Lijepa naša' : činjenice i interpretacije", *Tragovi : časopis za srpske i hrvatske teme*, Zagreb, god. 3, br. 1, 2020., str. 7–117; konkretno, str. 46.

[66] "Veličanstveni doček Našega Kralja u našoj Krajini", *Jedinstvo*, Petrinja, god. XIII, br. 24, 14. juna 1931., str. 1–3.

[67] Bogdan KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978., str. 83–84.

[68] Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, Zagreb 1977., str. 28.

[69] D. Hradil, "† ing. Mirko Puk. Kr. Zemaljski šumarski nadsavjetnik u. p.", *Šumarski list*, Zagreb, god. 57, br. 1, januar 1933., str. 1–3.

[70] B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, str. 145.

[71] HR-HDA-1561 RSUP SRH SDS, 013.1/2, kutija 42, Vlada NDH, Dossier dr. Mirko Puk, str. 7.

[72] HR-HDA-306 ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890, Izjava župnika Franca Žužeka pred Okružnom komisijom za ratne zločine Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Banije, Glina, 18. X 1944.

[73] Franc Žužek, rođen 1886. u selu Marolče kod Ljubljane. Zaređen za svećenika 1912. Do 1924. vrši svećeničku službu u Istri, nakon čega dolazi u zagrebačku nadbiskupiju za upravitelja župe Maja. Godine 1927. postaje župnikom u Glini. Igor MRKALJ, "Slovenac među Hrvatima i Srbima : Franc Žužek, župnik u Glini, 1927. – 1955.", u: *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj : zbornik radova*, Zagreb 2019., str. 379–440.

[74] "Veličanstven doček nadbiskupa koadjutora u Glini i Bučici", *Hrvatska straža*, Zagreb, god. VII, br. 181, 8. kolovoza 1935., str. 6–7.

[75] "Cvitanović, Šime, kirurg", u: *Tko je tko u NDH*, str. 75–76.

[76] Za njen historijat, vidi Ivica Lisnić, "Crkva sv. Ivana Nepomuka u Glini", *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, god. V, br. 1635, 16. studeni 1940., str. 12, u kojem je opisana umjetnička i povijesna vrijednost crkve. Tu je i razgovor sa glinskim župnikom Žužekom, koji je također tumačio i tadašnje stanje crkve i njene potrebe.

[77] "Klerikalne svečanosti u Glini", *Jedinstvo*, Petrinja, god. XVII, br. 33, 17. avgusta 1935., str. 2.

[78] O zločinu i pljački crkvene blagajne narednih dana opširno je izvještavao katolički dnevnik *Hrvatska straža*; vidi izvještaje: "Ubijen župnik Janko Vedrina", br. 183, 10. kolovoz 1935., str. 3, "Ubijstvo župnika u Bučici", br. 184, 11. kolovoz 1935., str. 4, "Kako je ubijen župnik Vedrina u Bučici", br. 186, 13. kolovoz 1935., str. 5.

[79] HR-HDA-306 ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890, Izjava župnika Franca Žužeka pred Okružnom komisijom za ratne zločine ONOO Banije, Glina, 18. X 1944.

[80] Stjepan KOŽUL, "Janko Vedrina (*Marija Bistrica, 25.9.1904. – †Bučica, 8.8.1935.)", *Milosti puna. Glasilo svetišta Majke Božje Bističke*, Marija Bistrica, god. XXI, br. 55-56, 2015., str. 46–57.

[81] Vidi *Spomenice župa : Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, ur. Juraj JERNEIĆ, Glina 1998., str. 536, gdje se nalazi Žužekova bilješka, koja upadljivo nedostaje u Kožulovoj rekonstrukciji zločina.

[82] "Interesantan proces", *Jedinstvo*, Petrinja, god. XVII, br. 48, 30. novembra 1935., str. 4.

[83] Ljuban ĐURIĆ, "Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ u kotaru Glina do aprila 1941. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina-Zagreb 1988., str. 152. Letak su napisali Luka Duran i Veljko Drakulić, a umnožen je uz pomoć komunista u Karlovcu. U to vrijeme, Drakulić je učitelj u glinskom Domu maloljetnika.

[84] "Pribićević, Rade, odvjetnik, političar", u: *Petrinjski biografski leksikon*, str. 381–382.

[85] "Dr. Jerec pred sudom", *Banovac*, Petrinja, god. I, br. 20, 2. kolovoza 1936., str. 3.

[86] "Iz našeg kraja. Glina", *Banovac*, Petrinja, god. I, br. 22, 30. kolovoza 1936., str. 4.

[87] HR-HDA-1363 Politička situacija, inv. br. 4387, Petrinjska žandarmerijska četa šalje Inspektorskom odjeljku Zagreb podatke za suca dr. Jerec Mirka iz Gline, 29. januara 1935.

[88] Dr Mirko Jerec, "Dijeljenje svete Potvrde u glinskom kotaru", *Hrvatska straža*, Zagreb, god. VIII, br. 223, 29. rujna 1936., str. 6.

[89] *Spomenice župa : Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, Glina 1998., str. 536.

[90] "Svećenik-ustaša Cecelja pred kojim su se zakleli Poglavnik i Hrvatska državna vlada, govori nam kako je postao ustaša", *Hrvatski narod*, Zagreb, god. III, br. 67, 20. travnja 1941., str. 6; Vilim Cecelja, "Moja sjećanja na uzoritoga kardinala Stepinca, zagrebačkog nadbiskupa", *Hrvatska revija*, Buenos Aires, god. 40, br. 4, 1990., str. 700–702; "Cecelja, Vilim, vojni vikar", u: *Tko je tko u NDH*, str. 66.

[91] HR-HDA-1561 RSUP SRH SDS, 013.1/2, kutija 42, Vlada NDH, Dossier dr. Mirko Puk, str. 8.

[92] "Osuda zbog smrti Krste Ljubičića. Ivan Nevistić osuđjen je na 8 mjeseci, a Kaštelan, Puratić i Ereš na šest mjeseci zatvora", *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, god. II, br. 391, 22. lipnja 1937., str. 8; "Загребачки суд је изрекао пресуду студентима оптуженим за убиство студента Крсте Љубичића", *Политика*, Београд, год. XXXIV, бр. 10443, 23. јун 1937., str. 9.

[93] O tome kako su proslave Mačekova rođendana (20. srpnja) pretvorene u prave nacionalne manifestacije, vidi: Željko KARAULA, "„Naš vođa" – stvaranje kulta Vladka Mačeka", u: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb-Križevci 2015., str. 149–164.

[94] HR-HDA-1353 Građanske stranke i društva, inv. br. 662, Izvještaj kotarskog poglavarstva u Glini Banskoj upravi Savske banovine, Odjeljak za državnu zaštitu, 20. VII. 1937.

[95] HR-HDA-1561 RSUP SRH SDS, 013.6, Izjava Božidara Kavrana o Hrvatskoj kulturno-prosvjetnoj i pripomoćnoj zadruzi "Ante Starčević" iz kolovoza 1948., str. 28; "Kavran, Božidar, ustaški dužnosnik", u: *Tko je tko u NDH*, str. 185–186.

[96] HR-HDA-306 ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890. Izjava Franje Koželja pred Okružnom komisijom za ratne zločine ONOO Banije od 26. X 1944., gdje govori o Puku koji

prikuplja novac od svojih pristalica u Glini i nosi Paveliću u Italiju.

[97] Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb 2006., str. 511.

[98] "Perčević, Ivan, pl., general", u: *Tko je tko u NDH*, str. 315–316.

[99] HR-HDA-1561 RSUP SRH SDS, 013.1/2, kutija 42, Vlada NDH, Dossier dr. Mirko Puk, str. 8.

[100] HR-HDA-1363 Politička situacija, inv. br. 5173, Mjesečni izvještaj o političkim prilikama u kotaru Glina u siječnju 1938. od 2. veljače 1938; „Kirin, Ico (Ivan), ustaški pukovnik", u: *Tko je tko u NDH*, str. 189.

[101] HR-HDA-1561 RSUP SRH SDS, 013.1/2, kutija 42, Vlada NDH, Dossier dr. Mirko Puk, str. 8.

[102] "Bućo, Stjepan, političar i publicist", u: *Tko je tko u NDH*, str. 52–53.

[103] Dr. Mirko Puk, "Ante Starčević i Židovi", *Nezavisnost*, Zagreb, god. 1, br. 15, 4. svibanj 1938., str. 1; opširnije, vidi: Ivo GOLDSTEIN, "Antisemitizam ustaškog pokreta", u: *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb 1996., str. 321–332; također vidi: Igor MRKALJ, "Povijest židovske zajednice u Glini: zatiranje stoljeća prosperiteta", *Novosti. Samostalni srpski tjednik*, Zagreb, br. 923, petak, 25. kolovoza 2017., prilog Kronika, str. 6–7.

[104] Za razlaz s dr. Bućem, vidi: "Izjave dra Puka i Lea Grivičića", *Hrvatski politički vijesnik*, br. 3, studeni 1938., str. 3–4. Riječ je o ilegalnom ustaškom glasilu.

[105] HR-HDA-1353 Građanske stranke i društva, inv. br. 893, Izvještaj sreskog načelstva Glina Kabinetu banske uprave Savske banovine, Odjeljak za državnu zaštitu, 1. studeni 1938; "Mjesna organizacija HSS u Glini", *Banovac*, Petrinja, god. III, br. 44, 6. studenog 1938., str. 3, Dragan Štefančić i Stevo Klobučar, "Društveno-političke prilike u Glini u godinama prije rata", u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, Sisak 1974., o previranjima, str. 428–443.

[106] Dr. Mirko Puk, "Ante Starčević i Muslimani", *Hrvatski narod*, Zagreb, god. 1, br. 1, 9. veljače 1939., str. 3, Hrvoje MATKOVIĆ, "Bosansko-hercegovački muslimani u programu ustaške emigracije i politici Nezavisne Države Hrvatske", *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, god. 38, br. 3, 2006., str. 1031–1037, Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945.*, Zagreb 2009.

[107] HR-HDA-1363 Politička situacija, inv. br. 5507, Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave u kotaru Glina, od 4. srpnja 1939.

[108] Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, knjiga II, Zagreb 1974; Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb 2006., str. 525.

[109] Na primjer, dr. Puk zajedno s Budakom, Ivanom Oršanićem i dr. Mladenom Lorkovićem sudjeluje u sastavljanju letaka protiv Sporazuma Cvetković-Maček, koje potom ilegalno rasturaju članovi Uzdanice. *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, priredila Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, Zagreb 1997., str. 109.

[110] HR-HDA-1561: RSUP SRH SDS, Šifra 01., red. br. 39, Bivše gradjanske stranke na kotaru Sisak – elaborat o rekonstrukciji, Kotarski odbor HSS za bivši kotar Glina, Općinski odbori HSS za bivši kotar Glina, str. 60–66.

[111] Vidi uvodno poglavlje "Banovina", u: Čedomir VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945-1950.* Zagreb 2003., str. 11.

[112] "Novi advokat u Glini", *Banovac*, Petrinja, god. III, br. 39, 2. listopada 1938, str. 3.

[113] Igor MRKALJ, "Od logora do oslobođenja. Prilozi za biografiju dr. Čede Rajačića", *Prosvjeta*, Zagreb, br. 146-147, decembar 2018, str. 36.

[114] HR-HDA-1363 Politička situacija, inv. br. 5722, Izvještaj kotarskog poglavarstva Glina Banskoj vlasti Banovine Hrvatske od 9. XII. 1939.

[115] "Sprovod Ivke Budak", *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, god. V, br. 1420, 15. travnja 1940., str. 1; "Govor dr. Puka na pogrebu pokojne gđe Ivke Budak, supruge dr. Mile Budaka, *Hrvatske novine*, Sisak, god. XVI, br. 16, 20. travnja 1940., str. 1.

[116] "Stepinac in the Light of Documents", *Review of International Affairs*, Belgrade, vol. IV, no. 1, 1953., str. 15, "Dnevnik Alojzija Stepinca, Susreti s Budakom", priredio Ljubo Boban, *Danas*, Zagreb, god. IX, br. 440, 24. srpnja 1990., str. 66–67. Također vidi uvodnu studiju koju su napisali Tomislav Jonjić i Stjepan Matković u zborniku dokumenata *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907. – 1945.)*, Zagreb 2012., str. 102–103.

[117] "Dnevnik Alojzija Stepinca: Na redu je Pavelić, priredio Ljubo Boban, *Danas*, Zagreb, god. IX, br. 441, 31. srpnja 1990., str. 66.

[118] HSS je bila, posebno 1920-ih, antiklerikalna stranka. Tek je Radićev nasljednik na čelu stranke dr. Vladko Maček uspostavio nešto bolje odnose sa Katoličkom crkvom u Hrvatskoj, no ipak ne takve da se HSS 1930-ih godina može smatrati klerikalnom strankom.

[119] HR-HDA-1361 Cenzura i zabrana štampe, kutija 34, inv. br. 3081, Pokušaj rasturanja zabranjene brošure medju djacima, Sresko načelstvo u Glini Kabinetu Bana Banske vlasti Banovine Hrvatske, 18. XII 1940.

[120] HR-DASK-765-2 Zbirka sudskih predmeta političkih procesa, kutija 22, Vkr 568/50, Zapisnik o saslušanju osumnjičenoga Pavla Crnkovića od 19. VII 1945.

[121] HR-HDA-306 ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890; vidi izjave Franje Koželja i Slavka Mrgana u Glini 29. X 1944. pred Okružnom komisijom za ratne zločine ONOO Bani-

je. Za širi kontekst, vidi: Mario JAREB, "Da li su Hrvati postali Goti? Odnos ustaša i vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema neslavenskim teorijama o podrijetlu Hrvata", *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, god. 40, br. 3, 2008., str. 869–882.

[122] "U franjevačkom samostanu u Čuntiću, gdje su se izradjivali planovi o hrvatskom Ustaškom oslobodilačkom ustanku", *Hrvatski narod*, Zagreb, god. III, br. 193, 26. kolovoz 1941., str. 6; Anđelko MIJATOVIĆ, "Čuntićki župnik i gvardijan fra Honorije (Častimir) Marijan Herman (1914.–1990.), osuđenik na smrt i dugogodišnji politički zatvorenik jugoslavenskoga komunističkog sustava", u: *Osam stoljeća Čuntića 1211-2011*, Petrinja-Zagreb 2012., str. 301 i 321–322.

[123] "Jerec, Mirko, veliki župan", u: *Tko je tko u NDH*, str. 171–172; "Jerec, Mirko, veliki župan Velike župe Gora", u: *Petrinjski biografski leksikon*, str. 192–193.

[124] "Rebok, Juraj, stožernik", u: *Tko je tko u NDH*, str. 342; "Rebok, Juraj, liječnik, stožernik", u: *Petrinjski biografski leksikon*, str. 395.

[125] HR-HDA-306 ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890, Izjava župnika Franca Žužeka pred Okružnom komisijom za ratne zločine ONOO Banije, Glina, 18. X 1944.

[126] HR-HDA-1363 Politička situacija, inv. br. 6431, Tromjesečni izvještaj sreskog načelstva u Glini o stanju opće uprave upućen Odjelu za unutarnje poslove Banske vlasti Banovine Hrvatske dana 3. I. 1941.

[127] Da je *Hrvatska štedionica* bila sastajalište Pukovih istomišljenika potvrđuje i prof. dr. Damir Mirković (*Glina 1933.), sin Jovana Mirkovića, tadašnjeg kotarskog suca u Glini i Marije Bosiljevac ud. Mirković: "Moj pokojni djed Josip Bosiljevac, učitelj u penziji, radio je kao knjigovođa u Pukovoj banci, pa kada je Puk održavao sastanke sa svojim ortacima, onda je starome znao reći – Vi gospodine Bosiljevac možete sada ići kući." (izjava autoru, 11. svibnja 2014.).

[128] Slavko GOLDSTEIN, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb 2007., str. 105.

[129] HR-HDA-1561 RSUP SRH SDS, 013.0.36, kutija 29, Djelovanje ustaša u razdoblju do II svjetskog rata i uspostavljanje ustaške vlasti, str. 1–3.

[130] Zoran JANJETOVIĆ, "27. ožujak 1941.: uzroci, akteri, ideologija, posljedice", *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, god. 38, br. 3, 2006., str. 1013–1029.

[131] HR-HDA-1561 RSUP SRH SDS, 013.0.36, kutija 29, Djelovanje ustaša u razdoblju do II svjetskog rata i uspostavljanje ustaške vlasti, str. 2–3.

[132] Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Zagreb 1977., Bogdan KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978., Jozo TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford 2001., Nevenko BARTULIN, "Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.", *Radovi*, Zagreb, god. 39, br. 1, 2007., str. 209–241, Stevan K. PAVLOWITCH, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, London 2008., Ivo GOLDSTEIN, "Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine: put u katastrofu", u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945. zbornik radova*, Zagreb 2009., str. 29–41, Милан КОЉАНИН, "Идеологија и политика уништења Срба у НДХ", *Војноисторијски гласник*, Београд, бр. 1, 2011., str. 66–91.

[133] Za rekapitulaciju prve godine Vlade NDH, vidi izvještajni govor kojeg je podnio ministar pravosuđa i bogoštovlja dr. Mirko Puk, u: *Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942. – Brzopisni zapisnik IV. sjednice održane dne 25. veljače 1942.*, Zagreb 1942., str. 36–41; Dr. Mirko Puk, "Reforma u oblasti pravosudja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", *Hrvatsko-talijanska smotra*, Zagreb, god. 2, br. 5, 1942., str. 109–112.

[134] Za genocid i njegovo teorijsko tumačenje, vidi radove koji se smatraju modernim klasicima u tom području: Irving Louis HOROWITZ, *Genocide. State Power and Mass Murder*, New Brunswick, N.J. 1976., Helen FEIN, *Accounting for Genocide*, New York 1979., Leo KUPER, *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*, London 1981.

2.

ORGANIZIRANA PRISILNA ISELJAVANJA SRBA S BANIJE 1941. GODINE

Filip Škiljan

UDK: 343.264(497.529.1=163.1)"1941"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► Na temelju izvorne arhivske građe iz Hrvatskog državnog arhiva, Arhiva Republike Slovenije u Ljubljani, Državnog arhiva u Karlovcu, Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu i Arhiva Srbije u Beogradu i literature, autor donosi informacije o hapšenjima, deportacijama u iseljeničke logore i prebacivanju Srba s Banije u srpnju i kolovozu 1941. u Srbiju. Zaključuje da su ustaše provodili politiku „konačnog rješenja" nad Židovima i Romima po nacističkom ideološkom obrascu, a da je odnos prema Srbima bio „ustaška posebnost", iako se instrumenti i metodologija terora nisu značajnije razlikovali. Posebnu pažnju posvetio je pojedinačnim i skupnim molbama za neiseljavanje iz NDH i naseljavanjem slovenskog i hrvatskog stanovništva na ispražnjene posjede njihovih prisilno iseljenih vlasnika srpske narodnosti.

Summary ► In the paper author writes about forced migrations of Serbs from Banija region to Serbia. Using original documets from the Croatian State Archive, Archive of Republic Slovenia in Ljubljana, State archive in Karlovac and Archive of Serbia in Belgrade and published articles, books and witness testimonies author tries to depict the destiny od the Serbs in the NDH in the territory of Glina, Petrinja, Vrginmost, Dvor and Kostajnica. Paper brings documents about applications and applies of Serbs from Banija to the goverment of Independent State of Croatia against forced deportations that occured between July and August 1941.

Ključne riječi ► migracije; Srbi; Nezavisna Država Hrvatska; Drugi svjetski rat; Državno ravnateljstvo za ponovu; Banija; iseljenički logori

Key words ► migrations; Serbs; Independent State of Croatia; WWII, Državno ravnateljstvo za ponovu; Banija; concentration camps

https://doi.org/10.17234/9789533792972.23

UVOD – ODNOS USTAŠKIH VLASTI PREMA SRBIMA U NDH

U NDH je 1941. , po vjeri, od ukupno 5 655 750 žitelja bilo 2 993 335 ili 52,93 % rimokatolika, 1 809 613 pravoslavnih (31,99 %), 772 794 muslimana (12,78 %), 59 281 evangelika (1,05 %) i 32 372 Židova (0,57 %).[1] Ustaški projekt ekskluzivističke hrvatske nacionalne države isključivao je Srbe, Židove i Rome do biološkog istrebljenja. Dok su u „rješavanju židovskog pitanja" slijedili svoj uzor, njemačku rasističku politiku, „rješavanje srpskog pitanja" bilo je endehaška specifičnost. Planskom iseljavanju Srba, koje su ustaše kategorizirali vjerski kao grčkoistočnjake, a rasno kao srodne Židovima i Romima,[2] pristupilo se odmah po uspostavi NDH donošenjem niza zakonskih propisa koji su bili strateška poluga politike konačnog rješenja.

Već prvog dana postojanja nove države Slavko Kvaternik je isključio Srbe, Židove i Rome iz službe u Oružanim snagama NDH. Jedina iznimka bili su osobni Pavelićevi prijatelji.[3] Prva zakonska uredba koju je donio poglavnik dr. Ante Pavelić bila je *Zakonska odredba za obranu naroda i države* 17. travnja 1941. koja je bila zapravo inačica njemačkog zakona iz veljače 1933. godine. U njoj stoji da „tko bilo na koji način povrijedi čast ili životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje". U drugoj točki stoji da „takvoga čeka kazna smrti".[4] Na taj je način Pavelić osigurao vrlo široku mogućnost naknadnog kažnjavanja onih za koje je smatrao da bi na bilo koji način mogli biti nepoćudni novoj vlasti. Istog je dana u Zagrebu počeo djelovati i prvi „izvanredni narodni sud", a ubrzo su počeli djelovati takvi sudovi i u ostalim većim mjestima NDH.[5] Izvanredni narodni sudovi imali su opsežnu djelatnost i dnevno su donosili ponekad po nekoliko stoti-

na osuda. Dovoljno je bilo da čovjek u privatnom životu izgovori koju riječ protiv Poglavnika ili novouspostavljene države pa da ga se pred sudom optuži za veleizdaju. Mjesec dana kasnije osnovani su i prijeki sudovi.[6] Između izvanrednih narodnih sudova i prijekih sudova nije bilo velikih razlika. Prvi pokretni prijeki sud osnovan je u Zagrebu 24. lipnja 1941., a potom u Banja Luci, Bihaću, Brčkom i Derventi.[7] Pokretni prijeki sudovi imali su nadležnost na čitavom području NDH.[8]

Dana 25. travnja 1941. donesena je i *Zakonska odredba o zabrani ćirilice na teritoriju NDH*. Usporedo s tim započelo je i masovno mijenjanje imena ulica, naselja, a ubrzo nakon toga i izbacivanje pojedinih riječi iz svakodnevne upotrebe. *Zakonskom odredbom o državljanstvu,*[9] koja je donesena 30. travnja 1941, ustanovljeno je da državljanin NDH može postati samo onaj koji je „svojim držanjem dokazao da nije radio protiv oslobodilačkih težnji hrvatskog naroda i koji je voljan spremno i vjerno služiti hrvatskom narodu". Taj zakon je u sebi nosio klauzulu da državljanin NDH mora biti arijevskog podrijetla, što je u osnovi bilo usmjereno protiv Židova i Roma. S druge strane omogućavao je da se ocjena nečijeg antihrvatstva u vrijeme Kraljevine Jugoslavije može posve proizvoljno tumačiti, što je značilo da je svatko mogao biti optužen za protudržavnu aktivnost i na taj način mogao biti uskraćen za pravo na državljanstvo.

Dana 3. svibnja donesena je *Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu* kojom su ukinuti svi dotadašnji propisi o načinu prijelaza s jedne vjere na drugu, odnosno za vjerski prijelaz se trebalo prijaviti nadležnim vlastima i ispunjavati vjerske propise vjerske zajednice u koju osoba želi prijeći, čime je država zapravo dobila mogućnost kontrole ljudi koji bi željeli prijeći s jedne vjeroispovijesti na drugu.[10] Početkom lipnja izdana je odredba o ukidanju svih srpsko-konfesionalnih pučkih škola i vrtića,[11] a sredinom srpnja ukinut je naziv srpsko-pravoslavna vjera i određeno da se ubuduće ima upotrebljavati naziv grčko-istočna vjera.[12] U kolovozu je zabranjeno časnicima i dočasnicima da stanuju kod „Židova, korupcionaša, Srba, poznatih jugoslavena ili masona".[13] U prosincu je na području NDH ukinut julijanski kalendar.[14]

Uz zakonske odredbe koje su donosili, ustaše su u novinama i na javnim skupovima vršili propagandu protiv Srba, što je svakodnevno otežavalo njihov položaj u društvu. Odmah se bilo započelo s otpuštanjem činovnika pravoslavne vjeroispovijesti iz državnog aparata i tvrtki.

Dakle, ustaše su provodili politiku „konačnog rješenja" nad Židovima i Romima po nacističkom ideološkom obrascu, a odnos prema Srbima bio je ustaška posebnost, iako se instrumenti i metodologija terora te cilj 'konačnog rješenje' ni u srpskom slučaju nisu značajnije razlikovali.

Da bi se moglo provesti hapšenja, likvidacije i prisilna iseljavanja Srba iz NDH, osim legislativne, radilo se i na organizacijskim pripremama. Kotarske oblasti izrađivale su posebne popise koji su trebali detektirati opasne i nepoćudne Srbe na području čitave NDH.

IZRADA SPISKOVA NEPOĆUDNIH SRBA NA PROSTORU BANIJE

Odmah nakon uspostave NDH, ustaške su vlasti pristupile izradi popisa opasnih i nepoćudnih Srba u svim kotarima. Prema dopisu od 23. srpnja 1941. godine koje je uputilo Ravnateljstvo ustaškog redarstva Nezavisne Države Hrvatske u Zagrebu sve su kotarske oblasti i Velike župe trebale provesti popisivanje Srba na svojem području.[15] Čini se da su neke kotarske oblasti te popise izradile i znatno prije navedenog datuma. Služili su kao administrativna priprema za otpuštanja, likvidacije, prisilna iseljavanja ili neki drugi način odstranjivanja iz NDH i predstavljaju izuzetno važan dokument u istraživanju ustaške politike istrebljenja Srba u NDH. Spiskovi su dobrim dijelom nastajali na temelju osobnih netrpeljivosti, stvarnih ili izmišljenih „nenaplaćenih računa", dakle revanšizama iz predratnog perioda. Ipak kriteriji u popisivanju Srba imali su i nešto zajedničko: popisivani su viđeniji ljudi i oni čija je imovina bila znatna, ali i trenutni ili potencijalni vođe. Uz svaku osobu, odnosno obitelj, trebalo je formulirati i poseban razlog zbog kojeg je popisani Srbin opasan ili nepoćudan. Budući da su kotarske vlasti po vlastitom nahođenju upisivale opasne i nepoćudne, i davali slobodnu, neformalnu kvalifikaciju pojedinaca kao nepoćudnih i opasnih, razlikuju se spiskovi od jednog do drugog kotara. Pojedini kotari poslali su spiskove samo istaknutih i politički aktivnih Srba dok su drugi poslali naprosto popise Srba koji žive na njihovom području. U spiskovima su uz svaku osobu naznačeni i njeno zvanje, mjesto rođenja, broj članova obitelji, starost članova obitelji, opis imetka, vrijednost imetka koji posjeduje i podatak čime se ogriješio o hrvatski narod.

Popisi opasnih i nepoćudnih Srba sačuvani su nam za kotareve Vrginmost i Glina. Na području Gline popisa-

no je 560 obitelji ili 3 703 osobe koje su posjedovale zemlju i nekretnine u vrijednosti 66 670 000 dinara dok su na području Vrginmosta popisane 333 obitelji, odnosno 802 osobe koje su posjedovale nekretnine i zemlju u vrijednosti od 21 795 000 dinara.[16]

Popis nepoćudnih za kotar Kostajnicu nije ostao sačuvan, ali o njemu posredno doznajemo iz dopisa Ustaškog logora u Kostajnici. U tom dopisu ustaški logornik iskazuje veliko nezadovoljstvo zbog činjenice da o popisu nepoćudnih nije konzultirana ustaška organizacija pa tvrdi da je popis načinjen manjkavo, površno, neozbiljno, štoviše i nesavjesno. Logornik uspoređuje taj popis i provođenje hapšenja 100 do 200 pravoslavaca s kostajničkog kotara koji se nalaze na njemu kao posao kosca koji s velike livade vadi travku po travku. Osim toga nezadovoljan je zbog toga što se na popisu ne nalaze Srbi s područja općine Mečenčani i Crkveni Bok, dvije najbogatije općine kostajničkog kotara. Smatra da bi efekt hapšenja tek istaknutih pojedinaca bio vrlo blijed i predlaže „efikasniju" metodu: „Ovaj logor predlaže: izvaditi na jednom mjestu barem jedan, ali cijeli, veliki džbun, tako da takova egzemplarna amputacija tuđinskoga elementa s narodnoga hrvatskog tijela i područja potrese dušom tuđinske gomile, i prisili je na takav proces duhovnog uzbuđenja, kojim će se posve podvrgnuti, i to u jednom mahu postupku katolizacije. Oni opasni i nepoćudni elementi pobjeći će glavom bez obzira." Kao primjer trebalo je poslužiti selo Slabinja između Kostajnice i Dubice, čime bi se, kako tvrdi ustaški logornik, postiglo da sva sela između Dvora i Jasenovca budu hrvatska. Logornik je smatrao da bi se iz Slabinje trebalo iseliti oko 800 ljudi, a ostalih 400 bilo bi iseljeno s područja grada Kostajnice. Time bi hrvatski seljaci dobili mogućnost uživanja plodne zemlje koju su do tada posjedovali Srbi. Osim toga, logornik je smatrao da je „tehnički mnogo lakše iseliti jedno selo, nego rasuti ljude, energije i materijal na stotine raznih mjesta u kotaru".[17]

Jedan od oblika rješavanja srpskog pitanja u NDH bilo je njihovo organizirano prisilno iseljavanje u Srbiju.

ORGANIZIRANO PRISILNO ISELJAVANJE SRBA IZ NDH U SRBIJU PREKO ISELJENIČKIH LOGORA

Dio planova za organizirano iseljavanje Srba iz NDH u Srbiju usko je povezan s njemačkim planom iseljavanja Slovenaca iz Gorenjske, Koruške i Štajerske u NDH. Odmah nakon zauzimanja Slovenije, Nijemci su se počeli baviti idejom organiziranog iseljavanja Slovenaca u Srbiju.[18] Već su 6. svibnja održali u Grazu konferenciju o iseljenju 260 000 Slovenaca s područja Donje Štajerske na područje Srbije. Nakon tog sastanka u Grazu, održana su još dva sastanka u Beogradu polovinom svibnja. Ministarstvo vanjskih poslova u Berlinu javilo je svom izaslanstvu u Zagrebu Hitlerovu odluku od 21. svibnja 1941. o iseljavanju 220 000 do 260 000 Srba u Srbiju te iseljavanju istog broja Slovenaca u NDH. Tome se poslu trebalo pristupiti odmah pa je 4. lipnja u njemačkom poslanstvu u Zagrebu održana konferencija o organizaciono-tehničkoj i terminskoj realizaciji. Delegacije su predvodili Siegfried Kasche, njemački veleposlanik u Zagrebu i Slavko Kvaternik.[19] Dogovoreno da se iseljavanje realizira u tri vala, u razdoblju od 7. lipnja do 31. listopada 1941. U prvom valu moralo je biti iseljeno 5 000 slovenskih intelektualaca iz Donje Štajerske direktno u Srbiju (izuzev katoličkih svećenika koji su trebali biti iseljeni u NDH), a iz NDH je trebalo iseliti u Srbiju pravoslavne svećenike s obiteljima. U drugom valu, između 10. srpnja i 30. kolovoza, trebalo je biti iseljeno 25 000 Slovenaca u NDH, a NDH je imala iseliti isto toliko Srba u Srbiju (uglavnom iz Srijema i Bosne). U posljednjem valu (od 15. rujna do 31. listopada) trebalo je iseliti 65 000 slovenskih seljaka s područja Gorenjske u NDH, a NDH je morala iseliti 145 000 Srba u Srbiju, kao i 30 000 Srba kojima NDH ne priznaje status državljanstva (solunski dobrovoljci).[20]

Organizirano iseljavanje Slovenaca u NDH i Srba iz NDH bilo je i tema sastanka Pavelića s Hitlerom 6. lipnja u Berghofu. Na Pavelićevu konstataciju da u NDH ima 3 milijuna Srba, Hitler mu je savjetovao da, želi li da hrvatska država doista bude trajna, mora 50 godina voditi politiku nacionalne nesnošljivosti. Prema pisanju Ive Goldsteina, to je bilo u skladu s Hitlerovim gledanjima na Srbe koje je stekao još u vrijeme Prvog svjetskog rata, a pogotovo nakon 27. ožujka 1941., nakon otkazivanje Trojnog pakta.[21] Kako bi se dogovor o vezanom iseljavanju mogao provesti, vlasti NDH su morale osnovati poseban ured koji je i ustrojen 20. lipnja pod nazivom Odjel za preseljenje i naseljavanje pučanstva. Međutim, već četiri dana nakon toga, odjel je ukinut, a osnovano je Državno ravnateljstvo za ponovu[22] s Josipom Rožankovićem kao ravnateljem. Tomo Grgić je postavljen na čelo Srpskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu sa zadatkom da provede „iseljavanje Srba s područja NDH i sve poslove s tim radom skopčane".[23] Uz njega su bili Milutin Jurčić, predstojnik Ureda za iseljavanje i

Stjepan Vedrina, predstojnik Ureda za useljavanje. Na čelo logora u Bjelovaru postavljen je pješački poručnik Stanko Ostojić,[24] kojeg je kasnije zamijenio konjički satnik Dragutin Penava;[25] na čelu logora u Požegi bio je Ivan Stier, a na čelu logora u Capragu Ljubomir Sesseglia.[26]

Sastanak ravnatelja Državnog ravnateljstva za ponovu Josipa Rožankovića sa svim županima velikih župa uslijedio je 4. srpnja 1941. Županima je objašnjeno kako treba postupati na lokalnom nivou.[27] Istog su dana u Zagrebu predstavnici njemačkog poslanstva i vlasti NDH dogovorili red vožnje za transporte slovenskih useljenika i srpskih iseljenika. Dogovoreno je da se 11. srpnja započne s otpremanjem po 500 Srba iz logora Sisak-Caprag, Bjelovar i Požega te iz područja Bijeljine gdje su se još nalazili solunski dobrovoljci prisilno iseljeni iz Slavonije. Sastanak je ponovo uslijedio 8. srpnja i na njemu je utvrđen vozni red, broj vagona i izmjena osoblja za pratnju vlakova za iseljavanje Srba iz NDH u Srbiju i dolazak Slovenaca iz Štajerske u NDH. Drugi val iseljavanja je trebao početi 17. srpnja, a planirano je iseljavanje 8 000 Srba iz logora u Capragu, 10 000 iz logora u Požegi i 7 000 iz logora u Bjelovaru. Ova su iseljavanja trebala biti provedena do 9. rujna 1941. Međutim, 16. srpnja 1941. njemačko vojno zapovjedništvo u Srbiji odbija nastavak iseljavanja s obrazloženjem da je u Srbiju pristiglo ilegalno već oko 80 000 do 85 000 protjeranih Srba. Tako će nastavak organiziranog prisilnog iseljavanja Srba u Srbiju masovno uslijediti tek nakon dizanja ustanka u Lici, na Baniji i u zapadnoj Bosni.

PRISILNO ISELJAVANJE PRAVOSLAVNIH SVEĆENIKA

Prvi na redu za prisilno iseljavanje su, dakle, bili pravoslavni svećenici, kojih je zbog brojnosti pravoslavnog stanovništva na Baniji bilo mnogo. Sva prisilna iseljavanja pravoslavnih svećenika i ostalih istaknutih pojedinaca s područja NDH vršena su preko logora u Sisku (Capragu). Poimenični spiskovi svećenika, igumana, kateheta ili crkvenih činovnika koji su iseljeni preko logora ili su izbjegli, a koje su ustaške vlasti uspjele popisati, iznosi 354 (bez obitelji).[28] Od toga ih je 334 prisilno iseljeno preko logora, a kod četvorice su iseljene samo njihove obitelji dok njih nema na popisu, 14 su sami izbjegli, za jednog nije utvrđeno da li je zabunom upisan kao ista osoba na dva mjesta (Dobrović Aleksandar, Grubišno Polje i Dobrović Aleksandar, Novo Topolje kod Slavonskog Broda), a jedan je, Momčilović Rafail (Rapailo) iz manastira Šišatovac, od starosti umro u logoru. U čitavoj NDH prisilna iseljavanja pravoslavnih svećenika uglavnom su obavljena u prvoj polovici srpnja 1941.

Iz dokumenta Kotarske oblasti u Petrinji vidljivo je koje su predradnje ustaše poduzimali za prisilno iseljavanje pravoslavnih svećenika. Tako je u kotaru Petrinja dan prije hapšenja pravoslavnih svećenika došlo do otpuštanja bilježnika Srba zato da bi hapšenje moglo biti obavljeno pouzdano.[29] Na području Gline 22. srpnja je iseljen Vladimir Bubalo, pravoslavni svećenik iz Buzete[30] te uz njega učiteljica iz Malog Gradca, ujedno supruga pravoslavnog svećenika koji je izbjegao, i njezina kći (17. srpnja),[31] obitelj Milakara iz Klasnića (11. srpnja), koji su bili zemljoposjednici i vojni časnici (njih šest) te supruga i kći pravoslavnog svećenika iz Hajtića koji je prije organiziranog prisilnog iseljavanja pobjegao (11. srpnja). Uz ovaj popis nadodani su i svećenici koji su otputovali prije nasilnog iseljavanja. Tako se na popisu nalaze Vaso Živković, paroh iz Vlahovića,[32] Simo Mrđenović, svećenik iz Dragotine,[33] Gligorije Živković, pop iz Bačuge[34] i njegova supruga, Stanko Kangrga, svećenik iz Obljaja, Jovo Muždeka, paroh iz Hajtića, i Mile Kapelet, pravoslavni svećenik iz Majskih Poljana zajedno sa svojom djecom.[35] Od uhapšenih pušten je jedino Dimitrije Izvoljski.[36] I iz kotara Kostajnica poduzeta su prisilna iseljavanja svećenika i značajnijih obrtnika. Međutim, kao i na glinskom području, uhapšen je tek jedan pravoslavni svećenik jer su ostali već pobjegli u sigurnije krajeve. Tako je uhapšen dubički pop Stojan Savić sa ženom, zatim supruga paroha iz Kostajnice, ali i opančar, gostioničar i učitelj. Iz kotara Kostajnica tako je iseljeno preko logora u Capragu 16. srpnja 18 osoba. Ured za iseljavanje u Kostajnici predložio je da se popisivanje imovine uhapšenih Srba sprovede naknadno, sljedeće jutro, a ne istovremeno kada i hapšenje. Hapšenje je obavljeno noću pa je popisivanje imovine izazivalo pozornost ostalih žitelja.[37] Još prije hapšenja pravoslavnih svećenika izbjegli su svećenici iz Slabinje, Kukuruzara[38], Mečenčana, Živaje[39] i Komogovine, o čemu svjedoče dokumenti o zapljeni crkvene imovine u tim parohijama.[40] Od pravoslavnih svećenika iz kotara Petrinja 10. srpnja prisilno su iseljeni umirovljeni paroh iz Petrinje Rodoljub Pajić i njegova supruga i sestra, Mile Navala, paroh iz Blinje sa suprugom i sinom, Nikola Šakić, kateheta iz Petrinje i njegova supruga i sin te paroh iz Starog Sela Dušan Klipa s dva sina i suprugom. Iz kotara Vrgin-

most 11. srpnja prisilno su iseljeni paroh Dušan Deanović sa suprugom, sinom i kćerkom, Pero Samardžija, »teolog« iz Slavskog Polja, Marko Đurić, paroh iz Slavskog Polja i njegova supruga, Manojlo Krga, paroh iz Kirina, sa suprugom i sinom, Mane Lazić, paroh iz Čemernice i njegova supruga, Bogdan Diklić, paroh iz Perne i njegova obitelj te supruga i djeca Vladimira Ivančevića, paroha iz Bovića, izbjeglog već prije u Srbiju. O tome događaju izvještava Kotarska oblast u Vrginmostu Državno ravnateljstvo za ponovu. Ističu kako su uhapšeni odvedeni u sabiralište za kotar Vrginmost u Glinu. Među uhapšenima se našao i Bogdan Diklić, paroh iz Perne koji nije bio na popisu, ali se „kao paroh i istaknut trebao preseliti".[41] U Srbiju su prije hapšenja pobjegli svi svećenici iz područja kotara Dvor osim Branka Vignjevića, svećenika iz Brđana Zrinskih, koji je s obitelji prisilno iseljen preko iseljeničkog logora u Požegi 21. srpnja 1941.[42] Iz kotara Dvor na Uni u Srbiju su pobjegli Mladen Ostojić, paroh iz Žirovca, Ilija Vranešević, paroh iz Ljubine,[43] Miloš Popović, paroh iz Rujevca, Nikola Diklić, paroh iz Javnice, Milan Zec, paroh iz Dvora i Milan Vučinić, paroh iz Šegestina.

Pravoslavni svećenici s područja NDH bježali su i prije organiziranih prisilnih iseljavanja preko iseljeničkih logora. Naime, stradanje Srba u čitavom sjevernom dijelu Hrvatske (od Gudovca preko Veljuna do Gline) zasigurno su bila lokalnom stanovništvu poznata usprkos tome što se o tim događajima nije pisalo u onodobnom tisku. Uz to, ustaše na velikim skupštinama, koje su održavali diljem NDH, nisu ni skrivali svoje namjere u vezi sa Srbima. Očito je da su se priče o događajima oko Gline iz svibnja 1941. godine brzo proširile među lokalnim stanovništvom i svećenstvom koje je prije hapšenja odlučilo potražiti sigurnost u Srbiji. Odlazili bi iz NDH a da se nikome nisu javljali i na taj su način, u mnogo slučajeva, sačuvali svoje živote. Tako je paroh iz Topuskog pobjegao dva dana prije hapšenja, nakon upozorenja jednog učitelja iz Topuskog koji mu je rekao da bi za njega moglo postati opasno ako i dalje ostane u Topuskom. Potom je topuski paroh Miloš Pribičević dobio liječničku potvrdu o potrebi liječenja u Beogradu i 9. srpnja otputovao iz Topuskog, ostavljajući ondje suprugu i dvoje djece.[44] Paroh iz Obljaja Stanko Kangrga, koji je uspio umaći ustašama dao je također izjavu o tome kako je izbjegao hapšenje. „Doktor Rebok (ustaša iz Gline, *op. a.*) mi jednoga dana poruči da mi preti opasnost i da odmah bežim u Srbiju kako znam, a ako mi je nemoguće, da će mi čak i propusnicu izvaditi. U prvi mah nisam verovao njegovoj poruci..." Kangrga je ubrzo izbjegao u susjednu Glinicu (selo u Bosni nedaleko Vrnograča kraj Velike Kladuše), a potom u Srbiju.[45] Prema pisanju paroha Mladena Ostojića iz Žirovca, spomenuti se nalazio u zatvoru u Dvoru na Uni od 10. svibnja 1941. Pušten je na intervenciju hrvatskog sela Gvozdansko, a nakon puštanja iz zatvora, Ostojić je, budući da je doznao da mu je život u opasnosti, pobjegao u Srbiju.[46]

Bijeg svećenika iz NDH pokazao opravdanim jer je jedan dio svećenika kasnije ubijen u Jadovnom i Jasenovcu, pravoslavni hramovi uništeni (u nekim slučajevima korišteni i kao stratišta).[47] Kostajnički svećenik Jovan Rajačić piše Svetom arhijerejskom sinodu Srpske pravoslavne crkve da je deportacija u logor Caprag „bila sreća za sviju njih, jer su na taj način spaseni od sigurne smrti koja je kasnije zadesila ostale moje parohljane u Kostajnici".[48]

Kako je izgledalo organizirano prisilno iseljavanje preko iseljeničkih logora opisivali su pojedini pravoslavni sveštenici u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu. Paroh iz Kirina, Manojlo Krga opisuje u Beogradu u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike okolnosti hapšenja:

> 10 jula ove godine po treći put dolaze po mene ali me ni toga puta nisu našli kod kuće, već u selu Ostrožinu, koje je od moga sela pet kilometara. Međutim, da bi me lakše uhvatili, najpre su uhapsili moju suprugu sa detetom i doveli ih u to selo. Kada su mi seljaci saopštili da su ustaše uhapsili moju suprugu, bio sam prinuđen da im se predam. Pošto sam im se predao rekli su mi da idemo u moj stan da me nešto saslušaju. Kada sam došao u stan pred stanom sam našao kamion sa šest ustaša i dva žandarma. Pred stanom me žandarmi lišavaju slobode i naređuju, da se u roku od dvadeset minuta spremim i da sa porodicom napustim stan. U roku od tih dvadeset minuta uspeo sam uzmem samo ono što mi je bilo najpotrebnije. Točno u 14 časova napustio sam zajedno sa porodicom stan. U prisustvu mome stan je zapečaćen i na njemu je napisano, da je isti svojina Nezavisne Države Hrvatske. Crkva, hram Svetog Apostola Petra, također je zapečaćen. Postavljen je seoski starešina da pod ličnom i pod pretnjom smrtne kazne ima da očuva, sve do daljnjeg naređenja crkvu i stan.. Seli smo zatim u kamion i krenuli za Glinu. Usput su u kamion ukrcali i još šest sveštenika, mojih suseda. U 10 časova uveče stigli smo u Glinu. Tu su nas zatvorili u hotel Kasinu, nad nama izvršili pretres i pregledali stvari. Sutradan u 14 časova krenuli smo za Caprag gde je bio

iseljenički logor. U Capragu prilikom pregleda sve su nam oduzeli: i životne namirnice, i novac i zlatninu i srebrninu, pa čak i posteljne stvari.[49]

ORGANIZIRANA PRISILNA ISELJAVANJA SRBA S BANIJE U SRPNJU I KOLOVOZU 1941. GODINE[50]

Organizirana prisilna iseljavanja Srba s Banije poduzeta su samo na području kotara Petrinja.[51] Iz ostalih su kotareva Srbi odlazili u Srbiju uglavnom bez znanja ili dozvole ustaških vlasti, a prisilna iseljavanja iz kotara Petrinja pokazala su banijskim Srbima prave namjere ustaških vlasti, što će u konačnici dovesti do oružane pobune protiv vlasti NDH i formiranja partizanskih grupa u Šamarici. Prema spisku koji je izradilo Državno ravnateljstvo za ponovu, s područja Petrinje je preko logora u Capragu i Požegi prisilno iseljeno 817 osoba.[52] Čini se, prema dostupnim dokumentima, da su, izuzimajući pravoslavne svećenike, prva hapšenja na području Petrinje započela 10. srpnja 1941.[53] Ovo je zacijelo jedno od najranijih masovnih hapšenja radi prisilnog iseljavanja u čitavoj NDH, izuzmemo li grad Zagreb i iseljavanje solunskih dobrovoljaca s područja Našica, Donjeg Miholjca, Slatine i Virovitice. Prema iskazima koje su prisilno iseljeni dali 1945. godine Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, ustaše su došle po noći, dali im trideset minuta da skupe najnužnije stvari i sproveli ih u logor Caprag, gdje su proveli neko vrijeme dok nisu ukrcani u vlak za Beograd (svi iz petrinjskog kotara smješteni su u kotareve Oplenac i Aranđelovac u Srbiji).[54]

Oni iz kotara Petrinja koji su pak uhapšeni 1. kolovoza 1941, 581 osoba, sprovedeni su u logor u Požegi.[55] Iz Požege su u nekoliko navrata prisilno iseljeni u Srbiju.[56] Prema iskazu Stevana Kovjanića, oni koji nisu transportirani u Požegu, prisilno su iseljeni u Srbiju nakon tri tjedna boravka u logoru Caprag (dakle početkom kolovoza).[57]

Sl. 1. *Prisilno iseljavanje Srba iz NDH*

S područja općine Dvor na Uni iseljene su 23 osobe. Čini se da su se ovi iseljenici, kao što je to bilo i u slučajevima ostalih banijskih općina izvan kotara Petrinja, sami iselili.[58] Slično je i s općinom Divuša, gdje je vidljivo da su obje parohije, u Šegestinu i Kuljanima, napuštene te da je sedam Srba napustilo područje općine.[59]

S područja Siska Srbi su u najvećoj mjeri iseljavani preko logora u Capragu. Prisilno su iseljavani uglavnom bogatiji Srbi iz sisačkog gradskog područja, ali i siromašni pravoslavni seljaci iz sela Srpski Palanjek i Galdovo.[60]

MOLBE ZA NEISELJAVANJE I POVRATAK SRBA

Postojale su četiri vrste molbi koje su pisane za neiseljavanje srpskih obitelji iz banijskih kotareva.

Jednu vrstu predstavljaju molbe što su ih pisali ili sami zatočenici ili njihovi najbliži rođaci, a odnosile su se na one koji su već prisilno iseljeni ili na one koji su odvedeni u iseljeničke logore, ali koji još nisu bili prisilno iseljeni. Ovakvih je molbi, općenito u NDH, bilo podosta, posebno u krajevima koji 1941. nisu bili poprište ratnih sukoba. Međutim, na banijskom području, konkretnije na petrinjskom području, takvih je molbi bilo izuzetno malo. Najvjerojatnije su iseljenici i njihova rodbina bili svjesni činjenice da su ugroženiji povratkom na svoja ognjišta nego preseljenjem u Srbiju. Ipak, preko dvije molbe moguće je vidjeti da su se pojedini Srbi željeli vratiti svojim kućama. Molba Matije Krajčinovića, sveučilišnog profesora organske kemijske tehnologije na Tehničkom fakultetu u Zagrebu, za njegovog brata Nikolu Krajčinovića iz Jabukovca i braću njegove supruge Jovana i Milana Vlatkovića iz Velike Graduse i njihovu familiju, koji su iseljeni u Topolu kraj Oplenca u Srbiji, pomalo je nerealna. Upitno je koliko je Matija Krajčinović bio obaviješten o tamošnjim događajima i stanju na terenu kada 17. listopada 1941., u jeku dizanja ustanka na Baniji, traži povratak za svoga brata na područje koje je poprište borbi između ustaša i partizana. Osim toga, njegova je molba grubo odbijena izjavom logornika iz općine Jabukovac, koji je napisao da njegov brat i braća njegove supruge „ne zaslužuju" povratak u NDH budući da su „isti bili agitatori za Veliku Srbiju, a osim toga potpisali su prilikom osnutka Banovine Hrvatske, da se pripoji cijeli Kordun, počam od Kupe Vrbaskoj banovini, samo da nije u sklopu Banovine Hrvatske".

S druge strane, molbe koje su pisane za još neiseljene Srbe koji su se nalazili u Capragu, malobrojne su zbog brzine kojom su Srbi prisilno iseljeni. Vidljivo je, dakle, da je Josip Maretić, rimokatolik iz Siska, molio za svoju sestru Anku Pećanac, njezina supruga Iliju Pećanca i njihovu kćer Smilju Pećanac. Iako je Anka od rođenja bila rimokatolikinja, a Smilja i Ilija su prešli na rimokatoličku vjeru 23. lipnja 1941., molba je odbijena budući da je ustaški logornik iz Petrinje dao negativno mišljenje.[61]

Drugu vrstu molbi predstavljaju molbe što su ih pisali hrvatski susjedi zauzimajući se za svoje susjede Srbe koji su iseljeni ili koji su u strahu da će biti iseljeni. Na području Banije takvih je molbi bilo izuzetno malo, ali one koje su nam sačuvane pokazuju visok stupanj tolerancije, bliskosti i kvalitete življenja u pojedinim nacionalno mješovitim naseljima. Takav primjer je selo Nebojan uz rijeku Kupu nasuprot Letovaniću u kotaru Petrinja. Katolici sela Nebojan pišu samom Poglavniku, uzdajući se u njegovo milosrđe.

> Potpisani Hrvati katolici sela Nebojan kod Petrinje usuđujemo se zamoliti Vašu milost za suseljane grčko-istočne vjere, i to za one, koji su nedužni, a neizrecivo pate radi straha od deportacije. Radi nemira i nespokoja danju i noću propada njihovo gospodarstvo, osim toga što svakim danom doživljavaju nove duševne muke. Mi pako katolici Hrvati u jednu ruku poznajemo njihove muke i boli, a u drugu ruku poznajemo ih kao nedužne, koji nikad nijesu bili protiv naroda hrvatskoga, niti su bili u četničkim organizacijama, niti su ikojemu Hrvatu za prijašnje države naškodili, smatramo svojom dužnošću kršćanske ljubavi prema bližnjemu, da se obratimo na Vašu Preuzvišenost, da se nedužnim pravoslavcima, koji su s nama katolicima uvijek u slozi i ljubavi živjeli, skrate teški časovi i da uzmognu nesmetano i bez straha boraviti u svojim kućama i baviti se svojim gospodarstvom.[62]

Uz to napominju da je već jedna trećina njih prešla na rimokatoličku vjeru, a da još dvije trećine to uskoro namjerava i da bi već prešli da prijelazi nisu obustavljeni. Čak i Kotarska oblast u Petrinji napominje da su iskazi istiniti pa preporuča da se molba povoljno riješi.

Sličnu su molbu Državnom ravnateljstvu za ponovu podnijeli i stanovnici Peckog u općini Gora koji mole za neiseljavanje svojeg suseljanina Steve Vučkovića, koji je oduvijek glasao za hrvatske stranke i bio uvijek na strani Hrvata, jedini od Srba iz sela Pecki. Molbu je potpisao 31 stanovnik Peckog.[63] Molbu za vraćanje u NDH za Stevu i Peru Grubić pisali su u listopadu 1941. godine rimokatolici Blinjskog Kuta sa sličnim argumentima kao i Hrvati iz Peckog. Ovu molbu je potpisalo 19 stanovnika, među njima i župnik iz Komareva.[64]

Treća vrsta molbi su one koje su sami Srbi skupno pisali Državnom ravnateljstvu za ponovu ili samom Poglavniku. Takvih je sačuvano također vrlo malo, ali je slikovit primjer molbe iz sela Kraljevčani i Velikog Šušnjara napisane 20. srpnja 1941., dakle prije Gaćešine ustaničke akcije i stradanja Srba u Banskom Grabovcu. U ovoj molbi žitelji ovih dvaju sela mole Poglavnika: „Gospodine Poglavniče, mi seljaci pravoslavci podnosimo ovu molbu na vašu ličnost, u kojoj Vas molimo za spas života da nas se nepreseljava sa naših posjeda, jer je to nama predvidjena smrt, nas i naše dece i to dje kako se priča u Srbiju u kojoj mi ne želimo. Mi neželimo napustiti našu Državu Hrvatsku već smo zanj u svako doba proliti svoju krv za slobodu naše Hrvatske.“[65] Molbu je potpisalo preko stotinu stanovnika Velikog Šušnjara i Kraljevčana, a na vrhu molbe stoji olovkom napisan komentar nekog činovnika iz Državnog ravnateljstva za ponovu: „Ne preseljavati!“.

Četvrta vrsta molbi je posrednoga karaktera. Radilo se zapravo o skupnim molbama stanovnika banijskih sela za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, što su smatrali garancijom da ih se neće iseliti.[66]

POJEDINAČNA NEORGANIZIRANA ISELJAVANJA

O broju ovakvih tipova iseljavanja nemamo pouzdanih podataka, ali je činjenica da je takvih iseljavanja bilo i prije i u vrijeme i nakon organiziranih masovnih prisilnih iseljavanja. U fondu Komesarijata za izbeglice i preseljenike Ministarskog saveta Milana Nedića u Beogradu u Arhivu Srbije[67] postoji niz iskaza osoba koje su prebjegle u Srbiju na razne načine. Kroz te iskaze, koji najčešće govore o pokoljima nad srpskim stanovništvom prije iseljavanja pojedinca najvjerodostojniji su dijelovi iskaza koji se tiču načina prelaska u Srbiju. Tako Stanko Šapić iz Blatuše nedaleko Vrginmosta opisuje kako je zbog opasnosti od ustaša pobjegao u Petrovu goru otkud se vratio kući 20. rujna 1941. te je od općinskog povjerenika u Čemernici dobio propusnicu za Zemun plativši za nju 2000 dinara.[68] Slično je učinio i Jovo Meandžija iz Majskih Poljana koji je u rujnu 1942. godine putovao iz Gline u Beograd s krivotvorenom propusnicom koju je „kupio od jednog opštinskog organa iz Jukinca za 1000

kuna“[69]. I Dragan Bakić iz Čemernice je polovicom 1942. godine izišao iz NDH na isti način. On je potplatio i željezničara koji je vozio između Zemuna i Beograda s 4 300 dinara da ga preveze ilegalno iz NDH u Srbiju. Zanimljiva je i priča Vasilije Miljević iz Topuskog koja je u siječnju 1942. izašla iz NDH s lažnom propusnicom na ime osobe koja je oboljela i nije mogla prijeći u Srbiju, a lažne dokumente joj je izdao žandarmerijski narednik Mirko Gagro iz Topuskog. U Zemunu ju je dočekala kći koja radi na carinarnici u Beogradu te ju je prevela preko granice uz pomoć carinika iz Zemuna.[70] Mita Zeremski, vlasnik hotela u Petrinji, otišao je iz NDH prije masovnih organiziranih deportacija. Njega su ustaše u Petrinji uhapsili 25. svibnja 1941. te ga zatvorili na šest dana pod optužbom da je zaradio novac držeći hotel *Jugoslaviju* u Petrinji i da je od tih novaca kupio stan u Beogradu. Ustaše mu oduzimaju hotel, a potom ga puštaju iz zatvora i traže od njega 50 000 dinara pod prijetnjom strijeljanja. Budući da Zeremski nije imao taj novac potpisuje izjavu prema kojoj ustupa cjelokupno svoje imanje NDH. Nakon toga Zeremski napušta NDH.[71] Adam Bijelić iz Sjeničaka vozio se u vagonu za grijače vlaka bez propusnice i tako je stigao u Beograd.[72] Iz većine iskaza vidljivo je da su Srbi morali obično vrlo skupo platiti bijeg u Srbiju. Plaćali su lokalnim općinskim djelatnicima NDH da bi im izdali isprave, kondukterima, vlakovođama i carinicima.

Procjene o broju iseljenih koji su ilegalno prešli u Srbiju uglavnom su proizvoljne. Pravoslavni svećenik iz Vrginmosta Dušan Deanović dao je u Srbiji izjavu o događajima u kotaru Vrginmost 1941. Njegova izjava samo je djelomično pouzdana, tj. do trenutka kada je i on u srpnju 1941. transportiran u Srbiju. On o iseljavanju kazuje Komesarijatu za izbeglice i preseljenike Ministarskog saveta Milana Nedića ovako: „Izbeglo je oko 350 duša i to većinom državnih službenika koji su otpušteni iz službe, jer su Srbi. Svi su izbegli u Srbiju“[73] Dakle, on izričito kazuje kako su organizirano prisilno iseljeni samo pravoslavni svećenici, dok su ostali bježali kako se tko snašao.[74]

Čini se ipak, ako je suditi po iskazima koji su dani Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, da je većina pojedinačno izbjeglih Srba s Banije otišla tijekom 1942. i 1943., neki čak i nakon proživljene neprijateljske ofenzive i izbjeglištva u Bosni te vraćanja na Baniju i Kordun,[75] a ne tijekom 1941.[76]

Prema istraživanjima Milana Koljanina, neorganizirano iseljavanje Srba iz kotara Glina bilo je najintenzivnije ljeti 1941. i zimi 1941. na 1942. godinu. On smatra da se s područja kotara Glina iselilo 357 osoba, ne uračunavajući u tu brojku masovno iseljavanje stanovnika Bojne koji su nakon prvih stradavanja u većem broju pobjegli u Srbiju. Koljanin iznosi brojku od 200 izbjeglih Srba iz Majskih Poljana, 59 iz Bačuge, 26 iz Gline, 24 iz Vlahovića, 7 iz Dragotine, 5 iz Banskog Grabovca dok su iz ostalih sela iselili pojedinci. Prema njegovim istraživanjima neorganizirana iseljavanja Srba s područja kotara Glina traju do kolovoza 1943. godine.[77]

POSTUPAK S IMOVINOM UHIĆENIKA NAKON UHIĆENJA I PRIMJERI ODUZIMANJA IMOVINE

Nakon hapšenja pojedinaca dva izaslanika imala su zadatak da popišu cjelokupnu imovinu u stanu iseljenika i to u dva primjerka. Originalan primjerak je slan Državnom ravnateljstvu za ponovu. Popisivana je sva imovina, dakle rađen je popis pokretne i nepokretne imovine. U dva primjerka se vršio i popis stoke s podacima kome je pripadala, a potom je ona razvrstavana po vrsti i vrijednosti. Sve prehrambene namirnice su prevožene u magazin, tj. u sabiralište. Imovina se iznosila iz stana i vršila se njezina procjena. Kućni inventar se stavljao u magazine – skladišta, tako da bi ga zainteresirani mogli kupiti. Tako bi, na primjer, posebno stavljena spavaća soba, a posebno kuhinja. Također su odvojene odjeća i obuća. Ukoliko kućni inventar nije bio vrijedan, ostajao je u seljačkim kućama zato da bi mogao poslužiti za upotrebu prolaznim useljenicima. Posebno vrijedni predmeti, poput crkvenih ili manastirskih, čuvani su u bankama ili poreznim uredima. Ustaške su vlasti nakon popisivanja imovine pečatile stan uz prijetnju ukućanima ili susjedima kojima je predana imovina na čuvanje da oni snose moralnu i materijalnu odgovornost ako zapečaćene prostorije budu provaljene. Ključevi su ostavljani na sigurnom mjestu, najčešće u kotarskoj upravi, a njima su mogli raspolagati samo oni kojima je imovina predana na čuvanje.

Imovinu iseljenih i izbjeglih svećenika država je oduzimala, kao što je vidljivo na primjeru podržavljenja imovine parohije u Topuskom. Ondje je 14. srpnja 1941. načinjen zapisnik, prema kojem je ustanovljeno da je najvrjednije crkvene knjige i spise odbjegli pravoslavni svećenik Miloš Pribičević odnio sa sobom i da u parohijalnom stanu nema ničega vrijednog. Zapisničari i članovi komisije ustanovili su da su najveće vrijednosti deponirane u crkvi, ali nisu našli ništa što bi bilo od ple-

menitih kovina. Nakon pregleda komisije crkvena vrata su zapečaćena, a parohov stan nije, budući da se u njega uselila talijanska vojska.[78]

Slično je učinjeno i s imovinom paroha iz Majskih Poljana. Paroh je odlazeći iz parohije odnio sa sobom sve vrijednosti, a ustaške su vlasti nakon njegova odlaska prodale na dražbi preostalu pšenicu i jednu livadu, a novac od prodaje položili u općinsku blagajnu. Državno ravnateljstvo za ponovu zahtijevalo je da se novac pošalje čekovnom uplatnicom njima, a da će se zaostali porezi, koje je parohija bila dužna općini Jukinac, rješavati kasnije.[79] I u Slabinji,[80] Kukuruzarima,[81] Mečenčanima[82] i Komogovini,[83] selima nedaleko Hrvatske Kostajnice, situacija s imovinom Srpske pravoslavne crkve je slična.

Ponekad su posebno amoralne molbe organa ili organizacija Rimokatoličke crkve koji mole za objekte, predmete ili dijelove inventara iz srpskih pravoslavnih crkava. Tako Podarhiđakonalni ured u Gori kod Petrinje 18. kolovoza 1941. moli za zvona s crkve u Glini koja se u to vrijeme rušila. Ured se nada da će zvona biti ustupljena bez naknade, budući da je župa vrlo siromašna.[84] Nešto kasnije, u rujnu 1941., Kotarska oblast u Glini traži kamion za odvoz vrijednih stvari koje su se nekada nalazile u pravoslavnoj crkvi u Glini. Radilo se o 24 komada velikih crkvenih slika, jednom lusteru, jednom drvenom bronziranom križu, četiri velike crkvene zastave, jednom nebu, tri komada litija, tri slike od oltarnika, jednom okviru s oltarskih vrata, četrdeset manjih plehnatih slika, tri velika brončana zvona i još nekim predmetima.[85] Molbu za bivši srpski objekt slale su pripadnice Družbe siromašnih sestara učiteljica od Naše Gospe. Naime ove su redovnice bile poslane na područje Topuskog i u svojoj molbi su iskazale želju da na upotrebu dobiju kuću Nikole Miljevića u kojoj je bio nastanjen poštar. Predložile su da se poštar iseli da bi se one mogle useliti.[86] Sličnu molbu za kuću odvjetnika Pribićevića u Petrinji poslale su članice Redovničke zajednice Kćeri Božje Ljubavi iz Petrinje. Njih su toplo preporučili ustaški logornik za grad Petrinju, gradonačelnik i župan Državnom ravnatelju za ponovu.[87] Župni ured u Komarevu tražio je sat i zvono sa srušene crkve Svetog Spiridona u Petrinji.[88] Zanimljiva je i sudbina pojedinih predmeta iz pravoslavnih crkava. Tako je ruka Svetog Teodora koja se čuvala kao relikvija u manastiru Komogovina bila predmet o kojem je Ured za iseljavanje iz Kostajnice obavještavao Državno ravnateljstvo za ponovu. Državno ravnateljstvo za ponovu predlagalo je da se ruka pohrani u neki muzej.[89]

Općinsko poglavarstvo u Stazi zatražilo je od Državnog ravnateljstva za ponovu ustupanje građevinskog materijala s crkve u Meminskoj i kapele u Timarcima za gradnju pučke škole u Timarcima. U to vrijeme obje su građevine bile čitave.[90]

Što se tiče imovine seljaka u selima koja su ponekad čitava iseljena, ona je predana na čuvanje općinskoj upravi ili za to osnovanom užem odboru sastavljenom od seljaka. Imovina imućnih seljaka i građana bila je prva na redu. Tako su oduzimane trgovačke i obrtničke radnje, industrijska postrojenja i apoteke. Poslije obavljene inventure ta su poduzeća davana na upravu odboru sastavljenom od tri do pet članova na čelu kojeg je stručnjak koji je po nacionalnosti morao biti Hrvat. Ponekada nije bilo stručnjaka koji bi bio Hrvat pa se rad u poduzećima znao i obustavljati. Da bi imovinu sačuvali, ustaške su vlasti postavljale privremene upravitelje na posjedima iseljenih Srba. Postavljani su po hitnom postupku u svim bivšim srpskim poduzećima i na crkvenim imanjima, i to kako na posjedima, tako i u zgradama. Privremene upravitelje su postavljale gradske i kotarske vlasti na temelju odluke Državnog ravnateljstva za ponovu. Na poljoprivrednim imanjima privremeni upravitelji su imali zadatak poduzeti i izvršiti pripremne radove za ubiranje ljetine, a potom i obaviti sjetvu i druge radove. Privremeni upravitelji su, kao što je spomenuto, postavljani i u radnje trgovaca, nakon njihova odvođenja ili još dok su vlasnici bili kod kuće.[91] Međutim, ponekad je postavljanje povjerenika ili upravitelja bio dugoročan proces.

Najrazličitiji su bili oblici zainteresiranosti za srpsku imovinu. Od pojedinaca koji su reflektirali na neki predmet iz srpskog gospodarstva (stroj ili slično) do institucija koje su željele prigrabiti neki objekt na istaknutom mjestu. Dobar je primjer u kojem župan Velike župe Gora Mirko Jerec traži za 15. sat (četa) ustaške vojnice prikladne prostorije u Petrinji. On predlaže da se 15. satu odobre nekretnine u ulici Stjepana Radića 2 i Eugena Kvaternika 32 koje su pripadale Radi Krajčinoviću, iseljenom Srbinu. Jerec traži vlasništvo nad te dvije kuće od Državnog ravnateljstva za ponovu, koje je 13. srpnja 1941., nakon iseljavanja spomenute obitelji, kuće zapečatilo.[92] Parohijalni stan u Dubici traži Općinsko poglavarstvo u Dubici, budući da je dotadašnji općinski ured premalen za opseg poslovanja koji je u tome trenutku nastupio.[93]

Trgovine su bile posebno zanimljive. Prema popisu Kotarske oblasti u Petrinji, takvih je na području Petrinje bilo osam. Naime, radilo se o šest srpskih trgovina i

obrtničkih radnji na području Sunje, jednoj u općini Jabukovac i jednoj na području općine Blinja. Dakle, na popisu su se nalazile samo radnje iseljenih Srba te procjena vrijednosti robe koja se nalazila u njima. Iz popisa je vidljivo da je svaka od tih trgovina, osim one u Blinji, imala postavljene upravitelje koji su po nacionalnosti očigledno bili Hrvati.[94]

U stanove i kuće petrinjskih Srba useljeni su već u srpnju 1941. novopridošli činovnici koji su bili zaposleni u tek uspostavljenoj Velikoj župi Gora.[95] Iz dokumenta koji je nastao mjesec dana kasnije, 22. kolovoza 1941., vidljivo je da je u samoj Petrinji bilo 25 kuća i stanova koje su ostale nakon iseljenja Srba. Tek je sedam kuća nastanjeno i u tim kućama gradsko poglavarstvo iz Petrinje ubire stanarinu.[96]

Pojedinci su, nakon svog stupanja u brak, poput Franje Žganjera, željeli kupiti neku od kuća iz kojih su iseljeni Srbi. Dakako, ukoliko su, poput Žganjera bili u Ustaškoj vojnici, očekivali su da će kuću moći kupiti po pristupačnoj cijeni. Očigledno dobro obaviješteni Žganjer zahtijeva od Državnog ravnateljstva za ponovu jednu od iseljenih kuća u Kostajnici, kuću Jove Subanovića ili M. Vukovića ili Mirka Ratkovića ili Stojana Pribićevića.[97] Ništa drugačiji nije ni dopis koji su uputili četrnaestorica radnika tvornice Gavrilović iz Petrinje, članovi Hrvatskog radničkog saveza a ujedno, kako i sami kažu, od početka pripadnici ustaškog pokreta. Oni točno navode kuće pojedinih Srba i njihovu procijenjenu vrijednost te svoju spremnost da spomenute kuće otkupe.[98] I obitelj Cimbaro, čiji je hranitelj i otac Dominik Cimbaro, vlasnik ciglane u Banskom Grabovcu, stradao u sukobu s partizanima 24. srpnja 1941., traži kuću iseljenih Srba u gradu Petrinji. Svoj posjed u Grabovcu, vrlo vjerojatno osjećajući nesigurnost na njemu, prepuštaju Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Njihovu molbu preporuča i Talijanski konzulat.[99]

One kuće i posjedi koje nisu zaposjednuti od lokalnih ustaša ili podijeljene lokalnim Hrvatima, izvlaštene su putem Zavoda za kolonizaciju. Samo na području grada Petrinje izvlaštena su 64 posjeda,[100] a na području općine Sunja 34 posjeda.[101] Dakako, tim posjedima Zavod za kolonizaciju mogao je manipulirati kako je želio.

KOLONIZACIJA HRVATA I SLOVENACA NA NAPUŠTENE SRPSKE POSJEDE NA BANIJI

Početak kolonizacije i agrarne reforme podudara se s uspostavom NDH.[102] Ustaške su vlasti trebale svim dijelovima zemlje osigurati mogućnost prehrane, a budući da svi dijelovi NDH nisu bili jednako plodni i jednako gusto naseljeni, ustaše su vršili kolonizaciju na prostore otkud su bili iseljeni Srbi. Idealno rješenje za ustaške vlasti bilo je naseljavanje plodnih krajeva Slavonije i Srijema, otkud je bilo iseljeno najviše Srba, ponajviše bivših solunskih dobrovoljaca i njihovih potomaka. Dakle, nakon prisilnog iseljavanja Srba iz Slavonije i Srijema, na njihova imanja u prvom se redu naseljavaju stanovnici iz pasivnih krajeva (Hercegovci, Bosanci, stanovnici hrvatskih otoka (Brač), Ličani, Gorani, Žumberčani i stanovnici Dalmatinske zagore), a potom i stanovništvo prenapučenih predjela (Prigorje, Hrvatsko zagorje, Podravina). Pozivi hrvatskom stanovništvu da se naseli u Slavoniju na prazne srpske posjede, ali i u nove kolonije, bili su česti u tadašnjim hrvatskim glasilima.

Kolonizacija u NDH je provođena preko zadruge Zemlja i grupe Gruda. Prvi val kolonizacije proveden je 1941. godine. Taj je val ujedno bio i najopsežniji dok su kasnije kolonizacije bile znatno slabijeg intenziteta. Iz dokumenata Zavoda za kolonizaciju NDH vidljivo je da su se na napuštenim imanjima Srba naseljavali u velikoj mjeri Zagorci. Stanovnici Hrvatskog zagorja, osobito kotareva Zlatar, Ivanec, Klanjec, Krapina i Donja Stubica, živjeli su u svojim kotarima na vrlo malim posjedima, često još usitnjenim nakon raspada zadruga. Poneki od njih bili su i bezemljaši. Slična je situacija bila i na području koprivničke Bilogore, Križevačkog prigorja i Zagrebačkog prigorja. Prema popisima koji su izvršeni od strane Državnog ravnateljstva za ponovu vidljivo je da su na napuštene srpske posjede na Baniji bili nastanjeni Slovenci (uglavnom iz Štajerske) i Hrvati. Na području Hrvatske Kostajnice tako je naseljeno 76 slovenskih obitelji, odnosno 173 Slovenca, na području Petrinje 207 slovenskih obitelji, odnosno 416 njihovih članova,[103] a na području kotara Vrginmost 69 obitelji, odnosno 177 njihovih članova.[104] Iz popisa koji je ostao sačuvan u fondu Državnog ravnateljstva za ponovu vidljivo je da je na području općine Topusko u Maloj Vranovini, Topuskom i Poljanima bilo naseljeno 29 slovenskih obitelji, koje su u rujnu 1941. primile pomoć od strane Velike župe Gora.[105] Za glinsko područje nisam pronašao podatke o doseljavanju Slovenaca, a na području Dvora bilo je naseljeno 148 Slovenaca koji su vrlo brzo, već u prvoj polovici rujna 1941., preseljeni u kotar Novska.[106]

Što se tiče doseljavanja hrvatskog stanovništva na područje Banije, vidljivo je da je 16. listopada 1941. na željezničku stanicu u Kraljevčane došlo 19 obitelji iz

općine Đurmanec u Hrvatskom zagorju. O tome kako su se ove obitelji snašle na novom terenu nema podataka.[107] I na područje Kinjačke pokraj Komareva naselili su se kolonisti iz Hrvatskog zagorja. O tome svjedoči iskaz vukoševačkog paroha Čavića Svetome arhijerejskom sinodu.[108] Također postoji niz dokumenata u fondu Zavoda za kolonizaciju NDH, iz kojih je vidljivo otkuda su sve doseljavali Hrvati na područje Banije. Za područje Petrinje uspjelo mi je djelomično rekonstruirati raspored i vrijeme naseljavanja kolonista.[109]

Sačuvano je vrijedno svjedočanstvo o tome što se događalo nakon doseljavanja koloniziranih Slovenaca na srpske posjede. Svjedočanstvo potječe iz dnevnika Ivana Rojsa, Slovenca koloniziranog u Vrginmostu. On svjedoči da je jedan od njegovih zadataka bio zakopavanje ubijenih Srba u Crevarskoj Strani, selu nedaleko Vrginmosta. U svojem Dnevniku, čija se kopija nalazi kod Đure Zatezala, nekadašnjeg ravnatelja Državnog arhiva u Karlovcu, on opisuje taj zločin i svoj posao.[110] Postoje također i iskazi koje su Slovenci davali šezdeset godina nakon samih događaja. Marijan Farazin iseljen je s roditeljima iz jednog malog sela na Slovenskim goricama u srpnju 1941. Nakon kratkotrajnog boravka u logoru u Slavonskoj Požegi njegovu obitelj deportirali su u Dvor na Uni, a potom u selo Lotine pokraj Zrina.

> Nakon što smo pojeli (u Dvoru), trojica ustaša su nas odvezli sa seljačkim kolima do Zrinja, općinskog središta za sela koja su pretežno bila srpska. Nakon kratkotrajnog čekanja u tome selu do nas je došao mladi seljak i odveo nas u planinsko selo Lotine, gdje nas je kao najbogatiji gazda i seoski knez morao primiti. Tu nam je dao jelo i kućicu za stanovanje. Živjeli smo u kućici, koja je inače bila namijenjena za buduću nevjestu. U Lotinama smo živjeli tri mjeseca i radili sve moguće poslove. Otac i majka su radili na gospodarstvu, a mi dvojica braće i sestra smo bili uključeni u rad te obitelji koja je brojila četrnaest ljudi.

Iz iskaza je vidljivo da su Farazini u Lotinama ostali tri mjeseca i da su nakon toga preseljeni u Novsku, gdje su dobili Slovence za susjede.[111] Dakle, iz svega ovoga jasno je vidljivo da se naseljenici nisu „usrećili" dolaskom na područje Banije. Čini se da im je život bio teži i kompliciraniji, što zbog činjenice da su se naselili na tuđe posjede[112] i tuđu zemlju, što zbog činjenice da su bili prisiljeni izvršavati zadatke koje su im davali ustaše, a što zbog općih okolnosti u kojima su naseljeni, tj. bez novaca, u prostor koji je već tada bio zahvaćen ratnim operacijama čas ustaške, čas partizanske vojske.[113]

ZAKLJUČAK

Srbi su do 1941. godine na području Banije činili dvije trećine stanovništva. Zbog velikog postotka pravoslavnog srpskog stanovništva na jednom području ustašama je bilo vrlo teško provesti temeljito iseljavanje. Jednako kao što su uzroci suprotstavljanju ustaškom režimu bili strašni, i posljedice toga suprotstavljanja bile su stravične. Ustaške su vlasti već u srpnju 1941. uspjele iseliti dio pravoslavnih svećenika (dio njih je dotad već pobjegao u Srbiju), a nakon toga i dio Srba iz petrinjskog kotara. Nakon grabovačkog pokolja, a posebno nakon zločina u glinskoj crkvi, Srbi više nisu pasivno čekali da ih ustaše hapse pa su zbog toga i akcije organiziranog prisilnog preseljavanja imale vrlo malo uspjeha (brojnija su bila bjegstva u Srbiju, ali nisu sistematski zabilježena).

Među onima koji su najčešće neorganizirano, odnosno samostalno odlazili, bili su pravoslavni svećenici, općinski djelatnici, vojna lica, trgovci, obrtnici, tj. svi oni koji su u banijskom predratnom životu imali društveni utjecaj. Odlazili su, dakako, i obični seljaci strahujući za vlastiti život. Dirljive su molbe hrvatskih susjeda za svoje pravoslavne srpske prijatelje, što ukazuje na visoku razinu vjerske tolerancije u pojedinim selima. Vrlo su očigledni pokušaji spašavanja od deportacija u Srbiju i vjerski prijelazi, odnosno prekrštavanja pravoslavnih u katolicizam, ponekad čitavih sela, posebno onih koja su okružena hrvatskim selima. Srpska imovina sistematski je konfiscirana, o njoj su računa vodili postavljeni povjerenici, ali je u nemalom broju slučajeva ona bila predmet i općeg grabeža lokalnih ustaša i njihovih simpatizera. U konačnici, na srpska se imanja naseljavaju Slovenci i siromašni Hrvati iz Hrvatskog zagorja, koji pritisnuti teškom oskudicom i neimaštinom prihvaćaju bilo kakav oblik „udomljavanja". Organizirano prisilno iseljenih je bilo oko 900, a više od 90% njih bilo je s područja kotara Petrinja.

[1] Izračun je za osnovu uzeo jugoslavenski popis stanovništva od 31. ožujka 1931. kojemu je dodan prirodni priraštaj. Vidi u: Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli NDH, ur. Rafael LANDIKUŠIĆ, Zagreb, 1942., 13. Brojevi stanovništva variraju u drugim publikacijama iz onoga vremena.

[2] U tekstu koji je objavila *Spremnost* tvrdi se da je Srbija pod osmanskom upravom bila izložena velikim rasnim miješanjima s doseljenicima iz prednje Azije i s Bliskog istoka. Tvrdilo se čak da 15 % Srba ima izrazito ciganske rasne elemente. Tvrdilo se da vrlo malo Srba ima elemente dinarske rase dok relativna većina pripada srodnom, ali ipak drugačijem armenoidnom rasnom tipu, koji karakterizira tamna koža i sklonost prijevari i obmanjivanju (*Spremnost*, 22. studenoga 1942., 7; Nevenko BARTULIN, „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 39, Zagreb 2007., 227).

[3] Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. : okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010., 431.

[4] Vidi u: *Narodne novine*, 17. travnja 1941, br. 4, 2.

[5] Izvanredni narodni sudovi postavljeni su tako npr. u Banja Luci i u Karlovcu. Vidi u: *Narodne novine,* 8. i 9. svibnja 1941.

[6] Vidi u: *Narodne novine*, 20. svibnja 1941, br. 32,1. i *Zbornik zakona i naredaba NDH*, knjiga 1 (1941), br. 152, 104–105.

[7] Nikola ŽIVKOVIĆ i Petar KAČAVENDA, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Beograd 1998., 16.

[8] Vidi u: *Narodne novine*, 24. lipnja 1941, br. 58, 2. i *Zbornik zakona i naredaba NDH,* knjiga 1 (1941), br. 275, 196.

[9] Vidi u: *Narodne novine, 1. svibnja 1941; Zbornik zakona i naredaba NDH. 1941., 42.*

[10] Vidi u: *Narodne novine, 4. svibnja 1941.*

[11] Vidi u: *Novi list*, br. 55, 23. lipnja 1941., 10; *Narodne novine*, br. 56, 21. lipnja 1941.

[12] Vidi u: *Narodne novine*, br. 80, 19. srpnja 1941.

[13] N. ŽIVKOVIĆ i P. KAČAVENDA, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj,* 100.

[14] Vidi u: *Narodne novine*, 4. prosinca 1941.

[15] Đuro ZATEZALO, *Jadovno : zbornik dokumenata*, knjiga II, Beograd 2007., 39–40.

[16] HDA, Državno ravanteljstvo za ponovu, kutija 1771, Popisi nepoćudnih i opasnih Srba. Popisi su doneseni u knjizi Filip ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2015. Od toga je na području kotara Glina bilo seljaka 379, lugara 22, cestara 2, trgovaca 25, obrtnika 22, mlinara 3, gostioničara 2, učitelja 31, oružnika 14, otpuštenih oružnika 12, općinskih činovnika 8, poreznih činovnika 2, financa 3, željezničara 7, zvaničnika 2 i penzionera 13, a na području Vrginmosta đaka 3, časnika 2, umirovljenika 3, željezničara 37, oružnika 13, cestara 8, činovnika 19, obrtnika 13, javnih namještenika 5, ljekarnika 1, trgovaca 21, šumara 5, ratara 150, gostioničara 7, liječnika 1, općinskih namještenika 15, advokata 4 i lugara 7

[17] HDA, Državno ravanteljstvo za ponovu, kutija 441, 324/41. Isti je logornik ubrzo nakon predložene ideje došao na ideju da se 75 % gotovog novca i novca s bankovnih knjižica iseljenih Srba s područja Hrvatske Kostajnice uloži u Socijalni fond za javne radove Ustaškog logora u Kostajnici preko kojeg bi se poduzeli javni radovi na isušavanju močvarnih nizina kod Crkvenog Boka i Hrvatske Dubice i popločavanje ceste kroz Hrvatsku Kostajnicu. Taj je prijedlog odbijen (Isto, kutija 445, 1352/41).

[18] U pojedinim dijelovima NDH ustaše su pokušali provesti etničko čišćenje prije lipnja 1941. odnosno prije dogovora o iseljavanju Srba u Srbiju koje su vodili s Nijemcima. Viktor Gutić, ustaški stožernik za područje nekadašnje Vrbaske banovine, 28. je travnja izdao naredbu o tome da se svi Srbijanci i Crnogorci moraju iseliti iz Bosanske krajine u roku od pet dana. Prema pisanju *Novog lista* čini se da je već u prva dva dana 900 osoba iz Banje Luke zatražilo propusnice za odlazak u Srbiju. Činovnici Srbijanci u Bosanskoj su krajini, prema pisanju *Novog lista* imali „poseban zadatak da organiziraju četnike", *Novi list*, br. 6, 4. svibnja 1941., 16.

[19] Zapisnik s konferencije sačuvan je i u HDA, SDS RSUP SRH, 013.1.38, Zapisnik s konferencije održane 4. lipnja 1941. u Zagrebu o preseljenju Slovenaca u NDH i Srba iz NDH u Srbiju.

[20] Budući da organizirano iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca nije išlo tako lako, na drugim sastancima koje su u vezi s razmjenom stanovništva održali Nijemci i vlasti NDH smanjivale su se planske brojke. Tako je na sastanku 18. kolovoza 1941. dogovoreno da će u trećoj fazi preseljavanja biti iseljeno svega 30 000 Slovenaca, a ostatak od 15 000 bio bi iseljen nakon rata. Navodno se ostatak Slovenaca ne bi ni iselio jer je utvrđeno da je većina preostalih zapravo njemačkog porijekla. Predstavnici NDH su smatrali da bi, bez obzira na smanjeni broj Slovenaca, broj Srba predviđenih za iseljavanje iz NDH u Srbiju trebao ostati isti, ali to Nijemci nisu prihvatili (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 464, 7811/41).

[21] Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.,* Zagreb 2008., 260.

[22] Državno ravnateljstvo za ponovu imalo je u svom djelokrugu uređenje svih poslova useljavanja, smještaja i iseljavanja pučanstva, preuzimanje i predaju posjeda i ostalih dobara iz ruke iseljenih u ruke koloniziranih te pripremnu upravu na takvim imanjima i dobrima (Živana HEĐBELI, „Ponova – Arhivsko gradivo Ureda za podržavljeni imetak Nezavisne Države Hrvatske", *Ljetopis SKD Prosvjeta*, sv. 6, Zagreb 2001., 512.

Odredba o osnivanju Državnog ravnateljstva za ponovu objavljena je u *Narodnim novinama*, br. 60, 26. lipnja 1941., 335.

[23] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 441, 95/41.

[24] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek 120/41.

[25] Zdravko DIZDAR, „Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku Drugoga svjetskog rata 1941–1945. godine" *Časopis za suvremenu povijest*, god. 22, br. 1-2, Zagreb 1990., 105.

[26] Andrija Ljubomir LISAC, „Deportacije Srba iz Hrvatske 1941. godine", *Historijski zbornik*, 1–4, 1956., 120–121.

[27] Ivo GOLDSTEIN, „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u NDH 1941. godine" u: *Med srednjo Evropo in Sredozemljem : Vojetov zbornik*, ur. Sašo JERŠE, Ljubljana 2006., 599.

[28] Poimenični popis vidi u: F. ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*.

[29] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 466, 8477/41.

[30] Iskaz Vladimira Bubala čuva se u Arhivu Srbije. (AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike Ministarskog saveta Milana Nedića, fascikl 11, br. 6/1941.)

[31] AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike Ministarskog saveta Milana Nedića, fascikl 11, br. 4/1941.

[32] Iskaz Vase Živkovića sačuvan je u Državnom arhivu u Karlovcu kao prijepis originala iz Beograda. On piše da je NDH napustio 21. lipnja 1941. godine. On navodi kako su prije nego što su izbjegli mučeni njegov brat, Gligorije Živković, svećenik iz Gornje Bačuge i svećenik iz Šušnjara Jovan Obrenović. (DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941.–1942., 1258 (BA-1), Iskaz Vase Živkovića, paroha iz Vlahovića Visokoprečasnom arhijerejskom namjesniku u Smederevu 8. rujna 1941.)

[33] Mrđenović je dao iskaz Arhijereskom namjesništvu u Kladovu 28. srpnja 1941. U izvještaju piše kako mu je „bilo saopšteno od strane žandarma, da će nas u roku od tri dana uhapsiti ako se ne uklonimo iz parohije. Na ovu poruku otišli smo u Glinu, i raspitali se da li je to istina da moramo ići iz parohija. Na to nam je rečeno da se klonimo što prije. U parohiji iz kojih odu sveštenici dolaze odmah katolički sveštenici i popisuju narod za prelaz na katoličku vjeru. Tako je dok sam još bio na parohiji u crkvi susjedne parohije Majske Poljane služio misu katolički sveštenik „. (DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941. – 1945., 1265 (BA-2), Iskaz Simo Mrđenović, paroha iz Dragotine Svetom arhijerejskom sinodu u Kladovu 28. srpnja 1941.)

[34] Prema iskazu Stevana Kovjanića iz Blinje paroh iz Bačuge Gligorije Živković ubijen je, kao i paroh svinički Dane Babić. (DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941. – 1945., 1271 (BA-1), Iskaz Stevana Kovjanića iz Blinje Visokoprečasnom arhijerejskom namjesniku 14. svibnja 1942.)

[35] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1840, Deportacije iz logora u Capragu.

[36] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 448. 2458/41.

[37] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 444, 1216/41.

[38] Svećenik iz Donjih Kukuruzara Jefto Đ. Gajić u svojem iskazu Svetom arhijerejskom sinodu u Beogradu kaže da je iz njegove parohije izbjeglo dvadeset i tri osobe u Srbiju do prosinca 1941. (DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941. – 1945., 1274 (BA-2), Iskaz Jefte Đ. Gajića, paroha iz Donjih Kukuruzara Svetom arhijerejskom sinodu 8. prosinca 1941.)

[39] DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941. – 1945., 1249 (BA-2), Iskaz Mihajla Kotljarevskog, paroha iz Živaje Prečasnom crkvenom sudu Eparhije gornjo-krlovačke u Beogradu 15. ožujka 1942.

[40] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 450, više dokumenata tiče se zapljene imovine Srpske pravoslavne crkve.

[41] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 443, 948/41.

[42] DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941. – 1942., 1277 (BA-1), Iskaz Branka Vignjevića, paroha iz Zrinskih Brđana, Visokoprečasnom arhijerejskom namjesniku u Vladimirovcima 30. studenog 1941.

[43] AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike Ministarskog saveta Milana Nedića, fascikl 11, br. 61/1941.

[44] HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, ZH, kutija 470, 37118-37179/45.

[45] Đ. ZATEZALO, *Jadovno : zbornik dokumenata*, knjiga I-II, 420-421.

[46] DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941. – 1945., 1236 (BA-2), Iskaz Mladena Ostojića, paroha iz Žirovca Svetom arhijerejskom sinodu 5. prosinca 1941. Iz njegove je parohije navodno u Srbiju prebjeglo između 20 i 30 osoba. Dakako, ti prebjezi nisu bili organizirani. Ostojić je izvještaj podnio i mitropolitu Josifu 5. srpnja 1941 (DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941. – 1945., 1256 (BA-2), Iskaz Mladena Ostojića, paroha iz Žirovca Njegovom Visokopreosveštenstvu Mitropolitu Gospodinu Josifu 5. srpnja 1941.).

[47] Od pravoslavnih hramova nabrojenih iseljenih svećenika za vrijeme Drugog svjetskog rata ostali su sačuvani tek hramovi u Buzeti, Blinji, Žirovcu, Rujevcu, Javnici, Dvoru i Majskim Poljana, dok su hramovi u Čemernici, Perni, Boviću, Kirinu, Slavskom Polju, Vrginmostu (Pješčanici), Petrinji, Starom Selu, Dubici, Hajtiću, Šegestinu, Ljubini u

potpunosti uništeni, a hramovi u Obljaju, Zrinskim Brđanima, Dragotini i Bačugi teško oštećeni.

[48] DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941. – 1945., 4251 (BA-2), Iskaz Jovana Rajačića, paroha iz Hrvatske Kostajnice Svetom arhijerejskom sinodu 11. rujna 1941

[49] DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941. – 1945.

[50] Poimenične popise iseljenih vidi u: F. ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, priložen cd.

[51] Još je samo na području kotara Kostajnica bilo iseljavanja preko logora Caprag, ali tih je iseljenika bilo vrlo malo. Na jednom nepotpunom popisu pronašao sam imena 23 osobe iseljene s područja kotara Hrvatska Kostajnica. Među tim imenima nalazili su se i iseljeni pravoslavni svećenici (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1776, Popisi iseljenih Srba po kotarevima). Iseljavanja su poduzeta u kolovozu, a popis inventara njihovih kuća nalazi se u HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 469.

[52] Srbi su iseljeni iz petrinjskih sela: Nebojan, Blinja, Glinska Poljana, Moštanica, Petkovac, Gora, Slana, Strašnik, Staro Selo, Mlinoga, Sunja, Velika Gradusa, Drljače, Blinjski Kut, Bestrma, Mađari, Četvrtkovac, Jabukovac, Petrinjci, Cepeliš, Kinjačka, Vukoševac i Radonja Luka (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1776, Deportirani Srbi po kotarevima).

[53] Toga je dana u logor u Capragu pristiglo 14 osoba s područja Starog Sela i grada Petrinje. Dana 13. srpnja u gradu Petrinji uhapšene su 73 uglavnom imućnije osobe, ako je suditi po njihovim zanimanjima. Sljedećeg dana uslijedilo je hapšenje na području Blinje i okolice (53 osobe, među kojima su istaknuti obrtnici, mlinari, trgovci, učitelji i bogatiji seljaci). Istoga dana pohapšeno je i 117 Srba na području općine Gora. Uhapšeno je i pet osoba koje su imale prebivalište izvan tih naselja, ali su bili porijeklom iz kotara Petrinje (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1840, popis deportiranih iz logora Caprag). Spomenuti Srbi iz Blinje i Gore zavedeni su u logoru Caprag 14. i 15. srpnja. Neki od uhapšenih pušteni su prije dolaska u logor. Dakle, u dva dana, 14. i 15. srpnja 1941. u logor u Capragu je sprovedeno 215 Srba s područja općine Jabukovac, općina Sunja, Gradusa i Blinja te grada Petrinje (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, knjiga 465, Logor Sisak, stanje logora I, 10. srpnja – 25. kolovoza 1941). Dana 14. srpnja u logor je pridošlo 105 osoba s područja kotara Petrinja, a 15. srpnja još 110). Od onih koji su sprovedeni u logor Caprag 10, 14. i 15. srpnja, iseljene su u Srbiju već narednih dana čak 224 osobe.

[54] HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, ZH, kutija 471, 37227–37314; DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-u 1941–1945, 1247 (BA-2), Iskaz Dušana Klipe, paroha iz Starog Sela Visokoprečasnom pravoslavnom arhijerejskom namjesništvu u Beogradu 15. svibnja 1942.

[55] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1848, Popis deportiranih u logor Požega.

[56] Iz logora Požega u Srbiju je 6. kolovoza deportirano 546, 9. kolovoza 16, 18. kolovoza 11, 28. rujna 7 te 6. listopada jedna osoba (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1848, Popis deportiranih iz logora Požega u Srbiju).

[57] DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-u 1941–1945, 1271 (BA-1), Iskaz Stevana Kovjanića iz Blinje Visokom prečasnom arhijerejskom namjesništvu 14. svibnja 1942. Dana 1. kolovoza ih je preko logora Caprag iz kotara Petrinja iseljeno 19, 7. kolovoza 208, 10. kolovoza 4 osobe, 16. kolovoza 5 osoba (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1841, Popis iseljenika iz logora Caprag; HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1848, Popis deportiranih iz logora Požega u Srbiju).

[58] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 456, 5258/41.

[59] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 460, 6554/41.

[60] Srbi iz Siska i okolice deportirani su u Srbiju u pet navrata: 1. kolovoza (14 osoba), 4. kolovoza (25 osoba), 7. kolovoza (66 osoba), 10. kolovoza (29 osoba) i 25. kolovoza (2 osobe). Preko logora u Požegi prisilno su iseljena 6. kolovoza 4 Siščana (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1841, Popis iseljenika iz logora Caprag; HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1848, Popis deportiranih iz logora Požega u Srbiju).

[61] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 454, 4524/41.

[62] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 491, 10620/41.

[63] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek kutija 495, 19538/41.

[64] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek kutija 546, 36530/41.

[65] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek kutija 491.

[66] O vjerskim prijelazima na Baniji vidi više u tekstu Filipa Škiljana u ovom zborniku, str. 371-391.

[67] Svi iskazi dani Komesarijatu za izbeglice i preseljenike koji se tiču kotareva na Baniji nalaze se u AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike Ministarskog saveta Milana Nedića, fascikl 11.

[68] HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, ZH, kutija 470, 37118-37179/45.

[69] DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941. – 1942., 1197 (BA-1), Iskaz Jove Meandžija iz Majskih Polja-

na sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preljenike u Beogradu 30. rujna 1942.

[70] HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, ZH, kutija 470, 37118-37179/45.

[71] AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike Ministarskog saveta Milana Nedića, fascikl 11, br. 137/1941.

[72] HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, ZH, kutija 470, 37118-37179/45.

[73] HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, ZH

[74] Naime, prema popisu koji je načinila Kotarska oblast u Vrginmostu do 15. srpnja iz kotara je bilo iselilo 11 obitelji. Od toga ih je pet bilo pravoslavnih svećenika i njihovih obitelji, a ostalo su bili bogati pojedinci (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 443, 947/41).

[75] DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941.–1942., 1369 (BA-1), Jelena Kopač (Gornja Čremušnica, Vrginmost), Iskaz sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu 31. srpnja 1943.

[76] U Državnom arhivu u Karlovcu nalaze se brojne kopije iskaza preseljenika i izbjeglica iz fonda Komesarijata za izbeglice i presljenike Ministarskog saveta vlade Milana Nedića koji se u originalu nalazi u Arhivu Srbije u Beogradu. Iz tih se kopija vidi da su iskaze 1941. pretežno dali pravoslavni svećenici, organizirano iseljeni, a da su iskaze 1942. i 1943. davale osobe koje nisu organizirano iseljene, nego su uz pomoć podmićivanja i prijateljskih veza stigli sretno do Beograda.

[77] Koljanin u tekstu iznosi i brojku od 426 domaćinstava sa 3.703 člana koji su iseljeni te se za podatak zahvaljuje S. D. Miloševiću. Međutim, i sam smatra da je taj podatak pogrešan. Milan KOLJANIN, „Izbjeglice iz Gline u Srbiji 1941. – 1945., „ u: *Glina – glinski kraj kroz stoljeća*, ur. Drago ROKSANDIĆ i Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Glina 1988., 366.

[78] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 448, 2463/41.

[79] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 451, 3405/41.

[80] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 450, 3113/41.

[81] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 450, 3144/41.

[82] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 450, 3097/41.

[83] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 450, 3098/41.

[84] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 471, 10078/41.

[85] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 481, 14090/41.

[86] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 501, 21520/41.

[87] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 454, 4329/41.

[88] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 486, 16516/41.

[89] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek kutija 454, 4505/41.

[90] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek kutija 489, 17553/41.

[91] Slobodan D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, Beograd 1981., 177-183.

[92] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 449, 2943/41.

[93] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 454, 4378/41.

[94] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 497, 20045/41.

[95] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 450, 3257/41.

[96] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 473, 10991/41.

[97] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 498, 20453/41.

[98] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 514, 27745/41.

[99] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 454, 4330/41.

[100] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 499, 21116/41.

[101] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 488, 17218/41.

[102] Ivan BALTA, „Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu", *Časopis za suvremenu povijest*, god. 33, br. 2, Zagreb 2001., 387–408.

[103] Prema spisima dostupnim u Arhivu Republike Slovenije u Ljubljani na područje Petrinje nastanjeno je znatno manje Slovenaca – svega 166 osoba. U Arhivu Republike Slovenije čuva se i dokumentacija za kotar Vrginmost gdje su nastanjena prema poimeničnim popisima 104 Slovenca, od kojih su 59 nezaposleni (svi su nastanjeni u Topuskom). Na području Kostajnice nastanjena su 43 Slovenca, od čega 34 nezaposleni svi na području Živaje, Dubice, Cerovljana i Hrvatske Kostajnice. Moguće je da popisi koji se čuvaju u Arhivu Republike Slovenije nisu konačni ili da su rađeni prije konačnog nastanjivanja Slovenaca na Baniji (ARS, Urad za podržavljeno lastnino NDH, kutija 4).

[104] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 504, 22697/41. Prema planu općinskih poglavarsta-

va u Sunji, Blinji i Gori Slovenci su u ovim općinama trebali biti raspoređeni u ovim selima: Drljače 170, Greda 10, Petrinjci 100, Radonja Luka 50, Sunja 40, Glinska Poljana 69, Gorske Mokrice 3, Nebojan 44, Pecki 23, Slana 17, Strašnik 10, Blinja 21, Moštanica 33, Petkovac 19 i Stražbenica 4. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1776, Slovenci u NDH). Iz jednog drugog dokumenta vidljivo je da je 24. srpnja na područje kotare Dvor dopraćeno 203 Slovenca. Okolnosti ovog dolaska Slovenaca i njihova sudbina nisu vidljivi iz ovog dokumenta (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1776, Slovenci u NDH).

[105] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 500, 21348/41.

[106] ARS, Urad za podržavljeno lastino NDH u Zagrebu, kutija 9, 16543/41.

[107] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 515, 28201/41.

[108] DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941. – 1945., 1243 (BA-2), Iskaz L. Čavića, paroha iz Vukoševca Svetom arhijerejskom sinodu 10. prosinca 1941.

[109] HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kutija 65, 66, 67, 77, 84, 86. Podrobno o tome vidi u: F. ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*.

[110] Đuro ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao – svjedočanstva genocida*, Zagreb 2005., 123-125.

[111] *Spomini in pričevanja*, Ljubljana 2003., 406-409.; Đ. ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao – svjedočanstva genocida*.

[112] Ponekad su se Srbi vraćali na svoja imanja i iz Srbije. O tome svjedoči slučaj iz Velike Graduse, gdje se vratilo do kraja listopada šest Srba iseljenih u kotar Oplenac u Srbiju (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, srpski odsjek, kutija 520, 31880/41).

[113] O tome da je naseljenicima u novi prostor bilo izuzetno teško svjedoči činjenica da je jedan veliki broj kolonista zahtijevao prije kraja rata da se vrate svojim kućama. U fondu Zavoda za kolonizaciju NDH, kutija 92 postoji niz molbi za vraćanje kućama zbog „partizanskih akcija". I Milan Koljanin u svojem tekstu navodi činjenicu da su tri naseljene obitelji u Donjem Selištu morale napustiti već 1942. svoje nove kuće zbog konstantnih partizanskih napada. (M. Koljanin, „Izbjeglice iz Gline u Srbiji 1941–1945.", 366). Prema Zavodu za kolonizaciju NDH u kotaru Glina bilo je nastanjeno 7 koloniziranih obitelji (6 u Donjem Selištu i 1 u Ravnom Rašću). Podatke odkuda su te obitelji nastanjene i kada su nastanjene nisam uspio pronaći (HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kutija 86).

3.

PRISILNO PRESELJAVANJE SLOVENACA U NDH S POSEBNIM OSVRTOM NA PODRUČJE KORDUNA I BANOVINE

Marica Karakaš Obradov

UDK: 343.264(430=163.6)"1941"
343.264(497.5=163.41)"1941"
Kategorizacija Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ U članku se ukazuje na osnovne smjernice politike Njemačkog Reicha i Nezavisne Države Hrvatske tijekom Drugog svjetskog rata o razmjeni stanovništva. Dio slovenskog stanovništva s područja okupiranih od Njemačkog Reicha trebao je iseliti na područje NDH na posjede Srba koji su trebali biti preseljeni u Srbiju. Planirani obim i tijek razmjene nije bilo moguće provesti kako na razini države tako ni na području Banovine i Korduna.

Abstract ▶ The article deals with the main German – Croatian guidelines for the transfer of population during the Second World War. Some Slovenians were supposed to move to the Independent State of Croatia from the occupied Slovenia to the properties of the Serbs who were supposed to emigrate to Serbia. It was not possible to execute a volume and course of the plan, neither on the state level nor on the Banovina and Kordun areas.

Ključne riječi ▶ Drugi svjetski rat, Njemački Reich, Nezavisna Država Hrvatska, Banovina, Kordun, Slovenci, Srbi, prisilne migracije
Key words ▶ Second World War, The Third Reich, Independnet State of Croatia, Banovina, Kordun, Slovenes, Serbs, forced migration

https://doi.org/10.17234/9789533792972.24

Pregovori o slaganju "novog mozaika naroda" odnosno razmjeni stanovništva između Njemačkog Reicha i Nezavisne Države Hrvatske

Vlasti Njemačkog Reicha objavile su u travnju 1941. godine u Mariboru smjernice za iseljavanje "tuđih elemenata" s područja Donje Štajerske. Ubrzo je ustrojen njemački stožer za iseljavanje u Mariboru i na Bledu kojeg je sačinjavao već "uhodani kadar" koji je radio na iseljavanjima na području okupirane Poljske. Osnovani su sabirni logori u Mariboru, Rajhenburgu[1], Begunjama i Šentvidu, uz još brojne prolazne logore, za prihvat Slovenaca koje su iseljavali u NDH, Srbiju i na područje Njemačkoga Reicha.[2]

Vlasti NDH u početku su nevoljko raspravljale o useljavanju Slovenaca na njihovo područje, ali im je njemački poslanik u Zagrebu Siegfried Kasche ukazao na mogućnost da će se doseljavanje Slovenaca "izravnati" s iseljavanjem Srba u Srbiju. Rigidne državotvorne i nacionalističke ideje vodile su vlasti NDH u rješavanju "srpskog pitanja", isprva antisrpskom promidžbom, a potom i izravnim nasiljem koje je, uz pojedinačna i skupna ubojstva, uključivalo i iseljavanje, protjerivanje, preseljavanja u evakuacijama, otpremanje na prisilni rad u Njemački Reich i dr. Vlasti NDH sručile su, u ime predratnog ugnjetavanja Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji, kako je na jugoslavensku zajednicu isključivo gledao ustaški pokret, osvetnički val prema Srbima.[3]

U ljeto 1941. razvio se ustanički pokret na području NDH, u kojem su Srbi imali značajni udio i ulogu, a zapodjenuti su i oružni sukobi. U takvim okolnostima trebalo je provesti useljavanje Slovenaca i iseljavanje pretežno domaćeg pravoslavnog stanovništva jer su "solunski dobrovoljci" i Srbi koji su bili zaposlenici u tijelima državne uprave Kraljevine Jugoslavije kao i vojnici vojske Kraljevine Jugoslavije već od travnja 1941. napuštali teritorij NDH. Država ih je na to poticala pa je dio sam napustio NDH ili su ih državne vlasti protjerale.[4]

Vlasti NDH zakonskom odredbom od 24. lipnja 1941. osnovale su Državno ravnateljstvo za ponovu. Zadaća mu je bila uređenje svih poslova "useljavanja, smještaja i izseljavanja" i "preuzimanje i predaja posjeda i

inih dobara iz ruku izseljenih u ruke useljenih". Usporedo s osnivanjem Državnog ravnateljstva za ponovu u Zagrebu ustrojena su i njegova tri glavna središta u Banjaluci, Sarajevu i Osijeku, a oni su opet djelovali preko velikih župa i kotarskih vlasti. U nadležnosti Državnog ravnateljstva za ponovu bilo je i osnivanje iseljeničko-useljeničkih logora u Požegi, Sisku/Capragu, Bjelovaru i Bijeljini u koje su dopremani Srbi koji su trebali iseliti u Srbiju, a Slovenci koji su naseljavani na područje NDH u pravilu su dopremani u Požegu, a bilo je primjera i dopremanja u logor u Sisku/Capragu.[5]

Od svibnja do srpnja 1941. intenzivno se pregovaralo o obimu i uvjetima iseljavanja Slovenaca iz anektiranih dijelova Slovenije u NDH i Srbiju te o iseljavanju Srba iz NDH u Srbiju. Sporadično se još u jesen 1941. razgovaralo o iseljavanju srpskog stanovništva iz NDH u Srbiju, a u siječnju 1942. otpremljena je posljednja skupina zatočenih Srba iz logora u Srbiju, zajedno s obiteljima.

Navest ću najznačajnije pregovore i odluke. U Mariboru je održana konferencija 6. svibnja 1941. pod predsjedanjem *Gauleitera*, predstojnika civilne uprave Donje Štajerske, Siegfrieda Übereithera na kojoj su između ostalih sudjelovali predstavnici stožera njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji i predstavnici vlasti NDH. Ministarstvo vanjskih poslova (MVP) Njemačkog Reicha objavilo je 21. svibnja 1941. da je Adolf Hitler odlučio da se s područja NDH iseli 220 000 – 260 000 Srba te da NDH primi isti broj Slovenaca. Vlada NDH je već 28. svibnja 1941. potvrdila useljavanje Slovenaca osim onih koji su "politički opterećeni intelektualci" i "srpski orijentirani četnici".

U Zagrebu je 4. lipnja 1941., u poslanstvu Trećeg Reicha**,** pod predsjedanjem Siegfrieda Kaschea, njemačkog poslanika u Zagrebu, održana konferencija o razmjeni stanovništva. Konferenciji su nazočili brojni njemački predstavnici, vojni zapovjednik za Srbiju, opunomoćeni general u Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau, posebni izaslanik u Zagrebu Edmund Veseenmeyer i neki drugi, a od predstavnika vlasti NDH vojskovođa i doglavnik NDH Slavko Kvaternik, ministar vanjskih poslova Mladen Lorković, njegov zamjenik Vjekoslav Vrančić i ministar udružbe Jozo Dumandžić. Zaključci konferencije bili su da u prvom valu, do 5. srpnja 1941., iseli 5 000 Slovenaca većinom "sumnjivih intelektualaca" u Srbiju i određeni broj slovenskih svećenika u NDH, a recipročno bi iselili pravoslavni svećenici iz NDH kod kojih se pojavio "višak" jer se radilo o obiteljima, pa je dio njih prebačen za sljedeće iseljavanje. U drugom valu, od 10. srpnja do 30. kolovoza 1941., planiralo se iseljavanje oko 25 000 Slovenaca iz Donje Štajerske koji su na to područje doselili poslije 1914. i trebalo ih je naseliti u NDH, a u istom razdoblju trebao se iseliti isti broj Srba iz NDH. Treći val trebao je trajati od 15. rujna do 31. listopada 1941. kada se trebalo oko 65 000 slovenskih seljaka iz Donje Štajerske i oko 80 000 seljaka iz Koruške iseliti na područje NDH. Određeno je da preseljenici mogu ponijeti 50 kg prtljage i po glavi 500 jugoslavenskih dinara. Prva dva vala iseljavanja trebala su biti obavljena željeznicom dočim je treći val, iz pograničnih područja s NDH, trebalo obaviti zapregama.

Na njemački zahtjev od velikog dijela tih planova moralo se odustati odnosno "odgoditi" ih za poslijeratno vrijeme. S obzirom da nije sve teklo prema planu S. Kasche sazvao je i predsjedao novom konferencijom 22. rujna 1941. Kasche je bio za "najstrože mjere" u pogledu iseljavanja srpskog stanovništva s područja NDH. Predstavnici vlasti NDH protivili su se daljnjem naseljavanju Slovenaca ističući težak položaj u kojem se nalaze Hrvati u obalnom području pod talijanskom vojnom upravom, veliki broj izbjeglica, katolika i muslimana, o kojima se moraju skrbiti iz ustaničkih područja i borbe koje su započele u Bosni osobito u Bosanskoj krajini. Naseljeni Slovenci u tim područjima već od kraja kolovoza 1941. ponovno se preseljavaju, sada iz Bosne u Slavoniju. MVP Njemačkog Reicha 5. listopada 1941. obavijestilo je Kaschea da kod hrvatske vlade postigne dogovor da tijekom jeseni ipak prihvate još 45 000 Slovenaca, da ih "podsjeti" da je broj "ilegalno iseljenih", odnosno izbjeglih ili protjeranih Srba iz NDH u Srbiju mnogo veći od broja Slovenaca koji bi na njemački zahtjev trebali preseliti u NDH. Poslanik Kasche nije o tome niti razgovarao s predstavnicima vlasti NDH već je raspravljao s predstojnikom civilne uprave Donje Štajerske. Kasche je osobno bio uvjeren da je to "nemoguća misija" što je, 8. listopada, u svom odgovoru MVP Njemačkog Reicha obrazložio time da NDH više nema nikakvih mogućnosti za nastavak iseljavanja Srba u Srbiju odnosno da je nemoguće da se iseli 19 000 Srba u Srbiju, a da u NDH useli 38 000 Slovenaca. Također je upozorio da treba misliti na posljedice preseljavanja koje bi potakle komunističke nemire, a privredno opterećenje NDH mogle bi uzrokovati i gubitke za Njemački Reich. Odgovor MVP Njemačkog Reicha bio je da nema potrebe "iznuditi" prihvat 38 000 Slovenaca, ali je potvrđeno da oko 3 000 Hrvata iz pograničnog područja Donje Štajerske treba iseliti u NDH.[6]

Tijekom organiziranih iseljavanja i pregovora u ljeto 1941. stalni su bili prigovori s njemačke strane zbog brojnih srpskih izbjeglica i prognanika koji su s područja NDH prelazili i u Srbiju. Bilo je i prigovora zbog nasilja prilikom prikupljanja stanovništva za iseljavanje kao i otuđivanje imovine.[7]

Državno ravnateljstvo za ponovu je 9. srpnja 1941. odaslalo "Upute o useljavanju i smještaju Slovenaca", a te su upute 14. srpnja nadopunjene. Većina kotareva u NDH trebalo je od srpnja do 31. listopada 1941. primiti oko 2 500 Slovenaca. Naseljavanje Slovenaca provodio je i Zavod za kolonizaciju NDH. Pitanje prehrane useljenika Slovenaca rješavalo se prikupljanjem hrane od iseljenika, Srba. Ako je useljenik dobio kuću i posjed trebalo je popisati pokretnu i nepokretnu imovinu, a svojim su potpisom jamčili za preuzetu imovinu. Zalihe hrane zatečene na posjedu, uz revers, prepuštane su useljenicima za prehranu kao i domaće životinje. Ako su useljenici bili smješteni zajedno sa srpskim obiteljima, dakle zajedno s vlasnikom kuće, onda je vlasnik imao obavezu osigurati useljenicima smještaj, hranu i obuću, a useljenici su morali pomagati u kućnim, poljodjelskim i dr. poslovima. Napomenuto je da useljenicima treba platiti "honorar" ako budu sudjelovali u žetvi ili nekom drugom javnom radu. Posebno je naglašeno da svaki rad useljenika mora biti nagrađen i ne može se od njih tražiti nikakav besplatni rad. Probleme u naseljavanju Slovenaca uzrokovalo je i to što pojedina iseljena sela s većinskim srpskim stanovništvom nisu imala dovoljan broj kućanstva za primitak useljenika ili još nije bilo provedeno iseljavanje Srba.[8]

Prikupljanje i otpremanje slovenskog stanovništva za iseljavanje na područjima koje je anektirao Njemački Reich tekli su pretežno po planu što je jamčila dobro ustrojena i brojna njemačka vojska, raspoloživ vozni park, prometna infrastruktura koja još nije bila razorena.

Navedeni uvjeti nisu ni približno postojali na području NDH čije su vlasti trebale provesti iseljavanje Srba i prihvatiti Slovence. Osim nepostojanja dobro ustrojenih vojnih i civilnih vlasti, nekontrolirani ispadi nasilja prema srpskom stanovništvu i oružani ustanak u kojemu je srpsko stanovništvo imalo velikog udjela nisu mogli jamčiti "sustavnosti" i "urednost" planirane razmijene stanovništva.

Do povremenih prekida u iseljavanja Srba u Srbiju i nemogućnost naseljavanja slovenskih useljenika na brojna područja NDH dolazilo je zbog pretjeranog priljeva prognanih i izbjeglih Srba s područja NDH u Srbiju, ali i zbog oružane pobune koje je buknula na području NDH. Velikih problema bilo je s prehranom, higijenskim i zdravstvenim uvjetima života u iseljeničko-useljeničkim logorima i u mjestima gdje su Slovenci useljavani. Bilo je i slučajeva, rjeđe tijekom 1941., a kasnije učestalije, povratka srpskog stanovništvo koje je u kućama zateklo Slovence. Već na samom početku planiranih iseljavanja vojni predstavnici Njemačkog Reicha ustvrdili su da iseljavanje Slovenaca u NDH i s tim vezano iseljavanje Srba iz NDH u Srbiju rasplamsava ustaničke pokrete i u NDH i Srbiji.[9]

BROJČANI POKAZATELJI O SLOVENCIMA NA PODRUČJU NDH

U literaturi postoje manja odstupanja o broju iseljenih Slovenaca na područje NDH u organiziranim transportima. U literaturi se najčešće navodi da je oko 10 000 organizirano iseljeno, a prema Državnoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača oko 7 000 Slovenaca iseljeno je u Srbiju i 12 000 na područje NDH do listopada 1941., kada otpočinju masovnija otpremanja slovenskog stanovništvo na područje Njemačkog Reicha, posebice Šleziju, zbog velike potrebe za radnom snagom.[10]

Ukupan broj Slovenaca na području NDH, do rujna 1941., bez "starosjedilaca", Slovenaca koji su doselili na to područje od 1918. do 1941., spominje se u rujnu 1941. na konferenciji njemačkih i hrvatskih predstavnika u Zagrebu gdje se govori o 31 341 osoba. Tako veliki priliv Slovenaca dogodio se ne samo zbog useljavanja na osnovu njemačko-hrvatskih dogovora nego zato što je oko 17 000 Slovenaca izbjeglo na hrvatsko područje. Slovenci kako bi izbjegli iseljavanje na područje Njemačkog Reicha. bježali na područje NDH iz zbog blizine, bliskost kulture i jezika ili su pronalazili utočište kod rođaka i prijatelja koji su od ranije bili na tom području ili su tamo iseljeni. Dolazili su i članovi obitelji iz miješanih slovensko-hrvatskih brakova. Zbog velikog priljeva ovih izbjeglih Slovenaca, MUP NDH je u listopadu 1941. tražio je da se napravi popis Slovenaca na području NDH koji su došli poslije 10. travnja 1941. Prema tom nepotpunom popisu bilo ih je 19 304. Popisivanje je bilo nepotpuno zbog ratnih okolnosti te određeni kotareve nisu bili u mogućnosti provesti popisivanje i dostaviti rezultate.[11]

U svom dopisu od 9. srpnja 1945. Delegacija za repatriacijo Slovencev poslala je tražene podatke Odjelu za

vraćanje izbjeglica (repatrijaciju) Predsjedništva Narodne vlade Hrvatske o brojčanom stanju Slovenaca temeljenom na podacima Odbora za slovenske naseljenike koji je djelovao tijekom rata pri Uredu za podržavljeni imetak i podacima slovenskog Crvenog križa. U njihovim kartotekama bilo je zabilježeno 16 541 Slovenaca i taj je broj obuhvaćao samo one koji su se obratili navedenim institucijama. U dopisu je navedeno da još treba tome dodati "svojevoljno" iseljene Slovence kao i one koji su "uslijed fašističkog terora Nijemaca, Talijana ili Mađara" izbjegli na područje NDH. Uzimajući u obzir sve navedene kategorije, broj Slovenaca za repatrijaciju procijenjen je na oko 35 000. Napomenuto je da je prije rata na zagrebačkom području živjelo "mnogo" Slovenaca te da bi vjerojatno i jedan dio njih došao u obzir za repatrijaciju. Također i Slovenci Primorci porijeklom s područja Trsta, Gorice i Tržiča koji su također bili na hrvatskom području. Delegacija za repatriacijo Slovencev u rujnu 1945. iznijela je podatak da je na području NDH bilo između 30 000 do 35 000 Slovenaca koji su tu preseljeni ili su sami izbjegli i približno isti je broj Slovenaca koji su na to područje doselili prije Drugog svjetskog rata.[12]

KRATKE NAPOMENE O ISELJAVANJA SRBA[13] S BANOVINE I KORDUNA I PRIMJERI USELJAVANJA SLOVENACA NA PODRUČJE BANOVINE I KORDUNA

Vijest o planu iseljavanja Srba u Srbiju došla je do Banovine i Korduna krajem svibnja 1941. preko članova Komunističke partije. Nakon toga došlo je do "ozbiljnijeg gibanja" i "izvjesne sklonosti nekih ljudi da se pokore toj odluci", a partijske organizacije su se protivile takvom stavu.[14]

Organizirana iseljavanja djelomično su provedeno tijekom kolovoza 1941. i na području Banovine i Korduna. Hrvatske vlasti su provodile jaku promidžbu i "pritisak" na Srbe da iseljavaju u Srbiju pa su im nudili propusnice, dopuštenje za prijenos dijela novca i imovine. Srpske su kuće "pečaćene", a "partijska organizacija" tražila je da se "kidaju pečati s kuća". Prema dokumentima Državnog ravnateljstva za ponovu iz 1941. s područja Gline iseljeno je 426 domaćinstava s 3 704 članova (od toga 1 855 muškaraca i 1 844 žena). Prema novinama *Naprijed*, glasilu Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, iz travnja 1944. u Srbiju je "odseljeno" 1 551 osoba s područja Dvora (307 osoba), Petrinje (368 osoba) i Gline (876 osoba). Neka kasnije istraživanja navode samo broj od 357 "izbjeglica" u Srbiji iz Majskih Poljana, Bačuge, Gline i Vlahovića. U zimu 1941./1942. povećao se broj odlazaka u Srbiju s ovoga područja zbog bojazni kako će prezimiti. Na odlazak su se odlučili i neki "zakleti partizani", pa je bilo slučajeva da su im oni koji nisu podržavali odlazak, zapalili kuće. U travnju 1942. Velikoj župi Gora obratio se vojskovođa Slavko Kvaternik s naputkom da "hrvatsko pravoslavno pučanstvo" koje se želi iseliti javi nadležnim vlastima koje su im trebale naglasiti da ih "nitko ne prisiljava" na odlazak te da se jave oni koji žele na "rad u Njemačku".[15]

Tijekom srpnja 1941. općinska su se poglavarstva u NDH očitovala koliko se slovenskih obitelji može kod njih smjestiti. Također su iznosili i pretpostavke o mogućem zapošljavanju Slovenaca posebice u zanatskim radnjama, bilo da ih oni sami vode ili da budu namještenici. Neki su i negodovali zbog bilo kakvog useljavanja stanovništva pravdajući se već tada velikom oskudicom. Dana 13. srpnja 1941., Općinsko poglavarstvo u Sunji iskazalo je koliko se članova slovenskih useljenika može smjestiti u koje selo na području njihove općine. Selo Drljače trebala je primiti 170 osoba, Greda 10, Petrinjci 100, Radonja Luka 50, Sunja 40 slovenskih useljenika.

Općinsko poglavarstvo u Gori izvijestilo je, 15. srpnja 1941., da se kod njih u tom razdoblju može smjestiti 166 osoba. Glinska Poljana trebala je primiti 69 osoba, Gorske Mokrice 3, Nebojan 44, Pecki 23, Slana 17, Strašnik 10 slovenskih useljenika. Općinsko poglavarstvo u Blinji, 16. srpnja 1941., bilo je spremno je primiti 77 Slovenaca, uz napomenu "ako se nitko od iseljenih ne bude vraćao". Ta se primjedba vjerojatno odnosi na one koji su živjeli u zbjegu, a ne koji su iselili u Srbiju. Treba napomenuti da je bilo slučajeva izuzimanja od iseljavanja nekih Srba, bilo da su već bili otpremljeni u iseljeničko-useljeničke logore ili ne, većinom na intervenciju nekog političkog i vojnog dužnosnika. Blinja je trebala primiti 21 useljenika, Moštanica 33, Petkovac 19 i Stražbenica 4 slovenska useljenika. Prema navodima kotarske oblast u Dvoru na Uni 24. srpnja 1941. useljeno na njihovo područje 203 Slovenaca (91 muškarac, 88 žena i 24 djece).

Prema podacima Državno ravnateljstvo za ponovu[16] u tri kotara na Kordunu, Slunj, Vojnić i Vrginmost, bili su smješteni Slovenci iz Štajerske. U Slunj 67 obitelji sa 177 članova, Vojnić 89 obitelji sa 183 člana te u Vrginmost 69 obitelji sa 177 članova. Sve te obitelji 1941. došle su iz iseljeničko-useljeničkog logora u Požegi. Tijekom

kolovoza 1941. u iseljeničko-useljenički logor Caprag/Sisak smješteno je 75 slovenskih obitelji koje su čekale na dodjeljivanje posjeda. Brojni slovenski useljenici bili su od srpnja 1941. smješteni u Petrinji, isprva u okolna sela, a onda ih se sve više smjestilo u grad. Primjerice, krajem listopada Zavod za kolonizaciju tražio se smještaj za još osam slovenskih seljačkih obitelji sa 36 članova, a ranije je već na tom području kolonizirano 14 slovenskih obitelji. U općini Sunja u selo Četvrtkovac također je bilo naseljeno nekoliko slovenskih obitelji. U rujnu 1941. općinsko poglavarstvo u Topuskom izvršilo je novčanu isplatu pomoći za prehranu 29 slovenskih obitelji sa 105 članova koji su bili pretežno smješteni u Topuskom, Poljani i Maloj Vranovini.[17]

U kuće iseljenih, izbjeglih, prognanih i ubijenih Srba državne su vlasti nastojale naseliti ne samo slovensko stanovništvo nego i kolonizirati siromašnije obitelji iz Hrvatskog zagorja. Ovi planovi samo su djelomično provedeni. U svibnju 1942. županska redarstvena oblast iz Petrinje u izvještaju je navela da "buntovnici svakodnevno odvode i ubijaju koloniste".[18]

Bilo je i pritužbi useljenih Slovenaca da ih neki Srbi, vlasnici kuća, posjećuju i "smetaju", što bi značilo da se nisu iselili nego su živjeli u zbjegu.[19]

SVJEDOČANSTVA SLOVENACA O USELJAVANJU I DOGAĐANJIMA NA PODRUČJU BANOVINE I KORDUNA

Od završetak rata pa do 1990. postojala je "industrija sjećanja na NOB" i osim poteškoća koje su uvijek prisutne kod ex post tumačenja prošlosti bilo je još nekih značajnih korektivnih čimbenika. Pravo na sjećanje nisu jednako imali svi učesnici u prošlim događajima. Primjerice slovenski svećenici i redovnici koji su imali značajnu ulogu među iseljenim Slovencima, a vlasti Njemačkog Reicha i NDH smatrali su ih velikim poticateljima nezadovoljstva među Slovencima, nisu mogli nesmetano i javno govoriti o svojim ratnim sjećanjima i iskustvima. Također je bilo prisutno i "filtriranje" pamćenja što je dovodilo do prešućivanja dijelova prošlosti. Često je bila prisutna i namjera suvremenika da prošlost i svoju ulogu i prošlim događajima "dotjeruje" u skladu sa proklamiranim političkim i ideološkim potrebama.

Dnevnici, iako subjektivno pisani zbog neposrednog bilježenja događaja, vrijedan su historiografski izvor. Ovisno o ulozi pisca dnevnika, možemo ga koristiti i za političku i vojnu događajnicu, a osobito su značajni za povijest pojedinaca i obitelji. U totalitarnim državnim uređenjima čak i žrtve, koje su svjedočile o svojim stradanjima i o svom ponašanju i ulozi u nekim događanjima, bile su ponekada izložene ponovnom viktimiziranju. Revolucionarni pokreti, pa tako niti jugoslavenski komunisti, nisu prihvaćali političku i vojnu pasivnost kao obrazac ponašanja, osobito tijekom ratnih zbivanja, kada su ljudi u svakodnevnoj isprepletenosti života i stradanja bili često zaokupljeni samo preživljavanjem.

Stoga su i izjave pred predstavnicima poslijeratnih državnih vlasti u brojnim slučajevima sadržavale i ono što se smatralo da se "želi čuti". Primjerice, u višednevnim ispitivanjima od strane UDB-e Alojza Colnara, predstavnika slovenskog Crvenog križa u NDH, nastalo je nekoliko inačica njegovih izjava s različitim podacima i ocjenama o ponašanju pojedinaca. U konačnici isljednicima UDB-e objasnio je to time što se htio "pokazati u boljem svijetlu".[20]

Sve ove napomene treba imati na umu kod kritičkog čitanja sjećanja, dnevnika te izjava pred predstavnicima državnih vlasti, no, one ih ne isključuju kao izvore za historiografiju.

Osvrnut ću se na značajnija svjedočanstva Slovenaca na iseljenički život tijekom rata na području Banovine i Korduna.

T. Ferenc objavio je pismo nepotpisanog Slovenca koje se nalazilo u Republiškom sekretariatu za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije. Pismo je poslano u rujnu 1941. u Ljubljanu, a Ferenc ne navodi komu, privatnoj osobi ili nekoj ustanovi. Autor pisma je preko iseljeničko-useljeničkog logora u Požegi smješten preko Slunja u Cetingrad. U tom pismu slovenski useljenik ne piše o događajima kojima je bio svjedok nego prenosi opise uhićivanja i stradavanja srpskog stanovništva koje mu je ispričala žena, prezimena Basara, a koja ih je primila na stanovanje te "neki financijski nadzornik po imenu Joco" koji je svjedočio ubojstvima Srba. U pismu se navodi i podatak o stradanju "7000 Srba u kotaru Slunj" kao i da je taj podatak prije nego je pobjegao iz Hrvatske, nepoznati autor pisma, saznao od "tamošnjeg ustaškog komandanta". U istoj knjizi Ferenc navodi da su 2. kolovoza 1941. neki slovenski iseljenici pisali njemačkom opunomoćenom generalu u Zagrebu Edmundu Glaise von Horstenauu o ubojstvima srpskog stanovništva na području Krnjaka, Vojnića, Krstinje i Tušilovića.[21]

Često se u literaturi citira i dnevnik Ivan Rojsa, slovenskog useljenika iz Ormoža, koji je sa suprugom bio

smješten u Vrginmost. Jedno vrijeme živjeli su s obitelji Đure Crevara. Rade Bulat navodi podatak da je Ivan Rojs vodio dnevnik te da je 7. srpnja 1945. dao i izjavu "Mesnom poveljstvu NM v Ormožu" o zločinima u Bosni. Navedeni dnevnik i izjava nalaze se u Zgodovinskom arhivu u Ptuju[22] Nadalje navodi da je Rojs u svom dnevniku zapisao da je vidio povorku ljudi koji su išli na "pokrst" i kamione koji su 3. kolovoza odvozili po 30-40 muškaraca iz Sokolskog doma prema Glini. O rušenju crkve u Glini Rojs je saznao je od "suputnika" kojeg je susreo u vlaku u Glini u rujnu 1941. Bulat navodi i da je na području Vrginmosta krajem srpnja 1941. bilo smješteno više slovenskih obitelji: Hanželič, Sever, Turk iz Ormoža, Lampreht iz Sv. Lovrenca na Pohorju i Ruter iz mjesta Loč pri Konjicah.[23]

Đuro Zatezalo, citira dijelove dnevnika "jednog Slovenca protjeranog iz Štajerske i naseljenog s drugim Slovencima u selo Crevarsku Stranu – Vrginmost". Ne navodi ime pisca dnevnika niti gdje se dnevnik nalazi nego da autor posjeduje kopiju dnevnika. Citira dijelove dnevnika u kojem se govori o ubojstvu 11 osoba iz Crevarske Strane koje su Slovenci morali zakopati te o "ustaši Beljanu" i ostalima koji su uzimali imovinu ubijenih. U nastavku navodi i podatak o 270 ubijenih Srba u Crevarskoj Strani.[24]

Miljkan Maslić u svojoj knjizi[25] navodi dijelove iz dnevnika, prevedene sa slovenskog, "Slovenca koji je iz Štajerske protjeran i pisao o ljetnim danima 1941. u Vrginmostu i Crevarskoj Strani".[26] Maslić kaže da je dnevnik pronašao Branko Nikoliš i otišao po njega i dobio "original" te ga fotokopirao i kopije ustupio Masliću. Dnevnik je u Maslićevoj knjizi, kako i autor kaže, "tematiziran i po pasusima sređen" te tvrdi da rečenice nisu mijenjane. Maslić citira na jednom mjestu Slovenčev dnevnik gdje se navodi da su useljenici morali pokopati 11 osoba ubijenih u Crevarskoj Strani, a na drugom da je njegovoj ženi pričao ustaša Beljan da je zbog ranjavanja njegove kćeri strijeljano 270 osoba iz Crevarske Strane. Pisac dnevnika navodi i tko je i kako "odvozio" imovinu ubijenih Srba. Maslić komentira da je spominjanje četnika "samo pretpostavke pisca dnevnika" te da su to bili partizani. Također ocjenjuje da se Slovenčevo viđenje partizanske akcije na Crevarsku Stranu ne temelji na činjenicama koje on "ma koliko bio dobronamjeran nije mogao poznavati."[27]

Nesumnjivo je da se radi se o istom dnevniku premda ima odstupanja u povezivanju događanja i citiranju samog dnevnika. Primjerice Zatezalo i Bulat ne navode podatak o napadu na kuću ustraše Beljana i ranjavanje njegove kćeri, kao i da Slovenac u dnevniku spominje kao aktere oružanih sukoba četnike, što je M. Maslić učinio, ali i osporio takvu procjenu.

Svjedočanstva slovenskih useljenika objavljena ili citirana do 1990. većinom navode podatke o uhićivanju, ubojstvima i otuđivanju imovine Srba, često s brojčanim podacima i imenima počinitelje.

Početkom 1990-ih u "svjetskom političkom moralu" oživjele su ideje restitucije i "ispravljanja povijesnih nepravdi". Na listi oštećenih iz Drugoga svjetskog rata i neposrednog poraća uz europske Židove, našli su se i Romi i Nijemci, ali i brojni drugi narodi koji su pretrpjeli razne oblike represija tijekom ratnih sukoba i neposrednog nakon njih. Pokrenuti su razni mehanizmi na razini europskih država koji su davali ne samo duhovnu nego i materijalnu zadovoljštinu osobito za stradanja prisilnih radnika.[28]

Traumatično iskustvo prisilnih migracija slovenskog stanovništva, osobito iseljavanje i otpremanje na prisilni rad, zbog toga je iznova zaokupilo ne samo one koji su to preživjeli nego i članove njihovih obitelji. Slovensko nacionalno područje tijekom Drugoga svjetskog rata raskomadano je i podijeljeno između susjednih država, a slovenskom je narodu osporeno pravo na samosvojnost te su ih, posebice Nijemci, nastojali dijelom raseliti a dijelom asimilirati. Slovensko Društvo izgnancev objavilo je niz publikacija na ovu temu, a u nekim su i sjećanja na slovensko iseljavanje na područje NDH.[29] Navest ću neka sjećanja Slovenaca koji su dio rata proveli u Cetingradu, Zrinu, Lotinama, Sunji, Petrinji i Sisku.

Dana 24. srpnja 1941. slovenska obitelj Spegelj iseljena je iz mjesta Muta. U željezničkim teretnim, stočnim vagonima otpremljeni su preko Zagreba do Ogulina, a od tamo su pješice išli do Cetingrada. Glad i neimaština najčešće se spominju kao dio svakodnevice uz borbe između četnika, ustaša, partizana i Nijemaca na okolnom području. Ističe se i "vjerska netrpeljivost" katoličkih i pravoslavnih sela te se govori o "divljačkim četničkim, ustaškim i njemačkim skupinama koje su ubijale nedužne ljude". Nakon kratkog vremena obitelj je zbog straha i neprekidnih borbi uspjela otići u Karlovac.[30]

U srpnju 1941. obitelj Farazin iz sela Čmrlja preko Maribora, Zagreb i Požega otpremljena je u Bosanski Novi, a od tamo preko Dvora na Uni i sela Zrin i Lotine. Tamo ih je morala prihvatiti dobrostojeća srpska obitelj. Useljenici su pomagali u svim seoskim poslovima. Posebno je istaknuto da su zajedno s domaćinima jeli za

stolom, ali i da su u to vrijeme i na tom području ljudi bili više gladni nego siti. Nakon nekoliko mjeseci morali su otići i smješteni su u Novsku gdje su dobro primljeni.[31]

U kolovozu 1941. obitelj Knez je preko Rajhenburga došla u Petrinju od kuda su ih prebacili u Sunju. Tamo su bili samo tjedan dana, a potom nazad vraćeni u Petrinju gdje su isprva živjeli u staji. Kasnije su dobili smještaj, a domaći ljudi su im pomogli donijevši namještaj. Otac obitelji uspio se zaposliti i radio je u Sisku.[32]

Obitelj Luzar s drugim obiteljima iz Trbovlja preko Rajhenburga prebačena je u Petrinju. Nakon nekoliko dana razmještali su ih u okolna sela, no nigdje se nisu dugo zadržavali. Obitelj se selila osam puta i najzad "skrasila" u Petrinji. Žene su većinom radile u vojnim kuhinjama.[33]

Dana 6. kolovoza 1941. obitelj Rozman došla je u Petrinju. Smješteni su u barake u sklopu tvornice Gavrilović, a hranu im je često davala gospođa Gavrilović. Članovi obitelji morali su svi raditi. Žene su često služile kod njemačkih časnika, a mala djeca su često prosila hranu. Godine 1944. jedan muški član obitelji koji je bio u njemačkoj vojsci ishodio je da se obitelj vrati u Trbovlje.[34]

Obitelj Simonič je preko Rajhenburga u stočnim vagonima otpremljena u Požegu, a potom u Sisak. Tamo je otac obitelji radio u talionici. Bili su smješteni u kući Srba koji su prognani u Srbiju.[35]

Obitelj Trampuž iz Trbovlja početkom kolovoza 1941. protjerana je i preko Rajhenburga dospjela je u Petrinju. Isprva su premještani "iz sela u selo, iz kuće u kuću" i napokon su završili u Petrinji. Na kraju rata partizani su ih s vojnim zarobljenicima otpremili u logor, jer su žene radile u vojnoj kuhinji. Ubrzo su pušteni te su preko Zagreba i Zidanog Mosta došli u Trbovlje. Ističu da su Slovencima u Petrinji pomagali kotarski načelnik Kodrić i zaposlenik u poglavarstvu Gregorinčić.[36]

Iz Trbovlja je iseljena obitelj Mrak preko Rajhenburga u Petrinju. Isprva su ih selili po kućama u Petrinji i po okolnim selima. Teško su živjeli, majka je radila na poljoprivrednoj školi, a djeca odlazila u bolnicu po ostatke hrane. Najstariji sin otišao je u partizane. Bili su smješteni "s obitelji nekog ustaše" pa su morale bježati pred partizanima jer im je on tako rekao. Poslije su se vratili u Trbovlje.[37]

Svjedočanstva objavljena poslije 1990-e i dalje navode stradavanja Srba, bez detaljnih opisa i brojčanih navoda, što se može protumačiti time da je generacija najstarijih slovenskih iseljenika, koja je mogla imati jasnija sjećanja na takve događanja, većinom umrla. No priče o ratnom prognanstvu vrlo su se revno prenosile unutar obitelji. U ovim sjećanjima češće je spominjanje i Hrvata u pozitivnom kontekstu pa čak i nekih koji su predstavljali civilne vlasti.

ZAKLJUČAK

Njemački Reich je na područjima koja je anektirao, ili okupirao, kao i na području država saveznica, potaknuo ili izravno sudjelovao u *etničkom/nacionalnom inženjeringu*. Nije u tim planovima izuzimao niti sunarodnjake niti savezničke nacije koje su na svom državom području izravno provodile ideju podudaranja državnih i nacionalnih granica. Onim narodima koji se nisu našli na političkom zemljovidu "Novog poretka" negirana je nacionalna posebnost. Tako su Slovenci dijelom trebali biti asimilirani odnosno germanizirani, a dijelom iseljeni na područje NDH i u Srbiju. Recipročno broju useljenih Slovenaca trebalo je iseliti Srbe s područja NDH u Srbiju. Prvotni planovi, a osobito obim razmijene stanovništva, nisu se mogli provesti.

U poslijeratnoj jugoslavenskoj historiografiji migracije slovenskog i srpskog stanovništva nisu uvijek postavljane u zajednički kontekst te međuovisnost s migracijama drugih nacionalnih/etničkih skupina, što je više zamrsilo nego raspetljalo razumijevanje brojnih smjerova, pokretača i tipova migracija. "Neurednost" razmjene stanovništva bila je uvjetovana nizom čimbenika među kojima treba istaći protjerivanje i izbjeglištvo srpskog stanovništva s područja NDH u Srbiju, gdje je njihov priljev narušavao interese Njemačkog Reicha.

Slovenski useljenici i srpski iseljenici nisu dijelili samo sudbinu prisilnih migranata nego su u brojnim slučajevima i dijelili isti životni prostor što ih je zbližilo i stvorilo zajedničko sjećanje na traumatične ratne dane. U poslijeratnom razdoblju pa do 1990-ih ta veza je učvršćivana i "vlakovima bratstva i jedinstva", osobito s domaćinima u Srbiji, gdje ih je rat provelo gotovo pet puta manje nego na hrvatskom i bosansko-hercegovačkom području. Nakon raspada Jugoslavije i dokidanja jednostranog pristupa prošlosti otvoreni su novi komunikacijski kanali i za slovensko-hrvatski i slovensko-muslimansko/bošnjački dijalog. Iznova prizivajući u sjećanje svoju ratnu tragediju, slovenski iseljenici dodijelili su u svojoj iseljeničkoj drami svim sudionicima i uloge koje su stvarno i odigrali. Uz daljnje navođenje

stradanja Srba i teškog života iseljenog slovenskog stanovništva, spominje se i korektno ponašanja pojedinaca koji su predstavljali i državne vlasti, solidarnost nekih hrvatskih sredina s iseljenim Slovencima, priznanja slovenskih useljenika da su radili bilo u državnim službama ili pri vojsci i sl. Na takav se dijalog još uvijek čeka u hrvatsko-srpskim/srpsko-hrvatskim odnosima i sjećanjima na traumatični Drugi svjetski rat koji još uvijek stvara razdore koji se prenose i u nacionalne historiografije.

[1] Gradić Rajhenburg, u blizini Krškog, od 1952. zove se Brestanica.

[2] Tone FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945.*, Ljubljana : Beograd 1979., 154-157, 164-183; Slobodan D. MILOŠEVIĆ *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, Beograd 1981., 21, 23, 149.

[3] Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, Zagreb 1978., 162–178; Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2001., 437–463.

[4] Marica KARAKAŠ OBRADOV, "Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske 1941.". *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 2011., vol. 43., br. 3, 802, 814–816.

[5] Andrija Ljubomir LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", *Historijski zbornik*, Zagreb 1956, 1–4, 130–131; Rafael BRČIĆ, "O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine". *Prilozi*, sarajevo 1973., 9/1, 306; M. KARAKAŠ OBRADOV, "Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske 1941.", 807–808.

[6] HR HDA 1561, 0131.38); (AS 1907, br. 2501/II-1941. od 29. srpnja 1941.; (AJ, 110, Dosje Rikard Flögel); A. Lj. LISAC, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941.", 142–143; T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945.*, 208–210, 231–232, 245–246, 251–292; S. D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 30, 32, 39–43; M. KARKAŠ OBRADOV, "Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske 1941.", 802–807; Marica KARKAŠ OBRADOV, "Migracije Slovencev na hrvaško območje v drugi svetovni vojni (izseljevanje in izgnanstvo", *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana 2012., god. 52, br. 2, 141–146. Rikard Flögel je bio ravnatelj Zavoda za kolonizaciju NDH koji se također bavio smještanjem Slovenaca.

[7] M. KARKAŠ OBRADOV , "Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske 1941.", 804–807, 820–823.

[8] AS 1899, k. 1, br. 190/Ptk, od 9. srpanja 1941, br. 190/Ptk i br. 755/Ptk od 14. srpnja 1941., br. 602-1941/Ptk od 14. srpnja 1941.; M. KARAKAŠ OBRADOV "Migracije Slovencev na hrvaško območje v drugi svetovni vojni (izseljevanje in izgnanstvo)", 152–153)

[9] S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 154; M. KARAKAŠ OBRADOV, "Migracije Slovencev na hrvaško območje v drugi svetovni vojni (izseljevanje in izgnanstvo", 171.

[10] T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945.*, 255, 379; S. D. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945.*, 42, 154, 341; Ivica ŽNIDARŠIČ, *Z javno besedo do pravic. Informativne konference za potrebe slovenskih izgnancev in drugih žrtev vojnega nasilja*, Ljubljana, 2000., 99; Jasna FISCHER, ur., *Slovenska novejša zgodvina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1841. – 1992.*, knj. 1, Ljubljana, 2005.,587.

[11] HR HDA 223, I-A, 1828/1942. od 23. ožujka 1942.; Milenko MILIĆ, "Plansko i nasilno raseljavanje Jugoslovena tokom drugog svetskog rata", *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo*, Beograd 1964., vol. XI, 427.

[12] AS 1824, k. 977, br. 468/45., br. 709/45., 718/45.

[13] O iseljavanju Srba s područja NDH vidi i rad Filipa Škiljana, ovdje (str. 345-360).

[14] Čedomir VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945–1950.*, ZAGREB: Prosvjeta, 2003., 20. Višnjić citira iskaz Stanka Opačića Ćanice Historijskom odjeljenju CK KP Hrvatske od 16. lipnja 1950.

[15] Slobodan BJELAJAC ,"Šamarički partizanski logor", u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo, Ivan Jelić i Jozo Kovačević, Sisak 1974., 692; Milan KOLJANIN, "Izbeglice iz Gline u Srbiji 1941–1945.", u: *Glina*: *Glina i glinski kraj kroz stoljeća*, ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević, Glina: 1988., 366, 367.

[16] Rade BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove gore*, Zagreb 1981., 116. navodi krivi naziv Državno ravnateljstvo za obnovu Slovenije.

[17] HR HDA 1076, k. 500, br. 21348/41. od 29. rujna 1941.; k.1776, K. br. Prs. 98/41, od. 13. srpnja 1941., K. Prs. broju 84/1941. od 15. srpnja 1941., Prs. br. 82/1941., 16. srpnja 1941., br. 1892/41., od 24. srpnja 1941.; Fikreta BUTIĆ i Ivan JELIĆ, "Prilozi proučavanju historije NDH u razdoblju 1942 – 1943. godine". *Putovi revolucije*, Zagreb 1963., god. I, 1–2, 352–353; R. BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove gore* 116; Ivo GOLDSTEIN, "Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.

godine", u: *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*, Sašo JERŠE, ur. Ljubljana 2006., 601–603.

[18] M. KOLJANIN, "Izbeglice iz Gline u Srbiji 1941–1945.", 366.

[19] HR HDA 1076 ili 215, k. 520, br. 31318/41 od 31. listopada 1941.

[20] HR HDA 1561, 014.0.2.

[21] T. FERENC, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945.*, 401–402.

[22] Dokumenti OKNO Ormož za leto 1945.

[23] R. BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove gore,* 116, bilj. 5.

[24] Đuro ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, Zagreb 2005., 123–126.

[25] Miljkan MASLIĆ, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, Zagreb 2010. Rukopis knjige nastao je 1970-ih godina 20. stoljeća.

[26] Citirani autori negdje navode i naziv Crevarsko Selo umjesto Crevarska Strana jer je tako zapisano u dnevniku Ivana Rojsa.

[27] M. MASLIĆ, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, 211–223.

[28] Elazar BARKAN, *Krivica nacija. Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*, Novi Sad 2007., 11–99, 153–183, 253–313.

[29] *Spomini in pričevanja I.*, Ljubljana 2003. i *Spomini in pričevanja* II., , Ljubljana 2006., ur. Ivica ŽNIDARŠIČ i Zdenko KAPLAN.

[30] *Spomini in pričevanja I.*, 263–268.

[31] *Isto*, 406–409.

[32] *Isto*, 411.

[33] *Isto*, 412–413.

[34] *Isto*, 417–418.

[35] *Isto*, 418–419.

[36] *Isto*, 423.

[37] *Isto*, 425–426.

4.

MASOVNI VJERSKI PRIJELAZI S PRAVOSLAVNE NA RIMOKATOLIČKU VJEROISPOVIJEST NA PODRUČJU DUBIČKOG I GORSKOG ARHIĐAKONATA I POKUPSKOG DEKANATA IZMEĐU 1941. I 1945.

Filip Škiljan

UDK: 271.22(497.11)-722.7:272(497.529.1)"1941/45"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► Autor donosi nove uvide o vjerskim prijelazima pravoslavnih s područja Banije (iz kotareva Glina, Petrinja, Vrginmost, Kostajnica i Dvor) na rimokatoličku vjeroispovijest. Na temelju izvorne arhivske građe iz Hrvatskog državnog arhiva i Nadbiskupijskog arhiva Zagreb te literature, prikazuje rezultate svog istraživanja o broju prijelaznika, načinima podnošenja molbi za vjerski prijelaz, o obliku samog čina prijelaza i o masovnosti vjerskih prijelaza u određenim župama između travnja 1941. i kraja 1942. godine. Kasniji prijelazi bili su vrlo rijetki.

Summary ► The author brings new information about religious conversions in the area of Banija (districts Glina, Petrinja, Vrginmost, Kostajnica and Dvor). Based on the original archive material from the Croatian State Archive and the Archdiocesan Archive in Zagreb and literature the author provides information on the number of converts, on ways to applying for religious conversions, the form of the act of conversion and of mass religious conversions in certain parishes between April 1941 and the end of 1942 year. Later conversions from the Orthodox to Roman Catholic religion were very rare.

Ključne riječi ► Srbi; pravoslavlje; Nezavisna Država Hrvatska; vjerski prijelazi; Banija; Rimokatolička crkva
Key words ► Serbs; orthodoxy; Independent State of Croatia; religious conversions; Banija; The Roman Catholic Church

https://doi.org/10.17234/9789533792972.25

PROSTORNI OKVIR

Područje Dubičkog arhiđakonata obuhvaća prostor istočne i južne Banije (župe na Baniji od Hrvatske Dubice, preko Hrvatske Kostajnice i Divuše u Pounju te župe Zrin i Gvozdansko na Zrinskoj gori) i župe u Posavini između Gušća i Jasenovca. Gorski arhiđakonat obuhvaća teritorijalno veći dio zapadne Banije, Sisak te dio Posavine sjeverno od Siska i dio sisačkog Pokuplja do Starog Farkašića. Budući da područja župa Lasinja i Bučica geografski također potpadaju pod Baniju, a pripadaju Pokupskom dekanatu Turopoljskog arhiđakonata, i ovaj je dekanat, koji se prostire i na lijevoj obali rijeke Kupe, uvršten u istraživanje. Na tom je teritoriju, u sveukupno sedam kotareva, dva grada i dvije općine (kotari Sisak, Glina, Petrinja, Dvor, Hrvatska Kostajnica, Vrginmost, Pisarovina, zatim gradovi Sisak i Petrinja te općine Jasenovac i Krapje) 1931. godine živjelo ukupno 232 360 stanovnika (125 447 ili 53,98 % vjernika pravoslavne vjeroispovijesti, po nacionalnosti uglavnom Srba.[1]

Tabl. 1. *Vjeroispovijest stanovništva na području župa Dubičkog arhiđakonata te banovinskih dijelova Gorskog i Pokupskog dekanata Turopoljskog arhiđakonata 1931.*

Kotar/grad/općina	Ukupan broj stanovnika 1931.	Ukupan broj pravoslavnih 1931.	Postotak pravoslavnih
Glina (kotar)	45 742	30 606	66,91 %
Kostajnica (kotar)	29 099	19 157	65,83 %
Jasenovac (općina)	5 545	2 591	46,72%
Krapje (općina)	2 902	47	1,6 %
Pisarovina (kotar bez općine Kupinec)	20 410	5 371	26,31 %
Petrinja (kotar)	32 856	16 346	49,75 %
Petrinja (grad)	5 536	962	17,37 %
Sisak (kotar bez općine Lekenik)	23 787	590	2,4 %
Sisak (grad)	10 915	1 419	13 %
Vrginmost (kotar)	28 989	24 906	85,91 %
Dvor (kotar)	26 579	23 452	88,23 %
Ukupno	**232 360**	**125 447**	**53,98 %**

Napomena: Kao referentne, koristim podatke prema popisu stanovništva iz 1931. godine. Realno, brojevi su 1941. bili nešto veći pa, prema tome, donekle i postotci.

ODNOSI RIMOKATOLIČKE CRKVE I NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Korijeni mnogih aspekata odnosa Rimokatoličke crkve spram NDH sežu duboko u prošlost, ali u bližoj prošlosti, u prvoj polovici 20. st., kad su balkanski i svjetski ratovi prekrajali geopolitičku kartu svijeta, kad su mnoge države i nestajale i nastajale, a odnosi Svete Stolice s državama bili uređivani posebnim, sveobuhvatnim ugovorima, konkordatima, okolnost koja je utjecala na vjersku konstelaciju i političke prilike u Kraljevini Jugoslaviji pred Drugi svjetski rat tiče se upravo jednog konkordata, odnosno njegovog nepostojanja. Koloplet ratnih okolnosti je, naime, doveo do stvaranje Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine, a tu novostvorenu ratnu tvorevinu – nedemokratsku po utemeljenju, kvislinšku po međunarodnom položaju i geostrateškoj ulozi u „novom poretku", šovinističku i rasističku po proklamiranoj ideologiji i zločinačku i genocidnu po praksi – Sveta Stolica nije ni formalno priznala, a kamoli da bi se razmišljalo o nekom međunarodnopravnom ugovoru s njom. Međutim, odnos Svete Stolice prema NDH bio je obilježen, između ostalog, i činjenicom da Kraljevina Jugoslavija sa Svetom Stolicom nije imala valjan sveobuhvatan međunarodnopravni ugovor (tzv. konkordat).

Sveta je Stolica prije Prvog svjetskog rata imala sklopljene konkordate s Crnom Gorom (1886.) i Srbijom (1914.), ali s obzirom da ti ugovori nisu bili primjenjivi na novonastalu državu (Kraljevinu SHS, kasnije Kraljevinu Jugoslaviju), nakon priznanja nove države, Kraljevine SHS, 6. studenog 1919., trebala je Sveta Stolica s njom sklopiti sporazum kojim bi se pravno regulirao položaj Rimokatoličke crkve u Kraljevini: pitanja vjeronauka u školama i crkvama, prava vjerskih škola i ustanova, stjecanja crkvenih dobara, slobode komuniciranja sa Svetom Stolicom, slobode djelovanja katoličkih organizacija te niz drugih pitanja iz vjerskog života.[2] To se spletom okolnosti nije dogodilo. U Kraljevini SHS živjelo je 1921. godine 48 % pravoslavnih, 39 % katolika i 13 % pripadnika ostalih vjerskih zajednica. Pregovori oko konkordata otpočeli su ranih dvadesetih godina i potrajali više od desetljeća, da bi se 1935. postigla suglasnost oko svih detalja te se formirani ugovor (koji Stojadinovićeva vlada potpisuje 1937.) poslao u Skupštinu i Senat na usvajanje. Međutim, tada zbog ogorčenog protivljenja SPC-a konkordatu nastaje duboka politička kriza, uz krizu oko atentata u Skupštini možda i najveća između dva rata, i proces ratifikacije konkordata je obustavljen.

Inače, zbog nereguliranih odnosa sa Svetom Stolicom, Rimokatolička crkva je u Kraljevini bila u permanentnom latentnom sukobu s državom, a konkordatskom krizom 1937. odnosi su eskalirali, pretočili se i u zaoštreni, općі međunacionalni, hrvatsko-srpski antagonizam. Uz atentat na Stjepana Radića (1928.) i ubojstvo kralja Aleksandra (1934.), bio je to svojevrsni treći vrhunac permanentne desetogodišnje političke krize, koji je onda, između ostalog, rezultirao i preustrojem države (formiranje Banovine Hrvatske).

Koliko god se dvije dominantne crkve u Kraljevini trudile očuvati čistoću i plemenitost svog poslanja među ljudima i među narodima, ideologijski karakter same

njihove misije (evangelizacija svijeta i univerzalnost kompetencija i pretenzija klera) suočavao ih je s izazovima klerikalizma, prozelitizma i filetizma. A kako je bilo kroz cijelu dvomilenijsku prošlost (i planetarno), tako je bilo i kroz zamršene kontroverzije 20. stoljeća pa, dakako, i u zajedničkom hrvatsko-srpskom „državnom dvorištu".

Povlašteni položaj Srpske pravoslavne crkve u višekonfesionalnoj Kraljevini ogledao se, između ostalog, i u neravnomjernoj podjeli budžetskog novca za crkve i vjerske zajednice. SPC je, naime, dobivala čak dvije trećine iznosa namjenskih državnih subvencija.[3]

Povlaštenim položajem Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini otvarao se prostor i pravoslavnom prozelitizmu i teritorijalnoj ekspanziji SPC-a na prostor gdje otprije nije imao korijena. Gradile su se crkve i osnivalo niz parohija na područjima gdje pravoslavlje nije bilo rašireno (Vis i Sušak npr.), a i više je vjerskih prijelaza bilo s rimokatoličke na pravoslavnu vjeroispovijest nego obratno. Prema pismu nadbiskupa Alojzija Stepinca papi, radilo se o oko 200 000 takvih prijelaznika.[4] Dio je konvertirao zbog obiteljskih razloga (npr. zbog ponovnog sklapanja crkvenog braka, vjerski mješovitih brakova itd), dio je tako postupio iskreno, na krilima integralnog jugoslavenstva (u Dalmaciji je to bila ponekad gesta protiv talijanaštva), ali bilo je katolika koji su prelazili na pravoslavlje i iz koristoljubivosti, samo radi poboljšanja svog položaja u društvu (naročito među državnim službenicima). Može se pretpostaviti da je broj koji Stepinac spominje vjerodostojan, jer raspolagalo se podacima iz matica, a je li on bio i „opravdano" alarmantno indikativan pokazale bi eventualne komparativne analize. U svakom slučaju, hrvatski katolički kler, i Stepinac osobno, taj su broj doživljavali vrlo dramatično i više puta ga koristili implicite kao argument za pravoslavni prozelitizam. S druge strane, ovdje je potrebno reći i da se u antikonkordatskoj agitaciji 1937. SPC u argumenataciji koristio upravo onim dijelom tog ugovora koji je izrijekom legitimirao misijski karakter katoličkog poslanja u državi s pravoslavnom većinom i znatnim prisustvom drugih religija – dakle radilo se također i o bojazni od „krađe vjernika".

Uglavnom, nedostatak sveobuhvatnog i preciznog pravnog okvira za djelovanje Rimokatoličke crkve na prostoru cijele države bio je, prvenstveno za hrvatski katolički visoki kler, iznimno frustrirajući, što je nesumnjivo pridonijelo da Rimokatolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji vidi u uspostavi NDH mogućnost postignuća kako važnog nacionalnog cilja tako i svog povlaštenog statusa.

Neposredno nakon proglašenja NDH (10. travnja), nadbiskup Stepinac posjećuje Slavka Kvaternika (12. travnja), a ubrzo potom i dr. Antu Pavelića (16. travnja, dan nakon njegova dolaska u Zagreb)[5]. Tim nadbiskupovim posjetima, kao i njegovom poslanicom svećenicima u NDH od 28. travnja 1941, u kojoj izražava zadovoljstvo osnivanjem NDH i poziva svećenstvo na „uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja hrvatske države" (isto su učinili i splitsko-dalmatinski, krčki i senjski biskup), visoki katolički kler jednoj revolucionarno proglašenoj novoj državi na teritoriji međunarodno priznate Kraljevine Jugoslavije (koja još nije kapitulirala, kapitulirala je 17. travnja) izravno i javno daje legitimitet (daje legitimaciju kako jednom deklariranom ideološkom konstruktu, tako i državno-pravnom okviru kao režimskom instrumentu). Legalitet se pak „vukao" iz formalne primopredaje banovinske uprave 10. travnja 1941. i produljenja rada izabranog saziva Sabora.

U okviru svoje ideologije „konačnog rješenja srpskog pitanja" ustaše su Srpsku pravoslavnu crkvu smatrali nositeljem nacionalnog identiteta Srba u Hrvatskoj pa su se pravoslavni svećenici našli prvi na udaru ustaških vlasti.[6] Pravoslavnim vjernicima je pak, s ciljem odnarođivanja i asimilacije, bila planirana konverzija – trebalo ih je prevesti na rimokatoličku, odnosno na grkokatoličku vjeroispovijest, što bi prethodilo njihovom pohrvaćenju (Vlada NDH donosi odluku da se prijelaznici moraju nacionalno izjašnjavati kao Hrvati)

Zakonska odredba (uredba sa snagom zakona) o prijelazu s jedne vjere na drugu donesena je već 3. svibnja 1941. Tom se uredbom ustaška vlast „postavila" iznad Rimokatoličke crkve, što je vidljivo iz članka uredbe u kojem stoji da je za valjanost prijelaza potrebno da stranka koja mijenja vjeru podnese pismenu prijavu „upravnoj vlasti prve molbe" (kotarskoj oblasti, odnosno gradskom poglavarstvu, dakle svjetovnoj, režimskoj vlasti) o svojoj namjeri i da od „upravne vlasti prve molbe" dobije potvrdu o toj svojoj prijavi.[7] Rimokatolička crkva nije bila zadovoljna takvim miješanjem države u crkvene poslove. U svojim radovima povjesničar Jure Krišto jasno pokazuje na koji su se način dopisi i okružnice između Crkve i javnoupravnih resora razmjenjivale i kako je na pojedine crkvene dopise reagirala država, a na koji je način na državne uredbe reagirala Crkva.[8] Duhovni stol je na zakonsku odredbu od 3. svibnja reagirao već 8. svibnja 1941. stavom da „pristup u katoličku Cr-

kvu može se dopustiti samo onim osobama, za koje „postoji osvjedočenje, da to žele učiniti iskreno i s uvjerenjem o istinitosti naše svete vjere i o njenoj potrebi za spas duše", a da treba odbijati one „koji bi u Crkvu htjeli ući bez ispravnih motiva tražeći u njoj samo zaštitu svojih materijalnih interesa i egoističkih ciljeva".[9]

Nedugo nakon toga, 27. svibnja, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH objavljuje Upute o prijelazu s jedne vjere na drugu.[10] Ministar Mile Budak u tom dokumentu upućuje kotarske i gradske vlasti da jedino one mogu izdavati potvrde o prijavi za vjerski prijelaz. Kratko iza toga, u lipnju, objavljeni su i propisi o primanju u Rimokatoličku crkvu. Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja potom, 14. srpnja, šalje biskupskim ordinarijatima NDH dopis iz kojeg se vidi da ustaše ne žele da na rimokatoličku vjeroispovijest prelaze pravoslavni svećenici, učitelji, trgovci, obrtnici i bogati seljaci. U dopisu je također vidljivo da država ne želi da pravoslavno stanovništvo prelazi na grkokatoličku vjeroispovijest, a također je sasvim jasno da je država ta koja treba izdati dozvolu za vjerski prijelaz.[11] Crkva 16. srpnja šalje dopis Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja izražavajući neslaganje s branjenjem prijelaza na grkokatoličku vjeroispovijest, a također smatra da bi trebalo da se prijelazi odobravaju i pravoslavnoj inteligenciji.[12]

Državno ravnateljstvo za ponovu (na koje su u međuvremenu postepeno prenošene nadležnosti za vođenje poslova oko vjerskih konverzija) šalje 30. srpnja 1941. okružnicu u kojoj ponavlja zahtjev vlasti da pravoslavni ne prelaze na grkokatoličku vjeroispovijest osim u slučajevima gdje već postoje grkokatoličke župe. U ovoj se okružnici spominju i potvrde o čestitosti koje mogu izdavati jedino kotarska i općinska poglavarstva, a bez kojih se ne može ni otpočeti postupak vjerskog prijelaza. Te upute su vrijedile za cijelu NDH, osim za područje Krbave i Psata te župe Gora[13] dok je iz dopisa koji vrh Crkve upućuje crkvenoj hijerarhiji početkom kolovoza 1941. posve jasno da Crkva pristaje da državne vlasti izdaju potvrde o čestitosti, čime zapravo prepuštaju režimskoj vlasti da odlučuju tko je podoban da dobije dozvolu za vjerski prijelaz, a tko nije.[14] Potencijalni su prijelaznici morali proći i "pripremu" za prelazak u katoličanstvo, a tu "pripremu", odnosno poučavanje o vjeri, vodili su ili lokalni svećenici ili tzv. misionari koji su pomagali svećenicima. Ritam, odnosno intenzitet samog prekrštavanja, određivao je ustaški režim, a ne crkvena hijerarhija. Tako zbog prilične kaotičnosti na terenu i promijenjenih okolnosti (narodni ustanak i kritički odnos Nijemaca i Talijana prema ustaškoj politici prekrštavanja), u rujnu 1941. Ministarstvo unutrašnjih poslova šalje državnim tijelima i biskupskim ordinarijatima okružnicu kojom se požuruju vjerski prijelazi, tj. traži da se ne rade birokratski problemi osobama koje žele prijeći na katoličanstvo.[15] Početkom listopada 1941. osniva se i Vjerski odsjek Državnog ravnateljstva za ponovu, na koji država prenosi sve poslove vezane za vjerske prijelaze.

Ipak, konačno, svoj precizan službeni stav prema vjerskim prijelazima i miješanju države u taj posao Crkva zauzima na biskupskoj konferenciji 17–19. studenog 1941. zaključkom u deset točaka. Kao prvo, ističe se da se samo Crkva može i mora baviti prijelazima na rimokatoličku vjeroispovijest, kao drugo da samo crkvena hijerarhija može postavljati ljude koji će poučavati prijelaznike u vjeri, kao treće da takvi ljudi mogu biti ovisni samo o crkvenim institucijama, kao četvrto da Katolička crkva priznaje samo one prijelaze koji su obavljeni prema crkvenim propisima, kao peto da državne institucije ne smiju poništavati prijelaze koje Crkva provede, kao šesto da episkopat izabire odbor koji će se brinuti o pridržavanju pravila kod prijelaza, kao sedmo da u Crkvu mogu biti primljeni samo oni koji to slobodno traže, kao osmo da obred u koji će prijelaznik prijeći ne može određivati država, kao deveto da će izabrani odbor organizirati tečajeve za one koji propovijedaju potencijalnim prijelaznicima i kao deseto, da se prijelaznicima moraju zajamčiti sva građanska prava.[16] Na taj se način Rimokatolička crkva zaštitila od optužbi za katolički prozelitizam, za poticanje vjernika drugih konfesija na vjerski prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.

Masovno prelaženje s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest završilo je u proljeće 1942., kad je uspostavljena Hrvatska pravoslavna crkva.

PROBLEM ARHIVSKIH IZVORA U ISTRAŽIVANJU VJERSKIH PRIJELAZA U NDH

O broju prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u vrijeme postojanja NDH raspravlja se već desetljećima. Najranija kumulativna kvantifikacija konverzija pravoslavnih u katolike u NDH nalazi se u jednom izvještaju papi Piju XII. iz 1943. koji je napisao nadbiskup Alojzije Stepinac. U tom izvještaju doslovno stoji ovako:

> Mlada hrvatska država, rođena u strašnijim i težim prilikama nego bilo koja država kroz više vijekova, boreći se

očajnički za svoj opstanak, pokazuje sa svim tim u svakoj prilici, da želi ostati vjerna svojim sjajnim katoličkim tradicijama i osigurati bolje i jasnije izglede Katoličkoj crkvi u tome kutu kugle zemaljske. U protivnom, njezinom propašću ili fatalnim smanjenjem – tisuće najboljih hrvatskih vjernika i svećenika žrtvovale bi dragovoljno i rado svoje živote da zaprječe tu strahovitu mogućnost – ne bi bilo uništeno samo onih 240.000 prijelaznika sa srpskog pravoslavlja nego i čitavo katoličko pučanstvo tolikih teritorija sa svim svojim crkvama i svojim samostanima. Prema prirodnom poretku stvari, ako Bog ne bi učinio neko veliko čudo, napredak je katolicizma usko povezan uz napredak Hrvatske Države, njegov opstanak uz njezin opstanak, njegov spas uz njezin.[17]

Ovo je pismo upotrijebljeno na suđenju Stepincu, ne kao pismo koje bi svjedočilo o činu milosrđa koje je učinjeno da bi se spasili ljudski život, nego kao optužba da je Stepinac kolaborirao s Pavelićem. Stepinac i njegovi odvjetnici tvrdili su tada da se radi o krivotvorini. Ipak, bez obzira na to, ta brojka se provlačila desetljećima nakon Drugog svjetskog rata kao neka okvirna brojka o broju prijelaznika s pravoslavlja na rimokatoličku vjeroispovijest i to ne zato što bi bila točna, već zato što je bila jedina. Jozo Tomasevich, povjesničar koji je u SAD napisao izvrsno djelo *Rat i revolucija u Jugoslaviji: okupacija i kolaboracija 1941. – 1945.*, tražio je za potrebe tog rada podatke o broju prijelaznika. Budući da je to poglavlje, o vjerskim prijelazima u NDH, činilo jedan od važnijih dijelova njegova rada, Tomasevich se raspitivao na više mjesta kako bi došao do točnijih podataka o broju prijelaznika, odnosno da bi došao do dokumentacije koja se ticala toga broja. U dodatku poglavlja o crkvama, pod naslovom „Je li nadbiskupov izvještaj papi iz svibnja 1943. autentičan?“,[18] Tomasevich opisuje svoju potragu za dokumentacijom o vjerskim prijelazima. U tekstu piše kako je potragu za dokumentacijom započeo pismom Vatikanu s molbom da mu se dopusti uvid u korespondenciju papinskog poslanika u Zagrebu, opata Marconea i nadbiskupa Stepinca, koja se nalazi u Vatikanskom arhivu. Diplomatski je upućen na sekundarne izvore koji će, navodno, uskoro biti objavljeni. Onda je, u srpnju 1967., u Zagrebu priupitao nadbiskupa Franju Šepera o broju prijelaznika na što mu je Šeper odgovorio da se ne sjeća broja, a kad je 1974. zatražio Državno tajništvo Njegove svetosti u Rimu da konačno dobije na uvid dokumentaciju koju je tražio 1967., monsinjor koji ga je primio izjavio je da su šanse da dobije bilo kakvu dokumentaciju o prepisci Marcone-Stepinac ravne ništici. U konačnici, s nadom da će se otvoriti arhivi Nadbiskupije zagrebačke, Tomasevich je uputio pismo i nadbiskupu Kuhariću 1975. na što je dobio odgovor da Kaptol nema dokumentiranih podataka koji bi mu mogli poslužiti za znanstveno istraživanje i to zato što u prilikama u kojima su se nalazili poslije rata nisu pokušali dovesti statističke podatke u red.

Ipak, Tomasevich je godinu dana kasnije, kad je već izgubio svaku nadu da će bilo što pronaći, u britanskom Public Record Officeu u Londonu naišao na britanske dokumente koji su pokazali da je nadbiskupov izvještaj iz 1943. autentičan. Naime, Tomasevich je naišao na izvještaj Francisa d'Arcy Osborna, britanskog izaslanika u Vatikanu, koji sadrži i poseban dodatak koji je napisao član britanskog izaslanstva Montgomery. Osborn je izvijestio o posjetu Krunoslava Draganovića, specijalnog izaslanika pri uredu neslužbenog predstavnika NDH u Vatikanu, njemu i Montgomeryiju u drugoj polovici 1943. ili početkom 1944. Draganović je Montgomeryiju pokazao pismo Stepinca papi, a Montgomery je u spomenutom dodatku, Osbornovom izvještaju pridodao još gotovo dvije stranice citata iz toga pisma koji se podudaraju s tekstom izvještaja koji je prezentiran na suđenju nadbiskupu.

Iako se još uvijek spekulira o samom ukupnom broju prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u NDH, ipak se danas većina kontroverzi uglavnom tiče karaktera i etičnosti te doktrinarne dosljednosti i političke oportunosti samog čina konverzije. To su, dakako, aspekti o kojima će se i nadalje voditi rasprave, ali pitanje broja vjerskih prijelaza je nešto što se može prilično precizno i jednostavno riješiti. Naime, sedamdeset i više godina je prošlo od samih događaja i nema ni zakonske ni moralne zapreke znanstvenom uvidu u dokumente, a jedino ako se pobroji poimenično svaki prijelaznik, odnosno podnositelj molbe za vjerski prijelaz, možemo doći do točnih brojki. Vođenje knjiga vjerskih prijelaznika, između ostalog, župnikova je elementarna radna obaveza i na razini župa moraju postojati rudimentarni podaci, a na višim razinama hijerarhije sigurno i kumulativni podaci, vjerojatno čak analitički dijelom i obrađeni.

Kako tog izvora, dakle, nemamo, istraživač je danas upućen prvenstveno na tri arhivske ustanove, odnosno na četiri izvora građe o toj povijesnoj temi: na Nadbiskupijski arhiv, gdje će mu ponuditi na uvid Urudžbeni zapisnik Nadbiskupskog duhovnog stola koji evidentira

poimenične molbe za vjerski prijelaz, zatim na fond Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu i na fond Odjela bogoštovlja Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH iz Hrvatskog državnog arhiva te na Državni arhiv u Zagrebu gdje postoji bilježnica u kojoj su popisani prijelaznici s područja grada Zagreba. Međutim, istraživački rad s tim kaosom od podataka mogao bi se nazvati „rudarenjem".

BROJ PRIJELAZA S PRAVOSLAVNE NA RIMOKATOLIČKU VJEROISPOVIJEST IZMEĐU 1941. I 1945. NA PODRUČJU BANIJE

Na području ova dva arhiđakonata (Dubičkog i Gorskog) i Pokupskog dekanata, u vrijeme Drugog svjetskog rata bilo je 35 župa, odnosno 36 župa ukoliko među župe ubrojimo i posebnu župu koja je osnovana za prijelaznike na području Kukuruzara, sjeverozapadno od Hrvatske Kostajnice, koja je funkcionirala samo za vrijeme Drugog svjetskog rata. Na tom prostoru, u razdoblju Drugog svjetskog rata broj vjerskih prijelaza, odnosno molbi koje su bile podnesene Nadbiskupskom duhovnom stolu za vjerski prijelaz, bio je definitivno najveći na području čitave Zagrebačke nadbiskupije. Promatramo li pojedine godine, uočit ćemo da je daleko najveći broj prijelaza bio 1941. godine, kad je prema poimeničnom popisu podnositelja molbi za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest (prema Urudžbenom zapisniku Nadbiskupskog duhovnog stola) podneseno čak 38 808 takvih molbi. U drugoj godini rata taj se broj značajno smanjio zbog uspostave Hrvatske pravoslavne crkve pa je broj podnesenih molbi iznosio 4 211, u trećoj godini (1943.) tek 16, tijekom 1944. godine 25, a u posljednjoj godini rata, 1945., tek 3 molbe. Za poimenični spisak 31 092 imena osoba koje su zatražile prijelaz – koji je sačinjen na temelju popisa koje su Nadbiskupskom duhovnom stolu slali pojedini župnici – treba reći da je evidentno nepotpun. Svih imena nažalost nemamo jer se u dokumentima uz imena i prezimena kućedomaćina samo navodi broj članova kućanstva. Tako za pet župa na Baniji ne znamo točan broj prijelaznika. Kod župe Sunja, gdje se radi o čak 10 764 prijelaznika o kojima nemamo poimenične podatke, radi se o popisima gdje su upisivani kućedomaćini te pored njih broj članova koji s njima prelaze.

U župi Glina u jednom se dokumentu spominje da župnik traži prijelaz za 1 021 pravoslavnog vjernika, ali uz taj dopis ne nalazimo popis prijelaznika.[19] U župi Maja navedeno je u Urudžbenom zapisniku da prelazi Dragica Bralić te uz nju još 110 osoba za koje nemamo imena i prezimena.[20] U župi Jasenovac se u dva dokumenta spominje prijelaz 200, a potom još 300 osoba koji prelaze na rimokatoličku vjeroispovijest također bez navedenih imena prijelaznika.[21] Najizrazitiji slučaj različitog broja prijelaznika i imenskog popisa je kod župe Komarevo gdje je popisan prijelaz čitavog sela Bestrma, ali ne posjedujemo podatke o brojnosti pojedinih obitelji budući da u dokumentu stoji ime kućedomaćina i napomena da prelazi zajedno s obitelji.[22]

Dakle, sveukupno gledano, brojke koje iznosimo u ovom radu samo su okvirne, budući da ne možemo sačiniti točan poimenični popis svih podnositelja molbe za vjerski prijelaz na području Banije i okolnih župa u Posavini i u Pokuplju. Promatrajući pojedine župe možemo ustanoviti da je najveći broj prijelaza obavljen na području župe u Sunji, gdje je prema popisima koji su sačuvani u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu i u Hrvatskom državnom arhivu (u fondu Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu), popisano čak 15 214 molbi za vjerski prijelaz u prve dvije godine postojanja NDH (tek je jedna molba zaprimljena 1943. godine). Iza ove župe po broju prijelaza slijedi župa u Gvozdanskom, gdje su sva pravoslavna sela u toj župi prešla na rimokatoličku vjeroispovijest u jednom mahu, krajem 1941. (njih 5 582). Zatim slijedi župa u Glini s 5 290 molbi za prijelaz (što uključuje 1 021 koje nisu poimenično navedeni, a koje spominje Žužek), a zatim župa u Hrvatskoj Kostajnici s 4 825 poimeničnih molbi za vjerski prijelaz.

Brojni su prijelazi bili još u župama Komarevo, Čuntić, Divuša, Hrastovica, Jasenovac i Topusko te u novouspostavljenoj župi u Kukuruzarima (više od 1000 prijelaznika) dok je u ostalim župama broj prijelaza bio manji od 1000. Treba napomenuti da su gradske župe poput Petrinje i Siska imale manji broj vjerskih prijelaza te da su župe u Posavini imale gotovo zanemariv broj prijelaza u odnosu na župe na Baniji. U župi Maja, koja je bila blizu glinske župe, bilo je manje vjerskih prijelaza jer su očito potencijalni prijelaznici radije odlazili u glinsku župu, a u župama Šišinec, Stari Farkašić, Mala Solina i Zrin tijekom čitavog rata nije bilo niti jednog vjerskog prijelaza (prve tri župe pokrivale su naselja u najvećoj mjeri nastanjena rimokatoličkim stanovništvom). Posljednja župa, ona u Zrinu, stradala je od partizana tek u rujnu 1943., a čini se da su pravoslavna sela koja su gravitirala prema Zrinu prešla na rimokatoličku vjeroispovijest u Divuši.

Tabl. 2. *Broj vjerskih prijelaza prema poimeničnom popisu prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u vrijeme Drugog svjetskog rata na području Dubičkog arhiđakonata, Gorskog arhiđakonata i Pokupskog dekanata*

Župa	**1941.**	**1942.**	**1943.**	**1944.**	**1945.**	**Ukupno**
Gušće	4	0	1	0	0	5
Jasenovac	1378 (+ 500 ne navedenih poimenično)	0	0	0	0	1378 (+ 500 ne navedenih poimenično)
Krapje	18	9	0	0	0	27
Kratečko	3	10	0	0	0	13
Lonja	15	0	0	0	0	15
Sunja	3 530 (+10 764 nenavedenih poimenično)	920	1	0	0	4 451 (+10 764 nenavedenih poimenično)
Divuša	1 395	336	0	0	0	1 731
Gvozdansko	5 582	0	0	0	0	5 582
Hrvatska Dubica	130	28	4	23	0	185
Hrvatska Kostajnica	4 805	16	0	2	2	4 825
Zrinj	0	0	0	0	0	0
Čuntić	423	966	0	0	0	1.389
Glina	4 269 (+1 021 osoba nenavedena poimenično)	0	0	0	0	4 269 (+ 1 021 osoba nenavedenih poimenično)
Gora	292	1	0	0	0	293
Hrastovica	956	354	1	0	0	1 310
Maja	533 (+110 nenavedenih poimenično)	95	0	0	0	628 (+110 nenavedenih poimenično)
Topusko	1 014	0	0	0	0	1 014
Mala Solina	0	0	0	0	0	0
Viduševac	136	14	0	0	0	150
Komarevo	1 501	13	0	0	0	2 426
Mala Gorica	118	2	0	0	0	120
Martinska Ves	1	0	0	0	0	1
Petrinja	108	32	0	0	0	140
Preloščica	35	0	1	0	0	36
Sela	6	2	0	0	0	8
Sisak	394	74	7	0	1	476
Stari Farkašić	0	0	0	0	0	0
Žažina	10	0	1	0	0	11
Bučica	146	0	0	0	0	146
Donja Kupčina	0	18	0	0	0	18
Lasinja	26	11	0	0	0	37

Pisarovinska Jamnica	5	16	0	0	0	21
Pokupsko	4	0	0	0	0	4
Šišinec	0	0	0	0	0	0
Šišljavić	0	6	0	0	0	6
Kukuruzari	-	1 288	0	0	0	1 288
Ukupno	26 837 (38 808 zajedno s onim koji nisu navedeni poimenično)	4.211	16	25	3	31 092 (43 063 zajedno s onima koji nisu navedeni poimenično)

O broju prijelaznika na području pojedinih župa relativno su drugačiji izvještaji župnika iz 1944. godine. U tablici su brojke koje su pojedini župnici napisali u izvještajima Nadbiskupskom duhovnom stolu. Nažalost, takve vrijedne podatke ne posjedujemo za sve župe.

Tabl. 3. *Sumarni rezultati broja prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest za pojedine župe na temelju izvještaja župnika Nadbiskupskom duhovnom stolu 1944.*[23]

Župa	**Broj prijelaznika prema izvještaju župnika**
Bučica	„Prijelaz je zatražilo 138 osoba, a prešlo je njih 15, ali niti oni ne podržavaju sa župom ikakvih veza, ukoliko su uobće na životu“
Glina	„Vjerskih prijelaza bilo je oko 10 000 slučajeva, no danas (dne 20. 6. 1943.) se ne može smatrati katolicima niti 100 osoba, jer su sva sela, koja su bila naseljena s tim bivšim pravoslavcima, evakuirana, te su se razpršili.“
Gornje Komarevo	„Bilo je mnogo prelaza s pravoslavlja na rimokatoličku vjeru, ali je pokret i katoličko življenje spriečeno po partizanima, koji su prevoditelje prielaza poubijali.“
Gušće	4
Lasinja	26
Maja	Oko 4 000, ali ih je 32 ostalo katolicima, dok je kod ostalih isti slučaj kao i kod župe Glina.
Mala Gorica	126
Mala Solina	120
Pokupsko	6
Preloščica	39
Topusko	„Na rimokatoličku vjeru prešlo je 20 osoba. Na molbu 760-torice, a da ne budu poubijani dana je potvrda župnog ureda o prielazu, ali kasnije iz raznih razloga nisu dolazili na vjersku poduku niti su uistinu primljeni.“
Žažina	10

Podaci koje su dostavili župnici u velikoj se mjeri ne slažu s podacima koje smo prikupili na temelju Urudžbenog zapisnika iz Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu u Hrvatskom državnom arhivu. Čini se da se podaci barem približno slažu tek za župe Bučica (gdje ih je prema našem popisu zatražilo prijelaz 146, a prema župnikovom izvješću 138), Gušće (gdje ih je prema našem popisu 5 zatražilo prijelaz, a prema župnikovom izvješću ih je 4 prešlo), Lasinja (gdje ih je prema našem popisu 37 zatražilo prijelaz, a prema izvještaju župnika prešlo 26), Mala Gorica (gdje ih je prema našem popisu 120 zatražilo prijelaz, a prema izvještaju župnika 126 ih je prešlo), Pokupsko (gdje ih je prema našem popisu zatražilo prijelaz 4, a prema župnikovom izvještaju prešlo ih je 6), Preloščica (gdje ih je prema našem popisu 36 zatražilo prijelaz, a prema župnikovom izvješću prešlo ih je 39) i

Žažina (gdje ih je prema našem popisu 11 zatražilo prijelaz, a prema župnikovom izvještaju 10 ih je prešlo).[24]

Međutim, kod župa gdje su brojke iznimno velike ne postoji podudaranje. Tako župnik daje izvještaj za župu Glina da je broj prijelaza bio oko 10 000, a naše brojke govore o 5 290 molbi. Slični nerazmjeri su i kod župe Maja (4 000 prijelaza, a kod nas 738 popisanih molbi) te nešto manji kod župe Topusko gdje župnik navodi brojku od 760 molbi i 20 prijelaznika, a kod našeg popisa postoji podatak o 1 014 potencijalnih prijelaznika. Župa Komarevo nije usporediva, budući da se ondje navodi kvalifikacija „mnogo prijelaznika", a kod župe Mala Solina postoji potpuni nerazmjer jer župnik navodi 120 prijelaznika, a na našem popisu nema niti jedne molbe iz ove župe. Ipak, pojedini nerazmjeri su objašnjivi. Naime, kod župa Glina i Maja moguće je da su se prijelazi dogodili bez odobrenja Nadbiskupskog duhovnog stola pa je župnik jednostavno pribilježio okvirnu brojku prijelaznika, odnosno onih kojima je on pisao potvrde. Što se Topuskog tiče, čini se da su župnikovi podaci nepotpuni kad mi posjedujemo poimenični popis od 1 014 osoba koje su podnijele molbu za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest 1941. godine. U jednom izvještaju iz 1942. koji je isti župnik uputio Nadbiskupskom duhovnom stolu stoji da je do 10. ožujka 1942. prešlo 795 osoba s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest, a uz to stoji napomena kako je „bilo to vrijeme, kada su ih ovdje strijeljali bez svakog obzira i na mjestu ukapali – pa i djecu".[25] Neobjašnjiv je podatak o 120 prijelaza na području župe Mala Solina o kojima nemamo nikakvih podataka u Urudžbenom zapisniku Nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu (očito se radilo o mještanima Gornjih Jama kojima je župa u Maloj Solini bila najbliža).

Podatke o broju prijelaznika možemo crpiti i iz fonda Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu, gdje su nam sačuvani podaci o prijelazima za pojedine općine, odnosno pojedine kotareve. Tako imamo podatak za općinu Vrginmost, odnosno za sela Brnjavac, Pješčanicu, Donji Sjeničak, Gornji Sjeničak, Ostrožin, Podgorje, Vrginmost i Slavsko Polje. Vidljivo je da je od ukupno 9 941 stanovnika iz tih sela do 24. studenog 1941. prešlo svega njih 194, a najavilo prijelaz još njih 856, najviše iz Vrginmosta i sela Podgorje, naselja koja su bila najbliža glavnoj prometnici između Karlovca i Gline.[26] Podatke od 28. listopada 1941. posjedujemo i za općinu Sunja gdje je do tog vremena na području sela Bistrać, Drljače, Četvrtkovac, Gradusa Posavska, Greda, Krivaj, Petrinjci, Radonja Luka, Selišće, Sunja Gornja,

Sl. 1. *Prisilno pokrštavanje Srba u Bosanskoj Dubici 1941. godine", u:* Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera *(ur. Joža Horvat i Zdenko Štambuk), Zagreb 1946., str. 82 i 125.*

Sunja Donja i Žreme živjelo sveukupno 1 539 pravoslavnih od kojih je do tada podnijelo molbu za prijelaz 664, a prešlo svega 10 osoba.[27]

Do 31. prosinca 1941. na području općine Mečenčani prešlo je 2 908 pravoslavnih, a prijelaz je najavilo još 1 908 njih od sveukupno 5 259 pravoslavnih stanovnika, što bi značilo da svega 443 stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti nisu prešli ili nisu podnijeli molbu za prijelaz. Čini se da je jedan dio od 1 908 onih koji su najavili prijelaz, a koje je vjeri podučavao kostajnički župnik, prešlo sljedeće godine (1942.), u novoosnovanoj župi u Kukuruzarima.[28] Važni su nam i podaci iz Nadbiskupijskog državnog arhiva, iz fonda Nadbiskupskog duhovnog stola, podfonda Interdijecezalni vjerski odsjek. U tom podfondu nalaze se vrijedni podaci koje su o broju prijelaznika, odnosno o momentalnom brojnom stanju u njihovim župama pisali pojedini župnici. Iz tog nam je fonda sačuvan podatak da su na području Dubice u 13 mjeseci, u vremenskom razdoblju od 1. siječnja 1941. do 31. siječnja 1942. prešle 153 osobe s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest što se donekle poklapa s realnim stanjem u popisu prijelaznika iz Urudžbenog zapisnika Nadbiskupskog duhovnog stola.[29]

POJEDINAČNI VJERSKI PRIJELAZI S PRAVOSLAVNE NA RIMOKATOLIČKU VJEROISPOVIJEST NA PODRUČJU BANIJE IZMEĐU 1941. I 1945. GODINE

Pojedinačni vjerski prijelazi na području Banije bili su relativno rijetki. Na Baniji se uglavnom radilo o ma-

sovnim, kolektivnim prijelazima s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Ipak, u gradu Sisku i u župama u kojima je pravoslavnih vjernika bilo iznimno malo, prijelazi su bili pojedinačni. I na samom početku, odmah nakon uspostave NDH, u župama u kojima su kasnije bili prakticirani masovni kolektivni vjerski prijelazi, pojedinci su odmah u početku tražili vjerski prijelaz da bi se momentalno zaštitili. Obitelj Arbutina iz sela Joševica kod Gline tražila je na taj način zaštitu u krilu Rimokatoličke crkve ističući kako su svi susjedi Hrvati pa u molbi spominju da potpisani žive već dugo u čisto katoličkom selu te da poznaju katolički nauk.[30] Marija Rakić, rimokatolkinja i Slavko Madžarac, pravoslavac, koji su pet godina živjeli u divljem braku, od topuskog su župnika 19. svibnja 1941. zatražili da ih vjenča u rimokatoličkoj crkvi i to čine, kako piše topuski župnik, „jer (Slavko, *op.a.*) kao pravoslavac živi u neizvjesnosti da ne bude odveden u progonstvo a može biti i najgore, pa želi da mu družica bude zakonita, nasljednica imetka, koji su u zajednici stekli".[31] Ova nam molba govori mnogo neizvjesnosti i slutnjama Srba na Baniji. I obitelj Metikoš iz Svračice kod Maje moli preko majskog župnika već 29. svibnja 1941. da budu „oslobođeni od ekskomunikacije", odnosno izopćenja.[32] Stojan Kalember, klasnički općinski bilježnik, 9. lipnja 1941. dobiva redovnu potvrdu o tome da je najavio svoj prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest zajedno s čitavom obitelji. Majski župnik već nakon četiri dana zapisuje da Kalember s obitelji želi prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest. Sasvim je evidentno da je ovaj prijelaz u tako ranom periodu bio učinjen zbog straha da se ne izgubi namještenje u općinskom uredu u Klasniću.[33]

Isti je slučaj i s Bogdanom Dragišićem, učiteljem u Rujevcu, oženjenim s učiteljicom rimokatolkinjom i s dvoje muške djece, koji traži prijelaz preko župnika u Bosanskom Novom (koji je u to vrijeme bio upravitelj župe u Gvozdanskom). U preporuci koju taj župnik piše Nadbiskupskom duhovnom stolu stoji da nakon prijelaza „svi činovnici, koji budu primljeni u kat. crkvu, budu nakon primitka premješteni u čisto katolički kraj, a na njihova mjesta katolici od starine. Tako bi prije ovi novi vjernici stopili se i priučili na katolički praktični život".[34] I obitelj Valentina Tiča, suvlasnika talionice željeza iz Topuskog želi 30. lipnja 1941. prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest. Valentin je rimokatolik, a njegova supruga i dvije kćeri su pravoslavne vjeroispovijesti.[35] Sasvim sigurno je da ih je na taj korak natjerala činjenica da su bili relativno imućni pa su se bojali da im ustaške vlasti ne oduzmu imovinu. I Nikola Pavlica i njegova supruga Karmela Pavlica rođena Jurinčić, rođena kao rimokatolikinja, žele prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest zajedno sa svoja dva odrasla sina. Sisački župnik 19. lipnja 1941. piše molbu za njih četvero. Nikola je umirovljeni financijski potpreglednik.[36]

Od sredine lipnja, kad su počeli učestaliji prijelazi na glinskom području, Franjo Žužek je popisivao čitave obitelji i tražio za njih prijelaze na rimokatoličku vjeroispovijest. Kasnije, kada će podnositelja molbi biti toliko mnogo da ih Žužek neće moći bilježiti pojedinačno po obiteljima, zavodit će ih pod jednim zajedničkim brojem. Na kraju svakog pojedinog dopisa Žužek je na latinskom bilježio karakteristike obitelji, pa je tako za obitelj Danice Žutić pribilježio da su „pauperes" (siromašni),[37] za kćeri Anđe Radovanović tvrdi da su „najbolje u rimokatoličkom vjeronauku",[38] a za obitelj Pavlović Petre tvrdi da u obitelji već „postoji katolički element".[39] I u drugim župama krajem lipnja postaju učestaliji vjerski prijelazi. Takav je slučaj i u župi Sunja gdje Ranko Lađević, službenik iz Sunje moli prijelaz za sebe, za suprugu i četiri kćeri. Kao razloge prijelaza navodi da je već prije želio prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest, da mu je jedna kći udata za katolika i da živi među katolicima.[40] Obitelj Vukas iz Nebojana traži prijelaz kod župnika iz Male Gorice, koji u svojoj preporuci Nadbiskupskom duhovnom stolu piše: „Imadu rodbinu među rimokatolicima, pa hoće da budu š njima u jednoj crkvi. Priznaju istine sv. vjere katoličke posebice primat sv. Oca Pape. Dosada su po mogućnosti polazili službu Božju".[41] Očito je da su pojedinačne molbe bile pisane nedugo nakon uspostave NDH, posebice u župama u kojima su kasnije pisane kolektivne molbe. Iz pojedinačnih molbi saznajemo da su ih podnosili imućniji, odnosno zaposlenici u državnoj službi, nadajući se da će na taj način spasiti svoje zaposlenje. Poneki su bili od samih početaka svjesni i životne opasnosti u kojoj su se našli zbog svoje vjeroispovijesti, odnosno nacionalnosti, pa su podnosili molbe nadajući se da će prijelazom na rimokatoličku vjeroispovijest spasiti život.

MASOVNI VJERSKI PRIJELAZI S PRAVOSLAVNE NA RIMOKATOLIČKU VJEROISPOVIJEST NA PODRUČJU BANIJE

Na banijskom području, za razliku od ostalih područja Zagrebačke biskupije, vjerski prijelazi su uglavnom bili kolektivni i masovni. Naime, na tome području, koje je općenito bilo najgušće nastanjeno pravoslavnim sta-

novništvom u čitavoj Zagrebačkoj nadbiskupiji, prelazila su s pravoslavne vjeroispovijesti na rimokatoličku vjeroispovijest čitava sela. Većina masovnih prijelaza, osim prijelaza na području župe Čuntić i Komarevo te prijelaza u novoosnovanoj župi u Kukuruzarima, obavljeni su 1941. godine. Jedan od prvih kolektivnih prijelaza, koji u tom obliku još nije imao masovni karakter, trebao je biti onaj za kojeg je molbu Nadbiskupskom duhovnom stolu podnio molbu Franjo Žužek, glinski župnik. On je naime, 9. lipnja 1941. podnio molbu za „oko" 27 osoba, koje ne navodi poimenično. U prvoj rečenici pritom kaže: „Smjerno potpisani slobodan je dostaviti preč. naslovu molbu 77 osoba za prijelaz iz pravoslavlja na katolicizam. Kod primanja tih molbi podpisani je imao pred očima odredbe preč. Nas. i druge naputke u obliku članka u Katol. listu, zbog čega je morao odbiti oko 50 molbi." Kao razlog odbijanja molbi navodi da mnoge molbe nisu bile dostatno biljegovane, a potom na latinskom, očito zato da ustaše ne bi razumjeli što je napisao, piše kako su nedavno svi mlađi pravoslavni muškarci oko 3 kilometra od Gline poubijani i zakopani po noći.[42] Dana 30. kolovoza 1941. Žužek već piše Državnom ravnateljstvu za ponovu, opatu Dioniziju Juričevu. U svojem dopisu doslovno piše ovako o prijelaznicima s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest: „Jadnici izgubiše sve, i kuće i kućišta, pa nemaju čime biljegovati. Ja više ne znam kako bi i šta bi. Posebnih propisa za župu Gora nema u pogledu tih molbi; kotar veli da ne treba svjedočbe o čestitosti... Nastaje u Glini novi katolički život: crkva kod sviju službi Božjih dupkom puna, da nema mjesta. Župa broji sada cca 11 000 duša. … Svi drže molitvenike i katekizam – a pretplatit će se svaka kuća na jedan nabožni glasnik. Nade imade da će biti dobri katolici i za nekoliko godina procvasti će sve naokolo nas novi bujni katolički život."[43]

Čini se da poduku novih vjernika Žužek ipak nije mogao sam izvršiti pa je stoga Nadbiskupski duhovni stol odlučio da mu pošalje dva misionara u najbližu glinsku okolicu, a u dalja sela još neke misionare.[44] Tako su na područje Bačuge, Jabukovca i Tremušnjaka franjevci poslali opata Benka Čigu, na područje Jošavice i Velikog Šušnjara opata Kazimira Đurmana, na područje Vlahovića i Dragotine opata Brunu Breškog, za područja Buzete, Malog Gradca i Klasnića opata Efrema Kujundžića, a za područje župa Žirovac i Bešlinac opata Osvalda Totha.[45] O djelovanju Franje Žužeka pisano je i nakon rata. Milan Despot pišući o Glini 1941. kaže o Žužeku: „Počeo je (Franjo Žužek, *op. a.*) na veliko izdavati potvrde o prekrstu i slati ih u sela. Sve žene i djeca poubijanih Glinjana prekrštene su".[46] Slično piše i Janko Mikšić:

> Prekrštavanje Srba Franc Žužek provodio je specifično humano i formalno pa je to predstavljavalo samo dobijanje dokumenata o primitku u krilo svete rimokatoličke crkve. (...) Da umiri stanovnike Majskih Poljana koji su zahtijevali da se pokrste, Žužek im je izdavao uvjerenja da su primljeni u rimokatoličku crkvu, a da vlastima dade na znanje da uživa autoritet među Srbima i da ih tretira i zalaže se za njih kao ravnopravne građane, Žužek im je na raskršću u Majskim Poljanama dao sagraditi kapelicu kao u selima s rimokatoličkim vjernicima. Međutim, umjesto rimokatoličkog raspela... u kapelu je stavio ikonu Bogorodice...[47]

Jedan od najmasovnijih prijelaza na području Banije bio je onaj poduzet u župi Gvozdansko gdje su prešla čitava pravoslavna sela u jednom danu. Prijelaze je izvršavao franjevac Osvald Toth. Toth je bio po nacionalnosti Slovenac i došao je u Dvor iz Čuntića, franjevačkog samostana, u travnju 1941. godine. Toth se smjestio u župnom dvoru u Gvozdanskom i odatle vršio vjerske prijelaze. U Rujevcu je, uz pomoć zvonara Gojka Kovačević-Veselinovića, pokupio sve ikone i predmete od vrijednosti i navodno ih poslao u Zagreb na pozlatu, a zapravo je preuredio hram u katolički zato da bi ondje mogao držati misu. Isto je učinio i u crkvi u Donjem Žirovcu. Potom je naručio molitvenike, koji su se mogli kupiti u trgovini Aleksandra Šandora u Bešlincu. Toth je započeo prevjeravanja pravoslavnih u crkvi u Rujevcu. Ondje je tom prilikom došlo vrlo malo starijih ljudi, koji su sa sobom vodili i djecu. Budući da mu je na misu dolazilo sve manje ljudi, Toth je po selima i zaseocima zakazivao prijelaze na otvorenom. Uglavnom, imao je manjeg uspjeha u selima uz glavnu prometnicu Dvor – Glina.

O prijelazu na katoličku vjeru u selu Gage govori sjećanje tadašnjeg đaka tamošnje osnovne škole Mirka Joke:

> Bila nas je puna učionica. Imali smo vjeronauk, a sa nama je bio pravoslavni pop. U učionicu je ušao učitelj sa dva-tri ustaše sa puškama, a sa njima je neobično obučen čovjek. Imao je na sebi čudnu dugu kafenu roklju, bijeli koščati kolijer od košulje i bio stegnut lijepim, bijelim štrikom koji je na kraju imao krasne velike kićanke. Ustaše su prišli našem popu, jedan ga je primio za bradu i tako ga izveli iz učionice. Učitelj nam tada reče da će

ubuduće vjeronauk predavati gospodin Ujak, koga moramo tako zvati. … Gospodin Ujak nam je najprije govorio o postanku svijeta, poučio nas kako da se ubuduće krstimo, te nam je podijelio nove molitvenike. Neki su bili s crvenim, neki sa zlatnim obrubom. Ja sam dobio crveni, a želio zlatni. Posebno je ostao u sjećanju miris tog molitvenika. Morali smo naučiti očenaš i zdravu Mariju i još neke molitve. One koji ih nisu znali ili miješali s našim pravoslavnim, Ujak je šibao prutom po skupljenim prstima i dlanovima. Kad smo naučili određene molitve, Ujak je odjeven u dugu bijelu roklju izvršio obred, odnosno špricanje svetom vodom. To je, valjda, trebalo da znači da smo postali katolici. (...) I moji ukućani su dobili tada neke molitvenike. Ni danas ne znam, da li su i oni bili pokrštavani. Škola je ubrzo prestala s radom, a u nju se uselile ustaše.[48]

Očito je da je Toth samo popisao sve stanovnike sela Gvozdansko, Rujevac, Pedalj, Ljubina, Kosna, Stupnica, Majdan, Gage, Ljeskovac i Grabovica, te je pritom dobio uputu od Nadbiskupskog duhovnog stola da pripazi koji su brakovi valjani, odnosno koji nevjenčano žive zajedno. Naime, njih je trebalo primiti u rimokatoličku crkvu samo „pro foro civili". Toth je ovu molbu u njihovo ime uputio Nadbiskupskom duhovnom stolu 24. studenog 1941. godine i već je 28. studenoga 1941. dobio dozvolu da obavi prijelaze za sve molitelje. Sasvim je sigurno da jedan dio onih koji su popisani kao podnositelji molbe nije bio upućen da će biti prevedeni na rimokatoličku vjeroispovijest, a još je sigurnije to da većina popisanih nije primila pouku o rimokatoličkom vjerovanju. Masovni prijelaz 5 582 osobe ukazuje na tu činjenicu. Na području Dvora prijelaze je provodio franjevac opat Pavao Dudić. On je pravoslavne obitelji u Pounju s 1388 članova u selima Zakopa, Unčani, Ćore, Zamlaća i u mjestu Dvor preveo na rimokatoličku vjeroispovijest 10. prosinca 1941. Molbu za vjerski prijelaz franjevac je podnio Nadbiskupskom duhovnom stolu, a duplikat molbe poslao je i Vjerskom odsjeku Državnog ravnateljstva za ponovu.[49] Naselja su potpala pod župu u Divuši, kao i tri nekadašnje pravoslavne parohije u Šegestinu, Kuljanima i Divuši.[50] U veljači 1942. godine u župi Divuša prešli su na rimokatoličku vjeroispovijest pravoslavni mještani sela Kuljani i Volinja, njih 336.[51]

Posebno mnogo prijelaza bilo je na području župe Komarevo. Već u lipnju 1941. godine župnik Mihaljević izražava bojazan da se neće moći nositi s brojnošću prijelaza koji su se spremali u njegovoj župi.

Čast mi je ovime upozoriti Prečastni naslov, da se ovđe sprema mnogo pravoslavnih preći na rk. vjeru. A kako njih ima na teritoriju ove župe oko 5600 duša to su ti prelazi i posao oko toga za mene jedan veliki teret i ja ne znam, da li ću ja moći taj posao oko prelaza a i drugi duhovni posao oko tih obraćenika obavljati, jer ja sam kod godina i dosta duševno i tjelesno slab.[52]

U srpnju je župnik Mihaljević iz Komareva već najavio Nadbiskupskom duhovnom stolu da čitavo selo Blinjski Kut namjerava prijeći na rimokatoličku vjeru sa zaključkom, „to je najbolje da se svi i prime, jer kuda bi išli koje ne bi primili?"[53] Selo Bestrma trebalo je prijeći još u srpnju 1941., ali očito je da nisu imali dovoljno novca da plate biljege. Tako se 6. listopada 1941. stanovnici sela Bestrma žale da nemaju dvadeset kuna po glavi, „već da se uzme, kao i u selu Svinici, da oni koji plaćaju porez do 100 kuna ne plaćaju ništa" prilikom prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest. „Ne budu li nam olakšane ove takse mnogi će biti u neprilici glede prijelaza na rimokatoličku vjeru i dugo će se to otezati, pa Vas zato molimo da nam blagonaklono udovoljite molbi na dobro sviju nas i svete vjere koju prigrljavamo."[54] Podučavanja na području župe Komarevo, kao i na sunjskom području obavljali su varaždinski kapucini u listopadu 1941. te su prema pisanju župnika Mihaljevića do Svih Svetih 1941. bili gotovi s podučavanjima u Blinjskom Kutu, Kinjačkoj i Komarevu Gornjem, a potom su krenuli u sela u okolici Blinje. Stav komarevskog župnika o tome bio je ovakav:

Mora se narodu u toj stvari ići na ruku. Jer glavno je, da oni postanu naši vjernici i mi njihovi župnici. A mi ćemo ih već dalje podučavati, diecu u školi, roditelji će kod kuće čitati katekizam svoje diece. Prodavati ćemo im naše kalendare, glasnike, molitvenike id., dolazit će nama sa diecom na krst, na upis zaruka, vjenčanje, po druge matične izvatke. Uvijek će biti prilike za opomenu i pouku.[55]

U župi Komarevo prelazila su prvo sela najbliža Komarevu u kojima je bilo pravoslavnih Srba, a kasnije i ostala, udaljenija sela. Župnik Mihaljević je 8. prosinca 1941. zamolio za prijelaz 99 pravoslavnih (30 obitelji) iz Klobučka, kako se nazivalo Gornje Komarevo. U svojoj je molbi istaknuo kako su ljudi iznimno siromašni, izolirani zbog loših putova te im je kolektivnu molbu za prijelaz naplatio 120 kuna. Svega tri dana kasnije, župni-

ku u Komarevu je poslan afirmativni odgovor od strane Nadbiskupskog duhovnog stola za prijelaz navedenog sela.[56] Kao što je već spomenuto, prvo je bilo potrebno podnijeti molbu lokalnim civilnim vlastima koje su morale dati potvrdu o čestitosti zato da bi župnici mogli podnijeti molbu i dati preporuku za prijelaz Nadbiskupskom duhovnom stolu. Takve potvrde o čestitosti uglavnom su sačuvane u fondu Odjela bogoštovlja Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, odnosno u fondu Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu.

Jedna od takvih molbi je ona pravoslavnih stanovnika općine Blinja, koja je potpadala pod župu u Komarevu. Općinsko poglavarstvo u Blinji poslalo je 19. studenog 1941. kotarskoj oblasti u Petrinji opširan popis svih potencijalnih prijelaznika s područja sela Bijelnik, Blinja, Moštanica, Petkovac i Stražbenica s preporukom da se molbi udovolji. Posebnu potvrdu je pisao povjerenik u općini Blinja s naglaskom da su svi popisani po zanimanju seljaci, da su čestiti i da ih se sve preporuča te da se „preuzima sva potrebna garancija". Vidljivo je da je općinski bilježnik pisao molbe za svako pojedino selo u kojem je evidentan kolektivni karakter prijelaza budući da prelaze uglavnom svi stanovnici (od najmanjeg djeteta do starih djedova i baka).[57] Iz dopisa župnika iz Komareva Josipa Mihaljevića vidljivo je da župnici nisu stizali izvršiti sve prijelaze. On naglašava kako je zadovoljan budući da se župa povećala za 1 500 duša, odnosno za mještane pravoslavne vjeroispovijesti sela Klobučak, Novo Selo, Bestrma i Mađari, ali da žitelje Kinjačke još nije uspio prevesti. „Tamo ih još ima, koji ni nisu zatražili prelaza." Žali se Nadbiskupskom duhovnom stolu kako pojedince ne smije primiti, iako imaju potvrde o čestitosti jer nemaju novca za prijelaz. „Stoga molim, da mi se ubuduće dozvoli, da ove koji su ovđašnjim selima zbog bilo kojeg razloga zaostali, da ih mogu primiti, a da se za njih ne šalje molba na Duh. stol."

Ono što je posebno zanimljivo u tom njegovom dopisu jest činjenica da on nema mogućnosti preuzeti na sebe prijelaze u selima koja se nalaze podalje od župne crkve. Tako odbija da izvrši prijelaz na području Blinje, Moštanice i Petkovca te predlaže da se u Blinju pošalje župnik koji bi primao plaću 3 000 kuna, a nalazi i kandidata Slovenca Skuhala koji se nalazi u Sunji, a koji je „stariji svećenik, glasben, ćirilicu vrlo dobro čita". Ukoliko se ondje ne pošalje svećenik, predlaže da prijelaze obavi svećenik iz Hrastovice. Budući da je dobio i spise o prijelazu čitavog sela Staro Selo, čiji je prijelaz sunjski župnik odbio uraditi jer mu je selo predaleko, smatrao je da je selo previše udaljeno od njegove župne crkve, pa nema smisla da on provede vjerski prijelaz.[58]

Na području Blinje i okolice prijelaze je trebao izvršiti i hrastovički župnik koji se u dopisu Nadbiskupskom duhovnom stolu također zalaže za to da stanovnici Blinje i okoline što prije dobiju župnika.[59] Čini se da je u konačnici dio prijelaza izvršio sunjski župnik koji je na početku siječnja 1942. molio Nadbiskupski duhovni stol za prijelaz sela Bijelnika, Blinje, i Stražbenice, odnosno 912 osoba na popisu.[60] Za sela Petkovac i Moštanicu molbu je podnio Hadrijan Borak, kapucin iz Varaždina koji je spomenuta sela pripremao za prijelaz, a rješenje o prijelazu za ta dva sela poslano je na župu Komarevo.[61] Kako se čini, i sela Blinja, Bijelnik i Moštanica su privremeno potpala pod komarevsku župu budući da je župnik iz Komareva pisao dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu u veljači 1942. u kojem spominje da su ta sela pod njegovom ingerencijom. Vidljivo je da je na području pravoslavnih sela u svojoj župi on sam preveo 1 670 ljudi dok je na području Blinje i okolice, prema njegovoj evidenciji, bilo još 2 977 pravoslavnih koji su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest, što je broj župljana župe Komarevo povećalo na 6 791 osobu.[62] Da su župnici živjeli u strahu za vlastiti život govori i činjenica da je komarevski župnik tražio od Nadbiskupskog duhovnog stola da mu se „povrati oduzeto naoružanje, koje mu je u današnje nesigurno vrijeme za ličnu eventualnu obranu veoma potrebito".[63]

Brojni su bili prijelazi pravoslavnih i na području Hrvatske Kostajnice. Iz najrazličitijih dokumenata koje Nadbiskupskom duhovnom stolu vrlo često šalje župnik Frölich, vidljivo je da je župnik primao mnogo molbi za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Kao i u drugim župama i ovdje su prelazila čitava pravoslavna sela. Tako je u selu Meminska župnik pribilježio sve obitelji koje traže prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Svaka obitelj je vođena pod jednim rednim brojem, ali su pojedinačno pobrojani članovi tako da je iz dopisa vidljivo koliko ljudi uistinu prelazi na rimokatoličku vjeroispovijest. Prijelaz za 292 osobe s područja Meminske je odobren 11. prosinca 1941.[64] Nešto prije, 23. studenog 1941. prešlo je i selo Donja Velešnja,[65] a 29. studenog 1941. i naselje Prevršac.[66] Na isti način prešlo je i selo Rausovac za koje je kostajnički župnik molio Nadbiskupski duhovni stol 19. prosinca 1941. Prešle su na rimokatoličku denominaciju 783 osobe, odnosno 131 obitelj.[67]

Budući da su prijelazi uistinu bili brojni i masovni, pojedini svećenici su od Nadbiskupskog duhovnog stola

i Državnog ravnateljstva za ponovu tražili pomoć, što novčanu, što u svećenstvu. U dopisu kostajničkog svećenika Ferde Frölicha od 11. prosinca 1941. navodi se da na području rimokatoličke župe u Kostajnici živi najmanje 10 000 pravoslavnih vjernika, u šest parohija (Kostajnica, Kukuruzari, Mečenčani, Komogovina, Meminska i Utolica), a koji su se gotovo svi prijavili za prijelaz u rimokatoličku crkvu, pa je župnik bio „prisiljen uzeti sebi još jednog svećenika, koji stalno boravi u ovoj župi, a od zgode do zgode pozove u pomoć još kojega svećenika koji pomaže u tom poslu". Kostajnički župnik trebao je te svećenike uzdržavati, ali, kako se čini, nije imao dovoljno novca pa mu je to bilo vrlo teško.

> Potpisani stoga uljudno moli naslov, da oni akciju prelaza tih pravoslavaca potpomognu jednom ovećom potporom, da se namire i potpisanome troškovi, a i da ti svećenici pomagači dobiju nekakav honorar za svoj rad i trud, da se taj posao može, što prije i uspješno dovršiti i za dobro katoličke crkve i za korist naše novoosnovane Države Hrvatske.[68]

Prema jednom ranijem Frölichovom dopisu, koji je uputio Nadbiskupskom duhovnom stolu 20. studenog 1941., vidljivo je da je kostajnički župnik tražio, uz svojeg kapelana, još jednog svećenika (redovnika) koji bi došao odmah da izvrši pouku u pet sela u kojima on i njegov kapelan nisu stigli obaviti posao zato da bi osigurao da se pravoslavne prevede na rimokatoličku vjeroispovijest do Nikolinja (6. prosinca), „a taj dan bi se onda kao na patron župne crkve u Kostajnici upriličilo primanje u većem opsegu sa posebnom svečanošću"[69]. Kapelan Palnej je očito uz kostajničkog župnika obavljao pouku pravoslavnih žitelja između listopada i prosinca 1941. te je 24. prosinca kostajnički župnik Frölich poslao dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu tražeći nagradu za Palneja. Palnej je, kao što je vidljivo na poleđini dopisa, dobio za nagradu premještaj u župu Vugrovec nedaleko Zagreba, i 2 000 kuna.[70]

I drugi svećenici su imali sličan problem kao i kostajnički. Tako župnik Franjo Čosić iz Jasenovca traži 25. listopada 1941. pomoć za prijelaz 300 pravoslavnih obitelji iz Jasenovca i Uštice. „Svi ovi, iz navedenih sela, ukupno sa cijelom obitelji prelaze u krilo katoličke crkve i već su svoju privolu za prijelaz vlastoručno potpisali na Svjedožbu dobrog ponašanja od strane civilne vlasti. Utješiva pojava!"[71] Naime, jasenovački je župnik sredinom studenog (15.) i krajem studenog (26.) 1941. godine popisao sve pravoslavne stanovnike sela Uštica i Jasenovac i podnio molbu za njihov prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Kod svake pojedinačne obitelji stajao je ovakav tekst:

> Pristupaju ti i ti, grkoistočne vjeroispov. podučeni u vjerskim istinama i uvjereni u istinitosti katoličke vjere, ponizno mole, da se prime u krilo katol. crkve sa cijelom obitelji svojom. Potpisani najponiznije moli Preč. naslov za ovlaštenje, da gore naveden može pro foro externo od izopćenja speciali modo sv. Apost. Stolici pridržanog odriješiti i u krilo katol. crkve primiti.[72]

Vidljivo je da je župnik dobio afirmativan odgovor već 11. prosinca 1941. i da je u odgovoru stajalo da je moguće sve popisane pravoslavne prevesti na rimokatoličku vjeroispovijest. Zanimljivo je da nemamo uopće evidentirano 600 prijelaznika iz sela Jablanac i Mlaka, koje je evidentno preveo u rimokatoličku vjeroispovijest u ožujku 1942. godine Vladimir Globočnik, vjeroučitelj koji je podnio i izvještaj Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu. Iako su, dakle, ovi pravoslavni vjernici prevedeni na rimokatoličku vjeroispovijest u 1942. godini, na području župe Jasenovac nemamo zaveden niti jedan prijelaz te godine, što bi značilo da oni nisu poimenično zavedeni u popise. Globočnik je vrlo zadovoljan njihovim odazivom i na kraju izvještaja je predložio osnivanje nove župe za te prijelaznike.[73]

Posebno veliki broj prijelaza, definitivno najveći na području Banije, bio je na području župe Sunja. Ondje su sva sela u bližoj i daljoj okolini masovno prelazila na rimokatoličku vjeroispovijest. Tako je u prosincu 1941. prešlo 437 pravoslavnih obitelji s područja Radonje Luke, Velike Graduse, Sjeverovca, Vukoševca, Brđana, Male Graduse, Starog Sela i Male Paukove s više od dvije tisuće članova. U nekim slučajevima radilo se o cijelim selima, a ponegdje samo o dijelovima sela.[74] O masovnom vjerskom prijelazu sela Drljače izvijestio je dnevnik *Hrvatski narod* od 13. prosinca 1941. Svečanu misu služio je dekan Josip Orlić „koji u svom misionarskom radu među ovim narodom ima mnogo uspjeha". Župnik je održao i „divnu propovijed", a uz *Te Deum* pjevala se i ustaška i državna himna.[75]

Ustaški tabor u Stazi izdaje potvrde o čestitosti stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti za sela Donji Hrastovac, Stazu, Pobrđane, Čapljane i Novoselce[76] za koje posjedujemo potvrde o prijelazu, ali i za sela Jasenovčane, Kostreše, Papiće, Timarce, Slovince i Šaš za koje do-

zvola za prijelaz od strane Vjerskog odsjeka nije stigla do 10. siječnja 1942. godine.[77] Iako ne postoji poimenični popis prijelaznika, sasvim je sigurno da se i ovaj drugi prijelaz dogodio. Naime, dubički župnik spominje da je u Šašu prešlo čak 850 mještana skupno na rimokatoličku vjeroispovijest. Vidljivo je iz dopisa dubičkog župnika da se on čvrsto zalaže da mjesto Šaš i Živaja dobiju svoju župu sa sjedištem u Živaji, a ne da budu priključena predloženoj župi u Stazi ili staroj župi u Dubici, budući da bi i eventualna župa u Stazi i stara župa u Dubici mogle imati u tom slučaju preveliki broj vjernika, a još k tome i dosta su udaljene od Šaša i Živaje. Selo Živaja u vrijeme pisanja dopisa dubičkog župnika Alojzija Venka, 3. ožujka 1942. godine, nije prešla na rimokatoličku vjeroispovijest, ali je, prema pisanju dubičkog župnika, to samo „pitanje vremena".[78]

Župnik u Sunji slao je dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu tražeći prijelaz za sve pravoslavne vjernike iz sela Crkveni Bok, Ivanjski Bok i Strmen. U ova sela dolazili su rimokatolički svećenici koji su uvjeravali lokalno stanovništvo da su njihovi djedovi bili Hrvati i da se oni sada trebaju vratiti vjeri djedova, prema iskazu Mile Požara iz Crkvenog Boka.[79] Svi stanovnici Crkvenog Boka potpisali su izjavu kojom se obavezuju da će predati pravoslavnu crkvu novom rimokatoličkom župniku i da će mu podignuti novi župni stan.[80] Na temelju dopisa od 31. prosinca 1941. koji je vjerski ured poslao kotarskoj oblasti Petrinja vidljivo je da su prijelazi trebali zaštititi pravoslavno stanovništvo Banije, koja je u to vrijeme već bila zahvaćena ustankom, a samim tim i ustaškim represivnim odmazdama. Prema dopisu nadstojnika Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu Dionizija Juričeva vidljivo je da su općinske vlasti poslale popis podnositelja molba ze prijelaz iz općine Sunja (njih 225) Vjerskom odsjeku te da je općina Sunja svim osobama izdala potvrdu o čestitosti. Sada je Vjerski odsjek tražio da se odluke o odobrenju prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest podijele svakoj osobi pojedinačno, da to mora uraditi Kotarska oblast u Petrinji, a da tim odlukama treba dodati i potvrde Vjerskog odsjeka, s tim da se moliteljima ništa ne dogodi, već da ih sve državne vlasti „najustaškije" zaštite prema Okružnici Ministarstva unutarnjih poslova od 10. listopada broj 1276-I-A-1941.[81]

S obzirom na velik broj vjerskih prijelaza, posebno na području općine Mečenčani i u okolici Sunje, Nadbiskupski duhovni stol je odlučio osnovati dvije nove župe. Od toga bi jedna župa obuhvaćala 9 sela u okolici Kukuruzara i sjedište bi joj bilo u Kukuruzarima, a druga župa bi obuhvaćala pravoslavna sela Ivanjski Bok, Crkveni Bok i Strmen, a sjedište bi joj bilo u Crkvenom Boku. Vidljivo je da je Nadbiskupski duhovni stol tražio od Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu imovinu Srpske pravoslavne crkve na tome području zato da bi mogli uspostaviti župu.[82] Nove župe, nakon uspostave župe u Crkvenom Boku, predlagao je i župnik iz Sunje. On je smatrao da bi bilo nužno da se osnuju, ako ne župe, a ono barem tri kapelanije na području sadašnje sunjske župe. Tako je predlagao kapelanije u Svinici, Maloj Gradusi i u Stazi smatrajući da će na taj način riješiti problem prevelikog broja vjernika koji su potpadali pod njegovu župu u kojoj je imao samo pomoć jednog slovenskog svećenika, Rudolfa Jermana, i subsidijara Alojzija Sunčića.[83] Slovenski svećenik je tako dobio kapelaniju Staza, a Alojzije Sunčić kapelanije Mala Gradusa i Svinica. Već su u listopadu 1941. u župe Sunja i Komarevo došli kapucini iz Varaždina: Alojzije Novak, Miroslav Novinić i Hadrijan Borak koji su čitavo vrijeme bili na terenu.[84]

Sela Svinica i Krčevo s 2 138 stanovnika prešli su na rimokatoličku vjeroispovijest početkom listopada 1941.[85] Zbog nedostatka župnika u Svinici, svinička učiteljica Anica Slavuljević je 11. siječnja 1942. poslala pismo Nadbiskupskom duhovnom stolu u kojem navodi da su seljaci iz

> Svinice prešli prije tri mjeseca na rimokatoličku vjeroispovijest, a još nemaju župnika. Nezadovoljni su, prigovaraju, jer Crkveni Bok i Kukuruzari kasnije su prešli, a već su dobili svećenika. (...) Meni neprestano govore, kad ćemo već jedanput dobiti svećenika, jer sada napokon nemamo ni jedno ni drugo, sada smo ni na nebu ni na zemlji. Moje je mišljenje da imaju i potpuno pravo. O svojoj vjeri znali su vrlo malo, a što ih se moglo poučiti u 14 dana, tek neka malenkost. Mi u tima selima imamo omladinu, koju treba odgojiti za Boga i Hrvatsku. Nacionalni momenat u današnje doba ne će nam mnogo koristiti, baš preko religije odgojit ćemo ih nacionalno. Danas osjećamo velike nedostatke kod tih prelaznika. Duševna bijeda iskrsava na svakom koraku, a samo svećenici su pozvani, da im danas isprave to.

Na kraju učiteljica ističe kako se svećenici ne bi trebali bojati za svoj život, jer će ih „narod čuvati kao zjenicu svoga oka", ako budu radili za njega.[86] O istom selu dopis je Nadbiskupskom duhovnom stolu poslao i franjevac

koji je ondje boravio nekoliko dana, Vinko Fugošić. U svojem opširnom pismu, među ostalim, izvijestio je kako je bio lijepo dočekan i kako ga je lokalno stanovništvo dobro dočekalo. U selu je zatekao polusrušene crkve[87] (parohijalnu i Svete Petke) kojima su ustaše malo prije prijelaza srušile krov i pokrale inventar. Franjevac se po dolasku bojao da bivši pravoslavni žitelji Svinice neće biti oduševljeni njegovim dolaskom zbog kidanja s tradicijom, ali se ugodno iznenadio kad je vidio da su mještani zainteresirani za vjeru: „Vjerski su bili sasma zapušteni, nitko se za njih nije brinuo, njima je bilo sve isto: ostati na starom ili preći. A sada vide da je ovamo ipak bolje, netko se ipak brine i radi štogod za njih, to oni vide i oduševljeni su...“ Franjevac je obavio blagoslov kuća, a kako se čini, prema njegovu pismu, svi su ga veselo dočekali. Franjevac je 7. siječnja 1942. preporučio da se što prije ondje osigura župnik, ali ne prije negoli se popravi crkva. Ukoliko pak nije moguće naći župnika, onda barem treba osigurati kapelana, a ako nema kapelana da se onda njihov sadašnji župnik uputi ondje u vrijeme Uskrsa i proboravi u selu i okolici nekoliko dana. Čini se da su u to vrijeme ondje već počeli organizirano djelovati partizani pa je stoga stanovnicima Svinice bilo opasno čak izići iz sela.[88] Vidljivo je da dugo nije došao ni pomoćni župnik u Stazu. Naime, sunjski je župnik dugo obavljao sve prijelaze i crkvene obrede u općini Staza, ali kako očito to više nije mogao, zamolio je Nadbiskupski duhovni stol da se vjernici i prijelaznici iz tog područja upućuju u župe Dubica ili Hrvatska Kostajnica.

U župi Čuntić bilo je također masovnih vjerskih prijelaza s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Vidljivo je da su franjevci u župi Čuntić 12. prosinca 1941. tražili vjerski prijelaz za 402 pravoslavna vjernika, a uz popis prijelaznika iz mjesta Kraljevčani, Dragotinci, Pecki, Dodoši, Mačkovo Selo, Prnjavor Čuntićki, Jabukovac, Bačuga i Veliki Šušnjar stajalo je doslovno ovako: „Učtivo podpisani mole, da bi bili primljeni u krilo sv. Rkt. Crkve, da će savjesno vršiti sve propise sv. Rkt. vjere, te biti vjerni Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.“[89]

Općina Kraljevčani, u kojoj se nalazio jedan dio spomenutih naselja, poslala je 31. prosinca 1941. izvještaj o broju prijelaza. Iz izvještaja se vidi da je do tada prešlo svega nekoliko obitelji od sveukupno 1 691 pravoslavnih, ali da su gotovo svi najavili svoj prijelaz. Navodno je prijelaz odbilo svega desetak osoba. Djelomični prijelaz te općine će uslijediti tek 1942.[90] i to u siječnju, kad će prijeći ostatak mještana iz Velikog Šušnjara, Dragotinca i Bačuge te sela Klinca.[91] Franjevci iz Čuntića u obrazloženju zašto molbe prilikom tog prijelaza nisu biljegovane pišu: „Radi nastalih prilika na Kordunu, kao ubijanja, paleži, pljačke i slično, umoljava, ovaj župni ured oprost od biljegovanja molbe.“[92] O tome kako su izgledala prevjeravanja u okolici Čuntića dala je iskaz Sofija Marković iz Vlahovića: „Posle pokolja u Banskom Grabovcu išli su ustaše po našim selima i pozivali narod da pređe na rimokatoličku veru, obećavajući da nas posle toga neće niko progoniti“. Franjevci iz čuntićkog samostana su predlagali da između 4 i 5 tisuća pravoslavaca koji su preživjeli mjere „čišćenja“ i prisilnog preseljavanja, budu prevjereni na rimokatoličku vjeroispovijest i da se u tu svrhu sagradi što je moguće prije rimokatolička crkva na području Jabukovca i okolice.[93] Vidljivo je da su se franjevci iz Čuntića trudili da pridobiju pravoslavne Srbe iz Jabukovca i okolice da pristanu na prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Bili su svjesni činjenice da je ključna osoba za pridobivanje pastve upravo lokalni pravoslavni svećenik. Branko Jakšić, pravoslavni svećenik iz Jabukovca, iznio je u Beogradu, u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike, na koji su ga način franjevci iz Čuntića nagovarali na vjerski prijelaz. Gvardijan samostana u Čuntiću došao je Jakšiću već početkom svibnja 1941. i nagovarao ga da zbog svoje sigurnosti „prijeđe na rimokatoličku vjeroispovijest“ znajući da bi na taj način pridobio i veći dio njegove pastve. Međutim, Jakšić nije na to pristao.[94]

U susjednoj župi Maja prijelaza je također bilo mnogo. Ipak, vidljivo je da su pojedina naselja koja su bila bliže Glini nego Maji odlazila na prijelaz u Glinu. Možda je to bilo i zbog malo tvrđeg stava majskog župnika, koji 10. ožujka 1942. piše za prijelaznike iz Ravnog Rašća da je teško „ustanoviti da li će novopečeni rimokatolici uistinu vršiti propise katoličke crkve, odnosno da li ti pravoslavci prelaze iz vlastita uvjerenja. Ponajprije, njih je, tako reći, nemoguće poučavati i poučiti vjerskim istinama i dati im barem približni pojam o katoličkoj vjeri i crkvi s jednostavnog razloga, što je njima teško dolaziti u crkvu poradi neslobodnoga kretanja. Oni su u neku ruku blokirani u ovdašnjim krajevima. To je razumljivo, što se s njima tako postupa, jer je njihova prijašnja sloboda kretanja bila u mnogim na štetu našeg naroda.“[95]

Vidljivo je da u pojedinim župama nije bilo masovnih prijelaza, kao na primjer u dubičkoj župi, ali da je postojala intencija da se izvrši masovni prijelaz. Tako dubički župnik 17. veljače izvještava Nadbiskupski duhovni stol kako će sigurno masovno prijeći naselja Du-

bica i Cerovljani, njih 1 600, jer im državne vlasti izdaju dozvole.[96] Po nekim svojim idejama dubički je župnik specifičan na području čitave Zagrebačke nadbiskupije. Naime, ovaj je župnik u listopadu 1941. poslao dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu u kojem postavlja pitanje „da li je moguće zahtijevati od bivših pravoslavaca koji prelaze na rimokatoličku vjeroispovijest da promijene i svoja imena koja su izrazito srpska poput Vaso, Glišo, Anđa, Joka, Kojo, Đuja, Gojko, Veljko, Vukosava, Stojan, Dean, Srđan, Veselinka... na naša izrazita katolička krsna imena i nazive, tj. da im se pred njihovo dosadanje krsno ime, koje ima napadno i izrazito srpski naziv, dade još i koje naše krsno ime". Dakako, župnik nije inzistirao na tome, ali je smatrao da ukoliko se „ne treba zahtjevati, da se barem može preporučiti takvo što". Odgovor Nadbiskupskog duhovnog stola bio je znakovit. Naime Nadbiskupski duhovni stol odgovara da ne bi bilo

> … podesno zahtijevati, da pokršteni pravoslavci promijene svoja imena, jer bi u selu nastala prava zbrka, nego im uz imena, koja nisu sveta, pridodati nebeskog zaštitnika, a ostalo neka se ostavi njihovoj privatnoj inicijativi, na koju se mogu i na zgodni način potaknuti. Kad donose bivši pravoslavni djecu na krštenje, onda treba od njih tražiti, da im davaju čisto katolička imena. Može im se direktno preporučiti da n.pr. dosadanjeg Jovana zovu Ivanom, dok n.pr. Soku i Stevu mogu i dalje tako zvati, jer se i katolici u nekim krajevima tako zovu.[97]

Na području župe u Lasinji također nije bilo masovnijih prijelaza. Nešto veći prijelaz dogodio se 10. prosinca 1941. godine kad je nekoliko obitelji iz samog mjesta Lasinja prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest. Činjenica je da su pojedini članovi obitelji bili rimokatoličke vjeroispovijesti, a da su pojedini „očevi obitelji bili odvedeni u logore" već u travnju 1941., kako stoji u molbi lasinjskog župnika. Lasinjski župnik je u svojoj molbi istaknuo kako svi napomenuti „jesu iz mjesta Lasinje te imadu od građanskih vlasti svjedočbu o čestitosti i dozvolu za prijelaz. (...) Župski ured preporuča ove molbe s razloga jer su obitelji ili mješovite po vjeri ili vezane rodbinom katoličke vjere te žive među katolicima u sjedištu župe. Biljege su nekoji već naplatili velike ili općini ili ustašama, pa nijesu ni imućni, pa neka se ne pravi od toga pitanje."[98]

I župnik u Maloj Gorici, selu nedaleko Petrinje, imao je manje prijelaza. Radilo se uglavnom o pravoslavnim vjernicima iz sela Nebojan s druge strane rijeke Kupe. Vjernici iz Nebojana tražili su hitan prijelaz 21. srpnja 1941., očito zato da ne bi bili iseljeni, budući da se upravo tih dana sela u njihovoj okolici prisilno iseljavalo u Srbiju preko logora u Capragu. Župnik u Maloj Gorici čak je poslao glasnika u Zagreb zato da bi prijelaz 75 osoba iz Nebojana bio što je moguće prije obavljen. No, odgovor Nadbiskupskog Ordinarijata od 30. srpnja 1941. bio je da su prijelazi do daljnjega obustavljeni, vrlo vjerojatno zbog Okružnice koju je Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja tih dana objavilo, a ujedno i zbog činjenice da je na tome području započeo otvoreni ustanak protiv ustaške vlasti. Ipak, prijelazi su očito samo na kratko odgođeni pa su mještani Nebojana prevjereni na rimokatoličku vjeroispovijest već 7. kolovoza 1941.[99]

Mještani susjednog kotara Vrginmost iz sela Bović, ali i iz Šatornje, Bišćanova i Čemernice su svoje prijelaze obavili u selu Viduševac.[100]

Na području župe Gora prelazili su mještani Glinske Poljane i Slane. Župnik iz Gore Božidar Pavlov piše 18. prosinca 1941. Nadbiskupskom duhovnom stolu da je sve prijelaze obavljao na svoj račun. On ističe kako su već 18. srpnja 1941. svi pravoslavni mještani Glinske Poljane i Slane prešli na rimokatoličku vjeroispovijest te da je on već tada kupio o svojem trošku knjige za prijelaz te da je vršio sve vjerske obrede bez naplate pa moli da se to ima u vidu, te „honorira kao i ostale dušobrižnike prelaznika".[101] Ipak, vidljivo je da je Pavlov molbe za prijelaz za mještane Glinske Poljane i Slane pisao uglavnom 24. kolovoza, odnosno 5. rujna 1941., a da je tek manji dio molbi pisan ranije, u mjesecu srpnju 1941. Kao razloge prijelaza gorski župnik navodi uglavnom činjenicu da Srbi žive među katolicima i kako su već prije nastalog stanja namjeravali prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest da ih „njihovi popovi nisu smetali". Čini se da je Pavlov prijelaze obavio uistinu u srpnju, ali da ih je obavio na temelju dozvole kotarskih vlasti, a ne i dozvole Nadbiskupskog duhovnog stola. Naime, Pavlov je očito, kako sam piše, imao mnogo posla pa nije Nadbiskupskom duhovnom stolu poslao popise prijelaznika na vrijeme, što su mu duhovne vlasti zamjerile. Pavlov piše ovako: „Nikoga nijesam primio u crkvu, a da nijesam imao dozvolu od strane kotara; u posjedu sam svih dozvola. Primio sam ih bez prethodnog ovlaštenja (duhovnih, *op. a.*) vlasti... i da nijesam tako postupio, danas ne bi bilo nijednoga na životu." Dakle, Pavlov je očito pravoslavnim mještanima Glinske Poljane i Slane, 255

njih, spasio život, a oni su službeno zavedeni da su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest u knjigama Nadbiskupskog duhovnog stola tek 12. rujna 1941.[102]

Na području župe Hrastovica uglavnom su prelazili mještani sela Cepeliš, Budičine, Drenčine i Donje Bačuge. Čini se da su, iako su neki od njih prešli u studenom 1941., u Urudžbeni zapisnik Nadbiskupskog duhovnog stola upisani na početku 1942. godine.[103] Vrlo realno piše hrastovički župnik moleći za njihov prijelaz: „Ponizno podpisani smjerno moli Preč. naslov, da blagovoli ovim velikim sirotanima prelaznicima dozvoliti preći u krilo sv. rimokat. crkve, i to molimo smjerno što prije, jer se siroti strahovito boje, da će ih ustaše poklati i pobiti, jer de facto još nisu prešli na rimokat. vjeru. [104]

U župi Kratečko u Posavini prešlo je 1942. godine 10 osoba u jednom mahu, 24. siječnja 1942. Za njih je kratečki župnik napravio molbu i napisao da svi prelaze „iz uvjerenja da je rkt. vjera prava i istinita vjera. Svi dišu pomalo katolički jer stanuju među katolicima i postoji moralna sigurnost da će biti dobri katolici". Radilo se dakako o doseljenicima koji su iz nekog razloga, uglavnom kao sluge, došli živjeti u Kratečko.[105]

I ondje gdje je bilo manje prijelaza, kao na primjer u Vrginmostu, mještani i kotarski načelnik su se zalagali za uspostavu novih župa. Tako su na području kotara Vrginmost, prema prijedlogu župnika u Topuskom, trebale biti uspostavljene župe u Boviću i Vrginmostu. Očito je bovićka crkva trebala biti pretvorena u rimokatoličku, a u Vrginmostu je za crkvu trebalo iskoristiti novosagrađeni dom. Topuski župnik je preporučao i zaštitu novog svećenstva u te dvije župe ukoliko budu uspostavljene. [106]

ZAKLJUČAK

Iz cjelokupne dokumentacije koja nam je sačuvana vidljivo je da su kolektivni prijelazi čitavih sela s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest bili najintenzivniji u u drugoj polovini 1941. godine, odnosno osobito u posljednja dva mjeseca 1941., kad su masovno prelazila srpska sela u okolici Dvora, Sunje, Hrvatske Kostajnice, Jasenovca i Gline. Iz svih primjera vidljivo je da su pravoslavni s tog područja masovno prelazili na rimokatoličku vjeroispovijest. Usporedimo li njihov ukupan broj prema popisu iz 1931. na ovom području i ukupan broj prijelaznika, uočit ćemo da je više od jedne trećine pravoslavnog stanovništva prešlo ili barem podnijelo molbe za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Postoci su na pojedinim područjima bili osobito visoki pa je tako u kotaru Dvor od sveukupno 23 452 pravoslavnih prema popisu iz 1931. prešlo njih 7 313 (31,18%), na području općine Jasenovac je od 2 591 pravoslavnih prešlo njih 1 878 (72%). Na sunjskom području postotak onih koji su prešli bi svakako bio veći, međutim, budući da se granice župe ne podudaraju s granicama kotara, odnosno općine, nije moguće usporediti broj onih koji su prešli s ukupnim brojem pravoslavnog stanovništva.

Iz molbi koje su Nadbiskupskom duhovnom stolu podnosili svećenici moguće je iščitati i koliko su pojedini svećenici bili naklonjeni pravoslavnom stanovništvu, odnosno koliko su od njega zazirali. Iako su molbe u najvećoj mjeri uniformne, ipak se, od župnika do župnika, vidi razlika u načinu pisanja tih molbi, odnosno preporuka. Župnici su na Baniji uglavnom imali pozitivan stav prema podnositeljima molbi za prijelaz.

Koliko su vjerski prijelazi pomogli pravoslavnom, srpskom stanovništvu Banije ili nisu, govori postotak stradanja srpskog stanovništva na području čitave Banije i pojedinih kotareva. Na području čitave Banije, od 92 760 pravoslavnih koliko ih je bilo 1931. godine, stradalo je 16 655, što ukazuje na činjenicu da ni vjerski prijelazi nisu mogli pomoći pravoslavnom stanovništvu da se spasi.[107]

Treba uz to napomenuti da jedan dio prijelaznika nije bio poimenčno popisan pa je postotak prijelaza svakako bio i nešto veći od spomenutoga, a valja također napomenuti i da jedan dio prijelaza sasvim sigurno nije proveden kroz knjige Nadbiskupskog duhovnog stola prema kojima su nastajali poimenični spiskovi. Karakteristično je da su pravoslavni na ovom području masovno konvertirali, a po brojnosti prijelaza ovaj kraj prednjači među svim arhiđakonatima ili dekanatima u Zagrebačkoj nadbiskupiji.

[1] Vidi ove rezultate u: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Sarajevo 1940.

[2] Nakon dugotrajnih pregovora između Kraljevine SHS, pa potom Kraljevine Jugoslavije i Vatikana, nacrt teksta konkoradata prihvaćen je i od jugoslavenske vlade i od Svete Stolice 1935. godine. Da bi stupio na snagu, potpisani konkordat trebali su ratificirati Narodna skupština i Senat Kraljevine Jugoslavije. Međutim u kampanju protiv ratifikacije Konkordata krenula je Srpska pravoslavna crkva i drugi protukatolički krugovi. Nadbiskup Stepinac je 1935. posjetio patrijarha Varnavu želeći ublažiti njegov otpor konkordatu. Međutim, Varnava je ustrajao u svom otporu i 1936. tražio da se konkordat odbije. Prijetio je i da će se SPC svim sredstvima boriti protiv primjene konkordata, optužujući vladu za izdaju Srpske crkve. SPC je na kraju u srpnju 1937. zaprijetila izopćenjem svima koji bi glasali za konkoradat, a sukobi su se prenijeli i na ulice. Narodna skupština je ipak ratificirala konkordat, ali nakon što je patrijarh Varnava umro, odustalo se od ratifikacije pred Senatom tako da je početkom 1938. vlada izvijestila SPC da je konkordat stvar prošlosti (Miroslav AKMADŽA, Katolička crkva u monarhističkoj Jugoslaviji, na www.alfaportal.hr). O „konkordatskoj krizi" puno je literature. Ovdje navodim samo neke naslove: Mirko PETROVIĆ, „Projekat konkordata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Svete Stolice 1925. i uporedni konkordatski režimi", u: *Dijalozi povjesničara-istoričara*, sv. 2, Zagreb 2000., 485–502; Franjo TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. II, Zagreb 1993., 174–176; Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1988., 140–141; Srećko DŽAJA, *Politička realnost jugoslavenstva (1918. – 1991.),* Sarajevo ; Zagreb, 2004., 54–56; Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb 2003., 190; Franjo ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru, pregled religiozne povijesti Hrvata* (od VII. do XX. st.) Zagreb 1996., 448–449.

[3] O odnosu Kraljevine Jugoslavije prema Rimokatoličkoj crkvi vidi u: Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945. : okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010., 584–588.

[4] J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945.,* 586.

[5] Jure KRIŠTO, *Sukob simbola : politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj državi Hrvatskoj,* Zagreb 2001., 37–39.

[6] O stradanjima pravoslavnih svećenika vidi u: Veljko ĐURIĆ, *Ustaše i pravoslavlje,* Beograd 1989., 106–117; *Spomenica pravoslavnog sveštenstva žrtava fašističkog terora, Beograd* 1960.

[7] *Narodne novine*, 4. svibnja 1941.

[8] Sve ove uredbe, okružnice, upute i dopise moguće je precizno pratiti u knjizi J. KRIŠTO, S*ukob simbola,* 172–202 te u knjigama Veljko ĐURIĆ, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj : prilozi za istoriju verskog genocida,* Beograd 1991. i Sima SIMIĆ, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Titograd 1958.

[9] *Katolički list*, 19. svibnja 1941.

[10] *Narodne novine*, 27. svibnja 1941.

[11] J. KRIŠTO, S*ukob simbola*, 177-179.

[12] S. SIMIĆ, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata,* 63–64.

[13] V. ĐURIĆ, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj,* 45–46.

[14] J. KRIŠTO, *Sukob simbola,* 182–183.

[15] J. KRIŠTO, *Sukob simbola,* 185–186.

[16] J. KRIŠTO, *Sukob simbola,* 194–202

[17] Pismo je objavljeno u knjizi J. TOMASEVICHA, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945.*,629–631.

[18] J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945.,* 629–631.

[19] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 12847/1941.

[20] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 12454/1941.

[21] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21098/1941, 21103/1941.

[22] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17497/1941.

[23] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2658/1944.

[24] Ovu brojku potvrđuje još jedan župnikov izvještaj iz 1942. kada on piše da pravoslavnih više nema na području Žažine, a da ih je 10 prešlo (128-IVO-1942).

[25] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 182-IVO-1942. Na teritoriju Topuskog prešlo je čitavo selo Mala Vranovina. (HDA, MPB NDH, kutija 9, 2597 – B- 1941.)

[26] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 313/1941.

[27] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, 332/1941.

[28] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, 750/1941.

[29] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 112/-IVO-1942.

[30] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol,, 7348/1941.

[31] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5236/1941.

[32] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5687/1941.

[33] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6588/1941.

[34] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 7139/1941.

[35] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 8026/1941.

[36] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol,7010/1941.

[37] NAZ,, Nadbiskupski duhovni stol, 7362/1941.

[38] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 7364/1941.

[39] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol,7370/1941.

[40] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 7543/1941.

[41] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol ,7570/1941.

[42] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol ,6376/1941.

[43] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 12847/1941.

[44] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 18364/1941.

[45] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 109-IVO-1942.

[46] Milan DESPOT, „Glina 1941". *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotaram Pokuplja i Žumberka*, Karlovac 1971., 614.

[47] Ćiril PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941. – 1945.,* Zagreb : Ljubljana 1982., 90–91.

[48] Vezmar i Dupalo u svojem tekstu bilježe niz iskaza preživjelih svjedoka, vrlo dragocjenih za ovu temu, navodeći pritom njihova imena i prezimena. Gojko VEZMAR i Adam DUPALO, "Teror i prisilno pokrštavanje", u: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Dvor na Uni 1991., 328–337.

[49] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21104/1941.

[50] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 46-IVO-1942.

[51] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3099/1942.

[52] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 8523/1941.

[53] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9363/1941.

[54] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17497/1941.

[55] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17497/1941.

[56] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21106/1941.

[57] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 153-IVO-1942.

[58] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 26-IVO-1942.

[59] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 77-IVO-1942. Ono što zbunjuje je ingerencija sunjskog, hrastovičkog i komarevskog župnika nad selima u okolini Blinje pa kako je dokumentacija o njihovu prijelazu očito bila poslana svima njima, nije posve jasno tko je na kraju obavio prijelaz, odnosno kojoj su župi ta sela pripala nakon obavljenog prijelaza. Evidentno je da je za svu trojicu taj posao bio prevelik pa su se zbog toga svi ograđivali od tog zadatka.

[60] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 470/1942.

[61] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21733/1941.

[62] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 155-IVO-1942.

[63] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 19405/1941 (vodi se pod 18-IVO-1942).

[64] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21507/1941, 21508/1941.

[65] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 20189/1941.

[66] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 20751/1941.

[67] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21732/1941.

[68] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 266/1941.

[69] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5-IVO-1942.

[70] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 41-IVO-1942.

[71] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 13-IVO-1942.

[72] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21098/1941.

[73] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 193-IVO-1942.

[74] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21509/1941, 21510/1941, 21511/1941, 21512/1941, 21513/1941, 21514/1941, 21515/1941, 21516/1941, 21517/1941, 21518/1941, 21519/1941, 21520/1941.

[75] *Hrvatski narod*, 13. prosinca 1941.

[76] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 91/1941, 92/1941, 93/1941, 94/1941 i 95/1941.

[77] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek 765/1941.

[78] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 240-IVO-1942.

[79] V. ĐURIĆ, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, 186.

[80] HDA, MPB NDH, kutija 23, 7011 – B – 1941.

[81] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 543/1941.

[82] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 20-IVO-1942, 21-IVO-1942.

[83] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 47-IVO-1942.

[84] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 51-IVO-1942.

[85] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17341/1941.

[86] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 60-IVO-1942.

[87] Ustaše su u Drugom svjetskom ratu uništili brojne pravoslavne crkve na Baniji. U potpunosti su uništene crkve u Uštici, Brđanima, Timarcima, Strmenu, Crkvenom Boku, Živaji, Šašu, Hrvatskoj Kostajnici (2 crkve), Hrvatskoj Dubici (2 crkve), Kinjačkoj, Velikoj Gradusi, Drljačama, Četvrtkovcu, Petrinji, Velikom Šušnjaru, Tremušnjaku, Čukuru, Utolici, Lovči, Bojni, Brezovom Polju, Glini (2 crkve), Hajtiću, Velikom Gradcu, Topuskom, Čemernici, Pješčanici, Slavskom Polju i Stipanu, a u ruševinama su ostavljene crkve u Jošavici, Donjoj Bačugi, Mačkovom Selu, Svinici (2 crkve), Komogovini, Slabinji, Kukuruzarima, Brđanima Šamaričkim, Boviću, Malom Gradcu, Perni i Šegestinu. Posljednja tri hrama uništili su do temelja jugoslavenske vlasti nakon 1945. godine (Filip ŠKILJAN „Stanje objekata Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj", u: *Očuvanje i zaštita kulturno-istorijskog nasleđa Srbije u inostranstvu: zbornik radova s druge naučne konferencije s međunarodnim učešćem*, Beograd 2010., 43–99).

[88] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 62-IVO-1942.

[89] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21658/1941.

[90] HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 756/1941.

[91] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 847/1942 i 104/1942, 2047/1942, 2052/1942.

[92] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2047/1942.

[93] HDA, MPB NDH, kutija 21, bb/1941.

[94] V. ĐURIĆ, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata,* 191-193.

[95] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3396/1942.

[96] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 112-IVO-1942.

[97] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17793/1941.

[98] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol,, 21537/1941.

[99] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol,, 9474/1941.

[100] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21850/1941, 16108/1941.

[101] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 30-IVO-1942.

[102] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 15667/1941.

[103] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1561/1942, 1562/1942, 1563/1942, 1564/1942, 1565/1942, 1566/1942, 1567/1942, 1531/1942, 1533/1942, 1533/1942. 1556/1942, 1557/1942

[104] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1533/1942.

[105] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1571/1942.

[106] NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 15891/1941.

[107] Dragan CVETKOVIĆ, „Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske prema popisu Žrtve rata 1941–1945. iz 1946. godine. Analiza trenutnog stanja prema do sada izvršenoj reviziji“ , u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, ur. Hans Georg Fleck i Igor Graovac, sv. 6, Zagreb 2002., 365-381.

5.

ORGANIZACIJA I BORBENO DJELOVANJE SNAGA NDH NA PODRUČJU KOTARA GLINA I VRGINMOST TIJEKOM 1941. GODINE

Vedran Muić

UDK: 355.4(497.529.1)"1941"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Dinamika ustrojavanja i djelovanja oružanih snaga NDH na području kotara Glina i Vrginmost su uvelike uvjetovani uspostavljanjem nove države i politikom sila Osovine te, na mikrorazini, politikom terora koja je od proljeća 1941. uzimala sve više maha, u ovom slučaju prema Srbima na Baniji i Kordunu. Iako su elementi Oružanih snaga NDH (OS NDH) u nastajanju (domobranstvo, Ustaška vojnica, oružništvo) na razne načine sudjelovali u zločinima nad Srbima na Baniji i šire, bili su potpuno nepripremljeni na izbijanje masovnog ustanka krajem srpnja 1941. godine. OS NDH u novim okolnostima počinju s borbenim djelovanjima te se istodobno poduzimaju obuhvatnije mjere za njihovo jačanje i širenje. Međutim, stav vrhova vlasti NDH spram Srba onemogućuje bilo kakvo političko rješenje, a time i vojno, koje je sve nerealnije u uvjetima jačanja KPH/KPJ na terenu i omasovljenja NOP-a. Tome upravo najviše pridonosi teror iza kojeg stoji Ustaški pokret, a koji toleriraju, pa i sponzoriraju sile Osovine.

Summary ▶ Formation of the Independent State of Croatia also dictated the nature and the tempo of the processes which gave life to its armed forces. However, quite important in this aspect were overlapping political, economic and military interests of Italy and Germany. Soon as they were brought into question by a massive grassroots uprising in the central continental areas of the new state at the end of July of 1941., fresh impetus was provided to speed the build-up of its armed forces, especially by the Germans. However, the terror carried out against the Serbs by various elements of the Ustashe regime further fanned the flames of the uprising, seriously undermining any military efforts to surpress it. Developments in counties of Glina and Vrginmost (named after their largest towns) during the year of 1941. are a case in point. After first large massacres and the outbreak of the uprising, various elements of the armed forces of the Independent State of Croatia found themselves uncapable of dealing with the new situation. Although steps were taken to enlarge, adequately train and equip their ranks, by the end of the year most of the forces deployed to these locales and wider Banija and Kordun regions were badly overstretched, undersupplied and demoralized, especially the Home Guard (*domobranstvo*) units which made up the bulk of them. Partisans, who were under firm control of the Communist Party of Croatia in these districts by the end of 1941. used guerilla tactics to great effect in these circumstances. However, the armed forces of the new state were not wholly responsible for failing to contain and surpress the uprising. Widespread violence directed at the Serbs by the various elements of the Ustasha regime effectively excluded the possibility of a military solution so long as it was promulgated as state policy. The fact that senior Axis partners tolerated the Ustashe terror, and often indirectly utilized it to exert their own influence further complicated matters.

Ključne riječi ▶ Glina, Vrginmost, Banija, Kordun, domobranstvo, Ustaška vojnica, oružništvo, „divlji ustaše", sile Osovine, ustanak, KPH, NOP.
Key words ▶ Glina district, Vrginmost district, Banija and Kordun region, Home Guard, Ustashe militia, gendarmerie, ustashe irregulars, Axis powers, massacres, uprising, partisans, Communist Party of Croatia.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.26

UVOD

Događaji na području Banije i Korduna tijekom 1941. godine, a osobito tadašnjih kotara Glina i Vrginmost su historiografski obrađivani, pogotovo razdoblje nakon prvih masovnih zločina ustaša početkom svibnja i prvih većih partizanskih prepada krajem srpnja. Ne dovodeći, međutim, u pitanje vrijednost ove još uvijek relevantne literature,[1] valja svakako istaknuti kako je prezentirani povijesni narativ uglavnom centriran oko borbenih i drugih djelovanja Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) kao glavnog aktera. Ovo ne iznenađuje, imajući na umu događaje tijekom rata u regiji, kao i posebnosti javno-političkog diskursa koji je uvjetovao povijesna istraživanja o njima od 1945. do 1990. godine. Tako su snage NDH često generalizirajuće označivane kao „kvislinške", „ustaško-domobranske" ili naprosto „ustaške". Ovu praksu dobrim dijelom slijedi i recentnija literatura koja problematici Drugog svjetskog rata na Kordunu i Baniji (i šire) isto pristupa prvenstveno iz perspektive NOP-a.[2]

Problematika djelovanja raznih vojnih i paravojnih jedinica NDH na području ovih kotara tijekom 1941. je vezana uz teške teme zločina počinjenih nad srpskim i drugim stanovništvom, osobito u prvim ratnim mjesecima. Kako su javne rasprave o tim problemima na ovim prostorima još uvijek obilježene ideološki polariziranim stajalištima i ni približno lišene elemenata mitomanije, politiziranosti i prigušene netrpeljivosti, ne iznenađuje da se tek u posljednjih petnaestak godina (opet) počelo kvalitetnije znanstveno istraživati problematiku oružanih snaga NDH (dalje u tekstu: OS NDH). Međutim, poput ranijih studija Mladena Colića,[3] i ti radovi analiziraju snage NDH i njihove razne rodove cjelovito i pregledno.[4] Kontekstualiziranih istraživanja koja bi se bavila nekim njihovim specifičnim aspektima ili djelovanjem na određenom području (poput odabranog) je još uvijek malo, iako i ona postoje.[5]

Jasno, u obzir treba uzeti nemale probleme vezane uz relevantne izvore (npr. za Ustašku vojnicu uopće nema dokumenata iz 1941.[6]). Također, mnogo gradiva nastalog djelatnošću OS NDH je nedostupno u Vojnom arhivu u Beogradu odnosno nekadašnjem Vojnoistorijskom institutu (pri tome, pitanje je koliko su mikrofilmirane preslike istog u Hrvatskome državnom arhivu potpune).[7] Naposljetku, isto pitanje se može postaviti i za seriju zbornika s dokumentacijom o NOB-u koja je objavljivana prije 1990. godine.

Dosta je ipak raspoloživo: Hrvatski državni arhiv čuva fondove Ministarstva domobranstva/oružanih snaga NDH (dalje: GS MINDOM/MINORS) te Višeg zapovjedništva talijanskih oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija" (dalje: SUPERSLODA, prema originalnoj tal. kratici).[8] Kako su se nedaleko Gline i Vrginmosta nalazila neka od najranijih ustaničkih i kasnije snažnih partizanskih uporišta (Zrinska i Petrova gora), a u Vrginmostu i okolici su djelovale i znatne talijanske snage, ne iznenađuje da se u raspoloživoj dokumentaciji može pratiti aktivnosti jedinica OS NDH te, posredno, i jedinica Ustaške vojnice.

Namjera je u radu razmotriti ustrojavanje, razmještaj te borbeno djelovanje jedinica OS NDH u kotarima Glina i Vrginmost, od kraja Travanjskog rata do početka 1942. god. Kao krajnja granica će se uzeti oslobođenje Vojnića 12. siječnja 1942. g., s obzirom da je time istodobno osujećeno napredovanje raznih jedinica OS NDH iz smjera Karlovca,[9] (praćeno teškim represalijama nad civilima uz cestu Prkos-Lasinja-Bović-Vrginmost), a koje je za cilj upravo imalo deblokadu opsjedanog garnizona u Vojniću.[10] U međuvremenu preko 15 000 neboračkog stanovništva bježi sa sjevera na slobodan teritorij Petrove gore i okolice,[11] što daje daljnji zamah NOP-u. S druge strane pad Vojnića je imao neugodnih implikacija za garnizone OS NDH i talijanske 2. *Armate* (Armije) smještene JI uz obronke Petrove gore u nedalekom Vrginmostu i Topuskom.[12] Kako su opskrbne linije prema Karlovcu presječene, kao oslonac su ostala samo snažna uporišta snaga NDH prema istoku, Glina i Petrinja.[13] Time se opća ratna situacija u ovim kotarima elementarno mijenja. Izbor je (osim neistraženošću teme) uvjetovan i time da je ove kotare dijelila linija demarkacije između talijanske i njemačke zone utjecaja te je njihova često konfliktna politika ovdje itekako imala utjecaja.

OKVIRNI KONTEKST; KOTARI GLINA I VRGINMOST UOČI RATA; EKONOMIJA, DRUŠTVO, POLITIKA

Područje ovih kotara, pa i šire Banije i Korduna, obilježeno je mnogim društvenim, političkim, ekonomskim, geografskim i drugim specifičnostima koje su se nametnule kao važni faktori u oblikovanju događaja prije, a pogotovo nakon travnja 1941. godine.

Kao nerazvijena ekonomska jedinica NDH u pravilu nije mogla prehraniti populaciju. Kotari Glina i Vrginmost su sa sitnim zemljišnim posjedima, lošijom kvali-

tetom obradivih površina, te pretežno agrarnim stanovništvom (do 90 %) ovdje kotirali kao „pasivni" krajevi; nestašice su pred rat bile česte, a siromaštvo rašireno.[14] Naslijeđu Vojne krajine se može pripisati miješan sastav stanovništva: u kotaru Vrginmost je pred rat bilo 37 165 stanovnika, (76 % Srba i 23 % Hrvata), a u glinskom 45 742 (od toga Srba 66 %).[15] Općenito, Hrvati su bili više koncentrirani u gradovima (poput Gline), dok su sela samo iznimno bila miješana.[16]

Tomu svemu svakako treba pridodati i sklonost vlasti Kraljevine Jugoslavije da raznim nezakonitim (i nasilnim) sredstvima obračunavaju s političkim neistomišljenicima. Nepostojanje vladavine prava u teškim socio-ekonomskim uvjetima je pogodovalo razvijanju raznih radikalnih i paravojnih organizacija sa svih polova političkog spektra, od samih ustaša i paravojnog krila HSS-a, Hrvatske seljačke i građanske zaštite,[17] pa do Komunističke partije.

Uzevši to sve u obzir, ne čudi da je situacija u ovim kotarima bila izuzetno složena; socijalne i međunacionalne suprotnosti su tako radikalizirale ionako već oštro polariziranu lokalnu politiku kako se rat primicao. Glina je, kao centar kojemu su gravitirali obližnji kotari, ovdje najindikativniji primjer. Tako kandidata i članova Komunističke partije Hrvatske (dalje: KPH) u glinskom kotaru pred rat bilo 283; za usporedbu, u petrinjskom ih je bilo 89, a u kotaru Vrginmost samo 39.[18] S druge strane, ustaška je grupa u Glini već pred rat snažna i utjecajna, a broji između 20 i 30 istaknutijih građana, što je moglo samo narasti poslije travnja 1941. godine.[19] Skupinu vodi dr. Mirko Puk (budući ministar pravosuđa i bogoštovlja u Pavelićevoj vladi), a od ostalih se ističu dr. Juraj Rebok (budući logornik) i Mirko Jerec (budući župan Velike župe Gora).[20] Međutim, Glina i okolica su bile jedino područje u ovim kotarima gdje se ustaški pokret jače ukorijenio.[21] Primjerice, u samom Vrginmostu

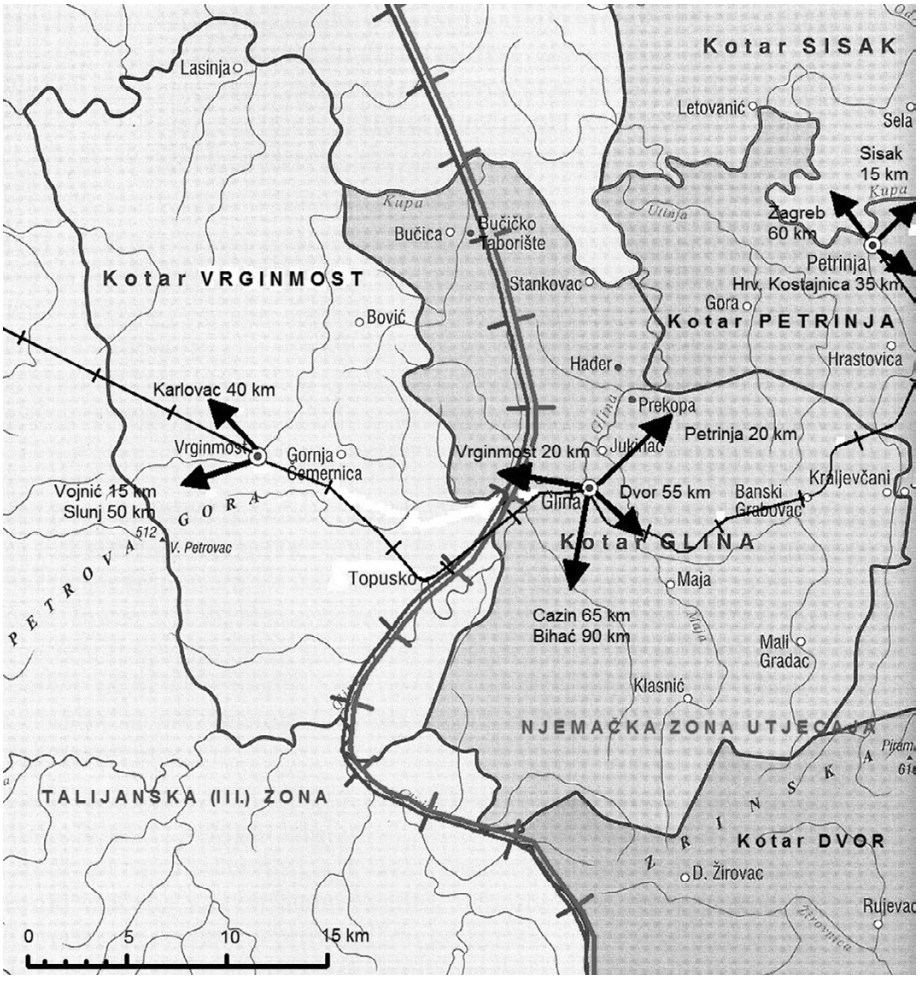

Karta 1. *Kotari Vrginmost i Glina 1941.; približne udaljenosti cestom su među većim centrima regije (koji postaju uporišta snaga NDH nakon travnja 1941.), te Zagreba. Pruga Karlovac – Vrginmost – Glina – Petrinja – Sisak je tada bila najvažnija lokalna prometnica. Demarkacijska crta između njemačke i talijanske zone otprilike razdvaja ove kotare.*[28]

se tek dva tjedna nakon osnivanja NDH pojavljuju prve ustaške organizacije, što govori o njihovoj slabosti u kotaru.[22] U tom je smislu Glina bila izuzetak, jer su ustaše u rijetko kojem provincijskom gradu bili tako brojni i organizirani prije rata, što je svakako imalo implikacija na lokalnoj razini prije i nakon travnja 1941. godine.

Umjerene građanske stranke poput HSS-a i Samostalne demokratske stranke su u oba kotara tradicionalno bile dosta aktivne, ali i unutar njih radikalizacija politike izaziva oštre podjele.[23] Sam HSS u Glini pak nije imao mjesne organizacije do jeseni 1938. god.,[24] ali su odredi borbenog krila stranke, Hrvatske seljačke zaštite (dalje: HSZ) u okolici bili aktivni još od 1937.,[25] a u kotaru Vrginmost još od 1936. godine.[26] S osnivanjem Banovine Hrvatske i legalizacijom HSZ/HGZ, vlasti ih sve češće koriste u redarstvene svrhe, te ih djelomično i naoružavaju.[27]

Kotari Vrginmost i Glina nisu iznimke; tako odredi HSZ, npr., štite javna dobra,[29] ali se i suprotstavljaju djelovanju aktivista KPH i malobrojnih četničkih udruženja aktivnih na Baniji pred rat.[30] Pri tome i odredi HSZ nerijetko zloupotrebljavaju svoj položaj,[31] osobito nakon što su ih vlasti počele naoružavati vatrenim oružjem (što je počelo još za vrijeme Banovine).[32]

„ORUŽANE SNAGE NDH“

Nimalo jednostavna priča o OS NDH konkretno počinje s HSZ i HGZ. Međutim, iako se njihovo članstvo ne može jednoznačno opisati kao okupljalište desničarskih elemenata u stranci (s obzirom da su većinom podupirali politiku Vladka Mačeka), s ustašama jesu dijelili želju za neovisnom hrvatskom državom.[33] To je otvorilo prostora suradnji u danima Travanjskog rata; nakon Mačekove izjave potpore novoj vlasti 10. travnja 1941., HSZ/HGZ praktički postaju oružana sila nove države,[34] sudjelujući u osiguravanju javnih objekata i resursa te razoružavanju jedinica raspadajuće kraljevske vojske.[35] Tako mnogi vojnici bivše vojske koji i žele sačuvati oružje po povratku kućama obično ostaju bez njega, a odredi HSZ na području kotara Glina i Vrginmost su dosljedno i učinkovito provodili naredbe.[36]

Njemački *blitzkrieg* je u nekoliko dana potpuno razbio preraspršenu i borbeno nespremnu Jugoslavensku kraljevsku vojsku.[37] Uz posvemašnju demoralizaciju, gubitku kohezije pridonose i brojni prekidi u zapovjednom lancu; s vladom i kraljem Beograd napušta i vojni vrh. Ovo se zrcali i u Banovini Hrvatskoj; 10. travnja počinje bijeg bana Šubašića, njegova kabineta, kao i zapovjednika 4. armije, generala Nedjeljkovića, s cijelim štabom preko Karlovca južno prema Slunju i Bihaću, te dalje.[38] Gotovo sva upravna i redarstvena tijela, kao i vojne jedinice su obezglavljeni. U tim uvjetima 10. travnja dolaze poznati proglasi Slavka Kvaternika i Vladka Mačeka. Njihov kombinirani učinak je bio dalekosežan. Kvaternik je, između ostalog, postao i „Zapovjednik cjelokupne oružane sile Hrvatske države“.[39] Tako je uz pomoć aktivnosti ustaša u većim gradovima glatko preuzet nadzor nad upravnim aparatom, a u pomoć im je spremno priskočila i žandarmerija odnosno oružništvo Banovine Hrvatske.[40] Veći dio HSZ i HGZ, koja je tada brojala oko 140 000 ljudi,[41] je učinio isto nakon što se je pukovnik Milan Pribanić, član glavnog stožera HSZ, stavio na raspolaganje Kvaterniku.[42]

Jedinice kraljevske armije koje su se zatekle u okolici Gline i Vrginmosta poslije 10. travnja su pripadale 7. armiji, određenoj da brani sjeverozapadne granice i 4. armiji, koja se povlačila iz smjera Zagreba i granice s Mađarskom.[43] Glina i Vrginmost prije rata pak nisu imali svoje garnizone; obveznici iz oba kotara su potpadali pod 25. artiljerijski puk u Sisku i 26. pešadijski puk u Petrinji (oba u sklopu Vrbaske divizijske oblasti, odnosno Vrbaske divizije) i 53. p. p. u Karlovcu (u sklopu Savske divizije).[44] Iako je mobilizacija obje divizije djelomično započela nekoliko mjeseci pred rat, jedinice nisu bile do kraja popunjene, nedostajalo im je oružja (osobito teškog) i streljiva, niti su odaslane na obrambene pozicije određene prema operativnom planu 7. armije zbog loših komunikacija i brzine nadiranja njemačkih snaga.[45]

Tako su u Glini prethodnice njemačke 2. *Armee* ujutro 12. travnja u parku našle napušteno oružje (nekoliko desetaka topova s volovskom vučom),[46] vjerojatno iz sastava spomenutog 25. artiljerijskog puka. Kako se to tada obično odigravalo, Nijemci i Talijani su zaplijenili sve naoružanje do kojeg su mogli doći (pogotovo teže),[47] dok je vlastima nove države ostalo tek nešto lakog oružja koje su ustaše, oružnici i odredi HSZ/HGZ oduzeli jedinicama bivše armije, ili koje su pak vojnici po povratku kućama predavali na poziv novih vlasti.[48]

ORGANIZIRANJE OS NDH

Pitanje ustrojavanja i opremanja OS NDH je odmah postalo kritična točka trvenja u odnosima između Zagreba i Rima, što je bila situacija koja je Nijemcima odgovarala, i koju su iza kulisa poticali.[49] Konkretne mjere

ovisile su o osovinskim partnerima, unatoč brzini kojom su doneseni zakonski akti o osnivanju OS NDH (već 10. travnja).[50] Tako Nijemci tek krajem travnja dopuštaju stacioniranja garnizona domobranstva u nekim hrvatskim gradovima, između ostalih i u Petrinji,[51] koja postaje važno uporište vlasti NDH na Baniji. Prije toga, u prvim tjednima OS NDH praktički sačinjavaju zaprisegnuti odredi HSZ/HGZ,[52] uz otprilike 260 ustaša povratnika koji su oformili tzv. Bojnicu Glavnog ustaškog stana (od 21. lipnja pod zapovjedništvom ustaškog satnika Ante Moškova).[53] Međutim, vrlo brzo su raspršene iluzije da će se OS nove države moći formirati samo oko ustaša i njihovih simpatizera, s obzirom na slabu potporu koju je ustaški pokret imao u zemlji. Stoga, čim je nakon razbijanja Jugoslavije opet prevladalo nepovjerenje među osovinskim partnerima, a zakulisne igre uzele maha, Nijemci daju poticaj osnivanju domobranstva kao temeljne oružane sile NDH.[54] Tako njemački opunomoćeni general u Zagrebu, Edmund Glaise von Horstenau već 15. travnja Slavku Kvaterniku govori da "Najprije treba osnovati 24 bojne s mitraljeskim naoružanjem (10-12 000 ljudi, op. a.), a zatim će se vidjeti kako dalje.").[55]

Ipak, situacija se počinje mijenjati s osnivanjem Ustaške vojnice (10. svibnja), stranačke oružane sile.[56] Osim toga, kako se nova vlast uglavnom konsolidirala, HSZ/HGZ su (kao HSS-ovske organizacije u koje ustaše ionako nisu imale povjerenja) demobilizirane do lipnja 1941., dok je samo manji dio integriran u novoformirano domobranstvo.[57] Naposljetku, u tom periodu počinju i stihijski nicati raznorazne skupine u lokalnim sredinama koje su se nazivale „ustaškim", iako su zbog kroničnog manjka discipline, organizacije i sklonosti pljački i nasilju (osobito nad Srbima, Židovima i Romima) s pravom stekle naziv „divlji ustaše" ili „banda" u partizanskom žargonu.[58] Stoga pogoršanje sigurnosne situacije i masovno izbijanje ustanka u srpnju uopće ne iznenađuje, kad se ima na umu opseg prvih masovnih ustaških zločina (Gudovac, Blagaj, Glina) krajem travnja-početkom svibnja,[59] opća diskriminacija i progoni Srba i svih proskribiranih skupina. To je dodatno potaklo Nijemce da se otpočne sa sustavnijim jačanjem domobranstva.[60]

USTROJ I JEDINICE OS NDH U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST (PROLJEĆE – JESEN 1941.)

Situacija je nakon prvih ustaških zločina bila dodatno zaoštrena u ovim kotarima. Nakon kratkotrajne prisutnosti Nijemaca, u kotaru Glina su ostale samo snage NDH, dok su u kotaru Vrginmost Talijani držali garnizone u Topuskom i samom Vrginmostu.[61] Prema početnom ustroju domobranstva (većinom preuzetom od kraljevske vojske) obveznici s područja ovih kotara su potpadali pod karlovački i sisački pješački puk (u osnovi preimenovani 53. i 26. pješadijski puk).[62] Prvim „pravim" ustrojem domobranstva (30. srpnja 1941.),[63] ove pukovnije, već reorganizirane kao 3. (Karlovac) i 11. pješačka pukovnija (Sisak), ulaze u sastav Savskog divizijskog područja (Zagreb), odnosno Vrbaskog d. p. (Banja Luka).[64]

Iduću reorganizaciju Ministarstvo domobranstva (dalje: MINDOM) provodi u listopadu. Tada je NDH podijeljena na 3 domobranska zbora, a područje kotara Glina i Vrginmost je time potpalo pod 1. zbor sa sjedištem u Sisku.[65] Kako su do tada partizanski odredi na Petrovoj i Zrinskoj gori ojačali i bili sve aktivniji, znatan dio snaga obje divizije ovog zbora (1. Bjelovar i 2. Bihać) je stacioniran u Petrinji i Glini, te u Topuskom i Vojniću u talijanskoj III. zoni, gdje su snage NDH još bile operativno podređene MINDOM-u, za razliku od II. zone, gdje su bile pod kontrolom talijanske 2. Armate[66]. Mimo toga, prema potrebama su raspoređivane i dodatne jedinice domobranstva; 3. listopada je tako u Vrginmost smještena jedna satnija 2. bojne 15. pješačke pukovnije (a ostatak bojne u Topuskom).[67] Prema nekim podacima, krajem godine je uz 2-3 bojne 5. korpusa 2. Armate (oko 1800 ljudi) u Topuskom i Vrginmostu raspoređena i jedna domobranska satnija (oko 100 ljudi)[68]. Međutim, Talijani su na tom području bili prisutni od svibnja do kraja srpnja 1941., te se opet vraćaju 20. listopada. U tom ključnom međurazdoblju je na području Vrginmosta i okolice „vršila uredovanje i vodila borbu na čišćenju terena od četnika i komunista Ustaška vojnica", i to brojne jedinice koje su se izmjenjivale, često i jačine satnije.[69] Za Glinu i okolicu je teže utvrditi stanje u bilo kojem trenutku, isto zbog (fluidne) prisutnosti neuobičajeno velikog broja jedinica Ustaške vojnice tijekom 1941. godine,[70] iako su u rujnu u samom gradu bila stacionirana dva domobranska voda (60 vojnika),[71] a 31. prosinca 1. satnija Petrinjske doknadne bojne.[72]

Valja napomenuti da su ove organizacijske napore, kao i djelovanje samih jedinica na terenu (bilo domobranstva, oružništva ili Ustaške vjnice) poprilično komplicirali Talijani, pogotovo nakon reokupacije demilitarizirane, odnosno II. zone početkom rujna i pojačanja djelovanja u III. zoni početkom listopada (koja je obuhvaćala i kotar Vrginmost) nakon što se uvidjelo da OS NDH nisu dorasle zadatku suzbijanja ustanka.[73]

Karta 2. *Vojno-teritorijalni ustroj (stanje 1. studenoga 1941.); 1. domobranski zbor, s naznačenim pozicijama Gline i Vrginmosta*[75]

Bez obzira što u III. zoni (nominalno) nisu imali vojnu i civilnu vlast kao u II. zoni, nedefiniran pravni režim, kao i brojnost snažnih pješačkih i drugih jedinica Talijanima u praksi dopušta da iskoriste situaciju i jednostrano vuku poteze sukladno njihovim strateškim, političkim i drugim ciljevima.[74]

Primjerice, prilikom prvih borbi oko južnih obronaka Petrove gore, 31. prosinca Talijani iz „proceduralnih" razloga nisu htjeli ustupiti oklopnjake koji su već bili namijenjeni domobranstvu, bez obzira na kritičnu situaciju i opetovane zahtjeve.[76] S druge strane, sasvim banalni pljačkaški ispadi običnih vojnika s talijanske strane su često znali proći bez sankcija; npr. 6. studenog Općinsko poglavarstvo Vrginmost se žali općem upravnom povjereniku MUP NDH pri zapovjedništvu II. Armate kako talijanski vojnici i činovnici pljačkaju prazne kuće domaćeg stanovništva.[77] Bez daljnjega, podčinjavanje jedinica OS NDH talijanskom zapovjedništvu u II. zoni od rujna i dolazak 5. i 6. korpusa II. Armate u III. zonu u listopadu negativno utječu na daljnji razvoj OS NDH te moral ljudstva, pogotovo domobranstva.[78]

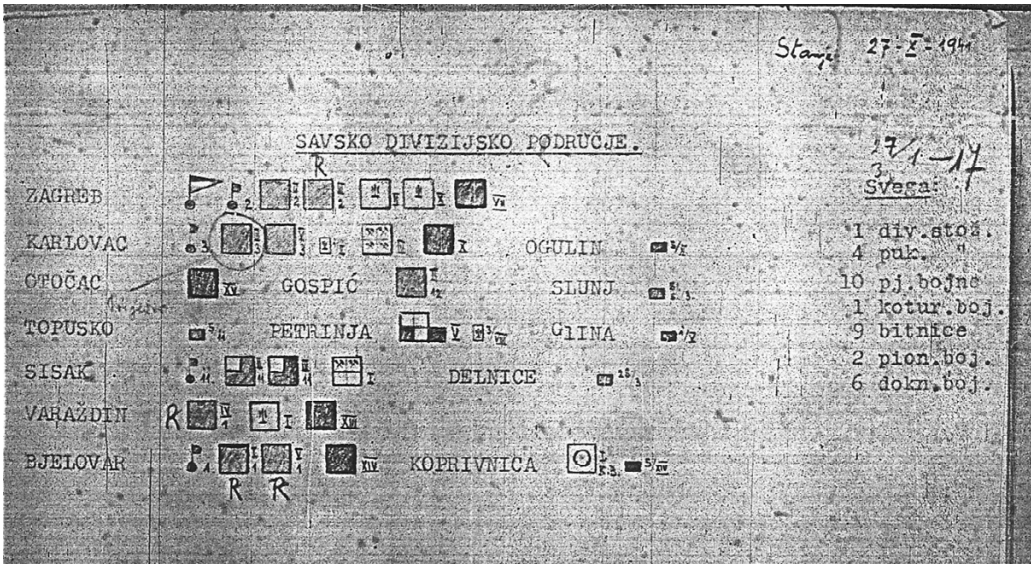

Shema 1. *Razmještaj jedinica domobranstva na području 1. domobranskog zbora 27. listopada 1941. (iako se još uvijek zadržao naziv Savsko divizijsko područje, bez obzira na provedenu reorganizaciju)*[79]

Općenito, djelatne vojne osobe i oružnici nisu smjeli pristupiti ustaškom pokretu (uz očiti izuzetak Slavka Kvaternika). Međutim, bez obzira na akutni manjak obrazovanih časničkih i dočasničkih kadrova, to nije spriječilo vodstvo ustaškog pokreta da ozbiljno pristupi formiranju jedinica Vojnice od svibnja 1941.[80] Temeljna samostalna taktička formacija je postala satnija, i u idealnim uvjetima je trebala brojati 145 vojnika i časnika, iako je zbog objektivnih okolnosti ovo jako variralo (tipično od 50 do 200 ljudi).

Tabl. 1. *Ustaške satnije ustrojene u kotarima Glina i Vrginmost tijekom ljeta 1941.*[81]

Ustaška satnija	**Mjesto ustroja**	**Zapovjednik satnije**
3. satnija	Vrginmost	satnik Mile Cvitković, pa satnik Stjepan Dončević
4. satnija	Topusko	poručnik Mirko Grgec, pa satnik Ladislav Magovac
5. satnija	Glina	satnik Zorislav Poić (do 10. veljače 1942.)
6. satnija (jurišna)	Glina	satnik Juraj Agras (do 25. studenoga 1941.), natporučnik Franjo Sudar, pa poručnik Dragutin Baćani
7. satnija	Glina	natporučnik Josip Hübl (do 10. listopada 1941.), natporučnik Oto Cseplö, pa natporučnik Đuro Brajković (do 10. siječnja 1942.)

U Glini su ustrojene čak 3 satnije (barem 200-300 ljudi), a u nedalekoj Petrinji tek dvije (9. pripremna i 15.), iako je bila veći grad i sjedište 1. domobranskog zbornog područja.

Paralelno s reorganizacijom domobranstva u rujnu 1941. dolazi i do preustroja Vojnice. Tako se postojeće satnije grupiraju u tzv. djelatne bojne, koje postaju temeljna jedinica.[82] Kako su djelatne bojne prema potrebama upućivane u razne dijelove NDH, raspored im se stalno mijenjao.[83] Tako je u siječnju 1942. g. u Glini stacionirana V. djelatna bojna (600 ljudi), a uz obronke Petrove gore, na potezu Vrginmost – Topusko – Velika Kladuša XI. d. b. (700 ljudi).[84] Čak 325 pripadnika XI. d. bojne je stacionirano u Vrginmostu i Topuskom, daleko više od spomenute domobranske satnije.[85] Ovako jaki borbeni efektivi Ustaške vojnice su raspoređeni zbog kritične situacije, ali i da se ne bi moralo oslanjati na domobranstvo, koje se do tada već pokazalo nepouzdanim u borbi.[86]

Svakako treba spomenuti i oružništvo, odnosno žandarmeriju. Iako jedan od najeksponiranijih elemenata represivnog aparata bivše Kraljevine, oružništvo je spremno sudjelovalo u preuzimanju vlasti uz bok ustaša i HSZ/HGZ, bez obzira što je u redovima još uvijek bilo dosta Srba (koji su ipak brzo smjenjeni).[87] Organizacijski su vršeni tek minimalni zahvati, za razliku od domo-

branstva. U srpnju 1941. je vod Petrinja Krilnog oružničkog zapovjedništva Petrinja potpadao pod 1. oružničku pukovniju (Zagreb), s postajama Petrinja, Glina, Gora, Gornji Klasnić, Kraljevčani, Mali Gradac, Obljaj, Vrginmost, Topusko, Bović, Kostajnica i Mečenčani (većina postaja se nalazi u kotarima Glina i Vrginmost). Oružništvo je, kao pomoćni rod vojske, osim u redarstvene svrhe korišteno i u suzbijanju ustanka. Međutim, kako je na području petrinjskog Krilnog zapovjedništva u rujnu 1941. bilo tek nešto manje od 400 oružnika (Glina i okolica 120, Vrginmost i Topusko krajem godine 55), raspršenih po sve izoliranijim postajama, protiv koncentriranih napada partizana nisu mogli mnogo učiniti.[88]

Naposljetku, u proljeće i ljeto 1941. u ruralnim sredinama s miješanim stanovništvom spontano nastaju skupine spomenutih „divljih ustaša" ili „ustaške milicije".[89] Generalno slijedeći praksu ustaškog pokreta one se okupljaju u mjesne organizacije, „rojeve", i, kako je rečeno, vrlo brzo dolaze na zao glas zbog nasilnosti i samovolje; u okolici Gline je najjača takva skupina u selu Maja.[90] Međutim, iako ih vrhovi vlasti NDH blagonaklono toleriraju kao korisno sredstvo državnog terora, do kraja 1941. je većinu od njih 25-30 000 (procjena stanja u kolovozu) ipak apsorbirala „regularna" Vojnica.[91] To je učinjeno da bi ih se stavilo pod kakvu-takvu izravnu kontrolu, ali, što je važnije, zbog čestih protesta s raznih strana izazvanih njihovim neobuzdanim nasiljem, pogotovo nad Srbima.[92] Problem zorno dočarava izvještaj domobranskog potpukovnika Neubergera (Najbergera) iz Bosanskog Novog glavaru GS MINDOM-a, generalu Augustu Mariću od 5. kolovoza 1941., gdje otvoreno zahtijeva predavanje sve vlasti na terenu vojsci i povlačenje svih „krvoloka", jer „da će u najkraćem vremenu ponova doći do pobune, jer je jasno, da se pravi četnici (diferencijacije između partizana i četnika nema u službenoj prepisci institucija NDH do početka 1942. god., op. a.) „bore do zadnjeg daha, dočim su ona množina poklanih baš oni miroljubivi, koji su ostali u selu nadajući se da im se ništa neće desiti jer nisu išta protiv države preduzimali".[93]

BORBENA DJELOVANJA JEDINICA OS NDH U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST OD LJETA 1941.

Ovo rječito izvješće domobranskog časnika upućuje na koloplet problema koji su opterećivali OS NDH; samovolja „divljih ustaša" je bila samo kap u moru. Za početak, domobranstvo, a osobito Ustaška vojnica nisu ni izbliza bili spremni za veće vojne operacije.[94] Prema konvencionalnoj vojnoj mudrosti, protupartizanski rat se klasificira kao sukob „niskog intenziteta"; protivnici su okupljeni u male, lako naoružane i visoko mobilne neregularne jedinice, intimno upoznate s terenom na kojem se bore, visoko motivirane, i, sklone gerilskoj taktici (biraju mjesto i vrijeme sukoba s protivnikom, pazeći uvijek da im je odstupnica sigurna). Avijacija, topništvo, mehanizacija i moderna sredstva komunikacije im u pravilu nisu dostupni. Međutim, bez obzira na to što i OS NDH tijekom 1941. nisu imale dovoljno osnovne opreme (a kamoli teškog oružja),[95] raspolagale su infrastrukturom i resursima da opreme i koordiniraju djelovanje koliko-toliko efektivne oružane sile. Problem je bio da je sukob „niskog intenziteta" koji je izbio krajem srpnja s masovnim ustankom srpskog stanovništva na Baniji, Kordunu, u Lici, u Cazinskoj krajini i u drugim dijelovima BiH obuhvatio predjele s lošim komunikacijama i prometnicama, brdovitim, pošumljenim, pa i planinskim terenom, i sa stanovništvom koje je pred nekoliko generacija pripadalo Vojnoj krajini stare Habsburške Monarhije. Drugim riječima, izuzetno pogodan teren za podizanje ustanka i vođenje partizanskog rata, što je povijest i pokazala, uostalom.

Poslije travnja 1941., jedine veće „akcije" u kotarima Glina i Vrginmost su bili masovni zločini nad srpskim civilnim stanovništvom: prvi u selu Prekopa nedaleko Gline 12./13. svibnja (procjene variraju da je ubijen od 260 do 500 građana Gline).[96] Zatim su uslijedile višednevne represalije u Banskom Grabovcu i okolici, isto blizu Gline, nakon prepada odreda Vasilja Gaćeše u noći 23./24. srpnja (procjene se ovdje penju i preko 1 200 žrtava),[97] te tzv. „krvavi pokrst" u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi krajem srpnja i početkom kolovoza. Prema većini procjena tada u je Glini stradalo oko 1 500 osoba srpske nacionalnosti,[98] iako sve te brojke svakako treba uzeti s rezervom. Primjerice, u rijetkim službenim dokumentima iz vremena rata koji se dotiču te epizode se iznose i procjene od 2 000 osoba:

> U susjednom kotaru Vrginmost desilo se sredinom ljeta također nezgodan izpad baš istih Glinskih ustaša. Učitelj iz Vojišnice Nikica Generalović, koji je inače svršio preparandiju u Karlovcu, oženio katolikinju, od koje nije tražio niti prigodom vjenčanja da pređe u pravoslavnu vjeru, koji se nikada politikom bavio nije i uobće bio poznat kao vrlo dobar čovjek, sakupio je u svome mjestu

službovanja i okolnim selima oko 2.000 Srba i poveo ih je pod hrvatskom zastavom u Vrginmost u namjeri, da pređu na katoličku vjeru. Došavši u Vrginmost bili su ti ljudi tovareni u kamion i odvedeni u Glinu. U Glini su ih po grupama uvodili u crkvu tobože radi prielaza, a u stvari ti su ljudi bili u samoj crkvi svi poklani. Razumije se, da je kotar Vrginmost time na svaki dolazak vojske, a naročito Ustaša bježao u šume.[98b]

Problem je kako malobrojni izvorni dokumenti koji se išta dotiču ovih događaja daju tek okvirne informacije s vremenskim odmakom i to posrednim putem, što se lijepo vidi na primjeru gore.

Kao što se vidi iz priloženog, prikupljanje ljudi je ovisilo o suradnji mjesnih ustaša, oružnika i domobranskih posada, dok je nekoliko desetaka pridošlica iz spomenute bojnice GUS-a bilo izvršitelji čina. Mimo toga, manji ispadi ustaša u kojima su smrtno stradavali civili (da se ne ulazi u detalje) nisu bili rijetkost.[99] Međutim, takvo nasilje nad nenaoružanim civilima nije borbeno djelovanje. Uz već inaugurirane (i još u travnju i svibnju ozakonjene) elemente državnog terora NDH poput prijekih sudova, progona, zatvaranja, diskriminacije i isključivanja proskribiranih skupina iz javnog života,[100] masovni otpor politički neizdiferenciranih masa uplašenih za golu egzistenciju je bio samo pitanje vremena.

Banija i Kordun (kao i ostala područja gdje je ustanak buknuo) su takvim „mjerama" bili teško pogođeni upravo zbog miješanog stanovništva i snage mjesnih ustaških organizacija.[101] OS NDH su bile zatečene ustankom i na području Bosanske krajine; 27. srpnja sa svih strana se šalju pojačanja u zahvaćena područja, početno najviše u okolicu Drvara.[102] Osim toga je poduzeto nekoliko mjera da bi se bolje nosilo sa situacijom. Kako nije bilo jedinstvenog sustava zapovijedanja, 31. srpnja se jedinice Ustaške vojnice na terenu zapovjedno podređuju MINDOM-u. Iako se htjelo poboljšati koordinaciju borbenih djelovanja i umanjiti trvenja između favorizirane Ustaške vojnice i domobranstva,[103] realnost bojišta je rijetko slijedila propise. Tako su učestale pritužbe domobranskih zapovjednika na izostanak koordinacije s jedinicama Vojnice koje operiraju po vlastitom nahođenju, ako ih se već ne kritizira zbog okrutnosti prema civilima.[104] U ekstremnim slučajevima je dolazilo i do obračuna između ustaša i domobrana: „Jedna domobranska obhodnja naišla je 4. o. mj. u Glini na ustašku zasjedu koja je na obhodnju otvorila vatru i ubila zapoviednika obhodnje."[105] Iako mogućnost zabune nije isključena, Glina je imala vrlo snažan garnizon i teško je povjerovati da bi se partizani kretali gradom nekamuflirani, a još manje da bi domobrani ušetali u zasjedu priređenu za nekog drugog.

Mimo toga, osim opisanih organizacijskih zahvata, MINDOM u službu poziva pričuvnike radi popune i aktivira rezervne časnike bivše kraljevske vojske da bi se barem donekle kompenzirao akutan manjak sposobnog časničkog kadra.[106] Međutim, ovi zahvati su samo pridonosili problemima. Osim što je nedostajalo opreme za nove obveznike (u određenim slučajevima nije bilo ni osnovnih stvari poput cipela i rublja),[107] demoralizacija, zamor i dezertiranja domobrana su se sve više širili kako je postajalo jasno da postupci ustaša dodatno revoltiraju pučanstvo koje je domobranstvo imalo štititi, takoreći do jučer.[108]

Borbena djelovanja OS NDH u ovim kotarima do kraja godine se može podijeliti na dvije faze. Prva okvirno počinje krajem srpnja i karakteriziraju je opsežne akcije „čišćenja" terena, iako nakon Pavelićeva opoziva „divljih ustaša" 9. kolovoza prestaju masovni zločini nad civilima.[109] S obzirom na svoju aktivnost i utjecaj, KPH se tada profilira kao vojno vodstvo pobunjenih masa, osobito nakon sastanka u šumi Abez kod Vrginmosta 19. srpnja, gdje su isplanirane prve akcije (i ona u Banskom Grabovcu).[110] Nakon što partizanski „frontovi" u šumama Petrove gore popuštaju pod pritiskom OS NDH, KPH u kolovozu prelazi na gerilsku taktiku.[111] Oružnici i ustaše u kotaru Glina počinju sve češće upadati u zasjede i trpe gubitke.[112] Indikativan je primjer napada na selo Pernu. Tri ustaške satnije iz Gline (5., 6. i 7.) i jedna iz Topuskog (4.) pod zapovjedništvom ustaškog pukovnika Tomislava Rolfa (tada nadležnog za ustaške jedinice na Kordunu) upadaju u ovo napušteno selo, koje je tada spaljeno.[113]

Kako su jedinice OS NDH iz kotara Glina i Vrginmost u ljeto i jesen znatnim snagama nekoliko puta „češljale" Petrovu i Zrinsku goru, odluka KPH o gerilskom ratovanju ima smisla. Jedan od prvih uspjeha nove taktike je bio prepad na oružničku postaje u Boviću sjeverno od Vrginmosta noću 8-9. kolovoza.[114] Istodobno, jače se minira pruga na potezu Vrginmost-Topusko-Glina-Petrinja-Sisak, što je bio uvod u uspješno demoliranje dužih sekcija iste i prekid željezničkog prometa prema BiH 1942. godine.[115] Slijedi niz prepada oko Gline; od toga su veće akcije uspješni napadi na oružničke postaje u Klasniću i u Malom Gradcu 27-28. rujna, te napad na oružničku postaju u Kraljevčanima i željezničku postaju u Grabovcu 18-19. listopada.[116]

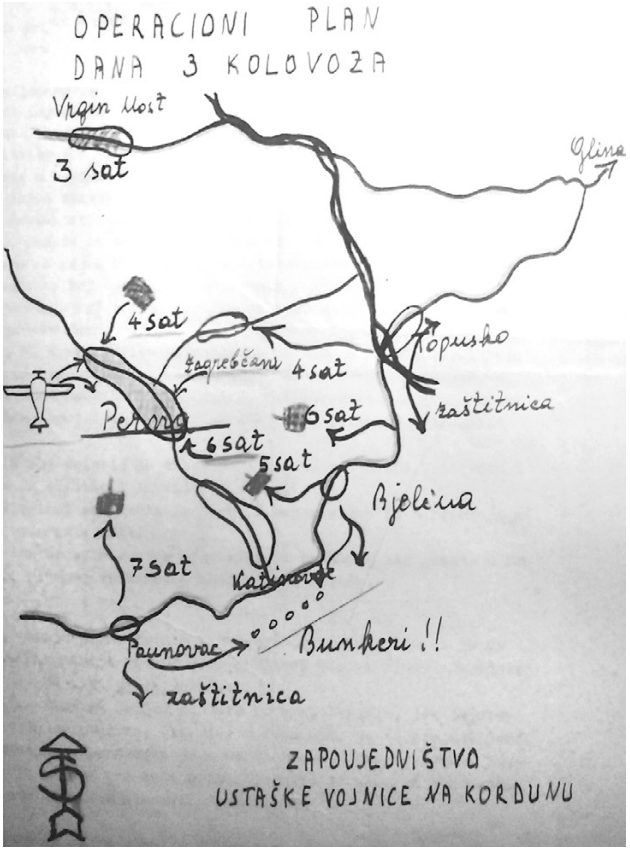

Shema 2. *Plan napada na selo Perna (južno od Vrginmosta i zapadno od Topuskog),*[117] *koji je izveden u večernjim satima 3. kolovoza 1941. Unatoč bombardiranju iz zraka tobožnjih bunkera u blizini i velikoj koncentraciji jedinica, „protivnik" nije uništen; stanovništvo pod vodstvom partizana bježi u šume Petrove gore*

Ove akcije su na kraju isprovocirali reakciju OS NDH. Koncentriraju se jake snage; Prolomski odred (JZ od Gline) 7. listopada izmiče iznenadnom napadu tri ustaške satnije (po jedna iz Gline, Maje i Topuskog), a 21. listopada Sisačko-kalinski i Šamarički (Gaćešin) odred napuštaju logor na Šamarici pred napadom oko 5 000 ustaša i domobrana iz Zrina i Petrinje. Međutim, partizani nisu ni izbliza uništeni, iako su sposobni vršiti samo manje prepade. Dolazak odreda Hrvata (Sisačkog) među Srbe na Šamarici 22. rujna i njihovo sudjelovanje u akcijama ojačao je političku platformu KPH/KPJ, što je dugoročno pogodovalo konsolidaciji utjecaja Partije i jačanju NOP-a.[118]

Ubrzo se ustaljuje obrazac u kojem OS NDH uglavnom reagiraju na prepade protivnika. Međutim, čim stignu pojačanja na ugroženu točku poput željezničke postaje, protivnik umiče i nakon toga bira drugu nebranjenu točku za napad. S jedne strane partizani tako drže inicijativu, a s druge, dodatno rastežu ionako nedostatne efektive OS NDH raspoložive na terenu. Stalni prepadi su tako zapovijedajuće u MINDOMU-u sigurno bolno podsjetili na maksimu Fridrika Velikog „onaj koji brani sve, ne brani ništa". Primjerice, u noći 14. na 15. rujna 1941. je „razoren kolodvor Vojnić-kotar Vrginmost od rulje četnika, oko 2 000 na broju (sic!). Telefonske i telegrafske veze prekinute." Dalje: „Molimo pojačanje iz Zagreba ili Karlovca. Domobrani koji su čuvali stražu razoružani i pobijeni."[119] Međutim, nakon što su pristigla pojačanja je ustanovljena sasvim druga slika:

> O napadu na Vojnić saznalo se da je napad izveden od oko 60 komunista, koji su nosili crvenu zastavu. Po pristizanju pojačanja pobunjenici su se povukli u Petrovu Goru. Promet željezničkom prugom Karlovac-Glina uspostavljen.[120]

Imajući na umu i kritičnu situaciju na ostalim ustaničkim područjima, potezi vojnog vrha NDH poput opetovanih naredbi o podređivanju Vojnice vojskovođi Kvaterniku (odnosno MINDOM-u) ili suludi javni proglasi koji prijete sravnjivanjem sa zemljom i prijekim sudom svim selima pored kojih se dogodi prepad (a da stanovnici tih sela odmah ne predaju sve pobunjenike) istodobno objašnjavaju i nemoć OS NDH na terenu i eskalaciju nasilja.[121]

U MINDOM-u se tada sigurno iskristaliziralo da opsežna „čišćenja" ne pomažu. Međutim, drugi odgovor osim povlačenja u veće garnizone nije ni bio moguć, barem ne u vojnom smislu.[122] Kako je već tada isticao Glaise von Horstenau, jedino rješenje je, naime, bilo političko: prekid antisrpskog nasilja i, u najmanju ruku, smjene najkompromitiranijih ustaša.[123] Ništa nije učinjeno, jer su njemačkom generalu ruke bile vezane zbog zakulisnih igara politike Sila Osovine u NDH (iako je vojnopolitički vrh Trećeg Reicha od samog početka bio detaljno upućen), kao i otpora „tvrdolinijaša" u vrhovima vlasti NDH.[124] Ironija je da se rješenje u tim prvim tjednima ustanka često samo nudilo.

> U Petrovoj gori naša ophodnja stupila je u vezu sa odbjeglim pravoslavcima i od njih saznala, da najveći dio pobunjenika, oko 75 % spreman je da se povrati bez ikakvih uslova, svojim kućama, osim garancije za život. U gori ostali bi samo t.zv. 'Crvena vojska' koja je nepomirljiva. Ovi koji bi se vraćali, donieli bi sobom i oružje. Samo tra-

že, da se Ustaše, koji su sada koncentrirani kod Krstinja (JZ uz Petrovu goru, op. a.), a čiji zapovjednik pukovnik Rolf se nalazi u Topuskom, da se povuku, jer se boje njih. Oni izjavljuju u isto vrieme da medju pobunjenicima vlada razdor i da se pomirljivi elementi, koji su u većini, nalaze pod terorom 'crvenih', radi čega je stvar veoma žurna.[125]

Učestalost ovakvih izvješća jasno upućuju da je temeljni problem zapravo bila protivljenje ustaških vlasti da se ponude ikakvi ustupci Srbima, i, na višoj razini, kontradiktorna politika Nijemaca i Talijana koja je onemogućavala bilo kakve konstruktivne političke promjene.

Drugu fazu djelovanja OS NDH u ovim kotarima (od kraja listopada do početka 1942.) karakterizira izostanak većih operacija „čišćenja". Nastoji se držati postojeće pozicije, barem dok se ne ojača prisutne snage i ne razjasni situacija s Talijanima koji su u međuvremenu reokupirali demilitariziranu zonu i stacionirali snažne garnizone po III. zoni, između ostalog i u Vrginmostu te Topuskom. Ipak, čak i uz smanjenje aktivnosti, gubici su neizbježni, jer partizani sad udaraju i na brojnije grupacije čim izađu iz uporišta:

Ustaški pripremni sat u pokretu iz Maje/ jugoistočno od Gline/ u pravcu sela Klasnić/ južno od s. Maja/ naišao je kod s. Bijele Vode na jak četnički odpor i u borbi imao 3 mrtva i 6 ranjenih. Sat se povukao prema s. Maja. po dolasku pojačanja četnici se povukli preko sela Gradac u Šamaricu.[126]

Razumljivo je nastojanje ustaških vlasti da se ne uzmiče pred partizanima, no vojno gledano ta je bila strategija kontraproduktivna. Tome je dodatno pridonijela i praksa OS NDH da se upravo snage lošije kvalitete (domobranstvo, oružništvo) raspršii po terenu u malim garnizonima po oružničkim postajama koje su partizani, kao što se vidi, onda opsjedali premoćnim koncentraci-

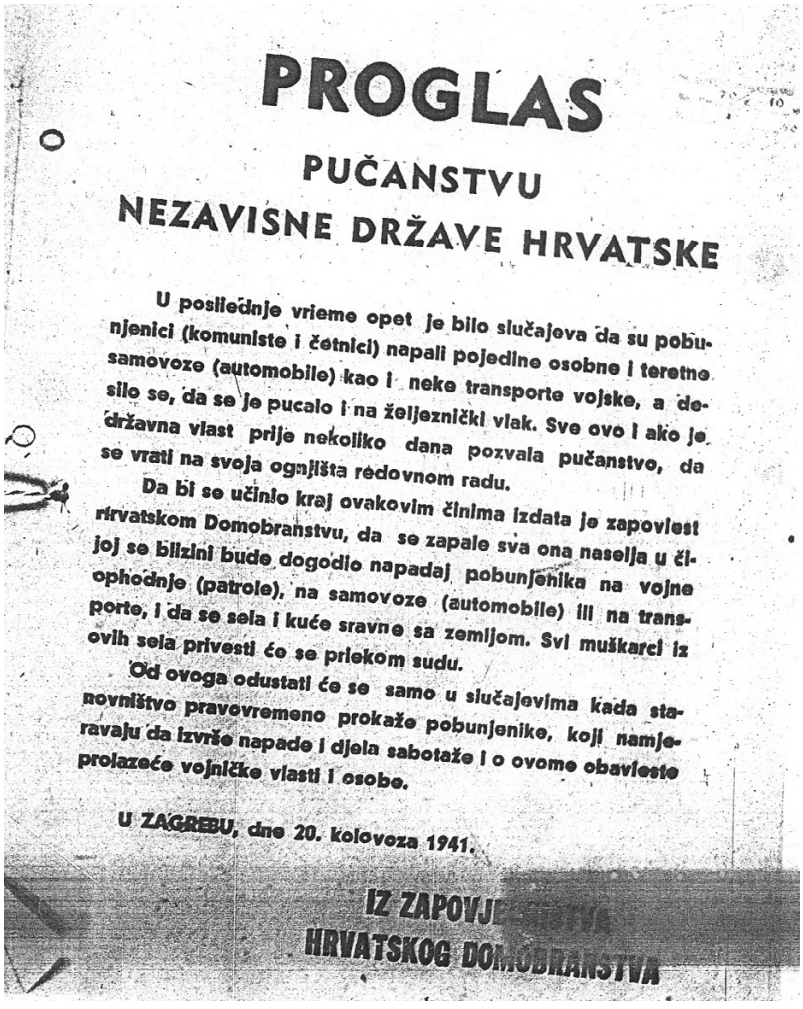

PROGLAS

PUČANSTVU

NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

U posliednje vrieme opet je bilo slučajeva da su pobunjenici (komuniste i četnici) napali pojedine osobne i teretne samovoze (automobile) kao i neke transporte vojske, a desilo se, da se je pucalo i na željeznički vlak. Sve ovo i ako je državna vlast prije nekoliko dana pozvala pučanstvo, da se vrati na svoja ognjišta redovnom radu.

Da bi se učinio kraj ovakovim činima izdata je zapovjest hrvatskom Domobranstvu, da se zapale sva ona naselja u čijoj se blizini bude dogodio napadaj pobunjenika na vojne ophodnje (patrole), na samovoze (automobile) ili na transporte, i da se sela i kuće sravne sa zemljom. Svi muškarci iz ovih sela privesti će se prekom sudu.

Od ovoga odustati će se samo u slučajevima kada stanovništvo pravovremeno prokaže pobunjenike, koji namjeravaju da izvrše napade i djela sabotaže i o ovome obavieste prolazeće vojničke vlasti i osobe.

U ZAGREBU, dne 20. kolovoza 1941.

IZ ZAPOVJ[illegible]
HRVATSKOG DOMOBRANSTVA

Sl. 1. *Proglas MINDOM-a koji zorno dočarava prevladavajuću filozofiju prema rješavanju pitanja pobune. Ne začuđuje da je jedina posljedica ovakve politike bila eskalacija nasilja.*[131]

jama jednu po jednu. Ukoliko bi pokušaji deblokade od strane pojačanja i uspjeli, kao u slučaju Vojnića 25. prosinca („Akcija čišćenja u pravcu Karlovac-Vojnić uspješno završena i naša kombinirana kolona koja je jučer u 10.30 bez incidenta stigla u Vojnić vratila se pred večer u Karlovac, ostavivši u Vojniću jedan sat 2. (pješačke) (pukovnije pojačan sa 4 strojnice"),[127] garnizon, čak i pojačan, opet je mogao biti opkoljen i pasti na kraju. Krajnji rezultat je opet jačanje pozicija NOP-a. Osim toga, zauzimanju Vojnića od strana jedinica NOP-a početkom siječnja 1942. je prethodilo eliminiranje nekoliko manjih garnizona uz obronke Petrove gore (Utinja, Vojnić – kolodvor itd.).[128] Psihološki efekt također ne izostaje; demoralizacija i zamor u domobranskim redovima time samo jačaju.[129] Nailaskom zime pada dvometarski snijeg u tim krajevima, što dodatno pogoršava stanje.

U svemu tome dugoročno profitira NOP. Osim zarobljavanja naoružanja i opreme koji su partizanima prijeko potrebni (jer drugog izvora nemaju), treba svakako uzeti u obzir i dojam koji ovi uspjesi ostavljaju kod lokalnog stanovništva, koje im počinje sve više prebjegavati, pogotovo pravoslavno stanovništvo iz Vrginmosta i oko Petrove gore.[130] Naravno, iako je primarna motivacija tih ljudi bila potraga za kakvom-takvom zaštitom i sigurnošću, prije ili poslije su se i oni počeli angažirati bilo kao borci, bilo kao pomoćno osoblje, dugoročno olakšavajući logistiku NOP-u (iako su isprva sigurno bili problem u tom smislu, pogotovo u pitanju prehrane). Ovi događaji su bili među prvima na putu omasovljenja NOP-a, ne samo na ovom području. Zamah tog procesa će kasnije samo jačati, pogotovo nakon što će s vremenom postajati sve jasnije da vrhovi vlasti u NDH ne namjeravaju popustiti u svojoj tvrdolinijaškoj, osvetničkoj politici i nasilju spram pravoslavaca i drugih proskribiranih skupina.

OS NDH u osnovi prepuštaju inicijativu protivniku. Bolje jedinice, poput djelatnih bojni Ustaške vojnice se koncentriraju u većim garnizonima poput Gline i Petrinje, što minimizira mogućnost efektivnog napada. U kotaru Glina je situacija stoga naoko lošija za partizane nakon uništenja logora na Šamarici krajem listopada; obližnja ustaška uporišta u okolici poput Maje i brojnih oružničkih postaja se mogu relativno brzo pojačati u slučaju napada. No, u tome se i krije uspjeh taktike KPH na terenu i poraz defanzivnog pristupa OS NDH. Partizani mogu kad i gdje žele napasti neko manje uporište. Dovoljan je i fingirani napad, dok god se iz Gline ne pošalju pojačanja koja mogu upasti u postavljene zasjede. To partizani obilato koriste; tako je učinjeno kod Maje 18. studenoga, gdje je, prema partizanskim izvješćima ubijeno 15, a ranjeno 25 pripadnika Ustaške vojnice (izvješće 1. dom. zbora navodi 3 mrtva i 6 ranjenih).[132] Mjesec dana kasnije, 21. prosinca se ponavlja slična situacija u Obljaju južno od Gline; napadnuta je i opkoljena oružnička postaja, a iz Gline se pokreće „čišćenje" („Oružnička postaja Obljaj s 40 oružnika/ južno od Gline/ opkoljena od četnika. Iz Gline 19. preduzeta akcija za čišćenje").[133] Kako se ne spominju gubici, vjerojatno su poslane jake snage s kojima partizani nisu htjeli zapodjenuti borbu.[134]

Naposljetku, vrijedi se svakako osvrnuti i na utjecaj „saveznika" u danom kontekstu. Nijemci, osim što su vojno nisu prisutni u kotaru Glina nakon Travanjskog rata, općenito toleriraju masovne ustaške zločine. Ovo je sasvim u skladu s njihovom politikom arbitriranja u sporovima između Hrvata i Talijana, što im je osiguravalo jačanje utjecaja bez riskiranja nepoželjnog antagoniziranja Talijana.[135] Međutim, time ni izbliza nisu uspjeli u održavanju situacije u NDH mirnom radi ekonomske eksploatacije i prebacivanja što više njemačkih i hrvatskih „legionarskih" snaga na druge frontove (pogotovo u SSSR).[136] Upravo suprotno.

S druge strane, Talijani usmjeravaju svoju dvostruku igru na stanovništvo. Garnizoni iz Vrginmosta, Slunja i ostatka Korduna se tako povlače na zapad u dubinu II. zone tijekom 27.–28. srpnja, prije planiranih „čišćenja" jedinica Ustaške vojnice na Kordunu i Baniji popraćenih masovnim zločinima.[137] Međutim, nekoliko tjedana pripremana reokupacija II. zone i pojačavanje garnizona u III. zoni tijekom rujna i listopada 1941. su domaćem stanovništvu prezentirani kao mjere poduzete upravo radi sprečavanja ustaškog terora i uspostavljanja reda i mira.[138] Iza kulisa, međutim, taj potez su inicirali ponajprije politički i drugi interesi Italije na istočnom Jadranu i u zaobalju. Kako je general Vittorio Ambrosio, tada zapovijedajući časnik 2. Armate bio protiv njemačkih zadiranja u NDH, ove mjere se moglo očekivati.[139]

Ova talijanska politika je našla konkretan izražaj u raznim oštrim mjerama usmjerenim protiv vlasti NDH, poput primoravanja dobrog dijela jedinica OS NDH u II. i III. zoni na povlačenje istočno od crte demarkacije početkom jeseni 1941 godine.[140] No problem ustanka time nije riješen; zahvaljujući naporima ojačalih kadrova KPH usmjerenih na „demaskiranje" dvostruke igre Talijana, preostaje jedino vojno rješenje. Pri tome, ni talijanska vojska ne prolazi ništa bolje od jedinica OS

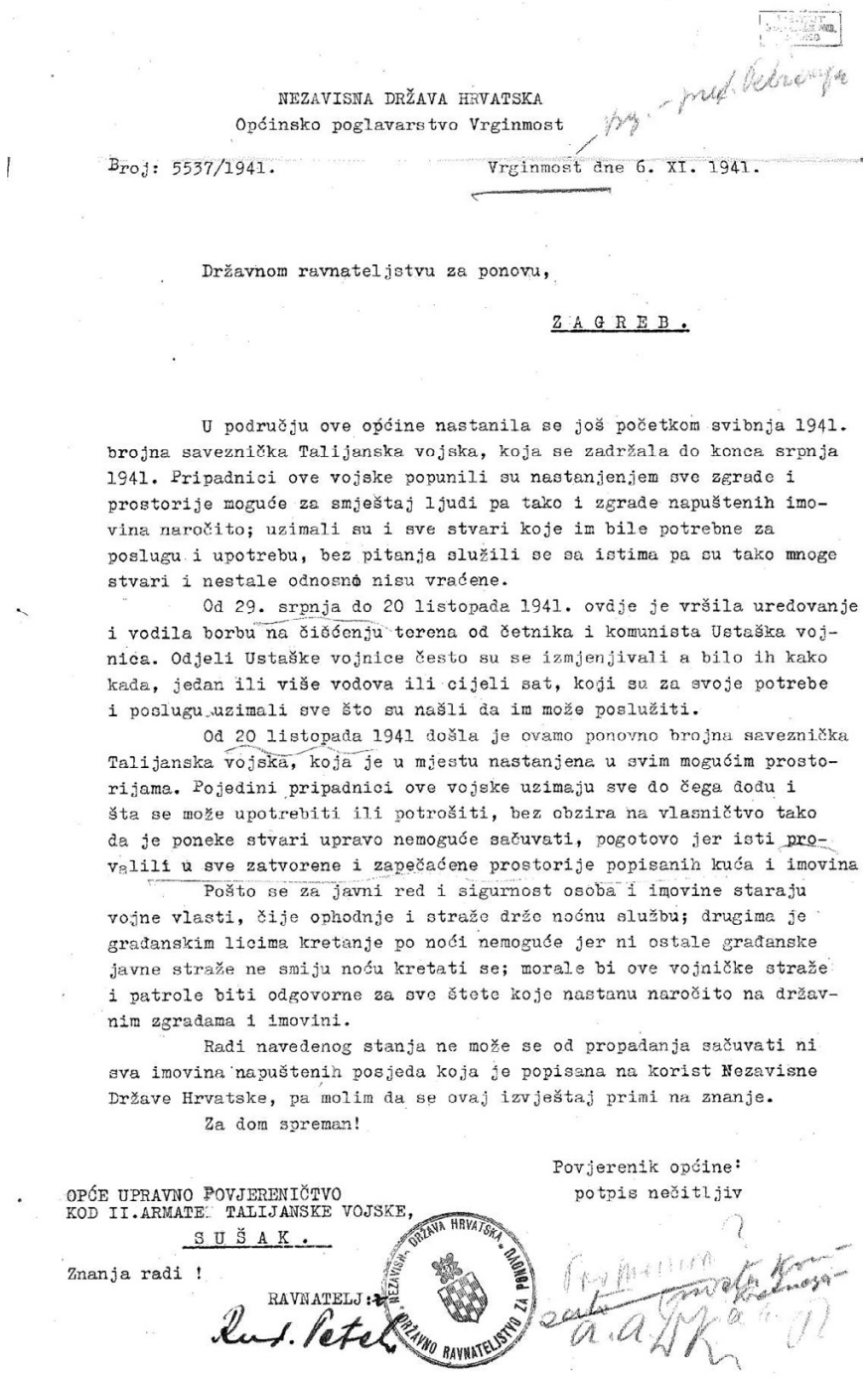

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
Općinsko poglavarstvo Vrginmost

Broj: 5537/1941. Vrginmost dne 6. XI. 1941.

Državnom ravnateljstvu za ponovu,

Z A G R E B .

U području ove općine nastanila se još početkom svibnja 1941. brojna saveznička Talijanska vojska, koja se zadržala do konca srpnja 1941. Pripadnici ove vojske popunili su nastanjenjem sve zgrade i prostorije moguće za smještaj ljudi pa tako i zgrade napuštenih imovina naročito; uzimali su i sve stvari koje im bile potrebne za poslugu i upotrebu, bez pitanja služili se sa istima pa su tako mnoge stvari i nestale odnosno nisu vraćene.

Od 29. srpnja do 20 listopada 1941. ovdje je vršila uredovanje i vodila borbu na čišćenju terena od četnika i komunista Ustaška vojnica. Odjeli Ustaške vojnice često su se izmjenjivali a bilo ih kako kada, jedan ili više vodova ili cijeli sat, koji su za svoje potrebe i poslugu uzimali sve što su našli da im može poslužiti.

Od 20 listopada 1941 došla je ovamo ponovno brojna saveznička Talijanska vojska, koja je u mjestu nastanjena u svim mogućim prostorijama. Pojedini pripadnici ove vojske uzimaju sve do čega dođu i šta se može upotrebiti ili potrošiti, bez obzira na vlasništvo tako da je poneke stvari upravo nemoguće sačuvati, pogotovo jer isti provalili u sve zatvorene i zapečaćene prostorije popisanih kuća i imovina

Pošto se za javni red i sigurnost osoba i imovine staraju vojne vlasti, čije ophodnje i straže drže noćnu službu; drugima je građanskim licima kretanje po noći nemoguće jer ni ostale građanske javne straže ne smiju noću kretati se; morale bi ove vojaičke straže i patrole biti odgovorne za sve štete koje nastanu naročito na državnim zgradama i imovini.

Radi navedenog stanja ne može se od propadanja sačuvati ni sva imovina napuštenih posjeda koja je popisana na korist Nezavisne Države Hrvatske, pa molim da se ovaj izvještaj primi na znanje.

Za dom spreman!

Povjerenik općine:
potpis nečitljiv

OPĆE UPRAVNO POVJERENIČTVO
KOD II.ARMATE TALIJANSKE VOJSKE,
S U Š A K .

Znanja radi !

RAVNATELJ:

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA DRŽAVNO RAVNATELJSTVO ZA PONOVU

Sl. 2. *Dopis Općinskog poglavarstva Vrginmost*[143] *koji okvirno dočarava faze u razvoju borbenih djelovanja OS NDH (djelomično i talijanske vojske) u kotaru Vrginmost*

NDH. Slijedi sličan ciklus (čišćenja-represalije-pasivizacija) nakon pretrpljenih ozbiljnih gubitaka u nekoliko većih napada na partizanske pozicije u šumama Petrove gore tijekom listopada-studenog 1941. godine.[141] Nakon završetka zadnjih „čišćenja" OS NDH iz smjera Karlovca početkom 1942. i pada Vojnića 12. siječnja talijanski i garnizoni OS NDH u Vrginmostu i Topuskom gube izravnu vezu s Karlovcem te se oslanjaju na Glinu i Petrinju. Tako je situacija u kojoj su se našle jedinice talijanske 2. armije naposljetku jednaka onoj snaga Ustaške vojnice i domobranstva u kotaru Glina; poslije velikog snijega su ostale prerazvučene, usitnjene, demoralizirane i nadasve ranjive.[142]

ZAKLJUČAK

Prepuštanje inicijative na terenu u ruke partizana reflektira elementarnu činjenicu da su vlastodršci NDH doveli svoje oružane snage u bezizlaznu situaciju. No, kako razumnost, umjerenost i diplomatičnost nikad nisu bile odlike inherentne Paveliću i ustašama u cjelini, izostanak političkog rješenja, odnosno pomirbe sa Srbima ne iznenađuje.

Koliko bi takav potez imao smisla i učinka nakon već počinjenih masovnih zločina diljem NDH i otvaranja brojnih logora gdje su Srbi, Židovi, Hrvati, Romi i drugi pogibali svakodnevno spada, naravno, u domenu pukih spekulacija. Treba imati na umu da su se konkretnije činjenice o razmjerima tih zločina saznale tek nakon rata, a utvrđuju se i danas. Kratkoročno međutim, barem ograničeni učinci su bili unutar područja izvedivog.

Međutim, do toga nikad nije došlo, što zbog zaslijepljenosti ustaša šovinističkom i huškačkom ideologijom, što zbog odnosa Talijana i Nijemaca u NDH punih nepovjerenja. Prvima je u namjeri da pojačaju svoj utjecaj odgovaralo da ometu, pa čak i prekinu razvoj OS NDH – drugima upravo suprotno, ali iz istih pobuda.[144]

Stoga ne iznenađuje da su postupci OS NDH u cjelini obilježavale duboke kontradikcije, uz teške posljedice na terenu. Tako i nakon opetovanih izvještaja koji govore o spremnosti dijela srpskog pučanstva, MINDOM u svojim proglasima tom istom pučanstvu prijeti paležom i prijekim sudom gdje god dođe do ikakvih prepada (bilo četničkih, bilo komunističkih),[145] a vojskovođa Slavko Kvaternik interno oštro napada časnike koji zastupaju „milosrdno postupanje prema Srbima".[146] Kako ova politika u osnovama nije mijenjana do samog kraja NDH, omasovljenje potpore komunistima među pobunjenim pravoslavnim pučanstvom na Baniji i Kordunu od 1941. godine je bila sasvim prirodna stvar.

---

1 Između ostalih, vrijedi spomenuti sljedeće monografije i zbornike radova: Milan BEKIĆ, Ivo BUTKOVIĆ i Slavko GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941*., Zagreb 1965.; Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NOB-u 1941–1945. godine*, Vrginmost 1980.; *Glina: glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988. (ur. Drago Roksandić, Mira Kolar-Dimitrijević)

2 Adam DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u 1941. – događaji, svjedočanstva, dokumenti,* Zagreb 2014.; Đuro ZATEZALO, *Petrova gora – Uloga i značaj u NOR-u Hrvatske 1941. – 1945.,* Zagreb 2010.

3 Mladen COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.;* Beograd 1973., uz ovu i danas relevantnu i opširnu monografiju, Colić je napisao i niz znanstvenih članaka koji su se bavili raznim aspektima NDH, a pogotovo oružanim snagama. U tom smislu njegovi radovi predstavljaju stanovit izuzetak među mnoštvom literature usredotočene na NOP.

4 Vrijedi svakako spomenuti kvalitetne monografije o organizaciji oružanih snaga i domobranstva (Damir JUG *Oružane snage NDH: Sveukupni ustroj,* Zagreb 2004.; Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941 – 1945.* Zagreb 2003.) te recentne studije o Ustaškoj vojnici (Zvonimir DESPOT, Bojan DIMITRIJEVIĆ, Amir OBHOĐAŠ i Mario WERHAS, *Ustaška vojnica 1 – oružana sila ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945. (prva knjiga, travanj 1941. – rujan 1943.)*, Zagreb 2013., ustaškom pokretu i raznim grupacijama vezanim uz nj (Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret – Od nastanka do travnja 1941. godine,* Zagreb 2006.), i pomoćnim redarstvenim jedinicama poput Oružništva (Davor KOVAČIĆ, *Oružništvo Nezavisne Države Hrvatske : redarstveno tijelo i vojna postrojba 1941. – 1945.,* Zagreb 2014.)

5 Valja istaknuti radove autora poput Nikice Barića, Davora Marijana i Zdravka Dizdara koji su ulazili u određene specifičnosti vezane u OS NDH, poput položaja Srba u domobranstvu, borbe protiv partizana u Bosni i Bjelovarskog ustanka 1941.

6 Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 9. Tako, primjerice, iza jedinica poput Poglavnikove tjelesne bojne ili Ustaškog redarstva isto nije ostalo nikakvog papirnatog traga, a upravo su one bile upletene u neke od najtežih zločina na Baniji i Kordunu 1941.

7 HR-HDA-1450. ZB Dopunskih MF - MINDOM (riječ je o preslikama originalnog gradiva MINORS-a u VA)

8 HR-HDA-487. MINORS NDH, Glavni stožer (dalje: GS), kut. 4 i 7; HR-HDA-491. SUPERSLODA, kut. 1 i 7

9 Oko 2 000 ljudi iz Ustaške vojnice, domobranstva i oružništva vrše ovo „čišćenje" pod zapovjedništvom Juce Rukavine, Vjekoslava „Maksa" Luburića, Ante Moškova i Jure Francetića (Slavko GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća,* Zagreb 2007., 344–352.)

10 HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Stanje 15. I. u 8 sati (m. D-2125, s. 472)

11 S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.,* 349–350.

12 D. BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NOB-u*, 36.

[13] M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ i S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 302.

[14] Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945. Okupacija i kolaboracija.* Zagreb 2010., 379; D. BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NOB-u*, 19; Milan VUKMANOVIĆ, „Neka pitanja privrednog i društvenog položaja sela i seljaštva u graničnim srezovima Bosanske krajine i Banije u godinama velike ekonomske krize do aprilskog rata", u: *Glina: glinski kraj kroz stoljeća,* 142–144.

[15] D. BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NOB-u*, 21; A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 30; podaci prema popisu stanovništva provedenom 1931. godine.

[16] Tako je Glina prije rata imala oko 3000 stanovnika, od toga 51 % Hrvata (izvor S. GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća*, 104.).

[17] Sabrina Petra RAMET, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji", *Časopis za suvremenu povijest* 1(2011.), 138.

[18] Mile DAKIĆ, „Povezanost NOP-a Korduna i Banije 1941. godine", u: *Glina: glinski kraj kroz stoljeća,* 351.

[19] S. GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća*, 105.

[20] A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 30.

[21] M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ i S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.,* 49; S. GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća,* 322.

[22] M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ i S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 37; D. BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NOB-u*, 36.

[23] Ljuban ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ u kotaru Glina do aprila 1941. godine", u: *Glina: glinski kraj kroz stoljeća,* 157.

[24] *Banovac* (Petrinja), 6. XI. 1938., 3.

[25] Lj. ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ", 155.

[26] S. P. RAMET, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita", 148.

[27] S. P. RAMET, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita", 151; vidi: Hrvatska seljačka zaštita pomaže redarstvu, *Narodno kolo* (Zagreb), 27. X. 1939., 5.

[28] Približno određena u lokalnim razmjerima prema: Mladen COLIĆ, „Kopnena vojska domobranstva Nezavisne Države Hrvatske", *Vojnoistorijski glasnik* 2(1970.), 188–189; J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*, 268; Sama crta demarkacije je između viših zapovjedništava njemačke i talijanske vojske u NDH utanačena 23. IV. 1941., više u: Edmund GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi iz NDH*, Zagreb 2013., 100; sama karta je preuzeta i adaptirana iz: A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 14.

[29] Slučaj nedopuštene sječe u šumi Biljeg kod Gline; v. HR-HDA-158. BH-ODZ, spis 6165/1940 (kut. 43); Vijesti iz naših krajeva. *Narodno kolo* (Zagreb), 9. II. 1940., 6.

[30] Lj. ĐURIĆ, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ", 155.

[31] HR-HDA-158. BH-ODZ, spis 380/1940 (kut. 19); 5512/1940; 5514/1940; 5308/1940 (kut. 41)

[32] M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.,* 108.

[33] M. JAREB, *Ustaško - domobranski pokret*., 551

[34] M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ i S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 32.

[35] "Hrvatska seljačka i građanska zaštita, spremna i naoružana, bila je posebno djelatna i spremna pomoći: razoružavala je srpske vojnike i zarobljavala četnike, čuvala je javne zgrade, ceste i mostove, kao i vojna i druga skladišta, ali i privatno vlasništvo i živote Hrvata kojima je prijetila srpska osveta. Ona je uložila krajnje napore kako bi osigurala da prijateljske i savezničke vojske imaju što je manje moguće problema i gubitaka u svom časnom poslu pomaganja uspostave Nezavisne Države Hrvatske."; v. *Hrvatska straža* (Zagreb), 17. VIII. 1941., 3; v. također: J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*; Damir JUG, *Oružane snage NDH,* 13.

[36] D. BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NOB-u*, 35; M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.,*110.

[37] D. JUG, *Oružane snage NDH,* 5.

[38] M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ i S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 31.

[39] N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske*, 19.

[40] D. KOVAČIĆ, *Oružništvo*, 31-35; JUG 2004: 13–14.

[41] A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 25.

[42] M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*., 552; S. P. RAMET, „Vladko Maček i Hrv. seljačka zaštita", 151.

[43] A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 22; D. BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NOB-u*, 36.

[44] N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske*, 57; Savska i Vrbaska divizija su činile 7. armiju.

[45] Više u: Jozo TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 – 1945: The Chetniks,* Stanford 1975., 58–63; koristan uvid daje i Burkhart MUELLER-HILLEBRAND, *The German Campaigns in the Balkans (Spring 1941): A Model of Crisis Planning*, Washington D.C. 1986. [1953.], 36–38.

[46] S. GOLDSTEIN, *1941.- godina koja se vraća*, 12; *Panzer* divizija (oklopna) je prva ušla u Glinu u svom brzom napredovanju prema BiH (B. MUELLER-HILLEBRAND, *The German Campaigns in the Balkans*, 53, 60.)

[47] E. GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi iz NDH*, 114.

[48] J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*, 473; A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 47; Đ. ZATEZALO, *Petrova gora*, 15.

[49] E. GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi iz NDH*, 84–86.

[50] J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*, 472.

[51] N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske*, 19.

[52] J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*, 473.

[53] HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, šifra 013.4.1, „Ustaška vojnica – elaborat", str. 13, 38; spomenuta Bojnica GUS-a kasnije postaje Poglavnikova tjelesna bojna odnosno „sdrug" (poznat i pod kraticom PTS); v. Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 46, 53–54, 251; D. JUG, *Oružane snage NDH,* 196.

[54] HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, šifra 013.3.1, „Razvoj domobranstva - elaborat", 1.

[55] E. GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi iz NDH*, 89.

[56] HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, šifra 013.3.1, „Razvoj domobranstva - elaborat", 1–2.

[57] V. M. JAREB *Ustaško-domobranski pokret*, 552-556; S. P. RAMET, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita", 151.

[58] J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*, 384; Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 62.

[59] S. GOLDSTEIN, *1941.-godina koja se vraća,* 92-111; J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*, 447–455.

[60] E. GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi iz NDH*, 21.

[61] D. BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NOB-u*, 36; A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 22.

[62] Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 36, 46.

[63] Boris SULJAGIĆ, *Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945), arhivsko obavijesno pomagalo*, Zagreb 1995., 6.

[64] HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, šifra 013.3.1, „Razvoj domobranstva – elaborat", 4; N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske*, 72–73.

[65] D. JUG, *Oružane snage NDH,* 61-62.

[66] N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske*, 118-126; B. SULJAGIĆ, *Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (1941 – 1945),* 32; M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.,* 146.

[67] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Izvješće puk. Tomaševića iz Karlovca 3. X. (m. D-2123, s. 312)

[68] M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ, S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941*, 303; M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.,* 148.

[69] HR-HDA-491. SUPERSLODA, spis 4095/41 od 6. XI. 1941., str. 1 (kut. 7)

[70] Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ, M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 195–197.

[71] M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ, S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 143.

[72] M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, 457.

[73] M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, 145–146.

[74] M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, 142.

[75] Karta preuzeta i adaptirana iz: M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska*, 238.

[76] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Izvješće puk. Tomaševića, 31. VII. (mf. D-2121, snimak 81); još jedan primjer slične opstrukcije: HR-HDA-491. SUPERSLODA, spis 80/41 od 5. IX. 1941., str. 1-3 (kut. 1)

[77] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM , spis 4095/41 od 6. XI. 1941. (kut. 7)

[78] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Izvješće puk. Tomaševića, 8. X. (mf. D-2123, snimak 401)

[79] **S**hema preuzeta iz: HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Stanje 27. X. (mf. 2124, snimak 120)

[80] Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 89, 162, 192.

[81] Tablica sastavljena prema: Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 195–197; 3. i 4. satniju spominje i: D. BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NOB-u*, 37.

[82] D. JUG, *Oružane snage NDH,* 209.

[83] HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, šifra 013.4.1, „Ustaška vojnica – elaborat", str. 1-2, 6.

[84] Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 214–216.

[85] M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ, S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 303.

[86] HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, Izvještaj zap. U. vojnice na Kordunu, T. Rolfa, Glina 4. 8. 1941. (kut.4)

[87] D. KOVAČIĆ, *Oružništvo*, 31–35.

[88] D. KOVAČIĆ, *Oružništvo*, 46, 103-109; M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ i S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 143, 303.

[89] HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, šifra 013.4.1, „Ustaška vojnica – elaborat", 13-14; M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.,* 280.

[90] A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 22; M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ i S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 219.

[91] Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 84; M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.,* 280–281.

[92] Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 70–72; E. GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi iz NDH*, 21; J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*, 450; S. GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća*, 115, 319; M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.,* 280.

[93] HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, izvještaj o stanju na terenu podpukovnika Neubergera Glavnom stožeru, Bosanski Novi, 5.VIII. 1941. (kut. 7)

[94] Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 65–66.

[95] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Izvješće puk. Boroše, Varaždin 28. VII. (mf. D-2121, snimci 9–10)

[96] S. GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća*, 107-109; J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*, 447; A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 33–34; Đ. ZATEZALO, *Petrova gora*, 18.

[97] S. GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća,* 295-297; A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 66–67; Đuro ZATEZALO, „Razvoj i rad organizacija KPJ i organa narodne vlasti u kotaru Glina 1941–1945. godine", u: *Glina: glinski kraj kroz stoljeća*, 198–199.

[98] Od oko 1 500 žrtava spominjanih u literaturi, 1 300 ih je iz kotara Vrginmost. više u: A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 68-71; Đ. ZATEZALO, „Razvoj i rad organizacija KPJ", 199; S. GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća*, 298-301.

[98b] TRGO 1964: 508-509. (dokument br. 184, Izvještaj Ministarstva unutarnjih poslova NDH od 16. novembra 1942 Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva NDH o stanju u velikoj župi Pokupje, str. 507-512.), u: Fabijan TRGO i dr., ur. 1964. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda - tom V, knjiga 32, Borbe u Hrvatskoj 1941-1942. godine*. Beograd: Vojnoistorijski institut."

[99] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Izvješće puk. Tomaševića, Karlovac 16. IX. (mf. D-2123, s. 77)

[100] Bogdan KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*. Ljubljana – Zagreb 1980., 117–120.

[101] Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 66; A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 32–48; S. GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća*, 291-292; D. BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NOB-u*, 33–34.

[102] HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, V-T Broj T-464. 1941., Dnevno izvješće za 27. VII. 1941. (kut. 7)

[103] Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 84–90; dodatno o pitanju netrpeljivosti između Ustaške vojnice i domobranstva, v: J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945.,* 479–486. i D. JUG, *Oružane snage NDH: Sveukupni ustroj*, 208–209.

[104] HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, Dnevno izvješće, 31. XII. (kut. 4); Dnevno izvješće, 24-25. VIII. (kut.7)

[105] HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, Dnevno izvješće, 31. XII. (kut. 4); Dnevno izvješće, 24-25. VIII. (kut.7), „Stanje 6. prosinca 1941. u 6. sati." (kut 4.)

[106] N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske*, 89; M. COLIĆ, „Kopnena vojska domobranstva", 190.

[107] HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, Dnevno izvješće, 27-28. VII. 1941., str. 1–2 (kut. 7)

[108] HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, šifra 013.3.1 „Razvoj domobranstva – elaborat", str. 2; v. također: N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske*, 90; Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 90; J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*, 396–397.

[109] Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 79–81; M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.,* 281.

[110] A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u*, 58-60; M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ i S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 69.

[111] M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ i S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 113–119.

[112] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Situacija na dan 11. i 12. IX. (mf. D-2122, snimci br. 303, 322)

[113] M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ i S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 107.

[114] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF – MINDOM, Dnevno izvješće br. 1., 9. VIII. (mf. D-2121, snimak 232)

[115] HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, izvješće za 4. VIII. 1941., str. 4. (kut. 4); Nikica BARIĆ, „Željeznički promet i njegova zaštita u NDH (1941-1945)", *Radovi zavoda za hrvatsku povijest* 30 (1997.), 276.

[116] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF – MINDOM, Izvješća o stanju 28. IX. i 19. X. (mf. D-2123, snimke 104 i 600)

[117] HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, izvješće zapovjednika Ustaške vojnice na Kordunu (Tomislava Rolfa) o napadu na Pernu, Glina, 4. VIII. 1941., (kut. 4); preuzeto uz minimalne prilagodbe koje ne mijenjaju sadržaj

[118] M. DAKIĆ, „Povezanost NOP-a Korduna i Banije 1941. godine", 1988., 352–353.

[119] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF – MINDOM, Situacija na dan 14 rujna i u noći 14/15 rujna (D-2122, s. 390)

[120] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF – MINDOM, Situacija na dan 15. rujna i u noći 15/16 rujna (mikrofilm D-2122, snimak 433)

[121] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF – MINDOM, o podređivanju Vojnice: Šifrirani brzojav od 17. IX. za pukovnike Jucu Rukavinu i Tomislava Rolfa (mf. D-2122, sn. 513); Proglas pučanstvu Nezavisne Države Hrvatske 20. VIII. 1941. (mf. D-2121, s 429)

[122] N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske*, 87.

[123] E. GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi iz NDH*, 101; J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*, 478–481.

[124] B. KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 269–270.

[125] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, izvješće glavara Savskog divizijskog područja MINDOM-u 22. VIII. 1941 (mikrofilm D-2121, snimak 465); kraća varijanta istog izvješća se može naći u: HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, izvješće o situaciji 22-23. VIII. „Na ostalim područjima" (kut. 7)

[126] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Stanje 18. studenog u 8 sati (mf. D-2124, snimak 441)

[127] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Stanje 25. prosinca u 8 sati (mf. D-2125, s. 248)

[128] M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ i S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 218–224.

[129] N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske*, 90.

[130] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Stanje 12. prosinca u 8 sati (mf. D-2125, snimak 81)

[131] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Proglas pučanstvu NDH (mikrofilm D-2121, snimak 429)

[132] HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, Stanje 19. studenog u 8. sati (kut. 4)

[133] HR-HDA-1450. ZB Dop. MF - MINDOM, Dešifrat br. 1319/tajno, I. domobranski zbor (mf. D-2125, s. 178)

[134] HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, Stanje 21. prosinca u 8. sati (kut. 4)

[135] E. GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi iz NDH*, 34.

[136] M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, 153.

[137] M. BEKIĆ, I. BUTKOVIĆ i S. GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941.*, 93.

[138] Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 75–79.

[139] J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*, 279–281.

[140] J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija,* 282.

[141] N. BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske*, 126; Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 78–79.

[142] Z. DESPOT, B. DIMITRIJEVIĆ, A. OBHOĐAŠ i M. WERHAS, *Ustaška vojnica 1.*, 123.

[143] HR-HDA-491: Opće upravno povjereništvo NDH kod zapovjedništva II. Armate talijanske vojske, spis 4095/41 od 6. XI. 1941., 1 (kut. 7)

[144] M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, 153–154.

[145] HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, izvješće o stanju, 14-15. VIII., 3. (kut. 7)

[146] HR-HDA-487. MINORS NDH, GS, izvješće o stanju, 20-21. VIII., 6.

6.
TOMISLAV ROLF U ARHIVSKIM VRELIMA

Drago Roksandić

UDK: 358.43-051Rolf, T.(093)
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Uloga ustaškog pukovnika Tomislava Rolfa u masovnim zločinima koji su počinjeni nad civilnim stanovništvom srpske narodnosti u župama Gora te Krbava i Psat koncem srpnja i početkom kolovoza 1941. i gušenju narodnog ustanka protiv okupacije i kolaboracije koji su organizirali komunisti nije istraživana. Ovaj je rad inicijalni prilog, temeljen prije svega na arhivskim vrelima, nastao s ciljem da se tu ulogu istraži, a Rolfova osobnost osvijetli u različitim referentnim kontekstima.
Summary ▶ Tomislav Rolf in the Archival Records. The role of Ustasha Colonel Tomislav Rolf in the mass crimes committed against Serb-nationality civilians in the counties of Gora, Krbava, and Psat during late July and early August 1941 and in suppressing the Communist-led popular uprising against both the occupation and collaboration has not been fully investigated. This paper is a preliminary contribution, based primarily on archival sources, the aim of which is to investigate his role and cast light on his personality in various different contexts. It is limited to three issues: first, the information available on him personally in official Ustasha and Homeguard documents; second, whether any available source materials cover his activities in "Kordun" during August 1941, when he was directly responsible for "cleansing" and "liquidation"; and, third, what service under his command in "Kordun" meant to subordinates during the period in 1941 when the aforementioned mass crimes were being committed.

Ključne riječi ▶ Tomislav Rolf, 1941., Ustaška vojnica, Glina, Vrginmost, Bović, masovni zločini, narodni ustanak
Key words ▶ Tomislav Rolf, 1941, Ustasha army, Glina, Vrginmost, Bović, mass crimes, popular uprising

https://doi.org/10.17234/9789533792972.27

Istraživači zbivanja u kotarima Glina i Vrginmost ljeti 1941. sve do najnovijih vremena nisu spominjali ime Tomislava Rolfa među ključnim ustaškim akterima.[1] Previd je tim teže razumjeti zato što je glinski župnik Franc Žužek već 18. listopada 1944. u svojem svjedočenju pred Komisijom za ratne zločine Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Banije u Glini eksplicitno identificirao Rolfa – kojeg u istom iskazu jednom naziva ustaškim potpukovnikom, a drugi put pukovnikom – kao osobu koja je koncem srpnja 1941. preuzela vlast u Glini.[2] Prešućivanje Rolfa još je nerazumljivije zato što ga izrijekom apostrofira u literaturi često korištena „Saopštenja" br. 7–33 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, objavljena u Beogradu 1945.: „Franc Žužek, župnik crkve Sv. Ivana u Glini također je video ljude na tornju i ustaše kako pucaju na iste, a zna da je to izvršeno po naređenju ustaškog potpukovnika ROLFA, koji je tada preuzeo vlast u Glini."[3] Previd postaje još težim kada se ima u vidu da je Mladen Colić 1973. objavio podatak da je upravo Rolfu bilo povjereno zapovijedanje ustaškim satnijama na Baniji, Kordunu i Cazinskoj krajini 3. kolovoza 1941.:

> Osim u Zagrebu, sve do početka narodnog ustanka u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini – 27. jula 1941. godine, u drugim krajevima NDH jedinice Ustaške vojnice načelno su bile formirane u samostalne ustaške jurišne satnije, koje su bile potčinjene neposredno Glavnom stožeru Ustaške vojnice. Međutim, početkom narodnog ustanka otpočelo je grupiranje ustaških satnija pod zapovjedništvom istaknutijih ustaških časnika i vršeno je postepeno formiranje ustaških bojni, a time je počela druga faza u razvoju ustaških borbenih jedinica.
> Tako su ustaške satnije u Baniji, Kordunu i Bosanskoj Krajini 3. avgusta 1941. godine bile stavljene pod zapovjedništvo ustaškog pukovnika Tomislava Rolfa,[219] čije je sjedište bilo u Glini. Ovo grupiranje iz izvršeno radi predstojeće akcije protiv ustanika na Kordunu i u Bosanskoj Krajini.[4]

Colićeva bilješka 219 sadržava podatke o snagama kojima je Rolf bio na čelu u arealu koji je u to vrijeme tek mjestimično bio u ustanku koji su inicirali komunisti, najčešće među masama ljudi srpske narodnosti koje su živjele u strahu za „goli život". Bio je to areal u kojem su baš tada, pod njegovom zapovjednom odgovornošću, počinjeni jezivi masovni zločini, prije svega – ni izdaleka ne isključivo – nad odraslim stanovništvom srpske narodnosti, isto tako kao i pljačke, ali i namjerno uništavanje privatne pokretne i nepokretne imovine.[5] Bili su to sljedeći efektivi Ustaške vojnice:

> Pukovnik Rolf je tada imao pod svojim zapovjedništvom deset ustaških satnija koje su bile raspoređene po slijedećem: 1. satnija u Slunju, 2. satnija u Vojniću, 3. satnija u Vrginmostu, 4. satnija u Topuskom, 5, 6. i 7. satnija u Glini, 8. satnija po dijelovima u Cazinu, Kladuši, Vrnograču i Bužimu, 9. pripremna satnija u formiranju u Petrinji i 10. pripremna satnija u Bosanskoj Kostajnici.[6]

Područje zapovjedne odgovornosti Tomislava Rolfa u to se doba u osnovi poklapalo s granicama velikih župa Gora i Krbava te Psat, koje se u okružnici Ravnateljstva za ponovu od 30. srpnja 1941. u vezi s prijelazima „grčko-istočnih" vjernika na rimokatolicizam izdvaja kao područje na koje se ne odnose njezine odredbe:

> U okružnici je to bilo posebno jasno iz napomene u kojoj se navodi, da spomenute upute vrijede za sve župe osim Gore i Krbave i Psata, gdje su župani u sporazumu sa ustaškim logornicima i tabornicima, mogli postupati „prema mjesnim prilikama". Radilo se o području tadašnjih kotara: Bos. Novi, Dvor, Glina, Kostajnica, Petrinja, Sisak, Bihać, Bos. Krupa, Bos. Petrovac, Cazin, Korenica. Bilo je vidljivo da se u tom području nije ni pomišljalo pitanje Srba rješavati prekrštavanjem. To je područje na granici Hrvatske i Bosne, u kojem su se zbili veliki pokolji stanovništva i iseljavanja, u cilju uklanjanja „srpskog kordona".[7]

Pozornost privlače još dvije činjenice, tj. da mu je Glina bila zapovjedno mjesto te da su u Glini bile raspoređene čak tri satnije Ustaške vojnice, odnosno trećina ukupnih efektiva kojima je Rolf raspolagao između Petrinje i Slunja! Drugim riječima, neovisno o tome tko su sve bili ključni vojno-politički akteri ostvarivanja strateških ciljeva Nezavisne Države Hrvatske na području kotareva Glina i Vrginmost u srpnju i kolovozu 1941., Rolf je među njima nezaobilazan.

Međutim, bilo bi preuranjeno donositi pouzdanije zaključke glede te „nezaobilaznosti" jer je njegova djelatnost na ovom području u navedenom razdoblju oskudno istražena. Ono što se o njemu može pročitati u recentnoj historiografiji uglavnom ne prelazi granice intonacije koju nudi njegov životopis u nesumnjivo referentnom djelu *Tko je tko u NDH*:

> ROLF, Tomislav, general i ustaški pukovnik (Petrinja, 17. IV. 1899. – Lawamünd, 19. V. 1945.). Služio u austrougarskoj vojsci do 1918. Između dvaju ratova aktivan je u Hrvatskom junaku i Hrvatskom skautu. Nakon osnivanja NDH služi kao domobranski časnik. Ubrzo je premješten u Ustašku vojnicu u činu pukovnika. Početkom srpnja postavljen je za zapovjednika pričuvnih bojni i izobrazbu ustaškog podmlatka. Njegova je karijera naglo prekinuta kad je na jednom primanju u talijanskom poslanstvu u Zagrebu omalovažio talijansku vojsku te osudio njezinu suradnju s četnicima, pa je na pritisak Talijana isključen iz ustaškog pokreta 9. II. 1942. Nakon kapitulacije Italije A. Pavelić je poništio prijašnju odredbu, potvrdio Rolfu čin i položaj, a u prosincu 1944. promaknuo ga u čin generala. Slom NDH dočekao je na dužnosti zapovjednika 13. hrvatske divizije. U svibnju 1945. povukao se u Austriju, a nakon odluke britanskih vojnih vlasti da ga izruče jugoslavenskim vlastima počinio je samoubojstvo ispivši, zajedno sa suprugom, otrov. Umro je na putu do bolnice, a njegova je supruga spašena u bolnici u Wolfsbergu. (M. R. i R.)[8]

Ovaj prilog nastao je kao sažet prikaz arhivskih istraživanja o Rolfu u Hrvatskom državnom arhivu te Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici. Ograničava se na tri pitanja: prvo, što se o njemu osobno može naći u službenim dokumentima ustaške i domobranske provenijencije; drugo, ima li izvornoga gradiva o njegovu djelovanju na „Kordunu" u kolovozu 1941., tj. u vrijeme kada je bio izravno odgovoran za „čišćenja" i „likvidacije"; treće, što je u očima podređenih 1941. značila služba na „Kordunu" pod njegovim zapovjedništvom.

I.

Tko je bio Tomislav Rolf prema službenim ustaškim dokumentima, „Matičnom listu" i „Sposobniku" u Ministarstvu oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (Minors)?

Konkretnije podatke s tim pitanjima u vezi sadržava njegov „Matični list br. 1“:

1. Prezime i ime: ROLF Tomislav
2. Čin, rod oružja ili struke: general [naknadno upisano olovkom – *op. a.*]
3. Dan, mjesec, godina i mjesto rođenja: 17. travnja 1899. – Sarajevo
4. Gdje je zavičajan: Zagreb
5. Vjera i narodnost: Rimo-katolička, Hrvatska
6. Kada je i gdje položio prisegu Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: 10. travnja 1941 u Crikvenici, na ruke pokojnog bojnika Petra Milutina Kvaternika
7. Dan, mjesec i godina stupanja u hrvatsku kopnenu vojsku: 9. travnja 1942.
8. Da li je ranije služio u kojoj vojsci od kada i do kada: U Austro-Ugarskoj od 18. VIII. 1916 do 3. IX. 1918. U Vojsci S. H. S. od 3. IX. 1918 do 13. VII. 1922.
9. Svršene škole
a) u građanstvu koje i gdje; ima li dokumenata: Pučku školu i nižu realnu gimnaziju. Ima.
b) u vojsci, koje i ima li dokumenata: Pješačku kadetsku školu. – Ima.
10. Koje jezike govori, čita i piše pored hrvatskog: Njemački
11. Ime roditelja i djevojačko prezime majke: Ivan Rolf i Slava rođena Vuković pl. Podkapelska
12. Oženjen: Ime supruge, prezime i ime, vjera, narodnost i mjesto stanovanja njenih roditelja (ako su živi): Dragica – Mirko i Marija, Stigler, roditelji pokojni
15. Djeca: Mužka: Ime: Krešimir. Dan rođenja: 16. VII. 1924.
16. Odlikovanja i za koje zasluge: Za borbe u Rusiji i Italiji u svjetskom ratu: Srebrnu kolajnu II. razreda i Signum Laudis. / Za borbe na Kordunu 1941: Željezni trolist IV. stupnja sa grančicama. / Vojnički red željeznog trolista IV. stupnja s hrastovim grančicama. – Vj[estnik] Str. 1196/43. / Njemački željezni križ II. klase. – Vj[estnik] 582/44. g.
17. Promaknuća u činove: dan, mjesec i godina, Vjestnik voj. naredaba i zapoviedi, godina i broj, strana te rang od dana, mjeseca i godine:
Fähnrich: 18. VIII. 1916. / 1916/147 / 31. VIII. 1916.
Leutenant: 1. V. 1917. / 1917/94 / 1. V. 1917.
Poručnik /S. H. S./: 28. VI. 1920. / 1920/29 / 1245 / 28. VI. 1920.
Nadporučnik /Hrv./: 9. IV. 1942. / 1942/12 / 263
Bojnik: 1. V. 1942. / I. Odj. br. 4366 od 1. V. 1942. / 1. I. 1930.
Podpukovnik: 13. VI. 1943. / 1943/24, 843
Ustaški pukovnik: 3. X. 1943. / 1944/3 / 89
General: 22. XII. 1944. / 1944/58“
19. Oboljenja po godinama i od čega: 1942. – Myocarditis
20. Sudske kazne i zbog čega:
21. Udjelbe službovanja: a) od dan, mjesec, godina b) do dan mjesec godina c) u kojoj jedinici je udieljen d) na kome položaju:
1. VIII. 1916 – 31. XII. 1916 / U doknadnoj i 27. pohodnoj bojni 78. A.-U. pješ. pukovniji / Zapovjednik voda
1. I. 1917 – 31. X. 1917 / U 78. A-U. pješačk. pukovniji / Zapovjednik voda
1. XI. 1917 – 3. XI. 1918 / U 116. A.-U. pješ. pukovniji / Zapovjednik sata.
1. I. 1919 – 3. VII. 1922 / U 33. 28. i 35. SHS pešadiskom puku / Zapovjednik voda, zastupnik i vršilac dužnosti komandira čete
15. IV. 1941 – 28. V. 1941 / U Ustaškoj jurišnoj bojni „Zagreb“ / Zapovjednik bojne
28. V. 1941 – 30. VI. 1941. / U I. Ustaškoj pukovniji / Zapovjednik pukovnije[9]

Sl. 1. *Ustaški pukovnik Tomislav Rolf u vrijeme dok je zapovijedao Prvom ustaškom pukovnijom. Lijevo od Rolfa … najvjerojatnije njegov pobočnik ustaški poručnik Dragutin Illik.* (HR-HDA-1561/01846) (15)

Prema „Matičnom listu“, rođen je u Sarajevu, a ne u Petrinji.[10] Obrazovanje mu je bilo skromno (niža realna gimnazija), ali je čitao i pisao njemački jezik, što upućuje na pretpostavku da je po ocu potekao iz obitelji pohrvaćenih Nijemaca, a i po majci Slavi Vuković pl. Podkapelski mogao je odrastati učeći njemački. Dvije godine ratovao je u Prvome svjetskom ratu, u Rusiji i Italiji, a tri i pol godine bio je na dočasničkim i nižim časničkim dužnostima u vojci Kraljevstva/Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ostaje otvoreno pitanje zašto mu je prestala vojna služba 1922.

Ustašku prisegu položio je pred Petrom Milutinom Kvaternikom, bratom Slavka Kvaternika, 10. travnja 1941. pa se ustvari meteorski počeo uzdizati u hijerarhiji novoproglašene vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u proljeće i ljeto 1941., pritom pretječući mnogobrojne koji su postajali ustašama godinama prije njega.

Kao vršilac dužnosti komandira čete u Kraljevini SHS, što mu je bio najviši zapovjedni ratni i poratni čin, bio je daleko ispod čitavih legija visokih karijernih časnika Hrvata u Prvome svjetskom ratu i poraću koji su se reaktivirali u Oružanim snagama NDH 1941. Pitanje njegova inicijalnog uspona te s time u vezi djelatnosti u proljeće i ljeto 1941. isto tako zavređuje daljnju pozornost. Bile su očite pravaške reference, a kasnije i bliskost s ustašama, naročito nakon „izgona izvan Zagreba“ (1930. – 1933.).[11]

Rolfova „kordunska“ karijera 1941., koja nas ovdje najviše zanima, produžena s kulenvakufskom (1. kolovoza – 25. rujna 1941.), imala je užasnu ljudsku cijenu, daleko najvećim dijelom kada je riječ o civilnim žrtvama rata. Postrojbe pod njegovim zapovjedništvom nisu uspjele poraziti ustaničke mase, među kojima su komunisti stjecali sve uočljiviji politički i vojni prestiž, pa i zapovjednički status. Rolf je vraćen, barem privremeno, među „vojne izobrazitelje“, da bi potom od 7. veljače do 15. svibnja 1942. bio „izključen iz ustaških redova“, odnosno upućen kao domobranski natporučnik na izobrazbu u Stockerau za sovjetsku bojišnicu i završio u bitki kod Staljingrada.[12]

Konkretno, prema „Matičnom listu br. 2“:

> 1. VII. 1941 – 31. VII. 1941. / U Glavnom stožeru Ustaške vojnice / zapovjednik djelatne vojnice i vojni izobrazitelj Ustaškog podmladka
> 1. VIII. 1941 – 5. IX. 1941 / Ustaški zdrug na Kordunu / Zapovjednik Zdruga
> 5. IX. 1941 – 25. IX 1941 / Kulenvakufski Zdrug / Zapovjednik Zdruga
> 26. IX. 1941 – 7. II. 1942 / Glavni stožer Ustaške vojnice / Vojni izobrazitelj u Zapovjedništvu Ustaške Mladeži
> 15. V. 1942 – 28. VII. 1942 / I. Doknadna bojna 369. pješ. pukov. / Zapovjednik 1. sata
> 29. VII. 1942 – 27. VIII. 1942 / Pohodna bojna ROLF / Zapovjednik bojne
> 28. VIII. 1942 – 2. XI. 1942 / 369. pojačana pješ. pukovnija / Zapovjednik I. bojne
> 2. III. 1943. – … / 369. Doknadna pješ. pukovnija / Častnik za vezu u Školskoj bojni[13]

Ustaški je rehabilitiran nakon kapitulacije Kraljevine Italije.[14] Doduše, Minorsovo službeno glasilo tu je odredbu datiralo s 20. siječnjem 1944.:

> Vijest. str. 89 od 20. I. 1944. br. 3: „5. stavljam izvan snage odredbu od 9. veljače 1942., kojom je ROLF TOMISLAV, ustaški pukovnik, lišen čina pukovnika u ustaškoj vojsci i izključen iz ustaških redova. Poglavnik …“[15]

Sačuvan je i Rolfov „Sposobnik“ iz bitke kod Staljingrada koji je napisao zapovjednik 369. pojačane pješačke pukovnije, pukovnik Viktor Pavičić:

> Bilješka za Sposobnik / Častnika pješaka 369. pojačane hrvatske pukovnije za 1942.
> Tek. br.: 1
> Čin: Bojnik
> Prezime i ime: ROLF Tomislav
> Ocjena: Čovjek bez značaja. Alkoholičar. Nelojalan suradnik. Veliki demogog. Bolestna ambicija. Sposoban da ruši. Slab i loš primjer mlađima, jak negativan utjecaj na iste. Bez energije. Slabo tjelesno odporan. Velika kukavica, čak i veliku nuždu vršio u bunkeru. Za vrieme boravka u Staljingradu nije se usudio obići ni zapovjednike satova, a kamoli položaj.
> Promaknuće: Ne zaslužuje ni ovo što ima. Izbačen iz ustaških redova i došao da „usreći“ Domobranstvo.
> U Staljingradu, 16. XI. 1942.
> Zapovjednik, pukovnik: Pavičić, v. r.[16]

Za razliku od pukovnika Pavičića, njegov njemački nadređeni u Stockerauu, gdje je inače bio i prije i poslije Staljingrada, imao je za njega samo riječi pohvale, odnosno napisao je ocjenu koja je potpuno oprečna Pavičićevoj:

Kroat. Ausbildungsbrigade
Kommandeur
Stockerau, den 18.10.1943.
Prinz Eugenkaserne

Beurteilung / des Oberst Tomislav R o l f / geb. 7. 4. 1899.

Ein ehrlicher, gediegener Charakter mit ausgeprägter Wahrheitsliebe; setzt aus innerster Überzeugung zu seinem Vaterland seine ganze Person im Dienst und in Erziehung der kroatischen Jugend ein.
Vor dem Feinde bewährt; um seine Männer fürsorglich.
Obwohl körperlich nicht ganz gesund, hat er sich im Osteinsatz und als Führer des vers. Inf. Btl. 939, bewährt.
Ein kluger Kopf – erscheint ruhig – dabei aber zielklar. Beliebter Kamerad.
Eignung: Regiments-Führer.

Oberst.
/nečitko/[17]

Kada se ovu ocjenu usporedi s prethodnom, stječe se dojam da je napisana zato da bi poništila učinak Pavičićeve, koji, uostalom, u to doba više nije ni bio živ.

Ne ulazeći u detalje njegove daljnje karijere u Oružanim snagama NDH, važno je istaknuti da se koncem 1944. ponovno našao u vrhu ustaške elite:

2. Promičem / Na priedlog, / u čin generala / MOŠKOV Antu viteza, / HERENČIĆ Ivu, / PEČNIKAR Vilka, / ROLF Tomislava, / BOBAN Rafaela, ustaške pukovnike, i / ŠOLC Josipa, pješačkog pukovnika.[18]

Međutim, tom je usponu slijedio, Poglavnikovom odredbom, još jedan pad u vrijeme sloma Nezavisne Države Hrvatske:

Razriešujem
Iz službenih obzira,
(…)
ROLF Tomislava, generala i ustaškog pukovnika, dužnosti zapovjednika 13. hrvatske divizije i stavljam ga na razpolaganje Ministarstvu oružanih snaga[19]

II.

Fond Ministarstva oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (HR-HDA-487), napose kut. 4, sadržava košuljicu „Doglasna izvješća stigla u Glavni stožer 1941. 1. VIII – 5. XII. 1941." Nisu sačuvana sva, ali ih je više nego dovoljno za praćenje domobranskih i ustaških operacija u području između Pounja i Pokuplja te između Zrinske i Petrove gore u prvim danima kolovoza. Iznenađuje brojnost izvještaja o borbama s „četnicima" koje vode povremeno imenovani komunisti, a koje povremeno jenjavaju, da bi se potom ponovno rasplamsale na istom ili nekom drugom, susjednome mjestu. Ustaške i domobranske postrojbe posvuda „čiste teren", „likvidiraju", masovno „zatočuju" ljude itd. Pri tome se nerijetko gubi svaki smisao za vojničku stegu:

6. Grupa Dubica, Kostajnica, Bosanski Novi:
Satnik Jurjević iz B[osanske] Dubice izlaže potrebu, da netko od uglednijih, utjecajnijih ustaša dođe u Dubicu i da u njihovim redovima napravi red. Vrše se nedjela, pljačke, ubistva i međusobno glođenje, te su mu radi toga stanja vezane ruke u mjestu.
Na želj[ezničkoj] pruzi B[osanski] Novi – Bihać i B[osansski] Novi – Prijedor vrše se popravke. Prema izvještaju prometnog ureda postaje B[osanski] Novi, pruga B[osanski] Novi – Prijedor – Banja Luka biće opravljena za 2–3 dana.
Iz satnije Tomić /Dubica/ poslat 1 častnik i 40 domobrana prema s[elu] Agincima u pravcu Prijedora. U tome selu nalazi se četnički stožer pod vođstvom studenta Boška Šiljegovića, komuniste. 80 domobrana i 1 poručnik dolaze iz Prijedora i obuhvatiti će ovo selo sa druge strane. /pokret oba dijela domobrana primijećen je iz aviona./
Oko 14.00 sati napadnut je Dobrljin od strane četnika, koji su prije toga ponovo bili zauzeli rudokop Lješljani. Dobrljin je odmah ojačan i napad odbijen.
Uveče situacija je bila sljedeća: satnija u Dubici stoji na južnoj ivici mjesta; osigurava pravce uz Unu. Satnija u Kostajnici izvršila pokret prema rudniku Lješljani. Satnije prema Prijedoru vodile borbu sa ustašama kod s. Dragana.
Zrakoplovi iz Zagreba izvršili su izviđanje cijelog zemljišta na pravcu Prijedor – Dubica i u trouglu Kostajnica – B[osanski] Novi – Prijedor. Rudokop i selo Lješljani bombardirani i mitraljirani su. Iz Lješljana pucali su pobunjenici na zrakoplove. Ist[očno] od linije B[osanski] Novi – Krupa, na brdima, gori 8 kuća.
Pri drugom izviđanju nad istom prostorijom nisu primijećeni četnici. Sigurno su se posakrivali po kućama. Lješljani ponovo mitraljirani. Preko Une ne vrše se nika-

kvi prelazi. Naše trupe primijećene u nastupanju zapadno od s. Lješljani.[20]

U isto vrijeme na drugome, pokupskom području i području Petrove gore, stanje je prema izvještajnim, odnosno obavještajnim podacima sljedeće:

8. Događaji kod Karlovca i Gline:
U s[elu] Vojniću, južno od Karlovca, opkoljeni su ustaše u školi, od četnika. Upućene su trupe iz Karlovca. Prema istom izvještaju satnika, pobunjenici imaju svoj stožer u Petrovoj Gori, gdje da su obrazovali prijeki sud.
Kod s[ela] Perna, zapadno od Topuskog, pobunjenici imaju navodno bunkere. Pri natletanju Perne, izviđač nije mogao primijetiti ni bunkere, ni ma kakve žive ciljeve. U Pernu bacio je 6 bombe.
Oko ponoći vršen je napad četnika na Topusko. Napad je odbijen. Nekoliko pušaka planulo je u samom mjestu. Topusko je u vezi sa Glinom, gdje je stožer ustaškog pukovnika Rolfa.[21]

Međutim, u neposrednoj Rolfovoj blizini problem su „divlje ustaše", tj., kako to eufemistički priopćava podmaršal Marić, „ustaše koje ne rade pod zapovjedništvom vojnih zapovjednika": „Podmaršal g. Marić javio je u 18,15 čas. / Ustaškom pukovniku Rolfu da bi bilo dobro da se o svima akcijama ustaša koji ne rade pod zapovjedništvom vojnih zapovjednika svakodnevno izvještava Glavni stožer radi kolaboracije u radu. Predao podmaršal Marić."[22]

Kada je već izgledalo da je ustanički napad na Topusko odbijen, borbe su odmah nakon ponoći obnovljene:

Topusko 3. VIII 1941. u 0.35 sati: Pošta Topusko javlja da je stanje u Topuskom neizdržljivo. Daje vezu sa Ustaškim stanom.
Iz ustaškog stana izvještavaju da su četnici napali Topusko. Paljba u samom mjestu i na jedno 300 m ispred mjesta. U Topuskom ima 1 nadporučnik sa 50 ljudi. Zatim po 20 momaka iz Karlovca i oko 70 ustaša, samo su svi ti ljudi i ustaše na zemljištu.
Napad navodno upravlja profesor – komunista – Stanko Trkulja.
Traže hitno pomoć, strojnice ili strojopuške i ručne bombe. U Topuskom malo ima Hrvata.
Primio bojnik: (potpis nečitak)
Napomena:
Prednju potražnju prenio u 0.50 Ustaškom stanu u Sisku. Pored toga zatražili vezu sa ustaškim pukovnikom Rolfom u Glini.
Oko 1.30 dobivena veza sa Glinom odakle je javljeno, da se u Topuskom stišalo. Ta vijest provjerena je u Topuskom, odakle je potvrđena.[23]

Sl. 2. *13. jurišna satnija sveučilištaraca Prve ustaške pukovnije.* (HR-HDA-1561/NL 01036) (24)

Citirani izvještaji svjedoče da su ustaničke skupine u žarištu Rolfovih izvještaja, ali isto tako da on ne pravi razliku između uvojačenih i neuvojačenih, naoružanih i nenaoružanih. Likvidacijama su cilj općenito muškarci. One su manje-više otvorene i zato pukovnik Rolf ima problema s ustašama koje nisu spremne ili čak izbjegavaju zločine. Ustvari, ustaška su elita za njega samo ustaše – sveučilištarci:

Zapovjednik ustaške Vojnice na Kordunu
Glina, 3. VIII. 1941.

Glavnom stožeru ustaške Vojnice Zagreb

Na 3. VIII. u sata u jutro postava je slijedeća:
1./ 1. sat u Slunju najavio da je završio organiziranje, moli da mu se preko Karlovca pošalje 2 teške strojopuške sustava Schwarzlose i 2 lahke ručne strojopuške sa potrebnim streljivom. Tokom dana polazi u pravcu Kladuše da uspostavi vezu sa našom posadom u Kladuši.
2. sat u Vojniću javlja da je proveo likvidaciju svoga sjevera u kotaru.
3. sat u Vrgin Mostu javlja da je provađao likvidacije na sjeveru i da je kod njega sve u redu.
4. sat u Topuskom bio je sa jednim vodom na položajima u selu Ponikvarima. U 11.30 u noći javlja da je dobio jaku vatru pušaka na željezničku stanicu i na poštu. Izgleda da satnik nije dorastao položaju, jer je osiguranje manjkavo. Jedan vod otišao je na sjever radi čišćenja i nije se vratio do mraka.
5. sat pod zapovjedništvom nadporučnika Sudara poslan je poslije podne u predjel Katinovci i Crni potok, jer je odanle stigla vijest, da se je naša ophodnja morala povući. Navodno je škola zapaljena i u njoj su tri naša okružena izgorila? Njegov izvještaj prileži u originalu.
6. i 7. sat ostali u Glini i vršili najpotrebnije vježbe da bi se u bojnom postroju izvježbali.
8. sat je na zahtjev vel. župana župe Krbave prešao pravcem Glina, Topusko, Kladuša, Vrnograč, Bužin sa jednim odvojkom u Cazin. U Kladuši, Vrnograču i Bužinu ostao je jedan vod kao posada, da vlada tim važnim raskršćima i osigurava naš živalj u tim krajevima. Povraćeni samovozi bili su u predjelu sela Crni potok napucani iz strojnih pušaka.
9. Pripremni sat uspostavlja se u Petrinji no urediti će se istom kada stignu odore i zapovjednik.
10. Pripremni sat uspostavljen je iz Sisčana. Kako nisu imali odora, a Dobrljin je poslije podne vapio za pomoć, to sam disponirao da se krene u građanskom odijelu u Bos. Kostajnicu i preuzme njenu zaštitu, dok je Bos. Kostajnica svojih 150 momaka u odori poslala u pomoć pravcem Dobrljina.
Poslije podne kružio je jedan krilaš nad Pernom i bacio dvie bombe. Učinak je bio snažan, jer očevidci iz 5. sata javljaju da je smjesta prestala intenzivna vatra u bregovima iznad Crnog Potoka.
Dispozicija za danas:
(…)
Uspije li probiti brešu u utvrđenim položajima odrediti će se generalni napadaj na šume u Petrovoj gori. Ako to ne uspije treba čekati pomoć topništva, jer inače neće biti akcija uspješna.
Danas me je posjetio vel[iki] župan župe Gora i razvidio položaj u svojoj vel[ikoj] župi.
Akcija likvidiranja ide tim tempom koliko se može učiniti zarobljenika, jer se je muški svijet sakrio u šume. Ipak je plodna.
Javio mi je kotarski predstojnik iz Vrgin Mosta, da su mu stigla dva oružnika koje su razoružali Srbi i dali im jedno pismo u kojem izjavljuju, da će se svi pokrstiti, ako ih se pardonira!
Poslani transport iz Zagreba stigao je u 11 sati u veče.
Molim da se u Kostajnicu pošalje 150 odora da se tamošnji Sisčani obuku, kako bi postali sposobni za ofenzivne akcije.
Trebam još ustaških kapa i odore. Također i pješačkog streljiva i 30/ boca metana, jer imam samovoze na plin koji se ne mogu upotrijebiti radi pomanjkanja metana.

Za dom spremni!

Ustaški pukovnik:
Rolf Tomislav (vlastoručno)[24]

Pojam „likvidiranje“ više se puta koristi u ovome Rolfovu dokumentu, a što točno znači svjedoči sljedeća rečenica: „Akcija likvidiranja ide tim tempom koliko se može učiniti zarobljenika, jer se je muški svijet sakrio u šume. Ipak je plodna.“ Sljedeća rečenica izravno se odnosi na vrginmošćanski „pokrst“: „Javio mi je kotarski predstojnik iz Vrgin Mosta, da su mu stigla dva oružnika koje su razoružali Srbi i dali im jedno pismo u kojem izjavljuju, da će se svi pokrstiti, ako ih se pardonira! Poslani transport iz Zagreba stigao je u 11 sati u veče.“ Ona sugerira nešto čega nema ni u jednom drugom sačuvanom izvoru, a to je da su vrginmošćanski Srbi razoružali dvojicu oružnika da bi im predali pismo kojim izjavljuju da će se „svi“ pokrstiti ako ih se „pardonira“!

Rečenica je alogična jer nije jasno zašto su vrginmošćanski Srbi uopće razoružavali oružnike da bi im predali pismo takva sadržaja. Drugo, dobro je poznato da se krajevi odakle su silni ljudi krenuli na pokrst nisu pridružili ustanku pa je neshvatljivo zašto bi tražili da ih se „pardonira" jer bi time priznali da su radili nešto što nisu činili i čime sami sebe unaprijed osuđuju na smrt.

Rolfov dopis Glavnom stožeru Ustaške vojnice iz Gline od 4. kolovoza, u 2 sata noću, dijelom je izvještajne naravi, a dijelom operativne. Prvi pripremni sat „krstario" je od Kladuše do Krstinje, a potom se povukao u Slunj: „Usput čistio je cestu i likvidirao četnike." Drugi pripremni sat „čistio" je okolicu Vojnića u pravcu Krstinje. Ovom prilikom najviše nas zanima 3. sat: „III. sat u Vrgin Mostu bio je tokom dana u nezgodnom položaju jer su u jutro stigle povorke vlaha iz okolice koji su izjavili da su došli pokrstiti se. To je bila po svoj prilici posljedica jučer izviještene ponude iz sela Bo[v]ić. Tokom dana sakupilo se je više tisuća naroda od kojih 972 muškaraca. Kotarski predstojnik zatražio je odluku Zagreba, koju je donio povjerenik /Hajduk/ koja je na licu mjesta izvršena. Taj razlog sprečio je ovaj sat u predviđenim operacijama protiv Perne."

Ove rečenice nameću brojna pitanja o kojima će više riječi biti u drugim prilozima u ovom zborniku. Bitno je uočiti da je sudbina 972 muškarca bila odlučena u Zagrebu, da je odluku s njima u vezi „donio" povjerenik Hajduk otišavši u Zagreb i vrativši se odande te da je 3. sat sudjelovao u izvršenju odluke „na licu mjesta", što bi ovdje prije značilo „odmah", a upućuje na zaključak da su nesretni ljudi doista izgubili svoj život u noći 4./5. kolovoza 1945.

U istom se dokumentu Rolf žali što za operacije na Petrovoj gori („likvidacione akcije") nema dovoljno „pravih ustaša", dakle posebno sveučilištaraca:

> Kod operacija prema Perni, Petrovoj Gori ustanovilo se je da su za ofenzivne akcije moguće samo jedinice mladih ljudi. Također i časnici moraju biti pravi ustaše.
>
> Poručnika Škaricu šaljem Stožeru na raspolaganje, jer je zaostao u navalnome pokretu, šta više u času kada je njegov sat morao biti u navali, pronađen je u kući sa nekom pravoslavkom. Namjesto da svoju momčad predvodi u borbi, rušio je navalni duh povećavajući svojim držanjem stanovite poteškoće.
>
> Molim da mi se za navalne pokrete stave na raspolaganje satovi djelatne vojske, bez obzira na stupanj njihove borbene izobrazbe, jer od pripremnih satnija nemože se očekivati nikakav uspjeh.
>
> Posebno zabrinjuje držanje muslimana. Oni se pokazuju borbeni (1r) kod likvidacionih akcija, ali zapanjuju svojim niskim instinktima i osvetničkim osjećajima /palež, pljačka, silovanje/ čim se smrvi protivnički otpor. Ovo me sili na prilog da se uspostavi nadzorna vlast sa moći (*sic*!) ibrahimom koja će željeznom rukom pribaviti poštovanje zakona.
>
> (…)
>
> Molim žurno disponirati ovamo djelatne satove Vojnice jer pripremni osim častnih iznimaka više škode nego pomažu, ne uzimajući u obzir da je vrijeme žetve na selu i nestašica radne snage u gradu pa su ove sile tamo potrebnije.
>
> Molim jedan vod 13 Sveučilištarne satnije, jer su se ovi mladi Ustaše pokazali kao najsposobniji element u akciji, pa su od veće vrijednosti njihovi pojedinci nego čitave skupine čitave pripremne vojnice. Posebno se treba bojati niskog moralnog nivoa podignute pripremne Vojnice radi ugleda Ustaškog pokreta.[25]

Ime takva pukovnika Rolfa pročulo se po čitavu kraju, na svim stranama, pa tako domobranski potpukovnik Neuberger javlja 5. kolovoza 1941., u 3.15 sati, u Zagreb:

> Izvješten sam, da se narod na lijevoj obali r[ijeke] Une, u okolici Kostajnice diže na ustanak. Navodno u pitanju su sela Veliki i Mali Čukor i još neka sela, kao i s. Matijević južno od B. Novog. Pučanstvo napušta sela i bježi u šume.
>
> Kod sela Volinje, prema izvješću predstojnika postaje Volinje, vode se jake borbe. Četnici napadaju sa zapada. Vjerojatno je, da je ovo posljedica toga, što se je u narodu doznala vijest o kretanju ustaškog pukovnika Rolfa od Gline u smjeru jugo-jugoistoka. Predlaže, da se ne šalju ustaše, jer se time stvara veće nezadovoljstvo i širi ustanak.[26]

III.

Što je, pak, značila služba pod zapovjedništvom Tomislava Rolfa na „Kordunu" 1941., moguće je pokušati rekonstruirati na temelju sačuvanog arhivskoga gradiva u Hrvatskom državnom arhivu, napose u fondu Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (zbirka) (skraćeno: HR-HDA-1549). Naglašavamo, „pokušati" jer je

riječ o gradivu različite provenijencije, različite pouzdanosti, ali u svakom slučaju istraživački nezaobilazne.

Istražni spisi u vezi s Vladimirom Bednjancem otkrivaju profile aktera Rolfovih „kordunskih" pohoda ljeti 1941.[27] U istrazi u zagrebačkoj UDBI 4. studenoga 1946. izjavio je sljedeće:

> Rat me je zatekao kao studenta prava u Zagrebu. Po dolasku Nijemaca u Zagreb stupio sam odmah kao stari frankovac u službu istih i to: 10. IV. 41. g. na sveučilištu u Zagrebu, gdje nam je Slavko Kvaternik sa jednim njemačkim oficirem koji je prvi ušao u Zagreb održao kraći govor i kao takav prva 3 dana bio sam na straži u bolnici Vlaška ul. i u vojnom magazinu u Černomercu, sa dobivenom puškom koju sam dobio prvoga dana tj. 10. IV. 41. u ust. uzdanici u Ilici ne sjećam se broja. Zatim sam neko vrijeme polazio na predvojničku izobrazbu sveučilištaraca i nalazio se u civilu u Zagrebu do početka jula 41. g. kada sam stupio u 13 jurišnu satniju sveučilištaraca u Zagrebu Runjaninova 4 gdje sam se nalazio na dužnosti rojnika do raspuštanja iste bojne koncem 41. g.[28]

Na istražiteljevo pitanje što je radio u Glini 1941., u prvi je mah vrlo uopćeno odgovorio, nastojeći time prikriti svoje odgovornosti za zločine, očito svjestan čime su ga sve mogle teretiti druge zatočene ustaše, odnosno svjedoci njegovih ratnih zločina:

> U ljetu 41. g. otišao sam u Glinu kao ustaša 13 jurišne satnije sveučilištaraca sa ustaškim nadporučnikom Žličarić Milivojem i oko 10 ustaša iste jedinice isto studenata sa zadatkom da se javimo u stožer ustaške vojnice u Glini, ne sjećam se koja jedinica dopukovniku Rolfu. Sva detaljnija za nas naređenja nosio je navedeni ustaški nadporučnik Milivoj koji je u taj stožer došao za pobočnika. U tom stožeru sam se nalazio 4-5 dana bez naročitog posla. Trebali smo mi studenti biti raspoređeni po jedinicama, ali je u tom vremenu izvršen atentat kod Botaničkog vrta u Zagrebu, na 13. jurišnu satniju sa bombama i tako smo se morali povratiti u Zagreb da popunimo jedinicu svi osim trojice koji su dobrovoljno ostali u Glini.[29]

Tek na izravno postavljeno istražiteljevo pitanje o tome što se zbivalo u Glini u vrijeme kada se i on ondje nalazio, odgovorio je:

> U tom vremenu kad sam se nalazio u Glini izvršen je pokolj nad Srbima u Glinskoj crkvi. Tu je zaklano par stotina Srba gdje sam i ja jedne noći kod pokolja u crkvi bio prisutan. Tog puta sam bio naoružan sa nožem, puškom i pištoljem. Odmah iza toga išao sam sa ustašom Miroslavom odnosno Misonom ne znam imena Glinjan u njegovom autu kojega sam sam vozio u jedan šumarak kraj Gline gdje je tog puta ubijeno nekoliko desetaka Srba, koliko se sjećam puna dva kamiona. Streljani su [po] Misonovim ustašama i po njegovoj komandi. Tog puta sam tamo išao na poziv Misona da gledam odmazdu Srba, a tad sam imao u sebe samo pištolj.[30]

Međutim, Bednjančeva se uloga nije svodila samo na obračune s „četnicima". Na temelju izjave Slobodana Grosija u predmetu istrage protiv Vladimira Bednjanca, u zagrebačkoj UDBI 14. studenoga 1946., moguće je pouzdanije istražiti djelovanje frankovačke studentske jezgre na Sveučilištu u Zagrebu, koja je imala nesumnjivo važnu ulogu u konstituiranju vlasti Nezavisne Države Hrvatske u Zagrebu, posebno u inicijalnom obračunu s komunistima, njihovim najdosljednijim protivnicima u to doba:

> Dolaskom Nijemaca i ustaša u Zagreb sudjelovao je u organiziranju razoružanja bivših jugoslavenskih vojnika i oficira u Zagrebu. Također je u tom vremenu učestvovao u organiziranju vojničke prednaobrazbe na sveučilištu, koja je bila prvi oblik organiziranja ustaških vojničkih sveučilišnih formacija pred ulazak emigranata ustaša u Zagreb. Kao zakleti ustaša odmah je dobio čin ustaškog vodnika u toj sveučilišnoj vojnoj formaciji. U vremenu do VII. mjeseca 41. g. sudjelovao je kod hapšenja svih naprednih elemenata u Zagrebu, koja je hapšenja provađala I. ustaška policijska organizacija u Račkoga ul. Pošto su frankovci imali detaljne popise svih istaknutih komunista, a naročito na fakultetima, još iz vremena bivše Jugoslavije i po dolasku ustaša su se formirale trojke za hapšenje takovih lica, među kojima je bio i Bednjanec Vladimir. Isti Bednjanec je bio jedan od prvih u svim hapšenjima, te je sudjelovao u odvođenju uhapšenih lica u zbor a iz zbora na streljanje u Maksimir i na Rakov Potok. U VII. mjesecu 41. g. stupio je u 13. jurišnu ustašku satniju sveučilištaraca koja je bila ustaška elita i čuvala stražu kod Pavelića u Gornjem Gradu. Bednjanec kao i drugi iz te jedinice u slobodnom vremenu odlazili su na razna hapšenja u suglasnosti sa ustaškim redarstvom, većinom samoinicijativno kao dobrovoljci. U IX. mjesecu 41. g. poslije napada aktivista kod Botaničkog vrta u Zagrebu na istu prešla je 13 ustaška sveučilišna satnija u

> Poglavnikovu Tjelesnu bojnu, sa time je automatski otvoren teroristički tečaj, koji je polazio i Bednjanec mjesec i pol dana. U glavnom su taj tečaj održavali Moškov, Eugen Kvaternik odnosno PTB-ovci emigranti koji su se u emigraciji specijalizirali. Pošto je ranije Bednjanec imao politički čin vodnika, po izlasku sa ovog tečaja dobio je rojnički vojni čin.[31]

Isti je svjedok najteže teretio Bednjanca tvrdnjom da se „hvalio da su se tu u klanju takmičili tko će više poklati Srba i govorio da tko nije mogao klati da nije ustaša i tako su tog puta zaklali i jednog ustašu koji nije htio klati. (…) Bednjanec za zasluge bio je odlikovan od Pavelića 2 puta. Prvi put dobio je odlikovanje okružnicom za klanja iz 13 jurišne satnije (…)"[32]

Sudjelovanje u pohodu na Kordun ljeti 1941. pod Rolfovim zapovjedništvom bilo je pitanje prestiža za sve one koji su htjeli praviti karijeru u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Tome je rječit primjer Leonarda Prostrašije, koji se upravo tim svojim iskustvom i zaslugama za ustaški pokret uspješno preporučuje 21. studenoga 1941. za „agenta":

> Niže podpisani rođen sam 6. XI. 1914. god. u Hodošanu kotar Prelog. Sin sam Marije Prostrašije neudate iz Hodošana vjere rimokat[oličke]. Živio sam kod majke do 1934. god. Svršio sam 4 razreda pučke škole i 2 opetovnice. 1934. god. došao sam u Zagreb. (…) Pristupio sam u „Hrvatski junak" 6. VII. 1937. (…) 1939. god. pristupio sam u ilegalnu grupu Građ[anske] ustaške omladine u Zagrebu. (…)" Sudjelovao sam u Građ[anskoj] ustaškoj omladini a u sklopu Ustaške vojnice u borbama protiv četničko srbo komunističke bande na Kordunu u 1. Pukovniji na Kordunu kao rojnik kod pukovnika gosp. Tomislava Rolfa i posljednje vrijeme radio sam u Gradskoj električnoj centrali Zagreb.[33]

Neovisno o više nego skromnim dvama razredima opetovnice, Prostrašija je dobio preporuku za traženi posao. Referenca „Rolf" očito je bila više nego dovoljna.

Tomislav Rolf je svojim višeslojnim i proturječnim životopisom – čak i da nisu u pitanju imperativi glede jezivih ljudskih tragedija u predjelima između Kupe i Une, napose u kraju između Zrinske i Petrove gore, na području kotareva Glina i Vrginmost ljeti 1941.! – osoba koja zavređuje fokusiran istraživački interes. Imajući na umu što se i kako o njemu u novije doba piše, ovaj arhivistički doprinos „reviziji" ima za cilj prije svega potrebu historiografske profesionalizacije tog interesa.

---

[1] Vidjeti, npr.: Milan BEKIĆ, Ivo BUTKOVIĆ i Slavko GOLDSTEIN, *Okrug Karlovac 1941*, Zagreb 1965.; *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo, Ivan Jelić i Jozo Kovačević), Sisak 1974.; *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988.

[2] HR-HDA-306: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (dalje: ZKRZ Zh), kut. 150, br. 890. Vidjeti: Igor MRKALJ, „Pred Zemaljskom komisijom", *Ljetopis SKD „Prosvjeta"* XXI/2017., 163–313, cit. na 265. Župnik Žužek je u svojem iskazu sa sigurnošću zapamtio datum Rolfova preuzimanja vlasti u Glini (29. srpnja 1941.): „Sutra dan ja sam video, kako ustaše pucaju na preostale na tornju crkve a izvršeno je to po naređenju ustaškog potpukovnika Rolfa, koji je tada preuzeo vlast u Glini.[15] Sutradan u jutro t. j. 30.7.41 bile su uhapšene sve Srpkinje, koje su se zatekle u gradu i zatvorene u sudu.[16] Tih je zatvorenica moglo biti oko 120. Ja sam otišao do ustaškog pukovnika Rolfa – imena mu neznam – i intervenirao da ih se pusti na slobodu, jer su prešle na rimokatoličku vjeru a prema odluci ministra unutrašnjih poslova Artukovića, da kao takovi uživaju zaštitu. Kada mi je Rolf odgovorio da ih neće pustiti, ja sam telefonski pozvao nadbiskupiju, tražeći da intervenira za ove žene, pa su potražili nadbiskupa Dr. Stepinca, te mi je rečeno, da je isti otišao poglavniku da intervenira, a posle izvjesnog vremena mi je javljeno da će biti pušteni na slobodu. Doista pukovnik Rolf došao je k meni i saopćio mi da je dobio naređenje da ih pusti, te su tako ove žene spašene. Istoga dana kada su uhvaćene Srpkinje uhapšeni su i glinski židovi te su bili s njima zatvoreni u sudskom zatvoru odakle su ih odvodili dalje i ubijali." (265)

[3] „Saopštenja" br. 7–33, Demokratska federativna Jugoslavija, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1945., 388.

[4] Mladen COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, Beograd 1973., 274. Kakav je važan status imao Tomislav Rolf u vrijeme stvaranja prvih ustaških bojni, ističe i Fikreta Jelić-Butić: „Prve ustaške bojne nalazile su se u Zagrebu, Mostaru, Gospiću po jedna, a dvije u Sarajevu.[95]" te „Zapovjednici tih bojni bili su Tomislav Rolf, Ivan Herenčić, Jurica Frković i Bećir Lokmić" (Dragutin ŠPORER, „Stvaranje i propast vojske NDH", *Hrvatska zora* XI/1961.

– I/1962) (Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945.*, Zagreb 1977., 119). Prema istražnom zapisniku sastavljenom u Ustaškom stegovnom sudu u Zagrebu 25. srpnja 1941., iz odgovora natporučnika Milivoja Žličarića, kao svjedoka u slučaju razoružanja natporučnika Slavka Bednjanca u Dvoru na Uni, na pitanje: „Što se dogodilo nakon Vašeg prijavka pukovniji?", Žličarić je odgovorio: „Drugi dan je stigao pukovnik Tomislav Rolf sa petom ustaškom satnijom u Bos. Kostajnicu te je dalje proslijedio u Dvor na Uni." (HR-HDA-1549: Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (dalje: ZIG NDH), II–91; 1–1390, kut. 150/1549, 784–785) Time se otvara pitanje kada je točno Rolf imenovan pukovnikom i kada je efektivno preuzeo zapovjedništvo. Naime, 5. satnija je, prema Coliću, bila locirana u Glini.

[5] Dosadašnja istraživanja izvornoga gradiva registriraju mnogobrojne slučajeve pljačke i namjernog uništavanja privatne imovine, ali ih se ne može uvijek kritički provjerljivo povezivati sa zločinima kojih su žrtve ljudi posjednici te imovine.

[6] AVII, fond NDH, kut. 1, f. 2, d. 30; kut. 3, f. 1, d. 3, 6 i 9; kut. 220, f. 9, d. 8; Mikrofilm MNOSL Zagreb 1/100-101., u: M. COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, 274.

[7] F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945.*, 173–174.

[8] Zdravko DIZDAR, Marko GRČIĆ, Slaven RAVLIĆ i Darko STUPARIĆ, *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941. – 1945.*, Zagreb 1997., 349–350. Iscrpniji je i afirmativniji članak „Počasni blajburški vod postavio sliku na nadgrobni spomenik generala HOS-a i ustaškog pukovnika Tomislava Rolfa na vojničkom groblju u austrijskom Völkermarktu" (Mario PAVLOVIĆ, „Drugi svjetski rat", *Vojna povijest* [https://vojnapovijest.vecernji.hr/vojna-povijest/pocasni-bleiburski-vod-postavio-sliku-na-nadgrobni-spomenik-generala-hos-a-i-ustaskog-pukovnika-tomislava-rolfa-na-vojnickom-groblju-u-austrijskom-volkermarktu-940996 /pristup 6. 9. 2021./]).

[9] HR-HDA-487: Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (dalje: Minors), kut. 39, 123–124.

[10] Z. DIZDAR i dr., *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941. – 1945.*, 349–350.

[11] „22. Opazka: 1922. – 1923. činovnik Uprave „Hrvata" / 1923. – 1924. činovnik tt. Bthe Ehrmann d.d. / 1924. – 1925. činovnik Siemens d.d. / 1925. – 1930. gradski pomoćni namještenik / 1930. – 1933. u izgonu izvan Zagreba / 1933. – 1935. činovnik „Hrvatskog radiše" / 1935. – 1941. pomoćni namještenik Gradske blagajne (HR-HDA-487: Minors, kut. 39, 141)

[12] U domobranstvo prešao je dobivši čin natporučnika. Vidjeti: „Naredbe zapovjednika cjelokupne oružane snage i ministra Hrvatskog domobranstva … određujem da se prime u hrvatsko domobranstvo u svojstvu djelatnih častnika (…) Nadporučnici (…) ROLF Tomislav (…)" (*Abecedno kazalo imena proglašenih u „Vjestniku MINORS" osobni poslovi za 1942. godinu*, 263)

[13] HR-HDA-487: Minors, kut. 39, 141. („Udjelbe službovanja" u „Matičnom listu br. 2" sadržavaju podatke o karijeri u Ustaškoj vojnici)

[14] Moguće je pretpostaviti da se našao u nemilosti na pritisak talijanskih vojnih vlasti zbog učinaka „pacifikacija" područja župa Gora i Krbava te Psat.

[15] Isto. Dodatak u rubrici „22. Opazka". Odredba je tada bila objavljena u *Vjestniku Ministarstva oružanih snaga* (god. IV, br. 1, 5. I. 1944., 89), ali je bila donesena 8. listopada 1943.: „5. Stavljam izvan snage o d r e d b u od 9. veljače 1942., kojom je ROLF Tomislav, ustaški pukovnik, lišen čina pukovnika u ustaškoj vojnici i izključen iz ustaških redova. (Glavni ustaški stan broj 3922/8. X. 1943.) Za dom spremni! Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske: Ante Pavelić, v. r."

[16] HR-HDA-487: Minors, kut. 39, 125.

Pukovnik, vitez Viktor Pavičić (15. listopada 1898. – Staljingrad 20. (?) siječnja 1943.) bio je zapovjednik 369. pojačane pješačke pukovnije, hrvatske legionarske pukovnije (Verstärktes Kroatisches Infanterie-Regiment 369) na istočnoj bojišnici od 26. lipnja 1942. do 14. siječnja 1943. Pavičić je zamijenio prvog zapovjednika 369. pukovnije, pukovnika Ivana Markulja.

Prije dolaska u 369. pukovniju, pukovnik Pavičić bio je zapovjednik Hrvatske vojne akademije NDH u Zagrebu, govoreći odlično njemački jezik. Nije poznato je li, osim teorijskog znanja i nekoliko napisanih knjiga o taktici, prije dolaska u Rusiju imao iskustva u borbenim operacijama. („Viktor Pavičić", *Wikipedija* [https://hr.wikipedia.org/wiki/Viktor_Pavi%C4%8Di%C4%87 /pristup 29. 8. 2021./])

[17] HR-HDA-487: Minors, kut. 39, 126.

[18] *Vjestnik Ministarstva oružanih snaga* (Zagreb), god. IV, br. 58, 28. XII. 1944., 2752.

[19] Osob. Broj 15552/taj. 20. IV. 1945.

[20] „Izvadak o situaciji u toku dana 2/VIII i noću 2/3 VIII."

[21] Isto.

[22] Isto.

[23] Isto.

[24] Košuljica „4. VIII 41."

[25] Isto.

[26] Košuljica „5. VIII. 41."

[27] HR-HDA-1549: ZIG NDH, III–22, kut. 163/1549, 79, 667.

[28] Isto. Dvanaestorica zagrebačkih komunista, predvođena Slavkom Komarom (Gospić, 18. veljače 1918. – Zagreb,

28. srpnja 2012.), izvršila su 4. kolovoza 1941., u podnevnim satima, napad na ustaše-sveučilištarce kod Botaničkog vrta, u Runjaninovoj ulici, gdje su inače bili smješteni u Studentskom domu. Učinjeno je to na godišnjicu ubojstva komunista-sveučilištarca Krste Ljubičića 1937. Tom je prilikom ranjeno 28 ustaša. Isti je dan ustaški Pokretni prijeki sud osudio na smrtnu kaznu 185 „židova i komunista" kao „intelektualnih začetnika zločina". Izgleda da je bilo više ustaških osveta za napad kod Botaničkog vrta. Moguća je pretpostavka da je i masovni zločin nad Vrginmošćanima 4./5. kolovoza – bilo u glinskoj crkvi, bilo izvan nje – također, pored ostalog, jedna od ustaških osveta zbog spomenutog napada.

[29] Isto.

[30] Isto. Glinjanin kojeg Bednjanec spominje zvao se Josip, tj. Josip Misson.

[31] Isto.

[32] Isto, 82, 83. Vladimir Bednjanec je navodno počinio samoubojstvo u zatvoru 14. studenoga 1946. (HR-HDA-1549: ZIG NDH, III–22, 1–269, kut 163/1549, 58)

[33] HR-HDA-1549: ZIG NDH, I–69, 1–2399, kut. 51/1549, 1128.

7.
DRUGA SMRT BOŽE TARBUKA

Drago Roksandić

UDK: 341.34-058.65Tarbuk, M.
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► Ljuban Jednak nije bio jedina žrtva koja je preživjela infernalnu noć u glinskoj srpskoj pravoslavnoj crkvi 29./30. srpnja 1941. Đ. Aralica, pozivajući se na obavijest D. Baića (1980.) te usmenu izjavu Nikole Manojlovića (1987.), tvrdi da je to bio i Božo Miloša Tarbuk (Perna, 1912.), „koji se zajedno s Ljubanom Jednakom sakrio među mrtvacima i posle pobegao iz jame, ali je posle pet dana uhvaćen i ubijen." (Aralica 2011., 69–70). Oskudne vijesti s Tarbukom u vezi u ovim dvama izvorima dijelom upućuju na različite zaključke pa se pošlo od pretpostavke da bi eventualno sačuvani istražni, sudski i kaznionički spisi iz poslijeratnih godina mogli pridonijeti kvalitativno boljem uvidu kako u Tarbukovu tragediju tako i u brojna zbivanja koja su joj prethodila i slijedila. Budući da su brojni spisi u međuvremenu pronađeni u Državnom arhivu u Sisku, moguće je otvoriti istraživački dosje drugoga preživjelog, nažalost, za preostalih svega pet dana života.

Summary ► **The Second Death of Božo Tarbuk.** Ljuban Jednak's testimony regarding the mass crime committed in the Serbian Orthodox Church at Glina on the 29th to the 30th of July 1941 has long been considered that of the only survivor. While there were several other survivors, Jednak was the only one to live for more than a few days beyond the infernal encounter with death. The case of Božo Miloša Tarbuk (Perna, 1912) is particularly noteworthy. Drawing on an account by D. Baić (1980) and an oral statement by Nikola Manjolović, Đ. Aralica has affirmed that Božo Miloša Tarbuk (Perna, 1912) "hid together with Ljuban Jednak amongst the corpses and afterwards escaped from the pit only to be captured and killed five days later" (Aralica 2011, 69–70). The meagre information about Tarbuk provided by these two sources allows for several different conclusions, but we start from the assumption that any surviving investigative, court, and penal documents from the post-war years may contribute to a qualitatively better understanding of both Tarbuk's personal tragedy and of the various events that preceded and followed it. Given the documentation uncovered at the State Archives in Sisak in the meantime, it has in fact proved possible to open a research file into this second five-day survivor. Božo Tarbuk did manage to extricate himself from the grave pit together with Jednak, but while Jednak found a hiding place at his maternal uncle Pavle Lončar's house in the nearby Majske Poljane, Božo Tarbuk travelled in a similar physical and psychical condition of extreme exhaustion the considerably longer and riskier path to his wife's family, the Manojlovićs, in Šatornja, which was under complete Ustasha control. After he had been five days in hiding, by when the circle of those who knew he was in the village had clearly reached alarming proportions, his cousins and their neighbours felt they had little choice but to act as village "constables" and hand him over to the local Ustasha corporal. Later events – from how his brother Dragan Tarbuk learnt of his death, what he did to ascertain the circumstances and ensure those responsible were punished, and why proceedings only started a full four years after the authorities had been first informed or why they involved so few of an inevitably larger circle of potential suspects remain questions for further investigation.

Ključne riječi ► Glina, pravoslavna crkva Presvete Bogorodice, masovni zločin 29./30. srpnja 1941., Ljuban Jednak, Božo Tarbuk
Key words ► Glina, the Orthodox Church of the Most Holy Mother of God, the mass crime of the 29th to the 30th of July 1941, Ljuban Jednak, Božo Tarbuk

https://doi.org/10.17234/9789533972972.28

Ljuban Jednak nije bio jedina žrtva koja je preživjela infernalnu noć u glinskoj srpskoj pravoslavnoj crkvi 29./30. srpnja 1941. Đuro Aralica o tome piše: „Od uvedenih Srba u crkvi, te noći pokolj su preživjela sedmorica, od kojih četvorica samo privremeno – trojica neidentifikovanih i Božo Miloša Tarbuk, rođen 1912. godine u selu Perna, koji se zajedno s Ljubanom Jednakom sakrio među mrtvacima i posle pobegao iz jame, ali je posle pet dana uhvaćen i ubijen."[1] U Tarbukovu slučaju, Aralica se referira na spominjano djelo Dušana Baića i na usmenu izjavu Nikole Manojlovića, sina Milana Manojlovića, jednoga od osuđenih zbog smrti Bože Tarbuka – kako ćemo vidjeti – 1948.:

> Božo Tarbuk je iz jame u šikari Latinovo pobegao u selo Šatornja, srez Glina, koje je nastanjeno pretežno Hrvatima i manjim brojem Srba. On je do Šatornje morao pešačiti najmanje oko 10 kilometara, preći reku Glinu i teritoriju tri hrvatska sela, čije je stanovništvo uglavnom bilo na strani ustaškog režima. Sakrivao se pet dana[151] na štali svoje tašte Save i šuraka Jovana Manojlovića. Jovan je navodno bio umno poremećen i išao kroz selo pa glasno dozivao svoje komšije da idu uhvatiti, kako je govorio, „onoga ludaka" Božu, koji se sakrio na njegovoj štali. Strahujući da se u selu za to već saznalo, Srbi Matija i Milan Manojlović i Simo i Milan Zlokas su pošli do Jovanove kuće, pa su nagovorili Božu da izađe iz skrovišta. Kada je to učinio, oni su ga odveli i predali ustaškom rojniku u svome selu Marku Cestariću, koji im je uz psovku prigovorio zašto su ga doveli kod njega. Zatim je zadužio svoga brata Ivana Cestarića da Božu odvede u Glinu i preda ustašama. Međutim, Ivan ga je poveo i ubio negde na području sela Viduševac. Prema navodima D. Baića, ubijen je u Glinskoj branjenici. Pomenuta četvorica Srba su posle rata zbog predaje Tarbuka Cestarićima osuđeni na kaznu zatvora do četiri godine. Matija Manojlović je izdržao celu kaznu, a ostali po dve godine i šest meseci, dok protiv ubice Ivana Cestarića nije ni pokretan krivični postupak.[2]

Baić spominje Božu Tarbuka samo na jednom, prethodno spomenutome mjestu, i to u popisu žrtava iz sela Perne:

> *340. TARBUK* Miloša *BOŽO*, 1912, Srbin, zemljoradnik. Preživeo klanje u glinskoj pravoslavnoj crkvi 3. 8. 1941. Odvezen sa mrtvima u Prekopu, izvukao se zajedno sa *Ljubanom Jednakom* i sklonio se kod rodbine u Šatornje, gdje je nakon 5 dana pronađen i ubijen od ustaša u Glinskoj branjenici (Rastik).[3]

Na koncu, Aralica se inače vraća u svojem djelu na Ljubana Jednaka i Božu Tarbuka sljedećim riječima:

> Ljuban Jednak, koji je preživeo pokolj u crkvi 29/30. jula, sakrivao se šest meseci u Majskim Poljanama kod svoga ujaka Pavla Lončara. Duže vreme je bilo nepoznato da je i Božo Tarbuk preživeo pokolj u crkvi. Međutim, porodice kod kojih su se oni sakrivali čuvale su to kao najstrožu tajnu radi njihove i sopstvene bezbednosti.[4]

To je uglavnom sve što se može pročitati o dvjema smrtima Bože Tarbuka. Ove oskudne obavijesti upitne su već i zbog toga što sadržavaju tvrdnje koje svakako iziskuju podrobnije potkrepe, pa i neupitne dokaze jer sugeriraju da se iza Tarbukove smrti krije još jedan (polu)istražen i, reklo bi se, zatajen zločin. U navedenom citatu sporna je posljednja navedena Araličina tvrdnja o „najstrožoj tajni" i „sopstvenoj bezbednosti". U Jednakovu slučaju ona uopće ne stoji. Naprotiv! Naime, Jednak je već u prvoj svojoj istražnoj izjavi 1. svibnja 1944. rekao:

> Ja sam se potajice izvukao iz grabe uvukao u kukuruz i kroz šikarje odvukao se prilično daleko. Iz noge mi je curila krv jer sam bio ranjen. U zoru sam došao do mjesta Kure[p]e i sakrio se u grm.[5] Tu je naišao jedan čovjek koji me je prepoznao i odveo me svojoj kući. Kada sam kod njega bio oko 2 sata prolomio se lelek među ženama da dolaze ustaše da skupe narod za klanje. Ja sam se odmah sklonio u sušu moga strica gdje sam živio sakriven 6 mjeseci ne izlazivši nikuda, a hranu su mi gore donosili… Još se jedan spasio iz grabe, ali je taj poslije nekoliko dana uhvaćen i ubijen. Tako sam ja jedini preživio grozni pokolj u pravoslavnoj crkvi.[6]

U drugoj svojoj mnogo opširnijoj izjavi, danoj svega jedan dan kasnije, 2. V. 1944., na istome mjestu, Jednak je o istoj temi izjavio:

> Ipak niti jednim znakom nisam davao od sebe da sam živ, šta više, zadržao sam neko vrijeme i svoj dah. Iza toga se je sve primirilo i ustaše su otišli malko dalje da razgovaraju. Kada sam tako ležao, dovuče se na jednom do mene jedan koji je u crkvi poput mene također legao među već ubijene i pritajio se kao i ja. Ja sam mu odgo-

vorio da sam živ, našto me on upita, što ćemo. Ja sam mu odgovorio da ćemo gledati da se nekako iz grabe izvučemo. Odmah zatim ja sam se izvukao potajice iz grabe i kako je bila u blizini kukuruza, a ustaše su bile od nas podaleko, to sam prošao kroz te kukuruze, pa zatim kroz šikarje, pa kada sam odmakao već prilično daleko a iz noge t[o] j[est] iz rane, koju sam dobio od metka curila mi je krv, ja sam svukao košulju, razderao ju i s njom povezao ranu t[o] j[est] nogu. Tako sam se već u praskozorje [dovukao] do pred mjesto Kurepe u Majske Poljane.

Tako sam se sakrio u jedan grm i čekao sam da li će se od nekud pokazati koji čovjek, ali ljudi nigdje nije bilo. Nakon nekog vremena naišao je ipak Stojan Rebrača, koji me je prepoznao, iako sam bio strašno krvav, pa sam njemu kazao, šta se sa mnom dogodilo. Molio sam ga da nikom ništa o meni ne kaže. Iza toga došao sam k njemu u kuću, gdje sam se oprao i malko odmorio. Međutim, kako sam bio kod njega jedno dva sata, na jednom čujem kako viču žene, da dolaze u selo ustaše i da će opet kupiti narod za klanje. Ja sam odmah skočio na jednu sušu, tamo sam se sakrio i u toj suši ostao ravno 6 mjeseci, gdje me je njegovao od rana moj ujak, koji mi je iz grada donašao ljekove, koji su mi bili potrebni. Suša u kojoj sam bio zakrit bila je vlasništvo Pavla Lončara. Napominjem, da je za moje ozdravljenje trebalo punih 6 mjeseci i zacijelo to vrijeme nisam se usudio izaći iz ove šupe, tako da zapravo to cijelo vrijeme niti sunca nisam vidio. Toliko o meni samom.

Onaj drugi moj drug, koji je zajedno sa mnom pobjegao iz grabe, povukao se kako sam kasnije čuo do sela Šatornje i tamo bio neko vrijeme, međutim neko iz sela ga je izdao ustašama i oni dođoše i na licu mjesta ga ubiše.[7]

U posljednjoj svojoj audiovizualnoj izjavi, interpoliranoj u dokumentarni film 1997., Jednak je ovu situaciju opisao na sljedeći način:

Kad jedanput sve smirilo, ništa se ne čuje, ne voze više ništa. Jedan veli: „Znate vi šta, neće svi stat u tu jamu, treba to zgazit i rasporedit." Zađu unutra njih 2–3 i gaze po ljudima. Kad ne čuje se više ništa. Ide k meni jedan nogama i rukama, u jami je. Veli: „Jesi živ?" Ja ništa, mislim da je neki od ustaša. On opet ode pa se pruži, leže. Evo ga opet, veli: „Jesi živ?" Reko: „Jesam, bježʼmo van." Ja na jedan ćošak, on na drugi jame oko metar i pol duboke. Jedan [ustaša] drži lampaš seljački, njih se skupilo 30–40. Nisu daleko, 5–6 koraka otišli i nisu primijetili da smo utekli ja i on. Otale bježʼ pa bježʼ, preko ceste u neke kuruze.[8]

Dakle, ni u jednoj od svojih brojnih izjava od 1944. do 1997. Jednak nikada nije rekao da je znao kako se zvao čovjek koji se zajedno s njim izvukao iz grobne jame, odakle je bio i gdje se htio sakriti se ako to bude moguće. Donekle je iznimka izjava od 2. svibnja 1944. – „kako sam kasnije čuo do sela Šatornje" – koja je uključivala mogućnost da je on o toj osobi znao dovoljno da odgovorni u tada partizanskoj Glini započnu tragati za njome. Uostalom, što znači „kako sam kasnije čuo"? Od koga je uopće „kasnije" mogao bilo što saznati o sudbini čovjeka kojeg niti ne imenuje?[9]

Jednakove nedoumice glede identiteta te osobe postaju bespredmetne uvidom u „Zapisnik o saslušanju svjedoka Tarbuk Dragana, sastavljen dana 26. februara 1948. u uredu Opunomoćstva S[lužbe] D[ržavne] B[ezbjednosti] za kotar Vrginmost, u Topuskom".[10] Dragan Tarbuk, brat Bože Tarbuka, tom je prilikom izjavio:

…napominjem, da sam prije toga doznao od Ljubana Jednaka iz Gređana, da se je on i moj brat sakrili među mrtve, te da su iz crkve odpremljeni u Prekopu, gdje su bili pobacani u jamu, te odatle utekli. Ljuban mi je pričao da je moj brat utekao u Šatornju, te sam ja svakako mislio da se je on sklonio kod svojeg roda, t[o] j[est] žena od mojeg brata rodom je iz Šatornje i tamo imade majku Savu i brata Božu Malanović [Manojlović].[11]

„Prije toga" u konkretnom slučaju znači da je to bilo u neko vrijeme prije partizanskog oslobođenja Gline. Neobično je da svjedok nije osjetio potrebu reći kada je to bilo. Vjerojatno je to izbjegao da mu se ne bi postavilo pitanje zašto je došao u Opunonomćstvo Službe državne bezbjednosti tek u veljači 1948. Doduše, istragu je inicirao u proljeće 1944. nakon slučajnog susreta sa Simom Manojlovićem iz Šatornje, jednim od sudionika u hapšenju njegova brata Bože i predaje uhapšenoga seoskom rojniku Marku Cestariću. Manojlović je Tarbuku sasvim prostodušno ispričao što se dogodilo s njegovim bratom kao da u tome ništa nije bilo sporno. Prema izjavi Dragana Tarbuka, on je odmah tada otišao u Komandu mjesta Vrginmost, odnosno slučaj je prijavljen Komadi I. Kordunskog područja. Osumnjičeni su bili uhapšeni pa oslobođeni, a kako je uskoro komandant I. Kordunskog područja Joco Jeremić dezertirao, Dragan Tarbuk povukao se. Ipak je neshvatljivo zašto je šutio 1944., 1945. i

1946., kada su se vodile brojne istrage o počinjenim ratnim zločinima. Ništa je manje shvatljivo zašto je šutio i Ljuban Jednak, kojega se upravo u tim godinama češće pozivalo svjedočiti o zločinima u glinskoj srpskoj pravoslavnoj crkvi.

Još je neshvatljivije što se nastavilo javno šutjeti i nakon suđenja optuženima zbog Tarbukove smrti u Sisku u proljeće 1948., odnosno i nakon što su osuđeni izdržali veći dio, a u jednom slučaju cijelu kaznu u Lepoglavi i na „vanjskom", tj. prisilnom radu. Šutnju je prekinuo Dušan Baić, objavivši netočan podatak da je preživio „klanje" u spomenutoj crkvi 3. kolovoza 1941. Bilo je to 29./30. srpnja 1941. Još više nedoumica izaziva njegova obavijest da su ustaše ubile Božu Tarbuka pet dana kasnije u Glinskoj branjenici (Rastiku). Prema topografskoj karti, nalazi se na pola puta između Šatornje i Gline, južno od Viduševca, u visini križanja cesta za Vrginmost i Topusko, pored potoka Turčenica. Očito je i Baić znao mnogo više nego što je objavio u ovoj svojoj inače nadasve voluminoznoj knjizi.

Međutim, prema citiranom usmenom svjedočenju Nikole Manojlovića Đ. Aralici 1989., tragedija Bože Tarbuka imala je donekle drugačiji rasplet, koji je neizbježno bio fatalan za njega, ali je imao vrlo teške posljedice za sve sudionike koji su 1948. bili živi:

> Sakrivao se pet dana[151] na štali svoje tašte Save i šuraka Jovana Manojlovića. Jovan je navodno bio umno poremećen i išao kroz selo pa glasno dozivao svoje komšije da idu uhvatiti, kako je govorio, „onoga ludaka" Božu, koji je sakrio na njegovoj štali. Strahujući da se u selu za to već saznalo, Srbi Matija i Milan Manojlović i Simo i Milan Zlokas su pošli do Jovanove kuće, pa su nagovorili Božu da izađe iz skrovišta. Kada je to učinio, oni su ga odveli i predali ustaškom rojniku u svome selu Marku Cestariću, koji im je uz psovku prigovorio zašto su ga doveli kod njega. Zatim je zadužio svoga brata Ivana Cestarića da Božu odvede u Glinu i preda ustašama. Međutim, Ivan ga je poveo i ubio negde na podučju sela Viduševac.[12]

Nikola Manojlović jedini je koji spominje „umno poremećenog" Jovana Manojlovića i njegovo pozivanje susjeda da vide „onoga ludaka" Božu Tarbuka! Ako je doista bilo tako, Tarbukova „svojta" jedva da je imala bilo kakva drugog izlaza. Da nije bio tako obznanjen u selu, možda bi nešto bili mogli učiniti da ga negdje sklone dok se koliko-toliko ne oporavi i krene na duži i neupitno još riskantniji put za Pernu. Ovako, u panici koja ih je obuzela, svezana su ga predali seoskom rojniku Cestariću, koji im je „uz psovku prigovorio zašto su ga doveli kod njega"! Nije to bila dvolična reakcija zato što je uhapšenog trebalo predati ustaškom majoru Nikici Vidakoviću, a u Glini je tih dana još uvijek bio i ustaški pukovnik Tomislav Rolf pa se Cestarić s pravom mogao pribojavati istrage kojoj bi sâm bio izložen – radilo se o pet dana sakrivanja u Šatornji – a i drugih mogućih posljedica u infernalnim glinsko-vrginmošćanskim danima od 24./25. srpnja do 8. kolovoza 1941. Vjerojatno je dao nalog svojem bratu Ivanu da Božu Tarbuka na putu ubije.[13]

Sve su ovo neizbježne pretpostavke koje su nužne jer su prešućene u istrazi i sudskom postupku na Okružnom sudu u Sisku u proljeće 1948. godine. Nadasve je zatajen „umno poremećeni" Jovan Manojlović, kojeg se tada više ne spominje živog. Sva je odgovornost pala na uspaničene, malobrojne susjede srpske narodnosti u selu s velikom hrvatskom većinom i pod ustaškom vlašću. Kada im se konačno sudilo, položaj im je bitno bio otežan činjenicom da su bili članovi seoske ustaške straže, nenaoružani, ali ipak „patrolci".

Sisački javni tužitelj Petar Manojlović tražio je gotovo najveću kaznu zbog razloga koje je teško razumjeti, imajući na umu da su na odgovornost ponajprije trebali biti pozvani oni koji su obustavili istragu koja je bila započeta već 1944. godine. Istražni spisi koji su tom prilikom morali nastati uopće nisu uzeti u obzir, a to nitko nije ni tražio.[14]

Osumnjičeni su uhapšeni u Šatornji, 15. travnja 1948.

ISTRAGA U SLUŽBI DRŽAVNE BEZBJEDNOSTI (GLINA, 16. TRAVNJA 1948.)

Milan Zlokas bio je ispitan u uredu Opunomoćstva S[lužbe] D[ržavne] B[ezbednosti] za kotar Glina 16. travnja 1948. On je bio među onim seljacima u Šatornji koje je seoski rojnik Marko Cestarić zadužio da drže stražu u selu „da ne bi slučajno u selo upali kakovi nepoznati ljudi, četnici, i da ne bi slučajno tko iz našeg sela pobjegao, pošto su ljudi bježali pred ustašama od hapšenja." U istoj straži, odnosno patroli bili su Simo Manojlović, Matija Manojlović, Adam Manojlović, Milan Zlokas i njegov sin Mirko Zlokas. Adam Manojlović poginuo je u borbi protiv partizana, kao „patrolac" u selu, a Zlokasov sin Mirko kao partizan na Žumberku 1943. Ova „patrola" uhapsila je „u srpnju 1941. godine" Božu Tarbuka. Prema Zlokasu, uhvaćeni Božo Tarbuk predan

je seoskom rojniku Cestariću, „koji ga je odveo u Glinu, gdje su ga ustaše ubili." Prema Zlokasovu prikazu, „isti Tarbuk Božo bio je u šupi Manojlović Matije, gdje smo ga mi zagledali kada smo prolazili cestom… Čim smo ga zagledali, otišli smo u dvorište i zgrabili ga za ruke, te smo ga onako vodili do ustaškog rojnika." Božo Tarbuk ih je putom molio da ga puste, ali se oni nisu usudili to učiniti u strahu da sami ne budu uhapšeni. Prema Zlokasu, kraće vrijeme nakon što su ga izručili seoskom rojniku, „ja sam čuo u svom selu da je isti Tarbuk Božo već bio uhapšen po ustašama i da je bio odveden u glinsku crkvu, gdje su ih ustaše klali, a on se uspio zakopati među leševe…" itd. Zlokas se branio da ga je morao uhapsiti jer se „bojao kao i svi ostali da ne bi zbog njega kasnije mi stradali…"[15]

Simo Manojlović je također bio ispitan u uredu Opunomoćstva S[lužbe] D[ržavne] B[ezbednosti] za kotar Glina 16. travnja 1948.[16] Zapisnički su gotovo istim riječima opisane okolnosti hapšenja Bože Tarbuka, kao i u Milana Zlokasa.

Ista procedura, s gotovo istim formulacijama, ponovila se i u slučaju **Matije Manojlovića**, koji je bio ispitan na istome mjestu u Glini, istog dana, tj. 16. travnja 1948. Osjetno je drugačiji njegov odgovor na pitanje koje je svima njima bilo postavljeno („Gdje Vas je zatekao preokret 1941. godine, i gdje ste živio [*sic*!] za vrijeme okupacije naše zemlje, te čime ste se bavili?"). Rat ga je zatekao mobiliziranog u Vojsci Kraljevine Jugoslavije u bosanskom Tesliću, odakle je uspio izbjeći u Šatornju nakon što je njemačka vojska zauzela taj dio Bosne. U Šatornji ostao je do svibnja 1942., a potom, očito zajedno s ostalima optuženima, prešao u Bović, gdje su se osjećali sigurnijima od mogućeg ustaškog hapšenja. U siječnju 1943. otišao je kući u Šatornju po hranu, ali ga je u selu uhvatila njemačka vojska i uputila na prisilni rad u Njemačku, u „Premic", gdje je ostao „do mjesec dana prije oslobođenja", kada je bio pušten kući.[17] Vlakom je stigao do Slovenije, gdje se pridružio partizanima, da bi poslije mjesec dana bio upućen u Zagreb, gdje je zadržan sljedećih mjesec dana i potom pušten kući, u Šatornju. Opis hapšenja Bože Tarbuka „u srpnju mjesecu 1941. godine" identičan je onome u drugim iskazima, kao što je identična i formulacija „(n)akon kraćeg vremena, čuo sam u svom selu da je isti Tarbuk Božo bio uhapšen po ustašama i da je bio odveden u glinsku crkvu, gdje su ustaše klali, a on se uspio zakopati među leševe, te su ga tako ustaše odvezli sa ostalim leševima u Prekopu, gdje su ga bacili u jamu, iz koje je jame pobjegao kada su ustaše otišli i došao u selo Šatornju do svog tasta Manojlović Matije, gdje se sakrio." Dakle, Matija u ovom zapisniku govori o sebi kao o nekom drugom Matiji. Uopće nije osjećao potrebu reći je li uopće upitao Božu Tarbuka što se s njime dogodilo ili zašto je u takvu stanju u kakvu je do njih došao, odnosno s kojim riječima je ušao u njihovu kuću nakon što je s najvećim naporom prešao krajnje rizičan put od Prekope do Šatornje. Njegova se izjava razlikuje od drugih i po završnim riječima: „…jedino mogu reći da [mi je] nakon kraćeg vremena rekao ustaški glavar u selu, odnosno starješina Cestarić Mate, da smo slučajno pustili istog Tarbuk Božu danas Manojlovića ne bi postojalo u Šatornji."

Četvrti ispitani istog dana i na istome mjestu te pred istim istražiteljem Stjepanom Hršakom bio je **Milan Manojlović**. U vrijeme „preokreta" bio je u Vojsci Kraljevine Jugoslavije u Petrinji, odakle je otišao kući, u Šatornju. U Bović otišao je u svibnju 1942., ali se i u Šatornji i u Boviću morao sakrivati od ustaša. Milan Manojlović poput ostalih ponavlja da ga je Marko Cestarić odveo u Glinu, „gdje su ga ustaše kasnije ubili". Inače, nepismeni Milan izjavio je da nitko od njih nije bio vođa patrole, odnosno „svi koji smo bili na patroli [smo] zauzimali jednaki položaj".

KAZNENA PRIJAVA (GLINA, 17. TRAVNJA 1948.)

U kaznenoj prijavi prekvalificirani su zadaci seoske straže (patrole) u Šatornji, koju su činila četvorica okrivljenih: „…straža je imala za dužnost da kontrolira selo da ne bi slučajno ušao u selo i sakrio se koji čovjek koji bježi pred ustaškim terorom, ili pak da ne bi slučajno iz sela otišao i sakrio se pred ustašama, koji su hapsili goloruki narod." Prema svim iskazima, straža je ustanovljena u lipnju 1941., tj. prije početka ustaških masovnih zločina, a vjerojatno u vrijeme njemačkog napada na Sovjetski Savez. Okrivljeni su ponavljali da im je zadaća bila upozoravati na pojave „šumara" ili „četnika" – partizane nisu spominjali – ali je iz njihova postupka s Božom Tarbukom jasno da su seoskom ustaškom rojniku Marku Cestariću morali prijavljivati i/ili privoditi svakoga tko je na bilo koji način bio nepodoban ili opasan ustaškim vlastima. Šef glinskog Opunomoćstva, poručnik Stjepan Hršak, bio je mišljenja da „svi podjednako odgovaraju za krivično djelo koje su počinili" jer ih je Tarbuk, dok su ga sprovodili, „molio, neka ga puste, jer će ga ustaše ubiti". Inače, koliko je prijava rutinski rađe-

na svjedoči i to što u njoj piše da su ustaše uhapsile Božu Tarbuka u njegovu selu Perna, iako se u spisima posvuda navodi da je uhapšen u Vrginmostu, gdje se našao „da digne neku dozvolu za vršaći stroj", dakle otišao je ustaškim vlastima „na noge" u vrijeme kada su mnogobrojni među glinskim i vrginmošćanskim Srbima izbjegavali svaki doticaj s njima.

OPTUŽNICA (SISAK, 8. SVIBNJA 1948.)

Optužnica uzima u obzir da u prethodnom postupku nije točno utvrđen dan „koncem srpnja ili početkom kolovoza 1941.", kada su imenovani držali stražu u Šatornji, uhapsili Božu Tarbuka koji se krio u „šupi" „pok." [*sic*!] Matije Manojlovića – naime, bilo je to kod Bože Manojlovića, brata supruge Bože Tarbuka, koji je ovoj straži rekao da se kod njega „već tri dana" skriva Božo Tarbuk. Ovaj se nije skrivao u „šupi", nego na „štaglju", prema Draganu Tarbuku. Straža ga je uočila u „šupi" Matije Manojlovića, prema samome Matiji. Prema Draganu Tarbuku, straži su pomogli i „njegov šurjak Manojlović Božo i njegova tasta Manojlović Sava", koji su ga uvjeravali da se treba predati i „da se ne treba ništa bojati". Optužnica se nije opterećivala takvim „detaljima"! Bilo joj je dovoljno konstatirati da su optuženi „za vrijeme neprijateljske okupacije izvršili hapšenje stanovnika Jugoslavije, a koje hapšenje je imalo za posljedicu smrt istoga", čime su „počinili ratni zločin iz čl[anka] 3 t[očke] 3 Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države, kažnjivo po čl[anku] 4 istog zakona".[18]

Pajo Manojlović, javni tužilac okruga Banija, stoga je predložio održavanje javne rasprave pred Vijećem Okružnog suda, na koju bi trebalo „predvesti" iz istražnog zatvora svu četvoricu optuženih i kao svjedoka pozvati Dragana Tarbuka iz Perne, brata ubijenog Bože Tarbuka, uzeti u obzir sve spise nastale istragom, kao i izjavu Ljubana Jednaka od 2. svibnja 1944. s prijedlogom da se sva četvorica optuženih kazne. U opširnom obrazloženju stoji, pored ostalog: „Koncem srpnja 1941 g[odine] među ostalima uhapsili su i Tarbuk Božu iz Perne, te ga dopremili u glinsku crkvu sa još oko 160 ljudi. Istoga dana u večer, došli su ustaše među njih u crkvu, te nakon terora i mrcvarenja počeli ih klati. (…)". U optužnici navodi se da ga je Marko Cestarić iz Šatornje „otpremio u Glinu", dakle može se zaključiti da ga nije on sâm sproveo, kako se u istrazi stalno ponavljalo. Ključno je u optužnici to „[š]to pozvani na odgovornost optuženi priznaju djelo u cijelosti. Brane se jedino da nisu znali, da je Tarbuk Božo pobjegao sa klanja od ustaša, već da su za to doznali iza kako su ga uhapsili i predali ustaškom rojniku Cestarić Marku". Javni tužilac, imajući na umu da je Božo Tarbuk optuženima bio dobro poznat, odbacio je tu ispriku tvrdnjom „te je potpuno vjerojatno, da im je [Tarbuk] ispričao svoje stradanje i kako je uspio pobjeći sa klanja". Manojlović je optužene posebno teretio time što je Božo Tarbuk, da bi sa stratišta stigao u Šatornju, morao prijeći „preko" 20 kilometara kroz sela naseljena isključivo Hrvatima, „gdje su ga sigurno vidili i neki čestiti Hrvati i nisu ga odali".[19]

Predložena javna rasprava održana je 26. svibnja 1948., s početkom u 8 sati, u nazočnosti optuženih: branitelja dr. Šipuša, koji je bio postavljen po službenoj dužnosti, javnog tužitelja Manojlovića i svjedoka Dragana Tarbuka.

JAVNA RASPRAVA (SISAK, 26. SVIBNJA 1948.)

Sudsko vijeće činili su Mladen Manojlović, predsjednik Vijeća, te Nikola Zgurić i Ivan Mesić, članovi, a zapisnik je vodila Pavica Ivić.

Javno tužilaštvo okruga Banija zastupao je Petar Meandžija, a pored optuženih bio je i njihov branitelj dr. Matija Šipuš, odvjetnik iz Siska. Nazočio je i Dragan Tarbuk kao svjedok.

Rasprava je započela u 12.15 sati. Nakon što je utvrđen identitet optuženih („generalije"), javni tužilac pročitao je optužnicu, a optuženi su se potom očitovali o optužbama. Reagirali su različito. Milan Zlokas priznao je djelo, ali se nije osjećao krivim. Za razliku od Zlokasa, Simo Manojlović osjećao se krivim. Matija Manojlović priznao je djelo i osjećao se krivim, ali ovaj put i dodao da je on „prije hapšenja Tarbuka govorio Boži Manojloviću kod kojeg se Tarbuk krio, indirektno, da svakoga koji god odbjegne od ustaša i svrati u njihovo selo odstrani dalje, jer je kod njih nemoguće koga prikrivati". Milan Manojlović osjećao se krivim. Dodao je, što ranije nije bio rekao, „da im je pok[ojni] Tarbuk Božo rekao kad su ga predvodili da ga puste jer je već pobjegao od ustaša iz jame".

Svjedok Dragan Tarbuk iznio je svoje svjedočenje, koje se već koristilo u istrazi, a pročitana je i izjava Ljubana Jednaka od 2. svibnja 1944. On sâm nije se pojavio na suđenju.

Nakon što je zaključen dokazni postupak, javni je tužilac u cijelosti ostao pri optužnici, dočim je odvjetnik

dr. Šipuš predložio da se pri izricanju presude uzmu u obzir sve olakšavajuće okolnosti.

Sudsko vijeće je nakon vijećanja svoj četvorici izreklo kaznu lišenja slobode s prisilnim radom od 4 godine te gubitka biračkog prava, prava na stjecanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, prava javnog istupanja, kao i nošenja počasnih zvanja i ordenja u trajanju od 2 godine.

Rasprava je završena u 14.20 sati.[20]

PRESUDA (SISAK, 26. SVIBNJA 1948.)

„PRESUDA U IME NARODA!" rezimirala je generalije o osuđenima, utvrdila njihovu krivnju i izrekla navedenu osudu. Mladen Manojlović, predsjednik Sudskog vijeća, poentirao je svoje obrazloženje na sljedeći način: „Pri odmjeravanju kazne sud je imao u vidu da su optuženi postupali iz niskih moralnih pobuda, pa im je to uzeo kao otegotno i izrekao kaznu za koju smatra da je srazmjerna društvenoj opasnosti počinjenog djela, počinjenog pod posebnim sticajem okolnosti po optužene, a kao olakotno uzeo im je da su neosuđivani i nedužne obitelji."[21]

OKRIVLJENI, „ZADOVOLJNI PRESUDOM" (SISAK, 2. LIPNJA 1948.)

Sva četvorica kažnjenih bila su očito zatečena cijelim postupkom od hapšenja do izricanja presude pa su zajednički izjavila sisačkom Okružnom sudu 2. lipnja 1948. dokumentom koji je uime sviju dao Milan Zlokas – bez vlastoručnog potpisa: „Svi okrivljeni ovime izjavljujemo da se zadovoljavamo presudom od 26. V. 1948. te se nećemo žaliti i smatramo presudu pravomoćnom".[22] Time je presuda od 26. svibnja postala pravomoćna i izvršiva.

Uslijedila je daljnja procedura. Svakome kažnjenom ispunjen je opširan statistički list koji je jednim primjerkom dostavljen Odjelu za kaznene zavode Ministarstva unutrašnjih poslova Narodne Republike Hrvatske, a drugim Kaznenom zavodu. Obavijest o izrečenoj presudi dostavljena je Otsjeku unutrašnjih poslova pri Kotarskom izvršnom odboru u Glini.

Kažnjeni su bili dužni solidarno podmiriti troškove postupka (68 din. kaznenog postupka i 20 din. poštanskih troškova).

Pravosnažna presuda dostavljena je i Otsjeku unutrašnjih poslova pri Gradskom izvršnom odboru u Sisku, koji je obvezan uputiti kažnjenike na izdržavanje kazne u Kazneno-popravnom domu u Lepoglavi. Presuda je dostavljena i Upravi Kazneno-popravnog doma u Lepoglavi s napomenom da kazna završava 15. travnja 1952.

Presuda je dostavljena i Javnom tužištvu okruga Banije u Sisku.[23]

SUDSKI STATISTIČKI LISTOVI: „IMA NADE ZA POPRAVAK"

Sačuvani su i dokumenti „Statistički list (podaci o krivičnom djelu i kazni)" za svu četvoricu kažnjenih, koji su možda i najupečatljiviji argumenti o birokratskoj rutiniziranosti i depersonaliziranosti cijelog postupka od otvaranja istrage do izricanja presude i upućivanja na izdržavanje kazni. Ako se izuzmu osobni podaci, odgovori u većini rubrika ispunjeni su istim izričajima, koji su u nekim slučajevima krajnje nepravedni prema kažnjenima i njihovim obiteljima, što će doći do svojega punijeg izražaja tek u molbama za pomilovanje koje su podnosile njihove supruge. Očito su munjevitost postupka, strah od još većih kazni te briga za obitelji i posjede – riječ je o vremenu prisilnih kolektivizacija, odnosno seljačkih radnih zadruga – djelovali paralizirajuće na okrivljenike. Neovisno o svim dvojbama u vezi sa statističkim listovima, oni su dragocjen izvor i poticaj za eventualno daljnje historijskoantropološko istraživanje ovog procesa. U kaznenopravnoj vizuri tog doba kažnjeni su:

Matija Manojlović rođen je 1904. u Šatornji (kotar Glina, okrug Banija) od oca Đure i majke Mare, rođene Manojlović. Po zanimanju je zemljoradnik. Državljanstvo mu je jugoslavensko, a narodnost srpska. Završio je 4 razreda državne osnovne škole. Oženjen je i otac je troje djece, sudu nepoznatih godina starosti.[24] Vlasnik je 12 jutara zemlje, kuće i gospodarskih zgrada.[25] Pri tome „[ž]ivio je običnim seoskim životom. Bavio se zemljoradnjom te na taj način privređivao." Nije sudjelovao u Narodnooslobodilačkom pokretu i „pokoravao se ustaškom režimu". Nikada ranije nije bio kažnjavan. „Koncem […]a ili početkom kolovoza 1941. držao stražu u Šatornji i uhvatio Tarbuk Božu koji je pobjegao sa klanja u Glinskoj crkvi te ga svezali i predali Cestarić Marku, ustaškom rojniku, koji ga je otpremio u Glinu gdje je i likvidiran". Drugom je rukom dopisano „Čl[anak] 3., t[očke] 3 Zakona o kriv[ičnim] dj[elima] protiv naroda i države." U rubrici „Okolnosti pod kojima je djelo izvr-

šeno…“ piše tek „Ništa“! U rubrici „Podude…“ tek „Dodvoravanje ustašama“. U rubrici „Cilj…“ stoji „Spasavanje svoje glave“. U rubrici „Njegovo duševno stanje…“ – „Ništa“. U rubrici „Držanje poslije izvršenog djela… da li je djelo priznao i kada“ upisano je „Dobro. Djelo priznaje u cijelosti“. U rubrici 18. („Vrsta i veličina kazne i mjere bezbjednosti“) upisano je: „Lišenje slobode sa prisilnim radom u trajanju od 4 god[ine]. Gubitak građanskih prava u trajanju od 2 god[ine] i to: biračko pravo, prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, prava javnog istupanja i prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja.“ Kaznu je počeo izdržavati 15. travnja 1948.: „U kaznu se uračunava istražni zatvor od 15. IV. 1948.“ Ocjena je predsjednika suda, Mladena Manojlovića, da je karakter osuđenog „dobar“ i da „imade nade za popravak“.[26]

Milan Manojlović rođen je 13. listopada 1894. u Šatornji (kotar Glina, okrug Banija) od oca Đure i majke Mare, rođene Manojlović. Po zanimanju je zemljoradnik. Državljanstvo mu je jugoslavensko, a narodnost srpska. Nepismen je. Oženjen je i otac je šestero djece, sudu nepoznatih godina starosti.[27] Vlasnik je 9 jutara zemlje, kuće i gospodarskih zgrada.[28] On također „[ž]ivio je običnim seoskim životom. Bavio se zemljoradnjom te na taj način privređivao.“ Nije sudjelovao u Narodnooslobodilačkom pokretu i „pokoravao se ustaškom režimu“. Nikada ranije nije bio kažnjavan. „Koncem srpnja ili početkom kolovoza 1941. držao stražu u Šatornji i uhvatio Tarbuk Božu koji je pobjegao sa klanja u Glinskoj crkvi te ga svezali i predali Cestarić Marku, ustaškom rojniku, koji ga je otpremio u Glinu gdje je i likvidiran“. Drugom je rukom dopisano „Čl[anak] 3., t[očke] 3 Zakona o kriv[ičnim] dj[elima] protiv naroda i države.“ U rubrici „Okolnosti pod kojima je djelo izvršeno…“ piše tek „Ništa“! U rubrici „Podude…“ tek „Dodvoravanje ustašama“. U rubrici „Cilj…“ stoji „Spašavanje svoje glave“. U rubrici „Njegovo duševno stanje…“ – „Ništa“. U rubrici „Držanje poslije izvršenog djela… da li je djelo priznao i kada“ upisano je „Dobro. Djelo priznaje u cijelosti“. U rubrici 18. („Vrsta i veličina kazne i mjere bezbjednosti“) upisano je: „Lišenje slobode sa prisilnim radom u trajanju od 4 god[ine]. Gubitak građanskih prava u trajanju od 2 god[ine] i to: biračko pravo, prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, prava javnog istupanja i prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja.“ Kaznu je počeo izdržavati 15. travnja 1948.: „U kaznu se uračunava istražni zatvor od 15. IV. 1948.“ Ocjena je predsjednika suda, Mladena Manojlovića, da je karakter osuđenog „dobar“ i da „imade nade za popravak“.[29]

Ipak, naknadnim je provjerama Okružni sud u Sisku 3. veljače 1949. zatražio od glinskoga kotarskog Otsjeka unutrašnjih poslova „podatke“ o Milanu Đurinu Manojloviću, rođenom 1894., iz Šatornje i dobio iz Gline odgovor 17. veljače t. g. da je ovaj u godinama okupacije bio „vladanja dobrog“ te da nije nikud „bježao“ od „naše vojske“, „niti je pak uhvaćen, niti zarobljen“.[30] Milan Manojlović bio je osuđenik na izdržavanju kazne u Kaznено-popravnom domu u Lepoglavi.[31] Prema upravniku Doma, Josipu Špiranecu, nadzorom ovog kažnjenika u razdoblju od 8. lipnja 1948. do 10. ožujka 1949., izvijestio je hrvatski MUP, III. odjel da je osuđenik „prilično dugo“ bio zaposlen u vinkovačkoj Ciglani „Dilj“, da je bio dobar radnik, dobrog vladanja i bez disciplinskih kazni, a „u političkom pogledu drži se dosta povučeno i ne voli diskutovati…“

Simo Manojlović rođen je 1899. u Šatornji (kotar Glina, okrug Banija) od oca Mile i majke Mioljke, rođene Đanković. Po zanimanju je zemljoradnik. Državljanstvo mu je jugoslavensko, a narodnost srpska. Završio je 2 razreda državne osnovne škole. Oženjen je i otac je dvoje djece, sudu nepoznatih godina starosti. Vlasnik je 20 jutara zemlje, kuće i gospodarskih zgrada.[32] Rutinskom formulacijom, „[ž]ivio je običnim seoskim životom. Bavio se zemljoradnjom te na taj način privređivao.“ Nije sudjelovao u Narodnooslobodilačkom pokretu i „pokoravao se ustaškom režimu“. Nikada ranije nije bio kažnjavan. „Koncem srpnja ili početkom kolovoza 1941. držao stražu u Šatornji i uhvatio Tarbuk Božu koji je pobjegao sa klanja u Glinskoj crkvi te ga svezali i predali Cestarić Marku, ustaškom rojniku, koji ga je otpremio u Glinu gdje je i likvidiran“. Drugom je rukom dopisano „Čl[anak] 3., t[očke] 3 Zakona o kriv[ičnim] dj[elima] protiv naroda i države.“ U rubrici „Okolnosti pod kojima je djelo izvršeno…“ piše tek „Ništa“! U rubrici „Podude…“ tek „Dodvoravanje ustašama“. U rubrici „Cilj…“ stoji „Spašavanje svoje glave“. U rubrici „Njegovo duševno stanje…“ – „Ništa“. U rubrici „Držanje poslije izvršenog djela… da li je djelo priznao i kada“ upisano je „Dobro. Djelo priznaje u cijelosti“. U rubrici 18. („Vrsta i veličina kazne i mjere bezbjednosti“) upisano je: „Lišenje slobode sa prisilnim radom u trajanju od 4 god[ine]. Gubitak građanskih prava u trajanju od 2 god[ine] i to: biračko pravo, prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, prava javnog istupanja i prava nošenja počasnog zvanja,

ordena i odlikovanja." Kaznu je počeo izdržavati 15. travnja 1948.: „U kaznu se uračunava istražni zatvor od 15. IV. 1948." Ocjena je predsjednika suda, Mladena Manojlovića, da je karakter osuđenog „dobar" i da „imade nade za popravak".[33]

Milan Zlokas rođen je 1887. u Šatornji (kotar Glina, okrug Banija) od oca Nikole i majke Stoje, rođene Manojlović. Po zanimanju je zemljoradnik. Državljanstvo mu je jugoslavensko, a narodnost srpska. Završio je 4 razreda državne osnovne škole. Oženjen je i otac je troje djece, sudu nepoznatih godina starosti.[34] Vlasnik je 13 jutara zemlje, kuće i gospodarskih zgrada.[35] Identično, „[ž]ivio je običnim seoskim životom. Bavio se zemljoradnjom te na taj način privređivao." Nije sudjelovao u Narodnooslobodilačkom pokretu i „pokoravao se ustaškom režimu". Nikada ranije nije bio kažnjavan. Na margini dokumenta dopisano je sljedeće: „Koncem srpnja ili početkom kolovoza 1941. držao stražu u Šatornji i uhvatio Tarbuk Božu koji je pobjegao sa klanja u Glinskoj crkvi te ga svezali i predali Cestarić Marku, ustaškom rojniku, koji ga je otpremio u Glinu gdje je i likvidiran. Ratni zločin iz čl[anka] 3., t[očke] 3 Zakona o kriv[ičnim] dj[elima] protiv naroda i države." U rubrici 14. („Pobude iz kojih je djelo počinjeno, pakost, mržnja, koristoljublje, nehat, zabluda, zaveden i t. d.") upisano je sljedeće: „Dodvoravanje ustašama u cilju spašavanja svoje glave." Stoga je i „cilj koji je djelom htio postići" bio „spasiti svoj život". Sud je konstatirao da je njegovo držanje u istrazi bilo „dobro" i da „djelo u cijelosti priznaje". U rubrici 18. („Vrsta i veličina kazne i mjere bezbjednosti") upisano je: „Lišenje slobode sa prisilnim radom u trajanju od 4 god[ine]. Gubitak građanskih prava u trajanju od 2 god[ine] i to: biračko pravo, prava na sticanje i vršenje funkcija u društvenim organizacijama i udruženjima, prava javnog istupanja i prava nošenja počasnog zvanja, ordena i odlikovanja." Kaznu je počeo izdržavati 15. travnja 1948.: „U kaznu se uračunava istražni zatvor od 15. IV. 1948." Ocjena je predsjednika suda, Mladena Manojlovića, da je karakter osuđenog „dobar" i da „imade nade za popravak".[36]

Vlasti naknadno utvrđuju da je Zlokas bio u Šatornji do proljeća 1942., kada je otišao u Bović, na područje pod partizanskom vlašću, i u njemu ostao do oslobođenja Gline 1944., kada se vratio u Šatornju.[37]

U Lepoglavi bio je i Milan Zlokas.[38] Upraviteljev, Špirančev odgovor hrvatskome Ministarstvu unutrašnjih poslova u ovom je slučaju zagonetniji: „Za vrijeme izdržavanja kazne u ovom domu imenovani se nalazi skoro čitavo vrijeme na radovima van doma t. j. od 1. VII. 1948. do 12. XII. u Ciglani 'Dilj' Vinkovci, a od 17. veljače 1949. u Mrzlim Vodicama. [N]a radu se pokazao dobar, vladanja je dobrog, disciplinski nije kažnjavan. Kako je gore navedeno imenovani je zaposlen više van doma, te nam njegovo političko opredjeljenje nije poznato. Zdrav je." Iako su obojica bila u vinkovačkom „Dilju", Milan Manojlović ocijenjen je „u političkom pogledu", a Milan Zlokas nije. Štoviše, Špiranec očito nije bio dobio iz Mrzlih Vodica nikakvu opasku glede Zlokasova političkog „držanja".

NEISKORIŠTENA AMNESTIJA

Otsjek za izvršenje kazni Ministarstva unutrašnjih poslova Narodne Republike Hrvatske zatražio je već 30. srpnja 1948. i 13. kolovoza 1948. od Otsjeka unutrašnjih poslova pri Kotarskom I. odboru Glina, „u smislu raspisa Ministarstva unutrašnjih poslova F[ederativne] N[arodne] R[epublike] J[ugoslavije] od 8. VIII. 1948. P v 3321-1-1947", sljedeće podatke o Matiji, Milanu i Simu Manojloviću: „1/ o njihovom moralnom i političkom vladanju za vrijeme okupacije i nakon oslobođenja; 2/ da su za vrijeme oslobođenja bježali; 3/ da li su prilikom bježanja uhvaćeni i zarobljeni." U zaključku navodi se da su podaci potrebni radi rješavanja molbe osuđenika za pomilovanje. U sačuvanim spisima nema traga tim molbama koje bi bile neobične već i zbog toga što je izdržavanje kazni započeto u travnju iste godine.[39]

ŽENE BRANE MUŽEVE I SEBE, ALI I NADOKNAĐUJU PROPUŠTENO NA SUĐENJU

Sačuvane su prve molbe Okružnom sudu u Sisku koje su podnijele Draga Manojlović za supruga Milana od 1. veljače 1949., Stana Zlokas od 15. veljače 1949. za supruga Milana i Mile Manojlović za supruga Matiju od 1. travnja 1949.[40]

Draga Manojlović u molbi ističe da je njezin suprug Milan, „kao prisiljeni seoski patrolac bez ikakvog oružja", zajedno s ostalima osuđenima, „po ličnom naređenju tadašnjeg seoskog rojnika; Cestarić Marka morao u selu dopremiti istom rojniku Tarbuk Božu iz Perne, koji se tada krio u istom selu Šatornja." Iz ove molbe proistječe da su optuženi uhapsili Božu Tarbuka prema prethodnom dogovoru sa seoskim rojnikom. U prethodnim postupcima nitko ništa slično nije izjavio. Njezina je izjava važna i zbog toga što se iz nje saznaje da su svi oni

sa svojim obiteljima – neovisno o tome što su bili u seoskoj straži – sami morali bježati iz kuća kada god bi se pojavile ustaše koje nisu bile iz sela. Konačno su u proljeće 1942. i izbjegli iz Šatornje u Bović, gdje su ostali do partizanskog oslobođenja Gline. K tome, supruga Draga dodaje: „Moj muž je star 55 god[ina] i u toku ovog rata, naročito za vrijeme ofenzivi, bježajuć [*sic*!] po Bosni, izmučen je na sve načine od strane okupatora te je kao takav nesposoban da izdrži toliku kaznu i teški pris[ilni] rad." Draga je dodala da će njezin muž „bolje poslužiti opštoj stvari oko rukovođenja radom na toj [svojoj – *op. a.*] zemlji nego na prisilnom radu". Kroz kakve su sve košmare prolazili ovi Manojlovići svjedoči i nastavak molbe za pomilovanje: „U početku 1942 god[ine], kada smo videli kakovom cilju idu ustaše, mrzeći ih, napustili smo svoj dom, i otišli na slobodni teritorij, gde smo svi poslužili opštoj stvari za oslobođenje, a natrag smo se vratili nakon dvije god[ine], gde smo našli golo zgarište i potpuno opljačkani. Moj sin Nikola služio je po naređenju mojeg muža i mene N[arodno] O[slobodilački] P[okret] preko četiri godine i bio je ranjavan. Moj muž bio je uvek bezprekornog vladanja, a N[arodno] O[slobodilački] P[okret] smo svi potpomagali, što možemo dokazati ako je to potrebno."

Stana Zlokas, koristeći se dijelom istim argumentima kao i Draga Manojlović, dodaje da njezin suprug Milan nije sudjelovao u hvatanju Bože Tarbuka „iz vlastite inicijative, već pod pretnjom smrti, i po naredbi tadašnjeg nosioca ustaške vlasti. Kako bi osigurao gole živote i krov nad glavom čitavoj svojoj obitelji, tim više što smo mi Srbi svaku noć očekivali našu likvidaciju". Dodala je još jedan svoj argument: „Moj muž kao Srbin, u ono vrijeme kad je prijetila opasnost svima nama, morao se je pokoriti tadašnjim vlastima, pošto još u ono vrijeme nije bilo pokreta, da bi imao izlaz, radi osiguranja golog života, i skrovišta nad glavom, te je kao takav morao biti naizmenični noćni patrolac i to bez oružja." Nasuprot tome, „moj sin Branko bio je za vrijeme čitave okupacije u logoru smrti u Njemačkoj, drugi mi je sin Mirko poginuo u N[arodno] O[slobodilačkom] P[okretu] 1943. god[ine], a treći Nikola danas radi na svom mjestu kao aktivni član narodne vlasti" itd.

Dragutin Stojaković, načelnik Odjela za izvršenje kazni republičkog Ministarstva unutrašnjih poslova, poslao je sisačkom Okružnom sudu 18. travnja 1949. podatke o „radu, vladanju i zdravstvenom stanju" Milana Zlokasa, koji su iz Siska bili zatraženi 17. veljače 1949.[41] Otsjek unutrašnjih poslova Kotarskoga izvršnog odbora Glina, odgovarajući 11. ožujka 1949. na upite Okružnog suda u Sisku od 17. veljače 1949. u vezi s Milanom Zlokasom iz Šatornje, karakterizirao ga je osobu „vladanja dobrog", kako za vrijeme „okupacije" tako i nakon „oslobođenja". Pomagao je Narodnooslobodilački pokret, a nakon oslobođenja nije bježao ispred „naše vojske, te prema tome nije niti uhvaćen niti zarobljen". Otpis je potpisao „šef Otsjeka" Milan Lončar.[42] O Zloklasu je Špiranec mogao reći manje nego o Milanu Manojloviću jer je ovaj od dolaska u Lepoglavu zaposlen izvan Doma, tj. od 1. srpnja 1948. do 12. prosinca 1948. u vinkovačkoj Ciglani „Dilj", a od 17. veljače 1949. u Mrzlim Vodicama. Ostale su ocjene iste kao i za Manojlovića, tj. „na radu se pokazao dobar", „vladanja je dobrog, disciplinski nije kažnjavan". Kako je uglavnom bio izvan Doma, „njegovo političko opredjeljenje nije poznato".[43] Odjel za izvršenje kazni hrvatskog MUP-a, dopisom Dragutina Stojakovića, odjelnog načelnika, proslijedio je lepoglavsku ocjenu sisačkome Okružnom sudu.[44]

Strojopisna molba **Mile Manojlović** za muža Matiju istaknula je na prvome mjestu da ima troje maloljetne djece, stare od 3 do 8 godina, da je ona sama bolesna i nesposobna za teži fizički rad, što dokazuje i priloženom liječničkom svjedodžbom. Supruga Mila sigurna je da je njezin suprug Matija svojom djelatnošću na oslobođenom teritoriju nakon izbjegavanja iz Šatornje te prisilnim radom u logorskim uvjetima u Njemačkoj od početka 1943. do travnja 1945. „dovoljno" bio kažnjen za počinjeno djelo. Inače, sačuvana je još jedna njezina rukopisna molba, bez nadnevka, koja je vjerojatno prethodila strojopisnoj. Obavijest o ratnom boravku u Njemačkoj bila je poticaj za još jednu provjeru njegova „vladanja" u ratnim godinama. Okružni sud u Sisku je 1. travnja 1949. zatražio od glinskoga kotarskog Otsjeka unutrašnjih poslova „podatke" o Matiji Manojloviću iz Šatornje i dobio odgovor iz Gline 20. travnja 1949. da je za vrijeme okupacije bio dobrog vladanja te da je bio i borac Jugoslavenske armije, bez navođenja podatka o tome kada je postao borac. I u njegovu je slučaju upotrijebljena formulacija da nije „bježao ispred naše vojske, te prema tome nije zarobljen niti uhvaćen".[45]

Matija Manojlović (Šatornja) bio je čak borac Jugoslavenske armije, prema dopisu glinskog Otsjeka unutarnjih poslova sisačkome Okružnom sudu od 20. travnja 1949., odgovarajući na zahtjev iz Siska od 1. travnja 1949.[46]

U konačnici su svi ovi pokušaji supruga da individualiziraju slučajeve svojih osuđenih muževa ostali bez

ikakva učinka. Predsjedništvo Prezidijuma Sabora Narodne Republike Hrvatske odlučilo je na svojoj sjednici održanoj 20. travnja 1949. godine jedinstvenom svojom „Odlukom": „Odbijaju se molbe za pomilovanje: 1) Manojlović Sime, 2) Manojlović Matije, 3) Manojlović Milana, i 4) Zlokas Milana, koji su presuđeni presudom Okružnog suda u Sisku od 26. IV. 1948. g[odine], br[oj] K 69/48." Odgovornost je i dalje ostala kolektivnom. Potpisani su potpredsjednik Mile Počuča i tajnik Jure Franičević.[47]

„TREĆA SREĆA", ALI NE I ZA MATIJU MANOJLOVIĆA

Nakon što je isteklo još godinu dana izdržavanja kazne, sisački odvjetnik dr. Matija Šipuš podnio je Okružnom sudu u Karlovcu, nakon ukidanja Okružnog suda u Sisku, pojedinačne molbe za pomilovanje sve četvorice osuđenih koje su podnijele njihove supruge: Mila Manojlović (Šatornja 65) za supruga Matiju Manojlovića (1904.), Draga Manojlović iz Šatornje za supruga Milana Manojlovića (1894.), Vasilija Manojlović (Šatornja 36) za supruga Simu Manojlovića (1899.), Stana Zlokas (Šatornja 34) za Milana Zlokasa (1887.).

Mila Manojlović je u obrazloženju svoje molbe za pomilovanje, s puno gorčine, očito diktirala odvjetniku Šipušu: „Kaznom moga muža sam posredno kažnjena i ja koja sam ostala sa 3 malene djece, a sama sam bolesna i nesposobna za težji rad, tako da dnevno podnosim sve težje muke oko uzdržavanja djece i sebe. Teška nesreća koja nas je zadesila za vrijeme okupacije mogla je dovesti do onoga za što je moj muž presuđen, ali ako se uzme njegov kasniji patnički život, gdje je bio po Nijemcima uhvaćen na oslobođenom teritoriju te logorisan po logorima u Njemačkoj dovoljna je bila kazna za njega, a pogotovo pokazao je već tada da se je popravio što se je na strani J[ugoslavenske] a[rmije] borio do oslobođenja." Supruga Mila je vjerojatno bila obaviještena da su vrlo slabi izgledi da njezin suprug Matija bude pomilovan pa je Okružnom sudu u Sisku i saborskom Prezidijumu uputila još jednu molbu iz Šatornje 1. rujna 1950., očito na rubu sloma jer ne uspijeva zbrinjavati troje malodobne djece (9, 7 i 4 godine) s obzirom na to da je i sama bolesna („živim o lijekovima, koje se more ustanoviti putem doktora i putem liječničkom uvjerenja"). Najteže joj pada što dvoje svoje djece ne može slati u školu. Moli da njezin muž ostatak kazne uvjetno provede na svojem posjedu, sa svojom obitelji, ili da joj se pomogne uzdržavati „sitno troje djece".[48]

Draga Manojlović je sa svoje strane drugačije pristupila obrazloženju svoje molbe: „Moj muž na izdržavanju kazne svojim radom i zalaganjem na radu najbolje je pokazao da se je popravio i donekle ispravio svoju pogrješku radi koje je bio kažnjen. Djelo ne pretstavlja više danas društvenu opasnost, jer se radi o osobi, koja se inače kako i prije djela tako i poslije djela najbolje odnosila s narodom. Na vanjskom radu istakao se je, prestizavao postavljene radne norme te je i zato novčano bio nagrađen i ako se radi o starijem čovjeku."

Vasilija Manojlović reagirala je dijelom kao i Mila, a dijelom kao Draga: „Već treću godinu pada teret gospodarstva, obrađivanja polja, podavanje obaveza na mene ženu, tako da sam ja kaznom moga muža mnogo pretrpila i trpim i sada. Kako se djelo dogodilo pod izvanrednim slučajem uslijed teških nevolja i straha, koju su Srbi u našem kraju preživjeli 1941. godine, smatrala sam da će velikom amnestijom od početka godine i moga muža štititi milost, pa kako on nije bio zahvaćen tom amnestijom, podnosim ovu molbu. Znadem da radi marljivo na izdržavanju kazne, jer ga znadem kao inače marljivoga zemljoradnika, znadem da je i discipliniran, pa upravo takovo njegovo ponašanje pokazuje da je zavrijedio da bi mu se dio kazne oprostio."

Stana Zlokas bila je najodlučnija: „Do sada izdržanom kaznom moj je muž dovoljno pokazao da se kod njega ne radi o nekom pokvarenjaku, nego koji je pritiješnjen ustaškim terorom počinio jedno usamljeno djelo za vrijeme okupacije. Inače je surađivao kasnije sa N[arodno] o[slobodilačkim] p[okretom], a jedan mu je sin poginuo kao borac u partizanima. Gotovo od početka izdržavanja kazne istu izdržava na vanjskim radovima tako da je radio u ciglani u Vinkovcima, kasnije u Lokvama, a sada u Zagrebu. Obzirom na njegove velike godine i njegov rad na izdržavanju kazne, podnosim molbu…"

Nažalost, odvjetnik dr. Matija Šipuš uputio je sve ove molbe bez nadnevka pa je zasad nemoguće reći koliko je drugi krug provjera trajao. U dopisu Odsjeka za poslove pomilovanja Ministarstva pravosuđa Narodne Republike Hrvatske od 9. veljače 1951. Okružnom sudu u Zagrebu Ljubica Puhalović, šefica Odsjeka, priopćila je: „Vraća se spis u krivičnom predmetu protiv Zlokas Milana i dr[ugih] zajedno sa 3 ovjerovljena prepisa odluke Prezidijuma Sabora N[arodne] R[epublike] Hrvatske broj pom[ilovanja] 1367 od 1. veljače 1951. za taj sud,

osuđenog i podnosioca molbe za pomilovanje. Osuđeni Zlokas Milan, Manojlović Simo i Manojlović Milan pomilovani. (…)"[49] Na izdržavanju kazne ostao je Matija Manojlović, „nastrojen križarski", „opasan za današnjicu". Saborski Prezidijum odbio je molbu za njegovo pomilovanje 1. veljače 1951.[50] Koliko je poznato, izdržao je kaznu do kraja.

ZAKLJUČAK

Svjedočenje Ljubana Jednaka o masovnom zločinu u glinskoj srpskoj pravoslavnoj crkvi 29./30. srpnja 1941. sve do najnovijeg vremena redovito se percipira kao svjedočenje jedinoga preživjelog. Međutim, preživjelih je bilo više, ali nitko od njih – osim Jednaka – nije poživio više od pokojeg dana nakon što se infernalno suočio sa smrću. Među potonjima izdvaja se slučaj Bože Miloševa Tarbuka (Perna, 1912.). Izvukao se iz grobne jame zajedno s Jednakom. Za razliku od Jednaka, koji se uspio sakriti u nedalekim Majskim Poljanama, u kući svojega ujaka Pavla Lončara, Božo Tarbuk je u sličnom fizičkom i psihičkom stanju krajnje iscrpljenosti prešao mnogo duži i riskantniji put do obitelji svoje supruge, Manojlovića, u Šatornji, koja je bila pod punom ustaškom kontrolom. Nakon pet dana sakrivanja, kada je krug upućenih u njegov boravak u selu očito bio dobio alarmantne razmjere, njegovi rođaci i susjedi nisu smislili ništa drugo nego da ga kao seoski „patrolci" predaju seoskom ustaškom rojniku. Sve što se kasnije zbivalo – počevši od toga kako je Božin brat Dragan Tarbuk saznao kako je stradao njegov brat, što je poduzeo da se okolnosti smrti provjere, a krivci kazne, zašto je postupak pokrenut pune četiri godine nakon što su vlasti o njemu bile obaviještene te zašto je istraga obuhvatila tako mali broj neizbježno brojnijeg kruga potencijalno osumnjičenih – sve to ostaju pitanja za daljnja istraživanja. Očajnički napor Bože Tarbuka da preživi vlastitu smrt rasplinuo se pred kovitlacom straha, panike, ali i ravnodušja onih u kojima je tražio spas. Njegova je tragedija bila simbolički višestruko neupotrebljiva pa je nakon selektivnih, drastičnih sankcija koje su pogodile tek dio odgovornih za njegovu smrt, i to više godina nakon što se za nju saznalo, jednostavno stavljena *ad acta*. Jedino je Ljuban Jednak u svakoj svojoj izjavio govorio da je bio još jedan koji se zajedno s njim izvukao iz jame, ali da ga je rodbina izdala, za razliku od njega kojeg je rodbina spasila.

PRILOG[51]

ZAPISNIK

o saslušanju svjedoka Tarbuk Dragana, sastavljen dana 26. februara 1948. u uredu Opunomoćstva S[lužbe] D[ržavne] B[ezbjednosti] za kotar Vrginmost, u Topuskom.

Isljednik: Žutić Nikola

Zapisničar: Miroslav Savić [*sic*!]

Svjedok upozoren na dužnost svjedočenja i na posljedice neistinitog prikazivanja i pozvan da se istinito i u potpunosti izjasni o svim činjenicama, koje su u vezi s predmetom saslušanja.

Na opšta pitanja odgovara:

Zovem se Tarbuk Dragan, po zanimanju zemljoradnik, sin Miloša i majke Marice, rođene Bojanjac, rođen 1909. godine u selu Perna, kotar Vrginmost, N[arodna] R[epublika] Hrvatska, Srbin, državljanin F[ederativne] N[arodne] R[epublike] J[ugoslavije], stalno nastanjen u selu Perna, kotar Vrginmost, k[ućni] broj 13, pismen, završio četiri razreda osnovne škole u Perni, oženjen sa Jekom, rođenom Oreščanin, otac četvero djece, od uže porodice i bliže rodbine nisam imao nikoga u redovima neprijatelja, u N[arodno] O[slobodilačke] V[ojske] i nalazio sam se od 1942. godine do oslobođenja naše zemlje 1945. godine. [O]d imovine posjedujem kuću, staju, dva konja i dvije krave, te oko četiri rali zemlje u Perni. [D]o sada nisam bio nikada pod istragom, niti sam sudski kažnjavan.

Godine 1941., negdje u julu mjesecu, otišao je moj brat Božo u Vrginmost, da si digne neku dozvolu za vršaći stroj, te su ga tamo uhvatile ustaše i odveli u Topusko, gdje je bio zatvoren u crkvi. Ja sam odmah kada sam to čuo poslao njegovu ženu Miljku u Topusko i ona je odnesla mojem bratu Boži jesti i vratila se natrag kući u

Pernu. Sutradan također je otišla u Topusko i odnesla mu jesti, no međutim njega nije bilo više u Topuskom, već je bio odpremljen u Glinu u pravoslavnu crkvu. Poslije toga ja više nisam znao o njegovoj sudbini ništa do 1944. godine, a tada sam jednom prilikom već kao borac N[arodno] O[slobodilačke] V[ojske] bio u Glini, koja je tada bila oslobođena, te sam se vozio iz Gline sa Paić Dušanom iz Perne.[52] Na putu nam se prikačio za kola još jedan meni do tada nepoznat čovjek i počeli smo razgovarati. U razgovoru ja sam doznao da je on rodom iz Šatornje, a napominjem, da sam prije toga doznao od Ljubana Jednaka iz Gređana, da se je on i moj brat sakrili među mrtve, te da su iz crkve odpremljeni u Prekopu, gdje su bili pobacani u jamu, te odatle utekli. Ljuban mi je pričao da je moj brat utekao u Šatornju, te sam ja svakako mislio da se je on sklonio kod svojeg roda, t[o] j[est] žena od mojeg brata rodom je iz Šatornje i tamo imade majku Savu i brata Božu Malanović [Manojlović]. Saznavši, da je ovaj čovjek koji se je sa nama vozio rodom iz Šatornje, a zove se Simo Malanović [Manojlović], ja sam njega pitao, da li je njemu što poznato o mojem bratu Boži, koji je 1941. godine pobjegao iz Prekope k svojoj rodbini u Šatornju, a on mi je ispričao slijedeće: Da je on u zajednici s Malanović [Manojlović] Milanom, Malanović [Manojlović] Božom, bratom od žene mojeg brata, te Zlokas Milanom, svi iz sela Šatornje, 1941. godine držao stražu u selu, da ne bi iz šume naišli tada još zvani šumari /partizani/, pošto je to selo bilo pod kontrolom ustaša i po istima zaštićeno. Tada je rekao Božo Malanović [Manojlović], brat od žene mog brata Bože ovoj trojici, da on imade na štali već tri dana svojeg zeta Božu Tarbuka iz Perne, te da što bi oni od njega pravili. Tada je rekao Milan Zlokas iz Šatornje, da gdje je taj njegov zet, našto je ovaj otišao zajedno sa ostalima i zovnuli su toga mojeg brata sa štaglja i on je sišao k njima. Kada je on vidio, da oni nešto sa njime pripremaju, skočio je na sred dvorišta i zamolio ih, da ga ne bi odali ustašama, a tada je skočio njegov šurjak Manojlović Božo i njegova tasta Manojlović Sava i rekli mu, da se ne treba ništa bojati i prišli k njemu, a tada i ovi ostali, svezali ga i odveli u Glinu i predali ustašama, gdje je odmah i ubijen.

Ja kada sam to čuo, otišao sam u Komadu mjesta Vrginmost, gdje (1) sam to sve ispričao tadanjem komandantu Radanović Dušanu, koji je to prijavio Komandi I. Kordunskog područja i ja sam kasnije čuo, da su ovi iz Šatornje uhapšeni, no da su pušteni na slobodu. Tada je komandant I. Kordunskog područja bio Joco Eremić, koji je odmah u to vrijeme nekako pobjegao na stranu neprijatelja, i ja se više o tome nisam mogao raspitati, kako je to prošlo.

Više nemam što da izjavim, već tražim i molim mjerodavnu narodnu vlast, da se po tome predmetu povede istraga, i da se kroz istragu pronađeni krivci kazne za svoje djelo, koje su počinili izdavši mojeg brata Božu ustašama 1941. godine. U tu svrhu molim nadležnu narodnu vlast, da pozove i sasluša kao svjedoke Jednak Ljubana iz Gređana, Malanović [Manojlović] Simu iz Šatornje i Roknić Mirka iz Perne, demobilisani borac J[ugoslavenske] A[rmije], koji bi dokazali sve što im je po tome predmetu poznato.

Sve što sam ovdje izjavio, tačno je i istinito, t[o] j[est] tako sam ja za taj slučaj doznao, što jamčim i potvrđujem svojim vlastoručnim potpisom.

Islednik: Zapisničar: Saslušani:
Žutić Nikola, v. r. Miroslav Savić, v. r. Dragan Tarbuk, v. r.

/2 l., 2 str., strojopis, latinica/

[1] Đuro ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, Beograd [2]2011., 69–70. Aralica nije precizan jer su Pajo Vorkapić i Adam Korać pušteni iz crkve 29. srpnja, prije nego što je zločin počinjen, zato što su jedini na ustaški upit mogli odgovoriti da su „pokršteni" (Isto, 66, 71). Kasnije, u istom djelu, navodi se sljedeći podatak: „Jedan Srbin, čije ime nije utvrđeno, na nepoznat način je pobegao iz jame u šikari Latinovo i privremeno se sakrio u selu Marinbrod, na štali Josipa Juranovića, ali su ga Josip i njegova supruga prijavili ustašama. Posle toga je došao ustaša Ivan Šantek iz Kihalca i ubio nesrećnog čoveka u vrbaku kod mlina, gde je i zakopao njegovo mrtvo telo.[113] Nije utvrđeno da je bračni par Juranović saslušavan i krivično odgovarao za taj zločin" (125). Aralica se pritom poziva na izjavu Blaža Šoštarića od 2. studenoga 1944. (Arhiv Jugoslavije, F. 110, Izjava Blaža Šoštarića, 2. novembra 1944) (Isto). Bila bi to osma osoba prema Araličinu računanju.

[2] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 71, 125, 142. Reference su: Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Vrginmost 1980., 707; Nikola Manojlović, Milanov sin, usmena izjava autoru 6. ožujka 1989.

[3] Isto.

[4] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 142.

[5] Kurepe su zaselak u Majskim Poljanama koji se nalazi nedaleko od stratišta s kojeg je Jednak pobjegao [*op. a.*]

[6] HR-DASK-788: Kotarski narodni sud Glina, Iskaz Ljubana Jednaka, Glina, 1. V. 1944.

[7] Isto, 2. V. 1944.

[8] Ljuban Jednak u dokumentarnom filmu *Govorilo mi je nešto da ću ostat' živ* (Cine pro, Pančevo 1997.).

[9] Araličina informacija o poslijeratnom suđenju ponukala me je da pokušam ući u trag sudskim spisima. Polazeći od pretpostavke da je nužno krenuti od fondova Državnog arhiva u Sisku te zahvaljujući dragocjenoj pomoći ravnateljice Državnog arhiva u Sisku, gđe Nele Kušanić, i kolege Milana Radanovića iz Arhiva Srba u Hrvatskoj u Zagrebu, dobio sam vrlo sadržajan sudski predmet, čija je vrijednost za ovu temu neprocjenjiva, neovisno o tome što neki dokumenti očito nedostaju. Signatura HR-DASK-788 odnosi se na sve citirane arhivske dokumente u ovom članku, ako nije drugačije označeno. Najljepše zahvaljujem gospođi Kušanić i kolegi Radanoviću.

[10] Zapisnik o saslušanju svjedoka Tarbuk Dragana, sastavljen dana 26. februara 1948. u uredu Opunomoćstva S[lužbe] D[ržavne] B[ezbjednosti] za kotar Vrginmost, u Topuskom, HR-DASK-788: Zbirka gradiva za utvrđivanje ratnih zločina s područja Siska i Banovine, Okružni sud Sisak, kut. 19, K 69/48.

[11] Isto.

[12] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 69–70.

[13] Korišteni dosje ne sadržava ništa u vezi s braćom Cestarićima, ali je više nego očito da se neki postupak vodio jer se inače ne bi znalo gdje je Božo Tarbuk ubijen i sahranjen.

[14] Vidjeti: HR-DASK-788: Zbirka gradiva za utvrđivanje ratnih zločina s područja Siska i Banovine, Okružni sud Sisak, kut. 19, K 69/48 (Zloklas Milan, Manojlović Simo, Manojlović Matija, Manojlović Milan). „Popis spisa", br. 1 (K 67/48). Isti popis omogućuje praćenje cijelog postupka. UDBA je svoju prijavu dala 17. travnja 1948. (br. 7), „Naredba Javnog tužioštva o otvaranju istrage" uslijedila je isti dan (br. 8), a optužnica je podignuta 11. svibnja (br. 9), s time što su podaci dopunjeni 25. svibnja. Zapisnik glavne rasprave nosi isti datum, a i presuda je izrečena isti dan! Predmet je prenesen karlovačkom Okružnom sudu ljeti 1949. Izjava Ljubana Jednaka od 2. svibnja 1944. koristila se kao prvi spis optužbe u ovom slučaju. Pod br. 2 upisan je zapisnik svjedoka Drage Tarbuka od 26. veljače 1948. itd.

[15] Istražitelj je bio Stjepan Hršak, a zapisničarka Ljubica Bekić.

[16] Istražitelj je također bio Stjepan Hršak, a zapisničarka Ljubica Bekić. Oženjen je s Vasilijom, rođenom Relić. (Isto)

[17] U brandenburškom gradu Premnitz, u postrojenjima kemijske industrije I. G. Farben. U ratnim godinama oko 1200 prisilnih radnika i ratnih zarobljenika radilo je različite poslove u vrlo širokom proizvodnom rasponu i bilo smješteno u sedam većih i manjih logora. („Premnitz", *Wikipedia* (https://de.wikipedia.org/wiki/Premnitz /pristup 3. 5. 2022./))

[18] Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države usvojilo je Predsjedništvo Privremene narodne skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije 25. kolovoza 1945. Točka 3., čl. 3. glasi: „3) ko izvrši ratni zločin, tj. ko u vreme rata ili neprijateljske okupacije radi kao pokretač, organizator, naredbodavac, pomagač ili neposredni izvršilac ubistava, osuđivanja na smrtne kazne i njihovog izvršavanja, hapšenja, mučenja, prisilnog iseljavanja ili odvođenja u koncentracione logore, u internaciju i na prisilni rad stanovništva Jugoslavije; ko vrši namerno izgladnjivanje stanovništva, prinudno odnarođivanje, prinudnu mobilizaciju, odvođenje u prostituciju, silovanje, prisilno prevođenje u drugu veru; ko pod istim uslovima vrši potkazivanja koja imaju za rezultat u ovoj tački navedene mere terora i prisiljavanja ili ko pod istim okolnostima naređuje ili vrši paljevine, uništavanja ili pljačku javne ili privatne imovine; ko postane funkcioner terorističkog aparata i policijskih formacija neprijatelja ili službenik njegovih zatvora, koncentracionih ili radnih logora, ili nečovečno postupa s jugoslovenskim državljanima i ratnim zarobljenicima, ili ko izvrši neko drugo delo koje pretstavlja ratni zločin;". Formulacija je čl. 4. sljedeća: „Dela iz čl. 3 ovog zakona, izuzev dela iz tač. 14 i iz čl. 3a, kazniće se lišenjem slobode sa prinudnim radom najmanje 3 godine, konfiskacijom imovine i gubitkom političkih i pojedinih građanskih prava, a pri postojanju naročito otežavajućih okolnosti smrtnom kaznom." („Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države", *PROPISI.com* (http://propisi.com/zakon-o-krivicnim-delima-protiv-naroda-i-drave.html) /pristup 3. 5. 2022./)

[19] Isto.

[20] Zapisnik sudske javne rasprave u Sisku, 26. V. 1948.

[21] Okružni sud u Sisku, 26. V. 1948., „Presuda u ime naroda!" (predmet K-69/48)

[22] Optuženi – Okružnom sudu u Sisku, Sisak, 2. VI. 1948.

[23] Dokument je bez memoranduma i nadnevka. Sadržava broj sudskog spisa „K 69/48".

[24] Matijina supruga bila je Mila, rođena Relić. (Zapisnik o saslušanju…). U istom dokumentu stoji podatak da je uhapšen prethodnog dana, tj. 15. lipnja 1948.

[25] „Matija Manojlović, prema podatcima ovoga otsjeka do danas nije kažnjavan, živi sa 4 člana u zajedničkom kućanstvu, a posjeduje 5 rali zemlje i kuću. Svoga samovlasništva nema." (Juraj Crnković, v. d. šefa Otsjeka unutrašnjih poslova pri Kotarskom izvršnom odboru Glina – Okružnom sudu Sisak, Glina, 24. V. 1948.)

[26] Matija Manojlović: „Statistički list (podaci o krivičnom djelu i kazni)", Sisak, 2. VI. 1948.

[27] Supruga mu je bila Draga, rođena Radošević. (Zapisnik o saslušanju…)

[28] „Milan Manojlović, prema podatcima ovoga otsjeka do danas nije kažnjavan, živi sa 6 članova familije u zajedničkom kućanstvu, a posjeduje 6 rali zemlje i kuću. Svoga samovlasništva nema." (Juraj Crnković, v. d. šefa Otsjeka unutrašnjih poslova pri Kotarskom izvršnom odboru Glina – Okružnom sudu Sisak, Glina, 24. V. 1948.)

[29] Milan Manojlović, „Statistički list (podaci o krivičnom djelu i kazni)", Sisak, 2. VI. 1948.

[30] Otsjek unutrašnjih poslova Kotarskoga Izvršnog odbora Glina – Okružnom sudu Sisak, Glina, 17. II. 1948. (Odgovor na dopis iz sisačkog suda od 3. II. 1948.).

[31] Kazneno-popravni dom Lepoglava – Ministarstvu unutrašnjih poslova, III. odjel, Lepoglava, 10. III. 1949.

[32] „Simo Manojlović, prema podatcima ovoga otsjeka do danas nije kažnjavan, živi sa 4 člana u zajedničkom kućanstvu, a posjeduje 28 rali zemlje, kuću, štalu i ostale gospodarske zgrade. Svoga samovlasništva nema." (Juraj Crnković, v. d. šefa Otsjeka unutrašnjih poslova pri Kotarskom izvršnom odboru Glina – Okružnom sudu Sisak, Glina, 24. V. 1948.)

[33] Simo Manojlović, „Statistički list (podaci o krivičnom djelu i kazni)", Sisak, 2. VI. 1948.

[34] Supruga Milana Zlokasa bila je Stana, rođena Dragojević.

[35] „Milan Zlokas, prema podatcima ovoga otsjeka do danas nije kažnjavan, živi u zajedničkom kućanstvu sa 8 članova familije, a posjeduje njegova zadruga 30 rali zemlje, kuću, štalu i ostale gospodarske zgrade. Od gore navedenog zemljišta imenovani ima 2 rali svoga samovlasništva." (Juraj Crnković, v. d. šefa Otsjeka unutrašnjih poslova pri Kotarskom izvršnom odboru Glina – Okružnom sudu Sisak, Glina, 24. V. 1948.)

[36] Milan Zlokas, „Statistički list (podaci o krivičnom djelu i kazni)", Sisak, 2. VI. 1948.

[37] „…u Bović otišao sam jer sam se bojao da me ne bi ustaše uahpsili, pošto su stalno hapsili u noćno doba po okolnim selima." (Zapisnik o saslušanju… od 16. IV. 1948.) Ista je bila priča Sime Manojlovića.

[38] Kazneno-popravni dom Lepoglava – Ministarstvu unutrašnjih poslova, III. odjel, Lepoglava, 18. III. 1949.

[39] Moguće je da se radi o molbama koje su bile potaknute od strane vlasti u drastično promijenjenoj vanjskoj i unutarnjoj političkoj situaciji nakon Rezolucije Kominforma.

[40] Draga Manojlović i Stana Zlokas poslale su rukopisne molbe, a Mili Manojlović molbu je strojopisno napisao dr. Matija Šipuš, branitelj po službenoj dužnosti.

[41] Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odjel za izvršenje kazni – Okružnom sudu Sisak, Zagreb, 11. IV. 1949.

[42] Otsjek unutrašnjih poslova Kotarskoga Izvršnog odbora Glina – Okružnom sudu Sisak, Glina, 11. III. 1949. (Odgovor na dopis iz sisačkog suda od 17. II. 1949.).

[43] Kazneno-popravni dom Lepoglava – Ministarstvu unutrašnjih poslova, III. odjel, Lepoglava, 18. III. 1949. (Odgovor na dopis iz sisačkog Suda od 17. II. 1948.).

[44] Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odjel za izvršenje kazni – Okružnom sudu Sisak, Zagreb, 11. IV. 1949.

[45] Otsjek unutrašnjih poslova Kotarskoga Izvršnog odbora Glina – Okružnom sudu Sisak, Glina, 20. IV. 1949. (Odgovor na dopis iz sisačkog suda od 1. IV. 1949.).

[46] Otsjek unutrašnjih poslova Kotarskoga Izvršnog odbora Glina – Okružnom sudu Sisak, Glina, 20. IV. 1949. (Odgovor na dopis iz sisačkog suda od 1. IV. 1949.).

[47] Odluka Prezidijuma Sabora Narodne Republike Hrvatske br. 102/1949. od 20. IV. 1949. Kakav je bio odnos vlasti na raznim instancijama prema ovom slučaju vidi se, pored ostalog, iz otpisa Kazneno-popravnog doma Lepoglava upućenog III. odjelu Ministarstva unutrašnjih poslova Narodne Republike Hrvatske od 1. VI. 1949., koji je 21. travnja 1949. zatražio podatke o Matiji Manojloviću. Otpis je upućen nakon što je već bila donesena odluka Prezidijuma kojom se odbija pomilovanje. Možda je to bilo i bolje za osuđenog jer je kaznionička karakteristika bila porazna: „Za vrijeme izdržavanja kazne u ovom domu imenovani se pokazao na radu slab, voli izbjegavati rad, vladanja je dobrog, disciplinski nije kažnjavan. U političkom pogledu je negativan, nastrojen križarski, opasan za današnjicu. Zdrav je." (Kazneno-popravni dom Lepoglava – III. odjelu Ministarstva unutrašnjih poslova Narodne Republike Hrvatske, Lepoglava, 1. VI. 1949.) Da je ova karakteristika stigla na vrijeme u Prezidijum, možda bi Matiji Manojloviću trajanje kazne bilo i produženo! Nasuprot tome, Odjel unutarnjih poslova pri Kotarskom izvršnom odboru Glina dostavio je 7. lipnja 1949. Okružnom sudu u Sisku obavijest da je Matija Manojlović „za vrijeme okupacije" bio „dobrog vladanja" i da je „pomagao N[arodno] o[slobodilačku] b[orbu]" te da „prilikom oslobođenja naše zemlje nije bježao ispred naše vojske, te prema tome niti je zaborbljen niti uhapšen". (Odjel unutarnjih poslova pri Kotarskom izvršnom odboru Glina – Okružnom sudu Sisak, Glina, 7. VI. 1949.)

[48] Mila Manojlović – Prezidijumu Sabora Narodne Republike Hrvatske, Šatornja, 1. IX. 1950.

[49] Odsjek za poslove pomilovanja Ministarstva pravosuđa Narodne Republike Hrvatske – Okružnom sudu u Zagrebu, Zagreb, 9. II. 1951. Br.: P. 2449/1950-4 od 9. II. 1951.

[50] Prezidijum Sabora Narodne Republike Hrvatske, Zagreb, 1. II. 1951. Br. pomilovanja: 1367/1951. Potpisani su potpredsjednik Kata Pejnović i tajnik Jure Franičević.

[51] HR-DASK-788: Zbirka gradiva za utvrđivanje ratnih zločina s područja Siska i Banije, Okružni sud Sisak, kut. 19, K 69/48.

[52] Glina je oslobođena 11. siječnja 1944. [*op. a.*]

8.

STRADANJE SRPSKOG STANOVNIŠTVA OPĆINE LETOVANIĆ U GLINI POČETKOM KOLOVOZA 1941.

Milan Radanović

UDK: 341.34-058.65(497.5 Letovanić=163.41)"1941"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Ovaj članak objašnjava stradanje srpskog stanovništva općine Letovanić tijekom 1941. Riječ je o manjoj i izoliranoj srpskoj enklavi. U masakru koji je početkom kolovoza 1941. sproveden u Glini i njenoj neposrednoj okolici ubijeno je 50 muškaraca srpske nacionalnosti koji su bili stanovnici općine Letovanić. Likvidirani civili ubijeni su isključivo zbog njihove etničke pripadnosti. Njihovo ubistvo predstavlja još jedan dokaz da je glavni motiv za organiziranje glinskog masakra bila eliminacija srpskog stanovništva na području Velike župe Gora.

Summary ▶ The Suffering of the Serbian Population of Letovanić Municipality in Glina at the Beginning of August 1941. The article examines the suffering of the Serbian population of the municipality of Letovanić during 1941. It was a small and isolated Serbian enclave. In the massacre that took place at the beginning of August 1941 in Glina and its immediate surroundings, 50 men of Serbian nationality who were residents of the municipality of Letovanić were killed. The liquidated civilians were killed solely because of their ethnicity. Their murder is another proof that the main motive for organizing the Glina massacre was the elimination of the Serbian population in the area of Gora County.

Ključne riječi ▶ Palanjek Pokupski, Letovanić, Glina, Nezavisna Država Hrvatska, 1941.
Key words ▶ Palanjek Pokupski, Letovanić, Glina, Independent State of Croatia, 1941.

https://doi.org/10.17234/9789533972972.29

U pokupskoj općini Letovanić (kotar Sisak), postojala je manja srpska enklava, koja je egzistirala u tri seoska naselja. Srbi su činili većinsko stanovništvo samo u Palanjku Pokupskom.[1] To selo je bilo jedino pretežno srpsko mjesto sjeverno od rijeke Kupe, između Karlovca i Siska.

Prema popisu stanovništva iz 1910., u Palanjku Pokupskom su živjele 164 osobe kojima je srpski bio maternji jezik i jedna osoba kojoj je maternji jezik bio hrvatski. U susjednom Vrhu Letovanićkom Srbi su tada činili nešto preko trećine stanovništva (47 govornika srpskog u odnosu na 77 govornika hrvatskog i četvoro govornika slovenskog). U također susjednom Cerju Letovanićkom Srbi su činili vrlo mali postotak stanovništva (30 govornika srpskog u odnosu na 628 govornika hrvatskog, šest govornika češkog i pet govornika slovenskog). Broj govornika srpskog u navedenim naseljima poklapa se s brojem pravoslavnih vjernika.[2]

Prema popisu stanovništva iz 1921. u općini Letovanić živjele su 253 osobe pravoslavne vjeroispovijesti. U narednom popisu stanovništva, sprovedenom 1931., zabilježen je neznatan porast pravoslavne populacije. Te godine u općini su živjele 263 osobe srpske nacionalnosti, pri čemu je moguće pretpostaviti da su skoro sve živjele u tri navedena sela. Palanjek Pokupski je 1931. imao 173 stanovnika. U nedalekom Lekeniku, središtu istoimene općine između Velike Gorice i Siska, prema popisu iz 1931., živjelo je 28 osoba pravoslavne vjeroispovijesti odnosno srpske nacionalnosti.[3]

Usprkos malobrojnosti i nepostojanju pravoslavne parohije u Palanjku Pokupskom, pravoslavna štokavska enklava opstala je sve do početka ovog stoljeća u većinskom rimokatoličkom kajkavskom okruženju. Tome je najviše pridonijela blizina Banije i svijest o zajedničkom porijeklu koje dijele sa Srbima s Banije te njihova međusobna interakcija. Zahvaljujući nizu povijesnih i društvenih okolnosti, srpska enklava u općini Letovanić je pred izumiranjem. Prema podacima iz popisa stanovništva iz 2021., u Palanjku Pokupskom živi sedam osoba u tri kućanstva. Srbi su izumrli u Cerju Letovanićkom prije nekoliko desetljeća, a u Vrhu Letovanićkom na po-

pisu stanovništva sprovedenom 1991. zabilježeno ih je sedmero. Realno je pretpostaviti da u tome mjestu više nema osoba srpske nacionalnosti ili ih uskoro neće biti. Stradanje tijekom Drugog svjetskog rata, napose tijekom 1941., značajno je pridonijelo demografskom smanjenju i postepenom izumiranju enklave. To se osobito odnosi na prisustvo Srba u Vrhu Letovanićkom i Cerju Letovanićkom.

Mještani Palanjka Pokupskog su u nekoliko navrata tijekom prve ratne godine iskusili teror. Prvi put neposredno nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije, 12. svibnja 1941. Toga dana, njemački vojnici, koji su bili smješteni u Pešćenici, selu pokraj Lekenika, najprije su strijeljali trojicu srpskih muškaraca iz Lekenika kako bi zataškali ubojstvo jednog njemačkog vojnika koga je u pijanstvu ubio drugi njemački vojnik. Žrtve su potom obješene u Pešćenici.[4] Kako bi krivnja za smrt njemačkog vojnika bila dodatno bačena na lokalne Srbe, njemački vojnici su uhvatili sve odrasle muškarace srpske nacionalnosti u Palanjku Pokupskom. Lokalni Srbi imali su tu nesreću da su bili stanovnici srpskog sela najbližeg Pešćenici te da su bili pripadnici naroda koji je postao meta terora. Petorica uhvaćenih muškaraca strijeljana su na lokalitetu koji se nalazi između Palanjka i Starog Farkašića, u blizini šume Obrušnjak. Njemački vojnici su od nekoga dobili sugestiju koga treba likvidirati od mještana. Svakako je taj prijedlog potekao od lokalnih predstavnika ustaške vlasti.

> Uzeo je zatim Njemac knjigu iz koje je pročitao imena određenih za streljanje i to Marka Čerkeza Jovanovog, Savu Gostića Nikolinog, Đuru Čerkeza Milinog, Petrović Nikolu i Dušana Petrovića Markovog, koji su svi odmah vezani za drvo i streljani. U svakog je pucalo po pet Njemaca. Dvanaest ih je odvedeno na rad i ti su se ljudi za oko 20 dana svi vratili. Nama drugima je određeno da sljedećeg dana donesemo oružje u Pešćenicu i Lekenik. Ništa nismo poslali jer oružja nije bilo [u posjedu mještana] pa smo se mi drugi razbježali po šumama dok Njemci nisu otišli iz Lekenika i Pešćenice.[5]

Stanovnici Palanjka su u prvoj polovici srpnja 1941. kolektivno prihvatili rimokatoličku vjeroispovijest. Pokatoličavanje mještana obavio je župnik Antun Irgolić iz Starog Farkašića. Mještani Palanjka su u poslijeratnim svjedočenjima navodili da je Irgolić bio proustaški orijentiran te da su ga početkom 1943. likvidirali partizani.[6] Prelazak na rimokatoličku vjeroispovijest bio je način da mještani uvjere vlasti Nezavisne Države Hrvatske da ne trebaju sumnjati u njihovu lojalnost.

U ljeto 1941., nepoznato da li prije ili nakon pokatoličavanja mještana, a svakako uoči odvođenja seoskih muškaraca na pogubljenje u Glinu, ustaše su pohvatali 11 porodica iz Palanjka, privremeno ih internirali u logor Caprag pokraj Siska, odakle su ih protjerali za Srbiju.[7]

Krajem 1945. i početkom 1946. pred uredom Zamaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za kotar Sisak svjedočilo je 26 stanovnika Palanjka Pokupskog, Vrha Letovanićkog i Cerja Letovanićkog te jedna stanovnica Starog Broda, o hapšenju njihovih ukućana, rođaka i susjeda 2. kolovoza 1941. Također, o hapšenju mještana Palanjka, Vrha i Cerja u istrazi uoči suđenja ustaši Ivanu Preporučenom iz Letovanića, koji je učestvovao u hapšenju njihovih najbližih rođaka, svjedočilo je pet stanovnika tih naselja. U oba slučaja uglavnom je riječ o udovicama žrtava. Svjedoci se slažu da su njihovi rođaci uhapšeni navedenog datuma. Isto tako, svi navode da su njihovi ukućani, rođaci i susjedi ubijeni u Glini.

Toga dana ustaše su izvršili hapšenje 29 stanovnika Palanjka Pokupskog, 15 stanovnika Vrha Letovanićkog, šest stanovnika Cerja Letovanićkog te jednog stanovnika Starog Broda. Svi uhapšenici bili su punoljetni muškarci srpske nacionalnosti. Jedan stanovnik Palanjka je pušten istog dana, a svi ostali odvedeni u Glinu, gdje su pobijeni, kako navode suvremenici. Nakon tri dana ustaše su u Palanjku i Vrhu uhapsili još po dvojicu stanovnika u svakom selu, pri čemu se nijedan nakon odvođenja nije vratio. Oni su ubijeni na nepoznatoj lokaciji.[8] Mještani koji su svjedočili o naknadnom hapšenju, izvršenom 5. kolovoza 1941., nisu tvrdili da su i oni ubijeni u Glini. To kao da čini uvjerljivijim njihove tvrdnje o mjestu likvidacije muškaraca uhvaćenih 2. kolovoza.

Dušan Čerkez, stanovnik Palanjka Pokupskog, koji je izbjegao hvatanje skrivajući se u šumi („i odatle gledao šta se događa u selu"), svjedočio je 1946. da su ustaše kazali Kati Borić, čijeg sina su uhapsili, da će pohapšene mještane odvesti „za Glinu [gdje će] nešto popravljati što su 'vaša braća Srbi porušili'".[9]

Mještanka Palanjka Mara Gostić navela je u poslijeratnoj izjavi da je od jednog poznanika iz Farkašića, koji je bio ustaša, doznala da je ovaj bio u Glini i tamo sreo trojicu uhapšenih muškaraca iz Palanjka i Vrha.

> Da su moji mještani stradali u Glini saznala sam već u ono vrijeme od Mike Farkaša koji je tada bio ustaški vojnik u Glini i koji mi je pričao da je bio s Milanom Kajganom [iz Palanjka Pokupskog] i Milom Radičevićem [iz Vrha Letovanićkog] i da je vidio da je Bogdan Pandurović [iz Palanjka Pokupskog] nosio vodu, te da je navedenim našim ljudima rekao da će biti ubijeni.[10]

Ustaša Filip Borković iz Siska, pripadnik Ustaške pripremne bojne Velike župe Gora, koji je 2. kolovoza 1941. učestvovao u hapšenju mještana Palanjka Pokupskog, naveo je u poslijeratnoj istrazi da su, nakon što su iz Palanjka sprovedeni u Stari Farkašić, uhapšenici bili „strpani u kamion" te da ih je „petorica ustaša otpratila za Glinu".[11]

Tri navedena izvora ukazuju na Glinu kao mjesto stradanja 50 stanovnika općine Letovanić lišenih slobode 2. kolovoza 1941. Iako za to nema čvrstih dokaza, na osnovu navedenih izvora može se pretpostaviti da su ubijeni upravo u tome gradu. Ukoliko je ta pretpostavka vjerodostojna, to bi značilo da su najvjerojatnije ubijeni u noći 4. na 5. kolovoza zajedno s velikom grupom Srba s područja kotara Vrginmost, u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Međutim, budući da je iz izvora poznato da je dio žrtava s područja Vrginmosta ubijen u crkvi, a dio na stratištu u blizini Novog Sela Glinskog,[12] postoji mogućnost da su stanovnici općine Letovanić, ili dio njih, ubijeni u okolici Gline. U svakom slučaju, s velikom sigurnošću možemo tvrditi da su pobijeni na području Gline.

Rođaci žrtava tvrdili su u poslijeratnim izjavama da su poznavali mnoge koji su izvršili hvatanje njihovih srodnika i susjeda te navode da su ustaše bili stanovnici Letovanića, Starog Farkašića, Starog Broda i Cerja Letovanićkog. U njihova sela u ranim jutarnjim satima, prije svitanja, upala je šarolika skupina od nekoliko desetaka ustaša i njihovih pristalica, od kojih je manji dio bio naoružan puškama. Većina prispjelih ustaških pristalica nosila je sjekire i zašiljene kolce.[13] Jedan ustaški simpatizer iz Letovanića koji je bio angažiran u hapšenju naveo je u poslijeratnoj istrazi da nije bio naoružan već da je „kod sebe imao jednu batinu".[14]

U većem broju svjedočenja iz 1945. i 1946. navode se imena blizu 30 ustaša iz navedenih sela koji su učestvovali u hapšenju lokalnih Srba. Manji dio ustaša i njihovih pristalica kojima se navode imena poginuli su tijekom rata ili su ih likvidirali partizani nakon zarobljavanja. Većina je 1945. i 1946. živjela u svojim selima. Jedan učesnik u hapšenju je ubijen u logoru Jasenovac. Riječ je o Ivanu Galijaniću, općinskom stražaru, odnosno predratnom žandaru iz Letovanića, koga su ustaše internirali u logor „radi sina partizana".[15] Realno je pretpostaviti da većina lokalnih učesnika u hapšenju nije aktivno participirala u ustaškom pokretu te da nije imala čvrsta ideološka uvjerenja. To objašnjava činjenicu da je manji dio aktivno sudjelovao u ustaškom pokretu te da je najmanje jedan kasnije bio represiran od strane ustaša. Ovo se ne odnosi na ustaše prispjele iz Siska, koji su također učestvovali u hapšenju, a koje mještani nisu poznavali. Riječ je o pripadnicima Ustaške pripremne bojne Velike župe Gora. Njih je, prema svjedočenju jednog od pripadnika bojne, bilo oko 30.[16] Nemoguće je osporiti da je većina učesnika u hapšenju s područja Letovanića imala antisrpski sentiment te da se nitko od njih nije suprotstavio hapšenju ljudi koji su živjeli u susjedstvu, koji su im uglavnom bili poznanici prije rata.

Pojedini svjedoci navode prisustvo istaknutih ustaških organizatora s područja kotara Sisak prilikom hapšenja u tri pokupska sela. Tako se navodi da je hvatanju Srba u Palanjku prisustvovao ustaški tabornik iz Letovanića Franjo Ilić.[17] Među prisutnima prilikom hapšenja u istom selu u izjavama svjedoka navodi se i ime Roka Fageta, ustaškog logornika iz Siska, odnosno glavnog organizatora ustaškog pokreta za kotar Sisak. Više svjedoka navodi prisustvo Ivana Gomerčića, gostioničara i ustaškog organizatora iz Cerja Letovanićkog prilikom hapšenja u Palanjku. Gomerčić je intervenirao da uhapšeni stanovnik Palanjka Pokupskog Nikola Čerkez bude pušten istoga dana, s čime se Faget složio. S druge strane, Gomerčić je osobno učestvovao u hapšenju svojih suseljana u Cerju Letovanićkom te u hapšenju muškaraca u susjednom Palanjku, od kojih je većinu poznavao.[18] Supruga Mirka Borića, uhapšenog stanovnika Cerja Letovanićkog, svjedočila je 1946. da je pokušala moliti Gomerčića da njen suprug bude pušten. Gomerčić je, kako je navela, to odbio, kako je navodno rekao – „jer bi tada svi to tražili pa da onda ne bi imali koga da odvedu".[19]

Ustaše su najprije izvršili hapšenje u Vrhu Letovanićkom, prije svitanja, kako bi se žrtve zatekle na spavanju. Jedan od ustaša je pred kućom poznanika, braće Nikole i Steve Ivkovića, uzviknuo: „Izađite van, sad smo mi na vladi."[20] Četrnaest uhapšenih muškaraca iz Vrha Letovanićkog otjerano je prema susjednom Palanjku Pokup-

skom, gdje je izvršeno sljedeće masovno hapšenje. Jedna stanovnica Palanjka u izjavi iz 1946. navela je da je u selo upala veća grupa ustaša od kojih su samo šestorica bila uniformirana. „Sa sobom su doveli već pohvatane pravoslavce iz Cerja."

> Prije polaska oplijenili su im sve što su imali i natjeravali su naše muževe da moraju moliti katolički očenaš. Pošto nisu znali, jedan nepoznati [ustaša] ćušnuo je nekoliko pravoslavaca.[21]

Pohapšeni Srbi su iz Palanjka pješice otjerani ka Starom Farkašiću, „a odatle kamionima preko Petrinje za Glinu".[22] Dvije stanovnice Palanjka istog dana zaputile su se za Farkašić kako bi se raspitale o tome gdje su im odvedeni muževi. Saznale su da se dio ustaša koji su izvršili hapšenje nalazi u kući župnika Irgolića. U Irgolićevoj kući su zatekle župnika i lokalnog ustaškog dužnosnika Štajcera. Pitale su župnika što će biti s njihovim uhapšenim seljanima, na šta im je on odgovorio da ne zna, dok ih je Štajcer uvjeravao da su im muževi i susjedi poslani na prinudni rad te da će se vratiti za tri tjedna.[23]

Teško je zamisliti da župnik Irgolić, a posebno lokalni ustaški dužnosnik nisu znali da su pohapšeni stanovnici letovanićkih sela u smrtnoj opasnosti kada ih se sprovodi na Baniju, budući da se na Baniji krajem srpnja i početkom kolovoza sprovode masovni zločini nad tamošnjim srpskim stanovništvom. U svakom slučaju, nema dokaza da se župnik Irgolić založio da Srbi, koje je nedugo prije toga prevjerio, ne budu hapšeni.

Kao što je prethodno navedeno, ustaše su 5. kolovoza 1941. ponovo izvršili hapšenja u Palanjku Pokupskom i Vrhu Letovanićkom. U ta dva sela uhapšena su sedmorica mještana koja su sprovedena u zatvor u Sisku. Trojica dječaka su nakon tri dana puštena iz zatvora. Jedan od njih, Stevo Borić iz Vrha Letovanićkog, koji je tada imao 13 ili 14 godina, nedugo nakon toga je, kako navodi u izjavi iz 1946., „utekao na rad u Njemačku i tamo preživio, te sam se vratio nakon oslobođenja". Među onima koji su uhapšeni 2. kolovoza 1941. bio je njegov otac Đuro. Ponovni dolazak ustaša u Vrh Letovanićki, 5. kolovoza, uslijedio je zbog toga što 2. kolovoza kod kuće nisu zatekli mještanina Đuru Pandurovića. Uhapšeni pa pušteni dječaci iz Palanjka Pokupskog, Đuro Čerkez i Đuro Borić, tada 14-godišnjaci, kasnije su se priključili partizanima. Obojica su preživjela rat. Četvorica muškaraca koja su zadržana u zatvoru nisu se nikad vratila kućama. Ubijeni su na nepoznatoj lokaciji.[24]

Na pitanje zbog čega su mirni srpski seljaci iz tri letovanićka sela, koji su prethodno prešli na rimokatoličku vjeroispovijest, pohapšeni i pobijeni, moguće je odgovoriti samo pretpostavkom. Ta pretpostavka podrazumijeva da je netko u strukturama ustaške vlasti odlučio da srpski muškarci iz općine Letovanić podijele sudbinu Srba iz kotara Glina, Petrinja i Vrginmost, koji su hvatani i masovno ubijani na širem području Gline krajem srpnja i početkom kolovoza 1941., bez obzira da li su bili stanovnici naselja u kojima je postojao začetak otpora ili su živjeli kao posve mirni seljaci. Zapravo, velika većina Banijaca i Kordunaša pobijenih u tom kratkom razdoblju živjela je u selima koja nisu pružala organizirani i kolektivni otpor ustašama. Stradanje srpskih stanovnika iz tri sela letovanićke općine koja su bila relativno udaljena od ustaničke teritorije i srpskih naselja na Baniji može se protumačiti kao posljedica činjenice da je ustaška grupacija u kotaru Sisak i Velikoj župi Gora bila sklona ekstremnoj srbofobiji te da se ponašala u skladu s očekivanjima i naređenjima vrha ustaškog rukovodstva koje je odlučilo da krajem srpnja 1941. krene sveopći lov na Srbe na području ove velike župe i susjednih oblasti.

Kao što je prethodno navedeno, na području Gline je početkom kolovoza 1941. stradalo 50 stanovnika iz četiri naselja općine Letovanić. Najvjerojatnije je riječ o konačnom broju ubijenih. O njihovim identitetima govori dokumentacija Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz 1946., dokumentacija Okružnog suda u Sisku također iz 1946. te baza podataka beogradskog Muzeja žrtava genocida koja je zasnovana na jugoslavenskom popisu žrtava Drugoga svjetskog rata iz 1964. Na osnovu tih izvora za većinu žrtava je moguće utvrditi ime oca (49 od 50) i godinu rođenja (43 od 50). Napominjem da godišta dijela žrtava najvjerojatnije nisu točna, odnosno da su približna.

SPISAK ŽRTAVA UHVAĆENIH 2. KOLOVOZA 1941. I ODVEDENIH U GLINU:

PALANJEK POKUPSKI

Jovo Mile Borić 1911.
Jovo Steve Borić 1920.
Milan Steve Borić 1898.
Vladimir Mile Borić 1901.
Dušan Marka Čerkez 1908.
Marko Sime Čerkez
Milan Jove Čerkez 1915.
Đuro Petra Čudić 1901.
Milan Kate Čudić 1922.
Đuro Nikole Gostić 1899.
Petar Mile Gostić 1890.
Slavko Kate Gostić
Bogdan Tome Kajgan
Milan Joce Kajgan 1910.
Dušan Ane Kotaran 1910.
Slavko Kotaran 1918.
Bogdan Sime Pandurović 1914.
Đuro Nikole Pandurović 1899.
Dragan Sime Pandurović
Jovo Sime Pandurović 1899.
Marko Đure Pandurović 1907.
Nikola Rade Pandurović 1915.
Drago Marka Petrović 1914.
Dušan Marka Petrović 1910.
Jovo Marka Petrović 1910.
Milan Nikole Petrović 1922.
Jovan Stevana Stanojević
Milan Sime Vidak 1917.

VRH LETOVANIĆKI

Đuro Steve Borić 1904.
Stojan Đure Dobriković 1901.
Matija Marka Dragaš 1908.
Mile Pavla Ivković 1887.
Nikola Jandre Ivković 1901.
Stevo Jandre Ivković 1902.
Dragan Mile Perković 1901.
Marko Mile Perković 1883.
Milan Marka Perković 1912.
Simo Marka Perković 1916.
Simo Mile Perković 1903.
Miloš Sime Radičević 1920.
Simo Mile Radičević 1895.
Stevo Sime Stanojević 1901.
Vasilj Pavla Stanojević

CERJE LETOVANIĆKO

Mirko Borić
Đuro Jove Pejnović 1898.
Jovo Đure Pejnović 1880.
Marko Đure Pejnović 1899.
Nikola Jove Pejnović 1895.
Slavko Đure Pejnović 1911.

STARI BROD

Simo Mile Simić 1917.

---

[1] Palanjek Pokupski treba razlikovati od Palanjka, sela na lijevoj obali Save, također u sastavu kotara Sisak. Palanjek Pokupski je povremeno nazivan i Palanjek Srpski.

[2] *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991. po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), Zagreb 1998., str. V/ 2761, 2786, 2804.

[3] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.*, Sarajevo, 1932., str. 268.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, Knjiga II. Prisustvo stanovništva po veroispovesti, Beograd, 1938., str. 92.; Republički zavod za statistiku SRH, *Stanovništvo 1857. – 1961. po naseljima i dijelovima naselja: Sisak*, Zagreb, 1964., str. 82.

[4] Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ), k. 457, Zh 35760–35761, Kotarska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača (KKRZ) u Sisku, Izjava Nikole Dobrića iz Pešćenice, 8. 3. 1946.

Žrtve: Dane Stojić, Marko Čerkez i Božo Vukadinović, svi iz Lekenika.

[5] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh 35760–35761, KKRZ u Sisku,Izjava Dušana Čerkeza iz Srpskog Palanjka, 14. 2. 1946.

U svjedočenjima nekoliko mještana Palanjka Pokupskog i Pešćenice navodi se da je opisani zločin izvršen travnja 1941. Na spomeniku podignutom na mjestu strijeljanja petorice mještana Palanjka navodi se 12. 5. 1941. kao datum njihovog stradanja. Smatram da je ovaj podatak pouzdaniji (Ivica Šustić, *Spomenici revolucionarnog radničkog pokre-*

ta, NOB-a i socijalističke revolucije na području općine Sisak, Sisak, 1982., str. 114).

[6] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjava Nade Čerkez iz Srpskog Palanjka, 7. 2. 1946.

[7] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh 35760–35761, KKRZ u Sisku, Izjava Dušana Čerkeza iz Srpskog Palanjka, 13. 2. 1946. Navode Dušana Čerkeza o protjerivanju dijela mještana Palanjka Pokupskog potvrđuju suvremena historiografska istraživanja (Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2014, str. 202).

[8] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjava Ljube Čerkez iz Srpskog Palanjka, 7. 2. 1946.

[9] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjava Dušana Čerkeza iz Srpskog Palanjka, 13. 2. 1946.

[10] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjave Mare Gostić iz Srpskog Palanjka, 7. 2. 1946.

[11] Državni arhiv u Sisku (HR-DASK), 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak–Petrinja (SPPP), k. 6, Dosije Filip Borković, Zapisnik od 6. 5. 1946. o saslušanju Borković Filipa u odjeljenju UDB-e za okrug Banija u Sisku.

[12] Za više detalja o zločinu koji se dogodio 4. na 5. kolovoza 1941. na području Gline, vidjeti članak Milana Koljanina u ovome zborniku (201-246).

[13] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjava Jele Borić iz Srpskog Palanjka, 7. 2. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjava Dušana Čerkeza iz Srpskog Palanjka, 13. 2. 1946.

[14] HR-DASK, 765, SPPP, k. 6, Dosije Ivan Preporučeni, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Ivana Preporučenog sastavljen u uredu javnog tužilaštva okruga Banija u Sisku, 24. 6. 1946.

[15] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjava Mare Gostić iz Srpskog Palanjka, 7. 2. 1946.

[16] HR-DASK, 765, SPPP, k. 6, Dosije Filip Borković, Zapisnik od 6. 5. 1946. o saslušanju Borković Filipa u odjeljenju UDB-e za okrug Banija u Sisku.

[17] Tabornik Franjo Ilić iz Letovanića u jesen 1944. bio je vinovnik zločina nad dvojicom lokalnih Srba, kada je naredio ubojstvo Milana Pandurovića iz Letovanićkog Vrha i Marka Borića iz Palanjka Pokupskog. Žrtve su ubijene kod mosta između Starog Farkašića i Starog Broda (HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh 35760–35761, KKRZ u Sisku, Izjava Jage Borić iz Vrha Letovanićkog, 6. 12. 1945.).

[18] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh 35760–35761, KKRZ u Sisku, Izjava Jele Borić iz Srpskog Palanjka, 7. 2. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh 35760–35761, KKRZ u Sisku, Izjava Kate Čudić iz Srpskog Palanjka, 7. 2. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh 35760–35761, KKRZ u Sisku, Izjava Mare Pandurović iz Srpskog Palanjka, 7. 2. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjava Dušana Čerkeza iz Srpskog Palanjka, 13. 2. 1946.

[19] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh 35760–35761, KKRZ u Sisku, Izjava Julke Borić iz Cerja Letovanićkog, 14. 2. 1946.

[20] HR-DASK, 765, SPPP, k. 6, Dosije Ivan Preporučeni, Zapisnik sastavljen u kancelariji javnog tužilaštva okruga Banija u Sisku, Izjava Ljubana Jovića iz Vrha Letovanićkog, 24. 6. 1946.

[21] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh 35760–35761, KKRZ, Izjava Jele Borić iz Srpskog Palanjka, 7. 2. 1946.

[22] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh 35760–35761, KKRZ u Sisku, Izjava Jele Borić iz Srpskog Palanjka, 7. 2. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjava Nade Čerkez iz Srpskog Palanjka, 7. 2. 1946; HR-DASK, 765, SPPP, k. 6, Dosije Filip Borković, Zapisnik od 6. 5. 1946. o saslušanju Borković Filipa u odjeljenju UDB-e za okrug Banija u Sisku.

[23] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjava Nade Čerkez iz Srpskog Palanjka, 7. 2.

[24] HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjava Ljube Borić iz Srpskog Palanjka, 7. 2. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjava Steve Borića iz Vrha Letovanićkog, 11. 2. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 377, Zh 28063, KKRZ u Sisku, Izjava Đure Čerkeza iz Srpskog Palanjka, 11. 2. 1946; HR-DASK, 765, SPPP, k. 6, Dosije Ivan Preporučeni, Zapisnik od 5. 6. 1946. sastavljen u javnom tužilaštvu okruga Banija u Sisku, Izjava Steve Borića iz Vrha Letovanićkog.

Žrtve: Dragan Čerkez, Slavko Pandurović, obojica iz Palanjka Pokupskog; Đuro Svetislava Pandurović, Milan Jandre Senić, obojica iz Vrha Letovanićkog.

9.

ROMI NA PODRUČJU KOTARA GLINA I VRGINMOST UOČI I POČETKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

Danijel Vojak

UDK: 341.34-058.65(497.5 Glina, Vrginmost=214.58) "1939/1941"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Manji dio romskog stanovništva živio je na području kotara Gline i Vrginmosta uoči i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Romske zajednice bile su politički neorganizirane i samim time nisu putem svojih predstavnika izravno participirale u institucijama lokalnih vlasti. Dodatna razina marginalizacija Roma na ovom području bila je socijalna, vidljiva u prevladavanju negativne percepcije o njima kod većinskog (neromskog) stanovništva. U takvom socioekonomskom kontekstu institucije državnih i lokalnih vlasti prema njima provodile su politiku prisilne sedenterizacije, a koja je imala za cilj njihovu asimilaciju. Drastičniju razinu ove politike prema Romima započele su provoditi ustaške vlasti u novoosnovanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, gdje su smatrani jednim od rasno i društveno nepoćudnih dijelova društva. Izravna posljedica toga bila je ustaška genocidna politika koja je imala za cilj njihovo potpuno uništenje s ovog i drugih područja tadašnje hrvatske države. U tom kontekstu su ustaške vlasti ubrzo po dolasku na vlast počinile masovne zločine nad Romima i na području Gline i Vrginmosta. To pokazuje primjer zločina koji su se krajem srpnja 1941. dogodili u Ivanović jarku, te masovna likvidacija Roma s područja općine Lasinja, krajem prosinca iste godine.

Summary ▶ Roma in the area of Glina and Vrginmost districts on the eve and beginning of the Second World War. A small part of the Roma population lived in the districts Glina and Vrginmost before and during World War II. Roma communities were socioeconomically marginalised and politically disorganized and thus didn't participate in local government institutions through their representatives. An additional level of marginalization of Roma in this area was social, visible in the prevailing negative perception of them among the majority (non-Roma) population. In such a socio-economic and political context, the institutions of state and local authorities pursued a policy of forced sedentarization towards them, which aimed at their assimilation. A more drastic level of this policy towards the Roma began to be implemented by the Ustasha authorities in the newly established Independent State of Croatia (ISC), when they were considered one of the racially and socially undesirable parts of society. The direct consequence of such a policy was the Ustasha genocidal policy aimed at their complete destruction from this and other areas of the ISC. In that context, the Ustasha authorities committed mass crimes against the Roma in the area of Glina and Vrginmost soon after coming to power. This is shown by the example of the crimes that took place in Ivanović Jarak at the end of July 1941 and the mass liquidation of Roma from the area of the municipality of Lasinja, which took place at the end of the same year.

Ključne riječi ▶ Romi, Glina, Vrginmost, Kraljevina Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska, ustaška genocidna politika
Key words ▶ Roma, Glina, Vrginmost, Kingdom of Yugoslavia, Independent State of Croatia (ISC), Ustasha genocidal policy

https://doi.org/10.17234/9789533972972.30

1. UVOD

Povijest Roma na hrvatskim područjima započinje s njihovim migracijama u drugoj polovini 15. stoljeća, kada naseljavaju područje kasno srednjovjekovnih gradova Dubrovnika i Zagreba. Nakon toga uslijedile su njihove migracije na druga, većinom obalna, područja današnje Hrvatske. Romsko stanovništvo zatim je naselilo područje Banije i Korduna te je na ovom području živjelo u relativno manjem broju u usporedbi s drugim hrvatskim područjima, poput Slavonije i Srijema te šireg zagrebačkog područja. Istraživanje u radu će se fokusirati na analizu položaja romskog stanovništva na području kotara Gline i Vrginmosta uoči i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Analizom će se nastojati odgovoriti na pitanja kakva su bila socioekonomska i demografsko – teritorijalna obilježja romskog stanovništva. Analizom će biti obuhvaćeno i pitanje odnosa vlasti prema Romima te međuodnosa romskog i seoskog stanovništva. Na temelju ove analize istražit će se pitanje ustaške politike progona romskog stanovništva koja je bila vidljiva na primjerima masovnih zločina izvršenih već u prvoj godini njihove vlasti na tim područjima. Istraživanje se temelji na dosad neobjavljenoj građi iz Državnog arhiva u Sisku i Sabirnog arhivskog centra Petrinja, gdje su istraživani fondovi koji se odnose na područje kotara Gline. Fragmentarna građa za područje kotara Vrginmost analizirana je u Državnom arhivu u Karlovcu. Značajni izvor za proučavanje povijesti Roma na području tih kotara jesu dokumenti koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu, poput primjerice fondova Savske Banovine i Banovine Hrvatske te fonda Republičkog zavoda za statistiku SRH, unutar kojeg su analizirani demografski podaci o Romima na ovom području na temelju popisa stanovništva 1921. i 1931.

2. DEMOGRAFSKA STRUKTURA ROMSKOG STANOVNIŠTVA NA PODRUČJU KOTARA GLINA I VRGINMOST U MEĐURATNOM RAZDOBLJU, 1918. – 1941.

Popisi stanovništva provedeni 1921. i 1931. na hrvatskim područjima vrijedan su izvor podataka za razumijevanje demografskih obilježja romskog stanovništva. Potrebno je napomenuti kako se podaci iz navedenih popisa moraju koristiti s određenim oprezom, jer su u njihovom provođenju vidljivi metodološki propusti u popisivanju romskog stanovništva. Ovi propusti, ukratko rečeno, ne odnose se samo na pitanje otežanog popisivanja romskog nomadskog dijela stanovništva u određenom trenutku, već je tu posebno prisutan problem etničke mimikrije, tj. skrivanja etničkog identiteta zbog straha od progona ili diskriminiranja. Ukratko, na području Kraljevine SHS 1921. popisano je 47 739 Roma, od čega su oni bili najbrojniji u južnim dijelovima države (Makedonija, Srbija), a u najmanjem broju živjeli su na slovenskim područjima. Na popisnom području Hrvatske, koje je tada obuhvaćalo užu Hrvatsku, Slavoniju, Međimurje, otok Krk s općinom Kastav, bilo je popisano 12 241 Rom ili 26 % od ukupne romske populacije u državi. Romi su najviše živjeli u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji, a najmanje u Ličko-krbavskoj županiji i Modruško-riječkoj županiji.[1] Deset godina kasnije je u Kraljevini Jugoslaviji popisano 70 225 Roma. I u ovom popisu bilo je uočljivo kako je najviše Roma živjelo na južnim područjima (Vardarskoj i Moravskoj banovini), a najmanje njih živjelo je na sjevernim područjima (Dravska banovina).[2] Prema podacima iz ovog popisa na području Savske banovine popisano je 14 284 Roma, a na području Primorske banovine 215 Roma. Prostorni razmještaj Roma nije se bitno promijenio jer je većina njih živjela na slavonsko-srijemskom području, a najmanje na ličko-goranskom području.[3] Na temelju podataka iz ovog popisa stanovništva, izračunano je kako je na području Banovine Hrvatske živjelo 14 879 Roma.[4] Daljnjom analizom popisa stanovništva vidljivo je kako je većina Roma na navedenim hrvatskim područjima bila rimokatoličke, a otprilike jedna trećina bila je pravoslavne vjeroispovijesti. Oko polovine romskog stanovništva bilo je mlađe starosne dobi (do 20/21 godinu starosti), a gotovo svi Romi bili su potpuno nepismeni.[5]

Na području kotara Gline i Vrginmosta 1921. bilo je ukupno popisano 162 Roma što je činilo oko 0,7 % od ukupno popisanih Roma na popisnom području Hrvatske, Slavonije, Međimurja, otoka Krka i općine Kastav. U sljedećem popisu iz 1931. na području oba kotara znatno se povećao broj Roma i to za nekoliko puta.[6] Ovakva fluktuacija broja Roma u navedenim kotarima može se objasniti kao dio migracija Roma i njihovo stalno naseljavanje na ovim područjima. Tako je u ovim kotarima popisano 523 Roma što je činilo udio od 3,5 % od ukupnog broja Roma na području Savske Banovine, a 5,4 % od ukupnog broja Roma u Zagrebačkoj županiji. Iz navedenog se može zaključiti kako je tek manji broj Roma živio na području kotara Glina i Vrginmost. Za-

nimljivo je uočiti i prostorni razmještaj Roma unutar ovih kotara. Tako su Romi 1921. unutar kotara Glina u najvećem broju živjeli u općinama Maja, Jukinac, Kraljevčani i Stankovac. Samo dva Roma bila su popisana u općini Glina, dok njihova prisutnost nije evidentirana (popisana) na području općina Bučica, Klasnić i Mali Gradac. Istodobno, Romi u kotaru Vrginmost u najvećem su broju živjeli u općini Bović, a tek manji dio u općinama Čemernica i Topusko. Niti jedan Rom nije popisan u općini Vrginmost.[7] Prema popisu iz 1931. Romi u kotaru Glina najviše su živjeli u općinama Jukinac i Kraljevčani, a niti jedan Rom nije bio zabilježen na području općina Bučica, Glina i Mali Gradac. Romi u kotaru Vrginmost u većem broju živjeli su u općini Lasinja, a manji dio njih u općinama Bović, Topusko i Čemernica.[8]

Druga demografska obilježja Roma u kotarima Glina i Vrginmost odnose se na njihovu vjersku strukturu. Tako je većina Roma bila rimokatoličke vjeroispovijesti, a tek dio njih se na području kotara Glina izjasnilo kao pripadnici pravoslavne vjeroispovijesti.[9] Većina Roma bila je mlađe dobne strukture (do 24 godina) i približno podjednake spolne strukture (1931.: 266 Romkinja i 257 Roma).[10] Zanimljivi su podaci o izjašnjavanju Roma prema narodnosti i materinskom jeziku. Tako su se 1931. svi Romi u ovim kotarima izjasnili kao pripadnici jugoslavenske narodnosti, a nitko od njih se nije izjasnio kao pripadnik „ciganske" narodnosti.[11] Ovaj podatak može se dovesti u vezu sa stupnjem asimiliranosti Roma u većinsko društvo novoosnovane jugoslavenske države. Slično izjašnjavanje Roma prema narodnosti i materinskom jeziku bilo je prema popisu stanovništva iz 1931. primjetno na razini Savske banovine, gdje se većina Roma izjasnila kao pripadnici jugoslavenske narodnosti (87 %), a manji dio njih kao pripadnici „ciganske" narodnosti (9 %). Manji dio Roma se tada izjasnio i pripadnicima drugih narodnosti: ruske, mađarske, rumunjske i talijanske narodnosti.

3. SOCIOEKONOMSKA OBILJEŽJA ROMSKOG STANOVNIŠTVA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST U MEĐURATNOM RAZDOBLJU, 1918. – 1941.

Jedno od obilježja posebnosti romskog stanovništva jest njihovo međusobno razlikovanje i disperzitet na brojne skupine i podskupine. U tom kontekstu Romi se međusobno razlikuju prema jeziku, običajima, zanimanjima, načinu života i dr. U međuratnom razdoblju na području kotara Glina i Vrginmost živjelo je nekoliko skupina Roma. Glavno razlikovanje među Romima bio je jezik te je dio Roma govorio „romani ćhib", dok je drugi dio Roma govorio „ljimba dă băjaš" (rumunjskim dijalektom). Većina Roma na ovim i drugim hrvatskim područjima je sve do sredine 19. stoljeća govorila „romani ćhib". No, tada se na hrvatska područja doseljavaju romske skupine s područja rumunjskih kneževina Vlaške i Moldavije uslijed odredbe rumunjskih vlasti o emancipaciji tih Roma iz ropskog položaja. Ove skupine na hrvatskim područjima tada su se nazivale Koritarima prema njihovom zanimanju (izradi drvenih korita), a danas se u Republici Hrvatskoj nazivaju Bajašima.[12] Dio je hrvatskih znanstvenika i publicista, poput Franje Fanceva, Rade Uhlika i Stjepana Vranješa, u prvoj polovini 19. stoljeća opisivao socioekonomsku, jezičnu i kulturnu strukturu romskih skupina na hrvatskim područjima.[13] Između ostalih, Fancev je najdetaljnije razlikovao tri skupine Cigana koje su tada živjele na prostoru Hrvatske: Kolompare (nomadi, govore „ciganskim" jezikom" s očuvanim indijskim narječjem, popravljaju i izrađuju kotlove, trguju konjima i bave se prošnjom), Koritare (sedentarni, govore rumunjskim jezikom, bave se izradom korita) i Drobne kovače ili Jožeke (sedentarni, govore umjetnim „gegavačkim" jezikom, bave se trgovinom konja i glazbom).[14] Ove romske skupine bile su prisutne na području kotara Glina i Vrginmost, bilo da su živjele tamo stalno ili privremeno (sezonski).

Uoči Drugog svjetskog rata dio općinskih vlasti u kotaru Glina i Vrginmost izvijestile su središnje banskim vlastima u Zagrebu kako na njihovom području nema Roma zavičajnika, niti da su tamo bili primijećeni Romi. O tome su izvještavale općinske vlasti u Vrginmostu, Bučici (kotar Glina), Klasniću (kotar Glina) u siječnju 1938.[15] No, druge su općinske vlasti izvještavale o prisustvu romskog stanovništva na njihovom području. Među njima su bila općinske vlasti u Stankovcu (kotar Glina) i Jukincu (kotar Glina).[16] Na području općine Banski Grabovac Romi su živjeli sjedilačkim načinom života i to na vlastitom zemljištu.[17] Općinske vlasti u Malom Gradcu su u jednom dopisu središnjim banskim vlastima u Zagrebu navele kako je na njihovom području službeno popisano 158 Roma, ali kako „ih može biti još ovoliko koji nisu prijavljeni u popis".[18] Na području općine Jukinac je uoči Drugog svjetskog rata živjelo 108 Roma, od toga njih 36 imalo je status zavičajnika.[19]

Osim sedentarnih Roma koji su živjeli na području

kotara Gline i Vrginmosta, na ovom području bile su prisutne romske nomadske skupine. Kotarske vlasti u Vrginmostu su u studenom 1939. izvijestile banske vlasti Banovine Hrvatske o romskoj nomadskoj skupini koja je u studenom 1939. bila osumnjičena za provalne krađe u trgovinama u mjestu Bović. Zavičajnost osumnjičenih Roma bila je iz kotara Karlovac i Pisarovina.[20] Zanimljivo je kako su na području kotara Vrginmost bile prisutne romske nomadske skupine iz Rusije, a o njima su kotarske vlasti u Vojniću krajem srpnja 1940. izvijestile banske vlasti Banovine Hrvatske vezano za slučaj krađe jednom trgovcu iz Kusaje (općina Krstinja, kotar Vojnić). Vlasti su pretpostavile kako su osumnjičeni „ruski cigani" nakon krađe pobjegli na područje Topuskog ili Vrginmosta.[21]

4. PERCEPCIJA I ODNOS VLASTI I NEROMSKOG STANOVNIŠTVA PREMA ROMIMA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST, 1918. – 1941.

Vlasti na hrvatskim područjima su od kraja 16. stoljeća donosile odredbe kojima su nastojale regulirati položaj Roma. Odredbe su se temeljile na politici prisiljavanja Roma na sjedilački način života i sprečavanje njihovog nomadstva. Ovakva politika ustvari je vodila k asimilaciji Roma u većinsko (neromsko) društvo što je posebno bilo vidljivo u drugoj polovini 18. stoljeća u politici Marije Terezije i Josipa II. Oni su posebnim odredbama zabranili ime Rom, njihova zanimanja i običaje, a pritom su izdvajali njihovu djecu iz obitelji i smještali su ih na odgoj u kršćanskim neromskim obiteljima. Ovakva represivno – asimilacijska politika prema Romima nije dovela do sprječavanja njihovog nomadskog načina života zbog čega su vlasti u 19. stoljeću nastavile s donošenjem sve opsežnijih zakonskih odredbi.[22] Vlasti u međuratnoj jugoslavenskoj državi nastavile su sa sličnom politikom zakonske regulacije položaja Roma, koja se temeljila na represivnoj politici njihove sedenterizacije i sprečavanja nomadskog načina života. No, potrebno je istaknuti kako na državnoj razini nije postojala jedinstvena i sveobuhvatna zakonska regulacije u obliku posebnog zakona o Romima, već se nerijetko primjenjivala postojeća zakonska regulativa, koja je bila donesena u razdoblju prije osnutka nove (jugoslavenske) države.[23] Istodobno, pojedine teritorijalne jedinice (banovine) imale određenu autonomiju u donošenju odredbi o njima. Takva praksa bila je vidljiva na hrvatskim područjima, posebice u Savskoj banovini i Banovini Hrvatske, čije su vlasti 1930., 1931. i 1940. donijele posebne naredbe o Romima. Ukratko, u navedenim naredbama propisalo se ograničenje kretanja i pojačani nadzor nad Romima i to određivanjem stalnog mjesta boravka i izdavanjem osobnih identifikacijskih isprava (s potpisom i otiskom). Kako bi se omogućila njihova sedenterizacija propisane su odredbe u kojima je navedeno kako im vlasti dodjeljuju zemljišta u vlasništvo, građevinske materijale za izgradnju kuća te ih potiču na zapošljavanje. Za vrijeme Banovine Hrvatske vlasti su 1940. izdale dvije naredbe kojima su propisane dodatne mjere u provođenju postojećih odredbi o kontroli kretanja nad Romima i to s ciljem sprečavanja njihovog kriminalnog djelovanja.[24] Iako su vlasti Banovine Hrvatske u javnosti putem medija (novina) prikazivane kao one koje će donijeti sveobuhvatan zakon o Romima, to se nije dogodilo uslijed izbijanja Drugoga svjetskog rata.[25]

Na razini kotara Glina i Vrginmost moguće je analizirati odnos vlasti prema Romima na temelju spisa koji se odnose na pitanje provođenja ankete o mogućnosti provedbe kolonizacije Roma i donošenja „Zakona o kolonizaciji i civilizaciji nomadskog ciganskog plemena". Anketu je među lokalnim vlastima Savske banovine (kotarima, općinama i gradovima) proveo Agrarno-pravni odsjek Poljoprivrednog odjeljenja Savske banovine od prosinca 1937. do travnja 1938. U navedenom razdoblju ukupno je na anketu odgovorilo 202 općine, 48 kotara i četiri grada te je većina njih podržala navedeni prijedlog za kolonizaciju Roma, no uz određenu zadršku u njihovoj spremnosti za financiranje. Tako je jedan od problema koji se nametnuo pred banskim vlastima bila nemogućnost financiranja ovakve politike prema Romima i zbog toga, između ostalog, nije došlo do donošenje ovog zakona o kolonizaciji Roma.[26] Vlasti u Glini i Vrginmostu sudjelovale su u ovaj anketi. Tako je većina općinskih vlasti na području Gline podržala prijedlog za kolonizaciju Roma i bila spremna izdvojiti određeni iznos za njenu provedbu, no pritom su navodile kako nemaju prikladno zemljište i zgrade za kolonizaciju Roma. Drugim riječima, bile su spremne financijski podržati politiku kolonizacije Roma, no istodobno nisu htjele da na njihovom području budu uspostavljene kolonije Roma.[27] Među općinskim vlastima u glinskom kotaru zanimljiv je bio stav vlasti u Banskom Grabovcu, koje su na sjednici 27. prosinca 1937. zaključile kako neće materijalno poduprijeti prijedlog o kolonizaciji Roma, jer na njenom području svi Romi žive na vlasti-

tom zemljištu i ne „skitare se od mjesta do mjesta".[28] Desetak dana kasnije su iste općinske vlasti izvijestile nadležne glinske kotarske vlasti kako one podržavaju kolonizaciju Roma jer bi se njome spriječila njihova kriminalna aktivnost:

> …Predlaže se da bi bilo neohodno (neophodno, op.a.) potrebno sve cigane naseliti sve zajedno, jer je njihovih loših djela već i previše….[29]

Slično promišljanje i stav zauzele su općinske vlasti u Malom Gradcu, koje su jednoglasno podržale prijedlog o kolonizaciji Roma i bile su spremne izdvojiti sumu od 1000 dinara za njeno provođenje. Za vlasti u toj općini Romi su bili smatrani „narodnim štetočinama" iz čega je vidljiva negativna percepcija vlasti prema njima.[30] Jukinačke općinske vlasti pitanje kolonizacije Roma smatrale su u siječnju 1938. iznimno važnim za rješavanje:

> … te od svoje strane moli da nadležni ovo pitanje uzmu u najozbiljnije razmatranje, i u interesu javne bezbednosti i u interesu ekonomskom i nacionalnom donesu zakon o obvezatnoj kolonizaciji cigana, jer je to goruće i neodložno pitanje časti i ugleda naše nacije….[31]

Općinske vlasti u Klasniću su u siječnju 1938. jednoglasno podržale prijedlog o kolonizaciji Roma, no zbog „siromaštva" bile su spremne financijski ga podržati ovisno „…o vlastitim budžetskim mogućnostima…".[32] Slično njima odgovorile su općinske vlasti u Bučici, Stankovcu i Maji, koje su pritom navele određeni iznos sredstava kojim bi podržale navedeni Zakon.[33]

Općinske vlasti u kotaru Vrginmost zauzele su isti stav prema prijedlogu za kolonizaciju Roma kao i vlasti u glinskom kotaru, tj. općinske vlasti na ovom području bile su spremne financijski podržati kolonizaciju Roma, no nisu htjele da se ono provede na njihovom području:

> …općinski odbor općinske uprave Bović je izjavio da bi u tu svrhu dala općina Bović 10 000 dinara, Općina Lasinja 5 000 dinara, općina Topusko da bi dala nešto u novcu, ali nije označila koliko, dok Čemernica i Vrginmost izvijestiše da ne mogu u tu svrhu ništa dati.[34]

Zanimljiv je stav općinskih vlasti Vrginmosta, koji su iznijele u siječnju 1938. u dopisu središnjim banskim vlastima navodeći kako je „…nužno…" podržati kolonizaciju Roma jer bi se „…time za svagda spriječiti njihove skitnje po svijetu…".[35] Iz navedenih stavova općinskih vlasti u Glini i Vrginmosti primjetno je kako su one smatrale pitanje zakonske regulacija Roma važnim i zato su ga podržale te je većina njih bila spremna izdvojiti i određena materijalna sredstva za njegovo provođenje. Pozadina takve spremnosti općinskih vlasti u podržavanju kolonizacije Roma bilo je njihovo negativno mišljenje (percepcija) prema njima kao kriminalu sklonu skupinu stanovništva. Zato je dio njih Rome nazivao „narodnim štetočinama".

Negativna percepcija vlasti i neromskog stanovništva u Glini i Vrginmostu prema Romima dovodila je do međusobnih i nerijetko nasilnih sukoba. Ponajprije je potrebno navesti kako su za vrijeme Savske banovine i Banovine Hrvatske poznati (brojni) slučajevi nasilja seoskog (neromskog) stanovništva prema Romima. Prvi takav slučaj nasilja seljaka nad Romima zabilježen je 1933. kada su dvojica seljaka iz Čičke Poljane (sela u velikogoričkom kotaru) u sukobu sa tamošnjim Romima ubila jednog od njih. Oni su bili suđeni i oslobođeni na sudu jer se dokazalo da su postupali u „…pravednoj nužnoj obrani…".[36] Zatim je poznati slučaj u kojemu su seljaci u jednom međimurskom selu vatrom i na druge načine mučili Rome u prosincu 1935., a početkom 1936. u Selima (kotar Križevci) seljaci su protjerali Rome i spalili im svu imovinu.[37] Tri mjeseca kasnije su seljaci u okolici Sv. Ivana Zeline poubijali „ciganske konje".[38] U veljači 1937. u selu Novo Čiće (kotar Velika Gorica) oko 30 do 40 seljaka naoružanih poljskim alatom napala je tamošnje Rome, smatrajućih ih krivima za razne krađe. Oni su nekoliko dana napadali tamošnje Rome i pritom su ih mučili (tjerali da bosonogi plešu po vatri) i kolcima prebijali, a njihove šatore porušili. Kasnije je 20 seljaka optuženo i suđeno u Zagrebu, a dio njih bio je početkom 1939. osuđen na zatvorske kazne.[39] Slučaj „krvoločnog" mučenja trojice Roma od strane seljaka u selu Osekovo (kotar Sisak) bio je zabilježen u travnju 1939.[40]

Stupanj nasilja seoskog stanovništva nad Romima se povećavao u Banovini Hrvatskoj o čemu svjedoči slučaj iz sela Brezovica, kada su tamošnji seljaci u prosincu 1939. nasilno protjerali, premlatili i mučili Rome.[41] Posljednji slučaj masovnog nasilja seljaka nad Romima dogodio se na području Velike Kopanice (kotar Slavonski Brod) u veljači 1941., kada je skupina od četiristotinjak seljaka iz Velike Kopanice protjerala Rome porušivši im više kuća. Kao razlog seoskog nasilja nad Romima tamošnje kotarske vlasti i žandarmerija navele su njihov

kriminalitet.[42] Zbog nasilja nad Romima bila su pritvorena trojica seljaka, ali su kasnije pušteni, a istodobno je protiv njih bila podignuta krivična prijava. Krivična prijava je kasnije bila podignuta samo za 18 od ukupno četiristotinjak seljaka koji su sudjelovali u nasilju nad Romima.[43] Kasnije je optužnica za ovaj zločin svedena na samo devetoricu seljaka, a podiglo ju je 22. srpnja 1942. Državno tužiteljstvo u Osijeku.[44]

Slični nasilni sukobi seljaka s Romima bili su zabilježeni i na području Gline i Vrginmosta uoči Drugoga svjetskog rata. Tako je zabilježeno kako su 12. rujna 1939. u selu Viduševcu (u glinskom kotaru) 35 članova Hrvatske seljačke zaštite zajedno s 40 seljaka napali Roma Stevu Paropatića i njegovu obitelj, sumnjičeći ih za krađe poljskih usjeva.[45] O pozadini (kontekstu) ovog sukoba izvještavale su *Novosti* nastojeći objasniti ga kao posljedicu sukoba seljaka i Roma zbog navodnog romskog kriminaliteta.[46] Ono što novine tom prilikom nisu zabilježile jest činjenica da nisu samo seljaci bili ti koji su nasilno napali Rome, već su u tom napadu sudjelovali pripadnici HSZ-a, koja je tada (u listopadu 1939.) još djelovala kao poluvojna stranačka formacija Hrvatske seljačke stranke.[47] O ovom događaju su izvjestile glinske kotarske vlasti banske vlasti u Zagrebu navodeći kako je skupina seljaka praćena pripadnicima HSZ-a došla ispred kuće Roma Paropatića i pritom ga pretukla, a njegovu kuću pretražila kako bi našli njihovu ukradenu imovinu.[48] Kasnije iste večeri bila je zapaljena štala i šupa napadnutog Roma, zbog čega su slučaj nasilja i paleža istraživala nadležna žandarmerijska tijela, koja su nakon toga podnijela prijavu protiv pripadnika HSZ-a i drugih seljaka pravosudnim tijelima u Glini, smatrajući upravo članove HSZ-a odgovornim za podmetanje požara.[49] Vjerojatno se bojeći za svoju sigurnost, napadnuti Rom Stevo Paropatić se zajedno sa svojom obitelju iselio, a svoju imovinu prodao je tamošnjim seljacima.[50] Rezultat provedene istrage bilo je pritvaranje 60 seljaka i podizanje optužbe protiv njih za nasilje nad Romima. Novine su izvještavale kako je suđenje trebalo započeti u svibnju 1940., no kasnije nema podataka o tome kako se suđenje odvijalo i jesu li optuženi seljaci bili osuđeni zbog nasilja.[51]

U prosincu 1939. dogodio se još jedan slučaj nasilja pripadnika HSZ-a nad Romima na području Kraljevčana (kotar Glina). Naime, žandarmerijske vlasti iz stanice u Kraljevčanima izvijestile su krajem prosinca 1939. središnje Banske vlasti u Zagrebu kako su dvojica pripadnika HSZ-a zlostavljala troje Roma iz Kraljevčana. Povod nasilju bila je krađa bačvice od 60 litara seljaku iz Gornje Bačuge (kotar Glina), a za koju je bilo osumnjičeno i zatim uhvaćeno troje Roma, koji su priznali krađu i pritom prokazali jednog seljaka iz Čuntića (kotar Petrinja) za preprodaju ukradene rakije. Protiv osumnjičenih je 21. prosinca 1939. podignuta krivična prijava pred petrinjskim pravosudnim tijelima. Nakon toga su trojica članova HSZ-a iz Čuntića „pohvatali" osumnjičene Rome, mučili ih (batinali) i prisilili da povuku optužbe o sudjelovanju seljaka iz Čuntića u preprodaji ukradenog alkohola. Članovi HSZ-a su izmučene Rome predali žandarima te su tražili od njih provođenje nove istrage o ovoj krađi.[52] Spomenute žandarmerijske vlasti smatrale su kako su zaštitari nastojali zaštititi osumnjičenog seljaka iz Čuntića, jer je i on sam bio pripadnik HSZ-a. Iste vlasti nastojale su prikazati djelovanje HSZ-a kao organizaciju koja provodi nezakonita postupanja i mučenja pritvorenika zbog čega su smatrale potrebnim da se spriječi daljnja takva postupanja ove organizacije, jer bi u suprotnom moglo doći do pobune stanovništva.[53] Osumnjičeni članovi HSZ vratili su se svojim kućama, a protiv njih je bila podignuta prijava glinskim kotarskim vlastima.[54] U ovom slučaju je tijekom siječnja 1940. iskrsnulo pitanje kotarske nadležnosti između glinski i petrinjskih kotarskih vlasti u vođenju istrage i informiranju banske vlasti (Odjeljka za državnu zaštitu) o ovom slučaju, a na kraju su nadležnima smatrane glinske kotarske vlasti.[55] Banske vlasti u Zagrebu tražile su od nadležnih glinskih kotarskih vlasti ubrzanje istrage o ovom slučaju. Sami optuženi članovi HSZ-a su u svom saslušanju odbacivali optužbe o maltretiranju Roma. Ishod slučaja nije poznat ni jesu li optuženi pripadnici HSZ-a bili osuđeni ili su bili oslobođeni tih optužbi.[56] Ovaj slučaj nasilja nad Romima ukazuje kako je nasilje nad Romima imalo potporu u dijelu paravojnih jedinica, poput HSZ-a, u Banovini Hrvatskoj.

Lokalne vlasti u Vrginmostu izvještavale su o slučajevima kriminaliteta Roma na ovom području. Tako je izvješteno kako su krajem siječnja 1940. šestorica Roma napala lugara u blizini Topuskog (kotar Vrginmost), no on nije zadobio teže ozljede jer je uspio pobjeći.[57] Nekoliko mjeseci kasnije je skupina ruskih Roma bila osumnjičena za krađu novaca u okolici Vojnića, o čemu je izvijestilo kotarsko načelstvo početkom kolovoza 1940. Ovi Romi su pobjegli na području Topuskog, gdje su bili uhvaćeni.[58]

5. UKRATKO O PROGONU ROMA U PRVOJ GODINI NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE, 1941.

U travnju 1941. ustaški pokret predvođen Antom Pavelićem preuzima vlast na hrvatskim područjima okupirane Kraljevine Jugoslavije od strane nacističkih vlasti i njezinih saveznika te proglašava Nezavisnu Državu Hrvatsku. Pavelić je izgradio diktatorsko-autoritativan režim koji je svoju vlast temeljio na rasnim zakonima te provodio genocidnu politiku prema srpskom, židovskom i romskom stanovništvu.[59]

Osnivanjem NDH promijenio se odnos vlasti i prema romskom stanovništvu i to u negativnom smjeru za Rome. Dosadašnja znanstvena istraživanja ustaškog pokreta nisu sustavno proučavala njihov odnos prema Romima tako da su brojna pitanja i dalje nedovoljno razjašnjena. Jedno od njih odnosi se na pitanje jesu li ustaške vlasti prilikom stupanja na vlast u NDH imale pripremljenu politiku prema Romima. Odgovor na ovo pitanje djelomično se može naći u promišljanjima nekih znanstvenika kako su ustaške vlasti ubrzo po dolasku preuzele model nacističke Njemačke u oblikovanju i provođenju rasno – ideološke politike prema rasnim i etničkim manjinskim skupinama.[60] Tako su ustaški rasni ideolozi, poput Mile Budaka, Mladena Lorkovića i Filipa Lukasa, u predratnim godinama konstruirali hrvatski rasni identitet (arijevsko – hrvatski rasni tip), kojem je bio suprotstavljen „rasno azijatski – balkanski" tip, unutar kojeg je svrstavano romsko stanovništvo (uz židovsko i pravoslavno srpsko – vlaško stanovništvo).[61] Jedan od teza takvog ideološkog konstrukta bila je da su Srbi jedna od „rasnih skupina" koja je strana „iskonskim Hrvatima". Istodobno, nastojalo se rasno povezati Srbe s Romima, ističući njihovo zajedničko rasno podrijetlo.[62] Pavelić je u svojim promišljanjima o Srbima nastojao istaknuti „ciganско porijeklo" srpske dinastije Karađorđevića, a samog kralja Aleksandra je nazivao „ciganinom kraljem".[63] Mladen Lorković nastojao je u svojim znanstvenim tekstovima dokazati rasnu povezanost između vlaškog stanovništva i Roma, navodeći kako su Vlasi dio etničkih „ciganskih mješanaca".[64] Ustaški dužnosnici su u prvim mjesecima novoosnovane NDH u javnim govorima nerijetko isticali upravu takvu rasnu povezanost Srba i Roma. Viktor Gutić, banjalučki stožernik, u svibnju 1941. u govoru u Sanskome Mostu isticao je „ciganску dinastiju Karađorđevića.[65] Zatim je Ante Oršanić 8. lipnja 1941. u javnom govoru u Našicama istaknuo kako su Srbi „cigani" i odgovorni za ubijanje istaknutih Hrvata.[66]

Ovakva ustaška politička propaganda rasnog povezivanja Srba i Roma kao glavnih (rasnih) neprijatelja hrvatskog naroda, jasno je vidljiva u djelu novinstva u NDH. Tako je varaždinski list *Hrvatsko jedinstvo* početkom svibnja 1941. pisao o Srbima, Židovima i Romima kao o glavnim „socijalno-političkim problemima" za novoosnovanu hrvatsku državu, pritom predlažući da se Rome kao „nepoćudni nametnici" odstrane.[67] Takvo promišljanje o uklanjanju neželjenih manjinskih skupina, poput Roma, ubrzo se započelo provoditi po ustaškom dolasku na vlast. Kako bi se takav progon mogao provesti, ustaške vlasti su ga nastojale zakonski regulirati i to rasnim zakonima. Tako su krajem travnja 1941. donesene „Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti" i „Zakonsku odredbu o zaštiti arijevske krv i časti hrvatskog naroda", prema kojima su Romi smatrani nearijevcima. Istog dana, 30. travna 1941. god., ustaške vlasti su donijele "Zakonsku odredbu o državljanstvu" prema kojoj je državljanstvo definirano pripadanjem arijevskom porijeklu stanovnika. Tim zakonom Romi su kao nearijevci izgubili pravo na državljanstvo. Tako su oni, poput drugih skupina (Židova i Srba), stavljeni „…izvan svake zaštite i zakona, izloženi svakoj vrsti samovolje…" čime je omogućen njihov progon i „legitimiziran teror".[68] Ustanovljavanje rasne pripadnosti postalo je značajno u izgradnji ustaškog sustava terora nad nepoželjnim skupinama. Ustaške vlasti su i drugim zakonskim odredbama provodile politiku diskriminiranja romskog stanovništva. Tako je Romima, zajedno sa Židovima, u listopadu 1941. bio zabranjen prelazak na rimokatoličku vjeroispovijest.[69] Slijedilo je u prosincu 1941. zabrana novačenja Roma, kao i Srba i Židova, u vojne jedinice NDH.[70] Značajan dio ustaške rasne politike bilo je ustanovljenje rasne pripadnosti njihovih stanovnika, radi čega je su one donijele „Upute za sastav izjave o rasnoj pripadnosti". U njima su Romi bili definirani kao pripadnici nearijskog stanovništva.[71]

Sljedeći smjer ustaške politike prema Romima odnosi se na pitanje njihove kolonizacije na određenom području. Inicijativa za kolonizaciju Roma došla je od lokalnih vlasti, točnije križevačkih kotarskih i gradskih vlasti početkom lipnja 1941. Ove vlasti su nastojale potaknuti središnje državne vlasti na sustavnu kolonizaciju Roma kako bi iselile Rome sa svojeg područja, smatrajući ih odgovornima za kriminalna djela i širenje stočnih zaraza.[72] Ministarstvo unutarnjih poslova NDH prosli-

jedio je ovu inicijativu na razmatranje Zavodu za kolonizaciju, koji je 1. srpnja 1941. odgovorio kako se kolonizacija Roma može provesti tek nakon što se provede njihovo popisivanje, jer bi se na taj način moglo doći do preciznih podataka o broju i prostornom razmještaju romskog stanovništva. Osim toga, istim dopisom je Zavod predložio zabranu kretanja Roma, vjerojatno kako bi mogao bolje provesti njihovo popisivanje.[73] Ministarstvo unutarnjih poslova NDH prihvatilo je prijedlog Zavoda o popisivanju Roma te je donijelo 3. srpnja 1941. odredbu o popisivanju Roma kao „… prvu mjeru u postupku protiv ciganina…".[74] Takva odluka ustvari znači da su državne institucije NDH tada već imale određen plan prema Romima. Osim toga, uz ovu odredbu provođenja popisivanja Roma navedena je i mjera protjerivanja onih Roma koji su se nakon izbijanja Drugog svjetskog rata i osnutka NDH (u travnju 1941) „doskitali" na područje NDH. Takva politika bila je na tragu prijašnjih politika vlasti na hrvatskim područjima o protjerivanja „stranih" romskih (nomadskih) skupina.[75]

Nakon ove odredbe Ministarstva unutarnjih poslova slijedilo je popisivanje Roma. Vlasti su pozivale Rome da sami prijave sebe i članove svoje obitelji pod prijetnjom „strogih kazni" i „prisilnog rada".[76] Popisivanje romskog stanovništva u NDH završilo je u kolovozu 1941., a Zavod je na temelju prikupljenih podataka nastavio razmatrati pitanje kolonizacije Roma. No, do same kolonizacije Roma nije došlo, vjerojatno uslijed nepovoljnih prilika s izbijanjem antifašističkog ustanka. Za pretpostaviti je kako su odustajanjem od kolonizacije Roma, ustaške vlasti promišljale o konačnom (genocidnom) nasilnom rješenju pitanja odnosa prema Romima, što je ustvari značilo deportiranje i ubijanje Roma u logorima.

Ubrzo nakon osnutka NDH, ustaške vlasti započele su deportaciju romskog stanovništva u logore. Prve masovnije deportacije romskog stanovništva su zabilježene krajem srpnja i početkom kolovoza 1941., kada su deportirani Romi većinom s koprivničkog područja, a manjim dijelom s područja Bjelovara, Donje Stubice, Đurđevca i Ludbrega, u logor Danica.[77] Točan broj deportiranih Roma u logor Danicu nije poznat, a neki navode podatak do 733 Roma.[78] Ovaj logor bio je prvi ustaški koncentracijski logor, a za deportirane Rome ovo je bio tranzitni logor, jer je većina njih bila u kolovozu 1941. deportirana u jasenovački logor.[79] U jesen 1941. ustaške vlasti su deportirale Rome sa širega virovitičkog područja, točnije sedam romskih obitelji s ukupno 45 Roma iz sela Bačevac (kotar Virovitica) u jasenovački logor, gdje su i ubijeni.[80]

6. USTAŠKI PROGON ROMA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST 1941. GOD.

Teško je ustanoviti koliko je točno Roma živjelo u kotarima Glina i Vrginmost na početku Drugoga svjetskog rata. Popis stanovništva predviđen za kraj ožujka i početak travnja 1941. nije bio proveden uslijed političke nestabilnosti i Travanjskog rata, kojim je Kraljevina Jugoslavija bila okupirana. Nisu poznati sačuvani popisi romskog stanovništva provedeni u srpnju 1941. na području kotara Glina i Vrginmost. Stoga se broj Roma na početku rata temelji na procjenama broja popisanih Roma 1931. godine. Već je u radu spomenuto kako je na području glinskog kotara tada bilo popisano 244 Roma, a u kotaru Vrginmost 279 Roma. Zasigurno je broj Roma u travnju 1941. bio veći od onoga iz 1931. godine.

Ustaške vlasti su politiku terora nad nepoćudnim dijelovima društva započele ubrzo po preuzimanju vlasti. To se posebno odnosilo na srpsko stanovništvo na širem području Korduna i Banije, gdje su krajem travnja i početkom svibnja 1941. započela prva uhićenja i masovni zločini nad srpskim stanovništvom.[81] Između ostalog, ustaške vlasti u Glini 12–13. svibnja 1941. ubijaju 307 Srba, a pritom 6 Hrvata, 15 Židova i 15 Roma, odvode u logore gdje su ubijeni.[82] Odvođenje i ubijanje Roma s ovog područja je prva poznata masovna deportacija Roma u ustaške logore ili drugim riječima ovo je prvi slučaj na terenu realizacije ustaške genocidne politike prema Romima. Izbijanje antifašističkog (partizanskog) ustanka krajem lipnja 1941. destabiliziralo je ustašku vlast, koja nastoji vojnim operacijama ugušiti otpor stanovništva i to upravo na području Banije i Korduna, gdje je tada srpsko stanovništvo živjelo u većem broju. To je vodilo do kulminacije ustaškog terora i zločina nad (većinom srpskim) stanovništvom Korduna, koji se odvijao krajem srpnja i početkom kolovoza 1941.[83] Nakon povlačenja talijanskih vojnih jedinica s Korduna i napada partizanske ustaničke jedinice na općinsku zgradu i željezničku postaju u Banskom Grabovcu, krajem srpnja 1941. uslijedila šira vojna operacija (odmazde) ustaške vojske na tom području. U sklopu ove operacije, ustaške jedinice ubile su oko 1200 srpskih civila s područja Gline i Petrinje, a dio njih deportirale u logore.[84] U teroru nad srpskim stanovništvom ustaške vlasti koristi-

le su Rome. O tome svjedoči iskaz Đure Drljana iz sela Luščana, u kojem on navodi kako su ustaški vojnici prilikom ubijanja Srba u Banskom Grabovcu 24. srpnja 1941. koristili tamošnje Rome za skidanje odjeće s ubijenih žrtava.[85] Slično njemu naveo je u svom iskazu Aniša Šteković o masovnom ubijanju civila u Banskom Grabovcu, koje se odvijalo od 24. do 27. srpnja 1941. On navodi kako su ga ustaški vojnici uhitili 24. srpnja 1941., pod sumnjom da je sudjelovao u ubojstvu Talijana i ustaškog povjerenika u Banskom Grabovcu. Zatim svjedoči kako su ga idući dan odveli prema željezničkoj stanici u Banskom Grabovcu gdje je vidio Rome kako kopaju grobnice za ljude koje su ustaše ubili.[86] Može se primijetiti kako su ustaške vlasti koristile Rome prilikom masovnih strijeljanja za pljačku ili zakapanje ubijenih zatočenika. Osim toga, ustaše su na ovom području izvršili i masovne zločine nad romskim stanovništvom. Naime, u sklopu navedenih vojnih operacija, ustaška je vojska 31. srpnja 1941. na području Donje Bučiće (kotar Glina) ubila 11 Roma, uz 19 Srba i 3 Hrvata.[87] Upravo na ovom području bila je vidljiva ustaška rasna politika u kojoj su Srbe i Rome smatrali rasno povezanima. O tome svjedoči podatak da su ustaške vlasti iz općina Divuša i Zrinj krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. proglasili Srbe iz Donjih Kuljana (kotar Dvor) za Rome, a ubrzo nakon toga ustaše ubijaju 91 stanovnika ovog sela.[88] Sličan postupak ustaških vlasti u izjednačavanju Srba i Roma bio je upravo tih dana zabilježen u Vrginmostu. Naime, prema svjedočenju Rade Crevara iz 1961. vezanom za ustaške zločine iz kolovoza 1941. na području Crevarske Strane (kotar Vrginmost) on je naveo kako su ustaške vlasti 11. kolovoza 1941. uhitile 79 stanovnika sela Crevarske Strane, od kojih je dio bio ubijen u tom selu. On je prethodno bio jedan od petorice zatočenih Srba koji je kopao jame, u koje je nakon egzekucije odnosio tijela ubijenih srpskih zatočenika. Nakon toga bio je odveden u Vrginmost na saslušanje kod ustaša kako bi doznali lokaciju partizanskih jedinica. Ustaše su njemu i drugim dovedenim zatočenim Srbima prilikom dolaska u Vrginmost govorili „Evo srpskih cigana, evo bande".[89] Crevar je zatim odveden u karlovački zatvor, a nakon što je pušten iz zatvora pridružio se partizanima.

Prema Adamu Dupalu ustaše Bučičkog tabora su 28. prosinca 1941. ubili 11 Roma u sklopu vojnih operacija ustaških vojnih jedinica na ovom području, a koje su pritom počinili brojne zločine nad srpskim stanovništvom s područja sela Gornje Taborište, Donja Bučica, Donja i Gornja Trstenica i Ilovačak.[90] Dva dana prije nego što su ustaške vlasti ubile 11 Roma na području Donje Bučice dogodio se slučaj masovnog zločina nad romskim stanovništvom u NDH. Naime, 29. srpnja 1941. su oružnički pitomci NDH predvođeni Božidarom Cerovskim, ravnateljem ustaškog redarstva (institucije koja je smatrana nositeljem mjera „protiv nepoćudnih elemenata") uz pomoć nekih predstavnika političkih i vojnih vlasti iz Krnjaka i Vukmanića počinili masovni zločin nad srpskim stanovništvom u Ivanović jarku kod Krnjaka (regija Kordun). Povod za ovaj zločin bila je partizanska diverzija izvršena 26. srpnja 1941. i to presijecanjem PTT (poštansko, telegrafskih i telefonskih) stupova na cesti Tušilović – Karlovac.[91] Ustaške vlasti zatim su poslale Božidara Cerovskog koji se tada nalazio na glinskom području, gdje je predvodio vojne operacije protiv (srpskog) stanovništva u Banskom Grabovcu. Cerovski je iz Gline s deset kamiona u kojima su bili pitomci dočasničke škole NDH, dovezao se na područje Krnjaka, pritom je imao pomoć Mije Žunca (veterinara iz Vojnića), Antuna Rupčića (zapovjednika oružničke postaje u Krnjaku) i Dragutina Mujića (ustaškog povjerenika općine Krnjak). Lokalne ustaške vlasti na prijevaru su pozvale srpsko stanovništvo iz sela općine Krnjak da se 29. srpnja 1942. okupi u Krnjaku. Cerovski je s ustaškim jedinicama tog dana zatvorio okupljeno srpsko stanovništvo te ih je na području Ivanović jarka pogubio istog dana. Tada je ubijeno 380 Srba s područja Vojnića, Krnjaka i kotara Vrginmost. Prema iskazima preživjelih svjedoka (Ljubomira Vukmirovića) navedeni pripadnici ustaške vojske su u dva kamiona 29. srpnja 1941. prevozili zatočenike, a među njima 15 Roma, koji su bili prethodno uhićeni i odvedeni s karlovačkog područja.[92] Ovi Romi bili su prisiljeni kopati grobove, nakon čega su ubijeni i bačeni u jamu.[93] Iz ovog slučaja uočljivo je kako su Romi bili kolateralne žrtve ustaških vlasti u gušenju pobune (ustanka) srpskog stanovništva na širem području Korduna.

Nasilje ustaških vlasti nad romskim stanovništvom na području kotara Glina i Vrginmost nastavilo se do posljednjih dana 1941. godine. Na području Korduna su krajem 1941. znatno ojačale antifašističke (partizanske) jedinice, koje su pojačale s napadima na domobranske i žandarmerijske jedinice te talijanske vojne jedinice. Tada je Kordun bio jedno od središta širenja antifašističkog ustanka na hrvatskim područjima.[94] Vojno djelovanje partizanskih jedinica proširilo se sve do područja

Sl. 1. *Romski logor u Uštici* (Romski memorijalni centar Uštica)

Pisarovine, čime je neposredno bilo ugroženo šire zagrebačko područje. To je bio razlog zašto ustaške vlasti u prosincu 1941. pokreću „decembarsku ofenzivu" na području Korduna i Petrove gore s više od 4000 ustaško – domobranskih i oružničkih vojnika.[95] Među ustaškim dužnosnicima i zapovjednim kadrom u ofenzivi su sudjelovali Vjekoslav Maks Luburić, Juco Rukavina i Eugen Dido Kvaternik uz podršku Ante Pavelića i Andrije Artukovića.[96] U sklopu tih vojnih operacija, ustaške jedinice koje su činile postrojbe Pavelićeve tjelesne bojne, Ustaške vojnice, domobranstva i žandarmerije predvođene Antom Moškovim započinju 21. prosinca 1941. s vojnim operacijama na području sela sjevernog Korduna, a operacija će završiti do sredine siječnja 1942. Izuzev masovnog ubojstva oko 11 000 stanovnika ovog područja, o pretežno srpskog civilnog stanovništva, ova operacija dovela je do bijega više od 15 000 stanovnika s ovog područja. Ustaške jedinice 21. prosinca 1941. zarobljavaju Rome u selima u općini Lasinja (kotar Vrginmost): 21 Roma i Romkinju iz porodice Parapatić iz sela Desno Središko, 35 Roma i Romkinja iz porodice Parapatić iz sela Lasinja (među ovim Romima ustaški vojnici su uhitili Viktora Poletija, rođenog 1912., talijanskog državljanina koji je bio „priženjen" Romkinjom, a radi čega je vjerojatno bio uhićen), 16 Roma i Romkinja iz porodice Parapatić iz sela Stipan.[97] Navedene Rome ustaša su odvele u Rakov Potok (kotar Zagreb), gdje su ih 31. prosinca 1941. (ili prema nekim drugim izvorima 1. siječnja 1942.) sve ubili.[98]

Nasilje nad Romima s područja kotara Vrginmosta nastavilo se u prvim danima 1942. Tako su Romi iz sela Kirin 2. siječnja 1942. izbjegli u Petrovu goru, a zatim je 20. siječnja 1942. u selu Ključar (općina Vojnić, kotar Vojnić) tamošnje stanovništvo ubilo petero Roma .[99] Zatim su ustaše uhvatili 30 Roma iz sela Ponikvari (općina Topusko, kotar Vrginmost) i 20. siječnja 1942. ih deportirali u logor Jasenovac.[100] Ustaška politika terora i represije nad Romima na području kotara Vrginmost nastavila se u 1942. sa deportacijama u jasenovački logor, gdje je većina njih bila ubijena.[101] Jedan dio vojnih operacija ustaško – domobranskih vojnih jedinica protiv partizanskih jedinica odvijao se i na području općine Vukmanić (kotar Vojnić), unutar koje su ustaške i domobranske jedinice vršile masovna uhićenja i ubijanja većinom tamošnjeg srpskog stanovništva. Među uhićenim i ubijenim stanovništvom bilo je romsko stanovništvo. Tako su ustaše u prvim danima 1942. uhitili romsko stanovništvo iz naselja Pištac i Glavica (općine Vukmanić, kotar Vojnić) te ga zatim masovno smaknule na području šuma Domačaj lug i Lipjansko mlađe (u kupskoj dolini, između sela Lipje i Slunjske Selnice).[102]

7. ZAKLJUČAK

Povijest romskog stanovništva na hrvatskim područjima nedovoljno je istražena tema unutar hrvatske historiografije. Svako znanstveno istraživanje ove tematike doprinosi boljem razumijevanju Roma kao jedne od najstarijih i najbrojnijih manjinskih skupina u Republici Hrvatskoj. U radu je analizirana povijest romskog stanovništva na području kotara Glina i Vrginmost. Istraživanje je fokusirano na razdoblje između dva svjetska rata kako bi se razumio povijesni kontekst onoga što se dogodilo Romima u 1941. kao prvoj godini Drugog svjetskog rata. Analizom je posebno bilo obuhvaćeno pitanje odnosa državnih i lokalnih vlasti prema Romima te odnosa neromskog (većinom seoskog) stanovništva prema njima. Istraživanje je pokazalo kako su vlasti u kotarima Glina i Vrginmost prije Drugog svjetskog rata provodile represivnu politiku sedenterizacije Roma i sprečavanja nomadskog načina života. Izbijanjem Drugog svjetskog rata ustaške vlasti su postojeću politiku prema Romima promijenile u genocidnu politiku uništenja, što je podrazumijevalo deportaciju i ubijanje Roma u logorima. Stupanj nasilja vlasti i neromskog stanovništva prema Romima već je prije Drugog svjetskog rata bio prilično visok, što potvrđuju brojni slučajevi

prebijanja i mučenja Roma te njihovog progona i paljenja naselja. Ovo nasilje vlasti i neromskog stanovništva intenziviralo se kao dio ustaške politike terora nad nepoželjnim skupinama stanovništva, kao što su bili Romi, koji su rasno definirani kao nearijevci i time zakonski diskriminirani. Ustaški rasno – ideološki konstrukt povezivanje istog podrijetla srpske i romske zajednice omogućio je socio-političku izolaciju Roma i time provođenje genocidne politike prema njima. To pokazuju primjeri prvih deportacija Roma na glinskom području u svibnju 1941 i krajem srpnja 1941. koji su se dogodili u Ivanović jarku kod Krnjaka te masovna likvidacija Roma sa područja općine Lasinja, koja se dogodila u posljednjim danima 1941. godine. Ustaška politika terora nad Romima u kotarima Glina i Vrginmost nastavila se i intenzivirala u 1942. kada su sredinom iste godine ustaške vlasti provele njihovo sustavno uništenje deportacijama u jasenovački logor, gdje je većina njih bila ubijena u svega nekoliko mjeseci. Na određeni način, moglo bi se navesti kako je ustaška politika nasilja nad Romima upravo započela na području kotara Glina i Vrginmost (Kordunu i Baniji) te se ona ubrzo primjenjivala u ostalim područjima NDH. Rezultat takve politike bio je genocid.

Prilozi

Tabl. 1. *Romi prema materinskom jeziku u kotarima Glina i Vrginmost, 1921.*

Upravne općine, kotari	Materinski jezik			
	Ciganski	Hrvatsko - srpski	Ostali jezici	Ukupno
Bučica				
Glina		2		2
Jukinac		20		20
Klasnić				
Kraljevčani		19		19
Maja		26		26
Mali Gradac				
Stankovac		18		18
Kotar Glina		85		85
Bović		55		55
Čemernica		9		9
Topusko		13		13
Vrginmost				
Kotar Vrginmost		77		77
Županija Zagreb	264	1571		1835
Hrvatska, Slavonija, Međimurje, otok Krk i općina Kastav	5911	6199	131	12241

Izvor: HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 45, sv. 60 (1921.).

Tabl. 2. Romsko *stanovništvo prema narodnosti i materinskom jeziku u kotarima Glina i Vrginmost, 1931.*

Kotar	Materinji jezik	Narodnost						
		jugoslavenska	ruska	mađarska	rumunjska	italijanska	ciganska	Ukupno
Glina	Srpskohrvatski	45330						45347
	Ciganski	244						244
	Ukupno	45677						45742
Vrginmost	Srpskohrvatski	37457						37459
	Ciganski	279						279
	Ukupno	37787						37820
Savska banovina	Srpskohrvatski	2447674					20	2457128
	Ciganski	12486	1	20	439	2	1336	14284
	Ukupno	2564094					1356	2704383

Izvor: HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 53, sv. 66 (1931.).

Tabl. 3. *Broj Roma u kotarima Glina i Vrginmost, 1931. god.*

	Materinski jezik	Ukupno stanovništvo
Kotari, općine	ciganski jezik	
K.Glina, O. Bučica		3584
K.Glina, O. Glina		2315
K.Glina, O. Jukinac	117	8830
K.Glina, O. Klasnić	5	3329
K.Glina, O. Kraljevčani	78	8229
K.Glina, O. Maja	8	8830
K.Glina, O. Mali Gradac		6553
K.Glina, O. Stankovac	36	4072
Kotar Glina - ukupno	244	45742
K.Vrginmost, O. Bović	26	5028
K.Vrginmost, O. Čemernica	12	4007
K.Vrginmost, O. Lasinja	215	8831
K.Vrginmost, O. Topusko	26	11006
K.Vrginmost, O. Vrginmost		8948
Kotar Vrginmost - ukupno	279	37820
Savska banovina	14284	2704383

Izvor: HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.).

Tabl. 4. *Broj Roma prema materinskom jeziku, vjeroispovijesti i spolu u kotarima Glina i Vrginmost, 1931. god.*

Kotari	Materinji jezik		Vjeroispovijest										Spol			
	Ciganski	Ukupno	Pravoslavna	Ukupno Pravoslavna	Rimokatolička	Ukupno Rimokatolička	Grkokatolička	Ukupno Grkokatolička	Islamska (muslimanska)	Ukupno Islamska (muslimanska)	Bez konfesije	Ukupno Bez konfesije	Muškarci	Žene	Ukupno Muškarci	Ukupno Žene
Glina	244	45742	15	30606	229	15003							119	125	21675	24067
Vrginmost	279	37820		30237	279	7571							138	141	17833	19987
Savska banovina ukupno	14284	2704383	4401	517191	9874	2122631	7	12572	1	3823	1	192	7319	6965	1315973	1388410

Izvor: HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.).

Tabl. 5. *Broj Roma prema vjeroispovijesti i dobi u kotarima Glina i Vrginmost, 1931. god.*

Kotari	Vjeroispovijest	Muških														Ženskih													Ukupno M. i Ž.
		0. - 4.	5. - 9.	10. - 14.	15. - 19.	20. - 24.	25. - 29.	30. - 34.	35. - 39.	40. - 44.	45. - 49.	50. - 59.	60. i više	nepoznato	Ukupno	0. - 4.	5. - 9.	10. - 14.	15. - 19.	20. - 24.	25. - 29.	30. - 34.	35. - 39.	40. - 44.	45. - 49.	50. - 59.	60. i više	nepoznato	Ukupno	
Glina	pravoslavna	2	2	1				1	1	1					8	2	1	1				1	1	1					7	15
	rimokatolička	19	13	10	10	15	9	12	3	6	1	4	9		111	20	20	10	13	15	7	13	3	3	2	9	3		118	229
	Ukupno	21	15	11	10	15	9	13	4	7	1	4	9		119	22	21	11	13	15	7	14	4	4	2	9	3		125	244
Vrginmost	rimokatolička	34	20	12	14	16	4	8	6	2	9	8	5		138	20	20	10	17	12	17	11	6	9	5	5	9		141	279
	Ukupno	34	20	12	14	16	4	8	6	2	9	8	5		138	20	20	10	17	12	17	11	6	9	5	5	9		141	279
Savska banovina	pravoslavna	379	245	209	212	252	183	174	127	116	109	142	179		2327	298	262	128	184	210	190	160	108	133	93	148	160		2074	4401
	rimokatolička	935	748	496	513	473	357	311	247	221	169	238	253	25	4986	861	671	469	515	510	389	293	228	256	177	258	234	27	4888	9874
	evangelička																													
	muslimanska					1									1															1
	druge i nepoznato	1		1			1				1	1			5	2						1							3	8
	Ukupno	1315	993	706	725	726	541	485	374	337	279	381	432	25	7319	1161	933	597	699	720	579	454	336	389	270	406	394	27	6965	14284

Izvor: HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 57, sv. 72 (1931.).

Tabl. 6. *Romsko stanovništvo u kotarima Glina i Vrginmost, 1921./1931.*

	1921.	1931./1939.
Glina	91	244
Vrginmost	77	279
Ukupno Hrvatska, Slavonija, Međimurje, otok Krk i općina Kastav (1921.) / Savska banovina (1931.)	12 241	14 879

Izvor: HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 45, sv. 60 (1921);
HR-HDA- 367, Republički zavod za statistiku SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.)

[1] Danijel VOJAK, „Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske", *Migracijske i etničke teme*, 20/ 2004, br. 4, 453–458; Danijel VOJAK, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. – 1941.* Zagreb: Romsko nacionalno vijeće: Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj "Kali Sara", 2013, 67–70.

[2] D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 73–75.

[3] D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 74 –77; D. VOJAK, „Romi u popisima stanovništva, 459–461.

[4] D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 77–79; *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske: 1939-26. kolovoza 1940*. Zagreb: Tisak zaklade Narodnih novina u Zagrebu, 1940, 297.

[5] D. VOJAK, „Romi u popisima stanovništva", 461–469; D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 79–89.

[6] Hrvatski državni arhiv (HDA), fond: Republički zavod za statistiku SRH (RZS SRH), sign. HR-HDA- 367, kut. 45, sv. 60 (1921); HDA, RZS SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.).

[7] HDA, RZS SRH, kut. 45, sv. 60 (1921.).

[8] HDA, RZS SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.).

[9] HDA, RZS SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.).

[10] HDA, RZS SRH, kut. 55, sv. 70 (1931.).

[11] HDA, RZS SRH, kut. 53, sv. 66 (1931.).

[12] Danijel VOJAK, „Suffering of the Bayash in Independent State of Croatia During World War II", u: *Boyash Studies: Researching "Our People"* (ur. Sorescu-Marinković, Annemarie; Kahl, Thede; Sikimić, Biljana). Berlin: Frank & Timme GmbH, 2021, 353–378; Ferdo HEFELE,. „Koritari". *Vienac*, 22/46 /1890., 742.

[13] Franjo FANCEV, „Iz prošlosti i sadašnjosti cigana", *Narodne novine* (Zagreb), br. 266, 16.XI.1912., 3./br. 267, 18.XI.1912., 3./ br. 268, 19.XI.1912., 3/ br. 269, 20.XI.1912., 3/ br. 270, 20.XI.1912., 3.; S. V. - š. [Stjepan VRANJEŠ], „Naši cigani nekad i danas", *Novosti* (Zagreb), br. 222, 13.VIII.1939., 10; Viktor HORVAT i sur., „Cigani", *Hrvatska Enciklopedija*, sv. 3., Zagreb: Konzorcij Hrvatske enciklopedije; Hrvatski izdavalački bibliografski savez, 1942., 749.

[14] F. FANCEV, „Iz prošlosti i sadašnjosti cigana", br. 267, 18.XI.1912., 3./ br. 268, 19.XI.1912., 3.

[15] Hrvatski državni arhiv [HDA], fond: Zavod za kolonizaciju NDH [ZK NDH], sign. HR-HDA-246, kut. 79, br. 1069.

[16] HDA, ZK NDH,, kut. 79, bb.

[17] HDA, ZK NDH,, kut. 79, br. 2467.

[18] HDA, ZK NDH,, kut. 79, br. 20478.

[19] HDA, ZK NDH,, kut. 79, br. 723.

[20] Državni arhiv u Sisku [DAS], Gradsko poglavarstvo Petrinja (1873–1945) [GPP] , sign. HR-DASK-SACP-31, kut. 24, br. 11353/X.

[21] DAS, GPP, kut. 32, br. 8325/X.

[22] Danijel VOJAK, „Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva na području banske Hrvatske, 1873. –1918.". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 27/2005, 149.

[23] Novoosnovana jugoslavenska država nije činila jedinstveno pravno područje, već su se nastavili primjenjivati naslijeđeni zakonski propisi iz dotadašnjih državnopravnih zajednica. U ovoj državi je postojalo šest pravna područja: srbijansko, crnogorsko, hrvatsko-slavonsko, dalmatinsko-slovensko, bosansko-hercegovačko i vojvođansko pravno područje. Prijašnji zakoni su se provodili samo u onim slučajevima ako nisu bili u koliziji s drugim zakonskim propisima; Hodomir SIROTKOVIĆ, „Državnopravni razvitak stare jugoslavenske države 1918. – 1941.", u: *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije* (suautor Lujo Margetić). Zagreb: Školska knjiga, 1988., 269; D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 94–98.

[24] D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 97–113.

[25] „Hoće li cigani biti kolonizirani u Slavoniji?". *Novosti* (Zagreb), br. 73, 14. III. 1940., 10; „Posljedice ciganske migracije: Jedno bolno pitanje, koje treba već jednom riješiti". *Jugoslavenski Lloyd* (Zagreb), br. 68, 23.-24. III. 1940., 8; Milan M. GRUJIČIĆ, „I Hrvatska banovina rješava cigan-

sko pitanje". *Novi Balkan* (Beograd), br. 3, 2.VII.1940., 2.

[26] Danijel VOJAK, "'Anketa o kolonizaciji cigana' ili pokušaj koloniziranja Roma u Savskoj banovini." *Časopis za suvremenu povijest*, 48/ 2016, br. 2: 431 - 458.

[27] HDA, ZK NDH,, kut. 79, br. 2467.

[28] Isto.

[29] HDA, ZK NDH,, kut. 79, br. 20478.

[30] HDA, ZK NDH,, kut. 79, br. 2467.

[31] Isto.

[32] Isto

[33] HDA, ZK NDH,, kut. 79, br. 2467.

[34] HDA, ZK NDH,, kut. 79, br. 2204.

[35] HDA, ZK NDH,, kut. 79, br. 1069.

[36] „Razračunavanje između seljaka i cigana". *Jutarnji list* (Zagreb), br. 7221, 9.III.1932., 8.

[37] „Medjimurski seljaci linčuju kradljivce". *Jutarnji list* (Zagreb), br. 88591, 28.XII.1935., 12; „Navala seljaka na ciganske šatore". *Jutarnji list* (Zagreb), br. 8609, 15.I.1936., 13; „Navala seljaka na ciganske šatore". *Jutarnji list* (Zagreb), br. 8609, 15.I.1936., 13.

[38] M. ROJE, „Neobično rješenje ciganskog pitanja u Sv. Ivanu Zelini". *Hrvatski zagorac* (Zagreb), br. 78., 14. III.1936., 8.

[39] „Kod sela Mićevca preko Save cigani su s golim tabanima morali skakati po vatri". *Jutarnji list* (Zagreb), br. 9002, 16.II.1937., 10; „Kaznena ekspedicija seljaka protiv cigana, kradljivaca". *Jutarnji list* (Zagreb), br. 9605, 22.X.1938.,10.

[40] „Kao u srednjem vijeku". *Jutarnji list* (Zagreb), br. 9781, 19.IV.1939., 16.

[41] „Zvjerska gozba u Sv. Klari". *Zagrebački list* (Zagreb), br. 302, 14.XII.1939., 8; „Dva mučena cigana opisuju grozote, koje su preživjeli u Sv. Klari". *Zagrebački list* (Zagreb), br. 303, 15.XII.1939., 8.

[42] HDA, fond: Banovina Hrvatska - Odjel za unutarnje poslove (BH - OUP), sign. HR-HDA-157, kut. 255, br. 22730 /41; HDA, BH - OUP, kut. 255, br 22730 /41 (794).

[43] HDA, BH - OUP, kut. 255, br. 22730 /41 (3475/1941); „Narodni sud je strašan". *Hrvatski glas* (Zagreb), 20.II.1941, br. 20, 10; „Oko za oko u V. Kopanici". *Posavska Hrvatska* (Slavonski Brod), 23.II.1941., br. 2, 3; „U Velikoj Kopanici kod Djakova okradeni seljaci srušili do zemlje 14 ciganskih kuća i protjerali oko 100 cigana kradljivaca iz sela". *Novosti* (Zagreb), br. 50, 19.II.1941., 11.

[44] Državni arhiv u Osijeku, fond: Državno odvjetništvo u Osijeku, sign. HR-DAOS-1309, kut. 9, 1942. g., br. 1088/42.

[45] HDA, fond: Grupa VI: Građanske stranke [Grupa VI], sign. HR-HDA-1353, br. 2044.

[46] „Seljaci zapalili ciganско naselje zbog čestih krađa koje su se dešavale". *Novosti* (Zagreb), br. 271, 1.X.1939., 12.

[47] Hrvatska seljačka zaštita bila je legalizirana u siječnju 1940. kada je Vladko Maček napisao Pravilnik o legalizaciji HSZ-a, koji je zatim potvrdio sam ban Ivan Šubašić. Ovim Pravilnikom je HSZ definirana kao "pomoćna postrojba HSS-a" i pritom je navedeno kako ona ima zadaću čuvanja ustavnih prava Hrvatske te suzbijanja mogućeg prevratničkog djelovanja protiv hrvatskog seljačkog pokreta; Željko KARAULA, *Mačekova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*. Zagreb: Despot infinitus, 2015., 259 - 260; Sabrina P. RAMET, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji", *Časopis za suvremenu povijest*, 43/ 2011, br. 1: 137–154.

[48] HDA, fond: Odjeljak za državnu zaštitu [BH – ODZ], sign. HR-HDA-158, kut. 2, br. 357 (15641-1939.).

[49] HDA, Grupa VI, br. 2044.

[50] HDA, BH - ODZ, sign. 158, kut. 2, br. 357 (1462/939.).

[51] „Seljaci zapalili ciganско naselje zbog čestih krađa koje su se dešavale". *Novosti* (Zagreb), br. 271, 1.X.1939., 12; „Šezdeset i pet seljaka pred sudom". *Jutarnji list*, 13.IV.1940., br. 10135, 17; „Optužena 64 seljaka radi zlostavljanja cigana". *Novosti* (Zagreb), br.101, 13.IV.1940, 15; „Seljaci kraj Gline odgovaraju radi zlostavljanja cigana. *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), br.1421, 16.IV.1940., 4.

[52] HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (1670).

[53] HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (2285-1939 Pov).

[54] HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (6664).

[55] HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (60-I-POV-DZ-1940); HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (28/40); HDA, BH – ODZ, kut. 12, br. 60/40 (145-1940).

[56] HDA, BH - ODZ, , kut. 12, br. 60/40 (48); HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (3728 I- Pov. DZ -1940.); HDA, BH - ODZ, kut. 12, br. 60/40 (501/940).

[57] HDA, BH - OUP, kut. 121, br. 37534 I – 3 1940.

[58] HDA, BH - OUP, kut. 234, br. 6906 (I – 3 1941).

[59] Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008*. Zagreb: Novi Liber - Europapress holding, 2008., 205–349.

[60] Nevenko BARTULIN, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, Leiden, Boston: Brill, 2014., 1.

[61] Isti, 12, 137.

[62] Isti, 131 - 132, 204 - 207.

[63] Bogdan KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus, 1983., 85.

[64] Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna Naklada Liber; Školska knjiga, 1977., 173.

[65] Viktor NOVAK, *Magnum Crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb - Beograd: Nova knjiga, 1989., 608.

[66] „Ustaški ćemo raditi i graditi". *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 115, 9.VI.1941., 4; „Slavlje u Našicama: Govor Ante Or-

šanića", *Nezavisna Država Hrvatska* (Zagreb), br. 5, 12. VI.1941., 9.

[67] „Tri socijalno-politička problema", *Hrvatsko jedinstvo* (Varaždin), br. 185, 3.V.1941., 1.

[68] Robert BLAŽEVIĆ, Amina ALIJAGIĆ, „Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 31/2010, br. 1: 903, 908; Narcisa LENGEL-KRIZMAN, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941–1945", *Časopis za suvremenu povijest*, 18/1986., br. 1: 30–33.

[69] N. BARTULIN, *The Racial Idea*, 213.

[70] Državni arhiv u Varaždinu [DAV], fond: Gradsko Poglavarstvo Varaždin [GPV], sign. HR-DAV-25, br. 55/1942.

[71] DAV, GPV, Državni arhiv u Varaždinu, kut. 15, br. 9774/1941.

[72] HDA, ZK NDH, kut. 79, br. 5186/III; Danijel VOJAK, „Počeci progona Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ili o inicijativi Križevaca o potrebi 'odstranjenja' Roma", u: *Zbornik radova: Druga međunarodna konferencija Holokaust nad Jevrejima, Romima i Srbima u Drugom svetskom ratu* (ur. Vojislav Vučinović), Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo u Beogradu, 2015, 43–51.

[73] HDA, ZK NDH, kut. 79, br. 1179/1941.

[74] Državni arhiv u Zagrebu [DAZG], Upravna općina Kustošija [UPK], sign. HR-DAZG-1050, kut. 25, br. 4066.

[75] D. VOJAK, „Zakonsko reguliranje", 145 - 162.

[76] Žak FINCI, „O kontroli i ograničenju kretanja stanovništva", u: *Sarajevo u revoluciji,* sv. 2 (*Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*), (ur. Nisim Albahari). Sarajevo: Istorijski arhiv, 1977, 195; *Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941. – 1945.*, br. 1 (ožujak – prosinac 1941.). Zagreb: Savjet za izdavanje 'Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945', 1981, 72; „Cigani s područja Zagreba moraju se prijaviti", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 155, 19.VII.1941., 7; „Zigeuner müssen sich polizeilich melden", *Deutsche Zeitung in Kroatien* (Zagreb), br. 87, 19.VII.1941., 4.

[77] Zdravko DIZDAR, *Logor Danica u Koprivnici 1941. – 1942.*, knj. 1, Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2017., 33, 36, 48, 62, 91, 94, 154, 161, 170, 182, 207–208, 237, 250–251, 403–404, 642–643; Zdravko DIZDAR, *Logor Danica u Koprivnici 1941. – 1942.*, knj. 3 (Poimenični popis logoraša), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2020., 558 - 559.

[78] Z. DIZDAR, *Logor Danica*, knj. 1, 91, 182, 183, 330 - 332; Z. DIZDAR, *Logor Danica*, knj. 3, 543, 558 - 559.

[79] Mirko PERŠEN, *Ustaški logori*. Zagreb: Stvarnost, 1966., 39–41; Mišo DEVERIĆ, Ivan FUMIĆ, *Hrvatska u logorima 1941. – 1945*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2008., 41; Z. DIZDAR, *Logor Danica*, knj. 1, 48, 91, 169, 182; Z. DIZDAR, *Logor Danica*, knj. 3, 566.

[80] Milan BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, sv. 2. Beograd: Rad, 1988., 91–92.

[81] Božo VUKOBRATOVIĆ, „Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu 1941.", u: *Simpozij o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10-13. studenog 1969.*, ur. Dušan Čalić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972., 347.

[82] Dušan KORAĆ, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*. Zagreb: Školska knjiga, 1986., 118; Petar ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu i okolici: [1941–1945]*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 1996., 357.

[83] B. VUKOBRATOVIĆ, „Teror i zločini", 350.

[84] Isti, 351.

[85] Đuro ROKSANDIĆ, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945.", u: *Glina: glinski kraj kroz stoljeća*, ur. Drago Roksandić, Mira Kolar-Dimitrijević. Glina: Skupština općine, 1988., 290.

[86] Adam DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u 1941: događaji, svjedočanstva, dokumenti*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2014., 180–181.

[87] Ljuban ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi: 41-45.* Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988., 42; A. DUPALO, *Banija i Sisak*, 71.

[88] Lj. ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi*, 43.

[89] ĐURO Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao: svjedočanstva genocida*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo 'Prosvjeta', 2005., 122.

[90] A. DUPALO, *Banija i Sisak*, 218 - 219, 262.

[91] P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 235–236.

[92] Petar Zinaić navodi kako su ovi Romi bili uhićeni iz okolice Gline; P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 241.

[93] P. ZINAIĆ, Genocid na Kordunu, 235–242; Narcisa LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.* Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003., 40; Ignjatije PERIĆ, „Ustaški zločin u Ivanović jarku", u: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu*, (ur. Đuro Zatezalo). Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1988., 834; Filip ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014., 90–91; B. VUKOBRATOVIĆ, „Teror i zločini", 351–352; Đ. ZATEZALO, Radio sam, 59–70, 342.

[94] Mile DAKIĆ, „Značaj Petrove Gore u Narodnooslobodilačkom ratu", u: *Simpozij o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10-13. studenog 1969.*, (ur. Dušan Čalić), Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972., 307.

[95] B. VUKOBRATOVIĆ, „Teror i zločini“, 359–360.

[96] Jovo POPOVIĆ, *Suđenje Andriji Artukoviću i što nije rečeno*. Zagreb: Stvarnost – Jugoart, 1986., 98–99.

[97] Zinaić navodi kako je broj odvedenih i ubijenih Roma iz sela Stipan bio 14; P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 549.

[98] Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NO borbi: 1941-1945*. Vrginmost: Općinski odbor Saveza boraca, 1980., 445–446, 594, 597–599, 857; N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 41; Dušan KORAĆ, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*. Zagreb: Školska knjiga, 1986., 124–125; B. VUKOBRATOVIĆ, „Teror i zločini“, 360–361; P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 548–549.

[99] P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 549.

[100] Isti, 549.

[101] Isti, 549.

[102] Đuro GAĆEŠA, „Ustaški zločin u Skakavcu“, u: *Duga Resa: radovi iz dalje prošlosti, NOB-e i socijalističke izgradnje*, br. 15 Zbornik, od. ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1986., 843–846; P. ZINAIĆ, *Genocid na Kordunu*, 254 - 256; N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 41, 96, 101–102.

V.

NJEMAČKI I TALIJANSKI OKUPATORI U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST

1.

NIJEMCI I TALIJANI KAO ČIMBENICI AGRESIJE U NJIHOVIM INTERESNIM ZONAMA S POSEBNIM OSVRTOM NA PODRUČJA GLINE I VRGINMOSTA

Sanela Schmid

UDK: 355.31(430):323.12(=163.41)(497.529.1)"1941/42"
355.31(450):323.12(=163.41)(497.529.1)"1941/42"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Članak istražuje odnos njemačke i talijanske vojske prema ustaškom teroru s posebnim obzirom na kotare Glina i Vrginmost između svibnja 1941. i siječnja 1942. godine. Prvi dio prikazuje njemačku interesnu zonu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) i dvije faze djelovanja Wehrmachta na tome području: prvu do jeseni 1941. godine kada je ustašama dana potpuna sloboda djelovanja, i drugu koja je slijedila, a u kojoj se Wehrmach uključio u potiskivanje ustaničkog pokreta na području NDH. Drugi dio članka prikazuje talijansku zonu utjecaja u NDH i dvije faze talijanskog djelovanja: pasivnu fazu u proljeće i jesen 1941. godine i aktivnu fazu poslije toga. Autorica u zaključku iznosi najvažnije spoznaje o ustaškome teroru s obzirom na njemačku i talijansku okupacijsku politiku.

Summary ▶ This article looks at the German and Italian armies' attitudes towards the Ustasha terror, with a particular focus on the counties of Glina and Vrginmost between May 1941 and January 1942. The first part looks at the German interest zone within the ISC and the two phases of Wehrmacht activity there: the first up to the autumn of 1941, during which the Ustashe were given full freedom of action, and the subsequent phase, when the Wehrmacht took steps to contain the Ustasha movement's excesses on the territory of the ISC. The second part of the article looks at the Italian zone of influence within the ISC and the two phases of Italian activity: passivity during the spring and autumn of 1941, followed by a more active phase. in her conclusion, the author presents major findings regarding Ustasha terror and how it was related to German and Italian occupation policies.

Ključne riječi ▶ nacistička Njemačka, Wehrmacht, fašistička Italija, talijanska vojska, ustaški zločini, Nezavisna Država Hrvatska, Glina, Vrginmost
Key words ▶ Nazi Germany, Wehrmacht, fascist Italy, Italian armies', Ustasha crime, ISC, Glina, Vrginmost

https://doi.org/10.17234/9789533972972.31

Nezavisna Država Hrvatska (NDH) svoj je opstanak dugovala silama Osovine: Njemačkoj i Italiji, koje ne samo da su u svemu imale posljednju riječ, nego su svojom prisutnošću osigurale nesmetano ispunjavanja vlastitih interesa. Kako se ne bi međusobno ometale i kako bi održale barem privid usklađenosti i suradnje, novoosnovanu hrvatsku državu podijelile su na dvije „interesne zone", duž demarkacijske linije odnosno linije razgraničenja koju je odredio sam Hitler.[1] Ona se ugrubo protezala od sjeverozapada prema jugoistoku nove države te je područje sjeverno od nje smatrano njemačkom utjecajnom sferom, a područje južno od nje, talijanskom.

Kako bi ostvarile vlastite, ali međusobno različite ciljeve na teritoriju NDH, oba osovinska partnera izabrala su različite načine postupanja usklađene s vlastitim ideologijama i politikom provođenom u južnoj Europi (općenito) i u ovom slučaju na području novoproglašene hrvatske države. Sve je to došlo do izražaja tijekom u međuvremenu sve detaljnije istraživanih stavova tih dr-

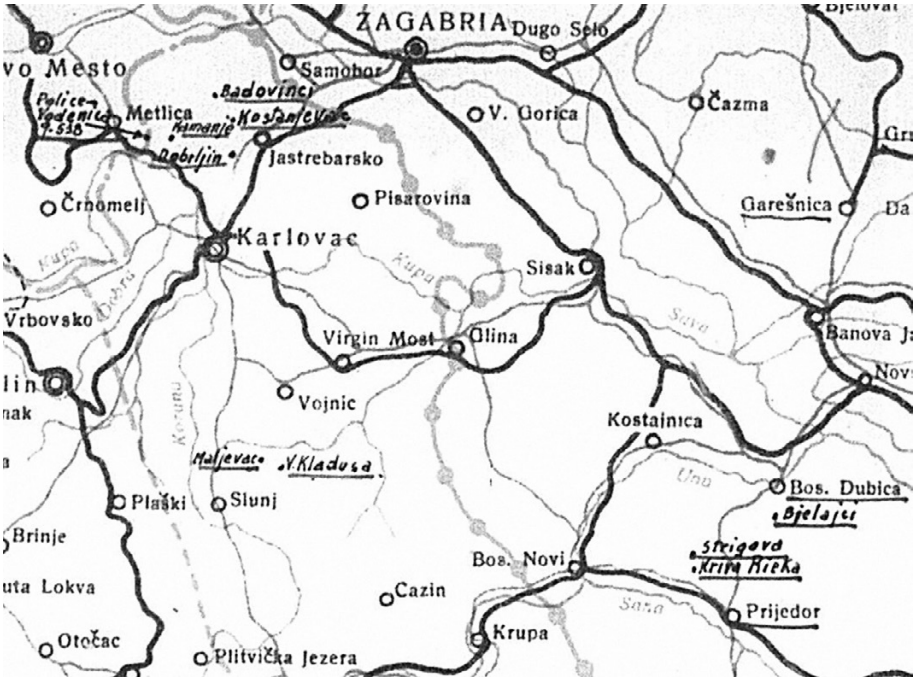

Sl. 1. *Zemljovid regije s linijom razgraničenja i željezničkom prugom*[3]

žava prema ustaškom pokretu,[2] ali i istraživanjem snažnog učinka tih ideologija i politika na svakodnevni život stanovništva zemlje. Ovisno o kojem se osovinskom partneru radilo, izmjene granica između interesnih zona mogle su za posljedicu imati (iznimno) poboljšanje životnih uvjeta.

Stoga je u ovom radu istražena uloga njemačke i talijanske vojske u ustaškom teroru na području Gline i Vrginmosta, u razdoblju od svibnja 1941. do siječnja 1942. Osobitost ovog istraživanja je u tome da se radi o prostoru uz liniju razgraničenja koja je prolazila između navedenih naselja tako da su obje sile Osovine bile u neposrednoj blizini mjesta na kojima su ustaše činili zločine. Ovaj bi rad trebao rasvijetliti njihove uloge u tim događanjima.

NJEMAČKA INTERESNA ZONA

Treći Reich bio je u Hrvatskoj ponajprije zainteresiran za gospodarsko iskorištavanje, jer Hrvatska nije ulazila u kategoriju zemalja čije bi dijelove teritorija trebalo pripojiti Reichu. Naravno, postojala je njemačka manjina od oko 200 000 ljudi što nije bilo beznačajno, ali od njezinih se pripadnika očekivao ostanak u novoj državi i pomoć u optimalnom iskorištavanju njezinog gospodarskog potencijala za potrebe Reicha: u prvom redu rudnog bogatstva, i to npr. boksita koji se koristio u proizvodnji aluminija, ali i prehrambenih namirnica.[4] Nadalje, NDH je za njemačke tvrtke predstavljala dobrodošlo novo tržište, ali i područje tražene radne snage – i muškarci i žene trebali su svojim radom u Njemačkoj dati veliki doprinos konačnoj pobjedi.[5] I iako se od nove države mnogo očekivalo, ipak je u nacionalsocijalističkim planovima o novom poretku imala samo podređenu ulogu. Glavni interes Njemačke bio je usmjeren na istok – prema plodnim životnim prostorima koja su trebala biti osvojena za arijske gospodare na štetu stanovništva (uglavnom slavenskog) koje je tamo živjelo. Rat protiv Sovjetskog Saveza već je bio pred vratima prilikom osnivanja NDH, tako da se i moglo očekivati da će nacionalsocijalisti težiti tome da se što više postrojbi iz Hrvatske oslobodi za sudjelovanje u operaciji Barbarossa.[6]

Ovi su planovi izrazito smanjili broj njemačkih postrojbi na području Hrvatske u ljeto 1941.: one su se svele na 718. pješačku diviziju sa sjedištem zapovjedništva u Banjoj Luci i 4 218 vojnika, dva bataljuna folksdojčera s 268 vojnika te četiri baterije s ukupno 168 folksdojčera.[7] Ove su postrojbe bile podređene vojnom zapovjedniku Srbije, a ne „njemačkom generalu u Zagrebu“ za kojeg je bio imenovan Edmund Glaise von Horstenau. Na toj dužnosti, od 8. travnja, kao predstavnik njemačkih oružanih snaga (Wehrmachta) pri vladi NDH, bio je dio njemačkog vojnog sustava za jugoistok, ali bez ovla-

sti zapovijedanja nad bilo kakvim postrojbama. Njemačku su vlast na licu mjesta trebali osiguravati njemački SS (Schutzstaffel), sigurnosna policija (Sipo/Sicherheitspolizei), pripadnici njemačke manjine/folksdojčeri i ponajprije njemačko veleposlanstvo. U prvoj godini prisutnosti na teritoriju NDH, veleposlanstvo je svakako bilo njemački najbitniji čimbenik koji je utjecao na hrvatsku politiku.

U mnogobrojnim ranijim radovima isticala se općenita ovisnost NDH u odnosu na njezine saveznike, osobito Njemačku – ponekad i izrazito slikovito na način da je njezino ime bilo stavljano u navodnike ili se koristio pojam „takozvana" NDH.[8] Ova tvrdnja, u načelu, nije pogrešna – NDH je u mnogočemu ovisila o Njemačkoj, ali inzistirajući samo na ovoj perspektivi sprječava se uvid u slobode koje je uživao ustaški pokret – slobode u unutarnjoj politici odnosno u politici progona Srba, Židova i Roma, pod uvjetom da je istovremeno brinula za „mir i red", odnosno za nesmetano gospodarsko iskorištavanje NDH od strane Njemačke. Ipak, ove su slobode bile podložne promjenama i tijekom vremena naglo su i ograničene, ali 1941. bile su skoro neograničene i progon stanovništva sjeverno od demarkacijske linije odvijao se bez ikakvih političkih ili vojnih smetnji.

I dok je prema njemačkom uzoru provođen progon židovskog stanovništva naišao na odobravanje, prvi su njemački predstavnici u NDH već nakon nekoliko tjedana uvidjeli da progoni srpskog stanovništva nisu u skladu s njihovim interesima. Svi su više ili manje bili suglasni u tome da sama brojnost srpske „manjine" takvu vrstu politike uništenja koji je provodio ustaški pokret jednostavno ne dopušta ako se država ne želi utopiti u kaosu.[9] I dok su Nijemci u NDH (tiho) kritizirali ustašku politiku progona nepoželjnoga nehrvatskog stanovništva, ustaše su mogli biti potpuno sigurni u svog najvažnijeg saveznika: Hitler je Paveliću osobno tijekom njegovog prvog posjeta „Führeru", 6. lipnja 1941., savjetovao provođenje nacionalno netolerantne politike koja je trebala potrajati barem pedeset godina. Nakon što su se prvi masakri srpskog stanovništva – između ostalog i u Glini – već dogodili, Pavelić je dobio ne samo oprost, nego i blagoslov najviše vlasti Reicha.[10] U razgovoru sa Slavkom Kvaternikom mjesec dana kasnije, Hitler je bio još jasniji. Nakon što ga je Kvaternik izvijestio da je vlada NDH na komunističke nemire reagirala „čvrstom rukom", Hitler je odgovorio: „Postoje situacije u kojima se od samog početka mora energično djelovati kako bi se kasnije izbjeglo mnogo veće krvoproliće." Što se tiče „asocijalnih elemenata", čak je dodao: „Ovdje postoji samo jedno rješenje …: uništenje!"[11] Iako Hitler ovdje možda i nije mislio na Srbe, nije zabranio progone koje je provodio ustaški pokret, a on je bio i taj, koji je, bez obzira na traženje sitnijih korekcija ustaške politike, sve do kraja ustrajao na ustašama kao saveznicima.[12]

Konkretno, u Hrvatskoj je to u ljeto 1941. značilo da njemačko veleposlanstvo odlučuje o svemu. Njemački veleposlanik Siegfried Kasche pedantno je nadzirao da se svi poslovi koji se tiču Hrvata rješavaju preko veleposlanstva, iako se radilo o nezavisnoj državi s kojom je dogovorena suradnja. Tako da je i veleposlanstvo, kao nitko drugi, podržavalo njemačku službenu politiku. Dana 20. svibnja, dakle, nakon što se dogodio prvi masakr u Glini, Glaise von Horstenau javlja da veleposlanik smatra „politički svrsishodnim" držanje njemačkih oružanih snaga po strani od „svih političkih sukoba do kojih bi u neposrednoj budućnosti moglo doći u hrvatskom narodu", a s čime se i on osobno slaže.[13] Ovaj dokument jasno ukazuje na činjenicu da uz argument malobrojnih vojnih snaga na teritoriju NDH, nije postojala njemačka politička volja miješanja u „unutarnju politiku" NDH.

Predmet istraživanja, razdoblje od travnja 1941. do siječnja 1942., može se iz njemačke perspektive podijeliti u dva vremenska odsječka: prvi do jeseni 1941. kada se Wehrmacht u pravilu nije miješao u ustašku politiku progona i ustaše su imale potpunu slobodu, i drugi od listopada 1941., nakon što je oružani otpor protiv ustaša i njihovih saveznika sve više jačao što je ugrožavalo gospodarsko iskorištavanje NDH od strane Reicha, i kada se Wehrmacht aktivno uključio u potiskivanje ustaničkog pokreta na teritoriju NDH.

PRVA FAZA DJELOVANJA: TRAVANJ – RUJAN 1941.

Njemačke postrojbe koje su bile razmještene na području zločina ili u njihovoj blizini, bile su malobrojne. U Sisku je bilo sjedište zapovjedništva zemaljskog bataljuna strijelaca broj 923. (Landesschützen-Bataillon). Izbijanje nasilja u svibnju 1941. iznenadilo je sve njemačke postrojbe koje su se pripremile za mirnu okupaciju. Budući da nisu bile ovlaštene umiješati se, pisale su izvješća o događanjima kojih su ipak bile svjesne, procjenjujući i analizirajući njihove moguće posljedice za njemački Reich, te ih slale „središnjici" u Zagrebu: njemačkom generalu u Hrvatskoj i njemačkom veleposlanstvu. Ali, prema izvješćima, imale su poteškoća u

prikupljanju pouzdanih podataka i morale su se oslanjati na glasine, što je uzrokovalo i velika kašnjenja u njihovom slanju. Tako npr. vojni zapovjednik Zagreba tek u izvješću od 26. srpnja 1941. opisuje svibanjska događanja u Glini:

> Tijekom potrage folksdojčera za pripadnicima obitelji pravoslavne vjeroispovijesti, utvrđeno je da je u noći s 11. na 12. svibnja 1941., odvedeno 380 stanovnika Gline. I do danas, čak i uz pomoć njemačkog zapovjedništva, nije bilo moguće saznati jesu li još na životu. Zamjenik ravnatelja bolnice ništa ne zna, zamjenik suca ništa ne zna, zapovjednik lokalnih ustaša ništa ne zna; nestali su i još jedan liječnik i liječnica, vlasnik trgovine itd. Prilikom osobnog obilaska dolje potpisanog, moglo se ustanoviti da je cijeli gospodarski život ovog malog grada prestao i da je većina poslovnih objekata zatvorena.[14]

Do sličnog je zaključka došao i u vezi Siska, jedino što je progon tamo bio manjeg opsega: tijekom noći nestalo je 36 stanovnika. Izvješće jasno ukazuje na činjenicu da njemačke postrojbe nisu bile uključene u navedena događanja – prema talijanskim izvješćima, Nijemci su Glinu napustili otprilike 15 dana prije masakra.[15] Događaje u Glini moglo se samo promatrati i upozoriti na moguće posljedice politike progona za Wehrmacht i Njemačku. Nešto slično iznosi i autor citiranog izvješća:

> Iz perspektive Wehrmachta najneugodnija posljedica takvih postupaka je činjenica da stanovništvo NDH smatra i javno govori da se sve to događa uz znanje i prešutno odobrenje njemačkih oružanih snaga.[16]

Ali nije samo ugled Wehrmachta bio u opasnosti. Autor izvješća upozorava u tom trenutku i na sigurnost postrojbi i zaključuje:

> Sve što se dogodilo mora nakon pažljive analize biti smatrano izrazito opasnom situacijom, i to također iz perspektive sigurnosti postrojbi u Hrvatskoj. Mnogobrojne sabotaže vezane uz željeznicu mogu se isto tako smatrati znakovima opasnosti iako štete do sada nisu bile velike.[17]

Upadljivo je, osim toga, što njemački vojni zapovjednik bijeg seoskog stanovništva u šumu, ne smatra protestom protiv hrvatske države ili Wehrmachta, već kao „očajnički čin" nakon ustaških progona. Isto mišljenje dijelio je i njegov talijanski kolega. Ipak, kod njemačkog se zapovjednika prepoznaje i pokušaj prebacivanja odgovornosti za nasilje s ustaškog pokreta na komuniste. Tako tvrdi da stanovništvo ne odobrava progone i da maršal Kvaternik za njih ne zna „budući da se radi o djelima ustaša među koje su se uvukli mnogobrojni komunisti."[18] Povjesničari su u međuvremenu dokazali da su se akcije lokalnih ustaša dogodile uz znanje i na inicija-

Sl. 2. *Svečani defile njemačkih trupa i povorka dijela lokalnog hrvatskog stanovništva u Topuskom 20. travnja 1941. (zbirka Milana Radanovića)*

tivu Zagreba.[19] Sljedeći zapis otkriva da je Wehrmacht kao stvarnog neprijatelja smatrao komuniste. I dok je njemački vojni zapovjednik Zagreba na početku još razlikovao između seoskog stanovništva koje bježi u šumu i komunista, s nadolazećim nasiljem ovo je razlikovanje postepeno nestajalo, tako da su se svi ustanici i pobunjenici stopili u „nacionalnog komunističkog" neprijatelja i to i u njemačkim i u hrvatskim izvješćima.[20]

Glaise von Horstenau izvješćivao je Berlin o općoj situaciji i izražavao brigu za kredibilitet njemačkih postrojbi zbog njihove pasivnosti. Ali i njegovo se djelovanje ograničilo na zajednički posjet s njemačkim veleposlanikom državnom vrhu NDH pred kojim je onda iznio svoju zabrinutost, što, opet, nije imalo učinak na promjenu politike. Iako su njemačke postrojbe i pojedini glasovi s hrvatske strane zagovarali napad, on se izričito založio za daljnje „nemiješanje Wehrmachta u unutarnje odnose zemlje".[21] Budući da su i njemačka viša zapovjedništva odlučila ništa ne poduzimati, tome su se na kraju pokorile i njemačke postrojbe u Hrvatskoj, te su se napadi ustaša u njemačkoj interesnoj zoni nastavili. Možda je iznenađujuće, ali pojedinačni pokušaji pomoći progonjenim Srbima stizali su u ovom razdoblju iz stožera njemačkog vojnog zapovjednika u Beogradu, koji je neprekidno zahtijevao podatke o tome kamo su nestali ljudi odvedeni i zahtijevao njihovo puštanje. Ali ti su pokušaji u pravilu bili uzaludni, budući da je ustaška vlast stalno poricala bilo kakva saznanja o mjestu njihovog odvođenja i prebivanja.[22]

Širenje otpora u NDH jasno se primjećivalo i zbog mnogobrojnih sabotaža na željeznici. Iako štete nisu bile značajne, izazivale su nervozu u Wehrmachtu. Od ljeta njemačkom generalu i veleposlanstvu stizala su sve češće izvješća o napadima na vlakove na cijelom teritoriju NDH. I nakon što se u drugoj polovici srpnja na glavnoj željezničkoj pruzi (granica Reicha – Zagreb – Beograd) njihov broj popeo na osam, Glaise von Horstenau zatražio je 1. kolovoza da se za zaštitu željeznice dodijele tri do četiri zemaljska bataljuna strijelaca.[23] Važnu je ulogu u tome imalo i područje Gline sa željezničkim pravcima bitnim i za oba okupatora i za NDH, a koji su vodili prema Bosni, Srbiji i Dalmaciji.[24] Tijekom ljeta manji partizanski odredi stalno su napadali to područje, stanovništvo je i dalje zbog ustaša bježalo u šume, a ustaše su pokušavali provoditi „čistke". Novine *Deutsche Zeitung* u Hrvatskoj javile su nakon jedne ustaške i domobranske akcije čišćenja da je „Petrova Gora oslobođena od četnika" te da se stanovništvo koje je pobjeglo u šume isto tako vratilo i nastavilo sa svojim radom pod zaštitom ustaške vojnice.[25] Razina istinitosti ove objave bila je iznimno mala.

DRUGA FAZA DJELOVANJA: OD RUJNA 1941.

Do jeseni 1941. došlo je zbog jačanja žilavog otpora na jugoslavenskom području do velikih političkih i vojnih promjena. Izvješća o udarima i prepadima na željeznicu stizala su skoro svakodnevno i tako se i Wehrmacht uključio u „suzbijanje pobune". Temeljem navedenog, njemačke se oružane snage mogu promatrati kao element koji je doprinio eskalaciji sukoba. Polazište čine događaji od 1. rujna 1941. Tijekom ove noći dogodio se prepad između naselja Sunja i Blinjski Kut – i to na još jednu prugu odnosno točku čija udaljenost od Gline nije iznosila ni 40 km. Najprije je iz strojnice otvorena paljba na vlak koji je prevozio voće, nakon čega je na istom mjestu željezničko osoblje pronašlo eksplozivnu napravu zbog koje je sljedeći vlak zaustavljen u Sunji. Pretpostavlja se da je naprava trebala raznijeti taj drugi vlak. Časnik za vezu upravitelja prijevoza pri njemačkom generalu u Zagrebu isti je dan poslao brzojav njemačkom veleposlanstvu i njemačkom generalu kako bi ih izvijestio o atentatu „na glavnoj pruzi". Ova je pruga imala iznimnu važnost zbog ruda koje su se prevozile iz Prijedora u Njemačku.[26] Zemaljski bataljun strijelaca broj 923 trebao je istražiti slučaj, ali to je trebala učiniti i vlada NDH:

> Moli se da i hrvatska vlada provede istragu i u slučaju bilo kakvih saznanja poduzme osobito drastične mjere odmazde, jer daljnji atentati na ovom području mogu inače izazvati najozbiljnije prometne teškoće.[27]

Zahtijevajući odmazdu, Wehrmacht je izazivao još veće nasilje. Istovremeno su ustaše dobile potpunu slobodu: sve su daljnje masakre mogle opravdati politikom osvete. Njemačko je veleposlanstvo odmah sastavilo diplomatsku notu za Ministarstvo vanjskih poslova NDH prosljeđujući traženje provođenja odmazde. Ministarstvo je dana 17. listopada odgovorilo da je kao počinitelj potvrđena skupina komunista iz šume Brezovica. Ipak, ovaj odgovor nije zadovoljio veleposlanstvo, koje šalje još jednu diplomatsku notu ustrajno tražeći podatke o njihovom uhićenju i mogućem pogubljenju. Nažalost, u dokumentima na ovo traženje nema odgovora.[28] Što se

tiče zapisa nastalih djelovanjem partizanskih postrojbi, oni donose podatak da je u prvoj polovici rujna 30 Srba iz Banja Luke dovedeno u Glinu i tamo strijeljano. Bez dodatnih podataka može se samo nagađati radi li se možda o osobama nad kojim je trebala biti provedena odmazda, a koje je – s obzirom na hrvatsku pasivnost – zapovjedništvo 718. pješačke divizije sa sjedištem u Banjoj Luci predalo časniku za prijevoz u Zagrebu temeljem traženja mjera odmazde.[29] U tom slučaju preostaje pitanje, zašto se njemačko veleposlanstvo u listopadu o tome raspitivalo u Ministarstvu vanjskih poslova NDH.

U međuvremenu nastavile su se diverzije u Glini i njezinoj okolici. Dana 18. rujna napadnuta je vojna ophodnja između Gline i Banskog Grabovca, uz prugu Caprag – Karlovac, a pobunjenici su opaženi u neposrednoj blizini kolodvora u Glini. U noći s 22. na 23. rujna, napadnut je i kolodvor, i iako obranjen, predstojnik kolodvora šalje izvješće o iscrpljenosti zaposlenika i njihovoj želji da napuste službu ako vojna posada ne dobije pojačanje i okolno se područje ne „očisti".[30] Isto tako, u noći sa 4. na 5. listopada, uslijedio je novi napad na grad i željezničku postaju. Dana 11. listopada poginuli su jedan domobran i jedan čuvar pruge tijekom napada između naselja Maja i Vlahović, na pružnom pravcu Caprag – Karlovac.[31] Ovi zapisi sačuvani su u dokumentima njemačkog veleposlanstva i odnose se na Glinu. Zapisi partizanskih postrojbi navode još veći broj diverzija u okolici Karlovca i Bosanskog Novog te često u kotarima Glina i Vrginmost.[32] Ti su napadi organizirani svakodnevno i za Nijemce su predstavljali veliki sigurnosni problem koji su pokušavali riješiti zloglasnom njemačkom tvrdoćom – slično kao u Srbiji tijekom ljeta. Opunomoćeni zapovijedajući general u Srbiji zabranio je 8. listopada 1941. pregovore s pobunjenicima i naredio uhićenja i izvođenja pred prijeki sud.[33] Što se tiče Glaise von Horstenaua, on je već početkom rujna snishodljivo izjavio da „se od odmazda ne može previše očekivati jer su ljudski životi ovdje praktički bezvrijedni."[34]

Slijedom promjene zadaća Wehrmachta u NDH, Glaise von Horstenau imenovan je „njemačkim opunomoćenim generalom u Hrvatskoj" te je 1. studenog 1941. i on dobio novu obvezu: „zastupati zahtjeve Wehrmachta u vezi gušenja pobunjeničkog pokreta na jugoistoku pri glavnom zapovjedništvu oružanih snaga NDH te prosljeđivanje zahtjeva glavnog zapovjedništva hrvatskih oružanih snaga". I dalje je za njemačke oružane snage i vlasti NDH postojala samo jedna pobuna u kojoj su sudjelovali i komunisti i četnici (dio srpskih rojalističkih krugova). U prosincu 1941. smatrano je stoga da je „četnička-komunistička banda" srušila brzojavne stupove u dužini od 3,6 km te bila odgovorna za nove napade na željezničku postaju Glina. Na to je upravitelj prijevoza Zagreb ponovno zahtijevao „opsežne mjere odmazde" koje je trebao provesti zemaljski bataljun strijelaca broj 923 smješten u Sisku. Zajedno s oružanim snagama NDH trebao je spriječiti „daljnje sudjelovanje stanovništva na uništenju pruge".[35] Diverzije su početkom 1942. poprimile već tolike razmjere da je prijevoz željezne rudače iz rudnika u Prijedoru preko Bosanskog Novog i Sunje bio onemogućen. Regularna veza bila je moguća samo uz pomoć tenkovskog voda.[36] Što se više ustanak širio, utoliko je Wehrmacht bio spremniji i sam se uključiti u istrebljivanje pobune s drakonskim „mjerama odmazde" te prihvatiti ustaške izgrede.

TALIJANSKA ZONA UTJECAJA

Italija nije imala samo gospodarske, nego i vrlo konkretne geopolitičke interese u NDH, budući da je teritorij NDH zahvaćao pojam *spazio vitale* („životni prostor"), odnosno talijanski imperijalni prostor proglašen od talijanskih fašista. Imperij je pojedini teritorij vrednovao od razine potrebe pripajanja talijanskog državi pa sve do razine održavanja „zajednice" država koja je uključivala jake gospodarske i kulturne veze s Italijom. Koju je ulogu trebalo imati dalmatinsko zaleđe, ostalo je nejasno do početka rata, dok je Dalmacija kao *terra irredenta* („neoslobođena zemlja") trebala biti pripojena Italiji.[37] S nastankom NDH riješilo se pitanje zaleđa, ali ono Dalmacije tek se trebalo rješavati, a dogovor je ostvaren 18. svibnja potpisivanjem Rimskih ugovora i razgraničenjem između Italije i NDH, koja je aneksijom od strane Italije izgubila najveći dio Dalmacije.[38] S obzirom na situaciju, mirni suživot Italije i ustaša postao je time jednostavno nemoguć. Upravo suprotno, neprijateljstvo prema ustašama i suradnja sa četnicima postali su sastavni dio talijanske politike u NDH.[39]

Kako bi ukazala na čvrstinu svojih zahtjeva, a poslije ih i ostvarila, Italija je na teritorij NDH razmjestila čak pet divizija.[40] Do prosinca 1941. njihov se broj skoro udvostručio: devet je divizija činilo dva armijska korpusa (V. i VI.). Pri tome je „1. Celere" divizija, inače podređena V. armijskom korpusu, smještena u okolicu Karlov-

ca.[41] U svibnju je po jedan bataljun strijelaca (Bersaglieri) prebačen u Vrginmost i Vojnić te jedna satnija u Topusko.[42] I zapovjednik 2. armije svoje je sjedište imao najprije u Zagrebu. Talijanski su diplomati u Zagrebu doduše pokušavali uspostaviti mirnije odnose s ustašama, ali talijanski glavni čimbenik u NDH bila je vojska, koja je djelovala relativno neovisno u odnosu na političke odluke matične države i time je često torpedirala talijanske diplomatske aktivnosti, tako da je zapovjednik 2. armije imao stvarnu nadležnost u oblikovanju talijanske politike u NDH.[43] Ipak, talijanska je vlast na ustašku politiku progona reagirala kritičnije. Za razliku od Hitlera, Mussolini je Paveliću savjetovao da ne kreće u borbu s pravoslavcima, „…ne samo iz razloga ljudskosti, nego i zato što je to pogrešno".[44]

Talijansko postupanje u odnosu na progone civila u NDH može se u navedenom razdoblju ugrubo i analogno njemačkom postupanju razdijeliti na dva vremenska odsječka: razdoblje pasivnosti u proljeće/jesen 1941. i razdoblje aktivnosti od rujna 1941., iako talijanske faze djelovanja dopuštaju još detaljniju razdiobu.

PRVA FAZA DJELOVANJA: TRAVANJ – RUJAN 1941.

Od travnja do potpisivanja Rimskih ugovora, 18. svibnja, ustaše jedva da su imale pristup hrvatskom teritoriju koje je zaposjela talijanska vojska. U tome je razdoblju talijanska vojska zajedno s talijanskim civilnim povjerenicima bila nadležna za upravu na tome području i upravne ustanove NDH i ustaškog pokreta nisu se uspijevale u potpunosti ustrojiti i djelovati. Tako da ne iznenađuje izvješće prema kojem su se prvi pripadnici ustaškog pokreta u Vrginmostu pojavili tek krajem travnja.[45] Za talijanske vlasti i to je bilo „prerano". Čini se da je glavni problem ipak bio u liniji razgraničenja. Budući da od početka nije bila jasno određena, dolazilo je do situacija da je neki teritorij najprije okupirala pogrešna vojska – kao npr. u slučaju Topuskog, u koje su postrojbe njemačkih oružanih snaga ušle 11. travnja i ustaše su odmah mogle ustrojiti svoju vlast, ali 9. svibnja zamijenile su ih talijanske postrojbe sa svojim garnizonima[46], nakon čega se u Topuskom više nisu primjenjivali zakoni NDH i stanovništvo se nije progonilo. Talijanske su postrojbe spriječile ustaše i da u jednoj noći uhite sve muškarce u Vrginmostu.[47] Dakle, dok se prvi masakr glinskog stanovništva početkom svibnja već bio dogodio, nakon dolaska Talijana ustašama susjedni kotar Vrginmost više nije bio lako dostupan.

Čini se da su Talijani na neki način zaustavili ustaški teror. Čak je i jedan od stanovnika Gline potražio talijanske karabinjere preko linije razgraničenja i zamolio ih da pošalju nekoliko odreda i zaustave „ustaške terorističke akcije":

> …jer su ustaše ondje uhitile oko 650 ljudi s kojima njihova rodbina ili prijatelji, unatoč molbama i preklinjanjima, nisu više mogli stupiti u kontakt. Mnogobrojni pucnji ispaljeni tijekom nekoliko uzastopnih noći na tom području potkrjepljuju pretpostavku da su mnogi od uhićenih smaknuti po kratkom postupku na svima znanim načinima.[48]

Ipak, bilo kakvo djelovanje Talijana preko crte linije razgraničenja u tome trenutku nije bilo moguće zbog složenog odnosa između Njemačke, Italije i NDH.

Tek s Rimskim ugovorima civilna vlast na talijanskom području prelazi na NDH. Talijanske postrojbe preustrojene su u „postrojbe razmještene na teritoriju prijateljske Nezavisne Države Hrvatske" te su strogo upozorene na obvezu nemiješanja u politiku NDH.[49] To je značilo dolazak (daljnjih) ustaških postrojbi i stalne progone stanovništva (ponajprije Srba). Talijanska izvješća opisuju uhićenja, ali i gubitak ugleda vlastitih postrojbi zbog naređene pasivnosti.[50] Ustaše su tako sada mogle svoj teror proširiti i na Vrginmost i okolicu i to na području talijanske interesne zone. Istovremeno su mnogobrojne talijanske postrojbe povučene, i to najveći dio iz III. zone. Od postrojbi V. armijskog korpusa trebala je ostati samo jedna postrojba , a ostale – zajedno sa zapovjedništvom – prebačene su u Sloveniju.[51]

U međuvremenu ustrojavao se i komunistički i spontani pokret otpora progonjenog srpskog seoskog stanovništva. Komunisti su se uspjeli staviti na čelo otpora u mnogobrojnim selima iz okolice Karlovca odakle su stizale direktive. Bili su aktivni u promidžbi i odgovorni za veliki broj sabotaža. Već početkom srpnja postrojbama V. armijskog korpusa naređeno je da suzbijaju „prave akte sabotaže" („veri atti di sobotaggio").[52] Dana 24. srpnja komunisti su dijelili promidžbene letke talijanskim vojnicima. Mjesec dana ranije ukradena je i jedna mačeta, koja je doduše i pronađena, a „lopov" je predan hrvatskim oružnicima. O svemu je bila obaviještena lokalna vlast kao i lokalne ustaše kako bi se pronašli mogući suučesnici u zločinu.[53]

Slično kao i u njemačkoj zoni, pobunjenici su u ljeto 1941. sve češće napadali željezničku i brzojavnu infra-

strukturu.[54] Nakon prepada na željezničku prugu kod Vojnića 27. srpnja, ustaše su 29. srpnja počeli sa „čišćenjem". Talijani su 27. srpnja napustili Vojnić, a talijanski su vojnici navodno savjetovali pojedinim pripadnicima srpskog stanovništva da bježe: „Bježite Srbi, idu ustaše i sve kolju."[55] Istovremeno su talijanske postrojbe javile da je nakon ubojstva jednog ustaše u okolici Topuskog uhićeno oko 200 osoba i odvedeno u Petrinju.[56] Isti je dan 65 ustaša iz Gline prebačeno u Topusko kao pojačanje, a jedan od njih talijanskom je prevoditelju objasnio da uhićenja i ubojstva Srba u okolici Petrinje traju već dva dana i to nakon ubojstva predstojnika željezničke postaje u Grabovcu. Talijani su pretpostavili da su uhićeni Srbi prebačeni u Petrinju.[57]

Istovremeno, talijanska vojska u Karlovcu i dalje je bila svjesna nepovjerenja koje je uživala kod ustaša i vjerovala je da je razlog tome što njihova nazočnost ograničava nasilnu represiju ustaškog pokreta protiv „elemenata sumnjivih političkih nazora".[58] Uistinu su ustaše odmah nakon povlačenja Talijana iz Topuskog i Vrginmosta uhitili i ubili sve muškarce starije od 16 godina.[59] Kada je 2. kolovoza seosko stanovništvo okolnih sela odvedeno najprije u Vrginmost i nakon toga u Glinu, gdje su ubijeni u pravoslavnoj crkvi[60], Talijani su već odande bili otišli.

Progonjene osobe, odnosno ponajprije žene i djeca uhićenih Srba, često su talijanske postrojbe molile za pomoć, ali one su bile strogo upozorene da se ne miješaju što vojnicima nije bilo lako prihvatiti. Zapovjednici su sastavili mnogobrojna izvješća o ustaškim progonima koji su prema njihovom mišljenju, nadilazili svaku prihvatljivu političku mjeru. Isto su tako upozoravali na tešku situaciju u kojoj su se našle vlastite (talijanske) postrojbe. Pasivnost je uništavala njihov „ugled", a pojmovi „kultiviranost", odnosno „humanost", stalno su se ponavljali u navedenim izvješćima. S obzirom na cijelu situaciju, zatražili su jasne naredbe od zapovjedništva 2. armije, koje je ustrajalo na nemiješanju, ali sva je izvješća proslijedilo na talijansko Vrhovno zapovjedništvo oružanih snaga.[61]

Ipak, Talijani nisu ostali toliko pasivni kao njihovi njemački saveznici. Pokušali su barem čestim pritužbama upućenim velikom županu ublažiti izgrede.[62] I to nije bilo sve. Za razliku od njemačkih oružanih snaga, veliki broj talijanskih vojnika pomagao je srpskom stanovništvu, i to i pojedinci, ali i cijele skupine. Zapovjednik pješačke divizije Sassari, general Furio Monticelli, uspio je – kako bi spasio njihove živote, tijekom jedne noći skupinu Srba sa tri teretna vozila prebaciti preko granice u Dalmaciju. Svoj postupak je objasnio time da više nije mogao ni gledati niti slušati ustaške progone. Sve što je učinio smatrao je svojom obvezom kao kultivirane osobe.[63] Takvim su se akcijama pripadnici 2. armije oglušivali na pristigle naredbe i izazivali neodobravanje i talijanskih diplomatskih zastupnika i Rima.[64]

Upravo je ova pomoć progonjenima dovela do uspostavljanja bliskijih veza između talijanskih vojnika i srpskog stanovništva u NDH te je postavila prvi temelj za buduću postepenu suradnju između 2. armije i četničkih postrojbi, koji su sa svoje strane spretnim taktiziranjem znali pridobiti Talijane. Tako su se npr. tijekom napada na Knin, u srpnju 1941., obratili talijanskom zapovjedništvu:

> Stanovništvo Like moli talijansku vojsku da okupira cijelu zonu pokrajine, jer zbog hrvatskog ugnjetavanja ne može više živjeti. Željno vas iščekujemo. Stanovništvo i četnici.[65]

U kolovozu 1941. organizirano je više susreta između talijanskih časnika i četničkih zapovjednika.[66] Srpski su pobunjenici izjavili da se neće boriti protiv talijanske vojske, ako ne surađuje s ustašama, i zbog toga iskazuju Talijanima simpatije i poštovanje. Sve je ovo zapečatilo vrlo rano razlikovanje pobunjenika na četnike i komuniste od strane talijanske vojske. Dok su četnici smatrani saveznicima, komuniste je trebalo uništiti. Ovo je razdvajanje prije svega pogodovalo stanovništvu Like i Hercegovine, gdje su četnici preuzeli vodstvo otpora. Ali Vrginmost i njegova okolina nalazili su se u blizini urbanih sjedišta Zagreba i Karlovca. Vodstvo je otpora tamo vrlo rano preuzela Komunistička partija, čiji je Okružni komitet iz Karlovca slao direktive o ustrojavanju postrojbi i organizaciji borbi.[67] Ona je ustrajala i na napadima na Talijane tako da na ovom području u tome razdoblju suradnja između pripadnika otpora i talijanske vojske nije bila moguća.

DRUGA FAZA DJELOVANJA: OD RUJNA 1941.

S obzirom na širenje terora i pobune, zapovjednik 2. armije ustrajno je u ljeto 1941. pokušavao preuzeti svu odgovornost za smirivanje prilika u talijanskoj zoni. Strah da će izgredi i organizacija otpora ugroziti sigurnost Dalmacije i obale, doveo je na kraju do intervencije

državnog vrha. Mussolini je sredinom kolovoza naredio zaposjedanje prema Rimskim ugovorima demilitarizirane zone u zaleđu Dalmacije (zona II), kao i pojačanje talijanskih postrojbi u NDH.[68] Temeljem *Proglasa* od 7. rujna konačno je talijanska zona preustrojena. Time počinje i njezin novi vremenski odsječak djelovanja u NDH (druga faza). Na zadovoljstvo stanovništva, ustaše su se morali potpuno povući iz zone II, a talijanska vojska dobila je sljedeću zapovijed:

> Djelatne vojne osobe moraju se uvijek ponašati korektno prema stanovništvu neovisno o njihovoj etničkoj pripadnosti, religiji i političkom svjetonazoru.[69]

Ali područje Vrginmosta, koje je ovdje imalo neposredan interes, nalazilo se u zoni III., gdje su ustaše ostale, a NDH je i nakon 7. rujna zadržala vlast civilne uprave. Ipak, u listopadu 1941. postrojbe talijanske 2. armije vraćene su i ovamo, smještene u garnizonima u najvažnijim naseljima, te su preuzele vojnu vlast kako bi održavale javni red i mir, a što je obuhvaćalo i uvid i provjeru svih zakona i odredbi koji su dolazili iz Zagreba i čije se provođenje trebalo spriječiti ako nisu bili u skladu s talijanskim mirovnim ciljevima. Istovremeno su trebale biti razbijene i skupine otpora, ali za razliku od postupka njemačkih oružanih snaga, talijanske su planirale uspostaviti kontakt sa stanovništvom i čak (ako bi to bilo moguće) sa zapovjednicima otpora, kako bi se situacija ispravno procijenila. Stanovništvo je trebalo uvjeriti u ostanak talijanskih postrojbi i pozvati na predaju oružja, te konačno, isto tako zaustaviti „pokušaje masakra" i u slučaju potrebe uhititi ustaške zapovjednike.[70] Neposredne posljedice ovih odredbi osjetile su se i u zoni Vrginmost-Topusko. Izvješće talijanskih postrojbi donosi sljedeći zapis:

> Povlačenje mnogobrojnih odreda ustaša s tog područja dočekano je s pravim oduševljenjem. U naše garnizone u Topuskom i Vrginmostu neprestano dolaze ljudi da se raspitaju o članovima svoje rodbine koje su ustaše uhitili prije nekoliko mjeseci.[71]

Otprilike u isto vrijeme smanjio se i broj ubijenih srpskih civila u okolini.[72]

S povratkom u III. zonu talijanska je vojske dobila novu zadaću: suzbijanje komunističkih napada. Zapovjedi o tome samo su se gomilale. Zapovjednik talijanskog V. armijskog korpusa predložio je u listopadu dvostruku taktiku: smijeniti sve osobe, koje su se u ljeto kompromitirale tijekom progona, što se odnosilo na pojedine hrvatske činovnike, a onda sve sabotaže i zasjede, ali i odmazde i paljenja kuća i traženja odšteta, rješavati bez ikakvih kompromisa.[73]

Kao reakcija na sve češće napade, ne samo željezničke pruge nego i na talijanske postrojbe, posljednje su sljedećih tjedana i mjeseci sve češće provodile akcije čišćenja. Nakon što su partizani 20. listopada prijepodne napali teretno vozilo s talijanskim vojnicima, pri čemu ih je nekoliko ubijeno i ranjeno, Talijani su napali sela Miholjsko i Kuplensko koristeći topove, strojnice i tenkove. Prema saznanjima oružničke postaje u Vojniću, tijekom teških borbi ubijeno je oko 100 pobunjenika, oba su sela uništena i zapaljeno je 50-60 kuća. Isti su dan partizanske postrojbe krenule na talijanski logor u Vrginmostu, ali s talijanske strane nije bilo gubitaka.[74] Provodeći borbene operacije protiv partizana, i Talijani su pridonijeli širenju sukoba, bez obzira što su istovremeno pokušavali obuzdati ustaško nasilje.

Budući da je ponovno zaposjedanje hrvatskog teritorija izazvalo još veće teškoće u odnosu s hrvatskim saveznikom, Italija se vratila pasivnosti. Osobno je Mussolini vojnicima početkom studenog 1941. naredio potpunu neutralnost kako bi se izbjegao utisak favoriziranja pravoslavnog stanovništva.[75] U III. zoni sada je zadaća bila samo suzbijanje komunista, a civilna je uprava u potpunosti bila u nadležnosti vlasti NDH, bez miješanja čak i u slučaju provođenja nasilja[76], što znači da je vlast ustaša u III. zoni bila neograničena. Ipak, ova susretljivost prema ustašama nije potrajala. Imenovanjem novog zapovjednika 2. armije, Maria Roatte, u veljači 1942., talijanska se politika ponovo promijenila. Nakon što se Slavko Kvaternik obratio generalu Oxiliji sa zahtjevom da se Talijani pridruže ustaškom pohodu na pobunjenike na Petrovoj Gori (zona između željezničkih linija Karlovac – Vrginmost – Topusko), zahtjev je odbijen. I zapovjednik 2. armije i načelnik glavnog stožera – Vittorio Ambrosio – izjasnili su se protiv sudjelovanja, jer bi velika operacija u kojoj sudjeluju i ustaše, u javnosti izazvala utisak da se talijanska vojska u NDH nalazi samo iz razloga „da podrži omraženi ustaški režim, a time i njegove ekscese".[77] Ova je akcija čišćenja prošla bez sudjelovanja Talijana, ali oni su sami proveli nekoliko čistki što je opet izazvalo širenje nasilja.

ZAKLJUČAK

Zaključno se može utvrditi da su ustaše 1941. godine sjeverno od talijanske i njemačke linije razgraničenja imale veliku slobodu u provođenju vlastite politike. Postrojbe njemačkih oružanih snaga koje su ostale u NDH bile su toliko malobrojne da ih u nekim područjima praktički i nije bilo. Nadalje, nije bilo ni interesa za miješanje u ustašku politiku, tako da je njihova politika progona provođena bez ograničenja. Tako da nije slučajno da su se masakri i u svibnju i u srpnju u Glini dogodili u njemačkoj zoni. Početkom jeseni, nakon što su sabotaže željezničkih pruga dosegle prijeteće razmjere, a Wehrmacht se aktivno uključio u suzbijanje pobune u NDH, zahtjevi za odmazdom samo su pogoršali ionako već napetu situaciju.

Odnosi u talijanskoj zoni bili su ipak složeniji. Između Talijana i vlade NDH i ustaškog pokreta izmjenjivale su se faze neprijateljskih odnosa s pokušajima pomirenja. Budući da su talijansko vodstvo i osobito 2. armija neprekidno pokušavali ograničiti djelovanje vlasti NDH, ovaj je napeti odnos pogodovao stanovništvu koje su ustaše progonile. Osim toga, za razliku od Njemaca, Talijani su vrlo brzo pobunjenike podijelili na komuniste i četnike. I dok su prvi proglašeni neprijateljem, drugi su smatrani saveznicima u zajedničkoj borbi protiv prvih. Ova suradnja i to osobito na područjima koja su kontrolirali četnici, imala je pozitivne posljedice za srpsko stanovništvo, što nije bio slučaj za njemačku zonu odnosno teritorij sjeverno od prije spomenute linije razgraničenja.

KRATICE ARHIVSKIH USTANOVA:

AUSSME	Achivio dell'Ufficio storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Rom
ASMAE	Archivio storico del Ministero degli Affari Esteri, Rom
BArch	Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg im Breisgau/*Savezni arhiv-Vojni arhiv*
NARA	National Archives Record Administration, Washington
PAAA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin/*Politički arhiv Ministarstva vanjskih poslova*
VA	Vojni arhiv, Beograd

Prevela s njemačkoga: Daniela Marjanić

[1] Ladislaus HORY/ Martin BROSZAT, Der Ustascha-Staat, str. 65; Aufzeichnung des Gesandten Schmidt, 24.4.1941, ADAP, D, XII/2, Nr. 398, str. 524–526;

[2] Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb 2001; Eric GOBETTI, *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia (1941–1943*), Roma 2007; Luciano MONZALI, La difficile alleanza con la Croazia ustascia, u: Francesco CACCAMO/ Luciano MONZALI(Hg.): *L'occupazione italiana della Iugoslavia (1941–43)*, Firenza 2008; Karlo RUZICIC-KESSLER, *Italiener auf dem Balkan. Besatzungspolitik in Jugoslawien 1941–1943*, München 2017.

[3] NARA, T-821, R. 54, Carte del Comando Superiore FF.AA. "Slovenia-Dalmazia" (2. Armata), Ufficio 1, 1942. Boldane, crne linije predstavljaju željezničke pruge s dva kolosijeka i standardnom širinom, a svijetloplava linija povezana točkama demarkacijsku liniju/liniju razgraničenja.

[4] Holm SUNDHAUSSEN, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983; Detaljnije o njemačkoj manjini: Mario JAREB, The German Ethnic Group in the Independent State of Croatia (Deutsche Volksgruppe in Kroatien) from 1941 to 1945, u: *Review of Croatian History* (2007) 1, str. 201–217; Marie-Janine CALIC, Die Deutsche Volksgruppe im „Unabhängigen Staat Kroatien" 1941–1944, u: Mariana HAUSLEITNER (Hg.), *Vom Faschismus zum Stalinismustr. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941–1953,* München 2008.

[5] Sanela HODŽIĆ/ Christian SCHÖLZEL, *Zwangsarbeit im „Unabhängigen Staat Kroatien"*, Frankfurt am Main [u. a.] 2011.

[6] Peter BROUCE, (Hg.), Ein General in Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau, Bd. 3, Deutscher bevollmächtigter General in Kroatien und Zeuge des Untergans des „Tausendjährigen Reiches", Wien 1988, str. 82.

[7] Nikola ANIĆ, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb 2002, str. 47.

[8] Npr: Mladen COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973; Holm SUNDHAUSSEN, Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u „Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" 1941–1945, *Vojnoistorijski glasnik* 23 (1972) 2, str. 89–131.

[9] BArch, RH 31-III/1, Telegramm des Deutschen Generals in Agram an das OKW, Abteilung Ausland, Zagreb, 10. 7. 1941.

[10] Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem kroatischen Staatsführer Dr. Pavelić am 6. Juni 1941, Berlin, den 9. Juni 1941, tiskano u: Andreas HILLGRUBER (Hg.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939–1941*, Bd. 1, Frankfurt am Main 1967, Nr. 80, str. 574–580, ovdje str. 577.

[11] Nakon Hillgrubera ovo je bio prvi put da je Hitler tako otvoreno razgovarao o svojoj politici uništenja. Unterredung des Führers mit Marschall Kvaternik im Führerhauptquartier am 21. Juli 1941, tiskano u: Andreas HILLGRUBER (Hg.), *Gespräche mit Hitler,* Bd. 2, Nr. 84: str. 551-557, ovdje str. 553.

[12] Sanela SCHMID, *Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Staat Kroatien, 1941–1943/45*, Berlin 2020, str. 75-80.

[13] BArch, RH 31-III/1, Nr. 11, Fernschreiben vom 20. 5. 1941; Ebd., Nr.20, Fernschreiben vom 28. 6. 1941.

[14] PA AA, RAV 301-1/60, Schreiben der Feldkommandantur Agram an den Deutschen General, Agram, 26. 7. 1941.

[15] ASMAE, GAB-AP, b. 1493, Comando della 2. Armata, Ufficio Affari Civili, gez. V. Ambrosio, an Stato Maggiore Regio Esercito, 11. 6. 1941.

[16] PA AA, RAV 301-1/60, Schreiben der Feldkommandantur Agram an den Deutschen General, Agram, 26. 7. 1941. Hervorhebung im Original.

[17] PA AA, RAV 301-1/60, Schreiben der Feldkommandantur Agram an den Deutschen General, Agram, 26. 7. 1941.

[18] PA AA, RAV 301-1/60, Schreiben der Feldkommandantur Agram an den Deutschen General, Agram, 26. 7. 1941.

[19] Alexander KORB, *Im Schatten des Weltkriegestr. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–45*, Hamburg 2013.

[20] Npr. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj 1941 god., Beograd 1952, Nr.170, Izvještaj kotarske oblasti u Vrgin Mostu od 15. rujna 1941. god. o napadu partizana na željezničku stanicu Vojnić, str. 418–419.

[21] BArch, RH 31-III/1, Telegramm des Deutschen Generals in Agram an das OKW, Abteilung Ausland, Zagreb, 10.7.1941. Istaknuto u izvorniku. S ovom je procjenom bio u suglasju sa zapovjednikom bojišta Jugoistok, u čijem je stožeru netko na Glaiseov brzojav u rukopisu zabilježio „neprihvatljivo!". Ova inačica u BArch, RH 20-12/454.

[22] Tako npr. PA AA, RAV 301-1/71, Der Befehlshaber in Serbien, Verwaltungsstab, an die deutsche Gesandtschaft, Tgb. Nr. 3945/41 II, Belgrad, 5. 10. 1941.

[23] BArch, RH 31-III/1, Nr. 53, Fernschreiben des Deutschen Generals in Agram, 1. 8. 1941.

[24] Drago ROKSANDIĆ, Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): prostorne i vremenske logike nasilja, u *Historiografija u tranziciji*, Zagreb 2018, str.. 161-201, ovdje str. 163. Vidi također i mnogobrojna izvješća Wehrmachta o napadima na željezničke pruge, u: PA AA, 301-1/67X.

[25] Deutsche Zeitung in Kroatien, 23. 8. 41, Nr. 122, str. 5, Die Petrova Gora frei von Četnici.

[26] PA AA, 301-1/67X, Der Deutsche Transportoffizier Agram an den Deutschen General, Angriffe auf die Erzbahn, 29. 9. 1941.

[27] PA AA, 301-1/67X, Verbindungsoffizier des Transportchefs beim Deutschen General in Agram an die Gesandtschaft und den Deutschen General, Bahnattentate, Zagreb, 1. 9. 1941 i prilog: Bahntelegramm aus Sunja vom 1. 9. 1941, Nr. 405, gez. Bahnhofsvorsteher Mance.

[28] PA AA, 301-1/67X, Verbalnote der Deutschen Gesandtschaft, 3. 9. 1941; Ebd., Schreiben des kroatischen Außenministeriums an die Gesandtschaft, Eisenbahnattentat, 17. 10. 1941; Ebd., Verbalnote: Eisenbahnattentate, 24. 10. 1941.

[29] Obavijest o strijeljanju navedenih 30 osoba: Zbornik V/1, Nr.30: Izvještaj Okružnog komiteta KPH Karlovac od 18. rujna 1941. god. Centralnom komitetu KPH o izvedenim akcijama u prvoj polovini rujna 1941. godine, str 87-89. Wehrmacht je u načelu bio spreman za slanje osoba na dužim relacijama u okviru mjera odmazde. Ideja o strijeljanju kao odmazdi poprimila je u prosincu 1941. groteskna obličja, kada je u slučaju jednog napada u Sarajevu naručeno 850 osoba iz logora u Srbiji koje su trebale biti pogubljene u Sarajevu. Glaise von Horstenau uspio je spriječiti taj naum. Barch, RH 31-III/1, Nr. 117, Aufzeichnung für den deutschen Gesandten vom 9. 12. 1941.

[30] PA AA, 301-1/67X, Fernschreiben Nr. 10 der Gesandtschaft Zagreb an die Gesandtschaft Belgrad, gez. Troll, 20.9.1941; Ebd., Bahntelegramm aus Glina Nr. 757, 23. 9. 1941.

[31] PA AA, 301-1/67X, Bahntelegramm Nr. 163 aus Glina, gez. Stationsvorstand Starčević, 5. 10. 1941; Ebd., Bahntelegramm Nr. 403 F aus Glina, gez. Stationsvorstand Starčević, 11.10.1941.

[32] Pars pro toto: Zbornik V/1, Nr.30: Izvještaj Okružnog komiteta KPH Karlovac od 18. rujna 1941. god. Centralnom komitetu KPH o izvedenim akcijama u prvoj polovini rujna 1941. godine, str. 87-89; Ebd., Nr. 128, Izvještaj oružničkog krila u Petrinji od 12. kolovoza 1941. god o napadu partizana na selo Bović, str. 333; Nr. 173, Telegrafski izvještaj željezničke stanice Glina od 19. rujna 1941. god. O napadu partizana na domobransku patrolu, str. 421-422.

[33] Walter MANOSCHEK, „Serbien ist Judenfrei". Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42, München 1993, str. 82.

[34] BArch, RH 31-III/1, Nr. 71, Fernschreiben des Deutschen Generals, Bericht über die Lage in Kroatien, 3. 9. 1941.

[35] Z.B. PA AA, 301-1/67X, Schreiben der Transport-Kommandantur Agram an den Deutschen General, Bahnattentat, 12. 12. 1941 mit Anlage.

[36] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 2, Nr. 18, Izveštaj Nemačkog Generala u Zagrebu od 30. januara 1942. Opunomoćenom Komandantu u Srbiji o osiguranju železničkog transporta i eksploataciji rudnika u okolini Prijedora i Jajca, Beograd 1976, str. 85-86.

[37] Davide RODOGNO, Sogni di conquista e realtà delle occupazioni fasciste in Europa, 1940–1943, u: Gabriella GRIBAUDI (Hg.), *Le guerre del novecento*, Neapel 2007, str. 113–121, ovdje str. 115; S. SCHMID: *Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Staat Kroatien*, str. 32.

[38] ASMAE, GAB-AP 1923–1943, b. 1494, Trattato per la determinazione dei confini fra il Regno d'Italia e il Regno di Croazia firmato a Roma, il 18 maggio 1941, Trattato di garanzia e di collaborazione tra Italia e Croazia; Protocollo finale und Accordo su questioni di carattere militare concernenti la zona litoranea adriatica.

[39] Za talijansku suradnju s četnicima vidi Eric GOBETTI, *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia (1941–1943)*, Roma 2007; Kosta NIKOLIĆ, *Italijanska vojska i četnici u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji 1941–1943*, Beograd 2009.

[40] AUSSME, N 1–11, DS, b. 726, All. 471, Organizzazione del territorio occupato.

[41] S. SCHMID: Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Staat Kroatien, str.71.

[42] NARA, T-821, R. 231, IT 2026, Dislocazione Comando Corpo Armata Celere e divisioni dipendenti alla sera del 27 maggio 1941-XIX (dislocazione definitiva).

[43] Radilo se o sljedećim osobama: Vittorio Ambrosio (4.1941-1.1942), Mario Roatta (2.1942 – 1.1943) i Mario Robotti (2.–9.1943)

[44] Appunto per l'Eccellenza il sottosegretario di stato, 15. 2. 1943, tiskano u Talpo: Dalmazia, Bd. 3, str. 241 f.

[45] D. ROKSANDIĆ: „Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost," str. 171.

[46] Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941–1945*, Beograd 1980, str. 37.

[47] *Isto*.

[48] O ovome je Vittorio Ambrosio, zapovjednik 2. armije, izvjestio Stato Maggiore Regio Esercito u izvješću o ustaškoj vojnici. ASMAE, GAB-AP, b. 1493, Comando della 2. Armata, Ufficio Affari Civili, od V. Ambrosio, za Stato Maggiore Regio Esercito, 11. 6. 1941.

[49] AUSSME, N 1–11, DS, b. 726, All. 471, Organizzazione del territorio occupato; AUSSME, N 1–11, DS, b. 724, Da Superesercito at Eccellenza Generale Ambrosio, 19.5.1941; AUSSME, N 1–11, DS, b. 580, Nr. 57/4, Relazione sul passaggio dei poteri civili nelle zone assegnate al regno di Croazia, 29. 5. 1941.

[50] NARA, T-821, R. 231, IT 2035, Comando del Corpo d'Armata Celere, Notiziario Nr. 2, 29. 5. 1941. O ustaškom teroru vidi Korb: Im Schatten des Weltkriegs, str. 278–288.

[51] AUSSME, N 1–11, DS Busta 726, Allegato Nr. 662, Comando 2. Armata; Uff. operazioni, Alleggerimento delle nostre forme in Croazia, 10. 7. 1941.

[52] NARA, T-821, R. 231, IT 2031, Rundschreiben des Comando Corpo D'Armata Celere, Propaganda comunista – sicurezza, 7. 7. 1941.

[53] NARA, T-821, R. 231, IT 2031, Comando 1. Divisione Celere "Euegenio di Savoia", Ufficio del Capo di STR.M. al Comando del Corpo d'Armata Celere, Uff. Op. ed Inf., Propaganda comunista – tentata sottrazione d'armi, 15. 7. 1941.

[54] *Pars pro toto*: Zbornik V/1, Nr.30: Izvještaj Okružnog komiteta KPH Karlovac od 18 rujna 1941. god. Centralnom komitetu KPH o izvedenim akcijama u prvoj polovini rujna 1941. godine, str. 87–89; Isto., Nr. 128, Izvještaj oružničkog krila u Petrinji od 12 kolovoza 1941. god o napadu partizana na selo Bović, str. 333; Nr. 155, Izvještaj kotarske oblasti Vrgin Most od 3 rujna 1941. god. o rušenju telefonsko telegrafskih stupova na putu Vrgin Most – Vojnić, str. 379-380; Nr.190, Izvještaj zapovjednika oružničke postaje Vrgin Most od 2. listopada 1941 god. o prekidu telefonsko-telegrafskih veza na putu Vojnić – Vrgin Most, str. 446.

[55] Zbornik V/1, Nr. 132, Izvještaj zapovjedništva prve hrvatske oružničke pukovnije od 16. kolovoza 1941. god. o zločinima ustaša i akcijama partizana u Kordunu, str. 339–345, ovdje str. 343. Cijela pukovnija talijanskih strijelaca, koja je bila stacionirana u Topuskom i njegovoj okolici, 27. 7. 1941. prebačena je u Dugu Resu, Karlovac i Ilirsku Bistricu. NARA, T-821, R. 403, IT 2100, Comando dei Carabinieri Reali al Comando del Corpo D'Armata Celere, 30. 7. 1941.

[56] NARA, T-821, R. 231, IT 2035, Comando Corpo D'Armata Celere, Notiziario n. 16, 16. August 1941. Prema Baiću ovo se dogodilo 25. 7. 1941. D. BAIĆ: *Kotar Vrginmost*, str. 47.

[57] NARA, T-821, R. 231, IT 2100, Comando della 1. Divisione Celere "Eugenio di Savoia", Ufficio del Capo di STR.M. al Comando della 2. Armata, Segnalazione informazioni, 30. 7. 1941.

[58] NARA, T-821, R. 233, IT 2056, Comando della 1. Divisione Celere "Eugenio di Savoia", Ufficio del Capo di STR.M. al Comando del Corpo d'Armata Celere, Uff. Op. ed Inf., Situazione politico-militare nei territori occupati dalla divisione, 27. 7. 1941.

[59] D. BAIĆ: *Kotar Vrginmost*, str. 47.

[60] Opširno o tome u: D. BAIĆ: *Kotar Vrginmost*, str. 55–60.

[61] AUSSME, N 1–11, DS 332, All. 10, Azione terroristica degli ustasci, gez. Riccardo Balocco (Befehlshaber des V. Armeekorps), 3.6.1941; ASMAE, GAB-AP, b.1493, Comando della 2. Armata, Ufficio Affari Civili, gez. V. Ambrosio, an Stato Maggiore Regio Esercito, 11.6.1941.

[62] Veliki broj talijanskih izvješća opisuje ustaške zločine u ljeto 1941., tako npr.: AUSSME, N 1–11, DS, b. 523, DS des 34. Rgt. Artiglieria „Sassari", Eintrag vom 8. 7. 1941; Ebd., b. 332, All. 165, Comando V CdA: Notiziario N. 15, 14. 7. 1941; Ebd., b. 449, All. 71, Notiziario N. 22, 15. 8. 1941.

[63] VA, NDH, k. 84, inv.Nr.5/3, Informeller Bericht 16.–21.6.1941 für General Laxa vom 23. 6. 1941.

[64] ASMAE, GAB-AP 1923–1943, b. 1493, Telegramm der R. Legazione, gez. Casertano, an GAB-AP, 1. 8. 1941; Allegato N. 5, Situazione in Croazia, 6. 8. 1941, tiskano u: Talpo, Oddone: Dalmazia. Una cronaca per la storia, Bd. 1, Rom 1985, str. 584-586; Befehl vom 14. 8. 1941, tiskano u Zbornik, XIII/1, Nr. 116, str. 309.

[65] Depesche des Gouverneurs von Dalmatien an den Präsidenten des Ministerrates in Rom, 29. 7. 1941, tiskano u NOB u Dalmaciji, Bd. 1, str. 500–502. Daljnji primjeri u: S. SCHMID: *Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Staat Kroatien*, str. 156-157.

[66] ASMAE, GAB-AP 1923–1943, b. 1493, Notizie pervenute della Dalmazia sulla situazione in Croazia, 22. 8. 1941; ASMAE, GAB-AP 1923–1943, b. 1497, Lo Stato Maggiore dei distaccamenti di guerriglia in Bosnia, 14. 8. 1941.

[67] D. BAIĆ: *Kotar Vrginmost*, str. 43.

[68] ASMAE, GAB-AP 1923–1945, b. 1497, Situazione in Croazia e provvedimento conseguenti [sic!], 14. 8. 1941.

[69] NARA, T-821, R. 234, IT 2101, Comando della 1. Divisione Celere "Eugenio di Savoia", Ufficio del Capo di STR.M.: Applicazione Bando 2. Armata del 7 settembre 1941 – XIX, 8. 9. 1941.

[70] ASMAE, GAB-AP 1923–1945, b. 1512, Das Kommando der 2. Armee an das Außenministerium, 22. 10. 1941; AUSSME, N 1–11, DS, b. 543, All. 82, Promemoria per l'occupazione della zona compresa fra la linea di demilitarizzazione e la linea di demarcazione con l'occupazione tedesca, 9. 10. 1941.

[71] AUSSME, N 1–11, DS 543, All. 184 al DS di ottobre 1941, Notiziario Nr. 31; 24. 10. 1941.

[72] Usporedi Roksandić: Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost, str. 195.

[73] AUSSME, N 1–11, DS 543, All.2 al DS di ottobre 1941, Comando del V. Corpo d'Armata al Comando della 2. Armata, Situazione nel C.A., 1. 10. 1941.

[74] Zbornik V/1, Nr. 212, Izvještaj oružničke postaje Vojnić od 22 listopada 1941 god. O borbama Talijana protiv partizana u Kotaru Vojnić, str. 480-481; Isto, Izvještaj oružničke postaje Vrgin Most od 22. listopada 1941. god. o prepadu partizana na Talijane kod sela Podgorja, str. 481-482.

[75] ASMAE, GAB-AP 1923–1943, b. 1497, Telespresso Nr. 05871, Dopis Mussolinija za generala Ambrosia, 2. 11. 1941.

[76] Riunione tenuta dal capo di STR. M. della 2. Armata, 31.10.1941, tiskano u Talpo: Dalmazia, Bd. 1, Rom 1985, str. 998–1003.

[77] NARA, T 821, R. 60, Stato Maggiore R. Esercito, Ufficio Operazioni I – Sez. 3, Operazioni nella zona di Petrova Gora, 4. 2. 1942.

2.
WEHRMACHT I USTAŠKI POKOLJI. NEUSPJEH NJEMAČKIH INTERVENCIJA PROTIV LOKALNIH NASILNIKA

Alexander Korb

UDK: 355.31(=112.2):341.34-058.65(497.5)"1941/45"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Članak se bavi pitanjem odnosa Wehrmachta prema ustaškim zločinima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Prvi dio članka daje pregled historiografije i objašnjava kontekst kaotičnih zbivanja koji su pokretali spiralu nasilja u NDH. Središnji dio članka detaljnije analizira odnose među njemačkim službama u okupiranoj Jugoslaviji i unutar Wehrmachta s obzirom na ustaške vlasti i masovne ustaške zločine. U zaključku autor iznosi razloge propasti njemačke politike koja je trebala staviti pod kontrolu građanski rat i spriječiti partizanski ustanak pod vodstvom jugoslavenskih komunista u NDH.

Summary ▶ This article deals with the question of how the Wehrmacht regarded the Ustasha crimes in the Independent State of Croatia. The first section offers an historiographical review and explains the context of the chaotic events that initiated the spiral of violence within the ISC. The central part of the article looks in more detail at relations between the German services in occupied Yugoslavia and within the Wehrmacht, on the one hand, and the Ustasha authorities and the mass crimes they committed. In the conclusion, the author sets out reasons the German policy of containing the civil war and preventing a partisan uprising under the leadership of the Yugoslav communists within the ISC ultimately failed.

Ključne riječi ▶ Wehrmacht, Jugoistočna Europa, Nezavisna Država Hrvatska, ustaški zločini
Key words ▶ Wehrmacht, south-eastern Europe, the Independent State of Croatia, Ustasha crimes

https://doi.org/10.17234/9789533972972.32

I. UVOD

U sklopu ofenzive na područje Kozare u sjevernoj Bosni tijekom ljeta 1942., jedna je ustaška jedinica upala 22. listopada u srpsko selo Palančište i (prema različitim izvještajima) ubila između 360 i 650 stanovnika sela, među kojima i mnogo djece. Uslijedio je neopisiv pokolj: žrtve su izbodene i umlaćene noževima, sjekirama i tupim predmetima. Niti na jednome jedinome tijelu nisu pronađene ulazne rane od metaka. Za pretpostaviti je da su vojnici mučili i silovali žene. Iako se masakr poradi svoje brutalnosti ne može nadmašiti, izgleda da je bio proveden sustavno i planski: muškarci su primjerice odvajani od žena i djece. Počinitelji su odvajali mrtve prema spolu, bacali ih u rake te ih zakapali. Potom su selo temeljito opljačkali i protjerali svu stoku iz njega.

Radikalno nacionalistički i fašistički ustaše proveli su brojne pokolje poput ovoga u Palančištu. Vlada, ali i cijeli niz skupina zapovjednika i paravojnih jedinica, pokušali su nasilno odstraniti Srbe, Židove i Rome u zemlji. Ono što razlikuje pokolj u Palančištu od drugih jest činjenica da je Wehrmacht intervenirao protiv počinitelja, uhitio neke od njih i pokrenuo istragu. Već dva dana nakon pokolja sedmeročlana se patrola Wehrmachta uputila na mjesto zločina, gdje ih je jedna žena iz sela odvela do brežuljka na kojem su se nalazile masovne grobnice. Treći dan poslije pokolja počela je pod njemačkim nadzorom ekshumacija žrtava. Neke žene koje su se sakrile i time preživjele pokolj, pronađene su i predane svojim obiteljima na brigu. Konačno su njemački zapovjednici naredili razoružavanje odgovorne ustaške skupine. Njezin vođa, izvjesni Batinić, bezuspješno si je pokušao oduzeti život. Teško ozlijeđen i s tanetom u glavi prebačen je u bolnicu u Banja Luci. Njemački vojni

policajci i hrvatski oružnici u konačnici su zajedničkim snagama proveli istraživanja o tijeku masakra.[1]

Taj sukob između Ustaške vojnice i jedinice Wehrmachta poslužit će kao poticaj za pitanje zašto Wehrmachtu nije uspjelo spriječiti masakre kojima se protivio, a koje su počinili njegovi saveznici tijekom Drugoga svjetskog rata u Istočnoj i Jugoistočnoj Europi. Hrvatski ustaše, rumunjska vojska, tj. pristaše Željezne garde, mađarski Strelasti križevi i ukrajinska Organizacija ukrajinskih nacionalista u ratu su vidjeli priliku za provođenjem etničkoga čišćenja, za poravnavanjem otvorenih računa sa svojim protivnicima te za provođenjem pokolja nad onima koji su smatrani protivnicima njihove narodne zajednice. Iz njemačke perspektive to je s jedne strane bilo pohvalno jer je pretvaranje Jugoistočne Europe u etnički homogene, antisemitske i autoritarne nacionalne države odgovaralo njemačkoj predodžbi „novoga europskoga poretka."[2] Ona se pak u idealnome smislu trebala ostvariti bilateralnim demografskim transferom i preseljenjima. Nijemci su doduše zahtijevali od prijateljskih režima da postupaju nasilno. To ipak nije automatski značilo da su zagovarali postupanje koje je podrazumijevalo masovne zločine. Njemačka poticanja na etnička čišćenja vodila su doduše u kaos. Unatoč tome, Nijemci (ponajprije njihovi okupacijski organi) su bili prije svega zainteresirani za mir i stabilnost u okupiranim područjima. Njemački ratni ciljevi sastojali su se u nesmetanome izrabljivanju domaćega gospodarstva, demografskim projektima u okviru njemačkoga „konačnoga rješenja židovskoga pitanja", regrutaciji određenih grupa za njemačke postrojbe i Waffen-SS, kao i u uništenju mogućega otpora. Zbog toga su njemačke službe na različitim razinama intervenirale protiv nasilništva koja iz njihove perspektive nisu zahvatila ciljanu grupu žrtava ili nisu provođena na pravilan način. Kada su ukrajinske paravojne jedinice masakrirale Poljake, četnici u Bosni napadali i ubijali Muslimane ili kada su pak ustaške bande ili udruge provodile genocidne napade na srpska naselja, to se tek djelomično ili uopće nije poklapalo s njemačkim predodžbama. Ipak, niti sami njemački okupatori nisu se uvijek ponašali racionalno u vladanju i svojim su brutalnim ophođenjem raspirivali otpor. Taj dvostruki standard jest jedan od razloga za propast njemačke kontrole nad lokalnim nasilnicima.

Pred pozadinom antisrpskoga rasizma i budući da je nacionalsocijalistički Treći Reich bio bez sumnje genocidna okupacijska sila, u istraživanjima je bilo rašireno tumačenje da su Nijemci zapravo odobravali pokolje ustaša. To doduše, kako će biti prikazano, nije bio slučaj. Činjenica da je Tito predvodio jedini nacionalni pokret otpora kojemu je uz pomoć vlastitih snaga uspjelo osloboditi zemlju od Nijemaca, sama je po sebi privukla

Sl. 1. *Okupacijska podjela Kraljevine Jugoslavije 1941.*

mnogo pažnje. Doduše, razlika se učestalo pravila između njemačkog neuspjeha da se suzbije ustanak jugoslavenskih partizana i neuspjeha njemačkih reakcija na nasilje (odnosno nemogućnost da se to nasilje primiri), iako su oba ta neuspjeha međusobno upravo izravno povezana. Njemački okupacijski režim sveukupno je dobro istražen. Martin Broszat i Matteo Milazzo analizirali su njemačku okupacijsku politiku u odnosu na dinamike građanskoga rata i konkretnih njemačkih pogrešnih odluka, koje su prouzročile eskalaciju stanja.[3] Jonathan Gumz opisao je kaotične njemačke okupacijske strukture i analizirao je kako su unutarnjemačka konkurencija kao i Hitlerove stalne intervencije vodile administrativnome kaosu i slabile njemačku poziciju, tako da su Nijemci jedva raspolagali sredstvima da spriječe ustaše.[4] Naprotiv tome su Walter Manoschek i Ben Sheperd različito istraživali logiku njemačkoga provođenja nasilja, pri čemu je prvi naglasio prije svega njemački rasizam, potonji destruktivnu dinamiku borbe, dok obojica naglašavaju i ulogu prethodnih njemačkih iskustava od Drugoga svjetskog rata.[5] Nasilje ustaša je, unatoč manjku lokalnih studija slučaja, također u međuvremenu dobro istraženo.[6] U daljnjem tekstu se međutim proučava pitanje njemačkog shvaćanja nasilja njihovih (nenjemačkih) partnera, koje se nadovezuje na pitanje kako to da protiv toga nisu ništa poduzeli.

U prvome dijelu članka raspravljat će se o strukturnim razlozima koji su doveli do njemačkoga gubitka kontrole u Jugoslaviji i njemačke nemoći pri upravljanju nasiljem. To se odnosi i na etnička čišćenja koja su pokrenuli Nijemci, strukturu okupacijske vlasti u Srbiji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, kao i na rasističku prirodu njemačke okupacijske vlasti. U drugome dijelu će se raspravljati o različitim obrascima reakcija Nijemaca na nasilja ustaša između 1941. i 1943. godine i analizirat će se kako su Nijemci pokušali utjecati na to stanje i zašto u tome nisu uspjeli.

II. RAZLOZI ZA NJEMAČKI GUBITAK KONTROLE

ETNIČKA ČIŠĆENJA

Njemački Reich napao je Kraljevinu Jugoslaviju u travnju 1941. i razbio je u kratkome i brutalnome vojnome pohodu. To najprije nije bilo planirano jer je njemačko vodstvo dugo polazilo od pretpostavke da će se Kraljevina kao saveznik održati pod njemačkom dominacijom. Ipak, nakon puča u Beogradu Hitler je iznenada promijenio njemačku strategiju. On je ionako simpatizirao s programom hrvatskih nacionalista s kojim je bio nejasno upoznat iz vremena Habsburgovaca.[7] Hrvatska je proglašena neovisnom državom i podijeljena je na njemačku i talijansku okupacijsku zonu. Iako su se Nijemci htjeli osloniti na manje radikalno-autoritarne pokrete, zbog nedostatka alternative su se odlučili vlast povjeriti radikalno-nacionalističkom ustaškom pokretu. Srbija je postavljena pod njemačku vojnu upravu i njome je upravljala kolaboracijska vlada. Ova je uistinu raspolagala tek ograničenim prostorom djelovanja, dok pak rastakanje Srbije kao političke cjeline nije bilo predviđeno, unatoč tome što se Srbe namjeravalo iz preostalih jugoslavenskih prostora preseliti na područje izrazito smanjene Srbije.

U lipnju 1941. njemačke i ustaške službe dogovorile su se u Zagrebačkome sporazumu o transferu stanovništva, koji bi cjelokupni zapadni Balkan postavio na potpuno nove demografske temelje. Najvažniji sastavni dio pakta o preseljenju sastojao se od plana preseljenja do ukupno čak 200 000 Srba iz Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u Srbiju. Nakon prvih iskustava s ponašanjem paravojnih ustaških jedinica čije je ponašanje bilo teško kontrolirati, Nijemce zapravo nije smjelo iznenaditi da su planirani „transferi stanovništva“ u najkraćem vremenu dospjeli izvan kontrole. Ovdje se mora razlikovati između onih prostora u kojima je kontrolu imala u velikoj mjeri državna vlast, u kojima je dakle ustaška birokracija donekle funkcionirala i između onih u kojima su vladale paravojne jedinice i zapovjednici sa svojim bandama. Uprava NDH čvrsto je držala uzde upravo u onim prostorima koji su od 1939. pripadali prostoru autonomne Banovine Hrvatske. Službenici su se u pravilu držali odredbi koje je predviđao Zagrebački sporazum – tj. trudili su se nastaviti s etničkom homogenizacijom NDH bez smrtonosnih metoda. Paravojne jedinice, neregularne jedinice koje su nazivane „divljim ustašama“, nasuprot tome davale su ton na onim prostorima u kojima nije postojala tradicija hrvatske uprave, jer su ti pridobiveni tek 1941. godine. Tamo ponekad nije uopće bilo hrvatskoga stanovništva i ustaške su trupe operirale usred populacije kojoj su svojim ophođenjem pružale sve razloge da ih mrze. Osjećali su se odgovornima za desetkovanje srpskoga dijela stanovništva, ali se nisu držali isposlovanih dogovora iz ugovora o preseljenju (a i kao paravojne jedinice jedva da bi to bile i u stanju). Umjesto da identificiraju jedan dio srpskoga stanovniš-

tva kao nesposobnoga za asimilaciju, interniraju ih i protjeraju u Srbiju, bez ikakve razlike su ubijali muškarce, žene i djecu u srpskim selima s izrazito nečovječnim metodama ubijanja. Već uskoro su se ustaše našli usred etničkoga građanskoga rata koji je pokrenuo izrazito dinamičan i emocionalan proces nasilja. Tako nasilnici nisu više lako dopuštali da se na njih utječe, kao što je možda bio slučaj prije izbijanja borbenih aktivnosti koje je izazvala Njemačka.

STANJE U SRBIJI I NDH

Napadi ustaša pokrenuli su masovno bježanje u Srbiju. Tamošnji prihvatni logori ionako su već bili prepunjeni onima koji su bili žrtve regularnih preseljenja. Sada je njima pridodano još desetak tisuća onih, koji ništa više nisu posjedovali osim onoga što su imali na sebi. Početkom srpnja 1941. krenula je s naoružavanjem isprva pasivna Komunistička partija Jugoslavije, pripremajući se na ustanak protiv njemačkoga okupatora. Antisrpsko nasilje izrazito je ubrzalo ustanički pokret i to kako u Srbiji, gdje se ustanak eksplicitno usmjeravao protiv njemačkoga okupatora, tako i u NDH, gdje je ustanak bio manje politički motiviran jer napadi ustaša nisu pogođenima davali drugoga izbora osim da oružano pruže otpor. U pripremi za rat protiv Sovjetskoga Saveza većina se njemačkih trupa brzo povukla, dok je zadržana tek slaba njemačka okupacijska snaga od oko 7 500 vojnika. To će se sada osvetiti, budući da će njemačka vojna slabost biti jedan od razloga zašto je stanje dospjelo van kontrole.

K tomu je „unutarnjonjemački" sukob među njemačkim službama u Srbiji s jedne i u NDH s druge strane onemogućio djelotvorno poduzimanje mjera protiv počinitelja. Wehrmacht je ugušio ustanak u Srbiji u većoj mjeri koristeći sredstva masovnih zločina i bili su uspješni u „uspostavljanju mira" u Srbiji do otprilike početka 1944. godine.[8] S konsolidacijom njemačke vlasti u Srbiji nastupila je podjela Nijemaca na dva tabora: njemačke službe u Srbiji bile su silno željne ne dopustiti da se njihovo područje vlasti iznova uzdrma nemirima. Stoga su automatski bile skeptične, ako ne i neprijateljski orijentirane, prema aktivnostima ustaša. Bilo da se radilo o zastupnicima Wehrmachta, SS-a ili Ureda za vanjske poslove, protiv ustaškog su nasilja i u korist Srbije, uvijek nanovo, protestirale nadležne službe. Ako je i prvi vojni zapovjednik u Srbiji, general Franz Böhme, bio još radikalni antisrpski rasist austrijske škole, njegov nasljednik, general topništva Paul Bader, dokazao je već više tankoćutnosti i nastavio je s manje smrtonosnim metodama, naročito kod strijeljanja talaca. Također, šef interventnoga voda tajne policije i obavještajne službe SS-a i NSDAP-a za Srbiju, pukovnik Wilhelm Fuchs, bio je neprijateljski raspoložen prema ustašama. Posebni opunomoćenik Ureda za vanjske poslove za Jugoistok, Hermann Neubacher, i šef Odjela za gospodarstvo kod šefa Vojne uprave, Franz Neuhausen, bili su zainteresirani za uspješnu integraciju njihova područja vlasti u nacionalističko uređenje i planiranje regionalnoga područja. Znali su razlikovati između uzroka (nasilna politika ustaša) i reakcije (srpski otpor prema takvoj politici), protestirali su protiv masovnih ubojstava koje su ustaše provodili nad Srbima u NDH te su ih zastupnici Srbije djelomično smatrali partnerima (i nakon 1945. nisu bili smaknuti, nego se Titova tajna služba prema njima odnosila relativno susretljivo). To doduše nije bilo etički motivirano, jer protiv strijeljanja talaca i masovnih ubojstava Židova i Roma nisu podizali prigovore. Ali u usporedbi s kolegama koji su bili djelatni u NDH, pokazali su da su u stanju provoditi nemilosrdnu analizu situacije.

Potonji, prije svega Izaslanstvo u Zagrebu, bili su nasuprot tome obavezni surađivati s NDH. Njemački izaslanik u Zagrebu, viši vođa skupine SA-a Siegfried Kasche, potrudio se NDH podići na razinu konstruktivnog njemačkog saveznika. Istovremeno je gajio simpatije prema ustašama i željama hrvatskih nacionalista, pokušavajući opravdati njihove akcije. Time se našao na istoj liniji s Hitlerom, koji je bio temeljni razlog zašto je izostalo poduzimanje mjera od strane Wehrmachta protiv vojnih akcija ustaša. Ali i unutar Wehrmachta kurs je bio prijeporan. Vrhovno zapovjedništvo 12. armije pod zapovjednikom Wehrmachta za Jugoistok, general-feldmaršalom Friedrichom Listom, kao i njegovim sljedbenikom, generalom inženjerije Walterom Kuntzeom, polagalo je nadu u suradnju s ustašama. Nasuprot tomu, njihov nadređeni, general bojnik Foertsch, želio ih je oslabiti. Wehrmacht se našao pred dvojbom da se s jedne strane ne želi odreći vojnih resursa NDH, ali je s druge strane borba ustaških oružanih odreda često dovodila do pokolja, što je potom značilo i ponovno intenziviranje oružanoga otpora. To je pozadina koja objašnjava toliko ambivalentne njemačke pristupe i izjave.

Unutarnjemačka razračunavanja s obzirom na moguće reakcije na zločine ustaških saveznika vodile su

tomu da su ustaški političari međusobno počeli izigravati zastupnike Njemačkoga Reicha. Osim toga, to je bilo pojačano kroz talijansko-njemačku konkurenciju i dijametralno suprotnu politiku saveza obiju sila. Na Balkanu su obje međusobno vodile rat satelitskih država. Pritom je Talijanima u većoj mjeri uspjelo da se insceniraju kao humanija okupacijska sila na njemački račun. U jesen 1941. talijanska je vojska razoružala ustaše na svojem prostoru utjecaja i uhitila je nasilnike ili ih potisnula u njemačku zonu. K tomu su njemačke vojne snage predbacivale svojim talijanskim drugovima da se žele ulizivati kod srpskoga stanovništva jer su poduzeli „naglašeno istraživanje ustaških zvjerstava", iskapali su leševe ubijenih, i brinuli se za „veći osjećaj pravne sigurnosti no što je to bio slučaj u njemačkome dijelu".[9] Njemačko-talijanski konflikt doveo je do zlokobne solidarnosti Nijemaca s ustaškim mlađim partnerom. Ubuduće vladala je tendencija umanjivanja ili branjenja njihove genocidne politike, kako se ne bi dala legitimacija talijanskoj poziciji (i talijanskim pokušajima da oslabe ustašku vladu).

NJEMAČKI RASIZAM

Uz navedene strukturalne razloge i ideološki razlozi otežavali su Nijemcima da primjereno reagiraju, posebno na nasilje ustaša i u općenitom smislu na građanski rat. Jer analitički okvir koji je podrazumijevao antisrpski rasizam i radikalni antisemitizam kvarili su motrište njemačkih organa sigurnosti. Apsurdna pretpostavka da Židovi stoje iza eskalacije nasilja ustaša onemogućavala je efektivno interveniranje protiv ustaša. Hitler je sam svaljivao krivnju za eskalirajući građanski rat na Židove kada ih je nazivao „podzemnim telefonskim kabelom i dojavnim središtem svih pobunjeničkih pokreta". Novine *Deutsche Zeitung in Kroatien* opisivale su Židove kao „Rooseveltove partizane u Jugoistočnoj Europi: 1 800 000 Židova znači 1 800 000 partizana".[10] Izrazito raširen narativ bio je da Židovi u NDH potiču antisrpsko nasilje da bi oborili državu u krizu. Pritom se neprestano tvrdilo da su vođe partizana zapravo Židovi. Voditelj inozemne obavještajne službe Glavnoga ureda za sigurnost Reicha, Walter Schellenberg, pokušao je dokazati židovsku odgovornost za srpske progone tako što je tvrdio da „što se više pojačavao progon Srba, to se blaže upravljalo židovskim zakonima".[11] Iz toga je proizlazilo njemačko shvaćanje temeljeno na pretpostavci da konsolidacija NDH kao i smirivanje antisrpskog nasilja ovisi o deportaciji Židova. Osim toga, i s time povezano, je antisrpski rasizam, koji je bio prisutan kod velikog broja uključenih Nijemaca, a onemogućio im je analitičku procjenu stanja i povjerljivu suradnju sa zastupnicima Srba. Doduše, neki su njemački akteri prepoznali da su ustaški pokolji nad Srbima, kao i brutalna njemačka okupacijska politika, glavni uzrok srpskoga otpora i da otežavaju rad vlade u Srbiji. Stoga se nisu suzdržavali u svojoj kritici ustaša i zahtijevali su njihovo zbacivanje. Isto tako je istina da su neki od njemačkih odgovornih neuvijeno mrzili Srbiju i da su nastupali za ekstremno okrutnu politiku naspram Srba. Hitler je objasnio da „srpski urotnici moraju biti spaljeni i da pritom ne smiju biti primjenjivane blage metode". Feldmaršal Keitel je zahtijevao da svako selo u kojem budu pronađeni partizani mora biti spaljeno do temelja.[12] U jednoj uputi za borbu za poduku četa iz veljače 1942. rekao je „da njemačkome (…) vojniku nasuprot stoji podmukao i prepreden protivnik". „Njemački vojnik mora zato biti još prepredeniji i bezobzirniji i primijeniti sva sredstva koja bi dovela do uspjeha. Pokušaj, da se Srbe (…) osvoji susretljivošću je pogrešan, jer se to neprestano shvaćalo kao slabost."[13] Logično je da su se kratko potom njemački odredi u odnosu na civilno stanovništvo radikalizirali, nastavljajući njihov antisrpski rasizam provoditi u djelo. Njemačko osoblje, koje je razlog za naoružane ustanke vidjelo u srpskome biću i srpskome afinitetu prema komunizmu značilo je vodu na mlin ustaša, koji su svoj genocid legitimirali istim argumentima.

III. REAKCIJE NIJEMACA

NASILJE U KONTEKSTU USTAŠKOG PREUZIMANJA VLASTI

Nakon njemačkoga razbijanja Jugoslavije na mnogo mjesta su se pobunile grupe hrvatskih nacionalista koje su osjećale vakuum države koja se sama ukidala i stavljala na svoje mjesto hrvatske strukture. Manevarski prostori nacionalista bili su doduše ograničeni, s obzirom na činjenicu da je vlast ležala u rukama njemačkih i talijanskih četa. Doduše, njihovo je raspoloženje bilo puno nade, budući da su se vidjeli na strani pobjednika i budući da je konačna neovisnost Hrvatske od Jugoslavije ležala na dohvat ruke, iako uopće nije bilo jasno što će točno uslijediti. Ta faza od kraja travnja do svibnja 1941. bila je obilježena nizom pokolja i nasilnih napada koje su prije svega provodile paravojne jedinice ustaša

koje su se vratile iz egzila u Italiji. U to vrijeme još nikako nije bilo sigurno hoće li nastati hrvatska država i kako bi ona trebala izgledati. Ustaše koje su se vratile iz egzila bile su pune bijesa; njemački vojni pohod protiv Jugoslavije još nije bio završen i hrvatske paravojne jedinice bile su spremne na razoružanje razbijenih srpskih dijelova četa pri jugoslavenskoj vojsci i na ganjanje vojnika u bijegu. Usprkos ili zbog raspada jugoslavenske vojske razvilo se pritom paranoično raspoloženje i u potpunosti neutemeljeni sveprisutni strah da će Srbi pripremiti udar protiv mlade NDH.

Od kraja travnja do sredine svibnja ustaške su paravojne jedinice počinile pokolje nad srpskim seoskim stanovništvom u više hrvatskih općina, pa tako i u Starom Petrovom Selu, Bjelovaru, Hrvatskom Blagaju i Glini.[14] Slika događanja tijekom prvih tjedana ustaške vlasti nije sasvim izoštrena, kao što ni naredbeni put nije sasvim jasan. Lokalni faktori i razračunavanja u vezi s preuzimanjem vlasti od strane ustaša utoliko su zanimljivi jer njemačke reakcije ovise upravo o njima. Tamo gdje su vojnička razračunavanja prethodila ubojstvima, sve i kad se radilo samo o otporu nekoliko rastjeranih vojnika, činilo se Nijemcima dovoljno da prihvate masovna strijeljanja ili da ih provode sami. Kada su se primjerice na početku 1941. sela Kijevo i Tramošnja u blizini Sanskoga Mosta obranila od napada ustaša, osvojila ih je u konačnici jedna njemačka bojna i postrijeljala 9. svibnja 27 stanovnika sela „za zastrašivanje".[15] Doduše, neke iznimke potvrđuju to pravilo i upućuju na to da su njemački časnici s mogućnošću zapovijedanja raspolagali priličnim prostorom za djelovanje. Tako je jedna grupa od otprilike 30 pripadnika ustaških paravojnih jedinica dana 27. travnja 1941. strijeljala grupu od otprilike 200 seljaka u selu Gudovac u blizini Bjelovara. U okolici je par dana ranije došlo do pucanja između povratničkih jugoslavenskih dijelova četa i hrvatskih ustanika. Nije dugo trajalo prije no što je jedinica *Wehrmachta* koja je bila u Bjelovaru doznala za masakr. Odmah je njemački zapovjednik garnizona, poručnik Hanusch, naredio ekshumaciju i pokapanje mrtvih zakopanih u jami, naredivši i uhićenje odgovornih. Otprilike 40 vjerojatnih počinitelja bilo je uhićeno i zatvoreno u Bjelovaru. To je dovelo do prvog diplomatskog sukoba između Njemačke i NDH. Designirani ustaški ministar vanjskih poslova, Mladen Lorković, osobno se uputio poslaniku Kascheu i isposlovao oslobađanje uhićenih. Tamo je ipak morao opravdati to djelo tako što je opisao prethodno ubojstvo 11 Hrvata od strane srpskih bandi na tome području i pozvao se na Zakonsku odredbu za obranu naroda i države. Poslanik se konačno složio s ustaškom verzijom: strijeljanja su bila dio hrvatsko-srpskih naoružanih razračunavanja, u kojima su hrvatska policija i ustaše reagirali poslije vlastitih gubitaka – doduše pretjeranim – strijeljanjem talaca. U međuvremenu su napadi raspršenih srpskih vojnika postajali uzrokom nasilja. S time se moralo računati sve do konačnoga umirivanja NDH.[16]

Odlukom da se oslobode nasilnici, Nijemci su u određenoj mjeri otvorili Pandorinu kutiju i oteli su si za budućnost sredstvo djelotvornoga nastupanja protiv masovnih ubojstava koje su provodili lokalni nacionalisti. S jedne strane su se odlučili za izlizana objašnjenja hrvatskih nacionalista, umjesto da im u potpunosti razjasne, da pokolji nad civilima s njemačke strane u budućnosti neće biti tolerirani. S druge strane Kascheova odluka da intervenira protiv odluke poručnika Hanuscha stvorila je važan presedan. Jer umjesto da pokažu zajedništvo protiv saveznika, ustašama su signalizirali da bi se antišambriranje u njemačkim službama protiv odluka drugih njemačkih službi moglo isplatiti. U kontekstu sveopće posvađanosti ne treba dakle čuditi da su nenjemački aktivisti vrlo uspješno međusobno izigravali njemačke predstavnike. K tome, poslaništvo je navodilo i vojničke razloge protiv intervencije. Tako se njemački vojni ataše u NDH, generalmajor Edmund Glaise von Horstenau, bojao primjerice da bi intervencije u pojedinačnim slučajevima imale za posljedicu da bi Wehrmacht bio suodgovoran za masakre kod kojih nije mogao intervenirati.[17] Doduše, on nije pogriješio samo etički pri toj procijeni, nego čak i činjenično. Jer izostajanje njemačkih intervencija vodilo je u pakao nasilja koji je okupatoru potpuno ispao iz svake kontrole.

„DIVLJI USTAŠE"

Ambivalentnosti su pridonosili pokušaji ustaške Vlade da suzbije nasilja koja su odmakla kontroli. S jedne strane nije htjela ugroziti izgradnju države i nije htjela izazvati daljnje njemačke intervencije. Već je krajem lipnja 1941. šef države, Ante Pavelić, donio izvanrednu zakonsku odredbu u kojoj je najavio kraj neregularnog nasilja i raspuštanje takozvanih „divljih" ustaških formacija. Tim hibridnim, razasutim i ponovno sabranim postrojbama pripadalo je diljem zemlje između 25 000 do 30 000 muškaraca. Oni nisu potpadali niti pod jedinstveno zapovjedništvo, niti su slijedili koordinirane ci-

ljeve. Suvremenici su im dali naziv „divlji ustaše“ ili „samoprozvani ustaše“.[18] Željelo se time naglasiti njihovu neregularnost, dakle da su „divlji“ i nisu potpadali pod državnu kontrolu. Vlada u Zagrebu se koristila tim izrazima kako bi odvraćala od toga da se nasilje izvan središta itekako temeljilo i na političkim odlukama iz Zagreba. K tome je atribut „divlji“ kvalificirao i sam način provođenja nasilja. Kod pokolja koje su provodile paravojne ustaške jedinice radilo se više o ekscesnim zločinima, kod kojih su žrtve bile mučene i unakažene.

U jednome govoru pred ustaškim vodećim korpusima razjasnio je šef države značenje svojih zapovijedi. Poruka je glasila „da je sada vrijeme revolucije gotovo i da se ponovno mora obavljati uređeni posao.“[19] Dekretom je najavljena smrtna kazna za zloporabu vlasti i službe od strane neregularnih paravojnih ustaških jedinica; oružništvo i regularne jedinice vojske dobili su nalog za provođenje Vladina kursa.[20] Činjenično su tek možda u dvanaestak slučajeva utvrđeni nasilnici iz redova ustaša koje je prijeki sud osudio na smrt i smaknuo.[21] Tako se s jedne strane radilo o ozbiljno zamišljenome pokušaju da se pod kontrolu stave paravojne jedinice koje bi u stvarnosti dovele privremenome smirenju stanja.[22] S druge strane se ništa strukturno nije promijenilo u načelnim ciljevima ustaša. Stoga se radilo kod smaknuća „divljih ustaša“ u prvoj liniji o seljačkim žrtvama nižega ranga, od kojih se još k tome radilo o iznadprosječno velikome broju Muslimana. Tako se čini da je ustaški prijeki sud krivnju za istupe želio svaliti na Muslimane. Ustaše višeg ranga u toj fazi nisu optuživani. I njemačka je strana vršila pritisak da se raspuste neregularne ustaške postrojbe. Ipak, kad se predstavi politički utjecajna uloga Njemačkoga Reicha u NDH, zamjetna je prije svega neučinkovitost njemačkih protesta.

Razlog tomu je također taj što su se brojne neregularne postrojbe i bande tijekom građanskoga rata dobro učvrstile i to u područjima koja su dobro kontrolirali. Doduše, većinom su izbjegavali vojna razračunavanja, no ipak im je građanski rat ponudio određeno opravdanje postojanja jer su oni bili jedini koji su u nekim borbenim područjima predstavljali NDH (iako s njezinom državnošću nisu imali nikakve veze). Istodobno je nasilje tijekom građanskoga rata izgradilo njihove životne temelje. Temeljito su pljačkali sela koja su napadali, gonili su od tamo stoku i pljačkali živežne namirnice iz poljoprivrednih područja. Njihovo ponašanje dovodilo je do toga da neki dijelovi NDH više nisu bili opskrbljeni živežnim namirnicama – teror paravojnih jedinica zakočio je svaku poljoprivrednu proizvodnju. To nije željela niti ustaška Vlada, koja je za sebe zahtijevala monopol nasilja, niti želja njemačkoga okupatora, koji je želio ugušiti ustanak i ovladati zemljom u miru. Stoga su projekti poput uključivanja srpskoga stanovništva u NDH bili zamišljeni kao pokušaj da se oslabi vladavina paravojnih jedinica. Upravo zbog toga su ustrajali u miniranju pomirbenih inicijativa, kako bi osigurali vlastitu egzistenciju kao „poduzetnika nasilja“. To može djelomično objasniti i brutalno izloženo nasilje kojim su postupali kada su činili masakre u srpskim selima čiji su stanovnici u nadi za zaštitom 1941. prešli u Katoličku crkvu ili godinu kasnije u Hrvatsku pravoslavnu crkvu. Na taj je brutalan način Srbima trebalo postati jasno da u hrvatskoj državi za njih nema mjesta i da iz perspektive paravojnih jedinica građanski rat nije završen sve dok još ima Srba u NDH. Razlika između divljih nasilnika, koji su navodno bili odgovorni za većinu nasilja, i frakcija koje su se držali dogovora s Nijemcima i nisu činili neodobrene masovne zločine neodrživa je. Jer državnička ustaška vojnica nastanila se sama na granici između stranačke garde, vojničke postrojbe i paravojne jedinice. Čak su i odredi koji nisu spadali u paravojne skupine činili pokolje. Ustaški vođe bili su međutim vješti u iskorištavanju njemačkih pokušaja da od neregularnih razlikuju regularne odrede. Tako je ustaško vodstvo bilo u udobnome položaju da prebaci odgovornost za pokolje na navodne neregularne jedinice i, pozivajući se na Pavelićev Dekret od 26. lipnja 1941. godine, tvrditi da intervenira protiv istih, dok su u stvarnosti dopuštali zlodjela paravojnih jedinica. U tu su se dijalektičku igru ustaše izvanredno dobro razumjeli i oduzimali su njemačkim intervencijama time uvijek iznova njihovu udarnu snagu. Istovremeno ne treba previdjeti da su u dijelovima područja obuhvaćenim građanskim ratom operirale ustaške bande, koje su djelovale na vlastiti račun i koje nisu dopuštale da ih kontrolira vlada, vojska i žandarmerija, a kamoli Nijemci. Doduše, njihovi opći politički ciljevi poklapali su se s onima ustaškoga vodstva, ali što to već uopće znači usred jednoga građanskoga rata.

PATOLOGIZIRANJE NASILNIKA

Njemačka kritika ustaškoga nasilja ne smije odvraćati od toga da su njemačke službe ne samo u Srbiji, nego i u NDH, vlastitom odgovornošću počinile niz masov-

nih zločina. Ta su nasilja sama za sebe smatrana svrsishodnima i trebala su urediti prostor i stanovništvo: demografski tako što se Židove deportiralo u smrt; politički tako što je strijeljano na tisuće komunističkih partizana; i (etno)socijalno tako što su Rome koji su se selili ubijali u logorima (iako su Hrvati, a ne Nijemci, bili ti koji su djela počinili). Istovremeno su odbijana nedjela poput ustaških pokolja. Strategija Nijemaca u ophođenju s ustašama sastojala se ponajprije do toga da ih pridobiju za njemački smjer, da se tobože konstruktivni od navodno destruktivnih „elemenata" odvoje, kao i da se utječe na ustaški smjer. Njemački diplomati i vojna lica počeli su razlikovati između dobrih i loših ustaša. Prvi su portretirani kao iskreni, pouzdani i pronjemački orijentirani. Najvažniji predstavnik te frakcije (barem do 1943. godine) bio je ministar vanjskih poslova Mladen Lorković.[23] Zapovjednici koji su bili odgovorni za pokolje predstavljani su suprotno tomu kao antinjemački i protalijanski, neobuzdani, korumpirani i seksualno devijantni. Katkad su tim ustašama pripisivana i židovska krvna zrnca.[24] Ustaški šef sigurnosti, državni tajnik Eugen Kvaternik, predstavljao je tu frakciju. Glaise von Horstenau već ga je u rujnu 1941. opisao kao „glavnog začetnika neplanskog 'divljeg' smjera". Iako ga je smatrao „sve slabije podnošljivim", protekla je još cijela godina prije nego je smijenjen zbog njemačkoga pritiska.[25] Šef države, Ante Pavelić, koji je kod nekih njemačkih zastupnika bio izrazito omražen, u tome se smislu nalazio u sredini između dva pola.

Ta podjela na prijatelja i neprijatelja, na korisno i štetno, podsjeća na kolonijalne strukture. Iako je imala malo veze s realnošću, istovremeno je stvarala određenu stvarnost. Ipak, Nijemci su doživjeli neuspjeh sa svojom strategijom, koju su suviše određivale puste želje da će dio ustaša djelovati u njemačkome smislu. Bezuspješni pokušaji utjecaja pokazali su i granice provođenja njemačkoga zahtjeva za vlašću. Jer da bi se mogla isključiti predodžba „destruktivnih elemenata", u potpunosti se zanemarivala činjenica da su ustaše sačinjavali nasilnu zajednicu, koja je slijedila vlastite ciljeve i bila je sklona ulaziti u konflikte s Nijemcima u svrhu provođenja istih. Doduše, kod njih se nije radilo o homogenoj grupi: kod nekih se radilo u stvari o počiniteljima ekscesa, dok su drugi podsjećali na nacionalističke „socijalne inženjere". Ipak ih nije tako jednostavno ograditi jedne od drugih, kao što su to vjerojatno mislili Nijemci. K tomu dolaze i razilaženja oko pitanja na koji način provoditi nasilje. Njemački promatrači uvijek su iznova bili potreseni kada su nenjemačke jedinice činile masakre usred naseljenih područja i kada su javno na smrt mučili svoje žrtve. S tim u vezi moraju se razumjeti intervencije spomenute na početku. Doduše, Nijemci su ovdje dopustili dvostruka mjerila: i dok su masakri nenjemačkih paravojnih postrojbi obilježeni kao „bestijalni", gotovo nikada nije došla kritika na račun zlodjela koja su činili iz vlastitih redova. Umjesto toga, vlastito nasilje nad Židovima promatrano je kao ono „koje donosi mir" i kao dio rješenja problema. Budući da je nužna „apsolutna strogost" njemačkih vojnika u Jugoistočnoj Europi sa sobom nosila „opasnost podivljalosti", pazilo se na držanje pravila, kako je tvrdio Zapovjednik Wehrmachta za Jugoistok, general inženjerije Walter Kuntze.[26] Pri tome je okrutnost njemačkih vojnika za ustaškima jedva zaostajala. I njemački su počinitelji radili ekscesna zlodjela, masovna silovanja, nanosili žrtvama bezrazložnu bol i zabavljali se nad njihovom patnjom. Ipak, Nijemcima je pošlo za rukom upakirati svoje nasilništvo u odijelo višega civilizacijskog zahtjeva. Već 1919. Hitler je zahtijevao da se slijedi „antisemitizam razuma" i da se ne smije dopustiti vođenje osjećajem mržnje.[27] Tu su diskurzivnu liniju slijedili organizatori holokausta do kraja. U Poznanjskome govoru od 4. listopada 1943. Heinrich Himmler je tvrdio da je počiniteljima SS-a uspjelo prilikom ubijanja Židova „ostati časnima".[28] Kod tih postulata ne radi se o goloj drskosti, nego o važnim elementima autoportreta nacionalsocijalista. Za ovaj kontekst ne igra ulogu to što su Hitler i Himmler bolje znali i bili informirani o sadističkim ekscesnim nedjelima svojih vojnika. Važnije je da su brojni povjesničari učestalo podlijegali narativu nacista, ovjekovječivši pritom i stereotip prema kojem je holokaust podrazumijevao klinička, industrijska masovna ubojstva koja su počinitelji izvršavali bez emocija i mržnje. Naravno, ne može se marginalizirati znanstvenu komponentu biologijskog rasnog antisemitizma; isto tako jedan dio njemačkih počinitelja vjerovao je u „nužnost" antisemitskoga nasilja u službi stabilizacije Europe. Ipak, veliki dio nasilja i masovnih ubojstava koje su počinili Nijemci, od Kristalne noći do marševa smrti, ni u kojem slučaju nije bio emocionalno indiferentan, nego izrazito podao, nabijen afektima, okrutan i podmukao. Odnos prema „antisemitizmu razuma" uspio je vlastito postupanje oplemeniti u idealnoj mjeri kao savršeno, ali ubojstva nije napravio ništa manje brutalnim i okrutnima.

U kolikoj su mjeri povjesničari pogrešno shvatili tu poveznicu, jasno je i iz toga, da su njemačke promatrače

često pozivali kao krunske svjedoke za naglašavanje ekscesivnog karaktera nenjemačkih počinitelja. Tako se primjerice govori o tome da je ustaška brutalnost u stvarnosti doista morala biti paklena, ako je odvraćala čak i Nijemce kao organizatore holokausta.[29] Umjesto analize nedjela radi se o jednoj moguće velikoj distanci. Ironično, njemački promatrači tijekom rata upamtili su upravo taj narativ, s jedne strane da bi umanjili svoju odgovornost za nasilje; s druge strane zato što analiziraju događanja na način koji bi se prema Mariji Todorovoj mogao nazvati „balkanističkim".[30] Kako bi se prikazali u boljem svjetlu, zlodjela nenjemačkih počinitelja su prikazivali dodatno egzotičnima. Poslanik Kasche pisao je, da je „procjena ovdašnjih odnosa sa stajališta humanosti […] politički nesvrsishodna". Time se postavio na stajalište tipično ne samo za njemačkoga, već i za talijanskoga okupatora: masovna ubojstva izraz su balkanske mržnje. Poslanik Kasche percipirao je „u početku radikalno postupanje ustaša […] manje [nego] isprovocirano odozgo, kao rezultat raspoloženja u narodu, kao dio bilateralnog konflikta između Srba i Hrvata, u koji se bolje ne miješati.[31] Stoga i ne treba čuditi da se nisu nadali uspjehu prilikom odlučujućeg zahvata protiv počinitelja. Tek kada bi bila uspješna „europeizacija" Balkana, odnosno njegovo etničko separiranje, tada bi njemačka civilizacijska misija donijela plodove. Ta interpretacija nasilja doduše je bila proturječna jer je s jedne strane tvrdila da se ne može učiniti ništa protiv nasilja koje je neodvojivo od prostora, s druge pak strane se nastupalo na način da se prekine to nasilje i da se NDH, ali i Srbiju, integrira u novi europski poredak. Istodobno nije iznenađujuće da su takvi ambivalentni osjećaji i interpretacije bili rašireni kod okupatora.

IV. NJEMAČKI POKUŠAJI UTJECAJA

Početkom preseljavanja i početkom ustanka tijekom njemačkoga napada na Sovjetski Savez, stanje je ponovno eskaliralo u srpnju 1941. godine. Posljedično su njemački zastupnici u NDH pokušali prisegnuti ustašku Vladu na novi kurs. Dok su Nijemci 1941. znatno podupirali ustaše u njihovu antisrpskome kursu, propaganda Wehrmachta se u 1942. sve više zauzimala za asimilaciju Srba, da bi se od 1943. ona ciljano usmjeravala na pripadnike svih nacionalnosti i obećavala im pravedno postupanje neovisno o njihovoj religiji ili nacionalnosti (s iznimkom Židova i Roma).[32] Glaise von Horstenau izvještavao je o rastućem razumijevanju za rješavanje srpskoga pitanja, ne isključivo nasilnim sredstvima, već i kroz konstruktivno rješenje.[33] Pod „konstruktivnim" smatrali su nesmrtonosne metode progona poput preseljenja i oblika prisilne asimilacije poput obraćenja na katoličanstvo.[34] Ipak, nije se moglo postići jedinstvo oko toga kako bi se trebalo djelovati na ustaše. Dok su operativne službe Wehrmachta predlagale da se ustaške postrojbe u biti trebaju držati izvan vojnih operacija, Glaise se zalagao za to da se zaduži hrvatske civilne komesare da sprječavaju masakr ustaša. Kasche je pak nasuprot tomu davao prednost tomu da se utječe politički na ciljeve ustaša i to je i provodio.[35] U tome je smislu poslanik podupirao od ljeta 1941. politiku prisilnoga prelaska na katoličanstvo kao jednu mogućnost asimilacije Srba. Početkom 1942. Poslanstvo je podupiralo utemeljenje „Hrvatske pravoslavne crkve" koja bi trebala zajamčiti da srpsko stanovništvo postane dijelom titularne hrvatske nacije, a da se pritom ne mora odreći svoje vjere. Paralelno tomu, iz viđenja Wehrmachta bilo je nužno „osloboditi" područja osvojena u partizanskome ratu i osigurati civilnome stanovništvu siguran povratak u njihova mjesta stanovanja.

Nakon privremenoga zatišja nasilja tijekom zime 1941./42. – nije netipično da građanski ratovi gube na intenzitetu u zimskim mjesecima – u proljeće 1942. ponovno je eskaliralo stanje. Zatim je njemačka vojska pokušala odrediti da će se ustaško vodstvo jednako „odnositi pred zakonom prema svim građanima koji poštuju zakon, neovisno o njihovoj religiji i narodnoj pripadnosti", što je ustaško vodstvo i obećalo.[36] Doduše, poslanik Kasche se izjasnio protiv ograničenja suverenosti NDH (što bi umanjilo njegovu vlastitu ulogu). Time je izostala vojna uprava čije je uvođenje zahtijevao Wehrmacht.[37]„Da ustaška vlada nije bjesnila i da je uključila Srbe u upravljanje i izgradnju države, ne bi došlo do ustanka u Istočnoj Bosni", analizirao je njemački general Bader stanje u proljeće 1942. godine.[38] Zapovjednici Wehrmachta postali su u velikoj mjeri nestrpljivi s ustašama i nisu više željeli za ove vaditi kestenje iz vatre tako što će se boriti s partizanima koji su zbog ustaških okrutnosti dobivali na sve većem broju. Nova se strategija sastojala u tome da se više ne dopuštaju neovisne naredbe ustaša već da ih se ogradi u okviru operacija kojima je dominirao Wehrmacht. Prije su ustaše trebale biti „pročišćeni". U vojnome pohodu koji bi slijedio, partizani su trebali biti uništeni. Ipak, sljedeće njemačko-ustaške operacije sa sobom su donijele nove pokolje. Ovdje se pokazalo da se njemačka i hrvat-

ska strana nisu mogle složiti oko zajedničke definicije kad se trebalo boriti u ustaničkim područjima koja su bila naseljena većinom Srbima. Njemačka strana barem je u teoriji pokušala razlikovati između seoskoga stanovništva koje nije podupiralo partizane i aktivnih partizana. Za njih su ustanici bili „komunisti". Nasuprot tomu, za ustaše je ležao razlog za ustanak u srpskome identitetu ustanika i razlika između „komunista" i „Srba" u tome je smislu bila zastarjela. Kod zajedničke njemačko-ustaške akcije u Srijemu (granična regija u blizini Beograda) krajem kolovoza 1942. različiti je pristup doveo do teških konflikata, trupe ustaškoga vođe Viktora Tomića počele su u etapi masovnih strijeljanja strijeljati na stotine srpskih zatvorenika koje je uhitio Wehrmacht prilikom vlastite akcije i koji prema smjernicama Wehrmachta nisu smatrani partizanima. Budući da su se ubojstva događala na području koje je dotad uglavnom bilo pošteđeno masovnog nasilja ustaške vojnice, bilo je to gore. „Novije mjere iseljavanja i istrebljivanja hrvatske Vlade za posljedicu imaju bijeg brojnih dosad prijateljskih dijelova naroda u šume", zabilježio je poslanik Kasche s napomenom o enormnim štetama, koje je izazvala akcija i govorio je o „klanjima i sadističkim izgredima".[39] Policijska akcija koja je izmakla kontroli upropastila je i vojne uspjehe Nijemaca. Kao posljedica bijega tisuća ljudi, prije kraja godine iznova su obrazovane nove grupe partizana na Fruškoj Gori. Srpski premijer Nedić prijetio je pod utiskom masovnih ubojstava nad svojim srpskim zemljacima – Beograd je od poprišta strijeljanja bio udaljen niti 50 kilometara – svojim odstupanjem. To bi značilo težak udarac za njemačku okupacijsku politiku.[40] Ipak se Wehrmacht ponovno pokazao nesposobnim da jednom započetu akciju skrene u njenu tijeku. Budući da su se i ustaške trupe operativno uključile u tijek vojnoga pohoda, iz njemačke je perspektive njihovo razoružavanje tijekom borbenih radnji bilo nemoguće. Zbog razgovora vođenih na terenu i zbog nedostatka alternativnih mogućnosti smještaja i nadalje su povjeravali zatvorenike ustašama.[41] Koliko je bilo teško kontrolirati ustaške jedinice kada su jednom počele s masovnim ubojstvima, pokazuje i činjenica da su nakon prisilnog povlačenja u Zagreb, na koje su ih prisilili Nijemci, Tomićeve jedinice radile daljnje pokolje u Slavoniji.[42]

Ipak, u ljeto 1942. napravljena je stanka koja je gotovo dovela do toga da su Nijemci lišili ustaše moći. Jer prvi se put njemačko Poslanstvo zajedno s dijelovima Wehrmachta založilo za važne promjene u NDH. Dana 18. rujna 1942. dogovorili su se Kasche, Glaise von Horstenau i viši zapovjednik Wehrmachta za Jugoistok, general pukovnik Alexander Löhr prilikom sastanka u Sofiji, da je „razumno rješenje problema Srba […] jedna od najneodložnijih zadaća hrvatske politike". Pitanje je glasilo, kako natjerati ustaše na to da prestanu masakrirati srpske civile. Drugim riječima iz njemačke se perspektive više nije radilo o rješenju „srpskoga pitanja", nego o rješavanju „ustaškoga problema", ili kako je rekao Glaise von Horstenau, sprječavanju „ustaškoga bijesa" i „terora nad Srbima".

Snažan njemački pritisak doveo je pak do smjene onih zastupnika koji su važili za glavne i odgovorne za genocidni kurs. To se odnosilo na voditelja ustaške obavještajne službe, Eugena Kvaternika, odgovornoga za koncentracijske logore, Vjekoslava Luburića (i stanje u logorima je iz njemačke perspektive u velikoj mjeri dospijevalo van kontrole) kao i na Viktora Tomića. S tim u vezi ishodovana je ostavka ratnoga ministra Slavka Kvaternika koji je bio prekoren zbog svoje nesposobnosti.[43] Pavelić sam ostao je nedodirljiv sve do kraja rata. Jasno je pak da su Nijemci s lakoćom mogli provoditi opsežne promjene u ljudskim resursima, ako su bili jednoglasni i ako Hitler nije bio suprotnoga mišljenja. Paveliću nije preostalo ništa drugo, osim da prilikom svojeg posjeta Hitlerovu glavnom stožeru u Ukrajini, 23. rujna 1942. godine, potvrdi sve promjene koje su se odnosile na osoblje.[44]

Međutim, pokazalo se ponovno da Wehrmacht nije u stanju držati jedan pravocrtan smjer. Jer se Glaise osjećao prisiljenim objasniti da se njegovi prijedlozi ne trebaju shvatiti kao „neprikladno sentimentalni".[45] U istome dahu generali su jasno pokazali svoj antisrpski stav, kada se zapovijedalo „da se Srbima treba izuti čizme" i kada se tvrdilo da su divizije Wehrmachta „previše prosrpski" nastrojene.[46]

Wehrmacht sam nije mogao prouzročiti promjenu politike na Zapadnome Balkanu jer je sam sebi stajao na putu. Političko osvrtanje na ustašku neovisnost i pogrešna analitička procjena stanja doveli su do toga – u kontrastu s konsekventnim prodorom Talijana – da djelotvorni pritisak njemačkih službi na ograničenje ustaškoga nasilja nije uspio. Promjene u rujnu 1942. izazvale su stoga reduciranje antisrpskoga nasilja, ali ne kraj nasilja ustaša. Nadalje, iako su Nijemci promatrali njihovo nasilje kao „vojno prihvatljivo" i ustaše kao „divljake", u svojim su metodama sve više naličili ustaškoj vojnici. Samo tijekom i nakon Operacije „Weiss", na

početku 1943. godine, Wehrmacht je ubio oko 13 000 stvarnih i navodnih partizana i deportirao gotovo 2000 u njemačke i ustaške koncentracijske logore. Zapovjednik njemačkih četa u NDH, general pješaštva Rudolf Lüters, bio je pun hvale: njemačko-hrvatsko bratstvo po oružju i prolivena krv ubijenih Nijemaca bili su doprinos slobodnoj Hrvatskoj i novoj Europi.[47] To bratstvo po oružju baziralo se također na genocidnome projektu i tako je trebalo ostati i do kraja rata.

ZAKLJUČAK

Do ljeta 1942. godine NDH i paravojne ustaške jedinice ubili su otprilike 200 000 Srba.[48] Odgovornim Nijemcima veza između masovnih zločina i širenja ustanaka i povećanoga zamaha Titova partizanskog pokreta bila je jasna. Istovremeno im nije uspijevalo djelotvorno potisnuti nasilje. Njemački pokušaji da se nasilje protiv Srba suzbije, ostali su bezuspješni.

Nijemci nisu uspjeli uspostaviti jasnu političku smjernicu. Logička posljedica njihove nesloge bila je da nisu nastupali jednoglasno. Naročito Hitler i Kasche su zastupali politički dalekosežnu obazrivost prema ustašama. Kod Kaschea se radilo prije svega o sebičnim razlozima jer što je manju ulogu igrala NDH kao politička jedinica, to bi manji bio Kascheov utjecaj. Kod Hitlera se radilo o oklijevanju da izmijeni jednom na funkcije postavljene ličnosti i o tendenciji da se pusti stvari da idu svojim tijekom umjesto da se revidiraju jednom donesene odluke. To je pogodovalo kaotičnim zapovjednim strukturama na Balkanu i konkurenciji između različitih instanci na vertikalnoj razini, dakle vojski, Ureda za vanjske poslove i SS-a, ali također i na horizontalnoj razini, prije svega između dotičnih službi u Srbiji i NDH. K tome je i Italija vodila politiku koja je bila dijametralno suprotna onoj njemačkoga okupatora, tako da je na Balkanu postojala kakofonija mišljenja, koja je odlučnim nasilnicima koji su bili upoznati s lokalnim odnosima olakšavala da rade što žele.

Njemački okupator često i nije u potpunosti razumio što se događa. Pokušaj da se razlikuje između pronjemačkih „dobrih“ i antinjemačkih „loših“ frakcija ustaša nije imao temelja u stvarnosti i podcijenio je samovolju i intrigantne sposobnosti hrvatskih nacionalista, iako su se neke frakcije orijentirane na državu rado povezivale s Nijemcima protiv lokalnih zapovjednika. S time je bila povezana i tendencija da se razlikuje između različitih oblika nasilja kod ustaša. Preseljenja Srba iz NDH smatrana su u osnovi politički pravilnima, ali su kritizirana u izvedbi tamo gdje nisu bila ograničena na puka uhićenja, interniranje i protjerivanje dotičnih – što je rijetko bio slučaj, već su završile nekontroliranim masovnim progonima u Srbiju. Pokolji paravojnih ustaških jedinica nad srpskim civilnim stanovništvom u hrvatskim krajevima nailazio je ipak na masivnu njemačku kritiku. Deportacije određenih grupa ljudi u logore su bile pozdravljane, tj. aktivno zahtijevane, kao što je bilo u slučaju slanja Židova u Auschwitz. Uopće, iz njemačke su perspektive ustaški koncentracijski logori bili pouzdano sredstvo „koncentracije“ nasilja i sredstvo prevencije nasilja na proširenim granicama. Neregularne paravojne jedinice trebale su biti ukinute i nasilje je trebalo biti koncentrirano u logorima, tj. trebalo im je biti dodijeljeno mjesto. Isto tako, ta regulacija, kontrola i prostorno ograničenje nasilja ipak nije funkcioniralo jer upravo u Jasenovcu je nasilje iz logora često zahvatilo i okolicu. To, ali i izvan kormila dospjela preseljenja pokazuju kako su međusobno bili povezani razni oblici nasilja i da su nasilja koja su podupirali Nijemci uopće generirala često neželjene oblike nasilja.

I patologizacija nasilnika kao poremećenih sadista ili kulturalno preobraženje balkanskih bandi stajalo je na putu analizi njihovih zlodjela i motiva. Antisemitizam i mržnja prema Srbima u konačnici su onemogućili jasan pogled iz njemačke perspektive, jer bi to značilo da su Židovi huškali Srbe na ustanak. Pritom stvari nisu posebno komplicirane: *genocidaši* na strani ustaša gonili su Srbe na ustanak koji bi imao znatno manji opseg bez nasilja. Masovni zločini ustaša i srpski ustanak nasuprot tomu razvili su dinamički sustav nasilja i protunasilja, kojim se izvana više nije dalo upravljati. Najpokretnije počinitelje često je bilo teško identificirati; i budući da se između fronti građanskoga rata točan tijek zločina nije uvijek dao razumjeti, ustaško je vodstvo poricalo odgovornost za zlodjela ili je smirivalo Nijemce.

Da se načelnim političkim odlukama ne bi doveo u pitanje savez s ustašama, njemačkoj je strani ostala samo intervencija protiv malobrojnih glavnih počinitelja. I sam taj pokušaj ocrtavao se neodlučnošću. Budući da je i Wehrmacht sam koristio metode masovnih ubojstava protiv partizana i protiv stanovništva u ustaničkim područjima, bili su njihovi protesti manje vjerodostojni. Wehrmacht se koristio neograničenim vojnim nasiljem protiv partizana jer su njihova gerilofobija, zločinačke naredbe, njihov rasizam i ograničeni resursi bili bliski primjeni takva nasilja. Činjenica da su i jedinice Wehr-

machta počinile izgrede u srpskim selima pomogla je hrvatskoj strani da odbije njemačku kritiku.

Wehrmacht se doduše potrudio od otprilike 1942. nastupati s razumljivim kriterijima protiv ustanika: tko je podupirao ustanike morao je računati sa strijeljanjem, tko ih nije podržavao, mogao je računati s time da će preživjeti. Ipak, i na tome području njemačkoj vojsci nije uspjelo konsekventno postupanje. K tome, ustaškim je zapovjednicima bilo lako dovesti obećanja Wehrmachta *ad absurdum,* kada su primjerice strijeljali uhićene, kojima je Wehrmacht u slučaju predaje obećavao da će preživjeti.

Doduše, slučajevi u kojima su naoružane njemačke jedinice nastupale protiv nasilnika dokazuju da je Wehrmacht bio u stanju mijenjati kurs. Najčešće su to pak bili pojedini odlučni oficiri, koji su to činili bez potpore svojih nadređenih, i koji su poput poručnika Hanuscha u travnju 1941. morali umanjiti zahtjeve. Strahovanja Glaisea von Horstenaua da će pravovremena miješanja sa sobom donijeti još gore posljedice bila su neutemeljena. To su pokazali ne samo ohrabreni njemački zapovjednici, već i talijanski saveznici, kojima je djelotvorno uspjelo spriječiti napade ustaša na civilno stanovništvo – dakako na trošak neovisnosti NDH. Ipak, pojedinačni zapovjednici Wehrmachta restriktivno su ograničili ustaše u dodijeljenim im područjima, tako da su ovi raspolagali samo malim manevarskim prostorom za nasilje. To je vrijedilo primjerice za neka područja u Istočnoj Bosni.[49] Doduše, Wehrmacht je bio tako slabo popunjen osobljem, da u udaljenim područjima NDH nije bio niti prisutan. Ipak je smjenjivanje pojedinih nasilnika, stvaranje operacijskih zona od strane Wehrmachta kao i različite političke mjere poput, primjerice, osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve dovelo do lokalnog i/ili privremenog prestanka nasilja. No čim su ustaške trupe na terenu naletjele na srpski otpor, pojavila se visoka vjerojatnost da će počiniti nove pokolje. Upravo operacije u Srijemu razjašnjavaju kako se vojne intervencije mogu pretvoriti u nediferencirane masovne zločine nad civilima. Njemački pokušaji preusmjeravanja 1942. godine, dakle prisilno otpuštanje većeg broja ustaških vođa, bili su doduše dalekosežni, ali nedovoljni. Jer Nijemci nisu bili spremni prekinuti svoj savez kao takav s ustašama koji su bili duboko upleteni u masovna ubojstva i koji su poticali građanski rat. Svaki put kada su Nijemci na borbena područja poslali ustaše, ovi su iznova počinili nasilja. Pripitomljavanje ustaškog pokreta u okvirima građanskoga rata nije moglo uspjeti.

Prevela s njemačkoga: Zrinka Miljan;
redaktura prijevoda: dr. sc. Filip Šimetin Šegvić

[1] Detaljni izvještaj sastavio je zapovjednik nadležnoga Oružničkog krilnog zapovjedničtva, vidi: Vojni arhiv Srbije (VAS), Fond NDH/162, 9/27 (12.11.1942.).

[2] Vidi npr. Mark MAZOWER, *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*, London 2008.

[3] Matteo J. MILLAZO, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Baltimore 1975., 178.; Martin BROSZAT, Ladislaus HORY, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, Stuttgart 1964.; vidjeti i Jozo TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration*, Stanford, Calif. 2001.

[4] Jonathan E. GUMZ, „German Counterinsurgency Policy in Independent Croatia, 1941–1944", *The Historian*, 33/1998., H. 46, 1–16., kao i isti, „Wehrmacht Perceptions of Mass Violence in Croatia 1941–1942", *Historical Journal*, 44/2001., H. 4, 1015–1038.

[5] Walter MANOSCHEK, *Serbien ist judenfrei*, München 1993; Ben SHEPHERD, *Terror in the Balkans. German armies and partisan warfare*, Cambridge, MA 2012.

[6] Tomislav DULIĆ, *Utopias of nation. Local masskilling in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*, Uppsala 2005.; Alexander KORB, *Im Schatten des Weltkriegs: Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945*, Hamburg 2013.; Radu Harald DINU, *Faschismus, Religion und Gewalt in Südosteuropa. Die Legion Erzengel Michael und die Ustaša im historischen Vergleich,* Wiesbaden 2013.

[7] Werner JOCHMANN (izdavač), *Adolf Hitler: Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Aufgezeichnet von Heinrich Heim,* Knaus, Hamburg 1980., 91.

[8] Usporediti Walter MANOSCHEK, „Partisanenkrieg und Genozid. Die Wehrmacht in Serbien 1941", u: Isti (izdavač), *Die Wehrmacht im Rassenkrieg*, Beč 1996., 142–181.

[9] Usporedi Lagebericht br. 377/41, Deutscher General in Agram an OKW, 21.11.1941., Bundesarchiv-Militärarchiv (BAMA) RH 31 III/1, br. 228.

[10] „Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem Poglavnik am 23.9.42" (25. September 1942), Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA)/ Botschaft/Rom (Quirinal) geheim/152, Bl. E259263ff; Deutsche Zeitung in Kroatien (DZK), 14. Juli 1942.

[11] Schellenberg za RFSS, Weiterleitung eines Lageberichtes der Landesgruppe der NSDAP AO, 1. September 1942, Institut für Zeitgeschichte München/Fd 47, Bl. 1432ff.

[12] Zabilješka dogovora v. Ribbentropa i Ciana, 10. prosinca 1942., otisnuto u Bundesarchiv (izdavač), *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941–1945)*, Berlin 1992., Dok. 112.

[13] W. Bfh. im Südosten und Obfh. der 12. Armee (21. veljače 1942.): Bekämpfung der Aufständischen in Serbien und Kroatien, Bundesarchiv-Militärarchiv 20-12/140, bez tekućeg broja.

[14] Za jugoslavenska istraživanja glinskoga masakra vidjeti DESPOT 1971., KLOBUČAR i STEFANČIĆ 1974. kao i ROKSANDIĆ 1974. Za novije sažimanje usporedi MIRKOVIĆ 1996., 79., kao i GOLDSTEIN 2007. Usporedi nadalje i izjave svjedoka Slavka Križanića, Glina, 25. listopada 1944., AJ/110/292, 418 kao i sjećanja člana ustaša i voditelja bolnice u Glini dr. Reboka, REBOK 2000.

[15] General Laksa maršalu Kvaterniku, 22. svibnja 1941, tiskano u Slavko VUKČEVIĆ (ur.), *Zločini Nezavisne Države Hrvatske, 1941–1945*, Beograd 1993., 55.

[16] Kasche, Uredu za vanjske poslove, 30.4.1941., National Archives Record Administration (NARA), T-120/5787, H301722, kao i TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945.*,398.

[17] Dalekopis br. 187/41, Glaise an AOK 12, 10. srpnja 1941., BAMA 20-12/454, Nr, 13268.

[18] Za procjene brojeva vidjeti izvještaj jednog doušnika njemačke obavještajne službe III za StS von Weizsäcker, 8. Jul 1941, PAAA/BüroSts, Hrvatska, svezak 1, Bl. 283f, Nr. 262 gRs.

[19] Tako su novine sažele poziv, npr. vidjeti „Die neuen kroatischen Minister", u: *Südost-Echo* 11/28, 12. srpnja 1941., 2.

[20] Usporediti npr. DULIĆ, *Utopias of nation. Local masskilling in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*, 150.

[21] Vidjeti npr. DZK, 29. lipnja 1941./67, 1. kao i od 23. kolovoza 1941.

[22] Usporediti DULIĆ, *Utopias of nation. Local masskilling in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*, 152f.

[23] Za njemačku suradnju s Lorkovićem vidjeti: Alexander KORB, „Dissimilation, Assimilation, and the Unmixing of Peoples. A network of German and Southeastern European scholars working for a new ethnopolitical order of Southeastern Europe, 1919–1945", u *Transactions of the Royal Historical Society,* 24 (12/2014.), 183–203.

[24] Za patologiziranje nasilnika vidjeti KORB, 23ff.

[25] D.G.i.A. an OKW (Nr. 272/41), 2. rujna 1941, BAMA/RH 31 III/1, Bl. 142f.

[26] W. Bfh. im Südosten und Obfh. der 12. Armee (21. Februar 1942.): Bekämpfung der Aufständischen in Serbien und Kroatien, BAMA 20-12/140, bez tekućeg broja.

[27] Adolf Hitler, pismo Adolfu Gmelichu od 16. 9. 1919. godine, citirano prema, Detlev CLAUSSEN, *Vom Judenhass zum Antisemitismus, Materialien einer verleugneten Geschichte*, Darmstadt 1987., 192.

[28] Peterson SMITH, *Heinrich Himmler Geheimreden*, Redeverzeichnis, 268–277. f.

[29] Pogledati npr. Laurière HERVÉ; Bernard LAVERGNE, „Genocide in the Puppet 'State' of Croatia", *Contemporary Review*, Jg. 224, 1974., H.1301 (lipanj), 291–299.; isto tako Lisa M. ADELI, *Resistance to the persecution of ethnic minorities in Croatia and Bosnia during World War II,* Lewinston, N.Y 2009., 8.

[30] Maria N. TODOROVA, *Imagining the Balkans*, New York 1997.

[31] DGA (Kasche) an AA, 19. srpnja 1943., PAAA/Gesandschaft Zagreb – Geheimakten/1, Bl H305295ff.

[32] Letak, 2. siječnja 1943., BAMA RH 26-114/7, bez tekućeg broja.

[33] D.G.i.A. an OKW (br.272/41), 2. rujna 19411, BAMA/RH 31 III/1, 142f.

[34] Prilikom jednog sastanka u Beogradu Kasche je pokušao provesti političko „potpuno rješenje", vidjeti DGA (Kasche) an AA, 8. rujna 1941., PAAA/Büro Sts, Kroatien Bd 2, 177f.

[35] D.B.G.i.K., Aktenvermerk, 14. siječnja 1943., VAS/Na./8a, 1/174.

[36] Za 1942. vidjeti protokol njemačko-hrvatskih konzultacija u Sarajevu, 19./20. travnja 1942., NARA/T-501/250/338; za 1943. vidjeti D.B.G.i.K, Vorsprache bei Pavelić, 3. ožujka 1943., BAMA/RH 31 III/9, 19ff.

[37] Bevollmächtigter Kommandierender General in Serbien an Wehrmachtsbefehlhaber Südost, veljača 1942., BAMA/RW 40/51, KTB, Anlage 83.

[38] Führungsstab KG Baader an KHQu, br. 784/42 geh., 20. svibnja 1942, NARA/T-120/250, fr. 940ff.

[39] DGA, izvještaj (dodatak 2), 26. listopada 1942., BAMA/RH 31 III/7, o. lfd. Nr.

[40] AA (Sonnleithner), Notiz für den Führer, 5. listopada 1942., PAAA/R 29.664, Büro StS, Jugoslawien/4, Bl. 153790 ff, kao i Kasche an AA, 12. rujna 1942., NARA/T-120/5786, fr. H300833.

[41] Alexander KORB, „The Germans and the Ustaša massacrers. Syrmia 1942", u: Juliette PATTISON i Ben SHEPHERD (izdavač), *War in Twilight World. Partisan and Anti-partisan Warfare in Eastern Europe, 1939–1945*, Basingstoke 2010, 210–232.

[42] Kdr.Gen.u.Bef.i.S., 27. rujna 1942., BAMA/RW 40/33, str. 14f. kao i DGA, izvještaj (dodatak 2), 26. listopada 1942., BAMA/RH 31 III/7, bez tekućeg broja.

[43] Usporediti BROSZAT, 135.

[44] „Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem Poglavnik am 23.9.42“, PAA/Botschaft/Rom (Quirinal) geheim/152, Bl. E259263ff (25. rujna 1942.).

[45] FS Nr. 275/42g vom 18.09.1942 an OKW/WFSt, BAMA/RH 31 III/12.

[46] Chef-Besprechung Saloniki, KTB 718. ID, BAMA RW 40/34, 02.10.1942.

[47] Bfh, Dt. Truppen, 31. ožujka 1943., BAMA/RH 31 III/12. 5213.

[48] Ovdje se radi o procjeni njemačkoga Poslanstva, vidjeti Kasche an AA, 19.051943, PAAA/Gesandschaft Zagreb-Geheimakten/1, Bl. H305295ff.

[49] Tako je vođa ustaša u Višegradu u svojim izvještajima od 12. kao i od 24. srpnja 1941. temeljito opisao ograničenja, koja im je postavila njemačka strana, vidjeti VAS/NDH/238, 2/36-5 i 57-2.

3.

IZMEĐU USTAŠA I SRPSKIH POBUNJENIKA. TALIJANI U NDH 1941. GODINE

Eric Gobetti

UDK: 355.31(=131.1):355.31(497.5)"1941"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Raspad Kraljevine Jugoslavije i stvaranje nezavisne hrvatske države usko vezane uz Italiju dugo su vremena bili ciljevi fašističkog režima. Međutim, do stvaranja NDH 1941. godine došlo je na poticaj Nijemaca i to pod njemačkom, a ne talijanskom hegemonijom. Time je temeljna dvojba u odnosu ustaša i fašista izašla na vidjelo: obje su strane predstavljale najekstremnije oblike nacionalizma koji su bili u potencijalnom konfliktu. Naime, Italija i NDH su od početka bile u napetim odnosima, pogotovo po pitanju granica između dviju država i talijanskih aneksija u Dalmaciji. Genocidna politika NDH i otpor srpskog stanovništva kao odgovor na potonju potaknuli su talijansko vojno zapovjedništvo da sve otvorenije staje na stranu pobunjenika i protiv ustaške države. Tako je krajem 1941. došlo do paradoksalne situacije: na području NDH pod okupacijom talijanske vojske tri su vlasti dijelile kontrolu nad teritorijem: ustaška vlast, talijanska vojska i četnici, vlast NOO.

https://doi.org/10.17234/9789533972972.33

Summary ▶ The collapse of the Kingdom of Yugoslavia and the creation of an independent Croatian state closely tied to Italy were long-held goals of the Fascist regime. When the Independent State of Croatia (ISC) was created in 1941 it came about as a result of a German initiative and under German and not Italian hegemony, bringing to the surface underlying tensions in the relationship of the Ustashe and the Fascists, as both sides represented extreme forms of nationalism that were potentially in conflict with each other. Relations between Italy and the ISC were tense from the very beginning, particularly in relation to the border and the Italian annexations in Dalmatia. The ISC's genocidal policy and the resistance of the Serb population caused the Italian military command to side increasingly openly with the rebels against the Ustasha state. By the end of 1941, the situation had become increasingly paradoxical, with control over the part of the ISC under Italian military occupation effectively shared by the Ustasha authorities, the Italian Army, the Chetniks, and the Partisans.

Ključne riječi ▶ Italija, ustaše, NDH, Srbi, pobuna
Key words ▶ Italy, the Ustashe, the ISC, Serbs, rebellion.

0. KOŠARA KAMENICA

"Tijekom razgovora promatrao sam košaru od vrbova pruća koja je stajala na radnom stolu, lijevo od Poglavnika. Poklopac je bio podignut i vidjelo se da je košara prepuna plodova mora, takvima su mi se činili, po svoj prilici kamenice (…). 'Jesu li to kamenice iz Dalmacije?' upitah Poglavnika. Ante Pavelić podigne poklopac košare i, pokazujući te plodove mora, tu sluzavu i želatinastu masu kamenica, reče smiješeći se onim svojim dobrim i umornim smiješkom: 'to je dar mojih vjernih ustaša: dvadeset kila ljudskih očiju'"[1].

Ovaj zapis novinara i romanopisca Curzija Malapartea, koji se nekritički navodi u mnogim knjigama povijesne tematike kao da se bez ikakve sumnje radi o stvarnom događaju, još uvelike predstavlja pristup talijanske historiografije tematici Nezavisne Države Hrvatske. U ovom, ali i u mnogim drugim jezovitim opisima koji se nerijetko citiraju, ogleda se "gnušanje Talijana pred čijim se očima odvijalo međuetničko nasilje koje su sami izazvali postavivši Pavelića na vlast. Ta je epizoda, dakle, primjer strategije odbacivanja odgovornosti okupatora koji su ustaško nasilje pripisivali 'balkanskom' karakteru tog pokreta"[2]. Taj pristup proizlazi iz

talijanskog identitetskog elementa, odnosno stereotipa o "dobrom Talijanu", predodžbe o miroljubivom narodu koji nije vičan ratu i nasilju, koji je uvijek žrtva traumatičnih događaja. Međutim, pristup se temelji na pogledu koji je nastao kad i sami događaji. Već 1941. godine, kao što ćemo vidjeti, Talijani su, a među njima i mnogi protagonisti prisutni na hrvatskom teritoriju, gledali na ustaško nasilje kroz rasističku prizmu, pripisujući ga zloj naravi, a ne njima srodnoj političkoj motivaciji. Riječ je o psihološkom mehanizmu koji je omogućavao okupatorima da "povuku granicu između vlastitog nasilja – koje je uredno, moderno, nužno – i tuđeg nasilja, koje je razuzdano, iracionalno, destabilizirajuće"[3]. Ipak, odgovornost fašističke Italije za tu tragediju bila je očita i vidjet ćemo kako nisu svi imali namjeru ograditi se od nje. U svakom slučaju, nepovjerenje i rasistička mržnja spram balkanskih naroda, uključujući Hrvate, a posebice ustaše, koristan su interpretacijski ključ za razumijevanje dvojakog stava Italije prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u tim godinama.

1. ANTE PAVELIĆ

Drugi svjetski rat trajao je nepune dvije godine (za Italiju tek jednu) kada su 6. travnja 1941. snage sila Osovine izvršile invaziju na Jugoslaviju i u jedanaest dana je prisilile na predaju. Operacija je za Italiju predstavljala prvi pravi ratni uspjeh i režim je to namjeravao iskoristiti na najbolji mogući način. No, talijanska se vojska priključila kad je sve već bilo gotovo, pokazavši, po tko zna koji put, vlastitu nesposobnost u postizanju vojnih pobjeda bez pomoći njemačkih oružanih snaga[4]. Stoga je Njemačka bila ta koja je prekrojila teritorij imajući na umu interese ostalih zemalja sudionica: Italije, Mađarske i Bugarske. Ribbentrop je obavijestio saveznike o raspadu države i novim granicama na dva sastanka u Beču, 18. i 21.-22. travnja. Nacističku odluku, koja je "za Hitlera neopoziva, treba je smatrati konačnom"[5], napisao je talijanski ministar vanjskih poslova Galeazzo Ciano. Nova je podjela područja uključivala priznanje Pavelićeve Nezavisne Države Hrvatske (NDH) do čijeg je proglašenja došlo već za vrijeme invazije, 10. travnja 1941. Ona je uključivala i čitavu Bosnu i Hercegovinu te je predstavljala najveći dio teritorija bivše jugoslavenske države pod jednom vladom.

Za fašističku je Italiju rođenje ove kolaboracionističke države bio vrhunac dugogodišnje političke strategije, no bio je to rezultat dužih ili kratkotrajnijih dinamika. Dio hrvatskih nacionalista sanjao je o stvaranju neovisne države još od polovice devetnaestog stoljeća kada su područja naseljena hrvatskom populacijom već dugo vremena bila u sastavu Habsburške Monarhije. Činilo se da će Prvi svjetski rat pružiti priliku za takvo rješenje, no, bilo zbog unutarnjih ili vanjskih dinamika, na kraju rata prevladala je ideja o stvaranju ujedinjene države nazvane SHS, a zatim Kraljevinom Jugoslavijom. Najgorljiviji hrvatski nacionalisti sklonili su se u inozemstvo (posebno u Austriju smatrajući je bivšom domovinom) ili su se od početka borili podrivajući državu i nastojeći izazvati odcjepljenje hrvatskih područja. Neki su se od tih političkih vođa, koji su doduše bili u manjini, okrenuli fašističkoj Italiji u kojoj su vidjeli dinamičnu i snažnu državu u usponu, spremnu da promijeni *status quo* koji je zavladao u Europi 20-ih godina. Među tim vođama istaknuo se hrvatsko-bosanski pravnik Ante Pavelić koji je bio mlađi, aktivniji i tvrdoglaviji od drugih te je prvi put stupio u kontakt s talijanskom diplomacijom 1927. godine[6].

Ekspanzija na istok bila je jedan od strateških ciljeva Italije još od njezina ujedinjenja. Pozivajući se na prošlu mletačku vladavinu i na prisutnost talijanskih zajednica duž istočne obale Jadrana, Italija je imala za cilj teritorijalnu ekspanziju koja bi također pridonijela ekonomskoj, političkoj i kulturnoj hegemoniji na čitavom dunavsko-balkanskom području. I u ovom je slučaju kraj Prvog svjetskog rata osujetio te planove. Zahvaljujući pobjedi u ratu, Italija je proširila svoje granice pripojivši Furlaniju i Julijsku krajinu, no njezina hegemonija na Balkanu dovedena je u pitanje stvaranjem velike jugoslavenske države, saveznice Francuske.

Fašistička propaganda je intenzivno koristila tu frustraciju, inzistirajući na ideji "osakaćene pobjede" koja je spriječila da Jadran postane "talijansko jezero". Jugoslavija je tako postala glavna prepreka talijanskom ekspanzionizmu prema istoku. U godinama kad su unutarnja previranja u državi doživjela svoj vrhunac (1927.–1929.), fašistička je diplomacija nastojala iskoristiti tu situaciju. U pokušaju da oslabi jugoslavensku državu i dovede je do raspada, Italija je sklopila savez sa zemljama koje su imale granične sporove s njom (Mađarskom i Bugarskom), kao i s unutarnjim ekstremističkim pokretima: kosovskim nacionalistima, makedonskom *VMRO* i hrvatskim separatistima[7].

Nakon monarhijskog puča 1929. Ante Pavelić, koji je postao jedan od vođa najekstremnijeg hrvatskog nacionalizma, zbrinut je u Italiji. Tu je dobio financijska sred-

stva, oružje i logističke osnove za stvaranje prave oružane tajne organizacije (Ustaša). Tijekom narednih godina Jugoslaviju su pogodile snažne tenzije (hrvatski teroristički napadi, nasilje srpske policije) koje su kulminirale ubojstvom kralja Aleksandra I. u Marseilleu od strane ustaša (9. listopada 1934.). Međutim, međunarodna se politička klima promijenila. U Njemačkoj se pojavio nacizam i Hitlerov program zabrinjavao je cijelu Europu. Između 1935. i 1939. godine zbližavanje talijanske i jugoslavenske strane dovelo je do potpisivanja Sporazuma o nenapadanju i prijateljstvu, u Beogradu (25. ožujka 1937.). U strahu da će raspad Jugoslavije pogodovati njemačkim ekspanzionističkim težnjama, Mussolini se udaljio od ustaša zatočivši Pavelića i poslavši njegove ljude u "progonstvo"[8].

Izbijanje rata navelo je Mussolinija da preispita mogućnost invazije na Jugoslaviju, ali i pod pritiskom Hitlera koji ga je pozvao da uzme "svoj dio plijena u Hrvatskoj i Dalmaciji"[9]. Međutim, taj su plan nekoliko puta blokirali sami Nijemci. Tako je Mussolini odlučio voditi svoj "paralelni rat" s Grčkom i napao je 28. listopada 1940. No, upravo je neuspjeh te ofenzive konačno uvukao Jugoslaviju u Drugi svjetski rat.

Invazija i raspad Jugoslavije bili su, dakle, dio strateških ciljeva Italije još od kraja Prvog svjetskog rata. Od sredine 20-ih godina ta je politička ideja uključivala i stvaranje hrvatske države bliske Italiji. Plan koji je Pavelić 1927. predložio fašističkoj diplomaciji uključivao je proglašenje nezavisne hrvatske države koja bi bila pod zaštitom fašističke vojske[10]. O tome je bilo govora u nekoliko navrata, čak i tijekom prvog susreta hrvatskog vođe i ministra Ciana, u siječnju 1940.:

> Hrvati (…) moraju (…) pokrenuti revoluciju u cijeloj zemlji, okupirati Zagreb i tu formirati provizornu vladu s Pavelićem na čelu. Pavelić potom mora uputiti apel Italiji i zatražiti pomoć. Talijanska vojska (…) okupirat će (…) teritorij.[11]

Otprilike se to tako i odigralo 10. travnja 1941., ali uz jednu bitnu razliku: proglas o hrvatskoj nezavisnosti prenio je preko radija Slavko Kvaternik (jedan od utjecajnijih ustaških uglednika u zemlji), a ne Pavelić (koji se još nalazio u Italiji), u Zagrebu koji je okupirala njemačka, a ne talijanska vojska. Taj je proglas za fašističku Italiju predstavljao izvanredan diplomatski uspjeh, a za ustaškog vođu Antu Pavelića ostvarenje životnog cilja. Međutim, okolnosti u kojima je to postignuto bile su zabrinjavajuće za obje strane. O tome svjedoče strepnje i strahovi koji su tih dana obuzeli sve protagoniste.

U strahu da će izgubiti inicijativu, Mussolini je pisao Hitleru 28. ožujka 1941., još prije invazije na Jugoslaviju, podsjetivši ga "da treba imati na umu hrvatske separa-

Sl. 1. *Talijanske okupacijske snage u Jugoslaviji*

tističke težnje koje predstavlja dr. Pavelić, a koji se nalazi blizu Rima"[12]. Dan poslije Mussolini se prvi put, iako neslužbeno, susreo s Antom Pavelićem. U tim su se satima pripadnici ustaškog pokreta u Italiji, od kojih su mnogi bili u progonstvu, užurbano okupljali u Pistoji[13]. Bili su još u Toskani 10. travnja kad je Pavelić čuo na radiju proglašenje NDH[14]. Sljedećeg dana Mussolini je primio poglavnika NDH, ovog puta u rimskoj palači Venezia, i dao mu dopuštenje da krene prema Hrvatskoj s oko 250 ustaša[15]. Skupina je stigla u Zagreb tek u noći između 14. i 15. travnja 1941., nakon stanke od 24 sata u Karlovcu, gdje su se odvijali složeni pregovori između Ante Pavelića, Mussolinijeva poslanika Filippa Anfusa i njemačkog izaslanika Edmunda Veesenmayera[16].

Nakon završetka vojnih operacija "zavladali su, dakle, mir i spokoj; čak se i priroda, nakon strašnih, beskrajnih oluja, potrudila i iznjedrila nevjerojatno ljupko i graciozno proljeće"[17], napisao je u svojim memoarima jedan talijanski časnik u Hrvatskoj. Ipak, tajni pregovori u Karlovcu jasno su ukazali na sve poteškoće s kojima će se u narednim mjesecima nova država suočiti. Tri pregovaračke strane (fašistička i nacistička diplomacija, budući poglavnik Ante Pavelić) postat će, naime, protagonisti teškog i složenog saveza obilježenog uzajamnim nepovjerenjem, intrigama i osjetljivom ravnotežom između ovisnosti i autonomije. Italija više nije bila nositeljica hegemonije na tom području, uvjerljivo ju je prestigla Njemačka koja je, unatoč Hitlerovim uvjeravanjima, Hrvatsku smatrala "dijelom političko-ekonomskog sustava Reicha"[18]. Osim toga, vojni neuspjesi na svim frontovima diskreditirali su fašistički režim s kojim je Pavelić vezao svoju sudbinu. Hoće li sam pogalvnik, koji je posljednjih dvanaest godina u egzilu, praktički neaktivan od 1934., izopćen iz političkog života u domovini, uspjeti nametnuti svoju vlast u NDH? Kako će se izboriti za minimum neovisnosti, stisnut između dviju država zaštitnica, istodobno saveznica i suparnica? Hoće li Italija uspjeti ostvariti hegemoniju nad tom zemljom usprkos njemačkoj premoći? I kako će se riješiti pitanje granica između dviju država koje je ostalo otvoreno u svim političkim pregovorima između Pavelića i Talijana prethodnih godina?

2. GRANICE

Prvi problem koji je trebalo riješiti bilo je upravo pitanje granica. Prema fašističkim planovima, Pavelićeva je država trebala biti svojevrsni protektorat, po uzoru na albanski model, u carinskoj i personalnoj uniji (pod kraljem iz Savojske dinastije) s Italijom. Ovo rješenje podrazumijevalo je toliko čvrstu vezu Hrvatske s fašističkim režimom da je aneksija golemih područja bila suvišna. Doista, Pavelić i talijanske vlasti nikad nisu otvoreno raspravljali o pitanju granica. Prema izvornom projektu hrvatska neovisnost trebala se ostvariti pod kontrolom fašističkog režima, no ostvarila se s njemačkim tenkovima na ulicama Zagreba, dok su talijanske trupe još bile unutar svojih granica.

Dakle, s obzirom na okolnosti, Italija je trebala pokazati svoju snagu, kako Hrvatima, tako i vlastitoj javnosti koja je baš tih dana već bila potresena gubitkom carstva u istočnoj Africi. Nužna je bila aneksija Dalmacije koja je bila jedan od glavnih strateških ciljeva Italije[19]. Upravo se o tome razgovaralo tijekom pregovora u Karlovcu 13. travnja, kada je talijanski izaslanik dobio priznanje "talijanskih interesa u Dalmaciji"[20] i pristanak Nijemaca "da izravno pregovara s Hrvatskom o razgraničenju"[21]. Narednih tjedana uslijedili su razgovori u kojima su sudjelovali ustaški čelnici i razni talijanski moćnici: kralj, vrhovni vojni zapovjednici, ministar vanjskih poslova Ciano, dalmatinski iredentisti i naravno, sam Mussolini.

Premda joj je priključena cijela Bosna i Hercegovina, novoj ustaškoj vladi nije bilo lako odreći se tako važnog teritorija za svoj nacionalni identitet. Tim više što je, kako se neprestano govorilo, "u Dalmaciji talijanski samo kamen"[22], aludirajući na prošlu mletačku vladavinu i na malobrojnu preostalu talijansku zajednicu. Činilo se da se Mussolini slaže s tim i smatra poželjnijim "privući Hrvatsku u našu političku orbitu, nego uzeti nešto više zemlje naseljene neprijateljski raspoloženim Hrvatima"[23]. Navodno se kralj Vittorio Emanuele III. čak izjasnio "voljnim ustupiti i sam Zadar"[24], dalmatinsku enklavu pripojenu Italiji 1920.

Dana 18. svibnja 1941. konačno su potpisani ugovori prema kojima je Italija dobila veliki dio Dalmacije (sa Splitom, ali bez Dubrovnika), a planirana je i krunidba člana Savojske dinastije, Aimonea d'Aoste za hrvatskog kralja. Napetosti tijekom pregovora ukazale su na ključni problem, očito nepremostiv, talijansko-ustaškog saveza. Mussolini i Pavelić predvodili su dvije političke snage koje su predstavljale najekstremniji oblik nacionalizma u njihovim zemljama. Riječ je o susjednim nacionalizmima koji su uglavnom pretendirali na iste teritorije: s jedne strane na Istru i Rijeku, s druge na Dalmaciju. Bilo je, dakle, nemoguće postići sporazum koji

bi zadovoljio oba pa je popustila slabija, hrvatska strana. Nije slučajnost da je Pavelić, odmah nakon kapitulacije Italije 8. rujna 1943., proglasio pripojenje Dalmacije NDH, kao da želi ispraviti nepravdu pretrpljenu dvije i pol godine ranije.

No, rješavanje problema granica u korist Talijana nije riješilo napetosti između dviju zemalja, teoretski gledano, saveznica. Ne samo što one nisu riješene, nego su narasle sljedećih mjeseci, iako u prilično složenom i promjenjivom kontekstu. Da bismo razumjeli dvosmislenost i proturječja talijansko-hrvatskih odnosa iz 1941., potrebno je upoznati se pobliže s različitim akterima koji su imali važnu ulogu u tom kontekstu. Iako su bile autoritarne države nadahnute "načelom vođe", i fašističku Italiju i NDH zapravo su karakterizirali različiti centri moći koji su nerijetko bili nositelji dijelom različitih interesa i ciljeva.

Unatoč prepuštanju dijela teritorija, u početku je dobar dio stanovništva dočekao novu hrvatsku državu sa stanovitim entuzijazmom. Taj je početni konsenzus u velikoj mjeri ovisio o podršci koju je pružalo vodstvo HSS-a (Hrvatske seljačke stranke, koja je oduvijek bila većinska na hrvatskoj političkoj sceni) i Katoličke crkve (ponajprije zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac). Te su dvije snage imale očito značajan utjecaj na Pavelićevu vladu. No, postojale su različite struje unutar samog ustaškog vodstva, sukobi između onih koji su ostali u domovini i onih koji su odabrali egzil, koji su otišli živjeti u Italiju, Njemačku ili druge zemlje, kao i pokrajinskih snaga u Dalmaciji, Hercegovini ili u samom Zagrebu. Pavelić je tako morao istovremeno posredovati između svih tih struja i izboriti se za određenu dozu autonomije između dviju sila koje su dopustile stvaranje NDH, Italije i Njemačke. Za talijanske promatrače vlasti NDH su u suštini bile podijeljene u dva tabora: pronjemački, iza kojeg su stajali bivši austrougarski časnici, mladi pronacisti (ministri Slavko i Dido Kvaternik, otac i sin, bili su savršen primjer tih dviju kategorija) i dalmatinski lobi (koji nije mogao prihvatiti prepuštanje te regije Italiji) i protalijanski, kojemu su, izgleda, pripadali samo Pavelić i nekolicina povratnika iz talijanskog egzila (na primjer Mile Budak).

S druge strane, Italija se na hrvatskom teritoriju predstavljala s mnogim dužnosnicima koji su bili predstavnici različitih centara moći unutar fašističkog režima[25]. Talijanska vlada imenovala je Raffaelea Casertana – koji je vodio pregovore o granicama – za otpravnika poslova, a od 3. srpnja za talijanskog poslanika u Zagrebu. U istom je razdoblju uspostavljena vojna misija koju je vodio general Giovanni Battista Oxilia, general sa smislom za "politiku", koji je kasnije premješten u Crnu Goru, a nakon kapitulacije postao prvim komandantom talijanske partizanske divizije Garibaldi[26]. I fašistička stranka je imala svoje izaslanstvo koje je stiglo u Zagreb 3. kolovoza s Eugeniom Coselschijem na čelu, koji je bio veliki pobornik hrvatskog pitanja od početka 30-ih godina[27]. Postojali su tu i drugi politički ili ekonomski interesi, izraženi na manje formalan način, vezani primjerice za industrijske organizacije poput Instituta za industrijsku obnovu (IRI) ili za Savojsku dinastiju. Kralj Aimone nikad nije okrunjen niti je kročio u Zagreb, no dvorska kuća nastavila je pratiti hrvatske prilike s velikim interesom[28]. Tu je bila i vojska koja će imati ključnu ulogu, pogotovo nakon širenja partizanske borbe.

NDH bila je presječena demarkacijskom linijom koju je uspostavila Njemačka i podijeljena na jugozapadno područje, gdje su bile talijanske trupe, i sjeveroistočno područje koje su okupirali Nijemci. Talijani su na svom području rasporedili čak dva korpusa (V. i VI.) s osam divizija, u sastavu II. armije na čijem je čelu bio general Vittorio Ambrosio. Područje djelovanja tih trupa bilo je podijeljeno na tri sektora: Prvu, Drugu i Treću zonu. U prvu je spadala Dalmacija pripojena Italiji; u drugu pojas zemlje bliži obali, a treća se protezala do demarkacijske linije s Nijemcima. U konačnici, radilo se o desetinama tisuća talijanskih vojnika koji su nakon ugovora od 18. svibnja "izgubili karakter i prerogative okupatorskih snaga" te su dobili nejasnu definiciju "trupa smještenih na teritoriju prijateljske i savezne Nezavisne Države Hrvatske"[29]. Međutim, tada nikakvo povlačenje nije bilo u planu i talijanske su jedinice nekoliko tjedana ostale na hrvatskom teritoriju bez određenog zadatka i stvarnih ovlasti.

Svaka uključena politička i vojna sila imala je, dakle, svoje ciljeve i strategije. Općenito, hrvatski nacionalisti na vlasti, bez obzira na različite stavove, dijelili su ideju da se u svom odnosu s Talijanima i Nijemcima pokušaju izboriti za što više autonomije. No, neki od njih su iz različitih razloga osjećali da duguju zahvalnost Italiji (primjerice, Pavelić za gostoprimstvo koje mu je pružila tijekom dugih dvanaest godina) ili Njemačkoj (jer im je omogućila neovisnost). Autonomija, koja je bila nezamisliva u vanjskoj politici ili na vojnom planu, smatrana je pak konkretnim političkim ciljem unutarnje politike. Svi su imali isti cilj: stvaranje hrvatske nacionalne države. Naravno, postojali su različiti stavovi o tome koliko

radikalne mogu biti mjere za ostvarenje tog cilja, pogotovo po pitanju srpskog stanovništva: postupno uključivanje ili preobraćenje na katoličku vjeru; ili pak prisilno protjerivanje ili istrebljenje.

I talijanske su vlasti teoretski težile sličnim ciljevima: izvući iz Hrvatske maksimalnu ekonomsku, političku i vojnu korist koristeći minimum resursa. Svi su se bojali njemačke hegemonije i mnogi su bili sumnjičavi prema Hrvatima ili su imali predrasude spram njih. Međutim, razlike u gledištima diplomacije i predstavnika Nacionalne fašističke stranke (PNF) s jedne, i vojske s druge strane, bile su od samog početka očite. Prvi, vjerni općem strateškom planu, smatrali su savezništvo s ustašama temeljnim elementom talijanske dominacije na Balkanu i nisu bili voljni dovesti u pitanje ovaj pristup. Generali su, s druge strane, bili podložniji dugogodišnjim protuhrvatskim predrasudama i smatrali su savezništvo s ustašama "neprirodnim": "To je atavistički instinkt, koji je još od davnih vremena Rimske i Mletačke Republike pa sve do recentnijih vremena Franje Josipa i dalje, učinio ova dva naroda na suprotnim obalama Jadrana nepomirljivim neprijateljima"[30], napisao je poslije rata pukovnik talijanske armije raspoređene u Hrvatskoj.

3. USTAŠKA NASILJA I OTPOR SRBA

Ta osjetljiva ravnoteža između različitih interesa vrlo brzo će se naći u krizi, uglavnom zbog agresivne nacionalističke politike nacionalizacije koju su ustaše provodile odmah nakon konsolidacije vlasti. Protusrpsko i protužidovsko zakonodavstvo; progoni znatnog broja stanovnika (uključujući Rome i hrvatske antifašiste); neorganiziranost i korupcija vlasti; više-manje spontane osvete i slučajevi nasilja; protjerivanja i deportacije; teška situacija sa živežnim namirnicama, pogoršana okupatorskim pljenidbama i lošom ili propuštenom žetvom zbog progona: sve je to uskoro dovelo do nestabilnosti, straha i nasilja širom zemlje[31]. Negdje između kasnog proljeća i ranog ljeta izgledalo je da se gubi kontrola nad situacijom na području s talijanskim vlastima i trupama. Kolone srpskih i židovskih izbjeglica tražile su utočište na područjima pripojenima Italiji, u Dalmaciji i Riječkoj oblasti, a izbjeglice tu nisu uvijek bile prihvaćene. Na područjima s većinskim srpskim stanovništvom pod talijanskom okupacijom (istočna Hercegovina, Lika, srednjodalmatinsko zaleđe) progoni stanovništva (kojima su vojnici svjedočili) izazivali su zgražanje i prijekor. "Srbi su gotovo svaki dan izvrgnuti nasilju, bez obzira na spol i dob, pod političkom izlikom iza koje se nerijetko kriju osobne zamjerke i goli interesi"[32]. U Kninu "su se u ovom razdoblju naše zapovjedništvo i pojedini časnici i vojnici našli u vrlo teškom položaju. S jedne strane, budući da smo bili gosti suverene države koju je Italija priznala, nismo se smjeli miješati u politička pitanja te države, a s druge je talijanskim trupama bilo teško "ne odazvati se na pozive upomoć srpskog stanovništva"[33]. "Stojeći sa strane i ne miješajući se, osjećaš se suučesnikom tog nasilja i brutalnosti koje će povijest sigurno osuditi"[34], napisao je potresen general Monticelli, zapovjednik talijanske divizije Sassari smještene u Kninu.

Što, dakle, učiniti? S vrha su nastavile stizati opće naredbe "održavanja reda i mira (…) i smirivanja krvavih sukoba između Srba i Hrvata"[35]. U nedostatku jasnih direktiva, pripadnici nižih vojnih redova u svakodnevnom kontaktu s nasiljem djelovali su po vlastitom nahođenju te bi stali, sasvim očekivano, na stranu progonjenih. Riječ je o spontanim inicijativama koje nisu bile formalno odobrene, ali su ih viši zapovjednici dopuštali spasivši tako na tisuće osoba, posebno zahvaljujući mogućnosti da ih sklone u vojarne, garnizone ili u anektiranu Dalmaciju.

U međuvremenu, diplomati i predstavnici fašističke strane pozivali su vojnike da ostanu smireni, pripisujući pritužbe njihovoj neupućenosti u politička pitanja i opće talijanske strategije, ali i tobožnjoj pretjeranoj "dobroti", neprihvatljivoj "milosrdnosti prema Srbima i Židovima"[36]. "S moje strane, u ovom osjetljivom trenutku unutarnje situacije u Hrvatskoj, ne vidim prilike da mu se [Paveliću] obratim po pitanju"[37] tih progona, tvrdio je, primjerice, Raffaele Casertano. Diplomati i fašisti gledali su drugačije na to ne samo zato što, boraveći u Zagrebu, nisu svakodnevno svjedočili pokoljima. Oni nisu potencijalno bili protivnici političkog nasilja, dapače. "S fašističkim strastvenim zanosom", primjećuje Eugenio Coselschi koji kao da čak odobrava ponašanje ustaša, "krajnje su beskompromisni u svojim totalitarnim i revolucionarnim metodama. Što bi se nama fašistima trebalo svidjeti"[38]. No, ovi su ljudi prije svega smatrali savezništvo s NDH nepovredivim i bojali su se daljnje krize talijanske hegemonije zbog polemika koje su potaknuli generali.

Između lipnja i srpnja većina se talijanskih trupa počela povlačiti prema obali zadržavajući garnizone samo

u većim mjestima. Međutim, progonjeni su se u međuvremenu počeli organizirati formirajući prve naoružane skupine za samoobranu. Talijanska vojska sad je imala dodatni argument: uzrokujući "neizbježnu reakciju i konflikt između onih koji su izbjegli u šumu i vlasti nove hrvatske države", metode ustaša nisu donijele "na dalmatinskim granicama mir i pacifizam toliko korisne za više interese"[39], tvrdili su, na primjer, u Kninu. Tim više što srpski pobunjenici nisu pokazivali mržnju prema Talijanima. Dapače, izjavljivali su da je "svrha njihova djelovanja osloboditi Srbe od okrutnosti Hrvata i ostvariti pripojenje s Italijom. (…) Nikakva uvreda neće biti nanesena talijanskim trupama"[40]. Očigledan primjer dogodio se tih dana, krajem lipnja u istočnoj Hercegovini. Kolona talijanskih vojnika napadnuta je u blizini Gacka. Tijekom pucnjave "začuo se povik: 'Talijani'. Na ovu riječ, paljba (…) je prestala. Tada se našim položajima približio muškarac koji je na talijanskom rekao da je Srbin i da mu je žao što su njegovi ljudi pucali na nas jer su Srbi i Talijani braća"[41]. Stoga su Talijani odbili vojno pomagati ustaše zabarikadirane u mjestu. "Vođa ustaša se na to naljutio pa nas je upitao zašto smo onda uopće došli (…). Došlo je do žučne rasprave koja je skoro prešla u sukob sa samim ustašama"[42].

Između lipnja i srpnja pobuna se brzo proširila i na druga područja NDH. Više-manje svugdje gdje su vladali samovolja i nasilje, no situacija je bilo vrlo složena i različita od područja do područja. U svakom slučaju nije se radilo o razrađenom planu, već o nekoj vrsti pobune koja se širila postupno, u uzastopnim valovima, cijelom zemljom. Komunistička partija je, budući da je bila praktički jedina politička snaga koja je još funkcionirala na nacionalnoj, jugoslavenskoj razini, pokušavala nametnuti svoje vodstvo. U nekim je okolnostima uspjela preuzeti kontrolu nad već aktivnim skupinama, kao, primjerice, u Drvaru. U drugim prilikama, kad su ih pobunjeničke vođe marginalizirale, komunisti su izravno formirali vlastite oružane formacije, kao u slučaju prvih partizana koji su izašli iz Mostara[43].

Činilo se da pobune i opća nestabilnost teritorija potvrđuju izjave talijanskih vojnika koji su još od početka upozoravali svoje nadređene o rizicima ustaških progona. Ni na koji način nisu skrivali svoju ljutnju prema vlastima NDH, optužujući ih da su odgovorni za pobunu. Upravo dok su se talijanske trupe postupno povlačile prema obali, zapovjednik Druge armije Vittorio Ambrosio predložio je Glavnom zapovjedništvu da ponovno zauzme NDH do demarkacijske linije s Nijemcima, kako bi smirili situaciju na teritoriju dok još nije kasno. Budući da pobunjenici nisu bili komunisti i nisu imali ništa protiv Italije, činilo se da talijanska vojna kontrola može lako uspostaviti normalno stanje. Ta je teza, naravno, skrivala i neke političke ciljeve. Fizička prisutnost talijanske vojske na većem dijelu hrvatskog teritorija omogućila bi nametanje hegemonije Hrvatskoj, koju Italija nije bila u stanju ostvariti političkim, ekonomskim ili diplomatskim sredstvima. Time bi također vojne vlasti povećale prestiž Druge armije i promijenile odnos moći između različitih predstavnika talijanske vlasti u Hrvatskoj. To bi vojsci omogućilo da nametne vlastitu političku viziju temeljenu na protuhrvatskim predrasudama i općenito naklonjeniju Srbima. Geostrateški savez sa Srbima bio je dio dugotrajnog projekta koji je sezao do talijanskog preporoda kad im je zajednički neprijatelj bila Austro-Ugarska Monarhija, ojačan vojnim savezom za vrijeme Prvog svjetskog rata. Osim toga, za razliku od onog što se događalo s Hrvatima, Talijani nisu imali teritorijalnih sporova sa Srbima pa su ta dva nacionalizma mogla mirno podijeliti kontrolu nad zapadnim Balkanom[44].

Predstavnici fašističkog režima u Zagrebu, naravno, nisu mogli prihvatiti ovu promjenu strategije koja bi ih zapravo diskreditirala: "Da je usmjerenje talijanskog vojnog zapovjedništva drugačije, štoviše, suprotno onom od izaslanstva Fašističke stranke", nastala bi situacija "koja ne bi bila samo zbunjujuća i apsurdna, već upravo paradoksalna"[45], napisao je tih dana Coselschi. Kao što je primijetio Casertano, talijanski generali stigmatizirali su "ustaško djelovanje (…) kao djelovanje neodgovorne manjine, kao da ignoriraju činjenicu da ta manjina tvori Pavelićevu revolucionarnu stranku kojoj smo mi sami pomogli da preuzme vlast"[46]. Talijanski diplomat nastavio je dijeliti stajalište vlasti NDH držeći nezamislivim da talijanska vojska razoruža ustaše (kao što se, na primjer, dogodilo u Kninu) umjesto da im pomogne u gušenju pobune: "Akcija protiv Srba i Židova je akcija Stranke i Vlade, koja se smatra neophodnom za održavanje potpune autonomije u zemlji"[47], tvrdio je Casertano.

Pavelić je 16. kolovoza formalno odbio talijanske zahtjeve za preuzimanje vojne kontrole nad tim teritorijem. No, situacija se pogoršala već nakon nekoliko dana. Jedan od ključnih događaja zbio se 19. kolovoza sjeverno od Knina, gdje je kolona hrvatskih vojnika (domobrana) upala u zasjedu pri čemu ih je na stotine poginulo[48]. Nije teško pretpostaviti da je iza poraza oru-

žanih snaga NDH stajalo djelovanje obavještajaca talijanske vojske koja je očito imala namjeru spriječiti uspjeh operacije i tako dokazati neizbježnost okupacije. Doista, tijekom napredovanja hrvatske vojske, jedan je talijanski oficir bio detaširan u glavnoj komandi srpskih pobunjenika[49]. Sljedećih dana su talijanske vlasti (među kojima su bili i viši oficiri Druge armije) i neke vođe pobunjenika potpisali više sporazuma o nenapadanju. U Kninu su, primjerice, pobunjenici "prihvaćali prekinuti oružanu borbu u područjima pod kontrolom talijanske vojske" i "spriječiti komunističku infiltraciju"[50]. Talijani su u zamjenu osiguravali zaštitu i samoupravu na području s većinskim pravoslavnim stanovništvom. Isto se događalo na drugim područjima gdje su pobunjenici obećavali "apsolutnu odanost Italiji; nikakav kontakt ni objedinjavanje snaga s komunistima"[51].

Situacija koja je nastala na terenu nije ostavljala mjesta nesporazumima. Talijanske vojne vlasti praktički su diskreditirale predstavnike ustaške vlasti na većem dijelu teritorija. Na mnogim su područjima skupine ustaške vojnice razoružane ili protjerane, dok su redovne trupe NDH (domobrani) prešle pod zapovijed Talijana. Mnogim je gradovima praktički upravljala talijanska vojska, dok su veći dijelovi ruralnog teritorija bili u rukama srpskih pobunjenika. Nedostajao je samo jedan korak da situacija postane službena. Krajem kolovoza Pavelić je nevoljko i na inzistiranje samog Mussolinija pristao na talijanske zahtjeve. Sporazum je tako potpisan 26. kolovoza u Zagrebu. Druga armija trebala je od 7. rujna preuzeti vojne i civilne ovlasti u Drugoj zoni. Ubrzo nakon toga potpisan je sličan sporazum koji se odnosio na Treću zonu, u kojoj su civilne ovlasti formalno ostale u nadležnosti vlasti NDH, no zona je 7. listopada okupirana.

Dakle, početkom jeseni talijanska je vojska upravljala *de facto* cijelom NDH do demarkacijske linije s njemačkim trupama (dakle više od trećine ukupnog teritorija). Situacija je bilo nešto drugačija u tim dvjema zonama. Samo je u zoni bližoj obali (Druga zona) civilna uprava bila u potpunosti u rukama talijanskih vojnih vlasti s kojima će se vlada NDH povezati putem službenika koji je trebao preuzeti funkciju posrednika[52]. Na cijelom ovom području ustaška vojnica bila je zabranjena, a domobrani su bili podređeni zapovjedništvu Druge armije. Na ostatku teritorija do demarkacijske linije ustaški dužnosnici su formalno zadržali političku moć, iako su često bili podređeni, kao što ćemo vidjeti, talijanskim vojnim vlastima.

4. TALIJANSKA PONOVNA OKUPACIJA

Dana7. rujna, na dan preuzimanja civilne vlasti u Drugoj zoni, general Vittorio Ambrosio izdao je proglas stanovništvu. Glavni cilj talijanskih vojnih vlasti bio je "uspostaviti red i sigurnost (…) nalogom koji se sastojao od dviju mjera: a) razoružanje stanovništva; b) žestoka i brza represija djela počinjenih s ciljem stvaranja nemira"[53]. Obje su namjere mogle biti protumačene tako da su bile usmjerene i protiv ustaša i protiv pobunjenika. Zapravo, cilj, koji se smatrao nedostižnim, nije bio razoružavanje suprotstavljenih strana, već uvođenje mira na teritorij bilateralnim sporazumima s hrvatskim snagama i srpskim pobunjenicima. Teoretski se nastojalo ne prikloniti se nijednoj od dviju glavnih nacionalnih zajednica, no bilo je očito da talijanski generali naginju srpskoj strani. Generali su se, štoviše, odmah zauzeli za normalizaciju područja s većinskim srpskim stanovništvom reaktivacijom komercijalnih aktivnosti, ponovnim otvaranjem pravoslavnih crkava i vraćanjem na posao srpskih javnih službenika[54]. "Prisutnost naših vojnika pobuđuje iskrene manifestacije simpatije prema Italiji, čiji se osjećaj za pravdu, svojstven superiornoj civilizaciji, posebno cijeni"[55], tvrdile su tih dana vojne vlasti naglašavajući time svoju tobožnju distancu od nasilja koje su počinile ustaše.

Ustaškom su vodstvu ti prosrpski postupci djelovali provokativno i neprihvatljivo. Coselschi je u Zagrebu i dalje podržavao njihove prosvjede:

> Mi smo tvrdili da je ponovna vojna okupacija potrebna i zato da se uguši četnička pobuna (…). No, ako vojne vlasti, koje sad imaju u rukama sve ovlasti, ne koriste te ovlasti s dovoljnom pravnom strogošću prema Srbima, već ih simpatiziraju, (…) taj će argument izgledati kao očit izgovor[56].

S druge strane, političko stajalište nije se službeno promijenilo: "Naši saveznici su Hrvati, a s njima i ustaše"[57], ponovio je u studenom najviši predstavnik Glavnog stožera talijanskih oružanih snaga, general Cavallero.

Potkraj godine na cijelom je području NDH pod okupacijom talijanskih trupa uspostavljen sustav suživota i zajedničkog upravljanja teritorijem koji je uključivao tri različite vlasti. S jedne strane postojali su proglasi talijanskih vojnih vlasti koji su imali apsolutnu

pravnu valjanost u Drugoj zoni, ali u praksi često i u Trećoj zoni, barem na lokalnoj razini. Nadalje, talijanska vojska jedina je imala dovoljno snage da zahtijeva primjenu vlastitih mjera. Ustaške vlasti, uglavnom diskreditirane i lišene autonomne vojne snage, formalno su zadržale kontrolu nad područjima s većinskim hrvatskim stanovništvom i u većim gradovima (na primjer, u Mostaru). U područjima s većinskim srpskim stanovništvom postojali su oblici samouprave koji su izmicali kontroli ustaških vlasti i održavali se zahvaljujući sporazumima potpisanima prethodnog ljeta s talijanskim vojnim vlastima. Lokalne srpske vođe vladale su na velikim područjima i zadržali oružane skupine koje su *de facto* bile u savezu s okupatorima. U praksi, radilo se o gospodarima rata, nerijetko pripadnicima tradicionalne elite poput popova ili velikih zemljoposjednika koji su inspiraciju nalazili u konzervativnim političkim modelima posve protivnima svakom društvenom previranju. U početku međusobno nepovezane, te će se skupine tijekom 1942. godine formalno pridružiti četničkom pokretu pod vodstvom Draže Mihailovića[58].

Komunisti, koji su bili odmah marginalizirani zahvaljujući pomirljivoj talijanskoj politici prema srpskim pobunjenicima, imali su velikih poteškoća u stjecanju potpore na područjima pod talijanskom okupacijom. Jedino su se u Drvaru i u području Boračkog jezera stvorile male partizanske republike suzbijene tijekom napredovanja talijanskih trupa u jesen 1941. No, ipak je potpora otporu rasla, a jedan od razloga je bila i nedosljednost drugih političkih aktera na teritoriju: ustaša, koji su očito bili pod kontrolom Talijana i konzervativnih srpskih pobunjenika koji su pristali na savez s okupatorima.

U suštini, mirotvorna politika talijanske Druge armije nije se sastojala toliko od razoružanja stanovništva, koliko od jasne podjele na područja srpske i hrvatske nadležnosti putem talijanskog posredovanja. Na taj je način, međutim, krajem godine talijanska vojska upravljala mnogo većim teritorijem na kojem je čitavo stanovništvo bilo naoružano i podijeljeno dubokim animozitetom. Na većem dijelu teritorija zavladalo je primirje zahvaljujući talijanskom posredovanju. Radilo se, međutim, o vrlo krhkom primirju koje će potrajati dulje, no koje će isto tako vrlo skoro zapasti u krizu.

Male skupine partizanskih pobunjenika koje su se namjeravale boriti protiv osvajača reorganizirale su se zahvaljujući priljevu mnogih nezadovoljnika ustaškom politikom i sporazumima koje su srpske vođe sklopili s Talijanima. Dolazak središnje jezgre partizanske vojske iz Srbije i veterana prvog ustanka u Crnoj Gori u Bosnu unijet će novu živost u te malobrojne formacije. Očekivalo se da će zima između 1941. i 1942. godine biti teška. Bit će to doista jedna od najtežih ratnih zima i za talijanske trupe raspoređene u NDH[59].

ZAKLJUČAK

Povijest Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u Italiji je tijesno vezana za masakre koje su ustaše počinili nad Srbima, Židovima, Romima i drugim žrtvama. Riječ je o imaginariju nasilja koje se smatra barbarskim, nemilosrdnim, nehumanim te ga se pripisuje tobožnjim kulturnim obilježjima tipičnim za slavenske i balkanske narode. Međutim, ova stereotipna slika prečesto zamagljuje odgovornost fašističke Italije koja je najprije godinama bila domaćin ustaša i podržavala ih zajedno s njihovim vođom Antom Pavelićem, a zatim, 1941. godine, pridonijela stvaranju kolaboracionističke hrvatske države. Ne želeći negirati krivnju hrvatske političke elite, nasilje u organizaciji ustaša je barem dijelom jedan od mnogih doprinosa fašizma i nacizma destabilizaciji i devastaciji Europe tijekom Drugog svjetskog rata. No, kao što se dade vidjeti u ovom kratkom radu, savez sklopljen između talijanskog fašizma i hrvatskih ustaša nipošto nije bio jednostavan i linearan.

Raspad Jugoslavije i stvaranje hrvatske države podređene Italiji bili su strateški ciljevi fašističke vanjske politike još od sredine 1920-ih godina. Ta je strategija bila dio imperijalnog projekta širokih razmjera prema kojem je Italija, nastavljajući ekspanzionističke planove liberalnog razdoblja, predviđala potpunu kontrolu nad Jadranom i hegemoniju nad dunavsko-balkanskim područjem. Uoči invazije na Jugoslaviju u proljeće 1941. godine planirano je stvaranje Hrvatske usko vezane za Italiju sponama sličnima onima nametnutima Albaniji: u praksi nešto više od protektorata. Činilo se da je hitro osvajanje Jugoslavije i proglašenje hrvatske neovisnosti 10. travnja 1941. potvrdilo ove planove. Međutim, stvari se nisu odvijale onako kako je to Mussolini zamislio: Jugoslaviju je uništila njemačka vojska, a Hrvatska je proglasila nezavisnost dok se Pavelić još nalazio u Italiji, a Zagreb bio pod okupacijom Wehrmachta.

Sljedećih je tjedana Njemačka uspostavila novu podjelu jugoslavenskih područja prepuštajući Italiji kontrolu nad trećinom osvojenog teritorija. Nijemci su

priznali Pavelića kao poglavnika nove Hrvatske koja je teoretski stavljena pod talijansku hegemoniju, no slabost Mussolinijeve pozicije na Balkanu bila je očita. Osim toga, stvaranjem hrvatske države otvorena su stara, nikad riješena pitanja u odnosu fašizma i ustaša. Predstavnici najekstremnijeg oblika nacionalizma u svojim državama, te dvije strane tražile su iste pogranične teritorije za svoju domovinu: Istru, Rijeku, Dalmaciju. Kako, dakle, pomiriti Mussolinijevu potrebu da napokon pokaže simbolički važnu pobjedu (nakon toliko poraza) i Pavelićevu potrebu da zemlja iz koje je izbivao 12 godina vidi u njemu domoljubnog vođu?

Ugovori potpisani u Rimu 18. svibnja 1941. predstavljali su kompromis između različitih talijanskih centara moći koji su sudjelovali u tome (oružane snage, kraljevska kuća Savoja, Ministarstvo vanjskih poslova itd.), dok su hrvatski zahtjevi jedva uzeti u obzir. U konačnici, Italija je anektirala veliki dio Dalmacije uključujući Split i Kotor, a Dubrovnik je ostavila Hrvatskoj. Bio je to za Italiju vrhunac njezine dugogodišnje ekspanzionističke politike, koji je, doduše, ozbiljno narušavao odnos s ustašama koji su tek bili došli na vlast. Od tog se trenutka Pavelićeva Hrvatska pokušavala izboriti za što veću autonomiju igrajući na tenzije, nepovjerenje, strahove koji su suprotstavljali dvije zemlje koje su poduprle njezino stvaranje: Italiju i Njemačku. S druge strane, Italija je počela gledati na Hrvatsku i njezinu želju za autonomijom s rastućim nepovjerenjem jer je to smatrala nepomirljivim s izvornim planom uspostavljanja talijanskog polu-protektorata.

Ono što je dodatno kompliciralo stvari bila je različita strateška vizija koju su očitovali različiti predstavnici talijanske vlasti u Hrvatskoj. Konkretno, od samog početka je došlo do jasne podjele između političkih i diplomatskih predstavnika s jedne strane i vojnih vlasti s druge. Poslanik u Zagrebu Raffaele Casertano i šef izaslanstva Nacionalne fašističke stranke Eugenio Coselschi namjeravali su održavati jake veze između ustaša i svoje zemlje jer su ih smatrali okosnicom talijanskog hegemonijskog sustava na Balkanu. Vojnici su pak bili nepovjerljivi prema Hrvatima, smatrajući ih dugogodišnjim nacionalnim neprijateljima. Osim toga, talijanska vanjska politika na Balkanu oduvijek je preferirala savez sa Srbima s kojima nije imala teritorijalnih sporova, a sam je savez bio ojačan diplomatskim i vojnim suradnjama u vrijeme talijanskog Preporoda i Prvog svjetskog rata.

Te su različite vizije izašle na vidjelo nakon progona koje su ustaše provodile nad Srbima (koji su činili 30% stanovništva, gotovo 2 milijuna stanovnika). Nasilje, posebno okrutno na područjima s većinskim srpskim stanovništvom gdje je talijanska vojska bila prisutna (Lika, Krajina, istočna Hercegovina), izazivalo je gnušanje i ogorčenje kod talijanskih vojnika, navodeći mnoge da neformalno interveniraju braneći progonjene. Brza reakcija tih žrtava, koje su se na pojedinim područjima počele naoružavati već krajem lipnja, potaknula je talijanske generale da predlože okupaciju čitavog teritorija hrvatske države, sve do demarkacijske linije s njemačkim snagama. To je značilo da bi potpunu kontrolu nad tim dijelom područja imale talijanske vojne ovlasti koje bi stoga mogle nametnuti svoju stratešku viziju i ustašama i svojim političkim predstavnicima u Zagrebu.

Do kolovoza su progoni i pobune bacili na koljena hrvatsku državu. Situacija je izmaknula kontroli i činilo se da je jedino talijanska vojska u stanju osigurati mir na teritoriju. Nizom sporazuma između 7. rujna i 7. listopada 1941. talijanske trupe su doista preuzele kontrolu nad cijelim područjem hrvatske države koje je Njemačka prepustila Italiji. Od tog trenutka talijanske vojne vlasti uspostavile su upravljanje teritorijem koje je uključivalo i vlasti NDH (kojima je dopušteno upravljanje većim gradovima i područjima s većinskim hrvatskim stanovništvom) i srpske pobunjenike (koji su potpisali ugovore o suradnji s Talijanima obećavši da će spriječiti "komunističke" upade i da će izbjegavati borbu s okupatorima).

Strategija talijanske vojske bila je u suprotnosti s prvobitnim planovima bezrezervnog savezništva s ustašama, no uspjela je marginalizirati nekolicinu komunističkih aktivista koji su prethodnih mjeseci nastojali formirati partizanske skupine ili preuzeti kontrolu nad postojećim grupama pobunjenika. Međutim, suradnja s okupatorima imala je kontraproduktivan učinak za one pobunjeničke skupine koje su se praktički preobrazile u kolaboracionističke snage. Sljedećih mjeseci će se razdor na pobunjeničkoj fronti još više produbiti. Počevši od sljedeće godine, četnici i partizani borit će se žestoko i na teritoriju hrvatske države. Krajem 1941. godine Talijani su zaista uspjeli uvesti mir na teritorij kroz mješoviti sustav uprave na nacionalnoj osnovi, no taj je sustav, krhak i osjetljiv, zapao u krizu zahvaljujući sve većem širenju komunističkog pokreta otpora. Tito je upravo dolazio u Bosnu i neće je tako brzo napustiti.

Prevela s talijanskoga: dr. sc. Sandra Milanko

[1] Curzio MALAPARTE, *Kaputt*, Garzanti, Milano 1960., str. 299–300. Prevela S.M.

[2] Paolo FONZI, *La storia dei Balcani durante la seconda guerra mondiale. Alcune recenti pubblicazioni*, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 95/1, str. 473.

[3] *Ibidem*.

[4] Salvatore LOI, *Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941–1943)*, Ufficio storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Roma 1978.

[5] Galeazzo CIANO, Rodolfo MOSCA (ur.), *L'Europa verso la catastrofe*, Mondadori, Milano, 1947., str. 652.

[6] Prvi susret dogodio se u Rimu u lipnju 1927.: Talijanski diplomatski dokumenti (Documenti diplomatici italiani – DDI), Ministarstvo vanjskih poslova, Rim, s. 7, v. V, 14. srpnja 1927.

[7] Jerzy W. BOREJSZA, *Il fascismo e l'Europa orientale. Dalla propaganda all'aggressione*, Laterza, Roma-Bari, 1981.

[8] Za rekonstrukciju razdoblja boravka ustaša u Italiji v. Bogdan KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb 1978; Eric GOBETTI, *Dittatore per caso*, L'ancora del Mediterraneo, Napoli 2001.

[9] Galeazzo CIANO, *Diario*, Rizzoli, Milano 1946., bilješka od 13. kolovoza 1939.

[10] Documenti diplomatici italiani – DDI, s. 7, v. V, 2. srpnja 1927.

[11] Isto, s. 9, v. III, 23. siječnja 1940.

[12] Za Mussolinijev citat v. u Alfredo BRECCIA, *Jugoslavia 1939–1941. Diplomazia della neutralità*, Giuffrè, Milano 1978., str. 602.

[13] Izvješće inspektora Contija od 2. travnja 1941., prilog u Teodoro SALA, Le basi italiane del separatismo croato, u *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia. Atti del convegno talo-jugoslavo. Ancona 14–16 ottobre 1977*, Argalia editore, Urbino, 1978, str. 349.

[14] Jere JAREB (ur.), *Eugen Dido Kvaternik – Sjećanja i zapažanja*, Starčević, Zagre, 1995.

[15] Središnji državni arhiv – Archivio Centrale dello Stato (ACS), M. I., D.G.P.S., I.G.P.S. "E. Conti", omotnica - busta (b.) 10, 11. travnja 1941.

[16] Filippo ANFUSO, *Roma Berlino Salò (1936–1945)*, Garzanti, Milano 1950.

[17] Salvatore LOI, *Jugoslavia 1941*, Il nastro azzurro, Torino 1953., str. 18.

[18] G. CIANO, R. MOSCA, (ur.), *L'Europa verso la catastrofe*, str. 653.

[19] Giuseppe PARDINI, *Mussolini e il «grande impero». L'espansionismo italiano nel miraggio della pace vittoriosa (1940–1942)*, Edizioni dell'orso, Alessandria, 2017. ; Davide RODOGNO, *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940–1943)*, Bollati Boringhieri, Torino 2003.

[20] F. ANFUSO, *Roma Berlino Salò (1936–1945*, str. 191.

[21] G. CIANO, R. MOSCA (ur.), *L'Europa verso la catastrofe*, str. 652.

[22] G. CIANO, *Diario*, bilješka od 25. travnja 1941.

[23] G. Ciano, *Diario*, bilješka od 26. travnja 1941.

[24] G. Ciano, *Diario*, bilješka od 30. travnja 1941.

[25] Eric GOBETTI, Il sistema d'occupazione italiano nello Stato Indipendente Croato, u Luigi BORGOMANERI (ur.), *Crimini di guerra. Il mito del bravo italiano tra repressione del ribellismo e guerra ai civili nei territori occupati*, Guerini, Milano, 2006.

[26] Eric GOBETTI, *La Resistenza dimenticata. Partigiani italiani in Montenegro (1943–1945)*, Salerno editrice, Roma, 2018.

[27] Fašist od samih početaka, sudjelovao je s D'Annunzijem u okupaciji Rijeke, a 1930-ih godina postao je predsjednik CAUR-a (Comitati d'azione per universalità di Roma"– Akcijski odbori za univerzalnost Rima"). Od njegovih brojnih djela spomenimo *Jugoslavia* (1930.) i *Croazia libera* (1933.). Opširnije o njemu u. J. BOREJSZA, *Il fascismo e l'Europa orientale. Dalla propaganda all'aggressione*, str. 144-165.

[28] Talijanski "kralj" primao je redovna izvješća od svog izaslanika: Gian Nicola AMORETTI, *La vicenda italo-croata nei documenti di Aimone di Savoia (1941–1943)*, Ipotesi, Salerno, 1979. O njemu v. također: Stevan K. PAVLOWITCH, The king who never was. An instance of italian involvement in Croatia, 1941–*3*, u *European studies review*, listopad 1978.; Giulio VIGNOLI, *Il sovrano sconosciuto. Tomislavo II re di Croazia*, Mursia, Milano, 2006.

[29] Arhiv Ureda za povijest Glavnog Stožera talijanske vojske - Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), Povijesni dnevnici - Diari Storici (D.S.), omotnica - busta (b.) 580, Zapovjedništvo Druge armije, 19. svibnja 1941.

[30] Giacomo ZANUSSI, *Guerra e catastrofe d'Italia,* Corso, Roma, 1945., str. 216.

[31] Tomislav DULIĆ, Mass killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945: a case for comparative research, u *Journal of genocide research*, br. 3, 2006.; Marko Attila HOARE, *Genocide and resistance in Hitler's Bosnia. The Partisans and the Chetniks 1941–1943*, Oxford University Press, New York, 2006.

[32] G. N. AMORETTI, *La vicenda italo-croata nei documenti di Aimone di Savoia (1941–1943)*, oko 20. kolovoza 1941.

[33] Arhiv Ureda za povijest Glavnog stožera talijanske vojske – Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore

dell'Esercito (AUSSME), Povijesni dnevnici – Diari Storici (D.S.), omotnica – busta (b.) 523, dnevnik talijanske divizije Sassari, svibanj-srpanj 1941.

[34] Arhiv Ministarstva vanjskih poslova – Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Jugoslavija 1941., omotnica - busta (b.) 108, 16. lipnja 1941.

[35] Carlo Ceriana MAYNERI, *Parla un Comandante di truppe*, Rispoli, Napoli 1946, str. 72-3.

[36] Poslanik u Zagrebu Raffaele Casertano, 6. kolovoza 1941., u O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, Stato maggiore dell'esercito, Roma 1985., str. 584.

[37] Arhiv Ministarstva vanjskih poslova – Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Jugoslavija 1941., omotnica – busta (b.) 108, Poslanik u Zagrebu, Raffaele Casertano, 24. lipnja 1941.

[38] Središnji državni arhiv – Archivio Centrale dello Stato (ACS), Posebno Duceovo Tajništvo - Segreteria Particolare di Duce (S.P. Duce), Posebna korespondencija – Carteggio Riservato (C.R), omotnica – busta (b.) 71, šef izaslanstva Nacionalne fašističke stranke u Zagrebu, Eugenio Coselschi, 10. kolovoza 1941.

[39] Arhiv Ureda za povijest Glavnog stožera talijanske vojske – Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), Povijesni dnevnici – Diari Storici (D.S.), omotnica - busta (b.) 523, kapetan Carlo Perusino 151. puk divizije Sassari, 17. lipnja 1941.

[40] Zapovjedništvo divizije Sassari, 30. srpnja 1941., u Oddone TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 578.

[41] Arhiv Ureda za povijest Glavnog stožera talijanske vojske – Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), Povijesni dnevnici – Diari Storici (D.S.), omotnica - busta (b.) 258, zapovjedništvo 2. Satnije 49. Legije Crne košulje (CC. NN.), 28. lipnja 1941.

[42] Ibidem.

[43] Savo SKOKO, Branko KOVAČEVIĆ, Junski ustanak u Hercegovini 1941., u *Istorija radničkog pokreta, zbornik radova*, br. 1, 1965.

[44] Massimo Bucarelli, *Disgregazione jugoslava e questione serba nella politica italiana*, u Luciano Monzali, Francesco Caccamo (ur.), *L'occupazione italiana della Iugoslavia (1941-1943)*, Le lettere, Firenze, 2008.

[45] Središnji državni arhiv - Archivio Centrale dello Stato (ACS), T 821, r. 395, f. 80, šef izaslanstva Nacionalne fašističke stranke u Zagrebu Eugenio Coselschi, 21. kolovoza 1941.

[46] Poslanik u Zagrebu Raffaele Casertano, 6. kolovoza 1941., u O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 584.

[47] *Ibidem*.

[48] Prema različitim verzijama, mrtvih je bilo 400 (O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 525), skoro 5000 (S. LOI, *Jugoslavia 1941*, Il nastro azzurro,, str. 120) ili više od 2000 (isto S. LOI, *Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941-1943)*, str. 172). Ovaj podatak nije pronađen u drugim izvorima (ur. nap.).

[49] Bio je to Salvatore Loi iz divizije Sassari, autor čak dviju knjiga o ratu u Jugoslaviji koje je napisao nakon rata.

[50] O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 532; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom V, knj. 1, Vojnoistorijski institut, Beograd 1952., dok. br. 14, 27. kolovoza 1941.

[51] Središnji državni arhiv – Archivio Centrale dello Stato (ACS), Ministarstvo unutarnjih poslova. Odjel za javnu sigurnost, Ministero dell'Interno. Direzione generale di pubblica sicurezza (M.I., D.G.P.S.), A5G – Drugi svjetski rat, omotnica – busta (b.) 129, Policija u Zadru, 15. rujna 1941.

[52] Službeno se zvalo Opće upravno povjereništvo za obalno područje pri Drugoj Armiji (Telegram Ante Pavelića Mussoliniju, 19. kolovoza 1941., u O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 606.

[53] Upute za primjenu proglasa, 7. rujna 1941., u O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 611.

[54] Eric GOBETTI, *L'occupazione allegra. Italiani in Jugoslavia 1941-1943*, Carocci, Roma, 2007; Sanela SCHMID, *Dallo stomaco al cuore? Il rifornimento di cibo per la popolazione civile nella Croazia occupata e i tentativi italiani di costruire un impero*, Diacronie. Studi di Storia Contemporanea : "Le armi della politica, la politica delle armi". Ideologie di lotta ed esperienze di guerra, 31, 3/2017.

[55] Arhiv Ureda za povijest Glavnog stožera talijanske vojske – Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), Povijesni dnevnici - Diari Storici (D.S.), omotnica – busta (b.) 543, Zapovjedništvo pješačke divizije "KRALJ", Ured građanskih poslova, Izvješće, 15. listopada 1941.

[56] Šef izaslanstva Nacionalne fašističke stranke Eugenio Coselschi, 19. kolovoza 1941., u O. TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, str. 604.

[57] Arhiv Ministarstva vanjskih poslova - Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Jugoslavija 1941, omotnica – busta (b.) 109, Glavni stožer, 10. studenog 1941.

[58] Jovo POPOVIĆ, Marko LOLIĆ, Branko LATAS, *Pop izdaje. Četnički vojvoda Momčilo Đujić*, Stvarnost, Zagreb 1988; Eric GOBETTI, Amici dei nemici. L'alleanza italocetnica nello stato indipendente croato (NDH): 1941–1943, u *Qualestoria*, br. 1, lipanj 2004.

[59] Za opći pregled talijanske vojne politike u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata v. Eric GOBETTI, *Alleati del nemico. L'occupazione italiana in Jugoslavia (1941–1943)*, Laterza, Roma-Bari 2013.

VI.

POVIJESNO PAMĆENJE I KULTURA SJEĆANJA PREMA ZLOČINIMA NA PODRUČJU GLINE I VRGINMOSTA 1941.

1.

KULTURA SJEĆANJA NA USTAŠKE ZLOČINE POČINJENE 1941. U GLINSKOME KRAJU ZA VRIJEME JUGOSLAVIJE DO TITOVE SMRTI[1]

Matko Globačnik

UDK: 316.64(497.1)"1945/80":341.34-058.65"1941"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Ovaj se rad bavi kulturom sjećanja na ustaške zločine iz Drugoga svjetskog rata u glinskome kraju između 1945. i 1980. godine. Glavni je cilj rada razjasniti kompleksan splet političkih, društvenih i drugih okolnosti koji je utjecao na način obilježavanja tih zločina tijekom spomenutog razdoblja. Lokalna povijest istražena je na temelju arhivskih materijala, objavljenih djela i novinskih članaka, ali se ujedno povezuje s općim stanjem u Hrvatskoj i Jugoslaviji, izloženim na temelju rezultata dosadašnje historiografije. Mjesta sjećanja na lokalnoj razini također se kompariraju s drugim mjestima sjećanja u tadašnjoj Jugoslaviji i Europi.

Summary ▶ This work is concerned with the culture of remembrance of the World War II Ustasha crimes in Glina region between 1945 and 1980. The main purpose of the work is to explain a complex set of political, social and other circumstances that influenced the way those crimes were memorialized during the mentioned period. The local history is researched on the basis of archive materials, publicized works and newspaper articles, but it is also linked to the general state of events in Croatia and Yugoslavia, based on the results of the current historiography. Remembrance sites on the local level are also compared with other remembrance sites in Yugoslavia and Europe at that time.

Ključne riječi ▶ Glina, kultura sjećanja, Jugoslavija, Savez komunista Jugoslavije, Srpska pravoslavna crkva, Spomen-dom
Key words ▶ Glina, culture of remembrance, Yugoslavia, League of Communists of Yugoslavia, Serbian Orthodox Church, Remembrance Center

https://doi.org/10.17234/9789533792972.34

UVOD

Stravični zločini ustaša u Glini i okolici tijekom 1941. godine, od kojih su dva najstrašnija bila ubojstvo Srba Glinjana u svibnju 1941. u Prekopi i ubojstvo banijskih i kordunaških Srba u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi u ljeto iste godine, kao i geneza i utvrđivanje svih činjenica tih događaja, predmet je drugih radova u ovom zborniku. Ovaj se članak bavi poviješću politike i kulture sjećanja na te događaje tijekom vremena komunističke Jugoslavije od Titova konačnog učvršćenja na vlasti na izborima 1945. do njegove smrti 1980. godine, pri čemu se radi konteksta članak osvrće i na stanje tijekom 1944. godine. Glavni je cilj osvijetliti kompleksan splet političkih, društvenih i drugih okolnosti koji je utjecao na način obilježavanja spomenutih zločina tijekom tog razdoblja. Iako se pri tome istražuje lokalna povijest na temelju arhivskih materijala, objavljenih djela i novinskih članaka, ona se pokušava povezati s općim stanjem u Hrvatskoj i Jugoslaviji izloženim na temelju dosadašnje historiografije, kao i komparirati s drugim mjestima sjećanja u tadašnjoj Jugoslaviji i Europi.

1. POČETAK: OSLOBOĐENJE GLINE I BANIJE

Oslobođenje Gline 11. siječnja 1944. godine označilo je novu epohu u povijesti toga grada. Mjesto koje je tek nekoliko godina prije toga preživjelo strašne događaje dobilo je novi sjaj. Većina gradskih kuća bila je dobro očuvana, pružajući priliku za smještaj kakav si partizani, naviknuti na gerilsko ratovanje po teško pristupačnim terenima, već dugo nisu mogli priuštiti.[2] Za razliku od drugih gradova Korduna i Banije, Glina je imala električnu struju i svoju vlastitu munjaru. Grad je odjednom živnuo. Svaka dva tjedna održavao se sajam, priređivale

su se predstave Centralne kazališne družine ZAVNOH-a, prikazivali se filmovi i organizirala predavanja. Važnije od svega, Glina je zajedno s Topuskom te 1944. godine „partizanska prijestolnica Hrvatske". Bilo je to posebno priznanje za taj ustanički kraj. U siječnju održana je Prva partijska konferencija Sedme udarne banijske divizije, u veljači Kongres liječnika Narodnooslobodilačke fronte Hrvatske, a u kolovozu Prvi kongres pravnika antifašista Hrvatske i Zemaljsko savjeto vanje prosvjetnih radnika Hrvatske. Tu je utemeljeno Srpsko kulturno društvo Prosvjeta i pokreće se list *Jedinstvo*. Glinu posjećuju visoki strani i domaći vojni dužnosnici, liječnici, pravnici, kulturni djelatnici.[3] Iz obližnjeg Topuskog kao da odjekuje slobodarski duh koji je obećavao bolja vremena. Jer tamo je 9. svibnja 1944. donijeta Deklaracija Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske, koja je obećavala, među ostalim, nacionalnu i vjersku ravnopravnost, pravo vlasništva i „privatnu inicijativu u gospodarskom životu", slobodu vjeroispovijesti, govora, tiska i udruživanja.[4]

Međutim, skeptičniji su se Glinjani i Banijci, ispod toga kratkotrajnoga sjaja, mogli uvjeriti da budućnost koju sprema Komunistička partija Jugoslavije i nije tako sjajna. Samo par mjeseci prije, u rujnu 1943., gotovo po obrascu starozavjetne osvete spaljeno je u nedalekom susjedstvu čitavo mjesto Zrin, ponajprije zato što se u njemu „nije moglo naći ni jednog čovjeka ni žene koji bi držali vezu s partizanima."[5] Uspostava čvrste policijske kontrole, odmazda i totalni rat koji je još uvijek trajao ostavili su svojega traga na glinskim civilima koji su bez dozvole nosili oružje. Mnogi od glinskih Hrvata ostali su u gradu, ali su i dalje bili povezani s rodbinom koja je ostala u ustaškom pokretu, koji su neki i dalje simpatizirali. Nije bilo rijetko da se po oslobođenju teritorija nad takvima samovoljno vršila konfiskacija imovine, često ih ostavljajući bez sredstava za život. Zbog takva stanja brojni su Hrvati, čak i u toliko poodmaklo vrijeme kao što je bio travanj 1945., bili spremni bježati iz glinskog i vrginmošćanskog kotara u Petrinju pod ustaškom vlašću.[6]

U takvim okolnostima nije bilo teško zamisliti bujanje međunacionalnih sukoba. Neki Hrvati u Glini s jezom su nakon oslobođenja grada 1944. partizanima pričali o stravičnom pokolju u srpskopravoslavnoj crkvi u ljeto 1941. godine.[7] Ali njezine ruševine i zemlja u kojoj su joj položeni temelji već je postala simbolom patnje Srba iz svih dijelova Hrvatske. Oslobođenje grada u kojem je počinjen zločin značilo je simbolično davanje kakva-takva mira nad grobovima žrtava i njihovim obiteljima. U ljeto, 30. srpnja 1944. godine pravoslavno je svećenstvo vodilo parastos (zadušnicu) u „partizanskoj prijestolnici", što je bilo živo svjedočanstvo široke suradnje komunističkog vodstva Hrvatske za vrijeme rata.[8] Ali simbolika srušene crkve posebno je došla do izražaja pri osnivanju Srpskog pjevačkog društva Obilić 20. listopada 1944. u Glini, sastavljenog od srpskih i hrvatskih partizana iz svih dijelova Hrvatske. Svileni barjak društva posvećen je „na ruševinama okrvavljene Presvete Bogorodice", a svečanosti je prisustvovalo nekoliko tisuća ljudi, kao i visokopozicionirani partizani i članovi stranih vojnih misija. Taj događaj međutim nije bio zamišljen kao čin odvajanja nego spajanja. Jer nakon koncerta u središtu Gline, u glinskom Hrvatskom domu uvečer istoga dana priređen je banket za članove Obilića.[9] Iako se često događalo da su takvi znakovi bili pokazani zbog ideje „bratstva i jedinstva" koju su komunisti željeznom rukom provodili, ako bi se takva dobra volja praštanja, suživota i zajedništva poštivala i prerasla u dragovoljnu maksimu lokalnog stanovništva, život bi se u tome kraju mogao normalizirati. Nažalost, izgleda da krajem rata u svibnju 1945. pobjednička vojska na prostoru Banije nije imala sluha za takav plan. Prilikom oslobođenja posljednjih gradova „bilo je dosta pljačke od jedinica II Armije" ponajprije hrvatskih kuća, odmazdi i ubijanja. U glinskoj općini Stankovac vojnici su mlatili odbornika hrvatske nacionalnosti; u Sisku je 19 ranjenih vojnika iz bolnice poubijano dok vojna komanda ništa ne čini u pogledu grubih nepravilnosti.[10] Jasno je da će stanje nakon rata ovisiti o jednome faktoru koji se 1945. iskristalizirao kao jedina važnija politička snaga u zemlji i za koju je bilo izvjesno da će u dogledno vrijeme imati svu vlast koncentriranu u svojim rukama, a to je bila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Stoga će kultura i oblik sjećanja na glinske žrtve pod vladavinom te partije biti neraskidivo povezana s njezinom ideologijom i politikom.

2. SJEĆANJE NA GLINSKE ŽRTVE U DOBA STALJINIZMA (1945. – 1948.)

Posljednji mjeseci rata, kao i prve poslijeratne godine zasigurno su bile najsurovije i najteže u višedesetljetnoj vladavini KPJ. Pod teretom ambicioznosti jugoslavenskog vodstva lomili su se dotadašnji oblici društvenog i privrednog života. Jer jugoslavenski su ko-

munisti htjeli dokazati Sovjetskom Savezu da su oni najbolji i najautentičniji privrženici revolucije, što je Staljinu, kojem nije bilo u planu izazivati Zapad zbog interesnih sfera u Jugoslaviji, zadavalo glavobolje.[11] Međutim, Jugoslavija je imala svoju autohtonu narodnu revoluciju koja je oslobodila zemlju bez pomoći Crvene armije, za razliku od svih drugih zemalja, „narodnih demokracija" u Srednjoj i Istočnoj Europi. Kao što je oslobođenje došlo iznutra, tako bi i napredak prema socijalističkom društvu trebao proizlaziti, iako prema sovjetskom modelu, ponajprije iz unutarnjeg impulsa naroda Jugoslavije.[12] Taj je narod pak trebalo voditi i usmjeravati, što nisu mogli svi komunisti. Zasigurno svjestan činjenice mladosti većine kadrova koji su tada sačinjavali lokalni ogranak Komunističke partije, jedan je visokopozicionirani član Okružnog komiteta KPH za Baniju na partijskoj konferenciji 1. kolovoza 1945. rekao da današnja partija po svojoj disciplini zaostaje za „starom gardom". Malobrojna su elita, avangarda, oni komunisti koji su bili članovi još od 1940./41. ili prije, koji su se talili u kaznionicama Kraljevine Jugoslavije, u ideologiji Lenjina i Staljina, i koje je odgojio sam Tito. Oni su vođe, a ako se mladi kadrovi budu trudili pratiti tu razinu, Jugoslavija će se pretvoriti „u jedan cvatući vrt sreće i blagostanja, slobode i bratstva za relativno kratko vrijeme."[13]

Prvi i osnovni korak stare lenjinističko-staljinističke garde u pretvaranju zemlje u „cvatući vrt sreće i blagostanja", kojem se pristupilo još za vrijeme rata, bio je raščišćavanje ne samo sa svim zločinačkim elementima režima koji su prethodili komunističkoj vladavini, nego i s onima koji su svojim svjetonazorom ili opredjeljenjem bili protiv ideologije KPJ. Za to su poglavito bili zaduženi vojni sudovi, Odjeljenje za zaštitu naroda i države kao i (od travnja 1945. formirani) Sudovi za zaštitu časti Hrvata i Srba.[14] Od takva razvoja nisu bile izuzete ni Glina i Banija. Godine 1944. to je područje dobilo, prvo u Jugoslaviji, Narodnu miliciju (isprva pod nazivom Odborska straža). Njihov zadatak nije bio samo obrana od iznenadnih napada neprijateljskih jedinica i borba protiv križara neposredno poslije rata (kojih je u Glinskom kotaru samo u lipnju 1945. uhićeno 700!) već i stvaranje organa unutarnje kontrole i nadzora. Borci i službenici koji su djelovali unutar te milicije postali su zametak Ministarstva unutrašnjih poslova Hrvatske.[15]

Obračun s kolaboracionistima, naoružanim gerilskim grupama i neistomišljenicima koji su provodili ti organi bio je jasno vidljiv i zasigurno je pridonio osjećaju straha i nesigurnosti ne samo kod pristaša bivših režima i civilnog stanovništva, već i kod nekih partizana. Svi su mogli biti osuđeni, a ne samo pravi ratni zločinci. S „čišćenjem" nacizma i fašizma pometeni su i svi oni koji svojim svjetonazorom nisu odgovarali Komunističkoj partiji. Dakako, bilo je suđenja pravim ratnim zločincima, ubojicama i pljačkašima kao što je to bio Šime Naglić, kojemu je na javnom suđenju u glinskoj Kasini dokazano da je u noći s 11. na 12. svibnja sudjelovao u uhićenju i sljedećeg dana u Prekopi u pogubljenju glinskih Srba.[16] Ali s obzirom na to da je suradnja s okupatorom bila najšire definirana – bilo je već dovoljno da se samo nastavilo djelovati ili čak egzistirati u okviru NDH – svatko je mogao biti optužen da je upleten ili da je simpatizer fašizma što je dobro došlo komunistima da se riješe neistomišljenika.[17] Tako je, za primjer, u obližnjoj Petrinji optužen katolički svećenik Nikola Soldo jer je za vrijeme NDH u listu *Hrvatska zemlja* pisao članke iz područja humanističkih znanosti. U njima se čak prikriveno suprotstavljao ustaškim zločinima, ali je osuđen jer je bio nesklon NOP-u i komunizmu te jer je još od Kraljevine Jugoslavije propagirao osnutak nezavisne Hrvatske. Što je još gore, on „je toga mišljenja i danas". Zbog toga je bio osuđen na „gubitak nacionalne časti i doživotan prisilan rad".[18] Učiteljica iz Banskog Grabovca osuđena je jer je bila iz ustaške obitelji i jer se neprijateljski odnosila prema komunistima. Nije neobično stoga da su se i među djecom širili netrepeljivi odnosi. Tako su učenici Realne gimnazije u Glini, članovi Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije, u veljači 1946. tražili da se iz gimnazije odstrane učenici (među njima i Karlo „Lipah" (!)) zbog njihova „protunarodnog rada", jer su navodno pisali parole, za vrijeme rata bili su na „drugoj strani" i nakon rata nastavili su kontakt s članovima obitelji koji su bili u križarima. Slično i učenici Učiteljske škole u Karlovcu koji su tražili udaljavanje onih učenika koji „fašistički rovare" i „čiji rad za vreme okupacije kao i posle oslobođenja nije bio u skladu s interesima i tekovinama Narodno-Oslobodilačke borbe".[19]

Stanje nije bilo mirno niti u redovima koji su u ratu bili na strani NOB-a. Neposredno nakon rata posebna opasnost za KPJ na Baniji bili su „mačekovci", a veliki je razlog za zabrinutost komunistima bila činjenica da se „mačekovština" širila iz Narodnooslobodilačkih odbora u hrvatskim selima. Oni su počeli isticati domobrane kao prave heroje, a ne partizane ili ustaše, te govoriti o dolasku Engleza koji će uzeti vlast partizanima. Kako će

se pokazati, ti će glasovi u poslijeratnim godinama biti konstantni, a imali su i dobar temelj: Churchill je na Postdamskoj konferenciji, zasigurno u rastućem strahu od prekršaja interesnih sfera koje je dogovorio sa Staljinom, glasno izrazio nezadovoljstvo zbog toga što KPJ vlada policijskim terorom i nadzorom javnog života ne puno drugačijem od fašista.[20] Zbog toga se trebalo što prije obračunati s onim neistomišljenicima komunističkog režima koji su očekivali da će se poslijeratna Jugoslavija zbližiti sa Zapadom, a to se ponajviše činilo njihovim povezivanjem s ustaškim ili četničkim zločincima. Tako je sudjelovanje u prijeratnim političkim strankama za komuniste bilo zločinačko dijeljenje vlasti s „velikosrpskom reakcijom" (Cvetkovićem) a prijeratne akcije protiv radikalne ljevice tj. komunista bilo je djelovanje „protiv demokratskih težnja naroda" za što su dijeljene smrtne i zatvorske kazne.[21]

Jednako očekivanje od Engleza kao Mačekovi sljedbenici imala je „četnička grupa" u Vojnoj komandi Gline, otkrivena u lipnju 1945., koja je bila povezana sa sličnim grupama u Dvoru i Bosni.[22] Dakako, i to je bilo brzo spriječeno, pa su tako brzo uhićeni propagatori „šovinističke mržnje" koji su očekivali oslobođenje s kraljem Petrom na čelu i osvetu nad Hrvatima.[23] Sveopće očekivanje sukoba između Istoka i Zapada bilo je rašireno kako među komunistima, tako i među stanovništvom, a napeta se atmosfera nije smirila niti nakon namještene pobjede Narodne fronte 11. studenog 1945. na izborima za Ustavotvornu skupštinu, koji su bili obilježeni pritiscima i zloupotrebama.[24]

U tako teškim i nesigurnim ratnim i poratnim okolnostima održano je u Glini suđenje pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, koja je djelovala pod tim imenom od 1944. do 1947. godine. Svijest o važnosti demokratskih suđenja za ratne zločine dakako nije došla od strane komunista, već iz ratne potrebe surađivanja sa Zapadom. Nakon načelnih dogovora o potrebi suđenja ratnim zločincima, u Londonu je 20. listopada 1943. Komisija Ujedinjenih naroda za ratne zločine pozvala članice antihitlerovske koalicije na osnivanje državnih komisija. AVNOJ je 30. studenoga 1943. osnovao Državnu komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, a ZAVNOH je 18. svibnja 1944. osnovao zemaljsku instancu te komisije.[25] Pred njome su, od listopada do početka studenog 1944., neki od preživjelih glinskih građana (njih 27, većinom Hrvata), svjedočili o stravičnom zločinu u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi. Preslušavanja građana o svibanjskom pokolju glinskih Srba protezala su se od početka do polovice 1945. godine. Dakako, svi su svjedoci zasigurno bili svjesni, zbog opisanih okolnosti, da suđenja pod komunistima nisu organizirana niti po najstručnijim niti po demokratskim standardima. Iako su visoki činovnici i suci zasigurno bili kompetentni, kao što je u ovom glinskom slučaju bio Aleksandar Goldštajn, oni nisu bili jedini faktori u tome procesu. Brojni sudski dokumenti toga vremena pokazuju nestručnost i brzopletost nižih kadrova i zapisničara, kao i neskrivenu ideologiju Komunističke partije koja se često vidi u presudama. Kvaliteta obavljenog posla bila je takva da je u srpnju 1946. bilo potrebno iznova uređivati popise i dokumente, dok su Okružne komisije prekorene jer nisu obavile svoje zadatke.[26] Iako je u Glini većina preživjelih zločinaca, svjesnih svoje krivice, brzo pobjegla pred partizanima, za obične glinske građane ovo je pak suđenje moglo biti izuzetno opasno. Prvi svjedok pred Zemaljskom komisijom bio je Ante Šešerin, koji je radio u glinskoj gradskoj munjari i čije je svjedočenje – nepravedno, ako je suditi po njegovoj kasnijoj grižnji savjesti – dovelo do smaknuća njegova nadređenog koji je očito čiste savjesti ostao raditi u gradu nakon ulaska partizana u Glinu. Vijest o tome smaknuću brzo se proširila gradom.[27] Nije slučajno da je baš Šešerin prvi svjedočio. On je u ustaškim dokumentima iz 1941. bio prokazan kao komunist i tada je uhićen, ali teža ga kazna nije snašla, navodno jer je bio Hrvat.[28] Preživjevši rat, on se brzo penjao u hijerarhiji: u siječnju 1945. član je Gradske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Glini, a već u lipnju iste godine predsjednik komisije.[29] Svjedočenje pred Zemaljskom komisijom dakle nije bila obično izvršavanje građanske obaveze – u njima su sjedili lokalni članovi Komunističke partije koji su ujedno bili i suci i svjedoci, što je za „nepodobne" građane bila vrlo opasna kombinacija.

Međutim, bilo bi sasvim pogrešno oduzimati historiografsku vrijednost svjedočenjima glinskih građana, zbog suđenja pod očitim ideološkim okovima te zbog znatnih ili manjih pogrešaka. Kao svaki tekst, i ova su svjedočenja podložna interpretacijama i reinterpretacijama, ali je zadatak kritičke historiografije stručno ispitati i vrednovati izvore. Još i više, ti izvori daju prvi znatniji uvid u još svježe sjećanje lokalne hrvatske populacije na zločin u Glini iz proljeća i ljeta 1941. godine. U svjedočenjima Hrvata vidi se istaknuti odmak od odgovornosti za zločine – zločini su bili pod čvrstim nadzorom ustaša i tu se ništa nije moglo učiniti. Doduše,

nitko nije niti tražio milost za njih. Prema jednome svjedoku, na njegovo pitanje zašto ubijaju te ljude, jedan je ustaša odgovorio: "Koljemo Srbe, jer dok ih nepokoljemo do jednoga, za nas Hrvate nema spasa." Toj se luđačkoj logici, koja je mogla voditi u samo još veće probleme, nitko nije suprotstavio jer se manjina slagala s njom, a ostali su bili u paralizirajućem strahu i suprotstavljanjem su samo mogli izgubiti život.[30]

Ali sada je Glina konačno bila oslobođena ustaške strahovlade. Je li to značilo da će žrtve biti dostojno pokopane i njihova muka obilježena onako kako su htjeli njihovi bližnji? Golema većina srpske populacije, a to je bio pretežno seljački svijet, i dalje se držala pravoslavne vjere i pokapanje je moglo biti samo u skladu s kršćanskim običajima. Ali, ako je u nečemu komunistička ideologija bila čvrsto dosljedna od svojih početaka u 19. stoljeću, onda je to bio stav prema religiji. Marxove su riječi bile jasne i tu nije bilo većih odstupanja:

> Religijska bijeda je jednim dijelom izraz zbiljske bijede, a jednim dijelom protest protiv zbiljske bijede. Religija je uzdah potlačenog stvorenja, duša svijeta bez srca, kao što je i duh svijeta bez duha. Ona je opijum naroda.
> Prevladavanje religije kao iluzorne sreće naroda zahtjev je njegove zbiljske sreće. Zahtjev da napusti iluzije o svome stanju jest zahtjev da napusti stanje u kome su iluzije potrebne. Kritika religije je, dakle, u klici kritika doline suza čiji je oreol religija.
> [...] Religija je samo iluzorno sunce, koje će se okretati oko čovjeka sve dok se on ne bude kretao oko samoga sebe. Pošto je, dakle, iščezao onostrani svijet istine, zadatak je historije da uspostavi istinu ovoga svijeta. Pošto je demaskiran sveti oblik čovjekova samootuđenja, zadatak je prije svega filozofije, koja se nalazi u službi historije da demaskira otuđenje u njegovim nesvetim oblicima. Kritika neba pretvara se time u kritiku zemlje, kritika religije u kritiku prava, kritika teologije u kritiku politike.[31]

Religija je za Komunističku partiju praznovjerje, traženje utjehe razočaranog čovjeka u nepostojećem svijetu i što je najvažnije, odvlačenje čovjeka od onoga čemu bi se stvarno trebao posvetiti, izgradnji i poboljšanju ovoga svijeta. Zbog toga bi svaki pokušaj odavanja počasti i pokapanja žrtava po pravoslavnim običajima nužno vodio u pasivni otpor ili aktivni konflikt s komunističkim vlastima.

Istina, neposredno nakon rata odnos komunista prema Katoličkoj i Srpskoj pravoslavnoj crkvi nije bio toliko čvrst i nepromjenjiv. Katolička je crkva bila poseban problem komunistima zbog svoje međunarodne uloge i utjecaja te bliskosti s prijašnjim državnim vlastima što je sve svoj izvor imalo u ideološkim suprotnostima. Međutim, Tito ju je 1945. lukavim taktiziranjem htio privući na svoju stranu i odvojiti od Vatikana.[32] Upravo su razgovori Tita i nadbiskupa Alojzija Stepinca i u Glini značili lagano popuštanje, pa su se na okružnoj partijskog konferenciji za Baniju čuli glasovi da pitanje „popova" ne treba generalizirati jer su mnogi bili naklonjeni partizanskoj borbi.[33] Ipak je i to vrijeme bilo obilježeno stalnim nadzorom pa se neprijateljski gledalo kada su „razni popovi" slali opatice da okupljaju omladinu, što je razbijalo „progresivne" omladinske redove, i što je trebalo spriječiti budnom pažnjom te ubacivanjem SKOJ-evaca i članova partije u njihove redove.[34] Što se tiče svećenika koji su surađivali s komunistima, na njih se gledalo kao na dobrodošlog trojanskog konja, koji treba iskoristiti u pravom ratu koji se pokretao protiv religije.[35] Treba se napomenuti da je samo 1945. godine ubijeno gotovo dvije stotine katoličkih svećenika u Jugoslaviji i bilo je jasno da neće biti dogovora. Nakon objave *Pastirskog pisma katoličkih biskupa Jugoslavije* 20. rujna 1945. nastupila je propast pregovora između Katoličke crkve i komunističkog vodstva, a progon Crkve, poglavito u Hrvatskoj i Sloveniji, došao je do usijanja, što se najbolje vidjelo u postupku protiv Stepinca u jesen 1946. godine.[36]

Takav je razvoj događaja imao izravne posljedice za način sjećanja na glinske žrtve iz 1941. godine. Treba se sjetiti da je Stepinac, po svjedočenju katoličkog glinskog župnika Franca Žužeka od 10. listopada 1944., izravno intervenirao i u konačnici spasio život Srpkinjama koje su bile krajem srpnja 1941. uhićene u Glini.[37] Zato ne čudi iznimno zanimanje za taj slučaj na Baniji i u glinskome kraju. Lokalne su vlasti inače muku mučile s prodajom novouspostavljenih režimskih listova, *Borbe* i *Jedinstva*, zbog nepismenosti, problema dostave, nezainteresiranosti potencijalnih čitatelja ali i očite ideologiziranosti listova. Međutim, brojevi koji su pratili suđenje Stepincu bili su razgrabljeni.[38] Jasan je bio pokušaj Komunističke partije da prekine bilo kakav govor o Stepincu kao protivniku ustaških zločina i pretvori istoga u ustaškog suradnika i zločinca. Taktika je bila ista kao i s pristašama Mačeka, strpati svećenike u isti koš s ustašama. Kada je Žužek u jednome pismu Milanu Despotu, jednome od glavnih komunista na Baniji i tada načelniku Odjela za unutrašnje poslove pri

Okružnom N.O.-u Banije, pokušao obraniti Stepinca ukazujući na njegove postupke, doživio je brutalan odgovor. Despot je odmah javno odgovorio u listu *Jedinstvo* optuživši župnika da si „prisvaja epitet spasitelja glinskih Srba", njegovo pismo okarakterizirao je kao pokušaj „u kome se želi prikazati" kao „nevina dušica, koji se nikad nije bavio politkom" i koji „organizuje svjedočenje na procesu Lisak-Stepinac, po kome bi čitavu akciju prevođenja Srba na katolicizam trebalo prikazati u sasvim drugom svjetlu, nego što ono u stvari jest". Po Despotu, nedavni postupak Lisak-Stepinac otkrio je dublju pozadinu „čije niti vode u Rim", masovno pokrštavanje bilo je u službi širenja „italijanskog imperijalizma" a „sav taj posao organizirali su glavni agenti Rima i imperijalističke Italije Pavelić i Stepinac uzajamno". To je vodilo ustaškim zločinima koja

> … su u Glini postigla svoj vrhunac. Klanje i na najzvjerskiji način ubijanje hiljade Srba u Glinskoj pravoslavnoj crkvi – koji su namamljeni na pokrst – zločin je kakovom nema ravna u našoj historiji. Parola o pokrstu, koju su u našem kraju širili ustaše i njihovi agenti, stajalo je mnoge naivne ljude njihova života. [...] A s tim se poslom bavi glinski pop Žužek. On tvrdi i pokušava svjedočiti da je pokrštavanje bilo dobrovoljno i da je Stepinac takovom svojom politikom spašavao srpski narod.[39]

Zatim je Despot rekao da je Žužek „kuja" koja ne laje „radi sela, nego radi sebe", pokušao ga je povezati s ustaškim zločinima i ustvrdio „da rovari protiv narodnih interesa".[40] Žužeka su kasnije komunisti čak pokušali dovesti u vezu s već spomenutim ustašom Šimom Naglićem tvrdeći da su oboje „nagovarali narod da dođe na 'pokrst' u Solinu, gdje su već u napred bile spremljene rake".[41]

Dakle, Despot je krivnju za zločin u Glini prebacio na Katoličku crkvu, a Žužeka je ušutkao prijeteći mu tada uobičajenim postupkom, povezivanjem s ustašama, što je moglo rezultirati najstrožom kaznom. Prema nekim izvorima, srpski je narod na Baniji apsolutno odobravao ovaj postupak prema Katoličkoj crkvi, dok je među Hrvatima bilo „izvjesnog negodovanja". Međutim, uzmu li se u obzir kasniji događaji, teško da je pravoslavno stanovništvo odobravalo postupak prema Žužeku. Jer pravoslavno je svećenstvo na njega gledalo prijateljski, a stanje u Srpskoj pravoslavnoj crkvi (SPC) nije bilo puno bolje od onog u Katoličkoj crkvi, iako su odnosi dvije crkve nakon rata bili izuzetno loši, dok je odnos SPC-a prema Komunističkoj partiji bio u relativno boljem stanju. Međutim, SPC je iz Drugog svjetskog rata izašla teško osakaćena. U ratu je osiromašena, crkve su joj bile spaljene, od strane komunista optužena je da je bila i ostala jedan od glavnih nosioca srpskog hegemonizma. Pravoslavni svećenici su također bili napadani i ubijani, a stanovništvo je bilo odvraćano od crkvenih običaja i vjeronauka u čemu su prednjačili srpski partizani od kojih su mnogi bili, ili su pod utjecajem komunističke ideologije postali gorljivi ateisti. U oba slučaja – Katoličke i Srpske pravoslavne crkve – utjecaj u priklanjanju komunističkoj politici za neke su imali i materijalni probici, oduzimanje zemljišta.[42]

Što su onda lokalni srpski seljaci u glinskome kraju, većinom i dalje vjerni pravoslavnim običajima, mogli učiniti s tijelima svojih bližnjih, ubijenih i zakopanih u jamama 1941. godine? Kako obilježiti spomen na njih ako je njima poželjan način obilježavanja bio smatran praznovjerjem i znakom njihove bijede od strane vladajuće ideologije?

Jame u kojima su ustaše zakopale žrtve ubijene u svibnju i srpnju 1941. godine (kao i neke druge lokacije nepovezane s tim zločinima) bile su identificirane već 1944. godine od Zemaljske komisije za ratne zločine te su sastavljene njihove položajne skice. Velika grobnica Srba Glinjana ubijenih u svibnju u Prekopi nalazila se blizu Hađerskog mlina, tik do rijeke Gline, a tri manje grobnice ubijenih u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi identificirane su u šikari Latinovo, blizu ceste između Novog Sela Glinskog i Marinbroda. Na potonjoj su se lokaciji 3. studenog 1944. našli članovi Komisije na čelu s Aleksandrom Goldštajnom, kojima je svjedok Blaž Šoštarić, tada predsjednik mjesnog NOO-a Kihalac, potvrdio da se tamo nalaze žrtve iz srpnja 1941. godine. Ali, tada ništa nije učinjeno osim pokusnog kopanja jer se ustvrdilo da je „teren podvodan, te da se voda izljeva, a teren odronjava" i zbog toga je otkopavanje bilo obustavljeno te ubrzo posve zaboravljeno.[43] To nije bilo svugdje tako – u petrinjskom kotaru u prosincu 1945. organizirane su komisije za podizanje spomenika žrtvama fašističkog terora i neki su posmrtni ostaci u tamošnjim selima već preneseni na groblje.[44] Ali takvih je primjera bilo malo. Komunističke vlasti nisu na prvome mjestu imale „žrtve fašističkog terora", civile koji nisu bili pripadnici partizanskih odreda, nego su većinom bili Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ubijeni zbog zločinačke ideologije ustaša. Puno se veća pažnja pridavala narodnim herojima i palim borcima jer je sjećanje

na njih bolje odgovaralo komunističkoj ideologiji u izgradnji nove države.

Ipak, ondje gdje su vlasti u Glini stale nastavila je 1946. godine Srpska pravoslavna crkva u suradnji s lokalnim pučanstvom. Te je godine Crkveni odbor Gline na čelu s Petrom Opajićem pokrenuo inicijativu da se sve žrtve ustaškog zločina zakopane u jamama u užoj okolici Gline prenesu na Pogledić, brdo gdje je bilo glinsko srpskopravoslavno groblje, da obnove tamošnju porušenu crkvicu i u njezinu kriptu sahrane žrtve. Tek su se tada, uvidjevši taj angažman SPC-a, vlasti „probudile", naime Kotarski narodni odbor Gline s predsjednikom Đurom Ćorkovićem.[45] Trećeg dana kolovoza 1946. godine održan je sastanak delegata iz svih sela glinskog i nekoliko sela vrginmošćanskog kotara. Donesen je novi plan kojim se namjeravalo od 1. rujna iskopati tri velike grobnice u Hađeru kod Prekope, došlo je odobrenje od Ministarstva unutrašnjih poslova te su osnovani odbori u selima koji su skupljali novčane priloge za podizanje spomen-ploča. Prvotni plan Crkvenog odbora izmijenjen je i odlučeno je da se na mjestu porušene crkvice ne sagradi nova, nego kolektivna grobnica sa spomen-pločom.[46] Iz svega se vidi da angažman lokalnih vlasti nije došao zbog plemenite suradnje sa SPC-om, već radi stroge kontrole tog osjetljivog projekta i preuzimanjem obilježavanja zločina u svoje ruke. Počelo se raditi na identificiranju grobnica i osigurana su novčana sredstva (vjerojatno podijeljena između Crkvenog odbora i Kotarskog narodnog odbora), a iskapanja su vršili lokalni seljaci iz glinskog i vrginmošćanskog kotara. Neki od njih radili su dobrovoljno kada su mogli, dok su neki radili stalno i bili su plaćeni za svoj posao. U projekt je uključen i Simo Petrović iz UDB-e koji je trebao identificirati grobnice i osigurati nesmetan rad seljacima.[47]

Prvi dio iskapanja nije počeo u rujnu 1946., nego tek 1947. godine kada je otvoreno deset kolektivnih i više manjih jama. Iako je tada izgrađena kolektivna grobnica na glinskom pravoslavnom groblju u koju su preneseni zemni ostaci žrtava, tada su na vidjelo izbile brojne teškoće. Petrović očito nije bio najbolje upoznat sa svim pojedinostima zadatka koje je obavljao i nije uspio identificirati sve grobnice. Najveći je propust bio što komunističke vlasti nisu osigurale kompetentne sudske i medicinske stručnjake koji su mogli forenzičkom analizom dati brojne podatke o načinu na koji su zločini izvršeni i time prikupiti dodatne dokaze te uopće identificirati žrtve.[48] Samo su one žrtve, kod kojih su nađene identifikacijske isprave ili specifični predmeti i

Sl. 1. *Spomen ploča na glinskom groblju žrtvama iz 1941.*

odjeća, bile identificirane (a takvih nije bilo puno s obzirom na oduzimanje stvari i odjeće) te je određen približan broj žrtava u grobnicama. Umjesto stručne obrade, iskopavanje je dakle bilo primitivno organizirano. Srpski su seljaci iskopavali raspadnute lešine koje sami u najvećem broju slučajeva nisu mogli identificirati, tovarili ih na kola s konjima i prevozili ih kroz razna sela koja su bila na putu između tih jama i glinskog pravoslavnog groblja. Takva se nekompetentnost višestruko vratila lokalnim vlastima jer su se morali suočiti s problemom povišenih nacionalnih tenzija. Grobnice su se uglavnom nalazile u hrvatskim selima i lokalno se stanovništvo bunilo jer su se iskapanja vršila u toku poljskih radova (npr., u Latinovu gdje su se nalazile jame ubijenih u srpnju 1941. u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi), kao i jer su se zemni ostaci prevozili kroz njihova sela i „širila neugodan zadah". Te su prigovore neki srpski seljaci doživjeli kao dodatnu uvredu i atmosfera je ubrzo postala užarena, s dobrom perspektivnom da se pretvori u fizički obračun.[49]

Jasno je dakle da su komunističke vlasti svojom manjkavom organizacijom sebi stvorile dodatne probleme. Iskapanje je obustavljeno, glinski Kotarski komitet povezao se s vrginmošćanskim, sa čijim su članovima proširili svoj odbor za vađenje kostiju žrtava fašističkog terora. Održani su sastanci u Glini kako bi se smirile tenzije i uhićeni su jedan Srbin i, valjda za ravnotežu, jedan Hrvat, koji su prilikom iskapanja narušavali nacionalne odnose.[50] Time se otvara novo pitanje, naime zašto nakon završetka rata same vlasti nisu izgradile dostojan spomenik Srbima ubijenim od ustaša 1941. godine već su se pokrenule tek na inicijativu Crkvenog odbora i zašto je na mjestu srušene crkve usred grada stajala hrpa kamenja? Je li u tome ulogu imalo nacionalno pitanje koje je, čini se, pri iskapanju poput neposu-

stajuće prijetnje višenacionalnoj državi opet izbilo u prvi plan?[51]

Nacionalno pitanje u prijeratnoj i poslijeratnoj Jugoslaviji jedno je od najvećih problema te države, ako ne i najveći problem, o kojem dobrim dijelom ovisi njezin opstanak. Komunistička partija Jugoslavije u međuratnom i ratnom razdoblju po tom je pitanju stalno mijenjala svoje poglede pod utjecajem direktiva iz Sovjetskog Saveza i marksističko-lenjinističke ideologije, baš kao što je pod tim utjecajem bila i u drugim važnim pitanjima nakon rata, poput agrarne reforme ili odnosa prema religiji.[52] Do kraja tridesetih godina njezina se politika ustalila na gledištu ravnopravnosti svih naroda u Jugoslaviji i nužnosti federalizacije što se pokušalo primijeniti u praksi osnivanjem Komunističke partije Hrvatske i Slovenije 1937. godine. Ipak, nakon rata provedena federalizacija, koja je imala korijen u neostvarenim jugoslavenskim federalističkim projektima kao i u sovjetskome uzoru, postojala je samo na papiru dok je u praksi vladao kruti centralizam partije, vojske i državne birokracije sa sjedištem u Beogradu.[53]

U razmatranju nacionalnog pitanja potrebno je biti vrlo oprezan u interpretaciji i čuvati se stereotipnih prikaza, koji ponajprije dominiraju u stranoj historiografiji, i koji često prikazuju nacionalni problem u pojednostavljenom i primitivnom obliku, ističući ga kao nemjerljivo najvažniji čimbenik na ovim prostorima. Prema takvu prikazu divljačka balkanska plemena stoljećima se mrze i samo čekaju kada će skočiti jedna drugima za vrat pri čemu je vrhunac strahota bio Drugi svjetski rat. Za vrijeme komunističke diktature nacionalizam je bio potiskivan ili ublažavan pod plemenitom parolom „bratstva i jedinstva" i snivao dugo očekivani i pohlepan san osnivanja vlastitih nacionalnih država da bi raspadom Sovjetskog Saveza ponovno doživio svoje uskrsnuće i poveo balkanske narode u novi val krvoprolića radi ostvarenja svojih ideala.[54] Nasuprot takvim pojednostavljenjima jasno je da je nacionalno pitanje doživjelo svoj jak izraz i u komunističkoj Jugoslaviji, ali ono nije bilo istovjetno prijašnjim pojavljivanjima tog problema, već su se rasprave o njemu pojavile unutar ideologije i politike Komunističke partije tj. Saveza komunista Jugoslavije (SKJ). Također se ne može reći da je nacionalno pitanje bio jedini faktor na ovim prostorima koji se krije ispod svakog društvenog, političkog i uopće svakodnevnog problema.

Iako je partijska ideologija i politika u nacionalnom pogledu bila svjesna regionalnih razlika uvjetovanih društvenim, povijesnim i drugim čimbenicima nove države, ta je individualizirajuća politika bila u skladu s jedinstvenom strategijom KPJ. A jedinstvena strategija je u drugoj polovini četrdesetih godina odgovarala stereotipnoj predodžbi nacionalnih odnosa u Jugoslaviji, koja se nepravedno protežu na čitavu povijest te države: iako eksplicitno svjesna teškoće nacionalnog problema, komunistička je elita tabuizirala raspravu o „kontrarevolucionarnim" strujama, povijesnom iskustvu „revolucionarne avangarde", NOP-u i nacionalnim odnosima u Jugoslaviji.[55] Zato za komuniste četrdesetih godina nacionalno pitanje nije bilo problem u obilježavanju sjećanja na glinske žrtve 1941. godine. Jer nije se smjelo uopće priznati da nakon revolucije taj problem u bitnome još postoji. Od najviše instance, Tita, do najnižih instanci, komunisti nisu govorili kako riješiti nacionalno pitanje već su držali da ono *već jest* riješeno samim federativnim uređenjem i „bratstvom i jedinstvom" iskovanim za vrijeme Drugoga svjetskog rata.[56] Stoga nacionalne tenzije u Glini, koje u izvještajima osciliraju od uzornog do lošeg stanja, za komuniste nisu strukturni problemi već „stare ostavštine nacionalnog šovinizma" koje „nisu još iskorijenjene"[57] te koje stoga treba riješiti takoreći kao završni glanc pri izgradnji nove države.[58]

Ako vlasti nisu htjele priznati nacionalni problem, onda je razlog njihove politike prema glinskim žrtvama iz 1941. godine ležao negdje sasvim drugdje. Zasigurno, nepogodna je okolnost bila što je zločin učinjen u srpskopravoslavnoj crkvi, između čijeg su vrha i Komunističke partije bili ideološki rascjepi. Zato bi svako obnavljanje porušene crkve bilo suočeno s dilemom popuštanja ideološki protivničkoj religijskoj zajednici s jedne i pokušaja inkorporiranja tog događaja u komunistički sustav vrijednosti i njegova predstavljanja prošlosti s druge strane. No još i važnije od problema vezanih uz religiju ili, kako je posprdno rekao jedan član banijskog Okružnog komiteta u ljeto 1945. godine, od „teološko-filozofskih pitanja", prva je i najvažnija zadaća bila posvetiti se izgradnji nove države.[59] Kako je rekao Marx, od neba, religije i teologije potrebno je okrenuti se zemlji, pravu i politici.

I doista, bilo bi pretjerano očekivati planove i financijska sredstva za obilježavanje prošlih tragedija kada je sadašnjost toliko pritiskala svakog pojedinca. Zemlja je bila siromašna i porušena, velik dio stanovništva bio je bez krova nad glavom, a problem prehrane zahtijevao je veliki angažman vlasti kroz čitav taj period.[60] U ožujku 1946. tek se krenulo s obnovom. Podijelili su se zadaci

oko obnove sela, popravljanja seoskih putova, cesta i škola. U banijskim gradovima trebalo je urediti i očistiti ruševine, kanale i parkove te nasuti ulice, osposobiti telefonske linije, a u Glini staviti u pogon električnu centralu.[61] Izgradnja i obnova u tome je kraju bila pravi izazov za komunističke vlasti jer su Banija i glinski kraj bili izuzetno ruralnog karaktera. Na području čitave Banije u travnju 1946. bila je samo 21 tvornica s više od 20 radnika, pet banaka i osam trgovačkih poduzeća. Za razliku od toga, bilo je 344 sela što se ogledalo i u strukturi banijskog Okružnog komiteta u kolovozu 1945. godine: od 390 delegata 291 ih je bilo seljaka.[62]

Ako se dakle rekapituliraju spoznaje o kulturi sjećanja na glinske žrtve između 1945. i 1948. godine, može se zaključiti da je o njima brinula ponajprije Srpska pravoslavna crkva. Lokalne komunističke vlasti zbog kompleksnog su spleta okolnosti, a ponajprije svoje ideologije (okrenutosti izgradnji države i neprijateljstvu prema religiji), političke pragmatike te nedostatka svijesti o potrebi sjećanja samo rubno dotakle to pitanje kroz Zemaljsku komisiju, pokrenutu ne zbog žrtava već zbog kažnjavanja suradnika okupatora ali ideoloških protivnika. Nacionalno pitanje bilo je prisutno, ali ono nije igralo odlučujuću ulogu u neobilježavanju stradanja glinskih žrtava od komunističkih vlasti u samoj Glini.

Pokuša li se provjeriti ovaj zaključak jednom od metoda iole ozbiljnije historiografije, komparativnom historijom, doći će se do sukladnih rezultata. Primjerice, na beogradskom Sajmištu je od 1941. do 1942. u logoru smrti na najbrutalniji način ubijeno 7 000 Židova, a 1942. do oslobođenja Beograda krajem 1944. godine on je služio kao koncentracijski logor za više od 30.000 političkih zatvorenika, među njima i komunista. Kao u Glini, tamo je djelovala Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača preko zemunske Anketne komisije za ispitivanje zločina u logoru na Sajmištu. I u njezinu je radu bilo ozbiljnih propusta, a nakon završetka iskopavanja i istrage, Sajmište ne samo da nije bilo obilježeno kao mjesto stradanja i pijeteta prema žrtvama, već su u ratu oštećeni paviljoni srušeni, a na mjestu koje je prije par godina bilo prizor stravičnih scena napravljen je logistički centar za izgradnju Novog Beograda. Njime su odjekivali veseli povici omladinskih brigada, organizirali su se analfabetski tečajevi, kulturno-umjetničke manifestacije, priredbe, plesovi i koncerti kao da se prije par godina na tome mjestu ništa nije dogodilo.[63] Glavni uzrok neobilježavanja žrtava nacizma i fašizma u čitavoj Jugoslaviji bilo je dakle odsustvo svijesti o potrebi iskazivanja pijeteta žrtvama i sjećanja na njih te isključiva usmjerenost prema modernizaciji i izgradnji socijalizma. Jedino sjećanje, uz par rijetkih iznimaka za žrtve fašističkog terora, koju je komunistička vlast tada poticala bilo je ono koje se dobro uklapalo u njezinu politiku i ideologiju, naime veličanje heroja NOB-a koji su dobivali puno veću državnu i medijsku pozornost. Tako je prilikom prijenosa kostiju Marka Oreškovića iz Lapca u Korenicu „vrlo uspjela“ „proslava“ okupila 7 000 ljudi.[64]

U kakvu je odnosu Jugoslavija po tom pitanju bila prema zapadnoj Europi? Iako je teško generalizirati, u Francuskoj i Nizozemskoj nakon rata, primjerice, stradanje Židova bilo je potpuno marginalizirano nasuprot isticanja stradanja Francuza tj. Nizozemaca pod nacizmom. To je bilo uvjetovano kontinuirano snažnim antisemitskim osjećajem kao i činjenicom da se većina Židova nije vratila iz Njemačke, a većina zarobljenih Francuza i Nizozemaca jest, čime su oni više utjecali na svijest o stradanjima.[65] Kao i u Jugoslaviji, i tu se slavio otpor, jer bi tugovanje nad progonjenima negativno djelovalo na krhku poslijeratnu nacionalnu svijest koja se trebala osnažiti trijumfalizmom. Strategija da se u komemoraciju uključe sve žrtve progona, pa tako i Židovi, imala je samo djelomičan uspjeh u Francuskoj i Belgiji, ali je komemoracija, za razliku od Jugoslavije, ipak postojala.[66] Međutim, ukoliko se glinski slučaj usporedi s uzornim primjerima razvijene kulture sjećanja poput Dachaua u Njemačkoj, Jugoslavija zaostaje još i više. Jer saveznici su odmah po oslobođenju logora počeli educirati lokalno građanstvo o tamošnjim događajima a već u svibnju 1945. zadužili su gradsko vijeće za podizanje spomenika.[67] Kako je pokazano, u isto vrijeme o podizanju spomenika u Glini od strane lokalnih vlasti nije bilo niti govora.

3. NAZNAKE PROMJENA TIJEKOM SUKOBA STALJINA I TITA

Neposredno poslije rata, Komunistička partija Jugoslavije uglavnom je u svojoj politici slijedila model Sovjetskog Saveza, ali s dodatnim elanom radi dokazivanja svoje vrijednosti kao i zbog istaknute samosvijesti. Iako je bilo nekih naznaka sukoba, događaji od Staljinova prvog pisma u ožujku do rezolucije Kominforma u lipnju 1948. bili su za Tita strahovito iznenađenje.[68] U tome prekidu krila se klica posvemašnje promjene u Jugosla-

viji, koja će direktno utjecati i na kulturu sjećanja u toj zemlji.

Doduše, isprva nekih velikih promjena nije bilo, osim progona „informbiroovaca". Reakcija jugoslavenskog vodstva na izopćenje nije bila radikalna promjena svega postignutog, nego još žešće ustrajanje na već započetim promjenama (pogotovo na agrarnoj reformi i petogodišnjem planu), kako bi dokazali svoju „pravovjernost".[69] U glinskom kotaru 1949. godine nesmetano je nastavljeno iskopavanje posmrtnih ostataka i prijenos u zajedničku grobnicu na glinskom srpskopravoslavnom groblju. Te su godine pronađene dvije kolektivne grobnice u Jukincu kod Gline čime je završena ekshumacija, iako je jako puno drugih grobnica ostalo neistraženo i neidentificirano.[70]

Tek je nakon nekog vremena vodećim komunistima u Jugoslaviji postalo kristalno jasno da ponovnog zbližavanja sa Sovjetskim Savezom neće biti i da će morati odlučivati vlastitom glavom. Trebalo je dodatno učvrstiti vlastite redove i pokazati da je NOB bio autohton događaj neovisan o Sovjetskom Savezu, koji je samostalno do pobjede doveo borbu protiv nacizma i fašizma, kao i ostvarenje revolucije. To je dakako značilo drugačiji odnos prema žrtvama.

Veća se briga za poginule iskazala tek kada je (u prijašnjim godinama tabuizirana) dogma o NOB-u došla pod udar donedavno savezničkih zemalja. Za njezinu zaštitu bio je zadužen Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SBNORJ), osnovan 1947. na inicijativu Tita radi skrbi za prava boraca, vojnih invalida i porodica palih boraca, kao i da bude jedan od stupova službene državne politike. SBNORJ je nadalje bio glavni „memory maker" u državi zadužen za organiziranje komemoracija, gradnju spomenika, izdavanje literature o NOB-u na lokalnoj razini, te u konačnici spona između lokalne zajednice i federativne vlasti po pitanju kulture sjećanja.[71] No važno je istaknuti da je SBNORJ pristupio ne samo evidentiranju poginulih boraca, nego i svake osobe koja je poginula na strani NOB-a. Time se postavilo pitanje što učiniti sa „žrtvama fašističkog terora", civilima koji su stradali pod nacizmom ili fašizmom, ali nisu bili u NOP-u i od kojih su većina na Baniji bili Srbi? Prema novijim podacima, u Drugom svjetskom ratu na području današnje Hrvatske život je izgubilo 137 000 Srba ili 17,3% od ukupne populacije hrvatskih Srba dok je Hrvata u Hrvatskoj poginulo 118 000 tj. 3,6% od ukupne hrvatske populacije.[72] Gotovo svi Srbi ubijeni u glinskom i obližnjim kotarima od ustaša 1941. godine nisu imali nikakve veze s komunistima, već su njihova politička opredjeljenja bila vezana uz predratne srpske stranke, a religijska uvjerenja uz Srpsku pravoslavnu crkvu.[73] Sada se javio problem kako njih, očito nedužne žrtve, uključiti u komunističku priču o revoluciji i izgradnji socijalističkog društva, što s njihovim uvjerenjima nije imalo nikakve veze. Bilo je različitih pristupa rješenju te, za komuniste nepogodne okolnosti. Sa zastupnicima jednog rješenja, srpskim komunistima iz Hrvatske, obračun je bio radikalan a svoj je vrhunac doživio u kolovozu 1950. godine. Glavni su akteri te epizode bili Dušan Brkić, ministar pravosuđa u prvoj narodnoj vladi Hrvatske, a kasnije potpredsjednik hrvatske vlade te inicijator SKD Prosvjeta, zatim, među srpskim seljacima vrlo popularni Stanko Opačić Ćanica, ministar građevina i kasnije šumarstva te konačno Rade Žigić, predsjednik Savjeta za prerađivačku industriju. Glinska se crkva u toj epizodi našla kao tema o kojoj je raspravljalo vrhovno vodstvo Hrvatske.

Informbiroovstvo je u Jugoslaviji poprimilo različite oblike, ali je za gotovo svaku grupu karakteristično to što nisu bili vezani uz vjernost Staljinu, nego je njihovo pristajanje uz Rezoluciju proistjecalo iz nezadovoljstva stanjem u pojedinim dijelovima Jugoslavije.[74] Na Kordunu i Baniji 1950. godine određeni su krugovi Srba komunista planirali ustanak radi nezadovoljstva poslijeratnim stanjem i približavanja Zapadu, zapostavljanjem srpskih ustaničkih krajeva te su širili parole da su Srbi najviše dali u ratu, a sada nisu dovoljno nagrađeni i cijenjeni. Svoju su snagu oni također crpili iz nezadovoljstva seljaka promašenom agrarnom politikom. Kao glavni pokretač nezadovoljstva bio je optužen Žigić, a nakon njega Brkić i Opačić. Na sjednici CK KPH, od 26. do 29. kolovoza, Bakarić je s pomoću drugova iz ostalih republika, tj. s Rankovićem i Kardeljem, odlučivao o njihovoj sudbini.[75] Svaka je obrana bila uzaludna te je Žigić prekasno shvatio da su mu se drugovi dugo „pripremali za ovu sjednicu", a lančano je povukao Brkića i Opačića koji su ga pokušali obraniti.[76] Sva su trojica bili optuženi za informbiroovstvo i „najteži napad na bratstvo što je sačinjen iza rata na ovamo" te su smijenjeni. Brkić i Žigić poslani su na Goli otok, gdje je potonji i umro pod zagonetnim okolnostima.[77] U stvarnosti je glavni razlog osude ležao u njihovoj kritici politike Komunističke partije. Uskoro je svaka nada za otporom i promjenom u Jugoslaviji bila ugašena: 27. veljače 1951. konačno je zatvoren svaki put ustanicima na svim stranama političkog spektra. Tada je donesena

nova strategija SAD-a kojom je i službeno nastupilo zatopljenje odnosa sa Zapadom, koji više nije podupirao Titove protivnike, a pristaše Rezolucije manje su se mogle nadati pomoći SSSR-a koji je sve manje bio spreman sukobiti se s Jugoslavijom, što bi izazvalo i reakciju Zapada.[78]

Smjena Žigića, Brkića i Opačića važna je i jer su oni imali afirmativan odnos prema povijesti hrvatskih Srba, što je značilo i drugačiji pogled na ulogu Srpske pravoslavne crkve. Dobar primjer za to je Dušan Brkić koji se na spomenutoj sjednici u kolovozu 1950. godine u svom govoru, često prekidanom od Kardelja i Rankovića, osvrnuo na odnos prema srpskoj baštini, jeziku i spomenicima. Tu se osvrnuo na glinsku pravoslavnu crkvu: ako se ona neće obnavljati, onda treba podići „bar spomenik ili ogradu da ne idu goveda tamo gdje je ta masa ljudi poklana".[79] Iako je Brkić bio osuđen, s dijelom njegovih primjedaba složili su se drugi komunisti i stoga je to bila dobra prilika da se učini nešto po tom pitanju kao i da se pokaže da vlasti na lokalnoj i državnoj razini napreduju po tim pitanjima. Kako je rekao Ranković: „Pitanje spomenika nije riješeno širom cijele Jugoslavije, kako da se uopće to postavi. Čak se ni ploče ne dižu. To je stvar Saveza boraca koji bi trebao po tome biti aktivniji."[80] Od kada je Ranković postao predsjednik SBNORJ-a 1951. godine promjene su postale itekako vidljive. Prilika za poboljšanje pokazala se već te godine.

Godina 1951. za komuniste je bila posebna. To je bila deseta godišnjica „narodnog ustanka". Od 27. ožujka – dana kada je izvršen puč protiv vlade Cvetkovića i Mačeka, tj. u komunističkoj terminologiji „dana kada je radni narod uzeo u ruke svoju sudbinu" – do 29. studenog tj. Dana narodne države, svi su važniji praznici bili spojeni u jednu cjelinu. U cijelom su tom razdoblju organizirana ekonomska takmičenja, kulturne manifestacije, frontovske akcije. Savez boraca posebnim je elanom skupljao podatke o NOB-u i pripremao se za otkrivanje ploča.[81] Sve se to odrazilo i na glinske žrtve. Jer 27. srpnja 1951., nad grobnicom Srba ubijenih od ustaša 1941. godine, čiji su ostaci, kako je rečeno, prebačeni na glinsko pravoslavno groblje, Kotarski odbor Saveza boraca Glina podigao je betonsku ploču na kojoj je pisalo ćirilicom:

> „Ovđe leže nevine žrtve zločinačkog pokolja koje su ljeta 1941. god. u Glini i okolici izvršili ustaški zločinci u službi fašističkog okupatora koji usmrtiše na zvjerski način preko dve hiljade sinova i kćeri srpskog naroda kotareva Gline i Vrginmosta.
> Slava palim sinovima i kćerima naše otadžbine!"[82]

Spomenuto je da se novac za spomen-ploču prikupljao još od 1946. godine. Kako se vidi, tekst na njoj vrlo sažeto i jednostavno daje najosnovnije informacije o zločinu koji se zbio i koje su unatoč jednostavnosti zbunjujuće i pogrešne. Jer u grobnici su pokopane i žrtve iz proljeća 1941. godine, točnije Srbi Glinjani poubijani u svibnju u Prekopi, a ne samo one iz ljeta iste godine, kao i oni Srbi koji nisu iz glinskog ili vrginmošćanskog kotara. Tu se također prvi puta vidi pokušaj određivanja broja žrtava za prezentaciju na javnom mjestu, ali je on, u najmanju ruku, neprecizan. Konačno, natpis završava višeznačnim terminom „otadžbina". Strategija ovog natpisa je očito regresivna, ona više zadržava nego što daje te su brojne stvari podložne kritici i različitim interpretacijama. Ipak, od svih pojedinosti možda je najzanimljiviji datum kada je podignuta ploča, 27. srpanj 1951. godine. To je bila jubilarna, deseta godišnjica ustanka naroda Hrvatske. Tako su glinske žrtve bile implicitno inkorporirane u službenu politiku viđenja prošlosti, ponajprije kao znak fašističke i ustaške strahovlade protiv koje je ustala Komunistička partija Jugoslavije.[83] Kako je već primijećeno na primjeru Jasenovca, komunističke su vlasti uvijek imale pretenzije na uključivanje svih žrtava Drugog svjetskog rata u svoje viđenje prošlosti, makar one u stvarnosti nisu imale veze s NOB-om.[84]

Međutim, ne može se reći da, osim znakovitog datuma i dvoznačnosti u tekstu, podignuta ploča krajnje iskrivljuje realnost. Natpis nema pretenzija dublje uključivati glinske žrtve iz 1941. godine u komunističku ideologiju. Nedostaci i pogrešne informacije na ploči najvjerojatnije su rezultat tadašnjih, kako je pokazano, manjkavih istraživanja (Zemaljska komisija i ekshumacija), ako je autor natpisa uopće bio upoznat s njima, te nestabilnošću spoznaja o nedavnim događajima. I danas, više od sedamdeset godina nakon zločina postoje mnogobrojne interpretacije i pogrešni podaci o zločinima u glinskome kraju u proljeće i ljeto 1941. godine, a kamoli ne bi onda. U nekim je važnim stvarima natpis korektan: on pravilno, iako suzdržano i implicitno, izražava nacionalističke motive koji su stajali iza zločina („ustaški zločinci u službi fašističkog okupatora" prema sinovima i kćerima „srpskog naroda") i ne skriva okrutan način počinjenja zločina („na zvjerski način"). Zbog toga se može zaključiti da manjkavosti natpisa proistje-

ču ponajprije iz tadašnjih, nedovoljnih spoznaja o zločinima iz 1941. godine, a suzdržani ton iz prirode nadgrobnih natpisa: oni moraju biti sažeti te, kao i okolina koja ih okružuje, mjesto kakva-takva mira i spokoja.

Iste godine Savez boraca NOP-a Općine Glina temeljito je očistio ruševinu glinske srpskopravoslavne crkve i konzervirao značajnije ostatke, ponajprije zidove.[85] S obzirom na to da je ploča žrtvama postavljena na pravoslavnom groblju, postavlja se pitanje zašto se ništa više od čišćenja nije poduzelo u samoj Glini? Uzmu li se za prijašnje godine već diskutirani mogući krivci, za takvo stanje mogle bi biti odgovorne ekonomske teškoće, ideologija Komunističke partije kao i strah od povišenja nacionalnih tenzija. Kako je pokazano, ovaj je posljednji čimbenik (u spoju s ostalima) imao značajnu epizodu na Kordunu i Baniji 1950. godine u liku afere sa Žigićem, Opačićem i Brkićem. Povežu li se spomenuti događaji s manjim manifestacijama povišenih nacionalnih tenzija na Baniji i u Glini, kojima se može naći puno primjera u izvorima, postavlja se pitanje je li strah od nacionalnih sukoba utjecao na lokalne komunističke vlasti da ne otvaraju svježe rane podsjećanjem na pokolje Srba od ustaša 1941. godine?[86] Na to pitanje može odgovoriti nitko drugi do sam Josip Broz Tito, koji je posjetio Glinu na Dan ustanka 1952. godine.

Zasigurno, posjet je dobro došao da se strateški umire krajevi koji su prije dvije godine bili prožeti nezadovoljstvom.[87] Tito je doputovao u Glinu s Rankovićem i Bakarićem, gdje su ga dočekali, među ostalima, Mika Špiljak i Većeslav Holjevac, a zatim je održao govor pred velikim skupom ljudi, koji su došli iz svih krajeva Banije. Njegove prve riječi bile su:

> Drugovi i drugarice, prošlo je 11 godina od onih mučnih dana kad je baš na ovom mjestu, na kome mi danas održavamo ovaj veliki zbor, tekla krv nevinih žena, djece, staraca i drugih zdravih ljudi. Nekoliko koraka odavde meni su drugovi pokazali ruševine jedne zgrade crkve u kojoj je poklano 900 ljudi za jedan dan. Pozvali su ih da ih prekrste u katoličku vjeru, a zlikovci su ih poklali. Jedanaest godina je vrlo kratak rok kad se radi o historiji jednog naroda, o njegovom razvitku uopće, ali u jeku svakodnevnih briga i rada to nije malo i, razumije se, ne može biti ni riječi o tome da mi dozvolimo da ti grobovi zarastu travom i da ih se mi ne sjećamo.[88]

Dalje je Tito sasvim otvoreno i bez skrivanja govorio o nacionalnoj mržnji koja je tu vladala, okrivljujući za nju „cjepače naroda“, pogotovo Pavelića i ustaše. No nacionalno pitanje i mržnja sada su bili stvar prošlosti: „Nema više nacionalne mržnje i ne smije da je bude! (Tako je! Skandiranje: „Heroj – Tito“!) [...] Ja sam već rekao da je u socijalističkom društvu riješeno nacionalno pitanje.“ U govoru je povezao nacionalnu mržnju u Drugom svjetskom ratu s ubijanjem progresivnih ljudi (komunista), naglašavao ulogu KPJ u ustanku protiv onoga što govore „informbiroovski glavešine“ te je objašnjavao agrarnu i ekonomsku politiku. A zatim se posvetio problemu nedavnih nezadovoljstava. Istaknuo je da duboko cijeni ovaj kraj zbog boraca i naroda koji ih je podupirao i da žali ako su neki ljudi na terenima doveli do pogrešnih stvari. „Naročito mi je žao, drugarice i drugovi, što su ponekad naši borci koji su u toku rata stradali i pridonijeli svoj udio bili gurani na stranu. Mi to osuđujemo. Takve stvari treba ispraviti.“ Oni borci koji su zbog nepravilnog postupka krenuli pogrešnim putom moraju znati da pravdu moraju tražiti kod rukovodećih ljudi, a ne tražiti svoju pravdu.[89]

U interpretaciji Titovih javnih nastupa potrebno je zadržati kritičku distancu. Njegovi govori upotrebljavaju najrazličitije strategije, od demagoških obećanja stvari koje ne planiraju izvršiti kako bi umirili strasti, do potpune iskrenosti. Zasigurno demagoškoj strategiji pripada tvrdnja da su politički rukovodioci pravedni ljudi koji će ispravno riješiti sve sporove. Ali, za kulturu sjećanja na glinske žrtve iz 1941. godine najznačajnije su riječi da se neće dozvoliti „da ti grobovi zarastu travom“. Istina, 1951. godine podignuta je ploča na glinskom srpskopravoslavnom groblju, ali puno toga nije učinjeno i brojne su neidentificirane grobnice zarasle u travu da bi u konačnici bile posve izgubljene.[90] Kako je pokazano, ono što je pokrenuto više je bila zasluga Crkvenog odbora. Posve je nejasno ostalo što će biti s mjestom gdje je stajala ruševina glinske pravoslavne crkve. Titov je posjet u tom pogledu dakle više služio za demagoška obećanja nego za stvarnu promjenu. Međutim, jedna je stvar bila iskrena i dosljedna s prijašnjim i kasnijim izjavama: neobnavljanje crkve nije bila stvar nacionalnog pitanja, jer organi nisu smjeli priznati da ono još postoji tj. da je to strukturni problem komunističkoj vlasti, ili kako je rekao Tito, nacionalne mržnje više ne smije biti. Čak su i u pokušaju ustanka 1950. godine na području Gline organizatori odustali od isključivih nacionalnih parola kojima je trebalo potaknuti ustanak, procjenjuju-

ći da ona ne bi imala uspjeha među lokalnim stanovništvom.[91] Dakle, nacionalno pitanje, iako protiv volje komunista vidljivo, za njih nije smjelo biti zapreka u bilo kakvim projektima. Pravo rečeno, lokalne su vlasti u Glini lako mogle napraviti spomenik sa sličnim natpisom kao i na groblju, što nije proizvelo ozbiljnijih problema, ali su u ovom slučaju na djelu očito bile druge poteškoće.

Treba se istaknuti da je mjesto tragedije u samoj Glini bilo u posjedu Srpske pravoslavne crkve i da ona u tome razdoblju nikako nije odustajala od obnavljanja svoje građevine. Međutim, bilo je mnogo teškoća u tome planu, kako otkriva izvještaj episkopa gornjokarlovačke eparhije Simeona Zlokovića iz 1953. godine. Financijsko i duhovno stanje bilo je vrlo teško, a komunističke su vlasti činile sve što je bilo u njihovoj moći da takav projekt osujete.[92] Pod optužbama šovinizma i nazadnjaštva koji se širio od pravoslavnog svećenstva, koje su se doduše mogle naći u pojedinih svećenika, ali je nepravedno generalizirano na čitavu instituciju, Komunistička je partija krila svoje dublje ideološke razmirice s religijom. Pravoslavno je svećenstvo i dalje bilo napadano, projekti obnove i sakupljanja priloga bili su minirani.[93] Država se snažno uključila u antireligijsku propagandu, pa je tako u školama bilo preporučeno učiteljima da se uključe u borbu između vjernika i „progresivnih" učenika:

> „Poznato je da takova borba postoji čak i u osnovnoj školi, među učenicima koji ne idu na vjeronauk i onima koji idu, no ima učitelja, koji prolaze mimo toga, kao da ih se to ne tiče. Nastavnik treba da učestvuje s pedagoškim taktom u toj borbi na strani napredno orijentiranih učenika..."[94]

Taktika je bila poprilično jasna, prisiliti Srpsku pravoslavnu crkvu na uzmak, da popusti i mjesto sjećanja prepusti komunističkom viđenju prošlosti. Zbog takve je strategije odugovlačenja i iscrpljivanja protivnika ruševina pravoslavne crkve u Glini i dalje ostala mjesto duhova. Vodstvo Srpske pravoslavne crkve moglo je inzistirati na obnavljanju crkve, ali je u najvišim krugovima komunističke vlasti već 1950. kao na stijeni bilo uklesano: „[...] ne ćemo dizati crkvu u Glini [...]"![95] Taj banijski gradić nije bio jedini takav slučaj, jer brojne pravoslavne crkve srušene u NDH više nikada nisu obnovljene. Neke su poslije rata i dodatno rušene jer se uzimao građevni materijal za obnovu drugih građevina.[96]

Dakako, bilo je članova partije koji su ostali vjernici. Međutim, to su bile rijetke iznimke. U slučaju nepravovjernih članova partije oštro se nastojalo dovesti ih na pravi put, jer članstvo u partiji i pripadnost Srpskoj pravoslavnoj ili Katoličkoj crkvi u tim godinama nisu bili kompatibilni. Kako je rečeno, Žigić, Brkić i Opačić htjeli su afirmirati Srpsku pravoslavnu crkvu kao važnog čimbenika u čuvanju srpskog identiteta, što je propalo jer je protiv toga bila „mlada, neobrazovana i bezobzirna generacija, s pravom uvjerena da joj tradicije i nacionalne vrijednosti predstavljaju važnu prepreku društvenoj promociji".[97]

Ti su se razlozi miješali s dalje ukorijenjenom neznanjem, pogotovo o događajima u malim sredinama. Ako je vjerovati Dušanu Brkiću, kada je on predložio da se podigne spomenik u Glini, Ivan Krajačić Stevo je krivnju za taj pokolj prebacio na Srbe rekavši da su „Srbi izazivali ustaše, koji su ih pobili"![98] Po Žigiću, u Požegi je skupljan novac za spomenik žrtvama fašističkog terora i zloporabljen za posve druge svrhe.[99] A bila je tu i posve raširena nebriga za žrtve koje nisu bile izravno vezane uz NOB. Kako je rekao Ranković, „u Kraljevu je streljano 2.500 ljudi i još ništa nije učinjeno da se taj prostor nekako uredi" a Kardelj je ustvrdio da „u Sloveniji u Begunjama ima samo nekakav drveni krst i to popovi eksploatiraju" na što se nadovezao Ranković rekavši da su to „naše opće slabosti".[100]

Dakle, od 1948. do 1953. godine bilo je znakova promjene u kulturi sjećanja na glinske žrtve: Savez boraca pristupio je prikupljanju podataka ne samo boraca NOR-a već i žrtava fašističkog terora, na sjednici CK KPH spomenut je problem neobnavljanja glinske crkve, podignuta je ploča na glinskom pravoslavnom groblju, a Tito je posjetio Glinu i obećao da grobovi žrtava neće biti zaboravljeni. Međutim, te su naznake promjena još uvijek bile sputane u svojem razvoju zbog nefleksibilnosti i manjkavosti komunističkih vlasti: Savez boraca nije niti pristupio utvrđivanju točnog broja žrtava, pokretači rasprave o glinskoj crkvi na sjednici CK KPH bili su osuđeni, ruševina glinske pravoslavne crkve postala je prostor borbe između osiromašene Srpske pravoslavne crkve i Komunističke partije, a Titova obećanja bila su višeznačna i demagoška. To je bio odraz razvoja u čitavoj Jugoslaviji. Odmicanje od Sovjetskog Saveza dovelo je do novih promjena poput slijeđenja „pravog" marksizma, samoupravljanja, Krležine kritike socrealizma, a na Šestom kongresu KPJ u studenom 1952. promijenjeno je ime iz Komunističke partije Jugoslavije u Savez komu-

nista Jugoslavije. To je trebalo odražavati liberalizaciju i promjenu uloge partije iz upravljača u „idejnog usmjeritelja". No te promjene nisu dovele do ekonomskog čuda, potpune slobode umjetničkog i znanstvenog djelovanja ili veće liberalizacije, što su na svojoj koži osjetili Milovan Đilas i drugi komunisti koji su uvidjeli da promjene nisu bile suštinske već često kozmetičke i da struktura komunističke vlasti nije trpjela demokratizaciju.[101]

4. KULTURA SJEĆANJA NA GLINSKE ŽRTVE DO KRAJA PEDESETIH GODINA

Ne bi se moglo reći da je do kraja pedesetih godina bilo značajnijih promjena na planu postupka komunističkih vlasti prema kulturi sjećanja u samoj Glini ili prema institucionaliziranoj religiji. Mjesto srušene glinske crkve i dalje je ostalo neobilježeno, što je živo svjedočanstvo da je ona bila poprište borbe različitih svjetonazora koji su bili u mat poziciji. Ipak, banijski se gradić dalje razvijao na drugim poljima, a kako je taj razvoj bio jedan od važnih čimbenika i pokretača ostalih promjena, potrebno je ukratko ocrtati konture toga razvoja.

Nakon ratnog vihora, Glina je prema popisu iz 1948. imala samo 1 600 stanovnika, što je bio pad za više od 30 % u odnosu na 1931. godinu, kada je imala 2 315 stanovnika. Veliku većinu tih gubitaka činilo je srpsko (pravoslavno) stanovništvo. Međutim, broj je nakon rata polako rastao, jer Glina je 1953. imala skoro 2 000 stanovnika, a 1961. broj stanovnika premašio je po prvi puta onaj iz 1931. godine.[102] Godine 1955. ukinut je stari komunalni sistem kojim je stari kotar reformiran u novu općinu Glina.[103] Iako industrija pedesetih još nije bila na visokom stupnju, poljoprivreda je napredovala, a šumarstvo je bilo posebno dragocjeno. Rastao je broj trgovačkih poduzeća, ugostiteljskih objekata, obrta i zanata. Zajedno s time rastao je broj škola, kulturnih i sportskih društava.[104] Projekcije za budućnost u regulacijskom planu iz 1955. godine bile su vrlo optimistične: predviđala se izgradnja velike dugačke ulice koja se trebala protezati do obližnjeg sela Jukinca i koja je trebala biti centar budućeg modernog grada, gradnja novih gradskih naselja, stadiona, vodovoda, a u planu je bilo širenje parkova i trgova.[105] Poboljšanje ekonomskog položaja donijelo je boljitak i obiteljima poginulih boraca i civilnih žrtava. Tako su u organizaciji glinske osnovne škole „djeca palih boraca, žrtava fašističkog terora i socijalno ugroženih" 1956. godine ljetovala u Zaostrogu zahvaljujući donacijama raznih poduzeća i zadruga, Crvenog križa i NOO-a Glina.[106] Mediji su vrlo optimistično prikazivali prvih deset godina komunističke vlasti, naglašavajući „ogromne napore", otvaranje tvornica i napredak na poljima poljoprivrede, obrta i trgovine.[107] Iako je to bilo prenaglašavanje i iako je Glina ostala nerazvijena i poljoprivredna sredina s brojnim neriješenim problemima, u nekim se stvarima ipak vidio napredak.[108]

To je bio jedan od glavnih razloga zašto prema kraju pedesetih godina pitanje obnavljanja pravoslavne crkve postaje akutno. Glina više nije bila isto mjesto kao ono neposredno nakon rata, kada je srpsko stanovništvo bilo poubijano ili raseljeno i kada je glad bila česta a zima se u okolici preživljavala u bajtama.[109] Pravoslavno stanovništvo vratilo se u grad koji je populacijom polako prerastao čak i međuratne brojke, ali sada više u njemu nije bilo pravoslavne crkve. U mjestima gdje je crkva bila oštećena ili srušena obred se uglavnom obavljao na crkvištima. Takvo bijedno stanje naravno nije moglo zadovoljiti visoke krugove SPC-a. Spomenuto je da je 1953. godine izvještaj episkopa gornjokarlovačke eparhije Simeona Zlokovića opisivao vjerski život na području Hrvatske u vrlo tamnim bojama. Vjerojatno su ocrtana liberalizacija početkom desetljeća i polagano poboljšanje materijalnog stanja u državi utjecali na to da je SPC od 1956. godine ipak odlučnije pokušala utjecati na vlasti na čitavom području Hrvatske radi poboljšanja materijalnog i duhovnog stanja, što se odrazilo i na Glinu.[110] Kako bi se evidentiralo stanje između lokalnih vlasti i svećenstva na terenu, Savez udruženja pravoslavnog sveštenstva je u dogovoru sa Saveznom komisijom za vjerske poslove obišao velik dio Hrvatske i Bosansku Krajinu. Sastanak u Glini održan je 12. lipnja 1956., a na njemu su sudjelovali, među ostalima, predsjednik Narodnog odbora okruga Miloš Lončar i paroh u Glini, Nikola Diklić. Iako se pravo stanje pokušavalo prikriti, ono je bilo vrlo loše. Diklićeva parohija bila je zapuštena, on se morao suočavati s društvenom izolacijom, a njegovo je dijete u školi zbog očeva životnog poziva imalo problema. Obnavljanju glinske crkve komunističke su se vlasti oštro suprotstavljale, a u tome su imale potporu svojih lokalnih privrženika, posebice bivših partizanskih boraca. Kao razloge zašto se crkve općenito ne bi trebale obnavljati nabrajani su među ostalima i oni da prvoborački krajevi ne trebaju crkve i svećenike, da je molitva za ubijene i poginule uvreda njima i njihovim obiteljima, da crkvena imovina uopće nije vlasništvo SPC-a nego države i da je religija zapravo izvor šoviniz-

ma.[111] Međutim, lako je uvidjeti da se iza tih prozirnih razloga privrženika komunističke ideologije krio konformizam i želja za društvenom promocijom onih istih koji su prije par godina zamijenili Žigića, Brkića i Opačića – kako drugačije komentirati njihovo naglašavanje „čistoće" „prvoborackih krajeva", prisvajanje crkvene imovine za državu i obranu „bratstva i jedinstva" od „šovinizma"? Obnavljanjem pravoslavne crkve mogla se samo pojačati nacionalna ravnopravnost jer bi time ona opet stajala zajedno s katoličkom u gradu, pokazujući time da svi imaju jednako pravo bogoslužja.

U nekim je aspektima ipak bilo pozitivnih promjena u to vrijeme. Do sredine pedesetih godina čitava je Banija u pogledu podizanja spomenika i spomen-ploča živnula. Iako je pokazano da je već neposredno nakon rata bilo podizanja spomen-ploča čak i zasebno žrtvama fašističkog terora, sada se upečatljivo mijenja njihov broj i popraćenost u medijima. Razlog je zasigurno poboljšanje ekonomskog stanja, kritika Saveza boraca od Aleksandra Rankovića po pitanju njihove aktivnosti i energičnija djelatnost od strane te organizacije nakon što joj je Ranković postao predsjednik. Jedna od novosti koju je uveo bila je uspostava Dana borca na sjednici Izvršnog odbora Centralnog odbora Saveza boraca Jugoslavije 29. lipnja 1955. u Beogradu. Kao datum proslave izabran je 4. srpanj „u znak sjećanja na dan kada je proširen Politbiro CK KPJ 1941. godine donio odluku o početku oružanog ustanka" i koji je postao jedna od glavnih prilika kada su se otkrivali spomenici i spomen-ploče palim borcima i žrtvama fašističkog terora.[112] U isto vrijeme proglašen je Dan Republike za proslavu kojeg je određen datum 29. studeni.[113]

Kao primjer ovih promjena može se uzeti sisački list *Jedinstvo* u razdoblju od početka 1955. godine do sredine 1956. godine. Upečatljivi su veliki članci o lokalnim organizacijama SBNOR-a, izvještaji o njihovu prikupljanju sredstava za podizanje spomenika i spomen-ploča, planovi o prikupljanju povijesnog materijala za muzeje NOB-a, uređenje grobova palih boraca, gradnja ili uređenje spomen-parkova, organiziranje kulturnih manifestacija i slični sadržaji.[114] U spomenutom razdoblju na Baniji otkriveni spomenici ili spomen-ploče koje su popraćene u *Jedinstvu* bile su u Matijevićima pokraj Dvora na Uni, Sisku i Buzeti kraj Gline.[115] Planiralo se sagraditi iste u Hrastovcu u sunjskoj općini, Kostajnici, Sunji, Mlinogi kraj Petrinje, Dvoru na Uni i obližnjim selima Ljubini i Rujevcu na groblju savskih žrtava u Sisku, u Banskom Grabovcu kraj Petrinje, Velikoj Solini kraj Gline te u Obljaju, selu jugoistočno od Topuskog.[116] Da je Rankovićevo zalaganje uspjelo svjedoči i činjenica da je veliki dio otkrivenih ili planiranih mjesta sjećanja bilo povezano s proslavom Dana borca. Do kraja 1959. u Hrvatskoj je podignuto čak 2 700 spomenika povezanih s NOB-om.[117]

Ovakav razvoj događaja nije zaobišao niti Glinu i njezinu bližu okolicu. Stanje je tamo doduše definitivno bilo problematično, štoviše, bilo je utoliko teže što je to nedostajalo materijalnih sredstava, a bilo je puno žrtava, što znači i puno spomen-ploča i spomenika. U čak 75% sela glinskoga kraja bilo je potrebno istaknuti spomen-ploče, a kako su se one radile od jeftinijih materijala, koji su bili oštećivani po zimi, bila su potrebna stalna ulaganja. Posebno se isticao „problem" religije: neki su smatrali da se uopće ne trebaju uređivati groblja onih „koji su pali za današnju slobodu" samo zato što se radi o crkvenim mjestima; tužilo se da je „pop" u Dragotini skupio za jedan dan 20 000 dinara, a u isto su vrijeme „drugovi" za podizanje spomen-ploča skupili jedva par stotina dinara.[118] Unatoč svim poteškoćama, pomak je bio vidljiv. Na glinskom groblju sagrađena je kosturnica, želja Dušana Brkića ispunjena je jer je Narodni odbor kotara dao sredstva kojima se ogradilo „crkveno dvorište" u Glini i kojom je zaštićeno to „važno historijsko mjesto" te je podignut spomenik „članovima Narodnooslobodilačkog odbora za grad Glinu, koji su poginuli 1944. u Topuskom, prilikom povlačenja pred neprijateljskom divizijom."[119] Ali na posebnom mjestu treba istaknuti članak o spomeniku palim borcima i žrtvama fašističkog terora u Majskim Poljanama, koji je podignut ispred Doma kulture i za koji je ploča s imenima bila je posebno naručena iz Beograda.[120] Jer on dobro otkriva politiku komunističkih vlasti u pristupu mjestima sjećanja. Spomenik s pločama svečano je otkriven na Dan Republike, 29. studenog 1955. u prisustvu, među ostalima, narodnog heroja i generala JNA Stanka Bjelajca, organizacijskog sekretara KK SK Branka Drezge te obitelji poginulih. Procjenjuje se da je tom prilikom bilo 450 prisutnih. Drezga je rekao da se spomenikom „odaje priznanje palim sinovima i kćerima, borcima i žrtvama fašističkog terora, koji su žrtvovali svoje živote u temelj naše socijalističke domovine". Bjelajac je u svom govoru ustvrdio da će spomenik govoriti „o našoj herojskoj borbi naših banijskih jedinica sa kojima se danas ponose preživjeli borci Banije i čitav naš narod", kao i da se selo „Majske Poljane među prvima na Baniji odazvalo [se] pozivu naše Partije i druga Tita, krenulo u borbu i u

njoj dalo mnogo žrtava". Na devet ploča bio je popis 241 žrtve, od toga 119 boraca i 122 žrtve fašističkog terora, ali je na prvom mjestu bio istaknut „proglas CK iz 1941. g o pozivu na ustanak".[121]

Na ovom primjeru vidi se da uključivanje Srba ubijenih 1941. u glinskome kotaru od ustaša u komunističku ideologiju postaje jasno izraženo, a ta ideologija, kao i svaka, iskrivljuje prošlost. Već je rečeno na primjeru ploče glinskim žrtvama s glinskog srpskopravoslavnog groblja da dani otkrivanja spomenika i spomen-ploča nisu slučajno izabrani. Ovdje je posebno upečatljivo spominjanje „žrtava fašističkog terora", od toga mnogih Srba civila koji su ubijeni u svibnju 1941., kao onih koji su dali „svoje živote u temelj naše socijalističke domovine".[122] Mnogi od ubijenih vjerojatno ne bi ni sanjali o davanju života za viziju države kakvu je gajila tadašnja Komunistička partija, niti o bilo kakvu davanju života, već su bili brutalno ubijeni zbog zločinačke politike ustaša, pokrenute nacionalističkom mržnjom. O pravim motivima zločina na otkrivanju spomenika nije bilo niti riječi zbog ideologije koja je bila okrenuta stvaranju nove socijalističke države i koja je tretirala nacionalni problem kao riješenu stvar čiji preostaci trebaju biti iskorijenjeni. Isto je tendenciozno povezivanje žrtava fašističkog terora s NOB-om i politikom Komunističke partije bilo na djelu kod velikog broja podignutih spomenika na Baniji, koji su baš zbog toga bili posvećeni ujedno i palim borcima i civilnim žrtvama. Od 2 700 podignutih spomenika u Hrvatskoj čak je njih 1.800 bilo posvećeno objema skupinama.[123] Na taj se način pravi karakter zločina gubio iz vida.

Slično ili gotovo isto stanje po pitanju mjesta sjećanja u pedesetim godinama bilo je na prostoru čitave Jugoslavije. Godine 1951., baš kao u slučaju Gline, i žrtve s beogradskog Sajmišta su dobile spomenik od SBNOR-a i, opet kao u slučaju Gline, ne na samom mjestu događaja, nego u obližnjem naselju Bežanija gdje je Državna komisija za ratne zločine otkrila nekoliko masovnih grobnica. Sve žrtve Sajmišta povezane su s Narodnooslobodilačkom borbom i istaknuto je da su sve žrtve dale život „za slobodu i nezavisnost naše otadžbine", što se može tumačiti i kao poruku Sovjetskom Savezu. Na drugom groblju u Zemunu 1957., gdje je također otkrivena masovna grobnica, SBNOR je sagradio još jedan spomenik s jednostavnom posvetom „žrtvama fašističkog terora". Povezivanje s NOB-om je izostalo jer se vjerojatno smatralo da su tamo pokopani Židovi. Brojevi ubijenih na spomenicima, kao i na glinskom pravoslavnom groblju, bili su proizvoljni i nisu odgovarali čak niti istraživanju Državne komisije. U Jasenovcu i Banjici stanje je bilo još gore jer do šezdesetih nije ništa učinjeno u pogledu gradnje spomenika ili spomen-ploča na tim mjestima.[124]

Ne može se reći ni da su u Europi toga vremena cvjetale ruže po pitanju odnosa prema žrtvama i mjestima sjećanja. Iako je neposredno poslije Drugoga svjetskog rata u Francuskoj i Belgiji rasprava o statusu civilnih žrtava i boraca pokreta otpora ovisila o demokratskim kompromisima između različitih stranaka, s razvojem Hladnoga rata mjesta sjećanja postaju instrumentalizirana poput onih u Jugoslaviji. Tako su koncentracijski logori u antikomunističkim kampanjama izjednačeni s gulazima čime se gubila izuzetno važna genocidalna komponenta tih logora, dok su se na Istoku ti logori isticali kao sredstvo eksterminacije antifašista i povezivali se sa SR Njemačkom kao sredstvom Zapada protiv SSSR-a. U kategoriju antifašista na Istoku bili su ubrojeni, osim boraca, politički neistomišljenici i žrtve fašizma čime su oni bili stopljeni u jednu kategoriju, što je opet rezultiralo time da se gubio iz vida genocid nad Židovima.[125]

Po nekima je primjer instrumentaliziranja koncentracijskih logora u antikomunističkoj kampanji Dachau jer su tamo šezdesetih podignute katolička i protestantska crkva te sinagoga.[126] Međutim, upravo se na Dachauu vidi razlika između pristupa mjestima sjećanja. Naime, za gradnju tamošnjih spomenika krajem četrdesetih i pedesetih bili su proglašeni javni natječaji, predložene su različite koncepcije o kojima se javno raspravljalo, a posebno žestoke rasprave razvile bi se kada su u pitanju bili umjetnici s nacističkom prošlošću. Različite društvene grupe i institucije uključivale su se u debatu i demokratski je prostor za raspravu i kritiku bio vrlo širok, što bi znalo dovesti i do propasti prihvaćenih rješenja.[127] U isto vrijeme, u Jugoslaviji nije bilo govora o tome da bi javnost prosuđivala o spomenicima ili spomen-pločama, niti je u strogo kontroliranim medijima bilo prostora za raspravu ili otvoreniju kritiku po tome pitanju. Bilo je doduše privatnih pritisaka građana da se podigne spomenik na određenom mjestu i za određenu skupinu žrtava, ali rezultat ne bi uvijek bio pozitivan, a njihova se traženja najčešće ne bi mogla probiti u širu javnost.[128] Savez boraca pod Rankovićevim vodstvom imao je svoje prednosti u tome što se pedesetih godina energičnije zauzeo za gradnju spomenika, ali i manu u tome što je ta institucija bila jedan od stupova državne

politike i pod njezinim čeličnim stiskom nije bilo prostora za iole otvoreniju raspravu po pitanju uređenja mjesta sjećanja.

5. ŠEZDESETE GODINE: NACIONALNO PITANJE POSTAJE AKTUALNO

Iz dosadašnjeg razvoja događaja jasno je da je kultura sjećanja u Jugoslaviji ovisila o političkim mijenama u toj zemlji i izvan nje, a politika vodećih komunista neobjašnjiva je bez njihovih „idejnih i teorijskih" postavki koji dobrim dijelom izviru u njihovu razumijevanju marksizma-lenjinizma. Upravo je u toj terminologiji šezdesetih godina nacionalno pitanje izbilo u prvi plan. Termini kojima se počelo baratati šezdesetih godina u redovima SKJ nisu bili „nacionalizam" i „šovinizam", osim u slučaju žučnih rasprava i težih optužbi, već „decentralizacija", „autonomija" i „samoupravljanje" koji su u sebi krili nacionalno pitanje.

Klica promjena bila je već u razlazu Jugoslavije i SSSR-a 1948. godine i u promjenama koje su nakon toga uslijedile, poput samoupravljanja i pretvaranja SKJ, barem u teoriji, u idejnog usmjeritelja društva. Odlučnije o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji prvi je progovorio Edvard Kardelj 1957. godine, osudivši u predgovoru drugom izdanju svoje knjige *Razvoj slovenskog nacionalnog pitanja* velikosrpski nacionalizam koji se krio iza centralizma i „velikodržavne hegemonije". Sljedeće je godine štrajk slovenskih rudara u Trbovlju izazvao nacionalnu podjelu na tajnim sjednicama CK SKJ oko ekonomskih pitanja, potaknutih i uvjerenjem da je Slovenija u neravnopravnom odnosu prema drugim republikama.[129] Kako bi se riješili ti problemi pokušalo se ekonomski decentralizirati zemlju, što je svoj izražaj našlo na Osmom kongresu SKJ održanom 1964. godine. Žestoka kritika unitarističkih teorija i otvorenija rasprava o nacionalnim problemima i ekonomskoj decentralizaciji bili su jasan pokazatelj prevladavanja federalističkih tendencija.[130] Sukob reformističke struje, koja je zagovarala federalizaciju i liberalizaciju, i dogmatista koji su smatrali da bi takve promjene značile gubljenje vlasti SKJ, došao je do vrhunca u aferi s Aleksandrom Rankovićem. Prva struja na čelu s Kardeljem i podrškom Tita porazila je Rankovićevu struju, koji je optužen za prisluškivanje visokih dužnosnika i smijenjen 1966. godine. Nakon njegova pada taj se sukob karakterizirao u nacionalnim bojama, kao pobjeda Hrvata (Rankovićevo smjenjivanje predvodila su četvorica komunista hrvatske nacionalnosti) nad Srbima.[131] Pad Rankovića utjecao je na slobodnije izražavanje brojnih problema i razvoj autonomije republičkih institucija. Godine 1967. oštro se progovorilo protiv unitarističkih shvaćanja u jezikoslovlju kroz *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, a izraz većih sloboda godinu nakon toga bili su studentski prosvjedi u Beogradu. Krajem šezdesetih glavna su politička pitanja u Hrvatskoj nacionalna ravnopravnost i širenje republičkih autonomija, pitanja koja su u sebi uključivala odnos Hrvatske i Srbije u Jugoslaviji, „prebrojavanje" ključnih pozicija u državi koje su zauzimali Srbi i Hrvati s obzirom na njihov udio u populaciji, gospodarski razvoj većinski srpskih krajeva u Hrvatskoj itd.[132] Međutim, to ne znači da su slobode bile neograničene. Na primjer, potpisnici i simpatizeri *Deklaracije* bili su smijenjeni ili kažnjeni, dok je Tito demagoškim istupom u javnosti smirio studentske prosvjede 1968., a da ništa nije riješio. Komunistički je režim i šezdesetih znao pokazati svoje zube, pa su ljudske slobode i dalje bile kršene: 1959. godine studentski prosvjed zbog loše hrane u menzi žestoko je ugušen a jedna je djevojka ubijena, 1964. godine studentska su nezadovoljstva rezultirala uhićenjem stotina studenata i teškim mučenjem nekih od njih, uskraćivale su se ljudske slobode govora i udruživanja i plijenile se nepodobne tiskovine.[133]

Jedan od glavnih aktera promjena u Hrvatskoj bio je Miko Tripalo, od 1962. član Izvršnog komiteta CK SKH, od 1966. predsjednik tog tijela, a od 1969. član Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ i Predsjedništva SFRJ.[134] On je imao posve drugačije poglede na nacionalno pitanje od „stare garde predratnih komunista", što se dobro ogledalo u njegovoj reinterpretaciji marksizma-lenjinizma. Iako je u skladu s Marxom ekonomskim pitanjima u Jugoslaviji dao prvo mjesto, smatrao je da se u njegovu i Engelsovu pristupu nacionalnom pitanju nalaze „korijeni mnogih promašaja". Nacionalno pitanje ne smije se smatrati buržoaskim i inferiornim u odnosu na klasno, već su oba dio "jedinstvenog demokratskog i revolucionarnog procesa".[135] U komunističkoj Jugoslaviji to nije shvaćeno, pa je nacionalno pitanje bilo „sprečavano ili zamjenjivano tipično staljinističkim metodama". Kako stari komunisti, koji su i dalje držali sve konce u rukama, svojim zastarjelim shvaćanjima više nisu mogli rješavati probleme već su ih samo odgađali, Tripalo se uvjerio „da je za većinu njihovo vrijeme već davno prošlo".[136] Ali za stare komuniste nacionalno je pitanje bilo čvrsto vezano uz uspjeh i sudbinu njihove politike i ko-

munističke ideologije, tako da je svako isticanje nacionalnog problema impliciralo njihov neuspjeh, što je onda dovodilo u pitanje stare dogme.[137] To je dakle također jedan od razloga zašto će nacionalni odnosi postati osjetljiva tema za vladajuću elitu, s obzirom na to da su promjene mogle biti pokrenute samo unutar nje.

Kako je nacionalno pitanje izbijalo u prvi plan, staro neprijateljstvo prema institucionaliziranoj religiji polako je bilo ublažavano. Tako je 25. lipnja 1966. potpisan Protokol o razgovoru između Sv. Stolice i Jugoslavije, a 1970. godine uspostavljeni su puni diplomatski odnosi. Iako su se nakon toga lakše javno izražavali vjerski osjećaji, Katolička je crkva i dalje ostala glavni ideološki protivnik Saveza komunista. Nakon Drugog vatikanskog koncila viši je katolički kler poduzimao korake u vezi poboljšanja odnosa sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Kako će se pokazati na primjeru gradnje crkve u Glini, pravoslavno svećenstvo i dalje je bilo suočeno s društvenom izolacijom te opstrukcijama i napadima ponajprije od strane starih partizanskih boraca i umirovljenih časnika.[138]

6. GRADNJA NOVE SRPSKOPRAVOSLAVNE CRKVE U GLINI

Iako je stanje u Srpskoj pravoslavnoj crkvi na Baniji bilo obeshrabrujuće, njezino svećenstvo ipak nije odustajalo od zacrtanih planova. Episkop gornjokarlovački Simeon inzistirao je na obnavljanju pravoslavne crkve u Glini. Na sastanku u rujnu 1960. s predsjednikom Komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske Stjepanom Ivekovićem rekao je da bi izgradnjom crkve prestalo sjećanje na zločin izvršen u Drugom svjetskom ratu. Iveković, vođen starim shvaćanjem da je religija izvor svega zla, odvratio mu je da bi obnova crkve stvorila nezdrave odnose i otvorila stare rane. Ali iza tih ideoloških razmirica krila se i bitka za mjesto sjećanja. Po Ivekoviću SPC treba zatražiti novu lokaciju i odustati od stare, koja bi trebala biti prepuštena lokalnim komunističkim vlastima za izgradnju spomenika.[139] Komunisti su vrlo dobro shvaćali da bi popuštanjem izgubili izuzetno važno simboličko mjesto, potrebno za učvršćenje njihove dogme o ratnom i poslijeratnom razdoblju, na čemu je počivalo opravdanje njihove vlasti.

U konačnici je SPC počela popuštati, s obzirom na to da su sve poluge moći bile u rukama države. Građevinsku dozvolu mogla je dobiti tek nakon udovoljavanja zahtjevima vlasti, nakon što je odustala od stare lokacije i prihvatila novu (u sporednoj ulici, gdje je bilo drugo crkveno vlasništvo) i nakon što se episkop Simeon obvezao da u gradnji nove crkve neće upotrijebiti niti djelić stare, niti bilo kako pokušati povezati novu crkvu sa starom. Međutim, čak se ni nakon toga stanje nije smirilo. Jedna grupa starih boraca prijetila je da će ometati izgradnju nove crkve, a na ogradi oko predviđene lokacije ispisana je parola „Nećemo gradnju crkve, crkva ili tamnica za nas je jedno te isto.“[140] Od strane lokalnih vlasti u Glini nekoliko su puta upućene prijetnje parohu Dikliću, na njega je vršen pritisak i pravljene su smetnje u vezi izdavanja građevinske dozvole. Ipak, nakon intervencija iz Beograda, s gradnjom crkve počelo se u svibnju 1962., a posvećenje je izvršeno 21. rujna 1963. godine. Gradnja je financirana dijelom i donacijama srpskih iseljenika u Sjevernoj Americi, od kojih je samo 139 došlo na posvećenje, od planiranih 500. Razlog je bila represija vlasti i želja da kontroliraju čak i taj događaj. Tako je napomenuto da se pri posvećenju ne smiju spominjati ustaški zločini kako ne bi došlo do raspirivanja nacionalne mržnje.[141] Međutim, u tom naputku zapravo se krio onaj dogovor da nova crkva ni na koji način ne smije biti povezana sa starom. Da pravoslavnom svećenstvu nije ni bilo na pameti podizati nacionalne tenzije pokazuje činjenica da je počasno mjesto među uzvanicima dobio katolički župnik Franc Žužek i da je na propovijedi episkop Simeon govorio o miru, toleranciji i „ljepoti raznovrsnosti kod ljudi, naroda i vjera“.[142]

7. POČETAK RASPRAVA O UREĐENJU MJESTA SJEĆANJA SRPANJSKIM ŽRTVAMA

Dok su se još odvijali pregovori oko gradnje nove pravoslavne crkve u Glini, lokalne su vlasti već pokrenule planove za uređenje mjesta gdje je stajala stara crkva. Krajem srpnja 1960. lokalni list *Banovac* objavio je opširne priloge o ubojstvu glinskih Srba u Prekopi i zločinu u glinskoj pravoslavnoj crkvi 1941., povezujući ih doduše s akcijama i stradanjem komunista.[143] Iste je godine Gojko Šteković, sekretar Komiteta SK u Glini, pristupio kiparu Momčilu Krkoviću da mu dade nekoliko prijedloga za spomenik žrtvama ubijenima 1941. godine u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Krković je rodom iz Malog Graca blizu Gline, završio je gimnaziju u Sisku i Akademiju likovnih umjetnosti u Beogradu te je po svojim skulpturama bio poznat i u glinskome kraju. Tako je u rodnome selu 1957. godine izveo spomenik palim

borcima i žrtvama fašističkog terora, a na glinskom srpskopravoslavnom groblju 1960. godine osmislio je spomenik palim borcima-šumarima.[144] Krković je za Štekovića napravio četiri varijante uređenja mjesta sjećanja, koje su kao makete bile izložene Glinjanima ispred općinske zgrade.

U međuvremenu se Štković dodatno angažirao po pitanju uređenja mjesta sjećanja u samoj Glini. Ponajprije su na njegovu inicijativu 12. rujna 1961. predstavnici općina Vrginmost, Topusko, Pokupsko i Glina raspravljali o osnivanju „Odbora za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama fašističkog terora na Kordunu i Baniji Glina". U svojoj uvodnoj riječi na osnivačkoj sjednici, Štković je rekao da je glavni cilj, zbog kojeg predlaže osnivanje Odbora, podizanje pristojnog spomenika žrtvama koje su ubijene u srpnju 1941. u glinskoj crkvi.[145] Dogovoreni su pripremni zadaci za podizanje spomenika, ponajprije utvrđivanje točnog broja žrtava, prikupljanje sredstava i stupanje u vezu sa stručnjacima koji bi trebali provesti zamišljene ideje u djelo. Zanimljivo je da su se sredstva uglavnom trebala prikupljati po SBNOR-ima od lokalne do državne razine te putem novčanih priloga, a da je stručnjak s kojim se trebalo stupiti u kontakt bio Momčilo Krković.[146] Ova je sjednica bila važna jer je po prvi puta u slučaju uređenja mjesta sjećanja glinskim žrtvama pokazan ograničeni napredak u decentralizaciji zemlje i samoupravljanju, plodovima pedesetih godina. Naime, nije se trebalo čekati dopuštenje viših vlasti, već je inicijativa pokrenuta od lokalnih vlasti i kao takva se dalje razvijala.

Iako je Štković dao prvi poticaj za uređenje glinskog mjesta sjećanja, glavna je uloga u odlučivanju sljedećih godina uskoro posve prešla na predsjednika Odbora, narodnog heroja Adama Petrovića Gigca.[147] On je u *Jedinstvu* 1960. godine za svoju aktivnost u glinskom SBNOR-u bio javno pohvaljen, a brojna lokalna događanja šezdesetih nisu mogla proći bez njegove nazočnosti.[148] U njegovu političkom djelovanju tih godina mogu se nazrijeti stroga pravovjernost partijskoj ideologiji i neprijateljstvo prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi: upravo su „njegovi" borci bili žestoko protiv gradnje nove pravoslavne crkve u Glini. Dakako, pravovjernost Partiji nije sama po sebi nikada bila jednoznačna, a prema kraju šezdesetih postat će još problematičnija kako se bude produbljivao jaz između reformista i dogmatista u SKJ.

Javna kampanja za prikupljanje novčanih sredstava radi podizanja spomenika počela je vrlo brzo. Tako je *Jedinstvo* početkom studenog 1961. godine na naslovnoj stranici objavilo dio svjedočenja Ljubana Jednaka o pokolju, što je zapravo bio tekst na poleđini Zahvalnice Odbora za izgradnju spomenika žrtvama fašističkog terora Banije i Korduna Glina. Članak je šokantnim tekstom htio potaknuti čitatelje na davanje novčanih priloga, kojih je tada bilo skupljeno 2,5 milijuna dinara, za gradnju spomenika srpanjskim žrtvama na mjestu srušene crkve kao i za sastavljanje detaljnog popisa koji broji oko 1 700 žrtava. Spomenik se trebao podignuti iduće godine na Dan ustanka.[149] Realno je stanje stvari ipak bilo daleko od tih idiličnih planova.

Da je Odbor uskoro prerastao svoje regionalne okvire i da je lokalna inicijativa prešla na republičku razinu, za razliku od prijašnjih godina kada je put u pravilu bio obrnut, može se vidjeti na njegovu sljedećem sastanku, koji je održan 21. studenog 1961. godine, i to ne u Glini, već u Muzeju Narodne revolucije u Zagrebu. Na njemu su sudjelovali, osim članova Odbora, visokorangirani politički i vojni dužnosnici, poput člana Izvršnog vijeća Sabora NR Hrvatske Milutina Baltića, direktora *Vjesnika* Banijca Đure Kladarina, zatim pomoćnika Državnog sekretara za unutrašnje poslove Uroša Slijepčevića, zastupnika Sabora Ranka Mitića, pomoćnika javnog tužioca NR Hrvatske Dragana Mitića te zastupnika raznih struka, poput arhitekata i privrednika. Od umjetnika tu su bili Momčilo Krković i još jedan kipar, Vojislav Mišić.[150]

Prisutnima se prvo obratio Adam Petrović Gigac i zamolio potonja dva kipara da iznesu svoje prijedloge u vezi prostora na kojem su bile ruševine stare pravoslavne crkve. Krković je izložio jednu od svoje četiri ideje, koju je godinu prije predložio Štekoviću, jer se ona najviše svidjela Glinjanima, te ju je nadopunio savjetima koje je dobio prilikom boravka u Glini. Krkovićev je prijedlog bio da se podigne spomenik koji bi bio čisto umjetničke vrijednosti, koji bi ponajprije prikazivao patnje i stradanja jednog naroda, a tek nakon toga otpor naroda neprijatelju. Vizualno i prostorno prijedlog bi bio povezan sa srušenom glinskom crkvom.[151] Za razliku od Krkovića, Vojislav Mišić je predložio funkcionalni spomenik, točnije jednu 17 metara visoku dvorana gdje bi bili izloženi dokumenti od povijesne važnosti, ponajprije vezani uz NOB, i gdje bi se mogle održavati svečanosti. I Krkovićev i Mišićev prijedlog iziskivali bi slična financijska sredstva, u prvom slučaju 15, a u drugom 16 milijuna dinara.[152]

Po završetku predstavljanja prijedloga razvila se zanimljiva diskusija. Tu se prvi puta javlja značajnija raspra-

va o uređenju mjesta sjećanja u Glini, punih 16 godina nakon završetka rata. Kako je spomenuto, na Zapadu su takve rasprave bile uobičajene već desetljećima. Ali za razliku od njih, ovdje širi krug javnosti nije bio uključen, već je moć donošenja odluka ostala u uskom krugu političke elite. Glavno je pitanje bila odluka treba li spomen-obilježje biti umjetničko ili funkcionalno, hoće li ono biti vizualno povezano s patnjom i stradanjem srpskog naroda ili će biti prekriveno i uklopljeno u grandioznu priču o NOB-u. Različite su se struje predstavljanja prošlosti sukobljavale: Krković je tvrdio da je zastupao sjećanje lokalne populacije, njegovo je prizivanje i čuvanje sjećanja bilo u umjetničkom predstavljanju zločina, koje je imalo prednost nad narativnom pripoviješću. Mišićev je prijedlog bio povijesni narativ povezan s vladajućom ideologijom, a njegovo je predstavljanje bilo šire od puko umjetničkog, ono se oslanjalo na priču, izlaganje izvornih stvari i predmeta u čijem bi temelju bio NOB.[153]

U diskusiji nisu sudjelovali svi prisutni. Đuro Kladarin podupirao je umjetničko rješenje, ali je ostavio prostor da se zajedno s njime izgradi i muzej. Direktor Urbanističkog zavoda Zagreb Zdenko Kolacio istaknuo je da bi financijski najpovoljnije rješenje bilo Krkovićevo. Kladarinu i Kolaciju implicitno se suprotstavio Baltić, koji je smatrao da Krkovićevo rješenje nije zadovoljavajuće, prije svega jer spomenik ne bi trebao biti ponajprije obilježje „nacionalističkog terora u Hrvatskoj", a tek onda „dokaz snage naroda koji je ustao protiv tog terora". Baltiću je bio blizak Veljko Drakulić, predstavnik Glinjana u Zagrebu i član CK SKH, koji je također bio i protiv spomenika i protiv muzeja, te je zagovarao gradnju škole, parka ili doma kulture.[154] Međutim, većina prisutnih nije se toliko interesirala za formu budućeg mjesta sjećanja, već za osiguravanje osnovnih preduvjeta za gradnju. Jer bilo je potrebno uvjeriti više razine državne vlasti da doniraju financijska sredstva, s obzirom na to da za većinu prisutnih diskutanata pokolj u glinskoj crkvi nije bio lokalnog, već od državnog značaja. Zbog toga ni Krkovićev ni Mišićev prijedlog nije bio dovoljan – on je bio prilagođen malim sredstvima kojima je raspolagao siromašni banijski kraj. Đuro Kladarin tako je rekao da pravi značaj spomenika nije pravilno ocijenjen; nakon pokolja u glinskoj crkvi je „otpor naroda protiv fašizma naročito porastao" na širem području. Potrebno je s ovim objektom upoznati republička tijela, SUBNOR Hrvatske, pa i Centralni odbor SUBNOR-a u Beogradu. Kolacio se također složio s time da bi se konačnu ideju i dalje trebalo tražiti, a Drakulić je otišao najdalje, tvrdeći da nijedna ideja ne zadovoljava jer je „glinska crkva [...] događaj u najmanju ruku republičkog značaja, a po svojoj strahoti dolazi odmah iza Kragujevca". S prijedlogom da se treba upoznati druga državna tijela radi prikupljanja što više sredstava za dostojno obilježavanje glinskog zločina složili su se Baltić, Miloš Lončar i Gojko Šteković. Glavni zaključci sastanka bili su dakle da Odbor mora stupiti u kontakt s drugim institucijama i, kako je većina bila za funkcionalno rješenje, u čemu je glavnu težinu imala riječ Milutina Baltića koji je istupio protiv Krkovića, odlučiti hoće li se graditi Spomen-park, Spomen-škola ili Spomen-dom.[155]

Krković će kasnije izjaviti, s vidnom gorčinom i razočarenjem, da su od njegova prijedloga odustali jer su „likovni elementi" njegova spomenika mogli „iritirati javnost".[156] To je bila plitko i prozirno opravdanje, pogotovo ima li se u vidu da su reakcije nekih Glinjana na njegove ideje bile pozitivne. Ipak su jasni razlozi odbijanja njegova prijedloga. Naglašavanje zločina u umjetničkoj koncepciji njegova spomenika nije se moglo dobro uklopiti u naraciju komunista o Drugome svjetskom ratu, u kojem je nacionalna mržnja bila potisnuta kao tamna prošlost pred sjajnom socijalističkom budućnošću. To također govori da je početkom šezdesetih godina nacionalno pitanje i dalje bilo potiskivano. Ipak je Milutin Baltić bio čvrsti protivnik reformističke struje u SKH, a time i dopuštanja manifestiranja nacionalnog pitanja, makar i u obliku kojeg su formulirali „proljećari".[157]

Možda se jedan od razloga Odborova priklanjanja funkcionalnome rješenju uređenja mjesta sjećanja krio i u utjecaju javnoga mnijenja u Glini. Zaključak zagrebačkog sastanka da se raspravi o obliku funkcionalne građevine potekao je od Drakulića, koji je očito znao što Glinjanima nedostaje. Glas javnosti sve se jače čuo, zahvaljujući spomenutoj ograničenoj liberalizaciji u zemlji. Tako je *Jedinstvo* 1963. i 1964. godine sondiralo teren s pitanjem što nedostaje Glinjanima u njihovu gradu? Predvidljivo, nitko nije rekao da im nedostaje još spomenika. Većinu građana smetalo je što njihov grad ne pruža adekvatne trgovinske i ugostiteljske usluge, a većina ispitanika istakla je da je grad dobrim dijelom društveno i kulturno mrtav. Mjestom dominiraju „bircuzi", omladina nema gdje izaći, djeca se nemaju gdje igrati, a kulturna događanja veći dio godine ne postoje. Jedino što postoji su kino i „Kasina".[158] Stanje u nedostatku

društvenog i kulturnog života bilo još alarmantnije ima li se u vidu da se Glina ekonomski razvijala, a do početka sedamdesetih imat će više stanovništva nego ikada u svojoj povijesti, gotovo 3 500.[159] Lokalne su vlasti u svome zagovaranju gradnje funkcionalnoga Spomen-doma očito bile svjesne tih nedostataka. Ali pokazat će se da ispunjavanje njihovih želja ima visoku cijenu, za samu gradnju Spomen doma financijsku, a nakon izgradnje i moralnu. Dobro je znao Simo Todorović, predsjednik sisačkog SUBNOR-a, što govori na sastanku 21. studenog, kada je rekao da se „dobro pazi šta će se podignuti".[160]

8. FINANCIJSKE TEŠKOĆE

Glavne zaključke prošlih sjednica i smjer kojim je Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama trebao ići sažeo je 5. prosinca 1961. Adam Petrović Gigac, u dokumentu kojeg je poslao Glavnom odboru SUBNOR-a Hrvatske.[161] Gigac je izložio kratki historijat glinskog mjesta sjećanja od 1941. do trenutka kada je pisao spomenuti dokument. Tu se pojavljuje motiv koji će sljedećih godina igrati ulogu jednog od glavnih opravdanja zašto je Glina zaslužila potporu viših državnih tijela: kada je Tito 1952. posjetio taj grad, Aleksandar Ranković, predsjednik SUBNOR-a Jugoslavije, rekao je da se na crkvenim „ruševinama treba izgraditi spomenik dostojan žrtvama koje su tu poginule, kao i dostojan značaja jedne prekretnice, jer je narod ovog kraja od tog dana dao snažan otpor fašističkom okupatoru".[162] Do sada je osnovano četiri odbora za podizanje spomenika srpanjskim žrtvama u Glini, a u razlozima zašto su sva četiri propala Gigac otkriva samo djelomičnu istinu. Po njemu, a) nitko do sada nije preuzeo odgovornost da izgradi dostojan spomenik, b) zemljište je bilo u vlasništvu Srpske pravoslavne crkve i c) bila su potrebna velika financijska sredstva. Doista, Gigac je bio u pravu da su veliki problem bila financijska sredstva, pogotovo neposredno poslije rata, kao i da lokalne vlasti ništa nisu mogle učiniti dok god je trajala borba za kontrolu mjesta sjećanja sa SPC-om, ali nije bio iskren kada je rekao da nitko nije preuzeo odgovornost za izgradnju dostojnog spomenika. Jer SPC je od kraja rata htjela obnoviti svoju crkvu, ali to vjerojatno u Gigčevim očima nije bio „dostojan" spomenik![163]

Zaključci Odbora, koji čine smjernice za djelovanje u budućnosti, bili su odbacivanje Krkovićeva i Mišićeva prijedloga jer nisu onog značaja kakav glinski zločin zaslužuje, bilo je potrebno povezati se s višim državnim tijelima i dobiti potporu od njih, te konačno izgraditi skuplji funkcionalni spomenik sa obilježjem da je to „Spomenik revoluciji i jedinstvu".[164]

U sljedećim se godinama mišljenje većine odbornika ustalilo na ideji Spomen-doma, od svih mogućih rješenja „funkcionalnog oblika", a tu je odluku donijelo u konzultaciji sa SUBNOR-om Hrvatske.[165] Zatim je trebalo pričekati projektantsku tvrtku koja bi po zamišljenim idejama detaljnije izvela plan gradnje. Neki očito više nisu mogli čekati idejni projekt, pa je tako u ožujku 1964. jedan član glinskog SUBNOR-a, misleći da se ništa ne poduzima, zahtijevao raspravu po tom pitanju.[166] No u srpnju 1964. godine konačno je bio dovršen idejni projekt s troškovnikom, nakon manjih izmjena kako bi se smanjila cijena projekta na prihvatljivu razinu. Plan gradnje bio je opširan, a pokušao je u sebi objediniti dva glavna zadatka: izgraditi funkcionalni dio koji bi služio administrativnim, kulturnim i društvenim potrebama grada, ali i ujedno napraviti „svečani dio", koji bi bio odvojen kako bi se odalo poštovanje tolikim ubijenim žrtvama. Ili riječima projektanata: „Nastojalo se dobiti plemenit i humani prostor koji bi u dinamici glavne ulice predstavljao predah i osvježenje, a ujedno sačuvao i dostojan spomen na mjestu gdje su pale nevine žrtve."[167]

Najveći dio zamišljene građevine bio bi funkcionalnoga karaktera, s dva dijela. Prvi dio obuhvaćao bi veliku glavnu dvoranu sa 450 sjedala i pratećim prostorima (vestibulom s garderobom, bufetom i projekcijskom kabinom), čitaonicu s bibliotekom i sanitarnim čvorom, a na katu bi bile smještene prostorije za društveno-političke organizacije i Narodno sveučilište. Drugi dio imao bi pozornicu s garderobama, za razne kulturne svrhe. Svečani dio obuhvaćao bi slobodan travnjak s pješačkim prilazom, svečanom dvoranom na katu i Spomen-muzejom u prizemlju, koji bi sadržavao izvore iz „narodne revolucije" toga kraja. Vanjski dio građevine činili bi travnjak, bazen te manje skulpture i spomen-ploče.[168]

Međutim, ono što je moralo predstavljati najveću prepreku brzoj izgradnji Spomen-doma zasigurno su bila velika novčana sredstva. Jer za izgradnju ovako zamišljene građevine bilo je potrebno uložiti čak 160 milijuna dinara.[169] Postavlja se pitanje je li glinski zločin tijelima na državnoj razini bio značajan za opravdanje tako velike investicije, i kakav je uopće bio sustav valorizacije „historijskih mjesta" u Jugoslaviji?

Činjenica jest da je kategorizacija mjesta sjećanja u Jugoslaviji šezdesetih godina bila tek u povojima. Tek je

u travnju 1963. CK SKH poslao pisma kotarskim komitetima „u cilju da se suzbije stihijnost, ujednače kriteriji, odrede prioriteti i vodi jedinstvena politika u budućem radu oko obilježavanja značajnih događaja i ličnosti iz historije naroda Jugoslavije."[170] Međutim, projekt kategorizacije dovršen je tek osamdesetih godina, a bile su definirane tri kategorije. U najvišu, A kategoriju („od najvišeg značenja za naciju tj. zemlju") bila svrstana mjesta na kojima su se odigrali najvažniji događaji za povijest Komunističke partije, tj. Saveza komunista, najvažnija Titova boravišta, rodne kuće četvorice najvažnijih narodnih heroja, mjesta najznačajnijih događaja NOB-a u Drugom svjetskom ratu, najveći koncentracijski logori tj. logori smrti itd. U B kategoriju („vrlo značajno za naciju") spadale su „zgrade u kojima je duže boravio CK KPH, Glavni štab NOV Hrvatske i drugi najviši organi NOR-a i u kojima su donesene značajne odluke" NOB-a, zatim mjesta gdje je Tito boravio duže vrijeme, gdje su formirani prvi partizanski odredi, značajniji logori itd. Glinska crkva tj. Spomen-dom bila je smještena tek u C kategoriju („značajno za naciju") s npr. kućama rođenja manje značajnih narodnih heroja i mjestima pogubljenja boraca kao i žrtava fašističkog terora.[171]

Ipak, to je bilo stanje osamdesetih godina. Šezdesetih su se lokalne glinske vlasti još mogle izboriti za svoje mjesto pod suncem. Ali konkurencija je bila velika. Doduše, od početka desetljeća pao je rast gradnje umjetničkih spomenika, što se može vidjeti u medijima. Rečeno je da je do 1959. godine broj podignutih spomenika bio 2 700, ali do 1969. u SR Hrvatskoj bilo je evidentirano tek oko 3 000 spomenika.[172] Razlozi su bili mnogobrojni, ali je jedan ležao u činjenici da su se manjim mjestima preferirali funkcionalni objekti poput spomen-škola ili spomen-domova, koji su u očima mnogih zasigurno bili „korisniji", ali ih je moglo biti podignuto puno manje zbog velikih financijskih sredstava koje su takvi projekti iziskivali.[173] To je značilo da su brojna mjesta tražila potporu državnih vlasti, ali su zbog ostalih, „važnijih" projekata bila odbijena ili su morala čekati. Tako je 1963. Odbor za podizanje Spomen-doma u Čabru bio odbijen od Fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti Savjeta za kulturu NR Hrvatske, jer su sredstva već bila raspodijeljena na prijašnjim sjednicama Fonda.[174] Zbog toga su brojna mjesta u molbama isticala svoje prednosti zbog kojih su baš ona morala dobiti potporu. Primjerice, Topusko se u svojoj molbi moglo pohvaliti velikim povijesnim značajem za NOB u Hrvatskoj. Godine 1944. tamo je, među ostalim, održano Treće zasjedanje ZAVNOH-a, a osim toga ono je imalo poznato lječilište i predivan krajolik koji se mogao iskoristiti u turističke svrhe. U planu je bila izgradnja „Doma kulture koji bi imao karakter spomen-doma NOR-a" s dvoranom za priredbe i koncerte, prostorijom za društvene svrhe, čitaonicom i knjižnicom. Međutim, za takvu građevinu bilo je potrebno 80 milijuna dinara „čega mi nemamo niti to možemo ostvariti uz najbolju volju".[175]

Ali jedno je mjesto sjećanja šezdesetih u Hrvatskoj u potpunosti prevladalo medijskom pažnjom, svrstalo se na vrh prioriteta i time privuklo najviše financijske potpore. To je bio Jasenovac, gdje je trebalo, prema idejnom projektu arhitekta Bogdana Bogdanovića iz srpnja 1963., za opširan memorijalni kompleks i veliki spomenik uložiti 380 milijuna dinara.[176] Prema dokumentu Komisije za njegovanje revolucionarnih tradicija pri SUBNOR-u, Jasenovac je bio prvi kojemu je trebalo osigurati republička sredstva, a nakon njega slijedila je Moslavina, zatim Kamensko, Srb i Titova Korenica.[177] Takvo će stanje biti aktualno sve do konačnog otkrivanja jasenovačkog spomenika početkom srpnja 1966. godine.[178]

Ako je Glina tih godina bila gurana u zapećak, to je moglo imati sasvim negativan učinak u praksi. Jer ona je bila, unatoč ekonomskom razvoju proteklih desetljeća, „jedna od najnerazvijenijih komuna Banije", pa je na primjer 1966. godine došlo do manjka sredstava za najosnovnije stvari (prosvjete i zdravstva), a električna energija u okolnim selima, provedena teškom mukom kroz protekle godine, morala je biti ukinuta „zbog previsokih troškova oko održavanja i velike potrošnje"![179] Jasno je bilo da se neće daleko dogurati pabirčenjem po okolnim selima koja nisu mogla plaćati ni struju, već da će znatna pomoć za Spomen-dom morati doći od republičkih vlasti. Ali „su republička sredstva bila odobravana samo za najviše kategorije spomeničke vrijednosti, dok su ostale kategorije ostavljene na brigu općinskim skupštinama".[180]

U opisanim nepovoljnim uvjetima šezdesetih godina, gdje su druga mjesta sjećanja imala prioritet pri raspodijeli uvijek nedovoljnih financijskih sredstava, lokalne su vlasti u Glini pokušale pridobiti pažnju viših državnih institucija. Ta je zadaća pala ponajprije na predsjednika Odbora za podizanje spomenika srpanjskim žrtvama, Adama Petrovića Gigca. Kako bi glinski projekt dobio legitimitet, on se još u prosincu 1961. pozivao, osim na Rankovića, na članove CK SKH Veljka Drakulića, Milu-

tina Baltića, Uroša Slijepčevića, Đuru Kladarina i Simu Todorovića. Oni su bili jezgra utjecajnih političara koja je trebala gurati zamišljeni projekt.[181] Ali Gigac se tih godina ponajviše sam angažirao, neumorno zahtijevajući sredstva, pritom upotrebljavajući svoje stare argumente poput prebacivanja korijena svih zala na Srpsku pravoslavnu crkvu. Tako je krajem 1963. zahtijevao pomoć jer od 1952. godine, Titova posjeta Glini, još ništa nije učinjeno po pitanju uređenja mjesta sjećanja, dok je „ovogodišnja gradnja crkve" dala „ovom problemu politički karakter". Time se stvarao dojam kao da je SPC uspješnija od komunističkog vodstva. U tom je trenutku prikupljanje sredstava na lokalnoj razini dalo samo 24 milijuna dinara, a izgledalo je da se tim iznosom istrošio i posljednji atom snage kojim je lokalna zajednica mogla doprinijeti izgradnji Spomen-doma.[182] U pismu Predsjedništvu SUBNOR-a Hrvatske iz studenog 1964. godine, Gigac je nastavljao istim tonom. Gradnjom nove pravoslavne crkve, iako nije bila na istom mjestu, problem je postao „još akutniji". S obzirom na to da pitanje prostora na kojem je bila stara crkva nije riješeno ni nakon 20 godina od oslobođenja, takvo se nepovoljno stanje reflektiralo na „bratstvo-jedinstvo" u glinskome kraju. Dok god taj prostor bude neobilježen, on će biti „stalni izvor poticaja na rasplamsavanje šovinizma", a izgradnja Spomen-doma bi „do kraja eliminirala osnove za pothranjivanje bilo kakvih političkih problema na nacionalnoj osnovi".[183] Gigac je doživio razočaranje, jer ako su njegovi argumenti bili uspješni na lokalnoj razini, višim vlastima oni nisu bili uvjerljivi i stoga je pomoć bila skromna. Bilo je jasno da Glina nije bila jedino mjesto gdje su izvršeni zločini i koje je posjetio Tito, niti je tamo problem institucionalizirane religije i nacionalnog pitanja bio važniji od drugih dijelova Jugoslavije, ako je uopće bio priznat kao postojeći. Da sve bude gore, financijskom pogoršavanju stanja pridonio je potres 1966. godine u širem području Gline, čija se šteta brojala u desecima milijuna dinara.[184]

S obzirom na to da je gradnja Spomen-doma ostala neizvjesna, Glinjanima je jedino preostalo održavati komemoracije na pravoslavnom groblju, gdje je 1951. godine dovršena grobnica. Tako je 12. svibnja 1963., 22 godine nakon ubojstva glinskih Srba u Prekopi, održana komemoracija u prisustvu obitelji i rodbine žrtava, kao i predstavnika lokalnih vlasti.[185] Dakako, sa svim onim prekrivanjem prošlih događanja povijesnim narativom kakav je odgovarao komunističkom viđenju prošlosti, o čemu je već bilo riječi.

9. KONAČNA IZGRADNJA GLINSKOG SPOMEN-DOMA

Nagli preokret u odluci da se financira izgradnja Spomen-doma u Glini ima se tražiti u općim prilikama u Jugoslaviji. Brijunski tj. Četvrti plenum CK SKJ, održan 1. srpnja 1966., na kojem je smijenjen Aleksandar Ranković, imao je odjeka na sve krajeve u Hrvatskoj u kojima je srpsko stanovništvo bilo brojno, pa tako i na Glinu. Tamošnji su komunisti uhvaćeni takoreći „na spavanju" i smjena Rankovića za sve je bila iznenađujuća.[186] Isprva je doduše izgledalo da se neće puno toga promijeniti, osim par zanimljivih detalja u molbama za financiranje izgradnje Spomen-doma. Njih više nije slao samo Adam Petrović Gigac, već Miloš Lončar, sada na funkciji predsjednika glinskog SUBNOR-a, i Franjo Čumpek, predsjednik Skupštine općine. U molbi iz siječnja 1967. više nije bio Ranković onaj koji je prilikom posjeta Tita Glini 1952. godine govorio o potrebi izgradnje dostojnog spomenika na mjestu srušene crkve, već sam Tito.[187]

Kako bi umirio srpske krajeve u Hrvatskoj, Tito je 1967. planirao šestodnevni posjet Lici, Kordunu i Baniji. Zadnji dan posjetio bi Glinu, Petrinju, Kostajnicu i Dvor. Imajući na umu činjenicu da je Glinu zadnji put posjetio 1952. godine, u cilju smirivanja stanja nakon smjene Žigića, Brkića i Opačića, ne može se oteti dojmu da se Tito lokalnim Srbima pojavljivao kao loš znak nakon „nacionalnog poraza". Ali njegov je posjet označio prekretnicu u izgradnji glinskog Spomen-doma. Jer bilo je potrebno prikazati „izmijenjeno lice" Banije u posljednjih petnaest godina te napredak na svim poljima tog prvoboračkog kraja.[188]

Zbog toga je, za razliku od prijašnjih godina, kada je skupljanje sredstava za izgradnju Spomen-doma napredovalo puževim korakom, u samo par mjeseci pred Titov posjet Glini doslovno zapljuštala financijska potpora iz svih krajeva Hrvatske i Jugoslavije. Brojne su općine dale svoj doprinos, od Belog Manastira do Paga, zatim SUBNOR-a Srbije i Izvršnog vijeća Crne Gore, kao i raznih tvrtki. Međutim, najveća je pomoć stigla od Izvršnog vijeća Sabora (125 milijuna dinara), SUBNOR-a Hrvatske (50 milijuna dinara) i Fonda za kulturu SRH (20 milijuna dinara).[189] Godinu prije lokalne su se vlasti kolebale između Spomen-doma i Spomen-škole, s obzirom na to da je stara osnovna škola bila neadekvatna i stara preko 180 godina.[190] Sada je to pitanje bilo riješeno: gradit će se Spomen-dom, a za najmoderniju osnov-

nu školu je Fond za nerazvijene krajeve SRH osigurao 400 milijuna dinara.[191] U lipnju su počeli radovi na školi, a početkom kolovoza na Spomen-domu.[192]

Tito je posjetio Glinu 6. kolovoza 1967., nakon što je od početka mjeseca posjetio Liku, Kordun i druge gradove Banije, a u udarnoj postavi s njim bilo je ponajprije hrvatsko komunističko vodstvo, točnije Bakarić, predsjednik Sabora Jakov Blažević, predsjednica Izvršnog vijeća Sabora Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo, tada sekretar Izvršnog komiteta CK SKH.[193] Domaćini su mu bili Franjo Čumpek, koji je održao pozdravni govor, ali i Adam Petrović Gigac (koji je prošao kroz grad sa 150 prvoboraca), Milutin Baltić, Stanko Bjelajac i Ivan Šibl. Jedini posjet koji je bio predviđen programom bio je onaj gradilištu Spomen-doma, gdje su ga Čumpek i Gigac upoznali s planom izgradnje, ali je Tito promijenio program posjetivši i Pamučnu predionicu, čime se završio njegov kratki boravak u Glini.[194]

Posjet najmoćnijeg čovjeka u Jugoslaviji je dakle dobro došao tom siromašnom i poljoprivrednom kraju. Sredstva za gradnju Spomen-doma bila su osigurana, što Glina po sebi nikada ne bi mogla skupiti, a sada je planove trebalo provesti u djelo. Oko toga se dalje angažirao Odbor na čelu s Gigcem, ali je i hrvatske komuniste u Zagrebu zanimalo što se događa s projektom, s obzirom na to da su dali velika financijska sredstva. U Glini je 16. prosinca 1967. održana svečana sjednica u povodu tridesete godišnjice osnivanja KPH i dolaska Tita na čelo KPJ, te dvadesetpete godišnjice Sedme banijske udarne divizije, prilikom koje su Jakov Blažević i potpredsjednik Izvršnog vijeća Sabora Dragutin Desput posjetili gradilište Spomen-doma i osnovne škole.[195] Da je nacionalni problem došao do izražaja između lokalnog, nacionalno većinom srpskog vodstva (koje je 1967. na sva zvona, među ostalim i u ime zločina u glinskoj crkvi osudilo *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* kao „akt protiv bratstva i jedinstva“)[196] i vodećih komunista SRH, većinom Hrvata, može se iščitati iz zapisnika skupštine glinskog SUBNOR-a, održane 2. lipnja 1968. godine. Na toj je sjednici Gigac kritizirao predstavnike republičkih vlasti i tražio još financijskih sredstava u izgradnji Spomen-doma. Zbog toga je predsjednik Glavnog odbora SUBNOR-a Hrvatske Marko Belinić protestno rekao da je „za Glinu odvojeno dosta sredstava i da to mora napomenuti, jer se kroz diskusiju moglo čuti samo o onome što nije riješeno“, iznoseći pojedinačno koliko je sredstava uloženo. Situaciju je morao smirivati Čumpek, zahvalivši se republičkim organima vlasti za potporu, preko Belinića i Dragutina Desputa. Zaključak skupštine, iako pomirljiv, otkrivao je da je nacionalno pitanje postalo aktualno jer je govorio da za mlade problem nikada nije bila nacija, „već njihovo mjesto u društvu i njihova prava“. Glavni je zadatak SUBNOR-a „razvijati bratstvo i jedinstvo“ i ne dopustiti da „šuškaju po toj tekovini naše revolucije“, kao niti dozvoliti „da drug Tito sada nakon 23 godine od oslobođenja naše zemlje mora ponovno govoriti o bratstvu i jedinstvu“.[197]

Gradnja Spomen-doma išla je relativno glatko, iako s nekim odgađanjima, među ostalim i jer je cijena izgradnje dodatno porasla.[198] U listopadu 1968. godine otvorena je osnovna škola, čijem su otvorenju nazočili Tripalo, Desput i Baltić.[199] Radi uređenja Spomen-doma Glinu je još u ožujku 1968. posjetio poznati kipar Antun Augustinčić, čiji je kip trebao biti postavljen pred novom građevinom.[200] U konačnici je sve bilo spremno za svečano otvaranje 4. srpnja 1969. godine, koje je trebalo imati „centralni karakter za Baniju“ i za koje se očekivao posjet tisuća Banijaca.[201]

10. SVEČANO OTVORENJE

Već i pogledom na sam datum (Dan borca) koji je izabran za otvorenje Spomen-doma jasno je bilo da će ceremonija proći kao i bezbroj drugih u Jugoslaviji. Pravi karakter zločina koji se dogodio krajem srpnja 1941. u Glini, zajedno sa Srbima ubijenima u njoj, bio je uklopljen u narativ o povijesnoj ulozi Komunističke partije i na taj način prikriven.

Dubiozna interpretacija prošlosti bila je vidljiva već u samoj arhitekturi Spomen-doma. On je bio funkcionalna građevina bez vizualnih poveznica sa starom crkvom, izvedena upravo onako kako je predviđao idejni projekt iz 1964. godine. Ispred muzeja bila je postavljena fontana i Augustinčićev kip „Majka s djetetom“. Ni on nije bio ničim vezan uz stradanje srpskog naroda u glinskoj crkvi, štoviše, imao je elemente hrvatske narodne nošnje.[202] Na spomen-ploči ispred Spomen-doma bile su uklesane sljedeće riječi:

> „Istina je naša krvlju zapisana.
> Bila je nekada na ovom mjestu pravoslavna crkva, a 30. jula godine 1941. oko 1200 nevinih ljudi našlo je u njoj smrt pod oštricom ustaškog noža.
> Protiv zla i zločina ustao je narod Banije i pošao teškim ali svijetlim stazama Narodno-oslobodilačke borbe.

Danas na ovome mjestu stoji Spomen dom žrtvama fašizma, a podignut je godine 1969. jedinstvenom akcijom i bratskom solidarnošću naroda Banije i ljudi širom naše socijalističke domovine.
4. jul 1969.“[203]

Prvi red zapravo je stih iz *Pjesme o mojoj zemlji* Jure Kaštelana, popularne i na drugim spomen-objektima na Baniji.[204] Drugi paragraf jedini informira čitatelja o razlogu zašto je podignut Spomen-dom, a u tome je sažet i podložan kritici. On doduše ne skriva činjenicu da je na tome mjestu nekada bila srpskopravoslavna crkva u kojoj su ubijeni ljudi, opisujući to gotovo u kaštelanovski pjesničkim stihovima („našli su u njoj smrt pod oštricom noža“), niti da su za to odgovorni ustaše. Međutim, on ne otkriva da su po nacionalnosti svi ubijeni bili Srbi, a broj od 1200 žrtava postavljen je posve arbitrarno. Razlog tomu ipak ne treba tražiti u lokalnim okolnostima, kao niti u namjernom igranju brojkama. Poznato je da se govor o nacionalnosti, tijekom desetljeća šutnje o nacionalnom pitanju, kao i pridjevi „hrvatski“ ili „srpski“ upadljivo izbjegavao na području čitave Jugoslavije, a ne samo u Glini.[205] Jednako je pokazano na brojnim drugim slučajevima da je arbitrarno postavljanje broja žrtava često bilo uvjetovano neznanjem i neprovedenim istraživanjima o samom zločinu, zbog kojih su točne brojke ostale u tami.[206] Iako je prilikom prikupljanja sredstava za gradnju Spomen-doma bilo javno oglašavano da će se sastaviti popis žrtava, to se nije dogodilo.[207] Uočljivo je i da su od srpanjskih žrtava posve odvojene svibanjske žrtve ubijene u Prekopi, čija se komemoracija nastavila odvijati na pravoslavnom groblju, iako su tamo bili sahranjeni ostaci žrtava iz obje grupe.[208] Konačno, natpis je u svojim posljednjim paragrafima otkrivao povijest gradnje Spomen-doma tijekom šezdesetih godina. Spomenuto je da se od sastanka Odbora za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama 1961. u Zagrebu opravdavala skupa investicija gradnje funkcionalnoga spomen-obilježja važnošću glinskog zločina za omasovljenje ustanka na širem području Banije. Ta je činjenica dobro došla da se na spomen-ploči zločin potaknut nacionalističkim motivima prikrije „svijetlim stazama Narodno-oslobodilačke borbe“, kao i govorom o „bratskoj solidarnosti“ ljudi diljem Banije i Jugoslavije, što je imalo temelj u financijskoj pomoći koja je u stvarnosti više bila potaknuta Titovim posjetom 1967. godine nego nesebičnim „bratstvom i jedinstvom“.

U takvu tonu prošla je čitava ceremonija svečanog otvorenja Spomen-doma, na kojem su bili prisutni Miko Tripalo, Savka Dabčević-Kučar, Milutin Baltić, Dragutin Desput, Đuro Kladarin, Stanko Bjelajac, Milan Despot i drugi visokopozicionirani komunisti.[209] U skladu sa spomenutom jugoslavenskom praksom koja širim slojevima nije otvoreno dopuštala bilo kakav udio u uređenju mjesta sjećanja, tisuće okupljenih građana bili su osuđeni na pasivno promatranje svečanosti. Neki su bili gorko razočarani događajem koji je više izgledao kao politički skup.[210] Svečanost je počela Općinskom konferencijom lokalnog ogranka Saveza komunista, na kojoj je Milan Despot govorio o sudjelovanju Gline u NOB-u, nakon čega su dodijeljena spomen-priznanja komunistima koji su dulje od 25 godina bili članovi SK. Tek nakon što je odano priznanje partiji, mogla se svečanost preseliti pred Spomen-doma. Prvi je progovorio Čumpek, ističući da je nova građevina rezultat divne, „sveopće i velike jugoslavenske solidarnosti“, zahvalivši se institucijama koje su dale financijsku pomoć u njezinoj izgradnji.[211] Tada se okupljenima obratio Miko Tripalo, jedini koji je iskakao iz već uobičajene sheme koja je pratila ovakve svečanosti. Kako je pokazano, njegovo je političko djelovanje pratila neortodoksna reinterpretacija marksizma-lenjinizma iz koje je izviralo i drugačije gledanje na nacionalno pitanje. U svojem govoru Tripalo je bez ustezanja govorio o raspadu stare Jugoslavije, pokoljima vođenim nacionalističkom mržnjom, ustašama i četnicima. Ali i on je u svojem govoru jedini izlaz vidio u Komunističkoj partiji na čelu s Titom, progovorivši zatim o suradnji hrvatskih i srpskih „masa“ u socijalističkoj revoluciji. Možda svjestan nedavnih događaja i nepovjerenja Srba u Hrvatskoj prema hrvatskom reformnom vodstvu, Tripalo je naglasio čuvanje pune ravnopravnosti Hrvata i Srba od svih pokušaja da ih se naruši od strane hrvatskih i srpskih nacionalista. Govor je završio isticanjem napora koji se ulažu u podizanje nerazvijenih krajeva u Hrvatskoj, nakon čega je nastupio kulturno-umjetnički program i svečano presijecanje vrpce. Time je mjesto zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi, gotovo četvrt stoljeća nakon kraja Drugog svjetskog rata, napokon dobilo svoje spomen-obilježje.[212]

11. POSLJEDICE UREĐENJA GLINSKOG MJESTA SJEĆANJA KAO FUNKCIONALNOG SPOMEN-OBILJEŽJA

Izgradnja ovakva Spomen-doma na mjestu srušene pravoslavne crkve u osnovi je potaknula dva suprotstavljena mišljenja. Jednostavno rečeno, bilo je onih koji su

Sl. 2. *Spomen dom u Glini, izgrađen na temeljima stare pravoslavne crkve*

se slagali s njegovom funkcijom, dok su drugi izražavali potrebu njegove promjene, pri čemu to nije uvijek bio sukob onih koji su bili privrženici vlasti i onih koji su bili protivnici komunista.

Gotovo odmah nakon izgradnje, Spomen-dom je stavljen u svoju funkciju koju će obavljati sljedećih desetljeća. Već krajem prosinca 1969. u njemu je održana svečana proslava pedesete godišnjice SKJ.[213] Jedan od važnih datuma za Glinu, koji se redovito slavio u Spomen-domu, bio je 11. siječanj, Dan oslobođenja grada, zatim Dan komune (9. listopad), kao i drugi važni, povijesni datumi u Jugoslaviji.[214] U njemu su se nadalje održavale kulturno-zabavne manifestacije i priredbe, poput glazbenih natjecanja za glinsku mladež.[215] Za neke je dakle Spomen-dom unosio živost u grad, ostao je simbol suradnje naroda Jugoslavije pa čak i, ako je suditi prema karikaturi na čelu kratkotrajnog *Glinskog vjesnika*, glavni simbol grada.[216]

S druge strane, za brojne se nije mogao isprati gorak osjećaj da je spomen na žrtve ubijene u srpnju 1941. u glinskoj pravoslavnoj crkvi instrumentaliziran da bi se izgradio Spomen-dom, koji nema toliko veze sa žrtvama niti je mjesto pijeteta, već služi na korist i zabavu drugima. Prema nekim izvorima, negodovanje koje su izražavali zastupnici takva mišljenja počelo je već od otvaranja Spomen-doma. Jer služi li objekt, u kojem se izvode zabavne manifestacije, uspomeni na žrtve, jezivo ubijene na tom mjestu? Širile su se glasine da je sanitarni čvor postavljen na mjestu gdje je bio oltar, a nemir je izazivao broj žrtava na spomen-ploči za koji su lokalni Srbi tvrdili da je premalen.[217] Stanju nije pomogla niti činjenica da Augustinčićev kip nije imao veze sa zločinom niti sa srpskim žrtvama, već s hrvatskom majkom i djetetom, što se moglo smatrati provokacijom. Spomen-dom, protivno Gigčevim predviđanjima, odmah je po svojoj izgradnji postao kontroverzno mjesto koje je stvaralo sukobe, umjesto da ih je rješavalo.

Ali kako je iz dotadašnjeg razvoja događaja bilo jasno, drugačija koncepcija mjesta sjećanja mogla je doći samo iz političke odluke komunističke elite. Iako je na tom planu bilo određenih promjena, od čega je među najvažnijima bio kraj hrvatskog proljeća 1971. godine, te promjene zbog svog karaktera nisu nimalo utjecale na kulturu sjećanja na glinske žrtve iz 1941. godine i glinski Spomen-dom. Za to je trebalo čekati dublje promjene nakon Titove smrti, poput gubljenja kontrole od strane Saveza komunista, fragmentacije političke moći i rastućega nacionalizma koji je iskorištavao povijesne događaje, poput ovog zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi 1941. godine, za svoje ciljeve. Tek će osamdesetih, dakle, doći do javnih inicijativa koje su tražile promjenu uređenja Spomen-doma.

ZAKLJUČAK

Obilježavanje sjećanja na žrtve ubijene 1941. u glinskome kraju, za vrijeme Jugoslavije od 1945. do 1980., ovisio je o tadašnjim političkim, ideološkim, ekonomskim i drugim okolnostima. U tome se također krio razlog zašto na mjestu srušene crkve nije podignuta nova

crkva ili nekakvo drugo spomen-obilježje sve do kraja šezdesetih godina. U neposrednom poraću glavni su problem bile ekonomske teškoće kako za vlasti, tako i za Srpsku pravoslavnu crkvu, ali i neprijateljstvo prema religiji te odsustvo svijesti o potrebi obilježavanja sjećanja za ubijene civile koji nisu bili povezani s NOB-om. Gradnja zajedničke kosturnice za žrtve ubijene 1941. u glinskome kraju bila je rezultat ponajprije Crkvenog odbora, a u želji da kontroliraju i to mjesto sjećanja uključuju se lokalne vlasti, koje su tamo 1951. godine podigle spomen-ploču. Poboljšanje ekonomskog stanja od pedesetih godina donijelo je mogućnost uređenja prostora srušene crkve u Glini, ali je borba za kontrolu tog zemljišta između komunističkih vlasti i Srpske pravoslavne crkve onemogućila takav projekt i za jednu i za drugu stranu. Nakon što je početkom šezdesetih postalo izvjesno da će pravoslavno svećenstvo posustati i zatražiti drugu lokaciju za novu crkvu, pokreće se Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama lokalnog SUBNOR-a, koji se ubrzo odlučio za izgradnju funkcionalnog spomen-obilježja. Nedostatak financijskih sredstava produžio je okončanje tog skupog projekta tijekom šezdesetih godina, koji je konačno dobio financijsku pomoć zbog Titova posjeta Glini 1967. godine. Funkcionalna narav Spomen-doma, svečano otvorenog 1969. godine, izazivat će nove podjele i neslaganja koje će doduše postati javno izraženije tek osamdesetih godina.

Iz ovoga rada jasno je da je kultura sjećanja u Jugoslaviji bila u željeznom stisku komunističke ideologije prema kojoj se oblikovala politička taktika i pragmatika, zbog čega druge društvene grupe nisu imale znatnijeg utjecaja u sukreiranju spomen-obilježja. Politika i ideologija jedinog centra moći u državi, Komunističke partije tj. Saveza komunista Jugoslavije, presudno je bila reflektirana na kulturu sjećanja u cijeloj zemlji, pa tako i na Glinu. Sukob Tita i Staljina 1948., smjena srpskih komunista iz Hrvatske (Žigića, Brkića i Opačića) 1950., ograničena liberalizacija u zemlji, smjena Aleksandra Rankovića i Titov posjet Glini 1967., među ostalim političkim događajima, uvjetovali su promjene koje su se vidjele u načinu obilježavanja zločina iz 1941. godine. Upravo zbog toga nacionalno pitanje, unatoč pojedinim slučajevima, nije imalo znatnijeg utjecaja u obilježavanju zločina u Glini, a postalo je vidljivo tek prema kraju šezdesetih godina, kada je ono postalo aktualno unutar užeg kruga političke elite. Tada se po prvi puta jasnije javlja izazov ideološkim dogmama koje su prethodnih desetljeća dominirale u oblikovanju spomen-obilježja i politike sjećanja u čitavoj Jugoslaviji. Međutim, te dogme neće biti znatnije osporene sve do osamdesetih godina, kada će SKJ početi gubiti svoju dotadašnju ulogu.

---

[1] Srdačno zahvaljujem profesoru Dragi Roksandiću i uredniku Iliji Raniću na komentarima.

[2] Milan MRKALJ, „Društveno-ekonomski razvoj općine Glina u poslijeratnom razdoblju", *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, ur. Drago Roksandić, Mira Kolar-Dimitrijević, Glina 1988., 454. Vidi također sjećanje Zeeva Miloa u ovome zborniku (707).

[3] Isto. Pero LALOVIĆ, „Prva partijska konferencija VII udarne divizije", *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 304–308. Leon GERŠKOVIĆ, „ZAVNOH u Glini 1944. godine", isto, 373. Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, „Nova pravna misao na Kongresu pravnika antifašista Hrvatske u Glini 1944. godine", isto, 374–380. Anton ZIMOLO, „Značenje Prvog kongresa liječnika narodnooslobodilačke fronte Hrvatske, otvorenog u Glini 24. veljače 1944. godine", isto, 389–396. Mihajlo OGRIZOVIĆ, „Zemaljsko savjetovanje prosvjetnih radnika u Glini (21-23. VIII 1944)", isto, 412–414. Igor Mrkalj, „Glina – partizanska prijestolnica", *Novosti* br. 769., 12. rujna 2014., 4.

[4] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska*, Slavonski Brod, Zagreb 2008., 69–70.

[5] O uništenju Zrina u najnovije vrijeme objavljen je rad Ljubana ĐURIĆA, „Zašto je raseljen i uništen Zrinj?", *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta"* 18/2013, 214–238. Međutim, i ako se prihvate sve točke njegove argumentacije – koja je i sama veoma podložna kritici – opet nije moralno uništenje čitavog mjesta opravdavati zločinima i žestokim otporom tamošnjih ustaša, jer po tome bi se moglo opravdavati brisanje s lica zemlje većine mjesta u NDH, među prvima Gline, kao i brojnih mjesta u drugim dijelovima Europe.

[6] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, 184–185, 217–218., 247, 266–267, 516.

[7] Z. MILO, „Sjećanja na Glinu", ovdje (707).

[8] Dragan ČUBRIĆ, Momčilo KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, Beograd 2004, 23.

[9] Igor MRKALJ; „Obilić je pjevao za slobodu", *Novosti* br. 793., 27. veljače 2015., 6–7.

[10] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, 374–375, 399–400.

[11] Ili, kako je rekao Vladimir Dedijer, „svaki revolucionar – kada ostvari svoj san, to jest izvede revoluciju – postane toliko ponosit i samouveren da smatra da mu je Atlantik do kolena". Vidi Vladimir DEDIJER, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 3, Beograd 1984, 264.

[12] O odnosima jugoslavenskog vodstva prema Zapadu i Staljinovoj politici u tome periodu vidi Ivo BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita: Informbiroovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990, 19 – 55.

[13] Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), fond 1223: Okružni komitet KPH za Baniju 1942–1947. (dalje: OK KPH za Baniju), kutija 7, Zapisnik sa IV Okružne partijske konferencije za Baniju održane 1. VIII. 1945. u Glini, 2.

[14] O stvaranju novog pravnog poretka kroz formaciju „narodnog" sudstva, zakonodavstva i policije vidi Jera VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.-1946.*, Zagreb 2006, 15–47. Sudovi za zaštitu nacionalne časti u Karlovcu i Petrinji osudili su ukupno 39 osoba, od toga 37 Hrvata. Vidi *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, 712–713.

[15] Milan Peškir, „Na oslobođenom teritoriju Banije 1944. godine formirane su prve jedinice Narodne milicije u Hrvatskoj i Jugoslaviji", *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 383–388; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, 412.

[16] „Ustaški koljač, mnogostruki ubica nevinih ljudi i žena, Šima Naglić, osuđen na smrt vješanjem", *Jedinstvo* (Sisak), br. 59, 18. I. 1947., 2. Usporedi i „Okružni narodni sud u Petrinji osudio ustaške zločince na smrt", *Jedinstvo* (Sisak), br. 18 (16. ožujka 1946.), 2. Inače su svjedoci pred Zemaljskom komisijom Naglića povezivali i sa zločinom u glinskoj crkvi. Vidi HDA, fond 306: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (dalje: ZKRZ-ZH), kutija 150, Pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini, Zapisnik od 11. X. 1944.

[17] J. VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944. – 1946.*, 210–215.

[18] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, 491–496.

[19] *Isto*, 788., 806., 809.-811.

[20] Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, 151.

[21] „Rasprava i presuda ustaško-mačekovskoj terorističkoj grupi Krivošić Stjepana starijeg i ostalih iz Siska", *Jedinstvo* (Sisak), br. 60, 25. I. 1947., 1–5.

[22] *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946.*, 77–82., 246–249., 423.

[23] „Mrđenović Stevan iz Maj. Poljana, kraj Gline, suđen na godinu i po dana radi raspirivanja šovinističke mržnje", *Jedinstvo* (Sisak), br. 4, 8. XII. 1945., 3.

[24] Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 43. O izborima za Ustavotvornu skupštinu vidi J. VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944. – 1946.*, 408–415.

[25] Detaljnije o tome vidi u: Igor MRKALJ, „Pr*ed Zemaljskom komisijom*", *Ljetopis Srpskog kulturnog društva* "Prosvjeta" - dvije hiljade šesnaeste, Zagreb, 2016, svezak XXI, str. 163–313.

[26] HDA, ZKRZ-ZH, kutija 123, Federalna zemaljska komisija za utvrđivanje zločina Okružnim komisijama za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 8. VII. 1946.

[27] Z. MILO, „Sjećanja na Glinu", ovdje (707).

[28] HDA, ZKRZ-ZH, kutija 150, Pokolj u glinskoj crkvi: Zapisnik od 2. XI. 44.

[29] HDA, ZKRZ-ZH, kutija 228, Pokolj u Glini, Zapisnik od 4. I. 1945 i Zapisnik od 13. VI. 1945.

[30] Svjedočenja pred Zemaljskom komisijom vidi u zapisnicima u HDA, ZKRZ-ZH, kutija 150, Pokolj u glinskoj crkvi. Izbor svjedočenja vidi također i u: I. MRKALJ, „Pred Zemaljskom komisijom", str. 163–313.

[31] Citirano iz Josip MARINKOVIĆ, *Filozofija kao nastava*, Zagreb 1990, 58.

[32] Tito je to pokušavao duže vremena, čak i nakon 20. rujna 1945. Tako je u sisačkom *Jedinstvu* 22. prosinca 1945. na naslovnoj stranici, i što je zanimljivo, blizu članka sa Staljinovom slikom, uredništvo zaželjelo sretan Božić svim rimokatolicima. Ali na sljedećoj stranici vidjele su se prave namjere: pokušalo se Katoličku crkvu učiniti „narodnom", „kako je to želio Grgur Ninski i drugi narodni svećenici". Vidi „Odvajanjem crkve od države – crkva će postati zbilja narodna", *Jedinstvo* (Sisak), br. 6, 22. XII. 1945., 2.

[33] HDA, OK KPH za Baniju 1942.-1947., kutija 7, Zapisnik sa IV Okružne partijske konferencije za Baniju održane 1. VIII. 1945. u Glini, 10.

[34] HDA, OK KPH za Baniju 1942–1947., kutija 7, Svim kotarskim i mjesnim komitetima, 14. VII. 1945.

[35] Čedomir VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje: Hrvatska i Srbi 1945–1950.*, Zagreb 2003, 191.: Bakarić je već 1945. najavio da „Počinje kampanja protiv popova. Mi treba da kompromitiramo kler. Ta akcija mora biti jaka u cijeloj zemlji. Popovi koji hoće s nama, dobro su nam došli, njih treba iskoristiti...".

[36] O odnosu Katoličke crkve i komunističkih vlasti četrdesetih godina vidi Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 97–116. France Martin DOLINAR, „Katoliška Cerkev v Sloveniji po drugi svjetovni vojni", *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ur. Drago Jančar), Ljubljana 1998, 222–226.

[37] HDA, ZKRZ-ZH, kutija 150, Pokolj u glinskoj crkvi, Zapisnik od 10. X. 1944.

[38] HDA, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, Komisija za Agitaciju i propagandu CK SKH, Fond 1220, kutija 2, Centralnom komitetu K.P. Hrvatske, Agit-prop komisiji, 28. XI. 1946., 1–2; „Na prijedlog javnog tužioca N. R. Hrvatske podignuta je optužnica proti dr. Alojzija Stepinca", *Jedinstvo* (Sisak), br. 43, 21. rujna 1946, 2.

[39] Milan Despot, „Prevodjenje glinskih Srba na katolicizam nije bilo dobrovoljno", *Jedinstvo* (Sisak), br. 43, 11. IX. 1946., 2–3.

[40] Isto.

[41] „Ustaški koljač, mnogostruki ubica nevinih ljudi i žena, Šima Naglić, osuđen na smrt vješanjem", *Jedinstvo* (Sisak), br. 59, 18. I. 1947., 2.

[42] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 190, 192, 195. Za vrijeme rata partizani su ubili 153 pravoslavna svećenika na području Jugoslavije, a neposredno nakon rata ubijeno ih je još petoro. Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 125–128.

[43] HDA, ZKRZ-ZH, kutija 150, Pokolj u glinskoj crkvi: Zapisnik od 2. XI. 44., Zapisnik sastavljen na licu mjesta kod Glinskog Novog Sela dana 3. XI. 1944. Blaž Šoštarić je 1941. bio svjedok, zajedno s drugim mještanima Kihalca, mučnih događaja zakopavanja ubijenih Srba od strane još neubijenih Srba, zatim ubojstava ovih potonjih kao i razvrstavanja njihovih oduzetih vrijednosti, odjeće i obuće od strane ustaša. Što se tiče grobnice svibanjskih žrtava, Đuro Aralica ističe nejasnoće između svjedoka koji su tvrdili da su vidjeli od tri do devet jama i nalaza Zemaljske komisije koja je tvrdila da postoji samo jedna velika jama. Međutim, lako je moguće da su te jame koje su svjedoci vidjeli iste noći spojene u jednu, ili da su članovi Zemaljske komisije, s obzirom na to da nisu izvršili temeljito iskopavanje, više tih jama zabunom identificirali kao jednu veliku. Vidi Đuro ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, Beograd 2011, 164, 167–168.

[44] „Petrinja. Sahrana žrtava ustaško-četničkog terora", *Jedinstvo* (Sisak), br. 4, 8. XII. 1945., 4. Usporedi i Nikola Košutić, „Izvršen je prenos žrtava fašističkog terora u Stazi", Jedinstvo, br. 19, 27. III. 1946., 3.

[45] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 175.

[46] „Izgradnja Spomen-ploče palim žrtvama fašističkog terora", *Jedinstvo* (Sisak), br. 41, 7. IX. 1946, 3.

[47] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 175.

[48] Ovaj je problem bio tada prisutan u čitavoj Jugoslaviji. Primjerice, u slučaju beogradskoga koncentracijskog logora na Sajmištu, istražitelji „Državne komisije su se previše oslanjali na nepouzdane izjave svedoka – preživelih logoraša i stanovnika obližnjih naselja – i davali im prioritet nad materijalnim i forenzičkim dokazima." Jovan BAJFORD, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011, 63–64.

[49] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 175.-177. Prema Aralici, oni leševi bliže zemlji bili su u stanju raspadanja, dok su oni u sredini jame, okruženi drugim leševima, bili očuvani i „podobni za identifikaciju od strane poznanika".

[50] Isto. Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 176.

[51] Ovu je tezu zastupao Max Bergholz u izlaganju „Masovna ubojstva u Glini tijekom 1941. godine i poslijeratna kultura sjećanja na žrtve: što znamo, a što ne?" na znanstvenom skupu „Što se uistinu dogodilo u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi između 29/30. srpnja i 4/5. kolovoza 1941.: svjedočanstva i kultura sjećnja", održanom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 28. i 29. lipnja 2012. godine.

[52] O nacionalnom pitanju u međuratnoj Jugoslaviji najopširnija je sinteza i dalje djelo Ive BANCA, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, iako je ono dakako samo jedna od mogućih interpretacija tog problema. O promjenama pristupa KPJ prema tom problemu u međuratnom razdoblju vidi već citirano djelo istog autora, *Sa Staljinom protiv Tita*, 56–141.

[53] Drago ROKSANDIĆ, „Nationale Konflikte in Titos Jugoslawien – Ein Tabu?", *Tabu und Geschichte* (hg. Peter Bettelheim, Robert Streibel), Wien 1994, 109. Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 242–248; J. VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944. – 1946.*, 177–179.

[54] Takav pogled imaju često kako strani političari i novinari, tako i lokalna populacija u zemljama bivše Jugoslavije. Usporedi npr. izjave britanskog ministra vanjskih poslova Douglasa Hurda 1992. godine („One of the things one learns from actually being here [Yugoslavia] is that the fears and hatreds which have been unleashed are quite formidable") i američke novinarke Elizabeth Drew („the disappearance of the Iron Curtain allowed long-suppressed – but no less bitter – ethnic hatreds to break out once more"). Citirano iz Randy HODSON, Duško SEKULIĆ, Garth MASSEY, „National Tolerance in the Former Yugoslavia", *American Journal of Sociology* 99/1994, 1535. Što se tiče mišljenja da su „masovni i višestruki masakri počinjeni sa svih strana" u Drugom svjetskom ratu bili prešućivani za vrijeme Tita, time proizvevši efekt da „totalitarni vođe, koji suzbijaju otvoreno neslaganje o ratnoj prošlosti" po mišljenju lokalne populacije doprinose redu, miru i harmoniji među etnicitetima vidi članak Maje PETROVIĆ-ŠTEGER, „Anatomizacija konflikta i telesnih ostataka kao strategija izmirenja?", *Reč* 76/2008, 124.

[55] D. ROKSANDIĆ, „Nationale Konflikte in Titos Jugoslawien", 107–108, 110.

[56] U raspravi o nacionalnom pitanju koje je za njih živjelo samo u „staroj Jugoslaviji", komunisti su se oslanjali na

„učenje Lenjina-Staljina", izloženo u *Osnovama lenjinizma*, Staljinovu *O nacionalnom pitanju u Jugoslaviji*, ali i na domaću literaturu poput Titova *Nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u svjetlosti NOB* te Kardeljeva *Puta nove Jugoslavije*. HDA, Komisija za Agitaciju i propagandu CK SKH, Fond 1220, kutija 2, Okružni komitet KPH-a Bjelovar Agit-prop komisiji pri C.K. KPH, 19. decembra 1946.

[57] V. DEDIJER, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* 3, 142.

[58] Što se tiče oscilacija u nacionalnim odnosima na Baniji, u kolovozu 1945. bilo je govora da je šovinizam „jedan od bolnih čireva [...] na našem zdravom tijelu", da bi se u rujnu iste godine već govorilo da je „bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata postignuto u priličnoj mjeri" unatoč pojedinim iznimkama, zatim se u rujnu 1946. godine govori o pojačavanju šovinizma itd. Takve se oscilacije pojavljuju kroz čitave četrdesete godine. HDA, OK KPH za Baniju, kutija 7; Zapisnik sa IV Okružne partijske konferencije za Baniju održane 1. VIII. 1945. u Glini, 9–10; Isto, OK KPH Banije Centralnom komitetu K.P. Hrvatske, 4. IX. 1945., 1; Isto, OK KPH Banije Centralnom komitetu K.P.H., 9. IX. 1946., 1.

[59] HDA, OK KPH za Baniju, kutija 7, Zapisnik sa IV Okružne partijske konferencije za Baniju održane 1. VIII. 1945. u Glini, 11.

[60] Isto, OK KPH Banije svim kotarskim i mjesnim komitetima K.P.H., 16. VIII. 1945. „Obnova popaljenih sela na Baniji", *Jedinstvo* (Sisak), br. 4, 8. prosinca 1945., 2; „Bratstvo i jedinstvo još se više učvršćuje u izgradnji bajti", *Jedinstvo* (Sisak), br. 43, 21. IX. 1946., 3. O vrlo teškom ekonomskom stanju u Hrvatskoj i Jugoslaviji tih godina vidi Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 204–210, 216–228.

[61] HDA, OK KPH za Baniju, kutija 7, OK KPH Banije Centralnom komitetu K.P. Hrvatske, 28. III. 1946., 1–2.

[62] Isto, OK KPH Banije Centralnom komitetu K.P.H., 30. IV. 1946. godine. Isto, Zapisnik sa IV Okružne partijske konferencije za Baniju održane 1. VIII. 1945. u Glini, 2.

[63] J. BAJFORD, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, 11., 66–71.

[64] *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske* 1945–1952., sv. 1 (ur. Branislava VOJNOVIĆ), Zagreb 2005, 83. „Dajmo svoj prinos u fond za podizanje spomenika palim borcima", *Jedinstvo* (Sisak), br. 18, 16. III. 1946., 2.

[65] Pieter LAGROU, „Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965", *Past & Present* 154/1997, 182–195. Tu se može povući zanimljiva paralela između Židova koji su se vraćali iz Njemačke u Francusku i Nizozemsku te bili tamo loše tretirani, sa Srbima izbjeglima iz NDH u Srbiju i koji su se poslije rata vraćali u Hrvatsku. Komunističke vlasti njihovu su imovinu stavile pod „sekvestar sve dok se ne ustanovi kako su se držali za vrijeme okupacije". HDA, OK KPH za Baniju, kutija 7, OK K.P.H. Banija svim kotarskim i mjesnim komitetima, točan datum nepoznat (vjerojatno sredina 1945.).

[66] P. LAGROU, „Victims of Genocide and National Memory", 196.

[67] Kathrin HOFFMAN CURTIUS, Susan NORMI-SCHUMERS, "Memorials for the Dachau Concentration Camp", *Oxford Art Journal* 21/1998, 29–32.

[68] I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 19–20.

[69] Isto, 145.

[70] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 180, 182–184.

[71] Heike KARGE, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia", *European Review of History* 16/2009, 50. Godine 1961. stvoren je Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SUBNORJ) spajanjem SBNOR-a, Saveza ratnih vojnih invalida (osn. 1945.) i Udruženja rezervnih oficira i podoficira (osn. 1952.), od kojih se ovo posljednje odvojilo u prosincu 1969. u Savez rezervnih starješina Jugoslavije. Vidi *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 7., s. v. „Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije". O SBNOR-u u Glini, njegovim zadaćama i problemima vidi HDA, Fond 1241: Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske (dalje: RO SUBNOR H), kutija 110: Izvješća s terena skupštine Sisak (Dvor, Glina, Ivanićgrad), „Zapisnik sa godišnje skupštine saveza boraca Kotara Gline, održane dana 4. I. 1955. g."

[72] Uzme li se područje BiH i Hrvatske, tj. NDH, Hrvata je poginulo 184 000 a Srba 307 000. U čitavoj Jugoslaviji poginulo je 192 000 Hrvata, 103 000 Muslimana i 530 000 Srba. Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 44.

[73] O političkim opredjeljenjima srpskog stanovništva u glinskom kraju neposredno pred rat, kao i o rezultatima općinskih izbora iz svibnja 1940. u tadašnjoj Banovini Hrvatskoj vidi članak Krešimira Regana, „Srpska politika u glinskom kraju za Banovine Hrvatske (1939 – 1941)" u ovome zborniku (73–95).

[74] I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 145–228.

[75] *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske* 1945–1952., sv. 2 (ur. Branislava VOJNOVIĆ), Zagreb 2006, 445–479.

[76] Isto, 480–497.

[77] I. BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, 176.-177. Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 198–201.

[78] Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 277.

[79] *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske* 2, 468.

[80] Isto, 467.

[81] „Proslava desetogodišnjice narodnog ustanka", *Jedinstvo* (Sisak), br. 88, 10. IV. 1951., 1.

[82] Prepisano s fotografije iz knjige Đ. Aralice, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 181. Gotovo identičan tekst može se naći u HDA, RO SUBNOR H, kutija 181, „Narodni odbor Općine Glina Uredu za informacije pri Saveznom izvršnom vijeću NR Hrvatske, 28. VI 1957." Treba se napomenuti da je ta betonska ploča kasnije zamijenjena mramornom i u nekim joj je dijelovima izmijenjen tekst, kako se vidi na fotografiji snimljenoj vjerojatno oko 2001. godine i dane u knjizi Branka VUJASINOVIĆA, Čedomira VIŠNJIĆA i Đure ROKSANDIĆA, *Glina 13. maja 1941. U povodu 70. godišnjice ustaškog zločina*, Zagreb 2011, 164. Tekst je izmijenjen tako da je dodan kotar Bosanska Dubica pokraj Gline i Vrginmosta. Aralica nekritički donosi mješavinu ta dva teksta koja stoga ne odgovora ni fotografiji u njegovoj knjizi ni fotografiji u knjizi Višnjića i Vujasinovića.

[83] Zanimljivo je da lokalne novine nisu prenijele ovu vijest. S druge strane, žrtve fašističkog terora koje se lakše moglo povezati s NOB-om dobile su mjesto u novinama. U ovom slučaju to su bili simpatizeri NOB-a iz Siska koji su poubijani 4. svibnja 1945. na Savskom nasipu, iako je i o tome vijest bila stisnuta „u kutu" novina. Vidi „Otkrivena spomen ploča na Savskom nasipu", *Jedinstvo* (Sisak) br. 80, 7. VIII. 1951., 1.

[84] Heike KARGE, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia", 54–55. Što se tiče citiranog članka, trebalo bi se napomenuti da su neke tvrdnje u njemu podložne kritici, ali on ipak daje zanimljivu perspektivu na kulturu sjećanja u Jugoslaviji.

[85] D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 23.

[86] Što se tiče primjera nacionalističkih ispada vidi Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 173–185.

[87] Glina je na sjednici CK KPH 5. 10. 1951. bila izdvojena kao mjesto gdje je „Informbiro aktivan". *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske* 2,

[88] Branko DREZGA, „Tito u Glini 1952. i 1967. godine", *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 488.

[89] Isto, 488-492.

[90] O neidentificiranim grobnicama vidi Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 182–185.

[91] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 254.

[92] Vidi članak Radmile RADIĆ, „Izgradnja crkve u Glini početkom 60-ih godina 20. veka" u ovome zborniku (543-549).

[93] Tako se na sjednici CK KPH čulo da „Popovi šire šovinizam, srpski grade crkve. Katolički su mnogo širi u raznim formama. Rasturaju štampu, štampaju mnogo. Vjeronauk se uči široko, u Sisku 65%. Vjeronauk uče po kućama. Krizmanje je vrlo masovno. [...] Vrlo veliku pažnju posvećuju ženidbama i grobljima. Obnavljaju svoja društva i crkvene odbore, u koje uvlače razne ugledne ljude. Članove KP nastoje demoralizirati i kompromitirati. Krste im djecu u njihovom odsustvu." *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske* 2, 847.

[94] Dragutin FRANKOVIĆ, *Bitna obilježja socijalističke idejnosti i političke nastave*, Zagreb 1953, 178.

[95] *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske* 2, 468.

[96] O drugim mjestima rušenja pravoslavnih crkava u NDH vidi rad Dragana DAMJANOVIĆA, „Sakralna arhitektura u Prvoj i Drugoj Banskoj pukovniji od kraja 17. do prvih desetljeća 20. stoljeća" u ovome zborniku (163-176). O uzimanju građevinskog materijala iz porušenih crkava usporedi Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 196–197.

[97] Č. VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje*, 198.

[98] *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske* 2, 468.

[99] *Isto*, 450.

[100] *Isto*, 468.

[101] O tim promjenama u Jugoslaviji početkom pedesetih vidi Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 284–297.

[102] M. MRKALJ, „Društveno-ekonomski razvoj općine Glina u poslijeratnom razdoblju", 453. Iako je broj stanovnika rastao u samoj Glini, na području cjelokupne općine broj je padao. Vidi Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, „Stanovništvo općine Glina", *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 425–426. Ona daje drugačije podatke o broju stanovnika (str. 430) u tablici s manje podataka od onih Milana Mrkalja.

[103] Isto. „Od prvog rujna funkcionira komunalni sistem u čitavoj našoj zemlji", *Jedinstvo* (Sisak), br. 112, 3. IX. 1955., 1.

[104] M. MRKALJ, „Društveno-ekonomski razvoj općine Glina u poslijeratnom razdoblju", 455–459. „Godišnja skupština S. D. Banovac", *Jedinstvo* (Sisak) br. 84, 10. II. 1955., 5. „Godišnja skupština DTO Partizan", *Jedinstvo* (Sisak), br. 85, 26. II. 1955., 7. „Pokrenut rad KUD „Jedinstvo"", *Jedinstvo* (Sisak), br. 141, 31. III. 1956., 5.

[105] „Izrađen regulacioni plan Gline", *Jedinstvo* (Sisak), br. 89, 26. III. 1955., 4. O poslijeratnom urbanističkom razvoju Gline vidi Ivo MAROEVIĆ, „Prostorni razvitak gradskog naselja Glina", *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 435–437.

[106] „Glinska djeca ljetovat će na moru", *Jedinstvo* (Sisak), br. 150, 2. VI. 1956., 3.

[107] „Razvitak naših općina. Sigurnim koracima naprijed. Perspektive daljnjeg razvoja općine Glina", *Jedinstvo* (Sisak), br. 143, 14. IV. 1956, 1–2.

[108] M. MRKALJ, „Društveno-ekonomski razvoj općine Glina u poslijeratnom razdoblju", 455–459.

[109] Inače se problem zamjene bajti vukao još desetljećima. Vidi „Sjednica Kotarskog odbora SUBNOR-a Sisak. Uskoro – bez ratnih bajti", *Jedinstvo* (Sisak), br. 674, 25. VI. 1966., 1, 3.

[110] R. RADIĆ, „Izgradnja crkve u Glini početkom 60-ih godina 20. veka", ovdje (543-549).

[111] Isto.

[112] „Sastanak Izvršnog odbora Saveza boraca Jugoslavije", *Jedinstvo* (Sisak), br. 103, 2. VII. 1955., 1.

[113] H. KARGE, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia", 59.

[114] „Organizacija Saveza boraca dobila je 700.000 dinara za podizanje spomenika prvoborcima kotara, koji su pali u NOB-i", *Jedinstvo* (Sisak), br. 87, 12. III. 1955., 1. „Općinska konferencija Saveza boraca u Sunji", *Jedinstvo* (Sisak), br. 140, 24. III. 1956., 3. „Osnovan Koordinacioni odbor za proslavu Dana borca", *Jedinstvo* (Sisak), br. 143, 14. IV. 1956., 1. „Brojne akcije organizacije Saveza boraca", *Jedinstvo* (Sisak), br. 144, 21. IV. 1956., 1.

[115] „Spomen ploča u Matijevićima", *Jedinstvo* (Sisak), br. 111, 27. VIII. 1955., 1. „Snažne riječi predsjednika Tita", *Jedinstvo* (Sisak), br. 107, 30. VII. 1955., 1. „Spomen-ploča u Buzeti", *Jedinstvo* (Sisak), br. 125, 3. XII. 1955., 2.

[116] „Spomenik žrtvama fašizma u Hrastovcu", *Jedinstvo* (Sisak), br. 112, 3. IX. 1955., 1; „Kostajnica. Izabran odbor za podizanje spomenika", *Jedinstvo* (Sisak), br. 115, 24. IX. 1955., 4; „Općinska konferencija Saveza boraca u Sunji", *Jedinstvo* (Sisak), br. 140, 24. III. 1956., 3; „Spomenik u Mlinogi", *Jedinstvo* (Sisak), br. 150, 2. VI. 1956., 1. „Obilježavanje historijskih mjesta", *Jedinstvo* (Sisak), br. 145–46, 28. IV. 1956., 4; „Plenum Općinskog odbora Saveza boraca. Postavit će se spomen ploča na groblju savskih žrtava. Niz akcija u čast Dana borca", *Jedinstvo* (Sisak), br. 149, 26. V. 1956., 1; „Sastanak Kotarskog odbora Saveza boraca. Počele akcije u čast proslave Dana borca", *Jedinstvo* (Sisak), br. 150, 2. VI. 1956., 1: „Pripreme za proslavu Dana borca", *Jedinstvo* (Sisak), br. 150, 1. VI. 1956., 1.

[117] H. KARGE, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia", 59.

[118] HDA, RO SUBNOR H, kutija 110, „Zapisnik sa godišnje skupštine Kotarskog odbora saveza boraca koja je održana 10. IV. 1955. godine", 1–2. Isto, „Izvještaj o radu Saveza boraca Oslobodilačkog rata podnešen na Kotarskoj skupštini 10. IV. 1955. godine", 2–3., 6, 7.

[119] Isto, 2. „Spomenik palim odbornicima", *Jedinstvo* (Sisak), br. 117, 8. X. 1955., 4;„Otkrit će se spomenik i kosturnica poginulim članovima Narodnooslobodilačkog odbora Glina", *Jedinstvo* (Sisak), br. 141, 31. III. 1956.

[120] „Spomenik palim borcima", *Jedinstvo* (Sisak), br. 87, 12. III. 1955., 3.

[121] „U Majskim Poljanama otkriven spomenik palim borcima", *Jedinstvo* (Sisak), br. 125, 3. XII. 1955., 1–2. O punom tekstu na spomeniku vidi HDA, RO SUBNOR H, kutija 181, „Narodni odbor Općine Glina Uredu za informacije pri Izvršnom vijeću NR Hrvatske Zagreb, 28. VI. 1957."

[122] O ubijenima 1941. godine u Majskim Poljanama vidi spisak Đure ROKSANDIĆA „Spisak žrtava fašističkog terora godine 1941. kotara Glina" u knjizi B. VUJASINOVIĆA, Č. VIŠNJIĆA i Đ. ROKSANDIĆA, *Glina 13. maja 1941.*, 69–80.

[123] HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Podaci o spomen-objektima NOB i radničkog pokreta u Hrvatskoj", 2–3. H. KARGE, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia", 51.

[124] J. BAJFORD, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, 85–92.

[125] P. LAGROU, „Victims of Genocide and National Memory", 211–215.

[126] Isto, 215.

[127] K. HOFFMAN CURTIUS, S. NORMI-SCHUMERS, "Memorials for the Dachau Concentration Camp", 32–35.

[128] Heike Karge u svojem članku („Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia", 56–57.) navodi primjer Jasenovca u pedesetim godinama, kada su se javile pojedine inicijative na lokalnoj razini za gradnju spomenika, ali ih je središnjica SBNOR-a u Beogradu odbila.

[129] Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 341, 343.

[130] Isto, 345.

[131] Isto, 360–366.

[132] Isto, 372, 380, 389, 404.

[133] Isto, 373., 406. Lovro ŠTURM, „O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945-1990", *Temna stran meseca*, 65–101. Marjan HORVAT, „Prepovedi in zaplembe tiskane besede v Sloveniji 1945–1990", *Temna stran meseca*, 126–139.

[134] Miko TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, treće dopunjeno izdanje, Zagreb 2001, 42; Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 430.

[135] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 56, 59. D. ROKSANDIĆ, „Nationale Konflikte in Titos Jugoslawien", 120.

[136] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*, 43, 55.

[137] D. ROKSANDIĆ, „Nationale Konflikte in Titos Jugoslawien", 112.

[138] Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 375–378., 485–488.

[139] R. RADIĆ, „Izgradnja crkve u Glini početkom 60-ih godina 20. veka“, ovdje (543-549).

[140] Isto.

[141] Isto.

[142] Isto. Nešto drugačije izlaganje od Radmile Radić daje Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 185-187.

[143] „Hapšenje glinskih Srba“, *Banovac* (Glina), br. 6, 27. VII. 1960., 2; „Miladinu se ne zna za grob“, *Banovac* (Glina), br. 6, 27. VII. 1960., 3; „Ljuban je ipak ostao živ“, *Banovac* (Glina), br. 6, 27. VII. 1960., 4.

[144] „Povodom izložbe akademskog kipara Momčila Krkovića“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 431, 4. XI. 1961., 5; „Spomenik palim šumarskim radnicima“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 370, 5. XI. 1960., 1; D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 42.

[145] HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Zapisnik sastavljen na sastanku predstavnika političkih organizacija općina: Vrginmost, Topusko, Pokupsko i Glina, održanog dana 12. rujna 1961. godine u prostorijama Općinskog komiteta SKH Glina“, 1–2.

[146] HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Zapisnik sastavljen na sastanku predstavnika političkih organizacija općina: Vrginmost, Topusko, Pokupsko i Glina, održanog dana 12. rujna 1961. godine u prostorijama Općinskog komiteta SKH Glina“, 2–4.

[147] Isto, 4.

[148] O Gigčevu životu objavljena je relativno opširna reportaža 1958. u *Banovcu*. Vidi „Adam Petrović – Gigac“, *Banovac* (Glina), 1. I. 1958., 3; „Glina: Više pomoći ostalim organizacijama“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 344, 5. III. 1960., 3; „Dr. Ivan Ribar posjetio Sisak, Petrinju i Glinu“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 510, 11. V. 1963., 3.

[149] „Iduće godine podići će se spomenik srpanjskim žrtvama u Glini“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 431, 4. XI. 1961., 1.

[150] HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Zapisnik sa sastanka Odbora za izgradnju spomenika Srpanjskim žrtvama Korduna i Banije u Glini, održanog dana 21. novembra 1961. godine u Zagrebu u prostorijama Muzeja Narodne revolucije“, 1.

[151] Isto, 2.

[152] Isto.

[153] O formama predstavljanja prošlosti i „magiji stvari“ vidi Aleida ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, München 2007., 149–158.

[154] HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Zapisnik sa sastanka Odbora za izgradnju spomenika Srpanjskim žrtvama Korduna i Banije u Glini, održanog dana 21. novembra 1961. godine u Zagrebu u prostorijama Muzeja Narodne revolucije“, 4.

[155] Isto, 2–5.

[156] D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 43.

[157] M. TRIPALO, *Hrvatsko proljeće*.

[158] „Naša anketa. Pet odgovora na jedno pitanje. Šta nedostaje općinskom centru Glina“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 495, 26. I. 1963., 4; „Susret s Glinom i Glinjanima“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 543/544, 1. I. 1964., 9.

[159] M. MRKALJ, „Društveno-ekonomski razvoj općine Glina u poslijeratnom razdoblju“, 453.

[160] HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Zapisnik sa sastanka Odbora za izgradnju spomenika Srpanjskim žrtvama Korduna i Banije u Glini, održanog dana 21. novembra 1961. godine u Zagrebu u prostorijama Muzeja Narodne revolucije“, 3.

[161] HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama fašističkog terora Banije i Korduna Glina Glavnom odboru Saveza boraca NOR-a Hrvatske, 5. XII. 1961. godine.“

[162] Isto, 1.

[163] Isto, 1.

[164] Isto, 2.-3.

[165] HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim ŽFT Korduna i Banije Glina Upravnom odboru Fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti/Fondu za unapređivanje kinematografije Zagreb, 19. XII. 1963.“, 1.

[166] HDA, RO SUBNOR H, kutija 110, „Zapisnik sa godišnje skupštine Udruženja boraca NOR-a Općine Glina održanog dana 1. III. 1964. godine“, 2.

[167] Isto, kutija 177, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama fašističkog terora na Kordunu i Baniji Glina. Spomen dom Glina. Idejni projekt s troškovnikom“, 1-2.

[168] Isto.

[169] Isto, 49. U navedenom dokumentu spominje se cijena od približno 140 milijuna dinara. Međutim, iz drugoga je dokumenta vidljivo da je prva verzija idejnog projekta računala na 180 milijuna dinara, ali je to smanjeno na 140 milijuna odricanjem od određenih funkcija budućeg Spomen-doma. Dodatnih 20 milijuna bilo je za sustav grijanja. Vidi HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama fašističkog terora Korduna i Banije Glina Predsjedništvu Saveza udruženja boraca NOR-a SRH Zagreb, 18. XI. 1964.“, 1.

[170] HDA, RO SUBNOR H, kutija 183. Radi se o neimenovanom i nedatiranom dokumentu koji spada u 1964. godinu. Vidi isto, „Prijedlog o vođenju podataka o spomen obilježjima (1963.).“

[171] *Spomenici revolucionarnoga radničkog pokreta Narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije*, Zagreb 1986, 10.-13., 99.

[172] HDA, RO SUBNOR H, kutija 184, „Izvještaj o nekim problemima s područja spomenika narodne revolucije, 18. III. 1969.", 2.

[173] I pedesetih je bilo slučajeva gradnje funkcionalnih objekata, ali ih je bilo manje. Njihov rast u šezdesetima uvjetovan je i poboljšanjem ekonomskog stanja u zemlji.

[174] HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, „Narodna republika Hrvatska. Savjet za kulturu. Fond za unapređenje kulturnih djelatnosti Predsjedništvu Saveza udruženja boraca NOR Hrvatske i Narodnom odboru općine Čabar – Odboru za podizanje Spomen doma Čabar, 21. III. 1962."

[175] HDA; RO SUBNOR H, kutija 183, „Mjesna organizacija SSRN Topusko Glavnom odboru boračkih organizacija SRH-e Zagreb, 16. VII. 1963." Inače je zgrada Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a osamdesetih bila svrstana u A kategoriju, u *Spomenici revolucionarnoga radničkog pokreta Narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije*, 11.

[176] „Spomenik jasenovačkim žrtvama", *Jedinstvo* (Sisak), br. 503, 23. III. 1963., 1.

[177] HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, neimenovan i nedatiran dokument (1964.), 4. Glina je bila dopisana kemijskom olovkom nakon tih lokacija na odvojenom listiću papira.

[178] „Utvrđen program svečanosti otkrića spomenika žrtvama fašizma u Jasenovcu", *Jedinstvo* (Sisak), br. 670, 28. V. 1966., 2; „Očekuje se da će svečanosti otkrića spomenika u Jasenovcu prisustvovati oko 50.000 ljudi", *Jedinstvo* (Sisak), br. 673, 18. VI. 1966., 3; „Utvrđen program i izvršene sve pripreme za komemoracije i otkrivanje spomenika u Jasenovcu", *Jedinstvo* (Sisak), br. 674, 25. VI. 1966., 1; „Komemoracije u Jasenovcu. Otkriven spomenik na mjestu nekadašnjeg jasenovačkog logora", *Jedinstvo* (Sisak), br. 676, 9. VII. 1966., 3–5;

[179] „Govore delegati Šestog kongresa SSRN Hrvatske. Milan Davidović, Glina: Problem je u shvaćanjima", *Jedinstvo* (Sisak), br. 653, 29. I. 1966., 3; „Dragutin Desput i inž. Milan Tomaško razgovarali s rukovodiocima općine Glina", *Jedinstvo* (Sisak), br. 656, 19. II. 1966., 1; „Glinska kronika. Ukinuta javna rasvjeta u selima", *Jedinstvo* (Sisak), br. 672, 11. VI. 1966., 5.

[180] *Spomenici revolucionarnoga radničkog pokreta Narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije*, 9.

[181] HDA, RO SUBNOR H, kutija 182, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama fašističkog terora Banije i Korduna Glina Glavnom odboru Saveza boraca NOR-a Hrvatske, 5. XII. 1961. godine", 2.

[182] HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim ŽFT Korduna i Banije Glina Upravnom odboru Fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti/Fondu za unapređivanje kinematografije Zagreb, 19. XII. 1963.", 1.-2. Gigac detaljnije opisuje izvor sredstava: sabirna akcija dala je 10 milijuna dinara, društveno-političke organizacije 6 milijuna, građani Gline 4 milijuna, a donacija u obliku različitih građevnih materijala procjenjivala se na 4 milijuna dinara.

[183] HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, „Odbor za izgradnju spomenika srpanjskim žrtvama fašističkog terora Korduna i Banije Glina Predsjedništvu Saveza udruženja boraca SRH, 18. XI. 1964.", 1–2.

[184] „Potres u Glini i Topuskom", *Jedinstvo* (Sisak), br. 695, 19. XI. 1966., 4; „Glina: šteta je ipak velika", *Jedinstvo* (Sisak), br. 696/697, 26. XI. 1966., 9.

[185] „Komemoracija žrtava u Glini", *Jedinstvo* (Sisak), br. 511, 18. V. 1963., 2.

[186] „Glina. Odlučnost u provođenju odluka Četvrtog plenuma", *Jedinstvo* (Sisak), br. 511, 18. V. 1963., 2.

[187] HDA, RO SUBNOR H, kutija 183, „Skupština Općine i Savez boraca NOR-a Glina Savezu boraca NOR-a Zagreb, 31. I. 1967." U tom se dokumentu tvrdi da je Tito 1952. godine u Glini rekao sljedeće: „Naš je dug, da na ovim ruševinama podignemo spomenik dostojan poginulim žrtvama i prekretnice koja je ovaj kraj masovno opredijelila na snažan otpor fašističkom okupatoru i učešće u NOR-u."

[188] „Pred posjet Predsjednika Republike. Izmijenjeno lice Banije i Siska", *Jedinstvo* (Sisak), br. 740, 5. X. 1967., 2–3.

[189] U međuvremenu je izgradnja Spomen-doma poskupila na 230 milijuna dinara. Vidi HDA, RO SUBNOR H, kutija 110, „Druga skupština Saveza udruženja boraca NOR-a općine Glina. Izvještaj o radu Saveza udruženja boraca narodno oslobodilačkog rata općine Glina za period od 7. III. 1966. do 2. juna 1968. godine, lipanj 1968., 33; „Akcija za izgradnju Spomen-doma u Glini. Prvi prilozi", *Jedinstvo* (Sisak), br. 714, 6. IV. 1967., 1; „Glina. Grade se tri značajna objekta", *Jedinstvo* (Sisak), br. 715, 13. IV. 1967., 4; „Pristižu prvi prilozi za Spomen-dom u Glini", *Jedinstvo* (Sisak), br. 720, 18. V. 1967., 3; „"Prikupljaju se prilozi za Spomen-dom", *Jedinstvo* (Sisak), br. 740, 15. VI. 1967., 3; „Prilozi za Spomen-dom i dalje pristižu", *Jedinstvo* (Sisak), br. 725, 22. VI. 1967, 3; „OSV u akciji prikupljanja priloga za izgradnju Spomen-doma", *Jedinstvo* (Sisak), br. 725, 22. VI. 1967, 4.

[190] „Glinske teme: Spomen-dom ili Spomen-škola", *Jedinstvo* (Sisak), br. 654, 5. II. 1966., 6.

[191] „Gradi se nova osnovna škola u Glini", *Jedinstvo* (Sisak), br. 726, 29. VI. 1967., 7.

[192] Isto. „Počinje izgradnja Spomen-objekta u Glini", *Jedinstvo* (Sisak), br. 729, 20. VII. 1967., 1–2; „Počeli radovi na izgradnji Spomen-doma u Glini. Izraženi memorijalni i funkcionalni karakter", *Jedinstvo* (Sisak), br. 732, 10. VIII. 1967., 1–2; Inače su u to vrijeme počele pristizati do-

nacije srpskih iseljenika u Sj. Americi, točnije iz Kanade. Vidi „Prilozi iseljenika“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 732, 10. VIII. 1967., 2.

[193] „Predsjednik Tito oduševljeno dočekan na Baniji“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 741, 12. X. 1967., 1. O posjetu Lici i Kordunu vidi „Tito u Lici i Kordunu“, *Karlovački tjednik* (Karlovac), br. 39, 5. X. 1967., 1.-4., 17; „Tito – gost Korduna“, *Karlovački tjednik* br. 40, 12. X. 1967., 1–5.

[194] Isto. B. DREZGA, „Tito u Glini 1952. i 1967. godine“, 493–495.

[195] „Svečana sjednica Općinskog komiteta Saveza komunista Glina povodom značajnih jubileja. Jakov Blažević i Dragutin Desput u Glini“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 751, 21. XII. 1967., 1–2.

[196] „Akt protiv bratstva i jedinstva“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 714, 6. IV. 1967., 2.

[197] HDA, RO SUBNOR H, kutija 110, „Zapisnik sa Druge skupštine Saveza udruženja boraca NOR-a općine Glina, 2. VI. 1968.“, 10–12. Isto, „Referat o narednim zadacima sa II Skupštine Saveza udruženja boraca općine Glina, 2. VI. 1968.“, 12–13.

[198] U međuvremenu je izvršena konverzija sa starih na nove dinare, tako da cijena više nije bila oko 250 milijuna starih, već oko 2,5 milijuna novih dinara. O odgađanju vidi „Funkcionalno spomen-obilježje“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 752/753, 1. I. 1968., 11; „Nedostaje 250.000 dinara“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 790, 19. IX. 1968., 3; „Spomen-dom čeka dovršenje“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1025, 30. I. 1969., 4; „Glina: Otvorenje Spomen-doma 20. travnja“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1032, 20. III. 1969., 1, 4.

[199] „Nova škola za glinske osnovce“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 795, 24. X. 1968., 1–2.

[200] „Antun Augustinčić posjetio Glinu“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 763, 14. III. 1968., 4.

[201] „Glina: Sve je spremno za otvorenje Spomen-doma“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1046, 26. VI. 1969., 4. „Sutra otvorenje Spomen-doma“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1047, 3. VII. 1969., 2.

[202] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 188.

[203] Isto. Ovdje su ispravljene gramatičke greške iz Araličina prijepisa, s obzirom na to da ne mijenjaju smisao teksta.

[204] Usporedi tekst sa spomen-ploče u osnovnoj školi u Dugom Selu, citiran u knjizi Dušana BAIĆA, *Kotar Vrginmost u NO Borbi 1941–1945*, Vrginmost 1980, 466.

[205] Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, 351–353.

[206] J. BAJFORD, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, 88–91.

[207] Usporedi npr. članak „Iduće godine podići će se spomenik srpanjskim žrtvama u Glini“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 431, 4. XI. 1961., 1.

[208] „Komemoracija svibanjskim žrtvama“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1041, 22. V. 1969., 4.

[209] „Svečano proslavljen Dan borca. Glina: Otvoren Spomen-dom“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1048, 10. VII. 1969., 1.

[210] Isto. Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 190. Inače je autor podosta jednostran, pa je potrebno, među ostalim, brojne njegove tvrdnje o Tripalu, ali ne samo o njemu, uzimati s oprezom.

[211] „Svečano proslavljen Dan borca. Glina: Otvoren Spomen-dom“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1048, 10. VII. 1969., 2.

[212] Isto.

[213] „Glina: Završna svečanost jubileja Partije“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1070, 11. XII. 1969., 2.

[214] „Centar ustanka na Baniji“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1335, 16. I. 1979., 6; „Svečana sjednica Skupštine općine Glina. Proslavljen dan komune“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1581, 11. X. 1979., 5.

[215] Usporedi npr. „Prvi glas Gline 75“, *Jedinstvo* (Sisak), br. 1356, 12. VI. 1975., 7.

[216] „Svjedoci rasta i stasanja“, *Glinski vjesnik* 11/12, 9. X. 1979., 2.

[217] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 189–190.

2.

IZGRADNJA PRAVOSLAVNE CRKVE U GLINI POČETKOM 60-IH GODINA 20. VEKA[1]

Radmila Radić

UDK: 726:271.22(497.5 Glina)
Kategorizacija: Pregledni rad

Sažetak ► Prilog se bavi procesom izgradnje pravoslavne crkve u Glini s početka 60-ih godina 20. veka i problemima koji su se javljali na relaciji između Srpske pravoslavne crkve, organa vlasti i partijskih struktura, kako na saveznom, tako i na republičkom i lokalnom nivou u NR/SR Hrvatskoj. Baziran je na arhivskoj građi državne provenijencije i štampi.

Summary ► This contribution looks at the process of (re-)building the Orthodox Church in Glina in the early 1960s and problems that appeared in relations between the Serb Orthodox church, government bodies, and party structures at the federal, republic, and local levels, within the People's Republic/Socialist Republic of Croatia. It draws mainly upon government archival materials and the press.

Ključne riječi ► Glina, Srpska pravoslavna crkva, Gornjo-karlovačka eparhija, NR/SR Hrvatska, episkop Simeon (Zloković), obnova i izgradnja crkava
Key words ► Glina, Serbian Orthodox Church, the Eparchy of upper Karlovac, the People's Republic/Socialist Republic of Croatia, Bishop Simeon (Zloković), renovating and (re-)building churches.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.35

Na teritoriji NR/SR Hrvatske početkom 60-ih godina 20. veka nalazile su se četiri eparhije Srpske pravoslavne crkve (zagrebačka, slavonska, gornjokarlovačka i dalmatinska) i delovi eparhija sremske, bačke i mostarske. Pred rat 1941. na teritoriji buduće Narodne/Socijalističke Republike Hrvatske, Srpska pravoslavna crkva (SPC) je imala preko 500 crkava, bogomolja i manastira, četiri episkopa i oko 360 sveštenika. Početkom 1960-ih godina u NR Hrvatskoj bio je jedan mitropolit i tri episkopa (zagrebački mitropolit Damaskin, slavonski episkop Emilijan, gornjokarlovački episkop Simeon i dalmatinski episkop Stefan), 162 sveštenika (od čega 43 penzionera), devet kaluđera, 49 bogoslova na školovanju u NR Srbiji i 453 crkvena odbora sa 1.669 članova.[2] Marta 1960. bilo je 282 parohije (123 popunjene, 159 praznih), 393 crkava (260 upotrebljivih i 133 van upotrebe) i sedam manastira. Od 1945. do 1960. na području NR Hrvatske, SPC je popravila oko 90 crkvenih objekata i za to potrošila 52 miliona dinara, od čega su republički organi izdvojili devet miliona dinara a ostatak je obezbedila SPC. Sredstva za opravku crkava dobavljana su uglavnom od prodaje crkvene zemlje i šume, pomoći iz inostranstva i priloga vernika, i pored niza teškoća vezanih za zabranu prikupljanja dobrovoljnih priloga. Radovi na crkvama obavljeni su uglavnom bez građevinske dozvole, ili se na dozvolu čekalo, kao u slučaju crkve u Dalju i čitavih osam godina.[3]

U izveštaju za zasedanje Sabora 1953. godine, episkop gornjokarlovačke eparhije Simeon (Zloković) je pisao da u 43 sreza, odnosno namesništva u Hrvatskoj nema nikakvog verskog života niti je moguće postaviti sveštenika da bi se obnovio verski život. U mnogim srezovima nije bilo ni jedne cele crkve već su se obredi obavljali na crkvištima. Česta su bila vređanja, kažnjavanja sveštenika, miniranja crkvenih zdanja, proterivanja sveštenika, krađe zvona, paljenja i rušenja crkava, ometanja rada sveštenika, uzurpacije imovine, pritisci na decu da napuste bogoslovije i sl. Tajno krštavanje dece po manastirima bilo je opšta pojava. Stanje u materijalnom pogledu je takođe bilo kritično.[4] Isti episkop je kao administrator dalmatinske eparhije izveštavao 1953. da se verski život sporo obnavlja, da ima malo aktivnih sveštenika i da se radi uglavnom o starijim ljudima. Monaha nije uopšte bilo. Materijalno stanje eparhije je bilo loše. Eparhijski dom je bio još uvek zauzet od državnih organa.[5] Mitropolit zagrebački Damaskin (Grdanički)

izveštavao je 1953. da u manastirima nema podmlatka kao i da nema dovoljno sveštenika. Žalio se i da su rashodi tri puta veći od prihoda. Najveći problem predstavljao je ipak odnos državnih organa na lokalu, koji su napadali crkvu i ometali bogosluženja. Prosvetni radnici su branili deci da odlaze na veronauku, mada su mnogi od njih krišom slavili slave.[6]

Desetak godina kasnije situacija se ipak donekle popravila. Mitropolit i episkopi su redovno kontaktirali sa organima vlasti i glavni problemi odnosili su se na rešavanje pitanja povratka crkvene imovine, opravke crkava porušenih u ratu (naročito na terenu Gornjokarlovačke eparhije), ispražnjenja parohijskih domova i sl. Sveštenici su se žalili na rešenja sudija i veća za prekršaje povodom krštenja dece po privatnim stanovima, na razrez poreza, rušenja krstova, demoliranje hramova, pretnje i uvrede, pritisak da napuste svešteničku službu, uzurpaciju crkvene imovine, neadekvatan prostor za smeštaj, itd.[7] Vremenom je bilo sve više sveštenika koji su se obraćali organima vlasti tražeći zaposlenje u državnoj službi. Episkop gornjokarlovački Simeon Zloković žalio se da je zbog postupaka organa vlasti onemogućen normalan rad crkve u njegovoj eparhiji (sveštenicima se prave smetnje u vršenju službe, sprečava se zidanje i opravka crkava – na pr. u Blatuši, itd).[8] Episkop pakrački Emilijan, koga su državni organi smatrali lojalnim episkopom, spremnim na saradnju, takođe se žalio na postupke organa vlasti, na razne izgrede prema crkvi, maltretiranje sveštenika, eksproprijaciju crkvene zemlje, fizičke napade itd.[9]

Od 1956/7. godine SPC je sve oštrije isticala pitanje uslova verskog života i uopšte stanja SPC na teritoriji NR Hrvatske. Eparhija gornjokarlovačka uputila je januara 1956. predstavku povodom rušenja crkvene kuće u srezu Gospić, ali i zbog rušenja drugih verskih objekata na području eparhije. Eparhijski upravni odbor eparhije Gornjokarlovačke i sam episkop gornjokarlovački Simeon (Zloković) uputili su tokom 1956. godine nekoliko predstavki Saveznoj komisiji za verske poslove (SKVP) u kojima su se žalili zbog rušenja crkvenih objekata, sprečavanja sveštenika u vršenju dužnosti, provala u crkvama i sl.[10] Pored toga članovi i funkcioneri Udruženja sveštenika iz NR Hrvatske iznosili su na sednicama Saveza udruženja pravoslavnog sveštenstva, ali i u Saveznoj komisiji za verske poslove, podatke o teškom stanju verskih prilika, posebno u Gornjo-karlovačkoj eparhiji. Predsednik SKVP Dobrivoje Radosavljević je povodom toga predložio da jedna delegacija Saveza udruženja pravoslavnih sveštenika obiđe eparhije na teritoriji NR Hrvatske i upozna se sa tamošnjom situacijom u neposrednom kontaktu sa predstavnicima lokalnih vlasti, Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN) i Saveza komunista (SK), ali i sveštenstvom. Predsednik Saveza, prota Milan Smiljanić, sekretar Ratko Jelić, predsednik Zemaljskog odbora udruženja NRH prota Milan Radeka i sekretar prota Ilija Ćuk, član Komisije za verska pitanja NRH, obišli su u periodu od 12. do 23. juna 1956. godine, Baniju, Liku, Kordun, Severnu Dalmaciju i delimično Bosansku Krajinu (29 centara – kotarskih narodnih odbora, opštinskih NO i mesnih ureda) i o tome podneli izveštaj SKVP.[11] U tom izveštaju pomenuto je i stanje u Glini i nepravilno držanje „rukovodećih organa narodne vlasti" vezanih za pitanja vere i crkve. Sastanak u Glini je održan 12. juna 1956. i njemu su pored predsednika NOO-a (Narodni odbor okruga) Miloša Lončara i drugih organa vlasti, bili prisutni i sveštenik Nikola Diklić, paroh u Glini i sveštenik Boško Bogunović, paroh u Sisku. Predstavnici vlasti su rekli tom prilikom da nema nikakvih problema, da su odnosi sa sveštenikom normalni i da ima samo nekoliko imovinskih pitanja koja su u postupku rešavanja. Međutim u nastavku izveštaja napominje se da je sveštenik Diklić po dolasku naišao na zapuštenu parohiju, obzirom da je prethodni sveštenik, Miloš Petrović napustio čin kada je stavljen pred alternativu da bira državnu ili svešteničku službu. Kada je Diklić počeo da sređuje stanje u parohiji naišao je na niz prepreka i na društvenu izolaciju. To se odrazilo i na položaj njegovog deteta u osnovnoj školi. Imovinska pitanja vezana za crkvenu svojinu rešavao je uglavnom sudskim putem.

Zaključeno je da se na području gornjokarlovačke eparhije može utvrditi postojanje čitave skale odnosa, od potpune saradnje i harmonije do „hladne korektnosti, manjih i većih smetnji i čak izjava da se 'ne može garantovati ni lična bezbednost sveštenika'". Posebno su zanimljivi delovi izveštaja u kojima se iznose podaci i stavovi izneti na sastancima o tome kakav odnos treba da imaju „prvoboračkі" krajevi prema sveštenicima i crkvi, tj. da prvoborački krajevi ne bi trebali da imaju sveštenike, da u crkvama gde se klalo i spaljivalo nema mesta sveštenicima ni bogosluženju i da je molitva za mrtve vređanje njihove uspomene i živih rođaka ili potomaka. Kod rešavanja imovinskih pitanja posezali su se argumenti da se radi o napuštenim dobrima koja nikome ne pripadaju ili da je crkvena imovina opštenarodno dobro, a bilo je i pojava brisanja postojećih crkava iz ur-

banističkih planova pojedinih mesta. Konstatovano je postojanje napetosti izazvane delom postupcima nekih „aktivista, onih koji ne pokazuju dovoljno umešnosti da se koriste svojim pravom agitacije protiv crkve i religije, pa to čine van ideološkog fronta, merama pretnje i presije, a ponekad, kako pokazuju poznati primeri, i merama nasilja i materijalnog štetočinstva." Delom je napetost dolazila i od „prezanja vernika pred represalijama" i njihovom nemogućnošću da „razlikuju pitanja zadovoljavanja verskih potreba od pitanja šovinizma, bratstva i jedinstva, prvoboraštva". Usled takve napetosti koja „postoji latentno, kao stanje, spolja prividno mirno", „kriomice" se odlazi na vršenje verskih obreda a ponegde takva zategnutost izbija i akutno, ukoliko se neki vernik zainati da ostvari svoja prava.

Na sednici SKVP decembra 1956. konstatovano je da je stanje SPC u NR Hrvatskoj teško i da treba preduzeti nešto da se ono popravi. Februara 1957. na savetovanju u SKVP bila je doneta odluka da Verska komisija NR Hrvatske popravi prilike SPC u ovoj republici, da se izađe u susret molbama koje su se zasnivale na zakonima i da se spreče ispadi protiv crkve. U redovima pravoslavnog sveštenstva, pa čak i članova Udruženja sveštenika, širilo se mišljenje da je SPC u NRH u „maćuhinskom položaju". Problem ipak time nije bio rešen jer se ispostavilo da se ova odluka ne poštuje i da se nastavlja sa starom praksom.[12] Sam episkop Simeon i njegovi pratioci bili su napadnuti avgusta 1957. u jednom selu u okolini Gospića.

Predsednik Komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske, Stjepan Iveković, primio je početkom septembra 1960. episkopa gornjokarlovačkog Simeona[13] koji je pokrenuo pitanje izgradnje crkava u Gospiću i Glini. Insistirao je da se dozvoli gradnja crkve u Glini na mestu gde se ona ranije nalazila, rekavši da bi se izgradnjom crkve prestalo sa sećanjem na zločin koji je izvršen u toku rata. Iveković je bio suprotnog mišljenja, smatrajući da bi izgradnja crkve na istom mestu dovela do stvaranja nezdravih odnosa i podsećanja na zločin. Dodao je da bi na tom mestu trebalo da se izgradi spomenik a da se za crkvu odredi druga lokacija.[14]

Na sednici Komisije za verska pitanja NR Hrvatske, 10. decembra 1960. jedna od tačaka dnevnog reda bila je: „Neki problemi pravoslavnih crkava na području Banije, Like i Korduna". Član Komisije, Ilija Nedić, na osnovu prethodno donetih zaključaka obišao je teritoriju Banije, Like, Korduna i Gorskog kotara i snimio stanje svih crkvenih objekata i parohijskih domova. Informisao je Komisiju da je na području gornjokarlovačke eparhije pre rata bilo 180 crkava i 126 parohijskih domova, a da je na dan 1. decembra 1960. godine u upotrebi bilo 50 crkava i 31 parohijski dom. Pre rata bilo je 130 popunjenih parohija, a početkom 60-ih na parohijama je bilo 27 sveštenika od čega su šestorica bila u penziji. NO kotara i opština tražili su od predstavnika SPC da se ostaci zidina uklone, konzerviraju ili poprave, a pored toga urbanističkim planovima je bilo predviđeno da se na pojedinim mestima, gde su se nalazili ostaci crkvenih objekata ili prazna crkvišta, izgrade privredni objekti, radi čega je dolazilo do čestih sporova. Episkop Simeon je nastojao da sva ova mesta sačuva ali nije imao dovoljno finansijskih sredstava za obnovu i često se obraćao Komisiji i NO kotara, tražeći da se problem reši. U izveštaju sa sednice predlagalo se da se ruševine crkava i parohijskih domova uklone, da se u nekim mestima sa mešovitim stanovništvom ne dozvoli obnova crkava, ali se i konstatovalo da su stanovnici sa područja Like manje zainteresovani za obnovu crkava od onih sa Banije.[15]

Stalan problem SPC predstavljalo je popunjavanje upražnjenih parohija, a dolazak novih bogoslova pokretao je pitanje ispražnjenja parohijskih domova, obnovu crkava, održavanje bogosluženja i sl. Sabor SPC je na zasedanju 1961. doneo odluku da se zamole nadležni organi da se oštećeni hramovi ne ruše, već da se zaštite i obnove.

Predsednik Narodnog odbora kotara Sisak, Dragutin Desput, primio je 18. avgusta 1961. episkopa Simeona u pratnji sekretara eparhije Maneta Lazića i paroha Nikole Diklića iz Gline i Boška Bogunovića iz Siska. Između ostalog pokrenuto je i pitanje srušenih crkvenih objekata koji su zbog svog stanja predstavljali opasnost za građanstvo. Episkop je zatražio da se izda građevinska dozvola za gradnju crkve u Glini što im je obećano.[16] Mesec dana kasnije, 15. septembra 1961. episkop Simeon je vodio razgovor u NO opštine Glina sa Zlatkom Fridom, sekretarom Komisije za vjerska pitanja NRH, kome su prisustvovali i Miško Gec, predsednik Komisije za vjerska pitanja NOK Sisak, predsednik i sekretar NOO Glina i predstavnik SSRN Glina.[17] Dogovoreno je da se građevinska dozvola za gradnju crkve izda posle udovoljenja zakonskih propisa, što je podrazumevalo: reviziju projekta gradnje od strane nadležnog organa Narodnog odbora kotara Sisak; da eparhija obezbedi stan za stanara koji se nalazio u susednoj zgradi do mesta gde je trebalo ograditi crkvu i da eparhija deponuje

određenu sumu novca u Narodnoj banci, kao garanciju za izgradnju crkve. Posle ispunjenja ovih zahteva obećano mu je da će NOO Glina izdati građevinsku dozvolu. Istaknuto je da bi mogle da nastupe izvesne štetne posledice ukoliko bi se izgradnja crkve povezivala sa bivšom zapaljenom crkvom, kao i na povezivanja priče oko traženja temelja, zvona, pločica i nekih drugih predmeta iz stare glinske crkve. Episkop je osudio ova govorkanja podvlačeći da to nije njegov stav, niti stav crkve, te da oni neće tražiti ništa od stare crkve. Predstavnicima SPC je ukazano na štetnost eventualnog oživljavanja šovinističkih i drugih političkih razmirica koje bi bile povezane sa gradnjom crkve. Episkop je obećao da neće povezivati gradnju crkve sa starom i da neće tražiti bilo kakve ostatke stare crkve, ako nekoga to interesuje neka traži preko vlasti, a ako se i pronađu neki predmeti da se pohrane u muzej. Uoči ovih razgovora na ogradi oko prostora u kome je bila predviđena gradnja napisana je parola: „Nećemo gradnju crkve, crkva ili tamnica za nas je jedno te isto." Za sastanak sa episkopom Simeonom znao je samo manji broj ljudi iz opštinskog rukovodstva. Po izjavama opštinskog rukovodstva Gline jedna grupa starih boraca koja je živela u Glini i van nje, protivila se gradnji crkve i pretila da će ometati njenu izgradnju.[18] Polovinom oktobra iste godine, episkop Simeon se žalio Branku Kosanoviću, službeniku Republičke komisije za vjerska pitanja NRH (RKVP) na odnos nekih funkcionera iz Gline koji su par puta pretili parohu Diklićу.[19]

Ipak, prema poverljivim informacijama Republičke komisije za vjerska pitanja NR Hrvatske, tokom 1961. je postignut dogovor da eparhija dobije lokaciju za gradnju crkve u jednoj sporednoj susjednoj ulici u Glini a da se na mestu bivše crkve napravi park i spomenik palim borcima NOR-a. Prema istoj informaciji sa tim su se saglasile i Republička komisija i Kotarska komisija za vjerska pitanja.[20]

Episkop Simeon je 17. novembra 1961. imao razgovor i sa predsednikom Savezne komisije za verska pitanja Dobrivojem Radosavljevićem. Obavestio je predsednika da je staro crkvište sa ostacima zidova gde su se povremeno obavljala bogosluženja nacionalizovano; da je eparhija molila rešenje za lokaciju nove crkve i da je na intervenciju RKVP NRH izdato rešenje o lokaciji, prema kojem je nova crkva trebalo da se gradi u dvorištu parohijskog doma. Pošto je dobijeno rešenje o lokaciji preduzeti su koraci da se izradi projekat koji je NO kotara Sisak odobrio. Dogovoreni su detalji o vremenu i tempu izgradnje ali u međuvremenu su lokalni

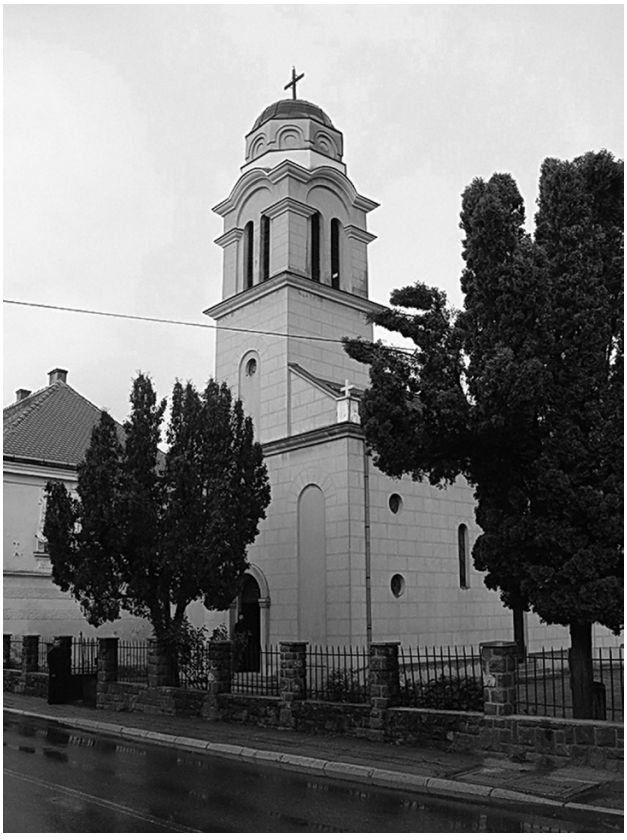

Sl. 1. *Nova pravoslavna crkva u Glini, posvećena 1962.*

organi počeli da prave smetnje i da vrše pritisak na sveštenika, tako da građevinska dozvola još uvek nije bila izdata. Pravljene su smetnje i oko iseljenja stanarke iz magacina na crkvištu koje je trebalo da se ruši.

Predstavnici SKVP konstatovali su juna 1962. da se oseća ofanziva SPC na materijalno-finansijskom planu kod eparhija u Hrvatskoj, kako u vidu konkretnih traženja, tako i u pogledu denacionalizacije. Bez obzira na rešenja koja su doneta, episkopi su se stalno žalili i tražili intervencije iz Beograda. Episkop Emilijan se čak žalio kako se mitropolitu Damaskinu daju veća sredstva nego njemu, a mitropolit Damaskin se dogovorio sa predsednikom RKVP NRH jedno, a potom se žalio SKVP i tražio da se zahtev proširi. SPC je u Hrvatskoj tražila da se obezbedi izdržavanje sveštenika, sve više je isticala hrvatstvo i Rimokatolička crkva (RKC) kao nešto suprotno srpstvu i SPC. Govorili su o tome kako se nalaze u mnogo težoj situaciji nego u Srbiji, itd. Poseban problem predstavljalo je ustaničko područje. SPC je na račun porušenih hramova tokom rata stalno postavljala nove zahteve, a to je ponekad dovodilo do sukoba kao u Budačkom.[21] Gornjokarlovačka eparhija je tražila denacionalizaciju eparhijskog dvora u Plaškom, vraćanje pa-

Sl. 2. *Ambijentalni snimak nove pravoslavne crkve u Glini. U pozadini je rimokatolička crkva Sv. Ivana Nepomuka, koja je srušena 1991. godine.*

rohijskog doma u Kosinji i Ličkoj Jasenici, opravku crkve u Slunju i lokaciju i građevinsku dozvolu i za gradnju crkve u Glini. Sa episkopom Simeonom Zlokovićem nastao je spor oko izgradnje crkve u Donjem Budačkom. Naime, NOO Krnjak je izvršio eksproprijaciju crkvišta sa ostacima zidina u ratu porušene pravoslavne crkve u Krnjaku i na tom mestu sagradio školu. Sa ovom odlukom bile su upoznate i saglasne i republička i Savezna komisija za verske poslove. Episkopu Simeonu je isplaćen odgovarajući iznos nadoknade posle čega je on zatražio lokaciju kako bi započeo sa izgradnjom crkve u D. Budačkom. U međuvremenu među meštanima je počela akcija prikupljanja potpisa protiv gradnje crkve. U Budačkom je pre toga samo šest kuća odbijalo svećenje vodicom, a kada se povela akcija oko gradnje crkve, svi su odjednom bili protiv toga. Aktivnosti su vodili penzionisani oficiri.[22] Episkop se žalio i na kraju je Narodni odbor kotara Karlovac odredio lokaciju i izdao građevinsku dozvolu.

Konačno, maja 1962. počela je i gradnja crkve u Glini i 21. septembra 1963. je bilo održano osvećenje. U besedi prilikom osvećenja episkop je između ostalog rekao: „Ova crkva nije prkos-crkva. Ona je plod ljubavi i odanosti svojoj vjeri i Crkvi. U ovoj crkvi propovedaće se najsvetija načela nauke Hristove: ljubav, mir i dobra volja među ljudima, među braćom, među svim narodima svijeta, djeci istog Oca nebeskog. U njoj ćemo se moliti Bogu za sve nas, za domove vaše, za djecu vašu, za napredak i blagostanje otadžbine naše i za dobro svih ljudi u svem svijetu Božijem.“ Govorio je i o „ljepoti raznovrsnosti kod ljudi, naroda i vjera“ i potrebi trpeljivosti.[23]

Crkva je bila završena zahvaljujući pre svega novčanim prilozima iseljenika. Odbor za sakupljanje pomoći bio je formiran 1958. godine, a akcija je vođena uglavnom među iseljenicima u SAD i Kanadi koji su poticali sa područja Like, Korduna i Banije. Dok su iz redova slovenačke i hrvatske emigracije svake godine dolazili u Jugoslaviju brojni posetioci, iz redova srpske emigracije su bili retki. Srpske emigrantske i iseljeničke organizacije u SAD i Kanadi (Srpska narodna odbrana – SNO, Petar Bulat) godinama su vodile oštru borbu protiv poseta Jugoslaviji i kontakta sa jugoslovenskim predstavništvima u inostranstvu. Svako putovanje u zemlju bilo je oštro osuđivano. Posete pojedinaca su označavane kao „izdaja srpstva“ a oni proglašavani „komunističkim agentima.“ Bilo je slučajeva da je emigracija denuncirala takve ljude američkim i kanadskim vlastima. Osvećenje crkve u Glini pružilo je međutim mogućnost da prvi put posle rata Jugoslaviju poseti veća grupa srpskih emigranata. Državni organi su blagonaklono gledali na ovaj dolazak jer je SNO u Kanadi od početka podržavala Patrijaršiju u sukobu koji se 1963. godine otvorio sa episkopom američko-kanadskim Dionisijem Milivojevićem. Pošto je trebalo da se sprovedu odluke Sabora i Sinoda SPC na teritoriji Kanade i SAD u vezi ovog sukoba, poseta je trebala da doprinese povećanju broja pristalica jedinstva u SPC i Dionisijevih protivnika. Generalni konzulat u Torontu je video pogodnu priliku da se na taj način ubrzaju nastali procesi u iseljeništvu i smatrao je da će to doprineti pasivizaciji srpske emigracije.[24]

Putovanje je organizovao Odbor za podizanje spomen crkve u Glini a ne SNO, ali je Bulatov list *Glas kanadskih Srba* iz Vindzora, objavio oglas o putovanju, što se u Jugoslaviji smatralo pozitivnim znakom. Pored toga u samom Odboru je bilo istaknutih članova Glavnog odbora SNO. Generalni konzulat u Torontu je procenjivao dolazak oko 500 ljudi od kojih je većina imala rodbinu u zemlji. Pretpostavljalo se da će doći istaknuti i uticajni iseljenici kao potpredsednik SNO Marko Čelar, predsed-

nik crkveno-školske opštine u Vindzoru, Đorđe Vujčić i dr. Poseta je trebala da dovede i do razmimoilaženja između pojedinih rukovodećih emigranata. Nisu međutim zaboravljani ni negativni aspekti posete kao što su neki navodi iz oglasa *Glasa kanadskih Srba*: „celokupnom rodoljubivom srpstvu, a naročito braći i sestrama iz Banije, Korduna i Like“.... „Poklonite se nevinim ustaškim žrtvama koje svoje živote položiše za Srpstvo i za pravoslavlje. Obiđite svoje mile i drage. Pođite na veliko srpsko slavlje“. Državni organi su posebno skretali pažnju da se vodi računa i da se preduzmu mere kod grupe koja će doći da se spreče eventualni negativni aspekti i u tom smislu je trebalo da se angažuju lica iz Matice, SPC i drugih organa kao i srodnici i prijatelji lica koja dolaze. Ovaj problem je razmatran i na užem sastanku Saveta za pitanja iseljenika SIV-a, 31. maja 1963.[25] Na kraju je došlo 139 iseljenika.[26] Oni su po dolasku u Beograd posetili i patrijarha Germana.[27] Dionisije Milivojević je kasnije kritikovao gornjokarlovačkog vladiku Simeona Zlokovića što prilikom osvećenja crkve u Glini nije nijednom rečju pomenuo ustaške zločine nad Srbima.[28]

ZAKLJUČAK

Od 1945. do 1960. proces obnove porušenih i oštećenih objekata Srpske pravoslavne crkve i izgradnje novih, na području NR Hrvatske, tekao je sporo i tamošnji episkopi su neprekidno podnosili zahteve saveznim i republičkim organima tražeći da se ova pitanja rešavaju brže i efikasnije. Sredstva za obnovu i izgradnju crkvenih objekata prikupljana su prodajom crkvene zemlje i šume, prilozima iz inostranstva a tek manjim delom uz pomoć republičkih organa. Na području gornjokarlovačke eparhije u periodu između 1951. i 1963. bile su izgrađene tri nove crkve od kojih je jedna bila i crkva u Glini 1963. Gornjokarlovačka eparhija je dostavila zahteve za odobrenje lokacije i građevinsku dozvolu za gradnju crkve 1960. Državni organi su uspeli da nagovore episkopa Simeona da odustane od gradnje crkve na mestu bivše glinske crkve, koja je srušena tokom Drugog svetskog rata, pa je eparhija dobila lokaciju u jednoj sporednoj ulici u Glini. Septembra 1961. u NOO Glina bio je održan razgovor sa episkopom Smeonom u vezi traženja dozvole za gradnju crkve i tom prilikom mu je skrenuta pažnja na štetnost eventualnog oživljavanja šovinističkih i drugih političkih razmirica koje bi se pojavile u vezi izgradnje crkve. Episkop je obećao da neće povezivati gradnju nove crkve sa starom i da neće tražiti bilo kakve ostatke od stare crkve (zvona, kamen temeljac i sl). Međutim, dan pre tog razgovora, na lokaciji predviđenoj za izgradnju crkve pojavile su se parole uperene protiv gradnje a prema izjavama opštinskog rukovodstva Gline, glavni protivnici bili su grupa starih boraca koja je živela u Glini i van nje. Crkva je ipak počela da se gradi maja 1962. i bila je završena uglavnom zahvaljujući novčanim prilozima iseljenika. Odbor za sakupljanje pomoći formiran je 1958. a akcija je vođena uglavnom među iseljenicima sa područja Like, Korduna i Banije. Osvećenje pravoslavne crkve u Glini održano je 21. 9. 1963. Intervencija u pravcu sprečavanja osvećenja bilo je sa raznih strana, najviše iz mesnog rukovodstva SK u Glini, ali spor je konačno rešen u Centralnom komitetu SK. Manifestacija je prošla bez incidenata i ispada. Osvećenju je prisustvovala i grupa od 139 iseljenika iz SAD i Kanade i to je bila prva poseta veće grupe emigranata Jugoslaviji posle rata. Obzirom da je u to vreme došlo do raskola u SPC i raščinjavanja episkopa američko-kanadskog Dionisija Milivojevića i da su srpske emigrantske i iseljeničke organizacije u SAD i Kanadi godinama vodile oštru borbu protiv poseta Jugoslaviji i kontakta sa jugoslovenskim predstavništvima u inostranstvu, državni organi su blagonaklono gledali na ovaj dolazak jer je SNO u Kanadi od početka podržavala Patrijaršiju i bila protiv raskolnika. Osim toga smatralo se da će ova grupna poseta, imati pozitivni uticaj na procese u srpskoj emigraciji. Organizaciju putovanja preuzeo je Odbor za podizanje crkve u Glini, ali je *Glas kanadskih Srba* doneo oglas o putovanju, a i u samom Odboru je bilo istaknutih članova Glavnog odbora SNO. Dionisije Milivojević će godinu dana kasnije kritikovati u *Kanadskom Srbobranu* vladiku Simeona Zlokovića što prilikom osvećenja crkve u Glini nije nijednom rečju pomenuo ustaške zločine nad Srbima.

[1] Članak je baziran, sa neznatnim izmenama i dopunama, na knjizi: Р. РАДИЋ, *Држава и верске заједнице 1945–1970,* I-II, Београд 2002.

[2] Arhiv Jugoslavije, Savezna komisija za verske poslove (SKVP), Informacija Republičke komisije za vjerska pitanja NRH o nekim aktuelnim pitanjima u SPC, 144-43-395 i 48-400.

[3] AJ, SKVP, Pregled stanja crkvenih objekata SPC na teritoriji NRH od oslobođenja do 1957. godine, 144-22-258, kao i 144-79-366, 144-97-634.

[4] *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V di 20-VI 1954 g.)*, Beograd, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava Državne bezbednosti, II odeljenje, 1954, str. 244–254.

[5] *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V di 20-VI 1954 g.),* str. 254–256.

[6] *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V di 20-VI 1954 g.)*, str. 204–206.

[7] AJ, SKVP, Sednica Republičke komisije za verska pitanja NR Hrvatske 31. 3. 1960, 144-43-395.

[8] Aktom Sinoda SPC br. 127 od 25. 1. 1956. dostavljena je SKVP kopija žalbe episkopa gornjokarlovačkog Simeona povodom rušenja crkava u njegovoj eparhiji (Gračac, Srb, Gospić, Svrčakovo Selo) i nezakonitoj prodaji crkvenog zemljišta. AJ, SKVP, 144-18-233.

[9] AJ, SKVP, 144-23-277 i 26-280.

[10] AJ, SKVP, 144-17-232 i 18-233.

[11] AJ, SKVP, 144-19-244.

[12] AJ, SKVP, Podaci sa terena u vezi izveštaja o stanju u verskom pogledu i položaju pravoslavnih sveštenika na teritorijalnom području Udruženja pravoslavnih sveštenika NR Hrvatske, 144-10-178, 15-223, 22-258, 18-233.

[13] Episkop Simeon (Ljubomir Zloković) rođen je 7. aprila 1911. u Bijeloj, Boka Kotorska. Posle završene osnovne škole u Bijeloj, završava gimnaziju u Herceg-Novom, Bogosloviju na Cetinju i Bogoslovski fakultet u Beogradu 1938. Do početka Drugog svetskog rata u Berlinu studira filozofiju i bogoslovske nauke. Zamonašio se 1940. u manastiru Rakovici. Radi kao suplent u gimnazijama u Jagodini i Beogradu a posle položenog profesorskog ispita kao veroučitelj u Trećoj muškoj gimnaziji i Drugoj trgovačkoj akademiji u Beogradu. Od 1949. radi na organizovanju Bogoslovije Sv. Save u manastiru Rakovici. Bio je i duhovnik crkve Ružice na Kalemegdanu. Na dužnosti Rektora Bogoslovije Sv. Save ostao je do 1951. kada ga je Sabor SPC izabrao za episkopa eparhije gornjokarlovačke gde ostaje sve do smrti 28. novembra 1990. u Karlovcu. Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд ; Крагујевац ; Подгорица1996, стр. 455–456.

[14] AJ, SKVP, Informacija za članove SKVP, avgust-septembar 1960, 144-50-402-406; Zabeleška o razgovoru Simeona Zlokovića episkopa gornjokarlovačkog sa Iveković Stjepanom predsednikom Komisije za vjerska pitanja NRH, 1. 9. 1960, 144-50-413.

[15] Analizom je bilo obuhvaćeno područje kotarskih narodnih odbora: Karlovac, Sisak (bez grada), Gospić, Ogulin, Rijeka i Pula. Stanje na područjima pojedinih kotara je bilo sledeće: Karlovac (38 crkava od čega sedam u upotrebi i 30 parohijskih domova od čega tri u upotrebi, osam adaptiranih u korist raznih privrednih organizacija i ustanova i 19 u ruševinama); Sisak (52 crkve i 33 parohijska doma); Gospić (65 crkava od čega 12 u upotrebi, pet adaptiranih za druge potrebe i 48 u ruševinama i 45 parohijskih domova od čega šest u upotrebi, 21 adaptiran u druge svrhe i 18 srušenih); Ogulin (18 crkava od čega devet u upotrebi i devet srušenih i 14 parohijskih domova od čega je crkva koristila četiri, šest je bilo u ruševinama a četiri adaptirana u druge svrhe); Rijeka (4 i 2, tri crkve i dva parohijska doma su bila u upotrebi i samo je jedna crkva srušena u toku rata); Pula (2 od čega je jedna bila u upotrebi a druga demolirana i jedan parohijski dom u upotrebi). Ukupno je na dan 1. decembra 1960. prema izveštaju Komisije za vjerska pitanja Hrvatske bilo crkava: u upotrebi 50, demolirano 24, ostaci zidina 59, urušene do temelja (prazno crkvište) 39, adaptirani ili izgrađeni objekti od strane privrednih organizacija ili ustanova 8; parohijskih domova: u upotrebi 31, demolirani 2, ostaci zidina 13, potpuno urušeni 43, adaptirano za druge potrebe 37. AJ, SKVP, Informacija za članove SKVP, Str. Pov. 7; Zapisnik sa sednice Komisije za vjerska pitanja NRH održane 10. 12. 1960, 144-46-398, 50-403, 52-442.

[16] AJ, SKVP, Prijem episkopa Simeona kod predsednika NOK Sisak, Dragutina Desputa, 18. 8. 1961, 144-54-444.

[17] AJ, SKVP, Zabeleška o razgovoru sa episkopom Simeonom u NO općine Glina, 15. 9. 1961, 144-54-444.

[18] AJ, SKVP, 144-52-442.

[19] AJ, SKVP, Zabeleška o razgovoru Kosanović Branka, službenika RK za vjerska pitanja NRH, sa Zloković Simeonom episkopom gornjo-karlovačkim, 15. 10. 1961, 144-54-444.

[20] AJ, SKVP, 144-52, Komisija za vjerska pitanja NR Hrvatske, Informacija br. 6, Pov. 157/61.

[21] AJ, SKVP, Zapisnik sa sednice SKVP od 27. 6. 1962. godine, 144-60-486.

[22] U mnogim delovima Hrvatske i BiH bilo je sličnih pojava da su penzionisani oficiri bili najžešći protivnici gradnje crkava, naročito u ustaničkim krajevima. AJ, SKVP, Zapisnik sa sednice SKVP 15. 6. 1961, 144-53-443.

[23] *Vesnik*, br. 344, 3. 10. 1963.

[24] Najveći otpor oko podizanja i osvećenja crkve u Glini pružilo je mesno rukovodstvo, tj. Saveza komunista u Glini. Intervencija u pravcu sprečavanja ove manifestacije bilo je sa raznih strana, ali je konačan spor rešen u Centralnom komitetu SK. Manifestacija je prošla bez incidenata i ispada. AJ, SKVP, 144-66-523, 144-67-524 i 144-71-530.

[25] AJ, SKVP, 144-66, Pov. Br. 285/1-63, Osvećenje crkve u Glini, 21. 9. 1963.

[26] Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, br. 3494/63, 21. 6.1963. poslao je informaciju Saveznom izvršnom veću (SKVP) da je Generalni konzulat u Torontu obavestio da će Srbi iz SNO-a doći polovinom

septembra i da će ostati mesec dana. Do tada ih se bilo prijavilo oko 200 iz SAD i Kanade. Vođa puta je prema ovoj informaciji trebalo da bude Marko Čelar, Banijac, stariji iseljenik.

[27] *Oslobođenje*, 19. 9. 1963, *Politika*, 21. 9. 1963.

[28] „Quo vadis? Ili odstupanje od svetosavlja", *Kanadski Srbobran,* Hamilton 20. 8. 1964.

3.

SJEĆANJE NA GLINSKE ŽRTVE IZ 1941. U RAZDOBLJU 1980. – 1989.

Vladimir Filipović

UDK: 177.8(497.5)"198":341.34-058.65"1941"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► U članku se analiziraju promjene koje se događaju u kulturi sjećanja na glinske žrtve u turbulentnom razdoblju koje počinje smrću Josipa Broza Tita i završava raspisivanjem parlamentarnih izbora u Hrvatskoj 1990. godine. Popuštanjem dotadašnjih okvira kulture sjećanja pojavljuju se inicijative za obilježavanje stradanja glinskih Srba na prikladniji način. U isto vrijeme se slobodnije interpretacije kreću između zahtjeva za dostojanstvenim sjećanjima na žrtve i nacionalističke interpretacije sjećanja koja vodi mitologizaciji i u svrsi je srpske politike u drugoj polovici 1980-ih. U konačnici, nacionalistička interpetacija koja u sebi sadrži i sakralne motive prevladava i zamjenjuje dotadašnju komunističku.

Summary ► The article analyzes the changes that are taking place in the culture of memory on victims in Glina in the turbulent period that began with the death of Josip Broz Tito and ended with the calling of parliamentary elections in Croatia in 1990. By loosening the existing framework of the culture of memory, appeared initiatives to commemorate the suffering of the Glina Serbs in a more appropriate way. At the same time, freer interpretations ranged between demands for dignified memories of victims and nationalist interpretations of memories that lead to mythologizing and for the purpose of Serbian politics in the second half of the 1980s. Ultimately, the nationalist interpretation, which also contains sacral motives, prevails and replaces the previous communist.

Ključne riječi ► Glina, žrtve, kultura sjećanja, smrt Tita, nacionalizam
Key words ► Glina, victims, culture of memory, Tito's death, nationalism

https://doi.org/10.17234/9789533792972.36

UVOD

Smrću Josipa Broza Tita kao nespornog autoriteta i čvrste karike u stabilnosti socijalističke Jugoslavije nastupilo je novo i neizvjesno razdoblje. Teme o kojima se ranije nije javno govorilo počele su isplivavati na površinu. Među tim temama važno je bilo propitivanje nastanka i karaktera jugoslavenske države, početka, trajanja i rezultata Narodnooslobodilačke borbe,[1] mjesta i uloge poraženih snaga u Drugom svjetskom ratu pa sve do uloge samog Josipa Broza Tita. Iste godine 1980., kada je umro Tito, pojavila se knjiga Vladimira Dedijera *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* koja je uzburkala strasti. U Srbiji se ubrzo počeo pojavljivati niz djela, uglavnom iz područja književnosti koj su ozbiljno uznemirila vladajuću partijsku elitu. Bilo je očito da stroga partijska kontrola onoga o čemu će se javno govoriti više nije moguća.[2] Glavni je problem pri tome bio što su motivi za nove teme i preispitivanja bili u manjoj mjeri slobodarsko-liberalnog karaktera, a znatno više nacionalističkog – onoga što je u Titovoj Jugoslaviji bilo suzbijano, često i primjenom vrlo represivnih mjera. Istovremeno, partijsko rukovodstvo Hrvatske željelo je pokazati kako u Hrvatskoj takvih „skretanja" nema pri čemu su uglavnom imali potporu intelektualaca.[3]

Među književnim uratcima koji su provocirali vladajuću elitu nalazila su se i djela koja su obrađivala tematiku stradanja Srba u Hrvatskoj u vrijeme Drugog svjetskog rata. Daleko od toga da se u ranijem razdoblju nije o tome govorilo, ali se govorilo na način koji je određivala vladajuća partija. Stradavali su *svi naši narodi* od strane okupatora i *njegovih domaćih pomagača*, kakvih je bilo među *svim narodima*. U novim interpretacijama (npr. u drami *Golubnjača* Jovana Radulovića, mladog srpskog pisca rodom iz Kninske krajine)[4] stradavaju *Srbi* kao narod i to na posebno brutalan način od ustaša – *Hrvata*. Općenito je oživljen interes za strada-

nje Srba u vrijeme NDH i ugrožena dotadašnja konstrukcija vladajućih o bratstvu i jedinstvu te zajedničkoj borbi Hrvata i Srba protiv okupatora.

Takav kontekst događaja u Jugoslaviji morao se odraziti i na Glinu u kojoj je Drugi svjetski rat ostao središnje mjesto pamćenja i traume. Ustaški zločini nad srpskim stanovništvom Gline i Vrginmosta 1941. bili su neizostavan dio lokalnog sjećanja na rat. Spomen-dom, izgrađen na mjestu nekadašnje pravoslavne crkve Rođenja Presvete Bogorodice, trebao je predstavljati mjesto sjećanja na žrtve, ali je od samog svog otvorenja 1969. nosio određene kontroverze. Već osamdesetih godina nametnulo se i postalo aktualno pitanje je li postojeći Spomen-dom najbolje rješenje za sjećanje na žrtve iz 1941. Bilo je zahtjeva i za novim rješenjima.

GLINA U RAZDOBLJU 1980. – 1989.

Glina i glinski kraj na početku posljednjeg desetljeća višenacionalne jugoslavenske države i socijalističkog poretka ušli su s problemim tipičnim za većinu manjih mjesta u SR Hrvatskoj, koja su spadala u slabije razvijena područja. U rječniku vladajuće Partije govorilo se o „još uvijek nerazvijenom području" što je jasno sugeriralo da je nerazvijenost privremena i da to neće unedogled tako biti, pri čemu je uloga Saveza komunista nezamjenjiva kao nositelja društvene modernizacije i gospodarskog razvoja. Vladajući komunisti su i u Glini upravljali svim područjima života, ali je njihov autoritet, nakon Titove smrti, bio narušen. Broj članova Partije, posebno mladih i obrazovanih ljudi rapidno je opadao.[5] Lokalna vlast primjećivala je kako „povjerenje omladine" u Savez komunista opada i isticala kako se mora raditi da se to izmijeni.[6]

Komunistička vlast u glinskom kraju osamdesetih je godina još uvijek slijedila „čvrst put" i nije dopuštala slobodnije interpretacije članstva u SK, kakvih je slučajeva bilo u drugim dijelovima Jugoslavije. Tako je npr. Predsjedništvo Općinskog komiteta SKH Glina 1984. iz svojeg članstva isključilo 7 članova, a dvojica su dobili posljednje opomene. Među isključenima je bilo i Srba i Hrvata, a razlog je bio sudjelovanje na vjerskim manifestacijama, i to u ulozi svjedoka na vjenčanju ili krštenju. Napomenuto je da „pripadnost SK ne dopušta bilo kakav oblik religioznog vjerovanja ili ponašanja".[7]

Lokalno gospodarstvo patilo je od problema tipičnih za socijalističku privredu u kriznim osamdesetim godinama. Postojao je veliki „nesklad između proizvodnje i potrošnje".[8] Lokalne radne organizacije suočavale su se sa slabom produktivnošću i visokim troškovima. Tako je npr. Pamučna predionica isticana kao primjer produktivnosti i „visoke društvene samosvijesti radnica",[9] a bila je jedan od republičkih rekordera po broju bolovanja. Lokalni su partijski dužnosnici postavljali pitanja jesu li stvarno u pitanju bolovanja, ili nešto drugo, pogotovo jer su bolovanja bila najčešća u sezoni poljoprivrednih radova.[10] Pamučna predionica bila je najveća tvornica u Glini koja je ostvarivala značajan dio dohotka općine (npr. 42 % 1983.[11] ili 59 % 1988.) i zapošljavala oko 1500 ljudi.[12] Najveći dobitak za glinsku ekonomiju osamdesetih godina bila je izgradnja Plivine tvornice dječje hrane 1989. godine,[13] a općinske su vlasti, u kojima su se isticali novi, mlađi kadrovi, izlaz iz krize pokušavale pronaći u proizvodnji zdrave hrane i ekološkim programima.[14]

Prema popisu stanovništva iz 1981. u gradu Glina živjelo je 5 790 stanovnika, a u općini 25 079 stanovnika. Većinski narod u gradu bili su Srbi s udjelom od 60,98 %. Hrvati su činili 21,79 % stanovništva. Godine 1981., ne samo u Glini već u cijeloj tadašnjoj SR Hrvatskoj značajan broj ljudi izjasnio se kao Jugoslaveni. U Glini se 1981. radilo o 870 ljudi (15,02 %).[15] Broj Jugoslavena značajno je opao na idućem popisu 1991. (362 ili 5,22 %) iako se stanovništvo grada uvećalo za više od 1000 stanovnika.[16] Uspoređujući nacionalni sastav stanovništva 1981. i 1991. vidljivo je da je broj Hrvata ostao stabilan i u skladu s rastom gradskog stanovništva, dok je broj Srba značajno povećan na račun Jugoslavena. Očito je izjasniti se kao Jugoslaven 1981. znatnom broju glinskih Srba bilo sasvim prihvatljivo, dok je posljednje desetljeće zajedničke države tako nešto učinilo znatno manje privlačnim.

Utjecajna organizacija, posebno kad su u pitanju obilježavanja spomena na ratne žrtave i gradnja spomenika NOB-u, bio je lokalni Savez boraca Narodno-oslobodilačkog rata (SUBNOR). Radilo se za gradić poput Gline o relativno velikoj organizaciji (1983. bilo je 340 članova), s mnogo istaknutih prvoboraca. U opisu djelatnosti SUBNOR-a bilo je „njegovanje tradicije NOR-a",[17] tako da je organizacija bila vrlo aktivna u obilježavanju događaja iz Drugog svjetskog rata. Međutim, SUBNOR je prije svega bio usretodočen na žrtve koje su podnijeli borci-komunisti, a manje na žrtve koje je podnijelo stanovništvo. Ono je spominjano tek kao „žrtva fašističkog terora" koja se isticala da bi se ukazalo na surovost okupatora i opravdanost podizanja ustanka i vođenja

NOB-a, pod vodstvom Komunističke partije. SUBNOR je preuzeo ulogu svojevrsnog „čuvara revolucije" i u skladu s partijskom politikom strogo je osuđivao sve „nacionalizme", a posebno domaće „pomagače okupatora" i njihove eventualne zagovarače i nasljednike.[18]

Čovjek koji je u mnogome krojio konce politike u glinskom kraju bio je komunistički političar Milutin Baltić, rodom iz sela Selište kod Gline, prvoborac, narodni heroj, koji je i sam proživio obiteljsku tragediju u Drugom svjetskom ratu. U nizu važnih funkcija koje je obnašao ističu se funkcija dugogodišnjeg predsjednika republičkog Sindikata, te položaj sekretara Predsjedništva CK SKH te člana Predsjedništva SR Hrvatske i njegova predsjednika u jednogoišnjem mandatu 1983. – 1984. Baltić je pripadao tzv. „tvrdoj struji" unutar SKH[19] i, nema dvojbe, strogo slijedio partijsku politiku „bratstva i jedinstva" pod nadzorom SK. Glinski kraj je preko Baltića itekako imao čovjeka u vrhu republičke vlasti koji je poznavao probleme lokalnog kraja. Sam Baltić je u Glini bio vrlo čest gost, posebno prilikom obilježavanja različitih obljetnica NOB-a te u lokalnim poduzećima.[20] Inače, Glinjani su mu često prigovarali da ne čini dovoljno za svoj kraj!

KULTURA SJEĆANJA U PRVOJ POLOVINI OSAMDESETIH GODINA

Spomen-dom se u međuvremenu ustalio kao mjesto od društvenog značenja, važno za javni i kulturni život Gline. Ispraćaj na radne akcije i svečani dočeci brigadira zbivali su se ispred Spomen-doma.[21] Tu su održavane i konferencije Općinske organizacije SK.[22] U Spomen-domu održavale su se svečanosti npr. prilikom proslave oslobođenja grada, 11. siječnja. Jednom je u takvoj prigodi nastupio ansambl Lado, izvodeći pjesme i plesove naroda Hrvatske.[23] Manifestacije od posebne važnosti za socijalističku Jugoslaviju često su simbolički bile povezane sa Spomen-domom. Npr. za vrijeme štafete mladosti koja se i nakon Titove smrti organizirala povodom njegova rođendana, ispred Spomen-doma podizana je socijalističkim simbolima okićena pozornica gdje su svečano dočekivani sudionici. Takvi politički i društveni događaji bili su masovno posjećeni i slavljeni.[24]

Uz službeni dio koji je bio usko vezan za politički i javni život, pod vodstvom i čvrstom kontrolom vladajućeg SK, Spomen-dom je imao i određenu praktičnu funkciju kulturnog ili zabavnog karaktera. Naime, u prostorijama Spomen-doma bilo je kino i dvorana u kojoj se moglo plesati i pjevati. Tu su se održavale i izložbe slikara amatera, izložba ručnih radova za Dan žena, smotre kazališnih amatera, održavane su kazališne predstave, kao npr. popularne „Stilske vježbe", a nastupali su i *jazz* glazbenici.[25]

Komemoracija žrtvama glinskih pokolja iz 1941. odvijala se kod kosturnice na pravoslavnom groblju, uz svečani službeni protokol. Često su prisustvovali radnici pojedinih radnih organizacija ili organizacije omladine i partijskih organizacija. Govore bi u pravilu držali predsjednik Skupštine općine i predsjednik Općinskog odbora SUBNOR-a, koji su naglašavali važnost tekovina NOR-a, među kojima su uvijek posebno isticali bratstvo i jedinstvo. Npr. na komemoraciji 1985. sekretar OK SKH Glina Milivoj Vojnović govorio je kako je „fašistički teror predstavaljao svojevrsni danak u krvi ali nije mogao skršiti otpor fašizmu". Upravo taj otpor „predstavlja čvrsti bedem bratstva i jedinstva svih naših naroda i narodnosti".[26] Ponekad bi priliku da govori dobio netko od rodbine ubijenih, ali su i njihovi govori morali biti unutar politički prihvatljivih okvira. Nastupali su dječji zborovi iz lokalnih škola s prigodnim programom.[27]

Dnevnopolitičke teme nisu bile rijetkost prilikom komemoriranja na groblju. Npr. 1985. prozvan je kardinal Franjo Kuharić jer se za vrijeme jednog posjeta Vatikanu grupe mladih, koje je Kuharić predvodio, zavijorila hrvatska zastava s „ustaškim" grbom, jer „ta zastava priziva duh vampira i noć noževa".[28] Iduće 1986. predsjednik Skupštine općine Vrginmost Đorđe Ratković osvrnuo se na suđenje Andriji Artukoviću ističući kako ni „takvi krvnici nisu mogli zaplašiti narode ovih krajeva u zajedničkoj borbi za slobodu".[29] Broj žrtava ubijenih u pravoslavnoj crkvi krajem srpnja i početkom kolovoza 1941., koji se isticao na službenim komemoracijama, nerijetko je varirao. Češće se govorilo o 1200 žrtava, ali ponekad se pri komemoracijama na pravoslavnom groblju govorilo i o 2000 žrtava iz glinske crkve, broj koji je bio bliži ukupnoj brojci stradalih u gradu Glini tijekom Drugoga svjetskog rata.[30]

Dakle, sjećanje na žrtve iz 1941. odvijalo se na groblju, a Spomen-dom koji se nalazio na mjestu na kojemu je bila crkva, u kojoj se prema svjedočenjima dogodio strašni zločin, u osnovi je imao malo toga sa sjećanjem i komemoriranjem. Npr. 1984. godine za vrijeme komemoracije na groblju, u Spomen-domu održavala se izložba cvijeća i natjecanje u sastavljanju cvjetnih aranžmana.[31]

Nema jasnih potvrda o tome kako je stanovništvo glinskoga kraja gledalo na Spomen-dom. Međutim, općenito je svijest o potrebi dostojanstvenog sjećanja na žrtve bila slaba, a artikulacija sjećanja prepuštena je vlastima i bez njih nije bila moguća. Dobar dio glinskih Srba, a vjerojatno i Hrvata, prihvaćao je, što iz oportunizma, što iz uvjerenja, takav način sjećanja na žrtve, bez mnogo pitanja da li je to najprimjerenije. Manji dio građanstva sigurno je kritički razmišljao o navedenim manifestacijama, smatrajući da Spomen-dom u tom obliku ne pruža dostojanstveno sjećanje na žrtve pokolja. To se prije svega odnosi na manju skupinu intelektualaca koja je kritički promišljala o takovom načinu sjećanja na žrtve, smatrajući da on i nije najprimjereniji. No, sigurno je postojala i druga skupina, s nacionalističkim motivima, koja je smatrala da se namjerno nedovoljno ističu stradanja Srba.

Oni Hrvati glinskog kraja, koji su baštinili tradiciju poraženih snaga, nisu previše brinuli o obilježavanju nevinih srpskih žrtava. O svojim žrtvama nisu smjeli javno govoriti niti je bilo dopušteno javno ih obilježavati, već se to radilo u strogo privatnim okolnostima, pa vjerojatno nisu bili bili posebno zainteresirani za obilježavanje srpskih žrtava.

Kao što je već spomenuto, od same izgradnje Spomen-doma u Glini, bilo je glasova koji su držali da Spomen-dom svojim izgledom, organizacijom, te funkcijom, ne zadovoljava onu svoju primarnu funkciju zbog koje je izgrađen – dostojanstveno sjećanje na žrtve ustaških pokolja u Glini 1941. godine. Međutim, za komunističke vlasti koje su dozvolile i financirale njegovu izgradnju, Spomen-dom je itekako ispunjavao svoju funkciju. On je predstavljao mjesto koje je simboliziralo život u socijalističkom društvu s vodećom ulogom komunista. Stradanje Srba tamo je interpretirano na način koji je to određivao SK, kao i cijeli Drugi svjetski rat. Spomen-dom nalazio se na mjestu Srpske pravoslavne crkve, simbolički je zamjenio tu instituciju „kontrarevolucije" i „nazadnjaštva".

U okolnostima otvorenih tema iz Drugog svjetskog rata i interpretacija NOB-a 1982. obnovljena je rasprava o preuređenju Spomen-doma. Imenovan je poseban Odbor za preuređenje Spomen doma sa stručnim savjetom. Stručni je savjet sastavljen od pet uglednih intelektualaca porijeklom iz banijskog i kordunskog kraja. Bili su to: povjesničar mr. sc.Drago Roksandić, asistent na Filozofskom fakultetu u Beogradu, mr. akademski kipar Momčilo Krković, autor mnogih spomenika NOB-a, akademski slikar Dragan Čubrić, dr. sc. Đuro Zatezalo, direktor Historijskog arhiva u Karlovcu i mr. sc. Mile Dakić, direktor Memorijalnog centra Petrova Gora.

Članovi stručnog savjeta Odbora konstatirali su kako u postojećem Spomen-domu nema baš nikakva dostojna memorijala žrtvama pokolja iz 1941. U Spomen-domu se pleše i pjeva i prikazuju filmovi komercijalne produkcije. Iznijeli su ideju o osnivanju Memorijalnog muzeja koji treba biti uređen tako da podsjećanje na počinjeni zločin bude ugrađeno u cjelovitu postavu „kojom će se potvrđivati sve bitne humanističke i revolucionarne vrijednosti" baštinjene u Glini od „prvih historijskih spomena do suvremenog doba". Odbor je također predložio uklanjanje Augustinčićeve skulpture "Majka s djetetom" i njezino premještanje u park ili pred bolnicu, a kao moguće rješenje naveo skulpturu „Lelek glinski" Momčila Krkovića.[32]

Prijedlog je strogo ostao unutar prihvatljivih granica tadašnje politike. Tekstom dominira retorika tipična za socijalističko razdoblje. Što je najvažnije, autori prijedloga i dalje su isticali kako: „okosnica postave trebaju biti rat i socijalistička revolucija i fašistički zločini počinjeni tijekom rata, s posebnim naglaskom na pokolje u crkvi koja se na tom mjestu nalazila... Postava treba potvrditi sve bitne vrijednosti zajedništva glinskih Srba i Hrvata kroz njihovu povijest, potvrđujući na taj način „našu današnju socijalističko-samoupravnu politiku bratstva i jedinstva". Stalna postava treba biti uređena „na kritičkoj socijalnoj, ekonomskoj i kulturno historijskoj osnovi u smislu Marxovog shvaćanja povijesti".[33] Dakle, autori prijedloga nipošto nisu izlazili iz okvira socijalističke paradigme, čak štoviše, obnovu Spomen-doma objašnjavali su prije svega potrebnom radi boljitka trenutne politike.

U velikoj je mjeri takva intonacija autora bila potrebna da bi zadržali dobrohotnost tijela SK i da bi uspjeli obnoviti Spomen-dom. Bilo je nemoguće vladajuće partijske dužnosnike uvjeriti u potrebu obnove Spomen-doma ako oni u tome ne vide nešto korisno i za njih. Odbor je tako u želji da kino premjesti na neko drugo mjesto u gradu predložio da se kino dvorana koristi za prikazivanje filmova o razvoju NOP-a, dokumentarnog programa o zločinu u crkvi i motivima iz revolucije, kao i za program „angažiranog filma". S obzirom na interes mladih (koji su bili najčešća publika u kinu), takva vrsta programa u kinu zapravo bi značila kraj masovne i komercijalne funkcije postojeće kino dvorane,[34] što je za dostojnije sjećanje na žrtve bilo nužno.

Glina se u žarištu pozornosti našla i povodom obilježavanja 700. godina postojanja grada godine 1984. kada je pripremljen znanstveni skup „Glina 1244-1944-1984."[35] Organizaciju skupa financirala je i kontrolirala Skupština općine a SUBNOR osigurao sudjelovanje učesnika NOB-a.[36] Tako su uz velik broj povjesničara priznatih na nacionalnoj razini izlaganja imali i komunistički političari iz stare garde Milutin Baltić i Jakov Blažević.[37] Zahvaljujući sudjelovanju renomiranih povjesničara, glinski kraj dobio je vrijedno dijelo o vlastitoj povijesti (zbornik je izašao 1988. i do danas predstavlja najveći doprinos povijesti glinskog kraja). Lokalni komitet SKH službeno je bio zadovoljan s održanim skupom, a sudionici pohvaljeni jer su bili „lišeni lokalne samodopadnosti".[38] Tako su ugledna imena jugoslavenske historiografije, koja se u Glini okupila u dobrom dijelu zaslugom povjesničara Drage Roksandića, dobila pohvalu od lokalnih glinskih političara koji su očito smatrali sebe pozvanima i stručnima ocjenjivati njihov rad. U spomenutom Zborniku je izašao članak Đure Roksandića, prvoborcaa i visokog oficira JNA, koji je pokušao cjelovito prikazati ustaške zločine u Glini i okolici. Prvo su dani osnovni podaci o ubojstvu glinskih civila 12/13. svibnja 1941. u Prekopi, zatim likvidacija srpskog i romskog stanovništva s područja općine Bučica. U prikazu zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi autor se ponajprije koristio svjedočenjima Ljubana Jednaka i Hilmije Berberovića te sjećanjima i iskazima glinskih građana.[39]

OD SPOMEN DOMA DO SPOMEN PODRUČJA

U atmosferi koja je stvorena 1984. Skupština općine Glina složila se s ocjenom kako mjesto stradanja glinskih Srba nije adekvatno obilježeno.[40] U siječnju je 1985. donijela odluku o osnivanju Muzeja (Spomen-zbirke) unutar Spomen-doma. A cjelokupno mjesto stradanja trebalo je urediti kao Spomen-područje. Odluka je donešena tek nakon što se uključio SUBNOR koji nije mogao dopustiti da tako nešto prođe bez njihova prisustva. Za predsjednika Glavnog odbora Spomen-doma imenovan je narodni heroj, general Stanko Bjelajac, rodom iz Majskih Poljana, pokraj Gline, koji je živio u Beogradu. U teškoj ekonomskoj situaciji novac je trebalo jednim dijelom prikupiti i izvan općine pa su se Općinski odbor SUBNOR-a Glina i Izvršni odbor Spomen-muzeja obratili na oko 1100 adresa po cijeloj Jugoslaviji s molbom za novčanu pomoć. Kao potrebna navodila se cifra od tadašnjih 10 milijuna dinara i planirano je da se Spomen-muzej otvori na Dan borca 4. srpnja 1985. ili barem do kraja godine, s obzirom da se obilježavala 40. obljetnica pobjede nad fašizmom.[41]

U tekstu obraćanja za donaciju stajalo je sljedeće:

> ... na taj ćete način izraziti dužno poštovanje prema revolucionarnim događajima na tlu Gline, kako bi povijest zaista bila učiteljica života, kako se genocid i sva druga ratna stradanja i patnje ne bi ponovili i kako bi revolucionarne tekovine ostale nepresušno vrelo i inspiracija nadolazećih pokoljenja. Samo tako, zajedničkom akcijom, odužit ćemo se žrtvama i borcima NOB-a.[42]

Vidljivo je kako je i dalje u središte pozornosti isticana tematika vezana uz ideološke postulate komunističke vlasti i njihovu interpretaciju povijesnih događaja. U skladu s tim, odlučeno je da će Muzej imati pet tematskih područja: 1. Razvoj radničkog i komunističkog pokreta na glinskom području 1918. - 1945.; 2. Razvoj oružanog ustanka i partizanskih jedinica u Kotaru Glina 1941. - 1945.; 3. Fašistički teror 1941. - 1945.; 4. Razvoj narodne vlasti 1941–1945; i 5. Razvoj omladinskog pokreta i drugih organizacija unutar KP-a 1941. - 1945. Primarni cilj bio je „ostaviti budućim pokoljenjima dokumente o razvoju i uspjehu…"[43] Vidljivo je kako se čak četiri od pet tematskih područja odnosilo na teme vezane uz NOB i KP, a tek jedno na žrtve kao dio fašističkog terora. Ipak, s obzirom na dotadašnje stanje to se moglo shvatiti kao pomak.

Međutim, radovi na preuređenju Spomen-doma i uređenju Muzeja nisu ni približno tekli tempom kako je zamišljeno. Od spominjanih 10 milijuna dinara do kraja 1985. prikupljeno je tek 2 milijuna. Broj donatora iz cijele Jugoslavije bio je velik, radilo se o više desetaka organizacija iz svih jugoslavenskih republika i manjeg broja privatnih osoba, ali su iznosi donacija bili relativno mali. Većinu novca osigurala je Općina Glina, SIZ kulture Glina, Pamučna predionica i SUBNOR.[44]

Do kraja 1985. godine prikupljeni su uglavnom svi muzejski eksponati i izloženi tijekom 1986., a ispred Spomen-doma uklonjen je Augustinčićev kip za koji je i službena politika ocijenila da nije najadekvatnije rješenje zbog elemenata hrvatske narodne nošnje.[45] Iako je bilo planirano, s muzejskim predmetima nisu izloženi popisi žrtava. U početnom muzejskome postavu/i dominirale su teme koje su prikazivale glinski kraj „kao rasadište naprednih ideja", o aktivnostima komunista u

Glini tijekom Kraljevine Jugoslavije, štrajku seljaka 1936. i osnivanju prvih ćelija KP,[46] tako da se zagovornicima dostojnijeg obilježavanja mjesta stradanja moglo činiti kako će vlast ponovno i ovu inicijativu usmjeriti kako im to odgovara.[47]

Članovi Glavnog i Izvršnog odbora Spomen-muzeja nisu se strogo držali postavljenog zadatka – „da organiziraju i vode sve poslove oko dovršenja Muzeja" - nego su pristupili značajnim izmjenama i na otvorenom prostoru,[48] nastojeći barem tako nešto učiniti prema svojem nahođenju. Radi toga došlo je do spora s komisijom Sabora SR Hrvatske koja je kritizirala idejna rješenja koja su predlagali kipari Momčilo Krković i Mirjana Jurišić, slikar Dragan Čubrić i arhitekt Ivan Rosić. Kao osoba koja je najviše opstruirala preuređenje Spomen-doma viđen je Milutin Baltić, koji je navodno jednom prigodom rekao kako će „otići u Glini i sve ih razjuriti."[49] Može se pretpostaviti da je Baltić sumnjao kako iza inicijative za preuređenje Spomen-doma stoji srpski nacionalizam i iste one nacionalističke snage kakve su u Srbiji postajale sve jače, a kakvih je Baltić ostao dosljedni protivnik.

Među stanovnicima Gline bilo je mišljenja da ne bi trebalo preuređivati Spomen-dom. Isticano je kako je nerazumno trošiti znatan novac s obzirom na postojeću ekonomsku situaciju u zemlji i da bi u tome slučaju bio onemogućen daljnji rad kino dvorane. Spominjano je kako bi nezgodno bilo imati kino uz koji stoji spisak žrtava, a da istovremeno Glina ne može ostati bez kina. Inicijatori projekta smatrali su da iza svega stoji Baltić.[50]

Idejni projekt spomen-obilježja koji su osmislili Čubrić i Krković prihvaćen je krajem 1985. i predstavljen javnosti.[51] Prema autorima projekta, republičke su vlasti opstruirale projekt, posebno u onome dijelu koji su autori, uz sjećanje na žrtve, najviše željeli naglasiti – nacionalnu dimenziju zločina!

Usvojeni idejni projekt trebao je vizualno dočarati što se dogodilo nakon dovođenja ljudi u glinsku crkvu. Kipar Momčilo Krković isticao je: „Došli smo do jednog čistog sakralnog rešenja, humaniziranog kompleksa – nekropole što je izrazilo esenciju univerzalnog, srećno nađenog odnosa oblika i formata, neutralnim formama koje bez agresivnosti rečito govore o posledicama nasilja i zla."[52] Rješenje je prostorno pratilo tlocrt nekadašnje crkve. Na određenoj udaljenosti od ulice postavljena je skulptura „Dveri", koja je asocirala ulaz u crkvu. Krković je skulpturu objasnio:

> Svojim izraženim vertikalizmom, svojom usmerenošću (težnja ka zbližavanju), svojom arhitekturalnom građom sa dovoljno jasnim asocijacijama na figurativnost, dakle, svim tim sadržajima, likovnim i misaonim, skulptura "Dveri" poprima oblike simbola uz to što je i stvarni objekat, ostatak dveri jednog nepostojećeg hrama, mesto sećanja, poništavanje zaborava. "Dveri" svojim dostojanstvenim rastom postaju prolaz iz spoljneg svakodnevnog sveta u unutrašnji svet memorijala, prolaz osećajni, misaoni i stvarni.[53]

Krković je tumačenjem svoje skulpture jasno oslikao ono što i jest cilj svakog spomen-obilježja: ovjekovječiti mjesto sjećanja i poništiti zaborav![54] Nakon ulaska kroz Dveri predviđeno je postavljenje dva „zida narikača". U nišama ovih zidova kao na grudima narikača trebalo je postaviti oko dvadeset kvadratnih metara brončanih ploča sa reljefnim slovima i imenima 1567 žrtava zločina u glinskoj crkvi, brojke kojom su baratali kreatori idejnog rješenja. Nakon toga, kroz centralni dio kompleksa trebala je biti postavljena crna granitna staza, „staza tuge", koja u svom toku polazi od ulice pa sve do kraja ulaznog hola zgrade Spomen-doma. Završni dio memorijalne kompozicije smješten je u centralni hodnik Spomen-doma. Dva bočna zida kao i centralni apsidni trebali su biti oslikani scenama inspiriranim događajima slikara Dragana Čubrića. Lijeva zidna površina trebala je sadržavati masovnu scenu ljudi dovede-

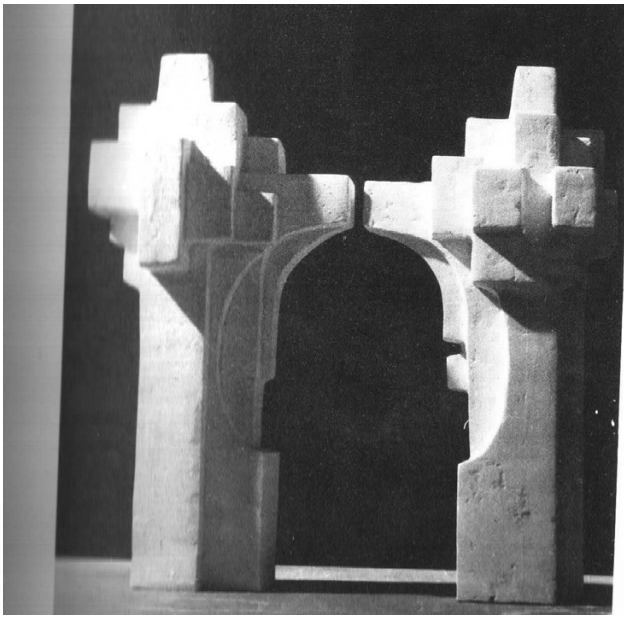

Sl. 1. *Maketa Centralnog dijela spomen-obilježja u Glini Momčila Krkovića „Dveri" (1985.),* u: *Glina – Glinski kraj kroz stoljeća, str. 528.*

nih na pokrst a na drugoj strani bi bila slika sa prizorima njihovog tragičnog okončanja. Na frontalnom apsidnom zidu nalazila bi se likovna kompozicija sa prikazom porušene crkve i stihovima Jure Kaštelana: „Mi znamo kako rana peče i kako boli nož. Istina je naša krvlju zapisana", kao i dvije bronzane ploče sa tekstom izjava Hilmije Berberovića i Ljubana Jednaka.[55]

Već na prvi pogled vidljivo je kako je usvojeni idejni projekt bio radikalno drugačiji od svega što je obilježavalo dotadašnju kulturu sjećanja na događaje iz 1941. Skulptura „Dveri" kao i rješenje koje prati tlocrt nekadašnje crkve dali su mjestu jasan „sakralni" karakter kako ga je opisao Krković dok je raniji Spomen-dom našao svoje mjesto baš kao suprotnost crkvi, novo Spomen-područje trebalo je jasno dati do znanja da je tu nekada bila crkva i kako je tlo „posvećeno". „Zidovi narikača" bili su motiv iz tipično pravoslavne tradicije čime je mjestu dana nacionalna dimenzija, dok je Savez komunista inzistirao na terminima koji su često zaobilazili nacionalnu pripadnost žrtava i isticali „žrtve fašističkog terora". Konačno, predviđeni likovni uratci Dragana Čubrića trebali su slikovito dočarati što se dogodilo i tako „ovjekovječiti" motive klanja – masovnog ubojstva nožem. Vjerski i nacionalni motivi dominirali su usvojenim idejnim projektom, a nigdje nije bilo „revolucije", „narodnooslobodilačke borbe" i „bratstva i jedinstva".

DOGAĐAJI POSLIJE 1986. GODINE

U drugoj polovini osamdesetih godina višenacionalna jugoslavenska zajednica zapadala je u sve dublju krizu. Ekonomska kriza bila je sve snažnija, ali ono što je bilo najopasnije po državu kao što je Jugoslavija bilo je pogoršanje međunacionalnih odnosa. Glasovi koji su u prvoj polovici osamdesetih bili relativno tihi, počeli su bivati sve glasniji i ispadalo je da su svi jugoslavenski narodi povrijeđeni životom u višenacionalnoj državi.[56] Posebno je odjeknuo Memorandum SANU iz rujna 1986. kojime je dominirala teza da su Srbi kao narod i Srbija kao republika posebno oštećeni svojim ustavnim i političkim položajem u Jugoslaviji. Memorandum se posebno osvrnuo na položaj Srba u Hrvatskoj koji je ocjenio najgorim od razdoblja NDH. Nacionalističko raspoloženje među Srbima i u Srbiji raslo je kako se na vlast uspinjao Slobodan Milošević od 1986. godine.

U Hrvatskoj je za razliku od Srbije, isprva sličnih glasova bilo znatno manje. Traume iz vremena NDH oživio je „slučaj Artuković" kada je bivši ministar unutarnjih poslova NDH Andrija Artuković izručen Jugoslaviji 1986. i osuđen na smrt, ali je umro prije izvršenja presude. Partijsko vodstvo Hrvatske inzistiralo je na receptu „bratstva i jedinstva", izrazima podrške „avnojevskoj Jugoslaviji" i upozoravanju kako su "svi nacionalizmi jednako štetni i opasni".[57] U krajevima sa srpskom većinom u Hrvatskoj je sve do 1989. bilo uglavnom mirno, najviše radi autoriteta SK koji je i dalje na svoj način upravljao nacionalnim pitanjem.

Srpska pravoslavna crkva, nakon Drugog svjetskog rata u kojem je teško stradala, bila je marginalizirana i osiromašena. U novim okolnostima od 1984. počela je oživljavati, a potpuno je rehabilitirana od 1987. pod vlašću Slobodana Miloševića.[58] Masovno su se obnavljali zapušteni hramovi i SPC se vratila u neke prostore javnoga života koji su joj je ranije bili nedostupni. Crkva je u većini podupirala nacionalističke koncepcije oko SANU i politiku novog srpskog rukovodstva, kao i oživljavanje sjećanja i obilježavanja povijesnih događaja i ličnost pa tako i traumatičnih događaja iz razdoblja NDH. Iz crkvenih krugova u javni život sve su više ulazile izrazito nacionalističke interpretacije.[59] Pojedini glasovi unutar SPC skloni ekumenizmu i kršćanskim dimenzijama sjećanja ostali su izvan glavnih tokova.[60]

U Glinu su promjene koje su se događale na europskoj i jugoslavenskoj političkoj sceni dolazile sa zakašnjenjem, ali vrijeme će pokazati, sa strašnim posljedicama. Tijekom 1987. radovi na Spomen-području napredovali su sporo. Republičke vlasti i dalje su imale određene sumnje prema „Idejnom projektu". Predviđeno je da do 1991., na 50-u obljetnicu zločina bude završen vanjski postav Spomen-područja, a da se nakon toga pristupi uređenju unutarnjeg prostora. Novac prikupljen od donacija potrošen je na uređenje postava muzeja tako da je uređenje eksterijera zahtjevalo novu financijsku konstrukciju. Republički SIZ za kulturu trebao je osigurati 40 % sredstava, a Sabor SRH 30 %. Ostatak su trebale osigurati zajednice općina Sisak i Karlovac, a dio sredstava ponovo bi se prikupio kroz dobrovoljne priloge.[61]

Važno je da je plan o prvotnih pet postava pretvoren u četiri pri čemu su smanjeni postavi koji su slavili komunističku ideologiju, partiju, vlasti i revoluciju. Nekada zamišljen kao samo jedan postav „žrtve fašističkog terora" sada je trebao postati središnji postav „ustaški teror s posebnim naglaskom na pokolju glinskoj pravoslavnoj crkvi koja je stajala na mjestu Spomen-doma".[62]

Dakle, dok u prvotnom planu nije jasno spominjana crkva, sada je to bilo istaknuto, a prilično neutralan pojam „fašista" sada su jasno zamijenjivale „ustaše".

Važna zamjerka je bila da iz ranijeg natpisa na mramornoj ploči nije bilo vidljivo da su žrtve Srbi, a izvršitelji ustaše – Hrvati. Terminom „fašisti" i „domaći pomagači okupatora" odgovornost hrvatskih ustaša je prebačena i na druge ili barem nije jasno istaknuto da su počinitelji bili Hrvati.[63] Takve zamjerke ranijem obilježavanju na tragu su Memoranduma SANU i idejama kako su Srbi najveće žrtve socijalističke Jugoslavije i kako je njihovo iznadprosječno stradanje zanemareno te kako je došlo vrijeme da se to izmijeni.

U kolovozu 1989. općinski odbori SUBNOR-a Vrginmosta i Gline, utvrdili su sljedeći tekst koji su uklesali kod Spomen-doma:

> Srpski pravoslavnu crkvu Rođenje Bogorodice u Glini, koja je ovdje izgrađena i posvećena 1826. godine, ustaše pretvoriše u krvavo stratište srpskog naroda, u vremenu od 29. srpnja do 3. kolovoza 1941. godine. Ilindansku pjesmu i molitvu zamijeniše udarci noža, krikovi strave i užasa. U ovom genocidnom zločinu, nepoznatom u povijesti civilizacije, izvršenom na svetištu, usmrćeno je 1564 muškarca s područja Korduna, Banije i Bosanske Krajine. Htjeli su pred ikonama, križem i oltarom zatrti život, kulturu, duh i vjeru naroda. Krv je milila preko crkvenog praga, da negdje u dubinama zemlje okuje i sprži pritajeno sjeme zločinaca. [64]

Citirani tekst ilustrira put kojim se kultura sjećanja kretala. Dok se isprva crkva nije ni spominjala, sada je navedeno njeno potpuno ime kao i godina gradnje. Pokazivalo se kako povijest srpskog naroda Banije ne počinje s KPJ već ima ishodište i ranije, a konstanta mu je upravo crkva. U tekstu se koriste religijski motivi i jasno se daje do znanja da su stradali Srbi. Tekst su utvrdila dva odbora SUBNOR-a, koji su sebe donedavno isticali kao „čuvare tekovina revolucije", bedemima „bratstva i jedinstva", a religiju i ckrvu karakterizirali kao „opijum za narod". Ovom je prilikom isti taj odbor SUBNOR-a za dan pokolja koristio naziv „Ilindan", dan sv. Ilije u pravoslavnom kalendaru te „motive svetišta, ikona, križa i oltara". Te promjene ukazale su na složenije promjene u društvenoj svijesti ovdašnjeg srpskog stanovništva i upućivale na novi smjer lokalne politike.

Do 1990. godine bio je završen jedan dio eksterijera: izgrađen je amfiteatralni trg popločan granitnim pločama i završene skulpture „Dveri" i „zidovi narikača" u čije je niše trebalo postaviti više od osamdeset brončanih ploča sa imenima žrtava. Broj žrtava bio je naveden prilično proizvoljno, a i lokalni odbori SUBNOR-a nisu točno utvrdili popis žrtava pa se na preliminarnom popisu našlo i onih koji nisu bili ubijeni u crkvi kao i nekih čija su imena izostavljena.[65] S obzirom na razvoj događaja i nacionalno-mobilizacijsku funkciju koju je imalo ponovno iskapanje srpskih žrtava Drugog svjetskog rata, opravdano je pitanje koliko je to tvorcima idejnog projekta uopće bilo važno.

Prvi višestranački izbori donijeli su radikalno novu političku konstelaciju snaga. Novi saziv Sabora RH 1990. prestao je financirati daljnju izgradnju Spomen-područja i neko je vrijeme bilo neizvjesno što će biti s projektom dok nastavak financiranja i izgradnje nije najavila novostvorena paradržava Republika Srpska Krajina i time sjećanje na žrtve zločina, koje su ionako u svemu bile najmanje važne, ulazi u jedno novo razdoblje.

ZAKLJUČAK

Kultura sjećanja na žrtve ustaških zločina u Glini 1941. osamdesetih je godina prošla put identičan onome koji je prošla i socijalistička Jugoslavija i njezini narodi. Od izražavanja bezrezervne vjere i nasljeđa Titova puta 1980. do potpunog kraha istog tog puta 1990. Prvotno izgrađen Spomen-dom iz 1969. u novim okolnostima nakon 1980. i odsustva glavnog autoriteta, u atmosferi novog propitivanja istina i mitova, turbulentnih događanja na kulturnoj i političkoj sceni Srbije (rasprava o ustavnim promjenama; Memorandum SANU; uspon Miloševića) više nije ispunjavao potrebe lokalne kulture sjećanja. Dok se komunistička vlast legitimirala stvaranjem boljeg društva i moderniziranjem zemlje, SPC stajala na marginama a glasovi nacionalista bili utišani, Spomen-dom služio je svrsi unutar postojećeg okvira političkih i društvenih donosa. Kako je slabio autoritet Saveza komunista, u pitanju kako preurediti Spomen-dom bilo je sve manje motiva vezanih uz komunističku tradiciju i socijalističke vrijednosti kao što je koncept „bratstva i jedinstva" Srba i Hrvata, a jačali su, da bi na kraju bili i potpuno prihvaćeni nacionalni i vjerski motivi.

Kao i u zbivanjima na kulturnoj sceni Srbije osamdesetih, bilo je teško razgraničiti kada se radi o građanskim slobodama a kada o nacionalnom šovinizmu.

Glinski Spomen-dom nalazio se u svojevrsnom „trokutu“: u jednom kutu stajala je Savez komunista i njegovo tumačenje koje je dominiralo sve do sredine osamdesetih godina, u drugome stajala je humanistička inicijativa za prikladnije obilježavanje mjesta stradanja, „ovjekovječenja mjesta“ i „protiv zaborava“, a u trećemu stajala je nacionalistička interpretacija koja je željela istaknuti nacionalnu i vjersku dimenziju događaja te pomoću toga legitimirati nadolazeće koncepte velikosrpske politike. Komunistička i nacionalistička kultura sjećanja uglavnom su bile suglasne oko onoga što se dogodilo, ali nisu bile suglasne kako se toga sjećati. I jedna i druga kultura sjećanja u osnovi je slabo držala do žrtava već je sjećanjem pokušavala legimirati postojeće političke odnose i postupke. Humanistička inicijativa bila je, ne samo u ovom slučaju, preslaba da bilo što promijeni. Događaji koji su slijedili na najočitiji su način to potvrdili.

[1] Dejan JOVIĆ, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Zagreb 2003., 341–342.

[2] *Bela knjiga 1984.: obračun s kulturnom kontrarevolucijom u SFRJ*, prir. Kosta Nikolić i dr., Beograd 2010.

[3] D. JOVIĆ, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 346.

[4] *Bela knjiga*, 39–40; Sabrina RAMET, *Balkanski Babilon. Raspad Jugoslavije: od Titove smrti do Miloševićeva pada, Z*agreb 2005., 183.

[5] „U Partiji još uvijek malo mladih“, *Jedinstvo* (Sisak), 16. 2. 1984.; “O strukturi članstva“, *Jedinstvo*, 19. 4. 1984.

[6] „Učvrstiti povjerenje u SK“, *Jedinstvo*, 1. 3. 1984.

[7] Bilten SKH Općine Glina, br. 3, 1984.

[8] Bilten SKH Općine Glina, br. 2, 1986.

[9] „Izborna konferencija OO SK Pamučne predionice u Glini“, *Jedinstvo*, 31. 1. 1980.; „Ponos glinske privrede“, *Jedinstvo*, 18. 9. 1986.

[10] „Bolovanja jedu dohodak“, *Jedinstvo*, 9. 2. 1984.

[11] Bilten SKH Općine Glina, br. 3, 1984.

[12] Bilten SKH Općine Glina, br. 1, 1988.

[13] Bilten SKH Općine Glina, br. 2, 1988.

[14] “Razvoj na zdravoj hrani“, *Jedinstvo*, 29. 12. 1987.

[15] Popis stanovništva SR Hrvatske 1981.: http://www.dzs.hr/

[16] Popis stanovništva Republike Hrvatske 1991.: http://www.dzs.hr/

[17] Bilten SKH Općine Glina, br. 1, 1984.; „Čuvati tekovine revolucije“, *Jedinstvo*, 28. 2. 1985.

[18] Bilten SKH Općine Glina, br. 2, 1984.

[19] D. JOVIĆ, *Jugoslavija – država koja je odumrla* , 41.

[20] „Kadrovi, Osnova bržeg razvoja“, *Jedinstvo*, 31 .1. 1980.; „Program proslave“, *Jedinstvo*, 19. 7. 1984.

[21] „Svečani doček brigada“, *Jedinstvo*, 4. 9. 1980.

[22] Općinska konferencija SK, *Jedinstvo*, 1. 3. 1984.

[23] „Četrdeset godina slobode“; *Jedinstvo*, 12. 1. 1984.

[24] “Doček štafete mladosti”, *Jedinstvo*, 9. 5. 1985.

[25] “Mnogo priredbi i akcija”, *Jedinstvo*, 21 .3. 1985.; “Poticaj kazališnim pregaocima”, *Jedinstvo*, 11. 3. 1985.; “Sadržajni 8. Mart”, *Jedinstvo*, 7. 2. 1985.

[26] „Bedem bratstva i jedinstva, *Jedinstvo*, 16. 5. 1985.

[27] “Sjećanje na glinske žrtve”, *Jedinstvo*, 19. 5. 1983.; „Sjećanje na nevine žrtve“, *Jedinstvo*, 17. 5. 1984.; „Pošta nevinim žrtvama“, *Jedinstvo*, 18.5.1987.

[28] „Bedem bratstva i jedinstva”, *Jedinstvo*, 16. 5. 1985.

[29] “Nikad zaboravljeni, *Jedinstvo*, 15. 5. 1986.

[30] Dušan KORAĆ, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb 1986., 117.

[31] „Uljepšajmo naš grad“, *Jedinstvo*, 12. 7. 1984.

[32] „Idejni projekt za uređenje memorijalnog muzeja”, *Glinski vjesnik*, br. 30–31, lipanj-srpanj 1982.

[33] Isto.

[34] „Osmišljenija omladinska aktivnost“, *Jedinstvo*, 14 .2. 1985.

[35] *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević, Glina 1988.

[36] „Prijavljena 54 saopćenja“, *Jedinstvo*, 19. 7. 1984.

[37] „Program proslave“, *Jedinstvo*, 11. 10. 1984.

[38] Bilten SKH Glina, br. 3, 1984.

[39] D. ROKSANDIĆ, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945. godine“, u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća,* 283-303.

[40] “Uskoro muzej”, *Jedinstvo*, 7. 3. 1985.

[41] Bilten SKH Glina, br. 3, 1984.

[42] “Dug povijesti”, *Jedinstvo*, 18. 4. 1985.

[43] Bilten SKH Glina, br. 3, 1984.

[44] Isto.

[45] „Dug povijesti“, *Jedinstvo*, 18. 4. 1985.

[46] “Iz muzejske postave“, *Jedinstvo*, 6. 6. 1985.; 11 .7. 1985., 18. 7. 1985.

[47] „Muzejska građa najprije pred Odbor, *Jedinstvo*, 30. 1. 1986.

[48] Đuro ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, Beograd 2010., 193.

[49] *Isto*, 194.

[50] *Isto.*

[51] „Prihvaćen idejni projekt", Jedinstvo, 12. 12. 1985.

[52] Dragan ČUBRIĆ i Momčilo KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, Beograd 2005.

[53] *Isto*.

[54] Pierre NORA, „Između pamćenja i historije : problematika mjesta", u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Zagreb 2006.

[55] D. ČUBRIĆ i M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika.*

[56] S. RAMET, *Balkanski Babilon*, 21.

[57] "Smrtna kazna A. Artukoviću", *Jedinstvo*, 15. 5. 1986.

[58] S. Ramet, *Balkanski Babilon,* 124-141.

[59] Saša RADULOVIĆ, „Seku grane na kojima sede", *Pravoslavlje*, 15. 3 .1988.; S. M. „Sve je jasno", *Pravoslavlje*, 15. 3. 1989.; Atanasije JEVTIĆ, „Od Kosova do Kosova", *Pravoslavlje*, 1 .8. 1989.

[60] „Slovo episkopa Simeona", *Pravoslavlje*, 1. 12. 1988.

[61] „Dostojno se odužiti žrtvama zločina", *Jedinstvo*, 16. 6. 1988.

[62] "Odužiti dug povijesti", *Jedinstvo*, 5. 2. 1987.

[63] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi* , 199.

[64] *Isto*.

[65] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi,* 195.

4.
SPOMEN-DOM ŽRTVAMA FAŠISTIČKOG TERORA U GLINI, 1990. – 1995.

Jakša Raguž

UDK: 725.83:341.34-058.65(497.5 Glina)"1990/95"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Autor se u članku bavi događajima koji su presudno utjecali na funkciju Spomen-doma u Glini od 1990. do 1995. godine. U uvodnome dijelu kratko se izlaže povijest Spomen-doma i ključni trenuci u njegovu uređenju do 1990. godine. Prvi dio članka objašnjava političke događaje u Glini nakon ozakonjenja višestranačja, koji su doveli do pretvaranja Spomen-doma u neformalni stranački dom Srpske demokratske stranke (SDS). Glavni dio prikazuje namjenu i način funkcioniranja Spomen-doma u Glini u razdoblju postojanja samoproglašene Republike Srpske Krajine. U zaključnome dijelu autor ukratko prikazuje prenamjenu Spomen-doma u Hrvatski dom nakon okončanja vojno-redarstvene operacije Oluja.

Summary ▶ The author looks in this article at events that had a decisive impact on the status of the Memorial House at Glina from 1990 to 1995. The introductory section contains a brief presentation of its history and key moments in its operations up to 1990. The first section then looks at political events in Glina after the legalisation of multi-party politics, which led to the Memorial House being used as an informal party office by the Serb Democratic Party (SDS). The main section looks at the intended and actual use of the Memorial House in Glina during the period of the self-proclaimed Republic of the Serb Krajina. In the concluding section, the author briefly presents the repurposing of the Memorial House into a Croat House, on completion of the military policing Operation Storm.

Ključne riječi ▶ Glina, Spomen-dom, Hrvatski dom, Domovinski rat, Srpska autonomna oblast Krajina, Republika Hrvatska, kultura sjećanja
Key words ▶ Glina, Memorial House, Croat House, the Homeland War, Serb Autonomous Area of the Krajina, culture of remembrance.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.37

U povijesti su brojni primjeri u kojima objekti, građeni s određenom memorijalnom namjenom, promjenom političkog, svjetonazorskog ili vjerskog okruženja dobiju drugu, posve oprečnu, pa i ciničnu namjenu. Drevni je primjer toga mauzolej cara Dioklecijana, progonitelja kršćana, koji je pretvoren u splitsku prvostolnu crkvu, dok je najnoviji primjer armenska memorijalna crkva u sirijskom gradu Raqqa posvećena sjećanju na mučenike genocida nad Armencima s početka XX. stoljeća, koji je pokrenuo osmanski sultan/kalif, a koju je suvremeni islamski kalifat pretvorio u islamski centar. I u suvremenoj hrvatskoj povijesti ima takvih slučajeva, poput naprimjer kninske tvrđave, drevnog središta hrvatskih kraljeva, koja je devedesetih godina prošlog stoljeća bila sijelo čelnika Republike Srpske Krajine (RSK). Ipak, teško je naći objekt koji je doživio toliko paradoksalnih obrata kao što je Spomen-dom žrtvama fašističkog terora u Glini. Pišući o posljedicama tranzicija kroz koje je u XX. stoljeću prošla srpska zajednica u Hrvatskoj, Čedomir Višnjić glinski je spomen-dom istaknuo kao najupečatljiviji primjer cinizma.[1]

Do 1941. u središtu Gline nalazila se pravoslavna crkva Rođenja presvete Bogorodice, kada je bila oskrnavljena i potom srušena odlukom ustaških vlasti. Glinjanin Karlo Lipak koji je kao dječak svjedočio rušenju crkve ostavio je 1990. zapis:

> Kad se govori o rušenju crkve ... tu ima mala pomutnja. Nije zapaljena crkva, kako je to i nedavno u Glini govorio Rašković (SDS), nego su zapaljene mine. Nisu to bile neke mine nego onaj okrugli eksploziv kao za kamenolom koji se stavlja u izbušenu rupu i zapali fitilj ili korda. Gledao sam kako je crkva etapno rušena. Najprije drvena konstrukcija iznad zidanog dijela tornja, zatim zidani dio tornja sve do kora. Zatim su minirane bolte (svod) i tako su ostali slobodni zidovi. Kako se odvozio materijal tako se je nastavljalo s rušenjem. Zadnji su rušeni zidovi

> dio po dio. Neki sa sela odvozili su ciglu i razni drugi materijal. Tako ostaše dugo samo temelji ... Ovdje sam se malo udaljio od osnovne teme, ali eto, opisao sam rušenje crkve kako se ne bi mislilo da je izgorjela u plamenu kako to neki misle. Crkva je rušena u kolovozu 1941. ali je rušenje potrajalo još iduću godinu ...[2]

Na inicijativu Općinskog odbora Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) Glina, na mjestu srušene crkve izgrađen je 1969. spomen-dom žrtvama fašističkog terora kao memorabilija na tragično stradanje Srba 1941. Na platou ispred spomen-doma postavljeno je spomen-obilježje koje je činilo više elemenata: brončani kip *Majka s djetetom* Antuna Augustinčića, fontana i spomen-ploča s tekstom o žrtvama iz 1941.[3]

Projektom je spomen-dom izgrađen kao gradski Dom kulture. Stoga ga je Skupština općine (SO) Glina 1969. dala na gospodarenje Narodnom sveučilištu (NS), nosiocu kulturnih i dijela obrazovnih zbivanja u gradu i općini. Na kat je useljena Narodna knjižnica gdje su održavane književne i poetske večeri, dok su u dvorani u prizemlju organizirane komemoracije, svečane akademije i sjednice vezane uz događaje iz Drugog svjetskog rata, koncerti, kazališne predstave, kino (koje je godišnje imalo oko 60 000 posjetitelja) te druga kulturno-zabavna događanja, svečanosti i javni skupovi. Tu je bio SIZ kulture, održavani su razni seminari i tečajevi (krojenje, strani jezici, autoškola itd.), srednje i više večernje škole, pripreman je lokalni informativni list, provodili su se referendumi i aktivnosti kulturnog amaterizma. Periodično su tu održavane sjednice vijeća SO Glina, Općinskog komiteta Saveza komunista Hrvatske (OK SKH) i sindikata. U Spomen-domu održan je 1984. znanstveni skup o povijesti Gline koji je rezultirao zbornikom *Glina – glinski kraj kroz stoljeća*. Predvorje je korišteno kao izložbeni prostor, a prostor ispred Spomen-doma za komemoracije i javne manifestacije.[4] I drugi spomen-domovi imali su praktičnu svrhu, npr. Spomen-dom Bratstvo-jedinstvo na Čavić brdu dan je na upravu MI Gavrilović za turističko-rekreacijske svrhe.[5]

Iako su u Spomen-domu redovno održavane komemoracije, a na spomen-ploču polagani vijenci u spomen žrtvama ustaškog terora,[6] određene grupacije bile su nezadovoljne spomen-obilježjem i funkcijom Doma. Smatrali su da spomen-obilježje nema dovoljno viktimoloških elemenata koji bi obilježili stradanja i da prednost pred javnima trebaju imati komemorativni i povijesni sadržaji i aktivnosti.[7] OK SKH podržao je 1984. zahtjev glinskog SUBNOR-a za osnutak spomen-muzeja i ovlastio SUBNOR kao nosioca aktivnosti njegova formiranja, uz dobivanje suglasnosti općinskih vlasti.[8] SUBNOR je 1985. pokrenuo izradu novog projekta Spomen-doma, koji je podržao dio lokalnih intelektualaca i građana. Projekt je trebao dati posve novi vizualni izgled Doma izradom novog spomen-obilježja te izmjenom u uporabi unutarnjeg dijela i osnutkom spomen-muzeja.[9] SO Glina donio je odluku o formiranju spomen-muzeja u sastavu Spomen-doma. Formirani su glavni i izvršni odbor koji su zaduženi za poslove procijenjene na 10 milijuna dinara. Spomen-muzej kao institucija osnovan je 1985. a prikupljeni eksponati, uglavnom o antifašističkom pokretu, izloženi su 1986.[10]

Predsjednik glinskog SUBNOR-a Miloš Maslovara i predsjednik izvršnog odbora spomen-muzeja Đuro Vojnović od akademskog su kipara Momčila Krkovića i akademskog slikara Dragana Čubrića naručili, i u prosincu 1985. usvojili *Idejni projekt spomen-obilježja žrtvama ustaškog terora u glinskoj crkvi i žrtvama grada Gline* vrijedan 20 milijuna dinara.[11] U projekt su naknadno uključeni kiparica Mira Jurišić i arhitekt Jovan Rosić. Idejni projekt koji su izradili bio je „čistog sakralnog rešenja ... nekropole." Spomen-obilježje trebalo je činiti više elemenata: na pročelju dvodijelna, četiri metra visoka skulptura *Dveri* kao asocijacija na ulaz u nestalu crkvu. Od te skulpture do ulaza u Dom trebala se pružati crna granitna *Staza tuge* na sredini koje je brončana urna s vječnim plamenom. Okolo mali amfiteatar od crvenog mramora koji podsjeća na krv, na koji se s lijeve i desne strane nadovezuju *Zidovi narikača* s 80 brončanih ploča s imenima žrtava. To je trebao biti vanjski dio spomen-obilježja, dok je kompozicija trodijelnog zidnog mozaika od 54 m² sa scenama inspiriranima događajima 1941. trebala prikazati dovođenja ljudi u crkvu – stratište na „krvavi pokrst" i prizore užasa smrti, brončane ploče s tekstom dvaju svjedočanstava i metalni kip *Sjećanje*, trebali su biti unutar Spomen-doma.

Uz dosta otpora projekt je prihvatio Odbor Sabora SR Hrvatske za spomen-obilježja povijesnih događaja i osoba koji je, zajedno s republičkim SIZ-om za kulturu, sa 70 % sredstava bio glavni financijer izrade. Ostatak novca trebale su dati općine Glina i Vrginmost.[12]

Iako je općina bila u dubokoj financijskoj krizi, SO Gline je 1. lipnja 1989. donijela odluku o pokretanju radova na izgradnji spomen-obilježja.[13] Krajem godine

ispred Spomen-doma uklonjena je spomen-ploča, Augustinčićev kip odvezen je pred glinsku školu, fontana zatrpana, a okoliš Doma porušen i poravnat. U proljeće 1990. završeni su radovi na bazičnom vanjskom dijelu.[14] Srbijanski mediji pratili su izgradnju, pri čemu su neki, npr. beogradski *NIN*, drastično povećavali broj ubijenih u crkvi na 1564.[15] Do tada su procjene o stradanjima u glinskoj crkvi navodile maksimalno do 1200 osoba.[16] To treba promatrati u kontekstu širih političkih zbivanja na razini Jugoslavije, koja su uključivala patronatstvo Republike Srbije nad Srbima u drugim republikama Jugoslavije te stvaranje osjećaja ugroženosti kod njih od strane drugih naroda.[17] Kao potvrda da su ovi događaji u Glini bili dio tog procesa pokazuje slučaj drugog sličnog mjesta – crkve Sv. Bogorodice u kordunskom selu Sadilovac. Tu su ustaše 31. srpnja 1942. u već spaljenoj crkvi ubile 463 Srba.[18] Ta je crkva također 1989. obnovljena i kao komemorativni prostor blagoslovljena 24. rujna 1989.[19] Treba imati na umu da se radovi na glinskom i sadilovačkom crkvištu odvijaju paralelno s mitingom na kosovskom Gazimestanu 28. lipnja i obilježavanjem 600. godišnjice Kosovske bitke 7. i 8. srpnja kod Knina.

Može se to vidjeti i iz izvješća „Organa bezbednosti" Zapovjedništva 622. motorizirane brigade petrinjskog garnizona JNA upućenog Zapovjedništvu 13. korpusa JNA iz svibnja 1989. o stanju u glinskom kraju, u kojem se upozorava da „pokolj u glinskoj crkvi koriste srpski nacionalisti kako bi dokazali da su svi Hrvati koljači i govore: 'neće nas više iznenaditi'", da Srpska pravoslavna crkva (SPC) evociranjem zločina zloupotrebljava slučaj glinske crkve 1941. i da su te godine u Glinu na pomen žrtvama 1941. došli najviši SPC-ovi velikodostojnici.[20]

SPOMEN-DOM KAO STRANAČKI DOM SDS-a

Sa dijelom izmijenjenom funkcijom i nedovršenim spomen-obilježjem Spomen-dom je početkom 1990. dočekao ozakonjenje višestranačja, kada postaje poprište političkog aktivizma, čiji je početak označila tribina Socijalističkog saveza o transformaciji postojećih socijalističkih organizacija i višestranačju 13. veljače 1990.[21] S političkim se tribinama nastavilo do kraja godine. Tako je 15. studenog 1990. održana tribina Lige socijalnih demokrata *Ustavne promjene u Hrvatskoj* na kojoj su govorili Milorad Pupovac i Srđan Dvornik.[22] Uz političke, u Spomen-domu su se tijekom 1990. odvijale i druge aktivnosti, poput *hommagea* karikaturistu Pjeru Križaniću,[23] koncerta glinske *heavy metal* grupe Konvoj, akcije dobrovoljnog davanja krvi Općinske organizacije Crvenog križa i sl.[24]

Nakon početka predizborne kampanje i osnivanja stranačkih ogranaka pojavilo se pitanje uporabe Spomen-doma u tu svrhu, jer se u Glini samo tu moglo održati veće skupove. Na zahtjev NS-a o potrebi zaštite Spomen-doma od „međustranačkog prepucavanja" te toga da postane „sredstvo za provociranje raznih vrsta ... ako ništa drugo, a ono zbog 1564 nevine duše koje još lebde nad ovom lokacijom",[25] općinske vlasti donijele su odluku da Dom zbog memorijalne naravi nije dostupan strankama s nacionalnim predznakom.[26] Stoga su tu osnivani ogranci „lijevih" stranaka, npr. Socijalističke partije Hrvatske – Partije jugoslovenske orijentacije 1. rujna 1990.[27] Zbog zabrane je glinski mjesni odbor Srpske demokratske stranke (SDS) osnovan 24. ožujka 1990. na igralištu nogometnog kluba Banija.[28] No zato je središnji motiv govora predsjednika stranke Jovana Raškovića bio glinska crkva. Glinu je nazvao gradom „velikog i svetog umiranja" a „scene glinske crkve su biblijske scene mučeništva zbog pripadanja jednoj vjeri i samo zbog toga." I ostatak govora bio je u tom tonu: „Velikomučeništvo glinske crkve i naroda koji je u njoj stradao samo zbog toga što je pripadao jednoj vjeri nije samo stradanje svetih. Taj neviđeni zločin predstavlja opomenu za sve narode svijeta. Opomenu da postoji veliko i ogromno zlo u ljudima i među ljudima. Zlo se mora uvijek i ponovljeno prokazivati. Potrebno ga je naglašavati. Istorijsko pamćenje bez zapamćenog zla predstavljalo bi duhovnu i duševnu obmanu ovog svijeta ...." Rašković je optužio hrvatske intelektualce da negiraju genocid nad Srbima u Drugom svjetskom ratu, i to prenose na hrvatski narod, što Srbe čini nesigurnima jer to osjećaju kao „neku vrstu preporuke istoriji za recidiv." Nakon skupa delegacija SDS-a je položila vijenac ispred Spomen-doma.[29]

Sva buduća javna politička okupljanja koja je organizirao glinski SDS, za koja su dostupni izvori, imala su u sebi motiv stradanja glinskih Srba. Tako je SDS 18. kolovoza 1990., uoči referenduma za srpsku autonomiju u Hrvatskoj, u centru Gline organizirao veliki miting. Predsjednik općine Velibor Matijašević (iz redova SDS-a) i potpredsjednik glinskog SDS-a Miljko Radanović u govorima su, uz pozivanje na glasanje o srpskoj autonomiji i osnutak zasebne srpske milicije, pozivali naoružane *mjesne obrambene odbore* na budnost i otpor jer je Glina jedina općina koja ima četiri stratišta nevi-

nih Srba. Cilj je bio stvaranje emotivnog naboja, u čemu se uspjelo, jer se iz mase skandiralo „napunit ćemo Jazovku" i slične prijeteće poruke Hrvatima.[30] Ni vjerska okupljanja nisu bila pošteđena. Za blagdan Rođenja presvete Bogorodice 21. rujna 1990. u Glini je održan pravoslavni zbor, u sklopu kojeg je održan parastos za žrtve glinske crkve, a dio obilježavanja bio je u Spomen-domu. Na zbor su došli članovi Srpskog četničkog pokreta i na štandu nudili četničke koračnice, slike Draže Mihailovića i sl.[31] Sve to uznemirilo je glinske Hrvate koji su se osjećali nezaštićeno.[32]

Na prvim višestranačkim izborima u glinskoj općini većinu je odbornika u Skupštini dobio Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena (SKH-SDP). Nakon izbora skoro svi odbornici srpske nacionalnosti te stranke postupno su prešli u SDS, čime je postala najmoćnija stranka u općini. Koristeći to SDS je izmijenio odluku o Spomen-domu, počevši ga redovito koristiti za svoje stranačke skupove. Tako je u Domu 8. prosinca 1990. održana Manifestacijska skupština SDS-a na kojoj je svrgnuto rukovodstvo glinskog SDS-a, koje se smatralo umjerenijim, i izabrano novo, koje su činili ekstremniji članovi. Gost Jovan Rašković na Skupštinu je privukao oko tisuću građana Gline i okolice.[33] Drugi govornik, predsjednik Zagrebačkog odbora SDS-a dr. Milan Vujnović s bine Spomen-doma hrvatske je političke dužnosnike i kardinala Franju Kuharića nazvao „mesarskim timom."[34]

U Spomen-domu je 11. listopada 1990. održana izvanredna zajednička sjednica vijeća SO Glina o političko-sigurnosnom stanju u Općini, nakon što je SDS organizirao napad i otimanje oružja iz Policijske stanice Glina 28. rujna 1990.[35] Na njoj su odbornici SDS-a kolektivno osudili hrvatsku vlast kao isključivog krivca za nemire u Općini.[36]

I dok je SDS redovito koristio Dom, političke stranke s hrvatskim predznakom – Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) i Hrvatska demokratska stranka (HDS) nisu 1990. tu održale nijedan skup, već su se sastajale po seoskim domovima i u zgradi Općine.[37] Želeći razbiti blokadu HDZ je za 10. prosinca 1990. najavio da će u Spomen-domu održati tribinu s gostom – predsjednikom saborskog Vijeća općina Slavkom Degoricijom.[38] Glinski SDS je na već spomenutoj Manifestacijskoj skupštini donio odluku da svim sredstvima onemogući održavanje tribine. U odluci se navodi da je Spomen-dom sagrađen na temeljima pravoslavne crkve gdje je u Drugom svjetskom ratu „zaklano oko 2.000 Srba sa Banije i Korduna" te da je najavljena tribina „samo provokacija HDZ-a, koja će se nastojati zaustaviti bez obzira na žrtve."[39] Interesantno je mišljenje glinskog općinskog odbornika Karla Lipaka kako problem nije bio gost, Degoricija, već najava da će na Spomen-domu biti istaknuta hrvatska zastava s povijesnim grbom: „Na nju se vrebalo i s obližnjih krovova. Koliko je polja u povijesnom grbu, toliko bi dobila metaka, kažu oni koji se 'boje' te zastave. A zašto? Zato, (kažu oni) pod tom se zastavom klalo u Glini, to je ustaški barjak..."[40]

Najbolji je to pokazatelj rata simbola, u čijem se epicentru glinskog mikrosvijeta našao Spomen-dom. Otprije je postojala snažna odbojnost kod dijela glinskih Srba prema hrvatskoj zastavi s povijesnim grbom. Još 1985. u Glini je javno kritiziran kardinal Franjo Kuharić jer se na hodočašću hrvatske mladeži u Rim nosila ta zastava, koja je okarakterizirana kao ustaška zastava koja „priziva duh vampira i noć noževa."[41] Nakon što je 1990. ta zastava i znakovlje ušlo u javnu upotrebu, prvo se u Glini javio verbalni otpor onome što podsjeća „na NDH-ovske simbole",[42] potom paljenje zastava i uništavanje znakovlja na javnim objektima te konačno miniranje objekata na kojima je vijorila zastava.[43]

Zbog takve atmosfere Policijska je uprava Sisak prolongirala postavljanje nove zastave na Policijsku stanicu Glina, jer je procijenjeno da bi to mogao biti povod terorističkoj akciji ili oružanom napadu.[44] Ako je tako procijenila svoj položaj, onda je jasno zašto je nakon prijetnje SDS-a policija preporučila HDZ-u da tribinu, iz sigurnosnih razloga, otkaže.[45]

Zbog SDS-ovskog „prisvajanja" Spomen-doma uslijedili su protesti HDZ-a i HDS-a. Ponukan time, direktor NS-a Mile Letica donio je odluku da se svim političkim strankama postave jednaki uvjeti za njegovo korištenje: ne mogu se održavati skupovi koji će „skrnaviti poruku o bespredmetnosti uništavanja čovjeka po čovjeku, koju ova lokacija drži u svojim njedrima", skupovi trebaju „svojim dostojanstvom odavati punu čast žrtvama i ovdje lebdećim dušama", ne smije biti stranačkih ili političkih obilježja u zgradi i pred njom, i skupovi moraju biti prijavljeni policiji.[46] Zbog zabrane uporabe obilježja HDS je odlučio da neće koristiti Dom jer „tu su u pitanju i hrvatski simboli koji nam se još uvijek 'zabranjuju' isticati, dok to SDS može pa makar to bilo malo i nasilno. Našim se simbolima (naročito zastavi) prijeti oružjem, a gdje nema mjesta našim simbolima tu nije ni za nas mjesto."[47]

I tako je SDS nastavio nesmetano koristiti Spomen-dom za svoje skupove. Odatle je u veljači 1991. upuće-

na poruka Predsjedništvu SFRJ i JNA o potrebi razoružanja Hrvatske,[48] a srpska zastava s četiri ćirilična 'S' se, usprkos zabrani, učestalo isticala na Spomen-domu.[49] Tako se Spomen-dom neformalno pretvorio u stranački dom SDS-a, iz kojeg su odašiljane poruke sukladne njenim političkim planovima ili u duhu srpstva. Tako je tu 9. veljače 1991. osnovan Inicijativni odbor za pokretanje rada Srpskog sportskog društva Miloš Obilić.[50]

Događaj koje je privukao najviše osoba u Spomen-dom zbio se 14. siječnja 1991. kada je, u već dobrano uznemirenu Glinu, došao novi gornjokarlovački vladika Nikanor Bogunović, želeći svoju prvu arhijerejsku liturgijsku službu održati baš u Glini. Vladika je prvo u crkvi, tijekom službe, održao uznemirujuću propovijed nazvavši Glinu „najsvetijim mjestom srpske zemlje ... koja je čuvena i poznata po najvećem i nezapamćenom zločinu" da bi u nastavku rekao:

> Ne samo ovaj hram, nego cijela Glina, i ne samo Glina, nego sve srpske zemlje natopljene su krvlju srpskom i kostima ispunjene. To moraju znati svi, a najviše moraju znati i oni zločinci koji su natopili srpsku zemlju srpskom krvlju i koji su ukopali srpske kosti u srpsku zemlju. Sve oni da neće da znaju, draga braćo i sestre, ta krv i kosti im mira ne daju i mira biti neće sve dok se ne izmire sa srpskim kostima i srpskom krvlju. Dok neko ne dođe i ne zatraži oproštaj, oproštaja biti neće. Dok neko ne dođe i ne zamoli oproštaj, oproštaja biti neće. I neka ga ne bude! Tko ne traži ne treba ni da dobije, ali mora da zna, da takve stvari srpski narod je trpio i više neće trpiti upravo zbog toga što ta krv i te kosti naše nas podsjećaju da ne smije više da takvoga nečega doći. Neka sunca više ne bude, i neka se ne rađa na istoku ako do toga dođe i ako sudbina srpskog naroda opet takova bude ... Zato vas molim, kad god budete imali mogućnosti, kad god budete imali vremena, onda na kosturnicu koja je tu ... njoj se okrenite i od nje tražite blagoslov. To su kosti vaše, to je krv vaša, to je tijelo vaše, od nje tražite blagoslov ...

U završnom dijelu duge propovijedi vladika je pozvao:

> Molim vas draga braćo i sestre imajte u vidu da je svako naše stratište i svako naše groblje krvavi oltar, a na krvavi oltar uznosi se žrtva Bogu svemogućem koji nas čuva, koji nas hrani, koji nas blagoslivlja i djecu našu. A ja molim vas, da vi blagoslovite djecu vašu, da dolazite u sveti hram ovaj i da im pričate što je bilo sa njihovim djedovima.[51]

U Spomen-domu je u organizaciji Srpskog kulturnog društva (SKD) Sava Mrkalj iz Topuskog održana kulturno-duhovna akademija u čast novog vladike. I dok je u crkvi bilo oko 200 osoba, Dom je bio pretijesan za sve koji su došli. I na akademiji je središnja tema bila glinska crkva 1941., a govor vladike Nikanora sličio je propovijedi u crkvi. Nakon što je na bini kleknuo na „sveto i strašno mjesto glinske Golgote", na „glinsko svetilište s najsvetijim oltarom pod ovim dijelom pravoslavnog neba" publici je poručio da „nema mira na zemlji ni u našim dušama dok se ne sahrane sve kosti naših svetomučenika, nema mira dok se iz jama ne izvade sve kosti i dostojanstveno opoju...". U akademiji su sudjelovali Rajko Petrović Nogo, Nebojša Devetak, Mićo Jelić-Grnović, Anđelko Anušić (koji je osmislio takvu akademiju), Veljko Stambolija, Nikola Korica te niz drugih koje će kasnije sudjelovati u pobuni.[52]

U takvoj atmosferi u Glini su u veljači 1991. održani prijevremeni izbori za općinsku skupštinu. Zbog međustranačkih sukoba nije formirana općinska vlada, pa su ponovljeni izbori na kojima je apsolutnu većinu odbornika dobio SDS, a time i vlast u Općini.[53] Odmah po preuzimanju vlasti, novi SDS-ovski općinski čelnici na čelu s dr. Dušanom Jovićem počeli su pripreme za pobunu.[54] U Glini su 22. ožujka općinski čelnici i saborski zastupnici iz Dvora, Hrv. Kostajnice, Gline, Vojnića i Vrginmosta dogovarali načine i metode odcjepljenja tog područja iz sastava Hrvatske te daljnjeg otpora hrvatskim vlastima.[55] Već 30. ožujka 1991. glinski općinski odbornici srpske nacionalnosti donose odluku o odvajanju Općine Glina iz Republike Hrvatske i priključenju Srpskoj autonomnoj oblasti Krajini (SAO).[56]

Istodobno su neki od prvih poteza nove općinske vlasti bili usmjereni ka Spomen-domu. Na prvoj sjednici svih triju općinskih vijeća 3. travnja 1991. donesena je odluka o davanju prethodne suglasnosti za prijenos zemljišta i Spomen-doma u vlasništvo SPC-a, bez prava na naknadu.[57] SPC je tvrdio da je rješenje br: 05-994/1 od 10. veljače 1961. kojim je zemljište crkvišta nacionalizirano i postalo vlasništvo Općinskog narodnog odbora Glina, nezakonito. Pri tome se pozivalo na članak 11. Zakona o nacionalizaciji po kome se ona „ne primjenjuju na zgrade i prostorije koje služe vjerskim zajednicama za vršenje njihove vjerske djelatnosti", a iz SPC-a su uvjeravali da su na crkvištu vršeni vjerski obredi nakon

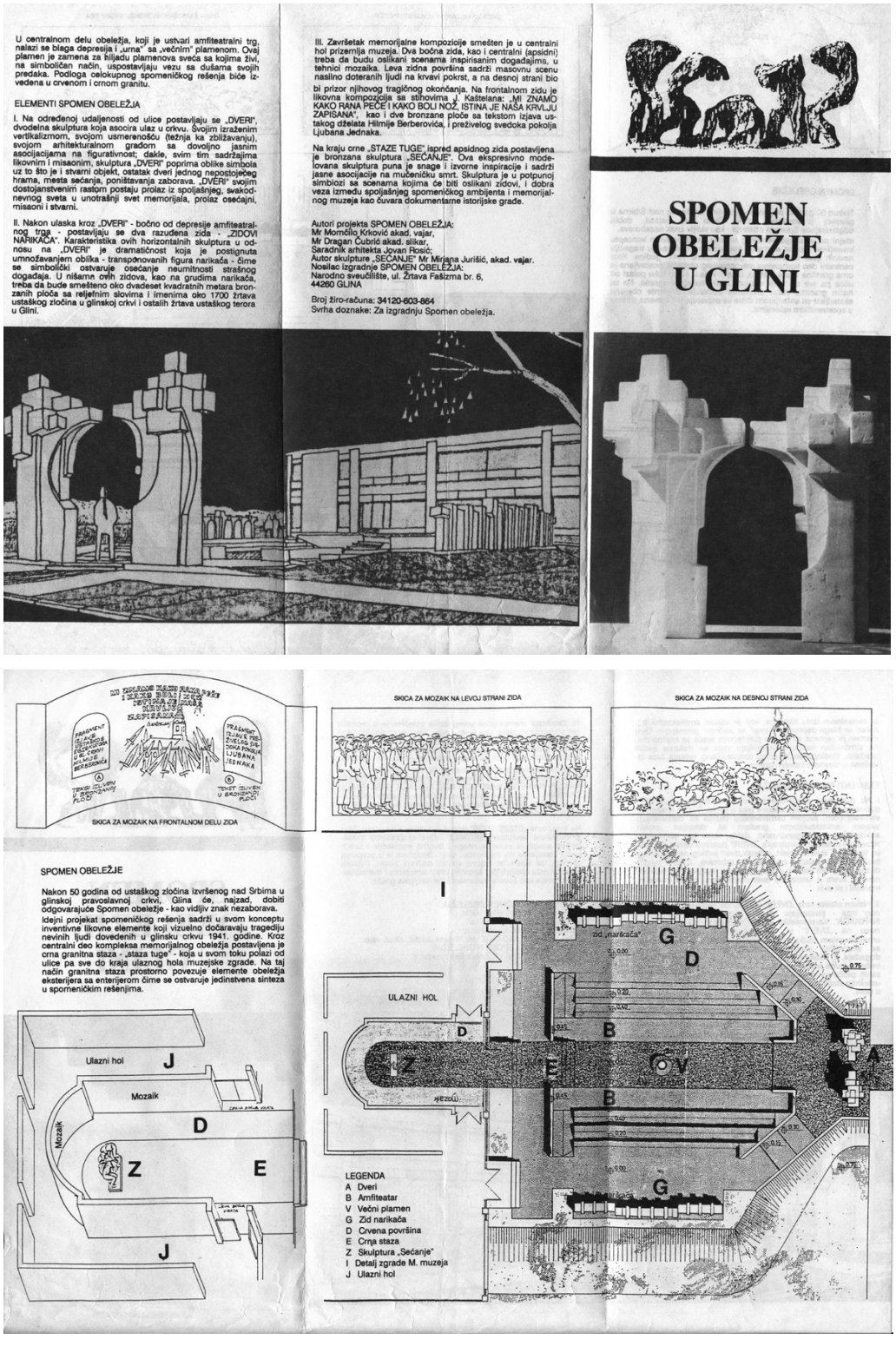

Sl. 1. *Novi projekt uređenje spomen-obilježja u Glini* (HMDCDR, Fond „RSK")

Drugog svjetskog rata. Nadalje, iz SPC-a je tvrđeno da je Spomen-dom nezakonito napravljen, jer je rješenjem Konzervatorskog zavoda iz Zagreba br: 01-407/4 od 5. studenog 1962. crkvište dobilo status spomenika kulture i nije se smjelo rušiti, a pri gradnji Spomen-doma srušeni su ostaci zidova i temelja.[58] Nova glinska vlast uvažila je te argumente i donijela odluku da zemljište Spomen-doma pripada SPC-u, no izbijanje pobune u Glini

prolongiralo je provedbu odluke.[59]

Od odluka vezanih za Spomen-dom najznačajnije je bilo pokretnje priprema za komemoriranje „50. godišnjice ustaškog pokolja nad nevinim srpskim žrtvama", koje se pod pokroviteljstvom Općine trebalo održati u obliku Akademije srpske duhovnosti, na Ilindan 2. kolovoza 1991. ispred Spomen-doma, vezano za dovršenje spomen-obilježja.[60] Planirano je otkrivanje ploča s 1564 imena osoba za koje se navodilo da su stradale u glinskoj crkvi, ploča za 431 Glinjanina stradala u svibnju 1941. i ploča za 124 žrtve Gline stradale do 1944. Preživjeli svjedok masovnog zločina u crkvi Ljuban Jednak trebao je zapaliti vječni plamen u urni u centru amfiteatra i otkriti skulpturu *Sjećanje* i mozaik u enterijeru Spomen-doma. Sve se te elemente namjeravalo uklopiti u cjelinu sa spomen-muzejom.[61] Preduvjet za komemoraciju bio je završetak spomen-obilježja, na kojem se već godinu dana nije radilo. Kao reakciju na odluku Općine Glina od 24. srpnja 1990. da uđe u Zajednicu općina Sjeverne Dalmacije i Like, zametka kasnije RSK, republičke vlasti uvele su gospodarske sankcije Općini. Sabor je prestao financirati izgradnju spomen-obilježja, a općine Glina i Vrginmost nisu imale četiri milijuna dinara potrebnih za dovršenje te su radovi prekinuti.[62] Do tada je amfiteatralni trg popločan granitnim pločama i postavljene su skulpture *Dveri* i *Zidovi narikača,* ali bez ploča s imenima, dok u enterijeru nije ništa urađeno.[63]

Stoga su SO Glina i SO Vrginmost u ožujku 1991. pokrenule žurni dovršetak barem unutarnjeg dijela spomen-obilježja. Ovlastili su članicu Udruženja Srba iz Hrvatske u Beogradu Stanu Nidžović da skuplja novac, a sa slikarom Čubrićem i kiparicom Jurišić sklopljeni su ugovori o izradi triju mozaika i skulpture *Sjećanje*, koje su trebali postaviti do 31. srpnja 1991.[64] Izbijanje pobune u Glini omelo je završetak spomen-obilježja i komemoraciju.

Za spomenuti je da je ministar za vjerska pitanja SAO Krajine Petar Štikovac predlagao da se na mjestu Spomen-doma izgradi spomen-crkva.[65]

POBUNA I RAT

Samo dva sata nakon što je Sabor 25. lipnja 1991. donio odluku o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske, predsjednik SO-a Glina Dušan Jović sazvao je političke čelnike Općine i proglasio ratno stanje.[66] Tijekom noći izvršene su pripreme i u ranim jutarnjim satima 26. lipnja 1991., pod vodstvom čelnika SDS-a, 50 specijalaca milicije SAO Krajine, tzv. martićevaca, 70-ak Srba iz Gline i 30-ak iz okolnih sela, organizirani kao teritorijalna obrana, napalo je Policijsku stanicu Glina koju je branilo 16 hrvatskih policajaca pod zapovjedništvom Ivana Kvakića. Omjer pobunjenika i policajaca bio je 10:1, pa su se policajci nakon četiri sata otpora, tijekom kojih je poginuo pričuvni policajac Tomislav Rom, predali te su otpremljeni u Knin. Nedugo iza toga u Glinu ulazi hrvatska specijalna policija „Lučko" i sukobljava se s pobunjenicima. U borbi gine martićevac Dragiša Stefanović, teritorijalac Miladin Ilić i civil Bosiljka Baždar, dok su trojica hrvatskih specijalaca ranjena. Kad je intervencija „Lučkog" bila okončana, a pobunjenici se povukli iz grada, u Glinu ulaze tenkovi JNA i prisiljavaju hrvatske specijalce na povlačenje u Policijsku stanicu i predgrađe Jukinac. Tenkovi ih tu blokiraju i omogućuju pobunjenicima da se vrate i bez borbe ovladaju skoro cijelim gradom i južnim dijelom općine.[67]

Tijekom borbi za grad Spomen-dom je pogođen s nekoliko metaka. U *Srpskoj novoj riječi* objavljena je fotografija pročelja „srpskog svetilišta" s prikazom štete nastale 26. lipnja, na kojoj se vide prozori i lezena zida probijeni s pet metaka. Toj je šteti u srpskim medijima (uz tvrdnje da je Spomen-dom bio namjerni cilj hrvatskih specijalaca) dana ogromna pozornost, na način da je povučen znak jednakosti s pokoljem i rušenjem crkve 1941.[68] U *Srpskom glasu* iz kolovoza 1991., koji je s podnaslovom „Glina 1941. – 1991." cijeli posvećen povlačenju paralele između 1941. i 1991., objavljene su fotografije i dva teksta o šteti na Spomen-domu. U njima autori Veljko Stambolija (profesor književnosti u srednjoškolskom centru u Sisku) i Nikola Korica (kustos glinskog muzeja) ne spominju napad na Policijsku stanicu, već zbivanja 26. lipnja prikazuju kao bezrazložni upad četiriju policijskih oklopnih transportera koji su „kao jahači apokalipse" po ulicama Gline ubijali građane: „pucali su suludo, manijački, na djecu, na žene... žedni srpske krvi", posebno se okomivši na „jedno od najvećih srpskih svetilišta" – na Spomen-dom,[69] izrešetavši ga „mecima teškog mitraljeza. U koga su to, zapravo pucali? Pucali su u svjedočanstvo, u suze, sjećanje, svijeće, priznanje i pokajanje, u praštanje, u istinu i povjerenje u tako često spominjani suživot...".[70] S identičnim prikazom zbivanja u Glini su se javnosti obratili i pravoslavni svećenici iz glinskog kraja Miloš Mićić i Vitomir Kostić.[71]

Lažnom patetikom, ističući u prvi plan Spomen-dom, nastojalo se skriti istinu o stvarnim krivcima i uzrocima

početka rata u Glini. S time će se nastaviti. U prvom *Biltenu Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Gline* posvećenom izbijanju rata u Glinu, kao središnji motiv pobune navode se glinska crkva i Spomen-dom:

> Svjedoci smo da je vrijeme u kome živimo identično onome iz 1941. godine, u kome su naši narodi doživjeli strašnu sudbinu pokolja i poniženja. Zato smo se na vrijeme podigli ... Tuđman je pobrkao kalendar, misli da je ovo 1941. kada je jedan ustaša odvodio desetke Srba u naša svetišta – crkve i klao. Tu neće ostvariti ciljeve jer naša mladost koja je stasala osjeća rane svojih očeva i djedova, svojim majki i baka i kroz borbu neće dozvoliti da bude žigosana kao stoka na farmama",[72] ... Naše bake i majke plaču već 50 godina za svojim poklanim i palim sinovima u glinskoj crkvi i okolici. Sada plačemo ponovno i mi...

da bi u nastavku stajalo

> … kako su sada redarstvenici skrnavili svetinju srpskog naroda, Spomen dom, koji je sagrađen na mjestu gdje je bila Srpska pravoslavna crkva, u kojoj su ustaški zlikovci 1941. godine izvršili najstrašniji pokolj nad 1500 nevinih Srba.[73]

Glinska crkva kao motiv pobune javlja se i u drugim brojevima *Biltena*.[74] Posebice je upečatljiv iz ožujka 1992. gdje se kao povod pobune navodi opasnost „kada je sindrom šahovnice zapretio da se licemerno razvije na mestu glinske pravoslavne crkve."[75] Spomen-dom je dobio status „svetinje nad svetinjom" čije „skrnavljenje" se ne smije dopustiti po cijenu svake žrtve. Interesantno je da su „svetinju" pobunjenici 1991. temeljito opljačkali, odnijevši TV, videorekorder, računalo, kinoprojektor...[76]

Dana 26. srpnja 1991. izvršena je operacija *Žaoka* pod zapovjedništvom kapetana Dragana Vasiljkovića. Pobunjenici su, uz podršku tenkova JNA, slomili hrvatsku obranu i zauzeli Policijsku stanicu Glina i Jukinac.[77] Povodom *Žaoke* ratno predsjedništvo Opštine Glina izdalo je javno priopćenje:

> Tačno prije 50 godina ustaše NDH izvršile su u glinskoj crkvi nečuveni masakr: 1500 zaklanih ljudi u svetilištu, u crkvi, zločin je kakav nije viđen na kugli zemaljskoj, i kakav ne pamti svijet. Tokom 50 godina srpski narod je taj zločin praštao ali ga nikada nije zaboravio. I svake godine, sjećajući se svojih žrtava i njima u spomen-održavane su komemoracije – tužne, sjetne i praštajuće. Ove godine, 26. jula 1991. u čast svojih žrtava koje nevini stradaše u glinskoj crkvi zbog imena srpskog i vjere pravoslavne, održana je i izvršena u Glini komemoracija koja, ni po čemu, nije ličila na dosadašnje. Umesto pjesama i recitala praštali su kuršumi i gruvale granate. Srpski narod, ne zaboravljajući svoje žrtve i zločine ustaša odlučio je da zauvijek, ne štedeći ni nove žrtve, tjera i istjera novo pokoljenje ustaša koji su ponovo došli u Glinu. Ta komemoracija nije ličila na dosadašnje. Ali je bila pravedna i nužna i održana je u ime 1.500 zaklanih ljudi u glinskoj pravoslavnoj crkvi, u ime 500 uglednih Srba Gline pohapšenih i ubijenih jedne majske noći 1941. godine, u ime hiljade mrtvih boraca Banije, u ime stotina spaljenih kuća i nebrojeno mnogo crnih marama naših majki. Pa zar još uvek ne shvaćate zašto je srpski narod spreman i da se bori i da gine?[78]

Izvješća o svakoj daljnjoj srpskoj napadnoj operaciji uvijek su u sebi imala motiv glinske crkve i Spomen-doma. U *Srpskom glasu* o početku napada na Gornji Viduševac 30. rujna 1991. stoji: „Evo kako su, hronološki taj pakleni dan doživjeli oni koji učestvuju u osvajanju Viduševca: 09.00 sati – otvara se vatreno nebo i počinje gvozdena kiša, od detonacija padaju stakla na Spomen-domu..."[79] U Viduševcu su pobunjenici našli, kako izvještava glinski *Bilten*: „iskopane jame sa ugašenim krečom pripremljenim za Srbe."[80]

S Viduševcem pada i hrvatska obrana te srpske snage 3. listopada 1991. izbijaju na Kupu „mnogo kraće nego ne tako davne 1941. godine. Teritorija opštine Glina naseljena je pretežno srpskim življem, koji je već jednom nastradao od ustaške kame. Zato i ne čudi odlučnost srpskih teritorijalaca da krvoločnog neprijatelja otjera sa svoje teritorije."[81] „... Zlo započeto 1941. nastavlja se u Glini i 1991. Krvnik je ponovo došao na mjesto zločina kao da mu nije bila dovoljna bestijalnost u glinskoj crkvi. Ovoga puta zahvaljujući i gore palim borcima glinska se crkva nije ponovila kako je to opet zamislila ova nova ustaška vlast."[82]

„Osvetničko-preventivne" napade pratio je sustavni progon cjelokupnog zatečenog hrvatskog stanovništva tako da u glinskom Pokuplju nije, kako izvještava Komanda glinske brigade, preostao „ijedan" Hrvat.[83] Istodobno je tekla sustavna pljačka i razaranje svih sela, do te mjere da je Organ bezbednosti 39. banijskog korpusa Srpske vojske Krajine (SVK) u svom izvješću iz 1993. o stanju na toj bojišnici naveo da se u zoni odgovornosti

24. glinske brigade „nalaze bivša sela Hađer, Gornji i Donji Viduševac, Šatornja, Skela, Gređani", tj. da glinska brigada kontrolira „veliki prazan prostor bez stanovništva" u kojem „nema naseljenih mjesta."[84] Srpski vojnici, pozivajući se na sjećanje na ustaške zločine, protjerali su glinske Hrvate te opljačkali ili uništili njihovu imovinu. Pri tome su im navedeni tekstovi i javni govori političkih, vjerskih, kulturnih i drugih javnih dužnosnika davali za to moralno opravdanje. I ne samo opravdanje, već su ih uvjeravali da i onda kada stradaju pri vršenju toga, oni su nevine žrtve. U tome je svoju ulogu imao Spomen-dom. Najbolje to ilustrira slučaj kada je u borbi s 102. brigadom Hrvatske vojske (HV) 12. prosinca 1991. u pokupskom selu Gračanica poginulo 19 srpskih vojnika glinske brigade. Njihov ispraćaj je 14. prosinca 1991. organiziran pred Spomen-domom „na svetom glinskom mjestu, žalobnu zaupokojnu molitvu izgovorila je čitava Glina... Na mjestu glinskog mučilišta nijemo gledajući stoji Ljuban Jednak, jedini preživjeli davnog glinskog pokolja. Iza njega banijske majke oplakuju svoje sinove i nove glinske mučenike..."[85] Govor koji je na komemoraciji održao vladika Nikanor bio je intoniran u tom duhu. Nakon što je naveo da su „Srbi – žrtve. Ustaše – zločinci i krvoloci" u govoru se zapitao „ko je taj mirotvorac koji miri Srbe i Hrvate, te vjekovne neprijatelje..." Za mrtve je vojnike naveo da su poginuli „braneći vas, braneći kuće, braneći srpsku zemlju, oslobađajući je od ustaškog terora koji nikada prestajao nije na ovim prostorima", te pozvao na osvetu riječima: „Srpski narod zna i pamti, a historija dužna ne ostaje."[86]

Još vatreniji govor održao je kapetan Mile Letica:

> Ej, sudbino, ej Tuđmane i ustaše, zar vam je srpska krv toliko slatka, zar vam je srpska duša tolika rana. Ej Srbine, Srbine, treba li ti još škola, treba li ti još 41-ih, i glinskih crkava, i onih jama prepunih leševa srpskih... Ta ustaška gamad, ti drogeraši, histeričari, opijeni svojom „demokracijom", opijeni mržnjom prema svemu što miriše na srpsko... su vjerovali da 41-va može vaskrsnuti, da će se ponoviti ono što se ovdje na ovom mjestu događalo prvih dana augusta 1941... Njihova iživljavanja na svemu što je srpsko graniče sa zvjerstvima najgoreg oblika. Ti bodeži, maljevi, samokresi i ostale alatke nisu ostavljeni. Oni su samo spremljeni u budžak, čekali pogodan trenutak da ponovno budu upotrebljeni. Oni vjeruju da je tome sada čas i gdje god stignu koriste to na najzvjerskiji način... Nisu to ljudi. Zvijeri su to, najstrašnija vrsta…[87]

I idućih je godina u nekrolozima tim srpskim vojnicima pisalo da su se poginuli iz Gračanice prije smrti zakleli „da više nikad i ni po koju cijenu neće dozvoliti pokolj u Glinskoj crkvi."[88] Općenito se u komemorativnim tekstovima vojnika poginulih na glinskoj bojišnici nastojalo naći neku njihovu vezu s glinskom crkvom. Primjer je obljetnica pogibije oficira JNA Ratka Rapajića za kojeg piše da je rodom iz općine Bosanska Dubica iz koje su „Ustaše 1941. g. u glinskoj crkvi zaklali 108 Dubičana." Dakle, ako nema osobne veze, bila je dobra i zemljopisna poveznica. Time se nastojalo pokazati kontinuitet stradanja, iako se radilo o vojnicima poginulim u borbenim djelovanjima.[89] Za spomenuti je da glinska crkva nije bila jedina asocijacija iz prošlosti koja se koristila pri napadima na glinske Hrvate. Tako su npr. srpski vojnici prije napada na hrvatsko selo Prekopu govorili „svi smo mi Krnjaići" pritom misleći na zapovjednika 1. bataljona Banijskog partizanskog odreda Petra Krnjaića koji je 1942. zapovjedio spaljivanje cijelog sela i likvidaciju svih muškaraca starijih od 16 godina.[90]

Od izbijanja pobune 1991. pa do kraja rata spomen-obilježje pred Spomen-domom korišteno je kao mjesto gdje se davao „pomen svim žrtvama i borcima (1941. – 1945., 1991. – 1994.)." Drugo takvo mjesto u Glini bio je spomenik podignut „na mjesto pogibije Dragiše Stefanovića, prvog poginulog srpskog junaka u našoj opštini 1991. godine." Na tim su dvama mjestima tijekom idućih godina članovi glinskog SUBNOR-a i SDS-a polagali vijence.[91]

Osim komemorativnih skupova spomen-obilježje pred Spomen-domom korišteno je i kao mjesto za polaganje svečanih vojničkih prisega. Tu su 1. prosinca 1991. svečanu prisegu dale pripadnice Prvog ženskog srpskog bataljona koja je glasila

> Mi, narodni borci Krajine, zaklinjemo se pred srpskim narodom Krajine i Bogom da ćemo se boriti protiv svih svojih neprijatelja, Ustaša i ostalih koji ne žele mir i slobodu narodu Krajine, i da ćemo vjerno služiti i boriti se za svoj narod, ne žaleći pri tom ni svoj život! Sloboda ili smrt za Krajinu![92]

Bataljon su činile djevojke i žene s područje Gline, Vojnića, Vrginmosta i Topuskog, a blagoslovili su ga paroh Miloš Mićić i protojerej Dušan Savudrić. Tijekom davanja prisege Glinu je bombardirao HV pa je svečanost prisege prekinuta.[93] Naime, krajem studenog i u prosincu 1991. HV je u nekoliko navrata topništvom

bombardirao Glinu i okolna naselja, pri čemu su poginule dvije osobe, dok materijalne štete nisu bile velike.[94] Za Glinu se navodilo da je jedno od mjesta u RSK-u koje je pošteđeno većih ratnih razaranja.[95] Po podacima koje je objavila glinska civilna zaštita na Glinu je 1991. ukupno palo 400 minobacačkih i topničkih projektila.[96]

NAKON SARAJEVSKOG PRIMIRJA

Prestanak borbi do kojeg je došlo početkom 1992. omogućio je da se Spomen-dom ponovno počne koristiti za javna okupljanja. Koliku su mu važnost pridavale srpske vlasti potvrđuje i to što su u njemu održana neka od najznačajnijih zasjedanja Skupštine RSK. Tu je 9. veljače 1992. održano izvanredno zasjedanje Skupštine na kojem su, pod predsjedanjem predsjednika Skupštine Mile Paspalja, usvojeni zaključci o bezuvjetnom prihvaćanju tzv. Vanceovog mirovnog plana i dolasku postrojbi Ujedinjenih naroda (UN) te se odredilo svim organima lokalne vlasti u RSK da po dolasku postrojbi UN-a s njima uspostave punu suradnju. Na sjednici su kao gosti došli potpredsjednik Predsjedništva SFRJ Branko Kostić i član Predsjedništva Jugoslav Kostić, zatim načelnik Generalštaba JNA general-pukovnik Blagoje Adžić, zapovjednik Druge vojne oblasti JNA general-pukovnik Milutin Kukanjac, ministar za Srbe van Srbije iz Vlade Republike Srbije Stanko Cvijan, stručnjak za međunarodno pravo dr. Gavro Perazić, ministar unutrašnjih poslova RSK Mile Martić te cijeli niz drugih političkih i vojnih dužnosnika s razine Jugoslavije i Srbije sa zadaćom da uvjere Skupštinu da usvoji navedene zaključke.[97] Usvajanju zaključaka usprotivio se predsjednik RSK Milan Babić zbog čega je 16. veljače u Spomen-domu ponovno održano zasjedanje Skupštine RSK na kojoj su smijenjeni i Babić i Vlada RSK.[98] Nakon imenovanja na dužnost novi predsjednik RSK Goran Hadžić došao je 27. ožujka 1992. u Glinu i u pratnji zapovjednika Srpske dobrovoljačke garde Željka Ražnatovića – Arkana posjetio Spomen-dom. Arkan je tu održao govor: „Stojim sada na ovom svetom mestu na kojem su mučenici platili svojim životom i opet oni isti pokušavaju ponoviti prošli rat, ali mi to nećemo dozvoliti ... Mi čekamo spremno, jer nadamo se da će ustaše što prije da počnu. Jasno da je ovo zavaravanje, čitav mirovni plan...”[99] I Goran Hadžić se osvrnuo na glinsku crkvu: „Odgovorno mogu reći da smo mi Srbi 1991. godine pronašli lek za genocid, i srpski narod više neće doživeti glinsku crkvu, Jasenovac i druga mesta srpskog stradanja.”[100]

U Spomen-domu su 12. i 13. svibnja 1992., u sklopu komemoracije Srbima stradalima u svibnju 1941., SKD Savo Mrkalj, SPC općina Glina i SO Glina održali *Kulturno-duhovnu akademiju* „srpskim mučenicima koje su ustaše na bestijalan način poklali u glinskoj crkvi.” U sklopu akademije održan je okrugli stol čije su teme bile: 1. Glina – grad mučenik, buduće kulturno i duhovno svetilište srpskog naroda Krajine, 2. Kulturni i duhovni preobražaj srpskog naroda Krajine. Na akademiju su pozvani Matija Bećković, Vasilije Krestić, Vojin Dabić i drugi,[101] koji su vojnim avionima došli iz Beograda, a prisustvovali su i Milan Babić, Mile Paspalj te vladike Atanasije i Nikanor.[102] Posebice je interesantan govor o početku rata u Glini tada održao kustos Nikola Korica. Prema njemu 1991.

> … ustaše jurnuše ponovo na potomke zaklanog grada, da posjeku šibljike koje su šiknule iz posječene šume junaka Krajišnika, ali su se grdno prevarili. Jesmo stoički ćutili, ali nismo zaboravili imena mučenika, uklesana u kamen, utkana u pjesme, uvežena u naricanja žena, zapisana u srcima, u kletvi, u psovki, ukorjenjena u korjene neuništivog, kako reče Crnjanski ‘slatkog’ pravoslavlja...[103]

I Veljko Stambolija izražavao se slično na tome skupu, navodeći kako je 1991. „Glini, i ne samo njoj, ponovo bila namijenjena kama i katolički križ.”[104]

U Spomen-domu je 10. listopada 1992. SKD Savo Mrkalj organizirao političku tribinu na kojoj je Mile Paspalj imao uvodno izlaganje o srpskim seobama, a 7. studenog 1992. održan je skup izbjeglica na kojem je bilo 250 – 300 osoba. Razgovaralo se o problemima te skupine.[105] Prema dostupnim podacima iz travnja 1992., u općini Glina te je godine bilo evidentirano 2 808 izbjeglica koji su živjeli u teškim materijalnim uvjetima i oskudici.[106]

U Spomen-domu je tijekom godina održano više sjednica vijeća SO Glina jer u gradu nije bilo adekvatne dvorane.[107] Sjednice su održavane i u hotelu Kasina te stanici milicije Glina.[108] Odbornici su kritički gledali na „seljakanja” Skupštine, posebice u Spomen-dom koje je „glinsko svetilište i nije prikladan za skupštinske rasprave.”[109] Tu je 17. siječnja 1992. održan sastanak regionalnih političkih i vojnih čelnika Korduna i Banije na kojem je prihvaćen dolazak snaga UN-a.[110] Dom je za sastanke periodično koristio 39. Banijski korpus SVK-a.[111] Od kolovoza 1991. u Spomen-domu je radila

redakcija *Srpskog glasa*,[112] dok je rad NS-a 1991. stagnirao da bi 1992. proradili biblioteka i videoklub u Spomen-domu, dok su status i financiranje djelatnika i NS-a bili neriješeni. Direktor Mile Letica tražio je pomoć od općinskih vlasti i Ministarstva kulture i prosvjete RSK za oživljavanje rada NS-a. Predlagao je da se dotadašnji komercijalni sadržaji (kino, autoškola) prepuste privatnicima koji će zauzvrat plaćati upotrebu prostora u Spomen-domu.[113] Je li do toga došlo nije poznato, no 1994. u prostor su useljene sanitarna, veterinarska i tržišna inspekcija. Inspektori su se tužili na uvjete rada, navodeći da se objekt uopće ne grije.[114] Jedino se u Spomen-domu više nisu održavale zabave omladine. Plesne večeri održavali su u osnovnoj školi.[115]

Po dolasku mirovnih snaga UN-a na okupirana područja Hrvatske, općinske vlasti Gline planirale su Spomen-dom komercijalno iskoristiti, namjeravajući tu za vojnike UN-a organizirati kazališna i glazbena događanja te kino predstave.[116] Usprkos tim komercijalnim planovima, SO Glina je 1992. na engleskom jeziku tiskala *Blue bilten* želeći njime vojnicima UN-a u Sektoru Sjever prikazati svoje viđenje uzroka rata. U njemu su motiv glinske crkve i Spomen-doma zauzeli veliki dio teksta počevši od poeme Veljka Stambolije *Pearl-tears and blood of Glina's martyrs* u kojem opisuje kako Srpkinje po zapovijedi ustaša čiste krv s poda glinske crkve,[117] preko teksta Ljubice Stojanović o ustaškim zločinima: „... The greatest slaughter was Glina Ortodox church on 3th and 4th of August over 1564 Serbs from Glina and Vrginmost died. If we take into consideration the place and the way the crime was commited it is the most horrible and the cruelest one...",[118] do još četiri teksta u kojima se navode takvi podaci. Spomen-domu su posvećena dva teksta. Prvi je kustosa Nikole Korice *Glina Memorial complex* u kojem najavljuje da će „after 50 years of Ustasha crime commited over Serbs in Ortodox church in Glina a Memorial Complex would soon be built for generations to come", nakon čega detaljno prikazuje i tumači spomen-obilježje.[119] Drugi je pretisak pisma koje su općinski čelnici Gline uputili generalnom tajniku UN-a Boutros Boutros Ghaliu 13. svibnja 1992. U njemu su glinsku crkvu 1941. stavili u rang sa Dachauom, Mauthauzenom, Gulagom gdje „... hands of Croatian Ustashas did not shake on this sacred place. They were not afraid to kill 1564 Serbs in Ortodoxs church. These innocent victims: old men, woman and children were forced to lick the blood from their knifes..." da bi 1991. „... this sacred place was target of Ustasha. Heatred again

Sl. 2. *Grb „Glina – grad mučenik 1941. – 1991."* (*Otadžbina – informativni časopis Opštinskog odbora SDS srpskih zemalja Glina,* br. 3., januar 1995.)

ruled in this town and defiled this Serbian shrine and place of execution..." te mole tajnika Ghalia da Spomen-dom uzme pod zaštitu, tj. da postane „a shrine of the whole Christian world. It colud be the place of peace and hope of the human kind. It could be the place where Serbs were killed..."[120]

I dok su kroz *Blue bilten* nastojali upoznati vojnike UN-a s tom 'svetinjom' i proglasiti ga svetištem kršćanskog svijeta, s druge su strane općinski čelnici razmišljali kako da za vojnike UN-a tu organiziraju zabavna događanja i kino.

Krajem 1992. Spomen-dom mijenja vlasnički status. Na prijedlog predsjednika SO Glina Ljubomira Madžarca, općinska skupština 25. studenog 1992. donosi odluku o prijenosu Spomen-doma na Srpsku pravoslavnu crkvenu opštinu Glina.[121] Na osnovu te odluke Izvršni savjet (općinska vlada) Gline 15. prosinca 1992. donosi odluku da Općina Glina treba s crkvenom općinom sklopiti ugovor o načinu korištenja i vlasništvu sredstava i inventara NS-a.[122] Krajem 1992. zemljište i spomen-obilježje postali su vlasništvo SPC-a ugovorom između crkvenih i civilnih glinskih vlasti.[123]

Početkom 1993. Spomen-dom se zamalo pretvorio u krvavo bojište. U to se vrijeme u Glini rasplamsao sukob za vlast između različitih interesnih grupacija. Prvo je u dva navrata došlo do blokade rada SO-a, da bi nakon što se uključila vojska sukob poprimio dramatične razmjere.[124] Dana 17. siječnja 1993. u Glini je izbila vojna pobuna predvođena oficirima 24. glinske brigade. Pobuna je izbila u večernjim satima u Stanici milicije Maja gdje su poručnik Dušan Lukač, bivši zapovjednik stanice, ka-

petan Dušan Davidović Peci i oficir Mirko Martinović pozvali milicionere da im se pridruže u napadu na Stanicu milicije Glina i zarobljavanju milicionera. Okupivši tridesetak naoružanih osoba Dušan Lukač sutradan je predvodio napad i zauzeo Stanicu milicije Glina. Nakon toga je naoružana grupa upala u zapovjedništvo 24. brigade i od načelnika štaba 24. brigade kapetana Stanovića tražila smjenu zapovjednika brigade Marka Vrcelja i imenovanje Dušana Davidovića novim zapovjednikom. U pobunu su se uključili i milicijski specijalci „Šiltovi" zaposjevši prilaze Glini, spremni spriječiti dolazak interventne grupe iz korpusnog garnizona u Petrinji. Također su blokirali kamp specijalne policije na Poglediću. Kako bi pobuna dobila podršku naroda ispred Spomen-doma je organiziran miting podrške na kojem se okupilo puno ljudi. U Glini je zavladala konfuzija i napetost u iščekivanju sukoba s vojnim snagama, za koje se očekivalo da će intervenirati iz Petrinje. I kada se već činilo da će izbiti međusrpski oružani obračun, zbila se hrvatska operacija *Maslenica* koja je odmah prekinula sve međusrpske sukobe.[125]

Zbog učestalosti sličnih događanja i porasta kriminala Glina je u RSK-u došla na glas kao krajnje opasna i nestabilna sredina. Kao grad je sve više propadala, izgubivši skoro sve kulturne sadržaje i organizacije koje je isprva imala, a Spomen-dom gdje su i za borbenih djelovanja 1991. i 1992. održavani skupovi i duhovne akademije, sve je češće zjapio prazan, odnosno neispunjen sadržajima.[126] Od kulturnih manifestacija jedino je SKD Sava Mrkalj 1993. (kao i svake godine do kraja rata) dio manifestacije *Dani Save Mrkalja* održao u Spomen-domu.[127] Od poznatijih osoba Spomen-dom je 22. kolovoza 1993. posjetio princ Tomislav Karađorđević, došavši na vjerski pomen žrtvama iz 1941. koji je pred Spomen-domom održao vladika Nikanor. Princ se susreo s Ljubanom Jednakom te održao govor u kojem je kroz zločin glinske crkve pozvao na srpsko jedinstvo jer ih čeka borba protiv Hrvatske, države koja im je kroz povijest nanijela toliko zla.[128]

U RSK su 12. prosinca 1993. održani parlamentarni izbori, prije kojih je održana predizborna kampanja, a u Spomen-domu je nastupio Radovan Karadžić. Od događaja koji su se zbili u Spomen-domu 1994. najznačajniji je bio osnivačka Skupština SDS-a srpskih zemalja za RSK. Ta nova stranka, čiji je predsjednik bio Radovan Karadžić i koja se zalagala za „ujedinjenje svih srpskih zemalja u jednu državu", nastala je zbog sukoba čelnika RSK – Milana Babića i Milana Martića.[129] Zatim je 11. veljače održana izborna skupština glinskog Općinskog odbora te stranke, inače opozicijske u Općini.[130] Osim toga, 18. veljače je „u ledenim prostorijama glinskog Spomen-doma" osnovano Udruženje književnika RSK s predsjednikom Nebojšom Devetakom.[131] Kao i prethodnih godina, 13. svibnja pred Spomen-domom je održana komemoracija i parastos žrtvama glinske crkve.[132] Dana 28. lipnja 1994. u Spomen-domu je osnovano Društvo za borbu protiv šećerne bolesti RSK,[133] 27. srpnja su čelnici SDS-a Krajine iz Knina imali sastanak s članovima glinskog Općinskog odbora stranke,[134] a 30. srpnja je SKD Sava Mrkalj održao književnu večer u sklopu godišnje manifestacije *Dani Save Mrkalja*.[135] Dana 6. prosinca u Spomen-domu je na skupu SDS-a srpskih zemalja za Baniju i Kordun govorio predsjednik RSK Mile Martić, predsjednik Skupštine RSK Mile Paspalj i više čelnika stranke. Uz izlaganja o aktualnoj vojno-političkoj situaciji u RSK Martić je obećao da će podržati postavljanje kipa kralja Petra I. Karađorđevića u Glini, koji je 1941. srušen.[136]

U časopisu *Otadžbina* iz ožujka 1995. prigovaralo se da je kulturni život Gline pao na nizak nivo, da se osim nekoliko predstava banjalučkog kazališta, promocije *Otadžbine* i izložbe crteža Žarka Meandžije 18. siječnja 1995. u Spomen-domu, nisu u Glini mjesecima zbila kulturna događanja.[137] Zato je Spomen-dom bio poprište živog političkog aktivizma i to nakon što je hrvatsko vrhovništvo najavilo da po isteku mandata UNPROFOR-a 31. ožujka 1995. neće biti novog produžavanja.[138] U RSK je nastala bojazan od mogućeg napada HV-a. U tom ozračju u Spomen-domu su održana dva izuzetno dobro posjećena skupa kojima se nastojalo podići moral Glinjanima. Prvo su 20. ožujka skup održali čelnici Srpske radikalne stranke Vojislav Šešelj i Aleksandar Vučić. Dostupna je videosnimka Vučićeva govora:

> Braćo Srbi i sestre Srpkinje pozdravljam junački narod srpske Banije, srpske Gline, vas koji ste prvi podigli baklju slobode još tamo 26. juna 1991. godine. Vas koji ste prvi krenuli na ustašku vlast, vas koji ste prvi oslobodili neke srpske teritorije u RSK. Nikada više ovde ustaška vlast neće moći da dođe. Nikada više oružanim putem. Nikada više onako kako su to namerili. Onako kako je zločinački režim Franje Tuđmana to već pokušao. Vi ste ih u tome na najbolji način sprečili. Pokušaće drugačije, perfidnijim metodama, uz pomoć međunarodnih sila zapadnih zemalja, a preko njihovih slugu u Beogradu. Tu mislim na Slobodana Miloševića

i njegovu nesrećnu ženu Mirjanu Marković i njihovih jataka ovde u Krajini.[139]

Potom je 22. ožujka 1995. održana tribina SDS-a srpskih zemalja koju je vodio dr. Špiro Kostić, a počasni gost bila je potpredsjednica Republike Srpske Biljana Plavšić. Osim o aktualnoj situaciji s UN-om Plavšić je Glinjanima govorila i o stanju u BiH.[140] Krajem ožujka Hrvatska je popustila međunarodnom pritisku i produžila mandata UN-a. Time je serijal tribina u Spomen-domu, koji je trebao podići moral pobunjenika, stao. Već 12. travnja je u Spomen-domu otvorena izložba slika Nikole Rusića i održana promocija četiriju knjige.[141] Kao i svake godine, 13. svibnja je pred Spomen-domom održan parastos žrtvama iz 1941., koji je protekao u ozračju operacije Bljesak u zapadnoj Slavoniji.[142]

Spomen-dom i motiv glinske crkve cijelo su to vrijeme bili česta tema novinskih tekstova. Glinu se u njima kontinuirano nazivalo „gradom mučenikom" te osuđivalo komunističke vlasti što su na mjestu crkve izgradile Spomen-dom „u kojem su se održavale disko-večeri, u kojem je WC postavljen tačno tamo gdje je bio oltar i ispred kojeg se nalazila bista sa ženom i djetetom u hrvatskoj narodnoj nošnji. Cinizam bez presedana..." Kontinuirano se referiralo na štete nastale na Spomen-domu 26. lipnja 1991.:

> Jedan od glavnih centara otpora novoj (staroj) ustaškoj vlasti bila je Glina. Tuđmanovi bojovnici su 26. juna 1991. godine poput jahača Apokalipse uletjeli u Glinu s transporterima i pucali na sve što se micalo. Tom prilikom ubili su dvoje civila Miladina Ilića i Bosiljku Baždar, a dječaka Dragišu Stefanovića koji im se hrabro pokušao suprotstaviti izrešetali su sa rafalima iz županijskog ureda mjesnog katoličkog popa. Poseban sadizam pokazali su na Spomen domu, mjestu gdje se nekad nalazila pravoslavna crkva u kojoj su ustaše poklale 1564 srpske duše. Glina je bila šokirana ovakvim vandalizmom. Kod svih Glinjana bilo je prisutno samo jedno pitanje – da li se to istorija ponavlja? Istorijsko iskustvo je naučilo Glinjane da dugo ne čekaju na odgovor. Odgovor je vrlo brzo stigao pozivom na ustanak koji su proglasile tadašnje opštinske vlasti sa predsjednikom dr. Dušanom Jovićem. To je ujedno i prvi službeni poziv na ustanak u oblastima gdje su Srbi u većini. Proglašenje ustanka je vrlo brzo donijelo rezultate, jer su MUP-ovci već 26. 07. u paničnom bijegu napustili Glinu zahvaljujući prije svega legendarnom kap. Draganu i glinskim ustanicima. Glina je od toga dana postala slobodan grad.[143]

Kako je vrijeme odmicalo mit o 26. lipnju dobivao je nove detalje. Tako je martićevac, dakle specijalac Dragiša Stefanović postao dječak koji brani mučenički grad.

U periodu kada je čelništvo RSK odbilo sporazum *Z-4* urednik glinskog časopisa *Otadžbina* Veljko Stambolija podržavao je taj stav između ostalog pozivajući se i na glinsku crkvu 1941., uz ocjene da je tjeranje Srba na to da žive u istoj državi s Hrvatima „sa humanog aspekta neljudsko" te da „Hrvatima treba zabraniti da uopšte spominju riječ Srbin."[144]

I u međusobnim političkim obračunima znalo se potezati glinsku crkvu. Mile Paspalj optužio je srpske komuniste da su time što su u prvoj Jugoslaviji priznali da postoji srpski hegemonizam nad drugim narodima krivi što je „glinska crkva natopljena krvlju."[145]

ZAVRŠETAK IZGRADNJE VANJSKOG DIJELA SPOMEN-OBILJEŽJA

Kao što je rečeno, izbijanje pobune prekinulo je radove na spomen-obilježju. Nakon Sarajevskog primirja srpske vlasti, općinske i vlasti RSK, formirale su Odbor za izradu spomen-obilježja na čelu sa Stanom Nidžović iz Udruženja Srba iz RSK koji je skupljao novac za nastavak radova.[146] No zbog teškog gospodarskog stanja u Glini i Vrginmostu projekt je stao.[147] I Spomen-dom je u velikoj mjeri propao jer se od 1991. nije ulagalo u održavanje.[148]

No to nije značilo da se od projekta odustalo. Autori Krković i Čubrić u Beogradu su sami izradili dio spomen-obilježja, nadajući se da će općinske vlasti Gline i Vrginmosta naći novac za okončanje projekta,[149] dok su u Glini na završavanje spomen-obilježja apelirali članovi glinskog SDS-a te SUBNOR-a.[150] Urednik glasila glinskog SDS-a *Otadžbina* Veljko Stambolija kontinuirano je pozivao da se svake godine na obljetnicu glinske crkve u Glini okupe „misleći ljudi srpskog naroda" te javnim porukama podsjete na zločin, i da je obveza svih Srba pokloniti se sjenama žrtava.[151] Kritizirao je glinske Srbe da su se odrekli crkve „one iste u kojoj su našim precima vratove sjekli kao da su pilići a ne ljudi" i pozivao na fizičko očuvanje sjećanja u kojem treba da „ostane izjava jednog od glavnih ideologa monstruozne tvorevine koja se ponovo rađa: „Koljite ih u crkvama da izgube vjeru u Boga!"[152]

Godinama je ulagano dosta medijskog truda u izgradnju i održanje kulta Gline kao grada mučenika,[153] pa i u inozemstvu. Bilo je prijedloga da se Glina pobratimi s francuskim gradićem Oradour-sur-Glane gdje su nacisti 1944. ubili 642 stanovnika, većinom u crkvi.[154] Na mitingu srpskih majki u Zürichu 10. travnja 1993. se kao razlog rata u Hrvatskoj pozivalo na glinsku crkvu,[155] u Torontu je glinski pjesnik Nikola Miščević 28. svibnja 1993. održao književnu večer posvećenu Glini i genocidu.[156] Novinar Danko Perić je u *Srpskom glasu* objavio da su u talijanskom državnom arhivu u Rimu nađeni dokumenti „o pokolju u glinskoj crkvi. Javljeno je da je u pravoslavnoj crkvi zaklano „417 Srba čija je krv kao potok tekla kroz crkvena vrata."[157] Za potrebe stvaranja kulta grada mučenika SDS-ovac Milan Šesto je 1994. izradio grb Gline. Dostupni primjerci grba otisnuti su u *Otadžbini* i na naslovnici knjige Mile Paspalja *Album iz Krajine*. Na bijelom polju je dvoglavi bijeli orao, uzet iz grba RSK, kojem je na grudima shema glinske utvrde u obliku osmerokutne zvijezde (s karte Gline iz 1750.). Na crnoj pozadini utvrde prikaz je skulpture *Dveri*. Iznad orla je ćirilični natpis *Glina – grad mučenik*, a ispod engleski *Glina – the martyr town*, dok su lijevo i desno datacije 1941. i 1991. Natpisi i datacije ukazuju na nastojanja da Glina postane kultno mjesto stradanja Srba u XX. st., kao opravdanje pobune i osnove stvaranja RSK.[158]

Nakon višegodišnjeg zastoja predsjednik SO-a Glina Ljubomir Madžarac pokrenuo je 1994. završetak spomen-obilježja, kontaktiravši autore.[159] Uz dosta problema, uglavnom financijskih, Krković je u ljevaonici Braća Jeremić u Beogradu, uz veliki novčani popust, izlio brončane ploče s čak 1567 imena. Ploče su dopremljene u Glinu i krajem srpnja 1995. montirane u niše *Zidova narikača* čime je završen vanjski dio spomen-obilježja. Izrađen je i trodijelni mozaik i kip *Sjećanje* za unutarnji dio, no oni su ostali u Beogradu.[160]

Povodom završetka radova tiskane su publikacije i tematski brojevi novina. SO Glina, SPC opština Glina i *Srpski glas* su u štampariji Srpske patrijaršije tiskali publikaciju *Pokolj Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi*. Sadržavala je dotad najobimniji popis imena ustaških žrtava, tj. imena s ploča na *Zidovima narikača* koja su bila dvojezična jer su ih namijenili „strancima radi njihovog boljeg razumijevanja odnosa između Srba i Hrvata." Publikacija donosi sliku „srbosjeka", rukavice sa sječivom za koju se navodi da su njome 1941. ubijani Srbi u crkvi te da je, još krvava, nađena 1991. u kući jednog HDZ-ovca u selu G. Taborište.[161]

U specijalnom izdanju *Otadžbine* posvećenom „genocidu nad srpskim narodom 1941. – 1945. i 1991. – 1995." objavljeni su tekstovi Marine Pjevalice kako je „Devedeset prva trebala biti ponovljena četrdeset prva"[162] i savjetnika u Vladi RSK Bore Martinovića „da je genocid u 1990. i 1991. godini nastavak onoga iz 1941. godine samo u drugačijim okolnostima i sa drugačijim metodama." U opsežnom tekstu piše da je Glina bila centar ustaškog pokreta u Hrvatskoj: „gotovo da i nije bilo građanina hrvatske nacionalnosti kako u gradu Glini tako i po hrvatskim selima koji nisu pripadali ustaškom pokretu da li javno ili tajno" te da je glinskim Hrvatima odgovarao pokolj u glinskoj crkvi. Martinović je kritičan prema komunističkim vlastima koje su poništavale glinske žrtve:

> Simbol stradanja Srba u Glini i šire 1969. godine se skrnavi izgradnjom socijalističko-realistične zgradurine od betona, stakla i željeza pod pompoznim nazivom „SPOMEN-DOM". Investitor ovog čudovišnog objekta je bila Skupština opštine Glina, a projektantska kuća je bila iz Zagreba. Valjda slučajno posljednji predsjednik Predsjedništva SFRJ Stipe Mesić ... je bio direktor projektne kuće koja je tako monstruozno projektirala ovaj nakaradni objekt u kojem je sanitarni čvor projektovan i izgrađen na mjestu nekadašnjeg oltara na kome su padale srpske glave ... Da se stvar začini do kraja autori ove nakarade pred zgradu postavljaju kopiju Augustinčićeve skulpture „Majka sa djetetom" da bi neupućeni posjetioc Gline vrlo lako mogao zaključiti da se tu desio masakr Zagoraca. Ova zgrada doslovno ne obilježava nijednim svojim detaljem sve ono što se dešavalo 1941. godine. I na ovu sramotu mi smo oćutjeli ... Kada je novokomponovana ustaška armada 26. 06. 1991. godine upala u Glinu prvi objekat koji je gađan iz policijskog transportera bila je ova zgrada. I takva im je smetala.[163]

I *Srpski glas* bio je tematski posvećen spomen-obilježju. Najinteresantniji prilog je intervju s akademikom Ivanom Lalićem, autorom tada već kultne pjesme *Opelo za 700 poklanih u Glinskoj crkvi* u kojem objašnjava da je inspiraciju za poemu našao u fotografiji koju su „dželati snimili te stradalnike pre nego što je započeo pokolj. Vi samo vidite niz običnih lica sa kojih možete da čitate neizvesnost, strah, unezvernost... Svest o tome da će ti ljudi, posle kratkog vremena nakon što su fotografisani – ležati, kako sam rekao u pesmi „crni, lepljivi i zaklani." Akademik detaljno opisuje strah osobe nakon što je „to

lice ugledalo nož."[164] Apsurdnost opisa inspiracije za poemu leži u tome da ta fotografija nema veze ni s glinskom crkvom ni s 1941. Fotografija prikazuje vjernike okupljene u pravoslavnoj crkvi u Bosanskoj Dubici.[165]

Uoči završetka radova, u SO Glina je 25. srpnja održan sastanak direktora poduzeća i ustanova i dogovoreno je da se povodom „najveće duhovne manifestacije na područjima RS Krajine" i dolaska patrijarha Pavla, pripremi velika svečanost.[166] Dana 30. srpnja 1995. pred Spomen-domom je održan skup obilježavanja završetka vanjskog dijela spomen-obilježja, kojem je prisustvovalo tisuće osoba. U Glinu je došla cijela politička i intelektualna elita RSK, patrijarh Pavle, mitropolit dabrobosanski Nikolaj i vladike: gornjokarlovački Nikanor kao domaćin, bihaćko-petrovački Hrizostom, žički Stefan i zahumsko-hercegovački Atanasije. Nakon parastosa žrtvama glinske crkve, patrijarh je blagoslovio ploče s imenima žrtava. Dok je patrijarhov govor bio pomirljiv, zazivajući mir i Srbima „i neprijatelju našem. Svima je dosta stradanja, muke i nesreće", vladika Nikanor je bio kao i ranije militantan, podsjećao je na „silnu krv koja je tu prolivena", glinske mučenike i „stravični zločin koji ne može da se zaboravi."

I govor predsjednika SO Glina Lj. Madžarca bio je sličan: srpski mučenici su vječna poruka srpskom narodu da zbog njih ne smije napustiti Glinu, a vojnicima SVK-a „posvećene ploče s imenima glinskih mučenika daće novu snagu i umijeće da čuvaju i odbrane teritoriju Krajine." Nastupio je i akademik Lalić s poemom *Opelo za 700 poklanih u Glinskoj crkvi*.[167] Tako je Glina dobila svoj memorijalni kompleks, vanjsku manifestaciju onoga što su pobunjeni Srbi željeli stvoriti od Gline – kultno mjesto stradanja Srba u novijoj povijesti.

Sl. 3. *Patrijarh srpski Pavle blagoslivlja spomen obilježje 30. srpnja 1995. - „Svima je dosta stradanja, muke i nesreće"* (*Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko) br. 58/59., juli/avgust 1995., 3)

HRVATSKI DOM

Tako uobličeno spomen-obilježje kratko je stajalo pred Spomen-domom. Nakon dvodnevnih borbi HV i policija su 6. kolovoza 1995. oslobodili Glinu. Sa smirivanjem stanja počela je uspostava civilne vlasti. Općinsko poglavarstvo Gline je 4. rujna 1995. održalo prvu sjednicu na kojoj je, među ostalim, usvojena *Odluka o uklanjanju svih pokretnih objekata postavljenih za vrijeme srpske okupacije, bez građevinske suglasnosti i uporabne dozvole*, pri čemu se primarno mislio na spomen-obilježje: „... U skladu s tom odlukom, od nadležnih županijskih upravnih organa zatražit će se izmještanje bespravno sagrađenih objekata ispred glinskog Narodnog sveučilišta u središtu grada. Srpske okupacijske vlasti na prostoru ispred Narodnog sveučilišta podigle su objekte bez ikakve građevinske ili uporabne dozvole, čime su prekršili zakonske propise Republike Hrvatske o gradnji objekata, te su te objekte podigli suprotno odredbama Provedbenog urbanističkog plana grada Gline. Četničke su vlasti srušile Augustinčićev spomenik 'Majka s djetetom' ispred Sveučilišta, a oštećeni spomenik pronađen je na livadi kod zgrade glinske osnovne škole. Zbog toga je prostor pred sveučilištem potrebno dovesti u prvobitno stanje" stoji u odluci Poglavarstva.[168] Tako je vanjsko obilježje, mjesec dana nakon što je završeno i posvećeno, nestalo.[169] Prije rušenja *Zida narikača* skinute su brončane ploče s imenima i pohranjene u podrum Doma.[170]

Bio je to početak nove transformacije Spomen-doma. Naime, 23. rujna je na prvoj sjednici Općinskog vijeća Gline donesena odluka o preimenovanju ulica, trgova i ustanova, među kojima „bivše Narodno sveučilište preimenovano je u Hrvatski dom."[171] Namijenjena mu je funkcija središnjeg mjesta kulturnog života grada i općine, što je bila i izvorna namjena.[172] Uklanjanjem spomen-obilježja i preimenovanjem žurilo se zbog nadolazeće svečanosti – pred Domom, u nastavku Korza, održan je 21. listopada svečani mimohod pripadnika 20. glinske domobranske pukovnije Ban Jelačić i MUP-a koji su oslobodili Glinu.[173] Za tu prigodu trebalo je ukloniti nepoćudne simbole, trodimenzionalne i nazivne, s prostora održavanja svečanosti. Razlog uklanjanja spo-

menika vlasti su tražile u tome što je tijekom srpske pobune, agresije i okupacije stradalo 387 glinskih Hrvata i razorena su 33 hrvatska sela,[174] a novo ime u postupku s glinskim Hrvatskim domom koji je stajao na raskrižju sadašnjih ulica Ante Kovačića i Antuna i Stjepana Radića. Nakon Drugog svjetskog rata promijenjeno mu je ime da bi zatim bio srušen i na tom mjestu izgrađena stambena zgrada.[175] Jedan od idejnih začetnika pobune u tom dijelu Hrvatske, Nebojša Devetak je promjenu imena Doma komentirao: „Ma kako izgledalo paradoksalno ima u tome činu neke logike. Mjesto gdje su počinili zločin možda i treba da nosi njihovo ime."[176]

Tijekom 1996. Dom i prostor ispred njega dijelom su vraćeni u funkciju i oblik kakav su imali do polovice osamdesetih, ali bez spomen-ploče koja je bila postavljena 1969. prilikom otvaranja Spomen-doma.[177] U rujnu 1995. u Dom je useljena Hrvatska radiopostaja Glina i pročelništvo upravnog odjela Općine.[178] U kolovozu 1996. povodom proslave prve obljetnice oslobođenja Gline obnovljen je rad knjižnice koja je zbog muzeja 1986. dislocirana. Tad je najavljeno da će se ispred Doma postaviti/vratiti Augustinčićeva skulptura *Majka s djetetom* umjesto, kako stoji u novinama, „nekakvog glomaznog ružnog spomenika u socrealističkom stilu na kojem su bile ispisane imaginarne srpske žrtve na ćirilici".[179] Inače, skulpturu su pobunjenici po okupaciji Gline 1991. srušili, oštetili i bacili u živicu kod škole. U sklopu priprema za proslavu 150-e obljetnice uglazbljenja hrvatske himne, pred Dom je u rujnu 1996., kako je i najavljeno, postavljena/vraćena Augustinčićeva skulptura.[180] O cjelovitoj obnovi nekadašnjeg izgleda prostora ispred Doma, što bi uključivalo povrat spomen-ploče žrtvama iz 1941., nije se razmišljalo. Naprotiv, bilo je pojava negacije bilo kakvih zlodjela, čak i onog očitog kao što je ustaško rušenje Bogorodičine crkve. Npr. u časopisu *Panorama* 1996. je pisalo: „... Pravoslavnu crkvu Rođenja Presvete Bogorodice, koju su partizani minirali i srušili tijekom Drugog svjetskog rata ...".[181] Tako je glinski Dom prošao dug put svojih transformacija, od mjesta za koje su se za vrijeme srpske okupacije vezivale mitske scene srpske djece koju liže krv s ustaških noževa, pa do mjesta za koje se po oslobođenju navodilo da je bilo (samo) poprište komunističkog zlodjela ateizacije i velikosrpske mitomanije. Time se krug ciničnih transformacija Bogorodičinog crkvišta zatvorio.

---

1 Branko VUJASINOVIĆ, Čedomir VIŠNJIĆ, Đuro ROKSANDIĆ, *Glina 13. maja 1941.*, Zagreb 2011., 9.

2 Nadbiskupski arhiv u Zagrebu (dalje NAZ). Fond Nadbiskupski duhovni stol (dalje NDS), br: III. – Glina 1955. – 1995. Karlo LIPAK, *Naša Glina 1941. – 1945. – posljedice ratnog vihora*, Glina, lipanj/srpanj 1990., 10.

3 Gojko JOKIĆ, *Jugoslavija – spomenici revolucije – turistički vodič*, Beograd 1986., 387–388.

4 Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata (dalje HMDCDR). Fond „Republika Srpska Krajina" (dalje RSK). Kut. 1077-3. Zahtjev direktora NS Glina SO Glina za rješavanje statusa NS Glina i Spomen doma u Glini. Br: 01-4/1992., od 5. X. 1992., „Četrdeset godina slobode", *Jedinstvo* (Sisak) br. 1804., 12. I. 1984., 5., „Povijesno mjesto Glina", *Jedinstvo* br. 1843., 11. X. 1984., 4. „Štafeta mladosti u Glini, Petrinji i Sunji", *Jedinstvo* br. 1769., 12. V. 1983., 4. i „Oproštaj s herojem", *Jedinstvo* br. 1826., 14. VI. 1984., 5.

5 „Turisti i na Šamarici", *Jedinstvo* br. 1779., od 21. VII. 1983., 6.

6 „Osnovano društvo u Glini", *Jedinstvo* br. 1822., 17. V. 1984., 4., „Vijenci na spomen-ploči", *Jedinstvo* br. 1843., 11. X. 1984., 5.

7 Đuro ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, Beograd 2010., 187–193. i Ratko DMITROVIĆ, „Protiv ubrzanog zaborava", *NIN* (Beograd) br. 2032., 10. XII. 1989., 26.

8 „Iz rada Predsjedništva OK SKH Glina", *Bilten Općinske organizacije SKH Glina* br. 1., svibanj 1984., 3.

9 „Uskoro muzej", *Jedinstvo* br. 1864., 7. III. 1985., 3., R. DMITROVIĆ, „Protiv ubrzanog zaborava", 26. i Đ. ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, 187–193.

10 „Aktivnosti Izvršnog odbora Spomen-muzeja Glina", *Bilten Općinske organizacije SKH Glina* br. 5., veljača 1985., 3. i M. P. „Uskoro muzej", *Jedinstvo* br. 1864., 7. III. 1985., 3., Đ. ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, 187–193.

11 HMDCDR. Fond „RSK". Kut. 1077-3. Ugovor o izradi idejnog projekta spomen obeležja žrtvama ustaškog terora u glinskoj crkvi i žrtvama grada Gline od 11. X. 1985., Aneks ugovora OO SUBNOR-a Glina i IO Spomen-muzeja za uređenje Spomen obilježja prema usvojenom Idejnom projektu. Br: 1/86., od 10. I. 1986.

12 Dragan ČUBRIĆ, Momčilo KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u Pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, Beograd, 2013., 42–49. i R. DMITROVIĆ, „Protiv ubrzanog zaborava", 26.

[13] Mila DRAGOJEVIĆ – Vjeran PAVLAKOVIĆ, „Serb and Croat Cooperation in the Discourse of Croatia's Commemorative Culture", *Srpsko-hrvatski odnosi – rešavanje otvorenih pitanja*, Petrovaradin, 2012., 5–25.

[14] NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995., uvez 5. Izvješće Karla Lipaka o stanju u Glini, od 27. X. 1990.

[15] „Protiv ubrzanog zaborava", 26.

[16] Mirko JAMBROŠIĆ, „Slavlje slobodarskog grada", *Jedinstvo* br. 1856., 10. I. 1985., 5. i G. JOKIĆ, *Jugoslavija – spomenici revolucije – turistički vodič*.

[17] Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999., 736–742., 750–766.

[18] Milojko ŠAŠA, *Svjedok vremena*, Zagreb 2013., 198.

[19] „Događaj u Sadilovcu", *NIN* br. 2022., 1. X. 1989., 32.

[20] HMDCDR. Kut. Komanda 13. korpusa JNA 1989./1991. Referisanje Organa bezbednosti Komande 622. motorizovane brigade JNA o pitanjima bezbedonosne problematike. Str. pov. br: 69–1., od 20. V. 1989.

[21] „Za jedinstvenu Jugoslaviju", *Jedinstvo* br. 2121., 1. III. 1990., 2.

[22] „Ustav po volji građana", *Jedinstvo* br. 2159., 22. XI. 1990., 3.

[23] „Večer za Pjera", *Jedinstvo* br. 2164., 29. XII. 1990., 9.

[24] „Poziv dobrovoljnim davaocima krvi", *Jedinstvo* br. 2122., 8. III. 1990., 16.

[25] NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995., uvez 6/1. Uvjeti NS-a Glina za održavanje javnih skupova u Spomen-domu Glina. Br: 01-1/1-1991., od 3. I. 1991.

[26] „U Spomen-dom sve stranke", *Večernji list* (Zagreb) 18. I. 1991.

[27] „Račan rukovodi filijalom HDZ", *Politika* (Beograd) br. 27625., 2. IX. 1990., 9.

[28] „Osnovan odbor Srpske demokratske stranke", *Politika* br. 27466., 25. III. 1990., 10.

[29] Mile PASPALJ, *Album iz Krajine*, Srpsko Sarajevo 1996., 45–49.

[30] NAZ. Fond NDS., br: III. – Glina 1955–1995., uvez 4. Obavijest Karla Lipaka o stanju u Banijsko-Kordunskoj regiji i Glini, upućena Josipu Klariću Kaptol/Zagreb, od 14. IX. 1990., uvez 5. Izvješće Karla Lipaka o stanju u regiji i u Glini, upućeno Josipu Klariću, od 27. X. 1990.

[31] „Četnici na vjerskoj proslavi", *Večernji list* 22. IX. 1990.

[32] NAZ. Fond NDS., br: III. – Glina 1955–1995. Uvez 4. Obavijest Karla Lipaka o stanju u Banijsko-Kordunskoj regiji i Glini, upućena Josipu Klariću, od 14. IX. 1990., uvez 5. Izvješće Karla Lipaka o stanju u regiji i u Glini, upućeno Josipu Klariću, od 27. X. 1990.

[33] „Pobjeda tvrđe linije", *Jedinstvo* br. 2162., 13. XII. 1990., 3., „Jastrebovi poraženi ili ...", *Večernji list* 12. XII. 1990., 9.

[34] NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995., uvez 6/1. Izvješće br. 4. Karla Lipaka o stanju u Glini, za razdoblje od 27. X. 1990. do 9. II. 1991.

[35] Poziv SO Glina na izvanrednu sjednicu svih vijeća. Kl: 021-05/90-01/06. Ur.br: 2124-01/90-1., od 8. X. 1990.

[36] „Još jedan fijasko", *Večernji list* 12. X. 1990., 11.

[37] „Novi čelnici stranke", *Jedinstvo* br. 2157., od 8. XI. 1990., 3., „Za samostalnu Hrvatsku", *Jedinstvo* br. 2159., 22. XI. 1990., 3. Poziv OO HDZ Glina na zajedničku sjednicu Predsjedništva, OO i Kluba odbornika HDZ Glina u kino sali u Pokupskom 14. X. 1990.

[38] „Glina – tribina HDZ-a", *Večernji list* 10. XII. 1990.

[39] Arhiv Policijske uprave Sisačko-moslavačke (dalje APU S-M). Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF., od 22. IX. 1998.

[40] NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995., uvez 6/1. Izvješće br. 4. Karla Lipaka o stanju u Glini, za razdoblje od 27. X. 1990. do 9. II. 1991.

[41] Mirko JAMBROŠIĆ. Govor sekretara OK SKH Glina Milivoja Vojnovića kod spomen-kosturnice na pravoslavnom groblju u Glini 13. V. 1985., u : „Bedem bratstva i jedinstva", *Jedinstvo* br. 1874., 16. V. 1985., 5.

[42] „Prosvjed hrvatskoj Vladi", *Jedinstvo* br. 2157., od 8. XI. 1990., 2.

[43] APU S-M. Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF., od 22. IX. 1998. Depeša PS Glina o skidanju natpisnih ploča. Br: 511-10-30-01-2037/91., od 19. V. 1991. i „Tko je ubacio eksploziv", *Večernji list* 6. I. 1991.

[44] APU S-M. Sažetak procjene PU Sisak o situaciji i predviđenim mjerama PS Petrinja, Glina, Kostajnica i Dvor za dane 29. i 30. 11. 1990. god. Br: 511-10-01/01-Sp/90., od 28. XI. 1990.

[45] „U Spomen-dom sve stranke", *Večernji list* 18. I. 1991.

[46] NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995. Uvez 6/1. Uvjeti NS-a Glina za održavanje javnih skupova u Spomen-domu Glina. Br: 01-1/1-1991., od 3. I. 1991. i „U Spomen-dom sve stranke", *Večernji list* 18. I. 1991.

[47] NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995. Uvez 6/1. Izvješće br. 4. Karla Lipaka o stanju u Glini, za razdoblje od 27. X. 1990. do 9. II. 1991.

[48] „Protiv suradnje s vlašću", *Večernji list* 4. II. 1991.

[49] NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995. Uvez 19. Karlo LIPAK, *Odlomci iz povijesnih zapisa o Glini 1871–1991.*, od studeni 1992.

[50] „Srpsko sportsko društvo", *Večernji list* 8. II. 1991.

[51] Transkript propovijedi vladike Nikanora je načinio Karlo Lipak na osnovu videosnimke. NAZ. Fond NDS, br:

III. – Glina 1955–1995., uvez 6/1. Izvješće br. 4. K. Lipaka o stanju u Glini od 27. X. 1990. do 9. II. 1991.

[52] M. PASPALJ, *Album iz Krajine*, 60–61. i *Srpski glas* br. 10., februar 1991., 1.

[53] „Očekivana pobjeda SDS", *Večernji list* 27. II. 1991.

[54] Milan KORAĆ, „Polit-ekonomska pozicija Opštine Glina", *Otadžbina – informativni časopis Opštinskog odbora SDS srpskih zemalja Glina*, (Glina) br. 2., septembar 1994., 31–32.

[55] HMDCDR. Fond 2. Kut. 1078/3. Zapisnik sa zajedničkog sastanka predstavnika SO Dvor, Kostajnica, Vojnić, Vrginmost i Glina, od 22. III. 1991.

[56] NAZ. Fond NDS., br: III. – župa Glina 1685–1998. Odluka Skupštine Zajednice hrvatskih mjesnih zajednica Općine Glina o osnivanju organa Zajednice hrvatskih mjesnih zajednica Općine Glina. Br: 4/91., od 3. IV. 1991.

[57] HMDCDR. Fond 2. Kut. 1078/1. Zaključak SO Glina o prenosu zemljišta i zgrade Spomen doma. Kl: 940-01/91-01/31. Ur.br: 2124-01-91-1., od 23. V. 1991.

[58] Đuro KUKIĆ, „Istorijat spomen-obilježja", *Srpski glas* br. 58/59., jun/avgust 1995., 3.

[59] „Između puške i krsta", *Nova riječ – list srpskog naroda*, (Vojnić) br. 17. ratno izdanje, 29. VII. 1991., 7.

[60] HMDCDR. Fond „RSK". Kut. SO Glina 2. Dnevni red druge zajedničke sjednice tri vijeća SO Glina. Kl: 021-05/91-01/08. Ur.br: 2124-01-01/91-1., od 6. V. 1991.

[61] Nikola KORICA, „U koga su pucali?", *Srpski glas* br. 16., 2. avgust 1991., 5.

[62] „Nedostaje novac za Spomen-dom", *Večernji list* 20. IX. 1990.

[63] D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u Pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 49.

[64] HMDCDR. Fond „RSK". Kut. 1077-3. Ovlašćenje članu IO USH Stani Nidžović predsjednika SO Glina, SO Vrginmost, predsjednika i sekretara IO za izgradnju Spomen obeležja za akciju prikupljanja financijskih sredstava i sklapanje ugovora sa autorima-izvršiocima poslova. Br: 109., od 26. III. 1991., Aneks ugovora o izradi skulpturne kompozicije „Sećanje". Br: 020-0502/1., od 27. III. 1991., Aneks ugovora o izvođenju i montaži mozaika. Br: 020-0501/1., od 27. III. 1991.

[65] Nikola KORICA, „Između Istoka i Zapada", *Srpski glas* br. 16., 2. avgust 1991., 3.

[66] Marko SREMIĆ, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.", *Državnost – časopis za politiku, znanost, kulturu i gospodarstvo* br. 3., Zagreb, prosinac 1997., 351–362.

[67] HMDCDR. Fond 622. mtbr. Kut. 24. Izvještaj Organa bezbednosti Komande 622. motorizovane brigade JNA Organu bezbednosti 10. korpusa o stanju bezbednosti na Banijsko-Kordunskoj regiji. Str. pov. br: 26/352-1., od 26. VI. 1991. Fond Dosjei poginulih. Izveštaj OB-a K-de 31. pbr. o pogibiji Ilić Miladina. Sp. 17-1., od 30. VIII. 1993., Utvrđivanje svojstva osobne žrtve fašističkog terora za Baždar Bosiljku, od 20. IX. 1991.

[68] „Ustaški znaci na svakom koraku", *Srpska nova riječ* br. 19., 14. VIII. 1991., 12., „Volim se igrati vojnika", *Srpski glas* br. 18., 18. X. 1991., 14.

[69] Veljko STAMBOLIJA, „Ponovo nasilje nad Srbima", *Srpski glas* br. 16., 2. avgust 1991., 5.

[70] N. KORICA, „U koga su pucali?", 5.

[71] „Između puške i krsta", *Nova riječ – list srpskog naroda*, br. 17. ratno izdanje, 29. VII. 1991., 7.

[72] „Ustanak srpskog naroda Banije", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina) br. 1., avgust 1991., 10–12. (dalje u tekstu *Bilten*)

[73] „Poruka majkama Hrvaticama", *Bilten* br. 1., avgust 1991., 21.

[74] „Laži hrvatskih medija", „Zablude", *Bilten* br. 2., 10. septembar 1991., 26., 31. „Zašto Srbi danas moraju biti jedinstveni?", *Bilten* br. 5., januar 1992., 19. i „Iz mog ugla", *Bilten* br. 7., maj 1992., 6.

[75] „Poruka", *Bilten* br. 6., mart 1992., 23.

[76] HMDCDR. Fond „RSK". Kut. 1077-3. Zahtjev direktora NS Glina SO Glina za rješavanje statusa NS Glina i Spomen-doma u Glini. Br: 01-4/1992., od 5. X. 1992.

[77] M. SREMIĆ, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997."

[78] Priopćenje Ratnog Predsjedništva je objavljeno u: *Politika*, 1. VIII. 1991., 9. i *Bilten* br. 1., avgust 1991., 24.

[79] Č. KORAĆ. „Viduševac u plamenu", *Srpski glas*, br. 18., 18. X. 1991., 3.

[80] „Viduševac brdo smrti i zla", *Bilten* br. 3., 7. oktobar 1991., 7.

[81] „Opština Glina slobodna", *Bilten* br. 3., 7. oktobar 1991., 10.

[82] „Poginuli braneći rodnu grudu", *Bilten* br. 4., 11. novembar 1991., 8.

[83] HMDCDR. Fond „RSK". Kut. 1036/4. Dnevni izveštaj Organa bezbednosti 24. pbr. Odseku bezbednosti 39. K. Str. pov. br: 1–32., od 4. V. 1995.

[84] HMDCDR. Fond „RSK". Reg. 5006. KO procjena teritorije i jedinica u zahvatu prvih linija fronta. Komanda 39. Banijskog korpusa – Organ bezbednosti. Str. pov. br: 07/2-962., od 21. X. 1993.

[85] „Glina plače i pamti", *Srpski glas* br. 22., 29. XII. 1991., 1.

[86] https://www.youtube.com/watch?v=wB7bqXDW5hg pristup ostvaren 28. I. 2015.

[87] „Oproštaj od palih drugova", *Bilten* br. 5., januar 1992., 11.

[88] Identičan tekst u brošuri *Gračaničke žrtve/Grachnica victims* koju je 1993. tiskala 24. brigada 'SVK' i u članku „Gračaničke žrtve", *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., 69.

[89] „In memoram/Kozara i Banija krvlju povezane/časni oficir Ratko Rapajić", *Otadžbina* br. 3., januar 1995., 28.

[90] „Petar Krnjaić", *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., 12–13.

Ova naredba je tek djelomično provedena – zapaljeno je nekoliko kuća. Više u dnevniku Ivana Šibla http://www.slobodnajugoslavija.com/literatura/ratni_dnevnik_ivan_sibl.pdf (nap. ur.)

[91] Đuro TUROPOLJAC, „Aktualnosti iz stranačkog života", *Otadžbina* br. 1., jul 1994., 43.

[92] APU S-M. Dnevnik Prvog ženskog bataljona Srpske Krajine.

[93] „Osnovan Prvi ženski bataljon", *Borba* (Beograd) br. 339., 4. XII. 1991., 4.

[94] HMDCDR. Fond 2. Kut. 1047/3. Izveštaji COB-a SO Glina za 28. i 29. XI. i 1., 3., 6., 11., 12., 13., 15., 18., 20., 24. i 30. XII. 1991.

[95] D. R. „Srča do koljena", *Srpski glas* br. 28., 13. IV. 1992., 3.

[96] „Rad Civilne zaštite", *Bilten* br. 6., mart 1992., 35.

[97] HMDCDR. Fond 10. K. Kut. 9. Vanredi izveštaj OB K-de 7. OG. Str. pov. br: 2-29., od 9. II. 1992. Fond. 2. Kut 1078/1. Odluke Skupštine RSK. Br. 6/92., od 9. II. 1992.

[98] „Odluke donesene na sjednicama Skupštine RSK dana 9. 16. i 25. 02. 1992.," *Bilten* br. 6., mart 1992., 3.

[99] D. R. „Arkan i Hadžić", *Srpski glas* br. 28., 13. IV. 1992., 1.

[100] Dušanka RUSIĆ, „Srbija nas je trebala priznati", *Srpski glas* br. 28., 13. IV. 1992., 6.

[101] „Kulturno-duhovna akademija u Glini", *Bilten* br. 7., maj 1992., 2.

[102] Nebojša DEVETAK, *Razgrtanje pepela – zapisi o tragičnoj komediji sa pjevanjem, pucanjem i plakanjem*, Zagreb 1998., 26–28.

[103] „Zapisano u srcima!", *Bilten* br. 7., maj 1992., 1.

[104] Veljko STAMBOLIJA „Svečana akademija u čast glinskim žrtvama", *Srpski glas* br. 28., 13. IV. 1992., 9., 15.

[105] HMDCDR. Fond 2. Kut. 1078/2. Zaključci sa skupa izbjeglica održanog 7. XI. 1992.

[106] HMDCDR. Fond 2. Kut. 1078/2. Izvještaj o radu i aktivnostima OO Crvenog krsta Gline od 8. IV. 1992.

[107] HMDCRD. Fond 2. Kut. 1078/1. Skraćeni zapisnik 11. sjednice SO Glina održavane 28. X., 11. XI., 19. XI. i 25. XI. 1992. u Spomen domu, Skraćeni zapisnik o izvršenju zaključaka sa 4. sjednice SO Glina 15. IX. 1994. u Spomen domu, Skraćeni zapisnik o izvršenju zaključaka sa 5. sjednice SO Glina 3. XI. 1994. u Spomen domu.

[108] HMDCRD. Fond 2. Kut. 1078/1. Skraćeni zapisnik o izvršenju zaključaka sa 2. sjednice SO Glina 31. III. 1994. u hotelu „Kasina", Poziv SO Glina na 3. sjednicu SO Glina u SJB Glina. Br: 01-222/94., od 5. V. 1994.

[109] Mirko Baždar, „Iz skupštinskih klupa o (ne)radu Skupštine", *Otadžbina* br. 2., septembar 1994., 27.

[110] „Ne smijemo ostati goloruki", *Srpski glas* br. 24., 10. II. 1992., 1.

[111] HMDCDR. Fond 39. K. kut. 31. Izvještaj organa bezbednosti Komande 39. K. SVK. Str. pov. br: 07/2-636., od 29. VII. 1993. i Fond „RSK". Kut. SO Glina 3. Poziv VP 9136 Glina predsjedniku SO Lj. Madžarcu na sastanak civilnih i vojnih struktura SO Glina i k-de 39. K. u Spomen-domu Glina. Int.br: 177-2. od 24. IX. 1994.

[112] N. DEVETAK, *Razgrtanje pepela,* 14, 33.

[113] HMDCDR. Fond „RSK". Kut. 1077-3. Zahtjev direktora NS Glina SO Glina za rješavanje statusa NS Glina i Spomen doma u Glini. Br: 01-4/1992., od 5. X. 1992.

[114] HMDCDR. Fond „RSK". Kut. SO Glina 3. Informacija o radu Tržišne inspekcije na području opštine Glina za 1994. god. Br: 10-03-84-14/95., od 3. IV. 1995.

[115] „Zanimljiv kulturni događaj", *Otadžbina* br. 4., mart 1995., 42.

[116] Zaključak IV SO Glina o mogućnosti razmještaja mirovnih snaga UN-a na području opštine Glina, od 29. II. 1992., u: *Bilten* br. 6., mart 1992., 9.

[117] Veljko STAMBOLIJA „Pearl-tears and blood of Glina's martyrs", *Blue bilten – the organ of information for citizen of Banija and Kordun, and members of UNPROFOR in the Northern Sector*, special edition, (Glina), Oktobar 1992., 28–29.

[118] Ljubica STOJANOVIĆ, „Ustashas' crimes in Banija and Kordun during the Second world war", *Blue bilten*, 13.

[119] Nikola KORICA, „Glina Memorial complex", *Blue bilten*, 20–21.

[120] „From Citizens of Glina to Secretary General of UN mr. Butros Ghali", *Blue bilten*, 27–28. Pismo je u ime općinskih čelnika Gline napisao Veljko Stambolija, a otisnuto je i u *Biltenu* br. 7., maj 1992., 3.

[121] HMDCRD. Fond „RSK". Kut. SO Glina 2. Skraćeni zapisnik 11. sjednice SO Glina održavane 28. X., 11. XI., 19. XI. i 25. XI. 1992. u Spomen domu.

[122] HMDCRD. Fond „RSK". Kut. SO Glina 2. Skraćeni zapisnik sjednice IS SO Glina od 15. XII. 1992.

[123] Đ. KUKIĆ, „Istorijat spomen-obilježja", 3.

[124] HMDCDR. Fond „RSK". Kut. 1032/2. Izveštaj Komande 39. K. o aktivnosti paravojnih grupa Organu bezbednosti GŠ-a SVK. Str. pov. br: 07/2-28., od 8. III. 1993. i Izveštaj Organa bezbednosti GŠ SVK o ekipnom obilasku komandi, jedinica i z/o 39. K. Str. pov. br: 248-1., od 30. III. 1994.

[125] HMDCDR. Fond „RSK". Kut. 1036/1. Informacija načelnika bezbednosti 24. pbr. načelniku bezbednosti 39. K. o napadu na SJB Glina, od 18. I. 1993. Br: (07/93) 15-8-5., Informacija načelnika bezbednosti 24. pbr. načelniku bezbednosti 39. K. o pobuni u Glini, od 18. I. 1993. Br: (08/93) 15-8-6. i Izvještaj načelnika bezbednosti 24. pbr. načelniku bezbednosti 39. K. o borbi za vlast u Glini od 22. I. 1993. Br: 07/14-9.

[126] Veljko STAMBOLIJA, „Glina – Krajiška Atina", *Otadžbina* br. 1., jul 1994., 34–35., Milan KORAĆ, „Polit-ekonomska pozicija Opštine Glina", 31–32.

[127] „SKD 'Sava Mrkalj' državno pastorče", *Otadžbina* br. 4., mart 1995., 34.

[128] „Djedovim stazama", *Srpski glas*, 1. X. 1993., 3., „Mrkonjić ponovo na Baniji", *Nova riječ*, 26. XI 1993., 7.

[129] „Koplja daleko od trnja", *Srpski glas* br. 42., 4. IV. 1994., 2.

[130] „Koji su rezultati izborne Skupštine SDS srpskih zemalja SO Glina", *Otadžbina* br. 1., jul 1994., 15–18, 28.

[131] N. DEVETAK, *Razgrtanje pepela,* 54.

[132] M. B. „Tragovi krvnika-stalna opomena", *Srpski glas* br. 44., 28. V. 1994., 3.

[133] „Humanost", *Otadžbina* br. 3., januar 1995., 50.

[134] HMDCDR. Fond „RSK". Kut. SO Glina 3. Poziv OO SDS Krajine Ljubomiru Madžarcu na sastanak. Br: 02-77/94., od 20. VII. 1994.

[135] Marko MILJANOVIĆ, „Kultura ispred svega", *Srpski glas*, 16. VII. 1994., 12.

[136] Veljko STAMBOLIJA, „Predsjednik RSK Mile Martić u Glini", *Otadžbina* br. 3., januar 1995., 27.

[137] „Zanimljiv kulturni događaj", *Otadžbina* br. 4., mart 1995., 42.

[138] Mate GRANIĆ, *Vanjski poslovi – iza kulisa politike*, Zagreb 2005., 107.

[139] https://www.youtube.com/watch?v=dpMTTFiCaGo pristup ostvaren 28. I. 2015.

[140] HMDCDR. Fond 2. Kut 607. Sl. zabilješka SM Glina od 23. III. 1995.

[141] S. G. „Promotivno veče u Glini", *Srpski glas* br. 55., 20. IV. 1995., 19.

[142] „Pomen glinskim mučenicima", *Srpski glas* br. 56., 26. V. 1995., 9.

[143] V. STAMBOLIJA, „Glina – Krajiška Atina", 32–33.

[144] Veljko STAMBOLIJA, „Međunarodno političko posredovanje", *Otadžbina* br. 4., mart 1995., 3.

[145] „Svi Srbi u jednoj državi – srpskoj", *Otadžbina* br. 1., jul 1994., 26.

[146] D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u Pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 49.

[147] M. B. „Maćehinski odnos prema Glini" i „Oživljena privreda", *Srpski glas* br. 50., 30. XI. 1994., 8.

[148] „Sveti Florijan štiti Glinu i Glinjane", *Sisački tjednik*, (Sisak) 9. V. 1996.

[149] HMDCDR. Fond „RSK". Kut. 1077-3. Pismo M. Krkovića SO Glina i SO Vrginmost od 14. III. 1994.

[150] Đ. TUROPOLJAC, „Aktualnosti iz stranačkog života", 43.

[151] V. STAMBOLIJA, „Glina-Krajiška Atina", 35.

[152] Veljko STAMBOLIJA, „Snažni su samo oni koji ne zaboravljaju", *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., 3.

[153] „Od pokrštavanja do lojalnosti" i „Zaboravljeni Spomen dom", *Srpski glas* br. 28., 13. IV. 1992., 9., 13., „Pijanplotska tvrdoglavost", *Srpska nova riječ* br. 50–51., 18. V. 1992., 2., „Sve zajedno – krik!", *Nova riječ* br. 54–55., 8. II. 1993., 13., „Kordun u malom", *Nova riječ* br. 60., 11. VI. 1993., 12., „Mala gospojina u Glini", *Srpski glas* br. 43., 28. IV. 1994. Prilog „Feniks."

[154] „Plačeš li ... ili junake zavjetuješ", *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., 81.

[155] „Srpske majke su za mir!", *Nova riječ* br. 60., 11. VI. 1993., 18.

[156] „Nikola se odužuje svom narodu", *Nova riječ* br. 60., 11. VI. 1993., 27.

[157] „Istina na distanci", *Srpski glas* br. 41., 10. III. 1994., 5.

[158] *Otadžbina* br. 3., januar 1995. i *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., M. PASPALJ, *Album iz Krajine*.

[159] HMDCDR. Fond „RSK". Kut. 1077-3. Pismo D. Čubrića i M. Krkovića Lj. Madžarcu od 6. VII. 1994.

[160] D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u Pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika,* 42., 49.

[161] *Pokolj Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi*, Glina 1995. ur. Milka LJUBIČIĆ i Milan BUINAC

[162] Marina PJEVALICA „Ubijali iza večere, maljem, uz muziku", *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., 41.

[163] Boro MARTINOVIĆ „Istorijsko pamćenje", *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., 51–55.

[164] Anđelko ANUŠIĆ „Pjesnik nije Robinzon Kruso sa amnezijom" *Srpski glas* br. 58/59., jun/avgust 1995., 16.

[165] Tomislav VUKOVIĆ, „Manipuliranje fotografijama u formiranju javnoga mnijenja", *Glas koncila*, 8. II. 2009.

[166] HMDCRD. Fond 2. Kut. 1078/1. Dopis SO Glina za donacije, od 25. VII. 1995. Fond „RSK". Kut. 1077/1. Apel predsjednika SO Glina za uključivanje u organizaciju manifestacije. Br: 01-335/95., od 26. VII. 1995.

[167] Đuro KUKIĆ, „Da uvijek postupamo kao ljudi" *Srpski glas* br. 58/59., jun/avgust 1995., 3.

[168] „Zasjedalo Općinsko poglavarstvo Općine Glina", *Glinski glasnik* (Glina) br. 2., 11. rujna 1995., 3.

[169] D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u Pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 26, 50.

[170] P. A. „Spomen ploče napokon iznesene iz podruma", *Novosti* (Zagreb) br. 517., 13. XI. 2009.

[171] „Preimenovane ulice, trgovi i ustanove", *Glinski glasnik* br. 3., 26. rujna 1995., 2–3. i Odluka o određivanju imena ulicama i trgovima u gradu Glini Općinskog vijeća Glina. Kl: 015-08/95-01/01. Ur.br: 2176/16-01-95., od 23. IX. 1995. *Službeni glasnik Županije Sisačko-moslavačke* (Sisak), br. 8., od 19. X. 1995., 74.

[172] „Traganje za kulturnim identitetom", *Matica glinska* (Glina) br. 2., prosinac 1998., 4.

[173] „Ponosni na svoje osloboditelje", *Sisački tjednik*, 26. X. 1995.

[174] NAZ. Juraj JERNEIĆ, *Ratna spomenica župâ Sv. Ivana Nepomuka Glina, Sv. Franje Ksaverskog Viduševac, Sv. Ilije Maja, Ranjenog Isusa Mala Solina, od 1991. do 1998.*, autorsko izdanje, Zagreb 2005.

[175] „Kulturna i spomenička graditeljska baština", *Matica glinska* br. 3., ožujak 1999., 7.

[176] N. DEVETAK, *Razgrtanje pepela*, 69.

[177] „Traganje za kulturnim identitetom", *Matica glinska* br. 2., prosinac 1998., 4.

[178] „Slušajte Radio Glinu", *Glinski glasnik* br. 3., 26. rujna 1995., 16.

[179] „Otvorena knjižnica i čitaonica", *Glas koncila*, 25. VIII. 1996.

[180] „150 godina „Lijepe naše domovine" u našoj lijepoj Glini", *Sisački tjednik*, 26. IX. 1996.

[181] *Panorama*, (Zagreb) 25. IX. 1996., 59.

5.
KULTURA SJEĆANJA NA DOGAĐAJE U GLINI 1941. NAKON 1995.

Vladimir Filipović

UDK: 177. 8(497.5)"1995/…."":341.34-058.65(497.5 Glina)"1941"
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ U članku se analizira nova kultura sjećanja na prošlost u Glini nakon 1995., posebno na događaje iz 1941. koji su bili glavnim sadržajem službene kulture sjećanja u ranijem razdoblju. Nakon reintegriranja Gline u ustavnopravni poredak Republike Hrvatske 1995. i povratka prognanih glinskih Hrvata, kultura sjećanja na prošlost temeljito se mijenja. Socijalističko razdoblje izbrisano je iz službenog pamćenja, razdoblje Nezavisne Države Hrvatske u određenoj je mjeri doživjelo reviziju i gledano je kao uvertira u događaje koji su uslijedili 1991. i koji su oblikovali novu traumu glinskog stanovništva. Tražena je nova „prikladna povijest" koja dobrim dijelom nije uspjela postati dio uobičajenih rituala sjećanja, a tek petnaestak godina nakon 1995. pojavile su se prve inicijative za obnovom kulture sjećanja na 1941.

Summary ▶ The article analyzes the new culture of memory in Glina since 1995, especially the events from 1941, which were the main content of the official culture of memory in the previous socialist period. After the reintegration of Glina under sovereignty of Republic of Croatia in 1995 and the return of the exiled Glina Croats, the culture of rememembiring the past was fundamentally changed. The socialist period was erased from official memory, the period of the Independent State of Croatia was revised to some extent and was seen as an overture to the events that followed in 1991 and which shaped the new trauma of Glina's population. A new "appropriate history" was sought, which for the most part failed to become part of the usual rituals of remembrance. Only after fifteen year first initiatives for restoration of culture of memory to 1941 emerged.

Ključne riječi ▶ Glina, kultura sjećanja, ratne traume, prešućivanje, „prikladna povijest"
Key words ▶ Glina; culture of memory, war traumas, silence, „appropriate history"

https://doi.org/10.17234/9789533792972.38

UVOD

„Glina je slobodna",[1] stajalo je na naslovnici *Glinskog glasnika*, lokalnih novina u Glini, u prvome broju koji je objavljen nakon ulaska Hrvatske vojske u Glinu tijekom akcije „Oluja" i uključivanja Gline u ustavno-pravni poredak Republike Hrvatske. Bilo je to još jedno proglašeno „oslobođenje" Gline, toga gradića na Baniji/Banovini, barem četvrto u nešto više od pola stoljeća. S novim „oslobođenjem" došlo je i do nove „nulte godine" i po već ustaljenom obrascu starih „oslobođenja" započelo je prekrajanje prošlosti. U prvi plan lokalne kulture sjećanja izbile su neke nove osobe i neki novi događaji, a oni stari u sjećanju su počeli doživljavati preobrazbu.

Početkom srpske pobune i rata u Hrvatskoj 1991. godine, glinski su Hrvati protjerani iz grada, a preostalo hrvatsko stanovništvo bilo je izloženo ubojstvima, zlostavljanju i pljački. Tijekom pobunjeničke vlasti imovina izbjeglih Hrvata sustavno je uništena, uključujući čitave dijelove grada u kojima su Hrvati činili većinu. Do temelja je uništeno svih pet katoličkih crkava na glinskome području. S hrvatske strane, ukupno je u ratu poginulo 439 osoba.[2] Glina koja je 1995. reintegrirana u Republiku Hrvatsku bila je teško devastiran grad, demografski i gospodarski osiromašen i, unatoč najavama i optimizmu vladajućih, slabih izgleda za brz oporavak.

Nakon 1995. u glinskom je kraju izostao bitan gospodarski oporavak i, osim obnove stambenih objekata, nije

došlo do ekonomskog rasta. Tako je Glina ostala jedna od najsiromašnijih općina u Hrvatskoj, uz izuzetno visok broj nezaposlenih i korisnika socijalne pomoći. Država je na glinskom području ostala jedini bitan investitor, poslodavac i kupac što je rezultiralo razvojem klijentelističkih odnosa na razini grada i županije, stvorilo prepreku eventualnim investicijama i onemogućilo razvoj liberalnog, demokratskog i tržišnog društva.

Od 13 976 Srba, koliko ih je po popisu stanovništa bilo u općini Glina 1991.,[3] hrvatske je vlasti nakon „Oluje" dočekalo njih oko dvije stotine, a do početka 1997. vratilo se oko 750, uglavnom osoba starije životne dobi.[4] Etnički se sastav grada značajno promijenio tijekom nadolazećih godina. Srbi su u gradu 1991. činili 69,68 % stanovništva, 2001. 28,6 7%, a 2011. 27,46 % stanovništva.[5] Odgođena je uspostava kotara Glina, koji je prema Ustavnom zakonu trebao biti uspostavljen unutar Sisačko-moslavačke županije, kao regionalna i lokalna samouprava za srpsko stanovništvo.[6]

BRISANJE STAROGA

Može se reći kako se 1995. u glinskome kraju, kad je u pitanju izgradnja kulture sjećanja na prošlost, nije dogodilo ništa novo i ranije neviđeno. Poslije svakog društvenog loma službena politika u pravilu počinje izgrađivati službeno sjećanje i povijest u kojoj nema mjesta za poražene.[7] Glina je „oduvijek bila kolijevka hrvatstva",[8] moglo se tih dana čuti u lokalnim medijima, na otvaranju lokalnih i kulturnih institucija, od lokalnih političara, novinara i običnih građana. Poraženi su bili Srbi kao etnička skupina, srpstvo i jugoslavenstvo kao identiteti, a socijalizam poistovjećen s Jugoslavijom, Srbima i srpskom dominacijom.

Antropolog Paul Connerton tvrdio je kako u svakom postrevolucionarnom razdoblju novi vođe moraju odriješiti sve veze s prošlom politikom kako bi se građani koji su patili (bez obzira na to je li patnja stvarna ili projecirana) osjećali sigurnima.[9] Razdoblje socijalističke Jugoslavije: osobe, simboli, žrtve, spomenici – ukratko sve ono što čini jednu kulturu sjećanja – nastojalo se potpuno prebrisati i zaboraviti. Na prvoj sjednici Općinskog vijeća u oslobođenoj Glini, 23. rujna 1995. preimenovani su nazivi lokalnih ustanova, ulica i trgova koji su podsjećali na stari sustav. Osnovna i srednja škola koje su dotada nosile nazive narodnog heroja Nikole Demonje i Luke Bačka, direktora glinske gimnazije koji je poginuo u NOB-u, dobile su neutralna imena Osnovna škola Glina i Srednja škola Glina. Najkontroverznijom se odlukom pokazalo da se bivše Narodno sveučilište, gdje se nalazio Spomen-dom žrtvama ustaških pokolja u Glini, nazove – Hrvatski dom!

Dio ulice Žrtava fašizma postao je Trg bana Jelačića, a dio ulica braće Radić. Trg maršala Tita postao je Trg hrvatskih branitelja, ulica VII. banijske divizije postala je Ulica Hrvatska. Promijenjeni su i nazivi ulica koje su nosile nazive po datumima važnima za identitet i državnost socijalističke Jugoslavije, 11. siječnja i 29. novembra. Ulice koje su nosile imena lokalnih narodnih heroja i prvoboraca Srba – Rade Grmuše, Vasilja Gaćeše, Nikole Šakića, Ranka Mitića i Ćire Mađarca dobile su nove nazive.[10] U Glini je promjena naziva ulica bila izuzetno u znaku nove „prikladne povijesti". Npr. u obližnjoj Petrinji ulica koja se zvala po lokalnom komunistu i organizatoru ustanka na Baniji, Hrvatu Arturu Turkulinu, zadržala je stari naziv, a u Sisku je više takvih primjera. U Glini, ulice koje su nosile nazive po istaknutim sudionicima NOR-a ili ljudima zaslužnim za poslijeratni socijalistički razvoj, Hrvatima – Josi Marjanoviću, Ivici Gregurić ili Norbertu Veberu, dobile su nova imena.[11]

Takav odabir naziva ulica od strane Općinskog vijeća rezultirao je time da u gradu ne postoji ulica koja nosi naziv prema bilo kojemu akteru Drugog svjetskog rata. Tek je ulica Franje Žužeka (župnik od 1924. do 1955.) jedina koja nosi naziv osobe koja je živjela u Glini u vrijeme Drugoga svjetskog rata, razdoblja koje se očito željelo izbrisati iz pamćenja. Dio ulica koje su nosile nazive po osobama iz Drugog svjetskog rata dobilo je nazive prema lokalnim toponimima i starim nazivima prije 1945. (Jukinačka, Petrinjska, Dvorska), a dio nazive prema hrvatskim srednjovjekovnim vladarima (Branimirova, Tomislavova, Zvonimirova). Nekoliko ulica dobilo je nazive u skladu sa simbolima netom završenog rata (Vukovarska, Žrtava Domovinskog rata, Dragovoljaca Domovinskog rata).[12] Jedini Srbin po kojemu nosi naziv neka glinska ulica ostao je – Nikola Tesla.

Nova kultura sjećanja značila je temeljito raskrštavanje odnosa s razdobljem socijalističke Jugoslavije. Ono je ili bilo prešućivano kao da nije nikada ni postojalo ili je bilo tretirano kao razdoblje represije i potlačenosti glinskih Hrvata. Posebnu je pozornost izazivalo povećanje udjela Srba u gradskoj populaciji u to vrijeme. To je tumačeno kao „rezultat politike totalitarnog srbokomunističkog režima koji je zapostavljao Hrvate glinskog kraja"[13], kao politika raseljavanja autohtonog hrvatskog stanovništva i naseljavanje Srba iz Srbije, kao kazna za

Hrvate[14] ili kao „perfidni rat nad Hrvatima u općini Glina, koji su bili prisiljeni biti bez vode, bez asfalta, bez zaposlenja, bez budućnosti... mnogi su stoga selili, neki izumrli.“[15] Bez obzira na to što su promjene narodnosne strukture stanovništva bile prvenstveno posljedica procesa industrijalizacije i urbanizacije koji su obilježavali socijalističko razdoblje,[16] za Glinjane Hrvate to je bila planirana i dugoročna politika za ostvarivanje srpske prevlasti u Glini.

NOVA PRIKLADNA PROŠLOST

Već spominjani Paul Connerton isticao je kako su “nacionalne elite osmislile rituale koji pretendiraju na kontinuitet s prikladnom prošlošću.“[17] Prikladna prošlost u glinskim okvirima u drugoj polovici devedesetih, nakon brisanja iz pamćenja svega srpskog, jugoslavenskog i socijalističkog, našla se u – hrvatskom banu Josipu Jelačiću, skladanju hrvatske himne „Lijepa naša“ te u zasjedanju Hrvatskog sabora u Glini 1737. godine. Gradonačelnik Sremić, navodeći te tri povijesne teme zaključio je:

> To su dovoljni dokazi da Glina ima svoje duboke korijene u hrvatskoj kulturi, te da su glinski Hrvati s punim pravom mogli reći da su to što jesu. Svako posrbljivanje bilo je osuđeno na propast.[18]

Ban Josip Jelačić postao je središnja figura glinske „nove prikladne prošlosti“. Kako je i na nacionalnoj razini vraćanje spomenika Jelačiću na središnji zagrebački trg 1990. izazvalo oduševljenje, a budnica „Ustani bane“ doživljavana kao pjesma koja je simbolizirala otpor komunističkoj vlasti i nacionalno buđenje Hrvata 1990. Jelačić je bio više nego prikladna osoba za to. Tražio se kontinuitet Jelačićeva doba sa sadašnjošću u Glini, koja potvrđuje hrvatski, katolički i građanski identitet Gline. Socijalističko razdoblje bilo je privremeno skretanje s tog puta, koje je srećom završilo. Naglašavalo se kako je Jelačić u središtu grada zasadio park i „ostavio neizbrisive tragove i nasljeđe hrvatskog duha u Glini“.[19] Jelačiću je postavljen i spomenik, u ožujku 1997. povodom 150. obljetnice proglašenja banom.[20] Proslava ustoličenja Jelačiću organizirana je i iduće 1998. uz inicijative da to postane tradicija. Proslave su organizirane uz visoko pokroviteljstvo predsjednika Franje Tuđmana i sadržavale su brojne domoljubno-romantične govore.[21]

U rujnu 1996., povodom 150. obljetnice skladanja hrvatske himne “Lijepa naša”, koju je vjerojatno u Glini skladao Josip Runjanin, održan je okrugli stol o problematici uglazbljivanja,[22] zatim likovna kolonija, otkriven je spomenik „Lijepoj našoj“, ponovno postavljen Augustinčićev kip „Majka s djetetom“ ispred „Hrvatskog doma“ gdje je održana izložba ratnih fotografija.[23] Iz prašine iskopano zasjedanje Hrvatskog Sabora u Glini od 4. rujna 1737. trebalo je pokazati kontinuitet Gline kao hrvatskog grada, kao „stari i povijesni hrvatski grad u srcu Banovine“.[24] Na ideju lokalnih vlasti, 4. rujna 1997. održan je okrugli stol u čast Hrvatskom saboru koji je tu zasjedao prije točno 260 godina.[25] Okruglom stolu nazočilo je više povjesničara koji su u duhu nacionalne i kulturne obnove glorificirali navedeni događaj.[26] O Drugom svjetskom ratu, Srbima, žrtvima ustaških zločina, socijalizmu i Jugoslaviji nije bilo ni riječi.

Ističući Jelačića, Runjanina i Hrvatski sabor iz 18. stoljeća kreatori nove prikladne prošlosti i iz tih su osoba i događaja isključivali detalje koji nisu bili dovoljno prikladni za kontinuitet na koji se pretendiralo. Tako je izostavljeno kako su najbliži Jelačićevi suradnici bili krajiški oficiri pravoslavne vjere,[27] kao i cjelokupan odnos Jelačića, Srba i patrijarha Rajačića. Izostavljeno je i vjerojatno pravoslavno porijeklo skladatelja Runjanina. Govoreći o spomenutom Saboru nije se isticala najvažnija činjenica kako se radilo o plemićko-staleškom Saboru koji ima malo veze s današnjom hrvatskom parlamentarnom demokracijom.

U godinama koje su uslijedile obilježavanja je bilo sve manje, i unatoč željama iz prvih poslijeratnih godina, obljetnice nisu postale redovite i dijelom lokalne tradicije. Jelačić i Runjanin bili su dio davnih događaja s kojima su se Glinjani teško mogli poistovjećivati. Nakon smjene vlasti na državnoj razini 2000. godine, a i kasnije, volje za pokroviteljstvom takvih događaja bilo je sve manje. Ratne traume polako su potiskivane, a pojavljivali su se novi problemi. Konačno, kako je postalo jasno kako neće doći do značajnijeg povratka izbjeglih Srba, lokalne vlasti i stanovništvo postajalo je manje sklono nacionalnim manifestacijama.

„Prikladna povijest“ Gline postala je službena. Npr. danas na web stranicama grada Gline u kratkoj povijesti grada od ukupno deset kratkih odlomaka pet je posvećeno banu Jelačiću i njegovu dobu, dva Domovinskom ratu te po jedan ratu s Turcima, katoličkoj crkvi i prvom spomenu grada Gline.[28] Razdoblje Kraljevine Jugoslavije, Drugog svjetskog rata i socijalističke Jugoslavije uopće nije spomenuto pa bi se moglo zaključiti da nipočemu nije važno u lokalnoj kulturi sjećanja. Ipak, držim kako

je, bez obzira na inicijative službene politike, Drugi svjetski rat u Glini ključno vrijeme povijesnog sjećanja svake glinske obitelji, a najčešće i traume i političkog određenja.

SJEĆANJE NA GLINU 1941.

Na mjestima u Njemačkoj gdje su bili koncentracijski logori tijekom nacističke vladavine podignuta su različita spomen-obilježja, muzeji i memorijali gdje su održavane komemoracije za žrtve. Većina mještana mrzila je ta spomen-obilježja, kao i same „logore koji su ukaljali reputaciju njihovih zajednica".[29] U Istočnoj je Njemačkoj, nakon ujedinjenja i demokratizacije, došlo do niza inicijativa građana i lokalnih vlasti da takva mjesta nestanu. Jedan je građanin pisao vajmarskim novinama kako svaki dan na putu na posao prolazi pored komemoracijskih oznaka što pokazuju put kojim su 1945. zatočenici iz logora Buchenwald odvedeni u smrt: „To nije moje sjećanje, to mora nestati".[30] U Njemačkoj su protesti iz inozemstva i Berlina onemogućavali takve želje, ali koncentracijski logori i stradanja drugih nisu bila sjećanja Nijemaca, njihova su sjećanja bila na pretke koji se nikada nisu vratili iz Staljingrada ili sovjetske zločine i represiju nakon 1945. Činilo im se kako su patili oni, a komemoracija se odaje drugima.

Kao što smo spomenuli, na prvoj sjednici Općinskog vijeća od 23. rujna 1995. zgrada u kojoj se nalazio Spomen-dom žrtvama ustaških pokolja u Glini, preimenovana je u Hrvatski dom. Takve nazive 1995. dobila je i većina prijeratnih „narodnih sveučilišta" ili „domova kultura" na Baniji/Banovini. Opravdanje za takvu promjenu naziva našlo se u činjenici kako je Hrvatski dom u Glini postojao do 1945. stotinjak metara udaljen od pravoslavne crkve, kada je preimenovan u Radnički dom, a srušen 1976. radi novih urbanističkih planova u centru grada.[31] Kasnije se to interpretiralo na način da je zgrada doma srušena za vrijeme „hrvatskog proljeća"[32], što je bilo uobičajeno iskrivljavanje događaja iz "nepoćudnog" razdoblja, pa je tako izgradnja stambene zgrade u centru grada na mjestu ruševnog kućerka s početka stoljeća, iako uobičajeno u svim gradskim naseljima toga vremena, dobila novu interpretaciju u skladu s "novom prikladnom poviješću".

Uspoređujući glinski slučaj sa slučajem Buchenwalda dolazimo do istoga: Glinski Spomen-dom nije bio mjesto sjećanja glinskih Hrvata i kao takav „morao je nestati" jer je ukaljao reputaciju njihove zajednice. Dok se u Njemačkoj to nije moglo dogoditi zbog pritiska iz Berlina i inozemstva, u Hrvatskoj je lokalna vlast slijedila naputke iz Zagreba,[33] ili barem imala odriješene ruke. Politička kultura lokalnih aktera nije se bitno promijenila u odnosu na socijalističko razdoblje, a kako se tada kriminaliziralo svako sjećanje koje je bilo u opreci prema službenoj kulturi pamćenja,[34] nastavila se slijediti stara praksa po kojoj vlast određuje čega će se zajednica i kako sjećati i u kojoj nema mjesta za druge i poražene.

Po svemu sudeći, glinski Hrvati nisu pokazali sućut prema Srbima koji su izbjegli 1995., a na razini simbola niti prema njihovim žrtvama iz Drugog svjetskog rata. Glinski su Hrvati nakon 1995. u značajnoj mjeri bili obilježeni traumom koja se dogodila u ratu 1991. - 1995., ubijenim rođacima, teškim danima progonstva i porušenim kućama. Tragovi rata „duboko su urezani u svijest naših povratnika", upozoravao je gradonačelnik Sremić u jesen 1996. kada je zajedno sa županom Sisačko-moslavačkim Đurom Brodarcem smirivao skupinu građana koja je napala autobus s glinskim Srbima koji su u režiji UN-a došli obići svoje kuće. Srbi su za njih bili „pljačkaši, ubojice, banda četnika" koji u Glini nemaju šta tražiti.[35]

Velik dio hrvatskog stanovništva, koji je srpska propaganda prokazivala kao ustaše i čiji je osjećaj vlastite vrijednosti bio povrijeđen, osjetio se rasterećen novim tumačenjem javnog sjećanja.[36] Npr. jedan se glinski dužnosnik 1996. žalio kako se glinskim Hrvatima za vrijeme socijalističke Jugoslavije na teret stavljao pokolj u pravoslavnoj crkvi „koji se nije dogodio", a kako su cijelo vrijeme školovanja morali učiti kako je lokalni konjokradica Vasilj Gaćeša bio heroj, a njihovi djedovi zločinci koje nisu smjeli javno spominjati i sjećati ih se.[37] Sada napokon više nije tako. „Glina, cijela Banovina nikada više neće biti u rukama tuđina i okupatora već će to biti hrvatski i samo hrvatski prostori!"[38]

REVIZIJA SJEĆANJA NA DOGAĐAJ U GLINSKOJ CRKVI

U hrvatskoj se javnosti o glinskom pokolju nakon 1995. izrazito malo govorilo.[39] Tek je 2006. pozornost izazvao feljton Tomislava Vukovića u *Glasu Koncila* 2006. pod naslovom „Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini - povijesni događaj ili mit".[40] Autor feljtona nije nijekao ustaške zločine nad Srbima u Glini 1941., već samo pokolj u pravoslavnoj crkvi na način kako je on prepričavan u socijalističkom razdoblju. Ubojstva

Srba dogodila su se u obližnjem selu Prekopa,[41] dok je klanje u glinskoj ckvi mit, a ne stvarni povijesni događaj. Vuković je smatrao kako je socijalistička vlast podržala mit o klanju u glinskoj crkvi da bi nametnula kompleks cijelom hrvatskom narodu i teret genocidnosti, jezovitošću slučaja zatrla svaku pomisao na buduću hrvatsku samostalnost, nametnula unitarno jugoslavenstvo hrvatskom narodu, opravdala komunističke zločine i pripremila teren za obračun s Katoličkom crkvom kao svojim najljućim neprijateljem.[42]

U lokalnoj interpretaciji, motivacija za mit o pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi služila je za sotoniziranje glinskih Hrvata i negiranje hrvatske baštine i korijena u Glini.[43] Lokalna interpretacija događaja u glinskoj crkvi objavljena isprva u *Sisačkom tjedniku* 1992. a nakon povratka glinskih Hrvata u lokalnom *Glinskom glasniku* 1995.[44] i analitički je mnogo slabija od Vukovićeve, ali važnija jer se temelji na lokalnim sjećanjima i dobro ocrtava predodžbe glinskih Hrvata o događaju u pravoslavnoj crkvi, Srbima i nacionalnim odnosima. Autor je bio lokalni novinar Željko Maljevac koji je do rata za sisačko *Jedinstvo* izvještavao iz Gline, najčešće događaje sa sjednice Općinskog komiteta Glina, SUBNOR-a i sl. Valja napomenuti da je navedena analiza pisana u trenutcima kada je ratni naboj bio na vrlo visokom nivou, ali istovremeno trenutak kada nikakva „politička korektnost" nije dolazila u obzir. Članak ujedno karakterizira velik broj proizvoljnih povijesnih ocjena, pozivanje na nejasne izvore, pogrešna upotreba pojmova i zanemarivanje osnovnih logičkih principa. Upravo to članak čini vrlo autentičnim te time vjerojatno dobro odražava i sabire razmišljanje lokalnog glinskog stanovništva o događajima iz 1941. u razdoblju nakon 1995. godine.

Autor članka u *Glinskom glasniku* koji „nakon pola stoljeća otkriva istinu o pokolju Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi 1941." vidi povijesne događaje od 17. stoljeća do današnjih dana kao konstantu „vlaških buna" koji su navikli živjeti od „pljačke, otimačine i lopovluka", a ponekad su za svoje ciljeve uvlačili i Hrvate pomoću „bizantijske lukavosti i prijetvornosti". Tako je bilo i 1941., što je bila tek priprema za događaje 50 godina poslije.

> Sukob Hrvata i Srba 1941. bio je posljedica višestoljetnih hrvatsko-srpskih, odnosno šokačko-vlaških neporazuma, uvertira za posljednju, najveću vlašku pobunu koju su podigli u ljeto 1991. godine.[45]

Glinski su Srbi, prema autoru, 1940. počeli kopati bunkere i graditi puškarnice, tobože radi obrane od Nijemaca. Takvu „liniju obrane" postavili su prije svega radi obračuna s Hrvatima, a „glinski četnički stratezi i kolovođe istu liniju postavili su i u lipnju 1991. godine". Srbi su istovremeno počeli osnivati prve četničke skupine koje „otkazuju lojalnost hrvatskoj državi i narodu, odriču se hrvatske domovine ... počinju se okupljati, držati seoske straže, baš kao i 1990."[46] Sve to uplašilo je glinske Hrvate koji su tražili pomoć i intervenciju ministra Mirka Puka i ustaše su počele pratiti kretanje sumnjivih Srba.

Autor akciju hapšenja glinskih Srba od 12. svibnja vidi kao uhićenje osoba „za koje se osnovano sumnjalo da pripadaju četničkom pokretu i da podižu oružanu pobunu protiv tadašnjih hrvatskih vlasti... Nakon vojnog suda, dio uhićenih je strijeljan i zakopan u Prekopskom polju." Poslije tog događaja „četnici su nastavili podizanje ustanka protiv NDH i hrvatskog naroda ... organizatori ustanka, poučeni iskustvom iz svibnja povukli su se u šume oko Grabovca i tamo s kokardama na glavi kovali planove kako će se osvetiti Hrvatima." Nakon toga „četničke se glavešine okupljaju oko Vasilja Gaćeše, sitnog trgovca konjima... a njemu se pridružuju ... oni koje smo do nedavno zvali narodnim herojima narodnooslobodilačkog rata, a oni su ustvari bili pročetnički orijentirani i nikada nisu istinski ušli u borbu fašizma i fašista, već su se borili protiv Hrvatske i Hrvata, kao što to njihovi potomci čine i danas." Autor dolazi i do objašnjenja događaja u crkvi. Piše kako su ustaše radi svega toga bili primorani uništiti četnička uporišta pa su počela masovna uhićenja oko Vrginmosta. Velika akcija „čišćenja terena" počela je 28. srpnja i rezultirala uhićenjem većeg broja Srba. Oko 160 zarobljenih Srba zatvoreno je u glinsku pravoslavnu crkvu, koja je „za ustaše bila najprikladnije mjesto za smještaj uhićenika". U crkvi je ubijeno nekoliko Srba koji su pružali otpor, a skupina od oko 150 ljudi odvedena je u prekopsko polje gdje su strijeljani „jer nisu priznali NDH i zbog sudjelovanja u oružanoj pobuni protiv NDH".[47]

U članku je ponekad nejasno govori li se o 1941. ili 1991. i upadljivo je stalno povlačenje paralela između tih dvaju godina. Tako npr. autor interpretira napad na željezničku postaju u Banskom Grabovcu od 23. srpnja 1941., događaj koji je kasnije proglašen Danom ustanka naroda Banije i smatran početkom NOR-a na Baniji, kao čin protiv Hrvata koji je istovjetan onima iz 1991.:

> Između tog napada i napada na glinsku policijsku postaju u ljeto 1991. godine nema gotovo nikakve razlike, jer je cilj napada bio isti: pobiti Hrvate, zarobiti hrvatsko i ponovo napasti, sve do okupacije Hrvatske i Hrvata.[48]

To ukazuje da su događaji iz 1941. traumom koju su glinski Hrvati doživjeli pedeset godina poslije dobili novo značenje. Možemo nagađati kakva bi bila kultura sjećanja na događaje iz 1941. da se pedeset godina poslije nije dogodio novi rat. Taj novi rat mnogi su Glinjani s obje strane vidjeli kao nastavak staroga. Zanimljivo, glinski su Hrvati, sudeći po navedenoj interpretaciji, trebali prihvatiti istovjetnost NDH i suvremene Hrvatske, što su vlasti u Zagrebu s predsjednikom Tuđmanom nijekale, a što je bila jedna od temeljnih teza srpske politike devedesetih.[49]

SRPSKO ODRŽAVANJE SJEĆANJA NA DOGAĐAJE U GLINI 1941.

Izbjegli glinski Srbi održavali su sjećanje na glinski pokolj iz 1941., uglavnom na način ustaljen u socijalističkom razdoblju, dodajući mu i nove konotacije, vezano za rat 1991. –1995. Preimenovanje Spomen-doma u Hrvatski dom cijelom je događaju dalo još jednu dimenziju. Jedan je srpski pisac ogorčeno zaključio kako se Spomen-dom sada naziva po onima koji su na tome mjestu izvršili klanje.[50] Većim dijelom, srpsko sjećanje na događaje iz Gline bilo je obilježeno preuveličavanjem i naglašavanjem morbidnih detalja, uz najčešće cinične komentare o Hrvatima i Katoličkoj crkvi. Bilo kakve hrvatske inicijative za preispitivanjem događaja u crkvi ocijenjene su kao pokušaj negiranja zločina i neoustaška politika.[51]

U pisanju o događajima iz Gline posebno su bili aktivni ljudi koji su osamdesetih godina predlagali, a kasnije izradili idejni projekt preuređenja Spomen-doma, Momčilo Krković, Dragan Čubrić. U svojoj knjizi objavljenoj u Beogradu 2005. Krković i Čubrić prepričavaju događaje iz crkve prema svjedočenju Ljubana Jednaka uz posebno naglašavanje krvavih i potresnih detalja (nož, krv, grkljan). Uz to, prisutni su i morbidni detalji (i pomalo fantastični) kao npr. tvrdnja kako je 1991. u selu pored Gline u kući jednog aktivista HDZ-a pronađen „srbosjek", a kako se „na kožnom držaču tog koljačkog noža i danas mogu videti tragovi sasušene ljudske krvi." Nož je, prema Krkoviću i Čubriću, nedvojbeno čuvan za reprizu 1941. godine.[52]

Srpska pravoslavna crkva u pravilu je podupirala takvu kulturu sjećanja.[53] Posebno se nastojalo pokazati kako je suvremena Hrvatska sljednica NDH. Posebno morbidni detalji koje je inače koristila srpska propaganda početkom devedesetih, nastavila se i u opisivanju glinskog slučaja. Stalno „općeprisućena" NDH u političkoj je svijesti bila trajno stanje koje proizlazi iz nepromjenjivih značajki Hrvata kao genocidnih ustaša.[54] Preimenovanje Spomen-doma koje su provele hrvatske vlasti većini je glinskih Srba služilo kao još jedan dokaz kako politika pobune protiv hrvatskih vlasti i stvaranja paradržave od 1990. nije bila pogrešna i nije imala alternativu osim prepustiti se „novom klanju".

Motivu ustaških zločina u Glini i Spomen-doma često je koristio i Mile Dakić, jedan od potpisnika inicijative za preuređenje Spomen-doma iz 1982. i ravnatelj Memorijalnog centra Petrova gora, koji je u razdoblju 1990. – 1995. obnašao niz političkih funkcija u RSK. Dakić prepun ogorčenja piše o Spomen-domu, posebno je ogorčenje usmjereno prema Savezu komunista: „onima koji su dopustili da se tamo izgradi plesnjak u cilju zaborava".[55] Slično kao i Maljevac u interpretaciji hrvatsko-srpskih odnosa i događaja iz glinske crkve, Dakić stalno vuče paralele između 1941/1945. i 1991/1995. te je ponekad nejasno o kojem razdoblju govori. Dakić isto tako otkriva „antisrpsku zavjeru" NOB-a koju su komunisti i Hrvati udruženo organizirali protiv Srba. Prave „borce za slobodu i srpski narod" Dakić nalazi među četničkom emigracijom na svojim putovanjima po Kanadi.[56]

Srbi koji su ostali živjeti u Glini nakon 1995. ili se vratili tijekom idućih godina, bili su prisiljeni na suživot s Hrvatima, život u novoj Glini te u dobroj mjeri i na novu politiku. Npr. predstavnik Vijeća srpske nacionalne manjine u Glini Nikola Miljević prilikom obilježavanja 70. obljetnice pokolja, isticao je potrebu pijeteta za žrtve, naglašavao etičke dimenzije i nije posezao za mitološkim motivima ili spominjao morbidne detalje. Miljević je najavio svoje sudjelovanje i u obilježavanju 20. obljetnice ubojstva 21 Hrvata u selu Jošavica, koji su ubijeni 1991., „zbog kulture sjećanja koju ove žrtve zaslužuju, ali i zbog istine koja oslobađa te nadom da ćemo njenom spoznajom stvoriti zalog za budućnost sebi i svojoj djeci."[57] Takav nadahnuti govor iznimna je rijetkost u razdoblju nakon 1995., ali ujedno i osvještavanje kako će srpske žrtve biti priznate i uvažene tek i ako isti ti Srbi pokažu poštovanje prema hrvatskim žrtvama.

POKUŠAJ OBNOVE SJEĆANJA

Prilikom 70. obljetnice događaja iz 1941. godine, 2011., oživljeno je sjećanje i privučena pažnja šire javnosti na glinski slučaj. Inicijativu za vraćanje imena Spomen-doma u Glini i spomen-ploče žrtvama ustaških zločina iz 1941. pokrenuli su Građanski odbor za ljudska prava i Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću iz Zagreba.[58] Intelektualac i aktivist Slavko Goldstein uputio je otvoreno pismo tadašnjoj premijerki Jadranki Kosor u kojemu je tražio od nje da se sadašnji Hrvatski dom vrati svojoj prvotnoj namjeni.[59] Očito polazeći od predodžbe kako je način na koji se nečega sjećamo ili ne sjećamo, pokazatelj naše prioritetne političke vrijednosti,[60] Goldstein je objašnjavao kako je vraćanje imena Spomen-dom i spomen-ploče „afirmacija naših vlastitih vrijednosti u europskom društvu i preuzimanje izgrađenih europskih vrijednosti":

> Dužni smo pri tome uključiti i uklanjanje nekih mrlja koje već predugo tavore na licu i na savjesti hrvatskog društva. One nam u vlastitoj kući neprekidno stvaraju razdore, a u europskom društvu s takvim ćemo mrljama biti neželjeni uljez.[61]

Premijerka Kosor nije odgovorila Goldsteinu,[62] ali je u Glinu u sklopu obilježavanju 70. obljetnice glinskih tragedija stigao predsjednik Ivo Josipović od kojega su udruge koje su pokrenule inicijativu za vraćanje naziva Spomen-dom dobile podršku. Za Josipovićeva boravka u Glini, održan je parastos žrtvama, ali stigla je i dojava o bombi i najavljeni su protesti braniteljskih udruga.[63] Slične su inicijative tijekom narednih godina uputili i književnik Predrag Matvejević i političar Milorad Pupovac koji je upotrebu hrvatskog imena u slučaju Hrvatskog doma nazvao sramnom.[64]

Inicijativa nevladinih udruga nije naišla na plodno tlo u samoj Glini. Ocijenjena je kao inicijativa „od organizacija sa sjedištem izvan Gline, a kojima je cilj narušiti stabilnost i međuljudske odnose na ovom ratom stradalom području".[65] Zamjeralo se predsjedniku Josipoviću što je odao pijetet ubijenim srpskim civilima na krivom mjestu (jer kod spomen doma "čak ni komunisti nisu polagali vijence") „a nije se sjetio ubijenih civila i hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, a na temelju njihovih žrtava postao je predsjednikom hrvatske države ... Također ga nije bilo briga što su okolna brda puna kosti Hrvata ubijenih na Križnom putu 1945. a da se ni danas nezna za njihove grobove."[66] „Svim žrtvama treba odati počast, ali treba ići po redu", zaključio je Stjepan Tonković, zamjenik predsjednika Gradskog vijeća i predsjednik glinskog HSS-a. [67]

Kao opravdanje za nemogućnost vraćanja imena Spomen-doma u Glini, predstavnici lokalne vlasti u Glini isticali su „neopravdano osuđene hrvatske generale u Haagu" i „zaboravljanje stradavanja velikog broja Hrvata u Drugom svjetskom ratu, za koje se ni danas ne zna gdje su pokopani".[68] Uz to, iako formalno „svim žrtvama treba odati počast", postoji „red" u tome. Možemo zaključiti kako je glinskim lokalnim vlastima na prvome mjestu obilježavanje žrtava Domovinskog rata, potom obilježavanje hrvatskih žrtava Drugog svjetskog rata, a srpske žrtve iz istog rata, moraju čekati red ako uopće za njih ima mjesta. U takvom slučaju, inicijativa za vraćanje naziva Spomen-dom koja zahtjeva jednak tretman svih žrtava neprijateljski je dočekana u Glini. Žrtve i dalje bile podijeljene na „naše" i „njihove" pri čemu za poražene nema mjesta.

Inicijativa za vraćanje naziva Spomen-dom nije zaustavljena. U listopadu 2013. predsjednik Josipović je u pratnji Sisačko-moslavačke županice Marine Lovrić-Merzel i gradonačelnika Milana Bakšića (HSLS) položio vijence na platou ispred Hrvatskog/Spomen doma i najavio vraćanje spomen-ploče žrtvama koje su „ubijene i zapaljene u crkvi".[69] Na sjednici Gradskog vijeća Gline 28. studenog 2013. osuđeno je mjesto polaganja vijenaca kao neprimjeren čin koji ne pridonosi poboljšanju odnosa glinskih Hrvata i Srba. Na sjednici se moglo čuti kako nikakvog ubojstva u glinskoj crkvi nije bilo i kako su komunisti 60 godina pisali povijest i više neće.[70]

Pažnju skreće osuda mjesta – prostora na kojemu je nekada stajala pravoslavna crkva Presvete Bogorodice i uz koju se veže ustaški pokolj! Zašto lokalna vlast osuđuje mjesto? Uz opetovano ponavljanje kako ubojstava u samoj crkvi nije bilo osuđuje se mjesto, na kojemu „čak ni komunisti nisu polagali vijence, nego u kosturnici na starome groblju". Ako je, kako piše francuski povjesničar Pierre Nora, „svrha postojanja nekog mjesta pamćenja zaustavljanje vremena, blokiranje napretka zaborava, fiksiranja stanja stvari, ovjekovječenje smrti..." možemo zaključiti kako za glinske Hrvate mjesto ispred Hrvatskog/Spomen doma nije mjesto kojega se oni žele sjećati i dati mu svrhu koju je Nora naveo.[71] Kao što je spomenuti Nijemac iz vajmarskih novina naveo za komemoracijske oznake iz Buchenwalda: „To nije moje sjećanje, to mora nestati." Pri svemu tome, je li se događaj o kojemu se priča zbio ili nije zbio na mjestu koje je prijepor, više nije ni bitno.

PRIJEDLOG

REPUBLIKA HRVATSKA
SISAČKO-MOSLAVAČKA ŽUPANIJA
G R A D G L I N A
GRADSKO VIJEĆE

KLASA:
URBROJ:
Glina, 21.10.2014. godine

Na temelju članka 35. Zakona o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi (Narodne novine broj 33/01., 60/01., 129/05., 109/07., 125/08., 36/09., 150/11., 144/12., 19/13. – pročišćeni tekst) i članka 30. stavka 1. podstavka 1. Statuta Grada Gline (Službeni vjesnik broj 16/13., 22/14.), Gradsko vijeće Grada Gline na 6.sjednici održanoj dana 21.listopada 2014.godine donosi

ODLUKU
o utvrđivanju mjesta polaganja vijenaca, cvijeća i paljenju svijeća na području naselja Gline

Članak 1.

Ovom odlukom o utvrđivanju mjesta polaganja vijenaca, cvijeća i paljenju svijeća na području naselja Glina (u daljnjem tekstu: Odluka) utvrđuje se jedinstveni prostor koji je predviđen i obvezatan kao mjesto polaganja vijenaca, cvijeća i paljenja svijeća.

Adresa prostora je:

- Područje ispred križa srušene crkve Sv. Ivana Nepomuka, Glina, Trg bana Josipa Jelačića 18,
- Groblja na prostoru naselja Glina.

Članak 2.

Za polaganje vijenaca, cvijeća i paljenje svijeća tijekom radnog dana, blagdana ili praznika određuju se sljedeća delegacija:

- Gradonačelnik ili zamjenik,
- Predsjednik Gradskog vijeća, zamjenik predsjednika i članovi Gradskog vijeća.

Članak 3.

Obavijesti o polaganju vijenaca, cvijeća i paljenju svijeća objavit će se na web stranici Grada Gline.

O polaganju vijenaca, cvijeća i paljenju svijeća obavijestit će se udruge proizašle iz Domovinskog rata Grada Gline.

Članak 4.

Pridržavanju ove Odluke obvezuju se sva tijela javne vlasti ako se polaganje vijenaca, cvijeća i paljenje svijeća obilježava na području naselja Glina.

Članak 5.

Ova Odluka stupa na snagu 8.dana od dana objave u „Službenom vjesniku".

GRAD GLINA
GRADSKO VIJEĆE GRADA GLINE

Sanja Štingl-Vlašić, dr.med.
predsjednica

Sl. 1. *Odluka Gradskog vijeća Gline o zabrani komemoriranje ispred Hrvatskog doma*

Politika osude mjesta komemoriranja nastavljena je i dobila praktičnu osnovu. Gradsko vijeće grada Gline 21. listopada 2014. zabranilo je komemoriranje ispred Hrvatskog doma. Formalno je to učinjeno Odlukom o utvrđivanju mjesta polaganja vijenaca, cvijeća i paljenja svijeća na području grada Gline. Odluka je bilo kakvo komemoriranje ograničila na dva mjesta: gradsko groblje i na mjestu srušene katoličke crkve sv. Ivana Nepomuka.[72] Odluka je usvojena glasovima 10 vijećnika (od ukupno 15 vijećnika) desnih stranaka hrvatske orijentacije dok je troje srpskih vijećnika bilo protiv.[73] Gradske su vlasti mogle pravdati odluku uvođenjem reda u proces komemoriranja.[74] Međutim, najkontroverzniji dio odluke je članak 3 u kojemu stoji kako će se „O polaga-

nju vijenaca, cvijeća i paljenju svijeća obavijestiti udruge proizašle iz Domovinskog rata".[75] To ne pokazuje samo smjer u politici komemoriranja i kulturi sjećanja kako je vide lokalni akteri već upozorava na postojanje „neformalnih sila veta" u kulturi sjećanja. Naime, dok Gradsko vijeće ima legalnost i legitimnost donijeti odluke o ograničavanju mjesta komemoracija to ne možemo utvrditi za udruge, kojima Gradsko vijeće uvažava legitimitet. Istovremeno je u novinama prenešena izjava župana Sisačko-moslavačkog Ive Žinića gdje je najavio znanstveni skup koji će pokazati da nikakvog zločina na tome mjestu nije bilo.[76] Model u kojemu (post)komunistički političari žele inicirati znanstveni skup s unaprijed poznatim rezultatima nije bio nešto novo.

Vijeće Srpske nacionalne manjine grada Gline podnijelo je Ministarstvu uprave zahtjev za nadzor odluke glinskog Gradskog vijeća i prve reakcije iz Ministarstva bile su da odluka ne krši prava nacionalnih manjina i/ili pravo na javno okupljanje.[77] Zastupnik srpske nacionalne manjine u Hrvatskom saboru Milorad Pupovac ubrzo je problem zabrane komemoriranja iznio na sjednici Sabora. U medijima su reagirali i Srpsko narodno vijeće (SNV) te nevladine udruge poput Documente. Najavili su kako neće poštovati odluku glinskog Gradskog vijeća:

> … vlast koja zabranjuje komemoriranje na mjestu tako strašnoga, neporecivog zločina ne zaslužuje povjerenje i suradnju, već najoštriju osudu i hitan odlazak. Srpske organizacije i Antifašistička liga će sasvim sigurno nastaviti komemoriranja na mjestu ispred nekadašnje srpsko-pravoslavne crkve, mjestu najvećeg ustaškog zločina izvan sustava koncentracijskih logora.[78]

Konačno je Ministarstvo uprave stavilo izvan snage odluku Gradskog vijeća grada Gline. Tako je komemoriranje nastavljeno narednih godina. Bilo je slučajeva demonstranata protiv komemoriranja pa je komemoraciju morala štititi policija.[79] Glinski Hrvati nisu iskazivali interes za bilo kakvo komemoriranje događaja iz 1941. Štoviše, niz je inicijativa koje komemoriraju poražene u Drugom svjetskom ratu u što je uključena i Katolička crkva.[80] Demonstranti protiv komemoriranja upozoravali su kako to nije komemoracija nego „četnički miting" u organizaciji Milorada Pupovca te da dominantno prisustvuju Srbi izvan Gline.[81] U danima kada se približavala 80. obljetnica događaja iz 1941., 16. srpnja 2021. u Hrvatskom/Spomen domu organizirana je promocija knjige *Jasenovac i poslijeratni jasenovački logori* autora Stipe Pilića i Blanke Matković. Organizatori promocije

Sl. 2. *Komemoracija 80-godišnjice ustaškog pokolja u Glini*

knjige bili su lokalna HVIDRA i Gradska knjižnica i čitaonica,[82] a knjiga se uklapa u niz revizionističkih štiva koje pokušavaju NDH prikazati kao normalnu protupobunjeničku državu, a eventualno nasilje „desrbizirati".[83] Tako je mjesto sjećanja u Glini prošlo jedan zaista impresivan put: od Pravoslavne crkve, preko Spomen doma s nizom socijalističkih simbola u kojemu se pleše i pjeva pa do Hrvatskog doma u kojoj se promoviraju revizionističke knjige u režiji ekstremne desnice.

ZAKLJUČNO: IZGLEDI ZA BUDUĆNOST

Na komemoracijama su ponavljani zahtjevi za vraćanje naziva Spomen-dom i ploče s imenima ubijenih.[84] Takvo što malo je izgledno. Vraćanje naziva Spomen-doma ili barem spomen-ploče, što je izglednije, u Glini se može očekivati jedino uz zalaganje središnjih institucija države (predsjednika, premijera) i pritiska na lokalne vlasti. Po svemu sudeći, nema nikakvih izgleda da bi takva inicijativa mogla doći „odozdo", od samih građana Gline, koji, ako nisu protiv, pokazuju ravnodušnost. Teško se može očekivati kako će dominantna lokalna kultura sjećanja na prošlost njegovati poštovanje prema srpskim žrtvama iz 1941. Te godine u Glini su stradali Srbi, koji su u sjećanju današnjih glinskih Hrvata agresori i okupatori (da ne koristimo teže i pogrdnije izraze), glinski se Hrvati sjećaju događaja iz 1991., svojih žrtava, svojega progonstva i uništavanja grada, a u sjećanju na socijalističko razdoblje prevladale su negativne slike, teze o potlačenosti glinskih Hrvata i „sotonizacija" glinskih Hrvata kroz izmišljen pokolj u pravoslavnoj crkvi. Kao što smo naveli na početku ovog članka, „Glina je slobodna", a tu slobodu glinski Hrvati vide i kao slobodu kulture sjećanja koja će u svojoj autentičnosti za Srbe pronalaziti vrlo malo mjesta.

Nositelji komemoracije ostali su Srpsko narodno vijeće, Antifašistička liga i organizacija *Documenta*. Komemoriranje je tako ostalo ograničeno na manju skupinu ljudi koja je eventualno uspjela senzibilizirati manji dio intelektualaca za glinski slučaj, ali bez ikakva odjeka u široj javnosti. Ujedno su i objektivni faktori (protok vremena, teška ekonomska situacija, depopulacija) utjecali na upravo ono što su akteri komemoriranja željeli izbjeći: zaborav. Vrlo je teško očekivati kako manja skupina ljudi izvan Gline može dugoročno očuvati jednu kulturu sjećanja bez populacije koja tu kulturu sjećanja održava.

[1] *Glinski glasnik*, br. 1, 1995.

[2] Marko SREMIĆ, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.“, *Državnost*, br. 1, 1997., 351.

[3] Popis stanovništva prema mjestu rođenja, narodnosti i spolu 1991., Zagreb, Državni zavod za statistiku.

[4] M. SREMIĆ, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.“

[5] Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2001. Republika Hrvatska – Državni zavod za statistiku; Popis stanovništva 2011., http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/censuslogo.htm, uč. 24. 1. 2014.

[6] „Odgođena uspostava Kotara Glina“, *Glinski glasnik*, br. 3, 1995., 5.

[7] Dragan MARKOVINA, „Kultura sjećanja u Splitu : fenomen dvadesetog stoljeća“, *Kulturna baština*, br. 38, 2012., 66.

[8] „Lijepa naša Glina“, *Glinski glasnik*, br. 2, 1995., 7.

[9] Claudia KOONZ, „Između pamćenja i zaborava: koncentracijski logori u njemačkom sjećanju“, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Zagreb 2006., 291.

[10] „Preimenovane ulice, trgovi i ustanove“, *Glinski glasnik*, br. 2, 1995., 2–3.

[11] Isto.

[12] Isto.

[13] M. SREMIĆ, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.“

[14] Wikipedia/Glina. http://www.grad-glina.hr/povijest-gline/ uč. 1. 2. 2014.

[15] „Priprema se gradnja nove glinske crkve“, *Glinski glasnik*, br. 3, 1995., 8–9.

[16] Mate MATAS, „Banovina: demografski razvoj i problemi nerazvijenog dijela Hrvatske“, *Hrvatski geografski glasnik*, sv. 66, br. 2, 2004., 62–63.

[17] Paul CONNERTON, *How Societies Remember*, Cambridge 1989., 51.

[18] „Lijepa naša Glina“, *Glinski glasnik*, br. 2, 1995., 7.

[19] Isto.

[20] M. SREMIĆ, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.“, 353.

[21] „Proslava ustoličenja bana Jelačića u Glini“, *Vjesnik*, 6. 4. 1998.

[22] Branka DŽEBIĆ, „Runjanin između mita i povijesti“, *Vjesnik*, 22. 9. 1996.

[23] M. SREMIĆ, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.“

[24] „Srce Banovine vraćeno majci Hrvatskoj“, *Glinski glasnik*, br. 2, 1995., 6.

[25] M. SREMIĆ, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.“.

[26] *Državnost*, br. 1, 1997.

[27] Kristina MILKOVIĆ, *Josip Jelačić u Prvoj banskoj pukovniji 1841. – 1848.*, Zagreb 2014.

[28] www.grad-glina.hr/povijes-gline/, uč. 3. 2. 2014.

[29] C. KOONZ, „Između pamćenja i zaborava: koncentracijski logori u njemačkom sjećanju“, 302–303.

[30] Isto.

[31] „Otvoreno pismo Slavka Goldsteina Jadranki Kosor“, *Jutarnji list,* 11. 7. 2011.

[32] T. ODIĆ, „Udruge traže preimovanje Hrvatskog doma u Glini“, *Večernji list*, 12. 7. 2011.

[33] „Preimenovane ulice, trgovi i ustanove“, *Glinski glasnik*, br. 2, 1995., 2–3.

[34] Holm SUNDHAUSSEN, „Jugoslavija i njene države sljednice: konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija sjećanja i mitova“, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Zagreb 2006., 243.

[35] Željko MALJEVAC, „Odbjegli Srbi neće šetati našom Glinom“, *Panorama*, 16 . 10. 1996.

[36] H. SUNDHAUSSEN, „Jugoslavija i njene države sljednice: konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija sjećanja i mitova“, 265.

[37] „Župan Brodarac spriječio linč“, *Nedjeljna Dalmacija*, 25. 10. 1996.

[38] „Glinjani su ponovo u Glini“, *Glinski glasnik*, br. 2., 1995., 5.

[39] Npr. Vjesnikova novinska dokumentacija od 1995. do 2004. ne sadrži nijedan tekst o tome u fasciklima na temu Gline, Srba, nacionalnih manjina i antifašizma. O ustaškim zločinima nema tematizirane dokumentacije, pa se dade

zaključiti kako se o njima u vodećim tiskovinama nije pisalo. HR-HDA-2031/P-1/UP- 8, UP-11, UP-13, UP-17,UP-22.

[40] Tomislav VUKOVIĆ, „Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini – povijesni događaj ili mit“, *Glas Koncila*, br. 35–53, 27. 8. 2006. – 25. 12. 2006.

[41] Sličnu tezu iznio je i povjesničar Jure Krišto. J. KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 1998.

[42] T. VUKOVIĆ, 1. dio, *Glas Koncila*, br. 35, 27. 8. 2006, 25.

[43] Željko MALJEVAC, "Izmišljotinama prikrili četništvo", *Glinski glasnik*, br. 2, 1995., 8–9.

[44] Prvi put je tekst objavljen u *Sisačkom tjedniku* 13. 8. 1992., a u nešto izmijenjenoj verziji u *Glinskom glasniku* 1995., koju koristim za potrebe ovog članka.

[45] Isto, 8.

[46] Isto, 9.

[47] Isto, 9–11.

[48] Isto, 10.

[49] Ozren ŽUNEC, *Goli život: socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*, Zagreb 2007., 391-405.

[50] Nebojša DEVETAK, *Razgrtanje pepela: zapisi o tragičnoj komediji s pjevanjem, pucanjem i plakanjem*, Zagreb 1998.

[51] Ratko DMITROVIĆ, „Hrvatski dom na mestu zločina“, *Pečat*, 14. 7. 2011.

[52] Dragan ČUBRIĆ i Momčilo KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, Beograd 2005.

[53] http://www.eparhija-gornjokarlovacka.hr/Stradanje_Srba_u_Glini-L.htm#zlocini_ostali_bez_kazne, uč. 30.1.2014.

[54] O. ŽUNEC, *Goli život: socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*, 417.

[55] Mile DAKIĆ, *Bol u prsima*, Beograd 2006.

[56] Mile DAKIĆ, *Ratni dnevnik 1991–1996*., zapis 13. 12. 1991.

[57] Nikola CETINA, „Predstavljena knjiga "Glina 13. maja 1941.“, *Identitet*, br. 155, 2011., 17–19.

[58] Tadija ODIĆ, „Udruge traže preimenovanje hrvatskog doma u Glini“, *Večernji list*, 12. 7. 2011.

[59] „Otvoreno pismo Slavka Goldsteina Jadranki Kosor“, E-novine, 12. 7. 20111.

[60] D. MARKOVINA, „Kultura sjećanja u Splitu : fenomen dvadesetog stoljeća“, 68.

[61] „Otvoreno pismo Slavka Goldsteina Jadranki Kosor“, *Jutarnji list*, 11. 7. 2011.

[62] Drago PILSEL, „Zašto HSS-u smeta Spomen-dom žrtvama ustaškog terora u Glini“, TPortal, 16. 7. 2011. http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/138801/Zasto-HSS-u-smeta-Spomen-dom-zrtvama-ustaskog-terora-u-Glini.html, uč 30. 1. 2014.

[63] N. CETINA, "Predstavljena knjiga "Glina 13. maja 1941.", *Identitet*, br. 155, 2011., 17–19.

[64] M. PUPOVAC, „Tko u Hrvatskoj uopće zna kakav se jeziv zločin 1941. dogodio u pravoslavnoj crkvi u Glini?“, *Telegram*, 29. 7. 2021.

[65] D. PILSEL, „Zašto HSS-u smeta Spomen-dom žrtvama ustaškog terora u Glini“.

[66] „Josipović i Lovrić-Merzel uvrijedili Glinjane“, HSS Sisačko moslavačke županije, http://www.hss-smz.org/index.php/96-vijesti/sporedne/269-josipovic-i-lovric-merzel-uvrijedili-glinjane, uč. 2. 2. 2014

[67] Isto

[68] Isto

[69] Isto

[70] Isto

[71] Pierre NORA, „Između pamćenja i historije: problematika mjesta“, u: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Zagreb 2006. 21-44

[72] Odluka je dostupna na poveznici: http://doc.grad-glina.hr/6SGVGG-2014/2014-06-09.pdf

[73] N. JOVANOVIĆ, „Nasilje nad uspomenama i poviješću“, *Novosti*, 22. 10. 2014.

[74] „Urbano, samo ubrano“, Lupiga, 13. 11. 2014. https://www.lupiga.com/vijesti/zakon-koji-ne-zele-postovati-pupovac-optuzio-vlasti-u-glini-za-poricanje-genocida

[75] Odluka. Ista poveznica.

[76] N. JOVANOVIĆ, Nasilje nad uspomenama i poviješću“.

[77] „Grad Glina i dalje protiv pijeteta žrtvama NDH“, Portal Stav, 10.12.2014. http://stav.cenzura.hr/grad-glina-i-dalje-protiv-pijeteta-zrtvama-ndh/

[78] S. VUČKOVIĆ, „Pobuna antifašista“, Portal Dnevno.hr, 9.12.2014. https://www.dnevno.hr/vijesti/hrvatska/pobuna-antifasista-pupovac-i-terselic-odlaze-u-glinu-promijeniti-ime-hrvatski-dom-u-spomen-dom-139855/

[79] I. VRANIĆ-BUVA, „'Ja ću vam reći što se dogodilo u Glini, bio sam tamo, a ne lažljivi mediji', Portal Dnevno hr. 1.8.2017. https://www.dnevno.hr/domovina/ja-cu-vam-reci-sto-se-dogodilo-u-glini-bio-sam-tamo-a-ne-lazljivi-mediji-1047979/

[80] T. BOGDANIĆ, „Nekultura sjećanja i dom razdora u Glini, Deutsche Welle, 29.7.2021. https://www.dw.com/sr/hrvatska-nekultura-sećanja-i-dom-razdora-u-glini/a-58685858

[81] I. VRANIĆ BUVA, „'Ja ću vam reći što se dogodilo u Glini, bio sam tamo, a ne lažljivi mediji'“.

[82] G. BORKOVIĆ, „Promocija revizionističke knjige o Jasenovcu na mjestu pokolja Srba“, *Novosti*, 16. 7. 2021.

[83] Mirjana KASAPOVIĆ, „Genocid u NDH: Umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina“, *Politička misao*, 55 (1), 2018. 7-32.

[84] T. KRISTO, „Održana komemoracija žrtvama ustaških zločina u Glini 1941.“, *Jutarnji list*, 29.7.2021.

VII.

SVJEDOČENJA LJUBANA JEDNAKA

1.

LJUBAN JEDNAK (1916. – 1997.): „TAKO SAM JA JEDINI PREŽIVIO GROZNI POKOLJ U PRAVOSLAVNOJ CRKVI.“

Drago Roksandić

UDK: 343.14:341.34-058.65(497.5 Glina)“1941“
Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ▶ Ljuban Jednak (Gornje Selište, Glina, 1916. – Beograd, 1997.) svjedočio je kao glinski građanin od 1944. godine pa sve do svoje prirodne smrti u izbjeglištvu nakon „Oluje“ 1995. godine o svome doživljaju tragedije „Ilinjskog“ masovnog zločina u pravoslavnoj crkvi u Glini. Njegovo svjedočenje u svojoj jezgri nikada i nigdje nije bilo osporeno dok je on kao svjedok bio živ. Godine 2006. prvi su put javno osporeni i njegovo svjedočenje, kao i sva druga svjedočenja te oficijelna priopćenja nakon 1945. godine. Pritom je ustvrđeno da nikakva masovnog zločina u spomenutoj crkvi nije ni bilo. Polemike koje su uslijedile i konteksti u kojima su se vodile problem nisu riješile. Ovaj članak sa svojim brojim prilozima nastao je u nastojanju da se prije svega rekonstruira što je sve, kada i gdje objavljeno u Jednakovo ime. Bitno je imati na umu da nije poznata nijedna njegova vlastoručno potpisana izjava. Drugo, cilj je bio i obrazložiti temeljne probleme konkretnohistorijskog, kontekstualnog pristupa svakom od njegovih svjedočenja o osobnom iskustvu tragedije. U tom je smislu, pored ostalog, ponuđen model računalne obrade svih iskaza koji omogućuje kvantitativno-kvalitativnu i komparativističku interpretaciju. Treće, autor smatra da je znanstveno neodrživo i etički neprihvatljivo ignoriranje traumatskih aspekata tragedije iz 1941. godine, tim više što je Jednak cijeli svoj život od 1944. do 1995. godine živio u Glini.

Abstract ▶ Ljuban Jednak (Gornje Selište, Glina, 1916 – Belgrade, 1997) testified as a citizen of Glina from 1944 until his natural death in exile after the “Storm Operation” in 1995 about his experience of the Saint Elias mass crime tragedy in Orthodox Church in Glina. His testimony, in its core, was never challenged anywhere while he was alive as a witness. It was only after his death, in 2006, that his testimony, as well as all other testimonies and official statements published after 1945, were publicly challenged for the first time. At the same time, it was clained that there was no mass crime in the mentioned church at all. The controversies that followed and the contexts in which they were conducted did not resolve the issue. This article with its numerous attachments was created in an effort to first of all reconstruct what, when and where any particular statement was published in Jednak’s name. It is important to keep in mind that none of his handwritten statements are known. Secondly, the goal was to explain the fundamental problems of the concrete-historical, contextual approach to each of his testimonies of the personal experience of the tragedy. In this sense, among other things, a model of computer processing of all statements is offered, which enables quantitative-qualitative and comparativistic interpretation. Thirdly, the author believes that it is scientifically unsustainable and ethically unacceptable to ignore the personal trauma emerging of the tragedy of 1941, especially since Jednak lived in Glina his whole life from 1944 to 1995.

Ključne riječi ▶ Ljuban Jedak, svjedok masovnog zločina, Glina, pravoslavna crkva, tragedija i trauma, znanost i etika

Key words ▶ Ljuban Jednak, witness of the mass murder, Glina, Orthodox church, tragedies and trauma, sciences and ethics

https://doi.org/10.17234/9789533792972.39

> Mnogi preživjeli, među inima i Simon Wiesenthal na zadnjim stranicama svoga djela Ubojice su među nama („Gli assassini sono fra noi", Milano, Garzanti, 1970.) podsjećaju da su se esesovci zabavljali opominjući ciničnо zatočenike: „Kako god ovaj rat završio, rat protiv vas dobili smo mi; nitko od vas neće ostati da posvjedoči, ali ako bi se tko i spasio, svijet mu neće vjerovati. Možda će biti sumnji, rasprava, istraživanja povjesničara, ali neće biti izvjesnosti, jer mi ćemo dokaze i vas uništiti zajedno. A kad bi pokoji dokaz i preostao, a ponetko od vas preživio, svijet će reći da su stvari o kojima govorite previše monstruozne da bi se u njih povjerovalo: reći će da su to pretjerivanja savezničke propagande, pa će vjerovati nama koji ćemo sve to poricati, a ne vama. Povijest Lagerâ diktirat ćemo mi."
>
> (Primo LEVI, *Utopljenici i spašeni* (prev. s talijanskog Tvrtko Klarić), Zagreb 2017., 7)

KAKO PRISTUPITI TRAGEDIJI I TRAUMAMA LJUBANA JEDNAKA?

Rečenicom iz naslova ovog rada Ljuban Jednak (Gornje Selište, Glina, 2. rujna 1916. – Beograd, 5. svibnja 1997.) u više navrata završavao je svoja svjedočenja o tragediji koju je preživio „uoči Ilinja" 1941. u glinskoj pravoslavnoj crkvi.[1] Zemljoradnik, oženjen i nastanjen na posjedu supruge Stane, rođene Miljević u Gređanima kod Topuskog – mladić sa završenom seoskom pučkom školom i krojačkim zanatom u Glini kod majstora Dmitra Tovarlože – postao je s nepunih 25 godina jedini preživjeli u masovnom zločinu u glinskoj pravoslavnoj crkvi.[2] Od tada pa sve do svoje smrti u izbjeglištvu u Beogradu 1997. kao glinski građanin nakon 1944. puno ga se puta pozivalo da svjedoči o svojoj tragediji.[3] Iz zapisanih svjedočenja danas vidimo da se to prečesto zbivalo u situacijama kada „drugima" u biti nije bilo važno što je on sâm doživio 1941. i kako se s doživljenim nosio. Od njega se očekivalo da javno potvrdi što su ustaše činile u danima „Ilinja" 1941. u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Iako on u svojim izjavama o zločinima nikada nije povezivao ustaško i hrvatsko ime, kontekste u kojima je svjedočio, situacije u kojima je govorio birali su uvijek „drugi". Istraživač danas mora uzeti u obzir da su Jednakove riječi o iskustvu vlastite tragedije mogle imati i, dakako, imale su uvijek različite izravne i neizravne recepcije i učinke.[4] Neodrživo je činiti njega odgovornim za tragediju koju je preživio i za traume s kojima je cijeli svoj život proživio. Međutim, istraživačka je obveza, znanstvena i etička, otvoreno, kritički se suočiti sa svim aspektima njegove tragedije i trauma. Jedino je tako moguće humanizirati odnos prema izazovima „prevladavanja prošlosti" (*Vergangenheitsbewältigung*).

Nijedno Jednakovo svjedočanstvo o tragediji koju je preživio nije sačuvano kao njegov autograf. Neka ključna nastala su kao strojopisne inačice njegovih stenografiranih izjava pred različitim tijelima vlasti, napose u statusu svjedoka u istragama ili sudskim procesima. Uočljivo je da ih je većina finalizirana u obliku kontinuiranih narativa, iako je teško pretpostaviti da usmeno nisu nastajala u dijaloškoj ili još složenijoj komunikaciji. Danas je sve to gotovo nemoguće provjeriti. Ipak, referirajući se *per analogiam* na Levija, „[p]rirodno je i uobičajeno da najpouzdaniju građu za rekonstrukciju istine o logorima čuvaju sjećanja preživjelih. Uza sav pijetet i ozlojeđenost što ih izazivaju, valja ih čitati kritičkih okom. Za poimanje Lagerâ oni sami nisu uvijek dobra promatračnica: u nehumanim uvjetima kojima su bili izloženi, bila je rijetkost da zatočenici mogu steći uvid u cjelinu svoga svijeta."[5] U Jednakovu slučaju, dakle, ostaju zapisi koje je moguće istraživati na više znanstveno održivih načina jer je prije svega riječ o više svjedočanstava iste osobe o istoj tragediji u raznim vremenima i s različitim traumatskim refleksima. U njegovu slučaju tim je važnije uvijek imati na umu „varljivost" ljudskog pamćenja: „Ljudsko je pamćenje čudesno ali varljivo oruđe. (…) Sjećanja pohranjena u nama nisu uklesana u kamen; ne samo što blijede s godinama već se često mijenjaju, pa čak i uvećavaju i poprimaju čudne obrise."[6] U Jednakovu slučaju, imajući na umu da je svjedočio u dugome vremenskom trajanju prema uobičajenim ljudskim mjerilima, od 1944. do 1997., tj. od rane mladosti do smrti važan je i učinak „fiziološkog vremena": „Pa ipak, čak i u normalnim uvjetima, na djelu je polagano urušavanje, zamagljivanje rubova, takoreći, fiziološki zaborav kojem se odupiru malobrojne uspomene."[7] U konkretnom slučaju bitna je napomena da je Jednaku njegovo „fiziološko vrijeme" u posljednjim godinama života moglo djelovati kao ciklički povratak u 1941.[8] Istjecalo je u ratu 1991. – 1995. koji je imao – neovisno o tome kako ga je tko doživljavao – srpsko-hrvatske/hrvatsko-srpske tragično konfliktne atribucije, a za razliku od 1941., bio je pored svih nesreća koje je prouzročio velikim dijelom zaglušujući rat ratnih propagandi. U svojem posljednjem filmski zabilježenom

svjedočenju 1997. Jednak je izjavio: „(…) Ne mogu se sjetit koje je godine bilo suđenje Stepincu. On je bio 27. srpnja [1941.] u Topuskom, u Kordunu. Sutradan je hapšenje nastalo. Ne znam šta je on govorio jer tu Srbin nijedan nije smio prisustvovati. Bio je neki Tomo, tu đe sam se ja rodio u Gornjem Selištu. Predvečer mi s njime divanimo. Reko: 'Tomo šta se to dešava?' 'Ne bojte se vi ništa Jednaci, to je poštena familija. Ja ću vas zaštititi, vi se ne bojte ništa.' (…)"[9] Naravno, nadbiskup Stepinac nije bio u Topuskom 27. srpnja 1941., ali je u tim godinama u oficijelnim srpskim medijima bio toliko dijaboliziran da je 1997. Jednak očito vjerovao da je Nadbiskup bio u Topuskom uoči njegova hapšenja! Suočavajući se u beogradskom izbjeglištvu 1995. iznova s vlastitom tragedijom i traumom – znajući da je malo vremena pred njim, a svjestan da govori u filmsku kameru – da bi ga se shvatilo, valja imati na umu i sljedeće Levijeve misli: „… pamćenje neke traume, pretrpljene ili nanijete, samo je po sebi traumatično, jer njezino prizivanje izaziva bol; onaj tko je nekoga povrijedio potiskuje sjećanje duboko u sebi kako bi ga se oslobodio i olakšao svoj osjećaj krivnje. (…) „Još jednom se sa žaljenjem mora konstatirati da je uvreda neizlječiva: (…)"[10] Ključno je pitanje kako se pritom ponaša „društvo". Ono može multiplicirati u žrtvi osjećaj uvrede, a time žrtvu instrumentalizirati za ciljeve koje s njom nemaju nikakve veze. Ono može, nasuprot tome, ignorirajući ili čak obesmišljavajući tragediju, u žrtvi poticati još razornije traume.

Jedno je sigurno. Bez skrupulozne znanstvene kritike, koja neće biti samo „kartezijanska", koja će u svako žrtvino svjedočenje umjeti konkretnohistorijski kontekstualizirati, kao povijesni izvor dekonstruirati i interpretacijski rekonstruirati te kritike koja će biti dorasla suočiti se i s traumatskim aspektima žrtvina iskustva, nemoguće je pristupiti Ljubanu Jednaku kao „jedinome preživjelom" u masovnom zločinu, kako je već stalno na sama sebe referirao.

A njegova trauma jedva da je ikoga ikad zanimala, bar ne javno.

Dr. Mladen Iveković bio je prvi koji je zabilježio Jednakovu ispovijest u okolici Gline u kasnu jesen 1942. i, istovremeno, jedan od rijetkih koji su bar nešto zapisali o stanju u kakvu je bio dok je govorio: „Evo strašnog svjedočanstva i optužbe Ljubana Jednaka. On je o svojim doživljajima one jezovite noći pričao jednostavnim riječima, bez uzbuđivanja. Njegove jednostavne riječi bile su prodorne, strašne. Govorio je tiho i sabrano, ali njegovi su prsti nervozno lupkali po stolu."[11] Iveković je prvi i jedini koji ga je javno doživio kao traumatiziranu žrtvu zločina.[12]

MOŽE LI SVJEDOK MASOVNOG ZLOČINA BITI „ČOVJEK STROJ" (*HOMO MACHINA*)?

Sve one koji su zbog najrazličitijih razloga suzdržanije ili sa skepsom, pa i nevjericom – da ne govorimo o slučajevima ravnodušnosti – recipirali Jednakova svjedočenja vjerojatno je najčešće intrigiralo što se u njima od iskaza do iskaza mijenja, o čemu se, kako i kada govori, a o čemu se, kako i kada šuti itd. Koliko god takvi pristupi bili neizbježni, pa i potrebni, neodrživa je njihova ishodišna pretpostavka, ako ih se teorijski i metodološki ne limitira. Inače će se sami obesmisliti implicirajući stav da bi Jednakova svjedočenja bila najautentičnija i najbliža istini kada izričajno među njima međusobno ne bi bilo nikakvih razlika u rasponu od 1944. do 1997.! Razumije se da se takav pristup svodi na *reductio ad absurdum*. Jedna gramofonska ploča ili neki drugi reprodukcijski medij njegova doba bili bi dovoljni da mu uštede muke javnog oglašavanja u ulogama u kojima je prečesto morao imati osjećaj da „glumi" samog sebe u najmračnijoj epizodi vlastitog života.[13]

Status Ljubana Jednaka kao jedine preživjele žrtve spomenutog masovnog zločina prvi je put doveden u pitanje u *Glasu koncila* 2006.[14] Istom je prilikom doveden u pitanje i sâm zločin.[15] Kako je tada već pokojni Jednak tretiran kao jedina preživjela žrtva masovnog zločina, da bi se dokazalo da masovnog zločina nije ni bilo, iskorištene su neke očite nedosljednosti u objavljenim Jednakovim svjedočenjima – posebno kada je riječ o datumima zbivanja od uhićenja do zatvaranja u glinsku pravoslavnu crkvu – za izvođenje logičnog paradoksa sa zaključkom da nikakva masovnog zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi nije ni bilo jer se i ne zna kad se zločin dogodio. Uopće nije teško suglasiti se s Tomislavom Vukovićem da su mnoga pitanja u vezi s masovnim zločinima na glinskom (dodajemo – i vrginmošćanskom) području 1941. nedovoljno istražena i da je to moglo biti, odnosno da je to bilo i jest izvorište humanistički neprihvatljivih interpretacija s etnokonfesionalnim diskvalifikacijama. Međutim, neprihvatljivo je isto tako ustvrditi da ništa nije ozbiljno učinjeno, da je svaki svjedok koji ne govori ono što osobno od njega očekujemo lažac, podlac, „hrvatskomrzac" itd. Najneprihvatljivije je, pak, autorovo „logično pitanje": „Pod pretpostavkom da je sve nabrojeno točno,

komu je i zašto uopće bio potreban 'glinski slučaj o pokolju u pravoslavnoj crkvi', kada je i bez njega zlo i tako već bilo neizrecivo, užasno i golemo?"[16] Međutim, ako su već pristrana historiografija i politika sprečavale da se sazna što se događalo na području kotareva Glina i Vrginmost 1941., kako to da u ovome polugodišnjem feljtonu nije objavljeno baš ništa konkretno o tome „zlu"? Možda zato što je bilo „neizrecivo"?[17] Reći da se nije dogodilo ono što su Jednak i mnogi drugi tvrdili da se dogodilo, a ne kazati što se doista dogodilo – osim da je bilo „zlo" – doista ne vodi nikuda!

Glede spomenutoga temeljnog problema s ovim feljtonom i njegovim knjižnim izdanjem, nužno je referirati se na jedan citat iz završnog nastavka feljtona. Teško da je itko tko nije tek rutinski pratio njegov sadržaj „preskočio" zadnjega citiranog svjedoka: „**Antun** (**Tone**) **Bakšić**, r. 1927, po zanimanju stolar, sin pokojnog Mate Bakšića citiranog od gotovo svih autora zbog izjave dane Komisiji za istraživanje ratnih zločina, koja je i uvrštena i u glasovito priopćenje br. 33 'o pokolju Srba u glinskoj crkvi'.[18] Pozornost privlači Bakšićev ulomak o Ljubanu Jednaku: 'To što je moj otac izjavio, mene se ne tiče… Ma što taj Ljuban Jednak blebeće. Ja ne kažem da on nije bio u velikom zlu, ali on to sve govori napamet ili kako mu je to kazano da govori. Njega je izvukao iz zla jedan ustaša i pustio ga da pobjegne. Poslije rata taj je ustaša mislio da će ga Ljuban spasiti, ali brus, ubiše oni njega! Sada kad tog ustaše nema, Ljuban može govoriti kako hoće… Još danas ima jedna žena koja zna kako je Ljuban pušten, ali tko bi je sad pronašao, a i to bi se moglo' (Karlo Lipak, 'Glina 1941', isto, str. 41.)"[19]

Antun Bakšić, rođen 1927., imao je u vrijeme glinskih tragedija 1941. 14 godina i vjerojatno je živio u kući svojih roditelja, u neposrednoj blizini pravoslavne crkve. Sa svojih četrnaest dječačkih godina teško da i sâm bar u sebi nije bio svjedok tragedija koncem srpnja i početkom kolovoza te godine. Neovisno o tome, mogao je cijeli život govoriti: „To što je moj otac izjavio, mene se ne tiče…" Na stranu što je nejasno zašto je uopće citiran u feljtonu koji je posvećen dvojbi „događaj" ili „mit"! Naime, Antun Bakšić ipak ne poriče da je Ljuban Jednak „bio u velikom zlu", ali ga – sudeći prema citatu – uopće ne zanima kakvo je to „zlo" bilo, a to se objavljuje u feljtonu posvećenu istini o tragedijama i traumama, od kojih Glina, kao ni od nekih drugih – sve do najnovijih vremena 1991. – 1995. – nikada neće moći pobjeći. Zalagati se za skrupuloznost provjerljivoga znanstvenog postupka i desetljećima poslije 1941. lansirati neprovjerljivu priču o N. N., iznevjerenom Jednakovu spasitelju kao poentu polugodišnjeg feljtona, ipak je neodrživo.[20]

JE LI NA GLINSKIM STRATIŠTIMA 1941. BILO SPASA?

Čak i da je netko od brojnih ustaša, ali i drugih pripadnika Oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske nekome htio pomoći da spasi život na bilo kojem od stratišta u srpnju i kolovozu 1941., to je na samom stratištu bilo nemoguće. Upravo Jednak, iz svjedočenja u svjedočenje, kazuje što se ponavljalo među ustašama kada su tijela ubijenih iznosili iz crkve, ubacivali i izbacivali iz kamiona te njima popunjavali unaprijed pripremljene jame:

> Neko vrijeme iza toga jedan je ustaša iz vana viknuo ovima u crkvi da dobro pripaze dali je netko na životu jer će biti zlo po sve njih ako iko živ izađe. Da budu još sigurniji da su svi mrtvi išli su od lješa do lješa i zabadali su još po jedan puta svakome nož bilo u srce ili u leđa. (I.)

> Neko vrijeme iza toga jedan je ustaša iz vana viknuo ovima u crkvi da dobro pripaze da li je neko na životu, jer će biti zlo po sve njih ako iko živ izađe. Da budu još sigurniji da su svi mrtvi išli su od lješa do lješa i zabadali su još po jedan puta svakome nož bilo u srce ili u leđa. (IV.)

> Posve jasno čuje, kako kaže jedan ustaša:
> – Pazi, možda se koji pritajio. Treba još sve kundakom po glavi. I kako ti udarci strašno zvuče. Udarac u meko i zvuk smrskanih kostiju. U to se javi onaj, što je klao: „Ma ne budi lud, od mog noža nije ni jedan ostao živ." (VI.)

> Neko je izvana povikao da dobro pripaze da ko ne ostane živ. „Biće zlo po nas sve ako ko živ izađe" – reče. Išli su od leša do leša i zabadali nož svakome u prsa ili leđa. (IX.)

Drugim riječima, nitko od žrtava nije smio preživjeti. Kakva bi kazna mogla zahvatiti onog ustašu koji bi na stratištu pokušao spasiti život nekome od „nedoklanih", bespredmetno je raspravljati. Ustaška je zakletva svakome bila kristalno jasna.[21]

Kada je već riječ o spašavanjima s ustaških stratišta u Glini 1941., ipak treba podsjetiti da se u tragediji glinskih građana srpske narodnosti 12./13. svibnja 1941.

spasio svega jedan, Nikica Samardžija (1908. – 1969.), dakle čovjek u 33. godini i odličnoj nogometaškoj kondiciji. Međutim, da bi preživio, morao je otići u Srbiju, što je nakon bijega sa stratišta bilo gotovo neizvedivo jer su ustaše znale da je preživio. Uspio je zato što su mu pomogli najbliži prijatelji hrvatske narodnosti.[22] U masovnom zločinu u pravoslavnoj crkvi 29./30. srpnja 1941. privremeno su se spasila sedmorica, od kojih četvorica samo privremeno, ali je masovni zločin preživio samo jedan, Ljuban Jednak.[23] U sljedećem masovnom zločinu u glinskoj pravoslavnoj crkvi, „pokrsnom", 4./5. kolovoza 1941., nije preživio nitko! Zločinci su uspješno položili „popravni ispit".[24]

O ODGOVORNOSTIMA ZA MASOVNE ZLOČINE – ZAŠTO NE I O OKUPATORSKIM VLASTIMA?!

Iako se vjerodostojnost i istinitost Jednakovih svjedočenja ne dovode u pitanje u knjizi Đure Aralice u knjizi *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, Aralica je u brojnim osobnim susretima, s punim obzirom prema Jednaku, razjašnjavao nejasnoće i proturječja u raznim pisanim svjedočenjima: „…ličnim objašnjenjima svojih zvanično datih pisanih izjava pomogao [je] da se preciznije utvrdi šta se događalo tim Srbima do tragičnog kraja."[25] Dakle, poput Tomislava Vukovića, Đuro Aralica je isto tako provjeravao nedosljednosti Jednakovih svjedočenja od 1944. do 1997. Međutim, nasuprot Vukoviću, Araličina knjiga nastala je prije svega s ciljem da se što je moguće više dokumentirano provjere i dokažu zločini – u interpretacijskoj matrici „ustaše" *vs.* „Srbi", u skladu s normama političkog diskursa 1990-ih – počinjeni na područjima kotareva Glina i Vrginmost 1941. Uočljivo je mnoštvo citiranih usmeno iskazanih provjera navoda iz objavljenih izvora i literature. Budući da velika većina uvrštenih svjedoka i kazivača vjerojatno više nije živa te kako je svoje provjere radio dugih dvadesetak i više godina, ona je danas nezaobilazna.[26] Budući da je Aralica bio istraživač-amater, čitatelj treba biti svjestan problema metodološke naravi. Najveća je manjkavost ove knjige implicitna ili eksplicitna težnja k postkomunističkoj reviziji odnosa Narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatske prema ustaškom „konačnom rješenju" „srpskog pitanja u NDH". Dočim su prema Vukoviću komunisti svjesno konstruirali jedan protuhrvatski mit, prema Aralici su – nasuprot tome – komunisti svjesno zamagljivali narav genocida prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj itd. Zbog različitih razloga „krivi" su i jednome i drugome. I u Vukovića i u Aralice iz različitih razloga ili uopće nema riječi o odgovornostima okupatorskih vlasti ili su one krajnje zamagljeno prikazane.

JEDNAKOVA SVJEDOČENJA: EGZEMPLARNI *CASE-STUDIES*

Dokument br. I. A. „ISKAZ Ljubana Jednaka iz Gređana k[ućni] br[oj] 70, zemljoradnika 27. god[ina] staroga, po narodnosti Srbina, o POKOLJU IZVRŠENOM U PRAV[OSLAVNOJ] CRKVI U GLINI DANA 30. SRPNJA 1941." pred Kotarskim narodnim sudom u Glini, 1. svibnja 1944., najstarije je sačuvano Jednakovo svjedočenje o vlastitoj tragediji i masovnom zločinu koji je preživio. Autentičnost i istinitost višestruko su službeno zajamčene. Međutim, ponavljamo, nije riječ o Jednakovu vlastoručnom svjedočenju. Glinski „Iskaz" nastao je kao „[p]reslušanje prema stenografskim bilješkama objavljen[im] dana 1. svibnja 1944. pred kotarskim narodnim sudom u Glini"[27]. Oblik dokumenta nije pravno valjan jer u gornjem lijevom kutu nema uobičajenog memoranduma ustanove, glinskoga Kotarskog narodnog suda, kao ni brojeva urudžbenog zapisnika s nadnevkom. Dodani su na kraju dokumenta, ali bez vlastoručnih potpisa predsjednika Suda, Perina Meandžije, i sekretara Suda, dr. Aleksandra Goldštajna, te bez pečata Suda. U nastavku stoji „[d]a je ovaj prepis vjeran svome orginalu tvrdi: Zemaljska Komisija za utvrđivanje ratnih zločina", s vlastoručnim potpisom tajnika Zemaljske komisije dr. Ferde Čulinovića, nadnevkom prijepisa („1. XI. 1944.") te okruglim pečatom na čijem unutrašnjem rubu stoji „Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Odjel pravosuđa", a u sredini petokraka zvijezda.[28] Što se sve događalo s ovim dokumentom od 1. svibnja do 1. studenoga 1944., zasad nije moguće istražiti.

Neovisno o svemu navedenome, riječ je o najvažnijemu od brojnih Jednakovih svjedočenja jer je u vrijeme davanja ovog „Iskaza" bilo prošlo manje od tri godine od tragedije koju je dotad jedini preživio. Njegovo je svjedočenje već tada bilo „kanonsko" u suđenjima za ratne sločine u ratu koji je, *nota bene*, 1. svibnja 1944. bio daleko od kraja! Napominjemo da je susjedna Petrinja bila oslobođena tek 5. svibnja 1945. pa je sve do proljeća 1945. uvijek bila otvorena mogućnost obnove ustaške vlasti u Glini.

Druga strana njegovih svjedočenja bila je osobne naravi i u vezi sa spomenutim fenomenom limitiranog horizonta žrtve, o kojem je pisao i Primo Levi.[29] Jednak je kao svjedok daleko preživio Levija pa je i već citirani nastavak Levijeve ispovijesti tim umjesniji i opravdaniji: „Nasuprot tome, protok vremena uzrokuje dodatne, povijesno negativne posljedice. Većina svjedoka, i obrane i optužbe, već je preminula, a oni koji su ostali i pristaju svjedočiti (nadilazeći svoje grizodušje, odnosno svoje rane), raspolaže sve bljeđim i stiliziranijim sjećanjima koja su pritom često, bez njihovog znanja, uobličena pod utjecajem informacija dobivenih naknadno, iz tekstova ili tuđih ispovijesti."[30]

Vrlo je važno, a u nekim situacijama i presudno važno samoprovjeravanje svjedoka zločina i umijeće razumijevanja vlastite tragedije u gusto prepletenoj mreži tragedija drugih, prije svega onih koji nisu preživjeli infernalne pohode i labirintsko zapletanje masovnih ustaških stratišta u predjelima između Pokuplja i Pounja, od Zrinske gore do Plješevice od 24. srpnja do 8. kolovoza 1941.[31] Jednakovi bjegovi bili su bježanja tek jednog od tisuća i tisuća muškaraca srpske narodnosti pred ustaškim lovom na ljude koncem srpnja i početkom kolovoza iste godine, u njegovu slučaju od Gređana do Gornjeg Selišta, od Gornjeg Selišta prema Balincu, od Balinca naumljeno prema Boviću, svugdje s „kuku i lelekom" žena te ustašama za petama ili u zasjedama – svjedočanstvo su o praiskonskom ljudskom strahu za „goli život". Njegov se strah pretvorio u rezignaciju kada je u Gornjem Selištu saznao da su ustaše odvele sve odrasle muškarce iz njegove obitelji, tako da mu je u Topuskom, gdje je najprije bio zatvoren, bilo svejedno gdje će završiti. Nikada ih kasnije više nije vidio, osim jednog rođaka koji se spasio.[32]

Međutim, Jednakova ispovijest – koliko god djelovala veristički – imala je od početka ugrađen konstrukcijski element koji će od svjedočenja do svjedočenja i na koncu do valova negacionističkog revizionizma u najnovije vrijeme proizvoditi kontraefekte. Riječ je o točnim datumima u njegovim sjećanjima, što je bilo u izravnoj vezi s datumima kada su se masovni zločini, napose u pravoslavnoj crkvi u Glini, inače dogodili. Prva Jednakova rečenica glasi: „Bilo je to pred Ilinje 1941. Jednog jutra u ponedjeljak čulo se u mom selu da su došli ustaše i da hapse ljude." Godine 1941. sveti prorok Ilija slavio se u subotu, 2. kolovoza. Dakle, ponedjeljak uoči Ilinja bio je 28. srpnja (sveti mučenici Kirik i Julita), a tog su dana ustaše ušle u Gređane hapsiti ljude. Izbjegavši iz Gređana, sklonio se kod bratića u Donjem Selištu, gdje je proveo noć 28./29. srpnja. Kada su se ustaše pojavile u Donjem Selištu, pobjegao je u Balinac: „U jadnom [vjerojatno „jednom" – *op. a.*] šajeru bio sam sakriven dva dana i dvi noći", tj. 29./30. i 30./31. srpnja. Prema njegovoj vlastitoj interpretaciji, ustaše su ga uhvatile 31. srpnja, odvele u Topusko i istoga tog dana, u neodređeno vrijeme, zajedno s brojnima drugima odvele u željezničkim vagonima u Glinu te zatvorile u mjesnu pravoslavnu crkvu. Na stranu sve što se dogodilo u crkvi prije masovnog zločina i u masovnom zločinu, činjenica je da iz njegova vlastitog iskaza proistječe da je pokolj u crkvi u kojemu je i on bio jedna od žrtava bio 31. srpnja/1. kolovoza 1941. Međutim, problem je što već naslov njegova svjedočenja glasi: „ISKAZ Ljubana Jednaka iz Gređana k[ućni] br[oj] 70, zemljoradnika 27. god[ina] staroga, po narodnosti Srbina, o POKOLJU IZVRŠENOM U PRAV[OSLAVNOJ] CRKVI U GLINI DANA 30. SRPNJA 1941."! Kako Jednak sâm nigdje ne kaže da se zločin zbio 30. srpnja, odgovornost za uvođenje tog datuma snose predsjednik Meandžija i sekretar Goldštajn, pa i svi nadređeni u Zemaljskoj i Državnoj komisiji koji su imali uvid u sva svjedočenja a da se ipak nisu zadržali na očitoj nepodudarnosti datumâ u raznim iskazima. Ne previđajući stanje u kojemu se 24-godišnji Jednak nalazio tih dana, istovremeno u brizi za raditeljski dom u Gornjem Selištu, ali i za vlastiti dom u Gređanima, psihološki je sasvim moguće da su se neki dani u njegovu sjećanju stopili s drugima. To za njega samog nije moralo imati nikakvo naročito značenje, ali je s vremenom dobilo krajnje neželjen smisao u suočavanju s iskustvom masovnog zločina na inovjernome mjestu obreda. Dakle, kada je riječ o Jednaku, masovni zločin zbio se u vrijeme Ilinja.[33] To je njemu kao običnom čovjeku, seljaku, bio kristalno jasan orijentir.

U najnovije vrijeme pronađena je u Državnom arhivu u Sisku Jednakova izjava dana svega jedan dan kasnije, 2. svibnja 1944., pred istim Kotarskim narodnim sudom i pred istim osobama![34] Dočim prva ima 10 816 slovnih mjesta s razmacima, druga ih ima 16 670! Osjetno je opširnija, u pojedinostima detaljnija, a drugačije je i naslovljena: „LJUBAN JEDNAK IZ GREĐANA K[UĆNI] BR[OJ] 70, ZEMLJORADNIK, SRBIN, STAR 27. GODINA, KAŽE: (…)"[35] Početak je vremenski precizniji: „Bilo je to pred Ilinje (konac srpnja 1941. god[ine]), jednog jutra u ponedjeljak čulo se u mom selu, da su došli ustaše i da hapse ljude. Ja sam upravo vozio sijeno, dovezao dva voza, no kad sam pošao po

treći voz, čuo sam kukuk i lelek žena u selu. (…)". Daljnje svoje kretanje, kao i zadržavanja iz mjesta u mjesto opisao je na isti način, ali se i pristizanje cijele velike skupine zatočenika u glinsku pravoslavnu crkvu zbilo u neodređeno vrijeme, sudeći prema rekonstrukciji Jednakove kronologije, 31. srpnja 1941., nakon čega je uslijedio masovni zločin iste te noći. Kada se usporede dijelovi svjedočenja koji se odnose na zločin u crkvi i u jamama, neovisno o svim razlikama u detaljima, oni su događajno mnogo jasnije strukturirani. To je i razumljivo jer je do transporta u crkvu on u stalnome razdirućem strahu, bježeći od onih od kojih očekuje sve najgore. Kada se našao u unutarcrkvenom infernu i, kasnije, u transportu za jame, za svoje vječno počivalište, sâm je više puta rekao da ga je držala nada da će preživjeti:

> Ljuban zastane. Pogledao me i smeteno se nasmiješio:
> – Nisam vjerovao, da čovjek može u tako kratkom roku preživjeti takve strahote. No meni se usjekla tada u mozak misao, uvjerenje, da neću poginuti. Možda me ta sigurnost i spasila… (VII.)

> Vidim, trojica se sakrila iza oltara. Ja se sakrijem iza nekog ormarića. Tako tu ostasmo nezaklani. A zaklani su nabacivani jedan preko drugog. Gomila mrtvih tjelesa. Ja ti onda među mrtve. Osjetio sam odjednom strasnu potrebu da živim, da preživim, da sve to opišem, i osjetio (133) sam da ću preživjeti, strašno sam se osjećao, ali sam znao da ću preživjeti. (XI.)

Sljedeće službeno svjedočenje Ljubana Jednaka obavljeno je u Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, u Zagrebu, 15. lipnja 1945., dakle jedva nešto više od mjesec dana nakon oslobođenja Grada, 8. svibnja. „Zapisnik" je urudžbiran (br. 1767 od 15. lipnja 1945.), a izjavu je uzeo referent dr. Ivan Čepulić. Zapisničarka je bila Zlata Barić. Tom je prilikom na neobjašnjiv način vrijeme zločina pomaknuto za mjesec dana, s konca srpnja na konac kolovoza: „U mjesecu kolovozu 1941 počeli su ustaše po selima [h]apsiti ljude i okolo pucati, pa sam ja pobjegao najprije u Selište, a potom u Balin[a]c kraj Gline, gdje sam se sakrio u štagalj sa još petoricom. Jedna žena iz sela rekla nam je da ustaše odvađaju ljude. Tada smo otišli iz tog štaglja i vratili se u naše selo Gređane, računajući da su ustaše tu već prošli, ali mi je rekla žena da me traže ustaše pa sam se sakrio u bašči, te sam tek u noći izašao na cestu, gdje su me zatekli ustaše s upitom kuda idem i rekli da idem s njima na saslušanje u Topusko, te me tamo odveli oko 1 sat u noći. To je bilo nekako oko 27. kolovoza." Previd je što se Jednaka tiče potpuno besmislen, a besmislen je i glede kronologije masovnih zločina na području kotareva Glina i Vrginmost jer koncem kolovoza zločina takvih razmjera više nije ni bilo sve do jeseni 1941. U to se vrijeme već rušila glinska pravoslavna crkva.[36] Izjava je inače bez ičijeg potpisa i pečata.

Uslijedilo je još jedno svjedočenje, ovaj put protiv optuženika, malodobnog Milana Vidakovića (Glina, 31. srpnja 1931.), kao sudionika zločina u crkvi. Jednak je svjedočio pred vojnim sudskim istražiteljem Vojnog suda IV. korpusne vojne oblasti Milošem Brkićem i zapisničarom Stevom Brkićem, u Petrinji, 8. kolovoza 1945. Jednak se pritom ograničio samo na ono što inkriminira Vidakovića, ali je zločin smjestio u kolovoz 1941., bez preciziranja datuma: „Meni je poznato 1941 godine u mjesecu augustu, kada sam ja još sa više ljudi bio uhapšen te dopremljen u Glinsku crkvu, da je tu bio Milan Vidaković pri samom klanju…" Bio je to jedini slučaj u kojemu je Jednak bio pozvan svjedočiti protiv osobe koja je sudjelovala u masovnom zločinu u glinskoj pravoslavnoj crkvi!

Državno izdanje „Saopštenja" br. 7–33 referira se u fragmentima na Jednakovu glinsku izjavu od 1. svibnja 1944., a u njegovim dijelovima uopće nema datuma kada je masovni zločin počinjen.[37] Međutim, kako se „Saopštenje" br. 33 u cijelosti odnosi na zločine na području kotareva Glina i Vrginmost te posebno na zločine u crkvi, obično se previđa sljedeći odlomak: „U drugoj polovini jula meseca 1941 godine glinska crkva, koja je bila jedna velika i lepa građevina, služila je ustaškim zlikovcima kao jedno novo odeljenje zatvora. U pravoslavnu crkvu u Glini ustaše su dovodili sve one koje nisu mogli da smeste u prepune prostorije svojih zatvora. Tih dana ustaše su hvatale Srbe muškarce po srezovima Glina i Vrginmost. Tako je pohvatano na hiljade Srba iz opštine Vrgin Most i Čemernica, a isto tako, mada nešto manje, i iz opštine Bović i Topusko. Pohvatano je tada dosta Srba i iz Klasnića, u srezu Glina, i iz drugih sela toga sreza. Svi ovi pohvatani Srbi odvedeni su u Glinu. Neki od ovih vođeni su u zatvor, ali su neki vođeni neposredno u glinsku crkvu."[38] Također se obično previđa da ovaj dokument izrijekom tvrdi da je većina ljudi s područja ovih dvaju kotara koji su izgubili život koncem srpnja i početkom kolovoza 1941. umorena na raznim stratištima, koja je dijelom identificirana, a tek dijelom u glinskoj pravoslavnoj crkvi : „Oni su jed-

nu veliku grupu Srba poklali u samoj glinskoj crkvi. (…) Pokolj Srba u glinskoj crkvi desio se u noći između 29 i 30 jula 1941 godine."[39] Pritom je ključni svjedok glede datuma Ante Šešerin, električar u Gradskoj munjari, inače prijeratni komunist.[40] U istom se dokumentu i Jednakovo svjedočenje vezuje za taj datum, iako on to doista nigdje nije rekao, tj. u njegovu bi slučaju, prema najranijim izjavama, to mogla biti noć 31. srpnja/1. kolovoza 1941. Međutim, Dragan Tarbuk, brat drugoga zakratko preživjelog Bože Tarbuka, posvjedočio je sljedeće: „Godine 1941., negdje u julu mjesecu, otišao je moj brat Božo u Vrginmost, da si digne neku dozvolu za vršaći stroj, te su ga tamo uhvatile ustaše i odveli u Topusko, gdje je bio zatvoren u crkvi. Ja sam odmah kada sam to čuo poslao njegovu ženu Miljku u Topusko i ona je odnesla mojem bratu Boži jesti i vratila se natrag kući u Pernu. Sutradan također je otišla u Topusko i odnesla mu jesti, no međutim njega nije bilo više u Topuskom, već je bio odpremljen u Glinu u pravoslavnu crkvu. Poslije toga ja više nisam znao o njegovoj sudbini ništa do 1944. godine, …"[41] Budući da se i Jednak eksplicitno referira na Božu Tarbuka, povezujući svoju tragediju s njegovom u više svojih izjava, vjerojatnija je održivost datuma 30./31. srpnja. Uostalom, prema Jednaku, ustaški povjerenik za vršidbu u Donjem Selištu pozivao je Donjoselištane za kojima su ustaše tragale da se pouzdaju u njegovu zaštitu.

Glede drugoga masovnog zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi, koji je u vezi s „pokrstom" mase ljudi, uglavnom s područja općina Čemernica i Vrginmost, početkom kolovoza 1941., „Saopštenje" se izrijekom poziva na svjedočenja ljudi poput Dragana Bakića, seljaka iz Čemernice, koji je samo jedan od brojnih koji su od 1941. pa nadalje na raznim stranama izjavljivali što se sve događalo od 1. kolovoza u vezi s prijetećim ustaškim pozivima ljudima iz sela ovih općina da dođu u Vrginmost 3. kolovoza radi kolektivnog „pokrsta". Dakle, ti ljudi nikako nisu mogli izgubiti život već 29./30. srpnja, ali jesu, kao što je to i bio slučaj, 4./5. kolovoza 1941., i to neki u glinskoj pravoslavnoj crkvi, a neki izvan nje, na nekom od stratišta. Upravo je nevjerojatno da je u „Saopštenju" br. 33 napravljen takav previd.[42]

Sljedeće Jednakovo svjedočenje bilo je na suđenju zagrebačkom nadbiskupu dr. Alojziju Stepincu.[43] Uopće ne ulazeći u meritum ovog procesa, bitno je reći da je Ljuban Jednak kao svjedok o masovnom zločinu u glinskoj pravoslavnoj crkvi vjerojatno i postao javno najpoznatiji upravo po tom svjedočenju. Međutim, njegova

Sl. 1. *Ljuban Jednak, supruga Stana (rođ. Miljević) i kći Dušanka (ud. Zorić), rođena 1945. godine. (Privatna arhiva gđe Dušanke Zorić.)*

pojava na tom suđenju bila je potpuni promašaj jer zločin o kojemu je riječ nije imao nikakve veze s „pokrstom", niti je itko s tim zločinom u vezi ikada spominjao ime nadbiskupa Stepinca. Ustalom, početak je svjedočenja svojevrsna groteska:

Svjedok Ljuban Jednak
Predsjednik: Kako se zovete?
Svjedok: Zovem se Ljuban Jednak.
Predsjednik: Po narodnosti?
Svjedok: Srbin.
Predsjednik: Što Vam je poznato o prekrštenju Srba?
Svjedok: Ja sam bio u glinskoj crkvi kad su klali Srbe.
Predsjednik: Pričajte o tome.
(…)[44]

Jedno mjesto u svjedočenju koje ima veze s „pokrstom" jest sljedeće: „Za malo eto opet jednog ustaše. Pita on: 'Tko od vas ima pokrštenicu?' Javili su se Adam Korač [Korać – *op. a.*] i Pajo Vorkapić, i oni su pošli van." Zatočeni su Srbi već dugo bili zatvoreni u pravoslavnoj crkvi prije nego što ih se upitalo ima li među njima „po-

Sl. 2. *Patrijarh Pavle uručio je Ljubanu Jednaku Orden Svetog Save u Glini četiri dana prije početka operacije „Oluja“.* (www.novosti.rs /pristup 14.7.2022./)

krštenih“. Kada ih se uhapsilo, nitko ih to nije pitao. Kada ih se „ispitivalo“ u Topuskom, ni tada ih nitko nije pitao ima li među njima „pokrštenih“.

Time se otvara pitanje kome je to odjednom postalo važno i što je bio smisao njihova trenutačnog puštanja iz crkve. O tome se dosad uopće nije raspravljalo pa su moguće samo pretpostavke. Izvjesno je da je to mogao biti župnik Žužek koji je, saznavši što se dogodilo, pokušao učiniti ono što je mogao da se što više ljudi spasi. Međutim, nitko od ustaša ne bi poslušao župnika Žužeka. Neograničenu vlast u Glini imali su ustaški potpukovnik Tomislav Rolf i ustaški major Nikica Vidaković. Rolf je komunicirao s Poglavnikom. Dosta se zna o tome kako je župnik Žužek spasio Glinjanke, čiji su muževi bili pobijeni 12./13. svibnja 1941., a koje su u međuvremenu, ostavši u Glini, ako su mogle, konvertirale na rimokatoličanstvo. Potpukovnik Rolf je i njih htio pobiti, ali su im životi spašeni zahvaljujući pravovremenoj župnikovoj reakciji i molbi nadbiskupu Stepincu da se za njih zauzme. Nije li tom prilikom bilo riječi i o eventualnim „pokrštenima“ među zatvorenima u crkvi? Moguće je, ali za to nema nikakvih dokaza. Za ogromnu većinu „nepokrštenih“ tada se očito ništa nije moglo učiniti. Oni su morali nestati.

Međutim, ta je epizoda lokalnim ustaškim moćnicima vjerojatno dala ideju da bi se varkom-pozivom na „pokrst“ mogao skupiti mnogo veći broj muškaraca. U tome se uspjelo iznad svakog očekivanja pa je 4./5. kolovoza 1941. stradao nesravnjivo veći broj ljudi koji su povjerovali ustašama da će biti spašeni ako prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest, a bili su najvećim dijelom s područja općina Vrginmost i Čemernica, uglavnom iz sela duž željezničke pruge Sisak – Caprag – Karlovac.[45]

Međutim, Ljuban Jednak nije imao nikakve veze s ovom tragedijom. On se u to vrijeme borio za život, da prizdravi, skriven kod svojeg ujaka Pavla Lončara u Majskim Poljanama, nedaleko od mjesta gdje je mogao završiti poluživ, zakopan i preliven krečom.

MOGUĆI ISTRAŽIVAČKI KORAK NAPRIJED – RAČUNALNA OBRADA U PREPLETANJU KVANTITATIVNIH I KVALITATIVNIH METODA

Dakle, historiografski danas nije sporno da su svjedočenja Ljubana Jednaka nezaobilazna u bilo kakvu kritičkom pristupu glinskim tragedijama iz 1941. Uopće nije sporno da ih je sve potrebno kritički provjeriti te tekstualno, intertekstualno i kontekstualno raščlaniti i reinterpretirati u konkretnohistorijskom smislu. Idealno je ishodište za takvu studiju računalna obrada svih svjedočenja. Napravio ju je profesor Damir Boras, rektor Sveučilišta u Zagrebu. Računalne konkordance sadržavaju gotovo četiri milijuna slovnih mjesta s razmacima, a korpus preko 180 000 slovnih mjesta s razmacima. Međutim, problemski i metodološki dosljedno izvedeno istraživanje iziskivalo bi studiju knjižnog oblika, što je u konkretnom slučaju prije svega vremenski neizvedivo, a i daleko prelazi granice uobičajenog zborničkog priloga. Stoga su se u ovom slučaju korpus, koji je nastao na temelju transkripta svih raspoloživih Jednakovih svjedočenja, i konkordance koristili u radu referentno kao najpouzdaniji orijentir u raspravi konkretnih istraživačkih pitanja, kao što je prethodno egzemplarno već i učinjeno. Nadamo se da će zainteresirani istraživači optimalno iskoristiti mogućnosti koje im se ovime nude.

ZAKLJUČAK

Ovaj članak zajedno s prilozima u privitku nastao je iz autorove želje da ukazujući na konkretnom primjeru individualnog iskustva tragedije masovnog zločina Ljubana Jednaka i njegovih svjedočenja o tim tragedijama te upozoravajući na etički i znanstveno nedopustive previde traumatskih aspekata njegovih svjedočenja i sjećanja, pridonese kulturi prevladavanja prošlosti (*Vergangenheitsbewältigung*) koja će omogućiti humaniziranje odnosa prema svemu onome što se neće moći zaboraviti, ali što bi se moralo razumijevati i objašnjavati na način koji će ljude činiti boljima, odgovornijima i slobodnijima.

Prilozi

IZJAVE I SVJEDOČENJA LJUBANA JEDNAKA 1944. – 2005.

Prikupili, transkribirali i kolacionirali:
Drago Roksandić
Ilija Ranić
Milorad Kondić

I. A.[46]

1944. svibanj 1. Glina
Iskaz Ljubana Jednaka

ISKAZ LJUBANA JEDNAKA IZ GREĐANA K[UĆNI] BR[OJ] 70, ZEMLJORADNIKA 27. GOD[INA] STAROGA, PO NARODNOSTI SRBINA, O POKOLJU IZVRŠENOM U PRAV[OSLAVNOJ] CRKVI U GLINI DANA 30. SRPNJA 1941.

Bilo je to pred Ilinje 1941. Jednog jutra u ponedjeljak čulo se u mom selu da su došli ustaše i da hapse ljude. Ja sam uprav dovezao sjeno kad sam čuo kuku i lelek žena u selu. Pošao sam da vidim i čujem šta se desilo i zbilja kada sam došao bliže, čujem da su došli ustaše i da hvataju ljude. Kako su ustaše već bili blizu mene skočio sam iza jednog šajera gdje sam se sakrio, a kasnije pobjegao u moje rodno mjesto u Selište. Tamo mi je moj bratić kazao, da su došli ustaše i da hvataju ljude za koje govore da će poći na prisilan rad. Te sam noći spavao kod moga bratića, a pod jutro čuli se oštro pucanje: to su došli ustaše da hvataju i u Selištu ljude. Tamo se našao i komesar za dreš, koji je vikao ljudima neka pođu za njim, jer da će ih on spasiti. Ja sam radije pobjegao u Balinac, ali su upravo tamo stigli ustaše. U jednom šajeru bio sam sakriven dva dana i dvi noći. Međutim su došle žene i rekle mi da bježim, jer ustaše pale sve kuda dođu, pa će zapaliti i šajer. Tako sam pobjegao ponovno u Selište gd[j]e sam čuo, da su ustaše već pokupili c[i]jelu moju familiju. Došao sam kući gdje sam našao sve ispreturano i opljačkano. Pobjegao sam za Bo[v]ić. Međutim na križanju iznenada skoče preda me 4 ustaše napreviši u mene puške i rekavši mi: ti si Srbin iz Viduševca, mi tebe poznajemo i sad ćeš sa nama u Topusko. Imali su tamo kola te su me tako prevezli u Topusko i kada smo stigli pitali su me smijući se dali želim da idem u crkvu ili općinu. Ja sam odmah posumnjao šta će samnom biti i odgovorio im da mi je svejedno neka me vode kud hoće. Nije prošlo ni pola sata a pred općinu je stigao jedan kamion na kojem je bilo oko 60 Srba sve sami ljudi iz okolice. Ustaše su ih doveli u istu sobu gdje sam bio i ja zatvoren. Nekoliko časaka poslije toga došli su isti ustaše tražeći oružje, ali u stvari oni su tražili naše novce da ih oduzmu. Tamo se desio i neki Tucić koji je iza toga pregleda jednog po jednog odvodio u drugu sobu i tamo ih tako strahovito tukao, da smo mi u drugu sobu čuli kako od muke grebu noktima po st[i]jenama. I mene su isto tako tukli i zlostavljali. Kada je ovo mučenje svršilo po strahovitom nevremenu i kiši koja je padala ka iz kabla, odvezli su nas do željezničke stanice i ukrcali u marvene vagone. U svaki ovakav vagon strpali su nas po 150-160 ljudi tako da smo ležali jedan na drugome. Pričinilo nam se da ćemo se svi ugušiti, pa smo lupali na vrata i vikali neka nam otvore da ćemo izginuti. Konačno jedan ustaša otvorio malo vrata i opsovao nam Boga srpskoga pr[ij]eteći da će nas sve pobiti. Na stanici smo čekali nekoliko sati zatvoreni u vagone i onda bili otpremljeni u Glinu. Sa stanice u Glini odveli su nas do pravoslavne crkve. Pred crkvom nas je dočekao veliki broj ustaša a desio se je tamo i Milan Vidaković mladić nekojih 14 godina koji je počeo vikati iz svega glasa: „Donesite odmah ključ od crkve da te srpske mrcine zatvorimo". Nekoliko časaka iza toga kako su nas u crkvi zatvorili došao je u crkvu neki Kreštalica bivši živoder u Glini i sa njime opć[inski] stražar Milenković Joso govoreći nam da trebaju naše podatke pa su nas po tome popisali. Jedan sat iza toga došao je u crkvu jedan domobran sa dvije zv[i]jezde na ovratniku i rekao nam: „Vi ste Srbi već

godine 1919. bili svi osuđeni na smrt, ali kaznu nismo mogli izvršiti, pa ćete zato sada biti svi pobijeni". Vi ste svi četnici i naši krvni neprijatelji. Iza toga došli su još neki ustaše i jedan od njih pitao je naglas koji je Pero Miljević, našto se između nas izdvojio jedan čovjek rekavši da je on to. Ovaj ga je ustaša pitao dali štogod znade o četnicima, pa kada mu je Pero odgovorio da ne zna ništa priskočili su drugi ustaše stavili su ga pred zid u crkvi i sa jednim užetom tukli tako dugo, dok nije sav pocrnio. (2) Ovako izmrcvarenoga bacili su ga u jedan kut crkve gdje je ostao ležati bez sv[i]jesti. Pred večer došli su ustaše rekavši nam da ćemo svi ići na daleki put u Liku na rad pa tko želi da mu se kupi kruha neka preda novac. Tko je imao novaca predao je, te su si ustaše sve to zadržali.

Kad se već smračilo iznenada smo čuli pred crkvom kamion i u crkvu su ustaše ušli vičući: [„]Palite odmah sv[i]jeće da se bolje vidi.["] Kad smo zapalili sv[i]jeće upitali su nas: „Dali vi ljudi vjerujete u našega Poglavnika i u našu NDH". Mi smo svi odgovorili da vjerujemo. Nato su nam komadnovali: lezi, ustani, lezi, ustani i dok smo mi izvršavali ovu komandu oni su iz pušaka pucali po samoj crkvi koja je bila u polumraku. Zatim su nam izdali naređenje da se svi svučemo i da imamo ostati u košuljama i gaćama, dok smo sve svoje stvari morali baciti u ugao crkve.

Poslije toga smo svi morali leći na zemlju, a ustaše su po nama hodali i gazili nas. Po tome su nam naredili, da ustanemo i da se licem okrenemo prema zidu, a onda su oni pucali po crkvi ali namjerno nisu nikoga pogodili, jer su nas time plašili. Malo iza toga ponovno su uzeli preda se Peru Miljevića i pitali dali zna što četnicima. Kada je ovaj odgovorio da nezna jedan ga je ustaša uhvatio i na očigled sviju nas zab[i]o mu nož u vrat potegavši ga prema dolje tako, da mu je rasporio c[i]jela prsa. Miljević se je srušio mrtav. Na ponovni poziv da se jave oni koji nešto o četnicima znadu, jer da će biti pušteni kući ako kažu sve što znadu javio se jedan čovjek i rekao da će reći sve. On je kazao da su četnici u blizini Topuskoga dizali u zrak bandere i dočekali jedan ustaški auto. Poslije toga ustaše su istome naredili da stavi glavu na jedan stol koji je u crkvi stajao, pa kada je glavu stavio na stol ustaša mu je zarezao u grkljan i naredio da pjeva. Međutim krv je iz njega šiknula nekoliko metara nadaleko, pa kada nije moga pjevati udario ga je taj ustaša kundakom po glavi te mu se mozak izlio na stol.

Nakon toga počelo je klanje ljudi od reda kako smo stajali u crkvi. Uhvatili su jednoga po jednoga, povalili su ga na stol, jedan je ustaša kleknuo na prsa, a drugi je uzeo nož i pres[i]jecao grkljan. Nisu čekali da izkrvavi ili umre, već su ga polumrtvoga iznijeli iz crkve i bacili na kamion koji je pred crkvom stajao.

Kada su poklali skoro ¾ ljudi stali su da se odmore, a nakon toga uhvatili jednog starca pitajući ga: „Hoćeš li nam dati tvoju ženu, sestru i kćerku?" On je odgovorio da hoće samo neka ga puste. Odma iza toga uzeli su goruću sv[i]jeću i stavili mu je ispod brkova pa su mu tako palili brkove i obrve, a kasnije i oči. U to je priskočio jedan ustaša i viknuo: „Majku mu srprsku šta čekaš, kolji!", te su ga odmah i zaklali. Po tome su opet klali jednog po jednoga, a kada nas je ostalo još 5 ili 6 ponovno su ustaše iznosile mrtve. U jednom trenutku kada smo bili sami skočio sam među one koji su bili već poklani i legao među njih pritajivši se kao da sam mrtav. Kada su ustaše došli u crkvu opazili su da se jedan iz gomile zaklanih još miče pa mu je jedan ustaša cipelom razbio glavu poslije čega se isti umirio. Taj ustaša i mene je udario po glavi, ali ja se unatoč grozne boli nisam odao. Neko vrijeme iza toga jedan je ustaša iz vana viknuo ovima u crkvi da dobro pripaze dali je netko na životu jer će biti zlo po sve njih ako iko živ izađe. Da budu još sigurniji da su svi mrtvi išli su od lješa do lješa i zabadali su još po jedan puta svakome nož bilo u srce ili u leđa. Ja sam strpljivo čekao ovaj udarac, ali kada je ustaša probadao one kraj mene stao je na mene i probo onoga sa strane, mimoišavši me. Iza toga počeli su iznositi mrtve iz crkve opet na kamion. Hvatali su jednoga po jednoga za noge i bacilli na kamion (2) kao da su bacali vreće. Kako je žrtava bilo mnogo to su ih bacali jednog na drugog i to po tri do četiri na hrpe. Mene su bacilli na kamion u najgornji red, pa kako je ovaj bio prepun, to su naredili da se leševi prebace i na drugi kamion. Tako su me pograbili za noge i bacilli na drugi kamion, te sam udario glavom o neki željezni predmet da mi se još i danas pozna. U drugi kamion bacilli su me tako da sam ustima došao do prerezanog grkljana jednog mrtvaca iz čijeg je vrata još tekla krv, ali se nisam smio maknuti da se ne odam, već sam čvrsto stisnuo usta da mi ne uđe krv. Kada su nas natovarili vozili su nas prema Jukincu, a ustaše su za to vr[i]jeme sjedili na lješinama i to dvojica kod nogu, a dvojica kod glave, tako da sam se skoro ugušio jer nisam imao dovoljno zraka. Kada su nas dovezli blizu jedne šumice čuo sam gdje su viknuli šoferu: Vozi bliže grabi. Kada su nas izbacali kod grabe bilo je tamo još mnogo ljudi, koji su čekali da budu pobijeni i pobacani u grabu. Tamo su silovali jednu ženu, te sam

čuo kada su ju pitali ko je da je odgovorila da je učiteljica iz Bo[v]ića. Zatim su nas počeli bacati u grabu pa su tako i mene pograbili za noge i bacilli me u jedan ugao grab[e]. Na mene su bacili ovu učiteljicu, koju su poslije silovanja zaklali. Čuo sam kako je jedan ustaša rekao da treba pregledati učiteljicu da li ima prstenja jer bi se to dobro dalo prodati. Jedan je ustaša skočio u grabu i zbilja je našao prsten koji je skinuo sa ruke.

U to je došao jedan kamion pun ljudi koje su jednoga po jednoga ubijali čekićima. Kako je lješina bilo toliko da je izgledalo da neće svi stati u grabu to su dvojica ustaša slagali lješine da bi što više stalo. U to se nekim pričinilo da neko diše u jami, pa su otvorili paljbu iz pušaka u grabu te sam i ja tako pogođen u nogu. Ipak ja nisam dao od sebe ni jednoga glasa i dalje sam se pritajio kao mrtav. Kada je ustaša došao do mene da me „složi" u ćošak opazio je na meni dobru majicu pa ju je svukao sa mene iako je bila krvava. Ja sam za to vrijeme zadržava[o] dah kako nebi odao znakove života. Poslije toga se sve primirilo. Ustaše su se udaljili i u šumarku razgovorali. Ja sam se potajice izvukao iz grabe uvukao u kukuruz i kroz šikarje odvukao se prilično daleko. Iz noge mi je curila krv jer sam bio ranjen. U zoru sam došao do mjesta Kure[p]e i sakrio se u grm. Tu je naišao jedan čovjek koji me je prepoznao i odveo me svojoj kući. Kada sam se kod njega bio oko 2 sata prolomio na lelek među ženama da dolaze ustaše da skupe narod za klanje. Ja sam se odmah sklonio u sušu moga strica gdje sam živio sakriven 6 mjeseci ne izlazivši nikuda, a hranu su mi gore donosili… Još se jedan spasio iz grabe, ali je taj poslije nekoliko dana uhvaćen i ubijen. Tako sam ja jedni preživio grozni pokolj u pravoslavnoj crkvi.

Ljuban Jednak s. r.

Preslušanje prema stenografskim bilješkama objavljeno dana 1. svibnja 1944. pred kotarskim narodnim sudom u Glini.

KOTARSKI NARODNI SUD
GLINA 1. maja 1944.

Sekretar suda M. P. Pretsjednik suda:
Dr. Gol[d]štajn s. r. Meandžija s. r.

Da je ovaj prepis vjeran svome orginalu tvrdi: Zemaljska Komisija za utvrđivanje ratnih zločina
1. XI. 1944. Tajnik: Čulinović v. r.

I. B.[47]

1944. svibanj 2. Glina
Iskaz Ljubana Jednaka

LJUBAN JEDNAK IZ GREĐANA K[UĆNI] BR[OJ] 70, ZEMLJORADNIK, SRBIN, STAR 27. GODINA, KAŽE:

Bilo je to pred Ilinje (konac srpnja 1941. god[ine]), jednog jutra u ponedjeljak čulo se u mom selu, da su došli ustaše i da hapse ljude. Ja sam upravo vozio sijeno, dovezao dva voza, no kad sam pošao po treći voz, čuo sam kukuk i lelek žena u selu. Pošao sam odmah da vidim i čujem šta se desilo. I zbilja, kad sam došao u blizinu, čujem da su došli ustaše i da hvataju ljude. Kako su ustaše bili već blizu mene, nisam imao drugog izlaza, nego skočim iza sam iza jednog šajera, gdje sam se sakrio, a kasnije sam pobjegao u moje rodno mjesto u Selište, gdje sam našao moga bratića i s njim razgovarao. No i on mi je kazao, da su došli ustaše i da hvataju ljude, za koje govore da će poći na prisilan rad. Te noći sam spavao kod moga bratića, ali pod jutro se je čulo oštro pucanje: to su dolazili ustaše, da i u Selištu hvataju ljude. Našao se tamo i komesar za dreš, koji je vikao ljudima, neka idu za njim, jer da će se tamo spasiti. Ja sam mislio, to ipak neće valjati ostati u Selištu i ja pobjegnem u selo Balinac, ali taman što sam došao tamo, eto i tamo ustaša. Skočio sam odmah za jedan šajer i tamo sam bio sakrit dva dana i dvije noći. Međutim su došle žene i kazale neka bježim, jer će doći ustaše i zapaliti šajer, pošto oni sve pale kuda dođu. Skočim opet iz šajera i odem opet u Selište, ali i tamo su bile ustaše. Tamo sam čuo da su ustaše pokupili cijelu moju familiju. Zatim sam otišao pogledati kući, gdje sam našao sve ispreturano, prevrnuto i opljačkano. Kako su u tom mjestu još uvijek bili ustaše, odlučio sam pobjeći u Bović. Međutim, kada

sam došao na samo križanje ceste, skoče pred mene 4 ustaše, napere na mene puške i pitaju kuda ću. Ja sam im kazao, da idem po svoje konje, našto su oni kazali: [„]Ti si Srbin iz Viduševca, mi tebe poznajemo i ti sada ideš s nama u Topusko.[“] Imali su oni tamo i kola i mene strpaju u kola te voze za Topusko. Kada su tamo stigli, pitali su me, da li želim da idem u crkvu ili u općinu i kraj toga su se smijali i kazali, neka se ne bojim ništa, jer da idem u Liku na prisilni rad i da ću tamo kopati tunele. Ja sam odmah sumnjao što će sa mnom učiniti i kazao sam im, da mi je svejedno, neka me vode kuda hoće, jer da znadem, da će oni mene ubiti. Iza toga su me odveli u općinu i tamo zatvorili u jednu sobu. Nije prošlo ni pola sata, a pred općinu je stigao jedan kamion, na kojem je bilo natovareno oko 60 Srba, sve sami ljudi iz okolice. Ove ljude doveli su ustaše u istu sobu, gdje sam ja bio zatvoren. Nakon nekoliko minuta došli su ti isti ustaše i pregledavali nas, da li imamo kod sebe oružje, ali u stvari oni nisu tražili oružje, jer su dobro znali, da mi takvog kod sebe nemamo, nego su tražili ne bi li našli nešto novaca kod nas, da nam ga oduzmu. Tamo se našao neki **Tucić** ustaša, koji je iza tog pregleda odvodio nas jednog po jednog u drugu sobu i tamo strahovito tukao ljude da smo mi u drugu sobu čuli, kako od muke noktima grebu po stijenama. I mene us isto tako tukli i zlostavljali. Kada je ovo mučenje prestalo, naručili su kamion i sve nas strpali u isti. Iz općine pa do kamiona morali smo ići dva po dva i držati se za ruke. Upravo je izbilo strahovito nevrijeme i kiša je padala kao iz kabla. Tako su nas strpane u kamionu vozili do same željezničke stanice i tamo su nas ukrcavali u vagone za marvu. U svaki ovakav vagon strpali su nas oko 150 do 160 ljudi, tako da smo morali ležati jedan na drugome. Kako smo bili svi pokisli, to se je isparivalo iz naše odjeće, a i maleni prostor samoga vagona bio je tako zagušljiv pa smo lupali na vrata i vikali da nam otvore, jer da ćemo svi izginuti. Najprije nam nisu htjeli uopće otvoriti vrata, no zatim je došao jedan ustaša, koji je malko otvorio vrata i kazao: „Jebem vam boga srpskoga, ako nećete ušutiti, sve ću vas ovdje poklati.[“] Iza toga nismo se usuđivali da vičemo, niti da zovemo da nam otvore vagon. Nas su utovarili u sumrak. Tako smo čekali nekoliko sati zatvoreni i ja sam čuo, kako viču ustaše iz vana, neka se taj vagon prikopča za vlak, koji ide za Liku. Međutim[,] kada su vlak prikopčali i kada je vlak krenuo, ja sam iz jedne pukotine na stijeni vidio da idemo u pravcu Gline i odmah mi je bilo jasno, da ćemo svi otići u Glinu. I zbilja pod samo jutro stigli smo u samu Glinu u kolodvor. Tamo su nam otvorili vagon i pred istim su stajali ustaše koji su odmah počeli vikati, neka izlazimo iz vagona. Bilo je mnogo ustaša. Tu su nas opet poredali (1) dva po dva i vodili do same crkve u Glinu.

Kada smo tamo stigli, vrata od crkve bila su zatvorena, a toga časa naišao je tamo i mladi Milan Vidaković, mladić od niti 14 godina, koji je počeo vikati iz sveg grla: „Donesite odmah ključ od crkve, da možemo te mrcine srpske zatvoriti.“ Iza toga, kada je crkva bila otključana, nas su tamo sve zatvorili. Nekoliko časaka iza kako su nas zatvorili došli su ustaše i pitali nas, da li smo žedni, našto smo mi odgovorili da jesmo, pa su nam odmah iza toga donesli tri hampera vode, tako da se malo okrijepimo. Odmah u crkvu dođe iza toga neki Krešalica, živoder u Glini i s njime općinski stražar Mileković Joso i kažu nam, neka se svi dignemo, da ćemo dati naše podatke, jer da idemo svi na rad u Liku. Nakon što su nas sve popisali i uzeli od nas točne podatke, otišli su. Jedan sat od prilike nakon toga dođe u crkvu jedan domobran, mislim da je imao na ovratniku dvije zvijezde i pitao, da li imade u crkvi neko, koji je prekršten. Javili su se odmah dvojica od nas i njih je pustio da odu, dok je nama ostalima kazao: „Vi Srbi ste već godine 1919 bili svi osuđeni na smrt, ali kaznu nismo mogli izvršiti, ali ćete zato biti svi ubijeni, vi ste svi četnici i naši krvni neprijatelji.“ Iza toga došli su još neki ustaše i jedan od njih pitao je na glas: „Imade li među vama neki Pero Miljević[?“] [N]ašto se je taj javio i kaže[: „J]a sam taj[.“] Pitao ga je odmah taj ustaša: „Pero, kaži ti meni, da li ti znadeš što o četnicima?“ Nakon toga kaže Pero, da ne zna ništa. Nato su ga pograbili, metnuli pred zid crkve i sa jednim užetom kojeg su donesli sa sobom toga Peru su tako tukli, da je bio sav crn. Tako izmrcvarenog bacili su [ga] u jedan kut crkve, gdje je ostao ležati kao bez svijesti. Tako smo bili zatvoreni do predvečer sve dok nisu došli ustaše i kazali da ćemo ići svi na dosta dalek put u Liku na rad, pa ako netko želi da će nam kupiti kruha i neka dademo novac. Tko je imao još nešto novaca kod sebe, taj je dao, ali nije više vidio niti novca niti kruha, jer su ustaše taj novac za sebe zadržali. Kad se je već dobro smračilo, čuli smo, kako je pred crkvom stao kamion. [V]rata od crkve se otvoriše i jedan ustaša zavikne: „Odmah palite svijeće, da se bolje vidi.“ Kada su svijeće bile upaljene, pitaju oni nas, da na glas odgovorimo: „Da li vi ljudi vjerujete u Poglavnika i u našu N[ezavisnu] D[ržavu] H[rvatsku]?“ Mi smo svi odgovorili da vjerujemo. Nato su nam komandovali: [„L]ezi, ustani, lezi, ustani“ i dok smo mi po toj komandi radili, oni su iz puške na nas pucali u samoj

crkvi, ali kako je ipak bilo dosta mračno, nisu nikoga pogodili. Zatim su nam izdali naređenje, da se imademo svi svući i ostati u gaćama i košuljama, dočim smo naše kaputе morali sve složiti na jednu hrpu u jedan ugao crkve. Iza toga su nam komandovali, da svi legnemo, onda su oni po nama hodali i gazili nas. Iza toga naredili su nam, da se svi ustanemo i da se okrenemo licem prema zidu, što smo mi i učinili, onda su oni opet pucali, ali namjerno nisu nikoga pogodili, samo su pucali kako bi nas bolje uplašili. Iza toga opet zovu Peru Miljevića i pitaju ga, da li on što zna o četnicima. On odgovara da ne zna. Nato jedan ustaša kaže: „E boga ti srpskoga, ti si pravi četnik." [U]hvati zatim nož i udari ga nožem u vrat i potegne ga t[o] j[est] tako, da mu je rasporio cijela prsa. Miljević se je srušio mrtav. Nakon toga se je javio jedan čovjek i kazao, da on nešto znade o četnicima, te da će sve reći, ako ga puste kući. Ispitali su ga i on je kazao, da su četnici u blizini Topuskoga dizali u zrak bandere, a i on sam da je jednom zgodom kod toga bio prisutan. Iza toga su ustaše tome istome naložili, da metne glavu na jedan stol, koji je u crkvi stajao, pa kad je taj glavu metnuo na stol, zarezao mu je jedan ustaša grkljan i kazao mu, neka sada pjeva. Kada taj nije mogao pjevati, uzeo je ustaša kundak, lupio ga je njime po glavi, tako, da se je mozak izlio na stol, koji je u crkvi stajao i dotični je bio mrtav. Iza toga su oko 15 ljudi izveli žive iz crkve i nekuda ih odveli, kamo, to mi nije poznato. Nakon toga počelo je klanje ljudi od reda, kako smo stajali u samoj crkvi. Čovjeka bi uhvatili dvojica ili trojica, povalili ga na stol, jedan mu je kleknuo na prsa, a drugi je uzeo nož i prerezao mu grkljan. Nisu niti čekali dok iskrvari, ili umre, već su ga onako polumrtvoga odnesli iz crkve i bacili na kamion, koji je tamo stajao već pripravljen. Kada su poklali skoro tri četvrtine ljudi, na isti način, malko su stajali, da se odmore, a nakon toga vikali su opet izvana: „Ajde braćo ovamo imade ih još za klanje." Dođu u crkvu i uhvate jednog starca kojeg su pitali: „Da li nam (2) hoćeš dati na silovanje ženu, sestru ili kćerku?" On je odgovorio da hoće, ako ga puste na slobodu. Odmah iza toga uzeli su goruću svijeću i metnuli mu ispod brkova, pa su mu tako palili brkove i obrve, a kasnije i same oči. Nakon toga viknuo je jedan: „Majku mu srpsku, što čekaš, zakolji ga" pa su tako odmah i učinili.

Nakon toga su odmah počeli klati ljude, a kada nas je ostalo 5 do 6 počeli su ustaše nositi mrtve iz crkve, a ja sam uhvatio tu priliku i skočio među one koji su već bili poklani i legao među njih, pa sam se pričinio kao da sam i ja zaklan i mrtav. Odmah nakon toga došli su ustaše i slušali, da li je od onih netko, koji leže na podu još živ. Kada su čuli da jedan koji leži u mojoj blizini, diše, skočio mu je svom silom sa cipelama na glavu i dotični je zauvijek zašutio. Kako je taj ustaša hodao onako po ljudima, stao je i na mene i udario me sa cipelom po glavi, pa iako sam oćutio groznu bol ipak sam zaćutio i dao od sebe nisam niti jedan glas i pričinjao se mrtav. Nakon toga viče jedan ustaša izvana: „Pazite, braćo, da nije tko još živ, jer znate, ako će ikoji živ iz ove crkve izaći, zlo će biti po vas sve." Nakon toga, da budu još sigurniji, da su svi mrtvi, uzeše noževe, te su išli od jednog do drugog mrtvaca i zaboli još jednom svakom nož bilo u srce bilo kuda drugdje, kako su ljudi već ležali po podu. Ja sam nekim pukim slučajem izmakao, jer su mene preskočili, kod ovog naknadnog klanja. Iza toga počeli su iznositi te mrtve ljude iz crkve na kamion, koji je stajao pred crkvom. Uhvatili su jednostavno čovjeka za noge i bacili ga na kamion, kao da bi bacili vreću. Kako je žrtava bilo mnogo, to su bacali jednog na drugog i to tri po četiri na hrpu. Mene su bacili u kamion, na najgornji red. Kako je taj kamion već bio prepun, a kraj njega je stajao još jedan prazan, to su dali naređenje, da se prekrcaju mrtvaci po pola na jedan, a po pola da ostanu na drugom kamionu. Mene pograbiše opet za noge i baciše u drugi kamion, pa kako su me bacili, udario sam glavom o neki željezni predmet i razbila mi se glava, pa se to još i danas na mojoj glavi pozna. Kako su me bacili u taj drugi kamion, došao sam baš ustima do grkljana jednog mrtvaca iz čijeg vrata je tekla još krv. Nisam se smio maknuti, da ne pokažem da sam još živ, samo sam čvrsto stisnuo usta. Nakon toga pitaše ustaše jedan drugoga, da li je gotovo, a nakon što je jedan kazao da je gotovo, pošao je kamion prema Jukincu. Ustaše su se vozili s nama i sjedili na lješinama, pa su tako dvojica sjedili meni na nogama, a dvojica na glavi, tako da sam se skoro zagušio, jer nisam imao dovoljno zraka. Kada su došli u blizinu mjesta, gdje je bila iskopana graba za nas, viknuli su šoferu: „Vozi do grabe, ti već znadeš kako treba." Kada smo došli do grabe, tamo je već bilo mnogo ljudi još živih, koji su čekali da budu ubijeni i zajedno s nama pobacani u grabu. Bila je tamo među tim ljudima samo jedna žena, koju su pitali tko je ona, a kad su od nje čuli, da je učiteljica iz Bovića, silovali su je tamo na licu mjesta. Zatim su nas počeli bacati u grabu, pa su tako i mene pograbili za noge pa su me tako bacili u jedan ćošak grabe. Odmah iza toga bacili su i tu silovanu i nakon toga zaklanu ženu u moju blizinu. Čuo sam, kako

je jedan ustaša rekao, da bi bilo dobro pregledati kod te žene, da li ima kakvog prstenja, jer da bi se isto dalo dobro prodati. Sašao je jedan u grabu, pregledavao lješinu i zbilja, našao je i prsten kojega je i uzeo. Nakon toga se je dovezao još jedan kamion pun ljudi, koje su počeli pred samom grabom ubijati, i to njih nijesu klali, već su imali u ruci čekiće sa kojima su ih ubijali. Kako je lješina bilo sve više i više, lako da su se bojali da sve lješine neće stati u grabu, naredili su dvojici ustaša, da siđu u grabu i da slažu lješine, kako bi ih što više stalo u tu grabu. Kako su mislili da čuju, kako još netko diše, otvorili su paljbu iz pušaka baš u onaj ćošak u kojem sam ja ležao, i tako je sada i mene shvatilo jedno tane u nogu. Ipak ja nisam dao od sebe niti jednog glasa i pritajio se i dalje da sam mrtav. Kada je ustaša došao do mene i uhvatio me, da me složi u ćošak, opazio je na meni još majcu, koja je doduše bila krvava, ali mi ju je ipak svukao i uzeo za sebe. Ipak niti jednim znakom nisam davao od sebe da sam živ, šta više, zadržao sam neko vrijeme i svoj dah. (3) Iza toga se je sve primirilo i ustaše su otišli malko dalje da razgovaraju. Kada sam tako ležao, dovuče se na jednom do mene jedan koji je u crkvi poput mene također legao među među već ubijene i pritajio se kao i ja. Ja sam mu odgovorio da sam živ, našto me on upita, što ćemo. Ja sam mu odgovorio da ćemo gledati da se nekako iz grabe izvučemo. Odmah zatim ja sam se izvukao potajice iz grabe i kako je bila u blizini kukuruza, a ustaše su bile od nas podaleko, to sam prošao kroz te kukuruze, pa zatim kroz šikarje, pa kada sam odmakao već prilično daleko a iz noge t[o] j[est] iz rane, koju sam dobio od metka curila mi je krv, ja sam svukao košulju, razderao ju i s njom povezao ranu t[o] j[est] nogu. Tako sam se već u praskozorje [dovukao] do pred mjesto Kurepe u Majske Poljane.

Tako sam se sakrio u jedan grm i čekao sam da li će se od nekud pokazati koji čovjek, ali ljud nigdje nije bilo. Nakon nekog vremena naišao je ipak Stojan Rebrača, koji me je prepoznao, iako sam bio strašno krvav, pa sam njemu kazao, šta se sa mnom dogodilo. Molio sam ga da nikom ništa o meni ne kaže. Iza toga došao sam k njemu u kuću, gdje sam se oprao i malko odmorio. Međutim, kako sam bio kod njega jedno dva sata, na jednom čujem kako viču žene, da dolaze u selo ustaše i da će opet kupiti narod za klanje. Ja sam odmah skočio na jednu sušu, tamo sam se sakrio i u toj suši ostao ravno 6 mjeseci, gdje me je njegovao od rana moj ujak, koji mi je iz grada donašao ljekove, koji su mi bili potrebni. Suša u kojoj sam bio zakrit bila je vlasništvo Pavla Lončara. Napominjem, da je za moje ozdravljenje trebalo punih 6 mjeseci i zacijelo to vrijeme nisam se usudio izaći iz ove šupe, tako da zapravo to cijelo vrijeme niti sunca nisam vidio. Toliko o meni samom.

Onaj drugi moj drug, koji je zajedno sa mnom pobjegao iz grabe, povukao se kako sam kasnije čuo do sela Šatornje i tamo bio neko vrijeme, međutim neko iz sela ga je izdao ustašama i oni dođoše i na licu mjesta ga ubiše.

U crkvi sa mnom bilo je oko 160 ljudi, a taj se događaj odigravao prije onoga, kada su bile pohvatane srpske žene i dovedene u crkvu, a koje su bile puštene na intervenciju župnika iz Gline.

Na koncu bih htio još napomenuti, da je zapravo klao samo jedan ustaša, te da je imao veliki bosanski nož sa kojim je klao, dočim su mu ostali ustaše, koji su bili zajedno s njime napola već mrtve ljude pritucali sa kundacima. Ovaj koljač imao je zasukane rukave, te je ljude klao na taj način, da ih je povalio na stol, zatim kleknuo na žrtvu i onda nožem prerezao vrat. Cijelo klanje svih tih 180 ljudi trajalo je od prilike jedan sat, ljudi se nisu opirali, kada su ih pograbili i pod nož stavljali. Smrtnih hropaca se je naravno čulo od svakoga, a kako to ljudi pričaju, čulo se je to i izvan same crkve.

Ime samog koljača nije mi poznato, ali kako sam kasnije čuo, da se neki Josip Mis[s]on, koji je u ono vrijeme bio član prijekog suda, a i još sada je član, hvalio pred ljudima, da je svojom rukom poklao 750 ljudi.

Kotarski narodni sud
Glina, 2. maja 1944 g.
Presjednik Suda:
Petar Meandžija v. r.
Da je prijepis vjeran originalu, tvrdi
Javno tužioštvo okr[uga] Banija
U Sisku, dne 10. maja 1948.

Ljuban Jednak s. r.

Preslušanje prema stenografskim bilješkama objavljeno dana 1. svibnja 1944. pred kotarskim narodnim sudom u Glini.

KOTARSKI NARODNI SUD
GLINA 1. maja 1944.

Sekretar suda M. P. Pretsjednik suda:
Dr. Gol[d]štajn s. r. Meandžija s. r.

Da je ovaj prepis vjeran svome orginalu tvrdi: Zemaljska Komisija za utvrđivanje ratnih zločina
1. XI. 1944. Tajnik: Čulinović v. r.

II.

1945. lipanj 15. Zagreb
Iskaz Ljubana Jednaka pred
Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

FEDERALNA DRŽAVA HRVATSKA
ZEMALJSKA KOMISIJA
Za utvrđivanje zločina okupatora
i njihovih pomagača
ZAGREB
Br. 1767 – 15 Juni 1945.

304 960
Arhiv Jugoslavije Beograd

ZAPISNIK
sastavljen pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu

Referent: Dr Čepulić Ivan
Zapisničar: Barić Zlata

Pristupa drug Ljuban J e d n a k, pravoslavni, Srbin, rodom te prebivalištem u Gređani, opć[ina] Topusko, sin Vasilija i Mare r[ođene] Lončar, rođen 1916, zemljoradnik, sada obavještajac kod OZNE.

Isti iskazuje:

U mjesecu kolovozu 1941 počeli su ustaše po selima [h]apsiti ljude i okolo pucati, pa sam ja pobjegao najprije u Selište, a potom u Balin[a]c kraj Gline, gdje sam se sakrio u štagalj sa još petoricom. Jedna žena iz sela rekla nam je da ustaše odvađaju ljude. Tada smo otišli iz tog štaglja i vratili se u naše selo Gređane, računajući da su ustaše tu već prošli, ali mi je rekla žena da me traže ustaše pa sam se sakrio u bašči, te sam tek u noći izašao na cestu, gdje su me zatekli ustaše s upitom kuda idem i rekli da idem s njima na saslušanje u Topusko, te me tamo odveli oko 1 sat u noći. To je bilo nekako oko 27. kolovoza. Doveli su me samoga mene u općinsku sobu. Došao je kamion za kratko vrijeme i doveo oko 40 ljudi iz Starog Sela, Katinovca, Poljana i Ponikvara. Ustaše su rekli „Postrojite se, da pregledamo imate li oružja". „Vi ste četnici". A zatim su nas odvodili po dvojicu u drugu sobu, i tamo nas kundacima isprebijali, a na to opet odredili da se postrojimo po dvojica i tako smo ulazili u kamion, to je bilo [o]ko 10 sati noću. Dovezli su nas do stanice Topusko i strpali u jedan vagon, gdje smo ostali do jutra, a onda je taj vagon s još jednim vagonom punim ljudstva otišao za Glinu. Tu smo se iskrcali iz vagona nas oko 150 u pratnji kakovih 200 ustaša. Doveli su nas do crkve i tu je rekao Deželić Mika, Lončar iz Gline, r[imo]k[a]t[olik], Hrvat, oko 40 god[ina] star, obučen u civilu s puškom „Treba ljude zaključati u crkvu". Sin Nikice Vidakovića iz Gline, star oko 14 godina dodao je „Slušaj Deželić, [h]ajde po ključ pa da se zaključaju", te je na to Deželić od nekuda donio ključ, otvorio crkvu, te prije nego što su crkvu zaključali rekao je jedan ustaša: „Slušajte ljudi, dobiti ćete vode i hrane, posjedajte u crkvu", i to na to zaključavši crkv[ena] vrata otišli. Za jedan sat su opet došli i don[i]jeli nam 3 kante vode i lončić, neka si pijemo. To je bilo oko 8 sati ujutro. Oko 10 sati ujutro došao je Kreštalica Stevo, seljak oko 35 god[ina] star iz sela Jukinec i neki Mileković iz Jukinca, seljak, star oko 40 god[ina], te su rekli „Dignite se, da Vam se upišu imena i prezimena, idete u Liku na prisilan rad". Uzimali su imena (1r) na papir zabilježili i po tom zaključav nas opet u crkvu, otišli. Oko jedan sat o podne došao je izgleda mi oficir hrvats[ke] vojske, poručnik, mlađi, nakon što je otključao crkvena vrata i pita nas „Tko je od Vas prekršćen" na to se javio bilježnik Pajo Vorkapić iz Topuskog i Adam Korač iz Čemernice kraj Topuskoga, te su njih dvojic[a] puštena. Taj isti rekao nam je „Vi ostali ste četnici. 1918 ste presuđeni na smrt, danas se presuđuje". Zaključao je vrata i otišao. Oko 4 popodne došao je neki ustaša i zapitao „Tko je Pero Miljević iz Gređana["], a kad se je isti javio, rekao mu je taj ustaša „Znaš Ti kad si 1935 na izborima tuko Hrvate", što je ovaj porekao, a ustaša ga je počeo sa još jednim drugim tući. Opet su obojica otišli, zaključali crkv[ena] vrata, kad li se u suton čuo neki kamion. Odključao je netko vrata i doviknuo: „Palite svijeće," na što su ljudi zapalili crkv[ene] svijeće. Upitali su nas „Vjerujete li u poglavnika N.D.H.[?"] na što smo rekli „Vjerujemo". Zapov[i]jedio je da viknemo „Živjela N.D.H. [!"] što smo učinili. Na to su viknuli „lezite[!"], i počeli strojnicama s crkv[enih] vrata iznad nas pucati, pa onda prestali i naložili nam da legnemo, te da se dignemo, i tako opetovano da nas što više zamore. Odredili su na to da izujemo cipele i pobacamo kapute, što smo i opet učinili. Na to je netko zvao neka se javi Pero Miljević, koji se

javio i pitali su ga „Jeli on zna šta o četnicima“, a on je odgovorio da samo toliko zna da ih je bilježnik u Glini imao upisane, al da on, Miljević, da nije četnik. Tada ga je jedan ustaša nožem rasporio od vrata prema dolje, tako snažno, da je odmah pao mrtav na zemlju. 15toricu su tada odredili na stranu i ovi su smješteni u neki kamion, koji je meni nepoznato otišao. Tada je oko 10 ustaša počelo po crkvi s noževima klati kud je koji stigao, dok je drugih kojih četvorica ove mrtve lupalo s kundacima po glavama, da bi ih smrvili, kako bi bili sigurni da su mrtvi / ako se je koji možda micao i davao znakove života / i nosili ih tako mrtve na 2 kamiona koji su bili pred crkvom./ Ta 2 kamiona su otišla a za kratko vrijeme su se ta dva kamiona opet vratila. Klanje se je nastavilo te nakon što je poklano već oko 150 ljudi ostalo je nas oko 10, još netaknutih. Ja sam iskoristivši sumrak i metež preskočio među zaklane, praveći se mrtav a zamnom još jedan čovjek, dok su trojica sakrili se u oltarske pultove. Onih 5 do 6 što se nije znalo na ovaj način snaći, zaklali su. Međutim onog jednog živog što je zamnom skočio među zaklane, prim[i]jetili su, te ga dignuli, metnuli mu pod nos svijeću, palili mu brkove i obrve, udarali ga kundakom, na to je jedan ustaša „neka brže svrše s njim“ i stavili su mu glavu na stol, prorezali mu grkljan i isti je bačen među zaklane. Tada su počeli one koji su bili već kao zaklani ponovno probadati, da ne bi možda koji ostao živ ali slučajno kad su došli do mene, nisu me probili, zatim hodali po na-(2r)-ma nogama da prim[i]jete nije li još možda koji ostao živ, pa da će odajuć glas, odati se. Na to je došao pred crkvu, kako sam čuo, opet kamion. Moglo je biti oko pola noći. Među zaklanima koje su nosili držeći jedan za noge, a drugi za ruke bacili su u kamion i mene, te sam bio u trećem redu mrtvih, no njima se je učinilo da je previše ljudi u kamionu, u kojem sam bio ja, pa su me skinuli i bacili u drugi kamion. Srećom sam ja bio na vrhu kad su nas bacili u drugi kamion, jer bi me inače ostali mrtvaci zadušili. Preko mojih prsiju prebačena su 3–4 čovjeka, ali sam ipak mogao slobodno disati. Čuo sam kako je jedan ustaša drugom kazao „Pazi da nije tko živ ostao u crkvi“, a ovaj ga je uvjerio da je sve pregledao i da nema nikog, a čuo sam naknadno da su ona trojica, što su se sakrila u oltar od pulta pobjegla poslije na zvonik, ali su ih pronašli i ubili.

Na to su 2 kamiona krenula izvan Gline, a na kamionu u kome sam ja bio, na mrtvim ljudima sjedili su 2 ili 3 ustaše. Kad smo stigli 4 do 5 k[i]l[o]m[etara] od Gline u selo Marin brod, pobacali su nas ustaše u jamu, oko 5 m[etara] na 11 met[ara] dubine 3 m[etra] na ostale mrtvace, koje su neposredno prije nas kamionima iz crkve odvezli i tamo pobacali. Odmah nakon što su mene k ostalima pobacali doveli su jednu živu žensku i pitali je tko je, i kad je ona rekla da je učiteljica iz sela Bovića, ubili su je puškom i bacili u jamu, skinuvši joj mrtvoj prstenje s ruku. Iza kratkog vremena opet je stigao kamion s c[ir]ca 40 živih ljudi, kojima su ruke bile vezane za noge, istovarili ih iz kamiona, tukli su ih čekićima i sjekirama i tako dotukli i pobacali u jamu. Na to je neki nepoznati glas rekao: „Previše je natrpano, treba da malo zgazimo / mislio je one u jamu pobacane / da što više stane mrtvaca[“], pa tako je došao dotični koji je gazio do mene i po meni gazio. Prim[i]jetio je da se 1 čovjek nešto miče i opalio na njega 2 do 3 puta, te je jedan hitac mene pogodio, ali samo u meso u nogu. Ja nisam odavao glasa i pritajio sam se, pa je došao taj što je gazio misleći da sam mrtav, a vidjevši na meni sviter, skinuo, i još dodade „dobro su zgaženi“.

I opet je došao jedan kamion, te su i opet kao i prije vezane ljude čekićem i sjekirama ubijali, a ljude pobacali u jamu. Na nekih 5 do 6 koraka od jame bili su ustaše i osvjetljavali si u mrkloj noći lampašima. K meni je dopuzao u jamu jedan čovjek i pitao me tiho „Jesi ti živ“, ali sam ispočetka šutio, nego je po drugi put opet pitao me, javio sam mu se, i tada smo si rekli da ćemo skočiti iz jame svaki na jedan ćošak, na što smo to vrlo hitro učinili i svaki pobjegli na svoju stranu, što nije nitko od onih u okolini prim[i]jetio, jer su držali nekakve govore. Ja sam se sklonio u nekakvu živicu i tu čekao do jutra, kada sam naišao na Stojana Rebraču, isto sakritog i taj mi je kazao su u blizini selo Majske Poljane, gdje je sa kućom moj ujak Lončar Pajo, i kod njega sam se skrivao 6 mjeseci i tako ostao na životu.

III.[48]

1945. kolovoz 19. Petrinja.
Iskaz Ljubana Jednaka
Vojno-sudskom istražitelju Vijeća kod Banijske komande Ud[…] područja

Slučaj Milan Vidaković (sin Nikole i Ivke, rođ. Muretić), Glina, 31. VII. 1931. / Sudski broj 487/45.
Povjerenstvo OZN-e Petrinja, 6. VII. 1945.; Vojni sud IV. vojne oblasti II. Jugoslavenske armije. Vijeće kod Komande banijskog područja, Petrinja, 14. VII. 1945.; Vojno sudski istražitelj. Vijeće kod Komande banijskog područja, Petrinja, 7. VIII. 1945.; Vojno sudski istražitelj. Vijeće kod Komande banijskog područja, Petrinja, 8. VIII. 1945.; Vojni sud IV. vojne oblasti II. Jugoslavenske armije. Vijeće kod Komande banijskog područja, Petrinja, 19. VIII. 1945.; Komanda Bihaćkog vojnog područja II. Jugoslavenske armije /V. S. Broj 620/ 31. X. 1945. – veza 487/45.

Vojno sudski istražitelj
Vijeće kod Banijske komande Ud[…] područja
Sud broj 487/1945.

ZAPISNIK
O saslušanju svjedoka.

Jednak Ljuban iz Gređana radi svjedočanstva protiv Vidakovića Milana sastavljen po Vojnom sudskom istražitelju Vojnoga suda IV. Korpusne vojne oblasti – Vijeće kod Banijske komande Ud[…] područja.
Od strane suda prisutni su Brkić Miloš, vojno sudski istražitelj, zapisničar Brkić Stevo.
Pošto je svjedok upozoren da govori istinu te upitan o ličnim podatcima
izjavljuje:

Zovem se Jednak Ljuban, sin Vasilija i Marije rođ. Lončar, rođen sam 2 rujna 1916 godine, oženjen, otac jednog djeteta, po zanimanju zemljoradnik, posjedujem jednu kuću i 25 rali zemlje. Kažnjavan do sada nisam bio. Jugoslavensku vojsku sam služio 18 mjeseci u Šibeniku. Pismen sam.

Upitan što mu je poznato o Vidaković Milanu.

Meni je poznato 1941 godine u mjesecu augustu, kada sam ja još sa više ljudi bio uhapšen te dopremljen u Glinsku crkvu, da je tu bio Milan Vidaković pri samom klanju kada sa[m] ja sakrio se među mrtve ljude koji su već bili dotle poklati, vidio sam Vidaković Milana gdje ide kroz crkvu te govori „daj, koji je živ, majku mu jebem srpsku, koji je star 20 godina da ga zakoljem". Kada je došao do mene, mene je gurnuo sa nogom u leđa te me zapita koliko sam ja star, a ja sam mu na to rekao da imadem 35 godina. On mi je odgovorio da ležim dalje. Ja sam lično vidio kada je isti Vidaković išao po crkvi te sa kundakom pritucao ljude u glavu. Isto sam vidio da je bio u ustaškoj uniformi. Napominjem i to kada smo mi, nas oko 200 ljudi, doveženi na stanicu u Glini da nas je isti Mali skupa sa Deželićem ustašom dove[o] do crkve te je Mali rekao Deželiću da ide po ključ te da zatvori ove srpske mrcine našto su oni zaključali nas i otišli te nisu došli dok nije počela uveče koljačina.

Više nemam šta da rečem. Iskaz mi je pročitan. Sve su moje riječi tačno zabilježene na koje se mogu zakleti, što jamčim mojim potpisom.

Istražitelj: Miloš Brkić, v. r.
D o v r š e n o
Svjedok: Ljuban Jednak v. r.

Zapisničar:
Stevo Brkić, v. r.

IV.[49]

1945. ožujak 2. Beograd
Iskaz Ljubana Jednaka prema „Saopštenju br. 33“

ISKAZ
Ljubana Jednaka iz Gređana k[ućni] br[oj] 70, zemljoradnika
27. god[ina] staroga, po narodnosti Srbina, o POKOLJU IZVRŠENOM U PRAV[OSLAVNOJ] CRKVI U GLINI
DANA 30. SRPNJA 1941.

Preslušanje prema stenografskim bilješkama objavljeno dana 1. svibnja 1944. pred kotarskim narodnim sudom u Glini.

KOTARSKI NARODNI SUD
GLINA 1. maja 1944.

Sekretar suda: M. P. Pretsjednik suda:
Dr. Gol[d]štajn s. r. Meandžija s. r.

Da je ovaj prepis vjeran svome orginalu tvrdi: Zemaljska Komisija za utvrđivanje ratnih zločina
1. XI. 1944. Tajnik: Čulinović v. r.

Kako je bilo u samoj crkvi za vreme klanja, među samim žrtvama Srbima, vidi se iz sledeće izjave Ljubana Jednaka, zemljoradnika, Srbina iz Gređana, jedinog od Srba koji je uspeo da se spasi pokolja: (383)

Sa stanice u Glini odveli su nas do pravoslavne crkve. Pred crkvom nas je dočekao veliki broj ustaša a desio se je tamo i Milan Vidaković, mlađi od nekih 14 godina, koji je počeo vikati iz svega glasa: „Donesite odmah ključ od crkve da te srpske mrcine zatvorimo“. Nekoliko časaka iza toga, kako su nas u crkvu zatvorili došao je u crkvu neki KREŠTALICA bivši živoder u Glini i sa njime opć[inski] stražar MILENKOVIĆ JOSO, govoreći nam da trebaju naše podatke, pa su nas po tome popisali. Jedan sat iza toga došao je u crkvu jedan domobranac sa dvije zv[i]jezde na ovratniku i rekao nam: „Vi ste Srbi već godine 1919 bili svi osuđeni na smrt, ali kaznu nismo mogli izvršiti, pa ćete zato sada biti svi pobijeni“. Iza toga došli su još neki ustaše i jedan od njih pitao je na glas koji je Pero Miljević, našto se između nas izdvojio jedan čovjek, rekavši da je on to. Ovaj ga je ustaša pitao da li štogod znade o šumnjacima, pa kada mu je Pero odgovorio da ne zna ništa, priskočili su drugi ustaše, stavili su ga pred zid u crkvi i sa jednim užetom tukli tako dugo, dok nije sav pocrnio. Ovako izmrcvarenog bacili su ga u jedan kut crkve, gdje je ostao ležati bez sv[i]jesti. Pred večer došle su ustaše rekavši nam da ćemo svi ići na daleki put u Liku na rad, a tko želi da mu se kupi kruha neka preda novac. Tko je imao novaca predao je, te su si ustaše sve to zadržale. (383)

Posle je došao pokolj. Evo kako Jednak opisuje (383) sam pokolj: (384)

Kad se već smrčilo iznenada smo čuli pred crkvom kamion i u crkvu su ustaše ušle vičući: [„]Palite odmah svijeće da se bolje vidi["]. Kad smo zapalili svijeće upitali su nas: „Da li vi ljudi vjerujete u našega Poglavnika i u našu Nezavisnu Državu Hrvatsku“. Mi smo svi odgovorili da vjerujemo. Nato su nam komandovali: lezi, ustani, lezi, ustani i dok smo mi izvršavali ovu komandu oni su iz pušaka pucali po samoj crkvi koja je bila u polumraku. Zatim su nam izdali naređenje da se svi svučemo i da imamo ostati u košuljama i gaćama, dok smo sve svoje stvari morali baciti u ugao crkve.

Poslije toga smo svi morali leći na zemlju, a ustaše su po nama hodali i gazile nas. Po tome su nam naredili, da ustanemo i da se licem okrenemo prema zidu, a onda su oni pucali po crkvi, ali namjerno nisu nikoga pogodili, jer su nas time plašili. Malo iza toga ponovno su uzeli preda se Peru Miljevića i pitali dali zna što o šumnjacima. Kada je ovaj odgovorio da ne zna, jedan ga je ustaša uhvatio i na očigled sviju nas zab[i]o mu nož u vrat potegavši ga prema dolje tako, da mu je rasporio c[i]jela prsa. Miljević se je srušio mrtav. Na ponovni poziv da se jave oni koji nešto o šumnjacima znadu, jer da će biti pušteni kući ako kažu sve što znadu, javio se jedan čovjek i rekao da će reći sve. On je kazao da su šumnjaci u blizini Topuskoga dizali u zrak bandere i dočekali jedan ustaški auto. Poslije toga ustaše su istome naredili da stavi glavu na jedan sto koji je u crkvi stajao, pa kada je glavu stavio na sto ustaša mu je zarezao u grkljan i nare-

dio da pjeva. Međutim, krv je iz njega šiknula nekoliko metara nadaleko, pa, kada nije moga pjevati, udario ga je taj ustaša kundakom po glavi te mu se mozak izlio na stol. Nakon toga počelo je klanje ljudi od reda, kako smo stajali u crkvi. Uhvatili su jednoga po jednoga, povalili su ga na stol, jedan je ustaša kleknuo na prsa, a drugi je uzeo nož i pres[i]jecao grkljan. Nisu čekali da izkrvavi ili umre, već su ga polumrtvoga iznijeli iz crkve i bacili na kamion koji je pred crkvom stajao. Kada su poklali skoro tri četvrtine ljudi stali su da se odmore, a nakon toga uhvatili jednog starca pitajući ga: „Hoćeš li nam dati tvoju ženu, sestru i kćerku?“ On je odgovorio da hoće samo neka ga puste. Odma iza toga uzeli su goruću sv[i]jeću i stavili mu je ispod brkova pa su mu tako palili brkove i obrve, a kasnije i oči. U to je priskočio jedan ustaša i viknuo: „Majku mu srpsku, šta (384) čekaš, kolji!“, te su ga odmah i zaklali. Po tome su opet klali jednoga po jednoga, a kada nas je ostalo još pet ili šest ponovno su ustaše iznosile mrtve. „U jednom trenutku, veli dalje Ljuban Jednak u svom saslušanju, kada smo bili sami, skočio sam među one koji su bili već poklani i legao među njih pritajivši se kao da sam mrtav. Kada su ustaše došle u crkvu opazili su da se jedan iz gomile zaklanih još micao pa mu je jedan ustaša cipelom razbio glavu, poslije čega se isti umirio. Taj ustaša i mene je udario po glavi, ali ja se unatoč grozne boli nisam odao. Neko vrijeme iza toga jedan je ustaša iz vana viknuo ovima u crkvi da dobro pripaze da li je neko na životu, jer će biti zlo po sve njih ako iko živ izađe. Da budu još sigurniji da su svi mrtvi išli su od lješa do lješa i zabadali su još po jedan puta svakome nož bilo u srce ili u leđa. Ja sam strpljivo čekao ovaj udarac, ali kada je ustaša probadao one kraj mene stao je na mene i probo onoga sa strane, mimoišavši me. Iza toga počeli su iznositi mrtve iz crkve opet na kamion. Hvatali su jednoga po jednoga za noge i bacali na kamion kao da bi bacali vreće. Kako je žrtava bilo mnogo, to su ih bacali jednog na drugog i to po tri do četiri na hrpe. Mene su bacili na kamion na najgornji red, pa kako je ovaj bio prepun, to su naredili da se leševi prebace i na drugi kamion. Tako su me pograbili za noge i bacili na drugi kamion, te sam udario glavom o neki željezni predmet da mi se još i danas pozna. U drugi kamion bacili su me tako da sam ustima došao do prerezanog grkljana jednog mrtvaca iz čijeg je vrata još tekla krv, ali se nisam smio maknuti da se ne odam, već sam čvrsto stisnuo usta da mi ne uđe krv. Kada su nas natovarili vozili su nas prema Jukincu, a ustaše su za to vrijeme sjedili na lješinama i to dvojica kod nogu, a dvojica kod glave, tako da sam se skoro ugušio jer nisam imao dovoljno zraka. Kada su nas dovezli blizu jedne šumice čuo sam gdje su viknuli šoferu: Vozi bliže grabi. Kada su nas izbacali kod grabe bilo je tamo još mnogo ljudi, koji su čekali da budu pobijeni i pobacani u grabu. Tamo su silovali jednu ženu, te sam čuo kada su ju pitali ko je, da je odgovorila da je učiteljica iz Bovića. Zatim su nas počeli bacati u grabu pa su tako i mene pograbili za noge i bacilli me u jedan ugao grabe. Na mene su bacili ovu učiteljicu, koju su poslije silovanja zaklali. Čuo sam kako je jedan ustaša rekao da treba pregledati učiteljicu (385) da li ima prstenja jer bi se to dobro dalo prodati. Jedan je ustaša skočio u grabu i zbilja je našao prsten koji je skinuo sa ruke. U to je došao jedan kamion pun ljudi koje su jednoga po jednoga ubijali čekićima. Kako je lješina bilo toliko da je izgledalo da neće svi stati u grabu, to su dvojica ustaša slagali lješine da bi što više stalo. U to se nekim pričinilo da neko diše u jami, pa su otvorili paljbu iz pušaka u grabu te sam i ja tako pogođen u nogu. Ipak ja nisam dao od sebe ni jednoga glasa i dalje sam se pritajio kao mrtav. Kada je ustaša došao do mene da me ‘složi’ u ćošak opazio je na meni dobru majicu pa ju je svukao sa mene iako je bila krvava. Ja sam za to vrijeme zadržavao dah kako nebi odao znakove života. Poslije toga se sve primirilo. Ustaše su se udaljile i u šumarku razgovorale. Ja sam se potajice izvukao iz grabe uvukao u kukuruz i kroz šikarje odvukao se prilično daleko. Iz noge mi je curila krv jer sam bio ranjen. U zoru sam došao do mjesta Kure[p]e i sakrio se u grm. Tu je naišao jedan čovjek koji me je prepoznao i odveo me svojoj kući. Kada sam se kod njega bio oko 2 sata prolomio se lelek među ženama da dolaze ustaše da skupe narod za klanje. Ja sam se odmah sklonio u sušu moga strica gdje sam živio sakriven 6 mjeseci neizlašavši nikuda, a hranu su mi gore donosili…“

V.[50]

1946. […]. Zagreb.

Svjedočenje Ljubana Jednaka na suđenju Erichu Lisaku, nadbiskupu Alojziju Stepincu i dr.

Svjedok Ljuban Jednak

Predsjednik: Kako se zovete?

Svjedok: Zovem se Ljuban Jednak.

Predsjednik: Po narodnosti?

Svjedok: Srbin.

Predsjednik: Što vam je poznato o prekrštenju Srba?

Svjedok: Ja sam bio u glinskoj crkvi kad su klali Srbe.

Predsjednik: Pričajte o tome!

Svjedok: 1941. godine kad su ustaše hapsili Srbe po selu, rano ujutro ja i moj otac otišli smo po sijeno, koje smo imali niže pod kućom. Dovezli smo kući prvi, drugi i išli s trećim vozom. Vozeći sijeno najednom pogledam gore prema selu, i čujem kako žene jauču i vidim kako ljudi bježe. Što je? – pitah ja mog oca i rekoh mu da ću gore u selo da vidim što je.

Vidjelo se, kud se pogledalo, da kreću ljudi. Ja sam se vratio nazad i rekao sam ocu kakva je stvar, da su svi Srbi u selu. Mi smo ostavili voz i došli kući. Rečem ženi i materi i drugim ljudima po selu: „Bježite, sve hapse, 40 je već pohapšeno". Ja prijeđem preko jedne vode Gline u Selišće. Tu sam prenoćio. Ujutro kad je svanulo, ustaše su zaredali pucati sa svih četiri strana po tim selima. Tu sam imao strica, i ustaše su i njega odveli kao i tri brata stričevića i još neke, u svemu 6 do 7 mojih rođaka. Pobjegao sam u šumu, u selo Balinac. Tu smo se sakrili u sijeno, zavukli se u sijeno. Nakon nekog vremena došli su ustaše. Bodu oni noževima po sijenu, a jedan od njih govori: „ Majku im njihovu, nema ovdje nikog živog, svi su pobjegli u šumu." Za kratko vrijeme dođe jedna žena i reče: „Bježite ljudi, zapalit će sijeno i vi ćete izgorjeti." Dođem kući i pitam ženu da li me je netko tražio. Ona mi odgovori da su bili ustaše, odnijeli meso i tražili novac, pa i to odnijeli, rekla mi je i to da su tražili mene. Ja sam na to skočio u bašču i mislio sam da ću, kad se smrkne, otići u šumu. Mislio sam da ću kretati prema Gađanu[51] [Gređanima – *op. a*.] i poslije toga pobjeći u šumu. Na raskrižju vidim kola i u njima 4 ustaše. Oni meni kažu: „Slušaj, ovamo deder". „Kuda ti?" Ja sam im rekao da imam (391) gore kola i konje i da idem po njih. Naravno da sam ih varao.„„Slušaj, veli ustaša, ti si Srbin, dođi ovamo u kola." Ja sam došao i oni su mi rekli da sjednem među njih. Jedan ustaša pitao je: „Hoćeš li ga vezati?", a drugi su odgovorili: „Ne treba, ako iskoči, mi ćemo ga ubiti." Ja nisam iskočio i dođemo na po puta kuda se ide u Topusko. Jedan mi od njih reče da ću s njima u Topusko. Jedan me ustaša pitao: „Slušaj, da li ti voliš ići u crkvu ili u općinu?" Ja sam rekao: „Nemojte me zaguljivati, ljudi su već po dva dana u crkvi u Topuskom i drugdje." Na križanju je rekao: „Puna je crkva, vodi ga u općinu." Sam sam bio u općini, u jednoj sobici. Nakon pola sata dovezli su ustaše pun kamion ljudi i strpali ih u tu sobu. Pregledali su nas i postavili nas dvojicu po dvojicu. Jedan je rekao: „Deder te mrcine pregledaj nemaju li zlato ili oružje. To su četnici." Pregledavali su nas jednog po jednog i kada su prvog odveli u sobu dođoše do mene i jedan me ustaša pitao: „Dali si ti već dobio batina?" Ja sam se um[i]ješao među one koji su već došli iz druge sobe strašno izbatinjani, i rekao sam: „Pa sjećaš se da si me tukao!"

Odveli su nas u kamion, koji je bio pun ustaša. Za nekoliko časaka kamion je krenuo. Vozili su nas prema stanici Topusko. Ovdje su nas uveli u vagon i morali smo se dvojica po dvojica držati za ruke. Tu je bilo raznih ljudi, iz općine, iz crkve i od drugud. U jedan vagon stalo nas je 150–160, tako da smo bili trojica na trojici ležeći. Jedan čovjek već je počeo fantazirati i vikati: „Ankice, molim špricer," jer je mislio odnosno govorio je ono što je običavao u gostionici. Ja sam mu rekao da se svlada, ali nije pomoglo, pa smo ga dvojica po dvojica morali držati da ne udara. Tako smo se svi izredali. Bili smo ovdje u vagonu od 8 sati uvečer do pred jutro, kada je vagon počeo da kreće sa stanice Topusko. Šef stanice, ne znam tko je bio, rekao je da se prikopča vagon, jer ide za Liku, za Gospić. Svi su se ustaše na to smijali, a mi smo kroz one male otvore na vagonu mogli vidjeti da vagon kreće za Glinu. Kad smo došli do Gline, na stanici su nas već čekali ustaše. Na svakoga od nas došao je jedan ustaša sa svake strane. Rekli su nam: „Držite se za ruke, idete na preslušavanje." Držali smo se dva po dva za ruke, došli smo do glinske crkve. Tu su bili Deželić Mirko[52], taj je još i danas živ u logoru, i Nikice Vidakovića sin, to je sin onog Nikice što je bio šef u Glini ili tako nešto za vrijeme tih zločinstava. Rekli su Deželiću: „Slušaj, mali, donesi ključ da mrcine zaključamo u cr-

kvu.“ On donese ključ i s nama u crkvu. Tu smo lijepo posjedali i nitko nije ništa ni dirnuo, dok nisu došli. Sve je unutra bilo namješteno kao da će se služiti služba. Zaključali su crkvu i odoše. Za pola sata evo opet jednog ustaše. On je pitao: „Ljudi, da li ste žedni da se donese voda?“ Mi smo rekli da jesmo i jedan je ustaša donio tri kante vode i jedan lončić. Kad smo se svi izredali da pijemo vodu, on je zaključao crkvu i otišao. Za malo eto opet jednog ustaše. Pita on: „Tko od vas ima pokrštenicu?“ Javili su se Adam Korač i Pajo Vorkapić, i oni su pošli van. Nakon toga su nam ustaše rekli: „Vi Srbi bili ste 1918. osuđeni na smrt, a danas ćete biti presuđeni!“ Mi smo pitali zašto: a oni su nam rekli zato, i pokazali nam slike u crkvi. Pri tom su govorili: da nam … kralja Petra i t. d. Mi smo rekli: pustite nas na miru, a za kralja Petra nije nas briga. Za nekoliko minuta ušlo je unutra još 5-6. Pitali su, tko bi išao radi sebe van, može ići. Dvadeset ili trideset od nas otišlo je van na nuždu i vratili smo se natrag crkvu. Na to su oni crkvu zaključali i otišli. Poslije podne oko 2 sata evo Krešalice Steve i nekog Milekovića, koji je bio stražar u Glini. Rekao je da se dižemo i pitao: „Ima li netko ovdje kod vas mlađi, da se popišu imena i prezimena, jer idete u Liku na prisilan rad.“ Mi smo se dizali jedan za drugim i upisivali se prema spisu: Koliko imaš djece, odakle si, i t. d. Jedan je ustaša uzeo taj spis i nije više ništa rekao, nego otišao. Pred noć evo ustaša opet. Pitaju: „Tko je od vas Pero Miljević?“ Javio se Pero Miljević i oni su rekli da kaže što zna o četnicima. Rekli su mu: „Mi ćemo te pustiti kući, dođi ovamo.“ On je došao na sredinu crkve. Pitaju ga : Što znaš ti o četnicima? Ja – veli – znam da su kod bilježnika ili blagajnika Ratkovića neki četnici bili upisani od 1936. i 1937. godine. To sam ja radio u Glini i mi smo četnike upisivali. Jedan presječe štrik od zvona, debeo kao dva prsta, jedan ga drži za jednu ruku, drugi za drugu ruku i tuku ga dok ga nisu svega crnog načinili. Pitaju ustaše dalje, bi li tko znao nešto o četnicima, ali neće nitko da se javi. Ustaše odoše van.

Nekako pred noć čujemo kako ide auto pred crkvu, dođe do crkve i stane. Dođoše ustaše njih oko 20–30. „Palite svijeće“, povikaše, a ljudi koji su pušili upalili su svijeće. „Slušajte, da li vi vjerujete u našeg poglavnika?“ – Vjerujemo, odgovorili smo. „Da li vjerujte u našu veliku nezavisnu državu Hrvatsku?“ – Vjerujemo, odgovorili smo. „Dede svi u jedan glas to tri puta ponovite: „Mi vjerujemo u veliku nezavisnu državu Hrvatsku – mi vjerujemo u velikog poglavnika.“ Tako smo to još 5–6 puta ponavljali. Nakon toga su povikali: „Lezi – diži se, lezi – diži se i t. d.“ i mi smo lijegali i dizali se preko cijele crkve. Nakon toga morali smo svući sve sa sebe: hlače, cokule, kapute, i t.d. Kada smo to svukli, bacili smo na hrpu.

Nakon toga upitali su nas: „Slušajte, ljudi, tko je od vas Pero Miljević?“ On se javi. „Slušaj tamo, dođi ti ovamo.“ On im se približi „Pero, kaži da li znaš nešto od četnika?“ On im odgovara: „ Znam da je kod nekog bilježnika, ne znam ili možda blagajnika, bilo upisanih četnika od 1936. i 1937. godine i ništa više ne bih znao.“ Dok je on to rekao, jedan ga ustaša udari nožem preko prsiju, raspara mu sva prsa i on pade. Nakon toga javio se jedan iz sela Katinovci i rekao: „Ja znam nešto od četnika, hoćete li me pustiti kući?“ Odgovorio im je da se zove Stojan Bojić. „Dobro, reci nam što znaš?“

„Ja znam – rekao im je – nama je naređeno da kada ustaše dođu u kamionu na Kamenički most više Topuskog, da ih imamo sje-(393)-kirama i rogljama dočekati i pobiti sve, a također presjeći i telefonske žice koje vode za Kladušu kako bi im presjekli svaku vezu.“ „Takve mi trebamo – rekoše ustaše – koji uništavaju našu i državnu imovinu. Dođi ovamo. Dede, metni ti glavu na stol.“

On je metnuo glavu na stol, a ustaše su mu narezali grkljan. „Pjevaj sada.“ Kako je on pjevao, krv mu je udarila iz grkljana na 2–3 metra daleko. Bilo je to svakako jako neugodno svima nama gledati. Kada je krv udarila prema nama, jedan mi je rekao: „Tako će biti i s nama, jaoj nama.“ Nato su ustaše povikali: „Udari ga nožem, majku mu njegovu…“ I udarili su ga 2–3 puta nožem iza vrata, a kada je pao na pod, priskočili su mu drugi, posebno određeni, koji su mrvili glave. Priskočiše mu dva ustaše i smrvili su mu svu glavu. Zatim su ga bacili iz crkve u jedan kamion.

Tako je to išlo – jedan kamion – pa drugi kamion i t. d. Kada su gotovo sve u crkvi poklali i kada je broj nas živih spao na svega desetak, ja sam bio u jednom kutu crkve i u jednom času vidim kako nema nikog u crkvi. Bilo nas je svega desetak. Pogledam iz kuta prema vratima i vidim ustaše kako iznose krvave i zakrvavljene ljude… Krv teče posvuda po crkvi. Sve je bilo mirno, cijela crkva bila je osvijetljena svijećama. Ja preskočim na sreću – i bacim se među zaklane ljude koji su ležali na podu. Ispružim ruke i legnem među njih. Trojica, od onih koji su bili sa mnom, sakrili su se u jedan prostor kod oltara, gdje je svećenik imao knjige. Ostalih 5–6 nisu se mogli nikako sakriti i tih 5–6 su zatim zaklani.

Za nekoliko časova počeli su zaklane iznositi iz crkve, jedan, drugi, treći i tako redom. Ne znam više koliko ih je bilo. Ja sam ostao ležati. Već su došli i do mene. Idu od

jednog do drugog i tuku ih nožem. Jedan stane meni na kičmu i tuče sve oko mene nožem, jednog za drugim, ovako… (*pokazuje rukom*). Dođe red na mene, udari me cokulom u glavu i reče: To je sve gotovo. Kad pođe malo dalje i vidi jednog živog. „Eto, nemojte mene ljude, ja sam živ. Nemojte mene, ja nisam nikome ništa kriv." „Dobro" , rekoše ustaše, „diži se." On im reče: „Pa nemojte mene zaklati, ja nisam kriv, evo, već su ljudi ovdje poklani. Nema više čovjeka koji nije ubijen." Ja sam malo okrenuo glavu, koliko sam mogao, i vidim tog čovjeka kako stoji, a ima duge brkove. On ih je i dalje molio da ga ne zakolju. Ustaše ga pitaju koga sve ima, a on im odgovara da ima jednu sestru od 18 godina, a drugu od 22 godine. „Hoćeš li meni dati onu sestru od 18 godina", a drugi ga pita: „hoćeš li meni dati onu od 22 godine." Kada sam ja opet malo dignuo glavu, vidio sam kako ga jedan ustaša drži za jednu ruku, a drugi za drugu ruku. Jedan ga pali svijećom, i vidim – gore mu brkovi. Onda su počeli živome paliti oči. To su bile neizdržive muke, mislim najveće muke na svijetu. Kad su mu spalili jedno oko i počeli paliti drugo, čovjek zaviče, a jedan ga ustaša kundakom u kičmu. „A jao!" vikao je čovjek. Oni su mu i dalje palili drugo oko, a zatim ga oborili na (394) zemlju i smrvili mu glavu. Udarili su ga nožem u rebra i svega ga izboli. Kada su mu mrvili glavu, dijelovi lubanje prštili su mu na sve strane i padali po meni.

Već je kamion po peti put dolazio po ove ljude. Ustaše su ih iznosili van iz crkve. Mene su primili jedan za ruke, a jedan za noge i nosili me van. Ništa nisam govorio. Mene su bacili na kamion, na kojem su poklani ljudi bili poslagani u tri hrpe, svi potrbuške. Kada su mene bacili na treću hrpu, ona se nagnula i svalila se. Ja sam udario glavom o daske. Pošto je ovaj kamion bio pretrpan, bacili su me na drugi kamion. Jedan me primio za noge i vukao me van, tako da sam si sva leđa izgrebao, a kad me izvukao, udario me glavom o kamen da mi je lubanja puknula. Bacili su me na drugi kamion gdje je već bilo lešina, a zatim na mene bacili još 4–5 zaklanih ljudi. Jedan od zaklanih pao je na mene tako da mi je njegov prerezani grkljan došao upravo na usta. Bilo mi je jako neugodno jer me svega zalila njegova krv. Krv mije tekla u oči, u usta, i niz cijelo tijelo. Jedan ustaša kaže: „Je li mrtav? – Mrtav je", odgovori drugi. Pregledali su crkvu, nije li još netko ostao. Nisu znali za onu trojicu koja su se sakrila u oltaru. Kako sam kasnije čuo, ova trojica ostala su u crkvi dva dana, a treću noć popeli su se na toranj i tražili od ljudi vode. Ustaše su na njih pucali i svu trojicu pobili.

Nakon toga krenuo je kamion s poklanim ljudima, u kojem sam se i ja nalazio. One koji su pratili naš kamion, opomenuli su: „Pazite dobro je li tko živ ostao. Ako je koji gdje živ ostao, bolje se ne vraćajte u Glinu."

Mislim ja, još sam živ i još ima nade da ću živ ostati. Krenuo je kamion preko Ukinaca[53] i Prekopa[54], ja malo nadignem glavu vidim kako sjede dva ustaše, šute i ništa ne govore. Znam da je kamion zakrenuo desno prema Novom Selu. Ja sam poznavao taj teren. Kamion je krenuo preko njive, a kad se zaustavio, već su ga dočekali ustaše „trajbari", koji su počeli lešine izbacivati iz kamiona. Dotjerali su kamion tik uz jamu, da bi lakše u nju izbacivali ljude. Jedna je jama već bila prepuna. Mene su primili za noge i za glavu i bacili u jamu.

Bio sam zguren, četiri do pet su mi bacili preko nogu, jedna ženska je davala znakove života. Ajme, što su sve od nje radili. Silovali su je nad jamom, ona jauče i viče. „Odakle si ti?" – upitali su je. Ja sam učiteljica iz Bovića.[55] Onda su je udarili u glavu i ona padne u jamu. Kada, jedan kaže drugome: Ajde, kaže, da nema zlatni prsten, to će se prodati. I jedan siđe, nađe na lijevoj ruci prsten i reče: „To će se dati prodati." Tamo nad jamom stajali su ustaše i tukli s čekićem i sjekirama. Dođe jedan kamion, pa drugi, pa treći, pa četvrti. Moglo se samo čuti gdje čovjek rida: „Joj, djeco moja, joj majko moja, pa nikom nisam ništa kriv." Napola živoga udarali su jedan do dva puta sjekirom ili čekićem. Nisam mogao vidjeti koliko je jama dugačka, nego sam samo čuo jauk ljudi. Kada su te istrpali (395) iz kamiona dolaze novi. Tu su tri jame jedna do druge. Jednu su natrpali punu, gdje nisam bio. Poda mnom je bilo oko 100 ljudi. Preko mene ležali su četiri do pet. Slušam ja: umirilo se sve, ništa se ne čuje. Ja malo okrenem glavu i vidim da se nešto miče i čujem gdje jedan ustaša govori: „Slušajte, ljudi, neće oni svi stati tu, treba njih prebaciti u drugu jamu i trebat ćemo ih složiti lijepo da ih što više stane. Tu dva dođoše i počeše odnositi. Dođe red i na one koji su bačeni meni preko nogu. Bace jednog, drugog i trećega, a jedan koji je bio na donjem kraju, taj se micao. „Majku im … evo ih živih, pucaj u onaj ćošak["]. Garili oni dva do tri puta i jedan mene pogodi u nogu. Udari se (*svjedok pokazuje mjesto iznad koljena gdje je bio ranjen*), vidim ja ide krv niz nogu. Ja malo pokušam mogu li micati prstima i vidim: dobro, nije prebijena kost.

Kada su bacili i one s mene, primili su i mene za ruke da će me baciti na drugi kraj. Tada su vidjeli da imam debelu ličku majicu. „Ovaj ima dobru haljinicu, ovo treba svući s njega." Uhvatili su me za ruke i svukli majicu

s mene. Ja sam prestao disati. Okrenuli su mi lice k zemlji i pružili noge. Ali u meni je bila nada da ću odatle živ izaći. Umirim se, a oni izašli van. Niti se što čuje, nitko ne govori. Ja pogledam oko sebe i vidim da se nešto miče. Ne znam što je, je li ustaša ili što. Počela je padati kišica. Vidim, netko se šulja, ja bolje pogledam – ide čovjek na nogama i rukama. Zgurio sam se. Dođe čovjek i pita me: „Jesi živ?“ Ne znam ništa tko je pa se ne javljam. On se opet pruži dalje u jami. Kada za nekoliko opet ide k meni. Pa ide rukama i nogama, dođe k meni i pita: „Jesi li živ?“ „Jesam.“ „Pa što ćemo mi: Slušaj, bježmo van.“ Ja odem u jedan ćošak, a on u drugi. Malo se obazrem – tamo ih ima 30 do 40 ustaša oko jednoga i taj im govori: Ja preko te žice, pa u kukuruz, da čujem što od toga. Nisam ništa čuo. Onaj drugi nije okrenuo za mnom, okrenuo je u drugo selo. Njega je rodbina izdala, pa su ga treći dan ubili ustaše. Ja okrenuo ispod Novog Sela i dođem u Majsku Poljanu ujaku. Nisam znao gdje je kuća i prođem ispred nje. Dođem u grmlje i tu vidim čovjeka. Bio sam samo u košulji i gaćama, krv i zemlja se prelijepile na mene. Glava mi je razbijena i zguljena, leđa satrta. Pitam ga: tko si ti? – pa se sakrijem u grm. A on hoće bježati. 1941. Srbi su bježali, niti su spavali, niti su jeli. Vidim ja, uzima on kaput da će bježati. Pitam ga ja „jesi li ti to Stojane?“ – Jesam. – Čovjeku bi neugodno, kada me je vidio kako sam sav od krvi i zemlje. Bio sam sav natečen. Jesi li ti to, Ljubane? – Jesam. - Joj što je to s tobom Stojane? Nikom živom nemoj reći. Jučer smo klani u crkvi. Ja sam preskočio među njih zaklane i ostao živ. Stojane, gotovo je. Hajde da mi kažeš gdje dođe moj ujak. Prešao si ispred kuće. – I on me uputi i ja dođem tu ujaku. Kad sam ušao u kuću, ima jedna djevojka, cura od 18 godina, dok me vidjela onako krvavog i zemljom umazanoga, odmah je pala u nesvijest. Ja sam počeo pripovijedati i onda su me (396) poznali po govoru. Rekao sam da smo bili jučer klani u crkvi, a oni su kazali da su čuli dreku kod jame, gdje su tukli čekićima i sjekirama. Tu sam malo počinuo i tako sam bio kod njega 6 mjeseci. Nisam vidio ni sunca ni mjeseca i tako sam živ ostao.

Predsjednik: Hvala vam lijepa.

Druže vodniče, uvedite svjedoka Mišković Cvijetu.

(Dolazi svjedokinja). (…) (397)

VI.[56]

1960. srpanj 27. Glina

Literarizirano svjedočenje Ljubana Jednaka prema listu *Banovac*

Jednog dana, 29. VII. 1941. zabrujaše Glinom kamioni. Glinjane je na njihov zvuk hvatao užas. Zar još nije dosta tih zlodjela, tih krvoprolića, tih zvjerstava.

Opet voze narod iz pravca Topuskog i Vrginmosta. Staju kamioni iza apoteke. Zatvori su već puni. Nema više mjesta, a novi i novi kamioni bruje i stižu. Iz njih se izvlače prebiti ljudi. Ustaše ih tjeraju iz kamiona kundacima, ustaše ih dočekuju udarcima cipela u trbuh. To je najstrašniji udarac. Pogođeni čovjek pada na zemlju kao da nema kičme, kao da nema ni jedne kosti u sebi. Pada kao neka velika masa. Gomilaju ljude na ulici prema kolodvoru zbijene u jednu beznadnu gomilu, koja još diše, ali više ne živi. Svi su pokreti – pogledi mjesečara, letargični, skamenjeni od užasa, sleđeni usred ljetnog dana.

(…)

Jedan dio ustaša ostaje na straži, drugi su skočili da kod „Jureka“ se osvježe jednom serijom špricera.

Znatiželjnici upitaše ustašu, koji je baš uletio s riječima: „Što ih tovarite tu na ulicu? Zašto ih ne vodite u zatvor?“

– Ovi i ne će u zatvor. Sabiremo ih, dok stigne garnitura (vlak), a onda odoše u Gospić na Jadovno, – odgovori ustaša, koji važno briše znoj sa čela, jer on eto vrši važan državni posao.

Kupe se grupe, nastala velika gomila. Ustaše viču, stjeruju ljude u redove i vode ih na kolodvor.

Pred mrak ih vode natrag pred općinu.

Smrkava se, dolazi noć. Masa još uvijek tupo i tiho stoji na ulici. Opet razgovor ustaša kod „Jureka“.

– Šta je, zašto ste se vratili?

– Ma sunce im! Najprije jave: Skupite grupu od 700 – 800, šaljemo vam kompoziciju.

– Baš sam se i ja veselio, da ću se vidjeti s ličkim ustašama. Kažu, da oni imaju svaki po hiljadu na duši.

– Ma ne vjeruj. Nisu oni ništa bolji od nas.

– Pa da oni ni ne troše metke na njih, nego čekićem u zatiljak i s njima u Jadovno.

U to ulazi u birtiju „Stevo“ i važan skida naočale i briše ih. To čini uvijek, kad donosi neku važnu vijest. I zbilja: „Sad su telefonirali iz Siska, da nemaju slobodne

garniture. Neka se strpimo. Oni će doći još noćas kamionima, da nam pomognu ih likvidirati. Usput će povesti i Gavrilovićeve mesare iz Petrinje. Samo ne znam kud ćemo ih zatvoriti dotle.

– Najbolje je, da ih zatvorimo u njihovu crkvu. Ona je bar njihova. I onako stoji beskorisna i pusta.

Prijedlog je primljen radosno. Uzeše ključ od pravoslavne crkve i sve uhapšene ljude stjeraše u crkvu.

Zaključak je: Treba ih sve poklati kao osvetu za Janka, koji je poginuo u Majskim Poljanama, kuda je pošao sa ustašama da se usput napije rakije. A nje ima tamo dosta, i to dobre prave šljivovice.

(…)

Šunjajući oko kuće tražeći rakije vidio je dvojicu sakrivenih pod krevetom. U svojoj lovačkoj strasti vikne za ustašama, koji su već prošli kuću: „Našao sam dvojicu pod krevetom."

Pucanj ispod kreveta. Janko pade mrtav, a dva čovjeka kao gonjene zvijeri iskočiše iz kuće i pobjegoše prema šumi. Dok su ustaše dotrčale nazad progonjeni izgubiše se u šikari. Evo to je istina o herojskoj smrti Janka. On leži na odru, a ustaše spremaju odmazdu. Za njegov život treba da padne stotine nevinih života.

Noć je. U crkvi zbijena gomila, gladna, žedna, prebijena, apatična, poluglasno govori.

Odrešitiji pozivaju gomilu na otpor, ali gomila apatično šuti, te se i oni tupo predaju sudbini kakva bila. Među njima je i Ljuban Jednak. Dva dana je gladan i žedan bježao pred ustašama.

Treći dan želja za kućom, ženom i toplinom ognjišta povukla ga kući. U zao čas. Naišli ustaše, uhvatili ga, utovarili uz udarce i psovke u kamion, i sada je evo tu. Prokleta sudbina, samo da se nije vratio kući, lijepo su savjetovali u Selištu da ne ide nikako natrag.

Konačno su se čuli koraci. Otvaraju se crkvena vrata. Pokazaše se naoružani ustaše.

Upališe svijeće na oltaru i u polumraku poče klanje. Još jedan pa još jedan, tako redom. Odnose ih van i bacaju u kamion. Zabruji motor i odlazi. Dolazi drugi i opet klanje, tako upravo bez prestanka. Ljuban vidi sve to kao kroz neku maglu. I skoro će doći i na njega red. Pada na zemlju. Ustaše sad već kolju nad njim.

(…)

On sve vidi i osjeća krvnikovu čizmu, kojom gazi preko njega do novih žrtava. Zar je on već mrtav ali kako, pa on ne osjeća da ga je udario nožem.

Posve jasno čuje, kako kaže jedan ustaša:

– Pazi, možda se koji pritajio. Treba još sve kundakom po glavi. I kako ti udarci strašno zvuče. Udarac u meko i zvuk smrskanih kostiju. U to se javi onaj, što je klao: „Ma ne budi lud, od mog noža nije ni jedan ostao živ."

A Ljuban eto živi. Možda ga i nije udario nožem. U to dođoše dvojica, zgrabe ga za noge i ruke i odnesoše u kamion. Baciše ga gore. Malo su zapeli njegovom glavom, ali ipak su ga ubacili. Udarac u glavu o stranicu kamiona bio je strašan. Skoro se onesvijestio, ali nije jauknuo. Ili se nije sjetio, da to čine živi ljudi, ili je bio tup i nijem za boli.

Ustaša, koji je primao mrtvace u kamion odvuče ga u kut i baci uz stranicu kola. Na njega je došao drugi red mrtvaca. Neka topla, ljepljiva i sluzava tekućina kapala je beskrajno na lice i silila u oči i usta – a on se nije mogao maknuti. Jedva jedvice malo skrene glavu, da bar može disati.

Konačno stane kamion u nekoj šumi. Počinje istovar uz poluglasno dogovaranje ustaša. Jedan, kada ga je primio, promrmlja poluglasno:

– Ovaj mi je nekako sumnjiv. Još je topal i mekan. Trebalo bi ga pogledati.

Srećom, da se onaj s baterijom odmaknuo, da nešto reče onima, koji su odlazili sa kamionom.

Drugi ustaša, koji je pomagao ubacivati u jamu, reče: „Pusti, već će crknuti u jami." Kad su obavili posao otišli su i oni podalje od jame, dok dođe drugi kamion.

Ljuban otvori oči. U polumraku opazi, da se još jedan miče u jami i šapatom ga zovne:

– Jesi li ti živ, čovječe?

– Jesam.

– Bježimo, dok se nisu vratili. – I Ljuban se ispuže iz jame. Bježao je kroz šumu, polje, vodu. Bježao i pao i opet bježao. – Samo da mogu pobjeći što dalje – bila mu je misao, koja ga je držala na životu.

Da sve to nije san – ružan san i danas je Ljubanu to jasno jer živi. On je živi svjedok jednog teškog zločina ljudi, koji su postali zvijeri.

(…)

Dva dana je crkva bila tiha i mirna. Ispred nje se vidjelo, da je neko nešto prao, ali se samo istina naslućivala. Treći dan opaziše djeca, koja su se oko crkve igrala, da ima u tornju nekog živog.

Počela su vikati i dotrčaše ustaše s puškama i počeše pucati u toranj. Imali su „sreću", dva nesretnika su pala pogođena metkom, dok se je treći sam bacio u dubinu.

Tako bi crkva ponijela svoju tajnu, ali Ljuban je ostao živ, da mladoj generaciji priča, što čovjek sve može preživjeti u jednoj noći.

(…)

Ustaše pozivaju seljake da ruše crkvu i da odvoze materijal kući, kao što su to učinili Petrinjci. Nitko se ne odaziva. Puni bijesa na toliku nezahvalnost ljudi, kojima se eto besplatno nudi građevni materijal – a ti nezahvalni seljaci ne će ni badava. Razbješnjeli zavrtaju mine i zapale. Crkva se srušila, ali ostali su temelji da podsjećaju na to što je fašizam u stanju da učini.

(Fotografije: „Ruševine pravoslavne crkve“, „Ljuban Jednak“, „U ovoj crkvi izvršen je pokolj“)

VII.[57]

1944. – 1969. Glina – Zagreb

Svjedočenje Ljubana Jednaka prema zapisu Mladena Ivekovića iz 1944. godine

„Iznosimo ovdje iskaz seljaka Ljubana Jednaka iz Selišta (Banija). Ljuban je jedina preživjela žrtva strašnog pokolja u glinskoj srpskoj crkvi. Kao što je poznato, pokolj, koji su ustaše izvršili u crkvi u Glini mjeseca avgusta god[ine] 1941., bio je jedan od prvih ovakvih pokolja u Hrvatskoj. Iza toga slijedilo je masovno ubijanje Srba u Baniji, Kordunu, Slavoniji, Lici.

Evo strašnog svjedočanstva i optužbe Ljubana Jednaka. On je o svojim doživljajima one jezovite noći pričao jednostavnim riječima, bez uzbuđivanja. Njegove jednostavne riječi bile su prodorne, strašne. Govorio je tiho i sabrano, ali njegovi su prsti nervozno lupkali po stolu:“

– Evo, kako je to bilo – započe Ljuban. – 29. avgusta 1941. sjedio sam kod kuće, u Selištu. Ljudi su u selu i okolici bili zaplašeni, jer su kolali glasovi, da ustaše ubijaju Srbe iznad 16 godina. Bili smo svi na oprezu. Svakog su dana dolazile nove vijesti o namjerama ustaša. Govorilo se, da su sad ovdje, sad tamo nekoga ubili. Ali ništa se pouzdano nije znalo, i ljudi nisu vjerovali da su glasine istinite.

29. avgusta nahrupili su iznenada ustaše u selo. Nastala je kuknjava i plač. Iz svih su kuća izvlačili muškarce. Uspio sam se provući i pobjegao sam u Balinac. Tek što sam se malko smirio u jednoj kući, kad dođe jedna baba: „Bježite, evo ustaša!“

Opet sam pobjegao, ovaj put u Gređane. Tamo su mi rekli, da su me ustaše već tražili. Iz ovog su sela već bili odvedeni svi muškarci iznad 16 godina. Bilo je među njima i staraca od 80 godina. Strah i užas zavladao je selom. Niko nije znao šta će biti s odvedenima. Majke i žene su naricale i proklinjale.

Sakrio sam se bio za neko vrijeme i razmišljao, šta da radim. Odlučih da potražim sigurnije skloništе i izvučem se na cestu.

U zao čas!

Na križanju naletim na ustašu. On me zgrabi i odvede u kola. Bilo je tu više uhapšenih. Svi su bili zaplašeni i jedan drugog pitali, što namjeravaju s njima ustaše učiniti. O, kako sam bio lud, što sam se dao od jednog ustaše hapsiti! Trebao sam na nj navaliti i pobjeći, pa bi me možda mimoišle patnje, koje sam doživio.

Odveli su nas u Topusko. Putem su nam psovali srpsku majku, rugali nam se i govorili nam, uz namigivanje, da nam spremaju lijepu svečanost. Slutili smo zlo.

Pitali su nas, da li hoćemo da nas smjeste u crkvu ili općinu. Padali su razni odgovori. I mene su pitali. Vidio sam, da je besmisleno birati, pa sam odgovorio, da mi je svejedno.

Dali su me u općinu. Bježati se nije moglo. Bili smo okruženi razbojnicima, koji su bili do zubiju naoružani. Režali su na nas kao bijesni psi. Ljudi su drhturili i znojili se, neki mladić, još dijete, plakao je. Gledao sam kroz prozor i promatrao pred kućom, kako se ustaše cerekaju. Neke sam od njih poznavao. Bio je tu Franjo Butorac i Stevo Mulac. Nisam vjerovao, da nas ovi ljudi misle ubiti. Tâ mi smo se poznavali i nikad se nismo svađali!

Dugo smo bili i sjedili u općini, premještali se s noge na nogu, šaputali i dovijali se, što će se dogoditi. Osjetio sam glad, ali hrane nije bilo.

Oko 3 sata po podne zabruje pred općinom kamion. Provirih kroz prozor: kamion je bio krcat Srbima iz Starog Sela, Katinovca i iz Perne. Poznavao sam mnoge, bilo je među njima mladića i staraca. Njihove su oči zaplašeno lutale.

Kad su kamion stao, izderao se ustaša Tusić, da pregledaju uhapšene, nemaju li oružja. Počelo je skidanje s kamiona, jednog po jednog. Udarci kundakom padali su po leđima i glavama uhapšenih. Zapomaganje i vika:

– Nemojte braćo! Spasite, kumim vas Bogom!…

Psovke i udarci.

Nahrupiše tada razbojnici i k nama u sobu i redom stadoše tući kundacima, nogama, šakama. Po leđima jednoga starca lupao je jedan ustaša kao po panju, odzvanjalo je muklo, i čuli su se uzdasi jadnog čovjeka.

Srušio se, ali se opet podigao. Ustaša ga tresnuo o vrata i starcu je sa čela prokapala krv na njegovu bijelu košulju. Jedan dječarac vrištao je i zazivao majku. Udarci su letjeli sa svih strana. Nastala je gužva, digla se prašina, ljudi su se sklanjali iza stolova i ormara, krv je poprskala pod. Prostačke kletve i zvjerski smijeh ustaša pomiješali su se s vikom i zapomaganjem bespomoćnih žrtava.

– Majku vam srpsku, pišat ćete danas krv – urlali su podivljali ustaše.

Gospodine, pa šta sam vam skrivio?… Nemojte, ako Boga znate! Smiluj se!… – zaklinjali su tučeni.

Uspio sam se neopaženo pomiješati s onima, koji su već bili tučeni.

Razbojnici su tučenima prevrtali džepove i otimali im novac. Ljudi su i sami vadili i davali pare, samo da ih ne tuku. Među ustašama porodila se svađa zbog plijena. Kod pretrage jednog čovjeka pronašli su 3000 dinara i počeli su se za te pare tući…

Onda su nas izveli pred kuću. Vratio se prazan kamion. Gledao sam naokolo, neću li naći koje poznato lice, koje bi me moglo spasiti. Opazih (6) mog starog znanca Đuru Vukinovca. Razgovarao je s jednim ustašom. Približih mu se i zamolih ga tihim glasom, da se zauzme za mene, da me spasi. Gledao me je u nedoumici, ali odmah strese glavom:

– Spasio bih te, Ljubane, kad bih mogao. Ali vidiš i sam, da ne mogu i ne smijem…

I okrenu se. Pala je komanda.

Oko kamiona ustaše. Tjeraju nas kundacima i cijevima od pušaka u kamion.

Nesretnici su se poslušno i bez otimanja penjali. Mnogima je to bilo teško jer su bili isprebijani.

Kad je kamion pošao, zaletio se na mene Đuro, kojega sam maločas molio, da me spase. To me je strašno iznenadilo. Ali prije nego što sam uspio da bilo šta zapitam, tresne me Đuro pesnicom po glavi. U licu se bio promijenio, oči izbečio kao da je pomahnitao. Mašio se rukom za moj šešir i otme mi ga. To je bilo sve, trebao mu je moj šešir! Zaprepastio sam se, kako se čovjek u času prometnuo u zvijer. Nisam to shvaćao, bili smo stari i dobri znanci i nikad nismo međusobno imali nikakve prepirke. Odakle najednom ta mržnja?

Nisu nas daleko vozili kamionom. Na željezničkoj stanici u Topuskom iskrcali su nas. Tu je već bilo nešto Srba iz okolnih sela. Gurali su ih u vagone. I nas su tjerali u već prenatrpane vagone. Našao sam se stisnut u jednom teretnom vagonu među 150 ljudi. Gazili smo jedan drugome po nogama.

Bilo je nesnosno vruće, i jedva smo disali. Što dalje, sve smo teže izdržavali stisku i nestašicu zraka. Širio se strašan smrad. Stariji su ljudi stenjali, neku su pali nakon dva sata u nesvijest, dječaci su zapomagali i plakali. Sve nas je morila strahovita žeđ.

Vagoni su stajali na pruzi i čekali odnekuda lokomotivu. Vrijeme je prolazilo, činilo mi se da sve traje vječnost. Privukao sam se prozorčiću i ugledao Stanka Žužića iz Gređana, koji je držao stražu. Zovnem ga po imenu i zamolim ga, da nam malko otvori vrata, da se ne ugušimo.

– Marš, svinjo! – bio je njegov odgovor.

– Stanko, ako boga znaš, vode mi daj – molio sam dalje.

– Marš!

Spuštala se noć. Ljudi nisu više mogli izdržati i počeli su mokriti pod sebe. Zagušljivost je postala još teža. Ljudi su željeli, da vagoni krenu bilo kuda, samo da krenu. Ali lokomotiva nije dolazila.

Prošla je čitava noć. U zoru su počeli pripreme za odlazak.

– Prikopčaj ovaj vagon – čuli smo komandu izvana. – ovi idu na prisilni rad…

Nade su porasle kod svih nas. Na prisilni rad, pa dobro! Vozi, kamo te volja, samo nas ne tuci i ne ubijaj! Svi su živnuli i počeli zaboravljati na svoje muke i patnje. Neka bude i prisilni rad, neće ni to trajati vječno. Naći će se pravde i za nas u svijetu.

U tom raspoloženju dovezao nas voz do Gline.

Vrata se s bukom otvore. Svježi je zrak prostrujao u vagon. Po dvojica smo skakali iz vagona i postavljali se u red. Dočekao nas je novi red ustaša. Gledali su nas krvavo.

Odvedoše nas pred glinsku crkvu.

Tu nas je dočekao glinski ustaški koljač Nikica Vidaković.

– Došli ste, majku vam vlašku! De, uvedi ih, da se pomole svom srpskom bogu. Bit će im za dušu… Trkni po ključeve, da ove mrcine zatvorimo u crkvu.

Uvedoše nas u crkvu. Bilo nas je oko 160. Zaključaše crkvu i postaviše stražu. Tu je bilo dosta prostora i mogli smo disati. Bili smo sami i tiho smo razgovarali. Neki su od nas vrtjeli glavom i govorili, da će nas pobiti. Većina se nadala, da ćemo na prisilni rad. Bili smo žedni i gladni. Polijegali smo.

Škljocnu brava na vratima. Ulazi neki Paja Krešalica i Milić.

– Diži se!

Izvršili su popis svih zatvorenika. Treba, kažu, taj popis, da bi se mogli rasporediti za prisilni rad u Lici.

Nade su ponovno rasle.

Oko podne dolazi neki ustaški natporučnik i pita nas, ima li koga, tko je prekršten. Javila su se dvojica, i njih je natporučnik poveo sa sobom.

– Biće da oni ne moraju na prisilan rad – tješili su ne neki…

Poslije podne opet uđoše neke ustaše.

– Tko je Pero Miljević?

Pero se javio.

– Deder, golube, priđi bliže. Šta ti znaš o četnicima! Govori sve šta znaš…

– Znam, da ima popis četnika kod bilježnika – govorio je ustrašeni Pero.

– A jesi li ti četnik?

– Nisam …

– Nisi, Boga ti tvoga! Nisi četnik, je li, kurvo vlaška! A tko je godine 1935. pucao na Malinca, ha? Majku ti tvoju…

I zaleti se ustaša na Miljevića. Iz zvonika su donijeli debeli konopac i položili Peru na zemlju. Tukli su ga dugo, dok nije sav pocrnio. Najprije je vikao, kasnije je samo stenjao.

I opet odoše.

Pred noć su došli neke ustaše:

– Tko ima novaca, neka dade, kupit će im se hrana.

Ljudi su davali i skupilo se oko šest hiljada dinara. Svi su bili gladni i jedva su dočekali ustašku ponudu.

Ali niko se nije vratio sa hranom.

U suton stao je pred crkvom kamion. Došao je tiho i, tek kad su se vrata otvorila, začulo se zujanje motora.

Protrnuli smo. Zašto nas u noći hoće odvesti? Ali prije nego što smo se snašli, nahrupiše ustaše u crkvu. Zveckalo je oružje u polutami, odjekivale su ustaške cokule crkvom.

– Palite svijeće!

Ljudi su užurbano počeli paliti svijeće. Oko nekih svijeća dugo su se prestrašeni ljudi bavili. Nisam praznovjeran, ali sam dobro vidio, da velike svijeće nisu htjele da gore. „To je neki znak", šaptali su starci drhtavim rukama.

Svjetlo drhtavih svijeća osvijetlilo je crkvu i ljude. Sjenke su se kretale po zidovima. Razbojnici su obilazili i krvnički gledali grupe svojih žrtava. A žrtvama su srca tukla, te se činilo, da se u tišini mogu nadaleko čuti.

– Vjerujete li u našeg poglavnika? – zaurla jedan ustaša.

– Vjerujemo – čulo se nekoliko glasova.

– Vičite „Živio poglavnik!"

Neki su vikali.

– Jače, majku vam srpsku! Jače…

Odjednom zapuca karabin preko naših glava.

– Lezi – viče jedan krvnik.

Složismo se svi, ko jedan, na crkveni pod.

– Diži se! … Lezi, diži se… lezi…

Nesretni su se ljudi dizali i opet padali…

Tako nekoliko puta, dok nije jedan razbojnik riknuo na ustaše.

– Šta se igrate, boga vam vašeg! … Skidaj sa sebe sve – okrenu se prema nama – odijela, cipele, sve!

Užurbano su na crkveni pod padali kaputi, hlače. Ljudi su sjeli i počeli skidati cipele. Niko nije pitao: zašto (7) treba skidati. Svi su radili brzo kao u nekoj groznici, sve u strahu, da će biti zlo ako ne požure. Čuli su se samo uzdisaji i ubrzano disanje. Srce je tuklo užurbano.

Dok smo se svlačili, razbojnici su haračili i razbijali po crkvi. Kundacima su lupali po oltaru, ikone su pokidane padale na zemlju. Nekoliko kandila i drugih stvari bacali su zlikovci na nas pjeneći se od bijesa i psujući u sav glas.

Prisilili su nas da ležimo. Bili smo samo u košulji i gaćama. Kao pomamni počeli su po nama gaziti, tući nas kundacima i puščanim cijevima, udarati nas cokulama, gdje stigoše. Nastala je zaglušna kuknjava, plač i zapomaganje.

– Gdje je Pero Miljević? – pita neki ustaša.

Pero se javlja slabim glasom. Bio je već teško isprebijan i molio je, da ga ne tuku. Opet su ga ispitivali o četnicima.

U ruci ustaše bljesnuo je nož u osvjetljenju crkvene svijeće. Zastao nam je dah.

Polako se ustaša primakao Peri i, što bi trenuo, zabio mu nož u vrat. Pero pade bez riječi. Krv je šiknula, i čulo se još samo krkljanje čovjeka, koji je umirao. Vidjelo se da je ustaša vješt svom krvavom zanatu.

Pitali su i nas ostale, znamo li šta o četnicima. Javio se neki Stojan Bajić, da će nešto reći o četnicima. Vjerovao je, jadan, da će spasiti glavu.

– Sve kaži, bit ćeš pušten kući – hrabre ga razbojnici.

– Sve ću reći, samo me pustite…

Stojan je nešto pričao, ali nije ni dospio svoju priču dovršiti. Zaklali su i njega.

Nastalo je sada sveopšte klanje. „Kolji, kolji…" vikao je jedan razbojnik…

To se ne može opisati – zastao je na čas Ljuban prešavši rukom preko čela. – Kao da sada gledam, kako ljudi kleče i zaklinju ustaše, da ih poštede. Ali … jedan duboki udarac nožem u vrat i jedan zakretaj nalijevo… i svršeno. Žrtva se još pokušava pridići, ali udarac kundakom u glavu dovršava krvničko djelo. Neki se otimaju, dižu ruke na obranu, drugi čekaju na udarac kao ovce. Jednome je udarac nožem, mjesto u vrat, sletio u lice, drugome u ruku, neko je potrčao, a ustaša nagnuo za njim i zahvatio ga nožem pred zidom… Prskao je mozak, krv je klokotala po kamenitom crkvenom podu i polako, u širokom mlazu, tekla prema crkvenim vratima.

Iz početka zaglušna vika pomalo je jenjavala. Ali ubijanje bespomoćnih ljudi trajalo je čitavu vječnost. Čuli su se jauci onih, koji su ležali u krvi. Nisu još svi bili mrtvi.

Gledao sam prizor šćućuren uza zid. U kutu iza crkvenog ormarića bila je tama. Zavukoh se iza ormarića, čekajući da ustaše svrše svoj posao.

Sve je više tišina ovladavala crkvom. Žrtve su ležale porazbacane po čitavoj prostoriji. Poneki je još trzao nogom ili rukom, odnekuda se još čulo stenjanje. Ustaše su se odmarale, brisali krvave noževe i kundake. Neki su izašli pred crkvu.

Jednoga momenta, kada se sve smirilo, i kada su se razbojnici sakupili pred vratima, skočih nečujno iz svoga skloništa i bacih se među poklane, u mlaku još tople krvi. Za mnom je skočio još jedan, koji se bio također sakrio. Ispružili smo se kao mrtvi među mrtvima. Ali ovaj drugi, koji je slijedio moj primjer, zlo je svršio. Ušao je ustaša, opazio je, da se miče i prišao mu. Gurnuo ga nogom:

– Diži se!

Čovjek se digao.

– Deder glavu na sto!

Zgrabio ga za kosu i pritisnuo mu glavu na sto. Tada je nožem zarezao u vrat i naredio jadnom čovjeku da pjeva. Krv je šiktala iz vrata, a iz grla žrtve čulo se krkljanje. Drugi razbojnik zamahne strahovito kundakom: glava je bila razmrskana, a nemoćno tijelo klonu.

Trojica su se sakrila u oltar. Kasnije su se popeli na zvonik. Poslije sam saznao, da su tamo bili dva dana i dvije noći i da se nikakvim obećanjima nisu dali sklonuti, da siđu. Poslije dva dana skinuo ih je hicima iz puške ustaša Stevo Mulac.

Ležim ja tako u lokvi krvi među pobijenim Srbima i čekam daljnju sudbinu.

Ustaše razgovaraju o završenom poslu. Hvale se i cerekaju. Iznenada jedan mladić, koji je kraj mene ležao, diže krvavu glavu i zastenje:

– Nije gotovo, majku vam vašu!

Uz psovke priskoči mu ustaša i ubije ga.

I sada se lupeži dosjetiše, da bi još neko među nama mogao biti živ, i počeše redom tući kundacima po žrtvama i zabadati noževe. Dobio sam nekoliko udaraca kundakom, ali se nisam ni pomakao. Jedan od koljača udarao je nožem redom. Približavao se prema meni. Zario je nož u tijelo pokraj mene, a zatim kleknuo meni na leđa i udario nož u tijelo sljedećeg… Mene je preskočio… Čitavo vrijeme nije me napuštalo uvjerenje da ću biti spašen.

Onda su počeli leševe izvlačiti iz crkve i bacati ih na kamion. Dohvatiše i mene. Vukli su me za noge po kamenitom podu. Na stubištu mi je glava udarala o kamen, no i to sam podnosio bez znaka života.

Baciše me na kamion, koji je već bio skoro pun leševa. Ležao sam na leđima. I dalje su ustaše slagale svoje žrtve. Bila je već kasna noć. Vrebao sam priliku, da se izvučem, ali ona se nije ukazala. Kako sam ležao nauznak, doživio sam tada još strašniju stvar: na mene položiše leš ubijenog čovjeka, a prerezani grkljan prekrije mi usta…

Ljuban zastane. Pogledao me i smeteno se nasmiješio:

– Nisam vjerovao, da čovjek može u tako kratkom roku preživjeti takve strahote. No meni se usjekla tada u mozak misao, uvjerenje, da neću poginuti. Možda me ta sigurnost i spasila…

Evo, kako je bilo dalje:

Nismo se daleko vozili. Uskoro sam osjetio, da kamion ide po neravnom tlu. Čuo sam komandu:

– Vozi bliže jami!

Tu su čekali još jedni krvnici koji su i ovdje, nad jamom, obavljali svoj posao. Velika jama bila je već do polovine puna leševa. Bacali su nas s kamiona u jamu. U samoj jami slagali su ustaše leševe kao cjepanice.

Uhvatiše me za ruke i noge i zaljuljavši me nekoliko puta baciše me u jamu. Pao sam na mekano, na leševe. Vukli su me još malo po jami i složili me na određeno mjesto. Imao sam sreću, našao sam se opet pri vrhu.

Čitavu sam jednu vječnost tu ležao. I dalje su stizali kamioni, i to sa živim ljudima. Tu, nad jamom, tukli su ih sjekirama i čekićima po glavama i bacali u jamu. Nije tu bilo puno vike i zapomaganja. U noćnoj tišini čuli su se najviše udarci sjekirom, koji prigušeni jauk i – ustaške psovke. Iskrvavljena tijela muklo su padala u jamu.

Doveli su jednu mladu ženu. Mislim, da je to bila učiteljica iz Bovića. Nju su tu, kraj jame silovali i zatim je ubili iz karabina…

Kasno u noć bio je krvavi posao završen. Neki su krvnici još skakali u jamu i hodajući po leševima tražili prstenje i druge vrednije stvari. Jednome je zapela za oko moja majica. Počeo je natezati i prevrtati da mi je skine. Soptao je, mučio se i konačno je skinuo. Nije primijetio da sam živ.

Postalo mi je još hladnije i drhtao sam. Plašio sam se, da ustaše ne zapaze drhtanje.

Nad jamom su ustaše gledale svoje žrtve. Neka žrtva se još micala. Zapraštali su karabini i revolveri po jami. Tada sam bio ranjen u nogu…

I konačno sve se smirilo. Krvnici su se okupili podaleko od jame oko fenjera razgovarajući o svojim podvizima. Skoro potpuna tama ovladala je jamom i okolinom. Počeo sam se pripremati na bijeg.

Ispitujući pogledom okolinu i pridigavši se malko, odjednom zapazih da se među leševima diže jedna prikaza. Dopuzala je do mene.

– Jesi li živ? – upitao me šapatom čovjek.

Šutio sam i nisam ni ovoj preživjeloj žrtvi htio priznati da sam živ. Ali čovjek me gurkao i šaptao mi da treba bježati.

Sporazumjeli smo se i dogovorili.

Ustaše su bile zabavljene svojim pričama i bile su podalje. Okolina jame bila je u tami…

Izvukli smo se nečujno jedan za drugim prema jednoj živici. Pekla me rana na nozi, ali mogao sam hodati. Udaljivali smo se sve više od svjetla fenjera. Glasovi koljača sve su se više gubili u tami… Rastao sam se od moga sapatnika i krenuli smo svaki na svoju stranu.

Nisam znao, gdje se nalazim, i lutao sam naokolo, nasumce, u želji da što dalje odem od jame. No kako sam se zaprepastio, kada sam se, nakon lutanja od preko jednog sata, opet našao u blizini jame! Kao pomaman okrenuo sam natrag glavom bez obzira. U ušima su mi odzvanjali pijani glasovi ustaških koljača.

Dolutao sam najzad do Majskih Poljana. Sakrio sam se tu kod ujaka Pavla Lončara gdje sam živo šest mjeseci…

Ja sam jedini ostao živ iz one jame. Moga druga, koji se zajedno sa mnom izvukao iz jame, ustaše su vrlo brzo uhvatili i ubili… (8)

Fotografije: „Ljuban Jednak, jedini preživjeli iz strahovitog pokolja u glinskoj crkvi“ (6), „U glinskoj crkvi pred pokoljem“ (7)

VIII.[58]

1971. Glina.

Svjedočenje Ljubana Jednaka Đuri Roksandiću

Uhvatili su me ustaše 28. jula u selu Gređanima na cesti prema Boviću. Svi mi, koji smo tokom dana pohapšeni, dovedeni smo u Topusko u zatvor gdje smo proveli noć 28/29 jula, zatim smo otpremljeni kamionom na željezničku stanicu Topusko, a odatle vozom u Glinu gdje smo stigli 30. jula u ranu zoru. S glinske željezničke stanice, pod ustaškom pratnjom, išli smo pješice do pravoslavne crkve u koju smo uvedeni i zaključani.

Kada smo došli pred crkvu, jedan ustaša, koga nisam poznavao, rekao je ustaši Milanu Deželiću, lončaru iz Gline, da donese ključeve od crkve od katoličkog župnika Franje Žužeka te da zaključa ove mrcine u nju, kako se vulgarno izrazio.

Kada smo ušli u crkvu, ona je već bila puna ljudi, a moglo nas je biti preko 700. U crkvi je sve stajalo na svome mjestu, što znači da smo mi bili prva grupa.

Nakon jednog sata došlo je oko 10 ustaša i donijeli nam tri kante vode i jedan lončić. Vodu smo brzo svu popili i nije nam je bilo dosta, iako smo bili gladni, jer prethodni dan nismo ništa jeli. Bila je velika vrućina, a nas je bilo mnogo zbijenih na malom prostoru.

Oko deset sati došlo je u crkvu pet ustaša i pitali nas tko je od nas pokršten. Javili su se Pajo Vorkapić, bilježnik iz Topuskog, koji je i organizirao ove ljude da se sakupe, tobože, zbog pokrštavanja i Adam Korać iz Čemernice. Ustaše su obojicu izveli iz crkve i pustili kućama.

Oko 12 sati došla je u crkvu grupa od oko 20 ustaša s debelom sveskom u koju su upisivali neke naše generalije. Tada su nam rekli da ćemo ići na prisilan rad u Liku.

Oko 15 sati došla je u crkvu grupa ustaša i pitali nas imademo li novaca kako bi nam kupili hrane za put. Svi

su dali sve što su imali kod sebe, a dao sam i ja, ali nam ustaše nisu ništa kupili niti donosili.

Oko 18 sati opet su došli ustaše u crkvu i svima nam naredili da se dignemo, a zatim pitali tko je Pero Miljević iz Gređana. On se javio, a zatim su ga ustaše pitale: „Bi li ti nama nešto znao reći o (834) četnicima, pa ćemo te pustiti kući?“ Pero je počeo da odgovara, ali to ustaše nije interesiralo, nego su odrezali komad konopca od crkvenog zvona i počeli Peru njime tući. Pitali su još neke druge ljude šta znaju o četnicima i sve su na isti način tukli, a zatim izišli iz crkve.

Uvečer su opet došli ustaše u crkvu i naredili nam da upalimo svijeće. Svijeće smo upalili, a oni su zapucali iznad naših glava i svijeće su se ugasile. Nato su naredili da se svijeće ponovo pale. Natjerali su nas da na sav glas vičemo da vjerujemo u Poglavnika i NDH.

Poslije toga su nam naredili da svučemo sve sa sebe sve do donjeg rublja, a zatim su nam komandovali da ližemo i da se dižemo, sve dotle, dok nas nisu dobro izmučili i izmrcvarili. U međuvremenu tukli su nas kundacima karabina. U toj gužvi ustaša i nas mnogi predmeti u crkvi pobacani su sa svojih mjesta.

Prva žrtva u crkvi bio je Pero Miljević, koga su ustaše zaklali, a zatim mu kundacima smrvili glavu, a iza njega je bio Stojan Bajić, lugar iz Katinovca, koga su, također, ispitivali o četnicima. Njemu su zarezali bajonetom vrat i natjerali ga da pjeva, što je on pokušao, ali je krv sve jače tekla iz vrata. Zatim su ga doklali i zdrobili glavu kao i Miljeviću. Iza toga je nastupilo masovno klanje na taj način da je jedna grupa ustaša klala, a druga iznosila mrtve iz crkve. Jedan stariji čovjek, koji je imao velike brkove, iskoristio je momenat kada su ustaše bili manje oprezni, i legao u gomilu mrtvih. Kada su ustaše iznosili mrtve i došao je on na red, primijetili su da je živ. Strašno su ga mučili. Svijećom su mu zapalili brkove i oči, a zatim ga zaklali.

I ja sam stalno mislio kako da se spasim i odlučio sam da legnem među grupu mrtvih, kojih je moglo biti oko 40. Dobro sam se pritajio u momentu, kada su ustaše gazili po mrtvima i bajonetom ih probadali na hrpi, provjeravajući da li još koji pokazuje znake života. Nisu, na sreću, primijetili pri iznošenju mrtvih da sam se pritajio i da sam živ.

Kada smo svi bili ubačeni u kamione, nalazio sam se u kamionu iz koga su ponovo skidali nekoliko mrtvih i tom prilikom sam i ja bio skinut, te mi je ozlijeđena glava. Bio sam ubačen u drugi kamion, tako da sam se našao na vrhu, ali je na mene bačen jedan mrtav čovjek iz čijeg je grkljana curila krv u moja usta. Tri ustaše sjedili su na mrtvima u kamionu, a ja sam morao da maknem čovjeka sa sebe, a da ustaše to ne primijete.

U crkvi su ostala trojica ljudi, koji su se popeli na crkveni toranj na konopac od zvona. Zvali su i mene da s njima pođem, ali sam ja odbio poziv.

Za vrijeme vožnje od glinske crkve do iskopanih jama u šumi nedaleko sela Graberja, stalno sam znao gdje se nalazimo. Kad smo došli blizu samih jama u koje će nas baciti i zatrpati, (835) ustaša je viknuo šoferu kamiona neka kamion približi jami da ne bi morali daleko od kamiona nositi mrtve. Kada je kamion pristao bliže, vidio sam tri jame. Ustaše počeše izbacivati mrtve iz kamiona. Mene bace u jedan ugao, na mene još nekoliko ljudi. Iza toga su dovezli još jedan kamion živih ljudi, koje su tu na mjestu ubijali i bacili u istu jamu u kojoj sam i ja bio. Jama je bila napunjena, a još je bilo ljudi u kamionu. Dvojica ustaša siđu u jamu da poravnaju mrtve kako bi u nju mogli stati svi pobijeni. Okrećući mrtve na meni, primijete na meni ličku pletenu vestu, koju svukoše sa mene rekavši: „Ovo mora biti Ličanin, biće ona dobra za nas.“ Poslije svlačenja veste, ponovo me vrate na isto mjesto.

Poslije svlačenja veste primijetili su ustaše, neposredno kraj mene čovjeka koji se micao, te su iz karabina pucali na njega i opalili tri metka od kojih je jedan i mene lakše ranio u desnu nogu iznad koljena.

Primijetio sam da su se ustaše odmakli od jame i tada se odlučim da izađem i da bježim. U međuvremenu se još jedan čovjek digao, prišao mi i pitao me da li sam živ. Malo iza toga obadva smo izišli iz jame, i vidio sam grupu ustaša kako kraj lampaša nešto tiho govore. Išao sam tiho i odmicao se od njih da me ne bi opazili. Krenuo sam u pravcu Majskih Poljana gdje sam imao ujaka Pavla Lončara „Paicu“ kod koga sam došao u ranu zoru i ostao kod njega oko tri mjeseca na liječenju. (836)

IX.[59]

1944. – 1969. Glina – Zagreb

Svjedočenje Ljubana Jednaka prema zapisu Mile Joke iz 1944. godine

LJUBAN JEDNAK, jedini živi svjedok pokolja u glinskoj crkvi 30. jula četrdeset prve godine ležao je u gomili ljudskog mesa, u lokvi ljudske krvi. Pobjegao je od smrti. Vjeruje li on da su oni koje je optužio pred Komisijom za ratne zločine kažnjeni „pravednom kaznom", reći će mi kad bude proslavljao tridesetogodišnjicu svog drugog rođenja. U septembru hiljadu devet stotina četrdeset i četvrte (zabilježio sam) Ljuban je ispričao: Čuo sam da su ustaše pokupili cijelu moju porodicu. Ja sam počeo bježati, ali su me uhvatili četiri ustaše. Uperili su puške u mene, viču: „Ti si Srbin, poznamo te. Sada ćeš s nama u Topusko." Upitali su me, smijući se, da li želim u crkvu ili opštinu. Odmah sam posumnjao šta će sa mnom biti… Pred opštinu je stigao kamion, u njemu je oko šezdeset Srba, ljudi iz okoline. Ustaše su ih doveli u istu sobu u kojoj sam i ja bio zatvoren. Nekoliko časaka kasnije došli su da traže oružje, ali, u stvari, tražili su novac, odvodili jednog po jednog u drugu sobu i tako ih strahovito tukli da smo mi u drugoj sobi čuli kako od muke noktima grebu po stijenama. I mene su tako zlostavljali. Kada se ovo mučenje završilo [napolju je bilo strahovito nevrijeme i kiša], otpremili sun as put željezničke stanice i strpali u marvene vagone. Po stotinu pedeset do stotinu šezdeset ljudi ležalo je jedan na drugom u svakom vagonu. Činilo mi se da ćemo se svi ugušiti. Poslije dugog čekanja otpremljeni smo u Glinu. Doveli su nas do pravoslavne crkve, gdje nas je dočekalo mnogo ustaša. Među njima je bio i mladić, ni četrnaest mu godina nije bilo, koji je povikao „Donesite odmah ključ od crkve da te srpske mrcine zatvorimo"! U crkvu je došao k nama neki Krešalica, živoder je ranije bio u Glini, za njim druge ustaše. Najprije su izdvojili Peru Miljevića, stavili ga pred zidu u crkvi i s užitkom tukli tako dugo dok nije sav pocrnio. Ovako izmrcvarenog baciše ga u ugao crkve, gdje je ostao da leži bez svijesti. Šta je dalje bilo, ne pamtim. Kad se smračilo, iznenada smo čuli pred crkvom kamion. Ustaše su ušle u crkvu vičući: „Palite svijeće da se bolje vidi." Zapalili smo jednu svijeću. Upitali su nas: „Da li vi, ljudi, vjerujete u našeg poglavnika i u našu NDH?" Neko je nešto prozborio, neodređeno. Komandovali su, ne čekajući izričit odgovor: „Lezi, ustani, lezi, ustani"! I dok smo mi padali ničice i dizali se, oni sui z pušaka pucali po crkvi, po ikonama i crkvenim knjigama. Naredili su nam da se svi svučemo i ostanemo u košuljama i gaćama. Morali smo leći na beton, a ustaše su po nama hodali, gazili su nas. To je potrajalo neko vrijeme. Zatim, kad su se izdvojili [šta je u njima bilo, teško je znati], naredili su da ustanemo i da se licem okrenemo zidu, a oni su pucali po crkvi, ali namjerno nisu nikoga gađali. Plašili su nas. Malo iza toga dogurali su preda se Peru Miljevića I pitali ga za odmetnike. Kada je on odgovorio da ne zna ništa, jedan ustaša uhvatio ga je i naočigled sviju nas zabo mu nož u vrat, potegavši ga prema dolje tako da mu je rasporio prsa. Miljević se srušio mrtav. Došao je i drugi, nepoznat čovjek na red. Stavili su mu glavu na sto, ustaša mu je zabo nož u grkljan i naredio da pjeva. Krv je šiknula nekoliko metara daleko, pa kada nije mogao pjevati, udario ga je kundakom po glavi. Mozak se razlio. Počelo je klanje ljudi odreda. Hvatali su jednog po jednog, povaljivali na sto. Jedan je ustaša kleknuo na prsa, a drugi je uzeo nož i presijecao grkljan. Jednog starca su prije klanja upitali: „Hoćeš li nam dati svoju ženu, sestru i kćerku?" On je odgovorio da hoće. Samo neka ga puste. Uzeli su goruću svijeću i stavili je ispod njegovih opuštenih brkova, palili brkove, obrve i oči. Priskočio je jedan drugi ustaša i viknuo: „Majku mu srpsku, šta čekaš, kolji!" I zaklali su ga. Nastavili su klanje. Ostalo nas je pet ili šest. Prestali su da bi iznijeli mrtve. U času kad smo ostali skočio sam među poklane, legao pritajivši se kao da sam mrtav. Ustaše su se vratile. Opazili su da se neko iz gomile zaklanih miče. Tome jadniku razbi jedan ustaša cipelom glavu, i on se umiri. Udario je i mene po glavi, ali nisam se odao usprkos groznoj boli. Neko je izvana povikao da dobro pripaze da ko ne ostane živ. „Biće zlo po nas sve ako ko živ izađe" – reče. Išli su od leša do leša i zabadali nož svakome u prsa ili leđa. Čekao sam udarac, ubod. Mimoišla me i ovoga puta smrt. Ubacivali su mrtve u kamion. Hvatali su redom jednog po jednog za noge i ruke i bacali na kamion kao vreće. Mene su bacilli tako da sam ustima došao do razrezanog grkljana jednog mrtvaca, iz čijeg je grla još tekla krv. Maknuti se nisam smio, čvrsto sam stisnuo usta da mi krv u njih ne uđe. Kamion je krenuo. Poslije nekoliko minuta osjetio sam da idemo prema Jukincu. Uataše su s nama, sjede na leševima, dvojica kod nogu, dvojica na glavama. Jedan je

napola na meni, skoro ću se ugušiti, osjećam. Nemam vazduha. Kamion se zaustavio pred grabom. Naši paratioci su sišli na zemlju. Otvorio sam napola lijevo oko i vidim kako siluju ženu, prepoznajem učiteljicu. Pobacali su nas iz kamiona u grabu. Na mene su bacilli učiteljicu koju su poslije silovanja zaklali. Leševa je bilo mnogo, izgledalo je da svi neće stati u grabu. Dvojica ustaša slagali su mrtva ljudska tijela. Stigao je još jedan kamion pun ljudi koje su ubijali, jednog po jednog, čekićem. Ustašama se pričini da neko diše u jami i otvore paljbu iz pušaka. Toga puta pogodili su i mene. Jedan ustaša došao je do mene. Opazio je na meni dobru majicu, svukao je, iako je bila sva krvava. Zadržao sam dah, naprezao sam svu snagu da ne odam znak života. Mrtve su „složili" i malo se udaljili. Malo sam se pridigao i kada sam video da ih nema, uvukao sam se u kukuruzište. Kroz njega i dalje šikarom otišao sam prilično daleko. U zoru sam stigao do Kurepa i spasio se. Još je jedan pobjegao, ali su ga poslije nekoliko dana uhvatili i ubili.

X.[60]

1944. – 1969. Glina – Zagreb

Svjedočenje Ljubana Jednaka prema zapisu Mladena Ivekovića iz 1944. godine

Iznosim ovdje iskaz seljaka Ljubana Jednaka iz Selišta (Banija), koji sam iskaz pribilježio na prolazu preko oslobođenog područja Banije. Ljuban je jedina preživjela žrtva strašnog pokolja u glinskoj Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Kao što je poznato, pokolj, koji su ustaše izvršili u crkvi u Glini mjeseca augusta god. 1941, bio je jadan od prvih ovakovih pokolja u Hrvatskoj. Iza toga slijedilo je masovno ubijanje Srba u Baniji, na Kordunu, u Slavoniji, Lici.

Evo strašnog svjedočanstva i optužbe Ljubana Jednaka. On mi je o svojim doživljajima one jezovite noći pričao jednostavnim riječima, bez uzbuđivanja. Njegove jednostavne riječi bile su prodorne, strašne. Govorio je tiho i sabrano, ali njegovi su prsti nervozno lupkali po stolu:

– Evo, kako je to bilo – započe Ljuban. 29. avgusta 1941. sjedio sam kod kuće, u Selištu. Ljudi su u selu i okolini bili zaplašeni jer su kolali glasovi da ustaše ubijaju Srbe iznad 16 godina. Bili smo svi na oprezu. Svakog su dana dolazile nove vijesti o namjerama ustaša. Govorilo se da su sad ovdje, sad tamo nekoga ubili. Ali ništa se pouzdano nije znalo, i ljudi nisu vjerovali da su glasine istinite.

29. avgusta nahrupili su iznenada ustaše u selo. Nastala je kuknjava i plač. Iz svih su kuća izvlačili muškarce. Uspio sam se provući i pobjegao sam u Balinac. Tek što sam se malko smirio u jednoj kući, kad dođe jedna baba: „Bježite, evo ustaša!" (85)

Opet sam pobjegao, ovaj put u Gređane. Tamo su mi rekli da su me ustaše već tražile. Iz ovog su sela već bili odvedeni svi muškarci iznad 16 godina. Bilo je među njima i staraca od 80 godina. Strah i užas zavladao je selom. Niko nije znao šta će biti s odvedenima. Majke i žene su naricale i proklinjale.

Sakrio sam se bio za neko vrijeme i razmišljao šta da radim. Odlučih da potražim sigurnije skloništе i izvučem se na cestu.

U zao čas!

Na raskrsnici naletim na ustašu. On me zgrabi i odvede u kola. Bilo je tu više uhapšenih. Svi su bili zaplašeni i jedan drugog pitali što namjeravaju s njima ustaše učiniti. O, kako sam bio lud što sam se dao od jednog ustaše hapsiti! Trebao sam na nj navaliti i pobjeći, pa bi me možda mimoišle patnje koje sam doživio.

Odveli su nas u Topusko. Putem su nam psovali majku, rugali nam se i govorili nam, uz namigivanje, da nam spremaju lijepu svečanost, slutili smo zlo.

Pitali su nas da li hoćemo da nas smjeste u crkvu ili opštinu. Padali su razni odgovori. I mene su pitali. Vidio sam da je besmisleno birati, pa sam odgovorio da mi je svejedno.

Dali su me u opštinu. Bježati se nije moglo. Bili smo okruženi razbojnicima koji su bili do zuba naoružani. Režali su na nas kao bijesni psi. Ljudi su drhturili i znojili se, neki mladić, još dijete, plakao je. Gledao sam kroz prozor i posmatrao pred kućom kako se ustaše cerekaju. Neke sam od njih poznavao. Bio je tu Franjo Butorac i Stevo Mulac. Nisam vjerovao da nas ovi ljudi misle ubiti. Ta mi smo se poznavali i nikad se nismo svađali!

Dugo smo bili i sjedili u opštini, premještali se s noge na nogu, šaputali i dovijali se šta će se dogoditi. Osjetio sam glad, ali hrane nije bilo.

Oko 3 sata po podne zabruje pred opštinom kamion. Provirih kroz prozor: kamion je bio krcat Srbima iz Starog Sela, Katinovca i iz Perne. Poznavao sam mnoge ljude, bilo je među njima mladića i staraca. Njihove su oči zaplašeno lutale.

Kad su kamion stao, izderao se ustaša Franjo Tusić, da pregledaju uhapšene, nemaju li oružja. Počelo je skidanje s kamiona, jednog po jednog. (86)

Udarci kundakom padali su po leđima i glavama uhapšenih.

– Nemojte braćo! Spasite, kumim vas Bogom…!

Psovke i udarci.

Nahrupiše tada razbojnici i k nama u sobu i redom stadoše tući kundacima, nogama, šakama. Po leđima jednoga starca lupao je jedan ustaša kao po panju, odzvanjalo je muklo, i čuli su se uzdasi jadnog čovjeka.

Srušio se, ali se opet podigao. Ustaša ga tresnuo o vrata i starcu je sa čela prokapala krv na njegovu bijelu košulju. Jedan dječarac vrištao je i zazivao majku. Udarci su letjeli sa svih strana. Nastala je gužva, digla se prašina, ljudi su se sklanjali iza stolova i ormana, krv je poprskala pod. Prostačke kletve i zvjerski smijeh ustaša pomiješali su se s vikom i zapomaganjem bespomoćnih žrtava.

– Majku vam srpsku, pišaćete danas krv – urlale su podivljale ustaše.

Gospodine, pa šta sam vam skrivio?… Nemojte, ako Boga znate! Smilujte se!… - zaklinjali su mučeni.

Uspio sam se neopaženo pomiješati s onima koji su već bili tučeni.

Razbojnici su tučenima prevrtali džepove i otimali im novac. Ljudi su i sami vadili i davali pare, samo da ih ne tuku. Među ustašama porodila se svađa zbog plijena. Kod pretrage jednog čovjeka pronašli su 3000 dinara i počeli su se za te pare tući.

Onda su nas izveli pred kuću. Vratio se prazan kamion. Gledao sam naokolo neću li naći koje poznato lice, koje bi me moglo spasiti. Opazih mog starog znanca Đuru Vukinovca. Razgovarao je s jednim ustašom. Približih mu se i zamolih ga tihim glasom da se zauzme za mene, da me spasi. Gledao me je u nedoumici, ali odmah strese glavom:

– Spasio bih te, Ljubane, kad bih mogao. Ali vidiš i sam da ne mogu i ne smijem…

I okrenu se! – pala je komanda.

Oko kamiona ustaše. Tjeraju nas kundacima i cijevima od pušaka u kamion.

Nesrećnici su se poslušno i bez otimanja penjali. Mnogima je to bilo teško jer su bili isprebijani. (87)

Kad je kamion pošao, zaletio se na mene Đuro, kojega sam maločas molio da me spase. To me je strašno iznenadilo. Ali prije nego što sam uspio da bilo šta zapitam, tresne me Đuro pesnicom po glavi. U licu se bio promijenio, oči izbečio kao da je pomahnitao. Mašio se rukom za moj šešir i otme mi ga. To je bilo sve, trebao mu je moj šešir! Zaprepastio sam se kako se čovjek u času prometnu u zvijer. Nisam to shvatao, bili smo stari i dobri znanci i nikad nismo međusobno imali nikakve prepirke. Odakle najednom ta mržnja?

Nisu nas daleko vozili kamionom. Na željezničkoj stanici u Topuskom iskrcali su nas. Tu je već bilo nešto Srba iz okolnih sela. Gurali su ih u vagone. I nas su tjerali u već prenatrpane vagone. Našao sam se stisnut u jednom teretnom vagonu među 150 ljudi. Gazili smo jedan drugoga po nogama.

Bilo je nesnosno vruće, i jedva smo disali. Što dalje, sve smo teže izdržavali stisku i nestašicu vazduha. Širio se strašan smrad. Stariji su ljudi stenjali, neku su pali nakon dva sata u nesvijest, dječaci su zapomagali i plakali. Sve nas je morila strahovita žeđ.

Vagoni su stajali na pruzi i čekali odnekuda lokomotivu. Vrijeme je prolazilo, činilo mi se da sve traje vječnost.

Privukao sam se prozorčiću – željeznim gatrama kao govedo kad ga voze u takvom vagonu, i ugledao Stanka Žužića iz Gređana, koji je držao stražu. Zovnem ga po imenu i zamolim ga da nam malko otvori vrata, da se ne ugušimo.

– Marš, svinjo! – bio je njegov odgovor.

– Stanko, ako boga znaš, vode mi daj – molio sam dalje.

– Marš!

Spuštala se noć. Ljudi nisu više mogli izdržati i počeli su mokriti pod sebe.

Zagušljivost je postala još teža, ljudi su željeli da vagoni krenu bilo kuda, samo da krenu. Ali lokomotiva nije dolazila.

Prošla je čitava noć. U zoru su počeli pripreme za polazak.

– Prikopčaj ovaj vagon – čuli smo komandu izvana. – Ovi idu na prisilni rad… Nade su porasle kod svih nas. Na prisilni rad, pa dobro! Vozi, kamo te volja, samo nas ne tuci i ne ubijaj! Svi su živnuli i počeli zaboravljati na svoje muke i patnje. Neka bude i prisilni rad, neće ni to trajati vječno. Naći će se pravde i za nas na svijetu. (88)

U tom raspoloženju dovezao nas voz do Gline.

Vrata se s bukom otvore. Svježi je vazduh prostrujao u vagon. Po dvojica smo skakali iz vagona i postavljali se u red. Dočekao nas je novi red ustaša.

Tu nas je dočekao glinski ustaški koljač Nikica Vidaković.

– Došli ste, majku vam vlašku! De uvedi ih da se pomole svom srpskom bogu. Biće mi za dušu… Trkni po ključeve da ove mrcine zatvorimo u crkvu.

Uvedoše nas u crkvu. Bilo nas je oko 160. Zaključaše crkvu i postaviše stražu. Bili smo sami i tiho smo razgovarali. Neki su od nas vrtjeli glavom i govorili da će nas pobiti. Većina se nadala da ćemo na prisilni rad. Bili smo žedni i gladni. Polijegali smo.

Škljocnu brava na vratima. Ulazi neki Paja Kreštalica i Milić.

– Diži se!

Izvršili su popis svih zatvorenika. Treba, kažu, taj popis da bi se mogli rasporediti za prisilni rad u Lici.

Nade su ponovno rasle.

Oko podne dolazi neki ustaški natporučnik i pita nas ima li koga ko je prekršten. Javila su se dvojica, i njih je natporučnik poveo sa sobom.

– Biće da oni ne moraju na prisilan rad – tješili su ne neki…

Poslije podne opet uđoše neke ustaše.

– Ko je Pero Miljević?

Pero se javio.

– Deder, golube, priđi bliže. Govori što ti znaš o četnicima! Govori sve šta znaš…

– Znam da ima popis četnika kod bilježnika – govorio je ustrašeni Pero.

– A jesi li ti četnik?

– Nisam…

– Nisi, Boga ti tvoga! Nisi četnik, je li, kurvo vlaška! A ko je 1935. pucao na Malinca, ha? Majku ti tvoju… (89)

I zaleti se ustaša na Miljevića. Iz zvonika su donijeli debeli konopac i položili Peru na zemlju. Tukli su ga dugo, dok nije sav pocrnio. Najprije je vikao, kasnije je samo stenjao.

I opet odoše.

Pred noć su došle neke ustaše:

– Ko ima novaca, neka dade, kupiće mu se hrana.

Ljudi su davali i skupilo se oko šest hiljada dinara. Svi su bili gladni i jedva su dočekali ustašku ponudu.

Ali niko se nije vratio sa hranom.

U suton stao je pred crkvom kamion. Došao je tiho i, tek kad su se vrata otvorila, začulo se zujanje motora.

Protrnuli smo. Zašto nas u noći hoće odvesti? Ali prije nego što smo se snašli, nahrupiše ustaše u crkvu. Zveckalo je oružje u polutami, odjekivale su ustaške cokule.

– Palite svijeće!

Ljudi su užurbano počeli paliti svijeće. Oko nekih svijeća dugo su se prestrašeni ljudi bavili. Nisam praznovjeran, ali sam dobro vidio da velike svijeće nisu htjele da gore. „To je neki znak", šaptali su starci drhtavim rukama. A žrtvama su srca tukla, te se činilo da se u tišini mogu nadaleko čuti.

Svjetlo drhtavih svijeća osvijetlilo je crkvu i ljude. Sjenke su se kretale po zidovima. Razbojnici su obilazili i krvnički gledali grupe svojih žrtava. A žrtvama su srca tukla, te se činilo da se u tišini mogu nadaleko čuti.

– Vjerujete li u našeg poglavnika? – zaurla jedan ustaša.

– Vjerujemo – čulo se nekoliko glasova.

– Vičite „Živio poglavnik!"

Neki su vikali.

– Jače, majku vam srpsku! Jače…

Odjednom zapuca karabin preko naših glava.

– Lezi – viče jedan krvnik.

Složismo se jedan preko drugoga na crkveni pod. – Diži se! … Lezi, diži se… lezi…

Nesrećni ljudi su se dizali i opet padali…

Tako nekoliko puta, dok nije jedan razbojnik riknuo na ustaše. (90)

– Šta se igrate, Boga vam vašeg! … Skidaj sa sebe sve okrenu se prema nama – odijela, cipele, sve!

Užurbano su na crkveni pod padali kaputi, pantalone. Ljudi su sjeli i počeli izuvati cipele. Niko nije pitao: zašto treba skidati. Svi su radili brzo, u nekoj groznici, sve u strahu da će biti zlo, ako ne požure. Čuli su se samo uzdisaji i ubrzano disanje. Srce je tuklo užurbano.

Dok smo se svlačili, razbojnici su haračili po crkvi. Kundacima su lupali po oltaru, ikone su pokidane padale na zemlju. Nekoliko kandila i drugih stvari bacali su zlikovci na nas pjeneći se od bijesa i psujući u sav glas.

Prisilili su nas da ležimo. Bili smo u košulji i gaćama. Kao pomamni počeli su po nama gaziti, tući nas kundacima i puščanim cijevima, udarati nas cokulama, gdje stigoše. Nastala je zaglušna kuknjava, plač i zapomaganje.

– Gdje je Pero Miljević? – pita neki ustaša.

Pero se javlja slabim glasom. Bio je već teško isprebijan i molio je da ga ne tuku. Opet su ga ispitivali o četnicima.

U ruci ustaše bljesnuo je nož u osvjetljenju crkvene svijeće. Zastao nam je dah.

Polako se ustaša primakao Peri i, što bi trenuo, zabio mu nož u vrat. Rasječe ga i po trbuhu. Pero pade bez riječi. Krv je šiknula, i čulo se još samo krkljanje čovjeka koji je umirao. Vidjelo se da je ustaša vješt svom krvavom zanatu.

Pitali su i nas ostale znamo li što o četnicima. Javio se neki Stojan Bajić da će nešto reći o četnicima. Vjerovao je, jadan, da će spasiti glavu.

– Sve kaži, bićeš pušten kući – hrabre ga razbojnici.

– Sve ću reći, samo me pustite…

Stojan je nešto pričao, ali nije dospio ni svoju priču dovršiti. Zaklali su i njega.

Nastalo je sada sveopšte klanje. „Kolji, kolji…" vikao je jedan razbojnik…

To se ne može opisati – zastao je na čas Ljuban prešavši rukom preko čela. – Kao da sada gledam kako ljudi kleče i zaklinju usta-(91)še da ih poštede. Ali jedan duboki udarac nožem u vrat i jedan zakretaj nalijevo… i svršeno.

Žrtva se još pokušava pridići, ali udarac kundakom u glavu dovršava krvničko djelo. Neki se otimaju, dižu ruke na obranu, drugi čekaju na udarac kao ovce. Jednome je udarac nožem, mjesto u vrat, sletio u lice, drugome u ruku, neko je potrčao, a ustaša nagnuo za njim i zahvatio ga nožem pred zidom…

Prskao je mozak, krv je klokotala po kamenitom crkvenom podu i polako, u širokom mlazu, tekla prema crkvenim vratima.

Iz početka zaglušna vika pomalo je jenjavala. Ali ubijanje bespomoćnih ljudi trajalo je čitavu vječnost. Čuli su se jauci onih koji su ležali u krvi. Nisu još svi bili mrtvi.

Gledao sam prizor šćućuren uza zid. U uglu iza crkvenog ormana bila je tama. Zavukoh se iza ormanića čekajući da ustaše svrše svoj posao.

Sve je više tišina ovladavala crkvom. Žrtve su ležale porazbacane po čitavoj prostoriji. Poneki je još trzao nogom ili rukom, odnekuda se još čulo stenjanje. Ustaše su se odmarale, brisali krvave noževe i kundake. Neki su izašli pred crkvu.

Jednoga momenta, kada se sve smirilo, i kada su se razbojnici sakupili pred vratima, skočih nečujno iz svoga skloništa i bacih se među poklane, u mlaku još tople krvi. Za mnom je skočio još jedan koji se bio također sakrio. Ispružili smo se kao mrtvi među mrtvima. Ali ovaj drugi, koji je slijedio moj primjer, zlo je svršio: ušao je ustaša, opazio je da se miče, prišao mu i gurnu ga nogom:

– Diži se!

Čovjek se digao.

– Deder glavu na sto!

Zgrabio ga za kosu i pritisnuo mu glavu na sto. Tada je nožem zarezao u vrat i naredio jadnom čovjeku da pjeva. Krv je šiktala iz vrata, a iz grla žrtve čulo se krkljanje. Drugi razbojnik zamahne strahovito kundakom: glava je bila razmrskana, a nemoćno tijelo klonu.

Trojica su se sakrila u oltar. Kasnije su se popeli na zvonik. Poslije sam saznao da su tamo bili dva dana i dvije noći i da se nikak-(92)-vim obećanjima nisu dali skloniti da siđu. Poslije dva dana skinuo ih je hicima iz puške ustaša Stevo Mulac.

Ležim ja tako u lokvi krvi među pobijenim Srbima i čekam dalju sudbinu. Ustaše razgovaraju o završenom poslu. Hvale se i cerekaju. Iznenada jedan mladić, koji je kraj mene ležao diže krvavu glavu i zastenja:

– Nije gotovo, majku vam vašu!

Uz psovke priskoči mu ustaša i ubije ga.

I sada se lupeži dosjetiše da bi još neko među nama mogao biti živ te počeše redom tući kundacima po žrtvama i zabadati noževe. Dobio sam nekoliko udaraca kundakom, ali se nisam ni pomakao. Jedan od koljača udarao je nožem redom. Približavao se prema meni. Zario je nož u tijelo pokraj mene, a zatim kleknuo meni na leđa i udario nož u tijelo sljedećeg… Mene je preskočio… Čitavo vrijeme nije me napuštalo uvjerenje da ću biti spasen.

Onda su počeli leševe izvlačiti iz crkve i bacati ih u kamion. Dohvatiše i mene. Vukli su me za noge po kamenitom podu. Na stepeništu mi je glava udarala o kamen, no i to sam podnosio bez znaka života.

Baciše me na kamion koji je već bio skoro pun leševa. Ležao sam na leđima. I dalje su ustaše slagale svoje žrtve. Bila je već kasna noć. Vrebao sam priliku da se izvučem, ali ona se nije ukazala. Kako sam ležao nauznak, doživio sam tada još strašniju stvar: na mene položiše leš ubijenog čovjeka, a prerezani grkljan prekrije mi usta…

Ljuban zastane. Pogledao me i smeteno se nasmiješio:

– Nisam vjerovao da čovjek može u tako kratkom roku preživjeti takve strahote. No meni se usjekla tada u mozak misao, uvjerenje da neću poginuti. Možda me ta sigurnost i spasila…

Evo kako je bilo dalje:

Nismo se daleko vozili. Uskoro sam osjetio da kamion vozi po neravnom tlu. Čuo sam komandu:

– Vozi bliže jami!

Tu su čekali još jedni krvnici koji su i ovdje nad jamom, obavljali svoj posao. Velika jama bila je već do polovine puna leševa. Bacali su (93) nas s kamiona u jamu. U samoj jami slagali su ustaše leševe kao cjepanice.

Uhvatiše me za ruke i noge i zaljuljavši me nekoliko puta baciše me u jamu. Pao sam na mekano, na leševe. Vukli su me još malo po jami i složili na određeno mjesto. Imao sam sreću, našao sam se opet pri vrhu.

Čitavu sam jednu vječnost tu ležao. I dalje su stizali kamioni, i to sa živim ljudima. Tu, nad jamom, tukli su ih sjekirama i čekićima po glavama i bacali u jamu. Nije tu bilo puno vike i zapomaganja. U noćnoj tišini čuli su se najviše udarci sjekirom, koji prigušeni jauk i – ustaške psovke. Iskrvavljena tijela muklo su padala u jamu.

Doveli su jednu mladu ženu. Mislim da je to bila učiteljica iz Bovića. Nju su tu, kraj jame silovali i zatim je ubili iz karabina…

Kasno u noć bio je krvavi posao završen. Neki su krvnici još skakali u jamu i hodajući po leševima tražili prstenje i druge vrednije stvari. Jednome je zapela za oko moja majica. Počeo je natezati i prevrtati da mi je skine. Soptao je, mučio se i konačno je skinuo. Nije primijetio da sam živ.

Postalo mi je još hladnije i drhtao sam. Plašio sam se da ustaše ne zapaze drhtanje.

Nad jamom su ustaše gledale svoje žrtve. Neka žrtva se još micala. Zapraštali su karabini i revolveri po jami. Tada sam bio ranjen u nogu…

I konačno sve se smirilo. Krvnici su se okupili podaleko od jame oko fenjera razgovarajući o svojim podvizima. Skoro potpuna tama ovladala je jamom i okolinom. Počeo sam se pripremati na bjekstvo.

Ispitujući pogledom okolinu i pridigavši se malko, odjednom zapazih da se među leševima diže jedna prikaza. Dopuzala je do mene.

– Jesi li živ? – upitao me šapatom čovjek.

Ćutao sam i nisam ni ovoj preživjeloj žrtvi htio priznati da sam živ. Ali čovjek me gurkao i šaptao mi da treba bježati.

Sporazumjeli smo se i dogovorili.

Ustaše su bile zabavljene svojim pričama i bile su podalje. Okolina jame bila je u tami…

Izvukli smo se nečujno jedan za drugim prema jednoj živici. Pekla me rana na nozi, ali mogao sam da idem. Udaljavali smo se sve više od svjetla fenjera. Glasovi koljača sve su se više gubili u tami… Rastao sam se od moga saputnika i krenuli smo svaki na svoju stranu.

Nisam znao gdje se nalazim, lutao sam naokolo nasumce u želji da što dalje odem od jame. No kako sam se zaprepastio kada sam se, poslije lutanja od preko jednog sata, opet našao u blizini jame! Kao pomaman okrenuo sam natrag glavom bez obzira. U ušima su mi odzvanjali pijani glasovi ustaških koljača. Dolutao sam najzad do Majskih Poljana. Sakrio sam se tu kod ujaka Pavla Lončara gdje sam živo šest mjeseci…

Ja sam jedini ostao živ iz one jame. Moga druga, koji se zajedno sa mnom izvukao iz jame, ustaše su vrlo brzo uhvatili i ubili… (95)

XI.[61]

1986. […] Zagreb.
Svjedočenje Ljubana Jednaka na suđenju Andriji Artukoviću
(prema Jovi Popoviću)

…U Topuskom, umiješam se među one koji su već dobili batina… Pred noć, eto ih po nas. Uguraju nas u vagone, po 160 ljudi u svaki vagon. Kažu nam da se ide u Gospić. Nema zraka u vagonu, ljudi se guše… Pred zoru, dovezli su nas u Glinu. Kolona po dva, i da slučajno nisi pogledao u stranu! Trojicu ubiše odmah tu, u vagonu. Više od 1200 ljudi natjeraju u crkvu. Manje ljudi, oko 500 ili 600, stjeraju u zgradu glinskog suda. Oko 10 sati eto ti nekoliko ustaša k nama u crkvu. Majke nam psuju i kralja Petra. Viču: osamnaeste ste vi osuđeni na smrt, a ovo sad je samo izvršenje presude! Pa pitaju koji je među nama Pero Miljević. Čovjek im se javi. Pitaju ga zna li što o četnicima, a on ne zna, pa kaže da ne zna. A je li četnik? Nije, veli. Ni čuo nije, kaže, za četnike. Onda dvojica odrežu štrik od crkvenog zvona i prebiju ga. Pa odoše. Oko podne evo ih opet. Naređuju: ustani! Onda neki Mileković i Stevo Krešalica, znao sam ga, činovnik, imao je cvikere, počnu da popisuju: kao koji bi od nas htjeli na rad u Gospić. Malo su popisivali, pa i otišli. Eto ti ih popodne: neka popisani za Liku dadu novac, jer

u Lici im novac ne treba. Neki daju, neki šute. Pred noć pozovu ljude koji bi radi sebe morali van, nužda tjera ljude. Koliko ih se javilo, toliko ih je batine dobilo, sve kundacima po leđima. Kad pade noć, opet traže Peru Miljevića. Svi šute, a onda rafalima iznad nas. Pa nas natjeraju da palimo svijeće, a svijeće teško dokučiti, visoko su, pa nam se ustaše smiju, vele: gle Srbe, ni svijeće ne mogu dokučiti. Kad su donijeli lampuše na štapovima, opet traže Peru Miljevića. Tad ga pred svima nama zakolju. Bio je tu i neki lugar iz Katinovca, Stojan Bajić. I njega ispituju o četnicima. Natjerali su ga da glavu metne na stočić i onda mu kamom malo zarezali grkljan, krv mu curi iz grkljana, onako čovjek ni zaklan ni nezaklan, a tjeraju ga da pjeva…Tako je, sve kao od šale, počelo klanje. Klali su i odnosili zaklane. Oni koji su ostali još živi, morali su da se do gola svuku. Na meni neka maja, neću da je svučem. Krv je lila po crkvenom podu. Kolju i dalje. Svukli ljude, pa mlate i kolju. Vidim, trojica se sakrila iza oltara. Ja se sakrijem iza nekog ormarića. Tako tu ostasmo nezaklani. A zaklani su nabacivani jedan preko drugog. Gomila mrtvih tjelesa. Ja ti onda među mrtve. Osjetio sam odjednom strasnu potrebu da živim, da preživim, da sve to opišem, i osjetio (133) sam da ću preživjeti, strašno sam se osjećao, ali sam znao da ću preživjeti. Pokraj mene otkriju još jednoga živoga među mrtvima. Ustaše su mu tad svijećom spalili oči. Druge oko mene bodu bajonetima. Mene je zapala samo batina u glavu. Onda nas počnu nositi u kamione. Čujem kako netko podvikuje: pripazite da koji nije živ, jer onda vi nećete živi u Glinu! Krv iz kamiona curi, kao da je kantom lijevaš. Ja pazim da kakvim znakom ne odam život. Trojica ustaša sjede na nama, na leševima i meni. Puše. A kod Novog Sela već su bile iskopane tri jame. Tu nas, tijelo po tijelo, grabeći evo ovako – i pokazuje kako su ga uhvatili – za noge i ruke, pobacaju nas u te jame … (134)

XII.[62]

1995. siječanj. Glina.

Svjedočenje Ljubana Jednaka prema zapisu Mladena Ivekovića iz 1944. godine u *Otadžbini*

Ljuban Jednak je jedina preživjela žrtva strašnog pokolja u Glinskoj crkvi. Kao što je poznato, pokolj, koji su ustaše izvršili u crkvi u Glini mjeseca jula 1941., bio je jedan od prvih ovakvih pokolja u Hrvatskoj. Iza toga slijedilo je masovno ubijanje Srba u Baniji, na Kordunu, u Slavoniji, Lici.

Evo strašnog sv[j]edočanstva i optužbe Ljubana Jednaka. On je o svojim doživljajima one jezovite noći pričao jednostavnim riječima, bez uzbuđivanja. Njegove jednostavne riječi bile su prodorne. Govorio je tiho i sabrano, ali njegovi su prsti nervozno lupkali po stolu:

„– Evo, kako je to bilo – započinje Ljuban. 29. jula 1941. sjedio sam kod kuće, u Selištu. Ljudi su u selu i okolini bili zaplašeni, jer su kolali glasovi, da ustaše ubijaju sve Srbe iznad 16 godina. Bili smo svi na oprezu. Svakog su dana dolazile nove vijesti o namjerama ustaša. Govorilo se, da su sad ovdje, sad tamo nekog ubili. Ali ništa se pouzdano nije znalo, i ljudi nisu vjerovali da su glasine istinite.

„B[j]ežite, evo ustaša!“

Jula 29. nahrupili su iznenada ustaše u selo. Nastala je kuknjava i plač. Iz svih kuća izvlačili su muškarce. Uspio sam se provući i pobjegao sam u Balinac. Tek što sam se malko smirio u jednu kuću, kad dođe jedna baba: „Bježite, evo ustaša!“ Opet sam pobjegao, ovaj put u Gređane. Tamo su mi rekli da su me ustaše već tražili. Iz ovog su sela već bili odvedeni svi muškarci iznad 16 godina. Bilo je među njima i staraca od 80 godina. Strah i užas zavladao je selom. Niko nije znao šta će biti s odvedenim. Majke i žene su naricale i proklinjale.

Sakrio sam se bio za neko vrijeme i razmišljao šta da radim. Odlučih da potražim sigurnije mjesto i izvučem se na cestu.

U zao čas!

Na križanju naletim na ustašu. On me zgrabi i odvede u kola. Bilo je tu više uhapšenih. Svi su bili uplašeni i jedan drugog pitali, šta namjeravaju učiniti ustaše s njima. E, kako sam bio lud, što sam se dao od jednog ustaše uhapsiti! Trebao sam na nj navaliti i pobjeći, pa bi me možda mimoišle patnje, koje sam doživio.

Odveli su nas u Topusko. Putem su nam psovali srpsku majku, rugali nam se, uz namigivanje, da nam spremaju lijepu svečanost.

Slutili smo zlo.

Njihove su oči zaplašeno lutale

Pitali su nas da li hoćemo da nas smjeste u crkvu ili općinu. Padali su razni odgovori. I mene su pitali. Vidio sam da je besmisleno birati, pa sam odgovorio, da mi je svejedno. Dali su me u općinu. Bježati se nije moglo. Bili smo okruženi razbojnicima, koji su bili do zubiju naoružani. Režali su na nas kao bijesni psi. Ljudi su drhtali i znojili se, neki mladić, još dijete, plakao je. Gledao sam kroz prozor i promatrao pred kućom kako se ustaše cerekaju. Neke sam od njih poznavao. Bio je tu Franjo Butorac i Stevo Mulac. Nisam vjerovao da me ovi misle ubiti. Ta mi smo se poznavali i nikad se nismo svađali! Dugo smo bili i sjedili u općini, premještali se s noge na nogu, šaputali i dovijali se, šta će se dogoditi. Osjetio sam glad, ali hrane nije bilo.

Oko 3 sata popodne zabruji pred općinom kamion. Provirih kroz prozor: kamion je bio krcat Srbima iz Starog Sela, Katinovca i iz Perne. Poznavao sam mnoge, bilo je među njima mladića i staraca. Njihove su oči zaplašeno lutale.

Kad su kamion stao, izdere se ustaša Tusić, da pregledaju uhapšene, nemaju li oružja. Počelo je skidanje sa kamiona, jednog po jednog. Udarali su kundakom po glavi i leđima uhapšenih.

– Nemojte braćo! Spasite, kumim vas Bogom…!

Psovke i udarci.

Nahrupiše tada razbojnici i k nama u sobu i redom stadoše tući kundacima, nogama, šakama. Po leđima jednoga starca lupao je jedan ustaša kao po panju, odzvanjalo je muklo, i čuli su se uzdasi jadnog čovjeka. Srušio se, ali se opet pridigao. Ustaša ga tresnuo o vrata i starcu je s čela prokapala krv na njegovu bijelu košulju. Jedan dječarac vrištao je i zazivao majku. Udarci su letjeli sa svih strana. Nastala je gužva, digla se prašina, ljudi su se sklanjali iza stolova i ormara, krv je poprskala pod. Prostačke psovke i zvjerski smijeh ustaša pomiješali su se sa vikom i zapomaganjem bespomoćnih žrtava.

– Majku vam srpsku, pišaćete danas krv – urlale su podivljale ustaše.

Gospodine, pa šta sam vam skrivio?… Nemojte, ako Boga znate! Smilujte se!… ‑ zaklinjali su tučeni.

Uspio sam se neopaženo pomiješati sa onima koji su već tučeni. Razbojnici su tučenima prevrtali džepove i otimali im novac. Ljudi su im vadili i davali pare, samo da ih ne tuku. Među ustašama se porodila i svađa zbog plijena. Kod pretrage jednog čovjeka pronašli su 3000 dinara i počeli su se za te pare tući… Onda su nas izveli pred kuću. Vratio se prazan kamion. Gledao sam naokolo, neću li naći koje poznato lice, koje bi me moglo spasiti. Opazih mog starog znanca Đuru Vukinovca. Razgovarao je s jednim ustašom. Približih mu se i zamolih ga tihim glasom, da se zauzme za mene i da me spasi. Gledao je u nedoumici, ali odmah strese glavom:

– Spasio bih te, Ljubane, kad bih mogao. Ali, vidiš i sam, da ne mogu i ne smijem…

Okrenu se.

Pala je komanda.

Oko kamiona ustaše. Tjeraju nas ustaše kundacima i cijevima od pušaka u kamione.

Nesretnici su se poslušno i bez otimanja penjali. Mnogima je to bilo teško, jer su bili isprebijani.

Kad je kamion pošao, zaletio se na mene Đuro, kojega sam maločas molio da me spase. To me je strašno iznenadilo. Ali prije nego što sam uspio da bilo šta zapitam, tresne me Đuro pesnicom po glavi. U licu se bio promijenio, oči izbečio kao da je pomahnitao. Mašio se rukom za moj šešir i otme mi ga. To je bilo sve, trebao mu je moj šešir!

Zaprepastio sam se kako se čovjek u času prometnu u zvijer. Nisam to shvaćao, bili smo stari i dobri znanci i nikad nismo međusobno imali nikakve prepirke. Odakle najednom ta mržnja?

Nisu nas daleko vozili kamionom. Na željezničkoj stanici u (32) Topuskom iskrcali su nas. Tu je već bilo nešto Srba iz okolnih sela. Gurali su ih u vagone. I nas su tjerali u već prenatrpane vagone. Našao sam se stisnut u jednom teretnom vagonu među 150 ljudi. Gazili smo jedan drugome po nogama.

Morila nas je strahovita žeđ

Bilo je nesnosno vruće i jedva smo disali. Što dalje, sve smo teže izdržavali stisku i nestašicu zraka. Širio se strašan smrad. Stariji su ljudi stenjali, neki su pali nakon dva sata u nesvijest, dječaci su zapomagali i plakali. Sve nas je morila strahovita žeđ.

Vagoni su stajali na pruzi i čekali odnekud lokomotivu. Vrijeme je prolazilo, činilo mi se, da sve traje vječnost. Privukao sam se prozorčiću i ugledao pred vagonom Stanka Žužića iz Gređana, koji je držao stražu. Zovnem ga po imenu i zamolim ga da nam malko otvori vrata, da se ne ugušimo.

– Marš, svinjo! ‑ bio je njegov odgovor.

– Stanko, ako boga znaš, dodaj mi vode – molio sam i dalje.

– Marš!

Spuštala se noć. Ljudi nisu više mogli izdržati i počeli su mokriti pod sebe. Zagušljivost je postala još teža. Ljudi su željeli da vagoni krenu bilo kuda, samo da krenu. Ali lokomotiva nije dolazila. Prošla je čitava noć. U zoru su počeli pripreme za polazak.

– Prikopčaj ovaj vagon – čuli smo komandu izvana. – Ovi idu na prisilni rad…

Nade su porasle kod svih nas. Na prisilni rad, pa dobro! Vozi, kamo te volja, samo nas ne tuci i ne ubijaj! Svi su živnuli i počeli zaboravljati na svoje muke i patnje. Neka bude i prisilni rad, neće ni to trajati vječno. Naći će se pravde i za nas u svijetu.

U tom raspoloženju dovezao nas vlak do Gline. Vrata se s bukom otvoriše. Svježi je zrak prostrujao u vagon. Po dvojica smo skakali iz vagona i postavljali se u red. Dočekao nas je novi red ustaša. Gledali su nas krvavo.

Odvedoše nas pred crkvu

Odvedoše nas pred Glinsku crkvu. Tu nas je dočekao Glinski ustaški koljač Nikica Vidaković:

– Došli ste, majku vam vlašku! De, uvedi ih, da se pomole svom srpskom bogu. Biće im za dušu… Trkni po ključeve, da ove mrcine zatvorimo u crkvu…

Uvedoše nas u crkvu. Zaključaše crkvu i postaviše stražu. Bilo nas je oko 160. Tu je bilo dosta prostora i moglo se disati. Bili smo sami i tiho smo razgovarali. Neki su od nas vrtjeli glavom i govorili, da će nas pobiti. Većina se nadala da ćemo na prisilni rad. Bili smo žedni i gladni. Polijegali smo.

Škljocnu brava na vratima. Ulaze neki Paja Krešalica i Milić.

– Diži se!

Izvršili su popis svih zatvorenika. Treba, kažu, taj popis da bi se mogli rasporediti za privremeni rad u Lici.

Nade su ponovno rasle. Oko podne dolazi neki ustaški natporučnik i pita nas. ima li koga, ko je prekršten. Javila su se dvojica, i njih je natporučnik poveo sa sobom.

– Biće da oni ne moraju na privremeni rad – tješili su ne neki…

Poslije podne opet uđoše neke ustaše.

– Tko je Pero Miljević?

Pero se javio.

– Deder, golube, priđi bliže. Govori što ti znaš o četnicima! Govori sve šta znaš…

– Znam da ima popis četnika kod bilježnika – govorio je ustrašeni Pero.

– A jesi li ti četnik?

– Nisam…

– Nisi, Boga ti tvoga! Nisi četnik, je li, kurvo vlaška! A tko je godine 1935. pucao na Malinca, ha? Majku ti tvoju…

Tukli su ga dok nije pocrnio

I zaleti se ustaša na Miljevića. Iz zvonika su donijeli debeli konopac i položili Peru na zemlju. Tukli su ga dugo, dok nije sav pocrnio. Najpr[ij]e je vikao, kasnije je samo stenjao. I opet odoše.

Pred noć su došli neke ustaše:

– Tko ima novaca, nek dade, kupit će mu se hrana.

Ljudi su davali i skupilo se oko 6000 dinara. Svi su bili gladni i jedva su dočekali ustašku ponudu. Ali, niko se nije vratio sa hranom. U suton stao je pred crkvom kamion. Došao je tiho i, tek kad su se vrata otvorila, začulo se zujanje motora. Protrnuli smo. Zašto nas u noći hoće odvesti? Ali, prije nego što smo se snašli, nahrupiše ustaše u crkvu. Zveckalo je oružje u polutami, odjekivale ustaške cokule.

– Palite svijeće!

Ljudi su užurbano počeli paliti svijeće. Oko nekih svijeća dugo su se ljudi prestrašeni ljudi bavili. Nisu htjele gorjeti. Nisam praznovjeran, ali sam vidio, da velike svijeće nisu htjele da gore. „To je neki znak", šaputali su starci drhtavim rukama. A žrtvama su srca tukla, te se činilo da se u tišini mogu nadaleko čuti.

– Vjerujete li u našeg poglavnika? – zaurla jedan ustaša.

Svjetlo drhtavih svijeća osvijetlilo je crkvu i ljude. Sjenke su se kretale po zidovima. Razbojnici su obilazili i krvnički gledali grupe svojih žrtava. A žrtvama su srca tukla, to se činilo da se u tišini mogu nadaleko čuti.

– Vjerujete li u našeg poglavnika? – zaurla jedan ustaša.

– Vjerujemo – čulo se nekoliko glasova.

– Vičite „Živio poglavnik!"

Neki su vikali.

– Jače, majku vam srpsku! Jače…

Odjednom zalupa karabin preko naših glava.

– Lezi – viče jedan krvnik.

Složismo se svi, ko jedan, na crkveni pod. – Diži se! … Lezi, diži se…

Nesretni su se ljudi dizali i opet padali… Tako nekoliko puta, dok nije jedan razbojnik riknuo na ustaše:

– Šta se igrate, Boga vam vašeg! … Skidaj sve sa sebe – okrenu se prema nama – odijela, cipele, sve!

Užurbano su na crkveni pod padali kaputi, hlače. Ljudi su sjeli i počeli izuvati cipele. Niko nije pitao: zašto treba skidati. Svi su radili brzo, kao u nekoj groznici, sve u strahu, da će biti zlo, ako ne požure. Čuli su se samo uzdisaji i ubrzano disanje. Srce je tuklo užurbano.

Dok smo se svlačili, razbojnici su haračili i razbijali po crkvi. Kundacima su lupali po oltaru, ikone su pokidane padale na zemlju. Nekoliko kandila i drugih stvari bacali su banditi na nas pjeneći se od bijesa i psujući u

sav glas. Prisilili su nas da ležimo. Bili smo samo u košuljama i gaćama. Kao pomamni počeli su po nama gaziti, tući nas kundacima, i puščanim cijevima, udarati nas cokulama, gdje stigoše. Nastala je zaglušna kuknjava, plač i zapomaganje.

– Gdje je Pero Miljević? – pita neki ustaša.

Pero se javlja slabašnim glasom. Bio je već teško isprebijan i molio je, da ga ne tuku. Opet su ga ispitivali o četnicima.

U ruci ustaše bljesnuo je nož

U ruci ustaše bljesnuo je nož u osvjetljenju crkvene svijeće. Zastao nam je dah. Polako se ustaša primakao Peri i, što bi trepnuo, zabio mu nož u vrat. Pero pade bez riječi. Krv je šiknula, i čulo se još samo krkljanje čovjeka, koji je umirao. Vidjelo se, da je ustaša vješt svom krvavom zanatu. Pitali su i nas ostale, znamo li što o četnicima. Javio se neki Stojan Bajić, da će nešto reći o četnicima. Vjerovao je, jadan, da će spasiti glavu.

– Sve kaži, bićeš pušten kući – hrabre ga razbojnici. (33)

– Sve ću reći, samo me pustite …

Stojan je nešto pričao, ali nije dospio svoju priču dovršiti. Zaklali su i njega.

Nastalo je sada sveopšte klanje. „Kolji, kolji…“ vikao je jedan razbojnik…

To se ne može opisati – zastao je na čas Ljuban prešavši rukom preko čela. – Kao da sada gledam, kako ljudi kleče i zaklinju ustaše da ih poštede. Ali … jedan duboki udarac nožem u vrat i jedan zakretaj nalijevo… i svršeno. Žrtva se još pokušava pridići, ali udarac kundakom u glavu dovršava krvničko djelo. Neki se otimaju, dižu ruke na obranu, drugi čekaju na udarac kao ovce. Jednome je udarac nožem, mjesto u vrat, sletio u lice, drugome u ruku, neko je potrčao, a ustaša za njim i zahvatio ga nožem pred zidom…

Prskao je mozak, krv je klokotala po kamenitom crkvenom podu i polako, u širokom mlazu, tekla prema crkvenim vratima…

Iz početka zaglušna vika pomalo je jenjavala. Ali ubijanje bespomoćnih ljudi trajalo je čitavu jednu vječnost. Čuli su se jauci onih, koji su ležali u krvi. Nisu još svi bili mrtvi.

Gledao sam prizor šćućuren uza zid. U kutu iza crkvenog ormarića je tama. Zavukoh se iza ormarića, čekajući da ustaše svrše svoj posao. Sve je više tišina ovladavala crkvom. Žrtve su ležale porazbacane po čitavoj prostoriji. Poneki je još trzao nogom ili rukom, odnekuda se još čulo stenjanje. Ustaše su se odmarale, brisali krvave noževe i kundake. Neki su izašli pred crkvu.

Kad se sve smirilo, bacih se među poklane…

Jednoga momenta, kad se sve smirilo, i kad su se razbojnici sakupili pred vratima, skočih nečujno iz svoga skloništa i bacim se među poklane, u mlaku još toplu krv. Za mnom je skočio još jedan, koji se bio također sakrio. Ispružili smo se kao mrtvi među mrtvima. Ali ovaj drugi, koji je slijedio moj primjer, zlo je završio: ušao je ustaša, opazio da se miče i prišao mu. Gurnuo ga nogom:

– Diži se! –

Čovjek se digao.

– Deder glavu na sto –

Zgrabio ga za kosu i pritisnuo mu glavu na sto. Tada je nožem zarezao vrat i naredio jadnom čovjeku da pjeva. Krv je šiktala iz vrata, a iz grla žrtve čulo se krkljanje. Drugi razbojnik zamahne strahovito kundakom: glava je bila razmrskana, a nemoćno tijelo klonu. Trojica su se sakrila u oltar. Kasnije su se popeli na zvonik. Poslije sam saznao, da su tamo bili dva dana i dvije noći i da se nikakvim obećanjima nisu dali skloniti da siđu. Poslije dva dana skinuo ih je hicima iz puške ustaša Stevo Mulac. Ležim tako u lokvi krvi među pobijenim Srbima i čekam daljnju sudbinu. Ustaše razgovaraju o svršenom poslu. Hvale se i cerekaju. Iznenada jedan mladić, koji je kraj mene ležao, diže krvavu glavu i zastenje: – Nije gotovo, majku vam vašu!

Uz psovke priskoči mu ustaša i ubije ga. I sada se lupeži dosjetiše, da bi još neko među nama mogao biti živ, i počeše redom tući kundacima po žrtvama i zabadati noževe. Dobio sam nekoliko udaraca kundakom, ali se nisam ni pomakao. Jedan od koljača udarao je nožem redom. Približavao se meni. Zario je nož u tijelo pokraj mene, a zatim kleknuo meni na leđa i udario nož u tijelo sljedećeg… Mene je preskočio… – Čitavo vrijeme nije me napuštalo uvjerenje, da ću biti spašen.

Onda su leševe počeli izvlačiti iz crkve i bacati ih u kamion. Dohvatiše i mene. Vukli su me za noge po kamenom podu. Na stepeništu mi je glava udarala o kamen, no i to sam podnosio bez znaka života.

Prerezani grkljan prekrije mi usta

Baciše me na kamion koji je već bio pun leševa. Ležao sam na leđima. I dalje su ustaše slagale svoje žrtve. Bila je već kasna noć. Vrebao sam priliku da se izvučem, ali ona se nije ukazala. Kako sam ležao na uznak, doživio sam tada još strašniju stvar. Na mene položiše leš jednog ubijenog čovjeka, a prerezani grkljan prekrije mi usta…

Ljuban zastane. Pogledao me i smeteno se nasmiješio: – Nisam vjerovao da čovjek može u tako kratkom roku preživjeti takve strahote. No, meni se usjekla tada u mozak misao, uvjerenje da neću poginuti. Možda me ta sigurnost i spasila…

Evo kako je bilo dalje:

Nismo se daleko vozili. Uskoro sam osjetio da kamion ide po kvrgavom tlu. Čuo sam komandu:

– Vozi bliže jami!

Tu su čekali krvnici koji su i ovdje nad jamom, obavljali svoj posao. Velika jama bila je već do polovine puna leševa. Bacali su nas s kamiona u jamu. U samoj jami slagali su ustaše leševe kao cjepanice. Uhvatiše me za ruke i noge i zaljuljaše me nekoliko puta te baciše u jamu. Pao sam na mekano, na leševe. Vukli su me još malo po jami, složili me na određeno mjesto. Imao sam sreću.

Tukli su čekićima i sjekirama

Čitavu sam jednu vječnost tu ležao. I dalje su stizali kamioni, i to sa živim ljudima. Tu, nad jamom, tukli su ih sjekirama i čekićima po glavama i bacali u jamu. Nije tu bilo mnogo vike i zapomaganja. U noćnoj tišini čuli su se najviše udarci sjekirom, koji prigušeni jauk i koji urlik ustaške psovke. Iskrvavljena tijela muklo su padala u jamu.

Doveli su jednu mladu ženu. Mislim, da je to bila učiteljica iz Bovića. Nju su tu, kraj jame silovali i zatim je ubili iz karabina… Kasno u noći bio je krvavi posao završen. Neki su krvnici još skakali u jamu i hodajući po leševima tražili prstenje i druge vrijedne stvari. Jednome je za oko zapela moja majica. Počeo je natezati i prevrtati da mi je skine. Soptao je, mučio i konačno je skinuo. Nije primijetio da sam živ. Postalo mi je još hladnije i drhtao sam. Plašio sam se da ustaše ne zapaze drhtanje. Nad jamom su ustaše gledale svoje žrtve. Neka žrtva se još micala. Zapraštali su karabini i revolveri po jami. Tada sam bio ranjen u nogu…

I konačno sve se smirilo. Krvnici su se okupili podaleko od jame oko fenjera razgovarajući o svojim podvizima. Skoro potpuna tama ovladala je jamom i okolinom. Počeo sam se pripremati na bijeg.

Bijeg iz jame

Ispitujući pogledom okolinu i malko podigavši glavu zapazih da se među leševima diže jedna prikaza. Dopuzala je do mene.

– Jesi li živ? – pitao je šapatom čovjek.

Šutio sam i nisam ni ovoj preživjeloj žrtvi htio priznati da sam živ. Ali, čovjek me gurkao i šaptao mi da treba bježati. Sporazumjeli smo se i dogovorili.

Ustaše su bile zabavljene svojim pričama i bile su podalje.

Okolina jame bila je u tami…

Izvukli smo se nečujno jedan za drugim prema jednoj živici. Pekla me je rana na nozi, ali mogao sam hodati. Udaljavali smo se sve više od svijetla fenjera. Glasovi koljača sve su se više gubili u tami… Rastao sam se od moga saputnika i krenuli smo svaki na svoju stranu.

Nisam znao gdje sam se nalazio i lutao sam naokolo nasumce, u želji da što dalje odem od jame. No, kako sam se zaprepastio kada sam se nakon lutanja od preko jednog sata, opet našao u blizini jame! Kao pomamom okrenuo sam natrag glavom bez obzira. U ušima su mi zvučali pijani glasovi ustaških koljača. Dolutao sam najzad do Majskih Poljana. Sakrio sam se tu kod ujaka Pavla Lončara gdje sam živo pet mjeseci…

Ja sam jedini ostao živ iz one jame. Moga druga, koji se zajedno sa mnom izvukao iz jame, ustaše su vrlo brzo uhvatili i ubili… (34)

XIII.[63]

1995. siječanj. Glina

Izjava Ljubana Jednaka (nastavak)

Nastavljamo s prikazom jezovitog umorstva Srba u Glini u srpnju 1941. godine kako ga je doživio zemljoradnik Ljuban Jednak koji se sretnim slučajem spasio od pokolja.

Evo, kako on opisuje zvjerstva u samoj Glinskoj crkvi:

„Kako je bilo u samoj crkvi za vrijeme klanja među samim Srbima, vidi se iz slijedećih izjava Ljubana Jednaka, zemljoradnika iz Gređana, jednog od Srba koji je uspio da se spasi pokolja:“

Sa stanice u Glini odveli su nas do pravoslavne crkve. Pred crkvom nas je dočekao veliki broj ustaša i desio se tamo i Milan Vidaković, mladić od nekih 14 godina, koji je počeo vikati iz svega glasa: Donesite odmah ključ od

crkve da te srpske mrcine zatvorimo. Nekoliko časova iza toga kako su nas zatvorili došao je u crkvu neki Krešťalica bivši živoder u Glini i sa njime općinski stražar Milenko[vić] Joso, govoreći nam da trebaju naše podatke pa su nas po tome popisali. Jedan sat iza toga došao je u crkvu jedan domobran sa dvije zv[i]jezde na ovratniku i rekao nam: „Vi ste Srbi već godine 1919. bili svi osuđeni na smrt, ali kaznu nismo mogli izvršiti, pa ćete zato sada biti svi pogubljeni". Iza toga došli su neki ustaše i jedan od njih pitao je na glas, koji je Pero Miljević, našto se između nas izdvojio jedan čovjek rekavši da je on to. Ovaj ga je ustaša pitao dali štogod znade o šumljacima, pa kad mu je Pero odgovorio da ne zna ništa, priskočile su druge ustaše, stavili su ga pred zid u crkvi i sa jednim užetom tukli tako dugo, dok nije sav pocrnio. Ovako izmrcvarenog bacili su ga u jedan kut crkve, gdje je ostao ležeći bez svijesti Pred večer došle su ustaše, rekavši da ćemo svi ići na daleki put u Liku na rad, pa tko želi da mu se kupi kruha neka preda novac. Tko je imao novaca predao je, te su si ustaše sve to zadržale. [Poslije je došao pokolj. Evo kako Jednak opisuje sam pokolj:]

Kad se već smračilo, iznenada smo čuli pred crkvom kamion, i u crkvu su ustaše ušli vičući: Palite odmah svijeće da se bolje vidi. Kad smo zapalili svijeće upitali su nas: „Da li vi ljudi vjerujete u našega poglavnika i u našu Nezavisnu Državu Hrvatsku?". Mi smo odgovorili da vjerujemo. Nato su nam komadnovali: lezi, ustani i dok smo mi izvršavali komandu oni su iz početka naređivali isto i iz pušaka pucali po samoj crkvi, koja je bila u polumraku. Zatim su nam izdali naređenje da se svi svučemo i da imamo ostati u košuljama i gaćama, dok smo sve svoje stvari morali baciti u ugao crkve. Poslije toga smo svi morali leći na zemlju, a ustaše su po nama hodali i gazile nas. Po tome su nam naredili, da ustanemo i da se licem okrenemo prema zidu, a onda su oni pucali po crkvi ali namjerno nisu nikoga pogodili, jer su nas time plašili. Malo iza toga ponovno su uzeli preda se Peru Miljevića i pitali da li zna što šumjacima. Kada je ovaj odgovorio da ne zna, jedan ga je ustaša uhvatio i na očigled sviju nas zab[i]o mu nož u vrat potegavši ga prema dolje tako da mu je rasporio cijela prsa. Miljević se srušio mrtav. Na ponovni poziv da se jave oni, koji nešto o šumjacima znaju, javio se jedan čovjek i rekao da će reći sve. On je kazao da su šumjaci u blizini Topuskog dizali u zrak bandere i dočekali jedan ustaški auto. Poslije toga ustaše su istome naredili da stavi glavu na jedan stol koji je u crkvi stajao, pa kada je glavu stavio na stol ustaša mu je zarezao u grkljan i naredio da pjeva. Međutim krv je iz njega šiknula nekoliko metara nadaleko, pa kada nije moga pjevati udario ga je taj ustaša kundakom po glavi te mu se mozak izlio po stolu. Nakon toga počelo je klanje ljudi od reda, kako smo stajali u crkvi. Uhvatili su jednog po jednog, povalili su ga na stol, jedan je ustaša kleknuo na prsa, a drugi je uzeo nož i presjekao grkljan. Nisu čekali da izkrvavi ili umre, već su ga polumrtvoga iznijeli iz crkve i bacilli na kamion koji je pred crkvom stajao. Kada su poklali skoro (30) tri četvrtine ljudi, stali su da se odmore, a nakon toga uhvatili jednog starca pitajući ga: „Hoćeš li nam dati svoju ženu, sestru i kćerku?" On je odgovorio da hoće, samo neka ga puste… Odma iza toga uzeli su goruću svijeću i stavili mu ispod brkova, pa su mu tako palili brkove i obrve, a kasnije i oči. U to je priskočio jedan ustaša i viknuo: „Majku mu srpsku šta čekaš, kolji!" [U jednom trenutku, - veli dalje LJUBAN – ustaše su ga odmah zaklali.] Po tome su opet klali jednog po jednoga, a kada nas je ostalo još pet ili šest ponovno su ustaše iznosile mrtve. Kada su ustaše došli u crkvu opazili su, da se jedan iz gomile zaklanih micao pa mu je jedan ustaša cipelom razbio glavu, poslije čega se isti umirio. Taj ustaša i mene je udario po glavi, ali ja se unatoč grozne boli nisam odao. Neko vrijeme iza toga jedan je ustaša iz vana viknuo ovima u crkvi da dobro pripaze dali je netko na životu, jer će biti zlo po sve njih ako itko živ izađe. Da budu još sigurniji da su svi mrtvi, išli su od leša do leša i zabadali još po jedanput svakome nož bilo u srce ili leđa. Ja sam strpljivo čekao ovaj udarac, ali kada je ustaša probadao one kraj mene stao je na mene i probo onoga sa strane, mimoišavši me. Iza toga počeli su iznositi iz crkve opet na kamion. Hvatali su jednog po jednog za noge i bacilli na kamion kao da bi bacali vreće. Kako je žrtava bilo mnogo, to su ih ubacili jednog na drugoga i to po tri četiri na hrpe. Mene su bacili u kamion na najgornji red, pa kako je ovaj bio prepun, to su naredili da se leševi prebace i na drugi kamion. Tako su me pograbili za noge i bacili na drugi kamion, te sam udario glavom o neki željezni predmet, da mi se još i danas pozna. U drugi kamion bacili su me tako da sam ustima došao do prerezanog grkljana jednog mrtvaca iz čijeg je vrata još tekla krv, ali se nisam smio maknuti da se ne odam, već sam čvrsto stisnuo usta da mi ne uđe krv. Kada su nas natovarili, vozili su nas prema Jukincu, a ustaše su za to vrijeme sjedili na lješinama i to dvojica kod nogu, a dvojica kod glave, tako da sam se skoro ugušio jer nisam imao dovoljno zraka. Kada su nas dovezli blizu jedne šumice, čuo sam gdje su vikali šoferu: „Vozi bliže grabi."

Kada su nas izbacili kod grabe bilo je tamo još mnogo ljudi, koji su čekali da budu pobijeni i pobacani u grabu. Tamo su silovali jednu ženu, te sam čuo kada su ju pitali tko je da je odgovorila da je učiteljica iz Bovića. Zatim su nas počeli bacati u grabu pa su tako i mene pograbili za noge i bacilli me u jedan ugao grabe. Na mene su bacili ovu učiteljicu, koju su poslije silovanja zaklali, i tako zaklanu i dalje je nastavili silovati. Čuo sam kako je jedan ustaša rekao da treba pregledati učiteljicu, da li ima prstenja jer bi se to dalo prodati. Jedan je ustaša skočio u grabu i zbilja je našao prsten koji je skinuo sa ruke. U to je došao jedan kamion pun ljudi, koje su jednoga po jednoga ubijali čekićem. Kako je lešina bilo toliko, da je izgledalo da neće svi u grabu stati, to su dvojica ustaša slagali lešine, da bi što više stalo. U to se nekim pričinilo da netko diše u jami pa su otvorili paljbu iz pušaka u grabu, te sam i ja tako pogođen u nogu. Ipak ja nisam dao od sebe ni jednoga glasa i dalje sam se pritajio kao mrtav. Kada je ustaša došao do mene da me „složi“ u ćošak opazio je na meni dobru majicu pa ju je svukao sa mene iako je bila krvava. Ja sam za to vrijeme zadržavao dah, kako ne bih odao znakove života. Poslije toga sve se primirilo. Ustaše su se udaljili i u šumarku razgovorali. Ja sam se potajice izvukao iz grabe, uvukao u kukuruze i kroz šikarje odvukao se prilično daleko. Iz noge mi je curila krv, jer sam bio ranjen. U zoru sam došao do mjesta Kurepe i sakrio se u grm. Tu je naišao jedan čovjek, koji me je prepoznao i odveo me je svojoj kući. Kada sam se kod njega bio oko dva sata prolomio na lelek među ženama, da dolaze ustaše da kupe narod za klanje. Ja sam se odmah sklonio u šumu moga strica gdje sam živio sakriven šest mjeseci ne izašavši nikuda, a hranu su mi donosili gore.

Trojica Srba koji su se pukim slučajem spasili sa masovnog klanja u crkvi, popevši se na toranj, otkrile su ustaše tamo nakon nekoliko dana, poskidali su ih odozgo puščanim mecima.

Poslije strahovitog pokolja krvnici su [se] svojski dali na uklanjanje tragova svoga besprimjernog djela. Prali su crkvu i prostor pred njom, a nakon toga i okrvavljene kamione, u kojima su odvukli žrtve u Prekopu. Očevici svjedoče kako se oko crkve širio težak i neugodan zadah. Nakon čišćenja ustaše su polijevale crkvu krečom i karbolom, da je napokon u kolovozu iste godine potpuno sruše, opljačkavši prije toga iz nje sve, što je bilo vrednije. (31)

Fotografija: Ikonostas glinske pravoslavne crkve (31)

XIV.[64]

1997.? Beograd.

Sjećanja Ljubana Jednaka prema transkriptu iz dokumentarnog filma

(…) Ne mogu se sjetit koje je godine bilo suđenje Stepincu. On je bio 27. srpnja [1941] u Topuskom, u Kordunu. Sutradan je hapšenje nastalo. Ne znam šta je on govorio jer tu Srbin nijedan nije smio prisustvovati. Bio je neki Tomo, tu đe sam se ja rodio u Gornjem Selištu. Predvečer mi s njime divanimo. Reko: „Tomo šta se to dešava?“ „Ne bojte se vi ništa Jednaci, to je poštena familija. Ja ću vas zaštititi, vi se ne bojte ništa.“ Ali kada je ujutro došao Vidaković u autu pa se prosuo gore po selima, Tomo veli: „Ne bež'te nikuda.“ Ja velim mojima: „Nemoj Tomi vjerovat, Tomo je Pavelićev emigrant.“ Mi pobježemo preko nekih bara, a oni pucaju na nas. To samo … [nejasno], koliko je moglo nas nekoliko je bježalo. I dođemo nazad preko Gline vode tu gdje sam ja živio u Gređanima. Žena veli: „Evo tražili su te sad, tebe i tatu.“ „Pa ko je tražio?“„Tražili su ustaše, već su dolazili dva puta.“ Reko: „Znaš šta, ja ne znam kuda bi, kako bi, šta bi, nemam nikog od organizacije, nemamo ništa: „Reko: „Ajd' ti meni iskopaj u đubru pa ću metniť daske, pa ću se sakrit u đubar.“ Ona to iskopa, a ja ležem. Smrdi đubar, nemerem biti u đubru. Kažem: „Ajde mi iskopaj pod sijenom jedne stožine.“ On iskopa jamu jednu, ja zavučem se tamo, nemerem ni tu biti. Već bliže pred noć, kad reko: „Znaš šta. Idem ja ovdje u grah u bašču.“ Ja u grah, vidim nije dobro. Noć se primiče bliže“. Reko: „Ja ode!“ „Kuda?“, „Idem za Bović tamo nekud, nekud ću prijeći.“ Ja odo od kuće na jedno tako pola kilometra, ja nijesam ni zna' kad jedanput idu ustaše. Stadoše i vele : „Đe ćeš?“ Rekoh: „Idem u Bović.“ Kažu: „Sjedaj u kola!“ „Kuda?“ „Idemo u Topusko!.“ Oni pljačkali, pa kad smo došli do pola puta u Topusko, njima konji sustali pa nisu mogli ići. Oni ostave te konje.

Onda ja išao s njima. Dođemo blizu Topuskog, banju tamo kako se ulazi. Tu ima jedna velika gostiona, tu pjevaju ustaše, lupaju čaše. Ja velim jednom Marku Tonkoviću, poznam ga dobro iz Viduševca sela. Reko: „Marko, ajmo na rakiju tu." „Imamo mi rakije džabe koliko 'oćemo, nećemo mi tu piti rakije." Dođemo u Topusko na križ, ustaša par stražarči. Pita on njega, veli: „Đe ćemo s ovim?" Veli: „Vodi ga dolje u opštinu."„A ne, ja sam mislio u crkvu." A crkva u Topuskom isto bila puna [ljudi]. Ja dolje u opštinu, odvedu me dolje. Kad bil' mi nekolko sat dolje u opštini kad voze ljude ozgo iz Korduna, trpaju u opštinu u one sobe nas po 30 – 40 gruva u one male sobe. Dođoše nekoliko ustaša unutra, veli: „Ajte u red." Mi se postrojimo u red, veli: „Vodi ih jednog po jednog u sobu." Koga odvedu tamo ga dobro istuku, a onda ga vrate nazad. Pred noć evo auta. Dođe neprimjetno. [Mi idemo] van jedan po jedan, trpaj, pa trpaj... Ja velim nekom Stanku Žužiću, poznat sa mnom, imao je i zemlju blizu. Uzeo on i trpa ljude u auto. Reko: „ Stanko pa šta je to sad?" Neki Đuro Ukinovac skine mi šešir sa glave i udari me onim bičem jedno dva puta po glavi. „Ne poznam sad nikog", on kaže. A koliko je samo puta bio kod moje kuće i jeo, ali je došlo vrijeme da ne pozna Srbina. Jedan auto pa drugi auto pa treći auto pa četvrti auto. Strpati nas u te aute. Ja sam mislio pobiće nas između Topuskog i topličke stanice. Tu je šuma jedna velika. Nisu…Dotjerali su nas tu na topličku stanicu, tu dođemo pa u vagone. Oni pićerali one vagone od štala. Trpaj, pa trpaj u vagone. Nas je zgruvalo u jedan vagon po 150 – 160. Tri na tri, da nemeraš disat', ne možeš ništa. Tako smo se mi gnječili do pred dan. Sutradan, zora svanjiva, vagoni se prikopčavaju. Ja velim njima: „Ljudi mi idemo za Glinu." Veli: „Ne, idemo mi za Liku, na prisilan rad." Ja poznam onaj teren kad sam tamo živio, od Topuskog do Gline. Došli u Glinu, vagone i voz ustavili. Ustaša čeka kaj mrava. „Van, van, van, dva i dva drž' se za ruke!" I puška na strani, ne smiješ nikud gledat, samo uprav. Na nas svakoga po jedan ustaša sa svake strane. Jedno tri nijesu se dali izvuć iz vagona van, a oni ih ubiju. Ostave ih u onim vagonima onako. Kad mi … to je kolona velika bila. Dođemo do crkve u Glini, stadešmo mi onđe. Gledamo. Ne smiješ nikuda gledati na stranu kad je sa svake strane ustaša s nožem na puški. Kad mali sin njegov, toga Vidakovića Nikice veli: „Znaš što, dede ti Dežaliću" [Deželić] To je Dežalić je iz Gline bio jedan ustaša „trk tamo župniku po ključ da se ove mrcine zaključaju u crkvu.". Ode on tome hrvatskom popu i donese ključ, kako je doša do tog ključa hrvatski pop od te naše crkve, ne znam. I s nama u onu crkvu. „Ulazi, ulazi, ulazi!" Koliko je moglo. Koliko je moglo. Jedanput zaključaju crkvu i poslije odoše van. Mi sami premišljamo šta će tu biť. Jedan kaže: „Ići ćemo u Liku na prislan rad." Puna crkva ljudi. Mislimo i sami, reko, „Nas neće biť". Ima ljudi i koji plaču, ima ljudi i koji su ponijeli po dva kruha, pečenu kokoš pa mesa… Prevareni ljudi. Kad oko devet sati, evo njih unutra jedno 5-6. Veli: „Jeste li vi žedni da se donese vode?" Donesoše jedno dve kante vode i ostaviše ondje blizu vrata. Ne možeš ni piti vode kad si izmrcvaren. Kako š' piti vodu… Izađoše van i evo ih opet za dva sata. Veli: „Digni se." Kad je nas puno, netko se diže, netko nemere. Oni su uzimali imena i prezimena jer njima je poslije davato 100 dinara od glave koju će moć' klať. Onda su oni vodili evidenciju koliko se pokolje tu ljudi. I uzeše imena i prezimena, koliko su mogli. Nije svima ni uzeli i odoše van. Kad vako popodne evo ih opet unutra i veli: „Ko je od vas Pero Miljević?" On se digne i veli: „Ja sam Pero Miljević." Veli: „Pero bil' ti što znao od četnika, mi ćemo tebe puštit kući?" [Pero]veli: „Ja znam da je kod blagajnika Ratkovića, toga što je ubijen kad su Glinjani ubijani, bilo upisano i četnika." (Pitaju): „Jesi li i ti u toj organizaciji?" Veli: „Nisam." Odsjekoše onog štrika od zvona jedno dva metra i isprebijali ga tim štrikom. Odoše van, neće više ništa. Kad popodne evo ih opet, paraju one slike, tuku. Veli: „Ko ima od vas prekršten, puštit ćemo ga van." Niko ništa, lažu, niko ništa. „Ko ima od vas prekršten?" Javi se neki Pajo, bilježnik iz Topuskog i neki Adam Korać iz sela Čemernice i pustili ih van. E, slušaj…jel' ih taj Vidaković pustio za novce, šta li je bilo. Poslije nisu pustili nikoga van. Oni [ustaše] opet izađoše van. Kad popodne evo ih jedno deset unutra. „Dajte ko ima novaca, idemo vam kupovat stvari, hranu. Ići ćete u Liku na prisilan rad, ne bojte se ništa. Ko oće ići od vas van može ići." Ko se god javio, njemu se [ustaše] zaletio kundakom u kičmu koliko god može. Odmah padneš na nos. Kad pred noć evo ih unutra. „Palite svijeće!" Ne može svijeća goret kad su silni ljudi unutra. Svijeća se zapali ona se premota i padne. Stadoše bacati popovo kandilo, tuče te po glavi, zavlačiš glavu jedan pod drugoga. Da nam majku srpsku, gaze po ljudima. Veli: „Dignite se." Mi se dignemo. Evo dovoze žive ljude s kamionima. Trpaj pa trpaj unutra pa trpaj koliko su mogli. Kad jedanput vele: „Nemere više stat unutra." Ne znaš ništa, već bliže noć, vele: „Svlačite sve sa sebe!" A mi, bacaj cipele, bacaj kaputе, bacaj sve tamo u jedan ćošak. To se umirilo kad jedanput kaže: „Diž' se." Mi se

dignemo. Veli: „Ko je od vas Pero Miljević?“ Opet Pero veli: „Ja sam.“„Pero, ajde mi kaži šta još znaš ti od četnika, pustit ćemo te kući.“ On veli: „Ja sam vam rekao da ne znam više ništa.“ I on dok je tako reka, slušajte, on tu udari ga nožem, presječe, cukne se nazad i gotovo. Neki Stojan Bajić iz Katinovca iz Korduna, iz sela, veli: „Ja znam nešto četnika, pa biľ me pustili kuć'?“ [Ustaša] veli: „Ajde nam kaži šta znaš?“ [Pero] veli „Koliko sam ja moga znat mi smo bandere rušili od Kamenskog mosta do Kladuše.“ „Jesi li ti upisan u četnike?“ On veli: „Nisam.“„Doći vamo i metni glavu na stol.“ On metne, a oni mu narežu malo grkljana i vele da pjeva. Krv udara dva metra. Kako š' pjevat. Onaj jedan kaže: „Majku mu njegovu srpsku, udaraj ga nožem iza vrata da pane dolje.“ Tako je i bilo. Udari ga nožem iza vrata i gotov. Mi svi drugi to gledamo. U meni nešto govori da ću ja ostat živ. Kad jedanput, kad su ta dva poklali, odreda uzimaju pa kolji pa kolji pa kolji pa kolji pa kolji, redom… i odvoze, stalno odvoze, krv teče po crkvi. Kad jedanput spalo na nas desetak, ja i par njih nekako preskočimo u oltar. Nas jedno tri i jedan koji je bio uza zid se sakrio. Ja nekako iza ormarića preskočim među zaklane na sred crkve. I tako lezi pa lezi. Krv teče, ide svuda ispod usta do koljena. Ide [ustaša] i bode sve zaklane ljude kad dođe do mene, meni stane nogom na leđa i ode. Udari me cipelom u glavu jedan i veli: „Majku im jebem srpsku, to je sve poklano, nema niko živ.“ Dođoše do jednog i [on] veli: „Jao, ja sam živ.“ [Ustaša] veli: „Diži se, držite ga dva.“ Ja malo zakreno glavu, jedan mu drži jednu ruku, drugi drugu, a onaj treći mu podnese svijeću pa mu gori oči i brkove. On jauče i viče: „Joj što ću.“ Pale mu oči i brkove. Jedan ustaša kaže: „Zakolji i tu mrcinu i baci tamo među zaklane.“ Smirilo se, nose oni van, ali dva i dva nose. Popane te za noge, jedan za ruke i bacaju u kamione. To je spalo na nas malo, već peti ili šesti auto odgone. Jedanput dođoše do mene i uvati me jedan za noge, drugi za ruke i nose me bacit u auto. Stalno u meni nešto govori da ću ostati živ. Bacaju oni u taj auto i došao ja nekako na leđa. Preko mene došlo jedno tri-četiri. Jednome prerezan grkljan, meni na usta došao. Krv teče, ali ja se neću javiti ništa. Jedan kaže [ustaša]: „Goni, već znaš kuda to treba goniti.“ Drugi kaže: „Znate šta, pazite dobro, idite u crkvu i vidite, ako koji ostane živ vi se nemojte vraćati u Glinu. Ne smije se to znati nikako.“ Jedan kaže:„ Majku im njihovu srpsku, neće svi stati u onaj kamion.“ Prebacuju iz toga đe sam ja. Jednoga, drugoga, trećega, četvrtoga… Popane mene za noge, glava mi udari dolje na kamen, pozna mi se i sad razbijena. Podigne me i baci me u drugi kamion. Krenuť ti auti, ja vidim više glave sjede dvojica ustaša i jedan niže nogu. Neću se ja micat ništa. S glavne ceste ima jedno 50-60 metara autom, onako po njivama. Kad prićera taj auto pa bacaj pa bacaj pa bacaj. Već imaju oni u tim jamama dosta ljudi. Ima i njih jedno 30 – 40. Jedanput dođe bacit jednog sa mene, drugoga, trećega, četvrtoga pa popane i mene. Uhvate me za noge i bace me u jedan ćošak. Došle mi noge pružene, al' će jednoga bacit preko mene. Ako budu zatrpavali zemlju, ja ću dizat zemlju tu i uteći. Dovezoše jednu žensku živu tamo. Šta sve nisu radili od nje. Pita je jedan: „Okle si ti?“ Veli [ona]: „Ja sam učiteljica iz Bovića.“ Silovali su je tamo i šta sve nisu radili. Jedan kaže: „Majku joj jebem srpsku, pucaj neka padne dolje.“ Ona padne meni dolje niže nogu. Jedan kaže: „Bilo bi dobro unutra zaći, ona ima zlatnoga prstenja.“ Dovoze žive ljude, tuku čekićima i sikirama. To su neljudi. Samo prićera k jami. Oni viču: „Joj djeco moja, joj majko moja.“ Dovezli su 3 – 4 kamiona živih ljudi što je bilo 600 ljudi u sudu koji estraj nisu mogli stati u crkvu. Pobili su ih. Kad jedanput sve smirilo, ništa se ne čuje, ne voze više ništa. Jedan veli: „Znate vi šta, neće svi stat u tu jamu, treba to zgazit i rasporedit.“ Zađu unutra njih 2 – 3 i gaze po ljudima. Kad ne čuje se više ništa. Ide k meni jedan nogama i rukama, u jami je. Veli: „Jesi živ?“ Ja ništa, mislim da je neki od ustaša. On opet ode pa se pruži, leže. Evo ga opet, veli: „Jesi živ?“ Reko: „Jesam, bježʼmo van.“ Ja na jedan ćošak, on na drugi jame oko metar i pol duboke. Jedan [ustaša] drži lampaš seljački, njih se skupilo 30 – 40. Nisu daleko, 5 – 6 koraka otišli i nisu primijetili da smo utekli ja i on. Otale bježʼ pa bježʼ, preko ceste u neke kuruze. Vidim ja čovjeka u kuruzima leži. On se prepa. Ljudi se krili, bježali iz kuća u Majskim Poljanama. Reko: „Jesi ti to Stojane?“ Veli: „Da, Ljubane pobogu brate šta je to s tobom? Mi smo čuli đe tuku ljude dolje u Prekopi. Šta je bilo s tobom?“ Reko: „Bio sam u crkvi. Vidiš što su napravili, klali ljude u crkvi.“„Pa kako se to desilo?“ Reko: „Nemoj me sad ništa pitat, ne znam ni sam.“ Ja košulju smotam pa sam išao go. Reko: „Stojane, đe dođe mog ujaka Pavla Lončara kuća?“ Veli: „Prošao si mu više kuće.“ Nisam zna, noć je bila. On meni pokaže, ja došao tamo, već je svanulo. Ja se presvučem, srežem one gaće na meni sve od krvi i operem se. Nije prošlo ni dva sata vele da idu ustaše. Srećom nisu došli u kuću, išli su u patrolu. Tako sam ostao u kući i tako sam ostao tu kod njih. Liječio sam se jedno tri mjeseca, sva su mi leđa bila zguljena kako su me vukli niz onaj plej u autu. Glava mi je bila razbijena. Tako sam nekako preživio.

Transkribirali: Milorad Kondić i Ilija Ranić

XV.[65]

1944. – 2005. Selište, Glina – Zagreb
Svjedočenje Ljubana Jednaka prema zapisu Mladena Ivekovića iz 1944. godine
u izdanju Đure Zatezala iz 1972. i 2005. godine

Sjedio sam kod svoje kuće u Selištu. Ljudi su u selu i okolini bili zaplašeni jer su kolali glasovi da ustaše ubijaju Srbe iznad 16 godina. Bili smo svi na oprezu. Svakog su dana dolazile nove vijesti o hvatanju i ubijanju. Govorilo se da su sad ovdje, sad tamo ne-(46)-koga ubili. Ali mi ništa pouzdano nismo znali, i ljudi nisu vjerovali da su glasine istinite.

26. jula 1941. godine iznenada su upale ustaše u selo. Nastala je kuknjava i plač. Iz svih su kuća izvlačili muškarce. Uspio sam se provući i pobjegao sam u Balinac. Tek što sam se malko smirio u jednoj kući, kad dođe jedna baba: „Bježite, evo ustaša!"

Opet sam pobjegao, ovaj put u Gređane. Tamo su mi rekli da su me ustaše već tražile. Iz ovog su sela već bili odvedeni svi muškarci Srbi iznad 16 godina. Bilo je među njima i staraca od 80 godina. Strah i užas zavladao je selom. Nitko nije znao šta će biti s odvedenima. Majke i žene su naricale i proklinjale.

Sakrio sam se bio za neko vrijeme i razmišljao šta da radim. Odlučih da potražim sigurnije sklonište i izvučem se na cestu.

U zao čas.

Na raskrsnici naletim na ustaše, uhvatiše me u blizini moje kuće. Bilo je to 27. jula 1941. godine. Vodili su sa sobom već nekoliko Srba pohvatanih toga jutra. Doveli su nas u Topusko. Putem su nam psovali majku, rugali nam se i govorili nam, uz namigivanje, da nam spremaju lijepu svečanost, slutili smo zlo. Pitali su nas da li hoćemo da nas smjeste u našu Srpsku pravoslavnu crkvu ili u općinsku zgradu. Smjestili su nas u opštinu. Bježati se nije moglo. Bili smo okruženi razbojnicima koji su bili do zuba naoružani. Režali su na nas kao bijesni psi. Ljudi su drhturili i znojili se, neki mladić, još dijete, plakao je. Gledao sam kroz prozor i posmatrao pred zgradom kako se ustaše cerekaju. Neke sam od njih poznavao. Bio je tu Franjo Butorac i Stevo Mulac. Nisam vjerovao da nas ovi ljudi misle ubiti. Ta mi smo se poznavali i nikad se nismo svađali!

Dugo smo bili i sjedili u opštini, premještali se s noge na nogu, šaputali i dovijali se šta će se dogoditi. Osjetio sam glad, ali hrane nije bilo. Oko tri sata po podne zabruje pred opštinom kamioni. Povirih kroz prozor: kamion je bio krcat Srbima iz Starog Sela, Katinovca i iz Perne. Poznavao sam mnoge ljude, bilo je među njima mladića i staraca. Njihove su oči zaplašeno lutale.

Kad su kamioni stali izderao se ustaša Franjo Tusić: „Pregledajte uhapšene, nemaju li oružja!" Počelo je skidanje s kamiona, jednog po jednog. Udarci kundakom padali su po leđima i glavama (47) pohvatanih. Zapomaganje i vika. Nemojte braćo! Spasite, kumim vas Bogom…!

Psovke i udarci.

Nahrupiše tada razbojnici i k nama u sobu i redom stadoše tući kundacima, nogama, šakama. Po leđima jednoga starca lupao je jedan ustaša kao po panju, odzvanjalo je muklo, i čuli su se uzdasi jadnog čovjeka.

Srušio se, ali se opet podigao. Ustaša ga tresnuo o vrata i starcu je sa čela prokapala krv na njegovu bijelu košulju. Jedan dječarac vrištao je i zazivao majku. Udarci su letjeli sa svih strana. Nastala je gužva, digla se prašina, ljudi su se sklanjali iza stolova i ormana, krv je poprskala pod. Prostačke kletve i zvjerski smijeh ustaša pomiješali su se s vikom i zapomaganjem bespomoćnih žrtava – srpskih seljaka.

Majku vam srpsku, pišaćete danas krv – urlale su podivljale ustaše. Gospodine, pa šta sam vam skrivio?… Nemojte, ako Boga znate! Smilujte se!… ‑ zaklinjali su mučeni.

Uspio sam se neopaženo pomiješati s onima koji su već bili tučeni. Razbojnici su tučenima prevrtali džepove i otimali im novac, satove i sve što im je pasalo. Ljudi su i sami vadili i davali pare, samo da ih ne tuku. Među ustašama porodila se svađa zbog plijena. Kod pretrage jednog čovjeka pronašli su 3000 dinara i počeli su se za te pare tući.

Onda su nas izveli pred zgradu. Gledao sam naokolo neću li naći koje poznato lice, koje bi me moglo spasiti. Opazih mog starog znanca Đuru Vukinovca. Razgovarao je s jednim ustašom. Približih mu se i zamolih ga tihim glasom da se zauzme za mene, da me spasi. Gledao me je u nedoumici, ali odmah strese glavom:

– Spasio bih te, Ljubane, kad bih mogao. Ali vidiš i sam da ne mogu i ne smijem… I okrenu se! – pala je komanda.

Oko kamiona ustaše. Tjeraju nas kundacima i cijevima od pušaka u kamion. Nesrećnici su se poslušno i bez otimanja penjali. Mnogima je to bilo teško jer su bili isprebijani.

Kad je kamion pošao, zaletio se na mene Đuro, kojega sam maločas molio da me spase. To me je strašno iznenadilo. Ali prije nego što sam uspio da bilo šta zapitam, tresne me Đuro pesnicom (49) po glavi. U licu se bio promijenio, oči izbečio kao da je pomahnitao. Mašio se rukom za moj šešir i otme mi ga. To je bilo sve, trebao mu je moj šešir… Nisam to shvatio, bili smo stari i dobri znanci i nikad nismo međusobno imali nikakve prepirke. Nisu nas daleko vozili kamionom. Na željezničkoj stanici u Topuskom iskrcali su nas. Tu je već bilo nekoliko Srba iz okolnih sela pod ustaškom stražom. Gurali su ih u stočne vagone, G kola. I nas su tjerali u već prenatrpane vagone. Našao sam se stisnut u jednom takvom vagonu među 150 ljudi. Gazili smo jedan drugoga po nogama. Bili smo naslagani ko sardele u konzervi.

Bilo je nesnosno vruće, i jedva smo disali. Što dalje, sve smo teže izdržavali stisku i nestašicu vazduha. Širio se strašan smrad. Stariji su ljudi stenjali, neku su pali nakon dva sata u nesvijest, dječaci su zapomagali i plakali. Sve nas je morila strahovita žeđ.

Vagoni su stajali na pruzi i čekali odnekuda lokomotivu. Vrijeme je prolazilo, čineći mi se da sve traje vječnost. Privukao sam se prozorčiću – željeznim gatrama kao govedo kad ga voze u takvom vagonu, i ugledao Stanka Žužića iz Gređana, koji je držao stražu. Zovnem ga po imenu i zamolim ga da nam malko otvori vrata, da se ne ugušimo.

– Marš, svinjo! – bio je njegov odgovor.

– Stanko, ako boga znaš, vode mi daj – molio sam dalje.

– Marš!

Spuštala se noć. Bio je 28. juli 1941. godine. Ljudi nisu više mogli izdržati i počeli su mokriti pod sebe. Zagušljivost je postala još teža, ljudi su željeli da vagoni krenu bilo kuda, samo da krenu. Ali lokomotiva nije dolazila.

Prošla je čitava noć. U zoru su počeli pripreme za polazak.

– Prikopčaj ovaj vagon – čuli smo komandu izvana. – Ovi idu na prisilni rad… Nade su porasle kod svih nas. Na prisilni rad, pa dobro! Vozi, kamo te volja, samo nas ne tuci i ne ubijaj! Svi su živnuli i počeli zaboravljati na svoje muke i patnje. Neka bude i prisilni rad, neće ni to trajati vječno. Naći će se pravde i za nas na svijetu.

U tom raspoloženju dovezao nas je voz 29. jula 1941. godine na željezničku stanicu u Glini. Vrata se s bukom otvore. Svježi je vazduh prostrujao u vagon. Po dvojica smo izlazili iz vagona i (49) postavljali se u red. Dočekao nas je novi red ustaša. Neke sam poznavao. Gledali su nas krvavo. Odveli su nas u koloni po četiri pred našu Srpsku pravoslavnu crkvu, Rođenja Bogorodice u Glini.

Tu nas je dočekao glinski ustaški koljač Nikica Vidaković. – Došli ste, majku vam vlašku! De uvedi ih da se pomole svom srpskom bogu. Biće mi za dušu… Trkni po ključeve da ove mrcine zatvorimo u crkvu. Mika Deželić ustaša, po zanimanju lončar, donio je ključeve naše crkve. Uvedoše nas u crkvu. Zaključaše vrata i pojačaše straže. Bila je već sva puna. Moglo nas je biti oko nešto više od 700. Neki su od nas vrtjeli glavom i potiho govorili da će nas pobiti. Većina se nadala da ćemo na prisilni rad. Bili smo žedni i gladni.

Škljocnu brava na vratima. Uđe neki ustaša Pajo Kreštalica i Milić. – Diži se! Izvršili su popis svih zatočenih. Dugo je to trajalo. Treba, kažu, taj popis da bi se mogli rasporediti za prisilni rad u Lici, na Velebit. Nade su ponovno rasle ali ne za dugo. Poslije podne uđoše ustaše sa svojim oficirom, koji je viknuo da legnemo, da izujemo cipele i skinemo kapute. To smo i učinili. Upita razbojnik: „Ko je Pero Miljević?“ Pero se javio. – Deder, golube, priđi bliže. Govori što znaš o četnicima!

– A jesi li ti četnik?

– Nisam…

– Nisi, Boga ti tvoga! Nisi četnik, je li, kurvo vlaška! Majku ti tvoju jebem… I zaleti se ustaša na Miljevića. Iz zvonika su donijeli debeli konopac i položili Peru na zemlju. Tukli su ga dugo, dok nije sav pocrnio. Najprije je vikao, kasnije je samo stenjao. I opet odoše. Pred noć su ušle druge ustaše. – Ko ima novaca, neka dade, kupiće mu se hrana. Ljudi su davali i skupilo se oko šest hiljada dinara. Svi su bili gladni i jedva su dočekali ustašku ponudu. Ali niko hranu nije donio. U suton nahrupiše ustaše u crkvu. Zveckalo je oružje u polutami, odjekivale su ustaške cokule našom crkvom. Palite svijeće! Nisu htjele gorjeti. Nisam praznovjeran, ali sam dobro vidio da velike svijeće nisu htjele da gore. „To je neki znak“, šaptali su starci drhtavim rukama.

Svjetlo drhtavih svijeća ipak je osvijetlilo crkvu i ljude. Sjenke su se kretale po zidovima. Razbojnici su obilazili i krvnički gledali grupe svojih žrtava. A žrtvama su srca tukla, te se činilo da se u tišini mogu nadaleko čuti.

– Vjerujete li u našeg poglavnika? – zaurla jedan ustaša.

– Vjerujemo – čulo se nekoliko glasova.

– Vičite „Živio poglavnik!“

Neki su vikali.

– Jače, majku vam srpsku! Jače…

Odjednom zapuca karabin preko naših glava. – Lezi – viče jedan krvnik. Složismo se jedan preko drugoga na crkveni pod. – Diži se! … Lezi, diži se… lezi… Nesrećni ljudi su se dizali i opet padali… Tako nekoliko puta. Čuli su se samo uzdisaji i ubrzano disanje. Srce je tuklo užurbano. Razbojnici su razbijali po crkvi. Kundacima su lupali po oltaru, ikone su pokidane padale na zemlju. Nekoliko kandila i drugih stvari bacali su zlikovci na nas pjeneći se od bijesa i psujući u sav glas.

Prisilili su nas da ležimo. Bili smo u košulji i gaćama. Kao pomamni počeli su po nama gaziti, tući nas kundacima i puščanim cijevima, udarati nas cokulama, gdje stigoše. Nastala je zaglušna kuknjava, plač i zapomaganje.

– Gdje je Pero Miljević? – pita neki ustaša.

Pero se javlja slabim glasom. Bio je već teško isprebijan i molio je da ga ne tuku. U ruci ustaše bljesnuo je nož u osvjetljenju crkvene svijeće. Zastao nam je dah. Polako se ustaša primakao Peri i, što bi trenuo, zabio mu nož u vrat. Rasječe ga i po trbuhu. Pero pade bez riječi. Krv je šiknula, i čulo se još samo krkljanje čovjeka koji je umirao.

Nastalo je sada sveopšte klanje. „Kolji, kolji…“ vikao je razbojnik… Ustaše su klale koji je gdje stigao. Druge su ustaše kundacima udarale u glave naklanih ljudi. I tako redom…

To se ne može opisati – zastao je na čas Ljuban prešavši rukom preko čela. – Kao da sada gledam kako ljudi kleče i zaklinju ustaše da ih poštede. Ali jedan duboki udarac nožem u vrat i jedan zakretaj nalijevo… i svršeno. Žrtva se još pokušala pridići, ali udarac kundakom u glavu dovršava krvničko djelo. Neki se otimaju, dižu ruke na obranu, drugi čekaju na udarac kao ovce. Jednome je udarac nožem, mjesto u vrat, sletio u lice, drugome u ruku, neko je (50) potrčao, a ustaša nagnuo za njim i zahvatio ga nožem pred zidom… Prskao je mozak, krv je klokotala po kamenitom crkvenom podu i polako, u širokom mlazu, tekla prema crkvenim vratima. Iz početka zaglušna vika pomalo je jenjavala. Ali ubijanje bespomoćnih ljudi trajalo je čitavu vječnost. Čuli su se jauci onih koji su ležali u krvi. Nisu još svi bili mrtvi.

Gledao sam prizor šćućuren uza zid. U uglu iza crkvenog ormana bila je tama. Zavukoh se iza ormanića čekajući da ustaše svrše svoj posao.

Sve je više tišina ovladavala crkvom. Žrtve su ležale porazbacane po čitavoj prostoriji. Poneki je još trzao nogom ili rukom, odnekuda se još čulo stenjanje. Ustaše su se odmarale, brisali krvave noževe i kundake. Neki su izašli pred crkvu.

Jednoga momenta, kada se sve smirilo, i kada su se razbojnici sakupili pred vratima, skočih nečujno iz svoga skloništa i bacih se među poklane, u mlaku još tople krvi. Za mnom je skočio još jedan koji se bio također sakrio. Ispružili smo se kao mrtvi među mrtvima. Ali ovaj drugi, koji je slijedio moj primjer, zlo je svršio: ušao je ustaša, opazio je da se miče, prišao mu i gurnu ga nogom: „Diži se!“ Čovjek se digao. „Deder glavu na sto!“

Zgrabio ga za kosu i pritisnuo mu glavu na sto. Tada je nožem zarezao u vrat i naredio jadnom čovjeku da pjeva. Krv je šiktala iz vrata, a iz grla žrtve čulo se krkljanje. Drugi razbojnik zamahne strahovito kundakom: glava je bila razmrskana, a nemoćno tijelo klonu.

Trojica su se sakrila u oltar. Kasnije su se popeli na zvonik. Poslije sam saznao da su tamo bili dva dana i dvije noći i da se nikakvim obećanjima nisu dali skloniti da siđu. Poslije dva dana skinuo ih je hicima iz puške ustaša Stevo Mulac.

Ležim ja tako u lokvi krvi među pobijenim Srbima i čekam dalju sudbinu. Ustaše razgovaraju o završenom poslu. Hvale se i cerekaju. Iznenada jedan mladić, koji je kraj mene ležao diže krvavu glavu i zastenja: „Nije gotovo, majku vam vašu!“ Uz psovke priskoči mu ustaša i ubije ga. I sada se lupeži dosjetiše da bi još neko među nama mogao biti živ te počeše redom tući kundacima po žrtvama i zabadati noževe. Dobio sam nekoliko udaraca kunda-(50)-kom, ali se nisam ni pomakao. Jedan od koljača udarao je nožem redom. Približavao se prema meni. Zario je nož u tijelo pokraj mene, a zatim kleknuo meni na leđa i udrio nož u tijelo sljedećeg… Mene je preskočio… Čitavo vrijeme nije me napuštalo uvjerenje da ću biti spasen.

Onda su počeli leševe izvlačiti iz crkve i bacati ih u kamion. Dohvatiše i mene. Vukli su me za noge po kamenitom podu. Na stepeništu mi je glava udarala o kamen, no i to sam podnosio bez znaka života.

Baciše me na kamion koji je već bio skoro pun leševa. Ležao sam na leđima. I dalje su ustaše slagale svoje žrtve. Bila je već kasna noć. Vrebao sam priliku da se izvučem, ali ona se nije ukazala. Kako sam ležao nauznak, doživio sam tada još strašniju stvar: na mene položiše leš ubijenog čovjeka, a prerezani grkljan prekrije mi usta…

Ljuban zastane. Pogledao me i smeteno se nasmiješio.

Nisam vjerovao da čovjek može u tako kratkom roku preživjeti takve strahote. No meni se usjekla tada u mo-

zak misao, uvjerenje da neću poginuti. Možda me ta sigurnost i spasila…

Evo kako je bilo dalje:

Nismo se daleko vozili. Uskoro sam osjetio da kamion vozi po neravnom tlu. Čuo sam komandu:

– Vozi bliže jami!

Tu su čekali još jedni krvnici koji su i ovdje nad jamom, obavljali svoj posao. Velika jama bila je već do polovine puna leševa. Bacili su nas s kamiona u jamu. U samoj jami slagali su ustaše leševe kao cjepanice.

Uhvatiše me za ruke i noge i zaljuljavši me nekoliko puta baciše me u jamu. Pao sam na mekano, na leševe. Vukli su me još malo po jami i složili na određeno mjesto. Imao sam sreću, našao sam se opet pri vrhu.

Čitavu sam jednu vječnost tu ležao. I dalje su stizali kamioni, i to sa živim Srbima. Tu, nad jamom, tukli su ih sjekirama i čekićima po glavama i bacali u jamu. Nije tu bilo puno vike i zapomaganja. U noćnoj tišini čuli su se najviše udarci sjekirom, koji prigušeni jauk i ustaške psovke. Iskrvavljena tijela muklo su pada-(53)-la u jamu. Doveli su jednu mladu ženu. Mislim da je to bila učiteljica iz Bovića. Nju su tu, kraj jame silovali i zatim je ubili iz karabina…

Kasno u noć bio je krvavi posao završen. Neki su krvnici još skakali u jamu i hodajući po leševima tražili prstenje i druge vrednije stvari. Jednome je zapela za oko moja majica. Počeo je natezati i prevrtati da mi je skine. Soktao je, mučio se i konačno je skinuo. Nije primijetio da sam živ.

Postalo mi je još hladnije i drhtao sam. Plašio sam se da ustaše ne zapaze drhtanje.

Nad jamom su ustaše gledale svoje žrtve. Neka žrtva se još micala. Zapraštali su karabini i revolveri po jami. Tada sam bio ranjen u nogu…

I konačno sve se smirilo. Krvnici su se okupili podaleko od jame oko fenjera razgovarajući o svojim podvizima. Skoro potpuna tama ovladala je jamom i okolinom. Počeo sam se pripremati na bjekstvo. Ispitujući pogledom okolinu i pridigavši se malko, odjednom zapazih da se među leševima diže jedna prikaza. Dopuzala je do mene.

„Jesi li živ?“ upitao me šapatom čovjek.

Ćutao sam i nisam ni ovoj preživjeloj žrtvi htio priznati da sam živ. Ali čovjek me gurkao i šaptao mi da treba bježati.

Sporazumjeli smo se i dogovorili. Ustaše su bile zabavljene svojim pričama i bile su podalje. Okolina jame bila je u tami.

Izvukli smo se nečujno jedan za drugim prema jednoj živici. Pekla me rana na nozi, ali mogao sam da idem. Udaljavali smo se sve više od svjetla fenjera. Glasovi koljača sve su se više gubili u tami… Rastao sam se od moga saputnika i krenuli smo svaki na svoju stranu.

Nisam znao gdje se nalazim, lutao sam naokolo nasumce u želji da što dalje odem od jame. No kako sam se zaprepastio kada sam se, poslije lutanja od preko jednog sata, opet našao u blizini jame! Kao pomaman okrenuo sam natrag glavom bez obzira. U ušima su mi odzvanjali pijani glasovi ustaških koljača. Dolutao sam najzad do Majskih Poljana. Sakrio sam se tu kod ujaka Pavla Lončara gdje sam živo šest mjeseci.

Ja sam jedini ostao živ iz one jame. Moga druga, koji se zajedno sa mnom izvukao iz jame, ustaše su vrlo brzo uhvatile i ubile… (55)

---

[1] Prema pravoslavnom crkvenom kalendaru za 1941., Ilinje (Ilindan, sv. prorok Ilija, sv. Ilija Gruzijski, sv. Ilija patrijarh Jerusalimski i sv. Flavijan patrijarh Antiohijski) se slavilo u subotu, 20. srpnja 1941. prema julijanskom kalendaru, odnosno 2. kolovoza 1941. prema gregorijanskom kalendaru. Prema pučkoj vjeri banijskih seljaka pravoslavne vjeroispovijesti, koji su se u računanju vremena i tada inače orijentirali prema crkvenim praznicima, bili su mogući datumski nesporazumi s inovjernicima, u glinskom slučaju s rimokatolicima, zbog razlika između julijanskog i gregorijanskog kalendara. (Vidjeti: „Crkveni kalendar za 1941. godinu“, *Mikro knjiga* (http://www.mikroknjiga.rs/pravoslavlje/index.php?q=kalendar&godina=1941&mesec=08&gome=194108 /pristup 11. 6. 2022./))

„ILIJA (heb (…), 'elijjahû, „Gospodin je moj Bog“) Taj je izraelski prorok (vidi 1 Kr 17; 2 Kr 2) jedan od najpopularnijih biblijskih likova: ciklus pripovijesti o njemu i njegovim čudima uvršten je u prvu Knjigu o Kraljevima i na početak druge.

Ilija živi u Sjevernom kraljevstvu za vladavine Ahaba (874-853 pr. Kr.) i njegove žene Izebele. Po Božjoj je naredbi učinio da tri godine ne pada kiša; sam boravi na potoku Kerit gdje ga hrane gavrani. U vrijeme gladi neka ga udovica iz Sarfate (između Tira i Sidona) nahrani posljednjom šakom brašna i nekoliko kapi ulja što ih je čuvala za sebe i svog sina. Više nikad nije ostala bez hrane.

Ilija izaziva kralja Ahaba koji pristaje sazvati na brdo Karmel narod i Baalove svećenike. Izebelino neprijateljstvo prisiljava Iliju da bježi, ali se vraća kako bi pomazao Jehua i Elizeja kojeg ostavlja kao svog nasljednika prije nego se uzdigne na nebo na ognjenim kolima (2 Kr 2,11). To je

uzašašće početak cijele jedne mistike uzašašća duša prema Bogu.

Proroci su najavili Ilijin povratak u mesijansko doba tako da su u NZ neki Isusa smatrali Ilijom (Mk 6,15). Za Isusova preobraženja (Mt 17) Mojsije i Ilija svjedoci su anticipirane Kristove slave. (…)" (Danielle FOUILLOUX et al., *Rječnik biblijske kulture*, Zagreb 1999., 68)

[2] Podatak o školovanju i obrtničkoj obuci potječe od zeta Ljubana Jednaka, Vukašina Zorića, koji ga je e-mailom poslao dr. Milanu Koljaninu 6. prosinca 2021. Prema istom izvoru, Ljuban Jednak bio je nosilac „Partizanske spomenice 1941.".

[3] U prilogu ovog članka nalaze se prvi put objavljena sva dosad identificirana Jednakova svjedočenja, složena prema vremenu nastanka, odnosno prvog objavljivanja u slučaju savjedočenja koja su postala javno dostupna godinama nakon zapisa. Primjerice, zapisi dr. Mladena Ivekovića i Mile Joke nastali su u Glini 1944., ali su prvi put objavljeni, u Ivekovićevu slučaju, u Zagrebu 1969., odnosno, u Jokinu slučaju, u Zagrebu 1972. Kada je riječ o Jednakovim službenim očitovanjima pred istražnim ili sudskim tijelima, ona su do 1960-ih bila javno dostupna tek u iznimnim slučajevima (npr. državno „Saopštenje" br. 33/1945. i svjedočenje na sudskom postupku nadbiskupu Alojziju Stepincu). Vidjeti: Milan STANIĆ (ur.), *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Zagreb 1946., 391–397.

Spomenuta Jednakova svjedočenja u prilogu ovog članka označena su rimskim brojevima pa ih se u radu citira upućivanjem na taj broj. Budući da je svjedočenje od 2. svibnja 1944. naknadno pronađeno, a u izravnoj je vezi sa svjedočenjem od prethodnog dana, tj. 1. svibnja 1944. godine – navodi ga se s prethodnim u vezi (I. A. i I. B).

Prema dokumentu br. II. od 15. lipnja 1945., Jednak je bio zaposlenik OZNA-e. Taj se podatak više ne navodi u dokumentu br. III. od 8. kolovoza 1945. Inače, Jednakovo ime uopće se ne spominje u knjizi Zdenka RADELIĆA, *Obavještajni centri, OZNA i UDBA u Hrvatskoj (1942. – 1954.). Kadrovi*, Zagreb 2019.

[4] „A mahali su, bogme, s Ljubanom i jedan i drugi i mnogi. Davali su mu srpski (čitaj četnički) emigranti 1958. godine velike pare da se preseli među njih u Ameriku. Nije pristao. Čuvao ga je sekretar Komiteta KPJ [u Glini] od njih, ali – kako je sam rekao – nije trebalo jer 'obraz nije opanak'. Pričao je ponekad ponekom novinaru šturo i škrto a ovaj je to kitio i nadograđivao." (Vukašin ZORIĆ, „Ljuban Jednak (1916 – 1997). In memoriam", *Prosvjeta* (Zagreb), god. 4, br. 25, maj 1997., 30–31, citat na 30)

[5] Primo LEVI, *Utopljenici i spašeni* (prev. s talijanskog Tvrtko Klarić), Zagreb 2017., 11.

[6] Isto, 17.

[7] Isto.

[8] Vidjeti: Slavko GOLDSTEIN, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb 2020.

[9] Vidjeti dokument br. XIV, ovdje str. 640–642.

[10] P. LEVI, *Utopljenici i spašeni*, 18.

[11] Vidjeti dokument br. VII, ovdje str. 622–626. Prvi put objavljeno u: Mladen IVEKOVIĆ, *Nepokorena zemlja...*, Zagreb, 1945., 36–46. Zahvaljujem dr. sc. Željku Karauli na obavijesti.

[12] U mnogobrojnim recentnim kontroverzama o temama Gline 1941. akteri kontroverzi, neovisno o stajalištima koja zastupaju, redovito ignoriraju traumatske strane svjedočenja žrtava ili očevidaca. Ova svojevrsna socijalna patologija u pristupu iskustvima individualnog i kolektivnog nasilja u konfliktnim situacijama prošlosti inače otvara pitanje motiva bavljenja „nesavladanom prošlošću", ne samo u glinskom, već u svakom drugom slučaju, a i fenomen je koji ugrožava bilo kakvo poimanje „zdravog društva".

[13] Kako se Ljuban Jednak nosio s tragedijom koju je htione htio svakodnevno proživljavao, moguće je marginalno zaključiti iz priloga uz ovaj članak.

[14] Vidjeti 14 nastavaka feljtona Tomislava VUKOVIĆA, „'Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini' – povijesni događaj ili mit?", *Glas Koncila* (Zagreb), 27. VIII. – Božića 2006.

[15] Isti feljton objavljen je u knjizi Tomislava VUKOVIĆA, *Drugačija povijest (o Srbu, Jasenovcu, Glini…)*, Zagreb 2012., 161–243.

[16] ISTI, „'Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini'" – povijesni događaj ili mit?", *Glas Koncila* (Zagreb), 27. VIII. 2006., 25.

[17] U dragocjenom izdanju Jurja JERNEIĆA, *Spomenica župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina, Župa Sv. Ivana Nepomuka Glina*, Glina 1998., nema zapisa o zbivanjima u ovim župama 1941. Jedina je iznimka zapis glinskog župnika Franje Žužeka. Koliko god bila potresna, i ona je lapidarna. Donosimo je u cijelosti: „Godina 1941. Na vel[iki] četvrtak 11. travnja 1941. oglasio Slavko Kvaternik po radiju novu H[rvatsku] D[ržavu]. Nakon par dana doputovao iz Italije advokat – emigrant dr. Pavelić Ante. Na Vel[iku] subotu malo prije procesije stigla u Glinu njem[ačka] vojska. 12. svibnja u noći pokupljeni svi glinski Srbi od god[ina] dalje zatvarani preko noći – a drugi dan pištolama streljani u Prekopi, gdje su morali seljaci kopati rake. Strahote klanja opetovaše se u Glini – ja pomagao koliko sam mogao progonjenim pravoslavcima. Za mnoge sam intervenirao. Narod mi je bio zahvalan. Sve to je djelovalo na moje živce, da ne mogu nastaviti sa pisanjem. Mene su ustaše ignorirale – mnogi od ovih prvaka tražili su od mojih predpostavljenih, da me premjeste. Nikada me nijedan nije posjetio, nikada se s nijednim ne razgovarah. Svatko u Glini znade, da sam bio loše gledan od tog režima i poretka. U Glini, dne 31-XII-1941 / Fr. Žužek, ž[u]p[ni]k P. S. 1. svib-

nja 1941. bi ovamo poslan za subsidijara od Njemaca istjerani slov[ećenik] sveć[enik] Fr[anc] Bratušek, koji je ostao tu do 19. kolovoza 1941. Bio je vrlo čestit. Župnik u Svetinje kod Ptuja." (538–539) Žužek izrijekom zapisuje „Strahote klanja opetovaše se u Glini…", što doista ne ostavlja prostora za nedoumice o tome što se tada u Glini zbivalo. Vidjeti: Igor MRKALJ, „Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927. – 1955.", *Tragovi* 1/2018., br. 1, 124–165. Mrkalj ne citira ovaj zapis.

Kritičko objavljivanje prepiski između svih rimokatoličkih župnika i dekana s područja kotareva Glina i Vrginmost s Nadbiskupskim duhovnim stolom u Zagrebu 1941., pretpostavljamo, bitno bi suzilo prostor za dvojbe o tome što se sve zbivalo i što treba dalje istraživati.

[18] Vidjeti: ISTI, „Pred Zemaljskom komisijom", *Ljetopis SKD „Prosvjeta"* XXI/2017., 163–313, citat na 259–260.

[19] T. VUKOVIĆ, „'Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini' – povijesni događaj ili mit?", *Glas Koncila*, Božić 2006., 31.

[20] U ovom zborniku, napose u zbirci dokumenata, referira se na brojne slučajeve koji su obrađeni i u posebnom prilogu, kada su ljudi hrvatske narodnosti pomagali ljudima srpske narodnosti da se spase. Bili su nerijetko pogibeljni za one koji su to činili, ali je bilo i onih koji su bili različito motivirani, nesumnjivo i interesno. Neovisno o tome, bio je dragocjen svaki pokušaj da se spasi nečiji život i neizmjerna je šteta što se o takvim slučajevima nikada – ni prije ni poslije 1990. – nije prikladno pisalo.

[21] „Zaklinjem se Bogom svemogućim i svime, što mi je sveto, da ću se držati ustaških načela i pokoravati propisima, te bezuvjetno izvršavati sve naloge poglavnika; da ću svaku povjerenu mi tajnu najstrože čuvati i nikada nikome ništa odati. Zaklinjem se, da ću se u ustaškim redovima boriti za očuvanje Nezavisne Države Hrvatske i slobode hrvatskoga naroda i sve učiniti što mi poglavnik naloži. Ako se ogriješim o ovu prisegu, ima me po ustaškim propisima stići i kazna smrti. Tako mi Bog pomogao. Amen." („Ustaška vojnica", *Wikipedija* (https://hr.wikipedia.org/wiki/Usta%C5%A1ka_vojnica /pristup 9. 6. 2022./))

[22] Vidjeti: I. MRKALJ, „Mislio sam samo kako da se spasim", *Prosvjeta*, novembar 2016. (https://casopis.skd-prosvjeta.hr/mislio-sam-samo-kako-da-se-spasim/ /pristup 8. 6. 2022./)

[23] Đuro ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 2. izd., Beograd 2011., 69–70.

[24] O tome je na krajnje dubiozan način svjedočio jedan od zločinaca, Hilmija Berberović, u Beogradu 1941. Vidjeti dokument br. XII, 1, ovdje str. 766–768.

[25] Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 64–65. U bilj. 137 na str. 65 stoji: „Beleške autora iz više ličnih razgovora sa Ljubanom i njegovim dopunskim objašnjenjima." Aralica mu se na još jednome mjestu posebno zahvaljuje: „On [Jednak – *op. a.*] je i za utvrđivanje činjenica navedenih u ovom tekstu pružio nesebičnu i dragocenu pomoć: nalazio je nove svedoke, pokazivao mesta na kojima su ubijani Srbi i bila zakopana njihova mrtva tela, usmeno objašnjavao i dopunjavao sopstvene izjave koje su zapisane prvih godina posle završetka Drugog svetskog rata. (…)" (Isto, 73).

[26] „Lični arhiv: beleške o razgovoru sa oko 150 svedoka, izvodi iz arhivske građe, izvodi iz literature i štampe." (Isto, 265)

[27] Umjesto „objavljeno" trebalo bi stajati „obavljeno" [*op. a.*].

[28] Dostupni primjerak ima signaturu: Arhiv Jugoslavije (AJ), br. 304-962.

[29] Vidjeti bilj. 5.

[30] P. LEVI, *Utopljenici i spašeni*, 14.

[31] Vidjeti u ovom zborniku: Drago ROKSANDIĆ, „Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): prostorne i vremenske logike nasilja", (247–276).

[32] Vidjeti dokument u prilogu ovog članka: „N. N. o Ljubanu Jednaku i njegovoj obitelji", ovdje str. 655–656.

[33] Njegova ključna najranija svjedočenja referiraju se na Ilinje.

[34] Vidjeti dokument br. I. B., ovdje str. 608–611.

[35] Isto.

[36] Vidjeti: I. MRKALJ, „Kako su rušili zajednicu", *Novosti* (Zagreb), 21. VIII. 2017. (file:///C:/Users/Korisnik/Documents/ZBORNIK%20GLINA%201941%2015%2012%202021/2021%20ZBORNIK%20GLINA%201941/AUTORI/Mrkalj,%20Igor/Ru%C5%A1enje%20crkve/Kako%20su%20ru%C5%A1ili%20zajednicu%20-%20Portal%20Novosti.htm /pristup 12. 6. 2022./)

[37] „Saopštenja" br. 7–33, Demokratska Federativna Jugoslavija, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1945., 376–390.

[38] Isto, 378.

[39] Isto, 380.

[40] Isto, 380 i d.

[41] „ZAPISNIK o saslušanju svjedoka Tarbuk Dragana, sastavljen dana 26. februara 1948. u uredu Opunomoćstva S[lužbe] D[ržavne] B[ezbjednosti] za kotar Vrginmost, u Topuskom", 438–439.

[42] „Saopštenja" br. 7–33, 378–379.

[43] M. STANIĆ (ur.), *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, 391–397.

[44] Isto, 391.

[45] O novim izvorima, pristupima i interpretacijama slučaja „pokrst" vidjeti: D. ROKSANDIĆ, „'…Prostorne i vremenske logike…', pet godina kasnije", 277–293.

[46] Arhiv Jugoslavije (AJ), br. 304-962.

[47] HR-DASK-788: Zbirka gradiva za utvrđivanje ratnih zločina s područja Siska i Banovine, kut. 19, K 69–48. Prijepis.

[48] HR-DASK-788: Zbirka gradiva za utvrđivanje ratnih zločina s područja Siska i Banovine, kut. 22, optuženi: Milan Vidaković, 11 / VKR 561/50 6/

[49] „Saopštenja" br. 7–33, 383–386.

[50] „Saslušanje svjedoka na okolnost prisilnog 'prekrštavanja'", u: Milan STANIĆ (ur.), *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Zagreb 1946., 391–397.

[51] Gređanima [*op. a.*].

[52] Deželić Mika [*op. a.*].

[53] Jukinca [*op. a.*]

[54] Prekope [*op. a.*].

[55] Ubijena osoba nije bila učiteljica iz Bovića [*op. a.*].

[56] „Ljuban je ipak ostao živ", *Banovac* (Glina), br. 6, 27. VII. 1960., 6.

[57] „Jezivo svjedočanstvo", *Prosvjeta* XXVI./jul–avgust 1969., br. 584–585, 6–8.

[58] „O pokolju Srba u glinskoj crkvi jedini preživjeli Srbin u svojoj pismenoj izjavi Komisiji za utvrđivanje ratnih zločina kaže ovo:" Đuro ROKSANDIĆ, „Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine", u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu u ustanku 1941. Zbornik* (ur. Katarina Babić i dr.), Sisak 1974., 812–842.

[59] Mile JOKA, „U linjskim danima", u: *Svjetlo Banije*, 113–116.

[60] Mladen IVEKOVIĆ, „Jezovito svjedočanstvo", u: *Svjetlo Banije*, 82–95.

[61] Jovo POPOVIĆ, *Suđenje Andriji Artukoviću i što nije rečeno*, Zagreb 1986., 134–135. „Optuženi Artuković je rekao da 'nema pojma' ni o pokolju u glinskoj crkvi o čemu je, poslije podnevne pauze, u 12.30 govorio sedamdesetgodišnji Ljuban Jednak iz Gređana kod Gline". (134)

[62] „Svijeće nisu htjele da gore", *Otadžbina* 3/januar 1995., 32–34.

[63] „Izjava Ljubana Jednaka", *Otadžbina* 3/januar 1995., 30–31.

[64] *Govorilo mi je nešto da ću ostat' živ* (dokumentarni film), Cine pro, Pančevo 1997.

[65] Đuro ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao: svjedočanstva genocida*, Zagreb 2005.

Ovo svjedočenje zapisao je Mladen Iveković još 1943. u prolazu kroz oslobođenu Baniju. Samo nekim manjim detaljima dopunio sam ga 1972. u razgovoru s Ljubanom Jednakom u njegovoj kući u Glini. [*op. a.*]

[66] Nina Čolović povukla se iz projekta 2015. zbog drugih poslova u Srpskom narodnom vijeću. [*op. a.*]

[67] N. N. bio je svjedok razgovora Ljubana Jednaka s novinarom londonskog BBC-a u Glini 1991. Zadržavajući pravo na privatnost – osobni podaci poznati su Uredništvu – odgovorio nam je na više postavljenih pitanja, odnosno dao podatke koji ni danas obično nisu poznati onima koji pišu o Ljubanu Jednaku.

JOVAN LONČAR O 1941. I O LJUBANU JEDNAKU, LJUBAN JEDNAK O JOVANU LONČARU

1.
JOVAN LONČAR O MAJSKIM POLJANAMA I GLINI 1941. I O LJUBANU JEDNAKU

Bilješka o razgovoru Drage Roksandića i Nine Čolović s Jovanom Lončarom u Zagrebu, 15. prosinca 2015. godine[1]

Jovan Lončar (Majske Poljane, 1927.) jedan je od rijetkih živih Majskopoljančana, odnosno Glinjana, koji je kao gimnazijalac bio svjedok glinskih tragedija 1941. godine. Kada smo ga zamolili, 15. prosinca 2015. godine, da audio(vizualno) snimimo razgovor za ovaj zbornik o njegovim sjećanjima na tu godinu, nije htio svjedočiti uživo, ali je prihvatio našu molbu da razgovarajući s njime napravimo bilješke, koje nam je unaprijed dopustio objaviti. Bili smo se dogovorili da ćemo se ponovo sastati, ali to stjecajem različitih okolnosti nismo uspjeli učiniti.

Držimo da su ove bilješke, koliko god bile tek ulomci različitih njegovih reminiscencija, dokumentarno toliko važne da ih u ovom prilikom objavljujemo. Pitanja koja smo mu postavljali u pravilu izostavljamo jer nisu bitna za sâm njegov iskaz. Odgovori na različita pitanja kronološki su sređeni i jezično donekle preoblikovani, ali jamčimo da nijedan njegov iskaz značenjski nije promijenjen.

O MAJSKIM POLJANAMA 1941. GODINE

Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske objavljena je okružnica koja je nalagala predaju oružja. Srbi glinskog kraja su ga masovno davali, kakvo god ono bilo. Rijetko je tko postupio drugačije. U vrlo kratkom vremenu bili su doslovno razoružani.

Sve do masovnog hapšenja Glinjana srpske nacionalnosti 10/11. i 11./12. maja, u Glinu se moglo donekle slobodno ući i iz sela u kojima su živjeli Srbi. To, doduše, nikada nije bilo bez opasnosti. Jedan čovjek iz Majskih Poljana je prije ubojstva Glinjana otišao u posjet obitelji, a ustaše su ga ubile.

Što se u samom mjestu Glina dešavalo od 10. aprila nadalje, obično se najpouzdanije saznavalo od onih Srba koji su bili zaposleni u državnim službama, a živjeli su izvan Gline. Kako je koji od njih bio otpušten iz službe, redovito se više nije ni pojavljivao u Glini pa su i životno važne novosti iz nje bivale sve rjeđe i nepouzdanije.

Moj otac je bio zaposlen u kotarskoj upravi sve do februara 1942. godine. Jedan utjecajni Zagrepčanin u to vrijeme, Mažuran, bio je njegov dugogodišnji prijatelj. Otac ga je posjećivao u Zagrebu najmanje jedanput godine, na katolički Božić. To prijateljstvo mu je omogućilo opstanak u službi nakon 10. aprila 1941. godine. Njegovim zauzimanjem, kao i zauzimanjem njegove kćeri Marije Mažuran, koja je radila u Farmaceutskoj školi u Zagrebu, očeva nećakinja se u to vrijeme upisala u tu školu.

Za masovno hapšenje i ubojstvo Glinjana srpske nacionalnosti u Majskim Poljanama se odmah doznalo. Znalo se i da su bile došle ustaše iz Zagreba, ali i da su s njima u zločinu sudjelovale i domaće ustaše, žandari i gradski stražari, koji su u prvi mah bili vodiči zagrebačkim ustašama u hapšenjima od kuće do kuće.

Nakon toga je svaki odlazak ljudi srpske nacionalnosti u Glinu postao neizvjestan i opasan. Jovanova dva starija brata su tako bila otišla poslom u Glinu radi obrade krumpira. Jedan od njih, Nikola, koji je tada imao 28 godina, bio je uhapšen i ubijen, a drugi je bio pušten da bi mogao vratiti kući konja i kola. Jovanov otac je išao nekoliko dana kasnije, ali je izbjegao hapšenje. Oko petnaest je ljudi iz Majskih Poljana, koji su u to vrijeme ipak poslom bili otišli u Glinu, tamo je stradalo. Nakon što su Glinjani ubijeni, neke osobe iz sela su počele bježati u Srbiju.

Pravoslavnim školarcima je bilo ponuđeno da pređu na rimokatoličku vjeroispovijest. U Majskim Poljanama su svi pristali na to u 1941. godini. Glinski župnik Franc Žužek se trudio da pomogne ljudima u nesreći, a

obavještavao ih je o opasnostima koje su im prijetile. Nekim školarcima je falsificirao godine starosti da bi ih spasio od upućivanja u koncentracione logore. Učinio je to i za samog Jovana i brata mu Dušana Lončara, napisavši da su rođeni 1929., a ne 1927. godine. Kada je Jovan bio uhapšen, župnik Žužek je nabavio njegovoj majci hrvatsku narodnu nošnju da bi se tako preobučena mogla uputiti u potragu za sinom. Pomogao je majskopoljanskom parohu da dobije propusnicu za odlazak u Beograd, čime mu je spasio život. Inače, Majskopoljančani su svom učitelju čak kupili motorcikl da bi što brže mogao prenositi Žužekove poruke i vijesti.

Župnik Žužek je tražio i dobio odobrenje za vrši vjerske prijelaze, a postoji i pismo u kojem je tražio dozvolu da na ulazu u Majske Poljane iz pravca Gline posveti rimokatoličku kapelicu, što je i učinio. Jovan posjeduje jedno pismo s tim u vezi, a poznato mu je da postoji još jedno.

Žužek je znao biti odlučan u trenucima kada su sudbine ljudi visjele o koncu. Tomislav Rolf, zapovjednik ustaške bojne koja je krajem jula i početkom augusta izvršila brojne masovne zločine na Baniji, Kordunu i u Cazinskoj krajini, bio je uhapsio u Glini sve žene Srpkinje, namjeravajući ih pobiti iako su bile prešle na rimokatoličanstvo. Žužek je odmah kontaktirao Nadbiskupiju i osigurao intervenciju nadbiskupa Stepinca najvjerojatnije kod Pavelića, koji je naložio Rolfu da uhapšene žene pusti. Prenoseći to Žužeku, Rolf mu je zaprijetio da će sljedeći put i on biti zatvoren.

Inače, o ´pokrstu´ kao spasenju počelo se odmah govoriti, već od prvih dana nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske. Međutim, tek 17.11.1941. bila je osnovana komisija kojom je predsjedao nadbiskup Stepinac. Dokumenti o prelasku na rimokatoličanstvo formalno su obećavali ravnopravnost prijelaznicima, ali mnoge to nije spasilo od smrti. Isto tako se odmah počelo govorilo o iseljenju u Srba iz NDH u Srbiju, što je imalo učinka jer su se ljudi opravdano bojali za svoj život, ali je to bilo jako teško ostvariti.

Otvoreno je pitanje zašto komunisti nisu učinili mnogo više među tolikim ljudima koji su kao pravoslavni Srbi masovno bili osuđeni na smrt da izbjegnu ustaške zamke i prevare. Smatra da je odgovor u tome što glinski i vrginmošćanski komunisti jednostavno nisu imali direktivu kako se odnositi prema vjerskim prijelazima pa je i bilo moguće da ustaška prevara s „pokrstom“ povuče u smrt toliko mnogo ljudi. Bilo je i drugih sličnih slučajeva u raznim selima oba kotara u to vrijeme.

Kada je netko iz Gline javio u Majske Poljane da su Glinjani Srbi ubijeni 12./13. maja 1941. godine, pet-šest žena iz Majskih Poljana čiji su muževi tada stradali u Glini odlučilo je krenuti u susjednu Prekopu, gdje je zločin bio izvršen, po tijela ubijenih. Među njima je bila i Jovina majka jer je njezin sin također bio među žrtvama. Kada su se približile Prekopi iz smjera Majskih Poljana, ustaše su otvorile jaku paljbu. Jovan je bio s majkom, ali se čuvši pucnjeve dao u bijeg.

Historijski arhiv u Karlovcu objavio je zbornik u kome su svoje radove objavili vodeći glinski komunisti u to doba, Ranko Mitić, sekretar Kotarskog komiteta KPH Glina i Milan Despot, član istog komiteta. Iako su napisali da nisu znali za masovno ubojstvo, naveli su da je jutro nakon zločina narod bježao iz Gline.

Nikica Samardžija jedini je pobjegao sa stratišta, ispred same jame. Gurnuo je ustašu koji ga je pratio, bacio kaput sa sebe u rijeku Glinu i skočio u vodu. Uspio je pobjeći jer su ustaše pucale u kaput.

U glinskoj pravoslavnoj crkvi dogodila su se dva pokolja:

a) 29.–30. VII. 1941. To je pokolj koji je preživio Ljuban Jednak.

b) 4.–5. VIII. 1941. Bili su to ljudi iz kotara Vrginmost i Dubica. Neki su ljudi ubijeni u glinskom zatvoru jer nije bilo toliko mjesta u crkvi, dok su neki odvedeni u Novo Selo Glinsko, gdje su ubijeni i svi skupno pokopani u unaprijed pripremljenim jamama. Godine 1946. njihovi su ostaci prenijeti na glinsko pravoslavno groblje, pri čemu su patolozi iz Zagreba vršili otkopavanje. Poneki ubijeni su uz sebe imali još uvijek razne predmete po kojima je prepoznavanje barem dijela žrtava bilo moguće.

Godine 1941. jedan je ustaša ubijen nedaleko Majskih Poljana pa su ustaše prošle kroz naše selo prema susjednome. Na povratku su ušli u jednu kuću u Poljanama kojoj je bilo rakije. Prethodne noće pobjegle su dvije žene iz Gline i skrivale se u toj kući, točnije u špajzi: Evica Lončar (Srpkinja, gostioničarka) i Kata Smiljanić (Hrvatica, udana za Srbina). Pijani ustaša je slučajno nabasao na vrata špajze i našao ih, ali ih nije „otkucao“ jer je poznavao Evicu. Nakon rata se pokušao izvući na račun toga što im je tada pomogao.

Inače, dvojica Majskopoljančana surađivala su s ustašama, zbog čega su i ubijeni, ali nije isključeno da je bilo još kolaboracionista s ustaškim vlastima.

O LJUBANU JEDNAKU

Ljuban Jednak je uhićen u Gređanima kao i mnogi drugi u Topuskom i okolnim selima. Vlakom su bili dovezeni iz Topuskog na željezničku stanicu u Glini i zatvoreni u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Ljuban je iz jame pobjegao u gaćama (možda i u košulji) prema Majskim Poljanama i došao u šumicu pored kuće Lončarevih. Jovan se tada skrivao s bratom u bunkeru, u sijenu. Kada je snaha, žena ubijenog njihova brata, došla po drugog brata s kojim se skrivao, krenuo je i Jovan s njima. To je bio osmi mjesec i ljudi su spavali većinom na zemlji, izvan svojih kuća. Jednak je slučajno stao na jednog Lončarevog susjeda, Stojana Rebraču i pitao ga gdje je kuća njegova ujaka, Jovanova oca. Vani je bila magla i Ljuban nije mogao vidjeti kuću, iako je bio u njezinoj neposrednoj blizini. Pokucao je na prozor sobe u kojoj je spavala Lončareva snaha, koja je odmah probudila Lončarevu majku i sestru, kazujući im da netko kuca. Kada su izašle, ugledale su Ljubana u gaćama i odlučile otići po brata da ga okupa. Zamotali su ga u plahtu jer nije bilo zavoja.

Već sljedeće noći smješten je u štalu, u bunker, u kojem su se skrivali Jovan i njegov brat. Kasnije su u štali probili planku da naprave vrata koja bi vodila do svinjca, ako budu prisiljeni bježati, odnosno ako se štala zapali. Drugi izlaz napravili su pokraj đubriva.

Ljuban je bio kod Lončarevih do trećega mjeseca 1942. godine. Ozljede koje je pretrpio za vrijeme pokolja su bile ove: prva ozljeda glave (ustaša ga je udario u glavu dok je ležao potrbuške među ubijenima u crkvi), druga ozljeda glave (kada su ga bacili na kamion, lupio je glavom i razbio potiljak) i ozljeda leđa (prilikom prebacivanja na drugi kamion).

Lončarev otac otišao je u Glinu Luki Bačaku, direktoru gimnazije – koji je nakon oslobođenja Gline 1944. godine bio izabran za prvog predsjednika Narodnooslobodilačkog odbora – a čija je kćerka Milena Bačak bila apotekarka, kako bi nabavio lijekove za Ljubana. Otac je odmah obavijestio Ranka Mitića, sekretara Kotarskog komiteta KPH Glina, o tome što se dogodilo u crkvi. Ranko Mitić je tada posjetio Ljubana i Jovanov otac ga je tada obavijestio i o drugom pokolju, 5. VIII. Kako je Jovan već prestao ići u školu, Mitić ga je zadužio da stalno bude s Ljubanom i da se brine o njemu. Jovan je to i radio šest mjeseci pa mu je to poslije rata priznato i u radni staž. Ljuban je trebao otići ranije, kada se već oporavio, ali je jedan susjed bio ubijen pa je boravak morao biti produžen. Inače, Mitić je zaprijetio Lončarevima da će oni biti krivi ako se Ljubanu bilo što dogodi i da će ih partizani ubiti. Lončari su smanjili kontakte sa okolinom, posebice su djeca mogla nehotice biti opasna.

JOŠ O JOVANOVU OCU

Nešto kasnije, u jednom trenutku, lokalne partizanske vlasti naredile su ubojstvo Lončareva oca. Poslale su Đuru Vujića i Đuru Kurepu da to učine. Njih dvojica su se ipak povjerili nekoj baki i otkrili joj zašto su došli, na što im je ona rekla da su gori nego ustaše. Obećali su joj da ga neće ubiti, već da će ga odvesti onima koji su ubojstvo naručili. Predali su ga Ranku Mitiću. Tom je prilikom čitav je komitet saznao gdje se nalazi Ljuban Jednak, što se nikako nije smjelo dogoditi.

Drugi put su uhapsili oca tražeći četnike na Baniji. Optužili su ga da se u njegovoj kući održao sastanak 30–40 ljudi, iako nije bilo teško provjeriti da su svi osumnjičeni u to vrijeme bili u svojim partizanskim jedinicama.

Jednom je njegov otac pak imao zadatak držati na vezi jednu ženu, koja je bila u ustaškom pokretu i koja je bila osoba s invaliditetom, zbog sumnje da je povezana s Gestapom.

2.
IZJAVA LJUBANA JEDNAKA JOVANU LONČARU, GLINA, 1. X. 1951.

Narodna Republika Hrvatska
Kotarski sud Glina
Br. I. / 456 / 1. X. 1951.

I Z J A V A
kojom izjavljujem sl[j]edeće:

Zovem se Ljuban Vasilja Jednak rođen 1916 god[ine] u selu Donje Selište[, a] sada živim u Glini.

Poručnika Lončar Jovana poznajem još od pr[ij]e rata.

Godine 1941 u julu bio sam uhapšen od strane ustaša sa još oko 800–900 ljudi starih 20 –50 godina. Svi smo zatvoreni u Glinsku crkvu gd[j]e smo bili nekoliko dana. Jedne večeri u crkvu je došlo nekoliko ustaša i počeli su

sa klanjem ljudi. Kada su poklali oko polovinu izišli su napolje da se odmaraju, a ja sam u međuvremenu pretrčao među mrtve zamazao se njihovom krvlju i legao među njih. Kroz par minuta ustaše su se vratile iz vana i poklale preostali d[i]o ljudi. Tada su nas počeli tovariti u kamione i voziti van Gline gd[j]e su nam već ranije bili iskopali jamu. Ustaš[e] su me par puta prebacivali iz jednog kamiona u drugi i tako vukući me preko stranice potpuno su mi zgulili kožu na leđa. Bačen sam sa kamiona u jamu. Jedan od zaklanih još se micao a to je prim[ij]eti[o] ustaša iznad jame i opalio metak i tom prilikom ranio me u nogu. Ustaše su se na moment udaljili od jame a ja sam tu priliku iskoristio i pob[j]egao iz jame. Iste noći došao sam kod kuće Lončar Jovana koji mi je sa svojom starijom braćom još u toku noći iskopao bunker na štali u s[ij]enu gde sam se krio i l[ij]ečio. Do jeseni 1941 godine sa mnom u bunkeru [o]s[i]m Jovana neki put su bili i njegova starija braća, no kada su ovi u jesen 1941 godine otišli u partizane, od tada pa do prol[j]eća 1942 god[ine] /marta/ sa mnom se u bunkeru nalazio Jovan koji me je previjao i čuvao da me ne nađu ustaše koji su stalno tragali za mnom. Ustaše su nebrojeno puta dolazili u dvorište, a Jovan je sa mnom svaki put bio u bunkeru.

U prol[j]eću 1942 godine već sam malo ozdravio od zadobijenih rana i konca marta otišao sam zajedno sa Jovanom u partizane. Jovan je oko 1 aprila otišao na neki vojno-politički kurs na kome je moj brat bio komandir a posl[ij]e toga otišao u I udarni bataljon. U l[j]etu 1942 godine bio je kontuzovan negd[j]e u Bosni. Iz Bosne se vratio u jesen 1942 godine i tada je obol[i]o od tifusa, jedno vrem[ij]e bio je na l[ij]ečenju u Klasniću, a kasnije kod svoje kuće na bolovanj[u] sve do prol[j]eća 1943 godine. Tada je otišao u četu Matije Gubca u kojoj je bio svega oko dva m[j]eseca. U jesen 1943 godine prilikom napada na Glinu u preponu i kol[j]eno desne noge bio je ranjen.

Rana na kol[j]enu dugo mu nije zarasla. U prol[j]eću 1944 godine otišao je [z]a udarnu diviziju od kuda je nakon kratkog vremena upućen na neki učiteljski kurs. Po završetku kursa dobio je tešku upalu bubrega. Kada je ozdravio, bio je učitelj u selu Donji Grabovac. [U] prol[j]eće 1945 IV hrvatski korpus poslao ga je na školovanje u neku vazduhoplovnu školu i od tada Jovan nekoliko godina nije dolazio kući sve do povratka iz Rusije u prol[j]eće 1948 godine.

Poznato mi je da je u m[j]esecu januaru 1943 godine sa još oko 100 ljudi bio uhapšen i zatvoren u Glini. Nakon par dana bio je pušten iz zatvora kao mlad sa još nekoliko mladića. U zatvoru s njim nisam bio, ali mi je o njegovom držanju pričao Nikola Lončar, sada tajnik M[jesnog] N[arodnog] O[dbora] u Majskim Poljanama i Ilija Zinaja da je Jovan u zatvoru po hodnicima pisao crvenom olovkom „Smrt fašizmu – Sloboda narodu!" što su stariji brisali i njega ružili. Ovaj zatvor ujedno je bio i domobranska kasarna.

Drugi put je bio uhapšen u l[j]eto 1943 godine. B[j]ežeći pred domobranima koji su ga opkolili s[a]krio se u jedan bunker pod zemljom gd[j]e su ga domobrani slučajno pronašli. U njega je bio neki materijal /partizanski izv[j]eštaj o borbama/, jedna sveska sa kratkim sadržajem o ekonomskom razvitku ljudskog društva. Jedan d[i]o materijala usp[i]o je da proguta, a drugi d[i]o je sažvakao i tako se mastilo rastopilo tako da se nije moglo ustanoviti šta je bilo napisano. Bio je u zatvoru u Kihalcu – Gorama – Petrinji. Iz zatvora je pušten nakon 7 dana, jer je neprijatelj tada puštao uhapšene kako bi ostale ljude privukao kućama. (1r)

Tačne datume o boravku za vr[ij]eme ratovanja po jedinicama, po bolovanju i po kursevima ne bi mogao navesti već samo s[j]ećam po godišnjim dobima.

Sve ovo mi je poznato jer sam za čitavo vr[ij]eme rata bio u ličnom dodiru sa Jovanom i njegovom braćom i stalno sam se interesirao gd[j]e se on nalazi i šta radi jer me je isti previjao kada sam bio ranjen i toliko puta bio izložen opasnosti u slučaju da su nas ustaše pronašli.

Smrt fašizmu – Sloboda narodu!

Glina, dne 1/X. 1951.
Vlastoručni potpis
(Ljuban V. Jednak) (1v)

Transkribirao: Drago Roksandić

/1 l., 2 str., strojopis, latinica, fotokopija izvornika/
Izvornik u posjedu Jovana Lončara

https://doi.org/10.17234/9789533792972.40

[1] Nina Čolović povukla se iz projekta 2015. godine zbog drugih poslova u Srpskom narodnom vijeću. [*op. a.*].

N. N. O LJUBANU JEDNAKU I NJEGOVOJ OBITELJI[1]

Priredili:
Drago Roksandić
Ilija Ranić

Otac Ljubana Jednaka zvao se **Vasilj**. Bio je rođen u Gornjem Selištu 1881. godine. Majka se zvala **Mara**. Djevojački se prezivala Lončar, a bila je rodom iz Majskih Poljana. Njih dvoje su imali – pored Ljubana – šestoro djece:

Mile je umro u mladićkim godinama, 1938.

Stevo je doživio 103 godine (1911. – 2014.). Bio je geodetski inženjer.

Desanka je također doživjela dublju starost. Umrla je 1996. godine. Bila je udata Šteković.

Pavao je umro u djetinjoj dobi.

Radojka je također umrla u djetinjoj dobi.

Dragica je isto tako doživjela dublju starost. Umrla je 2001. godine. Bila je udata Božić.

Vasilj je imao i brata **Jovu**, s kojim je dijelio kuću u Gornjem Selištu na kućnom broju 9. Ustaše su istog dana, na istom mjestu, uhapsile: Vasilja i Jovu, dvojicu Jovinih sinova – **Peru** i **Bogdana** te Vasiljeva i Jovanova sinovca **Stanka**, koji je s njima živio. (Stanko je poslije rata bio dugo godina kovač u Glini.) Njih petoricu te još nekoliko ljudi ustaše su povele zaprežnim kolima prema Glini. Zastali su u Klobučarima, zaseoku na cesti prema Glini i to pred kućom tadašnjega ustaškog općinskog povjerenika **Ivana Klobučara**. Uhapšene je u kolima čuvao samo Ivanov sin, inače mladić, **Stipe**. Uhapšeni nisu ni slutili što ih čeka pa im nije palo na pamet iskoristiti idealnu priliku pobjeći s mjesta koje je bilo u blizini šume i brda Pogledić. Jednaki su bili pošteni i radišni seljaci, a nitko od njih nije bio politički djelatan. Odvezeni su u tadašnji glinski zatvor. Njihove majke i žene su odlazile ustašama u Glinu, moleći ih da ih puste. Nudile su sve vrjednije što su imale, pogotovo nakit i ustaše su to uzimale, ali to nije imalo nikakav učinak ni na život njihovih u zatvoru, a niti na njihov kraj. **Vasilj, Jovo, Pero i Bogdan nisu stradali u pravoslavnoj crkvi s Ljubanom već su ubijeni nad jamom u selu Prekopi**.

Spasio se samo **Stanko** i to na nevjerojatan način, imajući na umu tko ga je izvukao. Učinio je to ustaški major **Nikica Vidaković**, za kojeg je već tih dana bilo nemoguće reći za koliko je zločina bio odgovoran. Njih dvojica su prije rata poneki put surađivali kao kovač i stolar na istim poslovima. Nekom prilikom, u sukobu s gazdom za koga su radili, Stanko je stao na stranu Nikice Vidakovića. U posljednji trenutak, pred odvođenje zatočenih iz zatvora i pogubljenje u Prekopi, Vidaković je rekao čuvarima da je Stanko za bolnicu. Međutim, bolnička liječnica je na njemačkom zahtijevala u nekom razgovoru da svu srpsku „gamad" treba pobiti, što je Stanko mogao razumjeti pa je iskoristivši prvu priliku pobjegao iz bolnice.

O obitelji Ljubana Jednaka. Ljubanova supruga **Stana**, rođena Miljević, iz Gređana, živjela je od 1920. do 2002. godine. Imaju troje djece:

Dušanka, rođena 1945., udata Zorić. Suprug **Vukašin** je novinar, a imaju sina i kćer.

Dušan – Dujo – živio je od 1948. do 2013. godine.

Stevo je živio od 1951. do 2016. godine, a oženjen je bio **Zlatom**, stomatologinjom, s kojom ima sina i kćer.

Otvoreno je pitanje gdje su inicijalno bili upućeni zatočenici koji su skupljeni u Topuskom koncem srpnja 1941. godine i ukrcani u vagone željezničke kompozicije i tko je, kada i gdje donio odluku da oni zatočenici koji su bili zatvoreni u crkvi na istom mjestu budu poklani 29./30. VII. 1941. godine.

Ljuban Jednak je godinama nakon rata radio kao portir u glinskoj bolnici, toliko koliko je bilo nužno da bi stekao pravo na mirovinu. Živio je povučeno, a ljudi su ga općenito poštivali, imajući uvijek na umu teret koji je nosio.

S kakvim se sve traumama borio, slabo je poznato, ali se zna da je jednom prilikom zapalio vlastitu štalu dok je bio u njoj. Izvukli su ga živog u posljednji trenutak.

Budući da je u Glini živio u neposrednoj blizini milicijske stanice, kuća mu je stradala u prvim sukobima 1991. godine pa se obitelj na neko vrijeme povukla u rodnu kuću u Gornje Selište. Kasnije su se vratili u svoju glinsku kuću i u kolovozu 1995. godine, zajedno s mnoštvom ostalih, otišli u Srbiju. Ljuban, supruga Stana i sin Dujo su uspjeli nakon nekog vremena dobiti stan u Beogradu u kojem su kratko živjeli zajedno do Ljubanove smrti 1997. godine.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.41

[1] N. N. bio je svjedok razgovora Ljubana Jednaka s novinarom londonskog BBC-a u Glini 1991. godine. Zadržavajući pravo na privatnost – osobni podaci poznati su Uredništvu – odgovorio nam je na više postavljenih pitanja, odnosno dao podatke koji ni danas obično nisu poznati onima koji pišu o Ljubanu Jednaku.

NIKOLA MILJEVIĆ O LJUBANU JEDNAKU

Pokojnog Ljubana Jednaka upoznao sam 1992. godine. U to vrijeme radio sam u Veterinarskoj stanici u Glini kao šef računovodstva. Stanica se nalazila nedaleko Ljubanove kuće, preko puta čuvene glinske stočne pijace. S njim sam razgovarao u dva navrata. Bili su to dosta uopćeni, konvencionalni razgovori. Sjećam se da mi je jednom prilikom pričao o svojoj snahi Zlati, koja je bila u Glini poznati stomatolog. Hvalio ju je. Ostao mi je u uspomeni kao ugodan sugovornik i pametan čovjek.

Za Ljubana čuo sam dok sam još bio dijete. Pričalo se da je to jedini čovjek koji je preživio pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Jednom prilikom, bio sam tada đak viših razreda osnovne škole, moj pokojni otac Ljuban Miljević, koji je bio dobar s Jednakom, ispričao nam priču koju je koji dan ranije bio čuo od Jednaka o zločinu u crkvi koji je preživio. Otac nam nije prepričavao detalje, ali dobro se sjećam da nam je rekao kako je Jednak nakon završene priče postao uznemiren i sav se tresao, a mom ocu je kazao: "Imenjače, nisam ti ovo trebao pričati."

S Ljubanovim sinom Stevom išao sam u gimnaziju. Znam da je poslije radio u Croatija osiguranju u Glini. Bio je oženjen Zlatom i u Oluji su izbjegli u Srbiju. Stevo je danas pokojni, a Zlata navodno i sada ima svoju zubarsku ordinaciju na Bežanijskoj Kosi u Beogradu. Nismo se nikada posebno družili.

Glina, 7. XI. 2021.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.42

VIII.

SJEĆANJA I KAZIVANJA

1.

KOMUNISTI O KOMUNISTIMA U RATU – USPOREDNI NARATIVI

Pripremio: Drago Roksandić

UDK: 329.15-051Gaćeša, V.
329.15-051Marjanović, J.

Sažetak ▶ U sve obimnijoj literaturi o hrvatskim i jugoslavenskim komunistima od 1935. do 1941. te u godinama Drugoga svjetskog rata mnogo je baštinjenih pitanja iz rasprava prije 1990., mnogo ih je novih, drugačije postavljenih, a sve se više mijenja i odnos prema ranijim („ideologiziranim"!) radovima u istraživanjima, odnosno sve je više novih „čitanja" starijih radova. Polazi se sa stajališta da je profesionalnom historičaru svaki rad koji makar *in nuce* sadržava historiografski, tj. kritički provjerljive obavijesti i spoznaje za temu kojom se bavi važan, u konačnici, manje ili više nezaobilazan. U hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji od 1945. do 1990. godine bila se razvila, pored ostalog, kultura kumuliranja memoarskih obavijesti aktera zbivanja do 1945. godine, koje su potom bile dostupne razmjerno uskom krugu ovlaštenih korisnika i kultura „kanoniziranja" aktera koji su bilo svojom smrću ili posebnom ulogom u prošlosti imali oficijelno pravo biti prikazivani na način koji je imao vrijednosno i ideologijski poželjne učinke u društvu. Ovaj rad posvećen je takvim usporednim narativima o dvjema osobama, proglašenima narodnim herojima, koje su markirale glinsko i banijsko partizansko iskustvo 1941. i 1942. godine – Vasilju Gaćeši i Josipu Marjanoviću – Josi – u memoarskoj vizuri Ranka Mitića, sekretara Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Glina u to doba i oficijelnoj historiografskoj vizuri Đure Zatezala, dugogodišnjeg direktora Historijskog arhiva u Karlovcu.

Summary ▶ Communists about communists in war – comparative narratives. In the increasingly voluminous literature on Croatian and Yugoslav communists from 1935 to 1941 and in the years of the Second World War, there are many inherited questions from discussions before 1990, many of them are new, differently posed, and the attitude towards the earlier ones ("ideologized"!) works in research) is also changing more and more, that is, there are more and more new "readings" of older works. It starts from the point of view that for a professional historian, any work that even *in nuce* contains historiographical, i.e. critically verifiable information and knowledge about the subject it deals with is important, ultimately, more or less unavoidable. In Croatian and Yugoslav historiography from 1945 to 1990, there developed, among other things, a culture of accumulating memoir information written by actors of events up to 1945, which were then available to a relatively narrow circle of authorized users. Quite a different one was a culture of "canonizing" actors who had acquired either by their heroic death or a special role in the past the official right to be portrayed in a way that incarnated desirable values and ideological effects in society. This work is dedicated to such parallel narratives about two persons, declared national heroes, who marked the Glina and Banija partisan experience in 1941 and 1942 - Vasilj Gaćeša and Josip Marjanović – Joso, firstly, in the unpublished memoir of Ranko Mitić, secretary of the District Committee of the Communist Party of Croatia Glina in that era and the official historiographic vision of Đuro Zatezalo, the long-term director of the Historical Archive in Karlovac after the Second World War.

Ključne riječi ▶ iskustvo ustanka, Hrvatska, Banija, 1941., Vasilj Gaćeša, Josip Marjanović – Joso, usporedni narativi

Key words ▶ uprising experience, Croatia, Banija, 1941, Vasilj Gaćeša, Josip Marjanović – Joso, comparative narratives

https://doi.org/10.17234/9789533792972.43

U sve obimnijoj literaturi o hrvatskim i jugoslavenskim komunistima od 1935. do 1941. te u godinama Drugoga svjetskog rata mnogo je baštinjenih pitanja iz rasprava prije 1990., mnogo ih je novih, drugačije postavljenih, a sve se više mijenja i odnos prema ranijim („ideologiziranim"!) radovima u istraživanjima, odnosno sve je više novih „čitanja" starijih radova. Polazim sa stajališta da je profesionalnom historičaru svaki rad koji makar *in nuce* sadržava historiografski, tj. kritički provjerljive obavijesti i spoznaje za temu kojom se bavi važan, u konačnici, manje ili više nezaobilazan. Ne ulazeći u brojnije konkretne implikacije ovakva pristupa, ograničit ću se na problem promjene historiografskog diskursa u vezi s poviješću 1941. koji se zbio u jugoslavenskoj, napose hrvatskoj historiografiji 1970-ih objavljivanjem 24 sveska biblioteke *1941-1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe* (gl. ur. Radomir Petković) u izdanju Vojnoizdavačkog zavoda JNA, u Beogradu 1975. Interes za ovu seriju javio se korištenjem rukopisnim gradivom u fondu HR-HDA-1372: Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta – koje se godinama, u hrvatskom slučaju, kumuliralo u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske – upravo zbog potreba rada na ovome, glinsko-vrginmošćanskom projektu. Nije bilo teško uočiti da su se brojni rukopisi koji su u njemu godinama bili pohranjeni na različite načine već koristili u historiografiji i publicistici, ali je još vidljivije bilo da neki među njima – bar kada je riječ o području mojeg interesa – iziskuju cjelovito istraživanje i vrednovanje kao posebno vrijedni izvori. Svojom sadržajnošću izdvajao se rukopis Ranka Mitića „Kazivanje na zbivanja i događaje iz našeg revolucionarnog radničkog pokreta", a danas je pohranjen u dvjema strojopisnim inačicama u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Svojim opsegom (236 str.), bogatstvom obavijesti, izravnošću iskaza, kritičkim reminiscencijama te nadasve činjenicom da potječe od predratno-ratnog sekretara Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Glina i člana Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske Karlovac, rukopis i danas izaziva istraživačku pozornost. Sudeći prema datumu recenziranja („Zagreb, 1. VI. 1965."), nastao je u vrijeme višesmjernog, ubrzanog razvitka Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, ali se Mitićev rukopis fragmentarno objavljivao, s različitim preinakama, prije svega u izdanjima Historijskog arhiva u Karlovcu i spomenutoj beogradskoj „megaseriji", koja je vjerojatno najvažnija time što je objavljivanjem golemog broja svjedočenja o 1941./1942., neovisno o nakanama, kritički pluralizirala diskurs, imajući na umu i tridesetogodišnji odmak i kulturu sjećanja na početak ustanka.

Nasuprot Ranku Mitiću (Donje Selište, Glina, 1. travnja 1916. – ?), dr. Đuro Zatezalo (Donje Dubrave, 21. srpnja 1931. – Donje Dubrave, 6. kolovoza 2017.), neovisno o svim kontroverzama koje je uvijek na različite načine izazivao, posvetio je svoj radni vijek istraživanjima ratne prošlosti Hrvatske između Kupe i Une te između Save i Velebita. Kao pravnik, arhivist (utemeljitelj i dugogodišnji direktor modernoga Historijskog arhiva u Karlovcu) i povjesničar, nezaobilazan je akter „kulture pamćenja" razdoblja 1941. – 1945. Njegov opus, kao i narav brojnih izdanja koje je uredio izmiču bilo kakvoj jednoobraznoj klasifikaciji. Neki su od njih oficijelne, kanonske u publikacijama koje heroiziraju iskustvo narodnooslobodilačkog rata i njegove aktere.

Ovom prilikom, u prilogu radu o glinskim i vrginmošćanskim komunistima od 1935. do 1941./1942., htio bih ‑ korištenjem usporednim narativima o dvojici glinskih komunista, kasnije proglašenih narodnim herojima, Vasilju Gaćeši i Josipu Marjanoviću ‑ upozoriti na mogućnosti neiskorištenih istraživačkih pristupa. Njih dvojica nisu slučajno izabrana jer su obojica na različite načine već 1941. svojim imenima postala simboli Narodnooslobodilačkog pokreta. Njihovim ranim smrtima taj je status postao neupitniji.

Međutim, što je vrijeme više odmicalo, glinske legende o Gaćeši i Marjanoviću blijedjele su u rascjepima između sve zaoštrenijih kritičkih narativa i, nasuprot tome, sve većeg javnog ravnodušja prema vremenu koje su inkarnirali. Vjerojatno ništa ne pridonosi toliko oživljavanju interesa za njih kao ljude i aktere u svojem vremenu koliko revizionistički negacionizam koji ih nastoji obesmisliti i zaboraviti. U tome oživljavanju opravdano više ne može biti mjesta za ideologijski impregniranu heroiku. Ostaje „goli život".

I.
VASILJ GAĆEŠA, SELJAK KOJI JE POVJEROVAO KOMUNISTIMA 1941. GODINE, A PARTIJI BIO I OSTAO SPORAN – OSIM U LEGENDI

Partijska odluka o podizanju ustanka na Baniji i Kordunu u srpnju 1941. godine, točnije, na području kotareva Glina, Vrginmost i Vojnić, donijeta je na savjetovanju koje su u šumi Abez, nedaleko Vrginmosta, 19. srpnja održali Rade Končar, sekretar CK KPH i član CK KPJ i Josip Kraš, član Politbiroa CK KPH i član CK KPJ s vodećim komunistima u spomenutim kotarevima Rankom Mitićem i Milutinom Baltićem iz Gline, Radom Bulatom, Milanom Manojlovićem Gedžom, Stankom Maslekom i Brankom Nikolišem iz Vrginmosta te Žarkom Ćujićem i Stankom Opačićem Ćanicom iz Vojnića: „U Abezu je odlučeno da se do 23. srpnja 1941. počne s oružanim akcijama. Dogovorene su konkretne akcije na cijelom području Korduna i Banije, koje su trebale označiti početak masovnog općenarodnog oslobodilačkog ustanka. Končar, prema Bulatovim riječima, 'nije krio da već kasnimo'."[1] Kotarski komitet KPH Glina, s Rankom Mitićem na čelu, operacionalizirao je tu odluku 21. srpnja, u večernjim satima. Stanko Bjelajac, jedan od sudionika dogovora, zapisao je u svojim sjećanjima:

> Ne znam kako su ostali drugovi doživjeli taj trenutak, ali za sebe znam da sam bio vrlo uzbuđen. (…) Među nama nije bilo ni jednog profesionalnog vojnika koji bi mogao dati realniju ocjenu naših mogućnosti s obzirom na neznatan broj naoružanja koje je u to vrijeme bilo evidentirano na području Komiteta. Sekretar je zadatke postavio po grupama, odredivši za ciljeve napada u prvom redu žandarmerijske stanice. Međutim, koliko je koja stanica imala jaku posadu, sa koliko je i kakvog naoružanja raspolagala – o tome se nije puno razmišljalo. Isto tako nije se diskutovalo o tome da li će, s obzirom na neznatan broj naoružanja kojim su grupe raspolagale biti u stanju da izvrše postavljene zadatke. (…) Sve u svemu, kad bih bio tog momenta sabrao sve oružje kojim su raspolagali komunisti na teritoriju KK Glina, iznosilo bi to tridesetak civilnih pušaka (štuceva i lovačkih) sa najviše četiri do šest karabina i nešto pištolja. Time je trebalo razoružati, prema odluci sekretara, žandarmerijske stanice: Obljaj, Klasnić, Mali Gradac, Donje Selište i općine Grabovac, Maja i Jukinac.[2]

U zakazano vrijeme, 23. srpnja, nijedna od ovih glinskih akcija nije izvedena s izuzetkom grabovačke, koju su izveli 41 ustanik iz Vlahovića, Luščana, Šušnjara i Gornjeg Drenovca s nekomunistom Vasiljom Gaćešom na čelu. U svima drugima komandne odgovornosti bile su komunističke. Za razliku od svih ostalih, grabovačka je akcija postupno bila pripremana i to nakon što se saznalo za ubojstvo svih glinskih Srba 12./13. svibnja 1941. godine. Glavni akter priprema bio je Adam Mraković Dmitrović, komunist, koji je do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske radio kao činovnik u glinskome kotarskom sudu, kada je i otpušten s posla. Vratio se u rodni Vlahović, gdje je i ranije partijski bio djelovao među suseljanima. Bio je uvjeren da ih u ustanak može povesti samo netko tko među njima samima ima potreban ugled, autoritet i tko je inače poduzetan i hrabar čovjek:

> Takvu ličnost je našao u Vasilju Gaćeši, jednom od hrabrih seljaka, koji se i pre rata sukobljavao sa tadašnjom vlasti i pokazao se vrlo hrabar i odvažan, te je u selu i okolini bio cenjen i poštovan. Zbog njegove plahovitosti i prijeke naravi mnogi su ga se i pribojavali. Vasilj je bio najpogodnija ličnost da stane na čelo planirane akcije i da njome rukovodi…[3]

Imao je i minimalno vojno iskustvo artiljerijskog podnarednika, ali i proživljene šokove raspada Vojske Kraljevine Jugoslavije.

Ranko Mitić i Vasilj Gaćeša nisu se ranije osobno poznavali, ali su od srpnja 1941. godine pa do Gaćešine pogibije u travnju 1942. njih dvojica bili ključni akteri partizanskog ustanka na većem dijelu Banije. Tim je važnije što je sve Mitić o njemu smatrao važnim zapisati u sjećanjima – u prvi mah, očito – za internu uporabu u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, početkom 1960-ih godina. Iako je Mitić dio ovih svojih sjećanja objavio u prigodnim izdanjima, historiografija o Narodnooslobodilačkom pokretu na Baniji od 1941. do 1943. godine bila bi uvelike drugačija da je ovaj rukopis bio javno dostupniji 1960-ih godina.

U kontrapunktu spram Mitićeva Gaćeše stoji Gaćeša kojeg je narativno kanonizirao dr. Đuro Zatezalo u *Narodni heroji Jugoslavije* (od. ur. Petar Kačavenda – Dušan Živković), Partizanska knjiga – Narodna knjiga – Pobjeda, Beograd – Titograd ?, 255. Kada je riječ o historio-

grafsko-publicističkim izdanjima poput ovoga, važno je imati na umu da su izlazili negdje na granici leksikografije i primijenjenog političkog obrazovanja. Koliko god u njima znalo biti obavijesti do kojih se teško moglo doći u vremenu prije interneta, ritualizirane ideologijski konotirane formulacije nužno su imale ograničen učinak, iako je broj korisnika takvih izdanja bio na tisuće puta veći nego Gaćešinih sjećanja u trezorima Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, odnosno Hrvatskog instituta za povijest, a danas Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu, gdje su sada dostupna istraživačima, ali još uvijek slabo korištena.

PS: Prelistavajući memoarsku literaturu o ratnim godinama, vratio sam se izvrsnome partizanskom dnevniku Ivana Šibla, virovitičkog i zagrebačkog ilegalca, a potom banijskog partizana, previdjevši što je sve on bio zapisao o Vasilju Gaćeši u svojim ratnim sjećanjima[4]:

> …mene se Vasilj Gaćeša dojmio kao pravi legendarni ustanički vođa. Doslovno je odgovarao mojim knjiškim predodžbama o likovima revolucionarnih komandanata, kakvi su bili, recimo, Čapajev, Ščors i drugi. Očito, bio je on sasvim drugi format čovjeka negoli svi ostali partizani i partizanski starješine koje sam dotad susreo.[5]
>
> U početku je Partija imala i poteškoća s Gaćešom, jer je bio politički neizgrađen i sirov. Trebalo ga je izgrađivati. Kod toga su veliku ulogu odigrali drugovi iz Okružnog komiteta. Vasilj je bio bistar i inteligentan. Imao je mnogo vrlina. Brzo je shvatio i prihvatio ideje i ciljeve oslobodilačkog rata i revolucije. U vrijeme kada sam ga prvi put susreo, Vasilj je već bio član Komunističke partije. (…) Njegova je smrt težak udarac za narod ovoga kraja, teži od ijednog udarca dosad. U njemu je narod gledao oličje otpora slobodnih banijskih sela.[6]
>
> Drugog Gaćeše na Baniji nema. Svi koji dolaze poslije njega i na njegovo mjesto mogu biti izvrsni borci i junaci, mogu biti politički izgrađeniji od njega, s većom općom kulturom; mogu biti čak i vojnički naobraženiji. Takvih ima u našem odredu. Pa ipak, Gaćeša je kao ličnost bio snažniji od svih. Bio je pravi ustanički vođa, od onih koji iskrsnu odjednom iz mase u danima općenarodne borbe i postaju legendarni junaci o kojima buduća pokoljenja pjesme pjevaju. Dosad smo imali komandanta Banije, odsad ćemo imati samo komandanta Banijskog partizanskog odreda. Nikada više nijedan komandant Odreda neće imati onakav ugled u jedinicama i u narodu kakav je imao Vasilj Gaćeša.[7]

A)
RANKO MITIĆ O VASILJU GAĆEŠI (FRAGMENTI)[8]

POVLAČENJE U ŠUMU – FORMIRANJE LOGORA

Grupu koja je napadala Grabovac predvodio je Vasilije Gaćeša. Oni su uspješno završili akciju likvidirajući ustašku posadu. Trojicu zarobljenih ustaša likvidirali su. To je izvršio po nalogu Gaćeše Nikola Demonja i to sa jednim metkom. Interesantno je, da je pokojni Demonja tada upitao Gaćešu, da tko će za njih odgovarati – Gaćeša se je primio za pištolj i na to kaže: odgovaram ja, samo ih likvidiraj.

Pričao mi je poslije Gaćeša kako je on shvatio ustanak kao da će već sutradan biti sve u našim rukama – željeznice, gradovi i ostalo. Slično tome njemu je govorio Petar Vladić, a ovome Simo Todorović. Međutim, neposredno poslije izvedene akcije na Grabovac (133) pojavio se je redoviti voz i Gaćeša tada kaže: „O bogati, jesmo prevareni"! On je sada sam, samoinicijativno išao i obavještavao ljude da se sklone predviđajući represalije od strane ustaša, a sa svojim ljudima poslije akcije ujutro 24. VII dogovorio se je da se sastanu kod Jovina groba u šumi Šamarici. Jovo je bio nekadašnji hajduk i za njegov grob u šumi znali su manje-više svi. Ja koliko se sjećam, kada smo govorili o ustanku na Jurinim brdima ni Končaru, a ni Krašu nije bilo jasno, da bi mogle ustaše tako reagirati i izvršiti takav masakr nad ljudima.

Šamaricu Gaćeša je dobro poznavao još od ranije, jer se je bavio i zakupom i eksploatacijom šume. Sada dakle, Gaćešina grupa na čelu sa njim prva je stigla i okupila se u šumi kod Jovina groba.

U pogledu organizacije logora i logorskog života nitko nije od ranije imao iskustva. Doduše, neki od ranije imali su priliku da vide kod šumskih radnika kako ovi prave bajte i to nam je sada dobro došlo. Ja sam se tada prvi put upoznao sa tim izrazom.

Prvih dana života u logoru „Šamarica" potrebna hrana sakupljala se je na dobrovoljnoj bazi. Vasilije Gaćeša kako je poznavao niz ljudi i na području Dvorskog kotara to je i njima slao ceduljicu tražeći tim putem da dadu svoj prilog u prehrambenim artiklima. Po ovim zadacima radila su braća Nevajda noseći Gaćešine cedulje na označene ljude, a prikupljali su hranu i od drugih ljudi i to na dobrovoljnoj osnovi kao što sam rekao.

Prvi dani bili su dosta teški i mučni. Gaćeša je smatrao da je prevaren, jer kada je njemu Petar Vladić prenašao direktivu za ustanak rekao mu je da treba noćas

samo lupiti, a sutra će već to biti sve naše, jer Partija organizuje ustanak u cijeloj zemlji.

Sada, kada je Simo Todorović prvi puta došao u kontakt (134) sa Gaćešom u šumi, ovaj je ispitivao Petra Vladića, da tko je njemu dao direktivu za ustanak. Vladić je kazao, da je njemu prenio direktivu Simo Todorović. E, pa dobro, kaže Gaćeša kada je došao Simo, a tko je tebi prenio direktivu? Simo Todorović: „Meni je prenio Ranko Mitić". Kada sam ja došao u logor sretne me Ćane Bjelajac i priča mi to, pa me još u šali upita, da li sam ja bio pred istražnom komisijom. Ja, da kako? On: „Vasilije ispituje, da tko je izdao naređenje za ustanak". Ćane govori meni da mu je i on rekao, da sam ja dao njemu direktivu našto je Gaćeša upitao, da tko je njemu. Kada sam mu rekao, da je tebi O. K. Karlovac on me upita, da gdje je taj. Ja, da je u Karlovcu. „E, milu mu majku, ne možeš do njih" – rekao je na to Vasilije Gaćeša. Ćane Bjelajac došao je u logor Šamaricu organizovano sa svojih četrnaest Majskopoljančana. Svi oni bili su naoružani i kao pravi vojnici stigli su u logor. Takvi su bili prvi dani života u logoru Šamarica. Bilo je tu i kolebanja. Međutim, kada je došao Stanko Ćane Bjelajac sa svojih 14 momaka naoružanih puškama situacija se je počela mijenjati. Bili su to okretni i sposobni momci. Pa i Gaćeša je vidio, da je to ipak tada predstavljalo snagu. Oni su sobom ponesli i tamburice. Pjevali su, pa je sve to zajedno unosilo novi štimung u život logora.

(…)

U prve dane kako smo počeli živjeti logorskim životom (135) utuvili smo bili sebi u glavu da akciju djelovanja trebamo usmjeriti samo na likvidiranju istaknutijih ustaških koljača. U tom cilju znam da smo bili dali zadatak trojici drugova da likvidiraju Misona, dr Reboka i Nikicu Vidakovića – trojicu od najistaknutijih ustaških zločinaca u Glini. Ovaj zadatak dobili su: Milan Martinović zvani Ređa, sada pukovnik JNA, Nikola Drobnjak penzionirani potpukovnik JNA živi u Beogradu i Dušan Griva, pao kao politkomesar u Slavoniji koji je bio došao kao borac proslavljene banijske proleterske čete. Za ovaj zadatak oni su se prerušili i stavili crvene fesove na glavu. Od oružja imali su pištolje. Međutim, na žalost, oni nisu uspjeli u ovome zadatku.

Dulje vremena natezali smo se oko toga da li da napadamo samo koljače ili svakoga onoga tko nosi pušku protiv nas. Zauzeli smo stav da tučemo svakoga tko je uperio pušku protiv nas. To je bila odluka štaba Šamaričkog logora i KK KPH Glina.

Komanda Šamaričkog logora bila je slijedeća: komandant Vasilije Gaćeša, komesar Stanko Ćane Bjelajac, a sekretar bio sam ja. Što se tiče same organizacije logora to je bilo djelo Gaćeše. Za te stvari on je imao jako mnogo smisla.

U logoru od samoga početka imali smo organizirane radione. Tako smo pored ostalih imali bravarsku i kovačku radionicu. U tim radionicama vršene su opravke oružja kojeg je bilo jako mnogo zahrđalog i pokvarenog.

U ovo vrijeme sada imamo jednoga druga koji je pravio barut. To se koliko mi je poznato nigdje ne spominje. To je bio Lazo Zlonoga rodom iz Majskih Poljana. On je nama proizvodio baruta u dovoljnoj količini. Jest, ovaj barut je bio malo krupan, ali to nije ništa smetalo, jer je bio kod upotrebe perfektan. Lazo je bio samouk u tome. Sve što je trebalo za dobivanje baruta dobio je, (136) a ovaj njegov rad bio nam je od ogromne koristi za vrijeme dok su borci imali pretežno civilno naoružanje – lovačke puške, kubure i sl.

Barut kojega je Lazo pravio upotrebljavali smo još i za razvaljivanje željezničke pruge a i za punjenje mužara koje smo upotrebljavali kod napada radi izazivanja panike kod neprijatelja – tobože kao da pucaju topovi. Lazo je proizvodio barut sve tamo negdje do sredine 1942. g. kada smo definitivno povukli civilno naoružanje iz naših jedinica.

U jednoj našoj radionici uspjeli smo skoro riješiti problem proizvodnje mina za bacače. Tu smo imali dobre mašine koje smo povukli iz Bešlinca. Međutim, u tome nas je prekinuo neprijatelj kada je 1942. g. krivnjom jedne žene radiona provaljena, pa je tada neprijatelj odvukao i strojeve.

U zaseoku Dangubi u Brezovom Polju imali smo radionicu u kojoj smo proizvodili poznate banijske topove. Proizvodnji ovih topova prišao je samoinicijativno Simo Jednak i radio ih je, zajedno sa svojim bratom Stankom i još nekoliko drugova.

Simo Jednak rodom je iz Gornjeg Selišta. Izučeni je mašinista, a prije rata radio je kao rudar u rudniku Trepči. On je sin od moje tetke – sestre moga oca. Još prije rata Simo je bio napredan čovjek i sa nama je često održavao kontakt. Kada bi mu govorili u vezi sa članstvom u Partiji znao je reći, da on to još ne može, jer da nije sa religijom raščistio. Bio je vrlo pošten. Znam, da je imao dreš kojim je vršio drugima za ušur ali od toga dreša najmanje je imao koristi on sam. On je bio jedan od uglednijih samostalskih političara u našemu kraju ali uvijek je išao sa nama komunistima. 1941. godine od-

mah po kapitulaciji stare Jugoslavije njemu je među prvima zaprijetila opasnost, pa se je već tada krio zajedno sa mnom od ustaša. A kada je počeo oružani ustanak od prvoga dana iskreno se je priključio k nama i kao što (137) sam napomenuo samoinicijativno. Sa bratom Stankom pristupio je proizvodnji banijskog topa. Kada je Simo napravio prvi top isprobali smo ga u selu Hajtiću. Kada Simu neki vojnici pitaju za balističke osobine toga topa onda to ispada smiješno. Jer to je tada bilo tako – metni granaticu u top, pripali kordu pa do kuda stigne.

Zimi 1941/1942. godine bio je snijeg, ustaše su napadali, a sa brda Hajtić ovaj naš top je pucao. Bila je prava komanda: „Top broj tri – pali"! Kada on opali skoči top kao jarac. Ustaše su ostali zabezeknuti pitajući se otkuda partizanima topovi. Meni nije poznato koliko je ovih topova proizvedeno, ali znam koliko je bilo smijeha na njihov račun, da su ih kasnije tražili Bosanci i još neki drugi.

Ostao mi je u sjećanju slučaj sa topom kada su ustaše napadali Vlahoviće. Tada je bio topdžija Vaso Rebrača – danas je još živ i nosilac je partizanske spomenice. Tu je bio prisutan i Gaćeša. Na topu je bila neka greška i kada je opalio, top je eksplodirao i topdžija je lakše ranjen u nogu. Gaćeša je tada primijetio: „Zamisli, kada je ovdje ranjenih, šta je tek tamo kod onih".

Simo Jednak u toku čitavog rata ostao je na našoj strani. Poslije rata bio je rukovodioc u privredi, a danas živi kao penzioner u Gornjem Selištu.

Narod iz onih sela, gdje je bio direktno ugrožen odmah po otpočinjanju prvih naših akcija povukao se je u šumu. Seljaci u šumi stvaraju svoje logore i to na principu jedno selo jedan logor. Tako Trnovčani imaju svoj trnovački logor, Gradčani gradčanski logor i t. d. Ti logori u kojima je smješten narod, civili odvojeni su od našeg šamaričkog logora u kojem su borci. U ove logore mi odlazimo i narodu govorimo i objašnjavamo situaciju.

U tako formiranim logorima stvaraju se i to spontano odbori. Ovi odbori pored ostaloga imali su zadatak da održavaju (138) vezu sa vojskom, da okupe potrebna obavještenja sa terena o prehrani naroda itd. Mi u to vrijeme još uvijek nismo dovoljno budni da ne bi netko održavao vezu sa ustašama ili žandarmerijskim stanicama. Nama je tada bila najbliža neprijateljska stanica u Malom Gradcu.

Što se tiče funkcija i zadataka spomenutih odbora jasne predstave o njima tada još nema. Oni nastaju spontano. Mi smo se tada šalili sa Petrinjcima u logoru Kaline da su oni formirali odbore samo da ih prehrane, pa su oni te svoje odbore u početku zvali prehrambeni odbori.

Veza između logora je postojala i dobro je funkcionirala. Ta veza održavana je između šamaričkog, Kaline i logora u Prolomu. Još uoči samoga ustanka ja sam održavao vezu sa Arturom Turkulinom, tada sekretarom KK KPH Petrinja i članom OK KPH Sisak. KK Petrinja tada je bio u sklopu OK Sisak, a KK Glina u sklopu OK Karlovac. Turkulin je imao neke svoje rođake u Ravnom Rašću, Ostojiće i k njima je dolazio. Uoči ustanka ja sam se tu sa njima dva puta sastao. Tom prilikom razgovarali smo i dogovarali se o mogućnostima tko će šta moći uraditi u momentu kada bude dan znak za početak ustanka.

Dolazak grupe Sisčana sa Vladom Janjićem Capom i Marijanom Cvetkovićem u logor Kaline kao i kasnije njihovo povezivanje s našim logorom, pa polaganje naše prve partizanske zakletve i zajednički izvođene akcije, ostavilo je vrlo dubok i snažan odjek u srpskim masama koje su bile ugrožene i progonjene i sada dobar dio njih nalazio se u zbjegu. Oni su se svojim očima uvjerili sada, da su došli Hrvati i hrvatski sinovi da se zajedno sa njima bore protiv ustaša i okupatora. Među našim narodom sada je bilo daleko mnogo lakše raditi i govoriti o bratstvu Hrvata i Srba. (139) (…) U vezi sa logorom „Vasilj Gaćeša", kojega bih ja nazvao i centralnim logorom, pored onoga što sam rekao još bih nešto spomenuo. On je bio centar u svakom pogledu i to vojnički, a isto tako i politički. To naročito važi za ovaj naš gornji glinski kraj. Tu je sada bilo i središte Kotarskog komiteta KPH Glina, po čijoj odluci se je ovaj logor i formirao. I ako se je u to vrijeme nešto čulo i znalo o partizanima, onda se je to upravo znalo po tome logoru.

Na samome početku logorskog života, kada je naša grupa brojala nas 80 partizana, ja sam pored ostaloga insistirao na tome (141) da kada smo na okupu da izađemo svaki dan na šamarički put i tu smo i održavali naše konferencije. Na tim našim skupovima mi smo razgovarali, vodili diskusije o raznim pitanjima i na taj način se još bolje međusobno zbližavali i upoznavali. I moram reći, da je tu bilo nevjerojatnih shvaćanja počam od one seljačke hajdučije, koji su mislili da smo mi hajduci. Njima je sada milo – onima koji su nekada ranije krali stoku u Posavini. Njemu ranije žandar je bio najveći neprijatelj i po njegovom shvatanju kada bi nestalo žandara, za njih bi nastupila sloboda, pa sada, kada mi tučemo žandare, to je njima milo. (142)

(…)

Ostao mi je u sjećanju dojam kojeg sam stekao kada sam prvi puta došao u logor zajedno sa Simom Todorovićem. Bilo je četiri sata ujutro, kada tom prilikom jedan šapće Simi i kaže mu: „Vatra". Simo govori glasno, da bih i ja mogao čuti i pratiti razgovor kao sekretar. Ovaj sada Simi, da su noćas bili u akciji. Simo njemu, da u kakovoj su to bili akciji. Išli smo krasti ciganima krmke, odgovara ovaj Simi. Meni se je digla kosa na glavi kada sam to čuo i pomislio sam u sebi, kako to narodni borci, a išli krasti krmke, pa sam i sam upitao, da šta je to bilo. On meni, da su išli krasti krmke. Ja, da ma kakve krmke i sve ne vjerujem. On – ciganske, i popravi da se ciganski mogu krasti. Kada sam mu počeo objašnjavati kako je to nepravilno i ostalo u vezi s time, on me je gledao kao da sam ja lud.

Jedan slučaj bio je u momentu kada su doveli vezanog jednog ustašu u logor, koji je klao u glinskoj crkvi. Doveli su ga seljaci – njih nekoliko i jedan od njih dođe k meni i šapćući govori mi, da ustaša ima više hiljada kuna i da to uzmemo kako je on predložio pola meni – pola tebi.

O VASILJU GAĆEŠI

Vasilj Gaćeša rodom je iz sela Vlahović. Kao dječak od 10–12 godina ostao je bez oca. U kući i ako je brat Đuro bio stariji od Vasilija, on je vodio kućno gospodarstvo. Prije rata bio je otresit i moglo bi se reći rabijatan momak. Znao je imati često sukobe sa žandarima zbog sitnih prestupa, pa je žandare nevjerojatno mrzio. Samo na riječ žandar on je znao i od te mržnje prema njima da problijedi i dobije temperaturu. Kada svi žandari budu likvidirani, govorio je Gaćeša, tada će tek biti prava ljudska sloboda. Za vrijeme stare Jugoslavije bio je zatvoru zbog (143) neke krađe koju je on navodno primio na sebe, a poznat je bio kao kavgadžija. Interesantno je, da svi oni „junaci" koji su se volili tući sada u revoluciji barem koliko je meni poznato na ovome terenu zatajili su. Gaćeša je u tome bio izuzetak. Tako na primjer bio je neki Radić Petar rodom iz Klasnića. Ako je trebalo po narudžbi uz Bogdana Ercegovca da se izazivaju Hrvati ili, da se netko iz političkih razloga iznenada lupi on je bio kao stvoren za to i za takove akcije bio je uvijek spreman. A 1941. godine kada su ga došli žandari hapsiti pokazao se je kukavicom i tom prilikom sam se je ubio. Na ovaj ili onaj sličan način i drugi tzv. bojadžije su završavali.

Vasilj Gaćeša bio je neobično bistar čovjek. Po prirodi vrlo inteligentan. Organizacija života u logoru bila je njegovo djelo. Naročito je imao razvijen smisao za organizovanje raznih djelatnosti u logoru. Tako smo mi zahvaljujući Gaćeši imali u logoru svoje mlinove – pekaru i sve ostalo što je tu trebalo sada za život. Sve se je to gradilo i podizalo njegovom inicijativom.

Ponekad, u nekim akcijama, Vasilije je znao biti brzoplet. On bi pozvao sebi desetare da im objasni pravce napada. To je znao učiniti na putu povlačeći nogom po prašini. Govorio je – ovo ti je pruga i put, ovo ovdje cesta, a ovo su bunkeri. Sve to on je u prašini označavao. Tada bi odredio zadatke. Ti ćeš [sa] svojim ljudima ići sa ove strane, ti [sa] svojima sa one, a ja ću odovuda. Sve je to on u prašini na putu označavao. Inače nije volio da mu se netko suprotstavlja.

Gaćeša je poznavao vrlo dobro cijelu Baniju. On je znao tako rekuć od kakovoga je materijala koja kuća građena, da li od tvrdog ili mekanog. On je tako znao u kojoj se zgradi može neprijatelj utvrditi i na koji način. Za njega se može slobodno (144) reći bez pretjerivanja da za Baniju nije trebao karte.

Kako se je razvijala borba i u procesu nje sticalo se iskustvo, razvijao se je i to rapidno Gaćeša. On je u početku znao na svoju ruku uspostavljati u selima i zaseocima pravdu. Slično nešto kao što su radili vojvode za vrijeme 1. srpskog ustanka. Ako bi netko nekome npr. ukrao svinju ili nešto drugo, došao bi Gaćeša i sa štapom bi izmlatio pola zaseoka i na taj način dijelio on pravdu. Mi smo ga za takovu njegovu samovolju znali kritikovati i govoriti mu da to ne smije raditi. Obično bi nam u početku na ovo rekao: „Drugovi, to je izazivanje." Međutim, mi nismo popuštali i ona bi na kraju uvidio da nije u pravu.

Jednom ja sam sa njim došao u vrlo oštar sukob. Mi smo održavali našu prvu partijsku kotarsku konferenciju u selu Trnovcu. Bila je to još 1941. g. To je prva konferencija u partizanima na slobodnom teritoriju, a druga je zapravo po redu. Na toj konferenciji ja sam podnio referat. Gaćeša je već tada bio član Partije. U dvorani gdje smo tada održavali konferenciju tada je malo napit upao Vasilj Gaćeša i Milanu Despotu od prilike rekao je ovako: „Šta vi Hrvati radite" i Milan se je tada s njime počeo malo svađati. „Ja ću sutra kada upadnem u Maju" – jedno ustaško uporište – „preko pedeset djece nabiti na nož." Ja sam to čuo i vidio. Tu je bio prisutan i dr Ivo Brodarac i on bi mogao opisati kako se je to tada njega dojmilo. Kada sam to ja čuo, skočio sam i dreknuo na

Gaćešu. Rekao sam mu – „Vasilije Gaćeša, kada si sada rekao, da bi ti i djecu klao, onda ću te ja ubiti svojom vlastitom rukom. Sada prekini – ovdje je partijska konferencija i sjedi tamo. Ako progovoriš još i jednu riječ, a da je prije toga ne zatražiš i dobiješ, izbacit ću te sa konferencije napolje." On je bio tada komandant partizanskog odreda Banije. Zašto sam ja tada morao na ovaj način reagirati? Ja sam tu tada apsolutno morao tako postupiti. Jer da ja nisam tako postupio, mogli bi reći – e, pa što je to – (145) ovaj ovdje je vojvoda, četnik ili neki drugi vrag. Zato sam ja morao tako nastupiti. Gaćeša je to progutao jedino meni.

Ne vjerujem da bi bio to nekome drugome. On je znao da se ja nisam bojao. Mi smo do tada već bili i zajedno u nekim akcijama i mogao se je u to uvjeriti. Jednom 1941. g. on i ja vraćali smo se zajedno iz Brđana i tamo kod Knezovljana bili su neki lugari prebačenih pušaka preko ramena. Nismo znali tko su. Ja i Gaćeša legli smo iza jednog orahova panja i namjestili puške za gađanje. Pita Gaćeša: „Hoćemo li okinuti?" Ja – „nemoj, uhvatit ćemo ih žive pa da vidimo tko su i šta su. Ne prijeti nam nikakova opasnost." Kada su se približili viknemo „stoj" i pitamo tko su. Oni, da surađuju sa našima, a kada smo Turkulinu rekli da smo ih skoro ubili, on nama da dobro što nismo jer ih je on dobro poznavao. Međutim, jedan od njih zvao se je Krpan. Zadao nam je kasnije jada i kamo sreće da smo ga tada ubili. On je izdao Jandru Čipora – seljaka iz Posavine. Bio je član Okružnog komiteta, a izdao je i Pejaka.

Što se je borba jače rasplamsavala i u naše redove kako su stizali novi borci, to je Vasilije Gaćeša dolazio do saznanja da ovaj rat neće tako brzo završiti, ali da će na kraju biti neminovno naša pobjeda. U to se je on uvjerio sto posto.

Kada smo znali proučavati na našim sastancima pojedine teoretske stvari kao npr. nastanak i razvitak društva, pri čemu bi obično počimali od prvobitne zajednice, Gaćeša je znao često puta svojim umjesnim pitanjima dovesti čovjeka u škripac kako da mu se odgovori. I tu je dolazila njegova bistrina do izražaja, a tražio je u svemu logiku.

Pričao mi je Gaćeša, da se je za vrijeme kapitulacije stare Jugoslavije nalazio u Šibeniku. Tu je bio u vojsci, a imao (146) čin rezervnog artiljerijskog podnarednika. Kada je Jugoslavija kapitulirala on se je iz Šibenika uputio kući i na tom putu sreo se je u Hercegovini s četnicima Čede Milića. Među njima je bio nekoliko dana. Oni su ga nagovarali da ostane sa njima, govoreći mu kako je on stvoren za četnike. On njima, da ne može, jer da oni ubijaju žene i djecu, a on to da ne može, jer da su žene i djeca nevini, pa čiji oni bili.

Gaćeša 1942. g., kada se je glavnina naših snaga povukla u Bosnu, nije htio tamo da ide. Oko 1.000 boraca tada je tamo otišlo. Gaćeša, ja i Artur Turkulin ostali smo tada na Baniji. Sa nama je ostala tada naša proleterska četa i 3. četa 3. bataljona. Znam da smo se tada međusobno šalili kako nam je pobjegla vlada.

U martu mjesecu 1942. g. napali smo proleterskom četom i 3. četom 3. bataljona Glinsko Novo Selo. Tu smo razbili domaće ustaše. Nakon toga povlačili smo se prema Vuksanima pa prema šumi Šanj kod Petrinje kamo smo išli da razbijemo tamošnji vodovod. U toj akciji sa nama učestvovao je i Vasilj Gaćeša.

Kada smo se povlačili prema Šanju, domobrani iz Bačuge napali su nas. Njih je vodio tamošnji domobranski zapovjednik neki profesor Jordana. Dok ih vodi protiv nas, promatra dogledom i zastajkuje. Mi polegli i nećemo pucati dok nam se ne približe na blisko rastojanje. Kada su prišli i mi na njih jurnuli, Jordana i ostali dali su se u bijeg. Jordana je bacio šljem sa glave i dogled da mu bude lakše pri bijegu. Tu smo pohvatali nekoliko domobrana, a neke ranili. Ranjene domobrane stavismo u kola i pošaljemo u glinsku bolnicu.

Tu smo tada dočekali jedan kamion i u njemu uhvatili jednoga potporučnika iz Mrakovog Zdruga, trojicu domobrana, tri puškomitraljeza i pismo vlastoručno koje pukovnik Mrak upućuje (147) poglavniku Paveliću. Pukovnik Mrak je bivši jugoslavenski oficir po činu kapetan koji je avionom pobjegao Nijemcima kao njemački špijun. Vojska, kojom je on sada zapovijedao, ubila je Vasilja Gaćešu. U pismu pukovnik Mrak kaže Paveliću ovo: „Poglavniče, slobodan sam da Vam se obratim ovim pismom i da Vam predložim sljedeće: ove seljake ustaše treba rasformirati i oduzeti im oružje jer četničko-komunistički banditi kada god zažele mogu svaku tu seljačku posadu da likvidiraju i oni su postali izvor njihova naoružanja. Drugo, protiv ovakove taktike koju oni upotrebljavaju, ja sam nemoćan…" I sada on navodi … „oni su napali Glinsko Novo Selo i ja sam odmah tamo poslao dvije bojne. Međutim, oni me tamo nisu dočekali. 50 km dalje oni su izvršili novu akciju. Ja sam tamo opet poslao svoje bojne, ali me oni ni tamo nisu dočekali. Protiv takove taktike, ja ne mogu ništa poduzeti. Nego ne treba žaliti sredstva za uhodarsku službu, jer od stanovništva grkoistočne vjeroispovijesti ne može se dobiti baš nikakovih obavještenja i to počev od djeteta pa do starijih ljudi. Nitko ne da nikakovih podataka o njihovome kretanju."

Ja sam sada u ovome Mrakovu pismu Paveliću prvi puta naišao na to kako oni gledaju na našu partizansku taktiku borbe.

Sada u ovo vrijeme naši su uhvatili nekoga Gaju iz sela Klinac. Ovaj je šurovao s ustašama i kada su ga doveli k nama kažu: „Druže komandante, doveli smo ga." Pita Gaćeša: „Jesi li ti Gajo?" Ovaj odgovara: „Jesam." Tada ga Gaćeša primi i zvizne. Mi nato Gaćeši, da on ne smije tući nikoga, a ako nekoga treba, onda neka to učini netko drugi, a ne on kao komandant.

Gajo kao ustaški špijun osuđen je na smrt strijeljanjem. Kada je bio pripremljen za strijeljanje, kod izvršenja kazne zatajio je metak i Gajo je sada počeo bježati u pravcu žandarmerijske (148) stanice u Mečenčanima. Mali Ljubanac – Ljuban Kordić, rodom iz Komogovine, kovač po zanimanju, a bio je u proleterskoj četi, kada je vidio Gaju gdje bježi i da još nema daleko do same žandarmerijske stanice, okrene seljačka kola i potjera konje u pravcu stanice. Sada uzme pušku i kada je Gajo bio još svega 50 koraka do stanice, opali i tu ga ubije.

Sa našima toga puta ja nisam otišao gore za Brubanj, gdje je Gaćeša poginuo jer sam ostao u selu Borojevićima, da pišem prvomajski proglas OK Banije. Smjestio sam se u kući Đure Kladarina. Tu je bio njegov stari otac Jovan. On je nama još 1941. g. donosio hranu. Znao nam je tada govoriti: „Djeco, jeste vi bedasti. Pa sa čime vi mislite srušiti državu. Ti misliš tom kuburetinom srušiti državu?" Velimo mi njemu na to: „Stari, nemoj ti demoralisati, jer ćemo mi tebe ubiti." On nato: „Možete vi i ubiti, ali sa čime ćete srušiti državu – jeste li vi bedasti?"

Kada smo mi 1942. g. formirali brigade, stari Jovan bio je još živ, stradao je u 4. i 5. ofenzivi. Jašim ja na konju, a Jovan gleda preko plota, imamo mi tada i po koji top. Ja njemu: „Jovane, što misliš sada?" On meni kaže: „E, djeco, svaka vam čast, mogli ste onda i ubiti, ali ja tada još uvijek nisam vjerovao."

Tada ja još ništa nisam znao za pogibiju Gaćešinu. Krenuo sam u selo Trnovac, gdje nam je bilo središte K[otarskog] Komiteta. Tu je bio Seljo Ogulinac Franjo. On je sada otišao za Slavoniju. K nama upadne Milan Pavlović Mićun, sada je generalpotpukovnik i komandant tenkovskih jedinica JNA. Tada je on bio operativni oficir štaba partizanskog odreda Banije. Za stare Jugoslavije bio je aktivni oficir, inače vrlo simpatičan momak. Ja sam se volio šaliti sa njime. Pitam ga: „Mićune, kako si?" On sav poblijedio, izgledao je kao izgubljen i rekao mi: „Pa, zar vi ne znate za našu tragediju?" Pitam ja: „Kakovu tragediju?" On. „Poginuo je naš (149) komandant." „Kakvi komandant?" On: „Vasilj Gaćeša." To je bilo kao grom iz vedra neba.

Kod sebe mi smo još uvijek imali zarobljenog domobranskog potporučnika iz Mrakove jedinice koga smo namjeravali mijenjati za jednog našeg dobrog druga Šušnjar Janka, koji je bio uhvaćen kao terenski radnik. Šušnjar je išao u učiteljsku školu, a danas je general JNA. Kada smo čuli za pogibiju Gaćešinu, dali smo odmah likvidirati ovoga potporučnika jer je on na nas pucao do posljednjeg metka. Sada su OK za Baniju i štab partizanskog odreda donijeli odluku o mjesec dana osvete za našega prvog komandanta Vasilija Gaćešu.

Bilo je ljudi koji su Gaćešu pokušavali prikazati kao četnika. Međutim, to apsolutno ne stoji. Ima niz činjenica gdje je Gaćeša u svome stavu prema četnicima bio dosljedan, oštar i beskompromisan. Jedan od primjera navest ću kada je 1941. g. došao na naš teren jedan četnik obučen u seljačko srpsko odijelo sa opancima. Zvao se je Marko, a rodom je bio iz sela Brđana sa dvorskog kotara. Govorio je da je došao iz Užica i da ga je ovamo poslala njihova vrhovna komanda sa zadatkom da pomogne organizaciju ustanka. Na terenu ja sam se tada slučajno našao sa Srećkom Manolom, on je odlazio gore za Kordun. Rekao sam mu da ćemo mi ovoga četnika likvidirati, jer da je on ovamo došao da minira naše redove. Manola mi je na to rekao, da ne bi to trebalo učiniti jer da bi to bilo pogrešno itd. Međutim, kada je Manola otišao, izdali smo naređenje da se ovaj četnik uhapsi i dovede u štab odreda. Gaćeša se je pokazao beskompromisan i u sudu čiji je bio i on član glasao je bez kolebanja za likvidaciju ovoga četnika. To smo mi sada i učinili. Jer mi smo u to vrijeme već bili obaviješteni o izdaji četnika i njihovom napadu kojega su izvršili (150) na naše snage u Srbiji, pa u pogledu suradnje sa njima mi nismo tada imali nikakovih iluzija.

U našem šamaričkom logoru od samoga početka imali smo sud, koji je svaki slučaj, bilo da se je radilo o ustaškim elementima ili o četničkim, temeljito ispitao i prije donošenja odluke nastojao utvrditi materijalnu istinu. Nekih propisa još tada u tom smislu nismo imali kao npr. kako i koliko ljudi da bude u sudu. Sjećam se, kada smo sudili nekim ustašama i četnicima da nas je tada bilo sedmorica u sudu, pa smo u šali nazvali to sudom sedmorice. U tome sudu kao član bio je i Vasilj Gaćeša. Mogu reći, da je on zaista bio revolucionaran, beskompromisan i nikada se nije kolebao pri donošenju odluka.

POLAGANJE PARTIZANSKE ZAKLETVE

Prvu partizansku zakletvu mi smo polagali 28. IX 1941. godine. Polaganje zakletve izvršeno je na šamaričkom putu odmah iznad našeg šamaričkog logora. To mjesto je danas obilježeno spomen-pločom.

Polaganje ove naše prve partizanske zakletve predstavljalo je tada veliku manifestaciju narodnooslobodilačkog pokreta. Ovdje su sada bili Sisčani i Petrinjani – Kalinaši, kako smo ih mi tada zvali. Oni su došli u naš logor. Polaganju zakletve prisustvovalo je i nekoliko hiljada ljudi ovoga kraja.

Sam čin polaganja zakletve bio je vrlo svečan. Bili smo postrojeni u kare. Ja sam kao domaćin – sekretar komiteta – otvorio svečanost. Rekao sam par riječi o značenju polaganja zakletve, a tada sam predao riječ Vasiliju Gaćeši kao komandantu logora. On je tom prilikom održao govor. Osim Gaćeše govorili su još: Ivan Rukavina – danas generalpukovnik JNA – tada je bio komandant GŠH, (151) Srećko Manola, tada komandant Banije i Korduna. On je i čitao zakletvu. A ispred grupe Kalinaša govorio je Marijan Cvetković.

Zakletva, koju smo ovdje položili bila je službena partizanska zakletva koju su polagali i drugi partizanski borci. Ova zakletva imala je veliki odjek u našemu kraju. Naročito je imalo veliki značaj istupanje Marijana Cvetkovića kao Hrvata u pogledu širenja bratstva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda ovoga kraja.

U to vrijeme bilo je najaktuelnije boriti se za bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata. Jer, uvjeriti srpski narod u našemu kraju da su i Hrvati na strani NOB-e tada je bilo vrlo teško. Ali, nama je sada bilo mnogo lakše, kada je narod vidio uniformirane hrvatske borce kao partizane i poslije istupanja Marijana Cvetkovića, pa akcije na Gradac, koju su uglavnom izvršili Hrvati iz logora Kaline. Tako je nama sada bilo daleko lakše govoriti o bratstvu i jedinstvu hrvatskog i srpskog naroda i o našoj zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

Što se tiče bratstva sa Hrvatima u našem kraju, ono je išlo, iako u početku teško. Ali jednome broju ljudi nikako nije išlo u glavu bratstvo sa muslimanima. Govorili su oni: „Hajde, dobro Hrvati kako tako i braća su, ali otkuda Turčin da nam bude brat. Krajina gore bila je jako zaostala. 98% nepismenih.[9] Bilo je povučeno pljačkom i otimačinom, pa je tako u početku ovaj živalj bio masovno povučen ustašama. (…) (152)

ZAJEDNIČKE AKCIJE S KALINAŠIMA – PALJENJE ŠAMARIČKOG LOGORA – ODLAZAK U SELA

Još prije nego smo izvršili poznatu zajedničku akciju na Zrinj, koja je po mome mišljenju imala određeni značaj za dalji (153) razvitak ustanka u našem kraju, mi smo sa Kalinjanima imali nekoliko zajedničkih akcija. Među takove akcije spada i ona izvršena na voz kod Brđana. U ovoj akciji sa nama sudjelovali su Petrinjci. Sisčani tada nisu bili sa nama.

Prije nego smo krenuli, u ime Kalinjana govorio je Tkalc, španski borac, rodom iz Istre. O njemu piše Branko Ćopić kao o mineru u grupi s Ivanom Harišem Gromovnikom. Ispred glinske grupe tada sam ja govorio, a zatim smo krenuli zajedno u akciju.

U mojoj desetini tada pored ostalih tada su bili Čedo Borčić i Uroš Krunić. Kada smo stigli u Brđane postavili smo minu. Upaljač smo vezali špagom koju je trebalo povući u momentu kada naiđe voz. Vozovi napunjeni njemačkim vojnicima i oružjem često su tada prolazili. Nijemci su već bili napali Sovjetski Savez. Dok smo tako uzbuđeno iščekivali nailazak voza, neki Savo Šamac prerezao je špagu nožem. I tako dok su određeni drugovi vukli za špagu sa namjerom da upale minu, vukli su na prazno i mina nije eksplodirala. Borcima je dojadilo, psihička napetost bila je maksimalna u onom iščekivanju dolaska voza. Vozovi sada nailaze, a mina ne pali. I odjednom borci sami na svoju ruku raspale po jednome vozu. Kasnije smo dobili obavještenje da je bilo dosta mrtvih i ranjenih Nijemaca u vozu. Voz pošto je prethodno bio usporio vožnju, odmah je produžio dalje, a mi smo se zatim povukli.

Značaj ove naše akcije bio je dvojak. U prvome redu njen značaj je u tome što su u njoj učestvovali zajedno sa nama i Petrinjci i drugo narod onih sela dolje prema željezničkoj pruzi sada nas je prvi puta vidio. Oni su do tada za nas čuli, ali nas nisu vidjeli. Narod ovih sela primio nas je kao svoje. Dobro su nas hranili. Dali su nam sve najbolje što su imali, pa su nam čak pekli i palačinke. Takovi je narod bio u Starom Selu, Čakale, a i (154) u ostalim selima gdje smo došli.

Druga zajednička akcija partizana šamaričkog logora i Kaline bila je napad na žandarmerijske stanice Mali Gradac i Klasnić. U ovoj akciji sudjelovali su Sisčani. Kalinaši su napadali Mali Gradac, a mi Šamaričani – grupa Vasilja Gaćeše – Klasnić.

Grupu Kalinaša koja je napadala Mali Gradac vodio je Vlado Janjić, a našu grupu Šamaričana vodi Vasilije Gaćeša.

Zadatak jedne i druge grupe bio je da se unište žandarmerijske stanice u ova dva mjesta kao neprijateljske baze, a koje su se nalazile dosta blizu naše baze i činili su nam poteškoće kod našeg kretanja, jer u postavljali zasjede i dočekivali naše kurire i hvatali ih.

Napad jedne i druge grupe uspio je. Žandari su davali jaki otpor. Međutim, sutradan ujutro žandari su se povukli, bolje reći pobjegli iz Klasnića kao i Malog Gradca. Grupa, koju je vodio Capo na Mali Gradac, ubila je nekoliko žandara.

U našoj grupi, koja je napadala Klasnić, nalazio se je i Ranko Papuča – zvali su ga „Rankica". To je bio krasan čovjek, dobar drug i hrabar borac. U ovoj akciji on se je istakao. Za vrijeme napada skočio je na prozor s namjerom da upadne u zgradu, gdje su bili žandari i u tom momentu netko od naših opalio je iz puške i ranio Rankicu.

Rekao bih, da je značaj ovih akcija posebno u tome, što smo mi likvidacijom žandarmerijskih stanica u Klasniću i Malom Gradcu proširili naš dotadašnji slobodni teritorij po kojemu se sada slobodno kreću naše patrole i kuriri, ne bojeći se da će ih iznenaditi neprijateljske zasjede postavljene iz Klasnića i Malog Gradca. Taj značaj akcije mislim da ne umanjuje (155) činjenica što tom prilikom nismo ništa zarobili od oružja, kojega su žandari ponesli sa sobom bježeći u Glinu.

B)
ĐURO ZATEZALO O VASILJU GAĆEŠI[10]

GAĆEŠA NIKOLE VASILJ

Rođen je 1. novembra 1908. godine u selu Vlahović, Glina, Hrvatska. Potječe iz seljačke porodice. Još kao dječak od osam godina ostao je bez oca. Iako je njegov brat Đuro bio stariji, gospodarstvo je vodio Vasilj. Već kao mladić poznat je kao otresit i odlučan. Ljudi su ga poštovali. Često se sukobljavao sa žandarmima i štitio sirotinju. „Kada svi žandari budu likvidirani", govorio je Gaćeša, „tada će tek biti prava sloboda". Još prije drugog svjetskog rata Vasilj se družio s komunistima svog kraja, pa je i zbog toga često proganjan od tadašnjih vlasti.

Kapitulacija starojugoslavenske vojske zatekla ga je u Šibeniku u činu artiljerijskog rezervnog podnarednika. Inteligentan i snalažljiv, Gaćeša se uspio, preko Bosne, vratiti kući i donijeti dvije ručne bombe, za koje je znao reći: „Trebat će one kao komad hljeba." Već u aprilu i maju 1941. žandarmi i ustaše ga svakog dana traže, ali im on vješto izmiče, krijući se u šumama. Saznavši za direktive KPJ o podizanju ustanka, Vasilj ih svesrdno prihvaća. S drugim komunistima svoga kraja okuplja ljude, savjetuje ih da ne vjeruju ustaškoj vlasti i da prikupljaju oružje. Sredinom jula 1941. godine, s Gaćešom je bilo već 30 ustanika naoružanih lovačkim puškama, kuburama, kremenjačama i ponekom vojničkom puškom.

Partijsku odluku donesenu u šumi Abez kraj Vrgnmosta, 19/20. jula, da počne ustanak na Baniji i Kordunu, provodi već 23. jula, kada s ustanicima raspoređenim u tri grupe napada željezničku stanicu i općinu u Banskom Grabovcu. Uništava posadu, željezničku stanicu, općinsku zgradu i oduzima 12 pušaka s municijom. Već u ovoj akciji Gaćeša je ostavio snažan utisak na sve borce, i ispoljio posebnu prisebnost u situaciji koja je nastala sutradan, bježanjem naroda od ustaških zlodjela. On okuplja, 24. jula, prvu grupu partizana Banije, u Šumarici, kod Jovina groba. Vodi brigu o životu izbjeglog naroda iz sela Vlahovića, Grabovca, Drenovca, Šušnjara i Luščana. U tu svrhu organizira rad pekara, mlinova, straže, zemunice i druge potrebe za život u šumi. Dobro je poznavao Baniju. Znao je od kakvog su materijala kuće građene u pojedinim mjestima, što mu je omogućavalo da planira kako izvesti akciju za uništenje neprijatelja.

Već poslije nekoliko izvedenih akcija, Gaćešino ime se pročulo u cijeloj Baniji.

Na I konferenciji partijsko-vojnih delegata Korduna i Banije, u Petrovoj gori, 19/20. septembra 1941. godine, Baniju predstavlja komandant Vasilj Gaćeša. Upravo tog dana primljen je i za člana KPJ. Već 28. septembra 1941. Vasilj govori pred postrojenim borcima prilikom polaganja partizanske zakletve u Šamarici. Pamte se njegove riječi: „Junak će biti onaj borac čiji će moral izdržati sve nedaće u ovom našem pravednom ratu." U septembru je iz okoline Siska došla u Šamaricu grupa partizana-Hrvata, što je imalo izuzetan značaj za razvitak ustanka u ovom kraju. Gaćeša je od prvih dana ustanka pravilno usmjeravao narod Banije, govoreći da se do slobode može doći samo zajedničkom borbom svih naroda Jugoslavije. Pružajući ruku Vladi Janjiću Capi, narodnom heroju, rekao je: „Ovu četu Hrvata iz Siska što nam je ti dovede u pomoć, nosit će Banija kao malo vode na dlanu dok je Vasilja i dok je Banije." Za kratko vrijeme je uspio da, raznim akcijama, dobro naoruža svoje borce.

Banijci su imali i prvi top koji je napravio seoski majstor Simo Jednak. U napadu su vješto koristili svoje topove, kojih je, krajem 1941, bilo oko dvadeset. Vasilj

Gaćeša postao je član G[lavnog] š[taba] H[rvatske] oktobra 1941. godine na konstituirajućoj sjednici u selu Vučkovići, u Petrovoj gori. On je i član Štaba Korduna i Banije. S borcima Banije, Vasilj je u svakodnevnim borbama s neprijateljem, uči ih vojničkim vještinama i prekaljuje u akcijama. Svojim Odredom napada ustaško-žandarmske i domobranske posade u Bačugi, Gvozdanskom, Vlahoviću, Malom Gracu, Klasniću, Žirovcu, Obljaju, Zrinju i drugim mjestima. Decembra 1941. postaje komandant Banije. Njegovo prisustvo među borcima davalo je osjećaj hrabrosti i nepobjedivosti. Pod njegovim vođstvom bili su uvijek spremni ići u borbu, ne znajući za strah pred neprijateljem.

Posebno teške ali uspješne borbe vodi zimi i u rano proljeće 1942. Iako je sve jedinice uputio preko Une za Bosnu, Vasilj s proleterskom četom i junakom Banije, Demonjom, nanosi neprijatelju teške poraze na Baniji. Aprila 1942, Gaćeša je poslije postavljene zasjede ustašama u Trnovcu, otišao sa svojim izmorenim, izgladnjelim i promrzlim borcima u selo Brubanj. Tu je, u noći 29. aprila, opkoljen od ustaša s jednim vodom boraca.

Prsa u prsa našao se junak s neprijateljem na vratima kuće. To je omogućilo dijelu boraca da iskoče kroz prozor i da se izvuku iz postavljene klopke. Pao je legendarni junak Banije sa svojih 9 boraca. Njegovo tijelo prenijeto je u Trnovac, u podnožje Šamarice, i 1. maja 1942. sahranjeno uz počasni plotun Demonjine proleterske čete.

Narod Banije nije zaboravio komandanta Vasilja Gaćešu. Njegovo ime nosila je u svim bitkama 1. brigada 7. udarne banijske divizije.

Narodnim herojem proglašen je 6. decembra 1944. godine.

Dr. Đu[ro] Za[tezalo

II.
JOSO MARJANOVIĆ – SELJAK/RADNIK IZ VELIKE SOLNE, KOMUNIST GLOBALNIH HORIZONATA

A)
RANKO MITIĆ O JOSI MARJANOVIĆU (FRAGMENTI)[11]

(…) U to vrijeme 1934. godine dolazi iz Južne Amerike – Urugvaja Joso Marjanović – seljak iz Solne. On je u Americi postao komunista, a prije nego je došao u Jugoslaviju, završio je u Montevideu jednogodišnju partijsku školu. On je bio divan čovjek i pravi tip revolucionara. Idejno je bio vrlo zreo, po hrabrosti neustrašiv i dobar govornik.

Kada je Joso došao osnovao je sam partijske organizacije bez veze, kontakta sa partijskim forumom. Osnovao je organizacije u Velikoj i Maloj Solni, Stankovcu, Selkovcu i drugim nekim selima. Seljaci kraja Jose Marjanovića stvorili su takvu situaciju, da k njima tada u to vrijeme nisu dolazili ni žandari ni financi, a da se prije toga nije signaliziralo, pa bi se tada oni okupili. Meni je pokojni Joso pričao, da je on pročitao u „Proleteru" da treba tjerati žandare iz sela i braniti seljake (23) od njih i financa. Seljaci su sadili duhan više za svoje potrebe, pa bi dolazili financi i te sadnice bi im rezali. To im sada seljaci nisu dozvoljavali.

Ljeti 1936. godine u šumi Pokulama – gdje su bile livade za pašu lugari su branili seljacima da pasu tu stoku. Sada su se seljaci digli, potjerali lugara i doveli stoku da pase.

Ovdje bih napomenuo, da u Glini u ovo vrijeme djeluju i frankovci i da tu postoji još od ranije ustaška organizacija na čelu sa advokatom Pukom dr Mirkom. On je kasnije za vrijeme NDH bio ministar pravosuđa u vladi Ante Pavelića. Kod naroda glinskoga kraja ostao je u ružnoj uspomeni tako da su ljudi još tada za njega govorili: „Bolje da ti u kuću uđe vuk nego Puk." Znao je ljudima razvaljivati i kuću samo da naplati parničke troškove.

Ustašama – frankovcima ovakovi rad Jose Marjanovića nije išao u prilog, pa su ga oni 1935. g. pokušali likvidirati. Pucali su u njega i Joso je bio ranjen u bedru. Tada ga je Veljko Drakulić primio u Dom, a zatim ga odveo bratu Pubi u Karlovac, koji mu je pružio pomoć i izvadio mu metak.

U Domu gdje je Veljko Drakulić radio bio je zaposlen kao tipografski radnik jedan stari socijalista. Zvao se Fransoa. To je jedan od trinajstorice koji su 1918. g. pro-

marširali Glinom pod crvenom zastavom. Bio je vrlo duhovit i sada, kada je Joso Marjanović ranjen bio u Domu Veljko mu je rekao, da ga ne smije ni pogledati. Kada je Joso otišao upitao ga je Veljko: „Onda, što kažeš stari, zgodan dečko", a Fransao njemu: „Bog i bogme, nisam ga ni vidio". Tobože držao se je strogo konspiracije.

Sjećam se tako u to vrijeme mi đaci često smo napravili policiji kakovo iznenađenje, pa su nas sada sve češće pretresali -(24)-na željezničkoj stanici. Fransoa se je dosjetio i napisao je podsjetnicu sa tekstom – Gospodine, molim vas ne zajebavajte me … To smo mi sada stavili u knjigu i kada bi nas policajac došao pretresti mi bi mu dali knjigu u kojoj bi našao i ovu podsjetnicu.

Joso Marjanović radio je na selu kao seljak i bio je neumoran agitator. Sjećam se, da Josi samo jedna stvar nije išla nikako u glavu. Nije mogao da shvati potrebu plaćanja partijske članarine svaki mjesec. On bi rekao: „Reci ti meni koliko ti ja trebam dati i ja ću dati odjedanput." Pa bi znao zajedno sa svojim članovima Partije odvesti 10 – 20 vozova drva i to prodati, a dobiveni novac dati na račun članarine. Svojim radom neumornog agitatora afirmirao se je tada kao poznati komunista.

1935. godine uoči izbora održan je veliki predizborni zbor na Jukinačkim gmajnama – zajednicama. Na zboru bilo je prisutno oko 15 do 20 hiljada ljudi. Ljudi su se tu skupili iz petrinjskog, dvorskog, glinskog pa neki čak iz sisačkog kotara.

Sa rukovodstvom Seljačko-demokratske koalicije onoga kraja dogovoreno je da na zboru govore i dva naša komunista – Đuro Opačić Ićo i Joso Marjanović. Đuro Opačić vratio se je bio također iz Amerike. Bio je izgrađen komunista i vrlo dobar govornik. Na ovome zboru on je govorio, a kada je Joso trebao govoriti, neprijatelji su organizirano zviždali i tako ga onemogućili da mirno govori.

U vrijeme akcije za pašnjake 1936. g. u Pokulama žandari iz Gline i Petrinje su intervenirali. Frankovci su tada smišljeno išli za tim da isprovociraju sukob sa žandarima i oni su nagovorili jednog luckastog čovjeka da se približi da motikom (25) jednom žandaru sa leđa i da ga udari. Sada su žandari ubili jednog seljaka, a jednu ženu su ranili.

Poslije krvoprolića Joso Marjanović je okupio seljake i poveo ih na Glinu. Idući tako prema Glini kada bi se zaustavili, Joso je govorio narodu i hrabrio ga. Josu Borića – svoga komšiju, inače dobrog druga i komunistu poslao je sa jednom grupom na Hađer – 2 – 3 km ispred Gline, da tamo sruše most koji je bio postavljen preko jednoga potoka kako ne bi mogli sa kamionima stići žandari iz Petrinje, gdje je bila stacionirana jedna njihova četa.

Seljaci, kada su sa Josom Marjanovićem došli u Glinu, opkolili su zgradu sreskog načelnika. Sreski načelnik, star čovjek, počeo je umirivati narod. Tada je Marjanović izvadio sat i kaže načelniku: „Dajem vam rok od pet minuta da nam kažete tko je izdao naređenje da se ubijaju naši ljudi." Sreski načelnik dok je s jedne strane narod umirivajući zadržavao, psovao je žandare iz Petrinje da dođu i interveniraju.

Kada su došli žandari iz Petrinje kamionima opkolili su seljake i pozvali ih da se raziđu, a kada su otvorili vatru iz mitraljeza u vis seljaci su se razbježali. Joso Marjanović tada je rastvorio svoja prsa i viknuo žandarima: „Pucajte, mislite da vas se ja bojim." Međutim, ovaj puta oni nisu uhapsili Marjanovića.

Kao poljoprivrednik, Joso Marjanović bio je vrlo napredan i dobar gospodar, pa je i kao takav uživao veliki ugled među seljacima. A ono što sam spomenuo kao političar bio je neumorni agitator. Za njega preći pješke i po 15 km. da stigne na sastanak nije činilo nikakovu poteškoću. To je on smatrao sitnicom.

1936. g. u Glini grupa komunista organizovala je akciju protiv pijacovine, protiv pijačnih taksa. Ova akcija bila je dobro organizovana i izvedena je sa uspjehom. U toku akcije (26) postavljene su štrajkaške straže, koje su pored ostaloga imale zadatak da na prilazima Gline dočekuju seljake i objašnjavaju im svrhu akcije i potrebu da ne idu u grad na pijacu.

Za vrijeme akcije umiješali su se i žandari. Kad su opazili Milu Dulikravu, rodom iz Donjeg Selišta, uhapsili su ga. Dulikrava je bio komunista, koji je već tada naučio da misli dijalektički. Danas još živi kao penzioner. Žandari su sada uhapsili i Đuru Opačića. Narod kada je čuo za ovo njihovo hapšenje, onako okupljen krenuo je da ih oslobodi. Žandari su sada pustili obojicu. Tada je okupljenom narodu govorio Mile Dulikrava, Đuro Opačić i Stevo Gajić, a nakon toga otišli su pred zgradu sreskog načelstva, pa zatim pred općinsku upravu. Načelnik općine tada je bio u Glini Svetozar Davidović. On je po profesiji bio glumac i narod je sada vikao: „Dolje glumac, dolje junac." Tu je bio i Joso Marjanović.

Akcija protiv pijačnih taksa uspjela je. Takse koje su bile 10 dinara sada su spuštene na 4 dinara, a one od 4 na 2 dinara itd.

Uspjesima, koje su bez sumnje postigli naši drugovi, ja bih rekao da su se malo zanesli. Tu je bilo malo i istr-

čavanja kao i npr. akcije Jose Marjanovića u šumi Pokulama i kretanje u Glinu. Neprijatelj je međutim vrebao i čekao zgodan momenat, pa da zaskoči i nanese udarac.

1936. g. došlo je do provale i velikog hapšenja. Tada su bili uhapšeni pored ostalih: Joso Marjanović, Veljko Drakulić, neki Joso Šlosberg – student filozofije – sada živi u Sarajevu. On je ovdje upao ni kriv ni dužan. Jedino što su ga tada smatrali kao komunistu.

Šoprek – šef političkog odsjeka na policiji u Zagrebu vodio je sada istragu. On je bio u Zagrebu ono što je Vujković (27) bio u Beogradu. U toku istrage Joso Marjanović počeo je Šopreka uvjeravati u neminovnost pobjede komunizma našto je ovaj rekao za Josu, da je ideološki prekaljen, pa da mu pokažu to … I stvarno Joso je tada dobio mnogo batina. Osuđen je bio na tri godine zatvora. Sjećam se, da su mu kod čitanja presude naveli bili, da je stolar po zanimanju, što nije bilo tačno, jer je Joso bio seljak i to napredan. To je vjerojatno zbog toga, da se ne bi vidjelo, da ima i seljaka komunista.

Veljko Drakulić bio je pod istragom nekih devet mjeseci ili godinu dana, a onda je bio pušten. Spomenuo bih Veljkovu snalažljivost na sudu, kada su žandari donijeli pronađeni partijski materijal kod nekog Babića u Solni. Ovaj je bio zakopao materijal u štali u jedan bunker kojega je tu iskopao. Žandari, kada su to pronašli, donesli su na sud kao dokazni materijal. Veljko Drakulić postavio je vro vješto pitanje žandarmerijskom kapetanu, da ga moli neka kaže koliko je to bilo duboko zakopano. A kako ste vi to pronašli, pitao je Veljko. Žandar je govorio da je nataknutim nožem na pušci bo i tako došao do materijala. Nato je primijetio Veljko da je to nemoguće, jer da je nož kraći od pola metra i tako je ovo bilo odbačeno. Međutim, u pronađenom materijalu bilo je mnogo marksističke literature. Dosta od toga donio je bio Joso Marjanović iz Amerike kada je došao.

Za vrijeme istrage u zatvoru Joso Borić također krasno se je držao. On je bio prvi komšija Jose Marjanovića. Bio je vrlo bistar čovjek, a prošao je nekoliko država. Volio je tjerati šalu i izigravati čovjeka koji malo zna. Za vrijeme istrage kada mu je Šoprek ponudio kiflu, Borić mu je onako u ironiji rekao: „Nemojte, nemojte, gospodine doktore, znam ja da je vaša plaća malena." Isto tako Joso je znao onako vezanih ruku lancima (28) zgrtati mrvice na podu, a Šoprek kada bi ga pitao, da što to radi, odgovorio bi mu: „Pa znate gospodine doktore, ja sam seljak, pa hoću evo ovdje da očistim." Šoprek bi na to rekao žandaru, da je ovaj ovdje lud ili se pravi ludim i dodao bi: „Vodite ga u šumu u tamo streljajte!" Nato bi se Joso ustao kao da kreće, pa bi rekao: „Ja znam da gospodin doktor hoćeju pravo." Na taj način Joso Borić držao se je vrlo hrabro pred policijom šaleći se i rugajući i sa samim Šoprekom koji je vidio ovu istragu.

Poslije ovog hapšenja i suđenja u Glini i glinskom kraju nastalo je za izvjesno vrijeme zatišje. (…) (29)

(…) (39) (…) U hrvatskim selima također vrši vrlo jaki utjecaj i partijska grupa u kojoj vrlo aktivno rade pored Jose Marjanovića i Veljko Drakulić, Joso Borić, Stevo Klobučar i drugi. Utjecaj te grupe snažniji je mogao bih reći već 1934. g., a naročito on jača 1935. g., kada dolazi do onih jeftićevskih petomajskih izbora i kada je stvorena udružena opozicija. To je imalo snažan uticaj na jačanje gibanja i aktivnosti među hrvatskim masama. Sjećam se jedne priredbe – zabave u Solni – rodnom mjestu Jose Marjanovića, koja je održana 1935. g. odmah poslije izbora. Toj priredbi prisustvovao sam i ja, a na nju su bili pozvani pored Hrvata i Srbi iz srpskih sela. Marjanović je to organizirao. Na toj zabavi bili su prisutni i predstavnici „HSS"-a, pa se je tako tu našao i Štef Tonković rodom iz Nebojana. Bio je poslanik, a po zanimanju seljak, i poznat je bio kao demagog. Sada međutim, na ovoj zabavi svi ovakovi koji su govorili, bili su vrlo oprezni. Oni su u to vrijeme već bili počeli da napadaju komuniste. Ali, međutim ovdje to nisu činili. Izbjegavali su i od toga su odstupali. Oni su bili vrlo dobro informirani o situaciji koja vlada ovdje i o utjecaju koga ima Marjanović i grupa komunista. Zato su oni bili oprezni u svojim govorima i istupanjima, ne napadajući ovoga puta otvoreno komuniste, iako su oni to u drugim zgodama činili otvoreno i direktno. U diskusijama, koje smo mi vodili (39) kasnije s predstavnicima HSS-a, oni su bili uvijek vrlo obazrivi. Ali, kako su bili inače arogantni na drugim mjestima i u drugim zgodama, govorili su uvijek protiv komunista. (…) (40) (…) (47) (…) Općinski komitet Solna. Sekretar je bio Joso Marjanović. (…) (47) (…)

U Glinskom Novom Selu imali smo također partijsku organizaciju. Te organizacije bio je sekretar Petar Vidnić. Njega sam ja otkrio kod Gajića, gdje su se jedno vrijeme održavali (50) sastanci, zborovi i diskusije. Kroz te diskusije vidio sam kakav stav zauzima Vidnić i ne samo on. Jednom zgodom on na jednom sastanku kaže: „Nisam ja za ovakovu politiku već za Lenjinovu – ja sam se za to konačno i borio u Oktobarskoj socijalističkoj revoluciji!" Nakon toga ja sam se za njega zainteresirao, a kada je formirana partijska organizacija u ovome selu, on je bio njen sekretar.

Moram ovdje priznati, da nam nije bilo baš lako prodirati u hrvatska sela. Išlo je teže. Tamo, gdje je bio Joso Marjanović bilo je dobro, ali u drugim selima ipak zahvaljujući ljudima koji su bili u svijetu, u Americi na radu ili u Oktobarskoj socijalističkoj revoluciji u Rusiji, ipak je išlo lakše. (…) (51) (…)

Još prije naše kotarske konferencije održane u junu mjesecu [1940. – *op. a.*], održale su se općinske partijske konferencije na kojima su pored ostaloga bili izabrani delegati za kotarsku konferenciju. Kotarska konferencija izabrala je novi KK KPH Glina u sastavu: Ranko Mitić, kao polit. sekretar, Dragan Petrović, Veljko Drakulić, Opačić Ilija-Ićo, Joso Marjanović i Stojan Vujaklija-Ćokan. (…) (62) (…)

(…) Uporedo sa ovim logorom koji je ušao u historiju kao „Gaćešin logor" – to je bio naš glavni logor – imali smo i logor u Prolomu. Tu je došao Joso Marjanović. On je bio i komesar logora. Komandant ovoga logora bio je Ljuban Reljić – bio je žandar za stare Jugoslavije, a sada je mislim pukovnik u JNA. Još prije rata bio je povezan sa nama i bio je dobar i napredan mladić. Ovaj naš logor u Prolomu postojao je sve do pogibije Jose Marjanovića. (…) (135) (…)

NAPAD NA GREĐANE

Željeznička stanica prva kada se ide od Gline prema Topuskom. Ovu akciju izvršila je grupa nas 80 iz logora „Vasilja Gaćeše" zajedno sa drugovima iz logora „Prolom", čiji je bio komesar Joso Marjanović, a komandant Reljić. Ovaj napad izvršen je nešto prije od izvršene akcije na ustaše iz Maje, kada smo ubili 25 ustaša. Željezničku stanicu Gređani branili su domobrani.

Prije nego smo išli u akciju na Gređane, mi smo se dobro pripremili. Raspored snaga izvršili smo tako, da je glavni dio jačine jednoga voda kojega je vodio Ilija Tarabić, trebao direktno vršiti napad na uporište, a druge snage podijeljene u dvije grupe, imale su zadatak da vrše demonstrativni napad prema Glini, kako bi neprijatelja zavarali i skrenuli njegovu pažnju od Gređana.

Grupu, koja je vršila demonstrativni napad od Majskih Poljana vodio je Stanko Bjelajac Ćane, a druga grupa vršila je također demonstrativni napad također prema Glini, kao i Ćanina, prema Glini od Pogledića, šume nedaleko same Gline. U glavnoj grupi koju je vodio Tarabić, bio je pored ostalih i Milutin Baltić. On je od tuda rodom pa mu je taj kraj vrlo dobro poznat.

Ova naša akcija na Gređane uspjela je potpuno. Domobrane smo razoružali, a u ovoj akciji zarobili smo i prvi puškomitraljez – marke češka zbrojovka. To je za nas u onom momentu bila velika stvar.

O Josi Marjanoviću, koji učestvuje u ovoj akciji na Gređane, a koji će poslije nekoliko dana nakon ove akcije poginuti, još bih nešto rekao. (156) Joso, kada se je vratio s robije 1939. g., mi smo tada već imali Kotarski komitet KPH Glina. Njega smo sada kooptirali u Komitet.

1941. g., kada je već bila proglašena „NDH" i Švabe kada su se šetali po Glini, bili smo pozvani da se javimo kotarskom predstojniku 16. aprila: ja, Miladin Šurbat, Adam Korak, Andro Šantek i Joso Marjanović. Kotarski predstojnik u Glini bio je tada neki Milić – sada radi kao pravni referent kotarske skupštine Varaždin. Ja sam imao nekog posla u Glini i kada sam tamo došao, sreo sam poznate žandare, koji su me pitali da li sam se javio gospodinu predstojniku. Rekao sam im, da upravo sada idem k njemu. Međutim, ja nisam na to ni pomišljao i od tada ja se nalazim u ilegalnosti. Josu Marjanovića, Miladina Šurbata, Andru Šanteka i Adama Koraka uspjeli su uhvatiti i njih su ustaše otpremile u Zagreb pa od tuda u logor Danicu – Koprivnica.

Joso Marjanović, pričao mi je on sam, da je nagovarao Miladina Šurbata da bježe iz logora. I on je sam na svoju ruku pobjegao iz „Danice" i došao kući. On bježi iz logora isti dan kada bježe i naši drugovi iz logora Kerestinec. Ovo je vrlo interesantan slučaj po mome mišljenju još neispitan.

Kod nas na Baniji ustanak je bio već počeo, kada je Joso došao kući. On je poručio Stevi Klobučaru, da je stigao i da se krije kod kuće. Stevo je bio član Partije i on je meni to javio. Ja sam rekao Klobučaru, da kako ga pamet uči još sutra na noć Joso mora biti kod mene. I zbilja, Joso je sutradan došao k meni.

Joso Marjanović sada je došao k nama, vodio nas je u jednu akciju na njegovu općinu Stankovac. U zgradi općine (157) bilo je 70 karabina. Na samoj zgradi u međuvremenu bila su izmijenjena vrata, pa kada smo stigli, Joso je udario tamo gdje su bila vrata ranije, a sada su bila zazidana. U to je stražar iznutra otvorio na nas vatru. To je isto učinio i bilježnik iz susjedne kamene zgrade. Kod nas je došlo do komešanja i ovaj zadatak mi nismo izvršili. Nismo uspjeli. Joso se je ovdje bio malo prenaglio. Kada smo vršili pripreme za ovu akciju Joso je govorio, da ako tko bude ranjen od nas, da ćemo ga mi sami dotući kako ne bi pao u ruke neprijatelju i nama činio teškoće. Ja sam rekao da tako ne bi trebalo raditi, već ra-

njenog druga spašavati, sa čime su se složili i Joso i ostali drugovi.

Sjećam se momenta iz te akcije, kada su se Joso Marjanović i Mile Dulikrava zamijenili šeširima. Tada je k nama došao Rade Jakšić – bio graničar za stare Jugoslavije. Poginuo je kao partizan. On je prišao Josi misleći da je Dulikrava i kaže mu: „Slušaj ti bre, da nas ovaj drugar ne odvede kuda ustašama." Joso Marjanović tada je bio među nama jedini Hrvat. Joso Jakšiću: „Pa nemoj druže tako, ovdje je drug Ranko, a mi se poznajemo još od ranije."

Joso Marjanović je mislio da on sam može pobiti sve ustaše. Bio je eksplozivne naravi. Mi kada smo formirali odred u Prolomu, Joso Marjanović bio je komesar ovoga našeg partizanskog odreda. Svojom hrabrošću, odnosom i ljubavlju prema ljudima i narodu, počeo je odmah na početku sticati simpatije boraca i naroda. Za Josu su ljudi ovoga kraja znali i ranije, ali ipak ne tako i toliko kao sada kada je otpočeo ustanak.

Neposredno poslije uspjelog napada na željezničku stanicu Gređani koju su branili domobrani, Joso Marjanović je poginuo. Prilikom napada na ovu željezničku stanicu u kojem je (158) učestvovao i Joso, zarobili smo i jedan puškomitraljez.

Joso je bio napadnut sa svojom jedinicom od žandara iz sela Maje i Obljaja i tom prilikom je poginuo. Poslije Josine pogibije odmah poslije napada na željezničku stanicu Gređani, navratili smo u logor Vasilija Gaćeše, gdje smo se kraće vrijeme bili zadržali. Kostur od pokojnoga Jose Marjanovića uspjeli smo pronaći tek poslije završetka rata. On je proglašen za narodnog heroja. (…) (159)

B)
ĐURO ZATEZALO O JOSI MARJANOVIĆU[12]

MARJANOVIĆ Josipa JOSO

Rođen je 30. aprila 1905. godine u selu Velika Solna, Glina, Hrvatska. Potječe iz siromašne seljačke porodice. Osnovnu školu je završio u svom selu, i učio stolarski zanat. Do odsluženja vojnog roka radi kod svoje kuće. Poslije povratka iz vojske, nije se dugo zadržavao u selu. Zbog nemaštine, 1930. napušta rodni kraj, i odlazi u Južnu Ameriku, u Urugvaj, kao pečalbar. Tamo je radnik tri i po godine. Tu se upoznaje s komunističkim idejama, i 1933. postaje član Komunističke partije. U Urugvaju je završio i jednogodišnju partijsku školu. Godine 1934. vratio se u radni kraj. Tu se Joso povezuje s komunistima Gline, gdje u radu partijskih organizacija koristi svoje teorijsko znanje stečeno u partijskoj školi u Montevideu. On okuplja grupe naprednih seljaka i učestvuje u organiziranju partijskih ćelija ne samo u Velikoj i Maloj Solni, nego i u nekim drugim selima kotara Gline, Vrginmosta i Pisarovine. (495)

Marjanović je već tada istaknuti borac u širenju ideja bratstva i jedinstva, što se nije sviđalo ni tadašnjim vlastima ni frankovcima, koji su širili razdor među Srbima i Hrvatima. Frankovci ga sačekuju i iz zasjede ranjavaju, a vlasti za to ne provode nikakvu istragu.

Godine 1935. i 1936. Marjanović otvoreno istupa kao komunist na javnim skupovima i zborovima. On predvodi i 2000 seljaka u demonstraciji pred Sreskim načelstvom u Glini, koji se suprotstavljaju odlukama sreskog načelnika o zabrani prava na ispašu stoke. I kad žandarmi ubijaju dva demonstranta, Joso izlazi na čelo, govoreći: „Ubijte mene, ali nećete moći pobiti narod!" Zbog revolucionarnog rada, 1936. je uhapšen i osuđen na tri godine robije. Kaznu izdržava u Lepoglavi, i 1939. revolucionar Joso se ponovo vraća u svoj kraj, gdje postaje član novoformiranog KK KPH za Glinu.

Komunist-robijaš ne posustaje, već nastavlja politički rad do sloma stare Jugoslavije.

Dolaskom ustaša na vlast, već 20. aprila 1941. Marjanović je među prvim glinskim komunistima i Srbima uhapšen, i odveden u logor „Danica" u Koprivnici. Trebalo je da bude strijeljan zajedno s ostalim komunistima, ali je, jedne avgustovske noći 1941, uspio pobjeći iz logora, i doći u svoje selo. Povezuje se s članovima KK KPH za Glinu, i odlazi u sastav prve ustaničke grupe u šumu Prolom, kraj sela Obljaj, na Baniji. Joso postaje komesar partizanskog odreda „Prolom". Na čelu svog odreda učestvuje u prvim borbama i akcijama na željezničku stanicu Gređani, i na općinu Stankovac. Kao komesar i član KK KPH Glina, radi na organizaciji ustaničkih grupa i jačanju partijskih organizacija. Desetog oktobra 1941. godine – u iznenadnom sukobu s tri satnije ustaša, domobrana i žandarma – herojski je pao u šumi Prolom, boreći se na čelu svog Odreda.

Narodnim herojem proglašen je 20. decembra 1951. godine

(Đu[ro] Za[tezalo])

[1] Adam DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u 1941. Događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014., 58–60.

[2] Stanko BJELAJAC, „Na području kotara Petrinja i Glina 1941.“, u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 225.

[3] Đuro BAKRAČ, Joco MRAKOVIĆ, „Prve oružane akcije na Baniji i organizovanje Gaćešinog logora 1941.“, u: *Glina*, 231, 238.

[4] Ivan ŠIBL, *Sjećanja II. Ratni dnevnik*, Zagreb 1986.

[5] Isto, 55.

[6] Isto, 57.

[7] Isto, 67.

[8] Ranko MITIĆ, *Kazivanja na zbivanja i događaje iz našeg revolucionarnog radničkog pokreta* (HR-HDA-1372: MG – Ranko Mitić).

[9] „Krajina gore“, tj. Bosanska krajina [*op. a.*].

[10] *Narodni heroji Jugoslavije* (ur. Petar Kačavenda i Dušan Živković), sv. 1, Beograd : Titograd 1982., 255.

[11] Ranko MITIĆ, *Kazivanja na zbivanja i događaje iz našeg revolucionarnog radničkog pokreta* (HR-HDA-1372: MG – Ranko Mitić)

[12] *Narodni heroji Jugoslavije* (ur. Petar Kačavenda i Dušan Živković), sv. 1, 495–496.

2.
„BIO SAM GIMNAZIJALAC U GLINI 1941.“[1]

Jovan Lončar

Gospodine Lončar, hvala Vam još jedanput što ste pristali na razgovor s nama. Za početak bih Vas samo zamolio da se predstavite imenom i prezimenom, datumom i mjestom rođenja.

Ja sam Jovan Lončar, sin Pavla i Anđelije, rođen u selu Majske Poljane, Kotar Glina, Hrvatska.

Koje godine ste rođeni? Možete mi još samo reći Vaše zanimanje?

Rođen sam 27.2.1927. godine. Ja sam profesor, doktor matematičke znanosti, sveučilišni profesor u penziji.

Znate li nešto o porijeklu i povijesti Vaše obitelji na glinačkom području? Odakle potječu vaši roditelji, čime su se bavili?

To mogu reći, nisam ja baš sto posto pouzdan za te podatke; došli su oni iz Like, a u Liku su došli negdje sa tromeđe, Srbija, Crna Gora, otuda. Davno. Ali, to su istraživanja profesor doktora, akademika Đure Kurepe. To po njegovim podacima, to mi je on rekao otkud potječu moji.

Dakle, Vaša obitelj je generacijama živjela u Majskoj Poljani?

Da, da. U Majskim Poljanama ja znam pradjeda, djeda, oca i mi, stalno živimo u Majskim Poljanama.

Čime su se bavili Vaši roditelji? Od čega su živjeli?

Moj otac je bio činovnik od 19. godine, u Glini. I to čitavo vrijeme. A mi drugi smo išli u školu, zanate. Inače, u Majskim Poljanama imali smo svoje; seljaci.

Iz Vašeg djetinjstva koja su najranija sjećanja? Kako je izgledao život u Majskim Poljanama?

– Moja su sjećanja jako, jako, jako... Mogu reći pouzdano negdje od 8. godine, tada se desila jedna nesreća, pao sam na nož. Onda sam primao injekcije i tako mi je to ostalo u sjećanju. Sjećanje je najbolje iz škola, one pučke škole, pa takozvane male gimnazije. Završio sam 3. razred male gimnazije, odnosno sadašnje osmogodišnje škole, 1941. kada je došla NDH. Tako da sam onda na jesen išao u zadnji, 8. razred, odnosno 4. razred gimnazije.

Gdje ste išli u gimnaziju?

U Glini. U Glini sam išao u gimnaziju i u Glini u školu. Moja kuća je jedno 3 kilometra daleko od Gline, na selu Majske Poljane, koje počinje odmah iz Gline.

Da li se iz tog razdoblja prije početka rata sjećate, jeste li primjećivali neke političke stvari i društvene događaje?

Ja jesam primjećivao to jer je brat moj bio neposredno prije rata komunista, član Partije. Ali, on je živio u Beogradu, tako da je najviše 2 puta godišnje dolazio iz Beograda, za Božić, Uskrs i tako. – Znam tamo iz tih kontakata, razgovora. A jedan rođak, taj je bio čak sekretar partije, Ranko Mitić, za Glinski kotar.

Da li se sjećate da li se u Vašoj obitelji, među vašim roditeljima, razgovaralo o njihovom članstvu u Partiji?

Moj otac ono što je znao o komunistima, on je znao da svak ima pravo spavat sa njegovom ženom, sa njegovom djecom. To je bilo znanje moga oca. I što se toga tiče, on je bio totalni antikomunista.

Da li su se u Majskim Poljanama i Glini pratili događaji u Europi kasnih tridesetih; uspon nacizma... Ono je bilo, otkad je poginuo kralj Aleksandar, recimo tada. Sjećate se toga? –

Da, da, da. Ljudi kao: “Šta će sad biti, kako će biti?” “Hoće bit rat, hoće bit ovo - ono?” Priča o ratu, a djeca to upijaju, boje se. Oživljeno je, od starijih tih ljudi, pored ostalog i mog oca i susjeda, jer su oni bili u Prvom svjetskom ratu. Bili su dolje po Srbiji. Tamo su oni širili zapadnu kulturu silovanjem, ubijanjem itd.

Sjećate li se napada Sila osovine na Kraljevinu Jugoslaviju?

Sjećam se. Neposredno prije nego što je napad taj bio, u Glini je bio vrlo jaki Ustaški pokret. Otuda potiču i oni poznati zločinac, Mirko Puk, ministar iz Gline, Jerecki [Jerec] liječnik [2](?)i čitava grupa liječnika koji su bili. Glina je osvanula sva u parolama ustaškima, neposredno prije rata.

A plus toga, u Glini je došla vojska jugoslavenska neposredno prije rata, i kopala duboke rovove, protutenkovske. To je dubine jedno 3 - 4 metra i širina recimo 10 metara. Usput su pravili i betonirane bunkere na svaki. [pokazuje] Tu ide rov, onda bunker, onda rov skrene, cik - cak ide, onda bunkere. Pošto su ta 3 bunkera bila vojska na našoj zemlji, tu kopali, tako da mi se to dobro urezalo u pamćenje.

Majske Poljane su bile većinom pravoslavno selo ili miješano?

U Majskim Poljanama je bila samo jedna kuća katolika. Ja mogu što se toga tiče reći, ja ne znam da li je prijateljstvo moga oca i jednog, Mažuran Ivan, on je pokojni, iz Zagreba. Oni su bili negdje skupa činovnici. Mažuran je otišao u Zagreb 1919, a moj otac je došao u Glinu. Od 1919. do 1941. godine moj otac je svake godine u Zagreb na Zvijezda broj 3 odlazio kod svog prijatelja Mažurana. Došao na Badnjak, katolički Božić, i ostao do pravoslavnog. Na Badnjak je tek vratio se nazad u Glinu. Kako je nastalo to prijateljstvo, to je vrlo interesantno. Čak 1941. godine kad su otpuštani svi Srbi iz službe, moj otac nije otpušten. Jer on je bio poznati, imao velika prijateljstva sa Hrvatima. Na nesreću, poslije je to platio, ali to ćemo drugom.

Kako se situacija promijenila U Majskim Poljanama i Glini proglašenjem NDH?

– Proglašenjem NDH, vidite odmah da su u 5. mjesecu pobijeni Glinjani i svi ljudi koji su došli u Glinu. Među njima i moj brat.

Možete li nam ispričati kako se to dogodilo?

Ništa, kako bih... Došli su ustaška vlast, uspostavljena je. Neki ljudi, bilo je par tih liječnika, na nesreću, i pravnika, advokata i sudija, bili su u Ustaškom pokretu. I ona seljačka, nepismena, neobrazovana, totalna raja, poveli su te ljude. Znate, dođe doktor: "Mi ćemo vas liječit, vas progone, ova vlast jugoslavenska. Sve ćemo mi to izliječiti." Vas tamo nešto pozovu na sud, onda dođe Puk i kaže: "Ne bojte se vi, mi ćemo Hrvate braniti!" Neuka čovjeka povučete za sobom. Tako da dosta tih ljudi palo je u njihove kandže. Izvršen je taj zločin, to ubijstvo Glinjana tako da ljudi, nitko više nije spavao u krevetu. Mi smo svi spavali ili u šumi, ili u nekakvom bunkeru koji smo si iskopali. Uglavnom to su bili na štalama, u sijenu duboko i tako.

Kako je uhvaćen Vaš brat?

Ne znam ništa, on je 12. [svibnja] išao u Glinu sa još mojim drugim, od mene starijim bratom, Božom, koji je bio 26 godina. Išli su u Glinu jednom Urmoharu. Išli su orati za krumpir, šta li. To su radili godinama već.

To je bilo 12.5?

To je bilo 12. 5. 1941. godine. Došli su na most na ulazu u Glinu i brata starijeg, Nikolu, bio je 28 godina, njega skinuo, a ovoga mlađeg brata da se vrati nazad kući sa konjima i kolima, plugom i tim svim. I on se vratio. Usput je govorio ljudima koji idu prema Glini: "Ne idite, Nikolu su moga ulovili!" Znate kako ljudi: Valjda im je nešto napravio. Ja nisam kriv. Ima karakterističan slučaj, da jedan čovjek koji se vratio iz Amerike. Šta je mene briga šta ste se vi tu svađali. Ja idem. On nosi mlijeko, i kako je otišao, tako... To je Sava Lončar, to je otac od Mire Bjelajac, u toku rata poznate partijske funkcionerke, žene od Stanka Bjelajca, general - pukovnika, narodnog heroja,. Svi koji su otišli, pobijeni su.

U sljedećoj noću su pobijeni. Kako ste Vi i Vaša obitelj saznali za to? Kako smo saznali?

Da. Vrlo je interesantno bilo. Pošto je moj otac išao u Glinu na posao, otac je nastavio ići u Glinu na posao. I normalno da ono jutro, da je čitava Glina znala za to. To se nije puno krilo. Ali, tada se desilo... Mi smo u Majske Poljane dobili glas da zapravo svatko može doći svoga uzeti u Prekopu. Oni su tamo pobijeni, ali da ga može voziti kući. Da odu tamo raspoznati, pa raspoznaju, odijele i ... Moja majka i još 5 - 6 žena pošle su iz Majskih Poljana u Prekopu. Između nas je livada, 1 kilometar smo udaljeni. Te su žene pošle. Kad su se približile blizo toj Prekopi, gdje su ta ubijstva, oni su počeli na njih pucati. Sreća da su oni zapravo, pošto nitko od žena nije poginuo, nije poginuo zato što oni poslije toga klanja i ubijstva, oni su se opijali. Ja sam tada,kao dečko od 14 godina, prvi put osjetio da metci mi idu iznad glave. Bježao sam u suprotnu stranu, južnu stranu. Bježao sam 18 kilometara daleko do sela Veliki Gradac. Tamo sam se tek zaustavio. Više nisam čuo ni pucnjavu, ni metke, ni ikakve glasove. Još sa dvojicom ljudi. S tim da sam se 3. dan vratio nazad u Majske Poljane. Oni su pronijeli glas da su u Prekopu napali četnici iz Majskih Poljana, a išle žene po svoju... Moja majka išla da nađe sina, ova druga da nađe sina, treća da nađe oca, svoga muža i tako.

Jeste li našli bratovo tijelo da ga pokopate?

Ne, ne, ne. Oni su pokopani tek poslije rata, 1947. godine. Sve žrtve koje su Glinjani i žrtve pokolja u glinskoj crkvi, kosti su prenešene u zajedničku kosturnicu na pravoslavno groblje u Glini. Tamo ima i spomenik. Piše gore sve na spomeniku o tim žrtvama.

Možete li nam opisati kako je dalje tekla situacija u Glini? Kako je izgledalo ljeto u Glini '41?

Ja sam nastojao ići u gimnaziju i ja sam, pošto su rekli da oni koji se pokrste, pređu na katoličku vjeru, da će imat sva prava, ja sam prešao. S tim da sam ja kao školarac, mi smo prešli kompletnu proceduru tu - vjeronauk, ovo, ono... Mene je lično pokrstio, tamo kod nas bio u Glini poznati, veliki humanista i veliki čovjek Franc Žužek, Slovenac, koji je protjeran iz Istre. Talijani su ga protjerali. Kad je naš pravoslavni pop bio nešto spriječen, on je nama održao sat vjeronauka. Ali, tu nije držao vjeronauk, nego ja sam više od njega politički čuo kako su njega talijanski fašisti protjerali iz Istre. Tako da sam od njega prve te o fašizmu talijanskom čuo prije rata. Od njega, ne od SKOJ-a, ni od Partije ni od ovog ili onog. I kad je reklo to, a sam prešao na katoličku vjeru. Prešli su moja čitava familija.

Da li je to bilo organizirano od strane vaše pravoslavne zajednice ili ste vi svi samoinicijativno... ?

Ne, ne. Ne od pravoslavne, nego je bilo organizirano od katoličke. Pazi, javni proglas je bio. Javni proglas je bio: "Jednu trećinu ćemo pobit, jednu trećinu ćemo odselit u Srbiju, jednu trećinu ćemo prevest u katoličanstvo, i ti će postat katolici, Hrvati i oni će uživat sva prava. Kad vam netko da takvu ponudu, sigurno da ćete izabrat ovu trećinu. Nećete reći onu trećinu gdje će me pobiti ili onu trećinu gdje idem u Srbiju, kad sam seljak tu, vezan za zemlju i to. Normalno. Pazite, plan je bio ustaški da, između pruge i ceste bilo je 6 pravoslavnih sela, htjeli su to sve pobit. Sve su nas planirali pobit. I organizirali su već bili, bilo je određeno gdje trebamo doći. No, ovaj pop, župnik je rekao: "Vi ne idete nikuda dok vam ja ne kažem. Ja radim na tome. Nikuda ne idete." Narod nije otišao. Međutim, nama iza toga on javi: "Sređeno sve." Sva ta sela, čitava parohija, 5 sela, on je nas preveo u katoličanstvo. Ove godine, na simpoziju, na kolokviju, na Filozofskom fakultetu, doktorica Matić [Matijević] iz Hrvatskog instituta je izišla s tim podatkom. Dokument postoji u nadbiskupiji kako je Žužek preveo Majske Poljane, ne Majske Poljane, nego parohiju majske Poljane, koja je sačinjavala 5 sela, 3 200 pravoslavaca, jednim dekretom. Bez odlaska u crkvu. A ja lično, pošto sam ja bio gimnazijalac tad, ja sam prošao čitavu proceduru; i u crkvi, pričestio se, sve, sve, sve. Međutim, ja sam otišao, nisam o tome ništa znao. I kad je završio rat ja sam otišao u Rusiju. Bio sam gore 3 godine. Nisam znao da je državnim dekretom odmah poslije rata to pokrštavanje poništeno. Ja sam još 3 godine poslije pisao da sam katolik. Jer prešao sam, šta, nisam kriv. Nisam se pisao Jovan, nego sam pisao Ivan. Moji dokumenti iz Rusije su Lončar Ivan. Nisu Jovan. Ja nisam znao da je to poništeno, nego sam poslije saznao.

Da li ste se Vi i Vaša obitelj osjećali sigurnije nakon tog pokrsta?

Neko vrijeme možda, ali kad je izvršen pokolj ovih ljudi koji su dovedeni u crkvu...

U glinsku crkvu?

Da, da. Tada je sve palo. Tada je definitivno bilo da to je samo obmana, to nema veze sa spašavanjem.

Možete li nam ukratko ispričati što se dogodilo u glinskoj crkvi i kako je to utjecalo na Vas i Vašu obitelj?

To je na mene utjecalo i zdravstveno. Imao sam ja i posljedica zbog toga. Na mene je jako teško utjecalo.

Što se točno dogodilo tamo?

Sa Korduna, to su uglavnom žrtve. Prvi pokolj je negdje bio 29. na 30. jula. Drugi veliki pokolj Kordunaša od Vrginmosta koji su dovedeni u crkvu je bio 4. na 5. augusta. Znači, par dana kasnije. U ovome prvom pokolju učestvovao je Ljuban Jednak. Njega su tamo doveli u crkvu, tamo su ih klali, onda su ga na kamion... Kad su provjeravali u crkvi, među njima gazili tamo, da li ima među njima živih, ovaj ga je udario, provjeravao, udario ga cipelom i razbio mu čelo. Onda su ih stavili na kamion. Tamo ih je bilo previše, onda su ga sa kamiona vukli za noge. Za noge vučete nekog, on, jasno, glavom dolje udari, onda razbije mu se tako potiljak. Pošto je kamion bio star, onaj pleh je, kao da ste ga noževima derali, gulili kožu Ljubanu. Stavljen je na kamion, jedno 5 kilometara udaljenost tog gdje su ih bacali, u te jame. Tu su opet pucali po njima i ranili su ga. Metak mu je prošao kroz koljeno. On i još jedan čovjek su se uspjeli izvući iz jame.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.44

[1] Zapis sačinjen u Documenti.

[2] Mirko Jerec je bio pravnik, sudac i odvjetnik.

3.
USPOMENE PERINA MEANDŽIJE NA PRVE DANE NARODNOG USTANKA 1941. GODINE

Priredio: Drago Roksandić

UDK: 94(497.5 Glina)"1941"(093.3)
Kategorizacija: Zapis

Sažetak ▶ Priređivač je nedavno pronašao u rukopisnoj ostavštini svojega pokojnog oca Đure Roksandića (Majske Poljane, 5. svibnja 1920. – Beograd, 2. listopada 2010.) zapis Perina Meandžije „Uspomene na prve dane narodnog ustanka 1941. godine". Riječ je o prvorazrednom – koliko je poznato – neobjavljenom izvoru za povijest 1941. godine u Majskim Poljanama i Glini te susjednim selima između ceste Glina – Petrinja i željezničke pruge Glina – Petrinja. Zapisao ih je čovjek koji je bio član Komunističke partije prije travnja 1941. godine, ali i čovjek koji je bio među najutjecajnijim lokalnim pokretačima ustanka, a kasnije i među ključnim osobama u sustavu narodne vlasti te, posebno, sudstva u 1944. i 1945. godini. Izvor je prvorazredan i zato što je vjerojatno nastao u proljeće 1946. godine, a vrijedan je i zato što iznimno konkretno i jasno svjedoči o lokalnim zbivanjima 1941. godine i njihovim akterima.

Summary ▶ Amongst the papers of his late father, Đuro Roksandić (Majske Poljane, 5 May 1920 – Belgrade, 2. October 2010), the editor recently found a note by Perin Meandžija, "Remembering the first days of the popular uprising in 1941". This is a first-rate and, it would seem, hitherto unpublished source for the history of 1941 in Majske Poljane and Glina and the neighbouring villages on the road from Glina to Petrinje and the Glina-Petrinja railway line, written by a man who was a member of the Communist Party before April 1941, one of the leading local initiators of the uprising, and later a key member of the popular government and, more particularly, the judiciary in 1944 and 1945. It is a first-rate source not least because it probably dates from the spring of 1946, while its value lies in the exceptionally concrete and clear witness it offers of local events in 1941 and those who played a part in them.

Ključne riječi ▶ Perin Meandžija, Majske Poljane, Glina, 1941., Nezavisna Država Hrvatska, masovni zločini, komunisti, ustanak
Key words ▶ Perin Meandžija, Majske Poljane, Glina, 1941, Independent State of Croatia, mass crimes, Communists, uprising

https://doi.org/10.17234/9789533792972.45

U rukopisnoj ostavštini svojega pokojnog oca Đure Roksandića (Majske Poljane, 5. V. 1920. – Beograd, 2. X. 2010.) pronašao sam zapis Perina Meandžije „Uspomene na prve dane narodnog ustanka 1941. godine". Riječ je o prvorazrednom – koliko mi je poznato – neobjavljenom izvoru za povijest 1941. godine u Majskim Poljanama i Glini te susjednim selima između ceste Glina – Petrinja i željezničke pruge Glina – Petrinja. Riječ je o članu Partije prije travnja 1941. godine, ali i o čovjeku koji je bio među najutjecajnijim lokalnim pokretačima ustanka, a kasnije i kao jednom od ključnih osoba u sustavu narodne vlasti i, posebno, sudstva u 1944. godini. Izvor je prvorazredan i zato što je vjerojatno nastao u proljeće 1945. godine. Naime, u Meandžijinim sjećanjima referira se na Đuru Bakrača kao na majora Jugoslavenske armije, što je on sasvim sigurno bio u vrijeme kada je nakon drugoga teškog ranjavanja pred konac rata vršio dužnost komandanta Banijskog partizanskog područja te, potom, pomoćnika načelnika Štaba IV. korpusa Jugoslavenske armije.[1]

Zagonetno je zašto ovaj izvor ranije nije bio ni objavljen u cijelosti, a niti se koristio kao izvor za rasprave o pitanjima koja su i danas otvorena (npr. je li se znalo za tragičnu sudbinu Glinjana srpske narod-

nosti 11./12. svibnja 1941. godine). Međutim, izvor je dragocjen i za razumijevanje fenomena mentalne paralize velikog dijela Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine, potom zablude u vezi s konfesionalnom konverzijom itd., što je ustaškim vlastima bitno olakšalo masovne zločine u srpnju i kolovozu 1941. godine, koji su bili planirani očito prije početka ustanka jer su od 24. VII. do 8. VIII. 1941. godine obuhvatili ogroman prostor od Petrinje do Bihaća, u velikim županama Gora te Krbava i Psat, pa i preko njihovih granica.

U vremenu nakon otkrića ovog izvora i zaključenja rada na rukopisu bilo je nemoguće pronaći elementarne osobne podatke o Perinu Meandžiji pa ovaj osvrt završavam s nekoliko ulomaka iz članaka različite naravi kojima je zajednički nazivnik taj što su svi, s jednim izuzetkom, objavljeni u zborniku *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina – Zagreb 1988.

I.

„Ostali dio Majskih Poljana – Kurepe, Meandžije, Bogdanići, Paspalji, Đakovići, Pavlice, Pijevci, Palamari i Pađani – koji po svom položaju gravitiraju prema selu Brnjeuški i otvoreni su prema Prekopi – Gorama – Glinskom Novom Selu kao tada neprijateljskim uporištima, imali su u to teško ratno vrijeme i te kako važnu i značajnu ulogu u organizaciji borbe i raznih pozadinskih ratnih aktivnosti. Odavde su, što je posebno vrijedno istaknuti, pošli u sastavu naše borbene grupe na Čavića-brdo u Šamaricu slijedeći prvoborci-ustanici: Petar Meandžija Perin, predratni član KPJ, glavni organizator pokreta u tom dijelu sela; Dušan Meandžija Mijanov, poginuo na Sutjesci kao komandir čete; Dragan Čučković Malica, poginuo 1943. u Crnoj Gori, Đuro Meandžija Đurica, Mile Palamar i Petar Palamar Perin. Njihov pozitivan utjecaj na taj dio Poljana tokom cijelog rata veoma se intenzivno osjećao.“[2]

Partijsku ćeliju u Majskim Poljanama konstituirao je Stanko Bjelajac u periodu između njegova povratka iz Petrinje u Majske Poljane, 22. VI. 1941., i odlaska u Šamarički partizanski logor sredinom kolovoza iste godine. Prema S. Bjelajcu, „(u) prvu osnovnu organizaciju (ćeliju) sela Majske Poljane ušli su drugovi: Slobodan Bjelajac, Đuro Roksandić, Ilija Zlonoga, Đuro Arbutina, Perin Meandžija, Jovo Polimac i ja. Krajem godine postao je član organizacije i Branko Drezga, koji se tada vratio iz Bosanske Dubice, gdje se nalazio kao službenik katastra.“[3]

II.

Perin Meandžija je pretežno obnašao odgovorne dužnosti u narodnooslobodičakim odborima pa ga Đuro Zatezalo registrira kao izvjestitelja Komisije za sjetvu Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora za Glinu o ranoj snazi i zasijanim zemljišnim površinama 3. IV. 1943. godine.[4]

III.

Perina Meandžiju nalazimo kao predsjednika Suda Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora Glina među sazivačima i referentima na Prvom kongresu pravnika antifašista Hrvatske u Glini, održanog od 12. do 14. VIII. 1944. godine. U raspravi o „narodnim sucima“, koje se biralo voljom ljudi kojima su sudili, Meandžija je istaknuo: „U početnom razdoblju razvoja pravosuđa potpuno su ispunili zadatke novog pravosuđa, jer su uglavnom rješavali tzv. seoske sporove. Prema riječima Petra Meandžije, predsjednika Kotarskog suda NOO Glina, seljaka, sud u takvom sastavu nije rješavao parnice, nego tegobe ljudi iz svakidašnjeg života. Rješenja tih sudova bila su izraz pravnih shvaćanja samih stranaka, jer su ih izricali ljudi istog socijalnog sloja kojem su pripadale i same stranke.“[5]

USPOMENE NA PRVE DANE NARODNOG USTANKA 1941. GODINE

Perin Meandžija

Bilo je to početkom travnja 1941. g[odine] kada se je kod zgrade biv[šeg] općinskog poglavarstva u Jukincu vršio pregled konja za vojne potrebe. Vojna komisija stare Jugoslavije marljivo je radila i skoro sve dovedene konje pronašla sposobnim. Još istog dana proglašena je t[ako] zv[ana] N[ezavisna] D[ržava] H[rvatska] i pod nosom ovih vojnih stručnjaka u samoj Glini to se je vidno manifestovalo najpr[ij]e sa vješanjem zastava. Posmatrao sam baš slučaj stavljanja prve zastave u Glini, koja je izvješena povodom ove tvorevine. Mihaljević Stevo, tadanji opć[inski] stražar, pita [Pavla] Kalajdžića „šta bi, bili izvjesili zastavu", a ovaj mu šapće nešto tiše da ne čujem ja i Vasilj Kurepa, koji je sa mnom taj moment prolazio pored njih. Mihaljević je potrčao sa ulice u dvorište, predomislio se i povratio se do Kalajdžića [i] rekao mu „neće valjati", našto ga je Kalajdžić ponovno osokolio i s njim zajedno uletio u dvorište jedne kuće niže pravoslavne crkve i za momenat zastava je visila sa krova. Ja i moj saputnik posmatrali smo ovaj prizor. Malo kasnije počele su nicati zastave i na krovovima ostalih frankovačkih kuća. Po ulicama Gline nastalo je neko komešanje, protrčavanje raznih tipova. Dogovarali su vjerojatno o daljem radu i pronosili zapovijesti. Prvi uspjeh bio je taj, da je još istu večer razoružan glinski vojni garnizon. Šima Naglić sa još nekolicinom ustaša iz Jukinca provalio je u zgradu biv[šeg] općinskog poglavarstva u Jukincu, pokupio oružje i municiju, priključili se ustašama i žandarima u Glini i pod rukovodstvom tadanjeg kotarskog predstojnika Srbina Miljenka Milića, razoružali su pomenuti garnizon. Bez borbe oružje je pokupljeno, a ljudstvo poslano kućama. Neki su prolazili noću kroz Majske Poljane i glasno se oduševljavali razoružanjem sa r[i]ječima „odzvonilo je kralju i kraljevini, zakopali smo ih". Osjećali su da treba poredak da se m[i]jenja, ali nisu bili svjesni toga da li je ovaj način dobar. Par mjeseci docnije, puklo je pred očima mnogima koji je put pravi, pa i ovome koji se je oduševljavao razoružavanjem, kada je njegov jedini sin, inače odličan lovac i str[ij]elac, počeo tamaniti one kojima je njegov otac predao oružje. Nizao ih je kao jagode na grotulju, kako je to sam narod kasnije govorio. Ovo je samo uzgred rečeno, a docnije ćemo vidjeti kako je do toga došlo. Da se vratimo na razoružavanje stare Jugoslavenske vojske. Mnogi su predali oružje još u Glini, a nekoji odvažniji i svjesniji iskoristili su onaj prvi metež oko proglašenja N[ezavisne] D[ržave] H[rvatske] i čuvši da će morati predati oružje, koristeći se mrakom otišli su svojim kućama u obližnja sela odnesavši i oružje. Sutra dan i sl[j]edećih dana pojavili su se u Glini naoružani domaći ljudi iz Gline i okolnih sela. Bili su u civilnim od[i]jelima sa vojničkim puškama na ramenima od kojih su neke bile na špagama. Nekoji od njih imali su poneki komad i vojne odjeće na sebi pa tako i razne kape na kojima je bilo zakačeno neko veliko „U" koje je izgledalo kao mala magareća potkovica. Odmah se je pročulo da su to ustaše. Razilazili su se po selima, tražili da (str. 1) narod preda oružje, a prvenstveno su tražili one koji su kao vojnici oružje i vojnu opremu odnijeli kućama. Tih dana narod iz okolnih srpskih sela dolazio je u Glinu i promatrao sve ovo što se događa. Baš tih dana dođoše u Majske Poljane tri druga i to: […][6] Došli su od Petrinje preko Brnjeuške i odsjeli u kući Save Bogdanića gdje je bila i birtija. Seljana je bilo na okupu, a na njihovo traženje još se i okupilo. Odmah su počeli sa objašnjavanjem, kako je potrebno oružje koje su nekoji donosili sa sobom iz vojske ili koje nekoji imaju, sakriti dobro i pod nik[ak]u cijenu ga ne predavati nikome, jer da će ubrzo doći čas, da će to oružje trebati. Ovo se je pročulo po selu i meni su došli dojaviti moji seljani sa riječima „eno tvojih kod Bogdanića i ti trebaš da odeš kod njih". Otišao sam odmah i upoznali smo se. Pitali su me za vezu i znajući da u selu od ovoga što se je učinilo taj put više nije bilo potrebno niti moguće, odveo sam ih u Glinu gdje sam našao Ranka Mitića baš pred zgradom bivše t[AKO] zv[]ANE I. općine.[7] Čitao je baš neki oglas na tabli. Izdvojio sam ga na stranu, upoznao sa jednim od trojice drugova i nakon par riječi među njima vidio sam na licu uv[i]jek veselog Ranka Mitića kako je postao ozbiljan. Otišli su poslom. Na dan prije ovoga u Glinu je već stigla njemačka motorizacija. Posmatrao sam njen dolazak. Jedan od braće Krestelica, obučen u neku ljetnu vojnu uniformu sa šl[j]emom na glavi i na motorbiciklu, obilazio je ulice Gline i on je imao prvi izići u susret njemačke prethodnice. Iza toga su se redale motorizovane kolone. Oduševljenje od strane glinskih frankovaca bilo je na vrhuncu. Iznosile su se razne ponude, jelo i piće, cigarete i dr. Jagmili su se tko će ih bolje počastiti. Njemački vojnici razilazili su se po dućanima

srpskim i jevrejskim. Uzimali su robu kakovu su htjeli i koliko su htjeli. U zamjenu su davali ceduljicu na parčetu hartije sa potpisom da će se to docnije isplatiti. Tako neisplaćeno ostalo je i danas. Robu su pakovali i slali u Njemačku svojim familijama. Narod i Srbi i Hrvati okupljali su se oko tenkova grdosija, kamiona, topova i raznih vojnih sprava i čudio se tom naoružanju. Naduveni njemački oficiri iskorištavali su ove momente i fotografisali. Aparati su samo škljocali. Sigurno su negdje u Njemačkoj to iskorištavali sa kakovim su oduševljenjem u Jugoslaviji dočekani. Nekoji oficiri raspitivali su se da li tu ima Srba, a naročito su pitali jesu li daleko oni krajevi gdje nose opanke sa kljunom. To su pokazivali gestovima ruku na svojim čizmama. Neki od njih koji se je bio nastanio u zgradi biv[še] poreske uprave rekao je da je ovo sve lako i šala, ali da će biti teže kada se dođe do Rusije i često je govorio RuSLAND, RUsland. Srbi su to sve promatrali. Bilo ih je istina koji su rekli, da toj sili ne može nitko stati na put, ali bilo je i takovih koji su obilazrći njemačke tenkove zamišljali kako bi to bilo lijepo pronaći onoliko ljudi koliko ima tenkova i da svaki u onoj gužvi stane kod svog i u isti čas sa po jednom bombom da uništi svaki svoj. (str. 2) To su čak neki međusobno i raspravljali da li bi to bilo izvodljivo. Taj dio srpskog naroda okolice glinske u to vrijeme govorio je da će se te sile razbiti o rusku silu koja je još veća i moćnija. Zbilja u ono vrijeme mnogo se je govorilo o velikoj moći Rusije. U ovakovom stanju prošlo je nekoliko dana. Njemačka sila je dolazila i prolazila na sve strane. Na moderniji način započeta pljačka pretvarala se je u običnu pljačku. Zalazili su već u sela, pljačkali svinje i stoku, a u gradu po dućanima opljačkali su svu vr[j]edniju robu. Ustaška organizacija nije zaostala u svom protunarodnom radu. Okolna sela su već bila naoružana. Mačekova Zaštita odigrala je svoju ulogu pri razoružavanju stare Jugoslavenske vojske i pobrinula se za naoružavanje ustaša. Logornici, tabornici i zbirnici izvršavali su svoju dužnost. Ljudstvom iz Mačekove Zaštite i oružjem po njima pribavljenim okupili su oko sebe svoju bratiju i započeli krvavi pir. Prva žrtva Dušan Meandžija iz Majskih Poljana pada u Glinskoj Poljani […][8] travnja 1941., pogođen dum-dum metkom iz puške i ruke Jose Ančića, zbirnika sela Glinske Poljane. Dušan je bio kod svoje sestre u Gl[inskoj] Poljani da joj pomogne u proljetnoj sjetvi. Dozvolili su da rodbina mrtvo tijelo preveze i sahrani u Majsk[im] Poljan[ama]. Na pogrebu okupilo se je selo Majske Poljane. Onima kojima nije bilo jasno šta se događa počelo je bivati jasnije, a nekima nije jasno još ni danas. To su izuzetci. Ozbiljnije se je ipak počelo razmišljati o nastaloj situaciji. Nastupio je i maj mjesec. Odluka po ustaškoj strahovladi šta da naprave sa Srbima u Hrvatskoj bila je već ranije donešena, a to se je jasno vidilo i iz ustaške štampe, koja je vrvila pogrdama na Srbe i otvoreno prijetila „Srbe na vrbe, bež'te psine preko Drine" i dr.

Agitacija za pokrštavanje Srba t[o] j[est] pr[ij]elaz sa pravoslavne na katoličku vjeru uzela je maha. Izdajice svoga naroda nađu se brzo na djelu i tako se je dogodilo i u Majskim Poljanama. Jagme se ko će više uraditi na pokrštavanju. [K]ao rukovodioci iskrsavaju u Majskim Poljanama Stojan Meandžija „Šostar" i Ljubica Meandžija „Džumur". Otežavaju rad organizatorima narodnog ustanka. Borba između pristalica jednih i drugih vodi se sve do srpnja 1941. g[odine]. Napadom Njemačke na S[avez] S[ovjetskih] S[ocijalističkih] R[epublika] rad organizatorima narodnog ustanka je otežan pošto pristalice pokrštenja operišu sa uspjehom njemačke bande. Vrlo dobro se sjećam onih dana kada smo morali po cijele dane provesti u ubjeđivanju pojedinaca i grupica da je to laž, da ustaške novine donose lažne vijesti sa fronte, ali uprkos toga strelice u ustaškim novinama su svaki dan bile dulje i zadirale sve dublje u S[avez] S[ovjetskih] S[ocijalističkih] R[epublika]. Mnogi sada o tome rado pričaju, da im je ipak bilo lakše kada je netko govorio da Nijemci nisu prodrli toliko u Rusiju. Pristalicama pokrštenja pod vodstvom popa [Franca] Žužeka, Stojana „Šostara" i Ljubice „Džumur" trebalo je mnogo krupnijih ustaških zlodjela pa da se uvjere koliko je njihov rad štetan. To su ubrzo doživjeli.

Ustaše iz Gline i Jukinca u to vrijeme upale su noću u kuću Rade Ratkovića, biv[šeg] općinskog (str. 3) blagajnika, izveli ga na Jukinačko polje i zaklali. Pokrštenjaci nastavljaju sa propagandom, e pa Rade je bio četnik i čak organizator četnika na glinskom kotaru. Jest to istina, ali kud se djede ono velikosrpstvo i četništvo ovim pokrštenjacima kad se tako brzo odrekoše Rade. Ustaše ne miruju već vjerno izvršavaju recept *Mein Kampfa* i krvavi pir u većoj mjeri počima 10, 11. i 12. maja 1941. g[odine]. Ovih dana je pokupljeno preko 400 Srba iz Gline, među kojima nekolicina iz okolnih srpskih sela i sve poubijano u Prekopi u već pripremljene jame. To je ozbiljniji početak ustaškog krvavog pira. Ubijanje Srba Glinjana promatrao SAM sa nekojim mojim seljanima baš iz mojeg vrta sa jedne uzvišice koja je udaljena od mjesta pokolja oko 2 kilometra. Bila je noć i dovoz kamionima Srba iz zatvora sudskog u Glini na mjesto po-

kolja u Prekopi mogao se je vrlo lijepo pratiti. Ubijanje istih je vršeno iz pištolja što se je isto tako dalo vrlo lijepo razabrati po tome što se je iza dolaska svakog kamiona čulo po 18–21 pucanj pištoljski. Čulo se je i jauka. Čulo se je dobro i kada je zapucalo oštrije i glasnije iz karabina. Odmah sam rekao neki im uteče i zbilja sutra dan osvanuo je Nikola Samardžija u bašči Nikole Lončara u Majskim Poljanama sakriven u živicu. Ispričao je sve što se je dogodilo. Istog dana neke žene među kojima i Miljka Lončar-Poštić, doznavši za to, odlučile su se i pošle na mjesto pokolja da traže svoje muževe. Idući još prema Prekopi kroz livade, dočekali su ih ustaše i otvorili paljbu na njih. Paljba iz pušaka se je prenijela, zapravo proširila duž Prekope i Kihalca, a istodobno i nastupanje ustaša prema Majskim Poljanama. Narod je bježao, a tom prilikom pada još jedna žrtva i to Nikola Meandžija „Ban" i to pred samom podkućnicom Rade Velebita. Starac 70-godišnji nije mogao pobjeći pred mladim, bahatim ustašama.

Počele su se otvarati još bolje oči onima kojima je bilo nejasno što se zbiva. Neki su počeli napuštati svoja ognjišta i prebjegli su u Srbiju, većina u Beograd. Neki su klonuli duhom i počeli sami sebi oduzimati život. Sami su se povješali u Brnjeuškoj Stojan Kukoleča, u Luščanima Stanko Kulović, Jovo Drljan, Mile Markiš, Milja Brkić, Janko Dević i još nekoliko. Neki su ipak nastavili raditi još upornije na pokrštenju, ali drugi su bili drugog mišljenja i nastavili još oštriju borbu protiv pokrštavanja i već su se počeli ozbiljnije i češće sastajati i dogovarati što da se radi. Tako jednoga dana upada u moju kuću Ilija Zlonoga i kaže mi da me čeka jedan čovjek niže kuće, kraj potoka u jošiku i da želi sa mnom razgovarati. Odmah sam otišao i našao se sa istim. Nismo se poznavali iako smo iz istog sela pošto je on [bio] mlađi i u izučenju zanata, a ja svojim poslom i tako nas put nije nanesao da se ranije upoznamo. Mladić je bio Slobodan Bjelajac „Ćobica".[9] Odmah mi je stao pričati da je on radio sa Nikolom Šakićem, kojega sam ranije poznavao kao dobrog druga i radnika za bolji život, te da je situacija za srpski narod vrlo kritična te da bi trebalo da se nađemo iduću noć na Popovića groblju, da se dogovorimo šta i kako da se dalje radi, a da će doći i jedan drug iz Zagreba, te da ja povedem nekoliko sigurnih (str. 4) ljudi iz svog rajona. Pristao sam naravski odmah i kako sam ja imao već nekolicinu drugova sa kojima sam radio u istom pravcu, odemo iduću noć na sastanak. Na taj sastanak su bili došli i neki nepoželjni za onaj momenat, koje je trebalo izbjeći i dok se je to ostvarilo, došao je taj drug tobož iz Zagreba. Željno sam očekivao da vidim ko će to biti, kad li se iza obližnjeg bagrika pokaza drug Stanko Bjelajac „Ćane".[10] Protumačio nam je situaciju u kojoj se momentalno nalazimo i pozvao nas da se dižemo na oružje, jer da drugog izlaza nema. Pristali smo i u tom cilju sastanci su se nastavili i učestali po raznim mjestima u obližnjim šumama, a održavali su se najviše noću. Oružje se je počelo prikupljati, a bilo je skromno, dva karabina i nešto civilnog. Sa drugom Ćanom ranije se nisam pobliže poznavao, ali sam o njemu mnogo znao i to da radi od ranije za bolji život radnog naroda, a to se je potvrdilo baš i tih dana pred naš prvi sastanak i to na taj način, što se je kroz moj zaselak pronio glas, da je došao Ćane Bjelajac iz Petrinje, a iza toga odmah par dana, da su dolazile ustaše sa autom u Bjelajce tražiti Ćanu. Bilo mi je odmah sve jasno, jer sam tih dana i u ustaškoj štampi pročitao da se Stanko Bjelajac odpušta iz službe.

Nekako u isto vrijeme kada se je održavao sastanak na Popovića groblju, ovakovi sastanak organizovao je i drug Simo Todorović na Bjelovođanskom groblju. Za sastanak je saznao Dušan Metikoš iz Maje i odao ga ustašama koji su tu noć došli, opkolili groblje, ubili Ognjenović [DAMJANA], a Simu Todorovića ranili.[11]

U međuvremenu pada još jedna žrtva na sektoru Majskih Poljana, a to je stari drug Resanović, za kojega Đurđija Žarković ubija ustašu Janka Budaka. Đurđija dolazi na sastanak i pokazuje pištoljčić iz kojega je ubio Budaka, ispod kreveta gdje se je Đurđija bio sakrio. Sastanci se održavaju sve ozbiljnije i već se prelazi na zadatke koje drug Ćane daje i to kako se imaju vršiti sabotaže sa izvlačenjem plugova i brnača na putove kojima prolazi ustaška banda. U ovakovim pripremama t.j. podizanjem naroda na otpor uspjelo se da je u par puta narod sa roguljama, kosijerima i sikirama izlazio na razna mjesta čekati ustaše. Tačno 13. srpnja 1941. g[odine] stiže glas da su se Luščanci digli na oružje i da su već razoružali nekoliko ustaša. Drug Ćane sav sretan određuje me da se sa jednom desetinom iz svog rajona otidem u Brnjeušku i da izvidim u čemu je stvar te da u slučaju potrebe da se priključimo Luščancima i Brnjeuščanima. Skupljam desetinu među kojima i docnijeg komandira čete Matije Gubca, Simu Lončara, koji je slavno pao u borbi na Bučici i krećemo kroz šume za Brnjeušku. Naoružanje nam je skoro nikakovo, jedan stari karabin austro-ugarski, kojega je taj dan Stevo Kurepa-Lončar na moje traženje iskopao ispod podumjent, jedna diplica isto tako iskopana iz zemlje po Nikoli Kurepi, sve bez municije. Drugi sa kosi-

jerima i vilama. Istovremeno drug Ćane poslao je Iliju Zlonogu sa sa drugom desetinom samo drugim pravcem, ali sa istim ciljem i u isti pravac. Stigli smo u (str. 5) Brnjeušku i naišli na okupljen narod oko Jovana Ostojića koji im raspoloženo priča kako se odigralo sa sukobom između Luščanaca i ustaša. To je bilo tačno 13. srpnja 1941. g[odine], kada je Đuro Bakrač, sada major J[ugoslavenske] A[rmije], sa svojim ocem podigao narod sela Luščana i u pola bijeloga dana navalili su na ustašku stražu koja se je nalazila između Peckog i Luščana, a sačinjavali su je ustaše Mutavdžija Simo, Marić Stanko, Mrak Joža, Čadlović Pajo, Marinović Ivan, Dragaš Toma, Ivan Brnad i Tomaš Ivan iz Peckog, neki Franjo, kočijaš i Stevo, radnik u tvornici Gavrilovića u Petrinji. Luščanci su ovu stražu razoružali, a nekoji od razoružanih ustaša da su počeli bježati prema Brnjeuškoj, a Ostojić sa još nekim Brneuščanima da su ih dočekali iz jedne šumice, pripucali na njih i tako ih rastjerali. Vratili smo se i izv[i]jestili druga Ćanu o svemu, te sa sastancima nastavili sve do 25. srpnja 1941. g[odine], kada je drug Vasilj Gaćeša sa drugovima izvršio poznatu akciju na željezničku stanicu Grabovac.[12] Iza ove akcije drug Ćane prikuplja svoju grupu koja se je taj put sastojala od sl[j]edećih drugova: Slobodan Bjelajac „Ćobica", Đuro Roksandić, Perin Meandžija, Đurica Meandžija, Dušan Meandžija, Dragan Čučković, Ilija Zlonoga, Stanko Zlonoga, Đuka Zlonoga, Vasilj Rebrača „Bracan", Stanko Rebrača, Rankica Papuča, Mile Palamar, Mićan Drezga, Đurđija Žarković, Ranko Žarković, Petar Roksandić, Jovo, Božo i Mile Nišević. Ovu grupu drug Ćane odvodi u Šamaricu, gdje već nalazimo Vasilja Gaćešu, Đuru Vujića, Simu Todorovića, Petra Vladića, Adama Vladića, Milana i Adama Mrakovića, Iliju Tarabića […][13]

Među prvima sa grupom Ćane Bjelajca došao je u logor Šamarica i sin onoga razoružanog vojnika stare Jugoslavije, koji se je veselio razoružanju, jer je osjetio da poredak treba m[i]jenjati, ali nije znao na koji način je bolje ga izm[i]jeniti. Njegov sin je taj način izabrao i zbilja tokom N[ardno] O[slobodilačke] B[orb]e svoj zadatak je izvršio časno. Postepeno u logor pristizali su sve novi i novi borci. Mnoštvo naroda bilo je izbjeglo ispred ustaškog terora i napravilo kolibe u Šumarici. Vojnički logor organizovan je bio posebno na drugoj kosi.

U isto vrijeme nalazio se je i drugi partizanski logor na drugom kraju Šumarice zvanom Kaline. U ovom logoru nalazili su se većinom braća Hrvati pod vodstvom druga Cape Janjića, Turkulina i drugih. Veze između logora Kalinskog i Gaćešinog bile su brzo uspostavljene i odmah počinju zajedničke akcije. Kalinjani preuzimaju akciju na žandarsku stanicu Mali Gradac, a Gaćešin logor na žandarsku stanicu Klasnić. U ovoj akciji po hrabrosti se ističe drug Rankica Papuča. Istakao se je on i prije ove akcije i to odmah dolaskom u logor Šumarice. Neumorno i neustrašivo izvršavao je sve zadatke, ali u akciji na žandarsku stanicu Klasnić biva ranjen u bedro od metka koji se je odbio od kamenog zida kasarne i pljoštimice ga udario u bedro i to baš prilikom njegova komandovanja lakom mitraljezu da uperi rafal po (str. 6) po prozorima kasarne odakle su žandari pucali i bacali bombe na partizane. Odmah je otpremljen u logor gdje je ostao na liječenju sve do prve akcije na Zrinj. Uz njega je ostao i vjerni mu drug Jovo Nišević. U isto vrijeme kada su se partizani pripremili i otišli u akciju na Zrinj, banda je pripremila i otpočela akciju na logor Šumarica. Banda je uspjela, u logoru našla nekoliko ranjenika, među kojima i Rankicu Papuča, sa Nišević Jovom koji ga nije htio napustiti, poubijala ih sve, popalila i uništila. Partizani iza ovog događaja nisu klonuli duhom. Okupljaju se odmah i to sa braćom Hrvatima u drugim barakama u Paripovom jarku koji banda nije bila pronašla i popalila. Nastavljaju sa svojim radom aktivnije i pod zimu izlaze iz šume u okolna sela Trnovac i mali Gradac odakle razvijaju ustanak sve žešćim akcijama i organizovanjem pozadine u N[arodno] O[slobodilačke] O[dbor]e, a malo kasnije i ostale antifašističke organizacije, a malu partizansku četicu u bataljone, brigade i slavnu VII. banijsku udarnu diviziju u kojoj je drug Ćane odigrao slavnu ulogu širom naše domovine.

Borba je urodila plodom i to bogatim, jer je narod njome izvojevao najveću tekovinu, svoju Narodnu Republiku, narodnu vlast i slobodu, te bratstvo i jedinstvo koje se može osjetiti samo u Titovoj Republici. (str. 7)

/kopija, strojopis, latinica/

Prepisao: Drago Roksandić

[1] Vidjeti: „ĐURO Ignjatija BAKRAČ“, u: *Narodni heroji Jugoslavije* (ur. Petar Kačavenda i Dušan Živković), sv. 1, Beograd : Titograd 1982., 57–58.

[2] Slobodan BJELAJAC, „Sjećanje na učešće naroda općine Glinski Trtnik u NOP-u“, u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 248–261, citat na 253.

[3] Stanko BJELAJAC, „Na području kotara Petrinja i Glina 1941.“, u: isto, 224.

[4] Đuro ZATEZALO, „Razvoj i rad organizacija KPJ i organa narodne vlasti u kotaru Glina 1941 – 1945. godine“, u: isto, 197–213, citat na 206.

[5] Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, „Nova pravna misao izložena na Kongresu pravnika antifašista Hrvatske u Glini 1944. godine“, u: isto, 374–381, citat na 380.

[6] Imena je ispustio P. Meandžija [*op. a.*]

[7] Ranko Mitić Gornje Selište, 1. travnja 1916. - ?), sekretar Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Glina [*op. a.*]

[8] Datum je ispustio Perin Meandžija [*op. a.*]

[9] Slobodan BJELAJAC, „Sjećanje na učešće naroda općine Glinski Trtnik u NOP-u“, 248–261.

[10] Vidjeti: Stanko BJELAJAC, „Na području kotara Petrinja i Glina 1941.“, 214–230.

[11] „Već 6. maja oružnički narednik, ustaša Stipe Vrkljan, uhapsio je komuniste s područja Klasnića: Dragana Petrovića, člana KK KPH Glina, Đuru Relića, člana KK KPH Glina, te Dušana Slijepčevića, Kuzmana Slijepčevića, Damjana Ognjenovića, Damjana Bijelića, Milana Podunavca i Janka Šućuru, koje je na zvjeski način usmrtio.[8]“ (Đ. ZATEZALO, „Razvoj i rad organizacija KPJ“, 197–213, citat na 198 i 212)

[12] Akcija je izvedena 23. VII. 1941. godine [*op. a.*]

[13] Daljnje nabrajanje prekinuo je P. Meandžija [*op. a.*]

4.

JASMINKA KLANJŠČEK O ŽIVOTU U TOPUSKOM UOČI DRUGOGA SVJETSKOG RATA I O SVOJOJ TETI, UČITELJICI DARINKI MILJEVIĆ, JEDNOJ OD GLINSKIH ŽRTVAVA 30. SRPNJA 1941.

(fragment obiteljski autoriziranog intervjua)

Intervjuirali: Drago Roksandić i Tihana Rubić

UDK: 308(497.5 Topusko)"193/194"(093.3)
Kategorizacija: Intervju

Sažetak ▶ Gospođa Jasminka Klanjšček rođena je u Topuskom, 15. travnja 1925., kao dijete ing. Valentina Tiča, upravitelja Željeznog majdana i talionice Topusko, te majke Nade, rođ. Miljević iz Topuskog. Njezina sjećanja na život u Topuskom u godinama uoči Drugoga svjetskog rata rijetko su autentično svjedočanstvo o ovom gradiću – mjestu jedinstvenog susreta građanske i seljačke kulture, etnokonfesionalnih tradicija mjesnih Hrvata i Srba, lokalnih i internacionalnih vidokruga prestižnoga termalnog lječilišta – sve do kataklizmičkih dana u srpnju i kolovozu 1941., koji su unijeli smrt i u njezinu obitelj, a preživjele članove obitelji Tič trajno iskorijenili iz svijeta s kojim su se punih dvadesetak godina kao obitelj identificirali. Uspomena na tetu Darinku Miljević i napose na njezinu nevjericu u mogućnost zločinačke smrti posebna je vrijednost ovih sjećanja. Time je svjedočanstvo gospođe Klanjšček dragocjenije jer je dokaz da je u pojedinčevu i intimnom okružju zavičaj, koliko god mogao biti izvorište trajne traume, nemoguće izgubiti.

Summary ▶ Jasminka Klanjšček on Life in Topusko Before the Second World War and her Aunt, the Schoolteacher Darinka Miljević, a Victim at Glina on July 30, 1941 (a fragment from a family-approved interview). Jasminka Klanjšček was born in Topusko on 15 April 1925 to Josip Tič, an engineer who was manager of the Topusko Mines and Ironworks at the time, and a mother whose maiden name was Miljević, also from Topusko. Her memories of life there in the years before the Second World War offer rare authentic testimony of Topusko as a place with a unique combination of urban and rural culture, ethnoconfessional traditions of local Croats and Serbs, and local and international perspectives, thanks to the prestigious spa, right up to the cataclysmic days in July and August 1941 that brought death to her family and permanently uprooted the surviving members of the Tič family from a world they had identified with for fully 20 years. Her memories of her aunt, Darinka Miljević, and particularly the latter's disbelief at the possibility of criminal atrocities are particularly valuable. Mrs Klanjšček's recollections are all the more valuable as proof that, within one's personal intimate environment, it is all but impossible to lose all contact with one's authentic home-scape, even after it has become a source of lasting trauma.

Ključne riječi ▶ gđa Jasminka Klanšček, Topusko, 1925. – 1941., obitelj Tič, obitelj Miljević, učiteljica Darinka Miljević, građanska kultura, masovni zločini 1941.
Key words ▶ Jasminka Klanjšček, Topusko, 1925–1941, the Tič family, the Miljević family, local schoolteacher Darinka Miljević, urban culture, mass crimes in 1941

https://doi.org/10.17234/9789533792972.46

U okolnostima ratnih stradanja, zločina i nevolja 20. stoljeća stradavali su intelektualci i seljani, stari i mladi, muškarci i žene… Spregom historijske znanosti i kulturne antropologije, dviju srodnih i stapajućih znanosti humanističke provenijencije, sa senzibilitetom za kritičko propitivanje te dokumentiranje sjećanja, svjedočenja i životnih priča, odlučili smo se za objavu svjedočanstva koje će opetovano apostrofirati brojna pitanja i poruke o ljudskoj patnji, hrabrosti, odgovornosti, (ne)pravednosti i/ili jezivosti ljudskih postupaka prema drugome ljudskom biću. Ta pitanja i teme, čini se, nikada ne prestaju biti važnim mjestom kritičkoga promišljanja i alatom za podučavanje, kao i imperativom tolerancije, pomirenja i interkulturalizma danas. Historijska antropologija i kulturna antropologija kvalitativnom metodologijom i etičkim postulatima struke senzibilizirane su znanosti za prepoznavanje znanstvene važnosti pojedinca kao relevantnog istraživačkoga polja, nositelja značenja i iskustva u složenim povijesnim, socioekonomskim procesima i kontekstima. Pojedinačne priče, valorizacije i sjećanja – posebno ona koja se tiču ljudskoga stradavanja i patnje – nisu „istrošene" teme. Niti za (re)valorizaciju razdoblja i konteksta u kojemu su nastale niti vremena koje živimo, za koje je toliko puta zapažen manjak historijskoga znanja i svijesti o kontinuitetima.

Na ovim stranicama donosimo razgovor koji se vodio u Zagrebu 23. ožujka 2016. Očekivali smo mogućim još pokoji susret u kojemu bismo nastavili razgovor(e), no uslijed poslova i životnih okolnosti s kojima se „mali" čovjek susreće, pa i uslijed produženoga pandemijskog razdoblja, nismo doživjeli ponovni susret. Napore smo stoga posljednjih godinu dana usmjerili na objavljivanje ovoga autentičnoga svjedočanstva, uz dobiveno dopuštenje i autorizaciju.

Sugovornica je umirovljenica koja je iznijela sjećanja i svjedočenja o događajima prije, tijekom i nakon Drugog svjetskog rata. Zagreb je bio grad u kojemu se obrazovala i u kojem je živjela gotovo cijeli život. Banovina/Banija je kraj koji je velika tema ovoga svjedočanstva i kojega se sugovornica živo i izoštreno sjeća, vraćajući se narativno i emotivno na razdoblje svojega djetinjstva. Susjedi, rodbina, okolnosti, lokacije, razgovori, ljudi, postupci, djela… Kamenčići u mozaiku života do 1941., a potom u Topuskom uoči, tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata, s prisjećanjem na Glinske žrtve 30. srpnja 1941.

Jasminka Klanjšček, očeva prezimena Tič, rođena je 15. travnja 1925. u radničkoj koloniji Željeznog majdana i talionice Topusko. Svoje obrazovanje započinje u Topuskom, a nastavlja u Zagrebu. Obiteljski je u nadnacionalnom duhu te je – kao i njezinu obitelj – strahote Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj dočekuju nespremnu. Nakon odlaska iz Topuskog 1941., aktivno se borila za svoje ideale i protiv fašizma, a nakon rata pukim slučajem preživljava komunističku čistku. Govori šest jezika, diplomirala je Ekonomsko-komercijalnu visoku školu u Zagrebu, a kasnije završila i postdiplomski studij na *London School of Economics*. Nakon vrlo raznolike karijere i života u Ljubljani, Kutini, Zagrebu, Trstu i Beču, ostvarila je karijeru ekonomistice u naftnoj industriji, gdje je često bila jedina žena za stolom. Nadživjevši sve svoje prijatelje, starost provodi u Domu zaklade Lavoslava Scwharza, gdje tijekom pandemije ostaje nepokretna, a jedino su joj veselje rijetki obiteljski posjeti. /Biografski podatak: dr. sc. Tin Klanjšček/

* * *

Već smo se dogovorili da ćemo razgovarali o Vašem životu do '41., potom o ratnom, kao i o poslijeratnom iskustvu. Voljeli bismo čuti sve što smatrate potrebnim kazati. Ne ograničavamo se što se tiče trajanja razgovora. To prepuštamo Vama. Bilo bi nam drago kada bismo mogli napraviti nešto sadržajnijega, ovisno o Vašim inspiracijama. Znamo da bi to moglo biti važno svjedočenje jer u svojem životnom iskustvu povezujete tri epohe. Uvjerili smo se pri prvom našem susretu, kada smo dogovarali ovo snimanje, što sve intenzivno živi u Vama. Drago nam je što Vam možemo reći da je još manje ljudi koji o svojim životnim iskustvima znaju pričati kao što to Vi umijete.

Ja se slažem. Moga godišta više nema puno živog (smijeh). *Ja bih voljela da se događaji u Topuskom i Glini ne zaborave. Mi smo Srbi kao takvi, koji smo stradali, puno više nas je stradalo '41. i '91. nego Jevreja, ali Židovi su znali i znadu to prezentirati, a mi ne znamo, mi šutimo.*

Ili oni koji govore, nerijetko govore koješta što nema veze s njima samima. Nažalost, nije malo ljudi raznih nacionalnosti koji tragedije zloupotrebljavaju. Pritom autentična ljudska iskustva jedva ili slabo dolaze do izražaja. Time nam je više stalo do svega što ćete nam reći.

Ja to kažem sada kada nas nema toliko puno ni živih. Jedan je razlog dosta bitan. Stjecajem okolnosti, Srbi

1941. nisu imali izbora. Mogli su bježati, mogli su otići u partizane ili su bili pobijeni. Mislim da nije bilo puno izbora. Ono što je Srba ostalo, to se spasilo u partizanima, veći dio, a ti se poslije rata nisu smatrali Srbima, uopće se nisu isticali kao Srbi. Probajte pratiti pa ćete vidjeti. Većinom je to bilo seljačko stanovništvo. Među njima je bilo malo, relativno vrlo malo školovanih ljudi i oni su jednostavno bili partizani, opredijelili su se za socijalizam, a srpsku narodnost, srpsku nacionalnost nikako nisu isticali.

Sad ste me iznenadili. Vaša je majka bila Srpkinja, zar ne, ali otac nije bio?

Otac je bio Slovenac.

Zar Vas otac nije bio odgajao i kao Slovenku? Jeste li naučili slovenski u djetinjstvu?

Kako ne, to sam poslije naučila. Moja je mama uzela instruktora iz slovenskog da može komunicirati s tatinom familijom. U kući se nije govorilo slovenski. U kući se govorio srpskohrvatski jer smo živili u Topuskom. Doduše, moj tata je miješao sve slavenske jezike koji postoje.

Jer ih je znao?

Ne, znate šta, bio je Slovenac, a školu je završio u Češkoj, u Košicama i u Leobenu. Poslije je išao po cijeloj Rusiji, sve do Sibira, u Prvom svjetskom ratu. Krenuo je skupa s Krležom. U Hrvatsku je došao kao upravitelj tih rudnika na Kordunu, a postavljen je bio od Slovenaca. On je toliko miješao te slavenske jezike (smijeh).

Kao Tito (smijeh).

To je nevjerojatno. Znate, na primjer, slovenski je roka, *a hrvatski* ruka *pa je on sve tako mislio – kad je* koža, *on bi rekao* kuža (smijeh), *da bude hrvatski* (smijeh).

Dakle, Vas su odgajali otvoreno.

*Znate kako su mene odgajali? U sobi stojimo: moja mama Srpkinja, moj tata Slovenac i naš kum Mrgan, Hrvat. Dolazi moj stric u sobu i kaže: „Eto vidiš, Jasminka, kako si ti sretna jer mi smo sad tu, i Hrvati, i Slovenci, i Srbi, a ti ćeš biti Jugoslaven i ništa drugo!" I tako smo mi bili između dva svjetska rata tako odgajani kao Jugoslaveni. Tata i stric su bili u slovenskom studentskom pokretu koji se zvao Preporod. Oni su bili aktivni članovi Preporoda, koji je bio za državu Srba, Hrvata i Slovenaca. To je tad bilo aktualno. Eto, kad me pitate kako sam bila odgajana – jugoslavenski!, a to je ne*što što *je danas skoro nemoguće razumiti.*

Kako su roditelji riješili pitanje konfesionalnog identiteta jer je malo neobično?

Ovako su rekli, iako ni jedno ni drugo nisu bili religiozni. Ako prvo bude muško – jer je tata bio katolik – bit će katoličke vjere i sva djeca će biti katolici, a ako bude žensko, bit će pravoslavno i sva djeca će biti pravoslavna. Ja sam bila najstarija i žensko sam i tako su sva djeca pravoslavna. Da je brat bio stariji, bili bi svi katolici.

Jeste li u djetinjstvu za ove velike praznike išli u obje crkve u Topuskom?

Znate šta, moj tata je išao samo jedanput na godinu u crkvu, za sv. Barbaru (smijeh), *Dan rudara, i to se nije išlo do crkve, nego je pop došao tamo đe su bili svi rudari, u „lječilišnu restauraciju" u Topuskom, i tamo je bilo 500 ljudi. '91. je srušena, to su specijalci srušili da slučajno ne bi krajišnici imali gdje biti.*

To je mjesto gdje se ipak održalo 3. zasjedanje ZAVNOH-a.

Treće zasjedanje, to je početak partizanske Hrvatske.

I zato su ga srušili?

Bar su tako pričali da su je zato srušili, a ti specijalci, što ja kažem, to nisu bili niti domaći niti nitko, to su bili neki bezveznjaci pravi, neka omladina.

Da se vratimo na djetinjstvo. U školi ste imali vjeronauk. Koliko je to bilo važno u nastavi?

U osnovnoj školi. Sjećam se, ovako je bilo – u školi uopće nije bilo vjeronauka, ali se u školi ujutro, kad bi došli, ustalo i svatko se prekrstio kako je htio, il' ovako il' onako, mislim bezveze, i to je bilo to. Al' se onda išlo u crkvu. Djeca su išla u crkvu – pravoslavna u pravoslavnu, katolička u katoličku. Ja se iz osnovne škole, skupa s ovom djecom s kojom sam išla, ne sjećam da je to bio spor nekakvi, ni slučajno.

To je važno, dakle niste osjećali da je teret to što jedni idu u jednu, a drugi u drugu crkvu?

Mi međusobno uopće nismo to osjećali.

Koliko ste kao dijete bili zadovoljni u školi, je li to bilo suviše rigidno, represivno?

Ne, mi smo volili ići u školu, ja sam išla pješice tri kilometra u školu i tri kilometra natrag, a znate zašto? Ta fabrika, talionica željeza u Ponikvarima, tamo gdje smo živjeli, je dva kilometra od Topuskog, a škola je sasvim na drugom kraju Topuskog, još kilometar dugačkog. Na početku su mene i djecu „s fabrike" metnuli u GIK nekakav i da će nas autobus vozit' pa su nam se seoska djeca rugala: „A vi nemate nogu?!" (smijeh). *Bilo nas je stid pa se više nismo htjeli voziti. Onda smo išli pješice svaki dan tri*

kilometra na jednu i drugu stranu, gacali po barama, a sva su djeca bila bosa. Ja sam isto obavezno skinula svoje čizmice i cipele i hodala isto bosa po barama pa bi se pred kućom obula da mama ne bi vidila, a jasno da bi vidila prljave sokne (smijeh).

Kod kuće Vas očito nisu odgajali u nekoj socijalnoj distanci prema drugoj djeci?

Ne, toga nije bilo.

Jer Vi ste ipak bili siti, a druga su djeca nerijetko bila gladna dolazeći u školu.

Da. Znate što su ta djeca nosila, takozvane grotulje, kestene bi spekli ili skuhali i nanizali i to su djeca imala za užinu. Ja bih onda kod bake usput u pekari uzela kifle pa kaže baka: „Šta će ti tolike kifle, nećeš ih pojest', jel' ti to mijenjaš?!" Onda bi mi ih dala više pa sam ja to za kuruzovnicu mijenjala. (smijeh)

A ipak ste trgovali? (smijeh)

Morala sam (smijeh). *Samo šta ja nisam mogla pojest' toliko kuruzovnice.*

Pamtite li učitelje iz Topuskog?

Kako ne, Marić, Štefotić. Pamtim jako dobro tog Štefotića, koji je bio inače sokol [jugoslavenski sokol – *op. a.*], *vodio bi sokolske sletove i mi smo vježbali. Međutim, kad je došla NDH i kad su Srbe stjerali u pravoslavnu crkvu u Topuskom, onda je taj gospodin Štefotić rek'o – i za to smo imali svjedoka jednog Oreščanina – rek'o je: „E, bar su jedanput ti Srbi, oni ionako nisu išli u crkvu, sad su bar jednom u crkvi".*

Sjećam se da ste mi pričali da ste pored školskog obrazovanja imali i kućnog odgoja u izobilju?

To je bio jako strog kućni odgoj. Prvo su inzistirali na jezicima, oboje. Moj otac i majka su završili njemačke škole i oni, kad su se htjeli dobro sporazumit', govorili su njemački, ne da pred nama sakrivaju jer su htjeli i učili nas njemački. Oni su se međusobno najbolje razumili na njemačkom ispočetka (smijeh). *Poslije je tata dobro naučio hrvatski i to je onda išlo. Mama je nas tjerala, prije doručka jedan sat morali smo se ustat' i u vrtu je bio čas francuskog* (smijeh). *Obavezno smo se morali ustat', to nije bilo oćeš-nećeš. Dakle, njemački, francuski.*

Je li ona držala taj sat francuskoga?

Da, ona je jako dobro govorila francuski, a dolazio nam je jedan profesor jednom na tjedan. Dolazio nam je profesor Baić na ručak. On je bio profesor francuskog. Živio je u Parizu puno godina i onda je bio kao komunista interniran u Perni. Mami je bilo žao da tako bude pa su ga pozvali da dođe jedanput na tjedan ili dvaput k nama na ručak i s tim je mama održavala svoj francuski.

To je bilo kasnih 1930-ih?

Čak kasnije, 1939., i onda je moj ujak slučajno saznao da on dolazi k nama i rekao je mami: „Ni slučajno ga nemojte kući primati jer on je bio profesionalni ubojica."

Nije to bio Bajić, već možda Bastajić, Krležin prijatelj Pavle Bastajić.[1]

Bastajić, da, profesionalni ubojica Kominterne. Naš ujak je rekao: „Nemojte ga primati ni slučajno jer tko je ubio desetine ljudi, taj može jedan dan slučajno da izgubi svijest i ubije bilo koga."

On je bio školski prijatelj Milana Stojadinovića, predsjednika jugoslavenske Vlade. Kad je odlučio prestati biti egzekutor Kominterne, onda je, naravno – jer je bilo izuzetno teško iz toga se izvući – na neke načine koji su ispitani već bio došao u vezu sa Stojadinovićem, koji mu je bio osigurao zaštitu i konfinaciju u rodnome mjestu jer je on iz toga kraja. Kad je došao, onda je prvi čovjek kojeg je u Zagrebu tražio bio Miroslav Krleža. Njih su dvojica dan-dva-tri pričali o tome što se sve događa u Komunističkoj internacionali i Krleža je o tome ostavio zapise. Za Krležu to je bilo strašno važno u onom sukobu na književnoj ljevici.

Bastajić je bio iznimno obrazovan čovjek, to je neupitno, ali jedan od onih intelektualaca koji se pretvorio…

U ubojicu.

Kao vjernik komunizma, da. Ali kad je postao toga svjestan, pokušao je od toga pobjeći, no ustaše su ga ubile čim su došle na vlast.

Mislim da se on sam ubio, kad je vidio da je opkoljen od ustaša.

Vi ste ga poznavali. Dajte ga opišite, molim Vas; kakav je dojam ostavljao kao čovjek?

Bradicu je nosio, to se sjećam.

Više onako kao Lenjin ili Trocki?

Malo je bila ošišana ovako bradica. Ja se sjećam kod ručka kad sam bila tamo kad su bile ferije, on je djelovao obrazovano k'o što je i bio, djelovao je sasvim pitomo (smijeh).

Znao je s vama djecom?

Ma nije nas ni šljivio ništa, ali bez obzira na to, kod nas je u kući bilo pravilo – kakvi god bili gosti, djeca su uvijek prisutna – to valjda zato da čujemo, htjeli su da čujemo razgovore, htjeli su da vidimo ljude, da se naviknemo.

I imali su povjerenja u vas; to ste Vi, mlađi brat, sestra, koliko vas je bilo?

Sestra i bio je brat koji je umro.

Kako se sestra zvala?

Zove se još uvijek, hvala Bogu, Valentina, k'o i otac Valentin.

I koliko ima godina?

Ona je sedam godina mlađa od mene.

A brat, on je bio najmlađi?

On je umro kao dijete sa dvije godine.

Jeste li imali kakve poslove u kući? Jeste li morali raditi s majkom?

Još pitate. Morala sam ustat' u 5 sati ujutro sa sobaricom da spremam, da naučim kako se…, jer mama je rekla – ako ne znaš radit', ne možeš ni zapovijedat'. Ne možeš ti učit' nekoga kako će nešto napravit' ako sama ne znaš to napraviti. Dakle, ustati sam morala s vrtlarom u 5 sati, te ići u vrt raditi, kopati i čupati (smijeh). *S vrtlarom, sa sobaricom spremat', a u kuhinju sam isto odlazila, al' kuhar me nije volio. Kuhar nije nikoga u kuhinju volio, bio je ljut da mu ne'ko smeta, da ne'ko vidi šta on radi i njegove tajne.*

Koliko ste posluge inače imali?

Sobarica, kuhar, vrtlar. Onda je bio i čika Toma – on je dvorište uređivao, drva cijepao i nosio drva po kući (smijeh). *E, da, i vešericu smo imali. E, da, to je interesantno, vešerice su uvijek bile iz hrvatskih sela. Znate, tamo se tako dijelilo hrvatsko selo – srpsko selo. Vešerice su uvijek bile Hrvatice.*

Bile su urednije, zar ne?

Bile su bolje vešerice (smijeh).

U čemu su onda Srbi bili bolji?

U švalerisanju (smijeh).

Mama je bila završila zagrebačku preparandiju, ako sam dobro zapamtio što ste mi rekli?

Ne, teta je to bila. Mama se bila upisala na medicinu, ali onda su dvije stvari došle. Za vrijeme Prvog svjetskog rata imali su takozvani Hausarrest [kućni pritvor – *op. a.*]. *Moj djed je bio suđen na veleizdajničkom procesu i dobio je 8 godina zatvora, najprije 15, pa je onda na 8 smanjeno. Onda su kad su vidili sve skupa da je pol' stvari izmišljeno, da ne bi priznali da je proces bio krivi, bili su pomilovani, kao po milosti* Kaisera und Königa. *To je bilo 1908., kad su pomilovani veleizdajnici takozvani, međutim, kad je došo rat, za svaki slučaj su te veleizdajnike ipak metnuli u* Hausarrest, *al' lako to što su njih metnuli, nego su i njihova djeca bila u* Hausarrestu.

Taj kućni pritvor, to je bilo u vlastitim stanovima?

Da, u vlastitoj kući, samo što je nisu smjeli napuštati. Tek su drugu godinu dobili priliku da šetaju.

Po dvorištu?

Po Topuskom, ispočetka je bilo samo dvorište.

Nije bilo nikakvih drugih mjera?

Ne.

To je ogromna razlika, znači bili su pod nadzorom, ali nije ih nitko tukao ili tako nešto?

Ne, ništa, samo su morali biti u kući.

Čekajte, zagrebački Medicinski fakultet otvoren je 1917. To znači da je Vaša mama prije završetka ili iza rata htjela studirati medicinu?

Ona je izgubila 4 godine u gimnaziji zbog Hausarresta *jer su i djeca, nažalost, bila tim kažnjena. I onda je ona tek poslije rata stjecajem okolnosti, iako je cijelo vrijeme u Karlovcu bila u gimnaziji, u Petrinji maturirala, zato što je teta bila u Petrinji.*

U Petrinji je bila učiteljska preparandija.

Bila je i gimnazija, baš je ona pričala da su bili jedni od prvih petrinjskih gimnazijalaca.

I onda je htjela studirati medicinu?

Poslije rata, ona je kasnila, htjela je studirati medicinu pa se onda zaljubila, udala (smijeh).

Vaša mama je imala brata, ujaka ste spominjali; je li imala još koga?

Sestru, Daru Miljević.

Učiteljica, ova koja je ubijena '41.? A što je bilo s Vašim ujakom?

Da to je bila teta, a ujak je umro u 98. godini u Beogradu. Zvao se Nikica, Nikola Miljević.

Vi ste živjeli u Ponikvarima u radničkoj koloniji?

Da, zajednička kolonija je to bila, a naša kuća je bila malo bolje izgledala. Ta kuća, proglasili su da je Tito tamo pa su je onda Nijemci bombardirali. Međutim, nažalost, bio je cijeli glinski komitet na sastanku i svi su stradali, 1944.

Odonda više nikakav posjed tamo nemate?

Pa, posjed imamo (smijeh).

U svakom slučaju, niste se imali kamo vratiti?

Nije se nitko ni htio vratiti. Na što bi se vratili? Fabrika je bila bombardirana, rudnici su bili odmah konficirani na početku već '41., prvo '41., onda '45.

Ustaške su vlasti povjerenike poslali…

Da, bio je taj povjerenik Kocman.

Lokalni čovjek?

Učitelj.[2]

Učitelju su dali talionicu?

Da, on Vam je bio povjerenik u tvornici koja nije radila (smijeh)*, koja je imala 500 zaposlenih. To je sve preko noći utihnulo.*

Čega se još sjećate kad je riječ o razdoblju između ratova? Jeste li odlazili nekamo, išli na ljetovanja?

Kako ne bi išli, obavezno. Najprije se kod kuće odradilo, moralo se bit' 14 dana kod kuće. Onda sam morala ići učiti jezik u Švicarsku, od 12 godine. To se moram mami i tati zahvalit', stvarno su nas izdriblali u jezicima.

Koje ste jezike učili u Švicarskoj?

Francuski. Njemački sam kući i privatno. Ja sam imala odgajateljicu koja je bila profesorica njemačkog i francuskog. Zagrepčanka je bila, ali bila je iz Bosne, iz Banja Luke. Bila je prefekta u srpskom internatu. Srpski internat, to Vi ne znate da je postojao internat, Preradovićeva 21.

Kako ne bih znao, tamo su danas Prosvjeta, Privrednik i Kolo srpskih sestara.

Kolo srpskih sestara je vodilo i bilo vlasnik toga internata, i onda smo mi curice morale tamo ići u taj internat. Obavezan jezik je bio francuski. Iznajmili su stan jedan moji [nejasno – *op. a.*]*. Živjeli smo u tom stanu, uzeli su još jednu moju drugaricu, da budemo dvije, da nisam sama, da imamo bolju izobrazbu. Drugo je kad se ona mora posvetit' na 40 učenica u internatu. Ono što sam rekla da je bio nevjerojatan podatak, bar za mene – nas je bilo u internatu prosječno 80, poslije rata ih je ostalo 48.*

Živih?

Da, i od tih 48 samo dvoje nisu završili fakultet. To što ja tvrdim koliko znači dobra osnova u školi.

To su sve bila djeca iz imućnijih obitelji?

Jesu jer je bilo relativno skupo. Taj internat je košt'o koliko je bila prosječna profesorska plaća, to je bilo 1000 dinara, a 900 dinara je bila profesorska plaća viša, starijih profesora.

Tamo ste provodili veći dio ljeta?

Ne, u internatu smo bili za vrijeme škole.

Aha, znači nakon 4 razreda pučke škole u Topuskom, Vi ste došli u Zagreb u internat?

Da. Imala sam 11 godina kad sam došla. Znate kak' sam putovala – uvijek sama. Kako kažu danas, djecu čuvaju k'o pod staklenim zvonom, mene su stavili na vlak i…

Imali ste onu karticu?

Ne, nikakvu karticu, meni su samo rekli: „Ti si pametna, ti se znaš čuvat'." Znate, ja mislim da je osnovno da li su nas naučili da budemo samostalni.

To Vam je život spasilo.

Puno puta (smijeh)*. Đe bi danas netko od roditelja pustio dijete da putuje samo iz Topuskog u Zagreb!*

Ali tad je to bio i manji rizik nego danas.

To je istina.

A koga još pamtite da Vas je posjećivao od obiteljskih prijatelja, ako ste kao djeca uvijek bili pored gostiju?

Svi rudarski satnici koji su postojali (smijeh)*, svi šumari iz bliže okoline i cijeloga Korduna. Znate čemu su služili rudarski satnici? To je ovako išlo prema rudarskom zakonu – recimo, moj tata vidi tu bi moglo bit' rude, onda on ode pa to pokrije, tzv. pokrivanje rudarskog terena, onda mora doći netko od rudarskog satništva da provjeri jel' tu stvarno ta ruda i onda vam rudarsko satništvo da pravo da na tom mjestu eksploatirate rudu.*

Ako je državna zemlja, onda ne?

Bez obzira čija je zemlja. Ako je privatna zemlja, onda je drugo sad što ćete se Vi sa privatnikom dogovorit'. Recimo, to je zemlja seljaka, pa je bila zadruge; uvijek je bila nečija zemlja. Vi se morate s njim dogovorit' za odštetu, recimo, seljaku, koji sad na toj površini ne može sadit' i obrađivat' je. Onda ste mu morali platit' ono za ono koliko će on biti oštećen, ali to je bila nagodba između Vas i seljaka.

Privatnopravna?

Da, ali ovo je bilo drugo.

Satništvo, što je to bilo?

To je bila državna institucija u okviru… Mislim da je postojalo Ministarstvo neko, ruda i šuma, ne sjećam se više. Oni su davali dozvolu u eksploataciju, provjeravali to što ste prijavili, a kad ste prijavili, vi ste morali najprije platiti u korist onome čija je bila zemlja, a drugo ste morali platiti i rudarskom satništvu, morali ste platiti rudarsku rentu i još je bila jedna renta.

Vi ste tako s ocem hodali po kordunskim šumama i poljima i tražili…

Tata je mene vodio od moje 12. godine sa sobom kad je vidio da nema sina, a ja sam bila najstarija. Vodio me sa sobom i onda sam vidila da on svakom onom seljaku i svakom onom rudaru zna ime. Ne samo da zna ime, zna jel' ti žena rodila, jel' ti ozdravilo dijete, jel' ti ozdravila baka, ne znam sama kako je pamtio sve.

Kako su ga ljudi primali, je li to bio neki razgovor na kućnom pragu ili u dvorištu?

Znate kako su ga primali, ja ću vam to reći drugom pričom. Kad sam ja prije desetak godina u išla Pernu, isto je bio jedan stari Oreščanin, a bilo je tih Oreščanina koliko hoćete, 98 godina je imo. Ja kažem njemu – jer sam se ja sjetila opet kao dijete kad sam ga vidjela – „A Vi ste Oreščanin!", a on kaže: „Ti si Jasminka". Možete misliť, ja sam bila klinka! I kažem: „Ak' znate da sam Jasminka, onda znate i čija sam." „Kako ne bi znao čija si, pa Tič, tako su ga svi zvali. E, draga moja, da nije bilo Tiča… On je meni kad sam radio plaćao." Svi koji su radili kod mog tate, svi su bili socijalno osigurani. I kaže on: „Poslije rata" – onda je on isto, jasno, bio u partizanima – „to što sam radio priznali su mi za staž i ja sad imam penziju da živim k'o gospodin." Ja sam ga pitala, jer baš smo se šalili, bio je i moj sin sa mnom. Kažem: „Dobro, moj tata k'o gazda kakav je bio, jel' Vas gnjavio jako, jel' Vas tjerao?" Ne," kaže, „on je znao koliko netko može napravit'." Nije ih milovao, ali ih nije ni tjerao preko mjere.

A kako ste vi kao djeca prihvaćali te sve obveze – školu, jezike?

Pa, nitko me nije ni pito. Ne sjećam se da mi je bilo teško, jedino što nismo volili ići navečer spavati kad su nas tjerali (smijeh)*, al' drugo nije bilo teško.*

A bilo je jednako to za sestru i za Vas?

Sestra to ništa nije prošla jer je ona bila toliko mlađa da kad je ona došla na red, već je bio počeo rat i gotovo.

A nije poslije mogla nadoknaditi nešto što je propustila?

Slušajte, poslije rata su sasvim drugi uvjeti bili. Bili smo tu u Zagrebu, ja sam radila i studirala, sasvim drugi uvjeti. Živili smo u stanu, ona je jedino mogla kao curica od 12, 13 godina, jedino je mogla spremiti stan i onda je na vrata napisala velikim slovima „Zabranjen ulaz!" (smijeh) *dok je čistila.*

Drugim riječima, Vi ste bili ono što se ponekad događa roditeljima koji imaju jedno žensko dijete – „tatin sin" (smijeh).

U Topuskome, koliko je uopće značilo lječilište? To je bilo važno za Topusko, zar ne?

Pješčani u Češkoj i Topusko u Hrvatskoj su u cijeloj Austro-Ugarskoj i Njemačkoj bili jedina lječilišta s radioaktivnom vodom. To lječilište, odnosno kupalište u Topuskom bilo je još od rimskih vremena. Bio je Karadžić, Jelačić i sva ta poznata povijesna imena.

Ali u to doba, kako je izgledalo, je li bilo uređeno?

Jako lijepo je bilo uređeno, parkovi su bili dotjerani i puni jorgovana. Jedanput je netko napisao reportažu „Mjesto gdje su se jorgovani rodili" jer svi parkovi, na svim ogradama su bili ti jorgovani. Park Opatovina.

Ostaci samostana?

Taj park je bio uvijek uređen, tamo kraj toga bilo je malo brdašce, malo nagnut teren, pa je tu bio od cvijeća napravljen grb, obično jugoslavenski. Parkovi su jako lijepo bili uređeni, drvoredi pošišani, po cijelom lječilištu duljine oko kilometar bili su ti drvoredi, mislim, jasena lijepoga. Održavano lijepo, ne pokusano, pa živice uglavnom od jorgovana. Gore je onda bilo takozvano Nikolino brdo jer je tamo nekad bila kapelica sv. Nikole na vrhu brda, put gore bio je uređen. Blatne kupke su bile uređene, bile su kabine za znojenje, bile su odlične masaže, poznati maseri. Međutim, poslije rata onoga to je preuzeo netko, to je potpuno propalo, a poslije ovoga pogotovo. Kladuša je preuzela vodstvo.

I Kladuša sad jadno izgleda nakon što su propali svi ti Avdići, kako li su se zvali? Oni su stvarno imali 10 000 zaposlenih jedno vrijeme.

Oni su preplavili Topusko.

A Vi ste se koristili tim sadržajima koje pamtite, blatnim kupeljima? Jeste li se odlazili tamo kupati?

Ma kakvi! Ali moja mama bi jedanput na godinu napravila jednu kuru, ali ne blatne kupke, već blatne obloge, masaže i tako… to se znalo tri tjedna, ne znam već kad, u koje doba, to je bilo obavezno.

To su sami plaćali korisnici?

Da, svatko za sebe, to je bilo privatno. Ali bilo je osiguravajuće društvo, čiji su članovi imali pravo, i bilo je nekakvo socijalno osiguranje, neko državno koje je slalo pacijente. Upravnik je bio banjalog, poznati doktor Branko Vurdelja, koga su prvoga u Topuskom ubili '41., a on je već bio treća generacija doktora u Topuskom, svi su bili doktori Vurdelja.

Jeste li i njega poznavali? Dolazio je u Vašu kuću?

Kako ne! Dolazio je k nama pa bi on i tata tamo preferans igrali, a ja sam onda žicala. Brže sam trčala kad igraju preferans jer onda tati smetam pa sam žicala za sladoled (smijeh). *Inače nije bilo sladoleda, da djeca samo tako dobivaju sladoled, nije bilo pitanje novca, nego šta će djeci sladoled, ima voća* (smijeh).

Kakav je bio doktor Vurdelja; spominje se da je on bio praktički prvi zatvoren, ali nije bio naročito politički angažiran?

On uopće nije bio politički angažiran. Ma on je bio potpuno politički neangažiran, čak su mu se rugali naši: „Daj se jednom opredijeli, jesi li za demokrate ili radikale?". Svi su ga zafrkavali, ljudi nisu želili biti politički involvirani.

A onda je tako stradao?

Pa, svi su u Topuskom, nije ostao nitko tamo. [Što je najgore, njegovu ženu i kćerku su silovali, i to najprije kćerku pred mamom, pa su je vezali, bilo ih je sedmero ili osmero, Branka nije uspjela izbrojati. Onda su mamu silovali pred kćerkom i onda su ih ostavili žive.] Poslije rata je ta kćerka doktora Branka Vurdelja, koja se isto Branka zvala, u Beogradu živjela i završila filozofiju, Filozofski fakultet, al' mislim baš filozofiju i ja je pitam: „Ajde da jednom napišemo kako je to bilo", al' kaže: „Ja ne mogu." Sin, on je bio puno mlađi, bio je od nas mlađi 8 godina, dečkić mali tad. On je poslije bio u Komori, završio je rudarstvo i u Komori je bio zadužen za naftu.

U Privrednoj komori Jugoslavije, pretpostavljam?

Da. U Beogradu. U poslijeratnoj Jugoslaviji, poslije prvog rata Jugoslaviji, moram ja… (smijeh)

Da, toliko je i ratova i Jugoslavija, nije ni čudno. Rekli ste mi da se izbjegavalo političke teme, kod Vas u kući nije bilo puno riječi o tome? Makar velike teme, recimo, kad je ubijen Stjepan Radić, bili ste premali ili pamtite to?

Ja se samo sjećam, a još više po pričanju kad je bila komemoracija za kralja Aleksandra, onda su…

Vi ste tad imali koliko – 12, 13 godina?

Ne sjećam se Radića, ali da, ovoga se dobro sjećam. Na tu komemoraciju su došli, ajmo reći, svi. Međutim, moja mama i moj ujak nisu došli…

Već su bili antirojalisti?

Ne, rekli su da takvom kralju koji je napravio Oktroirani ustav ne žele doći na komemoraciju. Oni su to naslijedili od djeda taj stav, niti mama niti ujak nisu došli. Bila je moja teta koja je morala jer je bila učiteljica i moj tata koji je bio neutralan.

Znači, to što je to bila jugoslavenska dinastija nije zbunjivalo, Vaši su u obitelji imali distancu prema njemu nakon toga?

Apsolutno!

Jeste li Vi osjećali ove nacionalne tenzije s političkim? U Topuskom je isto bilo dosta HSS-a?

Znate šta, ja sam bila premala da to sve upamtim, to više pamtim iz Zagreba jer ja sam od 11 godina u Zagrebu živjela, ja to više pamtim iz internata. Pamtim jednom, kad su bili neki izbori, onda bio je Ljotić i Stojadinović i Maček…

To je '35. godina?

Da.

Jer jedni su izbori bili i '35., drugi '38.? Vi ste u Zagreb došli 1935. najesen, pretpostavljam na početak školske godine?

Tako je, a izbori su bili '38. Ove prve ne pamtim, nego samo '38. Iz Kostajnice su bile dvije tamo u internatu koje su bile za Ljotića, Lazić su se prezivale, ljotićevci. Mi smo svi govorili: „Pa kako ste ljotićevke, šta će vam to, nećete imat' ni dva glasa!?" Kaže: „Dobro, dobro, mi barem imamo dva glasa, a ovo drugo dvoje su dvije nule! – Maček i Stojadinović", tako da se u Zagrebu to osjetilo. U internatu nam je bila prefekta – odgojiteljica Malinska. Ona je Tita odvela u partizane, htjela je od svih nas napraviti komuniste. Snabdijevala nas je literaturom.

Čekajte, pa vi ste tamo ipak bili komunistički obojeni?

Ne, ona nas je htjela obojiti, komunizirati, ona nas je bojala (smijeh).

Znači, svi ste tamo bili od ljotićevaca do komunista?

Svi.

I što je radila?

Bila je naša žena pa nam je uvijek neke pamflete davala i članke koje smo trebali čitati.

Tako vas je odgajala za svjetsku revoluciju (*smijeh*). Kako ste reagirali?

Prilično nezainteresirano.

Što Vas je u Zagrebu najviše interesiralo?

Atletika, ja sam u HAŠK-u trčala. Trčala sam s groznim rezultatom, da me sram reći (smijeh). *Kako danas trče, a kak' smo mi trčali i kak' smo bili ponosni* (smijeh). *Trčala sam na balkanskim igrama. Trčali smo tam đe je sad Dinamo.*

Tu je bio stadion, a na srednjoškolsko igralište niste išli trčati?

E, to na srednjoškolsko samo dok smo tamo bili u gimnaziji.

A bili ste tu u gimnaziji?

Onda je bio običaj kak' smo se selili sa stanom tako i sa gimnazijom i nitko se nije tužio: „Grozno, promijenio gimnaziju." Pa šta! Ja sam bila u Drugoj ženskoj gimnaziji, a onda kad sam se preselila…

Čekajte, Druga ženska bila je gdje?

U Križanićevoj ulici.

Da, jer je ovdje na Rooseveltovu bila Prva, Četvrta i Peta u Klaićevoj. Znači, krenuli ste u Križanićevu i kamo ste onda prešli?

Onda sam išla, mislim da je to bila Treća ženska. Znate gdje je bila, sad ste spomenuli – u Klaićevoj.

A, ne, tamo je bila Peta muška.

I treća ženska.

U suprotnim turnusima?

Da.

Onda smo nas dvoje išli u istu školu (*smijeh*)**. Je li to onda bila osmogodišnja gimnazija? Vi ste išli u tu osmogodišnju – niža i viša?**

Ne, onda nije bila osmogodišnja, mi smo išli u gimnaziju od 11. do 18. godine. Nije bilo između; kad bi završili osnovnu školu, ako ste nastavljali školovanje, kretali bi u prvi razred kad ste imali 11 godina.

Da, to sam mislio, 8 godina školovanja. Dokle ste došli sa školovanjem?

Došla sam samo do 17., u šestom razredu gimnazije, bio je Uskrs i proglašenje NDH, ali je tata došao već 4. aprila po mene u Zagreb. Prije nego što je počeo rat, rek'o je da ću biti sigurnija u Topuskom kod kuće nego u Zagrebu, međutim… (smijeh)

…potpuno je pogriješio?
Osjećalo se nekoliko godina unaprijed da će se sve to odvijati? Jeste li predosjećali u Zagrebu kao gimnazijalka te napetosti?

Slušajte, od Anschlussa '38. se to počelo osjećati, kad su Poljaci počeli dolaziti. Dosta Poljakinja i Poljaka je došlo u Zagreb. I nama je u školu došlo nekoliko Poljakinja.

Jesu to bili poljski Židovi ili baš Poljaci?

I jedno i drugo, znam po vjeronauku. Išli su i na katolički vjeronauk i u sinagogu. To je bio prosto bijeg od nesreće, od nacista i njihovih fašista.

I jeste li se Vi tada u tom razdoblju od '39. do '41. ikada ičega prestrašili?

U Zagrebu? Pa znate šta, bilo je neugodnih situacija, na primjer, jedna Srpkinja koja je bila u Hitlerjugend.

Zagrepčanka? Ona Vas je napadala?

Da, nosila je bijele dokoljenke.

Jeste li se kasnije ikad raspitivali za njezinu sudbinu? Kako je završila?

Jesam. Poslije je postala Jehovin svjedok. Bolje da… ma ništa, beznačajna osoba.

To što Vas je kolegica Tihana pitala, ta se atmosfera najviše osjećala po izbjeglicama. Je li se u Zagrebu nešto događalo?

Je.

Možda neke promjene ponašanja u školi?

Ne. U razredu kod nas su bile samo dvije Hrvatice u Križanićevoj, sve ostalo su bili Židovi i Srbi, to je takav razred bio. Poslije je bila naša doktor Kralj, slavistica poznata, frankovka je bila velika. Ona je rekla da nikada tako dobar razred u cijeloj svojoj karijeri nije imala. A ta doktor Kralj, to je jako interesantno, je bila frankovka po uvjerenju, ali je bila jako objektivna, ponašala se korektno, nas forsirala. I ja nju sretnem poslije rata u Puli, '45. je bila prošla, bila je s jednim razredom na izletu. Tako se zaletila prema meni i grli me i ljubi i kaže: „Kako sam ja pogriješila! Ja sam mislila da je Frank jedan pošteni Hrvat, a ne to što je bio. Molim te, izvini mi", ona meni kaže balavici jednoj.

Možda se bojala?

Ma šta bi se bojala, mene!? Ja sam se poslije s njom dosta družila. Njoj je toliko bilo krivo što se dogodilo u ratu, da se ona meni ispričala kao Srpkinji, u tom smislu. Poslije je ona sirota oslijepila i skoro ništa nije vidjela, bila je tu u Ravnicama u domu. Jedini od svih njezinih đaka koji su je posjećivali su bili Nena Matić i ja, dvije Srpkinje. Od svih tih stotina đaka. I sad se ja pitam – zašto se to dogodilo? Zašto ti njeni đaci – većina, 95% – su bili Hrvati, zašto joj nitko nije dolazio?

A kako se dogodilo s Vašim razredom da je bilo toliko Srba i Židova? Je li takav bio novi kvart ili?

Mi smo svi bili odlični đaci i nisu nas mogli metnuti u drugi neki razred s ostalima. Morali bi nas razbiti, toliko razreda nije bilo. Bila je dilema ili da nas po četiri razbiju u četiri razreda, da im podignemo nivo (smijeh)*, ili da nas ostave sve zajedno.*

A Vaše kolegice srpske nacionalnosti, jesu li one sve bile u internatu?

Ne, to su bile većinom tu kraj Križanićeve ulice, u tim novim kvartovima stanovali Borovitzi, pa Jungeri, Singer Melita – svi su oni stanovali u tom dijelu pa je bilo nas dovoljno.

Jesu li Vam igrale ulogu te pripadnosti tko je što, gdje se to negdje, u nekoj situaciji, nekom kontekstu naglašavalo u pozitivnom ili negativnom smislu? Kako ste znali tko je tko?

Po vjeronauku. Kako ne bi znali, to se znalo, ali nije bilo toliko važno.

Da, tad ste svi išli na svoju stranu, vjeronauk je bio u isto vrijeme, samo na raznim mjestima, ovisno o vjeroispovijesti.

Mi smo imali jednog katehetu Žarkovića koji je govorio: „Vi ako ste od majmuna (Darwinova teorija), ja nisam, mene je Bog stvorio!", a imao je četvero djece i svi su bili komunisti, i to veliki komunisti (smijeh). *To je bilo poznato da su djeca popova veliki komunisti.*

Fenomen o kojem nitko nije napisao nešto ozbiljnije. Po cijeloj Baniji i Kordunu dosta je takvih slučajeva.

Pa i Gojko Nikoliš, član Vrhovnog štaba, njemu je otac bio pop.

I u Bosni i Crnoj Gori to je jako često bio slučaj, a u Srbiji ne.

Imate li možda još nešto iz ovog razdoblja do rata? Je li Vam sestra isto bila u Zagrebu?

Ona je puno manja, tek poslije rata. Ona je bila u Topuskom u školi i onda su oni ravno iz Topuskog u Ljubljanu.

Iza ovih nesreća. A kad Vas je otac odveo iz Zagreba u Topusko, je li Vam išta rekao, osim da ćete biti sigurniji?

Rekao je da se boji rata, nikad se kod nas ništa nije prikrivalo. Najgora stvar da ste se morali suočiti.

A kako je Vaš djed, majčin otac, reagirao?[3]

Nije više živio, djed je '38. umro, hvala Bogu da je umro.

On bi jako loše prošao.

Umro je od raka pluća, kad je pušio dve ili tri kutije na dan (smijeh).

Koliko ste njega zapamtili?

Njega sam jako dobro upamtila. Kad bi se on ujutro u svojoj sobi spremao, nosio je ovako brkove zavrnute, onda bi uvijek metnuo mundbindu – to vi ni ne znate što znači, mlađa generacija. To bi se metnulo kad se brkovi fino urede, podšišaju… Ak' ste gledali Poirota, tako je moj djed po prilici izgledao sa svojim brkovima (smijeh). *To kad bi ih se trebalo zafrknuti, preko usta bi se metnuo kao jedan dio platna koji je imao taj komad lastike, ta mundbind, maska za usta.*

Živio je s vama u kući?

Ne, mi smo imali svoju kuću, a oni svoju. I ja dođem u djedovu sobu pa mu povlačim tu mundbindu, znate, svidalo mi se. Ja povučem, a to se vrati natrag (smijeh). *Ja sam to smjela raditi.*

I nitko više.

Nitko više (smijeh). *Zvao me froz, to je od njemačke riječi* fakin. *Tak' sam ostala froc* (*smijeh*).

Je li Vam pričao neke priče iz svojeg života?

Nije, on nije, recimo, puno pričao, za razliku od moga tate, koji bi, kad god bila neka svečanost, pričao je o baraki 5, o ušima koje su silazile s mrtvaca, to znate kak' je bilo kad netko umre, onda ove tjelesne uši se spuste. Onda je tata rekao, znate, onda su izgledali kao vijenac. Mi smo se ljutili na tatu: „Daj, što uvijek pričaš o tome, to je grozno, to je bilo prije 20 godina, što o tome pričaš?" Onda sam se sjetila neki dan – pa mi poslije 60 godina još uvijek pričamo o onom ratu.

Vaš otac nije bio ranjavan?

Ma kakvi (smijeh)! *On se izvukao.*

I izbjegao je one velike bitke?

Prvo je prošao, živ ostao, a onda se godinu dana izvukao tako. Bio je uredan pa je onda lokalna grofica tražila da joj pošalju posilnog jednoga da joj uređuje u kući i nosi drva i tako dalje. Onda je šef logora poslao mog tatu jer je bio uredan. Onda su se tata i ta grofica zaljubili jedno u drugo i nije iscijepao niti jednog drveta tamo kod te grofice u kući (smijeh), *nego je posto njen družbenik i dugo još poslije rata su se dopisivali do drugog rata. Ona se udala, isto je imala djece dosta, sve je bilo sretno* (smijeh).

Znači, kad su se upoznali, nije bila udana?

Ne.

A kad su ga zarobili crvenoarmijci tamo, kak' su malo bijeli, malo crveni dolazili, kažu: „Pokaži ruke! A ti nisi raboči klas", jer je imo nježne ruke kad nije ništa radio godinu dana kod grofice (smijeh), *i onda su kolegi bivše tamo iz barake rekli: „Nee, on raboči klas!"*

Znači, oni su bili zarobljeni u nekoj bitki. Kako su se našli na ruskoj zemlji?

Svi su zarobljeni bili. To su bili zarobljenici koje su tako tjerali. Isti dan su krenuli iz Zagreba, odnosno Ljubljane i našli su se tamo.

Recite nam nešto o teti Darinki?

Teta Dara. Ona je bila prava učiteljica, bezbrižna, pjevala, jako lijepo pjevala. Imala je prekrasan mezzosopran i, kao i svi, pjevala u crkvi. Bila je vesela, raspjevana, dobrostojeća djevojka. Bili su dobrostojeća obitelj i kao takvu djevojku ju je isprosio pop iz Vrginmosta i zgodan čovjek je jako bio. Teta se zaljubila u njega, isprosio ju je i dobio miraz, to je bilo obavezno. Ako ste htjeli svešteniкova žena biti, morali ste dati dobar miraz, i to se budući muž nagađao s njenom rodbinom koliki će bit' miraz. Onda kad su se oženili na brzinu, to je brzo išlo pa je dobio taj pop, ajde da ga nazovem pravim imenom – svještenik, dakle dobio je miraz, i čim je miraz sjeo, onda su muževi uvijek raspolagali, bez obzira što je miraz od djevojke. Kad je on mogao time raspolagati, on je iščez'o, pobjegao je u Makedoniju i nikad ga nitko nije našo, novac je pokupio. Poslije su svi sumnjali da uopće nije bio pop.

Varalica.

Samo se obukao i gledao gdje koga može uloviti…

Znači, teta je malo bila na rubovima stvarnosti, koliko dugo su se poznavali?

Nekih tri mjeseca, to je bila velika ljubav. Ja sam bila jako žalosna kad su bili svatovi, jer seljački svatovi kad su bili, onda su išla kola i bila je velika zastava ili srpska ili hrvatska, onda je svak' izašo i nudio se rakijom i sa vinom, to su buklije nosile. A kad se moja teta udala, nije bilo zastave, ja sam pitala baku, plakala sam: „Pa bako, kako naša teta jedina nema zastavu, a svi drugi imaju zastavu?" (smijeh), *al' gradski ljudi nisu imali zastavu.*

Uvijek je vodila nas djecu jer mama baš nije mogla uvijek, imala je obaveza prema tati, prema držanju društva. Onda smo s tetom išli na more, ona nas je vodila od naših malih nogu stalno na more. Teta je dolazila i pred blagdane par dana ranije peći kolačiće. Joj, što je ona znala te kolače praviti, onda smo skupa kitile bor, obavezno, tata bi samo zvijezdu metnuo, sve ostalo mi. Vidite, ja se uopće ne sjećam da je moja mama to ikad radila, to je sve teta radila, bila je tako dobra teta i sestra, i vesela. I onda je tako stradala.

Molio bih Vas da nam još to ispričate.

Ona je došla k nama kao što je inače dolazila.

Oprostite, ona je živjela u očevoj kući?

Ne, imala je svoj stan iznad škole. Kod katoličke crkve je bila stara škola i tamo je imala lijep stančić i u samoj školi.

Učitelji su tako obično imali stanove u samoj školi.

I to su bili visoki lijepi stanovi. Ona je dolazila na ručak kod brata i snajke, al' nije stanovala s njima, i dolazila je k nama u goste. I tako je došla bila kod nas tad, i ja sad vidim dolaze k nama u kolima ustaše. Ja sam bila vani, a teta je bila u sobi i vidim ulaze tamo i viču s vrata: „Jel' tu Darinka Miljević?" Ja kažem: „Ne", a ona stoji iza prozora. Nisu je vid'li i kažem joj: „Bježi na drugu stranu van" jer je kuća imala izlaz straga u vrt. Teta kaže: „Zašto bi ja bježala, pa nikom ništa nisam napravila". Sad ja kažem: „Daj se sakrij iza toga." I sad dolaze ti ustaše, a ja sam imala psa Trefa koji je bio odlično dresiran, al' je bio dresiran da mene ne smije nitko dirati, stručnjak ga je dresirao da sam mu ja gazda i mene ne smije nitko dirati. Taj put mene taj ustaša s kundakom od puške udari, a moj Tref njega odmah ovako uhvati i ja vičem: „Ostavi! Ostavi!", al' nije ga puštao i držo ga je ovak' šapama i, jasno, taj ga je ubio. Teta Dara, koja je sve to vidjela, nije nikud otišla, ona se nije makla, onda je izišla i rekla: „Ja sam ta koju tražite" jer se prepala valjda za mene. Nju je prijavio kolega Štefotić koji je bio učitelj s njom, koji je reko „E, sad su barem jedanput svi u crkvi". Njegova žena je isto bila odgajateljica poslije rata u školi, Zora Štefotić. Bio je u Slovenskoj ulici, bio je dječji vrtić i ja dovedem svoga sina od neke 4 godine, koliko li je već im'o tamo, a ona mene grli i kaže: „Joj, pa ja ću se tako brinuti za tvoje dijete". Ja sam samo pokupila dijete i otišla, pa neće mi ona odgajati dijete. Pokupila sam tad dijete i prijavila da je skinu, pa neće ona odgajati našu djecu. Tak' je to bilo, svašta je bilo.

Nakon toga, kad su tetu poveli, poveli su i Vas, iako Vas nisu tražili?

Ne, poveli su i mene tamo u crkvu jer sam se ja zakačila, odnosno nisam se zakačila ja, nego moj pas, ali i mene su metnuli u crkvu u Topuskom, gdje su samo skupljali ljude koje su poslije odveli u Majske Poljane, jedno dva sata kasnije. Kad smo ulazili unutra u crkvu, bile su stepenice i tu leži žena s glavom dolje, bijela košulja sva krvava, a vidite da je Srpkinja jer ima onu pregaču crnu ozada, kak' su bile te nošnje sa resama. Znači, moram prijeći, proći kraj nje, onda šta možete očekivat' da će biti u crkvi dobro kad ste to vidili tu na ulazu. U crkvu su nas tu ugurali i kažem teti: „Ajmo mi tamo naprijed".

Je li crkva već bila puna kad su vas doveli?

Je, već su svi ovi koji su vozili ove iz Perne, pričala sam vam, to su seljaci bili, i skinuli su im one gaće platnene i ostali su samo u tim dugačkim košuljama, tog se ja dobro sjećam, bez hlača. Tad kažem teti da tu možemo izić' van

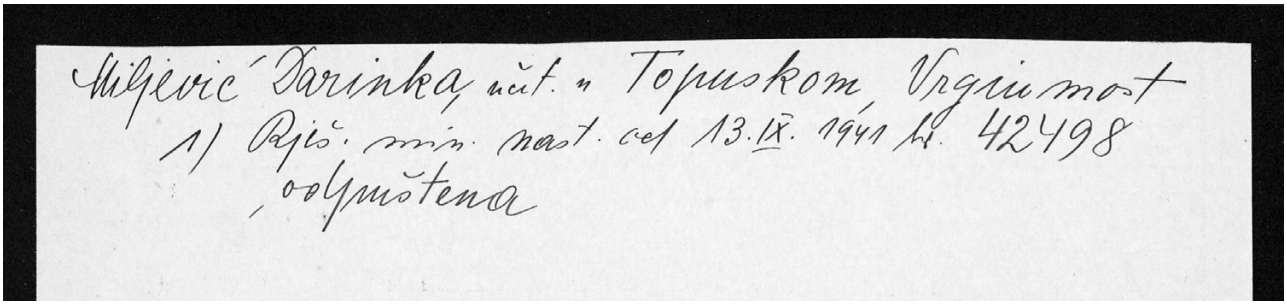
Miljević Darinka učit. u Topuskom Vrginmost
1) Ržš. min. nast. od 13.IX. 1941 Br. 42498
„odpuštena

Sl. 1. *Učiteljica Darinka Miljević ubijena je 29./30. srpnja 1941. godine, a nadležno ministarstvo „odpustilo" ju je iz službe 13. rujna i. g., bez obrazloženja.* (HR-HDA-890. Zbirka personalnih spisa državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstava Nezavisne Države Hrvatske, Osobnik Darinke Miljević)

na ta vrata – znate kako crkve imaju ta vrata sa strane – i hajde, idemo vani, a teta da zašto bi mi bježali, pa ja nisam nikomu ništa napravila, pa ja ću svakom reći da nisam ništa napravila, pa sva'ko zna tko me pozna, i k'o Boga sam ju molila i vukla za ruku: „Odi, teta, idemo".

Je li bila prestrašena ili je bila duboko uvjerena da će to nešto značiti?

Uvjerena je bila, ona je bila predobar čovjek da bi mogla zamisliti da može postojati takvo zlo. Pa što nije ona žena tamo na ulazu bila već dovoljan dokaz što se događa? I ja sam ju vukla, ali nije htjela izići. Izašla sam onda na ta vrata vani, preko parka, i…

A niste se bojali da biste mogli naletjeti na kakvu ustašku stražu?

Pa, bojala sam se.

Kako ste se osjećali u tom trenutku, znali ste samo da morate nešto pokušati?

Znate šta, kad ste mladi, onda se ni ne bojite, niti mislite na opasnost… idete samo…

Ali dobro, tu je radilo ono što ste rekli – samopouzdanje – i odgajali su Vas da donosite odluke.

Da. Dva sata poslije u toj crkvi su im svašta počeli radit', al' uglavnom su ih onda sve utovarili u te kamione i odvezli u Majske Poljane, i tamo se jedan pravio mrtav, navuk'o je na sebe mrtvog čovjeka…

To je taj Oreščanin?

Da.[4]

Ne možete se sjetiti njegova imena? Ja sam ga tražio na internetu i nikako ga nisam mogao naći.

Ne znam. Al' možda će meni netko reći, možda će mi ovaj drugi Oreščanin znati reći…

Ne znam kako mu je bilo ime, znam samo prezime.

Gdje je on preživio?

Na stratištu, on je preživio u Majskim Poljanama. On je navuk'o na sebe tog mrtvog čovjeka i tako je ost'o. Onda kad su pregledavali, on je ost'o tako.

On je bio i svjedok tetine smrti?

Rek'o je taj koji je preživio poslije, da su je skinuli golu i da ju je ustaša zakl'o nožem.

To možemo sljedeći put. Vi ste uspjeli oca obavijestiti, a majka nije bila u kući?

Ne, nije bila.

A je li bila u Topuskome ili?

Bila je u drugoj kući, pokraj, slučajno.

Znači, nije bila ni svjesna što se događa? Da je bila, izletjela bi i ona?

Sigurno da bi, ona bi se odmah umiješala. Hvala Bogu da nije bila, ona i sestra su bile kod strica.

I Vi ste onda majku pronašli kad ste…

Ne, ne, ja sam otišla kući, a u međuvremenu je jedan Oreščanin opet, koji je radio gore na fabrici, Kocman, 'ko je bio povjerenik, nije znao, javio je tati odmah već. On je ujutro odmah javio tati, onda je tata poslao jednog službenika nek'…

Otac je bio u Zagrebu?

Otac je taj dan bio u Zagrebu, slučajno. Poslao je tog službenika, inžinjera Kovača, čija je žena bila Todorovićka iz Maje.

Dragotina.

Da, otamo. I on je došao s velikom jednom limuzinom s ustaškom zastavom naprijed (smijeh) *i imao je ustašku kapu na glavi, cijelu uniformu. Ne znam đe ju je posudio* (smijeh), *kak' je došao do te uniforme, ne znam.*

To je bio inženjer koji je inače radio za Vašu tvornicu?

Ma da, radio je čovjek, al' nije imao veze s tom uniformom, došao je po nas i lijepo nas smjestio. Lako je sad bit' poslije pametan. Ja sam rekla koliko je ostalo nas poslije rata, bilo nas je 51, što je moj djed složio, samo najbliži, prvo koljena rodbine Miljevića – Popara, Lazić, Kosanović, Gušić, Borojević, Oreščanin…

Sve slavna prezimena otamo.

Završio je rat i onda je moj ujak, ajde da sad on sastavi opet isti sastav. Bilo nas je samo 11, eto, to je rezultat… samo 11… neki su stradali odmah '41. na Banjici, Duško je stradao…

Nikoliš?

Da, brat od ovoga.[5]

Ali Vi ste znali da je Gojko Nikoliš bio u Španjolskoj?

Kako ne bih znala!

Ali u to doba, kao djevojčica, djevojka, jeste li znali?

Pa jasno da smo znali, kod nas u kući je to bila familijarna tajna.

On je bio u španjolskoj republikanskoj vojsci.

I ne samo to, moj tata je poslao da ga se izvuče iz Francuske iz logora. Vidite, to je ono što ja 'oću reći, tata je bio kao kapitalista u to doba (smijeh), *ali, evo, Gojko je bio komunista i on je njemu posl'o novce da ga vadi otamo. Išlo se za nekakvu pravednost ili kako bi to nazvali, bez obzira 'ko je bio koji.*

Da, to je ono što se izgubilo jer je građanska kultura u svojem izvornom značenju ipak humanistička i liberalna. Očito su te neke vrijednosti nestale kasnije u svim ovim isključivostima.

Točno.

Po logici, današnjoj logici, taj tata kapitalista ne bi branio jednog iz familije koji je španski borac.

Inače sam pronašao, mislim u *Seljačkom kolu***, glasilu Adama Pribićevića, članke o tome kako su seljanke iz Sjeničaka slale čarape španjolskim borcima u logorima nakon propasti Republike. Gojko Nikoliš pisao je tim svojim seljacima iz Francuske pa sam i ta pisma pronašao u arhivu i objavio. Pronaći ću Vam negdje kopiju toga članka. Bilo mu je jako drago kad sam mu to donio.**

Gojko je, ne zato što je bio general, bio jako topao čovjek.

Bio je poslije rata diplomat i karijera mu je propala kad se u jednu Francuskinju zaljubio.

Popljuvali su ga u prisutstvu Raškovića '91.

To ćemo drugi put, nećemo Vas sada više zadržavati.

(…)

[1] Pavle Bastajić (Banski Kovačevac, 12. svibnja 1890. – Jasenovac, kolovoz 1941.)

[2] Ante Kocman bio je prvi ustaški tabornik u Topuskom.

[3] Dmitar Miljević, jedan od optuženih na Veleizdajničkom procesu u Zagrebu 1908./1909.

[4] Motivi na koje se referira gđa Klanjšček potječu iz iskaza Ljubana Jednaka (Gornje Selište kod Gline, 2. rujna 1916. – Beograd, 5. svibnja 1997.), jedinoga preživjelog svjedoka masovnog zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Majske Poljane selo su u neposrednoj blizini jama u koje su ubijeni bačeni, odnosno gdje se inače u to vrijeme masovno ubijalo.

[5] Dušan Nikoliš (Sjeničak kod Vrginmosta, 1891. – Beograd, 7. siječnja 1942.), novinar i prevodilac, sudionik Prvog svjetskog rata i Narodnooslobodilačkog rata.

SLIKE IZ ŽIVOTA U TOPUSKOME UOČI DRUGOGA SVJETSKOG RATA

(FOTOGRAFIJE IZ PRIVATNOG ALBUMA GOSPOĐE JASMINKE KLANJŠČEK)

Sl. 2. *Desno u kolicima: Jasminka Tič, ud. Klanjšček u djevojačkoj dobi u Topuskom uoči Drugog svjetskog rata*

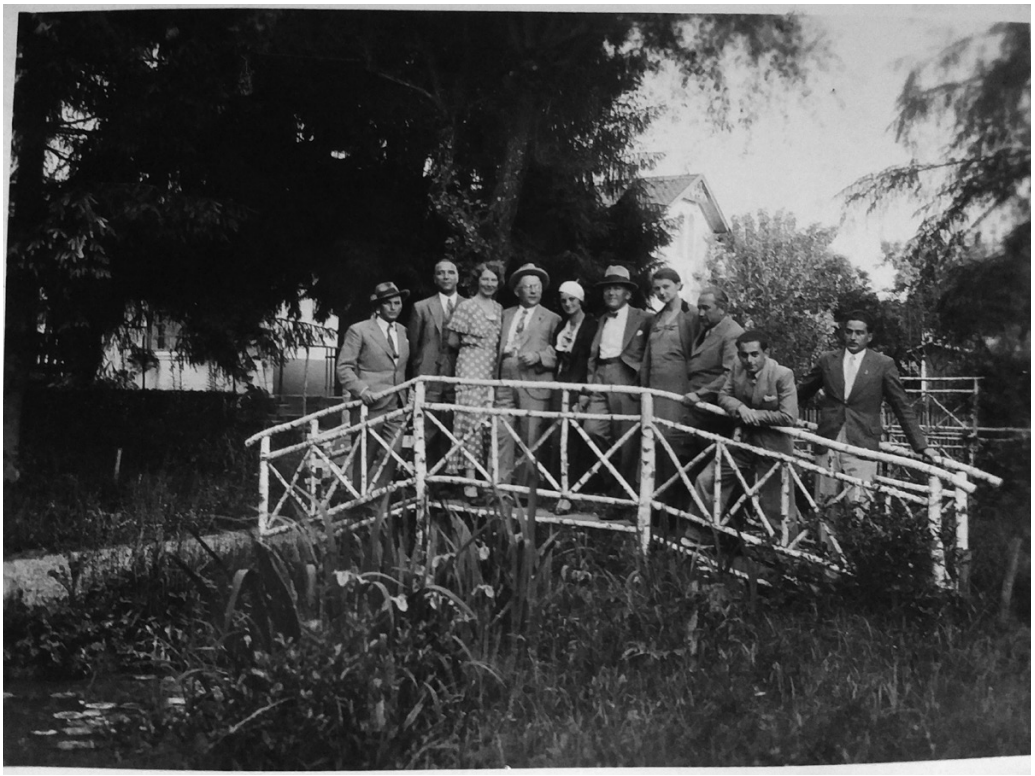

Sl. 3. *Prijateljsko druženje u krugu obitelji Tič*

Sl. 4. *Teta Dara i njezine „curice" (s lijeva na desno): Nena, Tina i Jasminka*

Sl. 5. *Radnička kolonija u Talionici željeza Velika Vranovina kod Topuskog.*

Sl. 6. *Isplata kirijaša Talionice željeza uoči Drugoga svjetskog rata*

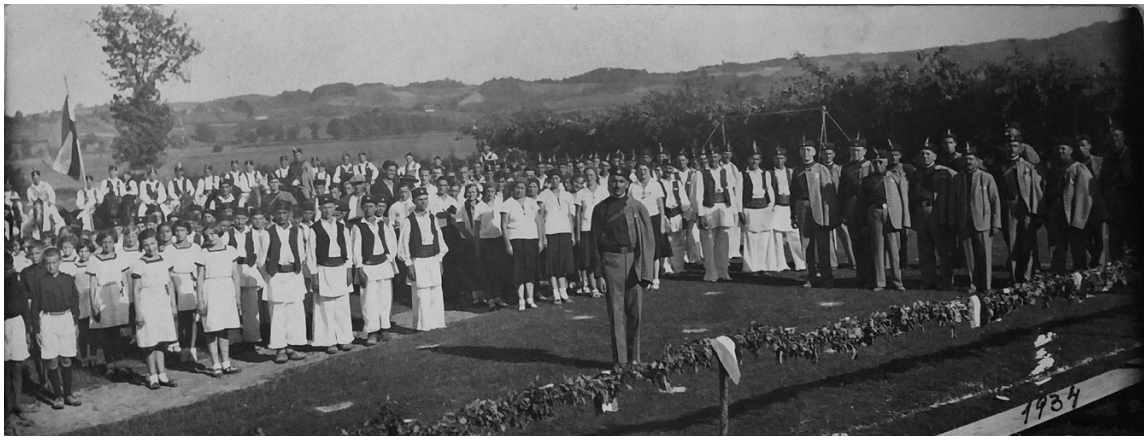

Sl. 7. *Sokolski slet u Topuskom 1934. godine.*

Sl. 8. *Lječilišna restauracija u Topuskom – Spomen-dom Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (srušena 1991. godine)*

5.
SJEĆANJA NA GLINU 1944. – 1945.

Zeev Milo

Ja sam došao u Glinu u jesen 1944., kao partizan. Tu sam primljen kao radiotehničar u radionici glinske munjare, koja je bila podređena Narodno Oslobodilačkom Odboru Grada Gline.

Glina je pala u partizanske ruke početkom 1944-te godine, bez borbe. Njemačka i ustaška vojska se je povukla u Petrinju, gdje je i ostala do svršetka rata.

Mene je Glina od prvog časa omamila. Kuće su bile gradske, neoštećene, osim nekoliko porušenih pri jednom njemačkom zračnom napadaju. Bilo je tu soba s krevetima i s posteljinom. To je bio neopisivi luxus, nakon svih onih ležajeva na goloj zemlji ili na zakuženoj slami.

Glina je mjesto dviju teških zločina. Zločina, koje su počinili ustaše nad srpskim življem. Prvi je bio pokolj srpskih sugrađana Gline, a drugi pokolj srpskih seljaka iz okolice Topuskog, koje su ustaše tamo bili sakupili, dotjerali u pravoslavnu crkvu u Glini i tu ih na najbrutalniji način poklali.

Tada, 1944., nije se osjećala neka napetost među stanovnicima raznih narodnosti i partizana. No tome je glavni razlog bio što su krivci, te suradnici i simpatizeri ustaša pobjegli iz Gline s ustaškom vojskom kada je ova napustila grad. Ostavili su iza sebe svoje žene, da bi ove „čuvale imovinu".

Još treba naglasiti. da su sada skoro svi građani suradjivali s partizanskom vlasti.

Tako su djevojke radile u Agipropu, gdje su priređivale propagandne letke, plakate, članke itd., te u mjesnoj bolnici u kojoj su bili u glavnom partizanski ranjenici.

Mještani su s zgražanjem pripovijedali o pokolju u pravoslavnoj crkvi Presvete Bogorodice 1941. godine. Bili su im poznate potankosti pa tako i o jedinom preživjelom, za kojeg se znalo da se nalazi negdje na partizanskom području. Pokazali su mi i mjesto gdje se crkva nalazila i koju su ustaše potom srušili. Ostala je tu bila samo hrpa kamenja. Pričali su i onoj trojici preživjelih, koji su se bili sakrili iza oltara, ali nisu mogli pobjeći jer je crkva bila zaključana. Nakon nekoliko dana su se popeli na crkveni toranj i molili vodu od građana. O onome što se s njima kasnije dogodilo, postojale su dvije verzije: Po jednoj ih je ustrijelio ustaša (čije im je ime bilo poznato), a po drugoj, vidjevši svoj bezizgledan položaj, oni su se bacili s tornja, dakle počinili samoubojstvo.

O prvom zločinu se je manje pričalo. Vjerojatni razlog - tu se je radilo o ubistvu sugrađana, kojima oni nisu priskočili u pomoć.

Kod partizanskog preuzimanja vlasti nije došlo do kažnjavanja, krivaca jer su ovi na vrijeme pobjegli. Samo se je pričalo o šefu munjare, kojega su partizani streljali radi navodne suradnje s ustašama. Tome je, tako se je pričalo, pridonio njemu podređeni električar Šešerin. Ovaj je onda postao šef munjare (i moj). Poslije je Šešerina izgleda pekla savjest pa bi kada bi se napio mrmljao ponešto o tome i pokušavao se opravdati.

Osim komande mjesta i Narodno Oslobodilačkog Odbora, koji su upravljali Glinom, bile su tu brojne partizanske komande i ustanove. Razlog je tome bio to što je tu bilo mnogo mjesta u napuštenim kućama i stanovima. K tome je Glina imala električnu struju (onda jedina na prostoru Korduna i Banije)

Svagdašnjica u Glini je bila skoro mirnodobska. Na osnovnim živežnim namirnicama nije se oskudijevalo. U Glini se je svakog tjedna održavao sajam, kao prije rata. Partizani su se brinuli i za kulturni život i zabavu. Bilo je predavanja, plesalo se je i u kinu su prikazivani aktuelni ratni filmovi, u glavnom sovjetski.

Ovoj "idili" smetala je blizina Petrinje iz koje se je po koji puta pokrenula njemačka ili ustaška vojska u pravcu Gline. To je značilo smjesta napustiti Grad – "Pokret!". Neprijateljska vojska nije pokušavala ponovno zauzeti Glinu, tako da se je moglo vratiti se u Glinu, često već nakon nekoliko sati. Još su nas uznemirivali neprijateljski avioni koji bi preljetali Glinu, ali ju nikada nisu bombardirali. Kasnije su preljetali savezнички avioni u velikim masama – tih se dana nije vidjelo ni jednog neprijateljskog aviona.

Danomice su u Glinu stizali vojnici i oficiri – domobrani, tako i mnogi gradjani iz Zagreba, koji su prebjegli na našu stranu. Osjećao se bliski svršetak rata i svršetak ustaške i okupatorske strahovlade. I kada je ovaj konačno uslijedio, nitko nije bio iznenadjen.

(6. 9. 2012.)

https://doi.org/10.17234/9789533792972.47

6.
SJEĆANJE NA RAZGOVORE S GLINSKIM ŽUPNIKOM FRANJOM ŽUŽEKOM O ZBIVANJIMA U GLINI 1941.*

Vjekoslav Marić

Godine 1951. zaređen sam za svećenika zagrebačke nadbiskupije i nakon odsluženja vojnog roka 1953. godine postavljen sam za upravitelja župe u Viduševcu, nedaleko od Gline. Glinskog župnika i dekana glinskoga dekanata gospodina Franju Žužeka upoznao sam još na Božić 1951. godine. Nakon moga dolaska u Viduševac, često smo se susretali i razgovarali o raznim pitanjima pa i o ratnim zbivanjima u glinskome kraju 1941. godine.

Na samom početku ovoga teksta u nekoliko rečenica predstavit cu Franju Žužeka jer smatram da je to važno za bolje razumijevanje njegove uloge u zbivanjima koja su obilježila početak Drugog svjetskog rata u Glini i okolici. Franjo Žužek rođen je 21. studenoga 1886. godine u selu Marolce u blizini Ljubljane. Zaređen je za svećenika 1912. godine. Služio je u četiri župe na području Istre do 1924., a tada su ga talijanski fašisti protjerali. Primljen je u zagrebačku nadbiskupiju i postavljenje za upravitelja župe Maja, a 1927. prešao je u Glinu. Tamo je bio župnik i dekan glinskoga dekanata do 1955. godine. Tada se vratio u Sloveniju i služio kao župnik u Soteski sve do svoje smrti 1965. godine. (Mijo Dukić, *Glina i okolica,* Glina, 1980., 159-161.)

Tijekom svoga rada u Istri, kao Slovenac, bio je izložen raznim problemima i nevoljama, a na koncu je i protjeran. Tada je shvatio da je fašizam nespojiv s naukom Isusa Krista pa je i 1941. godine prepoznao zlo u djelovanju vodećih glinskih ustaša. Franjo Žužek je cijeli rat djelovao na visini svoga svećenickog poziva. Tijekom rata se u više navrata, pod cijenu vlastitoga života, izlagao u zaštiti ljudi kojima je prijetila smrtna opasnost. Ustaške vlasti prepoznale su u njemu protivnika i u više navrata tražili su od zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca njegovo uklanjanje iz Gline, ali nadbiskup je odbijao ovakve zahtjeve. Franjo Žužek nikada nije dijelio ljude po nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti te po političkom uvjerenju.

Prošlo je više od šezdeset godina od mojih posljednjih razgovora s Franjom Žužekom o glinskim događajima 1941. godine. Nažalost, nisam zapisivao njegova kazivanja pa ću se ovdje zadržati samo na onom čega se dobro sjećam.

Sa župnikom Žužekom sam u dva navrata razgovarao o ustaškom pokolju u srpskoj pravoslavnoj crkvi u Glini 1941. godine. Uz glinsku crkvu vezano je više situacija 1941., ali ovdje bi izložio samo ono što se dogodilo u prisutnosti Franje Žužeka i o čemu mi je govorio.

Kada su ustaše dotjerali civile srpske nacionalnosti i zatvorili ih u glinsku crkvu, gospodin Žužek ih je dva puta pohodio. Bili su u vrlo teškom stanju, puni straha za vlastiti život. Progone glinskih Srba organizirao je jedan bivši student - ustaša, ali njegovog imena više se ne mogu sjetiti. Jednoga dana, prema riječima župnika Žužeka, padala je kiša, a trojica od zatočenih ljudi u glinskoj crkvi uspjeli su se popeti na zvonik. Pružali su ruke kroz prozore zvonika i pokušavali uhvatiti kapi kiše da bi utažili žeđ. Nekoliko ustaša stajalo je ispred crkve. Zahtijevali su od spomenute trojice da se spuste dolje, ali oni su, zbog straha za vlastiti život, ostali na zvoniku. Ustaše su zapucali i ubili ih.

Franjo Žužek mi je kazivao i o prisilnom tjeranju zatočenih ljudi iz glinske crkve u kamione. Odvozili su ih u na stratište, a prije toga rekli su im da idu na rad. Nekoliko zatočenih, zbog straha za vlastiti život, ostalo je u crkvi.[1] Na poziv ustaša nisu izlazili pa su ustaše ušli u crkvu i ubili ove ljude, a potom su ih izvukli iz crkve. Nakon ovoga zločina pod i stubište crkve su, prema Žužekovim riječima, bili okrvavljeni. Više od godinu dana nakon našeg prvog razgovora o zločinu u glinskoj crkvi, ponovno sam razgovarao sa župnikom Žužekom o navedenom događaju. Tada mi je ponovio sve kao i prvi puta kada smo o tome razgovarali. Tijekom ova dva razgovora bio je vidno potresen i uznemiren. Primijetio

sam da i nakon više od deset godina duboko proživljava tragediju kojoj je svjedočio 1941. godine. Jednom prilikom, tadašnji upravitelj župe Hrastovica, gospodin Franjo Jurak, prenio mi je detalje svoga razgovora s Franjom Žužekom o ustaškom pokolju u glinskoj crkvi. Sve što je meni rekao, ponovio je i u razgovoru s Franjom Jurakom. Moj dugogodišnji suradnik Vinko Tadić, profesor povijesti iz Požege, spomenuo mi je da u pismu upućenom nadbiskupu Stepincu gospodin Žužek navodi da je u glinskoj crkvi ubijeno 300 ljudi. Meni gospodin Žužek nije spomenuo ovu brojku. Mozda je rijec o dva odvojena događaja. Ovaj problem svakako treba provjeriti, ispitati i znanstveno valorizirati. Vinko Tadić mi je rekao da su zločini vezani uz glinsku crkvu izvršeni krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. te da su tada uglavnom stradali ljudi s područja kotara Vrginmost, ali meni ovi podaci nisu poznati.

Ovdje treba navesti i sudbinu jedne grupe žena srpske narodnosti. Naime, gospodin Žužek susreo je grupu žena koje su ustaše tjerali prema zatvoru. Župnik je, preko stražara koji se prezivao Krnić,[2] a bio je poznat po nadimku Rule, saznao da će ustaše ubiti zatočene žene. Tada je otišao u poštu i telefonom nazvao nadbiskupa Stepinca. Osoba koja se javila rekla mu je da nadbiskup nije u dvoru, ali će uskoro doci. S obzirom da je u prostoriji bilo više osoba, župnik je odlučio da će nadbiskupu izložiti cijelu situaciju na njemačkom jeziku. Tako je i bilo. Nadbiskup se obratio mjerodavnim osobama u Zagrebu[3] i uskoro je poslana naredba glinskim ustaškim vlastima da moraju sve zatočenice pustiti. U skladu s naredbom, župnik je osobno otključao vrata zatvora i smjestio sve zatočenice u župnu kuću od podruma do tavana. Kada se spustila noć one su se vratile svojim kućama. O ovom događaju pisao je i otac Aleksa Benigar u knjizi *Alojzije Stepinac – hrvatski kardinal.* Benigarova verzija događaja u bitnom se podudara s onim što mi je gospodin Žužek govorio, barem kada je riječ o sudbini ovih žena. Otac Benigar spominje da su polovica od ovih žena, a bilo ih je oko 300, „udovice nastradalih 13. svibnja u glinskoj pravoslavnoj crkvi" (Aleksa Benigar, *Alojzije Stepinac – hrvatski kardinal,* 1993., 373.). Franjo Žužek nije spomenuo da su muževi polovice ovih žena stradali u glinskoj crkvi. Vinko Tadić mi je rekao da su sredinom svibnja 1941. stradali glinski građani srpske nacionalnosti te da njihova tragedija nije povezana sa glinskom crkvom.

Nakon završetka rata, župnik Franjo Žužek i dalje je imao važnu ulogu u glinskome kraju. Tadašnje općinske vlasti pozvale su ga da održi govor okupljenim građanima Gline o pitanju pripadnosti Trsta. Pravoslavni episkop gomjokarlovačke eparhije gospodin Simeon (Zloković) odao je Franji Žužeku pisano priznanje zbog pomoći i zaštite koju je pružio pravoslavnim Srbima tijekom njihovog ratnog stradanja. Na posljednjem ispraćaju Franje Žužeka u Soteski, pročitano je i pismo sućuti koje su uputili predstavnici tadašnje socijalisticke vlasti u Glini. Prota Nikola Diklić oprostio se u ime pravoslavnih vjemika, a pročitano je i pismo vladike Simeona.

Kada sam kao svećenik došao u glinski kraj 1953. godine, primijetio sam da između jednog dijela građana hrvatske i srpske narodnosti vlada latentna napetost koja je povremeno poprimala i otvorene oblike nacionalne netrpeljivosti na verbalnoj razini. Ipak, iz godine u godinu, polako i postupno, razvijao se suživot i suradnja.

Vjekoslav Marić, svećenik u miru

https://doi.org/10.17234/9789533792972.48

* Zahvaljujemo prof. Vinku Tadiću na ustupljenim sjećanjima viduševačkog župnika Vjekoslava Marića.

1 Nije rekao koliko je ljudi ostalo u crkvi. U svakom slucaju radi se o nekoliko osoba.

2 lmena ovoga čovjeka se ne sjećam. Zapamtio sam samo prezime i nadimak.

3 Gospodin Žužek mi je rekao kome se nadbiskup obratio, ali više se točno ne sjećam. Mislim da je intervenirao kod mjerodavnih osoba u ministarstvu unutrašnjih poslova, možda čak i kod Andrije Artukovića.

KARTOGRAFSKI PRILOZI

KARTE IZRADILI:

Branimir Brgles
Nenad B. Kunštek

IDEJNA RJEŠENJA:

Drago Roksandić
Matko Globačnik

https://doi.org/10.17234/9789533792972.49

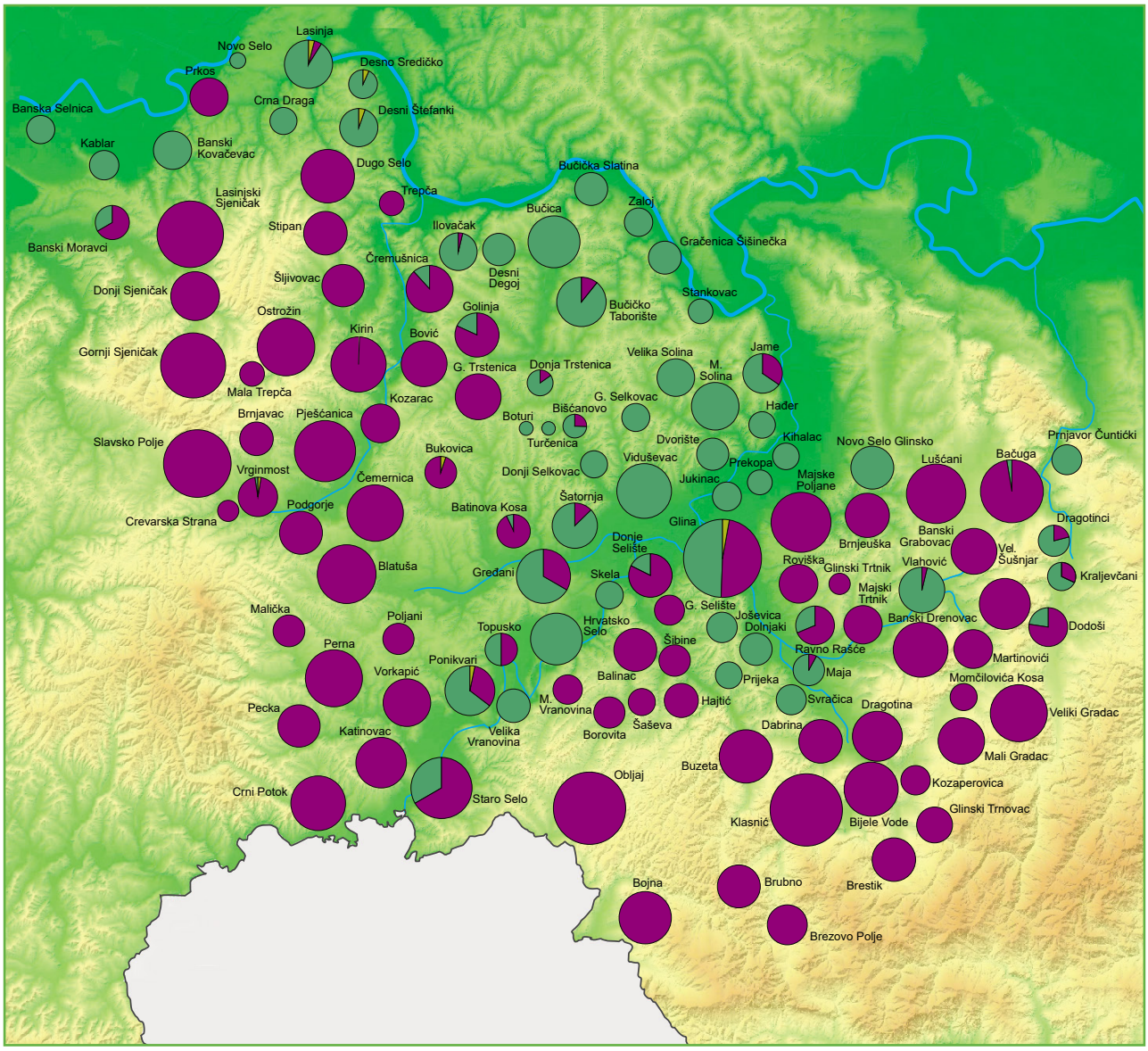

IDEJNO RJEŠENJE KARTE: Matko Globačnik, **IZRADA KARTE:** Branimir Brgles

STANOVNIŠTVO KOTARA GLINA I VRGINMOST PREMA NACIONALNOSTI 1931. GODINE

Hrvati

Srbi

Ostali

IZVOR:

HR-HDA-367; *popisi stanovništva 1931. godine koji su dostupni u Državnome zavodu za statistiku;* Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945.*, Beograd 1980.; Đuro ROKSANDIĆ, *"Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945. godine", Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić, Mira Kolar-Dimitrijević), Glina 1988., 299-300.)

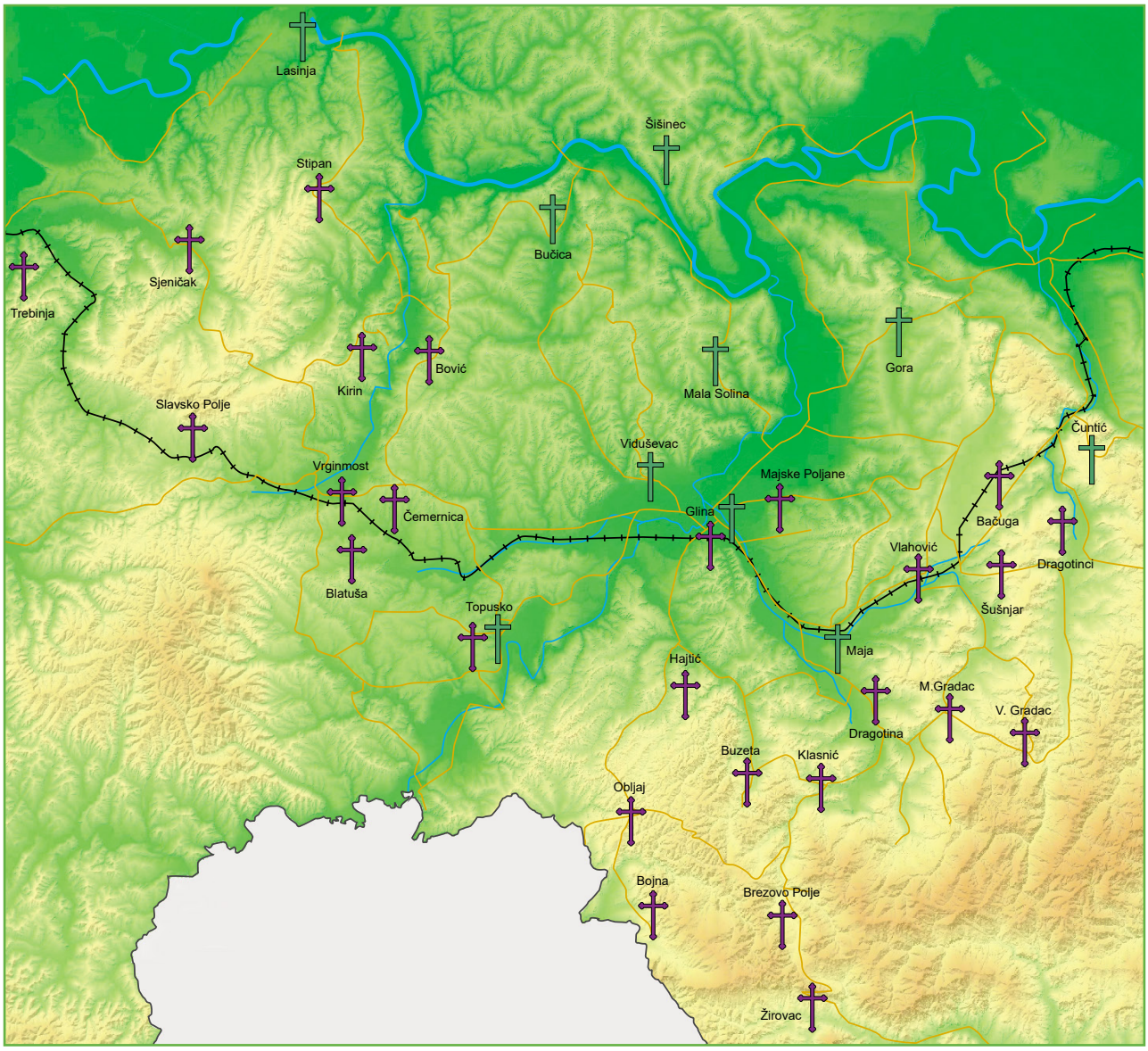

IDEJNO RJEŠENJE KARTE: Drago Roksandić, **IZRADA KARTE:** Branimir Brgles

RIMOKATOLIČKE ŽUPE I SRPSKE PRAVOSLAVNE PAROHIJE NA PODRUČJU KOTARA GLINA I VRGINMOST 1935. GODINE

parohije

župe

IZVOR:

Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine po stanju od 1 maja 1937, Zagreb 1937.
Milan RADEKA, *Gornja krajina ili Karlovačko vladičanstvo. Lika, Krbava, Gacka, Kapelsko, Kordun i Banija*, Zagreb 1975.

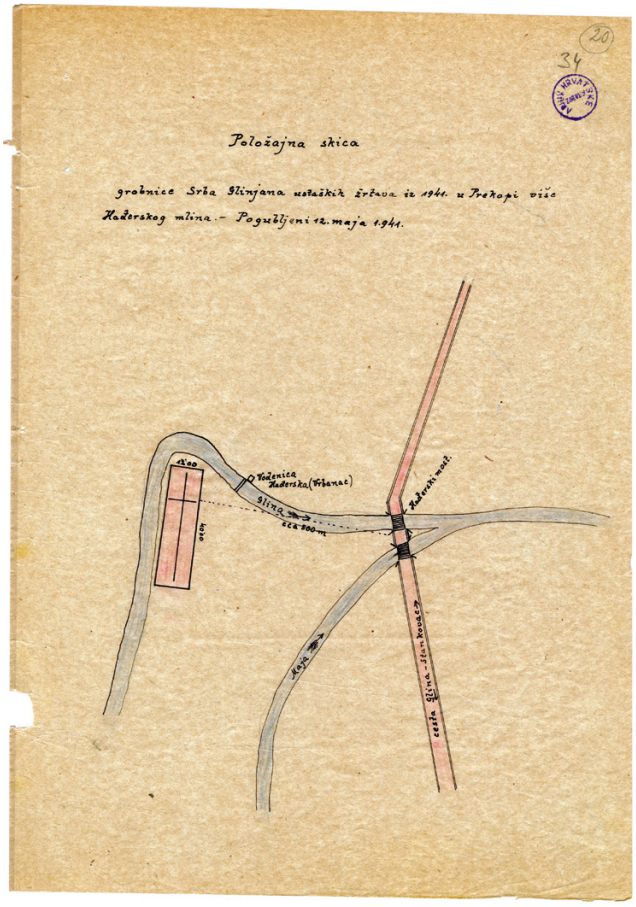

„POLOŽAJNA SKICA GROBNICE SRBA GLINJANA USTAŠKIH ŽRTAVA U PREKOPI VIŠE HAĐERSKOG MLINA. POGUBLJENI 12. MAJA 1941.“ [3. STUDENOGA 1944.]

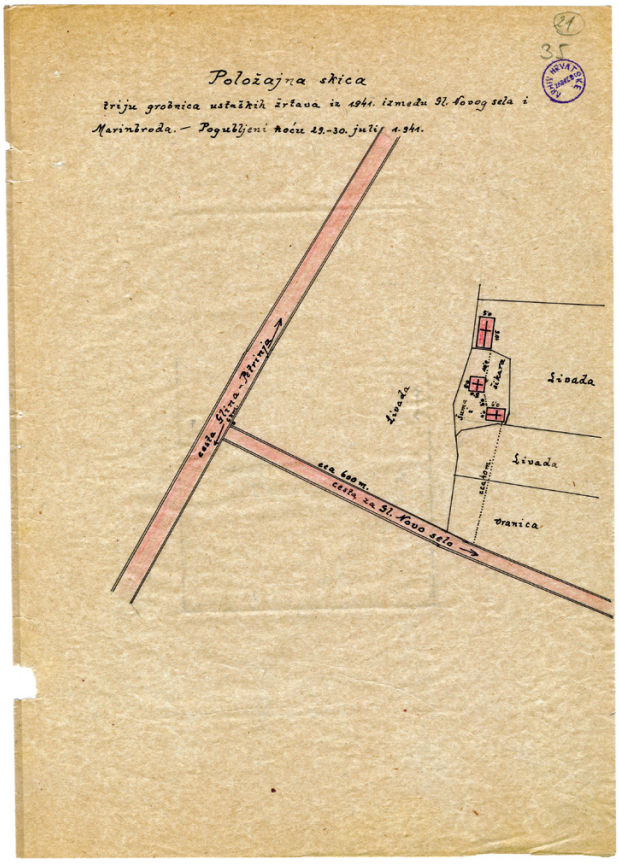

„POLOŽAJNA SKICA TRIJU GROBNICA USTAŠKIH ŽRTAVA IZ 1941. IZMEĐU GL[INSKOG] NOVOG SELA I MARINBRODA. – POGUBLJENI NOĆU 29. – 30. JUL 1941.“ [3. STUDENOGA 1944.]

IZVOR:

HR-HDA-ZKRZ Zh, kut. 150, br. 890 („Pokolj u glinskoj crkvi“)

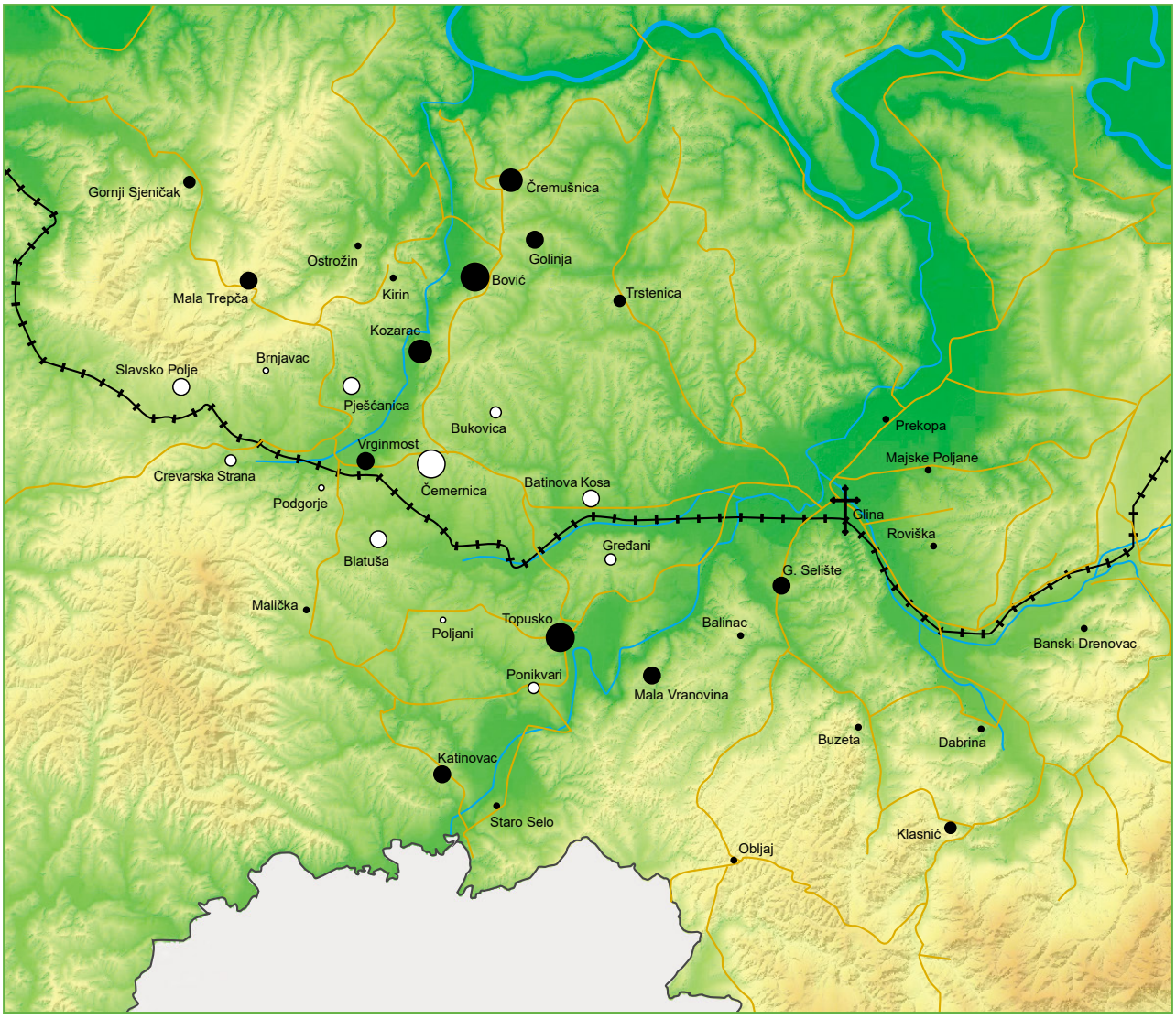

IDEJNO RJEŠENJE KARTE: Matko Globačnik, **IZRADA KARTE:** Nenad B. Kunštek

NASELJA IZ KOJIH POTJEČU GLINSKE I VRGINMOŠĆANSKE ŽRTVE STRADALE U GRADU GLINI I OKOLICI OD 29. SRPNJA DO 5. KOLOVOZA 1941. GODINE

Mjerilo ljudskih gubitaka po naseljima

• 1-2	● 11-20	◦ 36-60	○ 201-300
• 3-5	● 21-35	○ 61-100	○ 301-400
● 6-10		○ 101-200	

IZVOR:

Matko GLOBAČNIK *et al.*, „Abecedni popis civilnih žrtava kotareva Glina i Vrginmost prema zavičajnom mjestu stradalih od početka travnja 1941. do kraja siječnja 1942. godine", *Glina 1941. Tragedije i traume u pamćenju i zaboravu. Zbornik znanstvenih radova s međunarodnim sudjelovanjem* (gl. ur. Drago Roksandić), Zagreb 2022., str. 899–966.

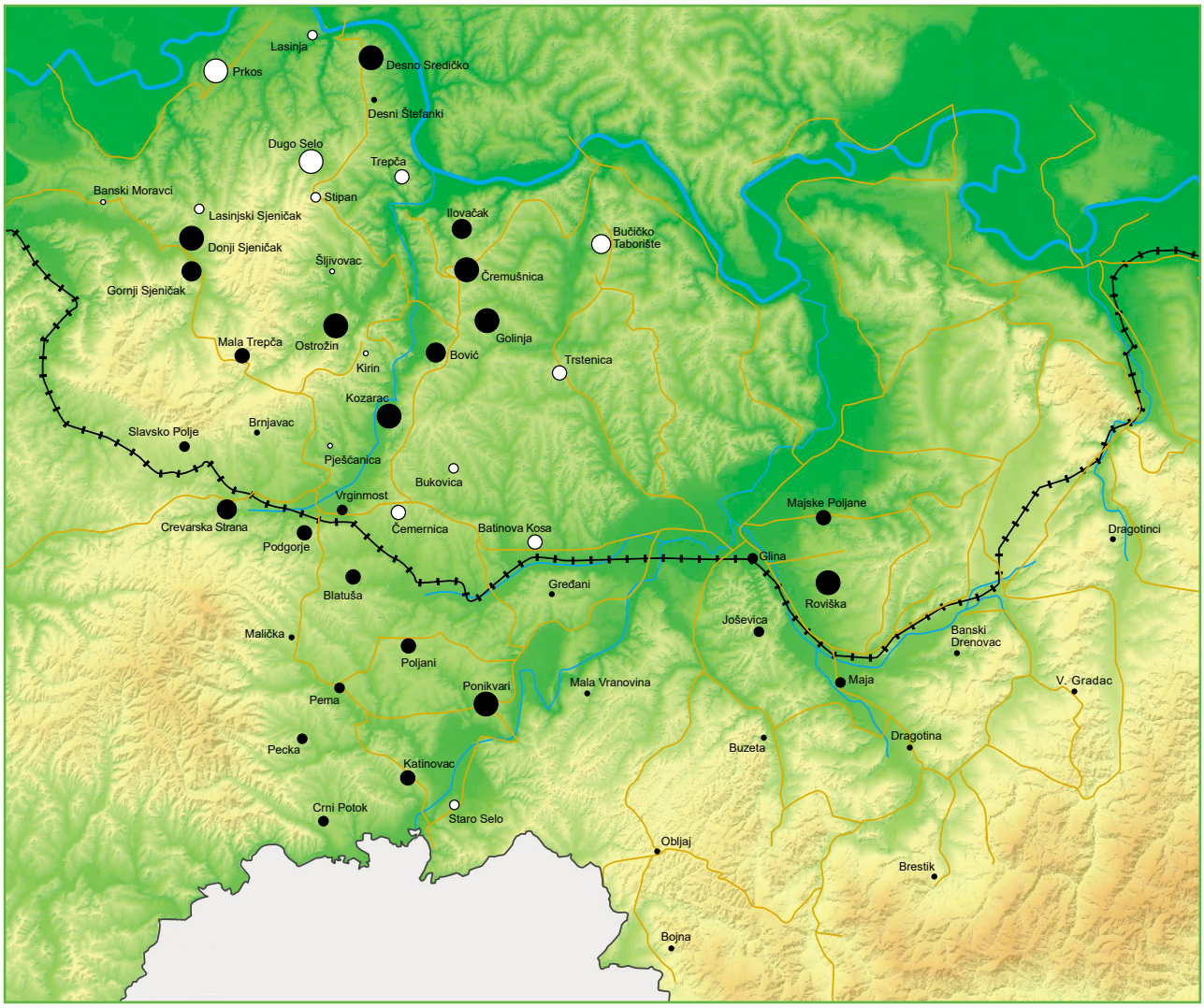

IDEJNO RJEŠENJE KARTE: Matko Globačnik, **IZRADA KARTE:** Nenad B. Kunštek

NASELJA IZ KOJIH POTJEČU GLINSKE I VRGINMOŠĆANSKE ŽRTVE STRADALE U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST TIJEKOM PROSINCA 1941. I SIJEČNJA 1942. GODINE

Mjerilo ljudskih gubitaka po naseljima

• 1-2	● 11-20	◦ 36-60	○ 201-300
• 3-5	● 21-35	○ 61-100	○ 301-500
● 6-10		○ 101-200	

IZVOR:

Matko GLOBAČNIK *et al.*, „Abecedni popis civilnih žrtava kotareva Glina i Vrginmost prema zavičajnom mjestu stradalih od početka travnja 1941. do kraja siječnja 1942. godine", *Glina 1941. Tragedije i traume u pamćenju i zaboravu. Zbornik znanstvenih radova s međunarodnim sudjelovanjem* (gl. ur. Drago Roksandić), Zagreb 2022., str. 899–966.

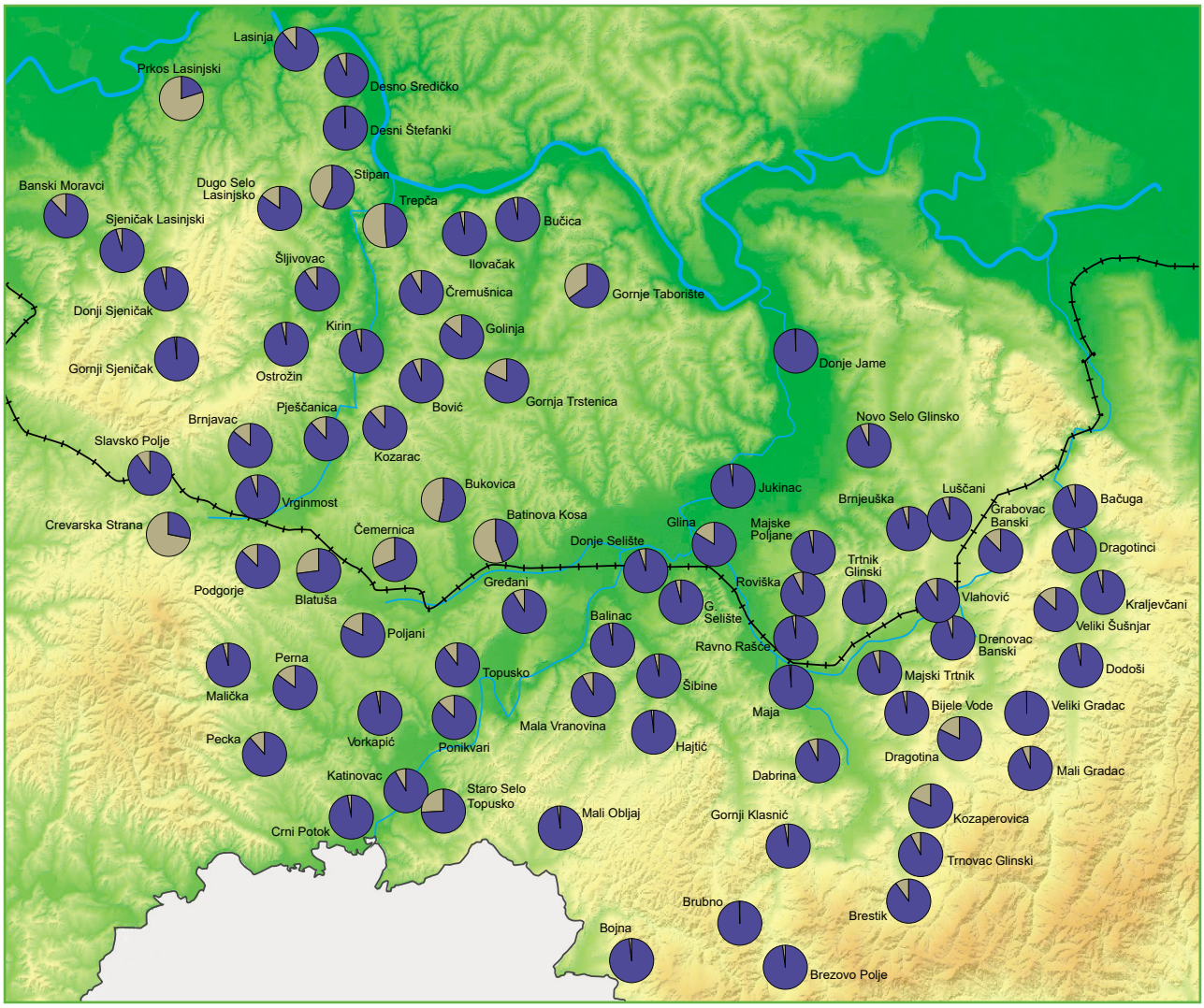

IDEJNO RJEŠENJE KARTE: Drago Roksandić, **IZRADA KARTE:** Branimir Brgles

RAZMJERNI UDIO LJUDSKIH ŽRTAVA U UKUPNOM STANOVNIŠTVU, PREMA POPISU IZ 1931., PO NASELJIMA KOTARA GLINA I VRGINMOST OD TRAVNJA 1941. DO SIJEČNJA 1942.

ukupno stanovništvo prema popisu iz 1931.

udio ljudskih žrtava od travnja 1941. do siječnja 1942.

IZVOR:

Matko GLOBAČNIK *et al.*, „Abecedni popis civilnih žrtava kotareva Glina i Vrginmost prema zavičajnom mjestu stradalih od početka travnja 1941. do kraja siječnja 1942. godine", *Glina 1941. Tragedije i traume u pamćenju i zaboravu. Zbornik znanstvenih radova s međunarodnim sudjelovanjem* (gl. ur. Drago Roksandić), Zagreb 2022., str. 899–966.

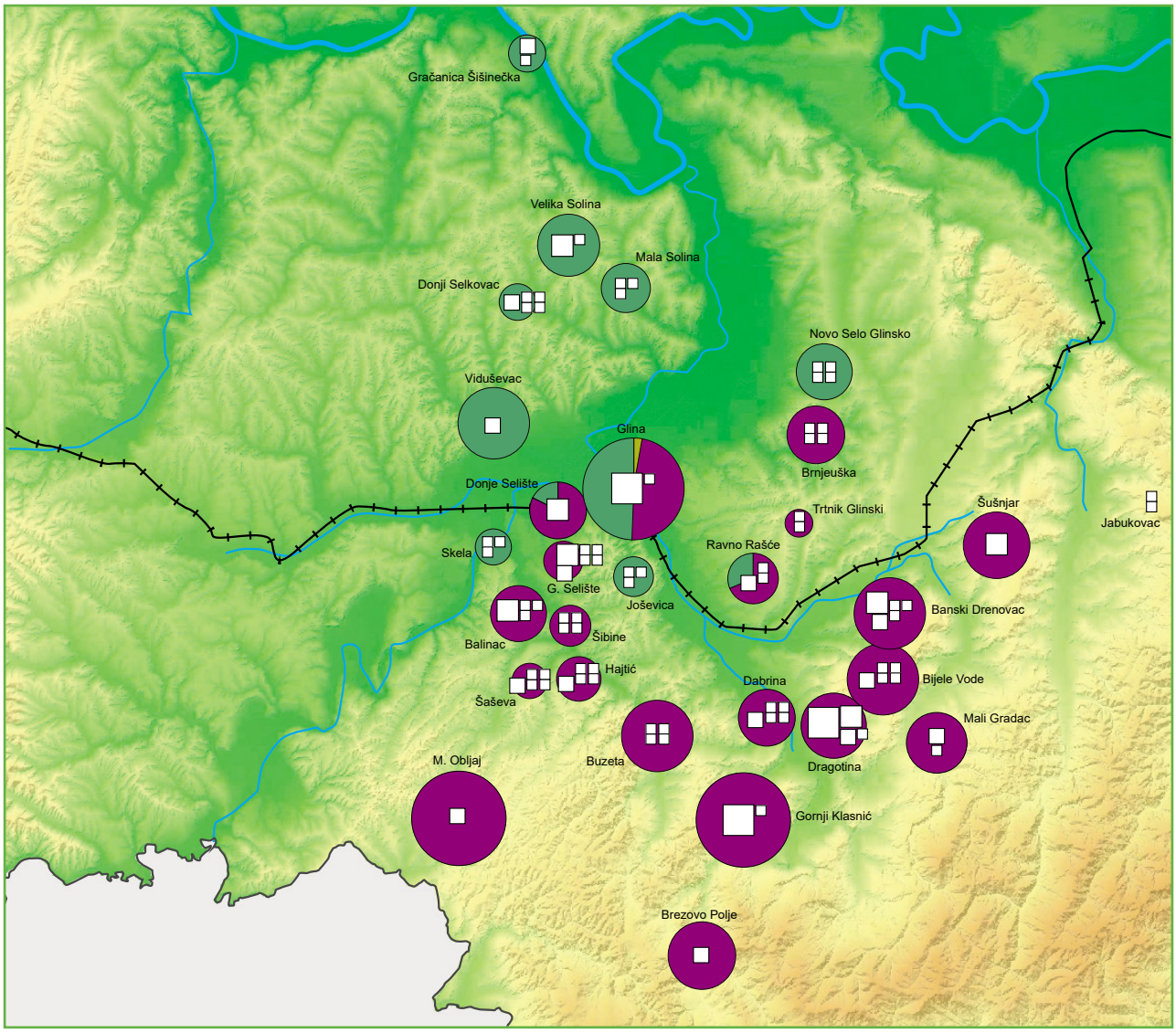

IDEJNO RJEŠENJE KARTE: Drago Roksandić, **IZRADA KARTE:** Branimir Brgles

ČLANOVI KOMUNISTIČKE PARTIJE HRVATSKE NA PODRUČJU KOTAREVA GLINA I VRGINMOST 1941. GODINE PREMA PARTIJSKIM ĆELIJAMA I BROJNOSTI ČLANSTVA

broj članova i kandidata za članove KPH na području glnskog kotara 1941.

- 20
- 10
- 5
- 1

IZVOR:

Dragan MITIĆ, „Razvitak i djelovanje Komunističke partije na području bivšeg kotara Gline do ustanka 1941. godine" (strojopis), Zagreb 1971.

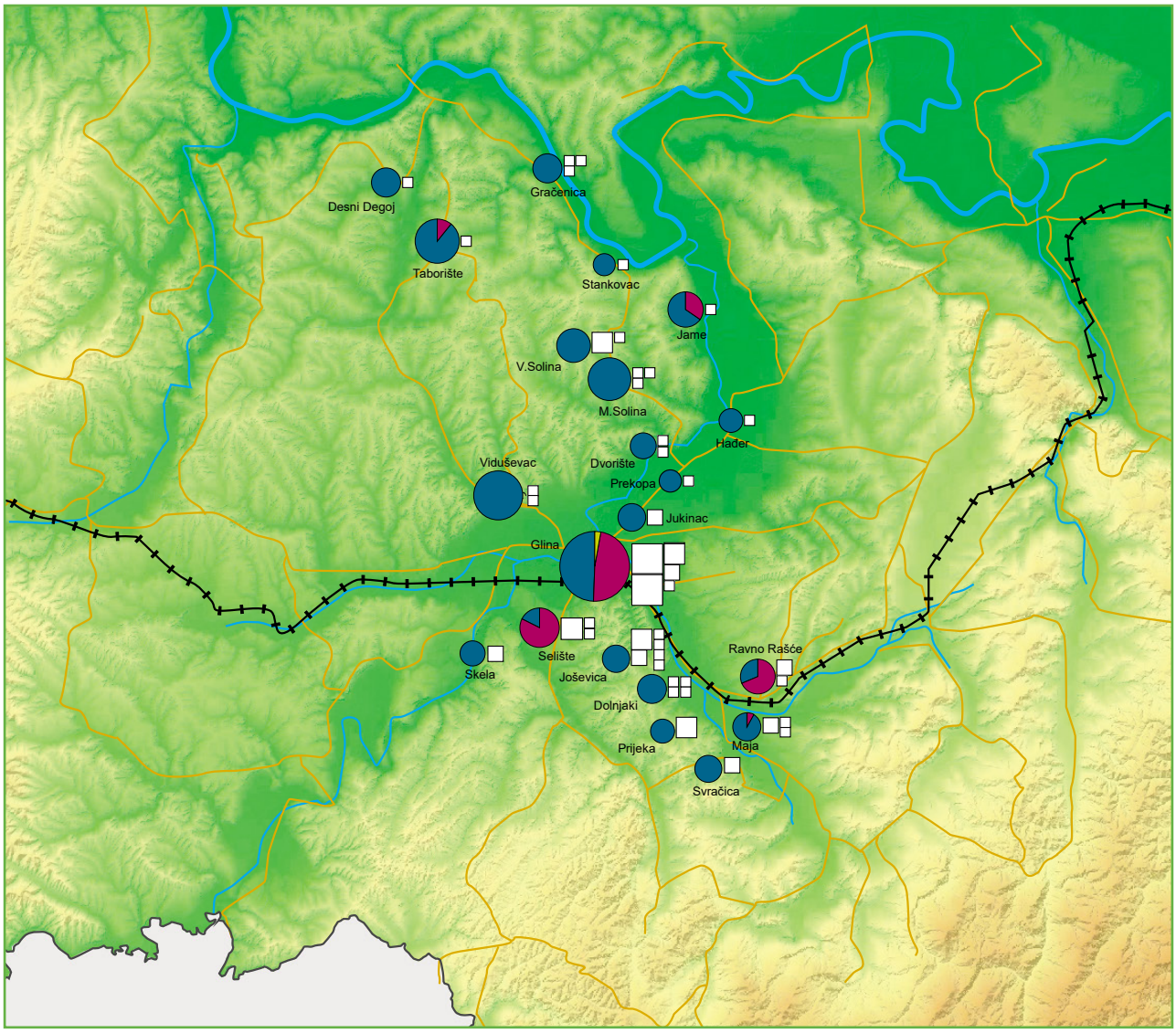

IDEJNO RJEŠENJE KARTE: Drago Roksandić, **IZRADA KARTE:** Branimir Brgles

PRIPADNICI I SURADNICI NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA HRVATSKE NARODNOSTI U KOTARU GLINA 1941. GODINE

broj pripadnika i suradnika NOP-a hrvatske nacionalnosti 1941. godine

- 20
- 10
- 5
- 1

IZVOR:

Janko MIKŠIĆ, „Pod vodstvom Komunističke partije Hrvatske Hrvati i Srbi glinskog područja počinju 1941. godine zajedničku borbu za slobodu", *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik* (ur. Bartol Biličić i dr.), Sisak 1974., 643–644.

DOKUMENTI

IZABRAO, PREPISAO I PRIREDIO:
Drago Roksandić

https://doi.org/10.17234/9789533792972.50

I.
1934. STUDENI 2. VRGINMOST
SRESKO NAČELSTVO U VRGINMOSTU – KRALJEVSKOJ BANSKOJ UPRAVI SAVSKE BANOVINE. ODSJEK ZA DRŽAVNU ZAŠTITU

OKTOBAR
(…)

10/ Uvreda Njegovog Veličanstva Kralja bilo je 7 slučajeva:

a/ Korać Nikola seljak iz Donje Čemernice srez Vrginmost kada je čuo za tragičnu smrt o Blaženopočivšem Viteškom Kralju Aleksandru I Ujedinitelju izrazio se je: „Trebalo ga je prije ubiti. Da znam ko ga je ubio, napojio bi ga rakijom i nasuo bi mu puna usta rakije."

b/ Bastaić Petar seljak iz Prkosa srez Vrginmost izjavio je pred nekolicinom ljudi kada su razgovarali o tragičnom slučaju Njegovog Veličanstva Blaženopočivšeg Kralja Aleksandra I Ujedinitelja slijedeće: „Pribićević Valerijan za vrijeme rata vodio je vojnike na ratište i nema nikakve zahvalnosti za to, dodajući da nije bilo dobro do sada, a ni od sada i što se dogodilo sada trebalo je već davno."

c/ Sudar Tomo seljak iz Prkosa srez Vrginmost izrazio se jednom zgodom Bućan Simi kada su jednom putovali u blizu trgovinu „Ode Vaš Aleksandar pišati" a kada mu je ovaj 14 godišnji mladić odgovorio Aleksandar je poginuo, ali nije Kralj poginuo, jer mi imademo opet drugoga Kralja na to je Sudar rekao, sada će banovi vladati, a ne Kralj.

d/ Perenčević Đuro zidar iz Podgorja srez Vrginmost rekao je pred Pavlović Evicom kada je ova njemu saopštila da je poginuo Blaženopočivši Viteški Kralj Aleksandar I Ujedinitelj „Pa neka je bit će manje poreza, nije se već moglo nasmagati novaca za porez".

e/ Lukić Ivan iz Šljivovca sreza Karlovačkog prolazeći pored seljaka Bastajić Rade iz Banskog Kovačevca koji je u livadi čuvao konje upitao je „Da li Ti je žao čiče Šandora" (ovo je mislio na Blaženopičivšeg Kralja), a kada mu je ovaj odgovorio „Pa kako mi ga ne bi bilo žao", Lukić je rekao: „Ja sam znao, da će to tako biti, kad je on (misleći na Blaženopičivšeg Kralja) dao da se Radić pogubi".

f/ Lesar Mika iz Banskog Kovačevca razgovarao se je na lađi koja vrši prevoz preko rijeke Kupe o tragičnoj smrti Blaženopočivšeg Viteškog Kralja Aleksandra I Ujedinitelja i tom prilikom izrazio se je „Ja sam znao, da će Kralj Aleksandar I u Francuskoj biti ubijen, a balavo dijete će biti Kralj, onda može biti i moj sin Kralj".

g/ Polgar Franjo rodom iz Bjelice sreza Čakovečkog koji se nalazio u Topuskom na zaradi uvrijedio je Njezino Veličanstvo Kraljicu Mariju.

h/ Kireta Stevo iz Augustinovaca sreza Pisarovinskog rekao je Stanojević Pavlu, seoskom starješini kada je ovaj određivao stražu „Šta će ti straža, pala je krv za krv, krv svoje hoće nazad (ovo misli na Srbe) ubili pokojnog Radića, a zato je Kralja ubio student Hrvat iz Zagreba, koji je za to plaćen pred 10 godina".

HR-HDA-1363: Politička situacija (zbirka): Odjeljak za državnu zaštitu, 1934., inv. br. 3569.

II.
1937. OŽUJAK 10.
ODELJAK ZA DRŽAVNU ZAŠTITU KRALJEVSKE BANSKE UPRAVE SAVSKE BANOVINE – SVIMA

Kraljevska banska uprava Savske banovine
Odeljak za državnu zaštitu
Pov II D[ržavna] Z[aštita] Broj: 7.524/1937
10. Marta 1937.
Zagreb

Predmet: Nova forma kom[unističke] taktike – manifest C[entralnog] K[omiteta] K[omunističke] P[artije] J[ugoslavije]

Sreskom načelstvu – svima / pretstojništvu policije – svima / komesaru pogranične policije – svima / Komandi Savskog žand[arneriskog] puka – Zagreb

Ministarstvo unutrašnjih poslova dostavlja:

Poznato je da je osnovna linija kom[unističkog] rada posle VII kongresa komun[ističke] internacionale rad ili saradnja sa demokratskim elementima postojećeg građanskog društva, a u pravcu stvaranja „Fronta narodne slobode". Sve do najnovijeg vremena komun[istička] partija Kr[aljevine] Jugoslavije, u paktiranju sa pojedinim opozicionim političkim grupama, nalazila se kao zasebna i homogena politička partija, koja je u stvaranju „FNS" uvek nastojala, da u svojim rukama održi vodeću ulogu.

Na platformi borbenog sporazuma sa demokratskim elementima, komunistička partija nastojala je na svakom koraku, da se pred širokim narodnim masama prikaže kao jedini pravi borac za njihove neposredne ekonomske interese, politička prava i slobode, i da ovim putem stekne simpatije tih masa.

Ova taktika u svojoj osnovi prikazuje se kao vešt komunistički manevar, da propagandnim parolama, koje izražavaju najneposrednije potrebe i želje masa okupe te mase u jedan jedinstveni tabor, čije bi vođstvo u danom trenutku preuzela komunistička partija kao avangarda radnog naroda. Ovakva taktika znači u stvari političko manevrisanje, iskorišćavanje svakog nezadovoljstva radnih masa kojima bi se u odlučnom času nametnuo politički program komunističke partije, i te mase povele linijom građanske revolucije. Samo sporazumevanje i paktiranje sa pojedinim opozicionim političkim elementima ne znači drugo već traženje borbenog saveznika, stvaranje borbenog bloka i fronta u kome bi glavnu ulogu imala komunistička partija, ne odstupajući od svog revolucionarnog programa i pravca. (1r)

Kod provođenja ove svoje taktike komunisti nisu izlazili sa određenim jedinstvenim programom koji bi kao zajednički primile sve političke grupe nameravanog jedinstvenog fronta. Sve do najnovijeg vremena, Komunistička partija Jugoslavije isticala je opšte parole za demokratska prava i slobode, parole protiv fašizma, zaštite ekonomskih interesa radnog naroda i t. d.

Prelazeći sa ove borbene forme na oblik borbe sa potpuno konkretiziranom platformom i programom, Centralni komitet komunističke partije Jugoslavije izdao je u januaru mesecu o. g. proglas sa razrađenim i određenim smernicama nove komunističke taktike i politike.

Dve glavne parole sačinjavaju osnovu novog programa. Prva borba protiv fašizma i protiv uvlačenja Jugoslavije u agresivnu imperijalističku sferu svetskog fašizma i druga „Borba za slobodan savez slobodnih i ravnopravnih naroda Jugoslavije".

Prenoseći ovu parolu na unutrašnje uređenje države, Centralni komitet u svome proglasu ističe demokratsku federaciju južno slavenskih naroda. Novi proglas predlaže teritorijalni

integritet države, bez njenog cepanja ili ma kakvog teritorijalnog odvajanja. Detalji federativnog uređenja, obim autonomnih prava pojedinih naroda, uzajamni odnosi između sastavnih delova države, imaju se prema ovom proglasu rešiti slobodnim sporazumom u slobodno izabranoj ustavotvornoj skupštini.

Kao borbeni put Centralni komitet komun[ističke] partije Jugoslavije predlaže sporazum sa svim demokratskim grupacijama i strankama, ističući da se ovaj savez ukoliko je naziv „Front" neprikladan označi imenom „Demokratski tabor" „Savez demokratije" i tome slično. Ovaj Savez u kojemu bi po intencijama Centralnog komiteta komun[ističke] partije Jugoslavije bile angažovane sve demokratske snage zemlje, primio bi borbu koju vodi današnja udružena opozicija u svoje ruke, i jedinstvenom akcijom jedinstvenog demokratskog Fronta išao u pravcu ostvarenja napred iznetog programa.

Novi oblik komun[ističke] taktike znači u stvari potpuno prikrivanje revolucionarnog programa komun[ističke] partije, neističući šta više ni sam komunistički naziv. U novostvorenom savezu komunisti ne traže nikakvu vodeću ulogu, ne traže momentano ni svoj politički plasman ni ulogu avangarde borbenog (1v) proletarijata. Cilj nove taktike sastoji se u tome, da se u nameravani narodni demokratski Front ujedine sve borbene opozicione stranke, sa kojima bi komunistička partija sačinjavala jedinstvenu celinu i jedinstveni politički i borbeni front.

U pogledu forme državnog uređenja, koja bi ušla u program „Fronta narodne slobode", komunisti principijelno traže demokratsku federativnu republiku, ističući da se može primiti momentalno i forma monarhije u koliko široke narodne mase nisu dovoljno revolucionisane da bi primile republikansko državno uređenje. Baš iz ovoga stava komunista prema formi državnog uređenja, koji u stvari pretstavlja momentalno otstupanje od njihovog osnovnog programa u pravcu političkog uređenja države u obliku republike Sovjeta, vidi se najbolje kako daleko komunisti idu u političkom kompromisu sa opozicionim elementima u našoj zemlji. Ovo popuštanje komunista u stvari znači neotstupanje od njihove ideologije ili političkih dogmi već trenutno iskorišćavanje političkih prilika u zemlji prilagođeno mentalitetu i raspoloženju širokih narodnih masa. Lozinke „Savez demokratije", „Demokratski tabor", „Front narodne slobode" i t. d. nije ništa drugo već jedna aktuelna karika u lancu opšteg komunističkog revolucionarnog rada, preko koje se ima stvoriti u zemlji takva atmosfera i stanje koje bi omogućilo prijelaz komunista na oblik izrazitijeg revolucionarnog delovanja, a možda i provođenje samog državnog udara na postojeći društveni poredak.

Glavni sadržaj nove komunističke taktike sastoji se u tome da se njihovom delovanju pruži značaj što veće legalnosti, i da se time izbegne mogućnost progona od strane državne vlasti. U ovom pravcu komunisti prema novoj taktici idu tako daleko, da svojim partijskim organizacijama zabranjuju svako rasturanje letaka koji bi ma po čemu sadržavali revolucionarne parole.

U smeru ove nove taktike nema sumnje, da će komunistička partija Jugoslavije uskoro izaći sa detaljnim instrukcijama i direktivama za svoje partijske organizacije u zemlji, a možda i čitavom konspirativnom radu dati drugu formu i drugi ton. U etapi ove značajne pokretnice komunističkog delovanja, potrebno je u korak pratiti svaki novi oblik komunističkog rada, i prema njemu podešavati pravila kontraakcije. (2r)

U priopćenju prednjega dostavlja se jedan primjerak manifesta C. K. K. P. J. time da se područni organi upoznaju sa novom taktikom komunističke akcije. (2v)

Prijepis

PROTIV RATNE OPASNOSTI, PROTIV NAPADAJA FAŠISTIČKE REAKCIJE! UDRUŽIMO SVE DEMOKRATSKE SNAGE U BORBENU PUČKU FRONTU I U JUGOSLAVIJI!

Radnom narodu! Svima narodima Jugoslavije!

(…)

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
/Sekcija Komunističke internacionale/
Januar 1937.

HR-HDA-1349: Periodička izvješća o aktivnostima komunista (Grupa II), kut. 5, inv. br. 255–311.

III.
1939. PROSINAC 9. GLINA
JOVAN SARKANJAC, KOTARSKI NAČELNIK U GLINI – BANSKOJ VLASTI BANOVINE HRVATSKE

Odjeljku za državnu zaštitu

Sresko načelstvo u Glini šalje banskoj vlasti izvještaj o političkoj situaciji na kotaru

(…) Izvješćujem u gornjem predmetu kako slijedi:

1/ Politička situacija kod Hrvata

Hrvati su pristalice Hrvatske seljačke stranke u velikoj većini, naročito među seljaštvom. Ovdašnji odvjetnik Dr. Puk Mirko ima isto pristalica, a većinom među građanskim slojevima. Isti se javno ne ističe, te ne održava nikakove zborove i tom slično. Ali je neosporno, da održava vezu sa svojim pristalicama.

Međutim postoji suradnja i dalje, te se neka veća podvojenost nije do sada mogla primijetiti, a koja bi došla u bilo kojem pogledu do izražaja.

Prema tom su Hrvati na ovom srezu unatoč gore navedenog kompaktni.

Predsjednik se kotarske organizacije HSS Janko Bjelajac nalazi od nekoliko dana u vojsci kod 26 pješadijskog puka u Sisku.

Danas sam molio zapovjednika 26 puka u Sisku g. pukovnika, da pusti na dopust od tri dana istog Bjelajca, da tako dođe ovamo i dalje održava sav potreban kontakt sa pristalicama i da im sve potrebne upute dade.

Potpisani kao sreski načelnik održava najljepšu vezu sa istim Bjelajcem kao i svim funkcionerima HSS kako izvan mjesta Gline, tako i u samom mjestu Glina.

Ova je veza vrlo potrebna i korisna obzirom na rješavanje raznih događaja i momenata koji nastaju po koji puta, te je do sada dala vrlo korisne rezultate, naročito obzirom na održavanje mira i reda, te zadovoljstva žitelja. Hrvata ovdje ima oko jedna trećina.

2/ Što se tiče Srba stanje je ovakovo:

a/ Što se tiče SDS u ovome kraju i sada dajem svoje mišljenje i savjete ovdašnjim prvacima SDS za organizaciju i rad same stranke. Naročito sada je vrlo potrebno, da SDS u ovom kraju što prije provede potrebne organizacije u srezu, da se tako postavi čvrsti temelj, a na osnovu kojem bi se dalje moglo raditi na jačanju i širenju stranke. Preduvjet svem tom je, da se sve to radi sa jednim promišljenim planom i rasporedom sukcesivno, taktično da se naročito ljudima tumači sve potrebno, jer su ljudi neupućeni i zapravo još ne shvaćaju

što sve znači sporazum između Hrvata i Srba, i da za Srbe ne postoji apsolutno nikakova opasnost, a kako se to želi prikazivati po protivnicima sporazuma. Dalje je neobhodno potrebno, da među ovdašnjim prvacima SDS bude i ostane potpun sklad rada političkog, jer će se samo tako moći postići uspjeh za SDS među ovdašnjim Srbima. Ako se tako bude radilo, neosporno je, da će uspjeha biti i SDS će u ovom kraju ponovo zauzeti svoje prijašnje pozicije.

Potpisani sve ovo nebrojeno je puta rekao ovdašnjim prvacima SDS to jest upućivao je, da se tako radi i sve će biti u redu.

U vezi toga izvješćujem, da su se Dr. Rajačić i Gajić Stevo ovih dana pomirili, te izjavili, da će otsada sporazumno i zajednički raditi. Slobodan sam u vezi toga izvijestiti i ovo:

Kako sam svojedobno izvijestio, Gajić me je Stevo uvrijedio, psovavši mi mater, i tako dalje ni krivom, ni dužnom. Očekivao sam odmah, da će se izviniti, ali to nije učinio. Međutim je kod mene jučer bio Dr. Rajačić Čedo i rekao, da se Gajić Stevo stidi doći pred mene obzirom, jer me je uvrijedio, pa me molio, da bi Gajić Stevo želio do mene doći, da moli za oproštenje, te da se tako ponovno uspostavi kontakt, a kojeg je naravski jedino on /Gajić/ prekinio svojim ponašanjem. Izjavio sam Dr. Rajačiću, da ništa proti toga nemam.

Prema tome je danas kod mene bio Dr. Gajić Stevo i molio me, da mu sve to oprostim i izvinio se. Potpisani je sve oprostio nakon toga izvinjenja, te sam u vezi toga svoju tužbu odmah povukao kod ovdašnjeg sreskog suda, a koju sam bio podnesao radi uvrijede proti Gajiću, a što sam bio dužan obzirom na položaj kao sreskog načelnika i autoritet, koji ovdje imam općenito. (1) (…)

HR-HDA-1363: Politička situacija (zbirka): 1934., inv. br. 5722.

IV.
1940. SRPANJ 31. VOJNIĆ
SRESKO NAČELSTVO VOJNIĆ – KABINETU BANA BANOVINE HRVATSKE

Na broj: 61380-I-DZ-27. XII. 1939.

Predmet: Komunističko kretanje – izvještaj za mjesec srpanj 1940 godine

Patrola žandarm/erijske/ stanice Krstinja pronašla je 22 srpnja 1940 na putu Brusovača – Klokoč, opštine Krstinja, jedan letak komunističkog sadržaja pod naslovom „Seljacima, radnicima, radnom narodu!" sa potpisom „Okružni komitet Komunističke partije", koji se prilaže.

Vođenim izvidima utvrđeno je da je dana 20 srpnja 1940 došao na motociklu u Klokoč Dejanović Milošu (Miliću) profesor Stanisavljević Radivoj (Rašo) iz Karlovca te je kod njega prenoćio i drugi dan otputovao u nepoznatom pravcu.

Pošto je Dejanović Miloš bio radi rasturanja letaka i isticanja crvenih zastava prigodom proslave prvog svibnja t. g. uhapšen i kažnjen po ovom načelstvu, to je postojala sumnja da prof. Stanisavljević opskrbljuje Dejanovića komunističkim materijalom i da su oni rasturali pronađeni letak.

Pretresom kod Dejanovića nije pronađen ovom prilikom nijedan letak, već samo knjiga „Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika" od Vuka Dragovića.

Iza toga izvršen je pretres stana prof. Stanisavljevića u Karlovcu, kojom je prilikom pronađeno 24 komada raznih letaka, brošura i knjiga za koje tvrdi prof. Stanisavljević da je

nekoje dobio zimus u vlaku od jednog nepoznatog radnika, a nekoje da je 1 svibnja skinuo sa zida te da mu to treba u naučne svrhe.

Kab[inetski] broj 52273/40 od 3. VIII. 1940.

Prijepis

SELJACIMA, RADNICIMA, RADNOM NARODU!

Protunarodno vodstvo HSS izdali su proglas o rezultatima izbora za općinske uprave, o njihovoj velikoj pobjedi i manifestaciji naroda za njihovu politiku.

Da vidimo kako su sprovedeni izbori i kakovi su njihovi rezultati: javno glasanje, pozivanje u vojsku najborbenijih ljudi, ukidanje prava glasa omladini, zabrana zbora i dogovora, teror Zaštite, tih novih četnika, seoskih gazda, teror policijskih vodstva SDS pomoću svojih trabanata Mišana Napijala, ing. Manojlovića, Steve Gajića, seoskih načelnika, žandara, još crnji nego teror Jeftića i Stojadinovića. Kundačenje seljaka u Vojniću, Starom Selu, Vrginmostu, zatvaranje seljaka iz Klokoča, zastrašivanje seljaka u Primišlju i Slunju, odbijanje seljačkih lista od buržujskih sudova (Primišlje i Krstinja), korumpiranje i plaćanje od strane Srnića, zastrašivanje laži Durmana, Savice Kosanovića, Dr. Vujičića, Vlatkovića, nisu uspjela u općini Veljunu da rasture listu Saveza radnika i seljaka. Eto to je slika predizborne borbe.

Ali radni narod sela i grada rukovođen svojom Komunističkom partijom, predvodnikom radnog naroda u borbi za njegova prava, nije se dao zbuniti nego je postavio svoje liste, a tamo gdje su liste bile odbijene od buržujskih sudova, tu je radni narod apstinirao. Ali poslije izbora buržujka vodstva daju lažne rezultate. Proglašuju liste radnog naroda svojim listama, liste disidenata HSS-a kao liste zvanične HSS, listu Saveza radnika i seljaka u Veljunu proglašuje SDS svojom listom. Seljačku listu u Lasinjskom Sjeničaku i Klasniću, koje su pobijedile na izborima, oglašuje Seljačka demokratska stranka svojom. Tako isto seljačku listu u Vrginmostu proglašuje svojom. Nezavisnu seljačku listu u Malom Gracu oglašuju samostalci jerezovskom itd.

Buržujska i kapitalistička štampa nije htjela uvrstiti ispravku kada su to tražili pretstavnici liste radnog naroda.

Buržujsko vodstvo HSS i SDS nisu smjeli da donesu rezultate koliko je koja lista dobila glasova, jer bi se vidjelo, da nije glasovalo ni 10% općina Krstinja SDS 217 od 1500 birača, 15 odbornika nije glasalo za svoju istu. Općina Perjasica 208, a za postavljanje liste treba 120 lica!

Eto tako izgledaju rezultati općinskih izbora na kojima čitava sela radnog naroda nisu dala ni glasa za buržujsku i protunarodnu politiku udružene hrvatske i srpske buržaozije, HSS, SDS, Jereze i ostalih velikosrpskih i ljotićevskih propalih candidata, prišipetalja svih protunarodnih režima!

Oni su se složili kako treba oderati kožu radnom narodu, ali nisu složni čiji će banditi i trabanti derati je. Hoće li SDS ili Jereza ili kakva trgovačka i popovska klika, ti ostaci Stojadina, a sada privjesci Ljotića i ostalih.

Radni narode sela i grada!

Tko su ti agenti banditi koji su te vukli da glasuješ za buržujsko vodstvo HSS i SDS i Jereze i velikosrpskih klika?

To su svakidašnji tvoji pljačkaši i gulikože, trgovci, birtaši i popovi, seoski gazde, općinski bilježnici, svi ti koji ti svakog dana sišu krv na pamuk.

Oni su te vukli da glasuješ za buržujske građanske stranke, za vladu Maček – Cvetković, vladu terora, skupoće, koncentracionih logora, Kamfeljinih četnika za upravu seoskih gazda u općinama, protiv tvojih vlastitih interesa. Ta vlada ti ništa ne daje, kao i sve prijašnje. Seoski gazde su bili prije, a i danas su preduzimači kamena tučenca, premda je to

seljače tvoja jedina zarada! Na pruzi za 10 sati rada dobiješ 1 dinar, a 13 dinara daješ firmi za stan i hranu. Koliko tebi ostaje?

Radniče, jesu li ti dali pravo slobodnog udruživanja, jesu li ti povisili nadnice u današnjoj skupoći? Ne može hrvatski ili srpski kapitalista sebi oduzeti, a tebi dati!

Radni narode ne sa građanskim strankama, već jedino sa Savezom radnika i seljaka u borbi protiv bijede, ugnjetavanja i rata, za mir, slobodu i bolju budućnost je put kojim trebaš da kreneš.

OKRUŽNI KOMITET KOMUNISTIČKE PARTIJE

HR-HDA-1349: Periodička izvješća o kretanju komunizma (zbirka), kut. 7, inv. br. 360.

V.
1940. KOLOVOZ 28. – 1941. TRAVANJ 3. ZAGREB NADBISKUP ALOJZIJE STEPINAC O MILI BUDAKU, BANU IVANU ŠUBAŠIĆU I VLADKU MAČEKU

„Zagreb, 28. VIII. 1940. (…) Posjet Dr. Budaka. Danas u 5 sati posjetio me je Dr. Mile Budak vođa nacionalističke grupe. Razgovarali smo dva sata. Nema nikakve sumnje da se u Budaka krije čestita hrvatska duša.[693] On je uvjeren da će još ove godine doći do uređenja hrvatskog pitanja. Ja sam svakako skeptik, jer me gorko iskustvo prošlosti poučava da su rijetki iskreni prijatelji u svijetu i ne znam što je manje zlo za nas Hrvate. Znam samo to da je najstrašnije zlo za nas komunistička Rusija. Ukoliko se, rekoh Budaku, budete borili protiv komunista biti će to najbolja reklama (357) za vas kod hrvatskog svećenstva. Banska vlast ne čini nažalost ništa u tom pogledu.

Dr. Budak je molio da pojedini funkcionari crkve ne napadaju nacionaliste. Odgovorio sam da mi pobijamo samo zlu ideju poganskog nacionalizma kakav se pojavio u Njemačkoj, jer onakve doktrine ne može katolička crkva da prihvati. Tužio se i na „seniore" da kane obnoviti pučku stranku.[694] Odgovorio sam da se nitko dok sam ja zagrebački nadbiskup ne može isprsavati da govori u ime katoličke crkve. Mi takve stranke ne trebamo i ne ćemo. Dr. Budak s pravom je primijetio da današnja Banska Vlast ne čini gotovo ništa u pobijanju boljševizma. Ja sam mu nato rekao da mi to najbolje osjećamo i duboko žalimo jer nema većeg neprijatelja Hrvatima nego su boljševici. Pitao sam ga da li još podržava veze sa Dr. Mačekom. Rekao da više ne i duboko žali što je Maček sasvim onemogućio svaki kontakt nakon što je izglasan onaj strašni zakon o prekom sudu.

Budak je uvjeren da se ovaj dio Evrope mora urediti tako da Hrvati budu zadovoljni, ali je sam ipak stavio neke sumnje u pitanju strane pomoći jer uistinu ne znam koje je manje zlo za Hrvate. Molio me da li bi mogao opet doći sa Dr. Pukom k meni. Rekao sam da može. Iz sveg sam vidio, da ova grupa iskrenije misli sa Katoličkom Crkvom nego li HSS. Ali sam naglasio i to da ne mogu biti član ni jedne ni druge stranke nego želim biti izvan stranačkih sporova i pomoći sve koji žele dobro našem narodu. Vremena su strana uistinu. Moja je jedina i sigurna nada – ime Gospodnje! A acti sv. Pismo Beatus vir, cujus est nomen Domini spes ejus![1]" (358)

„30. VIII. [1940.] Danas me ponovo posjetio Dr. Mile Budak u pratnji Dr. Mirka Puka[699] odvjetnika iz Gline. Razgovarali smo jedan sat. Dr. Budak me je molio neka ne pravim poteškoće svećenicima koji se deklariraju za nacionaliste, jer ni on ne traži od svećenika da budu članovi njihove organizacije, ali da je i ne napadaju. Odgovorio sam da ću jednakom mjerom mjeriti jednima i drugima dok god ne zadiru u (361) dogme Crkve jer je

[1] „Blago čovjeku, čija je nada ime Gospodnje!" (Ps 40,5)

naša zadaća obožavati duše, a ne voditi stranačku politiku. Moram u duši priznati da je Mile Budak jedna iskrena duša i sigurno misli lojalno dobro crkvi Katoličkoj što na žalost ne mogu reći o destruktivnim elementima u HSS. Budak je uvjeren da će se ove godine rješavati hrvatsko pitanje, ali ja neznam neće li se prevariti kao Kvaternik, Zinjski i drugi? (…) Bog zna što će biti! Mene je najviše strah da će boljševički zločinci ovladati našom drago Hrvatskom. Danas sam poslao Banu oštro pismo radi nemoralnih filmova boljševičkih koji se daju u Zagrebu. (…)" (362)

„20. I. 1941. Danas je bio ponovo kod mene dr. Mile Budak. Zamolio me da djelujem na Bana Šubašića neka ne kuša ostvariti namjere sa koncentracionim logorom, jer bi moglo doći do strašnog ubijanja među Hrvatima. Odgovorio sam da ću to učiniti, ali ne znam kakav će biti uspjeh, jer predstavnici HSS-a počinjaju sve veće pogreške iz dana u dan."

„21. I. 1941. Danas je bio kod mene Slavko Kvaternik[767] jedan od viđenih ljudi iz nacionalsocijalističkih krugova. I on mi se kao i Budak gorko tužio na sve veću podivljalost našega sela i rekao: 'Nas okrivljuje Maček i Šubašić da smo tuđinski plaćenici, ali mi se borimo u prvom redu za dušu našeg naroda, jer će podivljati ako ovako dalje prođe'. Rekao sam i njemu da ću pokušati govoriti s Banom." (384–385)

„3. IV. [1941.] Ing. Košutić doputovao je u Beograd kao izaslanik dra Mačeka i održao je više konferencija. Danas je preuzvišeni bio kod bana Šubašića. Razgovoru je prisustvovao i dr. Maček. Nadbiskup je izrazio svoje nepovjerenje prema novoj vladi koja je na ovako podli način došla na vlast. Vidilo se da ni Maček ne sudi bolje o tome. Ali ban još uvijek prilično namiguje sa Beogradom i hoće da se nagode. Nadbiskup je zamolio bana da pusti iz internacije zatvorene nacionaliste, da ih Srbi ne bi poubijali kao što se groze. Ban je pristao (na nagovor i dra Mačeka) da najprije stavi tamo pouzdane hrvatske žandare, a onda ih za par dana premjesti opet u Lepoglavu i onda pusti kući. Kako će se sve svršiti ne zna se. Košutić je bio u Beogradu i kako su Srbi u velikoj neprilici, pristali su na uvjete, koje je Maček postavio.[802] (…)" (394–395)

Željko KARAULA (prir.), *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca 1934. – 1945. iz arhiva UDB-e*, Zagreb 2020., 357–358, 362, 385–385, 394–395.

VI.
1941. TRAVANJ 2. ZAGREB
MIROSLAV KRLEŽA, VLADKO MAČEK I ZATOČENICI U KERESTINCU

(…) Od svih Krležinih okrznuća o dr. Mačeka, kao simbola hrvatske politike čekanja, ovo je današnje izvedeno s naklonošću. Uvijek mu nešto zamjera. Osobito mu ne može oprostiti što je ostao pasivan u vezi s kerestinečkim zatvorenicima. U dvorcu pl. Mihalovića, u Kerestincu, vlasti su Banovine Hrvatske bile zatočile veliku skupinu protivnika režima, uglavnom ljevičara i komunista. Približavao se rat, njemačke su trupe bile već pred Varaždinom pa je ilegalna K[omunistička] P[artija] Hrvatske bila odlučila preko uglednih Hrvata zatražiti od banovinske vlasti da pusti zatočenike na slobodu. Deputacija je otišla Mačeku, a u njoj je bio i Krleža. Primio ih je protokolarno. Zatražili su od vođe H[rvatske] S[eljačke] S[tranke], koji je u tome trenutku bio i potpredsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije, da se zauzme za oslobođenje zatočenika. Dr. Maček ih je saslušao i – odbio. Rekao im je: „Ali svi su oni komunisti."

Uzeo sam šešir i otišao. Bez pozdrava. Poslije su banovinske vlasti kerestinečke zatvorenike predale Pavelićevim stražarima. I završili su tako kako su završili – uglavnom su svi pogubljeni.

„Maček je u ovom primjeru bio neispričivo pasivan", primijetio sam.

„To nije bilo neispričivo, to je bilo kriminalno", kazao je Krleža. (109)

Josip ŠENTIJA, *S Krležom, poslije '71. – Zapisi iz leksikografskog rokovnika*, Zagreb ²2011., 109.

VII.
1941. SVIBANJ ? GLINA
RANKO MITIĆ (?), „BILJEŠKA O ZLODJELIMA USTAŠA NA GLINSKOM KOTARU"[2]

U selu Dragotina, srez Glina, ustaše iz Maje na čelu sa zloglasnim podnarednikom Vrkljan Stjepanom iz Klasnića, noću 14 maja, uhvatili su druga Iliju Ognjenovića iz Dragotine, i izvan sela ubili na zvjerski način iz karabina. Te iste noći dignuli su iz kreveta druga Krnjaića Jovu iz Dragotine te ga odveli 2 km od kuće. Njega su tukli kundacima od pušaka dok ga nisu ubili. Ti krvnici su govorili pok[ojnom] drugu: „Ti si onaj što si donio komunizam iz Amerike." Sutradan su naredili da na sahranu ne smije nitko doći. Pok[ojni] drug Ilija bio je star 24 godine, dok pok[ojni] Jovo imao je 63 g[odine]. Bili su obojica dobri drugovi. Svi seljaci sela Dragotina i ostalih sela jako su ožalošćeni i u isto vrijeme ogorčeni protiv ovakovoga terora i ubijanja poštenih seljaka.

U selu Šušnjaru, srez Glina, na zvjerski način ubijen je mladi drug Janjatović, svršeni đak učitelj[ske] škole. Ubili su ga noću ustaše iz Petrinje.

Progoni i hapšenja seljaka općine Klasnić svakodnevno se nastavljaju. Do danas je uhapšeno iz Kl[asnića] 13 drugova seljaka i jedna drugarica seljakinja te poslani u Zagreb te dvojica drugova iz sela Brezova Polja iste općine.

Premlaćivanje drugova seljaka iz Ravnog Rašća, opć[ina] Maja, od ustaša Majskih i Glinskih radi oružja, koje nikada nisu ni imali.

Hapšeni su trojica drugova iz Gline. Oni su negdje na radu kod Koprivnice (Šurbat). Osim ove trojice iz Gline je uhapšen jedan učitelj Hssovac i dvoje samostalaca i tri Srbina su odvedeni.

Iz sela Obljaja odvedene su 6 odrasle osobe, koje su ustaše iz Maje tukli do iznemoglosti i otpremili u Z[a]gr[e]b.

U selu Bačuga poginuli su tri velika Srbina. Njih su ubili ustaše iz Petrinje. Istog dana te ustaše su ubili tri veliko Srbina u selu Šušnjaru. Jedan dobar dio seljaka isprebijan je od četnika broj 3 ustaša.[3]

U selu Velikome Gracu ubijeno je tri Velika Srbina. Selo je isto terorizirano i ispremlaćivano od ustaša iz Petrinje.

U selu Buzetoj ustaše iz Maje na čelu s krvavim žand[armerijskim] podn[arednikom] Vrkljan Stjepanom tražili su oružje i premlaćivali seljake, koji nikad nisu imali oružje – tražeći ili oružje ili novac. To je čitavi sistem pljačke, koju provodi ustaša Majski: Mladenović

[2] Ova rukopisna bilješka, pisana na dvije gusto ispisane strane – mjestimično nečitljiva – očito je nastala nakon ubojstva odraslih glinskih građana srpske narodnosti 12./13. svibnja 1941. godine. Sekretar Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Glina bio je u to vrijeme Ranko Mitić. Budući da je zbog svoje skojevske i komunističke djelatnosti u Beogradu bio kažnjen zatvorskom kaznom i isključenjem iz svih gimnazija u Kraljevini Jugoslaviji 1936. godine, ne treba čuditi što su jezik i pravopis bilješke dosta „nemarni". Ipak je bitno da je bilješka nastala u vrlo teškoj situaciji. Dragutin Saili je 1941. godine bio jedan od nekolicine ključnih aktera politike Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu.

[3] Doslovan prijepis [*op. a.*].

Franjo sa tim spomenutim Vrkljanom. Tko nema novac taj plaća leđima ili glavom. Kada se napiju govore: Moramo tući žicu sad je vrijeme zato!

U selu Dobrini su ucjenjivali neke ljude koji su morali da ustašama do određenog vremena dadu sumu novaca, koju su oni tražili. Iz tog sela odvedeni su dva omladinca simpatizera, koji su strahovito tučeni i sada se za njih uopće ne zna.

Iz Hrv[atskih] sela odvedeni su u Drnje drugovi Marjanović, Korak, Šantek iz sela Viduševca, isto jedno dvojica iz Joševice odvedeni u Z[a]gr[e]b. Čuje se da su u konc[entracionom] logoru na prisilnom radu.

Ubijeni su tri četnika iz Gline. Iz sela Majskih Poljana ubijen je na podal način seljak Meanđija Dušan. Ubili ga ustaše iz Glinskih Poljana.

U selu Šibinama isprebijan je od ustaša jedan čovjek koga su ucijenili za svotu od 10.000 (…) din. Pa kad nije imao zato ga isprebijali.

Frank[ovačka] korupcija: Bivši četnik velik Srbin iz sela Trnovca, veliki kulak seoski lihvar, Mile Drakić, pobjegao je pri hapšenju u šumu i doznao da se glava može kupiti za novac, te je preko prijatelja lično došao do ustaškog pobočnika Dr. Juraj Reboka, te se nagodio za osamdeset hiljada (80.000) din. da ga više ne diraju. Nekim srpskim zelenašima opet dobro.

U selu Trtniku, Majske ustaše su tražile novac od Marije Vilić te su dobili 500 pet sto din. Drugu noć su došli tražiti njenog muža, a kad im ona nije htjela otvoriti ubili su je kroz vrata.

U selu Jame ubijeno je 4 seljaka, dok su većinom hapšeni, a nešto je uspjelo pobjeći. Ne zna se da li su uapšeni na životu.

Noću između 11. i 12. ov[og] mj[eseca] u Glini V. pohapšeni su svi Srbi, bez obzira na socijalan položaj i polit[ičko] uvjerenje. Uapšeni su od Glinskih ustaša, koji su predvođeni po krvolocima sa Sicilije i Janka Puste, te ozloglašenog ministra pravosuđa Dr. Mirka Puka, velikog župana župe Gore (I.) Dr. Mirko Jerec. Bilo ih je 433 (četiri stotine trideset i tri) i svi su pobijeni kod sela Adžera. Tamo su seljaci dva dana ranije kopali rupe i vozili kreč. Petnaest zatvorenih automobila noću 12. na 13-og odveženi su do Adžera. Svi su bili opljačkani do zadnje pare, a novac je svako ponio sa sobom jer su im rekli da idu u Njemačku na rad. Bile su im svezane ruke na leđima. Te su izmetali potrbuške u rupu i streljali u potiljak. Onda su ih polili krečom pa ih zatrpali. Porodicama ubijenih zabranjeno je nositi crninu ili uopće pokazivati ikakove znakove žalosti. Morate Gospa biti vesela, govori major ustaški Vidaković Nikola. Porodicama govore da su otišli na rad u Njemačku, nekima da su još na saslušavanju, a nekima da su na radu u zemlji. Kod ovog hapšenja hapsili su bolesne Srbe u bolnici. Krvava tragedija kod Adžera strahovito je ogorčila narod ovoga kraja prema današnjim krvavim vlastodršcima. Od te tragedije na ovamo oko 40 sela nikako ne spava kod kuće, ljudi bježe u šume, jer se plaše da će ih krvnici dograbiti i odvesti pa pobiti. Također Hrvat[ska] sela ne spavaju mirno jer agenti frankovački i šire glasine da će doći četnici srpski i ako četnika uopće nema. To oni šire da bi ogorčili hrvatske mase protivu Srba i da bi opravdali zločine koje vrše nad masama srpskog naroda.

Frankovačke perjanice u Glini: Prvi je Dr. Puk Mirko min[istar] pravosuđa. To je poznati gulikoža hrvatskog naroda a i srpskoga ovog kraja. Njega najbolje karakteriše narodna poslovica koja kaže: „Bolje da ti uđe u kuću Vuk nego Puk". Taj gosp[odin] je znao skidati posljedni klip kukuruza sa tavana seljacima za parničke troškove. On je za parničke troškove porušio kuću jednog siromaka, te autom odveo na svoju ciglanu. Kad je postao ministar izjavio je, da nema bogatstva, međutim on posjeduje nekoliko kuća, ciglanu, zatim dioničar u Hrvatskoj štedionici te u inostranstvu ogromne milione. Mnogo je kuća opustio i mnogo je sirotinje obeskućio taj krvavi min[istar].

Drugi je Mate Vidaković tišljar sa svojim sinovima Nikolom i Stjepanom koji su poznati kao falsifikatori hiljadarki. Oni su ubice popa iz Bučica gdje su opljačkali preko 250. hi-

ljada din. U vezi gore navedenog treba spomenuti kuma Vidakovićevog Ivana Klobučara glavnog proturivača hiljadarki (falsif[iciranih]) koji [je] danas povjerenik općine Jukinac, srez Glina, Taj seoski kulak posjeduje 50 rali zemlje, dvije vršaće mašine, preko 20 komada blaga. Kad je došla Njem[ačka] vojska izjavio je: „Sada da umrem ne žalim jer sam dočekao ono što želim." Isti je dobio monopol za narudžbe i prodaju kukuruza u Glini i tu vrši velike zloupotrebe.

Dr. Devčić Juraj jedan od šefova u Glini frankovačkih je notorna pijanica (…) to čovjek koji je na dan Ujedinjenja sa poznatim srpskim popom (…) bio na zboru na kome je izjavio: „Da su ovo sretni momenti, srećni i veliki za Jugoslovene a naročito za Hrvate, jer su se otresli tuđinskog jarma."

Dr. Juraj Rebok, Dr. Šime Cvitanović obojica došli u Glinu kao puki siromasi nisu imali (Cvitanović), a sada se vozikaju autom, grade palače, kupuju parobrode. Cvitanović je sada upravnik Zakladne bolnice u Rebru u Zagrebu. Ti krvnici su 1939 ubili na doktorski način divnog druga Janka Crevara iz Čemernice – ne htjevši ga na vrijeme operirati od slepog creva, zadržan je bio 2 dana te onda operisan, ali je bilo kasno pa je umro. Ovi krvnici su sakrili smrt druga od rodbine drugara te ga sami pokopali i to se doznalo nakon tjedan dana.

Kažu u bolnici Glinskoj da su dobili naređenje da Srbe ne smiju liječiti, te je bilo već slučajeva gdje nijesu htjeli pružiti liječničku pomoć.

HR-HDA-1371: Istaknute osobe radničkog i komunističkog pokreta Dvadesetog stoljeća (Grupa XIX) – Dragutin Saili, kut. 9, br. 13.: „Bilješka o zlodjelima ustaša na glinskom kotaru".

VIII.
1941. SVIBANJ. ZAGREB
[JOSIP BROZ TITO], „ZAŠTO SMO JOŠ U SASTAVU KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE?"

[Maja 1941. Zagreb]

Otkako je pregažena i okupirana Jugoslavija od imperijalističkih razbojnika, te je stvorena „nezavisna" država Hrvatska, mnogim našim drugovima nije jasno zašto smo mi komunisti u Hrvatskoj, tj. naša Komunistička partija Hrvatske još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, zašto još raspačavamo letke sa potpisom C[entralnog] K[omiteta] K[omunističke] P[artije] J[ugoslavije]. To naročito drugovi iznose, jer kažu da frankovačka i ostala gospoda napadaju nas hrvatske komuniste i našu Partiju da smo jugoslavenski komunisti, jer raspačavamo letke s potpisom C[entralnog] K[omiteta] K[omunističke] P[artije] J[ugoslavije] i da smo također protiv slobode i nezavisnosti hrvatskog naroda, a za uspostavu Jugoslavije u ranijem obliku.

Nemojte, drugovi, da se mnogo brinete što kažu frankovačka i ostala gospoda koja su pomogla imperijalističkim razbojnicima da okupiraju našu zemlju i bace hrvatski narod u najcrnje ropstvo i bijedu: ne boli ih to što su leci potpisani od C[entralnog] K[omiteta] K[omunističke] P[artije] J[ugoslavije] nego njih boli što se u lecima prikazuje narodu njihovo pravo izdajničko i plaćeničko lice.

A što smo mi još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije – to je zato što smo [se] ranije mi komunisti Hrvatske, Srbije, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne, Vojvodine i drugi ujedinili u jedinstvenu Komunističku partiju Jugoslavije, ne zato što smo bili pristalice versajske Jugoslavije, nego zato da se lakše zajedničkim snagama borimo protiv

zajedničkog neprijatelja, oličenog u ranijim jugoslavenskim vladama i čitavoj jugoslavenskoj buržoaziji.

Jugoslavija je danas pregažena, okupirana i raskomadana od strane imperijalističkih razbojnika. Sve narode Jugoslavije snašla je ista sudbina, pa i hrvatski narod, koji nije dobio s „nezavisnom" državom Hrvatskom istinski svoju slobodu i nezavisnost, nego je došao u još gore ropstvo i bijedu, kao i ostali narodi Jugoslavije. Mi komunisti ne priznajemo tu okupaciju i komadanje, jer nije napravljeno po želji naroda, već nasiljem imperijalističkih osvajača.

Pred nas komuniste koji smo u sastavu jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije, a čije je narode snašla ista sudbina, postavlja se pitanje da li ćemo se danas razjediniti i raspačati svoje snage kad treba da se borimo protiv zajedničkog neprijatelja, imperijalističkih okupatora. Ne, nećemo se razjediniti, nego ćemo se danas jače nego ikad zbiti u jedinstvene redove oko našeg Centralnog komiteta K[omunističke] P[artije] J[ugoslavije], okupiti oko sebe sve narode Jugoslavije u zajednici s ostalim pregaženim i okupiranim narodima Balkana i čitave Evrope, a sa Sovjetskim Savezom na čelu [i] povesti odlučnu i nepomirljivu borbu za istjerivanje imperijalističkih okupatora iz naših porobljenih i okupiranih zemalja i rušenje svojih domaćih tlačitelja i eksploatatora.

A kada sebi zajedničkim snagama izvojujemo istinsku slobodu i nezavisnost, onda ćemo među sobom urediti bratski odnos, kako to bude najbolje za nas i naše narode. Onako kao što su to uredili narodi velikog Sovjetskog Saveza.

Radomir VUJOŠEVIĆ (prir.), *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija (1941–1945),* knj. 1: *6. april – 15. septembar 1941,* Beograd 1985., 28–29. Izvorno: *Srp i čekić*, lipanj 1941., br. 3–4–5.

IX.
IZJAVE IZBJEGLICA SVETOM ARHIJEREJSKOM SINODU SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U BEOGRADU (1941. – 1943.)

1.

1941. /poslije/ srpanj 4. Velika Plana

Teodor S. Milakara, paroh klasnićki – VI. velikoplanski – Namjesniku sreza oraškog u Velikoj Plani

Glinski srez

Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

Namjesniku sreza Oraškog

Velika Plana

Na traženje Svetog Arhijerejskog Sinoda Sin[oda] Br[oj] 560-1941 izveštavam:

1) Ime i prezime, čin, iz koje eparhije i parohije pobegao i kada je pobegao:

ad 1 Todor S. Milakara, protojerej i paroh, eparhija Gornjo-karlovačka, parohija: Klasnić, arhijerejsko namesništvo: Glina, pobegao 4 jula 1941.

2) Sa kojih je razloga pobegao, i pod kakvim okolnostima je morao napustiti svoju parohiju:

ad 2 Nastalo je hapšenje sveštenika, interniranje, pa i ubijanje, kad se sveo broj sveštenika u susjednim arh[ijerejskim] namesništvima, tako da nas je ostalo samo nas nekoliko, dobio sam i ja poruku, da se uklonim u roku od tri dana, i odmah sam se spremio i otputovao

bez porodice, posle četiri dana uhapšena mi je porodica i odvedena, za koju do danas ne znam šta je s njom.

3) Podaci o parohiji i okolini njegovoga kraja:

ad 3 U mojoj parohiji u prvom početku po proglašenju Nezavisne države Hrvatske uhapšeno je 31 lice kao komuniste, odvedeni su neznano kuda. Posle toga ih je uhapšeno još oko 30 muških, isto se ne zna kuda. Po drugim susjednim parohijama pohapšeno je i sveštenika: iz Gline jedan, iz Bačuge jedan, protojerej Gligorije Živković, za koje se govori da su streljani. Na to su počeli sveštenici bežati tako da nas je ostalo [u] četiri arh[ijerejska] namesništva samo šestorica u glinskom arh[ijerejskom] namesništvu do 4 jula, onda smo četvorica pobjegli, a dvojica su još ostali, za koje ne znam šta je.

Protojerej:
Teodor S. Milakara (s. r.)
Paroh VI V[eliko]planske

Sravnili sa originalom: Tačnost prepisa sa originala overava:
V. d. Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej-stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvnog Suda (1)

2.

1941. srpanj 8. Zaječar
Jovo Muždeka, jerej, paroh hajtićki – Mitropolitu Emilijanu

Glinski srez

Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

Njegovom Visokopreosveštenstvu g.g. Emilijanu za Sveti Arh[ijerejski] Sinod

U smislu rješenja Sv[etog] Arh[ijerejskog] Sinoda br. 560 od 3-VII-1941 podnosim sledeće podatke:

Jerej Jovo Muždeka, paroh iz Gornjo-karlovačke eparhije, pobjegao je iz svoje parohije 8-VII-1941 (iz parohije Hajtić). Pobjegao s razloga što kada je nastupilo porimokatoličenje i unijaćenje u Glini i okolini, izvješten sam na opć[inskom] poglavarstvu u Maji, da se smjesta imam ukloniti ja i još zaostali moj sabrat Bubalo, sveštenik iz Buzete, ali pošto Bubalo nije se mogao radi porođaja supruge sa mnom da ukloni, pobjegao sam odmah, a ustaška stanica u Glini odmah je došla, zapečatila crkvu i stan, zaplijenila sve što sam posjedovao, […] sveštenika Bubala i njega i njegovu suprugu, koja se je na putu u Glinu porodila.

8-VII-1941

U Zaječaru

Jerej Jovo Muždeka (s. r.)
paroh

Sravnili sa originalom: Tačnost prepisa sa originala overava:
V. d. Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej-stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvenog Suda (1)

3.

1941. srpanj 28. Mala Vrbica

Simo Mrđenović, paroh dragotinski – malovrbički – Arhijerejskom namjesništvu Kladovo

Glinski srez — Gornjo-karlovačka eparhija

Prepis

Arhijerejskom namesništvu — Kladovo

Po naređenju prečasnog naslova br[oj] 564 od 18/7 1941 god[ine] a u vezi akta Eparhijskog arhijereja timočkog br. 1560 od 16/7 1941 i akta Sv[etog] Arh[ijerejskog] Sinoda br[oj] 560 od 3/7 1941 g[odine] podnossim sledeći izvještaj:

Služio sam u parohiji dragotinskoj, arh[ijereskog] namj[esništva] glinskog, epar[hija] gornjo-karlovačka. Ovaj kraj nastanjen većinom Srbima, mnogo je stradao od nasilja Hrvata. Odmah po povlačenju njemačke vojske iz ovih krajeva, Hrvati su počeli hvatati i ubijati uglednije Srbe. Ova hvatanja i ubijanja vršena su obično po noći poslije deset sati. Kada narod legne da spava, ustaše su dolazile hvatati ljude po kućama, izvodili ih u polje, mučili ih i najzad ih ubijali. Najviše je stradala sama varošica Glina. To je mjesto gdje su živjeli većinom Srbi, dok danas u njemu ne može se vidjeti ni jedan Srbin, izuzev srpskih žena i manje djece. Noću 10 maja došle su u to mjesto ustaše iz Zagreba sa autima, ulazili su u kuće gdje Srbi stanuju, dizali ih iz kreveta, gotovo gole, strpali ih u auta. Iste noći nisu mogli pokupiti sve Srbe već su naredili ostalim Srbima da se ne smiju kretati toga dana iz svojih stanova, a na ulazu u varoš postavili su straže da seljaci Srbi ne bi sačuli šta se u gradu događa. Svi seljaci koji su toga dana pošli u varoš, bili su uhapšeni i mučeni. U noći 11 maja pokupljeni su ostali Srbi. O ovim ljudima ništa se ne čuje. Hrvati pričaju da su svi poubijani. Poslije ovoga slučaja nastupio je veliki strah kod srpskih seljaka. Seljaci su napustili svoje domove i nastanili se po šumama. Moja parohija nastradala je noću 15 maja. U selo su došle ustaše iz mjesta Maje, ušli u kuće dvojice seljaka Krnjaić Jovana i Ognjenović Ilije, vodajući ih po poljima mučili su ih veseleći se pucanjem iz pušaka dok ih nisu ubili i ostavili mrtve na polju. Iste noći otišli su u drugo selo moje parohije Bijele Vode, izveli iz kuće oko pedeset seljaka, mučili ih i vjerovatno da bi ih pobili kao ostale da nisu na taj slučaj naišli mjesni žandarmi i spasili ih od sigurne smrti. Iste noći izvršili su velike pljačke i ucjene seljaka. Hvatali su ljude i podmetali im da su četnici, a da iskupe glavu, uzimali su od njih novac. Za ovu pljačku saznale su njihove vlasti te su uhapsili i poveli istragu, međutim [za] pomenuta ubistva nije vođena nikakva istraga, jer je ubijanje Srba dozvoljeno, a podmićivanje i iskupljivanje života nije jer se time sprečava ubijanje Srba. U drugim susjednim parohijama stanje je još gore, ali to ovdje ne mogu iznositi jer ne znam tačno događaje niti lica koja su stradala. Parosi susjednih parohija iznijeće sami stanje u svojim parohijama. Svi su ovamo prebjegli.

Hrvatski ustaše i dalje poslije ovih događaja ne miruju. Krstare po selima sa autima, hvataju seljake, trpaju ih u aute. Narod je toliko uplašen da kad vidi makar kakav auto, bježi u šume i skriva se. Za nas sveštenike bilo je neizdržljivo. Pojedine sveštenike počeli su hapsiti, neke ubijati. Nama koji smo ostali na parohijama, jer i onako nismo mogli vršiti svoje pastirske dužnosti, morali smo se skrivati. Najzad nam je saopšteno od strane žandarma da će nas u roku od 3 dana uhapsiti ako se ne uklonimo iz parohije. (1)

Na ovu poruku otišli smo u Glinu i raspitali se da li je to istina da moramo ići iz parohija. Na to nam je rečeno da se klonimo što prije. U parohiji iz kojih odu sveštenici dolaze odmah katolički sveštenici i popisuju narod za prelaz na katoličku vjeru. Tako je dok sam još bio na parohiji u crkvi susjedne parohije Majske Poljane služio misu katolički sveštenik.

Prednjim izveštajem iznosim slučajeve samo iz moje parohije i mjesta Gline, gdje je sveštenika nestalo sa ostalim Srbima, dok će stanje u ostalim parohijama iznijeti sami sveštenici koji su ovamo prebjegli.

Mala Vrbica 28-VII-1941 god[ine]

Paroh malovrbički
Mrđenović Simo (s. r.)

Sravnili sa originalom: Tačnost prepisa sa originala overava:
V. d. Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej-stavrofor (2)

4.

1941. kolovoz 4. Banjani
Jovan D. Obrenović, jerej, paroh velikošušnjarski – Arhijerejskom namjesništvu tamnavskom u Lajkovcu

Glinski srez

Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

Visokoprečasnom arh[ijerejskom] namesništvu tamnavskom u Lajkovcu

Na tamošnji poziv br[oj] 298/1941 god[ine] od 19/6 jula 1941 god[ine] čast je potpisanom dostaviti sledeći

I z v e š t a j

Ja sam Jovan D. Obrenović, jerej, eparhije Gornjo-karlovačke, namesništva glinskog, parohije Vel[iki] Šušnjar. Iz parohije sam pobegao 27 maja 1941 god[ine].

Rođen sam u seljačkoj patrijarhalnoj porodici i u njoj dobio i prvo nacionalno vaspitanje. Kroz školu i posle škole ostao sam i dalje visoko nacionalnog nastrojenja. U parohijsku službu stupam 1934 god[ine] neposredno pred smrt blaž[eno] pokojnog kralja Aleksandra, pun poleta i ljubavi prema crkvi, otadžbini i malom čoveku-seljaku.

Nisam nikada bio član nijedne političke partije, iako sam igrao možda i vidniju ulogu u lokalnoj politici. Nisam bio član nijedne partije jer nijedna srpska partija nije odgovarala interesima srpskog naroda, a najmanje srpskog naroda u Hrvatskoj banovini. Osnivanjem banovine Hrvatske stupio sam u srpski pokret i založio se da se pravilno reše odnosi Srba i Hrvata, u banovini, a samim time i u celoj državi. Na žalost kod glavnih faktora nismo naišli na razumevanje iako smo nekoliko puta čak i neposredno živom rečju iznosili stanje onakvo kakvo je u banovini Hrvatskoj, ističući da ako se ovako produži, Jugoslavija ide sigurno u kroz potpunu propast. Sve je bilo uzalud. Sve što je nacionalno pošteno mislilo i radilo, bilo je od zvaničnih odbacivano i, onog časa, kada su najteži i najgori bili odnosi kod nas u svakom pogledu počeo je 6-IV-1941 g[odine] rat.

Svi smo u tim krajevima bili potpuno svesni strašnih dana koji imaju nastupiti i očekivali smo najgore; što se zaista i dogodilo.

10-IV-1941 g[odine] bio sam na pogrebu Stojana Bunčića iz Šušnjara; vreme vrlo ružno, blato i kiša sa snegom.

Teška situacija na frontovima gonila me je da odem u srez da čujem za najnovije vesti. U 6 sati po podne krenem iz Grabovca za Glinu. U vozu ratno raspoloženje iako je već dva sata pre toga izvršen prevrat i sramna izdaja od Hrvata. Niko ništa nije znao sem slušača radija. U Glini se već na stanici nešto osećalo, vazduh je bio težak. Tražim novine hrvatske jer beogradske nisu izlazile od 6-IV jer je uredništvo „Politike" bilo uništeno, a „Vreme" nije dolazilo radi obustave poštanskog saobraćaja, ali ni prodavac ne radi.

Požurim u varoš. Prolazeći pored dućana g[ospodina] Ćorkovića, njegova me g[ospo]đa pozove u dućan i sva u plaču – drhteći – saopšti mi o proglasu Kvaternikovom. Reče mi

još: „I Dr. Maček je govorio i kazao je: 'Hrvati, članovi H[rvatske] S[eljačke] S[tranke] i sve organizacije općinske, kotarske, i banovinske od danas je jedini vrhovni vođ hrvatskog naroda Dr. Ante Pavelić i jedino se njegovim naređenjima imate pokoravati'." Slušam i ne mogu da verujem. Sve, samo ne to. Produžujem dalje i vidim da Srbi zatvaraju radnje i beže sa ulica, dok Hrvati užurbano – veselo – trče od kuće do kuće. Na nekim kućama već se viju hrvatske zastave. (1)

Dr. Branković izlazi iz knjižare Štula i još izdaleka mi, pozdravljajući, kaže: „Gotovo je!" Bez reči, stegnuta srca i stisnutih pesnica idem u srez. Tamo sve van sebe. Sva vrata sem načelnikovih otvorena, sve kancelarije prazne. Činovnici se razbežali a nekoji su kod načelnika.

Uđem k načelniku. Načelnik zajapuren mlatara rukama držeći depešu Kvaternikovu. Oko njega desetak Glinjana Hrvata sa pretstojnikom opštine Francekom Brkićem na čelu. Traže da se i u Glini odmah proglasi Nezavisna država Hrvatska.

Načelnik Milenko Milić odbija dok ne dođe u vezu sa Zagrebom, ali sa Zagrebom je toga časa svaka veza prekinuta.

Kako uđoh potrča mi načelnik u susret sa rečima: „Hvala Bogu, gospodine proto, da ste ovde, evo čitajte!"

Pročitah pa ga pogledah sa teškim bolom koga sam toga časa osećao. „Šta da radim", pita me.

„Otpusti ove ljude pa sedi, pa ćemo se dogovoriti."

On ih otpusti i naredi da čuvaju red i mir.

„Pod svaku cenu zadrži red i mir dok ne vidiš kako će se dalje razvijati situacija", što je on prihvatio i odmah otišao u opštinu na dogovor.

Pristav Dr. Imper vidno raspoložen trčkarao je tamo-amo, ali još uvek u bojazni da se neće ispuniti to đavolsko delo, bio je pristojan. Mićo Kovačević, činovnik, podal kao i uvek već je spremao planove za ono što će doći.

Pozovemo u srez župnika, g. Žužeka i veroučitelja g. Jovu Lukića. Žužek, Slovenac, Istranin, vrlo inteligentan i čestit sveštenik počeo je govoriti kao pravi hrišćanin: „Treba se pokazati u ovim časovima Evropejac i evropejski. Kulturno postupiti prema svakome", što se na žalost i veliku sramotu nazovi kulturnih Hrvata nije dogodilo.

Sa teškim osećajima krenuh prema stanici i u vozu do Grabovca provedoh pola sata strašnijih od najvećih muka.

Na Grabovcu nikome ništa nisam saopštio već požurih kući. Idući u moje selo na tako zv[anim] Jokalicama čujem pucanje (na mahove) u Petrinji.

Kad sam stigao kući, žena me nudi sa večerom, razume se da nisam mogao jesti. Mamu nismo ni budili da bar još jednu noć mirno prospava.

Duga i teška je bila ta noć.

U svanuće neko snažno udara na vrata. Mama ustaje da otvori i čim je vrata samo malo otvorila, unutra upada Đuro Ivanić (Đuka) sa karabinom i uzvikom: „Zovite gospodina, prevrat je – revolucija!" Mama zakuka i utrča k meni u spavaću sobu dok se ja bolno nasmeših i rekoh: „Znam ja sve."

„Zove vas narednik Marko da dođete odmah kod Stanka Janjatovića, trgovca", reče mi Đuka, sav uplakan od straha, ne, već od ogorčenja i tuge što ovog časa zna i oseća da gubi sve.

„Idi ti", rekoh, „a ja ću doći odmah."

Kod trgovca sve puno. Ljudi izbezumljeni, žene plaču; pesma ovde zadugo zamire, smeha se više ne vidi i ne čuje, sve se u crninu oblači, postajemo svi živa grobnica.

Marko Grčević, komandir žandarm[erijske] stanice, Hrvat, ali čestit i dobar Jugoslaven, čovek, drug i prijatelj, plače, drhti i očekuje najgore, jer smo svi svesni da dolazi strašna neman, koja će sve da guta.

„Marko, ne kloni duhom, već učini sve da ne dođe do međusobnih razmirica i obračunavanja i čekajmo dalji razvoj situacije. Za moje ljude garantujem, da ću održati red i mir."

Ceo dan provedosmo u teškom i mučnom iščekivanju. Vojnici, već r[…] koji su bili bliži, prolaze svojim kućama. Svi su utučeni. Izdaja, nedisciplina, nered itd. dovedoše do ove strašne tragedije. Svi se pitamo: zar je to naša slavna vojska, zar su to sinovi naših slavnih predaka div-junaka, ali odgovora nema. Stvarnost je tu i treba joj smelo u oči pogledati.

U stanu me čeka druga grupa ljudi. Očekuju od mene utehe, podrške (2) i spasa.

„Ljudi, budite mirni, radite svoj posao, na izazivanja ne odgovarajte i slušajte me, da bi i meni i sebi olakšali položaj. Ja vas napustiti neću, ostajem među vama, pa ako bude trebalo nekome što odgovarati, ja sam tu. Ako bi i život trebalo položiti ja ću ga za vas dati. Dok sam ja tu nadam se da vi nećete biti uznemireni." Bože veliki, kako smo se ljuto prevarili! Ljudi plaču kao deca i ne mogu da veruju da je stvarnost zaista tako strašna.

Očekujemo dolazak nemačkih trupa. U subotu 12-IV sviće Lazareva Subota, slava naše crkve. Jadna slava. Odoh da služim sv. Liturgiju. Iskupismo se dvadesetak ljudi i žena – plaču i plaču samo.

Dolazim kući oko 12 sati. Preda me trče moji sinčići, Vukašin i Braco (Svetozar). Čujem motor pred samim ulazom u dvorište, sreta me prvi nemački vojnik moto-ciklista izvidnica. Ozbiljan, mrk, sa karabinom preko ramena, pravo gleda i vozi dosta velikom brzinom.

Ulazim u kuću. Tu me čeka Jovo Milobratović i priča kako je stigao kući. Svi isto pričaju. Bez borbe, bacajući oružje po naređenju starešina, pustili su neprijatelja u svoju zemlju. Ko nije odbacio oružje bio je razoružan od ustaša.

Žena odlazi u sobu da donese suđe za ručak. Čuje se opet motor.

Žena zakuka i utrči u kuhinju sa uzvikom: „Evo Nemaca!"

Otrčimo u sobu i posmotrimo. Kamion za kamionom prolaze Nemci. To su sve pomoćne trupe, neboračke, jer boračke idu drugim tvrđim putem preko Klasnića za Bos[anski] Novi, Petrinje za Kostajnicu.

Svet pomalo izlazi iz kuća i gleda Nemce pošto su videli da ništa nikom ne čine i ne zaustavljaju se. Ako neko pozdravi, Nemci odzdrave. Svet se pomalo smiruje i odiše jer je sada ono očekivanje stranih trupa prošlo. Nadamo se da Nemci neće dozvoliti ništa što bi moglo izazvati osvete i krvarenja. Zaista dok su Nemci ovde bili, bilo je sve u redu i nikome se ništa nije dogodilo. No, čim su Nemci otišli dalje prema Bosni počelo je progonjenje Srba od strane ustaša.

Prvo hapšenje („uhićenje") od ustaša usledilo je 16-IV-41 g[odine] na samu Veliku Sredu i to mene, u 8 sati naveče.

Toga dana sam predosećao da će mi neko doći u stan i zaista, uveče kamionom došlo je oko 12 ustaša iz Gline. Čim je kamion stao, iskočili su ustaše napolje i blokirali okolna dvorišta, put sto metara dole i gore, popeli se na štalu, na svaki prozor po pušku, a onda uleteli u kuću surovo i strašno kao na najvećeg razbojnika. Niko od seljaka nije se mogao primaknuti mome stanu, jer čim bi se neko pojavio odmah bi pucali i pretili. Pretresli su kuću i posle mene poveli. Strpaše me u kamion, nazad njih desetoricu, koji su neprestano držali puške na gotovs, prema meni. Dvojica su išli polako za kamionom i to natraške sa uperenim puškama sve do kraja sela pa tek su onda i oni seli u kamion. Mesto u Glinu odveli me u Grabovac i svratili u Sokolski dom, koga su ustaše uzurpirali. U međuvremenu, Dr. Juraj Rebok primarius bolnice i logornik (šef sreza) Glinskog, moj lični prijatelj i kućni lečnik naredio je telefonski da me saslušaju u Grabovcu i odmah puste. Tako je i učinjeno. Tražili su od mene da priznam da sam četnik, što nisam mogao priznati iz prostog razloga

što nisam niti bio četnik. Morao sam da dam počitovanje da neću ništa raditi protiv države Hrvatske, ustaških zakona i ustaškog pokreta i tek su me posle toga pustili.

Celo selo nije spavalo očekujući šta će biti sa mnom. Ljudi su dotrčali u moj stan sa suzama u očima, iskazivali sreću da me opet vide u svojoj sredini. Tako je to ostalo punih deset dana i svi smo se nadali da će doći normalne prilike i da će svaki onaj koji bude lojalan prema novom režimu i državi biti miran i moći raditi svoj posao, no u tome smo se svi ljuto prevarili, jer cilj i program ustaške vladavine je potpuno istrebljenje Srba iz Hrvatske (3) države i to sistematski i postojano.

Dvadeset šesti april u petak imao sam pogreb Petra Bunčića. Oko 13 časova moju su ženu zahvatili grčevi u stomaku i to tako jako da je jaukala kao dete. Ostao sam pored nje do 16 sati, a onda krenuo na pogreb pošto se ona malo smirila i zaspala. Kiša je pomalo padala i zahladnelo je. U domu pokojnikovom koji je bio ugledan domaćin našao sam mnogo mojih ljudi a i iz drugih sela. Tu je bio i moj kolega paroh iz Malog Graca Boško Bogunović pa poreznik Dušan Krković itd. Razgovarali smo najviše o nesreći koja je snašla srpski narod kao i o slučaju moga hapšenja 16-IV-og.

Oko 17 časova počeli smo opelo i baš kada je počelo celivanje krsta neko mi reče da su ustaše u dvorištu. Odmah sam znao šta me opet čeka. Pitao sam da li ih ko poznaje. Rekoše da ne poznaju nikoga. Sad mi je bilo još sumnjivije. U tome trojica uđu u sobu i upitaju: „Ko je Obrenović?" Ja se javim i oni mi saopšte da sam uhapšen i da se požurim sa obredom. Odmah sam naredio da se pokojnik iznese i krene na groblje. Ljudi su očajno izgledali. Živi mrtvaci. Bez pomoći.

Kada se formirao sprovod jedan od njih je komandovao: u strelce, stave noževe na puške, izvade pištolje, stanu sa leve strane trojica a s desne dvojica sa uperenim pištoljima na mene. Tako smo krenuli prema groblju. Na groblju sam brzo završio pomen i pitao mogu li da osvetim dom, pa da se onda krenemo, a oni su odgovorili: neka to svrši taj drugi, a ti odmah ideš s nama, jer se nama žuri i ovako smo mnogo čekali.

Još jednom pogledam moje ljude, pozdravismo se nemo jer reči više ne idu iz njihovih usta.

Iza mene idu oni sa pištoljima u rukama. Rado bih pušio ali ne smem da metnem ruke u džep da ne bi mislili da neću upotrebiti oružje pa da me ustrele. U jednoj šumici jedan od njih (poručnik Noso) naredi mi: „Staj! Ruke u vis! Imaš li oružja?" „Nemam." „Pretresi ga." Jedan me pretrese pa pošto nisu ništa našli krenusmo dalje. I oni stave svoje pištolje u džepove. Tada sam i ja zapalio cigaretu. Isti poručnik, propali đak bez obrazovanja vojničkog još uzput me je počeo ispitivati: „Da li sam četnik? Da li sam radio protiv Hrvatske? Zašto će meni karabin itd." Kaže mi: „Treba zauvek zapamtiti da ovde više ne može biti i ne sme biti Srba, jer je ovo hrvatska zemlja i u Hrvatskoj će biti samo Hrvati i niko drugi."

Ja sam odgovorio i kazao, da oni vrše svoju dužnost i svakako da su došli po mene po naređenju i da sigurno postoji i tužba i tužilac, pa tužilac će da dokazuje tužbu a ja ću se braniti, pa ako tužilac sve oko dokaže, a naročito da sam podnosio nekome putniku pištolj pod nos, ja ću snositi sve konzekvence. Na pola puta od groblja do moga stana, groblje je udaljeno oko dva km. Sretnu nas još dvojica ustaša i jedan od njih mi reče: „Kako to gospodin ide peške po ovom blatu i ne vozi se u autu?" Ja mu ne odgovorih nego produžismo dalje. Pred kućom Stanka Janjatovića sretoše nas još četvorica i tako nas dvanaestorica krenusmo prema mojoj kući.

Idući kroz selo primetih da na kućama vise neke bele krpe. Posle sam saznao da su to ustaše naredile čim su unišli u selo, jer kažu: „Srbi su pobeđeni i kao takvi moraju držati bele zastave na kućama kao znak predaje, a samo Hrvati kao 'pobedioci' mogu isticati hrvatski barjak." Pred vratima čekaju me još dvojica, jedan sa puško-mitraljezom a drugi sa karabinom.

Kada su im moji pratioci rekli da nemam oružja, oni su spustili nišan. U stanu sam našao još trojicu. Čim sam unišao u stan video sam da su u mom otsustvu napravili čitava zver-

stva, jer je sve bilo ispreturano po kući, porazbijano i uprljano od blata sa njihove obuće. Primetio sam da ikone sv. Save leže na podu iscepane i zgažene, pa moja maturantska zajednička slika itd. Žena me je očajno gledala previjajući se od bolova fizičkih a sada i duševnih i moralnih. (4)

Deca su od straha legla u krevet i nisu smela oka otvoriti. Kada sam se vratio iz zatvora tek onda sam saznao šta su sve radili u kući. Čim sam ja otišao na pogreb oni su došli. Došlo ih je oko 20 pijanih kao i uvek naoružani sa puško-mitraljezima, bombama, karabinima i pištoljima. Uleteli su u kuću kao divlji zverovi, tražili su mene, pa pošto nisam bio kod kuće, to su poslali onu petoricu po mene sa naređenjem da me smesta dovuku bez obzira gde me nađu i šta budem radio. Među njima je bio i moj jedan žandar Stipo Dejanović, dobar čovek, ali plašljiv, pa im je sigurno on rekao da mi dozvole da bar otpratim pokojnika do groblja. Video sam da drhti kao prut. Čim su ušli u kuću počeli su razbijati do čega su god došli. Čak su i moju maturantsku sliku svu na komadiće isekli samo zato što je na njoj bio naslov ćirilicom. Ikone su sve pocepali sem slavske sv. Jovana. Zatim su počeli mučiti ženu govoreći joj da je žale, ali da me nikada više videti neće, te da će me sa naročitim uživanjem tući i mučiti pa kada me izmuče, da ću sam raku kopati pa će me tek onda ubiti. Ona ih je molila da je ne muče jer je skoro do operacije i da je bolesna, ali zveri nemaju milosti, nego nastavljaju mučenje i sadističko naslađivanje u njenom bolu. Stariji moj sin Vukašin, pet godina star, pobegao u sušnicu i sakrio se u daske, on čim vidi uniformu beži, jer se uplašio od moga prvog hapšenja. Mlađi Svetozar (Braco) star 4 godine sedeo je u svojoj foteljici i gledao ih. Pitao ih jesu li oni ustaše ili Nemci. Zašto nose puške itd. Jedan od njih pitao ga je: „Šta si ti?" „Ja sam Sibin", kaže Braco. „Nisi ti Srbin nego Hrvat", kaže ustaša, a Braco kaže: „Nisam ja Hivat, ja sam Sibin." „Dobro", kaže taj ustaša, „ali nećeš više videti tatu, njega ćemo mi ubiti." Malo siroče poče plakati i kaže: „Nemoj, čiko, mog taticu ubiti", ali zver čovek nema osećaja. Naročito su bili surovi: Dujo Krpan, vođ te patrole, inače šofer kod Gavrilovića u Petrinji i neki Pešak, mesar petrinjski.

Sve se sam ološ okupio u ustaški pokret. Imaju stan, hranu, odelo, 50 din[ara] dnevno, prave pljačke i ubijanja, pa ih to privlači u redove ustaša. Oprostim se sa ženom i decom i krenem. Pred kućom staroga Adama Jekića dočeka me jedan ustaša koji je razgovarao sa trojicom seljaka (Dujo Krpan) obučen u vojničko odelo, ličku kapicu, kišnu oficirsku kabanicu koju je negde od nekog oficira oteo, opasan ustaškim nožem. Kad me je opazio priđe mi i reče: „Slušaj ti, gospodine, hajde malo da se razgovaramo dok sam raspoložen, jer posle može doći zlo." Pita me, jesam li četnik (jer su ustaše proglasile svakog Srbina četnikom, da bi lakše mogli vršiti nasilja i ubijanja radi opravdanja tobož), da li sam radio protiv Hrvata, da li sam ljudima govorio da se odazivaju u vojsku ili da daju stoku, da li sam proslavljao dolazak kralja Petra na presto itd.

Ja sam odgovorio: „Imate pred sobom čoveka koji se ne boji i koji je uvek samo istinu govorio bez obzira na opasnost. Četnik nisam nikada bio a nisam ni sada, protiv Hrvata nisam radio ali sam kao Srbin i sveštenik okupljao Srbe i radio u njihovom interesu, a ako se je taj rad kosio možda po vašem mišljenju sa interesima Hrvata ja ću mirno da podnesem zbog toga sve posledice. Ljude sam upućivao na izvršenje svih zakona i naredaba i naročito vojnih jer sam osećao kao svoju dužnost da ljude u tom pravcu upućujem, da ne bi iskusili posledice neizvršenja zakona. Sam sam želeo organizovati civilnu zaštitu da bi sprečili unutrašnje razmirice, a eventualno i pljačke kao da bi se borili i protiv padobranaca ako bi se ovde spustili. Ako sam zbog svega toga kriv i ako se mene goni samo zato što sam Srbin i sveštenik, onda ću mirno podneti sve konzekvence."

U razgovoru stižemo do kamiona. Mnogo nas je pa smo stisnuti. Čim smo krenuli, zapevaše: „Posvetila se onome ruka koji ubi srpskoga ajduka" (Aleksandra). Jedan me upita zašto se ne (5) obrijem, zar nije lepše da se uredim a ne ovako čupav da budem. Drugi dodade „ja dobro mažem", treći „ja dobro brijem" itd. Posle zapevaše ustašku himnu. Kada su završili, gone i mene da pevam: „Spremte se, spremte, četnici." Ja sam odbio da pevam. Tako stižemo do Kraljevčana. Kamion staje kod žandarmerijske stanice. Tu treba uzeti jednoga žandara koji dolazi iz Petrinje, zvao se je Busija. Pijan kao i svi ostali. Ovde

očekujem najgore jer je to hrvatsko selo. Stvarno, čim smo stali, trče ljudi, žene, deca ka kamionu. Prvi stižu rojnik Iva Turković i krojač Kolić. Rojnik posle pozdrava pita: „Je li tu tica, majku mu vlašku?" „Tu je", odgovaraju ustaše. Toga treba oderati, ubiti i mučiti jer taj je uvek samo Srbin bio. „Bi li hteli videti", pita jedan ustaša. „Neka izađe da ga vidimo kakav sada izgleda." Izlazim i stojim pred tom besvesnom stokom što se narod hrvatski zove. Psuju, grde, pljuju me, zagledaju, gurkaju, čupkaju itd. pa kada su se zadovoljili opet me stavljaju u kamion. Slađa je smrt od ovih poniženja, ali tako valjda mora biti. Ulazeći u kamion jedan me udara puškom pod bradu. Samo ga bez reči pogledam i sednem na mesto. Konačno stiže i taj žandar Busija u pratnji Krpana i našeg komandira Marka Grčevića. Krpan ulazi u kola natrag, Busija napred. Komandir Grčević, visok, jak, mrk, ozbiljan, neoženjen i neustrašiv na moje veliko iznenađenje, jer ja poznajem Hrvate samo kao kukavice i kao takvi u stanju su da se prema nejakim i nezaštićenim budu zverovi, pa kao Hrvat bled drhti i sred one mase izvan sebe reče pred svima onim pijanim zlikovcima: „Gospodo, molim vas postupajte sa popom Jovom kao sa čovekom jer je on zaista bio čovek, ja ga poznam kako sam ovde već dve godine, nikome ništa na žao učinio nije, možda je kadgod malo više govorio, ali ništa zlo nije učinio, ako bi ikome trebalo krvi, onda prvo moja glava pa njegova." To je tako porazno delovalo na onu masu da se nije mogla odmah snaći, a kamion je krenuo. Od toga časa se za mene situacija na bolje promenila. Stižemo u Čuntić, opet hrvatsko selo, silazimo u gostionicu Jurice Mihelića, šalju po fratre jer se tu nalazi manastir Sv. Antuna a gvardijan je ustaški poverenik za ovaj kraj. Posle 15 časova dolaze fratri. Ustaše izlaze preda njih. Posle 10 minuta zovu me. Bože moj šta se sve danas ne događa. U Kraljevčanima me štiti prosti žandar Hrvat, a ovde braća u Hristu, propovednici ljubavi i trpeljivosti, pretstavnici „jedino spasavajuće vere", što će oni da kažu. Nije teško predvideti. Mlađi Benko prilazi meni i rukuje se i kaže da nema ništa protiv mene i da ja nisam nikada njemu podnosio pištolj pod nos kako u tužbi stoji. Gvardijan ni prići mi neće. Kako bi on ustaški poverenik i zakleti ustaša još od ranije, on krivokletnik prišao jednom šizmatiku srpskome popu. Nešto poverljivo razgovara sa oficirom. „Izvršite naređenje", kaže gvardijan i počnu se razgovarati razume se ustaški. „Za Dom!", kaže. „Spremni!" odgovaraju i podižu ruke. ŽAP! Naredi ulazak u kola i krenemo za Petrinju.

Već je puna noć kada stižemo u Petrinju oko 10 sati. Odmah te vode u glavni ustaški stan na saslušanje. Tamo u hodniku puno ustaša. Među njima vidim ustaše emigrante u kožusima. Pitaju, zašto je ovaj doveden. Odgovaraju, četnik je. Tada me pozvaše u kancelariju. Unutra sedi poručnik koji me je uhapsio, Krpan i jedan mlad čovek, rekoše mi pravnik, i da se zove Cetula. Počinje ispitivanje slično onom koga sam već opisao. Sve negiram sem da sam Srbin. Poručnik me tereti, valjda upućen od gvardijana u Čuntiću, a Krpan za divno čudo me brani.

Konačno rešavaju da me zadrže u zatvoru dok ne provere moje iskaze. Šalju me u policijski zatvor što je moja sreća jer ko prenoći u ustaškom zatvoru taj se teško vraća kući. Sprovode me dvojica ustaša. Čim smo zašli u mrak, jedan kaže: „Hoćemo li ga?" i pođe napred. Opet sreća toga časa čujem glas Krpana gde viče „Stoj" i oni stanu. Onaj što je kazao „Hoćemo li ga?" pobegne, a Krpan, kada je stigao kaže: „Znam ja da bi te tukli, zato i ne dam (6) da te oni sprovode, jer sam dao naredniku Marku reč, da te noćas neću tući." Dolazimo u zatvor. Stražar me vodi u ćeliju. Daju mi poslednju sa leve strane gde zatvaraju skitnice. Jer u tu ćeliju po noći ne dolaze ustaše.

Otvaraju ćelije s desne strane. Prepoznajem unutra sveštenika Dušana Klipu, lugara Nikoliša, trgovca Kalinića, starog financa penz[ionera] Milojevića i među njima desetak seljaka Srba. Svi izgledaju mučenički. Glave otečene a oči podbule, usne modre. Vidi se da su preživeli strašne muke i patnje. Sveštenik Klipa ne može ni da ustane. Taj čovek je prepatio što nijedan nije. Na njemu su probali sve moguće načine mučenja koja može zver čovek da izmisli. Šta su prepatili uskoro ću svojim očima da vidim. Krpan pozove između njih starog Milojevića, čoveka od 82 g[odine], visok, potpuno sijed, pravi tip Slovena. Pa kada ga poče tući sa ustaškim nožem u meni se utroba prevrće. Bije ga kao životinju. Ne može čovek koji to nije video ni zamisliti da može čovek drugog čoveka tako teško životinjski

tući. Stari jauče, pada, beton grize, preklinje i moli, da ga ustrele samo da ga ne muče. Daje svoju kuću i sve imanje samo da ga prestane biti nego neka ga ubije. Dvadeseti vek. Hiljadugodišnja kultura hrvatska. Mene konačno uvode u ćeliju. Iza toga dolaze još nekoliko ustaša i počinju ponovo mučenja ne samo onog starca nego i sviju. Kako kundaci tupo udaraju o izmučena tela jadnih ljudi tako se čuje ono strašno jezovito kroz noć i one hapsanske hodnike zapomaganje. Ne mogu ljudi više ni da plaču već samo ječe. Ne može to ostati nekažnjeno ni od Boga ni od ljudi. To mučenje traje od 11 sati do 1 dat posle ponoći. Neverovatno što sve čovek može podneti. Ti su časovi tako strašni da čovek dolazi do ludila. U ćeliji užasno. Nema ni stolice ni kreveta. Uzano, puno stenica i ušiju. U jednom kutu bure za vršenje nužde. Tu ostajem 62 sata a u ponedeljak 29-IV puštaju me kući.

Kada sam izašao iz zatvora bilo mi je tek onda strašno jer koga sam god od Srba sreo niko me nije smeo pozdraviti, niti se sa mnom sastati. Gledao sam u njihovim očima samo suze u prolazu. Bilo je već 12 sati. [U] srpsku kuću ne smem da im ne na[ne]sem neugodnosti, u hrvatsku pogotovu. Voz ide tek o 9 sati naveče. Rešim da idem pešice oko 20 km. Stižem kući oko 4 po podne. Ulazeći u selo sretam moje ljude i žene, svi plaču od radosti što me opet vide živa. Bez reči stiskamo jedno drugom ruke. U kući do dugo u noć obilaze me ljudi u radosti da sam opet sa njima.

Nadamo se da ćemo bar sada biti mirni ali se opet ljuto varamo. Tek sada i dolaze strašni časovi. Počinje ubijanje u masi bez suda i presude kako se kome svidi. Za mene lično možda je bilo bolje što su me u srezu uhapsili jer tada još nije bilo ubijanja, nego je ubijanje počelo u mesecu maju. Mene i dalje prati pomoć Svevišnjega i ne dozvoljava da se izvrši grozno ubijstvo na mene.

Trećeg maja 41 počinje krvarenje u našem srezu Glinskom. Toga jutra čusmo strašnu pucnjavu u Dodošima, Kraljevčanima i Mačkovom Selu. Došlo je oko stotinu vojnika i ustaša da vrše pretres po selima radi oružja. Nigde ništa nisu našli jer su naši ljudi sve oružje na vreme (još 14-IV) predali pa čak i noževe. Da je tako najbolji je znak što nigde nije bilo otpora iz prostog razloga jer ljudi nisu imali s čim da se odupru i brane. Predali su sve i izvršivali svako naređenje nadajući se da će onda biti mirni. No vlastodršcima u Hrvatskoj treba nevine srpske krvi da bi utolili razbojničkoj zverskoj duši. Srbe pravoslavce to buntovničko i varvarsko cigansko, azijatsko, balkanskozerstvo (*sic!*) pleme treba uništiti u ime kulture i hrišćanstva. O divnog čuda! Pravoslavce u ime Hrista razapinji, pljačkaj i uništavaj, a muslimane protežiraj i širi (valjda opet u ime Hrista i jedino spasavajuće). (7)

Toga dana isprebijaše jadne goloruke ljude i žene u tim selima i četvoricu ubiše i to: u Mačkovom Selu trojicu, a Dodošima jednog Dragana Grmušu. Taj dan je opet bio vrlo rđav. Interesantno da kada su god ustaše dolazile u srpska sela bilo je ružno vreme kao da je i nebo plakalo zajedno sa nama. Opet sam imao sprovod jednog deteta. Kasno dođoh kući sav mokar i blatnjav, a već sam bio dosta iscrpljen fizički, dođoh te legnem da se odmorim. U 10 sati po noći njih 7 ustaša odvoje se od ostalih i krenu iz Čuntića gde su bili zanoćili, uzmu kola i dođu po mene. Plan im je bio da me ubiju te noći. Jer su videli da me vlast na osnovu zakona pisanih ne može streljati pa su ustaše na osnovu ovlaštenja od zvaničnih a koja nisu bila pisana, rešili da me likvidiraju. Dogovorili su se da me odvedu u Petrinju do Kupe, ubiju i bace u vodu. Niko nikada ne bi saznao kako i na koji način sam završio život. Ali Bog je velik i čuvao me je. Šta su nameravali rekao mi je Marko Grčević, narednik.

Kada su stigli u moju kuću bili su opet pijani i pozvali me da se obučem [i] u ime poglavnika pođem s njima. Oprostih se sa mojima i krenem. Rekoše idemo do žandarma na neko malo saslušanje pa ćete se odmah vratiti. Kada smo stigli do žandarmerijske stanice, oni proteraše brže konje i počeše se na glas smejati pitajući me: „Kako ti je sedeti?" Tada sam bio svestan u kakvom se položaju nalazim. Stanem se moliti i opraštati sa decom, ženom i svima ovde i spremati za smrt. Sedeo sam u sredini zgrčen između njih sedmorice. Natrag na sicu sedeli su pravi krvnici – onaj mesar Pešak, koji su već dotle nosili mnogo života na svojoj duši. Na 7 km. od moje kuće Pešak izvadi pištolj i nasloni mi ga na grudi, a onaj oficir kaže: „Izvrši naređenje!" Zažmirio sam, molio se i pred očima imao sliku moje jadne

dečice (koja su još tamo) i očekivao pucanj, ali zver ne puca. Posle me osvetli baterijom i prenese pištolj na čelo. Osećaj hladnog željeza me trgne iz zanesenosti i opet ugledah groznu stvarnost. Oficir je još dva puta ponavljao „Izvrši naređenje", ali razbojnik ne okida. Neće me ni ustaški metak – ne da Bog! Tako prelazimo 4 km. Dolazimo opet do gostionice Jurice Mihelića. Put pravo vodi u Petrinju, a put desno vodi ka manastiru Sv. Antuna. Oficir naređuje: „Desno". Pešak kaže: „Zašto ne idemo pravo cilju?" „Desno, kada ja naređujem", kaže oficir i oni krenuše prema manastiru. Do manastira ima oko 1 1/2 km uz brdo. Neke ustaše izlaze iz kola, ja ostajem sa ostalima u kolima. Nešto se dogovaraju. Oficir ostaje neko vreme u školi gde su ostali zanoćili. Postavljaju zasedu, jer su odustali sigurno od prvog plana, jer je već kasno i moglo bi se otkriti. No, i tu im Bog ne da, da izvrše svoje pakleno delo. Stižemo pred manastir i ulazimo u portu. Sve je tiho, samo se čuje severac a kiša sa snagom propada. Oficir lupa na vrata. Gvardijan se pomalja i pita: „Ko je?" „Ustaše", reče oficir. Gvardijan silazi i otvara. Unutra ulazi samo oficir i Pešak. Posle jedan po jedan ulaze i ostali sem jednoga, koji je ostao sa mnom. Kroz 15 m. izlazi oficir i kaže mi: „Vi ste slobodni i možete ići kući!" Zamolio ga da kaže gvardijanu da bi sa njim nešto hteo govoriti. Kroz par minuta on se vraća i kaže: „Gvardijan Vas nema vremena primiti."

Pođem natraške do pola porte, jer oni obično ovako puste čoveka pa ga onda gađaju u leđa, pa se naglo okrenem i stanem bežati, ali ne istim putem, gde su mi postavili zasedu, nego drugim prema Petrinji, što oni nisu verovali da ću bežati prema hrvatskom mestu. Bežao sam preko polja i šuma. Okolo, dok nisam stigao kući oko 2 1/2 po ponoći, sav iznemogao, blatnjav i pocepan. Kod kuće nisu spavali, jer su bili svesni da se neću više nikada vratiti. Nađem ženu i moju dečicu pred Sv. Jovanom gde se mole Bogu za mene.

Sviće nedjelja 4-V 41 g[odine]. Već rano se čuju pucnji u Bačugi. Užasno stanje. Idem Sv. Lazaru, otslužih sv. liturgiju i vratim se kući. Očekujemo najgore. Potpuno sam skršen. Neću nikuda da bežim. (8) Bura se sve više primiče mome selu. Već su u Grabovcu. Osam sati s večera nema ih još. Legnem nadajući se da večeras neće ovamo.

Oko 9 sati razležu se pucnji u početku sela. Čuje se plač, vika, urlikanje, pakao. Ležim nepomično, prepušten volji Božjoj i očekujem da dođu. Već raspoznajem po glasu ko plače. Čujem Dušana Končara kako kaže: „Ubijte me među moje 4 dece, razbojnici jedni." Snažan udar u vrata i „Otvaraj", čuje se. Mama izlazi i otvara. Ulaze 4 vojnika sa karabinima i šljemovima na glavi. Pitaju za oružje i počinje pretres. Najprije obiđoše sve prostorije i otvoriše sve fijoke, pa onda ponovo okrenuše od sobe do sobe, od ormana do ormana, pokupiše sve što su tamo našli, a njima odgovaralo. Odneli su između ostalog: zlatan sat, naliv pero, tašnu, kišobran, košulje, kravate, zlatninu i još neke sitnice. Posle jedan uperi pušku na mene i kaže: „Nismo mi ovde badava došli, nama treba novaca. Daj pare ili život." „Nemam novaca", kažem. „Onda glavu", kaže vojnik. „Ja imam samo 200 din. u kući i to vam mogu dati, više nemam", kažem. „Daj i to", veli on. Ustanem i tražim novce tamo gde su bili, ali ih nema, jer su ih oni već pronašli i uzeli. Nađem samo 14 dinara sitnih i ponudim i to uzeše. Iz kase crkvene opštine su odneli 3000 dinara. Odoše! Ipak smo sretni jer nas nisu tukli. Evo tako postupa ta slavna i nova hrvatska vojska, koja će da zadivi ceo svet svojom „kulturom" i disciplinom i „junaštvom" po rečima Pavelića i „vojskovođe" Kvaternika.

Okolo nas jauk i pucanje i dalje traje. Kroz 10 m. opet lupanje. Tada dolaze ustaše. „Ustaj, ptico! Majku ti vlašku, tebe trebamo, ako si do sada izvukao glavu, večeras nećeš! Oblači se i ideš s nama! Daj municiju, prokaži četnike!" naređuju mi. „Nemam municije, a prokazati ne mogu nikoga jer ovde nema četnika, a ako ipak moram da poginem zato što sam Srbin i sveštenik, evo me i spreman sam."

Toga trenutka ulaze u sobu onaj oficir i ustaša Pešak što su me odveli sinoć. „Dobar večer", kažu. „Dao Bog", odgovorim. Pešak drži pištolju u ruci i naređuje „Sedni" pokazujući na krevet, „vi do njega", kaže ženi i pita me: „Je li te ko tukao noćas?" „Nije", kažem. „Je li ti što fali?" „Ništa." „Kako si sinoć prošao?" „Dobro", kažem. „I neće ti se ništa dogoditi i vlas

ti sa glave neće pasti jer si ti prav i samo te drugi klevetaju." Ja slušam i ćutim, ali mama sirota, misli što on ovako lepo govori da se je on promenuo pa zaplače i veli: „Gospodo, mi sada nemamo ništa, do gole kože smo opljačkani." „Ko vas je opljačkao?" „Vaši vojnici", kaže mama, a ja već vidim svoju sudbinu. „Dobro, mi ćemo pretresti vojnike, pa u koga se nađe biće ovde streljan, a ako se ne nađe ništa biće streljan gospodin", kaže Pešak. U kući je puno ustaša i vojnika koji se već razilaze. Ja sam tada upregao sve svoje moći da im dokažem da to nisu njihovi vojnici odneli i da mi ništa ne fali, ali oni ostaše pri tome da izvrše pretres. Posle pretresa (razume se nisu ništa pronašli jer su vojnici imali dovoljno vremena da odbace stvari od sebe) dovedu trojicu vojnika da mi sude jer sam naneo veliku „uvredu" hrvatskom vojniku. Osudiše me na smrt. Postave mitraljez u dvorištu. Oprostih se sa ženom i decom i krenem u dvorište. Opet Bog ne da da poginem. Onog časa kad sam trebao izaći iz hodnika u dvorište, na samim vratima sretnem se sa natporučnikom Filkovićem (školski nadzornik u civilu). Ustaše ga pozdraviše, a on zapita: „Šta je to?" Oni mi narediše da se povučem u sobu, a oni ostaše u hodniku. Posle 5 m. dođe Filković u sobu i kaže: „Brate i oče, šta je to?" „Eto, gledajte!" „U vaš dom više neće doći", kaže i udalji se.

Posle pola časa krenuše prema Kraljevčanima gde su zanoćili. Sutradan Filković izvrši pretres i nađe masu stvari koje su vojnici toga dana napljačkali po selima. Sem pljačke toga da-(9)-na su ubili 11 ljudi i to: u Bačugi 5, u Grabovcu 3 i u mome selu 3. Ubili su ih bez ikakove krivice. Ubijaju onde gde im dođe volja za ubijanje. Upravo čoveku neverovatno da to može danas u 20 veku da se događa, ali tako je.

Ja sam posle toga bio toliko oslabio da nisam mogao iz kreveta nikuda. Sutradan se prebacim u susedno selo, a 6 na Đurđevdan odem u Glinu. Tamo me Dr. Juraj Rebok zadrži u bolnici i skrije me 19 dana. Tu sam preživeo i glinsku „vartolomejsku noć". 11 maja u nedelju po podne dođe iz Zagreba 120 ustaša emigranata i u noći pohapse 480 Glinjana; sve Srbe od 15 godina starosti pa dalje. U noći od ponedeljka na utorak izvedu ih 4 km. od Gline i na mostu u Prekopi svih 480 postreljaju. Ubijali su ih ovako: petoricu po petoricu dovodili su svezane, legnu potrbuške glavom nad rakom i onda su ih iz parabeluma gađali u potiljak. Neke nisu dobro gađali pa su ih onako žive bacali u jamu. Kada bi otišli kamionom po druge, onaj bi se jadnik osvestio i počeo da viče, a oni bi ga lopatama dotukli. Kada su napunili dve rake, ostatak su bacali u Kupu. To mi je potvrdio i sam Dr. Rebok da su ubijeni, a kako i gde rekao mi je Dr. Marko Radojčević, a njemu je kazao jedan seljak iz Prekope koji je i sam bio određen od ustaša da ove jadnike zakopava.

Posle toga nastalo je novo hapšenje i ubijanje po selima. Na strašne muke su stavljali naše ljude. Kopali su oči, sekli nos, nokte kidali, klince zabijali po nokte, zube vadili itd. U Bojni su jednoga trgovca zvanog „Čuča" ubili pa ga onda obesili. Kuću mu zapalili, zaklali janje i pod tim drvetom pekli, posle jeli i pili i uz pesmu gađali mrtvo telo iz pištolja. Prave zveri i varvari.

Sedeći u bolnici u razgovoru sa Dr. Rebokom i učiteljem Štefotićem doznao sam šta nameravaju ustaše i kako da urede novu državu.

U Hrvatskoj ne sme biti Srba, to je prva točka njihovog programa. Oni žele da konačno i radikalno reše pitanje odnosa Srba i Hrvata. Srbe treba istrebiti iz Hrvatske, u istrebljivanju Srba neće se birati sredstva. Intelektualce (prvenstveno sveštenike pravoslavne na račun muslimana hodža?) treba pobiti, opljačati i proterati. Srednji stalež takođe kao i bolje stojeće seljake. Raja – mali čovek – kada ostane sam bez podrške i ikakvog izgleda na bilo kakav spas i pomoć, prevesti u katoličku veru. Ako bi ipak bilo otpora, to primerno takovo selo kazniti i odvesti ljude na prinudan rad, a drugi će se već onda pokoriti. Takovim đavolskim planom misle ustaše iskoreniti Srbe iz Hrvatske. I zaista oni sistematski i postojano izvršuju taj plan. I žure se dok traje ratna bura, da ne bi pokasnili.

Oko 20-V o. g. dođe u bolnicu Dr. Mirko Jerec, veliki župan u Petrinji. Tražio sam od njega da me preda prekom sudu, pa da me on sudi, pa ako sam kriv neka me strelja, pa ću bar kao čovek umreti, a ne da me ustaše u noći izvuku i umlate i bace u vodu ili u kakovu jaraču. On mi reče da mi ne može garantovati život, a na sud me ne može predati jer ne-

mam formalne krivice, nego neka živ ustašama više ne idem na ruke i neka nastojim da se što pre prebacim u Srbiju jer će i tako svi morati tamo ići.

Dođem kući 25-V. Dve noći sam spavao u šumi. Čim su ustaše saznale da sam kod kuće, opet su se spremale da dođu po mene i da me ubiju. Moji parohijani su me molili da bežim i da se sklonim u Srbiju, govoreći: „Oče, idite, jer vi ne možete više od par dana ovde da preživite, a šta ćemo mi imati od toga ako vas jednoga dana nađemo negde u travi mrtvog, a ako se sklonite još ćemo se uvek nadati da ćete nekad doći u našu sredinu i opet dobro nam doći".

Konačno 26-V. dobijem poruku iz Petrinje neka se sklonim što pre, jer Petrinjci se spremaju da me odvedu i sam reših da idem. 27-V. krenuh. Težak je rastanak sa onim što je čoveku milo i blisko. Išao sam pešice oko 50 km do Brđana kraj Sunje, da bih izbegao Petrinju i Caprag. U Brđanima se ubacim u večernji voz i 28-V. stigoh sretno u Beograd bez igde ičega sa golim životom. Sve sam izubio sem vere da Bog postoji i da će pravda ipak pobediti. Tako neka bude!

Banjani, 4 VIII 1941 — Jerej Jovan Obradović, pr[avoslavni] paroh

Sravnili sa originalom: Tačnost prepisa sa originala overava:
V. d. Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej-stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvenog Suda (11)

5.

1941. kolovoz 19. Dobrnje

Boško Bogunović, jerej, paroh malogradački – Arhijerejskom namjesništvu mlavskom u Petrovcu

Glinski srez — Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

Srpska pravoslavna
Parohija dobrnjska
Br. 26
19 avgusta 1941

Visokoprečasnom arhijerejskom namesništvu mlavskom u Petrovcu

Predmet: Bogunović Boško, sveštenik izbeglica izveštava
radi čega je napustio dužnost i izbegao.

Na temelju naređenja Eparhijske vlasti E. br[oj] 900/41 a traženje Sv[etog] Arhijerejskog Sinoda br[oj] 560/41, a prema naređenju toga namesništva br[oj] 513 od 5-VIII-1941 god[ine] podnosim sledeći izveštaj:

1 Boško Bogunović paroh parohije Mali Gradac, srez Glina, Arhijerejsko namesništvo Glina, eparhija Gornjo-karlovačka. Napustio parohiju 6-VII-1941.

2 Posle uspostavljanja Nezavisne Hrvatske počeli su pojedinačni progoni Srba. Neki su ubijeni po selima, neki su odvedeni u nepoznatom pravcu, a drugi su pak šiljani u koncentracione logore. Iako su me uveravali da protiv mene nemaju ništa, ipak sam živeo dosta oprezno. Mnogo noći prospavao sam u šumi, jer je njihova taktika bila da pojedince noću odvedu, i razume se onda ih noć pojede. Na mesec dana pred moj odlazak iz parohije noću su upali u Glinu garda Pavelićeva iz Janka Puste, i odveli su u nepoznatom pravcu sve Srbe

iznad 16 godina. Prilikom hapšenja poznato mi je da je ubijen Ilija Letić trgovac i pekar iz Gline, te su i njegovo mrtvo telo odvezli kamionima zajedno sa ostalim Glinjanima. Sudbina odvedenih Glinjana nije mi tačno poznata, ali se sa 100% sigurnošću računa da su svi poubijani kod Prekope. Od toga momenta uvidio sam da je glavni cilj Pavelićev istrebiti sve Srbe iz Hrvatske. Ljudi seljaci takođe su počeli napuštati svoje kuće i sakrivati se po šumama, a dolaziti kući jedino radi hrane, da bi na taj način sačuvali gole živote.

Među Hrvatima imao sam jednog prijatelja koji je došao na položaj kotarskog pretstojnika, te mi je isti savetovao da se što pre udaljim iz Hrvatske jer mi je život u pitanju. Ja sam ga poslušao, izvadio propusnicu i sa mnogo poteškoća i raznih peripetija prebacio se u Srbiju. Kod kuće sam ostavio ženu i dete, računajući da u njih neće dirati, a tim više što mi je žena kao učiteljica bila postavljena od njihovih vlasti za upravitelja škole u Malom Gracu. Ali ipak nakon moga odlaska uhapsili su ih i to 9 jula tj. i nju i dete. Svu pokretnu imovinu zaplenili su u korist Nezavisne države Hrvatske. Tri dana su ih držali u Glini zatvorene, a onda su ih prebacili u Caprag, gde su ih prethodno opljačkali do gole kože i strpali u logor. U tome logoru su ostali punih mesec dana gde su živeli jako mizerno oskudevajući i u vodi i u hrani, te su tako iscrpljeni i opljačkani prebačeni transportom u Srbiju.

3 Pre moga dolaska stanje u mojoj parohiji bilo je više nego očajno. Pošto je u mojoj parohiji živeo čisto srpski živalj, to se iz početka nismo bojali „ustaša", računajući da neće smeti dolaziti u naša čisto srpska sela. Ali ipak počeli su tu i tamo da upadaju u sela i to naoružani do zuba, tako da su čak imali sa sobom i puško-mitraljeze. Među njima najviše je bilo muslimana, a razume se i Hrvata. Počeli su da ubijaju mirne ljude koji su vršili svoje poslove po polju. Nama je to servirano kao da su se ti ljudi pobunili (1) protiv vlasti i da su zato ubijani, a mi da se ne trebamo bojati. Međutim to je bila sušta laž, jer ti su ljudi bili zaticani na svom poslu, a nas su tešili da budemo mirni kako bi i na nas došao red da i nas poubijaju. Iz Malog Graca su ubijeni: Vrga Stevan biv[ši] opšt[inski] načelnik, Kuzman Trivanović biv[ši] opšt[inski] načelnik, Pantelija Ličina državni lugar, Kuzman Ličina kovač, te zemljoradnici: Trivanović Ćiro, Trivanović Adam, Gruborović Đuro zvani „Šikić", Likar Pero, Likar Jovan, i mnogi drugi. Tom prilikom iz okolnih sela odvedeno je noću 5000 Srba u Glinu gde su u pravoslavnoj crkvi poklani a ne poubijani i kamionima njihovi leševi odvedeni u Prekopu gde je biv[ša] jugoslovenska vojska kopala protiv-tenkovske rovove, te su iste tamo zatrpali. Odveden je prota Gligorija Živković iz Bačuge i navodno isti je ubijen. Na najgrozniji način mučen je i ubijen sveštenik Dane Babić. Njemu su odrezali nos i uši, čupali bradu i najposle odrezali mu ud i stavili u usta vičući: „Puši, pope!" Istoga je njegova gospođa zatekla tek malo u životu. Mučen je sveštenik Obrenović Jovan iz Šušnjara.

Jednom reči, stanje Srba u Hrvatskoj nikakvo, jer se tamane ne kao ljudi, pa čak ne ni kao stoka, nego kao gamad koju po njihovom treba istrebiti od čistog i ne pokvarenog hrvatskog elementa.

Za tačnost gornjih navoda jamčim moralno.

M. P. Jerej Bogunović Boško (s. r.)

Sravnili s originalom: Tačnost prepisa sa originala overava:
V. d. Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej-stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvenog Suda (2)

6.

1941. RUJAN 8. SMEDEREVO

Vasa Živković, jerej, paroh vlahovićke – Arhijerejskom namjesništvu Smederevo

Glinski srez

Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

VISOKOPREČASNOM ARHIJEREJSKOM NAMESNIŠTVU SMEDEREVO

U vezi na nalogom od 14/27-VIII-E. A. br[oj] 900 iz 1941, slobodan sam izvestiti sledeće:

Bivši sam paroh parohije Vlaović, eparhije Gornjo-karlovačke. Moju parohiju sam morao napustiti 21 juna, nešto više od dva meseca nakon osnutka Nezavisne Hrvatske.

Nezavisnu Hrvatsku stvorili su ustaše, a njihov je cilj: potpuno istrebljenje pravoslavlja i srpstva. Da bi to postigli, služili su se i služe i danas najkrvoločnijim sretstvima. Ništa im nije sveto: ni čast, ni život, ni imovina. Od prvog dana su počela ta njihova „čišćenja" i pljačkanja srpskih imovina.

Da bi se rešili pravoslavlja, trebalo je ukloniti sveštenike. I počeli su. Došli su mladom sveštenику Obrenoviću u parohiju Šušnjar, pet kilom[etara] udaljenoj od moje parohije. Odveli su ga, ponižavali, mučili kao i njegovu porodicu.

Posle nekoliko dana, pohapšeni su svi građani mesta Glina, a među njima i sveštenik, zamenik protojereja, Opačić. Svi su odmah ubijeni nakon mučenja nedaleko od Gline i napola mrtvi pobacani u jame i poliveni vapnom, a nekoji su bačeni u reku. Oko 650 građana, muškaraca, izgubili su na tako svirep način živote. Hapšenja su nastavljena. Moj brat, Gligorije Živković, sveštenik bačuški u blizini nas, odveden je od ustaša u Sisak u zatvor. Kad je obolio, otpremili su ga u bolnicu u Petrinju i jednog dana je nestao iz bolnice. Nitko nije hteo da dade ma kakvo objašnjenje o njegovom nestanku. Niko od Srba u Hrvatskoj nema prava na objašnjenja, nema prava ni na jedno pitanje. Srbi su zaista potpuni bespravnici. Za njih nema zakona. Svaki Srbin može biti sred druma ubijen od Hrvata, a da ne odgovara nikom na zemlji. Tako je palo bezbroj srpskih glava. Nastavljaju se zverstva.

Sveštenik Babić iz Svinjice, u blizini Kostajnice, ubijen je na najsvirepiji način, i mnogi drugi. I to sve po ustaškom planu istrebljenja.

Svake noći je odjekivala pucnjava od strane ustaša. Pijane ustaše su odlazili po kućama, pljačkali, kundačili i ubijali koga su nalazili po kućama. Mnoge takove noći smo prespavali izvan postelje po brdima i šumama.

Oduzevši svako oružje, goloruke su ih ne samo ubijali vatrenim oružjem, nego su ih i klali. Potpuno nevin narod padao je kao snoplje od tih zverova. U tom i takovom vremenu dobih 19 juna anonimnu poruku da se uklonim iz parohije ili da pređem na grkokatoličku veru, inače da će me oni ukloniti.

Na molbe naroda uklonio sam se jer preći na drugu veru nisam mogao. Nadao sam se da će ta zverstva prestati i da ću se uskoro moći opet vratiti u svoju parohiju i među svoje drage parohijane.

Uklonio sam se!

U parohijalnom stanu, ostala mi je ćerka, učiteljica u istom mestu, udata za aktivnog kapetana sa sinčićem. Nekoliko dana posle moga odlaska zaista su došli ustaše sa žandarmima da zapečate stan sa svim što je u njemu, a mene i moju ženu da odvedu. Međutim nas nisu našli, nego samo moju ćerku koja je ležala bolesna u malariji. Dokazavši im da ne spada kao udata u familiju a i teško bolesna ostaviše je. Onako bolesna preseli se u stan

drugarice, a nakon dva dana zapečatiše stan sa svim što je u njemu. Oduzevši sve zasejano žito i sve ostalo.

Osmog jula izbeže i ćerka sa trogodišnjim sinom, bez (1) igde ičega, spasivši jedva goli život.

I ona nam donese crne glase: da su ustaše u mojoj parohiji, kao i u okolini, ubijali redom muškarce, koji nisu uspeli da izbegnu u šume. Ubijali su ih na svakom mestu: u dvorištima, na putevima, na poljima itd. a žene nisu smele da se maknu da bi pokopale svoje najmilije. Tih dana iz ustaških usta se čulo: – palo je oko deset hiljada u našem kraju tzv. Baniji. U glinskoj crkvi ih je nekoliko stotina zaklano.

Svaki novi dan, nova zverstva. I tako sve dalje i dalje. Kad će biti kraj tome mučenju i ubijanju pita se svaki Srbin, ali nažalost odgovora nema!

Smederevo 8-IX-1941 Živković Vasa (s. r.)

Tačnost prepisa sa originala overava: Glavni sekretar
Svetog Arhijerejskog Sinoda
(potpis nečitak) (2)

7.

1941. /poslije/ rujan 8. Smederevo
Vladimir Bubalo, paroh buzetski – tularski – Crkvenom sudu pravoslavne eparhije šabačke

Glinski srez Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

Izveštaj

koji se odnosi na traženje Visokoprečasnog Crkvenog suda pravoslavne eparhije šabačke C. S. br[oj] 3588 od 28 novembra 1941 godine.

Posle onog tragičnog dana uspostavljanja Nezavisne države Hrvatske nastadoše tragični i sudbonosni dani za srpski deo stanovništva u granicama iste. Nastade vreme ubistava, progona, tlačenja, poniženja, vreme prolevanja mora suza i krvi nevinog stanovništva. Zloglasne ustaške horde harahu na sve strane sejući smrt i strah. Taj njihov zulum beše jedinstven u istoriji čovečanstva. Ni najnekulturniji narod sveta u dvadesetom veku ne bi činio onaka zla kakva činjahu naša dosadašnja braća Hrvati. Vrlo su retki primeri bili čestitih Hrvata, koji bi podigli svoj glas da zaštite jadnu srpske raju, gledajući kako je masakriraju na najgrozniji način.

Živeo sam i službovao u selu Buzeti, arhijerejsko namesništvo glinsko, eparhija Gornjo-karlovačka. Živeći u srcu Banije imao sam prilike da čujem i vidim što su sve činili to zlodusi, zvani „ustaše". Od prvog dana svoje vlade uneše strah i trepet u duše i srca Srba. Odmah zauzeše bezkontrolisan stav prema nama. Bez ikakvog razloga počeše u mojoj parohiji da hvataju i ubijaju nesrećne Srbe, pod lozinkom, da su „četnici", i kao takvi neprijatelji hrvatskog naroda i državnog poretka. Mučeni su najgroznijim mukama što se kod ostalih ulevalo strah u kosti, čudeći se šta se to radi. Narod je ostajao zapanjen i obezumljen.

Nastala su ucenjivanja na sve strane, te kada dobiju ucenu, onda opet izvršavaju svoju dragu zamisao. Na mene kao sveštenika od prvog dana obraćena je pažnja i bio sam pod prismotrom stalnom, iako nikad nikom od Hrvata nikakva zla ne učinih. Za to sam znao te se ne udaljavah nikud iz ove svoje parohije živeći na oprezu, da me ne uhvate. Po danu sam vršio svoje parohijske i sveštеničke dužnosti, a po noći sam sa ostalim parohijanima bez razlike na pol i uzrast bežao u šumu sa suprugom svojom ne smejući niko da zanoći kod kuće. To smo činili zbog toga što su se ustaše kao gladni kurjaci obično po noći oko

2–3 sata ujutru uvlačili u naša mirna čisto srpska sela čineći najveća zla. I na najmanji znak uzbune nastala je strašna piska dece i lelek majki, koji su prodirali kroz srž kostiju. Sreća je sva, da je moja parohija bila jednodušna i opkoljena sa tri strane, žrtava nije bilo dok sam ja bio tamo tako mnogo kao u okolini našoj.

Poznato mi je da je odvedeno i ubijeno u ono vreme oko trideset ljudi iz parohije. Optužen sam kao veliki Srbin i neprijatelj Hrvata. Pretili su mi stalno i raspitivali se za mene. Bio sam tako rekuć u bezizlaznom položaju.

Moja supruga očekivaše dan porođaja, a parohijani gledahu u mene svu nadu i spas. Gledajući ih izobličene i obezumljene od straha, doneh odluku u „ime Boga", da ne bežim iz svoje parohije, nego da snosim i delim sudbinu sa svojim vernim narodom. Kako su svi sveštenici iz moga kraja (namesništva) napustili svoje mesto službovanja i prebegli u Srbiju, ja sam poslednji ostao u namesništvu spreman na najgore. Nekoliko smo se puta sastajali obližnji sveštenici na dogovor bratski, rešavajući naša životna pitanja, ali sam uvek kategorički zahtevao da moramo deliti sudbinu svoje pastve jer nam to naš poziv i hrišćanska dužnost nalaže. Ne mislim da sa ovim istaknem neko svoje junaštvo radi ovog ili onog, nego da kažem i iznesem golu istinu.

Jednoga dana proneo se munjevitom brzinom glas da su svi (1) ljudi /muškarci/ u Glini, sreskom mestu, od 16 godina pa naviše bez izuzetka jedne noći pohvatani i odvedeni u neizvesnost. To beše stvarnost. Pohvatano ih je 260 i za sudbinu ni jednog od njih ne zna se ništa do danas. Od Gline besmo udaljeni svega 9 km. Od te kobne noći uđe nemir, mnogi seljaci i pohvatani sa učiteljima i čuvarima šuma. Hrabrom smrću pogibe učitelj Pećanac Branko iz Dragotine, koji se i pored svega ne odreče srpstva i pravoslavlja. Vredi istaći njegovo junačko i hrabro držanje i učitelja Baltić Milana iz Šibina, koji je spasao svoj život prebacivši se u Srbiju. Najviše zlodela na svojoj duši nosi učitelj (Hrvat, ustaški logornik iz Maje, našeg opštinskog mesta) Ivan Petračić, koji je do tada smatran od svih okolnih sveštenika i učitelja za pravog prijatelja, jer mnogi besmo intimni do tada sa njim, ne znajući šta se u njemu krije, noseći ljute guje na svome prljavom srcu.

Osmoga jula prošle godine, iscrpen i izmučen od velikog straha, nespavanja i drugih teškoća, rešim da više nikuda ne begam iz svoje kuće. Noć je prošla relativno mirno, ali izjutra rano zakuca neko grubo na kućna vrata. Jasno nam beše ko je gost. Ustaše behu opkolile kuću i mene sa suprugom u zadnjem momentu blagoslovenog stanja lišiše slobode. Ništa ne pomogne preklinjanje moje supruge, moleći ih da ih poštede, pošto nije sposobna za ikakav put i napor. Oglušiše se o sve molbe. Ne ponesavši skoro ništa sa sobom otpremiše nas u sreski zatvor 9 jula. Tu bismo celi dan i noć. Sutradan svoj svojoj tragediji i najtežim trenucima života našeg 10 jula u zatvoru milošću Božjom dobijamo dete – prvo naše čedo. Nisu ustaše dozvolili ni da porodilju poseti ni lekar ni primalja (babica), govoreći neka vlahinja i srpska ciganka umre, kada sam ih preklinjao da pozovu nekog. Sreski načelnik je zapretio smrću ako budem alarmirao svet.

Posle toga smo otpremljeni u Capraški logor kod Siska. Tu besmo tri nedelje dana, živeći pod najtežim uslovima života. Hrana beše vrlo slaba i neuredna. Spavanje sa ostalom braćom Srbima i sestrama Srpkinjama u nekakvim magacinima stešnjeni kao sardine u kutijama. Osim porodilja svi smo ostali bez obzira na fizičku nemogućnost radili na prinudnom poslu.

Nas oko 2500 srpskih duša hrabro izdržasmo sve muke, poniženja i zverstva ustaša. Hvala Bogu i slava, nijedan smrtni slučaj se ne desi. Pravismo put prema Sisku (nazvan svešteničk), kopasmo kanale, vadismo betonske stubove, postavljasmo električne stubove, vozismo kola kao stoka, čupasmo travu itd., itd.

Zadnjeg dana meseca jula krenuo je prvi transport zarobljenika nemačkom kompozicijom, praćen jakom stražom ustaškom i hrvatskom vojnom do Zemuna. U Zemunu nas ostaviše da ih ne vide više naše oči. Majka Srbija i narod srbijanski iako izmučen i ispaćen, bratski

nas dočeka i prigrli na svoje tople grudi, nastojeći svim silama da prorade naša zamrzla srca.

Prognanik
Vladimir Bubalo (s. r.)
pr[ivremeni] paroh tularski
arh[ijerejsko] nam[esništvo] tamnavsko

Sravnili s originalom: Tačnost prepisa sa originala overava:
V. d. Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej-stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvenog Suda (2)

8.

1942. Januar 10. Smederevo
Pajo J. Štrkalj, učitelj – Crkvenom sudu pravoslavne eparhije šabačke

Glinski srez

Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

Podaci:

O progonu i stradanju Srba pravoslavnih mesta Bačuge, opštine Banski Grabovac, sreza glinskog po Hrvatima-ustašama.

1/ Službovao sam kao učitelj u mestu Bačugi, opštine Banski Grabovac, sreza glinskog. U samom mestu postojala je narodna škola, crkva posvećena sv. Stevanu i parohiski stan. Školskoj opštini pripadala su sela Gornja i Donja Bačuga, Dolčani i Banski Grabovac, a crkvenoj opštini pored ovih sela još i mesto Luščani, u kojima su bili sami Srbi preko 3000 duša, dočim u susednim opštinama bili su Srbi izmešani sa Hrvatima, a u nekim sami Hrvati. Odnos između Srba i Hrvata još u ranijim vremenima bio je dosta loš i većina Hrvata gledali su na Srbe sa prijekim okom, a tu mržnju najviše su širili katolički sveštenici i Hrvati tako zvani frankovci. Ta je mržnja dostigla svoj vrhunac posle 10 aprila čim se proglasila Nezavisna Država Hrvatska, jer je odmah počeo progon, hapšenja i zlostavljanja Srba od strane ustaša.

Ja sam bio više puta hapšen ali nisam bio zlostavljan.

Na 4 maja osvanu u mestu Bačugi 64 naoružanih ustaša iz mesta Petrinje, Čuntića i Prnjavora pod izlikom, da se imade obaviti pretres radi oružja i ako su vrlo dobro znali, da su svi žitelji Srbi do toga dana, koji su posjedovali oružje, predali ga vlastima. Prvo pretresa ustaše su se dobro napili samo da mogu što krvoločnije vršiti nasilje nad golorukim Srbima, te su i staro i mlado i muško i žensko, koga su god stigli izudarali kundacima tako da su više nedjelja bili nesposobni za svaki fizički rad.

Toga dana ubijena su u Bačugi 3 čovjeka. U Bačugi su poginuli: Grubješić Jovan i Vujaklija Đuro bez ikakvih razloga. Jednostavno su ih uhapsili i odveli par metara više njihovih kuća i ubili, streljali na jednoj njivi.

Najveća zverstva i krvološtva toga dana izvršili su nad Simom Metikošem iz Petrinje, agentom šivaćih mašina firme „Singer". On je toga dana bio u Grabovcu sakupljajući uplate za prodane strojeve. Njega nisu streljali, nego su ga u jednoj kući ubijali sekirama, glavu mu rasjekli i mozak mu postavili na stol, i krv hvatali u jednu posudu u kojoj se voda nosi i nakon toga sve pare pokupili koje je primio prilikom naplate.

Toga dana najbrutalnije su se pokazale ustaše iz Petrinje Španiček Josip, otpušteni sudski činovnik, Krpan Dujo, šofer kod firme Gavrilović, Stjepan Pješak mesar, Marić i Stjepan Pernić i mnoge ustaše iz mesta Čuntića i Prnjavora, čija su mi imena nepoznata. Nakon ovog zlostavljanja, ubijanja i zverstva narod je bio toliko uplašen da su od toga dana svaku noć noćili po šumama, s tim više što su ustaše poslije vršili pretrese, pljačke, ubistva i ostale zločine samo noću.

Na 7 maja odveden je u zatvor u Glinu i ubijen Turopoljac Stevan, trgovac iz Bačuge, što se žalio da su mu ustaše prigodom pretresa 4 maja odneli 22000 dinara.

Na 13 maja mnogi su Srbi iz Bačuge i obližnjih mesta išli poslovno u Glinu, ali čim su stigli u varoš Glinu bili su odmah pohapšeni i zajedno sa Srbima [iz Gline] njih preko 500 nepoznato otpremljeni i poubijani.

Početkom mjeseca juna odveden je iz Bačuge sveštenik projerej Živković Gligorije 70 godina star kao taoc u Petrinju, odakle je 21 juna na večer odvezen sa više Srba kamionom, te iza Siska u jednoj šumi ovi streljani. Hapšenje sveštenika Živkovića izgleda da je usledilo po naređenju gvardijana /ime nepoznato/ nastojatelja franjevačkog samostana u Čuntiću u blizini Bačuge i koji je ujedno bio i ustaški poverenik. (1)

U noći između 11 i 13 jula počelo je u većem obimu hapšenje srpskih porodica, koje su bile otpremane u logore, a 25 i 26 jula ubijeno je u Bačugi preko 35 Srba, a isto tako i u susednim mestima Banskom Grabovcu i Luščanima, a mnogi su Srbi odvedeni u Glinu i poubijani ili zaklati u glinskoj crkvi. Ovo ubijanje izvršile su ustaše iz Gline, Zagreba ili Petrinje.

Na 12 juna ja sam bio uhapšen i po ustašama dopremljen u ustaški stan u Petrinji, ali sam uspeo još istoga dana da se oslobodim i da odmah sa celom svojom obitelji i šestero dece krenem u Srbiju i 15 jula sretno sam stigao u Beograd.

2/ Do 14 jula, u koliko mi je poznato, pobeglo je preko 50 Srba u Srbiju, a neki su izbegli sa celom porodicom, a mnogi mnogi su se razbežali po šumama osobito posle 25 i 26 jula, tako da su ostali ovi domovi pusti.

3/ Ustaše su na 4 maja prilikom traženja oružja oduzimali novac i pojedine vrednosne stvari, samo su ljudi to morali držati u tajnosti, a ako bi ko izjavio, sledilo bi hapšenje i ubistvo. Svešteniku Živkoviću oduzeli su 1800 din., dva zlatna sata i još neke predmete, a Turopoljcu Stevanu trgovcu 22.000 i čim se žalio odmah je odveden i ubijen. Trgovcu Vilusu Vasi koji je uhapšen sa porodicom noću 12 i 13 jula i otpremljen u koncentracioni logor, oduzet im je sav novac a celo imanje zaplenjeno u korist nezavisne Države Hrvatske.

4/ Do 14 jula crkve, groblja i druge ustanove nisu stradale. Ovde napominjem, da su jednog dana oko polovine juna došla dva fratra iz franjevačkog manastira, samostana u Čuntiću u nameri da pregledaju crkvu sv. Stevana. Prilikom pregleda jedan od nji[h koji je] bio prisutan reče: „Slušaj, crkva je vrlo lepa i zgodna na lepom mestu, dosta velika i dosta osvetljena, ali bi ipak trebalo za preuređaj oko 100.000 din." Iz te njegove izjave vidio sam da i crkve neće dugo ostati pošteđene. A k tomu su mi izjavili da su obišli i pregledali još dve crkve u susednim mestima.

5/ Za vreme mojeg boravka u Bačugi nije niko prešao na katoličku veru ili na koju drugu.

6/ U progonu i ubistvu Srba najviše su se istakli od onih koje ja poznam: Slavik Oto i njegova 4 sina, Španiček Josip, Krpan Dujo, Pešek Stjepan, Geršić Stjepan, Kunar, Štigl, Stunić, Banić Đuro, učitelj sa Hrastovice, […]ak Faco, Mrmić ustaški komesar, svi iz Petrinje i još mnogo drugih ali nepoznati i na Čuntiću gvardijan, nastojatelj i […] franjevaca samostana.

7/ U mestu i okolini nije bilo ni jednog Hrvata, koji bi se zauzeo za nas Srbe.

8/ Fotografije nemam.

9/ Plakata i oglasa o nagonjenju nema a najbo[…] su oglasi i dokazi izjave na javnim zborovima vođa poglavnika i doglavnika.

Za navedene gore podatke i izjave tvrdi

10 januara 1942 god[ine]

U Kladovu srez ključki. Pajo Štrkalj, s. r. učitelj, izbjeglica

Tačnost prepisa sa originala overava:
V. d. Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej-stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvenog Suda

9.

1942. siječanj 12. Krnić

Stanko Kangrga, paroh obljajski i bojanski – krnićki – Arhijerejskom namjesništvu vladimiračkom

Glinski srez Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

Uprava srpske pravoslavne parohije u Krniću
Broj 2 od 1942 godine
Krnić, dana 12 januara 1942 godine

Visokoprečasnom arhijerejskom namesništvu vladimiračkom u Vladimircima

Na tamošnji nalog od 22 decembra 42 (*sic!*) god pod brojem 360 ex 41 g upućen ovdašnjoj upravi parohije radi podnošenja izveštaja o napuštanju svojih prvih parohija i o prilikama u istim, ova uprava parohije podnosi sledeći

IZVEŠTAJ

Službovao sam u dve parohije, Obljaj i Bojna. Obe parohije brojile su oko 3800 duša. Sela parohija su čisto srpska i pripadala su opštini Maja, sreza Glina.

Obljaj ima žandarmerisku stanicu, čiji je komandir za moje vreme tamo bio musliman Smajo Zubović, sa dva u poslednje vreme mlađa Hrvata i jednim ustašom čije ime nije vredno spomenuti. Pored rečenih u selu je službovao učitelj Hrvat Stjepan Kovačević sa ženom. Selo Obljaj inače vrlo siromašno ne samo jedne nego svake godine potrebuje veću količinu hrane za sebe i za stoku. Iz opštine pođe vest, da će se u istoj osnivati za sva sela prehrambeni odbor, pa i za Obljaj. Šest najviđenijih ljudi iz Obljaja pismenim putem budu pozvani u opštinu radi tobožnje prehrane sela. Kako su u opštini Maja kao i u srezu Glina postojali ustaški stanovi ti pozvani ljudi odmah sa strane ustaša sela Maja budu uhapšeni i sprovedeni u Glinu u zatvor. Tako su sprovedeni: Janko Ljubičić, Mile Rakas, Petar Pejić dobrovoljac, Milan Lončar, Dmitar Valjak (*sic!*)[4] i Lazar Čučković. Strašne muke podneli su rečeni ljudi putujući samo kroz šumu Jošanicu do Gline gde su bili dva dana u zatvoru. Rodbina jasnih ljudi nosila im je hranu, no ustaše nisu ni čuti hteli da im se dadne hrana pa čak ni da ih rodbina vidi. Iz Gline su sprovedeni u Koprivnicu zajedno sa Dr. Đurom Sužnjevićem sreskim lekarom iz Gline, uglednim čovekom u Kordunu i pravim rodoljubom.

[4] Treba: Baljak.

Majske ustaše su u prvi mah vršile tobože pretraživanje vojnih i državnih stvari, ali glavna im je zadaća bila pljačka mesa, masti i novca. Tako su ustaše u Maji prikupili mesto oružja u srpskim selima niže od Gline i Maje 900 kg. masti, 700 komada šunki a novaca ne zna se ni koliko. Stožernik i zapovednik u Maji je glasoviti učitelj Bolfek.

Narod srpski je strahovao i noćivao po šumama. Prestali su svi poljski poslovi i narod je samo očekivao čas njihova dolaska. Ponekad bi prestalo traženje Srba i njihove imovine po nekoliko dana, samo da bi narod bio u kućama, da ga lakše pohapse i pobiju.

Najstrašniji je bio dan 11 maj kada je tzv. „crna marica" iz Zagreba stigla u Glinu. Pošto su glinski građani pospali i predali se snu, ustaše „crne marice" zajedno sa glinskim i majskim ustašama čiji su vođe bili dr. Juraj Reber (*sic!*)[5], zloglasni tišler Nikica Vidaković, oba iz Gline. Postaviše stražu na svim izlazima iz Gline, tako da im ne bi nijedan Srbin izmakao. U najvećem zoru a u najlepšem snu upadali su u srpske kuće njih pet ili šest sa uperenim puškama te odvodili polubunovne i poluobučene ljude u svoje kamione. Dok bi se, kome bi bilo dozvoljeno, siroti ljudi spremali, oblačili, porodični plač i zapomaganje, dozvoljavalo je ustašama da sve što im do ruke dođe ponesu sa sobom. Nikud se nije moglo uteći. Neki su se sakrivali po svinjcima a neki bi opet preskakivali visoke zidove da bi umakli u dvorište nekog Hrvata, misleći da će tamo spas naći. Glinski lekar (*sic!*)[6] Ilija Letić rasan pravi i (1) ugledan čovek, prilikom dolaska kod njega dao je otpor pucanjem, ali odmah bude ubijen, zavijen u krevetski čarfav i mrtav odnesen iz kuće u kamion. Tom prilikom su odvedeni svi Srbi iz Gline od 16 godina i stariji, za čiji se život kasnije nije moglo ništa saznati. Narod misli da su ti Srbi poubijani u hrvatskom selu Prekopi kod Gline i bačeni u već pripravljenu opštu raku, odnosno rovove, pa se priča da su ustaše vikale: „Srpska je vojska ove rovove kopala, pa neka ih Srbi i zatrpavaju." Tako su svoje živote izgubili: sveštenik Bogdan Opačić, doktor Stevo Branković, trgovac Petar Ćorković, trgovci kumovi Nikola Žutić i Jovan Katić, trgovac Žarko Vujasinović i mnogi drugi istaknuti i zaslužni za veru i narod, Srbi ljudi.

Žene odvedenih Glinjana, da bi doznale ma šta o svojim ljudima, davale su, a neke su ustaše i mamile, novac, da će im tobože nešto za ljude doznati, mnogo novca, ali je sve ostalo neznano do današnjeg dana.

Za sve ovo vreme bio sam u parohiji i vršio svoju dužnost čemu je mnogo doprineo rečeni napred komandir stanice Zubović, koji po njegovom pričanju nije hteo pomoć za stanicu u ustašama, pa je na upit kotarskog pretstojnika Impera: „Koliko ti trebaš ustaša[?]", odgovorio: „Moje je selo mirno, meni ih ne treba", a Imper reče: „Kako ne treba, koliko si Srba ovamo sproveo, koliko ih je mrtvih kod tebe?", Zubović odgovori: „Makar ja ne bio živ, prave ljude ne mogu sprovoditi i ubijati". Ovo mi je pričao sam komandir Zubović, samo znam da ustaše za sve to vreme nisu došle u Obljaj.

Doktor Rebok mi jednoga dana poruči, da mi preti opasnost i da odmah bežim u Srbiju kako znam, a ako mi je nemoguće, da će mi čak i propusnicu izvaditi. U prvi mah nisam verovao njegovoj poruci, a sa mojim narodom mi je bilo žao i rastati se, skrivao sam se nekoliko dana po kućama u parohiji, a osam dana sam proveo u susednoj parohiji u Bosni (Glinica), krijući se sa seljanima i noćivajući po šumama. Svakog dana sam dobivao sve gora i gora obaveštenja, čujem o hapšenju mojih drugova sa kojima sam zajedno radio. Rebok mi je i dalje poručivao, da ako mi je mio život, da bežim u Srbiju, pa kada sam doznao i za hapšenje moga druga Stevana Ćurčića paroha u Ogulinu i o mukama što ih je podneo u Vrgin Mostu, a čuvši od drugih prijatelja da me ustaše traže, na savetovanje svoje i svojih parohijana, odlučim se da i narod i sve svoje ostavim i Božjom pomoću pređem u Beograd, na Spasov-dan.

Posle moga bekstva u Beograd, još su neki vodili „brigu" o meni čak mi govorili: „Šteta što je taj umakao, trebao je da iskusi kaznu" itd. Posle moga odlaska iz Obljaja, razgovarao

[5] Rebok

[6] pekar

sam se sa učiteljicom Zorom Zeremski, koja je zajedno sa mnom službovala u Obljaju, te ona priča kako su ustaše, žandarmi i vojska sa bosanske strane napravili pohod na moju parohiju u Bojni i kako su tamo činili nečuvena zverstva. A ljudi vidjevši ih da dolaze, pobegli su u šume, a žene i decu su ostavili kod kuće, misleći da im se neće ništa dogoditi. Kada je ta masa naišla, napravila je užasnu pljačku, nasilje na ženama i devojkama, palila je kuće i štale, te i ubiju trgovca Jovana Mudrinića, obese ga na krušku pred kuću, a pod krušku sednu i zapovede ženi ubijenog Jovana, da im donese hrane i pića i da ih služi. Ponekom bi se prohtelo da iz puške opali u već mrtva Jovana. Opljačkanu robu braće Mudrinića i seljana odvezli su kamionima.

Rečena učiteljica mi priča, da su sve glinske žene morale darovati svoje kuće (pisati darovnice) Nezavisnoj državi Hrvatskoj, inače nisu mogle nikako biti puštene da beže iz Gline. Tako se je Hrvat Mison, prodavac likera, odmah dočepao „svoje" kuće, koja (2) je bila jedne udovice, čije ime ne znam.

Usled svih tih progona, mučenja, ubijanja i paćenja, neki su Srbi pravili (kako doznajem) molbe za prijelaz u rimokatoličku veru, ali kako sam mogao doznati nisu ih molbe oslobodile svega napred nabrojanog.

Dana 18 juna dobio sam od Njegovog preosveštenstva gospodina Simeona episkopa šabačkog parohiju u Krniću, te mi je bilo posle nemoguće doznati ma šta sa one strane.

U Krniću, 13-I-1942 Paroh: Jerej Kangrga Stanko (s. r.)

Sravnili s originalom: Tačnost prepisa sa originala overava:
V. d. Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej-stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvenog Suda (3)

10.

1942. siječanj 12. Krnić

Jovo Muždekić (*sic!*), paroh hajtićki – dupljanski – Arhijerejskom namjesništvu negotinskom

Glinski srez

Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

Arhijerejskom namesništvu u Negotinu

Po raspisu Sv[etog] arhijereskog sinoda br[oj] 2364 od 14/X-1941 izveštava se:

U mojoj parohiji Hajtić kod Gline bilo je pravoslavnih Srba 2300 duša sa 370 domova, opština Maja, srez Glina. Potpisani je opsluživao od mjeseca maja parohije: Obljaj, Bojnu, Glinu te jedan deo Glinice u Bosanskoj Krajini, pošto nigdje u blizini nije bilo sveštenika. Intelektualni izvršioci svih zlodela bili su Dr. Mile (*sic!*) Puk, advokat u Glini i tadanji ministar pravde, sa poveriocima ustaškog stana u Glini Dr. Devčićem, Dr. Rebokom lekarom i Nikolom Vidakovićem, stolarom iz Gline. Sva zlodela vršena su po naređenju Dr. Puka i ustaškog poverenika u Glini, a fizički izvršioci bili su ustaše iz Zagreba i Gline.

Koliko je Srba izbeglo, nemoguće je sada znati nego se samo zna to da su u Glini sve srpske radnje i trgovine na golo opljačkane, a svi njihovi vlasnici muški, prilikom one kobne noći početkom rata /ratni doživljaji/ poubijani i pobacani u reku Kupu. Žene i deca isterani na ulicu, ako se [ne] htedoše porimokatoličiti. Prilikom toga ubijanja pogibe i sveštenik Bogdan Opačić, a katiheta Jovan Lukić pobeže. Crkve su posle mog odlaska većinom srušene i spaljene. U glinskoj crkvi meseca septembra obavljen je užasan pokolj u tri maha

po ustašama, koji su upušteni u crkvu sa noževima, te su najpre ljude, žene i decu sterali onako kako se slažu sardine u kutiji, zatim su redom zašli, koga zaklali, kome vrat presekli, kome zarili nož u srce, koga boli gde stigoše. Prethodno su se ustaše dobro napojili ljutim rakijama. Krv je lila na crkvena vrata gde je stajala straža. Sva Glina i okolina većinom bi pokatoličena, glinsku crkvu srušiše, porušiše crkve u Perni, Blatuši, Topuskom, Majskim Poljanama. Prilikom ovih zlodela (1) pogiboše i moja tri sinovca Mile, Damjan i Stanko. Prvi je bio svršeni tehničar, drugi svršeni bogoslov, treći je završavao preparandiju.

U gonjenju Srba najviše se isticao stolar Nikola Vidaković iz Gline, a o kakvim zaštitnicima Srba u Glini ne može biti ni govora. Kakova pismena svedočanstva nije moguće dobiti.

U Dupljanima, 16/I-42. Jovo Muždekić, paroh

Tačnost prepisa sa originala overava:
V. d. Glavnog sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvenog Suda (2)

11.

1942. svibanj 7. Mladenovac
Ilija Zlonoga, Majske Poljane

Glinski srez Gornjo-karlovačka eparhija

Stradanja i mučenje Srba u 1941 god[ini] u Nezavisnoj državi Hrvatskoj

Na dan proglašenja Nezavisne države Hrvatske, 10 aprila 1941 g[odine] izdato je naređenje da svi Srbi predadu svoje oružje hrvatskim vlastima i sve vojničke stvari: cokule, ćebad, maske i dr[ugo] pod pretnjom smrtne kazne prekog suda. Srbi su svo oružje i opremu predali hrvatskim ustašama sa svojim privatnim revolverima i puškama. Zatim je došlo naređenje od Pavelića i svih hrvatskih ustaša, da svi Srbi moraju preći u islamsku i katoličku veru, jer ko ne bude hteo biće proteran i istrebljen iz hrvatske države. Srbi dobrovoljno nisu hteli menjati svoju veru, našto su hrvatski ustaše blokirali varoši i sela, te hapsili sve Srbe, ljude, žene i decu, pod izgovorom da ih vode na saslušanje. Ovakvo stanje izvršeno je na celoj teritoriji Hrvatske među srpskim življem i pod pretnjom ustaša, i pred puškom i nožem nekoji Srbi morali su prelaziti u islam i katoličku veru, te kada su hrvatske ustaše izvršili zločin nad Srbima da menjaju veru, oni su ih po prelazu na katoličku veru na zverski način svejedno ubili. Navešću jedan konkretan primer: u selu Čemernici, opštine iste, srez Vrgin Most, naredio mi je opštinski beležnik, katoličke vere, Hrvat, da se svi Srbi-ljudi spreme da idu na pokrst iz srpske na katoličku veru. Ljudi su ovo naređenje izvršili, pošto je selo bilo blokirano od hrvatskih ustaša. Beležnik je odveo u Vrgin Most i tamo ih je čekao katolički župnik, gde je izvršen prijelaz iz pravoslavne na katoličku veru. Hrvatske ustaše došle su sa kamionima u mesecu avgustu na dan, dva pred sv. Iliju (2. VIII. – *op. a.*) i sve ove Srbe, kojih je bilo oko 250 uhapsili i odveli u srpsku crkvu Malu Gospojinu u Glini, gde su ih sve u ovoj crkvi, uz pripomoć muslimana-ustaša, na zverski način zaklali sa noževima. Srbi su se našli u strahovitom bezizlaznom položaju, pa su gledajući smrti u oči, gromko vikali „živela kraljica Marija", „živela Srbija", „dole zločinac Pavelić i hrvatske ustaše". Sa ovim povicima nastalo je strahovito mučenje i klanje Srba, da je bilo u crkvi na patosu 10 cm. krvi. Ovog puta zaklano je u ovoj crkvi sem ovih 250 još 550 Srba, a klanje u ovoj crkvi vršeno je više puta na isti način. Posle ovih pokolja Srba, ova crkva srušena je od strane hrvatskih ustaša, a po izričitom naređenju Vidakovića Nikole, tišlera iz Gline,

koji je dobio čin od stolara za majora hrvatskih ustaša. Sresko mesto Glina, Vrgin Most, Topusko, Vojnić zove se Kordun, i Baniju zvali Mala Srbija, pa su ovde najpre započeli sa varvarskim mučenjem ovih čestitih Srba Kordunaša, te su sve njihove domove prethodno opljačkali, potom zalalili, a devojke i žene silovali i potom ih na grozan način sve ubili i t. d.

Sada ću ukratko opisati stradanje moje i mog pokojnog sina Lazara. Na srpski Veliki Petak 1941 godine, u aprilu došlo je oko 60 hrvatskih ustaša u automobilu u moje selo Majske Poljane, srez Glina i svratili u moju kuću, gde su ugledali na zidu sliku poč[ivšeg] kralja Aleksandra I i Petra II, pa su mi rekli da me j… kralj Petar i slike su noževima pocepali i izvršili pretres i tražili puške, zatim su moga sina Lazara uhapsili, lišili slobode i odveli u Glinu te stavili u zatvor pri sreskom načelstvu, a oružja u mojoj kući nije bilo. Među hrv[atskim] ustašama, koji su moga sina Lazara nezakonito lišili slobode, bio je ustaša kojeg ja lično poznajem: Šima Naglić iz Jukinca, po zanimanju opančar, pandur u opštini Glina ustaša P[r]ajdić, Zibar, zemljoradnik, Devčić Juraj, advokat u Glini, Rebok Juraj, lekar u Glini, Budak, opančar, Petar Kreštelica i njegov brat, oba iz Joševice, srez Glina, koji su bili panduri, […]sati i ustaše u Glini. Ovo hapšenje moga sina Lazara naredio je Vidaković Ivica, tišler, ustaša iz Gline, i Mirko Puk, advokat iz Gline i sada u hrvatskoj vladi ministar pravde, samo zato što je moj sin Lazar bio veliki Srbin. Moj sin Lazar bio je u hapsu u Glini, gde je mučen, od srpskog Velikog Petka do do kobne majske noći između 11–12 maja 1941 god[ine] kada je izmučen od ovih (1) krvoloka ustaša i polumrtav iz zatvora izveden i na zverski način dotučen, ubijen sa kamenjem i ciglom po glavi i njegov izmrcvareni leš zakopali u zemlju i njegovo troje dece.

Moje stradanje: na 28 aprila 1941 godine u ponedeljak, sedeo sam parku u Glini, interesujući se za sudbinu moga sina Lazara, kada me je uhapsio Prajdić, zidar lonaca i ustaša stražar u opštini Glina, i rekao mi da me hapsi po naređenju žandarmerije u Glini. Kada smo pošli u žandarmerijsku stanicu, ja sam upitao zašto sam uhapšen, našto mi je odgovorio komandir žand[armerijske] stanice, jedan Srbin, da on ništa ne zna o mom hapšenju. Potom me ovaj ustaša Prajdić zgrabi kao zver i odvede me u ustaški stan, te me predade drugom ustaši Naglić Šimi, seljaku iz Jukinca, koji me je sproveo u Petrinju u zatvor, a ustaša Klobučar iz Donjeg Selišta, srez Glina, stražar u opštini Glina mučio me je i tukao i Mika, ustaša iz Kijalca, bio je član hrv[atske] seljačke stranke, terao me je da radim teške poslove na srpski Uskrs 1941 god[ine] kao starog i bolesnog čoveka od 76 godina. Iz Petrinje su me sproveli u Staru Gradišku, zatim u Sremsku Mitrovicu. Svuda ovde trpeo sam glad i dobivao za jelo nezačinjen pasulj sa malo buđavog kukuruznog hleba. U zatvoru sam bio godinu dana i za to vreme nisam video vatre, iako je zima 1941/42 bila jača nego 1938/39 god[ine] te od tog ustaškog zuluma, gladi i zime mnogo je izmučenih Srba od 20–50 godina umrlo i mnogo ih je streljano. Ovako izmučen ja sam se prebacio na 1 maja 1942 godine u Beograd, dok su ostali Srbi i dalje ostali u logoru i zatvoru na mukama u Hrvatskoj, a ja očekujem isto da za koji dan umrem, jer sam toliko oslabio da imadem 25 kg telesne težine.

Da vam opišem tragediju svih Srba u Glini, 11. maja 1941 godine. [U] nedelju došli su hrvatske ustaše iz Zagreba u Glinu, tzv. Pavelićeva crna ruka, pa su istoga dana po noći blokirali varoš Glinu i 559 pohapsili i to muškarce od 18–80 godina i sterali u sresko načelstvo, sud, opštinu i ustaški stan i tu ih držali gladne do 12 maja 1941 godine do 23 časa. Potom su ih ustaše iz Zagreba i Gline na 12 maja 1941 godine, u 23 časa, na automobilima, povezane sa žicom, odvezli do Adžerskog mosta, udaljeno od Gline 6 km i tu su ih iz pušaka sve pobili i u zemlju u tri jame sve zakopali i zasuli sa živim krečom, skupa sa mojim sinom Lazarom, a neki su ubijeni i bačeni u reku Glinu. Ovaj slučaj koji je potpuno tačan ispričalo je više preživelih Srba, a među njima Grubić iz Majskih Poljana, srez Glina i Samardžija Miloš, šuster iz Gline, koji je tragičnog dana ranjen u ruku i nogu i pobegao od ustaša u noći ispred pokolja, a sada živi u Beogradu kao izbeglica, očevidac ove tragedije. Ubijanje Srba u Glini naredio je Mirko Puk, advokat, Juraj Devčić, advokat, oba iz Gline i Nikica Vidaković, tišler iz Gline, kao intelektualci, a zločin i pokolj izvršili su

ustaše raznih profesija. Među izginulim Srbima u Glini od 559 nalaze se sledeća lica: Jovan Mirković, star[…] suda, Dušan Kralj i Stojan Haler, čin[ovnici] suda, Gajić, lekar, Stevan gajić, trg[ovac], Oreščanin Miloš i Stevan, trgovci, Meandžija Nikola, mesar, Meandžija Jovo, kafedžija, Katić i Žutić, trgovci, Carević, Milić, fin[ansijski] čin[ovnici], Ratković, beležnik, Petar Džakula, lugar, Petar Matijašević, seljak, Simo Janus, seljak, Dokmanović, sr[eski] čin[ovnik], Đuro Sužnjević, sr[eski] lekar, Stanko Rebrača, polic[iski] činovnik u penziji, Baltić, zanatlija, Šušnjar Stojan, kafedžija, Štula Petar, fotograf, Arbutina Nikola, rentijer, Dijaković Ilija, kafedžija, Ilija Letić, pekar i njegov sin, Mile Drezga i moj sin Lazar Zlonoga, svi Srbi žandarmi i ostali nevini građani, kojima se ne mogu imena setiti. Sve su srpske crkve i spomenik Kralja Petra I u Glini srušeni od hrv[atskih] ustaša. U selu Perna, srez Vrgin Most, sve su srpske kuće zapaljene od hrv[atskih] ustaša, a prethodno su iste opljačkali. U zapaljenim kućama izgorelo je mnogo žena i dece, među kojima moja prijateljica Kata Poštić, rođ[ena] Ivanović, sa svoja dva sina Pajom i Ljubanom. U mom selu Majske Poljane, sr[ez] Glina nije srušena srpska crkva s razloga što je jedan učitelj iz sela Brnjeuške, sr[ez] Glina, katoličke vere, Hrvat, štitio ovo srpsko selo i u njemu crkvu. Ovo je činio po mom mišljenju što su Srbi dobri i nije bilo razloga za to, i što su Srbi u ova dva sela prešli pod pritiskom na izložen način u katolicizam. Isto tako tragediji ovih Srba, koje sam napred naveo, kriv je Vrbanac, pol[iciski] čin[ovnik] pri sr[eskom] načelstvu u Glini. (2)

Ilija Zlonoga, s. r.
star 76 godina, iz Majskih Poljana,
kuće broj 59, srez Glina

U Mledenovcu, 7. maja 1942 god[ine]

Prednji iskaz overava: Paroh II mladenovački
Milan S. Popović, sveštenik (potpis nečitak) (3)

12.

1942. svibanj 17. Potočac
Mile T. Kapelet, paroh majskopoljanski – Arhijerejskom namjesniku temnićskom

Glinski srez — Gornjo-karlovačka eparhija

Srpska pravoslavna parohija II potočka
Br[oj] 31
19 maj 1942 god[ine] u Potočcu

Visokoprečasnom arhijerejskom namesniku temnićskom Donji Krčin

U smislu naređenja Njegove Svetosti od 27/IV iz 1942 g[odine] AEM Br[oj] 1298 iz 1942 podnosim slijedeći izveštaj:

U drugoj polovici meseca maja 1941 god[ine] hrvatski vojnici muslimani vršili su pretragu u kućama u mojoj parohiji, u Majskoj Poljani, opština Jukinac, srez Glina.

Tom prilikom su mi opljačkali: zlatni lančić i ikonicu majke Božije, jer je imala zlatni okvir.

Upala im je u oči kasa crkvene opštine. Kako nisam od nje imao pri sebi ključ uzeli su je, da je ponesu sobom rekavši, da su u njoj metci. U tome predsj[ednik] c[rkvene] opštine donese ključ od kase. Otvorio je i nađemo u njoj 10 dinara u 25-to parcima.

Kroz nekoliko dana vršeći patrolu posjete me hrvatski žandarmi. Jedan od njih, komandir ž[andarmerijske] stanice i do rata, zapita me: „Da li su vam ustaši činili već neugodnosti?" Zatim je nastavio i rekao: „Čuvajte se od ustaša i nemojte da vas nađu kod kuće. Žao bi mi bilo da postradate. Ja vam ne mogu pomoći, jer nisam mogao spasiti ni svoje žandare Srbe od njih (ustaša)."

„Slučajno da vas nađu kod kuće dajte im sve samo da vam život ostave."

Iza toga za nekoliko dana bila je nedjelja, u dva sata posle podne dođe jedna grupa ustaša i nađe me kod kuće. Pisao sam u kancelariji. Vođa njihov Josip Nogić iz susednog mesta Maje, koji je svojedobno bio starešina Jug[oslovenskog] sokola reče mojoj služavci u avliji: „Reci tome gerzu (? – *op. a.*) da izađe napolje."

Tu me presluša i upita za Nikolu Samardžiju, obućara iz Gline, rekavši da isti širi lažne vijesti o pogibiji 600 (šest stotina) Srba Glinjana, a koji su stvarno otputovali transportom na rad u Njemačku i da sam ja optužen da ga krijem.

Kroz jedan sat dođe druga grupa ustaša i jedan žandar i svrše isto preslušanje.

Istoga dana u sumrak dođe i treća grupa ustaša vičući i pucajući.

Jedni od njih preturiše sve u kući i uzeše iz špajza svinjsko meso i kobasice.

Drugi uzeše ključ od crkve i sve u crkvi ispreturaše, pod oružjem i kapama.

Sve to je posmatrao crkvenjak koga je jedan od ustaša sprovodio sa uperenim revolverom.

Treći su za to vrijeme mene preslušavali o rečenom Samardžiji, prof[esoru] Paji Vučetiću i ostalim otpuštenim činovnicima rekavši mi, da sam ja s njima držao skupštinu i narod srpski dizao na ustanak.

Kada se povratila ona treća grupa iz crkve jedan od ustaša uvati me za ruku i povuče u zatvoren njihov kamion u avliji. Ja im tada svima rečem: „Ljudi, ako Boga znate, nemojte me odvesti od bolesne dece" – deca su mi bolovala od ospica – Samardžiju uopšte ne poznajem. Ništa vam kriv nisam i stoga ćete me svakad kod kuće naći." Bilo je i kratko objašnjenje među njima. ostave me i odu.

Iza toga za nekoliko dana pozovu me dve učiteljice Hrvatice, Tereza i Tina Petračić, koje su bile u službi 15 godina u Majskim Poljanama i stanovale u prvoj kući do moga stana i saopšte mi sljedeće:

„Gosp[odine] paroh, vi niste još svesni u kakvoj se teškoj situaciji nalazite. Bile smo kod Dra Reboka, logornika u Glini. Rekle smo da su vas ustaše napadali i pitale smo možete li ostati pošteđeni. On nam je na to rekao, da ste već trebali otići u Srbiju i ako to ne učinite odmah s vama će biti svršeno za tri dana. Isto važi i za učitelja Srbina u Majskim Poljanama. Dakle skrenule smo vam pažnju da vam preti smrtna opasnost. Ako jednu noć još ostajete nemojte noćiti u kući."

Poslije ovoga i tolikih ustaških poruka, da će me noć progutati ili kao da sam već pokojni, ja nisam imao kud nego da okušam tu sreću i da krenem za Beograd, ma da i to nije bilo sigurno.

Nisam smeo da putujem sa bradom i matijom kao sveštenik nego kao seljak. Na ruci mi je bio opštinski blagajnik Hrvat da dobijem propusnicu do Batajnice.

Putovao sam ja, učitelj i grupa parohijana.

Pre Vinkovaca ušao je jedan ustaša u naš vagon i saopštio nam, da na sledećoj stanici siđemo iz vagona – imali smo voznu kartu i propusnicu – jer da nemamo prava da se vozimo. To isto je rekao i ostalima putnicima Srbima.

Žene i deca udare u plač i kuknjavu. U Vinkovcima siđemo iz voza. Nađemo nemačkog staničnog oficira i on nam potvrdi i overi propusnice da možemo nastaviti put. Tako dođemo mirno u Beograd. Imovina mi je sva opljačkana od ustaša u mesecu VIII. 1941. Do mojega izlaska iz parohije, t. j. do 17. V. 1941 sahranio sam dva moja parohijana koji su poginuli od ustaša i to: 1/ Dušan Meandžija izvučen je uveče iz kreveta iz kuće i ubijen u avliji sa metcima „dum-dum". 2/ Nikola Meandžija poginuo je na dan 13. V. 1941 čuvajući stoku.

Na dan 20. V. oko dvadeset mojih parohijana našli su se u Glini poslom; da kupe žito, posete svoje u bolnici i poslove da svrše.

Svi su oni toga dana uhapšeni sa svima Srbima iz Gline, noću između 12 i 13 maja odvezeni kamionima van varoši na 4 km i kraj rijeke Gline ubijeni. Računa se da je toga dana bilo ubijenih Srba oko 600 (šest stotina). Očevidac njihove smrti bio je Srbin Nikola Samardžija, obućar iz Gline, kom je uspelo da pobegne sa mesta pogibije.

Posle toga veliki je strah ovladao među Srbima, naročito u bližoj okolini u koju spadaju i Majske Poljane, jer su udaljene od Gline 4 km.

II Do rata bilo je u mojoj parohiji u Majskim Poljanama 3.157 samih Srba pravoslavaca.

Kao što sam naveo do 17. V. 1941 t. j. dok sam ja bio u parohiji stradalo je 22! Koji su i koliko ih je kasnije, do sada poginulo, ne raspolažem tačnim podacima. No mogu sa sigurnošću tvrditi, da ih je poginulo 100 posle 17/V 1941 godine.

2/ Oko 200 izbeglo je Srba iz Majskih Poljana u Srbiju radi smrtnog straha od ustaša i radi stečenog uverenja gorkim iskustvom da se samo onaj može spasiti ko pobegne.

3/ Prilikom pretrage u mojem stanu kao i u domovima mojih parohijana ustaše su pljačkali i uzimali satove, zlatninu, novac, mast, meso, žito itd. U to sam se lično uverio, a žalili su mi se i parohijani da su i njih pljačkali u rečenim stvarima.

4/ Ustaše su u Majskim Poljanama u crkvu ulazili sa bičem, pod oružjem, pod kapom i u oltaru su razbacivali odežde, utvari i dr. Na prvi dan Uskrsa terali su parohijane 20 km! daleko na rad.

5/ Oko 2500 Srba prešlo je u katolicizam. Obećano im je bilo da će im biti zagarantovan život.

Na pokatoličavanju njihovom radio je najviše katolički pop Žužek iz Gline koji je dolazio među parohijane u M[ajske] Poljane.

Tri učiteljice Hrvatice: Marija Šeperac, Tereza i Tina Petračić kao i učitelj Hrvat Kosta Mihavec služili su u čisto srpskom selu Majskim Poljanama, mojoj parohiji, do rata gde su ostali i posle rata i radili na pokatoličavanju.

Pop Žužek dobio je od Majskopoljančana 1.500 kg pšenice i učitelj Mihavec dobio je motorbicikl.

Meni je poznat slučaj da ga do rata nisu hteli usput na kolima povesti.

6/ Pored ostalih na gonjenju, terorisanju i ubijanju Srba istakao se naročito Josip Nogić i Luka Mazalović iz Maje, srez Glina. Prvi je od njih bio u svoje vreme starešina Jug[oslovenskog] Sokola u Maji.

7/ Pod tač[kom] 5 zauzimala su se navedena lica za Srbe ali s tim da se pokatoliče i materijalno da ih iskoriste.

8/ Fotografija nemam.

9/ Pismenih svedočanstava nemam.

Otpušteni, izbegli činovnici imaju dekrete o otpuštanju iz službe.

Potočac /M. P./ KAPELET T. MILE, s. r.
17. V. 1941. (*sic!*) sveštenik

Tačnost prepisa sa originala overava:
V. d. Glavnog sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvenog Suda (3)

13.

1942. SVIBANJ ?

Stojan Sužnjević, Donje Selište – Dušanu Surli, parohu rogačkom

Glinski srez

Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

Izjava izbeglice Stojana Sužnjevića, zemljoradnika iz Donjeg Selišta kod Gline, data na osnovu traženja g. Arhijerejskog Namesnika br[oj] 155 od 5 maja 1942 godine, a po traženju Svetog Arhijerejskog Sinoda S br[oj] 2364 od 1. X. 1941 godine.

1/. U Donjem Selištu bilo je 250 kuća srpskih sa oko 1500 duša, a u opštini Jukinac, kojoj Donje Selište pripada /srez glinski/ bilo je do 2500 kuća sa oko 11.000 srpskih duša. Srbi iz ove opštine su mučeni njih na stotine a pobijeno je koji su neki (*sic!*) velikog mučenja streljani, vešani, bacani u vodu, sečeni na komade. Od moje najbliže rodbine stradao je moj brat, sestra, koja je ubijena iz puške i tašta, koja je sečena i mučena posle ubijena. To su sve radile hrvatske ustaše a po čijoj naredbi nije mi poznato.

2/. Koliko je Srba izbeglo i kuda nije mi poznato. Niti mi je poznato koliko ih je iseljeno ili odvedeno i kuda.

3/. Ja sam pobegao, čim sam video našu nesreću, ali sam saznao da su srpske kuće i imovina opljačkane i sve polupano i razoreno.

4/. Video sam rušenje srpskih crkava, spomenika kralja Petra u Glini, a šta je i kako posle bilo nije mi poznato.

5/. Svi Srbi, koji su ostali i hteli da sačuvaju život i imanje prelazili su na katoličku veru, ne po slobodnoj volji već pod pritiskom iz straha pred mučenjem i smrću i da bi sačuvali svoju imovinu. Koliko je prešlo ne znam.

6/. U mučenju Srba istakli su se ustaše: Jurica Muretić iz Gline, Joso Žinić iz Gline i bezbroj drugih ustaša, čija imena su mi nepoznata.

7/. I ja sam bio u rukama ustaša, ali sam skočivši u vodu, preplivao reku i tada me je spasao jedan Hrvat Luka Canković [vjerojatno Crnković – *op. a.*]. On se zauzimao za Srbe. Zauzimali su se i neki drugi za Srbe, ali čisto iz koristi za novac.

8/. Fotografija nikakvih nemam.

9./ Pismenih svedočanstava nikakvih nemam.

Izjavu dao Stojan Sužnjević (s. r.)

Kod tačke 7 imam da navedem da me je spasio iz Hrvatske Nikola Zibar, mesar iz Gline i Nikola Vidaković, kome sam morao da dam preko Zibara volove, svu pokretninu iz kuće i još u gotovu 35.000, a sve sam ovo pod pritiskom morao da dam.

Izbeglica Stojan Sužnjević (s. r.)

Saslušao ga i iskaz overava:
Dušan Surla, paroh rogački, s. r.
M. P.

Tačnost prepisa sa originala overava:
V. d. Glavnog sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvenog Suda (1)

14.

1943. siječanj 15/3. Mala Vrbica

Simo N. Mrđenović, paroh dragotinski – malovrbički – Arhijerejskom namjesniku Kladovo

Glinski srez — Gornjo-karlovačka eparhija

Srpska pravoslavna
Parohija malo-vrbička
Br[oj] 160
15/3 januara 1943 g[odine] u Maloj Vrbici

Arhijerejskom namesniku Kladovo

Na vaš akt br[oj] 976 od 1/XII 1941 god[ine], a po naređenju pravoslavnog episkopa Eparhije timočke br[oj] 3269/41 koje je naređenje uslijedilo na raspis sv. Arhijerejskog sinoda br[oj] 2364 od 14/XI 1941 god[ine] podnosim slijedeći

Izveštaj

Izbegao sam 4 jula 1941 god[ine] iz parohije dragotinske, opštine malogradačke, sreza glinskog, drž[ava] Hrvatska.

U srezu glinskom žive većinom Srbi. Tačan broj ne znam, dok u malogradačkoj opštini Hrvata nema.

Za vrijeme dok sam ja bio u parohiji, najviše je stradalo sresko mesto Glina, iz koga su hrvatske ustaše, u toku noći 12 maja pokupili sve muške Srbe iznad 15 godina, strpali ih u zatvorene aute i poubijali ih na mjestu jedne rijeke između Gline i Siska. Računa se da je tom prilikom ubijeno oko 600 (šesto) Srba.

Ovo iznosim na osnovu iskaza Samardžije Miloša, šustera iz Gline, koji se uspio osloboditi okova kojim su vezani u autu i u momentu kada su ih počeli straljati bacio se u vodu i isplivao pod obalu, gde se skrio od puščanih metaka i tom prilikom ranjen je na više mjesta.

Moja parohija stradala je od ustaša iz sela Maje i žandarma iz sela Klasnića. Noću 15 maja ubili su dvojicu mojih parohijana Iliju Ognjenovića i Jovana Krnjajića iz sela Dragotine. Od ustaša koji suučestvovali u ovom ubistvu poznajem Luku Mazalovića iz Maje i žandarme Vrkljana i Ivezića iz sela Klasnića, ostale ustaše ne poznajem. Poslije ovih ubistava, pomenute ustaše zalazile su često u moju parohiju, izvodili ljude iz kuća, tukli ih sve dotle dok im nisu položili novac što su im tražili, uzimali su iz kuća sve vrednije stvari kao i životne namirnice. Zbog ove pljačke, bili su optuženi od strane Srba i zatvarani, ali su kroz kratko vrijeme pušteni, da vrše još veća nedjela.

Iz moje parohije izbjeglo je samo trojica seljaka u Srbiju, a za to vrijeme nije niko prešao u neku drugu vjeroispovijest osim opšt[inskog] bilježnika i jednog trgovca.

Od strane Hrvata nije se niko zauzimao za postradale Srbe, svi su se u tome složili da Srbe treba istrijebiti, izuzev jednog manjeg dijela koji je predočavao opasnost od osvete i neizvjesnosti kako će se rat završiti.

Iz parohije sam izbjegao tek onda kada mi je saopšteno od mojih žandarma iz Malog Gradca, da ćemo svi biti pohapšeni, a to je bilo na par dana pre opšteg kupljenja sveštenika i njihovih porodica.

Ovaj moj izveštaj nije potpun, niti može biti prava slika stradanja Srba, koje je nastalo tek po izgonu sveštenika u Srbiju. Tada je nastalo sistematsko uništavanje Srba, a specijalno u glinskom srezu, gdje su Srbi u masama hvatani i ubijani u pravoslavnoj crkvi u Glini.

Prilažem jedno pismo koje sam dobio od kuće, a ponio ga je moj seljanin, koji je izbjegao u Beograd i iz Beograda mi poslao pismo i svoj nastavak u njemu.

Uz moj izveštaj prilažem i zapisničku izjavu Milana Krge, izbeglice iz Grubišinog Polja, koji sada živi u Maloj Vrbici.

Izjava je dana u ime svih izbeglica toga mesta.

M. P. Simo N. Mrđenović
pr[ivremeni] paroh malovrbički

15.

B. d., b. mj.
Dušan ? – Simi Mrđenoviću i Nikola Luković – Simi Mrđenoviću

/Prepis/

Dragi Simo,

kod mene je dobro. Baba ti je odnela sve glavnije stvari. Jesi li dobio, ne znam a ostale raspolažu drugi. Čiča Mile i Pera odvedeni. Vidi bi li moga tamo đe da otvorim kakvi [ge]šeft.

Pozdrav tebi i Vukici

Dušan

Dragi Simo,

ja sam baš jučer došao iz naše zauvijek nesretne Hrvatske ovamo u Beograd da tražim kakvo mjesto, kao i ostale izbjeglice. Dušan me je molio, da te tražim na telefon i da razgovaram s tobom. Pošto mi to nije bilo moguće dobiti vezu, to ti šaljem ovo pismo Dušanovo i ujedno moj nastavak, jer me je on to molio. Mislio je on da ću moći dobiti te na telefon pa da razgovaramo, ali – dakle to nije moguće bilo. Kod nas je stanje nesnosno bilo, a sad kad su mnoge i mnoge pobili i opljačkali, sada su se malo smirili i to će biti do drugi put. Moj otac odveden, a ubijeni su svi u našoj crkvi u Glini. Sad baš dovršava se rušenje iste crkve, a sav naš narod prešao je na katoličku vjeru, a da nije to učinio ne bi ostao bio nitko. Đuro vaš javlja se iz Italije kao zarobljenik.

Drugo ništa nego primi pozdrav.

Luković Nikola, s. r.
/Milin/

Tačnost prepisa sa originala overava:
V. d. Glavnog sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvenog Suda (1)

HR-HDA-306: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ GUZ), kut. 71, br. 5507/1945. (Glina)

X.
1941. KOLOVOZ 16. ZAGREB
BRKO [RADE RONČAR], SEKRETAR CENTRALNOG KOMITETA KOMUNISTIČKE PARTIJE HRVATSKE, I VLADO [VLADIMIR POPOVIĆ], DELEGAT CENTRALNOG KOMITETA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE U HRVATSKOJ – [CENTRALNOM KOMITETU KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE]

(…) Inače sekretarijat C[entralnog] K[omiteta] K[omunističke] P[artije] H[rvatske] svjestan je krivice koju snosi za događaje koji su se dogodili u Zagrebu, tj. da se nije snašao i poduzeo potrebne korake da do njih ne dođe, i da na vrijeme i brzo pokrene partijsku organizaciju za akcije koje se postavil[o] pred partijsko članstvo i koje je pred čitavu Partiju postavio C[entralni] K[omitet] K[omunističke] P[artije] J[ugoslavije].

Mi smo već poduzeli sve mjere da čitava partijska organizacija u Hrvatskoj dâ sve od sebe kako bi digla narod u borbu protiv fašizma i njegovih plaćenika, ovdje frankovaca, ali moramo vam drugovi priznati da je podbacila čitava partijska organizacija u Hrvatskoj, izuzev pojedinih mjesta. Razlozi slabosti partijske org[anizacije] su sljedeći. 1) mlado partijsko članstvo koje je na jako slabom političkom nivou koje ne može da shvati značaj i važnost borbe koja se danas postavlja pred našu Partiju; 2) budući da se većina i uglavnom regrutovalo partijsko članstvo iz redova sindikata i [da je] prošlo kroz Stranku radnog naroda, donesene su navike slabe discipline i neizvršavanja odluka na vrijeme, tako da [je] do sada rijetko koja akcija na vrijeme izvedena; 3) strah koji su frankovci sa svojim terorom nametnuli čitavom hrvatskom narodu održava se i na partijsko članstvo, tako da ima mnogo slučajeva bježanja sa terena, gdje je opasnost i bježanja od straha kad se pred nekog postavi koja akcija. Mi se trudimo svim silama da uklonimo ove uzroke, tj. da učvrstimo partijsku organizaciju koja se prilično raspala, baš zbog gornjih uzroka i drugih razloga, kao što su strijeljanja, hapšenja i progoni ne samo članova Partije već i svih radnika koji su bili aktivniji u klasnim sindikatima. Ovdje bjesni još uvijek nečuven teror nad svakim ko je ma kada govorio protiv fašizma. Naročito je nezgodno što vrbuju za velike novce konfidente iz redova radnika koji su ranije bili u sindikatima i poznavali po radionicama sve aktivnije naše ljude, danas je takva situacija u Zagrebu da mi po poduzećima nemamo aktiva, jer sve proganjaju, hapse i ubijaju što je bilo aktivno po poduzećima.

(…) O akcijama evo posebno vam piše Vlado [Popović] Š[panac]. Što se tiče inače akcija u Lici i Kordunu, za sada su one u stavu odbrane protiv frankovačkog nasilja, postoji opasnost koja se javlja na terenu šovinističke osvete Srba prema Hrvatima, a naročito gdje nije bilo partijske organizacije ili je bila vrlo slaba, isto tako u toj borbi griješi se i postoji opasnost da Talijani ne iskoriste za sebe, jer oni za sada imaju taktiku nemiješanja, pa ih naši i nisu napadali ali su poduzete mjere i naši su drugovi uzeli stvar u svoje ruke, tako da će ubuduće vršiti napade i na Talijane, jer su oni okupatori i doveli su na vlast frankovce.

(…)

Radomir VUJOŠEVIĆ (prir.), *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija (1941 – 1945),* knj. 1: *6. april – 15. septembar 1941,* Beograd 1985., 28–29.
Izvorno: Original u rukopisu, latinica, 3 l., 3 str., A-CKSKJ 1941/171.

XI.
1941. KOLOVOZ ? ZAGREB
VLADIMIR POPOVIĆ, DELEGAT CENTRALNOG KOMITETA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE U HRVATSKOJ – CENTRALNOM KOMITETU KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE I GLAVNOM ŠTABU NARODNOOSLOBODILAČKIH I PARTIZANSKIH ODREDA JUGOSLAVIJE

(…) *Izvještaj o akcijama. Kordun.*

Glina. Pojavilo se kolebanje kod jednog dijela partijaca, naročito prilikom žešćeg napada na okolna sela. 24-og VII postradala su najviše sela Vlahović, Grabovac, Ravno Rašće i Drenovac. Pohvatano [je] oko 600 ljudi, većinom staraca, žena i djece; 100 je pušteno, a 500 otpremljeno za Gospić. Ostali dio seljaka se povukao u šumu Šamaricu, 430 i dao otpor. Kod povlačenja, seljaci su na inicijativu part[izana] ostavili straže po selima. Pravoslavni popovi i trgovčići su im se smijali. Naši su nasjeli, povukli straže, a tada su popovi i ustaše pozvali ustaše koji su poklali 16 žena i 10 staraca. U selu [Banskom] Grabovcu razoružano je i ubijeno 10 ustaša, uništene telef[onsko] tele[grafske] veze oko Gline. U selu Ružine (*sic!*) pohapšeno i strijeljano 60 ljudi. Hrvatska Bojna – 150 ljudi pošlo da razoruža Oblojsku [Obljajsku – *op. a.*] žand[armerijsku] stanicu. Bili su izdani i 20 ustaša iz zasjede otvorilo je paljbu. Naši su se povukli bez žrtava. Osim već poubijanih, pohvatano je po svim selima preko 300 ljudi, dovedeno u Glinu i (u) crkvi poklano. Nastala je demoralizacija. Popovi i kulaci pozvali narod na popuštanje. Povratilo se oko 700 ljudi. Ustaški major Vidaković iz Gline dao ih je sve poklati, i to na ovaj način: prvu turu je poklao u odijelima, poslije toga su svukli odijela i dali [ih] prati. Drugu turu je poklao (jer je šteta [trošiti!] sapun) i gole [ih] poklao. Ta odijela prodaje za stare krpe. Seljaci koji su se predali bili su iz 4 sela gdje nije bilo part[ijskih] org[anizacija]. Oko 300 seljaka spremno na svaku akciju.

Vrginmost. I ovdje popovima i kulacima nasjelo 50 ljudi. 39 njih strijeljano. Ostali, vidjevši izdaju, povukli [su] se na pozicije i dali žestok otpor ustašama. Žrtava nije bilo. Ustaše se povukle. Oko 30 ustaša razoružano i dijelom poubijano. U selu Taborištu ubijeno na mjestu 60 ljudi, većinom staraca. Provodi se vojna org[anizacija] i disciplina, komandiri i komesari.

Kirin: Provedena vojna organizacija. Spremni za borbu. Odbili i razoružali oko 20 ustaša. Napadi ustaša su vršeni na sva sela i bili odbijeni. Ima oko 800 boraca.

Vojnić: Poslije izvršenih napada s naše strane nije provedena dobra raspodjela. Ustaše pohvatali oko 400 [ljudi] i sve ih poklali. U šumi se nalazi oko 800 spremnih za borbu. Izvršena vojna organizacija.

Petrova gora: puna je odreda; gdje [je] provedena u jednom njenom dijelu vojna org[anizacija]. Sjekli žice, rušili duž nje ceste i mostove. Borbe sa ustašama se vode svakodnevno. Uništen je jedan kamion sa ustašama, gdje ih je bilo 35; ubijena 3 oficira; uništena 2 motocikla i 3 bicikla. Spremni su za ponovni napad na Vojnić. Oko 200 ustaša preobučenih u ženska odijela, ne mogući ništa ustanicima, u bijesu su palili žito, najviše su palili pšenicu. Zapalili su u neke kuće u selu Petki [Pecki – *op. a.*] Narod kaže: „Oni nam pale selo Perun, a mi ćemo sagraditi grad Perun." Moral na visini, borbeno raspoloženje. Izjavljuju da kada bi imali 10 mitraljeza i 100 pušaka da bi, pored „herojstva" ustaša, i Zagreb mogli osvojiti. U Petrovoj gori se nalazi preko 2000 boraca. U nju polaze i iz Bosne. Veza je uspostavljena.

Velika Kladuša: Oko 2000 boraca. Vojna org[anizacija] izvršena. Dnevno borbe sa ustašama. U okolici Cetingrada ustaše poubijali oko 2000 žena i djece. Naši oružja imaju prilično (mitraljeza, pušaka i oko 9 topova).

Topusko: 7. VIII naši su došli do pred Topusko. Ustaše se povukle. Nekoliko sela je u rukama naših. U borbama je bilo žrtava i na našoj strani. Poslali smo vojnu i polit[ičku] pomoć. Dobili su zadatak da efikasnije vrše napade za oduzimanje oružja, i to prvenstveno od italij[anskih] vojnika, koji još uvijek stoje po strani, izuzev onog napada sa blindiranim automobilima koji su nestali a o čem smo vam ranije javili.

Naknadno *Srez Sjeničak*: Organizovane masovne političke konferencije po svim selima (učesnika od 250 do 500). Sprovedena (266) vojna org[anizacija], spremni za borbu. Napade vršili na ustaše i razoružavali. Od naših je 1 ranjen u svim dosadašnjim borbama. Ustaše dobije pojačanje. Svi napadi odbijeni bez žrtava. Kirinski rajon postao nezavisna zona u koga ustaše ne smiju da stupe.

Ovih dana će se održati sastanak s vojnim i polit[ičkim] rukovodiocima i razmotrili pitanje koncentričnog napada. Svuda se seljaci bez prigovora stavljaju pod naše rukovodstvo. Uslijed slabosti part[ijske] org[anizacije] do sada nijesu imali perspektive." (267)

„75 [VLADIMIR POPOVIĆ, DELEGAT CENTRALNOG KOMITETA KPJ U HRVATSKOJ – CENTRALNOM KOMITETU KPJ I GLAVNOM ŠTABU NOPOJ] [Avgusta 1941. Zagreb]", u: Radomir VUJOŠEVIĆ (prir.), *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija (1941 – 1945),* knj. 1: *6. april – 15. septembar 1941,* Beograd 1985., 266–267.

XII.
1941. RUJAN 10. BEOGRAD
IZJAVA HILMIJE BERBEROVIĆA ODELJENJU SPECIJALNE POLICIJE UPRAVE GRADA BEOGRADA
I. 1941. LISTOPAD ? ZAGREB
II. IZVJEŠTAJ USTAŠKOJ NADZORNOJ SLUŽBI O BORAVKU U BEOGRADU OD 2. DO 13. LISTOPADA 1941.

1.

ZAPISNIK

Ovo saslušanje Berberović Hilmije, kancelarijskog nadzornika iz Beograda[,] Kolarčeva 21[,] rođenog 15. aprila 1915. god[ine] u Bos[anskom] Novom od oca Hasana i majke Halime[,] rođena Haitović, neoženjen, nekažnjavan, vere muhamedanske, podanik Države Hrvatske koji na postavljena pitanja izjavi:

Još 1938. god[ine] došao sam u Beograd[,] gde sam stalno živeo sve do ovog rata[.] [U] prvo vreme bavio sam se prodajom raznih artikala po ulicama, a docnije sam dobio nemeštenje kao kancelarijski podvornik kod Centralnog transportnog društva u Beogradu[,] Kolarčeva br[oj] 1.

Na dan bombardovanja bio sam u Beogradu pa sam istog dana otišao u moju komandu po ratnom rasporedu u Sisak. Tamo sam se javio komandantu 44. pešad[iskog] puka dopunskog. Puk je dobio naređenje da ide u Sl[avonsku] Požegu, pa odatle smo krenuli na položaj u jedno selo kraj Požege. Ne sećam se tačno datuma, ali mislim da je to bilo 17. ili 18. aprila. Pozvao je [k]omandir čete sve vojnike i rekao nam da je rat prestao, te svako da ide svojoj kući. Sa nekim mojim drugovima krenuo sam peške od Požege do moje kuće u Bos[anski] Novi. Kući sam stigao oko 24. aprila. Kod kuće sam ostao svega 8 dana, a

tada sam dobio poziv od vojne komande u Petrinji da se odmah javim vojnom okrugu u Petrinji. Po javljanju odmah sam uniformisan i tu sam ostao u kasarni jedan mesec dana, gde smo vršili vojne vežbe po novim pravilima.

Početkom meseca juna moja satnija dobila je naređenje da ide u Glinu, te da u srezu Glinskom uspostavi red i mir i da pokupi sve oružje od naroda. Pred polazak celu satniju iskupio je komandir Josip Dobrić[,] satnik rođen u Splitu, po zanimanju je bio učitelj u građanstvu, naredio nam, da imamo izvršiti pretrese kod svih kuća i prostorija po selima kud budemo išli bez obzira da li su kuće pravoslavne ili katoličke. Isto nam je naredio da možemo ubiti svakoga ko nam se bude protivio.

Po dolasku u Glinu prvo smo izvršili pretres zgrada pa smo zatim išli po okolnim selima. Ovo pretresanje trajalo je oko 15 dana.

Kad je pretresanje bilo završeno, došli su ustaše iz Zagreba i iz Petrinje i tada smo dobili naređenje da po selima skupimo sve pravoslavne muškarce od 20 do 40 godina starosti. Prilikom ovoga kupljenja u selu Čemernici jedan se pravoslavac protivio i pucao je na nas. Tom prilikom ranio je iz puške jednog mog druga, te sam ja tada upotrebio oružje i ubio ga. Ne sećam se kako se je ovaj ubijeni zvao. U prvo vreme vršili smo hapšenje samo muškaraca. Iste smo kupili po selima i vodili u Glini [a] tamo smo ih ostavljali u sudski zatvor. Ovi su u zatvoru ostajali nekoliko dana dok se zatvor ne napuni, tada su ubijani[.] [U]bijanje je vršeno na više načina.

Neke su zatvarali u pravoslavnu crkvu u Glini[.] [U] crkvu je moglo stati oko 1000 ljudi. Tada je komandir satnije određivao 15 ljudi koji imaju da vrše klanje. Pre nego što pođu na ovaj posao njima je davano alkoholno piće i to: nekome rum, nekome rakija ljuta. Pa kad se napiju[,] onda su ih sa noževima slali unutra. Za vreme klanja pred crkvom je bila postavljena straža. Ovo je bilo potrebno s toga, što su se neki pravoslavci penjali u zvonaru, pa su zatim skakali sa zvonare u portu. Sve ove ubijali su stražari u porti.

Ja sam bio određen u tri maha da vršim klanje u crkvi. Svakom prilikom sa nama su išli i neki oficiri[,] Dobrić Josip i Cvijetkovin Mihajlo a pored njih je bilo i ustaških oficira. (1/1169) Po ulasku u crkvu oficiri su stajali kod vrata i posmatrali naš rad a mi smo vršili klanje.

Ubijanje je vršeno na taj način što smo neke udarali nožem pravo u srce, neke klali preko vrata a neke udarali gde stignemo.

Ako neki Srbin ne bi bio od prvog udarca smrtno pogođen[,] toga su ustaše doklali nožem. Za vreme ovoga klanja nije gorela svetlost u crkvi već su bili određeni specijalni vojnici, koji su rukama držali baterijske lampe i tim nam osvetljavali prostor. U više mahova desilo se da je neki Srbin naleteo pesnicama na nas ili pak udario nekog u stomak[,] ali taj je odmah bio iskasapljen.

Za vreme ovoga klanja bila je velika galama u crkvi. Prisutni Srbi su svi vikali: Živeo Kralj Petar[,] živela Jugoslavija, živela Kraljica Marija, živela Srbija, živeli Srbi, dole Pavelić, dole Ustaše, dole Hrvatska država. Ovo klanje počinjalo je uveče oko 22 časa pa je trajalo ujutro do 2 časa. Za vreme dok je poslednji bio živ ove su manifestacije trajale. Ovakovo klanje u crkvi desilo se 7 do 8 puta, a ja sam učestvovao 3 puta. Za vreme ovoga klanja uvek smo bili uprljani krvlju toliko, da se uniforma nije mogla očistiti, već smo je zamenjivali u magacinu a docnije prali. Posle svakog klanja crkva je prata. Kad se završi klanje dolazili su kamijoni (*sic!*) koji su nosili leševe. Obično su bacali u reku Glinu[,] a neke su zakopavali. Neke su pravoslavne izvodili iz zatvora i vodili na obale reke Gline gde su ih streljali iz mitraljeza. Ovo streljanje je obično bilo u grupama od po tri[,] četiri stotine lica odjednom. Ovi su svi pored obale postavljeni, povezani špagom u dve vrste jedan drugom za ruku i tako stojeći gađali su ih iz mitraljeza koji su bili u neposrednoj blizini. Ovo streljanje vršili su ustaši, mi smo vršili obezbeđenje strelišta. Leševe onih lica koji su streljani pored obale bacali su u reku Glinu. Neke grupe Srba izvođene su iz zatvora i straljni su u blizini šumice, u blizini Gline, pa su posle zakopavani na mestu gde su streljani. Prikupljanje Srba

vršeno je na taj način što je u jedno određeno selo išlo oko 70 ustaša i oko 30 nas vojnika, a svi smo bili pod komandom ustaških oficira. Selo je uvek prvo opkoljeno pa je onda unutra izlazila određena grupa koja je onda pod stražom sprovodila u Glinu u sudski zatvor. U prvo vreme dovodili smo samo muškarce a docnije naređeno je da se dovode i ženska lica od 15 do 50 godina. Prilikom ovog dovođenja video sam u više mahova da su ustaše a i neki moji drugovi vojnici silovali žene i devojke, pa su ih posle odvodili u Glinu. U Glini su iste stavljali u sudski zatvor a zatim su predvedeni u neke rekviririrane kuće, od kojih je bio načinjen logor, gde su ostale 8 do 10 dana, pa su zatim puštane da idu svojim kućama. Video sam da su neke ustaše kao i vojnici noću dolazili u logor odakle su izvodili ženske koje su hteli, pa su zatim nad ženama izvršili obljubu negde na periferiji grada, pa su ih onda ponovo vraćali u logor. Od strane oficira ovo nije bilo zabranjeno i sami oficiri su ovo vršili.

Moja satnija imala je za zadatak da vrši prikupljanje Srba u Glini u srezu Glinskom, ali je bilo naređeno, da se svi Srbi iz srezova: Topuskog, Vrgin mosta i Gline imaju prikupiti u Glini i tu streljati. Ja neznam tačno koliko je Srba ubijeno, ali sam čuo, da se priča među mojim drugovima da je u Glini ubijeno oko 120.000 Srba i to iz napred navedenih srezova. Prilikom prikupljanja Srba, većina Srba je izbegla u šumu s oružjem. Oni se i danas nalaze u Petrovoj Gori. Jednom prilikom išle su ustaše da ih pohvataju, ali su ih Srbi napali i potukli. Oko 20. avgusta t[ekuće] g[odine] došao je proglas kojim se svi Srbi pozivaju da se vrate svojim kućama i svome poslu i tada smo dobili naređenje da nikoga ne smemo dirati niti napadati. Ko ovo bude učinio biće streljan po vojnom prekom Sudu. Ja sam ostao u Glini do 5. septembra t[ekuće] g[odine] a tada sam otpušten jer su pozvani drugi vojnici na vežbu. Iz Gline sam doputovao u Beograd, u nameri da se uposlim na svome starom mestu, ali sam uhapšen od strane policije. Po prednjem nemam ništa više da kažem[,] a zapisnik mi je pročitan u kome su ove moje reči tačno obeležene. Pismen sam.

Berberović Hilmija s[voje]r[učno] (2/1170)

Dokument je nepotpisani prijepis, bez naznake mjesta i vremena nastanka. U gornjem desnom kutu na str. 1169 olovkom je upisano „Herr Dr Aleksander Matić Richter". (HR-HDA-1549: Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i NOP (ZIG NDH), I-75, 1169-1170 (arhivska paginacija I-75, 1057-1058).) O Hilmiji Berberoviću postoje i životopisne bilješke, koje nam nisu bile dostupne u: National Archives of Canada, Manuscript Division: Pero Bulat Collection, MG 30, D 325 (finding aid No. 1734): Berberovic, Hilmija: biographical notes, 14.32.
(https://www.google.ca/books/edition/Pero_Bulat_Collection_MG_30_D_325/BL6KNAAACAAJ?hl=en /5.9.2022./)

2.

I Z V J E Š T A J
s boravka u Beogradu za vrijeme od 2. do 13. listopada 1941.

Nastavljajući ispunjavanjem zadatka, koji nam je bio povjeren od strane Upravitelja Ustaške Nadzorne Službe, u gore smo se označenom razdoblju ponovno nalazili u Beogradu, gdje smo osim osoba, spomenutih u prvom izvještaju, došli u češći kontakt još i sa slijedećima:

[Vladimir] Lolić, bivši referent u odsjeku za zdravstvo banske vlasti u Zagrebu i poznati nogometaš zagrebačke „Concordije", koji se već od prevrata kao izbjeglica nalazi u Beogradu, gdje je namješten kod Direkcije državnih željeznica. Iako rođen u Zagrebu, kao pravoslavac, imao je za vrijeme svih jugoslavenskih režima izvanrednih veza na svim stranama tako, da i danas između emigranata iz Hrvatske uživa kod Srba naročitu naklonost. Ova se potencirala činjenicom, da je njegov brat – aktivni časnik bivše jugoslavenske vojske – bio onaj, koji je ponajprije izveo bivšega bana dra Subašića s područja Hrvatske, a zatim

uz istoga i sve najuglednije beogradske političare, kao i „predstavnike" Hrvatske, a zatim uz istoga i sve najuglednije beogradske političare, kao i „predstavnike" Hrvata u „vladi" generala **Simovića**, prebacio u Afriku, odakle su nastavili put dalje, dok je on zajedno s avionom, kojim je upravljao na tom pothvatu, ostao kao pilot u afričkom korpusu britanske vojske. Nekim potajnim kanalom uspjelo je istome uspostaviti vezu s Beogradom, kamo dostavlja izvanredne vijesti svojih pretpostavljenih kao i „jugoslavenske vlade" iz Londona svojemu bratu, koji ih opet upućuje na mjerodavna srpska mjesta. Pošlo mi je za rukom otkriti tek toliko, da te vijesti dolaze usmenim putem preko Švajcarske. Prema tim vijestima, postoji neprestani kontakt između bivše Jugoslavije i „prijateljski" joj naklonjenog prijateljstva (*sic!*) s jedne strane preko Švicarske, a s druge opet preko Lisabona, Italije, Splita i Crnegore, budući da se glavni stožer čitave diplomatske djelatnosti nalazi u glavnom gradu Portugala, gdje jednu od najvidnijih uloga igra već ranije spominjani bivši šef vanjske špijunaže za bivšu Jugoslaviju – **Vladeta Milićević** – i gdje se nalazi središnjica za primanje svih vijesti iz Londona i njihovo dalje raspačavanje. Kako bi proizlazilo iz posljednjih vijesti, primljenih preko Švicarske, navodno je spremljen čitavi plan jednoga ustanka, prema kojemu su podijeljene uloge svim četničkim jedinicama, koje se nalaze na području bivše Jugoslavije. Osim onih, koje se nalaze u Bosni i Lici, a koje bi navodno imale i u danom času ostati na svojim položajima u svrhu obilnih represalija za progone pravoslavaca u tim krajevima, nalazi se navodno negdje između Crnegore i Hercegovine skupina od kojih 50 tisuća ljudi, koji bi uz istu količinu onih s Drine imali ostvariti pohod na Zagreb tako, da bi taj bio opsjedan sa 100.000 četnika. Kako i sada još tvrde najviđeniji ljudi u Beogradu, četnici na području N[ezavisne] D[ržave] H[rvatske] primaju djelomično pomoć iz Srbije, a dobrim dijelom iz Italije, koja bi navodno onda imala uz pomoć četnika osvojiti čitavu Hrvatsku, nakon čega bi čitavu Dalmaciju i panonsku Hrvatsku pripojili Italiji, dok bi sve ostalo omogućilo ostvarenje velike Srbije. Prema tim istim vijestima, postoji navodno već sporazum u tom pogledu između Italije i Reicha, ali osim toga navodno Italija vodi tajne pregovore – za svaki slučaj – i s britanskim predstavnicima tako, da bi na svaki način osigurala ostvarenje svojih težnji.

Ing. [**Nikola**] **Kabalin**, bivši jugoslavenski ministar, iz Zagreba, koji je neposredno pred preokretom pobjegao u Split, a odanle u Beograd, nalazi se u užem krugu onih izabranih, čija je djelatnost veoma uvažena i koji bez svake sumnje podržaje vezu s opozicionalnim elementima iz Hrvatske, ka-(1/521)-ko je to već opširnije javljeno u izvještaju od 17. kolovoza o[ve] g[odine]. Prilikom sadanjeg posjeta u stanu istoga, Krunska ulica 10/II. kat lijevo, njegova je aktivnost dokazano ustanovljena, jer je u jednom času, kada je isti na čas ostavio sobu, uspjelo se domoći prepisa priloženog zapisnika. Već i prije toga saznali smo, da je u dva navrata posjetila samoga vođu Reicha jedna deputacija Srba emigranata iz Hrvatske, kojima su se navodno u znak vječnoga „bratstva" pridružili i neki Hrvati izbjeglice, moleći zaštitu za svoje suvjernike odnosno sumišljenike unutar N[ezavisne] D[ržave] H[rvatske], koji da su po sadanji režim u Hrvatskoj nepoželjni i krvavo proganjani, iako predstavljaju dobar dio sveukupnoga pučanstva. U takovoj je jednoj deputaciji sudjelovao i ing. Kabalin, a kao rezultat iste je dobiveno obećanje, da će se sa strane njemačkih vojnih vlasti povesti potanji izvidi o pravom stanju stvari. U tu je svrhu navodno bila određena jedna komisija, koja je svoj posao završila polovicom srpnja o[ve] g[odine] i koja je podnijela najvišem mjestu Njemačke svoj izvještaj, dostavivši kopiju istoga i spomenutoj već deputaciji, koja ju je onda umnožila i uputila svim svojim članovima. Inače je spomenuti ing. Kabalin za vrijeme svog razgovora bio vanredno rezerviranim i opreznim; domogavši se zadnjega dana našeg boravka u Beogradu priloženog zapisnika, nastojali smo ne izazvati njegovu sumnjičavost tim više, što je za vrijeme našega ranijeg posjeta istome – u kolovozu o[ve] g[odine] – bio daleko razgovorljivijim te čak potvrdio našu informaciju o boravku prije spomenutih deputacija u Njemačkoj.

Dr. **Aleksandar Matić**, sada sudac u Beogradu, a ranije državni odvjetnik u Zagrebu, spominjan je već u prvome dijelu ovoga izvještaja, što se ovime ponavlja s razloga, jer je za vrijeme zajedničkog posjeta u njegovom stanu, Francuska ulica 5/III. kat, pošlo za

rukom dobiti zapisnik o preslušanju ustaše **Hilmije Berberovića**, rodom iz Bos[anskog] Novog, koji je odgovarao pred beogradskim sudom zbog svoje djelatnosti u Bosni i koji je navodno osuđen na smrt.

Dr. **Pečarević Juraj**, advokat i poznati zagrebački jugofil, također spada među naročito aktivne izbjeglice iz Hrvatske, kojima je na srcu želja, da se ponovno vrate prošla vremena, i koji stoga živo surađuje u svemu, što bi išlo na štetu sadanje N[ezavisne] D[ržave] H[rvatske], a na korist navodnoga „bratskog i zajedničkog" nastojanja svih jugoslavenskih naroda.

Dr. [**Danilo**] **Stojsavljević**, pravoslavac i bivši javni bilježnik u Zagrebu, danas predstavlja jednoga od najopasnijih emigranata, čija je svrha naročito izazvati reakciju kod svih slojeva srpskoga naroda zbog „nepravednih" progona, kojima su podvrgnuti Srbi u Hrvatskoj, gdje da se mora prije ili kasnije provesti osveta u punom smislu riječi.

Osim ovih i navedenih u prvom dijelu ovog izvještaja, saobraćali smo uglavnom mnogima od onih, koje spominje naš izvještaj od 17. kolovoza o[ve] g[odine], a među kojima su spominjani **Boško Nastasijević**, šef kabineta **Dragiše Cvetkovića**, **Hipokrate Balabanović**, bivši konzul na Rijeci, prof. **Aralica** iz Zagreba, dr. **Georgijević**, advokat iz Zagreba, **Cano Cvetković**, viši redarstveni komesar iz Zagreba, dr. **Mrvoš**, industrijalac **Marsano**, trgovac **Bačić**, prota **Ivanić** iz Zagreba, g[ospo]đa prof[esora] **Nenadića**, te mnogi drugi. Osim ovih, spominjemo još dvojicu:

Miletić, bivši ravnatelj Zadružne štamparije u Zagrebu, gdje se je tiskao poznati „Jugoslavenski Lloyd", a koji se također nalazi u Beogra-(2/522)-du već od prevrata, premda ga se navodno zove natrag na njegovo mjesto uz pružanje svih garancija. On to odbija, jer da je uvjeren, kako će bez kapitulacije moći doskora u Zagreb, gdje da će prema uvjeravanjima njegovih prijatelja i političkih istomišljenika doskora doći do temeljite promjene situacije, koja će tada glasiti u korist svih onih, koji su sad proganjani. Poglavlje za sebe zaslužuje

Fülöp Eugen, slovački novinar, slovački novinar, koji si je već u vlaku na putu prema Beogradu dozvoljavao veoma teško komentiranje na račun prilika i poretka u Hrvatskoj, gdje da – prema njegovim riječima – sve ide nizbrdice takovom vrtoglavom brzinom, kakovu ne može danas više apsolutno ništa prepriječiti. Čovjek, koji se s izrazitom simpatijom i oduševljenjem sjeća svega, što je bilo pozitivno u doba Čehoslovačke, kojoj je ostao vjernim poklonikom, i čovjek, koji se očito prik[l]onjuje ljevičarstvu, zaista ne bi trebao ni smio biti zvan da zauzima tako vidno mjesto, kakovo mu danas pripada u ime Slovačke, kojoj otvoreno predpostavlja bivšu Čehoslovačku, niti u odnosu naprama Hrvatskoj, koja goji iskrene simpatije prema bratskome Slovačkom narodu. Njegovo kritiziranje prelazilo je svaku granicu pristojnosti tim više, što je objektom njegovog opažanja – svejedno, da li više ili manje točnog! – bila država, koja mu pruža svoju gostoljubivost i koja u njemu gleda iskrenog prijatelja i konstruktivnog suradnika. Naglašujemo, da prema njegovim riječima Hrvatska stoji pred nesavladivom krizom, koja će ju vratiti u sklop „velike" Jugoslavije ili opet u žrtvu ovog ili onog susjeda.

Iz izjava, do kojih nam je uspjelo doći od najistaktnutijih do najprimitivnijih stanovnika Beograda, bili to starosjedioci ili doseljenici, bili to Srbi, Jugoslaveni ili Hrvati po imenu, bili to pravoslavni ili katolici, izbija svom snagom neoboriva činjenica, da čitav tamošnji narod vjeruje, kako se nalazi neposredno pred velikim događajima, koji će promijeniti tok povijesti i na koje se savjesno priprema. Promjena, koja je nastala iza našega prvog posjeta, a koja je donijela okupiranoj zemlji vlastitu vladu, nije po uvjerenju objektivnog posmatrača drugo nego li izraz slabosti odnosno pomanjkanje ozbiljne volje sa strane okupatorskih vlasti, da se Srbija okupira i stvarno, a ne samo formalno. U unutrašnjosti današnje Srbije ingerencija je njemačkih snaga tako minimalna, da bi se s pravom moglo reći, da je tek Beograd u vlasti Nijemaca, dok je sva unutrašnjost zapravo država u državi. Četnici, kojih se glavni dio nalazi u ogromnoj Omotskoj šumi, jugoistočno od Beograda, gdje ih imade navodno preko 200.000, s ogromnim zalihama municije i životnih namirnica, drže u svojoj ruci sve osim glavnoga grada i pruge, koja osigurava uz ozbiljne na-

pore Nijemcima napredovanje prema istoku. Ti isti elementi prisvajaju za sebe sve, što se otprema okupatorskim vlastima, a njihova djelatnost ide navodno tako daleko, da postoji stvarno i neki tajni pakt između okupatora i okupiranih, prema kojemu svaki u svom području imade posve slobodne ruke. Prema pripovijedanju jednog očevidca, na pruzi Niš – Beograd uništeno je na jednom mjestu pruge u dužini od par kilometara, a tračnice su četnici ponijeli sobom, kako se uslijed pomanjkanja željeza ne bi mogla uspostaviti veza, čime se onemogućuje promet teretnih vlakova, koji tako padaju u njihove ruke. Na jednoj postaji iste pruge navodno su četnici pritvorili sve prometno osoblje, preuzeli njihove uloge i tokom čitavoga jednog dana obavljali sve prometno poslovanje puštajući u najvećem redu sve putničke vlakove i domogavši se triju teretnih vlakova, koji su bili krcati hranom i oružjem te benzinom. Nakon ispražnjenja istih, povukli su se na svoje položaje, pustivši prije toga pritvoreno prometno osoblje na slobodu. Odnos, dakle, između Nijemaca i Srba nije ni u jednom pogledu povoljniji, nego iz dana u dan postaje napetijim, uspr-(/2523)-kos razboritog nastojanja njemačkih vojnih vlasti, koje nude lojalnu suradnju.

U pogledu odnosa Srba prema Hrvatima, tu je već sada mržnja poprimila strahovite razmjere – hvala uglavnom nastojanju svih emigranata iz Hrvatske – tako, da se dnevno Srbijom šire najalarmantnije vijesti bilo o N[ezavisnoj] D[ržavi] H[rvatskoj] bilo o njenim prvacima, a u prvom redu o samom Poglavniku, koji da je svoju obitelj već poslao u Švicarsku, da je zbog uvjerenja nemogućnosti svladavanja otpora u Hrvatskoj ponudio što skoriji dolazak Vojvode od Spoleta moleći ga da dovede oko 250.000 vojnika, koji bi uspostavili red, itd. itd.

Sve u svemu nova situacija nije nimalo promijenila pravo stanje stvari, jer je apsolutno evidentno, da cjelokupni srpski narod stvara iz dana u dan sve jaču i vidniju opoziciju okupatorskim vlastima, koje takovom stanju stvari ne posvećuju dovoljno pažnje. Očito je za objektivnog promatrača, da se tamo sprema nešto, što bi bilo teško definirati, ali gdje će čitav narod staviti na kocku sve svoje i sebe samoga. Vjera u pobjedu saveznika i želja, da pobijede Rusi, neosporno je živa, iako se ne bi moglo reći, da je boljševizam kao takav preoteo tamo maha. Narod ne poznavajući i ne trošeći vrijeme na to, da iz bliza upozna ovu ili onu ideologiju, objeručke prihvaća sve, odakle misli, da bi prije ili kasnije moglo doći pomoći ili promjene u njegovu korist. A da pri tom daje veliku važnost Rusiji, nije ni čudno, ako se uvaži, da je Rusija oduvijek bila zaštitnicom Srbije, koja se i sada najviše pouzdaje u nju.

Pri koncu još nadodajem, da je spomenuti predstavnik slovačke izvještajne službe u Hrvatskoj, **Eugen Fülöp**, došao u Beogradu u kontakt s drom **Jurjem Pečarevićem**. Na primjetbu istoga, da se usprkos svemu mora priznati, kako dr. **Pavelić** malo obećaje, manje govori, ali zato mnogo radi, odvratio je **Fülöp**, da je to ionako jedino, što ima pozitivna, dok traje 4–5 milijardi otetoga novca, jer je politička nesposobnost na svim linijama široko dokazana.

Za dom – spremni!

Dodatak: Posljednjega dana našeg boravka u Beogradu bila su obješena dvojica ustaša, koje je navodno uspjelo uhvatiti na području Beograda, kamo su se prebacivali redovito s misijom, danom im u Zagrebu, a na temelju koje su imali zadaću ubijati njemačke vojnike, čime bi izazivali reakciju okupatorskih vlasti, koje bi se onda osvećivale na srpskome življu. Imena tih ljudi kao ni istinitost podataka, da su priznali inkriminiranu im misiju, nije nam uspjelo ustanoviti. Za dom – spremni! (4/524)

(4 l., 4 str., strojopis, latinica, b. m., b. d., bez potpisa)
HR-HDA-1549: Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i NOP (ZIG NDH), I-77, 521-524 (arhivska paginacija I-75, 518-521).

XIII.
1941. RUJAN 13. LASINJSKO DUGO SELO STEVAN MAĐAREVIĆ, SELJAK – ANDRIJI ARTUKOVIĆU, MINISTRU UNUTARNJIH POSLOVA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

1.

1941. RUJAN 17. ZAGREB
Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske – Velikoj župi Pokuplje

BANSKA VLAST BANOVINE HRVATSKE – ZAGREB
Broj zapisnika: 31951
Dan primitka: 17. IX. 1941.
Referent: T. Majcen
Tko podnosi: Mađarević Stevan

(…)

Predmet: Zaštita mirnih stanovnika grko-istočne vjere.

Velika župa Pokuplje Karlovac

Ustupa se na uvid i uredovanje izvještaj seljaka Stevana Mađarevića [iz] Las[injskog] Dugosela, općine Lasinjske, kotara Pisarovina s napomenom da se sve dobronamjerne stanovnike grkoistočne vjere pusti na posjedima u miru.

Tajnik: (potpis nečitak)

1 prilog

Prilog

1941. rujan 13. Lasinjsko Dugo Selo
Stevan Mađarević – dr. Andriji Artukoviću, ministru unutarnjih poslova
Nezavisne Države Hrvatske

Las[injsko] Dugoselo 13. IX. 941.

Ministru unutrašnjih poslova
G. Dr Andriji Artukoviću
Zagreb

Pučanstvo Las[injskog] Dugosela, općina Lasinja, kotar Pisarovina, našli smo letke koji su pušteni iz našeg avijona od 13/8 1941. u kojem poziva pučanstvo ovog kraja da se svatko vrati k svojim kućama i svom dnevnom poslu.

Mi ovđe nismo nikuda bježali daleko, a kad smo bježali, bježali smo od v[elikog] straha u najbliže živice i šume.

Već duže vremena u ovoj našoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj čuli smo od pučanstva dolnjeg kraja, kotar Glina i kotar Petrinja, da se pravoslavni narod ubija. Mi sve to ovđe nijesmo vjerovali i držali smo da je laž, jer nismo nigđe čuli da igđe koja država ubija svoj narod, pa neće ni naša Nezavisna Drž[ava] Hrvatska kada smo istoj pokorni i u njoj živimo.

Godine 1914 – 1918 bili smo pod Austrougarskom monarhijom i borili se protiv Srbije, pa bi i danas bili vjerni našoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj! Pred 2 mjeseca opazili smo da se takovo hvatanje i ubijanje nevinih ljudi sve bliže primiče. A u susjednoj općini Bović, kotar Vrginmost, nalazi se jedan zaselak od 10–12 kuća rimokatoličke vjere među nama pravoslavnim i oni su svi dobili puške iz Bučice od tabornika Šilobod i odmah su dvojica od njih išli u zaselak Vidović iz Stipana da sprovedu nekvu istragu, a pred par dana istih ustaša djeca su se bacala kamenjem na nekoje osobe iz Vidovića koji su prali i čistili svoje konje na potoku Trepči. Dva i više puta išli ista dvojica Lukinić ustaša u isto selo Vidović gdje su jednog toga ustašu uhvatili i odveli u šumu i tamo ga ubili, od toga dana nastalo je veće zlo, jer došlo je pojačanje u Lukiniće sa više ustaša koji su odmah počeli hvatati kod kuće nevine ljude i odmah odvoze sa autom prema Glini; koji čovjek opazi da oni tako idu da hvataju počne mnogi da bježi ustaše ga na bježanju ubiju i djeca i žene od straha sve od svoje kuće pobjegne, a ustaše sve kod kuće istih opljačkaju, kao obuću, odjeću, posteljinu, i svinje i žito i ktome polupaju prozore i posuđe.

U Lukinićima ima puno svakojake napljačkane robe i rakije i pšenice koje oni sami prodavaju kako hoće. Ove ovđe u Lukinićima ustaše nevode istrage i da red drže nego ubijaju i pljačkaju.

U susjednom selu u Trepči ubili su kod svojih kuća 4 žene koje imaju djecu i tako su nekoju ostavili mrtvu ležati dok ju svinje i psi nisu jeli i razvukli po dvorištu jer ih nije istog dana imao tko zakopati kada se je cijeli narod razbježao od straha, kao zecovi pred lovcima. Neznam da li su to prave ustaše ili kakvi drugi samo stalno svaki put takve pljačke i ubijanja i hvatanja idu š njima nekoji od Lukinića i svi sa vojničkim puškama koji pucaju stalno, ovdje narod nije pokosio staru travu jer ne može kada oni stalno pucaju i pljačkaju. Oni kažu da su to četnici i komunisti pljačkali. Mi ovdje ne znamo za četnike i komuniste samo znamo da je zlo, jer ovuda su cigani bosanski išli i tražili novac i robu i plašili narod da će ga ustaše odmah ubiti ako im ne damo ništa. Oko 14–15 kolovoza prije podne nastala je pucnjava najprvo kod Lukinića, Kirin, Bović a poslje Ostrožin, Vrginmost i poslije sam vidio gdje crkve gore Bović, Kirin, a poslje Stipan i više kuća zgrada. Pred noć ista oružana vojska išla je kroz moje selo samo su jednog čovjeka ubili koji je bježa od svoje kuće od straha, a uzorni ratar Nikola Radojčević i njegova 2 sina iz L[asinjskog] Dugosela oni su odvedeni sa Lukinićima u Lukiniće i tamo ih tukli a poslje ubijali iz pušaka dočim je stariji sin Milan pobjegao i došao natrag živ. Na međi općine Lasinje i Bović nalazi se drveni most na Trepči i tu u blizini nalazi se jedna zadruga Mraović koji imadu i (vodenicu) mlin, od takvog hvatanja i ubijanja cijela zadr[uga] je pobjegla samo je ostao stari otac 81. god[ina] i njega su ustaše starog i slabog i bolesnog zaklali u njegovu dvorištu. Na 12 rujna išla je mala deputacija u Karlovac i javljeni su svi ovi događaji kao i prečitana slično ovaki dopis, kod žandarmerijskog voda, Komanda mjesta i Župi g. Pod Župan.

Uslijed gore izloženog molim da g. Ministar izašalje ili izda očevid o uvjerenju mojih dokaza, a pravoslavnu vjeru zamijenili sa rimokatoličkom i službenim putem kod općine Lasinja po duši 30 din platili.

U nadi čekajući da se dokine ovako zlodjelo.

Most na Trepči koji je bio srušen seljaci su napravili iz bližih sela.

Vjeran Nezavisnoj Hrvatskoj Državi!

seljak Mađarević Stevan
Las[injsko] Dugoselo 139.

Oprostite G. Ministre što Vam to javljam po seljačkom govoru.

2.

1941. rujan 22. Karlovac
Ravnateljstvo za javni red i sigurnost Velike župe Pokuplje, Karlovac – Kotarskoj oblasti u Pisarovini

Velika župa Pokuplje
Karlovac
Primljeno dne 22. IX. 1941.
Broj 720 Prs 1941
Karlovac, 22. IX. 1941.

Kotarskoj oblasti u Pisarovini

Dostavlja Vam se akt u originalu time da po svojim organima povedete izvide i podnesete iscrpan izvještaj.

Ravnateljstvo za javni red i sigurnost
Velike župe Pokuplje
Upravitelj: Betlehem

3.

1941. rujan 25. Pisarovina
Kotarska oblast u Pisarovini – Oružničkoj postaji u Lasinji

(…)

Kotarska oblast u Pisarovini
Primljeno, dne 25. IX. 1941.
Pr Broj 189
Pisarovina, dne 25. IX. 1941.
Predmet: Mađarević Stevan protužba protiv Ustaša iz Lukinić brda.

Oružničkoj postaji Lasinja

Istim pozivom te hitan povrat spisa.

(…)

Upravitelj kot[arske] oblasti:
(potpis nečitak)

4.

1941. listopad 21. Lasinja
Oružnička postaja Lasinja – Kotarskoj oblasti Pisarovina

Oružnička postaja Lasinja
Tajni broj 67

Upravitelju Kotarske oblasti Pisarovina

Lasinja, 21 listopada 1941.

Na osnovu prednjeg naloga izvještavam, da sam prednju tužbu Mađarević Stevana iz Las[injskog] Dugog sela dne 15 i 16 listopada t.g. lično provjerio i ustanovio slijedeće i to:

Da su seljaci sela Las[injsko] Dugo selo, Trepča, Stipan i Šljivovac, općina Lasinja, kotar Pisarovina, zaista morali bježati pred ustašama iz slijedećih razloga:

23 srpnja 1941. došla je u zaselak Vidović, selo Stipan, kotara Pisarovina, ustaška ophodnja iz Lukinića, kotara Vrginmost, koja se je sastojala od ustaša Lukinića Stjepana i Klasnića

Slavka i zatražila od seljaka S. Vidovića, da joj preda vojne cipele, ali se je on izgovarao da ih nejma.

U među vremenu razgovora ustaša i Vidovića, pridošli su Vidović Nikola, Vidović P. Mile i Kličković Mile, te bez ikakvog razmišljanja nenadno napali ustaše Klasnića i Lukinića od kojih su prvog razoružali, a drugog uhvatili i pod izgovorom sa oduzetim puškama odveli ga da ga predaju ovoj postaji, što nisu učinili, već su ustašu Lukinića odveli u šumu Kremešnica i tamo ga iz njegove puške ubili, koji je 27. VII t.g. pronađen po podpisatom u označenoj šumi mrtav. Od toga dana nastalo je previranje među pravoslavcima sela Trepča, Šljivovac, Stipan i Las[injsko] Dugo selo, a Vidović Nikola i Kličković Mile pojavljivali su se po selu i dizali pravoslavce na ustanak. Isti pravoslavci su od strane podpisatog pozvani da ih uhvate ili pokažu podpisatom to nisu htjeli učiniti, već su se uvjek sa lijepim riječima lojalnosti izgovarali da za njih ne znaju i ako su stalno bili među njima.

29 srpnja t. g. naišla je ustaška postrojba iz Gline i u selu Stipan, Šljivovac i Trepča uhvatili 24 pravoslavca raznih godina i odveli ih u Bović, za koje se sada ne zna dje su.

Dalje su nailazile pojedine ustaške postrojbe i kao odmazdu za ubijenog ustašu ubili 9 komada pravoslavaca sa ovog područja, ali još nisu izvršili onaj broj koji je trebalo pobiti kao odmazdu za nestalog ustašu Lukinića.

Noću od 4–5 kolovoza odmetnici Vidović i Kličković ubili su seljaka Klasnić Imbriju.

Noću od 6–7 kolovoza udruženi pravoslavci pod vođstvom Vidovića i Kličkovića u Las[injskom] Dugom selu posjekli su 3 brzoglasna stupca, 7. VIII. t.g. u Las[injskom] Dugom selu razoružali su ustaše Vuksan Josipa i Zmajlovića Marka oba iz Lasinje, kotara Pisarovina, od kojih su Zmajlovića još i izuli. Neustanovljenog dana do 8. VIII. t.g. također su srušili most na potoku Trepča i radi toga su dalje nastupile ustaške postrojbe te vršile odmazdu za ova kažnjiva djela, jer seljaci pomenutih sela nisu htjeli prave krivce opisanih inkriminiranih radnji odati, već su se uvjek izgovarali, da ne znaju ko je to učinio i ako su im počinitelji bili dobro poznati.

Što se tiče odnošenja raznih živežnih namirnica od strane ustaša istina je i da je toga bilo, ali šta su četnici Vidović i Kličković opljačkali 8. VIII. 1941. trgovinu Romčević Marka iz Trepče, kotara Pisarovina i odnijeli robe u vrijednosti 250.000 tisuća Kuna, to Mađarević u svojoj pritužbi nigdje ne spominje i ne traži zaštitu vlasti pred četnicima, već samo traži, da se Hrvati uzmu na odgovornost za djela koja su učinili u izazvanom stanju, a oni vlasi kad Hrvate ubijaju u vlastitoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, to oni smatraju nekim plemenitim radom, dok ono što Hrvati učine kao odmazdu za svoje stradale ljude nazivaju zločinstvima.

Izgleda da Mađarević misli da mu je još biv[ša] vlaška Jugoslavija u kojoj vlah smije po njegovom mišljenju sa Hrvatima raditi ono što mu je volja, dok Hrvat ne smije ni da kaže da je Hrvat i samo slovo „U" koji Hrvat nosi to je po mišljenju Mađarevića i općenito vlaha jedan zločin i da se svakoga onoga koji nosi U mora ubiti i onog koji ubije Hrvata za slovo U ima se pohvaliti a Hrvat kad ubije vlaha treba sve Hrvate za njega poubijati.

O odvođenju nekih nevinih ljudi od strane ustaša kao što tužitelj napominje Niku Radičevića i njegove sinove Radičević je bio jedan čovjek nasilnik za vrijeme biv[še] Jugoslavije, koji se je uvjek istica protuhrvatski i zato je svoja nedjela platio sa glavom, a ovako bi trebalo postupit sa svakim vlahom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj „Jer u moru mjere i u vlahu vjere nije", svi jedno misle oni koji su kod kuće, u kolijevki, na polju kod rada i oni u šumi sa puškom u ruci svi su raspoloženi protivhrvatski i kao sa takvima treba da računamo, jer dok njih ima u Hrvatskoj Državi dotle neće biti javna sigurnost, red i mir na svom mjestu, već će uvjek biti prepada i rovarenja i napadanja na Hrvatsku imovinu i na živote Hrvatskih sinova, pa je mišljenje podpisatog da sa njima treba ubrzati i skratiti postupak od reda dje se koga stigne skidati sa života, jer u koliko se budu dalje zadržavali u toliko će biti dalje stradanja i zlopatnji.

I sam je potpisati do 16 listopada 1941. 22 sata mislio o njima drugačije, jer do tada nisam iskusio njihovo zločino djelo, kad sam idući sa putem povraćajući se na postaju bez da sam protiv njih ma kakve mjere preduzimao bio napadnut i ubijen mi je jedan domobran mladić od 21 godine života kojom prilikom su ugrabili strojnu pušku od istog ne u namjeri da sa njom dobra, već zla djela protiv Hrvata rade.

Obzirom na sve izloženo mišljenja sam, da bi trebale nadležne vlasti da se ponovno organizuju takozvane divlje ustaše u svima mjestima među Hrvatima i da ih se dobro naoruža, te da im se da vlast, da sa vlaškom gamadima raspravljaju onako kako je to bilo početo i da se ne prestaje, dok se podpuno sa Hrvatske grude zemlje oni izdajnici i tuđi plaćenici ne očiste.

Svaku pritužbu ponešenu od strane vlaha treba smatrati kao jednom smicalicom jer sa njom imaju namjeru dovesti državne Hrvatske vlasti u zabludu i njoj ih tobožnjom izjavom lojalnosti i prelaza na rimokatoličku vjeru održavati, dok oni dobiju na vremenu i od organa koje mučki ubijaju danomice održavati a sebe naoružavati, da onda nastave sa napadima na pojedine oružničke postaje oružničke odrede ustaša i domobrana i ojačavati se sa oružjem, koje će jednog dana biti na štetu općenito Hrvatskog naroda.

Nastupa vrijeme bezobzirnosti i ozbiljnosti, te treba inicijativu držati u rukama a nikako drugoj strani protivnika dopustiti, da inicijativu dobije u ruke, ako se želi dobro državi i narodu, koji je danas upro oči u državu i državne vlasti, da ga zaštite.

Za Dom Spreman!

Zapovjednik, narednik:
Petar Nikolić, v. r.

5.

1941. listopad 23. Pisarovina
Kotarska oblast u Pisarovini – Velikoj župi Pokuplje u Karlovcu

Broj: 246 Pr-1941
Predmet: Mađarević Stevan i dr. pritužba
Na broj 720 Prs 1941./ Velika župa Pokuplje

Vraća se u vezi izvještaja ove oblasti broj 188 Pr od danas.

Nalogu nije odmah udovoljeno, jer područna općinska postaja i ako požurivana nekoliko puta, nije radi prenatrpanosti posla dostavila ovoj oblasti zatraženi izvještaj.

Za Dom spreman!

Upravitelj kotara:
(potpis nečitak)

6.

1941. listopad 28. Karlovac
Župska redarstvena oblast Karlovac – Ministarstvu unutarnjih poslova Zagreb

Pozivom na broj Naslova 31.951 od 18. IX. 1941 dostavlja se cio predmet.

Za Dom spremni!

Redarstveni upravitelj
Betlehem v. r.

HR-HDA-223 MUP NDH, opći spisi, I-A, 1941., br. 31915 od 17. rujna 1941.

XIV.
1941. STUDENI ? LONDON
RUDOLF BIĆANIĆ, „MIŠLJENJE O MEMORANDUMU SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE GENERALU DANKELMANNU”

Mišljenje o memorandumu Srpske pravoslavne crkve
Generalu Danklmannu

Srpska pravoslavna crkva uputila je u mjesecu augustu 1941 generalu Danklmannu, zapovjedniku njemačke oružane sile u Srbiji memorandum o progonima Srba u Hrvatskoj. Memorandum je potpisao u ime Srpske pravoslavne crkve episkop budimljanski Valerijan, vikar Nj[jegove] Svetosti Patrijarha.

Memorandum je sastavljen tako, da predstavlja napadaj političke prirode na hrvatski narod kao cjelinu, po svojim generalnim optužbama i često krivo prikazivanim činjenicama. On je nedokumentiran, te nije predočen originalni tekst, niti ovjerovljen prijepis, nego samo ciklostilom umnoženi primjerak.

Kr[aljevska] jugoslavenska Vlada [je] zaključila, da se Memorandum ne objavljuje, dok se ne ispitaju i ne provjere činjenice. Usprkos toga je objavljen. Zbog toga se mora odrediti stav prema tome memorandumu. To je moguće nakon pribavljenoga materijala, koji je zatražen. No međutim, u očekivanju toga valja već sada staviti svoje prethodne primjedbe na osnovu točne i objektivne analize samoga teksta toga dokumenta.

1 **Općenito ubijanje**.

Žalosan je fakat, da je **stanje u državi gore** nego ga prikazuje Memorandum. Ubijanje Srba od strane Hrvata ne može se smatrati kao jedna posebna i odvojena pojava, pa na osnovu toga donositi zaključke. Naime krvoproliće i bratoubilačka borba vodi se u većem opsegu, što mora još više boljeti svakog pravog patriotu. Fakat je da ustaše ubijaju i Hrvate, naročito pristaše H[rvatske] S[eljačke] S[tranke] i komuniste, a da Srbi (četnici i odredi pukovnika Draže Mihajlovića) ubijaju Hrvate, muslimane i katolike. Isto je tako teška činjenica, da u Srbiji vlada pravi građanski rat, te da Nedićeva srpska dobrovoljačka vojska ratuje sa jugoslavenskom vojskom pukovnika Mihajlovića i s komunističkim partizanima. Broj žrtava je samo na tom frontu svakoga dana sve veći.

Tako stvarna situacija izgleda ovako:

1 Hrvati ubijaju Srbe

2 Hrvati ubijaju Hrvate

3 Srbi ubijaju Hrvate

4 Srbi ubijaju Srbe

Te žrtve još poveća[va]ju borbe, atentati i sukobi s njemačkim i talijanskim trupama, što predstavlja poglavlje za sebe.

To je općenito ubijanje: rat pomiješan s građanskim ratom i gerilskim četovanjem raznih pojava i grupa. Izdvojiti iz te skupine pojave napose jedan slučaj ili niz slučajeva, pa ma kako teški oni bili, predstavlja jednostrano i tendenciozno prikazivanje događaja. Do koje će se mjere razviti ovo stanje do konca rata ne možemo znati. Jedne strahote zasjenjuju druge, i sve dalje idemo u ratne grozote.

2 Njemačka politika.

Situacija, opisana u Memorandumu rezultat je smišljene n[j]emačke politike. Za potvrdu ove svoje tvrdnje navodim slijedeće karakteristične činjenice:

a) Progoni i ubijanja Srba u velikom opsegu započela su u drugoj polovini mjeseca juna, najviše dne 22.6.1941, dakle neposredno prije ili upravo u dane početka sovjetsko-njemačkog rata. Nijemci su imali računa, da izazovu sukobe Hrvata i Srba, i raspale strasti, da se ne bi slavenski narodi orijentirali prema Rusiji, i izazvali nemire složno. To mišljenje potvrđuje g. Sekulić u svome izvještaju: On veli (str. 32): „Opšte je uverenje, da su Nemci, u nameri da obezbede svoju pozadinu pri napadu na Rusiju, preuzeli inicijativu, koja je naišla na veoma povoljan teren… Pre početka operacija protiv Rusije masovnih ubojstava nije bilo sem pojedinačno."

b) **Njemački garnizoni** postojali su u mjestima ili blizu mjesta, gdje je bilo ubijanja. Tako su se njemački garnizoni nalazili osim u Zagrebu, naročito u Osijeku, Brodu, Sisku, Sarajevu, Banjoj Luci, Bihaću, Prijedoru (što priznaje i Memorandum), Zemunu itd. Naročito ističem Banja Luku, gdje je komandant njemački general Portner. Posvuda također postoje i Gestapo i organizirane njemačke „narodnosne skupine". Bez znanja Nijemaca nije se po tome mogao pripremiti napad na Srbe. Garnizoni, koje su imali, davali su im dovoljno snage, da spriječe akciju ustaša, da su to htjeli. A i da nisu imali vojske, njihov je utjecaj na ustaše tako svemoćan da su mogli spriječiti svaku inicijativu. (1) /…/ (2) Pogotovo su mogli spriječiti masovna ubijstva velikog broja ljudi. Fakat, da to nisu učinili, pokazuje, da su htjeli sukobe, i da su pustili da se razviju do mjere, do koje im je to bilo potrebno. Kada su se Srbi i Hrvati počeli međusobno da istrebljuju do mjere, koja je ugrožavala egzistenciju poretka uopće, i značila dezorganizaciju čitavoga života, onda su Nijemci zaigrali drugu igru i počeli gušiti nemire i sukobe. (Vidi *Zürcher Zeitung* od 25.8.41. koji citira vijest iz Berlina: „Najavljuje se promjena politike prema velikoj srpskoj manjini. Umjesto bezobzirnog potlačivanja, pokušava se zajednički život, jer je dosadašnja politika ozbiljno ugrozila budućnost hrvatske države.") Pri tome su si Nijemci prisvojili ulogu „pravednoga" suca i nosilaca reda i mira, koju im ulogu pripisuje i Memorandum (vidi str. 1).

Međutim istovremeno i Memorandum priznaje njemačku odgovornost tražeći, da prestanu progoni, jer će „inače odgovornost pasti na nemački narod i baciti senku na njegovu čast" (Mem[orandum], str. 2).

c) Činjenica je, da je **njemačka štampa**, osim koncem augusta, rado pisala o sukobima, govoreći, da su sada „ova dva naroda podijeljena jazom, preko kojega danas ne vodi nikakav most" (*Gräzer Tagespost*, 14.10.41.) Nijemci očito računaju, da će nastati međusobno osvećivanje u tome kraju, gdje još nije zaboravljeno doba krvne osvete i tako, od njih posijano sjeme dalje djelovati.

d) Odgovornost Nijemaca povećava i fakat, da su krvoprolića počela nakon što je propao njemački pokušaj, da pridobiju dr. Mačka za suradnju. (Posjet glavnokomandujućega njemačkoga generala dr. Mačku polovinom juna.) Nijemci su očito vidjeli slabost Pavelića, i njegovu nemogućnost, da normalnim putem ojača svoju t. j. njihovu vlast. Kada nije dobivena potpora dr. Mačka, počelo se drugim metodama: raspaljivanjem strasti i krvlju.

3 Uloga Talijana.

Premda se općenito misli, da Talijani nisu sudjelovali u krvoprolićima, ipak je njihova uloga značajna i nesumnjiva. Dovoljno je istaći ova tri fakta:

1 da su **Talijani davali oružje** Crnogorcima i Hercegovcima Srbima koji su počeli ustanak pred Vidovdan, kada je nastalo „gibanje". (Vidi *Novi List* od 26.6.1941. i službeni demanti Pavelića, ali ne i demanti Talijana da su oni naoružavali četnike. Isto to potvrđuje i g. Sekulić u svojim usmenim izjavama.)

2 da su **Talijani mirno promatrali sukobe i krvoprolića**, što potvrđuje pismo bivšeg ministra R.: „Talijanske su vojne vlasti mirno promatrale to klanje i opravdavale to time, da nemaju ovlaštenja da se miješaju u unutarnje stvari (3) Hrvatske."

3 da su Talijani u drugoj polovini augusta okupirali jedan velik dio krajeva, gdje su vršena ubijanja (uz veliko područje, gdje ubijanja uopće nije bilo s motivacijom, da „postoji apsolutna nužda da se osigura javna sigurnost.")

Igra je Talijana očigledna: najprije izazvati nemire, a onda okupirati dio Hrvatske, „da se održi red".

4 Odgovornost Ustaša.

Za svoju smišljenu politiku Nijemci su odabrali Ustaše i Pavelića. Točno je to, što kaže Memorandum, da je ova čitava akcija morala biti unapred spremljena. To prema tome nije spontana reakcija hrvatskih širokih narodnih slojeva, nego smišljena akcija organizirana od jedne skupine, koja je je pokrenula. Da je akcija organizirana, vidi se iz ovoga:

1. što je nekoliko dana prije početka krvoprolića započela u Zagrebu sistematska kampanja u dirigiranoj štampi, naročito *Hrvatskom Narodu* i *Novom Listu*, s namjerom da se razdraže Hrvati protiv Srba, kako bi se kasnije krvoproliće moglo prikazati kao djelo osvete za učinjena zlodjela. U vremenu oko 20. juna (dan atentata u Narodnoj skupštini 1928) pisani su u novinama članci o ubijstvu Stjepana Radića, dra Milana Šuflaja, itd. Naslovi su uzbudljivi, kao „Jedan dio krvavih žrtava za slobodu Hrvatske [od] 1918. do 1941.", „Pokolj Hrvata u beogradskoj narodnoj skupštini", „Tragična ustaška smrt", „Senjske žrtve 3.8.1937.", „Majka mučenika o sinovima mučenicima", itd.[7] U tim su člancima u detalje opisivana mučenja i zlostavljanja ljudi za vrijeme diktature, a naročito za t[ako] zvane ličke afere (1932).

2. Što su krvoprolića započela istoga dana i u udaljenijim krajevima.

3. Što su to otvoreno **govorili i pisali ministri Pavelićeve** vlade kako to spominje i memorandum.

Točno je, da ustaše, kao sljedbenici frankovaca „ne priznaju" srpski narod i Srbe u Hrvatskoj. To je poznata činjenica, koja ujedno pokazuje bitnu programatsku i političku razliku prema Hrvatskoj seljačkoj stranci, koja je za politiku sporazuma sa srpskim narodom.

Prema tome, ideja o tome da treba u Hrvatskoj 1/3 Srba poklati, 1/3 iseliti i 1/3 pohrvatiti sasvim odgovara frankovačkom, odnosno ustaškom shvaćanju u rješavanju srpskog pitanja u Hrvatskoj, ali znači ujedno potpuno nepoznavanje ili zlonamjerno izvrtanje historije i postojećih činjenica, kada takvi planovi pripisuju /4/ ili barem odgovornost za njih hoće svaliti na hrvatski narod. To vrijedi utoliko više [kada] se zna kakva je neznatna manjina frankovaca i ustaša u Hrvatskoj. To je isto tako slično, kada bi netko htio naducisti (*sic!*) po Ljotićevcima da sudi srpski narod.[8]

4. Razlozi ustaške politike u Hrvatskoj igrali su važnu ulogu. Ustaše su brzo proigrale ulogu fasade koju su im dale njemačke bajunete. Progon židova u Hrvatskoj (kojih nije bilo više od 30.000) nije mogao raspaliti strasti u masama, ma da su ga naduvavali kroz mjesece. Fakat, da i Memorandum priznaje, da je bilo relativno malo ubijstava Srba upravo u prvim danima bezvlađa i stvaranja nove vlasti (ustaške) pokazuje i opet da to nije bila spontana politika naroda, nego organizirana akcija, jer takove spontane stvari nastaju obično u doba prelaza od jedne vlasti na drugu. Međutim, činjenica da je do krvoprolića došlo tek nakon dva m[j]eseca, pokazuje druge ciljeve. Ustašama je trebalo, da prikriju svoje neuspjehe u nutarnjoj i vanjskoj politici. Zato su počeli s proganjanjem Srba. Mislili su očito, da će odnose između Hrvata i Srba na terenu toliko zaoštriti općenitim i brutalnim ubijanjima i mučenjima, da će nastati općenito klanje i osvećivanje pa onda Hrvatima neće preostati drugo, nego da stanu uz vlast i ustaše, pa se tako vežu i za ustaški pokret.

[7] U engleskoj verziji istog teksta stoji: „…as for instance: 'Some of the martyrs for the freedom of Croatia, from 1918 to 1941'; 'The Butchering of Croats in the Skupshtina in Belgrade'; 'Tragic Death of Ustashis', 'The Victims of Senj, August 3rd, 1937', 'The martyred mother of her martyred sons', etc." [*op. a.*]

[8] U engleskoj verziji istog teksta stoji: „This attempt may be compared to a judging of the Serb nation by the standards of the Ljotich Party." [*op. a.*]

Tako se ima tumačiti pokušaj, odmah u polovici augusta 1941 da pridobiju izvjesne funkcionere H[rvatske] S[eljačke] S[tranke] za sebe i za suradnju.

Međutim, činjenica je da im to nije uspjelo, nego u iole značajnom broju, nego da su se zbog njihovih zlodjela počeli odvraćati od njih i njihovi razumniji pristaše pokazuje

5. Politika uništavanja Srba, provođena od ustaša, našla je ohrabrenje u poznatim **metodama Hitlerovske politike** u Poljskoj, kao i mađarskim u Vojvodini. Očito je samo jedna primjena te politike, i spada u opći okvir „rješenja" pitanja miješanih krajeva u Novom poretku.

5. Izvrtanje Historije.

Moramo se ograditi najodlučnije od ostalih političkih tvrdnja u Memorandumu, koje predstavljaju historičke neistine. Kao na pr[imjer] tvrdnja, da je „srpski narod stvorio Jugoslaviju svojom krvlju". Ta tvrdnja nije historički točna, kao što nije točna ni daljnja tvrdnja, da je „srpski narod od svoje braće Hrvata i Muslimana pretrpeo teže i bolnije udarce u vremenu od 1914-18. nego li od neprijatelja svojih".

Takva tvrdnja znači negiranje čitave hrvatske politike. Govoriti o tome, da je Jugoslavija stvorena samo srpskom krvlju znači produženje megalomanskih (5) shvaćanja izvjesnih srpskih političkih krugova koje je zatrovalo odnose između Srba i Hrvata u Jugoslaviji, i Hrvate odbilo od jugoslavenske ideje. Ono znači negiranje značaja pobjede velikih saveznika u Svjetskom ratu s jedne strane, a s druge strane negira čitavu politiku Jugoslavenskog odbora, dra Trumbića i Supila, jugoslavenske dobrovoljačke divizije, čitavu borbu Hrvata i Slovenaca za vrijeme Svjetskoga rata i još mnogo prije toga, kada se za jugoslavenstvo u Srbiji ni znalo nije niti htjelo se za njega znati. Negira se politika Hrvatsko-srpske koalicije i Narodnog v[i]jeća, te naročito zaključke Hrvatskog sabora od 28.10.1918. i djelovanje Stjepana Radića u Hrvatskom saboru. Ne vodi se računa o progonima Hrvata, sabotaži, prebjegavanju u stotinama hiljada Saveznicima (naročito u Rusiji), zelenom kadru i drugim pojavama hrvatske borbe protiv Austro-Ugarske, a za zajedničku državu sa Srbima i Hrvatima. (6) Tvrdnja pak, da je „srpski narod pretrpeo od svoje braće Hrvata i muslimana teže i bolnije udarce nego li od neprijatelja svojih u vremenu 1914-1918.", predstavlja neistinu, koja se sada, koliko znamo, po prvi puta pojavljuje u jednom službenom dokumentu.

Istina je, da je za vrijeme prošloga Svjetskoga rata u Austro-Ugarskoj bilo progona Srba, kada je ona bila u ratu sa Srbijom. No pored toga, da su austrijske vojne vlasti i njihovi plaćeni agenti organizirali i izvan ratnoga područja demonstracije protiv Srba i nekoliko procesa, ništa ne može umanjiti fakat, da su Srbi za vrijeme Svjetskoga rata sjedili zajedno sa hrvatskim strankama u **hrvatskoj autonomnoj vladi** u Zagrebu te u hrvatskom saboru, i u hrvatskim delegacijama u peštanskom parlamentu, te sudjelovali u administraciji, i bili visoki činovnici na odgovornim položajima, itd. Zar je zaboravljeno djelovanje tolikih hrvatskih rodoljuba, koji su spašavali Srbe od austrijskih i mađarskih vlasti? Zar se prelazi preko činjenice, da je na desetke tisuća srpske djece iz Bosne i Hercegovine, Like i sjeverne Dalmacije spašeno bilo od gladi, djelovanjem hrvatskih vlasti? Zar bi bio moguć zajednički revolucionarni rad Srba i Hrvata, da su se Hrvati ponašali tako, kako bi Memorandum to htio. **Doista, te protuhrvatske tvrdnje karakteristične su za mentalitet sastavljača Memoranduma**.

Protiv onih tvrdnji Hrvati imaju da kažu, da su u Jugoslaviji doživjeli razočaranja. Pogažena su svečana obećanja i obaveze, koje su dane Hrvatima, kao na primjer Krfska deklaracija, Ženevski pakt, zaključak Hrvatskog sabora od 29.10.1918., akt od 1. decembra i Vodovdanski ustav. Godinama je plijenjena od 1924. dalje, od strane cenzure u novinama adresa Narodnoga vijeća i odgovor regenta Aleksandra od 1.12.1918. Zabranjeno je bilo hrvatsko ime i simboli, hrvatska samouprava razrušena, a Hrvati proganjani, zatvarani i mučeni. **Nikada Hrvati, po svom legitimnom narodnom vodstvu, pa ni u najtežim**

trenutcima nisu za sve to krivili srpski narod: niti za zlodjela, niti za pogaženu riječ, niti za progone.

Prema tome nikakvo „oproštenje greha" nije potrebno, kako to kaže Memorandum, a uvredljive reči o „zabluđenoj braći Hrvatima i muslimanima" nijesu na mjestu niti Hrvati takove lekcije primaju. Pogotovo ne u savezu s aluzijama o „isterivanju manjina", g. 1918., koja se aluzija ne može odnositi na Hrvate katolike i muslimane, jer su oni u svojoj domovini i ne daju se tretirati ni od koga kao neka manjina, niti se je tko usudio dosada da ih tako tretira. (7)

6. Katolička Crkva.

Mamorandum okrivljuje Katoličku Crkvu, na više mjesta. Ostavljajući, da sami predstavnici Katoličke Crkve, nakon provjeravanja optužaba daju meritoran odgovor, moramo se ograditi kao katolici, protiv ovoga napadaja. Nije nam poznato, da bi se Katolička Crkva danas ma u kojoj zemlji služila takvim metodama, koje opisuje Memorandum. Lokalne pojave raznih fanatika ustaša ne mogu da budu mjerilo općega rada Katoličke Crkve, pogotovo kada se znade za držanje katoličkog episkopata, a naročito nadbiskupa zagrebačkog Stepinca, koji je odlučno protestirao protiv krvoprolića i progona.

7 Boljševičke metode.

U pogledu „boljševičkih metoda", kojima se služe ustaše, kako veli Memorandum, moramo reći, da je suvišno bilo postaviti takvo pitanje generalu Danklmannu. Metode, koje su opisane u Memorandumu, su krvave, zločinačke, nažalost poznate metode, kojima se služe njemačke okupatorske i quislingovske vlasti i u drugim zemljama: u Sloveniji, Poljskoj, Sovjetskoj Rusiji, Českoj i svuda po Evropi u manjoj ili većoj mjeri: koncentracioni logori, tučenja i mučenja, ubijanja i zlostavljanja, tjeranja iz domova i nasilna preseljavanja i odnarođivanja. Ta tehnika Gestapo našla je plodno tlo u ustaškom pokretu Pavelića, u fanatizmu muslimana, sadizmu dra. Gutića i sličnih, neobuzdanosti bez osjećaja odgovornosti šefa ustaške javne bezbjednosti Eugena Kvaternika, učenika Gestapo, koja ga kontrolira. (8)

II.

Što se tiče drugoga dijela Memoranduma, koji navodi „podatke o nedelima hrvatskih vlasti prema delu srpskog naroda na teritoriji Hrvatske države" (Memorandum, str. 2), nije moguće odavde iz Londona provjeriti konkretne slučajeve. Moguće je samo općenito dati svoje mišljenje, na temelju analize samoga dokumenta, ističući, da su ti zločini tuđi duhu i tradiciji hrvatskoga naroda, i metodama njegove političke borbe, a naročito nauci i ideologiji Hrvatske Seljačke Stranke, koju danas slijedi čitav hrvatski narod, osim neznatne ustaške manjine. Memorandum ne uzima u obzir tu činjenicu i pripisuje počinjena zlodjela Hrvatima bez razlike.

Objektivnoj istini za volju smatram, da je potrebno umjesto raspaljivanja strasti i bratoubilačkoj borbi, mirno i svrhnuto analizirati taj dokumenat. Tako će se najbolji koristiti smirivanju strasti i sređivanju hrvatsko-srpskih odnosa.

1. Broj.

Memorandum pretpostavlja, da broj ubijenih iznosi **180.000 žrtava**, ističući, da je obzirom na tešku situaciju u nemogućnosti da provjeri taj broj (Memorandum, str. 3). Međutim, propaganda je taj broj brzo podigla na dvostruki broj od 360.000 ljudi. Taj broj odgovara broju žrtava od 3 mjeseca borba na Sovjetskoj fronti, gdje se borbe vode s najmodernijim oružjem, u najvećoj ofenzivi svijeta.

Pažljivom analizom Memoranduma uzimajući u obzir sve momente, gdje se spominje ma kakova mogućnost kvantitativne ocjene, vidi se, da Memorandum 1.) citira **imena**

39 ubijenih svećenika i 554 imena svjetovnih lica, 2.) spominje **određene brojke**: za 1676 ubijenih žrtava, 3.) navodi kao **procjenu** broj od 28.979 žrtava (računajući tamo gdje Memorandum kaže „više hiljada", broj žrtava kao 3.000).

Na osnovu tih činjenica, a znajući, kako je u tako uzbudljiva vremena teško dobiti pouzdane podatke o tako strašnim događajima, kada su strasti raspaljene, a mašta grozničavo radi, mislim da se može ocijeniti **u Memorandumu navedeni broj ubijenih kao precijenjen**. Biti ćemo sretni i iskreno želimo, da kasnija ispitivanja i provjeravanja potvrde naše mišljenje, da je broj nesretnih žrtava i ljudskih stradanja do polovine augusta bio manji. (9)

Kao primjer, kako Memorandum (možda i nehotice) podliježe psihozi, navodimo dva primjera koji izgleda[j]u teško vjerovatni:

Točka 14.

Bogdan Komadina je bio streljan u Bosanskoj Gradišci, zatim bačen u rijeku Savu, koju je preplivao iako teško ranjen u vrat i prsi, i živ stigao u Beograd.

Točka 18.

U selu Koritima (kotar Gacko) bacani su ljudi u 40 metara duboku jamu. Na to su bacane na njih bombe. Jedan od ljudi uspio je da se izvuče i pobjegne u Crnu Goru, do Vučedola. Odanle je došao načelnik općine i našao u jami u selu Koritima još 8 živih ljudi.

Tko i malo poznaje puteve na granici Hercegovine i Crne Gore, zna, da se, između Gacko i Nikšić nalaze planine Njegoš (5660 m) i Golija (6597 m). Nije vjerojatno da bi ranjenik 40 m duboko u jami u koju su bacane bombe mogao izići živ, preći preko tako moćnih planina i još da se vrate ljudi natrag i nađu žive ljude u jami.

2 Pitanje odgovornosti.

Memorandum općenito govori o odgovornosti hrvatskih vlasti i hrvatske države, tako da **stvara dojam, da su Hrvati poklali 180.000 mirnoga srpskoga stanovništva** u njihovim domovima. Želeći da se ustanovi krivična i politička odgovornost za počinjena zlodjela, analizom Memoranduma dolazi se do slijedećih kategorija, koje valja ispitati:

1 da li su žrtve ubijene za vrijeme ratnih operacija od neprijateljske vojske (njemačke, talijanske, mađarske);

2 da li su žrtve ubijene u gerilskim operacijama i borbama četnika, s oružjem u ruci, sa ustašama i s njemačkom i talijanskom vojskom;

3 da li su žrtve streljane od ustaškog „izvanrednog narodnog suda" ili od prijekog suda, ili redovnog suda;

4 da li su žrtve ubijene u lokalnim sukobima domaćeg stanovništva (naročito Srba i muslimana);

5 da li su ubijstva rezultat kaznenih ekspedicija, pacifikacija ili „stišavanja nemira";

6 da li su naprosto organizirani pogromi mirnoga stanovništva, a muškarci, žene i djeca u domovima napadnuti i poubijani, mučeni i odvedeni. (10)

Sva su ta fakta od važnosti za ustanovljenje odgovornosti i stepena krivice. Međutim, Memorandum ne daje u tome pogledu jasnu sliku, nego samo kaže, da su ljudi ubijeni. Zato ga je potrebno nadopuniti. Analiziramo li s te strane sam tekst Memoranduma pobliže, možemo dobiti samo ove zaključke:

Postoje **tri skupine slučajeva**:

1 razna ubijanja, počinjena od ustaša na raznom teritoriju, i u razno vrijeme, kao u kotarevima Bjelovar, Dvor, Glina, Osijek, Brod, Sr[ijemski] Karlovci. To su većinom sporadični slučajevi, koji nemaju u tolikoj mjeri karakter masovni.

2 ubijstva u istočnoj Lici i istočnoj Hercegovini, započeta oko 22. juna (oko 7.000 slučajeva u Hercegovini i oko 4.000 slučajeva u Lici);

3 ubijanja u Bosanskoj Krajini najviše u vrijeme oko 31. VIII., kada su počele „kaznene ekspedicije" ustaških letećih odreda.

3. Žrtve prema kraju.

Ako svrstamo u Memorandumu spomenute žrtve prema kraju i prema broju iz pojedinih krajeva, uzevši sve procjene i brojke Memoranduma u obzir, dolazimo do slijedećih podataka:

1. Bosanska Krajina	18.643	ubijena	
2. Hercegovina	7.103	"	
3. Ostala Bosna	40	"	(Vlasenica)
4. Lika	4.000	"	
5. Kordun	1.491	"	
6. Gornja Hrvatska	243	"	(Bjelovar)
7. Slavonija	203	"	(Kotari: Našice, Gradiška, Osijek, Brod)
8. Srijem	196	"	(Vukovar, Srijemski Karlovci)

4. Počinitelji.

Memorandum spominjući osobe, koje su počinile ubijstva, govori različito. Dok sam Memorandum govori o počiniteljima kao o „Hrvatima i hrvatskim upravljačima", u „Podatcima" (drugi dio Memoranduma), gdje se navode konkretni slučajevi, govori se ovako.

1. da su ubili Hrvati (u dvije točke Memoranduma: Bileće i Podr[avska] Slatina)
2. da su ubili Hrvati i muslimani (1. točka Memoranduma)
3. da su ubijali ustaše, ustaški leteći odredi i muslimani (u 21 točki)
4. da su ubijali po dolasku ili pod pokroviteljstvom hrvatskih vlasti (5 točaka)
5. da su ubijali ustaše i hrvatska vojska (2 točke: Prijedor i Donji Lapac)
6. da su ubijali komunisti (1 točka)
7. da su ubijali Madžari (1 točka)
8. ne navodi se pobliže, tko je vršio ubijanja (u 24 točke)

Prema tome ne navodi se u najvećem broju slučajeva tko je vršio ubijstva. Zatim dolazi daleko pretežni broj slučajeva, gdje se kaže da ubijstva vrše (11) **ustaše**. Tek u sama dva slučaja je izvještač sastavljača Memoranduma izjavio, da su ubijstva vršili Hrvati, bez pobližega navođenja. Značajno je, da je u samome tekstu Memoranduma upotrijebljen termin baš ovih dvaju slučajeva, a nije uzet izraz, koji upotrebljavaju najviše same žrtve i svjedoci, t[o] j[est] ljudi iz naroda, koji prilično točno distingviraju.

Ako uzmemo napose podatke o stanovništvu po vjerama (koji se za Hrvate i Srbe u tim krajevima skoro pokrivaju sa nacionalnom statistikom) prema državnom popisu stanovništva od 1931., vidimo, da u tim krajevima [gdje] je bilo najviše ubijanja, većinu stanovništva čine Srbi (pravoslavni) i muslimani. Evo nekoliko primjera:

Istočna Hercegovina:	Pravoslavni	Katolici	Muslimani
Bileća	17.090	436	3.702
Gacko	9.426	83	5.724
Nevesinje	18.018	1.348	5.917
Trebinje	17.011	998	5.539
Bosanska Krajina:			
Krupa	31.502	345	15.087
Cazin	11.072	895	35.313
Prijedor	32.350	6.006	16.113
Ključ	24.814	1.543	10.901
Sanski Most	28.285	6.727	11.652

Karakteristično je, da je u tim kotarevima najveći broj pravoslavnih, toliko velik, broj katolika razmjerno veoma malen, dok je broj muslimana znatan. Pretežna manjina Hrvata nije mogla da izazove sukobe niti je to razumno očekivati bilo kod tako maloga broja. Morala je doći i inicijativa i sila izvana, da se može zlodjela izvršiti.

Tom prilikom ističemo, da nema vijesti u Memorandumu o ubijstvima Srba iz drugih bosanskih i hercegovačkih kotareva, gdje su Hrvati ili muslimani u većini. Znači, da je i to bila ne spontana akcija naroda, nego smišljeni plan udara na krajeve sa srpskom većinom, organiziran od ustaškog vodstva.

Treba naglasiti, a to ne spominje Memorandum, da su u kaznenim ekspedicijama i letećim odredima protiv Srba sudjelovala i njemačka vojska, a također i članovi njemačke manjine (čak iz Vršca). Po imenima poginulih u hrvatskim novinama vidi se da je tako. Od Hrvata su najviše članovi i vođe tih kolona bili ljudi iz Pavelićeve ustaške legije iz Italije.[9]

8. Ubijene žrtve.

U pogledu osoba, koje su ubijene, Memorandum spominje razna imena ljudi istaknutih i nepoznatih. Među imena istaknutih ljudi ima ih raznih političkih stranaka i mišljenja, počevši od onih, koji su se prema Hrvatima odnosili najneprijateljskije, pa do imena ljudi, koji su bili ne samo poštovani kao politički prijatelji Hrvata, nego naročito voljeni i cijenjeni. Naročito među tima želim istaći dra. Vujčića iz Karlovca te Dušana Brankovića, nar[odnog] poslanika Zemljoradničke stranke iz Bosanske Krajine. Ta su dva čovjeka godinama i u najteže doba surađivala sa hrvatskim seljacima, dijeleći s njima i dobro i zlo. Na skupštinama H[rvatske] S[eljačke] S[tranke] bili su veoma rado slušani govornici i osobito poštovani kao karakterni ljudi i iskušani prijatelji. Onaj, koji ih je ubio, morao je imati samo tu jednu namjeru, da posije nepovjerenje, mržnju i osvetu između Srba i Hrvata, jer su se ta dva čovjeka borila uvijek za sporazum, ljubav i slogu Srba i Hrvata.

III.

Kako smo u uvodu spomenuli, žalosni slučajevi žrtava, navedenih u Memorandumu nijesu jedini. Kroz čitavo vrijeme dalje nastavljene su bratoubilačke borbe, koje su poprimile veoma teške oblike s obje strane, sigurno na zadovoljstvo Nijemaca i Talijana.

Odmah u početku nastala su ubijanja Hrvata od strane Srba također, domaćih četnika u Bosni, a također i kaznenih ekspedicija u istočnoj Bosni iz Srbije.

U točki 35 Memoranduma spominje se, da su „varošica Čapljina, Gabela, Berkovići, Tasovčići uništene i porušene, a neka od njih popaljena i porušena, te da broj žrtava iznosi više hiljada."

Međutim, državna statistika kaže, da ova mjesta nastavaju ovi stanovnici (po posljednjem popisu g[odine] 1931):

Općina	**Pravoslavni**	**Katolici**	**Muslimani**
Čapljina	2.772	6.786	2.797
Stolac	693	762	2.705
Sela (statistika 1921)			
Gabela	327	732	-
Berkovići	1.367	7	205
Tasovčići	436	158	238

Znači, da su neka od tih mjesta sa srpskom većinom, a druga u pretežnoj većini naseljena Hrvatima (katolicima i muslimanima). Memorandum ima pravo, kada žali i ove žrtve. Memorandum je trebao istaći, istini za volju, kakvi su stvarni razmjeri stanovništva u tim

[9] Cijeli ovaj odlomak ispušten je u engleskoj verziji [*op. a.*].

porušenim i uništenim mjestima, u kojima su stradali ne samo Srbi, nego također i Hrvati, što priznaje i sam Memorandum indirektno.

Tako na primjer, slovenački izvještaji tvrde, da sami Srbi računaju, da je poubijano 50.000 Hrvata u istočnoj Bosni, pretežnom većinom muslimana, i to bez razlike muškarci, žene, djeca, starci. Ponavljaju se strahote za drugu stranu. Prvi glas o tome može se naći već 1. VII. u *Novom listu* iz Zagreba, gdje sarajevski načelnik izjavljuje, da je Sarajevo puno izbjeglica iz istočne Bosne. Kasnije je tih vijesti sve više. Bolnice su pune ranjenika, novine pune opisa raznih strahota. U Zagrebu je osnovan poseban komesarijat za izbjeglice pred četnicima. Na hiljade djece smješteno je po Hrvatskoj, koja često ni ne znaju ime roditelja ni i s kojega su kraja.

Raspaljene strasti djeluju dalje. Ubijstva se nastavljaju. Stradavaju i krivi i još više nevini. To je žalosna druga strana, koju ne spominje Memorandum.

Činjenica, da se Srbi četnici bore i to već toliko dugo u Bosanskoj Krajini i Hercegovini pokazuje, da nisu svi izginuli i pobjegli nego da se mogu s uspjehom opirati ustašama i Nijemcima. To znači da imaju potporu u domaćem mnogobrojnom stanovništvu, jer je bez toga gerilski rat nemoguć kroz dug period od više mjeseci.

IV.

Sa žaljenjem valja spomenuti, da je jugoslavenska propaganda obilno ali jednostrano iskoristila Memorandum u propagandističke svrhe, usprkos zaključku Vlade, da se Memorandum ne objavljuje, dok se ne ispita. Pojedinci su još pošli dalje, pa su, kao i Memorandum, optuživali hrvatski narod za počinjena zlodjela. Međutim, ista ta **jugoslavenska propaganda nije spomenula nijedan slučaj solidarnosti, suradnje Hrvata i Srba, nego ih je čak prešutila.** Od oskudnih informacija, koje sam privatno mogao skupiti, spominjem ove slučajeve:

1.) solidarnost Hrvata i Srba u zatvorima i koncentracionim logorima (vidi pismo Srbina Save g. dru Šuteju od mjeseca oktobra 1941.),

2.) zajednička sudbina Hrvata i Srba u koncentracionim logorima, i strijeljanja i mučenja. (Vidi pismo bivšeg ministra R. o slučajevima u Jadovnu, koji logor spominje i Memorandum, ali ne kaže da su tamo zatvoreni i strijeljani i Hrvati kao i Srbi);

3.) držanje hrvatskih seljaka iz okolice Zagreba, koji su donosili Srbima spontano hranu, te su bili kažnjavani od ustaških vlasti za to (vidi slovenski amerikanski list *Glas naroda* od 21. X. 1941.);

4.) simpatije koje se u Zagrebu javno iskazuju Srbima (vidi iste novine);

5.) držanje episkopata Katoličke crkve, naročito nadbiskupa Stepinca, koji su protestirali protiv krvoprolića. Isto tako držanje katoličkog svećenstva u Lici i drugim krajevima, koji su pomagali i zaštićivali progonjene (vidi pismo bivšeg jugosl[avenskog] ministra dra. R.).

Pored tih konkretnih slučajeva, navedenih od lica koja su došla iz Hrvatske, vidimo također iz novina pojave, koje pokazuju raspoloženje naroda hrvatskoga. (13) Evo nekoliko primjera:

1.) Dr. Gutić u govoru svojim pristašama, koji citira Memorandum, odmah opominje, neka nitko ne dođe da se zanima za progonjene Srbe. Znači, da se je bojao, da bi to čak **njegovi** pristaše po svome raspoloženju učinili, pa je to unaprijed spriječio.

2.) Dr. Budak morao je na svojoj skupštini u Ivancu u sred Hrvatskoga Zagorja, dne 8. VIII. o[ve] g[odine], da se brani od protesta onih, koji su ga došli slušati zbog progona Srba;

3.) Ivan Meštrović i dr. Politeo – vrlo ugledan akademičar i predsjednik zagrebačke Advokatske komore – posjetili su onih dana Pavelića. Svatko zna, da su se oba ova čovjeka uvijek odlučno zalagala protiv svak[og] zlostavljanja ljudi, čak pojedinaca, a kamo li proganjanja čitavih naroda i to naročito Srba. Njihovo političko uvjerenje je izvan sumnje a

s Pavelićem nemaju nikakvih dodirnih tačaka. Njihova neovisnost i poštenje također je nesumnjiva. Razlog njihovom posjetu mogao je biti protest protiv progona Srba.

4.) Još da spomenemo dra. Mačka. Istina, njega ne spominje Memorandum. Ali je g. Sekulić u svome izvještaju učinio nedostojan napadaj na čovjeka, koji je u nemogućnosti, da se brani. Tkogod poznaje dra. Mačka (a ovdje ima mnogo ljudi, koji će posvjedočiti da je istina što tvrdim, i to bez razlike i Hrvati i Srbi i Slovenci), znade koliko je dr. Maček po svome životnom naziranju i uvjerenju pravičan i dobar čovjek – čovjek u pravom smislu riječi. Dr. Maček se je uvijek zauzimao i protestirao protiv nečovječnoga postupka i protiv pojedinaca, koje mu drago narodnosti oni bili, kao i koje političke stranke ili uvjerenja, seljačke, komunističke, građanske. Svi progonjeni utjecali su se godinama k njemu. I danas, kada je dr. Maček u zatvoru, zatvoren od ustaša i Nijemaca, čini ga se odgovornim za zlodjela ustaša zato što je bio u nemogućnosti da dade ma kakvu izjavu. Zar poslije svega što je Dr. Maček učinio za sporazum Hrvata i Srba, poslije toliko godina političkoga i javnoga rada, poslije njegovoga odlučnog stava prema Paveliću i prema Nijemcima, zar ima Srba, koji mogu dru. Mačeku predbacivati na onako nedostojan način, da ne daje izjave, kada ne može, ili barem da „ne plače s njima" u današnja teška vremena. Pretpostavljati kod dra. Mačeka druge osjećaje nego što je naj-(14)-dublje žaljenje i suosjećanje, znači nanijeti mu najveću uvredu.

Napadaj dra. Sekulića na dra. Krnjevića lako je suzbiti pukim čitanjem govora dra. Krnjevića na radiju 14. VIII. 1941., prvoga govora koji je mogao održati hrvatskome narodu u domovini.

Postavlja se pitanje, **zašto je oficijelna jugoslavenska propaganda prešutila momente solidarnosti Srba i Hrvata, a iznijela samo momente sukoba? Tko je imao tu svoj politički račun?**

V.

Na koncu analize želim spomenuti samo ovo:

1 da je Memorandum bio upućen generalu Danklmannu, komandantu njemačke oružane snage, i to neposredno prije nego li je general Nedić sastavio svoju vladu. Nije li tako sastavljeni Memorandum uperen protiv hrvatskoga naroda, imao i taj politički cilj da srpsko javno mnijenje ogorči protiv hrvatskog naroda i da ono lakše primi Nedićevu vladu. Fakat je, da je Memorandum potpisao episkop Valerijan, koji je također jedan od 4 episkopa Pravoslavne crkve, koji su potpisali poznati apel srpskome narodu augusta mjeseca.

2 Dr. Sekulić u svome izvještaju (str. 6) kaže, da je prelazio granice od Beograda do Carigrada septembra 1941 s jugosl[avenskim] pasošima kao da nema njemačke okupacione vlasti. Zar je moguće pomisliti, da se danas prelaze granice u Evropi koje su pod paskom Gestapoa, a s velikim dokumentima, bez pregleda, kao da nema Gestapoa. To nas navodi na, uostalom ničim nepotvrđenu misao, da je Nijemcima bilo u interesu, da baš navedeni Memorandum koji optužuje hrvatski narod, a ne Pavelića i ustaše, stigne u London i izazove sukob između Srba i Hrvata također i u vladi u Londonu. Ne sumnjam u patriotizam dra. Sekulića, ali se pitam, nije li dr. Sekulić našao na svom putovanju unaprijed otklonjene zapreke, na koje su drugi putnici nailazili i poslužio tako kao nesv[j]esno oružje jednom njemačkom manevru? (15)

Zaključak.

Odjek žalosnih događaja u Hrvatskoj je u srpskom narodu jedinstven, kako kažu izvještaji, koje možemo čitati: osveta, ili, kako kaže dr. Sekulić: **krajnja žudnja na osvetu**, koja traži, da baš iz tih krajeva **nestanu** svi oni, koji nisu Srbi?

Politika osveta rodit će onda kod Hrvata, koji se ne žele identificirati sa ustašama, opet žudnju za osvetom nad Srbima, i kamo ta politika onda vodi? Mogu li odgovorni i razumni ljudi 20. stoljeća da se rukovode takvim strastima kako se rađa Novo Doba, ili im je dužnost, da razumom vode politiku? Zar će biti moguć život naroda pod takvim uslovima?

Djelovanje izvjesnih ličnosti u Londonu i u Americi izgleda kao da je pod istim direktivama osvete. Ne može se reći, da li tako misli čitav srpski narod, ili samo jedan izvjestan krug ljudi, jer ima privatnih informacija koje tako ne govore.

Situacija je ozbiljna! Zadaća je svih dobronamjernih ljudi a najprije odgovornih da nađu načina, kako da se spriječi međusobno ubijanje i stradavanje nevinih žrtava, te da sve energije naroda hrvatskoga i naroda srpskog [ujedine] u borbi protiv zajedničkih narodnih neprijatelja Nijemaca i Talijana, koji se današnjim sukobima mogu samo veseliti. (16)

(strojopis, latinica, str. 1–16, ispravci na nepaginiranoj str. 17)
HR-HDA-1005: Bićanić, Rudolf (fond), kut. 11, fasc. XXXIX.

XV.
1941. PROSINAC 10. TOPUSKO
12. SAT – GLAVNOM STOŽERU USTAŠKE VOJNICE ZAGREB

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
12. SAT
Broj 553
Topusko, dne 10. prosinca 1941.

GLAVNOM STOŽERU USTAŠKE VOJNICE

ZAGREB

Izvještaj 12 sata:

Na sedmog o[vog] mj[eseca] pobunjenici u 12 sati u noći razvalili su most kod Blatuše i željezničku prugu, i odnijeli jednu željezničku šinu sa pruge na stotinu pedeset metara daleko u šumu. Vlak je stigao iz Gline, u 8.45 u Topusko, koji je imao da putuje prema Vrginmostu, nije smio krenuti, jer je bila iskidana brzoglasna veza između Topuskog i Vrginmosta. Kolodvor je zatražio od mene pomoć da ispratim vlak do Vrginmosta. Ja sam to i učinio. Otišao sam na kolodvor sa 62 ustaša, i krenuo, sa vlakom, prema Vrginmostu. Kad sam došao pod Blatušu, to jest na drugi most, koji se nalazi na pruzi, prema Vrginmostu. A kako sam, već prije naglasio, taj most, koji je bio razvaljen tu sam vlak zaustavio. Dao sam se na posao da most popravim. Nu međutim kako je bilo radnika u vlaku, odmah sam i njih zaposlio sa svojim ustašama. Za dva sata most je bio gotov. Brzoglasne štange nisam mogao popraviti jer je bilo devet potrganih. Išao sam u okolna sela, pitajući pučanstvo, da li su koga vidjeli koji je kvario noćas prugu. Neki su mi odgovorili, da oni nijesu vidjeli ništa, ali da su čuli veliku larmu, oko dvanajest i četvrt u noći. Mnogo je pučanstva pobjeglo tog jutra u šumu, prema Kladuši. Neki su tvrdili da su to došli iz Petrove gore, iz Bovića. Prošlog tjedan odbjeglo je mnogo toga iz ovoga kraja, te su pokušali napraviti nerede i stvarati paniku.

Danas ovdje vladaju razna mišljenja o kotarskom predstojniku iz Vrginmosta, na temelju toga, tvrdi pučanstvo i vojne vlasti, da je kotarski predstojnik išao u Boviće pregovarati sa pobunjenicima na 29 studenoga a vratio se prvoga prosinca t[ekuće] g[odine]. Mnogi tvrde, da je njegova krivnja, u tome što je išao pregovarati a o tome nije nikoga obavijestio. Prvo ovaj slučaj tvrdi, oružnička postaja iz Čemernice, drugo zapovjedničtvo Domobranstva iz Vrginmosta, a također i pučanstvo u Topuskom. Kako se nisam, u naznačeno vrijeme nalazio ovdje, nego na službenom poslu u Zagrebu, zbog toga nisam mogao odmah izvijestiti o ovome slučaju (163) dok nisam ispitao pučanstvo i vlasti o tome.

Na temelju svega ovoga, što se je odigralo, sam zaključujem, i sumnjivo mi je njegovo pregovaranje sa pobunjenicima. Ja sam brzoglasno pitao, jeli on bio na dvadeset devetoga u Bovićima. Rekao mi je da je bio razgovarati sa nekim općinskim bilježnikom. Ja sam

dodao pitanje, da nije slučajno išao pregovarati sa pobunjenicima. On mi je rekao, da nije. Ja sam mu rekao: „Govori se, dragi prijatelju, da jesi tamo bio, i da si se zadržao dva dana." Odgovorio je da nije bio, nego samo četiri sata. Kako se narod tuži na njega, tako se tuži na općinskog činovnika u Bovićima i učiteljicu u Bovićima. Domobranci i oružničtvo pobjeglo je toga sela i danas se on nalazi u rukama pobunjenika. Dotični činovnik i učiteljica i danas se tamo nalaze i njima se nije ništa dogodilo. U Bovićе može ići samo predstojnik i njegov poštar i više niko.

Na drugog o[vog] mj[eseca] [u] općini Čemernica pobunjenici su uspjeli, obnoć da dođu u selo, opljačkali su neke stvari, i odveli jednog starca a druge noći došli su ponovo te opljačkali petnajest tisuća iz jedne kuće i nešto posteljine. Jedan je došao, izvjesti[o] me je o svemu, što se je tamo dogodilo, i tražio od mene pomoć, da bi ja taj isti dan išao gore, jer da se oni još nalaze u okolici. Ja nisam taj dan odmah otišao dok se nije smrklo. Kada se je smrklo poslao sam svoga zamjenika Ivana Bulića, poručnika sa četrdeset ustaša. On je otišao do oružničke postaje u Čemernici, nikakvih akcija nije poduzimao, po noći, nego je čekao do četiri sata ujutro. Opkolio je selo, i pošao po kućama, da vidi šta se u kojoj nalazi. Međutim, živa nije našao ništa, jer je sve izbjeglo, u kućama je bilo nešto živežnih namirnica, mesa, masti itd., ali on nje uzeo ništa drugo osim dvije kante masti, i to iz te kuće, kojoj je vođa pobunjenika. Ovaj isti pobunjenik, kad je pravio nered, na drugog i trećeg o[vog] mj[eseca] psovao je Poglavnika i ustaše. Kako nismo njega mogli dobiti u taoce, uzeli smo njegovu mast, koja se danas nalazi u mom prehrandbenom skladištu. Za ovu mast zauzeo se kotarski predstojnik iz Vrginmosta, traži od pučanstva neke prijave i preslušava, koliko je masti bilo i kako je odnesena. Kotarski predstojnik ne vodi računa, o jednom životu iz Čemernice, i novcima koje su pobunjenici odnijeli iz sela, i ovdje je dobar dokaz kakav je on Hrvat, kada se Poglavnik i Hrvatska [p]suje, sa strane pobunjenika, onda on to ne uzima u obzir i ne smatra to za zločin. Na temelju ovoga molim da se postupi, sa kotarskim predstojnikom po ustaškim načelima. Ja od danas s njime prekidam svaku vezu, a o njemu ću izvjestiti ukratko još je-(164)-dnom, kada budem dobio dalnje vijesti o njemu, i to od oružničke postaje iz Čemernice i Zapovjedničtva Domobranstva iz Vrginmosta.

Zapovjednik 12 sata
Ustaški poručnik:
Martin Grabovac v. r. (165)

HR-HDA-1549: Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i NOP (ZIG NDH), III-80, 163-165.

XVI.
1942. OŽUJAK 12. – 14. VELIKA KLADUŠA REZOLUCIJA DRUGE KONFERENCIJE KPH ZA OKRUG KARLOVAC

REZOLUCIJA
okružne konferencije KPH za okrug Karlovac

Delegati okružne konferencije, koja se nakon mnogogodišnjih ilegalnih uslova održala u Vel[ikoj] Kladuši pod povoljnijim uslovima, zahvaljujući borbi partizana koji pod vodstvom Komunističke Partije vode upornu borbu za slobodu svog naroda, naglašuju svoju odanost Partiji i njenom Centralnom Komitetu i usvajaju u potpunosti partijsku liniju, koja im je omogućila da u današnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi postignu niz značajnih uspjeha.

Konferenciji je prisustvovalo 53 od 57 izabranih delegata. Po socijalnom položaju od 53 delegata bilo je 17 radnika (od toga 9 industrijskih), 19 seljaka (11 siromašnih, 8 srednjih), 6 namještenika, 8 intelektualaca, 1 sitni trgovac, 1 obrtnik i 1 kućanica. Po narodnosti bilo je 17 Hrvata, 32 Srbina i 1 Slovenac.

U međunarodnoj situaciji najznačajniji je momenat odlučna prekretnica koja je nastupila u ratu između SSSR i njegovih saveznika i fašističkog imperijalističkog bloka. Radničko-seljačka Crvena Armija pod mudrim vodstvom druga Staljina odbila je fašističke horde od sovjetskih centara, preuzela inicijativu u svoje ruke i boreći se sama (protiv koalicije fašističke Njemačke i njezinih vazala Italije, Mađarske, Rumunjske, Finske, Slovačke i drugih), lomi Hitlerovu ratnu mašinu i tjera fašističke razbojnike sa teritorija Sovjetske Unije. Slavna Crvena Armija zadala je neprijatelju odlučujuće udarce, no neprijatelj je još jak i mnogo je napora još potrebno da bi on bio uništen. Ali fašistički razbojnici će biti uništeni jer je borba SSSR pravedna i jer se na strani SSSR bore svi slobodoljubivi narodi svijeta. (193)

U zemljama Jugoslavije fašistički su okupatori zaveli najcrnju reakciju. Na dnevnom su redu pljačke, zvjerska nasilja i masovni pokolj nedužnog stanovništva. U cilju uništenja naših naroda fašistički okupatori pokušali su svim silama da izazovu bratoubilački rat između Srba i Hrvata. Pomagači fašističkih razbojnika u vršenju krvničkog posla izdajnik Pavelić i ustaški zločinci išli su zatim da pretvore našu zemlju u krvavu klaonicu, a Nedićeve i Ljotićeve bande sa četničkim vojvodama pokušali su da skrenu borbu naroda putem bratoubilačkog rata. Usprkos saboterske uloge vođa raznih stranaka našoj je Partiji pošlo za rukom da okupi narodne mase u borbu protiv okupatora. U borbi protiv okupatora i njihovih slugu na inicijativu K[omunističke] P[artije] J[ugoslavije] stvara se borbeno jedinstvo naroda Jugoslavije. Na poziv K[omunističke] P[artije] formirani su u svim zemljama Jugoslavije partizanski odredi, koji su se pretvorili u moćnu narodnu vojsku usprkos svih nastojanja okupatora da ih uništi, usprkos svih upinjanja ustaša, usprkos svih pokušaja velikosrpskih šovinista da oslanjajući se na propagandu jugoslavenske vlade preko Londonskog radia razbiju partizane, oslobodioce naroda. Zahvaljujući K[omunističkoj] P[artiji] koja se stavila na čelo narodnih masa, narodno-oslobodilačka borba pošla je pravim putem, putem nemilosrdne borbe protiv okupatora i svih njihovih slugu, to je ujedno garancija da će se borba voditi pravilno i uspješno do kraja. Uslijed toga ugled i uticaj K[omunističke] P[artije] na narodne mase svakim danom raste sve više.

U sprovođenju partijske linije, u upornoj borbi za stvaranje borbenog jedinstva Hrvata, Srba i Muslimana u neumornom nastojanju da se organiziraju narodno-oslobodilački odredi, okružna organizacija imala je da svlada niz teškoća. Fašistički okupatori su preko svojih ustaških plaćenika vršili nezapamćen teror, pljačku, pokolje i spaljivanje čitavih sela. Ustaški izdajnici izvršujući naredbe svojih gospodara pokušali su da mobiliziraju čitav hrvatski narod u bratoubilački rat protiv Srba. Ustaški zločinci prisiljavali su hrvatske seljake, da se začlanjuju u ustaške organizacije i silom su ih tjerali da pale srpska sela a one koji su se tome oduprli strijeljali su (kotar Vrginmost).

Kada okupatoru nije uspjelo da preko ustaških razbojnika razvije bratoubilački rat u ovom okrugu, tražio je izdajnike iz redova srpskog naroda, te je raspirujući šovinističku mržnju između Srba i Hrvata pokušao da ogorčenje srpskog naroda iskoristi u svoje imperijalističke ciljeve. Šačica plaćenika iz redova malobrojnih četnika, razvila je svoju razornu djelatnost i od sabotaže i kočenja narodno-oslobodilačke borbe prešla na organiziranje atentata i napada na naše rukovodeće drugove partizanske komandante i oficire. (194)

Sabotersko i kukavičko držanje vođa H[rvatske] S[eljačke] S[tranke], njihova pasivnost i izdaja narodnih interesa otežavala je i na terenu našeg okruga mobiliziranje hrvatskih masa u narodno-oslobodilačku borbu, kočila je borbu hrvatskog naroda protiv okupatora i ustaša [i] sprečavala stvaranje borbenog jedinstva Hrvata i Srba u borbi za nacionalnu nezavisnost i slobodu.

Ali manevri okupatora, njihovih slugu i pomagača, da nametnu bratoubilački rat nisu uspjeli. Na poziv K[omunističke] P[artije] svi su rodoljubi pristupili u narodno-oslobodi-

lački front, a najborbeniji od njih stupili su u partizanske odrede i poveli odlučnu borbu protiv okupatora i njihovih slugu. Započevši sabotažnim akcijama u Karlovcu, pa preko partizanskih borbi kod Tušilovića, Bovića i Kirina, požar narodnog ustanka zahvatio je čitav srpski dio našeg okruga.

U početku narodno-oslobodilačke borbe u većini naših partijskih organizacija došlo je do kolebanja. Niz naših partijskih organizacija nije odgovorio zadaćama koje je pred nas postavila Partija i narod. Ali zahvaljujući odlučnosti većeg broja partijaca iz našeg okruga i pomoći koju nam je ukazao C[entralni] K[omitet] K[omunističke] P[artije] H[rvatske] osobito slanjem druga Josipa Kraša člana C[entralnog] K[omiteta] za pojačanje našeg O[kružnog] K[omiteta] i drugih aktivista naša se partijska organizacija ubrzo snašla i prešla na sprovođenje partijske linije u život.

U nemilosrdnoj borbi za protjerivanje okupatora i uništavanje ustaša naša je okružna organizacija dala na desetke žrtava. U prvim danima ustaškog pokolja umoren je član O[kružnog] K[omiteta] drug Nikola Kukić, u Veljunu su ubijeni svi članovi partijske organizacije, u glinskom kotaru ubijeno je 48 rukovodećih drugova, u Ogulinu je umoren drug Dmitar Trbović iz Drežnice, a u gospićkom logoru streljan je drug Milenko Ivanović iz Plaškog. Po prijekom sudu u Karlovcu strijeljani su član O[kružnog] K[omiteta] Herta Tuza, član M[jesnog] K[omiteta] drug Josip Bukvić, članovi Partije drugovi Božidar Piškurić, Milan Vidović, Pavao Pavlić, Avdo Baltić, omladinci Drago Armanda, Josip Železnik, Slobodan Najdanović i drugi. U Zagrebu je strijeljan član O[kružnog] K[omiteta] drug Radivoj Stanislavljević. Od četničke ruke pali su u prvim danima organiziranja narodne borbe drugovi Tone Horvat i [Milan] Dejanović. U borbi s ustaškim policijskim psima pao je u Karlovcu član C[entralnog] K[omiteta] drug Josip Kraš. Fašistički okupatori strijeljali su u Jasenku i Ogulinu druga Marka Trbovića, člana M[jesnog] K[omiteta] Drežnica, Jocu Tatalovića, Nikolu Tatalovića i druge. U oružanoj borbi protiv okupatora i ustaša dali su svoje živote drugovi Ilija Dakić, [Ilija] Hrstić, Stjepan Milašinčić, Mićo Barać, Miloš Petrović, Ivica Gojak, Vilim Galjer i mnogi drugi. (195)

I. Uspjesi u radu naših partijskih organizacija

1 Naša je partijska organizacija uspjela, da se stavi na čelo narodnog ustanka u srpskom dijelu našeg okruga. Bratoubilački rat između Srba, Hrvata i Muslimana, koji je nastojao da raspiri okupator i njegove sluge ustaše ili četnici, nije se razbuktavao na teritoriju našeg okruga. Uslijed toga ugled K[omunističke] P[artije] u našem okrugu stalno raste i ona je upornom borbom svojih članova za interese naroda borbom za nacionalnu nezavisnost i slobodu osvojila povjerenje narodnih masa.

2 U okupljanju naroda u narodno-oslobodilački front naša je partijska organizacija imala velikih uspjeha. Po svim selima, općinama i kotarima oslobođenog dijela našeg okruga na inicijativu naše Partije formirani su narodno-oslobodilački odbori. Narodno-oslobodilački odbori izvršili su golem posao na mobilizaciji narodnih masa u borbu, a osobito je njihova zasluga što se uspješno sprovela evakuacija i smještaj dvanaest tisuća izbjeglica iz kotara Vrginmost pred ustaškim terorom.

3 U ranije vrijeme organizacije Narodne pomoći pokazale su veliku aktivnost u pomaganju španjolskih dobrovoljaca zatočenih u koncentracionim logorima u Francuskoj, a u početku organiziranja narodno-oslobodilačke borbe mnogo su doprinijele snabdijevanju partizanskih odreda potrebnim materijalom.

4 Članovi Partije dajući po direktivi C[entralnog] K[omiteta] inicijativu za organiziranje narodnog otpora uspjeli su da se postave na čelo partizanskog pokreta i razmjera. Partizanski odredi su danas postali snaga koja je ne samo zadala fašističkim okupatorima i ustašama teške udarce nego i oslobodila velik dio našeg okruga.

5 Okružna je partijska organizacija od posljednje okružne konferencije održane krajem srpnja 1940 brojčano znatno porasla. Prolazeći kroz borbu mnogi su se naši drugovi os-

posobili za samostalan rad i za rukovođenje borbom narodnih masa. Naša partijska organizacija dala je velik broj komandira, komandanata i komesara.

Rad među omladinom razvio se na oslobođenom teritoriju u svom zamahu. Komunistički omladinci oduševljeno su se pridružili narodno-oslobodilačkoj borbi i dali velik broj boraca prokušanih i očeličenih u borbi. Okružni komitet je, iako kasno, dao direktive za stvaranje skojevskih organizacija koje su u okupljanju omladine imale velikog uspjeha.

Rad među ženama također se na inicijativu naše Partije razvio na oslobođenom teritoriju. Po selima i mjestima oslobođenog teritorija for-(198)-mirani su odbori antifašističkog fronta žena, koji su za kratko vrijeme postigli znatne uspjehe u pokretanju žena u narodno oslobodilačku borbu i u podizanju političke svijesti žena.

Za podizanje teoretskog nivoa partijskog članstva O[kružni] K[omitet] je organizirao partijske kurseve koji su, iako kratkotrajni, dali dobre rezultate.

6 U propagandističkom pogledu naša je okružna organizacija koraknula znatno naprijed. Dok ranije nije bilo nikakvog partijskog organa, od prvih početaka narodno-oslobodilačke borbe, O[kružni] K[omitet] je radi obavještavanja drugova u borbi i radi mobilizacije masa počeo da izdaje „Obavještenja OK KPH Karlovac", zatim list „Partizan", organ narodno-oslobodilačkog pokreta, a najposlije „Našu borbu", glasilo O[kružnog] K[omiteta] K[omunističke] P[artije] H[rvatske] Karlovac. U cilju popularizacije partijske linije O[kružni] K[omitet] je umnožio niz letaka i proglasa C[entralnog] K[omiteta] K[omunističke] P[artije] H[rvatske] i C[entralnog] K[omiteta] K[omunističke] P[artije] J[ugoslavije], umnažao je i „Vjesnik" jedinstvene nacionalno-oslobodilačke fronte, kao i „Bilten" Vrhovnog Štaba narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. Isto tako izdao je desetke letaka za teritorij karlovačkog okruga. U popularizaciji naše Partije na zborovima, konferencijama itd. na oslobođenom teritoriju postignuti su znatni uspjesi.

II Neuspjesi, greške, nedostaci u radu naših partijskih organizacija

1 Okružna partijska organizacija nije uspjela da riješi najglavnije pitanje u sprovođenju partijske linije da stvori borbeno jedinstvo Hrvata, Srba i Muslimana na čitavom teritoriju karlovačkog okruga u borbi protiv okupatora i ustaša. Iako se propagandistički u tom pravcu mnogo radilo naše partijske organizacije nisu odmah prevladavale neshvaćanje važnosti mobilizacije hrvatskih masa, koje se uvriježilo kod mnogih drugova i nisu u organizacionom i akcionom pogledu efikasno pristupile sprovođenju partijske direktive u život, te nisu sprovele borbenu mobilizaciju hrvatskih masa u prvom redu radnika. Kod sprovođenja partijske linije bilo je u našim organizacijama i desno oportunističkih i sektaških skretanja. Neshvaćanje karaktera narodno-oslobodilačke borbe, oportunističko izbjegavanje odlučne borbe protiv okupatora i druga iskrivljavanja partijske linije znatno su otežala razvijanje narodno-oslobodilačke borbe.

2 Uslijed nesprovođenja mobilizacije hrvatskih masa narodno-oslobodilački front u hrvatskim krajevima ne postoje narodno-oslobodilački odbori izuzev u par sela. Osim toga u neke narodno-oslobodilačke odbore u srpskom dijelu Korduna uslijed nebudnosti naših drugova uvu-(197)-kli su se saboterski i neprijateljski elementi, koji nastoje diskreditirati pred narodom narodno-oslobodilačke odbore i našu Partiju.

3 Naša partijska organizacija nije uspjela da ponovno uspostavi organizaciju narodne pomoći u Karlovcu koju je neprijatelj razbio. Organizacije narodne pomoći u ostalim okupiranim mjestima raspršile su se.

4 Neshaćanje partijske linije od strane naših drugova u partizanskim odredima stvorilo je u prvo vrijeme teškoće i u mobilizaciji srpskog stanovništva. Ali najveća slabost partijske organizacije u tom pogledu jest u tome što nije uspjela da u partizanske odrede mobilizira dovoljan broj hrvatskih radnika i seljaka iz karlovačkog okruga. Golema većina partizana su Srbi, a mogućnost mobilizacije domobrana u partizane, koja je postojala, nije se iskoristila (400 domobrana u Vojniću).

5 Jedna od glavnih slabosti naše partijske organizacije još uvijek je nedovoljan broj radnika i to u prvom redu industrijskih proletera u njegovim (*sic!*) redovima, zatim nepostojanje partijskih organizacija u mnogim hrvatskim selima i mjestima.

Kod primanja novih članova u Partiju na oslobođenom teritoriju učinjeno je niz pogrešaka. Nije se dovoljno pazilo koga se prima, naši kotarski komiteti nisu u tom pravcu dovoljno kontrolirali ćelije, tako da su u nekim mjestima u partiju ušli ljudi koji nisu dostojni da nose ime člana K[omunističke] P[artije]. Čak se u Partiju uspjelo uvući i nekoliko nepouzdanih i neprijateljskih elemenata. Sam Okružni Komitet nije u tom pravcu pružio dovoljnu pomoć Kotarskim Komitetima Veljun i Vojnić. Krupan nedostatak u radu naše partijske organizacije jest slab rad ćelija i kotarskih komiteta koji još nisu uspjeli da postanu stvarni organizatori i rukovodioci narodnih masa.

Pojava grupaštva u Sjeničaku koja se razvila iz ličnih neslaganja prenijetih u Partiju, bila je uzrok slabog rada partijske organizacije u kotaru Vrginmost, i umrtvljenja partijskog života u njima.

Kod organiziranja omladine na oslobođenom teritoriju pravljene su krupne greške. U S[avez] K[omunističke] O[mladinee] J[ugoslavije] se začlanjivala sva omladina, a zapostavljao se rad na organiziranju Saveza mlade generacije. U hrvatskim krajevima, izuzev Karlovca, nije [se] uspjelo organizirati ni S[avez] K[omunističke] O[mladine] J[ugoslavije] ni Savez mlade generacije.

U radu među ženama zapostavljao se osobito u početku rad na prosvjećivanju žena. Na okupiranom teritoriju nisu formirani antifašistički odbori žena, te čak ni one žene koje su se ranije okupljale u naprednim ženskim organizacijama ne uzimaju aktivnog učešća u narodnooslobodilačkoj borbi. (198)

6 Partijske organizacije i rukovodstva na oslobođenom teritoriju dobili su vrtoglavicu od uspjeha, te su time i kod masa stvorile iluziju da je Kordun definitivno oslobođen. Zanoseći se postignutim uspjesima, Okružni Komitet dao [je] inicijativu za formiranje Narodno-oslobodilačkog odbora za Kordun, što je znatno doprinijelo širenju štetnih shvaćanja i uljuljkivanja masa. Komunisti u odredima pod utjecajem takvog shvaćanja nisu davali inicijativu za vršenje ofenzivnih akcija, nego su dozvolili da se ove operacije ograniče na obranu oslobođenog teritorija.

Osim toga su se mnogi partijci i partijske organizacije na oslobođenom teritoriju zanosili legalističkim iluzijama te nisu poduzimali potrebne mjere za djelovanje partijskih organizacija i pod težim uslovima.

7 Okružna organizacija u posljednje vrijeme nije održavala stalne veze s Centralnim Komitetom, te tako C[entralni] K[omitet] nije bio u mogućnosti da našim partijskim organizacijama ukazuje potrebnu pomoć.

III Naši zadaci

Nakon svestrane diskusije o svim pitanjima koja se odnose na današnju narodno-oslobodilačku borbu i na sprovođenje partijske linije u život, okružna konferencija postavlja pred novo izabrani Okružni Komitet pred sve partijske organizacije i sve članove karlovačkog okruga slijedeće zadatke:

1 Pojačati budnost prema svim nastojanjima fašističkih okupatora, ustaša, četnika i njihovih pomagača da skrše narodno-oslobodilački pokret kome na čelu stoji K[omunistička] P[artija]. Poraditi na tome da se u borbu mobilizira čitav naš narod, svi rodoljubi hrvatski i srpski, a u prvom redu proletarijat iz industrijskih centara Karlovca i Duge Rese, da se iskuje borbeno jedinstvo Hrvata, Srba i Muslimana. Razbiti iluzije o definitivnom oslobođenju očišćenog teritorija i ubijediti narod i partizane da je pojačanje ofenzivne djelatnosti najbolja obrana oslobođenog kraja. Uz to uporno raditi na tome da se čitav narod našeg okruga digne na oružani ustanak i da uza sve teškoće i ne žaleći žrtava nemilosrdnom

borbom protiv okupatora i njihovih slugu ispuni svoju dužnost prema svome narodu u borbi za slobodu.

2 Poraditi svim silama na ostvarenju borbenog jedinstva srpskog i hrvatskog naroda, davati inicijativu za stvaranje narodno-oslobodilačkih odbora u hrvatskim krajevima i osigurati rukovodstvo Partije u tim odborima. Nastojati da se narodno-oslobodilački odbori, koji su formirani na oslobođenom dijelu našeg okruga saobraze potrebama narodno-(199)-oslobodilačke borbe, da se učvrste i iz njih uklone svi saboteri i protunarodni elementi, da se oni pretvore u prave nosioce narodne vlasti.

3 Ustanoviti što prije organizaciju narodne pomoći osobito u okupiranim krajevima, a naročito u Karlovcu.

4 Svim svojim snagama raditi na učvršćenju i jačanju narodno-oslobodilačke vojske. Što šire razviti proljetnu kampanju za jačanje partizanskih odreda, organizirati partizanske odrede i u hrvatskim krajevima i u partizanske odrede mobilizirati što veći broj radnika. Preko partijaca u partizanskim redovima poduzeti mjere da se pojača ofenzivna djelatnost partizana. Da bi se ojačala borbena sposobnost partizana, dati inicijativu za čišćenje partizanskih redova od izdajničkih, štetočinskih i kolebljivih elemenata. Partizanima još više nego do sada objašnjavati karakter i golem značaj današnje borbe. Uspostaviti vezu s domobranima, oficirima, i podoficirima, organizirati pobune u vojsci, pripremiti prelaz čitavih jedinica na stranu partizana.

5 U svrhu osposobljavanja okružne organizacije za ispunjavanje zadataka koje pred nas postavlja Partija i narod, potrebno je:

a što prije ojačati partijske organizacije u hrvatskim krajevima i uvesti u partiju što veći broj radnika osobito industrijskih.

b ukloniti iz naših redova sve nedostojne da nose ime člana K[omunističke] P[artije].

c pojačati rad partijskih organizacija u vojnim jedinicama.

d što prije ojačati i učvrstiti skojevske organizacije osobito u hrvatskim krajevima. S[avez] K[omunističke] O[mladine] J[ugoslavije] nije organizacija u kojoj se okupljaju svi omladinci bez razlike, već organizacija mladih komunista, koji se zalažu za sprovođenje partijske linije u život. Poraditi na stvaranju Saveza mlade generacije i svu omladinu okupiti u njemu.

e Pojačati rad komunista na organiziranju antifašističkog fronta žena i među hrvatskim i muslimanskim ženama. Već stvorene odbore ojačati i učvrstiti. Posvetiti osobitu pažnju aktivistima A[ntifašističkog] F[ronta] Ž[ena] i najbolje među njima uvoditi u Partiju.

f Što prije podići politički i teoretski nivo naših članova. U tu svrhu organizirati permanentni partijski kurs kao i predavački kurs na kome će se obrazovati predavači za kotarske kurseve. Isto tako čestim sazivanjem aktiva, osobito općinskih i davanjem konkretnih zadataka, provjeravati drugove i osposobljavati ih za rukovođenje masama.

g Poduzeti sve mjere potrebne da naše ćelije i naš[i] Kotarski Komiteti postanu stvarni rukovodioci naroda na svom teritoriju, da ćelije najbudnije prate i reagiraju na sve događaje na svom području, da utiču na javno mišljenje i da organiziraju politički život naroda.

h Osigurati rukovodeću ulogu Partije u vanpartijskim organizacijama. (200)

i Budno paziti da se u Partiju ne uvuku razorni štetočinski i kolebljivi elementi.

j Pojačati disciplinu i odgovornost za povjereni rad ili sektor partijskog rada.

k Pripremiti partijske organizacije i članove Partije na perspektive razvitka narodno-oslobodilačke borbe, ukazati im na mogućnost snažnijih zaokreta u taktici naše Partije, i već danas posvetiti proleterskim elementima i siromašnom seljaštvu posebnu pažnju.

l Čuvati jedinstvo Partije kao zjenicu oka, jer je u narodno-oslobodilačkoj borbi koja se vodi pod vodstvom K[omunističke] P[artije] jedinstvo partijskih redova važnije nego ikada.

Konferencija je potvrdila isključenje iz Partije: Anton Grdešić, zbog dezerterstva, [Nikola] Šavor, Drago Smoljanović zbog dezerterstva, J[anko] K[aras] zbog kukavičluka i ni-

ske partijnosti, Nenad Drakulić, zbog dezerterstva, Nikola Ladešić, zbog dezerterstva, V[iktor] K[oričan], zbog dezerterstva, Pero Tomić, zbog nediscipline i niske partijnosti, Čedo Radulović, zbog ne-(201)-izvršavanja naređenja, Stojan Radulović, zbog neizvršenja naređenja, Branko Matić, zbog niske partijnosti i kočenja stvaranja partizanskog odreda, Ile Ivošević kao partiji tuđ elemenat, Dušan Radojčić zbog niske partijnosti i nediscipline, Mile Manojlović zbog grupaštva kao antipartijski elemenat tuđ komunističkom pokretu, Stanko Maslek zbog grupaštva, Branko Nikoliš zbog grupaštva.[10]

Ovu je rezoluciju potvrdio C[entralni] K[omitet] K[omunističke] P[artije] H[rvatske]. (202)

Dokumenti Druge konferencije KPH za okrug Karlovac 1942. godine
(prir. Đuro Zatezalo), Karlovac 1942., 193–202.

XVII.
1942. RUJAN 30. BEOGRAD
JOVO MEANDŽIJA – KOMESARIJATU ZA IZBJEGLICE I PRESELJENIKE U BEOGRADU

ZAPISNIK
od 30. septembra 1942 godine
sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu

MEANDŽIJA JOVO, zvaničnik Sreskog načelstva u Glini, rodom iz Majskih Poljana, opštine Jukinac, sreza Glina, star 44 godine, sin Luke i Ane, rođ[ene] Lončar, oženjen, otac četvero dece, sada u Beogradu, Sarajevska ulica broj 5, iskazan sa izbegličkom legitimacijom broj 113210, iskazao je:

Ja sam zvaničnik Sreskog načelstva, a bio sam prideljen na rad zadružnom povereniku u Glini. U tom svojstvu zatekao me je slom Jugoslavije. U Hrvatskoj državi nisam vršio dužnost, ali sam primao platu sve do meseca aprila 1942 godine. Stanovao sam stalno kod moje kuće u Majskim Poljanama.

Selo Majske Poljane jest čisto srpsko selo. Tamo ustaše nisu dolazili čitave prošle godine, jedino su u mesecu avgustu 1941 godine prošli kroz Majske Poljane, ali se nisu tamo zadržavali, niti su koga dirali.

[10] Objedinjena bilješka u vezi s partijskim kaznama: Anton Grdešić, poginuo kao komesar partizanske čete ljeti 1942. godine u Perjasici. Drago Smoljanović, pobjegao 1941. godine iz Karlovca u Beograd. Janko Karas, učesnik N[arodno] O[slobodilačkog] R[at]a od 1941. godine, umro 1948. Nenad Drakulić, u augustu 1941. godine sklonio se i ilegalno živio u Gradskoj bolnici Karlovac na zaraznom odjeljenju. Poslije hapšenja brata dra Dragomira Drakulića otišao je na Sušak gdje se povezao s komunistom Mošom Albaharijem (ranjen i zarobljen te strijeljan od Talijana u Rimu), Velimirom Rodicom i drugim komunistima i uz njihovu pomoć otišao u partizane na Tuhobić oktobra 1941. godine. Odluka o isključenju iz K[omunističke] P[artije] J[ugoslavije] s Druge partijske konferencije nije mu zvanično saopćena. O njoj je samo čuo zimi 1942. Detalji o tome su navedeni u njegovim partijskim dokumentima. Centralni komitet S[aveza] K[omunista] J[ugoslavije] – kontrolna komisija – nakon provjere preko C[entralnog] K[omiteta] K[omunističke] P[artije] H[rvatske] neposredno poslije rata priznala mu je neprekidni partijski staž. Nosilac je „Partizanske spomenice 1941. godine". Nikola Ladišić, nije mu nikad saopćeno isključenje iz članstva K[omunističke] P[artije] J[ugoslavije]. Član je Partije neprekidno od 1940. i nosilac „Partizanske spomenice 1941. godine". Viktor Koričan, član K[omunističke] P[artije] J[ugoslavije] od januara 1940. Zbog ove kazne isključenjem ima prekid partijskog staža od jula 1941. do februara 1942. godine, a koje vrijeme je bio tri mjeseca u ustaškim zatvorima u Zagrebu i Karlovcu, a zatim ilegalno radio u Karlovcu. Nosilac je „Partizanske spomenice 1941. godine". Pero Tomić Gojić, učesnik N[arodno] O[slobodilačkog] R[ata] od 1941. godine. Čedo Radulović, nosilac „Partizanske spomenice 1941. godine" i ima neprekinuti partijski staž od 1941. godine. Stojan Radulović, nosilac „Partizanske spomenice 1941. godine". Branko Matić, član K[omunističke] P[artije] J[ugoslavije] neprekidno od septembra 1941. godine. O odluci s Druge partijske konferencije nije nikada obaviješten. Bio je jedan od organizatora ustanka na području Gorskog kotara. Nosilac „Partizanske spomenice 1941. godine". Ile Ivošević, nosilac „Partizanske spomenice 1941. godine". Dušan Radojčić, nosilac „Partizanske spomenice 1941. godine", umro 1969. godine. Mile Manojlović Gedžo, učitelj iz Gornjeg Sjeničaka, predsjednik Kotarskog N[arodno] O[slobodilačkog] O[dbora] Kirin – Sjeničak, poginuo pod neutvrđenim okolnostima 1942. godine. Stanko Maslek, nosilac „Partizanske spomenice 1941. godine". Branko Nikoliš, nosilac „Partizanske spomenice 1941. godine". (201–202)

Moj brat Meandžija Dušan otišao je na dan 1. maja 1941 godine u selo Glinsku Poljanu, opštine Gora, sreza Petrinja, da tamo pomogne obraditi poljske poslove našoj sestri Draginji udatoj Petrović. Odma drugi dan po njegovom dolasku, t.j. na 2. maja 1941 godine u prvi sumrak, došao je u kuću sestrinu domaći Hrvat Ančić Josip, zemljoradnik sa nekoliko drugih domaćih seljaka naoružanih vojničkim puškama, te su izveli moga brata iz kuće na polje i odmah ga u selu ubili pod izlikom, da je on bio četnik.

U noći od 11. na 12. maja 1941 godine izvršen je sveopšti pokolj Srba muškaraca u Glini. Tu noć su pokupljeni svi Srbi muškarci i zatvoreni, a zatim odvedeni izvan mesta i ubijeni.

Na 12. maja 1941 godine ne znajući Srbi-seljaci iz okolnih sela o ovome pokolju, koji se dogodio u Glini, došli su mnogi u Glinu, da posvršavaju svoje poslove. Glinski ustaše sve su te Srbe u Glini kupili, zatvarali, a zatim sledeću noć izveli izvan Gline i pobili. Tako su poginuli iz Majskih Poljana: Lončar Sava, Žigić Petar, Džakula Petar, Meandžija Đuro, Pavlović Petar, Lončar Nikola, Rebrača Danica, Samac Stojan, Samac Staka – svi zemljoradnici, te više drugih, kojima se ne sećam imena.

Posle toga Srbi su se uplašili i nisu više dolazili u Glinu. Tada su se hrvatske vlasti i to kotarski sud i kotarska oblast poslužili varkom, samo da namame Srbe u Glinu, kako bi ih ustaše lakše mogli poklati. Kotarski sud i kotarska oblast dostavili su poje-(1)-dinim Srbima službene pozive, da odmah pristupe radi saslušanja. Srbi su na početku tome poverovali, pa su se odazivali pozivu i dolazili u Glinu, ali su ih ustaše tamo dočekivali, odvodili i ubijali.

Kada su Srbi videli i ovu varku, nisu se više odazivali nikakovim pozivima, već su bežali, čim bi koji organ vlasti došao u selo.

Ovakovo je stanje trajalo po prilici do meseca maja 1942 godine. Srbi su se sakrivali, čim bi opazili organe hrvatske vlasti, ili hrvatsku vojsku i tako se u glavnom spasavali.

Na 18. maja 1942 godine došlo je u onaj kraj mnogo hrvatske vojske sa ustašama pod komandom domobranskog pukovnika Mraka. Vojska i ustaše opkolili su sela: Majske Poljane, Brnjeušku, Rovišku, Majski Trtnik i Ravno Rašće. Vojska i ustaše otvorili su odmah vatru iz mašinskih pušaka na sva sela. Srbi su iz sela kao izbezumljeni bežali, a ustaše i vojska su na njih pucali. Tada je mnogo Srba iz ovih sela poginulo. Znam, da su tada u begstvu ubijeni moji susedi Paspalj Vujo i Zlatović Miloš.

Posle toga ustaše i vojska temeljito su opljačkali sva ova sela. Odvezli su sobom žito, brašno i sve živežne namirnice; zatim, robu i pokućstvo. Čak su porušili i peći u kućama, te odneli platice od njih. Ja sam se sa svojom porodicom spasao begstvom.

Posle izvršenog pokolja i pljačke ustaše i vojska su se povukli iz ovih sela, a preostali narod se je povratio u svoja potpuno pusta sela.

Sav narod bi vrlo rado prešao u Srbiju, jer više ne može podnositi zverstva ustaša i hrvatskih vlasti, ali nema sredstava za put, a s druge strane hrvatske vlasti onemogućuju to raznim strogim mjerama.

Ja sam krenuo na put sa svojim sinom Perom, starim 16 godina na 10. decembra 1942 godine sa krivotvorenom propusnicom, koju sam kupio od jednog opštinskog organa iz Jukinca za 1.000 Kuna. Iz Zemuna sam se sa sinom prebacio u Beograd na 11. septembra 1942 godine, a prevezao nas je čamcu jedan ribar, kojem sam platio 1.200 Kuna.

Drugo ništa mi nije poznato, a na iskazano i pročitano mi mogu se zakleti.

D o v r š e n o.

Saslušao i overava:	Zapisničar:	
Rodić Đuro, s. r.	Tatalović Nevenka, s. r. (2)	Meandžija Jovo, s. r.

HR-HDA-306: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ Zh), kut. 690: Okružna komisija ... Banija: Glina.

XVIII.
1942. JESEN. BANIJA
IVAN ŠIBL O BANIJI 1942.

(…) Na odlasku želim nekoliko riječi posvetiti Baniji…

Kada partizan uđe u bilo koju kuću oslobođenog teritorija Banije, ušao je u svoju vlastitu kuću. Svi ljudi oko njega njegovi su ratni drugovi. Ako je došao blatnjav i mokar (partizani dolaze obično blatnjavi i mokri), ujutro će naći suho, očišćeno i pokrpano odijelo i dobro osušene, podmazane cipele, a u svojem partizanskom torbaku kruha i mesa i još koječega drugog, već prema tome čega u kući ima. I to bez razlike svaki partizan, bio Srbin, Hrvat ili muslimanske vjere, poznat ili nepoznat, starješina ili običan borac.

Seljaci daju hranu i podvoz. Oni su vodiči sve do pred neprijateljski položaj. Često je prvi neprijateljski metak njihov. Kad partizani spavaju, oni im drže stražu. Znaju za sve bolnice i zemunice skrivene u šumama. Znaju za njih i ne odaju ih. A kad se partizanske čete povuku pred nadmoćnijim neprijateljem, njihova sela ostaju nezaštićena. Pale im kuće i otimaju sve čega se domognu. Kolju ih i odvode u logore. Ubijaju sve, od djeteta u kolijevci do nemoćnih staraca i starica koji više ne mogu bježati. A oni ne proklinju partizane, jer partizani su njihova vojska. Razumiju da tako mora biti i ne gube vjeru u pobjedu ni onda kad im je najteže.

Najbolje i najdraže što imaju šalju u partizanske čete. To su kršni momci i jedre djevojke, većinom u dobi između šesnaest i dvadeset godina. I ako je koji takav mladić još kod kuće, to nije zato što ne bi želio u Odred, nego zato što Banija nema toliko pušaka, čak ni lovačkih, koliko ima dobrovoljaca." (120–121)

Ivan ŠIBL, *Sjećanja II. Ratni dnevnik*, Zagreb 1986., 120–121.

XIX.
1943. RUJAN 14. ?
DR. IVAN RIBAR – JOSIPU BROZU TITU O HRVATSKO-SRPSKIM ODNOSIMA U HRVATSKOJ

14. septembra 1943.
Vrhovnom komandantu drugu Titu,

(…)

Proučili smo sav dosadašnji rad Zavnoh-a. Rade odlično po svim pitanjima unutarnje politike, tako da Avnoj i nema šta da radi po tim pitanjima na teritoriji Hrvatske. Ja lično moram da primijetim, da tu i tamo zapažam to ljubomorno *isticanje* i Zavnoh-a kao jedinog rukovodećeg političkog tijela za Hrvatsku utoliko što njegov izvršni odbor, odnosno pretsjedništvo uopšte ne dopuštaju uticanje ili savjetovanje *Avnoj-a*. Imaju u Hrvatskoj dva osnovna kardinalna pitanja uz to vrlo osjetljiva i treba dobro paziti, kako će se ona da rješavaju. Prvo je pitanje „*hrvatsko-srpsko*", a drugo „hrvatska seljačka stranka".

Po prvom po mom mišljenju trebali bi da rade I[zvršni] O[dbor] Zavnoh-a zajedno s nama od AVNOJ-a, jer to pitanje ne spada samo u sferu Hrvatske, već i cijele Jugoslavije. Srba ima sem u Sloveniji svuda u Jugoslaviji i ono treba politički da se rješava jedinstveno. Jer Srbin u Hrvatskoj ne smije da osjeti, da je Srbijancu, dakle Srbinu u Srbiji bolje nego njemu. Međutim to se neće sa strane Zavnoh-a jer da je to posao Srba i Hrvata u Hrvatskoj a ipak danas se osjećaju u Lici, a još više na Kordunu, a najviše u Baniji i te kako separatistič-

ke tendencije kod srpskog elementa, a na štetu jedinstva i narod[o] oslob[odilačke] borbe. Četnički element među Srbima je u porastu, oni se grupišu, a što je najgore nastupaju zajedno s ustašama. – Baš jučer napali su nas s jakim odredima zajednički i nanijeli nam mnogo štete u ljudstvu, a da ne govorim u materijalu. – Taj porast četnički, pogodovan danas od Nijemaca i poglavnika datira od osnivanja Zavnoh-a ili bolje reći od masovnog priliva Hrvata u naše borbene redove. Tuđa izdajnička propaganda našla je među Srbima Like, Korduna, a osobito Banije odziva a to se u glavnom sastoji u tome, da će u slobodnoj i nezavisnoj Hrvatskoj, kako ju zamišlja i propaganda Zavnoh, Srbi biti zapostavljeni i da je bolje, da ostane onakva Jugoslavija, kakva je bila sa Srbinom kraljem na čelu vođenoj od velikosrpske klike. – I zaista danas po hrvatskim krajevima među Hrvatima širi se nevjerovatan val narodnooslobod[ilačkog] pokreta, dok među Srbima, mislim na one, koji su kod kuća, zavladala je hladnoća, nezainteresovanje za našu borbu. Da li je to od zamora ili od silnih gubitaka, žrtava, koje su Srbi jedini do danas podnijeli ili od straha pred budućnošću uslijed silnog zamaha, koji su sada Hrvati unijeli u pokret, ne može još da se kaže ali tačno je, da za nešto takova kod Srba, a naročito za porast četništva ne daju Hrvati nikakva povoda …

Branko PETRANOVIĆ i Momčilo ZEČEVIĆ, *Jugoslavenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata,* tom 1: *1914 – 1943*, Beograd 1987., 787–788. (Izvorna signatura: Arhiv CK SKJ, br. dok. 4384)

XX.
1944. SVIBANJ 2. GLINA
IZVJEŠTAJ KOTARSKOGA NARODNOG SUDA GLINA O ZLOČINIMA OKUPATORA I DOMAĆIH IZDAJNIKA IZVRŠENIH PUTEM SUDSKIH I UPRAVNIH VLASTI U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ U GRADU GLINI – ODJELU ZA SUDSTVO I UPRAVU ZEMALJSKOG ANTIFAŠISTIČKOG VIJEĆA NARODNOG OSLOBOĐENJA HRVATSKE (?)[11]

IZVJEŠTAJ
Kotarskog narodnog suda
o zločinima okupatora i domaćih izdajnika izvršen[ih] putem sudskih i upravnih vlasti u N[ezavisne] D[države] H[rvatske] u gradu Glini.

Glavni su zločini i gotovo svi izvršeni po upravnim vlastima N[ezavisne] D[države] H[rvatske]. Kotarski sud u Glini nije imao nikakovog udjela ni u presuđivanju ni u izvršenju. Od upravnih vlasti najvažniji je čimbenik bilo Kotarsko predstojništvo u Glini i to formalno u svim odlukama, dok je stvarno glavni naredbodavni organ bio ustaški logor u Glini.

Prvi zločinački akti izvršeni su 11. V. 1941. i narednih dana t. j. toga je dana doš[l]o u Glinu oko 30 ustaša emigranata koji su uz pomoć ustaša Glinjana i gradske redarstvene straže u noći od 11. do 12. svibnja 1941. pohapsili u glavnom sve Srbe muškarce od 16 do

[11] „22. 1944, siječanj 17, Odjel za sudstvo i upravu Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske dostavlja okružnim N[arodno] O[slobodilačkim] O[dborima] dopis u vezi s osnivanjem i radom sudova N[arodno] O[slobodilačkih] O[dbora]", *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944 (Od 1. siječnja do 9. svibnja)*, Zagreb 1970., 91–92; „128. 1944, travanj 17. Upute Odjela za sudstvo i upravu Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske sudskim odjelima okružnih N[arodno] O[slobodilačkih] O[dbora] o nekim načelima postupka sudova N[arodno] O[slobodilačkih] O[dbora]", Isto, 450–452; „145. 1944, travanj 25. Izvještaj Odjela za sudstvo i upravu Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske Izvršnom odboru Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske o radu Odjela između Drugog i Trećeg zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske i o razvoju narodnog sudstva na oslobođenom području", Isto, 496–503.

60 godine njih oko 380 te oko 150 iz okolice koji su se u Glini zatekli te su ih u noći od 12. do 13. maja poubijali u Prekopi i Hađeru. Kako u zatvoru nije bilo dovoljno mjesta bili su do odvoženja u Prekopu zatvoreni u gradsku bolnicu koja je u tu svrhu upotrebljena kao zatvor.

U mjesecu srpnju počelo se sa hvatanjem Srba po selima.

Dva tjedna poslije pokolja u Prekopi i Hađeru poubijano je u Prekopi oko 30 Srba što ljudi što žena među njima i Dr. [Đuro] Sužnjević liječnik iz Gline.

U mjesecu srpnju iste godine došao je u Glinu pokretni prijeki sud čiji je član bio glinski trgovac Josip Mison te je ovaj sud osudio na smrt oko 25 Glinjana koji su ubijeni, a oko 120 je odvedeno u logor. Smaknuće je izvršeno u Kihalcu.

Pred ovaj prijeki sud doveden je narod iz Bosne naročito iz Banja Luke, Jajca, Bijeljine i drugih mjesta među kojima je bio i veći broj Židova. Isto tako sudio je ovaj sud i narodu iz Srijema te ih je bilo dosta iz Vukovara.

Prilikom ubijanja žrtve su mučene na najgori način: paralo se prsa i živim ljudima vadilo srce tako da su žrtve poludile od muka. Tu su se istakli kao glavni krvnici braća Krešt[e] lice i to Nikola pisar, Stevo živoder i Pajo pećar, koji su od ranije bili u Glini na glasu kao ljudi lošega karaktera. Zatim su se svojim krvološtvom istakli Francek Butorac mesar, Žinić Joso mesar, Kalajdžić Pavao slastičar, Janko Kihalić činovnik i neki financ Živčić. Organizatori su tri brata Vidakovića od kojih je Stipo za vrijeme Jugoslavije bio optužen zbog fal[s]ifikovanja novca i radi ubijstva župnika u Viduševcu.

Prema mišljenju četrnaestoice Glinjana koji su prisustvovali saslušavanju na poziv ovoga suda na samome Glinskome kotaru ubijeno je posredstvom upravnih vlasti oko 8.000 ljudi dok se ovdje ne ubrajaju ubijstva izvršena po ustašama i drugim izdajnicima.

Nije se moglo ustanoviti točan broj zaklanih u Glinskoj crkvi. Ustanovljeno je da je klanje vršeno dva puta. Župnik Franc Žužek iz Gline izjavio je da je bio u crkvi prije klanja te se po njegovom računu tamo moglo nalaziti oko 900 ljudi. Crkva je bila prepuna, zraka nije bilo, nužda se izvršavala u crkvi a crkveni namještaj bio je razoren.

30. VIII. 1941. u 11 sati u noći dežurni električar u munjari Ante Šešerin danas podpredsjednik Gradskog N[arodno] O[slobodilački] O[dbor] u Glini dobio je nalog da ugasi javnu rasvjetu. Tada je počelo klanje u Glinskoj crkvi. Ulice su bile u mraku a ustaše su reflektorima obasjavali prostor oko crkve da nitko ne bi umakao. Glavni organizator klanja bio je Janko Kihalić. Marko Bakšić iz Gline istaknuo je da se iz crkve prolamao vrisak žrtava te da su mnogi skočili sa tornja crkve na pločnik i sami na taj način dokončali svoj život. Svi prisutni na konferenciji sa župnikom jednoglasno potvrđuju, da je u jutro kanalom pred crkvom tekla krv iz crkve i ako su ustaše čistile pred zoru prostor pred njom. Klanje u crkvi izvršili su ustaše i mladići oružnici koji su u tu svrhu iz Karlovca dovedeni. Zna se da je jedan od koljača bio ustaša Ledicki.

Poslije ovoga pokolja došlo je hvatanje ostataka Srba i to većinom staraca te žena i djece te je čekićem ubijeno oko 80 ljudi.

Pokretni prijeki sud zasjedavao je u Glini po drugi puta 1942 god[ine] ali je sudio u glavnom Bosancima i Hercegovcima. (107)

U Glini su prema tome bili glavni koljači:

Vidaković Stipo i Nikola te njihov otac Mate.

Butorac Francek mesar, Žinić Joso mesar, Kalajdžić Pavao slastičar, Živčić financ, Naglić Šimo opančar /naročito je mnogo klao djecu/ i Janko Kihalić činovnik.

Organizatori i naredbodavci su bili:

Dr. Rebok, bivši liječnik u Glini, ustaški logornik Gline a poslije stožerni[k] za veliku župu.

Isto tako izvršavani su zločini na glinskom kotaru po naredbi velikog župana Mirka Jereca ranije advokata u Glini.

Nadalje se istakao Mato Tiljak i Josip Mison kao član pokretnog prijekog suda.

U koncentracione logore odpremalo se na osnovu zaključka konferencije općinskih bilježnika pod predsjedanjem kotarskog predstojnika.

Kotarski predstojnici su za vrijeme N. D. H. bili:

1. Milić /Srbin/
2. Imper
3. Hajim
4. Turk
5. Simeon

od kojih se naročito istakao svojim nasiljima Hajim.

Ustaški logornici su bili:

Dr. Rebok, Tiljak i Vidaković te konačno Tomac.

Glavni organizator i inspirator svih zločina bio je glinski advokat i kasnije ministar u Pavelićevoj vladi Dr. Mirko Puk koji je još za vrijeme Jugoslavije održavao tajne sastanke u Glinskoj rimokatoličkoj crkvi i u bolnici kod Dr. Reboka. Isti je iz Gline otputovao u Zagreb 27. III. 1941. gdje je i ostao. Kao ministar dolazio je u Glinu održavajući govore te je davao potrebna naređenja za izvršivanje zločina.

Ne može se točno odrediti koji su zločini izvršeni na temelju odluka upravnih vlasti jer je njihov djelokrug bio malen te su radili – kako smo napomenuli – po naređenjima ustaškog stožera i ustaša koji su dolazili po specijalnoj dužnosti i sa ovlaštenjima izravno iz Zagreba.

Prema priležećem izvještaju o pokolju i zločinima u Glinskom kotaru, bez grada Gline, a koji obuhvaća vremensko razdoblje do 30. X. 1942. vidi se da je u glavnom putem upravnih vlasti ubijeno između 2 do 5000 ljudi, a u koncentracioni logor odvedeno isto toliko. Iz priloženog izvještaja se vidi da su ubistva vršena na najsvirepiji način (prebijanje kostiju, bacanje u jamu još poluživih ljudi, bacanje u vatru, ubijanje čekićima, rezanje dijelova tijela i t. d.), da su u njihovom izvršavanju učestvovali i civili u vezi sa ustašama ili spontano. Tako su 21. VIII. 1941. pod vodstvom Jusaka Mašinovića i Mehmeta Mahinića iz Vrnograča na najzvjerskiji način sjekirama mrcvarili narod iz Zborišta i Gradine vršeći zločine kosama, roguljama, sikirama, kopljima i sl. Redovno su prethodno silovali djevojke, pa ih po tome gole naticali na kolje. Djecu od pola do šest godina presjecali su po pola. Tako je na pr. 20. VIII. 1941. muslimanski živalj potukao u Zborištu 240 ljudi, žena i djece. Kod tih zločina masovno su učestvovali muslimani iz Vrnograča, Bužima i okolnih muslimanskih sela. U svome životinjskom bijesu išli su tako daleko da su na pr. Iliju Radića iz Crkvina prvo ubili i po tome prikačili za konje i odvezli na stočno groblje gdje su ga ostavili.

Inicijativom velikog župana župe Gora Gvozdića iz Petrinje ubijeno je preko 70 duša u Šušnjaru. Ovaj slučaj navodimo radi toga što je po svršenom djelu došao u Šušnjar zločinac Gvozdić, veliki župan da tobože izvidi na licu mjesta što se dogodilo te je počeo davati ponekima pomoć od 500 do 3000 Kuna po osobi za poklane žene, djecu, očeve, braću i sestre. Ova su zvjerstva izvršile ustaške jedinice sa ženama domobranima i omladinom iz Gline.

U Glinu su dovedeni ljudi čak iz kotara Vrginmost pod vidom krštavanja te ih je prema neprovjerenim podatcima dopremljeno oko 2000 od kojih je oko 900 zaklano u crkvi a ostali pobijeni u okolici.

Prilikom hapšenja Srba u svibnju 1941. odmah je uhapšeno i smaknuto 20 članova Komunističke partije koji su ranije bili u evidenciji bivših vlasti kao takovi.

Prije masovnog hapšenja u maju 1941. održan je u novoj bolnici u Glini sas-(108)tanak kome su prisustvovali ministar Dr. Puk i Jerec te je Puk održao govor rekavši da Srbe treba pohapsiti jer se spremaju da ubiju Hrvate.

U Glini je bilo 14 Židova koji su 27. srpnja odvedeni navodno za logor. Jedan je dio pobjegao na Hrvatsko Primorje, dok je sudbina ostalih nepoznata.

Podaci o radu upravnih vlasti na Glinskom kotaru poslije oktobra 1942 nisu mogli biti prikupljeni jer se to nije moglo uraditi u datom roku od pet dana. Ovi su podatci zatraženi i čim stignu mi ćemo ih naknadno priposlati.

Već sada možemo reći, da su podatci sadržani u priloženom izvještaju do mjeseca oktobra 1942 provjereni te je prema njima ubijeno Srba sa Glinskog kotara oko 2.000, a odvedeno u koncentracione logore samo u mjesecu maju 1942 preko 800. Veći broj ubijenih na Glinskom kotaru čine Srbi iz ostalih kotareva i drugih krajeva, jer su ustaše skidale narod sa vlakova i kako smo već ranije naveli dovodili ovamo narod iz Bosne i Hercegovine te Srijema i ovdje pobili.

Najveći je broj ljudi pobijen u Prekopi, Hađeru, Glinskom Novom Selu.

Zatvor kojim se služila upravna vlast u Glini bio je zatvor kotarskog suda te kotarskog predstojništva, a kada su ovi bili prepuni i bolnica.

Zatvorenici nisu dobivali hranu već su gladni vođeni na gubilište.

Sa zatvorenicima se postupalo najgrublje te su često morali da prolaze uz stepenice sa kata na prizemlje i obratno prolazeći između ustaša koji su ih kundačili. Sobe su bile prepune, širile su se bolesti.

Kako se ne može razgraničiti kompetencije postojećih upravnih organa u N[ezavisne] D[države] H[rvatske] jer toga nije bilo to se ne može točno razlučiti koliko su zločini izvršeni po pojedinim upravnim organima. U ostalom svaki pokušaj da se ova nasilja svedu na bilo kakovu formalnu proceduru ostao bi bezuspješan, jer je odmah ispočetka bilo vidljivo da su svi akti puka samovolja i nasilje te se za počinjena djela nije nikome polagalo računa. Tako ni oni sami nisu znali koliko su ljudi pobili ni odakle već je bilo glavno da se ubija. Kada stignu podatci za općine Glinskoga kotara za vremensko razdoblje od oktobra 1942 do njihovog oslobođenja moći ćemo upotpuniti ovaj prikaz.

KOTARSKI NARODNI SUD
GLINA 2. maja 1944.

Sekretar suda:
(potpis nečitak)

Predsjednik suda:
Meandžija v. r.

[Rukom dopisano:]

S. O. h. 410-44
19.5.1944.

Br. 410/44
U spise za Kongres!
20/V 1944.[12]
(potpis nečitak)

HR-HDA-306: Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ), ZKRZ Zh, kut. 150, br. 890, 107–109.

[12] Vidjeti: „119. 1944, travanj 11. Dopis Odjela za sudstvo i upravu ZAVNOH-a Izvršnom odboru ZAVNOH-a u vezi s održavanjem Prvoga kongresa pravnika antifašista Hrvatske s priloženim pozivom na kongres", *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944 (Od 1. siječnja do 9. svibnja)*, Zagreb 1970., 399–400.

XXI.
1944. [SVIBANJ–LISTOPAD?]
OKRUŽNA KOMISIJA ZA UTVRĐIVANJE ZLOČINA OKUPATORA I NJIHOVIH POMAGAČA OKRUŽNOG NARODNO-OSLOBODILAČKOG ODBORA BANIJE

[OKRUŽNI NARODNO-OSLOBODILAČKI ODBOR BANIJE
Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača]

R E Z I M E

Pokolj u glinskoj srpsko-pravoslavnoj crkvi izvršen je prema iskazu župnika Franca Žuže-ka 29. VII. 1941 god[ine], dok ostali svjedoci ne mogu se sjetiti točno datuma.

Žrtve zločina u glinskoj pravoslavnoj crkvi na prevaran su način dopremljene iz okoline Topuskoga i Vrginmosta. Tih je bilo svega između hiljadosedamsto – dvije hiljade ljudi.

Žrtve su pogubljene kod Glinskog Novog Sela (svjedok Antun Gregurić).

Samo je posl[j]ednji transport stradao u crkvi.

U crkvi je zaklano između 700 (svjedok župnik Franc Žužek) i 800 – 900 ljudi (svjedoci Čučković Dragica, Dr. Albin Blašić).

Inspirator i organizator kao i najodgovorniji za ovaj zločin može se smatrati glinski advo-kat Dr. Mirko Puk, ministar pravosuđa N[ezavisne] D[ržave] H[rvatske] (svjedok Koželj Franjo).

Organizirali su ga pako i hvatanje u Vrginmostu izvršili Josip Misson (svjedok Ivan Pa-cienti) i Nikica Vidaković (svjedok Franjo Koželj).

Izvršitelji neposredni toga zločina popisani su u priloženom popisu zločinaca.

Zločin je izvršen pod parolom da Srbi moraju biti ubijeni svi, jer dotle N[ezavisna] D[rža-va] H[rvatska] nema opstanka (svjedoci Bakšić Mato, župnik Franc Žužek, Franjo Koželj, Slavko Mrgan).

Zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi ne može se s obzirom na zločince posmatrati odvo-jeno od ostalih zločina u gradu Glini i široj okolici, već je to jedan od brojnih zločina za koje su ti zločinci odgovorni. Usl[i]jed toga bile su silom prilika u preslušne zapisnike ušle digresije u pogledu ostalih djela, koja ih terete.

Samo hapšenje naroda u Vrginmostu, koji je na prevarni način pod vidom pokrštavanja dobrovoljno došao, treba ispitati na području Okružne komisije za ratne zločine na Kor-dunu.

Žrtve glinske crkve, sa ostalim žrtvama iz okoline Vrginmosta počivaju u trima jamama između Glinskog Novog Sela i Marin Broda, kako je to na položajnoj skici vidljivo.

Obzirom na to, da je u vrijeme hapšenja blizu 2000 Srba u Vrginmostu bila talijanska okupatorska vlast, to se za pogibiju ovih 2000 ljudi – među kojima se nalaze žrtve glin-ske pravoslavne crkve – imade smatrati odgovornim talijanska vojska odnosno komanda, koja je izručila ustašama Josipu Missonu i Nikici Vidakoviću hapšenike, iako je znala za zlodjela ustaša prema Srbima, te su ovi morali spomenutoj komandi opravdati svoj zahtjev za izručenje tih ljudi, koji su autobusima i kamionima preveženi u Glinu.

S[mrt] F[ašizmu] - S[loboda] N[arodu]

M. P.

Sekretar Okružne komisije
za Baniju: Aleksandar Goldstein, v. r.
(Dr. Aleksandar Goldstajn)

HR-HDA-306: ZKRZ Zh, kut. 150, br. 890.

XXII.
1944. LISTOPAD 14.
SAOPĆENJE BR. 10 ZEMALJSKE KOMISIJE ZA UTVRĐIVANJE ZLOČINA OKUPATORA I NJIHOVIH POMAGAČA

S A O P Ć E N J E br. 10

Na osnovu prikupljenih podataka i provedenog postupka povodom prijava dobivenih o pokolju naroda izvršenom u Glini i okolici 1941 godine ustanovilo se do sada slijedeće stanje stvari:

Dne 11. maja 1941 godine došlo je u Glinu tridesetorica ustaša povratnika. Noću između 11. i 12. oni su uz saradnju glinske redarstvene straže pohapsili sve građane Srbe muškarce i to od 16 do 50 godina. U gradu uhapsili su te noći 380 građana, a 150 mještana iz okolice, koji su se te noći zatekli u gradu. Sve uhapšenike ustaše su naredne noći t. j. između 12. i 13. maja 1941 prebacili u obližnja sela Prekopu i Mađar [Hađer – *op. a.*] i tamo ih sve smaknuli.

Smaknuće ovih uhapšenih Srba izvršili su ustaše na najzvjerskiji način. Vezane ljude bacali su o zemlju, udarali po njima koljem i mlatovima, boli ih nožem, prelamali im udove, klali ih tupim noževima, parali prsa i još živima ljudima vadili srce. Mnoge su žrtve prije smrti poludile od užasa.

Samo posredstvom ustaških upravnih organa ubijeno je u Glini i okolici tokom 1941 godine oko 8.000 slovima osam hiljada ljudi.

Najteži masovni pokolj Srba izvršen je u srpsko-pravoslavnoj crkvi u Glini i to: noću između 30. i 31. VII. 1941 godine.

Ovo klanje izvršile su ustaše na slijedeći način:

Dne 30. jula 1941 u 23 sata naređeno je električnoj centrali u Glini, da ugasi javnu rasvjetu i da je ne otvori dok joj to ustaše ponovo ne narede (svjedok Ante Šešerin iz Gline). Ulice su bile u mraku, ali je prostor pred pravoslavnom crkvom ostao rasvijetljen, jer su ustaše reflektorima iz bliza osvjetljavali ulaz u crkvu. Pred crkvom je stajala grupa naoružanih ustaša, svakako stražeći da im ne umakne koja žrtva. Crkva je bila puna Srba, koje su ustaše ranijih dana pohapsili i pozatvarali u crkvu. Prema iskazu svjedoka Franca Žužek, župnika rimo-katoličke crkve u Glini, on je dan prije toga u crkvi vidio oko 900 Srba, od kojih su mnogi prešli u katoličku vjeru, nadajući se, da će tako biti pošteđeni od ustaškog terora. U crkvi je za vrijeme njegove posjete bilo neizdrživo, smradno i nečisto, prozori i vrata zatvoreni, zrak je bio zagušljiv, a ljudi su bili gotovo izbezumljeni od straha.

Spomenute noći od 30. na 31. jula 1941 godine ustaše su oko pola noći pod vodstvom JANKA KIHALIĆA ustaškog „dužnostnika" iz Gline, uz pripomoć poznatih razbijača i besposličara BRAĆE NIKOLE I STIPE VIDAKOVIĆA i čuvenih koljača braće KREŠTALICA, te drugih ustaša – povratnika izvršili pokolj ovih uhapšenih Srba. Od 900 Srba zatvorenih u toj crkvi spasio se svega jedan čovjek LJUBAN JEDNAK, ratar iz Gređana, kbr. 70. On se već iza prvih mitraljeskih rafala na zatvoreni narod bacio među mrtve i pritajio se kao mrtav. Oko njega su ustaše klale i mrcvarile, a kada su svoj strašan posao završili bacili su i njega s mrtvacima na kamion ispalivši na nj i mrtvace više metaka. Bačen u jamu, izvukao se ranjen i izmučen.

Ostali svjedoci preslušani o tom događaju znadu samo to, da se te noći iz crkve čulo samo pojedinačno puškaranje, tupi udarci, a iz crkve se prolamao vrisak i jauk žrtava. Svjedoci MARKO [Mato – *op. a.*] BAKŠIĆ iz Gline, župnik glinski FRANJO ŽUŽEK i drugi tvrde, da je sutradan tj. 31. VII. 1941 iz crkve preko praga na pločnik tekla krv i da je preplavila čitav prilaz pravoslavnoj crkvi. Vidjeli su kako ustaše (1) peru krv sa praga i prostora ispred njega.

I ako su ustaše pokušale oprati krv sa crkvenog praga i vratiju, nije im to polazilo za rukom, pa su zaključili da se crkva poruši. Kratko vrijeme nakon ovog pokolja najmljeni radnici porušili su crkvu.

U samom kotaru Glina (bez grada Gline) od 10. IV. 1941 do 30. X. 1942. ustaše su uz suradnju njihovih upravnih organa poubijali oko 3.000 ljudi, a isto toliko otjerali u koncentracione logore.

I ova su ubijstva vršena na najgroznije načine. Vezanima su ljudima prebijane kosti, poluživi ljudi bacani su u jame ili u vatru, čekićima razbijane su lubanje, rezani pojedini udovi tijela i td.

Dne 21. VIII. 1941 pod vodstvom ustaše JUSKE MAŠINOVIĆA i M. MAHINIĆA iz Vrnograča ustaše su pohvatale čitavo srpsko stanovništvo i nakon što su djevojke silovali, gole su ih naticale na kolje. Djecu od 6 mjeseci pres[i]jecali su na polovinu. Muškarce su klali. Ovdje je palo oko 200 žrtava.

Dne 20. VIII. 1941 ustaše iz Vrnograča i Budima poklali su u selu Zborištu kod Gline 240 ljudi, žena i djece. Klanja su vršena tupim noževima, bajonetama i sjekirama. U svom razularenom bijesu išli su tako daleko, da su n. pr. seljaka ILIJU RADIĆA iz sela Crkvina najprije kolcima izmrcvarili, a zatim ga mrtvog prikačili o rep konja i tako odvukli na strvinište, te ga tamo ostavili.

Istoga dana u selu Šušnjaru kod Gline poklano je na isti način 70 Srba muškaraca, žena, staraca i djece i to po inicijativi tzv. velikog župana Velike župe Gora N. GVOZDIĆA iz Petrinje. Po izvršenom djelu došao je ovaj zločinac kao veliki župan u selo Šušnjar da tobože izvidi zločin i umiri narod, te je počeo dijeliti novčanu pomoć od 500 do 3.000 Kuna po osobi rodbini za poklane žene, djecu, očeve, braću i sestre.

Prije svih ovih masovnih hapšenja i ubistva sredinom maja 1941 održan je u zgradi nove bolnice u Glini sastanak ustaša, na komu se zaključilo likvidiranje Srba. Tom sastanku prisustvovali su pored ostalih ustaški tzv. ministar MIRKO PUK i JEREC MIRKO, advokati iz Gline. Mirko Puk održao je tom prilikom govor zahtijevajući hapšenja i progon Srba. Nakon tog ustaškog zaključka otpočeli su svi progoni i pokolji.

S[mrt] F[ašizmu] - S[loboda] N[arodu]

Broj 113/944
Dne 14. listopada 1944

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

M. P.

Tajnik:
Dr. F. Čulinović

Pretsjednik:
Dr. Ante Mandić

Za točnost prepisa
(nečitko)

HR-HDA-306: ZKRZ Zh, kut. 150, br. 890.

XXIII.
1946. KOLOVOZ 24. BEOGRAD
DRŽAVNA KOMISIJA ZA UTVRĐIVANJE ZLOČINA OKUPATORA I NJIHOVIH POMAGAČA DEMOKRATSKE FEDERATIVNE JUGOSLAVIJE – ZEMALJSKOJ KOMISIJI ZA UTVRĐIVANJE ZLOČINA OKUPATORA I NJIHOVIH POMAGAČA FEDERALNE DRŽAVE HRVATSKE

1.

DEMOKRATSKA FEDERATIVNA JUGOSLAVIJA F Broj 37118
Državna komisija za utvrđivanje zločina
okupatora i njihovih pomagača
Pov[erljivi] broj: 2503/46.

Beograd, 24 avgusta 1946.

ZEMALJSKOJ KOMISIJI ZA UTVRĐIVANJE
ZLOČINA OKUPATORA I NJIHOVIH POMAGAČA

Državna komisija dostavlja ceo predmet ust[aških] zločina počinjenih u srezu Vrgin Most, sa odlukama za zločince koji su u njima učestvovali, kao i sa odnosnim materijalom, radi upotrebe i daljeg rada u smislu upustava Državne komisije. Napominje se da su odluke za zločince izrađene kako na osnovu materijala od naših narodnih vlasti, tako i na osnovu materijala koji potiče iz vremena okupacije. Stoga je potrebno, ukoliko bi se ovi podaci pojavili kao nedovoljni, da se taj materijal proveri i dopuni sa onim koji toj komisiji stoji na raspoloženju, pa da se onda, sa konačno obrađenim odlukama dostavlja na postupak javnim tužiocima, ukoliko nisu u pitanju već osuđene ličnosti.

Pored toga, potrebno je Državnoj komisiji dostaviti one podatke za koje je to predviđeno upustvom Državne Komisije, kako bi se prema onim zločincima, za koje se osnovano pretpostavlja da se nalaze u begstvu van teritorije FNRJ preduzele mere za ekstradiciju, – i to sa što je /1r/ moguće potpunijim materijalom i ličnim podacima.

SMRT FAŠIZMU – SLOBODA NARODU!

Pretsednik
Državne Komisije
(Dr. Dušan Nedeljković, s. r.)

Primljeno: 3. IX. 1946
Broj: 7753/46
Odjeljenje: IV. (1v)

2.

DEMOKRATSKA FEDERATIVNA JUGOSLAVIJA
Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

F Broj 37118

ODLUKA
o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača,

Zločinac:
Prezime i ime: KOCMAN ANTO
Približna starost: oko 30 godina
Narodnost: Hrvat
Jedinica, zvanični položaj i čin: ustaški tabornik za srez Vrgin Most
Poslednje prebivalište:
Ostali lični podaci:

Žrtve zločina (oštećenici): (sa ličnim podacima)

Vidi prilog pod br. 1.

Kratak opis i kvalifikacija zločina:

Ubistva i pokolji. – Namerno rušenje i pustošenje imovine i verskih zgrada. – Silovanje. – Mučenje građanskih lica. – Interniranje građana pod nehumanim uslovima i upućivanje na prinudan rad. – Pljačka.

Kao ustaški tabornik u srezu Vrgin Most, sa sedištem u Topuskom, odgovoran za mnogobrojne zločine izvršene u ovome srezu, a naročito za pokolj Srba iz ovoga sreza, prikupljenih u dane 1 – 3 avg[usta] 1941 god[ine] pod vidom prelaza u katoličanstvo, i pobijenih u glinskoj pravoslavnoj crkvi. (1)

Pojedinosti o zločinu: (Zločinac, mesto, vreme, način i sredstva izvršenja, žrtve, štete):

Po obrazovanju „Nezavisne države Hrvatske" ustaške vlasti su počele da ostvaruju svoj plan o istrebljenju srpskog življa u okviru ustaške države, a naročito u Lici, Baniji i Kordunu. Kako su tu srpske mase bile brojne i kompaktne, ustaše su izvršenju svoga zločinačkog plana morale prići nešto docnije, pošto su koliko toliko učvrstile vlast u pojedinim manjim mestima. Kako ta njihova vlast i oružana snaga nije bila dovoljna, da se na jednostavan način sprovede u delo izvršenje tako ogromnog masovnog pokolja, jer se već narod počeo sklanjati u šume i prihvaćati oružja, to su ustaše pribegle lukavstvu. Oni su izmislili trik sa tzv. „pokrstom" tj. prelazom pravoslavnog življa u katoličku veru. Na taj način trebalo je što veći broj Srba prikupiti na prevaran način, bez velikih teškoća, na jednom mestu, pa ih onda otpremiti na klanicu. Taj trik je i uspeo, jer je pravoslavni srpski živalj, kao što je uostalom i objavljeno, verovao da će uspeti na taj način da sačuva goli život od sve svirepijih ustaških progona.

Već prethodni zločini koji su izvršeni u raznim selima sreza Vrgin Most, pretstavljali su opomenu i dovoljan razlog da stanovništvo pokuša da se na bilo koji način spase ustaških proganjanja. Tako su na pr.:

a/ U aprilu 1941 g[odine] ubijeni između ostalih u Vorkapić selu, o[pštine] Topusko, srez Vrgin Most, Žutić Vujo, Jarčov Đuro sa ženom, Bogdanović Stojan, Jarčov Mile sa ženom, Vorkapić Petar, a pohapšeni Vorkapić Stojan, Busić Dušan, Žutić Mićo i Dražić Vukašin.

Maja 1941 g[odine] iz opštine Lasinja, srez Vrgin Most, odvedeni su u Zagreb u zatvor, a potom u Drnje, sledeći ljudi: sveštenik Milić Nikola, sa 2 sina, Gvoić Josif, Bižić Jovan, Mičić Branko, Mičić Dušan, Radanović Branko, Radanović Žarko, Bastajić Dušan (umro u zatvoru u Zagrebu/.

b/ U dva maha, u maju, zatim u junu 1941 god[ine] odvođeni su iz Topuskog i najzad pobijeni u šumi Brezovici kod Siska, sledeći: Dr. Vurdelja Branko, Vujošević Milutin, Vorkapić Jovan, Škara Nikola, Bijelić Nikola, Žutić Miloš, Roknić Nikola, Kordić Milutin, Škara Stanko, Mamuzić Ilija, Janjanin Stojan, Ćelap Nikola. Svi su pobijeni zajedno sa sveštenicima Petrom Galogažom i Brankom Dobrosavljevićem, koji je prethodno morao opojati svog rođenog sina Nebojšu ubijenog od ustaša, pa je onda i sam ubijen.

v/ Na dan 6. V. 1941 g[odine] odvedeni su iz sela Bović u Gospić, a zatim u logor Koprivnica sledeći: Stojan Košutić, Đuro Zorić, Stevan Vrga, Vaso Malobabić, Rade Dragojević, Pero Vrga, Pero Crevar, Dušan Crevar, Nikola Nastašić, Mile Ajdinović, Milan Polimac kao i Vaso Marčić, Milan Mraović, Stevan Mraović, Milan Borota, N. Vuković, Vladimir Ivančević, svešt[enik] u Boviću.

g/ Na dan 14. VII. 1941 god[ine] ustaše su došle u Čemernicu, pokupile oko 35 muškaraca i odvele u Vrgin Most, te se za njihovu sudbinu ništa do danas nije saznalo, zbog čega se pretpostavlja da su ubijeni. Tom prilikom, odvedeni si između ostalih i: Vukašin Dražić, Rade Novaković, Dragan Dević, Matija Lončar, Nikola Lončar, Rade Dević, svi iz Čemernice.

d/ Na dan 29. VII. 1941 god[ine] odmah poodlasku italijanske posade iz Vrgin Mosta, ošle su ustaše s kamionima, naoružani mašinskim i drugim oružjem i počeli skupljati ljude po celom Vrgin Mostu i okolini. Tako su ovoga puta doveli u Vrgin Most oko 150 Srba, koje su potom u šumi „Loskunja" pobili odn[osno] 50-60 njih u šumi prema Krnjaku. Između ostalih, tada su ubijeni sveštenici: Ninković Petar, Dušan Šušnjar, Mile Peurača, Mile Dokmanović „Skorupa" i Spaso Lavrnja, koji je ubijen na samom pogrebu ustaških žrtava, pri kome je činodejstvovao. Osim njih ubijeni su: Tepšić Jovan, Tepšić Stanko, Jerosimić Đuro, Jerosimić Rade, Jerosimić Mile, Radić Stevo, Radić Vojislav, Tepšić Nikola, Tepšić Rade, Tepšić pavao, Tepšić N. (unuk Pavlov), Korkut Ljubomir, Korkut Muloš, Janjanin Petar, Marković Dušan, Vladić Stojan, Pavlović Gojko, Rončević Branko, Malobabić Janko, Ivković Maro, Obradović Mile, Lapčević pavao, Vrga Nikola, Linta Petar – mlađi, Bulat Marko, Linta Maksim, Bulat Miloš, Košutić Jovan, Zorić Pero, Šimulija Mile i Relić Milanko.

đ/ Otprilike u isto vreme kada su pobijeni napred imenovani sveštenici dovedeni u Vrgin Most, a pre 10. VII. 1941 god[ine], ubijen je i sveštenik Ćurčić Stevan, iz Bovića, koji je takođe dovedenu zatvor u Vrgin Mostu i tamo najsvirepije mučen od 6 ustaša, nagonjen da jede svoj sopstveni izmet, i potom ubijen.

e/ U julu mesecu 1941 god[ine] odvedeno je iz s[ela] Sjeničaka, sreza Vrgin Most, 20 ljudi [među kojima] Tepšić Adam i Lisić Nikola. (2)

ž/ Na dan 28. VII. 1941 g[odine], pak, došla je jedna grupa ustaša u s[elo] Poljani, u istom srezu, pa su po celom selu počeli ubijati srpsko stanovništvo bez obzira: muškarce, žene, i decu. U kući Nikole Čiče, ubili su tri žene i tri devojke, a ukupno su pobili oko 20 osoba, dok su se ostali spasli bekstvom.

z/ Na dan 30. VII. 1941 g[odine] došla je jedna ustaška banda u Vrgin Most, gde je pohvatala 25 ljudi i odvela ih nekuda kamionima, tako da se o njima ništa više nije saznalo te se smatra da su pobijeni. Između ovih 25 žrtava odvedeni su: Miloš Čiča, Stevo Malbaša, Jovan Vrga, Pero Vrga, Dragan Barbir, svi iz Vrgin Mosta.

i/ U leto 1941 g[odine] ubijeni su u šumi „Kobiljača" 66 odn[osno] prema izjavama svedoka 90 ljudi, od kojih iz Gornje Čremušnice: Radanović Damjan, Radanović Jovan i Radanović Nikola, a zatim Stano[je]vić Vaso, Španović N. kao i porodica Relić, otac sa dva sina.

j/ Isto tako, u junu i julu 1941 god[ine] vršeni su masovni pokolji, pljačke i razaranja u srezu Vrgin Most, kada su spaljena sela: Ostrožin, Gabrići, Brnjavac, Slavsko Polje, Čemernica i Bović. Tom prilikom vršena su najsvirepija nasilja i kasapljenja nad stanovništvom ovih sela; ljudi, žene i deca bacani su živi u vatru zapaljenih kuća, a bremenitim ženama sečena je utroba i vađeni plodovi. Tako su tada bačeni u vatru između ostalih i roditelji – otac i

mati Vule Gabrića, zemlj[oradnika] iz Gabrića, kao i dete Mila Bajića, staro 6 meseci iz istog sela, koje je živo ispečeno na ognjištu.

k/ Kako ovi zločini nisu mogli u potpunosti iskoreniti srpski živalj, onako kako su to ustaše i njihovo voćstvo želeli, jer se narod za vreme ustaških pohoda po pojedinim selima sklanjao u šumu, pa se potom, kada su ustaše otišle, opet vraćao u sela, pošto nije još bilo organizovanog narodnog otpora u većem obimu. Stoga su ustaše pribegle organizovanju pokolja na široj osnovi, koji bi obuhvatio što veći broj, po mogućstvu sve pravoslavno stanovništvo sreza Vrgin Most. U tu svrhu objavilo je sresko načelstvo Vrgin Most u dogovoru sa ustaškim tabornikom Antom Kocmanom u Topuskom i drugim ustaškim vlastima, a naročito onim u Glini i Petrinji, a svakako po direktivi ustaškog voćstva u Zagrebu, da se celokupno pravoslavno stanovništvo u srezu Vrgin Most i to od 16-60 godina ima prikupiti i doći u Vrgin Most na „pokrst" tj. prelaz u katoličku veroispovest, što će izvršiti naročito u tu svrhu određeni rimokatolički župnici u prisustvu velikog župana iz Petrinje. Ko ne bude došao po ovome pozivu, biće ubijen kod svoje kuće – to je bilo predviđeno kao sankcija za nepostupanje po naredbi. Ovu naredbu preneli su u nadležne opštine ovoga sreza pojedini predsednici opština. Tako je ovu naredbu saopštio narodu pretsednik opštine Čemernica ustaša Josip Živčić, a u ubeđivanju masa da sleduju ovoj naredbi, jer će samo tako uspeti da sačuvaju svoj životi i manje, kao i da steknu prava ostalih građana N[ezavisne] D[ržave] H[rvatske]; potpomogli su ga mesni odn[osno] sreski pretstavnici vlasti, kao na pr[imer] sreski načelnik Čidić, učiteljica Borojević, mesni župnik i dr[uga] navedena lica.

Kako je naredba sadržavala pretnju ubistvom za nedolazak, a da bi se na neki način sačuvalo od daljeg progona, stanovništvo svih sela, sreza Vrgin Most sakupilo se u određene dane, između 1 – 3 avgusta 1941 god[ine] u Vrgin Mostu. Samo iz Čemernice i Pješčanice došlo je oko 1500 ljudi, iz Topuskog oko 400 ljudi, iz Bovića oko 150 i još oko 150 iz ostalih sela, tako da ih je ukupno bilo oko 2.200 ljudi. Kada su tako prikupili sve ovo ljudstvo, ustaše su im najpre naplatili taksu za pokrštavanje, pa su ih onda odjednom sve blokirali i odvojili muškarce od žena, pa ih potom zatvorili. Jednu grupu u sokolanu, drugu u crkvenu zgradu odn[osno] u parohiski stan, a treću u zgradu opštine. Izvestan deo ovoga ljudstva oko 400 njih uspeo je tom prilikom da pobegne, sluteći šta im se sprema, a ostali su te noći u zatvoru mučeni na razne načine. Sutradan, u toku celoga dana prebacivali su sve ove zatvorenike u Glinu i zatvarali u tamošnju pravoslavnu crkvu „Male Gospojine". Već od ranije u ovu su crkvu zatvarani pohapšeni Srbi. Ne samo iz sreza Vrgin Most, nego i iz drugih srezova na pr[imer] vojničkog, kao i iz same Gline i Petrinje, pa su odatle, kao iz kakvog velikog rezervoara, odvođeni na klanje ili streljani po raznim strelištima u okolini Gline. Međutim, nekako baš tih dana ustaše su rešile da skrate svoj zločinački postupak i u isto vreme da još više oskrnave crkvu, pa su veliki broj tada zatvorenih Srba, nekoliko stotina poklali jedne noći u samoj glinskoj crkvi. Taj pokolj izvršen je na najsvirepiji način, u jednoj jezivoj atmnosferi, od ustaških koljača, izbezumljenih od krvi, koja se potocima lila po crkvi i koja se i još sutradan prelivala preko crkvenih pragova. U vome pokolju nastradali su i stanovnici okupljeni na opisani način u srezu Vrgin Most. Između ostalih, zna se da su iz sela Čemernica ubijena sledeća lica: Kovač Milan, Kovač Dragan, Kovač Marko, Radošević Petar, Mrkšić Janko, Mrkšić Dragan, Ratković Pavao, Ratković Milan, Polimac Ilija, Mrkšić Milutin, Mrkšić Pavao, Marinković Nikola, Ratković Petar, Polimac Dušan, Marinković Stevan, Polimac Petar, Polimac Janko, Polimac Nikola, Polimac Simo, Polimac Stevan, Majstorović Stevo, Majstorović Đuro, Majstorović Simo, Majstorović Javan, Majstorović Milutin, Miletić Tešo, Miletić Stevan, Miletić Ilija, Miletić Simo, Vranašević Ilija, Vranešević Ljuban; iz sela Blatuše: Šapić Evica, Šapić Milorad, Šapić Ružica, Šapić Petar, Trkulja Đuro, sa ženom i troje djece; iz s[ela] Čemernice: Ožegović Adam, Manojlović Stojan, Čavić Mirko, Bakić Dušan, Novaković Milan, Bakić Pavao stariji, Relić Dušan, Relić Pane, Bakić Pavao mlađi, Bakić Petar stariji, Bakić Stanko, Bakić Mile, Novaković Stanko, Novaković Marko, Novaković Stojan, Novaković Nikola, Bakić Petar mlađi, Badlović Adam, Badlović Dušan, Badlović Rade, Badlović Dragan, Relić Đuro,

Relić Stevan, Relić Simo, Relić Milan, Vlaisavljević Pavao, Vlaisavljević Sava, Vlaisavljević Marko, Vlaisavljević Adam, Popović Stojan, Popović Nikola, Bakić Božo, Popović Petar, Popović Jovan, Bakić Mihailo, Bakić Vasilj, Bakić Milan, Bakić Nikola, Bakić Đuro, Dragojević Petar (odveden još 12. V. 1941 g[odine] iz D[onje] Čamernice); iz Topuskog: Miljević Ilija, Miljević Đuro, Miljević Nikola, Žutić Matija, Paripac Ljuban, Paripac Nika, Batalo Dmitar, Batalo Ninko, Batalo Nikola, Batalo Janko, Džale Jovan, Džale Ljuban, Džale Milutin, Obradović Matija, Škundrić Ilija, trgovac, Batalo Mlađa, Batalo Mirko, Miljević Milan, Prentović Miloš, Rajšić Luka i Škundrić Ilija, hoteljer (umrli u zatvoru u Topuskom od batina), Žutić Matija, Miščević Jovo, Batalo Milan, Batalo Matija, Miščević Nikola, Zlokas Vasilj, Zlokas Nikola, Zlokas Pero, Zlokas Miloš, Zlokas Simo, Škara Milan, Škara Pero, Škara Marko, Bjelić Matija, Dragojević Marko, Ratković Dane, Radičanin Pero, Lončar Pero, Gušić Milan, Gušić Rade, Vorkapić Nikola (izvesni od ovih, koji su pripadali grupi od 370 ljudi sakupljenih u Topuskom, odvedeni su, prema iskazu jednoga svedoka u logor Jasenovac; iz s[ela] Perne, o[pštine] Topusko: Kovačević Ilija, Rodnić Mila, Roknić Pavao (ubijeni 31. VII. 1941 g[odine] u samoj Perni); iz Topuskog: Popović Pero, Bastajić Pajo, Kordić Nikola, N. Nikola, narednik rodom iz Bosne, Budimir Bogdan, Lončar Mile, Lalić Jovo, MIščević Jovan, Miščević Ljuban, Miščević Đuro, Batalo Milan, Batalo Dragan, Batalo Ilija, Batalo Mile, Batalo Matija, Batalo Miloš, Vorkapić Stojan; iz Bovića: Smoljanović Dragutin, Radanović Stevan, Radanović Dušan, Radanović N., otac Stevanov, Stanojević Marko, Mraović Adam, Mraović Damjan, trgovac, Mraović Stanko, Mraović Damjan, lugar, Gledić Petar, Gledić N., sin Petrov, Stanojević Jovan (ubijen u svom dvorištu u Boviću), Krga Danilo; iz Vrgin Mosta: Čiča Miloš, Malbaša Stevo, Vrga Jovan, Vrga Pero, Barbir Dragan (odvedeni 30. VII. 19[41] g[odine]), Jarčov Milan, Lapčević Radovan, Vlatković Matija (ubijeni 3. VIII. 19[41] g[odine]), Pavlović Rade (ubijen 31. VII. 19[41] g[odine]), Crevar Simo, Jerosimić Nikola, Vukmirović Nikola, Tepšić Stevan, Radić Dragan, Vrga Stanko, Lapčević Nenad, Lapčević Nikola, Lapčević Pane, Lapčević Pavao, Lapčević Sava, Ajdinović Janko, Ajdinović Petar, Vrga Matija, Polojac Vujo, Polojac Rade, Linta Petar, Linta Miloš, Linta Stojan, Pova Milan, Vučinić Jovo, Vučinić Nikola, Vučinić Luka, Vučinić Jovo, Vučinić Đuro, Lukač Katarina, Mrkobrad Danica, Mrkobrad Borivoje – poslednje dve žene ubijene su u samom Vrgin Mostu u zatvoru.

Međutim, i posle ovoga masovnog pokolja, serija ustaških zločina ne prestaje. Ustaše nastavljaju svoj krvavi posao, zalazeći sada sve češće i dublje u srpska sela ubijajući i hapseći pojedinačno ili masovno, već prema srestvima i broju ljudstva (zločinaca i žrtava).

lj/ Tako, paralelno sa skupljanjem muškaraca i odvođenjem na klanje u Glinu, ustaše na dan 3. VIII. 1941 god[ine] hapse i zatvaraju oko 250 preostalih žena i dece u Topuskom. U zatvoru ih muče i zlostavljaju na sve moguće načine, a osim toga i siluju i to svake noći veliki broj ustaša siluje ženski živalj, čak i maloletnu decu. […]

m/ Avgusta 1941 god[ine] uhapšeni su u selu Boviću: Gledić Damjan, Gledić Vujo, Gledić Pero, Mraović Svetozar i Borota Stevo, pa su dvojica poslednjih pušteni, a prva dvojica odvedeni u Karlovac i tamo streljani.

n/ U s[elu] Perni, opštine Topusko, ubijena je Poštić Kata sa sinovima Pajom i Ljubanom, a spaljene su kuće: Kljajić Mirka, Puškar Đure, Puškar Sime, Puškar Dragana, Puškar Pojkana, Poštić Đure, Tarbuk Marka, Božić Dušana, Zlatar Sime, Božić Sime, Božić Pere. 17 i 18 septembra 1941 god[ine] priređen je pokolj u Perni, kojom prilikom su ustaše zatvorile stanovništvo u pojedine zgrade i zapalile, tako da je u kući Kljajić Sime izgorelo 28 osoba, u Roknić Mićke (*sic!*) izgorelo 10 osoba, u kući Bakić Miloša izgorelo 16 osoba, a svega je izgorelo oko 160 žena i dece, dok je celo selo spaljeno sa crkvom i školom.

nj/ U isto vreme, kada su pohapšene ostale žrtve iz Topuskog, uhapšeni su, pa docnije pušteni: Petković Tošo, Vorkapić Pajo, Korać Adam.

o/ 11. IX. 1941 god[ine] iz zatvora u Zagrebu, gde su se u to doba nalazili izvesni pritvorenici iz sreza Vrgin Most, streljano je 136 lica, zbog ubistva policiskog agenta Majerhold Ivana, a 23. IX. 1941 g[odine] streljano je 59 lica.

p/ 16-18 septembra 1941 g[odine] u s[elu] Malički ubijeni su: Kljajić Sava, sa 3 unuka i snajom Jekom Kljajić, Pajić Ljubica, Pajić Ružica i Vrga N., žena Pavlovića, kovača […].

r/ Istodobno, spaljeno je u kući Vojnović Rade, u Crnom Potoku 30 osoba. Na isti način spaljena je i Vrga Sava, iz s[ela] Podgor, a silovana i ubijena u Glini […]; ubijeni su Malobabić Petar i sin mu, a mučeni su i zlostavljani: Lapčević Kata, Lapčević Milorad, Barbić Dmitar i Lapčević Branko, svi iz Podgorja. U isto vreme ubijeni su i Stanojević Vaso i Ignjatović N., iz Bovića.

s/ U januaru 1942 god[ine] zaklano je od ustaša oko 100 lica u Gornjem i Donjem Sjeničaku, a 2. I. 1942. g[odine] opljačkane su kuće Džale Save, Džale Kate, Kordić Stane i Bijelić Evice, svih iz Gređana, opštine Topusko.

t/ Marta 1942 god[ine] pobijeno je oko 150 ljudi na mestu zv[anom] „Muljava" na Petrovoj Gori.

ć/ 19. IV. 1942 g[odine] pobijeni su svi muškarci od 15 god[ina] u Gor[njem] i Donjem i Lasinjskom Sjeničaku, a odvedeno je oko 300 ljudi u Jasenovac, od kojih: Bijelić Simo, iz Gor[njeg] Sjeničaka, […], dok je na sv. Iliju 1942 g[odine] živ spaljen Đuro Mraović.

u/ 19. IV. 1942 god[ine] pobijeni su u Sjeničaku: Škaljac Rade sa desetoro dece, Vujičić Dušan sa 2 dece, Vujičić Ljubica, Vujičić Milić i Mrkalj Pavle.

f/ Najzad, sledeća lica su bila tokom 1942 god[ine] zatvarana, silom preseljena ili napustila svoja prebivališta ispred ustaškog terora: Šapić Stanko, Crevar Ljubica, Todorović Anđelija, Bakić J. Dragan, Bakić P. Dragan, Maraković Marica, Dragojević Janja, Bjelić Janja, Miljević Vasilija, Pribićević Miloš, Jarčov Stevo, Božić Milan, Jakšić Dragica, Škare Julka, Batalo Milka, Marjanović-Katić Stevo, Diklić Bogdan, Kopač Jelena, Galogaža Vukosava, Krga D. Manojlo, Bulat Nikola, Mrkobrad Stanislav, Radošević Nikola, Linta Marko, Dejanović Dušan, Ivančević Milivoj, Lapčević Dr. Petar, Bijelić Adam, Đurić Mirko, Škaljac Milić, Brašić Desanka i Dimović Sava, svi iz sreza Vrgin Most, dok je Jednak Ljuban, zemlj[oradnik] iz Gređana, opšt[ina] Topusko vođen na klanje u glinsku crkvu, ali se uspio spasti.

h/ Tokom 1941 godine spalile su ustaše sledeća sela u srezu Vrgin Most: Pernu (75%), Staro Selo, Blatušu, Pecku, Stipan, Kirin, Bović, Čremušnicu, Ostrožin, Trstenicu, Kozarac, Golinje, Pješčanicu, Čemernicu, Gornji i Donji Sjeničak; Brnjavac, Gabriće, Slavsko Polje, Vojnić-kolodvor, Crevarsku Stranu, Sučeviće, Lackoviće i Miliće, Prkos; Banske Moravice i Sjeničak. Sem toga, porušene su pravoslavne crkve u Topuskom, Vrgin Mostu, Blatuši, Perni, Boviću, Kirinu, Stipanu, Pješčanici, Slavskom Polju, Čemernici, Trepči (kod Stipana), a posebno velika pravoslavna crkva u Glini, koja je razorena posle pokolja.

Svi ovi pokolji, a naročito masovni pokolj Srba iz sreza Vrgin Most u glinskoj crkvi, organizovani su i izvršeni od mnogobrojnih ustaša pripadnika raznih organa vlasti. Uglavnom, oni se mogu podeliti na mesni ustaški aparat u samom Vrgin Mostu i okolini, koji se sastojao od sledećih lica: **Cividini Dr. Milivoja**, veterinara u Vrgin Mostu, **Kocman Ante**, ustaškog tabornika u Topuskom, **Borojević Ljubice**, učiteljice-ustaše u Čemernici, Živčić Josipa, ust[aškog] pretsednika opštine Čemernica, Štefetića, ustaše-učitelja u Topuskom, **Dr. Klimeka**, lekara u Topuskom, **Mađor Mike**, opš[inskog] komesara u Lasinji, kao i docnije 1942. god[ine], **Marka N.**, ustaškog logornika u Vrgin Mostu. Oni su odgovorni kao organizatori i sprovodioci naredaba ustaških vlasti u srezu Vrgin Most, gde su kao poznavaoci prilika pomogli ustaškim trupamai koljačima da što više ljudi pobiju.

Ustaški aparat van samog sreza Vrgin Most, koji se satojao od naredbodavaca-ustaša, kao i od izvršilaca-koljača. Tu su u prvom redu odgovorni: Dr. **Ante Pavelić**, poglavnik N[ezavisne] D[ržave] H[rvatske], Dr. **Mirko Puk**, ministar pravosuđa N[ezavisne] D[ržave] H[rvatske], Dr. **Mirko Jerec**, vel[iki] župan u Petrinji, Dr **Gvozdić Petar**, takođe vel[iki] župan u Petrinji, **Mison**, ustaški stožernik u Glini, **Vidaković Nikola** (**Nikica**), ust[aški] poverenik za Glinu, **Grgec**, ust[aški] nadporučnik u Petrinji, **Zrinšćak**, ustaša iz Zagreba, Čeliković, ust[aški] poručnik**, Šuntić Jozo**, komandir ust[aške] bojne, **Karlić Đorđe**,

ustaški časnik, **Dogan**, ust[aški] vodnik, Žinić N., ustaša, **Zibar N.**, ustaša-mesar i **Tiljak N.**, ustaša.

Pored toga, u srezu Vrgin Mostu dejstvovao je u tesnoj vezi sa napred označenim zločincima i brojan aparat ustaša-koljača, neposrednih izvršilaca ovih pokolja, hapšenja, interniranja, mučenja i ostalih zločina. Taj aparat neposrednih izvršilaca sastojao se većinom od profesionalnih ubica, biv[ših] žandarma i žand[arskih] podoficira, koji su ne samo izvršavali ove zločinačke zamisli i naredbe svojih pretpostavljenih ustaških vlasti, nego su i potpuno samostalno, na svoju ruku, ubijali gde su i koga stigli, smatrajući da se uništi što više nevinog življa. Centralna ličnost i u isto vreme najkrvoločniji među njima bio je ustaša **Pazić Nikola**, biv[ši] žand[arski] narednik u Vrgin Mostu, sa čitavom grupom drugih žandarmerijskih podoficira, koji su odmah po proglašenju N[ezavisne] D[ržave] H[rvatske] stupili u ustaške redove i naročito se istakli u ubijanju i progonu Srba, da bi time pokazali svoju revnost i na taj način potrli onaj teror koji su ranije u biv[šoj] Jugoslaviji sprovodili nad hrvatskim narodom u ovome kraju, a koji je pogađao i srpske mase. Tu spadaju: **Pavlović Ivica**, **Mesić Tomo**, Šimunović Jozo, **Boršić Ivan**, svi žand[arski] narednici u Vrgin Mostu kao i **Blažević**, žand[arski] narednik u Boviću, **Vrkljan**, žand[arski] narednik, **Rak Paško**, **Vuković Ivan**, žand[arski] narednici. Njihovi najistaknutiji saradnici u izvršenju ovih zločina u srezu Vrgin Most, a naročito pokolja početkom avgusta 1941 god[ine] bili su ustaše-koljači: **Beljan Josip**, želj[eznički] stražar iz Vrgin Mosta, **Briješki Ilija**, pekar iz Topuskog, **Plemenčić Josip**, mesar iz Vrgin Mosta, **Malinac Mate**, moler iz Hrvat[skog] Sela, **Satler Ivan**, lugar iz Vrgin Mosta, Šprajc Anton, čuvar šume, Šilobot Stevan iz Bučice, srez glinski, **Longer Đuro**, zemljoradnik iz Hrv[atskog] Sela, **Putrić Jure**, mesar iz Vel[ike] Vranovine, **Rožanković Ivan**, iz Bučice, srez glinski, **Berberović Hilmija**, koljač u glinskoj crkvi, **Lalić Mate**, radnik iz Hrv[atskog] Sela, **Gregorić Joso**, radnik iz Gređana, **Cerjak Mato**, zemlj[oradnik] iz Gređana, **Orečić Mirko**, radnik iz Topuskog, **Krpan Dujo**, šofer iz Petrinje, **Išek Ivan**, moler iz Hrv[atskog] Sela, **Putrić Tomo**, čin[ovnik] opšt[inski] beležnik iz Topuskog, **Sinički Đuro**, zemljoradnik iz Gređana, **Ukinovac Đuro**, zemljoradnik iz Hrv[atskog] Sela, **Babić Tomo** iz Topuskog, **Prus Ivo**, limar iz Topuskog, **Malinac Ivan**, moler, **Federbar Ivo**, zemljoradnik, **Federbar Tomo**, zemljoradnik, **Kramarić Ica** (*sic!*), zemljoradnik iz Vranovine, **Kramarić Ivan**, obućar, **Kramarić Jozo** iz Bjeljevine, **Abramović Tomo** iz Bjeljevine, **Vidović Stanko** iz Bjeljevine, **Kodrić Ivan**, zemljoradnik, **Horvatić Branko** iz Ladvenjaka, Šepić Rude iz Banskog Kovačevca, lugar, Šprajc Anka, žena Antona, **Beljan Anka**, žena Josipova, **Beljan Zlatko**, srodnik Josipov, **Muža Marko**, zemljoradnik iz Gređana, **Brčkajlija Mustafa**, gostioničar iz Sarajeva, **Majdak**, policiski agent u Zagrebu, **Markulin Stevan**, opšt[inski] stražar u Lasinji.

Pored njih, odgovorni su za zločine izvršene na stanovništvom sreza Vrgin Most, još i ustaše koji su bili u sastavu osoblja logora u Capragu, u kome su bili mučeni ljudi, a naročito žene koje su sprovođene u ovaj logor. Među njima su se naročito istakli: **Sesseglia**, ustaša-satnik, **Rajković Mato**, posednik iz Capraga, **Mitković Stjepan**, **Ožanić Đuro**, **Modruš Ivan**, **Miljković Dragutin**, **Domitrović Stevo** i **Grgetić Matija**, svi zaposleni u logoru Caprag.

D O K A Z I

ad a)
Zapisnik o saslušanju Marjanović-Katić Steve od 13. I. 1944 g[odine] XV.
Zapisnik o saslušanju Bratić Desanke od 3. XII. 1943 g[odine] XXI.
Izveštaj Save Dimovića od 16. V. 1942 g[odine] XXXII.

ad b)
Zapisnik o saslušanju Miljević Vasilije od 17. I. 1942. g[odine] IX.
Zapisnik o saslušanju Pribićević Miloša od 9. VII. 1941. g[odine] X.
Zapisnik o saslušanju Jarčov Steve od 18. II. 1942. g[odine] IX.
Zapisnik o saslušanju Škara Julke od 5. I. 1942. g[odine] XIII.
Zapisnik o saslušanju Batalo Milke od 18. III. 1943. g[odine] XIV.

Zapisnik o saslušanju Galogaža Vukosave od 16. II. 1942. g[odine] XIX.
Izjava Dr. Petra Lapčevića od 23. I. 1942. g[odine] XXVII.

ad v)
Zapisnik o saslušanju Galogaža Vukosave od 16. II. 1942. g[odine] XIX.
Zapisnik o saslušanju Bulat Nikole od 15. IX. 1941. g[odine] XXI.
Zapisnik o saslušanju Linte Marka od 22. X. 1941. g[odine] XXIV.
Izveštaj Dejanović Dušana od 2. IV. 1942. g[odine] XXV.
Izveštaj Đurić Marka od 29. III. 1942. g[odine] XXIX.

ad g)
Saslušanje Bakić Dragana i Bakić P. Dragana od 3. VI. 1942 g[odine] V.

ad d)
Zapisnik o saslušanju Galogaža Vukosave od 16. II. 1942. g[odine] XIX.
Zapisnik o saslušanju Linte Marka od 22. X. 1941. g[odine] XXIV.
Izveštaj Dejanović Dušana od 2. IV. 1942. g[odine] XXV.
Izveštaj Đurić Marka od 29. III. 1942. g[odine] XXIX.

ad đ)
Zapisnik o saslušanju Pribićević Miloša od 9. VII. 1941. g[odine] X.
Zapisnik o saslušanju Marjanović-Katić Steve od 13. I. 1944 g[odine] XV.
Izveštaj Đurić Marka od 29. III. 1942. g[odine] XXIX.

ad e)
Zapisnik o saslušanju Bijelić Adama od 12. V. 1942 g[odine] XXVIII.

ad ž)
Zapisnik o saslušanju Šapić Stanka od 4. X. 1941 g[odine] III.

ad z)
Zapisnik o saslušanju Šapić Stanka od 4. X. 1941 g[odine] III.

ad i)
Zapisnik o saslušanju Škara Julke od 5. I. 1942. g[odine] XIII.

ad j)
Zapisnik o saslušanju Bijelić Adama od 12. V. 1942 g[odine] XXVIII.

ad k)
Zapisnik o saslušanju Ljubice Borojević od 12. II. 1945 g[odine] I.
Zapisnik o saslušanju Ljubice Crevar i Anđelije Todorović od 13. VIII. 1941 g[odine] IV.
Zapisnik o saslušanju Bakić J. Dragana i Bakić P. Dragana od 3. VI. 1942 g[odine] V.
Zapisnik o saslušanju Marije Maraković od 17. III. 1942 g[odine] VI.
Zapisnik o saslušanju Jarčov Steve od 18. II. 1942. g[odine] IX.
Zapisnik o saslušanju Mrkobrada Stanislava od 6. III. 1942. g[odine] XXII.
Izveštaj Dejanović Dušana od 2. IV. 1942. g[odine] XXV.
Zapisnik o saslušanju Bijelić Adama od 12. V. 1942 g[odine] XXVIII.

ad l)
Zapisnik o saslušanju Milutina Mrkšića od 11. X. 1944 god[ine] II.
Zapisnik o saslušanju Šapić Stanka od 4. X. 1941 g[odine] III.
Zapisnik o saslušanju Bakić J. Dragana i Bakić P. Dragana od 3. VI. 1942 g[odine] V.
Zapisnik o saslušanju Miljević Vasilije od 17. I. 1942. g[odine] IX.
Zapisnik o saslušanju Jarčov Steve od 18. II. 1942. g[odine] IX.
Zapisnik o saslušanju Božić Milana od 13. X. 1941. g[odine] XII.
Zapisnik o saslušanju Škara Julke od 5. I. 1942. g[odine] XIII.
Zapisnik o saslušanju Batalo Milke od 18. III. 1943. g[odine] XIV.
Zapisnik o saslušanju Galogaža Vukosave od 16. II. 1942. g[odine] XIX.
Zapisnik o saslušanju Linte Marka od 22. X. 1941. g[odine] XXIV.

Izveštaj Dejanović Dušana od 2. IV. 1942. g[odine] XXV.
Izveštaj Dr. Petra Lapčevića od 23. I. 1942. g[odine] XXVII.
Zapisnik o saslušanju Ivančević Milivoja od 23. IX. 1941. g[odine] XXVI. (1)

ad lj/
Zapisnik o saslušanju Škara Julke od 5. I. 1942. g[odine] XIII.
Zapisnik o saslušanju Batalo Milke od 18. III. 1943. g[odine] XIV.

ad m/
Zapisnik o saslušanju Galogaža Vukosave od 16. II. 1942. g[odine] XIX.

ad n/
Zapisnik o saslušanju Božić Milana od 13. X. 1941. g[odine] XII.

ad nj/
Zapisnik o saslušanju Božić Milana od 13. X. 1941. g[odine] XII.

ad o/
Zapisnik o saslušanju Dimović Save od 8. X. 1941. g[odine] XXXIII.

ad p/
Zapisnik o saslušanju Linte Marka od 22. X. 1941. g[odine] XXIV.

ad r/
Zapisnik o saslušanju Linte Marka od 22. X. 1941. g[odine] XXIV.
Izveštaj Dejanović Dušana od 2. IV. 1942. g[odine] XXV.
Izveštaj Lapčević Dr. Petra od 23. I. 1942. g[odine] XXVII.

ad s/
Zapisnik o saslušanju Bijelić Adama od 12. V. 1942 g[odine] XXVIII.

ad t/
Zapisnik o saslušanju Bijelić Adama od 12. V. 1942 g[odine] XXVIII.

ad ć/
Zapisnik o saslušanju Škaljac Milića od 13. V. 1942 g[odine] XXX.

ad u/
Zapisnik o saslušanju Škaljac Milića od 13. V. 1942 g[odine] XXX.

ad f/
Zapisnici o saslušanju oštećenih-izbeglica od III. do XXXIII. (izuzev VII. i XVIII.)

ad h/
Zapisnik o saslušanju Bakić J. Dragana i Bakić P. Dragana od 3. VI. 1942 g[odine] V.
Zapisnik o saslušanju Škara Julke od 5. I. 1942. g[odine] XIII.
Izveštaj Dejanović Dušana od 2. IV. 1942. g[odine] XXV.
Izveštaj Lapčević Dr. Petra od 23. I. 1942. g[odine] XXVII.
Zapisnik o saslušanju Bijelić Adama od 12. V. 1942 g[odine] XXVIII.
Zapisnik o saslušanju Škaljac Milića od 13. V. 1942 g[odine] XXX.
Zapisnik o saslušanju Dimović Save od 8. X. 1941. g[odine] XXXIII.

1.

1945. veljača 12. Beograd
Ljubica Borojević – Izjava O[rganizaciji] Z[aštite] N[aroda] za Beograd

Z A P I S N I K
sastavljen u kancelariji O[rganizaciji] Z[aštite] N[aroda] za Beograd 12. II. 1945.

Prisutni:
Radoslav Bojović, islednik
Nadežda Bogićević, zapisničar

Pozvana da pristupi BOROJEVIĆ LJUBICA, kći Nikole i Marije, rođ[ene] Dragić, rođena u Glini 1909 g[odine], učiteljica, neudata, sada u zatvoru O[rganizacije] Z[aštite] N[aroda] za Beograd, pa upitana o potrebnom izjavi:

U 1940 g[odini] premještena sam iz Topuskog u Čemernicu kao učiteljica. U Čemernici sam ostala i poslije završetka školske godine sve do 2 avgusta 1941 god[ine], a otada sam bila dodijeljena na rad u sresko načelstvo u Vrgin Most, gdje sam ostala sve do kraja septembra 1941 g[odine]. Iz Vrginog Mosta premještena sam za učiteljicu osnovne škole u Josipdol. U Josipdolu sam ostala do na dan kapitulacije Italije – 9 septembra 1943 g[odine], a odatle sam pobjegla u Ogulin, od[a]kle sam prinudno otišla s četnicima u šumu Kapelu gdje sam ostala mjesec i po dana. Odavde sam produžila sa četnicima do Donjeg Lapca. Iz Donjeg Lapca četnici su otišli prema Bosni, a ja sam tu uspjela da dobijem propusnicu za Zagreb. U Zagrebu sam se zadržala radi oporavka zdravlja mjesec dana. U Zagrebu sam se javila Ministarstvu prosvjete N[ezavisne] D[ržave] H[rvatske] i tražila postavljenje u srezu zemunskom pa sam na moju molbu postavljena za učiteljicu u Batajnici. U Batajnicu sam došla januara mjeseca 1944 i ostala do konca septembra 1944 g[odine] kada sam prešla u Beograd.

Odmah poslije kapitulacije Jugoslavije počelo se pričati u Čemernici da Srbi jedino mogu opstati u Hrvatskoj ako pređu u katoličku vjeru. 1 avgusta pred zgradom čemerničke opštine jedna grupica seljaka iz Čemernice, pošto sam im rekla da tog dana idem u Vrgin Most, molila me da zapitam sreskog načelnika u Vrginom Mostu Čidića da li bi se i kada mogli pokrstiti Srbi iz Čemernice. Ja sam im tom prilikom obećala da ću ih o tome obavijestiti. Ja sam istog dana razgovarala sa načelnikom Čidićem i on mi je rekao da se seljaci Čemernice mogu pokrstiti i to da dođu odmah sutradan u nedelju svi skupa, jer da će doći pet-šest sveštenika koji će obaviti prekrštavanje. Ja sam se još u toku istog dana već oko podne vratila u Čemernicu i pred opštinom zatekla istu grupu ljudi sa još nešto pridošlih, te im saopštila moj razgovor s načelnikom Čidićem. Poslije ovog otišla sam u svoj stan u školi,

Sutradan oko 9 sati ujutru pred opštinom se skupila velika skupina ljudi i žena. Na njihov zahtjev i ja sam pošla s njima u Vrgin Most sa namjerom da budem s njima dok se završi obred prekrštavanja. Napominjem da ljudi i žene na putu od Čemernice do Vrginog Mosta nisu išli u gomilama, već u redu po dvoje, troje ili četvoro. Pred mostićem u Vrginom Mostu sreli su nas oko 20 ustaša i tu smo kratko vrijeme zaustavljeni, dok je pretsjednik opštine čemerničke Josip Živčić obavio sa ustašama jedan kraći razgovor. Odavde smo produžili za ustašama koji su nas odveli do pred zgradu sreskog načelstva i sokolane gdje se nalazi jedna ledina. Na ovoj ledini smo zadržani i nakon jedan sat izneseni su stolovi za kojima su ustaše sjedili i upisivali imena kućedomaćina. Za to vrijeme svijet se slobodno kretao po poljani pa i po čitavom Vrginom Mostu. Za vrijeme dok se ovo upisivanje vršilo srela sam pred samom zgradom načelstva srela sam se sa sreskim načelnikom Andrijom Čidićem i pitala sam ga da li će stići ti sveštenici, na što mi je on odgovorio da će stići. U ovom međuvremenu vršenja upisa srela sam se nekoliko puta i sa zamjenikom škol[skog] narzornika u Vrginom Mostu Brankom Marićem. U razgovoru rekao mi je da se nada da će se u toku dana prekrštavanje završiti, te da će se rad u školi moći redovno nastaviti.

Do tri sata poslije podne otprilike upisivanje je bilo završeno i mi smo namjeravali da se svi vratimo svojim kućama u Čemernicu. Međutim (1) od ustaša nam je bilo naređeno da i dalje ostanemo, jer se na Petrovu Goru iz aviona puštaju suzavci radi partizana koji su se tamo nalazili. Oko četiri i po sata poslije podne došlo je nekoliko dugih autobusa u kojima su bile ustaše i zaustavile se pred sokolanom. Naređeno nam je da se žene odmah izdvoje a da na mjestu ostanu samo muškarci. Vidjela sam da su tada ustaše, koji su izašli iz autobusa napravili krug oko muškaraca koji su ostali, dok smo se mi ženske udaljile prema izlazu. Ja sam se pri odlasku našla sa Milanom Mraovićem mojim kolegom, učiteljem iz Čemernice i njegovom ženom marom, koja je bila u Čemernici sa svojim mužem. Nas troje zajedno smo otišli u Crevarsku Stranu, gdje smo u kući Marine sestre prenoćili.

Dok sam bila u Čemernici nekoliko puta sam išla u Vrgin Most radi službenih poslova u vezi sa školom. Napominjem da sam se ovog dana namjeravala vratiti u Čemernicu i produžiti svoj rad u školi. Sutradan iz Crevarske Strane vratila sam se u Vrgin Most sa Mraovićem i njegovom ženom pa sam se ja navratila kod školskog nadzornika, odnosno zamjenika, Branka Marića. Još na putu iz Crevarske Strane bila su nas presrela dva ustaša i saopštili nam da se ne možemo vratiti u Čemernicu, pa sam se ja na to požalila Mariću, na što mi je on rekao da ću biti zadržana na radu u srezu. Pri načelstvu ostala sam na radu oko 2 mjeseca i radila sam na platnim spiskovima i drugoj školskoj administraciji. U ovom međuvremenu u Čemernicu sam se vratila svega jedanput. Tom prilikom razgovarala sam sa mojom gazdaricom Ljubicom Obradović i još nekoliko žena, koje su se interesovale šta je bilo sa muškarcima koji su 2 avgusta otišli na pokrštavanje. Govorilo se po selu da su postradali, jer je bio protekao rok od 14 dana, za koje su vrijeme, kako su ustaše rekle, bili upućeni na neki rad dok se ne očisti Petrova Gora od partizana, koje su oni tada nazivali banditima. Ja im tom prilikom nisam mogla reći nijednu utješnu riječ, jer sam i ja sumnjala da su nastradali, ali sam im izražavala nadu da će se vratiti. Koncem spetembra iz Vrgin Mosta premješetana sam za učiteljicu u Josipdolu, gdje sam ostala do 9. IX. 1943. Za vrijeme mog službovanja u Josipdolu nije se desio nikakav incident osim što je ubijen jedan katolički sveštenik od partizana ili četnika. Napominjem da je u Josipdolu vlast držala italijanska vojska sa četnicima. Međutim na dan kapitulacije Italije nastalo je komešanje i Italijani su se povukli iz Josipdola, a ostalo je bezvlašće, jer su i četnici, koji su se toga dana zatekli u Josipdolu evakuisani. Ja sam ovog dana uzela školske ključeve, proračune i neke dopise za srez i pobjegla sa ovim u pravcu Ogulina. Napominjem da su istog dana uveče u Josipdol ušli partizani. U Ogulin sam stigla oko 4 ili 5 sati poslije podne. Primijetila sam da je u Ogulinu bilo veliko komešanje. Na ulici su se mogli vidjeti talijanski, ustaški, domobranski i četnički vojnici. Budući da je među četnicima bilo meni poznatih seljaka, a pošto su se i četnici povlačili zajedno s Italijanima, ja sam smatrala da mi je jedini spas da pođem sa njima, što sam i učinila. Povlačenje je vršeno od Ogulina preko Gomirja, Vrbovskog do Moravica. U Srpskim Moravicama zadržali smo se dva dana i jednu noć, a druge noći oko 10 sati bili smo u pokretu u pravcu Gomirja i dalje za Kapelu. Napominjem da je grupa četnika, sa kojima smo se mi zajedno povlačili, imala jedan sukob sa partizanima oko Musulinskog Potoka u Kapeli. Čitav mjesec i po dana zajedno sa četnicima krstarili smo po planini Kapeli i ni na jednom od planinskih vrhova nismo se zadržali ni logorovali više od dva do tri dana. Prilikom sukoba u Musulinskom Potoku, koji je trajao tri sata, četnici su imali 48 mrtvih, odnosno da ih je toliko nestalo. Za ovo vrijeme sa ishranom je išlo vrlo teško. Hranu smo dobijali od seljaka koja je podjednako dijeljena i civilima kao i vojnicima-četnicima. Naoružana nisam bila. Na Kapeli sam pobacala školske ključeve i dokumenta koja sam iz Josipdola sa sobom odnijela. U novembru mjesecu uspjeli smo da se prebacimo preko Kapele do D[onjeg] Lapca. U D[onjem] Lapcu zatekla sam njemačke vojne vlasti, a grupa četnika sa kojom sam se probijala nije ulazila u Lapac, već se iz jednog obližnjeg (2) sela izdvojila i otišla u Bosnu. U Lapcu sam uspjela da od njemačkih vlasti dobijem propusnicu za Zagreb kuda sam stigla polovinom decembra 1943 g[odine]. Kod Min[istarstva] prosvjete N[ezavisne] D[ržave] H[rvatske] izdejstvovala sam postavljenje za učiteljicu u Batajnici.

Drugo mi ništa nije poznato.

P. P. P.

Borojević N. Ljubica

Islednik
Rad[oslav] Bojović, s. r.

Zapisničar
N[adežda] Bogićević (3)

2.

1944. LISTOPAD 11. VRGINMOST
Milutin Mrkšić – Općinskom N[arodno] O[slobodilačkom] O[dboru] Vrginmost

Milutin Mrkšić o 320 Čemerničana skupljenih u Vrgin Mostu, 1. VIII. 1941. radi „pokrsta"

Općinski N[arodno] O[slobodilački] O[dbor] Vrginmost
Broj: 11/1944.
Dana 15. X. 1944.

Z a p i s n i k

Sastavljen dne 11. X. 1944 u kancelariji Općinskog N[arodno] O[slobodilačkog] O[dbora] Vrginmosta u prisutnosti: Dragutin Čulinović

Dolazi Milutin Mrkšić, 36 god[ina] star, srpsko-pravoslavne vjere, oženjen, otac jednog djeteta, rođen i nastanjen u Čemernici.

Dne 1. VIII. 1941 god[ine] odvedeno je iz mog mjesta Čemernica 320 muškaraca na takozvani pokrst u Glinu, među njima se nalaze:

1 Kovač Milan, oženjen, otac 2 djece, 27 god[ina] star
2 Kovač Dragan, oženjen, otac 2 djece, 23 god[ine] star
3 Kovač Marko, đak, 19 god[ina] star
4 Radošević Petar, oženjen, otac 3 djece, 40 god[ina] star
5 Mrkšić Janko, oženjen, otac 5 djece, 40 god[ina] star
6 Mrkšić Dragan, 19 god[ina] star
7 Ratković Pavao, oženjen, otac 1 djeteta, 1 god[inu] star
8 Ratković Dušan, oženjen, 36 god[ina] star
9 Ratković Milan, oženjen, 18 god[ina] star
10 Polimac Ilija, oženjen, otac 3 djece, 65 god[ina] star
11 Mrkšić Milutin, oženjen, otac 4 djece, 40 god[ina] star
12 Mrkšić Pavao, oženjen, otac 2 djece, 52 god[ine] star
13 Marinković Nikola, oženjen, otac 2 djece, 39 god[ina] star
14 Ratković Petar, 18 god[ina] star
15 Polimac Dušan, oženjen, otac 5 djece, 39 god[ina] star
16 Marinković Stevan, 20 god[ina] star
17 Polimac Petar, 25 god[ina] star
18 Polimac Janko, oženjen, otac 4 djece, 45 god[ina] star
19 Polimac Nikola, oženjen, otac 9 djece, 45 god[ina] star
20 Polimac Simo, 25 god[ina] star
21 Polimac Stevan, 21 god[inu] star
22 Majstorović Stevo, oženjen, otac 4 djeteta, 27 god[ina] star

23 Majstorović Dušan, oženjen, otac 1 djeteta, 32 god[ine] star
24 Majstorović Simo, oženjen, star 25 god[ine], otac 2 djece
25 Majstorović Jovan, oženjen, otac 7 djece, star 50 god[ina]
26 Majstorović Milutin, 18 god[ina] star
27 Miletić Tešo, oženjen, otac 1 djeteta, 36 god[ina] star
28 Miletić Stevan, star 18 god[ina]
29 Miletić Ilija, star 36 god[ina]
30 Miletić Simo, oženjen, otac 2 djece, star 34 god[ine]
31 Vranešević Ilija, oženjen, otac 7 djece, 41 god[inu] star
32 Vranešević Ljuban, oženjen, otac 1 djeteta, star 33 god[ine]

Ostalih se u cijelosti ne sjećam jer sam ja čim su počeli hapsiti pobjegao u šumu i nisam se vraćao u svoje selo jer sam stupio u redove N[arodno] O[slobodilačke] V[ojske].

Znadem da su napred spomenutog dana iz moga sela odvedena sveukupno 320 muškaraca za takozvani pokrst u Vrginmost, gdje su bili zatvoreni svi skupa u jednoj maloj prostoriji. Rukovanje kod hapšenja vršili su Dr. Cividini Milivoj, veterinar iz Vrginmosta, star oko 36 god[ina], Pazić Nikola, žand[arski] narednik, Boršić Ivan, žand[arski] narednik, Rak Paško, podnarednik, Vuković Ivan, podnarednik, Simunović Joso, žand[arski] narednik, Pavlović Ivica, žand[arski] narednik, Plemenčić Joso, mesar, Šprajc Anka, Šprajc Antun, Beljan Anka, Beljan Josip, Beljan Zlatko.

Nakon boravka od jednog dana u Vrginmostu uhapšene nevine žrtve prevežene su po ustašama u kamionima u Glinu, gdje su u tamošnjoj crkvi zvanoj Male Gospojine na najstrašniji način ubijani.

Posebno naglašujem da su ustaše prilikom hapšenja pozvali narod neka ponese sa sobom novaca jer da će se pokrst morati po pojedincu platiti, pa su tako većina njih odnijeli i veće svote novaca sa sobom, a oni koji nisu imali novaca posuđivali su novce od svojih rođaka i susjeda. Prije samog klanja u glinskoj crkvi žrtve su opljačkane i svučene iz odijela, a potom je slijedilo klanje sa nožima i tvrdim predmetima kao što su čekić, komad željeza i t. d.

Opljačkana vrijednost prije samog umorstva bilo u novcu bilo u odjevnim predmetima iznašala je oko 685.000 tadanjih dinara jer su neki od žrtava mislili i pretpostavljali da sa tim pokrstom nije nešto u redu jer su toga radi ponijeli veće iznose sa sobom misleći ako se nešto napram njima strašno sprema da će /se/ moći eventualno sa novcem iz te tragedije izvući.

Dragan Čulinović v. r. Mrkšić Milutin v. r. (1r)

Da je ovaj zapisnik vlastoručno izjavitelj potpisao, tvrdi Općinski N[arodno] O[slobodilački] O[dbor] Vrginmosta svojim pečatom i potpisom.

Predsjednik: Tajnik:
R[…] Sučević M[…] Crevar

Da je ovaj prepis vjeran originalu tvrdi svojim pečatom i potpisom Okružni N[arodno] O[slobodilački] O[dbor] za Kordun te Komisija za utvrđivanje ratnih zločina.

Tajnik:
[…] Maslić, v. r.

M. P.

Ovaj zapisnik nadopunjuje se sa niže navedenim svjedocima koji svojim potpisom potkrepljuju istinitost navoda Milutina Mrkšića.

1 Đuro Macut, v. r.
2 Relić Stana, v. r.
3 Miličević Vaso, v. r.
4 Jandre Dragojević, v. r.
5 Milić Stojan, v. r.
6 Malobabić Petar, v. r.
7 Malobabić Ljubica
8 Nikola Jerosimić
9 Đuro Obradović
10. Milan Vučinić

Da su gore spomenuti poznati ovome Općinskom N[arodno] O[slobodilačkom] O[dboru] i da su vlastoručno potpisali ovaj zapisnik tvrdimo pečatom i potpisom.

Predsjednik: Tajnik:
R[…] Sučević, v. r. M[…] Crevar, v. r.

M. P. (1v)

3.

1941. LISTOPAD 4. BEOGRAD
Stanko Šapić – Izvanrednom komesaru za izbjeglice u Beogradu

Sal. T.

Z a p i s n i k
od 4 oktobra 1941
Sastavljen u kancelariji izvanrednog komesara za izbeglice u Beogradu[13]

Nepozvan pristupio je Šapić Stanko, zemljoradnik iz sela Blatuše k[ućni] br[oj] 40 opštine Čemernica, sreza Vrgin Most, star 43 godine, udovac, otac jednog deteta, koji iskazuje:

Srez Vrgin Most bio je pod okupacijom talijanske vojske sve do 28 jula o. g. Za to vrijeme u srezu vladao je potpuni mir i red i narod je obavljao svoje poslove.

Isti dan sa odlaskom talijanske vojske, t. j. na 28 jula o. g. došla je u susjedno srpsko selo Poljani jedna grupa ustaša u jakosti oko 25 ljudi, koji su svi bili naoružani vojničkim puškama i puškomitraljezima. Ustaše su u ovom selu odmah počeli odreda ubijati sve Srbe bez obzira na spol i starost. Tako su u kući Čiče Nikole ubili tri žene i tri devojke, dok je sam Nikola spasio se bijegom. U ovom selu su taj put ustaše ubili svega oko 20 osoba, a drugi su se spasili bijegom.

Na 30 jula o. g. došla je jedna grupa ustaša u Vrgin Most, gde su uhvatili 25 ljudi i teretnim automobilom ih prevezli nekuda i o njima se nije više ništa saznalo. Taj put su po ustašama odvedeni: Miloš Čiča, berberin iz mjesta; Malbaša Stevo, gostioničar; Vrga Jovan, ratar; Vrga Pero, ratar; Barbir Dragan, ratar, svi iz Vrgin Mosta. Imena se drugih sada ne mogu sjetiti.

Na 2. avgusta o. g. proglasile su opštine Vrgin Most i Čemernica po svim svojim selima, da svi oni Srbi, koji žele biti mirni, da na 3 augusta o. g. u 8 sati u jutro dođu u Vrgin Most, gdje će biti prisutna dva rimo-katolička župnika, pa će se taj dan tamo obaviti prijelaz na rimokatoličku vjeru i svi oni koji pređu biti će mirni. Taj dan došlo je u Vrgin Most oko 2000 ljudi. Došao sam bio i ja. Kad smo se tamo sakupili, nije bilo niti jednog rimo-katoličkog župnika, već su nas ustaše kojih je bilo preko 300 – opkolili i postavili oko nas mitraljeze, te nas pozvali da se predamo. Nas nekoliko, koji smo bili oko kraja uspjeli smo pobje-/1/ći, a sve ostalo njih 1714 stjerali su u zatvor Sreskog suda i u Sokolski dom, gde

[13] U gornjem lijevom kutu rukom, ćirilicom dopisano „Srez Vrgin Most s[elo] Blatuša". U gornjem desnom kutu upisano „III".

su ih držali preko noći pod stražom. Sutradan, t. j. na 4 avgusta o. g. odvozili su ih kamionima u Glinu, gde su ih zatvarali u srpsku crkvu i tamo sve poklali i ubili.

Dan prije toga t. j. na 2 avgusta o. g. bili su na isti način pozvani i sakupljeni u Topuskom Srbi iz sela općine Topusko. Njih je došlo u Topusko oko 500 i svi su ubijeni, te zakopani u bari kraj Topuskog. Taj isti dan su ustaše dovodili i djevojke i zatvarali u srpsku crkvu u Topuskom, gdje su ih silovali, a nakon silovanja neke i ubili. […]

Kad sam se ja na 3 avgusta vratio u svoje selo Blatušu, tamo sam našao hrvatsku vojsku, koja je po selu sve odreda ubijala, te kuće pljačkala i palila. U mojem selu je taj dan poginulo oko 20 ljudi, žena i djece, a ostali su pobjegli u šumu, i tako se spaasili. Spaljeno je 14 kuća.

Na 6 avgusta o. g. ponovno je došla u selo Blatušu hrvatska vojska, koja je opet u selu ubijala i hapsila. Taj dan je u mojem selu ubijeno oko 10 ljudi, žena i djece, a uhapšeno je i odvedeno nas 27. Odveli su nas u Vrgin Most i zatvorili u zatvore Sreskog načelstva i Sreskog suda. Bilo nas je u oba zatvora zatvorenih 110. U zatvoru su nas ustaše po noći tukli i zlostavljali. Bili smo u zatvoru do 18 avgusta o. g., kada nas je ustaški poručnik pustio na slobodu, odredivši nam, da se tjedno dva puta imademo javljati ustaškoj komandi u Vrgin Mostu. Imali smo se javljati svakog ponedeljka i četvrtka.

Poslije ovih opisanih pokolja, pljački i paleža, srpska sela sreza Vrgin Most bila su mirna sve do 17 septembra o. g.

Na 17 septembra o. g. došla je jedna grupa ustaša u jakosti oko 50 u srpsko selo Pernu i tamo su odreda sve ubijali, koga su god našli u selu, a kuće su pljačkali i palili. Iz čitavog sela ustaše su odagnali svu marvu i oduzeli svu pokretnu imovinu, a po tom su sve kuće i ostale zgrade spalili, tako da u ovom velikom i bogatom srpskom selu nije ostala niti jedna jedina kuća osim škole i jednog lugarskog stana. Žiteljstvo, koje nije taj dan izginulo, pobjeglo je u Petrovu Goru, gde se i sada tamo krije. Tako selo Perna više ne postoji. (2)

Na 19 septembra o. g. došla je grupa ustaša u jakosti oko 50 njih ponovo u moje selo Blatušu. Počeli su odmah od vrha sela ubijati svakoga, koga su god našli, te pljačkati i paliti. Kuće su najprije pljačkali, odvezli sa kolima svu pokretnu imovinu, a stoku odagnali, pa potom kuće i ostale zgrade palili. Taj put su ustaše u mojoj kući ubili moju ženu Evicu i moje troje djece Petra, Ružicu i Milorada u starosti od 9 do 12 godina. Svu moju pokretnu imovinu su odvezli, stoku odagnali, a zatim kuću i zgrade popalili. Ja sam se spasio bijegom i poveo sa sobom sina Dragutina, starog 15 godina, koji se je u to vrijeme nalazio u polju kod blaga. U nekoje kuće su zatvorili žene i djecu i onda kuće zapalili, tako da su svi u kući izgorili. Tako su u kuću mojeg susjeda Trkulje Đure, koji je još prije ubijen u Glini, zatvorili njegovu ženu i troje male djece, te kuću zapalili tako, da su svi u kući izgorili. U nekoje zapaljene kuće bacali su živu djecu da tamo izgore. Taj dan je u mojem selu ubijeno oko 150 osoba, a jedan vrlo mali broj se spasio bijegom u šumu. Istodobno je spaljeno više od 100 kuća.

I ostala srpska sela u srezu Vrgin Most isto tako su zlo prošla. U njima su ustaše također vršili onih dana pokolje, pljačke i paleže. Sigurno je, da je u celom srezu Vrgin Most ubijeno oko 7000 Srba.

Ustaše, koji su izvršili opisane pokolje, pljačke i paleže u selima sreza Vrgin Most došli su – u koliko je meni poznato – iz Zagreba, pod komandom ustaškog poručnika Čelikovića. Pomagali su im ustaše iz Topuskog i ostalih okolnih hrvatskih sela. Od ustaša iz Topuskog su se osobito isticali Briješki Ilija, pekar i Malinac, farbar.

Ustaše su porušili srpske crkve u selima. Stipanu, Kirinu, Boviću, Slavskom Polju i Perni. U Blatuši crkva još stoji, ali je ova opljačkana, te odnesen i ikonostas.

Ja sam se krio po šumi. Na 20 septembra o. g. dobio /3/ sam propusnicu za Zemun od općinskog povjerenika u Čemernici Hrvata Živkića [Živčića – *op. a.*] Josipa. Za ovu propusnicu sam mu platio 2000 dinara. Sa dobivenom propusnicom krenuo sam na put na 21 septembra o. g. i stigao u Beograd.

Prednji zapisnički iskaz mi je pročitan, ja ga usvajam kao svoj i potpisujem.

Šapić Stanko, s. r.

Saslušao i overava:
Đuro J. Rodić
odj[elni] savetnik, s. r.

Zapisničar:
Zorka Šurlan, s. r. (4)

4.

1941. kolovoz 13. Beograd
Ljubica Crevar i Anđelija Todorović – Izvanrednom opunomoćenom komesaru za naseljenike i izbjeglice u Beogradu

Sal. T.

Z a p i s n i k
o saslušanju Ljubice Crevar i Anđelije Todorović, obe težakinje iz sela Čemernice, sastavljen na dan 13 avg[usta] 1941 god[ine] kod izvanrednog opunomoćenog komesara za naseljenike i izbeglice u Beogradu[14]

I Ljubica Crevar, težakinja iz sela Čemernice, opština Čemernica, srez Vrgin Most, stara 24 g[odine], Srpkinja, vere pravoslavne, nepismena, i

II Anđelija Todorović, težakinja iz sela Čemernice, opština Čemernica, srez Vrgin Most, stara 27 g[odina], Srpkinja, vere pravoslavne, pismena, saglasno obe izjavljuju:

Na dan 31. jula 1941 god[ine] šest Hrvata ustaša, naoružani sa puškama, došli su u selo Čemernicu, srez Vrgin Most i uhvatili tri Srbina (Đuru i Petra Kraguljca, a trećemu ime ne znaju) i odveli u Sresko načelstvo u Vrgin Most, gde su im saopštili: da odmah pođu u selo Čemernicu i druga okolna sela i da saopšte, da svaki Srbin – muško i žensko, koji su pravoslavne vere, da odmah dođu u Vrgin Most radi pokrštavanja. Ko se ne bude odazvao ovome pozivu biće streljan. Ova tri Srbina izvršili su ustašku zapovest, i po njihovom pozivu pošlo je u Vrgin Most šest stotina (600) Srba, ne računajući žene i djecu. U Vrginom Mostu ovih 600 Srba povezani su i sprovedeni u Glinu, petstotina i pedeset (550) a u Grabovac pedeset (50). Svi, koji su bili u Glini – 550 uvedeni su u crkvu Malu Gospojinu i tu sa noževima svi su poklani, a oni drugi – 50, koji su sprovedeni u Grabovac, streljani su.

Za ovu pogibiju klanjem i streljanjem šest stotina (600) nevinih Srba, poznato je svim stanovnicima Čemernice i okolnih sela.

Svi su oni ubijeni zato, što su bili Srbi pravoslavne vere.
Na kazano se mogu zakleti.
Pročitano, priznato i potpisano.

Todorović Anđelija, s. r.

t. j. Ljubica Crevar, s. r.

Sudija
Ivan V. Jelić, s. r.

Zapisničar dakt[ilograf]
Vodopivec Tončka, s. r. (1)

[14] U gornjem desnom kutu upisano „IV”.

5.

1942. lipanj 3. Beograd

Dragan J. Bakić i Dragan P. Bakić – Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu

Z a p i s n i k
od 3. juna 1942 godine
sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu[15]

BAKIĆ DRAGAN, zemljoradnik iz Čemernice, opštine iste, srez Vrgin Most, star 23 godine, sin Janka i Mile rođ[ene] Ernjaković, neoženjen, sada u Beogradu, Danijelova ulica broj 2, izkazan sa izbegličkom legitimacijom broj 109512.

BAKIĆ DRAGAN, zemljoradnik iz Čemernice, opštine iste, srez Vrgin Most, star 20 godina, sin Pavla i Stanice rođ[ene] Crevar, neoženjen, sada u Beogradu, Šumatovačka ulica broj 8, izkazan sa izbegličkom legitimacijom broj 109728.

Opština Čemernica jest čisto srpska opština. U njoj imadu samo 4 hrvatske kuće i to u selu Batinova Kosa. Čim je uspostavljena nezavisna država Hrvatska postavljen je za općinskog načelnika u Čemernici Hrvat Živčić Josip, zemljoradnik iz Batinove Kose.

Srbi u opštini Čemernica bili su potpuno mirni sve do 14. jula 1941 godine.

Na 14. jula 1941 godine, došlo je više naoružanih ustaša iz Vrgin Mosta u Čemernicu i pokupili oko 35 Srba-muškaraca, koje su odveli u Vrgin Most i od tada se o njihovoj sudbini ništa nije saznalo. Sigurno je, da su svi ubijeni. Tada su odvedeni: Dražić Vukašin, radnik u Talionici željeza u Topuskom, a rodom iz Čemernice; Novaković Rade, novinar iz Zagreba, a rodom iz Čemernice; Dević Dragan, opštinski pisar; Lončar Matija, opštinski pisar; Lončar Nikola, zemljoradnik; Dević Rade, zemljoradnik, svi iz Čemernice. Imena drugih se ne sećamo.

Na 1 i 2 avgusta 1941 godine, proglasio je po svim selima opštine Čemernica opštinski načelnik Živčić Josip, da svi Srbi-muškarci u starosti od 16 do 60 godina moraju na 3 avgusta 1941 godine, neizostavno doći u Vrgin Most, gde će ih dočekati rimo-katolički župnici i izvršiti njihov prelaz na rimokatoličku veru. Tada više nitko neće smeti dirati u pokrštene Srbe i oni će biti ravnopravni sa Hrvatima. U naredbi je ujedno stajalo, da svi oni Srbi, koji taj dan ne dođu u Vrgin Most na pokrštavanje, biti će kod kuća ubijeni.

I u drugim opštinama sreza Vrgin Most objavljena je istodobno ista naredba.

Na 3. avgusta 1941 godine, oko 1500 Srba iz opštine Čemernica, otišlo je u Vrgin Most. Isti dan došlo je u Vrgin Most i iz drugih opština oko 700 Srba tako, da je svih skupa došlo tada u Vrgin Most oko 2200. Kada su se Srbi tako sakupili i čekali na pokrštavanje, najednom su ih opkolili naoružani ustaše. Ustaše su bili u velikom broju i naoružani vojničkim puškama i mitraljezima terali Srbe u Sokolanu. Srbi su tada slutili, da im se sprema pokolj, pa ih je oko 400 uspelo pobeći, a oko 1800 je saterano i zatvoreno u Sokolanu. Tu su ih držali pod stražom celu noć, a sutradan došlo je u Vrginmost 25 teretnih kamiona, u koje su strpali ove Srbe, odveli ih u Glinu i poklali u pravoslavnoj crkvi. Iz crkve se je spasao samo jedan jedini Srbin i to Jednak Ljuban, zemljoradnik iz Gređana, opštine Topusko. Prigodom begstva, ustaše su za njim pucale i ranili ga. (1) Čuli smo, da je on posle pobegao u Srbiju.

Poznato nam je, da su tada zaklani u pravoslavnoj crkvi u Glini iz Čemernice: Ožegović Adam, opštinski beležnik; Manojlović Stojan, trgovac; Čavić Mirko, pisar poreske uprave u Vrgin Mostu; Bakić Dušan, poštanski službenik; Novaković Milan, konobar; Bakić Pavao, st[ariji] zemljoradnik (otac preslušanog Bakić Dragana), Relić Dušan, Relić Pane [Pantelija – *op. a.*], Relić Pavao ml[ađi], Bakić Petar st[ariji], Bakić Stanko, Bakić Mile, Novaković Stanko, Novaković Marko, Novaković Stojan i njegov brat Nikola, Bakić Petar ml[ađi], Bodlović Adam, Bodlović Dušan, Bodlović Rade, Bodlović Dragan, Relić Đuro, Relić Ste-

[15] U gornjem desnom kutu upisano „V".

van, Relić Simo, Relić Milan, Vlaisavljević Pavao, Vlaisavljević Sava, Vlaisavljević Marko, Vlaisavljević Adam, Popović Stojan, Popović Nikola, Bakić Božo, Popović Petar, Popović Jovan, Bakić Mihajlo (kovač), Bakić Vasilj (kovač), Bakić Nikola, Bakić Milan, Bakić Đuro (krojač), svi zemljoradnici, te mnogi drugi, čijih se imena sada više ne možemo setiti, ali znamo za sigurno, da ih je tada iz Čemernice otišlo za Vrgin Most na pokrštavanje oko 1500 ljudi, uspelo ih se spasiti begstvom oko 350, a ostali oko 1050 odveženo je u Glinu i zaklano u pravoslavnoj crkvi.

Posle gore opisanog pokolja, oboružani ustaše i nadalje su dolazili u opštinu Čemernicu, kao i u ostala sela sreza Vrgin Most, ubijali žene i decu, što su kod kuće našli, kuće pljačkali, a potom palili. Tako su oko 20. avgusta 1941 godine, došli u selo Blatušu,opštine Čemernice, pobili mnogo žena i dece, opljačkali kuće, a potom većinu kuća popalili. Znamo, da su ustaše tada u selu Blatuši ubili ženu i kćer Dragicu, bivšeg poslanika Trkulje Stanka. Ubili su takođe ženu i troje dece Šapića Stanka, bivšeg banskog većnika, a on se spasao sa begstvom. Mnoge porodice u ovom selu ustaše su tada pobile u kući, ili pred kućom, a onda sve leševe doneli u kuću i kuću zapalili.

Prošle jeseni, dana se tačno ne sećamo [naknadno upisano „16. IX" – *op. a.*], napali su ustaše selo Pernu. Koga su god našli u selu, toga su ubili, a selo su potpuno opljačkali, a potom sve kuće zapalili. U ono vreme napali su također sela: Maličku, Crni Potok, Katinovac, Pecku. U ovim selima ustaše su također ubijali svakoga, koga su našli kod kuće. Kuće su potom opljačkali i posle pljačke popalili. Narod je iz svih ovih sela pred ustašama bežao u šumu i posle odlaska ustaša vraćao se je u svoja opljačkana i popaljena sela.

Na 19. januara 1942. godine, ustaše su došle u selo Bakići, opštine Čemernica, i ubijali u selu svakoga onoga, koga su kod kuće našli. Narod je opet pred ustašama bežao u šume i vraćao se, kada su ustaše otišli iz sela. Ustaše su i ovo selo potpuno opljačkali, a onda većinu kuća zapalili. Iz ovoga sela odagnali su ustaše sa sobom oko 80 komada goveda, koje su posle toga razdelili Hrvatima u opštini Topusko. Odneli su tada i sve živežne namirnice, te robu.

U mesecu martu 1942 godine, napali su ustaše ponovo sela Blatušu, Pernu, Crni Potok, Maličku, Katinovac i Pecku. Ustaše su u ovim selima ubijali svakoga, koga su god našli, a kuće, koje su još ostale nepopaljene, ili su ih seljani ponovno podignuli nakon njihovog odlaska, potpuno su opljačkali i popalili.

Sa ubijanjem Srba, pljačkanjem i paljenjem njihovih kuća u srezu Vrgin Most, ustaše su i dalje nastavili i sa malim prekidima čine to sve (2) do današnjega dana, pojavljujući se sada u jednom, sad u drugom selu.

Pred 14 dana došli su u naše selo žandarmi iz Topuskog. Već kod ulaza u selo pucali su iz pušaka, a narod je iz straha bežao iz sela u šume. Žandarmi su tada došli kući Bakić Dragana, Jankovog (koji je saslušan). Kuću su našli pustu, jer su ukućani pred njima pobegli u šumu. Žandarmi su sami uzeli kola i konje, natrpali puna kola živežnih namirnica i robe, koje su tada u selu iz napuštenih kuća napljačkali i sve to odveli u Topuski. Konje i kola uopšte nisu povratili, nego kod sebe zadržali. Vlasnik konja i kola nije smeo da ih potražuje, bojeći se osvete žandarma.

Ustaše su prošlog ljeta i jeseni porušili pravoslavne crkve u Topuskom, Čemernici, Vrgin Mostu, Blatuši, Perni, Glini, Petrinji, Boviću i Kirinu. Prije toga oni su ove crkve potpuno opljačkali, odnesavši iz njih sve vrednije stvari.

Prošlog leta i jeseni opštine i ustaše silili su Srbe, da pređu na rimo-katoličku veru, preteći im se ubistvom i logorima. Nekoliko Srba je prešlo, ali većina nije htela. Onima, koji su prešli na rimo-katoličku veru, nije to koristilo, jer su ih ustaše i dalje ubijali.

Istakli su se u progonu Srba i kao ustaše: Plemenčić Josip, mesar iz Vrgin Mosta; Satler Ivan, lugar iz Vrgin Mosta; Živčić Josip, zemljoradnik iz Batinove Kose, Briješki Ilija, pekar iz Topuskoga. Najviše ustaša dolazilo je sa strane i to iz Zagreba, Petrinje, Gline i

Topuskog. Među ustašama, koji su dolazili, i još i sada nalaze se u srezu Vrgin Most i tamo ubijaju Srbe, ima mnogo Hrvata-Ličana, ali mi njihova imena ne znamo.

Mi smo pošli od kuće na 25. maja 1942 godine, sa propusnicama, koje smo dobili od Kotarske oblasti. Propusnice su glasile do Rume, ali mi smo sa njima doputovali do Zemuna. Iz Zemuna smo prešli u Beograd na 29 maja 1942 godine, pomoću jednog hrvatskog železničara, koji nas je više preveo u službenim kolima za nagradu od 4.300 dinara.

Drugo ništa nemamo izkazati, a na izkazano i pročitano nam možemo se zakleti.

D o v r š e n o.

Bakić Dragan, s. r. Bakić Dragan, s. r.

Saslušao i overava: Zapisničar:
Rodić Đuro, s. r. Tatalović N., s. r. (3)

6.

1942. ožujak 17. Mala Kamenica

Marica Marakovac (ili: Marija Maraković) – Izjava Stojanu Stevanoviću, parohu II mihajlovačkom

Srez Vrginmost Gornjo-Karlovačka eparhija
Prijepis

I Z J A V A

Marica Marakovac izbeglica iz sela Čemernica, Vrgin Most.

Selo Čemernica imalo je oko 500 pet stotina srpskih domova.

Krajem jula meseca 1941 godine naišla je rulja naoružanih muslimana i pokupila sve muškarce i oterali ih neznano kud, a nama ženama kazali su da se mi ništa ne plašimo jer se ništa zlo neće dogoditi.

Kako smo primetili da okolna srpska sela Perna, Blatuša i Malička gore, odmah smo napustili svoje domove i pobegli.

Posle našeg begstva naišli su ponovo muslimani sa Hrvatima, selo su spalili i što god su našli poklali i u vatru bacili.

Mi smo pobegli za Beograd i dalje ništa ne znamo šta je bilo, niti šta znamo o svojim muževima.

Ovo je moja Izjava:

Marica Marakovac, s. r.

17 marta 1942 g[odine]
M[ala] Kamenica

Saslušanje izvršio Tačnost prepisa sa originalom overava:
Iskaz overava: V. d. Glavnog Sekretara Svetog Arhijerejskog Sinoda
Paroh II mihajlovački Protojerej-stavrofor
Stojan Stevanović, s. r. (nečitko)
svešt[enik] Član Velikog Crkvenog Suda

8.

1942. lipanj 18. Beograd
Janja Dragojević i Janja Bjelić – Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu

Z A P I S N I K
od 18. juna 1942 godine
sastavljen u Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu

DRAGOJEVIĆ JANJA, žena Petra, želj[ezničkog] skretničara, kći Ilije Polimca i Save rođ[ene] Vujanović, stara 35 godina, vere srpsko-pravoslavne, udata, mati troje dece, nepismena, domaćica, izbeglica iz Čemernice Donje, srez Vrgin Most, sada u Beograda, Sarajevska ulica broj 5, izkazana sa izb[egličkom] leg[itimacijom] broj 110067 od 17 juna 1942 godine i

BJELIĆ JANJA, kći Pere i Anđe, rođ[ena] Lončar, stara 35 godina, vere srpsko-pravoslavne, udata, mati dvoje dece, nepismena, domaćica, izbeglica iz Topuskog, sada u Beogradu, Tetovska 70, izkazana sa izb[egličkom] leg[itimacijom] broj 109890 od 17 juna 1942 godine, informativno su saslušane [i] saglasno izjavljuju:

7. juna 1942 godine izjutra, nedjelja je bila, jači odred partizana oboružan puškama i mitraljezima došao je od Gline u pravcu Topuskoga i opkolili su selo Hrv[atski] Gređani i kupalište Topusko, u kojemu je prije toga bilo nešto ustaša i oko 150 civila naoružanih vojničkim puškama. Ušavši u Topusko uhvatili su Miju Lovretina, gostioničara i sobom odveli no kašnje su ga pustili opet, kada su se iz Topuskog povukli. U kupalištu u Topuskom na mestu su ubili tabornika Briješkog Iliju, po izkazu jednih u samoj kući, a po izkazu drugih u vrtu, jer da je prema njima poletio puško-mitraljezom. Oboružani civili razbegli su se, pa tako nisu došli u ruke partizanima, a što je bilo i sa ustašama. Žene i deca nisu uznemirivani od partizana i ostavljeni su na miru. Prema izkazima meštana ranjeno je u Topusko Toplicama 5 do 6 lica, no ne znam navesti, a ne znam ni da li su davali otpor, pa su tako ranjeni. Partizani su u Topuskom odneli samo nađene potrebne lekarije i navoje, u tamošnjoj apoteci, dok međutim iz kupališne zgrade nisu ništa odneli, koliko smo mogle saznati. U samome Topuskom Toplicama nije zapaljena od strane partizana ni jedna zgrada bilo privatna ili druga. Puškaranje čulo se je celo pre podne, jer su došli izjutra rano pri rađanju sunca i zadržali se do pred podne. Partizani su se povukli tada, jer je stizalo zatraženo pojačanje hrvatske vojske iz Gline u jačini oko 2 satnije, no razišli su se u okolna sela po živicama i zasede ostavili. Pri tome došlo je do pojedinačnih sukoba između hrvatske vojske i partizana i bilo je nešto žrtava, ne znam navesti na čijoj strani i koliko. Čula su se počešća puškaranja u trajanju oko četvrt sata sa prekidima. Ovo se je čulo do predveče, a u sledećoj noći vladala je u potpunosti noćna tišina.

Pri dolasku partizana od Gline prema Toplicama Topusko prolazili su kroz sela Gređane, Vranovinu, Hrv[atsko] Selo, u kojima je bilo Srba i Hrvata, te kroz Ponikvare. Na prolazu u ovim selima nisu nailazili na muškarce, jer su ovi čuvši za dolazak partizana razbežali se, što se odnosi na Hrvate iz tih sela, a Srbi su se muškarci još ranije iz ovih sela uklonili. Nailazili su samo na žene i decu, koje nisu dirali. (1)

Pri povlačenju partizani su zasede napravili iza ovih sela, kojom prilikom su pojedine ustaške kuće u selu Gređani, Hrv[atsko] Selo i Vranovin zapalili, nađenu hranu i oružje poneli su sa sobom. Tako je zapaljena kuća Matića Malinca, molera iz Hrv[atskog] Sela, ustaše; Marka Malinca, šustera i ustaše iz Hrv[atskog] Sela; Lalića Mate, radnika i ustaše iz Hrv[atskog] Sela; Gregorića Joce, radnika i ustaše iz Gređana; Cerjaka Mate, ustaše iz Gređana, inače zemljoradnika bolje stojećeg; Cerjaka Ivana, zemljoradnika i ustaše iz Gređana i još mnogih drugih, čije se imena ne sećamo. U Velikoj Vranovini palili su kuću Putrića Jure, mesara i ustaše.

U Topuskom tada je zapaljena kuća od partizana Srbina Slavka Ratkovića ranije izbeglog, iz koje je na njih bačena bomba, pa su je zato partizani opkolili i zapalili. U ovima kućama

zapaljenima nisu partizani nailazili niti na muškarce niti na žene, niti na decu, jer su već ranije pobegli.

Napominjem još i to, da su partizani sa sobom poveli ženu Putrića Jure Baru, mesara, no pustili su je kasnije kući. Iz radnje jednoga šustera, kojega ime ne znam u Topuskom, uzeli su jedne čizme. Znam, da je njegovoj ženi ime Mara, a zet je Išeka Stanka, opančara iz Topuskog.

Janja Dragojević navela je još da je izbegla iz Donje Čemernice, sreza Vrgin Most 16. juna 1942 godine u Beograd sa propusnicom Kotarske oblasti u Vrgin Mostu izdanom do Batajnice, odakle je produžila pešice do Zemuna, a iz Zemuna prebacila se u Beograd motornim čamcem. Izbegla je sa troje dece. Muž joj Petar, skretničar železnički u Glini odveden je od ustaša još 12. maja 1941 godine i od tada nema nikakovih vesti o njemu. Ona je i tada živela kod kuće u Čemernici sa decom, gde je ostala do Nove Godine 1942, kada je odbegla od kuće, jer su ustaše počele ubijati i paliti kuće Srba, pa se je skrivala u Čemernici i okolici po izbeglištvima. U njenoj kući nastanili su se ustaše još zimus, koji su je mnogo oštetili, pa su u novoj kući ovoj daskama od patosa, vratima i drvenarijom od prozora ložili vatru, što je ona jedno izvesno vreme trpila, a posle ne mogući stanovati, otišla je nekoj poznanici. Pre njezino bežanje u Beograd par dana ranije uselio se je u njenu kuću Marko Muža, seljak iz Gređana, srez Vrgin Most. Na katolički Badnjak 1941 godine hrvatski domobrani odneli su joj iz kuće nešto masti, a ustaše kukuruz i sav kućni nameštaj.

Bjelić Janja pored izkazanog već izjavila je, da je izbegla sa Janjom Dragojević propusnicom Kotarske oblasti u Vrgin Mostu, izdanom za Zemun sa datumom 5. jun 1942 god[ine], bez broja, a od Zemuna prebacila se je za Beograd motornim čamcem 16. juna o[ve] g[odine]. Do izbegličtva živela je u samome Topuskome.

Drugo nam nije ništa poznato, a na izkazano i pročitano možemo se i zakleti.

D o v r š e n o.

Dragojević Janja, i Bjelić Janja, po meni Tatalović Nevenki, s. r. (2)

Saslušao i overava:
Lazar Ojkić, s. r.

Zapisničar
Tatalović N., s. r.

9.

1942. siječanj 17. Beograd
Vasilija Miljević – Komesarijatu za izbjeglice

Sal. T.

Z a p i s n i k
od 17 januara 1942
sastavljen u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu[16]

Nepozvana pristupila je Miljević Vasilija, domaćica iz Topuskog, sreza Vrgin Most, stara 52 god[ine], žena Miljević Ilije, zemljoradnika, mati petoro dece, sada nastanjena u Beogradu, Molerova ulica br. 60. Ona je pristupila sa svojom decom Ilijom, starim 14 god[ina] i Vujom, starim 10 god[ina] te iskazuje:

Ja sam do sada sa svojom decom živela u Topuskom. Tamo smo moj muž i ja imali oko 12 jutara zemljišta i tri kuće sa gospodarskim zgradama.

Odmah posle proglašenja nezavisne države Hrvatske ustaše su počele progoniti Srbe u Topuskom i okolici.

[16] U gornjem desnom kutu upisano „IX”.

U mesecu julu – datuma se tačno ne sećam – ustaše su uhapsile dr. Vurdelju Branka, kupališnog lekara; Vujošević Milutina, trgovca; Škaru Stanka, gostioničara; Škaru Nikolu, pekara; Bijelić Nikolu, konobara; Žutić Miloša, zemljoradnika; te više viđenih seljaka iz okolnih sela čijih se imena ne sećam. Oni su otpremljeni najprije u Vrgin Most, zatim u Sisak, pa u Petrinju. Iz Petrinje su nekuda otpremljeni, ali se ne zna kuda. Zameo im se svaki trag i izgleda da su ubijeni.

Ostalim Srbima iz Topuskog i okoline, koji tada nisu bili uhapšeni ustaše su kazali da pređu na rimokatoličku veru, pa da im se neće ništa dogoditi. Oni su to poslušali, ali im to nije ništa vredelo.

Na 28 jula 1941 god[ine] mislim bio je ponedeljak – uhapšeni su po ustašama: moj muž Ilija, sin Đuro i dever Nikola; zatim Matija Žutić, gostioničar; Prentović Miloš, žand[arski] narednik; Paripac Ljuban, mesar; Paripac Nika, zemljoradnik; Batalo Dmitar, trgovac; Batalo Ninko, zemljoradnik i njegova dva sina Nikola i Janko; Džale Jovan, zemljoradnik, Džale Jovan, zemljoradnik i njegova dva sina Ljuban i Milutin; Obradović Matija, gostioničar; Škundrić Ilija, trgovac; Batalo Mlađan, zemljoradnik i njegov sin Miloš; Batalo Mirko, kupališni činovnik, te mnogo drugih iz mesta i okoline, čijih se imena sada više ne sećam. Sve su ih zatvorili što u pravoslavnu crkvu a što u Opštinu. Tamo su ih tukli i neke ubili. Znam da su (1) tada ubijeni Prentović Miloš, žand[arski] narednik, te više dečaka, čija imena ne mogu navesti. Neke su odveli u Glinu i tamo zaklali u pravoslavnoj crkvi a druge su odveli u Gospić u logor. Moj muž, sin i dever odvedeni su u Gospić u logor i od tada im se zameo svaki trag. Čula sam da su iz Gospića po dolasku italijanske vojske odvedeni u logor u Jasenovac, ali ja o tome ništa ne znam.

Na 3 avgusta 1941 godine skupili su ustaše žene i decu srpske narodnosti iz Topuskog i zatvorili ih u parohiski stan, a neke u crkvenu zgradu. Ja sam sa svojom decom Ilijom i Vujom bila zatvorena u parohiskom stanu. Sa mnom je među ostalim bila zatvorena i Vurdelja Mileva, supruga Dr. Vurdelje Branka, koga su ustaše pre toga ubili. Ona je bila zatvorena sa svojom kćerkom Brankom, učenicom gimnazije. […] Ime ovog oficira ne znam.

Nakon tri dana otpremljeno je nas 66 žena i dece iz Topuskog u Petrinju i tamo smo smešteni u fabriku štapova. Tamo su ustaše bili uredili veliki logor, u koji su tada bili smestili veliki broj Srba iz Topuskog, Petrinje i okolice, te iz Bosne. U ovom logoru ostala sam sa decom dva meseca. Ležali smo na betonu i pod sobom smo imali nešto slame. Nakon dva meseca mene su sa decom pustili kući uz uvet, da se ne smijem nastaniti u Topuskom. Ja sam se nakon povratka iz Petrinje nastanila selu Gređanima kraj Topuskog kod moje jetrve Miljević Save.

Dok sam ja bila u Petrinji u logoru ustaše su u Topuskom porušili pravoslavnu crkvu i sve spomenike na pravoslavnom groblju. Materijal od crkve odvezao je k sebi ustaša Malinac Mato, po zanimanju moler iz Hrvatskog [Sela] kraj Topuskog.

Nakon mojeg povratka iz Petrinje ustaše su nagovarali Srbe da pređu na rimokatoličku veru, pa da im se neće ništa dogoditi. Svi su prešli na rimokatoličku veru, ali to nije ništa pomagalo, jer su ustaše i dalje progonili Srbe, ubijali ih, pljačkali i palili sela. Tako su ustaše iz Topuskog odlazili na 1, 2 i 3 januara 1942 god[ine] u srpska sela Čemernicu, Blatušu i Bović, sreza Vrgin Most. Tamo su ubijali narod, pljačkali i palili sela, ali mi o tome nije pobliže poznato. Upljačkanu stoku (2) iz ovih sela dovodili su u Topusko. Ja sam lično videla, kako su ustaše dovodili u Topusko upljačkanu stoku iz navedenih sela. Ovu stoku su prodavali mesarima, a i sami je klali.

Na 2 januara 1942 god[ine] ustaše su iz Gline došli u selo Gređane kraj Topuskog i tamo su opljačkali kuće Kate i Save Džale, te Kordić Stane. Iz ovih kuća odneli su svu bolju robu i stoku sobom odveli. Nekoliko dana ranije upali su ustaše u kuću Bijelić Evice u Gređanima i oteli joj 700 din. te nešto jabuka.

Srbi u Topuskom i okolici morali su ove godine slaviti rimokatolički Božić po svim propisima Rimokatoličke crkve. Bilo im je rečeno, da će po selima ići kontrola i nadzirati kako slave.

U Topuskom su se najviše isticali kao ustaše: Longer Đuro, zemljoradnik iz Hrvatskog Sela kraj Topuskog, Malinac Mato, moler iz Hrvatskog Sela kraj Topuskog, dr. Klimek, lekar iz Topuskog, Briješki Ilija, pekar u Topuskom, Kocman Anto, učitelj u Topuskom, Štefotić, učitelj u Topuskom. Dolazili su u Topusko i vanjski ustaše i tamo uredovali i to iz Gline, Zagreba i Petrinje, ali ih ja nisam poznavala i ne znam kako se zovu.

Ja sam na 4 januara 1942 god[ine] pošla iz Topuskog za Zemun, kamo sam stigla na 5 januara, gde sam ostala do 7 januara, kada sam prešla u Beograd.

Na put sam pošla sa propusnicom ispostavljenom na ime Zlokas Vasilije iz Gređana. Ova propusnica izdana je navedenoj Zlokas Vasiliji od Kotarske oblasti u Vrgin Mostu na 10 oktobra 1941 god[ine] pod brojem 3844. Navedena Zlokas Vasilija nije mogla poći na put, jer je obolela, pa ju je meni prepustila. Ličnu legitimaciju sa fotografijom mojom i moje dece ispostavljenu na ime Zlokas Vasilije izdao mi je žand[arski] narednik iz Topuskog Gagro Mirko, koji Srbima ide na ruku, koliko to može. Iz Zemuna prevela me je u Beograd moja kćer Marić Mara, koja službuje u Beogradu kao činovnica carinarnice a stanuje u Molerovoj ulici br. 60. Ona me je prevela pomoću carinskih činovnika iz Zemuna.

Ovde će me izdržavati moja navedena kćer Marić Mara, kod koje već i stanujem.

Razlog mojeg begstva iz Topuskog jest taj, što su ustaše u zadnje vreme počeli ponovno progoniti Srbe, kako sam to napred već navela. Savetovali su me takođe dva žandarma iz Topuskog da bežim, jer da predstoji novi progon Srba. (3)

Na koncu napominjem da je svu moju pokretnu i nepokretnu imovinu u Topuskom preuzeo Brčkajlija Mustafa, musliman, gostioničar iz Sarajeva, koji sada u Topuskom u mojoj kući vodi gostionicu.

Drugo ništa nemam da iskažem, a na iskazano i pročitano mi mogu da se zakunem.

D o v r š e n o

Miljević Vasilija,
po meni
Miljević Joki, s. r.

Saslušao i overava:
Rodić J. Đuro, s. r. (4)

10.

1941. srpanj 11. Smoljinac
Miloš Pribićević – Komesarijatu za izbjeglice

Rađeno 11. jula 1941. god[ine] u Smoljincu

Na osnovu naređenja načelnika sreza Požarevačkog Pov. br. 11 od 9. VII. 1941. g[odine] pozvat je ovoj upravi g[ospodin] Pribićević Miloš, v[ršilac] d[užnosti] privremenog paroha II Smoljinačke parohije u Smoljincu, pa kad bi o potrebnom upitan sasluša pa kaza:

Sve zlo, nevolje i patnje, koje je srpski narod sa svojim prvacima: sveštenstvom, učiteljstvom, obrtnicima, gostioničarima, najistaknutijim zemljoradnicima i t. d. u sadanjoj Hrvatskoj državi pretrpeo od 10. aprila t[ekuće] g[odine] do moga odlaska iz Topuskog. juna t[ekuće] g[odine] znadem po čuvenju i slušanju od drugih, ali apsolutno ozbiljnih istaknutih i istinitih lica.

Da su Srbi prvaci u Topuskom: liječnik Dr. Vurdelja Branko, gostioničar Vorkapić Jovo; pekari: Škara Stanko i Nikola; trgovac Vujošević Milutin i dr. dva puta po hrvatskim

ustašama pokupljeni i odvedeni; znadem po svom ličnom znanju i opažanju: a da su isti poslije nekoliko dana drugog odvođenja u Sisak negđe kod Siska ili Petrinje zajedno sa petrinjskim parohom i protom Galogažom Petrom, poubijani, znadem po čuvenju.

Da je Nebojša, jedinac sin paroha-prote na Veljunu Dobrosavljevića Branka ubijen; da ga je otac morao opojati, a zatim da su i oca protu Branka ustaše ubili, čuo sam sa više strana.

Da je koncem meseca maja ili početkom meseca juna t[ekuće] g[odine] jedne noći pokupljeno nekoliko stotina muškaraca-Srba, sve od 16 godina pa dalje na više u varoši Glina, te da su tako svi srpski domovi u Glini u crno zavijeni, jer su svi pokupljeni muškarci poubijani kod sela Prekope – od Gline 3–4 k[i]l[o]m[etra] udaljene te ili spaljeni krečom ili bačeni u vodu Glinu ili u hrpama zakopani, znadem kao sigurno tešku nesreću i zločin, jer se o tome na sve strane tamo ne samo šaputalo, nego i glasno sa suznim očima i plačem pričalo.

Da je biv[ši] paroh bovićki – srez Vrginmost – potonji ogulinski Ćurčić Stevan iz Ogulina doveden u Vrginmost, te tu pritvoren i noću tučen, da se je iz glasa derao i jaukao, a zatim da je poslije tri dana i tri noći, što ih je proveo u Vrginmostu u mukama od batina, nekuda odveden, znadem po čuvenju od više lica.

Da je sveštenstvo crkvenog suda u Plaškom sa episkopom bilo na miru sve dok su tamo bili Talijani, a da su po odlasku Talijana svi – pa i sam Episkop – po ustašama pozatvarani ili internirani i u Ogulin odvedeni, znadem po čuvenju sa više strana, a da je zaista kod njih nevolja, znadem i po tom, što u zadnje vrijeme ne dobih od njih nikakva akta niti na parohiju niti na Arhijerejsko Namjesništvo, pa ni moju zamolbu i upit.

Kako je i za mene lično postalo opasno, da se i dalje u Topuskom nalazim, saopštio mi je prijatelj-učitelj-Hrvat, da čim (1) pre bježim iz Topuskog.

Tada sam dobio njegovom i liječnikovom (Dr. Klimeka) preporukom urednu propusnicu za liječenje u Beogradu, kamo sam 9. juna t[ekuće] g[odine] posle podne iz Topuskog otišao, ostavivši ženu, dvoje najmlađe dece, parohiju i svoju sirotinju.

Ovđe sam parohiju primio 20 (13) VI. 1941 god[ine]

To je moja izjava.

Svojeručni potpis,
Jerej Miloš Pribićević, s. r.
v. d. privr[emenog] paroha II. u Smiljincu (2)

11.

1942. veljača 18. Beograd
Stevo Jarčov – Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike

Z A P I S N I K
od 18 februara 1942 god[ine]
SASTAVLJEN U KOMESARIJATU ZA IZBEGLICE I PRESELJENIKE U BEOGRADU

Pristupa nepozvan Jarčov Stevo, star 34 god[ine], vere srpsko-pravoslavne, sin pok[ojnog] Ilije i pok[ojne] Marije rođene Vorkapić, pekar i gostioničar u Topuskom, izbegao iz Kraljevčana, sreza Glina, sada nastanjen u Beogradu, Kosančićev venac 5, poseduje legitimaciju broj 632/41 od 26 novembra 1941 god[ine], izdanu od opštinskog poglavarstva u Topuskom, zatim potvrdu o ponašanju i političkom vladanju broj 17/42 od 16. I. 1942 od Hrvatskog ustaškog tabora u Topuskom kao i propusnicu kotarske oblasti u Glini od 15. I. 1942 god[ine] broj 118/42, te iskazuje:

U aprilu prošle godine zarobljen sam kao vojnikjugoslovenske vojske u Doboju, ali sam uspeo jednoga dana koncem meseca aprila da pobegnem iz zarobljeničkog logora u Doboju, te sam pešice preko Banje Luke došao kući u Topusko.

U početku nisu vršena progonjenja Srba u Topuskom i srezu Vrginmost, jedino su ustaše od naroda kupili oružje.

U maju počele su ustaške vlasti hapsiti uglednije Srbe u srezu Vrginmost, ali su ih opet pustili na slobodu. Međutim ove iste ljude opet su pohapsili i više ih nisu puštali na slobodu. Među prvima koji su uhapšeni u Topuskom, navodim: Žutića Miloša, posednika, Roknića Nikolu, žand[arskog] narednika u penziji, Kordić Milutina, zemljoradnika dobrovoljc, Dr. Branka Vurdelju, direktora kupališta, Jovu Vorkapića, hoteljera, Stanka Škaru, restauratera, Vujošević Milutina, trgovca, inače rodom iz Crne Gore, Škaru Nikolu, konobara, Bjelića Nikolu, konobara, Mamuzić Iliju, zemljoradnika, Janjanina Stojana, zemljoradnika, Ćelap Nikolu, zemljoradnika, sve iz Topuskog, te su ih odveli najpre u srez Vrginmost, gde su ih zatvorili u zgradi sreskog načelstva, a nakon nekoliko dana odveli su ih sve u Sisak, a iz Siska u Petrinju. U Petrinji bili su zatvoreni oko mesec dana, a tada su ih jednoga dana policijskim autom odveli u nepoznatom pravcu. Kratko vreme iza toga saznalo se da su svi napred navedeni Srbi iz Topuskog ubijeni u šumi Brezovici, kraj Siska. Stvar se otkrila tako, što su ustaše naredile ciganima da zakopaju leševe ovih pobijenih Srba iz Topuskog, a njihova odela da sebi prisvoje. Tako je jedan od cigana uzeo i obukao odelo Škare Stanka i u njemu našao pismo koje je Škari pisala njegova žena Jula u zatvor u Petrinju.

Posle ovog događaja nastalo je izvesno zatišje u hapšenjima i progonima Srba, ali su tada ustaške vlasti počele raditi i provoditi akciju na pokatoličavanju srpskog življa u srezu Vrginmost i okolnim srezovima Banije i Korduna. Ova akcija imala je slabe uspehe i samo su se pojedinci najavljivali kod hrvatskih vlasti za prijelaz u katoličku veru.

Noću između 28 i 2 jula prošle godine poginuo je u selu Poljanima, kraj Topuskog, ustaška Br[ij]eški Šime, iz Zagreba, pa i ako nije dokazano da su ga ubili Srbi, došlo je do strašne reakcije od strane ustaških vlasti. Ustaše su tim povodom naoružali sve Hrvate građane i seljake u Topuskom, pa su sa ovima neoružanim građanima i seljacima te uz pomoć žandarmerije počeli hapsiti s reda Srbe u Topuskom i susednim (1) selima oko Topuskog. Uhapšeno je tada 37 Srba i njih su sve doveli u Topusko te ih zatvorili u opštinu, a jedan deo u srpsko pravoslavnu crkvu. Tom prilikom sam i ja uhapšen te sam bio najpre u opštinskom zatvoru a potom sam odveden u crkvu. Od svih uhapšenih ustaše su oduzeli sav novac, kao i druge stvari koje su se našle, a potom je nastalo zlostavljanje i mučenje svih uhapšenih. Ustaše su nas tukli sa kundacima, a one istaknutije Srbe tako jako da su nekoji od njih posle nekoliko dana podlegli od zadanih povreda. Tako je od dobijenih povreda umro Rajšić Luka, zemljoradnik iz Ponikvara i Škundrić Ilija, hoteljer iz Topuskog. Ona partija Srba, koja se nalazila zatvorena u opštinskoj zgradi, njih oko 70, odvedena je kamionima na žel[ezničku] stanicu Topusko, a odavde su transportovani za logor u Gostić, gde su bili zadržani svega dva do tri dana, pa su usled dolaska talijanske vojske odvedeni iz Gospića u Jasenovac u logor. O ovoj partiji Srba izgubio se dalje svaki trag, ali najverovatnije je da su svi ovi ljudi ubijeni u logoru u Jasenovcu. Od ovih ljudi mogu poimenično navesti ove: Obradović Matiju, hoteljera, Batalo Mitra, trgovca, Miljevića Nikolu, trgovca, Miljevića Milana, činovnika kupališne uprave, Batalo Mirka, činovnika lečilišta, Žutić Matiju, mesara, Batalo Niku, ratara, Batalo Janka, ratara, Miščević Jovu, ratara, Batalo Milana, ratara, Batalo Matiju, ratara, Miščević Nikolu, fijakeristu, Miljević Iliju, fijakeristu, Miljević Đuru, šofera, Zlokas Vasilja sa sinovnima Nikolom i Perom, ratare, Zlokas Miloša, ratara, Zlokas Simu, ratara, Miljević Stojana, ratara, Škaru Milana, sa sinom Perom, Škeru Marka, ratara, Bjelić Matiju, stolara, Dragojević Marka, posednika, Ratković Nikolu i sina mu danu, ratare, Radićanin Peru, ratara, Lončar Peru, ratara, braću Gušića Milana i Radu, ratare, Vorkapić Nikolu, ratara, dok se imena ostalih iz ove partije Srba ne mogu više setiti. Svi su ovi Srbi iz Topuskog te okolnih sela.

Ja lično spasao sam se na taj način, što sam se sakrio u crkvenom tornju, bacivši na sebe crkvene vence i sutra dan kad su ustaše dolazili u crkvu da nastave sa mučenjem bio sam na tornju i čuo sve što se događa dole u crkvi. Ljudi su morali svi sesti na zemlju, a tada su ih tukli puškama i gazili po njima. Nadalje su ljude zlostavljali na razne načine i morali su se svaki čas dizati i spuštati na zemlju te jedan drugoga šamarati. Ljudi su morali pod batinama pevati ustaške pesme i klicati: „Živeo Ante Pavelić!" Ustaše su potom obili celu unutrašnjost crkve i uništili sve crkvene knjige i utvari, a od uhapšenih Srba tražili su da moraju po crkvenim stvarima pljuvati. Istoga dana uveče ustaše su popisali sve zatvorene Srbe u crkvi kao i njihove kućne brojeve, a zatim ih odveli kamionima u Glinu i to sve osim trojice. Kućama su pustili: Petrković Tošu, apotekara, Vorkapić Paju, bilježnika i Koraća Adama, sve iz Topuskog.

Nad čitavom ovom partijom Srba izvršen je pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi, gde je poklano i pobijeno na hiljade Srba i iz drugih srezova. Očevici govore, da je poklanih Srba u crkvi krv tekla iz crkvene porte napolje. (2)

Nakon odvođenja pohapšenih Srba iz crkve u Topuskom, ja sam sačekao ponoć i tada sam uspeo da umaknem iz crkve, te sam otišao kući i sakrio se u sažetom snoplju i tu ostao tri dana. Po nečijoj dostavi mene su ustaše tražili kod moje kuće sumnjičeći me da sam pucao na žandare. Kako mene nisu pronašli uhapsili su moju ženu sa decom i odveli ih u logor u Petrinju, gde su zadržani 5 nedjelja i nakon toga pušteni kući. Za ovo vreme krio sam se po okolnim selima i tako u sakrivanju proveo dva meseca. Za mnom su ustaše tragale na sve strane, dok me najzad nisu uhvatili u Vel[ikoj] Kladuši kod mog zeta muslimana Hasana Kara[j]ića. Pošto sam uhapšen predan sam odmah prekom sudu u Zagrebu, gde sam posle mesec dana izveden na suđenje, no sud me je rešio svake krivice zahvaljujući svedocima, mojim rođacima i prijateljima koji su dokazali da se nisam nalazio niti skrivao u šumi među četnicima kao i da nisam imao oružje. Po puštanju iz zatvora došao sam u Kraljevčane kod ženinog brata Simića Pere, učitelja i tu sam ostao držeći se povučeno do 20 januara o[ve] g[odine].

Nakon spomenutih događaja u Topuskom, a koji su se zbili krajem jula i početkom avgusta ostali deo Srba pobegao je i sklonio se u Petrovu Goru i tu je organizovan otpor protiv ustaša. Između ustaša s jedne strane i Srba odbeglih u Petrovu Goru dolazilo je češće do sukoba, u kojima su većinom stradali i platili glavom ustaše. Ustaše su opet, da bi osvetili svoje poginule, haračili po srpskim selima, palili sela i ubijali po selima većinom stare i nemoćne ljude te žene i decu. Spomenuću da je sa odraslijim muškarcima otišao u Petrovu Goru i veliki broj žena, a naročito devojaka. U srezu Vrginmost popaljena su gotovo sva sela i to ne jedno za drugim po redu. Jedva da je u pojedinim selima ostala po koja kuća. Koliko znam, još su ostala pošteđena sela Katinovac i Vorkapić Selo.

Onaj svet, koji su ustaše ubijali paleći sela nije nitko sahranjivao, pa sam video n[a] pr[imer] u Vorkapić Selu kako psi razvlače ljudska telesa po putevima. Ovo sistematsko uništavanje sela i ubijanje još preostalog srpskog stanovništva ne samo u srezu Vrginmost nego i po drugim srezovima Banije i Korduna vrše ustaše od meseca avgusta prošle godine pa dalje na ovamo. Svu stoku i stvari od vrednosti ustaše su pokupili, a dosta toga opljačkali su i domaći Hrvati iz okolnih katoličkih sela.

Pouzdano mogu reći da je u srezu Vrginmost ubijeno oko 1500 Srba i to odraslih ljudi. Tako je iz opštine Topusko ubijeno oko 400 Srba, a iz opštine Čemernica oko 600, dok oko 500 Srba ubijeno je iz drugih sela sreza Vrginmost. U ovaj broj ne treba uračunati pobijene starce, žene i decu, koje su ustaše poubijali prolazeći kroz pojedina sela.

Srbi iz sela Čemernice ubijeni su na prevaran način i to tako, što su pozvani radi prelaza na katoličku veru u Vrginmost, pa kada su tamo stigli ustaše su ih opkolili sa svih strana i ogradili žicom. Tada su telefonski obavestili da se pošalju kamioni radi ovih Srba iz Gline i Petrinje i po dolasku kamiona strpani su svi u kamione i odveženi prema Krnjaku, gde su u blizini Krnjaka svi streljani.

Koji su sve Srbi iz Čemernice ubijeni ne mogu poimenično navesti. Znam da je među ovima bio moj brat po stricu Milan Jarčov iz Vrginmosta. (3)

U šumi Petrova Gora nalazi se pored Srba i dosta Hrvata, većinom pristalica Dr. Mačeka, koji se ne slažu politikom Poglavnika Dr. Ante Pavelića kao i radnika iz Zagreba, Siska i Karlovca i svi zajedno sa Srbima pružaju otpor ustašama. Municiju Srbima dobavljaju Hrvati iz hrvatskih sela u blizini Siska. Kako Srbi koji sada četuju tako i Hrvati koji su odbegli u Petrovu Goru pale i uništavaju po selima hrvatske državne ustanove, žandarmerijske stanice, opštine, škole, pošte, železničke i telefonske linije, a u cilju da ometu svaki ustaški rad.

Od ustaša koji su se istakli u proganjanju Srba u Topuskom navodim: Malinca Matu, molera iz Hrvatskog Sela, Putrić Juru, zemljoradnika iz Vranovine, Oročić Mirka, radnika, Br[ij]eški Iliju, logornika za Topusko, Kocman Antuna, učitelja i tabornika za Topusko. To su oni najistaknutiji, koje mogu navesti. Bilo je i Hrvata koji su donekle zaštićivali Srbe koliko su smeli i mogli. Tako navodim: Babića Ivu i Stevu, gostioničare iz Topuskog, Išeka Stanka, opančara iz Topuskog, Darovića, kojemu ime ne znam, upravnika Elekrične centrale za Topusko i muslimana Hamdiju, kojemu prezime ne znam, poslastičara iz Topuskog.

Kotarski predstojnik iz Topuskog Čidić, išao je na ruku Srbima tako, da je od strane ustaša bio smenjen. Posle njega bio je došao za kotarskog predstojnika opet jedan Hrvat, koji je bio prema Srbima dobar i koji je međutim izvršio samoubojstvo, navodeći u pismu koje je ostavio iza sebe kao razlog svoga samoubojstva to, da ne može gledati nepravde koje čine ustaše i da nikoga ne treba kriviti za njegovu smrt i voditi istragu zbog njegove smrti. Za vreme ovoga kotarskog pretstojnika otkrivena su dva vagona municije talijanskog porekla, koja je municija bila namenjena za odbegle četnike u Petrovoj Gori, ali ove vagone nije uspelo isporučiti. Zbog ovoga je nastala velika afera pa su i šest talijanskih oficira optuženi da su oni municiju dostavili za odbegle Srbe u Petrovoj Gori. Kako govore u ovu aferu bio je upleten i navedeni kotarski pretstojnik, kojemu ime ne znam, pa se govori da je to i bio razlog što je izvršio samoubijstvo.

Talijani su došli u srez Vrginmost u mesecu junu i ostali tamo do konca jula, a onda su se povukli. Međutim, u septembru prošle godine ponovo su došli u srez Vrginmost i sada se tamo stalno nalaze, ne vršeći nikakvu vlast, tako da hrvatske vlasti i ustaše rade kao i do sada neobaziruć se na prisustvo Italijana.

Više ništa ne bi imao izjaviti, a na sve što sam napred izneo i što mi je pročitano mogu se zakleti.

D o v r š e n o:

Saslušao i overava: Zapisničar: Jarčov Stevo, s. r.
Branko Vukdragović, s. r. Stana Tepavac, s. r. (4)

12.

1941. LISTOPAD 13. BEOGRAD
Milan Božić – Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike

Vrginmost srez – iskaz Božić Milana, zemljoradnika i Jakšić Dragice iz sela Perna

Z A P I S N I K
od 13 oktobra 1941 god[ine] sastavljen u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu

Nepozvani pristupili su BOŽIĆ MILAN, sin Miladina i Save, zemljoradnik iz Perne, broj 51, opštine Topusko, sreza Vrginmost, star 22 god[ine], neoženjen i JAKŠIĆ DRAGICA, kći Đure i Marice iz Perne, opština Topusko, sreza Vrginmost, stara 24 godine, te suglasno izjavljuju slijedeće:

Na 31. jula o[ve] g[odine], bio je četvrtak, došlo je oko 500 ustaša iz Zagreba, Osijeka, Gline i Topuskog u Pernu. Ustaše su bili naoružani vojničkim puškama i mitraljezima. Tada su u Perni ubili Kovačevića Iliju i Roknić Milu, ženu Roknića Mile. Ostalo žiteljstvo je pobjeglo u šumu i tako se spasilo smrti.

Ustaše su taj dan pljačkali sve kuće. Odvezli su robu, žito, brašno i sve što su našli, a blago su odagnali u Topusko. Zapalili su jedanaest kuća i to: Kljajić Mirka, Puškar Đure, Puškar Sime, Puškar Dragana, Puškar Pajkana, Poštić Đure, Tarbuk Marka, Božić Dušana, Zlatar Sime, Božić Sime i Božić Pere.

Odagnato blago ustaše su u Topuskom klali, pekli i častili se, a jedan dio odagnatog blaga su prodali. Poslije su ustaše iz Topuskog poručili žiteljima u Pernu, da dođu po blago. Otišao je bio po blago Roknić Pavao, a ustaše su ga ubili.

Na 17. septembra o[ve] g[odine] rano u jutro ponovno su došli ustaše u selo Pernu. Ustaše su bili iz Zagreba, Karlovca, Siska, Osijeka, Gline, Petrinje i Topuskog. Bilo ih je oko 500, a naoružani su bili mitraljezima, vojničkim puškama i bombama. Opkolili su selo Pernu i počeli pucati sa sviju strana. Žiteljstvo je opet bježalo iz sela u šumu. Koga su ustaše našli kod kuće toga su zaklali.

Drugi dan t[o] j[est] na 18 septembra o[ve] g[odine] ustaše su poručili žiteljstvu, koje je pobjeglo u šumu, da se vrati svojim kućama, jer da oni pale samo one kuće, koje nađu puste. Vratile su se nekoje žene s djecom (1) da bi na taj način spasile svoje kuće.

Ustaše su taj dan t[o] j[est] 18 septembra 1941 palili odreda sve kuće, a žene i djecu vezali i onako svezane bacali u vatru.

Tako je taj dan u kući Kljajića Sime izgorilo 28 osoba; u kući Roknića Mićka izgorilo je 10 osoba, a u kući Bakića Miloša izgorilo je 16 osoba. Svih skupa izgorilo je taj dan u selu Perni oko 180 žena i djece.

Selo Perna ima oko 170 kuća. Ustaše su taj dan t[o] j[est] 18 septembra o[ve] g[odine] popalili čitavo selo tako, da niti jedna kuća nije ostala, zapalili su i crkvu, te školu. Selo Perna više ne postoji.

Ustaše su i ovaj put pljačkale selo i potpuno ga opljačkali. Odvezli su sobom sve što god su našli, te odagnali blago.

Poslije izvršenog pokolja, pljačke i paleža, ustaše su uzeli kola i konje, koje su našli u Perni, i odvezli se u Topusko. Konje su tada bili okitili sa peškirima, koje su opljačkali u kućama. Pjevali su i pucali iz pušaka, kao da su u svadbi.

Narod, koji je tada pobjegao u šumu Petrovu Goru, tamo se i sada nalazi, jer nema gdje da se sklone. Ustaše do sada nisu smjele doći u šumu.

I u ostalim srpskim selima sreza Vrginmost ustaše su izvršili pokolje, pljačke i paleže. Sigurno je, da je u čitavom srezu Vrginmost do sada ubijeno najmanje polovica žitelja i to najvećim dijelom muškaraca.

Mi smo pošli za Beograd na 10. septembra o[ve] g[odine] iz šume Petrove Gore i ovamo stigli na 12 septembra o[ve] g[odine].

Prednji iskaz nam je pročitan i mi ga usvajamo kao svoj i potpisujemo.

Saslušao i overava:
Đuro J. Rodić
odj[elni] savetnik, s. r.

Božić Milan, s. r.
Dragica Jakšić, s. r.

Zapisničar:
Petar M. Eremić
upr[avni] kanc[elarijski] činov[nik], s. r. (2)

13.

1942. JANUAR 5. BEOGRAD
Julka Škara – Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike

ZAPISNIK
od 5 januara 1942 god[ine]
SASTAVLJEN U KOMESARIJATU ZA IZBEGLICE I PRESELJENIKE U BEOGRADU

Nepozvana pristupila je Škara Julka, restaurraterka iz Topuskog, sreza Vrgin Most, supruga pok[ojnog] Stanka Škare, mati dvoje dece, stara 42 god[ine], sada nastanjena u Beogradu, ulica Kralja Ferdinanda br[oj] 19, te izjavljuje:

Ja sam sa svojim mužem sada pok[ojnim] Stankom Škara držala u Topuskom restauraciju zvanu „Janje".

Na 23 maja 1941 god[ine] uhapšen je po ustašama moj muž sa deset drugih građana iz Topuskog. Tada su sa mojim mužem uhapšeni još: Dr. Vurdelja Branko, lekar, Vorkapić Jovo, restaurater, Vujošević Milutin, trgovac, Bijelić Nikola, gostioničar, Popović Pero, zemljoradnik, Škara Nikola, pekar, Obradović Matija, gostioničar, Vorkapić Stojan, zemljoradnik i trgovac, Bastajić Pajo, profesor u penziji i Mamuzić Ilija, zemljoradnik.

Osim ovih tada je uhapšeno još i 25 uglednih Srba iz okolice Topuskog. Isti dan svih ovih 36 uhapšenih otpremljeni su velikim kamionom u Vrgin Most. Tu su držani u zatvoru 3 dana, a zatim su oterani u Sisak, gde su bili u zatvoru 11 dana. Iz Siska su odvedeni u Petrinju gde su bili zatvoreni 9 dana. U Petrinji u policijskom zatvoru osim ostalog zlostavljanja tukli su ih i ustaška deca u starosti od 8–10 godina. Deca su se pri tome izmenjivala. Bili su u Petrinji svega 9 dana. Iz Petrinje su jedne noći odvedeni u pravcu Siska i od tada se za njih ništa ne zna. Meni je posle toga pričao Krpan Dujo, ustaša i šofer iz Petrinje, da su odvedeni automobilom do šume zvane „Brezovica" kraj Siska i da su tamo svi ubijeni.

Ja sam posle moga muža sama vodila rastauraciju u Topuskom. Svaki dan dolazilo je u moju restauraciju stalno šest ustaša koje sam ja morala besplatno hraniti i pojiti. Osim ovih stalnih ustaša, navraćali su se povremeno u moju gostionu i drugi ustaše, koje sam takođe morala besplatno častiti jelom i pićem.

Ustaše, koji su se stalno kod mene u rasteuraciji častili bili su sve domaći iz Topuskog i okolice. Druge poznajem samo (1) po viđenju, ali ne znam kako se zovu, samo znam da su dvojica iz Vranovine, a druga dvojica iz Starog Sela kraj Topuskog. Navedeni Longer Đuro oduzeo mi je tada 4.000 dinara gotova novca, tri zlatna prstena, jedan par zlatnih minđuša, i jedan zlatni privjesak za sat. Ja sam ga posle molila, da mi ove moje stvari povrati, a on mi je odgovorio, da neka molim Boga, da mi je ostala glava na ramenu.

Tada je u moju gostionu zalazio i ustaša iz Zagreba koji se zove Zrinšćak, a imena mu ne znam. On je dovodio druge ustaše u moju gostionu i meni naređivao da ih besplatno častim jelom i pićem. Čim bi ušao u gostionu, odmah je uperio na mene pušku i tako me […] od predmeta do predmeta pokazujući mi one predmete koje sam mu morala izručiti. Ovaj Zrinšćak je bio najkrvoločniji među svima ustašama. On je znao majke i decu poredati jedno za drugim u jednoj liniji i pucati na njih tako, da ih sve jednim tanetom ubije. Tako je ustrelio Roknić Joku sa njeno dvoje dece, te njenu jetrvu sa jednim detetom. Odveo ih je u obližnju šumu zvanu „Kose" i tamo ih ustrelio. Roknić Joka ga je molila da joj ustreli još i dvoje mlađe dece, jer da ne mogu sami ostati, a on joj je odgovorio, da neće, već da ta deca imaju ostati da se pate. Otac to dvoje dece je pre toga zaklan u pravoslavnoj crkvi u Glini.

Na 2 ili 3 jula 1941 god[ine] ustaše su pohapsile sve Srbe u Topuskom, a među njima i mene i sve nas zatvorili u pravoslavnu crkvu i parohijski stan. Ja sam bila zatvorena u parohijskom stanu. Tada su pohapsili seljake i seljanke i iz okolnih srpskih sela i zajedno ih s nama zatvorili u Topuskom. Kuće su im sve opljačkali, stoku odveli, a pokretnu imovinu

odvezli. Bili smo zatvoreni svega 3 dana. Po noći su ustaše odvodile mlade devojke i mlađe žene u parohijsku štalu i tamo ih silovali. […]

Te iste noći ustaše su u pravoslavnoj crkvi zatvarali Srbe i klali ih tamo. Tako su ustaše tada zaklali u pravoslavoj crkvi u Topuskom: Škundrić Iliju, trgovca iz Topuskog, Prentović Miloša, (2) žand[arskog] narednika iz Topuskog, Kordić Milutina, zemljoradnika iz Topuskog, te njegova sina kome ime ne znam. Nadalje su zaklali tada u crkvi u Topuskom jednog narednika rodom iz Bosne, kojemu je ime Nikola, a koji je pošao preko Topuskog u Bosnu, pa su ga ustaše u Topuskom uhvatili, odveli u pravoslavnu crkvu i tamo zaklali. Nadalje su zaklali Kordić Nikolu, zemljoradnika iz Topuskog starog 78 god[ina]. On nije mogao sam ići, pa su ga doveli u crkvu. Osim ovih zaklani su u crkvi po ustašama još 15–16 dečaka u starosti od 14 do 18 godina. Znam da je tada zaklan u crkvi Zlokas Dušan, sin Sime iz Topuskog star 14 godina. Imena drugih ne mogu navesti, ali sam ih po viđenju poznavala. Mi smo sa prozora parohijskog stana slušali strašnu dreku i vriska u crkvi, dok su ustaše obavljale svoj krvavi posao.

Posle izvršenog klanja ustaše su srušili pravoslavnu crkvu u Topuskom.. Crkvu je srušio Malinac Matić, moler iz Topuskog, koji je za ovo dobio nagradu od 30.000 dinara, a materijal od porušene crkve prevezao je svojoj kući.

Nas 68 osoba, koji smo bili zatvoreni odvedeni smo bili iz Tpuskog u Petrinju i tamo smešteni u magazinu tvornice štapova Tencera. Onde smo bili svega 2 meseca. U Petrinji nas je mnogo progonio ustaški oficir Grgec. On nas je svaki dan strašio pokazujući nam mesto na kojem ćemo biti poklani i zakopani. To je isto govorio i našoj deci, jer da bi bilo šteta za nas trošiti kugle.

Nakon 2 meseca ja sam puštena na slobodu pod uslovom da se više ne smijem nastaniti u Topuskom, već samo u kojem selu u okolici Topuskog. Sa mnom su pod istim uslovima pušteni još nekoji iz Topuskog. Ja sam se posle toga nastanila u selu Gređani kraj Topuskog. Nakon nekog vremena preselila sam se u Topusko i nastanila kod moje kume Gregorić Marije, koja je rimokatoličke vere i po narodnosti je Hrvatica. Kod nje sam ostala sve do 31 decembra 1941 god[ine], kada sam se preko Petrinje i Zagreba uputila za Beograd.

Na prijelaz u Srbiju odlučila sam se na nagovor Kapac Luke, gostioničara, Babić Ive, gostioničara i njegova brata Steve, te Kunića, upravnika Banje Topusko. Oni su svi Hrvati, a naklonjeni su nama Srbima i vodili su računa, da se meni ništa ne dogodi. (3)

Kapac Luka mi je kazao, da je došlo naređenje ustaškom nadporučniku Grgecu od Pavelića, da pošto ne mogu u Bosni uvesti red, da moraju ubiti sve Srbe na Kordunu i da tako pročiste sa Kordunom. Ovo naređenje izvodi Vidaković Nikica, ustaški poverenik za Glinu i svu okolinu. On se stara da bude naređenje i izvršeno.

Ustaše, koji su u Topuskom i okolini ubijali i pljačkali Srbe i palili imovinu njihovu, te vršili silovanja devojaka i žena jesu:

Kocman Antun, učitelj u Topuskom, Briješki Ilija, moler u Topuskom, Malinac, moler u Topuskom, Sinički Đuro, zemljoradnik iz Hrvatskog Sela kraj Topuskog, Mato, pekar iz Hrvatskog Sela i njegov brat Đuro čija imena ne znam, Putrić Tomo, sin opštinskog bilježnika iz Topuskog, Prus Stevo, tišler iz Topuskog i njegov brat Slavko, Prus Ivo, špengler iz Topuskog, Longer Đuro, zemljoradnik iz Hrvatskog Sela, Zrinšćak, ustaša iz Zagreba, dr. Klimek, lekar iz Topuskog.

Na posletku izjavljujem, da su svi Srbi u Topuskom i okolici pod strašnim pritiskom hrvatskih vlasti i ustaša morali u rimokatličku veru. Mlade Srpkinje, osim što su na silu prešle u rimokatoličku veru, morale su se upisati u ustaše i one, iako su im ustaše zaklali očeve i braću, a imanje opljačkali, moraju stupati sa ustašama i pjevati ustaške pjesme.

Prednji iskaz mi je pročitan, ja ga usvajam kao svoj i potpisujem.

Saslušao i overava: Julka Škara, s. r.
Đuro J. Rodić, s. r.

Zapisničar:
Stana Tepavac, s. r. (4)

14.

1943. ožujak 18. Beograd
Milka Batalo – Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike

ZAPISNIK
od 18. marta 1943 godine
SASTAVLJEN U KOMESARIJATU ZA IZBEGLICE I PRESELJENIKE U BEOGRADU

BATALO MILKA, domaćica iz Topuskog, opštine iste, sreza Vrgin Most, stara 21 godinu, kći Steve i Jelene rođ[ene] Rajšić, neudata, sada kao izbeglica nastanjena u Boegradu, Baba Višnjina ulica broj 20, iskazana izb[eglička] leg[itimacija] broj 35671 – iskazala je:

Opština Topusko, kao i samo mesto, naseljena je Srbima i Hrvatima. Srba u opštini imade oko dve trećine, a Hrvata jedna trećina.

Istodobno sa uspostavom nezavisne države Hrvatske pojavili su se u Topuskom ustaše pod vodstvom Briješki Ilije, pekara iz Topuskog. Ustaše su odmah preuzeli svu vlast.

Na 14. aprila 1941 godine ustaše su uhapsili i zatvorili nekoliko Srba iz Topuskog pod izlikom, da su bili četnici. Zatvoreni su bili: Dr. Vurdelja Branko, lekar; Budimir Bogdan, kafedžija; Škara Nikola, pekar; Lončar Mile, trgovac; Vorkapić Jovo, restaurater; Škara Stanko, kafedžija; Janjanin Stojan, zemljoradnik; te još ptorica Srba, čijih se imena više ne mogu setiti. Ovi Srbi bili su nekoliko dana u zatvoru u Topuskom, gde su ih ustaše strašno zlostavljali, a zatim su otpremljeni u Zagreb i otuda, nakon izvesnog vremena, pušteni na slobodu.

Za nekoliko dana ponovno su uhapšeni ti isti Srbi, osim Lončara Mile, koji je nekuda pobegao. Oni su ovaj put iz Topuskog otpremljeni u Petrinju, gde su neko vreme držani u zatvoru, a zatim jednog dana sa više drugih Srba iz raznih mesta u Baniji nekuda odveženi i od tada se o njihovoj sudbini ništa dalje ne zna. Veruje se, da su ubijeni.

Ponovno hapšenje Srba iz Topuskog i okolice izvršili su ustaše 28. jula 1941 godine. Tada su uhapšeni iz Topuskoga: Škundrić Ilija, trgovac; Žutić Miloš, zemljoradnik; Paripac Ljuban, mesar; Lalić Jovo, graničar; Batalo Dmitar, trgovac; Miščević Jovan, zemljoradnik i njegov sin Ljuban, opšt[inski] pisar; Miščević Đuro, mladić od 15 godina; Batalo Milan, zemljoradnik; Batalo Dragan, opančar; Batalo Ilija, mesar; Batalo Mile, opančar; Batalo Ninko, zemljoradnik i njegovi sinovi Niko, zemljoradnik i Janko, kolar; Batalo Mirko, blagajnik kupališne uprave; Batalo Matija, zemljoradnik i njegov sin Miloš; Miljević Milan, trgovac; Paripac Nina, zemljoradnik, te još neki, čijih se imena sada ne mogu setiti. Svi ovi Srbi bili su četiri dana zatvoreni u opštini u Topuskom, gde su ih ustaše svaki dan strašno tukli, a zatim su ih potrpali u voz i otpremili u Gospić. Dalje se o njihovoj sudbini ništa ne zna, ali se općenito veruje, da su svi pobijeni.

Na 1. augusta 1941 godine izvršeno je opet hapšenje Srba. Ovaj put su hapšene samo žene i deca, jer su muškarci u glavnom već bili likvidirani. Ovaj put sam i ja bila uhapšena, a sa mnom još moja majka Jelena, sestre Ljubica i Danica, te brat Milan, star 13 godina. Otac iza nas je ostao kod kuće. Bilo nas je uhapšenih svih skupa oko 250 i to zajedno (1) žena, devojaka i dece. Bile smo zatvorene na tri mesta i to u pravoslavnoj crkvi, parohijskom stanu i podrumu, te opštini. Ja sam sa jednom grupom žena i dece bila zatvorena u podrumu parohijskog stana.

Prigodom zatvaranja ustaše su nas nama izvršili premetačinu i oduzeli nam sve što smo imali, a naročito novac. Mojoj materi oduzeli su 12.000. dinara gotovog novca, a meni su oduzeli 15 zlatnih dukata. Prigodom oduzimanja naredili su mi ustaše, da to ne smijem nikome kazati, a ako bi me ko zapitao, da mu moram reći, da sam ja svoje dukate dala na sačuvanje Babiću Iliji i Stevi, kafedžijama. Tri dukata bila sam sakrila u kose i ovi mi nisu oduzeti.

Pred podrumom parohijskog stana, gde sam sa drugim Srpkinjama bila zatvorena ustaše su postavili stražu i nisu nam dozvolili izlazak.

Sutradan oko 9 sati pre podne ustaše su otvorili podrumska vrata i izveli iz podruma sve nas devojke i mlađe žene. Tada sam i ja bila izvedena iz podruma. Odvedene smo u avliju, a moglo nas je biti oko 40. U avliji smo morale po naređenju ustaša igrati kolo i pevati: „Paveliću, živela ti ruka, što ti ubi srpskoga hajduka." Zatim smo morale igrajući kolo vikati: „Živeo Pavelić, živeo Kvaternik, živili ustaše" i slično.

Posle toga su nas ustaše prisilili, da pevamo četničku pesmu: „Spremte se, spremte, četnici". Mi nismo ispočetka htele pevati tu pesmu, jer smo znale, da će nas ustaše onda tući. Ali su nas ipak primorali i mi smo pevale četničku pesmu te podjedno igrale. Kako god smo mi pevale i igrale, tako su oko nas stajale ustaše i batinama nas tukli po leđima. Posle toga su nas ponovno odveli u podrum i stražu postavili pred vrata.

[…]

Na 3. avgusta 1941 godine u veče – bila je nedjelja – doveli su ustaše i zatvorili u parohijski stan još neke Srpkinje iz Topuskog sa decom.[17] Među ovima bila je i žena sa kćerkom Dr. Vurdelje Branka, lekara iz Topuskog, kojeg su ustaše već pre toga odveli i ubili. Tu veče su ustaše i nas izveli iz podruma i smestili zajedno sa ostalima u sobe parohijskog stana. Tu istu veče doveli su u parohijski stan i žene sa decom, koje su bile zatvorene u opštinu.

[…]

Prvih pet dana u zatvoru nismo dobile ništa za jesti. Šestog dana oduzeli su ustaše od mojeg strica Batalo Nikole jedno svinjče, koje su zaklali i nama dali za hranu. Toga mesa je toliko bilo malo, da su samo mala deca dobila za jesti, dok smo mi odrasli i nadalje ostali gladni.

Šestog dana u veče smilovali su se na nas domaći Hrvati Babić Ivo i Stevo, kafedžije, pa su nam poslali u zatvor dosta mesa, hleba i krumpira i tada smo se prvi put najele. Sutradan su nam oni poslali u zatvor kafu. Ovi Babići nisu bili ustaše, već su mnogo žalili nas Srbe i našu tešku sudbinu.

Nakon osam dana mi smo seljanke puštene na slobodu, a građanke su otpremljene u Petrinju. One su u Petrinji ostale u logoru dulje vremena, a nakon toga su i one puštene kućama sa naređenjem, da se ne smiju nastaniti u Topuskom, već samo po selima.

Kada sam došla kući sa majkom, sestrama i bratom, nismo u kući ništa našli, jer su ustaše za vreme našega zatvora sve potpuno opljačkali. Našle smo samo gole zidove. Otac je posle našeg hapšenja nekuda pobegao, a možda je po ustašama i kuda odveden i ubijen. Njega posle uopšte nisam videla, a niti za njegovu sudbinu saznala.

Ustaše nam niti posle toga nisu dali mira. Stalno su po noći dolazili do naše kuće, pretili nam se i maltretirali nas. Jedne nedelje posle podne oko 4 sata došli su u našu kuću tri naoružana ustaše iz Topuskog i to Kravarić Ića, zemljoradnik; Kravarić Ivan, obućar i Malinac Ivan, moler. Došavši u kuću, hteli su odmah da ubiju moju mater. Mati je to primetila i kroz druga vrata kuće pobegla i sakrila se u kukuruz. Za materom pobegle su obe moje sestre i brat, a ja sam sa ustašama ostala sama u kući. Ustaše su od mene zahtevali, da pronađem i dovedem moju majku. Ja sam imala još tri zlatna dukata, pa sam ih ponudila ustašama, samo da me ne diraju. Ustaše su dukate primili i naredili mi, da idem tražiti mater. Ja sam izašla iz kuće tobož da tražim mater, pa se više nisam vratila nazad. U polju sam se sastala sa materom, sestrama i bratom i otišli smo zajedno u Staro Selo kraj Topuskog u rodnu kuću moje matere. U kući moje matere u Starom Selu bili smo po prilici do Vel[ike] Gospojine 1941 godine.[18]

[17] Prema pravoslavnom crkvenom kalendaru za 1941. godinu, nedjelja, 3. VIII. (prema gregorijanskom kalendaru), odnosno 21. VII. (prema julijanskom kalendaru), bila je „nedjelja 8. po Duhovima".

[18] Prema pravoslavnom crkvenom kalendaru za 1941. godinu, Velika Gospojina – Uspenije Presvete Bogorodice bilo je u četvrtak, 28. VIII. (prema gregorijanskom kalendaru), odnosno 15. VIII. (prema julijanskom kalendaru).

O Vel[ikoj] Gospojini 1941 godine došli su u Staro Selo ustaše sa hrvatskom vojskom i tamo su ubijali svakoga, koga su u selu našli. Tada je poginulo mnogo Srba u Starom Selu, a najviše žena i dece. Ustaše su u pojedine kuće dovodili žene i decu i onda kuće palili tako, da su one žrtve u zapaljenim kućama žive gorile. Ovaj put sam u Starom Selu gledala svojim očima, (3) kako ustaše vrše užasne zločine nad bespomoćnim srpskim narodom. Gredala sam, kako su ustaše usijanim gvožđem palili deci oči, a matere su to morale gledati, a zatim su palili oči i materama. Tada su ustaše popalili celo selo. Jedino su dve kuće ostale pošteđene i to zato, da ustaše i njima mogu prenoćiti.

Ja sam sa majkom, sestrama i bratom pobegla u šumu „Orlova" kraj Starog Sela. S nama su još pobegle moja baka Rajšić Kata i ujina Rajšić Mila. U šumi smo ostale osam dana, a za to vreme hranile smo se krumpirima, koje smo po noći u polju kopale.

Nakon osam dana došli su u šumu „Orlova" ustaše sa hrvatskom vojskom, a mi smo pred njima pobegle u Petrovu Goru.

U Petrovoj Gori bile smo oko mesec dana. Za to vreme tamo smo se hranile također krumpirom, koji smo po noći kopale po poljima kraj šume, a spavale smo pod drvećem.

Nekako u mesecu novembru 1941 godine izdala je hrvatska vlada proglas u kojem je pozvala sve Srbe, koji su pred ustašama odbegli u šumu, da se povrate u svoja sela, garantujući im, da se nikome ništa neće dogoditi. Mi smo se tada povratile u Staro Selo i na zgarištu moje bake podigle smo kolibu od pletera i u njoj stanovale.

U Starom Selu nismo ni sada bile mirne. Već nakon tri nedelje ustaše su ponovno došli, ovaj put bez hrvatske vojske. Opet su ubijali svakoga, koga su god našli u selu.

Mi smo opet pobegle iz Starog Sela i ovaj put se sklonule u selo Pecka ispod Petrove Gore, koje je još bilo pošteđeno od ustaškog zuluma.

U selu Pecka bile smo mirne sve do meseca aprila 1942 godine.

U mesecu aprilu 1942 godine došli su ustaše u selo Pecka i tu su ubijali svakoga, koga su našli u selu, a kuće su pljačkali. Mi smo pred ustašama ponovno pobegle u Petrovu Goru.

Drugi dan posle našeg begstva, došle su ustaše u Petrovu Goru, a mi smo pred njima bežale dalje. Tu sam tada izgubila majku, sestre, brata, baku i ujnu i više ih uopšte nisam videla. Da li su u životu, ili su ubijene, ja ne znam.

Čula sam od drugih Srba, koji su tada bili u Petrovoj Gori, da su hrvatske vlasti opet pozivale Srbe, da se povrate u svoja sela i da im se neće ništa dogoditi. Ja sam tada otišla u Vorkapić Selo, opštine Topuski, koje je još bilo sačuvano od ustaškog zuluma. U Vorkapić Selu došla sam u vezu sa već spomenutim Babić Ivom i njegovom pomoću otputovala sam u Glinu, gde mi je on izradio propusnicu na tuđe ime za Beograd. Iz Gline sam kolima doputovala u Petrinju, a odatle vozom do Zemuna. U Zemunu sam ostala 4 dana i pomoću jednog domaćeg Nemca prešla sam u Beograd, kamo sam stigla na 26. aprila 1942 godine. (4)

U ljeti 1941 godine izišao je proglas u Topuskom, u kojem su se pozivali svi Srbi, da pređu na rimo-katoličku veru, pa da će onda biti ravnopravni sa Hrvatima. Ujedno se u proglasu pretilo onim Srbima, koji ne pređu na rimo-katoličku veru, da će biti otpremljeni u logore, a njihova imanja zaplenjena u korist Hrvatske države. Jedan deo Srba i to većinom žena, prešao je na rimo-katoličku veru, misleći, da će se time zaštiti od ustaških nasilja, ali im niti to nije koristilo, jer su ih ustaše i posle toga ubijali kao skotove.

Osobito su se istakli u progonu Srba i kao ustaše: Kramarić Ica, zemljoradnik; Briješki Ilija, pekar; Malinac Matić, moler; jedan učitelj iz Topuskog, kojem se ne mogu setiti ime; Prus Stevo, stolar; Babić Tomić, zemljoradnik; Kramarić Ivan, obućar; Malinac Ivan, moler – svi iz Topuskog; zatim, Kramarići, Abramovići, Ferderbari, Vidovići i Popići, zemljoradnici iz Starog Sela, kojima imena ne znam. Naglasujem, da su iz Topuskog ili Starog Sela svi Hrvati bili ustaše i sudelovali u pokolju Srba ili pokolj pomagali. Jedino su

bili korektni i Srbima naklonjeni braća Babići Ivo i Stevo, kafedžije iz Topuskog, koji su Srbe štitili, koliko su to mogli.

Više ništa mi nije poznato, a na iskazano i pročitano mi, mogu se zakleti.

D o v r š e n o.

Batalo Milka, s. r.

Saslušao i overava:
Radić Đuro, s. r.

Zapisničar:
Nevanka Tatalović, s. r.

15.

1944. siječanj 13. Beograd
Stevo Marjanović-Katić – Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu

Z A P I S N I K
od 13. siječnja 1944 godine
sastavljen u Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu

MARJANOVIĆ-KATIĆ STEVO, star 26 godina, sin pok[ojnog] Nikole i Anke rođ[ene] Marjanović, mesar, izbegao iz Vorkapić Sela, opština Topusko, sreza Vrgin Most, sada nastanjen u Beogradu, Kosovska 41, vlasnik izb[egličke] leg[itimacije] broj 133755, izjavi:

Pre rata 1941 godine živeo sam u Novom Sadu i bio zaposlen kao mesarski pomoćnik, a na 14 dana pred rat vratio sam se kući u svoje rodno mesto i tu me je zatekao i rat i slom Jugoslavije.

Progoni Srba u opštini Topusko počeli su odmah u aprilu 1941 godine, o Uskrsu.[19] Tada su među prvima od nove ustaške vlasti uhapšeni iz Vorkapić Sela: Stojan Vorkapić, trgovac; Dušan Busić, zemljoradnik; Žutić Mićo, zemljoradnik, a iz Topuskog: Jovo Vorkapić, gostioničar; Stanko Škara, pekar; Vukašin Dražić, blagajnik fabrike željezničkog majdana i dr. Branko Vurdelja, upravnik lečilišta Topusko.

Sve napred navedene odveli su ustaše u Petrinju, a u Petrinje u Zagreb osim dr. Branka Vurdelje, Jove Vorkapića i Stanka Škare, koji su izdvojeni i odvedeni u pravcu Capraga i tu u jednoj šumi od ustaša ubijeni. Sa onima koji su sprovedeni u Zagreb nije se nikada kasnije moglo doznati šta se desilo, ali se kao sigurno pretpostavlja da su od ustaša ubijeni.

U toku meseca maja i juna ustaše su i dalje nastavili da pojedinačno hapse i odvode Srbe kako iz opštine Topusko tako i iz celog sreza Vrgin Most u raznim pravcima, prema Petrinji, Glini, Karlovcu i Sisku, a za sudbinu odvedenih nije se docnije nikada ništa moglo čuti. Verovatno je da su svi ovi nesretnici od ustaša pobijeni.

Nekako početkom jula 1941 godine upala je jedna grupa ustaša iz Topuskog u Vorkapić Selo u kojoj su se nalazili sve ustaše domaći Hrvati iz Topuskog i okolice u nameri da pobiju sve Srbe u Vorkapić Selu. Zahvaljujući samo tome da smo bili na vreme o ovom ustaškom pohodu izvešteni od dvojice Hrvata iz Topuskog – Babića Steve, mesara i Babića Ivana, gostioničara – nije ova paklena namera za uništenjem Srba u Vorkapić Selu uspela, jer se gotovo celo selo sklonilo u šumu. Ostalo je samo 6 staraca i nekoliko žena koje su ustaše u njihovim domovima poubijali. Ubijeni su: Žutić Vujo, Jarčov Đuro i žena mu, Bogdanović Stojan, Vorkapić Pero, Jarčov Mila i žena mu i Vorkapić Petar s de[…]tero dece. (1)

[19] Prema pravoslavnom crkvenom kalendaru za 1941. godinu, Uskrs ili Vaskrs – Vaskrsenje Gospoda Isusa Hrista bio je u nedjelju, 20. IV. (prema gregorijanskom kalendaru), odnosno 7. IV. (prema julijanskom kalendaru).

Posle ovog slučaja Srbi u Vorkapić Selu bili su stalno na oprezu da ih ustaše [ne] iznenade i na svaki glas da će ustaše doći u Vorkapić Selo sav se narod sklanjao u Petrovu Goru. Na taj način Vorkapić Selo ostalo je sve do danas uglavnom sačuvano i nije doživelo sudbinu drugih mesta u srezu Vrgin Most, koja su uništena i spaljena.

Do januara 1944 godine od ustaške ruke poginulo je u Vorkapić Selu 18 srpskih duša, uračunavši tu i onu partiju pobijenih Srba koje sam napred naveo.

Ustaški teror u Baniji i Kordunu doveo je do organizovanog srpskog otpora, pa je u jesen i zimu 1941 godine i u prvoj polovici 1942 godine dolazilo do velikih i krvavih borbi između Srba i ustaške vojske u planini Petrovoj Gori, u kojim borbama su često ustaše bili hametice poraženi i uništeni. Na srpskoj strani stradalo je mnogo posve nedužnog sveta, najviše žena i dece, koje su ustaše zatekli u selima i koji se nisu blagovremeno sklonili u Petrovu Goru. U toku godine 1941/42 uništena su potpuno u srezu Vrgin Most ova sela: Perna, Čemernica, Crni Potok, Staro Selo i Katinovac. Selo Katinovac ima i najveće žrtve u krvi. U ovome selu ustaše su sve živo zatvorili u domove i zapalili sve kuće tako da je narod u kućama izgoreo.

Teško je reći i od prilike koliko je Srba stradalo od ustaša u srezu Vrgin Most, jer mnogo naroda razišlo se na razne strane i sklonilo u zabitnija naselja gde ustaše nisu dolazili. Dobar deo mlađih ljudi nalazi se na radu u Nemačkoj, a nešto malo srpskog sveta prešlo je odnosno izbeglo u Srbiju.

Po mojem mišljenju danas u srezu Vrgin Most ne živi ni polovica onog broja Srba koliko ih je bilo pre rata, a računam da je oko 1000 Srba platilo glavom od ustaške ruke. Mnogo je naroda propalo prilikom bežanije ispred raznih kaznenih ekspedicija, no koliko je sveta u ovim bežanijama propalo ne može se ustanoviti.

Kao ustaše u opštini Topusko naročito su se istakli: Malinac Mate, moler; Prus Slavko, stolar; Kordić Ivan, zemljoradnik i još nekoji kojih se više ne sećam. Najveći deo naših domaćih ustaša do sada je izgubio glavu u raznim borbama.

Akciju na pokatoličavanju, koja nije imalo gotovo nikakvog uspeha vodio je mesni župnik iz Topuskog, kojemu ime ne znam. Znam, da su pojedinci njemu dolazili u parohiju i da je on lično vršio „pokrst" u katoličku veru.

Više ništa nema izjaviti, a na sve što sam izjavio i što mi je pročitano mogu se zakleti.

D o v r š e n o.

Saslušao i overava: Branko Vukdragović, s. r.

Zapisničar: R. Nikšić, s. r.

Marjanović-Katić Stevo, s. r. (2)

16.

1942. svibanj 18. Gornja Trešnjivica

Bogdan Diklić, paroh pernanski – Arhijerejskom namjesništvu u Aranđelovcu

Vrgin Most

G[ornjo] Karlovačka eparhija
Prijepis

Visoko prečasnom pravoslavnom arhijerejskom namjesništvu u Aranđelovcu

Na tam[ošnji] poziv br[oj] 385/1942 izveštava se sledeće:

1 U mojoj parohiji Perni bilo je oko 4350 duša, opština Topusko, srez Vrgin Most. Dok sam ja bio tamo, nije stradao niko. Ja sam odveden 10 jula, a posle sam saznao da je celo moje selo spaljeno i više od 75% naroda izginulo. Moja se parohija nalazila oko Petrove Gore i tamo su se vodile borbe.

2 Koliko je Srba izbeglo ili preseljeno? Ne znam, nepoznato mi je.

3 Oduzeli su mi sve, ceo nameštaj, krevetninu, krave, svinje, seno, hranu. U samom logoru oduzimali su novac, zlatninu, kao satove, prstenje, dukate, pribor za jelo, štof za odelo, platno, sve što im se na oko dopadne.

4 Koliko je Srba promenilo veroispovest? Ne znam, držim malo i to pod silu.

5 Za crkvu i za stan sam saznao da je spaljeno sve, ništa nisu štedeli.

6 U gonjenju Srba istakla se hrvatska vlast po naredbi svoga poglavnika Ante Pavelića, koji je sastavio sve zlikovce, sadiste i robijaše, naoružao ih i slao u pojedina srpska sela na klanje Srba.

Sam politički program Hrvatske pravaške ili frankovačke stranke kaže: „U Hrvatskoj nema Srba, ako neko ima to je vlaški nakot, to sve treba staviti pod mač i nož i istrebiti iz Hrvatske." Sad su na vlasti ti ljudi u Hrvatskoj i ostvaruju svoj politički program koji je planiran još pre 40 godina.

7 U mom kraju nije bilo ko se od Hrvata ili Muslimana zauzimao za zaštitu Srba.

8 Fotografija nemam.

9 Pismene dokumente nemam.

6. V. 1942 godine — Jerej

U Gor[njoj] Trešnjivici — Bogdan Diklić, paroh pernanski

Tačnost prepisa overava:
V. d. Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protoprezviter-stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvenog Suda (1)

17.

1943. srpanj 31. Beograd
Miloš V. Pribićević – Arhijerejskom namjesniku u Požarevcu

Vrgin Most srez — Gornjo-karlovačka eparhija
Prijepis

Srpska pravoslavna parohija II smoljinačka
Br. 252, 22(9) jula 1941 u Smoljincu

Visokoprečasnom srpskom pravosl[avnom]
Arhijerej[skom] Namesniku u Požarevcu

Na poziv toga v[isoko]prečasnog Arhijer[ejskog] Namesnika od 1/14 VII t[ekuće] g[odine] broj 710, a u vezi sa naređenjem Svetog Arhijerejskog Sinoda srp[ske] pravosl[avne] crkve Sin[odalni] Broj 560 1941 g[odine], podnose se traženi podaci o potpisanom svešteniku i to:

1 Potpisani jest Pribićević V. Miloš, po činu jerej, koji je bio paroh Gornjo-karlovački, odakle je pobegao dana 9 VI (27 V) t[ekuće] g[odine] posle podne.

2 Razlozi i okolnosti sa kojih sam pobegao i tako napustio i morao sa suzama i bolom srca napustiti svoju parohiju i porodicu jesu: zahtevano hapšenje i odvođenje po hrvatskim ustašama, a zatim sigurna, a možda i mučenička smrt. Iscrpni razlozi i okolnosti sa kojih sam morao iz Topuskog pobeći, vide se niže pod tačkom trećom.

3 Sve zlo, nevolje i patnje, koje je srpski narod sa svojim prvacima: sveštenstvom, učiteljstvom, obrtnicima, gostioničarima, istaknutijim zeljoradnicima itd. pretrpeo od 10 aprila (28 III) t[ekuće] g[odine] do moga begstva iz Topuskog 9 juna (27 V) t[ekuće] g[odine] znadem po čuvenju i slušanju od drugih, ali apsolutono ozbiljnih i istaknutih lica.[20] Da su pak Srbi, prvaci u Topuskom, među kojima na prvom mestu kupališni (bivši banski) lekar Dr. Vurdelja Branko, gostioničar i bivši pretsjednik crkv[ene] opštine Vorkapić Jovan, pekari Škara Stanko i Nikola, trgovac Vujošević Milutin itd. po hrvatskim ustašama, dva puta hapšeni i dovedeni, znadem po svom ličnom opažanju i viđenju, a da su isti, nekoliko dana poslije drugog odvođenja u Sisak, negde na polju između Siska i Petrinje poubijani, znadem po čuvenju.

Da je Nebojša, jedinac sin paroha prote na Veljunu (Arhijer[ejsko] namjesništvo slunjsko) Dobrosavljevića Branka ubijen, te da ga je otac Branko, pod pritiskom ustaša morao opojati a zatim su hrvatske ustaše i samoga oca protu Branka ubili na žalost sam saznao sa više strana.

Da je koncem meseca maja ili početkom juna t[ekuće] g[odine] jedne noći pokupljeno nekoliko stotina muškaraca sve do 16 godina pa dalje na više u varoši Glini, te da su tako svi srpski domovi u Glini u crno zavijeni, jer su svi pokupljeni muškarci poubijani kod hrvatskog sela Prekope 3 – 4 km udaljeno od Gline, te ili spaljeni krečom ili bačeni u reku Glinu ili u hrpama (gomilama) u iskopane jame pobacani i zatrpani, znadem kao sigurnu tešku nesreću i zločin, jer se je o tome na sve strane ne samo šaputato, nego i glasno sa suzama u očima pričalo.

Da je bivši bovićki (srez vrginmostanski) a potonji (poslednji) paroh ogulinski, jerej Ćurčić Stevan, iz Ogulina doveden u Vrgin Most, te tu pritvoren, a noću tako tučen (bijen), da se je iz glasa derao i jaukao, a zatim da je posle tri dana i tri noći, što ih je proveo u Vrgin Mostu u mukama od batina, nekamo odveden bez traga i svakako ubijen, znadem po čuvenju od više lica.

Da je sveštenstvo crkvenog suda u Plaškom zajedno sa Preosvećenim episkopom Savom bilo na miru sve dok su tamo bili Talijani, a da su po odlasku Talijana svi pozatvarani ili internirani i u Ogulin po hrvatskim ustašama odvedeni, a plaščanski arhijerejski namesnik proto Dokmanović Milan – zvani „Ljuti" – da je ubijen, saznao sam bio sa više strana. Da je u Plaškom zaista nevolja i nesreća bila verovao sam i po tome što od tada ne dobih ni jednog akta na parohiju, niti na arhijerejsko namesništvo, pa ni na moj zamolbeni upit, da se jave ne dobih, nažalost, odgovora.

Kada je za mene lično postalo opasno, da se i dalje u Topuskom nalazim, saopštio mi je prijatelj – učitelj – Hrvat, da čim pre bežim iz Topuskog. Tada sam njegovim i kupališnog lečnika Dr. Klimeka posredovanjem dobio od ustaškog stožera u Topuskom propusnicu za lečenje u Beogradu, (1) te sam 9 juna posle podne iz Topuskog otišao ostavivši ženu i decu, parohiju i svoju sirotinju.

Posle moga begstva, a naročito prvih desetak dana meseca jula – kako mi je saopštila moja supruga, koja je u zadnji čas uspela umaknuti – pohapšeni su sveštenici u onom kraju sa porodicama, te odvedeni u logore, a ima glasova, da su mnogi pobijeni, pa čak da su život izgubili i članovi Crkvenog Suda u Plaškom, zajedno sa Episkopom. Dao Bog da sve ovo ne bude istina.

U Smoljincu, 22(9) jula 1941
Jerej M[iloš] Pribićević, s. r.
v[ršilac] d[užnosti] p[aroha] II Smoljin[skog]

[20] Prema pravoslavnom crkvenom kalendaru za 1941. godinu, ponedjeljak, 9. VI. (prema gregorijanskom kalendaru), odnosno 27. V. (prema julijanskom kalendaru), bio je Duhovski ponedjeljak.

Sravnili s originalom
Tačnost prepisa sa originala overava:
V[ršilac] d[užnosti] Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Protojerej-stavrofor
(nečitko)
Član Velikog Crkvenog Suda (2)

18.

1943. srpanj 31. Beograd
Jelena Kopač – Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu

Z A P I S N I K
od 31. jula 1943 godine
sastavljen u Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu

KOPAČ JELENA, domaćica iz Gor[nje] Cremušnice, opština Bović, sreza Vrgin Most, kći pok[ojnog] Save Drpe i Kate rođ[ene] Borota, stara 65 godina, udovica, majka jednog deteta, vere pravoslavne, Srpkinja, sada izbeglica u Beogradu, Dimitrija Tucovića ulica broj 8, iskazana izb[eglička] leg[itimacija] broj 125330, pozvana da govori istinu o prilikama u svome kraju, iskazuje sledeće:

Selo Cremušnica leži severno od železničke pruge Karlovac – Caprag, prema reci Kupi i prema mestu Lasinji, poznatom zbog svoje mineralne vode, na drumu, koji vodi iz Vrgin Mosta ka Zagrebu. Selo je podeljeno na dva dela: Gornju i Donju Cremušnicu. Stanovnici sela su isključivo Srbi. U ostalom cela opština Bović, koja se sastoji od više sela, nastanjena je samo sa srpskim življem.

Odmah po osnutku nezavisne države Hrvatske, počeli su nas posećivati sa raznih strana naoružani ustaški odredi, kojima je bio cilj progon i uništavanje srpskog elementa. Gotovo svake nedelje dolazili su k nama sa kamionima ustaše iz Zagreba, Gline, Karlovca i drugih mesta. Sve strane ustaše predvodili su ustaše iz obližnjeg mesta Bučice, koje je čisto hrvatsko mesto, pa kao takvo dalo ustaškom pokretu veliki prilog u svojim krvoločnim ljudima. Ustaše iz Bučice najbolje su bili upoznati sa prilikama naših srpskih sela, te je stoga njima pala u deo dužnost, da označuju pojedine Srbe, koje ustaše treba da progone i ubijaju. Grupe ustaša, koje su povremeno dolazile u naše selo, podizale su pravu hajku za našim ljudima. Koga su imali na svojoj crnoj listi, toga su progonili, a ako su ga uhapsili, znalo se za sigurno, da je njegova sudbina zapečaćena. U većini slučajeva ustaše su odvodili iz naših sela uhapšene Srbe u obližnje šume, gde su ih likvidirali po najkraćem postupku. Dešavalo se vrlo često, da su u samom selu poubijali izvesne Srbe, koji su im pali u šake. Nisu dozvoljavali pritom, da se leševi poubijanih ljudi odmah pokopaju, već su po više dana ostavili leševe izložene na licu mesta, valjda zato, da budu kao strašilo Srbima. Najviše su ubijali Srbe u šumi Kobiljača, Jame i u drugim pošumljenim predelima. Obično su kod svojih pohoda sakupljali ljude iz svih sela u opštini Bović i dovlačili ih na žand[arsku] stanicu u samom Boviću. Tako skupljene ljude u par navrata odvukli su u Glinu i tamo poubijali. Poznato mi je, da je jedna partija Srba poubijana odnosno poklana u srpskoj crkvi u Glini. Iz samoga sela Golinje ustaše su uhapsili 66 Srba i poubijali ih u šumi Kobiljači.

Naši ljudi mnogo su stradali od ustaša još u toku 1941 god[ine]. Verovatno, da bi broj nastradalih Srba bio još i daleko veći, da se ljudi nisu sakrivali i bežali u šume, kad god je opasnost od strane ustaša (1) zapretila. Cela 1941 godina karakterizovana je stalnim ustaškim upadima u naša mirna sela i bežanjem Srba na sve strane ispred ovih velikih krvoloka.

U mome selu ustaše su u leto 1941 godine više puta tražili seljaka Damjana Radanovića, oca šestero dece. On se je neko vreme sklanjao i sakrivao ispred ustaša. Konačno mu je to dozlogrdilo, pa kako je bio u svakom pogledu ispravan i pošten, što međutim za ustaše ne znači ništa, sačekao je kod svoje kuće jednoga dana ustaše i predao im se. Bez ikakvog saslušavanja, njega su ustaše ubili na njegovom dvorištu, nemajući milosrđa ni prema njegovoj deci, koja su ostala potpuno sama, bez igde ikoga, jer im je majka još ranije umrla. Istoga dana ustaše su ubili u selu Gornja Cremušnica seljake Jovana i Nikolu Radanovića. Sem toga ustaše su tih dana ubili u Donjoj Cremušnici dve žene, kojima ne znam imena. Kako se naš svet razbežao i rasturio se na sve strane, ne mogu sada navesti imena svih ljudi, koje su ustaše poubijali.

U toku 1941 godine ustaše su zapalili i potpuno srušili srpske crkve u Boviću, Kirinu, Stipanu i Pješćanici. Osnovnu školu u Gor[njoj] Cremušnici također su spalili, jer po njihovom mišljenju škola više nije potrebna za srpsku decu. Učitelja Dragu Smoljanovića odvukli su sobom i ubili.

Ispred stalnih ustaških progona i nasrtaja konačno je sve srpsko stanovništvo, kako iz našeg sela, tako i iz obližnjih mesta, napustilo svoje kuće i razbežalo se po šumama, a u koliko je neko imao priliku, smestio se privremeno na drugim udaljenijim mestima kod svojih rođaka i prijatelja. Najviše nas je bilo u Petrovoj Gori. Od ustaša nigde nismo imali mira. Stalno smo bežali i bili u pokretu, nastanjujući se prolazno u ona mesta u koja još ustaše nisu dolazili.

Ja sam sa mojim pokojnim mužem Petrom, koji je docnije umro od velikih patnji i nedaća, provela u Petrovoj Gori punih pet meseci, po onoj najvećoj zimi u 1941 i 1942 godini. Sav srpski živalj iz cele Banije potucao se tako od nemila do nedraga, samo da bi spasio svoj goli i jadni život

U Petrovoj Gori također su nas neprestano napadali. U više navrata vršili su napade na nas veći odredi domobranske vojske i uniformisanih ustaša. Čak su nas često puta u našim zbegovima bombardovali iz aviona. Mnogo ljudi, žena i dece je poubijano, a dosta veliki broj je poumirao od gladi i zime.

U proleću 1942 godine mnogi od naših ljudi, koji su još ostali na životu, vratili su se svojim kućama. Tako isto vratila sam se ja sa mojim mužem. Svi mi verovali smo, da su se ustaše zasitili srpske krvi i da će nas pustiti na miru. U tome smo se prevarili, jer je ustaška žeđ za srpskom krvi nezajažljiva. Posle svega tri nedelje opet su ustaše (2) upali u naše selo i skupljali Srbe, koje su ubijali sa takovim lakoćom s kakvom se svršava najobičniji i najlakši posao. Naročito su vršili ubijanja i pokolje u Ostrožinu i Kirinu. Ispred ustaških zlostavljanja ponovno smo morali bežati u obližnje šume iz kojih smo se vraćali kući, kad su ustaše otišle. Kratko vreme posle našeg povratka kući iz Petrove Gore, umro je moj muž Petar, koji je u zbegu sav promrzo i propao od čega se više nije mogao izlečiti.

Dok smo se mi nalazili u Pterovoj Gori, ustaše su popalili sve kuće u Gornjoj i Donjoj Cremušnici, a tako isto i u svim ostalim srpskim selima, pošto su prethodno sve opljačkali i prisvojili, što je za njih bilo od vrednosti. U bukvalnom smislu te reči, naša sela su ustaše potpuno razorili i pretvorili u prava zgarišta.

Zbo ovakovog stanja stvari, nakon našeg povratka iz Petrove Gore u selo, živeli smo u kolibama, koje smo na brzu ruku podigli. Može se lako zamisliti, kakav je bio naš život bez kuće i kućišta, bez stoke i bez hrane. Formalno smo gladovali, tako da su slabiji i iznureni ljudi umirali od gladi. Preko celog leta 1942 godine proveli smo u našem selu u stalnom strahu i neprestanom gonjenju po ustašama. Pod najtežim okolnostima ipak smo uspeli, da u nekoliko obradimo našu zemlju. Ustaše nam nisu priuštili ni taj najbedniji život, koji je bio ravan životu cigana, već su nas iz dana u dan ganjali kao divlje zveri.

Pred Sv. Iliju 1942 godine došla je u naše selo ustaška vojska i ponovno nas sve rasterala. Mnogi ljudi, koje su ustaše pohvatali, platili su glavom. Seljaka Đuru Mraovića iz

Gor[nje] Cremušnice ustaše su uhvatili, zatvorili u jednu kolibu, koju su potom zapalili. Ispečen leš ovoga nesretnika ustaše su bacili u seoski bunar. Ovaj put svi smo iz našeg sela izbegli u selo Kirin i Ostrožin. U ovim selima proveli smo od Sv. Nikole do Sv. Save.

O Sv. Savi 1943 godine ustaška crna legija proterala nas je iz naših privremenih naselja u Kirinu i Ostrožinu. Bežali smo progonjeni od ustaša preko Korduna i Petrove Gore u Bosnu. U masama prolazili smo kroz razna mesta, kojih se više ne sećam, jer kao nepismena žena nisam mogla da upamtim sve predele, kroz koje smo bežali. Ipak se sećam, da smo prolazili kroz Bos[anski] Petrovac, Drvar, Krupu i Glamoč. Bežeći tako došli smo do blizu dalmatinske međe i nastanili se u selu Proovu. U tome selu ostali smo par nedjelja. Iza toga ponovno smo produžili naš mukotrpan put natra preko Like i Korduna u Gor[nju] Cremušnicu, gde sam sa ostalima stigla pred Uskrs 1943 godine.

Kod kuće opet nisam imala mira. Ustaše su neprestano zalazili u selo i progonili naš svet. Ispred njih smo bežali i sakrivali se u polju, po živicama i drugim skrivenim mestima. Naposletku sam sama, ovako stara i nemoćna otputila se u beo svet. Usput sam prosila i na taj način (3) od prosjačenja živela. Tako pešačeći došla sam u Karlovac, gde sam se smestila kao radnica kod jednog Hrvata. Na tome mestu provela sam mesec dana. Moj poslodavac kome ne znam imena izradio mi je nakon toga objavu za put u Zemun. U Karlovcu sam se našla sa poznatom staricom Kopač Milkom iz Gor[nje] Cremušnice, pa smo nas dve zajedno izbegle iz Hrvatske i doputovale iz Karlovca u Beograd 27. jula 1943 godine.

Ustaše, koji su progonili Srbe u našem kraju, ne poznam. Ovo stoga, jer su oni najviše dolazili sa strane. Jedino mi je poznat kao ustaša odnosno kao ustaški vođa Šilobot Stevan iz Bučice, opštine iste, srez Glina, dočim druge ustaše n poznam.

Drugo ništa nemam reći, a na iskazano i pročitano mi mogu se zakleti.

D o v r š e n o.

Saslušao i overava:	Zapisničar:	Kopač Jelena po meni
Jakšić Branko, s. r.	Tatalović Nevenka, s. r.	Tatalović Nevenki, s. r.

19.

1942. veljača 16. Beograd

Vukosava Galogaža – Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu

Z A P I S N I K
od 16 februara 1942 god[ine]
sastavljen u Komesrijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu

Pristupa nepozvana Galogaža Vukosava, stara 32 godine, srpsko pravoslavne vere, kći pok[ojmog] Ilije i Mileve rođene Rajšić, učiteljica, pobegla iz Vrginmosta, sada nastanjena u Beogradu, Vrbaska br[oj] 3, poseduje železničku legitimaciju za putovanje broj 30924 od 10. VI. 1937, izdane joj od Direkcije državnih železnica u Zagrebu, te iskazuje:

U aprilu prošle godine, služila sam kao učiteljica u Boviću, sreza Vrginmost. Po prevratu sve do meseca maja prilike u opštini Bović kao i u celom srezu Vrginmost bile su mirne.

Na Đurđev dan 6 maja 1941 upali su nenadano ustaše u Bović i pokupili 12 seljaka Srba i to: Marčić Vasu, Mraović Milana, Mraović Stevana, Borotu Milana, Vukovića kojemu imena ne znam, sve zemljoradnike iz Bovića i odveli ih u selo Bučicu, gde su ih na razne načine mučili i tukli, a zatim ih poveli u pravcu Zagreba. Međutim na putu presrela je transport s ovim ljudima koje su vodile ustaše nemačka vojska i kad su se ovi ljudi pritužili nemačkim vojnicima na postupak ustaša, Nemci su ih oduzeli ustašama iz ruku i odveli ih u Zagreb a odatle uputili u Nemačku u logor, odakle su se oni javili svojim kućama.

Poznato mi je da su ustaše ovu davnajstoricu ljudi još u Boviću svezali u lance te jednom ciganinu naredili da ih tuče. Glavni od ustaša koji je u hapšenju i zlostavljanju ovih ljudi sudelovao jeste Šilobod, kojemu ime ne znam iz sela Bučice kao i neki Rožanković iz Bučice, kojemu imena ne znam.

U mesecu junu nije se zbilo ništa naročito u opštini Bović i srezu Vrginmost, verovatno iz toga što su tada u srez Vrginmost došli Talijani. Ovako snošljivo stanje bilo je sve do 29 jula prošle godine. Toga dana došli su u opštinu Bović ustaše iz Gline sa velikim brojem kamiona te su pokupili iz Bovića i okolnih sela oko 150 Srba, natovarili ih u kamione i odveli u Glinu. Ovako veliki broj ljudi skupili su na taj način, što je bilo objavljeno po Boviću i okolnim selima da će se 29 jula deliti seljacima blokovi za vršidbu. Gotovo svi ovi ljudi pokupljeni su od ustaša pred opštinskom zgradom u Boviću. Kad su ih ustaše odveli u Glinu, zatvorili su ih u srpsku crkvu i tu sve do jednoga poklali.

U samom mestu ustaše su 29 jula opljačkali [Petra] Gledića, kojemu ime ne znam, za kojega su znali da ima novaca, te pošto su mu oduzeli sav novac zaklali su ga u jednoj šumici kraj Bovića. Istoga dana ubili su i Stanojevića Jovana, zemljoradnika u njegovu dvoriištu.

Među onih 150 pobijenih Srba seljaka iz opštine Bović u pravoslavnoj crkvi u Glini po imenima mogu navesti ove: Smoljanović Dragutina, učitelja, oženjenog oca troje dece, Radanović Nikolu, trgovca, sina mu Dušana i dvojicu braće od kojih znam da se jedan zove Stevan. Sem toga spomenutoj braći Radanovićima ubili su i oca kojemu ime ne znam. Nadalje su ubili: Stanojević Marka, Mraović Adama i Borotu Milana (1) zemljoradnike, braću Mraovića Jovana i Damjana, trgovce, Mraović Stanka kovača i Mraović Damjana lugara. Po imenu drugih se ljudi sada više ne mogu setiti. Svi ovi ljudi su iz Bovića i okolnih sela opštine Bović.

Povodom događaja od 29 jula ljudi su se počeli sklanjati u druga sela bliže šumama, a ustaše su tada preko opštinskih poverenika pozivali narod i odbegle iz svojih sela da se vrate kućama i da se ni jednom od njih neće ništa dogoditi.

Početkom avgusta upala je ustaška vojska u srez Vrginmost i zapalila selo Ostrožin, u kojem je izgorelo 20 kuća, a u mestima Boviću i Kirinu zapalili su crkve. Kao razlog za to naveli su ustaše to što su ljudi, vrativši se kućama po odlasku ustaša, otvorili zatvorene i zapečaćene crkve i zvonili u zvona da na taj način objave svoj povratak kućama te da su crkve opet slobodne.

Na pozive hrvatskih vlasti narodu da se vrati kućama tek nekoji su se ljudi odazvali, no i oni su ubrzo bili pohapšeni. Tako je bilo sa braćom Damjanom i Vujom Gledićem i Vujinim sinom Perom, zemljoradnicima iz Bovića, koje su po povratku kući pohapsili a zatim sproveli u Karlovac gde su osuđeni na smrt streljanjem, koja je nad njima i izvršena. Isto tako bili su od ovih povratnika kućama uhapšeni i odvedeni u Karlovac Svetozar Mraović i Borota Stevo, zemljoradnici iz Bovića, no ovi su posle provedenog postupka protiv njih pušteni kućama. Prilikom upada ustaša u sela sreza Vrginmost u toku meseca avgusta dolazilo je na više mesta do krvavih sukoba između ustaša i naroda koji je izbegao u šume, pa je tako od strane ustaša više njih poginulo kao i žandarmerijski narednik iz Bovića Mesić Tomo, koji je sa ustaškim poverenicima na prevaru pozivao narod, koji je odbegao u šume, da se vrati kućama.

Meseci septembar, oktobar i novembar prošli su dosta mirno i nije bilo većih proganjanja Srba, u glavnom zauzimanjem kotarskog pretstojnika Majoranca Antuna, koji je premešten iz Šida u Vrginmost.

U decembru 1941 počinju nova i teška proganjanja Srba od strane hrvatske ustaške vojske. Ustaše koji su dolazili od reke Kupe prema Vrginmostu zapalili su sva srpska sela od Kupe do Vrginmosta, pa su tako sasvim zapaljena sela Stipan, Kirin, Bović, Čremušnica, Ostrožin, Trstenica, Kozarac, Golinja, Pješčanica te Gornji i Donji Sjeničak kao i selo Čemernica. Danas u ovim selima nema nikoga živoga. Svu stoku i stvari iz ovih upropa-

štenih i uništenih sela ustaše su pokupili i dopremili najpre u Vrginmost a odatle odpravili u Zagreb.

U januaru ove godine odvedeni su od ustaša iz Vrginmosta oni Srbi koji nisu dotle prešli na rimokatoličku veru. Odveli su ih u nepoznatom pravcu i za njihovu sudbinu se ništa ne zna.

U pogledu akcije na pokatoličavanju srpskog življa mogu izjaviti sledeće:

Na dan 3 avgusta 1941 g[odine] putem opštinskih poverenika te mesne inteligencije u pojedinim selima sreza Vrginmost pozvani su svi Srbi pravoslavne vere sa svojim porodicama da radi čina pokrštavanja dođu u Vrginmost, te srpski živalj da bi spasao gole živote i svoja […] (2) odazvao se jednim delom ovome pozivu te su rečenoga dana došli u Vrginmost i to iz sela opštine Čemernica, iz Pješčanice i Slavskog Polja kao i iz Podgorja i Crevarske Strane. Bilo ih je preko jedne hiljade. Po njihovom dolasku ustaše su odmah opkolili čitavu ovu gomilu naroda sa svih strana i počeli odvajati muškarce od žena i dece. Nije prošlo nekoliko sati kad su stali stizati kamioni od Gline i Petrinje i po dolasku ovih kamiona odmah su sve muškarce natrpali u kamione kojih je bilo oko 30 i po tom sve natovarene muškarce u kamione odveli su u Glinu. Najveći deo odvedenih Srba ubijen je u Glini a ostali su odvedeni u logor u Gospić. Kasnije se ustanovilo da su i svi ovi koje su transportom uputili u Gospić pobijeni.

Po sredi je dakle bila obična prevara i nije se radilo na pokrštavanju nego se samo pronašao način kako bi zavarali srpski živalj i posle toga pobili ljude.

Od ustaša koji su se naročito isticali u proganjanju Srba navodim: Plemenčić Josipa, mesara iz Vrginmosta, koji je bio poverenik opštine Vrginmost i glavni inicijator hapšenja i progona Srba, Beljana, želj[ezničkog] stražara, kojemu ime ne znam, po čijem je nalogu stradalo celo selo Crevarska Strana u kojem su ustaše sve muškarce pobili a žene i decu odveli u logor. Isticao se i jedan lugar iz Vrginmosta kojemu se imena ne sećam i koji je zajedno sa spomenutom dvojicom u glavnom vodio svu akciju u hapšenju i progonu Srba.

Kotarski pretstojnik Majorinac Antun odmah po dolasku u Vrginmost u mesecu novembru uhapsio je spomenute Plemenčić Josipa i Beljana zbog raznih nezakonitosti i tek zauzimanjem Velikog župana u Petrinji Dr. Petra Gvozdića pušteni su Plemenčić i Beljan na slobodu. Ova dvojica bili su uhapšeni radi vršenja pljačke po selima kao i radi toga što su njihovim nastojanjem odvedeni i pozatvarani toliki Srbi.

Ne mogu tačno navesti broj ubijenih Srba u srezu Vrginmost, ali znam da su u selima Čemernici, Starom Selu, Topuskom i Pješčanici pobijeni gotovo svi Srbi muškarci. U opštini Bović ubijeno je oko 150 Srba. Ono odraslih Srba što je ostalo u životu odbeglo je u Petrovu Goru i vodi borbu za opstanak sa ustašama. S njima nalazi se sada zajedno i dosta velik broj Hrvata iz okoline Capraga i Siska, te zajednički daju otpor ustašama. U čestim borbama između ovih ljudi koji su odbegli u šume i ustaša poginulo je i dosta ustaša.

Razlog mome dolasku u Beograd je taj, što se ni sama više nisam osećala sigurnom, a sem toga nisam htela preći na katoličku veru.

Doputovala sam pomoću propusnice izdane mi od Nemačkog konzulata u Zagrebu no koja mi je prilikom dolaska oduzeta na žel[jezničkoj] stanici u Beogradu.

Od isparava imam samo železničku legitimaciju broj 30924 od 10. VI. 1937.

Više ne bih imala ništa da izjavim a na sve napred rečeno i pričitano mogu se prema potrebi i zakleti.

Do v r š e n o.

Saslušao i overava: [Nije skenirano – *op. a.*]

Zapisničar: [Nije skenirano – *op. a.*] (3)

Galogaža Vukosava, s. r.

20.

1942. veljača 16. Beograd
Manojlo D. Krga – ?

Vrgin Most srez

Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

P O D A C I
o Prognanim Sveštenicima

1 MANOJLO D. KRGA, sveštenik pripravnik, privremeni paroh kirinski u Kirinu, namesništvo Vrgin Most, eparhija gornjo-karlovačka. Uhapšen u svojoj parohiji 10 jula 1941 godine i posle internacije u logoru iseljeničkom u Capragu, prognan u Srbiju (Aranđelovac) 8 avgusta 1941 godine.

2 Kao privremeni paroh u parohiji Kirin postavljen sam 1 avgusta 1939 godine. Na pomenutoj parohiji služio sam sve do 10 jula 1941 godine. Budući da sam imao jaku volju, da moga svakoga parohijana što bolje upoznam, kretao sam se što više po parohiji i tako sam uspio sve parohijane i njihove životne prilike da upoznam. Narod moje parohije bio je sav pravoslavne veroispovesti. I ako nisu često dolazili u crkvu, ipak su bili odani svojoj crkvi u najvećoj meri. Svoje srpstvo i pravoslavlje ojačali su još više kada je stvorena tzv. nezavisna država Hrvatska, koja je jednim mahom pokušala da uništi najveće duhovne narodne svetinje, srpstvo i pravoslavlje. Osnutkom te krvave „države" moj narod u parohiji i ja odmah smo bili izloženi najvećim progonima. Progoni su otpočeli odmah, a mnogi su i svoje živote položili. Uglednim ljudima savetovano je da pređu u katoličku veru, a kad od njih ne dobiše privole, mnogi su poubijani. Među njima i moj otac Danilo.

Ja sam više puta morao da bežim ispred ustaša, jer su po svaku cenu hteli da me ubiju. Dva puta su dolazili preko noći u moj parohijski stan, hteli su da me vode, ali me nikada nisu mogli da uhvate, jer u kući nisam smeo spavati, nego obično u kukuruzima ili u šumi. 10 jula ove godine po treći puta dolaze po mene, ali me ni toga puta nisu našli kod kuće, već u selu Ostrožinu, koje je od moga stana daleko pet kilometara. Međutim, da bi me lakše uhvatili, najpre su uhapsili moju suprugu sa detetom i doveli u to selo. Kada su mi seljaci saopštili da su ustaše uhapsile moju suprugu, bio sam prinuđen da se predam. Pošto sam im se predao, rekli su mi, da idemo u moj stan da me nešto saslušaju. Kad smo došli u stan, našao sam pred stanom kamion sa šest ustaša i dva žandarma. Pred stanom me žandarmi lišavaju slobode i naređuju, da se u roku od 20 minuta spremim i da sa porodicom napustim stan. U roku od tih 20 minuta uspeo sam da uzmem samo ono, što je najpotrebnije. Tačno u 14 časova zajedno sa porodicom napustio sam stan. U prisustvu mome stan je zapečaćen i na njemu je napisano, da je isti svojina „nezavisne države Hrvatske". Crkvu, hram sv. apostola Petra i Pavla, također je zapečaćen. Postavljen je seoski starešina, da pod ličnom i pod pretnjom smrtne kazne ima da očuva, sve do daljnjeg naređenja i crkvu i parohijski stan sa zgradama. Seli smo zatim u kamion i krenuli za Glinu. Usput su u kamion ukrcali još šest sveštenika mojih suseda. U 10 časova uveče stigli smo u Glinu. Tu su nas zatvorili u hotel „Kasinu", nad nama izvršili pretres i pregledali stvari. Sutradan 11 jula u 14 časova krenuli smo za Caprag gde je bio iseljenički logor. U Capragu prilikom pregleda sve su nam oduzeli: i životne namirnice i novac i zlatninu i srebrninu, pa čak i posteljne stvari.

O životu u logoru u Capragu biće reči u naročitom dodatku ovim izveštajima, koji će biti priložen ovim podacima. (1)

Čačak, 27 avgusta 1941

Manojlo D. Krga
Sveštenik
admin[istrativni] pomoćnik sveštenika crkve u Čačku

Sravnili s originalom:

Tačnost prepisa sa originala overava:
V[ršioc] d[užnosti] Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Projerej-stavrofor
(potpis nečitak)
Član Velikog Crkvenog Suda (2)

21.

1941. rujna 15. Beograd
Nikola Bulat – Izbjegličkom logoru u Beogradu

ZAPISNIK
od 15 septembra 1941 god[ine] sastavljen u Izbegličkom logoru u Beogradu

Nepozvat pristupa Bulat Nikola iz sela Kirina, opština Bović, srez Vrginmost, star 64 godine došao sa sinom od 18 godina i izjavljuje sledeće:

Slušali smo odmah posle sloma naše vojske da ustaše tuku i kolju naš narod u Glini. Sećam se porodice Relić, trgovci, u kojoj je ubijen od ustaša otac i dva sina. U Glini im je ustaška komanda.

Iz Gline prešli su u Bović i Bučicu gde im je bila isto tako neka komanda. U Bučici je zapovednik ustaša Šilobod. Po svima susednim selima postavili su odmah svoje patrole. U selu Boviću skupili su ljude na prevaru da dođu u opštinu zbog nekih saopštenja. Skupilo se oko 90 naših ljudi. Poznata su mi imena: Nikola Radanović, trgovac, Stano[je]vić Vaso, Španović, imena mu ne znam i Mraovići iz Golinje. Od Mraovića odveden je otac sa dva sina. Svih ovih 90 ljudi odvedeno je u šumu Kobiljaču i pobijeno. Umakao je jedino Ljuban Mraović, koji je ispričao da su ih grozno mučili čupajući im brkove, sekući nosove, uši, zatim su ih tukli sa krampovima i lopatama, a onda ih grozno izmrcvarene ubijali. U samom selu Boviću ubili su Petra Gledića starog 75 godina i sina mu starog 35 godina. Putevima su neprekidno prolazili kamioni iz kojih su gađali ljude i gomile mrtvih ležale su kraj puteva. Mrtve su naročito bacali oko crkve ili [u] crkveno dvorište. Nekoliko dana poslije odvođenja ovih 90 ljudi u šumu, sakupljali su svet radi prevođenja na katoličku veru i obećavali da će posle toga moći mirno da žive u svojim selima.

Seljaci i žene iz sela Pješčanice i Čemernice skupili su se a bilo ih je oko 1200.

Od strane ustaša priređeno je slavlje i po podne istoga dana kazali su ljudima ovako: Idemo Sokolskom domu gde ćemo naći župnika koji će izvršiti pokrštavanje. Žene su vratili kućama a ljude su odveli u Sokolski dom i uveli ih u dvorište. Ustaše su ih opkolili da ne bi koji izbegao, a takom noći odveli ih u grupama, za njih ništa više pouzdano nismo doznali. Pričalo se samo da su u logoru u Sisku. Vlasti su pomagale ustaše u ovim zlodelima. (1)

Naši ljudi u strahu skupljali su se i organizovali da pruže otpor ustašama, jer im je bilo draže da poginu, nego da ih ustaše žive uhvate i muče. Oko Preobraženja ustaše su udarile na selo Kirin.[21] Naši su ih odbili. U borbi je poginuo jedan ustaša. Zatim su udarili na Dugo Selo gde su opet bili odbijeni. U selu Vidovićima pri ustaškom napadu poginuo je opet jedan ustaša. Kad su ustaše vidjele da u ova sela ne mogu, tražili su vojsku. Kad je Hrvatska vojska došla u Vrginmost, sreski načelnik Hrvat dokazivao je oficirima hrvatskim plačući da je narod nevin i molio je da se u narod ne dira. Njega je nestalo, kažu da se ubio ili je nekud pobegao. Vojska je udarila sa tri kraja. Oko Vrginmosta popalili su po selima oko 40 kuća i poubijali oko 30 ljudi i žena. 4 crkve su zapaljene. Sveštenike sa porodicama ustaše su još ranije odvele u Sisak u logore. Među njima bio je i sveštenik iz Bovića Vladimir Ivančević i sveštenik iz Kirina Krga Manojlo. Kada je naišla vojska dvo-

[21] Prema pravoslavnom crkvenom kalendaru za 1941. godinu, Preobraženje Gospodnje bilo je u utorak, 19. VIII. (prema gregorijanskom kalendaru), odnosno 6. VIII. (prema julijanskom kalendaru).

jica su od naših poginuli jer su oni jedini zbog starosti ostali u selu. Jedan od njih zove se Janko Bulat, star 68 godina i Simo Pavlović, star 65 godina. Drugi sav narod pobegao je u šumu i tamo ostao dok vojska nije otišla. Dok se narod krio po šumi iz aviona su bacali Hrvati letke u kojima je pisalo da se vraćamo svojim kućama, jer da nam se ništa neće dogoditi. Poneki su se vraćali i onda se produžilo sa ubistvima. Bilo je Hrvata s one strane Kupe, koji su nam činili usluge, jer u nas nisu dirali, a osim toga javljali su nam kad bi ustaše prelazile preko Kupe u naša sela. I da nije bilo toga našega bi sveta izginulo mnogo više. Pljačkanja i ubistva produžavala su se. Ustaše su upale jednoga dana u Bović odakle su odveli 8 mladića. Ne zna se šta se s njima dogodilo. Od ustaša poznat mi je narednik Mesić, koji je najviše prokazivao naše ljude i izdavao naređenja za ubistva. Kad smo vidjeli da tome nema kraja, skupili smo se nas desetorica i prebacili se do Karlovca. Tamo smo dobili propusnice od nemačkih vlasti s kojima smo stigli u Beograd.

Overava: Zapisničar:
Kosa Pavković-Martinović, s. r. Ilija A. Mojić, s. r. (2) Nikola Bulat, s. r.

22.

1942. ožujak 6. Lapovo
Stanislav Mrkobrada – Općini Lapovo[22]

Mrkobrada Stanislav
6 marta 1942, Vrgin Most

…hrvatskih ustaša a u liku Dra Mirka Puka, sadašnjeg ministra pravde, pošto sam saznao da ću biti streljan, ali sam uspeo te sam istoga dana pobegao.

…zlostavljan nisam samo u toliko što mi je od njihove strane prećeno ubistvom i streljanjem.

O postupcima hrvatskih ustaških vlasti, znam da kažem to:

Da su vršili masom ubistva u mome srezu na dan 29. VII – 2 VIII 1941 g[odine] oko 10 hiljada ljudi, tukli, na razne načine mučili i zlostavljali pa i naposletku ubijali.

…hrvatske ustaške vlasti…

…kuću moje snaje sa kojom sam u zadruzi živeo, zatim je ubili kao i moga sinovca, a osim toga i majku koja je živela u drugoj kući, isterali iz kuće i stvari joj sve oduzeli…

hrvatskih državnih vlasti u licu znam da se zovu: Anto Šprajc, čuvar šuma, Nikola Pazić, žan narednik, Josip Plemenčić, kasapin, iz Vrgin Mosta koji su bili sa službom.

(vlastoručni potpis)

Pečat: Opština lapovska, srez lepenički
(potpis nečitak) (1)

[22] Odgovori su se upisivali u upitnik koji je, s rijetkim iznimkama, danas nečitljiv. Tek su dijelom čitljivi i odgovori koji se ovdje reproduciraju [*op. a.*].

23.

1941. kolovoz 5. Beograd
Nikola Radošević – izjava

Radošević Nikola
izbeglica – izjava

Dana 5. avgusta 1941 godine doputovao je iz Hrvatske Radošević Nikola, čuvar šuma, iz sreza Vrgin Most, koji izjavi sledeće:

Dana 3. ovog meseca hrvatske vlasti pozvale su srpski narod u mestima: Vojnić i Vrgin Most, da se skupe kod opština njihovih i da čekaju rimokatoličke popove, da bi ih isti pokrstili, a u protivnom, ko se ne odazove ovom pozivu, biće proteran ili ubijen. Narod se ovom i ovako teškom pozivu odazvao, da bi se na koji način spasao. Međutim, pošto je narod celoga dana čekao po opštinskim dvorištima, raspitujući se kada će to biti gotovo, odgovor su dobivali, da će doći popovi, te da će sve biti brzo gotovo.

Oko 18 časova došli su ustaši na kamionima, te sakupljeni narod potovarili u kamione i vozili ih u obližnju šumu, gde je već bilo iskopano više rupa i spremljen kreč. Tu su ih streljali i rušili leševe u te jame, a potom posipali ih krečom.

Ja sam prilikom vožnje, izjavio je Radošević, iskočio iz kamiona i uspeo sam da se spasem begstvom. Koliko je tu streljano tačno ne mogu da znam, ali računam tri do četiri stotine ljudi.

Radošević Nikola
Čuvar šuma, Beograd,
Kumodraška ul br 3 (1)

24.

1941. listopad 22. Beograd
Marko Linta – Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu

VRGIN MOST SREZ – iskaz Linte Marka, oficijala kod Sreskog suda u Vrgin Mostu

Z A P I S N I K
od 22 oktobra 1941 god[ine] sastavljen u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu

Nepozvan pristupio je LINTA MARKO, oficijal Sreskog suda u Vrgin Mostu, star 57 godina, oženjen, otac troje dece te iskazuje:

Na 6 maja o[ve] g[odine] došao je u Vrgin Most iz Like ili Dalmacije ustaški logornik po imenu Marko, a prezimena mu ne znam. On je došao sa 10 do 15 naoružanih ustaša, većinom iz Topuskog. Uhapsio je 11 viđenijih Srba iz Vrgin Mosta i bliže okolice i sutradan ih otpremio navodno u Koprivnicu u logor. Tada su uhapšeni i otpremljeni: Košutić Stojan, gostioničar iz Vojnić-kolodvora, Zorić Đuro, penzionirani lugar iz Slavskog Polja, Vrga Stevan, pintar, Malobabić Vaso, mesar, Dragojević Rade, penzionisani lugar, Vrga Pero, posjednik iz sela Podgorje, zatim Crevar Pero, trgovac, Crevar Dušan, trgovac, Nastašić Nikola, mesar, Ajdinović Mile, posjednik i Polimac Milan, posjednik, svi iz Vrgin Mosta. Svi gore navedeni odvedeni su navodno iz Koprivnice u Gospić, a poslije se o njihovoj sudbini nije ništa saznalo.

Na 11 maja o[ve] g[odine] došla je u Vrgin Most talijanska vojska i ostala tamo do 29 jula o[ve] g[odine]. Za vrijeme dok je tamo bila talijanska vojska bio je u Vrgin Mostu, kao i u čitavom srezu, mir i red.

Na 27 jula o[ve] g[odine] u veče ubijen je u blizini Topuskog ustaša Briješki Pero, seljak iz Topuskog. Ubio ga je navodno drugi ustaša. Za ovo ubistvo okrivljeni su Srbi, pa su ustaše iz Topsukog sutra dan na 28 jula o[ve] g[odine] navalili na srpsko selo Ponikva-

ri–Poljani. U ovom selu ustaše su tada klali ljude, žene i djecu, a kuće palili. Izgleda, da su kod ovoga pokolja sudjelovali i strani ustaše. Koliko je ovo selo tada stradalo, nije mi poznato.

Na 29 jula o[ve] g[odine] otišla je talijanska vojska iz Vrgin Mosta. Isti dan rano u jutro došli su u Vrgin Most ustaše u više teretnih automobila. Ustaše su bili iz Topuskog, Gline, Petrinje, Zagreba i Osijeka, a bilo ih je oko 50 do 60. Bili su naoružani vojničkim puškama. Odmah su po Vrgin Mostu i bližoj okolici hvatali Srbe i zatvarali u avliji Crevar Marka i (1) Crevar Dušana iz Vrgin Mosta. Zatvorili su i odveli 50 do 60 ljudi. Strpali su ih na kamione i odvezli preko Vojnića prema Krnjaku i tamo u jednoj šumi sve ubili, osim trojice koje su pustili. Nekoji od ubijenih nisu odmah potpuno bili ubijeni, već su se teško ranjeni mučili u šumi po nekoliko dana, dok su umrli. Njihovi leševi stajali su u šumi nekoliko nedjelja nepokopani. Tada su po ustašama odvedeni i ubijeni: Tepšić Jovan i Stanko, braća; Jerosimić Đuro i njegov sin Rade; Jerosimić Mile; Rodić Stevo i Vojislav, braća; Tepšić Nikola i njegov sin Rade; Tepšić Pavao i njegov unuk; Korkut Ljubomir i njegov sin Miloš, bogoslov; Janjanin Petar, žandar u penziji; Jarčov Milan, pekar; Marković Dušan, trgovački pomoćnik; Vladić Stojan, mesar; Pavlović Gojko, pekar; Romčević Branko, gostioničar; Malobabić Janko, opštinski blagajnik; Ivković Marko, želječki zvaničnik; Obradović Mile, željeznički skretničar, svi iz Vrgin Mosta. Lapčević Pavao; Vrga Nikola; Linta Petar mlađi; Bulat Marko; Linta Maksim; Bulat Miloš, svi iz sela Podgorja. Imena drugih sada se više ne sjećam. Ostali žitelji spasili su se bijegom u šume.

Isti dan t[o] j[est] na 29 jula o[ve] g[odine] jedan dio ustaša krenuo je kamionima iz Vrgin Mosta u selo Perna. Žitelji ovog sela su se već unapred organizirali i opazili dolazak ustaša, dali su zvonjenjem crkvenih zvona znak za uzbunu. Ustaše su se ovoga preplašili, pa su se povratili natrag u Vrgin Most.

Na 31 jula o[ve] g[odine] u večer ponovno su došli ustaše na kamionima u Vrgin Most i okolna sela. Narod saznavši za njihov dolazak, ponovno je pobjegao u šume i obližnje šikare. Kada ustaše sutradan nisu mogle u mjestu nikoga naći, otvorili su iz pušaka vatru na obližnje šikare. Tada su ubili Pavlovića Radu iz Podgorja, koji je bjegao pred ustašama od svoje kuće. Ustaše su postavili kraj šumica i šikara zasjede i pucali na svakoga, koga bi god vidjeli.

Taj dan t[o] j[est] na 1 avgusta o[ve] g[odine], te slijedeća dva dana, išli su po selima domaći ustaše Plemenčić Joso, mesar iz Vrgin Mosta i Šprajc Antun, lugar iz Vrgin Mosta. Oni su govorili Srbima-seljacima, da ne trebaju nikuda bježati, već da ostanu kod svojih kuća i da se prijave kod ustaškog zapovjednika u Vrgin Mostu, jer da će biti pokrštenja i da će poslije toga narod slobodno moći biti kod svojih kuća i obavljati svoje poslove. (2)

Ljudi su povjerovali i prijavljivali se kod ustaškog zapovednika u Vrgin Mostu. Ustaški zapovjednik im je kazao, da ovi dođu na 3 avgusta u 7 sati ujutru u avliju Sokolskog doma, da će tamo doći 3 rimokatolička župnika, koji će obaviti prijelaz na rimo-katoličku vjeru, pa da će onda svi biti mirni.

Ljudi su ovome povjerovali i na 3 avgusta u jutro došlo je u Vrgin Most iz općina Vrgin Most i Čemernica oko 1.700 ljudi. Kako su pojedine grupe ljudi pristizale, tako su ih ustaše dočekivali i odvodili u avliju Sokolskog doma. Kod dočeka su ustaše sa ovim ljudima postupali vrlo prijazno, pa su ih dočekivali čak i sa muzikom od tambura. Najveću grupu ljudi doveo je Živčić Josip, Hrvat, povjerenik općine Čemernica.

U Sokolskom domu čekali su ljudi po prilici 1 do 2 sata poslije podne. Tada je ustaški zapovjednik saopćio, da će oko 4 sata doći iz Petrinje Veliki Župan, koji će im održati veliki govor.

Kada u određeno vrijeme nije došao niti Veliki Župan, onda im je ustaški zapovjednik kazao, da će sutradan ići u Glinu da polože zakletvu.

Ljudima nisu dozvolili ustaše izlazak iz avlije. Žene i djeca su dolazili i propitivali se za sudbinu svojih muževa i očeva i kada su vidjeli, da se radi o strašnoj prevari, odlazili su kući plačući.

Preko noći su ih premjestili iz avlije Sokolskog doma u avliju stana starešine Sreskog suda, a ustaše su oko njih sa mitraljezima držali stražu. Trojici ili četvorici je ipak uspjelo pobjeći.

Sutradan, t[o] j[est] na 4 avgusta o[ve] g[odine] dolazile su ponovno žene i djeca i donosili jesti za svoje, ali im ustaše to nisu dozvolili.

Na 4 avgusta o[ve] g[odine] već u 7 sati u jutro trpali su ustaše ove ljude u kamione i odvozili ih u pravcu prema Glini. Ovo odvoženje ljudi trajalo je po prilici do 11 sati. Odvezli su oko 1.700 ljudi.

Po tvrđenjima svi ovi ljudi odveženi su u Glinu i tamo u srpsko-pravoslavnoj crkvi poklani.

Tada su iz Vrgin Mosta među inim odveženi u Glinu i poklani: Crevar Simo, Jerosimić Nikola,Tepšić Stevan, Rodić Dragan, te mnogi drugi, čijih se imena sada više ne mogu sjetiti. Iz sela Podgorja odvedeni su u Glinu i tamo poklani: Vrga Stanko, Lapčević Nenad (3) Lapčević Nikola i Pane (braća), Lapčević Pavao sin Nikolin, Lapčević Sava, Ajdinović Janko, Ajdinović Petar, Vrga Matija, Polojac Vujo, polojac Rade, Linta Teodor i Miloš (braća), Linta Janko i Petar, moja braća, Linta Milan i Stojan, moji sinovi, Pova Milan, te mnogi drugi, čijih se imena sada više ne mogu sjetiti.

Poslije ovoga pokolja narod je opet bježao u šume i šikare, te u polja i skrivao se, da bi spasao život. Ustaše su naoružani vojničkim puškama pretraživali kuće, polja i šikare i pucali iz pušaka, te ubijali svakoga, koga bi god našli. Ustaše su tako krstarili po svim selima sreza Vrgin Most i ubijali svakoga, koga bi god našli.

Ovaj pokolj, koji su ustaše vršili u srpskim selima sreza Vrgin Most, trajao je u malim prekidima počevši od 28 jula pa do 20 septembra.

Najžešći napadi ustaša bili su na 16., 17. i 18. septembra o[ve] g[odine]. Na 16. septembra o[ve] g[odine] ustaše su u jačim skupinama naoružani vojničkim puškama i mitraljezima, krenuli iz Topuskog prema srpskim selima Perna i Malička. Prije nego su stigli u navedena sela, razdijelili su se u tri grupe. Jedna grupa je krenula prema selima Crni Potok i Pecka. Druga grupa je krenula prema selima Perna i Malička, a treća grupa je krenula prema selu Blatuša. Ta 3 dana, o[o] j[est] na 16., 17. i 18. septembra o[ve] g[odine] ustaše su u napred nevedenim selima vršili strahovit pokolj žitelja, te pljačku njihove imovine i palež kuća. Sobom su ustaše tada poveli i cigane, koji su im pomagali pljačkati i paliti kuće.

U selu Malička ubili su moju sestru Savu, udatu Kljaić, njezinih troje unučadi starih od 2 do 6 godina, te snaju Jeku. Zapalili su im kuću, a lješeve moje sestre Save i njezinih unučadi bacili su u goruću kuću. Zapalili su im također sjenik i štalu. Jedino se je spasio bijegom sin moje sestre Simo i unuk Vujo. U susjedstvu moje sestre ubili su Pajić Ljubicu, njezinu kćer Ružicu, dvije njezine snahe i dvoje unučadi.

Koliko su žitelja ustaše u ta tri dana u navedenim selima ubili ne mogu znati, ali je taj broj svakako vrlo velik. Znadem, da je samo u kući Vojkovića Rade u Crnom Potoku izgorilo oko 30 osoba. Ove osobe ustaše su na prevaran način domamili u kuću rečenog Vojkovića Rade, zatim kuću zatvorili i zapalili tako, da su svi u kući izgorili. (4)

Pokretnu imovinu u ovim selima su ustaše opljačkali i odvezli u Topusko. Isto tako su i stoku otjerali. Najviše su opljačkana sela Blatuša i Pecka.

Istodobno sa pokoljem i pljačkom vršili su i palež kuća. Selo Perna je potpuno spaljeno; u selu nije ostala niti jedna jedina zgrada. Tamo su spalili i crkvu i školu. Selo Blatuša i Pecka spaljeni su najvećim dijelom, a ostala sela djelomično.

Srpsko selo Staro Selo u opštini Topusko jest također potpuno poklano i uništeno. Čuo sam, da su tamo ostala samo 4 čovjeka.

Srpske pravoslavne crkve popaljene su i porobljene u Perni, Boviću, Topuskom, Čemernici, Slavskom Polju. U selu Blatuša crkva je samo opljačkana, a nije srušena.

[…]

Za vrijeme opisanih pokolja i pljački te paleža, ustaše su se častili, pekući prasce i janjce, koje su po selima opljačkali. I cigani, koji su došli sa ustašama isto su se tako častili pekući tuđe janjce i prasce.

Ustaški stan u Vrgin Mostu je i inače dnevno slao u srpska sela po stoku, koju su dovodili i klali, a da zato nikom ništa nisu plaćali.

U srezu Vrgin Most poklano je i poubijano najmanje 5000 do 6000 Srba.

Sreski načelnik u Vrgin Mostu Čidić Andrija, štitio je Srbe, u koliko je to mogao, ali je bio nemoćan prema ustašama. On je uvijek govorio, da je narod dobar i miran, da je on siguran, da može držati mir i red i bez ustaša, ali se na to ustaše nisu obazirali, već su dolazili u srpska sela i vršili opisane pokolje i pljačke.

Od domaćih ustaša glavni su bili Plemenčić Joso, mesar i Šprajc Antun, lugar, oba iz Vrgin Mosta, žandarmerijski narednik iz Vrgin Mosta Pavlović, koji je pašanac Šprajc Antuna. (5)

Ostali svi ustaše su bili sa strane i ja ih nisam poznavao.

Ja sam se za vreme opisanih pokolja i pljački sakrivao po selima i šumama, mijenjajući mjesta sve do 25. septembra o[ve] g[odine], kada sam sa propusnicom krenuo za Beograd, kamo sam stigao 26. septembra o[ve] g[odine].

Prednji dokaz mi je pročitan i ja ga usvajam kao svoj i potpisujem.

Marko Linta, s. r.

Saslušao i overava:
Đuro J. Rodić
odj[elni] savetnik, s. r.

Zapisničar:
Petar M. Eremić
upr[avni] kanc[elarijski] činov[nik], s. r. (6)

25.

1942. travanj 2. Jagnjilo

Dušan Dejanović, sveštenik iz Vrgin Mosta – Arhijerejskom namjesniku u Palanki

Vrgin Most srez

Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

Srpska pravoslavna parohija jagnjilska
Br[oj] 40
2 aprila 1942 u Jagnjilu

Arhijerejskom Namesniku Palanka

U vezi naređenja A. E. M. broj 7904/41 od 16 oktobra 1941 god[ine] o stradanjima Srpske crkve i srpskog naroda u opštini Vrgin Most srez Vrgin Most podnosim sledeći

I Z V E Š T A J

1 U Opštini Vrgin Most bilo je oko 10000 stanovnika – svi Srbi. Od toga stradalo je oko 5000 duša. 6 maja 1941 uhapšeno je 14 viđenih ljudi koji su otpremljeni u Zagreb a odande u logor Koprivnica gde su bili 2 meseca. Iz Koprivnice su otpremljeni u Gospić i dalje se o

njima ništa ne zna. U Zagrebu su bili bijeni, mučeni i 4 dana bez hrane i vode. U Koprivnici [su] isto bili mučeni i to po noću bijeni, a po danu terani na rad.

U julu mesecu Sreski načelnik u Vrgin Mostu izdao je naređenje preko učitelja, da narod dođe u Vrgin Most i da primi katoličku veru i da im se neće ništa dogoditi. Svi muškarci su se odazvali i došli na određeno mesto, ali su prevareni i istog dana kamionima odveženi u Glinu i u Srpskoj crkvi noću između 4 i 5 avgusta zaklani i isečeni. O tome postoji izjava Hilmije Berberovića – muslimana koji je učestovao u klanju Srba. U toj grupi bilo je oko 1500 – 1800 ljudi. Dana 29 jula 1941 g[odine] pokupljeno je oko 150 Srba i kamionima odvedeno u šumu „Loskunja" sreza Vojnić i tamo ubijeni. Među njima ubijeni su i sveštenici sreza vojničkog Petar Ninković, Dušan Šušnjar, Mile Peurača i Mile Dokmanović.

Dana 11 avgusta blokirano je selo u Crevarskoj Strani, opštine Vrgin Most i okupljeni svi stanovnici na jednu livadu pored želj[ezničke] pruge. Na toj livadi su ležala već 4 leša, a među njima leš želj[ezničkog] radnika Petra Malobabića koji nije hteo ići na pokrštenje, te je na optužbu Josipa Beljana, železničara po noći izveden iz kuće i zaklan na livadi on i sin mu star 18 godina. Kad su ustaše doveli sve stanovnike do te livade zapretili su im, da će i njima tako biti. Posle toga odvojili su muške od ženskih i muškarce mučili i klali, a žene su za to vreme morale pasti travu. Pošto su muškarce ubili, žene i decu su otpremili u Sresko načelstvo u Vrgin Mostu. Tu su odvojili žene od dece i žene otpremili u zatvor Okružnog suda u Karlovcu, a decu u Petrinju. Za njihovu sudbinu se ne zna ništa.

Posle ovih masovnih ubijanja vršena su i pojedinačna ubijanja ljudi i žena. Mnogi su ubijeni i bačeni u klozetske jame, a neki zatrpani u zemlju tako plitko, da su pojedini delovi tela vireli iz zemlje i psi su ih razvlačili. U klozetskoj jami Sokolskog doma nađeno je nekoliko leševa, ali se nisu raspoznali. Priča se da je među tim leševima bio i leš Radovana Lapčevića, pens[ioniranog] sveštenika iz Blatuše, starog 78 godina.

Sve ovo je vršeno inicijativom Dra Mirka Puka, ministra pravde i Mirka Jereca, velikog župana u Petrinji. Fizički izvršioci su ustaše iz raznih krajeva.

2 Izbeglo je oko 350 duša i to većinom držav[nih] službenika, koji su bili otpušteni iz službe. Svi su izbegli u Srbiju. Preseljeni su samo srpski sveštenici u Srbiju. Prilikom preseljenja sveštenika postupano je vrlo grubo. Oduzeta sva imovina, vrednosne stvari, gotovine i ostalo. Svi strpani u logor Caprag i mučeni, terani na najgrublje poslove bez obzira na godine starosti i stanje zdravlja.

3 Ustaše su pljačkale i oduzimali sve što im se dopalo. Ako se neko protivio, bio je bijen. Tako su obili vrata na trgovini Dušana Crevara, koji je uhapšen još 6 maja i otpremljen u logor u Koprivnicu. (1)

Iz trgovine su sve stvari razvukli i slali svojim kućama. Po selima su oduzimali novac, odela i ostale stvari od vrednosti. Čak su oduzimali konje i kola pa se vozali i provodili. Po noći su izvodili seljake iz kuća i ucenjivali ih, te pošto je položio traženu svotu, pušten je, a ako nije imao dovodili su ga u zatvor i bili.

4 Srpske crkve su porušene – zapaljene. Odežde, barjaci, knjige i ostalo je spaljeno, a zlatni i srebreni predmeti su odneseni. U opštini Vrgin Most spaljena je crkva u Pješćanici i Slavskom Polju. Sokolski dom u Vrgin Mostu je oduzet i knjižen kao svojina Države Hrvatske. Inventar i gotovina predana je trojici Hrvata određenih od sreskog načelnika u Vrgin Mostu.

5 Na islam i protestantizam nije prešao niko, dok u katolicizam prešla je nekolicina misleći, da će tim biti pošteđeni od progona.

6 U gonjenju Srba u opštini Vrgin Most naročito su se istakli: Josip Plemenčić, mesar, Nikola Pazić, čuvar šume i Josip Beljak, železničar. Svi su ovi noću tajno konferisali i optuživali Srbe, a ustaše su ih hapsili i zlostavljali. Sve su Srbe optuživali, da su četnici i da su protivdržavi elementi.

7 U mom mestu nije uopšte bilo muslimana a od katolika koji su živeli nije se niko zauzimao za Srbe.

U Jagnjilu, 2 aprila 1942 god[ine]

Dušan Dejanović (s. r.)
Sveštenik iz Vrgin Mosta

Sravnili s originalom:

Tačnost prepisa sa originala overava:
V[ršilac] d[užnosti] Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Projerej-stavrofor
(nečitko)
Član Velikog Crkvenog Suda (2)

26.

1941. RUJAN 23. BEOGRAD
Milivoj Ivančević – Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu

Sal. T.

Z a p i s n i k
od 23. septembra 1941 god[ine]
Sastavljen u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu

Nepozvan pristupio je IVANČEVIĆ MILIVOJ, trgovac iz sela Vojnić-kolodvor, opština i srez Vrgin-Most, star 38 godina, oženjen, otac četvero djece, te iskazuje:

Do 28 jula o[ve] g[odine] bila je talijanska vojska u mome selu, kao i susjednim selima i tada je u svim ovim selima vladao mir i sigurnost. Srbi su mirno obavljali svoje poslove i niko ih nije dirao.

Na 28. jula o[ve] g[odine] otišla je talijanska vojska, a već sutradan na 29. jula o[ve] g[odine] oko podne došla je u moje selo jedna ustaška banda u kamionima u jakosti oko 60 osoba. Bili su obučeni u ustaške umiforme, a naoružani vojničkim puškama i revolverima. Došli su putem od Vrginmosta. Glavna snaga ustaša ostala je u selu Sučević na glavnom putu, a pet ustaša došlo je u moje selo. Pokupili su sve one koje su našli i kamionom odvezli prema Krnjaku i tamo ih ubili. Tada su odvezli i ubili iz mojeg sela: Košutić Jovu, Zorića Peru, Šimuliju Milu i Relića Milanka, dok su drugi pred ustašama pobjegli iz sela u šumu. Oko 5 – 6 ljudi, koje su tada ustaše bili pokupili u mojem selu, pustili su, jer su im se ovi obvezali, da će preći na rimo-katoličku vjeru.

Narod iz mojeg sela, kao i iz drugih sela sreza Vrginmost, preplašen odlučio je, da će preći na rimo-katoličku vjeru, jer je vjerovao, da će se samo tako moći spasiti od propasti. Prijelaz na rimo-katoličku vjeru zagovarao je i jedan ustaški satnik, kojemu ja ne znam imena. Taj satnik je stupio u vezu sa pojedinim crkvenim odbornicima i preko ovih poručio narodu, da pređe na rimo-katoličku vjeru, da će se tako spasiti.

Ustaški satnik je preko crkvenih odbornika pozvao Srbe iz sela sreza Vrginmost, da dođu na 5. ili 6 avgusta – tačno se datuma ne sjećam – u Vrginmost, jer da tamo dolazi tada rimo-katolički sveštenik iz Topuskog, pa da će izvršiti prijelaz na rimo-katoličku vjeru. Taj dan došlo je u Vrginmost oko 720 ljudi. Ustaški satnik je od sakupljenih ljudi tražio, da svaki pojedini njemu plati taksu od 30 dinara za prijelaz, što su ljudi i platili. Podjedno je izvršio popis sviju članova njihovih porodica. (1)

Kada je sve ovo bilo gotovo, ustaše, koji su pratili satnika, zatvorili su tada ljude u Sokolski dom. Poslije toga došli su drugi ustaše i hrvatski vojnici iz Gline i sve ove ljude u kamionima u nekoliko navrata odvezli u Glinu i tamo na jednom mjestu, gdje je već bilo iskopano

6 jama, sve ubili. Neke su ubili iz pušaka, a neke su zaklali noževima. Tako je ustaški satnik na prevaran način namamio 720 Srba iz sela sreza Vrginmost i dao ih poubijati.

Taj put su ubijeni u Glini iz mojeg sela: Vučinić Jovo, Vučinić Nikola, Vučinić Adam, Vučinić Luka, Vučinić Jovo i njegov sin Đuro, te još mnogi drugi, čijih se imena sada ne sjećam.

Preostali narod poslije ovoga pokolja, da bi spasio život, izbjegao je iz sela u šume.

Na 16. septembra o[ve] g[odine] došla je u moje selo hrvatska vojska iz Karlovca i ustaše iz Petrinje i Gline, te su popalili cijelo selo tako, da je ostalo samo par kuća uz željezničku stanicu. Tada su ustaše zapalili i pravoslavnu crkvu u mojem selu. Prije paleža selo je po njima opljačkano.

Narod i dalje ostao je u šumama, jer se je bojao vratiti u selo, a onda nema niti kuda, jer je selo popaljeno. Ovako su u glavnom prošla i ostala sela u srezu Vrgin Most.

Ja sam također odmah poslije prvoga pokolja, koji se je izvršio 29. jula o[ve] g[odine], pobjegao u šumu i tamo sam se krio 8 dana, a potom sam otišao u Karlovac u bolnicu.

Od ustaša, koji su u mojem selu, te susjednim selima činili pokolj i pljačku Srba, poznajem Horvatić Branka, koji je bez zanimanja, a rodom je iz Ladvenjaka, opštine Barilović, sreza Vojnić. Drugih ustaša ne poznajem, ali znam da su u moje selo kao i susjedna sela dolazili ustaše iz Gline i Petrinje, te Karlovca.

Navedenom Horvatiću Branku dao sam 1.000 dinara i on me je tada odveo u Karlovac u bolnicu. Putujući tako vozom u Karlovac sa ovim Horvatićem čuo sam, kako je Horvatiću pripovijedao jedan ustaša iz Karlovca, koji se s njim tada u vozu sastao, da su oni t[o] j[est] ustaše probali na Srbima koliko ljudi može puščano tane iz vojničke puške odjednom ubiti, pa su ustanovili da tane ostaje u devetome, a ako su ljudi na odstojanju od jedan i po metar, onda puščano tane ostaje u sedmom. Isti (2) ovaj ustaša pričao je Horvatiću, da je hrvatski vojskovođa Kvaternik bio prisutan u Glini, kada su onih 720 Srba streljali. U daljem razgovoru ustaša iz Karlovca pričao je Horvatiću Branku, kako su Srbi, koji su dopremljeni iz Vrginmosta u Glinu bili streljani. Opisao mu je, da je svaki Srbin morao najprije kleknuti kod jame, zatim pogledati u nebo, potom u zemlju, a najzad ravno preda se i u tom stavu je bio otraga u potiljak streljan. Pričao je dalje, kako mu je tada jedan Srbin ponudio stotinu dinara za rakiju, misleći da će se time spasiti. On je od toga Srbina primio stotinu dinara i naručio rakiju za sebe i satnika, a Srbina je svejedno ubio.

Ovaj ustaša iz Karlovca, koji je sve ovo pričao Horvatiću, jeste ovisok, crnomanjaste puti i imade par srebrnih i zlatnih zuba, lice odugo, brkove i bradu brije. Po svemu ja sam zaključio, da bi mogao biti neki intelektualac.

Ja sam 21, septembra iz Zagreba krenuo u Beograd i tamo sam stigao na 22. septembra o[ve] g[odine].

Prednji iskaz mi je pročitan i ja ga usvajam kao svoj i potpisujem.

Saslušao i overava: Zapisničar: Milivoj Ivančević, s. r.
Đuro J. Rodić, Petar M. Eremić,
odj[elni] savjetnik upr[avni] kanc[elarijski] činov[nik], s. r. (3)

27.

1942. siječanj 22. Uljma

Dr. Petar Lapčević – Srpskom pravoslavnom parohijskom zvanju u Uljmi

Vrgin Most srez — Gornjo-karlovačka eparhija

Prepis

Srpskom pravoslavnom parohijskom zvanju u Uljmi

Pozivom na saopštenje Svetog Arhijerejskog sinoda srpske prav[oslavne] crkve u Beogradu od 14 okt[obra] 1941 broj 2364 savezno sa rešenjem Eparhijskog crkvenog suda banatskog od 17. XI. 1941 broj KS.2311/prez. 1941 dajem sledeć[i]

I Z V E Š T A J

Kada pišem ovo izvešće sa teškim bolom u duši ga pišem, ruka mi dršće, srce mi se od žalosti steže, i pitam se: Srpski rode! Da li si zaslužio pošten u svojoj srpskoj duši da stradaš do istrebljenja?

Evo jednog odlomka srpskih patnja, nevolja, progona, zločina, razbojstava i čudesa nečuvenih, što ih učiniše Hrvati protiv Srba u ondašnjoj Banovini Hrvatskoj.

Uspostavom Banovine Hrvatske započeo je intenzivan progon Srba. Prva oštrica je uperena bila protiv Srba javnih beležnika. Svi su javni beležnici bili stavljeni na raspoloženje Banu Hrvatske. Od po prilici 35 Srba jav[nih] beležnika (koji bi broj odgovarao proporcionalno broju Hrvata i Srba 4 : 1) jedva su preuzeta za jav[ne] beležnike četvorica ili petorica a tridesetorica bačeni na ulicu. Neka se znade. Ponovo su primljeni za jav[ne] beležnike: Dr. Bogdan Milašinović iz Vinkovaca[23], Dr. Slavko Diklić iz Oseka[24], Danilo Dimović iz Zagreba[25], Dr. Predrag Preradović iz Podravske Slatine. Ne znam da li je još koji preuzet. Nisu po Banu Hrvatske preuzeti za javne beležnike: 1/ Dr. Simeon Živković iz Nove Gradiške, koji je u veleizdajničkom procesu održavanom 1908–1909 suđen na nekoliko godina robije i koji je odlikovan po Njegovom Veličanstvu kralju Aleksandru, 2/ Dr. Melenko Marković, jav[ni] beležnik iz Pakraca, koji je odlikovan po Njegovom Veličanstvu Kralju Aleksandru (a koji je sada za ere vlasti Hrvata teško mučen i izubijan i za koga se ne zna gde je), 2/ Dr. Petar Lapčević iz Daruvara, pisac ovih redaka, o kome će dati pobliža obaveštenja iz sela Podgorje, opštine Vrgin Most, 4/ Dr. Jovan Ivković iz Pakraca, 5/ Dr. Veljko Ilić iz Koprivnice, 6/ Dr. Jovan Ivković iz Pakraca, 7/ Dr. Dane Stojisavljević iz Zagreba, sada izbeglica u Beogradu, 8/ Dr. Branko Kalanber [Kalember – *op. a.*],[26] 9/ Dr. Dejan Despot iz Zagreba, 10/ Dr. Stevan Branković iz Gline (ubijen po Hrvatima), 11/ Dr. Simeon Krunić iz Petrinje (sada izbeglica u Beogradu), 12/ Dr. Glišo Dadić iz Kostajnice (zatvoren i sudbina mu nepoznata, ali verovatno ubijen), 13/ Dr. Nikola Narančić iz Gospića, sada izbeglica u Beogradu itd. Svi ovi otpušteni su u ogromnoj većini u starosti od 50 – 70 godina, bačeni na ulicu, bez ikakve oštete, otpravnine ili bilo čega sličnoga, što bi im služilo

[23] Vidjeti: Dušan Sp. VOJVODIĆ, *Znameniti Srbi vinkovačkog kraja*, Novi Sad 2004.

[24] DIKLIĆ, Slavko, pisac (Petrovaradin, 1883 – ?). Završio pravo na zagrebačkom Sveučilištu. God. 1915. poslan je na rusku frontu, ali bježi iz austrijske vojske i javlja se u jugoslavenski dobrovoljački odred, s kojim je ratovao u Odesi i na solunskoj fronti. Po povratku odvjetnik je i kraljevski javni bilježnik u Osijeku. Pisao je prozne tekstove, rodoljubne pjesme i kazališne recenzije, objavljujući ih kao samostalna djela ili od 1904. do 1935. u novinama i časopisima *Srpska domaja, Jug, Hrvatski list, Radikalni glasnik, Novosti* (Osijek) i *Srpski književni glasnik*. U romanima i bilješkama opisuje stradanja ratnih dobrovoljaca, a kritičko prikazivanje ljudi, krajeva i događaja prožeto je emocionalnošću i filozofskim razmatranjima. (…) (https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4781)

[25] HR-DAZG-1067: Javni bilježnik Dimović, Danilo (stvaratelj). „Naredbom od 8. travnja 1940. godine dr. Danilu Dimoviću bio je dodijeljen deveti od petnaest užih okoliša u sjedištu kotarskih sudova I. i II. u Zagrebu i na tom je mjestu ostao do ukinuća javnobilježničke službe. Ukidanjem bilježništva 1941. godine svi su javni bilježnici trebali predati sve javnobilježničke spise, registre i pečate nadležnom kotarskom sudu, a ujedno je proglašena odredba o likvidaciji imovine Javnobilježničke komore u Zagrebu." Vidjeti, također: HR-DAZG-1067: Javni bilježnik Dimović Danilo (1876. – 1950.).

[26] Vidjeti: HR-DAZG-1074: Javni bilježnik Kalember Branko (1895. – 1941.). Vidjeti, također: https://billiongraves.com/grave/Branko-Kalember/12060373.

za opskrbljenje u starosti, premda su plaćali sve prinose u odn[osne] fondove i premda ni jedan nije bio kažnjen nikakvom kaznom, a po najmanje ne disciplinskom kaznom na otpust iz službe. Na njihova mesta postavljeni su elementi koji po svom imenu, prezimenu i poreklu nemaju nikakve veze sa Slovenstvom, tako primera radi navodim da su postavljeni za javne beležnike Dr. Štraus, Dr. Veserbauer itd., koji su verovatno jevrejskog porekla. Svi socijalni obziri su odbačeni a hiljadugodišnja hrvatska kultura i hiljadutrista godina hrvatska katolička kultura došla je do najvidnijeg izražaja u godini 1941. Posle progona Srba jav[nih] beležnika nastupio je progon Srba učitelja, opštin[skih] beležnika, profesora itd. Dokaz za to jesu službene „Narodne novine" iz godine 1940 – 41 koje izlaze u Zagrebu.

A sada prilažem skicu zverstava počinjenih po Hrvatima u samo jednom delu sela Podgorje, koje mi je rodna postojbina i sela (*sic!*) Vrgin Most. Napominjem na apsolutno stoji tvrdnja, da svi koji su u ovoj skici navedeni kao mrtvi, više ne postoje u životu. Momentalno ne mogu pružiti dokaza, jer smo mi koji smo sretnim slučajem izmakli kuršumu, nožu i čekiću Hrvata, rasturani na sve strane, ali napominjem da se sve to može i da će se sve to ustanoviti eventualnom istragom provodenom po Internacionalnoj komisiji, do koje će za celo morati doći. Za sada napominjem kao svedoke Katu Lapčević iz Beograda, Jug Bogdanova ul[ica] 24, koja je bila izubijana i strahovito maltretirana od strane hrvatskih ustaša, Milorada Lapčevića, kapetana, koji je bio ucenjen kako se pripovedalo sa 100 000 (1) dinara, Dmitra Barbića iz Beograda, Branka Lapčevića, sada žand[arskog] poručnika u Ubu itd. Uostalom mrtvi se ne mogu dignuti više iz grobova pa je lako konstatovati njihov nestanak.

Domovi su opustošeni, žene i devojke silovane, kuće paljene i živi ljudi i žene i deca u vatru bacani.

Iz priložene skice vidljivo je pod brojem 15 da je ognjem izgorela Sava Vrga iz sela Podgorje. Izgorelo ih je mnogo u zaseoku Milići i selu Blatuši, a da i ne govorim o selu Perni, sve srez Vrgin Most. Do podataka bi mogao kasnije doći.

U priloženoj skici nije vidljivo, jer je to izvan okvira skice, da su u srezu Vrgin Most, opštine Vrgin Most spaljena sela Crevarska Strana, Sučevići pod Petrovom Gorom, Lackovići pod Petrovom Gorom, Milići pod Petrovom Gorom itd. O ubijenima da i ne govorimo. Prilažem jedan primerak „malog dela hrvatske kulture i civilizacije najnovijeg doba". Iz ovoga priloga, za koji tvrdim da je istinit, vidljiva su zverstva i divljaštva Hrvata. Ličnosti o kojima je reč u ovom primerku većinom su mi poznate. […] Lapčević radovan iz Podgorja, sveštenik, umirovljen, star preko 80 godina, moj otac ubijen je na način opisan u ovom priloženom primerku. Poznam lično Dobrosavljevića Branka, sveštenika iz Veljuna, Matiju Vlatkovića, direktora učit[eljske] škole, Jovu Vorkapića, Dr. Branka Vurdelju itd.

Ni orkanski bes ne bi učinio toliko zla, koliko ga učiniše Hrvati u srezovima Glina i Vrgin Most.

Ako nije znano, neka se znade, da je glavni začetnik umorstava u Glini neki Mison iz Gline, kako se čuje ustaški stožernik, Žinić, mesar, koji je poginuo, koji je Srbe klao kao gusane na vratu iza glave, Zibar, mesar, te neki Tiljak i neki Vidaković.

Spaljene su srpske crkve u selu (*sic!*) Vrgin Most, prvo crkva svete Petke u Čemernici, 2) crkva sv. Duha u Slavskom Polju, 3) crkva Vel[ike] Gospojine u Pernoj, 4) crkva u Boviću, 5) crkva sv. Ilije u Pješćanici.

Čuje se da je uništena i crkva u Topuskom, a kako stoji sa crkvom sv. Nikole u Blatuši nije poznato.

Nadalje je potpuno uništena, zbrisana sa lica zemlje i crkva u Glini, jedna veličanstvena građevina, u kojoj su se održavali najstrahovitiji zločini počinjeni po Hrvatima, a cigle od ove crkve kupio je neki mlinar Vagner.

Zločine su vršili u glavnom seljaci Hrvati iz okoline, koji su pre bili pristaše Hrvatske seljačke stranke, kasnije su dolazili pravi ustaši te Dalmatinci i ko ih sve zna kakvi ne.

Za Srbe se nije zauzimao niko, osim koliko je mogao, što znam, sreski načelnik u Vrgin Mostu, kojemu se momentano prezimena ne mogu setiti, ali ga mogu naknadno navesti, te koji je i mene pustio iz zatvora, a koji je kasnije premešten u Mostar. Drugi sreski načelnik koji je došao posle malo pre navedenoga, a čije ime, a čije ime kako sam se setio glasi Čidić, ustrelio se jer nije mogao gledati i trpeti strahovita masakriranja Srba. Oba ova pretstojnika (sreska načelnika) bili su Hrvati.

U srezu Vrgin Most prešlo je samo nekoliko Srba na katolicizam, ali po tima ljudima niti što pravoslavni gube niti katolici dobivaju. To su špekulanti. Što je izbeglo, izbeglo je kojekuda, a najviše u Srbiju, a broj im je zasada nepoznat. Streljanja su vršena masovno bez ikakvih prethodnih postupaka za uglavljenje krivice. Kasnije nakon masovnog ubijanja streljalo se Srbe kao zečeve kada se vide na ulici ili ma gde kao na pr[imer] u Vlaoviću, srez Glina.

Napominjem da postoji i nekakav iskaz glavnog od zlikovaca koje je Srbe klao u srpskoj crkvi u Glini. Možda ću ga dobiti. Toliko za sada.

Uljma, 22. I. 1942

Dr. Petar Lapčević (s. r.)
jav[ni] beležnik

Tačnost prepisa s originala overava:
Sravnici s originalom:
V[ršilac] d[užnosti] Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Projerej-stavrofor
(nečitko)
Član Velikog Crkvenog Suda (2)

28.

1942. svibanj 12. Beograd
Adam Bijelić – Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu

Sal. T.

Z a p i s n i k
od 12. maja 1942 godine
Sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu

BIJELIĆ ADAM, učenik 6 razreda gimnazije iz Gornjeg Sjeničaka, opštine i sreza Vrgin Most, star 16 godina, sin Bijelić Sime, trgovca i Stane rođ[ene] Manojlović, sada u Beogradu, ulica Milovana Milovanovića broj 3, izkazan sa izbegličkom legitimacijom broj 59601 izkazao je:

U julu mesecu prošle godine, nekoji Srbi iz Sjeničaka otišli su u Vrgin Most, da zamole od kotarske oblasti dozvolu za vršenje žita. Oni se više nisu povratili kućama, niti se o njihovoj sudbini što pozitivno znade, ali je sigurno, da su po ustašama nekuda odvedeni i ubijeni. Tada je nestalo oko 20 Srba iz Sjeničaka, a među njima Tepšić Adam i Lisić Nikola, obojica zemljoradnici. Imena drugih ne znam. Posle toga Srbi iz Sjeničaka bili su mirni sve do 28 decembra 1941 godine.

Još prošlo ljeto, ustaše su navaljivali na ostala srpska sela sreza Vrgin Most, ubijali u tim selima Srbe, a njihove kuće pljačkali [i] palili. Tako su prošlo ljeto u mesecima junu i julu ustaše navalili na sela Ostrožin, Gabrići, Brnjavac, Slavsko Polje, Čemernica i Bović sreza Vrgin Most, te na selo Stipan, sreza Pisarovina. Ustaše su u ovim selima ubijali Srbe, a njihove kuće pljačkali i palili. U selu Gabrićima žrtvama su noževima parali utrobe, vadili iz njih decu i bacali u vatru. Bajić Mile, zemljoradnik iz Gabrića bio je tada pobegao pred ustašama u šumu, a kada se je povratio svojoj kući, našao je na ognjištu pod pekvom

pečeno njegovo dete staro 6 meseci. Njegova žena bila je u drugom stanju, pa su joj ustaše rasporili utrobu i izvadili iz nje plod, a sem toga razrezali su joj usne sa obje strane. U istom selu uhvatili su oca i mater Gabrića Vuka, zemljoradnika, te ih žive bacili u vatru.

U mesecu julu 1941 godine, a posle pokolja i paleža izvršenih u srpskim selima opštinski komesar za Vrgin Most Plemenčić Josip, inače mesar iz Vrgin Mosta, koji je za vreme pokolja i paleža srpskih sela u srezu Vrgin Most opljačkao iz ovih sela 40 k[i]l[o]g[rama] papirnatog novca i 25 k[i]l[o]g[rama] srebrnog novca, razglasio je u okolici Vrgin Mosta, da svi Srbi odrasli muškarci dođu određenog dana u Vrgin Most, gde će se obaviti prelaz na rimokatoličku veru, a posle toga da će svi biti mirni i ravnopravni sa Hrvatima. Srbi su ovome poverovali i došli u određeno vreme u Vrgin Most. Došlo ih je oko 800. Kada su se oni sakupili u Vrgin Mostu, dočekali su ih naoružani ustaše, te ih najprije častili sa vinom i svinjetinom, koje su pre toga opljačkali u srpskim selima, a zatim su ih isti dan oko 4 sata posle podne oterali u Sokolski dom u Vrgin Mostu, gde su ih držali do uveče. Prednoć su ih strpali u kamione pod izlikom, da ih vode u Topusko, da će tamo obaviti prijelaz na rimokatoličku veru. Međutim, oni su ih odvezli u Glinu, zatvorili ih tamo u srpsku pravoslavnu crkvu i sve poklali noževima. (1)

Posle napred navedenih pokolja Srba, muškarci, koji su još preostali u životu, počeli su u masama bežati u Petrovu Goru i tamo organizovati otpor protiv daljnih zlodela ustaša.

Odbegli Srbi dolazili su češće puta u sukob sa manjim odredima ustaša, koje su u sukobu ubili i sa njihovim se oružjem naoružavali. Ovi Srbi borili su se sa ustašama ispočetka kao srpski četnici. Oni su u mesecu avgustu 1941 godine, napali na želj[ezničku] stanicu u Vojniću, pobili tamo ustaše, a sutradan se povukli, ponesavši sa sobom oružje, koje su našli kod ustaša.

Nakon eksplozije paklenih mašina u prošloj godini u glavnoj pošti u Zagrebu, pobegli su iz Zagreba u Petrovu Goru Hrvati: Galjer, i njegova žena Nada, Čuljat Josip i Markon – svi poštanski činovnici iz Zagreba. S njima su zajedno stigli u Petrovu Goru: Manola Ivan, fabrički radnik iz Zagreba, jedan trgovački pomoćnik iz Karlovca sa nadimkom „Veca", te poštar iz Vojnića, zvani „Vicko". Potonjoj dvojici ne znam pravih imena, samo znam da su Hrvati. Oni su našli u Petrovoj Gori već otprije pred ustašama odbegle Srbe, kojima su se pridružili i sa njima zajedno sarađivali u borbi protiv ustaša.

Na 28 decembra 1941 godine, došli su na želj[ezničku] stanicu Skakavac ustaše, domobrani i sedma jurišna satnija poglavnikove telesne bojne pod komandom jednog pukovnika, kojem ne znam ime. Isti dan posle podne krenuli su ustaše i domobrani iz Skakavca za Sjeničak. Usput su taj isti dan popalili srpska sela Mirići i Banski Moravci, te došli u Sjeničak. Narod iz ovih sela u masama je bežao u Petrovu Goru, terajući sa sobom i stoku. Ustaše i domobrani do 1. januara 1942 godine, popalili su napred navedena sela Mirići i Banski Moravci, te Lasinjski Sjeničak, koji potpada pod srez Pisarovinu. Na 1. januara 1942 godine, bila je katolička Nova Godina, te ustaše i domobrani nisu taj dan vršili palež srpskih kuća, već su se odmarali. Na 2. januara 1942 godine, prešli su u Donji Sjeničak i tamo počeli paliti kuće, a mi smo svi taj dan pobegli u Petrovu Goru. Ustaše i domobrani nastavili su palenjem srpskih kuća, te su do 14 januara 1942 godine, popalili sve kuće u Gornjem i Donjem Sjeničaku.

Oko 20 januara 1942 godine, pred ustašama u šumu pobegli Srbi, koji su se tada već prozvali partizanima, napali su pod komandom Opačića Stanka, posednika iz Tušilovića, mesto Vojnić i zauzeli ga. Ustaše, domobrani i hrvatski žandarmi, kojih je svih skupa bilo 485 povukli su se iz Vojnića prema Vrelu Utinje i tu su se sukobili sa odredom Gabrića Stanka, zemljoradnika iz sela Gabrići, koji je brojao oko 100 ljudi, odredom Savića Nikole, zemljoradnika iz Vojišnice, koji je brojao oko 40 ljudi i odredom Mrkonića Ilije, zemljoradnikom iz Gašića, koji je brojao oko 20 ljudi. Borba je trajala oko pola sata, a nakon toga su se ustaše, domobranci i žandarmi predali. Na strani ustaša, domobranaca i žandarma bilo je 29 mrtvih i oko 6 ranjenih, a sa srpske strane bio je jedan ranjen. Srbi su tada zaplenili 33 puškomitraljeza, 6 teških mitraljeza, 2 bacača mina, oko 460 vojničkih pušaka i 150.000 komada metaka. Srbi su ustaše, domobrance i žandarme, koji su im se predali,

odveli u Vojnić i sutradan ih pustili kućama. Ranjenike su otpremili u (2) ambulantu u Petrovu Goru, gde su ih lečili i posle toga pustili kućama.

Ustaše i domobrani sa sedmom jurišnom satnijom poglavnikove telesne bojne završili su palenje srpskih kuća u sva tri Sjeničaka do 14 januara 1942 godine. Nakon izvršenog paleža, oni su se povukli u Skakavac, a odatle su otišli prema Karlovcu.

Mi Srbi, koji smo pred njima bili pobegli u Petrovu Goru, posle njihovog odlaska povratili smo se u svoja popaljena sela. Gornji i Donji, te Lasinjski Sjeničak bili su potpuno popaljeni, ostala je tek po koja kuća. U Gornjem i Donjem Sjeničaku našli smo oko 100 zaklanih ljudi, žena i dece.

Posle povlačenja ustaša i domobrana iz Sjeničaka, te zauzeća Vojnića, partizani su uspostavili bili svoju vlast u celom srezu Vojnić, kao i u srezu Vrgin Most osim opštine Topusko, te u opštini Lasinjski Sjeničak, srez Pisarovina. Glavni komandant ovih oružanih snaga partizana bio je tada pomenuti Manola Ivan. Početkom meseca februara 1942 godine, parizani su zauzeli i Veliku Kladušu, sreza Cazin.

Na 28 marta 1942 godine, hrvatski domobrani i ustaše u jakosti od 16.000 ljudi napali su sa pet strana teritoriju, koju su do tada držali partizani i to: jedan deo od Skakavca prema Sjeničaku, drugi deo od Bučice prema Boviću, treći deo od Topuskog prema Perni, četvrti deo prema Velikoj Kladuši i peti deo od Karlovca prema Tušiloviću. Srbi iz svih krajeva ponovo su bežali u Petrovu Goru. Tada je opet vrlo mnogo Srba izginulo, verovatno mnogo više nego u prethodnim pokoljima. Ustaše i domobrani nemilosrdno su pucali u bežeće Srbe, te bacali za njima bombe. U jednom jarku na Petrovoj Gori, zvanom „Muljava", ustaše i domobrani ubili su tada 150 ljudi, žena i dece. Iz aviona bacani su na Petrovu Goru letaci, u kojima je vrhovni komandant vojske Kvaternik Slavko, pozivao narod, da se vrati svojim kućama. Na 3 aprila 1942 godine ponovno su bacani letaci iz aviona, u kojima je Kvaternik pozivao narod, da se vrati svojim kućama i da mu garantuje, da mu se neće ništa dogoditi. Narod je tome poverovao i vraćao se svojim kućama, dok su partizani i dalje ostali u Petrovoj Gori skrivajući se u pojedinim dolinama Petrove Gore.

Narod, koji je ostao u životu, povratio se je u svoja popaljena sela i bio miran do 19 aprila 1942 godine.

Na 19 aprila 1942 godine, ponovno su dopli ustaše i domobrani i napali Gornji i Donji i Lasinjski Sjeničak, te sve muškarce, starije od 15 godina, a čija su zgarišta popaljenih kuća bila kraj šume, ubili su na licu mesta, a ostale su odveli u Jasenovac u logor. Među odvedenima nalazi se i moj otac Bijelić Simo. Odvedeno je tada iz sva tri Sjeničaka oko 300 Srba-muškaraca. Ostale su kod kuće samo žene i deca i to u pustim popaljenim selima bez igde ičega. Istodobno su ustaše i domobrani napali i ostala srpska sela sreza Vrgin Most i Vojnić, gde su Srbi delom ubijeni, a delom odvedeni u logore, ali mi o tome pobliže nije poznato.

Ja sam na 18 aprila 1942 godine, napustio Sjeničak i otišao u Karlovac, a na 27 aprila 1942 godine, otputovao sam iz Karlovca u Zagreb, gde sam se sklonuo kod moje strine Bijelić Antonije, koja je Hrvatica. Iz Zagreba krenuo sam u Beograd na 3. maja 1942 godine, bez ikako-(3)-ve propusnice, a vozio sam se uz dozvolu jednog železničara u vagonu za grejanje voza. U Beograd sam stigao na 4 maja 1942 godine.

Ustaše, koji su vršili operacije u mojem kraju, ne poznajem, jer je kraj čisto srpski, pa su oni dolazili sa strane. Jedino mi je poznat već pomenuti Plemenčić Josip, mesar iz Vrgin Mosta, koji je veliki protivnik Srba,

Drugo ništa nije mi poznato, a na izkazano mi i pročitano mogu se zakleti.

D o v r š e n o.

Saslušao i overava: Zapisničar: Bijelić Adam
Rodić Đuro, s. r. Tatalović Nevenka, s. r.

29.

1942. ožujak 29. [Gor]nji Milanovac

Marko Đurić, sveštenik iz Slavskog Polja – Svetom arhijerejskom sinodu u Beogradu

Vrgin Most srez — Gornjo-karlovačka eparhija

Prepis

Predmet: Izveštaj o progonu Srba

Svetom arhijerejskom sinodu Beograd

Prema naređenju Crkvenog suda žičkog br[oj] 353/42 14. III. 1942. u vezi raspisa Sv[etog] Arh[ijerejskog] Sinoda br[oj] 2364/41 od 14 oktobra 1941 god[ine] u origonu Srba u mome kraju podnosim sledeći

I Z V E Š T A J

Kroz dvadeset tri godine zajedničkog života mi smo se zavaravali idejom o bratstvu i jednakosti, hvaleći dušu naroda parolom „brat je mio koje vere bio". I dok smo mi Srbi sanjali o bratstvu i jugoslovenstvu zatvarajući oči pred svim što se oko nas događalo, vekovni nam neprijatelj – katolicizam rimskog pape – nije mirovao.

Rimokatolicizam je podmukao, jezuitski kovao svoj plan naučavajući svoje vernike da mrze sve ono što nije rimokatoličko. Trebalo je samo jedanput otići u njihovu crkvu i čuti samo jednu propoved, pa da se i najvećem slepcu otvore oči. Mi nismo to mogli videti, jer oči naših vodećih ljudi bile su zaslepljene tuđim zlatom.

Plod našeg 23 godišnjeg rada pokazao se u našoj propasti, propasti okatih slepaca, a plod njihovog javnog i tajnog rada trijumfuje kroz suze, bol, vrisak, silovanje i totalno uništavanje naroda preko Save i Drine.

Dokaz: pokoljem srpskog naroda u Hrvatskoj rukovode rimokatolički sveštenici kao ustaški poverioci i logornici uživajući nad masovnim ubijanjem, mrcvarenjem tamošnjeg srpskog življa, dece, žena, ljudi, a sve valjda „ad maiorem gloriam Dei". Kao nekad u Sevilji, za vreme velikog Inkvizitora.

Da mi ne podnosimo izveštaje radi umirenja naše savesti?! Ali blizu milion tužilaca, nevino poubijanih, pred licem Božjim strašna je optužba za rad crnih slugu „jedino spasavajuće rimske crkve". A i grozan memento našoj uspavanosti.

Najbolji izveštaj o pokolju Srba doneće se tek onda kada se u nekad gusto naseljenim srpskim mestima u Hrvatskoj bude tražio i najmanj trag da su tu nekad Srbi živeli. To će ujedno biti i najveći dokaz o hiljadugodišnjoj kulturi Hrvata, o hrišćanskoj misiji rimske crkve i dalekovidosti beogradske megalomanske politike.

O progonu Srba u mome kraju znam ovo, ukoliko to uopšte vredi. Bio sam sveštenik na parohiji Slavsko Polje, srez Vrgin Most, Eparhija G[ornjo] Karlovačka. Odmah poslije vojnog sloma Jugoslavije, počelo je u Zagrebu i provinciskim mestima ubijanje Srba. U mojoj parohiji počelo se na Đurđev dan – 6 maja. Tada su uhvaćeni moji parohijani: Pero Crevar, prets[ednik] crkvene opštine, Đuro Zorić, šumar, Stojan Košutić, posjednik. Odvedeni su u Zagreb i više se nisu vratili. Posle toga počelo se na sve strane hvatati Srbe. U gradiću Glini na jednu noć – srpska Vartolomejska noć – uhapšeni su svi Srbi muškarci od 16 godina na dalje, njih 450 na broju i istu noć svi poubijani u jednoj jarugi 5 k[i] l[o]m[etara] daleko. Za svoju smrt ti Srbi imaju zahvaliti hrvatskom ministru pravde Dr. Mirku Puku koji je bio 20 mj[eseci] [godina – *op. a.*] advokat u Glini i stekao veliko bogatstvo od svojih klijenata Srba. Sada im se na hrv[atski] kulturni način zahvalio – pobivši ih. Posle su doveli iz okolnih sela 250 Srba – žena i ljudi – uveli ih u našu crkvu, pustili unutra ustaše da ih kolju. Neki su ljudi skakali naglavice sa tornja. Ali unutra dali su otpor, poubijali ustaše, onda su dopli drugi, postavili mitraljez na vrata i sve ih poubijali. Iz crkve je krv kao potok na ulicu tekla. Nadalje su ustaše ušle u kamionima

po srpskim selima i iz kamiona pucali na naš svijet, kao na divljač. Hvatali su naše žene i djevojke – silovali ih po 20–30 ustaša, posle im odrezali grudi i polne organe s riječima: „Nećete više rađati srpske pse".

Sveštenika Stevu Ćurčića iz Ogulina dopremili su u Vrginmost, vezanog tukli ga celu noć, naizmenično 6 ustaša. Sutradan čupali mu bradu i prisilili ga da jede svoju pogan. Posle su ga otpremili u Zagreb gde mu se je izgubio svaki trag. Sveštenika Branka Dobrosavljevića iz Veljuna i njegovog sina, pitomca Vojne akademije, strašno su tukli celu noć. Soba i zidovi bili su uprskani krvlju. Ujutru je morao otac kopati grob za sina koga su ustaše pred njim ubile i očitati mu opijelo. (1) Poslije je iskopao sebi grob, očitao opet opijelo i onda su ga napola živog zakopali.

Sveštenika Spasu Lavrnju iz Like uhvatile su ustaše na sprovodu /pratnji/ i pred svim narodom zaklali. Otišli su njegovoj kući, zaklali mu ženu i pored nje ostavili 4 god[išnjeg] sinčića da plače. Dijete je samo 3 dana plakalo uz mrtvu mater. Treći dan došle su ustaše pa su i to dijete zaklale. U Lici na planini Velebit imadu dve ogromne provalije, jame, duboke po 200 metara, koje su pune srpskih leševa. Kod mesta Krnjaka, srez Vojnić, na Sv. Iliju 1941 poubijali su ustaše 5 mladih sveštenika i to: 1/ Peru Ninkovića iz Vojnića, 2/ Milu Peuraču iz G[ornjeg] Budačkog, 3/ Milu Dokmanovića iz Perjasice, 4/ Dušana Šušnjara iz Dunjaka, 5/ M. Skorupana iz Cvijanović Brda i s njima još mnogo viđenijih seljaka. Ubijanjem je rukovodio Hrvat, učitelj iz Maje kraj Gline. […]

Nagonili su oca na kćerku i sina na mater i još druga gnjusna nedela činili.

[…]

Maloj deci su vadili oči, sjekli nos i uši, prebijali ruke i noge sve pred roditeljima djece, uživajući u tome sadizmu. A zar vredi i nabrojati njihova gnusna dela – nedostojna čoveka. Mnogo bi utješnije bilo pronaći, tko je kriv za sav taj pokolj?

Mene su uhapsili ustaše 10. VII. 1941 i kazali su mi da se u roku od 30 minuta spremim i da ponesem sobom sve što je od vrednosti. Međutim, ove stvari od vrednosti oduzeli su nam u logoru u Capragu. U logoru smo radili najteže fizičke poslove. Interesantna je činjenica da je komandant logora u Capragu bio bivši kapetan Kraljeve garde – sada satnik Sesseglia.

Crkva mi je spaljena, a parohijani svi poubijani. Svi Srbi morali su preći na katolicizam.

Kada se sredi sav materijal o progonu Srba u Hrvatskoj – molim Sv[eti] Arh[ijerejski] Sinod da jedan fino ukoričeni primerak /po mogućnosti ukoričen u kožu koga Srbina/ te knjige pošalje Sv[etom] Ocu Papi radi duhovnog i nezidavanja [? – *op. a.*] i utjehe.

29. marta 1942 godine
Gor[nji] Milanovac

Marko Đurić,
sveštenik izbeglica

Tačnost prepisa sa originala overava:
V[ršilac] d[užnosti] Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Projerej-stavrofor
(nečitko)
Član Velikog Crkvenog Suda (2)

30.

1942. svibanj 15. Beograd
Milić Škaljac – Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu

Sal. T.

Z a p i s n i k
od 15. maja 1942 godine
sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu

ŠKALJAC MILIĆ, zemljoradnik iz Lasinjskog Sjeničaka, opštine Lasinja, sreza Pisarovina, star 18 godina, sin Miloša i Marije, rođ[ene] Juras, sada u Beogradu, Prištinska ulica broj 13, izkazan sa izbegličkom legitimacijom broj 75682, izkazao je:

Sela Lasinjski Sjeničak i Prkos, jedina su srpska sela, koja spadaju pod srez Pisarovina. Ova dva srpska sela bila su pošteđena od ustaških zlodela sve do 28 decembra 1941 godine. Hrvati iz sreza Pisarovina i nakon dolaska Pavelića na vlast bili su prema nama Srbima u dosta dobrim odnosima. Nisu bili ustaše, nego tek po gdekoji. Tako ja znam da je bio ustaša od tamošnjih Hrvata samo Šepić Rude, lugar iz Banskog Kovačevca. Bivši narodni poslanik bivše Hrvatske seljačke stranke Baburić Tomo, seljak iz Banskog Kovačevca, naročito je uvek bio dobar prema nama Srbima i štitio nas koliko je god mogao. On je više puta kazao, da ga Pavelić i hrvatski ministri zovu, da dođe k njima u Zagreb, ali da on neće toj bandi da pristupi. Ovo je bio razlog, da su naša dva srpska sela u srezu Pisarovina bili pošteđeni od pokolja i pljačke ustaša sve do 28 decembra 1941 godine.

Ovo nije bilo po volji hrvatskoj vladi u Zagrebu, pa je na 28 decembra 1941 godine poslala iz Zagreba vojsku i jednu ustašku satniju. Ustaše i hrvatska vojska došli su taj dan oko 11 sati na želj[ezničku] stanicu u Skakavac u 28 teretnih vagona. Odmah su krenuli dalje prema srpskim selima. Taj dan su najprije opkolili i popalili Prkos te susedna srpska sela Mirići i Banski Moravci, koja spadaju pod srez Vrgin Most. Sve one, koji prije njihovog dolaska nisu izbegli iz sela u šumu, ubili su, a sve što su našli u selima opljačkali su. U selu Moravcima, Škaljac Rade, zemljoradnik, koji ima 12 dece, nije hteo bežati iz sela, već je kod svoje kuće zatekao ustaše i vojsku, sa desetoro svoje dece, dok je samo njegova žena Sara sa dvoje dece pobegla iz sela u šumu. Ustaše su njega i njegovu decu odveli do Skakavca i tamo ih sve ubili, a pre toga su mu zapalili kuću i opljačkali. Tada su ustaše odveli u jednu šumu kraj Banskog Kovačevca, tamo mučili i posle toga zaklali: Vujičić Dušana, trgovca iz Lasinje, njegovu ženu Ljubicu, brata Milića i dvoje dece; Mrkalj Pavla, zemljoradnika iz Lasinjskog Sjeničaka uhvatili su taj dan u Lasinji, pa su i njega odveli u šumu kraj Bonskog Kovačevca, tamo ga mučili i ubili. U Lasinji bio je komandir žand[armerijske] stanice jedan Hrvat, kojemu ne znam ime, a koji je nama Srbima bio vrlo dobar, pa su ustaše i njega uhvatili, te njegovu ženu i dete, odveli ih u šumu kraj Banskog Kovačevca, tamo ih mučili i posle toga ubili.

Sutradan su napali Lasinjski Sjeničak i počeli ga paliti i pljačkati, te narod ubijati. Popalili su taj dan u Lasinjskom Sjeničaku sve kuće između Skakavca i želj[ezničke] pruge. Narod je iz ovoga dela Sjeničaka prebegao u drugi deo, koji se nalazi na drugoj strani želj[ezničke] pruge. Ustaše i hrvatska vojska su počeli navaljivati i na drugi deo Lasinjskog Sjeničaka preko želj[ezničke] pruge, ali im je narod davao otpora. Nakon 5 dana bor-(1)-be, svi Srbi, koji nisu imali oružje, te žene i deca, napustili su i ovaj deo Lasinjskog Sjeničaka, te izbegli u Petrovu Goru, a Srbi-borci i dalje su ostali da brane drugi deo Lasinjskog Sjeničaka. Ustaše i hrvatska vojska i dalje su pokušavali da prodru preko želj[ezničke] pruge, ali im to nije pošlo za rukom.

Nakon 8 dana borbe, ustaše i hrvatska vojska napustili su Lasinjski Sjeničak i povukli se u Skakavac, a smo se tada povratili iz Petrove Gore u onaj deo Lasinjskog Sjeničaka, koji je bio sačuvan od paleža i pljačke. Srbi koji su imali oružje i dalje su držali stražu oko

sela i štitili nas od eventualnih ustaških prepada. Mi smo bili mirni sve do 28 marta 1942 godine.

Na 28 marta 1942 godine, ponovno su navalili na one krajeve ustaše i hrvatska vojska, koji su došli od Karlovca. Mi smo tada ponovno pobegli u Petrovu Goru. Ovaj put su ustaše i hrvatska vojska potpuno opljačkali i drugi deo Lasinjskog Sjeničaka, dok su popalili samo nekoje kuće.

Naoružani Srbi zauzeli su tada položaje na rubovima šume Petrove Gore i nisu puštali ustaše i hrvatsku vojsku u Petrovu Goru punih 16 dana. Kroz ovih 16 dana borbe, ustaše i hrvatski domobrani imali su mnogo mrtvih i ranjenih. I Srbi su imali gubitaka, ali mnogo manje, jer su bili sakriveni po rubovima šume i odbijali napade ustaša i hrvatske vojske.

Sedamnaestog dana borbe, ustaše i hrvatski dmobrani, pošto su bili brojčano jači i bolje naoružani, provalili su u Petrovu Goru, a Srbi-borci su se i dalje povukli u unutrašnjost Petrove Gore.

Ustaše i hrvatski domobrani ispočetka su ubijali sve Srbe, neborce, koje su god nalazili u šumi, pa su ih mnogo pobili. Posle su prestali sa ubijanjem Srba-neboraca, već su ih upućivali, da napuste šumu i povrate se u selo, te da obrađuju zemlju, pa da im se ništa neće dogoditi. Istodobno su hrvatski avioni kružili iznad Petrove Gore, dok su Srbi-borci uzmicali pred ustašama i hrvatskom vojskom. Nakon 3 dana ponovno su kružili iznad Petrove Gore avioni i bacali letake. Ovaj put su letaci bili potpisani po zapovedniku vojske Kvaterniku. On je u letacima pozivao Srbe, da se odmah povrate u svoja sela, a on im garantira, da im se neće ništa dogoditi. Srbi su ovaj put poverovali i povratili se iz šume u popaljena svoja sela. Mi Srbi iz Lasinjskog Sjeničaka također smo se povratili iz šuma u svoje selo. Svaki od nas povratio se je na zgarište svoje kuće i počeo podizati neko sklonište za sebe i svoju porodicu.

Na 19 aprila 1942 godine, ponovno su došli ustaše i hrvatski domobranci, te napali Gornji Sjeničak, kao i neka još druga sela. U ovim selima su ponovno ubijali Srbe, a osim toga su oko 300 Srba-muškaraca pokupili i odveli u logor u Jasenovac. Ovaj put nisu dirali u Lasinjski Sjeničak.

Od ustaša poznajem jedino već napred navedenog Šepić Rudu, lugara iz Banskog Kovačevca. Inače seljaci-Hrvati iz sreza Pisarovine nisu ustaše, već su ustaše dolazili sa strane.

Drugo ništa ne znam, a na iskazano mi mogu se zakleti.

Škaljac Milić, s. r.

Saslušao i overava: Zapisničar:

[NB: Redak nije snimljen. – *op. a.*] (2)

31.

1943. prosinac 3. Beograd
Desanka Bratić – Komesarijatu za izbjeglice i preseljenike u Beogradu

Z a p i s n i k
od 3. decembra 1943 godine
sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu

BRATIĆ DESANKA, kći Jovana i Marije rođ[ene] Krivokuća, stara 22 godine, domaćica, udata, bez dece, vlasnica izb[egličke] leg[itimacije] broj 26999 a izbegla iz Donj[eg] Sjeničaka, opština Lasinja, srez Vrgin Most, izjavi:

Mene je početak rata 1941 zatekao u Donj[em] Sjeničaku, rodnom mestu moga muža Petra, koji je u Donj[em] Sjeničaku imao pekaru.

Još u maju 1941 godine ustaše su iz Karlovca nenadano upali u Donj[i] Sjeničak i to noću i otpočeli sa hapšenjem i odvođenjem uglednijih Srba. Ovi Srbi odvedeni su u sedište opštine Lasinje, a odavde u Pisarovinu i Zagreb. Svima ovima odvedenima Srbima nestalo je svakog traga i za njih se sa sigurnošću može reći da su ubijeni od ustaša. Znam, da je među prvim odvedenim Srbima iz opštine Lasinja bio sveštenik Nikola Milić iz Stipana, opština Lasinja, istaknuti pristalica Samostalne demokratske stranke i saradnje sa Hrvatima. U vreme hapšenja nalazio se kod svojih sinova (dva sina), koji su imali trgovinu u Lasinji i koji su zajedno s njim ovedeni u Pisarovinu, gde im se svima dalje izgubio svaki trag. Posle odvođenja starog sveštenika Nikole Milića i njegovih sinova odvedeni su od ustaša isto tako noću iz Donj[eg] Sjeničaka, opštine Lasinja, Gojić Josifa, lugara i Bižića Jovu, bivš[eg] žandarma. Prilikom ovih noćnih dolaženja ustaše u Donj[i] Sjeničak predvodili su ustaše žandarmi sa žand[armerijske] stanice u Lasinji i davali ustašama podatke o pojedinim Srbima. Pošto nisam rodom iz toga kraja ne mogu navesti i ne znam svim imena onih odevedenih Srba, koje su ustaše odveli, ali kad je ovo stanje postalo i kad se doznalo da su svi pohapšeni i odvedeni Srbi ubijeni, buknuo je u narodu otpor protivu ustaškog nasilja i odmetanje ili bolje sklanjanje srpskog naroda u šume, najviše u Petrovu Goru. Srbi organizuju tada borbene odrede protivu ustaša da bi zaštitili koliko toliko svoja sela od nanadanih ustaških prepada te dolazi na raznim mestima u Petrovoj Gori do ogorčenih borbi u kojima su poginuli i mnogi Srbi ali i veliki broj ustaške vojske.

U mesecu novembru 1941 godine čitavo selo Donji Sjeničak i okolna srpska sela usled nastalih velikih borbi sklonili su se u bregove dublje u šumama Petrove Gore, pa kad je na jednom mestu ustašama uspelo da prodru dublje u Petrovu Goru, uhvatili su jednu partiju od 30 lica, žena i dece i sve nas odveli iz Petrove Gore u logor Caprag. U ovome logoru nalazilo se još oko 400 žena i dece pokupljenih u Petrovoj Gori. Za prva tri meseca u logoru Caprag nismo ništa radili i nadali smo se da će nas žene i decu pustiti kućama. Međutim, to se nije dogodilo nego su nas i dalje sve zadržali u logoru, samo su mlađe žene razmestili po hrvatskim i ustaškim kućama u samom Capragu. Većina žena sa decom ostala je u logoru, gde su žene radile razne logorske poslove kao i seljačke poslove po obližnjim seljačkim imanjima.

Ja sam bila na radu u kući ustaše Rajkovića Mate, posednika u Capragu sve do moga polaska za Beograd. Napominjem, da u logoru Caprag nije bilo ubijanja Srba. U mesecu maju, junu i julu 1942 godine mnoge žene iz ovoga logora upućene su na rad u Nemačku.

Od ustaša, koji su bili na dužnosti u logoru Caprag navodim:

Mitkovića Stjepana, Ožanić Đuru, Milkovića Dragutina (1) Modruš Ivana, Domitrović Stevu i Grgetić Matiju. Sa zatočenicima u logoru strogo su postupali, ali ne mogu reći da su nad ženama vršena nasilja od ovih ustaša. Od nas se tražilo bezuslovno pokornost. Žene koje su zatekle u drugom stanju prilikom dovođenja u logor odvedene su nekuda iz logora, ali kuda, ne znam. Ove žene nisu se više vraćale u logor. Ishrana u logoru bila je vrlo slaba i tim teže je uz ovako slabu hranu [bilo] raditi teške težačke poslove, kopati po logorskim baštama i tako dalje. Nama ženama, koje smo bile razmeštene po privatnim kućama i tamo radile bez ikakve nagrade, bilo je ipak nešto bolje.

Moj muž Petar, koji je otpušten sa rada u Nemačkoj, uradio je pri svom povratku tako, da sam i ja u Capragu ušla u voz, kojim je on putovao u Beograd i sa njim zajedno stigla sam ovamo.

Selo Donji Sjeničak potpuno je spaljeno još o Božiću godine 1941/42 od ustaša.

D o v r š e n o.

Saslušao i overava: Vukdragović Branko, s. r.

Zapisničar: Tatalović Nevenka, s. r. (2)

Bratić Desanka

32.

1942. svibanj 16. Beograd
Sava Dimović – Arhijerejskom namjesništvu za grad Beograd

Vrgin Most srez

Gornjo-karlovačka eparhija
Prepis

Arhijerejskom namesništvu za grad Beograd
Beograd

Po nalogu od Arhijerejske vlasti od 27. IV. 1942 A. E. M. Broj 1270/42 podnosim sledeći izveštaj:

Na broj jedan. Parohija Sjeničak obuhvata sela Lasinjski Sjeničak, Prkos, Moravce i Lasinju. Za ova mesta nadležna je opština Lasinja, a sresko načelstvo Pisarovina.

Parohija Sjeničak II obuhvata sela: Gornji, Donji Sjeničak sa nadležnom opštinom i sreskim načelstvom u Vrgin Mostu. Obe parohije pripadaju pod arhijerejsko namesništvo Vrginmostansko, sa sedištem u Topuskom. Obe parohije su jedna uz drugu i brojale su 5.000 parohijana. U obadvema navedenim parohijama živeli su sami Srbi bez i jedne porodice inoveraca, osim toga mesta Lasinje gde su Hrvati sačinjavali veliku većinu. Koncem meseca aprila 1941 god[ine] odveli su ustaše:

1 Josifa Gvoića, nadlugara prvobanske imovne opštine iz Sjeničaka,

2 Branka Mičića, trgovca iz Lasinje,

3 Dušana Mičića, trgovca iz Lasinje,

4 Branka Radanovića iz Lasinje,

5 Žarka Radanovića, studenta iz Lasinje,

6 Dušana Bastajića, ratara iz Prkosa.

Navedeni odvedeni su u Zagreb, gde je Dušan Bastajić u policiskom zatvoru umro, o čijoj je smrti politička opština obavestila upravu parohije, a ostala petorica odvedena su u Drnje, gde im se posle trag izgubio. Od meseca juna 1941 narod je u obe parohije većinom noćivao van domova i preko dana se krio bojeći se ustaša, koji se sve više zalazili u sela. U avgustu mesecu 1941. dobio je potpisani sveštenik nalog da matične knjige preda u opštinu Lasinju. Pod pratnjom opštinskog stražara Stevana Markulina odneo je predmetne knjige u opštinu Lasinja i tamo ih predao opštinskom komesaru Miki Mađaru. U Lasinji je dotični opštinski komesar naredio stražaru Markulinu, da potpisanog sveštenika predvede sreskom načelniku u Pisarovini. Po predvađanju sreski načelnik izdao je parohu putnicu, da otputuje u Zagreb i da se prijavi nemačkoj feldkomandi u Zagrebu. U Zagrebu je usledilo hapšenje i dospeo sam u policiski zatvor u kome sam bio mesec dana. Neopisive su bile duševne muke, jer je vrlo često bilo prozivanje za streljanje. Iz policiskog zatvora prebačen sam u logor u Slavonsku Požegu, a odatle 7 oktobra 1941 g[odine] u Staru Pazovu pod pratnjom ustaša, koji nas 11 jedva htedoše iz Stare Pazove pustiti. Blagodareći sreći i Srbima u Staroj Pazovi nakako prođosmo i 8 oktobra spasismo glave u Beogradu.

2 Do moga odlaska u avgustu mesecu iz Sjeničaka nije niko bio izbegao. Tek u decembru 1941 bila je velika navala na parohiju od strane hrvatske vojske i ustaša, kada se jadni narod go, bos, gladan u ciči zimi razbegao po šumama i okolnim selima sreza Vojnić. Jedan izbeglica Adam Bijelić, gimnazista, koji je jedini stigao ovamo 4. maja 1942 godine javio mi je ovo. Pričao mi je da je parohija ova popaljena, da skoro nijedne kuće nema, a da je narod mnogi ubijen.

3 Nije mi poznato.

4 Čuo sam da je crkva i parohiski stan izgoreo. Prema sadašnjoj ceni vrednost novograđene crkve iznela bi 1.000.000 dinara, a vrednost parohiskog stana 300.000 dinara.

5 Za vreme do avgusta 1941 niko od parohijana nije prešao na rimokatolicizam ni na islam, posle mog odlaska nije mi poznato. (1)

6 Za vreme dok sam bio u parohiji čuo sam, da je Mika Mađar općinski komesar naređivao progone Srba.

7 Od Hrvata zauzimali su se za Srbe u našem kraju konkretno i lojalno: 1 Nikolić, žandarmeriski komandir stanice u Lasinji, za koga sam čuo posle da je ubijen od ustaša.

8 Fotografije nemam.

9 Pismenih svedočanstava nemam.

Beograd 16. maja 1942 godine

Sava Dimović, s. r.
paroh sjeničački
sada adm[inistrativni] pomoćnik pri sabornoj crkvi u Beogradu

Tačnost prepisa sa originala overava:
V[ršilac] d[užnosti] Glavnog Sekretara
Svetog Arhijerejskog Sinoda
Projerej-stavrofor
(nečitko)
Član Velikog Crkvenog Suda (2)

33.

1941. LISTOPAD 8. BEOGRAD
Sava Dimović – Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu

PISAROVINA SREZ – izkaz Save Dimovića iz Sjeničaka

Z A P I S N I K
od 8 oktobra 1941 god[ine]
sastavljen u Komesrijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu

Nepozvan pristupio je DIMOVIĆ SAVA, sveštenik iz Sjeničaka, opštine Lasinja, sreza Pisarovina, star 50 godina, neoženjen, te izkazuje:

Ja sam kao srpsko-pravoslavni sveštenik u selu Sjeničaku vršio nesmetano svoju dužnost do konca meseca juna o[ve] g[odine]. Poslije toga vremena uslijed nastalih prilika u okolnim parohijama prestao sam i ja vršiti crkvene obrede.

Moja parohija Sjeničak ostala je mirna i noštećena od krvoprolića i pljačke, što je zadesilo parohije susjednog sreza Vrginmost.

Na 13 avgusta o[ve] g[odine] prošla je kroz Gornji Sjeničak hrvatska vojska sa ustašama na putu za srpska sela Kirin, Stipan i Ostrožin sreza Vrginmost, kamo je pošla da uguši navodnu pobunu tamošnjeg naroda. Međutim pobune u ovim selima nije niti bilo.

Parohijani moje parohije videći hrvatsku vojsku i ustaše, prepali su se i od straha su pobjegli u šume. Pobjegao sam i ja. Međutim vojska i ustaše nisu se zadržavale u samom Sjeničaku, već su proslijedili put dalje prema napred navedenim selima. Narod iz sela moje parohije poslije dva dana izbivanje u šumama, povratio se je u svoja sela.

Na 13 avgusta o[ve] g[odine] u veče pa cijelu noć sve do sutra dan, čula se jaka mitraljeska paljba, koja je dolazila od sela Kirin, Stipan i Ostrožin. Vojska i ustaše ostali su u tim selima više dana.

Čuo sam, da je u tim selima u to vreme, izvršen strašan pokolj tamošnjeg pučanstva. Pučanstvo je u ovim selima ubijano mitraljezima i klano noževima. Nekojim ženama su noževima rasporili prsa i trbuh. Kuće su pljačkali i svu pokretnu imovinu razvukli.

Nekoje kuće su i popalili. Srpsko pravoslavne crkve u zaselku Trepča kraj Stipana, te u selima Stipanu i Kirinu, su zapalili, pa su iste i izgorele.

Opštinsko poglavarstvo u Lasinji proglasilo je oko 18 avgusta o[ve] g[odine] u selima moje parohije, da pučanstvo treba dobrovoljno da pređe na rimokatoličku veru, pa da će onda biti mirno, a u protivnom slučaju morati će napustiti svoja imanja. Žiteljstvo zaselka Prkos prešlo je na rimokatoličku veru, te i nekoliko pojedinaca iz ostalih sela moje parohije, dok je većina žiteljstva ostala i nadalje u srpsko-pravoslavnoj veri.

Na 17 avgusta o[ve] g[odine] pozvan sam po općinskom poglavarstvu u Lasinji, da predam domovni protokol sela Sjeničaka i Prkosa, zbog prelaska žitelja iz tih sela na r[imo] k[a]t[oličku] veru. Ja sam to izvršio.

Na 18 avgusta o[ve] g[odine] po nalogu općinskog poverenika u Lasinji prijavio sam se kotarskom pretstojniku u Pisarovini, koji mi je dao propusnicu da otputujem u Zagreb, i da se tamo prijavim nemačkoj vojnoj vlasti, radi preseljenja u Srbiju. (1)

Na 22 avgusta o[ve] g[odine] doputovao sam u Zagreb i odmah se htio javiti nemačkoj vojnoj komandi, ali nisam mogao doći na red taj dan, kao niti narednih dana.

Na 26 avgusta o[ve] g[odine] oko 10 sati prije podne – dok sam čekao ja pred nemačkom vojnom komandom, da dođem na red radi prijave – uhapsio me je jedan agent zagrebačke policije i odveo me je na policiju. Tu sam odmah pritvoren i smešten u ćeliju broj 7 u II spratu. U ovoj ćeliji, među inim našao sam: biv[šeg] kapetana jugoslavenske vojske Vujakliju, Matić Petra, mašinovođu iz Srpskih Moravica, Ruvića Omera, ekonoma iz Maglaja, imena drugih se ne sjećam.

Posle dva dana premešten sam u ćeliju broj 22 na istom spratu. Tu sam u ćeliji našao: Banda Petra, trg[ovačkog] pomoćnika iz Zagreba, Frol Ivana, profesora iz Zagreba, Vlkov Radu, Bugarina, studenta ekonomije iz Zagreba, Simić Vlatka, učitelja iz Donjeg Marofa, Kruljac Roku, narednika jugosl[avenske] vojske rodom iz Skrada (Gorski Kotar). Tokom vremena pridošli su u ovu ćeliju: Tomić Roko, privatni činovnik iz Zagreba, Dukić Karlo, gostioničar iz Vrapča kraj Zagreba, Hadžiselimović Rasim, činovnik riznice u Zagrebu, Cvijić Živko, nakladnik slikarskog zavoda „Rubens" u Zagrebu, Veliš Salamon, Jevrejin iz Dubrave, kraj Zagreba, Finci Silvije, Jevrejin iz Sarajeva. Znam, da su tada u zatvoru kod policije u Zagrebu bili u drugim ćelijama: Kožul Marko, bivši ministar, Auer Ljudevit, biv[ši] ministar, Bačinić Rude, biv[ši] poslanik H[rvatske] S[eljačke] S[tranke], Vitković Dimitrije, prota i katiheta u Zagrebu, Marković Franjo, ustaški satnik, Bastajić Pavle, profesor, rodom iz Perne.

Ja sam bio u zatvoru zagrebačke policije od 26 avgusta o[ve] g[odine]. Za to vreme vršena su u Zagrebu skoro svakodnevna straljanja u masama. Zatvorenike su izvodili iz zatvora i u masama streljali. Sjećam se, da su na 11 septembra o[ve] g[odine] streljali 135 zatvorenika. Isti su streljani u Rakovu Potoku kraj Zagreba zbog ubijstva polic[iskog] agenta Majerholda Ivana, koji je poginuo u Zagrebu na Trešnjevki. Na 23 septembra o[ve] g[odine] rano izjutra izvedeno je iz zatvora policije 59 zatvorenika i streljano. Tada su najvećim delom streljani Hrvati i Židovi. Imena streljanih se sada ne sećam.

Preslušavanje političkih zatvorenika vršio je Majdak, policiski agent, koji je čitavu tu referadu i vodio. On je s nama postupao vrlo brutalno. Mene je preslušavao na 3 i 17 septembra o[ve] g[odine]. Isti dan preslušavao je i protu Vitkovića.

Na 26 septembra o[ve] g[odine] saopšteno mi je da na policiji da moram ići kući u Sjeničak, da nabavim stvari u težini od 50 k[ilo]g[rama] pa da moram sa tim stvarima ići u Caprag u logor radi transporta u Srbiju.

Na 27 septembra o[ve] g[odine] krenuo sam pod pratnjom policiskog stražara iz Zagreba preko Jastrebarskog – Klinča Sela – Kupinca – Pisarovine i Lasinje u Sjeničak. (2)

Kroz selo Kupinac prošao sam na 27 septembra o[ve] g[odine] oko 5 sati poslije podne i prolazeći pokraj kuće Dr. Mačeka vidio sam njega, gde stoji na kapiji kuće. Ja sam ga

pozdravio skinuvši šešir, a on mi je skroz prijazno odzdravio. U Pisarovinu sam došao u 8.30 sati u veče. Tu sam odmah otišao u opštinu i tamo prenoćio. Sutra dan mi je saopštio tamošnji apotekar Peršić Ivo, da mu je Dr. Maček poručio, da za mene pripremi večeru, ali sam ja odmah otišao u opštinu na konak i nisam večerao.

Ja sam kod kuće uzeo stvari u težini od 50 k[ilo]g[rama i na 2 oktobra o[ve] g[odine] autobusom direktno otputovao za Caprag, kamo sam stigao isti dan, ali me upravnik logora nije mogao primiti, jer je taj logor već bio likvidiran, već me je pod pratnjom uputio u Sl[avonsku] Požegu u logor, kamo sam stigao isti dan u 4 sata poslije podne. U logoru u Sl[avonskoj] Požegi bio sam do 6 oktobra o[ve] g[odine] i tada sam sa transportom upućen u Beograd, kamo sam stigao na 7 oktobra o[ve] g[odine]. Postupak u logoru u Sl[avonskoj] Požegi bio je za moje vreme od strane ustaša vrlo korektan, dok je prije toga – kako sam čuo – bio vrlo loš.

Naglašujem da se kotarski pretstojnik u Pisarovini Stare vrlo korektno i upravo očinski odnosi prema nama Srbima. Isto tako prema Srbima vrlo korektno postupaju opštinski beležnik u Pisarovini Braim Ivo, opšt[inski] beležnik u Lasinji, Debač Andrija, upravitelj pošte u Lasinji Markulin, te tabornik u Lasinji Smajlović, kao i župnik Klasinc, koji je rodom Slovenac. Njihovom postupku niti jedan Srbin ne može ništa prigovoriti. Njima se može zahvaliti, da je parohija Sjeničak, koja ima oko 8.000 duša, ostala za sad potpuno pošteđena od pljački i pokolja, koji su vršeni u srpskim selima susjednih srezova.

Po mojem mišljenju ovo sve može da se pripiše neposrednom uticaju Dr. Mačeka, koji stalno stanuje na svom imanju u Kupincu. U njegovom selu Kupincu uopće nema ustaša, a seljaci se iz ovoga njegovog sela vrlo lijepo ophode sa Srbima iz susednih sela.

Prednji izkaz mi je pročitan i ja ga usvajam kao svoj i potpisujem.

Sava Dimović, s. r.

Saslušao i overava:
Đuro J. Rodić
odj[elni] savetnik, s. r.

Zapisničar:
Petar M. Eremić
upr[avni] kanc[elarijski] činov[nik], s. r. (3)

DOKAZI

Zapisnik o saslušanju Ljubice Borojević od 12. II. 1945 g[odine] I.

Zapisnik o saslušanju Milutina Mrkšića od 11. X. 1944 god[ine] II.

Zapisnik o saslušanju Šapić Stanka od 4. X. 1942 g[odine] III.

Zapisnik o saslušanju Ljubice Crevar i Anđelije Todorović od 13. VIII. 1941 g[odine] IV.

Saslušanje Bakić Dragana i Bakić P. Dragana od 3. VI. 1942 g[odine] V.

Zapisnik o saslušanju Marije Maraković od 17. III. 1942 g[odine] VI.

[…]

Zapisnik o saslušanju Janje Dragojević i Janje Bjelić od 18.VI. 1942. VIII.

Zapisnik o saslušanju Miljević Vasilije od 17. I. 1942. g[odine] IX.

Zapisnik o saslušanju Pribićević Miloša od 9. VII. 1941. g[odine] X.

Zapisnik o saslušanju Jarčov Steve od 18. II. 1942. g[odine] XI.

Zapisnik o saslušanju Božić Milana od 13. X. 1941. g[odine] XII.

Zapisnik o saslušanju Škara Julke od 5. I. 1942. g[odine] XIII.

Zapisnik o saslušanju Batalo Milke od 18. III. 1943. g[odine] XIV.

Zapisnik o saslušanju Marjanović-Katić Steve od 13. I. 1944 g[odine] XV.
Zapisnik o saslušanju Bogdana Diklića od 6: V. 1942. XVI.
Zapisnik o saslušanju Miloša Pribićevića od 22(9) VII. 1943. XVII.
Zapisnik o saslušanju Jelene Kopač od 31. VII. 143. XVIII.
Zapisnik o saslušanju Galogaža Vukosave od 16. II. 1942. g[odine] XIX.
Zapisnik o saslušanju Manojla Krge (paroh, Kirin) XX.
Zapisnik o saslušanju Bulat Nikole od 15. IX. 1941. g[odine] (Kirin) XXI.
Zapisnik o saslušanju Mrkobrada Stanislava od 6. III. 1942. g[odine] XXII.
Zapisnik o saslušanju Nikole Radoševića (Vrginmost) XXIII.
Zapisnik o saslušanju Linte Marka od 22. X. 1941. g[odine] XXIV.
Izveštaj Dejanović Dušana od 2. IV. 1942. g[odine] XXV.
Zapisnik o saslušanju Ivančević Milivoja od 23. IX. 1941. g[odine] XXVI.
Izjava Dr. Petra Lapčevića od 23. I. 1942. g[odine] XXVII.
Zapisnik o saslušanju Bijelić Adama od 12. V. 1942 g[odine] XXVIII.
Izveštaj Đurić Marka od 29. III. 1942. g[odine] XXIX.
Zapisnik o saslušanju Škaljac Milića od 13. V. 1942 g[odine] XXX.
Zapisnik o saslušanju Bratić Desanke od 3. XII. 1943 g[odine] XXXI.
Izveštaj Save Dimovića od 16. V. 1942 g[odine] XXXII.
Zapisnik o saslušanju Dimović Save od 8. X. 1941. g[odine] XXXIII.
Zapisnici o saslušanju oštećenih-izbeglica od III. do XXXIII. (izuzev VII. i XVIII.)

HR-HDA-ZKRZ Zh, kut. 470, br. 37118.

XXIV.
1982. LIPANJ–SRPANJ. GLINA
„IDEJNI PROJEKT ZA UREĐENJE MEMORIJALNOG MUZEJA”
Glinski vjesnik (Glina), god. V, br. 30–31, 2–3.

IDEJNI PROJEKT ZA UREĐENJE MEMORIJALNOG MUZEJA
Drago Roksandić, Momčilo Krković, Dragan Čubrić, Đuro Zatezalo, Mile Dakić

1. Spomen dom, sagrađen na mjestu nekadašnje srpsko-pravoslavne crkve u Glini u kojoj je ljeta 1941. pobijeno oko 1200 Srba, uređenjem i djelatnošću još uvijek ne odgovara potrebama zbog kojih je podignut. U Domu se i pleše i pjeva, u kino dvorani se prikazuju filmovi iz redovne komercijalne eksploatacije, a u samoj domskoj zgradi nema baš nikakvog dostojnog memorijala zločina. Nedvosmislena je društvena obaveza da se osigura da se Spomen-dom koristi za one svrhe zbog kojih je i sagrađen, tj. da bude pretvoren u jedinstven Memorijalni muzej.

2. Memorijalni muzej treba da bude tako uređen da podsjećanje na počinjeni zločin bude ugrađeno u cjelovitu postavu kojom će se potvrđivati sve bitne humanističke i revolucionarne vrijednosti, baštinjene u Glini i glinskoj općini od prvih historijskih spomena do suvremenog doba, uključivši i poslijeratni glinski razvoj. Okosnica postave trebaju biti rat i socijalistička revolucija i fašistički zločini tokom rata i revolucije, sa posebnim naglaskom na pokolju u crkvi koja se na tom mjestu nalazila.

3. Postava treba potvrditi sve bitne vrijednosti zajedništva glinskih Srba i Hrvata kroz njihovu povijest, od ponovnog naseljavanja pustog glinskog prostora u XVII stoljeću do suvremenog doba, potvrđujući na taj način našu današnju socijalističko-samoupravnu politiku bratstva i jedinstva. Podsjećanje na fašističke zločine treba biti izvedeno u istom smislu.

4. Prostorno uređenje Memorijalnog muzeja omogućava multifunkcionalno korištenje, što bi u preuređenju trebalo biti do kraja iskorišteno. Preuređenje treba obuhvatiti jedinstvenim rješenjem kako unutrašnji tako i vanjski prostor Memorijalnog muzeja.

5. Budući da je glinska općina još uvijek nerazvijena, preuređeni Memorijalni muzej bi trebao osiguravati zadovoljavanje različitih društvenih i kulturnih potreba, pod uvjetom da se ne osporava memorijalni karakter prostora.

6. Veliko značenje glinskog kraja u narodno-oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji (1941-1945), isto tako kao i brojnost i velike razmjere fašističkih zločina koji su počinjeni u istom vremenu i prostoru, ne može se povijesno u cijelosti razumjeti u ograničenoj vremenskoj perspektivi XX. stoljeća, ma kako ona bila presudno povezana s fenomenima radničkog pokreta, Komunističke partije i socijalističke revolucije. Masovnost ustanka, razmjere u kojima se razvila narodna vlast u ratnim uvjetima, dosljedna privrženost revoluciji tokom svih ratnih godina najvećeg dijela stanovništva glinskog područja, kao i niz drugih vrijednosti ostvarenih tokom rata i revolucije imaju svoje nesumnjive „dubinske" uzroke u daljoj prošlosti. Upravo ta činjenica, kao i dosadašnja posvemašnja neistraženost civilizacijske kulture glinskog prostora, nameću potrebu uređenja takve stalne postave Memorijalnog muzeja kojom će ta baština na jedinstveno osmišljen način biti izložena.

7. Stalna postava treba biti uređena na kritičkoj socijalnoj, ekonomskoj i kulturnoj historijskoj osnovi, u smislu Marxovog shvaćanja povijesti.

8. Stalna postava treba biti periodizirana na sljedeći način:

A) Glinsko područje u prahistoriji i antici;

B) Glinsko područje poslije seobe naroda, u srednjovjekovnoj hrvatskoj državi, s težištem na historijskim izvorima (Glina se prvi put spominje 1284. godine!);

C) Glinsko područje za vrijeme turskih ratova u XVI i XVII stoljeću, starohrvatska dijaspora, „ničija zemlja", naseljavanje novog hrvatskog i srpskog stanovništva, osobito od Bečkog rata (1683-1699), uređenje Banske krajine itd. sve do razgraničenja i sjedinjenja s banskom Hrvatskom i Slavonijom (1881.).

Napomena: U prikazivanju krajiške povijesti glinskog kraja težište treba biti na fenomenima socijalne i ekonomske historije, a sami izlošci po svom sadržaju u najvećoj mogućoj mjeri zavičajno-historijskog porijekla. Po značenju treba izdvojiti krajiške pokrete i bune u 18. i 19. stoljeću, značajno a historiografski vrlo slabo poznato učešće Glinjana obadvije narodnosti u ilirskom pokretu, potom u revolucionarnim gibanjima 1848/49. godine, masovnu podršku bosanskom ustanku 1875-1878. itd. U Glini se čak i prvo radničko udruženje stvara prije prisajedinjenja banskoj Hrvatskoj i Slavoniji;

D) Glinsko područje od 1881. do 1918. godine, s posebnim naglascima na učešću glinskog stanovništva u narodnom pokretu u Hrvatskoj 1883. (Klasnićka buna), učešće u narodnom pokretu 1903-1905. godine i u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, potom Glinjani u veleizdajničkom procesu, a u odgovarajućoj mjeri i u I svjetskom ratu;

E) Glinsko područje od 1918. do 1941. godine, s iscrpnijim socijalno- i ekonomsko-historijskim podacima o razvoju naselja i stanovništva, o društvenom raslojavanju, nacionalnom sastavu, o privređivanju, kulturi, obrazovanju, zdravstvu, o sindikalnom i političkom okupljanju, sa posebnim naglaskom na seljaštvu i radništvu te na Komunističkoj partiji.

Napomena: U prikazivanju političke povijesti težište treba biti na političkoj polarizaciji u starojugoslavenskim uvjetima pred II svjetski rat, na ojačali antifašistički pokret i omasovjele KPJ i SKOJ te na profašističke velikosrpske i velikohrvatske organizacije. Posebno treba objasniti razmjerno veliki utjecaj Komunističke partije u izrazito agrarnoj socijalnoj strukturi glinskog područja.

F) Glinsko područje od 1941. do 1945. godine, sa postavom u kojoj bi bili obuhvaćeni aprilski rat na glinskom području, kapitulacija i stvaranje „NDH" (mobilizacija, vojne jedinice u Glini, otpor okupaciji na glinskom području, ako ga je bilo, okupacija Gline, uređenje mjesne ustaške vlasti, obračun sa protagonistima predratne vlasti itd.), potom lokalna struktura ustaškog „novog poretka" sa nužnim podacima o sistemu fašističkih i rasističkih mjera, potom iscrpni podaci o glinskim komunistima u proljeće 1941. godine (partijska organizaciona struktura, brojnost i sastav ćelija, utjecaj u SDS-u, HSS-u, HRS-u, „Seljačkom kolu" i „Seljačkoj slozi", građanskim kulturnim i sportskim društvima itd., a razmjerno najsadržajnije njihove pripreme za ustanak), iza toga nacionalni i vjerski genocid (iseljavanje u Srbiju, pokatoličavanje, građanska i ekonomska diskriminacija, fizičko istrebljivanje, s podacima o lokalnim ustaškim planovima i ostvarenjima tih planova u razdoblju do masovnog ustanka u glinskom kraju, na Baniji i šire, s osnovnim stavom da genocid u glinskom kraju nije imao ni samo ni prvenstveno rasističku inspiraciju, već je to bio svjesno sračunat da razjari srpsko-hrvatsku mržnju u kraju s razmjerno vrlo jakim komunističkim utjecajem te da se na taj način preventivno onemogući bilo kakav otpor ustaškoj vlasti, odnosno okupaciji zemlje; potom ustanak u glinskom kraju, sa svim potrebnim podacima o njegovoj organizaciji i o njegovu širenju, o sužavanju baze ustaške vlasti, o razvoju narodne vlasti na oslobođenim, poluoslobođenim i neoslobođenim dijelovima glinskog područja, općenito o rastu NOP-a u glinskom kraju po razvojnim fazama kroz stvaranje novih jedinica, povećan broj boraca kroz razvoj antifašističkh organizacija i progresivno onemogućavanje okupatorske i kvislinške represije itd., a posebno bi se izložila zbivanja u glinskom kraju poslije konačnog oslobođenja Gline, kada ona postaje jedno od najznačajnijih središta NOP-a u Hrvatskoj za duže vremensko razdoblje;

G) Poseban prostor memorijala zločina u glinskoj srpsko-pravoslavnoj crkvi ljeta 1941. godine, koji treba biti što je moguće više dokumentiran ali i obogaćen umjetničkim rješenjem memorijala, korištenjem umjetničkih slika, kipova, pjesama itd;

H) Poslijeratno razdoblje bi trebalo nadasve prikazati ostvarenu dinamiku socijalnog, ekonomskog i kulturnog razvoja, ali bi iz postave trebalo biti jasno da je glinsko područje još uvijek nerazvijeno.

9. Brojna građa za glinsku zavičajnu povijest nalazi se u više arhiva, muzeja, biblioteka itd. Potrebnu građu, od rukopisne do slikovne i predmetne, koja bi se u kritičkom izboru trebala iskoristiti za muzejsku postavu prvenstveno treba tražiti u Arhivu Hrvatske, u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, u Povijesnom muzeju Hrvatske, u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske, u Vojno-istorijskom institutu itd.

10. Stalna muzejska postava mora da bude obogaćena drugim komplementarnim djelatnostima i sadržajima u cijelom unutrašnjem i vanjskom prostoru Memorijalnog muzeja, koji bi imali kako edukativnu funkciju tako i cilj da potiču različite oblike suvremenog društvenog angažmana.

11. Kino-dvoranu bi trebalo koristiti za prikazivanje filmova o razvoju NOP-a na glinskom području, dokumentarnog filma o zločinu u glinskoj crkvi, ali i općenito filmova po motivima iz revolucije.

Kino dvorana bi se također trebala specijalizirati za ciklusno prikazivanje angažiranih ratnih filmova, angažiranih filmova domaće i inozemne proizvodnje o suvremenom fašizmu, totalitarizmu i o njihovu ugrožavanju težnji naprednog čovječanstva. Ovi ciklusi bi mogli postati okosnica stalne filmske tribine, koja bi u perspektivi mogla imati repu-

blički i jugoslavenski značaj. Budući da kino-dvorana može biti univerzalno korištena smatramo da bi bilo opravdano razmotriti mogućnost, zajedno sa odgovornim međuopćinskim, republičkim i saveznim tijelima, da se u glinskom Memorijalnom muzeju održavaju povremeno ili redovno, godišnje možda i dvogodišnje, skupovi internacionalističke solidarnosti sa narodima u svijetu koji su u svojoj borbi za nacionalnu nezavisnost i društveni napredak izloženi genocidu, teroru općenito kao što su to danas narodi Salvadora, Gvatemale, Namibije, Kampučije itd. Zaključci takvih skupova bi mogli imati stalnu formu, npr. „Glinskog apela" o određenom pitanju.

12. Ispred kino-dvorane bi trebalo osigurati manji izložbeni prostor univerzalne namjene. U njemu bi se održavale izložbe na specifične teme. Neke od njih bi mogle biti komplementarne stalnoj muzejskoj postavi. Druge bi mogle biti u vezi sa društvenim skupovima koji se u Memorijalnom Muzeju održavaju. Treće bi mogle biti izrazitije likovne.

Napomena: Glina se još uvijek nije odužila ni na jedan način svome sugrađaninu, socijalno najangažiranijem jugoslavenskom karikaturisti XX stoljeća Pjeru Križaniću, a o nizu drugih mogućnosti da ne govorimo na ovom mjestu.

13. Muzej bi trebao imati svoju Memorijalnu biblioteku. Ona bi trebala biti specijalizirana ovisno o osnovnim smjerovima muzejske djelatnosti. Jedna, vjerojatno najostvarljivija je mogućnost da se u njoj prikuplja sva štampana, rukopisna i ostala građa za glinsku zavičajnu povijest. Druga je mogućnost da se specijalizira za prikupljanje svjetske literature o genocidu, terorizmu itd. Dakako, potonje bi rješenje iziskivalo znatno veća ulaganja, kadrovske i organizacione teškoće itd.

14. Memorijalni muzej bi trebao imati svoju stalnu izdavačku djelatnost. Standardiziranom popularnom bibliotekom bi trebalo objavljivati zbirke izvora za zavičajnu povijest, memoarske i znanstveno-popularne radove iz zavičajne povijesti kao i znanstvene radove o Glini i Baniji u strožem smislu. Dakako, izdanja bi trebala biti ograničenog obima i pristupačne cijene.

15. Vanjski prostor Memorijalnog muzeja treba biti uređen komplementarno unutrašnjem, a to znači da nadasve treba biti naglašena memorijalnost objekta.

Smatramo nužnim uklanjanje postojećeg bazena, kao i skulpture bez adekvatne poruke. [Augustinčićeva skulptura bi mogla biti premještena u park ili pred bolnicu.] Mišljenja smo da bi trebalo postaviti skulpturu koja bi na prikladniji način simbolizirala tragediju koja se zbila na tom mjestu i u tom smislu preporučamo kao moguće rješenje „Lelek glinski" Momčila Krkovića.

U[z] spomenutu Krkovićevu skulpturu moguće je postaviti pločice sa imenima svih žrtava u crkvi. Također smatramo vrijednim najozbiljnije rasprave mišljenje da se povisi postojeći ogradni zid na lijevoj strani, gledajući zgradu sa prednje strane te da se i na njemu postave pločice sa imenima glinskih građana ubijenih u proljeće 1941. godine.

16. Potrebno je izraditi zaštitni znak Memorijalnog muzeja, katalog izložbene postave, niz prikladnih suvenira, razglednica, slajdova, ukratko, iskoristiti u skladu s materijalnim mogućnostima niz drugih oblika suvremene komunikacije sa posjetiocima i svim drugim interesentima. Vrlo je važno osigurati umjetničku vrijednost svih izrađevina, odnosno onemogućiti kič stalnim kvalificiranim nadzorom.

Najveće su mogućnosti u izradi suvenira po modelima izvornih narodnih rukotvorina sa cijelog glinskog područja. Malom privredom bi bilo moguće oživjeti niz upotrebnih predmeta, dijelova nošnji itd., koji bi se mogli prodavati ne samo na glinskom području već i van njega.

17. Izgradnjom memorijalnih područja Partizanske Drežnice, Bijeli Potoci – Kamensko, Petrova Gora, Šamarica, Jasenovac, Kozara itd., Glina bi trebala biti istaknuta veza u spletu memorijalnih objekata u ovom dijelu Hrvatske i Bosne.

Dakako, da bi se što više iskoristile komparativne prednosti Gline u tom spletu, potrebno je obnoviti ili izgraditi niz objekata i razviti niz djelatnosti koje će stvoriti potrebnu osnovu za masovni turizam, prvenstveno za omladinski turizam.

Pored Memorijalnog muzeja u perspektivi je potrebno urediti na što dostojniji ali i atraktivniji način sve lokalitete koji su vezani za povijest NOB-a i socijalističke revolucije na glinskom području. To je moguće učiniti i bez velikih ulaganja ako se koristi iskustvo narodnog banijskog i pokupskog graditeljstva, vodeći računa da svaki svaki uređeni lokalitet pored memorijalne funkcije mora imati adekvatnu funkciju u infrastrukturi masovnog, naročito omladinskog turizma.

Nužno bi bilo izgraditi negdje na Poglediću ili pored rijeke Gline omladinski kamp, koji bi i za duži, višednevni boravak mogao privući posjetioce. Dakako, kamp pretpostavlja uređenje sportsko-rekreativnih terena (igrališta, kupališta itd.).

Ne bi trebalo isključiti mogućnost razvoja seoskog turizma, također u funkciji omladinskih potreba, ali ne samo njih. Uz memorijalne objekte, atraktivna prirodna okolina osigurava bitan potrebni preduvjet.

18. Na prikladan način u budućnosti znatno više treba koristiti činjenicu da je tokom većeg dijela 1944. godine Glina de facto bila glavni grad oslobođene Hrvatske. Uostalom, kao što su se tada u Glini održavali kongresi liječnika ili pravnika Hrvatske, tako bi se i danas mogle početi njegovati adekvatne tradicije.

Beograd, 29.5.1982.

Idejni projekt izradili članovi Stručnog savjeta Odbora za uređenje Spomen-doma u Glini: mr. Drago Roksandić, mr. Momčilo Krković, mr. Dragan Čubrić, dr. Đuro Zatezalo, mr. Mile Dakić.

Mole se čitaoci da svoje primjedbe i prijedloge na predloženi projekt dostave upravi Narodnog sveučilišta Glina.

KRONOLOGIJA ZBIVANJA NA PODRUČJU GLINSKOG I VRGINMOŠĆANSKOG KOTARA 1939. – 1941./1942. GODINE

PRIREDILI:
Matko Globačnik
Ilija Ranić

https://doi.org/10.17234/9789533792972.51

KRONOLOGIJA

KOTARI GLINA I VRGINMOST

HRVATSKA I JUGOSLAVIJA

EUROPA I SVIJET

1939.

VELJAČA

DATUM	DOGAĐAJI
4. II.	Namjesnik knez Pavle Karađorđević smjenjuje premijera M. Stojadinovića. (Boban 1974, I: 462)
9. II.	Počinje izlaziti tjednik *Hrvatski narod,* čiji je glavni urednik bio M. Budak, a suradnik glinski odvjetnik M. Puk.
10. II.	U Zagrebu je osnovano društvo „Krajina – udruženje za kulturno i privredno podizanje naroda" čiji je predsjednik S. Kalember. (Regan 2022: 82)
16. II.	Novi premijer D. Cvetković izjavljuje da „sporazum sa Hrvatima kao hrvatsko pitanje" mora biti „jasna i odlučna politika" Kraljevske vlade. (Boban 1974, II: 10)

OŽUJAK

10. III.	Staljin u govoru na Osamnaestom partijskom kongresu SKP(b)-a protiv zapadnih demokracija izjavljuje da SSSR neće vaditi „kestenje iz vatre" za ratne huškače. (Bezimenski 2002: 142)
	Cvetković izjavljuje da rješenje hrvatskog pitanja „mora biti takvo da Hrvatima stvori i formalnu i stvarnu ravnopravnost u granicama ove državne zajednice". (Boban 1974, II: 15)
14. III.	Proglašena neovisnost Slovačke koja potpada pod utjecaj nacističke Njemačke. (Longerich 2015: 639)
15. III.	Njemačke trupe umarširale u Češku, proglašen Protektorat Češke i Moravske. (Longerich 2015: 639)
	Počinje sjednica Privremenog rukovodstva KPJ na Bohinju. Nakon polugodišnjeg boravka u Moskvi i dobivanja mandata od Kominterne, J. Broz Tito pokreće reorganizaciju KPJ. (Tito 1982, IV: 328, 330)
23. III.	Litva pod pritiskom predaje Klaipėdu (Memel) Njemačkoj. (Longerich 2015: 641)

TRAVANJ

1. IV.	Španjolski građanski rat završava pobjedom nacionalističkih snaga pod vodstvom F. Franca; Velika Britanija i Francuska garantiraju neovisnost Poljskoj. (Kotkin 2017: 615)
2.–4. IV.	Prvi razgovori Cvetkovića i predsjednika HSS-a i SDK-a V. Mačeka. (Boban 1974, II: 34–35)
17. IV.	SSSR predlaže sklapanje vojnog saveza Velikoj Britaniji i Francuskoj. (Bezimenski 2002: 160)
27. IV.	Sklopljen sporazum između Cvetkovića i Mačeka o stvaranju Banovine Hrvatske koji Namjesništvo odbija. (Boban 1974, II: 47–49)

SVIBANJ

22. V.	Sklopljen Čelični pakt između Njemačke i fašističke Italije. (Longerich 2015: 651)
23. V.	Velika Britanija i Francuska pristaju na pregovore o savezu sa SSSR-om u Moskvi. (Bezimenski 2002: 160)
28. V.	Puk organizira Budakovo predavanje u Glini. (Mrkalj 2022: 335)

SRPANJ

8. VII.	Osnovana je podružnica društva „Krajina" u Glini. (Regan 2022: 83)
9. VII.	Stojadinović je izbačen iz JRZ-a, čiji novi predsjednik postaje D. Cvetković. (Boban 1974, II: 60)
	Nakon Stojadinovićeva izbacivanja iz JRZ-a, stranački ogranak u Glini podijelio se na dvije frakcije, jednu pod vodstvom Gj. Sužnjevića i drugu pod vodstvom B. Ercegovca. (Regan 2022: 81)
25. VII.	Početak pregovora Velike Britanije, Francuske i SSSR-a o vojnome savezu. (Bezimenski 2002: 160)

KOLOVOZ

3. VIII.	Prvi spomen tajnoga protokola u trgovačkim pregovorima Njemačke i SSSR-a. (Bezimenski 2002: 213)
17. VIII.	Vojne delegacije Velike Britanije i Francuske napuštaju Moskvu. (Bezimenski 2002: 217)
24. VIII.	Sklopljen pakt Hitler–Staljin u Moskvi. (Kotkin 2017: 665)
26. VIII.	Sklopljen Sporazum Cvetković–Maček kojim je uspostavljena Banovina Hrvatska. (Boban 1974, II: 63)
31. VIII.	Ban I. Šubašić raspušta sva gradska vijeća u Banovini Hrvatskoj. (Regan 2022: 77)

RUJAN

1. IX.	Napadom Njemačke na Poljsku počinje Drugi svjetski rat u Europi.
17. IX.	Crvena armija ulazi u istočnu Poljsku. (Kotkin 2017, II: 683)
21. IX.	Donesena odluka o zabrani održavanja zborova i manifestacija do 10. XI. na području Banovine Hrvatske. (Regan 2022: 79)
26. IX.	Tito u Moskvi predaje izvještaj koji će biti smjernica za daljnji rad KPJ i koji potvrđuje Kominterna. U njemu se tvrdi da je Drugi svjetski rat imperijalistički rat, a Vlada Cvetković–Maček izraz buržoaskog sporazuma za eksploataciju zemlje. (Tito 1982, V: 19–27)
28. IX.	Sklopljen Njemačko-sovjetski ugovor o granici i prijateljstvu. (Longerich 2015: 694)

LISTOPAD

12. X.	Uredbom o službenim odnošajima banovinskih službenika u Banovini Hrvatskoj suspendirani su svi službenici naslijeđeni iz Dunavske, Vrbaske i Zetske banovine. (Regan 2022: 78)
X.	Predsjednik kotarskog HSS-a u Glini J. Bjelajec potajno se žali banu Šubašiću na lokalne frankovce i optužuje ih za brojne zločine, pa i ubojstvo župnika J. Vedrine u Bučici. (Mrkalj 2022)

STUDENI

9. XI.	Incident između Hrvata i Srba glinskog kraja izbija kada se tridesetak članova HSZ-a na inicijativu članova iz Male Soline zbog lažnih vijesti spremalo na napad na srpsko selo Jamu. (Karaula 2022: 115)
30. XI.	Sovjetskim napadom na Finsku izbija Zimski rat. (Kotkin 2017, II: 723)

PROSINAC

1.–2. XII.	Izbija incident u srpskom selu Kraljevčani zbog lažnih vijesti da HSZ planira napasti selo. (Karaula 2022: 116)
3. XII.	U Glini je održana konferencija društva „Krajina" pod predsjedanjem S. Brankovića na kojoj je donesena rezolucija u kojoj se traži da se svi kotari od Jasenovca do Knina s apsolutnom srpskom većinom odvoje od Banovine Hrvatske i pripoje Vrbaskoj banovini te da se raspusti HSZ. Oko 450 članova glinskog HSZ-a izvodi javnu vježbu kod Jukinca i potom maršira ulicama Gline. (Boban 1974, II: 213; Karaula 2022: 115)
10. XII.	Održana konferencija pokreta „Srbi na okup" u Vrginmostu pod predsjedanjem M. Samardžije i M. Crevara, na kojoj su sudjelovali i nosioci pokreta iz vojnićkog, petrinjskog, glinskog i kostajničkog kotara. Na konferenciji je usvojena protubanovinska rezolucija. (Boban 1974, II: 212–213; Regan 2022: 83)
11. XII.	U pismu Mačeku, Cvetković je upozorio da dobiva mnogo pritužbi od pristaša iz Banovine Hrvatske o nepravednom „forsiranju" SDS-a. (Boban 1974, II: 198)
	J. Bjelajec piše banu Šubašiću da velikosrpski elementi organiziraju tzv. „Željeznu gardu" u Glini te da je situacija u kotaru i gradu napeta. (Karaula 2022: 116)
14. XII.	SSSR izbačen iz Društva naroda zbog napada na Finsku. (Kotkin 2017, II: 729)
31. XII.	Akcijski odbori pokreta „Srbi na okup" iz Gline i Vrginmosta na sastanku u Glini stvaraju zajednički „Akcioni odbor Banije". (Regan 2022: 84)

1940.

SIJEČANJ

14. I.	Knez Pavle dolazi u službeni posjet Zagrebu. (Boban 1974, II: 156)
23. I.	Sastanak G. Ciana i A. Pavelića dovodi do revitalizacije ustaške organizacije u Italiji. (Jareb 2006: 447)

VELJAČA

22. II.	Održano je više konferencija SDS-a i Seljačkog kola u Glini na kojima je donesena Rezolucija o seljačkoj prosvjeti, podršci inteligencije, uvjetima za mladež te o kulturnoj i ekonomskoj obnovi sela. (Krivokapić Jović 2022: 100)

OŽUJAK

15. III.	Tito se vraća u Zagreb iz Moskve, s posljednjeg predratnog putovanja u SSSR. (Tito 1982, V: 268)
12. III.	Kapitulacija Finske koja je prisiljena ustupiti dijelove teritorija SSSR-u. (Kotkin 2017, II: 746–747)

TRAVANJ

9. IV.	Njemačka napada Dansku (koja je kapitulirala isti dan) i Norvešku. (Longerich 2015: 721)

SVIBANJ

1. V.	U prvoj polovini svibnja senator P. Zec i društvo „Krajina" na području Like i Sjeverne Dalmacije provode koordiniranu protubanovinsku i protusporazumsku akciju. (Regan 2022: 84)
10. V.	Jedinice Wehrmachta prodiru u Nizozemsku, Belgiju i Luksemburg radi napada na Francusku. (Longerich 2015: 723)
19. V.	Održani su općinski izbori u Banovini Hrvatskoj na kojoj premoćnu pobjedu ostvaruje HSS. (Boban 1974, II: 251)
	Na općinskim izborima SDK pobjeđuje u općinama Glina, Jukinac i Topusko, SDS u općini Čemernica, JRZ u općinama Klasnić, Maja, Mali Gradac, Banski Grabovac i Vrginmost, a srpske nezavisne liste u općinama Kraljevčani, Bović i Lasinja. (Regan 2022: 82)

LIPANJ

15. VI.	Sovjetske trupe zauzimaju Litvu, Latviju i Estoniju. (Kotkin 2017, II: 770)
21. VI.	Francuska kapitulira nakon vojnog poraza od Njemačke. (Longerich 2015: 726)
24. VI.	Uspostava diplomatskih odnosa Kraljevine Jugoslavije sa SSSR-om. (Globačnik 2019: 48)
26. VI.	SSSR ultimatumom prisiljava Rumunjsku na prepuštanje Besarabije i sjeverne Bukovine. (Kotkin 2017, II: 773–774)

RUJAN

27. IX.	Sklopljen Trojni pakt između Njemačke, Italije i Japana u Berlinu. (Longerich 2015: 745)

LISTOPAD

12. X.	Ribbentrop s Hitlerovim dopuštenjem poziva Molotova u Berlin na pregovore o razgraničenju sfera utjecaja između Njemačke i SSSR-a koji, međutim, propadaju u studenom. (Bezimenski 2002: 299, 329)
19. X.	U Zagrebu počinje s radom Peta zemaljska konferencija KPJ koja potvrđuje kurs partijske boljševizacije i uz pristanak Moskve službeno izabire Tita kao generalnog sekretara KPJ-a. (Tito 1982, VI: 297–299)
28. X.	Italija napada Grčku bez znanja Njemačke. (Longerich 2015: 746)

PROSINAC

18. XII.	Hitler potpisuje Direktivu br. 21 kojom započinju pripreme operacije „Barbarossa" za napad na SSSR. (Bezimenski 2002: 341)
31. XII.	Zabranjen rad Ujedinjenih radničkih sindikata (URS) zbog jakog utjecaja komunista u toj organizaciji. (Tito 1982, VI: 302)

1941.

VELJAČA

23. II.	U Glini je održana kotarska konferencija SDS-a kojoj prisustvuje M. Durman, član rukovodstva SDS-a u Zagrebu. (Krivokapić Jović 2022: 104)

OŽUJAK

25. III.	Jugoslavija pod njemačkim pritiskom pristupa Trojnom paktu. (Longerich 2015: 760)
27. III.	Pod britanskim utjecajem u Beogradu je izvršen puč srpskih vojnih časnika na čelu s generalom D. Simovićem. (Tomašević 2002: 47)
	Hitler donosi odluku o napadu na Jugoslaviju. („Plan 25") (Krizman 1983, I: 352)
28. III.	Hitler upoznaje Mussolinija s odlukom da napadne Jugoslaviju; Mussolini poziva Pavelića u Rim. (Krizman 1983, I: 353–354)

TRAVANJ

3. IV.	Maček pregovara s njemačkim izaslanikom W. Malletkeom i odbija raspravu o neovisnoj Velikoj Hrvatskoj. (Boban 1974, II: 400–401)
4. IV.	Nakon prethodnih dogovora sa Simovićem, Maček odlazi iz Zagreba u Beograd i ulazi u Simovićevu Vladu. (Boban 1974, II: 402)

5. IV.	U Moskvi je između SSSR-a i Jugoslavije sklopljen pakt o prijateljstvu i nenapadanju. (Globačnik 2019: 96)
	Skupina ustaša na čelu sa S. Kvaternikom i HSS-ovci razočarani Mačekovom politikom predaju u Zagrebu njemačkom izaslaniku E. Veesenmayeru deklaraciju u kojoj se traži da Njemačka prizna i pruži pomoć neovisnoj hrvatskoj državi. (Jareb 2006: 571–572)
6. IV.	Njemačka napada Jugoslaviju i Grčku; bombardiran Beograd. (Longerich 2015: 762)
10. IV.	Njemačka vojska ulazi u Zagreb; S. Kvaternik na radiju uime poglavnika A. Pavelića proglašava uspostavu Nezavisne Države Hrvatske (NDH); odmah potom pročitan je Mačekov proglas, koji je kasnije ustaški tisak preoblikovao, a koji je u izvorniku pozivao „sve Hrvate da se novoj vlasti pokore", članove HSS-a „da ostanu mirni", a kotarske poglavare da „surađuju s novim vlastima". (Krizman 1983, I: 382, 386)
	U Glini načelnik M. Milić, prema nalogu ustaša, na čelu s J. Misonom i M. Vidakovićem, uz suradnju HSZ-a, razoružava 520 vojnika Kraljevine Jugoslavije (od toga 400 Srba s Korduna), a ustaše preuzimaju vlast u gradu. (Karaula 2022: 117)
11. IV.	Mussolini u Rimu prima na razgovor Pavelića. (Krizman 1983, I: 399)
	Prethodnica *Wehrmachta* ulazi u Vrginmost i Topusko. U Topuskom vlast preuzimaju ustaše A. Kocman, I. Briješki i dr. i odmah počinju s uhićenjima, progonima i ubijanjem istaknutijih ljudi u tom mjestu. (Baić 1980: 36)
12. IV.	Jedinice *Wehrmachta* ulaze u Petrinju i Glinu. (Vujasinović i Višnjić 2011: 22)
14./15. IV.	Pavelić stiže u Zagreb nakon pregovora s Veesenmayerom i talijanskim izaslanikom F. Anfusom u Karlovcu. (Krizman 1983, I: 409–412)
15. IV.	CK KPJ izdaje proglas „Narodi Jugoslavije!" u kojem poziva na borbu protiv agresora na Kraljevinu Jugoslaviju i njihovih kolaboracionista. (Tito 1982, VI: 189–191)
	Formiran ustaški logor Danica kraj Koprivnice. (Dizdar 2002: 47)
16. IV.	Pavelić imenuje prvu Vladu NDH, u kojoj je ministar pravosuđa M. Puk, organizator ustaškog pokreta i uspostave ustaške vlasti na teritoriju kotara Glina i Vrginmost. (Krizman 1983, I: 413)
	Zagrebački nadbiskup A. Stepinac dolazi u prvu audijenciju Paveliću. (Stepinac 2020: 401)
17. IV.	Predstavnici vojske Kraljevine Jugoslavije u Beogradu potpisuju bezuvjetnu predaju Njemačkoj i Italiji. (Tomašević 2002: 56)
	Pavelić proglašava Zakonsku odredbu o zaštiti naroda i države, čime daje zakonski temelj ustaškom teroru. (Zakoni 1941, I: 15)
18.–24. IV.	Pavelić ukida sve stare propise Banovine Hrvatske o kotarskim skupštinama i upravnim odborima te raspušta sva općinska poglavarstva koja prepušta ustaškim povjerenicima; otpuštaju se svi građani srpske nacionalnosti i „nepoćudni" iz državne službe; raspušta se Sokol Kraljevine Jugoslavije i konfiscira se njegova imovina. (Zakoni 1941, I: 28, 32–33, 45–49, 54–55)
19. IV.	J. Devčić postaje glavni opunomoćenik ustaša za kotar Glinu i Vrginmost; M. Vidaković predsjednik općine u Glini; J. Rebok postaje logornik u Glini; N. Vidaković tabornik u Glini; u Vrginmostu ustaški povjerenik postaje J. Plemenčić, a tabornik M. Blažević; u Topuskom ustaški povjerenik postaje I. Briješki. (Roksandić 1974: 816; Baić 1980: 34, 37)
20. IV.	Ustaše uhićuju desetak osoba, Srba i komunista te članova predratnih političkih stranaka u gradu Glini i odvode ih u logor Danica. Uhićen je i sekretar KK KPH Glina M. Šurbat. Jedini je uspio pobjeći J. Marjanović, dok su drugi ubijeni. (Roksandić 1974: 819)
23. IV.	Operacija „Marita" završava kapitulacijom Grčke, čiji su teritorij okupirale Njemačka i Italija. (Longerich 2015: 763)
	Njemačka i talijanska diplomacija utvrđuju demarkacijsku liniju u NDH, prema kojoj *Wehrmacht* zaposjeda kotar Glinu, a talijanska vojska kotar Vrginmost. (Muić 2022)
25. IV.	Pavelić donosi Zakonsku odbredbu o zabrani ćirilice kojom je zabranjena svaka upotreba ćirilice na cijelom području NDH. (Zakoni 1941, I: 60)

28. IV.	Stepinac objavljuje poslanicu područnom svećenstvu tiskom i radijom, u kojoj poziva na „uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja" NDH, čiji će „čvrsti temelji" moći biti izgrađeni samo na „Božjem zakonu, a ne na lažnim načelima ovoga svijeta". (Stepinac 2020: 405–408)
	Prvi masovni zločin u NDH: ustaše u nazočnosti E. D. Kvaternika, ravnatelja za javni red i sigurnost NDH, ubijaju dvjestotinjak Srba u selu Gudovac kraj Bjelovara. (Globačnik 2019: 102)
30. IV.	Pavelić donosi zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti te o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda kojima se ljudska prava eksplicitno niječu Židovima i Romima. (Zakoni 1941, I: 109–115)

SVIBANJ

početak svibnja	Na užem sastanku lokalnih ustaša u gradu Glini dogovoreno je da se pogube svi muški građani Gline srpske nacionalnosti iznad 16 godina. (Antonovski 1974: 124)
1. V.	U povodu prvoga svibnja, objavljen je proglas „Radni narode Jugoslavije!" koji je uime CK KPJ napisao Tito, a u njemu se za rat okrivljuju demokrati i „financijske oligarhije" zapadnih demokracija zajedno s nacistima i fašistima, dok SSSR korača putem koji su obilježili „najveći geniji čovječanstva: Marx – Engels – Lenjin – Staljin". U ovo vrijeme održano je i Majsko savjetovanje KPJ na kojem je za propast Kraljevine Jugoslavije optužena dotadašnja jugoslavenska „buržoaska vladajuća klika". (Tito 1982, VII: 3–7, 26–40; Globačnik 2019: 107)
3. V.	Donesena je Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu, s ciljem poticanja prijelaza pravoslavnih na katolicizam. Prijelaz je valjan ako stranka koja mijenja vjeru podnese pismenu prijavu „upravnoj vlasti prve molbe", kotarskoj oblasti, odnosno gradskom poglavarstvu, dakle svjetovnoj vlasti. (Zakoni 1941, I: 157)
	Ustaše ubijaju trojicu srpskih seljana u Mačkovom Selu i jednog seljana u Dodošima u kotaru Glina. (Zatezalo 2005: 37)
	Stepinac šalje pismo glinskome katoličkom župniku F. Žužeku u kojem ga upozorava da ga „s više strana" žele smijeniti s njegova položaja u Glini. (Mrkalj 2018: 135)
4. V.	U Ministarstvu unutarnjih poslova NDH uspostavljeno je Ravnateljstvo za javni red i sigurnost. (RAVSIGUR) (Zakoni 1941, I: 299)
	U selima kotara Glina ustaše provode akciju pretresa radi oduzimanja oružja. Pri tome pljačkaju i uhićuju desetke srpskih seljaka, od kojih ubijaju desetak, u Bačugi, Banskome Grabovcu i Velikome Šušnjaru. (Vujasinović i Višnjić 2011: 26)
5. V.	Ustaše uhićuju četiri osobe srpske i jednu osobu ruske nacionalnosti u Topuskom. Nitko od njih nije preživio rat, a pretpostavlja se da su ubijeni u logoru Jadovno. (Baić 1980: 875–876)
6. V.	Ustaše pogubljuju petstotinjak Srba iz Veljuna kraj Slunja u Hrvatskom Blagaju. (Globačnik 2019: 103)
	Ustaše na području kotara Glina ubijaju pedesetak uglednijih ljudi u njihovim selima: političara, učitelja, pravoslavnih svećenika, časnika bivše jugoslavenske vojske i solunskih dobrovoljaca. (Roksandić 1974: 820)
	Ustaše na području kotara Vrginmost uhićuju šezdesetak uglednijih Srba i odvode ih u logor Danicu u Koprivnici. Ubijeni su početkom kolovoza u Jadovnu, na temelju naredbe Ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH od 30. srpnja da se svi „zatvoreni pod sumnjom radi komunizma" otpreme u Gospić. (Aralica 2011: 45)
	Oružnički narednik iz oružničke postaje Gornji Klasnić, S. Vrkljan, uhićuje komuniste s područja Klasnića. Svi su odvedeni u logor Danica kraj Koprivnice i poslije ubijeni u Jadovnu. (Zatezalo 1988: 198)
9. V.	SSSR prekida sve diplomatske odnose s Kraljevskom jugoslavenskom vladom u izbjeglištvu i time priznaje raspad Kraljevine Jugoslavije. (Globačnik 2019: 107)
	Ustaše iz Jukinca Š. Naglić i N. Lipak uhićuju i ubijaju bilježnika općine u Jukincu R. Ratkovića. (Vujasinović i Višnjić 2011: 28)
	U skladu s dogovorom o demarkacijskoj liniji, *Wehrmacht* se povlači iz Topuskog i Vrginmosta, kamo ulazi talijanska vojska koja je jedne noći spriječila uhićenje svih srpskih muškaraca u Vrginmostu od strane ustaša. (Baić 1980: 36)

10. V.	Održava se dvodnevni sastanak KK KPH za Glinu u Gornjem Selištu pod vodstvom sekretara OK KPH za Karlovac Ive Marinkovića. Izvršena je obnova Kotarskog komiteta i prenesena je poruka o nepriznavanju okupacije i podjele Jugoslavije te stvaranja NDH. Priopćene su upute OK KPH za Karlovac o prikupljanju oružja i drugog materijala. (Antonovski 1974: 124; Baltić 1988: 191)
11. V.	Na pogrebu R. Ratkovića okupio se mali broj Glinjana. Oproštajni govor održao je postolar S. Jakšić koji se zavjetovao na osvetu, ali je i sâm dva dana kasnije pogubljen u Prekopi. (Roksandić 1974: 820)
11./12. V.	Ustaše iz Gline u suradnji s ustašama emigrantima, pristiglima autobusima između 17 i 18 sati iz Zagreba, uz pomoć proustaški nastrojenih glinskih građana, u noći uhićuju u Glini sve muškarce srpske nacionalnosti koji su sposobni nositi pušku. Zatvaraju ih u kotarski zatvor i njegovo dvorište. (Roksandić 1974: 820–822; Roksandić 1988: 285–287)
12./13. V.	Tijekom dana 12. svibnja ustaše nastavljaju s uhićenjima, preslušavaju uhićene i naređuju kopanje velikih grobnih jama seljacima iz Prekope i susjednih sela Hadžera, Dvorišta i Kihalca. Svi uhićeni, njih više stotina, ubijeni su u noći u Prekopi, osim glinskog nogometaša N. Samardžije koji je uspio pobjeći. (Roksandić 1988: 287; Vujasinović, Višnjić i Roksandić 2011: 38–41, 70–80)
14. V.	Stepinac u pismu Paveliću prosvjeduje zbog pogubljenja srpskih žitelja Gline u Prekopi. (Mrkalj 2018: 136; Stepinac 2020: 409)
	Glinski tabornik N. Vidaković pušta kućama nekoliko desetaka radnika srpske nacionalnosti iz okolnih sela, koji su uhićeni 12. svibnja prilikom dolaska u Glinu na posao. Trgovine i radnje ljudi koji su ubijeni prethodnog dana predane su ustaškim povjerenicima koji daju minimum za preživljavanje obiteljima ubijenih. (Roksandić 1974: 824–826; Roksandić 1988: 287)
17. V.	Pavelić donosi Zakonsku odredbu o prijekom sudu, čime daje zakonski oblik za masovne likvidacije po kratkom postupku svih „nepoćudnih elemenata". (Zakoni 1941, I: 288)
18. V.	Pavelić u Rimu potpisuje Rimske ugovore kojima je, među ostalim, Italija anektirala znatne dijelove Dalmacije. (Krizman 1983, II: 37)
20. V.	Njemačka započinje zračnu invaziju Krete na kojoj su stacionirane britanske trupe. (Longerich 2015: 763)
22. V.	Tito odlazi iz Zagreba preko Zemuna u Beograd koji je od tada sjedište Politbiroa CK KPJ. (Tito 1982, VII: 262; Goldstein 2015: 201)
27. V.	Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH objavljuje Upute o prijelazu s jedne vjere na drugu, čime se pristupa organiziranom prekrštavanju pravoslavnog stanovništva. Uputama se ukazuje kotarskim i gradskim vlastima da jedino one mogu izdavati potvrde o prijavi za vjerski prijelaz. (Zakoni 1941, I: 473)
28. V.	Na sjednicu KK KPH za Glinu ponovno dolazi I. Marinković kako bi se razmotrilo stanje nakon uhićenja J. Marjanovića, A. Koraka i drugih komunista. (Đurić 1988: 25)
druga pol. svibnja	Formiran Kotarski komitet KPH za Vrginmost kojemu je sekretar Rade Bulat, a u selima kotara postoji dvanaest ćelija s 99 članova KPH. (Baić 1980: 40)
kraj svibnja	Uhićeni su svi glinski Židovi, njih dvadesetak sa ženama i djecom. Prebačeni su u Loborgrad i Jasenovac, gdje su izgubili život, osim obitelji Kohn koja je pobjegla u Italiju. (Vujasinović i Višnjić 2011: 51)

LIPANJ

1. VI.	Na katolički blagdan Duhova u Glini je održan veliki ustaški zbor na koji su došli ministar Puk iz Zagreba te visokopozicionirani članovi ustaškog pokreta iz Zagreba, Petrinje i Siska. U govoru je Puk rekao da „tuđinski elementi" žele potkopati izgradnju „nove Hrvatske" te da u „povelji cara Leopolda stoji već napisano, da će ti elementi, koji su k nama doseljeni otići natrag, kada dođe vrijeme, a sada je to vrijeme došlo". (Mrkalj 2018: 136–137)
2. VI.	Njemačke trupe osvajaju Kretu. (Longerich 2015: 763)
3. VI.	Ministar Puk donosi odluku o formiranju prijekog suda na području Sudbenog stola u Petrinji. Za predsjednika prijekog suda imenovan je Z. Bratolić, vijećnik Sudbenog stola u Petrinji, a za suce V. Galinović, sudac Kotarskog suda u Glini, i ustaša I. Turki iz Petrinje. (Zakoni 1941, II: 60)
	Glinske ustaše i sâm Puk dobivaju javnu pohvalu za svoj rad u *Hrvatskom narodu*, središnjem dnevniku NDH.

4. VI.	Održana konferencija njemačkih predstavnika i vlasti NDH u Zagrebu o preseljenju stanovništva. Dogovoren je plan deportacije Slovenaca u NDH te Srba iz NDH u okupiranu Srbiju u trima valovima, u razdoblju od 7. 6. do 31. 10. 1941. (Karakaš Obradov 2022: 347)
6. VI.	Pavelić odlazi u prvi posjet Hitleru u Berghof. Hitler se usuglasio s Pavelićem da NDH prihvati slovenske useljenike i deportira Srbe u okupiranu Srbiju. Odobrio je radikalne mjere prema Srbima s tvrdnjom da previše tolerancije može biti štetno i predložio Paveliću da pedeset godina vodi „nacionalno netolerantnu politiku". (Krizman 1983, II: 45–49)
7. VI.	Ministar unutarnjih poslova NDH A. Artuković naređuje da se „svi Srbijanci, koji borave na teritoriju NDH (…) u roku od 10 dana (…) prijave općinskom odnosno gradskom ravnateljstvu svoga boravka, a u gradu Zagrebu Redarstvnom ravnateljstvu". Odnosilo se to na one koji su se na područje NDH doselili poslije 1. 1. 1900. i njihove potomke. (Zakoni 1941, II: 131)
10. VI.	Pavelić donosi zakonsku odredbu o formiranju velikih župa kao upravnih jedinica NDH. Građansku upravu u župi vodio je veliki župan, kao pouzdanik Vlade, a imenovao ga je poglavnik NDH. Ustanova Ustaškog pokreta na razini općine je tabor, kotara logor, a velike župe stožer. U lipnju i srpnju osnovane su 22 župe. Formirana je Velika župa Gora sa sjedištem u Petrinji, koja je obuhvaćala kotare Bosanski Novi, Dvor, Glinu, Kostajnicu, Petrinju i Sisak. Za prvog župana imenovan je odvjetnik M. Jerec, ustaša iz Gline. Vrginmost je bio u sastavu velike župe Pokupje sa sjedištem u Karlovcu. (Zakoni 1941, II: 149; Jelić Butić 1977: 103–104)
22. VI.	Započinje operacija „Barbarossa", njemački napad na SSSR.
	Izvršni komitet Kominterne šalje poruku CK KPJ u kojoj poziva na borbu protiv fašizma i za oslobođenje naroda Jugoslavije koje je moguće samo pobjedom SSSR-a nad nacističkom Njemačkom, ali upozorava da se ne pokreće socijalistička revolucija. (Dokumenti 1985: 58–62)
	Politbiro CK KPJ na čelu s Titom održava sjednicu u Beogradu, na kojoj donosi odluku o pokretanju ustanka; OK KPH za Sisak, pod vodstvom V. Janića Cape i M. Cvetkovića, donosi odluku o povlačenju komunista u ilegalu i formiranju odreda u šumi pored sela Žabno, u blizini Siska. (Antonovski 1974: 119; Tito 1982, VII: 265)
27. VI.	Na proširenoj sjednici Politbiroa umjesto dotadašnjeg Vojnog komiteta osnovan je Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (GŠ NOPOJ) na čelu s Titom. (Tito 1982, VII: 265)
	Cirkularom br. 2 CK KPH izvijestio je svoje organizacije o pripremama za ustanak i naložio im ubrzano izvođenje sabotaža, štrajkova, demonstracija, barikada i osnivanje borbenih jedinica – odreda, što će pomoći u obrani SSSR-a, „prve zemlje socijalizma". (Jelić 1982, II: 65–66)
tijekom lipnja	Ustaše uhićuju i ubijaju u Obljaju i Bojni 47 mještana. (Grmuša 1974: 651)
	Sedmorica seljaka iz Buzete odvedena su iz mjesta nakon što su mještani na čelu sa sekretarom komunističke ćelije M. Muždekom zatvorili jednog oružnika iz općine Maja. (Zlatović i Petrović 1974: 760)
krajem lipnja	Počinju se formirati partizanske borbene grupe u kotaru Vrginmost, u selima gdje je bilo partijskih ćelija. Do sredine srpnja ondje je bilo devet borbenih grupa s 200 boraca. (Baić 1980: 42)

SRPANJ

1.-3. VII.	U nekoliko ličkih sela, u okolini Donjeg Lapca, ustaše su pobile više stotina srpskih civila. Bila su to prva masovna ubojstva žena, djece i staraca. U Suvaji usmrtile su 243, u Bubnju 182, u Osredcima 25, a u Dobroselu 38 civila. U selu Bubanj Donji ustaše su ubile 64 seljaka iz Doljana, a u Doljanskom Bubnju zaklale su 13 žena, šestero njihove djece i jednog starca. (Zatezalo, 2005: 355)
4. VII.	Politbiro CK KPJ u Beogradu donosi odluku i proglas o podizanju narodnog ustanka na području okupirane Jugoslavije. Upućeni su članovi CK u pojedine dijelove zemlje radi rukovođenja ustankom. U Hrvatsku je kao delegat CK KPJ upućen V. Popović, španjolski borac. Kooptiran je u vodstvo KPH. (Tito 1982, VII: 266)
	Održan je sastanak ravnatelja Državnog ravnateljstva za ponovu J. Rožankovića sa svim županima velikih župa. Župani su upućeni u to kako treba postupati s preseljenjem stanovništva na lokalnoj razini. (Škiljan 2022: 348, I)
6. VII.	CK KPH formira Operativno partijsko rukovodstvo za rukovođenje ustankom u sastavu: R. Končar, V. Popović i A. Hebrang. (Jelić 1982, II: 66)

7./8. VII.	Održano je savjetovanje KK KPH za Vrginmost u šumi Muljci kod Ostrožina, na kojem su prisustvovali član CK KPJ J. Kraš i R. Bulat, sekretar Komiteta KPH za Vrginmost. Odlučeno je da se formiraju borbene desetine na ovom području, da se pristupi razoružavanju ustaša i oružnika kad dođu u sela itd. Formiran je i Operativni štab za sektor sjeveroistočno od pruge Vrginmost – Karlovac za rukovođenje akcijama ustanka. (Baić 1980: 44; Maslić 2010: 41–43)
8. VII.	Kraljevska jugoslavenska vlada u izbjeglištvu u Londonu pristupa obnavljanju diplomatskih odnosa sa SSSR-om. (Krizman 1981: 17)
	U Vrginmostu, Topuskom i Vojniću povećana je pripravnost talijanskog garnizona nakon podjele letka, koji je na ovo područje dostavio OK KPH za Karlovac. Talijani uvode motorizirane grupe na cesti koja povezuje Vrginmost i Topusko, prekidaju odlazak u sela svojih vojnika bez pušaka i izvođenje obuke u šumi. (Baić 1980: 43)
10. VII.	Pri OK KPH za Karlovac formirano je vojno rukovodstvo koje čine J. Kraš, V. Holjevac i I. Marinković. (Baić 1980: 43)
12. III.	CK KPJ na čelu s Titom sastavlja proglas u kojem se traži da se s diverzija i sabotaža prijeđe na općenarodni ustanak i time pomogne borbi SSSR-a protiv fašizma. (Tito 1982, VII: 51–54)
	Mještani sela Luščani na čelu s tamošnjim komunistima razoružavaju trojicu ustaša koji su došli po jednu obitelj radi preseljenja u Srbiju, a potom osnivaju tajni logor u šumi Jazmak kod Drenovca. (Đurić 1988: 27)
	Ustaše uhićuju 29 seljaka i strijeljaju dvojicu u Dragotini. (Đurić 1988: 27)
	Seljaci iz Brnjeuške suprotstavljaju se i oduzimaju oružje ustaškoj patroli iz Gline. (Đurić 1988: 27)
13. VII.	Pod vodstvom komunista organiziraju se seoske straže u Dabrini i Dragotini i postavljaju se zasjede ustašama i oružnicima, na čelu sa S. Vrkljanom iz Klasnića, koji zaobilaze ta sela. (Đurić 1988: 27)
13./14. VII.	Inicijativom J. Kopiniča, vezista na liniji Kominterne i KPJ, neuspješno je pokušana akcija oslobođanja komunista iz Kerestinca, koja je završila njihovim egzekucijama od ustaša. (Jelić 1982, II: 71–73)
14. VII.	Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH šalje biskupskim ordinarijatima u državi dopis iz kojeg se vidi da ustaška vlast ne želi da na katolicizam prelaze pravoslavni svećenici i ugledniji Srbi. (Škiljan 2022: 374, II)
17. VII.	Počinju preseljenja Srba s Banije u Srbiju. Formirana su tri izbjeglička centra: Sisak Caprag, Požega i Bjelovar. Iz kotara Glina iseljeno je oko 300 stanovnika. (Škiljan 2022, I)
18. VII.	M. Puk kao ministar pravosuđa i bogoštovlja u Vladi NDH određuje da se umjesto naziva „srpsko-pravoslavna vjera" upotrebljava isključivo „grčko-istočna vjera". (Zakoni, 1941, III: 207)
19. VII.	Pod vodstvom sekretara CK KPH R. Končara, zatim J. Kraša, R. Bulata, S. Opačića Ćanice i dr. održano je savjetovanje OK KPH za Karlovac, na kojem sudjeluju i R. Mitić i M. Baltić iz KK KPH za Glinu, u šumi Abez kod Vrginmosta. U skladu s odlukom Politbiroa CK KPJ od 4. srpnja, odlučeno je da se pokrene ustanak i donesene su odluke o konkretnim akcijama na manja uporišta NDH poput oružničkih postaja i željezničkih pruga. (Baltić 1988: 193)
21. VII.	Stepinac se u pismu Paveliću zauzima za humano postupanje prema uhićenim i deportiranim Srbima i Židovima. (Batelja 2010: 173–174)
	Na proširenom sastanku KK KPH za Glinu u šumi Žarkovac kraj Gornjeg Selišta odlučeno je da se pristupi provođenju zaključaka o ustanku, uglavnom napadima na manja uporišta i infrastrukturne objekte. (Đurić 1988: 33–34)
23. VII.	Ravnateljstvo ustaškog redarstva šalje okružnicu lokalnim redarstvima da u roku od 15 dana provedu registriranje svih Srba i onih koji su ikada bili pravoslavci. (Koljanin 2022: 205)
	Komunisti N. Vidović i M. Kličković u zaselku Vidovići sela Stipan razoružali su dvojicu ustaša i strijeljali jednoga, S. Lukinića, u obližnjoj šumi Kremušnici, dok je drugi uspio pobjeći. Ta akcija označila je početak ustaničkih akcija na Kordunu i osnivanje partizanskog odreda Stipan, prvoga na Kordunu. U Stipanu je iste noći organizirana straža, ali je jedna grupa oružnika upala u selo i odvela dvojicu mještana, od kojih je jedan strijeljan u Karlovcu. (Baić 1980: 46)

23./24. VII.	Grupa od 42 ustanika pod vodstvom V. Gaćeše u noći je u Banskome Grabovcu napala općinsku zgradu, željezničku postaju, vaktarnicu i kuću D. Cimbara, vlasnika ciglane. U napadu su poginuli prometnik, stražar na pruzi, pružni radnik i D. Cimbaro, a strijeljani su šef postaje, J. Cimbaro i općinski bilježnik. Akcija se smatra datumom stvaranja odreda Šamarica, odnosno Šamaričkog ili Gaćešina odreda, iz kojeg kasnije nastaje Banijski partizanski odred. (Đurić 1988: 37–39)
24.–27. VII.	Jake ustaško-domobranske snage iz Petrinje opkolile su sela oko Banskog Grabovca i uhitile sve zatečene muškarce Srbe. Skidali su i ljude iz vlaka na pruzi Petrinja - Glina te dovodili zatvorenike iz ustaških zatvora iz Gline, Petrinje, Kostajnice, Dvora. Doveli su ih kod zgrade općine i željezničke postaje. U naredna tri dana izvršena je masovna likvidacija oko tisuću uhićenih i oni su pokopani u masovne grobnice u blizini željezničke postaje, dok je dio pogubljen u Jadovnu. U Banski Grabovac također su stigli ravnatelj Ustaškog redarstva B. Cerovski s jednom satnijom iz Zagreba i s vodom oružnika, župan M. Jerec, E. D. Kvaternik i dr. (Roksandić 1988: 290; Đurić 1988: 39–40)
25. VII.	Grupa ustaša iz Gline na čelu s N. Vidakovićem i ustašama emigrantima u općinskoj zgradi u Topuskom drži sastanak s tamošnjim ustašama J. i M. Putrićem, I. Briješkim, A. Kocmanom i dr., na kojem odlučuju o uhićenju i ubijanju Srba iz kotara Vrginmost. Uhićenja su izvršena u Topuskom, Gređanima, Starom Selu i Ponikvarima. Dio uhićenih prebačen je u Glinu, gdje su kasnije ubijeni u crkvi, dio u Jadovno, a dio je ubijen u Lomića jaruzi u Topuskom. (Baić 1980: 47)
25./26. VII.	Ustaša I. Satler u noći u selu Poljani ubija Š. Briješkog iz Ponikvara. Ubijen je prema nalogu ustaških čelnika iz Topuskog zbog toga što je postao nepoželjan svjedok događaja kada su ustaše M. Putrić, I. Briješki i dr. između sebe podjelili novac iz blagajne Komande Četvrte armije bivše jugoslavenske vojske. To je bilo opravdanje za akciju ustaške odmazde u selu Poljani, gdje je 12 ljudi ubijeno, a 34 odvedeno u Glinu. (Baić 1980: 47, 744)
26. VII.	Održan je u Perni sastanak članova KPH i simpatizera iz Perne, Pecke i Maličke, na kojem se govorilo o potrebi borbe protiv ustaša i o stvaranju borbenih odreda. (Baić 1980: 48)
27. VII.	Talijanska vojska napušta kotar Vrginmost, prepustivši svu vlast ustašama. Ustaše uhićuju sedamdesetak Srba iz Vrginmosta i Topuskog i ubijaju ih u Ivanović jarku kraj Krnjaka. (Baić 1980: 47)
	Pod vodstvom R. Bulata sastaju se komunisti iz Perne, Pecke, Maličke i Katinovca i odlučuju da se organizira masovni narodni oružani otpor ustašama. Održani su masovni narodni zborovi u Perni, Pecki, Maličkoj i Katinovcu na kojima su okupljenima preneseni zaključci CK KPJ i CK KPH o oružanoj borbi. Ustanici iz sela Perne porušili su most na potoku Blatuša, a u noći su vršili diverzije na pruzi između Topuskog i Vrginmosta. (Baić 1980: 48)
	Ustaše počinju uhićivati Srbe iz Perne, Blatuše, Katinovca, Vorkapića, Starog Sela, Vranovine, Topuskog, Čemernice i prebacivati ih u Glinu. Namjeravale su ih otpremiti u Gospić i Jadovno, ali nije bilo slobodnih vagona. (Đurić 1988: 41)
	Oružnici i ustaše iz Lasinje i Bučice tjeraju Srbe uhićene u selima oko Stipana da traže ustašu S. Lukinića, čiji je leš nađen u šumi Kremušnici. Za vrijeme pretrage šume ustaše prijete seljacima smaknućem 500 Srba za jednog Hrvata. Istoga dana odveli su 18 ljudi iz sela Stipan i smaknuli ih u Prekopi. (Baić 1980: 46–47)
28. VII.	U Blatuši, Podgorju, Perni, Pecki, Katinovcu, Maličkі, Crnome Potoku, Starome Selu i Vorkapić Selu većina muškaraca sposobnih za borbu izlazi na borbene položaje. Fronta ustanka bila je uspostavljena od Kamenskog mosta na rijeci Glini, u Katinovcu, preko Pecke, Perne, Blatuše i Podgorja, prema ustaškim uporištima u Topuskom i Vrginmostu. Malu Vranovinu su ustaše okružile i ondje pohvatale 14 ljudi, koje su dijelom ubile u Topuskom, a dijelom u Glini. (Baić 1980: 48, 638)
	Ustaše uhićuju 76 Srba u selu Ponikvari. Zatvoreni su u Topuskom i nedugo potom stradali su u pokolju u pravoslavnoj crkvi u Glini. (Baić 1980: 51)
28./29. VII.	Ustaše pogubljuju tristotinjak srpskih seljaka u Dugačkoj luci i na Bobića obali kraj Starog Sela. (Baić 1980: 820 i dalje)
29. VII.	Izvršen je prvi masovni ustaški pokolj nad stanovništvom kotara Vojnić. Akciju uhićenja i ubijanja vodili su B. Cerovski i ustaški povjerenik općine Krnjak D. Muić iz Vukmanića. Muić je pozvao srpsko stanovništvo da donesu hranu za izbjegle Slovence. Odazvalo se oko 300 osoba. Svi su pobijeni na stratištu Ivanović jarak. Trojica muškaraca uspjela su pobjeći sa stratišta i ostavila su svjedočenje o ovim događajima. (Goldstein 2007: 304–306)
	Uhićene Srbe zatvorene u željezničkoj postaji u Glini ustaše prebacuju u kotarski zatvor i u pravoslavnu crkvu u Glini. (Đurić 1988: 40)

29. VII.	Zločin ustaša iz Gline i okolnih sela nad stanovništvom srpskih sela kotara Glina (Balinac, Brezovo Polje, Donje Selište, Gornje Selište itd.). Ubijen je veći broj ljudi. (Aralica 2011: 74)
	Ustanici iz Katinovca srušili su TT stupove između Topuskog i Velike Kladuše, raskopali cestu kod Kamenskog mosta i ondje u noći dočekali ustašku patrolu te teže ranili dvojicu ustaša. U zaselku Ivoševići kraj Vorkapić Sela ustanici iz sela Perne natjerali su u bijeg jednu ustašku jedinicu iz Topuskog. (Baić 1980: 48–49)
	Ustaše ulaze u sela Donji Katinovac, Debela Kosa i Crni Potok te se ondje zadržavaju do 31. srpnja. (Baić 1980: 49)
	Ustaše ubijaju u Vorkapić Selu jedanaest ljudi u vremenskom rasponu do 2. kolovoza, u Boviću, Golinji i Kozarcu vrše iznenadni prepad odvodeći četrdesetak ljudi koje ubijaju u Prekopi. (Baić 1980: 332–333, 492, 584, 902 i dalje)
	U Kaurić jarku kraj Topuskog ustaše ubijaju osam žena iz Ponikvara koje su u Topusko nosile hranu uhićenim muškarcima iz njihovih obitelji. (Baić 1980: 753)
	Ustaša J. Budak ubijen je u Majskim Poljanama. Njegov su leš ustaše istoga dana odnijele u Glinu i zaklele se nad njime na osvetu. (Štefančić i Klobučar 1974: 853–854; Roksandić 1988: 293)
29./30. VII.	Pokolj uhićenih u Topuskom i okolnim mjestima u srpskopravoslavnoj crkvi u Glini. Ustaše su u noći na 30. srpnja zakopavale zaklane i strijeljane Srbe u masovne jame na lokalitetu Latinovo ili Gradina između Marinbroda i Glinskog Novog Sela koje su iskopali seljaci iz okolnih hrvatskih sela. U crkvi u Glini zaklano je najmanje dvjestotinjak osoba, a sâm je pokolj preživio skrivanjem jedino Lj. Jednak. (Aralica 2011: 64–70; Mrkalj 2018: 140–141)
	Ustaše su ubile 38 Srba s područja Klasnića, Malog Gradca i Obljaja, uhićenih počevši od 27. srpnja 1941. Zločin je izvršen na lokalitetu Latinovo, između Marinbroda i Novog Sela Glinskog. (Aralica 2011: 54, 66)
30. VII.	Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH okružnicom propisuje zabranu prelaska inteligencije „grčko-istočne" vjeroispovijesti na katolicizam, a pojednostavnjuje prekrštavanje seljaka. Upute okružnice ne vrijede za velike župe Gora i Krbava i Psat u kojima ustaške vlasti trebaju postupati „prema mjesnim prilikama", što upućuje na to da se ondje primjenjuju radikalnije mjere likvidacije i protjerivanja srpskog stanovništva. (Koljanin 2022: 205)
	Ustaški dopukovnik T. Rolf zatvorio je dvjestotinjak Srpkinja, uglavnom glinskih udovica muškaraca ubijenih 12./13. svibnja, ali i iz okolnih sela, s namjerom da ih smakne. Na intervenciju Stepinca kod Pavelića, nakon dojave F. Žužeka, puštene su svojim kućama. (Mrkalj 2018: 141–143)
	Jedna ustaška jedinica iz Topuskog od stotinjak ljudi razbila je kod Kamenskog mosta u Katinovcu frontu ustanika koji se povlače u Crni Potok. (Baić 1980: 49)
30./31. VII.	Ustaše iz Bučice uz pomoć ustaša pristiglih iz Zagreba uhvatili su 72 srpska seljaka s područja seoske općine Bučica (sela Gornje Taborište, Donje Taborište, Donja Trstenica). Od ovog broja uhićenih 24 šalju za Glinu (gdje će uskoro biti pogubljeni), a ostalih 48 ubijaju u šumi Kobiljača. (Đurić 1988: 42)
31. VII.	Trojicu zatočenih Srba u srpskopravoslavnoj crkvi u Glini, koji su se sakrili u oltar prilikom pokolja, ubijaju ustaše pucajući na njih na tornju, kamo su ovi izašli pokušavajući ugasiti žeđ kišom, čemu svjedoče brojni građani. (Roksandić 1974: 836; Aralica 2011: 70)
	Ustaše iz Bučice uhvatile su i ubile u Donjoj Bučici 33 ljudi, po nacionalnosti Srbe, Rome i trojicu Hrvata. U Bučičkom Taborištu i Donjoj Bučici ustaše nastavljaju s uhićenjima mještana srpske, romske i hrvatske nacionalnosti te njih i uhićene iz Golinje, Gornje Trstenice i Čremušnice ubijaju u Bučici i u obližnjoj šumi Kobiljači, gdje je ubijeno sedamdesetak ljudi. (Baić 1980: 434, 492; Đurić 1988: 42)
	Ustaška jedinica iz Topuskog natjerana je u bijeg nakon okršaja s ustanicima iz Perne, Katinovca i Pecke. (Baić 1980: 49)
tijekom srpnja	Jedinice *Wehrmachta* potiskuju sovjetske jedinice sjeveroistočno od Rige prema Lenjingradu i istočno od Minska prema Smolensku. (Longerich 2015: 784–785)
kraj srpnja	Ustaše u zapadnoj Bosni (kotari Bihać, Bosanska Krupa i Cazin) ubijaju oko 20 000 Srba. U kotaru Sanski Most ustaše ubijaju 6000 Srba, u kotarima Prijedor i Bosanski Novi također 6000, a u kotaru Livno preko tisuću Srba. (Jelić Butić 1977:167)
	U Glini je uspostavljena komanda jake ustaške grupacije (Ustaške vojnice) od desetak satnija koje su bile raspoređene u raznim mjestima Korduna, Banije i Cazinske krajine. Te jedinice su 3. kolovoza 1941. stavljene pod komandu ustaškog pukovnika T. Rolfa, čije je sjedište bilo u Glini. (Baić 1980: 37; Roksandić 2022)

KOLOVOZ

1. VIII.	Odred Vasilja Gaćeše „Šamarica" reorganizirao se i popunio novim borcima na Anđelinoj kosi u Šamarici, gdje je organiziran i zbjeg naroda. Započela izgradnja partizanskog logora na Stojanovoj kosi kod Čavića brda. (Đurić 1988: 46)
1./2. VIII.	Održana su dva masovna skupa u Kirinu, na Čičinu groblju, pod rukovodstvom komunista B. Žutića i M. Pavlovića Mićuna. Sudjelovali su I. Rukavina iz OK KPH za Karlovac i borac N. Vidović, a formirane su i vojne jedinice te je stvoren slobodni teritorij, „Kirinska republika". (Baić 1980: 52; Maslić 2010: 64)
	Ustaše na čelu s J. Plemenčićem i J. Živčićem proglasom pozivaju sve muškarce starije od 16 godina iz Batinove Kose, Blatuše, Brnjavca, Bukovice, Crevarske Strane, Čemernice, Slavskog Polja, Pješćanice i Podgorja da dođu u Vrginmost radi obreda prelaska na katolicizam, poslije čega će se moći vratiti svojim kućama i živjeti slobodno. U svrhu pozivanja na pokrst ustaše su angažirale bilježnika općine Čemernica A. Ožegovića, učitelje iz Čemernice i Pješćanice Lj. Borojević i N. Generalovića te političara bivšeg JRZ-a iz Blatuše S. Trkulju. (Baić 1980: 55–56; Aralica 2011: 49)
2. VIII.	Ustanici u Crnom Potoku i Debeloj Kosi uspjeli su otjerati ustaše iz tih sela, a u noći je u Crnom Potoku u osnovnoj školi opkoljeno dvanaest ustaša koje su prilikom borbi izgorjele u zgradi. Ustaše je uspjelo uhvatiti desetak ljudi prilikom bijega iz Crnog Potoka i smaknuli su ih na lokalitetu Dugačka luka kod Starog Sela. (Baić 1980: 49–50, 383)
	Ustaše ubijaju tridesetak mještana sela Katinovac. (Baić 1980: 547 itd.)
3. VIII.	Petstotinjak dobro naoružanih ustaša s potporom triju aviona pod zapovjedništvom T. Rolfa kreću iz Topuskog na ustanike u Perni, Pecki i Crnome Potoku. Ustanici se povlače u Petrovu goru s mještanima navedenih sela, a ustaše još istoga dana ulaze u Blatušu, Pernu, Pecku i Crni Potok. (Baić 1980: 50; Muić 2022: 401)
	Ispred Sokolskog doma u Vrginmostu okupljaju se seljaci iz okolnih sela radi „pokrsta", prelaska na katolicizam. Pozivu se odazvalo između 1500 i 2000 zastrašenih ljudi, a najviše iz Čemernice iz koje Srbi dolaze u svečanoj koloni koju čuva nekolicina ustaša. Ljudi uzalud čekaju svećenika, a poslijepodne dolaze ustaše iz Gline i opkoljavaju okupljene. Tek pojedinci shvaćaju o čemu se radi i uspijevaju pobjeći. (Baić 1980: 56–57; Aralica 2011: 102–114)
	Doznavši da ljudi pišu molbe za „pokrst" i da se spremaju za odlazak u Vrginmost, borci N. Vidovića spriječili su u tome mještane sela Ostrožina i Stipana. (Maslić 2010: 71)
4. VIII.	Srbe okupljene u Vrginmostu ustaše tijekom cijeloga dana autobusima i kamionima prebacuju u Glinu. (Aralica 2011: 114–119)
4./5. VIII.	Srbe iz kotara Vrginmost prebačene u Glinu u noći ubijaju ustaše, prema nekim autorima, u srpskopravoslavnoj crkvi u Glini („drugi pokolj" u crkvi) i na lokacijama oko Gline poput Prekope i šikare Latinovo između Marinbroda i Glinskog Novog Sela. Prema novijim istraživanjima, ubijeno je više od tisuću ljudi. (Aralica 2011: 119–126; Koljanin 2022: 229)
5. VIII.	Ustaše na Mehinom stanju kraj Velike Kladuše ubijaju 57 ljudi, prijevarom dovedenih iz Pecke. Pobjegao je jedino M. Radićanin. (Baić 1980: 51)
	Ustaše ubijaju desetak stanovnika sela Malička; borbeni odred sela tada je bio u Petrovoj gori. (Baić 1980: 624–625)
6. VIII.	Ustaše ubijaju 13 mještana Blatuše u selu. (Baić 1980: 312 itd.)
7. VIII.	U Perni ustaše ubijaju deset mještana u selu. (Baić 1980: 695 itd.)
	Ustaše ubijaju deset mještana Slavskog Polja u selu. (Baić 1980: 806 itd.)
8. VIII.	Formiran je drugi borbeni odred Perna, sastavljen od pedesetak dobrovoljaca; komandant odreda je B. Oreščanin, a politički delegat R. Bulat. (Baić 1980: 684)
9. VIII.	Pavelić naredbom zabranjuje djelovanje tzv. „divljim ustašama" koje su samo dijelom razoružane, a dijelom uključene u Ustašku vojnicu i u rezervne ustaške bojne. (Jelić Butić 1977: 122; Tomašević 2002: 401; Aralica 2011: 45)

10. VIII.	Dvadesetak ustaša iz Petrinje s oružnicima iz Bovića napadaju ustanike u Kirinu koji su natjerali napadače u bijeg na mostu u Velikoj Trepči. (Baić 1980: 53)
10./11. VIII.	Borbeni odred Perna napada željezničku postaju u Crevarskoj Strani kako bi uhvatila ustašu J. Beljana i njegova sina Zlatka. Obojica su pobjegla, ali je u borbi ranjena Beljanova kći koja je kasnije podlegla ranama. (Baić 1980: 71)
11. VIII.	Iz Vrginmosta u Crevarsku Stranu stiže sedamdesetak ustaša koje kao odmazdu za napad odreda Perna počinju ubijati srpske mještane Crevarske Strane. Ubijeno je sedmero ljudi, a ostali su spašeni zahvaljujući intervenciji kotarskog predsjednika S. Kovačića. (Baić 1980: 71)
12. VIII.	Ustaše ruše srpskopravoslavnu crkvu Rođenja Presvete Bogorodice u Glini u kojoj su zatvarani i ubijani Srbi iz kotara Glina i Vrginmost. Rušenje je povjereno graditeljima A. Greguriću iz Jukinca i S. Fajferu iz Prekope. Crkvena zvona, kao svoj dar zbog pokajanja nakon ubojstva ubojstva župnika J. Vedrine iz Bučice, što ga je njegov brat Stipe izvršio 1935. godine, poklonio je ustaški tabornik N. Vidaković katoličkoj crkvi u Viduševcu. (Roksandić 1974: 836; Mrkalj 2018: 129–130, 145–146)
	Naredbom zapovjedništva ustanika u Kirinu, borbeni odredi Bovića, Kirina i Stipana s dvjestotinjak ljudi kreće u napad na oružničku postaju u Boviću. Oružnici se povlače u Vrginmost. (Baić 1980: 333)
12./13. VIII.	Borbeni odred Stipan napada šest ustaša u zaselku Lukinić kod Čremušnice i ruši most na Velikoj Trepči kako bi spriječio pojačanje ustašama iz Lasinje. (Baić 1980: 53–54)
13. VIII.	Iz Vrginmosta, Bovića i Čremušnice nastupaju ustaške snage, zajedno s „kaznenom ekspedicijom", u snazi jedne bojne, kako bi slomile ustanike u Kirinu. Ustaše zauzimaju sela Bović, Kirin, Stipan, Trepču i zaselak Torbice kod Ostrožina te ondje ruše pravoslavne crkve i pale kuće. Stanovništvo bježi u šumu Kremešnicu, gdje se povlači i odred N. Vidovića i osniva logor. Ustaše bacaju letke pozivajući ih na predaju, a u Jurinim brdima između Ostrožina i Brnjavca potiskuju ustanike, ubijajući dvojicu boraca i nekolicinu civila. (Baić 1980: 54–55, 649 itd.)
14. VIII.	Velika Britanija i SAD obznanjuju Atlantsku povelju s načelima o slobodnom razvoju svih naroda svijeta. (Churchill 1950: 385–400)
15. VIII.	Osniva se partizanski odred u šumi Prolom od boraca iz sela južno od Gline: Gornjeg i Donjeg Selišta, Balinca, Hajtića, Bojne i Obljaja. Odredu od pedesetak boraca zapovijednik je N. Relić Ljuban, a politički komesar J. Marjanović koji je uspio pobjeći iz ustaškog logora Danica. (Đurić 1988: 46)
16. VIII.	Zapovjedništvo Prve hrvatske oružničke pukovnije sastavilo je izvještaj u kojem se tvrdi da su ustaše od 29. srpnja do 8. kolovoza provele „čišćenje" srpskog stanovništva na Kordunu, ali uglavnom ubijanjem nedužnih ljudi, dok su borci ostali u šumama. (Zbornik 1952, V.1: 339–345)
18. VIII.	Formiran je Štab narodnooslobodilačkog partizanskog odreda za Kordun i Baniju kao jedinstveno vojno rukovodstvo OK KPH za Karlovac. Komandant I. Rukavina i njegov zamjenik S. Manola bili su španjolski borci, politički komesar bio je V. Holjevac. Članovi štaba odreda Korduna i Banije bili su španjolski borci R. Domani i S. Opačić Ćanica, a od rujna i V. Gaćeša. OK KPH za Karlovac također je naredio napuštanje frontalnog i usvajanje partizanskog načina borbe, a ratno područje Korduna i Banije podijeljeno je na rejone. Prva četiri rejona obuhvaćala su Kordun, a dva Baniju. (Baić 1980: 62–63; Đurić 1988: 50)
	Formiran je prvi NOO glinskoga kotara u Donjem Selištu. Do kraja 1941. godine NOO-i su osnovani u gotovo svim mjestima dijela Banije pod kontrolom partizana. (Đurić 1988: 48–49)
20. VIII.	Šamarički i Kalinski odred pod zapovjedništvom V. Gaćeše neuspješno su pokušali izvršiti diverziju na pruzi Sunja – Sisak kod sela Krajiški Brđani. (Đurić 1988: 50)
	Tijekom napada Šamaričkog odreda, pod zapovjedništvom V. Gaćeše, na ustaše u selu Begovići, ubijen je navodno ustaša iz Maje L. Mazalović, koji je sudjelovao u masovnim zločinima u Glini; prema drugim izvorima, Mazalović je ubijen početkom rujna kod sela Jabukovac. (Bjelajac 1974: 702; Đurić 1988: 54)
21. VIII.	Ustaše ubijaju srpske mještane iz kotara Glina koja graniče s Vrnogračem. (Đurić 1988: 51)
kraj kolovoza	Do kraja kolovoza jedinice *Wehrmachta* prodiru u SSSR u pravcu Lenjingrada i Kijeva. (Longerich 2015: 785, 808)

RUJAN

5. IX.	Grupa boraca iz odreda Perna u zasjedi kod Kamenskog mosta u Katinovcu zarobila je sedmoricu pripadnika Oružanih snaga NDH. (Baić 1980: 72)
	Borci odreda Šamarica u Majskim Poljanama likvidirali su ustašu Josipa Žinića koji je sudjelovao u masovnim zločinima u Glini. (Odmetnička zvjerstva 1942: 99; Bjelajac 1974: 702)
10. IX.	Ustaše ubijaju petnaestak Srba, među njima i djecu, prilikom paljenja Slavskog Polja. (Baić 1980: 802 itd.)
11. IX.	„Divlji ustaše" u snazi jedne satnije u Buzeti ubijaju nekolicinu ljudi. (Đurić 1988: 54)
	Odred Šamarica u napadu na Drenovac Banski i Dodoše ubija jednog oružnika i zarobljava jednog ustašu. (Đurić 1988: 54)
12. IX.	Jedna ustaška satnija iz Starog Sela prodire u Pecku, odakle se povukla većina mještana, a ustaše pale selo. Grupa ustaša i u Perni pali crkvu, školu i kuće. Od 12. do 18. rujna ustaše su zapalile sela Pecku, Blatušu i dvije trećine Perne te ubijaju 282 ljudi. (Baić 1980: 74–75)
13./14. IX.	Oko 150 boraca odreda Prvog rejona (Pecka, Perna, Malička, Debela Kosa, Trupinjak i Laskunja) pod rukovodstvom S. Opačića Ćanice napada željezničku postaju u Vojniću. Domobrani su se povukli, a postaja i postrojenje su uništeni. (Baić 1980: 73)
	Borci odreda Stipan i Sjeničak pokušali su u Lasinjskom Sjeničaku razoružati grupu oružnika, ali nisu uspjeli, a u borbi je poginuo borac V. Romčević Osula. (Baić 1980: 73)
14. IX.	Ustaško-domobranske snage iz Petrinje i Gline pod zapovjedništvom dopukovnika T. Rolfa bezuspješno pokušavaju provesti akciju „čišćenja" Šamarice. (Đurić 1988: 54)
15. IX.	U napadu na Pecku ustaše su iznenadile mještane sela da ne bi pobjegli u Petrovu goru, ubile su 46 ljudi, među njima žene i djecu, i spalile selo. (Baić 1980: 75)
16. IX.	Hitler donosi Direktivu br. 31a kojom zapovijeda feldmaršalu W. Listu da skrši ustanak pod vodstvom komunista u Srbiji i uspostavi red najoštrijim mjerama. Također donosi zapovjed da se za jednog njemačkog vojnika smakne 100, a za jednog ranjenog 50 ljudi. (Tomašević 2002: 69)
16.–18. IX.	Ustaše iz Vrginmosta i Topuskog u dvama navratima upale su u Blatušu, spalile selo i ubile 135 ljudi, među njima žene i djecu. (Baić 1980: 75)
18. IX.	Talijanska vojska vraća se u kotar Vrginmost. (Baić 1980: 80)
	U šumici kraj grada Vrginmosta ustaše ubijaju nekolicinu Srpkinja iz grada. (Baić 1980: 914)
	Grupa boraca odreda Šamarica napada ustaše na putu iz Maje u Klasnić, ubivši troje i ranivši šestero ustaša, a druga grupa napada domobransku patrolu i ubija jednog domobrana na cesti iz Banskog Grabovca za Vlahović. (Đurić 1988: 54)
	Borci odreda Bović i Kirin u zasjedi pored ceste u šumi Kozarac ubili su T. Mesića, zapovjednika oružničke postaje Bović, koji je sudjelovao u zločinima i „prijevari pokrst". (Baić 1980: 76–77)
19. IX.	Komandant odreda Šamarica V. Gaćeša imenovan je za člana Štaba narodnooslobodilačkog partizanskog odreda Korduna i Banije. (Đurić 1988: 50)
	Tito u Struganiku kraj Valjeva pregovara s D. Mihailovićem o zajedničkoj borbi protiv okupatora, što potonji ne prihvaća, ali je dogovoreno da se partizani i Mihailovićevi četnici međusobno ne napadaju. (Tito 1982, VII: 275)
19.–20. IX.	U selu Đodani na Petrovoj gori održana je Prva konferencija delegata NOP-a Korduna i Banije kojom rukovodi I. Rukavina, a na kojoj je donesena odluka o objedinjavanju svih odreda u jednom rejonu pod skupnim zapovjedništvom. U proglasu s Konferencije opisuju se, među ostalim, dotadašnji ustaški zločini. (Baić 1980: 78–79; Đurić 1988: 55)
26. IX.	Pod zapovjedništvom V. Gaćeše borci odreda Šamarica s borcima Sisačkog odreda, koji su pet dana prije stigli na Šamaricu, napadaju oružničke postaje u Gornjem Klasniću i Malom Gradcu te ubijaju i ranjavaju više pripadnika OS NDH. Iako napadi nisu u potpunosti uspjeli, posade pod partizanskim pritiskom napuštaju navedene postaje. (Đurić 1988: 59–61)

26./27. IX.	Održano je Savjetovanje GŠ NOPOJ-a u Stolicama kraj Krupnja u Srbiji kojim rukovodi Tito, a među ostalima prisustvuje i R. Končar. Donesene su odluke da se formira Vrhovni štab NOPOJ-a i njemu se podrede nacionalni i pokrajinski štabovi, da se za borce i njihove odrede uvede jedinstveni naziv „partizan" i „partizanski odred" s jednoobraznom formacijom, dane su upute o organizaciji slobodnih područja itd. (Tito 1982, VII: 275–276)
28. IX.	Započinje Konferencija u Moskvi na kojoj su se Velika Britanija i SAD obvezali na veliku ratnu pomoć SSSR-u. (Churchill 1950: 415–419)
	Oko 250 boraca na Čavića brdu na Šamarici polažu partizansku zakletvu. Tekst zakletve donio je S. Manola, a tom su prilikom govorili R. Mitić, I. Rukavina, V. Janić Capo, S. Bjelajac i V. Gaćeša. (Đurić 1988: 61–63)
kraj rujna	CK KPH donosi Okružnicu br. 3 u kojoj se upozorava na probleme odstupanja od taktike jedinstvene narodnooslobodilačke fronte kojom su sve političke grupe i pojedinci pozvani u borbu protiv okupatora. (Jelić 1982, II: 128)

LISTOPAD

2. X.	*Wehrmacht* započinje operaciju „Tajfun", čiji je cilj osvojiti Moskvu. (Longerich 2015: 809)
6. X.	Pedesetak partizana odreda Stipan, Kirin i Bović napada oružničku postaju Bović i prisiljava oružnike da je napuste. Zgrada postaje je porušena, a njezin je materijal podijeljen. (Baić 1980: 77)
7. X.	Tri satnije ustaško-domobranskih snaga iz Gline, Maje i Topuskog napada PO Prolom, pri čemu pogiba politički komesar odreda J. Marjanović. (Đurić 1988: 65)
15. X.	Tito s VŠ NOPOJ prelazi iz Krupnja u Užice koji je centar partizanskog teritorija u Srbiji (tzv. „Užička republika"). (Tito 1982, VII: 277)
16. X.	Glavni stožer vojskovođe NDH S. Kvaternika izdaje zapovijed za uništenje partizana na Šamarici i započinje pripreme za napad 5000 ustaša i domobrana pod zapovjedništvom pukovnika J. Rukavine. (Đurić 1988: 66)
15.–24. X.	Njemački vojnici smaknuli su oko 2000 Srba u Kraljevu i oko 3000 Srba u Kragujevcu kao odmazdu za partizanske akcije. (Tito 1982, VII: 256; Tomašević 2002: 69)
17. X.	Na Konferenciji komandira i političkih komesara partizanskih odreda Prvog rejona Korduna odlučeno je da se postojeći partizanski odredi reorganiziraju u bataljone, čete i vodove. Konferencijom su rukovodili S. Opačić Ćanica i A. Kukuljan, a sudjelovali su I. Rukavina, S. Manola, I. Marinković i V. Holjevac. (Baić 1980: 81)
19. X.	Osnovan je Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske u zaselku Vučkovići na Petrovoj gori. Za komandanta je postavljen I. Rukavina, a političkog komesara španjolski borac F. Ogulinac Seljo. (Jelić 1982, II: 109)
21. X.	Šamarički, Sisački i Kalinski partizanski odredi navečer kreću u napad na snažno ustaško uporište Zrin, ali susreću prethodnicu jakih ustaško-domobranskih snaga koje su pod vodstvom pukovnika J. Rukavine i satnika A. Moškova, prema planu vojskovođe Kvaternika, krenule u uništenje partizana na Zrinskoj gori. Ustaško-domobranske snage potisnule su partizane i uništile partizanski logor u Šamarici. Pritom su ubijeni ranjenici u partizanskoj bolnici te zapaljena i opljačkana okolna sela. Sisački i Kalinski odredi povukli su se u sela petrinjskog i kostajničkog kotara, a Šamarički se razmjestio po selima glinskog kotara Gradac, Trnovac, Klasnić itd. Prema odluci partizanskog vodstva, borci Sisačkog odreda vraćaju se na područje Siska i djeluju u okolini i Moslavini. (Đurić 1988: 67–72)
23./24. X.	Šestorica partizana iz voda Maličke upala su u općinsku zgradu u Gornjoj Čemernici i uhitila ustašu J. Živčića te zapalila zgradu, a Živčića, koji je sudjelovao u prijevari „pokrst", ubrzo su potom likvidirala. (Baić 1980: 83)
27. X.	U skladu s približavanjem Velike Britanije i SSSR-a, Tito u Brajićima između Valjeva i Čačka pregovara s D. Mihailovićem, kod kojega boravi britanski kapetan Bill Hudson, ali se dvije strane ne mogu usuglasiti o bitnim prijedlozima suradnje. (Tito 1982, VII: 278)
kraj listopada	Provodi se reorganizacija rejona i partizanskih odreda na Kordunu i Baniji u bataljone, čete i vodove. (Baić 1980: 67)

STUDENI

7. XI.	Komunisti slave 24. godišnjicu Oktobarske revolucije. Partizani u Užičkoj republici vode borbe s četnicima. (Tito 1982, VII: 282)
	Partizani iz voda Malička napadaju željezničku postaju u Blatuši, ali je posada pobjegla prije napada. (Baić 1980: 84)
10. XI.	Izabran je Kotarski NOO Glina kojem je sjedište u Malom Gradcu, a predsjednik je P. Vinčić. (Đurić 1988: 74)
11./12. XI.	Šamarički partizani u noći uništavaju 25 mostova i propusta na prometnicama koje vode iz Petrinje i Gline prema partizanskom teritoriju oko Šamarice. (Đurić 1988: 74)
13. XI.	Glavni štab Hrvatske donosi plan o djelovanju partizanskih snaga do kraja 1941. godine. (Đurić 1988: 73–74)
	Partizani iz voda Bović na cesti između Bovića i Bučice postavljaju zasjedu ustaško-domobranskoj koloni od dvadesetak ljudi i zarobljavaju dva domobrana koji su pušteni. (Baić 1980: 84–85)
14. XI.	Druga kotarska konferencija KPH za Glinu, na kojoj su sudjelovala 32 delegata, održana je u Trnovcu. (Đurić 1988: 75)
16. XI.	Tito u pismu GŠ Hrvatske naređuje da se pokrenu akcije za masovnije uključivanje hrvatskog naroda u NOB. (Tito 1982, VII: 283)
17. XI.	Glavni štab Hrvatske odvaja Baniju od Korduna kao zasebno ratno područje. (Đurić 1988: 75)
	U partizanskom prepadu kod Vrginmosta zarobljen je talijanski vojnik. (Baić 1980: 85)
17.–19. XI.	Na biskupskoj konferenciji Katolička crkva je u deset točaka formulirala svoje stavove o prekrštavanju pravoslavnih. U njima se ističe da samo Crkva može obavljati vjerske prijelaze i da država mora garantirati sva građanska prava prekrštenima. (Škiljan 2022: 374, II)
18. XI.	Glavni štab Hrvatske osniva Komandu Banije, odnosno Narodnooslobodilačkog partizanskog odreda Banije, za zapovijedanje svim partizanskim jedinicima na Baniji. Komandant je V. Gaćeša, a politički komesar Đ. Kladarin. (Đurić 1988: 76)
	U partizanskoj zasjedi kod Maje ubijeno je 15, a ranjeno 25 pripadnika Ustaške vojnice iz Gline; domobranski izvori govore o trojici mrtvih i šestorici ranjenih. (Muić 2022)
18./19. XI.	Ustaško-domobranske snage iz Petrinje i Gline nastupaju prema partizanskom teritoriju oko Šamarice i ubijaju više od tisuću ljudi u kotarima Petrinja i Glina – u potonjem kotaru pale kuće i ubijaju oko 370 ljudi u selima Bačuga, Banski Grabovac, Veliki Sušnjar, Bijele Vode, Veliki i Mali Gradac, Kozaperovica i Dragotina. (Roksandić 1974: 837; Đurić 1988: 77)
tijekom studenog	Partizani napadaju željezničke postaje u Kraljevčanima i Banskom Grabovcu te selo Vlahović. (Bjelajac 1974: 709)
25. XI.	Na svečanosti u Berlinu NDH pristupa Antikominternskom paktu. (Krizman 1983, II: 237)
25./26. XI.	U Selakovoj Poljani na Petrovoj gori održano je Drugo savjetovanje vojnih i političkih rukovodioca partizanskih jedinica Korduna i Banije na kojem je odlučeno da se formiraju Kordunaški partizanski odred i Banijski partizanski odred. (Antonovski 1974: 139)
29. XI.	Jake jedinice *Wehrmachta* napreduju prema Užicu i osvajaju grad. Tito se s CK KPJ i VŠ NOPOJ-om povlači prema Sandžaku. (Tito 1982, VII: 285)

PROSINAC

4. XII.	Formira se Okružni komitet KPH za Baniju u Trnovcu kojem su članovi A. Turkulin, M. Cvetković, Đ. Kladarin, R. Mitić, S. Bjelajac i dr., čime prestaje nadležnost OK KPH za Karlovac nad KK KPH za Glinu. (Đurić 1988: 76; Zatezalo 1988: 200)
6. XII.	CK KPH izdaje Okružnicu br. 4 kojom se dalje određuje uloga JNOF-a, NOO-a i AFŽ-a kao temelja buduće komunističke vlasti. (Jelić 1982, II: 130–131, 153–154, 186; Đurić 1988: 79)

7. XII.	Crvena armija prelazi u protuofenzivu na istočnom bojištu kako bi spriječila *Wehrmacht* da zauzme Moskvu. (Longerich 2015: 825)
	Japan napada SAD u Pearl Harboru. (Churchill 1950: 538)
8. XII.	Četvrti bataljon Kordunaškog partizanskog odreda napada Pisarovinu i razoružava tamošnju oružničku postaju. To je prvi napad kordunaških partizana na neko kotarsko mjesto, čime je borba prenesena preko Kupe, nadomak Zagreba. (Baić 1980: 86)
11. XII.	Njemačka objavljuje rat SAD-u. (Longerich 2015: 827)
14. XII.	Donesen je „Pravilnik o ustrojstvu i radu odbora NOF-a", tzv. „Ostrožinski pravilnik", koji je imao važnost za razvoj komunističke vlasti na Kordunu. (Baić 1980: 94)
14./15. XII.	Odbijen je partizanski napad na oružničku postaju u Obljaju. (Đurić 1988: 81)
15. XII.	Formirana je treća četa prvog bataljona Banijskog partizanskog odreda u Bojni, gdje je održan i masovni zbor. (Grmuša 1974: 659)
15./16. XII.	Sastanak Pavelića i Ciana u Veneciji o vanjskopolitičkim i unutarnjim odnosima u NDH. (Krizman 1983, II: 245–246)
18./19. XII.	Komanda partizanskog NOP odreda Korduna i Banije počinje pripremati napad s ciljem osvajanja Vojnića. (Baić 1980: 88)
19./20. XI.	Četvrti bataljon Kordunaškog partizanskog odreda napao je i osvojio željezničku postaju u Vojniću koju je branilo sedamdesetak domobrana pod zapovjedništvom V. Tota. Partizani su zaplijenili ratni materijal, uništili postrojenja i prugu. (Baić 1980: 88–89)
21. XII.	CK KPJ i VŠ NOPOJ na čelu s Titom u Rudom u povodu Staljinova rođendana formiraju elitnu Prvu proletersku brigadu koja nosi komunističko znakovlje. (Tito 1982, VIII: 30)
	Početak ustaškog napada („zimske ofenzive") s ciljem razbijanja partizanske opsade Vojnića i uništenja partizana oko Petrove gore. Operacijom zapovijedaju satnici A. Moškov i M. Luburić. U operaciji je ubijeno 1617 Srba i spaljena su sela Batinova Kosa, Bović, Bukovica, Čemernica, Čremušnica, Donji Sjeničak, Dugo Selo, Golinja, Gornji Sjeničak, Kirin, Kozarac, Lasinjski Sjeničak, Mala Trepča, Moravci, Ostrožin, Pješćanica, Prkos, Stipan, Šljivovac i Trepča. (Baić 1980: 101, 108)
21./22. XII.	Četvrti bataljon Kordunaškog partizanskog odreda u noći napada i uništava željezničku postaju u Utinji i dio pruge te ruši TT stupove. Partizani su zaplijenili ratni materijal, a domobrane pustili. (Baić 1980: 89)
	Ustaše hvataju i ubijaju šestotinjak stanovnika Dugog Sela, Prkosa, Trepče, Ostrožina i Stipana, među njima mnogo žena i djece. Velik je dio ljudi ubijen u šumi Brezje kraj Lasinje, a Romi iz Stipana ubijeni su kasnije, 31. prosinca, u Rakovu Potoku. (Baić 1980: 104, 647, 852, 857)
22. XII.	Ustaše ubijaju stotinjak stanovnika Trepče i Šljivovca, među njima mnogo žena i djece. (Baić 1980: 864, 877)
23./24. XII.	Ustaške jedinice zavladale su cestom Lasinja – Bović – Vrginmost. (Baić 1980: 104)
27. XII.	Ustaše ubijaju grupu žena iz Lasinje u Dugom Selu, a zajedno s talijanskim vojnicima tridesetak stanovnika Gornje Trstenice i Golinje. (Baić 1980: 103, 105, 495 itd.)
28. XII.	Ustaše iz Bučice i okolnih sela pod vodstvom B. Cerovskog s pojačanjima iz Zagreba ubijaju oko 250 prekrštenih Srba iz Gornjeg Taborišta, na groblju Sovinjak. Pobjegle su jedino tri djevojčice koje su odvedene da budu sluškinje ustašama u Glini. U isto vrijeme ustaše ubijaju 138 mještana Golinje te Donje i Gornje Trstenice. (Roksandić 1974: 839; Đurić 1988: 87)
	Ustaše ubijaju tridesetak mještana Bovića i Kozarca, među njima i desetak djece. (Baić 1980: 340 itd., 586 itd.)
30. XII.	Ustaše ubijaju 478 mještana Prkosa, koje su ranije pohvatale i nekoliko dana držale u Lasinji, među njima mnogo žena i djece, u šumi Brezje kraj Lasinje. (Baić 1980: 103)
	Ustaše ubijaju sedamdesetak Roma iz Lasinje i Desnog Sredička u Rakovu Potoku. (Baić 1980: 445 itd., 597 itd.)
31. XII.	Kod Bovića stiže poglavnik A. Pavelić s vojskovođom S. Kvaternikom, talijanskim generalom G. B. Oxiliom i pobočnikom E. Lisakom radi podizanja morala i inspekcije trupa za vrijeme ustaško-domobranske ofenzive. (Baić 1980: 106)

1942.

SIJEČANJ

2. I.	Ustaše pogubljuju P. Nikolića, oružničkog narednika iz Lasinje, zajedno sa suprugom, dvojicom sinova i još nekolicinom ljudi, u šumi Matejić kod Banskog Kovačevca, zato što je pokušao upozoriti stanovništvo Prkosa na ustaški napad. (Baić 1980: 102, 597)
	Partizani prve čete prvog bataljona Banijskog partizanskog odreda ubijaju dvojicu i ranjavaju dvanaestoricu ustaša u Vlahoviću. (Đurić 1988: 99)
4. I.	Partizani prve čete prvog bataljona Banijskog partizanskog odreda u zasjedi kod Dragotine ubijaju 15, ranjavaju 26 i zarobljavaju 14 pripadnika OS NDH iz Gline i Maje. (Đurić 1988: 100)
5. I.	Oružnici i ustaše iz oružničke postaje Obljaj vrše iznenadni napad na selo i ubijaju 20 mještana. (Đurić 1988: 100)
6. I.	Prvi bataljon Banijskog partizanskog odreda bezuspješno napada oružničku postaju Obljaj. Formiran je Treći bataljon Banijskog partizanskog odreda. (Đurić 1988: 100, 103)
	Otprilike u ovo vrijeme treća četa četvrtog bataljona Kordunaškog partizanskog odreda likvidira jednu ustaško-domobransku grupu u Gornjem Sjeničaku i jednu kod Padeškog mlina kraj G. Sjeničaka. (Baić 1980: 109)
7. I.	Ustaško-domobranske snage iz Bučice i Gline ubijaju više od stotinu ljudi u Trstenici. (Baić 1980: 885)
12. I.	Partizani zauzimaju Vojnić. Dio stanovništva koje je bilo u zbjegu na Petrovoj gori vraća se u naselja koja još nisu spaljena. (Baić 1980: 110)
15. I.	OS NDH i *Wehrmacht* započinju operaciju protiv partizana u jugoistočnoj Bosni. (Tito 1982, VIII: 299; Tomašević 2002: 413)
18. I.	Prvi bataljon Banijskog partizanskog odreda ponovno napada oružničku postaju u Obljaju. Pomaže im tristotinjak seljaka, a odbijen je pokušaj ustaša iz Gline da opkoljenima dopreme zalihe. (Đurić 1988: 101)
19. I.	Otprilike u ovo vrijeme rukovodstvo ustaško-domobransko-oružničkih snaga prestaje s operacijom koju je na Kordunu započelo 21. prosinca prošle godine i povlači svoje snage. (Baić 1980: 109)
20. I.	Ustaše ubijaju 73 starijih ljudi, žena i djece iz Batinove Kose i Bukovici u Ratkovića Strani kod Čemernice. (Baić 1980: 294)
	Štab Prvog domobranskog zbora u Sisku pokreće nekoliko akcija protiv trećeg bataljona Banijskog partizanskog odreda, koje traju do 30. siječnja, kako bi se zaštitile komunikacije na Baniji i u dolini Une. (Đurić 1988: 103–104)
22. I.	Ustaše ubijaju pedesetak mještana Starog Sela, kod Topuskog, u obližnjoj šumi Orlova. (Baić 1980: 820 itd.)
23. I.	Ustaške snage iz Topuskog i Vranovine razbijaju partizansku opsadu oružničke postaje u Obljaju. Potom su s oružnicima zapalile pola Obljaja i zaselke Crljen, Dukiće i Repice u Bosanskoj Bojni te uništile oružničku postaju u Obljaju. Prilikom povlačenja u Glinu, partizani prve čete prvog bataljona Banijskog partizanskog odreda kod Hajtića nanijeli su im osjetne gubitke. Neutralizacijom oružničke postaje u Obljaju partizanski teritorij proširen je od Vrnograča do Gline i Maje i od Vranovine do Dvora na Uni. (Đurić 1988: 101)
27. I.	Dio Blatuše, Podgorja i Perne zapaljen je u napadu Talijanske vojske i ustaša iz Vrginmosta i Topuskog, kojima su partizani ubili šest i ranili četiri vojnika. (Baić 1980: 115–116)
28./29. I.	Prva četa prvog bataljona Banijskog partizanskog odreda u napadu na Majski Trtnik ubija šest pripadnika OS NDH. (Đurić 1988: 106–107)

Literatura

Ivan ANTONOVSKI, „Ustanak, formiranje i razvoj partizanskih vojnih formacija na području Siska i Banije 1941. godine", *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo et. al.), Sisak : Zagreb 1974., 115–144.

Đuro ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 2. izd., Beograd 2011.

Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, predgovor Branko Mamula, Zagreb 1980.

Milutin BALTIĆ, „Razvoj Komunističke partije i oružanog ustanka u glinskom kotaru", *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar Dimitrijević), Glina 1988., 189–196.

Juraj BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac. Svjedok Evanđelja ljubavi. Životopis, dokumenti i svjedočanstva – prije, za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata*, knj. II: *Dokumenti I, br. 1.–399. (1933.–1943.)*, Zagreb 2010.

Lew BEZIMENSKI [BESYMENSKI], *Stalin und Hitler. Das Pokerspiel der Diktatoren*, aus dem Russischen von Hilde und Helmut Ettinger, Berlin 2002.

Stanko BJELAJAC, „Šamarički partizanski logor", *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo et. al.), Sisak : Zagreb 1974., 689–710.

Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, knj. I–II, Zagreb 1974.

Winston CHURCHILL, *The Second World War*, vol. III: *The Grand Alliance*, London 1950.

Zdravko DIZDAR, „Ljudski gubici logora Danica kraj Koprivnice", *Časopis za suvremenu povijest* 34/2002., 47–75.

Ljuban ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi 41–45*, Beograd 1988.

Matko GLOBAČNIK, *Vrijeme ideoloških kolebanja. Komunistička partija Jugoslavije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od Travanjskog rata do napada nacističke Njemačke na Sovjetski Savez*, Zagreb 2019.

Ivo i Slavko GOLDSTEIN, *Tito*, Zagreb 2015.

Slavko GOLDSTEIN, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb 2007.

Rade GRMUŠA, „Razvitak revolucionarnog pokreta i ustanka u selima južno od Gline", *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo et. al.), Sisak : Zagreb 1974., 648–664.

Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2006.

Ivan JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*, sv. II, Zagreb 1982.

Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977.

Marica KARAKAŠ OBRADOV, „Preseljavanje Slovenaca u NDH s posebnom osvrtom na Kordun i Baniju", u ovome Zborniku, 361–369.

Željko KARAULA, „Djelovanje Hrvatske seljačke zaštite u kotarima Glina i Vrginmost u drugoj polovini 1930-ih godina i početkom 1940-ih te u danima sloma Kraljevine Jugoslavije", u ovome Zborniku, 111–120.

Milan KOLJANIN, „Glina 1941: paradigma politike uništenja Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", u ovome Zborniku, 201–246.

Stephen KOTKIN, *Stalin. Waiting for Hitler 1928–1941*, London 2017.

Matija KOVAČIĆ, prir., *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb 1942.

Gordana KRIVOKAPIĆ JOVIĆ, „Raslojavanja u Samostalnoj demokratskoj stranci u senci svetskoga rata: 'Seljačko kolo' 1939–1941", u ovome Zborniku, 97–109.

Bogdan KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 2. izd., Zagreb 1983.

Bogdan KRIZMAN (prir.), *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, knj. I, Zagreb 1981.

Bogdan KRIZMAN, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 2. izd., Zagreb 1983.

Peter LONGERICH, *Hitler. Biographie*, München 2015.

Miljkan MASLIĆ, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, Zagreb 2010.

Adam MATAIĆ (ur.), *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe*, knj. I–III: *Od 11. travnja do 31. srpnja 1941.*, Zagreb 1941.

Igor MRKALJ, „Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927. – 1955.", *Tragovi* 1/2018., 124–165.

Igor MRKALJ, „Život prije genocida: dr. Mirko Puk, odvjetnik i organizator ustaškog pokreta u Glini i glinskom kotaru", u ovome Zborniku, 325–343.

Vedran MUIĆ, „Organizacija i borbeno djelovanje oružanih snaga NDH na području kotara Glina i Vrginmost tokom 1941. godine", u ovome Zborniku, 393–410.

Krešimir REGAN, „Srpska politika u glinskom kraju za Banovine Hrvatske 1939. – 1941.", u ovome Zborniku, 73–95.

Đuro ROKSANDIĆ, „Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine", *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo et. al.), Sisak : Zagreb 1974., 812–842.

Đuro ROKSANDIĆ, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945. godine", *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina 1988., 283–303.

Alojzije STEPINAC, *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca 1934.–1945. Iz arhiva UDBA-e*, priredio Željko Karaula, Zagreb 2020.

Filip ŠKILJAN, „Masovni vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Dubičkog i Gorskog arhiđakonata i Pokupskog dekanata između 1941. – 1945.", u ovome Zborniku, 371–391.

Filip ŠKILJAN, „Organizirana prisilna iseljavanja Srba s Banije 1941. godine", u ovome Zborniku, 345–360.

Dragan ŠTEFANČIĆ i Stevo KLOBUČAR, „Ustaški teror u Glini 1941. godine", *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo et. al.), Sisak : Zagreb 1974., 843–867.

Josip Broz TITO, *Sabrana djela*, tom IV–VIII: *Decembar 1937 – 17. februar 1942.*, gl. ur. Pero Damjanović, Beograd 1982.

Jozo TOMAŠEVIĆ [TOMASEVICH], *War and Revolution in Yugoslavia. Occupation and Collaboration*, Stanford 2001.

Branko, VUJASINOVIĆ i Čedomir VIŠNJIĆ, *Glina 13. maja 1941. U povodu 70. godišnjice ustaškog zločina* / Đuro ROKSANDIĆ, *Spisak žrtava fašističkog terora godine 1941. kotara Glina*, Zagreb 2011.

Jovan VUJOŠEVIĆ (ur.), *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knj. 1: *Borbe u Hrvatskoj 1941. god.*, Beograd 1952.

Radomir VUJOŠEVIĆ (prir.), *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941–1945*, sv. I: *6. april – 15. septembar 1941.*, Beograd 1985.

Đuro ZATEZALO, „Razvoj i rad organizacija KPJ i organa narodne vlasti u kotaru Glina 1941-1945. godine", *Glina: glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar Dimitrijević), Glina 1988., 197–213.

Đuro ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao. Svjedočanstva genocida*, Zagreb 2005.

Aleksa ZLATOVIĆ i Đuro PETROVIĆ, „Općina Klasnić 1941.", *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo et. al.), Sisak : Zagreb 1974., 755–769.

POPIS ŽRTAVA U KOTARIMA GLINA I VRGINMOST

PRIREDILI:
Matko Globačnik et al.

https://doi.org/10.17234/9789533792972.52

UVOD

Nakon održavanja znanstvenog kolokvija „Što se uistinu dogodilo u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi između 29/30. srpnja i 4/5. kolovoza 1941.: svjedočanstva i kultura sjećanja" na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 28. i 29. lipnja 2012. godine, bilo je potrebno početi priređivati zbornik radova s kolokvija za objavu. Prema zamislima glavnog organizatora kolokvija i glavnoga urednika zbornika, Drage Roksandića, tada redovitog profesora na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta, zbornik je trebao donijeti i popis svih žrtava kotara Glina i Vrginmost, stradalih od početka travnja 1941. do kraja siječnja 1942. godine. Dijelom je i zbog toga on akademske godine 2014./2015. na Poslijediplomskome doktorskom studiju Moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu pokrenuo izborni kolegij „Nasilje, ovladavanje prošlošću i kultura sjećanja u suvremenoj povijesti". U suradnji s Documentom – Centrom za suočavanje s prošlošću, doktorandice i doktorandi upisani na kolegij kao dio obveze za njegovo polaganje unosili su podatke potrebne za sastavljanje cjelovitog popisa glinskih i vrginmošćanskih žrtava u Documentinu bazu podataka. Matko Globačnik, tada doktorand na spomenutome studiju, od početka je koordinirao poslove među doktorandima i bio postavljen za jednoga od administratora baze.

Tijekom 2015. godine zaposlenik Documente Slaven Rašković na navedenome kolegiju podučavao je doktorande kako unositi podatke na fakultetskim računalima. Baza podataka, izvorno kreirana za žrtve Domovinskog rata, tijekom rada dodatno je prilagođena potrebama sastavljanja popisa žrtava iz Drugoga svjetskog rata, u smislu dodavanja banijskih i kordunaških mjesta koja nisu bila u bazi i oružanih snaga iz toga perioda. Dakako, tijekom rada iskrsavali su brojni problemi, ponajviše povezani s unosom podataka iz raznovrsnih popisa, sastavljenih u drugoj polovini 20. stoljeća i objavljenih u obliku knjiga, u suvremenu bazu podataka koja je bila koncentrirana na događaje (zločine) u koju su se unosili podaci o žrtvama, a k tome je bila opremljena zadanim poljima za popunjavanje i šifrarnicima.

Koristila se sljedeća literatura, u kojoj su objavljeni različiti narativni izvori i popisi žrtava s područja kotara Glina i Vrginmost u Drugome svjetskom ratu, za unos podataka u bazu:

Đuro ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 2. izd., Beograd 2011.
Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Beograd 1980.
Ljuban ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi 41-45*., Beograd 1988.
Miljkan MASLIĆ, *Početak i razvoj ustanka IV. rajona Korduna,* Zagreb 2010.

Stana NIDŽOVIĆ-DŽAKULA i Dušan SMOLJENOVIĆ, *Banija i njene žrtve u NOR-u 1941-1945. godine*, Beograd 2002.

Drago ROKSANDIĆ i Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (ur.), *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988.

Đuro ROKSANDIĆ, „Spisak žrtava fašističkog terora godine 1941. kotara Glina", u: Branko VUJASINOVIĆ i Čedomir VIŠNJIĆ, *Glina 13. maja 1941. U povodu 70. godišnjice ustaškog terora*, Zagreb 2011.

Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo, Ivan Jelić i Jozo Kovačević), Sisak 1974.

Ljubomir VUČKOVIĆ, *Glinski Trnovac i banijska ognjišta*, Beograd 1996.

Najveći dio podataka unijeli su doktorandi Matko Globačnik (posebice za kotar Vrginmost) i Igor Mrkalj (posebice za kotar Glinu), koji je neke podatke dodatno provjeravao u Matičnom uredu u Glini. Ostali doktorandi koji su znatnije sudjelovali u unosu podataka u bazu bili su (abecednim redom): Danijela Duvnjak, Nela Erdeljac, Mirko Marković, Marin Pekica, Alen Tahiri, Ivan Tomljenović i Aneta Vladimirov. U do sada posljednjoj fazi rada na bazi podataka radile su Paula Simon i Milena Žarković iz Documente koje su obišle sačuvane spomenike u današnjim općinama Glina i Gvozd s popisima žrtava iz Drugoga svjetskog rata. No, oni nisu uključeni u ovaj popis s obzirom na to da su podaci o njima nepouzdani pa tako za njih na spomenicima, dakako, nisu zabilježeni podaci o vremenu smrti.

Posao unosa podataka u bazu, posebice iz popisa Đure Roksandića koji je bio mjerodavan za kotar Glinu, bio je necjelovit jer nedostaju datumi zločina, a iz knjige Dušana Baića, koja je bila mjerodavna za kotar Vrginmost, mukotrpan jer je ona davala veći broj podataka i bila je sastavljena drugom logikom od „događajne" logike koju je zadavala baza.

Teško je zamisliti kako je izgledalo sastavljanje tih popisa i davanje podataka o žrtvama u poratnim i poslijeratnim uvjetima, kada su čitave obitelji i mjesta bili doslovce istrijebljeni od ustaša. Zbog toga je bilo važno da su baza podataka i popis koji je proistekao iz nje humanizirani, odnosno da je svaka žrtva poimenično prepoznatljiva. Ne treba posebice spominjati da popisi iz navedene literature, sastavljeni za vrijeme komunističke Jugoslavije, nisu navodili poginule pripadnike Oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske, niti poginule članove njihovih obitelji, koji su rijetko kada poimenično navedeni, i to samo u narativnim izvorima.

Za velik broj žrtava u bazi postoji znatan broj podataka koji se mogu filtrirati po različitim parametrima, a za potrebe ovoga zbornika daje se popis koji po mjestima zavičajnosti žrtava daje njihovo ime, prezime, ime oca i godinu rođenja, kada su ti podaci dostupni. Ako ime ili prezime nisu registrirani u bazi, na njihovo mjesto stavljen je znak upitnika. Kriteriji po kojima su žrtve navedene na popisu u pravilu su njihovo mjesto zavičajnosti u tadašnjim kotarima Glina i Vrginmost (koji su opet za daleko najveći broj žrtava ujedno bili i mjesta njihove pogibije), kao i datum smrti od početka travnja 1941. do kraja siječnja 1942. godine, odnosno od uspostave Nezavisne Države Hrvatske do kraja „zimske ofenzive" na Baniju/Banovin i Kordun koja je otpočela krajem 1941. godine. Ovaj popis ne može biti kompletan niti bez pogrešaka. On je rezultat rada grupe doktoranada. Njemu tek predstoje ozbiljnija arhivska istraživanja koja bi ga potkrijepila i u bitnome dopunila.

ABECEDNI POPIS CIVILNIH ŽRTAVA KOTARA GLINA I VRGINMOST

prema zavičajnom mjestu, stradalih od početka travnja 1941. do kraja siječnja 1942. godine

BAČUGA, kotar Glina (84 stradala)

Mirko (Ostoja) Bižić, 1912. ◆ Mile Bižić, 1880. ◆ Jovan (Mile) Bižić, 1923. ◆ Mile (Stojan) Bižić, 1899. ◆ Đuka (T.) Cvikić ◆ Draginja (T.) Cvikić, 1890. ◆ Tešo (L.) Cvikić, 1880. ◆ Vasilj (M.) Čavić, 1920. ◆ Stevan (A.) Ćorković, 1900. ◆ Miloš (J.) Ćorković, 1909. ◆ Jovan (V.) Ćorković, 1884. ◆ Stevan (R.) Ćorković, 1907. ◆ Đuro (L.) Ćorković, 1900. ◆ Vasilj (S.) Ćorković, 1907. ◆ Ilija (I.) Ćorković, 1902. ◆ Janko (L.) Ćorković, 1917. ◆ Mile (L.) Ćorković, 1900. ◆ Janko (J.) Ćorković, 1900. ◆ Adam (J.) Ćorković, 1906. ◆ Đuro (Vasilj) Đaković, 1903. ◆ Stevan (N.) Đukić, 1900. ◆ Jovan (S.) Grubješić, 1904. ◆ Tešo (S.) Grubješić, 1886. ◆ Stanko (Adam) Janjanin, 1900. ◆ Luka (Gligo) Janjanin, 1900. ◆ Josip (Nikola) Janjanin, 1896. ◆ Stevo (Stojan) Janjanin, 1909. ◆ Stanko (Pavle) Janjanin, 1890. ◆ Đuro (Stevan) Juić, 1899. ◆ Kuzman (J.) Kalambura, 1886. ◆ Stevan Kljajić, 1906. ◆ Nikola (Adam) Kolarić, 1895. ◆ Lazo (I.) Kosanović, 1902. ◆ Jovan (Rade) Košpenda, 1880. ◆ Đuro (Mićo) Košpenda, 1910. ◆ Petar Košpenda, 1904. ◆ Stevan (P.) Madžarac, 1902. ◆ Janko (Mile) Metikoš, 1914. ◆ Mile Metikoš, 1890. ◆ Đuro (M.) Mraković, 1922. ◆ Đuro (M.) Obradović, 1903. ◆ Stanko (J.) Obradović, 1906. ◆ Stojan (M.) Obradović, 1910. ◆ Janko (Luka) Prečanica, 1904. ◆ Stojan (Stojan) Prečanica ◆ Nikola (Luka) Prečanica, 1911. ◆ Miloš (Nikola) Prečanica, 1904. ◆ Tanasija (Jovan) Prečanica, 1908. ◆ Miladin (Lazo) Prečanica, 1890. ◆ Stevo (Jovan) Prečanica, 1922. ◆ Miloš (Jovan) Prečanica, 1900. ◆ Jovan (Lazo) Prečanica, 1876. ◆ Luka (Stojan) Prečanica, 1900. ◆ Josip Radanović, 1880. ◆ Vasilj (Gligo) Rajšić, 1900. ◆ Đuro (Janko) Rajšić, 1912. ◆ Mile (Stevan) Rajšić ◆ Stevan (Petar) Rajšić, 1905. ◆ Dragan (Pavle) Rajšić, 1923. ◆ Jovan (S.) Rogulja, 1898. ◆ Stojan (S.) Rogulja, 1913. ◆ Gligo (J.) Rogulja, 1913. ◆ Nikola (V.) Rogulja, 1894. ◆ Jovan (G.) Rogulja, 1900. ◆ Stojan (V.) Rogulja, 1896. ◆ Nikola (L.) Slijepčević ◆ Stevan (L.) Slijepčević, 1904. ◆ Ilija (Ilija) Stapar, 1890. ◆ Maksim (Stevan) Stapar, 1900. ◆ Petar (Đuro) Stapar, 1922. ◆ Stevan Stapar, 1897. ◆ Nikola (M.) Šušnjar, 1886. ◆ Ilija (M.) Šušnjar, 1920. ◆ Mirko (J.) Šušnjar, 1903. ◆ Stanko (Đ.) Turopoljac, 1920. ◆ Stojan Turopoljac, 1880. ◆ Luka (Stojan) Turopoljac ◆ Svetozar Turopoljac, 1886. ◆ Filip (Kuzman) Turopoljac, 1910. ◆ Luka (Ilija) Turopoljac, 1900. ◆ Mirko (Ilija) Turopoljac, 1890. ◆ Stevan (Ilija) Turopoljac, 1890. ◆ Đuro (P.) Vujaklija, 1906. ◆ Jovan (K.) Živković, 1907.

BALINAC, kotar Glina (20 stradalih)

Mićan (Savan) Baltić, 1871. ◆ Simo Baltić, 1870. ◆ Jovan (Savan) Baltić, 1895. ◆ Luka (Simo) Baltić, 1895. ◆ Rade (Petar) Čučković, 1923. ◆ Milan (Stevan) Čučković, 1905. ◆ Dmitar (Miloš) Čučković, 1890. ◆ Mile (Stojan) Čučković, 1869. ◆ Stevan (Trivan) Čučković, 1873. ◆ Jovo (Simo) Jednak, 1875. ◆ Luka (Mišo) Matijević, 1920. ◆ Petar (Mile) Mrđenović, 1902. ◆ Mile (Luka) Mrđenović, 1867. ◆ Marko (Stojan) Roksandić, 1921. ◆ Ilija (Nikola) Tarbuk, 1902. ◆ Đuro Tarbuk, 1909. ◆ Mile (Stojan) Vojnović, 1914. ◆ Lazo (Adam) Vojnović, 1895. ◆ Stojan (Adam) Vojnović, 1902. ◆ Mile (Lazo) Vojnović, 1896.

BIJELE VODE, kotar Glina (49 stradalih)

Petar Branković, 1873. ◆ Miloš (Lazo) Branković, 1901. ◆ Petar (Simo) Branković, 1872. ◆ Ilija (Mišo) Branković, 1912. ◆ Janko (Mišo) Branković, 1905. ◆ Stevan (Ilija) Branković, 1879. ◆ Nikola (Ilija) Branković, 1878. ◆ Milan (Nikola) Branković, 1906. ◆ Adam (Stanko) Branković, 1906. ◆ Mihajlo (Stojan) Demić, 1896. ◆ Sofija (Mile) Demić, 1904. ◆ Petar (Jovan) Demić, 1864. ◆ Nikola Demić, 1888. ◆ Đuro (Ilija) Demić, 1887. ◆ Milan (Stojan) Demić, 1895. ◆ Jovan (Đuro) Janjanin, 1912. ◆ Adam (Dmitar) Jelić, 1886. ◆ Simo (Nikola) Jelić, 1912. ◆ Petar (Mišo) Jelić, 1900. ◆ Stevan (Stojan) Jelić, 1900. ◆ Miloš (Miloš) Jelić, 1919. ◆ Nikola (Dmitar) Jelić, 1876. ◆ Stevo (Nikola) Jelić, 1902. ◆ Mile (Jovan) Jelić, 1900. ◆ Tomo (Nikola) Jelić, 1898. ◆ Janko (Stanko) Jelić, 1880. ◆ Ranko (Stevo) Jelić, 1920. ◆ Juro (Mićo) Jelić, 1900. ◆ Stevan (Stojan) Kukoleča, 1900. ◆ Miljkan (Milan) Metikoš, 1924. ◆ Mirko (Adam) Metikoš, 1915. ◆ Mirko (Adam) Metikoš, 1914. ◆ Jovan (Miloš) Metikoš, 1912. ◆ Adam (Adam) Metikoš, 1924. ◆ Đuro (Ilija) Metikoš, 1887. ◆ Adam (Ilija) Metikoš, 1885. ◆ Milan (Dmitar) Metikoš, 1881. ◆ Nikola (Nikola) Metikoš, 1923. ◆ Jovan (Stojan) Radaković, 1910. ◆ Milan (Adam) Rula, 1874. ◆ Simo (Stevo) Rula, 1902. ◆ Tomo (Stevan) Samardžija, 1883. ◆ Nenad (Stojan) Samardžija, 1926. ◆ Janko (Stojan) Samardžija, 1914. ◆ Tomo (Stojan) Samardžija, 1907. ◆ Stevo (Stanko) Samardžija, 1900. ◆ Dušan (Stevo) Samardžija, 1928. ◆ Stojan (Đuro) Samardžija, 1880. ◆ Ilija (Stanko) Šesto, 1890.

BOJNA, kotar Glina (21 stradali)

Ilija (Mile) Ćuća, 1922. ◆ Vujo (Mile) Ćuća, 1892. ◆ Adam (Mile) Ćuća, 1887. ◆ Nikola (Maćan) Dakić, 1860. ◆ Janko (Dmitar) Dmitrović, 1906. ◆ Dušan (Petar) Dmitrović, 1905. ◆ Mile (Miloš) Dmitrović, 1909. ◆ Adam (Petar) Dmitrović, 1906. ◆ Luka (Nikola) Grmuša, 1888. ◆ Đuro Grmuša ◆ Savo (Stevan) Gugleta, 1872. ◆ Dmitar (Mile) Kokić, 1926. ◆ Mile (Ilija) Kokić, 1904. ◆ Miloš (Marko) Kokić, 1925. ◆ Jelica (Luka) Korać, 1872. ◆ Mile (Gašo) Mamuzić, 1909. ◆ Miloš (Đuro) Mrkonja, 1902. ◆ Janko (Adam) Mudrinić, 1910. ◆ Miloš (Nikola) Opačić, 1921. ◆ Nikola (Ilija) Opačić, 1902. ◆ Adam (Savo) Vladetić, 1887.

BRESTIK, kotar Glina (72 stradala)

Mile (Ilija) Bodlović, 1923. ◆ Stevan (Janko) Boromisa, 1907. ◆ Petar (Ilija) Boromisa, 1921. ◆ Kuzman (Vid) Boromisa, 1902. ◆ Vasilj (Petar) Boromisa, 1882. ◆ Petar (Ilija) Boromisa, 1894. ◆ Pavao (Stanko) Boromisa, 1921. ◆ Stanko (Jovan) Boromisa, 1889. ◆ Miloš (Ivota) Bulat, 1886. ◆ Lazo (Stevan) Bulat, 1920. ◆ Petar (Nikola) Bulat, 1919. ◆ Nikola (Adam) Bulat, 1892. ◆ Jovan (Mojsije) Bulat, 1901. ◆ Jovan (Miloš) Bulat, 1888. ◆ Petar (Medo) Bulat, 1921. ◆ Ljuban (Dmitar) Bulat, 1917. ◆ Dmitar (Stojan) Bulat, 1895. ◆ Teodor (Stevan) Čurčija, 1887. ◆ Miloš (Nikola) Čurčija, 1907. ◆ Nikola Džajić, 1886. ◆ Rade (Mišo) Janus, 1906. ◆ Ilija (Adam) Janus, 1914. ◆ Stanko (Rade) Kelember, 1914. ◆ Rade (Rade) Kelember, 1906. ◆ Đuro (Miloš) Kelember, 1900. ◆ Ljuban (Teodor) Kelember, 1909. ◆ Teodor (Adam) Kelember, 1875. ◆ Milan (Miloš) Kelember, 1921. ◆ Ljuban (Aleksa) Keleuva, 1923. ◆ Rade (Pavao) Keleuva, 1905. ◆ Milan (Ilija) Keleuva, 1911. ◆ Janko (Ilija) Lalić, 1898. ◆ Jovan (Adam) Lalić, 1910. ◆ Miloš (Petar) Lalić, 1903. ◆ Jovan (Petar) Lalić, 1905. ◆ Jovan (Simo) Lalić, 1900. ◆ Nikola (Stanko) Lalić, 1893. ◆ Dragan (Petar) Lalić, 1922. ◆ Petar (Mile) Lalić, 1897. ◆ Milan (Stanko) Rajlić, 1911. ◆ Stanko (Simo) Samac, 1910. ◆ Simo (Stojan) Samac, 1892. ◆ Ilija (Mojsije) Samac, 1901. ◆ Rade (Adam) Samac, 1910. ◆ Ilija (Rade) Samac, 1912. ◆ Janko (Mile) Samac, 1911. ◆ Miloš (Petar) Samac, 1920. ◆ Đuro (Rade) Samac, 1910. ◆ Petar (Vasilj) Samac, 1891. ◆ Stanko (Petar) Samac, 1913. ◆ Dragan (Nikola) Samac, 1903. ◆ Mirko (Stanko) Samac, 1922. ◆ Petar (Rade) Samac, 1887. ◆ Stevan (Rade) Samac, 1880. ◆ Mićan (Nikola) Samac, 1892. ◆ Petar (Milan) Samac, 1910. ◆ Nikola (Petar) Samac, 1914. ◆ Dragan (Nikola) Samac, 1910. ◆ Milan (Nikola) Samac, 1905. ◆ Petar (Nikola) Samac, 1895. ◆ Pero (Mićo) Samac, 1922. ◆ Mićo (Adam) Samac, 1871. ◆ Janko (Miloš) Samac, 1912. ◆ Nikola (Mićo) Samac, 1906. ◆ Petar (Stevan) Samac, 1926. ◆ Stevo (Mićo) Samac, 1868. ◆ Rade (Mojsije) Samac, 1922. ◆ Dušan (Mojsije) Samac, 1913. ◆ Petar (Pavao) Tintor, 1902. ◆ Stevo (Jovan) Todorović, 1895. ◆ Rade (Petar) Vladušić, 1901. ◆ Mile (Nikola) Vladušić, 1903.

BREZOVO POLJE, kotar Glina (13 stradalih)

Dušan (Josip) Brkić, 1905. ◆ Miladin (Jovan) Miljević, 1888. ◆ Rade (Stevan) Šikanja, 1886. ◆ Dmitar (Vasilj) Šikanja, 1895. ◆ Pantelija (Vasilj) Šikanja, 1890. ◆ Dragan (Stojan) Šikanja, 1920. ◆ Miloš (Aleksa) Šikanja, 1917. ◆ Damjan (Stevan) Šikanja, 1899. ◆ Janko (Mihajlo) Tovarloža, 1902. ◆ Miloš (Đuđa) Utješinović, 1922. ◆ Aleksa Utješinović, 1882. ◆ Stojan (Vasilj) Utješinović, 1882. ◆ Rade (Simo) Vujasinović

BRNJEUŠKA, kotar Glina (34 stradala)

Damjan (P.) Čelar, 1887. ◆ Adam (Petar) Čelar, 1900. ◆ Bude (Marko) Diklić, 1884. ◆ Đuro (Đuro) Dmitrović, 1919. ◆ Tanasija (T.) Dmitrović, 1883. ◆ Lazo (Vasilije) Haler, 1907. ◆ Marko (S.) Jekić, 1879. ◆ Anenija (S.) Jekić, 1898. ◆ Mile (D.) Jekić ◆ Milan (S.) Kukoleča, 1921. ◆ Stojan (L.) Kukoleča, 1886. ◆ Dragica (M.) Lončarević, 1907. ◆ Đuro (Anenije) Lončarević, 1880. ◆ Mile (J.) Lončarević, 1896. ◆ Jovan (P.) Lončarević, 1894. ◆ Miloš (P.) Lončarević ◆ Đuro (A.) Lončarević, 1880. ◆ Sava

(P.) Lončarević, 1899. ◆ Jovan (S.) Lončarević, 1889. ◆ Petar (Mile) Matijašević, 1900. ◆ Kuzman (P.) Obradović, 1879. ◆ Nikola (L.) Slijepčević ◆ Jovan (Anenije) Slijepčević, 1897. ◆ Rade (L.) Slijepčević, 1925. ◆ Petar (Petar) Slijepčević, 1882. ◆ Nikola Slijepčević, 1872. ◆ Stojan (M.) Slijepčević ◆ Pero (M.) Slijepčević, 1911. ◆ Nikola (A.) Slijepčević, 1880. ◆ Mile Šakić, 1889. ◆ Pavao Šakić, 1902. ◆ Petar Šakić, 1875. ◆ Dušan (P.) Zinaja, 1923. ◆ Nikola (S.) Zinaja, 1892.

BRUBNO, kotar Glina (3 stradala)

Nikola (Petar) Janus, 1915. ◆ Đuro Karapandža, 1904. ◆ Damjan (G.) Radanović, 1870.

BUČICA, kotar Glina (16 stradalih)

Jovica Kekić ◆ Stjepan (Antuna) Korunić, 1907. ◆ Pavao (Matija) Medved, 1915. ◆ Anđelija Minić, 1896. ◆ Adam Minić, 1894. ◆ Jana (Joso) Štefečić ◆ Luca (Jandre) Štefečić ◆ Božo (Jure) Štefečić ◆ Kata (Ivan) Štefečić ◆ Bara (Jure) Štefečić ◆ Mato (Josip) Štefečić, 1893. ◆ Janko (Ivan) Štefečić ◆ Mara (Ivan) Štefečić ◆ Ivan (Josip) Štefečić, 1902. ◆ Mara (Jure) Štefečić ◆ Marko (Josip) Štefečić, 1900.

BUZETA, kotar Glina (19 stradalih)

Nikola Baždar, 1914. ◆ Stevo (P.) Bulat, 1909. ◆ Đuro (S.) Crevar, 1903. ◆ Slavko (A.) Gnjatović, 1924. ◆ Stevo (I.) Košutić, 1921. ◆ Pero (I.) Košutić, 1877. ◆ Pero Košutić ◆ Miloš (A.) Kuka, 1922. ◆ Stojan (O.) Kuka, 1920. ◆ Mile (P.) Kuka, 1896. ◆ Lazo (V.) Kuka, 1924. ◆ Đuro (M.) Martić, 1913. ◆ Mile Muždeka, 1924. ◆ Damjan (M.) Muždeka, 1918. ◆ Stanko (M.) Muždeka, 1920. ◆ Damjan (V.) Samardžija, 1902. ◆ Pero (V.) Samardžija, 1921. ◆ Jovan (N.) Simić, 1923. ◆ Dušan Zec

DABRINA, kotar Glina (52 stradala)

Stojan (Simo) Badrić, 1875. ◆ Simo (Adam) Badrić, 1875. ◆ Damjan (Ilija) Badrić, 1921. ◆ Adam (Ilija) Badrić, 1920. ◆ Ilija (Ćiro) Badrić, 1898. ◆ Jovan (Stevan) Badrić, 1880. ◆ Mojkan (Janko) Badrić, 1920. ◆ Petar (Mićan) Badrić, 1895. ◆ Janko (Mićan) Badrić, 1883. ◆ Ilija (Adam) Bulat, 1875. ◆ Mirko (Ilija) Gavrilović, 1923. ◆ Adam (Miloš) Gavrilović, 1910. ◆ Janko (Miloš) Gavrilović, 1905. ◆ Ilija (Miloš) Gavrilović, 1902. ◆ Jovan (Vasilj) Lukač, 1911. ◆ Nikola (Adam) Ljiljak, 1903. ◆ Stanko (Dmitar) Ljiljak, 1890. ◆ Adam Ljiljak, 1880. ◆ Vujo (Rade) Martić, 1909. ◆ Nikola (Vujo) Miletić, 1915. ◆ Stanko (Vujo) Miletić, 1911. ◆ Simo (Ilija) Miletić, 1907. ◆ Janko (Ilija) Miletić, 1910. ◆ Stevan (Stanko) Miletić, 1911. ◆ Jovan (Stojan) Miletić, 1898. ◆ Mile (Stojan) Miletić, 1901. ◆ Petar (Ostoja) Miletić, 1910. ◆ Nikola (Ostoja) Miletić, 1908. ◆ Dragica (Mihajlo) Miletić, 1900. ◆ Janko (Luka) Miletić, 1920. ◆ Luka (Jovan) Miletić, 1900. ◆ Đuro (Kuzman) Miletić, 1906. ◆ Jovo (Kuzman) Miletić, 1910. ◆ Kuzman (Mišo) Miletić, 1893. ◆ Stojan (Milan) Ostojić, 1923. ◆ Janko (Janko) Stojić, 1908. ◆ Nikola (Luka) Stojić, 1906. ◆ Nikola (Marko) Stojić, 1880. ◆ Mihajlo (Đuro) Stojić, 1909. ◆ Mojkan (Kosta) Stojić, 1910. ◆ Mojkan (Damjan) Stojić, 1877. ◆ Stanko (Ostoja) Stojić, 1901. ◆ Jovan (Damjan) Stojić, 1902. ◆ Đuro (Milan) Stojić, 1920. ◆ Milan (Đuro) Stojić, 1893. ◆ Miloš (Đuro) Todorović, 1908. ◆ Slavko (Đuro) Todorović,

1920. ◆ Petar (Mile) Todorović, 1917. ◆ Mile (Damjan) Todorović, 1885. ◆ Miša (Filip) Todorović, 1902. ◆ Jovan (Stojan) Todorović, 1900. ◆ Dušan (Savo) Trivanović, 1921.

DODOŠI, kotar Glina (20 stradalih)

Stevo (Matija) Begović, 1878. ◆ Dragan (Rade) Grmuša, 1907. ◆ Gnjatija (Stanko) Ivanić, 1905. ◆ Stanko (Ilija) Kekuš, 1905. ◆ Miljkan (Milan) Kekuš, 1920. ◆ Đuro (Miloš) Kekuš, 1900. ◆ Milan (Miloš) Kekuš, 1895. ◆ Gojko (Stojan) Kekuš, 1912. ◆ Stojan (Jovan) Kekuš, 1884. ◆ Adam (Jovan) Kekuš, 1895. ◆ Stanko (Mile) Lukač, 1890. ◆ Janko (Mile) Lukač, 1892. ◆ Nikola (Miladin) Midaković, 1900. ◆ Stevan (Pero) Miletić, 1878. ◆ Milan (Stojan) Mrkalj, 1925. ◆ Adam (Stevo) Mrkalj, 1902. ◆ Sofija (Lazo) Mrkalj, 1891. ◆ Branko (Pero) Oljača, 1920. ◆ Stevo (Pero) Oljača, 1918. ◆ Pero (Lazo) Oljača, 1875.

DONJE JAME, kotar Glina (3 stradala)

Simo (Damjan) Đukić ◆ Mile (Damjan) Đukić ◆ Božo (Luka) Đukić

DONJE SELIŠTE, kotar Glina (37 stradalih)

Mile (Stojan) Baltić, 1901. ◆ Nenad (Đuro) Baltić, 1905. ◆ Kata (Nikola) Baltić, 1895. ◆ Ružica (Simo) Baltić, 1903. ◆ Stoja (Jovo) Banjeglav, 1890. ◆ Ana (Stevan) Banjeglav, 1907. ◆ Vukosava (Milan) Brković, 1916. ◆ Milan (Đuro) Brković, 1913. ◆ Ana (Ilija) Čučković, 1897. ◆ Branko (Mićan) Čučković, 1917. ◆ Simo (Nikola) Čučković, 1895. ◆ Stojan (Mile) Čučković, 1890. ◆ Mile (Luka) Čučković, 1882. ◆ Sava (Pero) Čučković, 1881. ◆ Anica (Lazo) Čučković, 1898. ◆ Evica (Mićan) Čučković, 1875. ◆ Petar (Dmitar) Čučković, 1900. ◆ Nikola (Dmitar) Čučković, 1897. ◆ Petar (Gajo) Dulikrava, 1870. ◆ Ilija (Mile) Gvoić ◆ Vasilija (Nikola) Ivković, 1870. ◆ Anđelija (Rade) Maričić, 1910. ◆ Ljubica (Pero) Maričić, 1911. ◆ Stevo (Rade) Maričić, 1905. ◆ Mile Maričić, 1902. ◆ Sava (Miloš) Miljuš, 1905. ◆ Todor (Petar) Miljuš, 1865. ◆ Vasilj Stambolija, 1881. ◆ Mara (Damjan) Stambolija, 1896. ◆ Anđelija (Uroš) Stambolija, 1900. ◆ Evica (Nikola) Stambolija, 1892. ◆ Ružica (Petar) Sužnjević, 1897. ◆ Svetozar (Mićo) Sužnjević ◆ Stevo (Petar) Sužnjević, 1908. ◆ Petar (Stojan) Sužnjević ◆ Milan (Petar) Vujičić, 1895. ◆ Janja (Petar) Vujičić, 1880.

DONJI KLASNIĆ, kotar Glina (53 stradala)

Kuzman Adžić, 1876. ◆ Jovan (Božo) Adžić, 1914. ◆ Petar (Rade) Birač, 1897. ◆ Lazo (Stanko) Demić, 1915. ◆ Stevo (Stanko) Demić, 1925. ◆ Božo (Stevan) Demić, 1889. ◆ Stanko (Mićan) Demić, 1890. ◆ Aleksa (Adam) Demić, 1882. ◆ Mile (Mile) Jović, 1905. ◆ Jovan (Rade) Jović, 1903. ◆ Petar (Nikola) Maričić, 1892. ◆ Pavao (Stevan) Milakara, 1908. ◆ Petar (Janko) Milakara, 1915. ◆ Vasilj (Mile) Milakara, 1889. ◆ Nikola Miličević, 1900. ◆ Milan (Stevan) Mirčetić, 1921. ◆ Anenija (Rade) Mirčetić, 1887. ◆ Nikola (Milan) Mirčetić, 1918. ◆ Milan (Stojan) Mirčetić, 1886. ◆ Mojsija (Rade) Momić, 1898. ◆ Stojan (Ilija) Momić, 1896. ◆ Ilija (Jovan) Momić, 1906. ◆ Milan (Nikola) Momić, 1908. ◆ Ilija (Miloš)

Muidža, 1902. ◆ Damjan (Kuzman) Obradović, 1903. ◆ Jovan (Stanko) Obradović, 1924. ◆ Stevo (Rade) Ognjenović, 1924. ◆ Damjan (Stanko) Ognjenović, 1913. ◆ Jovan (Milan) Pavić, 1917. ◆ Teodor (Petar) Pavić, 1895. ◆ Milan (Ilija) Podunavac, 1914. ◆ Milan (Lazo) Relić, 1923. ◆ Dragan (Đuro) Relić, 1915. ◆ Vasilj (Mićan) Resanović, 1903. ◆ Pero (Stevan) Resanović, 1912. ◆ Ostoja (Lazo) Resanović, 1896. ◆ Josip (Nikola) Resanović, 1880. ◆ Pero (Nikola) Resanović, 1908. ◆ Ostoja (Rade) Rudić, 1897. ◆ Petar (Nikola) Rudić, 1903. ◆ Milan (Stevan) Sarapa, 1926. ◆ Đuro (Stevan) Sarapa, 1925. ◆ Stevan (Vasilj) Sarapa, 1902. ◆ Ilija (Stevan) Sarapa, 1910. ◆ Nikola (Ilija) Sarapa, 1920. ◆ Jovan (Ilija) Sarapa, 1918. ◆ Mladen Slijepčević, 1919. ◆ Kuzman (Mand?) Slijepčević, 1913. ◆ Dušan Slijepčević, 1916. ◆ Dragan (Luka) Sužnjević, 1901. ◆ Damjan Vučković, 1921. ◆ Bogdan (Lazo) Vučković, 1911. ◆ Jovan (Miloš) Vukelić, 1898.

DRAGOTINA, kotar Glina (171 stradali)

Marko (Stevan) Badrić, 1908. ◆ Stevan (Jovo) Badrić, 1910. ◆ Marko (Jovo) Badrić, 1914. ◆ Petar (Jovo) Badrić, 1907. ◆ Simo (Jovo) Badrić, 1906. ◆ Mile (Jovo) Badrić, 1904. ◆ Nikola (Simo) Badrić, 1910. ◆ Mile (Simo) Badrić, 1917. ◆ Đuro (Stojan) Badrić, 1909. ◆ Mihajlo (Stevan) Badrić, 1890. ◆ Jovo (Savo) Badrić, 1915. ◆ Stanko (Jovan) Badrić, 1926. ◆ Dušan (Jovan) Badrić, 1924. ◆ Stanko (Pavao) Baltić, 1907. ◆ Petar (Pavao) Baltić, 1896. ◆ Nikola (Stevan) Božić, 1897. ◆ Mile (Đuro) Dabić, 1902. ◆ Nikola (Đuro) Dabić, 1909. ◆ Petar (Mišo) Dabić, 1889. ◆ Mirko (Stanko) Džambić, 1912. ◆ Kuzman (Jovo) Đaković, 1884. ◆ Ilija (Kuzman) Đaković, 1908. ◆ Ilija (Marko) Eror, 1898. ◆ Milan (Josip) Galjen, 1920. ◆ Josip (Jovan) Galjen, 1906. ◆ Janko (Vasilj) Galjen, 1868. ◆ Miloš (Stanko) Galjen, 1890. ◆ Milan (Gajo) Galjen, 1911. ◆ Janko (Gajo) Galjen, 1900. ◆ Gajo (Milan) Galjen, 1877. ◆ Miloš (Stojan) Galjen, 1879. ◆ Evica (Vasilj) Galjen, 1896. ◆ Mićo (Stojan) Gavrilović, 1923. ◆ Đuro (Petar) Gavrilović, 1910. ◆ Petar (Jovo) Gavrilović, 1879. ◆ Stojan (Petar) Gavrilović, 1900. ◆ Stanko (Jovo) Gavrilović, 1905. ◆ Stojan (Jovo) Gavrilović, 1900. ◆ Đuro (Ilija) Gavrilović, 1894. ◆ Mile (Jovo) Gavrilović, 1872. ◆ Mirko (Milan) Ilić, 1920. ◆ Đuro (Milan) Ilić, 1914. ◆ Milan (Rade) Ilić, 1878. ◆ Stevan (Damjan) Jaredić, 1892. ◆ Dmitar (Jovan) Jaredić, 1917. ◆ Đuro (Stevan) Jelić, 1895. ◆ Evica (Ljuban) Krnjaić, 1882. ◆ Jovo Krnjajić ◆ Petar (Kuzman) Kukić, 1902. ◆ Kuzman (Savo) Kukić, 1887. ◆ Dušan (Dragan) Kukić, 1924. ◆ Jovan (Dragan) Kukić, 1918. ◆ Milan (Dragan) Kukić, 1915. ◆ Dragan (Tešo) Kukić, 1876. ◆ Stojan (Stevan) Kukić, 1908. ◆ Stevan (Tešo) Kukić, 1872. ◆ Petar (Nikola) Kukić, 1902. ◆ Nikola (Tešo) Kukić, 1870. ◆ Jovo (Stevan) Kurepa, 1922. ◆ Milan (Stevan) Kurepa, 1924. ◆ Stevan (Dmitar) Kurepa, 1902. ◆ Dmitar (Mišo) Kurepa, 1889. ◆ Stanko (Mile) Kurepa, 1903. ◆ Dragan (Kuzman) Ličina, 1938. ◆ Adam (Adam) Maričić, 1923. ◆ Adam (Anenije) Maričić, 1882. ◆ Jović (Damjan) Miljević, 1917. ◆ Stanko (Nikola) Miljević, 1885. ◆ Janko (Damjan) Miljević, 1888. ◆ Jovo (Đuro) Mraković, 1938. ◆ Dušan (Stevan) Mraković, 1922. ◆ Jovo (Mile) Mraković, 1910. ◆ Mile (Kuzman) Mraković, 1879. ◆ Jovan (Mojsije) Muždeka, 1889. ◆ Ilija (Kuzman) Ognjenović, 1915. ◆ Sava (Stevan) Ognjenović, 1897. ◆ Đuro (Dušan) Ognjenović, 1911. ◆ Dušan (Jovan) Ognjenović, 1888. ◆ Stojan (Jovo) Ognjenović, 1918. ◆ Uroš (Janko) Ognjenović, 1926. ◆ Stanko (Đuro) Ognjenović, 1878. ◆ Janko (Đuro) Ognjenović, 1882. ◆ Boško (Stojan) Ognjenović, 1921. ◆ Stojan (Đuro) Ognjenović, 1884. ◆ Ilija

Ognjenović ◆ Živko (Mile) Pestelek, 1922. ◆ Branko (Mile) Podunavac, 1920. ◆ Mile (Mišo) Podunavac, 1880. ◆ Marko (Stevan) Podunavac, 1880. ◆ Dmitar (Stanko) Polovina, 1912. ◆ Jovan (Stevan) Popović, 1881. ◆ Mile (Stevan) Popović, 1914. ◆ Evica (Mile) Sladović, 1906. ◆ Stevan (Mile) Sladović, 1906. ◆ Živko (Petar) Sladović, 1924. ◆ Petar (Stevan) Sladović, 1872. ◆ Stojan (Jovan) Sladović, 1872. ◆ Petar (Jovan) Sladović, 1875. ◆ Mikan (Simo) Sladović, 1922. ◆ Miljka (Rade) Sladović, 1886. ◆ Simo (Stevan) Sladović, 1888. ◆ Ilija (Simo) Sladović, 1920. ◆ Adam (Đuro) Sladović, 1907. ◆ Đuro (Petar) Sladović, 1893. ◆ Draginja (Stevan) Šakić, 1895. ◆ Simo (Đuro) Šikanja, 1909. ◆ Pavao (Jovo) Španović, 1886. ◆ Ilija (Jovo) Španović, 1878. ◆ Evica (Marko) Tabak, 1897. ◆ Đuro (Ilija) Tabak, 1920. ◆ Jovo (Stevan) Todorović, 1925. ◆ Mirko (Kuzman) Todorović, 1925. ◆ Kuzman (Simo) Todorović, 1892. ◆ Petar (Mićo) Todorović, 1872. ◆ Marija (Luka) Todorović, 1878. ◆ Ilija (Marko) Todorović, 1860. ◆ Ana (Marko) Todorović, 1868. ◆ Miloš (Savo) Todorović ◆ Ružica (Jovo) Todorović, 1886. ◆ Janko (Petar) Todorović, 1900. ◆ Miljka (Nikola) Todorović, 1897. ◆ Sofija (Jovan) Todorović, 1905. ◆ Lazo (Ilija) Todorović, 1911. ◆ Evica (Nikola) Todorović, 1879. ◆ Dušan (Vasilj) Todorović, 1913. ◆ Milan (Vasilj) Todorović, 1904. ◆ Vasilj (Savo) Todorović, 1912. ◆ Ljubica (Stojan) Todorović, 1912. ◆ Stojan (Vasilj) Todorović, 1875. ◆ Ružica (Đuro) Uzelac, 1914. ◆ Mirko (Stanko) Uzelac, 1920. ◆ Mirko (Milan) Vukičević, 1901. ◆ Dušan (Stanko) Vukičević, 1908. ◆ Stanko (Josip) Vukičević, 1889. ◆ Dragan (Stevan) Vukičević, 1892. ◆ Dušan (Stevan) Vukičević, 1898. ◆ Stevan (Nikola) Vukičević, 1915. ◆ Dušan (Nikola) Vukičević, 1900. ◆ Dmitar (Nikola) Vukičević, 1908. ◆ Nikola (Pavao) Vukičević, 1891. ◆ Stanko (Ilija) Vukičević, 1918. ◆ Ilija (Mišo) Vukičević, 1902. ◆ Sava (Jovo) Vukičević, 1910. ◆ Bogdan (Ilija) Vukičević, 1918. ◆ Ilija (Stanko) Vukičević, 1889. ◆ Dušan (Janko) Vukičević, 1902. ◆ Milan (Jandrija) Vukičević, 1912. ◆ Đuro (Jandrija) Vukičević, 1910. ◆ Lazo (Ostoja) Vukičević, 1915. ◆ Stanko (Milan) Vukičević, 1905. ◆ Stanko (Petar) Vukičević, 1919. ◆ Damjan (Ostoja) Vukičević, 1900. ◆ Pero (Stanko) Vukičević, 1905. ◆ Simo (Stanko) Vukičević, 1918. ◆ Mile (Ilija) Vukičević, 1895. ◆ Simo (Ilija) Vukičević, 1912. ◆ Đuro (Petar) Vukičević, 1913. ◆ Ljuban (Stojan) Vukičević, 1920. ◆ Stojan (Đuro) Vukičević, 1898. ◆ Mojsija (Vasilj) Vukičević, 1894. ◆ Milan (Luka) Vukičević, 1905. ◆ Dušan (Luka) Vukičević, 1895. ◆ Josip (Kuzman) Vukičević, 1902. ◆ Pero (Stanko) Vukičević, 1909. ◆ Stanko (Josip) Vukičević, 1880. ◆ Lazo (Vasilj) Zec, 1926. ◆ Dragan Zorajević ◆ Mišo (Petar) Zorić, 1885. ◆ Janko (Stanko) Zorić, 1912. ◆ Jovan (Stanko) Zorić, 1908. ◆ Stevan (Stanko) Zorić, 1902.

DRAGOTINCI, kotar Glina (20 stradalih)

Stanko (Jovan) Erak, 1919. ◆ Jovan (Stojan) Erak, 1897. ◆ Adam (Stojan) Erak, 1902. ◆ Branko (Stojan) Kekuš, 1923. ◆ Tošo (Stojan) Kekuš, 1917. ◆ Petar (Milan) Lelić, 1924. ◆ Nikola (Stanko) Lelić, 1910. ◆ Milan (Stanko) Lelić, 1901. ◆ Stojan (Stanko) Lelić, 1910. ◆ Stanko (Stojan) Lelić, 1882. ◆ Nenad (Petar) Lelić, 1923. ◆ Boško (Petar) Lelić, 1923. ◆ Branko (Petar) Lelić, 1915. ◆ Stevo (Kosta) Lelić, 1910. ◆ Petar (Kosta) Lelić, 1890. ◆ Gligo (Stevan) Lelić, 1920. ◆ Jovan (Simo) Lelić, 1900. ◆ Branko (Jovan) Lelić, 1917. ◆ Stevo (Jovan) Lelić, 1915. ◆ Jovan (Đuro) Lelić, 1892.

DRENOVAC BANSKI, kotar Glina (35 stradalih)

Rade (S.) Baždar, 1915. ◆ Rade (Mićo) Baždar ◆ Kuzman (J.) Beraja, 1886. ◆ Stanko (P.) Budić, 1915. ◆ Vasilj (P.) Budić, 1908. ◆ Janko (T.) Dabić, 1882. ◆ Nikola (M.) Dabić, 1864. ◆ Marica (D.) Dabić, 1864. ◆ Nikola (P.) Davorija, 1882. ◆ Nikola (J.) Davorija, 1886. ◆ Milan (J.) Davorija, 1876. ◆ Stanko (S.) Glumac, 1897. ◆ Stevan (N.) Jakovljević, 1877. ◆ Adam (N.) Jovičić, 1884. ◆ Ljuban (N.) Jovičić, 1922. ◆ Gligo (J.) Jovičić, 1882. ◆ Mara (N.) Kačar, 1912. ◆ Sofija (S.) Kačar, 1916. ◆ Slavko (D.) Kovarbašić, 1882. ◆ Petar (J.) Kovarbašić, 1885. ◆ Stanko (J.) Kovarbašić, 1882. ◆ Stevan (A.) Kovarbašić, 1887. ◆ Miljkan (V.) Kovarbašić, 1886. ◆ Mile (D.) Kuka, 1908. ◆ Petra (J.) Maričić, 1900. ◆ Kata (M.) Martinović, 1908. ◆ Nenad (Petar) Nenadić, 1932. ◆ Vasilj (N.) Novaković, 1885. ◆ Vaso (Nikola) Novaković ◆ Stevan (I.) Pavlica, 1896. ◆ Stevan (I.) Pavlica, 1896. ◆ Pero Pavlica ◆ Dmitar (S.) Slavnić, 1941. ◆ Stevan (M.) Tovarloža, 1908. ◆ Nikola Tovarloža, 1896.

GLINA, kotar Glina (374 stradala)

Rade ? ◆ Slavko ? ◆ Vlado (Lazo) Arbutina, 1926. ◆ Petar (Lazo) Arbutina, 1920. ◆ Nikola Arbutina, 1898. ◆ Milan (Janko) Arbutina ◆ Lazo Arbutina, 1890. ◆ Janko (Jandrija) Arbutina, 1880. ◆ Đuro (Adam) Arbutina, 1910. ◆ Dušan (Janko) Arbutina, 1899. ◆ Branko (Aleksandar) Babić, 1924. ◆ Aleksandar (Pajo) Babić, 1895. ◆ Stevo (Simo) Badrić, 1901. ◆ Marko (Stevan) Badrić, 1910. ◆ Jovo (Nikola) Badrić, 1870. ◆ Gojko Badrić, 1924. ◆ Miloš (Stojan) Bajić, 1925. ◆ Stojan (Miladin) Bajić, 1893. ◆ Gajo (Gojko) Balać-Mrdalj ◆ Petar Baltić, 1916. ◆ Petar (Stojan) Baltić, 1900. ◆ Rodoljub Baltić, 1922. ◆ Jovo Baltić, 1890. ◆ Dušan Baltić ◆ Branko Blidović ◆ Stanko (Nikola) Bogunović, 1890. ◆ Ilija (Nikola) Bogunović, 1875. ◆ Đuro (Stanko) Bogunović, 1910. ◆ Milan Bojkić ◆ Pero Božić, 1910. ◆ Jovan Božić, 1916. ◆ Stanko (Jovan) Branković, 1890. ◆ Stevan Branković, 1890. ◆ Stevo Bregovac, 1910. ◆ Marko Breka, 1880. ◆ Nikola (Pantelija) Brković, 1917. ◆ Miloš Brković, 1880. ◆ Milan (Pantelija) Brković ◆ Milan (Miloš) Brković, 1901. ◆ Boško (Pantelija) Brković, 1911. ◆ Milorad Bučan, 1900. ◆ Jovo Bunčić ◆ Dušan Carević, 1899. ◆ Tanasija Carić, 1895. ◆ Josif Carić, 1911. ◆ Joco Carić, 1921. ◆ Dmitar Carić, 1875. ◆ Milan Cicvarić, 1917. ◆ Jakov Cimbaro ◆ Dragan (Jovan) Crevar, 1906. ◆ Ilija Crevar, 1875. ◆ Ilija (Vaso) Crevar ◆ Tanasija Čavić, 1880. ◆ Slavko (Tanasije) Čavić, 1920. ◆ Ranko Čavić, 1917. ◆ Dušan Čavić, 1914. ◆ Branko (Tanasije) Čavić ◆ Stanko Čekić ◆ Mihajlo (Ilija) Čučković ◆ Stojan Ćelap, 1880. ◆ Pero Ćelap, 1912. ◆ Miladin Ćeran, 1912. ◆ Petar (Lazo) Ćorković, 1893. ◆ Svetozar Davidović, 1880. ◆ Čedo Demerac ◆ Stanko Demić, 1880. ◆ Nikola Dević, 1870. ◆ Stanko (Mita) Djaković ◆ Petar (Đuro) Dmitrović, 1891. ◆ Nikola (Tošo) Dmitrović, 1880. ◆ Ilija Dmitrović, 1911. ◆ Đuro Dmitrović, 1900. ◆ Đuro Dmitrović, 1875. ◆ Mihajlo (Milan) Dokmanović, 1892. ◆ Dušan (Mihajlo) Dokmanović, 1916. ◆ Milan Dotlić ◆ Mile Drekić, 1896. ◆ Stojan Dukić, 1907. ◆ Stanko Dukić, 1890. ◆ Mile Dukić, 1921. ◆ Miladin Dukić, 1911. ◆ Luka Dukić, 1910. ◆ Jovo Dukić, 1923. ◆ Janko Dukić, 1880. ◆ Veljko Dupor, 1922. ◆ Petar Dupor, 1890. ◆ Perica Dupor, 1924. ◆ Pero (Ljubomir) Džakula, 1909. ◆ Miloš (Ljuban) Džakula, 1907. ◆ Stojan Đukić ◆ Stanko Đukić ◆ Branko Egić, 1901. ◆ Nikola (Stevan) Gagić ◆ Bogdan (Nikola) Gagić, 1922. ◆ Ankica Gajić, 1913. ◆ Stevo

Gajić, 1909. ◆ Ljubo Gajić, 1911. ◆ Josif Gavrilović, 1885. ◆ Đorđe Gavrilović, 1879. ◆ Stevo (Damjan) Gledić, 1890. ◆ Savo (Petar) Gledić, 1898. ◆ Žiga Gorjan, 1900. ◆ Nikola Grabić, 1890. ◆ Joco (Joco) Grebljanović, 1895. ◆ Nikola (Mihajlo) Grubić, 1900. ◆ Branko Guteša ◆ Mile Gvoić, 1910. ◆ Stojan (Jovo) Haler, 1911. ◆ Nikola Ivošević, 1900. ◆ Miloš Jajić, 1900. ◆ Stanko Jakšić, 1891. ◆ Vaso Jakšić, 1886. ◆ Stanko (Rade) Jakšić ◆ Miloš (Jakša) Jakšić, 1901. ◆ Branko (Stanko) Jakšić, 1918. ◆ Svetozar (Đuro) Janković, 1912. ◆ Đuro Janković, 1880. ◆ Milan Jarić, 1912. ◆ Jovan Jarić, 1922. ◆ Božo Jarić, 1914. ◆ Jovo (Stojan) Jednak, 1923. ◆ Stevo Jelovica, 1915. ◆ Đuro (Dušan) Jeremić, 1891. ◆ Čedo (Nikola) Jovanović, 1920. ◆ Nikola Jović, 1865. ◆ Nikola Jović, 1885. ◆ Jovan Jović, 1922. ◆ Jovan (Petar) Jović, 1901. ◆ ? Jović ◆ Jovo (Filip) Katić, 1896. ◆ Branko Knežević, 1918. ◆ Branko Knežević, 1910. ◆ Nikola Komljenović, 1922. ◆ Nikola Komljenović, 1910. ◆ Nikola Komljenović ◆ Milan Komljenović ◆ Jovo Komljenović, 1890. ◆ Dmitar (Simo) Komljenović ◆ Stevo Končar ◆ Đuro (Janko) Končar ◆ Veljko Korać, 1925. ◆ ? Korać, 1900. ◆ Stevo Kosanović, 1900. ◆ Petar (Vaso) Kosanović ◆ Jovo Košutić, 1878. ◆ Jovo (Božo) Košutić, 1927. ◆ Pero (Božo) Košutić, 1924. ◆ Božo Košutić, 1895. ◆ Simo Košutić ◆ Jovo Košutić, 1870. ◆ Janko (Ilija) Košutić, 1890. ◆ Dušan Kralj, 1896. ◆ Svetozar Krković, 1924. ◆ Nikola Krković, 1888. ◆ Stevan Krnjaić, 1870. ◆ Miloš (Stevo) Krnjaić ◆ Milan (Stevo) Krnjaić ◆ Jovo Krnjaić, 1890. ◆ Bogdan Krnjaić, 1914. ◆ Pero (Nikola) Kukoleča, 1911. ◆ Nikola Kukoleča, 1870. ◆ Marko (Nikola) Kukoleča, 1917. ◆ Ilija (Nikola) Kukoleča, 1917. ◆ Nikola Lacković, 1890. ◆ Olgica Langraf ◆ Margita Langraf, 1908. ◆ Josip Langraf, 1904. ◆ Dragan Lazić, 1910. ◆ Pero Letić, 1926. ◆ Vaso (Nikola) Letić, 1916. ◆ Nikola Letić, 1887. ◆ Miloš (Nikola) Letić, 1914. ◆ Mile Letić, 1914. ◆ Mihajlo Letić, 1880. ◆ Ilija (Mile) Letić, 1900. ◆ Dušan (Ilija) Letić, 1925. ◆ Božo Letić, 1911. ◆ Ilija Letić ◆ Sava (Poštić) Lončar ◆ Dušan Lončar, 1912. ◆ Leopold Lukanec ◆ Pavao Ljiljak ◆ Dmitar Ljiljak, 1908. ◆ Đuro Ljubičić, 1893. ◆ Stevo Macakanja ◆ Pero (Miloš) Madžarac, 1904. ◆ Miloš (Miloš) Madžarac, 1872. ◆ Ljuban (Luka) Madžarac, 1911. ◆ Aleksa (Đuro) Madžarac, 1910. ◆ Đuro Malović ◆ Milan Manojlović, 1922. ◆ Đuro (Petar) Manojlović, 1899. ◆ Branko (Đuro) Manojlović ◆ Milan Marijanović, 1911. ◆ Marko (Đuro) Marinčić ◆ Stevo Martinović, 1890. ◆ Nikola (Stevo) Martinović, 1915. ◆ Mihajlo (Nikola) Martinović, 1890. ◆ Ljubiša (Mihajlo) Martinović, 1914. ◆ Jovan Martinović, 1912. ◆ Ivan (Mihajlo) Martinović ◆ Simo Meandžija, 1896. ◆ Nikola (Petar) Meandžija, 1896. ◆ Jovo Meandžija, 1896. ◆ Bogdan (Nikola) Meandžija ◆ Petar Medić, 1886. ◆ Milan (Miloš) Metikoš, 1880. ◆ Damjan (Teodor) Metikoš, 1890. ◆ Božo (Damjan) Metikoš, 1916. ◆ Adam Milašinović, 1890. ◆ Adam Miletić, 1907. ◆ Đorđe Milojević ◆ Janko Milošević, 1888. ◆ Jovo Miljanović, 1900. ◆ Jovan (Milan) Mirković ◆ Dušan Mišljenović, 1896. ◆ Rade Momić ◆ Lazo Momić ◆ Mile Momić, 1901. ◆ Mile Mraović, 1900. ◆ Miloš Mrkobrada, 1872. ◆ Stevo (Stanko) Muždeka, 1901. ◆ Đorđe Nikoliš, 1895. ◆ Simo Novaković, 1890. ◆ Simo (Janko) Novaković, 1881. ◆ Nikola Novaković, 1913. ◆ Nikola Novaković, 1889. ◆ Jovan Obradović ◆ ? Ogrizović ◆ Nikola Opačić, 1890. ◆ Milan Opačić ◆ Bogdan Opačić, 1890. ◆ Mihajlo (Pero) Opaić, 1922. ◆ Strahonja Opalić, 1922. ◆ Marko Opalić, 1895. ◆ Stevo Oreščanin, 1910. ◆ Miloš Oreščanin, 1880. ◆ Milan Oreščanin, 1915. ◆ Jovo Oreščanin, 1895. ◆ Dragan Oreščanin, 1918. ◆ Stevan (Ilija) Orlić, 1891. ◆ Jovo Pavić, 1913. ◆ Adam Peić, 1887. ◆ Rade Pešut ◆ Stevo Pjevac, 1915. ◆ Pero (Đuro) Pjevac, 1907. ◆ Nikola (Mile) Pjevac, 1907. ◆ Nikola (Ilija) Pjevac ◆

Mile Pjevac, 1916. ◆ Milan Pjevac ◆ Ilija Pjevac, 1922. ◆ Ilija (Ilija) Pjevac ◆ Đuro (Ilija) Pjevac, 1925. ◆ Đuro (Đuro) Pjevac, 1906. ◆ Dragan (Ilija) Pjevac, 1925. ◆ Radovan Počuča ◆ Miloš (Damjan) Podunavac, 1912. ◆ Dušan Podunavac, 1916. ◆ Damjan Podunavac, 1880. ◆ Bogdan (Svetozar) Pokrajac, 1914. ◆ Tina Popović, 1897. ◆ ? Popović, 1914. ◆ Mile Pulić, 1908. ◆ Jovo Radanović, 1896. ◆ Pero Radanović, 1913. ◆ Rade Radičanin, 1912. ◆ Živko (Simo) Radojčević, 1880. ◆ Adam Radošević, 1895. ◆ Jovo Radovanović, 1896. ◆ Pero (Jovo) Radovanović ◆ Nedeljko (Mihajlo) Rašić, 1922. ◆ Mihajlo (Tanasija) Rašić ◆ Rade (Petar) Ratković ◆ Stanko (Petar) Ratković ◆ Mile (Stanko) Ratković ◆ Milan (Rade) Ratković, 1921. ◆ Dragan (Rade) Ratković, 1918. ◆ Rade Ratković ◆ Stanko (Vasilj) Rebrača ◆ Nikola (Mile) Rebrača, 1922. ◆ Nikola (Jovica) Rebrača ◆ Mile (Adam) Rebrača, 1880. ◆ Evica Rebrača-Škarić ◆ Petar Relić, 1890. ◆ Ilija Relić, 1886. ◆ Adam Resanović, 1899. ◆ Stojan Roksandić ◆ Sava Roksandić, 1912. ◆ Vasilj Rušnov ◆ Miloš (Simo) Samardžija, 1890. ◆ Milan Samardžija, 1908. ◆ Ilija Sarapa ◆ Lazo Sarapa, 1885. ◆ Jovo Sarapa ◆ Stojan Slijepčević ◆ Risto Stanković ◆ Perica (Slavko) Stojanović Peleš, 1921. ◆ Slavko Stojanović Peleš, 1890. ◆ Janko (Janko) Stojić ◆ Mile Stojić, 1895. ◆ Janko (Luka) Stojić, 1888. ◆ ? Strnokos ◆ Pero (Kosta) Sunajko, 1924. ◆ Nina (Kosta) Sunajko, 1915. ◆ Kosta Sunajko, 1895. ◆ Stevan Suzić, 1916. ◆ Ratko (Đuro) Sužnjević, 1919. ◆ Simo Sužnjević, 1911. ◆ Nebojša (Đuro) Sužnjević, 1920. ◆ Milan Sužnjević, 1880. ◆ Ljuban (Mićan) Sužnjević, 1922. ◆ Ilija (Petar) Sužnjević, 1891. ◆ Đuro Sužnjević, 1886. ◆ Dušan Sužnjević, 1923. ◆ Petar (Stevo) Šarac ◆ Pero Šaša, 1922. ◆ Jefto Šaša, 1915. ◆ Sava Šegulja, 1923. ◆ Stevan (Petar) Šeović, 1896. ◆ Dragutin Šiprak ◆ Željko Šlozberg, 1890. ◆ Karolina Šlozberg, 1890. ◆ Edit Šlozberg, 1928. ◆ Katuša Šlozberg, 1918. ◆ Hermina Šlozberg, 1895. ◆ Aleksandar Šlozberg, 1890. ◆ Ilija Španović, 1896. ◆ Hinko (Makso) Špicer, 1924. ◆ Tibor Špicer, 1915. ◆ Hela Špicer, 1930. ◆ Irena Špicer, 1906. ◆ Makso Špicer, 1890. ◆ Perica (Stevo) Šteković, 1925. ◆ Milan (Rade) Štula ◆ Đuro (Rade) Štula, 1911. ◆ Stojan (Stevo) Šušnjar, 1890. ◆ Jovo Šušnjar, 1908. ◆ Dušan (Dragomir) Tomić, 1914. ◆ Dragomir Tomić, 1895. ◆ Miloš Trkulja ◆ Stevo Trkulja ◆ Nikola Uzelac, 1905. ◆ Tošo Uzelac, 1880. ◆ Stevo (Nikola) Uzelac, 1917. ◆ Pane Uzelac ◆ Pavao (Jovan) Vijuk ◆ Pavao Vijuk, 1900. ◆ Nikola Vijuk, 1912. ◆ Dragan Vladić, 1916. ◆ Mile Vojnović, 1900. ◆ Stanko Vorkapić ◆ Živko Vranešević, 1912. ◆ Mihajlo Vučković, 1908. ◆ Stojan (Petar) Vujaklija, 1912. ◆ Miloš Vujaklija ◆ Pero Vujaklija, 1895. ◆ Đuro Vujaklija, 1923. ◆ Dragan Vujaklija, 1925. ◆ Vasilj Vujanić, 1890. ◆ Milan (Vasilj) Vujanić, 1922. ◆ Mojsija (Luka) Vujasinović, 1912. ◆ Marko (Gerasim) Vujasinović, 1896. ◆ Stojan (Stojan) Vujčić, 1923. ◆ Petar (Nikola) Vukmanović, 1891. ◆ Ilija (Milan) Vukmanović ◆ Rade Vukmirović, 1907. ◆ Mihajlo Zatezalo, 1896. ◆ Uroš (Simo) Zlokas ◆ Dragan (Vidojko) Živanović ◆ Miloš Živković, 1895. ◆ Miloš (Stanko) Živković ◆ ? Živković ◆ Nikola (Stanko) Žutić, 1900. ◆ Dušan Žutić, 1915.

GORNJE JAME, kotar Glina (8 stradalih)

Ilija (Jovo) Aćimović ◆ Vujo (Simo) Pavlović ◆ Simo (Jovan) Pavlović ◆ Petar (Petar) Pavlović ◆ Petar (Nikola) Pavlović ◆ Pavao Pavlović ◆ Đuro (Lazo) Pavlović ◆ Đuro (Pero) Pavlović

GORNJE SELIŠTE, kotar Glina (14 stradalih)

Jovo (Simo) Jednak, 1875. ◆ Ilija (Jovo) Jednak, 1908. ◆ Simo (Adam) Jednak ◆ Bogdan (Jovo) Jednak, 1910. ◆ Pero (Jovo) Jednak, 1898. ◆ Vasilj (Simo) Jednak, 1878. ◆ Mile (Stojan) Mitić, 1912. ◆ Ilija (Jovo) Mitić, 1910. ◆ Nikola (Petar) Mitić, 1903. ◆ Mile (Stojan) Mitić ◆ Pero (Stanko) Rajšić, 1895. ◆ Stevo (Pavao) Relić, 1914. ◆ Stanko (Pero) Relić, 1887. ◆ Stevan (Pavle) Relić, 1914.

GORNJE TABORIŠTE, kotar Glina (325 stradalih)

Sava (Dušan) Dražić, 1938. ◆ Radojka (Dušan) Dražić, 1934. ◆ Ljubica (Dušan) Dražić, 1930. ◆ Bosiljka (Ilija) Dražić, 1912. ◆ Anđa (Stevo) Dražić, 1935. ◆ Evica (Stevo) Dražić, 1933. ◆ Nenad (Stevo) Dražić, 1932. ◆ Mara (Stevo) Dražić, 1930. ◆ Jovo (Stevo) Dražić, 1928. ◆ Miljka (Jovan) Dražić, 1908. ◆ Stana (Petar) Dražić, 1923. ◆ Milica (Simo) Dražić, 1879. ◆ Marija (Nikola) Dražić, 1895. ◆ Milan (Đuro) Dražić, 1922. ◆ Petar (Savo) Dražić, 1900. ◆ Veljko (Milan) Dražić, 1938. ◆ Dušanka (Simo) Dražić, 1938. ◆ Dušan (Simo) Dražić, 1936. ◆ Maca (Nikola) Dražić, 1920. ◆ Kata (Petar) Dražić, 1884. ◆ Dara (Lazo) Dražić, 1940. ◆ Mira (Lazo) Dražić, 1935. ◆ Milosav (Lazo) Dražić, 1926. ◆ Jelena (Jovan) Dražić, 1919. ◆ Miljka (Đuro) Dražić, 1889. ◆ Stevo (Jovan) Dražić, 1904. ◆ Simo (Đuro) Dražić, 1926. ◆ Đuro (Stevan) Dražić, 1885. ◆ Milan (Stanko) Dražić, 1919. ◆ Stanko (Lazo) Dražić, 1889. ◆ Simo (Lazo) Dražić, 1883. ◆ Damjan (Lazo) Dražić, 1884. ◆ Ljuba (Dušan) Đokić, 1898. ◆ Tanasija (Miloš) Đukić, 1919. ◆ Damjan (Miloš) Đukić, 1916. ◆ Miloš (Damjan) Đukić, 1898. ◆ Mile (Ljuban) Gledić, 1933. ◆ Ljubica (Nikola) Gledić, 1930. ◆ Draga (Nikola) Gledić, 1925. ◆ Miljka (Pavao) Gledić, 1900. ◆ Mira (Stevo) Gledić, 1938. ◆ Dara (Stevo) Gledić, 1937. ◆ Verica (Damjan) Gledić, 1921. ◆ Mica (Milan) Gledić, 1931. ◆ Ljubica (Milan) Gledić, 1935. ◆ Branko (Milan) Gledić, 1933. ◆ Seka (Milan) Gledić, 1929. ◆ Sava (Miloš) Gledić, 1921. ◆ Danica (Marko) Gledić, 1908. ◆ Miljka (Petar) Gledić, 1885. ◆ Stevo (Ljuban) Gledić, 1926. ◆ Đuro (Ljuban) Gledić, 1928. ◆ Petar (Nikola) Gledić, 1904. ◆ Stoja (Damjan) Gledić, 1900. ◆ Pero (Damjan) Gledić, 1930. ◆ Ljuba (Damjan) Gledić, 1925. ◆ Eva (Damjan) Gledić, 1923. ◆ Stana (Stevan) Gledić, 1895. ◆ Seka (Jandre) Gledić, 1939. ◆ Čedomir (Jandre) Gledić, 1933. ◆ Milosava (Jandre) Gledić, 1928. ◆ Damjan (Marko) Gledić, 1908. ◆ Maca (Damjan) Gledić, 1906. ◆ Đuka (Rade) Gledić, 1889. ◆ Kata (Marko) Gledić, 1897. ◆ Petar (Jovan) Gledić, 1865. ◆ Mićo (Stevan) Gledić, 1931. ◆ Pero (Stevan) Gledić, 1928. ◆ Maca (Stevan) Gledić, 1926. ◆ Stanica (Nikola) Gledić, 1903. ◆ Miljka (Dušan) Gledić, 1897. ◆ Ana (Miloš) Gledić, 1928. ◆ Pavao (Petar) Gledić, 1896. ◆ Miljka (Miloš) Gledić, 1928. ◆ Evica (Marko) Gledić, 1896. ◆ Miljka (Marko) Gledić, 1880. ◆ Milorad (Petar) Gledić, 1940. ◆ Ljubica (Đuro) Gledić, 1920. ◆ Nikola (Marko) Gledić, 1890. ◆ Milan (Damjan) Gledić, 1908. ◆ Damjan (Marko) Gledić, 1884. ◆ Ljuban (Đuro) Gledić, 1903. ◆ Dušan (Đuro) Gledić ◆ Mile (Damjan) Gledić, 1919. ◆ Damjan (Đuro) Gledić, 1888. ◆ Jandrija (Marko) Gledić, 1903. ◆ Marko (Marko) Gledić, 1879. ◆ Ilija (Mirko) Gledić, 1896. ◆ Toma (Marko) Gledić, 1896. ◆ Stevan (Petar) Gledić, 1903. ◆ Mirko (Nikola) Gledić, 1907. ◆ Savo (Nikola) Gledić, 1904. ◆ Miloš (Nikola) Gledić, 1896. ◆ Petar (Rade) Gledić, 1920. ◆ Verica Gledić, 1921. ◆ Milorad (Sava) Gledić ◆ Ljuba (Sava) Gledić ◆ Branko (Sava) Gledić ◆ Ljubica Gledić ◆ Sava Gledić ◆ Nada (Vaso) Ivković, 1937. ◆ Petar

(Dušan) Ivković, 1929. ◆ Dušanka (Milan) Ivković, 1930. ◆ Miljka (Milan) Ivković, 1931. ◆ Ljubica (Milan) Ivković, 1920. ◆ Stanica (Stanko) Ivković, 1908. ◆ Kata (Vaso) Ivković, 1882. ◆ Ana (Savo) Jovanović, 1892. ◆ Stevo (Miloš) Jovanović, 1940. ◆ Dušan (Branko) Jovanović, 1939. ◆ Simo (Branko) Jovanović, 1938. ◆ Evica (Jovan) Jovanović, 1917. ◆ Julika (Simo) Jovanović, 1892. ◆ Mila (Trifun) Jovanović, 1886. ◆ Seka (Stanko) Jovanović, 1937. ◆ Stana (Stanko) Jovanović, 1916. ◆ Ana (Teodor) Jovanović, 1886. ◆ Leposava (Svetozar) Jovanović, 1938. ◆ Vukosava (Svetozar) Jovanović, 1936. ◆ Anđelija (Vaso) Jovanović, 1884. ◆ Julika (Damjan) Jovanović, 1912. ◆ Jeka (Damjan) Jovanović, 1906. ◆ Staka (Petar) Jovanović, 1910. ◆ Svetozar (Damjan) Jovanović, 1909. ◆ Damjan (Savo) Jovanović, 1879. ◆ Ljuba (Mirko) Jovanović ◆ Dragan (Mirko) Jovanović, 1930. ◆ Stana (Marko) Jovanović, 1950. ◆ Miljka (Stevo) Jovanović, 1922. ◆ Kata (Petar) Jovanović, 1898. ◆ Čedomir (Petar) Jovanović, 1933. ◆ Petar (Pavao) Jovanović, 1895. ◆ Jovo (Mirko) Jovanović, 1931. ◆ Pajo (Mirko) Jovanović, 1926. ◆ Dušan (Mirko) Jovanović, 1923. ◆ Maca (Jovan) Jovanović, 1903. ◆ Seka (Stanko) Jovanović, 1938. ◆ Vlado (Stanko) Jovanović, 1936. ◆ Mica (Đuro) Jovanović, 1916. ◆ Anđa (Lazo) Jovanović, 1915. ◆ Stana (Lazo) Jovanović, 1912. ◆ Ana (Damjan) Jovanović, 1887. ◆ Dušan (Đuro) Jovanović, 1923. ◆ Anka (Vaso) Jovanović, 1900. ◆ Đuro (Stojan) Jovanović, 1900. ◆ Milan (Stevo) Jovanović, 1923. ◆ Miljka (Stanko) Jovanović, 1904. ◆ Stojan (Petar) Jovanović, 1871. ◆ Branko (Vaso) Jovanović, 1914. ◆ Stanko (Pavao) Jovanović, 1914. ◆ Pavao (Marko) Jovanović, 1882. ◆ Miloš (Petar) Jovanović, 1921. ◆ Stevo (Stojan) Jovanović, 1903. ◆ Đuro (Lazo) Jovanović, 1920. ◆ Stanko (Lazo) Jovanović, 1913. ◆ Ljuba (Dušan) Jović, 1933. ◆ Stana (Damjan) Jović, 1903. ◆ Sava Jović, 1878. ◆ Dragica (Vaso) Jović, 1895. ◆ Jovan (Stanko) Jović, 1938. ◆ Miljka (Simo) Jović, 1914. ◆ Dragan (Dušan) Jović, 1935. ◆ Sava (Dušan) Jović, 1933. ◆ Miljka (Damjan) Jović, 1920. ◆ Simo (Damjan) Jović, 1934. ◆ Ana (Vaso) Jović, 1914. ◆ Ana (Nikola) Jović, 1905. ◆ Dragica (Mile) Jović, 1937. ◆ Dušan (Mile) Jović, 1927. ◆ Ljuba (Mile) Jović, 1934. ◆ Mica (Mile) Jović, 1930. ◆ Evica (Petar) Jović ◆ Sava (Petar) Jović, 1894. ◆ Nada (Simo) Jović, 1936. ◆ Ana (Simo) Jović, 1934. ◆ Mileva (Miloš) Jović, 1923. ◆ Dušan (Jovan) Jović, 1920. ◆ Stana (Nikola) Jović, 1909. ◆ Marija (Marko) Jović, 1882. ◆ Sava (Damjan) Jović, 1905. ◆ Anđelija (Jovan) Jović, 1882. ◆ Dragica (Petar) Jović, 1928. ◆ Dušan (Petar) Jović, 1931. ◆ Evica (Stanko) Jović, 1906. ◆ Anđelija (Petar) Jović, 1882. ◆ Mica (Milan) Jović, 1931. ◆ Jelena (Milan) Jović, 1933. ◆ Miljka (Jovan) Jović, 1913. ◆ Mica (Stanko) Jović, 1936. ◆ Adam (Stanko) Jović, 1935. ◆ Žarko Jović ◆ Simo (Stanko) Jović, 1926. ◆ Anka (Stanko) Jović, 1924. ◆ Jelica (Adam) Jović, 1896. ◆ Stevo (Petar) Jović, 1924. ◆ Anđelija (Petar) Jović, 1900. ◆ Stojan (Tanasija) Jović, 1928. ◆ Jovo (Tanasija) Jović, 1926. ◆ Sava (Đuro) Jović, 1898. ◆ Dragan (Stevo) Jović, 1928. ◆ Evica (Božo) Jović, 1895. ◆ Damjan (Simo) Jović, 1937. ◆ Maca (Miloš) Jović, 1915. ◆ Jelena (Stanko) Jović, 1889. ◆ Ljubica (Stanko) Jović, 1937. ◆ Simo (Stanko) Jović, 1935. ◆ Mara (Stanko) Jović, 1926. ◆ Evica (Stanko) Jović, 1924. ◆ Ljubica (Nikola) Jović, 1879. ◆ Milan (Stanko) Jović, 1915. ◆ Petar (Ilija) Jović, 1885. ◆ Stanko (Ilija) Jović, 1882. ◆ Petar (Miloš) Jović, 1908. ◆ Simo (Jovan) Jović, 1912. ◆ Mile (David) Jović, 1904. ◆ Damjan (Pavao) Jović, 1901. ◆ Pavao (Simo) Jović, 1868. ◆ Damjan (Simo) Jović, 1870. ◆ Stevo (Jovan) Jović, 1882. ◆ Tanasija (Jovan) Jović, 1898. ◆ Simo (Damjan) Jović, 1915. ◆ Stanko (Simo) Jović, 1886. ◆ Dušan (Stanko) Jović, 1914. ◆ Anđelija Jović ◆ Sava Jović ◆ Nada (Pajo / Pavao) Nišević, 1938. ◆ Stevan (Jandre) Pavlović,

1941. ◆ Kata (Stevan) Pavlović, 1914. ◆ Stevo (Jandre) Pavlović, 1933. ◆ Ljuban (Jandre) Pavlović, 1931. ◆ Julika (Stanko) Pavlović, 1909. ◆ Jandre Pavlović, 1910. ◆ Nada (Rade) Rebuš, 1938. ◆ Mica (Rade) Rebuš, 1938. ◆ Stanica (Rade) Rebuš, 1919. ◆ Anđelija (Jovan) Rebuš, 1897. ◆ Rade (Đuro) Rebuš, 1914. ◆ Đuro (Petar) Rebuš, 1874. ◆ Dragica (Savo) Rudan, 1923. ◆ Dušan (Savo) Rudan, 1927. ◆ Ana (Nikola) Rudan, 1904. ◆ Maca (Stojan) Rudan, 1931. ◆ Dragica (Miloš) Rudan, 1904. ◆ Stana (Petar) Rudan, 1881. ◆ Ana (Marko) Rudan, 1865. ◆ Stevo (Mirko) Rudan, 1930. ◆ Evica (Mirko) Rudan, 1926. ◆ Maca (Mirko) Rudan, 1922. ◆ Ana (Stevo) Rudan, 1903. ◆ Dragica (Stojan) Rudan, 1937. ◆ Ljubica (Simo) Rudan, 1917. ◆ Marija (Petar) Rudan, 1882. ◆ Stanko (Teodor) Rudan, 1882. ◆ Sava (Nikola) Rudan, 1900. ◆ Stojan (Đuro) Rudan, 1902. ◆ Stanko (Petar) Rudan, 1881. ◆ Stojan (Stanko) Rudan, 1920. ◆ Mirko (Stanko) Rudan, 1903. ◆ Sava (Ljuban) Selak, 1937. ◆ Slobodan (Ljuban) Selak, 1935. ◆ Miljka (Petar) Selak, 1931. ◆ Marica (Damjan) Selak, 1915. ◆ Marica (Marko) Selak, 1906. ◆ Stanica (Petar) Selak, 1884. ◆ Mira (Damjan) Selak, 1937. ◆ Gojko (Damjan) Selak, 1930. ◆ Evica (Miloš) Selak, 1912. ◆ Ljuban (Stanko) Selak, 1916. ◆ Pero (Stanko) Selak, 1908. ◆ Damjan (Simo) Selak, 1910. ◆ Petar (Damjan) Stanojević, 1903. ◆ Seka (Janko) Stanojević, 1936. ◆ Evica (Marko) Stanojević, 1886. ◆ Damjan (Petar) Stanojević, 1928. ◆ Miljka (Petar) Stanojević, 1906. ◆ Jelica (Savo) Stanojević, 1878. ◆ Mara (Simo) Stanojević, 1914. ◆ Ljubica (Simo) Stanojević, 1915. ◆ Marica (Nikola) Stanojević, 1905. ◆ Živko (Lazo) Stanojević, 1935. ◆ Simo (Teodor) Stanojević, 1884. ◆ Simo (Jovan) Stanojević, 1916. ◆ Nikola (Damjan) Stanojević, 1906. ◆ Janko (Teodor) Stanojević, 1896. ◆ Mara (Damjan) Tepšić, 1941. ◆ Nada (Damjan) Tepšić, 1938. ◆ Mira (Dušan) Tepšić, 1938. ◆ Sveto (Dušan) Tepšić, 1936. ◆ Živko (Stojan) Tepšić, 1929. ◆ Maca (Damjan) Tepšić, 1914. ◆ Ljubica (Savo) Tepšić, 1886. ◆ Anđelija (Đuro) Tepšić, 1874. ◆ Stevo (Simo) Tepšić, 1873. ◆ Nada (Marko) Tepšić, 1908. ◆ Gojko (Jovo) Tepšić, 1932. ◆ Miljka (Lazo) Tepšić, 1909. ◆ Jovan (Đuro) Tepšić, 1912. ◆ Evica (Jovan) Tepšić, 1893. ◆ Mara (Dušan) Tepšić, 1940. ◆ Slavko (Dušan) Tepšić, 1935. ◆ Kata (Stanko) Tepšić, 1906. ◆ Evica (Tanasija) Tepšić, 1928. ◆ Miljka (Tanasija) Tepšić, 1926. ◆ Anđelija (Stanko) Tepšić, 1892. ◆ Stanica (Jovan) Tepšić, 1898. ◆ Miljka (Marko) Tepšić, 1904. ◆ Nikola (Savo) Tepšić, 1885. ◆ Dušan (Pavao) Tepšić, 1914. ◆ Pavao (Lazo) Tepšić, 1896. ◆ Stana (Savo) Tepšić, 1877. ◆ Lazo (Nikola) Tepšić, 1877. ◆ Mara (Jovan) Tepšić, 1936. ◆ Evica (Jovan) Tepšić, 1930. ◆ Đuro (Jovan) Tepšić, 1928. ◆ Miljka (Đuro) Tepšić, 1908. ◆ Evica (Jovan) Tepšić, 1886. ◆ Dušan (Stojan) Tepšić, 1914. ◆ Stojan (Stevan) Tepšić, 1896. ◆ Dušan (Jovan) Tepšić, 1904. ◆ Jovan (Simo) Tepšić, 1870. ◆ Tanasija (Damjan) Tepšić, 1903. ◆ Damjan (Vaso) Tepšić, 1919. ◆ Vaso (Nikola) Tepšić, 1926. ◆ Milan (Nikola) Tepšić, 1923. ◆ Jovan (Petar) Tepšić, 1907.

GORNJI KLASNIĆ, kotar Glina (56 stradalih)

Jandrija (Teodor) Anđelić, 1907. ◆ Jovan (Lazo) Anđelić, 1891. ◆ Adam (Petar) Anđelić, 1924. ◆ Stevan (Petar) Anđelić, 1912. ◆ Lazo (Petar) Anđelić, 1911. ◆ Dmitar (Lazo) Bjelan, 1905. ◆ Damjan (Miloš) Bjelić, 1905. ◆ Ilija (Miloš) Brkić, 1905. ◆ Damjan (Miloš) Jajić ◆ Dušan (Milan) Kljajić, 1925. ◆ Milan (Lazo) Kljajić, 1910. ◆ Vujo (Vasilj) Kljajić, 1900. ◆ Stevan (Nikola) Ljiljak, 1927. ◆ Nikola (Milan) Ljiljak, 1902. ◆ Dušan Momčilović, 1910. ◆ Nikola (Vasilj) Petrović, 1887. ◆ Mićan (Đuro) Petrović, 1913. ◆ Stevo (Đuro) Petrović, 1920. ◆ Stojan (Josip) Petrović, 1927. ◆ Đuro (Rade) Petrović, 1886. ◆

Branko (Lazo) Petrović, 1886. ◆ Lazo (Petar) Petrović, 1886. ◆ Stoja Prodanić, 1907. ◆ Đuro (Rade) Prusac, 1898. ◆ Jovo (Jovan) Prusac, 1900. ◆ Jelena Relić ◆ Milan (Ostoja) Relić, 1912. ◆ Stevan (Ilija) Relić, 1907. ◆ Đuro (Ostoja) Relić, 1906. ◆ Đuro (Pavao) Relić, 1906. ◆ Petar (Petar) Relić, 1890. ◆ Đuro (Janko) Relić, 1895. ◆ Janko (Đuro) Relić, 1880. ◆ Branko (Damjan) Relić, 1926. ◆ Pero (Damjan) Relić, 1920. ◆ Damjan (Lazo) Relić, 1898. ◆ Đuro (Jovan) Relić, 1898. ◆ Jovan (Đuro) Relić, 1920. ◆ Miloš (Đuro) Relić, 1916. ◆ Nikola (Ostoja) Relić, 1920. ◆ Ostoja (Jovan) Relić, 1898. ◆ Mile (Janko) Relić, 1900. ◆ Jovo (Janko) Relić, 1908. ◆ Pero (Janko) Relić, 1906. ◆ Ostoja (Mihajlo) Relić, 1903. ◆ Damjan (Mihajlo) Relić, 1900. ◆ Vujo (Mihajlo) Relić, 1906. ◆ Milan (Josip) Rudić, 1921. ◆ Ilija (Nikola) Rudić, 1922. ◆ Nikola (Ilija) Rudić, 1897. ◆ Ostoja (Stevan) Rudić, 1871. ◆ Dušan (Kosta) Rudić, 1927. ◆ Kosta (Adam) Rudić, 1886. ◆ Milan (Stojan) Slijepčević, 1913. ◆ Janko (Stevan) Šućura, 1885. ◆ Stojan (Stevan) Šućura, 1908.

GRABOVAC BANSKI, kotar Glina (102 stradala)

Stevan (Nikola) Bandur, 1914. ◆ ? Davorija ◆ Evica Davorija ◆ Stevan (Ilija) Demonja, 1905. ◆ Milan Đuričić, 1902. ◆ Nikola (Stanko) Jakšić, 1912. ◆ Milan Janjatović ◆ Stevo Janjatović, 1919. ◆ ? Jekić ◆ ? Jekić ◆ ? Jekić ◆ ? Jekić ◆ ? Jekić ◆ ? Jekić ◆ ? Jekić ◆ ? Jekić ◆ ? Jekić ◆ ? Jekić ◆ Mile Jekić ◆ Mile (Marko) Jekić ◆ Branko Jekić ◆ Milja Jekić ◆ Stana Jekić ◆ Milja Jekić ◆ Joka Jekić ◆ Stanko Jekić ◆ Evica Jekić ◆ Julika Jekić ◆ Ružica Jekić ◆ Evica Jekić ◆ Kata Jekić ◆ Ilija Jekić ◆ Draginja Jekić ◆ Ljubica Jekić ◆ Mile Jekić ◆ Nikola Jekić ◆ Ljuban Jekić ◆ Đuro (Jandrija) Jekić, 1907. ◆ Vasilj (Jandrija) Jekić, 1894. ◆ Adam (Jandrija) Jekić, 1905. ◆ Dušan (Nikola) Jekić, 1904. ◆ Đuro (Stevan) Jekić, 1915. ◆ Milan (Mile) Jekić, 1915. ◆ Stevan (Mile) Jekić, 1922. ◆ Petar (Stevan) Jekić, 1910. ◆ Stevan (Nikola) Jekić, 1911. ◆ Pavao (Mile) Jekić, 1904. ◆ Stevan (Mile) Jekić, 1901. ◆ Mile (Stevan) Jekić, 1876. ◆ Stevan (Mile) Jekić, 1909. ◆ Petar (Mile) Jekić, 1904. ◆ ? Jokić ◆ ? Jokić ◆ Danica Jokić ◆ Jelica Jokić ◆ Đuro Jokić ◆ ? Marić ◆ ? Marić ◆ Jelica Marić ◆ Mara Marić ◆ Jovan Maslovara, 1902. ◆ Jovo Maslovara ◆ Petar (Petar) Milić, 1905. ◆ Ljubica Milošević ◆ Soka Milošević ◆ Mara Milošević ◆ Danica Milošević ◆ Simo Milošević ◆ Simo Milošević ◆ Bosa Milošević ◆ Slavica Milošević ◆ Danica Milošević ◆ Mara Milošević ◆ Evica Milošević ◆ Ljubica Milošević ◆ Mićo Milošević ◆ Stana Milošević ◆ Dušan (Mile) Mraković, 1905. ◆ Stevan (Gajo) Pantelić, 1913. ◆ Stoja (Stanko) Pantelić, 1901. ◆ Milan (Stanko) Pantelić, 1925. ◆ Stanko Pantelić, 1899. ◆ Đuro Polimac ◆ Milan (Đuro) Polimac, 1913. ◆ Dmitar (Đuro) Polimac, 1911. ◆ Jovan (Stojan) Polimac, 1871. ◆ Đuro (Stojan) Polimac, 1861. ◆ Mile (Ivan) Poropatić, 1896. ◆ Ivan (Mate) Poropatić, 1932. ◆ Marko (Mate) Poropatić, 1912. ◆ Mile Sekulić ◆ Tomo (Ivan) Šajnović, 1902. ◆ Đuro (Jandrija) Šteković, 1890. ◆ Stanko (Simo) Šteković, 1913. ◆ Đuro (Simo) Šteković, 1912. ◆ Simo (Petar) Šteković, 1874. ◆ Nikola (Jefto) Šteković, 1903. ◆ Luka (Đuro) Šteković, 1902. ◆ Mile (Luka) Šteković, 1892. ◆ Vasilj (Luka) Šteković, 1893. ◆ Stanko (Gajo) Šteković, 1915. ◆ Stojan (Adam) Šteković, 1899.

HAJTIĆ, kotar Glina (8 stradalih)

Simo (Todo) Dodoš, 1904. ◆ Branko (Miloš) Madžarac, 1915. ◆ Pero (Miloš) Madžarac, 1905. ◆ Milan (Damjan) Madžarac, 1890. ◆ Jovo (Lazo) Madžarac, 1900. ◆ Stojan (Petar) Slijepčević, 1895. ◆ Žarko (Simo) Velebit, 1920. ◆ Ilija (Ilija) Velebit, 1895.

Ilovačak, kotar Glina (18 stradalih)

Mara (Ivan) Kuzmić ◆ Ljubica (Stevo) Kuzmić, 1916. ◆ Dragoljub (Mile) Utvić ◆ Milorad (Mile) Utvić ◆ Stevan (Mile) Utvić, 1926. ◆ Milka (Pero) Utvić, 1906. ◆ Mile (Stevan) Utvić, 1903. ◆ Dragoljub (Đuro) Utvić ◆ Nevenka (Đuro) Utvić ◆ Sava (Petar) Utvić ◆ Đuro (Stevan) Utvić, 1901. ◆ Dragan (Vaso) Utvić ◆ Dragica (Dušan) Utvić ◆ Stana (Dušan) Utvić ◆ Milka (Stevan) Utvić ◆ Dušan (Vaso) Utvić, 1905. ◆ Marija (Stevan) Utvić ◆ Stana (Ilija) Utvić

JUKINAC, kotar Glina (9 stradalih)

Stojan (Andrija) Mitić ◆ Stanko Ratković, 1902. ◆ Milan (Rade) Ratković, 1921. ◆ Dragan (Rade) Ratković, 1918. ◆ Rade Ratković, 1900. ◆ Petar Rebrača, 1900. ◆ Stana (Uroš) Štula, 1905. ◆ Marko (Uroš) Štula, 1932. ◆ Uroš Štula, 1905.

KRALJEVČANI, kotar Glina (13 stradalih)

Milan (Janko) Bunčić, 1922. ◆ Milan (Adam) Bunjac ◆ Milan (Janko) Bunjac, 1890. ◆ Stana (Janko) Coklin, 1919. ◆ Danica (Mićan) Coklin, 1935. ◆ Bogdan (Mićan) Coklin, 1938. ◆ Branko (Milan) Došen, 1916. ◆ Gligo (Đuro) Došen, 1911. ◆ Miloš (Ilija) Došen, 1900. ◆ Jovan Fićur, 1865. ◆ Milan (Adam) Novaković, 1910. ◆ Bogdan (Miloš) Popović, 1906. ◆ Miloš (Simo) Popović, 1872.

KOZAPEROVICA, kotar Glina (62 stradala)

Pero (Nikola) Banjanac, 1921. ◆ Milan (Jovan) Banjanac, 1904. ◆ Stanko (Milan) Banjanac, 1922. ◆ Mile (Ostoja) Banjanac, 1910. ◆ Stevan (Mihajlo) Banjanac, 1878. ◆ Jovan (Kuzman) Banjanac, 1911. ◆ Stanko (Kuzman) Banjanac, 1907. ◆ Petar (Lazo) Bogović, 1921. ◆ Milan (Miladin) Budić, 1905. ◆ Đuro (Milan) Budić, 1910. ◆ Ilija (Lazo) Đuričić, 1922. ◆ Petar (Jovan) Gučić, 1907. ◆ Stevan (Nikola) Janković, 1878. ◆ Nikola (Adam) Janković ◆ Simo (Adam) Janković, 1906. ◆ Božo (Adam) Janković, 1920. ◆ Đuro (Stevan) Lazić, 1892. ◆ Dragan (Petar) Lazić, 1914. ◆ Jovan (Petar) Lazić, 1908. ◆ Kuzman (Petar) Lazić, 1900. ◆ Kuzman (Mojan) Milojević, 1908. ◆ Petar (Jovan) Radić, 1921. ◆ Stanko (Nikola) Radić, 1905. ◆ Miloš (Nikola) Radić, 1904. ◆ Vasilj (Vasilj) Radić, 1923. ◆ Damjan (Vasilj) Radić, 1913. ◆ Vasilj (Damjan) Radić, 1885. ◆ Stevan (Stojan) Radić, 1908. ◆ Lazo (Petar) Radić, 1921. ◆ Petar (Rade) Radić, 1894. ◆ Kuzman (Kuzman) Radić, 1904. ◆ Mićan (Lazo) Radić, 1905. ◆ Kuzman (Stevan) Radić, 1919. ◆ Lazo (Rade) Radić, 1878. ◆ Jovan (Petar) Radić, 1909. ◆ Lazo (Stevan) Samac, 1892. ◆ Mile (Nikola) Šaša, 1908. ◆ Ilija (Tanasija) Škiljo, 1903. ◆ Dmitar (Miloš) Škiljo, 1911. ◆ Milan (Stevan) Škiljo, 1905. ◆ Jovan (Simo) Škiljo, 1900. ◆ Matija (Simo) Škiljo, 1906. ◆ Adam (Miloš) Škiljo, 1922. ◆

Miloš (Simo) Škiljo, 1881. ◆ Stanko (Luka) Škiljo, 1924. ◆ Dušan (Luka) Škiljo, 1914. ◆ Nikola (Ostoja) Uglješa, 1900. ◆ Petar (Ostoja) Uglješa, 1904. ◆ Simo (Ostoja) Uglješa, 1903. ◆ Dragan (Ostoja) Uglješa, 1906. ◆ Ostoja (Jandrija) Uglješa, 1878. ◆ Stanko (Petar) Uglješa, 1908. ◆ Miloš (Petar) Uglješa, 1900. ◆ Andrija (Jandrija) Uglješa, 1900. ◆ Janko (Jandrija) Uglješa, 1904. ◆ Dušan (Simo) Uglješa, 1924. ◆ Ilija (Dragan) Vranjanin, 1924. ◆ Dragan (Jovan) Vranjanin, 1893. ◆ Jovan (Stevan) Vranjanin, 1900. ◆ Dušan (Savo) Vranjanin, 1927. ◆ Stanko (Miloš) Vranjanin, 1911. ◆ Dušan (Stevan) Vranjanin, 1910.

LUŠČANI, kotar Glina (71 stradali)

Branko (Stanko) Bajlović, 1929. ◆ Stevo (Adam) Bajlović, 1920. ◆ Mirko (Vasilj) Bajlović, 1923. ◆ Jovan (Anenije) Bajlović, 1895. ◆ Vasilj (Anenije) Bajlović ◆ Miljka (Mirko) Bakrač, 1929. ◆ Jelena (Lazo) Bakrač, 1880. ◆ Dušan (Đuro) Bakrač ◆ Lazo (Jovan) Bakrač, 1885. ◆ Mile (Pavle) Brkić, 1911. ◆ Mićo (Stevan) Cvijić, 1927. ◆ Lazo (Petar) Cvijić, 1880. ◆ Mile (Petar) Cvijić, 1875. ◆ Stevan (Mile) Cvijić, 1902. ◆ Tanasija (Jovan) Cvijić, 1908. ◆ Janko (Đuro) Dević, 1908. ◆ Vasilj (Stojan) Dević, 1897. ◆ Stanko (Tanasije) Grubješić, 1893. ◆ Petar (Adam) Kojić ◆ Pavao (Lazo) Kozić, 1915. ◆ Pajo (Gligo) Kozić, 1915. ◆ Gligo (Stevan) Kozić, 1900. ◆ Mile (Stevan) Kozić, 1900. ◆ Dušan (Stanko) Krnjaić, 1912. ◆ Stana (Stanko) Kulović, 1908. ◆ Stevo (Janko) Kulović, 1920. ◆ Stevan (Lazo) Kulović, 1922. ◆ Jovan (Stevo) Kulović, 1892. ◆ Ilija (Adam) Kulović, 1920. ◆ Simo (Đuro) Kulović, 1914. ◆ Jovan (Lazo) Kulović, 1920. ◆ Dušan (Mile) Kulović, 1901. ◆ Tanasija (Mile) Kulović, 1872. ◆ Gligo (Mile) Kulović, 1897. ◆ Nikola (Lovro) Kulović, 1906. ◆ Stanko (Mile) Kulović, 1920. ◆ Jovan (Stevan) Lazić, 1896. ◆ Mićan (Petar) Lazić, 1918. ◆ Stanko (Janko) Lazić, 1910. ◆ Stojan (Đuro) Maričić, 1889. ◆ Đuro (Đuro) Marjanović, 1882. ◆ Janko (Stanko) Markiš ◆ Stanko (Vasilj) Markiš, 1922. ◆ Luka (Jovan) Markiš, 1914. ◆ Jovan (Stanko) Markiš, 1889. ◆ Petar (Stojan) Markiš, 1880. ◆ Adam (Luka) Matijašević, 1896. ◆ Stevo (Petar) Matijašević, 1920. ◆ Petar (Luka) Matijašević, 1894. ◆ Mile (Stevan) Matijašević, 1898. ◆ Pavao (G.) Meandžija, 1865. ◆ Mile (Stanko) Miljević, 1899. ◆ Đuro (Vasilj) Miljević ◆ Mile (Stanko) Miljević, 1903. ◆ Rade (Mirko) Miljević, 1923. ◆ Živko (Stevan) Miljević, 1925. ◆ Stevan (Đuro) Miljević, 1900. ◆ Gligo (Adam) Opačić, 1882. ◆ Ružica (Đuro) Opačić, 1879. ◆ Vasilj (Mile) Opačić, 1878. ◆ Danica (Rade) Opačić, 1941. ◆ Adam (Gligo) Polovina, 1883. ◆ Janko (Đuro) Polovina, 1897. ◆ Rade (Đuro) Polovina, 1898. ◆ Dušan (Mile) Šerbedžija, 1921. ◆ Stanko (Mile) Vranjanin, 1899. ◆ Janko (Luka) Vučković, 1909. ◆ Jovan (Luka) Vučković, 1915. ◆ Đuro (Lazo) Vučković, 1920. ◆ Petar (Nikola) Vučković, 1920. ◆ Nikola (Petar) Vučković, 1892.

MAJA, kotar Glina (5 stradalih)

Stevo (Pero) Griva, 1898. ◆ Pero (Jovo) Griva, 1875. ◆ Vujo (Mićo) Martić, 1913. ◆ Nikola (Mijo) Rebrović, 1914. ◆ Antun (Joso) Šeperac, 1911.

MAJSKE POLJANE, kotar Glina (43 stradala)

Đuro (Jovo) Arbutina, 1878. ◆ Mile (Simo) Bjelajac ◆ Marko (Simo) Bulat, 1912. ◆ Dušan (Petar) Ćupović, 1907. ◆ Pero (Ilija) Dabić, 1905. ◆ Petar (Adam) Dabić ◆ Ilija (Ilija) Dmitrović ◆ Petar Džakula, 1905. ◆ Stojan Grubić ◆ Milan (Ilija) Lemić, 1920. ◆ Nikola (Pavao) Lončar, 1913. ◆ Nikola (Stojan) Lončar, 1914. ◆ Savo (Lazo) Lončar, 1875. ◆ Sava (Ilija) Lončar ◆ Nikola (Pavle) Lončar ◆ Aleksa (M.) Meandžija, 1923. ◆ Simo (Vasilj) Meandžija, 1906. ◆ Dušan (Luka) Meandžija, 1903. ◆ Đuro (Petar) Meandžija, 1908. ◆ Nikola (Đuro) Meandžija, 1867. ◆ Savo (Jovan) Miličević ◆ Stojan (Jandrija) Mitić, 1908. ◆ Dušan (Stojan) Mrđenović, 1904. ◆ Pero (Stevo) Oreščanin, 1905. ◆ Mićo (Kojo) Pađen, 1879. ◆ Petar (Nikola) Pavlović, 1906. ◆ Petar (Stevan) Pavlović, 1917. ◆ Aleksa (Stojan) Rebrača, 1914. ◆ Petar (Stojan) Rebrača, 1897. ◆ Niko (Mile) Rebrača, 1921. ◆ Nikola (Jovo) Rebrača, 1914. ◆ Stanko (Vaso) Rebrača, 1878. ◆ Danica (Petar) Rebrača, 1894. ◆ Petar (Stojan) Rebrača ◆ Nina (Jovan) Rebrača ◆ Stanko Rebrača ◆ Vasilj (Stevan) Resanović ◆ Stojan (Stevo) Samac, 1896. ◆ Staka (Vujo) Samac, 1905. ◆ Stanko (Stevo) Vorkapić, 1918. ◆ Lazo (Ilija) Zlonoga, 1900. ◆ Petar (Mile) Žigić, 1912. ◆ Pero (Mile) Žigić

MAJSKI TRTNIK, kotar Glina (28 stradalih)

Lazo (Lazo) Bralić, 1914. ◆ Anenija (Mile) Bralić, 1907. ◆ Nikola (Branko) Bukudur, 1923. ◆ Nikola (Petar) Bukudur, 1890. ◆ Stevan (Pavao) Čavić, 1905. ◆ Ružica (Stevan) Džambić, 1909. ◆ Stevan (Nikola) Đurašinović, 1905. ◆ Mile (Petar) Kralj, 1875. ◆ Stanko (Tanasija) Kralj, 1871. ◆ Nikola (Stevan) Malobabić, 1888. ◆ Petar (Simo) Maljković, 1888. ◆ Janko (Stojan) Maljković, 1887. ◆ Lazo (Petar) Maljković, 1890. ◆ Mirko (Jovan) Manojlović, 1909. ◆ Mitar (Tanasije) Micić, 1890. ◆ Stanko (Adam) Micić, 1892. ◆ Stanko (Stojan) Micić, 1895. ◆ Mica (Milan) Micić, 1923. ◆ Ilija (Marko) Novaković, 1896. ◆ Jovan (Nikola) Vilić, 1893. ◆ Jovan (Vasilj) Vilić, 1922. ◆ Vasilj (Marko) Vilić, 1890. ◆ Stevan (Ilija) Vilić, 1896. ◆ Jovan (Petar) Vilić, 1895. ◆ Mihajlo (Miloš) Vilić, 1899. ◆ Petar (Simo) Zec, 1886. ◆ Ljubo (Miloš) Žarković, 1919. ◆ Miloš (Jovan) Žarković, 1915.

MALI GRADAC, kotar Glina (50 stradalih)

Ljubica (Miloš) Drekić, 1934. ◆ Đuro (Tanasije) Drekić, 1868. ◆ Dmitar (Adam) Drekić, 1884. ◆ Dušan (Nikola) Drekić ◆ Petar (Stevo) Galić, 1899. ◆ Stojan (Petar) Gruborović, 1869. ◆ Stanko (Nikola) Gruborović, 1879. ◆ Pavao (Stanko) Gruborović, 1910. ◆ Janja (Mojan) Gruborović, 1877. ◆ Đuro (Stojan) Gruborović, 1886. ◆ Anka (Mile) Gruborović, 1925. ◆ Jovan (Pavao) Jović, 1888. ◆ Nikola (Petar) Korica ◆ Jovo (Nikola) Krković, 1920. ◆ Pantelija (Đuro) Ličina, 1901. ◆ Kuzman (Joco) Ličina, 1898. ◆ Petar (Lazo) Likar, 1889. ◆ Petar (Stojan) Likar, 1908. ◆ Jovan (Stojan) Likar, 1895. ◆ Ilija (Petar) Likar, 1893. ◆ Evica (Mojo) Likar, 1884. ◆ Đuro (Jovan) Likar, 1887. ◆ Vasilj (Gligo) Likar, 1902. ◆ Stanko (Tanasija) Momčilović, 1911. ◆ Nikola (Tanasija) Momčilović, 1911. ◆ Đuro (Stevan) Momčilović, 1914. ◆ Stevo (Nikola) Petrović, 1923. ◆ Nikola (Stojan) Petrović, 1895. ◆ Nikola (Stevan) Petrović, 1885. ◆ Nikola (Adam) Petrović, 1907. ◆ Milan (Nikola) Petrović ◆ Dragan (Stevan) Petrović,

1906. ◆ Đuro (Stevan) Petrović, 1919. ◆ Vasilj (Stevan) Petrović, 1906. ◆ Adam (Mile) Petrović, 1921. ◆ Mile (Janko) Petrović ◆ Milan (Pavao) Popara, 1902. ◆ Jovan (Stojan) Popara, 1870. ◆ Đuro (Pane) Popara, 1884. ◆ Dragan (Tanasija) Popara, 1916. ◆ Vasiljija (Pane) Popara, 1850. ◆ Adam (Mišo) Popara, 1882. ◆ Đuro (Stojan) Popara, 1920. ◆ Milan (Jovan) Šukunda, 1875. ◆ Petar (Pane) Trivanović, 1911. ◆ Marko (Pane) Trivanović, 1899. ◆ Kuzman (Stanko) Trivanović, 1899. ◆ Ćiro (Adam) Trivanović, 1913. ◆ Stevo (Mihajlo) Vrga, 1904. ◆ Jovan (Đuro) Vrga, 1899.

NOVO SELO GLINSKO, kotar Glina (46 stradalih)

Mijo (Jandro) Parapatić, 1884. ◆ Mate (Tomo) Parapatić, 1885. ◆ Mara Parapatić, 1888. ◆ Kata (Janko) Parapatić, 1885. ◆ Josip (Janko) Parapatić, 1881. ◆ Jana Parapatić, 1885. ◆ Jana Parapatić, 1884. ◆ Jana Parapatić, 1883. ◆ Ivan (Jandro) Parapatić, 1883. ◆ Ivan (Janko) Parapatić, 1881. ◆ Toma (Mijo) Parapatić, 1925. ◆ Toma (Ivan) Parapatić, 1908. ◆ Mate (Mijo) Parapatić, 1908. ◆ Mate (Mate) Parapatić, 1908. ◆ Marko (Ivan) Parapatić, 1911. ◆ Ljubica (Josip) Parapatić, 1921. ◆ Kata (Janko) Parapatić, 1925. ◆ Kata Parapatić, 1913. ◆ Katica Parapatić, 1912. ◆ Josip (Mijo) Parapatić, 1923. ◆ Josip (Mate) Parapatić, 1921. ◆ Josip (Mijo) Parapatić, 1912. ◆ Jana (Franjo) Parapatić, 1914. ◆ Bara (Mate) Parapatić, 1916. ◆ Bara Parapatić, 1910. ◆ Slavko (Mate) Parapatić, 1933. ◆ Slavko (Mate) Parapatić, 1932. ◆ Slavko (Josip) Parapatić, 1931. ◆ Roža (Mate) Parapatić, 1929. ◆ Mijo (Mate) Parapatić, 1929. ◆ Kata (Janko) Parapatić, 1926. ◆ Jana (Mate) Parapatić, 1931. ◆ Jana (Mate) Parapatić, 1930. ◆ Vera (Tomo) Parapatić ◆ Nikola (Mato) Parapatić, 1938. ◆ Milka (Mato) Parapatić, 1936. ◆ Ljubica (Josip) Parapatić ◆ Ljubica (Josip) Parapatić, 1938. ◆ Jura (Mato) Parapatić, 1935. ◆ Ivica (Marko) Parapatić, 1940. ◆ Ivica (Josip) Parapatić, 1936. ◆ Mijo (Tomo) Ugarković, 1887. ◆ Franca (Janko) Ugarković, 1888. ◆ Toma (Mijo) Ugarković, 1925. ◆ Mara (Mijo) Ugarković, 1923. ◆ Ivan (Mijo) Ugarković, 1916.

OBLJAJ, kotar Glina (41 stradali)

Rade Baljak ◆ Uroš (Jovo) Baljak, 1917. ◆ Dmitar (Stojan) Baljak, 1905. ◆ Uroš (Lazo) Banjeglav, 1914. ◆ Adam (Dako) Božić, 1886. ◆ Stojan (Adam) Božić, 1904. ◆ Rade (Mićo) Čučković, 1902. ◆ Mile (Petar) Drašković, 1928. ◆ Mile (Tomo) Drašković, 1882. ◆ Stojan (Ilija) Dukić, 1906. ◆ Stojan (Ilija) Eremija, 1899. ◆ Ilija (Marko) Eremija ◆ Branko (Aleksa) Eremija, 1923. ◆ Dušan (Vujo) Jajić, 1910. ◆ Rade (Rade) Lončar, 1902. ◆ Milan (Vujo) Lončar, 1898. ◆ Mara (Miloš) Ljiljak, 1869. ◆ Mara (Jovan) Ljiljak, 1890. ◆ Petar (Vujo) Ljubičić, 1921. ◆ Mile (Pero) Ljubičić, 1901. ◆ Simo (Đuro) Madžarac, 1910. ◆ Đuro (Rade) Madžarac, 1937. ◆ Petar (Božo) Madžarac, 1882. ◆ Damjan (Đuro) Madžarac, 1897. ◆ Aleksa (Đuro) Madžarac, 1906. ◆ Jeka (Ilija) Miščević, 1890. ◆ Miloš (Vid) Mrkonja, 1902. ◆ Ostoja (Đuro) Nikolić, 1879. ◆ Petar (Jovan) Pejić, 1895. ◆ Milan (Vujo) Rakas, 1908. ◆ Jovan (Mile) Svrzikapa, 1895. ◆ Dragan (Miloš) Štula, 1920. ◆ Mile (Dmitar) Vujaklija, 1898. ◆ Božo (Rade) Vujaklija, 1914. ◆ Đuro (Filip) Vujaklija, 1874. ◆ Dragan (Nikola) Vujaklija, 1910. ◆ Marko (Nikola) Vujaklija, 1877. ◆ Petar (Miloš) Vujaklija, 1925. ◆ Rade (Petar) Vujaklija, 1906. ◆ Milka (Stevan) Vukmanović, 1923. ◆ Stevan (Nikola) Vukmanović, 1888.

RAVNO RAŠĆE, kotar Glina (15 stradalih)

Petar (Janko) Divjakinja, 1898. ◆ Mihajlo (Kuzman) Jović, 1904. ◆ Nikola (Pavao) Jović, 1908. ◆ Mile (Jandrija) Jović, 1872. ◆ Dušan (Petar) Kralj, 1897. ◆ Dušan (Lazo) Kralj, 1897. ◆ Stojan (Stevan) Kralj, 1894. ◆ Stanko (Petar) Kralj, 1907. ◆ Ilija (Pavao) Kralj, 1914. ◆ Nikola (Jovo) Krnjaić, 1884. ◆ Ljuban Resanović, 1920. ◆ Ilija (Petar) Resanović, 1870. ◆ Ranko (Dušan) Sarapa, 1919. ◆ Jovan (Đuro) Stojić, 1884. ◆ Marko (Marko) Velebit, 1907.

ROVIŠKA, kotar Glina (21 stradali)

Nenad (Pavao) Arbutina, 1922. ◆ ? (Petar) Arbutina, 1875. ◆ Pavao (Vasilj) Arbutina, 1899. ◆ Ana (Vasilj) Arbutina, 1895. ◆ Mile (Vasilj) Arbutina, 1892. ◆ Stevo / Stevan (Mile) Ivatović, 1915. ◆ Pero (Jovan) Ivatović, 1923. ◆ Jovan (Mile) Ivatović, 1902. ◆ Stojan (Ilija) Kralj, 1890. ◆ Stanko Kralj, 1888. ◆ Dušan (Petar) Meandžija, 1924. ◆ Pavao (Simo) Pajić, 1894. ◆ Maca (Đuro) Pavlović, 1902. ◆ Stojan (Ostoja) Slijepčević, 1902. ◆ Mile (Jovan) Tarabić, 1920. ◆ Mile (Nikola) Vučetić, 1902. ◆ Mile (Stevan) Vučetić, 1908. ◆ Stevo (Đuro) Žarković ◆ Nikola (Jovo) Žarković, 1928. ◆ Danica (Đuro) Žarković, 1927. ◆ Đuro (Jovan) Žarković, 1880.

ŠAŠEVA, kotar Glina (2 stradala)

Stevo (Lazo) Macakanja, 1910. ◆ Savan (Đuro) Momić, 1922.

ŠIBINE, kotar Glina (13 stradalih)

Jandrija (Luka) Đaković, 1875. ◆ Ilija Jandrić, 1888. ◆ Jeka (Stevo) Jandrić, 1899. ◆ Ilija (Jovo) Lazić, 1886. ◆ Dušan (Jovan) Macakanja, 1912. ◆ Stevan (Damjan) Macakanja, 1898. ◆ Stevo (Đuro) Macakanja, 1921. ◆ Đuro (Stevo) Macakanja, 1904. ◆ Miloš Madžarac, 1888. ◆ Nikola (Stanko) Miljević, 1900. ◆ Stanko Miljević ◆ Vasilj Popara, 1870. ◆ Gligo (Kuzman) Vujaković, 1872.

TRNOVAC GLINSKI, kotar Glina (38 stradalih)

Mile (Mijan) Banjanac, 1902. ◆ Joka (Đuro) Birač, 1876. ◆ Mile (Stevan) Birač, 1925. ◆ Mile (Đuro) Birač, 1875. ◆ Petar (Stanko) Birač, 1920. ◆ Bogdan (Miloš) Drekić, 1913. ◆ Mile Vasilj Drekić ◆ Evica (Božo) Drljača, 1880. ◆ Mile (Simo) Drljača, 1925. ◆ Đuro (Petar) Drljača, 1875. ◆ Dmitar (Kuzman) Radulović, 1903. ◆ Dušan (Kuzman) Radulović, 1909. ◆ Đuro (Kuzman) Radulović, 1902. ◆ Mile (Đuro) Radulović, 1909. ◆ Miloš (Stevo) Radulović, 1922. ◆ Jovan (Janko) Sanković, 1900. ◆ Luka (Miloš) Šukunda, 1895. ◆ Stanko (Dragan) Tintor, 1910. ◆ Dragan (Adam) Tintor, 1882. ◆ Lazo (Kuzman) Tintor, 1881. ◆ Janko (Petar) Tomić, 1907. ◆ Milan (Jovan) Vučković, 1924. ◆ Jovan (Božo) Vučković, 1898. ◆ Petar (Vasilj) Vučković, 1905. ◆ Janko (Vasilj) Vučković, 1917. ◆ Stanko (Vasilj) Vučković, 1912. ◆ Mojsija (Vasilj) Vučković, 1900. ◆ Savo (Ilija) Vučković, 1894. ◆ Stevan (Jovan) Vučković, 1902. ◆ Đuro (Jovan) Vučković, 1905. ◆ Adam (Miloš) Vučković, 1890. ◆ Janko (Miloš)

Vučković, 1882. ◆ Nikola (Mile) Vučković, 1870. ◆ Boško (Pavle) Vučković, 1922. ◆ Pavao (Jandrija) Vučković, 1897. ◆ Milutin (Nikola) Vučković, 1909. ◆ Mile (Ilija) Vučković, 1902. ◆ Milan (Stanko) Vučković, 1918.

TRTNIK GLINSKI, kotar Glina (3 stradala)

Jovan (Stevan) Nišević, 1912. ◆ Dušan (Mile) Prigmiz, 1918. ◆ Simo (Lazo) Tarbuk

VELIKI GRADAC, kotar Glina (2 stradala)

Mile Lončar ◆ Mile (Simo) Vujatović

VELIKI ŠUŠNJAR, kotar Glina (133 stradala)

Đuro Bogojević, 1897. ◆ Vaso Bogojević ◆ Ana Bogojević, 1870. ◆ Nikola Bogojević, 1941. ◆ Julika Bogojević, 1918. ◆ Ana Bogojević, 1880. ◆ Stanko Bogojević, 1933. ◆ Stojan Bogojević ◆ Milja Bogojević ◆ Jovan Bogojević ◆ Anka Bogović, 1908. ◆ Jovo Bogović, 1940. ◆ Petar Bogović, 1937. ◆ Stana Bogović, 1918. ◆ Ruža Bogović, 1914. ◆ Ana Bogović, 1885. ◆ Jovo Bogović, 1888. ◆ Stevan Bogović, 1940. ◆ Bosiljka Bogović, 1937. ◆ Slavka Bogović, 1929. ◆ Stoja Bogović, 1910. ◆ Ranko Bogović, 1936. ◆ Miljka Bogović, 1900. ◆ Ana Bogović, 1904. ◆ Jovan Bogović, 1871. ◆ Petra Bogović ◆ Ilija Bogović ◆ Dušan Brkić, 1909. ◆ Đurica Bunčić, 1880. ◆ Vasilj Bunčić, 1876. ◆ Vasilj Bunčić, 1939. ◆ Petar Bunčić, 1937. ◆ Dragica Bunčić, 1935. ◆ Stana Bunčić, 1911. ◆ Jovo Bunčić, 1895. ◆ Petar Bunčić, 1915. ◆ Stana Bunčić, 1916. ◆ Gligo Bunčić, 1908. ◆ Nikola Bunčić, 1911. ◆ Ilija Bunčić ◆ Dušan Čorak ◆ Stevo Drakulić ◆ ? (Stevan) Drakulić ◆ Stevan Drakulić ◆ Jovan Dražić, 1912. ◆ Stanko Dražić, 1917. ◆ Milan Dražić, 1903. ◆ Stojan Dražić, 1887. ◆ Stevo Dražić, 1909. ◆ Mile Dražić, 1883. ◆ Đuro Dražić, 1911. ◆ Milan Gruić, 1922. ◆ Mara Janjatović, 1886. ◆ Milica Janjatović ◆ Stana Janjatović ◆ Mara Janjatović ◆ Mara Janjatović ◆ Stevan Janjatović ◆ Vasilj Janjatović, 1886. ◆ Nikola Janjatović ◆ Jandrija Janjatović, 1886. ◆ Mile Janjatović, 1875. ◆ Stanko Janjatović ◆ Kata Jelovina, 1935. ◆ Branko Jelovina, 1923. ◆ Julika Jelovina ◆ Manda Končar ◆ Branko Končar ◆ Mile Končar ◆ Pavao Končar ◆ Jovan Končar, 1884. ◆ Simo Končar, 1891. ◆ Branko (Mile) Končar ◆ Ružica Krnjaić, 1895. ◆ Lazo Krnjaić, 1922. ◆ Janko Krnjaić, 1900. ◆ Stevo Krnjaić, 1910. ◆ Ljuba Krnjaić ◆ Bosa Krnjaić, 1927. ◆ Miloš Krnjaić, 1932. ◆ Boško Krnjaić, 1928. ◆ Miljka Krnjaić, 1919. ◆ Stoja Krnjaić, 1898. ◆ Lazo (Janko) Krnjaić ◆ Janko Krnjaić ◆ Mara Krnjaić, 1886. ◆ Stevo Krnjaić, 1909. ◆ Đuro Krnjaić ◆ ? (Stevan) Krnjaić ◆ Stevan Krnjaić ◆ Anka (Stevan) Krnjaić ◆ Julika (Stevan) Krnjaić ◆ Stana (Stevan) Krnjaić ◆ Julika (Milja) Krnjaić ◆ Milja Krnjaić ◆ Stevan Maričić, 1907. ◆ Anka Maričić ◆ Smiljana Maričić ◆ Stana Maričić ◆ Tanasija Maričić ◆ Stevan Maričić ◆ Ana Maričić ◆ Milan Maričić ◆ Kata Maričić ◆ Ilija Maričić ◆ Danica Maričić ◆ Vasilija Maričić ◆ Mara Martinović ◆ Petar Milobratović, 1918. ◆ Miladin Milobratović, 1919. ◆ Dušan Milobratović, 1909. ◆ Milan Milobratović, 1909. ◆ Petar Milobratović, 1909. ◆ Adam Nevajda ◆ Zora Podunavac, 1937. ◆ Dragan Podunavac, 1930. ◆ Jandrija Podunavac, 1950. ◆ Danica Podunavac, 1926. ◆ Smilja (Stanko) Podunavac ◆ Branko (Stanko) Podunavac ◆ Stevan Podunavac ◆

Danica Podunavac ◆ Anka Podunavac ◆ Đuro Polimac, 1881. ◆ ? Polimac ◆ Stana Polimac ◆ Nikola Rašić, 1907. ◆ Zorka Rašić, 1907. ◆ Stevo Rašić ◆ Jovan Rašić ◆ Draginja Tojagić ◆ Rade Tojagić ◆ Đuro Trkulja

VLAHOVIĆ, kotar Glina (71 stradali)

Adam (I.) Babić, 1902. ◆ Mara (Pavle) Baždar, 1927. ◆ Nikola (Petar) Borota, 1890. ◆ Janja (Petar) Bunčić ◆ Petar (Stojan) Bunčić, 1909. ◆ Vujo (Stojan) Demonja, 1925. ◆ Marko (Rade) Demonja, 1910. ◆ Miloš (Nikola) Demonja, 1885. ◆ Luka (Milan) Demonja, 1984. ◆ Sofija (Petar) Gaćeša, 1865. ◆ Stevo (Marko) Ivanić, 1902. ◆ Đuro (Jovan) Končar, 1921. ◆ Branko (Stanko) Meničanin, 1915. ◆ Stevo (Nikola) Meničanin ◆ Mićo (Stanko) Meničanin, 1913. ◆ Miloš Milanković, 1916. ◆ Stanko (Kuzman) Mišić ◆ Đuro (Milan) Mraković, 1921. ◆ Mile (Milan) Mraković, 1899. ◆ Stevo (Jovan) Mraković, 1923. ◆ Jovan (Vasilj) Mraković, 1904. ◆ Jovan (Petar) Mraković, 1876. ◆ Nikola (Miloš) Mraković, 1913. ◆ Jovo (Tanasije) Mraković, 1880. ◆ Ilija (Luka) Mraković, 1920. ◆ Stanko (Lazo) Mraković, 1903. ◆ Mile (Petar) Mraković, 1906. ◆ Ostoja (Stevan) Mraković, 1890. ◆ Joco (Mile) Mraković, 1919. ◆ Stanko (Petar) Mraković, 1907. ◆ Dušan (Miladin) Mraković, 1905. ◆ Marija (Adam) Mraković, 1926. ◆ Adam (Lazo) Mraković ◆ Stevan (Gligo) Mraković ◆ Mile (Gligo) Mraković ◆ Petar (Ilija) Mraković, 1888. ◆ Stojan (Jovan) Mraković, 1883. ◆ Petar (Stevan) Mraković, 1882. ◆ Stojan (Stevan) Mraković ◆ Stanko (Stevan) Mraković, 1906. ◆ Stevan (Jovan) Mraković, 1923. ◆ Petar (Đuro) Mraković, 1912. ◆ Stanko (Vasilj) Mraković, 1900. ◆ Vasilj (Kuzman) Mraković, 1872. ◆ Stana (Petar) Mraković, 1888. ◆ Vlado (Stevan) Mraković, 1923. ◆ Stevan (Nikola) Mraković ◆ Stanko (Adam) Mraković, 1892. ◆ Petar (Adam) Mraković, 1887. ◆ Adam (Nikola) Mraković, 1896. ◆ Adam (Mile) Mraković, 1920. ◆ Filip (Ilija) Mraković, 1905. ◆ Đuro (Stojan) Mraković, 1905. ◆ Gligo (Stanko) Mraković, 1903. ◆ Dušan (Janko) Mraković, 1905. ◆ Đuro (Milan) Nevajda, 1905. ◆ Stevo (Mile) Nevajda, 1914. ◆ Kuzman (Stojan) Nevajda, 1887. ◆ Petar (Jovan) Novaković, 1902. ◆ Dušan (Todor) Novaković, 1909. ◆ Marko Paropatić ◆ Mile (Nikola) Roksandić, 1873. ◆ Nikola (Jovan) Sarapa, 1909. ◆ Jovan (Jovan) Sarapa, 1882. ◆ Ilija (Petar) Sustolčić, 1908. ◆ Stevo (Petar) Šesto, 1887. ◆ Mile (Nikola) Šesto, 1915. ◆ Nikola (Nikola) Šesto, 1878. ◆ Petar (Mile) Šteković, 1919. ◆ Mile (Petar) Šteković, 1895. ◆ Joco (Svetozar) Vukojević, 1909.

BANSKI MORAVCI, kotar Vrginmost (53 stradala)

Mila (Jovan) Carević, 1865. ◆ Sava (Mile) Cvijanović, 1908. ◆ Milija (Đuro) Cvijanović, 1939. ◆ Smilja (Vasilj) Funduk, 1938. ◆ Sara (Petar) Funduk, 1901. ◆ Rade (Vasilj) Funduk, 1940. ◆ Mileva (Vasilije) Funduk, 1931. ◆ Ljubica (Marko) Funduk, 1912. ◆ Danica (Vasilije) Funduk, 1935. ◆ Anđelija (Ilija) Funduk, 1908. ◆ Pavao (Nikola) Gabrić, 1882. ◆ Nikola (Simo) Jakšić, 1926. ◆ Smilja (Miloš) Janjoš, 1940. ◆ Petar (Stevan) Janjoš, 1880. ◆ Mileva (Milić) Janjoš, 1918. ◆ Kata (Janko) Janjoš, 1882. ◆ Joka Janjoš, 1867. ◆ Jelica Janjoš, 1910. ◆ Dragica (Miloš) Janjoš, 1941. ◆ Đuro (Teodor) Mirić, 1905. ◆ Glišo (Đuro) Mirić, 1939. ◆ Teodor (Đuro) Mirić, 1937. ◆ Sava (Mile) Mirić, 1907. ◆ Milić (Teodor) Mirić, 1891. ◆ Milica (Petar) Mirić, 1865. ◆ Mile (Vasilj) Mirić, 1938. ◆ Marta (Pavao) Mirić, 1886. ◆ Marija

(Vasilj) Mirić, 1937. ◆ Dušan (Teodor) Mirić, 1899. ◆ Anka (Đuro) Mirić, 1889. ◆ Anđelija (Stanko) Mirić, 1881. ◆ Milica (Stanko) Opačić, 1928. ◆ Ljubica (Savo) Opačić, 1899. ◆ Julika (Adam) Opačić, 1894. ◆ Dragica (Stanko) Opačić, 1923. ◆ Božica (Petar) Opačić, 1912. ◆ Stanko (Pavao) Opačić, 1899. ◆ Vaso (Rade) Škaljac, 1923. ◆ Stjepan (Pavao) Škaljac, 1881. ◆ Rade (Đuro) Škaljac, 1889. ◆ Petar (Rade) Škaljac, 1927. ◆ Pavao (Rade) Škaljac, 1928. ◆ Pavao (Jovo) Škaljac, 1892. ◆ Mila (Petar) Škaljac, 1921. ◆ Božo (Vaso) Škaljac, 1912. ◆ Božo (Pavao) Škaljac, 1919. ◆ Anka (Rade) Škaljac, 1922. ◆ Anđelija (Aleksandra) Škaljac, 1877. ◆ Ljubica (Marko) Vučković, 1892. ◆ Nikola (Savo) Vučković, 1928. ◆ Mirko (Savo) Vučković, 1924. ◆ Milka (Savo) Vučković, 1911. ◆ Marko (Savo) Vučković, 1922.

BATINOVA KOSA, kotar Vrginmost (238 stradalih)

Zorka (Stevan) Ajdinović, 1934. ◆ Stojan (Petar) Ajdinović, 1900. ◆ Stoja Ajdinović, 1872. ◆ Stana (Jovan) Ajdinović, 1920. ◆ Sava (Josip) Ajdinović, 1891. ◆ Petar (Stevan) Ajdinović, 1938. ◆ Petar (Mile) Ajdinović, 1910. ◆ Jelica (Simo) Ajdinović, 1901. ◆ Evica (Tešo) Ajdinović, 1914. ◆ Stanica (Pajo) Ajdinović, 1909. ◆ Milka (Marko) Ajdinović, 1909. ◆ Milica (Nikola) Ajdinović, 1905. ◆ Đuka (Jovan) Ajdinović, 1905. ◆ Milka (Ostoja) Ajdinović, 1931. ◆ Mile (Mirko) Ajdinović, 1935. ◆ Milan (Ostoja) Ajdinović, 1935. ◆ Jovan (Ostoja) Ajdinović, 1932. ◆ Ilija (Nikola) Ajdinović, 1909. ◆ Dušan (Mile) Ajdinović, 1923. ◆ Dragan (Stojan) Ajdinović, 1925. ◆ Dušan (Damjan) Arlov, 1927. ◆ Ljuban (Jovan) Bodlović, 1910. ◆ Ljubica (Nikola) Bodlović, 1914. ◆ Kata (Stevan) Bodlović, 1886. ◆ Jovan (Petar) Bodlović, 1884. ◆ Miljka (Đuro) Bodlović, 1933. ◆ Petar (Nikola) Bodlović, 1900. ◆ Ljuban (Jovan) Bodlović, 1910. ◆ Pavao (Petar) Bodlović, 1915. ◆ Mile (Jovan) Bodlović, 1900. ◆ Đuro (Stanko) Bodlović, 1901. ◆ Dušan (Đuro) Bodlović, 1925. ◆ Soka (Petar) Borota, 1938. ◆ Ružica (Jovan) Borota, 1895. ◆ Pavao (Mile) Borota, 1861. ◆ Nikola (Petar) Borota, 1935. ◆ Nikola (Pavao) Borota, 1898. ◆ Nada (Nikola) Borota, 1925. ◆ Milka Borota, 1941. ◆ Milka (Stanko) Borota, 1893. ◆ Milka (Nikola) Borota, 1928. ◆ Ljubica (Miloš) Borota, 1890. ◆ Luka (Uroš) Borota, 1896. ◆ Evica (Petar) Borota, 1892. ◆ Draginja (Jovan) Borota, 1897. ◆ Darinka (Mirko) Borota, 1921. ◆ Anka (Pero) Borota, 1924. ◆ Ana (Pane) Borota, 1892. ◆ Stana (Đuro) Borota, 1926. ◆ Milka (Miloš) Borota, 1923. ◆ Mila (Jovan) Borota, 1901. ◆ Marica (Marko) Borota, 1904. ◆ Anka (Dušan) Borota, 1926. ◆ Petar (Dušan) Borota, 1930. ◆ Mirko (Petar) Borota, 1928. ◆ Milutin (Dušan) Borota, 1928. ◆ Đurađ (Dušan) Borota, 1911. ◆ Vlado (Nikola) Borota, 1920. ◆ Uroš (Luka) Borota, 1923. ◆ Slavko (Pavao / Pavle) Borota, 1921. ◆ Petar (Pavao / Pavle) Borota, 1905. ◆ Pero (Pajo) Borota, 1902. ◆ Pero (Miloš) Borota, 1920. ◆ Nikola (Jovan) Borota, 1895. ◆ Mirko (Pavao / Pavle) Borota, 1896. ◆ Mile (Petar) Borota, 1890. ◆ Đuro (Uroš) Borota, 1901. ◆ Đuro (Dušan) Borota, 1911. ◆ Dušan (Petar) Borota, 1910. ◆ Dušan (Petar) Borota, 1888. ◆ Petra (Pavao) Čavić, 1936. ◆ Milinka (Đuro) Čavić, 1886. ◆ Marica Čavić, 1893. ◆ Kata (Đuro) Čavić, 1915. ◆ Jelena (Petar) Čavić, 1915. ◆ Petra (Petar) Čavić, 1904. ◆ Julika (Milan / Mićan) Čavić, 1915. ◆ Mirko (Tanasije) Čavić, 1915. ◆ Mile (Mihajlo) Čavić, 1881. ◆ Tanasije (Jovan) Čavić, 1893. ◆ Stojan (Petar) Čavić, 1900. ◆ Slavko (Tanasije) Čavić, 1921. ◆ Pavao (Đuro) Čavić, 1912. ◆ Mirko (Tanasije) Čavić, 1915. ◆ Mirko (Jovan) Čavić, 1903. ◆ Mile (Mile) Čavić, 1891. ◆ Milan (Stojan) Čavić, 1921. ◆ Milan (Mićan) Čavić, 1926. ◆ Jovan (Mile) Čavić, 1911. ◆ Jovan (Đuro) Čavić, 1882. ◆ Đuro (Mićan)

Čavić, 1923. ◆ Dušan (Đuro) Čavić, 1904. ◆ Damjan (Mićan) Čavić, 1920. ◆ Božica (Pavao) Dević, 1883. ◆ Tešo (Miljkan) Dević, 1873. ◆ Savo (Tešo) Dević, 1908. ◆ Dušan (Tešo) Dević, 1919. ◆ Zorka (Mihajlo) Dragaš, 1925. ◆ Marija (Janko) Dragaš, 1895. ◆ Jelica Dragaš, 1895. ◆ Evica (Jovan) Dragaš, 1922. ◆ Dragica (Jovan) Dragaš, 1918. ◆ Danica (Mihajlo) Dragaš, 1921. ◆ Milka (Tanasije) Duždević, 1937. ◆ Anka (Tanasije) Duždević, 1933. ◆ Stevo (Miloš) Duždević, 1927. ◆ Stevanija (Jovan) Duždević, 1907. ◆ Stanica (Jovan) Duždević, 1887. ◆ Milka (Milan) Duždević, 1915. ◆ Mila (Petar) Duždević, 1930. ◆ Mila (Jovo) Duždević, 1903. ◆ Marija (Damjan) Duždević, 1882. ◆ Kata (Jovan) Duždević, 1877. ◆ Jovan (Jovan) Duždević, 1900. ◆ Janko (Jandro) Duždević, 1876. ◆ Ilija (Jovan) Duždević, 1914. ◆ Evica (Janko) Duždević, 1920. ◆ Anđa (Nikola) Duždević, 1936. ◆ Tanasije (Milan) Duždević, 1869. ◆ Bosiljka (Bogdan) Duždević, 1934. ◆ Milan (Nikola) Duždević, 1937. ◆ Draga (Jovan) Duždević, 1936. ◆ Tanasije (Ilija) Duždević, 1920. ◆ Petar Duždević, 1915. ◆ Stojan (Ilija) Duždević, 1921. ◆ Slavko (Ilija) Duždević, 1924. ◆ Petar (Matija) Duždević, 1906. ◆ Petar (Janko) Duždević, 1904. ◆ Pavao (Jovan) Duždević, 1922. ◆ Nikola (Miloš) Duždević, 1912. ◆ Mirko (Jovan) Duždević, 1926. ◆ Milan (Jovan) Duždević, 1923. ◆ Jandre (Janko) Duždević, 1902. ◆ Ilija (Tanasije) Duždević, 1900. ◆ Đuro (Miloš) Duždević, 1918. ◆ Damjan (Janko) Duždević, 1900. ◆ Mile (Matija) Ivković, 1886. ◆ Milan (Mile) Ivković, 1909. ◆ Matija (Mile) Ivković, 1920. ◆ Jovan (Mile) Ivković, 1916. ◆ Petra (Simo) Jakšić, 1921. ◆ Petra (Adam) Jakšić, 1925. ◆ Petar (Stojan) Jakšić, 1892. ◆ Nikola (Simo) Jakšić, 1933. ◆ Milica (Pavao) Jakšić, 1895. ◆ Evica Jakšić, 1898. ◆ Dušan (Rade) Jakšić, 1902. ◆ Branko (Simo) Jakšić, 1936. ◆ Stana (Miloš) Jakšić, 1936. ◆ Stevo (Adam) Jakšić, 1921. ◆ Simo (Stojan) Jakšić, 1902. ◆ Rade (Pavle) Jakšić, 1926. ◆ Pavao (Luka) Jakšić, 1904. ◆ Nikola (Petar) Jakšić, 1910. ◆ Miloš (Petar) Jakšić, 1914. ◆ Mićo (Luka) Jakšić, 1891. ◆ Luka (Petar) Jakšić, 1870. ◆ Luka (Đuro) Jakšić, 1918. ◆ Stevo (Adam) Jakšić, 1921. ◆ Simo (Stojan) Jakšić, 1902. ◆ Rade (Pavao) Jakšić, 1918. ◆ Pavao (Luka) Jakšić, 1904. ◆ Nikola (Petar) Jakšić, 1910. ◆ Miloš (Petar) Jakšić, 1914. ◆ Mićo (Luka) Jakšić, 1891. ◆ Luka (Petar) Jakšić, 1870. ◆ Luka (Đuro) Jakšić, 1918. ◆ Đuro (Rade) Jakšić, 1900. ◆ Dušan (Simo) Jakšić, 1920. ◆ Adam (Luka) Jakšić, 1903. ◆ Jelica (Matija) Janjanin, 1890. ◆ Nikola (Stojan) Janjanin, 1881. ◆ Evica (Jovan) Kajganić, 1902. ◆ Milica Letica, 1887. ◆ Mile (Savo) Letica, 1902. ◆ Janja Letica, 1895. ◆ Damjan (Simo) Letica, 1880. ◆ Mile (Damjan) Letica, 1905. ◆ Matija (Savo) Letica, 1893. ◆ Mila (Simo) Manojlović, 1884. ◆ Gojko (Dušan) Manojlović, 1940. ◆ Petar (Nikola / Simo) Manojlović, 1879. ◆ Pavao (Petar) Manojlović, 1914. ◆ Nikola (Petar) Manojlović, 1923. ◆ Milan (Petar) Manojlović, 1909. ◆ Miloš Miščević, 1916. ◆ Milka (Petar) Nosić, 1929. ◆ Milka (Pavao) Nosić, 1906. ◆ Mila (Đuro) Nosić, 1935. ◆ Dragica (Petar) Nosić, 1934. ◆ Rade (Petar) Nosić, 1927. ◆ Dragan (Petar) Nosić, 1931. ◆ Simo (Petar) Nosić, 1935. ◆ Mara (Petar / Đuro) Nosić, 1937. ◆ Petar (Petar) Nosić, 1904. ◆ Nikola (Đuro) Nosić, 1883. ◆ Đuro (Nikola) Nosić, 1907. ◆ Matija (Mile) Obradović, 1901. ◆ Mirko (Đuro) Ostojić, 1903. ◆ Mile (Đuro) Ostojić, 1900. ◆ Stanica (Petar) Radošević, 1899. ◆ Stanica (Marko) Radošević, 1914. ◆ Stanica (Ilija) Radošević, 1937. ◆ Marko (Ilija) Radošević, 1939. ◆ Milka (Tešo) Radošević, 1922. ◆ Milka (Jovo) Radošević, 1915. ◆ Mila Radošević, 1873. ◆ Jelica Radošević, 1876. ◆ Dragica (Nikola) Radošević, 1913. ◆ Stanica (Mirko) Radošević, 1931. ◆ Đuro (Mirko) Radošević, 1931. ◆ Mile (Marko) Radošević, 1938. ◆ Tešo (Tanasije) Radošević, 1892. ◆ Ilija (Marko) Radošević, 1916. ◆ Dragan (Tešo)

Radošević, 1923. ◆ Milka (Stevan) Ratković, 1878. ◆ Julika (Jovan) Ratković, 1912. ◆ Evica Ratković, 1901. ◆ Miloš (Petar) Ratković, 1931. ◆ Petar (Stanko) Ratković, 1906. ◆ Nikola (Stanko) Ratković, 1915. ◆ Ostoja (Mile) Stojković, 1908. ◆ Ilija (Jovan) Sučević, 1923. ◆ Stana Šapić, 1915. ◆ Petra (Stanko) Šapić, 1873. ◆ Nebojša (Damjan) Šapić, 1938. ◆ Stojan (Mišo) Šapić, 1906. ◆ Damjan (Mile / Mišo) Šapić, 1914. ◆ Stoja (Jovan) Vranešević, 1888. ◆ Ljuban (Adam) Vranešević, 1940. ◆ Božica (Pavao) Vranešević, 1890. ◆ Milka (Jovan) Vranešević, 1930. ◆ Nikola (Janko) Vranešić / Vranešević, 1884. ◆ Mile (Jovan) Vranešić / Vranešević, 1917. ◆ Adam (Jovan) Vranešić / Vranešević, 1914. ◆ Evica Zavišić, 1890. ◆ Petar (Ilija) Zavišić, 1907. ◆ Ilija Zavišić, 1887.

BLATUŠA, kotar Vrginmost (329 stradalih)

Stanica (Stojan) Ajdinović, 1926. ◆ Ljubica (Simo) Ajdinović, 1903. ◆ Evica (Stojan) Ajdinović, 1935. ◆ Dragica (Stojan) Ajdinović, 1928. ◆ Milan (Đuro) Barak, 1912. ◆ Đurađ (Đuro) Barak, 1910. ◆ Janko (Miloš) Bekić, 1908. ◆ Todor (Luka) Bojanjac, 1874. ◆ Vasilj (Janko) Bojanjac, 1885. ◆ Mile (Vasilj) Bojanjac, 1921. ◆ Milan (Simo) Bojanjac, 1918. ◆ Lazo (Stevan) Bojanjac, 1919. ◆ Janja (Stevan) Car, 1889. ◆ Stojan (Milan) Car, 1936. ◆ Stanica (Milan) Car, 1931. ◆ Marija (Milan) Car, 1927. ◆ Jelena (Milan) Car, 1925. ◆ Ana (Stojan) Car, 1888. ◆ Vaso (Rade) Car, 1914. ◆ Stanko (Rade) Car, 1901. ◆ Mile (Petar) Car, 1898. ◆ Mane (Matija) Car, 1911. ◆ Jovan (Rade) Car, 1912. ◆ Đuro (Petar) Car, 1906. ◆ Adam (Matija) Car, 1898. ◆ Stanica (Petar) Čiča, 1918. ◆ Stanica (Pavao) Čiča, 1892. ◆ Vasilija (Savo) Čiča, 1898. ◆ Stanko (Gajo) Čiča, 1936. ◆ Stana (Nikola) Čiča, 1910. ◆ Milka (Gajo) Čiča, 1937. ◆ Marica (Gajo) Čiča, 1940. ◆ Milka (Simo) Čiča, 1909. ◆ Mile (Stanko) Čiča, 1900. ◆ Miloš (Mile) Čiča, 1920. ◆ Mile (Mile) Čiča, 1900. ◆ Đuro (Mojsije) Dobrić, 1876. ◆ Rade (Đuro) Dobrić, 1894. ◆ Mile (Miloš) Dobrić, 1890. ◆ Milan (Ilija) Dobrić, 1919. ◆ Rade (Đuro) Dobrić, 1894. ◆ Mile (Miloš) Dobrić, 1890. ◆ Milan (Ilija) Dobrić, 1919. ◆ Rade (Milivoj) Dugošija, 1886. ◆ Dušan (Vujo) Dugošija, 1909. ◆ Petar (Stojan) Dugošija, 1925. ◆ Matija (Stojan) Dugošija, 1915. ◆ Vujo (Vujo) Dugošija, 1885. ◆ Stojan (Matija) Dugošija, 1888. ◆ Stojan (Ignjatije) Đanković, 1882. ◆ Mila (Stojan) Đanković, 1906. ◆ Anka (Petar) Đanković, 1881. ◆ Miloš (Ilija) Đanković, 1906. ◆ Matija (Nikola) Đanković, 1900. ◆ Petar (Đuro) Đanković, 1897. ◆ Nikola Đanković, 1900. ◆ Mile (Đuro) Đanković, 1905. ◆ Milan (Mile) Đanković, 1922. ◆ Jovan (Matija) Đanković, 1897. ◆ Milica Gubić, 1875. ◆ Evica (Stojan) Gubić, 1923. ◆ Stojan (Simo) Gubić, 1883. ◆ Miloš (Mihajlo) Gvozdić, 1901. ◆ Simica (Nikola) Gvozdić, 1891. ◆ Petar (Nikola) Gvozdić, 1888. ◆ Nikola (Milan) Gvozdić, 1934. ◆ Mila (Rade) Gvozdić, 1912. ◆ Mila (Mihajlo) Gvozdić, 1882. ◆ Mihajlo (Mile) Gvozdić, 1926. ◆ Bosiljka (Milan) Gvozdić, 1940. ◆ Blagoje (Janko) Gvozdić, 1903. ◆ Rade (Simo) Gvozdić, 1901. ◆ Petar (Stevan) Gvozdić, 1905. ◆ Petar (Pavao / Pavle) Gvozdić, 1900. ◆ Mile (Stevan) Gvozdić, 1901. ◆ Jovan (Simo) Gvozdić, 1897. ◆ Jovan (Jovan) Gvozdić, 1896. ◆ Janko (Mihajlo) Gvozdić, 1904. ◆ Ilija (Pavao) Gvozdić, 1908. ◆ Milan (Marko) Ivković, 1921. ◆ Marko (Jovan) Ivković, 1897. ◆ Miloš (Pavao) Jakšić, 1882. ◆ Ružica (Nikola) Janjanin, 1881. ◆ Ana (Miloš) Janjanin, 1874. ◆ Mojsije (Ilija) Janjanin, 1899. ◆ Bogdan (Pane) Janjanin, 1909. ◆ Simo (Ilija) Janjanin, 1900. ◆ Petar (Nikola) Janjanin, 1910. ◆ Pavao (Miloš) Janjanin, 1877. ◆ Pane (Petar) Janjanin, 1879. ◆ Nikola (Mile) Janjanin, 1889. ◆ Vujo (Ilija) Janjanin, 1899. ◆ Milutin (Pane)

Janjanin, 1910. ◆ Mile (Pavao) Janjanin, 1914. ◆ Mile (Ilija) Janjanin, 1910. ◆ Mile (Nikola) Janjanin, 1907. ◆ Ilija (Vujo) Janjanin, 1900. ◆ Bogdan (Pane) Janjanin, 1909. ◆ Tanasije (Jovan) Kajganić, 1904. ◆ Pavao (Jovan) Kajganić, 1920. ◆ Milutin (Mile) Kajganić, 1906. ◆ Mile (Đuro) Kajganić, 1914. ◆ Ljuban (Božo) Kajganić, 1917. ◆ Janko (Đuro) Kajganić, 1915. ◆ Stanko (Janko) Kraguljac, 1892. ◆ Simo (Teodor) Kukulj, 1861. ◆ Milka (Matija) Kukulj, 1904. ◆ Milica (Mirko) Kukulj, 1928. ◆ Milan (Mile) Kukulj, 1930. ◆ Evica (Mirko) Kukulj, 1930. ◆ Dragica (Mile) Kukulj, 1923. ◆ Dragan Kukulj, 1921. ◆ Ana (Mile) Kukulj, 1880. ◆ Nikola (Janko) Kukulj, 1925. ◆ Milan (Mile) Kukulj, 1925. ◆ Đoko (Nikola) Kukulj, 1923. ◆ Vujo (Petar) Kukulj, 1900. ◆ Stojan (Teodor) Kukulj, 1909. ◆ Stanko (Stojan) Kukulj, 1900. ◆ Simo (Đuro) Kukulj, 1904. ◆ Rade (Ilija) Kukulj, 1895. ◆ Rade (Ostoja) Kukulj, 1903. ◆ Petar (Simo) Kukulj, 1917. ◆ Petar (Simo) Kukulj, 1902. ◆ Ostoja (Stojan) Kukulj, 1878. ◆ Miloš (Pavao / Pavle) Kukulj, 1896. ◆ Miloš (Janko) Kukulj, 1890. ◆ Miloš (Ilija) Kukulj, 1887. ◆ Miloš (Nikola) Kukulj, 1880. ◆ Mile (Ilija) Kukulj, 1911. ◆ Marko (Nikola) Kukulj, 1919. ◆ Jovan (Simo) Kukulj, 1907. ◆ Jovan (Nikola) Kukulj, 1913. ◆ Jovan (Mihajlo) Kukulj, 1897. ◆ Janko (Jovan) Kukulj, 1890. ◆ Stanica (Matija) Lacković, 1932. ◆ Dragan (Stevan) Lacković, 1903. ◆ Mile (Nikola) Lončar, 1896. ◆ Matija (Nikola) Lončar, 1894. ◆ Đuro (Nikola) Lončar, 1900. ◆ Dušan (Pavao) Milić, 1904. ◆ Stanica (Dmitar) Milić, 1875. ◆ Petar (Ilija) Milić, 1935. ◆ Milka (Stojan) Milić, 1904. ◆ Marica (Luka) Milić, 1864. ◆ Ljubica (Marko) Milić, 1917. ◆ Ljubica (Đurađ) Milić, 1921. ◆ Jelica (Petar) Milić, 1902. ◆ Evica (Vasilj) Milić, 1908. ◆ Ilija (Petar) Milić, 1904. ◆ Evica (Luka) Milić, 1901. ◆ Danica (Pavao) Milić, 1931. ◆ Božo (Ilija) Milić, 1923. ◆ Milunka (Marko) Milić, 1928. ◆ Đuro (Nikola) Milić, 1880. ◆ Rade (Petar) Milić, 1896. ◆ Nikola (Đuro) Milić, 1913. ◆ Milutin (Petar) Milić, 1922. ◆ Jovan (Nikola) Milić, 1902. ◆ Jovan (Jovan) Milić, 1896. ◆ Rade (Petar) Milić, 1896. ◆ Nikola (Đuro) Milić, 1913. ◆ Milutin (Petar) Milić, 1922. ◆ Jovan (Nikola) Milić, 1902. ◆ Jovan (Jovan) Milić, 1896. ◆ Đuro (Petar) Mišević, 1916. ◆ Rade (Mile) Mraović, 1902. ◆ Veljko (Matija) Mutić, 1933. ◆ Stevanija (Milutin) Mutić, 1936. ◆ Slavko (Đuro) Mutić, 1930. ◆ Petar (Matija) Mutić, 1937. ◆ Milka (Milan) Mutić, 1926. ◆ Mileva (Mile) Mutić, 1896. ◆ Mila (Đuro) Mutić, 1904. ◆ Mila (Đuro) Mutić, 1910. ◆ Ljubica (Đurađ) Mutić, 1920. ◆ Kata (Ilija) Mutić, 1896. ◆ Ilija (Matija) Mutić, 1940. ◆ Dragica (Stojan) Mutić, 1907. ◆ Anka (Matija) Mutić, 1934. ◆ Anđelija (Matija) Mutić, 1885. ◆ Stana (Savo) Nišević, 1901. ◆ Simica (Gojko) Nišević, 1927. ◆ Miloš (Dušan) Nišević, 1932. ◆ Milka (Dušan) Nišević, 1934. ◆ Milan (Miloš) Nišević, 1940. ◆ Mila (Đuro) Nišević, 1885. ◆ Evica (Dušan) Nišević, 1930. ◆ Đuro (Miloš) Nišević, 1935. ◆ Dragica (Đuro) Nišević, 1912. ◆ Dragica (Dušan) Nišević, 1937. ◆ Danica (Miloš) Nišević, 1938. ◆ Bogdanka (Dušan) Nišević, 1940. ◆ Janja (Miloš) Nišević, 1885. ◆ Đuro (Petar) Nišević, 1916. ◆ Miloš (Petar) Nišević, 1909. ◆ Jovan (Miloš) Nišević, 1909. ◆ Gojko (Miloš) Nišević, 1887. ◆ Stanica (Rade) Oreščanin, 1889. ◆ Rade (Matija) Oreščanin, 1874. ◆ Evica (Stevo) Oreščanin, 1900. ◆ Dragica (Gojko) Oreščanin, 1929. ◆ Stojan (Rade) Oreščanin, 1902. ◆ Stanko (Stojan) Oreščanin, 1934. ◆ Stana (Tešo) Oreščanin, 1922. ◆ Rade (Stojan) Oreščanin, 1925. ◆ Milka (Stojan) Oreščanin, 1932. ◆ Mila (Marko) Oreščanin, 1870. ◆ Marija (Stojan) Oreščanin, 1930. ◆ Ljubica (Rade) Oreščanin, 1935. ◆ Kata (Rade) Oreščanin, 1908. ◆ Ilija (Stojan) Oreščanin, 1936. ◆ Gajo (Matija) Oreščanin, 1871. ◆ Dragica (Stojan) Oreščanin, 1940. ◆ Dragica (Rade) Oreščanin, 1935. ◆ Anica (Stojan) Oreščanin, 1905. ◆ Stevan (Miloš) Oreščanin,

1910. ◆ Miloš (Rade) Oreščanin, 1892. ◆ Teodor (Dmitar) Oreščanin, 1891. ◆ Stevan (rade) Oreščanin, 1891. ◆ Rade (Mirko) Oreščanin, 1906. ◆ Rade (Miloš) Oreščanin, 1878. ◆ Rade (Gajo) Oreščanin, 1895. ◆ Petar (Mojsije) Oreščanin, 1897. ◆ Nikola (Miloš) Oreščanin, 1914. ◆ Nikola (Janko) Oreščanin, 1898. ◆ Nikola (Gajo) Oreščanin, 1902. ◆ Milutin (Rade) Oreščanin, 1889. ◆ Miloš (Rade) Oreščanin, 1890. ◆ Mile (Rade) Oreščanin, 1923. ◆ Nikola (Miloš) Oreščanin, 1914. ◆ Mile (Rade) Oreščanin, 1915. ◆ Matija (Marko) Oreščanin, 1885. ◆ Jovan (Rade) Oreščanin, 1902. ◆ Jovan (Matija) Oreščanin, 1905. ◆ Janko (Stanko) Oreščanin, 1906. ◆ Janko (Pavao / Pavle) Oreščanin, 1889. ◆ Ilija (Janko) Oreščanin, 1908. ◆ Ilija (Đuro) Oreščanin, 1912. ◆ Gojko (Đuro) Oreščanin, 1908. ◆ Đuro (Pavao / Pavle) Oreščanin, 1907. ◆ Dušan (Mihajlo) Oreščanin, 1912. ◆ Mile (Nikola) Polojac, 1910. ◆ Teodor (Pavao) Popović, 1863. ◆ Rade (Božo) Poštić, 1885. ◆ Božo (Miloš) Poštić, 1899. ◆ Stana (Milan) Ralić, 1941. ◆ Pava (Milan) Ralić, 1935. ◆ Ljubica (Pavao) Ralić, 1908. ◆ Jelena (Miloš) Ralić, 1927. ◆ Dušanka (Milan) Ralić, 1937. ◆ Draga (Milan) Ralić, 1939. ◆ Anđelija (Simo) Ralić, 1891. ◆ Ljuban (Božo) Rkman, 1917. ◆ Simo (Nikola) Samardžija, 1939. ◆ Danica (Petar) Šapić, 1929. ◆ Sava (Trifun) Šapić, 1908. ◆ Sava (Luka) Šapić, 1909. ◆ Pava (Petar) Šapić, 1936. ◆ Miloš (Mile) Šapić, 1940. ◆ Miloš (Dušan) Šapić, 1934. ◆ Milorad (Stanko) Šapić, 1932. ◆ Milka (Ranko) Šapić, 1937. ◆ Mile (Miloš) Šapić, 1909. ◆ Mioljka (Matija) Šapić, 1902. ◆ Mika (Teodor) Šapić, 1913. ◆ Makovija (Vasilj) Šapić, 1880. ◆ Ljubica (Nikola) Šapić, 1926. ◆ Ljubica (Dušan) Šapić, 1936. ◆ Evica (Petar) Šapić, 1892. ◆ Dragica (Pavao) Šapić, 1920. ◆ Dragan (Ranko) Šapić, 1936. ◆ Dragan (Petar) Šapić, 1938. ◆ Stana (Teodor) Šapić, 1900. ◆ Ružica (Stanko) Šapić, 1931. ◆ Petar (Stanko) Šapić, 1929. ◆ Milka (Stanko) Šapić, 1898. ◆ Mile (Simo) Šapić, 1936. ◆ Dragica (Lazo) Šapić, 1920. ◆ Ranko (Teodor) Šapić, 1912. ◆ Rade (Lazo) Šapić, 1918. ◆ Petar (Teodor) Šapić, 1907. ◆ Petar (Pavao / Pavle) Šapić, 1902. ◆ Ninko (Nikola) Šapić, 1900. ◆ Nikola (Miloš) Šapić, 1897. ◆ Milan / Mile (Lazo) Šapić, 1917. ◆ Dušan (Miloš) Šapić, 1901. ◆ Miloš (Mile) Tarbuk, 1898. ◆ Stanko (Nikola) Trkulja, 1879. ◆ Miloš (Petar) Trkulja, 1938. ◆ Milica (Mihajlo) Trkulja, 1912. ◆ Evica (Petar) Trkulja, 1936. ◆ Božo (Petar) Trkulja, 1934. ◆ Stana (Mile) Trkulja, 1925. ◆ Stana (Kojo) Trkulja, 1877. ◆ Milka (Stevan) Trkulja, 1905. ◆ Ćiro (Đuro) Trkulja, 1933. ◆ Stana (Miloš) Trkulja, 1925. ◆ Stana (Miloš) Trkulja, 1880. ◆ Pavao (Đuro) Trkulja, 1930. ◆ Mićo (Đuro) Trkulja, 1935. ◆ Ljubica (Vasilj) Trkulja, 1900. ◆ Ljubica (Simo) Trkulja, 1900. ◆ Danica (Stanko) Trkulja, 1916. ◆ Rade (Mile) Trkulja, 1889. ◆ Stojan (Ilija / Mile) Trkulja, 1916. ◆ Rade (Mile) Trkulja, 1889. ◆ Petar (Stanko) Trkulja, 1909. ◆ Petar (Jandro) Trkulja, 1902. ◆ Nikola (Petar) Trkulja, 1907. ◆ Nikola (Pavao / Pavle) Trkulja, 1906. ◆ Miljkan (Pavao / Pavle) Trkulja, 1908. ◆ Miloš (Rade) Trkulja, 1906. ◆ Milan (Đuro) Trkulja, 1925. ◆ Ljuban (Đuro) Trkulja, 1920. ◆ Đuro (Jovan) Trkulja, 1900. ◆ Milutin (Jovan) Ulemek, 1897. ◆ Dušan (Milutin) Ulemek, 1921. ◆ Petar (Đuro) Vorkapić, 1912. ◆ Stanica Vorkapić, 1895. ◆ Sava (Stevan) Vorkapić, 1932. ◆ Marica (Petar) Vorkapić, 1902. ◆ Ljubica (Josip) Vorkapić, 1907. ◆ Đuro (Simo) Vorkapić, 1881. ◆ Božo (Stevan) Vorkapić, 1931. ◆ Boja (Stojan) Vorkapić, 1905. ◆ Anica (Petar) Vorkapić, 1901. ◆ Anica (Luka) Vorkapić, 1888. ◆ Stanko (Matija) Vukičević, 1893.

BOVIĆ, kotar Vrginmost (53 stradala)

Marko (Stanko) Aralica, 1911. ◆ Ana Arlov, 1882. ◆ Đuro (Teodor) Borota, 1868. ◆ Milan (Petar) Borota, 1919. ◆ Milan (Jovo) Borota, 1905. ◆ Marko (Đuro) Borota, 1895. ◆ Đuro (Simo) Borota, 1898. ◆ Anka (Jovo) Gledić, 1925. ◆ Stevan (Vaso) Gledić, 1899. ◆ Marija (Jovan) Gledić, 1886. ◆ Jovan (Mile) Gledić, 1882. ◆ Đuro (Pavao) Gledić, 1862. ◆ Đuro (Vujo) Gledić, 1921. ◆ Petar (Dušan) Guberina, 1914. ◆ Simo (Pane) Jovanović, 1881. ◆ Jandre (Damjan) Knežević, 1862. ◆ Stanica (Nikola) Mraović, 1875. ◆ Tošo (Savo) Mraović, 1880. ◆ Stana Mraović, 1871. ◆ Milka (Jandro) Mraović, 1904. ◆ Mile (Marko) Mraović, 1878. ◆ Mile (Đuro) Mraović, 1900. ◆ Jandre (Damjan) Mraović, 1874. ◆ Anđelija (Pavao) Mraović, 1876. ◆ Damjan (Đuro) Mraović, 1899. ◆ Vujo (Marko) Mraović, 1899. ◆ Rade (Damjan) Mraović, 1929. ◆ Jovan (Teodor) Mraović, 1900. ◆ Adam (Đuro) Mraović, 1882. ◆ Nikola (Vaso) Radanović, 1895. ◆ Dušan (Nikola) Radanović, 1918. ◆ Rade (Damjan) Ratković, 1922. ◆ Jovan (Eremija) Stanojević, 1875. ◆ Marko (Jovan) Stanojević, 1912. ◆ Milan (Adam) Varcalija, 1904. ◆ Stana (Gajo) Zimonja, 1899. ◆ Milan (Đuro) Zimonja, 1930. ◆ Marija (Stevan) Zimonja, 1878. ◆ Đuro (Stanko) Zimonja, 1897. ◆ Stanko (Tanasije) Živković, 1909. ◆ Živko (Rade) Živković, 1938. ◆ Marija (Jakov) Živković, 1897. ◆ Anđelija (Jovan) Živković, 1874. ◆ Nikola (Vid) Živković, 1875. ◆ Simo Živković, 1898. ◆ Rade (Nikola) Živković, 1895. ◆ Petar (Simo) Živković, 1876. ◆ Mojsije (Simo) Živković, 1877. ◆ Milka (Mojsije) Živković, 1915. ◆ Milan (Nikola) Živković, 1923. ◆ Milan (Mojsije) Živković, 1912. ◆ Jovan (Mojsije) Živković, 1900. ◆ Damjan (Đuro) Živković, 1897.

BRNJAVAC, kotar Vrginmost (61 stradali)

Mile (Božo) Bulat, 1896. ◆ Jandre (Nikola) Crevar, 1904. ◆ Đuro (Mile) Crevar, 1898. ◆ Anka (Mile) Crevar, 1909. ◆ Stojan (Miloš) Crevar, 1878. ◆ Savo (Savo) Crevar, 1870. ◆ Miloš (Đuro) Crevar, 1868. ◆ Miloš (Nikola) Crevar, 1867. ◆ Vasilj (Pavle) Crevar, 1894. ◆ Vasilj (Đuro) Crevar, 1882. ◆ Savo (Jovan) Crevar, 1887. ◆ Nikola (Dmitar) Crevar, 1887. ◆ Đuro (Dmitar) Crevar, 1892. ◆ Simo (Jovan) Crevar, 1912. ◆ Savo (Dmitar) Crevar, 1914. ◆ Rade (Mile) Crevar, 1902. ◆ Petar (Nikola) Crevar, 1915. ◆ Matija (Mile) Crevar, 1907. ◆ Janko (Vasilj) Crevar, 1904. ◆ Jandre (Đurađ) Crevar, 1914. ◆ Jandre (Nikola) Crevar, 1904. ◆ Đuro (Vasilj) Crevar, 1910. ◆ Dušan (Vasilj) Crevar, 1902. ◆ Đuro (Nikola) Crevar, 1898. ◆ Petar (Miloš) Crevar, 1900. ◆ Mile (Marko) Crevar, 1907. ◆ Ilija (Pavle) Dobrić, 1887. ◆ Nikola (Mile) Gvojić, 1879. ◆ Mile (Đurađ) Gvojić, 1878. ◆ Pavao (Mile) Gvojić, 1889. ◆ Đuro (Simo) Gvojić, 1891. ◆ Milan (David) Gvojić, 1900. ◆ Đuro (Simo) Gvojić, 1911. ◆ Đuro (Miloš) Gvojić, 1908. ◆ Dušan (Vasilj) Gvojić, 1898. ◆ Đuro (Simo) Gvojić, 1910. ◆ Stanko (David) Jovičić, 1901. ◆ Stevan Lukač, 1905. ◆ Simo (Adam) Lukač, 1880. ◆ Dušan (Janko) Ljubičić, 1901. ◆ Vasilj (Jovan) Malbaša, 1884. ◆ Mile (Đuro) Malbaša, 1892. ◆ Joco (Tomo) Miličević, 1875. ◆ Simo (Tomo) Miličević, 1890. ◆ Petar (Simo) Miličević, 1886. ◆ Nikola (Simo) Miličević, 1894. ◆ Ilija (Petar) Miličević, 1886. ◆ Stojan Miličević, 1895. ◆ Mile (Stojan) Miličević, 1920. ◆ Marko (Jovan) Miličević, 1916. ◆ Dušan (Petar) Miličević, 1901. ◆ Dmitar (Ilija) Miličević, 1903. ◆ Đuro (Vujo) Popović, 1904. ◆ Mile (Đuro) Radujković, 1905. ◆ Đurađ (Miloš) Rodić, 1873. ◆ Vojislav (Đuro) Rodić, 1915. ◆ Stevan (Đurađ) Rodić, 1912. ◆ Mile

(Matija) Rupić, 1912. ◆ Janko (Milić) Vignjević, 1917. ◆ Jovan (Ilija) Vignjević, 1901. ◆ Đuro (Miloš) Vignjević, 1904.

BUKOVICA, kotar Vrginmost (184 stradala)

Rade (Dmitar) Aralica, 1900. ◆ Đuro (Dmitar) Aralica, 1903. ◆ Petar (Dmitar) Aralica, 1899. ◆ Milan (Rade) Aralica, 1919. ◆ Ljubomir (Milutin) Aralica, 1920. ◆ Ilija / Ilija-Milan (Milutin) Aralica, 1906. ◆ Đuro (Dmitar) Aralica, 1903. ◆ Nikola (Stevan) Banda, 1901. ◆ Dmitar (Mile) Bekić, 1874. ◆ Petar (Dmitar) Bekić, 1892. ◆ Pavao (Petar) Bekić, 1914. ◆ Milutin (Jovan) Bekić, 1922. ◆ Mile (Dmitar / S.) Bekić, 1905. ◆ Dmitar (Dmitar) Bekić, 1912. ◆ Simo (Janko) Bodlović, 1886. ◆ Mile (Janko) Bodlović, 1886. ◆ Milan (Jovan) Bodlović, 1922. ◆ Dmitar (Jandro) Bodlović, 1900. ◆ Zorka (Milan) Borota, 1938. ◆ Mila (Milan) Borota, 1934. ◆ Milka (Milan) Borota, 1932. ◆ Marica (Marko) Borota, 1905. ◆ Ljubica (Milan) Borota, 1928. ◆ Dragica (Milan) Borota, 1940. ◆ Bosiljka (Milan) Borota, 1936. ◆ Nikola (Đuro) Cvjetićanin, 1894. ◆ Pavao (Gnjatije) Čalić, 1895. ◆ Ljubica (Jovan) Dragaš, 1902. ◆ Jandre (Petar) Dragaš, 1856. ◆ Gojko (Marko) Dragaš, 1931. ◆ Petar (Jovan) Dragaš, 1890. ◆ Mirko (Marko) Dragaš, 1920. ◆ Marko (Simo) Dragaš, 1900. ◆ Jovan (Petar) Dragaš, 1923. ◆ Uroš (Jandro) Duždević, 1931. ◆ Stanica (Đuro) Duždević, 1914. ◆ Dragan (Jandro) Duždević, 1939. ◆ Uroš (Jovan) Duždević, 1888. ◆ Simo (Ilija) Ernjaković, 1939. ◆ Petar (Ilija) Ernjaković, 1937. ◆ Pavao (Mile) Ernjaković, 1938. ◆ Milka (Mile) Ernjaković, 1935. ◆ Mila (Ilija) Ernjaković, 1933. ◆ Ljubica (Pavao) Ernjaković, 1914. ◆ Danica (Ilija) Ernjaković, 1935. ◆ Anđelija (Stanko) Ernjaković, 1877. ◆ Pavao (Matija) Ernjaković, 1898. ◆ Petar (Janko) Ernjaković, 1921. ◆ Pavao (Pavao) Ernjaković, 1894. ◆ Pavao (Milan) Ernjaković, 1900. ◆ Pavao (Matija) Ernjaković, 1898. ◆ Miloš (Pavao / Pavle) Ernjaković, 1923. ◆ Mile (Pavao / Pavle) Ernjaković, 1916. ◆ Ljuban (Janko) Ernjaković, 1922. ◆ Janko (Pavao / Pavle) Ernjaković, 1896. ◆ Ilija (Matija) Ernjaković, 1905. ◆ Đuro (Adam) Ernjaković, 1912. ◆ Dragan (Pavao / Pavle) Ernjaković, 1920. ◆ Dragan (Miloš) Ernjaković, 1913. ◆ Sava (Đuro) Kosovac, 1887. ◆ Ljuban (Petar) Kosovac, 1905. ◆ Stevan (Jovan) Lemajić, 1903. ◆ Stanko (Jovan) Lemajić, 1909. ◆ Pavao (Jovan) Lemajić, 1894. ◆ Dušan (Petar) Linta, 1909. ◆ Simo (Jakov) Majstorović, 1913. ◆ Evica (Stevan) Milojević, 1932. ◆ Stevan (Dmitar) Milojević, 1907. ◆ Pavao (Dmitar) Milojević, 1909. ◆ Nikola (Stanko) Milojević, 1890. ◆ Miloš (Tanasije) Miščević, 1935. ◆ Milka Miščević, 1905. ◆ Milka (Tanasije) Miščević, 1933. ◆ Mila (Tanasije) Miščević, 1939. ◆ Dragica (Tanasije) Miščević, 1928. ◆ Tanasija (Đuro) Miščević, 1905. ◆ Petar (Stanko) Miščević, 1888. ◆ Petar (Stanko) Miščević, 1904. ◆ Glišo (Petar) Miščević, 1888. ◆ Tanasije (Đuro) Miščević, 1905. ◆ Petar (Jovan) Miščević, 1888. ◆ Dragica (Janko) Obradović, 1920. ◆ Stanko (Ilija) Obradović, 1899. ◆ Milutin (Ilija) Obradović, 1912. ◆ Janko (Ilija) Obradović, 1904. ◆ Dragan (Ilija) Obradović, 1912. ◆ Petar (Ljuban) Polimac, 1925. ◆ Ljuban (Janko) Polimac, 1903. ◆ Zvjezdanka (Ilija) Radošević, 1930. ◆ Vaso (Nikola) Radošević, 1925. ◆ Simica (Pero) Radošević, 1883. ◆ Pavao (Stanko) Radošević, 1934. ◆ Nevenka (Ilija) Radošević, 1928. ◆ Nikola (Stanko) Radošević, 1926. ◆ Milka Radošević, 1894. ◆ Mila (Tanasije) Radošević, 1897. ◆ Mila (Dmitar) Radošević, 1912. ◆ Ljubica (Ilija) Radošević, 1933. ◆ Joka Radošević, 1892. ◆ Gojko (Stanko) Radošević, 1931. ◆ Dragica (Ilija) Radošević, 1921. ◆ Borka (Ilija) Radošević, 1924. ◆

Nikola (Vaso) Radošević, 1896. ◆ Mirko (Stanko) Radošević, 1920. ◆ Jovan (Dušan) Radošević, 1920. ◆ Đuro (Tanasije) Radošević, 1887. ◆ Stana (Stanko) Relić, 1924. ◆ Milka (Đuro) Relić, 1903. ◆ Evica (Stanko) Relić, 1922. ◆ Dragica (Stanko) Relić, 1940. ◆ Stanko (Matija) Relić, 1899. ◆ Milica (Jovan) Roknić, 1869. ◆ Zorka (Jovan) Vranješević, 1940. ◆ Stana (Đuro) Vranješević, 1876. ◆ Simo (Damjan) Vranješević, 1870. ◆ Petra (Stevan) Vranješević, 1901. ◆ Petar (Simo) Vranješević, 1913. ◆ Nikola Vranješević, 1870. ◆ Nikola (Janko) Vranješević, 1882. ◆ Mirko (Jovan) Vranješević, 1920. ◆ Milka (Jovan) Vranješević, 1924. ◆ Milka (Janko) Vranješević, 1890. ◆ Milka (Đuro) Vranješević, 1906. ◆ Milan (Mile) Vranješević, 1928. ◆ Milan (Damjan) Vranješević, 1939. ◆ Ljubica (Jovan) Vranješević, 1924. ◆ Ljubica (Petar) Vranješević, 1930. ◆ Ljuban (Stojan) Vranješević, 1940. ◆ Ljuban (Jovan) Vranješević, 1930. ◆ Jelica (Janko) Vranješević, 1900. ◆ Janko (Jovan) Vranješević, 1876. ◆ Ilinka (Jovan) Vranješević, 1871. ◆ Gojko (Stojan) Vranješević, 1933. ◆ Evica Vranješević, 1885. ◆ Dragica (Petar) Vranješević, 1936. ◆ Dragica (Jovan) Vranješević, 1927. ◆ Danica (Stojan) Vranješević, 1935. ◆ Danica (Damjan) Vranješević, 1936. ◆ Anka (Ilija) Vranješević, 1878. ◆ Ana (Rade) Vranješević, 1909. ◆ Ilija (Toma) Vranješević, 1875. ◆ Stojan (Ilija) Vranješević, 1905. ◆ Pavao (Simo) Vranješević, 1888. ◆ Pavao (Damjan) Vranješević, 1926. ◆ Mile (Stanko) Vranješević, 1916. ◆ Mile (Simo) Vranješević, 1913. ◆ Mile (Luka) Vranješević, 1880. ◆ Milan (Ilija) Vranješević, 1924. ◆ Jovan (Janko) Vranješević, 1897. ◆ Jovan (Damjan) Vranješević, 1876. ◆ Janko (Stanko) Vranješević, 1912. ◆ Dušan (Mile) Vranješević, 1922. ◆ Bogdan (Stanko) Vranješević, 1922. ◆ Jandro (Pavao) Vrga, 1906. ◆ Smilja Zimonja, 1900. ◆ Sava (Nikola) Zimonja, 1890. ◆ Pero (Dušan) Zimonja, 1939. ◆ Pavao (Vasilj) Zimonja, 1868. ◆ Miljka (Bogdan) Zimonja, 1929. ◆ Mila (Dragan) Zimonja, 1941. ◆ Marija (Simo) Zimonja, 1877. ◆ Ljubica (Ilija) Zimonja, 1914. ◆ Ljubica (Gajo) Zimonja, 1907. ◆ Joka (Jovan) Zimonja, 1876. ◆ Dmitar (Vasilj) Zimonja, 1886. ◆ Boja Zimonja, 1875. ◆ Jovan (Ilija) Zimonja, 1921. ◆ Damjan (Simo) Zimonja, 1900. ◆ Vlado (Adam) Zimonja, 1923. ◆ Stevo (Rade) Zimonja, 1921. ◆ Stevan (Jandro) Zimonja, 1882. ◆ Stanko (Dmitar) Zimonja, 1912. ◆ Rade (Rade) Zimonja, 1901. ◆ Petar (Adam) Zimonja, 1921. ◆ Pavao (Pavao / Pavle) Zimonja, 1894. ◆ Nikola (Mile) Zimonja, 1921. ◆ Mirko (Pavao / Pavle) Zimonja, 1921. ◆ Jovan (Stanko) Zimonja, 1921. ◆ Jandro (Rade) Zimonja, 1899. ◆ Ilija (Simo) Zimonja, 1910. ◆ Ilija (Đuro) Zimonja, 1896. ◆ Đuro (Vasilj) Zimonja, 1899. ◆ Đuro (Rade) Zimonja, 1907. ◆ Đuro (Pavao) Zimonja, 1912.

CREVARSKA Strana, kotar Vrginmost (123 stradala)

? (Josip) Beljan ◆ Petar (Mile) Bulat, 1921. ◆ Mile (Božo) Bulat, 1900. ◆ Mile (Božo) Bulat, 1909. ◆ Josip (Stanko) Crevar, 1890. ◆ Mila (Mile) Crevar, 1925. ◆ Simo (Nikola) Crevar, 1898. ◆ Petar (Matija) Crevar, 1897. ◆ Mihajlo (Rade) Crevar, 1903. ◆ Milka (Stojan) Crevar, 1915. ◆ Vasilija (Nikola) Crevar, 1895. ◆ Stanko (Petar) Crevar, 1912. ◆ Jandro (Nikola) Crevar, 1901. ◆ Stojan (Miloš) Crevar, 1884. ◆ Simo (Đuro) Crevar, 1878. ◆ Petar (Stanko) Crevar, 1886. ◆ Petar (Rade) Crevar, 1913. ◆ Mile (Nikola) Crevar, 1887. ◆ Jovan (Đuro) Crevar, 1915. ◆ Jandre (Nikola) Crevar, 1901. ◆ Rade (Marko) Galogaža, 1896. ◆ Petar (Nikola) Galogaža, 1908. ◆ Petar (Marko) Galogaža, 1871. ◆ Nikola (Vasilj) Galogaža, 1856. ◆ Miloš (Vasilj) Galogaža, 1886. ◆ Nikola (Stevan) Gvozdić, 1878. ◆ Marko Jerosimić, 1892. ◆

Stanko (Nikola) Jerosimić, 1908. ◆ Nikola (Stanko) Jerosimić, 1886. ◆ Rade (Nikola) Jerosimić, 1911. ◆ Rade (Đuro) Jerosimić, 1916. ◆ Mile (Nikola) Jerosimić, 1910. ◆ Đuro (Stanko) Jerosimić, 1888. ◆ Simo (Nikola) Jovičić, 1905. ◆ Pavao (Miloš) Jovičić, 1915. ◆ Nikola (Đuro) Jovičić, 1914. ◆ Janko (Đuro) Jovičić, 1907. ◆ Janko (Mile) Kosić, 1881. ◆ Teodor (Đuro) Lacković, 1881. ◆ Stanko (Petar) Lacković, 1916. ◆ Savo (Luka) Lacković, 1896. ◆ Rade (Pavao) Lacković, 1884. ◆ Petar (Mihajlo) Lacković, 1882. ◆ Pane (Luka) Lacković, 1887. ◆ Mile (Đuro) Lacković, 1882. ◆ Mile (Adam) Lacković, 1880. ◆ Matija (Mihajlo) Lacković, 1872. ◆ Jovan (Mihajlo) Lacković, 1879. ◆ Đuro (Teodor) Lacković, 1911. ◆ Đuro (Pavao) Lacković, 1889. ◆ Dragan (Stevan) Lacković, 1906. ◆ Branko (Petar) Lacković, 1913. ◆ Nikola (Mile) Lukač, 1897. ◆ Milan (Đuro) Lukač, 1912. ◆ Stevan (Mile) Lukač, 1903. ◆ Miloš (Dmitar) Malešević, 1898. ◆ Dmitar (Dmitar) Malešević, 1903. ◆ Dragan (Dmitar) Malešević, 1922. ◆ Petar (Vasilj) Malobabić, 1903. ◆ Nikola (Petar) Malobabić, 1919. ◆ Mirko (Petar) Malobabić, 1925. ◆ Rade (Nikola) Malobabić, 1900. ◆ Petar (Nikola) Malobabić, 1899. ◆ Nikola (Đuro) Malobabić, 1902. ◆ Miloš (Jovan) Malobabić, 1911. ◆ Jandre (Janja) Miličević, 1912. ◆ Simo (Petar) Mrkobrada, 1921. ◆ Jovan (Simo) Mrkobrada, 1904. ◆ Đuro (Vasilj) Mrkobrada, 1918. ◆ Miloš (Dušan) Opačić, 1907. ◆ Rade (Jovan) Rodić, 1904. ◆ Mile (Simo) Rodić, 1898. ◆ Janko (Stevan) Rodić, 1912. ◆ Đuro Rodić, 1875. ◆ Dragan (Miloš) Rodić, 1889. ◆ Vojislav (Đuro) Rodić, 1913. ◆ Stevan (Đuro) Rodić, 1912. ◆ Gojko (Đuro) Rodić, 1915. ◆ Đuro (Simo) Rodić, 1917. ◆ Petar (Đuro) Samardžija, 1919. ◆ Ninko (Đuro) Samardžija, 1923. ◆ Nikola (Đuro) Samardžija, 1903. ◆ Mile (Đuro) Samardžija, 1910. ◆ Petar (Božo) Tepšić, 1912. ◆ Pavlija (Maksim) Tepšić, 1881. ◆ Mićo (Božo) Tepšić, 1918. ◆ Dušan (Petar) Tepšić, 1899. ◆ Dragan (Stevan) Tepšić, 1922. ◆ Mile (Nikola) Tepšić, 1916. ◆ Stevan (Pane) Tepšić, 1897. ◆ Stanko (Mile) Tepšić, 1919. ◆ Rade (Nikola) Tepšić, 1906. ◆ Pavao (Jandro) Tepšić, 1881. ◆ Nikola (Jandro) Tepšić, 1890. ◆ Đuro (Simo) Tepšić, 1908. ◆ Ljuban (Pavao) Tepšić, 1910. ◆ Jovan (Mile) Tepšić, 1913. ◆ Mile (Petar) Valadžija, 1907. ◆ Nikola (Stevan) Vignjević, 1906. ◆ Milić (Đurađ) Vignjević, 1890. ◆ Matija (Miloš) Vignjević, 1901. ◆ Ilija (Simo) Vignjević, 1869. ◆ Rade (Ilija) Vignjević, 1899. ◆ Đuro (Miloš) Vignjević, 1909. ◆ Ilija (Jovan) Vojnović, 1918. ◆ Mile (Ilija) Vukmirović, 1922. ◆ Mile (Đuro) Vukmirović, 1912. ◆ Jandre (Đuro) Vukmirović, 1902. ◆ Gojko (Đuro) Vukmirović, 1922. ◆ Branko (Đuro) Vukmirović, 1916. ◆ Ilija (Jovan) Vukmirović, 1904. ◆ Gojko (Mile) Zorić, 1941. ◆ Đuro (Mile) Zorić, 1927. ◆ Ljuban (Stanko) Zorić, 1910. ◆ Đuro (Marko) Zorić, 1895. ◆ Stanko (Đuro) Zorić, 1884. ◆ Rade (Marko) Zorić, 1902. ◆ Petar (Marko) Zorić, 1904. ◆ Nikola (Petar) Zorić, 1899. ◆ Mile (Marko) Zorić, 1898. ◆ Mile (Janko) Zorić, 1897. ◆ Ljuban (Stevan) Zorić, 1924. ◆ Ljuban (Stojan) Zorić, 1905.

CRNI POTOK, kotar Vrginmost (32 stradala)

Stevo (Stevan) Bajić, 1872. ◆ Milica (Filip) Bakić Mudrić, 1858. ◆ Vujo (Pavao) Balaban, 1881. ◆ Miljka (Petar) Bućan, 1903. ◆ Božo (Ilija) Bućan, 1900. ◆ Stana (Jovan) Bućan, 1886. ◆ Milan (Ninko) Bućan, 1904. ◆ Ilija (Rade) Bućan, 1871. ◆ Miloš (Rade) Bućan, 1870. ◆ Ljubica (Miloš) Bućan, 1891. ◆ Jeka (Miloš) Bućan, 1906. ◆ Jovan (Marko) Miljanović, 1900. ◆ Evica (Stanko) Miljanović, 1923. ◆ Vasilj (Miloš) Mudrić, 1903. ◆ Milka (Đuro) Mudrić, 1931. ◆ Miloš (Vasilj) Mudrić, 1922. ◆ Milka (Nikola) Novaković, 1901. ◆ Simo (Stevan) Poštić, 1904. ◆ Đurađ (Luka) Rkman, 1881. ◆ Rade (Maksim)

Ulemek, 1887. ◆ Jovan (Rade) Ulemek, 1911. ◆ Mile (Miloš) Vojnović, 1896. ◆ Milan (Nikola) Vojnović, 1901. ◆ Marica (Ilija) Vojnović, 1884. ◆ Ljubica (Ilija) Vojnović, 1931. ◆ Mile (Miloš) Vojnović, 1896. ◆ Vasilja (Mile) Vojnović, 1894. ◆ Pavao (Miloš) Vojnović, 1917. ◆ Miloš (Stevan) Vojnović, 1887. ◆ Marija (Đuro) Vojnović, 1885. ◆ Ljubica (Janko) Vojnović, 1924. ◆ Božica (Pavle) Vojnović, 1891.

ČEMERNICA, kotar Vrginmost (451 stradali)

Milan (Mile) Arlov, 1913. ◆ Kata Bakić, 1912. ◆ Nikola (Milan) Bakić, 1901. ◆ Mile (Petar) Bakić, 1917. ◆ Milan (Milan) Bakić, 1908. ◆ Mihajlo (Nikola) Bakić, 1892. ◆ Marko (Janko) Bakić, 1910. ◆ Đuro (Janko) Bakić, 1920. ◆ Dušan (Janko) Bakić, 1909. ◆ Božo (Jovan) Bakić, 1890. ◆ Stanko (Petar) Bakić, 1907. ◆ Vasilj (Nikola) Bakić, 1901. ◆ Petar (Vasilj) Bakić, 1896. ◆ Petar (Janko) Bakić, 1922. ◆ Pavao (Stevan) Bakić, 1885. ◆ Pavao (Janko) Bakić, 1913. ◆ Janja (Marko) Bekić, 1901. ◆ Evica (Petar) Bekić, 1881. ◆ Mojsije (Pavao) Bekić, 1891. ◆ Đuro (Stanko) Bekić, 1897. ◆ Jovan (Pavle) Bekić, 1909. ◆ Jovan (Miloš) Bekić, 1912. ◆ Petar (Matija) Bekić, 1906. ◆ Jovan (Mane) Bekić, 1896. ◆ Đurađ (Stanko) Bekić, 1897. ◆ Dušan (Pavle) Bekić, 1914. ◆ Petar (Đurađ) Bekić, 1924. ◆ Rade (Stanko) Bodlović, 1896. ◆ Dušan (Stanko) Bodlović, 1908. ◆ Adam (Stanko) Bodlović, 1911. ◆ Dragan (Rade) Bodlović, 1917. ◆ Stanica (Petar) Crevar, 1894. ◆ Stojan (Stojan) Crevar, 1921. ◆ Dušan (Stojan) Crevar, 1908. ◆ Jovan (Petar) Crevar, 1883. ◆ Janko (Nikola) Crevar, 1901. ◆ Miloš (Marko) Crevar, 1900. ◆ Mile (Marko) Crevar, 1920. ◆ Josip (Marko) Crevar, 1911. ◆ Stojan (Marko) Crevar, 1875. ◆ Janko (Stanko) Crevar, 1885. ◆ Đuro Ćorić, 1871. ◆ Mile (Pane) Demonja, 1914. ◆ Pane (Nikola) Demonja, 1887. ◆ Milan (Gajo) Dević, 1876. ◆ Janko (Petar) Dević, 1885. ◆ Stanko (Mile) Dević, 1911. ◆ Rade (Gajo) Dević, 1887. ◆ Dragan (Petar) Dević, 1915. ◆ Ilija (Stanko) Dević, 1901. ◆ Gajo (Rade) Dević, 1908. ◆ Tešo (Petar) Dević, 1921. ◆ Simo (Petar) Dević, 1922. ◆ Savo (Petar) Dević, 1905. ◆ Rade (Petar) Dević, 1916. ◆ Pavao (Petar) Dević, 1920. ◆ Milan (Petar) Dević, 1916. ◆ Matija (Petar) Dević, 1918. ◆ Ilija (Petar) Dević, 1901. ◆ Damjan (Petar) Dević, 1915. ◆ Petar (Mile) Dević, 1882. ◆ Pavao (Mile) Dević, 1907. ◆ Luka (Josip) Dević, 1896. ◆ Petar (Damjan) Dević, 1895. ◆ Anđelija (Pavao) Dragojević, 1887. ◆ Petar (Josip) Dragojević, 1905. ◆ Dušan (Adam) Dragojević, 1880. ◆ Dragan (Josip) Dragojević, 1909. ◆ Pavao (Janko) Dragojević, 1922. ◆ Ljuban (Nikola) Dragojević, 1899. ◆ Mile (Ljuban) Dragojević, 1922. ◆ Marko (Adam) Dragojević, 1885. ◆ Dragan (Ljuban) Dragojević, 1920. ◆ Marija (Matija) Dražić, 1869. ◆ Vukašin (Vaso) Dražić, 1900. ◆ Ljubica (Pavao) Drobnjak, 1885. ◆ Bogdan (Stojan) Drobnjak, 1924. ◆ Dragan (Pavle) Drobnjak, 1909. ◆ Đuro (Mihajlo) Drobnjak, 1906. ◆ Mihajlo (Mile) Drobnjak, 1887. ◆ Jovan (Jovan) Drobnjak, 1914. ◆ Milan (Janko) Drobnjak, 1903. ◆ Pero (Mile) Eremija, 1926. ◆ Mile (Nikola) Eremija, 1882. ◆ Petar (Mile) Eremija, 1926. ◆ Nikola (Mile) Eremija, 1921. ◆ Pero (Marko) Gazibara, 1919. ◆ Marko (Marko) Gazibara, 1913. ◆ Rade (Miloš) Gušić, 1908. ◆ Milan (Miloš) Gušić, 1900. ◆ Miloš (Rade) Gvozdić, 1907. ◆ Dragan (Stanko) Ivković, 1941. ◆ Marko (Marko) Ivković, 1887. ◆ Petar (Petar) Ivković, 1924. ◆ Stanko (Matija) Ivković, 1891. ◆ Pavao (Marko) Ivković, 1891. ◆ Petar (Jovan) Ivković, 1900. ◆ Stanko (Jovan) Ivković, 1908. ◆ Petar (Teodor) Jovanović, 1891. ◆ Jovan (Teodor) Jovanović, 1872. ◆ Marko (Petar) Jovanović, 1914. ◆ Miloš (Matija) Jovanović, 1901. ◆ Mirko (Jovan) Jovanović, 1916. ◆ Milan (Jovan) Jovanović, 1920. ◆ Ilija (Jovan) Jovanović,

1914. ◆ Petar (Rade) Jovanović, 1900. ◆ Jovan (Stevan) Kajganić, 1916. ◆ Nikola (Petar) Kajganić, 1895. ◆ Miloš (Petar) Kajganić, 1925. ◆ Mile (Petar) Kajganić, 1912. ◆ Milan (Petar) Kajganić, 1910. ◆ Jovan (Petar) Kajganić, 1901. ◆ Petar (Pavle) Kajganić, 1925. ◆ Petar (Nikola) Kajganić, 1925. ◆ Milan (Nikola) Kajganić, 1917. ◆ Adam (Nikola) Kajganić, 1919. ◆ Matija (Mile) Kajganić, 1908. ◆ Mile (Josip) Kajganić, 1885. ◆ Vaso (Josip) Kajganić, 1882. ◆ Pavao (Jovan) Kajganić, 1919. ◆ Janko (Jovan) Kajganić, 1899. ◆ Stanko (Janko) Kajganić, 1901. ◆ Petar (Janko) Kajganić, 1885. ◆ Pavao (Đurađ) Kajganić, 1919. ◆ Mirko (Vaso) Kajganić, 1920. ◆ Mile (Đurađ) Klipa, 1887. ◆ Simo (Jovan) Klipa, 1881. ◆ Marko (Đurađ) Klipa, 1902. ◆ Petar (Petar) Komljenović, 1905. ◆ Pavao (Jovan) Komljenović, 1885. ◆ Đuro (Pavao) Korać, 1896. ◆ Nenad (Nikola) Korać, 1918. ◆ Milan (Nikola) Korać, 1914. ◆ Marko (Miloš) Korać, 1924. ◆ Miloš (Milan) Korać, 1911. ◆ Jovan (Milan) Korać, 1916. ◆ Slavko (Đuro) Korać, 1919. ◆ Nikola (Đuro) Korać, 1918. ◆ Milan (Vaso) Korać, 1885. ◆ Jovan (Vaso) Korać, 1896. ◆ Dušan (Bogdan) Korać, 1919. ◆ Bogdan (Vaso) Korać, 1899. ◆ Mile (Savo) Kosovac, 1925. ◆ Jandre (Damjan) Kosovac, 1872. ◆ Pavao (Savo) Kosovac, 1909. ◆ Jovan (Savo) Kosovac, 1900. ◆ Janko (Savo) Kosovac, 1904. ◆ Janko (Pavle) Kosovac, 1920. ◆ Janko (Miloš) Kosovac, 1900. ◆ Dragan (Mile) Kosovac, 1915. ◆ Pavao (Janko) Kosovac, 1885. ◆ Simo (Jandro) Kosovac, 1916. ◆ Janko (Jandre) Kosovac, 1917. ◆ Ilija (Jandro) Kosovac, 1901. ◆ Mile (Mate) Kraguljac, 1886. ◆ Vida (Jovan) Kraguljac, 1903. ◆ Stana (Janko) Kraguljac, 1880. ◆ Ružica (Dmitar) Kraguljac, 1917. ◆ Marko (Petar) Kraguljac, 1880. ◆ Jovan (Janko) Kraguljac, 1884. ◆ Janko (Stanko) Kraguljac, 1877. ◆ Ilija Kraguljac, 1881. ◆ Darinka (Đuro) Kraguljac, 1938. ◆ Stanko (Stanko) Kraguljac, 1905. ◆ Marko (Jovan) Kraguljac, 1905. ◆ Petar (Stanko) Kraguljac, 1892. ◆ Nikola (Stanko) Kraguljac, 1901. ◆ Đurađ (Stanko) Kraguljac, 1923. ◆ Milan (Pavle) Kraguljac, 1921. ◆ Ljuban (Pavle) Kraguljac, 1881. ◆ Stanko (Mile) Kraguljac, 1888. ◆ Pero (Mile) Kraguljac, 1890. ◆ Milan (Mile) Kraguljac, 1899. ◆ Dragan (Mile) Kraguljac, 1920. ◆ Stevan (Milan) Kraguljac, 1923. ◆ Petar (Marko) Kraguljac, 1912. ◆ Ljuban (Marko) Kraguljac, 1914. ◆ Stanko (Jovan) Kraguljac, 1906. ◆ Nikola (Jovan) Kraguljac, 1909. ◆ Janko (Jovan) Kraguljac, 1906. ◆ Pavao (Janko) Kraguljac, 1901. ◆ Đuro (Janko) Kraguljac, 1921. ◆ Janko (Ilija) Kraguljac, 1902. ◆ Jovan (Đurađ) Kraguljac, 1889. ◆ Mile (Stanko) Kraguljac, 1912. ◆ Janko (Ilija) Kraguljac, 1902. ◆ Stanko (Stanko) Kraguljac, 1892. ◆ Marko (Stanko) Kraguljac, 1893. ◆ Marko (Ljuban) Kraguljac, 1911. ◆ Mila (Jovan) Krošnjar, 1890. ◆ Aleksa (Simo) Krošnjar, 1891. ◆ Nikola (Ilija) Krošnjar, 1921. ◆ Mile (Ilija) Krošnjar, 1917. ◆ Petar (Đurađ) Krošnjar, 1890. ◆ Dmitar (Đurađ) Krošnjar, 1894. ◆ Stanko (Petar) Lacković, 1917. ◆ Stojan (Miloš) Lončar, 1868. ◆ Nikola (Vasilj) Lončar, 1894. ◆ Petar (Matija) Lončar, 1899. ◆ Pavao (Matija) Lončar, 1904. ◆ Nikola (Matija) Lončar, 1909. ◆ Matija (Đuro) Lončar, 1917. ◆ Marko (Nikola) Lončar, 1902. ◆ Pero (Tešo) Lončar, 1915. ◆ Dušan (Tešo) Lončar, 1920. ◆ Nikola (Petar) Lončar, 1889. ◆ Petar (Nikola) Lončar, 1915. ◆ Pero (Nikola) Lončar, 1921. ◆ Milan (Nikola) Lončar, 1923. ◆ Dragan (Nikola) Lončar, 1924. ◆ Simo (Vasilj) Lončar, 1912. ◆ Adam (Adam) Lončar, 1916. ◆ Nikola (Vasilj) Lončar, 1884. ◆ Miloš (Stojan) Lončarević, 1915. ◆ Stevan (Stojan) Majstorović, 1914. ◆ Simo (Petar) Majstorović, 1911. ◆ Đuro (Petar) Majstorović, 1910. ◆ Jovan (Janka) Majstorović, 1891. ◆ Stojan (Stojan) Manojlović, 1911. ◆ Stevo (Nikola) Marinković, 1923. ◆ Nikola (Mile) Marinković, 1898. ◆ Marko (Pavao) Medak, 1891. ◆ Đuro (Mišo) Medak, 1888. ◆ Milutin (Teodor) Miletić, 1931. ◆ Evica (Nikola) Miletić, 1912. ◆

Jovan (Stevan) Miletić, 1901. ◆ Teodor (Nikola) Miletić, 1907. ◆ Simo (Mile) Miletić, 1914. ◆ Ilija (Mile) Miletić, 1908. ◆ Dragan (Mile) Miletić, 1916. ◆ Stevan (Jovan) Miletić, 1923. ◆ Milutin (Stanko) Miličević, 1925. ◆ Stanko (Petar) Miličević, 1895. ◆ Vasilj (Ilija) Milojević, 1930. ◆ Stana Milojević, 1901. ◆ Petra (Đuro) Milojević, 1882. ◆ Maca (Ilija) Milojević, 1926. ◆ Maca (Đurađ) Milojević, 1912. ◆ Jovan (Petar) Milojević, 1927. ◆ Evica (Ilija) Milojević, 1922. ◆ Simo (Mile) Milojević, 1926. ◆ Milan (Petar) Milojević, 1898. ◆ Mile (Pavle) Milojević, 1884. ◆ Glišo (Pavle) Milojević, 1897. ◆ Đurađ (Nikola) Milojević, 1885. ◆ Pavao (Mile) Milojević, 1923. ◆ Jovan (Mile) Milojević, 1922. ◆ Dragan (Mile) Milojević, 1922. ◆ Josip (Jovan) Milojević, 1878. ◆ Janko (Jovan) Milojević, 1893. ◆ Đuro (Jovan) Milojević, 1903. ◆ Pavao (Janko) Milojević, 1904. ◆ Ilija (Janko) Milojević, 1894. ◆ Dušan (Janko) Milojević, 1914. ◆ Milan (Đuro) Milojević, 1907. ◆ Julika (Petar) Miščević, 1900. ◆ Stanko (Janko) Mrkšić, 1928. ◆ Janko (Stanko) Mrkšić, 1893. ◆ Pavao (Rade) Mrkšić, 1884. ◆ Milutin (Rade) Mrkšić, 1880. ◆ Dragan (Janko) Mrkšić, 1924. ◆ Vasilj (Janko) Novaković, 1909. ◆ Rade (Milan) Novaković, 1913. ◆ Janko (Vasilj) Novaković, 1888. ◆ Nikola (Mihajlo) Novaković, 1889. ◆ Marko (Mihajlo) Novaković, 1892. ◆ Milan (Marko) Novaković, 1922. ◆ Stanko (Jovan) Novaković, 1890. ◆ Stojan (Janko) Novaković, 1913. ◆ Nikola (Janko) Novaković, 1919. ◆ Jandre (Jovan) Obradović, 1885. ◆ Milka (Marko) Obradović, 1930. ◆ Milan (Marko) Obradović, 1934. ◆ Marija (Marko) Obradović, 1930. ◆ Dragica (Marko) Obradović, 1926. ◆ Božica (Mile) Obradović, 1895. ◆ Stevan (Simo) Obradović, 1908. ◆ Đuro (Janko) Obradović, 1899. ◆ Petar (Marko) Obradović, 1922. ◆ Marko (Stojan) Obradović, 1891. ◆ Petar (Stevan) Obradović, 1917. ◆ Stevan (Petar) Obradović, 1901. ◆ Jovan (Petar) Obradović, 1899. ◆ Đuro (Petar) Obradović, 1906. ◆ Dušan (Mile) Obradović, 1895. ◆ Mile (Jovan) Obradović, 1900. ◆ Janko (Jovan) Obradović, 1902. ◆ Petar (Janko) Obradović, 1917. ◆ Nikola (Janko) Obradović, 1904. ◆ Dmitar (Janko) Obradović, 1891. ◆ Miloš (Jandro) Obradović, 1920. ◆ Stanko (Ilija) Obradović, 1919. ◆ Ljuban (Ilija) Obradović, 1911. ◆ Pavao (Dmitar) Obradović, 1920. ◆ Petar (Jovan) Obradović, 1922. ◆ Pavao (Nikola) Ožegović, 1897. ◆ Nikola (Nikola) Ožegović, 1911. ◆ Adam (Nikola) Ožegović, 1901. ◆ Stevo (Simo) Polimac, 1877. ◆ Stana (Simo) Polimac, 1886. ◆ Stana (Nikola) Polimac, 1909. ◆ Nikola (Đuro) Polimac, 1937. ◆ Milka (Đuro) Polimac, 1935. ◆ Ilija (Đuro) Polimac, 1932. ◆ Dragan (Stanko) Polimac, 1929. ◆ Stanko (Stevo) Polimac, 1897. ◆ Petar (Stojan) Polimac, 1917. ◆ Đuro (Stevo) Polimac, 1900. ◆ Ilija (Petar) Polimac, 1874. ◆ Dušan (Petar) Polimac, 1900. ◆ Stevo (Nikola) Polimac, 1922. ◆ Simo (Nikola) Polimac, 1920. ◆ Nikola (Jovan) Polimac, 1904. ◆ Janko (Jovan) Polimac, 1901. ◆ Petar (Stevan) Popović, 1890. ◆ Jovan (Petar) Popović, 1914. ◆ Stojan (Nikola) Popović, 1917. ◆ Milka (Mile) Pova, 1902. ◆ Dragica (Dušan) Pova, 1919. ◆ Milan (Mile) Pova, 1910. ◆ Nikola (Stanko) Pova, 1913. ◆ Adam (Petar) Pova, 1922. ◆ Petar (Adam) Pova, 1900. ◆ Mićo (Dmitar) Puškar, 1903. ◆ Jovan (Dmitar) Puškar, 1901. ◆ Stojan (Petar) Radošević, 1868. ◆ Adam (Stojan) Radošević, 1898. ◆ Petar (Stojan) Radošević, 1894. ◆ Simo (Pavle) Radošević, 1908. ◆ Nikola (Pavle) Radošević, 1900. ◆ Simo (Nikola) Radošević, 1922. ◆ Petar (Petar) Rakas, 1912. ◆ Pavao (Petar) Rakas, 1917. ◆ Jovan (Petar) Rakas, 1910. ◆ Mile (Nikola) Rakas, 1884. ◆ Nikola (Mile) Rakas, 1920. ◆ Milan (Janko) Rakas, 1915. ◆ Stanko (Petar) Ratković, 1889. ◆ Sava (Petar) Ratković, 1896. ◆ Mila (Đuro) Ratković, 1912. ◆ Julika (Jovan) Ratković, 1884. ◆ Rade (Petar) Ratković, 1901. ◆ Milan (Stanko) Ratković, 1916. ◆ Đuro (Rade)

Ratković, 1896. ◆ Milan (Tanasije) Ratković, 1924. ◆ Dušan (Tanasije) Ratković, 1922. ◆ Pavao (Stanko) Ratković, 1909. ◆ Dušan (Petar) Ratković, 1916. ◆ Petar (Adam) Ratković, 1920. ◆ Mane (Jovan) Relić, 1880. ◆ Milan (Stevan) Relić, 1926. ◆ Stevan (Stanko) Relić, 1904. ◆ Simo (Stanko) Relić, 1907. ◆ Vasilj (Simo) Relić, 1909. ◆ Pantelija (Mihajlo) Relić, 1919. ◆ Đuro (Mihajlo) Relić, 1914. ◆ Dušan (Mihajlo) Relić, 1913. ◆ Stoja (Vaso) Rkman, 1914. ◆ Stanica (Ignjatije) Rkman, 1924. ◆ Mila (Stanko) Rkman, 1931. ◆ Mila (Dragan) Rkman, 1941. ◆ Marta (Miloš) Rkman, 1902. ◆ Kata (Rade) Rkman, 1926. ◆ Jelica (Tanasije) Rkman, 1880. ◆ Evica Rkman, 1880. ◆ Dragica (Dragan) Rkman, 1934. ◆ Anka (Stanko) Rkman, 1900. ◆ Anđelija (Janko) Rkman, 1902. ◆ Anđelija (Dragan) Rkman, 1933. ◆ Pavao (Rade) Rkman, 1924. ◆ Janko (Petar) Rkman, 1898. ◆ Ilija (Petar) Rkman, 1892. ◆ Ilija (Milutin) Rkman, 1914. ◆ Stanko (Marko) Rkman, 1893. ◆ Ignjatije (Mane) Rkman, 1900. ◆ Nikola (Ilija) Rkman, 1903. ◆ Dragan (Ilija) Rkman, 1914. ◆ Petar (Simo) Sokolović, 1903. ◆ Stanko (Stanko) Stanojević, 1933. ◆ Stanica (Jovan) Stanojević, 1900. ◆ Pavao (Mile) Stanojević, 1934. ◆ Miloš Stanojević, 1870. ◆ Milka (Mile) Stanojević, 1932. ◆ Marija (Nikola) Stanojević, 1886. ◆ Marija (Mile) Stanojević, 1931. ◆ Kata Stanojević, 1912. ◆ Julika (Stanko) Stanojević, 1901. ◆ Evica (Marko) Stanojević, 1870. ◆ Đuro (Stanko) Stanojević, 1936. ◆ Stanko (Miloš) Stanojević, 1900. ◆ Pavao (Miloš) Stanojević, 1890. ◆ Jovan (Miloš) Stanojević, 1903. ◆ Miloš (Petar) Sučević, 1885. ◆ Jovan (Miloš) Sučević, 1913. ◆ Stanko (Mile) Todorović, 1928. ◆ Pavao (Dušan) Todorović, 1940. ◆ Milka (Miloš) Todorović, 1909. ◆ Mila (Đuro) Todorović, 1933. ◆ Ljubica (Đuro) Todorović, 1936. ◆ Janko (Đuro) Todorović, 1930. ◆ Đuro (Janko) Todorović, 1904. ◆ Dragica (Mile) Todorović, 1912. ◆ Dragica (Đuro) Todorović, 1928. ◆ Dragica (Dušan) Todorović, 1935. ◆ Anka (Stanko) Todorović, 1880. ◆ Anka (Dušan) Todorović, 1937. ◆ Pavao (Janko) Todorović, 1900. ◆ Mile (Stanko) Todorović, 1900. ◆ Dušan (Janko) Todorović, 1912. ◆ Milan (Marko) Vlaj(i)savljević, 1927. ◆ Ljubica (Marko) Vlaj(i)savljević, 1929. ◆ Pavao (Savo) Vlaj(i)savljević, 1909. ◆ Savo Vlaj(i)savljević, 1887. ◆ Adam (Marko) Vlaj(i)savljević, 1922. ◆ Marko (Adam) Vlaj(i)savljević, 1899. ◆ Anka Vorkapić, 1895. ◆ Pavao (Ilija) Vranješević, 1868. ◆ Marko (Savo) Vranješević, 1881. ◆ Kata Vranješević, 1886. ◆ Petar (Simo) Vranješević, 1911. ◆ Ljuban (Pavle) Vranješević, 1914. ◆ Ilija (Pavle) Vranješević, 1900. ◆ Nikola (Miloš) Vranješević, 1885. ◆ Stojan (Milan) Vranješević, 1921. ◆ Milan (Marko) Vranješević, 1901. ◆ Savo (Janko) Vranješević, 1909. ◆ Mile (Janko) Vranješević, 1902. ◆ Petra (Rade) Vrčić, 1914. ◆ Stanica (Simo) Vrčić, 1890. ◆ Janko (Srđan) Vrčić, 1920. ◆ Đurađ (Srđan) Vrčić, 1914. ◆ Mile (Simo) Vrčić, 1899. ◆ Stana (Petar) Vujanović, 1929. ◆ Milka (Petar) Vujanović, 1892. ◆ Milka (Đuro) Vujanović, 1896. ◆ Jovan (Petar) Vujanović, 1927. ◆ Inđija (Ilija) Vujanović, 1912. ◆ Dragica (Mile) Vujanović, 1924. ◆ Darinka (Stanko) Vujanović, 1938. ◆ Simo (Tešo) Vujanović, 1890. ◆ Božo (Janko) Vujanović, 1921. ◆ Jovan (Mile) Vujanović, 1924. ◆ Janko (Matija) Vujanović, 1896. ◆ Stanko (Jovan) Vujanović, 1896. ◆ Ilija (Jovan) Vujanović, 1902. ◆ Matija (Janko) Vujanović, 1911. ◆ Petar (Ilija) Vujanović, 1887. ◆ Mile (Ilija) Vujanović, 1890. ◆ Dušan (Đurađ) Vujanović, 1911. ◆ Božo (Ilija) Vujanović, 1887. ◆ Vaso (Marko) Zimonja, 1919.

ČREMUŠNICA, kotar Vrginmost (69 stradalih)

Ana (Simo) Bekić, 1898. ◆ Stevan (Mile) Bekić, 1870. ◆ Stevan (Mile) Bekić, 1866. ◆ Simo (Đuro) Bekić, 1880. ◆ Jandre (Jovan) Bekić, 1870. ◆ Ana (Simo) Bekić, 1870. ◆ Petar (Vaso) Bekić, 1902. ◆ Jovan (Jovan) Bekić, 1899. ◆ Đuro (Mile) Bekić, 1918. ◆ Dušan (Jovan) Bekić, 1895. ◆ Božica (Đuro) Bekić, 1899. ◆ Ana (Mile) Bekić, 1901. ◆ Stanica (Savo) Bućan, 1872. ◆ Nikola (Savo) Eror, 1913. ◆ Stevan (Glišo) Ivković, 1911. ◆ Imbrija (Pavao) Klasnić, 1910. ◆ Jandre (Damjan) Komljenović, 1892. ◆ Mile (Mato) Kraguljac, 1887. ◆ Jandre (Nikola) Kraguljac, 1885. ◆ Simo (Jandro) Kraguljac, 1918. ◆ Milan (Jovan) Kraguljac, 1920. ◆ Milan (Jovan) Kraguljac, 1916. ◆ Ljuban (Mile) Kraguljac, 1923. ◆ Đuro (Jovan) Kraguljac, 1905. ◆ Kata (Filip) Madžarević, 1871. ◆ Mile (Petar) Madžarević, 1887. ◆ Đuro (Vaso) Mraović, 1901. ◆ Vasilj (Jandro) Mraović, 1873. ◆ Stanica (Jovan) Mraović, 1868. ◆ Matija (Teodor) Mraović, 1870. ◆ Jandre (Damjan) Mraović, 1864. ◆ Evica (Nikola) Mraović, 1872. ◆ Anđelija (Jovan) Mraović, 1871. ◆ Mile (Stevan) Mraović, 1908. ◆ Đuro (Mato / Matija) Mraović, 1908. ◆ Dušan (Jovan) Mraović, 1914. ◆ Ljubica (Dušan) Mraović, 1940. ◆ Damjan (Simo) Pavlović, 1898. ◆ Dušan (Petar) Perenčević, 1911. ◆ Jovan (Mićo) Radanović, 1868. ◆ Nikola (Mihajlo) Radanović, 1880. ◆ Mara (Pavle) Radanović, 1868. ◆ Jovan (Luka) Radanović, 1870. ◆ Jelena (Mićo) Radanović, 1868. ◆ Antonije (Petar) Radanović, 1865. ◆ Nikola (Vaso) Radanović, 1890. ◆ Jovan (Đuro) Radanović, 1890. ◆ Jovan (Mile) Radanović, 1881. ◆ Stevan (Antonije) Radanović, 1899. ◆ Simo (Kojo) Radanović, 1912. ◆ Simo (Mile) Radanović, 1898. ◆ Simo (Petar) Radanović, 1897. ◆ Petar (Antonije) Radanović, 1895. ◆ Dragutin Smoljanović, 1910. ◆ Vaso (Jovan) Stanojević, 1880. ◆ Nikola (Jovan) Stanojević, 1880. ◆ Milica (Jovo) Stanojević, 1876. ◆ Lazo (Simo) Stanojević, 1870. ◆ Kata (Jovan) Stanojević, 1876. ◆ Đuro (Jovo) Stanojević, 1870. ◆ Petar (Marko) Stanojević, 1885. ◆ Pavao (Marko) Stanojević, 1902. ◆ Nikola (Đuro) Stanojević, 1900. ◆ Mile (Marko) Stanojević, 1896. ◆ Đuro (Petar) Stanojević, 1897. ◆ Marija (Nikola) Španović, 1860. ◆ Vujo (Đuro) Španović, 1903. ◆ Savo (Petar) Utvić, 1912. ◆ Marko (Pavao) Utvić, 1901.

DESNI ŠTEFANKI, kotar Vrginmost (3 stradala)

Janko (Jandro) Parapatić, 1887. ◆ Nikola (Janko) Parapatić, 1920. ◆ Marko (Lovro) Parapatić, 1900.

DESNO SREDIČKO, kotar Vrginmost (21 stradali)

Bara (Tomo) Parapatić, 1901. ◆ Franca Parapatić, 1880. ◆ Franca Parapatić, 1887. ◆ Franjo Parapatić, 1885. ◆ Franjo (Franjo) Parapatić, 1916. ◆ Franjo (Tomo) Parapatić, 1935. ◆ Ivan (Tomo) Parapatić, 1916. ◆ Ivan (Franjo) Parapatić, 1936. ◆ Jana Parapatić, 1887. ◆ Jana Parapatić, 1918. ◆ Jana (Tomo) Parapatić, 1923. ◆ Janko (Tomo) Parapatić, 1914. ◆ Jela (Tomo) Parapatić, 1891. ◆ Jura Parapatić, 1881. ◆ Kata Parapatić, 1869. ◆ Kata Parapatić, 1912. ◆ Katica (Franjo) Parapatić, 1940. ◆ Mara Parapatić, 1883. ◆ Tomo Parapatić, 1878. ◆ Tomo Parapatić, 1886. ◆ Tomo Parapatić, 1910.

DONJI SJENIČAK, kotar Vrginmost (35 stradalih)

Stana (Mile) Bijelić, 1869. ◆ Milica (Mile) Čabraja, 1902. ◆ Milica (Đurađ) Čabraja, 1896. ◆ Inđija (Petar) Čabraja, 1895. ◆ Inđija (Milić) Čabraja, 1897. ◆ Inđija (Jovan) Čabraja, 1891. ◆ Anka (Jovan) Čabraja, 1904. ◆ Pavao (Ninko) Grubješić, 1894. ◆ Pavao (Nikola) Grubješić, 1876. ◆ Branko (Nikola) Grubješić, 1928. ◆ Marko (Simo) Jurić, 1890. ◆ Dušan (Milovan) Jurić, 1900. ◆ Milić (Vujo) Katić, 1907. ◆ Milić (Stojan) Lončar, 1881. ◆ Vasilj (Ilija) Lončar, 1900. ◆ Milić (Stojan) Lončar, 1890. ◆ Mile (Đuro) Lončar, 1870. ◆ Božica (Gligorije) Lončar, 1891. ◆ Anđelija Lončar, 1878. ◆ Vasilj (Pavao) Maslek, 1891. ◆ Inđija (Ilija) Maslek, 1862. ◆ Anđelija Maslek, 1879. ◆ Marta (Josip) Mrkalj, 1865. ◆ Marko (Pavao) Mrkalj, 1896. ◆ Ljubomir (Mile) Padežanin, 1940. ◆ Stanko (Milovan) Roknić, 1905. ◆ Stanko (Milić) Roknić, 1880. ◆ Milija (Mile) Roknić, 1882. ◆ Marija (Kojo) Roknić, 1898. ◆ Marija (Dmitar) Roknić, 1872. ◆ Anđelija Roknić, 1873. ◆ Nikola (Teodor) Rudan, 1863. ◆ Stojan (Stanko) Rudan, 1877. ◆ Miladin (Milovan) Rudan, 1910. ◆ Kata (Đuro) Škaljac, 1883.

DUGO SELO LASINJSKO, kotar Vrginmost (476 stradalih)

Đuro (Branko) Arbutina, 1937. ◆ Vojo (Đuro) Arbutina, 1937. ◆ Vaso (Đuro) Arbutina, 1932. ◆ Vasilj (Marko) Arbutina, 1908. ◆ Tadija (Đuro) Arbutina, 1891. ◆ Stevan (Mile) Arbutina, 1920. ◆ Stevan (Marko) Arbutina, 1890. ◆ Stevan (Josip) Arbutina, 1900. ◆ Stevan (Božo) Arbutina, 1910. ◆ Stanica (Simo) Arbutina, 1900. ◆ Stanica (Marko) Arbutina, 1866. ◆ Stana (Stevan) Arbutina, 1923. ◆ Stana (Jovan) Arbutina, 1910. ◆ Stana (Branko) Arbutina, 1935. ◆ Simo (Đuro) Arbutina, 1933. ◆ Sofija / Senija (Marko) Arbutina, 1900. ◆ Soka / Seka (Petar) Arbutina, 1931. ◆ Soka (Pavao) Arbutina, 1907. ◆ Soka / Seka (Nikola) Arbutina, 1899. ◆ Petar (Stevan) Arbutina, 1934. ◆ Petar (Đuro) Arbutina, 1938. ◆ Nikola (Stevan) Arbutina, 1898. ◆ Milka (Stevan) Arbutina, 1941. ◆ Milka (Petar) Arbutina, 1933. ◆ Milka (Petar) Arbutina, 1925. ◆ Milka (Milan) Arbutina, 1934. ◆ Milka (Milan) Arbutina, 1931. ◆ Milka (Đuro) Arbutina, 1930. ◆ Milka (Đuro / Savo) Arbutina, 1928. ◆ Milica (Stanko) Arbutina, 1909. ◆ Mile (Stevan) Arbutina, 1890. ◆ Mile (Jovan) Arbutina, 1917. ◆ Mile (Ante) Arbutina, 1937. ◆ Milan (Mile) Arbutina, 1900. ◆ Milan (Milan) Arbutina, 1937. ◆ Milan (Branko) Arbutina, 1939. ◆ Mila (Nikola) Arbutina, 1906. ◆ Marija Arbutina, 1881. ◆ Marija (Nikola) Arbutina, 1910. ◆ Marija (Milan) Arbutina, 1932. ◆ Marija (Marko) Arbutina, 1893. ◆ Marija (Jovan) Arbutina, 1910. ◆ Marija (Đuro) Arbutina, 1936. ◆ Maca (Stevan) Arbutina, 1940. ◆ Maca (Savo) Arbutina, 1901. ◆ Maca (Petar) Arbutina, 1925. ◆ Maca (Mile) Arbutina, 1922. ◆ Maca (Milan) Arbutina, 1936. ◆ Maca (Đuro) Arbutina, 1935. ◆ Maca Arbutina, 1900. ◆ Ljubica (Stevan) Arbutina, 1924. ◆ Ljubica (Savo) Arbutina, 1930. ◆ Ljubica (Petar) Arbutina, 1927. ◆ Ljubica (Mile) Arbutina, 1933. ◆ Ljubica (Đuro) Arbutina, 1935. ◆ Ljuban (Tadija) Arbutina, 1929. ◆ Kata (Jovan) Arbutina, 1910. ◆ Jovan (Nikola) Arbutina, 1900. ◆ Jeka (Nikola) Arbutina, 1897. ◆ Jeka (Đuro) Arbutina, 1935. ◆ Inđija Arbutina, 1870. ◆ Ilija (Vujo) Arbutina, 1864. ◆ Evica (Stevan) Arbutina, 1936. ◆ Evica (Božo) Arbutina, 1911. ◆ Đuro (Stevan) Arbutina, 1921. ◆ Đuro (Simo) Arbutina, 1903. ◆ Đuro (Mile) Arbutina, 1932. ◆ Đuro (Branko) Arbutina, 1873. ◆ Đuro (Aleksa) Arbutina, 1900. ◆ Danica (Mile) Arbutina, 1935. ◆ Danica (Ilija)

Arbutina, 1906. ◆ Danica (Đuro) Arbutina, 1930. ◆ Danica (Đuro) Arbutina, 1900. ◆ Božo (Vujo) Arbutina, 1873. ◆ Bosiljka (Savo) Arbutina, 1897. ◆ Bogdan (Savo) Arbutina, 1932. ◆ Anka (Ilija) Arbutina, 1900. ◆ Anica (Jovan) Arbutina, 1922. ◆ Anđelija (Vaso) Arbutina, 1928. ◆ Anđelija (Stevan) Arbutina, 1882. ◆ Anđelija (Pavao) Arbutina, 1908. ◆ Anđelija (Nikola) Arbutina, 1906. ◆ Anđelija (Jovan) Arbutina, 1908. ◆ Anđelija (Jovan) Arbutina, 1912. ◆ Seka (Đuro) Dragosavljević, 1940. ◆ Stevan (Mile) Dragosavljević, 1894. ◆ Stana (Petar) Dragosavljević, 1925. ◆ Soka (Đuro) Dragosavljević, 1940. ◆ Petar (Jovan) Dragosavljević, 1888. ◆ Nikola (Mile) Dragosavljević, 1935. ◆ Milka (Đuro) Dragosavljević, 1910. ◆ Mile (Nikola) Dragosavljević, 1911. ◆ Mile (Jovan) Dragosavljević, 1877. ◆ Marica (Jovo) Dragosavljević, 1909. ◆ Maca (Mile) Dragosavljević, 1930. ◆ Maca (Đuro) Dragosavljević, 1936. ◆ Ljubica (Stevan) Dragosavljević, 1923. ◆ Kata Dragosavljević, 1891. ◆ Julika (Mile) Dragosavljević, 1892. ◆ Jovan (Stevan) Dragosavljević, 1921. ◆ Jovan (Petar) Dragosavljević, 1891. ◆ Jeka (Đuro) Dragosavljević, 1891. ◆ Evica (Josip) Dragosavljević, 1896. ◆ Anđelija (Mile) Dragosavljević, 1910. ◆ Ana (Vujo) Dragosavljević, 1877. ◆ Ana (Jandro) Gvojić, 1902. ◆ Seka (Nikola) Gvojić, 1940. ◆ Vaso (Dušan) Gvojić, 1936. ◆ Vasilj (Simo) Gvojić, 1895. ◆ Stevo (Vasilj) Gvojić, 1940. ◆ Stevo (Nikola) Gvojić, 1933. ◆ Stevo (Dušan) Gvojić, 1938. ◆ Stanko (Dušan) Gvojić, 1929. ◆ Stanica (Stevan) Gvojić, 1896. ◆ Stanica (Dmitar) Gvojić, 1890. ◆ Stana (Stevan) Gvojić, 1926. ◆ Stana (Rade) Gvojić, 1932. ◆ Stana (Nikola) Gvojić, 1926. ◆ Stana (Jovan) Gvojić, 1924. ◆ Stana (Jovan) Gvojić, 1906. ◆ Smilja (Dmitar) Gvojić, 1939. ◆ Simo (Pane) Gvojić, 1866. ◆ Simo (Nikola) Gvojić, 1900. ◆ Simo (Dmitar) Gvojić, 1898. ◆ Soka (Nikola) Gvojić, 1940. ◆ Savo (Mile) Gvojić, 1922. ◆ Petar (Petar) Gvojić, 1930. ◆ Petar (Pavao) Gvojić, 1896. ◆ Pavao (Simo) Gvojić, 1858. ◆ Pavao (Dušan) Gvojić, 1906. ◆ Pajo (Vasilj) Gvojić, 1934. ◆ Nikola (Stevan) Gvojić, 1930. ◆ Nikola (Simo) Gvojić, 1879. ◆ Nikola (Savo) Gvojić, 1861. ◆ Nikola (Pajo) Gvojić, 1900. ◆ Nikola (Dušan) Gvojić, 1896. ◆ Nada (Pavao) Gvojić, 1937. ◆ Nada (Dušan) Gvojić, 1930. ◆ Nada (Branko) Gvojić, 1926. ◆ Miljkan (Nikola) Gvojić, 1919. ◆ Milka (Vasilj) Gvojić, 1915. ◆ Milka (Stevan) Gvojić, 1893. ◆ Milka (Simo) Gvojić, 1898. ◆ Milka (Simo) Gvojić, 1898. ◆ Milka (Savo) Gvojić, 1931. ◆ Milka (Rade) Gvojić, 1924. ◆ Milka (Nikola) Gvojić, 1925. ◆ Milka (Nikola) Gvojić, 1919. ◆ Milka (Jovan) Gvojić, 1935. ◆ Milka (Dmitar) Gvojić, 1930. ◆ Milka (Branko) Gvojić, 1930. ◆ Milica (Stevan) Gvojić, 1895. ◆ Milica (Stanko) Gvojić, 1920. ◆ Milica (Pavao) Gvojić, 1914. ◆ Milica (Nikola) Gvojić, 1921. ◆ Milica (Nikola) Gvojić, 1916. ◆ Milica (Mile) Gvojić, 1904. ◆ Milica (Dušan) Gvojić, 1927. ◆ Mile (Petar) Gvojić, 1925. ◆ Mile (Pavao) Gvojić, 1938. ◆ Mile (Nikola) Gvojić, 1933. ◆ Mile (Jovan) Gvojić, 1939. ◆ Mile (Đuro) Gvojić, 1880. ◆ Milan (Petar) Gvojić, 1875. ◆ Milan (Dušan) Gvojić, 1937. ◆ Mila (Petar) Gvojić, 1907. ◆ Marta (Janko) Gvojić, 1920. ◆ Marta (Jandro) Gvojić, 1885. ◆ Marta (Đuro) Gvojić, 1902. ◆ Marko (Jovan) Gvojić, 1937. ◆ Marija (Stevan) Gvojić, 1886. ◆ Marija (Savo) Gvojić, 1933. ◆ Marija (Mile) Gvojić, 1896. ◆ Marija (Mile) Gvojić, 1886. ◆ Mara (Đuro) Gvojić, 1880. ◆ Maca (Stanko) Gvojić, 1939. ◆ Maca (Pavao) Gvojić, 1937. ◆ Maca (Nikola) Gvojić, 1929. ◆ Maca (Nikola) Gvojić, 1922. ◆ Ljubica (Stevan) Gvojić, 1903. ◆ Ljubica (Nikola) Gvojić, 1939. ◆ Ljubica (Nikola) Gvojić, 1936. ◆ Ljubica (Nikola) Gvojić, 1931. ◆ Ljubica (Nikola) Gvojić, 1907. ◆ Ljubica (Branko) Gvojić, 1938. ◆ Ljubica (Branko) Gvojić, 1932. ◆ Ljuban (Nikola) Gvojić, 1931. ◆ Kata (Pavao) Gvojić, 1909. ◆ Kata (Nikola) Gvojić, 1870. ◆ Julika (Nikola) Gvojić, 1923. ◆ Julika

(Milan) Gvojić, 1917. ◆ Julika (Jovan) Gvojić, 1860. ◆ Jovan (Savo) Gvojić, 1935. ◆ Jovan (Petar) Gvojić, 1915. ◆ Jovan (Mile) Gvojić, 1896. ◆ Jovan (Glišo) Gvojić, 1902. ◆ Jovan (Nikola) Gvojić, 1929. ◆ Jeka (Nikola) Gvojić, 1900. ◆ Jeka (Dušan) Gvojić, 1911. ◆ Janko (Petar) Gvojić, 1880. ◆ Evica (Stanko) Gvojić, 1866. ◆ Evica (Nikola) Gvojić, 1903. ◆ Evica (Jovan) Gvojić, 1936. ◆ Evica (Jovan) Gvojić, 1904. ◆ Evica (Dmitar) Gvojić, 1895. ◆ Đuro (Vasilj) Gvojić, 1930. ◆ Đuro (Petar) Gvojić, 1923. ◆ Đuro (Pavao) Gvojić, 1882. ◆ Đuro (Milan) Gvojić, 1885. ◆ Đuro (Jovan) Gvojić, 1904. ◆ Đuro (Dušan) Gvojić, 1933. ◆ Dušan (Pavao) Gvojić, 1936. ◆ Dušan (Nikola) Gvojić, 1925. ◆ Dušan (Glišo) Gvojić, 1901. ◆ Dragica (Stanko) Gvojić, 1903. ◆ Dragan (Jovan) Gvojić, 1939. ◆ Dmitar (Simo) Gvojić, 1900. ◆ Danica (Stevan) Gvojić, 1908. ◆ Danica (Rade) Gvojić, 1930. ◆ Danica (Nikola) Gvojić, 1937. ◆ Danica (Nikola) Gvojić, 1931. ◆ Danica (Nikola) Gvojić, 1927. ◆ Danica (Branko) Gvojić, 1930. ◆ Branko (Nikola) Gvojić, 1933. ◆ Branko (Milan) Gvojić, 1905. ◆ Boja (Đuro) Gvojić, 1892. ◆ Anka (Petar) Gvojić, 1926. ◆ Anica (Nikola) Gvojić, 1886. ◆ Anđelija (Teodor) Gvojić, 1920. ◆ Anđelija (Pavao) Gvojić, 1909. ◆ Anđelija (Đuro) Gvojić, 1873. ◆ Anđelija (Božo) Gvojić, 1902. ◆ Ana (Jovan) Gvojić, 1923. ◆ Ana (Josip) Gvojić, 1895. ◆ Ana (Simo) Gvojić, 1904. ◆ Ana (Ivan) Gvojić, 1881. ◆ Ana (Dušan) Gvojić, 1909. ◆ Ana (Dušan) Gvojić, 1900. ◆ Vasilj (Milutin) Kličković, 1876. ◆ Petar (Jovan) Kličković, 1881. ◆ Stana (Jandro) Kljajić, 1915. ◆ Savo (Simo) Kljajić, 1866. ◆ Milka (Stevan) Kljajić, 1923. ◆ Milica (Marko) Kljajić, 1892. ◆ Dragica (Petar) Kljajić, 1940. ◆ Đuro (Vujo) Kljajić, 1885. ◆ Stana (Nikola) Madžarević, 1895. ◆ Rade (Petar) Madžarević, 1899. ◆ Nada (Rade) Madžarević, 1926. ◆ Ljubica (Rade) Madžarević, 1930. ◆ Kata (Petar) Madžarević, 1899. ◆ Dragica (Rade) Madžarević, 1927. ◆ Vaso (Petar) Markovina, 1935. ◆ Stana (Jovan) Markovina, 1940. ◆ Petar (Petar) Markovina, 1930. ◆ Petar (Petar) Markovina, 1875. ◆ Petar (Jandro) Markovina, 1900. ◆ Miljkan (Petar) Markovina, 1933. ◆ Milić (Damjan) Markovina, 1897. ◆ Mile (Vaso) Markovina, 1871. ◆ Marta (Mile) Markovina, 1895. ◆ Marija (Simo) Markovina, 1902. ◆ Marija (Mile) Markovina, 1888. ◆ Marija (Marko) Markovina, 1901. ◆ Maca (Stevan) Markovina, 1920. ◆ Maca (Jovan) Markovina, 1933. ◆ Đuro (Milić) Markovina, 1922. ◆ Dragica (Milić) Markovina, 1920. ◆ Danica (Petar) Markovina, 1932. ◆ Damjan (Simo) Markovina, 1864. ◆ Anđelija (Stevan) Markovina, 1922. ◆ Stana (Simo) Minić, 1907. ◆ Milorad (Đuro) Minić, 1929. ◆ Ljubomir (Đuro) Minić, 1935. ◆ Anđelija (Đuro) Minić, 1931. ◆ Milica (Stane) Prišuta, 1881. ◆ Vujo (Nikola) Prišuta, 1886. ◆ Milica (Glišo) Prišuta, 1889. ◆ Marica (Vasilj) Pulja, 1935. ◆ Anka (Jovan) Pulja, 1920. ◆ Petar (Nikola) Radanović, 1938. ◆ Jeka (Petar) Radanović, 1934. ◆ Evica (Nikola) Radanović, 1904. ◆ Danica (Teodor) Radanović, 1912. ◆ Danica (Petar) Radanović, 1938. ◆ Nikola (Rade) Radojčević, 1938. ◆ Rade (Pavao) Radojčević, 1870. ◆ Vaso (Nikola) Radojčević, 1933. ◆ Slavko (Nikola) Radojčević, 1927. ◆ Sava (Stevan) Radojčević, 1939. ◆ Petar (Mile) Radojčević, 1906. ◆ Petar Radojčević, 1889. ◆ Nada (Rade) Radojčević, 1931. ◆ Milka (Rade) Radojčević, 1938. ◆ Milka (Petar) Radojčević, 1885. ◆ Milka (Đuro) Radojčević, 1920. ◆ Milica (Rade) Radojčević, 1933. ◆ Milica (Pajo) Radojčević, 1883. ◆ Milica (Ilija) Radojčević, 1903. ◆ Mile (Nikola) Radojčević, 1924. ◆ Mile Radojčević, 1939. ◆ Mile (Đuro) Radojčević, 1876. ◆ Marko (Pavao) Radojčević, 1895. ◆ Marija (Jovan) Radojčević, 1889. ◆ Ljubica (Đuro) Radojčević, 1926. ◆ Jovan (Miloš) Radojčević, 1938. ◆ Jeka (Rade) Radojčević, 1937. ◆ Ilija (Lazo) Radojčević, 1875. ◆ Ilija (Jovan) Radojčević, 1901. ◆ Evica (Maksim) Radojčević,

1888. ◆ Đuro (Mile) Radojčević, 1887. ◆ Đuro (Ana) Radojčević, 1906. ◆ Đuran (Ljubica) Radojčević, 1930. ◆ Đuran (Julika) Radojčević, 1920. ◆ Dragica (Rade) Radojčević, 1935. ◆ Dragica (Milan) Radojčević, 1908. ◆ Danica (Dmitar) Radojčević, 1917. ◆ Anđelija (Stevan) Radojčević, 1891. ◆ Ana (Đuro) Radojčević, 1912. ◆ Nikola (Vaso) Radojčević, 1882. ◆ Ljuban (Nikola) Radojčević, 1911. ◆ Stojan (Simo) Radojević, 1864. ◆ Simo (Pavao) Radović, 1885. ◆ Žarko (Marko) Radović, 1932. ◆ Vaso (Jovan) Radović, 1926. ◆ Vasilj (Mile) Radović, 1881. ◆ Stevan (Savo) Radović, 1898. ◆ Stevan (Pavao) Radović, 1922. ◆ Stevan (Mile) Radović, 1907. ◆ Stevan (Dušan) Radović, 1934. ◆ Stanko (Jovan) Radović, 1909. ◆ Stanica Radović, 1904. ◆ Stanica (Nikola) Radović, 1888. ◆ Stanica (Mile) Radović, 1871. ◆ Stanica (Đuro) Radović, 1892. ◆ Stanica (Đuro) Radović, 1906. ◆ Stanica (Đuro) Radović, 1906. ◆ Stanica (Dmitar) Radović, 1909. ◆ Stana (Vasilj) Radović, 1937. ◆ Stana (Stojan) Radović, 1912. ◆ Stana (Mile) Radović, 1934. ◆ Stana (Jovan) Radović, 1934. ◆ Stana (Dušan) Radović, 1905. ◆ Stana Radović, 1870. ◆ Sofija (Nikola) Radović, 1898. ◆ Sofija (Jovan) Radović, 1912. ◆ Sofija (Jovan) Radović, 1887. ◆ Simo (Petar) Radović, 1933. ◆ Simo (Mile) Radović, 1938. ◆ Savo (Anđelija) Radović, 1916. ◆ Ranko (Nikola) Radović, 1934. ◆ Rade (Milan) Radović, 1934. ◆ Rade (Marko) Radović, 1934. ◆ Petar (Vaso) Radović, 1879. ◆ Petar (Nikola) Radović, 1941. ◆ Petar (Nikola) Radović, 1914. ◆ Petar (Milutin) Radović, 1939. ◆ Pavao (Nikola) Radović, 1888. ◆ Nikola (Simo) Radović, 1905. ◆ Nikola (Mile) Radović, 1872. ◆ Nikola (Gajo) Radović, 1883. ◆ Nada (Dušan) Radović, 1933. ◆ Marko / Mirko (Dušan) Radović, 1930. ◆ Miljkan (Petar) Radović, 1930. ◆ Milutin (Stevan) Radović, 1885. ◆ Milka (Vujo) Radović, 1915. ◆ Milka (Jovan) Radović, 1929. ◆ Milka (Nikola) Radović, 1938. ◆ Milka (Milutin) Radović, 1936. ◆ Milka (Mile) Radović, 1913. ◆ Milka (Dušan) Radović, 1932. ◆ Milica (Stojan) Radović, 1919. ◆ Milica (Stevan) Radović, 1885. ◆ Milica (Milan) Radović, 1904. ◆ Mile (Stevo) Radović, 1930. ◆ Mile (Stevan) Radović, 1931. ◆ Mile (Simo) Radović, 1885. ◆ Mile (Petar) Radović, 1922. ◆ Mile (Pajo) Radović, 1925. ◆ Mile (Jovan) Radović, 1931. ◆ Mile (Đuro) Radović, 1890. ◆ Milan (Stojan) Radović, 1925. ◆ Marta (Nikola) Radović, 1880. ◆ Marija (Vajo) Radović, 1895. ◆ Marija (Pavao) Radović, 1932. ◆ Marija (Nikola) Radović, 1921. ◆ Marija (Nikola) Radović, 1895. ◆ Marija (Milutin) Radović, 1925. ◆ Maca (Vasilj) Radović, 1940. ◆ Maca (Stevan) Radović, 1924. ◆ Maca (Stanica) Radović, 1922. ◆ Maca (Nikola) Radović, 1931. ◆ Maca (Nikola) Radović, 1923. ◆ Maca (Nikola) Radović, 1895. ◆ Maca (Milan) Radović, 1926. ◆ Maca (Marko) Radović, 1924. ◆ Maca (Dušan) Radović, 1939. ◆ Maca (Dušan) Radović, 1938. ◆ Ljubica (Pavao) Radović, 1934. ◆ Ljubica (Mile) Radović, 1938. ◆ Ljuban (Pajo) Radović, 1934. ◆ Kata (Joško) Radović, 1897. ◆ Kata (Dušan) Radović, 1935. ◆ Kata (Dušan) Radović, 1888. ◆ Kata (Damjan) Radović, 1884. ◆ Julika (Josip) Radović, 1884. ◆ Jovan (Stevo) Radović, 1939. ◆ Jovan (Savo) Radović, 1894. ◆ Jovan (Pavao) Radović, 1920. ◆ Jovan (Nikola) Radović, 1885. ◆ Jovan (Đuro) Radović, 1896. ◆ Jelica (Jandro) Radović, 1896. ◆ Jeka (Milutin) Radović, 1927. ◆ Jeka (Jovan) Radović, 1932. ◆ Evica (Mijo) Radović, 1885. ◆ Evica (Jovan) Radović, 1939. ◆ Evica (Božo) Radović, 1912. ◆ Đuro (Stanko) Radović, 1941. ◆ Đuro (Stanko) Radović, 1935. ◆ Đuro (Petar) Radović, 1935. ◆ Đuro (Mile) Radović, 1936. ◆ Dušan (Stojan) Radović, 1914. ◆ Dušan (Stevo) Radović, 1934. ◆ Dušan (Stanko) Radović, 1906. ◆ Dragica (Stevan) Radović, 1908. ◆ Dragica (Simo) Radović, 1919. ◆ Dragica (Nikola) Radović, 1936. ◆ Dragica (Milutin) Radović, 1934.

◆ Dragica (Damjan) Radović, 1895. ◆ Dmitar (Petar) Radović, 1886. ◆ Danica (Pavao) Radović, 1926. ◆ Danica (Jovan) Radović, 1924. ◆ Branko (Milan) Radović, 1930. ◆ Branko (Marko) Radović, 1930. ◆ Branko (Jovan) Radović, 1924. ◆ Anka (Jovo) Radović, 1890. ◆ Anđelija (Vasilj) Radović, 1882. ◆ Anđelija (Stevan) Radović, 1921. ◆ Anđelija (Jovo) Radović, 1926. ◆ Anđelija (Mile) Radović, 1904. ◆ Anđelija (Milan) Radović, 1907. ◆ Anđelija (Đuro) Radović, 1900. ◆ Ana (Stevan) Radović, 1926. ◆ Ana (Mile) Radović, 1870. ◆ Ana (Milan) Radović, 1921. ◆ Ana (Dmitar) Radović, 1912. ◆ Petar Radović, 1870. ◆ Stevan (Marko) Romčević, 1941. ◆ Maca (Stevan) Romčević, 1920. ◆ Jeka (Marko) Romčević, 1936. ◆ Ana (Jovan) Romčević, 1882. ◆ Stanko (Simo) Tepšić, 1890. ◆ Simo (Mile) Tepšić, 1935. ◆ Miljkan (Vujo) Tepšić, 1933. ◆ Milka (Vaso) Tepšić, 1941. ◆ Milka (Stanko) Tepšić, 1932. ◆ Milka (Stanko) Tepšić, 1924. ◆ Milka (Savo) Tepšić, 1915. ◆ Milka (Đuro) Tepšić, 1890. ◆ Milica (Stanko) Tepšić, 1933. ◆ Milica (Nikola) Tepšić, 1876. ◆ Mica / Maca (Stanko) Tepšić, 1936. ◆ Maca (Vujo) Tepšić, 1937. ◆ Kata (Jovan) Tepšić, 1920. ◆ Đuro (Mile) Tepšić, 1937. ◆ Dušan (Vujo) Tepšić, 1935. ◆ Danica (Vujo) Tepšić, 1929. ◆ Anđelija (Marko) Tepšić, 1904. ◆ Kata (Damjan) Trabak, 1880. ◆ Stana (Simo) Vujičić, 1923. ◆ Milka (Simo) Vujičić, 1931. ◆ Marija (Vasilj) Vujičić, 1906. ◆ Maca (Simo) Vujičić, 1921. ◆ Ljubica (Simo) Vujičić, 1924. ◆ Danica (Simo) Vujičić, 1927. ◆ Ana (Simo) Vujičić, 1928.

GOLINJA, kotar Vrginmost (105 stradalih)

Đuro (Marko) Aćimović, 1879. ◆ Simo (Mile) Bruić / Brujić, 1909. ◆ Marija (Jovan) Bruić / Brujić, 1898. ◆ Toma (Nikola) Bruić / Brujić, 1881. ◆ Đuro (Mile) Bruić / Brujić, 1918. ◆ Đuro (Mile) Bruić / Brujić, 1900. ◆ Tomo (Nikola) Bruić / Brujić, 1888. ◆ Mirko Gledić, 1909. ◆ Petar (Jovo) Gledić, 1881. ◆ Stevo (Mile) Ivković, 1924. ◆ Stana (Jovan) Ivković, 1878. ◆ Milka Ivković, 1895. ◆ Petar (Rade) Ivković, 1894. ◆ Mile (Stevan) Ivković, 1892. ◆ Mica (Savo) Ivković, 1894. ◆ Stojan (Simo) Ivković, 1891. ◆ Stana Ivković, 1878. ◆ Stevo (Mile) Ivković, 1907. ◆ Mile (Jovan) Ivković, 1895. ◆ Đuro (Rade) Ivković, 1911. ◆ Simo (Petar) Ivković, 1886. ◆ Mile (Nikola) Ivković, 1890. ◆ Vaso (Petar) Ivković, 1903. ◆ Teodor (Glišo) Ivković, 1902. ◆ Stevo (Glišo) Ivković, 1907. ◆ Savo (Gligorije) Ivković, 1908. ◆ Petar (Simo) Ivković, 1919. ◆ Mile (Nikola) Ivković, 1895. ◆ Simo (Stojan) Ivković, 1910. ◆ Stana (Gligorije) Jakšić, 1919. ◆ Stana Jakšić, 1900. ◆ Nada (Lazo) Jakšić, 1941. ◆ Marta (Tomo) Jakšić, 1878. ◆ Dušan (Lazo) Jakšić, 1938. ◆ Draga (Lazo) Jakšić, 1941. ◆ Marko (Tomo) Jakšić, 1878. ◆ Stana (Gligorije) Jakšić, 1919. ◆ Nada (Lazo) Jakšić, 1940. ◆ Dušan (Lazo) Jakšić, 1932. ◆ Draga (Lazo) Jakšić, 1940. ◆ Jovan (Pane) Jakšić, 1884. ◆ Stevan (Savo) Jakšić, 1896. ◆ Mirko (Jovan) Jakšić, 1910. ◆ Mile (Stojan) Jakšić, 1901. ◆ Marko (Pavle) Jakšić, 1904. ◆ Kojo (Stevan) Jakšić, 1911. ◆ Milka (Đuro) Jovanović, 1918. ◆ Inđija (Aleksa) Jovanović, 1877. ◆ Đuro (Pavle) Jovanović, 1880. ◆ Miljkan (Đuro) Jovanović, 1903. ◆ Đuro (Mirko) Jovanović, 1890. ◆ Milka (Đuro) Jovanović, 1918. ◆ Stevan (Savo) Jovanović, 1921. ◆ Stevan (Rade) Jovanović, 1903. ◆ Stevan (Tomo) Jovanović, 1905. ◆ Petar (Rade) Jovanović, 1907. ◆ Nikola (Đuro) Jovanović, 1915. ◆ Milkan (Đuro) Jovanović, 1903. ◆ Marko (Tomo) Jovanović, 1902. ◆ Damjan (Pavle / Marko) Jovanović, 1912. ◆ Mile (Pavao) Kekić, 1882. ◆ Ilija (Gligorije) Kekić, 1912. ◆ Ilija (Pavle) Kekić, 1881. ◆ Simo (Pavle) Kekić, 1884. ◆ Petar (Gligorije) Kekić, 1896. ◆ Milan (Đuro) Kekić,

1919. ◆ Petar (Gligorije) Kekić, 1912. ◆ Ana (Vaso) Komljenović, 1877. ◆ Adam (Marko) Milojević, 1879. ◆ Vaso (Jovan) Mraović, 1897. ◆ Petra (Dmitar) Mraović, 1874. ◆ Petar (Nikola) Mraović, 1916. ◆ Milica Mraović, 1871. ◆ Julika (Vaso) Mraović, 1879. ◆ Đuro (Jovo) Mraović, 1879. ◆ Anka Mraović, 1879. ◆ Savo (Vaso) Mraović, 1916. ◆ Petar (Dmitar) Mraović, 1874. ◆ Petar (Nikola) Mraović, 1916. ◆ Đuro (Kojo) Mraović, 1916. ◆ Milica Mraović, 1871. ◆ Julika (Vaso) Mraović, 1879. ◆ Đuro (Jovo) Mraović, 1879. ◆ Anka Mraović, 1879. ◆ Vaso (Jovan) Mraović, 1897. ◆ Nikola (Vaso) Mraović, 1876. ◆ Nikola (Dmitar) Mraović, 1876. ◆ Mile (Jovo) Mraović, 1891. ◆ Simo (Teodor) Mraović, 1919. ◆ Savo (Kojo) Mraović, 1897. ◆ Petar (Kojo) Mraović, 1900. ◆ Đuro (Petar) Mraović, 1919. ◆ Pavao (Đuro) Radanović, 1930. ◆ Milan (Đuro) Radanović, 1932. ◆ Jelica (Arsenije) Radanović, 1877. ◆ Đuro (Savo) Radanović, 1899. ◆ Anđelija (Marko) Radanović, 1901. ◆ Milica (Arsenije) Radanović, 1877. ◆ Ilija (Jovan) Radanović, 1900. ◆ Đuro (Savo) Radanović, 1899. ◆ Pavao (Đuro) Radanović, 1930. ◆ Milan (Đuro) Radanović, 1932. ◆ Ilija (Đuro) Radanović, 1934. ◆ Savo (Preikopa / Prokop) Radanović, 1876. ◆ Nikola (Jovan) Radanović, 1916.

GORNJA TRSTENICA, kotar Vrginmost (147 stradalih)

Petar (Nikola) Arlov, 1897. ◆ Milka (Stevan) Arlov, 1925. ◆ Maca (Stevan) Arlov, 1925. ◆ Jelica (Mile) Arlov, 1896. ◆ Đuro (Damjan) Arlov, 1869. ◆ Dušan (Stevan) Arlov, 1931. ◆ Dragica (Marko) Arlov, 1919. ◆ Damjan (Stevan) Arlov, 1891. ◆ Inđija (Marko) Arlov, 1903. ◆ Milan (Stevan) Arlov, 1933. ◆ Stevan (Đuro) Arlov, 1897. ◆ Nikola (Jovan) Arlov, 1905. ◆ Damjan (Jovo) Arlov, 1908. ◆ Evica (Vaso) Arlov, 1886. ◆ Stevan (Jovan) Arlov, 1859. ◆ Ilija (Teodor) Arlov, 1874. ◆ Petar (Savo) Borota, 1905. ◆ Jelica (Nikola) Borota, 1939. ◆ Evica (Milan) Borota, 1897. ◆ Ana (Mile) Borota, 1909. ◆ Ljubica (Simo) Borota, 1926. ◆ Dragica (Milan) Borota, 1929. ◆ Ljubica (Stevan) Borota, 1940. ◆ Evica (Stevan) Borota, 1935. ◆ Stevan (Simo) Borota, 1914. ◆ Stana (Stanko) Borota, 1913. ◆ Petar (Stevan) Borota, 1901. ◆ Milka (Kojo) Borota, 1904. ◆ Kata (Nikola) Borota, 1902. ◆ Jovan (Petar) Borota, 1899. ◆ Mile (Petar) Brujić, 1897. ◆ Marija Cimeša, 1888. ◆ Anđa (Pavao) Cimeša, 1928. ◆ Srđan (Kojo) Cimeša, 1878. ◆ Pavao (Simo) Cimeša, 1896. ◆ Kata (Srđan) Cimeša, 1896. ◆ Marija (Vaso) Cimeša, 1891. ◆ Milka Drpa, 1939. ◆ Sava (Dmitar) Drpo / Drpa, 1900. ◆ Petar (Ilija) Drpo / Drpa, 1910. ◆ Stanko (Nikola) Jakšić, 1894. ◆ Milka (Ljuban) Jakšić, 1930. ◆ Mile Jakšić, 1862. ◆ Mile (Gajo) Jakšić, 1898. ◆ Kata Jakšić, 1891. ◆ Kata (Petar) Jakšić, 1882. ◆ Jeka Jakšić, 1907. ◆ Dušan Jakšić, 1930. ◆ Maca (Đuro) Jakšić, 1932. ◆ Ljubica (Ljuban) Jakšić, 1936. ◆ Dragan (Dušan) Jakšić, 1937. ◆ Ljubica (Simo) Jakšić, 1921. ◆ Ljuban (Vujo / Gajo) Jakšić, 1905. ◆ Anka (Stanko) Jakšić, 1898. ◆ Jovan (Savo) Jakšić, 1891. ◆ Đuro (Vaso) Jakšić, 1885. ◆ Anka (Đuro) Jakšić, 1885. ◆ Ana (Simo) Jakšić, 1891. ◆ Milka (Stanko) Janjanin, 1908. ◆ Janko Janjanin, 1873. ◆ Milka (Matija) Janjanin, 1911. ◆ Đuro (Nikola) Milinković, 1923. ◆ Joka (Đuro) Milinković, 1892. ◆ Petar (Nikola) Milinković, 1914. ◆ Kata (Nikola) Mraović, 1911. ◆ Stanko (Teodor) Mraović, 1935. ◆ Petar (Nikola) Mraović, 1887. ◆ Mirko (Kojo) Mraović, 1939. ◆ Milka (Jeremija) Mraović, 1937. ◆ Milka (Jovan) Mraović, 1937. ◆ Marija (Nikola) Mraović, 1889. ◆ Mara (Jeremija) Mraović, 1935. ◆ Maca (Teodor) Mraović, 1933. ◆ Julika Mraović, 1865. ◆ Evica (Đuro) Mraović, 1890. ◆ Bogdan (Teodor) Mraović, 1937. ◆ Simo Mraović, 1887. ◆ Rade (Stevan)

Mraović, 1895. ◆ Ljuban (Pavao) Mraović, 1932. ◆ Ljuban (Stevan) Mraović, 1927. ◆ Radojka (Ilija) Mraović, 1939. ◆ Mile (Petar) Mraović, 1940. ◆ Teodor (Jovan) Mraović, 1897. ◆ Julika (Mile) Mraović, 1902. ◆ Jelena (Petar) Mraović, 1897. ◆ Evica (Stanko) Mraović, 1911. ◆ Eremija / Jeremija (Mile) Mraović, 1911. ◆ Anđelija (Petar) Mraović, 1900. ◆ Pavao (Petar) Mraović, 1892. ◆ Marija (Đuro) Mraović, 1890. ◆ Ljubica (Jovan) Mraović, 1892. ◆ Kojo (Stevan) Mraović, 1894. ◆ Milka (Marko) Nišić, 1936. ◆ Kata (Stojan) Nišić, 1940. ◆ Jelica Nišić, 1860. ◆ Milan (Pavao) Pavlović, 1940. ◆ Vujo (Petar) Radašinović, 1903. ◆ Stevan (Stojan) Radašinović, 1931. ◆ Stojan Rudan ◆ Anđelija (Milan) Simić, 1941. ◆ Stevan (Petar) Simić, 1901. ◆ Stana Simić, 1880. ◆ Marija (Stevan) Simić, 1940. ◆ Julika (Stevan) Simić, 1937. ◆ Jelica Simić, 1896. ◆ Evica (Stevan) Simić, 1939. ◆ Gojko (Nikola) Simić, 1940. ◆ Svetozar (Stevan) Simić, 1938. ◆ Nada (Milan) Simić, 1936. ◆ Marija (Milan / Mile) Simić, 1941. ◆ Kata (Nikola) Simić, 1940. ◆ Danica (Milan) Simić, 1941. ◆ Anđelija (Milan / Mile) Simić, 1885. ◆ Stevan (Nikola) Simić, 1919. ◆ Stevan (Mile) Simić, 1909. ◆ Stanica (Petar) Simić, 1919. ◆ Nikola (Mile) Simić, 1901. ◆ Milka (Đuro) Simić, 1914. ◆ Marija (Rade) Simić, 1905. ◆ Darinka (Stanko) Simić, 1925. ◆ Danica (Nikola) Simić, 1907. ◆ Marija (Đuro) Simić, 1886. ◆ Julika (Nikola) Simić, 1886. ◆ Đuro (Jovan) Simić, 1882. ◆ Stanica (Petar) Stanić, 1910. ◆ Mara (Petar) Stanojević, 1934. ◆ Ljuban (Petar) Stanojević, 1932. ◆ Dragan (Petar) Stanojević, 1929. ◆ Dragica (Nikola) Stanojević, 1937. ◆ Petar (Mile) Stanojević, 1902. ◆ Stoja (Petar) Stanojević, 1903. ◆ Stevan (Marko) Vuković, 1895. ◆ Stanica Vuković, 1870. ◆ Marija (Marko) Vuković, 1907. ◆ Rade (Nikola) Vuković, 1923. ◆ Milka Vuković, 1886. ◆ Milka (Stanko) Vuković, 1904. ◆ Damjan (Stevan) Vuković, 1924. ◆ Milka (Petar) Vuković, 1881. ◆ Marija (Mile) Zimonja, 1929. ◆ Dušan (Mile) Zimonja, 1931. ◆ Ljubica (Petar) Zimonja, 1936. ◆ Ljuban (Mile) Zimonja, 1936. ◆ Petar (Đuro) Zimonja, 1913. ◆ Anđelija (Jovo / Jovan) Zimonja, 1904. ◆ Jovan (Stanko) Zimonja, 1870. ◆ Janja (Simo) Zimonja, 1874.

GORNJI SJENIČAK, kotar Vrginmost (26 stradalih)

Božica (Ignjatije) Bijelić, 1913. ◆ Ignjatije (Teodor) Bijelić, 1880. ◆ Đuro (Nikola) Bijelić, 1918. ◆ Đuro (Teodor) Bijelić, 1900. ◆ Soka Dančuo, 1868. ◆ Pavao Dančuo, 1867. ◆ Jandre (Milovan) Jurić, 1883. ◆ Vid (Rade) Jurić, 1911. ◆ Teodor (Marko) Kačar, 1910. ◆ Mile (Vaso) Kljajić, 1941. ◆ Mika (Vid) Linta, 1912. ◆ Božica (Ilija) Manojlović, 1867. ◆ Teodor (Đurađ) Manojlović, 1876. ◆ Stevan (Teodor) Manojlović, 1879. ◆ Marija (Stanko) Manojlović, 1919. ◆ Milka Marinčić, 1914. ◆ Petar (Janko) Peleš, 1893. ◆ Nikola (Rade) Peleš, 1920. ◆ Simo Šašić, 1872. ◆ Rade (Stanko) Šašić, 1905. ◆ Mirko (Miloš) Tepšić, 1941. ◆ Teodor (Marko) Tepšić, 1899. ◆ Adam (Vaso) Tepšić, 1905. ◆ Petar (Nikola) Tomašević, 1865. ◆ Stefanija (Miloš) Vlajnić, 1880. ◆ Janko (Đurađ) Vlajnić, 1876.

GREĐANI, kotar Vrginmost (97 stradalih)

Rade (Jovan) Bakić, 1881. ◆ Svetozar (Simo) Bijelić, 1898. ◆ Petar (Pavao) Bijelić, 1910. ◆ Nikola (Matija) Bijelić, 1910. ◆ Mile (Nikola) Bijelić, 1903. ◆ Anđa (Jovo) Bijelić, 1886. ◆ Stojan (Simo) Bijelić, 1902. ◆ Stanko (Đuro) Bijelić, 1886. ◆ Matija (Miloš) Bijelić, 1878. ◆ Stojan (Simo) Bijelić, 1889. ◆ Petar (Matija) Bijelić, 1901. ◆ Dušan (Matija) Bijelić, 1876. ◆ Mićan (Đuro) Ivošević, 1908. ◆ Milan

(Đuro) Ivošević, 1896. ◆ Matija (Đuro) Ivošević, 1912. ◆ Pavao (Milan) Ivošević, 1923. ◆ Stojan (Nikola) Janjanin, 1888. ◆ Nikola (Stojan) Janjanin, 1918. ◆ Vasilj (Simo) Jednak, 1880. ◆ Stojan (Simo) Kordić, 1914. ◆ Stevo (Nikola) Kordić, 1904. ◆ Pavao (Nikola) Kordić, 1912. ◆ Dragan (Nikola) Kordić, 1907. ◆ Ljuban (Milan) Kordić, 1921. ◆ Simo (Đuro) Kordić, 1879. ◆ Petar (Milutin) Kordić, 1907. ◆ Petar (Đuro) Kordić, 1877. ◆ Nikola (Pavao) Kordić, 1861. ◆ Milutin (Đuro) Kordić, 1884. ◆ Milan (Petar) Marakovac, 1920. ◆ Simo (Pavao) Marakovac, 1887. ◆ Nikola (Stevan) Miljević, 1910. ◆ Pero Miljević ◆ Petar (Stevan) Miljević, 1909. ◆ Mićo (Stojan) Miljević, 1917. ◆ Nikola (Stevan) Miljević, 1905. ◆ Nikola (Stevan) Miljević, 1884. ◆ Adam (Stevan) Miljević, 1903. ◆ Marko (Nikola) Miljević, 1909. ◆ Stevan (Mićo) Miljević, 1866. ◆ Stojan (Adam) Miljević, 1896. ◆ Petar (Stevan) Miljević, 1909. ◆ Miloš (Stevan) Miljević, 1908. ◆ Milan (Đuro) Miljević, 1893. ◆ Milan (Adam) Miljević, 1923. ◆ Evica (Nikola) Miljević, 1906. ◆ Marko (Stevan) Miščević, 1881. ◆ Stojan (Simo) Miščević, 1902. ◆ Božo (Simo) Miščević, 1901. ◆ Uroš (Petar) Miščević, 1907. ◆ Stojan (Petar) Miščević, 1906. ◆ Nikola (Nikola) Miščević, 1905. ◆ Stevan (Marko) Miščević, 1912. ◆ Mićo (Marko) Miščević, 1921. ◆ Miloš (Marko) Miščević, 1907. ◆ Đuro (Marko) Miščević, 1917. ◆ Dušan (Josip) Miščević, 1921. ◆ Mile (Vujo) Miščević, 1911. ◆ Mile (Vujo) Miščević, 1901. ◆ Mile (Đuro) Miščević, 1898. ◆ Josip (Đuro) Miščević, 1881. ◆ Petar (Božo) Miščević, 1924. ◆ Mile (Pavao) Miščević, 1914. ◆ Božo (Stojan) Oreščanin, 1924. ◆ Simo (Nikola) Oreščanin, 1896. ◆ Petar (Pavao) Popović, 1909. ◆ Nikola (Stanko) Ratković, 1867. ◆ Danilo (Nikola) Ratković, 1911. ◆ Marija (Đuro) Ratković, 1910. ◆ Stanko (Jovan) Škara, 1888. ◆ Nikola (Milan) Škara, 1914. ◆ Mika (Jovan) Škara, 1897. ◆ Milan (Stanko) Škara, 1922. ◆ Pavao (Simo) Škara, 1901. ◆ Milan (Simo) Škara, 1912. ◆ Adam (Simo) Škara, 1921. ◆ Marko (Nikola) Škara, 1894. ◆ Ljuban (Nikola) Škara, 1919. ◆ Nikola (Mijat) Škara, 1912. ◆ Jovan (Marko) Škara, 1924. ◆ Milan (Jovan) Škara, 1883. ◆ Mara (Simo) Škara, 1913. ◆ Božica (Vasilj) Škara, 1894. ◆ Ana (Matija) Vojnović, 1904. ◆ Petar (Stanko) Zlokas, 1900. ◆ Vasilj (Trifun) Zlokas, 1886. ◆ Mihajlo (Stanko) Zlokas, 1899. ◆ Uroš (Simo) Zlokas, 1887. ◆ Simo (Petar) Zlokas, 1896. ◆ Mile (Nikola) Zlokas, 1917. ◆ Miloš (Matija) Zlokas, 1875. ◆ Nikola (Vasilj) Zlokas, 1909. ◆ Miloš (Vasilj) Zlokas, 1908. ◆ Mile (Stanko) Zlokas, 1909. ◆ Janko (Simo) Zlokas, 1901. ◆ Dušan (Simo) Zlokas, 1922. ◆ Dušan (Vasilj) Zlokas, 1911.

KATINOVAC, kotar Vrginmost (80 stradalih)

Stojan (Petar) Bajić, 1917. ◆ Jeka (Maksim) Bakić, 1884. ◆ Jovan (Petar) Blanuša, 1900. ◆ Luka (Simo) Bućan, 1884. ◆ Milorad (Simo) Bućan, 1889. ◆ Đuro (Luka) Bućan, 1923. ◆ Dragan (Mile) Bućan, 1917. ◆ Pavao (Petar) Bućan, 1895. ◆ Milorad (Simo) Bućan, 1889. ◆ Đuro (Luka) Bućan, 1923. ◆ Stojan (Savo) Đanković, 1883. ◆ Stana (Petar) Đanković, 1937. ◆ Danica (Petar) Đanković, 1939. ◆ Petar (Stojan) Đanković, 1915. ◆ Petar (Miloš) Đanković, 1909. ◆ Milinka (Petar) Đanković, 1930. ◆ Milan (Stojan) Đanković, 1903. ◆ Ljubica (Aleksa) Đanković, 1923. ◆ Kata (Stevan) Đanković, 1865. ◆ Evica (Miloš) Đanković, 1910. ◆ Đuro (Aleksa) Đanković, 1931. ◆ Dragica Đanković, 1938. ◆ Danica (Aleksa) Đanković, 1927. ◆ Damjana (Petar) Đanković, 1909. ◆ Bogdanka (Petar) Đanković, 1932. ◆ Anka Đanković, 1903. ◆ Anka Đanković, 1910. ◆ Aleksa (Đuro) Đanković, 1887. ◆ Stojan (Nikola) Grbić, 1930. ◆ Stanko (Nikola) Grbić, 1932. ◆ Nada (Nikola) Grbić, 1938. ◆ Marica (Savo) Grbić, 1883. ◆ Maca

(Nikola) Grbić, 1929. ◆ Anđelka (Nikola) Grbić, 1928. ◆ Veljko (Nikola) Grbić, 1925. ◆ Nikola (Đukan) Grbić, 1898. ◆ Milan (Nikola) Grbić, 1923. ◆ Dušan (Nikola) Grbić, 1921. ◆ Đuro (Petar) Ivković, 1879. ◆ Nikola (Ilija) Ivošević, 1871. ◆ Jovan (Stevan) Ivošević, 1869. ◆ Dragan (Nikola) Ivošević, 1909. ◆ Savo (Ilija) Kolundžija, 1891. ◆ Milka (Tomo) Malobabić, 1910. ◆ Mile (Damjan) Malobabić, 1932. ◆ Stevan (Stojan) Malobabić, 1906. ◆ Milan (Đuro) Malobabić, 1896. ◆ Dušan (Nikola) Malobabić, 1916. ◆ Anka (Stojan) Malobabić, 1919. ◆ Kata (Savo) Malobabić, 1892. ◆ Jeka (Đurađ) Malobabić, 1896. ◆ Evica (Stanko) Miljanović, 1914. ◆ Marko (Stojan) Miščević, 1904. ◆ Stojan (Savo) Miščević, 1895. ◆ Ilija (Lazo) Obradović, 1900. ◆ Milka (Đukan) Oreščanin, 1890. ◆ Jovan (Đukan) Radujković, 1881. ◆ Miloš (Stevan) Radujković, 1904. ◆ Petar (Stanko) Radujković, 1909. ◆ Miloš (Mile) Trkulja, 1889. ◆ Milka (Simo) Trkulja, 1899. ◆ Kata (Simo) Trkulja, 1910. ◆ Milan (Vasilj) Ulemek, 1926. ◆ Ljubica (Dragan) Vojnović, 1940. ◆ Boja (Mile) Vojnović, 1912. ◆ Pavao (Stevan) Vojnović, 1880. ◆ Milinka (Pavao) Vojnović, 1892. ◆ Simo (Dragan) Vojnović, 1937. ◆ Petar (Dragan) Vojnović, 1937. ◆ Mile (Stevan) Vojnović, 1899. ◆ Mile (Dragan) Vojnović, 1938. ◆ Marija (Đuro) Vojnović, 1880. ◆ Ljubica (Dušan) Vojnović, 1910. ◆ Petar (Miloš) Vorkapić, 1922. ◆ Milica (Nikola) Vorkapić, 1903. ◆ Mile (Nikola) Vorkapić, 1933. ◆ Jovan (Vujo) Vorkapić, 1888. ◆ Nikola (Vujo) Vorkapić, 1905. ◆ Vujo (Ilija) Vorkapić, 1881. ◆ Dušan (Rade) Vučetić, 1926.

KIRIN, kotar Vrginmost (46 stradalih)

Marija (Stanko) Bjelić, 1901. ◆ Vaso (Teodor) Bulat, 1909. ◆ Janko (Pavao) Bulat, 1886. ◆ Mile (Stanko) Dmitrović, 1903. ◆ Mica (Dušan) Dragojević, 1941. ◆ Milica (Stevan) Halavanja, 1876. ◆ Simo (Miloš) Halavanja, 1924. ◆ Đuro (Stevan) Halavanja, 1907. ◆ Đuro (Kojo) Halavanja, 1907. ◆ Mirjana (Petar) Juzbaša, 1934. ◆ Dragica (Petar) Juzbaša, 1930. ◆ Jovo (Mile) Katić, 1892. ◆ Rade (Nikola) Kireta, 1871. ◆ Kata (Đuro) Komazec, 1863. ◆ Evica Komazec, 1868. ◆ Marija (Mojsija) Novaković, 1882. ◆ Jovan (Đuro) Novaković, 1876. ◆ Jandre (Petar) Novaković, 1864. ◆ Stanko (Teodor) Novaković, 1922. ◆ Simo (Teodor) Novaković, 1920. ◆ Stojan (Đuro) Opačić, 1935. ◆ Stana (Đuro) Opačić, 1900. ◆ Sava (Jovan) Opačić, 1914. ◆ Anica (Jovan) Pavlović, 1880. ◆ Stevo (Jandre) Pavlović, 1940. ◆ Kata (Simo) Pavlović, 1912. ◆ Jandre (Janko) Pavlović, 1912. ◆ Mile (Đuro) Pavlović, 1904. ◆ Milka (Đuro) Roknić, 1938. ◆ Marija (Petar) Roknić, 1910. ◆ Simo (Petar) Roknić, 1860. ◆ Rade (Mile) Rupić, 1904. ◆ Jovan (Tomo) Stanković, 1870. ◆ Milka (Rade) Stanković, 1903. ◆ Mile (Kojo) Stanković, 1884. ◆ Ljubica (Ćiro) Stanković, 1872. ◆ Vasilija (Đuro) Šašić, 1872. ◆ Miljkan (Adam) Šašić, 1872. ◆ Mile (Jovan) Šašić, 1917. ◆ Jelica (Marko) Šašić, 1882. ◆ Roža Števčić, 1921. ◆ Mara (Joso) Števčić, 1920. ◆ Joso (Joža) Števčić, 1939. ◆ Jela Števčić, 1898. ◆ Joso Števčić, 1897. ◆ Nikola (Stanko) Žutić, 1893.

KOZARAC, kotar Vrginmost (65 stradalih)

Milan (Rade) Ajdinović, 1908. ◆ Smilja (Petar) Alajica, 1905. ◆ Sava Alajica, 1892. ◆ Milka (Simo) Alajica, 1928. ◆ Milan (Simo) Alajica, 1931. ◆ Jovan (Simo) Alajica, 1934. ◆ Sava Alajica, 1892. ◆ Smilja (Petar) Alajica, 1905. ◆ Milka (Simo) Alajica, 1928. ◆ Milan (Simo) Alajica, 1931. ◆ Jovan (Simo) Alajica, 1940. ◆ Kata (Nikola) Aralica, 1879. ◆ Petar (Marko) Gledić, 1874. ◆ Sava (Đuro) Jelovac,

1927. ◆ Milka (Đuro) Jelovac, 1919. ◆ Savo (Savo) Kopač, 1882. ◆ Milka (Jovan) Korkut, 1886. ◆ Stana (Simo) Korkut, 1913. ◆ Stanko (Gajo) Korkut, 1886. ◆ Inđija (Đuro) Korkut, 1890. ◆ Đuro (Jura / Đuro) Korkut, 1887. ◆ Stana (Simo) Korkut, 1913. ◆ Milka (Prokop) Marinković, 1938. ◆ Stanko (Teodor) Marinković, 1883. ◆ Stana (Đuro) Marinković, 1887. ◆ Petra Marinković, 1880. ◆ Marija (Stanko) Marinković, 1922. ◆ Anka (Maksim) Marinković, 1897. ◆ Prokop (Jovan) Marinković, 1899. ◆ Đuro (Maksim) Marinković, 1887. ◆ Tomo (Petar) Marinković, 1898. ◆ Petra Marinković, 1880. ◆ Stanko (Todor) Marinković, 1883. ◆ Stana (Đuro) Marinković, 1887. ◆ Milka (Stanko) Marinković, 1901. ◆ Marija (Stanko) Marinković, 1922. ◆ Anka Marinković, 1897. ◆ Stevan (Đuro) Mraović, 1879. ◆ Stana (Nikola) Mraović, 1900. ◆ Stana (Matija) Mraović, 1898. ◆ Julika (Vaso) Mraović, 1887. ◆ Jovan (Gligorije) Mraović, 1872. ◆ Evica (Stojan) Mraović, 1915. ◆ Damjan (Jovan) Mraović, 1880. ◆ Stevan (Đuro) Mraović, 1879. ◆ Damjan (Jovan) Mraović, 1880. ◆ Julika (Vaso) Mraović, 1887. ◆ Stojan (Simo) Mraović, 1891. ◆ Petar (Adam) Mraović, 1891. ◆ Jovan (Jandro) Mraović, 1894. ◆ Stojan (Simo) Mraović, 1899. ◆ Stana (Nikola) Mraović, 1900. ◆ Stana (Matija) Mraović, 1898. ◆ Nikola (Stanko) Mraović, 1895. ◆ Mile Mraović, 1916. ◆ Evica (Stojan) Mraović, 1915. ◆ Damjan (Jandro) Mraović, 1899. ◆ Jovan (Gligorije) Mraović, 1872. ◆ Maca (Stanko) Mrkonjić, 1932. ◆ Joka Mrkonjić, 1907. ◆ Jeka Mrkonjić, 1907. ◆ Stana (Dmitar) Stanojević, 1883. ◆ Stana (Dmitar) Stanojević, 1882. ◆ Janja Zimonja, 1878. ◆ Jovan (Stanko) Zimonja, 1889.

KRSTINJA, kotar Vrginmost (1 stradali)

Marko (Matija) Lončar, 1870.

LASINJA, kotar Vrginmost (97 stradalih)

Ana Cvejić, 1865. ◆ Miljkan (Petar) Cvejić, 1914. ◆ Miljkan (Petar) Gvojić, 1909. ◆ Ana Gvojić, 1882. ◆ Vasilj Kajganić, 1924. ◆ Dušan (Nikola) Milić, 1900. ◆ Branko (Nikola) Milić, 1901. ◆ Tomislav (Petar) Nikolić, 1936. ◆ Petar (Petar) Nikolić, 1936. ◆ Matilda Nikolić, 1909. ◆ Viktor Parapatić, 1897. ◆ Tomo (Josip) Parapatić, 1930. ◆ Mijo (Marko) Parapatić, 1911. ◆ Mijo (Jure) Parapatić, 1897. ◆ Mate (Jure) Parapatić, 1910. ◆ Mara (Mijo) Parapatić, 1923. ◆ Mara Parapatić, 1898. ◆ Kata (Josip) Parapatić, 1933. ◆ Kata (Mijo) Parapatić, 1920. ◆ Kata Parapatić, 1917. ◆ Kata Parapatić, 1883. ◆ Josip (Mijo) Parapatić, 1936. ◆ Jana Parapatić, 1908. ◆ Ivan (Viktor) Parapatić, 1934. ◆ Ivan (Mijo) Parapatić, 1930. ◆ Franjo (Jure) Parapatić, 1936. ◆ Franca (Jandre) Parapatić, 1906. ◆ Dora Parapatić, 1885. ◆ Bara Parapatić, 1912. ◆ Dušanka (Dušan) Parapatić, 1926. ◆ Jandre (Ivan) Parapatić, 1880. ◆ Mara Parapatić, 1894. ◆ Lacko Parapatić, 1883. ◆ Kata (Ivan) Parapatić, 1891. ◆ Kata Parapatić, 1883. ◆ Jura (Mijo) Parapatić, 1892. ◆ Dora Parapatić, 1885. ◆ Viktor Parapatić, 1897. ◆ Mijo (Marko) Parapatić, 1911. ◆ Mijo (Lacko) Parapatić, 1915. ◆ Mijo (Jure) Parapatić, 1897. ◆ Mato (Jure) Parapatić, 1910. ◆ Mara (Mijo) Parapatić, 1923. ◆ Mara Parapatić, 1898. ◆ Kata (Mijo) Parapatić, 1920. ◆ Kata Parapatić, 1917. ◆ Kata Parapatić, 1913. ◆ Kata (Jandro) Parapatić, 1902. ◆ Jure (Lacko) Parapatić, 1911. ◆ Josip (Tomo) Parapatić, 1906. ◆ Jandre (Mijo) Parapatić, 1896. ◆ Jana Parapatić, 1913. ◆ Jana Parapatić, 1908. ◆ Jana (Jandro) Parapatić, 1898. ◆ Bara Parapatić, 1912. ◆ Bara Parapatić, 1899. ◆ Tomo (Josip) Parapatić, 1930. ◆ Kata (Josip)

Parapatić, 1933. ◆ Jugo (Mijo) Parapatić, 1929. ◆ Ivan (Mijo) Parapatić, 1930. ◆ Josip (Mijo) Parapatić, 1936. ◆ Ivan (Viktor) Parapatić, 1934. ◆ Franjo (Jure) Parapatić, 1936. ◆ Marko (Mijo) Parapatić, 1927. ◆ Mara Parapatić, 1894. ◆ Lacko Parapatić, 1883. ◆ Kata Parapatić, 1913. ◆ Kata (Jandre) Parapatić, 1902. ◆ Kata Parapatić, 1891. ◆ Jura (Lacko) Parapatić, 1911. ◆ Jura (Mijo) Parapatić, 1892. ◆ Ivan (Mijo) Parapatić, 1926. ◆ Josip (Tomo) Parapatić, 1906. ◆ Jandre (Mijo) Parapatić, 1906. ◆ Jandre (Ivan) Parapatić, 1880. ◆ Mijo (Jure) Parapatić, 1897. ◆ Jana (Jandre) Parapatić, 1898. ◆ Dara Parapatić, 1899. ◆ Mijo (Lacko) Parapatić, 1915. ◆ Viktor (Viktor) Poleti, 1912. ◆ Stefanija (Stjepan) Radanović, 1891. ◆ Žarko (Julije) Radanović, 1920. ◆ Branko (Julije) Radanović, 1916. ◆ Marko Romčević ◆ Milić (Marko) Vujčić, 1900. ◆ Milica (Dušan) Vujčić, 1920. ◆ Ljubica (Rade) Vujčić, 1890. ◆ Dušan (Marko) Vujčić, 1890. ◆ Dušanka (Dušan) Vujčić, 1926. ◆ Dragica (Dušan) Vujčić, 1921. ◆ Branko (Dušan) Vujčić, 1923. ◆ Dušan (Marko) Vujčić, 1890. ◆ Milić (Marko) Vujčić, 1900. ◆ Milica Vujčić, 1920. ◆ Dragica (Dušan) Vujčić, 1921. ◆ Branko (Dušan) Vujčić, 1923. ◆ Vjekoslav (Mirko) Žiljak, 1901.

MALA VRANOVINA, kotar Vrginmost (28 stradalih)

Joka (S.) Čučković, 1901. ◆ Mile (Stanko) Čučković, 1900. ◆ Staka (Nikola) Ćelap, 1922. ◆ Petar (Stojan) Ćelap, 1896. ◆ Petar (Đuro) Ćelap, 1894. ◆ Adam (Ilija) Ćelap, 1899. ◆ Jovan (Petar) Ćelap, 1898. ◆ Ilija (Toma) Ćelap, 1871. ◆ Đuro (Uroš) Ćelap, 1899. ◆ Mile (Stevan) Ćelap, 1899. ◆ Marko (Vasilj) Ćelap, 1908. ◆ Đuro (Stevo) Ćelap, 1897. ◆ Simo (Rade) Kljajić, 1888. ◆ Mile (Rade) Kljajić, 1898. ◆ Jovo (Lazo) Ljubičić, 1905. ◆ Marko (Filip) Madžarac, 1911. ◆ Filip (Marko) Madžarac, 1886. ◆ Nikola (Marko) Mamuzić, 1899. ◆ Ilija (Marko) Mamuzić, 1896. ◆ Stojan (Kojo) Miljević, 1885. ◆ Mirko Miljević, 1907. ◆ Milan (Stojan) Miljević, 1894. ◆ Jovo (Stanko) Miljević, 1905. ◆ Dušan (Tomo) Miljević, 1908. ◆ Bogdan (Jovo) Miljević, 1904. ◆ Stevan (Mićo) Miljević, 1881. ◆ Nikola (Mile) Miljević, 1903. ◆ Đuro (Mile) Miljević, 1923.

MALIČKA, kotar Vrginmost (16 stradalih)

Milka (Milan) Božić, 1889. ◆ Mila (Ninko) Božić, 1880. ◆ Miloš (Vasilj) Čiča, 1878. ◆ Milica Dobrić, 1883. ◆ Ostoja (Teodor) Janjanin, 1890. ◆ Savka (Simo) Kljajić, 1935. ◆ Sava (Mane) Kljajić, 1885. ◆ Milan (Simo) Kljajić, 1932. ◆ Jeka (Đuro) Kljajić, 1905. ◆ Dušan (Simo) Kljajić, 1936. ◆ Milka (Mihajlo) Pajić, 1935. ◆ Ljubica (Miloš) Pajić, 1889. ◆ Dragica (Mihajlo) Pajić, 1917. ◆ Bogdan (Mihajlo) Pajić, 1937. ◆ Stojan (Vujo) Radanović, 1882. ◆ Danica (Vujo) Radanović, 1938.

OSTROŽIN, kotar Vrginmost (46 stradalih)

Petar (Mile) Cico, 1862. ◆ Stana (Matija) Dančula, 1862. ◆ Stevan (Đurađ) Dančula, 1862. ◆ Kata (Jovan) Janjanin, 1862. ◆ Jovan (Nikola) Janjanin, 1855. ◆ Bogdan (Nikola) Janjanin, 1928. ◆ Mile (Dmitar) Kajganić, 1921. ◆ Aleksa (Jovan) Minić, 1886. ◆ Rade (Marko) Mirilović, 1882. ◆ Mile (Simo) Mirilović, 1903. ◆ Jovan (Jandre) Mirilović, 1871. ◆ Inđija (Petar) Mirilović, 1882. ◆ Adam (Jovan) Mirilović, 1886. ◆ Marija (Petar) Pavlović, 1864. ◆ Stevan (Petar) Perenčević, 1928. ◆ Đuro (Petar)

Perenčević, 1921. ◆ Dragica (Teodor) Perenčević, 1908. ◆ Rade (Đuro) Pulja, 1881. ◆ Jandre (Teodor) Radović, 1888. ◆ Božo (Nikola) Radović, 1903. ◆ Evica (Jandre) Rajak, 1887. ◆ Ana (Teodor) Rajak, 1887. ◆ Maksim (Jovan) Tepšić, 1880. ◆ Jovan (Petar) Tepšić, 1898. ◆ Jelica (Vujo) Torbica, 1880. ◆ Janko (Jovan) Torbica, 1894. ◆ Stevan (Vojo) Trkulja, 1912. ◆ Stevan (Rade) Trkulja, 1908. ◆ Petar (Mile) Trkulja, 1924. ◆ Miljkan (Teodor) Trkulja, 1905. ◆ Milić (Rade) Trkulja, 1899. ◆ Marko (Mile) Trkulja, 1909. ◆ Marko (Đuro) Trkulja, 1925. ◆ Marija (Đuro) Trkulja, 1913. ◆ Dušan (Đuro) Trkulja, 1913. ◆ Stevan (Dmitar) Trkulja, 1915. ◆ Ognjeslav (Gajo) Utješenović, 1923. ◆ Kata (Petar) Utješenović, 1875. ◆ Gajo (Ognjen) Utješenović, 1872. ◆ Božica (Petar) Utješenović, 1890. ◆ Stanica (Stevan) Vlašić, 1904. ◆ Matija (Jovan) Vlašić, 1892. ◆ Inđija (Lazo) Vlašić, 1888. ◆ Evica (Marko) Vlašić, 1930. ◆ Dušan (Mile) Vlašić, 1917. ◆ Dragan (Mile) Vlašić, 1929.

PECKA, kotar Vrginmost (103 stradala)

Petar (Jovan) Bajić, 1903. ◆ Ljubica Bakić, 1897. ◆ Vasilj Bakić, 1895. ◆ Ljuban (Đukan) Ivanović, 1918. ◆ Milan (Matija) Jakšić, 1925. ◆ Boja (Miloš) Jakšić, 1906. ◆ Matija (Miloš) Jakšić, 1901. ◆ Stevan (Petar) Jakšić, 1924. ◆ Simo (Mile) Jakšić, 1925. ◆ Rade (Vujo) Jakšić, 1924. ◆ Mile (Miloš) Jakšić, 1890. ◆ Pavle (Pavao) Jakšić, 1891. ◆ Boja (Matija) Katić, 1901. ◆ Petar (Stanko) Kljajić, 1910. ◆ Stevan (Stojan) Malobabić, 1906. ◆ Evica (Savo) Mamuzić, 1920. ◆ Matija (Marko) Mazinjanin, 1865. ◆ Marica Mazinjanin, 1888. ◆ Stanko (Petar) Mazinjanin, 1902. ◆ Simo (Nikola) Mazinjanin, 1901. ◆ Simo (Nikola) Mazinjanin, 1880. ◆ Milan (Pavao) Mazinjanin, 1925. ◆ Matija (Vasilj) Mazinjanin, 1890. ◆ Stanica (Miloš) Mazinjanin, 1866. ◆ Milka (Nikola) Novaković, 1891. ◆ Ljubica (Nikola) Novaković, 1914. ◆ Stevan (Mile) Novaković, 1918. ◆ Pavao (Rade) Novaković, 1923. ◆ Milan (Pavao) Novaković, 1905. ◆ Matija (Rade) Novaković, 1920. ◆ Matija (Nikola) Novaković, 1905. ◆ Jovan (Rade) Novaković, 1925. ◆ Dušan (Rade) Novaković, 1915. ◆ Stanica Oreščanin, 1872. ◆ Janja (Teodor) Oreščanin, 1872. ◆ Đuka (Nikola) Oreščanin, 1890. ◆ Dušan (Matija) Oreščanin, 1912. ◆ Vasilj (Petar) Oreščanin, 1899. ◆ Prokop (Pavao) Oreščanin, 1911. ◆ Miloš (Mihajlo) Oreščanin, 1892. ◆ Mile (Simo) Oreščanin, 1923. ◆ Mihajlo (Đurađ) Oreščanin, 1866. ◆ Đuro (Nikola) Oreščanin, 1887. ◆ Dušan (Miloš) Oreščanin, 1913. ◆ Petar (Pavao) Pilipović, 1895. ◆ Mile (Pavao) Pilipović, 1899. ◆ Kata (Rade) Poštić, 1878. ◆ Jovan (Vasilj) Poštić, 1907. ◆ Rade (Stevan) Poštić, 1897. ◆ Petar (Pavao) Poštić, 1920. ◆ Mile (Rade) Poštić, 1920. ◆ Dušan (Pavao) Poštić, 1914. ◆ Stanko (Stevan) Rkman, 1892. ◆ Mioljka (Đurađ) Rkman, 1871. ◆ Milka Rkman, 1900. ◆ Milinka (Petar) Rkman, 1912. ◆ Milan (Petar) Rkman, 1935. ◆ Mila (Milić) Rkman, 1889. ◆ Mara (Milutin) Rkman, 1935. ◆ Ljubica (Mihajlo) Rkman, 1938. ◆ Ljuban (Milutin) Rkman, 1939. ◆ Ljuban (Mihajlo) Rkman, 1938. ◆ Julika (Milutin) Rkman, 1937. ◆ Ilija (Nikola) Rkman, 1865. ◆ Evica (Milutin) Rkman, 1941. ◆ Dragica (Petar) Rkman, 1937. ◆ Dragica (Mihajlo) Rkman, 1928. ◆ Dragica (Jovo) Rkman, 1913. ◆ Bogdanka (Petar) Rkman, 1939. ◆ Anka (Milutin) Rkman, 1941. ◆ Zorka (Rade) Tarbuk, 1918. ◆ Stojan (Jovan) Ulemek, 1906. ◆ Stevan (Jovan) Ulemek, 1908. ◆ Petar (Stojan) Ulemek, 1875. ◆ Petar (Jovan) Ulemek, 1920. ◆ Mirko (Jovan) Ulemek, 1912. ◆ Mile (Petar) Ulemek, 1892. ◆ Milan (Jovan) Ulemek, 1908. ◆ Matija (Petar) Ulemek, 1899. ◆ Jovan (Stojan) Ulemek, 1878. ◆ Dušan (Jovan) Ulemek, 1918. ◆ Rade (Dušan) Vergaš, 1938. ◆ Milka (Jovan)

Vergaš, 1881. ◆ Nikola (Rade) Vergaš, 1880. ◆ Danica (Rade) Vojnović, 1924. ◆ Slavko (Rade) Vojnović, 1935. ◆ Rade (Stevan) Vojnović, 1894. ◆ Milka (Rade) Vojnović, 1926. ◆ Ljubica (Pajo) Vojnović, 1922. ◆ Leposava (Rade) Vojnović, 1937. ◆ Evica (Vasilj) Vojnović, 1898. ◆ Stevan (Marko) Vojnović, 1908. ◆ Slobodan (Rade) Vojnović, 1920. ◆ Petar Vojnović, 1879. ◆ Pavao (Marko) Vojnović, 1904. ◆ Nikola (Rade) Vojnović, 1902. ◆ Mile (Petar) Vojnović, 1907. ◆ Mile (Marko) Vojnović, 1905. ◆ Matija (Petar) Vojnović, 1906. ◆ Matija (Maksim) Vojnović, 1902. ◆ Jovan (Nikola) Vojnović, 1890. ◆ Gojko (Đuro) Vojnović, 1922. ◆ Đuro (Marko) Vojnović, 1870.

PERNA, kotar Vrginmost (143 stradala)

Stojan (Pavao) Bakić, 1935. ◆ Stevan (Miloš) Bakić, 1891. ◆ Stevan (Miladin) Bakić, 1941. ◆ Stanica (Jovan) Bakić, 1930. ◆ Simo (Pane) Bakić, 1936. ◆ Simo (Jovan) Bakić, 1941. ◆ Sava (Pane) Bakić, 1938. ◆ Sava (Pavao) Bakić, 1907. ◆ Sava (Miloš) Bakić, 1934. ◆ Ružica (Pavao) Bakić, 1931. ◆ Ružica (Miloš) Bakić, 1939. ◆ Petar (Jovan) Bakić, 1935. ◆ Petar (Dušan) Bakić, 1940. ◆ Pavao (Pavao) Bakić, 1938. ◆ Milka (Miladin) Bakić, 1938. ◆ Milica (Matija) Bakić, 1902. ◆ Matija (Miladin) Bakić, 1934. ◆ Kata (Petar) Bakić, 1914. ◆ Kata (Jovan) Bakić, 1931. ◆ Jovan (Miloš) Bakić, 1938. ◆ Jeka (Nikola) Bakić, 1879. ◆ Joka (Janko) Bakić, 1883. ◆ Jeka (Petar) Bakić, 1906. ◆ Janko (Miloš) Bakić, 1936. ◆ Janko (Petar) Bakić, 1941. ◆ Ilija (Petar) Bakić, 1941. ◆ Evica (Đuro) Bakić, 1910. ◆ Dragica (Petar) Bakić, 1917. ◆ Bosiljka (Dušan) Bakić, 1937. ◆ Ružica (Petar) Bakić, 1884. ◆ Nikola (Stevan) Bakić, 1868. ◆ Milka (Gajo) Bakić, 1881. ◆ Miloš (Savo) Bakić, 1880. ◆ Ružica (Đuro) Čiča, 1905. ◆ Božica (Đuro) Čiča, 1906. ◆ Simo (Božo) Fuštar, 1941. ◆ Simo (Pavao) Ivošević, 1916. ◆ Milka (Nikola) Ivošević, 1891. ◆ Mićo (Ilija) Ivošević, 1923. ◆ Milica (Mile) Kljajić, 1928. ◆ Mile (Jovan) Kljajić, 1913. ◆ Boja (Mile) Kljajić, 1930. ◆ Sava (Jandro) Knežević, 1888. ◆ Matija (Miloš) Kovačević, 1890. ◆ Petar Miljanović, 1875. ◆ Milica (Mile) Oreščanin, 1888. ◆ Stanica (Ilija) Oreščanin, 1880. ◆ Jovo (Ilija) Oreščanin, 1900. ◆ Živanka (Matija) Poštić, 1939. ◆ Pavao (Đuro) Poštić, 1931. ◆ Milka (Pane) Poštić, 1918. ◆ Milka (Mirko) Poštić, 1932. ◆ Marta (Stanko) Poštić, 1885. ◆ Maksim (Matija) Poštić, 1863. ◆ Ljubica (Simo) Poštić, 1900. ◆ Ljuban (Đuro) Poštić, 1933. ◆ Kata (Simo) Poštić, 1894. ◆ Kata (Matija) Poštić, 1886. ◆ Evica (Nikola) Poštić, 1900. ◆ Evica (Matija) Poštić, 1940. ◆ Dušan (Milan) Poštić, 1941. ◆ Bogdanka (Mirko) Poštić, 1935. ◆ Savo (Đuro) Puškar, 1939. ◆ Pava (Marko) Puškar, 1896. ◆ Pava (Vujo) Puškar, 1901. ◆ Nevenka (Simo) Puškar, 1933. ◆ Nevenka (Đuro) Puškar, 1938. ◆ Mioljka (Stevan) Puškar, 1888. ◆ Milka (Stevan) Puškar, 1889. ◆ Milka (Matija) Puškar, 1873. ◆ Milan (Đuro) Puškar, 1934. ◆ Marko (Đuro) Puškar, 1934. ◆ Ljuban (Đuro) Puškar, 1936. ◆ Dušan (Đuro) Puškar, 1932. ◆ Dragica (Đuro) Puškar, 1933. ◆ Anka (Đuro) Puškar, 1940. ◆ Sava (Vasilj) Radićanin, 1900. ◆ Sofija (Savo) Radićanin, 1927. ◆ Sofija (Milan) Radićanin, 1884. ◆ Sava (Savo) Radićanin, 1931. ◆ Rade (Savo) Radićanin, 1933. ◆ Milka (Savo) Radićanin, 1891. ◆ Milka (Savo) Radićanin, 1926. ◆ Milka (Marko) Radićanin, 1930. ◆ Milka (Glišo) Radićanin, 1891. ◆ Milica (Matija) Radićanin, 1888. ◆ Milica (Marko) Radićanin, 1932. ◆ Milan (Marko) Radićanin, 1934. ◆ Marija Radićanin, 1904. ◆ Kata (Đuro) Radićanin, 1901. ◆ Ljubica (Marko) Radićanin, 1931. ◆ Boja (Marko) Radićanin, 1933. ◆ Boja (Đuro) Radićanin, 1925. ◆ Janko (Marko) Roknić, 1875. ◆ Tomana (Savo) Roknić, 1875. ◆ Stana (Pavao) Roknić, 1880. ◆ Sava (Simo)

Roknić, 1919. ◆ Sava (Savo) Roknić, 1939. ◆ Sava (Marko) Roknić, 1912. ◆ Sava (Mile) Roknić, 1937. ◆ Sava (Mile) Roknić, 1935. ◆ Ružica (Nikola) Roknić, 1886. ◆ Nikola (Jovan) Roknić, 1880. ◆ Milka (Tanasije) Roknić, 1898. ◆ Milka (Miloš) Roknić, 1898. ◆ Milka (Janko) Roknić, 1892. ◆ Milica (Petar) Roknić, 1919. ◆ Milan (Mile) Roknić, 1939. ◆ Milan (Mile) Roknić, 1938. ◆ Milan (Božo) Roknić, 1939. ◆ Maca (Božo) Roknić, 1938. ◆ Jelica (Petar) Roknić, 1858. ◆ Đuro (Matija) Roknić, 1875. ◆ Dušan (Miloš) Roknić, 1934. ◆ Danica (Mile) Roknić, 1933. ◆ Anka (Jovan) Roknić, 1892. ◆ Vasilija (Petar) Sokolović, 1888. ◆ Slavka (Pavao) Sokolović, 1939. ◆ Sava (Pavao) Sokolović, 1914. ◆ Petar (Nikola) Sokolović, 1886. ◆ Matija (Maksim) Sokolović, 1881. ◆ Đuro (Rade) Sokolović, 1939. ◆ Rade (Matija) Sokolović, 1912. ◆ Pava (Rade) Sokolović, 1913. ◆ Pavao (Đurađ) Sokolović, 1890. ◆ Milka (Đuro) Sokolović, 1882. ◆ Miladin (Rade) Sokolović, 1938. ◆ Matija (Simo) Sokolović, 1889. ◆ Ljubica (Marko) Sokolović, 1891. ◆ Julika (Matija) Sokolović, 1923. ◆ Đuro (Pavao) Sokolović, 1923. ◆ Dragica (Pavao) Sokolović, 1920. ◆ Bogdanka (Milan) Sokolović, 1938. ◆ Petar (Simo) Sokolović, 1889. ◆ Marija (Nikola) Tarbuk, 1881. ◆ Milka (Matija) Tarbuk, 1911. ◆ Bogdan (Božo) Tarbuk, 1941. ◆ Milka (Jovan) Tarbuk, 1912. ◆ Matija (Božo) Tarbuk, 1939. ◆ Marko (Savo) Tarbuk, 1906. ◆ Božo (Miloš) Tarbuk, 1912. ◆ Miloš (Simo) Trkulja, 1857. ◆ Vida (Đuro) Vojnović, 1903.

PJEŠČANICA, kotar Vrginmost (172 stradala)

Trivun (Stanko) Alajica, 1892. ◆ Inđija (Pavao) Bijelić, 1882. ◆ Danica (Mile) Bijelić, 1940. ◆ Rade (Vasilj) Bijelić, 1913. ◆ Božica (Ilija) Bijelić, 1881. ◆ Simo (Đuro) Bulat, 1920. ◆ Stanko (Vasilj) Bulat, 1905. ◆ Božo (Vasilj) Bulat, 1912. ◆ Savo (Pavao) Crevar, 1862. ◆ Evica (Savo) Crevar, 1908. ◆ Stana (Dragan) Dančula, 1900. ◆ Vasilj (Stevan) Dančula, 1879. ◆ Matija (Mile) Dančula, 1888. ◆ Miloš (Savo) Dančula, 1882. ◆ Dušan (Savo) Dančula, 1903. ◆ Rade (Marko) Dmitrović, 1888. ◆ Rade (Vujo) Dmitrović, 1898. ◆ Dušan (Vujo) Dmitrović, 1902. ◆ Vaso (Matija) Dobrić, 1898. ◆ Dušan (Stevan) Dobrić, 1910. ◆ Đuro (Pavao) Dobrić, 1891. ◆ Stevan (Vasilj) Dobrić, 1888. ◆ Stanko (Vasilj) Dobrić, 1904. ◆ Vasilj (Petar) Dragojević, 1882. ◆ Teodor (Stanko) Dragojević, 1909. ◆ Jandre (Pavao) Dragojević, 1887. ◆ Stanko (Mile) Dragojević, 1908. ◆ Rade (Mile) Dragojević, 1911. ◆ Milan (Mile) Dragojević, 1920. ◆ Matija (Mile) Dragojević, 1904. ◆ Janko (Jovan) Dragojević, 1909. ◆ Rade (Trifun) Jerosimić, 1905. ◆ Simo (Rade) Jerosimić, 1898. ◆ Miloš (Rade) Jerosimić, 1906. ◆ Đuro (Vaso) Jerosimić, 1891. ◆ Damjan (Mile) Jovanović, 1912. ◆ Stojan (Matija) Korkut, 1898. ◆ Jovan (Matija) Korkut, 1906. ◆ Simo (Marko) Korkut, 1898. ◆ Ljuban (Marko) Korkut, 1900. ◆ Pavao (Jovan) Korkut, 1899. ◆ Simo (Vaso) Korkut, 1917. ◆ Stanko (Matija) Krasulja, 1870. ◆ Savo (Mile) Krasulja, 1936. ◆ Mile (Stanko) Krasulja, 1901. ◆ Marija Krasulja, 1873. ◆ Danica (Stanko) Krasulja, 1922. ◆ Danica (Mile) Krasulja, 1939. ◆ Đurać (Rade) Krasulja, 1885. ◆ Đurađ / Đurać (Teodor) Krasulja, 1892. ◆ Matija (Stanko) Krasulja, 1903. ◆ Vujo (Stanko) Krasulja, 1897. ◆ Matija (Rade) Krasulja, 1911. ◆ Vasilj (Rade) Krasulja, 1890. ◆ Mile Krasulja, 1893. ◆ Matija (Jovan) Krasulja, 1898. ◆ Janko (Jovan) Krasulja, 1890. ◆ Milan (Đurađ) Krasulja, 1917. ◆ Stanko (Vasilj) Krasulja, 1901. ◆ Dušan (Adam) Krasulja, 1895. ◆ Đuro (Petar) Lacković, 1892. ◆ Mile (Petar) Lacković, 1897. ◆ Rade (Mihajlo) Ljubičić, 1876. ◆ Petar (Mirko) Ljubičić, 1940. ◆ Milka (Simo) Ljubičić, 1887. ◆ Maca (Mile) Ljubičić, 1911. ◆ Jovan (Stanko) Ljubičić,

1903. ◆ Jelica (Rade) Ljubičić, 1869. ◆ Evica (Janko) Ljubičić, 1880. ◆ Dragan (Mirko) Ljubičić, 1937. ◆ Stanko (Jovan) Ljubičić, 1897. ◆ Teodor (Janko) Ljubičić, 1896. ◆ Stanko (Janko) Ljubičić, 1902. ◆ Vaso (Đuro) Ljubičić, 1897. ◆ Milica (Marko) Macut, 1893. ◆ Petar (Simo) Macut, 1904. ◆ Mićo (Pane) Macut, 1878. ◆ Matija (Nikola) Macut, 1912. ◆ Marko (Nikola) Macut, 1907. ◆ Đuro (Nikola) Macut, 1898. ◆ Miloš (Mihajlo) Macut, 1873. ◆ Matija (Milivoj) Macut, 1870. ◆ Vujo (Mile) Macut, 1907. ◆ Marko (Matija) Macut, 1906. ◆ Rade (Lazo) Macut, 1900. ◆ Teodor (Đuro) Macut, 1894. ◆ Marija (Nikola) Manojlović, 1888. ◆ Milja (Mile) Marinčić, 1895. ◆ Milica (Stojan) Marinčić, 1885. ◆ Milica (Nikola) Marinčić, 1892. ◆ Matija (Đuro) Marinčić, 1915. ◆ Savo (Stanko) Marinčić, 1895. ◆ Mile (Stanko) Marinčić, 1898. ◆ Marko (Jovan) Marinčić, 1905. ◆ Marko (Đuro) Marinčić, 1900. ◆ Vasilj (Adam) Marinčić, 1900. ◆ Pavao (Jovan) Miščević, 1888. ◆ Stana (Nikola) Ništević, 1861. ◆ Mile (Rade) Ništević, 1896. ◆ Ana (Marko) Ništević, 1889. ◆ Stevan (Rade) Ništević, 1886. ◆ Pavao (Petar) Ništević, 1891. ◆ Stanko (Nikola) Ništević, 1890. ◆ Nikola (Mićo) Ništević, 1907. ◆ Đuro (Mićo) Ništević, 1910. ◆ Milka (Petar) Pajić, 1900. ◆ Milka (Branko) Pajić, 1941. ◆ Milica (Marko) Pajić, 1890. ◆ Ljubica (Ljuban) Pajić, 1924. ◆ Janja (Stevan) Pajić, 1896. ◆ Inđija (Stevan) Pajić, 1908. ◆ Dragica (Dušan) Pajić, 1936. ◆ Danica (Dušan) Pajić, 1933. ◆ Ljuban (Nikola) Pajić, 1900. ◆ Đuro (Nikola) Pajić, 1897. ◆ Jovan (Vasilj) Pajić, 1900. ◆ Mile (Vajo) Pajić, 1906. ◆ Milan (Petar) Polimac, 1905. ◆ Miloš (Simo) Popović, 1916. ◆ Rade Popović, 1889. ◆ Đuro (Vaso) Popović, 1895. ◆ Milka (Stevan) Radović, 1889. ◆ Ilija (Savo) Radović, 1887. ◆ Stana (Nikola) Rupić, 1886. ◆ Marija (Joco) Rupić, 1881. ◆ Mile (Stojan) Rupić, 1886. ◆ Matija (Stojan) Rupić, 1908. ◆ Stojan (Mile) Rupić, 1907. ◆ Ilija (Mile) Rupić, 1905. ◆ Mile (Matija) Rupić, 1922. ◆ Stevan (Vasilj) Rupić, 1881. ◆ Mila (Petar) Rušnov, 1896. ◆ Vaso (Petar) Rušnov, 1903. ◆ Mile (Stojan) Rušnov, 1896. ◆ Petar (Joco) Rušnov, 1905. ◆ Rade (Đuro) Rušnov, 1898. ◆ Branko (Đuro) Rušnov, 1910. ◆ Đuro (Vujo) Rušnov, 1899. ◆ Dušan (Vujo) Rušnov, 1900. ◆ Rade (Vasilj) Rušnov, 1886. ◆ Milić (Vasilj) Rušnov, 1897. ◆ Marta (Stanko) Stanić, 1881. ◆ Marko (Stojan) Stanić, 1903. ◆ Adam (Stojan) Stanić, 1908. ◆ Matija (Rade) Stanojčić, 1899. ◆ Dušan (Matija) Stanojčić, 1921. ◆ Jandre (Rade) Stanojčić, 1921. ◆ Ljuban (Nikola) Stanojčić, 1905. ◆ Ignjatije (Nikola) Stanojčić, 1900. ◆ Đuro (Nikola) Stanojčić, 1909. ◆ Rade (Đuro) Stanojčić, 1905. ◆ Matija (Đuro) Stanojčić, 1919. ◆ Petar (Adam) Tepšić, 1894. ◆ Mila (Milutin) Trkulja, 1912. ◆ Mila (Đuro) Trkulja, 1936. ◆ Joka (Pavao) Trkulja, 1885. ◆ Jelica (Vasilj) Trkulja, 1881. ◆ Đuro (Rade) Trkulja, 1912. ◆ Nikola (Simo) Trkulja, 1891. ◆ Nikola (Jovan) Trkulja, 1877. ◆ Miloš (Jandre) Trkulja, 1887. ◆ Miloš (Vasilj) Trkulja, 1899. ◆ Nikola (Marko) Vranešević, 1877. ◆ Pavao (Miloš) Vrga, 1866. ◆ Rade (Pavao) Vrga, 1887. ◆ Mile (Pavao) Vrga, 1889. ◆ Pavao (Janko) Vujanović, 1895. ◆ Petar (Mile) Zinaja, 1903. ◆ Janko Zrmanjac, 1890. ◆ Anđelija (Stevan) Zrmanjac, 1881. ◆ Matija (Stanko) Zrmanjac, 1892. ◆ Ilija (Janko) Zrmanjac, 1908.

PODGORJE, kotar Vrginmost (89 stradalih)

Petar (Rade) Ajdinović, 1886. ◆ Miloš (Stojan) Ajdinović, 1918. ◆ Janko (Božo) Ajdinović, 1909. ◆ Dragan (Stevan) Ajdinović, 1913. ◆ Vaso (Nikola) Barbir, 1923. ◆ Stevan (Dragan) Barbir, 1926. ◆ Ana (Stevo) Barbir, 1900. ◆ Rade (Nikola) Barbir, 1912. ◆ Petar (Marko) Barbir, 1910. ◆ Pavao (Marko)

Barbir, 1888. ◆ Miloš (Janko) Barbir, 1888. ◆ Mile (Marko) Barbir, 1878. ◆ Milan (Jovan) Barbir, 1903. ◆ Marko (Pavao) Barbir, 1913. ◆ Jovan (Đuro) Barbir, 1894. ◆ Janko (Đuro) Barbir, 1901. ◆ Đuro (Petar) Barbir, 1923. ◆ Đuro (Jovan) Barbir, 1926. ◆ Đuro (Miloš) Barbir, 1917. ◆ Stojan (Pavao) Bulat, 1908. ◆ Sava (Miloš) Bulat, 1887. ◆ Rade (Pajo) Bulat, 1903. ◆ Pane (Pajo) Bulat, 1905. ◆ Miloš (Rade) Bulat, 1902. ◆ Marko (Božo) Bulat, 1886. ◆ Pane (Božo) Bulat, 1886. ◆ Rade (Jandro) Dragojević, 1881. ◆ Petar (Rade) Dragojević, 1887. ◆ Pavao (Rade) Dragojević, 1900. ◆ Vaso Jovičić, 1912. ◆ Đuro (Nikola) Lapčević, 1932. ◆ Radovan (Petar) Lapčević, 1863. ◆ Pavao (Mile) Lapčević, 1925. ◆ Mila (Simo) Lapčević, 1895. ◆ Pero (Rade) Lapčević, 1900. ◆ Pavao (Petar) Lapčević, 1903. ◆ Pavao (Mane) Lapčević, 1910. ◆ Ilija Lapčević, 1920. ◆ Đuro (Pane) Lapčević, 1897. ◆ Stojan (Pavao) Lapčević, 1908. ◆ Stevan (Jovan) Lapčević, 1900. ◆ Simo (Savo) Lapčević, 1897. ◆ Simo (Nikola) Lapčević, 1910. ◆ Savo (Petar) Lapčević, 1906. ◆ Rade (Jovan) Lapčević, 1911. ◆ Pavao (Nikola) Lapčević, 1905. ◆ Pane (Petar) Lapčević, 1902. ◆ Nikola (Petar) Lapčević, 1896. ◆ Mile (Jovan) Lapčević, 1915. ◆ Evica (Stevan) Linta, 1885. ◆ Maksim (Miloš) Linta, 1902. ◆ Vladimir (Simo) Linta, 1919. ◆ Teodor (Stanko) Linta, 1891. ◆ Stojan (Marko) Linta, 1908. ◆ Simo (Marko) Linta, 1881. ◆ Petar (Miloš) Linta, 1891. ◆ Petar (Miloš) Linta, 1898. ◆ Petar (Đuro) Linta, 1909. ◆ Miloš (Stanko) Linta, 1897. ◆ Miloš (Marko) Linta, 1907. ◆ Janko (Miloš) Linta, 1887. ◆ Vaso (Petar) Malobabić, 1914. ◆ Petar (Pajo) Malobabić, 1896. ◆ Petar (Petar) Miljušević, 1923. ◆ Mile (Nikola) Obradović, 1913. ◆ Rade (Stojan) Pavlović, 1898. ◆ Petar (Rade) Pavlović, 1884. ◆ Jovan (Avram) Pavlović, 1907. ◆ Gojko (Petar) Pavlović, 1913. ◆ Rade (Dane) Pavlović, 1913. ◆ Nikola (Đuro) Polojac, 1915. ◆ Vujo (Mane) Polojac, 1911. ◆ Vujo (Pavao) Polojac, 1880. ◆ Rade (Nikola) Polojac, 1900. ◆ Mane (Vujo) Polojac, 1888. ◆ Sava Pova, 1904. ◆ Adam Pova, 1904. ◆ Đuro (Stanko) Samardžija, 1922. ◆ Petar (Nikola) Tepšić, 1889. ◆ Vaso (Đuro) Vrga, 1891. ◆ Stevan (Pavao) Vrga, 1908. ◆ Petar (Rade) Vrga, 1916. ◆ Ljubica (Jovan) Vrga, 1918. ◆ Jovan (Janko) Vrga, 1886. ◆ Nikola (Stojan) Vrga, 1898. ◆ Đuro (Nikola) Vrga, 1913. ◆ Stevan (Mile) Vrga, 1912. ◆ Stanko (Petar) Vrga, 1894. ◆ Matija (Jandro) Vrga, 1895.

POLJANI, kotar Vrginmost (68 stradalih)

Joka (Jovan) Bakić, 1890. ◆ Ilija (Stanko) Bakić, 1888. ◆ Nikola (Savo) Čiča, 1877. ◆ Stanko (Nikola) Čiča, 1915. ◆ Petar (Nikola) Čiča, 1922. ◆ Nikola (Stanko) Čiča, 1939. ◆ Marica (Stanko) Čiča, 1941. ◆ Ljubica (Nikola) Čiča, 1910. ◆ Boja (Lazo) Čiča, 1919. ◆ Jovan (Stanko) Divić, 1881. ◆ Stanica (Pavle) Divić, 1900. ◆ Sava (Savo) Divić, 1891. ◆ Đuka (Petar) Divić, 1900. ◆ Marko (Stanko) Divić, 1901. ◆ Stevan (Jovan) Divić, 1900. ◆ Petar (Jovan) Divić, 1890. ◆ Mile (Vasilj) Divić, 1924. ◆ Stanica (Jandre) Dobrić, 1909. ◆ Milka (Jovan) Dobrić, 1937. ◆ Ljubica (Đuro) Dobrić, 1922. ◆ Janja (Miloš) Dobrić, 1883. ◆ Anka (Jovan) Dobrić, 1942. ◆ Ilija (Ilija) Dobrić, 1918. ◆ Ćiro (Marko) Dobrić, 1867. ◆ Stojan (Ćiro) Dobrić, 1892. ◆ Dragan (Stevan) Dobrić, 1924. ◆ Petar (Jovan) Dobrić, 1907. ◆ Stevan (Vasan) Dobrić, 1895. ◆ Ljuban (Stojan) Dobrić, 1925. ◆ Dušan (Stojan) Dobrić, 1920. ◆ Mile (Pavao) Dobrić, 1917. ◆ Đuro (Ninko) Dobrić, 1900. ◆ Stojan (Jovan) Dobrić, 1885. ◆ Miloš (Jovan) Dobrić, 1896. ◆ Nikola (Pavao) Dobrić, 1914. ◆ Miloš (Stojan) Dobrić, 1926. ◆ Petar (Petar) Gazibara, 1918. ◆ Marko (Petar) Gazibara, 1906. ◆ Mirko (Petar) Jakšić, 1907. ◆ Stanica (Petar) Jarčov, 1915. ◆ Ljuba (Stanko)

Miščević, 1941. ◆ Stanko (Nikola) Miščević, 1907. ◆ Stanko (Petar) Orabović, 1920. ◆ Mojsija (Teodor) Orabović, 1860. ◆ Joka Roknić, 1883. ◆ Marko (Jovan) Roknić, 1884. ◆ Nikola (Ćiro) Roknić, 1894. ◆ Nikola (Simo) Roknić, 1924. ◆ Dušan (Matija) Roknić, 1890. ◆ Petar (Nikola) Roknić, 1891. ◆ Milan (Nikola) Roknić, 1924. ◆ Ćiro (Ilija) Roknić, 1881. ◆ Jovan (Teodor) S(i)jerić, 1897. ◆ Milan (Marko) S(i)jerić, 1896. ◆ Jovan (Marko) S(i)jerić, 1906. ◆ Simo (Marko) S(i)jerić, 1890. ◆ Stojan (Simo) S(i) jerić, 1923. ◆ Mihajlo (Jovan) Vojnović, 1916. ◆ Ljuban (Petar) Vorkapić, 1917. ◆ Stanica Vorkapić, 1918. ◆ Evica Vorkapić, 1891. ◆ Ilija (Stevan) Vorkapić, 1925. ◆ Stevan (Miloš) Vorkapić, 1891. ◆ Marko (Pero) Vorkapić, 1911. ◆ Petar (Miloš) Vorkapić, 1885. ◆ Petar (Ilija) Vorkapić, 1892. ◆ Dragan (Petar) Vorkapić, 1914. ◆ Pavao (Stanko) Zlatar, 1898.

PONIKVARI, kotar Vrginmost (120 stradalih)

Stana Čiča, 1900. ◆ Milan (Stanko) Čiča, 1918. ◆ Joka (Milovan) Čiča, 1897. ◆ Adam (Matija) Ćelap, 1880. ◆ Marko (Ilija) Ćelap, 1926. ◆ Đuro (Ilija) Ćelap, 1922. ◆ Ilija (Adam) Ćelap, 1910. ◆ Petar (Petar) Dančuo, 1899. ◆ Marija (Nikola) Divić, 1906. ◆ Kata (Ilija) Divić, 1899. ◆ Đuro (Teodor) Divić, 1870. ◆ Stojan (Petar) Divić, 1908. ◆ Stanko (Petar) Divić, 1918. ◆ Nikola (Petar) Divić, 1914. ◆ Milan (Petar) Divić, 1926. ◆ Dragan (Petar) Divić, 1917. ◆ Đuro (Petar) Divić, 1920. ◆ Ilija (Pavao) Divić, 1880. ◆ Petar (Nikola) Divić, 1894. ◆ Simo (Mihajlo) Divić, 1919. ◆ Stojan (Mile) Divić, 1908. ◆ Slavko (Mile) Divić, 1920. ◆ Đuro (Mile) Divić, 1899. ◆ Stojan (Marko) Divić, 1905. ◆ Mile (Marko) Divić, 1901. ◆ Petar (Luka) Divić, 1886. ◆ Stojan (Jovan) Divić, 1916. ◆ Dragan (Jovan) Divić, 1920. ◆ Simo (Ilija) Divić, 1912. ◆ Pavao (Ilija) Divić, 1908. ◆ Pavao (Đuro) Divić, 1909. ◆ Mile (Đuro) Divić, 1922. ◆ Mile (Đuro) Divić, 1911. ◆ Petar (Stojan) Divić, 1925. ◆ Milan (Stojan) Divić, 1923. ◆ Ljuban (Jovan) Divić, 1920. ◆ Jovan (Stanko) Divić, 1877. ◆ Ilija (Nikola) Divić, 1881. ◆ Đuro (Matija) Divić, 1871. ◆ Simo (Mićo) Divić, 1895. ◆ Ranka (Pavao) Lalić, 1936. ◆ Marija (Pavao) Lalić, 1933. ◆ Maca Lalić, 1910. ◆ Joka (Petar) Lalić, 1894. ◆ Anđa (Božo) Lalić, 1891. ◆ Đuro (Simo) Lalić, 1893. ◆ Petar (Petar) Lalić, 1893. ◆ Janko (Petar) Lalić, 1903. ◆ Đuro (Petar) Lalić, 1910. ◆ Pavao (Mile) Lalić, 1906. ◆ Ilija (Mile) Lalić, 1920. ◆ Simo (Đuro) Lalić, 1906. ◆ Jovan (Đuro) Lalić, 1920. ◆ Jovan (Mile) Lalić, 1901. ◆ Mara (Petar) Lalić, 1881. ◆ Milka (Božo) Macakanja, 1901. ◆ Ilija (Jovo) Macakanja, 1899. ◆ Milan (Kojo) Miljević, 1894. ◆ Milka (Marko) Miščević, 1894. ◆ Milka (Ilija) Miščević, 1898. ◆ Miloš (Stevo) Miščević, 1912. ◆ Petar (Stanko) Miščević, 1918. ◆ Branko (Stanko) Miščević, 1920. ◆ Mile (Simo) Miščević, 1892. ◆ Stojan (Petar) Miščević, 1896. ◆ Ljuban (Petar) Miščević, 1911. ◆ Stevo (Nikola) Miščević, 1912. ◆ Pavao (Nikola) Miščević, 1920. ◆ Dušan (Nikola) Miščević, 1917. ◆ Mile (Matija) Miščević, 1905. ◆ Marko (Matija) Miščević, 1908. ◆ Nikola (Ilija) Miščević, 1912. ◆ Dušan (Đuro) Miščević, 1911. ◆ Stanko (Petar) Miščević, 1877. ◆ Janko Miščević, 1880. ◆ Jula Parapatić, 1905. ◆ Joža (Joža) Parapatić, 1924. ◆ Joža (Mile) Parapatić, 1900. ◆ Joka (Mile) Parapatić, 1935. ◆ Jela Parapatić, 1937. ◆ Jela (Ivan) Parapatić, 1936. ◆ Jela (Mate) Parapatić, 1931. ◆ Janja Parapatić, 1902. ◆ Janja Parapatić, 1899. ◆ Jana Parapatić, 1915. ◆ Ivo (Marko) Parapatić, 1922. ◆ Ivo (Ivo) Parapatić, 1905. ◆ Ivan (Mato) Parapatić, 1940. ◆ Ivan (Marko) Parapatić, 1920. ◆ Eva (Mato) Parapatić, 1935. ◆ Ćole (Ivan) Parapatić, 1930. ◆ Ruža Parapatić, 1925. ◆ Roža (Mato) Parapatić, 1940. ◆ Milka Parapatić, 1930. ◆ Milka Parapatić,

1906. ◆ Mile Parapatić, 1915. ◆ Milan (Marko) Parapatić, 1899. ◆ Milan (Mato) Parapatić, 1941. ◆ Mate Parapatić, 1927. ◆ Mate Parapatić, 1910. ◆ Marko (Ivo) Parapatić, 1941. ◆ Marko (Mato) Parapatić, 1937. ◆ Marko (Ivan) Parapatić, 1919. ◆ Marko Parapatić, 1897. ◆ Mara (Šime) Parapatić, 1910. ◆ Luka (Nikola) Rajšić, 1894. ◆ Ljubica Roknić, 1902. ◆ Dragica (Miloš) Roknić, 1899. ◆ Danica (Mile) Roknić, 1929. ◆ Milan (Petar) Roknić, 1910. ◆ Ljuban (Petar) Roknić, 1923. ◆ Petar (Miloš) Roknić, 1890. ◆ Dragan (Mile) Roknić, 1930. ◆ Petar (Maksim) Roknić, 1915. ◆ Mile (Maksim) Roknić, 1899. ◆ Janko (Matija) Žugaj, 1874. ◆ Janko (Janko) Žugaj, 1894. ◆ Jovan (Pavao) Žutić, 1880. ◆ Mile (Jovo) Žutić, 1902. ◆ Pavao (Jovan) Žutić, 1911.

PRKOS LASINJSKI, kotar Vrginmost (455 stradalih)

Zorka (Rade) Bastajić, 1928. ◆ Vladimir (Miladin) Bastajić, 1938. ◆ Svetozar (Pavao) Bastajić, 1931. ◆ Stevan (Nikola) Bastajić, 1934. ◆ Smilja (Nikola) Bastajić, 1941. ◆ Smilja (Mile) Bastajić, 1939. ◆ Smilja (Miladin) Bastajić, 1936. ◆ Smilja (Božo) Bastajić, 1928. ◆ Slavko (Đuro) Bastajić, 1937. ◆ Slavica (Đuro) Bastajić, 1926. ◆ Sara Bastajić, 1894. ◆ Sara (Simo) Bastajić, 1919. ◆ Radovan (Nikola) Bastajić, 1939. ◆ Radmila (Rade) Bastajić, 1940. ◆ Rade (Jovan) Bastajić, 1889. ◆ Petar (Jovan) Bastajić, 1882. ◆ Pavao (Đuro) Bastajić, 1907. ◆ Nikola (Mile) Bastajić, 1937. ◆ Nikola (Jovan) Bastajić, 1895. ◆ Nikola (Janko) Bastajić, 1907. ◆ Mirko (Nikola) Bastajić, 1936. ◆ Mirko (Mile) Bastajić, 1935. ◆ Mirko (Ilija) Bastajić, 1931. ◆ Milovan (Savo) Bastajić, 1929. ◆ Miloš (Nikola) Bastajić, 1931. ◆ Miloš (Mile) Bastajić, 1931. ◆ Janja (Pavao) Bastajić, 1892. ◆ Milić (Mile) Bastajić, 1935. ◆ Milić (Rade) Bastajić, 1932. ◆ Milica (Mile) Bastajić, 1936. ◆ Milica (Dušan) Bastajić, 1929. ◆ Milica (Nikola) Bastajić, 1928. ◆ Milica (Rade) Bastajić, 1923. ◆ Milica (Mile) Bastajić, 1913. ◆ Milica Bastajić, 1911. ◆ Milica (Pavao) Bastajić, 1895. ◆ Milica Bastajić, 1884. ◆ Milica Bastajić, 1876. ◆ Mileva (Rade) Bastajić, 1927. ◆ Mile (Pane) Bastajić, 1940. ◆ Mile (Ilija) Bastajić, 1935. ◆ Mile (Lazo) Bastajić, 1912. ◆ Mila (Mile) Bastajić, 1934. ◆ Mila (Nikola) Bastajić, 1928. ◆ Mila (Jovan) Bastajić, 1924. ◆ Mila (Nikola) Bastajić, 1918. ◆ Mila (Nikola) Bastajić, 1903. ◆ Marta (Nikola) Bastajić, 1904. ◆ Marta Bastajić, 1886. ◆ Marija (Rade) Bastajić, 1921. ◆ Marija Bastajić, 1904. ◆ Marija (Jovan) Bastajić, 1887. ◆ Marija (Jovan) Bastajić, 1884. ◆ Ljubica (Mile) Bastajić, 1933. ◆ Ljubica (Dušan) Bastajić, 1927. ◆ Ljubica (Stanko) Bastajić, 1901. ◆ Ljubica Bastajić, 1891. ◆ Ljuban (Nikola) Bastajić, 1930. ◆ Kata (Ilija) Bastajić, 1914. ◆ Kata Bastajić, 1897. ◆ Kata Bastajić, 1889. ◆ Kata Bastajić, 1874. ◆ Julika Bastajić, 1905. ◆ Julika (Pavao) Bastajić, 1903. ◆ Jelica (Mile) Bastajić, 1912. ◆ Jelica (Đuro) Bastajić, 1883. ◆ Janja (Jovan) Bastajić, 1924. ◆ Janja (Pavao) Bastajić, 1892. ◆ Janko (Ilija) Bastajić, 1882. ◆ Inđija Bastajić, 1908. ◆ Ilija (Pane) Bastajić, 1890. ◆ Evica (Mile) Bastajić, 1933. ◆ Evica (Mile) Bastajić, 1908. ◆ Evica (Stanko) Bastajić, 1907. ◆ Evica (Jovan) Bastajić, 1884. ◆ Evica (Vaso) Bastajić, 1881. ◆ Evica Bastajić, 1865. ◆ Dragica (Nikola) Bastajić, 1935. ◆ Dragica (Jovan) Bastajić, 1933. ◆ Dragica (Savo) Bastajić, 1921. ◆ Dragica (Rade) Bastajić, 1921. ◆ Dragica (Pavao) Bastajić, 1915. ◆ Dragica Bastajić, 1913. ◆ Danica (Rade) Bastajić, 1940. ◆ Danica (Jandre) Bastajić, 1936. ◆ Danica (Nikola) Bastajić, 1933. ◆ Danica (Savo) Bastajić, 1928. ◆ Danica (Đuro) Bastajić, 1928. ◆ Danica (Nikola) Bastajić, 1927. ◆ Danica (Miladin) Bastajić, 1924. ◆ Danica (Dušan) Bastajić, 1923. ◆ Danica Bastajić, 1916. ◆ Danica Bastajić, 1912. ◆ Danica (Jovan) Bastajić,

1894. ◆ Božica (Mile) Bastajić, 1913. ◆ Bosiljka (Rade) Bastajić, 1921. ◆ Bosiljka (Nikola) Bastajić, 1940. ◆ Borka (Rade) Bastajić, 1928. ◆ Anka (Jovan) Bastajić, 1934. ◆ Anka (Đuro) Bastajić, 1927. ◆ Anka (Božo) Bastajić, 1926. ◆ Anka (Petar) Bastajić, 1918. ◆ Anica Bastajić, 1875. ◆ Ana (Mile) Bastajić, 1884. ◆ Dušan (Mile) Bastajić, 1902. ◆ Nikola (Janko) Bastajić, 1918. ◆ Evica (Mile) Bastajić, 1908. ◆ Evica (Stanko) Bastajić, 1907. ◆ Božica (Nikola) Bastajić, 1913. ◆ Bosiljka (Rade) Bastajić, 1921. ◆ Zorka (Rade) Bastajić, 1928. ◆ Svetozar (Pavle) Bastajić, 1931. ◆ Milica (Dušan) Bastajić, 1929. ◆ Ljuban (Nikola) Bastajić, 1930. ◆ Anka (Đuro) Bastajić, 1927. ◆ Stevan (Nikola) Bastajić, 1934. ◆ Živko (Ilija) Bastajić, 1933. ◆ Svetozar (Miladin) Bastajić, 1934. ◆ Zorka (Dušan) Bižić, 1921. ◆ Vasilj (Nikola) Bižić, 1909. ◆ Smilja (Nikola) Bižić, 1921. ◆ Simo (Đuro) Bižić, 1897. ◆ Rade (Nikola) Bižić, 1941. ◆ Rade (Mile) Bižić, 1930. ◆ Rade (Mile) Bižić, 1927. ◆ Nikola (Radovan) Bižić, 1938. ◆ Nikola (Vasilj) Bižić, 1935. ◆ Nikola (Pavao) Bižić, 1887. ◆ Nada (Mile) Bižić, 1928. ◆ Milka (Vujo) Bižić, 1940. ◆ Milka (Simo) Bižić, 1923. ◆ Milija Bižić, 1889. ◆ Milić (Pavao) Bižić, 1929. ◆ Milica (Marko) Bižić, 1923. ◆ Milica (Nikola) Bižić, 1897. ◆ Milena (Vasilj) Bižić, 1932. ◆ Mile (Pavao) Bižić, 1935. ◆ Mila (Vujo) Bižić, 1929. ◆ Marta (Ilija) Bižić, 1909. ◆ Marta (Marko) Bižić, 1883. ◆ Marija (Mile) Bižić, 1925. ◆ Marija (Pavao) Bižić, 1876. ◆ Kata (Božo) Bižić, 1909. ◆ Julika (Teodor) Bižić, 1904. ◆ Julika (Stanko) Bižić, 1901. ◆ Julika (Rade) Bižić, 1888. ◆ Janja (Nikola) Bižić, 1918. ◆ Janja (Stevo) Bižić, 1907. ◆ Janja (Dmitar) Bižić, 1886. ◆ Janja (Stevo) Bižić, 1873. ◆ Evica (Mile) Bižić, 1921. ◆ Evica (Rade) Bižić, 1907. ◆ Evica Bižić, 1899. ◆ Đuro (Vujo) Bižić, 1935. ◆ Dušan (Savo) Bižić, 1939. ◆ Dragica (Simo) Bižić, 1928. ◆ Dragica (Božo) Bižić, 1911. ◆ Dragan (Mile) Bižić, 1930. ◆ Darinka (Vujo) Bižić, 1936. ◆ Darinka (Nikola) Bižić, 1926. ◆ Danica (Vujo) Bižić, 1925. ◆ Danica (Radovan) Bižić, 1924. ◆ Danica (Marko) Bižić, 1924. ◆ Dane (Milić) Bižić, 1929. ◆ Branko (Savo) Bižić, 1940. ◆ Branko (Mile) Bižić, 1937. ◆ Boško (Vasilj) Bižić, 1940. ◆ Božica (Radovan) Bižić, 1939. ◆ Anka (Vujo) Bižić, 1938. ◆ Anka (Mile) Bižić, 1928. ◆ Anka (Vujo) Bižić, 1924. ◆ Anka (Milić) Bižić, 1923. ◆ Anka (Mile) Bižić, 1919. ◆ Anka (Nikola) Bižić, 1893. ◆ Anica (Teodor) Bižić, 1912. ◆ Anica (Božo) Bižić, 1898. ◆ Anđelija (Nikola) Bižić, 1937. ◆ Julika (Rade) Bižić, 1888. ◆ Danica (Božo) Bižić, 1911. ◆ Danica (Vujo) Bižić, 1926. ◆ Zorka (Dušan) Bižić, 1921. ◆ Vasilj (Nikola) Bižić, 1909. ◆ Julika (Teodor) Bižić, 1904. ◆ Smilja (Miladin) Bižić, 1931. ◆ Rade (Mile) Bižić, 1927. ◆ Darinka (Nikola) Bižić, 1926. ◆ Milica (Marko) Bižić, 1923. ◆ Kata (Božo) Bižić, 1909. ◆ Anka (Nikola) Bižić, 1893. ◆ Slavica (Mile) Bižić, 1924. ◆ Rade (Mile) Bižić, 1930. ◆ Pavao (Marko) Bižić, 1926. ◆ Zorka (Simo) Bižić, 1921. ◆ Vujo (Mile) Bižić, 1899. ◆ Vasilj (Pavao) Bižić, 1925. ◆ Stana (Đuro) Bižić, 1915. ◆ Stana (Jovan) Bižić, 1906. ◆ Stana (Jovan) Bižić, 1932. ◆ Smilja (Simo) Bižić, 1932. ◆ Smilja (Vujo) Bižić, 1931. ◆ Smilja (Miladin) Bižić, 1931. ◆ Sara (Nikola) Bižić, 1879. ◆ Rade (Miladin) Bižić, 1935. ◆ Petar (Mile) Bižić, 1896. ◆ Pavao (Marko) Bižić, 1926. ◆ Miloš (Vasilj) Bižić, 1937. ◆ Milorad (Rade) Bižić, 1941. ◆ Milić (Nikola) Bižić, 1898. ◆ Mile (Vujo) Bižić, 1928. ◆ Milan (Mile) Bižić, 1932. ◆ Ljubica (Vujo) Bižić, 1937. ◆ Slavica (Mile) Bižić, 1924. ◆ Lenka (Josip) Bižić-Radić, 1919. ◆ Žarko (Simo) Bućan, 1939. ◆ Žarko (Milić) Bućan, 1936. ◆ Vladimir (Pavao) Bućan, 1925. ◆ Vaso (Miladin) Bućan, 1935. ◆ Smilja (Mile) Bućan, 1941. ◆ Smilja (Petar) Bućan, 1933. ◆ Smilja (Vaso) Bućan, 1930. ◆ Smilja (Nikola) Bućan, 1930. ◆ Smilja (Jovan) Bućan, 1924. ◆ Slavko (Mile) Bućan, 1940. ◆ Radoslav (Rade) Bućan, 1935. ◆ Rade (Pavao) Bućan,

1929. ◆ Rade Bućan, 1862. ◆ Petar (Dušan) Bućan, 1937. ◆ Pavao (Jovan) Bućan, 1903. ◆ Nikola (Dušan) Bućan, 1941. ◆ Nikola (Mile) Bućan, 1930. ◆ Nikola (Marko) Bućan, 1876. ◆ Nedeljka (Nikola) Bućan, 1934. ◆ Nada (Marko) Bućan, 1939. ◆ Nada (Jovan) Bućan, 1936. ◆ Nada (Simo) Bućan, 1934. ◆ Mirko (Dragan) Bućan, 1939. ◆ Mirko (Milić) Bućan, 1934. ◆ Miloš (Dušan) Bućan, 1939. ◆ Miloš (Petar) Bućan, 1937. ◆ Miloš (Vaso) Bućan, 1933. ◆ Milka (Mile) Bućan, 1939. ◆ Milka (Miladin) Bućan, 1936. ◆ Milivoj (Mile) Bućan, 1930. ◆ Milić (Rade) Bućan, 1937. ◆ Milica (Mile) Bućan, 1924. ◆ Milica (Jovan) Bućan, 1891. ◆ Milica (Đuro) Bućan, 1880. ◆ Milena (Mile) Bućan, 1922. ◆ Mile (Rade) Bućan, 1939. ◆ Mile (Rade) Bućan, 1898. ◆ Mile (Jovan) Bućan, 1893. ◆ Milan (Marko) Bućan, 1939. ◆ Milan (Simo) Bućan, 1933. ◆ Mila (Rade) Bućan, 1933. ◆ Mila (Vaso) Bućan, 1920. ◆ Mila (Dušan) Bućan, 1915. ◆ Mila (Rade) Bućan, 1904. ◆ Mila Bućan, 1885. ◆ Mila (Dmitar) Bućan, 1885. ◆ Marko (Dušan) Bućan, 1934. ◆ Marko (Pavao) Bućan, 1931. ◆ Marija (Petar) Bućan, 1935. ◆ Marija (Petar) Bućan, 1906. ◆ Marija (Rade) Bućan, 1899. ◆ Marija (Đuro) Bućan, 1897. ◆ Marija (Rade) Bućan, 1893. ◆ Maca (Mile) Bućan, 1922. ◆ Ljubica (Mile) Bućan, 1929. ◆ Ljubica (Dušan) Bućan, 1923. ◆ Ljubica (Nikola) Bućan, 1909. ◆ Ljubica (Stevan) Bućan, 1905. ◆ Ljuban (Ilija) Bućan, 1930. ◆ Kata (Marko) Bućan, 1924. ◆ Kata (Ilija) Bućan, 1918. ◆ Katarina Bućan, 1897. ◆ Kata (Ilija) Bućan, 1896. ◆ Kata (Jovan) Bućan, 1881. ◆ Julika (Mile) Bućan, 1919. ◆ Jovan (Nikola) Bućan, 1919. ◆ Janja Bućan, 1895. ◆ Janja (Marko) Bućan, 1894. ◆ Janja Bućan, 1887. ◆ Janja (Mojsija) Bućan, 1864. ◆ Ilija (Marko) Bućan, 1921. ◆ Gojko (Dušan) Bućan, 1930. ◆ Evica (Rade) Bućan, 1922. ◆ Evica (Đuro) Bućan, 1915. ◆ Evica (Đuro) Bućan, 1905. ◆ Evica (Dmitar) Bućan, 1900. ◆ Đuro (Simo) Bućan, 1941. ◆ Dušanka (Dušan) Bućan, 1933. ◆ Dragica (Milić) Bućan, 1914. ◆ Dimitrije (Vaso) Bućan, 1938. ◆ Darinka (Miladin) Bućan, 1939. ◆ Danica (Marko) Bućan, 1929. ◆ Danica (Mile) Bućan, 1926. ◆ Branko (Dušan) Bućan, 1924. ◆ Branko (Mile) Bućan, 1904. ◆ Božica Bućan, 1908. ◆ Anka (Marko) Bućan, 1912. ◆ Anka (Simo) Bućan, 1912. ◆ Anka (Petar) Bućan, 1907. ◆ Anđa (Samojilo) Bućan, 1919. ◆ Anđelija (Simo) Bućan, 1894. ◆ Janja Bućan, 1887. ◆ Mile (Rade) Bućan, 1898. ◆ Marko (Pavle) Bućan, 1931. ◆ Marko (Dušan) Bućan, 1934. ◆ Radinka (Miladin) Bućan, 1939. ◆ Mirko (Dragan) Bućan, 1939. ◆ Živko (Milić) Bućan, 1939. ◆ Vasilj (Ilija) Bućan, 1931. ◆ Stanko (Dušan) Bućan, 1935. ◆ Stanica (Vaso) Bućan, 1905. ◆ Stanica (Nikola) Bućan, 1899. ◆ Smilja (Rade) Bućan, 1933. ◆ Sara (Pavao) Bućan, 1935. ◆ Miroslav (Radovan) Bućan, 1931. ◆ Vaso (Marko) Bućan, 1879. ◆ Živko (Rade) Ćurčija, 1941. ◆ Nedeljka (Rade) Ćurčija, 1936. ◆ Mile (Rade) Ćurčija, 1927. ◆ Marta (Rade) Ćurčija, 1906. ◆ Evica (Mile) Ćurčija, 1906. ◆ Evica (Mile) Ćurćija, 1904. ◆ Jandre (Marko) Dobrić, 1933. ◆ Smilja (Miladin) Dobrić, 1933. ◆ Rade (Rade) Dobrić, 1930. ◆ Rade (Nikola) Dobrić, 1898. ◆ Nada (Rade) Dobrić, 1938. ◆ Milka (Rade) Dobrić, 1939. ◆ Milka (Stanko) Dobrić, 1912. ◆ Milica (Miladin) Dobrić, 1938. ◆ Mila (Pavao) Dobrić, 1912. ◆ Mila (Mile) Dobrić, 1903. ◆ Kata (Pavao) Dobrić, 1885. ◆ Đuro (Miladin) Dobrić, 1940. ◆ Đuro (Petar) Dobrić, 1932. ◆ Dragan (Rade) Dobrić, 1928. ◆ Dara (Rade) Dobrić, 1935. ◆ Danica (Miladin) Dobrić, 1936. ◆ Danica (Rade) Dobrić, 1929. ◆ Anica (Ilija) Dobrić, 1892. ◆ Smilja (Miladin) Dobrić, 1933. ◆ Đuro (Petar) Dobrić, 1932. ◆ Dragica (Marko) Juras, 1935. ◆ Desanka (Marko) Juras, 1928. ◆ Stevan (Ilija) Katić, 1939. ◆ Stana (Stanko) Katić, 1900. ◆ Smilja (Mile) Katić, 1921. ◆ Marko (Ilija) Katić, 1940. ◆ Miloš (Ilija) Katić, 1932. ◆ Milka (Milić) Katić, 1894. ◆ Milica (Radomir) Katić, 1940. ◆ Milica (Ilija)

Katić, 1937. ◆ Milan (Ilija) Katić, 1939. ◆ Mirko (Ilija) Katić, 1940. ◆ Milica (Radomir) Katić, 1940. ◆ Ilija (Nikola) Korać, 1895. ◆ Vasilj (Nikola) Korać, 1887. ◆ Smilja (Miladin) Korać, 1934. ◆ Slavica (Miladin) Korać, 1932. ◆ Sara (Pavao) Korać, 1889. ◆ Nevenka (Mile) Korać, 1930. ◆ Miroslav (Radovan) Korać, 1932. ◆ Mirko (Dragan) Korać, 1941. ◆ Mirko (Ljuban) Korać, 1936. ◆ Milić (Miladin) Korać, 1930. ◆ Milica (Mile) Korać, 1922. ◆ Mile (Ljuban) Korać, 1941. ◆ Mila (Stanko) Korać, 1915. ◆ Marija (Miliša) Korać, 1905. ◆ Kata (Nikola) Korać, 1909. ◆ Julika (Vajo) Korać, 1866. ◆ Evica (Rade) Korać, 1923. ◆ Darinka (Mile) Korać, 1927. ◆ Branko (Ilija) Korać, 1928. ◆ Anka (Petar) Korać, 1910. ◆ Anka (Pavao) Korać, 1905. ◆ Anka (Matija) Korać, 1886. ◆ Mirko (Ljuban) Korać, 1936. ◆ Smilja (Mile) Radićanin, 1923. ◆ Milić (Mile) Radićanin, 1931. ◆ Sara (Janko) Radićević, 1904. ◆ Dragan (Mile) Radićević, 1933. ◆ Mila Roknić, 1890. ◆ Vaso (Savo) Roknić, 1880. ◆ Todor Roknić, 1876. ◆ Stana Roknić, 1877. ◆ Smilja (Nikola) Roknić, 1939. ◆ Smilja (Dušan) Roknić, 1933. ◆ Slavica (Mile) Roknić, 1931. ◆ Slavica (Petar) Roknić, 1923. ◆ Petar (Božo) Roknić, 1899. ◆ Pavo (Nikola) Roknić, 1885. ◆ Pane (Savo) Roknić, 1885. ◆ Nikola (Miladin) Roknić, 1932. ◆ Nikola (Petar) Roknić, 1865. ◆ Mirko (Mile) Roknić, 1939. ◆ Miloš (Nikola) Roknić, 1941. ◆ Miloš (Miladin) Roknić, 1934. ◆ Milka (Rade) Roknić, 1918. ◆ Milica Roknić, 1903. ◆ Milica (Jovan) Roknić, 1895. ◆ Mileva (Miloš) Roknić, 1924. ◆ Milan (Mile) Roknić, 1935. ◆ Mila (Vaso) Roknić, 1928. ◆ Mila (Petar) Roknić, 1879. ◆ Mika (Nikola) Roknić, 1911. ◆ Marija (Janko) Roknić, 1910. ◆ Marija (Mile) Roknić, 1903. ◆ Marija Roknić, 1870. ◆ Ljubica (Nikola) Roknić, 1901. ◆ Kata (Nane) Roknić, 1872. ◆ Janja (Nikola) Roknić, 1924. ◆ Janja (Nikola) Roknić, 1916. ◆ Janja (Miladin) Roknić, 1905. ◆ Ilija (Radovan) Roknić, 1937. ◆ Evica (Đuro) Roknić, 1929. ◆ Evica (Vaso) Roknić, 1907. ◆ Evica (Rade) Roknić, 1899. ◆ Dragica (Jovan) Roknić, 1929. ◆ Darinka (Mile) Roknić, 1933. ◆ Danica (Dušan) Roknić, 1930. ◆ Danica (Miloš) Roknić, 1926. ◆ Danica (Đuro) Roknić, 1932. ◆ Božo (Savo) Roknić, 1875. ◆ Borka (Dušan) Roknić, 1935. ◆ Anka (Dmitar) Roknić, 1886. ◆ Anka (Vaso) Roknić, 1876. ◆ Anđelija (Nikola) Roknić, 1939. ◆ Anđelija (Gajo) Roknić, 1875. ◆ Ana Roknić, 1880. ◆ Kata Roknić, 1872. ◆ Evica (Đuro) Roknić, 1929. ◆ Miladin (Nikola) Roknić, 1891. ◆ Marta (Ilija) Roknić, 1881. ◆ Svetozar (Mile) Stopić, 1930. ◆ Smilja (Mile) Stopić, 1928. ◆ Radomir (Miloš) Stopić, 1939. ◆ Milica (Petar) Stopić, 1919. ◆ Mila (Pane) Stopić, 1890. ◆ Kata (Đuro) Stopić, 1918. ◆ Jovan (Petar) Stopić, 1891. ◆ Dušan (Miladin) Stopić, 1928. ◆ Danica (Simo) Stopić, 1924. ◆ Danica (Rade) Stopić, 1909. ◆ Milić (Dušan) Vujčić, 1935. ◆ Ljubica (Dušan) Vujčić, 1932. ◆ Kata (Vujo) Vujčić, 1904. ◆ Dušan (Jovan) Vujčić, 1903. ◆ Danica (Dušan) Vujčić, 1925. ◆ Nedeljka (Bude) Zrnić, 1928. ◆ Milica (Đuro) Zrnić, 1907. ◆ Evica (Bude) Zrnić, 1929.

SJENIČAK LASINJSKI, kotar Vrginmost (78 stradalih)

Rade (Savo) Bižić, 1901. ◆ Jelica (Jovan) Bižić, 1875. ◆ Danica (Stanko) Bižić, 1919. ◆ Milica (Rade) Bjeloš, 1859. ◆ Milica (Nikola) Bjeloš, 1871. ◆ Mile (Marko) Bjeloš, 1916. ◆ Danica Bjeloš, 1898. ◆ Miloš (Vasilj) Bratić, 1919. ◆ Božo (Đuro) Bratić, 1925. ◆ Milić (Jovo) Bratić, 1891. ◆ Tanasije (Jovan) Bratić, 1859. ◆ Rade (Tomo) Bratić, 1868. ◆ Miloš (Rade) Bratić, 1905. ◆ Jovan (Rade) Bratić, 1909. ◆ Gajo (Jovan) Bratić, 1860. ◆ Anđelija (Jovan) Bratić, 1859. ◆ Stanko (Mile) Čekeliš, 1919. ◆ Nikola (Rade) Čekeliš, 1920. ◆ Mila (Jovan) Čekeliš, 1893. ◆ Simo (Savo) Dejanović, 1893. ◆ Josip (Simo) Gvojić, 1883.

◆ Milica (Jovan) Jekić, 1892. ◆ Uroš (Vaso) Jekić, 1931. ◆ Đuro (Vasilj) Jekić, 1900. ◆ Nikola (Đuro) Juras, 1891. ◆ Mila (Marko) Juras, 1874. ◆ Božica (Pane) Juras, 1880. ◆ Jovan (Mile) Krkljuš, 1925. ◆ Inđija (Stanko) Malić, 1927. ◆ Simo (Pavao) Mrkalj, 1880. ◆ Pavao (Jovan) Mrkalj, 1884. ◆ Milica (Pavao) Mrkalj, 1885. ◆ Milica (Mile) Mrkalj, 1922. ◆ Marta (Simo) Mrkalj, 1876. ◆ Marta (Petar) Mrkalj, 1865. ◆ Petar (Đuro) Mrkalj, 1893. ◆ Dušan (Rade) Nahod, 1941. ◆ Dušan (Mihajlo) Nikoliš, 1891. ◆ Stjepan (Savo) Padežanin, 1895. ◆ Petar Padežanin, 1894. ◆ Nikola (Marko) Padežanin, 1923. ◆ Mirko (Nikola) Padežanin, 1923. ◆ Milica (Ilija) Padežanin, 1888. ◆ Mila (Jovan) Padežanin, 1911. ◆ Marta (Savo) Padežanin, 1876. ◆ Kata (Pavao) Padežanin, 1880. ◆ Jelena (Milan) Padežanin, 1895. ◆ Perunika (Petar) Padežanin, 1898. ◆ Lazo (Đuro) Padežanin, 1901. ◆ Stevo (Mile) Pruginić, 1926. ◆ Milica (Teodor) Pruginić, 1894. ◆ Milica (Jovan) Pruginić, 1891. ◆ Marija (Tomo) Pruginić, 1878. ◆ Jovan (Gligorije) Pruginić, 1881. ◆ Milica (Đuro) Roknić, 1882. ◆ Milija (Marko) Romić, 1877. ◆ Milija (Božo) Romić, 1877. ◆ Milka (Stanko) Rosić, 1929. ◆ Mika (Stanko) Rosić, 1934. ◆ Marko (Jovan) Rosić, 1870. ◆ Ljuban (Rade) Rosić, 1921. ◆ Glišo (Ilija) Rosić, 1864. ◆ Tomo (Nikola) Suzić, 1873. ◆ Simo (Marko) Suzić, 1878. ◆ Rade (Rade) Suzić, 1916. ◆ Mile (Vujo) Suzić, 1886. ◆ Mila (Nikola) Suzić, 1871. ◆ Jelica (Petar) Suzić, 1875. ◆ Dušan (Miloš) Suzić, 1936. ◆ Stanko (Milić) Tesla, 1866. ◆ Inđija (Jovan) Vujčić, 1880. ◆ Stevo (Simo) Vujčić, 1924. ◆ Petar (Mile) Vujčić, 1926. ◆ Nikola (Mile) Vujčić, 1924. ◆ Nikola (Tanasije) Vujčić, 1910. ◆ Ljuban (Rade) Vujčić, 1925. ◆ Đuro (Dmitar) Vujčić, 1887. ◆ Miljkan (Stanko) Vujčić, 1917.

SKAKAVAC, kotar Vrginmost (1 stradali)

Rade (Jovo) Škaljac, 1890.

SLAVSKO POLJE, kotar Vrginmost (167 stradalih)

Petar (Đuro) Bunjevčević, 1898. ◆ Ignjatije (Đuro) Bunjevčević, 1896. ◆ Marko (Miloš) Crevar, 1888. ◆ Božica (Jovan) Džakula, 1911. ◆ Božica (Jovan) Džakula, 1910. ◆ Nikola (Rade) Džakula, 1909. ◆ Savo (Simo) Džakula, 1897. ◆ Rade (Jandro) Džakula, 1909. ◆ Petar (Đurađ) Džakula, 1908. ◆ Pavao (Ignjatije) Džakula, 1875. ◆ Miloš (Rade) Džakula, 1909. ◆ Miloš (Janko) Džakula, 1899. ◆ Miloš (Simo) Džakula, 1879. ◆ Đuro (Stanko) Džakula, 1914. ◆ Đuro (Milić) Džakula, 1904. ◆ Đuro (Nikola) Džakula, 1900. ◆ Dušan (Stanko) Džakula, 1913. ◆ Dmitar (Đuro) Gabrić, 1897. ◆ Sofija (Simo) Gabrić, 1900. ◆ Milan (Mile) Gabrić, 1902. ◆ Dmitar (Đuro) Gabrić, 1897. ◆ Rade (Đurađ) Gabrić, 1907. ◆ Simo (Adam) Gabrić, 1889. ◆ Marta (Stojan) Galogaža, 1894. ◆ Ilija (Jandro) Galogaža, 1940. ◆ Vaso (Stojan) Galogaža, 1911. ◆ Rade (Savo) Galogaža, 1910. ◆ Nikola (Stojan) Galogaža, 1915. ◆ Miloš (Nikola) Galogaža, 1912. ◆ Miladin (Stojan) Galogaža, 1901. ◆ Matija (Savo) Galogaža, 1896. ◆ Marko (Petar) Galogaža, 1896. ◆ Ljuban (Stojan) Galogaža, 1901. ◆ Jandre (Petar) Galogaža, 1906. ◆ Branko (Miloš) Galogaža, 1912. ◆ Miloš (Vaso) Ivošević, 1902. ◆ Adam (Đuro) Jovanović, 1900. ◆ Nikola (Simo) Jović, 1908. ◆ Dmitar (Mile) Jović, 1900. ◆ Đuro (Savo) Jović, 1901. ◆ Adam (Vaso) Jović, 1901. ◆ Janko (Stevan) Kartalija, 1914. ◆ Stojan (Stojan) Košutić, 1878. ◆ Jovo (Stojan) Košutić, 1890. ◆ Đuro (Petar) Lacković / Lačković, 1902. ◆ Milan (Petar) Lacković / Lačković, 1908. ◆ Đuro (Marko) Lukač, 1886.

◆ Dušan (Marko) Lukač, 1885. ◆ Stevan (Ninko) Lukač, 1913. ◆ Stevan (Ninko) Lukač, 1903. ◆ Simo (Đuro) Lukač, 1898. ◆ Rade (Miloš) Lukač, 1914. ◆ Petar (Nikola) Lukač, 1904. ◆ Ninko Lukač, 1891. ◆ Nikola (Marko) Lukač, 1900. ◆ Mile (Mile) Lukač, 1899. ◆ Mile (Marko) Lukač, 1897. ◆ Milan (Đuro) Lukač, 1911. ◆ Ilija (Stojan) Lukač, 1880. ◆ Đuro (Ignjatija) Lukač, 1902. ◆ Đuro (Marko) Lukač, 1896. ◆ Dušan (Marko) Lukač, 1895. ◆ Đuro (Simo) Malobabić, 1902. ◆ Nikola (Simo) Malobabić, 1894. ◆ Đuro (Đuro) Malobabić, 1903. ◆ Đuro (Janko) Malobabić, 1915. ◆ Stevan (Stevan) Malobabić, 1882. ◆ Stanko (Matija) Malobabić, 1908. ◆ Rade (Janko) Malobabić, 1921. ◆ Rade (Petar) Malobabić, 1901. ◆ Nikola (Mile) Malobabić, 1908. ◆ Nikola (Simo) Malobabić, 1894. ◆ Mile (Matija) Malobabić, 1903. ◆ Mile (Đuro) Malobabić, 1898. ◆ Mile (Simo) Malobabić, 1897. ◆ Đuro (Đuro) Malobabić, 1903. ◆ Dušan (Petar) Malobabić, 1907. ◆ Dušan (Đuro) Malobabić, 1905. ◆ Ignjatije (Rade) Mamula, 1889. ◆ Marko (Mile) Mamula, 1910. ◆ Dušan (Mile) Mitić, 1911. ◆ Dušan (Mile) Mutić, 1911. ◆ Sava (Janko) Pajić, 1896. ◆ Miloš (Milić) Pajić, 1903. ◆ Milić (Simo) Pajić, 1893. ◆ Marko (Filip) Pajić, 1900. ◆ Đuro (Simo) Pajić, 1896. ◆ Branko (Dmitar) Pajić, 1905. ◆ Adam (Rade) Pajić, 1914. ◆ Stojan (Mile) Pajić, 1914. ◆ Savo (Janko) Pajić, 1896. ◆ Pavao (David) Pajić, 1912. ◆ Milić (Miloš) Pajić, 1903. ◆ Milić (Rade) Peleš, 1914. ◆ Pavlija Relić, 1872. ◆ Miloš (Rade) Relić, 1894. ◆ Milanko (Ignjatije) Relić, 1901. ◆ Ilija (Mile) Rupić, 1909. ◆ Miloš (Teodor) Samardžija, 1894. ◆ Vasilije (Mile) Samardžija, 1898. ◆ Vasilije (Stojan) Samardžija, 1898. ◆ Stojan (Ilija) Samardžija, 1890. ◆ Stevan (Vasilj) Samardžija, 1907. ◆ Stevan (Simo) Samardžija, 1880. ◆ Savo / Sava (Ninko) Samardžija, 1896. ◆ Petar (Jovan) Samardžija, 1907. ◆ Petar (Miloš) Samardžija, 1889. ◆ Petar (Đuro) Samardžija, 1884. ◆ Ninko (Mile) Samardžija, 1899. ◆ Nikola (Miloš) Samardžija, 1896. ◆ Miloš (Simo) Samardžija, 1908. ◆ Mile (Vasilj) Samardžija, 1906. ◆ Matija (Đuro) Samardžija, 1909. ◆ Ljuban (Janko) Samardžija, 1911. ◆ Janko (Đuro) Samardžija, 1881. ◆ Đuro (Stojan) Samardžija, 1895. ◆ Đuro (Mile) Samardžija, 1895. ◆ Stevan (Mile) Sučević, 1892. ◆ Stanko (Mile) Sučević, 1905. ◆ Savo (Nikola) Sučević, 1891. ◆ Rade (Janko) Sučević, 1891. ◆ Rade (Nikola) Sučević, 1876. ◆ Petar (Miloš) Sučević, 1911. ◆ Pavao (Nikola) Sučević, 1911. ◆ Miloš (Nikola) Sučević, 1904. ◆ Miloš (Đuro) Sučević, 1890. ◆ Miloš (Nikola) Sučević, 1888. ◆ Miloš (Đurađ) Sučević, 1880. ◆ Mile (Đuro) Sučević, 1883. ◆ Marko (Mile) Sučević, 1909. ◆ Marko (Mile) Sučević, 1893. ◆ Jandre (Stojan) Sučević, 1903. ◆ Jandre (Rade) Sučević, 1891. ◆ Adam (Rade) Sučević, 1880. ◆ Miloš (Petar) Škaljac, 1902. ◆ Milić (Mile) Škaljac, 1903. ◆ Mile (Milutin) Škaljac, 1908. ◆ Stojan (Mile) Valadžija, 1895. ◆ Miloš (Miloš) Valadžija, 1912. ◆ Miloš (Pavao) Valadžija, 1903. ◆ Mile (Mile) Valadžija, 1890. ◆ Petar (Simo) Vignjević, 1874. ◆ Đuro (Miloš) Vojnović, 1921. ◆ Petar (Đuro) Vojnović, 1908. ◆ Petar (Jovan) Vojnović, 1896. ◆ Đuro (Mile) Vojnović, 1913. ◆ Đuro (Mile) Vojnović, 1913. ◆ Đuro (Jandro) Vojnović, 1891. ◆ Jandre (Mihajlo) Vučinić, 1923. ◆ Rade (Matija) Vučinić, 1889. ◆ Nikola (Stanko) Vučinić, 1906. ◆ Luka (Milovan) Vučinić, 1900. ◆ Jovan (Jandro) Vučinić, 1900. ◆ Jovan (Vaso) Vučinić, 1884. ◆ Filip (Jovan) Vučinić, 1905. ◆ Đuro (Mile) Vučinić, 1900. ◆ Adam (Rade) Vučinić, 1890. ◆ Milan (Mihajlo) Vukšić, 1904. ◆ Nikola (Jandro) Vukšić, 1891. ◆ Petar (Mihajlo) Vukšić, 1892. ◆ Milan (Teodor) Vukšić, 1905. ◆ Milan (Mihajlo) Vukšić, 1903. ◆ Đuro (Jandro) Vukšić, 1900. ◆ Adam (Stevan) Vukšić, 1903. ◆ Adam (Dmitar) Vukšić, 1892. ◆ Petar (Petar) Zorić, 1903. ◆ Jovan (David) Zorić, 1894.

STARO SELO TOPUSKO, kotar Vrginmost (369 stradalih)

Stoja (Ljuban) Ajdinović, 1929. ◆ Miloš (Petar) Basta, 1898. ◆ Stevan (Stojan) Basta, 1919. ◆ Stojan (Đuro) Basta, 1898. ◆ Jeka (Mile) Bobić, 1890. ◆ Boja (Rade) Bobić, 1920. ◆ Stojan (Matija) Bobić, 1925. ◆ Milan (Matija) Bobić, 1917. ◆ Matija (Ilija) Bobić, 1896. ◆ Nikola (Petar) Busić, 1904. ◆ Milka (Pero) Busić, 1927. ◆ Milka (Petar) Busić, 1924. ◆ Milan (Nikola) Busić, 1939. ◆ Ljubomir (Nikola) Busić, 1938. ◆ Jelena (Nikola) Busić, 1926. ◆ Dušan (Nikola) Busić, 1929. ◆ Branko (Nikola) Busić, 1934. ◆ Aleksa (Nikola) Busić, 1931. ◆ Petar (Nikola) Busić, 1896. ◆ Pajo (Nikola) Busić, 1872. ◆ Milan (Petar) Busić, 1923. ◆ Dragan (Petar) Busić, 1921. ◆ Nikola (Branko) Cvjetićanin, 1892. ◆ Smilja (Marko) Cvjetićanin, 1936. ◆ Pavao (Pajo) Cvjetićanin, 1940. ◆ Milka Cvjetićanin, 1921. ◆ Milka (Marko) Cvjetićanin, 1890. ◆ Mara (Đuro) Cvjetićanin, 1918. ◆ Stevo (Mile) Cvjetićanin, 1920. ◆ Stevan (Rade) Cvjetićanin, 1906. ◆ Svetislav (Đuro) Cvjetićanin, 1921. ◆ Rade (Nikola) Cvjetićanin, 1916. ◆ Petar (Mile) Cvjetićanin, 1908. ◆ Petar (Miloš) Cvjetićanin, 1901. ◆ Petar (Jovan) Cvjetićanin, 1890. ◆ Petar (Nino) Cvjetićanin, 1890. ◆ Pavao (Đuro) Cvjetićanin, 1906. ◆ Pajo (Mile) Cvjetićanin, 1921. ◆ Mile (Rade) Cvjetićanin, 1907. ◆ Mile (Bude) Cvjetićanin, 1890. ◆ Mile (Mihajlo) Cvjetićanin, 1896. ◆ Milan (Mile) Cvjetićanin, 1925. ◆ Milan (Dušan) Cvjetićanin, 1921. ◆ Milan (Mile) Cvjetićanin, 1910. ◆ Milan (Mićo) Cvjetićanin, 1905. ◆ Mićo (Mile) Cvjetićanin, 1916. ◆ Mićo (Rade) Cvjetićanin, 1905. ◆ Marko (Nikola) Cvjetićanin, 1904. ◆ Jovo (Mirko) Cvjetićanin, 1908. ◆ Jovan (Mile) Cvjetićanin, 1894. ◆ Đuro (Mihajlo) Cvjetićanin, 1902. ◆ Dušan (Petar) Cvjetićanin, 1926. ◆ Dušan (Petar) Cvjetićanin, 1924. ◆ Dušan (Marko) Cvjetićanin, 1905. ◆ Stevo (Mile) Cvjetićanin, 1926. ◆ Branko (Mile) Cvjetićanin, 1918. ◆ Petar (Đuro) Čučković, 1905. ◆ Milan (Mihajlo) Čučković, 1922. ◆ Mihajlo (Petar) Čučković, 1898. ◆ Milorad (Petar) Čučković, 1926. ◆ Luka (Petar) Čučković, 1905. ◆ Živko (Dušan) Ćelap, 1937. ◆ Stoja (Stanko) Ćelap, 1896. ◆ Stoja (Simo) Ćelap, 1923. ◆ Stoja (Nikola) Ćelap, 1941. ◆ Stana (Ostoja) Ćelap, 1933. ◆ Simo (Nikola) Ćelap, 1886. ◆ Simo (Milan) Ćelap, 1934. ◆ Savo (Ostoja) Ćelap, 1940. ◆ Savo (Milan) Ćelap, 1936. ◆ Rade (Milan) Ćelap, 1932. ◆ Milka (Mile) Ćelap, 1932. ◆ Milka (Milan) Ćelap, 1933. ◆ Milka (Mićo) Ćelap, 1916. ◆ Milka (Bude) Ćelap, 1879. ◆ Mile (Ostoja) Ćelap, 1935. ◆ Mara (Milan) Ćelap, 1940. ◆ Mara (Đuro) Ćelap, 1920. ◆ Mara (Petar) Ćelap, 1909. ◆ Ljubica (Nikola) Ćelap, 1938. ◆ Ljubica (Milan) Ćelap, 1932. ◆ Ljuban Ćelap, 1930. ◆ Julika (Mile) Ćelap, 1883. ◆ Gojko (Dušan) Ćelap, 1936. ◆ Evica (Mile) Ćelap, 1939. ◆ Đuro (Pajo) Ćelap, 1941. ◆ Đuro (Milan) Ćelap, 1935. ◆ Dušan (Simo) Ćelap, 1911. ◆ Danica (Ostoja) Ćelap, 1939. ◆ Danica (Mile) Ćelap, 1939. ◆ Anka (Mile) Ćelap, 1936. ◆ Anka (Matija) Ćelap, 1892. ◆ Stanko (Mojsije) Ćelap, 1891. ◆ Nikola (Jovan) Ćelap, 1881. ◆ Ljubica (Stojan) Ćelap, 1906. ◆ Vasilj (Mile) Ćelap, 1881. ◆ Stojan (Mile) Ćelap, 1890. ◆ Stojan (Adam) Ćelap, 1888. ◆ Stevo (Mile) Ćelap, 1890. ◆ Stevo (Adam) Ćelap, 1908. ◆ Savo (Miloš) Ćelap, 1923. ◆ Savo (Mile) Ćelap, 1923. ◆ Petar (Simo) Ćelap, 1891. ◆ Petar (Matija) Ćelap, 1885. ◆ Petar (Jovan) Ćelap, 1891. ◆ Ostoja (Mile) Ćelap, 1908. ◆ Nikola (Simo) Ćelap, 1892. ◆ Miloš (Savo) Ćelap, 1896. ◆ Miloš (Nikola) Ćelap, 1896. ◆ Mile (Simo) Ćelap, 1913. ◆ Mile (Savo) Ćelap, 1891. ◆ Mile (Mojsije) Ćelap, 1890. ◆ Mile (Milan) Ćelap, 1913. ◆ Mile (Đuro) Ćelap, 1921. ◆ Milan (Stojan) Ćelap, 1923. ◆ Milan (Simo) Ćelap, 1911. ◆ Milan (Mile) Ćelap, 1915. ◆ Milan (Gajo) Ćelap,

1903. ◆ Milan (Đuro) Ćelap, 1921. ◆ Milan (Đuro) Ćelap, 1925. ◆ Ljuban (Petar) Ćelap, 1912. ◆ Ljuban (Mile) Ćelap, 1908. ◆ Janko (Rade) Ćelap, 1906. ◆ Ilija (Stojan) Ćelap, 1905. ◆ Gajo (Simo) Ćelap, 1905. ◆ Gajo (Miloš) Ćelap, 1881. ◆ Đuro (Rade) Ćelap, 1902. ◆ Đuro (Mojsije) Ćelap, 1898. ◆ Đuro (Jovan) Ćelap, 1890. ◆ Dušan (Stanko) Ćelap, 1922. ◆ Dušan (Nikola) Ćelap, 1921. ◆ Dušan (Đuro) Ćelap, 1920. ◆ Dušan (Petar) Ćelap, 1910. ◆ Dušan (Milan) Ćelap, 1909. ◆ Dragan (Stojan) Ćelap, 1909. ◆ Bogdan (Ostoja) Ćelap, 1926. ◆ Pavao (Nikola) Ćelap, 1912. ◆ Nikola (Simo) Ćelap, 1911. ◆ Mara (Avram) Ćelap, 1881. ◆ Stevan (Rade) Dotlić, 1894. ◆ Stanko (Stevo) Dotlić, 1910. ◆ Ninko (Rade) Dotlić, 1892. ◆ Nina (Stanko) Dotlić, 1870. ◆ Mišo (Stanko) Dotlić, 1921. ◆ Miloš (Rade) Dotlić, 1922. ◆ Mile (Ninko) Dotlić, 1915. ◆ Milan (Stanko) Dotlić, 1920. ◆ Milan (Petar) Dotlić, 1920. ◆ Milan (Jovo) Dotlić, 1912. ◆ Matija (Ninko) Dotlić, 1909. ◆ Ljuban (Rade) Dotlić, 1929. ◆ Jovo (Rade) Dotlić, 1897. ◆ Petar (Mile) Dotlić, 1896. ◆ Stojan (Stevan) Gračanin, 1912. ◆ Stevan (Đuro) Gračanin, 1875. ◆ Petar (Đuro) Gračanin, 1885. ◆ Milan (Stevan) Gračanin, 1909. ◆ Jovan (Petar) Gračanin, 1905. ◆ Stanica (Nikola) Ivošević, 1900. ◆ Ljubica (Đurađ) Ivošević, 1921. ◆ Ljuban (Đuro) Ivošević, 1918. ◆ Dragica (Đurađ) Ivošević, 1923. ◆ Petar (Vujo) Ivošević, 1896. ◆ Rade (Milan) Kalanja, 1898. ◆ Petar (Milan) Kalanja, 1907. ◆ Damjan (Đuro) Kalanja, 1887. ◆ Stoja (Stevan) Kljajić, 1898. ◆ Staka (Nikola) Kljajić, 1919. ◆ Milica (Nikola) Kljajić, 1922. ◆ Ljuban (Nikola) Kljajić, 1928. ◆ Ilija (Nikola) Kljajić, 1923. ◆ Bogdan (Nikola) Kljajić, 1927. ◆ Nikola (Pane) Kljajić, 1894. ◆ Lazo (Pane) Kljajić, 1898. ◆ Đuro (Pane) Kljajić, 1896. ◆ Dragan (Lazo) Kljajić, 1924. ◆ Stevo (Jovan) Kotur, 1901. ◆ Petar (Jovan) Kotur, 1911. ◆ Ninko (Miloš) Kotur, 1896. ◆ Nikola (Lazo) Kotur, 1881. ◆ Miloš (Đuro) Kotur, 1904. ◆ Mile (Đuro) Kotur, 1895. ◆ Ninko (Đuro) Kotur, 1896. ◆ Jovan (Petar) Kotur, 1889. ◆ Pavao (Stojan) Kvočka, 1915. ◆ Ostoja (Luka) Kvočka, 1895. ◆ Milan (Luka) Kvočka, 1901. ◆ Mile (Damjan) Madžarac, 1890. ◆ Milan (Mile) Madžarac, 1923. ◆ Dušan (Damjan) Madžarac, 1908. ◆ Damjan (Lazo) Madžarac, 1870. ◆ Stojan (Mile) Mandić, 1919. ◆ Mile (Todor) Mandić, 1880. ◆ Stanko (Luka) Miščević, 1895. ◆ Đorđe (Stanko) Miščević, 1920. ◆ Stevan (Đuro) Miščević, 1881. ◆ Nikola (Nikola) Novaković, 1908. ◆ Petar (Stanko) Obradović, 1922. ◆ Mile (Nikola) Obradović, 1907. ◆ Stevan (Milan) Obradović, 1914. ◆ Stevan (Dmitar) Obradović, 1898. ◆ Petar (Dmitar) Obradović, 1908. ◆ Nikola (Mile) Obradović, 1890. ◆ Nikola (Matija) Obradović, 1907. ◆ Matija (Mile) Obradović, 1894. ◆ Dušan (Stevo) Obradović, 1918. ◆ Nikola (Maksim) Poštić, 1894. ◆ Milka (Savo) Rajšić, 1937. ◆ Stoja (Savo) Rajšić, 1941. ◆ Stevan (Milan) Rajšić, 1924. ◆ Stanica (Vid) Rajšić, 1889. ◆ Sava (Ninko) Rajšić, 1905. ◆ Ranko (Milan) Rajšić, 1939. ◆ Milan (Adam) Rajšić, 1920. ◆ Ljubica (Jovo) Rajšić, 1896. ◆ Kata (Đuro) Rajšić, 1893. ◆ Jula (Mojsije) Rajšić, 1872. ◆ Jovan (Mile) Rajšić, 1931. ◆ Ilija (Milan) Rajšić, 1924. ◆ Dušan (Petar) Rajšić, 1936. ◆ Dragica (Savo) Rajšić, 1934. ◆ Danica (Marko) Rajšić, 1918. ◆ Branko (Milan) Rajšić, 1936. ◆ Branko (Adam) Rajšić, 1922. ◆ Anka (Milan) Rajšić, 1940. ◆ Vasilija (Ilija) Rajšić, 1890. ◆ Petar (Nikola) Rajšić, 1894. ◆ Jelica (Đurađ) Rajšić, 1898. ◆ Evica (Stevo) Rajšić, 1908. ◆ Milan (Ljuban) Rajšić, 1932. ◆ Vladimir (Stanko) Rajšić, 1921. ◆ Stojan (Stevo) Rajšić, 1921. ◆ Stojan (Mile) Rajšić, 1909. ◆ Stojan (Đuro) Rajšić, 1891. ◆ Stojan (Petar) Rajšić, 1888. ◆ Stevan (Stojan) Rajšić, 1904. ◆ Stevan (Stojan) Rajšić, 1880. ◆ Stevan (Ninko) Rajšić, 1899. ◆ Stevan (Nikola) Rajšić, 1881. ◆ Stevan (Marko) Rajšić, 1908. ◆ Stanko (Petar) Rajšić, 1884. ◆ Stanko (Marko) Rajšić, 1913. ◆ Rade (Stanko) Rajšić, 1912. ◆

Petar (Stojan) Rajšić, 1902. ◆ Adam (Stevo) Rajšić, 1910. ◆ Petar (Jovan) Rajšić, 1901. ◆ Ostoja (Jovo) Rajšić, 1907. ◆ Ninko (Stojan) Rajšić, 1910. ◆ Ninko (Petar) Rajšić, 1870. ◆ Miloš (Janko) Rajšić, 1909. ◆ Mile (Stojan) Rajšić, 1921. ◆ Mile (Stojan) Rajšić, 1901. ◆ Mile (Ninko) Rajšić, 1901. ◆ Mile (Jovo) Rajšić, 1903. ◆ Milan (Stevan) Rajšić, 1906. ◆ Milan (Petar) Rajšić, 1906. ◆ Milan (Milan) Rajšić, 1920. ◆ Milan (Jovan) Rajšić, 1898. ◆ Mićo (Stevan) Rajšić, 1904. ◆ Mićo (Petar) Rajšić, 1921. ◆ Ljuban (Jovan) Rajšić, 1905. ◆ Luka (Ninko) Rajšić, 1903. ◆ Jovan (Petar) Rajšić, 1891. ◆ Jovan (Petar) Rajšić, 1887. ◆ Jovan (Dušan) Rajšić, 1898. ◆ Ilija (Jovo) Rajšić, 1911. ◆ Ilija (Janko) Rajšić, 1898. ◆ Ilija (Đuro) Rajšić, 1868. ◆ Đuro (Ilija) Rajšić, 1901. ◆ Đuro (Adam) Rajšić, 1926. ◆ Dušan (Luka) Rajšić, 1922. ◆ Dušan (Đuro) Rajšić, 1921. ◆ Dragan (Stevan) Rajšić, 1913. ◆ Adam (Stevan) Rajšić, 1912. ◆ Adam (Ilija) Rajšić, 1896. ◆ Milka Stojković, 1904. ◆ Milan (Stojan) Stojković, 1894. ◆ Marija (Petar) Šaša, 1908. ◆ Mara (Mile) Šaša, 1923. ◆ Kata (Marko) Šaša, 1880. ◆ Ilinka (Jovan) Šaša, 1903. ◆ Evica (Mile) Šaša, 1934. ◆ Dušan (Mile) Šaša, 1932. ◆ Danica (Marko) Šaša, 1930. ◆ Stoja (Petar) Šaša, 1888. ◆ Stevan (Nikola) Šaša, 1936. ◆ Rade (Nikola) Šaša, 1936. ◆ Ostoja (Nikola) Šaša, 1927. ◆ Nikola (Miloš) Šaša, 1883. ◆ Nikola (Mićo) Šaša, 1919. ◆ Milka (Stevan) Šaša, 1910. ◆ Mile (Petar) Šaša, 1921. ◆ Milan (Mićo) Šaša, 1907. ◆ Mićo (Ilija) Šaša, 1887. ◆ Marko (Petar) Šaša, 1908. ◆ Petar (Vaso) Uzelac, 1895. ◆ Stevan (Savo) Uzelac, 1875. ◆ Stanko (Marko) Uzelac, 1925. ◆ Ninko (Ilija) Uzelac, 1901. ◆ Mirko (Savo) Uzelac, 1923. ◆ Mile (Stevo) Uzelac, 1906. ◆ Milan (Stevo) Uzelac, 1896. ◆ Milan (Mile) Uzelac, 1906. ◆ Stevo (Marko) Vignjević, 1922. ◆ Rade (Marko) Vignjević, 1924. ◆ Pero (Nikola) Vignjević, 1924. ◆ Nikola (Pavao) Vignjević, 1893. ◆ Milovan (Nikola) Vignjević, 1913. ◆ Mile (Nikola) Vignjević, 1918. ◆ Milan (Pavao) Vignjević, 1905. ◆ Marko (Pavao) Vignjević, 1885. ◆ Đuro (Pavao) Vignjević, 1908. ◆ Danica (Petar) Vignjević, 1939. ◆ Adam (Nikola) Vignjević, 1910. ◆ Adam (Mile) Vignjević, 1926. ◆ Mile (Jovo) Vignjević, 1895. ◆ Dušan (Marko) Vignjević, 1919. ◆ Ljubica (Simo) Vilenica, 1941. ◆ Evica (Pajo) Vilenica, 1931. ◆ Anka (Pajo) Vilenica, 1929. ◆ Ostoja (Pajo) Vilenica, 1929. ◆ Milka (Simo) Vilenica, 1904. ◆ Milka (Pajo) Vilenica, 1933. ◆ Ljubica (Pajo) Vilenica, 1937. ◆ Jeka (Pajo) Vilenica, 1931. ◆ Evica (Lazo) Vilenica, 1905. ◆ Marica (Simo) Vilenica, 1936. ◆ Jovan (Ilija) Vilenica, 1896. ◆ Dušan (Jovo) Vilenica, 1920. ◆ Đuro (Stojan) Vilenica, 1907. ◆ Dragica (Milan) Vilenica, 1924. ◆ Dragica (Milan) Vilenica, 1928. ◆ Dragan (Nikola) Vilenica, 1915. ◆ Stojan (Petar) Vilenica, 1887. ◆ Stevo (Petar) Vilenica, 1889. ◆ Simo (Matija) Vilenica, 1913. ◆ Savo (Miloš) Vilenica, 1920. ◆ Sava (Milan) Vilenica, 1937. ◆ Ružica (Božo) Vilenica, 1885. ◆ Petar (Petar) Vilenica, 1905. ◆ Pero (Nikola) Vilenica, 1917. ◆ Ninko (Matija) Vilenica, 1901. ◆ Nikola (Petar) Vilenica, 1888. ◆ Nikola (Miloš) Vilenica, 1906. ◆ Mirko (Nikola) Vilenica, 1918. ◆ Milka (Mile) Vilenica, 1912. ◆ Miloš (Petar) Vilenica, 1897. ◆ Mile (Stevo) Vilenica, 1926. ◆ Mile (Ninko) Vilenica, 1921. ◆ Mile (Janko) Vilenica, 1900. ◆ Mioljka (Simo) Vilenica, 1904. ◆ Milan (Petar) Vilenica, 1904. ◆ Milan (Janko) Vilenica, 1911. ◆ Mićo (Matija) Vilenica, 1895. ◆ Ljubica (Jovo) Vilenica, 1905. ◆ Jovo (Petar) Vilenica, 1889. ◆ Evica (Đuro) Vilenica, 1936. ◆ Đuro (Stevo) Vilenica, 1931. ◆ Stoja (Vujo) Vučetić, 1904. ◆ Stevo (Petar) Vučetić, 1931. ◆ Stanica (Stevan) Vučetić, 1892. ◆ Pavao (Miloš) Vučetić, 1928. ◆ Milka (Mile) Vučetić, 1910. ◆ Milka (Miladin) Vučetić, 1892. ◆ Jovan (Pavao) Vučetić, 1921. ◆ Evica (Stevan) Vučetić, 1921. ◆ Petar (Stevan) Vučetić, 1905. ◆ Pavao (Mile) Vučetić, 1892. ◆ Milan (Jovan) Vučetić, 1905.

STIPAN, kotar Vrginmost (110 stradalih)

Petar (Simo) Bojanić, 1870. ◆ Inđija (Jovan) Bojanić, 1893. ◆ Evica (Vasilj) Bojanić, 1887. ◆ Rade (Aleksa) Bojanić, 1870. ◆ Pavao (Vasilj) Bojanić, 1919. ◆ Pajo (Rade) Bojanić, 1919. ◆ Marko (Rade) Bojanić, 1917. ◆ Milka (Teodor) Đekić, 1938. ◆ Ljubica (Đuro) Đekić, 1916. ◆ Đuro (Teodor) Đekić, 1940. ◆ Danica (Teodor) Đekić, 1935. ◆ Anka (Mile) Đekić, 1914. ◆ Nikola (Petar) Grabljanović, 1888. ◆ Jeka (Lazo) Grabljanović, 1898. ◆ Đuro (Petar) Grabljanović, 1889. ◆ Milan (Petar) Gvojić, 1901. ◆ Ana (Simo) Gvojić, 1888. ◆ Jovan (Dmitar) Kličković, 1877. ◆ Jelica (Đuro) Kličković, 1879. ◆ Stana (Ljuban) Kličković, 1941. ◆ Sofija (Petar) Kličković, 1903. ◆ Slavica (Stevo) Kličković, 1940. ◆ Sava (Mile) Kličković, 1923. ◆ Nikola (Stevan) Kličković, 1941. ◆ Milorad (Tadija) Kličković, 1935. ◆ Milka (Pavao) Kličković, 1911. ◆ Milan (Tadija) Kličković, 1933. ◆ Mara Kličković, 1941. ◆ Ljubica (Ljuban) Kličković, 1941. ◆ Ljubica (Adam) Kličković, 1900. ◆ Dragoljub (Ljuban) Kličković, 1939. ◆ Anđelija (Vasilj) Kličković, 1909. ◆ Anđelija (Marko) Kličković, 1920. ◆ Simo Kličković, 1860. ◆ Nikola (Tadija) Kličković, 1885. ◆ Đuro Skula (Matija) Marović, 1910. ◆ Vasilj Maslić, 1875. ◆ Sofija Maslić, 1895. ◆ Petar (Mile) Maslić, 1900. ◆ Jandre (Stevan) Maslić, 1896. ◆ Evica (Jovo) Maslić, 1890. ◆ Dmitar (Savo) Maslić, 1909. ◆ Anica (Đuro) Maslić, 1921. ◆ Mile (Vasilj) Maslić, 1919. ◆ Kojo (Mile) Mirilović, 1887. ◆ Milan (Matija) Mraović, 1895. ◆ Ana (Marko) Nišević, 1876. ◆ Tomo (Marko) Parapatić, 1937. ◆ Tomo (Lojzo) Parapatić, 1938. ◆ Tomo (Franjo) Parapatić, 1928. ◆ Marko Parapatić, 1909. ◆ Ljuba Parapatić, 1915. ◆ Kata (Franjo) Parapatić, 1930. ◆ Kata Parapatić, 1880. ◆ Jura (Franjo) Parapatić, 1926. ◆ Jela Parapatić, 1910. ◆ Jana Parapatić, 1908. ◆ Jana (Jandre) Parapatić, 1898. ◆ Ivan (Lojzo) Parapatić, 1933. ◆ Ivan (Marko) Parapatić, 1931. ◆ Franjo (Marko) Parapatić, 1933. ◆ Franjo Parapatić, 1906. ◆ Dora Parapatić, 1910. ◆ Jandre (Stevan) Pokrajac, 1900. ◆ Branko (Jovan) Pokrajac, 1927. ◆ Mile (Petar) Pulja, 1915. ◆ Ilija (Nikola) Romčević, 1864. ◆ Stana (Đuro) Romčević, 1915. ◆ Sofija (Jovan) Romčević, 1908. ◆ Smilja (Pavao) Romčević, 1907. ◆ Smilja (Rade) Romčević, 1930. ◆ Milka (Dušan) Romčević, 1910. ◆ Milka (Rade) Romčević, 1910. ◆ Marko (Vasilj) Romčević, 1904. ◆ Marija (Mihajlo) Romčević, 1875. ◆ Marica (Stevan) Romčević, 1870. ◆ Kata Romčević, 1882. ◆ Jovan (Stevan) Romčević, 1903. ◆ Jelica Romčević, 1908. ◆ Jelena (Stevan) Romčević, 1877. ◆ Evica (Mihajlo) Romčević, 1889. ◆ Đuro (Dušan) Romčević, 1931. ◆ Božica (Simo) Romčević, 1912. ◆ Anđelija (Branko) Romčević, 1881. ◆ Dušan (Vasilj) Romčević, 1908. ◆ Vasilj (Filip) Tepšić, 1883. ◆ Simo (Stevan) Tepšić, 1875. ◆ Pavao (Jovan) Tepšić, 1923. ◆ Mile (Simo) Tepšić, 1919. ◆ Milan (Nikola) Tepšić, 1875. ◆ Kata (Luka) Tepšić, 1874. ◆ Simo (Nikola) Tepšić, 1881. ◆ Dušan (Sima) Tepšić, 1922. ◆ Marija (Nikola) Vidović, 1871. ◆ Seka (Jovan) Vidović, 1936. ◆ Nikola (Josip) Vidović, 1884. ◆ Milan (Dušan) Vidović, 1920. ◆ Marija (Ilija) Vidović, 1914. ◆ Julika (Pavao) Vidović, 1865. ◆ Jelica (Marko) Vidović, 1870. ◆ Evica Vidović, 1885. ◆ Dušan (Jovan) Vidović, 1939. ◆ Simo (Milutin) Vidović, 1900. ◆ Simo (Filip) Vidović, 1885. ◆ Pavao (Marko) Vidović, 1875. ◆ Pavao (Đuro) Vidović, 1894. ◆ Milan (Petar) Vidović, 1921. ◆ Božo (Nikola) Vidović, 1898. ◆ Stevan (Pavao) Zec, 1911. ◆ Nikola (Adam) Zec, 1908.

ŠLJIVOVAC, kotar Vrginmost (67 stradalih)

Ljuban (Dejan) Gledić, 1913. ◆ Jovan (Nikola) Janjić, 1866. ◆ Pavao (Đuro) Janjić, 1870. ◆ Mile (Rade) Kajganić, 1888. ◆ Marija (Nikola) Kajganić, 1900. ◆ Jeka (Marko) Kajganić, 1883. ◆ Jovan (Simo) Kajganić, 1867. ◆ Milka (Jovan) Krilić, 1873. ◆ Pavao Krilić, 1880. ◆ Nikola (Vujo) Krilić, 1895. ◆ Mika (Vujo) Krlić, 1895. ◆ Milka (Jovan) Krlić, 1873. ◆ Vukajlo (Simo) Minić, 1881. ◆ Stana (Rade) Minić, 1885. ◆ Petar (Marko) Minić, 1885. ◆ Nikola (Vujo) Minić, 1904. ◆ Milka (Jovan) Minić, 1928. ◆ Marija (Petar) Minić, 1891. ◆ Ljubica (Jovan) Minić, 1888. ◆ Luka (Simo) Minić, 1876. ◆ Jovan (Kuzman) Minić, 1890. ◆ Jovan (Jovan) Minić, 1882. ◆ Anđelija (Mile) Minić, 1863. ◆ Ana (Vasilj) Minić, 1890. ◆ Ljubica (Pavle) Minić, 1878. ◆ Anđelija (Mićo) Minić, 1865. ◆ Luka (Simo) Minić, 1876. ◆ Jovan (Jovan) Minić, 1882. ◆ Nikola (Jovan) Minić, 1900. ◆ Nikola (Vujo) Minić, 1904. ◆ Petar (Marko) Minić, 1885. ◆ Marija (Kuzman) Minić, 1901. ◆ Jovan (Kuzman) Minić, 1900. ◆ Ana (Vasilj) Minić, 1900. ◆ Milka (Pajo) Ništević, 1940. ◆ Ilija (Pavao) Ništević, 1881. ◆ Evica (Pavao) Ništević, 1940. ◆ Danica (Pavao) Ništević, 1941. ◆ Ana (Marko) Ništević, 1876. ◆ Jovan (Pavao) Ništević, 1882. ◆ Gojko (Petar) Obrenović, 1941. ◆ Anka (Vujo) Obrenović, 1880. ◆ Sofija (Samojilo) Radanović, 1896. ◆ Sofija (Mile) Radanović, 1890. ◆ Marija (Vasilj) Radanović, 1872. ◆ Inđija (Petar) Radanović, 1874. ◆ Miljkan (Simo) Radanović, 1908. ◆ Marija (Vasilije) Radanović, 1873. ◆ Sava (Jovan) Radanović, 1883. ◆ Sofija (Mile) Radanović, 1900. ◆ Nada (Ilija) Srdić, 1939. ◆ Stana (Lazo) Srdić, 1899. ◆ Nikola (Ilija) Srdić, 1915. ◆ Mile (Petar) Srdić, 1887. ◆ Marija (Petar) Stanojević, 1919. ◆ Ana (Đuro) Šujica, 1898. ◆ Adam (Nikola) Šujica, 1910. ◆ Stana (Adam) Šujica, 1904. ◆ Sava (Nikola) Šujica, 1904. ◆ Nikola (Adam) Šujica, 1886. ◆ Nikola (Adam) Šujica, 1926. ◆ Ljubica (Adam) Šujica, 1928. ◆ Ljuban (Mile) Šujica, 1914. ◆ Josip Šujica, 1876. ◆ Dušan (Adam) Šujica, 1930. ◆ Ana (Đuro) Šujica, 1898. ◆ Adam (Nikola) Šujica, 1910.

TOPUSKO, kotar Vrginmost (41 stradali)

Dmitar (Ilija) Batalo, 1909. ◆ Ninko (Nikola) Batalo, 1882. ◆ Marko (Matija) Batalo, 1903. ◆ Matija (Mile) Batalo, 1879. ◆ Ninko (Nikola) Batalo, 1882. ◆ Nikola (Ninko) Batalo, 1908. ◆ Mirko (Matija) Batalo, 1903. ◆ Miloš (Matija) Batalo, 1923. ◆ Mile (Ilija) Batalo, 1906. ◆ Milan (Petar) Batalo, 1916. ◆ Matija (Stojan) Batalo, 1899. ◆ Janko (Ninko) Batalo, 1910. ◆ Dragan (Petar) Batalo, 1923. ◆ Dmitar (Ilija) Batalo, 1909. ◆ Bogdan (Jovan) Budimir, 1909. ◆ Nikola (Marko) Ćelap, 1888. ◆ Jovan (Mile) Lalić, 1899. ◆ Stevan (Dušan) Martinović, 1922. ◆ Darinka (Dmitar) Miljević, 1900. ◆ Nikola (Nikola) Miljević, 1888. ◆ Nikola (Ilija) Miljević, 1888. ◆ Ilija (Ilija) Miljević, 1882. ◆ Đuro (Ilija) Miljević, 1920. ◆ Ljuban (Jovan) Miščević, 1919. ◆ Jovan (Jandro) Miščević, 1882. ◆ Đuro (Miloš) Miščević, 1924. ◆ Matija (Teodor) Obradović, 1888. ◆ Petar (Petar) Popov, 1895. ◆ Petar (Janko) Radićanin, 1902. ◆ Nikola (Stanko) Roknić, 1909. ◆ Petar (Nikola) Škara, 1907. ◆ Ilija (Nikola) Škundrić, 1894. ◆ Stojan (Petar) Vorkapić, 1906. ◆ Savka (Nikola) Vorkapić, 1896. ◆ Jovo (Miloš) Vorkapić, 1887. ◆ Nikola (Stojan) Vorkapić, 1892. ◆ Ljuban (Mile) Vorkapić, 1910. ◆ Milutin (Vujo) Vujošević, 1904. ◆ Branko (Uroš) Vurdelja, 1885. ◆ Miloš (Jovan) Žutić, 1894. ◆ Matija (Miloš) Žutić, 1901.

TREPČA, kotar Vrginmost (123 stradala)

Nenad (Marko) Arbutina, 1927. ◆ Milka (Marko) Arbutina, 1923. ◆ Marko (Miljkan) Arbutina, 1903. ◆ Ljubica (Marko) Arbutina, 1925. ◆ Miloš (Ilija) Bijelić, 1908. ◆ Stana (Pavao) Čubra, 1932. ◆ Seka (Mijo) Čubra, 1935. ◆ Ranko (Pavao) Čubra, 1935. ◆ Petar (Ilija) Čubra, 1934. ◆ Milka (Đuro) Čubra, 1916. ◆ Mica (Pavao) Čubra, 1925. ◆ Marko (Vasilj) Čubra, 1910. ◆ Marica (Vaso) Čubra, 1937. ◆ Kata (Marko) Čubra, 1900. ◆ Ilija (Đuro) Čubra, 1910. ◆ Dragica (Tešan) Čubra, 1912. ◆ Anka (Jovan) Čubra, 1920. ◆ Sofija (Vasilj) Dobrić, 1910. ◆ Anica (Gajo) Gvojić, 1913. ◆ Petar Jelača, 1906. ◆ Milovan Jurić, 1861. ◆ Rade (Milovan) Jurić, 1902. ◆ Teodor (Petar) Kajganić, 1928. ◆ Milka (Petar) Kajganić, 1939. ◆ Vaso (Milan) Kličković, 1910. ◆ Vaso (Marko) Kličković, 1930. ◆ Stevo (Samoilo) Kličković, 1918. ◆ Stevo (Pavao) Kličković, 1930. ◆ Stana (Pavao) Kličković, 1932. ◆ Simo (Pavao) Kličković, 1923. ◆ Simo (Marko) Kličković, 1928. ◆ Rade (Damjan) Kličković, 1921. ◆ Petar (Miloš) Kličković, 1928. ◆ Petar (Đuro) Kličković, 1925. ◆ Pavao (Simo) Kličković, 1891. ◆ Pavao (Petar) Kličković, 1918. ◆ Nikola (Marko) Kličković, 1932. ◆ Nenad (Pavao) Kličković, 1940. ◆ Nada (Rade) Kličković, 1937. ◆ Nada (Nikola) Kličković, 1940. ◆ Milka (Samoilo) Kličković, 1914. ◆ Miloš (Jovan) Kličković, 1904. ◆ Milorad (Pavao) Kličković, 1936. ◆ Milka (Simo) Kličković, 1902. ◆ Milka (Pavao) Kličković, 1934. ◆ Milan (Samoilo) Kličković, 1925. ◆ Milan (Pavao) Kličković, 1931. ◆ Mila (Stevo) Kličković, 1870. ◆ Mićo (Marko) Kličković, 1926. ◆ Marko (Nikola) Kličković, 1903. ◆ Marko (Mile) Kličković, 1884. ◆ Marija (Petar) Kličković, 1882. ◆ Maca Kličković, 1901. ◆ Ljubica (Pavao) Kličković, 1923. ◆ Ljubica (Jovo) Kličković, 1916. ◆ Kata (Simo) Kličković, 1912. ◆ Kata (Pavao) Kličković, 1893. ◆ Kata (Damjan) Kličković, 1912. ◆ Jovan (Đuro) Kličković, 1889. ◆ Evica (Mile) Kličković, 1892. ◆ Đuro (Simo) Kličković, 1906. ◆ Đorđe (Pavao) Kličković, 1938. ◆ Danica (Pavao) Kličković, 1934. ◆ Danica (Pavao) Kličković, 1932. ◆ Branko (Pavao) Kličković, 1928. ◆ Ana (Lazo) Kličković, 1876. ◆ Pavao (Damjan) Kličković, 1912. ◆ Mile (Đuro) Kličković, 1908. ◆ Đuro (Mile) Kličković, 1886. ◆ Milka (Milić) Kljajić, 1933. ◆ Ana (Samoilo) Kljajić, 1907. ◆ Stevo (Milić) Kljajić, 1928. ◆ Nikola (Milić) Kljajić, 1931. ◆ Mile (Vaso) Kobac, 1928. ◆ Kata (Pavao) Kobac, 1901. ◆ Evica (Đuro) Kobac, 1922. ◆ Anica (Glišo) Kobac, 1884. ◆ Ana (Tadija) Kobac, 1863. ◆ Milka (Jovan) Kobac, 1903. ◆ Milka (Đuro) Kobac, 1902. ◆ Đuro (Vasilj) Kobac, 1886. ◆ Stanica (Vasilj) Kobac, 1907. ◆ Stana (Lazo) Kobac, 1891. ◆ Sofija (Teodor) Kobac, 1884. ◆ Nikola (Marko) Kobac, 1928. ◆ Milka (Nikola) Kobac, 1901. ◆ Matija (Nikola) Macut, 1912. ◆ Stevan (Nikola) Markovina, 1896. ◆ Maca (Pavao) Markovina, 1923. ◆ Danica (Milan) Markovina, 1938. ◆ Stana Minić, 1876. ◆ Nikola (Jovan) Minić, 1925. ◆ Joco (Jovan) Minić, 1925. ◆ Pajo (Simo) Radojčević, 1900. ◆ Milka (Nikola) Radojčević, 1901. ◆ Evica (Pavao) Radojčević, 1892. ◆ Simo (Đuro) Radović, 1888. ◆ Inđija (Jovo) Radović, 1889. ◆ Stevan (Mile) Romčević, 1929. ◆ Milka (Mile) Romčević, 1900. ◆ Mile (Đuro) Romčević, 1901. ◆ Marko (Mile) Romčević, 1925. ◆ Inđija (Đuro) Romčević, 1894. ◆ Đuran (Luka) Romčević, 1868. ◆ Anđelija (Mile) Romčević, 1927. ◆ Anđelija (Matija) Romčević, 1876. ◆ Branko (Đuro) Romčević, 1910. ◆ Inđija (Jovan) Rosić, 1885. ◆ Vaso (Mile) Stanojević, 1894. ◆ Stana (Mile) Stanojević, 1875. ◆ Mile (Vasilj) Stanojević, 1934. ◆ Marko (Vaso) Stanojević, 1939. ◆ Danica (Vaso) Stanojević, 1936. ◆ Anđelija (Jovan) Stanojević, 1908. ◆ Stanko (Jovan) Tepšić, 1889. ◆ Sava (Marko) Tepšić, 1894. ◆ Marko

(Mile) Tepšić, 1941. ◆ Simica (Vujo) Tepšić, 1880. ◆ Anica (Vasilj) Tepšić, 1863. ◆ Ana (Đurđa) Tepšić, 1886. ◆ Mile (Teodor) Trkulja, 1860. ◆ Rade (Mile) Trkulja, 1898. ◆ Marko (Simo) Trkulja, 1922.

VORKAPIĆ, kotar Vrginmost (25 stradalih)

Savo (Matija) Bogdanović, 1860. ◆ Milka (Stojan) Bogdanović, 1938. ◆ Mile (Pavao) Bogdanović, 1900. ◆ Mara (Stojan) Bogdanović, 1937. ◆ Dušan (Dmitar) Busić, 1896. ◆ Joka (Jovan) Jarčov, 1870. ◆ Josip (Ilija) Jarčov, 1885. ◆ Đuro (Marko) Jarčov, 1870. ◆ Nikola (Stevan) Vorkapić, 1900. ◆ Stojan (Simo) Vorkapić, 1896. ◆ Stanko (Stevan) Vorkapić, 1908. ◆ Stanko (Jovo) Vorkapić, 1881. ◆ Petar (Miloš) Vorkapić, 1911. ◆ Nikola (Stevan) Vorkapić, 1900. ◆ Nikola (Petar) Vorkapić, 1910. ◆ Miloš (Stanko) Vorkapić, 1916. ◆ Mile (Pavao) Vorkapić, 1894. ◆ Milan (Stevan) Vorkapić, 1916. ◆ Janko (Lazo) Vorkapić, 1889. ◆ Milka (Nikola) Žutić, 1880. ◆ Vujo (Janko) Žutić, 1882. ◆ Petar (Vujo) Žutić, 1906. ◆ Milja (Petar) Žutić, 1906. ◆ Matija (Mile) Žutić, 1900. ◆ Marija (Matija) Žutić, 1882.

VRGINMOST, kotar Vrginmost (31 stradali)

Mile (Rade) Ajdinović, 1894. ◆ Simo (Lazo) Arbutina, 1901. ◆ Žarko Babić, 1898. ◆ Stojan Branković, 1883. ◆ Rade (Teodor) Crevar, 1867. ◆ Dušan (Matija) Crevar, 1909. ◆ Marko (Marko) Ivković, 1898. ◆ Pero Janjanin, 1887. ◆ Milan Jarčov, 1895. ◆ Janko (Miloš) Jovičić, 1912. ◆ Stojan Jurić, 1900. ◆ Mane (Petar) Kesić, 1918. ◆ Miloš (Ljuban) Korkut, 1921. ◆ Ljuban (Vasilj) Korkut, 1889. ◆ Pero (Stojan) Lapčević, 1919. ◆ Radojka (Vladimir) Ličina, 1927. ◆ Milka (Đurađ) Ličina, 1888. ◆ Stevan (Pavao) Malbaša, 1900. ◆ Janko (Simo) Malobabić, 1898. ◆ Vaso (Joco) Miličević, 1888. ◆ Stojan Miličević, 1888. ◆ Milan (Vaso) Miličević, 1918. ◆ Stevan (Đuro) Mraović, 1884. ◆ Nikola Nastašić, 1914. ◆ Milan (Ilija) Radanović, 1921. ◆ Savo Rodić, 1874. ◆ Mile (Stevan) Rodić, 1914. ◆ Branko (Đuro) Rončević, 1911. ◆ Petar (Nikola) Tepšić, 1880. ◆ Rade (Ilija) Vignjević, 1896. ◆ Stojan Vladić, 1900.

Civilne žrtve bez navedenog zavičajnog mjesta (19 stradalih)

Nidžan Fabac ◆ Mate Grebarević ◆ ? Jakšić ◆ Stjepan Kavurić ◆ Marko Lajtman ◆ Milan Lončar ◆ Pavao Medved ◆ Dušan Mraković ◆ Mile Muždeka ◆ Mićan Ognjenović ◆ Marko Ognjenović ◆ Pero / Petar Pejić ◆ Dragan Petrović ◆ Nikola Stanojević ◆ Đuro Sužnjević ◆ Marko Štefičić ◆ Dragoslav Tomić ◆ Nikola Vučković Birač ◆ Miloš Zlatović

ABECEDNI POPIS STRADALIH VOJNIKA U VOJSCI KRALJEVINE JUGOSLAVIJE IZ KOTARA GLINA I VRGINMOST (23 stradala)

Stevan (Mile) Ajdinović, 1909. ◆ Stevan (Mile) Bekić, 1914. ◆ Đuro (Mile) Bekić, 1918. ◆ Marko (Miloš) Brković, 1908. ◆ Marko (Milo) Bućan, 1905. ◆ Jovan (Nikola) Cvjetićanin, 1905. ◆ Dimitrije (Lazar) Dimović, 1906. ◆ Dragan (Đuro) Dobrić, 1916. ◆ Nikola (Savo) Eror, 1913. ◆ Petar (Dušan) Guberina, 1914. ◆ Milan (Matija) Gvojić, 1917. ◆ Pavao (Simo) Jakšić, 1905. ◆ Matija (Veljko) Jovičić, 1907. ◆ Ilija (Pavao) Kajganić, 1919. ◆ Mile (Božo) Miljanović, 1918. ◆ Miloš (Stanica) Miščević, 1914. ◆

Petar (Nikola) Mraović, 1905. ◆ Đuro (Nikola) Radović, 1919. ◆ Ilija (Mićo) Radujković, 1907. ◆ Đuro (Stanko) Ratković, 1914. ◆ Stevan (Vaso) Španović, 1904. ◆ Simo (Adam) Tepšić, 1908. ◆ Rade (Petar) Vojnović, 1917.

ABECEDNI POPIS POGINULIH ČLANOVA KPJ/KPH I PARTIZANSKIH BORACA IZ KOTARA GLINA I VRGINMOST od početka travnja 1941. do kraja siječnja 1942. godine (105 stradalih)

Stevan (J.) Anić, 1915. ◆ Miljkan (Marko) Arbutina, 1921. ◆ Savo (Stojan) Bakić, 1917. ◆ Pavle (Stanko) Bastajić, 1890. ◆ Stanko Begović ◆ Stjepan Bezuh, 1920. ◆ Nikola (Ilija) Birač-Vučković, 1918. ◆ Rade (Vasilj) Bjelić, 1915. ◆ Smilja Borojević ◆ Ćiro (Ćiro) Branković, 1909. ◆ Đuro (Janko) Bulat, 1903. ◆ Pavao (Petar) Čubra, 1909. ◆ Đuro (Petar) Čučković, 1926. ◆ Lazo (Stojan) Čučković, 1904. ◆ Stevo (Pavao) Ćelap, 1909. ◆ Mile (Stanko) Dmitrović, 1911. ◆ Dušan Dmitrović Jamar ◆ Janko Dmitrović Lakanović ◆ Đuro (Savo) Dragojević, 1911. ◆ Jovan Drobnjak, 1920. ◆ Luka (Jovo) Duran, 1898. ◆ Ilija (Marko) Eror, 1898. ◆ Nikola (Petar) Eror, 1926. ◆ Stanko (Mile) Gabrić, 1906. ◆ Stevan (Stanko) Galjen, 1896. ◆ Vujo (Petar) Gledić, 1895. ◆ Petar (Vujo) Gledić, 1918. ◆ Damjan (Petar) Gledić, 1901. ◆ Stevo (Simo) Janjanin, 1917. ◆ Miloš (Stevan) Jaredić, 1920. ◆ Stevo (Jovo) Jelić, 1912. ◆ Dušan (Stevan) Jovanović, 1919. ◆ Pero (Stanko) Kajgana, 1921. ◆ Milan Kajgana, 1919. ◆ Vaso (Božo) Kajganić, 1918. ◆ Simo (Stanko) Kartalija, 1901. ◆ Milan (Jovo) Koljaja, 1912. ◆ Stanko (Simo) Komazec, 1895. ◆ Stevan (Nikola) Komljenović, 1908. ◆ Milan (Mile) Komljenović ◆ Adam (Ivan) Korak, 1895. ◆ Miloš (Đuro) Korkut, 1922. ◆ Milan (Đuro) Korkut, 1922. ◆ Jandre (Đuro) Korkut, 1913. ◆ Marko (Simo) Korkut, 1911. ◆ Ilija (Teodor) Kovačević, 1900. ◆ Dušan Kovijanić ◆ Jovan (Rade) Krnjaić, 1882. ◆ Bogdan (Pavle) Ljubičić, 1915. ◆ Vasilj (Nikola) Ljubičić, 1913. ◆ Joso (Josip) Marjanović, 1905. ◆ Nikola (Ljuban) Maslek, 1919. ◆ Kuzman (Milan) Metikoš, 1905. ◆ Sava (Stevo) Miočinović, 1904. ◆ Marko (Jovan) Miočinović, 1902. ◆ Đuro (Marko) Miočinović, 1915. ◆ Đuro (Mile) Mraković, 1905. ◆ Mićan Mraković ◆ Branko (Simo) Mraović, 1923. ◆ Milkan (Petar) Mrkalj, 1911. ◆ Mile Muždeka ◆ Jovo (Nikola) Ništević ◆ Stanko (Teodor) Novaković, 1920. ◆ Simo (Teodor) Novaković, 1920. ◆ Damjan Ognjenović ◆ Ilija (Kuzman) Ognjenović, 1915. ◆ Ranko Papuča ◆ Milan (Marko) Pavlović, 1919. ◆ Dušan (Stanko) Pavlović, 1920. ◆ Dušan (Damjan) Pavlović, 1906. ◆ Branko (Josip) Pećanac, 1909. ◆ Dragan (Stanko) Petrović ◆ Ilija (Stevan) Podunavac, 1870. ◆ Mićo (Mile) Popović, 1914. ◆ Petar (Đuro) Radanović, 1912. ◆ Đuro (Simo) Radanović, 1924. ◆ Marko (Aleksa) Rajak, 1902. ◆ Mile (Jovo) Rakas, 1902. ◆ Božo (Đuro) Ralić, 1925. ◆ Ljuban Resanović ◆ Vaso (Dmitar) Romčević, 1918. ◆ Milovan (Pavle) Runjaić, 1919. ◆ Mile Rupa ◆ Savo Samac ◆ Ilija (Jovan) Sarapa, 1919. ◆ Dušan (Vaso) Stanojević, 1914. ◆ Nikola (Mihajlo) Šakić, 1916. ◆ Andrija (Mate) Šantek, 1896. ◆ Jože (Joso) Ševčić, 1919. ◆ Miloš (Janko) Tintor, 1919. ◆ Janko (Kuzman) Todorović, 1914. ◆ Nikola (Stanko) Todorović, 1902. ◆ Mile (Jovan) Trkulja, 1901. ◆ Marko (Đuro) Trkulja, 1925. ◆ Jandre (Đuro) Trkulja, 1898. ◆ Stjepan Tumpić ◆ Đuro (Matija) Ulemek, 1926. ◆ Milan (Jandro) Vidović, 1919. ◆ Jandre (Mile) Vignjević, 1908. ◆ Ilija (Jovan) Vojnović, 1918. ◆ Petar (Stojan) Vojnović, 1924. ◆ Pavao Zlonoga ◆ Dmitar (Milan) Žarković, 1925. ◆ Stanko (Miloš) Žutić, 1923. ◆ Ahmet ?, 1923.

IZVORI I LITERATURA

PRIREDILI:
Samanta Paronić
Ilija Ranić

https://doi.org/10.17234/9789533792972.53

I. IZVORI

1. Arhivski izvori

Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE)
GAB-AP 1923–1943, b. 1493, Comando della 2. Armata, Ufficio Affari Civili, gez. V. Ambrosio, an Stato Maggiore Regio Esercito, 11. VI. 1941.
GAB-AP 1923–1943, b. 1493, Notizie pervenute della Dalmazia sulla situazione in Croazia, 22. VIII. 1941.
GAB-AP 1923–1943, b. 1493, Telegramm der R. Legazione, gez. Casertano, an GAB-AP, 1. 8. 1941; Allegato N. 5, Situazione in Croazia, 6. VIII. 1941., TALPO, Oddone: *Dalmazia. Una cronaca per la storia,* Bd. 1, Roma 1985., 584–586; Befehl vom 14. VIII. 1941.
GAB-AP 1923–1943, b. 1494, Trattato per la determinazione dei confini fra il Regno d'Italia e il Regno di Croazia firmato a Roma, il 18 maggio 1941, Trattato di garanzia e di collaborazione tra Italia e Croazia; Protocollo finale und Accordo su questioni di carattere militare concernenti la zona litoranea adriatica.
GAB-AP 1923–1943, b. 1497, Telespresso Nr. 05871, Dopis Mussolinija za generala Ambrosija, 2. XI. 1941.
GAB-AP 1923–1945, b. 1497, Situazione in Croazia e provvedimento conseguenti [*sic*!], 14. VIII. 1941.
GAB-AP 1923–1945, b. 1512, Das Kommando der 2. Armee an das Außenministerium, 22. X. 1941; AUSSME, N 1–11, DS, b. 543, All. 82, Promemoria per l'occupazione della zona compresa fra la linea di demilitarizzazione e la linea di demarcazione con l'occupazione tedesca, 9. X. 1941.
Jugoslavija 1941., b. 108.
Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ)
AJ-37: Zbirka Milana Stojadinovića.
AJ-179: Popis „Žrtve rata 1941–1945" iz 1964. godine.
Savezna komisija za verske poslove (SKVP).
Arhiv Muzeja žrtava genocida (AMŽG), Žrtve rata 1941–1945.
Arhiv Policijske uprave Sisačko-moslavačke (APU S-M)
Dnevnik Prvog ženskog bataljona Srpske Krajine.
Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF., od 22. IX. 1998. Depeša PS Glina o skidanju natpisnih ploča. Br: 511-10-30-01-2037/91., od 19. V. 1991.
Sažetak procjene PU Sisak o situaciji i predviđenim mjerama PS Petrinja, Glina, Kostajnica i Dvor za dane 29. i 30. 11. 1990. god. Br: 511-10-01/01-Sp/90., od 28. XI. 1990.
Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd (AVII), NDH.
Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg im Breisgau (BArch)
RH 31-III/1, Nr. 11, Fernschreiben vom 20. V. 1941.; Ebd., Nr. 20, Fernschreiben vom 28. VI. 1941.
RH 31-III/1, Nr. 53, Fernschreiben des Deutschen Generals in Agram, 1. VIII. 1941.
RH 31-III/1, Nr. 71, Fernschreiben des Deutschen Generals, Bericht über die Lage in Kroatien, 3. IX. 1941.
RH 31-III/1, Nr. 117, Aufzeichnung für den deutschen Gesandten vom 9. XII. 1941.
RH 31-III/1, Telegramm des Deutschen Generals in Agram an das OKW, Abteilung Ausland, Zagreb, 10. VII. 1941.
Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPRS), br. 3494/63.
Državni arhiv u Osijeku (DAOS)
HR-DAOS-500: Zbirka matičnih knjiga.
HR-DAOS-1309: Državno odvjetništvo u Osijeku.
Državni arhiv u Sisku (DASK)
HR-DASK-765-2: Zbirka sudskih predmeta političkih procesa.
HR-DASK-788: Zbirka gradiva komisija za utvrđivanje ratnih zločina s područja Siska i Banovine.
HR-DASK-SACP-31: Gradsko poglavarstvo Petrinja (GPP) (1873. – 1945.).
HR-DASK-SACPE-661: Hrvatska štedionica dd Glina.
Državni arhiv u Varaždinu (DV)
HR-DAV-25: Gradsko Poglavarstvo Varaždin.
Državni arhiv u Zagrebu (DAZG)
HR-DAZG-1050: Upravna općina Kustošija.
Hrvatski državni arhiv (HDA)
HR-HDA-137: Pokrajinska uprava, Upravno odjeljenje.
HR-HDA-156: Banovina Hrvatska. Predsjednički ured Bana.
HR-HDA-157: Banovina Hrvatska. Odjel za unutrašnje poslove.
HR-HDA-158: Banovina Hrvatska, Odjeljak za državnu zaštitu (BH ODZ).
HR-HDA-215: Ministarstvo državne riznice Nezavisne Države Hrvatske, Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove, Ured za podržavljeni imetak, Zagreb (1941 – 1945) – Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek.
HR-HDA-216: Ministarstvo narodne prosvjete Nezavisne Države Hrvatske (MNP NDH).
HR-HDA-218: Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH (MPB NDH), Odsjek bogoštovlja.
HR-HDA-223: MUP NDH.
HR-HDA-246: Zavod za kolonizaciju NDH.
HR-HDA-306: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ Zh i ZKRZ GUZ).
HR-HDA-367: Republički zavod za statistiku SRH (RZS SRH).
HR-HDA-487: Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (MINORS NDH).
HR-HDA-487: MINORS NDH, Osobni ured, Matični listovi, Tomislav Rolf.

HR-HDA-491: Opće upravno povjereništvo NDH kod zapovjedništva II. Armate talijanske vojske.
HR-HDA-675: Pravoslavna Gornjokarlovačka eparhija Plaški.
HR-HDA-890: Zbirka personalnih spisa državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i ministarstava Nezavisne Države Hrvatske.
HR-HDA-904: Zbirka planova.
HR-HDA-1076. Ured za podržavljeni imetak Odjela za novčarstvo, državnu imovinu i dugove Ministarstva državne riznice NDH
HR-HDA-1194: Zbirka dokumenata Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (ZD NOV i POJ), Štab NOPO Korduna i Banije.
HR-HDA-1220: Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH).
HR-HDA-1349: Periodička izvješća o kretanju komunizma (Grupa II.).
HR-HDA-1353: Grupa VI (Građanske stranke i društva).
HR-HDA-1361: Cenzura i zabrana štampe.
HR-HDA-1363: Grupa XXI (Politička situacija 1910. – 1940.).
HR-HDA-1364: Grupa XXIII (Izbori u Kraljevini Jugoslaviji).
HR-HDA-1371: Grupa XIX (Istaknute osobe radničkog i komunističkog pokreta dvadesetog stoljeća 1900. – 1975.)
HR-HDA-1372: Memoarsko gradivo – Ranko Mitić.
HR-HDA-1421: Arhiv mapa za Hrvatsku i Slavoniju, k. o. Glina-ZG-136.
HR-HDA-1450: D-mikrofilmovi, D-2121-2125 (ZB Dopunskih MF – MINDOM).
HR-HDA-1450: D-mikrofilmovi, D-2229, MINORS NDH.
HR-HDA-1450: D-mikrofilmovi, D-2230, MINORS NDH.
HR-HDA-1549: Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i NOP (ZIG NDH).
HR-HDA-1561: Republički sekretarijat unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Služba državne sigurnosti, 1945. – 1987. (RSUP SRH SDS).
Sumarni inventar fonda HR-HDA-223: MUP NDH, Milan Pojić, 1993.
Sumarni inventar fonda HR-HDA-306: ZKRZ, Slavica Pleše, 1988.
Sumarni inventar fonda HR-HDA-487: MINORS NDH, Boris Suljagić, 1995.
Sumarni inventar fonda HR-HDA-1076: PONOVA, Živana Heđbeli, 1999.
Vodič za fond HR-HDA-155: BHKB.
Vodič za fond HR-HDA-157: BHOUP.
Vodič za fond HR-HDA-158: BHODZ, Povjerljivi spisi.

Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata (HMDCDR)
Republika Srpska Krajina (RSK), fond 2.
RSK, fond 10.
RSK, fond 39.
RSK, fond 622.
RSK, fond SO Glina 2 i SO Glina 3.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK), Grafička zbirka.

National Archives Record Administration, Washington (NARA)
T-821, R. 54, Carte del Comando Superiore FF. AA. „Slovenia-Dalmazia" (2. Armata), Ufficio 1, 1942.
T-821, R. 231, IT 2026, Dislocazione Comando Corpo Armata Celere e divisioni dipendenti alla sera del 27 maggio 1941-XIX (dislocazione definitiva).
T-821, R. 231, IT 2031, Comando 1. Divisione Celere „Eugenio di Savoia", Ufficio del Capo di STR. M. al Comando del Corpo d'Armata Celere, Uff. Op. ed Inf., Propaganda comunista – tentata sottrazione d'armi, 15. VII. 1941.
T-821, R. 231, IT 2031, Rundschreiben des Comando Corpo D'Armata Celere, Propaganda comunista – sicurezza, 7. VII. 1941.
T-821, R. 231, IT 2035, Comando del Corpo d'Armata Celere, Notiziario Nr. 2, 29. V. 1941.
T-821, R. 231, IT 2035, Comando del Corpo D'Armata Celere, Notiziario Nr. 16, 16. VIII. 1941.
T-821, R. 231, IT 2100, Comando della 1. Divisione Celere „Eugenio di Savoia", Ufficio del Capo di STR. M. al Comando della 2. Armata, Segnalazione informazioni, 30. VII. 1941.
T-821, R. 233, IT 2056, Comando della 1. Divisione Celere „Eugenio di Savoia", Ufficio del Capo di STR. M. al Comando del Corpo d'Armata Celere, Uff. Op. ed Inf., Situazione politico-militare nei territori occupati dalla divisione, 27. VII. 1941.
T-821, R. 234, IT 2101, Comando della 1. Divisione Celere „Eugenio di Savoia", Ufficio del Capo di STR. M.: Applicazione Bando 2. Armata del 7 settembre 1941 – XIX, 8. IX. 1941.
T-821, R. 403, IT 2100, Comando dei Carabinieri Reali al Comando del Corpo D'Armata Celere, 30. VII. 1941.

Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (NAZ)
Nadbiskupski duhovni stol (NDS), Interdijecezalni vjerski odbor (IVO)
NAZ, NDS, br. III. – Glina 1955. – 1995.
NAZ, NDS, br. III. – Župa Glina 1685. – 1998.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (PAAA)
Botschaft/Rom (Quirinal) geheim/152, Bl. E259263ff; Deutsche Zeitung in Kroatien (DZK), 14. VII. 1942.
Büro Sts, Kroatien, Bd. 1, Bl. 283f, Nr. 262 gRs.
Büro Sts, Kroatien, Bd. 2, 177f.
Gesandschaft Zagreb – Geheimakten/1, Bl H305295ff.
R 29.664, Büro StS, Jugoslawien/4, Bl. 153790ff.

Romski memorijalni centar Uštica (RMCU)

Vojni arhiv, Beograd (VA)
Arhiva Vlade Milana Nedića.
NDH.

2. Rukopisi u privatnom posjedu

ĐUKIĆ, Kata i Dušanka, *Zapisi o porodici Đukić iz Gline, o pokolju Srba 1941. god. u glinskoj crkvi…*, Beograd 1965. (rukopis)

MITIĆ-SUŽNJEVIĆ, Mira, *Biografija Dragana Mitića* (rukopis)

Osobni arhivski fond Đure Roksandića.

Zbirka fotografija gđe Jasminke Klanjšček.

Zbirka gđe Dušanke Zorić.

Zbirka ing. Branka Vujasinovića.

3. Objavljeni izvori

ADŽIJA, Nikola, *Dnevnik 1941. – 1950.*, Drniš 2005.

Appunto per l'Eccellenza il sottosegretario di stato, 15. II. 1943., u: TALPO, Odone, *Dalmazia: una cronicha per la storia, 1943–1944*, Roma 1994., 241f.

Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem kroatischen Staatsführer Dr. Pavelić am 6. Juni 1941, Berlin, den 9. Juni 1941, u: HILLGRUBER, Andreas (ur.): *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939-1941*, Bd. 1, Frankfurt am Main 1967.

BOBAN, Ljubo, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb 1985.

BOBAN, Ljubo, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941 – 1943.*, 2 sv., Zagreb 1988.
Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942., Zagreb 1942.
BUDOR, Karlo, Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska: *zbornik dokumenata*, Zagreb 2013.
CIANO, Galeazzo, *The Ciano diaries 1939.–1943.*, New York 1963.
DAKIĆ, Mile, *Ratni dnevnik. Od Hamiltona do Beograda 1991–1996. NATO nad Beogradom 1999*, Beograd 2015.
DEDIJER, Vladimir, *Dnevnik*, deo 1: *Od 6 aprila 1941 do 27 novembra 1942*, Beograd 1945.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931. godine, knj. 1: *Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Beograd 1937.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931. godine, knj. 2: *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1937.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931. godine, knj. 3: *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Beograd 1938.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931. godine, knj. 4: *Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Sarajevo 1940.
Demografska statistika, Stanovništvo po veroipovesti i materinjem jeziku po popisu od 31. 3. 1931. god., Hrvatska, Pregled po opštinama, Beograd 1945.
„Depesche des Gouverneurs von Dalmatien an den Präsidenten des Ministerrates in Rom, 29. VII. 1941.", u: *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata*, knj. 1: *travanj – prosinac 1941* (gl. ur. Vinko Branica), Split 1981., 500–502.
Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske: 1939 – 26. kolovoza – 1940, sv. I, Zagreb 1940.
Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941. – 1945., knj. 1: *Ožujak – prosinac 1941.*, Zagreb 1981.
Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.-1945.), Zagreb 2012.
Jugoslavija 1918-1988: tematska zbirka dokumenata (prir. Branko Petranović i Momčilo Zečević), 2. izmenjeno i dopunjeno izd., Beograd 1988.
Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata, sv. 1: *1914-1943* (prir. Branko Petranović i Momčilo Zečević), Beograd 1984.
Korespondencija Stjepana Radića, sv. 1: *1885-1918.* (prir. Bogdan Krizman), Zagreb 1972.
Kralj i narod. Trijumfalna putovanja Njegova Veličanstva Kralja po Savskoj banovini 1. VI. – 18. VI. 1931., Zagreb 1931.
KRIZMAN, Hinko, *Dnevnik (1937. – 1941.): život u politici* (ur. Željko Karaula), Bjelovar : Varaždin 2014.
MAČEK, Vladko, *Memoari*, Zagreb 1992.
Narodna statistika (pribrao i obradio Josip Lakatoš), Osijek 1914.
NIKOLIŠ, Gojko, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb 1980.
Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska, Slavonski Brod : Zagreb 2008.
PAVELIĆ, Ante, *Doživljaji*, knj. 1, Madrid 1968.
Popis stanovništva 1991. Stanovništvo prema mjestu rođenja, narodnosti i spolu (po županijama), Zagreb 1995.
Pregled pučanstva Bosne i Hercegovine između 1879. i 1995. godine, Zagreb 1996.
Prethodni rezultat popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine u Kraljevini Jugoslaviji, Beograd 1931.
PRIBIĆEVIĆ, Adam, *Moj život*, Zagreb 1996.
PRIBIĆEVIĆ, Adam, *Od gospodina do seljaka* (prir. Čedomir Višnjić), Zagreb 1996.
RADIĆ, Radmila, *Država i verske zajednice 1945-1970*, 2 sv., Beograd 2002.
„Saopštenja" br. 7–33, Demokratska Federativna Jugoslavija, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1945.
SAVA (episkop šumadijski), *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*, Beograd : Kragujevac : Podgorica 1996.
Spomenica pravoslavnog sveštenstva žrtava fašističkog terora, Beograd 1960.
Spomenica revolucionarnoga radničkog pokreta Narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, Zagreb 1986.
Spomini in pričevanja, knj. 1 (ur. Ivica Žnidaršič i Zdenko Kaplan), Ljubljana 2003.
Spomini in pričevanja, knj. 2 (ur. Ivica Žnidaršič i Zdenko Kaplan), Ljubljana 2006.
Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, knj. 2: *1906. – 1910.*, Zagreb 1917.
Šematizam pravoslavne srpske eparhije gornjokarlovačke koncem godine 1892, Karlovac 1893.
ŠIBL, Ivan, *Ratni dnevnik*, Zagreb 1966.
Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine po stanju od 1 maja 1937, Zagreb 1937.
Uspomena na boravak Njihovih Veličanstava Kralja Aleksandra i Kraljice Marije u Savskoj banovini god. 1931., [s. l.] 1931.
Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu (prir. Petar Požar), Zagreb 1995.
Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika (prir. Nada Kisić-Kolanović), Zagreb 1997.
Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.), Beograd 1954.
ZATEZALO, *Đuro* (ur.), *Dokumenti Druge konferencije KPH za okrug Karlovac 1942. godine*, Karlovac 1972.
ZATEZALO, Đuro, *Jadovno: zbornik dokumenata*, knj. 2, Beograd 2007.
Zbirka zakona, uredba i naredba Banovine Hrvatske objavljenih do prosinca 1939., Zagreb 1939.
Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941 god., tom V, knj. 1, Beograd 1952.
Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941 – 1942. god., tom V, knj. 2, Beograd 1952.
Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942., tom XII, knj. 2, Beograd 1976.
Zbornik građe za povijest radničkog pokreta i KPJ 1919-1920: Dvor, Glina, Ivanić-Grad, Kostajnica, Kutina, Novska, Petrinja, Sisak (prir. Josipa Paver), Sisak 1970.
ZELIĆ, Benedikta, *Nezavisna Država Hrvatska (1941. – 1945.) u mom sjećanju*, Split 2007.
ZLATIĆ, Slavko, *Poslali su me na Kordun*, Zagreb 2005.
Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata, knj. 1: *Zločini Nezavisne Države Hrvatske* (prir. Slavko Vukčević), Beograd 1993.
Žrtve rata 1941–1945. Rezultati popisa, Beograd 1966. (reprint 1992.)

II. NOVINSKI ČLANCI/PERIODIKA

„150 godina 'Lijepe naše domovine' u našoj lijepoj Glini", *Sisački tjednik* (Sisak), god. 51, br. [?], 26. IX. 1996., [?].

„†Antun grof Khuen-Belassi", *Narodne novine* (Zagreb), br. 27, 3. II. 1890., 2.

A., P., „Spomen ploče napokon iznesene iz podruma", *Novosti* (Zagreb), god. X, br. 517, 13. XI. 2009., [?].

„Aktivnosti Izvršnog odbora Spomen-muzeja Glina", *Bilten Općinske organizacije SKH Glina* (Glina), br. 5, veljača 1985., 3.

ANUŠIĆ, Anđelko, „Pjesnik nije Robinzon Kruso sa amnezijom", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 58/59, jun/avgust 1995., 16.

B., M., „Maćehinski odnos prema Glini" i „Oživljena privreda", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 50, 30. XI. 1994., 8.

B., M., „Tragovi krvnika-stalna opomena", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 44, 28. V. 1994., 3.

„Banija oduševljeno dočekuje Nj. V. Kralja", *Politika* (Beograd), god. XVIII, br. 8288, 8. VI. 1931., 1–2.

B[ATUŠIĆ], „Dopis iz Gline", *Hrvatska Banovina* (Petrinja), god. I, br. 10, 16. VII. 1921., 2.

BATUŠIĆ, J., „Hrvatstvo u Glini i okolici", *Nova Hrvatska Banovina* (Petrinja), god. III, br. 11, 17. III. 1923., 3.

Bilten Općinske organizacije SKH Glina (Glina), 1984. – 1988.

BOGDAN, Ivo, „Sprega četnika i komunista", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III, br. 174, 9. VIII. 1941., 2

CEROVSKI, Božidar, „Filozofija fašizma", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. I, br. 45, 15. XII. 1939., 2.

„Cigani s područja Zagreba moraju se prijaviti", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III, br. 155, 19. VII. 1941., 7.

„Četnici na vjerskoj proslavi", *Večernji list* (Zagreb), god. XXXIV, br. 9732, 22. IX. 1990., [?].

„Četrdeset godina slobode", *Jedinstvo* (Sisak), god. XXXIX, br. 1804, 12. I. 1984., 5.

„Deputacija iz Like i Banije kod Nj. V. Kralja", *Politika* (Beograd), god. XXVI, br. 7591, 21. VI. 1929., 4.

Deutsche Zeitung in Kroatien (Zagreb), god. I, br. 122, 23. VIII. 1941.

„Dijeljenje svete Potvrde u glinskom kotaru", *Hrvatska straža* (Zagreb), god. VIII, br. 223, 29. IX. 1936., 6.

„Djedovim stazama", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. [?], 1. X. 1993., 3.

DMITROVIĆ, Ratko, „Protiv ubrzanog zaborava", *NIN* (Beograd), god. XXXIX, br. 2032, 10. XII. 1989., 26.

„Dnevnik Alojzija Stepinca: Na redu je Pavelić" (prir. Ljubo Boban), *Danas* (Zagreb), god. IX, br. 441, 31. VII. 1990., 66.

„Dnevnik Alojzija Stepinca: Susreti s Budakom" (prir. Ljubo Boban), *Danas* (Zagreb), god. IX, br. 440, 24. VII. 1990., 66–67.

„Događaj u Sadilovcu", *NIN* (Beograd), god. XXXIX, br. 2022, 1. X. 1989., 32.

„Dopisi", *Novi Banovac* (Petrinja), god. I, br. 9, 13. IX. 1913., 4.

„Dr. Jerec pred sudom", *Banovac* (Petrinja), god. I, br. 20, 2. VIII. 1936., 3.

„Dva mučena cigana opisuju grozote, koje su preživjeli u Sv. Klari", *Zagrebački list* (Zagreb), god. I, br. 303, 15. XII. 1939., 8.

FATTORI, J. S., „Zloduh u časnoj odori", *Nova Hrvatska Banovina* (Petrinja), god. III, br. 16, 21. IV. 1923., 2.

„Frankovačke demonstracije", *Srbobran* (Zagreb), god. XXXI, br. 131, 16. (29.) VI. 1914., 1.

„Frankovačke perjanice u Glini", *Vjesnik radnog naroda* (Zagreb), god. II, br. 8, srpanj 1941.

„Frankovci i sarajevski atentat", *Srbobran* (Zagreb), god. XXXI, br. 133, 18. (1.) VI. 1914., 1.

„Frankovluk diže glavu", *Riječ Srba-Hrvata-Slovenaca* (Zagreb), god. II, br. 20, 7. III. 1920., 2.

„From Citizens of Glina to Secretary General of UN mr. Boutros Ghali", *Blue bilten* (Glina), god. [?], br. [?], [?], 27–28.

G., S., „Promotivno veče u Glini", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 55, 20. IV. 1995., 19.

„Glina – tribina HDZ-a", *Večernji list* (Zagreb), god. XXXIV, br. 9811, 10. XII. 1990., [?].

„Glina napreduje!", *Banovac* (Petrinja), god. IV, br. 15, 9. IV. 1939., 3.

„Glina plače i pamti", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 22, 29. XII. 1991., 1.

„Glinski izbori", *Ravnopravnost* (Petrinja), god. II, br. 15, 10. IV. 1920., 3.

„Glinjani su ponovo u Glini", *Glinski glasnik: glasilo Općine Glina* (Glina), god. I, br. 2, 11. IX. 1995., 5.

„Govor dr. Puka na pogrebu pokojne gđe Ivke Budak, supruge dr. Mile Budaka", *Hrvatske novine* (Sisak), god. XVI, br. 16, 20. IV. 1940., 1.

GRUJIČIĆ, Milan M., „I Hrvatska banovina rješava cigansko pitanje", *Novi Balkan* (Beograd), god. I, br. 3, 2. VII. 1940., 2.

„Hoće li cigani biti kolonizirani u Slavoniji?", *Novosti* (Zagreb), god. XXXIV, br. 73, 14. III. 1940., 10.

HORVAT, Rudolf, „Kako je spašen Petar Karagjorgjević u Glini 1876.", *Država* (Split), god. IV, br. 337, 2. XI. 1927., 4.

HRADIL, D., „† ing. Mirko Puk. Kr. Zemaljski šumarski nadsavjetnik u. p.", *Šumarski list* (Zagreb), god. LVII, br. 1, januar 1933., 1–3.

„Hrvatska je neslomiva. Poglavnikov govor na proslavi 15-godišnjice Ustaškog pokreta", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. VI, br. 929, 9. I. 1944., [?].

Hrvatski narod (Zagreb), god. I, br. 30, 1. IX. 1939., 3.

Hrvatski narod (Zagreb), god. I, br. 33, 22. IX. 1939., 1.

Hrvatski narod (Zagreb), god. III, br. 163, 27. VII. 1941., 6.
Hrvatski narod (Zagreb), god. III, br. 168, 1. VIII. 1941., 4.
Hrvatski narod (Zagreb), god. III, br. 174, 7. VIII. 1941., 3.
Hrvatski narod (Zagreb), god. III, br. 198, 31. VIII. 1941., 6 i 26.
„Hrvatski Radiša u Glini", *Hrvatska Banovina* (Petrinja), god. I, br. 26, 5. XI. 1921., 3.
„Hrvatski sokol u Glini o načelniku Zlatnog Praga Jana Podlypniu", *Novosti* (Zagreb), god. VIII, br. 124, 7. V. 1914., 4.
„Hrvatsko prosvj. društvo Petar Svačić u Glini", *Hrvatska Banovina* (Petrinja), god. II, br. 7, 18. II. 1922., 3.
„Interesantan proces", *Jedinstvo* (Petrinja), god. XVII, br. 48, 30. XI. 1935., 4.
„Internirani Hrvati u Glini", *Hrvat* (Zagreb), god. I, br. 48, 16. VII. 1919., 4.
„Istina na distanci", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 41, 10. III. 1994., 5.
„Iz Društva Knjeginje Ljubice", *Novosti* (Zagreb), god. XXIII, br. 248, 6. IX. 1929., 4.
„Iz Glinske satrapije", *Ravnopravnost* (Petrinja), god. II, br. 8, 21. II. 1920., 2.
„Iz mog ugla", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 7, maj 1992., 6.
„Iz našeg kraja. Glina", *Banovac* (Petrinja), god. I, br. 22, 30. VIII. 1936., 4.
„Iz rada Predsjedništva OK SKH Glina", *Bilten Općinske organizacije SKH Glina* (Glina), br. 1, svibanj 1984., 3.
„Izborni pokret – Kandidati grupe oko 'Hrvatske'", *Jutarnji list* (Zagreb), god. II, br. 535, 7. XII. 1913., 3.
„Izjave dra Puka i Lea Grivičića", *Hrvatski politički vjesnik* (Glina), br. 3, studeni 1938., 3–4.
„Između puške i krsta", *Nova riječ: list srpskog naroda* (Klasnić), god. I, br. 17, 29. VII. 1991., 7.
JAMBROŠIĆ, Mirko, „Bedem bratstva i jedinstva", *Jedinstvo* (Sisak), god. XL, br. 1874, 16. V. 1985., 5.
JAMBROŠIĆ, Mirko, „Slavlje slobodarskog grada", *Jedinstvo* (Sisak), god. XL, br. 1856, 10. I. 1985., 5.
„Jastrebovi poraženi ili…", *Večernji list* (Zagreb), god. XXXIV, br. 9813, 12. XII. 1990., 9.
„Jedna deputacija iz Gline kod Nj. V. Kralja i Ministara", *Vreme* (Beograd), god. IX, br. 2690, 21. VI. 1929., 1.
JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, „Banovina Hrvatska. Političke prilike na području Ispostave banske vlasti u Splitu 1939.–40. godine", *Slobodna Dalmacija* (Split), god. XLVIII, br. 14313-14330, 15. X. 1990.
„Još jedan fijasko", *Večernji list* (Zagreb), god. XXXIV, br. 9752, 12. X. 1990., 11.
„Kako je ubijen župnik Vedrina u Bučici", *Hrvatska straža* (Zagreb), god. VII, br. 186, 13. VIII. 1935., 5.
„Kao u srednjem vijeku", *Jutarnji list* (Zagreb), god. XXVIII, god. XXVIII, br. 9781, 19. IV. 1939., 16.
„Kaznena ekspedicija seljaka protiv cigana, kradljivaca", *Jutarnji list* (Zagreb), god. XXVII, br. 9605, 22. X. 1938., 10.
„Klerikalne svečanosti u Glini", *Jedinstvo* (Petrinja), god. XVII, br. 33, 17. VIII. 1935., 2.
„Kod sela Mićevca preko Save cigani su s golim tabanima morali skakati po vatri", *Jutarnji list* (Zagreb), god. XXVI, br. 9002, 16. II. 1937., 10.
„Komunističko-četnički izgredi. Obavijest broj 1. (…) Dano u Zagrebu, 6. kolovoza 1941. Iz Poglavnikova ureda (…)", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III, br. 174, 7. VIII. 1941., 3.
„Koplja daleko od trnja", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 42, 4. IV. 1994., 2.
KORAĆ, Č., „Viduševac u plamenu", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 18, 18. X. 1991., 3.
„Kordun u malom", *Srpska nova riječ: list srpskog naroda* (Vojnić), god. IV, br. 60, 11. VI. 1993., 12.
KORICA, Nikola, „Glina Memorial complex", *Blue bilten* (Glina), god. [?], br. [?], [?], 20–21.
KORICA, Nikola, „Između Istoka i Zapada", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 16, 2. VIII. 1991., 3.
KORICA, Nikola, „U koga su pucali?", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 16, 2. VIII. 1991., 5.
„Kostajnica", *Jutarnji list* (Zagreb), god. III, br. 578, 31. I. 1914., 4.
„Kroz ustašku Hrvatsku… Život i stvaranje u Velikoj Župi Gora", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III, br. 189, 22. VIII. 1941., 6.
„Krv i čast hrvatskog naroda zaštićeni posebnim odredbama", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III, br. 78, 3. V. 1941., 1.
„Kuća – uspomena na Kralja Petra Oslobodioca", *Politika* (Beograd), god. XXXVI, br. 11007, 20. I. 1939., 11.
KUKIĆ, Đuro, „Da uvijek postupamo kao ljudi", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 58/59, jun/avgust 1995., 3.
KUKIĆ, Đuro, „Istorijat spomen-obilježja", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 58/59, jun/avgust 1995., 3.
„Kulturna i spomenička graditeljska baština", *Matica glinska: glasilo Udruge Matice hrvatske – Glina* (Glina), god. II, br. 3, ožujak 1999., 7.
„Kulturno-duhovna akademija u Glini", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 7, maj 1992., 2.
„Laži hrvatskih medija", „Zablude", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 2, 10. IX. 1991., 26, 31.
„Lijepa naša Glina", *Glinski glasnik* (Glina), god. I, br. 2, 11. IX. 1995., 7.
LISNIĆ, Ivica, „Crkva sv. Ivana Nepomuka u Glini", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), god. V, br. 1635, 16. XI. 1940., 12.
„Ljuban je ipak ostao živ", *Banovac* (Glina), god. XXV, br. 6, 27. VII. 1960., 6.
„Mala gospojina u Glini", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 43, 28. IV. 1994., prilog „Feniks"
MALJEVAC, Željko, „Izmišljotinama prikrili četništvo", *Glinski glasnik: glasilo Općine Glina* (Glina), god. I, br. 2, 11. IX. 1995., 8–9.
„Medjimurski seljaci linčuju kradljivce", *Jutarnji list* (Zagreb), god. XXIV, br. 88591, 28. XII. 1935., 12.
MILJANOVIĆ, Marko, „Kultura ispred svega", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), 16. VII. 1994., 12.
„Mravinjak", *Ravnopravnost* (Petrinja), god. I, br. 9, 26. IV. 1919., 3.
MRKALJ, Igor, „Povijest židovske zajednice u Glini: zatiranje stoljeća prosperiteta", *Novosti* (Zagreb), god. XVIII, br. 923, 25. VIII. 2017., 6–7.
„Mrkonjić ponovo na Baniji", *Srpska nova riječ: list srpskog naroda* (Vojnić), god. IV, br. [?], 26. XI. 1993., 7.
„Narodni sud je strašan", *Hrvatski glas* (Zagreb), br. 20, 20. II. 1941., 10.
Narodno kolo (Zagreb), god. XIV, br. 43, 27. X. 1939.
Narodno kolo (Zagreb), god. XV, br. 6, 9. II. 1940.
„Navala seljaka na ciganske šatore", *Jutarnji list* (Zagreb), god. XXV, br. 8609, 15. I. 1936., 13.
„Ne smijemo ostati goloruki", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 24, 10. II. 1992., 1.

„Nedostaje novac za Spomen-dom", *Večernji list* (Zagreb), god. XXXIV, br. 9730, 20. IX. 1990., [?].
„Nikola se odužuje svom narodu", *Srpska nova riječ: list srpskog naroda* (Vojnić), god. IV, br. 60, 11. VI. 1993., 27.
„Nov ikonostas u Mečečanskoj crkvi", *Srbobran* (Zagreb), god. XXX, br. 23, 30. I. (12. II.) 1913., 2.
„Novi advokat u Glini", *Banovac* (Petrinja), god. III, br. 39, 2. X. 1938., 3.
„Novi čelnici stranke", *Jedinstvo* (Sisak), god. XLVI, br. 2157, 8. XI. 1990., 3.
„Novi odvjetnici", *Jutarnji list* (Zagreb), god. I, br. 117, 19. VII. 1912., 3.
„Nj. V. Kralj u narodu. U Glini i Petrinji", *Vreme* (Beograd), god. VIII, br. 3387, 8. VI. 1931., 3.
„Nj. Vel. Kralj je prošao kroz narod – U Glini: Kralj pristupa dobrovoljcima, rukuje se i razgovara sa njima. Prizor koji je sad vidio u Glini, ostat će zapamćen za sva vremena", „Nj. Vel. Kralj u Glini", *Novosti* (Zagreb), god. XXV, br. 156, 8. VI. 1931., 3–4.
Novosti (Zagreb), god. XXV, br. 157, 9. VI. 1931., 1–2.
„Obnovljena kapelica iz XVII vijeka", *Banovac* (Petrinja), god. IV, br. 20, 14. V. 1939., 3.
„Očekivana pobjeda SDS", *Večernji list* (Zagreb), god. XXXV, br. 9888, 27. II. 1991., [?].
„Od pokrštavanja do lojalnosti", „Zaboravljeni Spomen dom", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 28, 13. IV. 1992., 9, 13.
„Odluke donesene na sjednicama Skupštine RSK dana 9. 16. i 25. 02. 1992.", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 6, mart 1992., 3.
„Odgođena uspostava Kotara Glina", *Glinski glasnik: glasilo Općine Glina* (Glina), god. I, br. 3, 26. IX. 1995., 5.
„Oko za oko u V. Kopanici", *Posavska Hrvatska* (Slavonski Brod), god. III, br. 2, 23. II. 1941., 3.
„Oproštaj od palih drugova", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 5, januar 1992., 11.
„Oproštaj s herojem", *Jedinstvo* (Sisak), god. XXXIX, br. 1826, 14. VI. 1984., [?].
„Opština Glina slobodna", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 3, 7. oktobar 1991., 10.
„Optužena 64 seljaka radi zlostavljanja cigana", *Novosti* (Zagreb), god. XXXIV, br. 101, 13. IV. 1940., 15.
„Osnovan odbor Srpske demokratske stranke", *Politika* (Beograd), god. 87, br. 27466, 25. III. 1990., 10.
„Osnovan Prvi ženski bataljon", *Borba* (Beograd) god. LXX, br. 339, 4. XII. 1991., 4.
„Osnovano društvo u Glini", *Jedinstvo* (Sisak), god. XXXIX, br. 1822, 17. V. 1984., 4.
„Osuda zbog smrti Krste Ljubičića. Ivan Nevistić osudjen je na 8 mjeseci, a Kaštelan, Puratić i Ereš na šest mjeseci zatvora", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), god. II, br. 391, 22. VI. 1937., 8.
„Otkrivanje i osvećenje spomenika Velikom kralju Petru Oslobodiocu u Glini", *Jedinstvo* (Petrinja), god. XI, br. 38, 15. IX. 1929., 1.
„Otkrivanje spomenika i spomen ploče kralju Petru u Glini", *Primorsko-krajiške novine* (Karlovac), god. III, br. 37, 12. IX. 1929., 1.
„Otvorena knjižnica i čitaonica", *Glas koncila* (Zagreb), god. XXXV, br. 34, 25. VIII. 1996., [?].
„Ovacije u Glini", *Mali list* (Zagreb), god. I, br. 27, 14. VIII. 1914., 3.
P., M., „Uskoro muzej", *Jedinstvo* (Sisak), god. XL, br. 1864, 7. III. 1985., 3.
Panorama (Zagreb), god. III, br. [?], 25. IX. 1996., 59.
PELEŠ-KERNIC, Olga, „U spomen Kralju Oslobodiocu Kralju Petru I. Velikome. Na dan otkrića spomenika u Glini", *Žena i svet* (Beograd), god. V, br. 10, oktobar 1929., 1–2.
„Petar Mrkonjić u Glini godine 1875/1876.", *Jedinstvo* (Petrinja), god. XI, br. 36, 1. IX. 1929., 1.
„Pijanplotska tvrdoglavost", *Srpska nova riječ: list srpskog naroda* (Vojnić), god. III, br. 50–51, 18. V. 1992., 2.
„Pobjeda tvrđe linije", *Jedinstvo* (Sisak), god. XLVI, br. 2162, 13. XII. 1990., 3.
„Poginuli braneći rodnu grudu", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 4, 11. XI. 1991., 8.
„Poglavnik među ustaškim odredima na Kordunu", *Ustaša* (Zagreb), god. XII, br. 2, 11. I. 1942., 12.
„Pomen glinskim mučenicima", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 56, 26. V. 1995., 9.
„Ponosni na svoje osloboditelje", *Sisački tjednik* (Sisak), god. 50, br. [?], 26. X. 1995., [?].
„Poruka majkama Hrvaticama", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 1, avgust 1991., 21.
„Poruka", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 6, mart 1992., 23.
„Poslanje Hrvatske", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III, br. 168, 1. VIII. 1941., 1.
„Posljedice ciganske migracije: Jedno bolno pitanje, koje treba već jednom riješiti", *Jugoslavenski Lloyd* (Zagreb), god. XXXII, br. 68, 23. – 24. III. 1940., 8.
„Postavljanje spomen ploče zaslužnom svećeniku", *Banovac* (Petrinja), god. IV, br. 25, 18. VI. 1939., 4.
„Povijesno mjesto Glina", *Jedinstvo* (Sisak), god. XXXIX, br. 1843, 11. X. 1984., 4.
„Povratio se sa ruskog zarobljeništva", *Banovac* (Petrinja), god. XXIX, br. 9, 2. III. 1918., 2.
„Poziv dobrovoljnim davaocima krvi", *Jedinstvo* (Sisak), god. XLVI, br. 2122, 8. III. 1990., 16.
„Preimenovane ulice, trgovi i ustanove", *Glinski glasnik: glasilo Općine Glina* (Glina), god. I, br. 3, 26. IX. 1995., 2–3.
„Priprema se gradnja nove glinske crkve", *Glinski glasnik: glasilo Općine Glina* (Glina), god. I, br. 3, 26. IX. 1995., 8–9.
„Prosvjed hrvatskoj Vladi", *Jedinstvo* (Sisak), god. XLVI, br. 2157, 8. XI. 1990., 2.
„Protiv suradnje s vlašću", *Večernji list* (Zagreb), god. XXXV, br. 9865, 4. II. 1991., [?].
PUK, Mirko, „Ante Starčević i Muslimani", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. I, br. 1, 9. II. 1939., 3.
R., D. „Arkan i Hadžić", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 28, 13. IV. 1992., 1.
R., D. „Srča do koljena", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 28, 13. IV. 1992., 3.
„Račan rukovodi filijalom HDZ", *Politika* (Beograd), br. 27625, 2. IX. 1990., 9.
„Razračunavanje između seljaka i cigana", *Jutarnji list* (Zagreb), god. XXI, br. 7221, 9. III. 1932., 8.
ROJE, M., „Neobično rješenje ciganskog pitanja u Sv. Ivanu Zelini", *Hrvatski zagorac* (Zagreb), br. 78, 14. III. 1936., 8.
RUSIĆ, Dušanka, „Srbija nas je trebala priznati", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 28, 13. IV. 1992., 6.
SAMARDŽIJA, Nikola (Nikica), „Hapšenje glinskih Srba", *Banovac* (Glina), god. XXV, br. 6, 20. VII. 1960., 2.
„Sačuvaj nas Bože od takovih patriota", *Jedinstvo* (Petrinja), god. II, br. 41, 12. X. 1920., 2–3.
„Seljaci kraj Gline odgovaraju radi zlostavljanja cigana", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), god. V, br. 1421, 16. IV. 1940., 4.
„Seljaci zapalili cigansko naselje zbog čestih krađa koje su se dešavale", *Novosti* (Zagreb), god. XXXIII, br. 271, 1. X. 1939., 12.
Seljačko kolo (Zagreb), god. I, br. 149, 1. XI. 1935.

Seljačko kolo (Zagreb), god. V, br. 105, 17. VIII. 1939.
Seljačko kolo (Zagreb), god. V, br. 107, 14. IX. 1939.
Seljačko kolo (Zagreb), god. V, br. 108, 28. IX. 1939.
Seljačko kolo (Zagreb), god. VII, br. 143, 5. I. 1941.
Seljačko kolo (Zagreb), god. VII, br. 144, 23. I. 1941.
Seljačko kolo (Zagreb), god. VII, br. 146, 20. II. 1941.
Seljačko kolo (Zagreb), god. VII, br. 147, 6. III, 1941.
Seljačko kolo (Zagreb), god. VII, br. 149, 3. IV. 1941.
„Slom komunističke akcije u Sisku i okolici. Osamljeni zločinački pokušaji komunističkih agenata brzo su prestali odlučnim nastupom naroda i hrvatskih ustaških vlasti", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III, br. 190, 23. VIII. 1941., 3.
„Slušajte Radio Glinu", *Glinski glasnik: glasilo Općine Glina* (Glina), god. I, br. 3, 26. IX. 1995., 16.
Službeni glasnik Županije Sisačko-moslavačke (Sisak), god. II, br. 8, 19. X. 1995., 74.
„Sprovod Ivke Budak", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), god. V, br. 1420, 15. IV. 1940., 1.
„Srce Banovine vraćeno majci Hrvatskoj", *Glinski glasnik: glasilo Općine Glina* (Glina), god. I, br. 2, 11. IX. 1995., 6.
„Srpske majke su za mir!", *Srpska nova riječ: list srpskog naroda* (Vojnić), god. IV, br. 60, 11. VI. 1993., 18.
Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj" (Topusko), br. 58/59, juli/avgust 1995., 3.
„Srpsko sportsko društvo", *Večernji list* (Zagreb), god. XXXV, br. 9869, 8. II. 1991., [?].
STAMBOLIJA, Veljko, „Pearl-tears and blood of Glina's martyrs", *Blue bilten* (Glina), oktobar 1992., 28–29.
STAMBOLIJA, Veljko, „Ponovo nasilje nad Srbima", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 16, 2. VIII. 1991., 5.
STAMBOLIJA, Veljko, „Svečana akademija u čast glinskim žrtvama", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 28, 13. IV. 1992., 9, 15.
STOJANOVIĆ, Ljubica „Ustashas' crimes in Banija and Kordun during the Second world war", *Blue bilten* (Glina), god. [?], br. [?], [?], 13.
„Sve zajedno – krik!", *Srpska nova riječ: list srpskog naroda* (Vojnić), god. IV, br. 54–55, 8. II. 1993., 13.
„Svečano otkriće spomenika kralju Petru Oslobodiocu u Glini", *Novosti* (Zagreb), god. XXIII, br. 252, 10. IX. 1929., 6.
„Svečano otkrivanje spomenika Kralju Petru u Sisku", *Politika* (Beograd), god. XXVII, br. 8038, 22. IX. 1930., 3.
„Svećenik-ustaša Cecelja pred kojim su se zakleli Poglavnik i Hrvatska državna vlada, govori nam kako je postao ustaša", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III, br. 67, 20. IV. 1941., 6.
„Sveti Florijan štiti Glinu i Glinjane", *Sisački tjednik* (Sisak), god. 51, br. [?], 9. V. 1996., [?].
„Šezdeset i pet seljaka pred sudom", *Jutarnji list* (Zagreb), god. XXIX, br. 10135, 13. IV. 1940., 17.
„Štafeta mladosti u Glini, Petrinji i Sunji", *Jedinstvo* (Sisak), god. XXXVIII, br. 1769, 12. V. 1983., 4.
„Tajnik Kardinalske kongregacije De Propaganda Fide za pobjedu savezničkih vojska nad Sovjetskom Unijom", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III, br. 176, 9. VIII. 1941., 3.
„Traganje za kulturnim identitetom", *Matica glinska: glasilo Udruge Matice hrvatske – Glina* (Glina), god. I, br. 2, prosinac 1998., 4.
„Trideset godišnjica Hrvatskog doma u Glini", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), god. V, br. 1675, 28. XII. 1940., 15.
„Turisti i na Šamarici", *Jedinstvo* (Sisak), god. XXXVIII, br. 1779, 21. VII. 1983., 6.
„U franjevačkom samostanu u Čuntiću, gdje su se izradjivali planovi o hrvatskom Ustaškom oslobodilačkom ustanku", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III, br. 193, 26. VIII. 1941., 6.
„U Glini se sutra otkriva spomen ploča Kralju Petru", *Politika* (Beograd), god. XXVI, br. 7667, 7. IX. 1929., 3–4.
„U Spomen-dom sve stranke", *Večernji list* (Zagreb), god. XXXV, br. 9848, 18. I. 1991., [?].
„U Velikoj Kopanici kod Djakova okradeni seljaci srušili do zemlje 14 ciganskih kuća i protjerali oko 100 cigana kradljivaca iz sela", *Novosti* (Zagreb), god. XXXV, br. 50, 19. II. 1941., 11.
„Ubijen župnik Janko Vedrina", *Hrvatska straža* (Zagreb), god. VII, br. 183, 10. VIII. 1935., 3.
„Ubijstvo župnika u Bučici", *Hrvatska straža* (Zagreb), god. VII, br. 184, 11. VIII. 1935., 4.
„Ugroženi narodi Jugoslavije", „Komunisti i katolici", *Proleter*, god. VII, br. 7, oktobar 1936.
„Uskoro muzej", *Jedinstvo* (Sisak), god. XL, br. 1864, 7. III. 1985., 3.
„Ustanak srpskog naroda Banije", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina) br. 1, avgust 1991., 10–12.
„Ustaška Petrinja i Glina pripravno su dočekale čas narodnog ustanka", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III, br. 190, 23. VIII. 1941., 5.
„Ustaški pokret u Baniji prije narodnog ustanka i danas. Izjava Velikog Župana Dra Jereca *Hrvatskom narodu*", *Hrvatski narod* (Zagreb), god. III., br. 191, 24. VIII. 1941., 5.
„Ustaški znaci na svakom koraku", *Nova riječ: list srpskog naroda* (Klasnić), god. I, br. 19, 14. VIII. 1991., 12.
„Ustav po volji građana", *Jedinstvo* (Sisak), god. XLVI, br. 2159, 22. XI. 1990., 3.
V., S., „U Petrinji, 5. travnja 1880. (Nova kapela)", *Katolički list* (Zagreb), god. XXXI, br. 15, 8. IV. 1880., 119.
„Večer za Pjera", *Jedinstvo* (Sisak), god. XLVI, br. 2164, 29. XII. 1990., 9.
„Veličanstven doček nadbiskupa koadjutora u Glini i Bučici", *Hrvatska straža* (Zagreb), god. VII, br. 181, 8. VIII. 1935., 6–7.
„Veličanstveni doček Našega Kralja u našoj Krajini", *Jedinstvo* (Petrinja), god. XIII, br. 24, 14. VI. 1931., 1–3.
„Viduševac brdo smrti i zla", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 3, 7. X. 1991., 7.
„Vijenci na spomen-ploči", *Jedinstvo* (Sisak), god. XXXIX, br. 1843, 11. X. 1984., 5.
Vjestnik Ministarstva oružanih snaga (Zagreb), god. IV, br. 58, 28. XII. 1944., 2752.
„Volim se igrati vojnika", *Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj"* (Topusko), br. 18, 18. X. 1991., 14.
V[RANJEŠ], S[Stjepan], „Naši cigani nekad i danas", *Novosti* (Zagreb), god. XXXIII, br. 222, 13. VIII. 1939., 10.
„Za jedinstvenu Jugoslaviju", *Jedinstvo* (Sisak), god. XLVI, br. 2121, 1. III. 1990., 2.
„Za samostalnu Hrvatsku", *Jedinstvo* (Sisak), god. XLVI, br. 2159, 22. XI. 1990., [?].
„Zagrebački sud je izrekao presudu studentima optuženim za ubistvo studenta Krste Ljubičića", *Politika* (Beograd), god. XXXIV, br. 10443, 23. VI. 1937., 9.
„Zapisano u srcima!", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 7, maj 1992., 1.
„Zašto Srbi danas moraju biti jedinstveni?", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 5, januar 1992., 19.
„Zigeuner müssen sich polizeilich melden", *Deutsche Zeitung in Kroatien* (Zagreb), god. I, br. 87, 19. VII. 1941., 4.
„Zloduh u časnoj odori (Nastavak)", *Nova Hrvatska Banovina* (Petrinja), god. III, br. 18, 5. V. 1923., 2–3.
„Zvjerska gozba u Sv. Klari", *Zagrebački list* (Zagreb), br. 302, 14. XII. 1939., 8.

III. LITERATURA

1. Knjige

ADELI, Lisa M., *Resistance to the persecution of ethnic minorities in Croatia and Bosnia during World War II,* Lewinston, N. Y. 2009.

ANIĆ, Nikola, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb 2002.

ARALICA, Đuro, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, Beograd [1]2010., [2]2011.

ASMAN, Alaida, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, 2. izd., Beograd 2011.

ASSMANN, Aleida, *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, München 2007.

ASSMANN, Jan, *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica 2005.

BAIĆ, Dušan, *Kotar Vrginmost u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Beograd 1980.

BAJFORD, Jovan, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011.

BANAC, Ivo, *Hrvati i Crkva*, Zagreb : Sarajevo 2013.

BANAC, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988.

BANAC, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbiroovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990.

BARIĆ, Nikica, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945.*, Zagreb 2003.

BARKAN, Elazar, *Krivica nacija. Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*, Novi Sad 2007.

BARTULIN, Nevenko, *The Racial Idea in the Independant State of Croatia: Origins and Theory*, Leiden 2013.

BEKIĆ, Milan, BUTKOVIĆ, Ivo i GOLDSTEIN, Slavko, *Okrug Karlovac 1941.*, Zagreb 1965.

Bela knjiga – 1984.: obračun s „kulturnom kontrarevolucijom u SFRJ" (prir. Kosta Nikolić i dr.), Beograd 2010.

BENSUSSAN, Georges, *Europska strast za genocidom. Povijest genocidnih ideja i djela*, Zagreb, 2010.

BILANDŽIĆ, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.

BOBAN, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928 – 1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, 2 sv., Zagreb : Rijeka 1974.

BOBAN, Ljubo, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965.

BOŠKOVIĆ, Ivan J., *ORJUNA – ideologija i književnost*, Zagreb 2006.

BOŽIĆ, Sofija, *Srbi u Hrvatskoj 1918-1929*, Beograd 2008.

BROSZAT, Martin i HORY, Ladislaus, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*, Stuttgart 1964.

BULAJIĆ, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, sv. 2, Beograd 1988.

BULAT, Rade, *Svjedočanstva iz Petrove gore*, Zagreb 1980.

CALIC, Marie-Janine, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, München 2010.

CLAUSSEN, *Vom Judenhass zum Antisemitismus. Materialien einer verleugneten Geschichte*, Darmstadt 1987.

COLIĆ, Mladen, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, Beograd 1973.

CONNERTON, Paul, *How Societies Remember,* Cambridge 1989.

CVITANOVIĆ, Đurđica, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, Zagreb 1985.

ČUBRIĆ, Dragan i KRKOVIĆ, Momčilo, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, Beograd 2004.

ČUBRIĆ, Milan, *Između noža i križa*, Beograd 1990.

ČULINOVIĆ, Ferdo, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, sv. 2, Zagreb 1959.

DABIĆ, Vojin S., *Banska krajina 1688–1751*, Beograd : Zagreb 1984.

DAKIĆ, Mile, *Bol u prsima*, Beograd 2006.

DAMJANOVIĆ, Dragan, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb 2013.

DAMJANOVIĆ, Dragan, *Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom. Povijest episkopalnog kompleksa*, Zagreb 2005.

DAMJANOVIĆ, Dragan, *Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije i sakralna baština župe Molve,* Zagreb 2010.

DEDIJER, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 3, Beograd 1984.

DESPOT, Zvonimir, DIMITRIJEVIĆ, Bojan, OBHOĐAŠ, Amir i WERHAS, Mario, *Ustaška vojnica: oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.*, knj. 1: *Travanj 1941. – rujan 1943.*, Zagreb 2013.

DEVERIĆ, Mišo i FUMIĆ, Ivan, *Hrvatska u logorima 1941. – 1945.*, Zagreb 2008.

DEVETAK, Nebojša, *Razgrtanje pepela: zapisi o tragičnoj komediji s pjevanjem, pucanjem i plakanjem*, Zagreb 1998.

DINER, Dan, *Beyond the Conceivable, Studies on Germany, Nacizm, and the Holocaust*, Berkeley 2000.

DINU, Radu Harald, *Faschismus, Religion und Gewalt in Südosteuropa. Die Legion Erzengel Michael und die Ustaša im historischen Vergleich*, Wiesbaden 2013.

DIZDAR, Zdravko, *Logor Danica u Koprivnici 1941. – 1942.*, 3 sv., Koprivnica 2017. – 2020.

DOBRIVOJEVIĆ, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935.*, Beograd 2006.

DOBRONIĆ, Lelja, *Bartol Felbinger i zagrebački graditelji njegova doba*, Zagreb 1971.

DOBRONIĆ, Lelja, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb 1991.

DUKIĆ, Mijo, *Glina i okolica*, Glina 1980.

DULIĆ, Tomislav, *Utopias of nation. Local masskilling in Bosnia and Herzegovina, 1941-42*, Uppsala 2005.

DUPALO, Adam, *Banija i Sisak u NOP-u 1941. Događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014.
DŽAJA, Srećko M., *Politička realnost jugoslavenstva (1918. – 1991.)*, Sarajevo : Zagreb 2004.
ĐOKIĆ, Dejan, *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Beograd 2010.
ĐURETIĆ, Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. 1: *Između nacionalnih i ideoloških izazova*, Beograd 1985.
ĐURETIĆ, Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. 2: *Prestrojavanja u znaku kompromisa*, Beograd 1985.
ĐURIĆ, Ljuban, *Banijski partizanski odredi: 41-45.*, Beograd 1988.
ĐURIĆ, Veljko Đ., *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Prilozi za istoriju verskog genocida*, Beograd 1991.
ĐURIĆ, Veljko Đ., *Ustaše i pravoslavlje*, Beograd 1989.
Europaische Bauernparteien im 20. Jahrhundert, Stuttgart : New York 1977.
EKMEČIĆ, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, 2 sv., Beograd 1989.
EVANS, Richard J., *The Third Reich at War*, New York [1]2005., [2]2008.
FEIN, Helen, *Accounting for Genocide*, New York 1979.
FERENC, Tone, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, Ljubljana : Beograd 1979.
FISCHER, Jasna (ur.), *Slovenska novejša zgodvina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1841. – 1992.*, knj. 1, Ljubljana 2005.
FOUILLOUX, Danielle i dr., *Rječnik biblijske kulture*, Zagreb 1999.
FRANKOVIĆ, Dragutin, *Bitna obilježja socijalističke idejnosti i političke nastave*, Zagreb 1953.
GERWARTH, Robert, *Pobijeđeni. Zašto nije završio Prvi svjetski rat 1917. – 1923.*, Zagreb 2018.
GLAISE VON HORSTENAU, Edmund, *Zapisi iz NDH*, Zagreb 2013.
Glina. Glinski kraj kroz stoljeća (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988.
GLOBAČNIK, Matko, *Vrijeme ideoloških kolebanja. Komunistička partija Jugoslavije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od Travanjskog rata do napada nacističke Njemačke na Sovjetski Savez*, Zagreb 2019.
GOBETTI, Eric, *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia (1941–1943)*, Roma 2007.
GOLDSTEIN, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.
GOLDSTEIN, Ivo, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb 2008.
GOLDSTEIN, Ivo, *Jasenovac*, Zagreb 2018.
GOLDSTEIN, Slavko, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb 2007.
GOLDSTEIN, Slavko i GOLDSTEIN, Ivo, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb 2011.
GOLEC, Ivica, *Razvoj novčanih zavoda na području današnje Sisačko-moslavačke županije 1860.-1945.*, Sisak 2014.
GOLEC, Ivica, *Vojni komunitet Petrinja kao gospodarsko i prosvjetno kulturno središte Banske Krajine (1777. – 1781.)*, Sisak 2003.
GRANIĆ, Mate, *Vanjski poslovi – iza kulisa politike*, Zagreb 2005.
GRAOVAC, Igor, *Stradali od četnika u Hrvatskoj 1941.-1945. godine – prilog istraživanju strukture stradalih*, Zagreb 2011.
GRAOVAC, Igor i CVETKOVIĆ, Dragan. *Ljudski gubici Hrvatske 1941. – 1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati…*, Zagreb 2005.
GRBIĆ, Manojlo, *Karlovačko vladičanstvo*, Karlovac [1]1890., [2]1891., [3]1893.
GROSS, Mirjana, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb 2000.
GROSS, Mirjana, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije: 1906-1907.*, Beograd 1960.
HALBWACHS, Maurice, *On Collective Memory*, Chicago : London 1992.
HASANBEGOVIĆ, Zlatko, *Jugoslavenska muslimanska organizacija: 1929. – 1941.*, Zagreb 2012.
HITLER, Adolf, *Monologe im Führerhauptquartier 1941-1944. Aufgezeichnet von Heinrich Heim* (ur. Werner Jochmann), Hamburg 1980.
HOPTNER, Jacob B., *Jugoslavija u krizi 1943–1941.*, Rijeka 1972.
HOROWITZ, Irving Louis, *Genocide. State Power and Mass Murder*, New Brunswick, N. J. 1976.
HORVAT, Anđela, MATEJČIĆ, Radmila i PRIJATELJ, Kruno, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb 1982.
HORVAT, Josip, *Življeti u Hrvatskoj 1900-1941.,* Zagreb 1984.
HUTCHINSON, John i SMITH, Anthony D. (ur.), *Ethnicity*, Oxford University Press, 1996.
HUTCHINSON, John i SMITH, Anthony D. (ur.), *Nationalism*, Oxford University Press, 1994.
JAHIĆ, Adnan, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*, Zagreb 2010.
JANJETOVIĆ, Zoran, *Od Auschwitza do Brijuna, Pitanje odšteте žrtava nacizma u jugoslovensko-zapadnonjemačkim odnosima*, Zagreb 2007.
JAREB, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Zagreb 1995.
JAREB, Mario, *Ustaško-domobranski pokret. Od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2013.
Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam (ur. Andrijana Benčić, Stipe Odak i Danijela Lučić), Jasenovac 2018.
JELIĆ, Ivan, *Komunistička partija Hrvatske 1937. – 1941.*, Zagreb 1972.
JELIĆ, Ivan, *Komunistička partija Hrvatske 1937. – 1945.*, Zagreb 1981.
JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945.,* Zagreb 1986.
JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983.
JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, Zagreb 1977.
JOKIĆ, Gojko, *Jugoslavija – spomenici revolucije – turistički vodič*, Beograd 1986.
JONJIĆ, Tomislav, *Hrvatska vanjska politika 1939.–1942.*, Zagreb 2000.
JOVANOVIĆ, Miodrag, *Srpsko slikarstvo u doba romantizma*, Novi Sad 1976.
JOVIĆ, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Zagreb 2003.
JUG, Damir, *Oružane snage NDH: sveukupni ustroj*, Zagreb 2004.
KARAULA, Željko, *HANAO – Hrvatska nacionalna omladina*, Zagreb 2011.
KARAULA, Željko, *Mačekova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*, Zagreb 2015.
KARAULA, Željko, *Rudolf Bićanić: intelektualac, ideolog, antifašist, ekonomist – prilozi za biografiju*, Zagreb : Bjelovar 2018.
KAŠIĆ, Dušan, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd 1996.
KATUNARIĆ, Vjeran, *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb 2003.
KERSHAW, Ian, *Od pakla i natrag. Europa 1914. – 1949.*, Zagreb 2017.
KISIĆ-KOLANOVIĆ, Nada, *Mladen Lorković. Ministar urotnik*, Zagreb 1998.
KISIĆ-KOLANOVIĆ, Nada, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945.*, Zagreb 2009.

KOBSA, Leopold i dr. (ur.), *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji: zbornik radova*, Zagreb 1971.
KOČOVIĆ, Bogoljub, Žrtve Drugog *svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985.
KORAĆ, Dušan, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb 1986.
KORB, Alexander, *Im Schatten des Weltkriegs: Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941-1945*, Hamburg 2013.
KOSANOVIĆ, Savo, *Jugoslavija, bila je osuđena na smrt*, Zagreb 1984.
KOSOVAC, Mita, *Mitropolija Karlovačka prema podacima iz 1905. godine*, Sremski Karlovci 1910.
KOVAČIĆ, Davor, *Oružništvo Nezavisne Države Hrvatske: redarstveno tijelo i vojna postrojba 1941. – 1945.*, Zagreb 2014.
KOVAČIĆ, Davor, *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945. godine*, Zagreb 2009.
KOŽUL, Stjepan, *Martirologij Crkve zagrebačke*, Zagreb 1998.
Krajina – Srbi u našim sjevero-zapadnim pokrajinama, Zagreb 1939.
KRIŠTO, Jure, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska: 1941. – 1945.*, 2 sv., Zagreb 1998.
KRIŠTO, Jure, *Sukob simbola*, Zagreb 2001.
KRIŠTO, Jure, *Sukob simbola, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2011.
KRIVOKAPIĆ JOVIĆ, Gordana, *Srpska narodna samostalna stranka 1903–1914*, Zagreb 2000.
Kultura pamćenja i historija (ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda), Zagreb 2006.
KRIZMAN, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1983.
KRIZMAN, Bogdan, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989.
KRIZMAN, Bogdan, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Ljubljana : Zagreb 1980.
KRLEŽA, Miroslav, *Zastave*, knj. 1, Zagreb 1967.
KUČAN, Viktor, *Borci Sutjeske*, Beograd 1996.
KUPER, Leo, *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*, London 1981.
KVATERNIK, Eugen Dido, *Sjećanja i zapažanja 1925–1945. Prilozi za hrvatsku povijest*, Zagreb 1995.
LACAPRA, Dominic, *History and Memory after Auschwitz*, Cornell University Press, 1998.
LAMPE, John, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Cambridge University Press, 1996.
LANDIKUŠIĆ, Rafael, *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli NDH*, Zagreb 1942.
LENGEL-KRIZMAN, Narcisa, *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, Jasenovac 2003.
LEVI, Primo, *Utopljenici i spašeni* (prev. s talijanskog Tvrtko Klarić), Zagreb 2017.
LIPAK, Karlo, *Naša Glina 1941. – 1945.: posljedice ratnog vihora*, Glina 1990.
LORKOVIĆ, Mladen, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939.
LUKINOVIĆ, Andrija, *Zagreb – devetstoljetna biskupija* Zagreb 1995.
MACHIEDO MLADINIĆ, Norka, *Jadranska straža*, Zagreb 2005.
MANOSCHEK, Walter, *Serbien ist judenfrei*, München 1993.
MARINKOVIĆ, Josip, *Filozofija kao nastava*, Zagreb 1990.
MASLIĆ, Miljkan, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, Zagreb 2010.
MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918 – 1991): hrvatski pogled*, Zagreb 1998.
MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918 – 1991 – 2003)*, Zagreb 2003.
MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest NDH: kratak pregled*, Zagreb 1994.
MATKOVIĆ, Hrvoje, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972.
MATKOVIĆ, Stjepan, *Čista stranka prava 1895. – 1903.*, Zagreb 2001.
MAZOWER Mark, *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*, London 2008.
MEDAKOVIĆ, Dejan, *Srpska umetnost u XVIII. veku*, Beograd 1980.
MILETIĆ, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knj. 1, Beograd : Jasenovac 1986.
MILEUSNIĆ, Slobodan, *Duhovni genocid. Pregled porušenih, oštećenih i obesvećenih crkava, manastira i drugih crkvenih objekata 1991-1995 (1997)*, Beograd 1997.
MILLAZO, Matteo J., *The Cetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Baltimore 1975.
MILKOVIĆ, Kristina, *Josip Jelačić u Prvoj banskoj pukovniji 1842. – 1848.*, Zagreb 2014.
MILOŠEVIĆ, Slobodan D., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, Beograd 1981.
MOŠKOV, Ante, *Pavelićevo doba* (prir. Petar Požar), Split 1999.
MRKALJ, Mile, *Sjeničak. Kronika kordunaškog sela*, Karlovac 1980.
MÜLLER-HILLEBRAND, Burkhart, *The German Campaigns in the Balkans (Spring 1941): A Model of Crisis Planning*, Washington D. C. 1986. [1953.]
MUŽIĆ, Ivan, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji*, Split 1978.
MUŽIĆ, Ivan, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, Split 2003.
Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća (ur. Ivan Majnarić, Mario Kevo i Tomislav Anić), Zagreb 2016.
Narodni heroji Jugoslavije (ur. Petar Kačavenda i Dušan Živković), 2 sv., Beograd : Titograd 1982.
NIELSEN, Christian Axboe, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*, Toronto 2014.
NIKOLIĆ, Kosta, *Italijanska vojska i četnici u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji 1941–1943*, Beograd 2009.
NOVAK, Viktor, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948.; Beograd 1986.
Njemačka obavještajna služba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1. dio (prir. Zvonimir Despot), Zagreb 2011.
NJUMEN, Džon P., *Jugoslavija u senci rata. Ratni veterani i stvaranje nove države 1903–1945.*, Beograd 2018.
Opći šematizam *Katoličke crkve u Jugoslaviji* (ur. Krunoslav Draganović), Sarajevo 1939.
Osam stoljeća Čuntića *1211. – 2011. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 19. studenoga 2011. u Hrvatskom* Čuntiću (ur. Jakša Raguž, Hrvoje Kekez i Vladimir Krpan), Petrinja : Zagreb 2012.
PASPALJ, Mile, *Album iz Krajine*, Srpsko Sarajevo 1996.
PAŠIĆ, Nikola, *Moja politička ispovest*, Beograd 1989.
PAŠIĆ, Radmila, *Pred banijskim oltarima*, Beograd 2010.
PATTEE, Richard, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, Milwaukee 1953.
PAVLIKOVIĆ, Vladimir, *Banovina Hrvatska: politička, administrativna i ekonomska struktura,* Zagreb 1939.
PAVLOVIĆ, Stevan, *Hitlerov novi antiporedak Drugi sjetski rat u Jugoslaviji*, Beograd 2008.
PAVLOWITCH, Stevan K., *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, London 2008.
PERŠEN, Mirko, *Ustaški logori*, Zagreb 1966.
PETEŠIĆ, Ćiril, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941. – 1945.*, Zagreb 1982.

PETRANOVIĆ, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. 1, Beograd 1989.
PIRJEVEC, Jože, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012.
PLEĆEVIĆ, Dimitrije, *Novi svedoci vaskrslog Hrista*, Beograd : Karlovac 2010.
PLENČA, Dušan, *Kninska ratna vremena 1850–1946. Knin – Drniš – Bukovica – Ravni kotari*, Zagreb 1986.
Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda (prir. Volkard Knige i Norbert Fraj), Novi Sad : Beograd 2011.
Pokolj Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi (ur. Milka Ljubičić i Milan Buinac), Glina 1995.
POPOVIĆ, Jovo, *Suđenje Andriji Artukoviću i što nije rečeno*, Zagreb 1986.
Povijest Saveza komunista Jugoslavije (ur. Pero Morača i Stanislav Stojanović), Beograd 1985.
Pravni fakultet u Zagrebu 1776. – 1996. (ur. Željko Pavić), 4 sv., Zagreb 1996.
Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije (ur. Rodoljub Čolaković, Dragoljub Janković i Pero Morača), Beograd 1963.
POŽAR, Petar, *Ustaša dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb 1995.
RADEKA, Milan, *Gornja Krajina – Karlovačko vladičanstvo. Lika, Krbava, Gacka, Kapelsko, Kordun i Banija*, Zagreb 1975.
RADELIĆ, Zdenko, *Hrvatska seljačka stranka 1941.–1950.*, Zagreb 1996.
RADELIĆ, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.
RADELIĆ, Zdenko, *Obavještajni centri, OZNA i UDBA u Hrvatskoj (1942. – 1954.). Kadrovi*, Zagreb 2019.
RADIĆ, Radmila, *Država i verske zajednice 1945–1970.*, knj. 1, Beograd 2002.
RADIĆ, Radmila, *Život u vremenima: patrijarh Gavrilo (Dožić) 1881–1950.*, Beograd 2011.
RADOJEVIĆ, Mira, *Udružena opozicija 1935–1939*, Beograd 1994.
RADOJEVIĆ Mira i DIMIĆ, Ljubodrag, *Priče iz XX veka*, Novi Sad 2002.
RAJČEVIĆ, Uglješa, *Zatirano i zatrto. Oskrnavljeni i uništeni srpski spomenici na tlu predhodne Jugoslavije*, Novi Sad 2001.
RAMET, Sabrina, *Balkanski Babilon*, Zagreb 2005.
Ranjena crkva u Hrvatskoj: uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj (1991. – 1995.) (ur. Ilija Živković), Zagreb 1996.
ROKSANDIĆ, Drago, *Srbi u Hrvatskoj*, Zagreb 1991.
SADKOVICH, James J., *Italian Support for Croatian Separatism, 1927–1937*, New York 1987.
SHEPHERD Ben, *Terror in the Balkans. German armies and partisan warfare*, Cambridge, MA 2012.
SIMIĆ, Sima, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Titograd 1958.
SMITH, Peterson, *Heinrich Himmler Geheimreden 1933-1945 und andere Ansprachen*, Frankfurt 1974.
Spomenice župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina (ur. Juraj Jerneić), Glina 1998.
SRKULJ, Stjepan i LUČIĆ, Josip, *Hrvatska povijest u dvadeset pet karata*, prošireno i dopunjeno izd., Zagreb 1966.
STEFANOVIĆ, Mladen, *Zbor Dimitrija Ljotića*, Beograd 1984.
STILINOVIĆ, Marijan, *Bune i otpori*, Zagreb 1986.
STOJADINOVIĆ, Milan, *Ni rat ni pakt*, Rijeka 1970.
STOJKOV, Todor, *Vlada Milana Stojadinovića*, Beograd 1975.
Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima (ur. Milan Stanić), Zagreb 1946.
ŠANJEK, Franjo, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru: pregled religiozne povijesti Hrvata (od VII. do XX. st.)*, Zagreb 1996.
ŠAŠA, Milojko, *Svjedok vremena*, Zagreb 2013.
ŠIDAK, Jaroslav, GROSS, Mirjana, KARAMAN, Igor i ŠEPIĆ, Dragovan, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, Zagreb 1968.
ŠKILJAN, Filip, *Kulturno-historijski spomenici Banije s pregledom povijesti Banije od prapovijesti do 1881.*, Zagreb 2008.
ŠKILJAN, Filip, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2014.
ŠLABEK, Stjepan, *Banovina Hrvatska (26. VIII. 1939. – 10. IV. 1941.): pravno-povijesni pristup*, Kutina 1985.
ŠUTE, Ivica, *Slogom slobodi!: Gospodarska sloga 1935-1941*, Zagreb 2010.
TODOROVA, Marija N. *Imagining the Balkans*, New York 1997.
TOMASEVICH, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941.–1945.*, Zagreb 1979.
TOMASEVICH, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010.
TOMASEVICH, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 – 1945: The Chetniks*, Stanford 1975.
TRIPALO, Miko, *Hrvatsko proljeće*, 3. dopunjeno izd., Zagreb 2001.
TUĐMAN, Franjo, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. II, Zagreb 1993.
VELEBIT, Vladimir, *Tajne i zamke drugog svjetskog rata*, Zagreb 2002.
VIŠNJIĆ, Čedomir, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945–1950.*, Zagreb 2003.
VIŠNJIĆ, Čedomir, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1941: anotirana bibliografija*, Zagreb 2000.
VIŠNJIĆ, Čedomir, *Vreme sporta i razonode. Titina Hrvatska i njezini Srbi: 1951. – 1971.*, Zagreb 1971.
VODUŠEK STARIČ, Jerca, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944. – 1946.*, Zagreb 2006.
VOJAK, Danijel, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. – 1941.*, Zagreb 2013.
VOLF, Miroslav, *Isključenje i zagrljaj: teološko promišljanje identiteta, drugosti i pomirenja*, Zagreb 1998.
VRCAN Srđan, *Nacija, nacionalizam, moderna država: između etnonacionalizma, liberalnog i kulturnog nacionalizma ili građanske nacije i postnacionalnih konstelacija*, Zagreb 2006.
VUČKOVIĆ, Ljubomir, *Glinski Trnovac i banijska ognjišta*, Beograd 1996.
VUJASINOVIĆ, Branko i VIŠNJIĆ, Čedomir, *Glina 13. maja 1941.: u povodu 70. godišnjice ustaškog zločina* / ROKSANDIĆ, Đuro, *Spisak žrtava fašističkog terora godine 1941. kotara Glina*, Zagreb 2011.
VUKOVIĆ, Tomislav, *Drugačija povijest (o Srbu, Jasenovcu, Glini…)*, Zagreb 2012.
Za slobodu. Učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske poginuli u Narodnooslobodilačkom ratu (ur. Tomo Žalac), Zagreb 1955.
ZATEZALO, Đuro, *Jadovno: kompleks ustaških logora*, 2 sv., Beograd 2007.
ZATEZALO, Đuro, *Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici 1941. – 1945.*, Karlovac 1978.
ZATEZALO, Đuro, *Petrova gora. Uloga i značaj u NOR-u Hrvatske 1941. – 1945.*, Zagreb 2010.
ZATEZALO, Đuro, *Radio sam svoj seljački i kovački posao: svjedočanstva genocida*, Zagreb 2005.
ZINAIĆ, Petar, *Genocid na Kordunu i okolici 1941-1945*, Beograd 1996.
ŽERJAVIĆ, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.
ŽIVKOVIĆ, Nikola i KAČAVENDA, Petar, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Beograd 1998.
ŽIVOJINOVIĆ, Dragoljub i Dejan LUČIĆ, *Varvarstvo u ime Hristovo – prilozi za Magnum Crimen*, Beograd 1988.

ŽNIDARŠIČ, Ivica, *Z javno besedo do pravic. Informativne konference za potrebe slovenskih izgnancev in drugih žrtev vojnega nasilja*, Ljubljana 2000
ŽUNEC, Ozren, *Goli život: socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*, Zagreb 2007.

2. Neobjavljene doktorske disertacije

OGRAJŠEK GORENJAK, Ida, *Rodni stereotipi i politika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine Jugoslavije),* Sveučilište u Zagrebu (doktorska disertacija, rukopis)

3. Enciklopedije, leksikoni, katalozi

„Abecedno kazalo imena proglašenih u Vjestniku Mindom osobni poslovi za 1941. godinu", u: *Vjesnik vojnih naredaba i zapovijedi za cjelokupnu oružanu snagu Nezavisne države Hrvatske* (god. I., p. o.), Zagreb 1941.
Almanah: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (sastavio i uredio Viktor Manakin), sv. 2: *1924.-1925.*, deo IV i V, Zagreb 1924. – 1925.
Banka, novac, moć (prir. Ivica Šustić), Sisak 2014. (katalog izložbe)
Biografski leksikon: narodno predstavništvo: Senat, Narodna skupština (ur. Čedomil Mitrinović), Beograd 1935.
CVITANOVIĆ, Đurđica, „Franjevački samostani stradali u Domovinskom ratu", u: *Mir i dobro. Umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda: o proslavi stote obljetnice utemeljenja, Galerija Klovićevi dvori, 12. siječnja – 23. travnja 2000.* (ur. Marija Mirković i dr.), Zagreb 1999., 325–330. (katalog izložbe)
ČULIG, Igor, „Jakov Šašel kao projektant i graditelj crkvenog namještaja", u: *Jakov* Šašel *(1832-1903)* (ur. Sanda Kočevar), Karlovac 2008., 30–55. (katalog izložbe)
Delo Pavla Simića: 1818-1876 (prir. Olga Mikić i Leposava Šelmić), Novi Sad 1979. (katalog izložbe)
HORVAT-LEVAJ, Katarina, „Barokna franjevačka arhitektura provincija Sv. Ladislava i Sv. Ivana Kapistranskog, *Mir i dobro. Umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda: o proslavi stote obljetnice utemeljenja, Galerija Klovićevi dvori, 12. siječnja – 23. travnja 2000.* (ur. Marija Mirković i dr.), Zagreb 1999., 205–218. (katalog izložbe)
Hrvatska enciklopedija, sv. 1: *A – Bd* (gl. ur. Dalibor Brozović), Zagreb 1999.
Hrvatska enciklopedija, sv. 3: *Da – Fo* (gl. ur. Dalibor Brozović), Zagreb 2001.
Hrvatska enciklopedija, sv. 10: *Sl – To* (gl. ur. Slaven Ravlić), Zagreb 2008.
Hrvatska enciklopedija / Encyclopaedia Croatica, sv. 3: *Boja – Cleveland* (gl. ur. Mate Ujević), Zagreb 1942.
Hrvatski biografski leksikon, sv. 2: *Bj – C* (gl. ur. Aleksandar Stipčević), Zagreb 1989.
Knez Pavle Karađorđević: kraljevski namesnik 1934-1941 (prir. Gojko Malović i Dušan Jončić), Beograd 2007. (katalog izložbe)
Petrinjski biografski leksikon (ur. Ivica Golec), Petrinja 1999.
Schneiderov fotografijski arhiv: hrvatski spomenici kulture i umjetnosti (prir. Đuro Vanđura, Borivoj Popovčak i Sanja Cvetnić), Zagreb 1999. (katalog izložbe)
SULJAGIĆ, Boris, *Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (1941 – 1945): arhivsko obavijesno pomagalo*, Zagreb 1995.
Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945. (gl. ur. Darko Stuparić), Zagreb 1997.

4. Članci u knjigama

ALEKSOV, Bojan, „Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti", u: Bojan ALEKSOV i Dragoljub JOVANOVIĆ, *Oltar i kruna*, Beograd 2003., 5–39.
ANTONOVSKI, Ivan, „Ustanak, formiranje i razvoj partizanskih vojnih formacija na području Siska i Banije 1941.", u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo, Ivan Jelić i Jozo Kovačević), Sisak 1974., 115–144.
BAKRAČ, Đuro i MRAKOVIĆ, Joco, „Prve oružane akcije na Baniji i organizovanje Gaćešinog logora 1941", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 231–238.
BARIĆ, Nikica, „Šibenik pod upravom NDH", u: *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića u povodu 80. godine života* (ur. Stjepan Matković), Zagreb 2005., 73–102.
BIONDICH, Mark, „Kontroverze u vezi s Katoličkom crkvom u Hrvatskoj u vrijeme rata 1941.–1945.", u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.: zbornik radova* (ur. Sabrina P. Ramet), Zagreb 2009., 131–166.
BJELAJAC, Slobodan, „Sjećanje na učešće naroda općine Glinski Trtnik u NOP-u", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 248–261.
BJELAJAC, Stanko, „Na području kotara Petrinja i Glina 1941.", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 214–230.
BOŽIĆ, Sofija, „Adam Pribićević (skica za psihološki portret ličnosti)", *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, knj. 5 (ur. Vasilije Krestić), Beograd 2004., 81–100.
COLNAR, Peter, „Kdo je pomagal izgnancem v Zagrebu?", u: *Izgnanci* (ur. Franc Šetinc), Ljubljana 1993., 301–303.
CVETKOVIĆ, Dragan, „Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske prema popisu Žrtve rata 1941–1945. iz 1946. godine. Analiza trenutnog stanja prema do sada izvršenoj reviziji", u: *Dijalog povjesničara – istoričara 6: Zagreb, 5.-7. listopada 2001.* (ur. Hans Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2002., 365–381.
CVITANOVIĆ, Đurđica, „Idejni nacrti za gradnju tipiziranih crkava u Vojnoj Krajini", u: *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave* (ur. Dragutin Pavličević), Zagreb 1984., 411–429.
CVITANOVIĆ, Đurđica, „Sakralna arhitektura – riznica umjetničke baštine glinskog kraja", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 499–503.
DAKIĆ, Mile, „Povezanost NOP-a Korduna i Banije 1941. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 351–355.
DAKIĆ, Mile, „Značaj Petrove Gore u Narodnooslobodilačkom ratu", u: *Simpozij o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10-13. studenog 1969.*, (gl. ur. Dušan Čalić), Zagreb 1972., 303–326.
DESPOT, Milan, „Glina 1941", u: *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotaram Pokuplja i Žumberka*, Karlovac 1971., 593–614.
DIMIĆ, Ljubodrag, „Srpski kulturni klub i preuređenje jugoslovenske države", u: *Dijalog povjesničara – istoričara 4: Pečuj, 20.-22. oktobra 2000.* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2001., 359–375.
DIZDAR, Zdravko, „Stradanje župe Hrvatski Čuntić tijekom Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća", u: *Osam stoljeća* Čuntića *1211. – 2011. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa*

održanog 19. studenoga 2011. u Hrvatskom Čuntiću (ur. Jakša Raguž, Hrvoje Kekez i Vladimir Krpan), Petrinja : Zagreb 2012., 179–296.

DOLINAR, France Martin, „Katoliška Cerkev v Sloveniji po drugi svetovni vojni", u: *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990* (ur. Drago Jančar), Ljubljana 1998., 222–233.

DREZGA, Branko, „Tito u Glini 1952. i 1967. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988.

DRAGOJEVIĆ, Mila i PAVLAKOVIĆ, Vjeran, „Serb and Croat Cooperation in the Discourse of Croatia's Commemorative Culture", u: *Srpsko-hrvatski odnosi – rešavanje otvorenih pitanja* (gl. ur. Darko Gavrilović), Petrovaradin 2012., 5–25.

ĐURIĆ, Ljuban, „Djelomični pregled aktivnosti omladine Banije u NOR-u od 1941. do 1945.", u: *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941–1948. Zbornik radova Simpozija održanog u Zagrebu 14. i 15. listopada 1971. u povodu 30. obljetnice ustanka naroda Jugoslavije*, Zagreb 1972., 158–177.

ĐURIĆ, Ljuban, „Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ u kotaru Glina do aprila 1941. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 149–158.

ĐURIĆ, Veljko Đ., „Prilozi za istoriju Srba u banovini Hrvatskoj 1939-1941. godine", u: *Dijalog povjesničara – istoričara 7: Beograd, 20.-22. septembra 2002.* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2002., 359–375.

FINCI, Žak, „O kontroli i ograničenju kretanja stanovništva", u: *Sarajevo u revoluciji*, sv. 2*: Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka* (ur. Nisim Albahari), Sarajevo 1977., 191–196.

FINKIELKRAUT, Alain, „Postoji li dužnost sjećanja?", u: *Dolazi glas s druge obale*, Zagreb 2003., 7–25.

GAĆEŠA, Đuro, „Ustaški zločin u Skakavcu", u: *Duga Resa: radovi iz dalje prošlosti, NOB-e i socijalističke izgradnje* (ur. Đuro Zatezalo), Karlovac 1986., 841–846.

GERŠKOVIĆ, Leon, „ZAVNOH u Glini 1944. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988.

GOLDSTEIN, Ivo, „Antisemitizam ustaškog pokreta", u: *Spomenica Ljube Bobana: 1933.-1994.* (ur. Mira Kolar-Dimitrijević), Zagreb 1996., 321–332.

GOLDSTEIN, Ivo, „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine", u: *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše), Ljubljana 2006., 595–605.

GOLDSTEIN, Ivo, „Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine: put u katastrofu", u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.: zbornik radova* (ur. Sabrina P. Ramet), Zagreb 2009., 29–41.

GROZDANIĆ, Milutin, „Revolucionarno-demokratski pokret prije rata i ustanak u Baniji i na Kordunu u jednom dijelu suvremene historiografije", u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo, Ivan Jelić i Jozo Kovačević), Sisak 1974.

HORVAT, Marjan, „Prepovedi in zaplembe tiskane besede v Sloveniji 1945-1990", u: *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990* (ur. Drago Jančar), Ljubljana 1998., 126–139.

IVEKOVIĆ, Mladen, „Jezovito svjedočanstvo", u: *Svjetlo Banije. Banija u Narodnooslobodilačkoj borbi: sjećanja i zapisi* (gl. ur. Dane Šijan), Zagreb 1972., 82–95.

JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata, „Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture", u: *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma* (ur. Lada Čale Feldman i Ines Prica), Zagreb 2006., 149–177.

JANJATOVIĆ, Bosiljka, „Sudski proces komunistima i njihovim simpatizerima iz Gline i okolice 1936. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988.

JAREB, Mario, „Hrvatska politička emigracija od 1928. do 1990. godine", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa što je održan u palači Matice hrvatske, 27-29. travnja 2004.* (ur. Ljubomir Antić), Zagreb 2006., 307–336.

JOKA, Mile, „U lipanjskim danima", u: *Svjetlo Banije. Banija u Narodnooslobodilačkoj borbi: sjećanja i zapisi* (gl. ur. Dane Šijan), Zagreb 1972., 113–116.

KARAULA, Željko, „'Naš vođa' – stvaranje kulta Vladka Mačeka", u: *110 godina Hrvatske seljačke stranke. Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem „110 godina Hrvatske seljačke stranke" održanog u Križevcima 11. i 12. travnja 2014.* (ur. Zorislav Lukić i Hrvoje Petrić), Zagreb : Križevci 2015., 149–164.

KISIĆ-KOLANOVIĆ, Nada, „Hrvatska historiografija o Drugom svjetskom ratu: metodologija i prijepori", u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa što je održan u palači Matice hrvatske, 27-29. travnja 2004.* (ur. Ljubomir Antić), Zagreb 2006., 235–250.

KISIĆ-KOLANOVIĆ, Nada, „Nova pravna misao na Kongresu pravnika antifašista Hrvatske u Glini 1944. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 374–381.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Trnoviti životni put đurđevačkoga političara Tome Jalžabetića (1852.-1937.)", u: *Đurđevečki zbornik: v povodu 70. obletnice življenja Đuke Tomerlina-Picoka* (gl. ur. Velimir Piškorec), Đurđevec 1996., 248–257.

KOLARIĆ, Juraj, „Maksimilijan Vrhovac 1787. – 1827.", u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb 1995., 427–445.

KOLJANIN, Milan, „Izbjeglice iz Gline u Srbiji 1941. – 1945.", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 365–368.

KOONZ, Claudia, „Između pamćenja i zaborava: Koncentracijski logori u njemačkom sjećanju", u: *Kultura pamćenja i historija* (ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda), Zagreb 2006., 285–312.

KORB, Alexander, „The Germans and the Ustaša massacrers. Syrmia 1942", u: *War in Twilight World. Partisan and Anti-partisan Warfare in Eastern Europe, 1939-1945* (ur. Ben Shepherd i Juliette Pattison), Basingstoke 2010., 210–232.

KRIVOKAPIĆ, Gordana, „Glina i glinski kraj na početku XX stoleća (1903–1914)", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 108–123.

KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ, Gordana, „Srbi u Hrvatskoj prema hrvatskoj državnoj ideji na prelomu 19. i 20. stoleća", u: *Dijalog povjesničara – istoričara 5: Herceg Novi, 2.-4. ožujka 2001.* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2002., 173–191.

KVATERNIK, Slavko, „Nezavisna Država Hrvatska i Pavelić. Sjećanja", u: *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika* (ur. Nada Kisić-Kolanović), Zagreb 1997.

LALOVIĆ, Pero, „Prva partijska konferencija VII udarne divizije", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988.

MANOSCHEK, Walter, „Partisanenkrieg und Genozid. Die Wehrmacht in Serbien 1941", u: *Die Wehrmacht im Rassenkrieg* (ur. Walter Manoschek), Wien 1996., 142–181.

MAROEVIĆ, Ivo, „Prostorni razvitak gradskog naselja Glina", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 432–438.

MATKOVIĆ, Stjepan, „Ljubo Leontić i njegovi politički pogledi", u: *Intelektualci i rat : 1939.-1947.: zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012.* (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 71–81.

MIJATOVIĆ, Anđelko, „Čuntićki župnik i gvardijan fra Honorije (Častimir) Marijan Herman (1914.–1990.), osuđenik na smrt i dugogodišnji politički zatvorenik u jugoslavenskome komunističkom sustavu", u: *Osam stoljeća* Čuntića *1211. – 2011. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 19. studenoga 2011. u Hrvatskom* Čuntiću (ur. Jakša Raguž, Hrvoje Kekez i Vladimir Krpan), Petrinja : Zagreb 2012., 297–351.

MILJANOVIĆ, Marko, „Bogorodičina crkva u Glini", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 504–511.

MILJANOVIĆ, Marko, „Crkveni spomenici", u: *Dvor na Uni: zbornik naučnih i publicističkih radova*, knj. 1: *Od prijeslavenskog doba do naših dana* (gl. ur. Mile Joka), Dvor na Uni 1991., 592–618.

MITIĆ, Dragan, „Moj rad u partijskoj organizaciji na području Beograda od maja do novembra 1941. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 362–364.

MITIĆ, Ranko, „Neka sjećanja s Banije", u: *Prva godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca Korduna, Gline, Like, Gorskoga kotara, Pokuplja i Žumberka* (ur. Đuro Zatezalo), Karlovac 1971.

MITIĆ, Ranko, „Političke prilike, razvitak i stvaranje organizacija KPH na području kotara Glina do aprila 1941. godine", u: *Djelatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja* (ur. Đuro Zatezalo), Karlovac 1969., 303–344.

MRKALJ, Igor, „Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927. – 1955.", u: *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: zbornik radova* (ur. Milan Radanović), Zagreb 2019., 379–440.

MRKALJ, Milan, „Društveno-ekonomski razvoj općine Glina u poslijeratnom razdoblju", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 453–460.

NORA, Pierre, „Između pamćenja i historije : problematika mjesta", u: *Kultura pamćenja i historija* (ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda), Zagreb 2006., 21–43.

OGRIZOVIĆ, Mihajlo, „Zemaljsko savjetovanje prosvjetnih radnika u Glini (21-23. VIII 1944)", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 412–414.

PAYNE, Stanley G., „Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi", u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.: zbornik radova* (ur. Sabrina P. Ramet), Zagreb 2009., 21–28.

PERIĆ, Ignjatije, „Ustaški zločin u Ivanović jarku", u: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu* (ur. Đuro Zatezalo), Karlovac 1988., 823–840.

PEŠKIR, Milan, „Na oslobođenom teritoriju Banije 1944. godine formirane su prve jedinice Narodne milicije u Hrvatskoj i Jugoslaviji", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 383–388.

PETROVIĆ, Mirko, „Projekat konkordata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Svete Stolice 1925. i uporedni konkordatski režimi", *Dijalog povjesničara – istoričara 2* (ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2000., 485–502.

PETROVIĆ, Nebojša, „Kolektivna sećanja i perspektive poslekonfliktne modernizacije. Sociopsihološko gledište" u: *Kultura sjećanja: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti: 1918* (ur. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević), Zagreb 2007., 93–107.

PETROVIĆ, Vladimir, „Koncept suočavanja sa prošlošću kao slepa mrlja savremene istoriografije – ka prevazilaženju raskoraka", u: *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti* (ur. Olga Manojlović Pintar) Beograd 2006., 253–265.

RADOJEVIĆ, Mira, „Srpsko-hrvatski spor oko Bosne i Hercegovine i Vojvodine u periodu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Jugoslavije", u: *Dijalog povjesničara – istoričara 2* (ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2000., 325–339.

REGAN, Krešimir, „Djelovanje Srpske pravoslavne crkve na području Banovine Hrvatske", u: *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja 2009. u Zagrebu* (ur. Tomislav Jonjić i Zlatko Matijević), Zagreb 2009., 249–278.

REGAN, Krešimir, „Ocjena sporazuma Cvetković–Maček i oficirskog puča 27. ožujka 1941.", u: *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije: zbornik radova s znanstvenog skupa održanoga u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 10. i 11. prosinca 2009.* (ur. Vijoleta Herman Kaurić), Zagreb 2011., 211–236.

REGAN, Krešimir, „Politička situacija u Dubrovačkom primorju uoči i nakon razgraničenja Banovine Hrvatske sa Zetskom banovinom", u: *Hrvatsko-crnogorski dodiri/crnogorsko–hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja: zbornik radova* (ur. Lovorka Čoralić), Zagreb 2009., 531–556.

ROKSANDIĆ, Drago, „Između imaginacije i realnosti. Prva banska regimenta u prvoj polovini 19. stoljeća", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 45–57.

ROKSANDIĆ, Drago, „Jugoslavenstvo prije Jugoslavije", u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (ur. Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken i Florian Biber), Beograd 2017., 27–54.

ROKSANDIĆ, Drago, „Nationale Konflikte in Titos Jugoslawien – Ein Tabu?", u: *Tabu und Geschichte* (ur. Peter Bettelheim i Robert Streibel), Wien 1994., 100–128.

ROKSANDIĆ, Drago, „Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): prostorne i vremenske logike nasilja", u: ISTI, *Historiografija u tranziciji*, Zagreb 2018., 161–201.

ROKSANDIĆ, Drago, „O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u jasenovačkom logoru, 1941. – 1945. godine", u: *Spomen područje / Memorial Site Jasenovac*, Jasenovac 2006., 72–93.

ROKSANDIĆ, Drago, „Spatial and temporal logics of violence. The Independent State of Croatia in the districts of Glina and Vrginmost (April 1941–January 1942)", u: *Mass Violence in Modern History: Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe* (ur. Xavier Bougarel, Hannes Grandits i Marija Vulesica), Abingdon, UK : New York 2019., 106–140.

ROKSANDIĆ, Drago, „Zagrebački list Glas Slovenaca, Hrvata i Srba: agens stvaranja jugoslavenske države 1918. godine", u: *Prvi svetski rat i slovenske književnosti* (ur. Stanislava Barać, Biljana Andonovka i Boban Đurić), Beograd 2021., 189–204.

ROKSANDIĆ, Đuro, Spisak žrtava fašističkog terora godine 1941. kotara Glina, u VUJASINOVIĆ, Branko i VIŠNJIĆ, Čedomir, *Glina 13. maja 1941.: u povodu 70. godišnjice ustaškog zločina,* Zagreb 2011., 91-156.

ROKSANDIĆ, Đuro, „Teror ustaša u glinskom kotaru 1941. godine", u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić,

Zlatko Čepo, Ivan Jelić i Jozo Kovačević), Sisak 1974., 812–842.
ROKSANDIĆ, Đuro, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945.", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 283–303.
SIROTKOVIĆ, Hodimir, „Državnopravni razvitak stare jugoslavenske države 1918. – 1941.", u: ISTI i MARGETIĆ, Lujo, *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb 1988., 213–319.
SUNDHAUSSEN, Holm, „Jugoslavija i njene države sljednice: Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija sjećanja i mitova", u: *Kultura pamćenja i historija* (ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda), Zagreb 2006., 241-284.
SUŽNJEVIĆ-MITIĆ, Mira, „'Seljačko kolo' u glinskom kotaru uoči II svjetskog rata", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 171–173.
ŠIMONČIĆ-BOBETKO, Zdenka, „Ekonomsko-socijalni razvoj glinskog kraja od 1918. do 1941. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 133–135.
ŠKILJAN, Filip, „Stanje objekata Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj", u: *Očuvanje i zaštita kulturno-istorijskog nasleđa Srbije u inostranstvu: zbornik radova s druge naučne konferencije s međunarodnim učešćem* (ur. Vidoje Golubović), Beograd 2010., 43–99.
ŠTEFANČIĆ, Dragan i KLOBUČAR, Stevo, „Društveno-političke prilike u Glini u godinama prije rata", u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo, Ivan Jelić i Jozo Kovačević), Sisak 1974., 416–455.
ŠTEFANČIĆ, Dragan i KLOBUČAR, Stevo, „Ustaški teror u Glini 1941. godine", u *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik* (ur. Katarina Babić, Bartol Biličić, Zlatko Čepo, Ivan Jelić i Jozo Kovačević), Sisak 1974., 843–868.
ŠTURM, Lovro, „O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v Sloveniji v obdobju 1945-1990", u: *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990* (ur. Drago Jančar), Ljubljana 1998., 65-112.
VEZMAR, Gojko i DUPALO, Adam, „Teror i prisilno pokrštavanje", u: *Dvor na Uni: zbornik naučnih i publicističkih radova*, knj. 1: *Od prijeslavenskog doba do naših dana* (gl. ur. Mile Joka), Dvor na Uni 1991., 328-337.
VOJAK, Danijel, „Počeci progona Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ili o inicijativi Križevaca o potrebi 'odstranjenja' Roma", u: *Zbornik radova: Druga međunarodna konferencija Holokaust nad Jevrejima, Romima i Srbima u Drugom svetskom ratu* (ur. Vojislav Vučinović), Beograd 2015., 43–51.
VOJAK, Danijel, „Suffering of the Bayash in Independent State of Croatia During World War II", u: *Boyash Studies: Researching „Our People"* (ur. Annemarie Sorescu-Marinković, Thede Kahl i Biljana Sikimić), Berlin 2021., 353–378.
VOJNOVIĆ, Milivoj, „Razvoj tjelesnog vježbanja i sporta u Glini do 1945. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 566–574.
VUKMANOVIĆ, Milan, „Neka pitanja privrednog i društvenog položaja sela i seljaštva u graničnim srezovima Bosanske krajine i Banije u godinama velike ekonomske krize do aprilskog rata", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 142–148.
VUKOBRATOVIĆ, Božo, „Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu 1941.", u: *Simpozij o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10. – 13. studenog 1969.* (ur. Dušan Čalić), Zagreb 1972., 341–362.
WERTHEIMER-BALETIĆ, Alica, „Stanovništvo općine Glina", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 425–431.
ZATEZALO, Đuro, „Razvoj i rad organizacija KPJ i organa narodne vlasti u kotaru Glina 1941-1945. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 197–213.
ZIMOLO, Anton, „Značenje Prvog kongresa liječnika narodnooslobodilačke fronte Hrvatske, otvorenog u Glini 24. veljače 1944. godine", u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća* (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina : Zagreb 1988., 389–396.

5. Članci u časopisima

BALTA, Ivan, „Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu", *Časopis za suvremenu povijest* 33/2001., br. 2, 387–408.
BARČOT, Tonko, „Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu 1939.–1941.", *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru* 48/2006., 667-702.
BARIĆ, Nikica, „General August Marić: životopis jednoga hrvatskog časnika", *Časopis za suvremenu povijest* 33/2001., br. 2, 355–385.
BARIĆ, Nikica, „Željeznički promet i njegova zaštita u NDH (1941-1945)", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 30/1997., 257–278.
BARTULIN, Nevenko, „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 39/2007., br. 1, 209–241.
BAŽDAR, Mirko, „Iz skupštinskih klupa o (ne)radu Skupštine", *Otadžbina* 2/septembar 1994., 27.
BIONDICH, Mark, „Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942", *The Slavonic and East European Review* 83/2005., br. 1, 71–116.
BLAŽEVIĆ, Robert i ALIJAGIĆ, Amina, „Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 31/2010., br. 1, 879-916.
BOBAN, Branka, „Shvaćanja Antuna i Stjepana Radića o mjestu i ulozi seljaštva u gospodarskom, društvenom i političkom životu", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 12/1979., 265–304.
BOBAN, Ljubo, „Sastanak Vlatka Mačeka s knezom Pavlom (u studenome 1936.) i Milanom Stojadinovićem (u siječnju 1937.)", *Časopis za suvremenu povijest* 2/1970., br. 2, 187–200.
BOŽIĆ, Sofija, „Hrvatsko pitanje i jugoslovenstvo na stranicama časopisa *Vidici* (1938–1940)", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 76/2010., 17–29.
BRČIĆ, Rafael, „O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine", *Prilozi* 9/1973., br. 1, 301–315.
BUCZYNSKI, Alexander, „Rimokatolička i Pravoslavna crkva u Vojnoj krajini (1740.–1868.)", *Povijesni prilozi* 12/1993., 39-96.
BUŠIĆ, Krešimir, „Odjeci uspostave Banovine Hrvatske u hrvatsko-bunjevačkoj javnosti", *Društvena istraživanja* 14/2005., br. 4–5 (78–79), 719–741.
CECELJA, Vilim, „Moja sjećanja na uzoritoga kardinala Stepinca, zagrebačkog nadbiskupa", *Hrvatska revija* 40/1990., br. 4, 700–702.

COLIĆ, Mladen, „Kopnena vojska domobranstva Nezavisne Države Hrvatske", *Vojnoistorijski glasnik* 2/1970., 169–230.
CVIJOVIĆ JAVORINA, Ivana, „Trijumf, trauma i ovladavnje prošlošću u radu Aleide Assmann", *Časopis za suvremenu povijest* 45/2013., br. 2, 345–369.
CVITANOVIĆ, Đurđica, „Bartol Felbinger i mogućnost njegova utjecaja na postbaroknu sakralnu arhitekturu Banije", *Radovi JAZU* II./1973., 141-156.
CVITANOVIĆ, Đurđica, „Parohijska crkva Svetoga Nikole u Karlovcu i njezin graditelj Josip Stiller", *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 10/1974., 141-184.
CVITANOVIĆ, Đurđica i dr., „Sveti Lovro – spomenik niknuo iz pepela", *Petrinjski zbornik za povijest i obnovu zavičaja* 2/1999., 23-48.
DIZDAR, Zdravko, „Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata 1941–1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 22/1990., br. 1-2, 80–110.
ĐURIĆ, Ljuban, „Zašto je raseljen i uništen Zrinj?", *Prosvjeta* 18/2013., 214-238.
FINKIELKRAUT, Alain, TODOROV, Tzvetan i MARIENSTRAS, Richard, „O dobroj uporabi sjećanja – razgovor", *Europski glasnik* 5/2010., 177–189.
GOLEC, Ivica, „Banska krajina u djelima svećenika Josipa Marića (1807.–1883.) i Pavla Lebera (1844.–1919.)", *Croatica Christiana Periodica* 30/2006., br. 57, 155-176.
„Gračaničke žrtve", *Otadžbina* 5/maj 1995., 69.
GRLICA, George, „Odessa in 1917. from a Croatian Perspective", *Journal of Croatian Studies* XXXVIII/1997., 3–114.
GUMZ, Jonathan E., „German Counterinsurgency Policy in Independent Croatia, 1941-1944", *The Historian* 33/1998., br. 46, 1-16.
GUMZ, Jonathan E., „*Wehrmacht* Perceptions of Mass Violence in Croatia 1941-1942", *Historical Journal* 44/2001., br. 4, 1015-1038.
HEĐBELI, Živana, „Ponova – arhivsko gradivo Ureda za podržavljeni imetak Nezavisne Države Hrvatske", *Prosvjeta* 6/2001., 511–521.
HEFELE, Ferdo, „Koritari", *Vienac* 22/1980., br. 46, 742-743.
HERVÉ, Laurière i LAVERGNE, Bernard, „Genocide in the Puppet 'State' of Croatia", *Contemporary Review* 224/1974., br. 1301, 291-299.
History and Memory 9/1997., br. 1-2. (*Passing into History: Nazism and the Holocaust beyond Memory – In Honor of Saul Friedlander on His Sixty- Fift Birthday*)
HODSON, Randy, SEKULIĆ, Duško i MASSEY, Garth, „National Tolerance in the Former Yugoslavia", *American Journal of Sociology* 99/1994., 1534–1558.
HOFFMAN CURTIUS, Kathrin i NORMI-SCHUMERS, Susan, „Memorials for the Dachau Concentration Camp", *Oxford Art Journal* 21/1998., 21-44.
HORVAT, Zorislav, „Stanje katoličkih sakralnih građevina – spomenika kulture na Banovini nakon 'Oluje' – kratak pregled", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 24-25/1998. – 1999., 57–75.
„Humanost", *Otadžbina* 3/januar 1995., 50.
„In memoram/Kozara i Banija krvlju povezane/časni oficir Ratko Rapajić", *Otadžbina* 3/januar 1995., 28.
„Izjava Ljubana Jednaka", *Otadžbina* 3/januar 1995., 30–31.
JANJATOVIĆ, Bosiljka, „Progoni triju političkih grupacija u Hrvatskoj (1918-1921)", *Historijski zbornik* XLV/1992., br. 1, 89–104.
JANJETOVIĆ, Zoran, „27. ožujak 1941.: uzroci, akteri, ideologija, posljedice", *Časopis za suvremenu povijest* 38/2006., br. 3, 1013–1029.
JAREB, Mario, „Da li su Hrvati postali Goti? Odnos ustaša i vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema neslavenskim teorijama o podrijetlu Hrvata", *Časopis za suvremenu povijest* 40/2008., br. 3, 869–882.
JAREB, Mario, „Problematika Nezavisne Države Hrvatske u povijesnoj literaturi od 1990. do 1995. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 28/1996., br. 1-2, 199–215.
JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, „Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata. Prilog građi o četničkim udruženjima u Savskoj banovini 1934–1936", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 21/1988., br. 1, 145–232.
JELIĆ BUTIĆ, Fikreta i JELIĆ, Ivan, „Prilozi proučavanju historije NDH u razdoblju 1942 – 1943. godine", *Putovi revolucije* I/1963., br. 1-2, 339–356.
„Jezivo svjedočanstvo Ljubana Jednaka o Glini", *Prosvjeta* 584–585/1969., 6–8.
JOVIĆ, Gordana, „Prota Nikola Ercegovac (ili o mestima sećanja u Glini i na Baniji)", *Prosvjeta* XV/2010., 209–217.
KARAKAŠ OBRADOV, Marica, „Migracije Slovencev na hrvaško območje v drugi svetovni vojni (izseljevanje in izgnanstvo)", *Prispevki za novejšo zgodovino* 52/2012., br. 2, 139–174.
KARAKAŠ OBRADOV, Marica, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske 1941.", *Časopis za suvremenu povijest* 43/2011., br. 3, 801–826.
KARGE, Heike, „Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia", *European Review of History* 16/2009., 49–62.
KASAPOVIĆ, Mirjana, „Genocid u NDH: Umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina", *Politička misao* 55/2018., br. 1, 7–32.
KISIĆ-KOLANOVIĆ, Nada, „Povijest NDH kao predmet istraživanja", *Časopis za suvremenu povijest* 34/2002., br. 3, 679–712.
KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Prepiska Stjepana Radića i Seljačke internacionale u Moskvi 1924. godine. Prilog građi za povijest Hrvatske republikanske seljačke stranke", *Časopis za suvremenu povijest* 4/1972., br. 1, 148–164.
KOLARIĆ, Juraj, „Alojzije Stepinac i pravoslavlje", *Croatica Christina Periodica* 22/1998., br. 41, 161–176.
KOLJANIN, Milan, „Ideologija i politika uništenja Srba u NDH", *Vojnoistorijski glasnik* 1/2011., 66–91.
KORAĆ, Milan, „Polit-ekonomska pozicija Opštine Glina", *Otadžbina* 2/septembar 1994., 31–32.
KORB, Alexander, „Dissimilation, Assimilation, and the Unmixing of Peoples. A network of German and Southeastern European scholars working for a new ethnopolitical order of Southeastern Europe, 1919-1945", *Transactions of the Royal Historical Society* 24/2014., br. 12, 183-203.
KOVAČIĆ, Davor, „Kazneno zakonodavstvo i sustav kaznionica i odgojnih zavoda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", *Scrinia Slavonica* 8/2008., 280–300.
KOŽUL, Stjepan, „Janko Vedrina (*Marija Bistrica, 25.9.1904. – †Bučica, 8.8.1935.)", *Milosti puna. Glasilo Svetišta Majke Božje Bistričke* XXI/2015., br. 55-56, 46–57.
KOŽUL, Stjepan, „Prvi svećenici žrtve u Zagrebačkoj nadbiskupiji godine 1935.", *Tkalčić. Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije* 1/1997., 299–318.
KRIŠTO, Jure, „Vjerski prijelazi u NDH – primjer Šibenske biskupije", *Časopis za suvremenu povijest* 29/1997., br. 2, 235–248.
KRIZMAN, Bogdan, „Osvrt na biografiju Vlatka Mačeka", *Jugoslavenski istorijski časopis* 2/1964., 62–70.

LAGROU, Pieter, „Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945–1965", *Past & Present* 154/1997., 181–222.
LAJNERT, Siniša, „Ustroj Hrvatskih državnih željeznica (1941–1945)", *Arhivski vjesnik* 46/2003., br. 1, 101–129.
LAMBRICHS, Louis, „Genocid, poricanje i ponavljanje u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni. Međunarodna pravda pred svojim odgovornostima", *Europski glasnik* XIII/2008., br. 13, 7–19.
LEČEK, Suzana, „Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu 1936. – 1939.", *Časopis za suvremenu povijest* 40/2008., br. 3, 999–1032.
LEČEK, Suzana, „Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke i njegov kotar – primjer osječkog odvjetnika Stjepana Hefera", *Scrinia sclavonica* 8/2008., 189–240.
LEČEK, Suzana, „Slavonski Brod i uspostava Banovine Hrvatske 1939.", *Scrinia slavonica* 5/2005., 229–253.
LENGEL-KRIZMAN, Narcisa, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941–1945", *Časopis za suvremenu povijest* 18/1986., br. 1, 29–42.
LINTA, Miodrag, „Vlada Milana Stojadinovića 1935–1936. i Srbi u Hrvatskoj", *Prosvjeta* 2/1997., 168–192.
LISAC, Andrija-Ljubomir, „Deportacije Srba iz Hrvatske 1941. godine", *Historijski zbornik* 1–4/1956., 125–145.
LUETIĆ, Tihana, „Studentska mladež u Narodnom pokretu 1903. godine", *Cris* XV./2013., br. 1, 55.
MARKOVIĆ, Saša i BESERMENJI, Snežana, „Odnos Srpskog kulturnog kluba prema strukturi stanovništva Vojvodine", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 131/2010., 329–337.
MARKOVINA, Dragan, „Kultura sjećanja u Splitu: genomen dvadesetog stoljeća", *Kulturna baština* 38/2012., 65–88.
MARTINOVIĆ, Boro, „Istorijsko pamćenje", *Otadžbina* 5/maj 1995., 51–55.
MATAS, Mate, „Banovina: Demografski razvoj i problemi nerazvijenog dijela Hrvatske", *Hrvatski geografski glasnik* 66/2004., br. 2, 47–68.
MATICKA, Marijan, „O istraživanju povijesti Nezavisne Države Hrvatske", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 28/1995., 254–257.
MATKOVIĆ, Hrvoje, „Bosansko-hercegovački muslimani u programu ustaške emigracije i politici Nezavisne Države Hrvatske", *Časopis za suvremenu povijest* 38/2006., br. 3, 1031–1037.
MATKOVIĆ, Hrvoje, „Stjepan Radić i Hrvatski blok", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 32–33/1999. – 2000., 267–276.
MILETIĆ, Drago, „Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 22–23/1996. – 1997., 127–151.
MILIĆ, Milenko, „Plansko i nasilno raseljavanje Jugoslovena tokom drugog svetskog rata", *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo* XI/1964., 412–432.
MILJANOVIĆ, Marko, „Crkva sv. Spiridona u Petrinji", *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 20/1984., 237–255.
MIROŠEVIĆ, Franko, „Političko opredjeljivanje birača kotara Dubrovnik 1931. – 1940.", *Časopis za suvremenu povijest* 43/2011., br. 1, 137–154.
MRKALJ, Igor, „Čuvari Jadrana u Glini", *Prosvjeta* 143/2018., 29–37.
MRKALJ, Igor, „Josif Runjanin i 'Lijepa naša': činjenice i interpretacije", *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme* 3/2020., br. 1, 7–117.
MRKALJ, Igor, „Kralj Aleksandar u Glini 1931.: slikovni izvori za povijest banijskog gradića", *Prosvjeta* 148/2019., 32–34.
MRKALJ, Igor, „Mamac za smrt. Kako je učiteljica Kordunaše umjesto na pokrštavanje odvela na pokolj", *Prosvjeta* 132–133/2016., 50–52.
MRKALJ, Igor, „Od logora do oslobođenja. Prilozi za biografiju dr. Čede Rajačića", *Prosvjeta* 146–147/2018., 36.
MRKALJ, Igor, „Pred Zemaljskom komisijom: ustaški zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi u iskazima glinskih Hrvata i mjesnog župnika Franca Žužeka", *Prosvjeta* 21/2017., 163–313.
MRKALJ, Igor, „Sjećanje na pokolj u Glini", *Prosvjeta* 134/2016., 52–53.
MRKALJ, Igor, „Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927. – 1955.", *Tragovi* 1/2018., br. 1, 124–165.
NIKOLAJEVIĆ, Ljiljana, „Nacrti sakralnih objekata u Vojnoj Krajini", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 11/1987., 209–230.
„Osnivačka skupština Ogranka Seljačkog kola u Obljaju, srez glinski", *Kalendar Seljačko kolo 1939.*, Zagreb 1939., 79.
PAVLOVIĆ, Đuro, „Narodni heroj Josip Engel, tvorac prve tajne radiostanice za NOB", *Jevrejski almanah* 1957./1958., 122–128.
„Petar Krnjaić", *Otadžbina* 5/maj 1995., 12–13.
PETROVIĆ-ŠTEGER, Maja, „Anatomizacija konflikta i telesnih ostataka kao strategija izmirenja?", *Reč* 76/2008., 119–151.
PJEVALICA, Marina, „Ubijali iza večere, maljem, uz muziku", *Otadžbina* 5/maj 1995., 41.
„Plačeš li … ili junake zavjetuješ", *Otadžbina* 5/maj 1995., 81.
POJIĆ, Milan, „Što se zbilo u Banskom Grabovcu 1941.", *Vojna povijest* 4/2011., 26–27.
„Pravo odvjetovanja", *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu* XXXVIII/1912., br. 2–3, 285.
PUK, Mirko, „Ante Starčević i Židovi", *Nezavisnost* (Bjelovar), god. I, br. 15, 4. V. 1938., 1.
PUK, Mirko, „Reforma u oblasti pravosudja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", *Hrvatsko-talijanska smotra* 2/1942., br. 5, 109–112.
RAMET, Sabrina Petra, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji", *Časopis za suvremenu povijest* 43/2011., br. 1, 137–154.
REBOK, Juraj, „Sjećanje na neke ljude i događaje iz NDH" (prir. i bilješkama popratila Benedikta Zelić-Bučan), *Marulić: hrvatska književna revija* 33/2000., br. 2, 289–294.
REBOK, Juraj, „Sjećanje na neke ljude i događaje iz NDH II.", *Marulić: hrvatska književna revija* 33/2000., br. 3, 526–537.
REGAN, Krešimir, „Djelovanje Jugoslavenske nacionalne stranke u Banovini Hrvatskoj", *Kolo: časopis Matice hrvatske* 4/2007., 108–125.
REGAN, Krešimir, „Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice u doba Banovine Hrvatske (1939–1941)", *Studia lexicographica* 1/2007., br. 1, 217–254.
REGAN, Krešimir, „Kraljevina Hrvatska i Tomislav II.", *Državnost: časopis za politiku, znanost, kulturu i gospodarstvo* 3/1999., 63–79.
REGAN, Krešimir, „Političko djelovanje Krajine u Banovini Hrvatskoj", *Historijski zbornik* 60/2007., 179–213.
REGAN, Krešimir, „Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska", *Časopis za suvremenu povijest* 40/2008., br. 2, 397–424.
REGAN, Krešimir, „The Serbina Orthodox Church and Croatian independence – Activity in the Banate of Croatia", *Review of Croatian History* 6/2010., br. 1, 85–104.
RICOEUR, Paul, „Pamćenje, povijest, zaborav" (s francuskog prevela Ita Kovač), *Europski glasnik* 11/2006., 799–807.
ROKSANDIĆ, Drago, „Adam Borojević (1825. – 1900.), nepoznati spisatelj", *Prosvjeta* 12/2007., 185–220.

ROKSANDIĆ, Drago, „Europa i njene višestruke jugoistočne granice. Problemi i pristupi 'Zapadnom Balkanu'", *Humanističke studije* 9/2021., 71–82.
SCHNEIDER, Artur, „Popisivanje i fotografsko snimanje umjetničkih spomenika godine 1939.", *Ljetopis JAZU za godinu 1938./1939.* 52/1940., 171–186.
„SKD 'Sava Mrkalj' državno pastorče", *Otadžbina* 4/mart 1995., 34.
SOBOLEVSKI, Mihael, „Organizacija i djelovanje ogranaka 'Seljačkog kola' u kotarevima Ogulin i Vrbovsko od 1937. do 1941.", *Časopis za suvremenu povijest* 38/2006., br. 3, 967–982.
SPEHNJAK, Katarina, „Neki problemi povijesnog razvitka Narodnog fronta/Socijalističkog saveza u Jugoslaviji 1935-1978.", *Časopis za suvremenu povijest* 15/1983., br. 1, 27–54.
SREMIĆ, Marko „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.", *Državnost: časopis za politiku, znanost, kulturu i gospodarstvo* 3/1997., 351–362.
SRPAK, Nikolina, „Kazneno pravo u doba NDH 1941. – 1945.", *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* 13/2006., br. 2, 1117–1144.
STAMBOLIJA, Veljko, „Glina – Krajiška Atina", *Otadžbina* 1/jul 1994., 34–35.
STAMBOLIJA, Veljko, „Međunarodno političko posredovanje", *Otadžbina* 4/mart 1995., 3.
STAMBOLIJA, Veljko, „Predsjednik RSK Mile Martić u Glini", *Otadžbina* 3/januar 1995., 27.
STAMBOLIJA, Veljko, „Snažni su samo oni koji ne zaboravljaju", *Otadžbina* 5/maj 1995., 3.
„Stepinac in the Light of Documents", *Review of International Affairs* IV/1953., br. 1, 15.
SUNDHAUSSEN, Holm, „Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u 'Nezavisnoj Državi Hrvatskoj' 1941–1945", *Vojnoistorijski glasnik* 23/1972., br. 2, 89–131.
„Svi Srbi u jednoj državi – srpskoj", *Otadžbina* 1/jul 1994., 26.
„Svijeće nisu htjele da gore", *Otadžbina* 3/januar 1995., 32–34.
ŠANJEK, Franjo, „Stav Crkve u Hrvata prema totalitarizmima XX. stoljeća", *Obnovljeni život* 51/1996., br. 1-2, 137-148.
ŠIMUNOVIĆ, Biljana, „Nacionalna misija Matice srpske u vreme stvaranja Banovine Hrvatske", *Zbornik Matice srpske za istoriju* 59–60/1999., 125–137.
ŠKILJAN, Filip, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba Hrvatske 1941. godine", *Stanovništvo* 50/2012., br. 2, 1-34.
ŠKILJAN, Filip, „Prisilno iseljavanje Srba iz Moslavine 1941.", *Historijski zbornik* LXV/2012., br. 1, 149–169.
ŠKILJAN, Filip, „Prisilno iseljavanje Srba iz Podravine i Kalničkog prigorja u ljeto i ranu jesen 1941. godine", *Cris* XIV/2012., br. 1, 342–364.
ŠKILJAN, Filip, „Progon Srba iz Zagreba i oduzimanje srpske imovine 1941. godine", *Tokovi istorije* 1/2013., 85–115.
ŠPORER, Dragutin, „Stvaranje i propast vojske NDH", *Hrvatska zora* 96-97-98/1961. - 1962., [?].
TUROPOLJAC, Đuro, „Aktualnosti iz stranačkog života", *Otadžbina* 1/jul 1994., 43.
VOJAK, Danijel, „Djelovanje Hrvatske seljačke zaštite na samoborskom području za vrijeme Banovine Hrvatske, 1939. – 1941.", *Kaj* LI/2018., br. 1–2, 131–146.
VOJAK, Danijel, „'Anketa o kolonizaciji cigana' ili pokušaj koloniziranja Roma u Savskoj banovini", *Časopis za suvremenu povijest* 48/2016., br. 2, 431–458.
VOJAK, Danijel, „Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske", *Migracijske i etničke teme* 20/2004., br. 4, 447–476.
VOJAK, Danijel, „Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva na području banske Hrvatske, 1873. – 1918.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 27/2005., 145–162.
VOLF, Miroslav, „Sjećanje, spasenje i prokletstvo", *Kultura mira* 2005., 44–49. (posebno izdanje: *Suočavanje s prošlošću*)
VRGA, Boris, „Olga Peleš-Krnic", *Prosvjeta* XX/2015., 318–328.
VUJASINOVIĆ, Branko, „Obrtnici Petrinje i Gline krajem XIX. stoljeća", *Petrinjski zbornik za povijest i obnovu zavičaja* V-VI/2003., 190-197.
„Zaključak IV SO Glina o mogućnosti razmještaja mirovnih snaga UN-a na području opštine Glina, od 29. II. 1992.", *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina), br. 6, mart 1992., 9.
„Zanimljiv kulturni događaj", *Otadžbina* 4/mart 1995., 42.
ZELIĆ, Benedikta, „Sjećanje na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske", *Marulić: hrvatska književna revija* 24/1991., br. 6, 711–741.
ZORIĆ, Vukašin, „Ljuban Jednak (1916 – 1997). In memoriam", *Prosvjeta* 4/1997., br. 25, 30–31.
ŽALAR, Alojzij, „Sejali smo v solzah. Spomini duhovnika izgnanca", *Nova pot: glasilo Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov SRS* XV/avgust 1963., št. 5–7, 314.
ŽERJAVIĆ, Vladimir, „Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću", *Časopis za suvremenu povijest* 27/1995., br. 3, 543–560.

IV. MREŽNE STRANICE

AKMADŽA, Miroslav, „Katolička crkva u monarhističkoj Jugoslaviji", *Alfa portal* (www.alfaportal.hr /pristup 14. 1. 2016./)

„Crkveni kalendar za 1941. godinu", *Mikro knjiga* (http://www.mikroknjiga.rs/pravoslavlje/index.php?q=kalendar&godina=1941&mesec=08&gome=194108 /pristup 11. 6. 2022./)

GABELICA, Ivan, „Blaženi Alojzije Stepinac u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" (http://shp.bizhat.com/A.Stepinac1.html /pristup 19. 2. 2017./)

Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac (https://www.jusp-jasenovac.hr/)

MATIJEVIĆ, Jelena, „Evo ko je čovek kojeg je patrijarh Pavle poljubio u ruku: Ljuban Jednak svedok ustaškog pokolja u glinskoj crkvi", *Novosti* (Zagreb), 19. VII. 2021. (https://www.novosti.rs/drustvo/vesti/1018385/evo-covek-kojeg-patrijarh-pavle-poljubio-ruku-ljuban-jednak-svedok-ustaskog-pokolja-glinskoj-crkvi-foto /pristup 14. 7. 2022./)

MRKALJ, Igor, „1941. u Glini. Povijesni izvori o rušenju glinske Bogorodičine crkve", *Prosvjeta*, april 2019. (http://casopis.skd-prosvjeta.hr/1941-u-glini/ /pristup 7. 7. 2022./)

MRKALJ, Igor, „Kako su rušili zajednicu", *Novosti* (Zagreb), 21. VIII. 2017. (https://www.portalnovosti.com/kako-su-rusili-zajednicu /pristup 7. 7. 2022./)

MRKALJ, Igor, „Mislio sam samo kako da se spasim", *Prosvjeta*, novembar 2016. (https://casopis.skd-prosvjeta.hr/mislio-sam-samo-kako-da-se-spasim/ /pristup 8. 6. 2022./)

PAVLAKOVIĆ, Vjeran, „The Independent Democratic Party and Antifascism 1936-1939", *Academia.edu* (https://www.academia.edu/855530/The_Independent_Democratic_Party_and_Antifascism_1936-1939 /pristup 15. 9. 2014./)

PAVLOVIĆ, Mario, „Drugi svjetski rat", *Vojna povijest*, 24. V. 2014. (https://vojnapovijest.vecernji.hr/vojna-povijest/pocasni-bleiburski-vod-postavio-sliku-na-nadgrobni-spomenik-generala-hos-a-i-ustaskog-pukovnika-tomislava-rolfa-na-vojnickom-groblju-u-austrijskom-volkermarktu-940996 /pristup 6. 9. 2021./)

Popis stanovništva 1991. Stanovništvo prema mjestu rođenja, narodnosti i spolu (po županijama) (http://www.dzs. hr/)

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001. (http://www.dzs. hr/)

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. (https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/censuslogo.htm)

Popis stanovništva SR Hrvatske 1981. (http://www.dzs. hr/)

„Premnitz", *Wikipedia* (https://de.wikipedia.org/wiki/Premnitz /pristup 3. 5. 2022./)

„Umberto Eco: Vječni fašizam – četrnaest načina gledanja na crnokošuljaše", *Hrvatski povijesni portal* (https://povijest.net/2018/?p=632 /pristup 13. 7. 2022./)

„Ustaška vojnica", *Wikipedija* (https://hr.wikipedia.org/wiki/Usta%C5%A1ka_vojnica /pristup 9. 6. 2022./)

„Viktor Pavičić", *Wikipedija* (https://hr.wikipedia.org/wiki/Viktor_Pavi%C4%8Di%C4%87 /pristup 29. 8. 2021./)

VUKOVIĆ, Tomislav, „Manipuliranje fotografijama u formiranju javnoga mnijenja", *Glas koncila* (Zagreb), god. XLVIII, br. 6, 8. II. 2009. (https://issuu.com/glaskonc/docs/feljton_2009_06/1)

VUKOVIĆ, Tomislav, „'Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini' – povijesni događaj ili mit?", *Glas koncila* (Zagreb), god. XLV, br. 35–53, 27. VIII. – Božića 2006. (https://issuu.com/glaskonc/docs/feljton_2006_35)

„Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države", *PROPISI.com* (http://propisi.com/zakon-o-krivicnim-delima-protiv-naroda-i-drave.html /pristup 3. 5. 2022./)

KAZALA

PRIREDILI:
Ilija Ranić
Milorad Kondić

https://doi.org/10.17234/9789533792972.54

KAZALO OSOBNIH IMENA

A

Aćimović, Milan, 209-10
Adžić, Blagoje, 570
Adžija, Nikola, 253
Agičić, Damir, 18
Agras, Juraj, 399
Aimone di Savoia Aosta, 496-7
Alagović, Aleksandar, 168
Alagović, Antun, 168
Aleksandar I. Karađorđević, 28, 55-6, 74, 124, 253, 281, 329-30, 332, 340, 372, 451, 495, 679
Aluga, Stevo, 148
Ambrosio, Vittorio, 208, 404, 473, 476, 497, 499-500
Ančić, Joso, 686
Anfuso, Filippo, 496
Angjelinović, Grga, 250
Antolović, Imbro, 145
Antoš, Albert, 155
Anušić, Anđelko, 565
Aralica, Đuro, 36, 158, 228-9, 233, 243-5, 291, 423-4, 426, 435, 601
Arbutina, Đuro, 684
Arbutina, Nikola, 127
Arbutina, obitelj, 380
Arbutina, Simo, 117
Artuković, Andrija, 218, 226, 286, 293, 420, 454, 553, 557, 633
Assmann, Aleida, 32-4, 36
Assmann, Jan, 32
Atanasije, zahumsko-hercegovački vladika, 570, 575
Auersperg, general, 165
Augustinčić, Antun, 531, 533, 554-5, 562-3, 574-6, 585

B

Babić, Adam, 128, 143
Babić, Dušan, 129, 143
Babić, Đuro, 129, 143
Babić, Marko Ivana, 145
Babić, Marko Marka, 126, 136, 145
Babić, Milan, 570, 572
Babić, Mile, 143
Babić, Nikola, 129, 143
Baburić, Tomo, 55, 57
Bačak, Luka, 584, 653
Bačak, Milena, 653
Baćani, Dragutin, 399
Bader, Paul, 482, 487
Badrić, Jovan, 54
Badrić, Jovo, 126, 144
Badrić, Mojsije, 126, 144
Badrić, Stevan, 56, 58
Badrić, Vasilije, 63
Baić, Dušan, 186, 423-4, 426
Bajić, Ilija, 144
Bajić, Stojan, 618, 624, 627, 632, 634, 637, 642
Bakarić, Vladimir, 517-8, 531
Bakić, Adam, 148
Bakić, Dragan, ml., 225
Bakić, Dragan, st., 225, 230, 352, 604
Bakrač, Adam, 147
Bakrač, Dušan, 149
Bakrač, Đuro, 149, 683, 688
Bakrač, Tanasije, 149
Bakšić, Antun, 600
Bakšić, Mate, 240, 243, 600
Bakšić, Milan, 589
Balley, Emanuel, 313
Baltić, Branko, 142
Baltić, Jovan, 142
Baltić, Luka, 151
Baltić, Milutin, 140, 143, 149, 526-7, 529, 531-2, 553, 555-6, 663, 675
Baltić, Mirko, 142
Baltić, Nikola, 127, 142
Baltić, Živko, 142
Baljak, Dmitar, 126
Banović, Ivan Janka, 147
Banjanin, Jovan, 250
Barčot, Tonko, 101-2, 109
Barić, Zlata, 603, 612
Barić, Nikica, 406
Bastajić, Pavle, 694
Batušić, Janko, 329, 339
Baždar, Bosiljka, 567
Baždar, Jovo, 145
Baždar, Rade, 69
Baždar, Ranko, 143
Bećković, Matija, 570
Bednjanec, Slavko, 421
Bednjanec, Vladimir, 419-20, 422
Begović, Milan, 126
Beisner, Wilhelm, 206
Bekić, Ljubica, 436
Belajac, Ivan, 65
Belajec, Janko, 51, 58, 113, 116, 336
Belinić, Marko, 531
Belošević, Stjepan, 116
Beljan, Josip, 366
Benigar, Aleksa, 710
Berberović, Hilmija, 27, 214, 227-8, 231-2, 241, 244-6, 555, 557
Bergholz, Max, 536
Berković, Zvonimir, 28-9
Bernardić, Mijo, 65
Bešlić, Sava, 334
Bićanić, Rudolf, 112, 281
Bijelić, Adam, 352
Bijelić, Damjan, 64
Bijelić, Ilija, 146
Bijelić, Živko, 127
Bila, Stanko, 69
Bismarck, Otto von, 280
Bižal, Petar, 326, 328
Bjelajac, Mira, 680
Bjelajac, Slobodan, 684, 687-8
Bjelajac, Stanko, 149, 522, 531-2, 555, 663, 665, 675, 680, 684, 687-8
Blašić, Albin, 228, 245, 286
Blažević, Jakov, 531, 555
Bljajić, Darinka, 288
Boban, Rafael, 415
Boban, Ljubo, 109, 267
Bocarić, Anastas, 174
Bogdanić, Savo, 685
Bogdanović, Bogdan, 529
Bogović, Milan, 147
Bogunović, Boško, 544-5
Bogunović, Nikanor, 565, 575
Böhme, Franz, 482
Bollé, Herman, 171
Boneta, Petar, 117
Borak, Hadrijan, 383, 385
Boras, Damir, 11, 18, 22, 605

Borčić, Čedo, 670
Borić, Đuro, 442
Borić, Đuro Steve, 443
Borić, Josip (Joso), 68, 136, 673-4
Borić, Josip Ivana, 145
Borić, Jovo Mile, 443
Borić, Jovo Steve, 443
Borić, Kata, 440
Borić, Milan Steve, 443
Borić, Marko, 444
Borić, Mirko, 441, 443
Borić, Stevo, 442
Borić, Vladimir Mile, 443
Borković, Filip, 441
Borojević, Adam, 173
Borojević, Jovan, 220
Borojević, Ljubica, 40, 260, 287, 292
Borojević, Slavko, 232
Bosiljevac, Franjo, 56
Bosiljevac, Marija, ud. Mirković, 343
Božić, Dušanka, 143
Božurić, Stjepan, 65
Brajković, Đuro, 399
Bralić, Dragica, 376
Branković, Jovica, 141
Branković, Pero, 141
Branković, Ćiro, 126, 141
Branković, Stevan, 56, 58, 70, 83, 93, 329
Branjug, Juraj, 165
Bratušek, Franc, 279, 283, 289
Brdarić, općinski stražar, 126
Breški, Bruno, 155, 381
Brezović, Nikola, 269
Brgles, Branimir, 20
Britvić, Ivan, 196
Brkić, Dušan, 129, 147, 516-9, 521, 529, 533
Brkić, Franjo, 62, 65, 78
Brkić, Marko, 127, 148
Brkić, Miloš, 603, 614
Brkić, Milja, 687
Brkić, Stevan, 146
Brkić, Stevo, 603, 614
Brkić, Veljko, 127
Brleković, Braco, 127
Brnad, Ivan, 688
Brodarac, Đuro, 586
Brodarec, Ivo, 150, 667
Brodarić, Stjepan, 147
Broszat, Martin, 481
Broz Tito, Josip, 100, 121, 150, 212-3, 232, 250, 509, 511, 514, 515-19, 521, 523, 527-33, 551-2, 553, 558, 693, 695, 698
Bubalo, Vladimir, 126, 348
Buć, Stjepan, 335, 342
Budak, Janko, 221-2, 231, 243, 621, 687
Budak, Mile, 61, 256, 267-8, 282, 286, 288, 335-6, 342, 374, 451, 497
Budisavljević, Bude, 106
Budisavljević, Diana, 27
Budisavljević, Srđan, 55-7, 68, 98, 100-2, 107, 109
Bui, Boris, 21
Bulajić, Milan, 232, 291
Bulat, Branko, 127
Bulat, Milan, 144
Bulat, Mojsije, 144
Bulat, Petar, 547
Bulat, Rade, 149, 154, 158, 212, 232, 366, 663
Bulat, Vladimir, 117
Bumbaš, Janko, 68
Bunčić, Đuro „Bracan", 129, 147
Bunčić, Janko, 64
Bunčić, Milkan, 147
Bunčić, Miloš, 64-5
Bunčić, Petar, 65
Burić, Cvjetko, 55
Burić, Ivo, 228
Butorac, Anka, 134
Butorac, Franjo, 622, 629, 635, 643
Butorac, Mile, 55

C

Carnelutti, Amadeo, 89
Casertano, Raffaele, 497-9, 502
Cavallero, general, 500
Cecelja, Vilim, 335, 341
Cerovski, Božidar, 210, 259, 283, 453
Cestarić, Ivan, 424, 426
Cestarić, Marko, 424-31
Cestarić, Petar, 62, 65
Cetol (Cetula), Đuro, 168, 179
Cetol, Bonifacije, 179, 186
Churchill, Winston, 510
Ciano, Galeazzo, 89, 494-6
Cico, Stojan, 141
Cimbaro, Dominik (Domenico), 317, 354
Cimbaro, obitelj, 354
Cingulin, Ljiljana, 150
Colić, Mladen, 394, 406, 411-2
Colnar, Alojz, 365
Connerton, Paul, 584-5
Coselschi, Eugenio, 497-500, 502
Crevar, Dušan, 94, 117, 148
Crevar, Đuro, 366
Crevar, Janko, 134, 258
Crevar, Jovan, 228
Crevar, Marko, 83, 94
Crevar, Milan, 212
Crevar, Rade, 453
Crevar, Vaso, 148
Crnković, Mato, 113
Crnković, Mijo, 113
Crnolatac, Ivan Marka, 146
Crvenko, Đuro, 60
Cseplö, Oto, 399
Cvejić, S., 151
Cvetković, Dragiša, 58, 73, 75-7, 81-3, 90-2, 102, 253, 510, 517
Cvetković, Marijan, 666, 670
Cvetnić, trgovac, 113
Cvijan, Stanko, 570
Cvitanović, Đurđica, 175
Cvitanović, Šime, 285, 332-4
Cvitković, Mihailo, 227
Cvitković, Mile, 399

Č

Čadlović, Pajo, 688
Čavić, Đuro, 132
Čavić, vukoševački paroh, 355
Čelar, Marko, 547, 550
Čepulić, Ivan, 603, 612
Čerkez, Dragan, 444
Čerkez, Milan Jove, 443
Čerkez, Dušan, 440
Čerkez, Dušan Marka, 443
Čerkez, Đuro, 440
Čerkez, Marko, 443
Čerkez, Marko Jovanov, 440
Čerkez, Marko Sime, 443
Čerkez, Nikola, 441
Čiga, Benko, 155, 235, 381
Čipor, Jandro, 668
Čortanović, Petar, 184
Čosić, Franjo, 384
Čubrić, Dragan, 228-9, 554, 556-7, 562, 567, 573, 588
Čubrilović, Branko, 107
Čučković, Damjan, 145
Čučković, Dragan, 688
Čučković, Dragan Malica, 684
Čučković, Dragica, 228
Čučković, Ilija, 142
Čučković, Lazo, 126
Čučković, Luka, 142
Čučković, Milan, 127
Čučković, Pero, 69
Čučković, Petar Stankov, 145
Čučković, Simo, 145, 151
Čučković „Klarić", Lazo, 126, 144
Čudić, Đuro Petra, 443
Čudić, Milan Kate, 443
Čulinović, Ferdo, 232, 601, 608, 611, 615
Čumpek, Franjo, 530-2
Čupović, Dušan, 198

Ć

Ćopić, Branko, 670
Ćorić, Simo, 148
Ćorković, Đuro, 513
Ćorković, Jovan, 78, 104
Ćorković, Jovo, 57, 61
Ćorković, Stevan, 78
Ćosić, Drago, 104
Ćosić, Janko, 141
Ćosić, Milovan, 141
Ćosić, Stjepan, 13, 18
Ćujić, zapovjednik Prve banske regimente, 178
Ćujić, Žarko, 149, 663
Ćuk, Ilija, 544

D

Dabčević-Kučar, Savka, 531-2
Dabić, Dušan, 144
Dabić, Jovan, 143
Dabić, Nikola, 126, 144
Dabić, Rade, 145
Dabić, Stoja, 144
Dabić, Vojin, 570
Dakić, Mile, 554, 588
Damaskin, mitropolit zagrebački, 543, 546
Dangić, Jezdimir, 158
Davidović, Milan, 127
Davidović, Svetozar, 54, 62, 135, 333-4, 673
Davidović Peci, Dušan, 572
Deanović, Dušan, 349, 352
Dedijer, Vladimir, 534, 551
Degan, Đuro, 28
Degoricija, Slavko, 564
Dejanović, Dušan, 70
Demić, Stanko, 65
Demonja, Nikola, 584, 664, 672
Dergenc, Antonije, 97-8, 100-3
Despot, Milan, 148-9, 381, 511-2, 532, 652, 667
Despot, Nada, 148
Despot, Stevo, 132, 328, 331
Desput, Dragutin, 531-2, 545
Detoni, Franjo, 239, 328
Detoni, Stjepan, 126
Devčić, Juraj, 329, 332-4
Devetak, Nebojša, 565, 572, 576
Dević, Đorđe, 151
Dević, Janko, 687
Deželić, Mika, 612, 614, 617, 626, 641, 644
Diklić, Bogdan, 349
Diklić, Nikola, 349, 521, 544-6, 710
Dimović, Danilo, 109-10
Dimšić, Nikola, 184
Divić, Slavko, 219
Dizdar, Zdravko, 406
Dobrenić, Blaž Đure, 145
Dobrenić, Luka Đure, 145
Dobrenić, Tomo, 62, 65
Dobriković, Stojan Đure, 443
Dobrović, Aleksandar, 348
Dodoš, Mile, 141
Dončević, Stjepan, 399
Dorbić (Dobrić), Josip, 227-8, 241
Draganović, Krunoslav, 375
Dragaš, Matija Marka, 443
Dragaš, Toma, 688
Dragišić, Bogdan, 380
Dragišić, Petar, 293
Dragosavac, Dejan, 21
Drakulić, Dragomir, 134
Drakulić, Mile, 65
Drakulić, Nada, 148
Drakulić, Nenad „Braco”, 138
Drakulić, Veljko, 54, 58, 123, 134, 136, 138-9, 141, 151, 341, 527, 529, 672, 674-5
Dražić, Dušan, 129, 147
Dražić, Đuro, 126, 129, 147
Dražić, Janko, 147
Dražić, Milan, 147
Drezga, Branko, 522, 684
Drezga, Mićan, 688
Drljan, Đuro, 453
Drljan, Jovo, 687
Drobnjak, Nikola, 665
Drvodelić, Stevo, 115
Du Portal de Monteau, 182
Dudić, Pavao, 382
Dulikrava, Mile, 58, 70, 135, 142, 673, 676
Dumandžić, Jozo, 268, 362
Dupalo, Adam, 18, 390, 453
Duran, Luka, 123, 127-8, 134, 136, 148
Durman, Milan, 98, 100-1, 103-4, 108
Dvornik, Srđan, 563

Đ

Đaković, Ljuban, 145
Đaković, Vlado, 145
Đermanović, Rajko, 107
Đilas, Milovan, 520
Đokić, Dejan, 102, 109
Đukić, Dušanka, 252, 257
Đukić, Kata, 257-8
Đukić, Stanko, 257
Đuretić, Veselin, 284
Đurić, Ljuban, 117, 232
Đurić, Marko, 349
Đurić, V., 93
Đurman, Kazimir, 381

E

Eco, Umberto, 280
Elblinger, Oton, 192
Emilijan, episkop slavonski, 543-4, 546
Engel, Josip, 196
Engel, Stjepan, 196
Engels, Friedrich, 524
Ercegovac, Biserka 186
Ercegovac, Bogdan, 55-7, 64, 81, 113, 134, 158, 210, 667
Ercegovac, Nikola, 55, 70, 134, 186, 330-1, 333-4
Ercegovac, obitelj, 99
Eremić, Joco, 425, 435
Eremija, Ranko, 144
Ereš, Grga, 335

F

Faget, Roko, 441
Fajfer, Stjepan, 177
Fancev, Franjo, 447
Farazin, Marijan, 355
Farkaš, Mika, 441
Fattori, Spasoje, 328-9
Felbinger, Bartol, 168, 172, 178-80, 182-3
Ferenc, Tone, 365
Filipović, Vladimir, 551, 583
Finkielkraut, Alain, 36
Flögel Rikard, 368
Foertsch, general bojnik, 482
Förster, Helmut, 210
Franičević, Jure, 433
Frank, Ivica, 327
Frank, Josip, 326, 699
Franković, Ivan, 155
Fransoa, Juraj, 132
Franjo Ferdinand, 327
Franjo Josip I., 183, 498
Fratrović, Pavao, 127-8
Fratrović, Pero, 127-8, 142
Freis, Rudolf, 340
Frid, Zlatko, 545
Frölich, Ferdo, 383-4
Fromm, Erich, 278
Fuchs, Wilhelm, 482
Fugošić, Vinko, 386
Furlan, obitelj, 132

G

Gaćeša, Đuro, 152, 667
Gaćeša, Vasilj, 39, 128, 149-150, 152, 210, 316-7, 351, 400, 402, 584, 587, 662-72, 688
Gagro, Mirko, 352
Gajdek, Stjepan, 65
Gajen, Ljuban, 144
Gajić, Jefto Đ., 357
Gajić, Ljubo, 126
Gajić, Milena (Milica), 126-8, 152, 288
Gajić, Stevan, 58, 63-5, 70, 80, 104, 123, 140, 334, 673
Galijanić, Ivan, 441
Galogaža, Petar, 113
Galogaža, Slobodan, 144
Galogaža, učiteljica, 144
Galjer, Nada, 287, 292
Galjer, Vilim, 287, 292
Garde, Paul, 159
Garibaldi, Giuseppe, 106
Gavrilović, Mile, 144
Gavrilović, Mira, 127
Gavrilović, Pero, 144
Gavrilović, Seka, 127-8, 144
Gavrilović, Stojan, 144
Gec, Miško, 545
Generalović, Nikica, 260, 287, 292, 400
German, srpski patrijarh, 548
Gerwarth, Robert, 111
Ghali, Boutros Boutros, 571
Glaise von Horstenau, Edmund, 207, 236 314-5, 362, 365, 397, 402, 466-7, 469-70 , 475, 484, 486-8, 490
Gledić, Damjan, 68, 136

Gledić, Simo, 71
Globačnik, Matko, 11, 19-20, 269
Globočnik, Vladimir, 384
Gnjatović, Damjan, 127
Goldstein, Ivo, 347
Goldstein, Slavko, 18, 27, 29, 41, 159, 260, 589
Goldštajn (Goldstein), Aleksandar, 218, 220, 510, 512, 601-2, 608, 611, 615
Gomerčić, Ivan, 441
Gonjer, Mato, 113
Gostić, Đuro Nikole, 443
Gostić, Mara, 440
Gostić, Petar Mile, 443
Gostić, Savo, 440
Gostić, Slavko Kate, 443
Grbeša, Ivan Ivana, 146
Grčić, Jovan, 107
Gregorić, Dragutin, 335
Gregurić, Antun, 177, 220, 223-4, 229, 231
Gregurić, Ivica, 584
Grgec, Mirko, 399
Grgić, Ivan, 245
Grgić, Tomo, 347
Griva, Dušan, 665
Griva, Mićo, 54, 127
Grmuša, Rade, 145, 584
Grubić, Pero, 351
Grubić, Stevo, 351
Grubješić, Jovan, 252
Grubješić, Teodor, 65, 252
Gruborović, Janko, 151
Gruborović, Mile, 151
Gruborović, Petar, 59
Grujić, Mihailo, 171
Grujić, Stojan, 132
Gumz, Jonathan, 481
Gutić, Viktor, 451
Gvojić, Mile, 126, 147

H

Hadžić, Goran, 570
Hajduk, ustaški povjerenik, 418
Halbwachs, Maurice, 32
Haler, Đuro „Zobo”, 148
Hanusch, njemački poručnik, 484, 490
Hanželič, slovenska obitelj, 366
Hariš, Ivan Gromovnik, 670
Haulik, Juraj, 168
Herenčić, Ivo, 415
Herman, Honorije (Častimir), 155, 202, 235
Himmler, Heinrich, 486
Hitler, Adolf, 204, 206, 212, 235, 256, 280, 314, 347, 362, 465, 467, 471, 481-3, 486, 489, 495
Hobsbawm, Eric, 124
Hochetlinger, Italo, 171
Holjevac, Većeslav, 518
Horvat, Joža, 26
Horvat, Marko, 123, 134, 136, 148
Horvat, Rudolf, 326
Horvatić, Ivan, 223
Horvatić, Pavao, 243
Hrizostom, bihaćko-petrovački vladika, 575
Hrkovac, Ana, 331
Hrkovac, Mato, 146
Hršak, Stjepan, 427, 436
Hübl, Josip, 399

I

Ilić, Franjo, 441
Ilić, Mihailo, 77
Ilić, Miladin, 567
Imper, Dragutin, 211
Irgolić, Antun, 440, 442
Ivančević, Nikola, 329-30
Ivančević, Vladimir, 349
Ivatović, Mile, 127
Iveković, Mladen, 599, 622, 629, 634, 643
Iveković, Stjepan, 525, 545
Ivković, Mile Pavla, 443
Ivković, Nikola Jandre, 441, 443
Ivković, Stevo Jandre, 441, 443
Ivković, Svetozar, 79, 103, 105, 109
Izvoljski, Dimitrije, 348

J

Jakir, Aleksandar, 21
Jakšić, Branko, 235, 386
Jakšić, Gligo, 142
Jakšić, Lazar, 82, 93
Jakšić, Pavle, 232
Jakšić, Rade, 676
Jalžabetić, Tomo, 326
Janić, Vlado Capo, 149, 666, 670-1, 688
Janković, Momčilo, 81
Janjić, Janko, 59
Jaredić, Janko, 144
Jaredić, Miloš, 126, 144
Jaredić, Mitar, 126, 144
Jaszenski, Narcis, 29
Jednak, Bogdan Jovana, 242, 245
Jednak, Dušan – Dujo, 655
Jednak, Dušanka, 655
Jednak, Jovan Sime, 242, 245
Jednak, Ljuban, 18, 21, 40, 158, 218-21, 223-4, 228-32, 240, 242, 278, 291, 423-6, 428, 434-6, 526, 555, 557, 567, 569, 572, 588, 597-606, 608, 611-2, 614-7, 620-2, 626, 628-9, 633-4, 638-40, 643, 652-5, 657
Jednak, Mitar, 143
Jednak, Petar Jovana, 242, 245
Jednak, Stana, rođ. Miljević, 655
Jednak, Simo, 104, 665-6, 671
Jednak, Stanko, 278, 288, 291, 666
Jednak, Stevo, 655, 657
Jednak, Vasilj Sime, 242, 245, 655
Jednak, Zlata, 655, 657
Jefferson, Thomas, 282
Jekić, Đuro, 62-3, 78
Jekić, Stevan, 61
Jelačić Bužimski, Josip, 14, 106, 265, 327, 585, 697
Jelečanin, Gerdhard-Đeranda, 194
Jelić, Ratko, 544
Jelić, Stevo, 141
Jelić, Živko, 141
Jelić-Butić, Fikreta, 117, 232
Jelić-Grnović, Mićo, 565
Jelovac, Stevo 126, 152
Jerec, Mirko, 159, 231, 256, 259, 263, 268, 332, 334, 336-7, 341, 353, 395, 679
Jerman, Rudolf, 385
Jesenek, Karlo, 60
Jilek, Drago, 335
Joka, Mile, 628
Joka, Mirko, 381
Jonjić, Tomislav, 342
Josip II., car, 166-7, 448
Josipović, Ivo, 589
Jovanović, Platon, 198
Jovičić, Đuro, 143
Jovičić, Kuzman, 129, 143
Jovičić, Luka, 129, 143
Jovičić, Mile, 129, 143
Jovičić, Petar, 129, 143
Jović, Dušan, 565, 567, 573
Jović, Jovan, 151
Jović, Ostoja, 54
Jović, Radovan, 108
Jugović, Edo, 132
Julček, Mihalj, 114
Jurak, Franjo, 710
Juraković, Josip, 246
Jurčić, Milutin, 347
Juričev, Dionizije, 156, 381, 385
Jurišić, Božidar, 117
Jurišić, Ivan, 289
Jurišić, Mira, 562
Jurišić, Mirjana, 556
Jurjević, Marija, 55
Jurjević, satnik, 415
Juzbašić, Živko, 18

K

Kačkov, Mato, 54
Kadić, Bahrija, 197
Kaić, Nikola, 268
Kajgan, Bogdan Tome, 443
Kajgan, Milan Joce, 441, 443
Kalajdžić, Pavao, 685
Kalc, Juraj, 670
Kalember, Stevo, 82, 93
Kalember, Stojan, 380
Kangrga, Stanko, 70, 348-9
Kapelet, Mile, 348
Karadžić, Radovan, 572
Karadžić, Vuk, 697
Karađorđević, Tomislav, 572

Karađorđevići, srpska dinastija, 73, 451
Karapandža, Đuro, 144
Karaula, Željko, 111, 647, 730, 878, 879, 881, 971, 996
Karavidić, petrinjski načelnik, 173
Kardelj, Edvard, 517, 520, 524
Karlo VI., austrijski car, 182
Kasche, Siegfried, 206, 236, 347, 361-2, 467, 482, 484, 487-9
Kaštelan, Jure, 532, 557
Kavran, Božidar, 335
Kavurić, Ivan, 136
Kavurić, Ivan Martina, 145
Kavurić, Ivan Petra, 145
Kavurić, Marko Josipa, 145
Kavurić, Pajo Tome, 145
Kecmanović, Dušan, 80
Keitel, feldmaršal, 314, 483
Keleuva, Marko, 65
Kemfelja, Đuka, 55, 115-6
Kershaw, Ian, 112
Keršovani, Otokar, 138
Khuen-Belassi, Antun, 172
Khuen-Héderváry, Károly (Dragutin), 171
Kirin, Ico, 335
Kisić Kolanović, Nada, 242
Kistner, Josef, 171, 184
Kladar, Stojan, 143
Kladarin, Đuro, 149-50, 526-7, 530, 532, 669
Kladarin, Jovan, 669
Klaić, Mara, 221, 243
Klajić, Jovan, 184
Klajić, Kuzman, 178
Klanjšček, Jasminka, 691-2
Klein, Franjo, 169-70
Klipa, Dušan, 70, 84, 348
Kliska, Stanko, 82
Klobučar, Ilija „Ićan", 139, 142
Klobučar, Ivan, 54, 655
Klobučar, Mirko, 242
Klobučar, Stevo, 142, 150-1, 243, 674-5
Klobučar, Stipe, 655
Klobučar, ustaša, 218, 226
Klotz, Wolfgang, 18
Kljajić, Jovan, 171
Knee, njemački major, 207, 210, 218, 237
Knez, slovenska obitelj, 367
Kocbek, Edvard, 26
Kocman, Ante, 696
Kokanović, Rajko, 80
Kokić, Nikola, 132
Kokotović, Andrija, 127
Kolacio, Zdenko, 527
Kolundžić, Mato, 155
Koljaja, Đuro, 142
Koljanin, Milan, 128, 352
Komljenović, Jovo, 132
Komljenović, Mile, 78
Komljenović Kosić, Stevo, 142
Končar, Rade, 128, 149, 157, 249, 283, 663
Konstantinović, Mihailo, 77, 107
Kopač, Đuro, 107
Korać, Adam, 219, 242, 285, 292, 435, 604, 612, 618, 626, 641
Korać, Dušan, 232
Korak, Adam, 123, 126, 141, 148, 675
Korak, Janko, 70
Korb, Alexander, 313
Kordić, Ljuban, 669
Korica, Nikola, 567, 570-1
Korkut, Ljuban, 117, 132
Korošec, Anton, 107
Kosanović, Branko, 546
Kosanović, Milutin N., 108
Kosanović, Sava N., 84, 98, 101, 103-4, 108
Kosić, žandarmerijski narednik, 116
Kosor, Jadranka, 39, 41, 589
Kossuth, Lajos, 106
Kostić, Branko, 570
Kostić, Jugoslav, 570
Kostić, Špiro, 573
Kostić, Vitomir, 567
Košić, Vlado, 17
Košutić, Jovan, 56-7, 68
Košutić, Jovo, 137
Košutić, Petar, 283
Košutić, Simo, 127
Kotaran, Dušan Ane, 443
Kotaran, Slavko, 443
Kotaranin, Miloš, 143
Kovač, inženjer, 702
Kovačević, Mićo, 258
Kovačević-Veselinović, Gojko, 381
Kovačić, Ivan Goran, 27
Kovarbašić, Nikola, 129, 142
Kovjanić, Stevan, 350
Koželj, Franjo 132, 336
Kožul, Stjepan, 158
Krajačić, Ivan Stevo, 520
Krajčinović, Matija, 350
Krajčinović, Nikola, 350
Krajčinović, Rade, 353
Kralj, Lazo, 127, 142
Kralj, Petar, 71
Kralj, slavistica, 699
Krasulja, Đuro, 128
Kraš, Josip, 149, 157, 249, 283, 663
Kreća, Stanko, 142
Krestić, Vasilije, 284, 291, 570
Kreštelica, braća, 685
Kreštelica, Pajo, 624, 631, 636, 644
Kreštelica, Stevo (Stjepan), 62, 612, 618, 633, 639
Krga, Manojlo, 349
Krin, Ivan, 61
Krišto, Jure, 281-2, 289
Krizman, Bogdan, 289
Krizman, Hinko, 79
Križanić, Pjer, 172, 176, 563
Krković, Ilija, 79
Krković, Jovo, 127
Krković, Momčilo, 228-9, 525-7, 554, 556-7, 562, 573-4, 588
Krković, Nikola, 79
Krleža, Miroslav, 27, 288, 520, 694
Krnjaić, Jovan, 78
Krnjaić, Miloš, 127
Krnjaić, Petar, 569
Krnjaja, Jovo, 126, 141, 143
Krnjajić, Milić, 143
Krnjajić, Nikola, 144
Krnjević, Juraj, 290
Krovinović, Ivan, 147
Kršnjavi, Iso, 171
Krunić, Simeon, 107
Krunić, Uroš, 670
Krzmarević, Luka Šime, 145
Kučan, Viktor, 129
Kugar, Pero, 115
Kuharić, Franjo, 375, 553, 564
Kujundžić, Efrem, 381
Kuka, Aleksa, 127, 141
Kuka, Stojan, 127
Kukanjac, Milutin, 570
Kukoleča, Simo, 54, 141
Kukoleča, Stojan, 687
Kulović, Stanko, 687
Kumičić, Marija, 55
Kunštek, Nenad B., 20
Kuntze, Walter, 482, 486
Kurepa, Đuro, 679
Kurepa, Nikola, 687
Kurepa, Stanko, 126
Kurepa, Stevo, 687
Kurepa, Vasilj, 685
Kušanić, Nela, 436
Kvakić, Ivan, 567
Kvakić, Pajo, 132
Kvaternik, Eugen Dido, 191-2, 194, 196, 198, 205, 210, 259, 288, 291, 454, 486, 497
Kvaternik, Milutin, 414
Kvaternik, Slavko, 35, 38, 195, 202, 235, 249, 255-6, 266-7, 279, 282, 336, 345, 347, 362, 364, 396-7, 399, 402, 414, 419, 467-8, 473, 488, 495, 497

L

Lađević, Ranko, 380
Lalić, Ivan, 574-5
Lambrichs, Louise, 32, 35
Lampreht, slovenska obitelj, 366
Lasić, Milka, 137
Lasić, Nikola, 194
Laxa, Vladimir, 313
Lazić, Dušan, 62-3
Lazić, Mane, 349, 545
Lazić, Milorad, 127
Lazić, Petar, 141
Leber, Pavao, 278-9, 289

Lelić, Stanko, 63
Lelić, Stevo, 62, 64
Lenčerić, Eduard, 194
Lenjin, Vladimir Iljič, 509, 694
Leontić, Ljubo, 107
Leopold, austrijski car, 210, 239
Letica, Dušan, 56-7, 209
Letica, Mile, 564, 569, 571
Letić, Stanko, 62
Levi, Primo, 599, 602
Ličina, Stevo, 132
Likar, Draga, 231, 243
Linta, Marko, 225
Lipak, Josip, 113
Lipak, Karlo, 158-9, 561
Lipak Čuklje, Nikola, 257
Lisac, Mato, 147
Lisak, Erich, 512, 617
Löhr, Alexander, 488
Lončar, Anđelija, 679
Lončar, Bogdan, 655
Lončar, Božo, 680
Lončar, Desanka, 655
Lončar, Dragica, 655
Lončar, Dušan, 652
Lončar, Evica, 652
Lončar, Jovan, 18, 651-4, 679
Lončar, Jovo, 655
Lončar, Mara, 612, 655
Lončar, Milan, 126, 432
Lončar, Mile, 655
Lončar, Miloš, 521, 527, 530, 544
Lončar, Nikola, 651, 654, 680, 687
Lončar, Pavle, 424-5, 434, 605, 611, 613, 626-7, 633, 638, 642, 646, 655, 679
Lončar, Pero, 655
Lončar, Radojka, 655
Lončar, Savo, 680
Lončar, Simo, 687
Lončar, Stanko, 655
Lončar, Stevo, 655
Lončar, Vasilj, 612, 655
Lončar-Poštić, Miljka, 687
Lončarek, Vladoje, 157-8
Lončarić, Ivan, 113
Lorković, Mladen, 253-6, 342, 362, 368, 451, 484, 486
Lovrić-Merzel, Marina, 589
Lubijenski, Staša, 107
Luburić, Vjekoslav Maks, 191, 194, 236, 291, 454, 488
Lukač, Dušan, 571-2
Lukas, Filip, 451
Lüters, Rudolf, 489
Luzar, slovenska obitelj, 367

LJ

Ljotić, Dimitrije, 249, 698
Ljubičić, Krsto, 335, 422
Ljubičić, Vasilj, 126
Ljubojević, Atanasije, 164

M

Macakanja, Mile, 144
Macakanja, lugar, 258
Maček, Vladko, 73, 75, 77, 81-3, 88-90, 102-3, 105, 112-4, 117, 202, 208, 249, 253, 266, 335-6, 341-2, 396, 459, 510-1, 517, 698
Madžarac, Ćiro, 140-1, 584
Madžarac, Ljubomir, 571, 574-5
Madžarac, Slavko, 380
Magarašević, Dimitrije, 57, 59, 113
Magovac, Ladislav, 399
Majstorović, obitelj, 99
Malaparte, Curcio, 493
Malešević, Dane, 127
Malešević, Milan, 127
Maljevac, Željko, 587-8
Maljone (Maglione), kardinal, 214
Mamula, Savo, 107
Manojlović, Adam, 426
Manojlović, Božo, 428, 435
Manojlović, Draga, 431-3, 437
Manojlović, Jovan, 424, 426
Manojlović, Matija, 424, 426-9, 431-4
Manojlović, Mila, 431-3
Manojlović, Milan, 424, 426-8, 430-1, 433, 435
Manojlović, Milan Gedžo, 663
Manojlović, Mile, 149
Manojlović, Mladen, 428-31
Manojlović, Nikola, 423-4, 426, 432
Manojlović, Pajo, 428
Manojlović, Pero, 103
Manojlović, Sava, 424, 426, 435
Manojlović, Simo, 425-8, 430-1, 435, 437
Manojlović, Vasilija, 433
Manola, Srećko, 669-70
Manoschek, Walter, 481
Maraković, Nina, 136
Marchioni, Ubaldo, 25
Marcone, Giuseppe Ramiro, 202, 214, 375, 241
Marčetić, Joco, 147
Mareković, Mate, 132
Maretić, Josip, 351
Maričić, Đuro, 72
Marić, Mićo, 151
Marić, August, 317, 400, 416
Marić, Luka, 82, 93
Marić, Stanko, 688
Marić, učitelj iz Topuskog, 694
Marija Terezija, 448
Marijan, Davor, 406
Marinković, Ivo, 129, 138, 152
Marjanović, Josip (Joso), 68, 70, 123, 126, 134, 136, 139-41, 145, 149, 584, 662, 672-6, 688
Marjanović, Milan, 250
Markiš, Mile, 687
Marković, Josip, 192
Markulj, Ivan, 421
Martić, Milan (Mile), 570, 572
Martinović, Boro, 574
Martinović, Đuro, 151
Martinović, Milan Redžo, 665
Martinović, Mirko, 572
Marx, Karl, 511, 515, 524, 554
Maslek, Stanko, 149, 663
Maslić, Miljkan, 261, 366
Maslovara, Miloš, 562
Matić, Nena, 699
Matijašević, Velibor, 563
Matijević, Božo, 209
Matijević, Margareta, 681
Matijević, Milan, 104, 107
Matijević, Mile, 334
Matković, Stjepan, 21, 342
Matvejević, Predrag, 29
Mazalović, Luka, 216
Mažuran, Ivan, 680
Mažuran, Marija, 651
Mažuran, obitelj, 651
Meandžija, Dušan, 686, 688
Meandžija, Dušan Mijanov, 684
Meandžija, Đuro Đurica, 684, 688
Meandžija, Jovo, 288, 334, 351
Meandžija, Ljubica, 686
Meandžija, Nikola „Ban”, 687
Meandžija, Petar Perin, 428, 601-2, 611, 615, 683-4, 688
Meandžija, Stojan, 686
Meandžija, Žarko, 572
Mečkarov, Jordan, 293
Medaković, Danilo, 107, 109
Medved, Ivan, 68, 142
Medved, Josip, 142
Medved, Marko, 142
Mesić, Ivan, 428
Mesić, Stipe, 574
Metikoš, Dušan, 687
Metikoš, Milan, 56-7, 134, 329, 331
Metikoš, Nikica, 141
Metikoš, obitelj, 380
Metikoš, Simo, 252
Metikoš, Tošo, 148
Mićić, Miloš, 567, 569
Mihailović, Dragoljub Draža, 158, 501, 564
Mihalić, Jura, 114
Mihaljević, Janko, 113
Mihaljević, Josip, 382-3
Mihaljević, Stevo, 685
Mihanović, Antun, 12
Mikšić, Janko, 150, 217-8, 242, 381
Milakara, obitelj, 348
Milakara, Stevo, 79
Milakara, Vasilj, 126
Milazzo, Matteo, 481

Mileković, Joso, 606, 609, 612, 615, 618, 633, 639
Miletić, Bogdan B., 82, 93
Miletić, Svetozar, 105
Miličić, Ivica, 173
Milić, Čedo, 668
Milić, Milenko, 61, 65, 72, 117-8, 140-1, 151, 675, 685
Milićević, Nikola, 126
Milivojević, Dionisije, 548
Milo, Zeev, 18, 217
Milobratović Dušan, 129, 147
Milojević, Jovo, 93
Milojević, Jovan, 82
Milošević, Slobodan, 557-8
Milošević, S. D., 359
Milošić, Antun, 117
Miljević, Darinka, 217, 691, 695, 701
Miljević, Dmitar, 79
Miljević, Ljuban, 657
Miljević, Nikola, 588, 657
Miljević, Nikola, poštar, 353
Miljević, Nikola Nikica, 695
Miljević, Pero, 607, 609-10, 612, 615, 618, 624, 627-8, 631, 633-4, 636-7, 639, 641-2, 644-5
Miljević, Stana, 598
Miljević, Vasilije, 352
Mirković, Damir, 343
Mirković, Jovan, 343
Mirošević Sorgo, Niko, 213-4, 224, 290
Mison (Misson), Josip, 117, 209, 223, 419, 422, 611, 665
Miščević, Nikola, 574
Mišić, Vojislav, 526-7
Miškić, obitelj, 171
Mitić, Dragan, 122-3, 126-8, 138, 143, 150-2, 288, 526
Mitić, Dušan, 143
Mitić, Ljuban, 60, 143
Mitić, Ranko, 60, 117, 123, 139-41, 143, 149-52, 526, 584, 652-3, 662-3, 665, 675, 679, 685
Mitić-Sužnjević, Mira, 127-8, 152
Mitrović, Andrej, 124
Modronja, Marko, 221, 223
Mokrović, Nikola, 19
Momčilović, Rafailo, 348
Momić, Dušan, 145
Momić, Mićo, 69, 144
Momić, Dušan Stojanov, 144
Momić, Stevo Stojanov, 144
Montgomery, član britanskog izaslanstva, 375
Monticelli, Furio, 472, 498
Mosley, Oswald, 280
Moškov, Ante, 291, 397, 415, 420, 454
Mrak, Joža, 688
Mrak, pukovnik, 668
Mrak, slovenska obitelj, 367
Mraković, Milan, 688
Mraković, Nikola, 218
Mraković, Sofija, 386
Mraković Dmitrović, Adam, 129, 148, 663, 688
Mraović, Branko, 127, 310
Mraović, Savo, 51, 116
Mravinac, Tomo, 65
Mravunac, obitelj, 194, 314
Mrđenović, Simo, 348
Mrgan, kum obitelji Tič, 693
Mrgan, Slavko, 336, 132
Mrkalj, Igor, 19, 118, 120, 267, 269
Mrzljak, Josip, 107
Muačević, Ivanka, 137
Mujić, Dragutin, 453
Mulac, Stevo, 622, 625, 629, 632, 635, 637, 643, 645
Müller, Vladimir, *v.* Milo, Zeev
Mussolini, Benito, 111, 280, 471, 473, 495-6, 501-2
Mušicki, Lukijan, 177-8, 182-3
Mutavdžija, Simo, 688
Muždeka, Jovo, 225, 348
Muždeka, Mile, 126-7, 141, 152
Muždeka, Petar „Stankelin”, 127
Muždeka, Vasilije, 15

N

Naglić, Mika, 62
Naglić, Šime, 257, 509, 512, 685
Navala, Mile, 70, 348
Navala, Nine, 84
Nazor, Vladimir, 27
Nedeljković, Dušan, 245
Nedić, Ilija, 545
Nedić, Milan, 214, 231, 351-2, 488
Neubacher, Hermann, 482
Neuberger (Najberger), potpukovnik, 400, 418
Neuhausen, Franz, 482
Nevajda, braća, 664
Nevistić, Franjo, 335
Nidžović, Stana, 567, 573
Nikolaj, mitropolit dabrobosanski, 575
Nikolić, Miron, 107
Nikolić Baće, Ana 21
Nikoliš, Branko, 149, 261, 663
Nikoliš, Đorđe, 71
Nikoliš, Gojko, 217-8, 220, 232, 251, 700, 703
Nikšić, Ivan, 202
Nikšić, Marijan, 192, 196
Ništević, Božo, 688
Ništević, Jovo, 688
Ništević, Mile, 688
Nora, Pierre, 589
Novak, Alojzije, 385
Novak, Milan, 258
Novak, Viktor, 232
Novaković-Longo, Niko, 84
Novaković Milan, Janko, 142
Novinić, Miroslav, 385

NJ

Njegovan, Vladimir, 54

O

Oblaković, Stanko, 116
Obradović, Jovan, 154
Obrenović, Jovan, 70, 83, 93, 115-6, 118, 159, 357
Očak, Ivan, 151
Ognjenović, Adam, 146
Ognjenović, Damjan Dako, 126, 146 , 687
Ognjenović, Ilija, 126, 143
Ognjenović, Stevo, 126, 147
Ogulinac, Franjo Seljo, 669
Opačić, Bogdan, 70, 209
Opačić, Đuro, 123, 134-5, 673
Opačić, Ilija „Ićo”, 139, 145, 675
Opačić, Mika, 145
Opačić, Rade, 70
Opačić, Stanko Ćanica, 516-9, 521, 529, 533, 663
Opajić, Petar, 513
Openheim, šef tehničkog odjeljenja iz Siska, 231
Orešković, Marko, 515
Orlić, Josip, 384
Oršanić, Ante, 451
Oršanić, Ivan, 342
Osborn, Francis d'Arcy, 375
Ostojić, Janko, 146
Ostojić, Jovan, 688
Ostojić, Mladen, 349
Ostojić, Stanko, 127, 348
Ostojić, Stojan, 127, 142
Ostojić, Vasilj, 146
Oxilia, Giovanni Battista, 473, 497

P

Pacienti, Ivan, 243
Pađen, Mihajlo Mišan, 127, 142
Pađen, Stojan, 142
Paić, Dušan, 435
Paić, Jovan, 62
Pajić, Petar, 126
Pajić, Rodoljub, 348
Pajić, kotarski načelnik, 135
Palamar Perin, Petar, 684
Palamar, Mile, 684, 688
Paleček, ban, 328
Palnej, kapelan, 384
Pandurović, Bogdan, 441
Pandurović, Bogdan Sime, 443
Pandurović, Dragan Sime, 443
Pandurović, Đuro, 442
Pandurović, Đuro Nikole, 443

Pandurović, Đuro Svetislava, 444
Pandurović, Jovo Sime, 443
Pandurović, Marko Đure, 443
Pandurović, Milan, 444
Pandurović, Nikola Rade, 443
Pandurović, Slavko, 444
Papuča, Ranko (Rankica), 671, 688
Parapatić, romska obitelj iz Desnog Središčkog, 454
Parapatić, romska obitelj iz Lasinje, 454
Parapatić, romska obitelj iz Stipana, 454
Paronić, Samanta, 20-1
Paropatić, Stevo, 59, 114, 450
Paspalj, Mile, 570, 572-4
Pašić, Nikola, 112
Patačić, Stjepan, 165
Paulić, Emil, 54
Pavelić, Ante, 35, 38, 155-6, 158, 191-3, 195, 197-8, 202, 204, 206, 208, 212, 219, 227, 235-6, 249-50, 253, 261, 263, 279-80, 290-1, 328, 331-2, 335-7, 339, 342, 345, 347, 373, 375, 395, 406, 419, 451, 454, 467, 484, 486, 488, 493-8, 500-2, 512, 519, 640, 668, 672
Pavičić, Viktor, 421, 414
Pavić, Milan, 79
Pavle Karađorđević, knez, 75-7
Pavle, srpski patrijarh, 575
Pavlica, Milan, 143
Pavlica, Karmela, 380
Pavlica, Nikola, 380
Pavlić, Nikica, 138
Pavlić, Nikola, 148
Pavlov, Božidar, 155-7, 387
Pavlović, Milan Mićun, 669
Pavlović, Petra, 380
Pavušek, Juraj, 113
Pavušek, Petar, 114
Pečnikar, Vilko, 415
Pećanac, Anka, 351
Pećanac, Ilija, 351
Pećanac, Smilja, 351
Pejak, Dušan, 668
Pejić, Adam, 140
Pejnović, Đuro Jove, 443
Pejnović, Jovo Đure, 443
Pejnović, Marko Đure, 443
Pejnović, Nikola Jove, 443
Pejnović, Slavko Đure, 443
Pejnović, Sofija, 19
Peleš, Dušan, 327, 330
Peleš, Olga, 330
Peleš, Slavko, 56
Peleš, obitelj, 99
Penava, Dragutin, 348
Perazić, Gavro, 570
Perčević, Ivan, 335
Pereković, Stanko, 146
Pereković, Tomo, 146
Pereković, Mato Tome, 146
Perić, Danko, 574
Perić, Rada, 127
Perković, Dragan Mile, 443
Perković, Marko Mile, 443
Perković, Milan Marka, 443
Perković, Simo Marka, 443
Perković, Simo Mile, 443
Pernar, Ivan, 57
Petar I. Karađorđević, 340
Petar II. Karađorđević, 56, 249, 328, 330, 510
Petreković, Fran Eugen, 154
Petrov Nogo, Rajko, 565
Petrović, Branko, 126, 146
Petrović, Dragan, 126, 139-40, 146, 152, 675
Petrović, Drago Marka, 443
Petrović, Dušan, 440
Petrović, Dušan Marka, 443
Petrović, Evica 146
Petrović, Gigac, Adam, 525, 528, 530, 532, 539, 540
Petrović, Ilija, 62
Petrović, Jovo Marka, 443
Petrović, Milan Nikole, 443
Petrović, Mile, 79, 146, 220
Petrović, Miloš, 544
Petrović, Nikola, 440
Petrović, Simo Šima, 143
Petrović, Simo, 513
Petrović, Živko, 146
Pilar, Martin, 171
Pinotić, Josip, 54
Pio XII., papa, 203, 374
Pjevač, Mile, 152
Pjevalica, Marina, 574
Plavšić, Biljana, 573
Plemenčić, Josip, 118
Počuča, Mile, 433
Podunavac, Danilo, 80
Podunavac, Milan, 126, 146
Poić, Zorislav, 399
Pojatina, Ana, 21
Pokrajac, Nevenka, 331
Poleti, Viktor, 454
Polić, Krešimir, 313
Polimac, Jovo, 684
Polimac, Kosta, 56
Polit Desančić, Mihailo, 105
Popara Potočar, Mile, 133, 151
Popov, Ivan, 293
Popović, Jovo, 633
Popović, Justin, 155
Popović, Miloš, 349
Popović, Nikola, 127, 147
Popović, Vladimir, 212-3, 316, 319
Potkonjak, Simo, 59, 70-1, 334
Potokar, Ivo, 107
Požar, Mile, 385
Prečanica, Lazo, 116
Preporučeni, Ivan, 440
Pribanić, Milan, 396
Pribičević, Miloš, 349, 352
Pribić, Branka, 289
Pribićević, Adam, 58, 68, 97-107, 137, 214, 703
Pribićević, Milan, 98
Pribićević, obitelj, 97, 99
Pribićević, Rade, 57, 61, 100-1, 103-4, 334, 353
Pribićević, Stojan, 354
Pribićević, Svetozar, 14, 68, 98-9, 101, 105, 326, 328
Pribićević, Valerijan, 97-8
Prica, Ognjen, 138
Prostrašija, Leonard, 420
Prusac, Petar, 79
Prusac, Simo, 146
Puhalović, Ljubica, 433
Puk, Ljubica, rođ. Bižal, Mirkova supruga, 278, 326-7, 333
Puk, Marija, rođ. Bratanić, Mirkova majka, 326
Puk, Mirko, 61, 100, 108, 117-8, 136, 191-7, 206, 208, 210, 253, 256, 258, 263, 268, 283, 285, 288, 342, 395, 587, 672, 679-80
Puk, Mirko, Mirkov otac, 326
Pupovac, Milorad, 14, 18, 563
Pusić, Zoran, 41

R

Radanović, Dragan, 146
Radanović, Dušan, 435
Radanović, Đuro, 79, 146
Radanović, Milan, 293, 436
Radanović, Miljko, 563
Radeka, Milan, 544
Radenić, Nikola Tome, 145
Radičević, Mile, 441
Radičević, Miloš Sime, 441
Radičević, Simo Mile, 441
Radić, braća, 112, 118
Radić, Petar, 667
Radić, Radmila, 540
Radić, Stjepan, 68, 103, 112, 125, 326, 328-30, 342, 372, 698
Radonić, Novak, 184
Radosavljević, Dobrivoje, 544, 546
Radovanović, Anđa, 380
Radovanović, Stevo, 107
Radulović, Jovan, 551
Raf, Stjepan, 62
Rajačić, Čedo, 57, 60-1, 63, 80, 100-1, 108, 138, 336
Rajačić, Josif, 178, 585
Rajačić, Jovan, 349
Rajšić, Miloš, 151
Rakas, Mile, 126, 145
Rakić, Marija, 380
Ranić, Ilija, 20-1, 534, 655
Ranković, Aleksandar, 517-8, 520, 522, 524, 528-30, 534

Rapajić, Ratko, 569
Rašković, Jovan, 561, 563-4
Rašković, Slaven, 19
Ratković, Đorđe, 553
Ratković, Mirko, 354
Ratković, Rade, 158, 257, 268, 618, 686
Rauch, Pavao, 107, 330
Ravlić, Slaven, 338
Ražnatović Arkan, Željko, 570
Rebok, Juraj, 158, 245, 256, 332-3, 337, 349, 395, 665
Rebrača, Stanko „Šlik", 126, 152, 688
Rebrača, Stojan, 425, 611, 613, 620, 642, 653
Rebrača, Vasilj „Bracan", 688
Rebrača, Vaso, 666
Rebrović, Nikola, 126
Rebrović, Nikola Mijin, 152
Relić, Đuro, 126, 143, 146
Relić, Jelena, 126, 146
Relić, Ljuban, 143, 149, 675
Resanović, Aleksa, 79
Resanović, Ljuban, 142
Resanović, žrtva iz Majskih Poljana, 687
Ribbentrop, Joachim von, 204, 230, 494
Ristović, Milan, 21
Rittig, Svetozar, 155
Roatta, Mario, 473
Rohak, Đuro, 147
Rohak, Ivo, 147
Rohak, Josip, 147
Rohak, Slavko, 147
Rojs, Ivan, 355, 365-6, 369
Roknić, Mirko, 435
Roksandić, Dmitar, 145
Roksandić, Drago, 11, 20, 22, 534, 554-5, 651, 655, 691
Roksandić, Dušan, iz Balinca, 127, 145
Roksandić, Dušan, iz Šaševe, 144
Roksandić, Đuro, 122, 186, 232, 555, 683-4, 688
Roksandić, Jovan, 157
Roksandić, Kuzma, 145
Roksandić, Lazo, 69
Roksandić, Milan, 144
Roksandić, Miljka, 157
Roksandić, Petar, 65, 144, 688
Roksandić, Stevo, 157
Roksandić, Zorka, 157
Rolf, Dragica rođ. Štigler, 286
Rolf, Tomislav, 157, 211, 222, 225-6, 286, 292, 317-8, 401, 411-20, 426, 567, 605, 652
Rom, Tomislav, 567
Romanovič, Vasilij, 166, 183
Romčević, Vaso, 261
Roosevelt, Franklin Delano, 483
Rosić, Ivan, 556
Rosić, Jovan, 562
Rozman, slovenska obitelj, 367
Rožanković, Josip, 347-8
Rožić, Tomo, 145
Rubić, Tihana, 691
Rudan, Dmitar, 251
Rudež, Neda, 22
Rukavina, Ivan, 670
Rukavina, Juco, 454
Rukavina, Veljko, 223, 229
Rula, Dragan, 141
Runjanin, Josif, 14-5, 585
Rupčić, Antun, 453
Rusić, Nikola, 573
Ruter, slovenska obitelj, 366

S

Sadžak, Mihajlo, 82
Samac, Savo, 670
Samardžić, Damjan, 104
Samardžija, Marko, 83, 94
Samardžija, Nikola, 141
Samardžija, Nikola (Nikica), 209, 258, 601, 652, 687
Samardžija, Pero, 349
Sarapa, Dušan, 146
Sarapa, Đuro, 142
Sarkanjac, Jovan, 58-9, 62-3, 70, 78-9, 151
Savić, Miroslav, 434
Savić, Stojan, 348
Savudrić, Dušan, 569
Schellenberg, Walter, 483
Schneider, Artur, 172
Schröder, njemački general 237-8
Selenić, Sava P., 98, 100-1, 103
Senić, Milan Jandre, 444
Sesseglia, Ljubomir, 348
Sever, slovenska obitelj, 366
Sheperd, Ben, 481
Simeon (Zloković), gornjokarlovački episkop, 159, 245, 519, 521, 525, 543-8, 710
Simeon, Ivica, 217
Simić, Jovan, 127
Simić, Milka, 127
Simić, Pavle, 171, 183-5
Simić, Simo Mile, 443
Simonič, slovenska obitelj, 367
Simović, Dušan, 107
Singer, Melita, 700
Singer, Vlado, 194
Skuhal, svećenik, 383
Sladović, Pero, 142
Slavnić, Marko, 178, 183
Slavuljević, Anica, 385
Slijepčević, Dušan, 126, 146
Slijepčević, Ilija, 141
Slijepčević, Lazo, 147
Slijepčević, Petar, 141
Slijepčević, Samoilo, 126, 146
Slijepčević, Uroš, 529
Sluga, Juraj, 107
Smiljanić, Kata, 652
Smiljanić, Milan, 544
Smoljanović, Ljuban, 136, 148
Sobolevski, Mihael, 99
Solar, Slavko, 143
Solar, Stojan, 63
Soldo, Nikola, 509
Spegelj, slovenska obitelj, 366
Sremić, Marko, 15, 585-6
Srnić, Antonije, 97-8
Staljin, Josif Visarionovič, 509-10, 516-7, 534
Stambolija, braća, 128
Stambolija, Ljuban, 127
Stambolija, Veljko, 567, 570-1, 573
Stanislavljević, Rašo, 139
Stanojević, Jovan Stevana, 443
Stanojević, Stevo Sime, 442
Stanojević, Vasilj Pavla, 443
Stanović, kapetan, 572
Starčević, Ante, 282, 335
Starčević, Ivica, 140
Stefan, dalmatinski episkop, 543
Stefan, žički vladika, 575
Stefanović, Dragiša, 567, 569, 573
Stepinac, Alojzije, 154-8, 203-4, 209, 218-20, 222, 226, 235, 242, 245, 250, 283-4, 286, 290, 332-4, 336, 373-5, 420, 497, 511-2, 599, 604-5, 617, 640, 652, 709-10
Stiedl, Antun, 168
Stilinović, Marijan, 287
Stiller, Josip, 166
Stipančić, liječnik, 113
Stojadinović, Milan, 55-6, 58, 75, 77, 81, 88, 91, 154, 372, 694, 698
Stojaković, Dragutin, 432
Stojanović, Ljubica, 571
Stojanović, Stevo, 82, 93
Stojanović, Tomo, 116
Stojanović-Peleš, Slavko, 329
Stojić, Dane, 443
Stojić, sestre, 127
Stovrag, Mika, 148
Strgar, Ivan Josipa, 146
Strgar, Josip Tome, 146
Stubičan, Stjepan, 64
Subanović, Jovo, 354
Subotić, Dragomir, 82, 93
Sučec, Ivan Marka, 146
Sučec, Ivan Josipa, 146
Sudar, Franjo, 399
Sudar, natporučnik, 417
Suljagić, Boris, 18
Sunajko, Kosta, 54
Sunajko, Nikola, 54
Sunajko, Nina, 126, 148
Sunčić, Alojzije, 385
Supilo, Frano, 14
Sužnjević, Bogdan, 217, 227
Sužnjević, Dušan Čiko, 127-8
Sužnjević, Đuro (Gjuro), liječnik, 56, 59, 78, 81, 115, 126, 152, 328

Sužnjević, Milan, 127
Sužnjević, Mirko, 142
Sužnjević, Pero, 128
Sužnjević, Petar, 128
Sužnjević, Simo, 126
Szabo, Agneza, 289

Š

Šakić, Nikola, 348, 584, 687
Šakić, Stojan, 148
Šandor, Aleksandar, 381
Šantek, Andrija, 70
Šantek, Andro, 675
Šantek, Ivan, 246, 435
Šantek, Ivan Jakova, 146
Šantek, Jandre, 126
Šantek, Jandre Martina, 146
Šantek, Jandrija, 126
Šantek, Jandro, 141
Šapić, Stanko, 225, 351
Šarac, Spasoje, 147
Šarić, Ivan, 207, 238
Šarić, Ivica, 194
Šarić, Josipa, 221, 231, 243
Šarić, liječnik, 291
Šarić, socijalist, 132
Šaša, Pero, 126, 148
Šašo, Marko Janka, 146
Šeparović, Zvonimir, 291
Šeparac, Antun Josin, 152
Šeper, Franjo, 375
Šeperac, Antun, 126
Šesto, Luka, 141
Šesto, Milan, 574
Šešelj, Vojislav, 572
Šešerin, Ante, 115, 126, 148, 217, 221, 231, 510, 604, 707
Šibl, Ivan, 216, 287, 531, 664
Šikanja, Danica, 146
Šiljegović, Boško, 415
Šipuš, Matija, 428-9, 433
Škarica, poručnik, 418
Škiljan, Filip, 18
Školneković, Andrija, 223, 228
Školneković, Marko, 146
Škrinjar, Ivan, 132
Škrinjarić, Pajo, 147
Šlosberg, Joso, 674
Šnuderl, Makso, 107
Šoprek, agent, 137, 674
Šoštarić, Blaž, 223, 435, 512
Špičko, Franja, 114
Špiljak, Mika, 518
Špiranec, Josip, 430-1
Štajcar, Tone, 149
Štajcer, ustaški dužnosnik, 442
Štajduhar, Đuro, 147
Štajduhar, Mato Laze, 147
Štefančić, Dragan, 126, 150-2, 243
Štefotić, učitelj iz Topuskog, 694, 701
Štefotić, Zora, 701
Šteković, Aniša, 453
Šteković, Gojko, 525-7
Šteković, Mirko, 140, 148
Štikovac, Petar, 567
Štimac (Samardžija), Milena, 258
Štimac, Miroslav „Fric”, 126, 258
Štrkalj, Pajo J., 251-2
Šubara, Ilija, 148
Šubara, Petar, 148
Šubašić, Ivan, 64, 77, 105, 117, 336
Šušak, Gojko, 29
Šuklje, Vladimir, 107
Šurbat, Miladin, 126, 138-9, 141, 147, 152, 675
Šušnjar, Janko, 669
Šušnjar, Stojan, 132

T

Tadić, Mile, 133
Tadić, Vinko, 710
Tarabić, Mile, 143
Tarabić, Milka, 142
Tarabić, Ilija, 142, 675, 688
Tarbuk, Božo, 219, 242, 423-32, 434-5, 604
Tarbuk, Dragan, 423, 425, 428, 434-5, 604
Tarbuk, Miljka, 434, 604
Tasić, Đorđe, 77
Teodorović, Arsenije, 183
Teršelič, Vesna, 18, 41
Tesla, Nikola, 584
Tič, Nada, rođ. Miljević, 691
Tič, Valentin, 380, 691
Tiljak, Mato, 208, 256, 337
Tintor, Đuro, 127, 142
Todorov, Tzvetan, 35
Todorović, Adam, 143
Todorović, Dušan, 144
Todorović, Đuro, 65
Todorović, Ilka, 143
Todorović, Janko 126, 144
Todorović, Mile iz Dabrine, 144
Todorović, Mile iz Dragotine, 143
Todorović, Milka, 143
Todorović, Milka /2/, 144
Todorović, Nikola, 144
Todorović, Ranko, 143
Todorović, Simo, 126, 139, 144, 151, 528, 530, 664-5, 667, 687-8
Todorović, Simo /2/, 143
Todorović, Stevo, 144
Todorović, Stojan, 144
Tomasevich, Jozo, 250, 375
Tomaš, Ivan, 688
Tomašić, Ljudevit, 57
Tomčić, apotekarka, 288
Tomić, Viktor, 488
Tompić, Božidar, 330
Tonković, Marko, 641
Tonković, Stjepan, 589
Tonković, Štef, 674
Topljak, Gabrijel, 333
Toth, Osvald, 381-2
Tovarloža, Dmitar, 598
Tovarloža, Marica, 258
Trampuž, slovenska obitelj, 367
Trbljanić, Dragan, 329
Tripalo, Miko, 524, 531-3
Trivanović, Đuro, 140, 142
Trivanović, Kuzman, 62-4
Trkulja, Stanko, 416
Trocki, Lav, 694
Tuđman, Franjo, 569, 585, 588
Turk, slovenska obitelj, 366
Turkulin, Artur, 149, 584, 666, 668, 688
Turopoljac, Stevan, 252
Tusić, Franjo, 630, 635, 643
Tusun, Nikola, 107

U

Übereither, Siegfried, 362
Uglješa, Nikola, 63
Uhlik, Rade, 447
Urica, Đorđe, 330
Uzelac, Miloš, 56

V

Vajsman, Lujo, 210
Vance, Cyrus, 570
Varićak Vladimir, 82, 93
Veber, Norbert, 584
Vedrina, Janko, 136, 154, 177, 334, 336
Vedrina, Stjepan, 348
Veesenmayer, Edmund, 235, 249, 362, 496
Velebit, Mile, 141
Velebit, Rade, 687
Velebit, Vladimir, 212, 280
Venko, Alojzije, 385
Verbanjšek, Ivan, 155
Vezmar, Gojko, 390
Vidak, Milan Sime, 443
Vidaković, Mato, 117, 208, 334
Vidaković, Milan, 603, 606, 609, 614-5, 638
Vidaković, Nikola Nikica, 177, 212-3, 223, 226, 253, 258, 263, 278, 288, 316, 332, 426, 605, 612, 617, 623, 631, 636, 640-1, 644, 655, 665
Vidaković, Stjepan, 54, 136, 332-4
Vidnić, Anton, 147
Vidnić, Petar, 123, 133, 147, 151, 674
Vidnjević, Ivan, 233
Vignjević, Branko, 349
Vilder, Većeslav, 98, 101-4, 214, 250
Vinčić, Nada, 143
Vinčić, Petar, 143
Vinčić, Živko, 127, 143
Višnjić, Čedomir, 98, 158, 561

Vittorio Emanuele III., 496
Vladić, Adam, 688
Vladić, Mile, 143
Vladić, Petar, 64, 142, 664, 688
Vlatković, Jovan, 350
Vlatković, Milan, 350
Vojnović, Đuro, 562
Vojnović, Milivoj, 553
Vojvoda, Katarina, 245
Volf, Miroslav, 36
Vorkapić, Pajo, 219-24, 228, 285, 292, 435, 604, 612, 618, 626, 641
Vorkapić, Radivoj, 82, 94
Vrančić, Vjekoslav, 362
Vranešević, Ilija, 349
Vranješ, Eva, 145
Vranješ, Mile, 145
Vranješ, Petar, 145
Vranješ, Stevan, 145
Vranješ, Stjepan, 447
Vrcelj, Marko, 572
Vrga, Đuro, 117
Vrga, Pero, 117
Vrga, Stevan, 64-5
Vrhovac, Maksimilijan, 168
Vučenić, Nikola, 133
Vučić, Aleksandar, 572
Vučinić, Milan, 349
Vučinić, Nikola, 151
Vučković, Stevo, 147, 351
Vujaklija, Đuro, 252
Vujaklija, Stojan Ćokan, 104, 126, 139, 147, 675
Vujatović, Mićo, 258
Vujčić, Đorđe, 547
Vujičić, Milan, 198
Vujić, Đuro, 653, 688
Vujković, policajac u Beogradu, 674
Vujnović, Milan, 564
Vukadinović, Božo, 443
Vukas, obitelj, 380
Vukičević, Milan, 144
Vukičević, Pero, 128, 143
Vukić, Nikola, 151
Vukinovac, Đuro, 623, 630, 635, 641, 643
Vukmirović, Ljubomir, 453
Vuković, M., 354
Vuković, Tomislav, 29, 35, 38, 158, 586-7, 599, 601
Vuković pl. Podkapelski, Slava, 414
Vurdelja, Branka, 698
Vurdelja, Branko, 697-8
Vurdelja, Dimitrije, 107

W

Wiesenthal, Simon, 598
Winter, Gabrijel, 200

Z

Zatezalo, Đuro, 117, 232, 257, 355, 366, 554, 643, 662-3
Zdunić, Nikola, 194
Zec, Dušan „Dunjac", 127
Zec, Milan, 349
Zec, Petar, 84, 94
Zeremski, Mita, 352
Zgurić, Nikola, 428
Zibar, Nikola, 258
Zimonja, Adam, 54
Zlokas, Milan, 424, 426-9, 431-3, 435
Zlokas, Mirko, 426, 432
Zlokas, Nikola, 432
Zlokas, Simo, 424, 426
Zlokas, Stana, 431-3
Zloković, Simeon, 548
Zlonoga, Đuka, 258, 688
Zlonoga, Ilija, 684, 687-8
Zlonoga, Lazo, 665
Zlonoga, Stanko, 688
Zmazek, Josip, 136
Zoričić, Aleksandar, 202
Zorić, Vukašin, 655
Zorović, Petar, 146

Ž

Žabčić, Mijo, 148
Žalar, Alojzij, 289
Žanić, Milovan, 193, 197
Žarković, Đurđija, 687-8
Žarković, Grujica, 137
Žarković, kateheta, 700
Žarković, Ranko, 688
Žerjavić, Vladimir, 291
Žestić, Dušan, 82, 93
Žganjer, Franjo, 354
Židovec, Vladimir, 194
Žigić, Rade, 516-9, 529, 533
Žinić, bilježnik, 219, 222
Žinić, Ivo, 591
Žinić, Josip, 216, 241, 268, 292
Žinić, Nikola, 54
Živčić, Josip, 292
Živković, Gligorije, 70, 83, 115, 252, 267, 348, 357
Živković, kovač, 152
Živković, Miloš, 126
Živković, Petar, 330
Živković, Ranka, 186
Živković, Teofan, 184
Živković, Vaso, 348
Žličarić, Milivoj, 419, 421
Žugaj, Josip, 115
Žunac, Mijo, 453
Žutić, Danica, 380
Žutić, Nikola, 434
Žužek, Franc (Franjo), 14, 27, 118, 153, 155-7, 159, 206, 209, 218-24, 226, 229, 231-2, 242-5, 259, 279, 283, 329, 331-4, 336-7, 341, 376, 380-1, 411, 420, 511-2, 525, 605, 626, 651-2, 681, 686, 709-10
Žužić, Stanko, 623, 630, 635, 644

ZEMLJOPISNO KAZALO

A

Abesinija, 135
Abez, 129, 149, 157, 159, 249, 283, 663, 671
Afrika, 105, 496
Amerika, 27, 61, 130, 132, 647, 672, 673, 674, 675, 676; *v. i* Južna Amerika i Sjedinjene Američke Države (SAD)
Aranđelovac, 350
Ariège, 251
Auschwitz-Birkenau, 204, 489
Austrija, 106, 180, 182, 290, 335, 412, 494
Austro-Ugarska, 77, 132, 154-5, 163, 250, 281, 327, 413, 499, 697

B

Bačevac, 452
Bačka, 210
Bačuga, 47, 53-4, 61, 66, 83, 104, 115, 251-3, 266-7, 348, 352, 358, 364, 381, 386, 388, 668, 672
Balinac, 47, 60, 128, 134, 145, 157, 241
Balkan, 101, 104-5, 280, 481, 483, 487-9, 494, 498-9, 502, 514
Balkanski poluotok, 77
Banija, 26, 39, 55, *passim*
Banovina Hrvatska, 45, 50, 55, 58-65, 72-87, 89-92, 101-5, 109, 111-2, 114-6, 125, 196, 202, 233, 248, 251, 253-4, 256, 267, 309-11, 318, 335-6, 350, 372, 396, 446, 448-50, 481
Banska krajina, 74, 182
Banski Grabovac, 39, 46-7, 49, 52-3, 56, 61-2, 64-6, 74, 78-9, 82, 85, 127, 129, 149, 157, 210-2, 215, 224, 259, 263, 266, 268, 283, 290, 310-1, 316-7, 233, 351-2, 354, 386, 401, 447-8, 452-3, 470, 472, 509, 522, 587, 663-4, 671, 688
Banski Kovačevac, 166
Banja Luka, 80, 104, 196, 233, 248, 346, 362, 397, 415, 466, 470, 479, 696
Banjica, 523, 703
Barilović, 92
Batajnica 109
Batinova Kosa, 40, 157
Bavarska, 290
Beč, 105-6, 124, 132, 168, 290, 335, 494, 692
Begunje, 361, 520
Belgija, 515, 523
Beli Manastir, 530
Beograd, 56, 76-7, 86, 98, 101, 103, 106-7, 114, 127-8, 138, 140, 147-8, 209, 213-4, 217, 225-7, 230, 232, 231, 244, 248, 254, 258, 284, 288, 292, 315, 317, 328-9, 336, 345, 347, 349, 351-2, 386, 394, 396, 411, 469, 481, 488, 495, 514-5, 521, 523-5, 547, 554-5, 567, 570, 572-4, 588, 598, 662-3, 665, 656-7, 674, 679, 683, 687, 695, 698
Berghof, 347
Berlin, 105, 347, 469, 474, 586
Bestrma, 358 , 382-3
Bešlinac, 149, 665
Bežanija, 523
Bihać, 197, 204-5, 211, 248, 317, 346, 396-7, 412, 415, 684
Bijele Vode, 47, 53-4, 126, 141, 403
Bijelnik, 383
Bijeljina, 233, 348, 362
Bilogora, 354
Biljeg, 50, 311
Bistrać, 379
Bišćanovo, 47
Bjelajci, 687
Bjelovar, 205, 348, 362, 397, 452, 484
Blagaj, 26, 194, 314, 397
Blatuša, 157, 225, 351, 544
Bled, 361
Blinja, 168, 173, 348, 354, 358, 360, 364, 382-3
Blinjski Kut, 351, 382, 358, 382, 469
Bogdanići, 684
Bojna, 47, 58, 352, 390
Boka kotorska, 254
Bologna, 25
Boračko jezero, 501
Borojevići, 669
Borovita, 47
Bosanska Dubica, 415, 569, 575, 684
Bosanska Kostajnica, 240, 412, 417
Bosanska krajina, 75, 236, 362, 401, 411, 521, 544, 558
Bosanska Krupa, 205, 211, 248, 412
Bosanska Posavina, 89, 93
Bosanski Novi, 205, 211, 227, 244, 248, 366, 380, 400, 412, 415, 418, 470
Bosanski Petrovac, 205, 248, 412
Bosna, 75, 164, 197, 206, 225, 248, 259-60, 279, 347-9, 352, 362, 366, 400-1, 427, 469, 479-80, 487, 490, 494, 501-2, 510, 668, 671-2, 696, 700
Bosna i Hercegovina, 29, 76-7, 101, 107, 112, 248, 411-2, 494, 496, 512, 573
Bovegno, 332
Bović, 40, 136, 139, 155, 157-8, 172, 232-3, 348, 358, 387-8, 390, 394, 400-1, 411, 418, 427, 431-2, 447-9, 455-6, 602-3, 608, 610, 616, 619, 626, 633, 638, 640, 642, 646, 649
Brač, 354
Brčko, 76, 82, 346
Brđani (Sunjski), 384, 390, 670
Brđani (Šamarički; Zrinski), 168, 348, 358, 390, 668-9
Brescia, 332
Brestik, 47
Brezovica, 449, 469
Brezovo Polje, 47, 53, 79, 146, 390, 665
Brkiševina, 314
Brnjavac, 157, 379
Brnjeuška, 47, 148-9, 157, 239, 684-5, 687-8
Brubanj (Brubno), 47, 79, 146, 669, 672
Buchenwald, 586, 589
Bučica, 26, 46-7, 49, 54, 62-3, 65-6, 68, 74, 79, 85, 136, 154, 168, 172, 177, 196, 217, 256, 310, 333, 335, 337, 371, 377-8, 447, 449, 453, 455-6, 555, 687
Bučička Slatina, 47, 53
Bučičko Taborište, 47
Bugarska, 105, 111, 201, 280, 494
Bugojno, 76
Bukovica, 40, 89, 157
Buzeta, 14, 47, 53, 127, 141, 166, 172, 182, 283, 348, 358, 381, 522
Bužim, 240, 412, 417

C

Caprag, 252, 259, 263, 313, 348-51, 358, 362, 365, 440, 470
Carska Rusija, 106
Cazin, 131, 135, 205, 240, 248, 412, 417
Cazinska krajina, 205, 211-2, 225, 400, 411, 652
Cepeliš, 358, 388
Ceravica, 209
Cerje Letovanićko, 439-43
Cerovljani, 359, 386
Cetingrad, 39, 365-6
Cetinska krajina, 89
Crevarska Strana, 40, 157, 355, 366, 369, 453
Crikvenica, 413
Crkveni Bok, 347, 356, 385, 390
Crna Draga, 114
Crna Gora, 130, 141-8, 372, 497, 501, 530, 679, 684, 700
Crni Potok, 417
Crnogorsko primorje, 254

Č

Čabar, 529
Čakale, 670
Čapljani, 384
Čavić brdo, 562, 684
Čemernica, 40, 134, 157, 166, 214-5, 219-21, 230, 232, 242, 258, 285, 291-2, 348, 351-2, 358, 387, 390, 447, 449, 455-6, 604, 612, 626, 641
Češka, 102, 105, 693, 697
Četvrtkovac, 358, 365, 379, 390
Čička Poljana, 449
Čmrlj, 366
Črnomerec, 419
Čukur, 390
Čuntić, 153, 155, 164, 172, 202, 252, 283, 376-7, 381, 386, 450
Čuntićki Prnjavor, 47, 53

Ć

Ćore, 382

D

Dabrina, 47, 126, 128, 144
Dachau, 515, 523, 571
Dalmacija, 73-5, 83-4, 89, 102, 155, 208, 213, 287, 394, 469-70, 472-3, 493, 495-8, 502, 544, 567
Dalmatinska zagora, 354
Dalj, 543
Dangube, 665
Debrecin, 105
Derventa, 76, 82, 197, 346
Desni Degoj, 47, 116, 196
Desno Središčko, 454
Divuša, 29, 165, 350, 371, 376-7, 382, 453
Dobrljin, 248, 415, 417
Dodoši, 47, 157
Dolčani, 47
Doljnjaci, 26, 47, 113
Domačaj lug, 454
Donja Bačuga, 169, 173, 390
Donja Bučica, 453
Donja Budičina, 166
Donja Dubrava, 662
Donja Kupčina, 377
Donja Lendava, 155
Donja Oraovica, 29
Donja Stubica, 354, 452
Donja Suvaja, 236
Donja Štajerska, 204, 347, 361-2
Donja Trstenica, 47, 68, 453
Donja Velešnja, 383
Donje Jame, 26
Donje Selište, 47, 53-4, 58, 127-8, 139, 142, 166, 227, 241, 360, 602, 604, 653, 662-3, 673
Donje Taborište, 165
Donji Degoj, 256, 337
Donji Budački, 546
Donji Hrastovac, 384
Donji Klasnić, 170, 146, 173
Donji Kuljani, 453
Donji Lapac, 515
Donji Miholjac, 350
Donji Selkovac, 47, 139, 146, 672
Donji Sjeničak, 379
Donji Srb, 236
Donji Viduševac, 146, 569
Donji Žirovac, 381
Dragalić, 92
Dragotina, 47, 54, 126-7, 139-40, 140, 143, 173, 348, 352, 358, 381, 522, 702
Dragotinci, 47, 63
Draškovac, 29
Dravska banovina, 77, 446
Drenčina, 388
Drenovac (Banski), 47, 129, 212, 316, 671
Drenjski Slatnik, 312
Drežnik, 156
Drina, 254, 686
Drinska banovina, 76-7, 83, 92
Drljače, 358, 360, 364, 379, 384, 390
Drniš, 253
Drvar, 401, 499, 501
Država Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS), 74, 494
Dubica, 357, 359, 379, 386, 415
Dubrovačka oblast, 74
Dubrovački kotar, 75
Dubrovačko primorje, 74-5
Dubrovnik, 75-6, 82, 102, 446, 496
Duga Resa, 155
Dunavska banovina, 76-7, 83, 92
Duvno, 287
Dvor na Uni, 46, 77, 118, 131, 150, 166, 169-70, 172, 183, 205, 248, 259, 263, 296-9, 304-5, 345, 347-50, 354-5, 358, 364, 366, 371, 381, 412, 453, 510, 522, 530, 565
Dvorište, 47, 53, 113, 196

Đ

Đakovica, 105
Đakovići, 684
Đakovo, 66
Đurđevac, 452
Đurmanec, 355

E

Engleska, 104-6
Estonija, 280
Europa, 25-6, 29, 35, 39, 50, 100, 102, 105-6, 111-2, 158, 201, 203-4, 249, 280, 336, 465, 480, 483, 486, 489, 494-5, 501, 507, 509, 515, 523, 534, 679
Europska unija, 41

F

Farkašić, 440, 442
FNR Jugoslavija, 431, 434; *v. i* Jugoslavija
Fojnica, 76, 82
Francuska, 104-6, 158, 251, 332, 494, 515, 523, 537, 703
Fruška Gora, 488
Furlanija, 494

G

Gacko, 499
Gage, 381-2
Galdovo, 350
Garavice, 209
Gazimestan, 563
Glavica, 454
Glavičani, 166
Glina, 11, 12, *passim*
Glinica, 349
Glinska Poljana, 59, 114, 117, 358, 360, 364, 686
Glinski Trnovac, 47
Glinski Trtnik, 47, 148
Glinsko Novo Selo, 47, 53, 133, 147, 155, 196, 256, 337, 668, 674, 684
Goli otok, 517
Gomirje, 164, 178
Gora (selo/župa), 115, 171, 351, 360, 377, 381, 387, 654, 684
Gora (velika župa), 115, 156, 203, 215, 218, 256, 315, 317, 364, 411-2, 421, 442, 684
Gorenjska, 347
Gorica, 364
Gornja Bačuga, 116, 450
Gornja Krajina, 100
Gornja Oraovica, 29
Gornja Trstenica, 453
Gornje Jame, 26
Gornje Komarevo, 378, 382

Gornje Selište, 47, 139, 143, 149, 241, 291, 599, 602, 640, 656, 665
Gornje Taborište, 453, 574
Gornji Drenovac, 663
Gornji Klasnić, 146, 400
Gornji Selkovac, 47
Gornji Sjeničak, 261, 379
Gornji Viduševac, 568-9
Gorske Mokrice 36, 3640
Gorski kotar, 74, 249, 545
Gospić, 197, 204-5, 207, 210, 212, 219, 225-6, 259, 263, 307, 316, 326, 544-5, 617, 620, 633
Graberje, 59, 627
Graboštani, 113
Grabovica, 382
Gračac, 196
Gračanica Šišinečka, 47, 51, 111, 136, 147, 310, 569
Gradačac, 76, 82
Gradina, 198
Gradusa Posavska, 379
Graz, 347
Grčka, 77, 280, 495
Greda (Sunjska), 360, 364, 379
Gređani, 114, 118, 218, 291, 425, 435, 569, 598, 602-3, 612, 617, 622, 626, 629, 634, 640, 643, 653, 675-6
Grubišno Polje, 196, 348
Gudovac, 205-6, 251, 349, 397, 484
Gušće, 371, 378
Gvozd, 40
Gvozdansko, 349, 371, 376-7, 380-1, 381-2, 672

H

Haag, 589
Habsburška Monarhija, 76, 98, 105, 166, 181, 400, 494
Hađer, 47, 115, 222, 226, 231, 285, 513, 569, 673
Hajtić, 47, 60, 63, 127, 141, 149, 166, 225, 227, 283, 348, 357, 390, 666
Heidelberg, 32
Hercegovina, 130, 204, 212, 233, 279, 472, 497-9, 502, 668
Hodošan, 420
Hrastovac, 522
Hrastovica, 116, 155, 164, 253, 335, 376-7, 383, 710
Hrvatska, 12, 14-5, 25, 27, 29, 40-1, 112, 114, 164-6, 169, 171-2, 177, 180-1, 183, 210, 236, 247-50, 253-4, 256, 262, 264-5, 288, 290, 295, 305, 313, 411-2, 446-7, 450-1, 454-5, 458, 465, 507-9, 511-2, 514, 516-8, 521-4, 527-31, 533-4, 537, 551, 553, 557, 561-5, 567, 569, 571-4, 576, 583-4, 586, 588, 662-4, 671-2, 679, 686, 692-3, 697
Hrvatska Dubica, 165, 168, 347, 353, 356, 371, 377, 390
Hrvatska Kostajnica, 83, 100, 113, 118, 164-6, 168, 171-3, 296-9, 304-5, 326-7, 345, 347-9, 353-4, 356, 359, 371, 376-7, 386, 390, 400, 412, 415, 417-8, 522, 530, 565, 698
Hrvatska krajina, 163
Hrvatski Blagaj, 194, 196, 206, 314, 484
Hrvatski Čuntić, 153
Hrvatsko primorje, 249
Hrvatsko zagorje, 354-5, 365

I

Ilok, 76, 82
Ilovačak, 47, 453
Indija, 105
Istočna Njemačka, 586
Istra, 332, 496, 502, 670, 681, 709
Italija, 25, 50, 75, 77, 111, 124-5, 140, 148, 201, 205, 208, 256, 279-80, 288, 329, 331-2, 335-6, 404, 412-4, 465, 470-1, 473, 484, 489, 493-502, 512
Ivanec, 249, 354
Ivanović jarak, 445, 453, 455
Ivanjski Bok, 385

J

Jablanac, 384
Jabukovac, 140, 148, 350, 354, 358, 381, 386
Jadovno, 27, 257, 259, 263, 349
Jadransko more, 254
Jajce, 26
Jame, 47, 51, 113, 115
Janka Pusta, 332
Jasenovac, 29, 86, 115, 126, 196, 198, 204-5, 225, 259, 263, 291, 347, 349, 371-2, 376, 384, 388, 441, 454, 489, 518, 523, 529, 570, 591
Jasenovčani, 384
Javnica, 166, 349, 358
Javoranj, 171
Jazovka, 564
Jošavica, 126, 170, 173, 381, 390
Joševica, 47, 113, 120, 139, 148, 196, 217, 256, 337, 380, 588
Jugoistočna Europa, 252
Jugoslavija, 14, 29, 34, 46, 52-3, 56, 58, 65, 73-5, 77, 83, 86, 100, 102, 105-7, 118, 121-5, 127, 130, 132, 140, 149, 154-5, 158, 193, 196-7, 203, 212, 217, 227, 232, 249-51, 253, 279-82, 290, 305, 316, 318-9, 330-2, 335, 367, 373, 397, 419, 428, 479, 481-4, 494-5, 501, 507-11, 514-8, 520, 522-4, 528-34, 547-8, 551-3, 555, 557-8, 563, 570, 573, 584-6, 612, 663, 666-9, 671-2, 675-6, 685-6, 688, 698
Jukinac, 46-9, 54, 59, 62-3, 65-6, 71, 74, 78, 80, 85, 87, 113-4, 116-7, 157-8, 177, 217, 220, 231-2, 256, 310, 313, 327-8, 333-5, 337, 351, 353, 447, 449, 455-6, 516, 521, 567-8, 610, 612, 616, 628, 639, 663, 685-6
Jukinačko polje, 686
Julijska krajina, 494
Jurina brda, 664
Južna Amerika, 280, 672, 676

K

Kaline, 149, 666, 670, 688
Kamensko, 529
Kamnik, 107
Kanada, 131, 214, 547-8, 588
Kapelna, 107
Karlovac, 39, 58, 107, 113, 117, 128, 131, 134, 138, 157, 166-7, 181-3, 194, 196, 212-3, 225, 235, 248-9, 251, 259-61, 263-4, 287, 314, 317-8, 330, 345, 355, 366, 394, 396-7, 400, 402, 404-5, 416-7, 433, 439, 446, 448, 453, 470-3, 496, 509, 546, 554, 557, 652, 662, 665-6, 672, 695
Karlovačka oblast, 74
Karlovačko Pokuplje, 74
Kastav, 446, 455, 458
Katinovac, 157, 291, 417, 612, 618, 623, 627, 630, 635, 643
Kerestinec, 675
Kihalac, 47, 196, 217, 232, 256, 337, 512, 687
Kijevo, 484
Kinjačka, 355, 358, 382-3, 390
Kirin, 40, 172, 286, 348-9, 358, 454
Kladuša, 131, 240, 412, 417-8, 697, *v. i* Velika Kladuša
Klanjec, 354
Klasnić, 46-7, 49, 53-4, 56, 62, 64-5, 74, 78-80, 82, 85, 126, 139-40, 146, 149, 158, 310-1, 348, 380-1, 401, 403, 447, 449, 455-6, 654, 663, 667, 670-2, 688
Klinac, 669
Klobučak, 383
Kluž, 105
Ključar, 454
Knezovljani, 668
Knin, 84, 86, 115, 263, 472, 498-500, 563, 567, 572
Kninska krajina 89, 551
Kobiljača, 26, 210, 213
Kolarić, 211
Komarevo, 168, 351, 353, 355, 376-7, 379, 381-3
Komogovina, 164, 166, 173, 348, 353, 384, 390, 669
Komorske Moravice, 255
Končarev kraj, 249
Konstanz, 32
Konjic, 76
Koprivnica, 126, 207, 259, 263, 675-6
Kordun, 26-7, 39, 55, 74, 80, 83-4, 86, 89, 93, 117, 153, 156-9, 177, 238, 248-9, 251, 254, 256, 258-61, 263, 292, 313-4, 316, 318, 330, 350, 352, 355, 361, 364-5, 393-4, 400-1, 404, 406, 411-4, 417-8, 420, 425, 435,

446, 452-5, 507, 517-8, 525-6, 530-1, 544-5, 547-8, 558, 564, 570, 663, 669-72, 681, 693, 696, 700, 707
Korenica, 56, 205, 248-9, 412, 515
Koruška, 204, 347, 362
Kosinj, 546
Kosna, 382
Kosovo, 61, 98
Kostajnica, 117, 205, 131, 135-6, 150, 211, 240, 248, 371, 384, 371, 383, 388; *v. i* Hrvatska Kostajnica
Kostreši, 384
Košice, 693
Kozaperovica, 47
Kozara, 479
Kragujevac, 527
Kraljevčani, 46-7, 49, 53-4, 62-5, 74, 78, 82, 85, 116, 157, 310, 313, 351, 354, 400-1, 447, 450, 455-6
Kraljevina Hrvatska i Slavonija, 98, 101
Kraljevina Italija, 259
Kraljevina Jugoslavija, 45, 52, 58, 60-1, 65, 73-82, 85-7, 97-8, 101-2, 107, 112, 117, 125, 153, 155, 158, 193, 196, 249-51, 253, 256, 259, 263, 280, 313, 336, 346, 361, 372, 395, 399, 427, 440, 445-6, 451-2, 481, 493-4, 509, 556, 585, 663
Kraljevina Ugarska, 98
Kraljevo, 520
Kraljevstvo/Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), 74, 125, 153-5, 259, 282, 318, 327-9, 372, 414, 446
Krapina, 354
Krapje, 371, 376
Kratečko, 376, 388
Krbava i Psat (velika župa), 205, 248, 283, 374, 411-2, 417, 421, 684
Krčevo, 385
Krivaj, 379
Križ, 312
Križevačko prigorje, 354
Križevci, 449
Krk, 446, 455, 458
Krnjak, 365, 453, 455, 546
Krstinja, 211, 365, 403, 418, 448
Krupa, 131, 211, 415, *v. i* Bosanska Krupa
Kruškovača, 236
Kukovi, 80
Kukuruzari, 173, 348, 353, 376-7, 38, 3854, 390
Kulen Vakuf, 318
Kuljani, 350, 382
Kupa, 27, 46, 131, 136, 248, 254, 259, 261, 263, 315, 350, 371, 387, 420, 439, 620, 662
Kupinec, 114
Kuplensko, 473
Kupres, 287
Kurepe, 424-5, 684
Kusaja, 448
Kusonje, 211
Kutina, 692
Kvarner, 74

L

Lasinja, 114, 251, 317, 371, 378, 394, 445, 447, 449, 454-6
Latinovo, 26, 157, 210, 231, 260, 424, 512-3
Latvija, 280
Lawamünd, 412
Le Mans, 251
Lekenik, 372, 439-40
Leoben, 693
Lepoglava, 253, 255, 426, 429-32, 676
Letovanić, 351, 439-42
Lička Jasenica, 546
Ličko Petrovo Selo, 77
Ličko-krbavska županija, 446
Lika, 73-4, 80, 83-4, 89, 93, 131, 197, 204-5, 211-3, 260, 316, 348, 400, 472, 498, 502, 530-1, 544-5, 547-8, 622, 624, 629, 631, 634, 636, 644, 679
Lipjansko mlađe, 454
Lipje, 454
Lisabon, 210
Litva, 280
Loč pri Konjicah, 366
Lokve, 433
London, 214, 250, 375, 510
Lonja, 377
Lotine, 355, 366
Lovča, 390
Lucca, 25
Ludbreg, 452
Luščani, 47, 53, 66, 129, 149, 157, 239, 315-6, 453, 663, 671, 687-8
Lužani, 315
Lužičani, 316

LJ

Ljeskovac, 166, 382
Lješljani, 415-6
Ljubina, 349, 357, 382, 522
Ljubljana, 107, 365, 692, 700, 709

M

Mačkovo Selo, 170, 390
Mađari, 358, 383
Mađarska, 105, 111, 201, 213, 280, 290, 335, 396, 494
Maja, 26, 46-7, 49, 52, 62-3, 65, 74, 78, 82, 85, 113, 126, 140, 153, 155, 168-9, 171-2, 196, 218, 256, 310, 313, 337, 376-9, 400, 402-4, 447, 449, 455-6, 470, 571, 663, 675-6, 687, 702
Majdan, 382
Majske Poljane, 47, 53, 56, 128, 149, 157, 169, 173, 177, 209, 225, 258, 311, 348, 351-3, 358, 364, 381, 423-5, 434, 522, 555, 605, 621, 626-7, 633, 638, 642, 646, 651-5, 665, 675, 679-81, 683-7, 701-2
Majski Trtnik, 47
Majur, 113
Makedonija, 446, 701
Maksimir, 419
Mala Gorica, 377-8, 380
Mala Gradusa, 358, 384-5
Mala Solina, 47, 59, 61, 92, 114-5, 139, 145, 153, 155, 168, 376-9, 672, 676
Mala Vranovina, 155, 15, 2919, 354, 365
Mala Paukova, 384
Mali Čukur, 418
Mali Gradac, 46-7, 49, 53-4, 60-5, 74, 78, 82, 85, 127, 133 139-40, 142, 149, 155, 158,169, 310, 348, 381, 390, 400-1, 403, 447, 449, 455-6, 525, 663, 666, 670-2, 688
Malička, 139, 291
Maribor, 107, 361-2, 366
Marinbrod, 117, 223, 231-2, 232, 246, 330, 512
Marolce, 709
Marseilles, 332, 495
Martinovići, 47
Martinska Ves, 377
Marzabotto, 25
Matijevići, 418, 522
Mauthauzen, 571
Meandžije, 684
Mečenčani, 113, 170, 172-3, 347-8, 353, 379, 384-5, 400, 669
Medari, 92
Međimurje, 77, 446, 455, 458
Mehino stanje, 211
Meminska, 166, 168, 383-4
Miholjsko, 473
Mirogoj, 336
Mlaka, 384
Mletačka Republika, 76, 498
Mlinoga, 358, 522
Modruško-riječka županija, 446
Moldavija-447
Momčilovića kosa, 47
Montevideo, 672, 676
Moravska banovina, 76, 446
Moskva, 124
Moslavina, 529
Mostar, 499, 501
Moštanica, 164, 358, 360, 364, 383
Mračaj, 171, 173
Mrzle Vodice, 431-2
Muta, 366

N

Narodna Republika Hrvatska, 313, 429, 431, 433-4, 525-6, 543, 544, 545, 546, 547; *v. i* Socijalistička Republika Hrvatska (SR Hrvatska) i Hrvatska
Našice, 350, 451
Nebojan, 155, 157, 351, 358, 364, 360, 380
Negotin, 225

Nezavisna Država Hrvatska (NDH), 11, 13, 28-9, 34-6, 39, 247-57, 259-64, 361, 367, 393-4, 411-5, 418-20, 440, 445, 451-3, 455, 537, 663, 672, 675, 684-5, 694, 699
Nizozemska, 515, 537
Norveška, 128, 280
Nova Gradiška, 193
Novi Beograd, 515
Novi Sad, 107, 171, 184
Novigrad Podravski, 326
Novo Čiće, 449
Novo Polje, 182
Novo Selo Glinsko, 14, 123, 217, 219-20, 223, 231-2, 232-3, 260, 441, 512
Novo Selo (Sisak), 383
Novo Topolje, 348
Novoselci, 384
Novska, 248, 354-5, 367

NJ

Njemačka, 36, 50, 104-5, 111, 117, 124, 127, 140, 201, 204, 210, 256-7, 280, 336, 427, 432-3, 442, 451, 465-9, 471, 479-84, 486-90, 494-7, 501-2, 515, 537, 586, 686, 697

O

Obljaj, 47, 58, 60, 348-9, 358, 400, 404, 522, 663, 672, 676
Obrušnjak, 440
Ogulin, 84, 99, 366
Okučani, 80, 84, 92, 94
Oplenac, 350 360
Oradour-sur-Glane, 26, 574
Orahovica, 84, 185
Ormož, 365-6
Osekovo, 449
Osijek, 66, 197, 326, 362, 450
Osječka oblast, 74
Osmansko Carstvo, 76, 105
Osredci, 236
Ostrožin, 349, 379
Otočac, 84, 329
Otoka, 240

P

Pađani, 684
Pag, 205, 530
Pakrac, 47, 107
Palamari, 684
Palančište, 479
Palanjek Pokupski (Srpski) 350, 439-43
Palanjek (Sisak), 443
Papići, 384
Paripov jarak, 688
Pariz, 124, 327, 694
Paspalji, 684
Pavlice, 684
Pecki, 351, 360, 364
Peć, 105
Pećine, 51
Pedalj, 382
Perna, 139, 225, 348, 358, 390, 401-2, 416-8, 423-4, 426, 428, 431, 434-5, 623, 630, 635, 643, 694, 697, 701
Pešćenica, 440, 443
Petkovac, 358 360, 364, 383
Petrinja, 55, 58, 60-1, 83-4, 104, 116-8, 131, 134-6, 139, 150, 154-5, 157-8, 163-6, 168-70, 172-3, 179, 182, 184-5, 197, 205, 208, 217, 220, 223, 227, 240, 243, 248, 251-2, 256, 258-9, 263, 296-9, 304, 315, 317, 330, 333-6, 345, 348, 350-5, 358, 360, 364-7, 371-2, 376-7, 383, 385, 387, 390, 394-7, 399-402, 404-5, 412, 414, 417, 427, 442, 446, 450, 452, 472, 508-9, 522, 530, 572, 584, 601, 603, 614, 621, 654, 666, 668, 673, 683-5, 687-8, 695, 707
Petrinjci, 358, 364, 379
Petrova gora, 12, 216, 227, 239, 248, 259, 261, 263, 351, 394, 397, 399, 401-5, 415-8, 420, 454, 469, 473, 554, 671-2
Pijevci, 684
Pisarovina, 116, 261, 314, 371-2, 448, 454, 676
Pisarovinska Jamnica, 377
Pistoja, 496
Pištac, 454
Pješčanica, 40, 157, 358, 379, 390
Plaški, 158, 163, 178, 546
Pliva i Rama (velika župa), 197
Pobrđani, 384
Podgorje, 157, 379
Podravina, 254, 256, 336, 354
Podravska Slatina, 47
Pogledić, 513, 572, 675
Pohorje, 366
Pokule, 50-1, 672-4
Pokupje (velika župa), 216, 231, 287
Pokuplje, 123, 249, 261, 269, 415
Pokupsko, 314, 377-8, 525
Poljani, 291, 354, 365
Poljska, 105, 280, 361
Ponikvari, 219, 291, 417, 454, 612, 693, 695
Portugal, 280
Posavina, 131, 371, 376, 388, 666, 668
Posušje, 29
Potsdam, 510
Pounje, 165, 259-60, 263, 371, 382, 415
Poznanj, 486
Požega, 348, 350, 355, 358362, 364-7, 520
Prag, 99
Prekopa, 26, 47, 113, 136, 155, 177, 207, 210, 217, 222, 226, 231-2, 239, 245, 256, 258, 279, 285, 314-5, 330, 337-8, 400, 424-5, 427, 435, 507, 509, 512-3, 518, 525, 530, 532, 555, 569, 587, 640, 642, 652, 655, 680, 684, 686-7
Prekopsko polje, 587
Prelog, 420
Preloščica, 377-8
Prevršac, 383
Prigorje, 354
Prijedor, 415, 469-70
Prijeka, 47
Primišalj, 39, 194
Primorska banovina, 57, 74-5, 77, 79, 81-3, 102, 446
Primorsko-krajiška oblast, 74
Priština, 105
Prizren, 105
Prkos, 261, 394
Prnjavor, 53, 252
Prolom, 149, 666, 675-6
Ptuj, 107, 366
Pušća, 154

R

Radonja Luka, 358, 360, 364, 379, 384
Rajhenburg (Brestanica), 361, 368
Rajić, 92
Rakov Potok, 419, 454
Rakovica, 39
Rama, 197
Raqqa, 561
Rausovac, 383
Ravni kotari, 89
Ravno Rašće, 26, 47, 127, 142, 212, 316, 360, 666
Republika Hrvatska, 11-2, 565, 567, 575; *v. i* Hrvatska
Republika Srbija, 563, 570; *v. i* Srbija
Republika Srpska, 561, 573
Republika Srpska Krajina, 236, 558, 561, 567-75, 588
Riječka oblast, 498
Rijeka, 132, 181, 496, 502
Rim, 61, 250, 396, 472, 496, 502, 512, 564, 574
Roviška, 47, 157
Rudanjsko brdo, 251
Rudokop, 415
Rujevac, 171, 349, 358, 380-2, 522
Rumunjska, 105, 280
Rusija, 105, 111, 123, 282, 413-4, 421, 448, 654, 675, 681, 686, 693
Ružine, 212, 316

S

Sadilovac, 211, 563
Sajmište, 515, 523
Sana i Vrbas (velika župa), 283
Sanski Most, 451, 484
Sant'Anna di Stazzema, 25
Sarajevo, 197, 297, 327, 362, 414, 674
Savska banovina, 47-8, 52, 74-5, 77, 81-3, 93, 102, 114, 158, 300, 330, 446-9, 456-8
Sela, 377, 449
Selišće (Sunja) 379
Selište, 118, 137, 178, 256, 337, 553

Sibir, 693
Sisačko-moslavačka županija, 584
Sisak, 55, 113, 116-8, 131, 157, 205, 243, 248, 251-2, 256, 258-9, 261, 263, 296-9, 304-5, 313-4, 317, 330, 336, 348, 350-1, 362, 365-7, 371, 377, 396-7, 401, 412, 416, 423, 426, 428-33, 439, 440, 441, 442, 443-4, 446, 449, 467-8, 470, 508, 522, 525-6, 544-6, 557, 564, 567, 584, 666, 671
Sisak-Caprag, 348
Sjedinjene Američke Države (SAD), 123, 131, 134, 214, 517, 547-8
Sjeničak Lasinjski, 40, 251, 261, 286, 352, 703
Sjeverna Amerika, 525
Sjeverna Dalmacija, 89, 260
Sjeverovac, 384
Skakavac, 169
Skela, 47, 113, 147, 569
Skoplje, 76
Slabinja, 169, 347-8, 353, 390
Slana, 358, 360, 364
Slatina, 51, 196, 256, 337, 350
Slavonija, 73-4, 80, 83, 89, 142, 348, 354, 362, 446, 455, 458, 488, 573, 665, 669
Slavonska krajina, 163
Slavonski Brod, 348, 449
Slavsko Polje, 157, 348, 358, 379, 390
Slovačka, 102
Slovenija, 107, 290, 362, 365, 394, 427, 471, 511, 514, 520, 524, 709
Slovinci, 384
Slunj, 39, 94, 115, 135, 194, 233, 240, 251, 264, 364-5, 396, 404, 412, 417-8, 546
Slunjska Selnica, 454
Socijalistička Republika Hrvatska (SR Hrvatska), 315, 543, 552-3, 556, 562; *v. i* Narodna Republika Hrvatska i Hrvatska
Sofija, 488
Sombor, 185
Soteska, 709-10
Sovjetska Rusija, 61
Sovjetski Savez (SSSR), 60, 104-6, 127-8, 132, 134, 137, 140, 149, 195, 204, 210, 250, 283, 288, 404, 427, 466, 482, 487, 509, 514, 516-7, 520, 523-4, 686, 670
Split, 77, 79, 101-2, 107, 112, 130, 313, 496
Splitska oblast, 74
SR Njemačka, 523
Srb, 529
Srbija, 29, 36, 73, 76, 85, 101, 106, 112, 116, 121, 123, 126-8, 142, 148, 158-9, 191, 201, 204, 206, 210, 213-4, 220, 225-7, 249, 252, 260, 262, 281, 312-3, 315, 327-8, 336, 345, 347-52, 355, 361-4, 367, 372, 387, 440, 446, 466, 469-70, 481-3, 485, 487, 489, 501, 524, 530, 537, 543, 546, 551, 556-8, 570, 601, 651-2, 656-7, 669, 679, 681, 687, 700
Srem/Srijem 74-5, 89, 98, 101-2, 347, 354, 446, 488, 490
Sremska Mitrovica, 328
Srijemska oblast, 74
Srijemska županija, 446
Srpska autonomna oblast Krajina (SAO), 565, 567
Staljingrad, 318, 414, 586
Stankovac, 46-7, 49, 51-3, 62-3, 65, 68, 74, 79, 85, 113, 310, 314, 316, 447, 449, 455-6, 508, 672, 675-6
Stara Gradiška, 29, 92, 198
Stari Brod, 440-1, 443
Stari Farkašić, 371, 376-7, 440-2
Staro Petrovo Selo, 484
Staro Selo (Sisak), 84, 358, 383-4, 670
Staro Selo (Topusko), 137, 156, 291, 612, 622, 630, 635, 643
Staza, 353, 384-5
Stipan, 166, 390, 454
Stockerau, 414-5
Stolac, 76
Strašnik, 358, 360, 364
Stražbenica, 360, 364, 383
Strmen, 385, 390
Struga 29
Stubljani, 113
Stupnica, 382
Sunja Donja, 379
Sunja Gornja, 379
Sunja, 168, 173, 248, 354, 358, 360, 364-7, 376-7, 379-80, 383-5, 388, 469-70, 522
Sutjeska, 141, 684
Sutla, 254
Sveti Ivan Zelina, 449
Sveti Lovrenac, 366
Svinica, 169, 382, 385, 390
Svračica, 47, 53, 113, 256, 337, 380

Š

Šamarica (Šumarica), 149, 259, 263, 316, 350, 402-4, 664-5, 671-2, 684, 688
Šanj, 668
Šaš, 384-5, 390
Šašava (Šaševa), 47, 60, 144
Šašnica, 47
Šatornja, 47, 196, 242, 256, 337, 423-35, 569
Šegestin, 26, 171-2, 349-50, 357, 382, 390
Šentvid, 361
Šibenik, 128, 130, 196, 249, 668, 671
Šibine, 47, 60, 63, 145, 241
Šid, 75, 82
Široka Rijeka, 211
Šišatovac, 348
Šišinec, 377
Šišljavić, 377
Šlezija, 363
Španjolska, 124, 280, 703
Štajerska, 347-8, 354, 364, 366
Štrigova, 77
Šušnjar, 47, 53, 66, 72, 126, 129, 147, 663, 671; *v. i* Veliki Šušnjar
Švica, 211
Švicarska, 106, 256, 696

T

Taborište, 115, 212, 196, 256, 316, 337
Teslić, 427
Timarci, 353, 384, 390
Tirol, 173
Titograd, 663
Titova Korenica, 529
Topola, 350
Topusko, 14, 26, 39, 114, 118, 153-5, 157-8, 164, 168-9, 172, 216-9, 221-5, 227, 230-2, 232-3, 240, 259, 263, 285-6, 291, 317, 330-1, 334, 349, 352-4, 365, 376-80, 388, 390, 394, 397, 399-403, 405, 412, 416-7, 425-6, 434-5, 447-50, 454-6, 471-3, 508, 522, 525, 529, 565, 569, 598, 599, 602, 603-4, 606, 609, 612, 617-8, 620, 622-3, 626, 628-30, 633-5, 639-41, 643-4, 653, 655, 675, 691-702, 707
Toronto, 547, 574
Toskana, 496
Tramošnja, 484
Travnik, 76, 82
Trbovlje, 367, 524
Trebinja, 169, 172
Treći Reich, 60, 125, 127, 192, 236, 250, 288, 361-3, 365, 367, 402
Tremušnjak, 381, 390
Trepča, 40, 166, 665
Trnovac, 667, 669, 672, 688
Trojedna Kraljevina, 74
Tromeđa, 263
Trst, 364, 692, 710
Tržič, 364
Turčenica, 47, 426
Turopolje, 131
Turska, 182, 214
Tušilović, 365, 453
Tuzla, 197

U

Ukrajina, 488
Ulster, 103
Una, 131, 248, 415, 418, 420, 662, 672
Unčani, 382
Urugvaj, 672, 676
Uštica, 384, 390
Utinja, 261, 263, 404
Utolica, 384, 390
Užice, 669

V

Valpovo, 66, 256, 326
Varaždin, 10, 3837, 675
Vardarska banovina, 76, 446
Vatikan, 202, 213-4, 283, 375, 511, 553

Velebit, 202, 257, 644, 662
Velika Britanija, 104-5, 250, 280
Velika Gorica, 439, 449
Velika Gradusa, 350, 358, 360, 384, 390
Velika Kladuša, 211, 349, 399
Velika Kopanica, 449
Velika Solina, 47, 50, 138-9, 145, 512, 522, 672, 674, 676
Veliki Čukur, 414, 418
Veliki Gradac, 47, 172, 133, 390, 680
Veliki Šušnjar, 64, 83, 115, 118, 166, 351, 390
Veljun, 26, 194, 251, 314, 349
Vernet, 251
Viduševac, 26, 47, 50, 59, 113-4, 126, 136, 139, 153, 155, 168-9, 172, 177, 196, 256, 337, 377, 424, 426, 450, 709
Vindzor, 547
Vinkovci, 431, 433
Virovitica, 350, 452
Virovitička Podravina, 89
Virovitička županija, 446
Vlahović, 47, 53, 129-30, 169-70, 173, 212, 310, 316, 348, 352, 364, 381, 386, 470, 517, 663, 666-7, 671-2
Vlaška, 447
Vojišnica, 260, 400
Vojna krajina, 76, 131, 163, 169-71, 177, 180, 182, 254, 395, 400
Vojnić, 83, 92, 115, 135, 211-2, 216, 240, 248, 251, 259, 261, 263-4, 287, 330, 364-5, 394, 397, 402, 404-5, 412, 416-8, 448, 450, 453-4, 471-3, 565, 569, 663
Vojvodina, 75, 106, 112
Volinja, 382, 418
Vrbaska banovina, 73, 75-7, 80, 82-3, 92, 102, 116, 350
Vrbovsko, 99
Vrginmost, 11, 13-4, 39-40, 82-4, 86, 111-8, 154, 157, 240, 247-9, 251, 254, 256-63, 265, 309-13, 316, 318-9, 330-1, 345-8, 351-2, 354-5, 358, 364, 366, 379, 393-405, 411-2, 417-8, 420, 425-6, 428, 434-5, 441-2, 445-50, 452-8, 465-6, 470-3, 514, 518, 526, 552-3, 558, 565, 567, 569, 571, 573, 587, 663, 671, 676, 681, 701, 710
Vrh Letovanićki, 439-43
Vrnograč, 141, 240, 349, 412, 417
Vučitrn, 98, 105
Vučjak, 116
Vučkovići, 672
Vuglovec, 249
Vukmanić, 216, 453-4
Vukoševac, 358, 384
Vukovar, 15, 66, 107, 112, 233
Vuksani, 668

W

Weimarska Republika, 192
Wolfsberg, 412

Z

Zadar, 256, 336, 496
Zagreb, 11, 28, 39, 41, 54-5, 61, 63, 75-8, 80, 86, 98, 100, 102, 105-7, 115, 126, 128, 134-8, 148, 153, 156-7, 168-71, 179, 192, 194-7, 202-4, 207-8, 210-2, 219, 227, 232-3, 247-51, 253-61, 263, 277, 286-7, 292, 296-8, 310, 313-4, 317-8, 326-8, 330, 332-3, 335-6, 338, 345-8, 350, 361-3, 365-7, 375-6, 378-9, 384, 395-7, 400, 402, 411-5, 417-20, 427, 433, 446-7, 449-50, 454-5, 466-73, 482, 485, 488, 495-500, 502, 527, 531-2, 566, 574, 586, 588-9, 603, 605, 612, 651-2, 662-4, 674-5, 680, 687, 692, 694, 696-700, 702, 707, 710
Zagrebačka oblast, 74
Zagrebačka županija, 171, 328, 446
Zagrebačko prigorje, 354
Zajednica općina Sjeverne Dalmacije i Like, 567
Zakopa, 382
Zaloj, 47, 51, 314
Zamlaća, 382
Zaostrog, 521
Zapadna Slavonija, 89, 204
Zaprešić, 154
Zavalje, 77
Zborište, 211
Zemun, 248, 254, 258, 351-2, 523
Zetska banovina, 76-7
Zidani Most, 367
Zlatar, 354
Zrin/Zrinj, 26, 80, 164, 355, 366, 371, 376, 402, 453, 508, 670, 672, 688
Zrinska gora, 12, 248, 259, 261, 263, 394, 371, 397, 401, 415, 420
Zrinjsko polje, 182
Zürich, 574

Ž

Žažina, 377-9
Žirovac, 168, 348-9, 358, 672
Živaja, 172, 348, 359, 385, 390
Žreme, 379
Žumberak, 426
Župić, 26

SURADNICE/SURADNICI

Dr. sc. **Damir Boras**, red. prof., rektor Sveučilišta u Zagrebu

Dr. sc. **Branimir Brgles**, znanstveni suradnik, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

Dr. sc. **Dragan Cvetković**, muzejski savjetnik, Muzej žrtava genocida, Beograd

Dr. sc. **Stjepan Ćosić**, red. prof., Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Dr. sc. **Dragan Damjanović**, red. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Dr. sc. **Vladimir Filipović**, izv. prof., Sveučilište Libertas, Zagreb

Dr. phil. **Eric Gobetti**, istraživač, član Comitato scientifico dell'Istituto piemontese per la storia della Resistenza e della società contemporanea (Istoreto), Torino

Dr. sc. **Matko Globačnik**, urednik, Plejada d. o. o., Zagreb

Dr. sc. **Ivo Goldstein**, red. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Slavko Goldstein, publicist, Zagreb

Dr. sc. **Marica Karakaš Obradov**, viša znanstvena suradnica, Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Dr. sc. **Željko Karaula**, znanstveni suradnik, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru

Jasminka Klanjšček, ekonomistica u mirovini, Zagreb

Dr. sc. **Milan Koljanin**, viši znanstveni suradnik (u mirovini), Institut za savremenu istoriju, Beograd

Milorad Kondić, student povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Dr. phil. **Alexander Korb**, izv. prof., University of Leicester i direktor Stanley Burton Centre for Holocaust and Genocide Studies, Leicester

Dr. **Gordana Krivokapić Jović**, viši znanstvena suradnica (u mirovini), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Nenad Kunštek, grafički urednik, Tibor i partner d.o.o., Zagreb

Jovan Lončar, sveučilišni profesor u mirovini, Zagreb

Mons. **Vjekoslav Marić**, umirovljeni svećenik, Požega

Dr. sc. **Margareta Matijević**, viši asistent, Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Dr. sc. **Predrag Matvejević**, red. prof., počasni doktor sveučilišta u Perpignanu, Genovi, Trstu i Mostaru

Ing. **Zeev Milo** (Vladimir Müller), izraelski pukovnik u mirovini

Marko Miljanović, povjesničar umjetnosti u mirovini, Beograd

Nikola Miljević, ekonomist u mirovini, Glina

Igor Mrkalj, doktorand, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Vedran Muić, mag. hist., Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Dr. sc. **Samanta Paronić**, Pula

Dr. sc. **Milorad Pupovac**, izv. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i predsjednik Srpskoga narodnog vijeća

Dr. **Radmila Radić**, znanstvena savjetnica, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Ilija Ranić, politolog, Plejada d. o. o., Zagreb

Milan Radanović, povjesničar, Arhiv Srba u Hrvatskoj, Srpsko narodno vijeće, Zagreb

Dr. sc. **Jakša Raguž**, znanstveni suradnik, Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Dr. sc. **Krešimir Regan**, viši leksikograf, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

Dr. sc. **Drago Roksandić**, prof. emeritus Sveučilišta u Zagrebu

Dr. sc. **Tihana Rubić**, izv. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Dr. phil. **Sanela Schmid**, znanstvena suradnica, Humboldt-Universität zu Berlin – Institut für Geschichtswissenschaften, Berlin

Boris Suljagić, arhivist specijalist, Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Dr. sc. **Filip Škiljan**, znanstveni savjetnik, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Dr. sc. **Danijel Vojak**, viši znanstveni suradnik, Institut Ivo Pilar, Zagreb

Izvršni nakladnik
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 01/4092-111; faks 01/6156-879
e-mail: info@ffzg.hr
www.ffzg.unizg.hr

Izvršni urednik
Boris Bui

Grafičko oblikovanje
Ana Pojatina, RAM

Grafička oprema
Boris Bui

Lektura i korektura
Samanta Paronić
Neda Rudež

Izrada UDK
Anka Ranić

Idejno rješenje i oblikovanje naslovnice
Dejan Dragosavac-Ruta, RUTA DIZAJN d. o. o.

Naklada
190 primjeraka

Tisak i uvez
Sveučilišna tiskara d.o.o., Zagreb

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001147569.

Ovaj nadasve sadržajan zbornik predstavlja na dosad najobuhvatniji način domete istraživanja zločina počinjenog nad Srbima u Glini i na uzoran način daje primjer odgovornog bavljenja tragedijama i traumama Drugog svjetskog rata... Na znanstveno utemeljen i vrlo detaljan način predstavljeni su mnogi aspekti ne samo glinske tragedije nego i povijesnog konteksta i posljedica. Pored analitičkih priloga u Zborniku posebno vrijednima se čine i mnogobrojni dodaci, među njima i sakupljena sjećanja suvremenika kao i analiza jedinog preživjelog iz glinskog pokolja, Ljubana Jednaka, te baza s podatcima za identifikaciju svih žrtava nasilja u kotarevima Glina i Vrginmost od 1. siječnja 1941. do 31. siječnja 1942. godine.

dr. sc. Aleksandar Jakir, red. prof.

Autori ovoga djela historiografski se suočavaju s ratnom poviješću na različite načine, temeljito opisuju prostore na kojima se odvijala ratna drama, istražuju motive zločina, bave se implikacijama međuetničkih sukoba te ukazuju na presudne utjecaje radikalnih ideologija i njihovih fanatičnih pristaša u okolnostima ratnoga stanja u NDH i globalne konflagracije. U tom je smislu ovo obimno djelo sa znanstvenim sadržajima urednički osmišljeno kao kritičko razumijevanje događanja na glinsko-vrginmošćanskom području za vrijeme NDH. Kao takvo donosi koristan prilog proučavanju masovnih zločina tijekom Drugoga svjetskog rata.

dr. sc. Stjepan Matković, znan. savjetnik

Mesto glinske tragedije i čuvanje sećanja na nju, njena važnost kao istoriografske, moralno-etičke, ali i političke (ili politizovane) teme, preplitale su se i prepliću sa potrebom suočavanja sa prirodom ovog zločina, sudbinom žrtava, ali i njegovim pokretačima i izvršiocima, negiranjem ili relativizacijom... Zbornik i radove u njemu objavljene treba čitati i razumeti kao važan iskorak u jednom složenom, višeslojnom, nikako unisonom, bavljenju pokoljem u glinskoj crkvi u leto 1941, okolnostima, posledicama... Takođe, ova knjiga je i svojevsrsno, argumentovano upozorenje, protest protiv zaborava, negiranja, manipulacije, ali i svojevrstan spomenik žrtvama.

prof. dr. Milan Ristović

9 789537 442606

Cijena:
XXX kn
XXX €

Filozofski fakultet, Odsjek za povijest
ISBN 978-953-175-944-1

Hrvatski državni arhiv
ISBN 978-953-7659-96-7

Srpsko narodno vijeće
978-953-744-260-6